

Πρακτικά 8ου Τακτικού Συνεδρίου Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας Κοινωνίες και Κοινωνιολογίες στον 21ο αιώνα

ΑΘΗΝΑ, 13 - 15 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2022
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΝΙΚΟΣ ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ
& ΝΑΤΑΣΑ ΧΑΡΑΛΑΜΠΗ

**ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΕΣ
ΣΤΟΝ 21ο ΑΙΩΝΑ**

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Αθήνα | 13-15 Οκτωβρίου 2022
8ο Τακτικό Συνέδριο της ΕΚΕ
Κοινωνίες και Κοινωνιολογίες στον 21ο αιώνα

Διοργανωτής:
Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία | <http://www.hellenicsociology.gr>
Επιμέλεια Πρακτικών Συνεδρίου:
Νίκος Δεμερτζής & Νατάσα Χαραλάμπη
Εικαστική επιμέλεια και μορφοποίηση κειμένων:
Μαγδαληνή Τσεβρένη

© Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία, 2023
ISBN: 978-960-9596-06-0

ΠΑΝΤΩΝ
ΧΡΗΜΑΤΩΝ
ΜΕΤΡΩΝ
ΑΝΘΡΩΠΟΣ
ΠΡΩΤΑΓΟΡΑΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ (ΕΚΕ) HELLENIC SOCIOLOGICAL SOCIETY (HSS)

**Όγδοο Τακτικό Συνέδριο της Ελληνική
Κοινωνιολογικής Εταιρείας**

Κοινωνίες και Κοινωνιολογίες στον 21ο αιώνα

Αθήνα 13-15 Οκτωβρίου 2022

Επιστημονική Επιτροπή

Νίκος Δεμερτζής, Καθηγητής, ΕΚΠΑ, Πρόεδρος της ΕΚΕ

Παναγιώτης Ζάννης, Δρ. Κοινωνιολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής

Χρυσάνθη Ζάχου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Deree

Χριστίνα Καρακιουλάφη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Νίκος Ναγόπουλος, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος, Καθηγητής, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο & ΕΚΚΕ

Φωτεινή Τζαβέλλα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Ιωάννα Τσίγκανου, Διευθύντρια Ερευνών, ΕΚΚΕ

Ανδρομάχη Χατζηγιάννη, Διευθύντρια Ερευνών, ΕΚΚΕ

Οργανωτική και διαδικτυακή υποστήριξη

Αγγελική Υφαντή, PhD, Ερευνήτρια, Πάντειον Πανεπιστήμιο & ΔΥΠΑ

Αναστασία Χαραλάμπη, PhD, Διδάσκουσα ΕΣΠΑ, Πάντειον Πανεπιστήμιο

Πένυ Παπαγεωργοπούλου, Πληροφορικός, Υποψήφια Διδάκτωρ, ΕΚΠΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ: ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΕΣ ΣΤΟΝ 21Ο ΑΙΩΝΑ	1
Καθηγητή Νίκου Δεμερτζή, τέως Πρόεδρου της ΕΚΕ	
ΟΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΕΣ ΩΣ ΣΥΝΔΗΜΙΟΥΡΓΟΙ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ: ΜΙΑ ΜΕΤΑ-ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΛΟΓΙΚΗ ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΤΗΣ ΘΕΣΜΟΠΟΙΗΣΗΣ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΩΝ BERGER ΚΑΙ LUCKMANN	3
Κωνσταντίνος Αγγελόπουλος	
ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΕΝΔΟΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗΣ ΒΙΑΣ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΠΑΝΔΗΜΙΑΣ COVID-19	13
Λάουρα Αλιπράντη, Χαρά Βλαστάρη-Δυοβουνιώτου	
ΤΑ ΕΓΚΛΗΜΑΤΑ ΒΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΠΡΟΣΩΠΩΝ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΣΥΝΘΕΣΗΣ ΑΤΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΩΝ ΠΑΡΑΓΟΝΤΩΝ	23
Έλλη Ανίτση	
ΟΙ ΣΥΝΗΘΩΣ ΑΓΝΟΟΥΜΕΝΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΚΡΙΣΕΩΝ: ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΤΩΝ ΕΠΙΠΤΩΣΕΩΝ ΤΟΥΣ ΣΤΗ ΔΙΑΝΟΜΗ ΤΟΥ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ	33
Χαρά Βαβούρα, Ιωτάννης Βαβούρας, Γεώργιος Πετράκος, Κωνσταντίνος Ρόντος	
«ΑΧ ΕΛΛΑΔΑ ΣΕ ΑΓΑΠΩ»: Η ΜΕΛΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΠΕΝΔΥΣΕΙΣ ΤΗΣ	46
Βασίλης Βαμβακάς	
ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΗ ΒΟΗΘΕΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΕΚΤΟΠΙΣΜΕΝΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΚΑΙ ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ	56
Χριστίνα Βαρουξή	
ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ: ΜΙΑ ΑΜΦΙΛΕΓΟΜΕΝΗ ΜΟΡΦΗ ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΠΡΟΕΚΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ	67
Ελένη Βασιλειάδη	
ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΦΑΙΝΟΜΕΝΩΝ «ΗΘΙΚΟΥ ΞΕΠΛΥΜΑΤΟΣ»	79
Γεωργία Βασσάλου	
Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ ΣΤΟ ΜΩΣΑΪΚΟ ΤΗΣ ΕΝΔΟΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗΣ ΒΙΑΣ	86
Κατερίνα Βεζυργιάννη	
Η ΝΕΑ ΨΗΦΙΑΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΟ ΠΕΔΙΟ ΤΟΥ ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΣ ΩΣ ΕΡΕΙΣΜΑ ΣΚΕΨΗΣ ΚΑΙ ΔΡΑΣΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΑΠΟΤΥΠΩΜΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ	96
Βίκυ Βλάχου	
Η «ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΩΝ ΙΚΑΝΟΤΗΤΩΝ» ΩΣ ΠΡΟΚΛΗΣΗ ΚΑΙ ΠΡΟΣΚΛΗΣΗ ΑΝΑΝΕΩΣΗΣ ΤΗΣ ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ	104
Σπύρος Γάγγας	
Ο ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΟΝΔΥΛΗΣ ΚΑΙ Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΟΝΤΟΛΟΓΙΑ ΩΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ: ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ	112
Σπύρος Γάγγας	
ΓΙΑ ΜΙΑ ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΙΚΗ ΕΓΛΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΜΕΛΛΟΝΤΟΣ	120
Στράτος Γεωργούλας	

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΝΟΧΗ ΚΑΙ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΑΣΦΑΛΕΙΑ ΩΣ ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΕΥΗΜΕΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ ΣΕ ΜΙΑ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ ΜΕ ΤΑΛΑΝΤΕΥΟΜΕΝΟ ΟΡΑΜΑ ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗΣ: ΣΥΓΚΡΙΣΕΙΣ ΜΕ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΕΒΔΟΜΟΥ ΚΥΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΑΞΙΩΝ.	128
Χρίστος Γκιώνης, Νικήτας-Σπύρος Κουτσούκης, Ευστάθιος Φακιολάς	
Η ΚΡΙΣΗ ΩΣ ΠΟΛΕΜΟΣ: ΤΟ ΑΠΕΙΛΟΥΜΕΝΟ ΕΘΝΟΣ.	136
Γιάννης Γκολφινόπουλος	
DESCARTES & WEBER: ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΤΗΣ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΓΓΥΤΗΤΑΣ ΤΟΥΣ ΣΤΟ ΠΕΔΙΟ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ.	143
Αναστάσιος Γκούμας	
ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ.	149
Νίκος Δεμερτζής	
ΘΡΗΣΚΕΙΕΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑVERSE: ΚΡΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΧΟΛΙΑ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΙΣ «ΜΕΤΑΘΡΗΣΚΕΙΕΣ» ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ «ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΕΠΙΤΗΡΗΣΗΣ»	160
Νικόλαος Α. Δεναξάς	
Η «ΑΝΑΓΝΩΣΗ» ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΓΙΑ ΡΟΜΑ ΩΣ ΠΕΔΙΟ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΟΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΤΟΥΣ ΠΡΟΕΚΤΑΣΕΙΣ	170
Μαρία Δόγια	
ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΠΗΡΙΑ ΤΟΥ ΑΥΤΙΣΜΟΥ. ΤΟ ΕΛΛΕΙΜΜΑ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΔΕΞΙΟΤΗΤΩΝ	180
Μαρία Δροσινού Κορέα	
ΟΙ ΣΧΟΛΙΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΜΑΘΗΣΗΣ ΩΣ ΧΩΡΟΙ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΤΟΥ ΔΙΑΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΥ ΔΙΑΛΟΓΟΥ.	190
Βασιλική Ευθυμίου, Ευγενία Αρβανίτη	
ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΕΣ ΕΠΙΤΗΡΗΣΗΣ ΣΤΗΝ «ΕΞΥΠΝΗ ΠΟΛΗ»: ΣΚΟΠΟΣ, ΜΕΣΑ, ΝΟΜΙΚΗ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ	201
Βασιλική Κ. Θεολόγη	
«ΘΑ ΑΡΜΑΤΩΘΩ ΜΕ ΘΑΝΑΤΗΦΟΡΑ ΟΠΛΑ ΚΑΙ ΘΑ ΚΗΡΥΞΩ ΕΝΑΝ ΠΟΛΕΜΟ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΑΝΔΡΩΝ ΠΟΥ ΤΙΣ ΕΛΚΥΟΥΝ»: Η ΜΙΣΟΓΥΝΙΚΗ ΒΙΑ ΤΩΝ INCELS.	212
Θανάσης Θεοφιλόπουλος, Ναυσικά Μοσχοβάκου	
ΛΟΓΙΑ ΠΟΝΟΥ, ΟΝΕΙΡΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ: ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΟΥΔΕΤΕΡΟΤΗΤΑ ΣΤΙΣ ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ ΑΣΥΛΟΥ ΑΦΡΙΚΑΝΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΜΕ ΛΟΓΟ ΑΙΤΗΜΑΤΟΣ ΤΗΝ ΕΜΦΥΛΗ ΒΙΑ.	222
Ειρήνη Καμαράτου, Αλεξάνδρα Χαλκιά	
«ΑΠΙΑΣΤΗ ΜΗΤΡΟΤΗΤΑ»: ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΜΗΤΡΟΤΗΤΑΣ ΣΕ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΔΙΑΡΚΟΥΣ ΚΡΙΣΗΣ. ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ	230
Ελιάννα Καναβέλη, Αλίκη Κοσσυφολόγου	
Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΜΙΑΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΤΟΥ 19 ^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ ΣΕ ΔΙΕΚΔΙΚΗΤΙΚΗ ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΗ ΤΟΝ 21 ^Ο : ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ ΝΕΑΝΙΔΩΝ (Χ.Ε.Ν.) ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ	237
Μαρία Κανταράκη	

Η «ΚΡΥΦΗ ΓΟΗΤΕΙΑ» ΤΗΣ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ ΩΣ ΕΡΓΑΛΕΙΟΥ ΑΣΚΗΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ: ¹ ΕΝΑ ΠΛΑΙΣΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ ΤΗΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΤΗΣ ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΞΙΑΣ	.248
Βασιλική Καντζάρα	
ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗΣ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ: ΠΡΟΣΒΑΣΙΜΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΣΥΜΜΕΤΟΧΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΤΑ ΦΥΛΟ ΚΑΙ ΗΛΙΚΙΑ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΠΑΝΔΗΜΙΑΣ	.258
Πηνελόπη Καραγιάννη	
«ΔΙΕΚΔΙΚΩΝΤΑΣ ΟΡΑΤΟΤΗΤΑ ΩΣ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΟΙ»: ΕΡΓΑΣΙΑΚΗ ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΑ ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΩΝ ΕΝ ΚΑΙΡΩ ΠΑΝΔΗΜΙΑΣ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΗΘΟΠΟΙΩΝ	.286
Χριστίνα Καρακιουλάφη	
ΣΗΜΑΣΙΑ ΚΑΙ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΚΗΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ ΤΩΝ ΘΕΩΡΙΩΝ ΣΥΝΩΜΟΣΙΑΣ: ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΑΝΔΗΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ.	.298
Χριστίνα Καραμολέγκου	
Η ΕΘΝΙΚΟ-ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΣΤΗΝ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ	.308
Πολύκαρπος Καραμούζης	
ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΚΑΙ COVID-19 ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ: ΟΙ ΣΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΦΟΙΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΦΟΙΤΗΤΡΙΩΝ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΠΑΝΔΗΜΙΑΣ	.317
Πολύκαρπος Καραμούζης, Αλέξανδρος Σακελλαρίου	
ΜΕΛΕΤΗ ΓΙΑ ΕΝΑ «ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΟ ΣΧΕΔΙΟ ΓΙΑ ΤΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ»	.333
Στυλιανός Κατωμέρης, Χρήστος Τσιλίκης	
ΕΝΤΑΞΗ ΚΑΙ ΑΠΟΔΟΧΗ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΑ ΕΜΠΕΙΡΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ “SOCIAL PROTECTION RESPONSES TO FORCED DISPLACEMENT”	.343
Δήμητρα Κονδύλη	
ΕΡΓΑΣΙΑ, ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΑ ΚΑΙ ΕΞΑΤΟΜΙΚΕΥΣΗ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΑΣ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΗΝ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΕΞΑΤΟΜΙΚΕΥΣΗΣ ΤΟΥ ULRICH BECK.	.358
Άννα Κουμανταράκη	
ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΣ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΟΠΟΙΗΣΗ.	.367
Θεόδωρος Α.Κουτρούκης	
ΠΑΙΔΟΚΕΝΤΡΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΙΔΙΚΗ ΦΤΩΧΕΙΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟ: Η ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΤΗΣ ΦΩΝΗΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗ ΦΤΩΧΕΙΑ	.377
Κοφινά Σταυρούλα, Φερώνας Ανδρέας	
ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΣΥΓΧΡΟΝΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΙΝΗΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ	.386
Στέφανος Κόφφας, Αθανάσιος Καρανίκος	
ΗΛΙΟΤΡΟΠΙΑ ΚΑΙ ΟΠΛΟΠΟΛΥΒΟΛΑ: ΟΙ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΤΟΝ ΔΗΜΟΣΙΟ ΛΟΓΟ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ ΣΤΗΝ ΟΥΚΡΑΝΙΑ	.397
Σοφία Κρατίδου, Αλεξάνδρα Χαλκιά	

ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΩΣ ΠΕΔΙΟ ΚΑΙ ΩΣ ΦΟΡΕΑΣ ΕΞΟΡΘΟΛΟΓΙΣΜΟΥ. Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ MAX WEBER ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ	405
Γιάννης Κτενάς	
ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ – ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΑ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ	412
Κωνσταντίνος Π. Κωτσιόπουλος	
ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΙΚΗ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΠΙΤΑΧΥΝΣΗ ΣΤΗΝ ΥΣΤΕΡΟΝΕΩΤΕΡΙΚΗ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟΤΗΤΑ	421
Δημήτρης Λάλλας	
ΕΥΗΜΕΡΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΝΟΧΗ ΤΩΝ ΕΚΤΟΠΙΣΜΕΝΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ ΥΠΟΔΟΧΗΣ ΣΕ ΑΤΤΙΚΗ ΚΑΙ ΙΩΑΝΝΙΝΑ.	431
Απόστολος Λιναρδής	
ΠΡΟΣΕΓΓΙΖΟΝΤΑΣ ΚΡΙΤΙΚΑ ΦΕΤΙΧΟΠΟΙΗΜΕΝΟΥΣ ΛΟΓΟΥΣ: ΟΙ ΘΕΩΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΤΑΠΑΝΔΗΜΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ.	443
Βαγγέλης Λιότζης, Γιώργος Μωραΐτης, Βασίλης Γρόλλιος	
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΡΡΟΕΣ ΣΤΗΝ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ ΤΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ	454
Μαΐστρου Βασιλική, Παπακωνσταντίνου Αντιγόνη-Άλμπα	
ΤΡΟΦΙΚΑ ΑΠΟΒΛΗΤΑ ΚΑΙ ΚΥΚΛΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΙΚΗ ΕΝΩΣΗ: ΜΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ.	464
Χριστίνα Μαρούλη	
ΟΨΕΙΣ ΣΕΞΟΥΑΛΙΚΗΣ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗΣ ΠΑΡΕΝΟΧΛΗΣΗΣ: ΕΜΠΕΙΡΙΕΣ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΤΟΝ ΔΗΜΟΣΙΟ ΤΟΜΕΑ	477
Αρετή Μαυρομάτη-Λαγάνη	
ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ Ή ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΟΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ: ΜΙΑ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΔΙΑΛΟΓΟΥ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗ ΧΡΗΣΗ ΤΩΝ ΟΡΩΝ	488
Κατερίνα Μελά-Φραγκίσκου	
ΟΙ ΣΥΝΤΑΞΙΟΔΟΤΙΚΕΣ ΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ (2009-2021)	498
Δρ. Μέμος Κωνσταντίνος	
Η «ΕΝ-ΕΙΚΟΝΙΣΤΙΚΗ» ΠΛΕΥΡΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ. ΕΞΕΤΑΖΟΝΤΑΣ ΜΕΘΟΔΟΥΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΥ ΒΙΩΜΑΤΟΣ ΣΤΗ ΝΟΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ	509
Άννα Ν. Μιχέλη	
ΑΥΤΟΝΟΜΟ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ ΚΑΙ ΡΙΖΙΚΗ ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ	518
Άγγελος Μουζακίτης	
Ο ΕΛΕΓΧΟΣ ΤΟΥ ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ ΤΗΣ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ.	528
Εριφύλη Μπακιρλή	
ΟΙ Γ.Τ.Ο. ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΤΟΥ ΚΙΝΔΥΝΟΥ.	538
Γιώργος Μπάλιας, Χρυσούλα Καπαρτζιάνη, Κων/νος Μπάλιας	
ΜΟΡΦΕΣ ΕΠΑΝΕΝΤΑΞΗΣ ΕΥΑΛΩΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΟΜΑΔΩΝ	546
Ελένη Μπάρδα	

ΤΑ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΑ ΤΟΠΙΑ ΤΩΝ ΕΛΛΙΩΝΩΝ ΩΣ ΒΑΣΙΚΗ ΣΥΝΙΣΤΩΣΑ ΤΗΣ ΤΟΠΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ. ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ	.556
Ευγενία Π. Μπιτσάνη, Κονιδισιώτης Γ. Σταύρος	
ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΚΑΙ ΝΟΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΕΙΣ ΑΣΤΥΝΟΜΙΚΩΝ ΓΙΑ ΤΟ ΑΔΙΚΗΜΑ ΤΟΥ ΒΙΑΣΜΟΥ. ΜΙΑ ΠΟΙΟΤΙΚΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ	.566
Γεωργία Μπόζιου	
Η ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΓΟΝΕΩΝ-ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ: ΟΙ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΩΝ ΓΟΝΕΩΝ	.577
Χριστίνη Μποτονάκη, Θεόδωρος Ελευθεράκης	
ΕΜΦΥΛΟΙ ΧΩΡΟΙ ΣΤΗΝ ΥΠΑΙΘΡΟ. Ο ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΕΝΟΣ ΟΡΕΙΝΟΥ ΧΩΡΙΟΥ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ	.590
Ανδρομάχη Μπούνα Βάιλα	
Η ΔΙΑΦΗΜΙΣΗ ΣΤΑ ΜΕΣΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΙΚΤΥΩΣΗΣ ΚΑΙ ΤΑ ΜΕΣΑ ΜΑΖΙΚΗΣ ΕΝΗΜΕΡΩΣΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟ LOCKDOWN ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΤΗΣ ΠΑΝΔΗΜΙΑΣ COVID-19	.600
Άρια-Αγγελική Μπουσουλέγκα	
Η ΤΕΧΝΙΚΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΣΥΝΘΕΣΗΣ ΣΤΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ: ΔΟΜΗΣΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑ-ΑΝΑΛΥΣΗ CORPUS ΕΡΕΥΝΩΝ ΓΙΑ ΤΟ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ	.611
Νίκος Ναγόπουλος, Δημήτρης Παρασκευόπουλος	
Η ΜΕΤΑΤΟΠΙΣΗ ΤΟΥ “ΣΥΝΟΡΟΥ” ΣΤΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΥΠΟΘΕΣΕΩΝ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ.	.622
Γεώργιος Νάσιος	
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΚΟΙΝΑ ΣΕ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΥΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΥΣ: ΑΝΟΙΓΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΝΤΙΣΤΑΣΕΙΣ	.633
Νίκη Νικονάνου, Παναγιώτης Α. Κανελλόπουλος, Ελίνα Μωραϊτοπούλου, Έλενα Βισέρη	
ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΚΑΙ ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΤΗΣ ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΗΣ ΣΥΓΚΡΙΣΙΜΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΩΝ ΤΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΩΝ ΠΡΟΫΠΟΛΟΓΙΣΜΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ	.643
Μαρία Οικονομάκη	
ΤΑ ΣΥΛΛΟΓΙΚΑ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ ΣΕ ΣΥΝΘΗΚΗ ΕΓΚΛΕΙΣΜΟΥ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΤΙΜΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΝΤΡΟΠΗΣ ΤΩΝ ΚΡΑΤΟΥΜΕΝΩΝ	.662
Καλλιόπη Ορφανάκη	
ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΕΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΕΞΕΤΑΖΟΥΝ ΤΟΥΣ ΚΟΣΜΟΥΣ ΤΩΝ ΔΗΜΙΟΥΡΓΩΝ ΣΤΟΝ 21 ^ο ΑΙΩΝΑ	.672
Ορφανός Προκόπιος	
ΠΑΝΔΗΜΙΑ ΚΑΙ ΟΥΚΡΑΝΙΚΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ: ΝΕΕΣ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ	.683
Ρόη Παναγιωτοπούλου	
ΜΙΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΑΛΛΕΠΑΛΛΗΛΩΝ ΚΡΙΣΕΩΝ: ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΕΜΠΙΣΤΟΣΥΝΗΣ	.695
Επαμεινώνδας Παναγόπουλος, Ανθή Αδαμοπούλου, Γεωργία Γούγα, Ιωάννης Καμαριανός	
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΜΗΧΑΝΙΚΗ ΚΑΙ ΑΝΤΙΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΜΗΧΑΝΙΑ [Η ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΗ ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ;]	.707
Γιάννης Πανούσης	

ΠΟΛΥΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΣΤΗ ΣΧΟΛΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ	715
Βασιλική Πανταζή, Παρασκευή Πουλογιαννοπούλου	
ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ.	726
Γεωργία Πανταζή	
ΘΕΩΡΙΕΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ	737
Αθανάσιος Πανταζής	
ΣΧΟΛΙΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΑΕΙΦΟΡΙΑ: ΜΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ	747
Στέλιος Πανταζίδης, Δομνίκη Βαγιάτη, Γιάννης Πεχτελίδης	
ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΔΙΚΤΥΑ, ΣΧΕΣΕΙΣ ΑΜΟΙΒΑΙΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑ: ΜΙΑ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ ΜΕΤΑΞΥ ΑΛΒΑΝΙΑΣ ΚΑΙ ΕΛΛΑΔΑΣ	759
Μαρία Παντελέου	
ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΤΙΜΗΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΨΗΦΟΥ ΜΕΣΩ ΤΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΟΣ ΣΩΜΑΤΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΑΠΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ	768
Κωνσταντίνος Παπαγιαννόπουλος, Νίκος Κληρονόμος	
ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΤΗΣ ΕΜΦΥΛΗΣ ΒΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΠΑΝΔΗΜΙΑΣ: ΛΟΓΟΙ, ΔΡΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ	778
Ματίνα Παπαγιαννοπούλου	
ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΠΡΟΣ ΤΙΣ ΑΓΡΟΤΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ, ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΣΤΗΝ ΥΠΑΙΘΡΟ ΚΑΙ ΕΥΗΜΕΡΙΑ ΤΗΣ ΥΠΑΙΘΡΟΥ	789
Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος και Λουκία-Μαρία Φρατσέα	
ΠΑΡΑΣΤΑΣΙΑΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΣΤΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ: ΟΙ ΚΙΝΗΜΑΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΕΙΣ ΤΩΝ «ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΤΗΣ ΛΑΡΚΟ» ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ-ΔΡΑΣΗ	800
Γιώργος Παπαϊωάννου, Ευαγγελία Καλεράντε, Λέλα Γώγου	
ΝΕΟΙ ΚΑΙ ΑΣΤΥΝΟΜΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΠΑΝΔΗΜΙΑΣ	811
Γιώργος Παπανικολάου και Ντόρα Γιαννάκη	
ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΕΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΣΕ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΚΡΙΣΗΣ	821
Γιώργος Πιερράκος	
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΕΡΙΘΩΡΙΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ ΠΡΩΩΝ ΚΡΑΤΟΥΜΕΝΩΝ. Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ ΑΦΗΓΗΣΕΩΝ ΖΩΗΣ ΤΟΥΣ	830
Άγγελος – Ηλίας Πιερράτος	
ΚΟΙΝΑ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ. ΜΙΑ ΡΕΑΛΙΣΤΙΚΗ ΟΥΤΟΠΙΑ ΓΙΑ ΕΝΑ ΣΧΟΛΕΙΟ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝ	841
Σίλια Ραντίσα, Σάσα Δημητριάδου, Σοφία Σαρακενίδου, Γιάννης Πεχτελίδης	
ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΗ ΒΙΑ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ: ΣΥΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟΥ ΚΑΙ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ	851
Ιωάννα Ρεστέμη	
Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΜΕΣΩΝ ΣΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΤΟΥ 21 ^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ. ΠΡΟΣ ΕΝΑΝ ΝΕΟ ΜΕΓΑΛΟ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟ;	861
Μαρίνα Ρήγου	

ΘΕΑΤΡΙΚΗ ΠΡΑΞΗ: ΠΡΑΞΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ	.871
Μυρτώ Ρήγου	
ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΤΗΣ ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΓΙΑ ΤΑ ΠΡΟΤΥΠΑ ΗΓΕΤΙΚΗΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ ΚΑΙ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΙΡΡΟΗ ΤΟΥΣ ΣΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΕΡΓΟ. Η ΕΜΦΥΛΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΗΓΕΣΙΑΣ	.879
Ανδρομάχη Ροτζιώκου	
ΕΝΔΟΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΒΙΑ ΚΑΙ ΠΑΝΔΗΜΙΑ: ΤΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ, ΤΟΥ ΗΝΩΜΕΝΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ – ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΤΥΠΟ (ΕΝΤΥΠΟ – ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ).	.887
Ιωάννα Ροτζιώκου	
ΕΞΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟΠΟΙΗΣΗ ΣΤΟ ΥΣΤΕΡΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΦΟΥΚΑΛΤ	.896
Βασίλης Ρωμανός	
ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΗΘΙΚΗΣ ΚΑΙ ΔΕΟΝΤΟΛΟΓΙΑΣ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΠΟΙΟΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ	.905
Μάνος Σαββάκης	
ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ, ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΚΑΙ ΤΟΠΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΠΟΙΟΤΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	.914
Μάνος Σαββάκης, Νίκος Ναγόπουλος, Δημήτρης Παρασκευόπουλος, Κώστας Ρόντος	
ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΜΕ ΑΝΑΠΗΡΙΑ: ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ – ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ . . .	.925
Νίκος Σαρρής, Αμαλία Φραγκίσκου	
Η ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΑΝΤΙΣΤΑΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΙΣΟΤΗΤΑΣ: ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΜΦΥΛΗ ΒΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ	.935
Ισμήνη Σιούλα-Γεωργουλέα	
ΕΓΚΛΗΜΑ ΣΤΑ ΓΛΥΚΑ ΝΕΡΑ· Η ΓΥΝΑΙΚΟΚΤΟΝΙΑ ΠΟΥ ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΗΚΕ ΚΑΙ ΑΝΑΠΑΡΑΧΘΗΚΕ ΩΣ ΕΓΚΛΗΜΑ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ.	.942
Θάλεια Σιούρδα	
ΑΥΤΟΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΤΕΡΟΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΣΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΕΣ ΡΟΜΑ – ΜΕΛΕΤΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ	.954
Χρήστος Σιφναίος	
Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ ΣΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ ΡΩΣΙΑΣ/ΟΥΚΡΑΝΙΑΣ	.964
Δημήτριος Σμοκοβίτης	
Η ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΗΣ ΕΝΔΟΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗΣ ΒΙΑΣ ΑΠΟ ΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΟΥΣ ΤΩΝ ΤΟΠΙΚΩΝ ΜΟΝΑΔΩΝ ΥΓΕΙΑΣ: ΟΨΕΙΣ, ΑΠΟΨΕΙΣ, ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ	.975
Ναταλία Σπυροπούλου	
ΜΟΡΦΕΣ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ: ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΣΤΟΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΧΩΡΟ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟ	.983
Μαρίνα Σταμάτη	
«ΠΑΛΙΑ» ΤΗΛΕΟΡΑΣΗ ΣΕ «ΝΕΑ» ΜΕΣΑ: ΣΗΜΕΙΑ ΚΑΙ ΘΕΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΤΗΛΕΟΠΤΙΚΗΣ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ ΣΕ ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΤΗΛΕΘΕΑΤΩΝ. . . .	.993
Αλέκα Σταματιάδη	

ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΩΝ ΓΟΝΕΩΝ ΓΙΑ ΤΟΝ ΡΟΛΟ ΤΗΣ ΣΥΝΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΜΕ ΑΝΑΠΗΡΙΑ ΠΟΥ ΦΟΙΤΟΥΝ ΣΤΑ ΔΗΜΟΤΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΕΙΔΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ	1004
Δημήτρης Στεφανίδης	
ΤΟ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ ΘΥΜΑ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ	1015
Ειρήνη Συντιχάκη	
ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ DUNNING-KRUGER ΚΑΙ ΤΑ ΜΕΣΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΙΚΤΥΩΣΗΣ.	1024
Παναγιώτης Τζαβάρας, Σπυρίδων Στέλιος	
Η ΠΡΟΒΟΛΗ ΤΗΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΔΩΝ ΑΘΛΗΤΙΚΩΝ ΣΥΝΤΑΚΤΡΙΩΝ ΜΕΣΩ ΤΟΥ INSTAGRAM	1033
Ελένη Τσαλκατίδου	
Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ ΩΣ ΥΠΕΡΒΑΣΗ ΤΩΝ ΟΡΙΩΝ ΤΗΣ. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΑΝΤΙΝΟΜΙΕΣ ΣΤΟΝ ΛΟΓΟ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ	1042
Μαγδαληνή Τσεβρένη	
ΠΑΝΔΗΜΙΑ: ΑΦΕΤΗΡΙΑ ΓΙΑ ΑΛΛΑΓΕΣ ΣΤΗ ΝΟΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ ΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ	1052
Τσικνάκου Ελένη	
ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΩΝ ΠΑΝΔΗΜΙΩΝ ΣΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ, ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΚΑΙ ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ.	1064
Φωτεινή Τζαβέλλα	
ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗΣ ΕΞΟΥΘΕΝΩΣΗΣ ΣΤΗΝ ΣΩΜΑΤΙΚΗ ΥΓΕΙΑ, ΣΤΗΝ ΨΥΧΙΚΗ ΥΓΕΙΑ, ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΖΩΗ ΝΟΣΗΛΕΥΤΙΚΟΥ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΥ ΣΤΟΝ ΤΟΜΕΑ ΨΥΧΙΚΗΣ ΥΓΕΙΑΣ	1074
Τσολακίδου Ασημίνα, Θεόδωρος Φούσκας, Γεώργιος Κουλιεράκης	
ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΤΗΣ ΠΡΟΣΛΗΨΗΣ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΤΑΞΕΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΕΡΕΥΝΑ ΑΞΙΩΝ	1086
Αγγελική Υφαντή	
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΤΕΡΟΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ ΚΑΙ ΤΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΚΕΣ ΕΠΙΛΟΓΕΣ ΤΩΝ ΑΠΟΦΟΙΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ	1102
Αντιγόνη-Άλμπα Παπακωνσταντίνου, Χριστίνα Φιλίππου	
Η ΕΚΝΟΜΙΚΕΥΣΗ ΩΣ ΣΥΜΠΤΩΜΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΔΙΚΑΙΟΥ: Η ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΟΤΤΟ ΚΙΡΧΗΧΕΙΜΕΡ	1113
Γιάννης Φλυτζάνης	
ΔΙΑΒΙΩΝΤΑΣ ΜΕΤΑΞΥ ΕΝΤΑΞΗΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ; ΦΩΝΕΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ, ΑΙΤΟΥΝΤΩΝ ΑΣΥΛΟ ΚΑΙ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΠΑΝΔΗΜΙΑΣ COVID-19 ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ	1121
Θεόδωρος Φούσκας, Γεώργιος Κουλιεράκης, Αθανάσιος Θεοφιλόπουλος, Δημήτριος Γεωργιάδης, Φωτεινή-Μαρία Μηνέ, Γεωργία Πανταζή, Σοφία Κωνσταντοπούλου	
ΕΠΙΔΙΩΞΕΙΣ, ΕΜΠΡΟΘΕΤΗ ΔΡΑΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΥΗΜΕΡΙΑΣ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΡΟΥΜΑΝΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ.	1132
Λουκία-Μαρία Φρατσέα και Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος	

ΕΜΒΟΛΙΑΣΤΙΚΟΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΕΜΒΟΛΙΑΣΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ: Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΟΥΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΑ ΜΜΕ	1142
Ιωσήφ Χαλαβαζής	
ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΜΑΝΤΕΙΑ ΚΑΙ ΑΣΤΡΟΛΟΓΙΑ. Η ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ	1153
Ειρήνη Χανιωτάκη	
ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΝΝΟΙΩΝ: ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΩΝ ΜΕ ΤΗ ΧΡΗΣΗ SPSS ΚΑΙ MPLUS	1162
Αναστασία Χαραλάμπη	
Η ΣΧΕΣΗ ΠΟΛΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΨΥΧΡΟΠΟΛΕΜΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΙΤΑΛΙΑ: Η ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗΣ ΑΝΑΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗΣ ΤΩΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Α. ΔΟΞΙΑΔΗ ΚΑΙ ADRIANO OLIVETTI	1177
Μαριάννα Χαριτωνίδου	
ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΔΙΚΤΥΩΝ: ΜΙΑ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΜΙΚΤΗΣ ΜΕΘΟΔΟΥ	1195
Γιώργος Χατζηχρήστος, Νικόλαος Ναγόπουλος	
«ΤΙ ΔΕΙΧΝΩ, ΠΩΣ ΦΑΙΝΟΜΑΙ, ΠΟΙΟΣ ΕΙΜΑΙ;»: Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΗΣ ΕΙΚΟΝΙΚΗΣ ΖΩΗΣ ΤΩΝ INFLUENCERS	1204
Άννα Χατσατουριάν	
ΑΝΤΙ ΓΙΑ ΜΕΤΑ: ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΑΝΤΙΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΜΕΤΑ-ΑΛΗΘΕΙΑ.	1214
Μιχάλης Χατζηκωνσταντίνου, Μιχάλης Τασσόγλου	
Ο ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΦΕΝΤΕΡΑΛΙΣΜΟΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ: ΠΩΣ ΕΞΕΛΙΧΘΗΚΕ Η Ε.Ε. ΩΣ ΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 21ΟΥ ΑΙΩΝΑ.	1227
Παναγιώτα Λ. Χατζηλυμπέρη	
ΑΝΑΛΥΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ	1239

Κοινωνίες και Κοινωνιολογίες στον 21^ο αιώνα

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

του

Καθηγητή Νίκου Δεμερτζή, τέως Πρόεδρου της ΕΚΕ

Διανύοντας το πρώτο τέταρτο του 21^{ου} αιώνα, οι κοινωνίες ζουν παρατεταμένες περιόδους πολλαπλών κρίσεων οι οποίες τείνουν να διαμορφώσουν μια νέα κανονικότητα που περιγράφεται ενδεικτικά με τον αγγλικό όρο *permacrisis*. Η μετανεωτερική και υπερ-νεωτερική αυτή συνθήκη χαρακτηρίζεται από ένα πλέγμα αντινομιών τις οποίες η διεθνής κοινωνιολογία αλλά και οι κατά τόπους κοινότητες κοινωνιολόγων – της ελληνικής συμπεριλαμβανομένης- καλούνται να εξηγήσουν και να ερμηνεύσουν. Αντινομίες όπως αυτή της παγκοσμιοποίησης και της απο-παγκοσμιοποίησης, της διαφοροποίησης και απο-διαφοροποίησης, εκκοσμίκευσης και απο-εκκοσμίκευσης, δικτύωσης και αποκέντρωσης και κρίσεις όπως η κλιματική, η δημογραφική, η υγειονομική, η οικονομική κρίση, οι μεταψυχροπολεμικές γεωπολιτικές συγκρούσεις, αλλά και η κρίση της δημόσιας επικοινωνίας, επιβεβαιώνουν τον κινδυνώδη χαρακτήρα της παγκόσμιας, πλέον, κοινωνίας και την συνεπαγόμενη εξακολουθητική εμπειρία της διακινδύνευσης σε μικρο- και μακρο επίπεδο. Πρόκειται για διαδικασίες που χαρακτηρίζονται από ολοένα και μεγαλύτερη επιτάχυνση, κατακερματισμό ταυτοτήτων, παροντισμό, ρευστότητα της κοινωνικής εμπειρίας, ατυποποίηση των ηθών, καθώς και από την αναδιάταξη των θυμικών κανόνων και της δομής του αισθάνεσθαι.

Η συντελούμενη 4^η βιομηχανική επανάσταση συνιστά έναν «νέο μεγάλο μετασχηματισμό» που θέτει επί τάπητος αλλά και στη λυδία λίθο κοινωνιολογικές θεωρίες και μεθοδολογίες, συνάμα δε και τον ίδιο τον ρόλο της κοινωνιολογίας ως επιστήμης που ούτως ή άλλως ήταν ανέκαθεν πολυ-Παραδειγματική. Η ελληνική κοινωνία ενταγμένη στο διεθνές σύστημα και στις διαδικασίες της παγκοσμιοποίησης, μετέχει των παραπάνω διεργασιών δεδομένων των δικών της ιστορικά εξαρτημένων διαδρομών προς τη νεωτερικότητα, τη μετανεωτερικότητα και την υπερνεωτερικότητα. Εκ παραλλήλου, η κοινωνιολογία στην Ελλάδα καλείται να εξηγήσει και να ερμηνεύσει τις συντελούμενες διεργασίες με την καλλιέργεια θεωρίας και τη διενέργεια μεθοδολογικώς επεξεργασμένων ερευνών.

Στην ανάγκη αυτή ανταποκρίθηκε η Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία (ΕΚΕ) με τη διενέργεια του 8^{ου} Συνεδρίου της με θέμα **Κοινωνίες και Κοινωνιολογίες στον 21^ο αιώνα** που πραγματοποιήθηκε στο χρονικό διάστημα 13-15 Οκτωβρίου 2022. Όπως και το προηγούμενο, έτσι και αυτό ήταν υβριδικό λόγω της πανδημίας. Η εναρκτήρια και η καταληκτική συνεδρία έγιναν δια ζώσης στους φιλόξενους χώρους του Χαροκόπειου Πανεπιστημίου. Οι υπόλοιπες, παράλληλες, συνεδρίες πραγματοποιήθηκαν διαδικτυακά. Εκτός από την κεντρική ομιλία του Προέδρου και την εξ αποστάσεως εισήγηση του προσκεκλημένου καθηγητή Ron Eyerman, ο οποίος νοσούσε από την Covid-19, στο συνέδριο πραγματοποιήθηκαν: α) δύο στρογγυλά τραπέζια (το ένα διαδικτυακά), β) 38 διαδικτυακές συνεδρίες, γ) 10 ειδικές διαδικτυακές συνεδρίες. Στις συνολικά 48 συνεδρίες παρουσιάστηκαν 200 εισηγήσεις από 266 εισηγητές και εισηγήτριες (141 γυναίκες και 125 άνδρες). Ο συνολικός χρόνος διαδικτυακής σύνδεσης ήταν 60.000 λεπτά, με μ.ό. συμμετεχόντων στις συνεδρίες 15 άτομα. Ο αριθμός των χρηστών-επισκεπτών στις διαδικτυακές συνεδρίες ανήλθε στους 1300.

Οι θεματικές ενότητες στις οποίες συγκεντρώθηκε ο μεγαλύτερος αριθμός συνεδριάσεων και εισηγήσεων ήταν: η κοινωνιολογία της εκπαίδευσης, το φύλο, ο πολιτισμός και η πολιτισμική κοινωνιολογία, η απόκλιση, τα μέσα επικοινωνίας, η κοινωνική θεωρία, η πολιτική κοινωνιολογία, η κοινωνική συνοχή, η μετανάστευση και η κοινωνιολογία της εργασίας. Βέβαια, η σκιά της πανδημίας ήταν βαριά και αυτό δεν αποτυπώθηκε μόνο στην υβριδική οργάνωση του συνεδρίου αλλά πρωτίστως στο ότι σε πολλές από τις εισηγήσεις τα υπό διαπραγμάτευση θέματα προσεγγίσθηκαν λαμβάνοντας υπόψη την επιρροή της covid-19 κι αυτό μολονότι δεν υπήρξε κάποια εισηγήση που να κινείται αμιγώς στο πεδίο της κοινωνιολογίας της υγείας. Συνδυαστικά μάλιστα, αρκετές εισηγήσεις επικεντρώθηκαν στην ενδο-οικογενειακή βία και τις γυναικοκτονίες, καθώς τα φαινόμενα αυτά επιτάθηκαν κατά την περίοδο των περιοριστικών μέτρων και είχαν επισημανθεί δημοσίως από το κίνημα Me Too, κάτι το οποίο φυσικά οι Έλληνες κοινωνιολόγοι –γυναίκες και άνδρες–, δεν μπορούσαν να αγνοήσουν.

Με εξαίρεση στελεχών του ΕΚΚΕ, η συντριπτική πλειονότητα των εισηγήσεων εκείνων στις οποίες παρουσιάστηκαν ερευνητικά αποτελέσματα στηρίχθηκε σε ποιοτική έρευνα με δεσπόζουσα την τεχνική των ημι-δομημένων συνεντεύξεων και δευτερευόντως την ανάλυση λόγου. Η περιορισμένη παρουσία ερευνητικών εργασιών με τη χρήση ποσοτικών μεθόδων – πολλώ δε μάλλον με τον συνδυασμό ποσοτικών και ποιοτικών τεχνικών με σκοπό την «τριγωνοποίηση» των ερευνητικών αποτελεσμάτων-, αντανάκλα μια χρόνια μεθοδολογική προτίμηση της κοινότητας των Ελλήνων κοινωνικών επιστημόνων, η οποία έχει προ πολλού επισημανθεί στο πλαίσιο της κοινωνιολογίας της ελληνικής κοινωνιολογίας. Το ζητούμενο βέβαια είναι αν με αυτό τον τρόπο διαμορφώνονται οι θεωρητικοί, επιστημολογικοί και μεθοδολογικοί όροι για την επαρκή ανάλυση και κατανόηση της δυναμικής που αναπτύσσει η ελληνική κοινωνία στο ευρύτερο πλαίσιο του «νέου μεγάλου μετασχηματισμού».

Σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, είναι εξαιρετικό ευόινο ότι το 8^ο Συνέδριο της ΕΚΕ συγκέντρωσε τον μεγαλύτερο αριθμό συμμετοχών από κάθε προηγούμενο. Οι 118 εισηγήσεις που συγκεντρώθηκαν σε αυτά τα Πρακτικά μπορούν να συγκριθούν μόνο με τις 97 εισηγήσεις του 2^{ου} Διεθνούς (2009) και τις 91 του 7^{ου} Τακτικού Συνεδρίου (2020). Σε όλα τα άλλα ο αριθμός των δημοσιευμένων εισηγήσεων υπολείπεται κατά πολύ. Αυτό βέβαια σημαίνει ότι τόσο η ΕΚΕ όσο και οι Έλληνες κοινωνιολόγοι δραστηριοποιούνται με τον έναν ή τον άλλο τρόπο για την ανάπτυξη του κλάδου σε συνθήκες γνωστικής επισφάλειας και εκ των άνω αμφισβήτησης του ρόλου των κοινωνικών επιστημών στην εκπαίδευση και τη δημόσια σφαίρα γενικότερα. Είναι σημαντικό δε ότι στις εργασίες των συνεδρίων της ΕΚΕ συμμετέχουν πολύ νεότεροι συνάδελφοι, αλλά και μεταπτυχιακοί φοιτητές και φοιτήτριες κοινωνικών επιστημών στους/ις οποίους/ες αφιερώνονται ειδικές συνεδρίες.

Να σημειωθεί επίσης ότι με τη δημοσίευση του ψηφιακού αυτού τόμου, η ΕΚΕ προσθέτει ένα ακόμα σώμα θεωρητικού προβληματισμού και ερευνητικής εργασίας για πλείστες όσες όψεις της ελληνικής και διεθνούς κοινωνίας, διαθέσιμο σε όλη την ακαδημαϊκή κοινότητα και όχι μόνον. Εάν διερευνηθεί συστηματικά το επιστημονικό αυτό corpus, που καλύπτει πλέον μία 15ετία, είμαι βέβαιος πως θα φανούν δύο πράγματα: Πρώτον, η πλουραλιστική εξέλιξη της θεωρητικής και ερευνητικής ατζέντας της κοινότητας των κοινωνιολόγων στην Ελλάδα σε συνάφεια με τους συντελούμενους κοινωνικο-οικονομικούς μετασχηματισμούς και τις ανακατατάξεις του πολιτικού πεδίου. Δεύτερον, η πραγματική και δυνάμει προσφορά της κοινωνιολογίας ως επιστήμης και ως επαγγέλματος στην αυτο-κατανόηση και αλληλο-κατανόηση ατομικών και συλλογικών υποκειμένων.

ΟΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΕΣ ΩΣ ΣΥΝΔΗΜΙΟΥΡΓΟΙ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ: ΜΙΑ ΜΕΤΑ-ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΛΟΓΙΚΗ ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΤΗΣ ΘΕΣΜΟΠΟΙΗΣΗΣ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΩΝ BERGER ΚΑΙ LUCKMANN

Κωνσταντίνος Αγγελόπουλος^α

^α Πάντειον Πανεπιστήμιο Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών

Περίληψη

Στο κάτωθι πόνημα πρόκειται να αναλυθεί η διαδικασία της θεσμοποίησης και των επιμέρους διαδικασιών της όπως αυτές αναφέρονται στο έργο των Berger και Luckmann υπό το πρίσμα της μετα-φαινομενολογίας. Η φαινομενολογία μελετάει τη δομή των σχέσεων που δημιουργούν τα ανθρώπινα όντα με τον (βιό)κοσμό τους. Σε έναν βιόκοσμο, όμως που διαμεσολαβείται και ερμηνεύεται από τεχνολογίες, η συμβολή αυτών στην κατασκευή της πραγματικότητας δείχνει να αγνοείται. Σκοπός της εργασίας, επομένως, είναι να φωτίσει εκείνες τις πτυχές στις οποίες το εργαλείο αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της θεσμοποιητικής διαδικασίας, όχι ως ουδέτερο και κενό νοήματος, αλλά ως συνδημιουργική δύναμη με αυτή του ανθρώπου.

Λέξεις κλειδιά: θεσμοποίηση, κοινωνικός κονστρουξιονισμός, φαινομενολογία, μετα-φαινομενολογία

TECHNOLOGIES AS CO-CREATORS OF SOCIAL REALITY: A POST-PHENOMENOLOGICAL READING OF INSTITUTIONALIZATION OF BERGER AND LUCKMANN

Konstantinos Angelopoulos^a

^a Panteion University Of Political and Social Sciences

Abstract

In this article, institutionalization and its separate processes as they are mentioned in the work of Berger and Luckmann are going to be analyzed in the light of post-phenomenology. Phenomenology studies the structure of the relationships that human beings create with their (bio) world. In a bioworld, however, that is mediated and interpreted by technologies, their contribution to the construction of reality seems to be ignored. Therefore, the purpose of this paper is to illuminate those aspects in which the tool is an integral part of the institutionalization process, not as neutral and void of meaning, but as a co-creative force with that of a human.

Keywords: institutionalization, social constructionism, phenomenology, post-phenomenology

Εισαγωγή

Πενήντα εφτά χρόνια μετά την αρχική της έκδοση «Η Κοινωνική Κατασκευή της Πραγματικότητας» αποτελεί ακόμα μία από τις κύριες τομές στην έρευνα των κοινωνικών επιστημών. Στο κονστρουξιονιστικό Παράδειγμα αναδεικνύονται οι συνθετικές δυνάμεις που καθιστούν «φυσικές» της πτυχές της πραγματικότητας και αποκαλύπτουν ότι ακόμα και η ακαμψία που δείχνει να έχει η τελευταία υπάρχει λόγω του τρόπου με την οποία ο άνθρωπος την κατασκευάζει. Σκοπός μας στη συγκεκριμένη εργασία θα είναι να συμπεριλάβουμε στο έργο που μελετούμε εκείνα που φαίνεται να αγνοούνται. Θα σταθούμε στις υλικότητες, όχι ως περιοριστικούς όρους αλλά ως «κατασκευαστικές δυνάμεις» και θα δώσουμε ιδιαίτερη έμφαση στις τεχνικές, τα εργαλεία και τις τεχνολογίες των ανθρώπων ως συνδιαμορφωτικές δυνάμεις της κοινωνικής πραγματικότητας.

Θεωρητικό Πλαίσιο

Για αρχή κρίνεται αναγκαίο να διαχωριστεί η θέση της εργασίας από τα Παραδείγματα τόσο του τεχνολογικού ντετερμινισμού, ως την αντίληψη ότι η τεχνολογία εξελίσσεται μόνη της και λειτουργεί εξωτερικά στην ανθρώπινη κοινωνία (Kline 2001: 15495), όσο και από την ανθρωποκεντρική προσέγγιση σύμφωνα με την οποία οφείλει να δίνεται έμφαση μόνο στον Λόγο του ανθρώπου για την πρόοδό του (Hottois 2002: 85).

Στο έργο του ο Bernard Stiegler (1998:193) αναλύει το μύθο του Πρωταγόρα όπως τον αφηγείται στον Πλάτωνα. Για τον συγγραφέα, πρέπει να δοθεί ιδιαίτερο βάρος στη συμβολή του Επιμηθέα και όχι στους Προμηθέα για τη γέννηση του ανθρώπου. Αυτό διότι ο άνθρωπος εξαιτίας του σφάλματος του Επιμηθέα είχε την ευκαιρία από την απαρχή του (με τα δώρα του Προμηθέα σε δεύτερη φάση), να «εφευρίσκει, να ανακαλύπτει [...] και να υλοποιεί όσα φαντάζεται». Και με το σφάλμα του Επιμηθέα, οι τεχνικές αποτελούν στην πραγματικότητα και τον τρόπο με τον οποίο πυροδοτείται ταυτόχρονα και ο έλλογος άνθρωπος όπως τον γνωρίζουμε.

Στην κλασική βιβλιογραφία ο Karl Marx στο Κεφάλαιο (2016: 312) επισημαίνει ότι «η παραγωγικότητα της εργασίας δεν εξαρτάται μόνο από τη δεξιότητά του εργάτη, αλλά και από την τελειότητα των εργαλείων του». Στην ανάλυσή του για τη μετάβαση από τη βιοτεχνία στη βιομηχανία υπάρχει διάχυτη η σχέση του ανθρώπου με το εργαλείο ως σχέση που από κοινού αλλάζει τις παραγωγικές σχέσεις, ή όπως θα εννοιολογούσαμε εμείς, κατασκευάζει κοινωνικές πραγματικότητες. Διακρίνει τον καταμερισμό εργασίας ως συνδιαμορφωμένο από την τεχνολογική εξέλιξη (Marx 2016: 314), σχέσεις ενσωμάτωσης εργάτη-μηχανής/εργαλείου (Marx 2016: 342-343), τη συμβολή της μηχανής στη διαμόρφωση του παραγωγικού τομέα και την «ελεύθερη, καθορισμένη μόνο από το μηχανικό καθήκον της» μορφή της (Marx 2016: 350).

Στο έργο του Heidegger (1962: 96-103, Χάιντεγκερ 2011: 236 - 237 & 241) αναπτύσσεται μια ερμηνευτική των «πραγμάτων», της τεχνικής και του τεχνουργήματος. Ο Heidegger ερμηνεύει την τεχνική ως υπολογισμένη βούληση στη βούληση (intentionality). Το εργαλείο, ή το τεχνούργημα είναι βίωμα, αλλά σχεδόν πάντα είναι αόρατο λόγω της διαθεσιμότητάς του στα χέρια μας ("ready-to-hand"). Χρησιμοποιεί το παράδειγμα του σφυριού εκτενώς, προκειμένου να διασαφηνίσει το ζήτημα της βούλησης (κανείς δεν έχει το νου του στο σφυρί όταν το χρησιμοποιεί, αλλά στον στόχο του), για να αναδείξει το γεγονός ότι το εργαλείο γίνεται ορατό μόνο όταν χαλάει, ή όταν έχει κάποιο χαρακτηριστικό που δεν το καθιστά χρηστικό. Συνεπώς, έχουμε μία πρώτη ερμηνεία του εργαλείου ως διαμεσολαβητή για την κατανόηση του βίκοσμου.

Ο Peter-Paul Verbeek, εμπνευσμένος από το παράδειγμα του Heidegger επιχειρεί να φωτίσει αυτή την πτυχή του εργαλείου, όχι ως απλού μέσου, αλλά ως διαμεσολαβητή της ανθρώπινης εμπειρίας που φέρει νόημα (Verbeek 2011: 8-9). Ιδιαίτερη σημασία για

μας έχει η τριμερής διάκριση που αναπτύσσει σε σχέση με το «τεχνούργημα-διαμεσολαβητή». Αναφέρεται: α. στη «διαμεσολάβηση της εμπειρίας», β. Στη «διαμεσολάβηση της πράξης» και γ. Στη «διαμεσολάβηση της ηθικής».

Στο πρώτο μέρος της διάκρισης αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο τα εργαλεία και τα τεχνουργήματα διαμεσολαβούν την ανθρώπινη εμπειρία και την ερμηνεία του ανθρώπου με τον βιόκοσμο. Αφορμάται από τα είδη των σχέσεων που αναπτύσσει ο άνθρωπος με τα εργαλεία του όπως αυτές παρουσιάζονται από τον Don Ihde. Στέκεται ιδιαίτερα στις σχέσεις ενσωμάτωσης που αναπτύσσει ο άνθρωπος με τα εργαλεία (Verbeek 2011: 8) όπως και στις ερμηνευτικές σχέσεις που προσφέρει το εργαλείο στον άνθρωπο για πτυχές της πραγματικότητας που ο ίδιος ο άνθρωπος δε θα μπορούσε να αντιληφθεί μόνος του, όπως στην περίπτωση ενός μικροσκοπίου.

Στο δεύτερο μέρος της διάκρισης ο Verbeek επικεντρώνεται στην πράξη. Αναφέρεται στη διαμεσολάβηση του τεχνήματος ως καθοριστικής για το είδος της πράξης. Διότι η πράξη δεν είναι μόνο το αποτέλεσμα της ανθρώπινης βούλησης, αλλά μπορεί να είναι και πράξη καθορισμένη από μία υλικότητα. (Verbeek 2011: 10). Εδώ χαρακτηριστική είναι και η συνεισφορά του Latour (1992: 239) στο έργο του οποίου συναντώνται και η δράση των μη ανθρώπινων υλικότητων όπως επίσης και η πειθάρχηση των ανθρώπινων πράξεων απέναντι σε μη ανθρώπινες υλικότητες (Latour 1992: 231-232).

Τελευταία διάκριση, σχετική με την ηθική, η οποία όμως εμπεριέχει και τις δύο πρώτες. Πάλι στο έργο του Latour η διάσταση αυτή έρχεται με το παράδειγμα της ζώνης ασφαλείας (Latour 1992: 225-227). Περιγράφει σε αυτή την περίπτωση το δίκτυο όπου συνδιαμορφωτικές δυνάμεις όπως, μηχανικοί, αστυνομικοί, ήχοι, προειδοποιητικές σημάνσεις και η ίδια η ζώνη ασφαλείας δεν καταναγκάζουν αλλά καθιστούν σχεδόν αδύνατη την οδήγηση χωρίς τη ζώνη ασφαλείας, οπότε προτρέπουν τον οδηγό στο να είναι «ηθικός». Με έναν τρόπο η σχέση σιγά σιγά δεν προσεγγίζεται πλέον μόνο περιγραφικά αλλά και κανονιστικά (Verbeek 2011: 12)

Μεθοδολογία

Για την παραγωγή των δεδομένων μας θα επιστρατευτεί η ποιοτική μέθοδος και συγκεκριμένα η βιβλιογραφική επισκόπηση. Θα γίνει μία όσο το δυνατόν πληρέστερη περιήγηση και κριτική των ήδη υπαρχόντων αναφορών που αφορούν το ζήτημά μας (Κουμπάρηλης χ.χ.: 8). Κεντρικό ερευνητικό ερώτημα θα είναι αν όντως οι τεχνικές, τα εργαλεία και οι μη ανθρώπινες υλικότητες έχουν αντίστοιχη συνδιαμορφωτική συνεισφορά με αυτή των νοητικών κατασκευών του ανθρώπου. Για να μελετηθεί αυτό θα επικεντρωθούμε στη θεσμοποίηση αλλά και στις επιμέρους διεργασίες (τυποποίηση πράξης και δρώντος, ρόλος, ιζηματοποίηση, πραγματοποίηση) που την πυροδοτούν ή/και αποτελούν αποτέλεσμα της.

Θεσμοποίηση και Τεχνο-Κοινωνική Κατασκευή της Πραγματικότητας

Ως θεσμοποίηση οι Μπέργκερ και Λούκμαν (2003: 110) ονομάζουν τη διαδικασία κατά την οποία «υπάρχει μία αμοιβαία τυποποίηση πράξεων που έχουν μετατραπεί σε συνήθειες από διάφορους τύπους δρώντων υποκειμένων». Σημαντικός παράγοντας στη θεσμοποίηση είναι η ιστορικότητα που απαιτείται καθώς αρχικά τα υποκείμενα τυποποιούν πράξεις αλλά στη συνέχεια οι πράξεις αυτές αντικειμετοποιούνται και τυποποιούν με τη σειρά τους τις επόμενες γενιές δρώντων υποκειμένων (Μπέργκερ και Λούκμαν 2003: 110-111). Αν μπορούσε αυτό να σχηματιστεί σε μία διαλεκτική σχέση Ανθρώπου – Κοινωνίας αυτή θα είχε τρεις φάσεις: α) ο άνθρωπος κατασκευάζει την κοινωνία, β) η κοινωνία είναι αντικειμενική πραγματικότητα και γ) ο άνθρωπος είναι κοινωνικό προϊόν (Μπέργκερ και Λούκμαν 2003: 122). Αυτός ο ορισμός και τα επιμέρους στοιχεία του θα

είναι εκείνα που θα επιχειρήσουμε να αναλύσουμε στις παρακάτω υπο-ενότητες, προσπαθώντας σε κάθε μία από αυτές να φωτίζουμε και τις τρεις φάσεις της θεσμοποίησης, καθώς επίσης και τη συμβολή της τεχνικής σε αυτές. Εκκινούμε από την «τυποποίηση».

Τυποποίηση

Τυποποίηση πράξης – συνήθεια

Η «συνήθεια» ως τυποποίηση της πράξης προηγείται της θεσμοποίησης (Μπέργκερ και Λούκμαν 2003: 106, 109). Ακόμα και στην περίπτωση ενός μοναχικού ανθρώπου δημιουργούνται πρότυπα πρακτικών τα οποία έχουν ως αποτέλεσμα την οικονομία στην προσπάθεια και την ταύτιση της ίδιας της δραστηριότητας με αυτά. Για να γίνει κατανοητό το πώς η τυποποίηση της πράξης προκαλείται από μία τεχνική/εργαλείο σε συνδυασμό με τον άνθρωπο θα αξιοποιηθεί το παράδειγμα των ναυαγών που παρουσιάζεται στο υπό μελέτη κείμενο.

Ας υποθέσουμε ότι ένας άνθρωπος ναυαγεί σε ένα νησί. Είναι απολύτως μόνος και έχει ανάγκη από τροφή. Την αναζητά στη θάλασσα. Για να το πετύχει θα πρέπει με κάποιον τρόπο να επινοήσει το ψάρεμα. Λόγω της «ελλιπούς» ανθρώπινης φύσης του (Stiegler: 1998:193) θα διαπιστώσει σύντομα ότι δε μπορεί να αποσπάσει ένα ψάρι από τη θάλασσα χωρίς τεχνικό εξοπλισμό. Επομένως, εξ αρχής η δραστηριότητα «ψάρεμα» απαιτεί κάτι παραπάνω από τον ίδιο για να επιτευχθεί. Καθώς τα ψάρια απομακρύνονται από την παρουσία του, ενδεχομένως σύντομα, θα κατασκευάσει μία συσκευή η οποία θα του επιτρέψει να τα αποσπά από απόσταση. Ας ονομάσουμε αυτή τη συσκευή «καλάμι ψαρέματος». Ο ναυαγός¹ μας λοιπόν, ξεκινά να ψαρεύει από την ακτή του νησιού του με το καλάμι του. Σε αυτό το σημείο ξεκινά ταυτόχρονα και η δημιουργία μίας συνήθειας, δηλαδή της τυποποίησης της πράξης. Ο ναυαγός έχει ως ψυχολογικό κέρδος ότι δε χρειάζεται να αναζητήσει νέους τρόπους να ικανοποιήσει την πείνα του γιατί όσο περισσότερο επαναλαμβάνει τη συνήθεια τόσο περισσότερο «αθέατοι» γίνονται οι εναλλακτικοί τρόποι σίτισης (π.χ. καλλιέργεια γης). Ο ναυαγός τυποποιεί την πράξη (Μπέργκερ και Λούκμαν 2003: 107-108) αλλά ταυτόχρονα την πράξη την τυποποιεί και το εργαλείο. Περιορίζει το πεδίο στο οποίο μπορεί να αξιοποιηθεί από τον ναυαγό (δε μπορεί να αξιοποιηθεί υποθαλάσσια ή για κυνήγι στη στεριά), ενώ παράλληλα «υποδεικνύει» στον ναυαγό τον τρόπο με τον οποίο αξιοποιείται με μεγαλύτερη επιτυχία εξειδικεύοντας και περιορίζοντας τον με αυτόν τον τρόπο. Το εργαλείο δηλαδή, παρουσιάζει «βούληση» (technological intentionality) (Idhe 1990: 141)

Διευρύνοντας το παράδειγμά μας, με τρόπο αντίστοιχο (Μπέργκερ και Λούκμαν 2003: 113-116), στο νησί μας «προσγειώνεται» και ένας ακόμη ναυαγός. Σύντομα οι δύο ναυαγοί αρχίζουν **αμοιβαία να τυποποιούν τις πράξεις τους**. Πώς συμβαίνει αυτό; Ο αρχικός ναυαγός (Α) ψαρεύει σε καθημερινή βάση παρέχοντας την πρώτη ύλη της τροφής. Ο δεύτερος ναυαγός (Β) αποφασίζει να αναλάβει την επεξεργασία της πρώτης ύλης με σκοπό αυτή να καταναλώνεται ευχάριστα και ευκολότερα. Κατασκευάζει λοιπόν το «μαγείρεμα». Με τρόπο αντίστοιχο αναδύεται η αναγκαιότητα των εργαλείων και στη δραστηριότητα του μαγειρέματος.

Πώς γίνεται όμως αμοιβαία η τυποποίηση και γιατί αυτή την αμοιβαιότητα την κατασκευάζουν εξίσου τα εργαλεία; Ο ναυαγός Β, διαπιστώνει σύντομα ότι η λεία του Α συγκεντρώνει κάποια χαρακτηριστικά. Συνεπώς τα μαγειρικά σκεύη και ο τρόπος ψησίματος τείνουν να προεξοφληθούν. Το καλάμι ψαρέματος και ο ναυαγός Α παρέχουν μόνο θαλασσινή τροφή, η οποία σε μέγεθος δε μπορεί να υπερβαίνει το βάρος που το καλάμι ψαρέματος μπορεί να σηκώσει σε συνδυασμό πάντα με την ικανότητα του Α να ψαρεύει. Συνεπώς, ο Β εξ αρχής γνωρίζει ότι τα σκεύη του πρέπει να έχουν συγκεκριμένο μέγεθος και σχήμα και ότι απαιτείται συγκεκριμένος χρόνος μαγειρέματος. Παράλληλα, το γεγο-

νός ότι ο Β κατασκευάζει εργαλεία και ικανότητα ψησίματος που εξυπηρετούν το μαγείρεμα θαλασσινής τροφής τυπτοποιεί ακόμα περισσότερο τον τρόπο εύρεσης τροφής του Α, για τον οποίο οι εναλλακτικές πλέον φαντάζουν ακόμα πιο αθέατες.

Ολοκληρώνουμε την υπόθεση μας σε σχέση με τις τυποποιημένες πράξεις με τρόπο αντίστοιχο με των συγγραφέων (Μπέργκερ και Λούκμαν 2003: 116-119) προκειμένου να εντάξουμε τον παράγοντα της ιστορικότητας. Υποθέτουμε, επομένως, πως οι δύο ναυαγοί είναι συμβατοί στο να τεκνοποιήσουν μέσω σεξουαλικής επαφής. Σε αυτό το σημείο κρίνεται απαραίτητο να γίνει μία πρώτη αναφορά στην «αντικειμενοποίηση», τη διαδικασία μέσω της οποίας οι τυποποιήσεις αποκτούν την ιδιότητα της «αντικειμενικότητας». Η αντικειμενικότητα υπάρχει ισχνά, όπως και η θεσμοποίηση πυρηνικά πριν την έλευση της επόμενης γενιάς. Οι ναυαγοί Α και Β, είναι οι κατασκευαστές της θεσμικής τάξης (order) και έχουν τυποποιήσει με τις τεχνικές και τα εργαλεία τους τις πρακτικές τους. Η σχέση τους όμως με αυτή την τάξη είναι ακόμη παιγνιώδης. Γνωρίζουν ότι ο Α είναι καλύτερος ψαράς και ο Β καλύτερος μάγειρας λόγω της συνεχούς τυποποίησης, πράγμα το οποίο μπορεί εύκολα να διαπιστωθεί αν αλλάξουν για μία μέρα θέσεις. Αυτή η διαπίστωση, όμως, δημιουργεί μία «αντικειμενική» αλήθεια, που ξεπερνάει τη σχέση των δύο. Στο τέλος της μέρας, η αμοιβαία τυποποίηση είναι ακόμα παιγνιώδης και διαπραγματεύσιμη αλλά παράλληλα αναδεικνύεται και μία «φυσικότητα» που επιβεβαιώνει την υπάρχουσα κατάσταση.

Τυποποίηση δρώντος υποκειμένου

Μέχρι αυτό το σημείο έχουμε κατανοήσει πώς η τυποποίηση των πράξεων κατασκευάζει μία θεσμική τάξη και πώς αυτή η θεσμική τάξη αποκρυσταλλώνεται καθιστώντας την κοινωνία «αντικειμενική». Πώς όμως τα εργαλεία, σε συνδυασμό με την αντικειμενική πραγματικότητα τυποποιούν τα δρώντα υποκείμενα αλλά και τα εργαλεία; Πώς τα νέα δρώντα υποκείμενα της κοινωνίας «εσωτερικεύουν» αυτή την κοινωνική πραγματικότητα και αποτελούν κατασκευές της;

Με την έλευση της νέας γενιάς η θεσμική τάξη, η αντικειμενικότητα και η τυποποίηση «σκληραίνουν». Η νέα γενιά εξαρχής, δε μπορεί να διαχωρίσει τον «φυσικό» από τον «κοινωνικό» κόσμο. Στο παράδειγμά μας, το νεαρό μέλος δεν επινοεί έναν νέο τρόπο λήψης τροφής ή επεξεργασίας της. Μαθαίνει εξαρχής ότι η πρώτη γίνεται δια θαλάσσης από υποκείμενα Α, με τη χρήση συγκεκριμένου εξοπλισμού (καλάμι ψαρέματος) και η δεύτερη από υποκείμενα Β, με τη χρήση συγκεκριμένων μαγειρικών σκευών. Δια της αντανάκλασας όμως, και οι αρχικοί ναυαγοί πλέον παύουν να θέτουν υπό διαπραγμάτευση τη θεσμική πραγματικότητα που οι ίδιοι κατασκεύασαν. Έτσι, για τη νέα γενιά υπάρχει μία πραγματικότητα που προϋπάρχει αυτής και θα συνεχίσει να υπάρχει μετά από αυτή. Είναι μία αντικειμενική πραγματικότητα που υπάρχει έξω από τα μέλη της (Μπέργκερ και Λούκμαν 2003: 120) και ορίζει τον τρόπο ζωής της. Γιατί χωρίς την τυποποίηση των πράξεων που έφεραν οι ναυαγοί Α και Β σε συνδυασμό με τις απαραίτητες τεχνικές και τα εργαλεία η συνέχεια της κοινωνίας δεν θα ήταν εφικτή. Και αυτή είναι η πρώτη νομιμοποίηση της μέχρι τώρα θεσμικής τάξης. Αλλά δεν είναι αρκετή, διότι τα νέα μέλη δε μπορούν να προσπελάσουν με τη βιογραφική τους μνήμη οπότε και δεν κατανοούν την αναγκαιότητα της πάντα.

Οι θεσμοί έχουν την τάση να ενοποιοούνται (Μπέργκερ και Λούκμαν 2003: 128). Στο παράδειγμά μας αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι μπορεί οι δύο ναυαγοί να επιτελούν διαφορετικές πρακτικές αλλά παράλληλα έχουν κοινή στοχοθεσία. Επομένως, έχουμε ήδη μηχανισμούς που ρυθμίζουν τι πρέπει να γίνει για να σπιστεί η κοινωνία. Από την αντικειμενοποίηση της εξωτερίκευσης παράγεται «γνώση», η οποία μεταβιβάζεται στην επόμενη γενιά (Μπέργκερ και Λούκμαν 2003: 130-132). Συνεπώς, αυτά τα σώματα γνώσης τυποποιούν τα νέα μέλη σε δρώντα υποκείμενα τύπου Α (ψαράδες) και Β (μάγειρες).

Ωστόσο, αυτή η γνώση δεν μεταβιβάζεται μόνο δια μέσου της γλώσσας, αλλά και μέσω του ίδιου του εργαλείου. Αυτό θα μας γίνει πιο διακριτό στο παράδειγμα του ρόλου.

Ρόλος

Μέχρι τώρα αντικρίσαμε τον τρόπο με τον οποίο τα νέα μέλη εσωτερικεύουν την κοινωνική πραγματικότητα και αποφεύχθηκε η αναφορά στον ρόλο του «ψαρά» ή τον ρόλο του «μάγειρα». Παρ' όλα αυτά, προκειμένου η σχέση κοινωνίας – ανθρώπου να είναι ολοκληρωμένη, ο άνθρωπος θα πρέπει εκ νέου να εξωτερικεύσει, να κατασκευάσει κοινωνία. Κατά τους συγγραφείς, αυτό διακρίνεται στο παράδειγμα του ρόλου.

Ας επιστρέψουμε στο παράδειγμα ενός νεαρού μέλους που τυποποιείται ως υποκείμενο Α. Ενδεχομένως, ο ναυαγός Α να το διδάξει. Θα του μεταβιβάσει όλες τις γνώσεις που έχει μέχρι εκείνη τη στιγμή για το εργαλείο, την τεχνική και τη διαδικασία του ψαρέματος. Για το νεαρό μέλος «Αα» στην αρχή η διαδικασία συλλαμβάνεται ως ξένη διότι όταν πρωτο-έρχεται σε επαφή με το καλάμι για εκείνο αποτελεί απλώς ένα αντικείμενο. Ο Heidegger (1962: 52) αναφέρεται σε αυτή τη σχέση ως «present-at-hand». Αυτό σημαίνει ότι το εργαλείο δεν αποκαλύπτει ακόμα τον εαυτό του και τη διαμεσολάβηση του βιόκοσμου μπορεί να προσφέρει. Απλώς «παρουσιάζει τον εαυτό του». Για να γίνει πιο κατανοητό αυτό ας παραλληλίσουμε τη σχέση που έχουν ο ναυαγός Α και το νεαρό μέλος Αα με το εργαλείο. Ο πρώτος, όταν κρατάει το καλάμι δεν επικεντρώνει την προσπάθειά του στο καλάμι αυτό καθ' αυτό, αλλά στοχεύει στη θάλασσα και τη λεία του. Το δεύτερο, αντιλαμβάνεται ακόμα το εργαλείο ως αντικείμενο. Συνεπώς, θα πρέπει να δημιουργήσει αντίστοιχη σχέση με το εργαλείο. Μέχρι στα μάτια του να καταστεί κάτι αθέατο, έτσι ώστε να μπορεί να το αξιοποιήσει εξίσου επιτυχημένα με τον ναυαγό Α.

Σίγουρα δεν θα χρειαστεί να περάσει από όσα στάδια πέρασε ο Α προκειμένου η πράξη του να τυποποιηθεί με τον καλύτερο δυνατό τρόπο αλλά μόνο η επιτυχής ανάπτυξη σχέσης-ενσωμάτωσης με το εργαλείο μπορεί να τον τυποποιήσει ως υποκείμενο Α. Με απλά λόγια, δε μπορεί να είναι ψαράς αν δεν μπορεί να χρησιμοποιήσει το καλάμι ψαρέματος. Όμως, ακόμα αναφερόμαστε σε τυποποίηση δρώντος και όχι σε ρόλο. Πώς το νεαρό μέλος αναλαμβάνει το ρόλο του «ψαρά»;

Κατά τη διάρκεια της επιτέλεσης πράξης τύπου Α (ψάρεμα) το υποκείμενο ταυτίζει τον εαυτό του με την επιτέλεση της πράξης (Μπέργκερ και Λούκμαν 2003: 141). Αυτή η εξαρχής αντικειμενοποιημένη πράξη χαρακτηρίζει την ίδια την αυτο-αντίληψη του υποκειμένου. Έχει οριακή επίγνωση του σώματος και των άλλων πτυχών του εαυτού του, αλλά και τα όρια του σώματός του με το εργαλείο γίνονται δυσδιάκριτα γιατί γνωρίζει πλέον ότι αν δεν είναι δυσδιάκριτα η επιτέλεση δεν θα είναι επιτυχημένη. Όταν η επιτέλεση ολοκληρωθεί η συνέπεια είναι μία άλλου είδους αντικειμενοποίηση.

Ο ψαράς αποταυτίζεται από την πρακτική και αντικειμενοποιεί το μέρος του εαυτού που επιτέλεσε την πράξη (Μπέργκερ και Λούκμαν 2003: 141-142), αλλά και το ίδιο το εργαλείο του. Ο αναστοχασμός αυτός είναι ιδιαίτερης σημασίας γιατί πλέον το υποκείμενο αναγνωρίζει βιωματικά την «αναγκαιότητα» της τυποποιημένης πρακτικής και του εργαλείου. Ταυτόχρονα όμως χάρις σε αυτή την αποταύιση αντι-κείται αυτού του μέρους του εαυτού και του εργαλείου του. Καθώς δεν χρειάζεται να επανεφεύρει την τυποποιημένη πρακτική έχει χρόνο να αξιολογήσει εκ νέου τη χρησιμότητά της αλλά και να καινοτομήσει σε αυτή. Έτσι, ο νεαρός ψαράς ως αποτέλεσμα από τους περιορισμούς και τις δυνατότητες που του δίνει η βιολογική σκευή του (Μπέργκερ και Λούκμαν 2003: 98-101) αλλά και το εργαλείο του θα έχει την ευκαιρία να κατασκευάσει μαζί τους εκ νέου την κοινωνική πραγματικότητα.

Παραδείγματος χάριν, μπορεί η βιολογική σκευή του να του επιτρέπει να κρατήσει την ανάσα του κάτω από το νερό. Το εργαλείο του (καλάμι ψαρέματος) όμως σε αυτή την περίπτωση θα ήταν άχρηστο. Συνεπώς, τον εξωθεί να φτιάξει ένα άλλο για να καλύψει

με διαφορετικό τρόπο τις ελλείψεις της βιολογικής του σκευής. Αντίστοιχα, το καινούριο εργαλείο (π.χ. ψαροτούφεκο) θα τυποποιήσει εκ νέου την πράξη του ψαρά χαρίζοντάς του καινούριες δυνατότητες και περιορισμούς. Σε κάθε περίπτωση όμως, το νεαρό μέλος, προκειμένου να μπορεί να φέρει το «ρόλο» του ψαρά οφείλει να φέρει παράλληλα τα σχετικά εργαλεία, τις γνώσεις και τα φυσικά προσόντα. Υλικές πτυχές όχι απλά αναγκαίες αλλά οριστικές (δηλ. που ορίζουν) για το περιεχόμενο του ρόλου.

Αν αυτή η πρακτική υπηρετεί τη θεσμική τάξη μπορεί να αντικειμενοποιηθεί σε βαθμό όπου ο ρόλος του ψαρά να σημαίνει υποβρύχιο ψάρεμα και μόνον αυτό, ή να προστεθεί ως διαφορετικός τύπος πρακτικής μαζί με το καλάμι ψαρέματος. Αντίστοιχα, με την έλευση της επόμενης γενιάς αυτό θα κατασκευάσει καινούριους ψαράδες, οι οποίοι προκειμένου να μπορούν να φέρουν τον αντίστοιχο ρόλο θα πρέπει να τυποποιηθούν ως τέτοιοι και ύστερα να ακολουθήσουν την ίδια διαδικασία επαναληπτικής ταύτισης και αποταύτισης.

Τέλος, αξίζει μια ιδιαίτερη αναφορά στη σχέση ενσωμάτωσης που αποκτούν τα υποκείμενα με τα εργαλεία τους και πιο συγκεκριμένα στη σχέση ταυτόχρονης ενίσχυσης ικανότητας και υποβάθμισης της εμπειρίας (Ihde 1979: 7-8). Στο παράδειγμά μας συναντάται με το καλάμι ψαρέματος. Τα υποκείμενα Α επαυξάνουν την ικανότητα τους με το καλάμι αλλά εξαιτίας του γεγονότος ότι ο βιόκοσμος διαμεσολαβείται από αυτό μειώνουν την «γυμνή» τους εμπειρία. Διότι στην περίπτωση που βουτούσαν στη θάλασσα χωρίς τεχνικό εξοπλισμό θα είχαν τη δυνατότητα να βιώσουν ποιότητες, όπως η θερμοκρασία του νερού, όπου δεν προσφέρονται λόγω της τεχνικής διαμεσολάβησης. Γιατί όμως η «γυμνή» εμπειρία να έχει τόση σημασία αφού στην περίπτωσή μας μελετάμε τους τεχνικούς συνδημιουργούς της πραγματικότητας;

Ιζηματοποίηση (sedimentation)

Οι Μπέργκερ και Λούκμαν (2003: 133) ξεκινούν το κεφάλαιο της ιζηματοποίησης με την εξής φράση: «Μικρό μόνο μέρος του συνόλου των ανθρώπινων εμπειριών διατηρείται στη συνείδηση». Αυτό ίσως φαίνεται παράδοξο ως σκέψη την πρώτη φορά που το συναντάμε, αλλά αν κάνουμε ένα βήμα πίσω θα διαπιστώσουμε ότι πράγματι, ελάχιστες είναι οι εμπειρίες της ζωής μας που «αποκρυσταλλώνονται ως αναγνωρίσιμες και αξιομνημόνευτες οντότητες». Γιατί συμβαίνει αυτό; Ως κοινωνική κατασκευή ο άνθρωπος κοινωνικοποιείται με όρους που διέπονται από τη θεσμοποίηση. Αυτό σημαίνει ότι οι πράξεις του καθίστανται εκ των προτέρων σε πολύ μεγάλο βαθμό τυποποιημένες. Συνακόλουθα, οι εμπειρίες που αποκτά από αυτές είναι ήδη νοηματοδοτημένες.

Αυτό στο οποίο θα σταθούμε και σχετίζεται με τη θεωρία της ταυτόχρονης ενίσχυσης ικανότητας και υποβάθμισης της εμπειρίας προέρχεται από το παρακάτω απόσπασμα του βιβλίου (Μπέργκερ και Λούκμαν 2003: 134):

[...] μόνο μερικά μέλη μίας κοινωνίας κυνηγών έχουν την εμπειρία να χάσουν τα όπλα τους και να αναγκαστούν να πολεμήσουν ένα άγριο ζώο με τα γυμνά τους χέρια. Αυτή η τρομακτική εμπειρία, καθώς και όλα τα μαθήματα γενναιότητας, πανουργίας και επιδεξιότητας που μπορεί να δίνει, ιζηματοποιείται με στέρεο τρόπο στη συνείδηση των ατόμων που τη βίωσαν.

Από το παραπάνω διαπιστώνονται τα εξής. Η εμπειρία που ιζηματοποιείται είναι εκείνη η οποία δεν προβλέπεται από τον θεσμό. Αποτελεί πλαίσιο στο οποίο ο θεσμός δεν προέβλεψε την πιθανότητα ενός κυνηγού που έρχεται αντιμέτωπος με ένα άγριο ζώο υπό συνθήκες α-τυποποιημένες. Το δεύτερο στοιχείο είναι η έλλειψη όπλων, η οποία αντιπροσωπεύει την έλλειψη τυποποίησης. Γιατί στην περίπτωση ύπαρξης όπλου, το γεγονός θα ήταν μία εμπειρία ήδη τυποποιημένη και το αποτέλεσμα της προεξοφλημένο. Άρα, δε θα είχαμε και την ιζηματοποίηση της εμπειρίας. Τρίτο και τελευταίο στοιχείο,

το γεγονός ότι αυτή η εμπειρία ήταν «γυμνή». Από αυτό, παρατηρείται μία αντιστρόφως ανάλογη σχέση «γυμνής» εμπειρίας/ιζηματοποίησης και τεχνικά διαμεσολαβημένης εμπειρίας/θεσμοποίησης.

Το τελευταίο, για να γίνει κατανοητό, αρκεί να σκεφτούμε το εξής. Μπορούν να δημιουργηθούν διαφορετικές διαβαθμίσεις ιζηματοποίησης ανάλογα με τη συνεισφορά της βιολογικής σκευής και των εργαλείων που προήλθαν από τον θεσμό. Ισχυρότερη ιζηματοποίηση δημιουργεί το «ολομόναχος, μεγάλη λεία, ένα χέρι» (στο ίδιο: 134) λόγω της έλλειψης του τεχνικού εξοπλισμού σε συνδυασμό με την ελλιπή βιολογική σκευή. Λιγότερο ισχυρή ιζηματοποίηση, θα δημιουργήσει και πάλι χωρίς εξοπλισμό, αλλά «με δύο χέρια». Αν το περιστατικό συμβεί με εξοπλισμό ο οποίος δεν προβλέπεται θεσμικά (λ.χ. μαχαίρι) θα υπάρξει εμφανώς πιο ανίσχυρη ιζηματοποίηση σε σύγκριση με τα δύο πρώτα παραδείγματα. Και τέλος, στην περίπτωση που γίνει με τόξο, τότε δε θα υπάρξει ιζηματοποίηση γιατί ακριβώς έτσι προβλέπεται από τον θεσμό, οπότε και δεν υπάρχει λόγος για τη γέννηση μίας αξιομνημόνευτης εμπειρίας.

Τα συμπεράσματα από τα παραπάνω είναι δύο. Το πρώτο είναι ότι μία τέτοια αξιομνημόνευτη εμπειρία «μετατρέπεται σε μία αντικειμενική πιθανότητα για τον καθένα». Το αποτέλεσμα μπορεί να είναι η ιζηματοποίηση της εμπειρίας ως «άθλου που επιτελούν θεία πρόσωπα» (Μπέργκερ και Λούκμαν 2003: 136). Το «αθόρυβο» νόημα σε αυτό είναι ότι τις κοινωνίες δεν τις απαρτίζουν θεία πρόσωπα αλλά «ατελείς» άνθρωποι που έχουν ανάγκη τον τεχνικό εξοπλισμό για να κυνηγήσουν. Οπότε νομιμοποιείται και με αυτόν τον τρόπο ο θεσμός και η τυποποίηση της πρακτικής του θεσμού.

Το δεύτερο συμπέρασμα είναι ότι χάρη στην ιζηματοποίηση της εμπειρίας μπορεί να εκκινήσει μία νέα τυποποιημένη πρακτική, ένας νέος θεσμός, καινούριοι ρόλοι και αντικειμενοποιήσεις. Πιο απλά, η «γυμνή» εμπειρία και η πιθανότητα επανάληψής της μπορεί να είναι ο λόγος για να θεσμοθετήσουμε και να την καταστήσουμε προβλέψιμη. Αυτό θα γίνει σαφές με ένα εμπειρικό παράδειγμα. Ο Johnson (2014: 140-150) αναφέρεται στον μαζικό καθαρισμό του νερού που ξεκίνησε από τις αρχές του εικοστού αιώνα. Μέχρι εκείνη την περίοδο, οι πληθυσμοί των μεγαλουπόλεων του δυτικού κόσμου πλήττονταν από ασθένειες που σχετίζονταν με την ύδρευση. Οι κάτοικοι των πόλεων βιώνουν μία, διυποκειμενική ιζηματοποίηση, η οποία δεν μεταβιβάζεται μόνο γλωσσικά αλλά και εμπειρικά. Η αντικειμενική πιθανότητα του θανάτου από το νερό είναι απτή και ορατή κάθε μέρα. Σημαντικό στοιχείο στην ιζηματοποίηση εδώ είναι η «γυμνή» εμπειρία που έχουν οι κάτοικοι με το μολυσμένο νερό. Μετά από σειρά πειραμάτων ο John Leal (Johnson 2014: 142) διαπιστώνει ότι η διαμεσολάβηση του νερού από το γνωστό σε μας πλέον χλώριο καθιστά το νερό ασφαλές.

Συνεπώς, ένα τραυματικό διυποκειμενικό βίωμα, είχε ως αποτέλεσμα τη θεσμοθέτηση της διαμεσολάβησης του πόσιμου νερού από το χλώριο. Το γεγονός ότι άνθρωποι πέθαιναν επειδή βίωναν γυμνά το μολυσμένο νερό μας έδωσε τη δυνατότητα να δημιουργήσουμε εργαλεία τα οποία το καθιστούν ασφαλές, ενώ παράλληλα η τυποποίηση αυτής της πρακτικής γέννησε ρόλους, θεσμούς ακόμα και άσχετους με την επιβίωση. Σκεφτείτε την ύπαρξη των water parks, των αθλητικών πισινών κ.ο.κ. Το γεγονός ότι μπορούμε να πιούμε στάσιμο νερό από ένα εμφιαλωμένο μπουκάλι και να μην χρειάζεται να το ζούμε ως αξιομνημόνευτη εμπειρία αποτελεί προϊόν θεσμοποίησης τουλάχιστον ενός αιώνα η οποία βρίσκει την προέλευση της σε μία τραγική ιζηματοποίηση.

Επίλογος

Αυτό που επιχειρήθηκε καθ' όλη τη διάρκεια της εργασίας ήταν να διαπιστωθεί εάν τα εργαλεία, και οι υλικότητες (ανθρώπινες και μη) είναι συνδημιουργοί της κοινωνικής πραγματικότητας μαζί με την ανθρώπινη διάνοια. Σε κάθε ένα από τα παραδείγματα που αναλάβαμε να μελετήσουμε (τυποποίηση, ρόλος, ιζηματοποίηση) αναδείξαμε όλη

τη θεσμοποιητική διαδικασία προκειμένου παράλληλα να διαπιστώνεται η συμβολή των εργαλείων και των υλικότητων όχι μόνο στις επιμέρους διαδικασίες αλλά συνολικά και στη θεσμοποίηση.

Στην τυποποίηση της πράξης διαπιστώσαμε πως η χρήση του εργαλείου μπορεί να ορίσει τους όρους της τυποποίησης καθώς δημιουργεί περιορισμούς και δυνατότητες και υποδεικνύει τους τρόπους χρήσης του προκειμένου να είναι αποτελεσματικό. Ως αποτέλεσμα, «το ψάρεμα» ταυτίζεται με μία τυποποίηση αναγκαία συνδιαμορφωμένη από το εργαλείο, τη βιολογική σκευή του ανθρώπου και τη διάνοια του. Έπειτα, διαπιστώσαμε πως παράλληλα με τους ανθρώπους, τα εργαλεία τους δημιουργούν αμοιβαίες τυποποιήσεις οι οποίες εννοποιούνται, αλληλοδιαπλέκονται και ελέγχουν η μία την άλλη.

Στη συνέχεια, διαπιστώθηκε πώς τα εργαλεία δημιουργούν αντικειμενικές συνθήκες παρόμοιες με αυτές του ανθρώπου. Αρχικά, η συνεχής βιωματική ενασχόληση με ένα εργαλείο βελτιώνει τα υποκείμενα στην επιτέλεση Χ τύπου πρακτικών αλλά ταυτόχρονα και τα τυποποιεί. Τα υποκείμενα με τη σειρά τους νομιμοποιούν αρχικά την υπάρχουσα θεσμική τάξη, καθώς οι τυποποιήσεις της είναι αποδεδειγμένα αξιόπιστες για την αναπαραγωγή της κοινωνικής πραγματικότητας και έπειτα συνεισφέρουν σε αυτήν όταν φέρουν την ιδιότητα του «ρόλου». Όταν κατακτιέται η τελευταία, τα τυποποιημένα υποκείμενα έχουν τη δυνατότητα να γίνουν από κοινωνικές κατασκευές, κατασκευαστές του κοινωνικού κόσμου. Αλλά όχι μόνο τους.

Στο ζήτημα του ρόλου αναλύσαμε τη σχέση ενσωμάτωσης ως σχέση ταυτόχρονης ενίσχυσης της ικανότητας και υποβάθμισης της εμπειρίας. Διακρίναμε και πάλι τον τρόπο που ο εαυτός ταυτίζεται με τον ρόλο, συνεπώς και με το εργαλείο του και πώς αποταυτίζεται από αυτόν, με αποτέλεσμα την εκ νέου αντικειμενοποίηση και κατασκευή. Από το συγκεκριμένο, οδηγηθήκαμε στο ζήτημα της ιζηματοποίησης.

Μελετώντας την ιζηματοποίηση διαπιστώθηκε πως πολλές φορές σχετίζεται με μία αδιαμεσολάβητη από θεσμούς, «γυμνή» εμπειρία. Συγκεκριμένα, στο παράδειγμα του ίδιου του βιβλίου διαπιστώσαμε ότι με την έλλειψη του σωστού εργαλείου και την ύπαρξη «γυμνής» εμπειρίας δημιουργείται ιζηματοποίηση, η οποία σταδιακά γίνεται ασθενέστερη ή εξαλείφεται όταν η εμπειρία διαμεσολαβείται από τον αρμόζον τεχνικό εξοπλισμό. Το εργαλείο επομένως αναπαριστά ένα μέρος της θεσμικής τάξης, ενώ παράλληλα λειτουργεί και κανονιστικά, πλήρως εναρμονισμένο με το σύνολο του θεσμού.

Φτάνοντας προς το τέλος, συμπεραίνουμε ότι, πράγματι, υπάρχουν περιπτώσεις στη διαδικασία της θεσμοποίησης όπου το εργαλείο σε συνδυασμό με την ανθρώπινη διάνοια και τη βιολογική σκευή κατασκευάζουν από κοινού την κοινωνική πραγματικότητα. Οι θεσμοί όπως φαίνεται είναι ένα συνεχές πράττειν, το οποίο λειτουργεί κανονιστικά καθώς τυποποιούν και τυποποιούνται από τους ανθρώπους αλλά και τα εργαλεία τους. Δεν μπορεί κανείς να είναι ψαράς χωρίς την απαραίτητη γνώση ή την απαιτούμενη σχέση ενσωμάτωσης με τα αρμόζοντα εργαλεία. Δεν μπορεί κανείς να κατασκευάσει κοινωνία αν δεν έχει κατασκευαστεί εξίσου από τον υλικό-τεχνικό πολιτισμό της.

Για τους παραπάνω λόγους θεωρούμε ότι στην περίπτωση της «τεχνο-θεσμοποίησης», όταν η ανθρώπινη διάνοια ή ο υλικοτεχνικός πολιτισμός λειτουργούν ντετερμινιστικά υπάρχει «πραγματοποίηση». «Η πραγματοποίηση είναι η αντίληψη των ανθρώπινων φαινομένων σα να ήταν πράγματα, με όρους δηλαδή μη ανθρώπινους ή υπερανθρώπινους» (Μπέργκερ και Λούκμαν 2003: 169). Αυτού του είδους όμως η παραμορφωμένη θεσμοποίηση είναι εκείνη εξ αιτίας της οποίας ο άνθρωπος και το εργαλείο του δεν επιτελούν έναν ρόλο, παρά μόνο μένουν ως τυποποιημένοι δρώντες Μπέργκερ και Λούκμαν 2003: 173-174)

Ο άνθρωπος μπορεί να χάσει την κατασκευαστική-συγκροτητική του δύναμη όταν αντικειμενοποιήσει σε τέτοιο βαθμό το γεγονός ότι ο ρόλος του είναι προϊόν του τεχνικού πολιτισμού με αποτέλεσμα να τον αντιμετωπίζει με «μεταφυσικό τρόπο» ή ως κάτι πάνω στο οποίο «δεν έχει ευθύνη ή επιλογή». Συνεπώς, στερεί από τον εαυτό του το στάδιο

εκείνο της αποταύτισης που μαζί με το εργαλείο και τη διάνοιά του μπορεί εκ νέου να κατασκευάσει κοινωνική πραγματικότητα, όπως αναλύεται πληρέστερα στο παράδειγμα του ρόλου.

Σημειώσεις

1. Αναφερόμαστε στον τύπο «Ναυαγός». Δεν επιθυμείται ο έμφυλος προσδιορισμός.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Hottois, G. (2002), Από την Ανθρωπολογία στην ανθρωποτεχνική;, *Επιστήμη Και Κοινωνία*, Νο 8-9, σσ. 85-106.
- Κουρούμπταλης Α. (χ.χ.): «Κριτική επισκόπηση της βιβλιογραφίας» για το μάθημα *Μέθοδοι Ποιοτικής & Ποσοτικής Έρευνας*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο.
- Marx, K. (2016), *Το Κεφάλαιο: Τόμος Πρώτος*, Αθήνα, Εκδόσεις ΚΨΜ (μτφ: Γκιούρας Θ. – επιμ: Γκιούρας Θ. , Νουτσόπουλος Θ. & Γράβαρης Δ.)
- Μπέργκερ, Π. και Λούκμαν, Τ. (2003), *Η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας*, Αθήνα, Νήσος.
- Χάιντεγκερ, Μ. (2011), *Περί πολιτικής, περί αλήθειας, περί τεχνικής*, Αθήνα, ΗΡΙΑΝΟΣ.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Ihde, D. (1979), *Technics and Praxis*, Boston, Springer.
- Ihde, D. (1990), *Technology and The Lifeworld: From Garden To Earth*, Indiana, Indiana University Press.
- Johnson, S. (2014), *How We Got to Now: Six Innovations That Made the Modern World*, New York, Riverhead Books.
- Kline, R. R. (2001), *Technological Determinism*, *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, Amsterdam, Elsevier, pp. 15495-15498.
- Latour, B. (1992), Where are the missing masses? The sociology of a few mundane artifacts, in *Shaping Technology/Building Society: Studies in Sociotechnical Change*, Cambridge, MIT Press, pp. 225-258.
- Verbeek, P.P. (2011), *Moralising Technology: Understanding and Designing The Morality Of Things*, Chicago, The University of Chicago Press.
- Heidegger, M. (1962), *Being And Time*, Oxford, Blackwell Publishers Ltd (tr: Macquarrie J. & Robinson E.).
- Stiegler, B. (1998), *Technics and Time: The Fault of Epimetheus*, Stanford California, Stanford University Press.

ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΕΝΔΟΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗΣ ΒΙΑΣ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΠΑΝΔΗΜΙΑΣ COVID-19

Λάουρα Αλιπράντη,^α Χαρά Βλαστάρη-Δυοβουνιώτου^β

^α Δρ. Κοινωνιολογίας, ομ. Διευθύντρια Ερευνών ΕΚΚΕ

^β Κοινωνιολόγος-Ψυχολόγος, ΜΑ Κλινικής Ψυχολογίας

Περίληψη

Το φαινόμενο της ενδοοικογενειακής βίας ως μία από τις πλέον ευρείες παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων της σύγχρονης εποχής και ένα από τα σημαντικότερα κοινωνικά προβλήματα που επηρεάζει δυσανάλογα τις γυναίκες, εντείνει, επίσης, τις έμφυλες ανισότητες σε όλα τα επίπεδα της κοινωνίας με την έμφυλη βία να έχει χαρακτηριστεί, ως μία άλλη «πανδημία» στο πλαίσιο της πανδημίας. Στην παρούσα μελέτη εστιάζουμε στο φαινόμενο της ενδοοικογενειακής βίας και στις τάσεις που παρατηρήθηκαν κατά τη διάρκεια της πανδημίας Covid-19 και του εγκλεισμού που επιβλήθηκε. Στην πρώτη ενότητα θα θέσουμε το εννοιολογικό πλαίσιο και θα αναφερθούμε στις βασικές μορφές εκδήλωσης του φαινομένου. Στη δεύτερη ενότητα θα παρουσιαστούν τόσο εθνικά όσο και τα ευρωπαϊκά-διεθνή ερευνητικά δεδομένα σχετικά με την ενδοοικογενειακή βία και την επίδραση της πανδημίας στην αυξητική παρατηρούμενη τάση .

Λέξεις κλειδιά : έμφυλη βία, ενδοοικογενειακή βία, πανδημία Covid-19, συντροφική βία.

DOMESTIC VIOLENCE DURING THE PERIOD OF THE PANDEMIC COVID-19

Laoura Alipranti,^α Chara Vlastari-Dyovouniotou^β

^α PhD in Sociology, em. EKKΕ Research Director

^β Sociologist-Psychologist, MA Clinical

Abstract

Domestic violence, as one of the most widespread human rights violation and one of the most important social problems that disproportionately affects women, also intensifies gender inequalities at all levels of society with gender violence being characterized, as another “pandemic” within the context of the current pandemic covid-19. In the present study we are going to focus on the phenomenon of domestic violence, the trends observed during the Covid-19 pandemic and the imposed confinement. In the first section we will set the conceptual framework and refer to the basic forms of manifestation of the phenomenon. While, in the second section of the study, both national and European-international research data on domestic violence and the impact of the pandemic on the phenomenon will be presented.

Keywords: gender-based violence, domestic violence, COVID-19 pandemic, intimate partner violence.

Εισαγωγή

Όπως έχει επισημανθεί, το φαινόμενο της ενδοοικογενειακής βίας αποτελεί μία από τις πλέον ευρείες παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων της σύγχρονης εποχής και ένα από τα σημαντικότερα κοινωνικά προβλήματα, γεγονός που επηρεάζει δυσανάλογα τις γυναίκες με αποτέλεσμα να εντείνει τις έμφυλες ανισότητες σε όλα τα επίπεδα της κοινωνίας ((EIGE 2014, EIGEa 2021). Εξάλλου, η βία κατά των γυναικών έχει χαρακτηριστεί, ως μία άλλη «πανδημία» για την παγκόσμια υγεία (Dolan 2019).

Σύμφωνα εξάλλου με την Έκθεση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου του 2017, η έμφυλη βία και συγκεκριμένα η ενδοοικογενειακή έχει καταστεί για τις Ευρωπαίες, μεταξύ 15 και 44 χρόνων, η πρώτη αιτία αναπηρίας και θανάτου, αφήνοντας πίσω ακόμη και τα αυτοκινητικά δυστυχήματα ή τον καρκίνο. Οι αριθμοί είναι τρομακτικοί καθώς, όπως καταγράφεται, πενήντα γυναίκες στην ΕΕ δολοφονούνται κάθε εβδομάδα από νυν ή πρώην σύντροφό τους (Πετράκη 2020). Αντίστοιχα, σε ό,τι αφορά το φαινόμενο της «ενδοοικογενειακής βίας», σύμφωνα με πρόσφατα δεδομένα του ΟΗΕ για τα Ναρκωτικά και το Έγκλημα, μόνο το 2017 σημειώθηκαν ογδόντα επτά χιλιάδες (87.000) ανθρωποκτονίες σε βάρος γυναικών/γυναικοκτονίες εκ των οποίων κατά πενήντα οχτώ τοις εκατό (58%) είχαν τελεστεί από τον σύντροφο ή άλλο συγγενικό πρόσωπο του θύματος, γεγονός που αναδεικνύει, όπως παρατήρησε ο Yuri Fedotov, εκτελεστικός διευθυντής του UNODC ότι *«οι γυναίκες εξακολουθούν να πληρώνουν το υψηλότερο τίμημα της ανισότητας μεταξύ των φύλων, των διακρίσεων και των αρνητικών στερεοτύπων»* (United Nations Office on Drugs and Crime-UNODC, Study 2018).

Επίσης, η σημαντική πανευρωπαϊκή έρευνα που διεξήγαγε ο «Οργανισμός Θεμελιωδών Δικαιωμάτων» FRA της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τη βία κατά των γυναικών το 2014, στην οποία συμμετείχαν 42.000 γυναίκες, 18 έως 74 ετών, σε 28 κράτη μέλη της ΕΕ, είναι αποκαλυπτική. Όπως διαπιστώθηκε : μία στις τρεις γυναίκες στην ΕΕ έχει υποστεί σωματική βία στην ηλικία 15 ετών και άνω, ενώ μία στις δύο γυναίκες έχει βιώσει ψυχολογική βία από τον σύντροφό της και μία στις οκτώ γυναίκες έχει υποστεί οικονομική βία από τον σύντροφό της (Fundamental Rights Agency, FRA 2014).

Όπως υποστηρίζεται, οι μορφές και οι εκδηλώσεις βίας κατά των γυναικών διαμορφώνονται από κοινωνικούς και πολιτισμικούς κανόνες και από τη δυναμική κάθε κοινωνικού, οικονομικού και πολιτικού συστήματος. Η έμφυλη βία δεν επηρεάζει μόνο την ψυχική υγεία των γυναικών και των κοριτσιών, αλλά τους στερεί επίσης τις ευκαιρίες για μελλοντική, προσωπική, κοινωνική και οικονομική εξέλιξη (Γκασούκα 2021). Αναφορικά με την παρούσα πανδημία του κορωνοϊού που ξέσπασε στην εκπνοή του 2019, όπως προβλέπει και η ετυμολογία της λέξης (πας + δήμος), εξαπλώθηκε σε παγκόσμια κλίμακα προκαλώντας σημαντικές αναταράξεις και ανακατατάξεις σε όλα τα επίπεδα, συμπεριλαμβανομένης και της καθημερινής ροής της ζωής των ανθρώπων. Συγκεκριμένα, οι επιπτώσεις που σημειώθηκαν αφορούν πρωτίστως την παγκόσμια υγεία, αλλά και την οικονομία, την εργασία, την οικογενειακή και κοινωνική ζωή, τον πολιτισμό.

Παράλληλα, η πανδημία, προκάλεσε δονήσεις στα ζητήματα φύλου και ισότητας, στην ιδιωτική σφαίρα των ανθρώπων και ιδίως σε ζητήματα διαπροσωπικών σχέσεων και στην έμφυλη/ενδοοικογενειακή βία. Όπως αναφέρεται σε δημοσίευση του Παγκόσμιου Οικονομικού Φόρουμ του 2021, η τρέχουσα υγειονομική κρίση θα καθυστερήσει την ισότητα των φύλων και την κάλυψη του έμφυλου χάσματος σε τομείς όπως η οικονομία, συμμετοχή και οι ευκαιρίες στην αγορά εργασίας, το μορφωτικό επίπεδο, η υγεία/ποιότητα ζωής και η ενδυνάμωση στη συμμετοχή στον πολιτικό βίο έως και τριάντα έξι (36) χρόνια (World Economic Forum 2021).

Στη παρούσα μελέτη θα εστιάσουμε στο επίκαιρο φαινόμενο της ενδοοικογενειακής βίας και στις τάσεις που παρατηρήθηκαν κατά τη διάρκεια της πανδημίας Covid-19 και του εγκλεισμού που επιβλήθηκε. Στην πρώτη ενότητα θα θέσουμε το εννοιολογικό πλαίσιο

σιο και θα αναφερθούμε στις βασικές μορφές εκδήλωσης του φαινομένου και στο υπάρχον θεσμικό πλαίσιο για την προστασία των γυναικών θυμάτων. Στη δεύτερη ενότητα της μελέτης θα παρουσιαστούν τόσο εθνικά όσο και ευρωπαϊκά-διεθνή ερευνητικά δεδομένα σχετικά με την επίδραση της πανδημίας στην ενδοοικογενειακή βία.

Εννοιολογικό πλαίσιο

Ορισμός και μορφές της «ενδοοικογενειακής/συντροφικής βίας»

Όπως ορίζει ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (WHO), η «ενδοοικογενειακή βία» (domestic violence), ή «ενδοοικογενειακή κακοποίηση» (domestic abuse) ή η «βία μεταξύ συντρόφων» (intimate partner violence), αποτελεί έναν τύπο συμπεριφοράς (pattern) ο οποίος ασκείται για την απόκτηση ή τη διατήρηση της εξουσίας και του ελέγχου απέναντι στον/στην σύντροφο. Περιλαμβάνει σωματικές, σεξουαλικές, συναισθηματικές, οικονομικές ή ψυχολογικές ενέργειες ή απειλές οι οποίες κατευθύνονται και επηρεάζουν το άλλο άτομο. Αφορά σε οιοσδήποτε συμπεριφορές που μπορεί να εκφοβίζουν, να χειραγωγήσουν, να βλάψουν, να τραυματίσουν. Η ενδοοικογενειακή κακοποίηση μπορεί να εκδηλωθεί σε άτομα οποιασδήποτε φυλής, ηλικίας, σεξουαλικού προσανατολισμού, θρησκείας ή φύλου και καλύπτει ένα εύρος σχέσεων, συμπεριλαμβανομένων ζευγαριών ανεξαρτήτως εάν έχουν τελέσει γάμο ή έχουν αποκτήσει τέκνα. Τέλος, η ενδοοικογενειακή βία αφορά σε άτομα από όλα τα κοινωνικοοικονομικά υπόβαθρα και επίπεδα εκπαίδευσης.

Στο σημείο αυτό είναι σημαντικό να διαχωρίσουμε σαφώς την ενδοοικογενειακή βία από ένα μεμονωμένο περιστατικό έντονης διαφωνίας όπου εκδηλώθηκε βία ή μία συγκρουσιακή σχέση μεταξύ συντρόφων ή μελών της οικογένειας. Η καθοριστική διαφορά μεταξύ αυτών είναι ότι στην περίπτωση της ενδοοικογενειακής βίας η άσκηση της βίας δεν είναι ποτέ συμμετρική μεταξύ των εμπλεκόμενων μερών (υπάρχει και δράστης και θύμα με ασύμμετρη μεταξύ τους εξουσία). Η εξουσία και η επιβολή της είναι ασύμμετρη και τα άτομα που την υφίστανται χρήζει να λάβουν κατάλληλα μέτρα και αποφάσεις για να προστατευθούν (*safety-based decisions*, Fidler, κ.ά. 2008).

Ο ως άνω ορισμός του φαινομένου της ενδοοικογενειακής βίας αναδεικνύει, μεταξύ άλλων, την πολυπλοκότητα του φαινομένου καθώς και το εύρος των μορφών που δύναται να λάβει κατά περίπτωση. Έτσι, γίνεται αντιληπτό ότι οι όψεις της βίας είναι συχνά αλληλένδετες και εναλλασσόμενες, ενώ χαρακτηριστική είναι η επαναληπτικότητα των περιστατικών βίας όταν αυτά συμβαίνουν στο πλαίσιο της οικογένειας (Daligand 2016). Πιο συγκεκριμένα, οι βασικές μορφές βίας κατά των γυναικών είναι οι εξής:

– Η Σωματική βία

Πρόκειται για την πιο «ανιχνεύσιμη» (répérable) μορφή βίας, αλλά και αυτή που συχνά παραγνωρίζεται όταν δεν αφήνει εμφανή ίχνη στο θύμα. Η σωματική βία είναι συχνά αλληλένδετη με την άσκηση ψυχικής βίας και σε αυτές τις περιπτώσεις, τα θύματα πέραν των περισσότερων ή λιγότερων σοβαρών τραυματισμών, υποφέρουν επίσης από το αίσθημα της απειλής, του φόβου, ανακαλούν σκηνές από το περιστατικό βίας και έχουν διάχυτο αίσθημα ανασφάλειας (Bowne 1993). Ακόμα, τα θύματα σωματικής βίας τείνουν να αποκρύπτουν το γεγονός του βίαιου περιστατικού ακόμα και από τον ιατρό τους και συχνά επινοούν μια φανταστική ιστορία για να εξηγήσουν τα σημάδια που φέρουν στο σώμα τους (π.χ. ατύχημα).

– Ψυχική βία

Πρόκειται για τη συχνότερη μορφή βίας και την πιο επώδυνη για τη ζωή του θύματος. Εκδηλώνεται μέσα από την προσπάθεια χειραγώγησης του θύματος, τον εκφοβισμό του, την παράλληλη άσκηση λεκτικής βίας, την απειλή εγκατάλειψης,

την απαξίωση της προσωπικότητας και της αξίας του θύματος. Ενώ, μπορεί και να εκδηλώνεται «παθητικά», δηλαδή, μέσα από μία στάση αδιαφορίας και παραμέλησης (Daligand 2016). Σε αυτή τη μορφή βίας ο φόβος είναι σχεδόν διαρκής, με παράλληλα αισθήματα ενοχής και αυτομομφής με αποτέλεσμα το θύμα χάνει, προοδευτικά, την αυτοεκτίμησή του (Tamar and Moroz 2017).

– *Η Λεκτική βία*

Αφορά σε φραστικά επεισόδια τα οποία εμπεριέχουν εξύβριση, υποτίμηση του θύματος, απαξίωση της αξιοπρέπειάς του ή/και απειλή. Συνήθως η λεκτική βία λαμβάνει χώρα στο πλαίσιο άσκησης ψυχολογικής ή/και άλλων μορφών βίας.

– *Η Σεξουαλική βία*

Η σεξουαλική βία αποτελεί την πιο συχνή μορφή κακοποίησης σε περιπτώσεις συντρόφων όπου ασκείται κατάχρηση εξουσίας και προσπάθεια επιβολής του ενός συντρόφου στον άλλο. Χαρακτηριστικές σε αυτή τη μορφή βίας είναι οι επιβεβλημένες επαφές χωρίς συναίνεση, με ή χωρίς παράλληλη άσκηση σωματικής βίας. Είναι η πιο δύσκολα ανιχνεύσιμη μορφή βίας καθώς το θύμα διακατέχεται από συναίσθημα ντροπής, ενώ θεωρούν την ανοχή αυτής της συνθήκης μέρος των «καθηκόντων» τους ως συντρόφων/συζύγων (Callu 2015).

– *Η Κοινωνική και η οικονομική βία*

Μέσα από την άσκηση κοινωνικής ή/και οικονομικής βίας ο δράστης επιχειρεί αφενός την «απομόνωση» του θύματος από το ευρύτερο οικογενειακό και κοινωνικό του περιβάλλον και αφετέρου, μέσω της οικονομικής βίας, την άσκηση ελέγχου των προσωπικών του πόρων. Απώτερος συνειδητός ή ασυνειδητος στόχος του δράστη είναι η δημιουργία μιας σχέσης εξάρτησης όπου το θύμα, μέσα από την απώλεια πρόσβασης στα εισοδήματά του και σε ένα υποστηρικτικό περιβάλλον, βαθμιαία θα χάνει και την όποια αυτονομία του. Έχει παρατηρηθεί ερευνητικά ότι άτομα τα οποία έχουν βιώσει ανάλογες συνθήκες βίας, έμμεσα έχουν οδηγηθεί σε αλλαγές όπως π.χ. αλλαγή επαγγελματικής σταδιοδρομίας, ή διακοπή της εργασίας, γεγονός που έχει έμμεσο οικονομικό κόστος για το θύμα (Macmillan 2001). Επιπλέον, υπό τον φόβο που προκαλεί η οικονομική αστάθεια και η απειλή άσκησης περαιτέρω βίας, το θύμα αποφεύγει να εξωτερικεύσει αυτό που βιώνει και να ζητήσει βοήθεια από το περιβάλλον του, από ειδικούς ή από τις Αρχές (Bostock, Plumpton and Pratt 2009).

Θεσμικό πλαίσιο και μέτρα πρόληψης και προστασίας

Διεθνείς και ευρωπαϊκοί θεσμοί (ΟΗΕ, ΕΕ, Συμβούλιο της Ευρώπης) από τη δεκαετία του 1970 έθεσαν ως προτεραιότητα των πολιτικών τους αρχικά την προστασία των δικαιωμάτων των γυναικών, την προώθηση της ισότητας των φύλων και γενικά την καταπολέμηση των έμφυλων διακρίσεων. Το 1979 υιοθετήθηκε από τη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ η Σύμβαση για την Εξάλειψη όλων των Μορφών Διακρίσεων σε Βάρος των Γυναικών (CEDAW), η οποία θεωρείται το σημαντικότερο κείμενο για την ανάπτυξη πολιτικών σε παγκόσμιο επίπεδο (Μοσχοβάκου και Παπαγιαννοπούλου 2022).

Η ανάπτυξη της νομοθεσίας και των πολιτικών για την καταπολέμηση του φαινομένου της ενδοοικογενειακής βίας σε διεθνές επίπεδο επηρεάστηκε λοιπόν σημαντικά από το διπλό πλαίσιο τόσο της ισότητας των φύλων όσο και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Σύμφωνα με δεδομένα των Ηνωμένων Εθνών, μόνο 155 χώρες έχουν θεσπίσει νόμους για την ενδοοικογενειακή βία, ενώ 140 χώρες έχουν θεσπίσει νόμους για τη σεξουαλική παρενόχληση στον χώρο εργασίας (UN Women- March 2021).

Ειδικότερα, στην Ελλάδα με τον Ν. 3500/2006 τίθεται το θεσμικό πλαίσιο για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας απαγορεύοντας την άσκηση κάθε μορφής βίας

μεταξύ μελών οικογένειας που συνοικούν και αναγνωρίζοντάς την ως επαρκές τεκμήριο κλονισμού του γάμου (Νόμος 3500/2006-ΦΕΚ 232/Α/24-10-2006). Επίσης, η Ελληνική πολιτεία με τον Ν. 4531/2018 κύρωσε τη *Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για την πρόληψη και την καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών και της ενδοοικογενειακής βίας* (τη λεγόμενη Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης 2011) που αποτελεί το μόνο υποχρεωτικό και νομικά δεσμευτικό κείμενο για όσες χώρες την έχουν κυρώσει. Βασικός σκοπός της Σύμβασης είναι η προστασία των θυμάτων, η πρόληψη του φαινομένου, η νομική κατοχύρωση των θυμάτων, η δίωξη του δράστη και γενικότερα η εξάλειψη του φαινομένου της βίας και ειδικότερα της ενδοοικογενειακής βίας κατά των γυναικών (Αρτινοπούλου 2020). Επίσης, με τη Σύμβαση θεσπίζεται η υποχρέωση των κρατών να παρέχουν πρόσβαση σε γενικές και εξειδικευμένες υπηρεσίες υποστήριξης των γυναικών-θυμάτων, ενώ αποτελεί ένα εμπειριστατωμένο νομικό κείμενο το οποίο αναγνωρίζει τη βία κατά των γυναικών ως παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και καθιερώνει σειρά δεσμεύσεων και προτύπων επί του θέματος. Ακόμη, είναι σημαντικό να τονιστεί ότι οι εξειδικευμένες αυτές υπηρεσίες υποστήριξης θα πρέπει βασίζονται για τη λειτουργία τους σε επαρκή χρηματοδότηση και πόρους.

Στην Ελλάδα, η Γενική Γραμματεία Δημογραφικής και Οικογενειακής Πολιτικής και Ισότητας των Φύλων (ΓΓΔΟΠΙΦ) αποτελεί κρατικό φορέα αρμόδιο για τον «*σχεδιασμό, την εφαρμογή και την παρακολούθηση των πολιτικών για την Ισότητα των Φύλων σε όλους τους τομείς*» και σήμερα λειτουργεί υπό την αιγίδα του Υπουργείου Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων. Η ΓΓΔΟΠΙΦ υλοποιεί τις δράσεις της για την πρόληψη και την αντιμετώπιση της έμφυλης βίας μέσα από ένα δίκτυο δομών το οποίο περιλαμβάνει σαράντα δύο (42) Συμβουλευτικά Κέντρα, είκοσι (20) Ξενώνες Φιλοξενίας χωρητικότητας τετρακοσίων θέσεων (400) για γυναίκες-θύματα ενδοοικογενειακής βίας ή/και πολλαπλών διακρίσεων και τα ανήλικα τέκνα τους, καθώς και την Γραμμή Υποστήριξης 15900. Στην πρόσφατη, 2^η Ετήσια Έκθεση για τη Βία κατά των γυναικών, αναφέρονται πολιτικές πρωτοβουλίες για την αντιμετώπιση της έμφυλης βίας και την ενσωμάτωση της διάστασης του φύλου στις σχεδιαζόμενες πολιτικές μέσω στοχευμένων έργων και δράσεων σε κεντρικό, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο (ΓΓΔΟΠΙΦ 2021).

Μέτρα και παρεμβάσεις κατά την περίοδο της πανδημίας Covid-19

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο κατά τη διάρκεια της πανδημίας, σύμφωνα με σχετική Έκθεση του EIGE (B 2021), έγιναν περιορισμένες παρεμβάσεις για την υποστήριξη των θυμάτων ενδοοικογενειακής βίας. Αν και στις περισσότερες χώρες της ΕΕ έγινε, όπως διαπιστώθηκε, προσπάθεια για την ενίσχυση των υφιστάμενων μέτρων, η περιορισμένη συμπληρωματική χρηματοδότηση δεν επέτρεψε τη θέσπιση σημαντικών νέων δράσεων. Οι παρεμβάσεις αφορούν κυρίως καμπάνιες ενημέρωσης, εργαλεία επικοινωνίας και ηλεκτρονικές πλατφόρμες επικοινωνίας για τη διευκόλυνση εξ αποστάσεως επικοινωνίας και προσέγγισης των θυμάτων βίας και την πρόσβαση αυτών σε υπηρεσίες συμβουλευτικής. Σε κάποιες χώρες (16) αυξήθηκε ο χρόνος παραμονής των θυμάτων σε ξενώνες προσωρινής διαμονής, ενώ μόνο σε 6 χώρες-μέλη της ΕΕ έγιναν κάποιες παρεμβάσεις σε θεσμικό επίπεδο. Ωστόσο, όπως επισημαίνεται στην Έκθεση, δεν υπάρχει διαθέσιμη τεκμηρίωση για την αποτελεσματικότητα των μέτρων που υιοθετήθηκαν και για την προστασία των θυμάτων κατά την περίοδο της πανδημίας (EIGE B 2021: 25-26).

Παρουσίαση διεθνών και εθνικών δεδομένων του φαινομένου ενδοοικογενειακής βίας στην πανδημία

Στην ενότητα αυτή θα παρουσιάσουμε τα ερευνητικά δεδομένα αναφορικά με τις επιπτώσεις της πανδημίας COVID-19 στο φαινόμενο της ενδοοικογενειακής και συντροφικής

βίας τόσο σε εθνικό, όσο και σε διεθνές επίπεδο. Συγκεκριμένα, θα αναφερθούμε σε δεδομένα διεθνών οργανισμών όπως του Ευρωπαϊκού Ινστιτούτου για την Ισότητα των Φύλων (European Institute for Gender Equality-EIGE), του UN WOMEN- που υπάγεται στον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών. Σε εθνικό επίπεδο, δεν έχουν γίνει ειδικές έρευνες και τα δεδομένα προέρχονται από τα στατιστικά στοιχεία της Γενικής Γραμματείας Δημογραφικής και Οικογενειακής Πολιτικής και Ισότητας των Φύλων (ΓΓΔΟΠΙΦ), ενώ η Ελληνική Αστυνομία προχωρά πλέον στην καταγραφή και επεξεργασία στατιστικών δεδομένων σχετικά με τις καταγγελίες ενδοοικογενειακής βίας .

Διεθνή δεδομένα

Η υφιστάμενη πανδημία πέραν της υγειονομικής κρίσης, επέβαλλε, επίσης, πρωτόγνωρες συνθήκες οι οποίες συνεπάγονταν: τον εγκλεισμό, την φυσική απομάκρυνση των ανθρώπων μεταξύ τους και κατά συνέπεια, την «διάρρηξη» των όποιων υποστηρικτικών κοινωνικών δικτύων και τη δυσκολία στην πρόσβαση σε κοινωνικές υπηρεσίες υποστήριξης.

Γενικότερα, όπως έχει καταγραφεί από το UN Women (2020) το Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο Ισότητας των Φύλων/EIGE, οι φυσικές καταστροφές και οι κρίσεις οδηγούν σε αύξηση των περιστατικών ενδοοικογενειακής και συντροφικής βίας (EIGE 2021). Σύμφωνα με τα τελευταία στατιστικά δεδομένα του UN WOMEN, διακόσια σαράντα τρία (243) εκατομμύρια γυναίκες, ηλικίας 15-49 ετών υπέστησαν σεξουαλική ή/και σωματική κακοποίηση τους προηγούμενους δώδεκα μήνες σε διεθνές επίπεδο. Ειδικότερα, στη Γαλλία, μετά την έναρξη της καραντίνας τον Μάρτιο του 2020 (confinement), ο αριθμός των καταγγελιών για περιστατικά ενδοοικογενειακής βίας σημείωσε αύξηση 30%. Αντίστοιχα, στην Κύπρο οι κλήσεις για ανάλογες καταγγελίες και αίτημα για υποστήριξη αυξήθηκαν κατά 30%, στη Σιγκαπούρη κατά 33%, ενώ στην Αργεντινή κατά 25%. Σε χώρες όπως η Γερμανία, ο Καναδάς και το Ηνωμένο Βασίλειο παρατηρείται σημαντική αύξηση στο αίτημα για φιλοξενία σε ειδικούς ξενώνες για κακοποιημένες γυναίκες-θύματα ενδοοικογενειακής βίας (UN WOMEN 2021).

Ακόμα, στην ίδια μελέτη αναφέρεται ότι στην Αυστραλία, το 40% των εργαζόμενων κοινωνικών επιστημόνων της πρώτης γραμμής (frontline workers) δήλωσε ότι σημειώθηκε αύξηση των αιτημάτων για βοήθεια, ενώ το 70% δήλωσε ότι τα περιστατικά βίας που καταγγέλλθηκαν κατά τη διάρκεια της πανδημίας παρουσίαζαν ιδιαίτερη δυσκολία στη διαχείρισή τους. Τέλος, ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι στην Ιταλία η αντίστοιχη γραμμή συμβουλευτικής για την ενδοοικογενειακή βία (helpline) παρατήρησε 55% μείωση στις κλήσεις τις πρώτες δύο εβδομάδες του Μαρτίου 2020 καθώς, όπως επισημάνθηκε, υπήρξαν γυναίκες που δυσκολεύονταν να βρουν μέσο επικοινωνίας στη διάρκεια της πανδημίας (UN WOMEN 2021).

Παρόμοιες αυξητικές τάσεις του φαινομένου της έμφυλης βίας ως επίπτωση της πανδημίας COVID-19 επισημαίνεται και στην ετήσια έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής του 2021 και για άλλες χώρες. Για παράδειγμα, το ποσοστό των καταγγελιών περιστατικών ενδοοικογενειακής βίας στη Γαλλία την πρώτη εβδομάδα της καραντίνας αυξήθηκε κατά 32%, ενώ στη Λιθουανία τις πρώτες τρεις εβδομάδες της καραντίνας σημειώθηκαν κατά 20% περισσότερες καταγγελίες ανάλογων περιστατικών. Αντίστοιχα, στην Ιρλανδία οι καταγγελίες αυξήθηκαν κατά πέντε φορές (European Commission 2021).

Παράλληλα, το Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο Ισότητας των Φύλων (EIGE), ανταποκρινόμενο στην επείγουσα συγκυρία της πανδημίας Covid-19 αλλά και της αύξησης της καταγγελλόμενης βίας κατά των γυναικών, η οποία, επίσης, φάνηκε να παίρνει «διαστάσεις πανδημίας μέσα στην πανδημία», προχώρησε στην εκπόνηση μιας σειράς ειδικών μελετών αναφορικά με τη βία κατά των γυναικών την περίοδο της πανδημίας, όσο και της έμφυλης βίας γενικότερα. Πιο συγκεκριμένα, διενήργησε μία ειδική Μελέτη για την «Παν-

δημία Covid-19 και ενδοοικογενειακή βία στην ΕΕ» (EIGE A 2021), καθώς και μία μελέτη για την «Εκτίμηση του αριθμού των κοριτσιών που κινδυνεύουν από ακρωτηριασμό γυναικείων γεννητικών οργάνων στην Ευρωπαϊκή Ένωση: οι περιπτώσεις της Δανίας, Ισπανίας, Λουξεμβούργου και Αυστρίας» (EIGE A 2021).

Οι μελέτες αυτές περιλαμβάνουν «Δείκτες για την ενδοοικογενειακή βία, τον βιασμό και τη γυναικοκτονία στην ΕΕ 36» και «Συστάσεις για τη βελτίωση ποιότητας, διαθεσιμότητας και συγκρισιμότητας των δεδομένων» (EIGE A 2021). Η άλλη μελέτη-επισκόπηση, από το EIGE/ Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο Ισότητας των Φύλων κατέγραψε τα μέτρα που λήφθηκαν σε ολόκληρη την ΕΕ για την υποστήριξη των θυμάτων βίας κατά τη διάρκεια του πρώτου κύματος της πανδημίας Covid-19 (από Μάρτιο έως τέλος Σεπτεμβρίου 2020), εντοπίζει παραδείγματα καλών πρακτικών και παρέχει συστάσεις προς την ΕΕ σχετικά με την υποστήριξη θυμάτων, καθώς και σε άλλες πιθανές κρίσεις (EIGE B 2021).

Στο πλαίσιο πρότασης και υλοποίησης ειδικών προγραμμάτων για την πρόληψη και την αντιμετώπιση της έμφυλης βίας μέσα στην πανδημία σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο προβλέφθηκαν τα εξής:

- Δημοσίευση ειδικών μελετών για τη στατιστική μέτρηση και αποτύπωση των διαφορετικών κατηγοριών γυναικοκτονίας τον Νοέμβριο του 2021.
- Δημοσίευση εντός του 2022 μελέτης για τη βελτίωση της νομικής αντιμετώπισης του φαινομένου της γυναικοκτονίας.
- Δημοσίευση ειδικής μελέτης για τη βία στον κυβερνοχώρο (cyber violence), με έμφαση σε γυναίκες και κορίτσια άνω των 13 ετών. Η μελέτη θα περιλαμβάνει χαρτογράφηση των υφιστάμενων πολιτικών και προτάσεις νέων ορισμών για το φαινόμενο, ενώ αναμένεται να δημοσιευτεί στα μέσα του 2022.
- Διεξαγωγή μελέτης για λογαριασμό της Γαλλικής Προεδρίας της ΕΕ σχετικά με την ψυχολογική βία και τον καταναγκαστικό έλεγχο στην ΕΕ, η οποία αναμένεται να ολοκληρωθεί το Φεβρουάριο του 2022.
- Μαζί με τον Οργανισμό Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (FRA), τη συλλογή στατιστικών δεδομένων για τη βία κατά των γυναικών σε 10 κράτη μέλη με σκοπό την ύπαρξη εναρμονισμένων και συγκρίσιμων στατιστικών συνολικά για ολόκληρη την ΕΕ. Το σύνολο των δεδομένων αναμένεται να είναι έτοιμο στο τέλος του 2023, ώστε να αξιοποιηθεί για τον Δείκτη Ισότητας 2024 που θα έχει ως θεματική εστίαση τη βία κατά των γυναικών.

Εθνικά δεδομένα

Στην Ελλάδα δεν έχουν γίνει ειδικές έρευνες για τη βία την περίοδο αυτή. Σύμφωνα με τα δεδομένα και τις διαπιστώσεις της ΓΓΔΟΠΙΦ, με βάση τα δεδομένα που συγκεντρώθηκαν από τις διάφορες δομές, η υφιστάμενη πανδημία, όπως και εν γένει οι έκτακτες συνθήκες, επηρεάζουν τις γυναίκες και τα ανήλικα κορίτσια κατά ασύμμετρο τρόπο. Πιο συγκεκριμένα, τον Μάρτιο του 2020 (Α΄ κύμα πανδημίας) έλαβαν ειδική υποστήριξη από τα Συμβουλευτικά Κέντρα του Δικτύου της ΓΓΔΟΠΙΦ, 246 γυναίκες-θύματα, αριθμός ο οποίος σημείωσε αύξηση 23,2% στον Απρίλιο του 2020 (σε εθνική κλίμακα). Κατά την ίδια περίοδο, συχνότερη μορφή βίας κατά των γυναικών με ποσοστό 84% των καταγεγραμμένων περιστατικών βίας ήταν η ενδοοικογενειακή βία (σε όλες τις αναφερθείσες μορφές της). Ακόμα, σύμφωνα με τα στατιστικά δεδομένα των ίδιων μηνών (Μάρτιος-Απρίλιος 2020), η σχέση θύματος-δράστη ήταν συχνότερα συζυγική (56% τον Μάρτιο, έναντι 51% τον Απρίλιο), ενώ εκ των γυναικών που ζήτησαν στήριξη το ίδιο διάστημα, το 25% ήταν ηλικίας 36-45 ετών και το 23% ηλικίας 46-55 ετών. Εξάλλου, το 28% από αυτές ζήτησε να λάβει ψυχολογική υποστήριξη και το 26% νομική -συμβουλευτική. Ακόμα,

αναφορικά με την επαγγελματική τους κατάσταση, το 42% των γυναικών που ζήτησαν βοήθεια αυτό το διάστημα ήταν άνεργες, έναντι του 36% που ήταν εργαζόμενες και του 6% που βρίσκονταν σε σύνταξη. Αντίστοιχα, το 78% ήταν Ελληνίδες και μόλις το 12% ήταν γυναίκες που κατοικούν στην Ελλάδα αλλά προέρχονται από χώρες εκτός Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΓΓΔΟΠΙΦ, Α, 2020).

Μεγάλο ενδιαφέρον εμφανίζουν τα εθνικά στατιστικά δεδομένα της τηλεφωνικής γραμμή υποστήριξης της ΓΓΔΟΠΙΦ–Γραμμή 15900 (SOS), η οποία τον Απρίλιο του 2020 σημείωσε αξιοσημείωτη αύξηση στις κλήσεις που δέχθηκε, συγκεκριμένα 227,4% αύξηση στις κλήσεις για αναφορά «περιστατικού βίας» και 142% αύξηση σε κλήσεις για λήψη πληροφοριών/ενημέρωσης. Επιπλέον, από το σύνολο των καταγεγραμμένων κλήσεων τη συγκεκριμένη περίοδο, το 85% (Μάρτιος) έναντι του 91% (Απρίλιος) αφορούσε γυναίκες-θύματα που καλούσαν για πρώτη φορά στη Γραμμή. Τέλος, τον Μάρτιο του 2020, το 92% των κλήσεων αφορούσε σε περιστατικά ενδοοικογενειακής βίας και το ίδιο ίσχυε για το 87% των κλήσεων τον Απρίλιο του 2020 (ΓΓΔΟΠΙΦ 2020).

Σύμφωνα με πιο πρόσφατα δεδομένα που τηρεί η ΕΕΤΑΑ (Ελληνική Εταιρεία Τοπικής ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης) (Νοέμβριος 2020-Ιανουάριος 2021) με βάση τα δεδομένα της Γραμμής Υποστήριξης SOS 15900, τα Συμβουλευτικά Κέντρα της ΓΓΔΟΠΙΦ) υποστήριξαν συνολικά 1.189 γυναίκες θύματα βίας και διακρίσεων. Το επικρατέστερο είδος βίας ήταν η ενδοοικογενειακή βία (83%) έναντι 2% της σεξουαλικής παρενόχλησης και 1% περιπτώσεις βιασμού. Από τα δεδομένα αυτά προέκυψε ότι η σχέση δράστη-θύματος ήταν κατά 53% συζυγική, 14% συντροφική και 11% ο δράστης ήταν άλλο μέλος της οικογένειας. Το διάστημα αυτό το 43% των γυναικών που κατήγγειλαν περιστατικά βίας ήταν άνεργες, έναντι 34% που ήταν εργαζόμενες (ΓΓΔΟΠΙΦ Α 2021).

Με βάση τα δεδομένα της Αστυνομίας που προχωρά πλέον στην καταγραφή του αριθμού των θυμάτων ενδοοικογενειακής βίας διαπιστώνεται συνεχώς μια αυξητική τάση. Έτσι, το 2020, 4.264 γυναίκες κατήγγειλαν ενδοοικογενειακή βία στην αστυνομία, σε σχέση με το 2019, όπου ο αντίστοιχος αριθμός ανέρχονταν σε 4.171 (αύξηση 2,2%) (ΓΓΔΟΠΙΦ Β 2021).

Συμπεράσματα

Στο πλαίσιο της παρούσης μελέτης για τις επιπτώσεις της πανδημίας COVID-19 στην έμφυλη βία, διαπιστώθηκε σημαντική αύξηση περιστατικών βίας στο πλαίσιο της οικογένειας εν μέσω του επιβεβλημένου εγκλεισμού, σε διεθνές επίπεδο. Το γεγονός αυτό είναι πιθανό να σχετίζεται και να αποτελεί έκφραση της γενικότερης αποσταθεροποίησης και της αγωνίας (απώλεια/ανασφάλεια στην εργασία, οικονομική ανασφάλεια, ανασφάλεια προ του ενδεχομένου της απώλειας της εργασίας, της υγείας, της ζωής), συνθήκη που δημιουργεί επιπλέον εντάσεις μεταξύ συντρόφων όπου πιθανόν να υπήρχε ήδη ένταση στην επικοινωνία τους.

Όπως γίνεται σαφές προκειμένου να αποφευχθεί η περαιτέρω κλιμάκωση και οι μακροπρόθεσμες συνέπειες της πανδημίας στο φαινόμενο της ενδοοικογενειακής βίας, απαιτούνται συντονισμένες δράσεις και παρεμβάσεις. Συγκεκριμένα, κρίνεται απαραίτητο να τεθεί ως μία από τις προτεραιότητες η εξασφάλιση εύκολης πρόσβασης των θυμάτων σε άμεση, ειδική και επαρκή υποστήριξη από ανάλογες δομές. Οι επείγουσες και συχνά, ακραίες επιπτώσεις της κρίσης, δημιουργούν περισσότερα και επιτακτικότερα αιτήματα, με αποτέλεσμα να χρειάζεται ενδεχομένως οι υπάρχουσες δομές να αυξήσουν την εμβέλεια του έργου τους (π.χ. περισσότερες θέσεις σε ξενώνες, περισσότερο επιστημονικό προσωπικό). Είναι σημαντικό, επίσης, η παροχή αυτής της υποστήριξης να γίνεται με πληθώρα προτεινόμενων μέσων επικοινωνίας (τηλεφωνική/ηλεκτρονική/δια ζώσης) και να καλύπτει γεωγραφικά και περιοχές πέραν των μεγάλων αστικών κέντρων.

Τέλος, το γεγονός ότι το φαινόμενο της ενδοοικογενειακής βίας αφορά μεγάλο μέρος

του πληθυσμού, ανεξαρτήτως μορφωτικού-κοινωνικού-οικονομικού επιπέδου, καθιστά ως πρωταρχικό ζητούμενο την ενημέρωση και ευαισθητοποίηση μεγαλύτερου μέρους της κοινωνίας γύρω από το φαινόμενο της έμφυλης βίας.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Αρτινοπούλου, Β. (2020). Γυναικοκτονίες: Εννοιολογικά και μεθοδολογικά ζητήματα, στο Πετράκη Γ. (επιμ.), *Γυναικοκτονίες: διαπιστώσεις, ερωτήματα και ερωτηματικά*, Αθήνα, Gutenberg (Τετράδια Κοινωνικής Πολιτικής), σσ. 32-41.
- ΓΓΔΟΠΙΦ, Γενική Γραμματεία Δημογραφικής και Οικογενειακής Πολιτικής και Ισότητας των Φύλων (2020): *Διμηνιαίο Ενημερωτικό Δελτίο #1: Πολιτικές και Δράσεις της Γ.Γ.Ο.Π.Ι.Φ. για την Πρόληψη και της Καταπολέμηση της Βίας κατά των γυναικών στις Συνθήκες Πανδημίας του Covid-19*. Ανάλυση Στατιστικών Στοιχείων από το Δίκτυο Δομών και της Γραμμής SOS 15900, Μάρτιος 2020-Απρίλιος 2020.
- ΓΓΔΟΠΙΦ, Γενική Γραμματεία Δημογραφικής και Οικογενειακής Πολιτικής και Ισότητας των Φύλων (Α 2021), *Τριμηνιαίο Ενημερωτικό Δελτίο #3 Πολιτικές και Δράσεις της ΓΓΔΟΠΙΦ. για την Πρόληψη και της Καταπολέμηση της Βίας κατά των γυναικών σε Συνθήκες Επαναφοράς των Μέτρων Περιορισμού της Πανδημίας Covid-19*. Ανάλυση Στατιστικών Στοιχείων από το Δίκτυο Δομών και της Γραμμής SOS 15900, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2020 & Ιανουάριος 2021.
- ΓΓΔΟΠΙΦ, Γενική Γραμματεία Δημογραφικής και Οικογενειακής Πολιτικής και Ισότητας των Φύλων (Β 2021), *2η Ετήσια Έκθεση για τη Βία κατά των Γυναικών*, Νοέμβριος 2021.
- Γκασούκα, Μ. (2021), *Όψεις φύλου και διακρίσεων*, Αθήνα, Εκδόσεις Γκόννη.
- Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (2017), *Η βία κατά των γυναικών και η προσχώρηση της ΕΕ. στη Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης* (ΕΚ, 2017).
- Μοσχοβάκου Ν. και Παπαγιαννοπούλου, Μ. (2022), *Βία και παρενόχληση στον κόσμο της εργασίας*, Αθήνα, ΚΕΘΙ.
- Ν. 3500/2006-ΦΕΚ 232 /Α/24-10-2006: Για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας και άλλες διατάξεις, διαθέσιμο: <https://www.e-nomothesia.gr/oikogeneia/n-3500-2006.html>
- Ν. 4531/2018, Κύρωση της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης για την πρόληψη και την καταπολέμηση της Βίας κατά των γυναικών και της Ενδοοικογενειακής Βίας και προσαρμογή της ελληνικής νομοθεσίας. Επίσης διαθέσιμη στο: <https://www.e-nomothesia.gr/oikogeneia/nomos-4531-2018-phek-62a-5-4-2018.html>
- Πετράκη, Γ. (2020), Οι Γυναικοκτονίες είναι αόρατοι φόνοι, στο Πετράκη Γ. (επιμ.) *Γυναικοκτονίες: διαπιστώσεις, ερωτήματα και ερωτηματικά*, Αθήνα, Gutenberg (Τετράδια Κοινωνικής Πολιτικής), σσ. 19-31.
- «Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για την πρόληψη και την καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών και της ενδοοικογενειακής βίας», Κωνσταντινούπολη, 11.V.11. (<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168008482e>).

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Boston, J., Plumpton, M. and Pratt, R., (2009), Domestic violence against women: understanding social processes and women's experiences, *Journal of community & applied psychology*, Vol. 19, pp. 95-110.
- Bowne, A. (1993), Violence against women by male partners: Prevalence, outcomes and policy implications, *American Psychologist*, Vol. 48, No 10, pp. 1077-1087.
- Callu, M.-F. (2015), Les violences faites aux femmes dans le couple, *Éthique et santé*, Vol. 12, No 4, décembre 2015, pp. 234-238.
- Daligand, L. (2016), *Les violences conjugales*, Paris, Presses Universitaires de Paris (PUF).

- Dolan, R. (2019), Home is the most dangerous place to be, *Health affairs*, Vol. 38, No 10, Violence & Health.
- European Commission (2021), *Annual Report on gender equality in the EU 2021*, Justice and Consumers, European Union, διαθέσιμο:
https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/aid_development_cooperation_fundamental_rights/annual_report_ge_2021_en.pdf
- European Institute for Gender Equality (EIGE) (2021), *The Covid-19 pandemic and intimate partner violence against women in the EU. Luxembourg*. Available at: <https://eige.europa.eu/publications/covid-19-pandemic-and-intimate-partner-violence-against-women-eu>.
- European Institute for Gender Equality (EIGE) (2021), *Estimation of girls at risk of female genital mutilation in the European Union: Denmark, Spain, Luxembourg and Austria*. Luxembourg. Available at: <https://eige.europa.eu/publications/estimation-girls-risk-female-genital-mutilation-european-union-denmark-spain-luxembourg-and-austria>.
- European Institute for Gender Equality (EIGE) (2021), *EIGE's indicators on intimate partner violence, rape and femicide: EU state of play: Luxembourg*. Available at: <https://eige.europa.eu/publications/eiges-indicators-intimate-partner-violence-rape-and-femicide-eu-state-play>
- European Institute for Gender Equality (EIGE) (2021), *EIGE's indicators on intimate partner violence, rape and femicide: Recommendations to improve data quality, availability and comparability*. (<https://eige.europa.eu/publications/eiges-indicators-intimate-partner-violence-rape-and-femicide-recommendations-improve-data-quality-availability-and>).
- European Union Agency for Fundamental Rights –FRA- (2014), Violence against women: an EU-wide survey, Results at a glance, Luxembourg, Publications Office of the European Union.
- Fidler, B., Bala, N., Birnbaum, R. and Kavassilis, K. (2008), *Challenging issues in child custody disputes. A guide for legal and mental health professionals*, Toronto, Thomson Canada limited, όπως αναφέρεται στο: Archer, Kuhn, B. (2018), Domestic violence and high conflict are not the same: a gendered analysis, *Journal of social welfare and family law*, London, Routledge, pp. 1-18.
- (The) HUB (John Hopkins University), How pandemics shape societies?, <https://hub.jhu.edu/2020/04/09/alexandre-white-how-pandemics-shape-society/>.
- Macmillan, R. (2001), Violence and the life course: The consequences of victimisation for personal and social development, *Annual Review of Sociology*, Vol. 27, pp. 1-22.
- Tamar, D. and Moroz, A. (2017), Understanding Victims of Crime. The impact of crime and Support needs, *Annual Report 2017, Victim Support (VS)*, United Kingdom, April 2017 (https://www.researchgate.net/publication/316787563_Understanding_victims_of_crime_The_impact_of_the_crime_and_support_needs).
- United Nations Office on Drugs and Crime (2018), Global Study on Homicide: Gender-related killing of women and girls 2018
 (https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/GSH2018/GSH18_Gender-related_killing_of_women_and_girls.pdf).
- UN WOMEN (2020), Violence Against Women and Girls Data Collection during COVID-19. Report.
- UN WOMEN - United Nations, The Shadow Pandemic: Violence against Women and Girls and COVID-19 (2021) διαθέσιμο: <https://www.unwomen.org/en/news/in-focus/in-focus-gender-equality-in-covid-19-response/violence-against-women-during-covid-19>
- World Economic Forum (2021), Global Gender Gap Report 2021, διαθέσιμο στο: <https://www.naftemporiki.gr/cmsutils/downloadpdf.aspx?id=1708602>

ΤΑ ΕΓΚΛΗΜΑΤΑ ΒΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΠΡΟΣΩΠΩΝ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΣΥΝΘΕΣΗΣ ΑΤΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΩΝ ΠΑΡΑΓΟΝΤΩΝ

Έλλη Ανίτση^α

^α Τομέας Εγκληματολογίας, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Το παρόν άρθρο επικεντρώνεται στην εξέταση των εγκλημάτων βίας κατά των προσώπων μέσα από τη σύνθεση ατομικών και περιβαλλοντικών παραγόντων. Αποτελεί μέρος της διδακτορικής διατριβής «*Η σύνθεση της ατομικής (ψυχολογικής) και περιβαλλοντικής προσέγγισης στο πέρασμα στην εγκληματική πράξη: η περίπτωση των εγκλημάτων βίας*», που πραγματοποιείται στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, υπό την επίβλεψη της Καθηγήτριας Χριστίνας Ζαραφονίτου, με την υποστήριξη του Ελληνικού Ιδρύματος Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.). Η έρευνα διεξήχθη σε 30 τεκμήρια που αποτελούνται από «Πρακτικά και Αποφάσεις» του Μικτού Ορκωτού Εφετείου Αθηνών, τα οποία αντλήθηκαν κατόπιν έγκρισης σχετικής άδειας που υπεβλήθη στο Εφετείο Αθηνών και αφορούν σε τρεις κατηγορίες εγκλημάτων βίας κατά των προσώπων. Στο πλαίσιο αυτό παρουσιάζονται οι ατομικοί παράγοντες, που προέκυψαν από τη θεματική ανάλυση και ειδικότερα οι στάσεις των δραστών σχετικά με τη διάπραξη του εγκλήματος βίας, καθώς και οι περιβαλλοντικοί παράγοντες που εστιάζουν στα χωροχρονικά χαρακτηριστικά τέλεσης της πράξης, ενώ το άρθρο κλείνει με κάποιες συμπερασματικές σκέψεις προς την κατεύθυνση της σύνδεσης μεταξύ των δυο.

Λέξεις κλειδιά: εγκληματολογική σύνθεση, τεχνικές εξουδετέρωσης, περιβαλλοντική εγκληματολογία, θεματική ανάλυση

AN INTEGRATIVE APPROACH OF INDIVIDUAL AND ENVIRONMENTAL FACTORS ON VIOLENT CRIMES AGAINST PERSONS

Elli Anitsi^α

^α Sector of Criminology, Department of Sociology, Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

The present article focuses on the examination of violent crimes against persons, through the integration of individual and environmental factors. The research is part of the doctoral dissertation of the writer, which is conducted in Panteion University, under the supervision of Professor

Christina Zarafonitou, with the support of the Hellenic Foundation of Research and Innovation (HFRI). The research included textual material and in particular 30 “Proceedings and Decisions” of the Athens Mixed Court of Appeal, that were collected from the Court, after the approval of the application that was submitted for the conduction of the research. The decisions included three categories of crimes against persons. The article presents the individual factors, that emerged from the thematic analysis and more specific the attitudes of the offenders towards the violent crime. Moreover, it presents the environmental factors, by focusing on the spatial and temporal characteristics of the criminal event, that also derived from the analysis. The article closes with some concluding remarks on the connection between the two.

Keywords: criminological integration, neutralization techniques, environmental criminology, thematic analysis

Εισαγωγή

Η διαφοροποίηση της εικόνας του εγκλήματος στη χώρα μας, που χαρακτηρίζεται από την αυξανόμενη χρήση βίας, απαιτεί τη συστηματική εμπειρική διερεύνηση του φαινομένου (Ζαραφωνίτου 2016). Παράλληλα, η πολυπλοκότητα των παραγόντων που συνθέτουν το φαινόμενο της βίας (Βλάχου 2008), καθιστά επιτακτική την εφαρμογή μιας συνθετικής προσέγγισης. Η σύνθεση, είτε ως διατομεακό, είτε ως διακλαδικό εγχείρημα αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό και ζητούμενο της επιστήμης της εγκληματολογίας (Φαρσεδάκης 2005, Ζαραφωνίτου 2004, Κρανιδιώτη 2007). Στο πλαίσιο του παρόντος, επιχειρείται η παράλληλη εξέταση ατομικών και περιβαλλοντικών παραγόντων που δρουν κατά το πέρασμα στην εγκληματική πράξη, στην περίπτωση των εγκλημάτων βίας κατά των προσώπων, με σκοπό τη θεώρησή τους, υπό το πρίσμα μιας συνθετικής προοπτικής.

Η εννοιολογική οριοθέτηση της βίας αποτελεί ένα ιδιαίτερα δύσκολο εγχείρημα. Οι ορισμοί της βίας ποικίλουν ανάλογα με το χωρο-χρονικό και το νομικό πλαίσιο στο οποίο εκδηλώνεται (Ζαραφωνίτου 2016: 34). Διαφοροποιήσεις επισημαίνονται επίσης ανάμεσα στις εννοιολογήσεις που υιοθετεί ο κάθε επιστημονικός κλάδος (Ανίση 2021). Για την οριοθέτηση των εγκλημάτων βίας εξαρχής καθίσταται αναγκαία η διάκριση μεταξύ «νόμιμης» και «παράνομης» βίας (Ζαραφωνίτου 2016, Κουράκης 2005). Υπ’ αυτή την οπτική, τα εγκλήματα βίας συνθέτουν τα στοιχεία της παραβίασης του ποινικού νόμου και της χρήσης βίας. Στον ελληνικό ποινικό κώδικα δεν υπάρχει ειδική κατηγορία εγκλημάτων βίας, όμως σε πολλά εγκλήματα, όπως επισημαίνει η Ζαραφωνίτου (2016:36), γίνεται αναφορά στη χρήση βίας και στις βιαιοπραγίες. Τα εν λόγω εγκλήματα μπορούν, κατά τον Κουράκη (2006:2), να ταξινομηθούν σε τρεις κατηγορίες: στα εγκλήματα με τη χρήση βίας, στα βίαια εγκλήματα και στα εγκλήματα βιαιοπραγίας.

Μια βασική κατηγοριοποίηση, που συναντάται στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες, διακρίνει τα εγκλήματα βίας σε πέντε κατηγορίες. Στα: (α) εγκλήματα βίας κατά των προσώπων, (β) εγκλήματα βίας κατά των πραγμάτων, (γ) εγκλήματα βίας με πολιτική διάσταση και (δ) εγκλήματα βίας λόγω υπέρβασης της νόμιμης βίας (υπέρβαση ορίων της άμυνας) ακόμη και από πλευράς του κράτους (Ζαραφωνίτου 2016: 36). Στην κατηγορία των εγκλημάτων βίας κατά των προσώπων, στην οποία εστιάζει τον παρόν άρθρο, εντάσσονται αδικήματα όπως η ανθρωποκτονία, οι σωματικές βλάβες, ο βιασμός και άλλες μορφές σεξουαλικής βίας, η ενδοοικογενειακή βία και η ληστεία.

Θεωρητικό πλαίσιο

Στο πλαίσιο του παρόντος, οι ατομικοί παράγοντες, προσεγγίζονται υπό το πρίσμα μιας κοινωνιογνωστικής οπτικής, με έμφαση στις πεπαιθώσεις του δράστη. Σύμφωνα με τη

θεωρία των Sykes και Matza (1957), οι δράστες προβαίνουν σε μια σειρά από τεχνικές εξουδετέρωσης της ευθύνης, οι οποίες διευκολύνουν τη διαδικασία του περάσματος στην πράξη. Οι εν λόγω τεχνικές αφορούν στην άρνηση του δράστη για ανάληψη της ευθύνης της παράνομης πράξης, στην εκλογίκευση της πράξης, στην άρνηση του θύματος, στην ενοχοποίηση αυτών που τον κατηγορούν και στην επίκληση ανώτερων αξιών για την αιτιολόγηση της πράξης (Sykes and Matza 1957: 657, Χάιδου 1996: 210). Συναφής είναι και η προσέγγιση του Bandura (2002), για τη διαδικασία της ηθικής αποδέσμευσης. Στο πλαίσιο αυτό, ο ίδιος αναγνωρίζει τέσσερις στρατηγικές, που λειτουργούν ενισχυτικά ως προς την παραβίαση των κανόνων, οι οποίες αποτελούνται από την ηθική αιτιολόγηση της πράξης, την ελαχιστοποίηση ή την αγνόηση των συνεπειών, τη μετάθεση της ευθύνης και την ενοχοποίηση του θύματος.

Σε κάθε περίπτωση, το εάν και κατά πόσο οι παραβάτες του ποινικού νόμου μοιράζονται γνωστικά μοτίβα που τους διαφοροποιούν από τους υπολοίπους, αποτελεί ένα βασικό ερώτημα. Σύμφωνα με τα πορίσματα της βιβλιογραφικής επισκόπησης των Ross και Fabiano (1985), οι δυο ομάδες διαφέρουν στο επίπεδο του αυτοελέγχου, στην έδρα ελέγχου, στην ενσυναίσθηση και στις κοινωνικές δεξιότητες. Ωστόσο, όπως επισημαίνουν οι ίδιοι, οι εν λόγω διαφοροποιήσεις ποικίλουν ανάλογα με την περίπτωση, ενώ δεν μπορούν να γενικευτούν στο σύνολο των παραβατών του ποινικού νόμου. Υπό το πρίσμα των μοντέλων επεξεργασίας των πληροφοριών, οι επιθετικές αντιδράσεις συνδέονται με την ύπαρξη γνωστικών ελλειμμάτων, στη βάση των οποίων αποδίδονται εχθρικές προθέσεις στους άλλους και η βία ή η επιθετικότητα γίνονται αντιληπτές ως ένας κατάλληλος τρόπος για την επιδίωξη των στόχων (Dodge and Crick 1996). Σύμφωνα με τα μοντέλα διπλών διαδικασιών στη λήψη απόφασης για την εγκληματική δράση, η εκδήλωση βίαιων συμπεριφορών σχετίζεται με δυο διαφορετικά συστήματα (Van Gelder 2017). Στο πλαίσιο του πρώτου συστήματος, οι αποφάσεις χαρακτηρίζονται από αυτοματισμό και χαμηλή συνειδητότητα, ενώ στο πλαίσιο του δεύτερου, η επεξεργασία διεξάγεται στη βάση σκόπιμων αξιολογήσεων. Γενικότερα, όπως διαπιστώνεται από την επισκόπηση των Anderson και Huesmann (2003), η ύπαρξη πεπτοιθήσεων που σχετίζονται με τη βία, καθώς και οι πεπτοιθήσεις του δράστη για τον εαυτό του και για τον κόσμο διαδραματίζουν κεντρικό ρόλο, παράλληλα με τη δράση των καταστασιακών παραγόντων στην εμπλοκή σε βίαια περιστατικά.

Υπό την οπτική της περιβαλλοντικής εγκληματολογίας, η εστία της προσοχής μεταφέρεται από τον δράστη στο εγκληματικό συμβάν (Andresen 2020). Στο πλαίσιο αυτό, το εγκληματικό συμβάν γίνεται αντιληπτό ως η διασταύρωση του δράστη, του θύματος και του νόμου, που ορίζει την εγκληματική πράξη, σε δεδομένο χώρο και χρόνο (Brantingham and Brantingham 1981). Κεντρική σημασία για την κατανόηση της εγκληματικής πράξης έχει η διερεύνηση των δυναμικών που την συνθέτουν («πού συνέβη;», «πότε;», «ποιοι είναι οι εμπλεκόμενοι;», «τι έκαναν;», «πώς;» (Wortley and Mazerolle 2008: 2). Οι βασικότερες θεωρητικές προσεγγίσεις του κλάδου, που επιχειρούν να απαντήσουν στα εν λόγω ερωτήματα, αλληλοσυμπληρώνοντας η μια την άλλη, αποτελούνται από τις θεωρίες της ορθολογικής επιλογής, των καθημερινών δραστηριοτήτων και των εγκληματικών μοτίβων (Summers and Guerette 2018).

Αντλώντας από τις θέσεις του Bentham για την ανθρώπινη φύση, η θεωρία της ορθολογικής επιλογής, υιοθετεί μια ωφελιμιστική προοπτική του δράστη (Hirschi 2014). Στο επίκεντρο της προσοχής βρίσκεται η λήψη απόφασης του δράστη για τη τέλεση του εγκλήματος, χωρίς να εξετάζονται οι παράγοντες που έχουν οδηγήσει στην εμπλοκή στην εγκληματική δράση (Clarke and Cornish 1985, Clarke 2014). Υπό την οπτική της ορθολογικής επιλογής, οι εγκληματικές αποφάσεις λαμβάνονται βάσει της στάθμισης κόστους και οφέλους, αλλά και στο πλαίσιο μιας οριοθετημένης λογικής (Cornish and Clarke 2008). Το κόστος μπορεί να είναι τόσο εσωτερικό όσο και εξωτερικό, με ενδεικτικό το παράδειγμα της τιμωρίας, ενώ στα οφέλη μπορεί να συμπεριλαμβάνονται ανθρώπινες ανάγκες, όπως η σεξουαλική ικανοποίηση, η αναγνώριση, η απόκτηση υλικών κτλ. (Felson 2004: 74).

Για τη θεωρία των καθημερινών δραστηριοτήτων, που επικεντρώνεται στον ρόλο των ευκαιριών στη διάπραξη των εγκλημάτων, το έγκλημα προκύπτει ως απόρροια της διασταύρωσης: (i) ενός υποψήφιου δράστη, που υπό το πρίσμα της θεωρίας της ορθολογικής επιλογής, είναι «κινητοποιημένος» (“motivated”) για την τέλεση του εγκλήματος, (ii) ενός στόχου, που αξιολογείται ως κατάλληλος και (iii) της έλλειψης τυπικού ή άτυπου κοινωνικού ελέγχου, που θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως «φύλακες» (“guardians”) του χώρου (Cohen and Felson 1979).

Ο τρόπος που διασταυρώνονται δράστης και θύμα, προσεγγίζεται από την θεωρία των εγκληματικών μοτίβων και ειδικότερα μέσα από την έννοια της επίγνωσης χώρου εκ μέρους του δράστη (Brantingham and Brantingham 2008). Η επίγνωση χώρου, διαμορφώνεται στο πλαίσιο των μετακινήσεων και των καθημερινών δραστηριοτήτων του δράστη, ενώ παράλληλα διευρύνεται μέσω του δικτύου των επαφών του (Brantingham and Brantingham 2017). Κάτω από αυτή τη σκοπιά, είναι περισσότερο πιθανή η διάπραξη εγκλημάτων σε χώρους με τους οποίους οι δράστες είναι περισσότερο εξοικειωμένοι.

Ερευνητικά ερωτήματα

Βασικό αντικείμενο της έρευνας, αποτέλεσε η παράλληλη εξέταση ατομικών και περιβαλλοντικών παραγόντων που δρουν κατά το πέρασμα στην εγκληματική πράξη, υπό το πρίσμα μιας δυναμικής προσέγγισης (Wortley 2011) με απώτερο σκοπό τη δημιουργία μιας συνθετικής θεώρησης για τα εγκλήματα βίας κατά προσώπων. Στη βάση των επιδιώξεων της έρευνας, υιοθετήθηκε μια ποιοτική προσέγγιση (Ζαραφωνίτου 2004, Κυριαζή 2011). Κατά τη διαδικασία της ποιοτικής ανάλυσης, διαμορφώθηκαν τέσσερα ερευνητικά ερωτήματα που αφορούσαν στη διερεύνηση του υποκειμενικού βιώματος του δράστη, των συγκυριών της ζωής του, των χαρακτηριστικών του θύματος και του χωροχρονικού πλαισίου τέλεσης της πράξης, καθώς και του κοινωνικού περιβάλλοντος του δράστη. Στο πλαίσιο του παρόντος, εξετάζονται τα δυο εκ των τεσσάρων ερωτημάτων που αφορούν στο υποκειμενικό βίωμα του δράστη και ειδικότερα στις στάσεις του δράστη αναφορικά με τη διάπραξη του εγκλήματος βίας και στα χαρακτηριστικά του χωροχρονικού πλαισίου τέλεσης της πράξης.

Μεθοδολογία

Η έρευνα διεξήχθη στο πλαίσιο της διδακτορικής διατριβής της γράφουσας, που πραγματοποιείται στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, υπό την επίβλεψη της Καθηγήτριας Χριστίνας Ζαραφωνίτου.¹ Η διατριβή υποστηρίχθηκε από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας.² Η έρευνα επικεντρώθηκε σε τρία είδη εγκλημάτων βίας και ειδικότερα στα εγκλήματα της ανθρωποκτονίας εκ προθέσεως (Άρθρο 299 ΠΚ), της ληστείας (Άρθρο 380 ΠΚ) και του βιασμού (Άρθρο 336 ΠΚ). Οι τρεις κατηγορίες εγκλημάτων εξετάστηκαν μέσα από γραπτά τεκμήρια, που αποτελούνταν από τριάντα «Πρακτικά και Αποφάσεις» του Μικτού Ορκωτού Εφετείου Αθηνών. Η επιλογή των τεκμηρίων έγινε στη βάση του περιεχομένου τους που περιλαμβάνει: (α) Τα Πρακτικά της δίκης, στα οποία αποτυπώνονται οι καταθέσεις του θύματος/ των θυμάτων, των πραγματογνωμόνων/ τεχνικών συμβούλων για τη διανοητική υγεία του κατηγορούμενου, ιατροδικαστών και άλλων μαρτύρων με ειδικές γνώσεις, οι καταθέσεις άλλων μαρτύρων, όπως αστυνομικών, αυτοπτών μαρτύρων, του ιατρικού προσωπικού που περιέθαλπε το θύμα, οι καταθέσεις συγγενών του κατηγορουμένου κ.λπ., καθώς και η απολογία του κατηγορουμένου/ των κατηγορουμένων. (β) Το σκεπτικό της απόφασης που αποτελεί μια ανασύσταση του εγκληματικού συμβάντος. Συμπληρωματικά, λάβαμε υπόψη το γεγονός ότι το Μικτό Ορκωτό Εφετείο δικάζει τις εφέσεις κατά των αποφάσεων των Μικτών Ορκωτών Δικαστηρίων (Άρθρο 109 ΚΠΔ).

Η συλλογή των τεκμηρίων πραγματοποιήθηκε κατόπιν χορήγησης άδειας από το

Μικτό Ορκωτό Εφετείο Αθηνών. Για την ανάλυση του υλικού εφαρμόστηκε η μέθοδος της θεματικής ανάλυσης (Braun and Clarke 2006, Τσιώλης 2015). Πρόκειται για μια ευέλικτη στρατηγική ποιοτικής ανάλυσης, που αντλεί από τη μέθοδο της ανάλυσης περιεχομένου (Τσίγκανου 2015) και γνωρίζει συνεχώς αυξανόμενο ενδιαφέρον στο πλαίσιο της εμπειρικής εγκληματολογικής έρευνας. Όπως επισημαίνει ο Boyatzis (1998:vi), η θεματική ανάλυση αποτελεί περισσότερο μια στρατηγική, παρά μια μέθοδο, κατά την οποία κωδικοποιούνται ποιοτικά δεδομένα και ως τέτοια μπορεί να αξιοποιηθεί σε ένα πλήθος μεθόδων. Με την εφαρμογή της θεματικής ανάλυσης επιχειρείται η συστηματική προσέγγιση του ερευνητικού υλικού, μέσα από την ταυτοποίηση και την οργάνωση θεμάτων κοινού νοηματικού περιεχομένου (Braun and Clarke 2006, 2012). Τα αναδυόμενα θέματα, που προκύπτουν στο πλαίσιο ενός διαρκούς διαλόγου θεωρίας και εμπειρικού υλικού αποτελούν και τη βάση για την προσέγγιση των ερευνητικών ερωτημάτων (Τσιώλης 2013, 2018). Στο πλαίσιο της παρούσης, η διαδικασία της ανάλυσης ξεκίνησε με επαναλαμβανόμενες αναγνώσεις του ερευνητικού υλικού. Στη συνέχεια, μέσα από μια διατηρητική προσέγγιση των γραπτών τεκμηρίων, αποδόθηκαν κωδικοί σε αποσπάσματα του κειμένου με κοινό περιεχόμενο νοήματος (Τσιώλης 2018). Ακολούθως συγκροτήθηκαν τα θέματα, ενώ η διαδικασία ολοκληρώθηκε με τον θεωρητικό σχολιασμό των θεμάτων. Καθ' όλα τα στάδια της έρευνας εφαρμόστηκαν όσα προβλέπονται από την ελληνική νομοθεσία για την τήρηση προστασίας προσωπικών δεδομένων και τους κανόνες ηθικής και δεοντολογίας της εγκληματολογικής έρευνας (Ζαραφωνίτου και Τσίγκανου 2020).

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Από τη διαδικασία της ανάλυσης προέκυψαν δυο θεματικές αναφορικά με τις στάσεις του δράστη σε σχέση με την διάπραξη του εγκλήματος βίας. Η πρώτη θεματική αφορά σε «αιτιολογήσεις», που έχει διαμορφώσει ο δράστης, οι οποίες εστιάζουν στον ίδιο, στο θύμα και στο πλαίσιο τέλεσης της πράξης, ενώ η δεύτερη προκύπτει από αποσπάσματα που έχουν ως κοινό νοηματικό περιεχόμενο την «άρνηση της ευθύνης» σε σχέση με την τέλεση της πράξης. Οι «αιτιολογήσεις» που επικεντρώνονται στον δράστη, συγκροτούνται από περιγραφές που αντανάκλουν τις στάσεις του δράστη απέναντι στη βία, προβλήματα που επικαλείται ο δράστης σε σχέση με την λειτουργικότητά του και μια σειρά από άλλα ζητήματα, όπως ο εξαναγκασμός από τον ερωτικό σύντροφο, η απουσία ποινικού ιστορικού και η απουσία σχέσης με όπλα και η ανωριμότητα λόγω της ηλικίας.

Ως προς τις στάσεις των δραστών απέναντι στη βία: (α) Η βία προσεγγίζεται ως εκδικητική αντίδραση για ένα κακό που έχει υποστεί ο δράστης από το θύμα που αφορά σε έναν τσακωμό, μια προσβολή ή μια αδικία. Χαρακτηριστικές είναι οι αναφορές: «...ξεκινήσαμε από το πρωί και πίναμε...να τον τιμωρήσω», «ήρθε η ώρα σου ρε πούστη να πληρώσεις που με έβαλες φυλακή», «...να κρατάει στα χέρια του το πόδι του κρεβατιού γεμάτο αίματα και να λέει εμάς δεν θα μας κλέψει κανένας». (β) Η βία λειτουργεί ως μέσο για την εξυπηρέτηση κάποιου σκοπού, που σχετίζεται είτε με την άντληση κάποιου οφέλους από το θύμα, είτε με τον εξαναγκασμό και την εξουδετέρωση των αντιστάσεων του θύματος. Ενδεικτικές είναι οι περιγραφές: «Για να μην μπει στη φυλακή θα σκότωνε δυο αστυνομικούς», «Ίδρωνα συχνά λόγω της χρήσης και πάντα είχα μια πετσέτα μαζί μου για να σκουπίζομαι, την οποία της την έβαλα για να μη φωνάζει», «...να τον φοβίσω ήθελα...». (γ) Η βία, όπως αποκαλύπτεται από τις περιγραφές που ακολουθούν, απορρέει από την απώλεια ελέγχου: «...τρελάθηκα, σκοτείνιασα εκείνη την ώρα, τον ζούληξα στο...από τον ώμο και τον τίναξα με σκοπό να συνέλθει», «Δεν μπορώ να δώσω καμία λογική εξήγηση για αυτό που έγινε. Εκείνη την ημέρα εγώ δεν καταλάβαινα, τι έκανα.», «Δεν ξέρω αν με είδε που κρατούσα το όπλο, δεν μπορούσα να ελέγξω τον εαυτό μου. Αμέσως μετά τον πυροβόλησα και πήγα στην Αστυνομία», «...όταν πια πήρα εγώ το μαχαίρι άρχισα να τον χτυπώ με αυτό...». (δ) Σε ορισμένες περιπτώσεις φαίνεται να υπάρχει άρνηση της ύπαρξης βίας από τον δράστη και ταύτιση της πράξης βίας με την ικανοποίηση μιας φυ-

σιολογικής ανάγκης, όπως χαρακτηριστικά υποδηλώνεται από τα αποσπάσματα: «Μου έλεγε ότι και αυτός άνθρωπος ήταν και έπρεπε κάπου να ξεδώσει», «Μετά αφού πήρε τα χρήματα και του είπαμε να φύγει είπε ότι θέλει σεξ.» (ε) Άλλα αποσπάσματα αντανακλούν την υποτίμηση της βίαιης πράξης, όπως φανερώνουν οι περιγραφές: «...όσο ήμουν εκεί η γιαγιά ζούσε, δεν ήξερα ότι πέθανε...έμαθα ότι πέθανε η γιαγιά όταν με έπιασαν», «Του είχα πετάξει μια άλλη φορά ένα ξυλάκι που μ'έδιωχνε απ'εκεί, από μακριά, ούτε καν τον πέτυχα...», (ζ) Σε κάποιες περιπτώσεις επισημαίνεται η αποδοχή ενός βαθμού βίας, με χαρακτηριστικές τις αφηγήσεις: «Παραδέχομαι τις πράξεις μου για την ...όχι όμως για την...», «Με πιάσανε πέντε μήνες μετά από το έγκλημα με το D.N.A. παραδέχομαι ότι είμαι ληστής, όχι όμως και δολοφόνος», «Τις ληστείες τις έκανα πισισικάς σε ψιλικατζίδικα και σε περίπτερα. Τις παραδέχομαι τις ληστείες».

Στο πλαίσιο των αιτιολογήσεων, που επικεντρώνονται στα προβλήματα, η κατανάλωση αλκοόλ και ουσιών, παρουσιάζει την υψηλότερη συχνότητα αναφορών. Η εν λόγω κατηγορία, συγκροτείται από αναφορές γύρω από την υπερβολική κατανάλωση αλκοόλ, την κακή ψυχολογική κατάσταση, το στερεητικό σύνδρομο και την απουσία λογικής, που απορρέει από τη χρήση. Ενδεικτικά ως προς το περιεχόμενο της κατηγορίας, είναι τα αποσπάσματα των απολογιών των καταδικασθέντων, που ακολουθούν: «Είχα πιεί εκείνο το βράδυ και δεν ήξερα τι έκανα.», «Είχαμε μεθύσει και την ημέρα που πήραμε τη μηχανή και την ημέρα της ληστείας», «Ήμασταν πολύ πιωμένοι, είχαμε πάρει ένα μεγάλο μπουκάλι...εγώ και κάτι μπύρες μαζί μας στο ...», «Ήμουν χαρμάνια και τσακωθήκαμε δεν ξέρω για ποιο λόγο», «Εγώ δεν τον χτύπησα εκείνη τη στιγμή, δεν θυμάμαι τι έγινε, δεν θυμάμαι εκείνη τη στιγμή τι έγινε...Το μαχαίρι το πέταξα αλλά δεν θυμάμαι που», «Έκανα αυτά, αλλά δεν ήμουν εγώ, δεν είχα καθαρό μυαλό, είδα τα χρυσαφικά στα χέρια της και θόλωσε το μυαλό μου, η κοκαΐνη έχει δύο ή τρία ευρώ, ούτε σήμερα μπορώ να πιστέψω ότι ήμουν η αιτία να πεθάνει ένας άνθρωπος».

Οι αιτιολογήσεις που επικεντρώνονται στο θύμα, συγκροτούνται από αποσπάσματα για τη συμπεριφορά του θύματος και τη σημασία που έχει το θύμα για τον δράστη, τόσο σε πραγματικό όσο και σε συμβολικό επίπεδο, καθώς και από αποσπάσματα, που αντανακλούν την άρνηση του θύματος. Η συμπεριφορά του θύματος παρουσιάζεται ως άδικη, με τον δράστη να περιγράφει ότι έχει υποστεί οικονομική και συναισθηματική εκμετάλλευση από το θύμα, ότι το θύμα τον έχει εξαπατήσει ή ακόμη ότι το θύμα τον έχει καταστρέψει. Χαρακτηριστικές είναι οι αφηγήσεις που συστήνουν τον εν λόγω κωδικό: «...με χρησιμοποιούσε για να φτιάξει ο ίδιος τη ζωή του.», «Ήθελα να τον βρω γιατί με κατέστρεψε, αυτός ήταν υπεύθυνος για την κατάστασή μου. Το θύμα ήταν υπεύθυνο για όλα όσα μου συνέβησαν», «...με χτύπησε πολύ, με έβριζε άσχημα και εγώ του είπα ότι διέλυσα την οικογένειά μου και τώρα μου λέει να χωρίσουμε». Σε άλλες περιπτώσεις, ο δράστης εκλογικεύει την πράξη του στη βάση των προκλητικών συμπεριφορών του θύματος, που σχετίζονται με απειλές ή εκβιασμούς, καθώς και με τη σεξουαλικά προκλητική συμπεριφορά του θύματος, ενώ σε άλλες αποδίδει την πράξη του στις αντιδράσεις του θύματος. Η σημασία που έχει το θύμα για τον δράστη, διαμορφώνεται στη βάση των μισαλλόδοξων πεποιθήσεων του δράστη απέναντι στη σεξουαλική και την επαγγελματική ταυτότητα του θύματος, καθώς και του κεντρικού ρόλου που θεωρεί ο δράστης ότι έχει το θύμα στη ζωή του. Κλείνοντας με τις αιτιολογήσεις που εστιάζουν στο θύμα στις περιπτώσεις των βιασμών, επισημαίνονται αναφορές που υποδηλώνουν την άρνηση του θύματος από τον δράστη. Στο πλαίσιο αυτό, όπως φανερώνεται από τις περιγραφές, ο δράστης επικαλείται την υποτιθέμενη συναίνεση ή την ερωτική επιθυμία του θύματος: «Με τη ... ότι κάναμε το κάναμε γιατί το ήθελε δηλαδή ψαχνότανε». Η τελευταία κατηγορία, που αφορά στις αιτιολογήσεις του δράστη, εστιάζει σε παράγοντες που σχετίζονται με τις συνθήκες τέλεσης της πράξης, με χαρακτηριστικές τις αναφορές για «την κακιά στιγμή».

Η δεύτερη θεματική, που αναδεικνύει τις στάσεις του δράστη, αναφορικά με την διάπραξη του εγκλήματος βίας, αφορά στην άρνηση της ευθύνης. Η εν λόγω θεματική συστήνεται από κωδικούς, που αφορούν στην αμφισβήτηση των μαρτυριών, στην από-

δοση ευθυνών σε άλλους και σε λάθη κατά την προδικασία, καθώς και σε περιγραφές αναφορικά με τον χαρακτήρα του δράστη, που «δεν είναι επικίνδυνος» ή «δεν έχει τέτοιες τάσεις». Τόσο από την πρώτη θεματική, που αφορά στις «αιτιολογήσεις», όσο και από την προαναφερθείσα αναδεικνύονται οι διαδικασίες εκλογίκευσης στις οποίες προβαίνει ο δράστης κατά το πέρασμα στην εγκληματική πράξη (Sykes and Matza 1957, Bandura 2002). Στο πλαίσιο της παρούσης κομβικός φαίνεται να είναι ο ρόλος των πεποιθήσεων των δραστών για τη βία (Anderson and Huesmann 2003), αλλά και για το θύμα, τόσο σε πραγματικό όσο και σε συμβολικό επίπεδο.

Ως προς τα χωροχρονικά χαρακτηριστικά διάπραξης του εγκλήματος βίας, από την ανάλυση αναδύονται τρεις θεματικές. Η πρώτη θεματική συγκροτείται, από κωδικούς που έχουν ως κοινό νοηματικό περιεχόμενο την απουσία επιτήρησης του χώρου. Η απουσία επιτήρησης, προκύπτει λόγω των χαρακτηριστικών του χώρου, «ερημικό μέρος», «...διώροφο εγκαταλελειμμένο κτίριο.», λόγω των ωρών στις οποίες διαπράττεται το έγκλημα, με χαρακτηριστικές τις περιγραφές: «...την ώθησε βιαίως στο παρκάκι όπου δεν υπήρχε φωτισμός και ήταν σκοτάδι.», αλλά και λόγω ενός συνδυασμού μεταξύ των δύο: « «... εισήλθαν στη μονοκατοικία της παθούσης..κατά τις βραδινές ώρες...». Η απουσία «φύλακα», αποτελεί ένα εκ των τριών βασικών στοιχείων για την διάπραξη του εγκλήματος στο πλαίσιο της θεωρίας των καθημερινών δραστηριοτήτων (Cohen and Felson 1979).

Η δεύτερη θεματική συγκροτείται από περιγραφές για χώρους που είναι συνδεδεμένοι με φασαρίες ή επεισόδια. Στο πλαίσιο αυτό ενδεικτικά είναι τα αποσπάσματα: «*Τέτοια σπιλέτα έχουν όλοι. Στην Πλατεία ... συνήθως χτυπάνε στο θώρακα. Κανένας δεν μπορεί να σου εγγυηθεί ότι θα βγεις ζωντανός απ' αυτούς...*», «*...υπαίθριο πάρκο του...Δήμου ...συχνάζουν άστεγοι*», «*Παίζανε δυο ομάδες και είχαν συμπλοκές οι οπαδοί των ομάδων μεταξύ τους ...πετάγανε μάρμαρα και πέτρες, μολότοφ*». Πρόκειται για χώρους που στην βιβλιογραφία περιγράφονται ως "crime generators" (Brantingham and Brantingham 2008: 79).

Η τρίτη θεματική, συστήνεται από περιγραφές που αντανακλούν την παρουσία άτυπου κοινωνικού ελέγχου στον χώρο. Ο άτυπος κοινωνικός έλεγχος αποτελείται από κατοίκους και περαστικούς, ενώ στο πλαίσιο αυτό αναδεικνύεται η έλλειψη ενδιαφέροντος των δραστών απέναντι στην παρουσία των παρευρισκόμενων. Πρόκειται για περιπτώσεις, όπου το χωροχρονικό πλαίσιο εξυπηρετεί αποκλειστικά στον εντοπισμό των θυμάτων. Όπως άλλωστε επισημαίνεται από τους Cornish και Clarke (2003:56), η επίδραση των περιβαλλοντικών παραγόντων ποικίλει ανάλογα με τα προσωπικά χαρακτηριστικά των δραστών. Έτσι, σε άλλες περιπτώσεις εμφανίζεται αυξημένη, ενώ σε άλλες είναι ιδιαίτερα περιορισμένη.

Συμπεράσματα

Από τα θέματα που αναδύθηκαν αναφορικά με τις στάσεις του δράστη απέναντι στην εγκληματική πράξη εντοπίζεται η αναμενόμενη για το δικαστικό πλαίσιο άρνηση της ευθύνης της πράξης, ενώ ακόμη και στις περιπτώσεις αιτιολόγησης της πράξης επισημαίνεται μια διαδικασία απόδοσης της ευθύνης σε παράγοντες που είναι πέρα από τον έλεγχο του δράστη. Η βία παρουσιάζεται ως μέσο για την εξυπηρέτηση άλλων σκοπών, ως ικανοποίηση κάποιας φυσιολογικής ανάγκης του δράστη, ως απόρροια των μισαλλόδοξων θέσεων του δράστη, ως ένας τρόπος τιμώρησης και υποταγής του θύματος.

Παράλληλα, αναδεικνύεται ένας βαθμός ευθείας αποδοχής μορφών βίας από τον δράστη μέσα από τις προσπάθειές του να υποβαθμίσει τις αντιλαμβανόμενες συνέπειες της πράξης στο θύμα, καθώς και τον βαθμό εμπλοκής του στο εγκληματικό συμβάν («*Μόνο κλέβω δεν σκοτώνω*», «*...όσο ήμουν εκεί η γιαγιά (παρά το γεγονός ότι ήταν φιμωμένη) ζούσε...*», «*Του είχα πετάξει μια άλλη φορά ένα ξυλάκι που μ' έδιωχνε απ' εκεί, από μακριά, ούτε καν τον πέτυχα...*» κτλ.). Στο πλαίσιο αυτό, το θύμα κατέχει κε-

ντρικό ρόλο, καθώς ένας μεγάλος αριθμός αναφορών συγκεντρώνεται γύρω από τις προκλήσεις του θύματος κατά το συμβάν, την αντίσταση του θύματος, στις περιπτώσεις απουσίας προϋπάρχουσας σχέσης, αλλά και στην γενικότερη στάση του θύματος στις περιπτώσεις όπου προϋπήρχαν σχέσεις/ συνδιαλλαγές μεταξύ δράστη και θύματος.

Όπως διαπιστώνεται από την ανάλυση, τα χωροχρονικά χαρακτηριστικά του εγκληματικού συμβάντος λειτουργούν με ένα διπλό τρόπο στη διαδικασία του πέρασματος στην πράξη. Στην πρώτη περίπτωση, τα χωροχρονικά χαρακτηριστικά ερμηνεύονται ως κατάλληλα για την τέλεση της εγκληματικής πράξης όταν υπάρχει απουσία άτυπου και επίσημου κοινωνικού ελέγχου, καθώς και ένα εν δυνάμει θύμα που αξιολογείται ως τέτοιο στη βάση των εκλογικεύσεων/αιτιολογήσεων που έχει διαμορφώσει ο δράστης. Στη δεύτερη περίπτωση, ο τόπος τέλεσης, ως χώρος «συνδεδεμένος με φασαρίες και διαπληκτισμούς», από την μια παρέχει τις αιτιολογήσεις στον δράστη για την τέλεση της πράξης, ενώ από την άλλη ενισχύει λόγω των χαρακτηριστικών του, τις εντάσεις και τις συγκρούσεις, λειτουργώντας έτσι πυροδοτικά ως προς την διάπραξη του εγκλήματος. Τέλος, επισημαίνονται περιπτώσεις, όπου ο τόπος και ο χρόνος τέλεσης, εξυπηρετούν στην εξεύρεση του θύματος, από τον δράστη, χωρίς να διαδραματίζουν κάποιον άλλο ρόλο, πράγμα που από τη μια προσθέτει μια τρίτη λειτουργία, στον ρόλο του χωροχρονικού πλαισίου, στο πέρασμα στην πράξη, η οποία συναρτάται άμεσα με το θύμα, από την άλλη καταδεικνύει ότι η απουσία ή παρουσία επιτήρησης και ειδικότερα του άτυπου κοινωνικού ελέγχου, λειτουργεί ανασταλτικά μόνο σε συγκεκριμένες περιπτώσεις.

Σημειώσεις

1. Η εργασία αποτελεί μέρος της διδακτορικής διατριβής: «Η σύνθεση της ατομικής (ψυχολογικής) και περιβαλλοντικής προσέγγισης στο πέρασμα στην εγκληματική πράξη: η περίπτωση των εγκλημάτων βίας», που πραγματοποιείται στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, υπό την επίβλεψη της Καθηγήτριας Χριστίνας Ζαραφωνίτου.

2. Η ερευνητική εργασία υποστηρίχτηκε από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.) στο πλαίσιο της Δράσης «Υποτροφίες ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ. Υποψηφίων Διδακτόρων» (Αριθμός Υποτροφίας: 1004).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Ανίτση, Ε. (2021), Τα εγκλήματα βίας κατά των προσώπων μέσα από μια συνθετική προοπτική. *Εγκληματολογία*. Τ. 8, σσ. 134-146.
- Βλάχου, Β. (2008), *Η εξέλιξη των εγκληματολογικών θεωριών για τη βία και την επιθετικότητα*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.
- Ζαραφωνίτου, Χ. (2004), *Εμπειρική εγκληματολογία*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.
- Ζαραφωνίτου, Χ. (2016), Βίαιη εγκληματικότητα και φόβος του εγκλήματος σε εποχές «κρίσης» στο Μ. Γασπαρινάτου (επιμ.), *Τιμητικός Τόμος ΝΕΣΤΟΡΑ ΚΟΥΡΑΚΗ*. Αθήνα, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκουλα.
- Ζαραφωνίτου, Χ., Τσίγκανου, Ι. και συν. (2020), *Πλαίσιο κανόνων ηθικής και δεοντολογίας της εγκληματολογικής έρευνας, υπό το πρίσμα του ΓΚΠΔ*, Αθήνα, Π.Μ.Σ. «Εγκληματολογία» Παντείου Πανεπιστημίου, Εκδόσεις Διόνικος.
- Κουράκης, Ν. (2005), Περί βίας - Μορφές, έννοια, διακρίσεις και έκταση της σύγχρονης βίας, στο έργο του ίδιου: *Εγκληματολογικοί Ορίζοντες*, τ. Β', Εκδ. Αντ. Ν. Σάκουλας, σσ. 19-39.
- Κρανιδιώτη, Μ. (2007), *Η ολοκλήρωση. Μέθοδος ανάπτυξης θεωρίας στην εγκληματολογία*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.
- Κυριαζή, Ν. (2011), *Η Κοινωνιολογική Έρευνα: Κριτική Επισκόπηση των Μεθόδων και των Τεχνικών*, Αθήνα, Πεδίο.

- Τσίγκανου, Ι. (2015), Ανάλυση Περιεχομένου, στο Κ. Φελλάς και Δ. Μπαλούρδος (επιμ.), *Κοινωνία και έρευνα: σύγχρονες ποιοτικές και ποσοτικές μέθοδοι*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, σσ. 245-266.
- Τσιώλης, Γ. (2013), Η σχέση ποιοτικής και ποσοτικής προσέγγισης στην κοινωνική έρευνα: από τη θέση περί 'ριζικής ασυμβατότητας' στο συνδυασμό ή τη συμπληρωματικότητα των προσεγγίσεων, στο Μ. Πουρκός (επιμ.), *Δυνατότητες και όρια της μείξης των μεθοδολογιών στην κοινωνική και εκπαιδευτική έρευνα*, Εκδοτικός όμιλος Ίων, σσ.271-292.
- Τσιώλης, Γ. (2015), Ανάλυση ποιοτικών δεδομένων: διλήμματα, δυνατότητες, διαδικασίες, στο Γ. Πυργιωτάκης και Χρ. Θεοφιλίδης (επιμ.), *Ερευνητική Μεθοδολογία στις Κοινωνικές Επιστήμες και στην Εκπαίδευση, Συμβολή στην επιστημολογική θεωρία και την ερευνητική πράξη*, Αθήνα, Πεδίο, σσ.473-498.
- Τσιώλης, Γ. (2018), Θεματική ανάλυση ποιοτικών δεδομένων, στο Γ. Ζαϊμάκης (επιμ.), *Ερευνητικές Διαδρομές στις Κοινωνικές Επιστήμες Θεωρητικές-Μεθοδολογικές Συμβολές και Μελέτες Περίπτωσης*, Κρήτη, ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ, Εργαστήριο Κοινωνικής Ανάλυσης & Εφαρμοσμένης Κοινωνικής Έρευνας. σσ. 97-125.
- Φαρσεδάκης, Ι. (2005), *Στοιχεία εγκληματολογίας*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.
- Χάιδου, Α. (1996), *Θετικιστική εγκληματολογία. Αιτιολογικές προσεγγίσεις του εγκληματικού φαινομένου*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Anderson C. A. and Bushman B. J. (2002), Human aggression, *Annual review of psychology*, Vol. 53, No 1, pp. 27-51.
- Anderson, C.A. and Huesmann, L.R. (2003), Human Aggression: A Social-Cognitive View, in M. A. Hogg and J. Cooper (eds.), *The Sage handbook of social psychology*, Thousand Oaks, CA, Sage, pp. 296-323.
- Andresen, M. A. (2020), *Environmental criminology* (2nd ed). London and New York, Routledge.
- Bandura, A. (2002), Selective moral disengagement in the exercise of moral agency, *Journal of moral education*, Vol. 31, No 2, pp. 101-119.
- Boyatzis, R. E. (1998), *Transforming qualitative information: Thematic analysis and code development*. Thousand Oaks, London, New Delhi, SAGE Publications.
- Brantingham, P.J. and Brantingham, P.L. (2008), Crime pattern theory, in R. Wortley and L. Mazerolle (eds.), *Environmental criminology and crime analysis*, USA and Canada, Willan Publishing, pp. 78-94.
- Brantingham, P.J. and Brantingham, P. (2017), The geometry of crime and crime pattern theory, in R. Wortley and M. Townsley (eds.), *Environmental criminology and crime analysis* (2nd ed.), Oxon & New York: Routledge, pp. 98-116.
- Brantingham, P.J. and Brantingham, P.L. (1981), Introduction: the dimensions of crime, in P.J. Brantingham and P.L. Brantingham (eds.), *Environmental Criminology*, Prospect Heights IL, Waveland Press, pp. 7-26.
- Braun, V. and Clarke, V. (2006), Using thematic analysis in psychology, *Qualitative research in psychology*, Vol. 3, No 2, pp. 77-101.
- Braun, V. and Clarke, V. (2012), Thematic analysis, in H. Cooper, P. M. Camic, D. L. Long, A. T. Panter, D. Rindskopf and K. J. Sher (eds.), *APA handbook of research methods in psychology, Vol. 2. Research designs: Quantitative, qualitative, neuropsychological, and biological*, American Psychological Association, pp. 57–71.
- Clarke, R.V. (2014), Introduction to the transaction edition, in D.B. Cornish and R.V. Clarke (eds.), *The reasoning criminal: Rational choice perspectives on offending*, New Brunswick & London, Transaction Publishers, pp. ix-xvii.
- Clarke, R. V. and Cornish, D. B. (1985), Modeling offenders' decisions: A framework for research and policy, *Crime and justice*, Vol. 6, pp. 147-185.
- Cohen, L. E. and Felson, M. (1979), Social change and crime rate trends: A routine activity

- approach, *American sociological review*, Vol. 44, No 4, pp. 588-608.
- Cornish, D.B. and Clarke, R.V. (2008), The rational choice perspective, in R. Wortley and L. Mazerolle (eds.), *Environmental criminology and crime analysis*, USA and Canada, Willan Publishing, pp. 21-47.
- Cornish, D. B. and Clarke, R. V. (2003), Opportunities, precipitators and criminal decisions: A reply to Wortley's critique of situational crime prevention, *Crime prevention studies*, Vol. 16, pp. 41-96.
- Crick, N. R. and Dodge, K. A. (1996), Social information-processing mechanisms in reactive and proactive aggression, *Child development*, Vol. 67, No 3, pp. 993-1002.
- Felson R. (2004), A rational choice approach to violence, in M. A. Zahn, H. H. Brownstein, & S. L. Jackson, (2004). *Violence: From theory to research*, Oxon & NY, Routledge, pp. 71-91.
- Hirschi, T. (2014), On the compatibility of rational choice and social control theories of crime. In D.B. Cornish & R.V. Clarke (Eds.), *The reasoning criminal: Rational choice perspectives on offending*, New Brunswick & London, Transaction Publishers, pp. 105-118.
- Ross, R. R. and Fabiano, E. A. (1985), *Time to think: A cognitive model of delinquency prevention and offender rehabilitation*, Johnson City, Tenn., Institute of Social Sciences and Arts.
- Summers, L. and Guerette, R. T. (2018), The individual perspective, in G. J. Bruinsma and S. D. Johnson (eds.), *The Oxford handbook of environmental criminology* Oxford University Press. Printed from Oxford handbooks online, pp. 1-26.
- Sykes, G. M. and Matza, D. (1957), Techniques of neutralization: A theory of delinquency. *American sociological review*, Vol. 22, No 6, pp. 664-670.
- Wortley, R. (2011). *Psychological criminology: an integrative approach*. London & New York, Routledge.
- Wortley, R. and Mazerolle, L. (2008), Environmental criminology and crime analysis: situating the theory, analytic approach and application, in R. Wortley & L. Mazerolle (eds.), *Environmental criminology and crime analysis*, USA and Canada, Willan Publishing, pp.1-18.
- van Gelder, J. L. (2017), Emotions in offender decision making, in W. Bernasco, H. Elffers and J. L. van Gelder (eds.), *The Oxford handbook of offender decision making*, New York, NY, Oxford University Press, Printed from Oxford handbooks online, pp.1-16.

ΟΙ ΣΥΝΗΘΩΣ ΑΓΝΟΟΥΜΕΝΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΚΡΙΣΕΩΝ: ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΤΩΝ ΕΠΙΠΤΩΣΕΩΝ ΤΟΥΣ ΣΤΗ ΔΙΑΝΟΜΗ ΤΟΥ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Χαρά Βαβούρα,^α Ιωτάννης Βαβούρας,^β
Γεώργιος Πετράκος,^γ Κωνσταντίνος Ρόντος^δ

^α Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, ΕΚΠΑ.

Email: cvanoura@econ.uoa.gr

^β Ομότιμος Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Email: vanouras@panteion.gr

^γ Καθηγητής, Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης, Πάντειο Πανεπιστήμιο

& Γενικός Διευθυντής, Ινστιτούτου Τουριστικών Ερευνών και Προβλέψεων (ΙΤΕΠ)

Email: petrakos@panteion.gr

^δ Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Email: k.rontos@soc.aegean.gr

Περίληψη

Ήδη, από τα πρώτα στάδια διαμόρφωσης της οικονομικής σκέψης το ζήτημα της διανομής του εισοδήματος είχε αποτελέσει βασικό πυλώνα της οικονομικής επιστήμης. Η έκταση των ανισοτήτων στη διανομή του εισοδήματος αντικατοπτρίζει την αποτελεσματικότητα του συστήματος κοινωνικής πρόνοιας σε μια χώρα, αλλά και την έκταση του αναδιανεμητικού ρόλου του κράτους. Η διερεύνηση του ζητήματος της διανομής του εισοδήματος επικεντρώνεται συνήθως στην προσωπική του διανομή, η οποία αναφέρεται στον τρόπο που το εισόδημα κατανέμεται στα μέλη της κοινωνίας. Η ανάλυσή μας αναφέρεται στη μελέτη της διαχρονικής εξέλιξης της προσωπικής διανομής στην περίπτωση της Ελλάδας κατά την περίοδο 1995-2021. Ως δείκτες ανισότητας χρησιμοποιούμε τους δύο βασικότερους κατά τη σχετική βιβλιογραφία, ήτοι το συντελεστή Gini και την ανισοκατανομή εισοδήματος σε πεντημόρια (S80/S20). Βασικός σκοπός της ανάλυσής μας είναι η διερεύνηση του κατά πόσο η διανομή του εισοδήματος στην Ελλάδα επηρεάζεται από τις εκάστοτε οικονομικές κρίσεις της δεκαετίας του 2000 και μεταγενέστερα, σε ποια έκταση και αν αυτή η επίδραση είναι στατιστικά σημαντική. Ένας δεύτερος σκοπός της εργασίας είναι η εξέταση των σημαντικότερων μακροοικονομικών παραγόντων που επηρεάζουν τη διανομή του εισοδήματος στην Ελλάδα. Κύριο συμπέρασμα της ανάλυσής μας είναι ότι οι οικονομικές κρίσεις στην Ελλάδα έχουν ένα έντονο αναδιανεμητικό χαρακτήρα.

Λέξεις-κλειδιά: Εισοδηματική ανισότητα, Διανομή εισοδήματος, Οικονομική κρίση, Συντελεστής Gini, Ανισοκατανομή εισοδήματος σε πεντημόρια.

THE USUALLY IGNORED SOCIAL AND ECONOMIC DIMENSIONS OF THE CRISES: EXPLORING THEIR IMPACT ON INCOME DISTRIBUTION IN THE CASE OF GREECE

Chara Vavoura,^α Ioannis Vavouras,^β George Petrakos,^γ Kostas Rontos^δ

^α Department of Economic, National and Kapodestrial University of Athens.

Email: cvavoura@econ.uoa.gr

^β Panteion University

Email: vavouras@panteion.gr

^γ Department of Public Administration, Panteion University, Institute of Tourism Research and Forecasting

Email: petrakos@panteion.gr

^δ Department of Sociology, University of the Aegean

Email: k.rontos@soc.aegean.gr

Abstract

Already, from the very first stages of the formation of economic thought, the question of the distribution of income had become a key pillar of economic science with fierce controversy. The extent of inequalities in income distribution reflects the effectiveness of the welfare system in a country, but also the extent of the redistributive role of the state in that country. The investigation of the question of the distribution of income usually focuses on his personal distribution, which refers to the way the income is distributed among the members of society. Our analysis refers to the study of the evolution of personal distribution over time in Greece during the period 1995-2021. As indicators of inequality we use the Gini coefficient and quintile share ratio of income (S80/S20). Our main purpose is to investigate whether the distribution of income in Greece is affected by the economic crises of the 2000s and later, to what extent and whether this effect is statistically significant. A second purpose of the paper is to examine the most important macroeconomic factors influencing the distribution of income in Greece. The main conclusion of our analysis is that the economic crises in Greece have a strong redistributive character.

Keywords: Income inequality, Distribution of income, Economic crisis, Gini Coefficient, Unequal distribution of income in quintiles.

Εισαγωγή

Οι ανισότητες αναφορικά με τη διανομή του εισοδήματος συνιστούν ένα πολυδιάστατο φαινόμενο, το οποίο έχει κρίσιμης σημασίας κοινωνικές, οικονομικές, αλλά και πολιτικές επιπτώσεις. Η έκταση των ανισοτήτων αυτών στην κάθε συγκεκριμένη κοινωνία και χρονική περίοδο αντανakλά κατά βάση την αποτελεσματικότητα του συστήματος κοινωνικής πρόνοιας σε αυτήν, αλλά και την έκταση του αναδιανεμητικού ρόλου του κράτους. Συχνά συνιστά και αντικείμενο έντονης θεωρητικής αλλά και πολιτικής διαμάχης, δεδομένου ότι υποστηρίζεται από πολλούς η άποψη πως ο αναδιανεμητικός ρόλος του κράτους πρέπει να είναι εξαιρετικά περιορισμένος ώστε να μην αποτελεί αντικίνητρο ανάπτυξης επιχειρηματικών δραστηριοτήτων.

Ήδη, από τα πρώτα στάδια διαμόρφωσης της οικονομικής σκέψης το ζήτημα της

διανομής του εισοδήματος μεταξύ ατόμων και τάξεων είχε αποτελέσει βασικό πυλώνα της οικονομικής επιστήμης με έντονες αντιπαραθέσεις. Μάλιστα, κατά πολλούς οικονομολόγους, όπως τον Adam Smith, τον David Ricardo, τον John Stuart Mill και τον Karl Marx, η διανομή του εισοδήματος και συγκεκριμένα ο προσδιορισμός των κανόνων που ρυθμίζουν τη διανομή του στην κοινωνία είναι το σημαντικότερο ζήτημα της οικονομικής επιστήμης (Sandmo 2015). Παράλληλα, η διανομή του εισοδήματος είναι και ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα της οικονομικής πολιτικής, δεδομένης της κρίσιμης σημασίας του στην κοινωνική ευημερία.¹

Υποστηρίζουμε ότι οι οικονομικές κρίσεις δεν επηρεάζουν ισόρροπα όλα τα μέλη μιας κοινωνίας, αλλά έχουν ένα αναδιανεμητικό χαρακτήρα. Νοικοκυριά και κράτη που έχουν περιορισμένες δυνατότητες αντίδρασης σε αυτές είναι περισσότερο ευάλωτα και υφίστανται τις μεγαλύτερες επιπτώσεις. Η Ελλάδα πρόσφατα υπέστη δύο κρίσεις. Μία κατά την περίοδο 2011-2016 την οποία καλούμε περίοδο της μεγάλης της ύφεσης κατά την οποία η χώρα υπέστη τις σημαντικότερες συνέπειες των μακροοικονομικών και διαρθρωτικών της ανισορροπιών. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου πολύ υψηλά ποσοστά ανεργίας που ήταν πρωτοφανή για τη χώρα (το 2013 το ποσοστό ανεργίας έφτασε στο 27,5%) συνδυάζονταν με κατά κανόνα αρνητικούς ρυθμούς οικονομικής μεγέθυνσης (το 2011 ο ρυθμός οικονομικής μεγέθυνσης ήταν -10,1%). Μόνο κατά το 2014 ο ρυθμός οικονομικής μεγέθυνσης ήταν οριακά θετικός (0,5%). Βέβαια, στη συνέχεια κατά την τριετία 2017-2019, παρατηρήθηκε μια αποκλιμάκωση της ανεργίας από 21,5% σε 17,3%. Παράλληλα, άρχισε να αυξάνεται ο ρυθμός οικονομικής μεγέθυνσης από 1,1% σε 1,8%. Στη συνέχεια, κατά τη διετία 2020-2021 η χώρα υπέστη τις συνέπειες της πανδημίας της Covid-19. Το 2020 ο ρυθμός οικονομικής μεγέθυνσης ήταν -9%, ενώ το 2021 παρατηρήθηκε μια σημαντική ανάκαμψη της οικονομίας λόγω των μέτρων στήριξης που ελήφθησαν τόσο σε εθνικό όσο και σε ευρωπαϊκό επίπεδο, η οποία παρουσίασε ρυθμό οικονομικής μεγέθυνσης 8,3%. Βασικός σκοπός της εργασίας μας είναι λοιπόν η διερεύνηση των τυχόν αναδιανεμητικών επιπτώσεων των δύο αυτών κρίσεων.

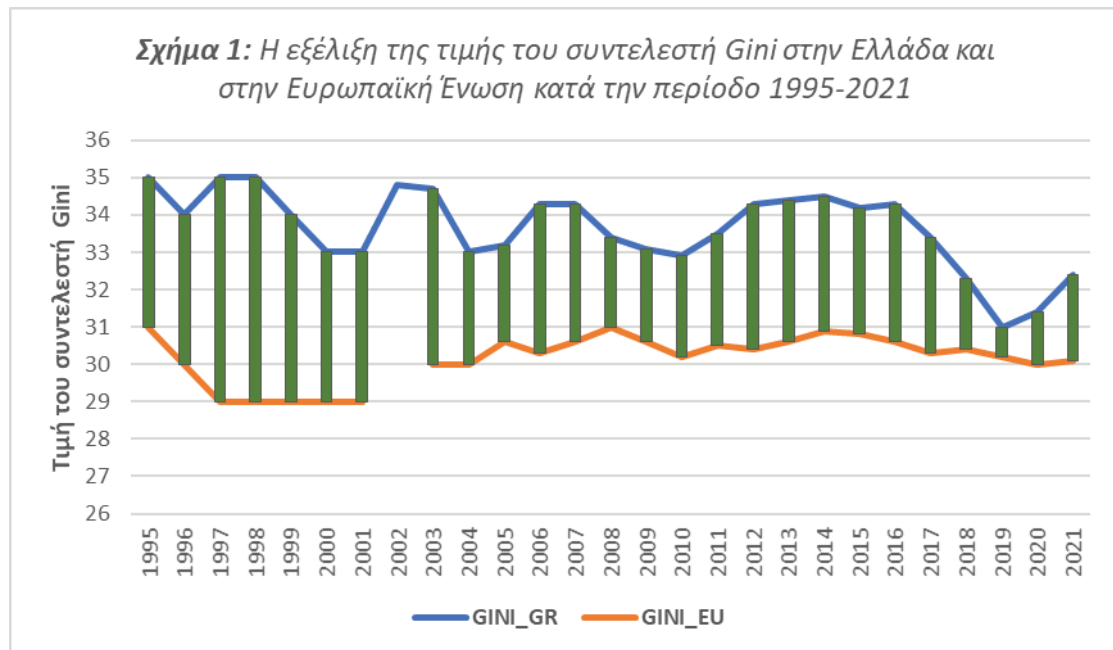
Ένας δεύτερος γενικότερος σκοπός της εργασίας μας είναι η διερεύνηση των βασικών οικονομικών παραγόντων και συγκεκριμένα των μακροοικονομικών εκείνων μεταβλητών που επηρεάζουν τη διανομή του εισοδήματος στην Ελλάδα. Οι σημαντικότερες μεταβλητές αυτής της κατηγορίας που έχουν αναδειχθεί από τη σχετική εμπειρική έρευνα είναι η ανεργία, η οικονομική μεγέθυνση και η συμμετοχή των μισθών και ημερομισθίων στο ΑΕΠ. Ο περιορισμός της ανεργίας, η αύξηση του ΑΕΠ και η αύξηση της συμμετοχής των μισθών και ημερομισθίων στο ΑΕΠ αναμένεται να έχουν θετικές επιπτώσεις στη διανομή του εισοδήματος.

Η έρευνά μας εκτείνεται στην περίοδο 1995-2021. Καλύπτει τη συγκεκριμένη περίοδο και όχι μεγαλύτερη, δεδομένου ότι μόνο για αυτήν υπάρχουν αξιόπιστα στοιχεία αναφορικά με τη διανομή του εισοδήματος, που προέρχονται από τις Έρευνες Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών (SILC), οι οποίες στηρίζονται στη μεθοδολογία της Eurostat (EU-SILC). Προ του 1995 δεν υπάρχουν διαθέσιμα επίσημα στοιχεία όσον αφορά τη διανομή του εισοδήματος στην Ελλάδα, ούτε από την Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ), αλλά ούτε και από κάποιον άλλο δημόσιο φορέα, παρά μόνον ατομικές εκτιμήσεις ερευνητών.

Η ανάλυση αναφέρεται στην προσωπική διανομή του εισοδήματος, δηλαδή στον τρόπο που το εισόδημα κατανέμεται στα μέλη της κοινωνίας. Σε αυτήν επικεντρώνεται συνήθως η εμπειρική διερεύνηση του ζητήματος της διανομής του εισοδήματος. Ως δείκτες ανισότητας χρησιμοποιούμε στην ανάλυσή μας τους δύο βασικότερους κατά τη σχετική βιβλιογραφία. Ήτοι τον συντελεστή Gini και την ανισοκατανομή εισοδήματος σε πεντημόρια (S80/S20).

Από την επισκόπηση των εξελίξεων των τιμών του συντελεστή Gini στην Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ) κατά την περίοδο 1995-2021 που παρουσιάζονται στο

Σχήμα 1, παρατηρούμε τα εξής: Πρώτον, η ανισοκατανομή του εισοδήματος καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο είναι υψηλότερη από το μέσο ευρωπαϊκό επίπεδο, δεδομένου ότι πάντοτε η τιμή του συντελεστή Gini είναι υψηλότερη στην Ελλάδα. Δεύτερον, κατά τις περιόδους των κρίσεων, ήτοι κατά την περίοδο 2011-2016 και την περίοδο 2020-2021, η απόκλιση αυτή μεγαλώνει. Φαίνεται λοιπόν από αυτό το σχήμα ότι η διανομή του εισοδήματος στην Ελλάδα χειροτερεύει κατά τη διάρκεια των παραπάνω οικονομικών κρίσεων. Αυτές οι εξελίξεις όσον αφορά τη διανομή του εισοδήματος στην Ελλάδα, μας οδήγησαν στη διερεύνηση του θέματος.

Πηγές: 1) Eurostat, EU Statistics on Income and Living Conditions (SILC), Gini coefficient of equivalised disposable income-EU-SILC survey. 2) ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών (SILC).

Σημείωση: Τα στοιχεία όσον αφορά την ΕΕ μέχρι το 2001 αναφέρονται στην ΕΕ των 15 και μετά το 2005 στην ΕΕ των 27.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι το ζήτημα της διανομής του εισοδήματος στην Ελλάδα έχει τύχει κατά το παρελθόν εκτεταμένης εμπειρικής ανάλυσης, με διαφορετικούς βέβαια προσανατολισμούς, διαφορετικές ερμηνευτικές μεταβλητές και διαφορετική χρονική περίοδο διερεύνησης.²

Θεωρητικό πλαίσιο

Η ανισοκατανομή του εισοδήματος είναι ένα πολυδιάστατο φαινόμενο με σημαντικές κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές επιπτώσεις (Aaberge and Brandolini 2015). Ήδη, όπως έχει ήδη επισημανθεί, από τα πρώτα στάδια διαμόρφωσης της οικονομικής σκέψης το ζήτημα αυτό είχε θεωρηθεί πρωταρχικού ενδιαφέροντος, με έντονες μάλιστα αντιπαραθέσεις. Δεν υπάρχει όμως ομοφωνία ως προς το ποιοι είναι οι σημαντικότεροι προσδιοριστικοί παράγοντες του φαινομένου.

Κάτι που έχει απασχολήσει πολύ τόσο την οικονομική θεωρία όσο και τη σχετική εμπειρική ανάλυση είναι οι σχέσεις μεταξύ διανομής του εισοδήματος και οικονομικής μεγέθυνσης. Οι ανισότητες στη διανομή του εισοδήματος είναι δυνατό να έχουν θετική ή

αρνητική συσχέτιση με την οικονομική μεγέθυνση. Αυτό εξαρτάται από διάφορους παράγοντες, όπως είναι οι συνθήκες της αγοράς και η έκταση του αναδιανεμητικού ρόλου του κράτους, ήτοι η προοδευτικότητα ή η έκταση των αναδιανεμητικών μέτρων που εφαρμόζονται από το κράτος (Vanouira and Vanouras 2022). Υφιστάμενη εμπειρική έρευνα στα κράτη-μέλη της ΕΕ αποκαλύπτει ότι η εισοδηματική ανισότητα σχετίζεται θετικά με την οικονομική μεγέθυνση στις περιπτώσεις των αναπτυσσόμενων κρατών και αρνητικά στις περιπτώσεις των αναπτυσσόμενων, ασκώντας ουσιαστικά πολύ αρνητικές επιδράσεις στην οικονομική μεγέθυνση (Jianu et al. 2021).³

Ένας δεύτερος παράγοντας που θεωρείται ότι επηρεάζει την ανισότητα είναι η έκταση της ανεργίας. Οι δύο μεταβλητές εκτιμάται ότι συσχετίζονται θετικά, ήτοι υψηλότερα ποσοστά ανεργίας τείνουν να συνδέονται με μεγαλύτερη ανισότητα (Petraikos et al. 2022).

Ένας τρίτος παράγοντας είναι η έκταση της συμμετοχής των μισθών και ημερομισθίων στο συνολικό εισόδημα. Αναμένεται ότι όσο αυξάνεται η συμμετοχή των μισθών και ημερομισθίων στο συνολικό εισόδημα, τόσο βελτιώνεται η διανομή του. Πάντως, η σχέση αυτή δεν εξαρτάται μόνο από τη συγκεκριμένη κατανομή των εισοδημάτων από εργασία και κεφάλαιο, αλλά και από άλλους παράγοντες, και κυρίως από το φορολογικό σύστημα και το σύστημα κοινωνικών μεταβιβάσεων. Σε τελική ανάλυση, οι σχέσεις μεταξύ εισοδήματος από εργασία και εισοδηματικής ανισότητας δεν είναι τόσο σαφείς (Erauskin 2020). Στην περίπτωση της Ελλάδας, η χώρα παρουσιάζει τη χαμηλότερη συμμετοχή των μισθών και ημερομισθίων στο συνολικό ΑΕΠ σε σύγκριση με όλα τα κράτη μέλη της ΕΕ. Μόνο δύο κράτη και για συγκεκριμένη περίοδο παρουσίαζαν χαμηλότερη συμμετοχή των μισθών και ημερομισθίων στο ΑΕΠ. Συγκεκριμένα, η Βουλγαρία κατά την περίοδο 1995-1997 και η Ρουμανία κατά τα έτη 2009 και 2011-2012.⁴

Αναφορικά με τις επιπτώσεις των οικονομικών κρίσεων, η σχετική εμπειρική έρευνα δεν φαίνεται να καταλήγει σε ομόφωνα αποτελέσματα. Οι περισσότερες όμως σχετικές μελέτες υποστηρίζουν ότι η εισοδηματική ανισότητα αυξάνεται κατά τις περιόδους των κρίσεων (Bodea, Houle and Kim 2021). Αυτό συμβαίνει κυρίως εξαιτίας των αρνητικών επιδράσεων των μέτρων λιτότητας που λαμβάνονται κατά τη διάρκεια αυτών των περιόδων στη διανομή του εισοδήματος (De Beer 2012). Βέβαια, σε τελική ανάλυση, οι επιπτώσεις των κρίσεων στη διανομή του εισοδήματος εξαρτώνται από το μείγμα πολιτικής που χρησιμοποιούν οι εκάστοτε κυβερνήσεις για την αντιμετώπισή τους. Για παράδειγμα, στην περίπτωση της ΕΕ μετά την παγκόσμια κρίση του 2007/2008, παρατηρούμε τα εξής: Μεταξύ του 2006 και του 2009, η διανομή του εισοδήματος, βάσει του συντελεστή Gini, σε 12 κράτη μέλη της χειροτέρευσε, σε 12 κράτη μέλη της καλυτέρευσε, σε ένα παρέμεινε αμετάβλητη, ενώ για δύο δεν υπάρχουν στοιχεία. Επίσης κατά την περίοδο της πανδημίας της Covid-19 (2020/2021), παρατηρούμε τα εξής: Μεταξύ του 2019 και του 2021, η διανομή του εισοδήματος, βάσει του συντελεστή Gini, σε εννέα κράτη μέλη της χειροτέρευσε, σε 14 κράτη μέλη της καλυτέρευσε, σε τρία παρέμεινε αμετάβλητη, ενώ για ένα δεν υπάρχουν στοιχεία. Συμπεραίνεται, λοιπόν, ότι αναφορικά με την ΕΕ, στην πλειονότητα των κρατών μελών της βελτιώθηκε η διανομή του εισοδήματος στις δύο μεγάλες πρόσφατες κρίσεις.⁵

Πολιτικοί παράγοντες, και συγκεκριμένα η πολιτική των κυβερνήσεων κατά τις προεκλογικές περιόδους, είναι δυνατό να επηρεάζει τη διανομή του εισοδήματος βραχυχρόνια, λόγω των πολιτικών παροχών που ενδεχομένως εφαρμόζονται κατά τη διάρκεια αυτών των περιόδων. Είναι το γνωστό «φαινόμενο των πολιτικών εκλογικών κύκλων» ή «φαινόμενο των πολιτικών δημοσιονομικών κύκλων». Η υφιστάμενη περιορισμένη εμπειρική έρευνα επί του θέματος καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η εισοδηματική ανισότητα περιορίζεται κατά τα έτη των εκλογών (Sever and Emekcan 2021).

Μεθοδολογία και Αποτελέσματα

Βασικός σκοπός της ανάλυσής μας είναι η διερεύνηση του κατά πόσο η διανομή του εισοδήματος στην Ελλάδα επηρεάζεται από τις εκάστοτε οικονομικές κρίσεις, σε ποια έκταση συμβαίνει και αν αυτή η επίδραση είναι στατιστικά σημαντική. Ένας δεύτερος γενικότερος σκοπός είναι η εξέταση των σημαντικότερων μακροοικονομικών παραγόντων που επηρεάζουν τη διανομή του εισοδήματος στην Ελλάδα. Η προσέγγισή μας είναι κατά βάση εμπειρική και στηρίζεται στη διαμόρφωση και εκτίμηση σχετικών με το αντικείμενό της γραμμικών οικονομετρικών υποδειγμάτων τα οποία συνδυάζουν ως ανεξάρτητες μεταβλητές ποσοτικές και διχοτόμους μεταβλητές ή ψευδομεταβλητές.

Η διερεύνηση του ζητήματος της διανομής του εισοδήματος επικεντρώνεται συνήθως στην προσωπική του διανομή, η οποία αναφέρεται στον τρόπο που το εισόδημα κατανέμεται στα μέλη της κοινωνίας. Αυτή η διανομή συνιστά το αντικείμενο της παρούσας εισήγησης. Η ανάλυσή μας αναφέρεται στην περίοδο 1995-2021 για την οποία διαθέτουμε αξιόπιστα στοιχεία (EU-SILC).

Τα κριτήρια μέτρησης της σχετικής ανισότητας όσον αφορά την προσωπική διανομή του εισοδήματος στηρίζονται στη σύγκριση του εισοδήματος ενός ατόμου ή μιας ομάδας με το αντίστοιχο κάποιου άλλου ατόμου ή άλλης ομάδας. Τα κριτήρια αυτά περιλαμβάνουν κατά βάση τις «ποσοστιαίες κατανομές» και τον «συντελεστή Gini». Στις ποσοστιαίες κατανομές το εισόδημα ενός συγκεκριμένου ποσοστού ατόμων συγκρίνεται με το αντίστοιχο κάποιου άλλου. Το κριτήριο αυτής της κατηγορίας που χρησιμοποιείται συχνότερα είναι το «S80/S20», το οποίο μετρά τον λόγο του διαθέσιμου εισοδήματος του πλουσιότερου 20% του πληθυσμού προς το αντίστοιχο του φτωχότερου 20%. Το κριτήριο αυτό είναι γνωστό ως δείκτης κατανομής εισοδήματος κατά πεντημόρια εισοδήματος. Ο δείκτης όμως που χρησιμοποιείται περισσότερο στις μετρήσεις της ανισοκατανομής του εισοδήματος είναι ο συντελεστής Gini. Η τιμή του κυμαίνεται από 0 ή 0%, που αντιστοιχεί σε πλήρη εισοδηματική ισότητα, έως 1 ή 100%, που αντιστοιχεί σε πλήρη εισοδηματική ανισότητα. Δεδομένου ότι ο δείκτης S80/S20 συγκρίνει το ισοδύναμο διαθέσιμο εισόδημα που κατέχει το 20% των πλουσιότερων ατόμων με το αντίστοιχο που κατέχει το 20% των φτωχότερων, επηρεάζεται από τις ακραίες τιμές της κατανομής του εισοδήματος. Αντίθετα, ο συντελεστής Gini δεν επηρεάζεται από αυτές, με αποτέλεσμα να αποτυπώνει ικανοποιητικότερα τις ανισότητες αναφορικά με την κατανομή του εισοδήματος στην κοινωνία. Στη συγκεκριμένη μελέτη χρησιμοποιούνται και οι δύο δείκτες ανισότητας.⁶

Έχει ήδη σημειωθεί από το Σχήμα 1 ότι οι τιμές του συντελεστή Gini στην Ελλάδα κατά την εξεταζόμενη περίοδο είναι συστηματικά υψηλότερες από τις αντίστοιχες μέσες της ΕΕ. Αυτό σημαίνει ότι η εισοδηματική ανισότητα στην Ελλάδα είναι πάντοτε υψηλότερη από τα μέσα κοινοτικά επίπεδα. Η ίδια κατάσταση αποκαλύπτεται και από την εξέταση του δείκτη S80/S20. Καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο οι τιμές του δείκτη στην Ελλάδα είναι συστηματικά υψηλότερες από τις μέσες κοινοτικές. Αυτό σημαίνει ότι ο λόγος του διαθέσιμου εισοδήματος του πλουσιότερου 20% του πληθυσμού προς το αντίστοιχο του φτωχότερου 20% είναι υψηλότερος στην Ελλάδα από τα μέσα κοινοτικά επίπεδα⁷. Δηλαδή οι αποκλίσεις μεταξύ φτωχών και πλούσιων εισοδημάτων είναι μεγαλύτερες στην Ελλάδα από τα μέσα επίπεδα της ΕΕ.

Μετά την παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση του 2007-2008 η οποία εξελίχθηκε σε παγκόσμια οικονομική κρίση και η οποία είναι ευρύτερα γνωστή ως Μεγάλη Ύφεση του 2007-2009, η Ελλάδα εισήλθε σε μία παρατεταμένη περίοδο οικονομικής και δημοσιονομικής κρίσης. Η έξοδος από αυτήν την κρίση κατέστη δυνατή μόνο το 2017. Κατά την περίοδο αυτή παρατηρούνται τα εξής (Petrakos et al. 2022): Μεταξύ 2008 και 2013 το ποσοστό της ανεργίας εκτοξεύτηκε από το 7,8% στο 27,5% και στη συνέχεια άρχισε να μειώνεται σταδιακά. Επιπλέον, κατά την περίοδο 2008-2016 το συνολικό πραγματικό ΑΕΠ της χώρας μειώθηκε από 247,8 δισεκ. ευρώ σε 182 δισεκ. ευρώ, μια μείωση που

αντιστοιχούσε στο 26,6%. Τα πιο κρίσιμα έτη της περιόδου 2008-2016 ήταν τα έτη 2011-2016 κατά τα οποία ποσοστά ανεργίας υψηλότερα του 20% συνδέονταν με αρνητικούς ρυθμούς οικονομικής μεγέθυνσης.

Προκειμένου να επιτευχθούν οι σκοποί της ανάλυσής μας κατασκευάσαμε δύο εμπειρικά μοντέλα χρησιμοποιώντας δύο εξαρτημένες μεταβλητές:

(1) Τον συντελεστή Gini του ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος (GINI), όπως αυτός ορίζεται και μετριέται από τις Έρευνες Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών (SILC), της Eurostat και της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής (ΕΛΣΤΑΤ).

(2) Τον δείκτη κατανομής (S80/S20) του ισοδύναμου εισοδήματος σε πεντημόρια (QSR), όπως αυτός ορίζεται και μετριέται από τις Έρευνες Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών (SILC), της Eurostat και της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής (ΕΛΣΤΑΤ).

Με βάση την επισκόπηση της σχετικής θεωρίας και τους σκοπούς της παρούσας ανάλυσης εξειδικεύσαμε τις εξής ερμηνευτικές μεταβλητές στα δύο παραπάνω υποδείγματα:

(3) Τον συντελεστή Gini με ένα χρόνο υστέρηση (GINI-1), δεδομένου ότι η τιμή του συντελεστή αυτού κάθε έτος ενδεχομένως να επηρεάζεται από την τιμή του κατά το προηγούμενο έτος.

(4) Τον δείκτη S80/S20 με ένα χρόνο υστέρηση (QSR-1), δεδομένου ότι η τιμή του συντελεστή αυτού κάθε έτος ενδεχομένως να επηρεάζεται από την τιμή του κατά το προηγούμενο έτος.

(5) Το ποσοστό συμμετοχής των μισθών και των ημερομισθίων στο ΑΕΠ (WGDP), όπως μετριέται από την ΕΛΣΤΑΤ και τη μεθοδολογία της Eurostat.

(6) Το συνολικό πραγματικό ΑΕΠ σε αλυσωτές μετρήσεις όγκου (2010) και σε εκατομμύρια ευρώ (RGDP), όπως μετριέται από την ΕΛΣΤΑΤ και τη μεθοδολογία της Eurostat.

(7) Το συνολικό ετήσιο ποσοστό της ανεργίας (UNR), όπως μετριέται από την ΕΛΣΤΑΤ και τη μεθοδολογία της Eurostat.

(8) Μία ψευδομεταβλητή (GESCOV), η οποία λαμβάνει την τιμή 1 κατά τα έτη των κρίσεων στην Ελλάδα 2011-2016 και 2020-2021 και 0 για τα υπόλοιπα.

(9) Μία ψευδομεταβλητή (ELE), η οποία λαμβάνει την τιμή 1 κατά τα έτη των κοινοβουλευτικών εκλογών στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1995-2021 και 0 για τα υπόλοιπα.

Έστω ότι τα y_{ni} συμβολίζουν, για $n = 1, 2$ αντίστοιχα, τις ετήσιες τιμές των δεικτών GINI και QSR, που εξετάζονται ως εξαρτημένες μεταβλητές κατά το έτος i^{th} ($i = 1, 2, \dots, 27$). Έστω ότι τα x_{ji} , $j = 1, 2, 3, 4, 5$ συμβολίζουν τις τιμές X_j που αντιστοιχούν στις 5 ποσοτικές ερμηνευτικές μεταβλητές GINI-1, QSR-1, WGDP, RGDP και UNR αντίστοιχα. Έστω, επιπλέον ότι z_{ki} , $k = 1, 2$ συμβολίζουν αντίστοιχα τις τιμές των δύο ψευδομεταβλητών GESCOV και ELE.

Υποθέτουμε ότι η μέση τιμή της εξαρτημένης μεταβλητής του κάθε υποδείγματος μπορεί να εκφραστεί ως γραμμικός συνδυασμός των ποσοτικών μεταβλητών και των ψευδομεταβλητών κατά τον ακόλουθο τρόπο:

$$E(y_{ni}) = \beta_0 + \sum_{j=1}^5 \beta_j x_{ji} + \sum_{k=1}^2 \gamma_k z_{ki} \quad (1)$$

Καταλήγουμε στα εξής δύο υποδείγματα, τα οποία ελέγχθηκαν κατά πόσο ικανοποιούν τις υποθέσεις των υποδειγμάτων OLS:

Υπόδειγμα 1: Εξαρτημένη μεταβλητή – GINI

Στο Υπόδειγμα 1 οι στατιστικά σημαντικές ανεξάρτητες μεταβλητές είναι οι GINI-1, WGDP, RGDP καθώς και οι ψευδομεταβλητές (dummies) GESCOV και ELE. Οι εκτιμήσεις και οι έλεγχοι σημαντικότητας των συντελεστών παρουσιάζονται στον Πίνακα 1 και η ανάλυση διακύμανσης στον Πίνακα 2. Το Υπόδειγμα 1 παρουσιάζει συντελεστή προσδιορισμού $R^2= 71,12$ ($R^2_{adj}= 63,9$), με τα κατάλοιπα να κατανέμονται συμμετρικά γύρω από το μηδέν με τυπική απόκλιση 0,63 και μία μεγάλη τιμή καταλοίπου που αντιστοιχεί στην 8η παρατήρηση. Επίσης από τα γραφήματα του Σχήματος 2 φαίνεται να ικανοποιούνται οι υποθέσεις της ανεξαρτησίας και της ομοσκεδαστικότητας των καταλοίπων. Τέλος, οι χαμηλές τιμές του VIF (Πίνακας 1) δείχνουν ότι δεν υπάρχει πρόβλημα πολυσυγγραμμικότητας.

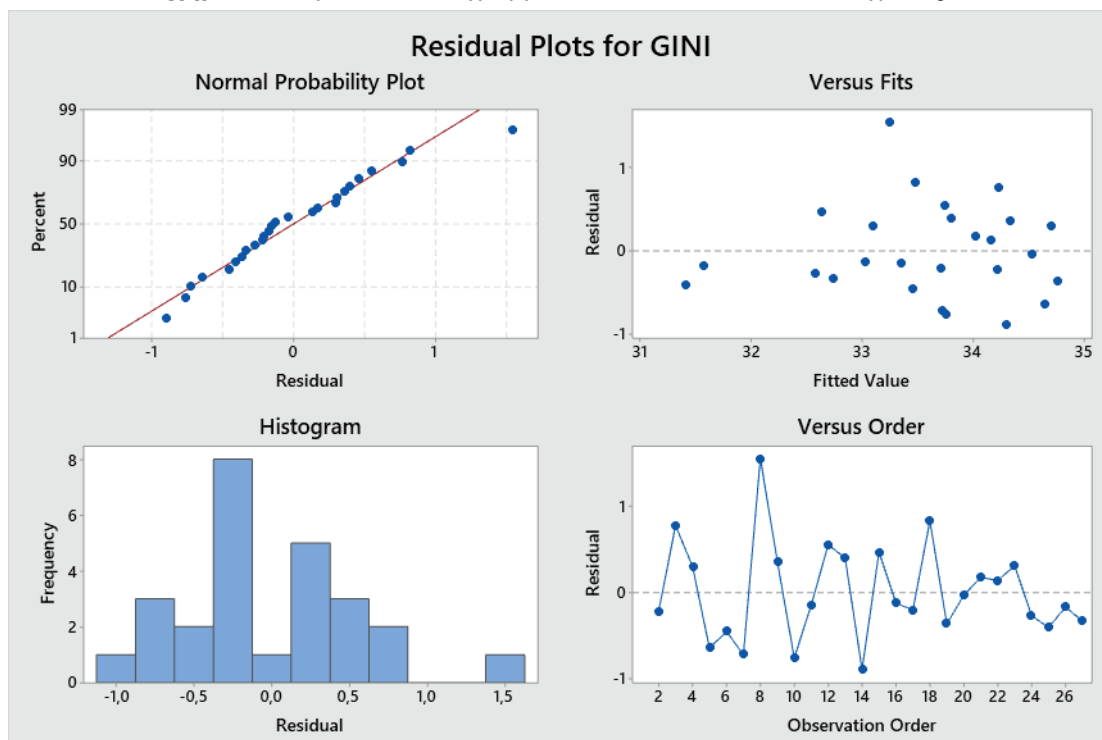
Πίνακας 1: Εκτιμήσεις των συντελεστών του Υποδείγματος 1

Term	Coef	SE Coef	T-Value	P-Value	VIF
Constant	23,03	7,36	3,13	0,005	
GINI-1	0,481	0,165	2,92	0,008	1,90
WGDP	-0,322	0,108	-2,97	0,008	2,82
RGDP	0,000014	0,000006	2,18	0,041	1,59
GESCOV					
1	1,212	0,373	3,25	0,004	1,95
ELE					
1	-0,616	0,273	-2,26	0,035	1,04

Πίνακας 2: Πίνακας ANOVA του Υποδείγματος 1

Source	DF	Adj SS	Adj MS	F-Value	P-Value
Regression	5	19,436	3,8871	9,85	0,000
GINI-1	1	3,366	3,3658	8,53	0,008
WGDP	1	3,489	3,4889	8,84	0,008
RGDP	1	1,881	1,8810	4,77	0,041
GESCOV	1	4,174	4,1741	10,58	0,004
ELE	1	2,014	2,0142	5,11	0,035
Error	20	7,891	0,3945		
Total	25	27,327			

Σχήμα 2: Διαγνωστικά διαγράμματα καταλοίπων του Υποδείγματος 1

Στο Υπόδειγμα 1 η μεταβλητή WGDP έχει αρνητικό πρόσημο, γεγονός που υποδηλώνει αυξήσεις του WGDP, ήτοι του ποσοστού συμμετοχής των μισθών και ημερομισθίων στο ΑΕΠ, συνδέονται με μειώσεις της τιμής του GINI, συνδέονται δηλαδή με μειώσεις της εισοδηματικής ανισότητας. Αντίθετα, η ψευδομεταβλητή GESCOV, έχει θετικό πρόσημο, γεγονός που υποδηλώνει ότι τα έτη των κρίσεων συνδέονται με αυξήσεις της εισοδηματικής ανισότητας. Παράλληλα, η ψευδομεταβλητή ELE έχει αρνητικό πρόσημο, γεγονός που υποδηλώνει ότι κατά τα έτη των βουλευτικών εκλογών η εισοδηματική ανισότητα περιορίζεται βραχυχρόνια. Αυτό το αποτέλεσμα συνδέεται με το φαινόμενο των πολιτικών-δημοσιονομικών κύκλων, το οποίο ερευνήσαμε σε άλλες εργασίες μας.⁸ Επιπλέον, δεδομένου ότι το RGDP έχει θετικό πρόσημο, το Υπόδειγμα 1 επιβεβαιώνει την υπόθεση ότι η εισοδηματική ανισότητα σχετίζεται θετικά με την οικονομική μεγέθυνση στις περιπτώσεις των αναπτυσσόμενων κρατών. Σε αυτό το αποτέλεσμα της εμπειρικής ανάλυσης αναφορικά με τα κράτη μέλη της ΕΕ έχουμε αναφερθεί στο προηγούμενο τμήμα της εργασίας. Τέλος, στο πλαίσιο της παρούσας εμπειρικής ανάλυσης, το ποσοστό της ανεργίας (UNR) δεν συνιστά στατιστικά σημαντική ερμηνευτική μεταβλητή.

Υπόδειγμα 2: Εξαρτημένη μεταβλητή - QSR

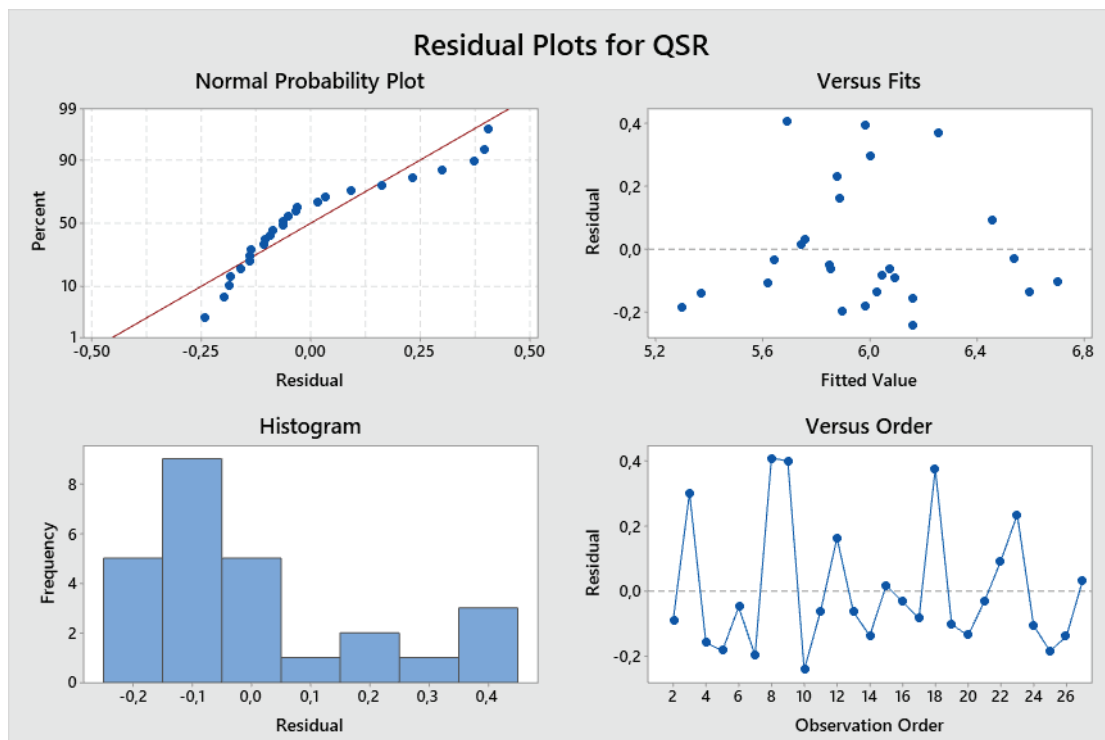
Στο Υπόδειγμα 2 οι στατιστικά σημαντικές ανεξάρτητες μεταβλητές είναι οι QSR-1, WGDP, RGDP καθώς και η ψευδομεταβλητή GESCOV. Οι εκτιμήσεις και οι έλεγχοι σημαντικότητας των συντελεστών παρουσιάζονται στον Πίνακα 3 και η ανάλυση διακύμανσης στον Πίνακα 4. Το Υπόδειγμα 2 παρουσιάζει συντελεστή προσδιορισμού $R^2 = 75,79$ ($R^2_{adj} = 71,17$), με τα κατάλοιπα να κατανέμονται με θετική λοξότητα με μέσο μηδέν, μικρή τυπική απόκλιση 0,21, μία μεγάλη τιμή καταλοίπου που αντιστοιχεί στην 8η παρατήρηση, αλλά και μερικές ακόμα στα δεξιά της κατανομής. Επίσης από τα γραφήματα του Σχήματος 3 φαίνεται να ικανοποιούνται οι υποθέσεις της ανεξαρτησίας και της ομοσκεδαστικότητας των καταλοίπων. Τέλος οι χαμηλές τιμές του VIF (Πίνακας 3) δείχνουν ότι δεν υπάρχει πρόβλημα πολυσυγραμμικότητας.

Πίνακας 3: Εκτιμήσεις των συντελεστών του Υποδείγματος 2

Term	Coef	SE Coef	T-Value	P-Value	VIF
Constant	4,46	1,16	3,86	0,001	
QSR-1	0,528	0,117	4,52	0,000	1,18
WGDP	-0,1057	0,0303	-3,48	0,002	1,95
RGDP	0,000005	0,000002	2,37	0,028	1,52
GESCOV					
1	0,634	0,127	4,98	0,000	2,00

Πίνακας 4: Πίνακας ANOVA του Υποδείγματος 2

Source	DF	Adj SS	Adj MS	F-Value	P-Value
Regression	4	2,9528	0,73820	16,43	0,000
QSR-1	1	0,9174	0,91743	20,42	0,000
WGDP	1	0,5454	0,54544	12,14	0,002
RGDP	1	0,2517	0,25174	5,60	0,028
GESCOV	1	1,1144	1,11439	24,81	0,000
Error	21	0,9434	0,04492		
Total	25	3,8962			

Σχήμα 3: Διαγνωστικά διαγράμματα καταλοίπων του Υποδείγματος 2

Στο Υπόδειγμα 2, όπως και στο Υπόδειγμα 1, η μεταβλητή WGDP έχει αρνητικό πρόσημο, γεγονός που υποδηλώνει αυξήσεις του WGDP, ήτοι του ποσοστού συμμετοχής των μισθών και ημερομισθίων στο ΑΕΠ, συνδέονται με μειώσεις της τιμής του GINI, συνδέονται δηλαδή με μειώσεις της εισοδηματικής ανισότητας. Αντίθετα, όπως και στο

Υπόδειγμα 1, η ψευδομεταβλητή GESCOV, έχει θετικό πρόσημο, γεγονός που υποδηλώνει ότι τα έτη των κρίσεων συνδέονται με αυξήσεις της εισοδηματικής ανισότητας. Όπως και στο Υπόδειγμα 1, το RGDP έχει θετικό πρόσημο, γεγονός που επιβεβαιώνει την υπόθεση ότι η εισοδηματική ανισότητα σχετίζεται θετικά με την οικονομική μεγέθυνση στις περιπτώσεις των αναπτυσσόμενων κρατών. Στο Υπόδειγμα 2, η ψευδομεταβλητή ELE δεν είναι στατιστικά σημαντική, γεγονός που υποδηλώνει ότι η ακολουθούμενη οικονομική πολιτική κατά τις προεκλογικές περιόδους στη χώρα, περιορίζει μεν τη συνολική ανισοκατανομή του εισοδήματος, δεν φαίνεται όμως να επηρεάζει κατά ένα στατιστικά σημαντικό τρόπο το δείκτη κατανομής «S80/S20», δηλαδή το λόγο του διαθέσιμου εισοδήματος του πλουσιότερου 20% του πληθυσμού προς το αντίστοιχο του φτωχότερου 20%.

Συμπεράσματα

Βασικός σκοπός της ανάλυσής μας ήταν η διερεύνηση του κατά πόσο η διανομή του εισοδήματος στην Ελλάδα κατά τη μετά το 1995 περίοδο επηρεάζεται από τις εκάστοτε οικονομικές κρίσεις της δεκαετίας του 2000 και μεταγενέστερα, σε ποια έκταση και αν αυτή η επίδραση είναι στατιστικά σημαντική. Ένας δεύτερος σκοπός της εργασίας ήταν η εξέταση των σημαντικότερων μακροοικονομικών παραγόντων που επηρεάζουν τη διανομή του εισοδήματος στην Ελλάδα. Στην ανάλυσή μας χρησιμοποιήθηκαν οι δύο σημαντικότεροι δείκτες ανισότητας, δηλαδή ο συντελεστής Gini και ο δείκτης κατανομής εισοδήματος κατά πεντημόρια εισοδήματος S80/S20. Με βάση τα στοιχεία της περιόδου 1995-2021 καταλήξαμε στα ακόλουθα κύρια συμπεράσματα:

Πρώτον, κατά τα έτη των οικονομικών κρίσεων της υπό εξέταση περιόδου η εισοδηματική ανισότητα αυξήθηκε. Δεύτερον, η αύξηση της συμμετοχής των μισθών και ημερομισθίων στο ΑΕΠ συνδέεται με μειώσεις της εισοδηματικής ανισότητας. Τρίτον, η εισοδηματική ανισότητα σχετίζεται θετικά με την οικονομική μεγέθυνση. Τέταρτον, κατά τις προεκλογικές περιόδους η εισοδηματική ανισότητα, όπως μετρείται με το συντελεστή Gini, φαίνεται να περιορίζεται.

Κύριο συμπέρασμα της ανάλυσής μας είναι λοιπόν ότι οι οικονομικές κρίσεις στην Ελλάδα δεν επηρεάζουν ισόρροπα όλη την κοινωνία, αλλά έχουν ένα έντονα αναδιανεμητικό χαρακτήρα. Αυτό δεν συμβαίνει όμως με όλα τα κράτη μέλη της ΕΕ. Έχουμε ήδη σημειώσει ότι κατά τη διάρκεια της παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής και μετέπειτα οικονομικής κρίσης οι ανισότητες στη διανομή του εισοδήματος περιορίστηκαν σε 12 από αυτά, ενώ κατά τη διάρκεια της πανδημίας του Covid-19, περιορίστηκαν σε 14 από αυτά. Οι οικονομικές λοιπόν κρίσεις δεν έχουν πάντοτε κατ' ανάγκη αναδιανεμητικό χαρακτήρα. Από αυτή τη γενικότερη διαπίστωση απορρέει και η κύρια πρόταση πολιτικής αυτής της έρευνας. Βασικός άξονας της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής των κυβερνήσεων στην Ελλάδα κατά τις περιόδους των κρίσεων θα πρέπει να είναι η ελαχιστοποίηση των αναδιανεμητικών τους επιπτώσεων. Το μείγμα πολιτικής που χρησιμοποιείται μέχρι σήμερα για την αντιμετώπισή τους δεν φαίνεται να συμβάλλει προς αυτήν την κατεύθυνση.

Σημειώσεις

1. Για ανάλυση της έννοιας και του προβλήματος του καθορισμού της κοινωνικά δίκαιης διανομής του εισοδήματος, βλ. σε Βαβούρας και Βαβούρα (2019), κεφ. 11.

2. Βλ. σχετικά σε Melidis and Tzagkarakis (2021); Andriopoulou et al (2017); Kaplanoglou and Rapanos (2016); Matsaganis and Leventi (2014); Mitrakos (2014); Koutsampelas and Tsakloglou (2013); Mitrakos and Tsakloglou (2012); Tsakloglou and Mitrakos (2006); Tsakloglou and Panopoulou (1998); Tsakloglou (1993), and Tsakloglou (1990).

3. Στη συγκεκριμένη μελέτη η Ελλάδα κατατάσσεται μεταξύ των αναπτυσσόμενων κρατών

μελών της ΕΕ.

4. Eurostat, GDP and main components (nama_10_gdp). Update: 25/05/2022.
5. Βλ. σχετικά σε Eurostat, Gini coefficient of equivalised disposable income - EU- SILC survey [ILC_DL12_custom_3482240]. Update: 14/09/2022.
6. Για ανάλυση των δύο δεικτών και συγκρίσεις μεταξύ τους, βλ. ΕΛΣΤΑΤ (2022).
7. Βλ. σχετικά σε Eurostat, Income quantile share ratio S80/S20 for disposable income - EU-SILC survey. Data code: ILC_DL11. Update: 15/09/2022.
8. Βλ. σχετικά σε Petrakos et al. (2021a), Petrakos et al. (2021b) και Petrakos et al. (2021c).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Βαβούρας, Ι. και Βαβούρα, Χ. (2019), *Οικονομική Πολιτική*, 3^η βελτιωμένη έκδοση, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.
- ΕΛΣΤΑΤ (2022), Δελτίο Τύπου, Οικονομική Ανισότητα, Ελληνική Στατιστική Αρχή, Ιούλιος.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Aaberge, R. and Brandolini, A. (2015), Multidimensional Poverty and Inequality, *Handbook in Income Distribution*, Chapt. 3, Vol. 2, pp. 141-216.
- Andriopoulou, E., Karakitsios A. and Tsakloglou P. (2017), *Inequality and Poverty in Greece: Changes in Times of Crisis*, IZA Institute of Labor Economics, Discussion Paper Series, IZA DP No. 11006, September.
- Bodea, C., Houle, C., and Kim, H. (2021), Do Financial Crises Increase Income Inequality? *World Development*, Vol. 147, 105635 (<https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2021.105635>).
- De Beer, P. (2012), Earnings and Income Inequality in the EU During the Crisis, *International Labour Review*, Vol. 151, No 4, pp. 313-331.
- Erauskin, I. (2020), The Labor Share and Income Inequality: Some Empirical Evidence from the Period 1990-2015, *Applied Economic Analysis*, Vol. 28, No 84, pp. 173-195.
- Jianu, I., Dinu, M., Huru, D. and Bodislav, A. (2021), Examining the Relationship between Income Inequality and Growth from the Perspective of EU Member States' Stage of Development, *Sustainability*, Vol. 13, pp. 1-16, 5204, MDPI (<https://doi.org/10.3390/su13095204>).
- Kaplanoglou, G. and Rapanos, V.T. (2016), Evolutions in Consumption Inequality and Poverty in Greece: The Impact of the Crisis and Austerity Policies (<https://doi.org/10.1111/roiw.12287>), published in the *Review of Income and Wealth*, 2018, Vol. 64, No 1, pp. 105-126.
- Koutsampelas, C. and Tsakloglou, P. (2013), The Distribution of Full Income in Greece, *International Journal of Social Economics*, Vol. 40, No 4, pp. 311-330.
- Matsaganis, M. and Leventi, C. (2014), Poverty and Inequality during the Great Recession in Greece, *Political Studies Review*, Vol. 12, No 2, pp. 209-223.
- Melidis, M. and Tzagkarakis, S.I. (2021), The Evolution of Social Vulnerability in Greece during the Economic Crisis (2008-2017), *European Societies*, DOI: 10.1080/14616696.2021.2007973.
- Mitrakos, T. (2014), Inequality, Poverty and Social Welfare in Greece: Distributional Effects and Austerity, Bank of Greece, Working Papers, No. 174, January.
- Mitrakos, T. and Tsakloglou, P. (2012), Inequality and Poverty in Greece: Myths, Realities and Crisis, in Anastasakis, O. and Singh, D. (eds) *Reforming Greece: Sisyphean Task or Herculean Challenge?* SEESOX Book Series on Current Affairs, Oxford, pp. 90-99.
- Petrakos, G., Rontos, K., Salvati, L., Vavoura, C. and Vavouras, I. (2021a), Political Budget Cycles and the Effects of the Excessive Deficit Procedure: The Case of Greece, *Regional Statistics*, Vol. 11, No 2, pp. 1-20.
- Petrakos, G., Rontos, K., Salvati, L., Vavoura, C. and Vavouras, I. (2021b), Toward a Political

Budget Cycle? Unveiling Long-term Latent Paths in Greece, *Quality and Quantity*, (<https://doi.org/10.1007/s11135-021-01260-1>).

- Petrakos, G., Rontos, K., Vavoura, C. and Vavouras, I. (2021c), The Mechanism of Political Budget Cycles in Greece, *Advances in Longitudinal Data Methods in Applied Economic Research*, 2020 International Conference on Applied Economics (ICOAE), N. Tsounis, A. Vlachei (eds.), Springer Proceedings in Business and Economics, pp. 123-133.
- Petrakos, G., Rontos, K., Vavoura, C. and Vavouras, I. (2022), Quantifying the Effects of Recent Economic and Fiscal Crises on Income Inequality in Greece, *Advances in Empirical Economic Research, Springer Proceedings in Business and Economics*, International Conference in Applied Economics (ICOAE), forthcoming.
- Sandmo, A. (2015), The Principal Problem in Political Economy: Income Distribution in the History of Economic Thought, *Handbook in Income Distribution*, Chap. 1, Vol. 2, pp. 3-65.
- Sever, C. and Emekcan, Y. (2021), Electoral Cycles in Inequality, Working Papers 2021/01, Bogazici University, Department of Economics.
- Tsakoglou, P. (1990), Aspects of Poverty in Greece, *Review of Income and Wealth*, Vol. 36, No 4, pp. 381-402.
- Tsakoglou, P. (1993), Aspects of Inequality in Greece: Measurement, Decomposition and Inter-temporal Change, *Journal of Development Economics*, Vol. 40, No 1, pp. 53-74.
- Tsakoglou, P. and Mitrakos, T. (2006), Inequality and Poverty in Greece in the Last Quarter of the Twentieth Century, in Mossialos, E. and Petmesidou, M. (eds) *Social Policy in Greece*, Ashgate, Aldershot, pp. 126-143.
- Tsakoglou, P. and Panopoulou, G. (1998), Who are the Poor in Greece? Analysing Poverty Under Alternative Concepts of Resources and Equivalence Scales, *Journal of European Social Policy*, Vol. 8, No 3, pp. 213-236.
- Vavoura, C. and Vavouras, I. (2022), Income Inequality and Poverty in Greece During the Recent Economic, Fiscal and Covid-19 Crises, *Social Cohesion and Development*, Vol. 17, No 1, pp. 5-21.

«ΑΧ ΕΛΛΑΔΑ ΣΕ ΑΓΑΠΩ»: Η ΜΕΛΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΠΕΝΔΥΣΕΙΣ ΤΗΣ

Βασίλης Βαμβακάς^α

^α Αναπλ. Καθηγητής Κοινωνιολογίας της Επικοινωνίας, ΑΠΘ

Περίληψη

Επιχειρείται η χαρτογράφηση ανάλυση του πως το σύγχρονο ελληνικό τραγούδι έχει μελοποιήσει την Ελλάδα, τους Έλληνες και τις Ελληνίδες από τη Μεταπολίτευση και ύστερα με τη διερεύνηση δημοφιλών στίχων διαφορετικών μουσικών ειδών αλλά και στις αντιδράσεις χρηστών στο YouTube όσον αφορά τα συγκεκριμένα τραγούδια. Βασικές διαπιστώσεις της έρευνας είναι ότι τα χρόνια της Μεταπολίτευσης μέχρι σήμερα, τα τραγούδια σπανιότατα επιλέγουν ένα σοβαροφανές ή επικό μοτίβο για να συμβολίσουν την Ελλάδα. Η ειρωνική ή χιουμοριστική διάθεση κυριαρχεί. Όσον αφορά το ιδεολογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο κινούνται τα δημοφιλή τραγούδια περί εθνικής ταυτότητας, διαπιστώνεται μια πυκνή παρουσία του εθνικολαϊκιστικού ή εθνορομαντικού μοτίβου, μια οριακή εμφάνιση αντιεθνικιστικών τάσεων (χιπ-χοπ και ροκ είδος κυρίως) αλλά και ένας μικρός αριθμός που υπογραμμίζει και υμνεί την αβεβαιότητα-ρευσιτότητα που υποκρύπτει η φαντασιακή εθνική κοινότητα στο σήμερα.

Λέξεις κλειδιά: σύγχρονο ελληνικό τραγούδι, σύγχρονη εθνική ταυτότητα, YouTube

«OH GREECE I LOVE YOU»: THE MELODIAZATION OF MODERN NATIONAL IDENTITY IN GREEK SONGS AND ITS IDEOLOGICAL CONNOTATIONS

Vassilis Vamvakas^α

^α Associate Professor of Sociology of Communication, Aristotle University of Thessaloniki

Abstract

This paper attempts to map and analyze the ways in which contemporary Greek songs have melodized Greece and Greeks. The focus period of the study is from the post-dictatorship period onwards and the research is done at the level of popular lyrics of different musical genres but also at the reactions of users on YouTube regarding these songs. The main findings of the research are that during the years after 1974 until today, songs rarely choose a serious or epic motif to symbolize Greece. The ironic or humorous tone prevails. Regarding the ideological framework

within which the popular songs about national identity move, there is a dense presence of the ethno-populist or ethno-romantic motif, a marginal appearance of anti-nationalist tendencies (hip-hop and rock genre mainly) but also a small number that underlines and praises the uncertainty-fluidity that the imaginary national community hides in the present day.

Keywords: contemporary Greek songs, modern national identity, YouTube

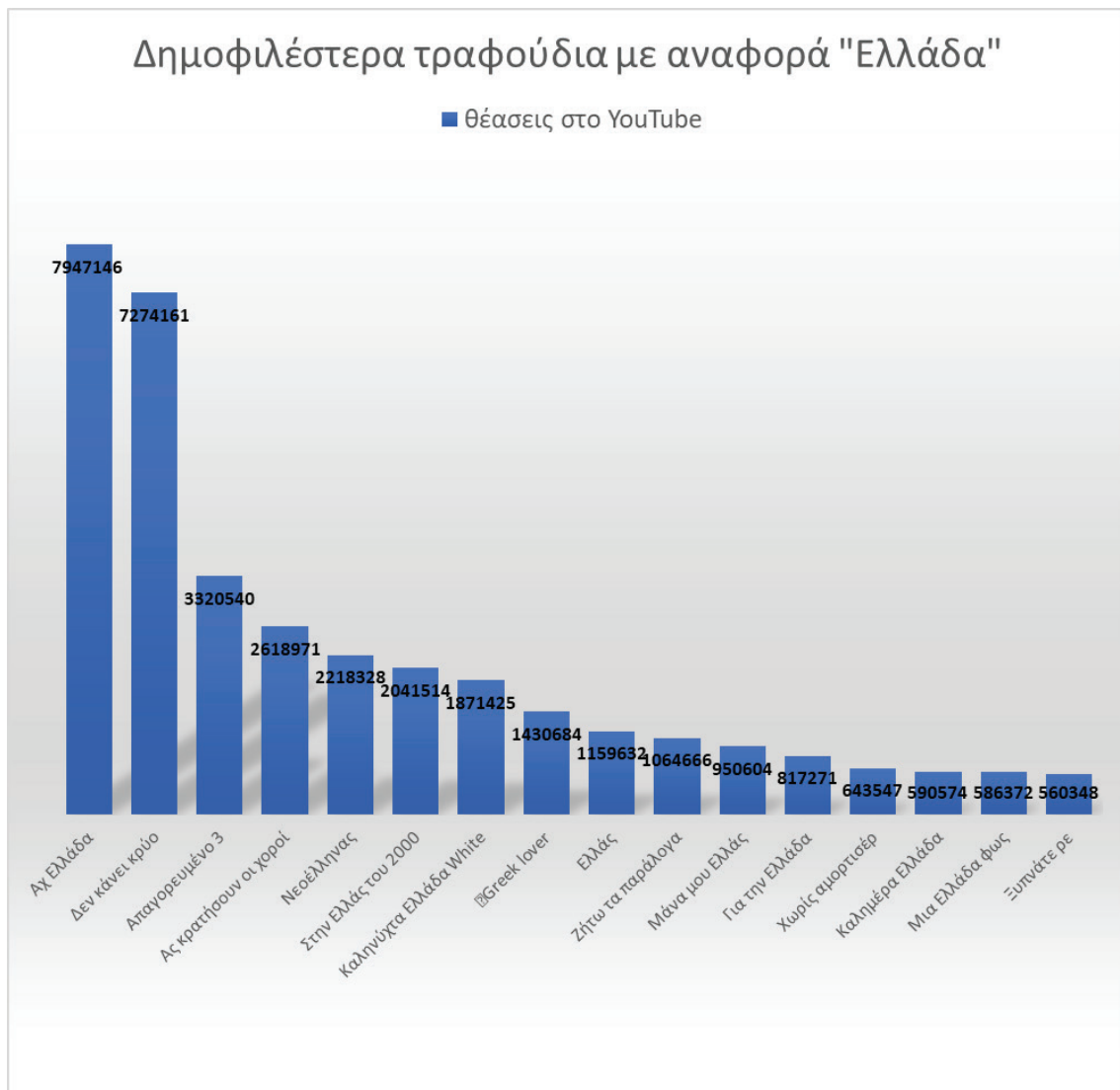
Εισαγωγή

Το ελληνικό τραγούδι, παρά την εξέχουσα θέση του στην ελληνική πολιτισμική ιστορία, ελάχιστα έχει μελετηθεί πέρα από τις προθέσεις ιστορικής αγιογράφησης προσώπων και καταστάσεων, ανάγκη που προκύπτει κυρίως όταν σημαντικοί εκπρόσωποί του εκλείπουν. Η άλλη περίπτωση ενασχόλησης με τα μουσικά πράγματα είναι στην περίπτωση της μουσικής υποκουλτούρας και της αύρας που αυτή συνεπάγεται ως φορέας είτε κινδύνου είτε απελευθέρωσης, τάση που έχει δώσει ενδιαφέροντα ερευνητικά δείγματα (Κατσάπης 2007, Μποζίνης 2007, Κολοβός 2013). Σε κάθε περίπτωση, η εγχώρια πολιτισμική κοινωνιολογία έχει δώσει ελάχιστη σημασία στη δημοφιλή ελληνική μουσική η οποία, ανεξάρτητα από τα είδη που εμπεριέχει, αποτελεί σημαντικότερο κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό παράγοντα της σύγχρονης Ελλάδας (μια από τις εξαιρέσεις η μελέτη για την κατανάλωση δημοφιλούς μουσικής σε χώρους διασκέδασης στην Αθήνα, στο Εμμανουήλ 2016). Η ανακοίνωση αυτή έρχεται να συμπληρώσει τις λίγες σχετικές προσπάθειες (Τσάρμπας 2003, Παναγιωτόπουλος 2003) και να προτείνει την ερευνητική ανάγκη μεγαλύτερης εμβάθυνσης στο πλούσιο υλικό που μας κομίζει η σύγχρονη ελληνική μουσική, μια προσπάθεια να ανιχνεύσουμε πιο προσεχτικά τη συμβολική της αξία στο πέρασμα του χρόνου σε επίπεδο λόγου (περιεχομένου και πρακτικών).

Συγκεκριμένα, η ανακοίνωση αυτή θα επιχειρήσει να κατανοήσει τη συμβολική χρήση της έννοιας «Ελλάδα» και των παραγώνων της στη στιχουργική δημιουργία από τη μεταπολιτευτική περίοδο μέχρι σήμερα. Πέρα από μια θεματική ανάλυση και πρωτόλεια ανάλυση λόγου του περιεχομένου των τραγουδιών που έχουν το ελληνικό αναφερόμενο κομβικό στοιχείο των στίχων τους, θα επιχειρηθεί ταυτόχρονα να αποδοθεί μια πρώτη αποκωδικοποίηση της «πρόσληψης» αυτών των στίχων μέσα στον διαδικτυακό χώρο. Βασικές έννοιες που αξιοποιούνται για τη μελέτη αυτού του υλικού είναι αυτές που προκύπτουν από τις μελέτες γύρω από τον εθνικισμό. Ακολουθώντας και το παράδειγμα της μόνης εμβριθούς σχετικής μελέτης στην ελληνική βιβλιογραφία του Μάρκου Τσέτσου (2011), η έρευνα επικεντρώνει στα δίπολα αυθεντικότητα ή συνέχεια ως βασικές αξιακές αναφορές και στο βουλευσιαρχικό ή οργανιστικό τρόπο πλαισίωσης των εθνικιστικών αναφερομένων. Το ίδιο ενδιαφέρουσα είναι η διάκριση μεταξύ πολιτισμικού και πολιτικού εθνικισμού, όπως και το σχήμα του εθνολαϊκισμού από τον Ταγκιέφ (2013).

Υλικό έρευνας

Το υλικό της έρευνας προέκυψε από μια αναζήτηση σε διαδικτυακή ιστοσελίδα συγκέντρωσης ελληνικών στίχων (stixoi.info) με βάση τις λέξεις «Ελλάδα», «Έλληνας», «Ελληνίδα». Από τα εκατοντάδες παραδείγματα που εντοπίστηκαν, επιλέχθηκαν μόνο όσα αφορούσαν την περίοδο από το 1974 και ύστερα και είχαν κάποιον σημαντικό-αναγνωρίσιμο συντελεστή σε επίπεδο σύνθεσης, στιχουργικής, ή εκτέλεσης. Τα τραγούδια που συγκεντρώθηκαν με αυτά τα κριτήρια ήταν 77. Στη συνέχεια και για τις ανάγκες αυτής της ανακοίνωσης, επιλέχθηκε να μελετηθούν πιο αναλυτικά τα πιο δημοφιλή τραγούδια στη σημερινή διαδικτυακή πραγματικότητα. Έτσι, εντοπίστηκαν εκείνα τα τραγούδια που έχουν τις περισσότερες θεάσεις -από 500.000 και πάνω- στην πλατφόρμα του YouTube, τα οποία ήταν 16 (Γράφημα 1).

Γράφημα 1: Τα 16 δημοφιλέστερα τραγούδια με αναφορά στην Ελλάδα στο YouTube

Αυτά τα 16 τραγούδια έγιναν το βασικό αντικείμενο μελέτης για τη συγκεκριμένη ανακοίνωση, αν και θα είναι σίγουρα χρήσιμο η έρευνα να επεκταθεί στο σύνολο των 77 περιπτώσεων που εντοπίστηκαν.

Πριν περάσουμε στην ανάλυση των 16 δημοφιλέστερων τραγουδιών να σημειωθεί ότι τόσο σε αυτά όσο και στο σύνολο των 77 τραγουδιών η περίοδος στην οποία η ελληνική μουσική φαίνεται να ασχολείται παραπάνω με το ζήτημα της εθνικής ταυτότητας είναι αυτή της δεκαετίας του '90 (32/77). Έχει πολύ ενδιαφέρον ότι σε ένα σύγχρονο μέσο όπως το διαδίκτυο οι μουσικές αναφορές στην εθνική ταυτότητα φαίνεται να αναζητούνται στο παρελθόν και όχι σε πιο πρόσφατες δημιουργίες, παρά το γεγονός της οικονομικής κρίσης και της επαναφοράς εθνικών ζητημάτων στην προηγούμενη δεκαετία που γίνεται εμφανής και σε επίπεδο τραγουδιών: 24/77 ανήκουν στη δεκαετία του 2010, αλλά μόλις 2/16 φτάνουν στα πιο δημοφιλή στο YouTube (Πίνακας 1).

Περίοδος	Αριθμός τραγουδιών με Ελλάδα
1975-1979	6
1980-1989	15
1990-1999	32
2000-2009	12
2010-2019	24

Πίνακας 1: Κατανομή των 77 τραγουδιών με αναφορά στην Ελλάδα ανά δεκαετία την περίοδο της μεταπολίτευσης

Όσον αφορά το καθαρά μουσικό μέρος, στα 16 δημοφιλέστερα τραγούδια εντοπίζεται μια ισορροπία ανάμεσα σε ελληνοπρεπείς επιλογές και περισσότερο διεθνείς. Στο έντεχνο ή λαϊκό περιλαμβάνονται τα μισά (8 εκ των οποίων 4 έντεχνα και 4 λαϊκά) ενώ στο ροκ (3), χιπ-χοπ (3), ρέγγε (1) και ποπ (1) τα υπόλοιπα. Στο σύνολο των 77 τραγουδιών που αναφέρονται στην Ελλάδα, το ελληνοπρεπές (λιγότερο δυτικό) άκουσμα είναι πιο κυρίαρχο.

Θεματική ανάλυση στίχων και σχολίων

Όσον αφορά τις βασικές θεματικές κατηγορίες στις οποίες μπορεί να διαχωριστούν οι αναφορές στην εθνική ταυτότητα των 16 δημοφιλέστερων τραγουδιών, αυτές είναι βασικά τρεις: η αλλοτριωμένη Ελλάδα, η όμορφη Ελλάδα και η διαφορούμενη Ελλάδα.

Η αλλοτριωμένη Ελλάδα

Η πρώτη έχει να κάνει με την πολύμορφη διαπίστωση μιας πατρίδας παρηκμασμένης. Σε αυτή τη θεματική εντάσσονται 8/16 τραγούδια, προδίδοντας τη βασική τάση της σύγχρονης ελληνικής μουσικής να ασχολείται με την «Ελλάδα» κυρίως μέσα από ένα κριτικό ή σκωπτικό τρόπο και όχι με σκοπό την άμεση επιβεβαίωση του εθνικού «φρονήματος». Όσον αφορά το είδος των τραγουδιών εντοπίζεται μια ποικιλία επιλογών με την πλειονότητα να ανήκουν στο πιο λαϊκό τραγούδι, αν και τα πλέον δημοφιλή ανήκουν στο ροκ και χιπ-χοπ είδος.

Το δημοφιλέστερο τραγούδι αυτής της κατηγορίας, είναι το *Νεοέλληνας* του Τζίμη Πανούση (1993), το οποίο καυτηριάζει την τάση του «νεοέλληνα» να βυθίζεται σε πρακτικές της αμερικανικής κοινωνίας του θεάματος και της κατανάλωσης, αλλά ταυτόχρονα να διατηρεί επιλεκτικά και περιστασιακά μια λαϊκή-εθνική αναφορά (*Κάνω βουτιές σε βόθρο με εικόνες/ φουσκώνω τα βυζιά μου με ορμόνες/ θέλω να γίνω σαν Αμερικάνος /μ' αρέσει στα κρυφά κι ο Μητροπάνος*). Ταυτόχρονα εκφράζεται μια χιουμοριστική νοσταλγία για παραδοσιακές αναφορές (*Μαράθηκε η λουλουδιασμένη ιτιά/και ψήλωσε η κοντούλα λεμονιά/στα Σάλωνα δε σφάζουνε αρνιά/δεν πάει το παπάκι στην Ποταμιά*). Το κοινό του τραγουδιού στο YouTube αναγνωρίζει στους στίχους που γράφτηκαν προ τριακονταετίας και τη σημερινή πραγματικότητα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το σχόλιο χρήστη:

«Επιβεβαιώνω ότι και το 2022 κάθε στίχος του τραγουδιού ταυτίζει το σήμερα. Καίω τα δέντρα χτίζω μεζονέτες, θα κάνω τα παιδιά μου μαριονέτες... Σταθείτε προσοχή ρε. Αυτός είναι ο αληθινός εθνικός ύμνος της Ελλάδας. Καλό ταξίδι ρε Τζιμάρα»

Στην ίδια λογική ενός «κατηγορώ» απέναντι στους παρηκμασμένους (νεο)έλληνες κινείται και το χιπ-χοπ δημοφιλέστατο τραγούδι των *Going through Καληνύχτα Ελλάδα* που κυκλοφορεί στη δεκαετία της οικονομικής κρίσης. Το συγκεκριμένο τραγούδι έχει στίχους

με σαφείς πολιτικές αναφορές-καταγγελίες του πολιτικού συστήματος (*Γνώμη για όλα έχεις στο μικρό σου σαλονάκι/ και θες μερίδιο απ' το χρυσό της Άννας Κορακάκη/ Ήσουν παιδί του Αντρέα, μα άδειασαν οι τσέπες σου/ γονάτισε λοιπόν μπροστά στους ευρωκλέφτες σου... Σαν τραγουδιάρα ψάχνεις χορηγούς και νέο σχήμα με δεξιούς κι αριστερούς τραβάς μυτιές με χρήμα*). Το τραγούδι αυτό έρχεται ως συνέχεια του επίσης δημοφιλούς -πριν την κρίση- *Καλημέρα Ελλάδα* του 2006 που έχει παρόμοιο περιεχόμενο πολιτικής κατά βάση καταγγελίας (*Καλημέρα Ελλάδα/ Να μου ζήσεις για πάντα/ Να τιμάς με παρελάσεις το έπος του 40/ Να κρατάς το κεφάλι ψηλά στον αγώνα/ Και να βγάζεις για κυβέρνηση το ίδιο κόμμα*), αλλά και μιας μεταφοράς της Ελλάδας ως ερωμένης-πόρνης (*Ελλάδα σε βιάζουν και συ φτιάχνεις τα νύχια σου/ Όχι να αμυνθείς/ ή για να βρεις τα δίκια σου/ Αυτοί σε ξεπουλάνε όση ώρα καλλωπίζεσαι/ Είστε μια παρέα και μονάχη ξεφτιλίζεσαι*). Και τα δύο τραγούδια φαίνεται να προσελκύουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον την περίοδο της οικονομικής κρίσης αλλά και πιο πρόσφατων ζοφερών καταστάσεων (βλ. πυρκαγιές) ως αποτέλεσμα των βασικών προβλημάτων της Ελλάδας που αποδίδονται στις ψεύτικες υποσχέσεις της πολιτικής τάξης και στην εν γένει αλόγιστη τάση για υλικές απολαύσεις (*Να μου ζήσεις Ελλάδα και όλοι οι βουλευτές σου/ Με τ' αυθαίρετά τους όλοι στις ακρογιαλιές σου/ Με τους Χριστιανούς σου που κάνουν νηστεία/ και ό,τι περισσεύει στέλνουν στην Ελβετία*). Τα πιο ενδιαφέροντα σχόλια στο βίντεο κλιπ των τραγουδιών έχουν να κάνουν με νέους οι οποίοι αναγκάζονται να μεταναστεύσουν και συμφωνούν με τη στιχουργική κοινωνικοπολιτική καταγγελία των *Going through*. Χαρακτηριστικό παράδειγμα:

«Γιατί αυτό το τραγούδι είναι η ζωή μου; Πριν φύγω από Ελλάδα για να ζήσω στο uk άκουσα το καλημέρα Ελλάδα ...μετά από 5 χρόνια στο uk ακούω και τα δυο κομμάτια καληνύχτα Ελλάδα ...πάντα θα σε αγαπώ Ελλάδα είσαι η οικογένεια μου αλλά με έδιωξες γιατί;»

Το δημοφιλέστερο ελληνοπρεπές τραγούδι για την αλλοτριωμένη Ελλάδα στο YouTube είναι ο συνδυετικός κρίκος δύο διαφορετικών ειδών και φάσεων της λαϊκής ελληνικής μουσικής. Είναι το τραγούδι του Αντώνη Βαρδή, *Στην Ελλάς του 2000* (1995), το οποίο τραγουδάει ο συνθέτης μαζί με τους αδελφούς Κατσιμίχα και τον Στέλιο Καζαντζίδη. Ο τελευταίος με την χαρακτηριστική φωνή του προσκαλείται να υποστηρίξει με τον πιο ξεκάθαρο τρόπο τη βασική διαπίστωση- παράπονο του τραγουδιού, για μια απελθούσα λαϊκότητα και την αντικατάστασή της από μια εντυπωσιοθηρική-εμπορική (*Νεοέλληνες με γεια σας/ τα καινούρια σας τα στέκια χάρισμά σας/ Δε μου κάνει αυτή η νύχτα/στήνω γλέντι σ' άλλη πίστα/ μαζί μας Στέλιο ρίχτα*). Εδώ η διάκριση Ελλήνων και νεοελλήνων δεν εξυπηρετεί μια παραπομπή στη διαφορά μεταξύ αρχαίας και νεότερης Ελλάδας, αλλά της Ελλάδας του αυθεντικού-αγνού λαού και της σύγχρονης παραφθοράς του. Τα περισσότερα σχόλια επικεντρώνουν στη σύγκλιση των διαφορετικών μουσικών και βέβαια στη μυθολογία του Καζαντζίδη ως μεγάλου τραγουδιστή και δεινού εκφραστή του λαϊκής «ψυχής». Ενδιαφέρον το σχόλιο με κεφαλαία γράμματα:

«ΥΜΝΟΣ ΜΕ ΨΥΧΗ ΚΑΙ ΝΟΗΜΑ. ΟΣΟΙ ΔΕΝ ΞΕΡΟΥΝ ΤΙ ΘΑ ΠΕΙ ΣΤΕΛΙΟΣ ΚΑΙ ΕΠΙΛΕΞΑΝΕ ΑΡΝΗΤΙΚΑ, ΤΟΤΕ ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΑΠΛΑ ΑΠΟ ΑΛΛΟ ΠΛΑΝΗΤΗ, ΕΙΝΑΙ ΑΠΟ ΑΛΛΟ ΣΥΝΠΑΝ. ΥΠΟΚΛΙΝΟΜΑΙ ΣΤΟ ΜΕΓΑΛΕΙΟ ΤΟΥ ΣΤΕΛΛΑΡΑ»

Τα υπόλοιπα τέσσερα τραγούδια που κατατάσσονται στη θεματολογία «πατρίδα παρηκμασμένη» έχουν πολύ κοινές αναφορές με τα τρία πιο δημοφιλή που αναφέρθηκαν. Το *Ξυπνάτε Ρε* (1998) με τον Νότη Σφακιανάκη τονίζει ακόμη περισσότερο την ελληνική ξενομανία και τον καταναλωτισμό πολυτέλειας (*Ελλάδα μου Εγγλέζα/ Σπανιόλα και Φραντσέζα/ Ελλάδα Αμερικάνα, γυρεύω να σε βρω. /Ελλάδα μου Εγγλέζα Ελλάδα μπαλαντζέζα/ Ελλάδα Αμερικάνα, πες μου πού να σε βρω*) ενώ το διαχρονικό ροκ τραγούδι του Βασίλη Παπακωνσταντίνου του 1989 *Ελλάς (τι θα γίνει φίλε μου με μας)*, εμπεριέχει σαφείς συνωμοσιολογικές πολιτικές αναφορές μέσα από την ποδοσφαιρική μεταφορά (*Μα το ντέρμπι είναι στημένο κι από πριν ξεπουλημένο/ κι εσύ πνίγεσαι με δίχρωμα κασκόλ*).

Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στο τραγούδι του Σταύρου Ξαρχάκου *Μάνα μου Ελλάς* από τη ταινία *Ρεμπέτικο* (1983), το οποίο έχει ξεκάθαρη αναφορά στην προσφυγιά και τη μετανάστευση του παρελθόντος και χρησιμοποιεί τη μεταφορά του προδομένου παιδιού από τη μάνα του, η οποία ασχολείται με τα αρχαία της μεγαλεία (*Μα τώρα που ξυπνήσανε τα φίδια/ εσύ φοράς τα αρχαία σου στολίδια / και δε δακρύζεις ποτέ σου μάνα μου Ελλάς/ που τα παιδιά σου σκλάβους ξεπουλάς*). Ενδιαφέρον στοιχείο ότι η εκτέλεση που βρίσκει μεγάλη δημοφιλία στο YouTube είναι το Παντελή Λέκκα σε τηλεοπτική εκπομπή. Τέλος το τραγούδι του Σωκράτη Μάλαμα στη δεκαετία του '90 (1997), *Για την Ελλάδα*, αναπολεί μια χαμένη ελληνική ταυτότητα (*Γύρνα και δείξε μου τον δρόμο σου ξανά/ μάτια μου, κομμάτια μου*) η οποία φαίνεται να έχει θυσιαστεί προς χάριν μια κίβδηλης (εκπορνευμένης μάλιστα) ευρωπαϊκότητας (*Τη μια ευρωπαϊά στο κλαρί/ την άλλη αρχαία προτομή/ γιατί, γιατί;*).

Με εξαίρεση τα τραγούδια των Going through και του Τζίμη Πανούση που θα μπορούσαν να αποκωδικοποιηθούν και ως αντιεθνικιστικού χαρακτήρα μέσα από την εν γένει κριτική τους για τη σύγχρονη ελληνικότητα, τα υπόλοιπα εκπέμπουν μια λαϊκιστική ή και εθνικολαϊκιστική στάση, αφού είτε νοσταλγούν μια παραμελημένη λαϊκή αγνότητα, είτε καταγγέλλουν το εκάστοτε πολιτικό σύστημα, είτε αποδίδουν έμμεσες ευθύνες στο γεγονός ότι έχει χαθεί η γνησιότητα του ελληνικού έθνους μέσα από τις διάφορες προσμείξεις και δοσοληψίες του με εξωτερικές επιρροές και ιδίως αμερικανικές. Εν γένει, η κατηγορία της «αλλοτριωμένης Ελλάδας» τραγουδιέται με παράπονο προς αναζήτηση μιας εθνολαϊκής αυθεντικότητας που όμως δεν έχει να κάνει τόσο με την αρχαιότητα και τον σχετικό εθνορομαντισμό (εκτός της περίπτωσης του τραγουδιού *Μάνα μου Ελλάς* που διαπιστώνεται η συνέχεια προδοσίας των Ελλήνων από την πατρίδα τους).

Η όμορφη Ελλάδα

Από τα 16 δημοφιλέστερα τραγούδια στο YouTube με αναφορά στην Ελλάδα τα τέσσερα εμπίπτουν στην κατηγορία εξύμνησης της όμορφης (και παράξενης) πατρίδας. Κι εδώ δεν υπάρχει ένα είδος που να μονοπωλεί τη θεματική αυτή κατηγορία. Το δημοφιλέστερο όλων και δεύτερο στη συνολική κατάταξη είναι αυτό των Locomondo, *Δεν κάνει κρίσο* (2005), που στον προσφιλή για το συγκρότημα ρυθμό της ρέγγε, τραγουδούν τη μοναδικότητα της Ελλάδας ως τόπου διασκέδασης και ερωτισμού που δεν ταυτίζεται είτε με τις μοδάτες είτε με τις κουλτουριάρικες ακρότητες (*Τούτη η νύχτα θέλει πάρτυ/ Θέλει ιδρώτα και φωνές/ Όχι τρέντυ πασαρέλα/ Και κουλτούρο συμφορές*). Το κοινό του βίντεο το μόνο προβληματισμό που διατυπώνει είναι αυτός για τη διατήρηση των παραλιών καθαρών ενώ κατανοεί πλήρως τη χιουμοριστική διάθεση του τραγουδιού:

«Ναι α μπα, γι' αυτό ήμουν με γρίπη μια βδομάδα στο κρεβάτι!!! :) Καταπληκτικό τραγούδι πάντως..»

Το επόμενο τραγούδι της κατηγορίας αυτής σε θεάσεις είναι εκείνο του Διονύση Σαββόπουλου, *Ας κρατήσουν οι χοροί* (1983), το οποίο αναφέρεται στη γλεντζέδικη συνεκτικότητα και συνέχεια της ελληνικής κοινωνίας που συνοδεύει την ποικιλομορφία της (από την αρχαιότητα μέχρι το χριστιανισμό και την τουρκοκρατία). Η έννοια μιας διαχρονικής κοινοτιστικής λογικής (παρέας) και μια διονυσιακής ατμόσφαιρας πρυτανεύει και σε αυτό το τραγούδι που επιλέγει μια νεοπαρδοσιακή μελωδία ενώ η πολιτική αναφορά γίνεται με εντελώς σκωπτικό και όχι καταγγελτικό τρόπο (*Τι να φταίει η Βουλή/ τι να φταιν οι εκπρόσωποι/ έρημοι και απρόσωποι βρε/ αν πονάει η κεφαλή /φταίει η απρόσωπη αγάπη που `χε βρει*). Το τραγούδι αυτό που ως γνωστό έχει καταχωρηθεί στις νεοορθόδοξες αναζητήσεις του Σαββόπουλου -κάτι που φαίνεται και σε ορισμένα σχόλια που ακολουθούν το βίντεο («*Δώσε μεγάλη. Ζητώ η Ορθοδοξία Μας Ζητώ η Ελλάς ΖΗΤΩ ΜΑΣ Ελληνες. Είμαστε ευλογημένοι από Τον Θεό Πατέρα*») δεν έχει καμία σχέση βέβαια με το μεταγενέστερο του 1989 (που είναι χαμηλά στη δημοφιλία των 77 τραγουδιών), τους Κω-

λοέλληνες το οποίο αποδοκιμάζει τις ανατολίτικες και αρχαϊκές τάσεις των νεοελλήνων.

Το τραγούδι με τον Πασχάλη Τερζή *Ζήτω τα Παράλογα* (1998) είναι το λαϊκό άσμα της συγκεκριμένης κατηγορίας που έρχεται να αποθεώσει την εθνική ιδιαιτερότητα της απειθαρχίας σε αναμενόμενους κανόνες, της καλώς νοούμενης μαγκιάς (*Θ' αμαρτήσω και θ' αγιάσω, ο παπάς κάνει το ράσο./ Όσα έρθουν κι όσα πάνε, τη ζωή δεν τη φοβάμαι / Ζήτω τα παράλογα, ζήτω η Ελλάς/ ζήτω τα παλιόπαιδα, ζήτω ο μας και μας*). Μάλιστα δεν εμμένει σε κάποια μορφή πολιτικής διαμαρτυρίας παρότι κάνει αναφορά σε ψέματα (μάλλον πολιτικά) αφού η ελληνική ταυτότητα χαρακτηρίζεται από την ικανότητα να μετατρέπεται το μαύρο σε άσπρο, τη χρεωκοπία σε δύναμη (*Μία μέσα μία έξω, σε ποιον ψεύτη να πιστέψω; Τι κι αν ξέμεινα στον άσσο, τη θηλιά θα κάνω λάσο*). Γι' αυτό άλλωστε οι θεατές του βίντεο κλιπ θεωρούν ότι αυτό το άσμα του 1998 ταιριάζει καλύτερα στο παρόν της οικονομικής δυσκολίας. Σχετικό σχόλιο χρήστη:

«Νομίζω πως αυτό το τραγούδι ταιριάζει καλύτερα τώρα το 2020. Γεια σου ρε μάγκα Τερζή!!!!»

Το τέταρτο τραγούδι της κατηγορίας είναι και αυτό της δεκαετίας του '90 (1992) αλλά κινείται σε εντελώς διαφορετικό μουσικό μοτίβο αφού είναι σε σύνθεση του Γιαννί με εκτελέστρια την Κωνσταντίνα. Στην ποπ αυτή εξύμνηση της Ελλάδας έχουμε μια νατουραλιστική προσέγγιση, σε μεγάλο βαθμό ταιριαστή σε μια τουριστική-γραφική απεικόνιση της ελληνικότητας (*Βράχοι και σπηλιές, σπίτια με αυλές, φύλλα και νερά, λόγια καθαρά/ κόσμος τρυφερός/ μέγας και μικρός μια Ελλάδα φως/ πέτρα κι ουρανός*). Το *Μια Ελλάδα φως* είναι ίσως η πιο χαρακτηριστική περίπτωση ενός οργανιστικού εθνικισμού, αυτού που βλέπει την εθνική οντότητα με μια μυστικιστική διάθεση περισσότερο φυσικού/βιολογικού και λιγότερο κοινωνικού/πολιτισμικού τύπου. Άλλωστε, όλα τα τραγούδια αυτής της κατηγορίας έχουν αυτή τη νοηματοδότηση στον πυρήνα τους σε αντίθεση με τα τραγούδια της αλλοτριωμένης Ελλάδας που έχουν μια πιο βουλευσιαρχική και πολιτική συμπαραδήλωση ως κυρίαρχη, αφού αντιμετωπίζουν το έθνος ως μια έλλογη και στη βάση νόμων συγκροτημένη κοινότητα. Η αναζήτηση μιας βαθύτερης αλήθειας-αυθεντικότητας είναι ο κανόνας (εκτός του τραγουδιού του Σαββόπουλου στο οποίο τονίζεται η πολυσυλλεκτική συνέχεια) αλλά τώρα -στην περίπτωση της όμορφης Ελλάδας- αυτό συμβαίνει με θετικό πρόσημο, αφού η ελληνικότητα φαίνεται να επιβιώνει παρά τις όποιες δυσκολίες και όχι να φθίνει όπως στην πρώτη κατηγορία τραγουδιστικής καταγγελίας και παραπτόνου (Vamvakas 2022).

Η διφορούμενη Ελλάδα

Στην τρίτη θεματική κατηγορία μπορούμε να κατατάξουμε τρία τραγούδια από τα 16 δημοφιλέστερα στο YouTube με αναφορά στην Ελλάδα. Σε αυτά τα τραγούδια το ελληνικό στοιχείο ή η ελληνική πατρίδα αποτελεί ένα διφορούμενο ζήτημα. Εντούτοις, σε αντίθεση με την πρώτη θεματική κατηγορία, της αλλοτριωμένης Ελλάδας που επίσης επισημαίνει συχνά την αμφιταλάντευση της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας μεταξύ διαφορετικών πρακτικών και επιρροών, στην κατηγορία αυτή η δισημία ή πολυσημία της ελληνικότητας δεν σηματοδοτεί μια αναγκαστικά αρνητική εξέλιξη. Σε ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα σημαίνεται ρητώς με θετικό τρόπο. Το πιο δημοφιλές τραγούδι από όλα τα 77, το *Αχ Ελλάδα* (1984) του Μανώλη Ρασούλη και Βάσως Αλαγιάννη, τραγουδισμένο από τον Νίκο Παπάζογλου, έρχεται να εκφράσει παραδειγματικά αυτή τη θεματική πλαισίωση της ελληνικής πατρίδας. Ενώ αποδίδονται στην Ελλάδα αντικρουόμενα συναισθήματα («πόνος και χαρά»), ενώ αυτή κατηγορείται ευθέως ακόμη και για εγκατάλειψη των παιδιών της («*με εκβιάζεις, μου κολλάς, σαν το νόθο με πετάς*») αναγκάζοντάς τα στη μετανάστευση, εν τέλει γίνεται αποδεκτή με χιουμοριστικό τόνο, ως ο τόπος μιας ιδιόμορφης κατανόησης της (υπερεθνικής) πραγματικότητας και προσαρμογής σε αυτήν (*Αχ Ελλάδα σ' αγαπώ/ και βαθιά σ' ευχαριστώ/ γιατί μ' έμαθες και ξέρω/ν' ανασαίνω όπου βρεθώ/ να*

πεθαίνω όπου πατώ/και να μη σε υποφέρω). Η πατρίδα, γεννά διφορούμενα συναισθήματα αλλά και μια αναπόδραστη, νοσταλγική σχεδόν, εκτίμηση. Από τους χρήστες του YouTube ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαφωνία για το κατά πόσο οι στίχοι πρέπει να κατανοηθούν κυριολεκτικά (κάτι που κάνουν οι εθνικιστικά προσκείμενοι) ή ειρωνικά (οι κριτικοί αντιεθνικιστές). Σε κάθε περίπτωση η ανάγνωση του τραγουδιού είναι διττή.

Σχόλιο 1 (εθνικιστικό): «*Το Έλληνας δεν το εξηγείς. Το νοιώθεις*»

Σχόδιο 2 (αντιεθνικιστικό): «*Μια απορία έχω μόνο και κάτι λίγα σχόλια: Τους στίχους τους ακούτε; Πάντως, αν βγάξετε συμπέρασμα από τον τίτλο, ξανασκεφτείτε το. Είναι άκρως ειρωνικός και αυτό επιβεβαιώνεται από το τραγούδι*»

Τα υπόλοιπα τραγούδια που ανήκουν σε αυτή τη θεματική κατηγορία δεν φτάνουν σε τόσο υψηλές θεάσεις/ακροάσεις στο YouTube (από την 9^η θέση και κάτω). Το ένα ανήκει στα Ημισκούμπρια τα οποία με τον γνωστό σατιρικό στίχο τους αποδομούν στο *Greek lover* (2004) τις πρακτικές του ελληνικού τουριστικού καμακιού και της ελληνικής ανδροπρέπειας («*Greek Lover με τρίχα για πουλόβερ*») χωρίς όμως να τα αποδοκιμάζουν και ευθαρσώς. Η τρίτη περίπτωση έχει να κάνει με τον Νίκο Πορτοκάλογλου και το τραγούδι *Χωρίς Αμορτισέρ* (1997) από την ταινία του Σωτήρη Γκορίτσα *Βαλκανιζατέρ*, όπου υμνείται τόσο η ελληνική φιλία και η αναζήτηση της περιπέτειας («*δεν είναι η δόξα δεν είναι τα λεφτά, είναι το δρόμος η χαρά*»), όσο και το ταξίδι σε μια μη καθορισμένη κατεύθυνση, με άλλα λόγια η ρευστότητά της σύγχρονης ατομικής και συλλογικής ταυτότητας ανάμεσα στην Ευρώπη, τα Βαλκάνια και την Ελλάδα (*Βαλκανιζατέρ με καμένο μοτέρ/ τι με νοιάζει μα τέτοια λιακάδα./ Βαλκανιζατέρ χωρίς αμορτισέρ/ Ευρώπη, Βαλκάνια, Ελλάδα*). Η δημοφιλία βέβαια του τραγουδιού σε μεγάλο βαθμό οφείλεται στη νεότερη εκτέλεσή του από τον Λεωνίδα Μπαλάφα (ο οποίος τόσο με το έργο του όσο και με τις δημόσιες παρεμβάσεις του διακρίνεται για τον συνωμοσιολογικό εθνολαϊκιστικό του ίστρο). Άλλωστε, το πιο χαρακτηριστικό τραγούδι του Πορτοκάλογλου *Η δικιά μου* είναι πολύ πιο κάτω στη λίστα δημοφιλίας, αλλά είναι και αυτό που επιβεβαιώνει ότι ο μουσικοσυνθέτης αυτός υμνεί τα διφορούμενα χαρακτηριστικά της ελληνικότητας και την αποφυγή των ακροτήτων και απόλυτων βεβαιοτήτων (*Το μέτρο και το πάθος/είναι η δικιά μου Ελλάδα/Ούτε σωστό ούτε λάθος/μια δροσερή λιακάδα/είναι η δικιά μου Ελλάδα*)

Στα λίγα σχετικά τραγούδια που μελοποιούν τη διφορούμενη ελληνικότητα το οργανικό-νατουραλιστικό πλαίσιο αναφοράς στην εθνική ταυτότητα δεν φαίνεται ιδιαίτερα ισχυρό, αντίθετα το βουλευσιαρχικό που δίνει βαρύτητα κυρίως στους κοινωνικούς δεσμούς και αποδέχεται τη ρευστότητα αυτών φαίνεται πιο έντονα. Από την αντιεθνικιστική σάτιρα των Ημισκούμπριων στη χιουμοριστική αντιμετώπιση μιας προβληματικής πατρίδας όπως στο τραγούδι του Ρασούλη μέχρι την περιπαιχτική προσέγγιση του περιπετειώδους και διεθνικού νεοέλληνα στο τραγούδι του Πορτοκάλογλου, τα εθνικά κουσούρια (ανδροπρέπειας, αστάθειας, επιχειρηματικής μικροαπάτης) δεν καταδικάζονται αλλά γίνονται αφορμή για αναστοχασμό και εν τέλει για διασκεδαστική αποδοχή.

Οργισμένη Ελλάδα

Υπάρχει ένα τραγούδι στα πρώτα 16 που δύσκολα μπορεί να καταταχτεί σε μια από τις τρεις βασικές θεματικές παρότι το εθνολαϊκιστικό του στοιχείο είναι προφανές και ίσως να μπορούσε να συμπεριληφθεί στην ομάδα των στίχων που κατηγορούν την «αλλοτριωμένη Ελλάδα». Μιλάμε για το τρίτο σε δημοφιλία τραγούδι με τον Γιώργο Τσαλίκη, το *Απαγορευμένο 3* που κυκλοφορεί το 2015, στο αποκορύφωμα της οικονομικής κρίσης, και γίνεται ηχείο του οργισμένου Έλληνα της εποχής. Η αθυροστομία από έναν τραγουδιστή της ελληνικής διασκέδασης της νυχτερινής πίστας των προηγούμενων χρόνων προφανώς και προκαλεί εντύπωση όπως και η ακραία ρητορική μίσους απέναντι στους Ευρωπαίους και ιδίως του Γερμανούς πολιτικούς (*Τον Σόιμπλε έχεις μπαμπά την Μέρκελ*

έχεις μάνα/ για αυτό μου φέρεσαι σκληρά μωρή παλιοπουτανα). Η εθνική ταυτότητα τώρα γίνεται ένας επιβήτορας-τιμωρός όσων την εποφθαλμιούν και την υποτιμούν (Στους Γερμανούς την σπάσαμε οι Φινλανδοί βογκάνε/ οι Κύπριοι και οι Έλληνες ΠΑΝΤΑ θα σας γαμάνε). Όσο και αν υπάρχει στο τραγούδι ένα στοιχείο χουλιγκανικής συνθηματολογίας, πλάκας και σάτιρας, δύσκολα μπορεί να αποφύγει κανείς να το συνδέσει με ρατσιστικές και άλλες μισαλλόδοξες εκτραχύνσεις που συνέβησαν την περίοδο της εθνικολαϊκιστικής αγανάκτησης των χρόνων εκείνων (Βαμβακάς 2014).

Συμπερασματικά

Έχει πολύ μεγάλο ενδιαφέρον το γεγονός ότι οι μουσικές αναζητήσεις της ελληνικής ταυτότητας στα χρόνια της μεταπολίτευσης μέχρι σήμερα, σπανιότατα επιλέγουν ένα σοβαροφανές ή επικό μοτίβο. Τουλάχιστον στα πιο δημοφιλή παραδείγματα και ανεξαρτήτως είδους υπάρχει μια διάθεση είτε ειρωνική (κυρίως στη θεματική περιοχή της αλλοτριωμένης Ελλάδας) είτε πιο απλά χιουμοριστική (κυρίως στις δύο άλλες θεματικές κατηγορίες, της «όμορφης» και «διφορούμενης» Ελλάδας). Το ηθικολογικό στοιχείο είναι ιδιαίτερα έντονο σε εκείνες τις περιπτώσεις που η εθνική αυθεντικότητα γίνεται αντικείμενο αναπόλησης και νοσταλγίας, ενώ πολύ συχνό είναι το στοιχείο της καταγγελίας της απουσίας της. Τα παραδείγματα εθνικολαϊκιστικής πλαισίωσης (Παναζόπουλος 2013) που αποτελούν και την πλειονότητα των δημοφιλών τραγουδιών γύρω από την Ελλάδα, ακολουθούν ακριβώς αυτό το μοτίβο άλλοτε επιρρίπτοντας την ευθύνη προς τα μέσα (συχνά στους πολιτικούς, άλλοτε στους ίδιους τους πολίτες), άλλοτε προς τα έξω (ξένες επιρροές και εξαρτήσεις). Σε χιπ-χοπ και ροκ δημιουργίες σχετικά με την Ελλάδα, με ένα ιδιόμορφο τρόπο η εθνικολαϊκιστική καταγγελία μετατρέπεται έμμεσα ή άμεσα σε ένα είδος αντιεθνικισμού, αποδοκιμασίας δηλαδή του υπαρκτού έθνους-κράτους-κοινωνίας.

Ο εθνορομαντισμός που συναντάται σε ορισμένα τραγούδια και αφορά την ελληνική φυσική ή κοινωνική ιδιαιτερότητα που καταφέρνει να διατηρηθεί στον χρόνο, δεν γίνεται ο κανόνας, όμως στις περιπτώσεις που επιλέγεται η δημοφιλία της στο YouTube είναι ιδιαίτερα σημαντική (Locomondo, Σαββόπουλος). Αν και το εθνολαϊκιστικό και εθνορομαντικό στοιχείο κυριαρχούν στα δημοφιλή τραγούδια περί Ελλάδας δεν έχουν το απόλυτο μονοπώλιο. Φαίνεται να υπάρχει μια μικρή ομάδα τραγουδιών που δεν «κλαίει» ή «καταγγέλλει» την αυθεντικότητα που χάθηκε, ούτε αναζητά τη μεταφυσική ή ιστορική συνέχεια του ελληνικού έθνους. Αντίθετα, εστιάζει στο να μελοποιήσει και να αποδεχτεί την αβεβαιότητα-ρευστότητα που αποκρύπτει η φαντασιακή αυτή κοινότητα στο σήμερα. Πιθανότατα σε αυτές τις περιπτώσεις να έχουμε να κάνουμε με μια μεταμοντέρνα εκδοχή εθνικισμού που συναρθρώνει και υπερβαίνει παλιότερες γνωστές εκδοχές του.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Βαμβακάς, Β. (2014), *Ο λόγος της κρίσης. Πόλωση, βία και αναστοχασμός στην πολιτική και δημοφιλή κουλτούρα*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο.
- Εμμανουήλ, Δ. (επιμ.) (2016), *Κοινωνικές τάξεις και κατανάλωση. Οικονομικές τάξεις, στρώματα status και πρότυπα πολιτιστικής και υλικής κατανάλωσης στην Αθήνα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Κατσάπης, Κ. (2007), *Ήχοι και απόηχοι. Κοινωνική ιστορία του ροκ εν ρολ φαινομένου στην Ελλάδα, 1956-1967*, Αθήνα, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς. Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας.
- Κολοβός, Ι. (2013), *Νεανικές υποκουλτούρες και συγκρότηση κοινωνικής ταυτότητας: Η περίπτωση των πανκ στην Αθήνα, 1979-2013*, διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Μποζίνης, Ν. (2007), *Ροκ παγκοσμιότητα και ελληνική τοπικότητα, Η κοινωνική ιστορία του ροκ στις χώρες της καταγωγής του και στην Ελλάδα*, Αθήνα, Νεφέλη.

- Παναγιωτόπουλος, Π. (2003), Τραγούδι και πολιτική. Στρατευμένη τέχνη και ανάδυση της ατομικότητας, στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.) *Η ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, σσ.265-276.
- Παναζόπουλος, Α. (2013), *Ο αριστερός εθνικολαϊκισμός 2008-2013*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο.
- Taguieff, A. (2013), *Ο νέος εθνικολαϊκισμός*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο.
- Τσάρμπας, Γ. (2003), Το ελληνικό τραγούδι, 1974-2000, στο Β.Παναγιωτόπουλος (επιμ.) *Η ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, σσ.259-264.
- Τσέτσος, Μ. (2011), *Εθνικισμός και λαϊκισμός στη νεοελληνική μουσική*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Vamvakas, V. (2022), Aspects of Ingenuity in Greek Popular Culture, στο Gounaris, V. & Stefanidis, I. (επιμ.), *Demon Entrepreneurs: Refashioning the 'Greek Genius' in Modern Times*, London, Routledge.

ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΗ ΒΟΗΘΕΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΕΚΤΟΠΙΣΜΕΝΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΚΑΙ ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ

Χριστίνα Βαρουξή^α

^α Ειδική Λειτουργική Επιστήμονας, Ινστιτούτο Πολιτικών Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Περίληψη

Η παρούσα εργασία επιχειρεί να συνοψίσει επιλεγμένα ευρήματα της ποιοτικής έρευνας του έργου «Social protection responses to forced displacement» αναφορικά με τα συστήματα ανθρωπιστικής βοήθειας και κοινωνικής προστασίας των εκτοπισμένων πληθυσμών στην Ελλάδα. Στόχος της έρευνας ήταν να διερευνηθεί υπό ποιες συνθήκες τα συστήματα ανθρωπιστικής βοήθειας και κοινωνικής προστασίας των εκτοπισμένων πληθυσμών μπορούν να συγκλίνουν ώστε να διαχειριστούν διαφορετικές καταστάσεις εκτοπισμού. Στο πλαίσιο της εργασίας παρουσιάζονται συνοπτικά οι μαρτυρίες εκτοπισμένων ανθρώπων στη χώρα – αιτούντων/αιτουσών άσυλο και αναγνωρισμένων προσφύγων - καθώς και αυτές προνομιακών πληροφορητών από οργανώσεις της ΚτΠ που κλήθηκαν να διαχειριστούν τον εκτοπισμό, όπως και μαρτυρίες ατόμων του πληθυσμού υποδοχής, οι οποίες συλλέχθηκαν και αναλύθηκαν στο πλαίσιο της ποιοτικής έρευνας. Βασικό ερώτημα αποτελεί το εάν και σε ποιο βαθμό μια πιθανή σύγκλιση των διαφορετικών συστημάτων κοινωνικής αρωγής των εκτοπισμένων πληθυσμών στη χώρα θα μπορούσε να αποτελέσει μια βιώσιμη λύση με μακροπρόθεσμη προοπτική τόσο για την Ελλάδα όσο και για τους ευάλωτους πληθυσμούς που διαβιούν στην επικράτειά της.

Λέξεις κλειδιά: εκτοπισμένοι πληθυσμοί, ανθρωπιστική βοήθεια, κοινωνική προστασία

HUMANITARIAN ASSISTANCE AND SOCIAL PROTECTION OF DISPLACED POPULATIONS IN GREECE: TESTIMONIES AND RESEARCH FINDINGS

Christina Varouxi^α

^α Researcher, Institute of Political Research, National Centre for Social Research

Abstract

The paper attempts to summarize selected findings of the qualitative research undertaken within the project «Social protection responses to forced displacement» with regard to the humanitar-

ian aid and social protection systems of displaced populations in Greece. The project aimed at exploring under which conditions humanitarian aid and social protection systems of displaced populations (e.g., refugees and asylum seekers) can align to be effective in different situations of forced displacement. In the context of the paper testimonies of displaced people in the country - asylum seekers and recognized refugees - as well as those of key informants from civil society organizations, called to manage the displacement, along with vulnerable people from local population, as well as selected research findings from the qualitative research, are briefly described and analyzed. The main research question is whether and to what extent a possible convergence of the different social assistance systems for the displaced populations in the country could be a longer-term and sustainable solution.

Keywords: displaced populations, humanitarian assistance, social protection

Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία επιχειρεί να συνοψίσει επιλεγμένα ευρήματα της ποιοτικής έρευνας του έργου «Social protection responses to forced displacement» αναφορικά με τα συστήματα ανθρωπιστικής βοήθειας και κοινωνικής προστασίας των εκτοπισμένων πληθυσμών στην Ελλάδα. Η έρευνα αποτελεί τμήμα της διεθνούς πρωτογενούς έρευνας που πραγματοποιήθηκε σε τρεις χώρες (Ελλάδα, Κολομβία, Καμερούν) με διαφορετικά επίπεδα οικονομικής ανάπτυξης, ωρίμανσης του κράτους πρόνοιας και συνδυασμό εκτοπισμένων πληθυσμών (πρόσφυγες, αιτούντες/αιτούσες άσυλο και εσωτερικά εκτοπισμένοι πληθυσμοί (IDPs)) την περίοδο 2020-2022 και χρηματοδοτήθηκε από την Παγκόσμια Τράπεζα προκειμένου να διερευνηθεί υπό ποιες συνθήκες τα συστήματα ανθρωπιστικής βοήθειας και κοινωνικής προστασίας μπορούν να συγκλίνουν ώστε να διαχειριστούν διαφορετικές καταστάσεις εκτοπισμού. Η έρευνα στην Ελλάδα εκπονήθηκε από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ) το πρώτο εξάμηνο του 2021.¹

Μία από τις παραδοχές της έρευνας είναι ότι ο αναγκαστικός εκτοπισμός αποτελεί πλέον παρατεταμένη συνθήκη διαβίωσης των προσφυγικών πληθυσμών στις χώρες υποδοχής (UNHCR 2022: 20). Ως αποτέλεσμα, η υποδοχή και ένταξη των εκτοπισμένων ατόμων στα συστήματα κοινωνικής φροντίδας των χωρών υποδοχής αποτελεί πρόκληση με πολλαπλές πιέσεις στην ικανότητά τους να παρέχουν υπηρεσίες, παροχές και αγαθά. Αποτελεί επίσης δεδομένο ότι στο πλαίσιο των εθνικών συστημάτων κοινωνικής πρόνοιας και αλληλεγγύης των χωρών υποδοχής σταδιακά αυξάνονται ο αριθμός και οι ανάγκες των γηγενών ευάλωτων ατόμων. Το βασικό ερώτημα λοιπόν είναι το εάν και σε ποιο βαθμό μια πιθανή διασύνδεση των συστημάτων ανθρωπιστικής βοήθειας και κοινωνικής προστασίας των ευάλωτων πληθυσμών που διαβιούν στη χώρα θα μπορούσε να αποτελέσει μια βιώσιμη λύση με μακροπρόθεσμη προοπτική (UNHCR 2021: 6, WB 2019: 4).

Στην Ελλάδα, λειτουργούν δύο παράλληλα, ανεξάρτητα συστήματα κοινωνικής φροντίδας προς τις ευάλωτες ομάδες: α) το σύστημα κοινωνικής προστασίας που απευθύνεται στον πληθυσμό υποδοχής και στους αναγνωρισμένους πρόσφυγες που διαβιούν στη χώρα και πληρούν συγκεκριμένα κριτήρια επιλεξιμότητας, και β) το σύστημα ανθρωπιστικής βοήθειας που απευθύνεται σ' ένα τμήμα του εκτοπισμένου πληθυσμού - αιτούντες/αιτούσες διεθνούς προστασίας - κατά τη διάρκεια της διαδικασίας αίτησης ασύλου. Η πρόσβαση στις παροχές και υπηρεσίες του συστήματος κοινωνικής προστασίας (π.χ. κοινωνική ασφάλιση και ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα, επίδομα ανεργίας, επίδομα αναπηρίας, οικογενειακό επίδομα, κ.ά.), δεν περιορίζεται από το νόμο στους Έλληνες πολίτες, αλλά απευθύνεται σε όλα τα ευάλωτα άτομα που διαμένουν εντός της ελληνικής επικράτειας και πληρούν συγκεκριμένα κριτήρια. Ωστόσο, λόγω των περιορισμένων οικονομικών πόρων του συστήματος κοινωνικής προστασίας

και του αυξανόμενου αριθμού ατόμων που χρίζουν της προστασίας αυτής, τα κριτήρια επιλεξιμότητας είναι μάλλον αυστηρά, δύσκολο πολλές φορές να ικανοποιηθούν από τους ευάλωτους πληθυσμούς, είτε πρόκειται για τον πληθυσμό υποδοχής, είτε για εκτοπισμένους.

Ειδικότερα ως προς τους τελευταίους, η ελληνική έννομη τάξη προβλέπει δύο διαφορετικά συστήματα κοινωνικής συνδρομής, ανάλογα με το νομικό καθεστώς των εκτοπισμένων πληθυσμών, εάν δηλαδή πρόκειται για αιτούντες/αιτούσες ή δικαιούχους διεθνούς προστασίας. Το σύστημα κοινωνικής προστασίας αφορά τους δικαιούχους διεθνούς προστασίας με έγκυρη άδεια παραμονής, οι οποίοι αποκτούν πρόσβαση στο εθνικό σύστημα με τους ίδιους όρους που ισχύουν για τους Έλληνες πολίτες,² καθώς και σε επιδότηση στέγασης μέσω του προγράμματος HELIOS, σε συνδυασμό με συμπληρωματικές υπηρεσίες εργασιακής υποστήριξης και μαθημάτων ένταξης. Αφορά τους δικαιούχους οι οποίοι έχουν αναγνωρισθεί από 1/1/2018 και οι οποίοι διέμεναν κατά την αναγνώρισή τους στα στεγαστικά σχήματα του συστήματος υποδοχής.³

Το σύστημα ανθρωπιστικής βοήθειας προβλέπεται στο πλαίσιο παροχής υλικών συνθηκών υποδοχής των αιτούντων/αιτουσών διεθνούς προστασίας και περιλαμβάνει «την παροχή στέγης, τροφής και ρουχισμού, σε είδος ή υπό μορφή οικονομικού βοηθήματος ή δελτίων ή συνδυασμό των τριών, καθώς και ένα βοήθημα για τα καθημερινά έξοδα» (άρθρο 1, εδ. η, ν.4939/2022). Όπως αναφέρεται στον ισχύοντα νόμο «Οι υλικές συνθήκες υποδοχής μπορεί να παρέχονται σε είδος ή υπό τη μορφή οικονομικού βοηθήματος και εξασφαλίζουν στους αιτούντες ένα επαρκές βιοτικό επίπεδο, το οποίο εγγυάται τη συντήρησή τους και προστατεύει τη σωματική και ψυχική τους υγεία, με γνώμονα τον σεβασμό στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια». Ο νόμος προβλέπει επίσης ότι «Η παροχή του συνόλου ή μέρους των υλικών συνθηκών υποδοχής τελεί υπό την προϋπόθεση ότι οι αιτούντες δεν εργάζονται ή ότι η εργασία τους δεν αποφέρει επαρκείς πόρους που να τους εξασφαλίζουν κατάλληλο βιοτικό επίπεδο, επαρκές για τη διαφύλαξη της υγείας τους και της συντήρησής τους, κατ' αναλογία με τα εισοδηματικά κριτήρια του άρθρου 235 του ν. 4389/2016 (Α' 94) για την παροχή του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος» (άρθρο 59, παρ.1 & 3, ν. 4939/2022). Επιπλέον, όσον αφορά τη στέγαση των αιτούντων/αιτουσών διεθνούς προστασίας προβλέπεται ότι «Εφόσον η στέγαση των αιτούντων παρέχεται σε είδος, λαμβάνει μία από τις κατωτέρω μορφές ή αποτελεί συνδυασμό τους: α) χώρος που χρησιμοποιείται προς τον σκοπό της στέγασης των αιτούντων κατά τη διάρκεια της εξέτασης αίτησης διεθνούς προστασίας που ασκείται στα σύνορα ή σε ζώνες διέλευσης, β) κέντρα φιλοξενίας, τα οποία μπορεί να λειτουργούν σε δημόσια ή ιδιωτικά κτίρια κατάλληλα διαμορφωμένα, υπό τη διαχείριση δημόσιων ή ιδιωτικών μη κερδοσκοπικών φορέων ή διεθνών οργανισμών και εξασφαλίζουν κατάλληλο βιοτικό επίπεδο, γ) ιδιωτικές κατοικίες, διαμερίσματα, ξενοδοχεία που μισθώνονται στο πλαίσιο στεγαστικών προγραμμάτων για αιτούντες και υλοποιούνται από δημόσιους ή ιδιωτικούς μη κερδοσκοπικούς φορείς ή διεθνείς οργανισμούς. Όλες οι παραπάνω μορφές στέγασης τελούν υπό την εποπτεία της αρμόδιας Αρχής Υποδοχής, σε συνεργασία με τους κατά περίπτωση συναρμόδιους κρατικούς φορείς» (άρθρο 60, παρ.1, ν. 4939/2022).

Στο πλαίσιο του συστήματος ανθρωπιστικής βοήθειας, συμπληρωματικά ως προς τη στέγαση, στο πλαίσιο του προγράμματος ESTIA,⁴ προβλέπεται η παροχή οικονομικού βοηθήματος σε ενήλικες αιτούντες διεθνούς προστασίας και στα μέλη της οικογένειάς τους (UNHCR 2018: 13). Το οικονομικό βοήθημα παρέχεται σε μορφή ενός σταθερού χρηματικού ποσού με σκοπό την αντιμετώπιση βασικών αναγκών διατροφής, ένδυσης, υπόδησης, προσωπικής υγιεινής, τηλεπικοινωνιών, μετακινήσεων εντός του τόπου διαμονής, καθώς και βασικές σχολικές και φαρμακευτικές δαπάνες. Καταβάλλεται σε μηνιαία βάση μέσω προπληρωμένων καρτών, ενώ το ύψος του κυμαίνεται από 75 έως 420 ευρώ, ανάλογα με τον αριθμό των μελών της οικογένειας των αιτούντων/αιτουσών διεθνούς προστασίας και από το αν στη θέση στέγασης όπου διαμένουν παρέχεται σίτιση.⁵ Προκειμένου να καταβληθεί, οι ωφελούμενοι πρέπει να στεγάζονται σε ανοικτές

δομές φιλοξενίας και κέντρα υποδοχής του ΥΜΑ, στο στεγαστικό πρόγραμμα ESTIA, σε ξενώνες και κέντρα φιλοξενίας που λειτουργούν διεθνείς οργανισμοί, ΟΤΑ, και φορείς εγγεγραμμένοι στο Μητρώο ελληνικών και ξένων ΜΚΟ του ΥΜΑ. Η παροχή ανθρωπιστικής βοήθειας τερματίζεται εντός τριάντα (30) ημερών από την επίδοση της απόφασης χορήγησης διεθνούς προστασίας ή της τελεσίδικης απορριπτικής απόφασης επί της αίτησης διεθνούς προστασίας.⁶

Μεθοδολογία και ερευνητικά ερωτήματα

Στο πλαίσιο της ποιοτικής έρευνας πραγματοποιήθηκαν 96 προσωπικές συνεντεύξεις με εκπροσώπους φορέων, προνομιακούς πληροφορητές, γηγενείς, δικαιούχους και αιτούντες διεθνούς προστασίας. Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν το διάστημα μεταξύ Ιανουαρίου και Ιουνίου 2021 στην Αθήνα και στα Ιωάννινα, είτε δια ζώσης είτε μέσω διαδικτύου. Η πλειονότητα των ερωτηθέντων προσφύγων και αιτούντων/αιτουσών άσυλο προέρχονταν από το Αφγανιστάν και τη Συρία και μια μικρή μερίδα από το Ιράκ.⁷

Μεταξύ των επιμέρους στόχων των συνεντεύξεων της ποιοτικής έρευνας ήταν:

- Η κατανόηση της ανταπόκρισης των δύο ανεξάρτητων συστημάτων κοινωνικής συνδρομής (ανθρωπιστική βοήθεια και κοινωνική προστασία) στον εκτοπισμό.
- Η κατανόηση των παραγόντων που διαμόρφωσαν την υφιστάμενη προσέγγιση για την κοινωνική προστασία και την ανθρωπιστική βοήθεια.
- Η κατανόηση της πρόσληψης των αποτελεσμάτων και της αποτελεσματικότητας της υφιστάμενης προσέγγισης των δύο ανεξάρτητων συστημάτων κοινωνικής συνδρομής που δεν τέμνονται.
- Η κατανόηση της δυνητικής αποδοχής μελλοντικών προσεγγίσεων στην κατεύθυνση της σύγκλισης των συστημάτων κοινωνικής προστασίας και ανθρωπιστικής βοήθειας.

Οι βασικές υποθέσεις εργασίας προς διερεύνηση ήταν εάν:

α) η στενότερη ένταξη των εκτοπισμένων ατόμων στα εθνικά συστήματα κοινωνικής προστασίας βελτιώνει την ικανότητά τους να καλύπτουν τις άμεσες ανάγκες τους, χωρίς να καταφεύγουν σε μηχανισμούς κινδύνου και αρνητικής αντιμετώπισης. Αυτό θα μπορούσε να σημαίνει ότι λαμβάνουν καλύτερη βοήθεια, δηλαδή πιο προσιτή και εύκολα προσβάσιμη, πιο αξιόπιστη, πιο προβλέψιμη, περισσότερο επαρκή και καλύτερα στοχευμένη, χωρίς σφάλματα συμπερίληψης ή αποκλεισμού, λιγότερο κοστοβόρα για τους φορείς παροχής, με καλύτερη σχέση ποιότητας και κόστους και μακροπρόθεσμα βιώσιμη.

β) η στενότερη ένταξη των εκτοπισμένων ατόμων στα εθνικά συστήματα κοινωνικής προστασίας συνεισφέρει στη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής και των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων μεταξύ γηγενών και εκτοπισμένων ατόμων, ενισχύοντας το συναίσθημα του «ανήκειν» και τις αντιλήψεις ευημερίας και ευκαιριών στην κοινότητα καθώς και το συναίσθημα της προσωπικής ασφάλειας των πληθυσμών.

γ) η στενότερη ένταξη των εκτοπισμένων ατόμων στα εθνικά συστήματα κοινωνικής προστασίας διευκολύνει την οικονομική τους αυτάρκεια και αυτονομία και την πρόσβασή τους σε οικονομικές υπηρεσίες και δραστηριότητες, ενισχύοντας έτσι την αίσθηση οικονομικής ασφάλειας των ατόμων.

Έχοντας υπόψη τα παραπάνω ερωτήματα, στις επόμενες γραμμές θα επιχειρήσουμε να παρουσιάσουμε συνοπτικά επιλεγμένα πορίσματα της ποιοτικής έρευνας του έρ-

γου «Social protection responses to forced displacement» σχετικά με τη λειτουργία και πιθανή σύγκλιση των συστημάτων ανθρωπιστικής βοήθειας και κοινωνικής προστασίας των εκτοπισμένων πληθυσμών στην Ελλάδα. Το έργο υλοποιήθηκε στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ).

Ερευνητικά πορίσματα

Πρόσβαση στην κοινωνική προστασία

Οι συνομιλητές μας επισημαίνουν ότι τα επιδόματα κοινωνικής προστασίας είναι πολύ σημαντικά για την κάλυψη των βασικών αναγκών διαβίωσης των ευάλωτων πληθυσμών, μια «ανακούφιση» ή «η μόνη τακτική και σταθερή πηγή εισοδήματος» για την οικονομική επιβίωσή τους. *«Τα επιδόματα μπορούν να αυξήσουν κατά πολύ το εισόδημα μιας οικογένειας και γι' αυτό όλοι προσπαθούν να το αποκτήσουν. Δεν λαμβάνουν όλοι το ίδιο αλλά μαζεύουν αρκετά»*. Επιπλέον, όπως υποστηρίζεται, οι παροχές κοινωνικής προστασίας ενισχύουν την αίσθηση του ανήκειν στην κοινότητα. *«Τα επιδόματα που λαμβάνουμε μας βοηθούν να μην νιώθουμε ότι το βιοτικό μας επίπεδο διαφέρει από καμία άλλη οικογένεια Ελλήνων, αφού έχουμε δουλειά, σπίτι, τα παιδιά πηγαίνουν σχολείο, παρακολουθούν φροντιστήρια κ.λπ.»*.

Ωστόσο, η πρόσβαση σε υπηρεσίες και παροχές κοινωνικής προστασίας απαιτεί αυστηρά κριτήρια επιλεξιμότητας και διοικητικές προϋποθέσεις που είναι δύσκολο να ικανοποιηθούν από τους δικαιούχους διεθνούς προστασίας. Όπως αναφέρουν οι συνομιλητές μας, δεδομένου ότι συχνά οι πρόσφυγες είναι υποχρεωμένοι να απασχολούνται στην άτυπη αγορά εργασίας δεν μπορούν να αποκτήσουν αριθμό φορολογικού μητρώου (ΑΦΜ), ή αριθμό μητρώου κοινωνικής ασφάλισης (ΑΜΚΑ), ή μόνιμη διεύθυνση κατοικίας ή τραπεζικό λογαριασμό. Διαπιστώνονται επίσης, σημαντικές καθυστερήσεις στην απόκτηση των διοικητικών εγγράφων που είναι απαραίτητα για την πρόσβαση στην κοινωνική προστασία, ενώ οι συνεχείς αλλαγές στο νομικό και θεσμικό πλαίσιο δυσχεραίνουν περαιτέρω την πρόσβαση. *«Η διοικητική παρακολούθηση της διαδικασίας είναι δύσκολη καθώς απαιτούνται πολλά έγγραφα, ειδικά για υπηκόους τρίτων χωρών. Επιπλέον, κάτι αλλάζει συνεχώς στους νόμους, στα έγγραφα της άδειας διαμονής, στα σχολικά έγγραφα, στα επιδόματα, δημιουργώντας έτσι περισσότερες δυσκολίες αλλά και αίσθημα δυσπιστίας προς την κυβέρνηση»*. Όπως ωστόσο τονίζεται, το μεγαλύτερο εμπόδιο στην πρόσβαση των δικαιούχων διεθνούς προστασίας στην κοινωνική προστασία, αφορά το κενό ενημέρωσης των δυνητικών δικαιούχων ως προς τις διαδικασίες, τους μηχανισμούς, τις παροχές, τις υπηρεσίες και τους αρμόδιους φορείς που μπορούν να τους συνδράμουν.

Η μη καλή γνώση της ελληνικής γλώσσας αποτελεί επιπλέον εμπόδιο. Το αποτέλεσμα είναι συχνά ο *de facto* αποκλεισμός ενός σημαντικού τμήματος του εκτοπισμένου πληθυσμού από τα προνοιακά επιδόματα. Επιπλέον, σε ό,τι αφορά τη βραχυπρόθεσμη στεγαστική συνδρομή προς τους πρόσφυγες μέσω του προγράμματος HELIOS, εκτιμάται ότι καλύπτει μόνο ένα μικρό ποσοστό των δικαιούχων, δεδομένων των διαδικαστικών εγγυήσεων που απαιτεί καθώς και του μεγάλου αριθμού των ευάλωτων προσφύγων που την αιτούνται.

Πρόσβαση στην ανθρωπιστική βοήθεια: οικονομικό βοήθημα και στέγαση

Το οικονομικό βοήθημα και η στεγαστική κάλυψη προβλέπονται στο πλαίσιο παροχής υλικών συνθηκών υποδοχής των αιτούντων/αιτουσών διεθνή προστασία για την αντιμετώπιση βασικών αναγκών διαβίωσής τους κατά τη διάρκεια της διαδικασίας αίτησης ασύλου. Ως αποτέλεσμα, κατά την εκτίμηση των περισσότερων συνομιλητών μας, η ανθρωπιστική βοήθεια είναι βραχυχρόνια και περιορισμένη, αφού στοχεύει στην αντιμετώ-

πιστη μιας ανθρωπιστικής κρίσης «*εδώ και τώρα*» και στην κάλυψη βασικών αναγκών διαβίωσης κατά την υποδοχή. «*Το βοήθημα είναι αρκετό μόνο για να μην πεθάνεις, είναι φτώχεια*». Επίσης, όπως τονίζεται, η βοήθεια αυτή δεν είναι σταθερή, αφού εξαρτάται από τους χρηματοδοτικούς πόρους ανάλογα με την ένταση του εκτοπισμού σε συγκεκριμένη χρονική στιγμή και τις αποφάσεις πολιτικής.

Σύμφωνα με τις μαρτυρίες των περισσότερων εκ των συνομιλητών μας, δεδομένου ότι η διαδικασία αίτησης ασύλου στην Ελλάδα είναι χρονοβόρα, στη διάρκεια της οποίας οι αιτούντες/αιτούσες προστασία έχουν περιορισμένη πρόσβαση σε αμειβόμενη απασχόληση προκειμένου να αυξήσουν την οικονομική τους αυτονομία, η ανθρωπιστική βοήθεια που τους παρέχεται δεν επιτρέπει την αξιοπρεπή διαβίωσή τους. Όπως επισημαίνεται, λαμβάνοντας υπόψη ότι οι αιτούντες/αιτούσες διεθνούς προστασίας και ειδικά οι οικογένειες με παιδιά, ακόμη και αν παρέχεται διαμονή, σίτιση καθώς και το χρηματικό βοήθημα, πρέπει να πληρώνουν για φάρμακα, είδη ένδυσης ή άλλα είδη διαβίωσης, αναγκάζονται συχνά να βρίσκουν άτυπους/εναλλακτικούς τρόπους συμπλήρωσης του εισοδήματός τους, γεγονός που ενέχει κινδύνους παρανομίας και εγκληματικότητας. Σύμφωνα με τη γνώμη τους, το χρηματικό βοήθημα που προβλέπεται πρέπει να αυξηθεί και να προσαρμοστεί στο κόστος διαβίωσης στην Ελλάδα.

Κατά την εκτίμηση ορισμένων εκ των συνομιλητών μας, το πρόγραμμα ανθρωπιστικής βοήθειας δεν εξυπηρετεί τον σκοπό του, αλλά χρησιμεύει ως μια νομιμοποιητική διαδικασία για την εκπλήρωση των διεθνών υποχρεώσεων της χώρας και ως μια πράξη ad hoc ανθρωπισμού που αφορά την «φιланθρωπία» ή την «προσωρινή φιλοξενία» των εκτοπισμένων. Όπως υποστηρίζεται, το ελληνικό κράτος επιλέγει αυτήν την προσέγγιση όχι εξαιτίας της έλλειψης χρηματοδοτικών πόρων, αλλά εξαιτίας της έλλειψης πολιτικής βούλησης για την μακροπρόθεσμη παραμονή και ένταξη των πληθυσμών αυτών. «*[...] θα υπάρχει πάντα μια βολική ταμπέλα γι' αυτούς, ότι είναι παράνομοι μετανάστες*».

Από την άλλη μεριά, μια μερίδα των συνομιλητών μας που έχουν εμπλακεί στην υλοποίηση του προγράμματος ανθρωπιστικής βοήθειας εκτιμά ότι το πρόγραμμα μπορεί να θεωρηθεί μάλλον επιτυχημένο, καθώς απευθύνεται στο σύνολο των εγγεγραμμένων αιτούντων ασύλου, ανεξάρτητα από την εθνικότητα ή τη διάρκεια παραμονής τους στη χώρα. Κατά τη γνώμη τους, «*τα κριτήρια επιλεξιμότητας είναι αρκετά διευρυμένα και δεν υπάρχουν ευάλωτες ομάδες που να μένουν εκτός της ανθρωπιστικής βοήθειας για λόγους άλλους εκτός όσων σχετίζονται με τη μη κατοχή νομιμοποιητικών εγγράφων*». Ως εκ τούτου, εκτιμούν ότι η ανθρωπιστική βοήθεια καλύπτει ένα μεγάλο μέρος του εκτοπισμένου πληθυσμού και ένα σημαντικό τμήμα των βασικών αναγκών του. Κατά την άποψή τους, τα ποσά που προβλέπονται, δεδομένου ότι υπολογίζονται με βάση το ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα που λαμβάνουν οι Έλληνες πολίτες και ότι παρέχεται στέγαση, και σε ορισμένες περιπτώσεις σίτιση, μπορούν να θεωρηθούν ικανοποιητικά, αν και χαμηλά. Συμπληρώνουν επίσης ότι για την αξιολόγηση της ανθρωπιστικής βοήθειας, πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ο μεγάλος αριθμός των εκτοπισμένων ατόμων σε συγκεκριμένες χρονικές περιόδους που συνεπάγεται μεγάλο διοικητικό φόρτο, καθώς και αυξημένες ανάγκες σε οικονομικούς πόρους και υλικοτεχνικές υποδομές.

Δυσχέρειες και εμπόδια στην ανθρωπιστική βοήθεια

Σε σχέση με την πρόσβαση των εκτοπισμένων πληθυσμών στην ανθρωπιστική βοήθεια, οι συνομιλητές μας επισημαίνουν ως σημαντικά εμπόδια την έλλειψη ενημέρωσης για τη λειτουργία, τις παροχές, τους αρμόδιους φορείς υλοποίησης ή τις σχετικές διαδικασίες και τους μηχανισμούς προώθησης των αιτημάτων, την υπερσυγκέντρωση των αρμόδιων αρχών στα μεγάλα αστικά κέντρα, τις καθυστερήσεις στην εγγραφή των δικαιούχων και την ελλιπή υποστήριξή τους κατά τη διάρκεια λειτουργίας του προγράμματος, την πολυπλοκότητα της διαδικασίας και την πολλαπλότητα των εγγράφων που απαιτούνται,

τις καθυστερήσεις στην έκδοση και έγκαιρη διεκπεραίωσή τους, τις καθυστερήσεις στην καταβολή του οικονομικού βοηθήματος, το περιορισμένο ύψος του, τις συνεχείς αλλαγές της νομοθεσίας σχετικά με τα ποσά και τον αριθμό των δικαιούχων και των μελών της οικογένειάς τους καθώς και την εξάρτηση της βοήθειας από οικονομικούς, γεωγραφικούς και στεγαστικούς περιορισμούς. Κατά την άποψη ορισμένων από τους συνομιλητές μας, το σύστημα ανθρωπιστικής βοήθειας ενθαρρύνει την ιδρυματοποίηση των εκτοπισμένων και οδηγεί σε αδιαφορία και απροθυμία ένταξής τους στην κοινωνία υποδοχής. *«Οι άνθρωποι βρίσκονται για μεγάλο χρονικό διάστημα στο κενό. Αυτή η κατάσταση δεν ωφελεί ούτε τον εκτοπισμένο πληθυσμό ούτε την ελληνική κοινωνία που δέχεται πολλές πιέσεις φιλοξενώντας μεγάλο αριθμό εκτοπισμένων. Τέτοιες συνθήκες τρέφουν ένα κλίμα ανασφάλειας και μπορεί να οδηγήσουν τους ανθρώπους στην αδράνεια και την έλλειψη διάθεσης να ενταχθούν στην ελληνική κοινωνία. [...] η οπτική τους θα αλλάξει εάν έχουν την ελευθερία να αποφασίσουν τι θα κάνουν από την αρχή, σε πολύ πρώιμο στάδιο της διαμονής τους, όταν θα ενδυναμωθούν, θα αναπτύξουν τις δεξιότητές τους και θα ασχοληθούν πιο ενεργά με την αυτεπάρκειά τους».*

Ως σημαντική πρόκληση αναγνωρίζεται επίσης η απότομη διακοπή παροχής του οικονομικού βοηθήματος και της στεγαστικής κάλυψης μόλις ένα μήνα μετά την απόφαση χορήγησης διεθνούς προστασίας ή την τελεσίδικη απορριπτική απόφαση. Το διάστημα αυτό θεωρείται πολύ μικρό, χωρίς να προβλέπεται κάποια *«γέφυρα ένταξης»* στις υπηρεσίες και παροχές της κοινωνικής προστασίας. Όπως επισημαίνουν οι συνομιλητές μας, προκειμένου να διευκολυνθεί η ομαλή ένταξη των εκτοπισμένων ατόμων στην ελληνική κοινωνία, απαιτείται μια μεταβατική περίοδος παράτασης της ανθρωπιστικής βοήθειας, ώστε να προσαρμοστούν, να βρουν δουλειά, σπίτι και μέσα για να συντηρήσουν τις οικογένειές τους. Επίσης, θα πρέπει να προβλέπονται μεταβατικοί μηχανισμοί που προετοιμάζουν τους/τις αιτούντες/αιτούσες διεθνούς προστασίας για την αυτεπάρκειά τους. Προτείνεται ο υπάρχων μηχανισμός που λειτουργεί στο πλαίσιο της ανθρωπιστικής βοήθειας, να αξιοποιηθεί για την παροχή υπηρεσιών στους αναγνωρισμένους πρόσφυγες, ειδικά όσον αφορά την πρόσβασή τους σε υπηρεσίες ένταξης. *«Αυτό δεν είναι δύσκολο αφού ο μηχανισμός ήδη λειτουργεί. Είναι θέμα στρατηγικής και αποφασιστικότητας».*

Κοινωνική αλληλεπίδραση και συνοχή

Σε ό,τι αφορά τη σημασία της ανθρωπιστικής βοήθειας για την αλληλεπίδραση των πληθυσμών, η δαπάνη του οικονομικού βοηθήματος στην τοπική οικονομία μέσω της αγοράς προϊόντων και υπηρεσιών συμβάλλει, σε κάποιο βαθμό, στην επικοινωνία τους, ενισχύοντας την αγοραστική δύναμη και ορατότητα των εκτοπισμένων. Το ίδιο ισχύει και για τη στεγαστική αγορά, καθώς πολλά από τα διαμερίσματα που διαμένουν θα παρέμεναν κενά εάν δεν τα ενοικίαζαν. Σε σχέση ωστόσο με μια ευρύτερη κοινωνική συναναστροφή και την ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής, οι συνομιλητές μας εκτιμούν ότι η ανθρωπιστική βοήθεια δεν λειτουργεί ως μονόδρομος. Μια μερίδα του πληθυσμού κατανοεί τις ιδιαίτερες ανάγκες των εκτοπισμένων και την παροχή βοήθειας αλλά υπάρχει και μια μερίδα του πληθυσμού που αναπτύσσει αρνητικές στάσεις, χρησιμοποιώντας την οικονομική και στεγαστική βοήθεια ως πρόσχημα. *«Δεν πρέπει να λαμβάνουν τα ίδια επιδόματα με τους ντόπιους ή ακόμη και άλλους μετανάστες γιατί δεν χρειάζονται επιπλέον βοήθεια όταν έχουν σπίτι και φαγητό. Ας βρουν δουλειά, το ίδιο κάνουμε κι εμείς, ούτως ή άλλως είναι για λίγο εδώ στη χώρα, γι' αυτήν την περίοδο το κράτος τους βοηθάει. [...] Δεν μπορούμε να έχουμε αυτόματα ίσα δικαιώματα με τους πρόσφυγες. Πρέπει να πληρούν κάποια κριτήρια για να λάβουν τα επιδόματα».*

Η παραμονή στη χώρα

Σε σχέση με τον βαθμό που η ανθρωπιστική βοήθεια επηρεάζει την απόφαση των εκτοπισμένων πληθυσμών να παραμείνουν στη χώρα, κατά την εκτίμηση των συνομιλητών μας, ανεξάρτητα από το είδος και το ύψος της, δεν αρκεί από μόνη της για να καθορίσει την απόφασή τους. Αποτελεί μόνο την αφετηρία μιας διαδικασίας που συμπληρώνεται από πρωτοβουλίες ένταξης των εκτοπισμένων πληθυσμών. Η δυνατότητα πρόσβασης σε εργασία σε ένα πρώιμο στάδιο της παραμονής των πληθυσμών θεωρείται ιδιαίτερα σημαντική. *«Το να έχεις δουλειά είναι προϋπόθεση για να καλύψεις οποιαδήποτε άλλη ανάγκη. Εάν το κράτος βελτίωνε τις συνθήκες διαβίωσης και εργασίας για τους πρόσφυγες δεδομένου ότι είναι «φθινό εργατικό δυναμικό», αυτό θα μπορούσε να ωφελήσει την τοπική οικονομία. Ωστόσο, η Πολιτεία δεν μπορεί ή δεν θέλει να το κάνει και ως εκ τούτου ο κόσμος φεύγει. Το ίδιο ισχύει και για τους Έλληνες. Πολλοί από αυτούς εγκατέλειψαν τη χώρα για να εργαστούν στο εξωτερικό. Το έκαναν αυτό, όχι επειδή δεν είχαν σπίτι, ασφάλεια ή ασφαλή χώρα, αλλά επειδή δεν είχαν δουλειά. Οι πρόσφυγες για να μείνουν στη χώρα θα ήθελαν τρία πράγματα: ενημέρωση, εκπαίδευση και εργασία. Προτιμάμε δουλειά παρά βοήθεια».*

Όπως αναδεικνύεται, η βασική προϋπόθεση για την παραμονή και ένταξη των εκτοπισμένων πληθυσμών στη χώρα είναι η απόκτηση μιας σταθερής εργασίας και ατομικού εισοδήματος για την κάλυψη των αναγκών τους. Διαφορετικά, καμία πολιτική επιδομάτων, είτε μέσω κοινωνικής προστασίας είτε μέσω ανθρωπιστικής βοήθειας, δεν μπορεί να παράσχει τους απαραίτητους πόρους για να συντηρηθούν και να ενταχθούν. Τα επιδόματα είναι μόνο μια μικρή συμπληρωματική οικονομική βοήθεια στο εισόδημα που αποκτάται από την εργασία. *«Αυτό που χρειαζόμαστε είναι κυρίως ένα σχέδιο ένταξης και όχι απλώς μια πολιτική επιδομάτων. Όχι μόνο επιδόματα ή προσωρινή βοήθεια, αλλά μια ευκαιρία να έχουμε δουλειά, να είμαστε ανεξάρτητοι και να συντηρούμε τον εαυτό και τις οικογένειές μας».*

Η σύγκλιση των συστημάτων

Κατά την εκτίμηση των περισσότερων εκ των συνομιλητών μας, η ενοποίηση των συστημάτων ανθρωπιστικής βοήθειας και κοινωνικής προστασίας θα συνέβαλε στην εξοικονόμηση πόρων και καλύτερη διοικητική διαχείρισή τους, δεδομένου ότι οι μηχανισμοί, οι δομές, οι οικονομικοί πόροι και το ανθρώπινο δυναμικό θα επικεντρώνονταν στην επίτευξη του κοινού στόχου της στήριξης των ευάλωτων πληθυσμών που διαβιούν στη χώρα. *«Το κράτος θα πρέπει να επενδύσει σε μια τέτοια ενοποίηση των συστημάτων, ώστε όλες οι ευάλωτες ομάδες να εξυπηρετούνται χωρίς διακρίσεις, παρά τα διαφορετικά χαρακτηριστικά ή ανάγκες που προκύπτουν από το νομικό καθεστώς κάθε ομάδας. [...] Το κράτος και η δημόσια διοίκηση θα αναγκαστούν να επενδύσουν και να αντιμετωπίσουν πιο αποτελεσματικά τα κοινωνικά προβλήματα που σχετίζονται με ευρύτερες ευάλωτες ομάδες, που δεν αφορούν μόνο τους εκτοπισμένους αλλά και τον πληθυσμό υποδοχής. Μέχρι τώρα υπάρχει διαχωρισμός των συστημάτων και των πόρων ανάλογα με τη διαφορετική προέλευση των σχετικών πληθυσμών. Το πρόβλημα όμως είναι κοινό, αυτό του να μην έχεις σπίτι, δουλειά, υγειονομική περίθαλψη, κοινωνική προστασία. Είναι θέμα προτεραιοτήτων και πολιτικής βούλησης να τεθεί ένα τέτοιο λειτουργικό πλαίσιο».*

Στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης εγείρονται ωστόσο σοβαρές επιφυλάξεις ως προς την ικανότητα ενός ενοποιημένου συστήματος να ανταπεξέλθει σε διαφοροποιημένες χρηματοδοτικές ανάγκες και προτεραιότητες. *«Το κύριο πρόβλημα της ενοποίησης των δύο συστημάτων είναι αυτό της οικονομικής του ικανότητας όσον αφορά τους διαθέσιμους πόρους και τους ανταγωνιστικούς πληθυσμούς. Έχοντας υπόψη ότι στην Ελλάδα, το κοινωνικό κράτος έχει σίγουρα επιδεινωθεί την τελευταία δεκαετία, μια πιθανή*

ενοποίηση των δύο συστημάτων θα είχε ως αποτέλεσμα επιπλέον χρηματοδοτικές ανάγκες και άρα περισσότερα ανταγωνιστικά συμφέροντα χρηματοδότησης μεταξύ των δύο πληθυσμών».

Επιπλέον, ορισμένοι από τους συνομιλητές μας, επισημαίνουν τους διαχειριστικούς και γραφειοκρατικούς κινδύνους της εμπλοκής της δημόσιας διοίκησης στο πλαίσιο ενοποίησης των δύο συστημάτων. *«Η ενσωμάτωση και των δύο συστημάτων θα μπορούσε να αποτελέσει πλεονέκτημα για τη διοικητική διαχείριση και λειτουργία τους, διευκολύνοντας την αποτελεσματικότητά τους, εφόσον υπάρχουν εγγυήσεις από το ελληνικό κράτος ότι οι αιτούντες/αιτούσες άσυλο θα έχουν την ανθρωπιστική βοήθεια γρήγορα και για όσο διάστημα τη χρειάζονται, σύμφωνα με τις υποχρεώσεις της Ελλάδας για διεθνή προστασία. Δεν υπάρχει επιλογή για καθυστερήσεις ή περικοπές ή άλλα διοικητικά εμπόδια στην παροχή της χρηματικής βοήθειας, διότι η επιβίωσή τους εξαρτάται από αυτήν. Κάποιοι πρέπει να αναλογιστεί τη γραφειοκρατία που επικρατεί στο ελληνικό δημόσιο σύστημα, έχοντας κατά νου ότι οι αιτούντες άσυλο είναι συχνά διασκορπισμένοι σε πολλές διαφορετικές απομονωμένες τοποθεσίες σε όλη την Ελλάδα, μερικές φορές στη «μέση του πουθενά» (no-land place) και μπορεί να μην έχουν εύκολη πρόσβαση στις δημόσιες υπηρεσίες. Πρέπει να υπάρχουν εγγυήσεις ότι μπορούν να έχουν πρόσβαση σε τράπεζες, στην εργασία και την κοινωνική ασφάλιση καθώς και σε ιατρικές υπηρεσίες».*

Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Σύμφωνα με όσα συνοπτικά προαναφέρθηκαν, τόσο το σύστημα ανθρωπιστικής βοήθειας όσο και το σύστημα κοινωνικής προστασίας αποδεικνύονται ανεπαρκή στην κάλυψη των αναγκών των εκτοπισμένων πληθυσμών στην Ελλάδα. Το σύστημα κοινωνικής προστασίας των δικαιούχων διεθνούς προστασίας που διαμένουν στη χώρα προβλέπει αυστηρά κριτήρια επιλεξιμότητας και διοικητικές προϋποθέσεις που συχνά είναι δύσκολο να ικανοποιηθούν από ένα σημαντικό τμήμα των προσφύγων, ενώ η ανθρωπιστική βοήθεια προς τους αιτούντες διεθνούς προστασίας εκτιμάται ως βραχυπρόθεσμη και περιορισμένη.

Η σύγκλιση των συστημάτων θα συνέβαλε στην καλύτερη διαχείριση και συντονισμό τους και θα ήταν επιθυμητή στο πλαίσιο υιοθέτησης μιας πραγματιστικής και ολιστικής προσέγγισης του εκτοπισμού στην Ελλάδα, με στόχο την προστασία των πληθυσμών που έχουν ανάγκη. Σημαντική πρόκληση ωστόσο, αποτελεί η ανθεκτικότητα ενός ενιαίου συστήματος να ανταπεξέλθει σε περιορισμένους πόρους, πρόσθετες χρηματοδοτικές ανάγκες και ανταγωνιστικά συμφέροντα μεταξύ των διαφορετικών ομάδων του πληθυσμού. Σε κάθε περίπτωση, μια τέτοια πρωτοβουλία είναι πρωτίστως ζήτημα πολιτικής και απαιτεί τη συναίνεση της κοινωνίας υποδοχής, η οποία προκειμένου να συγκατατεθεί, πρέπει να ενημερωθεί, να εκπαιδευτεί και να πεισθεί για τα σχετικά οφέλη. Ας μην ξεχνάμε άλλωστε ότι, πέρα από «δικαιούχοι», «ωφελοούμενοι», «χρήστες υπηρεσιών» ή «εκτοπισμένοι» - οι αιτούντες/αιτούσες άσυλο και οι πρόσφυγες είναι φορείς δικαιωμάτων - πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τον εκτοπισμό τους - τα οποία ισχύουν ανεξάρτητα από το νομικό τους καθεστώς ή τον τόπο διαμονής τους. Μεταξύ αυτών το δικαίωμα κάθε ανθρώπου «σε ένα βιοτικό επίπεδο ικανό να εξασφαλίσει στον ίδιο και στην οικογένειά του υγεία και ευημερία, και ειδικότερα τροφή, ρουχισμό, κατοικία, ιατρική περίθαλψη και τις απαραίτητες κοινωνικές υπηρεσίες» (άρθρο 25 ΟΔΔΑ).

Σημειώσεις

Αναλυτικές πληροφορίες για την έρευνα στην Ελλάδα παρέχονται στην ελληνική έκθεση: Humanitarian assistance and social protection responses to the forcibly displaced in Greece | ODI: Think change, ενώ οι ερευνητικές εκθέσεις για τις υπόλοιπες χώρες είναι διαθέσιμες στην

ιστοσελίδα του προγράμματος: Social protection responses to forced displacement | ODI: Think change.

2 Για τις προϋποθέσεις πρόσβασης στο σύστημα κοινωνικής προστασίας βλ. σχετικά Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων, Οργανισμός Προνοιακών Επιδομάτων και Κοινωνικής Αλληλεγγύης ΟΠΕΚΑ - Οργανισμός Προνοιακών Επιδομάτων και Κοινωνικής Αλληλεγγύης (opeka.gr)

3 Για το πρόγραμμα κοινωνικής ένταξης HELIOS βλ. σχετικά Ενημερωτικά Σημειώματα Πρόγραμμα HELIOS | Υπουργείο Μετανάστευσης και Ασύλου (migration.gov.gr). Επιπλέον υπηρεσίες κοινωνικής ένταξης προς τους δικαιούχους διεθνούς προστασίας και αιτούντες άσυλο παρέχουν και τα Κέντρα Ένταξης Μεταναστών, τα οποία αποτελούν παραρτήματα των Κέντρων Κοινότητας των Δήμων. Βλ. σχετικά Κέντρα Ένταξης Μεταναστών | Υπουργείο Μετανάστευσης και Ασύλου (migration.gov.gr).

4 Το πρόγραμμα στέγασης αιτούντων άσυλο σε αστικά διαμερίσματα στο πλαίσιο του προγράμματος ΕΣΤΙΑ ολοκληρώθηκε στις 31.12.2022 και οι διαμένοντες σε αυτά μετακινήθηκαν στις δομές φιλοξενίας του Υπουργείου Μετανάστευσης και Ασύλου. Βλ. σχετικά Δελτίο Τύπου και Δήλωση του Υπουργού Μετανάστευσης και Ασύλου: Ολοκληρώθηκε το πρόγραμμα φιλοξενίας αιτούντων άσυλο σε αστικά διαμερίσματα «ΕΣΤΙΑ» | Υπουργείο Μετανάστευσης και Ασύλου (migration.gov.gr).

5 Βλ. σχετικά ΚΥΑ 2857, ΦΕΚ Β' 4496, 29.9.2021. Να σημειώσουμε ότι κατά το προηγούμενο της απόφασης διάστημα, υπήρχε πρόβλεψη και για οικογένειες έξι ή περισσότερων μελών με τα αντίστοιχα ποσά του πλήρους και του μερικού οικονομικού βοηθήματος να ανέρχονται σε 490 και 245 ευρώ.

6 Για τις προϋποθέσεις καταβολής του οικονομικού βοηθήματος στους/στις αιτούντες/αιτούσες διεθνούς προστασίας και στα μέλη της οικογένειάς τους, βλ. σχετικά Επιδόματα – Οικονομικά Βοηθήματα | Υπουργείο Μετανάστευσης και Ασύλου (migration.gov.gr).

7 Το έργο υλοποιήθηκε μετά από έγκριση της ΕΗΔΕ του ΕΚΚΕ (<https://www.ekke.gr/research/project/world-bank-trust-fund-social-protection-responses-to-forced-displacement>). Στο πλαίσιο της ποιοτικής έρευνας, τηρήθηκαν όλοι οι κανόνες ηθικής και δεοντολογίας της έρευνας οι οποίοι αφορούν την εμπιστευτικότητα και την ανωνυμοποίηση/ψευδωνυμοποίηση των προσωπικών δεδομένων των ερωτώμενων. Ειδικότερα, οι πληροφορίες που έδωσαν οι ερωτώμενοι ανωνυμοποιήθηκαν/ψευδωνυμοποιήθηκαν και κωδικοποιήθηκαν με τέτοιο τρόπο ώστε να μην είναι δυνατόν να αποκαλυφθεί η ταυτότητά τους σε τρίτους. Επίσης, στην περίπτωση της εξ αποστάσεως διεξαγωγής των συνεντεύξεων εφαρμόστηκαν όλοι οι ενδεδειγμένοι κανόνες ασφαλείας που διέπουν σύμφωνα με τα πρωτόκολλα ασφαλείας την πλατφόρμα επιλογής, έτσι ώστε η προστασία της ιδιωτικότητας των ερωτώμενων να είναι αδιαμφισβήτητη. Επιπροσθέτως, οι συνεντεύξεις, για λόγους αυστηρά επιστημονικούς, καταγράφηκαν με τη χρήση μαγνητοφώνου, μετά τη συναίνεση των ερωτώμενων, ενώ οι συνεντευκτές ανέλαβαν τη ρητή υποχρέωση να διαφυλάττουν την εμπιστευτικότητα και τον απόρρητο χαρακτήρα των δεδομένων, πληροφοριών και κάθε άλλου υλικού που πρόκειται να γνωστοποιηθεί ή να περιέλθει με οποιονδήποτε τρόπο σε γνώση τους, στο πλαίσιο συμμετοχής τους στο ερευνητικό έργο.

Αναφορές

The World Bank (2019), *Unbundled: A framework for connecting safety nets and humanitarian assistance in refugee settings*, Discussion paper No. 1935, Washington DC: The World Bank. *Unbundled: A Framework for Connecting Safety Nets and Humanitarian Assistance in Refugee Settings* (worldbank.org)

Tramountanis, A. et al. (2022), *Humanitarian Assistance and social protection responses to the forcibly displaced in Greece*, Research Report, London, ODI Humanitarian assistance and social protection responses to the forcibly displaced in Greece | ODI: Think change

UNHCR (2022), *Global Trends. Forced Displacement in 2021*, Denmark, UNHCR. <https://www.unhcr.org/refugee-statistics> and UNHCR - Cash-Based Interventions

UNHCR (2021), *Aligning Humanitarian Cash Assistance with National Social Safety Nets in Refugee Situations. Key considerations and Learning*, Geneva, UNHCR. Document -

ALIGNING HUMANITARIAN CASH ASSISTANCE WITH NATIONAL SOCIAL SAFETY
NETS IN REFUGEE SETTINGS (unhcr.org)

UNHCR (2018), *Multi-purpose cash and sectoral outcomes, Greece case study*, Geneva, UNHCR.
UNHCR - Multi-Purpose Cash and Sectoral Outcomes - Case Study Greece

UNHCR (2018), *Evaluation of the effects of cash based interventions on protection outcomes
in Greece*, Final Report ES/2018/10, Geneva, UNHCR. Evaluation of CBI for Protection
Outcomes, UNHCR, Greece - Knowledge Against Hunger

ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ: ΜΙΑ ΑΜΦΙΛΕΓΟΜΕΝΗ ΜΟΡΦΗ ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΠΡΟΕΚΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ

Ελένη Βασιλειάδη^α

^α Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια Συγκριτικής Παιδαγωγικής και Διεθνούς Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο της Στοκχόλμης

Περίληψη

Με τον όρο «αμιγώς ελληνικά σχολεία» εννοούνται οι ελληνόγλωσσες σχολικές μονάδες του εξωτερικού, οι οποίες εφαρμόζουν το ελληνικό αναλυτικό πρόγραμμα και λειτουργούν συνήθως αποκομμένες από το εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας διαμονής με αποτέλεσμα να θεωρούνται μία «αμφιλεγόμενη μορφή» εκπαίδευσης. Η εισήγηση θα εστιάσει αρχικά στον Ν. 2413/1996, ο οποίος αποτελεί το πρώτο νομοθετικό κείμενο που λάμβανε υπόψη τις διαπολιτισμικές συνθήκες διαβίωσης των παιδιών στη διασπορά. Επιπλέον, έμφαση θα δοθεί στις νομοθετικές αλλαγές που επήλθαν μετά το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα. Αν και παρατηρήθηκε μια αέναη επανάληψη στις επιλογές που αφορούν στην πολιτική για την ελληνόγλωσσα εκπαίδευση στην Ευρώπη, αφού το ελληνικό κράτος θέτει ως βασικό στόχο τη δυνατότητα συμμετοχής των μαθητών/μαθητριών στα εκπαιδευτικά συστήματα τόσο των χωρών προέλευσης, όσο και υποδοχής, στην πράξη -εξαιτίας αντιδράσεων ή αδυναμίας διακρατικών συμφωνιών-, δεν επιτυγχάνεται αυτός ο στόχος και κατά συνέπεια τα σχολεία συνεχίζουν να λειτουργούν με τα ίδια προβληματικά δεδομένα.

Λέξεις κλειδιά: ελληνικά σχολεία, εκπαίδευση ομογενών, διαπολιτισμική εκπαίδευση, διασπορά

GREEK SCHOOLS IN EUROPE: A «CONTROVERSIAL FORM» OF GREEK-LANGUAGE EDUCATION AND ITS SOCIAL IMPLICATIONS

Eleni Vasileiadi^α

^α Master's Student in International and Comparative Education, Stockholm University

Abstract

Under the term «purely Greek schools» is understood the Greek-language school units abroad, which apply the Greek curriculum and operate independently and under self-government. For the aforementioned reason, those school units are usually considered as a «controversial form»

of education. This paper will initially focus on Greek Law 2413/1996, which is the first legislative measure that took into consideration the intercultural living conditions of pupils in the Greek diaspora. In addition, emphasis will be placed on the legislative changes that occurred after the outbreak of the economic crisis in Greece. Although the Greek state sets as main goal the possibility of pupils' participating in the educational systems of both the countries of origin and host in practice due to reactions of the involved parties or failure of interstate agreements, this goal is not achieved, and those schools continue to operate with the same problematic way.

Keywords: Greek schools abroad, heritage language education, intercultural education, diaspora

Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία στοχεύει στην ανάδειξη και διερεύνηση της συζήτησης γύρω από την εκπαίδευση των παιδιών των Ελλήνων μεταναστών στο εξωτερικό, όπως αυτή αποτυπώνεται σε κείμενα εκπαιδευτικής πολιτικής του ελληνικού Υπουργείου Παιδείας από το 1996 έως και το 2019.

Με τον όρο «ελληνικά σχολεία» εννοούνται τα αμιγώς ελληνικά σχολεία, δηλαδή οι ελληνόγλωσσες σχολικές μονάδες του εξωτερικού, οι οποίες είναι ενταγμένες σε τυπικό εκπαιδευτικό σύστημα και αποτελούν την πλέον αμφιλεγόμενη μορφή ελληνόγλωσσης εκπαίδευσης. Τα αμιγώς ελληνικά σχολεία λειτουργούν κυρίως σε ευρωπαϊκές χώρες και ιδρύθηκαν κατά κύριο λόγο κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970 ως και στις αρχές της επόμενης, εξυπηρετώντας συγκεκριμένα αιτήματα και ανάγκες Ελλήνων γονέων και μαθητών/μαθητριών. Για να αποφευχθεί η γενίκευση και να αναδειχθεί η πιθανώς άγνωστη εσωτερική ποικιλομορφία που χαρακτηρίζει την ελληνική διασπορά, η ανάλυση της παρούσας εργασίας θα εστιάσει στο παράδειγμα της Ευρώπης και ειδικότερα της Γερμανίας. Η επιλογή εδράζεται στο γεγονός ότι η Γερμανία είναι η χώρα της Ευρώπης με τα περισσότερα αμιγώς ελληνικά σχολεία στο μεγαλύτερο μέρος της επικράτειάς της (Λίστα ελληνόγλωσσων σχολικών μονάδων εξωτερικού ενταγμένες στο τυπικό εκπαιδευτικό σύστημα, 2019). Πιο συγκεκριμένα, ειδικότερος στόχος της έρευνας είναι να αναδειχτούν τόσο οι στόχοι και οι επιδιώξεις όσο και τα αποτελέσματα των πολιτικών που εφαρμόστηκαν στην ελληνόγλωσση εκπαίδευση στο εξωτερικό. Επίσης, με έμφαση στους Ν. 4027/2011 και 4415/2016, τίθεται ως στόχος η διερεύνηση του ρόλου της οικονομικής κρίσης της χώρας μας και το κατά πόσο αυτή επηρεάζει ή φτάνει να νομιμοποιεί συγκεκριμένες πολιτικές αποφάσεις.

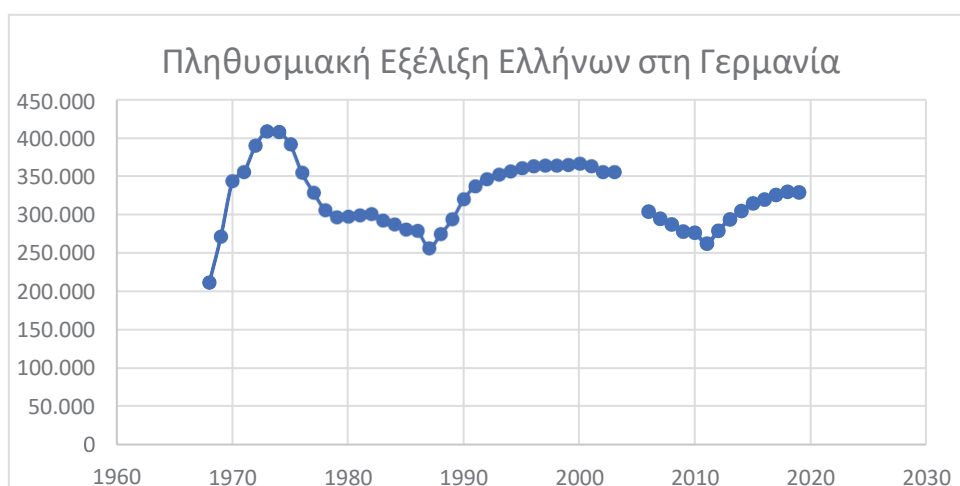
Η ελληνική διασπορά

Ο Δαμανάκης ορίζει τη διασπορά ως «το γεωγραφικό διασκορπισμό εθνοτικών ομάδων οι οποίες αποκομμένες, αλλά όχι οπωσδήποτε αποξενωμένες, από την ομάδα προέλευσης/αναφοράς τους, ή τον εθνοτικό κορμό, ζουν ως εθνοτικές ομάδες ή ως εθνικές μειονότητες στα πλαίσια μιας πολιτισμικά διαφορετικής κοινωνίας, κινούνται μεταξύ δύο ομάδων αναφοράς και μεταξύ δύο πολιτισμικών συστημάτων και ως εκ τούτου διαμορφώνεται κάτω από ιδιαίτερες συνθήκες η ταυτότητά τους» (Δαμανάκης 2010: 9). Η «εθνική ταυτότητα» εκφράζει μια διαχρονική κατάσταση που συμπλέει με στοιχεία γλώσσας, θρησκείας, κοινών παραδόσεων αλλά και γνωρισμάτων μύθου ή εξιδανικευμένης εικόνας για τη χώρα προέλευσης (Δαμανάκης 2007).

Το είδος της «εθνικής ταυτότητας» -ή στη συγκεκριμένη περίπτωση της «ελληνικότητας»- στο οποίο εντάσσονται οι ομάδες αποδήμων και από το οποίο συνήθως εξαρτάται εκτός των λοιπών κι η ύπαρξη στοιχείων της εθνικής ταυτότητας ή ο εθνικός αυτοπροσδιορισμός σε συμβολικό επίπεδο, μπορεί να διαχωριστεί σε δύο ευρείες κατηγορίες: τους

Έλληνες της ιστορικής διασποράς και τους Έλληνες της μεταναστευτικής διασποράς (Δαμανάκης 2007). Βασική διαφορά μεταξύ των δύο κατηγοριών είναι ο βαθμός έκφρασης της ελληνικότητας. Στην ιστορική και τη μεταναστευτική διασπορά με μακρά ιστορία, η ελληνικότητα παρουσιάζεται ως πεποίθηση, πίστη στην καταγωγή και συναισθηματικός δεσμός, χωρίς, ωστόσο, να συνοδεύεται από «συγχρονικά χαρακτηριστικά», όπως δηλαδή η γλώσσα, η θρησκεία, η ιστορία, οι θεσμοί, τα ήθη- έθιμα κι οι παραδόσεις. Αντίθετα, στην μεταναστευτική διασπορά προκύπτει μια έντονη ελλαδοκεντρική ελληνικότητα (Δαμανάκης 2007), πιθανότητα λόγω της αίσθησης προσωρινότητας της παραμονής στη χώρα υποδοχής, πεποίθηση με την οποία γαλουχήθηκαν οι μετανάστες των πρώτων γενεών καθώς και της γεωγραφικής εγγύτητας μεταξύ των δύο χωρών.

Αναφορικά με το παράδειγμα της Γερμανίας, μέχρι το 1960 οι Έλληνες στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας δεν ξεπερνούσαν τους 5.000. Στη Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας ζούσαν μόλις 1.500 Έλληνες, σχεδόν στο σύνολό τους πολιτικοί πρόσφυγες (Βεντούρα 2006). Εξαιτίας της γεωγραφικής εγγύτητας, της βιομηχανικής ανάπτυξης και άλλων οικονομικών και κοινωνικών λόγων, η Γερμανία συγκέντρωσε μεγάλη ροή Ελλήνων μεταναστών τις επόμενες δεκαετίες. Σύμφωνα με τη γερμανική στατιστική υπηρεσία, από το 1968 μέχρι και το 2019, η πληθυσμιακή εξέλιξη των Ελλήνων στη Γερμανία αποτυπώνεται στο παρακάτω διάγραμμα (Διάγραμμα 1, το διάγραμμα συντάχθηκε για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας με στοιχεία της Ομοσπονδιακής Στατιστικής Υπηρεσίας (γερμ. Statistisches Bundesamt).

Διάγραμμα 1. Η πληθυσμιακή εξέλιξη των Ελλήνων στη Γερμανία 1968-2019

Η οργάνωση της ελληνόγλωσσης εκπαίδευσης

Η ελληνόγλωσση εκπαίδευση στο εξωτερικό θεσμικά προορίζεται σε μαθητές/μαθήτριες ελληνικής ή και μη καταγωγής με αποτέλεσμα να ποικίλλουν οι τρόποι οργάνωσης αυτών των δομών εκπαίδευσης. Ο πιο συνηθισμένος τύπος διαχωρισμού των μορφών οργάνωσης της ελληνόγλωσσης εκπαίδευσης στο εξωτερικό είναι η ένταξη ή μη σε τυπικό εκπαιδευτικό σύστημα. Οι μορφές εκπαίδευσης, οι οποίες λειτουργούν ως αυτόνομες σχολικές μονάδες πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, είτε εντάσσονται στη λειτουργία μιας σχολικής μονάδας και παρέχουν τίτλους σπουδών, είναι οι εξής: τα αμιγώς ελληνικά σχολεία, τα ημερήσια σχολεία, τα δίγλωσσα κρατικά σχολεία, τα ευρωπαϊκά σχολεία και τα τμήματα μητρικής γλώσσας. Εκτός του σχολικού περιβάλλοντος λειτουργούν τα τμήματα ελληνικής γλώσσας και πολιτισμού (Δαμανάκης 2010). Σ' αυτή

την εργασία θα αναφερθούμε στα αμιγώς ελληνικά σχολεία και στα τμήματα ελληνικής γλώσσας και πολιτισμού.

- Αμιγώς Ελληνικά Σχολεία: Τα αμιγώς ελληνικά σχολεία εντοπίζονται κυρίως σε χώρες της Ευρώπης, όχι όμως κατ' αποκλειστικότητα. Πρόκειται για εκπαιδευτικούς φορείς που εφαρμόζουν το ελληνικό αναλυτικό πρόγραμμα και τα αντίστοιχα σχολικά εγχειρίδια, χρηματοδοτούνται από το ελληνικό κράτος, δίνουν την ευκαιρία στους απόφοιτους τους να εισαχθούν στην ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση και συνήθως λειτουργούν αποκομμένα από το εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας διαμονής. Τα αμιγώς ελληνικά σχολεία υπάγονται στην ελληνική νομοθεσία (Χατζηδάκη 2013).
- Τμήματα Ελληνικής Γλώσσας (ΤΕΓ): Τα Τμήματα Ελληνικής Γλώσσας αποτελούν τη συνηθέστερη μορφή ελληνόγλωσσης εκπαίδευσης στο εξωτερικό. Είναι υπεύθυνα για τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας και στοιχείων του ελληνικού πολιτισμού και λειτουργούν κυρίως απογευματινές ώρες και σαββατοκύριακα. Δεν παρέχουν τίτλους σπουδών, ο μαθητικός τους πληθυσμός είναι ανομοιογενής και συνήθως λειτουργούν σε φροντιστηριακό επίπεδο, υπό την ευθύνη των παροικιακών φορέων, με την οικονομική στήριξη είτε του ελληνικού κράτους είτε της Εκκλησίας (Χατζηδάκη 2013).

Το ελληνικό κράτος με τις πολιτικές που ακολουθεί, επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό τις περισσότερες από τις μορφές εκπαίδευσης και αποτελεί τον επίσημο φορέα ελληνόγλωσσης εκπαίδευσης (Κουτούζης 1999). Ωστόσο, τόσο οι φορείς ελληνόγλωσσης εκπαίδευσης σε κάθε χώρα όσο κι οι μορφές ελληνόγλωσσης εκπαίδευσης που απαντώνται πιο συχνά δεν είναι συγκεκριμένοι, αλλά εξαρτώνται από τις επικρατούσες συνθήκες, την παρουσία των Ελλήνων στην εκάστοτε χώρα, την πολιτική που ακολουθεί τόσο η χώρα υποδοχής για τους αλλογενείς όσο και η χώρα προέλευσης, αλλά παράλληλα και από τις διακρατικές συμφωνίες μεταξύ των εμπλεκόμενων κρατών (Δαμανάκης 2007). Για παράδειγμα, εκτός Ευρώπης, οι κυριότεροι φορείς ελληνόγλωσσης εκπαίδευσης είναι οι αστικές κοινότητες και η Εκκλησία, όμως, στη περίπτωση της γηραιάς ηπείρου η ελληνόγλωσση εκπαίδευση χρηματοδοτείται και εποπτεύεται κυρίως από το ελληνικό κράτος (Δαμανάκης 2010). Εντούτοις, η ύπαρξη τόσων διαφορετικών φορέων που παρέχουν ποικιλία μορφών εκπαίδευσης, καθιστά ιδιαίτερα δύσκολη την οποιαδήποτε ουσιαστική και συντονισμένη προσπάθεια παρέμβασης και άσκησης πολιτικής για το μητροπολιτικό κέντρο.

Ο Νόμος 2413/1996 «Η ελληνική παιδεία στο εξωτερικό, η διαπολιτισμική εκπαίδευση και άλλες διατάξεις»

Μετά από τις διαφορετικές επιδιώξεις των δύο εναλλασσόμενων στην εξουσία κομμάτων, δίγλωσση εκπαίδευση από τη Ν.Δ. κατά την περίοδο 1974-1980 και ίδρυση και προώθηση των ελληνικών σχολείων από το ΠΑ.ΣΟ.Κ. κατά την περίοδο 1981-1985, επισημάνθηκε η αναγκαιότητα δημιουργίας ενός νέου ενιαίου πλαισίου για την ελληνική εκπαίδευση στο εξωτερικό. Το υφιστάμενο θεσμικό πλαίσιο, που ουσιαστικά παρέπεμπε στα νομοθετικά διατάγματα 695/1970 και 197/1973 δεν ήταν δυνατόν να ανταποκριθεί στις νέες συνθήκες και τα δεδομένα που διαμορφώθηκαν σε ευρωπαϊκό και διεθνές πλαίσιο (Μάρκου 2011).

Πιο συγκεκριμένα, κατά τη δεκαετία του 1990 αναδύθηκε η ιδέα της διεθνούς διακυβέρνησης, μέσω διεθνών οργανισμών, δημοσίου ή ιδιωτικού συμφέροντος (Βруниώτη 2017). Παραδείγματα οργανισμών οι οποίοι δραστηριοποιούνται στον τομέα της εκπαί-

δευσης είναι μεταξύ άλλων η UNESCO, η Παγκόσμια Τράπεζα, ο ΟΟΣΑ, η Ευρωπαϊκή Ένωση, οργανισμοί οι οποίοι, έχοντας διευρύνει τις αρχικές τους λειτουργίες, αναδεικνύουν τη σημασία της εκπαίδευσης για την οικονομική ανάπτυξη των κρατών (Βруниώτη 2017). Εκτός από την οικονομική προοπτική της εκπαίδευσης, ο λόγος των εμπλεκόμενων σε αυτή διεθνών οργανισμών σχετίζεται και με την «πολυπολιτισμικότητα» και τη «διεθνοποίηση», μετατοπίζοντας στην πράξη την τάση της εκπαίδευσης για τους αλλοεθνείς μαθητές/μαθήτριες από την παιδαγωγική για αλλοδαπούς προς την διαπολιτισμική εκπαίδευση (Ζμας 2007). Έτσι, υποστηρίζεται πλέον ότι δεν αρκεί η αφομοίωση των παιδιών μεταναστών στο εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας υποδοχής, αφομοίωση η οποία τις περισσότερες φορές ήταν ανεπιτυχής, αλλά καθίσταται αναγκαία η ένταξή τους, υιοθετώντας την αντίληψη ότι το μορφωτικό τους κεφάλαιο δεν παρουσιάζει έλλειμμα σε σύγκριση με αυτό της κυρίαρχης ομάδας, αλλά είναι απλώς διαφορετικό (Ζμας 2007). Φαίνεται ότι ο εκπαιδευτικός αποκλεισμός μετατρέπεται πλέον από κρατικό σε υπερκρατικό πρόβλημα, καθώς ο αποκλεισμός των ατόμων από την εκπαίδευση μπορεί μακροπρόθεσμα να οδηγήσει *«είτε πρόωρα στην κορεσμένη αγορά εργασίας, αυξάνοντας τη δυσπραγία της είτε στο περιθώριο, δημιουργώντας τεράστια προβλήματα κοινωνικής τάξης και ασφάλειας, οικονομικής πολιτικής ακόμα και δημόσιας υγείας»* (Σταμέλος 2002). Οι μετανάστες, ωστόσο, ακόμα και στη νέα μορφή του εκπαιδευτικού αποκλεισμού, συνεχίζουν να ορίζονται ως ομάδες *«υψηλού κινδύνου»*, δηλαδή ως ομάδα ατόμων, τα οποία απειλούνται άμεσα (Σταμέλος 2002).

Η προώθηση της ελληνομάθειας και η εντρύφηση στον πολιτισμό της Ελλάδας, αποτέλεσαν πρωταρχικούς στόχους του Ν. 2413/1996, στόχοι που κινούνται προς την κατεύθυνση της πολυγλωσσίας που προωθείται από τις κοινοτικές οδηγίες και διατάξεις της Συνθήκης του Μάαστριχτ (Συνεδρίαση ΡΚΗ', Πρακτικά Βουλής, 1996). Επίσης, αναδείχθηκε η αλλαγή του χαρακτήρα της παρεχόμενης ελληνικής παιδείας στο εξωτερικό από «ελλαδοκεντρικό» σε «ελληνοκεντρικό», αφού σκοπός της εκπαίδευσης αποτελούσε πλέον η ενίσχυση εκπαιδευτικών δομών και προγραμμάτων, τα οποία θα ανταποκρίνονταν στις συνθήκες που επικρατούσαν σε κάθε χώρα. Σύμφωνα με την αιτιολογική έκθεση, το κρατικό ελληνικό σχολείο στο εξωτερικό συνέδραμε στην απομόνωση των παιδιών μεταναστών και δεν τους παρείχε τη δυνατότητα για συμμετοχή στην κοινωνική, οικονομική, πολιτική και πολιτιστική ζωή των χωρών υποδοχής (Αιτιολογική έκθεση στο σχέδιο νόμου «Η Ελληνική παιδεία στο εξωτερικό, η διαπολιτισμική εκπαίδευση και άλλες διατάξεις», 1996). Ο πλέον επίκαιρος στόχος της εκπαιδευτικής πολιτικής ήταν να προωθήσει το είδος της εκπαίδευσης το οποίο θα βοηθά τους μαθητές/μαθήτριες να σταδιοδρομήσουν με επιτυχία σε όποια χώρα αποφασίσουν να ζήσουν, εφόσον δεν υπήρχε η αίσθηση της προσωρινότητας και η προσδοκία του γρήγορου επαναπατρισμού που διακατείχε τους Έλληνες μετανάστες ως τότε (Αιτιολογική έκθεση στο σχέδιο νόμου «Η Ελληνική παιδεία στο εξωτερικό, η διαπολιτισμική εκπαίδευση και άλλες διατάξεις», 1996).

Η θεσμοθέτηση ενός ολοκληρωμένου πλαισίου για την ελληνόγλωσση εκπαίδευση, για πρώτη φορά μετά τη δικτατορία, είναι σαφές ότι δεν μπορεί παρά να αξιολογηθεί θετικά. Ωστόσο, από τις σημαντικότερες προβλέψεις του νόμου ήταν το άρθρο το οποίο προέβλεπε, τη σταδιακή κατάργηση των αμιγώς ελληνικών σχολείων από το σχολικό έτος 1997-1998, μια αιφνιδιαστική απόφαση -δεδομένου ότι δεν υπήρξε σχέδιο κατάργησης- από το κόμμα το οποίο την προηγούμενη δεκαετία ίδρυσε ένα μεγάλο αριθμό ελληνικών σχολείων (Νόμος 2413/1996).

Αν και μια μερίδα γονέων αποδέχτηκε την πολιτική γραμμή της κυβέρνησης, ένα άλλο μέρος των γονέων επιθυμούσε τη συνέχιση της λειτουργίας των ελληνικών σχολείων. Οι γονείς συνήθως διατύπωναν διάφορα επιχειρήματα υπέρ της διατήρησης των κατά τόπους σχολικών μονάδων, όπως για παράδειγμα την πρόθεση παλιννόστησης, τη διατήρηση της ελληνικής ταυτότητας και παράδοσης των μαθητών/μαθητριών, την αποτροπή της αφομοίωσης καθώς και την αποτροπή πιθανών αρνητικών επιπτώσεων της διγλωσσίας στα παιδιά, όμως στην πραγματικότητα οι λόγοι ήταν κυρίως χρησιμοθηρικοί

(Δαμανάκης, 1987). Το γεγονός ότι από τη δεκαετία του 1980 οι Σύλλογοι Γονέων και Κηδεμόνων αποτελούνταν κυρίως από μέλη-υποστηρικτικές των ελληνικών σχολείων ή τάξεων, δημιούργησε μια κατάσταση μονολόγου, η οποία οδήγησε σε άσκηση μονόπλευρης εκπαιδευτικής πολιτικής (προώθηση μόνο του αιτήματος ίδρυσης και λειτουργίας ελληνικών σχολείων) (Δαμανάκης 1987).

Το αποτέλεσμα της ασκούμενης πίεσης προς την κυβέρνηση ήταν η κατάργηση του επίμαχου άρθρου 8 παρ. 14 (ελληνόγλωσσες εκπαιδευτικές μονάδες του εξωτερικού που ανήκουν σε διπλωματικές αρχές) (Ν. 2640/1998). Εύλογο θα ήταν το ερώτημα αν η κατάργηση του άρθρου ήταν αποτέλεσμα της δράσης μιας ισχυρής ομάδας πίεσης ή απόφαση μιας ανίσχυρης κυβέρνησης. Συμπεράσματα μελετών καταδεικνύουν ότι όσο περισσότερο η κυβέρνηση χρειάζεται την εκάστοτε κοινωνική ομάδα, τόσο μεγαλύτερη επίδραση μπορεί να έχει η πίεση που ασκεί. Αιτία αυτής της απόφασης πιθανόν να ήταν ο ενδεχόμενος φόβος του «πολιτικού κόστους» που θα είχε μια πολιτική μη στήριξης των ελληνικών σχολείων ή ο κομματικός εγκλωβισμός στα παράλληλα δίκτυα, τα οποία διέθεταν τη δική τους πολιτική δυναμική και επιρροή (Mawhinney 2001, Dür and De Bièvre 2007). Οι γονείς ως μετανάστες, πέρα από την επιδίωξη τα παιδιά τους να σπουδάσουν στο ελληνικό πανεπιστήμιο, συνέχιζαν να διατηρούν τον πολιτικό τους προσανατολισμό στην Ελλάδα, εξαιτίας αδυναμίας συμμετοχής/ανάμιξης στη γερμανική πολιτική (Καζάκος 2017).

Τέλος, ακόμα κι αν η έννοια του συμφέροντος εμπεριέχει μια υποκειμενική διάσταση, δηλαδή αυτό που οι δρώντες προσλαμβάνουν ως ίδιον συμφέρον (Λάβδας 2004), η ύπαρξη περιχαρακωμένων και αποκομμένων κοινοτήτων φαίνεται να μην δρα προς όφελος ούτε των ίδιων Ελλήνων μεταναστών, αλλά ούτε και της Ελλάδας, εφόσον με την αδυναμία ένταξης των μεταναστών στο οικονομικό και πολιτικό σύστημα της χώρας υποδοχής, η Ελλάδα δεν μπορεί να προσδοκά σημαντικά οφέλη (Δαμανάκης 2007).

Ο Νόμος 4027/2011 «Ελληνόγλωσση εκπαίδευση στο εξωτερικό και άλλες διατάξεις»

Ο Ν. 2413/1996 ήταν ο πρώτος νόμος που έλαβε υπόψη τις συνθήκες ζωής στη διασπορά και άλλαξε την αντιμετώπιση της ελληνόγλωσσης εκπαίδευσης στο εξωτερικό από «ελλαδοκεντρική» σε «ελληνοκεντρική». Με την κατάργηση της πρόβλεψης για τη σταδιακή κατάργηση των ελληνικών σχολείων με φορέα το ελληνικό κράτος, η εφαρμογή του νόμου (τουλάχιστον στην Ευρώπη) δεν επικεντρώθηκε στην ένταξη των παιδιών στο σύστημα της χώρας υποδοχής, αλλά στην αποστολή διοικητικών στελεχών (Συντονιστών Εκπαίδευσης), στην απόσπαση εκπαιδευτικών και στην παραγωγή και αποστολή εκπαιδευτικού υλικού (Δαμανάκης 2012). Επιπλέον, τα ποσά που διατέθηκαν για τη χρηματοδότηση της ελληνόγλωσσης εκπαίδευσης φαίνεται να μην ανταποκρίνονται στις ανάγκες της εκπαίδευσης στη διασπορά αλλά σε συμφέροντα των δικτύων (Δαμανάκης 2010).

Με την έναρξη της οικονομικής κρίσης αυτό το πρόβλημα ήταν επιτακτική ανάγκη να αντιμετωπιστεί. Επίσης, φάνηκε ότι ο προηγούμενος νόμος μετά από δεκαπέντε χρόνια εφαρμογής ήταν πλέον αναχρονιστικός και παράλληλα οι παρεμβάσεις της ελληνικής πολιτείας δεν οργανώθηκαν με τρόπο που να μπορεί να ανταποκριθεί στις συνθήκες της διασποράς (Δαμανάκης 2010). Στον νόμο του 1996, προβληματικό σημείο για την εκπαίδευση στο εξωτερικό, αποτελούσαν τα αμιγώς ελληνικά σχολεία. Σ' αυτόν το νόμο, αθροίζονται στους προβληματικούς εκπαιδευτικούς φορείς και οι μη ενταγμένες μορφές εκπαίδευσης, με άλλα λόγια τα Τμήματα Ελληνικής Γλώσσας, τα οποία συνήθως λειτουργούν υπό την αιγίδα παροικιακών φορέων ή της Εκκλησίας. Με βάση συγκεντρωτικά στοιχεία, το 85% των μαθητών/μαθητριών που διδάσκονται την ελληνική γλώσσα φοιτούν σε τέτοιου είδους μορφές εκπαίδευσης (Δαμανάκης 2010). Το Υπουργείο Παιδείας

μέσα από το ιδεολόγημα της αναποτελεσματικότητας των μη ενταγμένων εκπαιδευτικών δομών προσπαθεί να επιτύχει την «απομείωση των πεδίων δράσης του ελληνικού κράτους» στην ελληνόγλωσση εκπαίδευση του εξωτερικού και τη συνακόλουθη «απομείωση του κόστους» (Δαμανάκης 2012).

Ωστόσο, η διάταξη που συγκέντρωσε τις περισσότερες αντιδράσεις, ήταν η παράγραφος 4 του άρθρου 5, η οποία προέβλεπε τη διακοπή των εγγραφών στα αμιγώς ελληνικά λύκεια σχολεία της Γερμανίας (Ν. 4027/2011). Οι υπόλοιπες βαθμίδες εκπαίδευσης, δηλαδή τα νηπιαγωγεία, δημοτικά και γυμνάσια, θα εφαρμόζαν πλέον δίγλωσσο εκπαιδευτικό πρόγραμμα, το οποίο θα επέτρεπε την κινητικότητα των μαθητών/μαθητριών προς όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης της χώρας υποδοχής (Αιτιολογική έκθεση στο σχέδιο νόμου «Ελληνόγλωσση εκπαίδευση στο εξωτερικό και άλλες διατάξεις, 2011»). Στην αιτιολογική έκθεση του νομοσχεδίου, προτάσσεται το γεγονός που ήταν γνωστό ήδη από το 1996, δηλαδή ότι οι λυκειακές τάξεις δεν αναγνωρίζονται ως εκπαιδευτική βαθμίδα στη Γερμανία, με αποτέλεσμα οι απόφοιτοι των ελληνικών λυκείων να θεωρούνται απλώς απόφοιτοι γυμνασίου, μην έχοντας έτσι πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση της χώρας υποδοχής. Οι υπόλοιπες βαθμίδες εκπαίδευσης, μετατρέπονται σε δίγλωσσες με την αιτιολογία ότι ως ελληνικά σχολεία αποτελούν επιλογές κατώτερου επιπέδου σε σύγκριση με τα αντίστοιχα γερμανικά εξαιτίας του χαμηλού επιπέδου της παρεχόμενης εκπαίδευσης, η οποία κατά κύριο λόγο γίνεται στην ελληνική γλώσσα (Αιτιολογική έκθεση στο σχέδιο νόμου «Ελληνόγλωσση εκπαίδευση στο εξωτερικό και άλλες διατάξεις, 2011»). Ωστόσο, η συγκεκριμένη πρόβλεψη οδηγούσε σε αδιέξοδο τους μαθητές/μαθήτριες των ελληνικών σχολείων εν γένει, διότι θα απουσίαζε το κίνητρο να ακολουθήσουν το ελληνικό σχολείο, αφού δεν θα παρέχονταν πλέον η δυνατότητα να συνεχίσουν τη φοίτησή τους ως το τέλος της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Διαφαίνεται λοιπόν πως αυτό αποτελούσε τον αποκλειστικό σκοπό του υπουργείου, δηλαδή με τις ενέργειές του μεθόδευσε τη σταδιακή μείωση των εγγραφών στα ελληνικά σχολεία, η οποία θα οδηγούσε σε μείωση των μαθητών/τριών και τελικά, στο οριστικό κλείσιμο των σχολείων και την συνακόλουθη μείωση του κόστους της ελληνόγλωσσης εκπαίδευσης στο εξωτερικό.

Συγκεκριμένα, η κριτική που προβάλλεται αφορά τον σχεδιασμό του νομοσχεδίου αφού δεν διευκρινίζεται ο απαραίτητος χρόνος και τα μέτρα που θα πρέπει να ληφθούν για να ολοκληρωθεί η ίδρυση δίγλωσσων σχολείων, η κατάρτιση των αναλυτικών προγραμμάτων τους, η υποστήριξη ορισμένου αριθμού μαθητών/μαθητριών, καθώς και ο τρόπος εποπτείας της διδασκαλίας. Σε αντίθεση με το νόμο του 2011, ο νόμος του 1996 έθετε, εμμέσως, σαφές χρονοδιάγραμμα, αφού προέβλεπε τη σταδιακή κατάργηση των σχολείων σε βάθος χρόνου, αναφέροντας ως «χρόνο αρχικής εγγραφής» την Α' Δημοτικού. Αν και ήταν γνωστό από το 1996 ότι οι επιδόσεις των μαθητών/μαθητριών καθώς και η ποιότητα της παρεχόμενης εκπαίδευσης των ελληνικών σχολείων δεν είναι οι επιθυμητές, σε αυτή την περίπτωση ο λόγος της κατάργησής τους φαίνεται να είναι καθαρά οικονομικός δεδομένου ότι στα αρχικά σχέδια του νομοσχεδίου δεν προβλέπονταν η κατάργηση της λυκειακής βαθμίδας (Δαμανάκης, 2012). Στην πράξη, ωστόσο, την επόμενη χρονιά με το Ν. 4076/2012, η ημερομηνία της παύσης των νέων εγγραφών στα Λύκεια μετατοπίστηκε στο σχολικό έτος 2014-2015 και με το Ν. 4264/2014 στο σχολικό έτος 2016-2017.

Επομένως, στο ερώτημα που τέθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, αν η απόφαση για τη μη κατάργηση των ελληνικών σχολείων οφείλεται στις ισχυρές πιέσεις που ασκήθηκαν από τις ενδιαφερόμενες ομάδες και συνεπάγονταν ως εκ τούτου πολιτικό κόστος ή σε αδυναμία της κυβέρνησης να εφαρμόσει τις διατάξεις που ψηφίζει εξαιτίας των σαθρών εναλλακτικών λύσεων, η απάντηση τείνει και στηρίζεται και στα δύο σκέλη. Από τη μια, η αναστολή των εγγραφών στα λύκεια αιφνιδιάζει τους ομογενείς που έχουν παιδιά – μαθητές/μαθήτριες των ελληνικών σχολείων, αφού αυτή η πρόβλεψη οδηγεί άμεσα σε εγκλωβισμό των μαθητών των γυμνασίων και κατ' επέκταση και εκείνων του δημοτικού. Παράλληλα, η εμφανιζόμενη ως εναλλακτική για τους μαθητές/μαθήτριες που φοιτούν

στα ελληνικά σχολεία δηλαδή η παρακολούθηση μαθημάτων ενισχυτικής διδασκαλίας δεν θα τους βοηθούσε στην πράξη να αποκτήσουν τις απαιτούμενες γνώσεις ώστε να μπορέσουν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις του προγράμματος του γερμανικού σχολείου ισάξια με τους Γερμανούς μαθητές/μαθήτριες.

Ο Νόμος 4415/2016 «Ρυθμίσεις για την ελληνόγλωσση εκπαίδευση, τη διαπολιτισμική εκπαίδευση και άλλες διατάξεις»

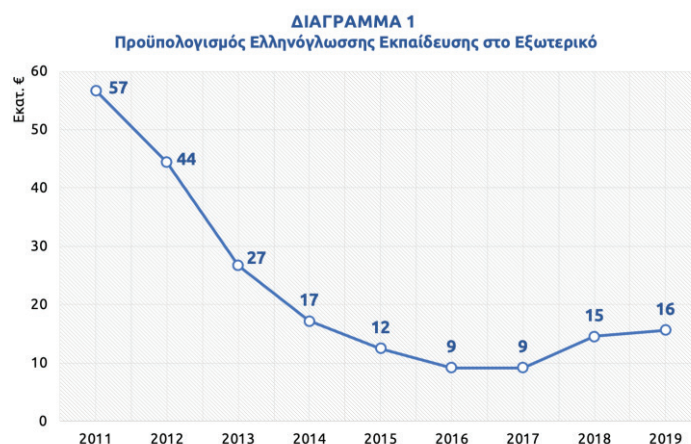
Ο Ν. 4415/2016 με εισηγητές τους ΣΥ.ΠΙΖ.Α-ΑΝ.ΕΛ. δεν στόχευε στην εκ βάθρων αλλαγή του θεσμικού πλαισίου της ελληνόγλωσσης εκπαίδευσης στο εξωτερικό αλλά στην τακτοποίηση κάποιων επίμαχων ζητημάτων. Αναφορικά με τις σχολικές μονάδες με ελληνόγλωσσο πρόγραμμα, το άρθρο 26 – «Μεταβατικές διατάξεις» προέβλεπε τη μετατροπή τους σε δίγλωσσες σε όλες τις βαθμίδες, κατόπιν σχετικών διμερών συμφωνιών. Η πρόβλεψη αυτή ικανοποιεί την ανάγκη για δίγλωσση εκπαίδευση, τα οφέλη της οποίας έχουν επισημανθεί πολλές φορές και δεν καταργεί απότομα καμία από τις βαθμίδες εκπαίδευσης, αφού δίνεται το περιθώριο δύο σχολικών ετών (2016-2017, δεδομένου ότι ο νόμος ψηφίζεται πριν την έναρξη της σχολικής χρονιάς 2016-2017 και 2017-2018) για να πραγματοποιηθούν οι αλλαγές και να προλάβουν να γίνουν οι απαραίτητες εργασίες στο αναλυτικό πρόγραμμα.

Η ανάγκη της μετατροπής των ελληνικών σχολείων σε δίγλωσσα είναι πλέον πραγματικότητα για τους περισσότερους γονείς Ελληνοπαίδων του εξωτερικού και γι' αυτόν τον λόγο, δεν παρατηρούνται ιδιαίτερες αντιδράσεις από τους περισσότερους. Σε εμπειρική έρευνα για την επιλογή εκπαιδευτικού συστήματος μεταξύ ελληνικού και γερμανικού από τους Έλληνες γονείς, αρχικά συμπεραίνεται ότι ο αριθμός των εγγεγραμμένων μαθητών από το 2010 και μετά φθίνει και το ελληνικό σχολείο επιλέγεται κυρίως από γονείς που επέλεξαν εσχάτως τη λύση της μετανάστευσης (Παπασπύρου 2019).

Πέραν της αυξανόμενης απροθυμίας των γονέων να εγγράψουν τα παιδιά τους στα ελληνικά σχολεία και της επίγνωσης ότι τα δίγλωσσα σχολεία θα βοηθήσουν τους μαθητές/μαθήτριες στη μελλοντική τους πορεία, οι κοινότητες γύρω από τα ελληνικά σχολεία προσανατολίστηκαν, όπως είναι λογικό, σε θέματα που απασχολούσαν το παρόν. Με άλλα λόγια, οι γονείς εστίασαν στα διάφορα προβλήματα που εξακολουθούσαν να υφίσταται στα σχολεία εξαιτίας έλλειψης οικονομικών πόρων. Για παράδειγμα, Σύλλογοι Γονέων από το Αννόβερο, την Κάτω Σαξονία, την Κολωνία, το Μόναχο, το Μπίλεφελντ, τη Νυρεμβέργη, το Ντόρντμουντ, το Ντίσελντορφ, τη Στουτγάρδη και τη Φρανκφούρτη, αναφέρουν ότι νιώθουν «οργή κι απόγνωση» εξαιτίας της «τραγικής κατάστασης των ελληνικών λυκείων της Γερμανίας, τα οποία παρουσιάζουν τέτοια υποστελέχωση σε βαθμό που αποκλείεται η εύρυθμη κι αποτελεσματική λειτουργία τους» (Λακασάς 2017). Βασικότερο πρόβλημα είναι η έλλειψη καθηγητών/καθηγητριών βασικών ειδικοτήτων στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, με αποτελέσματα, σύμφωνα με τα λεγόμενά τους, να απαξιώνεται η όλη μαθησιακή διαδικασία (Λακασάς 2017).

Στα επόμενα χρόνια διακυβέρνησης του ΣΥ.ΠΙΖ.Α., ο προϋπολογισμός της ελληνόγλωσσης εκπαίδευσης στο εξωτερικό συνέχιζε να είναι χαμηλός, με το μεγαλύτερο μέρος των εξόδων να καταβάλλεται στο επιμίσθιο των εκπαιδευτικών. Σίγουρα, η παρατήρηση μόνο των απόλυτων αριθμών για τις δαπάνες στην εκπαίδευση δεν μπορεί να οδηγήσει σε ασφαλή συμπεράσματα για την ποιοτική αναβάθμιση ή και υποβάθμιση της εκπαίδευσης, εφόσον για το διάστημα πριν το 2011 οι υψηλές δαπάνες οφείλονταν σε κακοδιαχείριση. Παρατηρώντας, ωστόσο, τον προϋπολογισμό της ελληνόγλωσσης εκπαίδευσης (Εικόνα 1) σε βάθος δεκαετίας, οι δαπάνες έχουν μειωθεί κατά περίπου 40 εκατομμύρια. Ακόμα και αν οι εκπρόσωποι του ΣΥ.ΠΙΖ.Α ισχυρίζονταν πως κατά τη διακυβέρνησή τους κατόρθωσαν να διπλασιάσουν σχεδόν τον προϋπολογισμό για την εκπαίδευση στο εξωτερικό στο διάστημα μεταξύ 2017 και 2019 (από 9 σε 16 εκατομμύρια ευρώ), δεν παύει

το ποσό που διατίθεται να είναι εξαιρετικά χαμηλό (Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, 2019), με τα αποτελέσματα αυτής της μείωσης να είναι εμφανή στην ελληνόγλωσση εκπαίδευση στο εξωτερικό.

Εικόνα 1. Προϋπολογισμός Ελληνόγλωσσης Εκπαίδευσης στο Εξωτερικό. (Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, 2019)

Στην έκθεση της Ειδικής Μόνιμης Επιτροπής Ελληνισμού της Διασποράς (Γκιόκας 2018) επιβεβαιώθηκε η ύπαρξη σοβαρών προβλημάτων εξαιτίας της υποχρηματοδότησης ακόμα και σε περιοχές με έντονη παρουσία Ελλήνων ομογενών, όπως τη Γερμανία. Παρατηρήθηκαν, επιπλέον, διοικητικής φύσης δυσκολίες κυρίως κατά τη σύναψη των διμερών συμφωνιών, καθώς προέκυψαν ανάγκες όπως είναι η αποτίμηση της πιλοτικής εφαρμογής της δίγλωσσης εκπαίδευσης στα σχολεία της Βαυαρίας και η σύσταση Επιτροπής για την αναδιοργάνωση του πλαισίου λειτουργίας τους (Γκιόκας 2018).

Η επόμενη ρύθμιση της ελληνόγλωσσης εκπαίδευσης στο εξωτερικό είναι ο Ν. 4692/2020 «Αναβάθμιση του Σχολείου και άλλες διατάξεις» και συγκεκριμένα το κεφάλαιο Γ' (Νόμος 4692/2020). Ωστόσο, αφού το ερευνώμενο διάστημα της παρούσας εργασίας εκτείνεται έως το 2019, με το τέλος της κυβέρνησης ΣΥ.ΡΙ.ΖΑ. - ΑΝ.ΕΛ., δεν θα ασχοληθούμε αναλυτικά με τις διατάξεις του τελευταίου νόμου που έφτασε στη βουλή από την κυβέρνηση της Ν.Δ. Σκόπιμο θεωρείται, ωστόσο, να αναφερθεί ότι σχετικά με τις σχολικές μονάδες στη Γερμανία το άρθρο 32 του τελευταίου νόμου προβλέπει ότι οι εκπαιδευτικές μονάδες που λειτουργούν με ελληνόγλωσσο πρόγραμμα, δύνανται να μετατραπούν σε δίγλωσσες σε όλες τις βαθμίδες, έπειτα από διμερείς συμφωνίες μεταξύ των αρμοδίων οργάνων. Συγκεκριμένα, για τα ελληνόγλωσσα σχολεία της Γερμανίας, η διάρκεια και οι λεπτομέρειες της μετατροπής ρυθμίζονται από συμφωνίες μεταξύ των επί μέρους ομοσπονδιακών κρατιδίων. Ουσιαστικά, πρόκειται για την ίδια ρύθμιση, χωρίς, ωστόσο συγκεκριμένο χρονοδιάγραμμα για την υλοποίηση της μετατροπής, απόφαση η οποία αξιολογείται θετικά, διότι οι δυσκολίες της μετατροπής των ελληνικών σχολείων σε δίγλωσσα είναι ποικίλλες.

Συμπεράσματα

Με μια πρώτη ανάγνωση, παρατηρείται μια αέναη επανάληψη στις επιλογές που αφορούν στην πολιτική για την ελληνόγλωσση εκπαίδευση στην Ευρώπη. Το ελληνικό κράτος θέτει ως βασικό στόχο τη δυνατότητα συμμετοχής των μαθητών/μαθητριών και στα δύο εκπαιδευτικά συστήματα -εκείνα των χωρών προέλευσης και υποδοχής. Έπειτα, εξαιτίας πολλών αντιδράσεων ή αδυναμίας διακρατικών συμφωνιών, δεν επιτυγχάνεται αυτός ο

στόχος και κατά συνέπεια τα σχολεία να συνεχίζουν να λειτουργούν με τα ίδια δεδομένα. Ωστόσο, μεταξύ του θεσμικού πλαισίου του 1996 και των αντίστοιχων πλαισίων της περιόδου της οικονομικής κρίσης, υπάρχει μια αισθητή διαφορά. Το 1996, το ελληνικό κράτος προσπαθούσε να αποπονηθεί της κηδεμόνευσης της διασποράς και να διευρύνει τους ορίζοντες της ελληνόγλωσσης εκπαίδευσης στο εξωτερικό, προωθώντας την ελληνική γλώσσα για πρώτη φορά και σε άλλους πληθυσμούς, δημιουργώντας νέους, ανεξάρτητους, θεσμούς για τα ζητήματα της διασποράς. Αντίθετα, το 2011, ακόμα και αν στο νέο θεσμικό πλαίσιο που ψηφίζεται από τη Βουλή αναφέρονται προοδευτικές δράσεις για τη δημιουργία ενός σύγχρονου εκπαιδευτικού πλαισίου, στην πραγματικότητα, η οικονομική κρίση χρησιμοποιήθηκε ως πρόσχημα για την προώθηση μιας νεοφιλελεύθερης και ταυτόχρονα νεοσυντηρητικής αναδιάρθρωσης της εκπαίδευσης. Επιπλέον, το ίδιο το κράτος άρχισε να επιδεικνύει τάσεις εσωστρέφειας και συγκεντρωτισμού των εξουσιών, παρόλο που κάτι τέτοιο δεν είχε φέρει επιθυμητά αποτελέσματα στο παρελθόν.

Για να μπορέσει η ελληνόγλωσση εκπαίδευση στο εξωτερικό να λειτουργήσει αποτελεσματικά και να εκπληρώσει τους εκάστοτε στόχους της (οι οποίοι πάντα θα σχετίζονται με την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας και του πολιτισμού, χωρίς οι μαθητές/μαθήτριες να είναι αποκομμένοι/ες από την κοινωνία στην οποία ζουν), η συνέχιση της λειτουργίας των ελληνικών σχολείων με τη σημερινή προβληματική μορφή, με πιθανόν μικρές παρεμβάσεις στο πρόγραμμα σπουδών τους, δεν αποτελούν επαρκή βήματα προς αυτή την κατεύθυνση. Στην περίπτωση της Γερμανίας, κράτος - παράδειγμα στο οποίο έχει εστιάσει η παρούσα εργασία, αρχικά θα ήταν απαραίτητη η αποτίμηση των ενταγμένων μορφών στο κρατίδιο της Βαυαρίας και έπειτα, η εφαρμογή αντίστοιχων πρακτικών, είτε για την προώθηση και την ενεργή στήριξη ενταγμένων μορφών ελληνόγλωσσης εκπαίδευσης (για τα ημερήσια σχολεία), είτε για την ίδρυση νέων δίγλωσσων σχολείων, ανοιχτών και σε μαθητές/μαθήτριες μη ελληνικής καταγωγής, σε μεγάλα αστικά κέντρα με σημαντική παρουσία Ελλήνων. Σημαντικό ρόλο ενδεικνύεται να αναλάβουν και οι παροικιακοί φορείς, οι οποίοι σχετίζονται άμεσα με τα προβλήματα και τις επιδιώξεις της διασποράς. Επίσης, πρέπει να ληφθεί υπόψη ο χαρακτήρας της νέας μετανάστευσης, αφού οι νέοι μετανάστες με τις ακαδημαϊκές τους γνώσεις θα μπορούσαν συνδράμουν στην ελληνόγλωσση εκπαίδευση της διασποράς.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Αιτιολογική έκθεση στο σχέδιο νόμου «Ελληνόγλωσση εκπαίδευση στο εξωτερικό και άλλες διατάξεις», Αθήνα, 15 Σεπτεμβρίου 2011.
- Αιτιολογική έκθεση στο σχέδιο νόμου «Η Ελληνική παιδεία στο εξωτερικό, η διαπολιτισμική εκπαίδευση και άλλες διατάξεις», 14 Φεβρουαρίου 1996, Αθήνα.
- Βεντούρα, Λ. (2006), Γερμανία, στο Ι. Χασιώτης, Ο. Κατσαρδής-Hering, & Ε. Αμπατζή (επιμ.), *Οι Έλληνες της διασποράς 15ος-21ος αιώνας* (σσ.135-146). Αθήνα, Εκδόσεις Βουλής των Ελλήνων.
- Βруниώτη, Π. Κ. (2017), *Διεθνής διακυβέρνηση της εκπαίδευσης: Όραμα και πραγματικότητα. Ιστορικοσυγκριτική προσέγγιση*, Αθήνα, Gutenberg.
- Γκιόκας, Ι. (2018). Παιδεία ομογενών – Προώθηση ελληνοφωνίας – Πολιτιστικές ανταλλαγές. Έκθεση της Ειδικής Μόνιμης Επιτροπής Ελληνισμού της Διασποράς. Περίοδος ΙΖ' - Σύνοδος Γ' Βουλή των Ελλήνων: Αθήνα. Ανακτήθηκε από: <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/510129c4-d278-40e7-8009-e77fc230adef/%CE%95%CE%9B%CE%9B%CE%97%CE%9D%CE%99%CE%A3 %CE%9C%CE%9F%CE%A5.pdf>
- Δαμανάκης, Μ. (2012), Εκπαιδευτικές πολιτικές σε περίοδο οικονομικής. Η περίπτωση της ελληνόγλωσσης εκπαίδευσης στη διασπορά, *Επιστήμες Αγωγής*, No 1, σσ. 195-215.
- Δαμανάκης, Μ. (2010), *Αποτίμηση της μέχρι το 2010 ελληνόγλωσσης εκπαίδευσης στο εξωτερικό και οι προοπτικές της*, Ρέθυμνο, Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ.

- Δαμανάκης, Μ. (2007), *Ταυτότητες και εκπαίδευση στη διασπορά*, Αθήνα, Gutenberg.
- Δαμανάκης, Μ. (1987), *Μετανάστευση και εκπαίδευση*, Αθήνα, Gutenberg.
- Ζμας, Α. (2007), *Παγκοσμιοποίηση και εκπαιδευτική πολιτική*, Αθήνα, Μεταίχμιο.
- Καζάκος, Π. (2017), Απόδημος ελληνισμός και εθνικά θέματα, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Τομ. 3, Νο 2, σσ. 103-134.
- Κουτούζης, Μ. (1999), Μορφές και φορείς ελληνόγλωσσης εκπαίδευσης στο εξωτερικό, Στο Μ. Δαμανάκης(επιμ.), *Παιδεία Ομογενών Θεωρητικές και Εμπειρικές Προσεγγίσεις*, Ρέθυμνο, Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ.
- Λάβδας, Κ. (2004), *Συμφέροντα & Πολιτική*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.
- Λακασάς, Α. (2017), Ελλείψεις προσωπικού σε ελληνικά σχολεία της Γερμανίας. Η Καθημερινή Ανακτήθηκε από <https://www.kathimerini.gr/society/928661/elleipseis-prosorikoy-se-ellinika-scholeia-tis-germanias>.
- Λίστα ελληνόγλωσσων σχολικών μονάδων εξωτερικού ενταγμένες στο τυπικό εκπαιδευτικό σύστημα (ανά χώρα, πόλη) υπό την εποπτεία του Υπουργείου Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων (2019, Απρίλιος). Ανακτήθηκε από: https://www.minedu.gov.gr/publications/docs2018/stoixeia_ellhnoglwsswn_sxolikwn_monadwn_april19.pd.
- Μάρκου, Γ. (2011), Το θεσμικό και εκπαιδευτικοπολιτικό πλαίσιο, στο Μ. Δαμανάκης (επιμ.), *Ελληνικά σχολεία στη Γερμανία. Παρελθόν, παρόν & μέλλον* (σσ. 33-116), Αθήνα, Gutenberg.
- Νόμος 4547/2018, «Αναδιοργάνωση των δομών υποστήριξης της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και άλλες διατάξεις» Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας (ΦΕΚ 102/Α/12-06-2018).
- Νόμος 4415/2016, «Ρυθμίσεις για την ελληνόγλωσση εκπαίδευση, τη διαπολιτισμική εκπαίδευση και άλλες διατάξεις», Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας (ΦΕΚ 159/Α/6-9-2016).
- Νόμος 4027/2011, «Ελληνόγλωσση εκπαίδευση στο εξωτερικό και άλλες διατάξεις», Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας (ΦΕΚ 233/Α/4-11-2011).
- Νόμος 2640/1998, «Δευτεροβάθμια τεχνική επαγγελματική εκπαίδευση και άλλες διατάξεις», Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας (ΦΕΚ 206/Α/3-9-1998).
- Νόμος 2413/1996, «Η Ελληνική παιδεία στο εξωτερικό η διαπολιτισμική εκπαίδευση και άλλες διατάξεις», Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας (ΦΕΚ 124/Α/17-6-1996).
- Νόμος 4692/2020, «Αναβάθμιση του Σχολείου και άλλες διατάξεις» Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας (ΦΕΚ 111/Α/12-06-2020).
- Παπασπύρου, Ι. (2019), Η επιλογή Δημοτικού Σχολείου από τους Έλληνες γονείς στη Γερμανία. Μελέτη περίπτωσης, Μεταπτυχιακή Εργασία, Τμήμα Φιλολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα.
- Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, Συνεδρίαση ΡΚΗ', 20 Μαΐου 1996.
- Σταμέλος, Γ. (2002), Παγκοσμιοποίηση και Εκπαίδευση: ο εκπαιδευτικός αποκλεισμός σήμερα, στο Πρακτικά του 2ου Συνεδρίου «Η Παιδεία στην αυγή του 21ου αιώνα», 4-6 Οκτωβρίου, 2002, Πάτρα, Συνεδριακό Κέντρο Πανεπιστημίου Πατρών. Ανακτήθηκε από: <http://www.elemedu.upatras.gr/english/images/stamelos/GS09.pdf>
- Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων (2019). «Στόχος μας η υποστήριξη και αναβάθμιση της Ελληνόγλωσσης Εκπαίδευσης της Διασποράς», Ανακτήθηκε από: <https://www.minedu.gov.gr/news/40267-21-03-19-stoxos-mas-i-ypostiriksi-kai-anavathmisi-tis-ellinoglossis-ekpaidefsis-tis-diasporas-2>
- Χατζηδάκη, Α. (2013), Ελληνόγλωσση Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Διαπολιτισμική Εκπαίδευση στη διασπορά, *Διεθνές Συνέδριο για την Ανοικτή & εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση*, Νο 7, 4Α. DOI: 10.12681/icodl.741

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Dür, A. and De Bièvre, D. (2007), The Question of Interest Group Influence, *The Question of Interest Group Influence*, *Journal of Public Policy*, Vol. 27, No 1, pp. 1-12, DOI: 10.1017/

S0143814x07000591

Mawhinney, B.H. (2001), Theoretical Approaches to Understanding Interest Groups, Educational Policy, Vol. 15, No 1, pp. 187-214 DOI: <https://doi.org/10.1177/0895904801015001011>

ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΦΑΙΝΟΜΕΝΩΝ «ΗΘΙΚΟΥ ΞΕΠΛΥΜΑΤΟΣ»

Γεωργία Βασσάλου^α

^α Υποψήφια διδάκτωρ Νομικής, Τμήμα Κοινωνιολογίας Δικαίου, ΕΚΠΑ

Περίληψη

Οι κώδικες δεοντολογίας (ηθικής) - ως η κατ' εξοχήν μορφή σύγχρονης αυτορρύθμισης - διαπλέκονται και συνυπάρχουν άλλοτε συμπληρωματικά - ιεραρχικά και άλλοτε ανταγωνιστικά με τους παραδοσιακούς κανόνες δικαίου. Επηρεάζουν την κοινωνική οργάνωση και δείχνουν κάποτε να συμβαδίζουν με το πνεύμα της ευέλικτης οικονομίας, της πολιτικής και της αλματώδους τεχνολογικής ανάπτυξης. Ωστόσο, ένας διαφαινόμενος κίνδυνος εργαλειοποίησης και καταχρηστικής εφαρμογής των κωδικών δεοντολογίας, είναι πλέον έκδηλος τόσο στην ιδιωτική, όσο και στην δημόσια σφαίρα. Με τον όρο «ηθικό ξέπλυμα» (“ethics washing”) αποδίδεται η πρακτική των μεγάλων τεχνολογικών κολοσσών να περιβάλλονται με ιδιαίτερη ευκολία τον μανδύα της «ηθικής» - ώστε να φαίνονται ότι ενεργούν υπεύθυνα, σεβόμενοι το συμφέρον όλων και προωθώντας το κοινό καλό. Υπό αυτές τις συνθήκες οι κανόνες ηθικής – δεοντολογίας μπορούν να μετατρέπονται σε εργαλεία χειραγώγησης, συγκάλυψης αυθαιρεσιών, προνομιακής εξυπηρέτησης συμφερόντων και κερδοσκοπίας. Η προσχηματική χρήση της δεοντολογίας/ηθικής για επικοινωνιακούς λόγους «δημόσιας κατανάλωσης» διεισδύει έντονα σε ολόένα και περισσότερα πεδία της κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Στη νέα «κανονικότητα» η κοινωνική συναίνεση και εμπιστοσύνη δεν παράγονται μέσα από όρους διαπραγμάτευσης, ενώ ο ανορθολογισμός απειλεί. Η διαφάνεια και η αξιοπιστία δίνουν την θέση τους σε αμφίβολης προέλευσης συμφέροντα και το αξιακό πλέγμα που θέτουν οι κανόνες δεοντολογίας/ ηθικής λειτουργεί όπως μια καλοστημένη «βιτρίνα».

Λέξεις κλειδιά: κώδικες δεοντολογίας/ηθικής, αξίες, κοινωνικός μετασχηματισμός, ξέπλυμα, «ethics washing»

APPEARANCE OF “ETHICS WASHING” PHENOMENA

Georgia Vassalou,^α

^α PHD Candidate, Faculty of Law, Department Sociology of Law, UoA

Abstract

Codes of ethics - as the pre-eminent form of modern self-regulation - are intertwined and coexist sometimes complementary - hierarchically and sometimes antagonistically with typical legal rules. They influence social organization and sometimes seem to go hand in hand with the spirit of the flexible economy (neoliberalism), politics and rapid technological development. However, an emerging risk of instrumentalization and misuse of codes of conduct is evident in private and

public spheres. The term “ethics laundering” is used to describe the practice of the big technology giants of easily cloaking themselves in the cloak of ‘ethics’ - so that they appear to be acting responsibly, respecting the interests of all and promoting the common good. Under these circumstances, ethical rules can be transformed into tools for manipulation, covering up arbitrary actions, privileged interests, and speculation. The pretextual use of ethics/ethics for communicative purposes of ‘public consumption’ is penetrating more and more areas of social and political life. In the new normality, social consensus and trust are not produced through negotiated terms, while irrationality threatens. Transparency and credibility give way to interests of dubious origin and the value grid set by ethical/ethical rules functions as a well-established “front”.

Keywords: codes of conduct/ethics, values, social transformation, laundering, “ethics washing”

Εισαγωγή

Μπορεί άραγε ένα τεχνολογικός κολοσσός να μετέχει σε προτζεκτ του Αμερικανικού Πενταγώνου που χρησιμοποιούν την τεχνητή νοημοσύνη για την αναπαράσταση εικόνων ή οπτικοακουστικού υλικού ώστε να διευκολύνονται στρατιωτικές επιθέσεις με drones;

Μπορούν να παραχωρούνται χωρίς τη συναίνεση εκατομμυρίων ασθενών προσωπικά δεδομένα υγείας για να κατασκευαστεί μια εφαρμογή (ένα app), που υπόσχεται να σώζει ανθρώπινες ζωές;

Μπορεί μια εταιρεία πετρελαιοειδών να διαφημίζει τις οικολογικές της ευαισθησίες και φιλικές προς το περιβάλλον πολιτικές για να νομιμοποιήσει κάθε δράση της σε βάρος του περιβάλλοντος;

Στην καθ’ ημάς καθημερινότητα: Μπορούν οι δημοσιογραφικοί Κώδικες Δεοντολογίας να περιορίσουν την διάχυση των fake news?

Ύβρεις, χειρονομίες ή και χειροδικίες, απειλές, ρητορική μίσους μπορούν να γίνουν αποδεκτές όταν εκστομίζονται ή διαπράττονται εντός (ή και εκτός) του Κοινοβουλίου από μέλη της λαϊκής αντιπροσωπείας;

Οι απαντήσεις στα ως άνω ερωτήματα/διλήμματα δεν είναι ούτε εύκολες, ούτε μονοσήμαντες. Αναδεικνύουν τις ευκαιρίες και τις προκλήσεις, τα όρια και τη δυναμική επιρροή της δεοντολογίας, αλλά ταυτόχρονα αποκαλύπτουν ή ενίοτε συγκαλύπτουν την καταχρηστική εφαρμογή και αυθαίρετη επίκλησή της. Η αυτορρύθμιση και οι Κώδικες Δεοντολογίας ως εργαλεία κανονιστικής αυτονόμησης και συστηματοποίησης ενός πλέγματος κατευθυντήριων αρχών και αξιών δεν αποτελούν μια νέα συνθήκη στην εθνική ή διεθνή δικαιοσύνη και κοινωνική πραγματικότητα. Οι Κώδικες Δεοντολογίας (ή ηθικής) διαπλέκονται και συνυπάρχουν άλλοτε συμπληρωματικά - ιεραρχικά και άλλοτε ανταγωνιστικά με τις παραδοσιακές πηγές δικαίου (ήπιο και αυστηρό δίκαιο). Επηρεάζουν την κοινωνική οργάνωση και δείχνουν κάποτε να συμβαδίζουν με το πνεύμα της ευέλικτης οικονομίας της αγοράς, της πολιτικής και της αλματώδους τεχνολογικής ανάπτυξης. Ενισχύουν την αυτοδέσμευση των επαγγελματικών, επιστημονικών, επιχειρηματικών και λοιπών φορέων με κανόνες που οι ίδιοι παράγουν και θέτουν σε εφαρμογή.

Η εισαγωγή Κωδίκων Δεοντολογίας αποτυπώνει τον ριζικό μετασχηματισμό των σχέσεων της πολιτικής και του κράτους, της πολιτικής και της κοινωνίας, ενώ αντανάκλα και την αναδιάρθρωση των σχέσεων του κρατικού δικαίου με την πολιτική και την οικονομία (Ρεθυμιωτάκη 2012: 20-21, 24-29). Σημειολογικά, άλλωστε, οι Κώδικες Δεοντολογίας κινούνται στη «ζώνη του λυκόφωτος» μεταξύ του δικαίου και πολιτικής, μεταξύ κοινωνίας και πολιτικών. Υπό την σκοπιά, μάλιστα, της Κοινωνιολογίας του Δικαίου συνιστούν έναν συνεκτικό αρμό, που ζωογονεί την αμφίδρομη σχέση αλληλεπίδρασης δικαίου και πολιτικής (Παπαχρίστου 1999: 111-112).

Σχηματικά και πάντως όχι εξαντλητικά Κώδικες Δεοντολογίας συναντώνται στο πεδίο της βιοηθικής ή βιοτεχνολογίας, στον χρηματοπιστωτικό, ασφαλιστικό, επιχειρηματικό τομέα, στη διαφήμιση, στον αθλητισμό, σε ερευνητικά ιδρύματα, σε ελεύθερα επαγγέλματα (γιατροί, δικηγόροι, δημοσιογράφοι), στο πεδίο των νέων τεχνολογιών αιχμής και ιδίως στις εφαρμογές Τεχνητής Νοημοσύνης. Συναφώς, οι Κώδικες Δεοντολογίας εντάσσονται σ' ένα πλαίσιο προϊούσας αποδημοσιοποίησης (Μούζουλας 1999: 275) και ενίσχυσης της αυτοδέσμευσης των επαγγελματιών, επιστημονικών, επιχειρηματικών και λοιπών φορέων με κανόνες «αυτοθέσμησης» που οι ίδιοι παράγουν και θέτουν σε εφαρμογή, με ή χωρίς τυπική κανονιστικότητα και δεσμευτικότητα.

Θεωρητικό πλαίσιο

Οι Κώδικες Δεοντολογίας είναι γενικές ρυθμιστικές αρχές της συμπεριφοράς, ενώ συχνά δεν προβλέπουν κάποιον μηχανισμό επιβολής ή κυρώσεων. Καταγράφουν με (ορθο)λογικό και συστηματικό τρόπο ένα σύνολο κανόνων συμπεριφοράς, γενικών αρχών και αξιών. Επιδιώκουν να οριοθετήσουν την αρρύθμιστη «γκρίζα ζώνη» μεταξύ της κοινά αποδεκτής νόμιμης και της μη νόμιμης συμπεριφοράς. Εμπεριέχουν συστάσεις ή απαγορεύσεις (θετικές ή αρνητικές δεσμεύσεις) και επιζητούν την ακούσια ή μη συμμόρφωση σε αυτές.

Η παγκοσμιοποίηση των αγορών και της οικονομίας, η ανάδυση νέων ιδιωτικών κέντρων εξουσίας (πολυεθνικές, τεχνολογικοί κολοσσοί) συνέτειναν καθοριστικά στην ανάπτυξη των Κωδίκων Δεοντολογίας. Το πολυδαίδαλο, αχαρτογράφητο, συχνά άγνωστο και διαρκώς μεταβαλλόμενο περιβάλλον δεν επέτρεπε στον παραδοσιακό νομοθέτη να έχει πλήρη έλεγχο, πρόσβαση στα νέα δεδομένα, ικανότητα να προβλέπει και να προλαμβάνει τις εξελίξεις ή ακόμη και να επιβάλλει τα αναγκαία μέτρα. Υπό το πρίσμα αυτό, οι κανόνες δεοντολογίας συμβαδίζουν με τον μετασχηματισμό του παραδοσιακού μοντέλου πολιτικής οργάνωσης του εθνικά κυρίαρχου κράτους σ' ένα διεθνοποιημένο και ανταγωνιστικό περιβάλλον, όπου αναζητούνται νέες μορφές διακυβέρνησης.

Αξιοσημείωτα, λοιπόν, η υιοθέτηση κανόνων ηθικής - δεοντολογίας γίνεται ολοένα και συχνότερη. Ακόμη, και σε πεδία όπου το παραδοσιακό δίκαιο «συντηρεί» ή πάντως διεκδικεί μια φαινομενική πρωτοκαθεδρία. Οι λόγοι ταχείας διάδοσης Κωδίκων Δεοντολογίας μπορούν να αναζητηθούν στη συνεχή αποκάλυψη σκανδάλων, αλλά και στην εντεινόμενη ανάγκη για την προστασία θεμελιωδών δικαιωμάτων (από την ιδιωτικότητα μέχρι την προστασία του περιβάλλοντος). Εντούτοις, όμως, ένας διαφαινόμενος κίνδυνος εργαλειοποίησης ή και καταχρηστικής εφαρμογής των Κωδίκων Δεοντολογίας είναι πλέον έκδηλος τόσο στην ιδιωτική, όσο και στη δημόσια σφαίρα υπονομεύοντας την αυτορρυθμιστική δυναμική. Στη διεθνή ορολογία η απόδοση του φαινομένου ανάλογα με την οπτική πρόσληψης καταγράφεται ενδεικτικά ως: *ethics washing* (ηθικό «ξέπλυμα»), *ethics theater* («θέατρο» ηθικής), *green washing* (πράσινο «ξέπλυμα»), *pink washing* (ροζ «ξέπλυμα») και φθάνει τελικά ως το: *ethics bashing* (ηθική καταπάτηση). Κοινός σημασιολογικός πυρήνας όλων των παραπάνω εννοιών είναι η προώθηση της ηθικής για το κοινό καλό (γενικό συμφέρον), ενώ οι όροι εμπεριέχουν και μια λιγότερο ή περισσότερο απαξιωτική φόρτιση κυρίως για την υπέρμετρη σπουδή και ευαισθητοποίηση που επιδεικνύουν φορείς, οργανισμοί ή εταιρείες για την υιοθέτηση Κωδίκων Δεοντολογίας, τη συγκρότηση σχετικών Επιτροπών, την πανηγυρική δημοσιοποίησή τους κ.ά.

Ειδικότερα, στο πεδίο αιχμής της Τεχνητής Νοημοσύνης η επικίνδυνη τακτική έχει ήδη προσλάβει αρνητικές διαστάσεις. Με τον όρο ηθικό «ξέπλυμα» (“*ethics washing*”) αποδίδεται η πρακτική των μεγάλων τεχνολογικών κολοσσών να περιβάλλονται με ιδιαίτερη ευκολία τον μανδύα της «ηθικής» ώστε να φαίνονται ότι ενεργούν υπεύθυνα, σεβόμενοι το συμφέρον όλων και εξυπηρετώντας το κοινό καλό. Όπως, παραστατικά λέγεται, οι τεχνολογικοί γίγαντες συνηθίζουν να διαφημίζουν την «τεχνητή νοημοσύνη ανοικτή και

προσβάσιμη για όλους», ενώ την ίδια στιγμή πωλούν και διοχετεύουν τεχνολογίες επιτήρησης («κατασκοπευτικός καπιταλισμός») προς τις κυβερνήσεις.

Υπό αυτές τις συνθήκες οι κανόνες ηθικής και δεοντολογίας μπορούν να μετατρέπονται σε εργαλεία χειραγώγησης, συγκάλυψης αυθαιρεσιών, προνομιακής εξυπηρέτησης συμφερόντων και κερδοσκοπίας των ιδιωτικών οικονομικών κέντρων εξουσίας. Πρόκειται δηλαδή για μια σύγχρονη και εξελισσόμενη μορφή «νομότυπης» διαπλοκής. Η προσχηματική αυτή χρήση της δεοντολογίας/ηθικής για επικοινωνιακούς λόγους «δημόσιας κατανάλωσης» φαίνεται να διεισδύει σε ολοένα και περισσότερα πεδία της κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Τα παραδείγματα είναι πολλά και δηλωτικά των διαστάσεων που τείνει να προσλάβει η συγκεκριμένη προβληματική.

Ένα πιο κοντινό παράδειγμα: Στην ελληνική πραγματικότητα η ανάδυση του κινήματος #metoo μετά την αποκάλυψη σοβαρών αξιόποινων πράξεων- στον καλλιτεχνικό χώρο-, συνοδεύθηκε από την πλευρά της Πολιτείας με την (πανηγυρική) αναγγελία υιοθέτησης ενός Κώδικα Δεοντολογίας για τους κρατικούς καλλιτεχνικούς φορείς και τις εκπαιδευτικές δομές. Σημειολογικά η ανάληψη της εν λόγω πρωτοβουλίας- ως μια κίνηση εξυγίανσης-, δύναται να έχει θετική επικοινωνιακή διάσταση, αποφορτίζοντας εν μέρει το βαρύ κλίμα που επισκίαζε τον πολιτισμό την συγκεκριμένη περίοδο. Ωστόσο, εν προκειμένω φάνηκε να λειτουργεί περισσότερο ως μια καθαρά ανακλαστική ή κατευναστική αντίδραση, χωρίς μέχρι σήμερα να έχει υλοποιηθεί η αρχική αυτή εξαγγελία, ή ακόμη περισσότερο χωρίς να έχει ενταχθεί σε ένα συνολικότερο σχέδιο «για τον έλεγχο της βίας και κατάχρησης εξουσίας», όπως αρχικά, είχε προσδιοριστεί. Πάντως, ανοιχτό παραμένει και το ζήτημα αν πράξεις μείζονος ηθικής, κοινωνικής και ποινικής απαξίας δύναται να αντιμετωπιστούν (μόνο) μέσω των Κωδίκων Δεοντολογίας.

Στην εγχώρια δημόσια σφαίρα είναι χαρακτηριστικό ότι δυο από τις τρεις κρατικές λειτουργίες:¹ η νομοθετική και η δικαστική (όχι στο σύνολό της, αλλά μόνο δύο ανώτατα δικαστήρια της χώρας το Ελεγκτικό Συνέδριο και το Συμβούλιο της Επικρατείας) έχουν υιοθετήσει Κώδικες (ή Χάρτες) Δεοντολογίας συμμορφούμενες κατά κύριο λόγο σε συστάσεις διεθνών οργανισμών, όπως η GRECO² για την αντιμετώπιση -πρόληψη φαινομένων διαφθοράς. Στην περίπτωση των Κοινοβουλίων η ταχεία διάδοση των «Κωδίκων Δεοντολογίας ή Ηθικής³ ή Συμπεριφοράς» ήταν εξίσου η αντανάκλαση άμυνα σε αποκαλύψεις σκανδάλων διαφθοράς, στην ανάδυση φαινομένων κακοδιαχείρισης και κατασπατάλησης δημόσιου χρήματος, στην κατάχρηση των κοινοβουλευτικών προνομίων, σε παρασκηνακές συναλλαγές με επιχειρηματικές ή μιντιακές ελίτ κ.ά. Το αίτημα για περισσότερη διαφάνεια, ακεραιότητα, λογοδοσία, αξιοπιστία και αποτελεσματικότητα των θεσμών ήταν η πιεστική επωδός προς τους εκάστοτε φορείς εξουσίας (λ.χ. Κοινοβούλια, υπουργικά συμβούλια κ.ά.).

Οι Κώδικες Κοινοβουλευτικής Δεοντολογίας θέτουν κατευθυντήριες οδηγίες και προσανατολίζουν τη συμπεριφορά των βουλευτών προς ένα γενικά αποδεκτό πλέγμα αξιών και αρχών, από τις οποίες δεν πρέπει να αποκλίνουν, ώστε να αποτρέπονται φαινόμενα αυθαιρεσίας ή κατάχρησης, αδιαφάνειας και διαφθοράς. Πρόκειται για τα ελάχιστα όρια και το minimum προσδοκώμενης συμπεριφοράς, τα οποία εκθέτουν τους βουλευτές στον δημόσιο έλεγχο, αλλά και στην τυχόν επιβολή μέτρων σε περιπτώσεις υπέρβασής τους. Υποδεικνύουν πρότυπα ορθής συμπεριφοράς, σταθμίζουν αντικρουόμενα συμφέροντα και αποσκοπούν στην ηθική και κοινωνική αυτοδέσμευση των μελών του Κοινοβουλίου. Μέσω, δηλαδή, των Κωδίκων συστηματοποιούνται, εξειδικεύονται, συγκεκριμενοποιούνται ή απλουστεύονται και καθίστανται προσβάσιμες από όλους ηθικές αρχές και αξίες, οι οποίες εμπεδώνονται μέσα από την κοινοβουλευτική πρακτική και δράση.

Ωστόσο, μια απλή επισκόπηση της καθημερινής εγχώριας πολιτικής ζωής εντός και εκτός Κοινοβουλίου είναι αρκετή για να καταδείξει ότι ακραίες, ή πάντως αντιδεοντολογικές για τα κοινοβουλευτικά ήθη, συμπεριφορές δεν έχουν ελεγχθεί επαρκώς παρά την

ύπαρξη σχετικού Κώδικα Δεοντολογίας για τα μέλη του ελληνικού Κοινοβουλίου (ήδη από το 2016).⁴ Στη δίνη των πολυκρίσεων, η αντιπροσωπευτική δημοκρατία βρίσκεται σε συνεχή διακινδύνευση, ο αντικοινοβουλευτισμός σε έξαρση, ενώ η απώλεια της εμπιστοσύνης των πολιτών προς τους θεσμούς και τους εκπροσώπους τους διαρκώς εντείνεται και η έξωθεν επιρροή ισχυρών οικονομικών κέντρων εξουσίας αυξάνεται. Η δομική κρίση της δημοκρατίας, όπως αναδείχθηκε μέσα από τα πολιτικά σκάνδαλα, τη διαχρονική κατάχρηση θέσεων εξουσίας, τον νεποτισμό και τα δίκτυα πελατειακών σχέσεων απονομιμοποίησε την πολιτική και διέρρηξε κάθε σχέση εμπιστοσύνης μεταξύ ψηφοφόρων και αντιπροσώπων. Η διαφθορά, η φαυλότητα και η αδιαφάνεια εδραιώθηκαν στην κοινή γνώμη ως συνώνυμα της άσκησης πολιτικής εξουσίας.⁵

Η συνεχώς διογκούμενη παρέμβαση των ΜΜΕ συνέδραμε καθοριστικά στη διαμόρφωση αυτής εικόνας, ως κυρίαρχης αναπαράστασης της πολιτικής. Το αίτημα για «κάθαρση» και εξυγίανση του πολιτικού συστήματος παραμένει πάγιο και επιτακτικό, το ίδιο και η αναζήτηση εναλλακτικών διεξόδων και πρακτικών. Ενώ τα μέτρα για την ανάσχεση των φαινομένων διαφθοράς, την ενίσχυση του δημοσίου συμφέροντος, την εμπέδωση και διαφύλαξη του κοινοβουλευτικού κύρους πλήθαιναν συνεχώς, η «αναχαίτηση» προσκρούει στις εγγενείς αδυναμίες του πολιτικού συστήματος. Ακόμη, στον χώρο των μέσων ενημέρωσης η συνεχής επίκληση της δεοντολογίας μοιάζει κάποτε να γίνεται εύκολο μονοπάτι για την καταστρατήγηση θεμελιακών κανόνων, όπως ο πλουραλισμός, η ισόρροπη πολυφωνία, η αντικειμενικότητα, η αμεροληψία κατά την μετάδοση των γεγονότων.

Η αρχή της αντικειμενικότητας είναι διαχρονικά καθιερωμένη (αποτελεί και το ζητούμενο) στον χώρο των μέσων ενημέρωσης,⁶ τόσο σε συνταγματικό, όσο και σε νομοθετικό επίπεδο. Στις Αρχές Δεοντολογίας του δημοσιογραφικού επαγγέλματος δεν γίνεται ρητή μνεία στην αντικειμενικότητα, ωστόσο ορίζεται ως πρωταρχικό δικαίωμα και υποχρέωση του δημοσιογράφου το καθήκον αλήθειας.⁷ Η ρήτρα της αντικειμενικότητας στην ενημέρωση σημαίνει πληρότητα (σφαιρικότητα) στην κάλυψη των γεγονότων, ορθότητα στην μεταφορά των ειδήσεων και αμεροληψία (Στρατηλάτης 2020: 3). Αποσκοπεί στην ενίσχυση της αξιοπιστίας των μέσων ενημέρωσης και στην ισόρροπη πολυφωνία -πλουραλισμό.

Στην εποχή της μετα - αλήθειας (post -truth) και των fake news, ως κυρίαρχης πολιτικής (και επικοινωνιακής) κουλτούρας, τα όρια της αλήθειας και του ψέματος κάποτε θολώνουν. Η διαρκής επίκληση στο συναίσθημα αποπροσανατολίζει την κοινή γνώμη και γι' αυτόν τον λόγο γίνεται ευκολότερα επιδραστική, ενώ η ίδια η κοινωνία αδρανεύει ή εγκλωβίζεται παθητικά σε «μαζικά και εύκολα κατασκευασμένα αφηγήματα». Η επίκληση της αντικειμενικότητας ως δεοντολογικού όρου μοιάζει να αποκτά πρόσθετο αξιακό φορτίο, όχι ως απλή υπόμνηση ή προτροπή για την ενεργοποίηση των ηθικών αντανάκλαστικών, αλλά ως ποιοτικός δείκτης εκδημοκρατισμού.

Συμπέρασμα

Σίγουρα, η δεοντολογία δεν είναι πανάκεια. Η μεταστροφή στη δεοντολογία δεν καλείται να λειτουργήσει ως «κυβερνητική δευτέρας τάξης» μέσω της αποπολιτικοποίησης και νομιμοποίησης των ιδιωτικών φορέων εξουσίας (Ρεθυμιωτάκη 2005: 151 -156). Πολύ δε περισσότερο δεν καλείται να επιλύσει όλα τα προβλήματα και να καλύψει όλα τα κενά που έχει προκαλέσει η αποτυχία του δικαίου και της πολιτικής. Το ζήτημα είναι αρκετά πιο σύνθετο και περίπλοκο. Ωστόσο, και η ηθική μετέρχεται τα ίδια μέσα και όρους (με τα δύο συστήματα δικαίου και πολιτικής), δημιουργεί πρότυπα, οριοθετεί την καλή και κακή συμπεριφορά με βάση τους αξιακούς κώδικες και ενίοτε αδυνατεί να προβλέψει τις συνέπειες των πράξεων ή να επιτύχει την κοινωνική συναίνεση και την εμπιστοσύνη.

Συναφώς δε, η πίστη ότι η αυτορρύθμιση θα επιφέρει την πολυπόθητη ισορροπία - κατά τρόπο αλάθητο - στην κοινωνία ή στην οικονομία, μάλλον αυτοαναιρείται θεμελιακά.

Μεταξύ μάγευσης και απομάγευσης, τα όρια γίνονται κάποτε δυσδιάκριτα.

Στην νέα «κανονικότητα» η αυτορρύθμιση μπορεί να μετατραπεί σε μη ρύθμιση ή απορρύθμιση. Η κοινωνική συναίνεση και εμπιστοσύνη θα παύουν να παράγονται μέσα από όρους διαπραγμάτευσης, ενώ ο ανορθολογισμός θα απειλεί. Η διαφάνεια και η αξιοπιστία θα δίνουν την θέση τους σε αμφίβολης προέλευσης συμφέροντα και το αξιακό πλέγμα που θέτουν οι κανόνες δεοντολογίας/ ηθικής λειτουργεί όπως μια καλοστημένη «βιτρίνα».

Το διακύβευμα είναι μεγάλο, το ίδιο και η ανάγκη ενδυνάμωσης και συνεχούς αναπλαισίωσης των ηθικών αξιών μπροστά σε κάθε νέο κίνδυνο και απειλή για την κοινωνία, την δημοκρατία, τα θεμελιώδη δικαιώματα και το κράτος δικαίου. Η αναζωογόνηση των δημοκρατικών και δικαιοκρατικών θεσμών με σεβασμό στις αρχές της ελευθερίας, της ισότητας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, χρειάζεται να (επανα)θεμελιωθούν σ' ένα στέρεο αξιακό οικοδόμημα. Στην προσπάθεια αυτή κάθε «συστατικό» που δυνητικά συμβάλλει και προάγει μια υγιή δημοκρατική κουλτούρα, είναι ένα αναγκαίο βήμα προόδου, έστω και αν κάποτε φαντάζει σαν μια «ψηφίδα ουτοπικού ρεαλισμού».

Σημειώσεις

1. Τον Ιούνιο του 2014 η εκτελεστική εξουσία είχε προβεί στην υιοθέτηση «Κώδικα Δεοντολογίας των μελών της Κυβέρνησης». Επρόκειτο για ένα κείμενο με περισσότερο πολιτικό και διακηρυκτικό χαρακτήρα, το οποίο στην πράξη παρέμεινε αδρανές, ενώ δεν είναι εμφανές αν εξακολουθεί μέχρι σήμερα να βρίσκεται σε ισχύ. Πάντως, ο σχετικά πρόσφατα αναθεωρημένος Κώδικας Ηθικής και Επαγγελματικής Συμπεριφοράς υπαλλήλων του δημόσιου τομέα προκρίνει ένα επικαιροποιημένο σύστημα ακεραιότητας και λογοδοσίας στηριγμένο σε ηθικές αξίες.

2. Η συμμόρφωση με τις συστάσεις της GRECO δεν έχει υποχρεωτικό - δεσμευτικό χαρακτήρα για τα κράτη μέλη. Ωστόσο, στην Ελλάδα με τον ν. 4336/2015 «Κύρωση του Σχεδίου Σύμβασης Οικονομικής Ενίσχυσης από τον Ευρωπαϊκό Μηχανισμό Σταθερότητας και ρυθμίσεις για την υλοποίηση της Συμφωνίας Χρηματοδότησης» η προηγούμενη πλήρης συμμόρφωση με τις συστάσεις αποτέλεσε αναγκαίο προαπαιτούμενο για την υλοποίηση του τριετούς προγράμματος χρηματοδότησης της χώρας από τον Ευρωπαϊκό Μηχανισμό Σταθερότητας (ΕΜΣ).

3. Οι Κώδικες Ηθικής είναι στην πλειονότητά τους γενικά πλαίσια αρχών και αξιών. Συνήθως διακρίνονται για την καταφατική τους διατύπωση, ενώ συχνά δεν επισύρουν κυρώσεις - πολύ περισσότερο δεν διαθέτουν μηχανισμούς ελέγχου και επιβολής.

4. Κώδικας Δεοντολογίας των μελών του ελληνικού Κοινοβουλίου, https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/kodikas-deonto_1.pdf. Από το 2018 μέχρι σήμερα, δεν έχει συνταχθεί Έκθεση από την οποία να προκύπτουν έστω και στατιστικά οι παραβιάσεις του Κώδικα, τα μέτρα που ελήφθησαν και τυχόν επιβλήθηκαν έτσι, ώστε να μπορεί να αποτιμηθεί και η συμβολή του Κώδικα Δεοντολογίας.

5. Σε έρευνα της «Word Values Survey» (Παγκόσμιας Έρευνας Αξιών) η εμπιστοσύνη των πολιτών προς: τη Βουλή (14,2%) βρισκόταν στην 20ή θέση, την κυβέρνηση (12,9%) στην 23η και τα πολιτικά κόμματα (7,2%) στην 25η (προτελευταία). Ακόμη σε έρευνα της εταιρείας Pro Rata για το Ινστιτούτο Εναλλακτικών Πολιτικών (ΕΝΑ), οι πολίτες εκφράζουν τη δυσπιστία τους απέναντι στο πολιτικό προσωπικό. Στο άκουσμα της λέξης «πολιτικός» αποδίδουν χαρακτηρισμούς - γνώρισμα, όπως: 15% χρησιμοποιεί τον όρο «ψεύτης», 15% αποδίδει άλλα αρνητικά χαρακτηριστικά, 13% χρησιμοποιεί τη λέξη «διαφθορά/διαπλοκή» κ.ά.

6. Η σχετική συνταγματική και προστατευτικού χαρακτήρα διάταξη (αρ. 15 Σ) ορίζει ότι: «*Η ραδιοφωνία και η τηλεόραση υπάγονται στον άμεσο έλεγχο του Κράτους. [...] Ο άμεσος έλεγχος του Κράτους, που λαμβάνει και τη μορφή του καθεστώτος της προηγούμενης άδειας, έχει ως σκοπό την αντικειμενική και με ίσους όρους μετάδοση πληροφοριών και ειδήσεων, καθώς και προϊόντων του λόγου και της τέχνης, την εξασφάλιση της ποιοτικής στάθμης των προγραμμάτων που επιβάλλει η κοινωνική αποστολή της ραδιοφωνίας και της τηλεόρασης και η πολιτιστική ανάπτυξη της Χώρας, καθώς και το σεβασμό της αξίας του ανθρώπου και την προστασία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας».*

7. «Το δικαίωμα του ανθρώπου και του πολίτη να πληροφορεί και να πληροφορείται ελεύθερα είναι αναφαίρετο. Η πληροφόρηση είναι κοινωνικό αγαθό και όχι εμπόρευμα ή μέσο προπαγάνδας. Ο δημοσιογράφος δικαιούται και οφείλει: α. Να θεωρεί πρώτιστο καθήκον του προς την κοινωνία και τον εαυτό του τη δημοσιοποίηση όλης της αλήθειας [...]».(άρθρο 1)

Αναφορές

- Μούζουλας, Σπ. (1999), Ο Κώδικας Δεοντολογίας των Εταιριών Διαχείρισεως Αμοιβαίων Κεφαλαίων και των Εταιριών Επενδύσεων Χαρτοφυλακίου σε «Η διαφήμιση και οι Κώδικες Δεοντολογίας», 8^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ελλήνων Εμπορικόλογων, (Δελφοί, 5 -7 Νοεμβρίου 1998), Αθήνα – Κομοτηνή, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, σσ. 275 -276.
- Παπαχρίστου, Κ. Θ. (1999), *Κοινωνιολογία του Δικαίου*, Σειρά Θεσμοί της Ελληνικής Κοινωνίας (Διεύθυνση Λαμπίρη Δημάκη Ιωάννα -Παπαχρίστου Κ. Θανάσης), Αθήνα, Εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα.
- Ρεθυμιωτάκη, Ε. (2012), *Πηγές του Δικαίου και νομικός πλουραλισμός στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Σειρά: Δίκαιο και Κοινωνία στον 21^ο αιώνα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Ρεθυμιωτάκη, Ε. (2005), Η βιοηθική και η ρύθμιση της ιατρικά υποβοηθούμενης αναπαραγωγής σε: Θ.Κ. Παπαχρίστου/ Χ. Βερναρδάκης/ Γ. Θεοδόσης/ ΙΦ. Καμτσίδου/ Κ. Μανωλάκου/ Λ.Μήτρου/ Β.Παπακωνσταντίνου/ Ε. Ρεθυμιωτάκη/ Κ. Στρατηλάτης/ Γ. Τασόπουλος, *Αυτορρύθμιση, Δίκαιο και Κοινωνία στον 21ο αιώνα* (Διευθυντής Σειράς: Παπαδημητρίου Γ.), Αθήνα – Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Σάκκουλα, σσ. 151-156
- Στρατηλάτης, Κ. (2020), Η ανεκπλήρωτη συνταγματική επιταγή για αντικειμενική και με ίσους όρους μετάδοση πληροφοριών και ειδήσεων, Αθήνα, Ινστιτούτο Ν. Πουλαντζάς, Θεσμοί, Δημοκρατία Πολιτική (<https://poulantzas.gr/yliko/kostas-stratilatis-i-anekpliroti-syntagmatiki-epitagi-gia-antikeimeniki-kai-me-isous-orous-metadosi-pliροφοριον-kai-eidiseon/>)

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ ΣΤΟ ΜΩΣΑΪΚΟ ΤΗΣ ΕΝΔΟΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗΣ ΒΙΑΣ

Κατερίνα Βεζυργιάννη^α

^α Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ)

Περίληψη

Μελετάται ο ρόλος της οικογένειας προέλευσης και ειδικότερα του μητρικού προτύπου για την κόρη ως παράγοντα κινδύνου στο να καταστεί ευάλωτη στην εκδήλωση φαινομένων ενδοοικογενειακής βίας κατά την μετέπειτα ενήλικη ζωή της. Πέρα από τις προφανείς συνέπειες της ενδοοικογενειακής βίας στα παιδιά, ως μάρτυρες κυρίως, αλλά και ως δέκτες κακοποιητικών συμπεριφορών -στο πλαίσιο της οικογένειας προέλευσης- συνήθως από τον πατέρα, εντοπίζονται και συμπεριφορές που αφορούν κακοποιητικές στάσεις, άμεσες ή έμμεσες, της ίδιας της μητέρας προς την κόρη στην παιδική ηλικία. Σημαντικό παράγοντα κινδύνου αποτελεί η πειθήνια στάση της μητέρας προς τον πατέρα ως αποτέλεσμα των στερεοτυπικών αντιλήψεων με τις οποίες η ίδια γαλουχήθηκε περί άντρα-αφέντη, καθώς και της παθητικής-ανεκτικής στάσης της ακόμη και στην άσκηση βίας. Μάλιστα, η μητρική παρέμβαση συνεχίζεται και στη συμβιωτική ζωή της κόρης. Συχνά επίσης, καθοριστικό ρόλο παίζει και η παραμέληση από την μητέρα, η οποία ασχολείται πλημμελώς με την ψυχοδιανοητική εξέλιξη της κόρης και τη διαμόρφωση της προσωπικότητάς της, με αποτέλεσμα να εδραιώνεται μια εικόνα κατά την οποία η γυναίκα έχει δευτερεύοντα συμπληρωματικό ρόλο τόσο οικογενειακά όσο και κοινωνικά. Ένας άλλος παράγοντας που συντελεί στη διαμόρφωση ευάλωτης ψυχοσύνθεσης της κόρης, σχετίζεται με την ύπαρξη σοβαρής ψυχοπαθολογίας της μητέρας.

Λέξεις-κλειδιά: οικογένεια προέλευσης, ενδοοικογενειακή βία, μητέρα, παραμέληση, παράγοντες κινδύνου

THE CONTRIBUTION OF THE FAMILY OF ORIGIN TO THE COMPLEX OF DOMESTIC VIOLENCE

Katerina Vezyrgianni^α

^α National Centre for Social Research (ΕΚΚΕ)

Abstract

It is investigated the role of the family of origin and in particular the maternal role model for the daughter as a risk factor in becoming vulnerable to the occurrence of domestic violence in

her adult life. Apart from the obvious consequences of domestic violence for children, mainly as witnesses, but also as recipients of abusive behaviour -usually from the father- there are also behaviours related to abusive attitudes, direct or indirect, of the mother towards the daughter, during childhood. An important risk factor is the mother's submissive attitude towards the father as a result of the stereotypical attitudes she was brought up with, as well as her passive-tolerant attitude, even to the use of violence. What is more, maternal interference continues in the daughter's symbiotic life. The mother's neglect also often plays a decisive role, as she is not sufficiently involved in her daughter's mental and intellectual process and in the formation of her personality, thus establishing an attitude in which the woman has a secondary, complementary role in the family and in society. Another contributory factor in the formation of a vulnerable psychosynthesis of the daughter is related to the existence of severe psychopathology of the mother.

Key words: family of origin, domestic violence, mother, neglect, risk factors

Εισαγωγή

Το ζήτημα της ενδοοικογενειακής βίας και του ρόλου της οικογένειας προέλευσης που πραγματεύεται το παρόν κεφάλαιο υφίσταται διαχρονικά και έλκει την καταγωγή του και την κλιμάκωσή του από τη δομική ψυχοπαθολογία του οικογενειακού περιβάλλοντος. Η διαπίστωση αυτή επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι συμβαίνει ανεξαρτήτως των ιδιαίτερων δημογραφικών και κοινωνικών/μορφωτικών/οικονομικών χαρακτηριστικών των επιμέρους οικογενειών. Στην τωρινή συγκυρία εμφανίζεται οξυμένο, καθώς αλληπάλληλες πρόσφατες περιπτώσεις που βλέπουν το φως της δημοσιότητας το ανάγουν σε καθημερινό θέμα της διπλανής πόρτας που δεν μπορούμε, ακόμη και αν θέλαμε, να το προσπεράσουμε ή να το αγνοήσουμε.

Θεωρητικό πλαίσιο

Η μελέτη της συναισθηματικής κακοποίησης στην παιδική ηλικία από την οικογένεια προέλευσης και η σύνδεσή της με τις μελλοντικές διαπροσωπικές σχέσεις ενηλίκων καθίσταται αναγκαία για την κατανόηση του διαγενεακού κύκλου κακοποίησης (Berzenski and Yates 2010), καθώς οι σχέσεις των ενηλίκων αποτελούν τη βάση πάνω στην οποία οικοδομείται το συναισθηματικό πλαίσιο της οικογένειας και διαμορφώνουν πλείστες πτυχές της ανάπτυξης του παιδιού. Ως εκ τούτου, η μελέτη του ρόλου της οικογένειας προέλευσης σε σχέση με τη συναισθηματική κακοποίηση κατά την παιδική ηλικία είναι σημαντική όχι μόνο λόγω της άμεσης βιωματικής επίδρασής της στα παιδιά, αλλά και για τις μακροπρόθεσμες συνέπειές της, ιδιαίτερα όσον αφορά τις διαπροσωπικές σχέσεις στην ενήλικη πια ζωή. Πολλές μελέτες δείχνουν σημαντική σχέση μεταξύ της παιδικής κακοποίησης και της εμφάνισης κατάθλιψης και άγχους στην ενήλικη ζωή εντοπίζοντας μια ελαφρά υπεροχή των γυναικών όσον αφορά την παρουσίαση συμπτωμάτων κατάθλιψης (Gallo, Munhoz, de Mola and Murray 2018).

Ο ρόλος της οικογένειας προέλευσης είναι ζωτικής σημασίας σε όλα τα στάδια ανάπτυξης και εξέλιξης ενός παιδιού καθώς αποτελεί ένα πρωταρχικό πλαίσιο ανάπτυξης της ταυτότητάς του και είναι φορέας αναπαραγωγής κοινωνικών αντιλήψεων και στερεοτύπων τα οποία σχετίζονται –μεταξύ άλλων- και με ζητήματα ταυτότητας του φύλου. Σύμφωνα με τη θεωρία της κοινωνικής μάθησης του Bandura (1997), μέσα από τις συμπεριφορές τους, το επάγγελμά τους και τα ενδιαφέροντά τους, οι γονείς αποτελούν το πρότυπο όσον αφορά τα στερεότυπα ως προς το φύλο. Μεγάλος αριθμός μελετών εντοπίζει ότι οι γονείς συμπεριφέρονται διαφορετικά στα παιδιά ανάλογα με το φύλο τους. Μάλιστα η έκφραση των στερεοτύπων σχετικά με το φύλο μπορεί να εκφράζεται είτε με ρητό (σαφή) είτε άρρητο τρόπο (Endendijk et al. 2013). Τα άρρητα στερεότυπα αναπα-

ράγονται σε μεγάλο βαθμό χωρίς συνειδητή πρόθεση, ενώ τα ρητά στερεότυπα ως προς το φύλο δηλώνονται με άμεσο τρόπο και εκφράζουν σαφείς απόψεις για τον ρόλο του κάθε φύλου. Αυτοί οι δύο τύποι στάσεων είναι με διαφορετικό τρόπο επιδραστικοί και συνδυαστικά καθοριστικοί στη διαμόρφωση στάσεων και συμπεριφορών των παιδιών (Endendijk et al. 2013).

Εκτός αυτού, η οικογένεια δύναται να λειτουργήσει και ως φορέας κακοποιητικών συμπεριφορών συμπεριλαμβανομένης και της παραμέλησης με άμεσο ή έμμεσο τρόπο προκαλώντας σημαντικά προβλήματα (συναισθηματικές, συμπεριφορικές και γνωστικές δυσκολίες) στην ανάπτυξη του παιδιού αλλά και με επιπτώσεις στην ενήλικη ζωή του (Hart, Binggeli and Brassard 1998). Ερευνητικά δεδομένα υποστηρίζουν ότι η συναισθηματική κακοποίηση, μόνη ή σε συνδυασμό με άλλους τύπους κακοποίησης, σχετίζεται με ενδείξεις ψυχοπαθολογίας, όπως άγχος και κατάθλιψη κατά τη μετέπειτα ζωή του παιδιού-θύματος, ενώ ο συνδυασμός σωματικής και συναισθηματικής κακοποίησης συνδέεται στενά με προβλήματα συμπεριφοράς (π.χ. χρήση ουσιών, παραβατική σεξουαλική συμπεριφορά) (Berzenski and Yates 2011).

Καθορισμός του ερευνητικού πλαισίου

Η ιδέα και το υλικό της διερεύνησης αντλήθηκε από πληροφορίες που συλλέχθηκαν μέσω της διεξαγωγής ομαδικά εστιασμένων συζητήσεων, αλλά και προσωπικών συνεντεύξεων με επαγγελματίες ψυχικής υγείας και συγκεκριμένα ψυχολόγους που απασχολούνται σε Κέντρα Ψυχικής Υγείας της Αττικής στο πλαίσιο του έργου που υλοποίησε το ΕΚΚΕ με τίτλο «Κοινωνικές Αναπαραστάσεις, Πεποιθήσεις και Στερεότυπα για την Ενδοοικογενειακή βία κατά των Γυναικών στην Ελλάδα», κατά την περίοδο Μάρτιος – Απρίλιος 2021.¹ Οι πληροφορίες που μας δόθηκαν βάσει των εμπειρικών δεδομένων των επαγγελματιών περιλαμβάνουν και παραθέματα–αφηγήσεις των γυναικών κατά την εξέλιξη της ψυχοθεραπευτικής παρέμβασης. Επισημαίνεται ότι κατά τον χρόνο διεξαγωγής της έρευνας πεδίου κυριαρχούσε στον δημόσιο διάλογο το ελληνικό μεtoo, ενώ η συνθήκη της υγειονομικής αλλά και της οικονομικής κρίσης² καθόρισαν το πλαίσιο της έρευνας. Ειδικότερα, όσον αφορά τον παρατεταμένο εγκλεισμό, επισημάνθηκε από τους/τις ειδικούς/-ές ότι πυροδοτείται τεταμένο κλίμα, ενώ η ψυχολογική πίεση, ακριβώς επειδή περιορίζονται οι διέξοδοι που υπήρχαν, μετατρέπεται σε βία. Σημειώθηκε, ωστόσο, ότι αναμένεται, μετά το πέρας της τρέχουσας υγειονομικής κρίσης και μόλις υποχωρήσει ο φόβος σε σχέση με την υγεία, να υπάρξει αύξηση των αιτημάτων για ψυχολογική υποστήριξη (όχι απαραίτητα για ζητήματα βίας).

Επιπλέον υλικό αντλήθηκε από τις προσωπικές συνεντεύξεις που διεξήχθησαν στο πλαίσιο ενός δεύτερου έργου που υλοποίησε το ΕΚΚΕ τον Απρίλιο 2022 σχετικά με γυναίκες και αναπηρία με τίτλο «Εκπόνηση έρευνας για την κατάσταση των γυναικών με αναπηρία και των αναγκών γονέων και κηδεμόνων παιδιών με αναπηρία».³ Στην περίπτωση της δεύτερης μελέτης οι πληροφορητές/-τριες μας ήταν γονείς/φροντιστές/-τριες ατόμων με αναπηρία, οι οποίοι/-ες με τον δικό τους βιωματικό τρόπο προσδιόρισαν τις καθημερινές ανάγκες και τα προβλήματα φροντίδας ΑμεΑ, ενώ τα περιστατικά ενδοοικογενειακής βίας και παραμέλησης που καταγράφηκαν προέκυψαν παρεμπιπτόντως.

Ένα βασικό πόρισμα που προέκυψε από τη μελέτη των κοινωνικών αναπαραστάσεων σε σχέση με την ενδοοικογενειακή βία κατά των γυναικών -και που επιβεβαίωσε υπάρχουσες μελέτες- αφορά αφενός το σύνθετο και πολυπαραγοντικό του ζητήματος της βίας, αφετέρου δε την οικογένεια προέλευσης ως καθοριστικό παράγοντα που επιδρά πολλαπλώς στις επιλογές που θα κάνει ένα παιδί στην ενήλικη ζωή του, στις διαπροσωπικές σχέσεις του, αλλά και τον τρόπο που θα τις δημιουργήσει, συντηρήσει και διαχειριστεί.

Ο ρόλος της οικογένειας προέλευσης είναι καθοριστικός και ως προς τη διαμόρφω-

ση ενός ατόμου είτε ως θύμα είτε ως θύτη, αλλά και ως προς τη συντήρηση καταστάσεων (π.χ. ενός γάμου) παρά την άσχημη τροπή που έχουν λάβει και εκδηλώνονται φαινόμενα βίας. Οι επαγγελματίες ψυχικής υγείας που συνομιλήσαμε αναφέρονται στην οικογένεια προέλευσης ως αυτή α) που κακοποιεί, β) που αποτρέπει μια γυναίκα να φύγει ή να διαλύσει τον γάμο της και γ) που δεν εκπληρώνει υποστηρικτικό ρόλο. Μάλιστα, συχνά η πραγματικότητα έρχεται να επιβεβαιώσει για την οικογένεια προέλευσης γυναικών-θυμάτων βίας, ότι πρόκειται για ένα «παθολόγο σύστημα», έναν «κακοποιητή», τη «*μήτρα που γεννά το πρόβλημα*» όπως χαρακτηριστικά μας ανέφεραν.

Μάρτυρας ή/και θύμα⁴ βίας

Η μια διάσταση του ρόλου της οικογένειας προέλευσης αφορά την έκθεση της γυναίκας-θύματος ως παιδί σε περιστατικά ενδοοικογενειακής βίας είτε ως μάρτυρας είτε ως δέκτης. Η πρώτη περίπτωση αφορά κακοποιητικές συμπεριφορές συνήθως από τον πατέρα προς την μητέρα με ένα ρεπερτόριο συμπεριφορών που σταδιακά μπορεί να κλιμακώνονται. Οι συμπεριφορές αυτές μπορεί να εκφράζονται ως λεκτική και ψυχολογική βία, η οποία μπορεί και να θεωρηθεί ως η πιο αόρατη αλλά ύπουλη σε σχέση με τις επιπτώσεις που μπορεί να έχει στο παιδί-μάρτυρα (εκτός φυσικά τις συνέπειες στη μητέρα-θύμα), είτε ως σωματική, ενίοτε δε και ως σεξουαλική βία.

Οι ίδιες οι μητέρες, ούσες συχνά φορείς των αναπαραστάσεων που δικαιολογούν τέτοια ξεσπάσματα βίας, συντηρούν την αντίληψη για τη βία. Η πειθήνια στάση της μητέρας προς τον πατέρα ως αποτέλεσμα των στερεοτυπικών αντιλήψεων με τις οποίες η ίδια γαλουχήθηκε περί άντρα-αφέντη καθώς και η παθητική-ανεκτική στάση της ακόμη και στην άσκηση βίας, αποτελούν σημαντικό παράγοντα κινδύνου για την αναπαραγωγή τέτοιων στάσεων οδηγώντας στην υποτίμηση περιστατικών βίας και ταυτόχρονα στη νομιμοποίηση αυτών.

Στη δεύτερη περίπτωση οι κακοποιητικές συμπεριφορές αφορούν και την ίδια τη γυναίκα-θύμα κατά την παιδική ηλικία ως άμεσο αποδέκτη βίας, η οποία μπορεί να είναι ακραία, όπως ο βιασμός της κόρης από τον πατέρα ή/και προώθησή της στην πορνεία με προσδοκώμενο οικονομικό όφελος. Σε αυτές τις περιπτώσεις παρατηρούνται μητέρες ψυχικά υποταγμένες και εξαρτημένες, ανώριμες, συναισθηματικά απούσες, μη προστατευτικές, οι οποίες πιέζουν το παιδί –εν προκειμένω την κόρη- να μην αντιδρά με υποτιθέμενο όφελος τη μη διάλυση αυτού που εκείνες αποκαλούν «οικογένεια», είτε από φόβο αντιποίνων, είτε από φόβο εγκλεισμού και απομάκρυνσης του δράστη από την οικογένειά του.

Στερεότυπα φύλου

Μια άλλη διάσταση του ρόλου της οικογένειας προέλευσης σε σχέση με την ενδοοικογενειακή βία και τη θυματοποίηση της γυναίκας σχετίζεται με τα πρότυπα που υιοθετεί και γαλουχεί τα παιδιά της βάσει των στερεοτύπων για τα φύλα.

Καθημερινά κάθε άτομο βομβαρδίζεται από την οικογένεια, το σχολείο, την κοινότητα με ρητά ή άρρητα μηνύματα σχετικά με το «αποδεκτό» πρότυπο θηλυκότητας και ανδρισμού, ασκώντας πίεση στο άτομο να συμμορφώνεται με ρόλους και προσδοκίες που προκύπτουν σύμφωνα με το κοινωνικά κατασκευασμένο φύλο του (Τσιριγώτη, Πετρουλάκη και Ντιναπόγιας 2015). Κατ' αυτό τον τρόπο αγόρια και κορίτσια, «εγκλωβισμένα» στα στερεότυπα του φύλου τους, «πείθονται» να εκπληρώσουν ρόλους που τους επιβάλλονται: π.χ. ο άνδρας σε ρόλο πάντα «νικητή», που «έχει τον έλεγχο», που είναι «επιθετικός» και δε δέχεται το «όχι» ως απάντηση, ενώ η γυναίκα σε ρόλο «ευαίσθητης», «παθητικής», «υποτακτικής» με αισθήματα αυτοθυσίας. Ειδικότερα, τα κορίτσια διαμορφώνονται κατά τέτοιο τρόπο που γίνονται παθητικά, τρυφερά, ντροπαλά και δοτικά, να

είναι ευγενικά και να δείχνουν σεβασμό, υπομονή, ανεκτικότητα, να υπακούουν τους άνδρες και φυσικά να ελέγχουν την έκφραση της σεξουαλικότητάς τους.

Πολλοί άνδρες και γυναίκες υποστηρίζουν τα στερεότυπα των φύλων και υποτιμούν τη βία κατά των γυναικών ως γεγονός ή τη θεωρούν ως κάτι «φυσιολογικό» και βιολογικά προκαθορισμένο (π.χ. είναι στη φύση του άνδρα να είναι βίαιος και επιθετικός). Η σεξουαλική κακοποίηση των γυναικών θεωρείται επίσης από πολλά άτομα ότι οφείλεται στο γεγονός ότι ο άνδρας δεν μπορεί να ελέγξει τις σεξουαλικές του ορμές και ότι είναι ευθύνη της γυναίκας να μην ερεθίζει και να μην προκαλεί τον άνδρα, διαφορετικά, θεωρείται συχνά ότι εκείνη φταίει αν κάποιος τη βιάσει (Τσιριγώτη, Πετρούλακη και Ντιναπόγιας 2015).

Ο ρόλος της μητέρας είναι καθοριστικός όσον αφορά τα μηνύματα που λαμβάνει η κόρη άμεσα ή έμμεσα, εσωτερικεύοντας έναν ρόλο δικό της μέσα στην οικογένεια ως άτομο «επικουρικό» για τους άλλους. Χωρίς να υπονοείται ότι υπάρχει γραμμική σχέση, μεγαλώνοντας ένα κορίτσι είτε ως μάρτυρας βίαιων καταστάσεων, είτε ως δέκτης κακοποιητικών συμπεριφορών είναι πιθανό στην ενήλικη πια ζωή του να αναζητήσει και συνάψει «προβληματικές-τοξικές» σχέσεις.

Προφανώς οι μηχανισμοί που λειτουργούν στην επιλογή συντρόφων και εν προκειμένω για τα κορίτσια-κόρες είναι ασυνείδητοι, σχετίζονται ωστόσο με την κουλτούρα και τα στερεότυπα και το πώς έχουν μεγαλώσει μέσα στην οικογένεια, έχοντας οδηγηθεί σε αυτή την ανεκτικότητα και την υποτίμηση της βίας, όπου είναι φυσιολογικό ο πατέρας να χτυπάει τη μητέρα και ως τέτοιο αναμένουν να συμβεί και σε εκείνες. Αυτή η κοινωνική διάσταση αντανακλάται και σε ψυχολογικό επίπεδο ως κάτι τραυματικό για εκείνη (την κόρη), νιώθοντας παγιδευμένη σε κάτι που δεν μπορεί να ξεφύγει και που δεσμεύεται από την επιθυμία της οικογένειας και του ευρύτερου περιβάλλοντος που ζει. Καθώς η οικογένεια δεν αντιμετωπίζει τη γυναίκα ως ολοκληρωμένο άτομο με ίσα δικαιώματα με τους άνδρες, έχει πολύ χαμηλή αίσθηση αυτοξίας, δηλαδή δεν έχει εισπράξει από την οικογένεια ότι είναι άτομο με ανάγκες και όρια, ή αίσθηση αυτονομίας: ότι μπορεί να σταματήσει κάτι που δεν της αρέσει.

Παραμέληση

Παράλληλα με το ζήτημα της κακοποίησης, ένα πρόσθετο συμπέρασμα που προέκυψε από τη μελέτη των κοινωνικών αναπαραστάσεων για την ενδοοικογενειακή βία είναι ότι τα παιδιά που θα μπουν σε κακοποιητικές σχέσεις στην ενήλικη ζωή τους ενδεχομένως έχουν υποστεί έντονη παραμέληση, η οποία αποτελεί μια μορφή κακοποίησης για ένα παιδί.

Σύμφωνα με τη Rees (2008) η συναισθηματική παραμέληση επηρεάζει καθοριστικά την ανάπτυξή τους, συμπεριλαμβανομένων των αντιλήψεων εαυτού, που θα πρέπει να αποκτηθούν μέσα από τον καθρέφτη της συντονισμένης γονικής μέριμνας και εγκλωβίζονται σε μια κατάσταση χρόνιου στρες. Αναστέλλει την ανάπτυξη των δεξιοτήτων που απαιτούνται για τη λειτουργικότητά τους τόσο ως προσωπικότητες όσο και στη σύναψη σχέσεων.

α. Συναισθηματική παραμέληση

Η συναισθηματική παραμέληση μπορεί να γίνει κατανοητή ως η αποτυχία να δοθεί στα παιδιά ένα συναισθηματικό περιβάλλον που επιτρέπει επαρκή ψυχολογική, γνωστική και σωματική ανάπτυξη. Ουσιαστικά αποτυπώνει τη δυσλειτουργία των γονικών σχέσεων μέσω των οποίων τα παιδιά πρέπει να αποκτήσουν τη βιολογική και συναισθηματική ασφάλεια που χρειάζονται για να ωριμάσουν. Είναι καίριας σημασίας σε κάθε κακοποιη-

τική συμπεριφορά και είναι συχνά η πιο επιζήμια πτυχή της (Glaser 2002).

Στη συναισθηματική αποστασιοποίηση ή παραμέληση, οι συναισθηματικές ανάγκες ενός παιδιού σταθερά παραβλέπονται, αγνοούνται, ακυρώνονται ή δεν εκτιμώνται από τον γονέα ο οποίος είναι συναισθηματικά ανώριμος. Παρατηρείται έτσι μια δυσκολία από τη μεριά των γονέων να κατανοήσουν τις ανάγκες των παιδιών τους για αγάπη, στοργή, εγγύτητα και συνεχή και συνεπή υποστήριξη. Τέτοιες συμπεριφορές κρίνονται με αυστηρότερο τρόπο όταν χαρακτηρίζουν τη μητέρα και σε αυτό συντελούν η ανισότητα των φύλων και η αποδοχή των στερεοτύπων για το φύλο. Υπό αυτό το πρίσμα, η προσήλωση στην εργασία και οι επαγγελματικές φιλοδοξίες για τον πατέρα θεωρούνται εύλογες, σε επιβεβαίωση των δοξασιών περί του «πάτερ φαμίλια» και του «κουβαλητή». Αντιθέτως για τη μητέρα, ο διατεταγμένος κοινωνικά ρόλος της στοργικής και πανταχού παρούσας φιγούρας δεν συνάδει με την παράλληλη επιδίωξη επιτυχημένης καριέρας.

Για τα παιδιά, η συναισθηματική παραμέληση υπονομεύει τη σωματική, συναισθηματική και συμπεριφορική ανάπτυξη των παιδιών, ενώ αν αφηθεί χωρίς παρέμβαση, είναι πιθανό να οδηγήσει σε μακροχρόνια σωματικές και κοινωνικές επιπτώσεις: ενδέχεται να συντελέσει σε δυσκολία χειρισμού των συναισθημάτων τους, τόσο στο έλεγχο όσο και στην εκδήλωσή τους. Ερευνητικά δεδομένα αναφέρουν σχετικά για αυξημένο κίνδυνο να εμφανίσουν καθυστέρηση στην ανάπτυξη, παραβατική συμπεριφορά, φυγή από το σπίτι, χαμηλή ακαδημαϊκή επίδοση, επιθετικότητα, άγχος, κατάθλιψη και άλλες συναισθηματικές διαταραχές (Cohen, Menon, Shorey, Le and Temple 2017), χαμηλή αυτοεκτίμηση, συμπεριφορές προσκόλλησης και ελλιπείς κοινωνικές δεξιότητες. Στην ενήλικη ζωή τους το αίσθημα του κενού συνεχίζεται με την ασυνείδητη επιλογή σχέσεων που δεν τους παρέχουν επαρκή συναισθηματική σύνδεση και ασφάλεια, παρά τη φαινομενικά φυσιολογική ζωή τους.

Η συναισθηματική κακοποίηση ως μια μορφή κακοποίησης φαίνεται να συνδέεται με εμφάνιση συμπτωμάτων κατάθλιψης. Σύμφωνα με τις θεωρίες της εσωτερικευσης ορισμένα καταθλιπτικά συμπτώματα των ενηλίκων οφείλονται στο ότι, ως επιζώντες τέτοιου είδους βίας, έχουν μάθει να συμπεριφέρονται στον εαυτό τους με τον τρόπο που τους συμπεριφέρθηκαν οι θύτες τους (Ross, Kaminski and Herrington 2019). Επιχειρώντας να το ερμηνεύσουν, αναφέρουν ότι η συναισθηματική κακοποίηση και παραμέληση δύνανται να υπονομεύσουν τη διαμόρφωση ενός αισθήματος αυτοπροστασίας.

β. Πλημμελής φροντίδα λόγω συναισθηματικής διαταραχής ή κατάχρησης αλκοόλ, ναρκωτικών ουσιών κ.λπ.

Ένας άλλος παράγοντας που επιδρά στη διαμόρφωση ευάλωτης ψυχοσύνθεσης, τόσο της κόρης, όσο και των παιδιών γενικότερα, σχετίζεται με την ύπαρξη σοβαρής ψυχοπαθολογίας της μητέρας ή/και τοξικοεξάρτησής της. Στην ιδιαιτέρως επιβαρυνόμενη τέτοια περίπτωση, συνήθως συνυπάρχει ιστορικό ενδοοικογενειακής βίας στο περιβάλλον της οικογένειας προέλευσης. Υπ' αυτές τις συνθήκες, η απόσυρση, η συναισθηματική απορρύθμιση, η δυσκολία ελέγχου των παρορμήσεων, η έλλειψη γνωστικής ευελιξίας και η μη ισορροπημένη κρίση είναι πιθανόν να οδηγήσουν σε συχνούς καυγάδες, παράνοια, παραλήρημα και λεκτική ή/και σωματική επιθετικότητα (Σαββίδου και Μποζίκας 2003). Κάτι ανάλογο παρατηρείται και στις περιπτώσεις κατάχρησης αλκοόλ.

Συχνά εντοπίζεται αντιστροφή των ρόλων μητέρας και παιδιού, αναλαμβάνοντας το παιδί αναγκαστικά ρόλο ενήλικα, έχοντας ταυτόχρονα πλημμελή γονική φροντίδα με επιπτώσεις στη δική του ψυχοσυναισθηματική ανάπτυξη. Ειδικότερα στη σχέση μάνας-κόρης, οι συναισθηματικές στρεβλώσεις αποκτούν βαθύτερα και εντονότερα χαρακτηριστικά, με κύριο στοιχείο την ανάγκη της κόρης να υποκαταστήσει την ελλιπή φροντίδα της μητέρας με τη δημιουργία εξαρτητικής σχέσης με έναν άνδρα που σε φαντασιακό επίπεδο έχει ισχυρή και κυριαρχική προσωπικότητα. Κατά συνέπεια, η κόρη είναι ευά-

λωση στην εγκαθίδρυση μιας σχέσης απόλυτης υπαγωγής, που ακυρώνει την δική της υπόσταση.

Οι διαστάσεις που συναρθρώνονται στην παρούσα ενότητα αποτυπώνονται συνδυαστικά στην αναφορά σε ακραίο περιστατικό που ακολουθεί: Αναφερόμαστε στην περίπτωση κόρης που γεννήθηκε από πολύ νεαρή μητέρα με διπολική διαταραχή μεγαλώνοντας σε ένα ασταθές περιβάλλον, έχοντας πλημμελή έως και μηδενική φροντίδα από τη μητέρα λόγω της ψυχοπαθολογίας της και η οποία έπεσε θύμα βίας στην εφηβεία από τον θείο της –αδελφό της μητέρας της- χωρίς να αντιληφθεί η μητέρα της κάτι για πολλά χρόνια. Το μωσαϊκό της οικογένειας συμπληρώνουν η απουσία του πατρικού προτύπου, δεδομένου ότι την περίοδο εκείνη η μητέρα βρίσκεται σε διάσταση με τον πατέρα και τον ρόλο αναπληρώνουν η γιαγιά και ο παππούς που συνοικούν με την άρρωστη κόρη και την εγγονή για πολλά χρόνια. Να σημειωθεί ότι ο παππούς και η γιαγιά μένουν σιωπηλοί θεατές των περιστατικών βίας σε σχέση με την εγγονή τους, ενώ παλαιότερα ο ίδιος ο παππούς είχε κακοποιήσει την κόρη του.

Υπό αυτές τις συνθήκες, οι ρόλοι μητέρας και κόρης αντιστράφηκαν υποχρεωτικά αφήνοντας κενό στην ψυχοσυναισθηματική ανάπτυξη της κόρης. Μας αναφέρει η κόρη χαρακτηριστικά:

«... η φροντίδα μου ήταν σε ένα επίπεδο συναισθηματικής στήριξης της μητέρας μου και επανα-κοινωνικοποίησής της, το οποίο είναι ένα πάρα πολύ δύσκολο κομμάτι, ...αρκετά ψυχοφθόρο.... Δεν ήταν σωματική κόπωση, ήταν ψυχική σε μεγάλο βαθμό εξαιτίας της ευθύνης. Γιατί όπως μου εξήγησε ο γιατρός, ..., ήταν αυτή η αντιστροφή ρόλων, ότι εγώ ουσιαστικά μεγάλωσα την μητέρα μου».

Από αυτή την περίπτωση συμπεραίνουμε ότι ένα παιδί που έχει μια συναισθηματικά ανεπαρκή μητέρα δεν εξελίσσεται απαραίτητως σε έναν ενήλικα με προβλήματα συμπεριφοράς και συναισθηματικές διαταραχές.

Τα εν οίκω μη εν δήμω

Μια άλλη παράμετρος στο μωσαϊκό της ενδοοικογενειακής βίας σε σχέση με την οικογένεια προέλευσης της γυναίκας-θύματος σχετίζεται με την κουλτούρα ανοχής της βίας, που εκδηλώνεται εντός οικογενειακού πλαισίου, η οποία τη συντηρεί ή και μεγεθύνει. Τότε, η ενδοοικογενειακή βία αντιμετωπίζεται με σιωπή, ανοχή και συγκάλυψη. Η όποια μορφής βία στην οικογένεια συντελείται σε ένα πλαίσιο ιδιωτικότητας, αποσιώπησης και απόκρυψης από τη μεριά των θυμάτων, η οποία αποδίδεται εκτός από τον φόβο τυχόν αντιποίνων, σε ενδοψυχικές διαδικασίες όπως η αυτο-ενοχοποίηση (self-blaming), η ντροπή, η αμηχανία, η ταπείνωση (Lindsay 2014), ο φόβος επίρριψης υπαιτιότητας (victim blaming). Αναφέρεται μάλιστα ότι η αντίληψη πως τα κορίτσια διαπαιδαγωγούνται για να αναλαμβάνουν την ευθύνη για όσα συμβαίνουν συμβαδίζει με την εντύπωση ότι η δική τους αλλαγή νοοτροπίας είναι εκείνη που θα συντελέσει στο να πάψει αυτό να συμβαίνει. Οι αντιλήψεις αυτές συντελούν στην πολύ καθυστερημένη συνειδητοποίηση ότι η κακοποίηση οφείλεται αποκλειστικά στον δράστη (Πετρουλάκη, Τσιριγώτη, Κουβέλη και Σωτηρίου 2015).

Ερευνητικά δεδομένα έχουν δείξει ότι οι παραδοσιακές αξίες, οι οποίες δίνουν έμφαση στην προτεραιότητα των αναγκών μιας οικογένειας σε σχέση με τις ανάγκες του ατόμου-θύματος, στην προστασία της ιδιωτικής ζωής και στη διατήρηση της οικογένειας «ανέπαφης» αποτελούν ανασταλτικό παράγοντα στις αποφάσεις των γυναικών για καταγγελία και αναζήτηση βοήθειας λόγω της έμφασης στο «άβατο» του ιδιωτικού χώρου (Παπαμιχαήλ 2005). Για πολλούς, οι παραδοσιακές αξίες ενισχύουν την πεποίθηση ενός θύματος ότι η πρωταρχική του ευθύνη είναι να διατηρήσει την οικογένεια άθικτη και αλώβητη, συγκαλύπτοντας περιστατικά βίας.

Η μελέτη των Crnkovic, Del Campo και Steiner (2000) που αφορά περιπτώσεις διαχείρισης θυμάτων ενδοοικογενειακής βίας επισημαίνει ότι οι επαγγελματίες ψυχικής υγείας συχνά δεν έχουν επαρκείς πληροφορίες σχετικά με τη δυναμική και τις αλληλεπιδράσεις του εκάστοτε οικογενειακού υποσυστήματος, γεγονός που καθορίζει την αντιμετώπιση που υιοθετούν ψυχοθεραπευτικά. Είναι προφανές ότι η περιχαράκωση του φαινομένου στον ιδιωτικό χώρο, που κυρίως ευνοεί τη συγκάλυψή του και τη δυσκολία του θύματος να αποδεσμευθεί, καθιστά τον ρόλο του επαγγελματία ψυχικής υγείας κομβικό στην ανίχνευση σοβαρών προβλημάτων που συχνά υποκρύπτονται πίσω από μια φαινομενικά απλή σύγκρουση.

Δυστυχώς, η ίδια η οικογένεια δεν μπορεί να αποτελέσει ασφαλές περιβάλλον ούτε για να καταφύγει, ούτε για να λάβει κάποια υποστήριξη η γυναίκα, επειδή την «κρατάει δέσμια» σε αυτή την κατάσταση και εναντιώνεται στην απόφασή της να προχωρήσει σε διαζύγιο. Εξάλλου, μια μητέρα που είχε υποστεί τα ίδια πως μπορεί να βοηθήσει την κόρη της; Χαρακτηριστικά οι επαγγελματίες ψυχικής υγείας αναφέρουν για την οικογένεια προέλευσης ότι οι ίδιες οι γυναίκες έχουν εισπράξει απαντήσεις από οικεία πρόσωπα:

«... και η μαμά είχε υποστεί το ίδιο, οπότε τι θες και εσύ τώρα;...» ή «...Και εγώ έτσι ήμουν με το πατέρα σου, αλλά δεν σημαίνει τίποτα...είναι ο άνδρας σου και χρειάζεται να είσαι εκεί... έχετε τα παιδιά και δεν θα τον αφήσεις!».

Χαρακτηριστικό αποσιώπησης γεγονότων ενδοοικογενειακής βίας αποτελεί η μελέτη της προαναφερθείσας περίπτωσης, όπου η κακοποίηση συντελέστηκε διαγενεακά και αυτή η συνθήκη παρήγαγε τη μοιρολατρική αντιμετώπιση.

Το παράδειγμα της κακοποιημένης μητέρας με την ψυχική διαταραχή και της επίσης κακοποιημένης κόρης της συμπυκνώνει σε μεγάλο βαθμό ένα αιμομικτικό, κακοποιητικό οικογενειακό πλαίσιο που εμπεριέχει συστηματική βία προς τις δυο γυναίκες, παραμέληση αλλά και αναπαραγωγή στερεοτύπων περί ιδιωτικότητας του κλειστού συστήματος της οικογένειας. Αναφέρουμε χαρακτηριστικά την αντίδραση της γιαγιάς⁵ στις αποκαλύψεις της μητέρας, που βρισκόταν σε παραλήρημα λόγω της ψυχικής διαταραχής, η οποία αρχίζει και μιλά για περιστατικά βίας που έχει υποστεί. Παρατίθενται τα λόγια της γιαγιάς:

«Φταίει ο γιατρός, θα έπρεπε να της δώσει ένα χάπι για να ξεχάσει» αναφερόμενη στη διπολική κόρη της...

«Τι ψάχνουμε να βρούμε και γιατί τα βάζουμε με τους πεθαμένους;» ... «τέλος πάντων, τώρα πέθανε!» αναφερόμενη στον παππού. Επίσης, έχοντας αδυναμία στον γιο της, σχετικά με την κακοποίηση της εγγονής της σχολιάζει: *«Εντάξει! Άλλοι κάνουν παιδιά με τις κόρες τους ή με τις ανιψιές τους...!»*

Αντί επιλόγου

Αναφερθήκαμε εκτενώς σε ορισμένα από τα ευρήματα των δύο ερευνητικών έργων, αλλά και στην αυτούσια μεταφορά βιωμάτων των ερωτηθέντων και καίριων επισημάνσεων από την πλευρά τους, χωρίς βέβαια να εξαντλείται το φλέγον ζήτημα της ενδοοικογενειακής βίας. Είναι προφανές ότι οι διαστάσεις του ζητήματος ανιχνεύονται σε ποικίλες εκφάνσεις της ευρύτερης κοινωνικής κατάστασης. Είναι καταρχήν ενθαρρυντικό το ότι η ενδοοικογενειακή βία έχει συμπεριληφθεί πλέον στην ατζέντα των κρίσιμων κοινωνικών θεμάτων, απομένουν όμως πολλά να δρομολογηθούν και να πραγματοποιηθούν σε επίπεδο κοινωνικής συνείδησης και νοοτροπίας όλων μας μακριά από την αναπαραγωγή έμφυλων στερεοτύπων ξεκινώντας κυρίως από τα παιδιά, αφενός με τη διαμόρφωση κουλτούρας μηδενικής ανοχής στη βία και αφετέρου ενίσχυσή τους ως προς την προσαρμογή στην ενήλικη ζωή. Παράλληλα, επιβάλλεται να υλοποιηθούν θεσμικές παρεμβάσεις που θα θωρακίσουν τα θύματα τόσο στη φάση της καταγγελίας, όσο και στη δημιουργία συνθηκών που συμβάλλουν στην ψυχική ανθεκτικότητα και ενδυνάμωσή τους. Κυρίως όμως

οι παρεμβάσεις θα λειτουργούν αποτρεπτικά στην αναπαραγωγή των περιστατικών έμφυλης βίας, ούτως ώστε με τη συνδρομή όλων μας να περιοριστούν και ει δυνατόν να εξαλειφθούν.

Σημειώσεις

1. Το εν λόγω έργο, χρηματοδοτήθηκε από το Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ) το οποίο εποπτεύεται από τη Γενική Γραμματεία Δημογραφικής και Οικογενειακής Πολιτικής και Ισότητας των Φύλων.

2. Λόγω της οικονομικής κρίσης, από το 2012 και εντεύθεν, παρατηρήθηκε αυξημένη προσέλευση αιτημάτων στα Κέντρα Ψυχικής Υγείας σε σχέση με παλιότερα, η οποία αποδίδεται και στην επιβάρυνση της ψυχικής υγείας συνολικά κυρίως λόγω της ανεργίας. Επιπροσθέτως, εντοπίζεται αύξηση των ψυχοκοινωνικών προβλημάτων στον ψυχιατρικό πληθυσμό όσον αφορά αιτήματα για μονάδες στεγαστικής αποκατάστασης, καθώς τα δίκτυα υποστήριξης που υπήρχαν πρότερα είχαν καταρρεύσει.

3. Το έργο υλοποιήθηκε κατά την περίοδο Οκτώβριος 2021-Σεπτέμβριος 2022 κατόπιν ανάθεσης από το ΚΕΘΙ (Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας) στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ).

4. Για τους σκοπούς της μελέτης, αλλά και του παρόντος κεφαλαίου υιοθετήθηκε ο όρος «θύμα» αναφερόμενο στις γυναίκες που υπέστησαν περιστατικά βίας (άμεσα ή έμμεσα), όπως ακριβώς καταγράφηκε και στον λόγο των συνομιλητών/-τριών μας (επαγγελματιών ψυχικής υγείας) παρόλο που στη σύγχρονη βιβλιογραφία χρησιμοποιείται ο όρος «επιζώσα βίας».

5. Λόγια όπως μας μεταφέρθηκαν από την εγγονή της, η οποία ήταν φροντίστρια της μητέρας της πάσχουσα με διπολική διαταραχή.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Παπαμιχαήλ, Σ. (2005), *Κοινωνικές αναπαραστάσεις της κακοποίησης των γυναικών από τους συζύγους/συντρόφους τους*, Αθήνα-Κομοτηνή, Σάκκουλα.

Σαββίδου Ι και Μποζίκας Β. (2003), Παιδοκτονία, Σύγχρονα δεδομένα. *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής*, Τόμ. 20, Νο 5, σσ. 485-496.

Τσιριγώτη, Α., Πετρουλάκη, Κ. και Ντιναπόγιας, Α. (2015), *Ελληνική Έκδοση GEAR against IPV. Τεύχος III: Εγχειρίδιο Εκπαιδευτικού* (Αναθ. Έκδ.), Αθήνα, Ευρωπαϊκό Δίκτυο κατά της Βίας.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Bandura, A. (1977), *Social learning theory*, London, Prentice Hall.

Berzenski S. R. and Yates T. M. (2011), Classes and Consequences of Multiple Maltreatment: A Person-Centered Analysis, *Child Maltreatment*, Vol. 16, No 4, pp 250-261, <https://doi.org/10.1177/1077559511428353>

Berzenski S. R. and Yates T. M. (2010), A Developmental Process Analysis of the Contribution of Childhood Emotional Abuse to Relationship Violence, *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma*, Vol. 19, No 2, pp180-203, DOI: 10.1080/10926770903539474.

Cohen, J. R., Menon, S. V., Shorey, R. C., Le V. D. and Temple, J. R. (2017), The distal consequences of physical and emotional neglect in emerging adults: A person-centered, multi-wave, longitudinal study, *Child Abuse & Neglect*, Vol. 63, pp 151–161.

Crnkovic A. E., Del Campo L. R. and Steiner R. (2000), Mental Health Professionals' Perceptions of Women's Experiences of Family Violence, *Contemporary Family Therapy*, Vol. 22, No 2, pp. 147-160. <https://doi.org/10.1023/A:1007725718687>

Endendijk, J. J., Groeneveld, M. G., van Berkel, S. R., Hallers-Haalboom, E. T., Mesman, J. and Bakermans-Kranenburg, M. J. (2013), Gender Stereotypes in the Family Context: Mothers,

Fathers, and Siblings, *Sex Roles*, Vol. 68, pp.557-590, <https://doi.org/10.1007/s11199-013-0265-4>

- Gallo E. A. G, Munhoz, N. T., de Mola, C.L. and Murray, J. (2018), Gender differences in the effects of childhood maltreatment on adult depression and anxiety: A systematic review and meta-analysis, *Child Abuse & Neglect*, Vol. 79, pp. 107–114.
- Glaser D. (2002), Emotional abuse and neglect (psychological maltreatment): a conceptual framework, *Child Abuse & Neglect*; Vol. 26, pp. 697–714.
- Hart, S., Binggeli N. and Brassard M. (1998), Evidence of the effects of psychological maltreatment, *Journal of Emotional Abuse*, Vol. 1, pp. 27-58.
- Lindsay, M. (2014), *Serving Canadians: A survey of survivors of sexual violence in three Canadian cities*. Available at: https://www.justice.gc.ca/eng/rppr/cj-jp/victim/rr13_19/rr13_19.pdf.
- Rees, C. (2008), Symposium: safeguarding children, The influence of emotional neglect on development, *Paediatrics And Child Health*, Vol. 18, No 12, pp. 527-534.
- Ross, N. D., Kaminski, P. L. and Herrington, R. (2019), From childhood emotional maltreatment to depressive symptoms in adulthood: The roles of self-compassion and shame, *Child Abuse & Neglect*, Vol. 92, pp. 32-42.

Η ΝΕΑ ΨΗΦΙΑΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΟ ΠΕΔΙΟ ΤΟΥ ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΣ ΩΣ ΕΡΕΙΣΜΑ ΣΚΕΨΗΣ ΚΑΙ ΔΡΑΣΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΑΠΟΤΥΠΩΜΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Βίκυ Βλάχου^α

^α Επίκουρη Καθηγήτρια Εγκληματολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Η πορεία προς την ολοκλήρωση του πρώτου τέταρτου του 21ου αιώνα φέρνει τις κοινωνίες αντιμετώπιες με πολλαπλές προκλήσεις και νέα δεδομένα, ενώ οι συνέπειες της κρίσης, μεταξύ των οποίων και η νέα ψηφιακή πραγματικότητα, αφήνουν ανεξίτηλη τη σφραγίδα τους στον κοινωνικό ιστό και επηρεάζουν ποικιλοτρόπως το πεδίο του εγκλήματος. Υπό το πρίσμα αυτό επισημαίνονται οι κυριότερες προεκτάσεις της νέας ψηφιακής εποχής σε επίπεδο φαινομενολογίας του εγκλήματος, συστήματος απονομής της ποινικής δικαιοσύνης και εκπαίδευσης, καθόσον οι πρωτόγνωρες καταστάσεις και οι εμπειρίες σε ποικίλους τομείς αναντίρρητα επιβεβαιώνουν τον κινδυνώδη χαρακτήρα της νέας τάξης πραγμάτων στις σύγχρονες κοινωνίες και τη ρευστότητα των σχετικών επιλογών. Στο πνεύμα αυτό, υπαγορεύεται η ανασύνταξη των κοινωνικών δυνάμεων προς την κατεύθυνση της κοινωνικής αλληλεγγύης και η διαμόρφωση νέων προτύπων δράσης που θέτουν στη λυδία λίθο θεωρίες για την προσέγγιση του εγκλήματος και αποτελεσματικές πρακτικές αντιμετώπισής του. Τα ανωτέρω διερευνώνται και ερμηνεύονται διαμέσου του κοινωνικού αποτυπώματος της κρίσης και βάσει των νέων μορφών κοινωνικής αντίδρασης που εμφιατικά λειτουργούν στο εσωτερικό των κοινωνιών, μετατρέποντας άμορφες συλλογικότητες σε συνειδητοποιημένους ενεργούς πολίτες. Οι ενδεχόμενες θεωρητικές αγκυλώσεις και οι αμφίσημες ποιοτικές και αξιακές παράμετροι επιβάλλεται να λειτουργούν με γνώμονα την πρόληψη του εγκλήματος, την ενημέρωση των πολιτών και την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Λέξεις κλειδιά: έγκλημα, ποινική δικαιοσύνη, ψηφιακή πραγματικότητα

THE NEW DIGITAL REALITY IN THE FIELD OF CRIME AS A BASIS FOR THOUGHT AND ACTION AND THE SOCIAL IMPRINT OF THE CRISIS

Vicky Vlachou^α

^α Assistant Professor of Criminology, Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

The path towards the completion of the first quarter of the 21st century brings societies face to

face with multiple challenges and new data, while the consequences of the crisis, including the new digital reality, leave their indelible mark on the social fabric and affect the field of crime in various ways. In this paper the main ramifications of the new digital era on crime phenomenology, criminal justice system and education are highlighted, since the unprecedented situations and experiences in various fields irrefutably confirm the dangerous nature of the new order of things in modern societies and the liquidity of the relevant options. In this spirit, the reorganization of social forces in the direction of social solidarity and the formation of new standards of action that put to the test theories on the crime approach and effective practices for dealing with it are dictated. The above are explored and interpreted through the social footprint of the crisis and based on the new forms of social reaction that emphatically operate within societies, transforming amorphous collectives into conscious active citizens. Possible theoretical anchorages and ambiguous quality and value parameters must work with a view to crime prevention, citizens' information and human rights' protection.

Keywords: crime, criminal justice, digital reality

Εισαγωγή

Η πορεία προς την ολοκλήρωση του πρώτου τέταρτου του 21ου αιώνα φέρνει τις κοινωνίες αντιμέτωπες με πολλαπλές προκλήσεις και νέα δεδομένα, τα οποία καλούνται να διαχειρισθούν, παράλληλα με τις συνέπειες της κρίσης - οικονομικής και υγειονομικής - που αφήνουν ανεξίτηλα τη σφραγίδα τους στον κοινωνικό ιστό. Μεταξύ αυτών, η νέα ψηφιακή πραγματικότητα επηρεάζει ποικιλοτρόπως τις εξελίξεις τόσο σε επίπεδο προσέγγισης του εγκληματικού φαινομένου όσο και σε επίπεδο ανάληψης δράσεων για την αντιμετώπισή του στο πνεύμα της μετατροπής των υφιστάμενων δυσχερειών σε προκλήσεις και ευκαιρίες για το μέλλον. Υπό το πρίσμα αυτό, στην παρούσα εισήγηση θα επισημανθούν, ενδεικτικά, ορισμένες από τις κυριότερες προεκτάσεις της νέας ψηφιακής εποχής στο πεδίο του εγκλήματος και σε συνδεδεμένους με αυτό χώρους, όπως της απασχόλησης, της ψυχαγωγίας, της οικογένειας, της επικοινωνίας και της αγοράς, με χαρακτηριστικά παραδείγματα και επισημάνσεις.

Οι πρωτόγνωρες καταστάσεις της πανδημικής περιόδου και οι αντίστοιχες εμπειρίες σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο αναντίρρητα επιβεβαιώνουν τον κινδυνώδη χαρακτήρα της νέας τάξης πραγμάτων στις σύγχρονες κοινωνίες και τη ρευστότητα των εξελίξεων και των επιλογών. Τα νέα ήθη και οι κανόνες υπαγορεύουν αναντίρρητα την αξιοποίηση των ψηφιακών δεδομένων, αλλά και την ανασύνταξη των κοινωνικών δυνάμεων προς πρότυπα δράσης, στα οποία εμπεριέχεται η αλληλεγγύη και η προστασία των κοινωνιών σε ένα περιβάλλον ταχύτατα εξελισσόμενο και διευρυμένο, θέτοντας στη λυδία λίθο τη σκέψη και τη δράση για την αποτελεσματική αντιμετώπιση υφιστάμενων διλημάτων και προκλήσεων. Τα ανωτέρω διερευνώνται και ερμηνεύονται διαμέσου του κοινωνικού αποτυπώματος της κρίσης στις κοινωνίες σε ό,τι αφορά το έγκλημα, προτάσσοντας επί της ουσίας νέες μορφές κοινωνικής αντίδρασης προς την κατεύθυνση της μετατροπής των αμέτοχων κοινωνιών και των άμορφων συλλογικοτήτων σε συνειδητοποιημένους ενεργούς πολίτες και ομάδες στο πλαίσιο της νέας ψηφιοποιημένης πραγματικότητας εν καιρώ πανδημίας.

Θεωρητικό και κοινωνικό πλαίσιο

Από την εποχή ήδη της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα και ιδιαίτερα μετά τους επιβαλομένους περιορισμούς στη διακίνηση των κεφαλαίων, η νέα ψηφιακή πραγματικότητα εισήλθε τόσο έντονα και μαζικά στην κοινωνία μας, που δημιούργησε εύλογα ερωτήματα και προβληματισμούς αναφορικά με το κατά πόσο ο μέσος πολίτης ήταν σε θέση να την

εισάγει στη ζωή του χωρίς επιπλέον προσκόμματα. Η ψηφιοποίηση διαδικασιών συνεχίστηκε και διευρύνθηκε κατά την περίοδο της πανδημίας της covid-19 για προφανείς λόγους και εισήλθε σε τομείς, στους οποίους μέχρι εκείνη τη χρονική στιγμή δεν είχε εμφανισθεί κάποιος σοβαρός λόγος που να την καθιστά αναγκαία. Χαρακτηριστικά παραδείγματα συνιστούν οι τομείς της απασχόλησης, της εκπαίδευσης, της ψυχαγωγίας, αλλά και ο χώρος της αγοράς, του εμπορίου και των επικοινωνιών. Οι εξελίξεις αυτές είχαν αναπόφευκτα αντίκτυπο στις κοινωνίες, όπως άλλωστε και οι κρίσεις, από τις οποίες οι τελευταίες διήλθαν, με τα προβλήματα να φαντάζουν δυσεπίλυτα εάν αναλογισθούμε ότι βρισκόμαστε στο κατώφλι μιας νέας, ενεργειακής κρίσης με τη φτωχοποίηση να απειλεί μια μεγάλη μερίδα του πληθυσμού.

Ενδεικτικά, στους τομείς της απασχόλησης και της εκπαίδευσης η *τηλεργασία* και η *ηλεκτρονική εκπαίδευση* προέκυψαν ως δικλίδες ασφαλείας για τη λειτουργία της αγοράς, την προάσπιση των θέσεων εργασίας και του εισοδήματος, την απρόσκοπτη λειτουργία της εκπαιδευτικής διαδικασίας και την αποφυγή του συγχρωτισμού στους εργασιακούς χώρους με την ταυτόχρονη τήρηση των μέτρων προφύλαξης για τη διασπορά του ιού.

Ωστόσο και οι τομείς της ψυχαγωγίας και της διασκέδασης διήλθαν μια νέα φάση, ιδιαίτερα κατά τα πρώτα στάδια της πανδημίας, όπου οι περιορισμοί στην κυκλοφορία των πολιτών και η αναστολή της λειτουργίας ενός μεγάλου τμήματος της επιχειρηματικής δραστηριότητας συνιστούσαν γεγονός αδιαμφισβήτητο. Στο πλαίσιο αυτό αναδείχθηκε η *εξ αποστάσεως* ψυχαγωγία και η διασκέδαση διαμέσου της ειδικής λειτουργίας μουσικών παραστάσεων και άλλων θεαμάτων χωρίς τη φυσική παρουσία του κοινού και την παροχή των σχετικών υπηρεσιών εξ αποστάσεως, καθόσον προβλεπόταν η απευθείας μετάδοσή τους προς τους συνδεδεμένους στις ειδικές πλατφόρμες συνδρομητές. Κατ' αντίστοιχο τρόπο, μεταβολές διαπιστώθηκαν και σε επίπεδο οικογένειας. Αρχικά η οικονομική κρίση και ύστερα η υγειονομική περιόρισε τις κοινωνικές επαφές και τις συναναστροφές των ανθρώπων με φυσική παρουσία και ενίσχυσε την *εξ αποστάσεως* επικοινωνία με τη χρήση ψηφιακών μέσων και την ενδυνάμωση των σχέσεων εντός του οικογενειακού πλαισίου λόγω του αυξημένου χρόνου που περνούσαν από κοινού τα μέλη της οικογένειας. Ωστόσο, το τελευταίο είχε, όπως θα αναφερθεί και αρνητικές προεκτάσεις.

Το κοινωνικό αποτύπωμα της υγειονομικής κρίσης στο πεδίο του εγκλήματος επηρεάστηκε ποικιλοτρόπως από πλειάδα παραμέτρων. Οι προαναφερόμενες εξελίξεις και οι αλλαγές στην καθημερινότητα των ανθρώπων την περίοδο της πανδημίας συνδέθηκαν άμεσα με ιδιαίτερα δύσκολες και επικίνδυνες προεκτάσεις στο πεδίο του εγκλήματος και η νέα ψηφιακή εποχή που ήρθε στο προσκήνιο και τείνει να εδραιωθεί, διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο στα ανωτέρω.

Ειδικότερα, οι επιρροές στη φαινομενολογία του εγκλήματος ήταν πολλαπλές, με το ηλεκτρονικό έγκλημα να κυριαρχεί έναντι άλλων μορφών εγκληματικότητας τόσο σε μικρότερα κοινωνικά δίκτυα, όπως η οικογένεια, το συγγενικό και φιλικό περιβάλλον, όσο και σε ευρύτερα, όπως το σχολείο, ο εργασιακός χώρος και η αγορά εργασίας. Εξίσου ανοδική πορεία κατά την περίοδο της πανδημίας είχαν και τα περιστατικά της ενδοοικογενειακής βίας.

Ενδεικτικά υποστηρίζεται ότι το αυξημένο άγχος, ως απόρροια της πανδημίας, αύξησε αφενός τις επιθέσεις στον κυβερνοχώρο και αφετέρου τις πιθανότητες επιτυχίας τους (Lallie, Shepherd, Nurse, Erola, Epiphaniou, Maple and Bellekens 2021). Σε αυτό το περιβάλλον οι φορείς άσκησης του επισήμου κοινωνικού ελέγχου κλήθηκαν να επαναπροσδιορίσουν τις τεχνικές καταπολέμησης του εγκλήματος που έως τότε χρησιμοποιούσαν και να τις προσαρμόσουν στα νέα δεδομένα, καθόσον έκαναν την εμφάνισή τους νέες διαδικτυακές αγορές, όπως το dark web, στο πλαίσιο των οποίων παρέχονταν, για παράδειγμα, πλαστά πιστοποιητικά εμβολιασμού, διακινούνταν ψευδείς ειδήσεις κ.α., κλονίζοντας την κοινωνική ισορροπία και την εμπιστοσύνη των πολιτών στην ικανότητα

των Αρχών να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά το έγκλημα (Germanos and Georgiou 2022: 110). Οι κυβερνοεγκληματίες δεν επηρεάστηκαν αρνητικά από την έλευση της πανδημίας αλλά, αντίθετα, χρησιμοποίησαν προς όφελος τους την ολοένα αυξανόμενη χρήση του διαδικτύου από τους κοινωνούς, βελτιώνοντας τις πρακτικές τους και στοχεύοντας σε ένα μεγαλύτερο αριθμό δυνητικών θυμάτων. Υποστηρίζεται μάλιστα, ότι κάποιες πληθυσμιακές κατηγορίες αντιμετώπισαν αυξημένο κίνδυνο θυματοποίησης λόγω του αυξημένου χρόνου περιήγησής τους στο διαδίκτυο.

Στο πεδίο των διαδικτυακών συναλλαγών, προκύπτει η ταχύτερη ανάπτυξη ενός διαδικτυακού εμπορίου πλαστών προϊόντων που σχετίζονται με την πανδημία (π.χ. γάντια, μάσκες κ.ά.), παρά τις συντονισμένες προσπάθειες των αρμοδίων Αρχών διεθνώς να το ελέγξουν (Geldenhuis 2021: 24, Germanos and Georgiou 2022: 114-115). Επίσης, ιστοσελίδες κατασκευασμένες από κυβερνοεγκληματίες επιδόθηκαν στην προώθηση πλαστού ή ακατάλληλου ιατρικού υλικού σε υψηλή τιμή, το οποίο φερόταν ότι συνέβαλε στη θεραπεία του covid-19. Ταυτόχρονα, σύμφωνα με τον Ευρωπαϊκό Οργανισμό για την Ασφάλεια στον Κυβερνοχώρο¹ (Germanos and Georgiou 2022: 112-113), το 2020 διπλασιάστηκαν οι κακόβουλες επιθέσεις εναντίον σημαντικών «στόχων» συγκριτικά με το 2019 και οι αντίστοιχες επιθέσεις σε υπηρεσίες και φορείς, των οποίων ο ρόλος ήταν ιδιαίτερα σημαντικός τη δεδομένη χρονική περίοδο, όπως σε κέντρα υγείας και νοσοκομεία.

Σε επίπεδο θυμάτων, οι αρνητικές συνέπειες της covid-19 στα θύματα εν γένει, αλλά και σε ειδικότερες πληθυσμιακές κατηγορίες, όπως οι ανήλικοι, είναι αδιαμφισβήτητες, καθόσον οι τελευταίοι λόγω των περιοριστικών μέτρων κατά τη διάρκεια της πανδημίας, την εξ αποστάσεως εκπαίδευση και την αυξημένη χρήση του διαδικτύου στο πλαίσιο ποικίλων δραστηριοτήτων (π.χ. διαδικτυακά παιχνίδια, χρήση μέσων κοινωνικής δικτύωσης, βιντεοκλήσεις με φιλικά και συγγενικά πρόσωπα) εκτίθενται περισσότερο στους κινδύνους από τη χρήση του. Ενδεικτικά, σχετική μελέτη που δημοσιεύτηκε από το Γραφείο των Ηνωμένων Εθνών για τα Ναρκωτικά και το Έγκλημα, όπως παραπέμπεται από τους Germanos και Georgiou (Germanos and Georgiou 2022: 114), υποστηρίζει μεταξύ άλλων ότι τα παιδιά ήταν όλο και περισσότερο στόχος διακινητών, οι οποίοι αναζητούσαν θύματα από διαδικτυακές πλατφόρμες και μέσα κοινωνικής δικτύωσης προκειμένου να ανταποκριθούν στην αυξημένη ζήτηση υλικού παιδικής κακοποίησης και εκμετάλλευσης.

Αντίστοιχα, ραγδαία ήταν η αύξηση περιστατικών διαδικτυακής απάτης διεθνώς διαμέσου μηνυμάτων (ηλεκτρονικών και μη), τηλεφωνικών κλήσεων, πλαστών ιστοσελίδων κ.ά., τα οποία συνοδεύονταν από την έκδηλη ανησυχία και τον φόβο των υποκειμένων κατά τη διάρκεια της κρίσης (Interpol 2020, Germanos and Georgiou 2022: 117). Συνήθεις χρησιμοποιούμενες πρακτικές για την τέλεση διαδικτυακών αδικημάτων είναι μεταξύ άλλων και η αποστολή κακόβουλου λογισμικού² (π.χ. ιοί, «δούρειοι ίπποι», «σκουλήκια») με απώτερο σκοπό την παράνομη πρόσβαση σε ιδιωτικό δίκτυο, τη διαγραφή ή την κλοπή αρχείων, την πρόκληση βλάβης στο σύστημα κ.ά. Το παρανόμως αποκτηθέν υλικό χρησιμοποιείται ποικιλοτρόπως, όπως για την πρόσβαση σε τραπεζικούς λογαριασμούς, για την απόσπαση χρηματικών ποσών, τον εκβιασμό των θυμάτων κ.λπ.

Ιδιαίτερα δημοφιλής καθίσταται στον κυβερνοχώρο η χρήση της τεχνικής του «Phishing» ή «ηλεκτρονικού ψαρέματος», καθόσον οι χρήστες του διαδικτύου βρέθηκαν στο διάστημα της πανδημίας αντιμέτωποι με πολλαπλές ενέργειες εξαπάτησης από κυβερνοεγκληματίες, οι οποίοι υποδυόμενοι μία αξιόπιστη οντότητα επιχειρούσαν την αθέμιτη απόκτηση προσωπικών δεδομένων και πληροφοριών, όπως κωδικούς πρόσβασης, στοιχεία τραπεζικών καρτών κ.ά. (Βλάχου 2021: 59, Germanos and Georgiou 2022: 117). Παράλληλα έκαναν την εμφάνισή τους περιστατικά διαδικτυακής επενδυτικής απάτης που προωθούσαν διάφορες προσοδοφόρες επενδύσεις και περιπτώσεις διασποράς ψευδών ειδήσεων αναφορικά με τα εμβόλια και τους εμβολιασμούς (Germanos and Georgiou 2022: 118). Το διαδίκτυο αναμφίβολα διευκόλυνε τη διάδοση των τελευταίων με απώτερο σκοπό τον επηρεασμό της κοινής γνώμης, χωρίς απαραίτητα οι διακινούμενες πληροφορίες να συνοδεύονται από ακριβή στοιχεία και έγκριτη επιστημονική τεκμηρίωση.

Στο σημείο αυτό αξίζει να υπογραμμισθεί, αφενός, ο καταλυτικός ρόλος της τεχνολογίας στην αντιμετώπιση προσκομμάτων και δυσχερειών συνδεδεμένων με την πανδημία και, αφετέρου, η μειωμένη ή ανεπαρκής εξοικείωση με αρκετές από τις εφαρμογές της στη μετά-covid εποχή που διευκολύνει το πέρασμα στην εγκληματική πράξη με προφανείς συνέπειες σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο.

Σε σχέση με τον αντίκτυπο της πανδημίας στη θυματοποίηση ατόμων μεγαλύτερης ηλικίας, ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα εμπειρικά δεδομένα της Ομοσπονδιακής Επιτροπής Εμπορίου (Federal Trade Commission, 2020) στις Η.Π.Α., όπως παραπέμπονται από τον Payne (Payne 2020: 563) στα οποία αναδεικνύονται διαφοροποιήσεις στη θυματοποίηση ανάλογα με την ηλικία, υποστηρίζοντας ουσιαστικά ότι τα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας υπέστησαν περισσότερες απώλειες ως απόρροια απάτης συγκριτικά με τα νεότερα, ιδιαίτερα κατά το 2020 έναντι του 2019. Παράλληλα διαφαινόταν ότι τα ανωτέρω άτομα αποτελούσαν συχνότερα στόχο, αναφορικά με συγκεκριμένες μορφές διαδικτυακού εγκλήματος και δυνητικά η πανδημία τα ζημίωσε περισσότερο σε οικονομικό επίπεδο έναντι των νεαρότερων ατόμων. Από τα ίδια δεδομένα προκύπτει αύξηση των καταγγελιών για τα περισσότερα είδη απάτης κατά το πρώτο τρίμηνο του 2020, συγκριτικά με την αντίστοιχη περίοδο του 2019, η οποία υποδηλώνει και την αλλαγή που έχει επέλθει την εν λόγω χρονική περίοδο στις αντιδράσεις των θυμάτων σε σχέση με το έγκλημα και την καταγγελία του.

Ωστόσο, μέσα από το έντονο ερευνητικό ενδιαφέρον για το κυβερνοέγκλημα και τις απάτες, αναδεικνύονται και πτυχές, οι οποίες τροφοδοτούν με ποικίλα θέματα και ερωτήματα μελλοντικές έρευνες, όπως π.χ. σε σχέση με την ύπαρξη ομοιογένειας στις αυξητικές τάσεις του φαινομένου στις διάφορες νομοτυπικές μορφές απάτης ή κατά τη σύγκριση διαφόρων κατηγοριών θυμάτων (μεμονωμένων ατόμων ή συλλογικών θυμάτων) κ.ά. (Kemp, Buil-Gil, Moneva,, Miró-Llinares and Díaz-Castaño 2021: 480).

Συμπληρωματικά, η νέα ψηφιακή πραγματικότητα, έτσι όπως έχει διαμορφωθεί τα τελευταία χρόνια, συμβαδίζει με τη διευρυμένη χρήση συστημάτων βιντεοεπιτήρησης, προκειμένου να προληφθεί το έγκλημα. Κατά αυτόν τον τρόπο, στοιχεία της νέας εποχής συνιστούν μεταξύ άλλων, η αυξημένη εγκατάσταση κλειστών κυκλωμάτων τηλεόρασης, η βιντεοσκόπηση τόσο από φυσικά όσο και από νομικά πρόσωπα ιδιωτικών χώρων και η επιτήρηση δημόσιων χώρων από αρμόδια κρατικά όργανα για την αποτροπή εγκληματικών ενεργειών, με τον κίνδυνο της προσβολής θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων να είναι ορατός. Έτσι, πολύ συχνά πλέον έρχονται στην επιφάνεια περιστατικά παράνομης βιντεοσκόπησης σε εργασιακούς χώρους, παράνομης βιντεοσκόπησης ιδιωτικών στιγμών, οι οποίες στη συνέχεια προωθούνται σε τρίτους για διάφορους λόγους - με την «εκδικητική πορνογραφία» («revenge porn») να λαμβάνει πλέον μεγάλες διαστάσεις - και περιστατικά απειλών ή εκβίασης προκειμένου να μη δημοσιοποιηθεί το σχετικό υλικό.

Η βιντεοσκόπηση προσωπικών στιγμών παρουσιάζεται αυξημένη τελευταία και προσεγγίζεται αφενός ως απόρροια της υπέρμετρης χρήσης των ψηφιακών μέσων, της τεχνολογίας και του διαδικτύου από τους κοινωνούς, αλλά και ως μία προσπάθεια υποκατάστασης των ουσιαστικά ανύπαρκτων κοινωνικών επαφών και διαπροσωπικών σχέσεων με φυσική παρουσία κατά την περίοδο της πανδημίας. Συνεπώς, έρχεται στο προσκήνιο μια μορφή εγκληματικής συμπεριφοράς με ποικίλες προεκτάσεις σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο που επιβάλλει τη λήψη άμεσων και αποτελεσματικών μέτρων.

Σε επίπεδο οικογένειας, το αποτύπωμα της πανδημίας συνοψίζεται κυρίως στη δραματική αύξηση των περιστατικών ενδοοικογενειακής βίας, συνεπεία των περιοριστικών μέτρων, του εγκλεισμού στην οικία και της αύξησης του χρόνου, όπου τα μέλη της οικογένειας περνούσαν μαζί. Η εξέλιξη αυτή σε συνδυασμό με την ύπαρξη δυσλειτουργικών, διαταραγμένων ή προβληματικών σχέσεων επαύξησε την έκθεση των ατόμων σε μορφές έμφυλης και ενδοοικογενειακής βίας, χωρίς ωστόσο να είναι ιδιαίτερα εφικτό να προσδιορισθεί ο βαθμός, στον οποίο η πανδημία και οι συνέπειές της συνέβαλαν στην

προαναφερόμενη αύξηση, γεγονός που απεικονίζεται και στο σχετικό ερευνητικό ενδιαφέρον (Piquero, Riddell, Bishopp, et al. 2020: 601, Evans, Hawk and Ripkey 2020: 140).

Στο πεδίο των κοινωνικών σχέσεων και της επικοινωνίας, ιδιαίτερα ανησυχητικές διαστάσεις εμφανίζει το φαινόμενο της αύξησης των εγκλημάτων μίσους κατά Ασιατών και της αντιασιατικής ξενοφοβίας (Gray and Hansen 2021: 569), με προφανείς συνέπειες αφενός σε επίπεδο ανησυχίας (Tessler, Choi and Kao 2020: 636) και αφετέρου σε ό, τι αφορά την εκδήλωση αισθημάτων κατάθλιψης (Wenger, Lantz and Gallardo 2022: 1746), παρά τις συστάσεις του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας για τη μη χρήση φυλετικών προεκτάσεων στις σχετικές με την COVID-19 αναφορές. Ενδεικτικά, τα αποτελέσματα σχετικών ερευνών καταδεικνύουν την παρουσία αντιασιατικών αισθημάτων, με την επισήμανση ότι εκείνοι που φοβούνται περισσότερο την πανδημία αναφέρουν περισσότερες προκαταλήψεις και αντίστοιχες στάσεις σε επίπεδο συμπεριφοράς (Lantz and Wenger 2023: 1088). Φαινόμενα τέτοιου τύπου εμφανίσθηκαν και στο πεδίο της ψηφιακής επικοινωνίας, γεγονός που υπαγορεύει την αναγκαιότητα ανάληψης δράσης με γνώμονα την ενημέρωση και την αντιμετώπιση ρατσιστικών συμπεριφορών από όπου κι αν προέρχονται και σε όποιο περιβάλλον κι αν εκδηλώνονται (φυσικό ή ψηφιακό).

Ωστόσο, ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι ο φόβος για την πανδημία έχει εισβάλει δραστικά στη ζωή μας, παραμερίζοντας σε αρκετές περιπτώσεις το φόβο για το έγκλημα. Οι επιβαλλόμενοι στις περισσότερες χώρες περιορισμοί στην κυκλοφορία των πολιτών για λόγους προστασίας από τον ιό - ιδιαίτερα κατά τον πρώτο χρόνο της πανδημίας - επηρέασαν, σύμφωνα με έρευνες στάσεων σε κάποιες χώρες, τον τρόπο που βίωνε η κοινή γνώμη τον φόβο. Συγκεκριμένα, στην Ελλάδα κατά τον πρώτο χρόνο της πανδημίας οι ανησυχίες των πολιτών επικεντρώνονταν στον αντίκτυπό της στην οικονομία και ο φόβος τους περιστρεφόταν γύρω από την επιβίωσή τους (φυσική έναντι της πανδημίας και οικονομική λόγω των συνακόλουθων οικονομικών προβλημάτων). Συνεπώς, ο φόβος του ιού και της επιβίωσης έθεσε στο παρασκήνιο το φόβο του εγκλήματος, καθόσον λόγω των μέτρων και των συνθηκών μειώθηκε αισθητά η έκθεση των ανθρώπων σε κινδύνους που σχετίζονταν με το έγκλημα σε δημόσιο χώρο (Zarafonitou, Kontopoulou, Anitsi and Kalamaras 2022: 4-5).

Συμπέρασμα

Οι ανωτέρω εξελίξεις σε επίπεδο ψηφιακής πραγματικότητας, σε συνδυασμό με το κοινωνικό αποτύπωμα της κρίσης και τις συνέπειές της στο πεδίο του εγκλήματος, συνιστούν μία πολύτιμη εμπειρία, η οποία μπορεί να αποτελέσει σημαντικό έρεισμα σκέψης αναφορικά με κρίσιμα ζητήματα που ταλανίζουν το άτομο και τις κοινωνίες και να μετουσιωθούν σε ανάληψη δράσης για την υλοποίηση βραχυπρόθεσμων και μακροπρόθεσμων στόχων. Η κατεύθυνση τόσο της σκέψης όσο και της δράσης, θα πρέπει να έχει ως γνώμονα την προάσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, την ενίσχυση της κοινωνικής αλληλεγγύης και την αξιοποίηση των προαναφερόμενων προκλήσεων, ώστε ο στόχος της μετατροπής των τελευταίων σε ευκαιρίες για την πρόληψη του εγκλήματος να φαντάζει ρεαλιστικός και εφικτός.

Στο πνεύμα αυτό, η ενίσχυση της πρωτογενούς παρέμβασης και η ανάληψη συντονισμένης δράσης, που θα απευθύνεται στο σύνολο του πληθυσμού - και όχι μόνο στους εγκληματίες - και θα υλοποιείται σε βασικά πεδία, όπως η εκπαίδευση, η απασχόληση, η ψυχαγωγία κ.ά., σε συνδυασμό με την επίτευξη ριζικών αλλαγών σε επίπεδο κοινωνικών θεσμών, όπως η οικογένεια και το σχολείο, αλλά και δομών, είναι δυνατόν να συμβάλλουν προς τον ανωτέρω στόχο, θέτοντας στο περιθώριο προκαταλήψεις, στερεότυπα, θεωρητικές αγκυλώσεις και πολωτικές πρακτικές που απομακρύνουν από την επίτευξή του. Η διαρκής ενημέρωση και η ευαισθητοποίηση συνιστούν πολύτιμα εφόδια στον αγώνα για την αντιμετώπιση του εγκλήματος στη νέα ψηφιακή

εποχή, ενώ οι καλές πρακτικές, οι πρωτοβουλίες των διεθνών οργανισμών και οι υφιστάμενες δυσχέρειες που επιφέρει η ψηφιοποίηση, τροφοδοτούν τις κοινωνίες με τα κατάλληλα ερωτήματα ώστε να αναδειχθεί και να προταχθεί η κριτική σκέψη, η οποία μπολιασμένη με τον επιστημονικό λόγο και τα τεκμηριωμένα επιχειρήματα δύναται να αποτελέσει ισχυρό αντίβαρο στον λαϊκισμό και να κατευθυνθεί προς την ουσιαστική αντιμετώπιση και πρόληψη του εγκλήματος, ακόμα και στις δύσκολες ατραπούς που καλούμαστε να διαβούμε εν καιρώ κρίσης.

Σημειώσεις

1. Όπως παραπέμπεται από τους Germanos και Georgiou βλ. Germanos G., Georgiou N. (2022), How did cybercriminals “survive” during the pandemic?, *Urban Crime. An international Journal*, vol. 3, no2, pp. 112-113.

2. Βλ. σχετικά Adil Radoini, *Cyber-crime during the COVID-19 Pandemic*, διαθέσιμο στο <https://www.un-ilibrary.org/content/journals/25190709/2020/16/2/read>.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Βλάχου Β. (2021), Σύγχρονοι εγκληματολογικοί προβληματισμοί υπό τη σκιά της πανδημίας, *The Art of Crime*, Μάιος, σσ. 55-67, διαθέσιμο στο https://theartofcrime.gr/wp-content/uploads/2021/05/6_VLAXOU_TYXOS_10.pdf.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Dabney P. Evans, Shila René Hawk and Carrie E. Ripkey (2021), Domestic Violence in Atlanta, Georgia Before and During COVID-19, *Violence and Gender*, Vol. 8, No 3, pp. 140-147. <http://doi.org/10.1089/vio.2020.0061>.

Federal Trade Commission (2020), Data and visualizations, διαθέσιμο στο <https://www.ftc.gov/enforcement/data-visualizations>.

Geldenhuis, K. (2021), Exploiting the pharmaceutical market during COVID-19, *Servamus Community-based Safety and Security Magazine*, Vol. 114, No 1, pp. 24-28.

Germanos G. and Georgiou N. (2022), How did cybercriminals “survive” during the pandemic?, *Urban Crime. An international Journal*, Vol. 3, No 2, pp. 110-123. <https://doi.org/10.26250/heal.panteion.uc.v3i2.291>.

Gray, C. and Hansen, K. (2021), Did Covid-19 Lead to an Increase in Hate Crimes Toward Chinese People in London? *Journal of Contemporary Criminal Justice*, Vol. 37, No 4, pp. 569–588. <https://doi.org/10.1177/10439862211027994>.

Interpol (2020), *Global Landscape on Covid-19 Cyberthreat*, διαθέσιμο στο <https://www.interpol.int/Crimes/Cybercrime/COVID-19-cyberthreats>.

Kemp, S., Buil-Gil, D., Moneva, A., Miró-Llinares, F. and Díaz-Castaño, N. (2021), Empty Streets, Busy Internet: A Time-Series Analysis of Cybercrime and Fraud Trends During COVID-19. *Journal of Contemporary Criminal Justice*, Vol. 37, No 4, pp. 480–501. <https://doi.org/10.1177/10439862211027986>.

Lallie H. S., Shepherd L. A., Nurse J. R. C., Erola A., Epiphaniou G., Maple C. and Bellekens X. (2021), Cyber security in the age of COVID-19: A timeline and analysis of cyber-crime and cyber-attacks during the pandemic, *Computers & Security*, Vol. 105, 102248. <https://doi.org/10.1016/j.cose.2021.102248>.

Lantz, B. and Wenger, M. R. (2023), Anti-Asian Xenophobia, Hate Crime Victimization, and Fear of Victimization During the COVID-19 Pandemic, *Journal of Interpersonal Violence*, Vol. 38, No 1–2, pp. 1088–1116. <https://doi.org/10.1177/08862605221086651>.

Payne B. K. (2020), Criminals Work from Home during Pandemics Too: a Public Health Approach

- to Respond to Fraud and Crimes against those 50 and above, *American Journal of Criminal Justice*, Vol. 45, pp. 563-577, διαθέσιμο στο <https://doi.org/10.1007/s12103-020-09532-6>.
- Piquero, A. R., Riddell, J. R., Bishopp, S. A. et al. (2020), Staying Home, Staying Safe? A Short-Term Analysis of COVID-19 on Dallas Domestic Violence, *American Journal of Criminal Justice*, Vol. 45, pp. 601–635. <https://doi.org/10.1007/s12103-020-09531-7>.
- Tessler, H., Choi, M. and Kao, G. (2020), The Anxiety of Being Asian American: Hate Crimes and Negative Biases During the COVID-19 Pandemic, *American Journal of Criminal Justice*, Vol. 45, pp. 636–646. <https://doi.org/10.1007/s12103-020-09541-5>.
- Wenger, M. R., Lantz, B. and Gallardo, G. (2022), The Role of Hate Crime Victimization, Fear of Victimization, and Vicarious Victimization in COVID-19-Related Depression, *Criminal Justice and Behavior*, Vol. 49, No 12, pp. 1746–1762. <https://doi.org/10.1177/00938548221104738>.
- Zarafonitou C., Kontopoulou E., Anitsi E. and Kalamaras D. (2022), Crime, Fear of Crime and Insecurity During the Pandemic: The Greek Reality, *Urban Crime - An International Journal*, Vol. 3, No 2, pp. 4-32, διαθέσιμο στο <https://ojs.panteion.gr/index.php/uc/article/view/287/260>.

Η «ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΩΝ ΙΚΑΝΟΤΗΤΩΝ» ΩΣ ΠΡΟΚΛΗΣΗ ΚΑΙ ΠΡΟΣΚΛΗΣΗ ΑΝΑΝΕΩΣΗΣ ΤΗΣ ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ

Σπύρος Γάγγας^α

^α Deree-To Αμερικανικό Κολλέγιο Ελλάδος

Περίληψη

Η παρουσίαση μου θα εκθέσει τους κύριους άξονες της τάσης προσέγγισης της κοινωνιολογίας με την θεωρία των ικανοτήτων, όπως την ανέπτυξα στο πρόσφατο έργο μου *Sociological Theory and the Capability Approach*. Αντλώ από τη μελέτη μου κάποιες κατευθύνσεις τις οποίες θα επιχειρήσω να αναπτύξω περαιτέρω: 1) η κανονιστικά διευρυμένη θεωρία της δράσης, 2) το πρόβλημα της φιλοσοφικής ανθρωπολογίας όπως προκύπτει και από τεκμηριωμένες αναγνώσεις του πρώιμου Μαρξ και σε συνάρτηση με μια θεωρία ουσιοκρατίας ως προς την αξιακή σύσταση του ανθρώπου (π.χ. οι δέκα βασικές ικανότητες που emphaticά προκρίνει η Νούσμπταουμ, το πλήθος θεμελιωδών αξιών που διαπερνά μεγάλο αριθμό στοχαστών [π.χ. Μαρξ, Σέλερ, Μάσλοου, Φρομ, Ρωλς κ.λπ.]). Επανέρχεται έτσι το ζήτημα της φυσικοδικαϊκής θεμελίωσης της αξίας του ανθρώπου σε συνάρτηση όχι μόνο με μαρξικές προσεγγίσεις (Μπλοχ) αλλά και με αμιγώς κοινωνιολογικές (π.χ. Σερνίλο, Μπελ). Βάσει των ανωτέρω, η «προσέγγιση των ικανοτήτων» προκύπτει ως πρόσκληση ανανέωσης της κανονιστικής παράδοσης της κοινωνιολογίας σε ζητήματα ταυτότητας και πολιτισμού, αλλά και ως πρόκληση ώστε η κοινωνιολογία του 21^{ου} αιώνα να φέρει στην επιφάνεια τους όρους των αξιώσεων της περί άμβλυνσης κοινωνικών προβλημάτων τα οποία προϋποθέτουν ένα πλαίσιο αξιακής συγκρότησης των δρώντων που εφάπτεται σημαντικά με το φάσμα των ικανοτήτων στο έργο των Σεν και Νούσμπταουμ.

Λέξεις κλειδιά: αξίες, κανονιστική κοινωνιολογική θεωρία, ουσιοκρατία, «προσέγγιση των ικανοτήτων», φιλοσοφική ανθρωπολογία

THE CAPABILITY APPROACH AND THE RENEWAL OF NORMATIVE SOCIOLOGICAL THEORY: INVITATION AND CHALLENGES

Spyros Gangas^α

^α Deree-the American College of Greece

Abstract

My presentation will briefly present the main pillars of sociology's convergence with the capability approach, as these have been developed in my recent book *Sociological Theory and the Capa-*

bility Approach (Routledge, 2020). Specifically, I will draw from this study some directions which I will attempt to develop further. These are: 1) a normatively broadened theory of action, 2) the problem of philosophical anthropology as it stems from informed readings of Marx and in relation to a theory of essentialism with regards to the value-constitution of the human being (e.g. Nussbaum's list of capabilities, the range of foundational values that is present in thinkers like Marx, Scheler, Maslow, Fromm, Rawls etc.), brings to the fore the issue of natural law not only in Marxian scholarship (Bloch), but as part of purely sociological approaches (Chernilo, Bell). Based on these axes, the capability approach emerges as an invitation of renewing sociology's normative tradition on issues like identity and culture, but also as a challenge so that 21st century sociology can bring to the fore the conditions of its claims towards reducing social problems, which presuppose a framework of the value-constitution of agents in a way that significantly overlaps with the spectrum of capabilities in the work of Sen and Nussbaum.

Keywords: capability approach, essentialism, normative sociological theory, philosophical anthropology, values

Εισαγωγή

Την τελευταία δεκαετία παρατηρείται μια αυξανόμενη απόπειρα προσέγγισης της κοινωνιολογίας με την «προσέγγιση των ικανοτήτων» (capability approach) του νομπελίστα οικονομολόγου Αμάρτια Σεν και της φιλόσοφου Μάρθα Νούσμπουμ, αλλά και των στοχαστών στο πεδίο της θεωρίας και πολιτικών της ανάπτυξης, του φεμινισμού, της πολιτικής φιλοσοφίας, της κοινωνικής θεωρίας και της κοινωνικής πολιτικής. Όλοι τους επιχειρούν να εξελίξουν και να εφαρμόσουν την «προσέγγιση ικανοτήτων» στη συγκρότηση εννοιών, εργαλείων και πρακτικών που στοχεύουν στην απάλειψη της φτώχειας ή την άμβλυνση των ανισοτήτων και των διαφόρων κοινωνικών αποκλεισμών με γνώμονα την ενδυνάμωση της ικανότητας των δρώντων να επιλέγουν ελεύθερα τρόπους ζωής τους οποίους έχουν λόγο να υποστηρίζουν αλλά και των θεσμών και των κοινωνιών σε τοπικό, περιφερειακό, εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο που προάγουν τέτοιες ικανότητες. Η «προσέγγιση των ικανοτήτων» εδράζεται στην έννοια της «ικανότητας» να επιτύχει ο δρών τις επιλογές που έχει λόγο να αξιολογεί. Πρόκειται, δηλαδή, για την «ουσιαστική ελευθερία να επιτευχθούν εναλλακτικοί λειτουργικοί συνδυασμοί» (Sen 1999: 75). Συμπληρωματική κατηγορία είναι αυτή των «λειτουργιοτήτων» (functionings), δηλαδή, ό,τι συνδέεται ως δράση και κατάσταση που καταδεικνύει την ευημερία ενός ατόμου. Όπως γράφει ο Σεν: «η λειτουργικότητα είναι ένα επίτευγμα, ενώ η ικανότητα είναι η πραγματική δυνατότητα να επιτευχθεί κάτι» (Sen 1987α: 36).

Η Nussbaum έχτισε περαιτέρω τον σκληρό πυρήνα της «προσέγγισης ικανοτήτων», σχεδιάζοντας έναν χάρτη δέκα βασικών ικανοτήτων. Αυτές, συνοπτικά, είναι: 1) η ζωή, 2) η σωματική αλλά και η ψυχική υγεία, 3) η σωματική ακεραιότητα, 4) τα στοιχεία των αισθήσεων, της φαντασίας και της σκέψης, 5) τα συναισθήματα, 6) ο πρακτικός λόγος, 7) οι δεσμοί με τους άλλους, 8) τα άλλα είδη, 9) το παιχνίδι, και 10) ο πολιτικός και υλικός έλεγχος στο περιβάλλον του δρώντος (Nussbaum 2000: 78-80). Δεν μπορούμε να υπεισέλθουμε εδώ σε κάποιες ενστάσεις του Σεν ως προς την λίστα των ελάχιστων ικανοτήτων, οι οποίες όμως λειτούργησαν ως μια προοδευτική για την «προσέγγιση των ικανοτήτων» μετατόπιση προβλημάτων (όπως θα έλεγε ο Ίμρε Λάκατος), ιδιαίτερα γόνιμη για την επέκταση, συνεκτική διαφοροποίηση και εφαρμογή της «προσέγγισης των ικανοτήτων» στο πεδίο πολιτικών ανάπτυξης και αντιμετώπισης της φτώχειας και των διακρίσεων, καθώς και σε αυτό του σχεδιασμού κοινωνικής πολιτικής. Αυτό που έχει σημασία είναι η θεαματική εξέλιξη του συγκεκριμένου κανονιστικού και ηθικού υποδείγματος και το ερώτημα αν η κοινωνιολογία έχει να ωφεληθεί από την «προσέγγιση των ικανοτήτων» όπως και αντίστροφα, δηλαδή, αν η «προσέγγιση των ικανοτήτων» έχει να

αντλήσει από την κοινωνιολογία (και ειδικότερα από την κοινωνιολογική θεωρία) και να σφυρηλατήσει ένα πιο συστηματικό διάλογο με αυτή.

Τούτο τον διάλογο έχει επιχειρήσει να ανοίξει πρωτίστως η κοινωνιολογία. Από την πρωτοβουλία κοινωνιολόγων, η «προσέγγιση των ικανοτήτων» άρχισε αν συζητείται πιο συστηματικά (Gangas 2020, Holmwood 2013, Plummer 2022), ενώ από τους κόλπους της «προσέγγισης των ικανοτήτων» που εστιάζουν κυρίως στα οικονομικά, στις σπουδές ανάπτυξης και στην πολιτική φιλοσοφία το νεύμα προς την κοινωνιολογία είναι ακόμα ασθενές.

Γιατί λοιπόν επιλέγουμε εδώ την «προσέγγιση των ικανοτήτων»;

Πρώτον, η σημασία της σήμερα έγκειται, μεταξύ άλλων, στην επανασύνδεση της πολιτικής οικονομίας και της επιστήμης των οικονομικών με την ηθική (Sen 1987β), καθώς και στην (επανα)σύνδεση με την κανονιστική υπογράμμιση της (οικονομικής) δράσης στην κοινωνιολογία (Ντιρκέμ, Πάρσονς). Για μια συστηματική καταγραφή της κοινωνιολογικής επανασύνδεσης της οικονομίας με την κοινωνία και την κανονιστικότητα, βλ. Becker (1997/2002).

Δεύτερον, ο Σεν μας δείχνει τον δρόμο οικοδόμησης συμμαχιών και κάποιας επικάλυψης διαφερόντων μεταξύ παραδοσιακά αντίθετων στρατοπέδων. Αυτό το πράττει συστηματικά στο πεδίο της ηθικής το οποίο δεν μπορεί και δεν πρέπει να παρακάμψουν τα οικονομικά όταν επανειλημμένως φέρνει σε «διάλογο» τον Άνταμ Σμιθ με τον Μαρξ (Sen 1999). Για τον πρώτο αναδεικνύει τους ηθικούς περιορισμούς που θέτει στον επιχειρηματικό πνεύμα, ενώ για τον δεύτερο, μεταξύ άλλων, αναδεικνύει τη σημασία της ευρύτερης αυτοκατανόησης του ατόμου πέρα από την ταυτότητα του «εργάτη» την οποία παγιώνει ο καπιταλισμός.

Τρίτον, η εστιασμένη προσοχή σε ζητήματα ανισοτήτων, αποκλεισμού και στέρησης αποτελεί κανονιστικό *a priori* από το οποίο έλκεται η «προσέγγιση των ικανοτήτων». Η επισφάλεια της ανθρώπινης ζωής και η αναξιοπρέπεια σε διάφορα πλαίσια κοινότητας και οργανωμένης κοινωνίας, όπως και στο επίπεδο των παγκοσμιοποιημένων διαδικασιών οικονομικής εκμετάλλευσης γεννούν τρόπον τινά την προσταγή για ένα νέο ηθικό πυρήνα που εδράζεται προφανώς σε μια ευρύτατη κανονιστική και ηθική παράδοση αλλά ανταποκρίνεται στις νέες προκλήσεις αδικίας, ανισοτήτων, βίας και δυστυχίας, φαινόμενα τα οποία και η παράδοση της κοινωνιολογίας προσπαθεί κατά κανόνα από τις απαρχές της να κατανοήσει και να αμβλύνει.

Τέταρτον, το πλεονέκτημα της «προσέγγισης των ικανοτήτων» αφορά στην εντυπωσιακή της πραγματιστική ευελιξία. Μπορεί εξίσου αποτελεσματικά να εργαστεί σε τοπικό, περιφερειακό, εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο, δίχως έκπτωση στον κανονιστικό και ηθικό πυρήνα της, τον εννοιολογικό της χάρτη και με οδηγό τον ανοικτό της ορίζοντα ως προς το εύρος και την ευκαμψία των πολιτικών που εκκινούν από εκείνη.

Τέλος, η δεσμευτικότητα της «προσέγγισης των ικανοτήτων» και η επανεξέταση της αξιακής ουσίας του ανθρώπου (π.χ. λίστα ελάχιστων ικανοτήτων [π.χ. Nussbaum 2011]) αποτελεί μια σθεναρή απόπειρα επανασυντονισμού της κανονιστικής θεωρίας με ουσιολογικά προτάγματα, τα οποία κάπως βιαστικά έχουν τεθεί στο περιθώριο μέσα από το μεταμοντέρνο ρεύμα, δίχως, ωστόσο, οι επικριτές της ουσιοκρατίας να μπορούν να απεμπλακούν εντελώς από αυτή. Τούτο είναι ένα κομβικό σημείο για την προσέγγιση με την κοινωνιολογία, η οποία με τη σειρά της φαίνεται να μην έχει εξαντλήσει όλες τις δυνατότητες να αναστοχαστεί πάνω στο πρόβλημα της ουσίας του ανθρώπου ενώ η ίδια το προϋποθέτει, κυρίως όταν προβαίνει σε αξιολογικές κρίσεις (το ζωηρό παράδειγμα εδώ είναι το πλαίσιο συζήτησης για τα ανθρώπινα δικαιώματα, τα οποία παραπέμπουν σε ουσιοκρατικά επιχειρήματα και πρότυπα).

Η παρουσίαση μου λοιπόν εκθέτει πολύ περιληπτικά το περίγραμμα και τους κύριους άξονες της τάσης προσέγγισης της κοινωνιολογίας με τη θεωρία των ικανοτήτων, όπως την ανέπτυξα στο πρόσφατο έργο μου *Sociological Theory and the Capability Approach* (2020). Συγκεκριμένα θα αντλήσω από τη μελέτη μου κάποιες κατευθύνσεις τις οποίες θα επιχειρήσω να αναπτύξω περεταίρω. Αυτές είναι: 1) η κανονιστικά διευρυμένη θεωρία της δράσης της κοινωνιολογίας (εδώ η «προσέγγιση των ικανοτήτων» την εμπλουτίζει με κανονιστικό περιεχόμενο, το οποίο δεν εκτίθεται επαρκώς σε διάφορες κοινωνιολογικές θεωρίες), 2) η κανονιστική εμβάθυνση που εν προκειμένω αναδεικνύεται ανασύρει το πρόβλημα της φιλοσοφικής ανθρωπολογίας (ακόμα και της ουσιοκρατίας), όπως προκύπτει και από τεκμηριωμένες αναγνώσεις του πρώιμου Μαρξ και 3) σε συνάρτηση με μια θεωρία ουσιοκρατίας ως προς την αξιακή σύσταση του ανθρώπου (πχ. οι δέκα βασικές ικανότητες που emphaticά προκρίνει η Νούσμπουμ, το πλήθος θεμελιωδών αξιών που διαπερνά το έργο μεγάλου αριθμού στοχαστών [π.χ. Μαρξ, Σέλερ, Μάσλοου, Φρομ, Ρωλς κ.λπ.]), η σχετική συζήτηση επαναφέρει στο προσκήνιο το ζήτημα της φυσικοδικαϊκής θεμελίωσης της αξίας του ανθρώπου (δρώντως) σε συνάρτηση όχι μόνο με μαρξικές προσεγγίσεις (Μπλοχ) αλλά και με αμιγώς κοινωνιολογικές (π.χ. Σερνίλο, Μπελ).

Με βάση αυτούς τους άξονες η παρούσα εργασία θα επιχειρήσει να σκεφτεί την «προσέγγιση των ικανοτήτων» ως πρόσκληση ανανέωσης της κανονιστικής παράδοσης της κοινωνιολογίας με σύγχρονους, δεσμευτικούς αλλά και ευέλικτους όρους σε ζητήματα ταυτότητας και πολιτισμού αλλά και ως πρόκληση, έτσι ώστε η κοινωνιολογία του 21^{ου} αιώνα να φέρει στην επιφάνεια τους όρους των αξιώσεων της περί άμβλυνσης κοινωνικών προβλημάτων τα οποία σε διαφορετικές βαθμίδες εννοιολογικής ευκρίνειας προϋποθέτουν ένα πλαίσιο αξιακής συγκρότησης των δρώντων που εφάπτεται σημαντικά με το φάσμα των ικανοτήτων στο έργο των Σεν και Νούσμπουμ.

Η «προσέγγιση των ικανοτήτων» ως πρόκληση για την κοινωνιολογία

Συνοπτικά, η κοινωνιολογία ως πειθαρχία αναζωογονείται από τον πλουραλισμό των υποδειγμάτων της και αυτό αποτελεί δείκτη (όχι επαρκή όμως) της συνάφειάς της με το κοινωνικό και ιστορικό γίνεσθαι και τις σχετικές του προκλήσεις. Ωστόσο, ελλοχεύει πάντα ο κίνδυνος της βαλκανοποίησης της σε βαθμό που η ασυμφωνία ως προς κεντρικές έννοιες να την υποβιβάζει σε ένα προ-υποδειγματικό στάδιο και να αδυνατίζει έτσι και τα επιμέρους πρότυπα σκέψης, καθώς και τα βασικά ερευνητικά προγράμματα, εφόσον η ίδια η κοινότητα των κοινωνιολόγων εμφανίζεται διχασμένη ως προς τις αρχικές της έννοιες. Φυσικά, ο υψηλός βαθμός συμφωνίας δεν ίσχυσε και για όλες τις ιστορικές περιόδους των φυσικών επιστημών, ωστόσο οι τελευταίες διακρίνονται από μεγαλύτερο δείκτη σταθεροποίησης ενός πυρήνα εννοιών. Κάτω από αυτό το πρίσμα (το οποίο δεν θα πρέπει να εκληφθεί ως θετικιστικό), η κοινωνιολογία θα πρέπει να ανακατασκευάσει κεντρικές έννοιες όπως η «δράση» στον βαθμό που η ίδια δεν την περιορίζει στις τυπικές μορφοποιήσεις της βεμπεριανής ερμηνευτικής. Απεναντίας, αξιώνει την επέκτασή της και στους όρους της δράσης αλλά και στον ίδιο τον δρώντα, ειδικά μετά τη δεκαετία του 1960 όταν η κοινωνιολογία διεύρυνε την ηθικοπρακτική της στόχευση την εποχή της επανεκκίνησης του Δυτικού μαρξισμού, του φεμινισμού, του μετα-αποικιακού πρίσματος, των πολιτικών και ανθρωπίνων δικαιωμάτων κ.ο.κ. Σε αυτό το ζήτημα η έμφαση της «προσέγγισης των ικανοτήτων» στη δράση και στην ικανότητα για πράττειν μπορεί να αποτελέσει ευκαιρία άντλησης της λανθάνουσας κανονιστικότητας που χαρακτηρίζει την μετα-βεμπεριανή κοινωνιολογία, όπως αυτή του Πάρσονς και του Γκίντενς (Gangas 2020: 111-144).

Η δε έμφαση στην ποικιλία προταγμάτων (π.χ. «κοινωνιολογίες» στο συνέδριο της ISA το καλοκαίρι του 2023) δεν θα πρέπει να ολισθήσει σε σχετικισμό ή προοπτικισμό. Αντιθέτως, η «προσέγγιση των ικανοτήτων» μπορεί να αποβεί γόνιμη έτσι, ώστε να συντονιστεί η διαφορετικότητα των προοπτικών και των ταυτοτήτων στο επίπεδο που ερ-

γάζεται κανονιστικά η «προσέγγιση των ικανοτήτων» (τοπικό, περιφερειακό κ.λπ.). Με αυτόν τον τρόπο η κοινωνιολογία θα αυτοπροστατευθεί από τη σχετικιστική διάσπαση στο εσωτερικό της και θα της επιτραπεί να εναρμονίσει τρόπον τινά τις επιμέρους «κοινωνιολογίες» στα συγκεκριμένα επίπεδα συνάφειας γύρω από ένα κανονιστικό και ηθικό αγκυροβόλιο. Αυτό το μέλημα φαίνεται να το διασφαλίζει εν μέρει η «δημόσια κοινωνιολογία» μέσα από τη σύνδεσή της με διάχυτα και πολλαπλά ακροατήρια, δίχως έκπτωση από τον σκληρό πυρήνα του προγράμματός της.

Η «προσέγγιση των ικανοτήτων» ως πρόσκληση αξιολογικής και κανονιστικής ανασύνταξης της κοινωνιολογίας

Η συνάντηση της κοινωνιολογίας με την «προσέγγιση των ικανοτήτων» στο ζήτημα της «οικονομίας και της κοινωνίας» (κατεχοχόν κοινωνιολογική μέριμνα) αποτελεί μια ασφαλή εκκίνηση γεφυρώματος τυχόν διαφορών αλλά και εξερεύνησης κοινού τόπου. Κύριο ζήτημα εδώ είναι η σύνδεση με τη (αξιολογική) μαρξική παράδοση. Για παράδειγμα, στο έργο της ομάδας «Πράξη» της γιουγκοσλαβικής σχολής, ο Μαρκονιό (1974) θέτει αυτές τις βάσεις ως προς τις αξιολογικές παραδοχές μιας κριτικής κοινωνικής φιλοσοφίας (1974: 33-44) και αυτή φυσικά δεν είναι η μόνη ερμηνεία του μαρξισμού ως προς την αξιολογία (τη συναντάμε στο έργο του Τόμσον και της κριτικής του στον επιστημονιστικό μαρξισμό, στην πρώτη γενιά της Σχολής της Φρανκφούρτης, ειδικά στην υλικότητα του Χορκχάιμερ και στα αξιολογικά *a priori* της κοινωνικής θεωρίας, όπως πρεσβεύει ο Μαρκούζε, καθώς επίσης και στη χώρα μας σε ολόκληρο το έργο του Κοσμά Ψυχοπαίδη). Υπάρχει όμως και η μη μαρξιστική σύνδεση αξιολογίας και οικονομίας στην κοινωνιολογία, η οποία εκκινεί από την παράδοση του Ντυρκάιμ, του Πάρσονς και του Χόνετ. Ο τελευταίος μάλιστα κάνει λόγο για «κοινωνική ελευθερία» σε έναν «μετα-μαρξιστικό» «σοσιαλισμό» (2016: 35) με ηθικό οπλοστάσιο το οποίο αντλεί και από την έννοια της «πραγματοποίησης συγκεκριμένων ανθρωπίνων δυνατοτήτων» (2016: 23). Εδώ παρατηρείται μια μετατόπιση όπου το βάρος του κοινωνικού μετασχηματισμού τείνει προς την αξιακή πλαισίωση της οικονομίας και την εναρμόνιση της τελευταίας με την κοινωνία στο ιστορικό γίνεσθαι, κάτι που παραπέμπει στη κλασική θέση του Καρλ Πολάνυι (Πανταζής 2009).

Η ανανέωση και επικαιροποίηση της ουσιοκρατικής και της ανθρωπιστικής θεωρίας (Chernilo 2013; Chernilo 2016; Gangas 2020; Geras 2016; Nussbaum 1992) καθίσταται επιτακτική, καθώς αντίθετες κατευθύνσεις, με πιο συναφή με την «προσέγγιση των ικανοτήτων» αλλά και γόνιμη αυτή του πραγματισμού (Zimmermann 2020: 136-175), διαστάζουν να τοποθετηθούν με μεγαλύτερη συνέπεια στο ζήτημα του εαυτού και της οντολογικής του σύστασης, προκειμένου να εκκινήσει η πραγματιστική αξιογένεση και πράξη. Για τον Μαρκονιό, «η έννοια της ειδολογικής ουσίας του ανθρώπου» στον Μαρξ «είναι μια κανονιστική και όχι μια περιγραφική έννοια του ανθρώπου» (1974: 53) και στην έκθεση του επιχειρημάτος του στην αρχή εμφανίζεται μια λίστα «ικανοτήτων» (1974: 12-14) η οποία με βεβαιότητα μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ενέπνευσε την αντίστοιχη της Νούσμπλουμ. Φυσικά, το ίδιο το πρόγραμμα της «προσέγγισης των ικανοτήτων» επεξεργάζεται αυτές τις θέσεις, ακριβώς ως προς το σημείο διάκρισης οντολογικά έμφυτων δυνατοτήτων και ικανοτήτων και της διαμεσολάβησής τους από το κοινωνικο-ιστορικό πεδίο και φάσμα κοινωνικών σχέσεων κυριαρχίας και σπάνης (Crocker 1983). Η ευκαιρία (αλλά και αναγκαιότητα) εδώ είναι μια επανεξέταση της παράδοσης του φυσικού δικαίου (Bell 1996; Bloch 1961/1987; Chernilo 2013; Gewirth 1998) από κοινωνιολογική σκοπιά (Chernilo 2013, Habermas 2010), έτσι ώστε να συνδεθεί ο ουσιοκρατικός πυρήνας της «προσέγγισης των ικανοτήτων» (δηλαδή, η λίστα με τις ελάχιστες ικανότητες) με την ηθική και ελευθεριακή παράδοση του φυσικού δικαίου σε ορισμένες εκδοχές του. Επιγραμματικά, κάποια σχετικά ζητήματα είναι τα εξής:

Πρώτον, η μεταμοντέρνα στροφή που μέμφεται την κανονιστική παράδοση του φυσικού δικαίου δεν εξαιρείται η ίδια από φυσικοδικαϊκές προϋποθέσεις, έστω και απω-

θώντας τις. Σε αυτό έχει συμβάλλει τα μέγιστα η εξαιρετικά απαιτητική πραγματεία της Τζίλιαν Ρόουζ η οποία εκθέτει τις αντινομίες του μεταδομισμού (Rose 1984), δείχνοντας πώς οι κεντρικές κατηγορίες των κύριων εκπροσώπων του στη Γαλλία ανατρέχουν σε δικαϊκά και φυσικοδικαϊκά πρότυπα.

Δεύτερον, η σύγχρονη συζήτηση (εν μέσω της μεταμοντέρνας κατάστασης) για την άμβλυνση μορφών βίας, εκμετάλλευσης, διακρίσεων και ανισότητας διαμορφώνεται με όρους φυσικού δικαίου (π.χ. ανθρώπινα δικαιώματα, αξιοπρέπεια, κοινωνική δικαιοσύνη, κανονιστική διέγυρση και αναγνώριση ταυτοτήτων, προτάγματα αυτοπραγμάτωσης του εαυτού μεταξύ άλλων), καθώς και η ίδια η κοινωνιολογική σχέση με τον δημόσιο χώρο αλλά και με την σύγχρονη ταυτότητά της (π.χ. τα συνέδρια της ISA έλκονται από αιτήματα κατανόησης σχέσεων και διαδικασιών που κρίνονται επιζήμια για αυτά τα ηθικά και κανονιστικά αιτήματα).

Η «προσέγγιση των ικανοτήτων» προσφέρει λοιπόν ένα σύγχρονο πλαίσιο (π.χ. οι δέκα βασικές ικανότητες) το οποίο επανασυντάσσει την φυσικοδικαϊκή προοπτική και τροφοδοτεί τον ανθρωπισμό στην κοινωνιολογία. Ουδείς κοινωνιολόγος σήμερα μπορεί να θεωρηθεί έγκυρος αν τοποθετηθεί ανοικτά προς την κοινότητα των συναδέλφων του με ένα πρότυπο κοινωνικών σχέσεων που καταστρατηγούν τα ανθρώπινα δικαιώματα ή εντάσσεται σε αυτό μια αναπόδραστη θεωρία για τη θεμελίωση της βίας και των διακρίσεων. Ωστόσο, αυτή η σιωπηρή συναίνεση διαχέεται φυγόκεντρα, αποσπώμενη από την ανακατασκευή της ουσίας του ανθρώπου ως κανονιστικού προτάγματος αλλά και ως απόπειρα, όπως αυτή της φιλοσοφικής ανθρωπολογίας κατανόησης του φαινομένου και γεγονότος του ανθρώπου, των χαρακτηριστικών του, της διαφοροποίησης του από άλλα είδη, των δυνατοτήτων του, της ικανότητάς του για πράξη και της εγγενούς ελευθερίας και αξιοπρέπειάς του.

Τέλος, η ίδια η κοινωνιολογία λοιπόν συναρτά το φυσικό δίκαιο ως προς την καθολικότητα της αξιοπρέπειας με τη δυνατότητα συντονισμού και την «περιστροφή» ποικίλων κοσμοεικόνων (Bell 1996) γύρω από αυτή. Προκρίνεται δηλαδή ένα «κέντρο» ποιότητας το οποίο προκειμένου να αναπτύξει τις δυνατότητές του με όρους αυτονομίας θα πρέπει να συσχετισθεί με διυποκειμενικές σχέσεις που θα εγγράψουν αυτή την κίνηση ως το δεύτερο επίπεδο εναλλαγής της ποικιλομορφίας του κοινωνικο-ιστορικού πεδίου και των μορφών του.

Συμπέρασμα

Η απόπειρά μου να γεφυρώσω κάποια από την απόσταση μεταξύ κοινωνιολογίας και της «προσέγγισης των ικανοτήτων» άρχισε από την αξιολογική κατεύθυνση που πρόδρα και συστηματικά ενσωματώνει η «προσέγγιση των ικανοτήτων», ειδικά στη βασική και πρώτη εκδοχή της από τον Σεν (Γάγγας 2008). Οι θέσεις που σκιαγράφησα προκύπτουν από την δυσανεξία μέρους της κοινωνιολογίας προς μια δεσμευτική θεώρηση του ανθρώπου, όπως αυτή συναντάται σε μεγάλο τμήμα της παράδοσης του Διαφωτισμού, της θεωρίας της νεωτερικότητας, της ριζοσπαστικής κοινωνικής θεωρίας που θέτει αυτή ακριβώς τη σύστασή του ως αναγκαίο όρο ελευθερίας και σκοπό της φιλοσοφίας της ιστορίας με τελεολογικό πρόσημο.

Η επιλογή της «προσέγγισης των ικανοτήτων» προσπερνά την κανονιστική ορμή της σημερινής κοινωνιολογίας εφόσον αυτή καταπιάστηκε με την προβληματική της δράσης και της ανθρώπινης φύσης (π.χ. Honneth and Joas 1988) αλλά τελικά φαίνεται ότι βάλτωσε στη βαλκανοποίησή της. Υπερτερεί έναντι της κοινωνιολογίας ως προς το εύρος εφαρμογής της και συνάμα τη διατήρηση της συνοχής της, παρά τις απαραίτητες μετατροπές και μετεξελίξεις της, καθώς και τις αναπόφευκτες εσωτερικές «διαμάχες» της, οι οποίες, ωστόσο, δεν αποκλίνουν από την προγραμματική αρχή της.

Επιχείρησα, ωστόσο, να καταδείξω στην περιληπτική αυτή εισήγηση, η οποία φαί-

νεται να δημιουργεί κάποιο πεδίο διαλόγου (Gangas 2020, Zimmermann 2021), ότι η «προσέγγιση ικανοτήτων» έχει κι αυτή χρέος και όφελος στο να προσεγγίσει την κοινωνιολογία. Της λείπει η σπουδαία παράδοση της μη-οικονομικής υπόστασης της οικονομίας, της θεωρίας και λογικής των θεσμών (αυτοί εντάσσονται στην «προσέγγιση των ικανοτήτων», δίχως όμως συστηματική επεξεργασία), του πλήθους των περιπτώσεων μετρήσεων και δεικτών ανισότητας και άλλων προβλημάτων που έχει κατακτήσει και έχει να προσφέρει η κοινωνιολογία, της θεωρίας εμπλοκής των αξιών σε όλα τα επίπεδα του κοινωνικού (μικρο-μεσο-μακρο), της συστημικής θεωρίας και των επιπέδων διαβούλευσης των πολιτών σε σχέση με τα υπόλοιπα συστήματα και κοινωνικές δομές μεταξύ πλήθους άλλων. Αυτή την πυξίδα οφείλει να επαναπροσανατολίσει η «προσέγγιση των ικανοτήτων», καθώς για αυτά τα ζητήματα αντλεί κυρίως από την πολιτική και την ηθική φιλοσοφία, οι οποίες παρά τον πλούτο τους δεν εργάζονται στον απαραίτητο βαθμό επάρκειας με το κοινωνικό σύστημα, την διαφοροποίησή του και την απροσδιοριστία του, την πολυπλοκότητα του αλλά και την ηθική του συμπύκνωση στο επίπεδο των αξιών, παρά τη δομή της ανισότητας που το χαρακτηρίζει όταν επικεντρώνονται, ορθώς βέβαια, στο πρόβλημα της δικαιοσύνης εντός της «πόλεως» στο σήμερα.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Γάγγας, Σ. (2008), «Δίκτυα αξιών»: Η θεωρητική πρόκληση της πολιτικής αξίωσης για τη διαλεκτική κατασκευή εννοιών στη θεωρία, στο Μ. Αγγελίδης, Σ. Δημητρίου και Α. Λαβράνου, (επιμ.), *Θεωρία, αξίες και κριτική. Αφιέρωμα στον Κοσμά Ψυχοπαίδη*, Αθήνα, Πόλις, σσ. 67-88.

Πανταζής, Α. (2009), *Καρλ Μαρξ – Καρλ Πολάνυι. Η γένεση του κοινωνικού κράτους*, Αθήνα, Στοχαστής.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Beckert J. (2002), *Beyond the Market: The Social Foundations of Economic Efficiency*, Princeton, Princeton University Press.

Bell, D. (1996), The Rebirth of Utopia: The Path to Natural Law. *Daniel Bell personal archive*. Collection no. 18559, Box 53, Folder 12. Harvard University Archives, Harvard University.

Bloch, E. (1961/1987), *Natural Law and Human Dignity*, Cambridge, Massachusetts, The MIT Press.

Chernilo, D. (2013), *The Natural Law Foundations of Modern Social Theory*, Cambridge, Cambridge University Press.

Chernilo, D. (2016), Review essay: Humanism and sociology, *Journal of Classical Sociology*, Vol. 16, No 3, pp. 310-317.

Crocker, D. (1983), *Praxis and Democratic Socialism: The Critical Social Theory of Marković and Stojanović*, New Jersey, Humanities Press.

Gangas, S. (2020), *Sociological Theory and the Capability Approach*, London, Routledge.

Geras, N. (1983/2016), *Marx and Human Nature. Refutation of a Legend*, London, Verso.

Gewirth, A. (1998), *Self-fulfillment*, Princeton, Princeton University Press.

Gould, C. (1978), *Marx's Social Ontology. Individuality and Community in Marx's Theory of Social Reality*, Cambridge, Massachusetts, The MIT Press.

Habermas J. (2010), The Concept of Human Dignity and the Realistic Utopia of Human Rights. *Metaphilosophy*, Vol. 41, No 4, pp. 464-480.

Holmwood, J. (2013), Public Reasoning Without Sociology: Amartya Sen's Theory of Justice, *Sociology*, Vol. 47, No 6, pp. 1171-1186.

Honneth, A. (2016), *The Idea of Socialism*, Cambridge, Polity.

- Honneth, A. and Joas, H. (1988), *Social Action and Human Nature*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Marković, M. (1974), *From Affluence to Praxis. Philosophy and Social Criticism*, Ann Arbor, The University of Michigan Press.
- Nussbaum, M. (1992), Human Functioning and Social Justice. In defense of Aristotelian essentialism. *Political Theory*, Vol. 20, No 2, pp. 202-246.
- Nussbaum, M. (2000), *Women and Human Development: The Capabilities Approach*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Nussbaum, M. (2011), *Creating Capabilities*, Cambridge, Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University Press.
- Plummer, K. (2022), *Sociology: The Basics*, London, Routledge.
- Rose, G. (1984), *Dialectic of Nihilism. Post-structuralism and Law*, Oxford, Blackwell.
- Sen, A. (1987α), The Standard of Living. Lecture II, Lives and Capabilities, στο G. Hawthorn (επιμ.), *The Standard of Living: The Tanner Lectures, Clare Hall, Cambridge 1985*, Cambridge, Cambridge University Press, σσ. 20-38.
- Sen, A. (1987β), *On Ethics and Economics*, Oxford: Basil Blackwell.
- Sen, A. (1999), *Development as Freedom*, Oxford, Oxford University Press.
- Zimmermann, B. (2020). Capabilités et Développement de l' Individualité: De Dewey à Sen, La Voie d' un Pragmatisme Critique, *Pragmata: Revue d' études pragmatists*, Vol. 3, pp. 136-175.
- Zimmermann, B. (2021). Book Review: Sociological Theory and the Capability Approach by Spiros Gangas, *Journal of Human Development and Capabilities: A Multi-Disciplinary Journal for People-Centered Development*, DOI: 10.1080/19452829.2020.1866268.

Ο ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΟΝΔΥΛΗΣ ΚΑΙ Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΟΝΤΟΛΟΓΙΑ ΩΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ: ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

Σπύρος Γάγγας^α

^α Deree-το Αμερικανικό Κολλέγιο Ελλάδος

Περίληψη

Υπάρχει σαφώς μια δυστοκία στον τρόπο με τον οποίο η κοινότητα των Ελλήνων κοινωνιολόγων τοποθετείται απέναντι στο, αν και ημιτελές, *opus magnum* του Παναγιώτη Κονδύλη *Το Πολιτικό και ο Άνθρωπος* (1998/2007). Ενώ ο πολυσχιδής στοχασμός του Κονδύλη εντάσσεται στην φιλοσοφία και την πολιτική θεωρία, εν τούτοις το συγκεκριμένο και εξαιρετικά συστηματικό έργο αναμετράται με το μεγαλύτερο μέρος της κλασικής και τη σύγχρονης κοινωνιολογικής θεωρίας. Η παρούσα εισήγηση αναδεικνύει τις αρετές του συγκεκριμένου έργου και επισημαίνει την αναγκαιότητα διευρυμένης συζήτησης από τους κοινωνιολόγους της χώρας μας. Δικαιώνει εν μέρει την απόπειρα (νεο-καντιανής και βεμπεριανής προέλευσης) του Κονδύλη προς την αναζήτηση του κοινωνικο-οντολογικού πεδίου και υπ' αυτήν την έννοια η κοινωνιολογία οφείλει να αποσαφηνίσει το ίδιο το «κοινωνικό» λαμβάνοντας υπόψη τις παρατηρήσεις και τη θεμελίωση του Κονδύλη. Ωστόσο, υπάρχουν συγκεκριμένες δυσχέρειες στο μεγαλόπνοο αυτό έργο. Συνεπώς, η παρουσίασή μας θα θέσει κάποια ερωτήματα, όπως: Είναι επαρκής η εκ μέρους του Κονδύλη ανάγνωση και ερμηνεία κλασικών και σύγχρονων κοινωνιολόγων; Πώς συγκροτείται η ίδια η θέση του Κονδύλη, η οποία πηγάζει από μια 'περιγραφική θεωρία αξιολόγησης'; Κρίνεται ως επαρκής και ποια τα κριτήρια εγκυρότητάς της; Είναι άραγε ορθή η σύνδεση της κοινωνιολογικής θεωρίας κανονιστικής προέλευσης με τη διαγνωστική της 'μαζικής δημοκρατίας' την οποία προϋποθέτει ο Κονδύλης προκειμένου να υπονομεύσει την κανονιστική παράδοση της κοινωνιολογίας;

Λέξεις κλειδιά: κανονιστικότητα, κοινωνική οντολογία, κοινωνιολογική θεωρία, Κονδύλης, μαζική δημοκρατία.

PANAGIOTIS KONDYLIS AND SOCIAL ONTOLOGY AS SOCIOLOGICAL THEORY: PROBLEMS AND PROSPECTS

Spyros Gangas^α

^α Deree-the American College of Greece

Abstract

To be sure, there is a difficulty among Greek sociologists to engage Kondylis' incomplete magnum opus, *The Political and Man* (1998/2007). Kondylis' complex thought belongs to philosophy and political theory yet this specific and particularly systematic work confronts most of classical and

contemporary sociological theory. This paper identifies the strengths of this work and underlines the necessity for a broadened discussion among Greek sociologists. It partially vindicates Kondylis' attempt (drawn from a neo-Kantian and Weberian perspective) in his quest for the socio-ontological field and, consequently, sociology must identify the "social" taking into account Kondylis' observations and overall justification. However there seem to be limitations in this ambitious work. Thus, my presentation will pose some questions: Is Kondylis' reading of the classical and contemporary sociologists adequate? How is Kondylis' own position being founded on the basis of a merely descriptive theory of evaluation? Is it adequate and what are its criteria of validity? Is, one may wonder, valid the connection drawn between a sociological theory of normative intent with the diagnostics of mass democracy which Kondylis presupposes to undermine the normative tradition of sociology?

Keywords: Kondylis, mass democracy, normativity, social ontology, sociological theory.

Εισαγωγή¹

Το ιδιαίτερα πληθωρικό και πυκνό έργο του Παναγιώτη Κονδύλη φέρει σαφή κοινωνιολογικά χαρακτηριστικά. Ωστόσο, διακρίνουμε εμφανώς μια δυστοκία στον τρόπο με τον οποίο η κοινότητα των Ελλήνων κοινωνιολόγων έχει τοποθετηθεί –σποραδικά μόνο– στο, αν και ημιτελές, *opus magnum* του Κονδύλη *Το Πολιτικό και ο Άνθρωπος* (1998/2007). Ενώ ο πολυσχιδής στοχασμός του Κονδύλη εντάσσεται στην φιλοσοφία και την πολιτική θεωρία, εν τούτοις το συγκεκριμένο αυτό και εξαιρετικά συστηματικό έργο αναμετράται με το μεγαλύτερο μέρος της κλασικής και τη σύγχρονης κοινωνιολογικής θεωρίας ακόμα και όταν καταπιάνεται με κυρίως φιλοσοφικά ζητήματα (Κονδύλης 1983/2020: 386-396). Η παρούσα εισήγηση αναδεικνύει τις αρετές του συγκεκριμένου έργου και επισημαίνει την αναγκαιότητα διευρυμένης συζήτησης από τους κοινωνιολόγους της χώρας μας. Πρόσφατα, σε μια αναδρομή της ιστορίας και εξέλιξης της κοινωνιολογίας στην Ελλάδα, έχει πραγματοποιηθεί η απόπειρα αποκατάστασης της συνεισφοράς του Κονδύλη και της συνεπούς συνάφειας της πολιτικής φιλοσοφίας του με την κοινωνιολογία (βλ. Gangas and Lagoumitzi 2022: 88-95, 141) ως ζητήματος επιστημονικής δικαιοσύνης και επέκτασης του φάσματος της κοινωνιολογίας στην Ελλάδα. Πέρα από αυτό το νεύμα όμως, τίθεται και το ερώτημα: Γιατί μια κοινωνιολογική επανατοποθέτηση πάνω στο έργο του Παναγιώτη Κονδύλη; Συνοπτικά λοιπόν, οι άξονες μιας καταφατικής απάντησης σε αυτό αίτημα, ότι δηλαδή η ελληνική κοινότητα των κοινωνιολόγων οφείλει να εντάξει με πιο ενδελεχή τρόπο τα πορίσματα και την επεξεργασία που οδηγεί στην δική της παράδοση και συζήτηση, είναι οι ακόλουθοι:

Πρώτον, η καταγραφή και ανάδειξη της κοινωνιολογίας όπως αυτή χρησιμοποιείται στο σύνολο του φιλοσοφικού στοχασμού του Κονδύλη με θεμέλιο την «περιγραφική θεωρία της απόφασης» (Κονδύλης 1984/1991). Τούτη η θέση, αν το θέσουμε κάπως σχηματικά, προκρίνει την «παραίτηση από κάθε κανονιστική αρχή και από κάθε αξίωση για αυτοσυντήρηση και ισχύ μπορεί να καταστήσει δυνατή την γνώση των πραγμάτων» (Κονδύλης 1984/1991: 19). Προσάπτοντας στις κανονιστικές θεωρίες την αποτυχία πραγματοποίησης των όσων ηθικών αρχών πρεσβεύουν (δίχως, ωστόσο, ο Κονδύλης να προσκομίζει εμπειρικά, ιστορικά και κοινωνιολογικά δεδομένα), τους χρεώνει επικάλυψη της απόπειρας κατίσχυσης πάνω σε αντίπαλα προτάγματα, κατίσχυση που προϋποθέτει την απόφαση αποκοπής ενός τμήματος της πραγματικότητας, προκειμένου να επιτευχθεί προσανατολισμός και η συγκρότηση της ταυτότητας (Κονδύλης 1984/1991: 22). Τούτη η νεο-καντιανή και βεμπεριανή επιστημολογική θέση επικαλείται την κοινωνική ζωή ως αναγκαία μεταμφίεση της ισχύος μέσα από τη συλλογική ορμή αυτοσυντήρησης. Κυρίως, η άποψη αυτή τοποθετείται κριτικά απέναντι στην κανονιστική παράδοση που ευδοκίμει στο μοντέλο επικοινωνιακού λόγου του Χάμπερμας. Μέσα από αυτό το

πρίσμα «η απολυτοποίηση μιας αξίωσης για ισχύ –αξίωσης, η οποία στο πλαίσιο της οργανωμένης κοινωνίας είναι υποχρεωμένη να εμφανιστεί υπό μορφή αρχής και αξίας» (Κονδύλης 1984/1991: 142).

Δεύτερον, η «περιγραφική» «κριτική του πολιτισμού» μέσα από το πρίσμα της μαζικής δημοκρατίας (Κονδύλης 1991/1995) επιβάλλει στους Έλληνες κοινωνιολόγους να τοποθετηθούν ως προς την επάρκειά της και την στήριξή της σε κοινωνικο-ιστορικές αποκρυσταλλώσεις του συλλογικού πράττειν. Η ιδέα της «παρακμής» (Κονδύλης 1991/1995: 107-108), η μορφοποίηση της οποίας διακρίνεται σε όλο το φάσμα των κοινωνικών θεσμών αλλά και του συλλογικού νου της «μαζικής δημοκρατίας», έλκεται από ποικίλα κοινωνιολογικά πρότυπα «κριτικής πολιτισμού». Επειδή σε αυτό το έργο ο Κονδύλης παραιτείται από την ακαδημαϊκή σύμβαση τεκμηρίωσης πηγών και έτσι απουσιάζουν ολοκληρωτικά οι σχετικές βιβλιογραφικές παραπομπές, ο κοινωνιολόγος καλείται να αποκρυπτογραφήσει τα μορφώματα σκέψης που ενσωματώνει ο Κονδύλης προκειμένου να συστηματοποιήσει τη διάψευση (ή όχι) της κανονιστικής θεωρίας της νεωτερικότητας και του έλλογου και δεσμευτικού χαρακτήρα των θεσμών της.

Τρίτον και κυριότερο για το δικό μας επιχείρημα αποτελεί ο ρόλος της κοινωνιολογίας όπως τη χρησιμοποιεί ο Κονδύλης –ομολογουμένως στρατηγικά και με πολεμική διάθεση– ως τον συνδετικό κρίκο μεταξύ «θεωρίας της απόφασης» και «μαζικής δημοκρατίας» μέσω της «κοινωνικής οντολογίας» (Κονδύλης 1999/2007). Μέλημα του Κονδύλη είναι η θεμελίωση της κοινωνικής οντολογίας, η οποία αποτελεί το μη περαιτέρω αναγώγιμο μέγεθος αναφοράς του «κοινωνικού». Αυτό το πρωτογενές πεδίο το προϋποθέτει η κοινωνιολογία αλλά δεν το αποκρυσταλλώνει επαρκώς σε διάφορες υποδειγματικές εκφάνσεις της: από την κανονιστική και τη συστημική εκδοχή της μέχρι την φαινομενολογία και τη συμβολική αλληλόδραση. Η ιστορικότητα των κοινωνικών φαινομένων και διαδικασιών που ορίζουν το αντικείμενο της κοινωνιολογίας (λ.χ. η κοινωνική σχέση) ανατρέχει, κατά τον Κονδύλη, στο κοινωνικο-οντολογικό φάσμα φιλίας και εχθρότητας το οποίο εκχέεται τρόπον τινά στα κοινωνικά και ιστορικά μορφώματα.

Ωστόσο, υπάρχουν συγκεκριμένες δυσχέρειες στο μεγαλόπνοο αυτό έργο. Συνεπώς, η παρουσίασή μας θα θέσει κάποια ερωτήματα, όπως: Είναι επαρκής η εκ μέρους του Κονδύλη ανάγνωση και ερμηνεία των κλασικών και σύγχρονων κοινωνιολόγων; Πώς συγκροτείται η ίδια η κριτική του Κονδύλη σε κοινωνιολογικές θεωρίες αλλά και η θέση του η οποία πηγάζει από μια «περιγραφική θεωρία αξιολόγησης»; Κρίνεται ως επαρκής και ποια τα κριτήρια εγκυρότητάς της; Είναι άραγε ορθή η σύνδεση της κοινωνιολογικής θεωρίας κανονιστικής προέλευσης με τη διαγνωστική της «μαζικής δημοκρατίας», την οποία προϋποθέτει ο Κονδύλης προκειμένου να υπονομεύσει την κανονιστική παράδοση της κοινωνιολογίας; Τέλος, μήπως το πρόγραμμα της κοινωνικής οντολογίας αποκρύβει δάνεια από την κανονιστική παράδοση την οποία ως μη όφειλε η θεωρία του Κονδύλη επικαλείται, κάποιες φορές μάλιστα με ιδιαίτερη έμφαση; Τα παραπάνω ερωτήματα και ενστάσεις δεν αφαιρούν από τη σημασία του συγκεκριμένου έργου αλλά υπογραμμίζουν την επιτακτική ανάγκη αναγνώρισης της αξίας του και την ένταξη του στον διευρυμένο διάλογο της επιστήμης μας.

Το ζήτημα της «κοινωνικής οντολογίας» ως κοινωνιολογική θεωρία

Με βάση τις προηγούμενες διαπιστώσεις, η θέση μας είναι ότι η «κοινωνική οντολογία» θα πρέπει να λογιστεί ως κοινωνιολογική θεωρία. Παρά το γεγονός ότι ο Κονδύλης τη συναρτά σε ένα οντολογικά βαθύτερο επίπεδο από αυτό στο οποίο εργάζεται η κοινωνιολογία και η ιστορία, το γεγονός ότι πιστώνει σε μεγάλο φάσμα της κλασικής και της σύγχρονης κοινωνιολογικής θεωρίας την «κοινωνική οντολογία» ως υπολειμματική κατηγορία (με εξαίρεση τον Μαξ Βέμπερ στον οποίο πιστώνεται ο πιο διαυγής ρόλος της στο θεωρητικό του οικοδόμημα) μας επιτρέπει να εκλάβουμε την ιεράρχηση επιπέδων

αφαίρεσης που προτείνει ο Κονδύλης ως μια εκδοχή κοινωνιολογικής θεωρίας η οποία, τρόπον τινά, συνειδητοποιεί τις εννοιολογικές αφαιρέσεις της ως παρακολούθημα του κοινωνικο-οντολογικού φάσματος. Ως παρόμοια απόπειρα μπορεί να λογιστεί ολόκληρο το έργο του Κορνήλιου Καστοριάδη (πιο συστηματικά στο Καστοριάδης 1975/1978), δηλαδή ως μια σύγχρονη εκδοχή της «δημιουργικότητας της δράσης» (Joas 1992/1996) και του ακροτελεύτιου επιπέδου εξήγησης του κοινωνικού, όπως το φαντασιακό και η μαγματική δημιουργία των θεσμών.

Ο Κονδύλης έλκεται από μια βεμπεριανή (Φαράκλας 2013: 468-481, 615-619) και νεο-καντιανή επιστημολογία. Προς την τελευταία κατεύθυνση είναι οι παρατηρήσεις του Κονδύλη όπου προκρίνεται «ο ουσιαστικός αξιολογικός σχετικισμός (του ερευνητή)» που «επιτρέπει την ιστορική μέθοδο καθώς και μια ιστορική ισοστάθμιση» (Κονδύλης 1999/2007: 776). Αυτή η τοποθέτηση γεινιάζει με τις θέσεις του Εμίλ Λασκ περί *hiatus irrationalis* (Beiser 2008) (τηςσχάσης μεταξύ πράγματος-καθεαυτού και παράστασης την οποία ο Λασκ παραλαμβάνει από τον Φίχτε), θέσεις τις οποίες επιδοκίμασε και ο Βέμπερ όταν αναφέρεται και ο ίδιος στην ανορθολογικήσχάση (*hiatus irrationalis*) μεταξύ πραγματικότητας και έννοιας (Weber 1903/1975: 66-67).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η υιοθέτηση εκ μέρους του Κονδύλη μοτίβων εμμενούς κριτικής πάνω σε ένα ευρύτατο φάσμα της κοινωνιολογικής θεωρίας με αντεστραμμένο όμως στόχο από αυτόν της παραδοσιακής εφαρμογής της εμμενούς κριτικής από την Κριτική Θεωρία: δηλαδή, επιδιώκει να αναδειχτεί το μη κανονιστικό (αξιακό) υπόλοιπο των θεωριών, οι οποίες προϋποθέτουν το κοινωνικο-οντολογικό θεμέλιο αλλά είτε το επικαλύπτουν με κανονιστικές αξιώσεις καθολικής δεσμευτικότητας, ή ακόμη και μέσα από δομολειτουργιστικά σύνολα πολυπλοκότητας, είτε το αναγνωρίζουν αλλά δεν το θεματοποιούν επαρκώς.

Υπό αυτό το πρίσμα, ο Κονδύλης αναδεικνύει την εμβέλεια της ανακατασκευής της κοινωνιολογικής θεωρίας προς την κατεύθυνση του μερικώς συνειδητοποιημένου από αυτή φάσματος 'φίλου' και 'εχθρού', 'τάξης' και 'αταξίας', 'ηθικής' και 'ανηθικότητας'. Ανάλογη είναι και η αποτύπωση των άκρων στο συνεχές της κοινωνικής οντολογίας εκεί όπου ενώ σημαντικά συστατικά θα μπορούσαν να λειτουργήσουν 'ενοποιητικά' ανάμεσα στα διαφορετικά υποδείγματα κοινωνιολογικής σκέψης (από την κοινωνική οντολογία του Μαρξ (Gould 1978) και του Ντυρκέμ, τις βεμπεριανές και βιταλιστικές προσεγγίσεις της κοινωνικής οντολογίας έως τη συστημική θεωρία μεταξύ άλλων) αυτά λαμβάνονται ως επιμέρους αποκρυσταλλώσεις του κοινωνικο-οντολογικού φάσματος.

Το κοινωνικοοντολογικό φάσμα προκύπτει στο σύστημα του Κονδύλη ως μετα-επίπεδο της κοινωνιολογικής αποκρυστάλλωσης μεθοδολογικών εργαλείων αλλά και ιστορικών μορφών, θεσμών και κοινωνικών σχέσεων. Τίθεται δε αμιγώς περιγραφικά και εισάγει το πρωτεύικό στοιχείο ως ουσιώδες και μη αναγώγιμο. Σε αυτή τη βάση είναι οπωσδήποτε εντυπωσιακή η απόπειρα του Κονδύλη να χρησιμοποιήσει ως θεωρητικό νυστέρι τρόπον τινά το κοινωνικο-οντολογικό φάσμα και τα άκρα του προκειμένου να διανοίξει στις θεωρίες που αξιώνουν γνώση της ολότητας τηνσχάση (της απόφασης, της ισχύος, του προοπτικισμού) που αντικατοπτρίζει το πρόβλημα του *hiatus irrationalis*.

Κάποια προβλήματα στο πρόγραμμα της κοινωνικής οντολογίας

Από μόνος του ο φιλόδοξος χαρακτήρας του προγράμματος που με αξιοθαύμαστη συνέπεια υπηρετεί ο Κονδύλης και ο πλούτος των κοινωνιολογικών θεωριών τις οποίες κινητοποιεί (δεν γνωρίζουμε που θα σταματούσε αυτή η εμβρίθεια, καθώς το έργο διακόπηκε λόγω του αδόκητου θανάτου του) αποτελεί επαρκή λόγο που καλεί τους κοινωνιολόγους στην Ελλάδα να τοποθετηθούν σχετικά με συστηματικό τρόπο. Θα λέγαμε όμως ότι κάποιες δυσχέρειες εμφανίζονται ήδη κατά τη μελέτη της «κοινωνικής οντολογίας».

Λόγω του πλήθους πηγών στις οποίες καταφεύγει ο Κονδύλης ένα πρώτο ερώτη-

μα αφορά στον τρόπο ερμηνείας. Αυτό από μόνο του δικαιολογεί μια ενδελεχή μελέτη, ωστόσο, διαπιστώνουμε μια επιλεκτική ερμηνευτική προσέγγιση στα κείμενα των κλασικών και σύγχρονων κοινωνιολόγων ακόμα και κάποιες ανακρίβειες, ότι δηλαδή ο Πάρσονς, για παράδειγμα, δεν έλαβε υπόψη του ολόκληρο το κοινωνικο-οντολογικό φάσμα αλλά επικεντρώθηκε μόνο στην κανονιστική διάσταση (Κονδύλης 1999/2007: 160). Αυτό διαφεύδεται από τα ύστερα κείμενα του Πάρσονς όπου τίθεται μετ' επιτάσεως το δίπολο πληθωρισμός-αποπληθωρισμός των υποσυστημάτων σε φαινόμενα συστημικής αποδιανομοποίησης (π.χ. Parsons 1969) και η ολίσθηση σε φονταμενταλισμό.

Τα κριτήρια εγκυρότητας της περιγραφικής κοινωνικής οντολογίας αλλά κυρίως τα σύγχρονα ευρήματα προς την αντίθετη κατεύθυνση της θεμελίωσης του Κονδύλη αποσιωπώνται συστηματικά. Ως προς την περιγραφική θεωρία και τις αντινομίες της ο Ψυχολογίας (1999) έχει δείξει τα προβλήματα θεμελίωσης της αντίληψης αυτής για την ισχύ και την απόφαση. Στο τρίπτυχο: «κοινωνική οντολογία – μαζική δημοκρατία – περιγραφική θεωρία αξιολόγησης» διακρίνουμε την φλογερή απώθηση της κανονιστικότητας και της δεσμευτικότητας των αξιών, καθώς οι τελευταίες νοούνται αποκλειστικά ως λειτουργικά ευκαιριακές σταθεροποιήσεις του κοινωνικοοντολογικού φάσματος, δίχως ο Κονδύλης να επιθυμεί (ή να επιχειρεί) να προικίσει την τάση της φιλίας, της αλληλεγγύης, των συναισθημάτων ταύτισης μεταξύ των ατόμων ως *a priori* με το επίσης πρωτογενές γεγονός ότι η κοινωνία υπάρχει ως (σχετικά) εύτακτο σύστημα, επαγωγικό γεγονός που προϋποτίθεται της αφαίρεσης που ακούει στον όρο «κοινωνική οντολογία». Ασυνεπής επίσης κρίνεται η διάγνωση της «παρακμής» ως προς τον περιγραφικό χαρακτήρα της θεωρίας, καθώς και η υποτίμηση των ποικίλων και ίσως ετερόκλητων παραγόντων που, ωστόσο, συγκλίνουν εντός του κοινωνικού και της υπό διαμόρφωση οικουμενικότητας (με μεγαλύτερη βαθμίδα, επάρκεια και ποιότητα «συνθετικού-εναρμονιστικού» σχήματος εντός του «αναλυτικού-συνδυαστικού» [μαζική δημοκρατία]) και ηθικής των θεσμών και των υποσυστημάτων του κοινωνικού (Honneth 2011/2014)).

Αν πάλι η κοινωνική οντολογία του Κονδύλη ελέγχει τρόπον τινά τις κανονιστικές πλάνες, δίχως αυτές να εντάσσονται σε μια καντιανή λογική ευρετικών ιδεών του Λόγου (Γάγγας 2004) εντός της μαζικής δημοκρατίας και των σχετικιστικών συνέπειών της, τότε αυτή τίθεται μόνο ως ιστορικά διαμεσολαβημένη θεωρία («πολιτικό» = «αξίωση ισχύος», «άνθρωπος» = «ο υπαρκτικός του πλούτος»), αρνούμενη την ποιοτική μετατροπή που ευαγγελίζεται η κοινωνιολογία (στη μαζική δημοκρατία), όπως για παράδειγμα στη μετάβαση από τη μηχανική στην οργανική αλληλεγγύη και τα αξιακά περιεχόμενα που περιέχονται στην τελευταία και διατηρούν εντός της την πρώτη. Βέβαια, ο Κονδύλης αυτοπροστατεύεται από τη μομφή που θα του προσάψει κάποιος, δηλαδή της λανθάνουσας ηθικής αξιολόγησης των σύγχρονων κοινωνιών. Όπως γράφει: «[...] δεν ισχυριζόμαστε ότι «οι άνθρωποι» και η «κοινωνία» έχουν χειροτερεύσει ηθικά σε σύγκριση με το παρελθόν –τέτοιες διαγνώσεις είναι εμπνευσμένες από μια κριτική πολιτισμού, έχουν χαρακτήρα πολεμικής και δεν πρέπει να ζυγίζονται με ακρίβεια· μάλλον θέλουμε να πούμε ότι ακόμη και υπό τις συνθήκες της εξαιρετικά πολυσύνθετης μαζικής δημοκρατίας που δήθεν υπακούει σε «αντικειμενικές αναγκαιότητες», οι παλαιές και γνώριμες συμπεριφορές δεν εξαφανίζονται. Είναι πραγματικά αφελές να τις αποκαλεί κανείς «αρχαϊσμούς που σύντομα πρέπει να ξεπεραστούν, και μάλιστα μεταξύ άλλων με τη βοήθεια των κοινωνικών επιστημών» (Κονδύλης 1999/2007: 69-70). Δηλαδή, όπως υπαινίσσεται στο σχετικό παράθεμα για τη διαφθορά στον σύγχρονο επιχειρηματικό κόσμο, η διαμεσολάβηση δεν δύναται να εξαλείψει την παραβατική συμπεριφορά και την απόκλιση από τους κανόνες και τις ηθικές αξίες. Φυσικά ουδείς κοινωνιολόγος ή άλλος θεωρητικός της κοινωνικής ενσωμάτωσης (Νιρκέμ, Πάρσονς, Χόνετ) εντάσσει την ουτοπική αυτή εικόνα αποκλειστικά στη δεδομένη ιστορική συγκυρία. Μάλλον, πέρα από την επαγωγική επάρκεια αυτή τεκμαίρεται και ως λογική παραγωγή των θεσμών της νεωτερικότητας και την κατεύθυνση τους ως προς τον συλλογικό εναρμονισμό και την ατομική ευημερία (μια εξαντλητικά εμπεριστατωμένη μελέτη ως προς την κοινωνία των πολιτών είναι αυτή των

Cohen και Arato (1992)).

Δεν έχουμε τον χρόνο να παραθέσουμε σχετικά κείμενα τα οποία δέχονται την ηθική πρόοδο και την ύπαρξη της αποκλίνουσας συμπεριφοράς (ο Ντυρκέμ είναι χαρακτηριστική περίπτωση). Ωστόσο, αρκεί η ανάγνωση του προλόγου στην ελληνική μετάφραση του βιβλίου του Κονδύλη για τη μαζική δημοκρατία όπου αφορά στη νεοελληνική κοινωνία για να διαπιστώσει κανείς το αξιολογικό φορτίο των εκφράσεων και φράσεων που μέμφονται την έκπτωση και παρακμή (προφανώς σε μη ομολογούμενη αντίστιξη με ανόρθωση και ακμή) (βλ. χαρακτηριστικά Κονδύλης 1991/1995: 11-47, καθώς και για τη διαπίστωση της ανομολόγητης και αντεστραμμένης αξιολογίας σε αυτό το κείμενο στο Gangas and Lagoumitzi 2022: 93-95). Σε τελική ανάλυση ο Κονδύλης αναγνωρίζει τον «άνθρωπο» ως δεσμευτική προϋπόθεση ακόμα και για μετα-ανθρωπιστικά προτάγματα, σύγχρονες εκφάνσεις των οποίων συναντάμε στη συζήτηση περί τεχνητής νοημοσύνης (βλ. για παράδειγμα, ως προς αυτό το ζήτημα, τις ενστάσεις του Žižek 2020). Ενώ θέτει το ζήτημα των ποικίλων ποιοτήτων του ανθρώπου, αποσύρεται ως μη όφειλε από τον όρο τέτοιων ποιοτήτων και της ανάπτυξής τους (παραμένει, ωστόσο, ανοικτό αν ο Κονδύλης θα καταπιανόταν με αυτό το ζήτημα καθότι το υπόλοιπο του έργου αυτού που θα συζητούσε και για την φιλοσοφική ανθρωπολογία δεν γράφτηκε ποτέ). Η συνεχής έμφαση στην ατομική ευτυχία και ανάπτυξη των ικανοτήτων του ανθρώπου (βλ. π.χ. Nussbaum 1992) είναι χαρακτηριστικό της ίδιας της μετα-ανθρωπιστικής εποχής που ακολουθεί το κατά τον Κονδύλη τέλος του ανθρωποκεντρισμού, αλλά περιβάλλει προοδευτικά τον άνθρωπο με κανονιστική επιμέλεια.

Κανονιστικές αντινομίες της ‘κοινωνικής οντολογίας’ στην εκδοχή Κονδύλη εντοπίζονται επίσης και σε άλλα ζητήματα. Επιγραμματικά ας αναφέρουμε τα ακόλουθα:

Πρώτον, όπως τονίσαμε πρωτύτερα το κοινωνικο-οντολογικό φάσμα κλίνει προς μια κατεύθυνση περισσότερο από μια άλλη. Εδώ σχετική είναι η θεμελίωση από τον Ντυρκέμ. Υπάρχει, δηλαδή, ένα εμπειρικό/επαγωγικό πλεόνασμα του «φίλου» (Durkheim 1912: 23-24). Τούτο το φαινόμενο ο Κονδύλης το ονομάζει «τάξη» από κοινωνικοοντολογική σκοπιά δίχως περιεχόμενο ή ιεράρχηση παραγόντων (Κονδύλης 1999/2007: 266) σε αντίθεση θα λέγαμε με την κοινωνιολογία της γνώσης του Ντυρκέμ όπου κάθε τακτοποίηση στον χώρο και στον χρόνο σημαίνει αναγκαστικά και αξιολογική ιεράρχηση αλλά και έλξη συμπάθειας μεταξύ των επιμέρους δρώντων.

Δεύτερον, φαίνεται να υπάρχουν φυσικο-δικαϊκά κατάλοιπα ως προς το «φάσμα εχθρού-φίλου» (οντολογικός δυϊσμός στον Κονδύλη). Η ακραία εχθρότητα και η ακραία φιλία γίνονται κοινωνικοοντολογικά αντιληπτές με όρους «αναγνώρισης» (Κονδύλης 1999/2007: 333). Υπάρχει όμως και το πρόβλημα της «ισότητας» ως λογικής πρωταρχικότητας των πτυχών του φάσματος. Ο Κονδύλης επιμένει σε αυτό (1999/2007: 259, 265), εννοώντας προφανώς μια αναλογική ισότητα. Ωστόσο, μια αναλογική ισότητα (και διανομή πρωταρχικότητας) εμπεριέχει το στοιχείο της δικαιοσύνης. Θα ήταν λογικά «άδικο» για τον Κονδύλη να υπάρχει προνομιακή κατανομή φιλίας στο κοινωνικο-οντολογικό φάσμα –όπως ισχυρίζεται ο Ντυρκέμ– σε βάρος της εχθρότητας. Πρόκειται όμως για φυσικοδικαϊκή έννοια, η οποία παραπέμπει σε κανονιστικό φορτίο, αυτό της δικαιοσύνης (βλ. Finnis 1980: 162-163). Ο υφέρπων ‘πλατωνισμός’ «τρόπων» του κοινωνικού (νεο-καντιανή επιρροή) ανατρέχει στην εγκυρότητα των άκρων του φάσματος, από τη μια πλευρά, και την αποδοχή του βεμπεριανού πλουραλισμού των αξιακών σφαιρών και των τυποποιήσεών τους, από την άλλη. Κι εδώ παρατηρούμε ότι ο Κονδύλης δεν εντάσσει την προβληματική της αναλογικής ισότητας στο πρόβλημα της δικαιοσύνης ακόμα και αν αυτή προέρχεται από έναν θεωρητικό –τον Ζίμελ– ο οποίος αναφέρεται μεν στη σχεσιοκρατία του φάσματος αμοιβαιότητας με όρους «δικαίου» και «μέτρου» (Simmel 1900/2004: 131-132) αλλά σε καμία περίπτωση δεν ανήκει στην κανονιστική παράδοση των κλασικών.

Τρίτον, η κοινωνική οντολογία ως στιγμή του «μηδενισμού» του Κονδύλη στο πλαί-

σιο μιας περιγραφικής θεωρίας της αξιολόγησης συγκροτεί τον μηδενισμό και με «ηθικές» κατηγορίες- ως κάτι, δηλαδή, που δεν έχει βλάψει την ανθρωπότητα όσο οι «ηθικιστές» (Κονδύλης 1984/1991: 225). Φυσικά ο Κονδύλης συγχέει –βολικά μάλλον– την επίκληση της ηθικής από την ίδια την ηθική στάση (επηρεαζόμενος από αντίστοιχες αποστροφές του Βέμπερ) και έτσι αποσιωπά αυτό το οποίο η οντολογία του έχει ήδη θέσει: δηλαδή το δίπολο ηθικής και ανηθικότητας εντός της ίδιας της «ηθικής». Θεωρώντας όμως τον μηδενισμό ως μια τρίτη θέση ο Κονδύλης παραστρατεί με έναν ακόμα τρόπο από την οντολογία του στον βαθμό που ο μηδενισμός αγωνίζεται –όπως και ο ίδιος– έναντι της ηθικής και κανονιστικής θέσης και θεωρίας. Εφόσον αυτό πράττει δεν είναι ο ίδιος αδιαμεσολάβητος από την «ηθική» και την «ανηθικότητα». Ως μη όφειλε, βάσει της δικής του αξίωσης για λογική συνέπεια, ο Κονδύλης επιλέγει τον μηδενισμό ως μια μη-ανήθικη θέση η οποία δεν ευθύνεται για τα κακά της ανθρώπινης ιστορίας. Αυτό που δεν φαίνεται να διακρίνει είναι ο κίνδυνος ηθικο-πρακτικού αναχωρητισμού ή αλλιώς αυτού της μηδενιστικής αταραξίας (για μια ενδιαφέρουσα μετατροπή της «αταραξίας» προς την κανονιστική πάλη (με την πιθανότητα του θανάτου ακόμα) με στόχο μια αξιοπρεπή κανονικότητα, βλ. Žižek 2022: 344). Ωστόσο, ο Κονδύλης επιχειρεί να πείσει τους αναγνώστες, αξιώνοντας «ολική» εποπτεία και γνώση της μη-ολοκληρώσιμης γνώσης αλλά και της συνοχής του κοινωνικού ως αξιακά διαμεσολαβημένου, ακόμα και ως ανάγκη επιβίωσης (Βλ. Ψυχοπαίδης 1999: 507).

Τέλος, η κοινωνική οντολογία του Κονδύλη παραμένει αδιαμεσολάβητη από το κοινωνικό-ιστορικό γίνεσθαι παρά την προσάρτηση σε αυτή της κοινωνιολογίας και της ιστορίας, καθότι οι σχετικές κατηγορίες του Κονδύλη δεν αφορούν μια αμφίδρομη σχέση με το κοινωνικο-ιστορικό γίνεσθαι παρά μόνο την κατανόηση του τελευταίου ως απόρροια της πρωταρχικότητας του κοινωνικο-οντολογικού φάσματος. Θα μπορούσε να σκεφτεί κανείς το κοινωνικο-οντολογικό φάσμα σαν μια πραγματοποίηση στην οποία μετατίθεται το δικαίωμα της κρίσης της εμφάνισης της φιλίας και της εχθρότητας στην κοινωνία αντί να αναζητηθεί ο αξιακός και κανονιστικός μηχανισμός της κρίσης εντός μιας οργανικής κοινωνίας ή ακόμα και από τη διαπλοκή αξιακού και μη αξιακού στα επίπεδα αφαίρεσης του κοινωνικού. Υπό αυτό το πρίσμα η κοινωνική οντολογία αποτελεί ίσως το προϊόν προσδιορισμένων κοινωνικών σχέσεων ανισότητας και βίας (Gould 1978), τις οποίες δεν μπορεί (και δεν επιθυμεί) να κατευνάσει και να εξαλείψει το εγχείρημα του Κονδύλη. (Για μια κανονιστική θεώρηση της κοινωνικής οντολογίας από τη μαρξική σκοπιά, βλ. Gould 1978.)

Συμπέρασμα

Τέτοιες αιτιάσεις αποτελούν απτή ένδειξη της σημασίας και αξίας της πολυσχιδούς «κοινωνικής οντολογίας» στο έργο του Παναγιώτη Κονδύλη, το οποίο μας υποχρεώνει, ως κοινότητα Ελλήνων κοινωνιολόγων, να το εντάξουμε συστηματικά στις συζητήσεις μας, καθώς αφορά στο ίδιο το διακύβευμα της επιστήμης μας και της προνομιακής θέσης που αυτή κατέχει στο *Πολιτικό και ο Άνθρωπος*.

Σημειώσεις

1. Τα παραθέματα από το έργο του Κονδύλη έχουν μετατραπεί σε μονοτονικό, καθώς στο πρωτότυπο ο Κονδύλης χρησιμοποιεί την πολυτονική γραφή.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Γάγγας, Σ. (2004), Η επιστημολογία του «Ως-Εάν», *Αξιολογικά*, Τεύχος 14, σσ.5-60.
- Καστοριάδης, Κ. (1975/1978), *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας*, Αθήνα, Κέδρος.
- Κονδύλης, Π. (1983/2020), *Η κριτική της μεταφυσικής στη νεότερη κέψη. Τόμος Α': Από τον όψιμο Μεσαίωνα ως το τέλος του Διαφωτισμού*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Κονδύλης, Π. (1984/1991), *Ισχύς και απόφαση. Η διαμόρφωση των κοσμοεικόνων και το πρόβλημα των αξιών*, Αθήνα, Στιγμή.
- Κονδύλης, Π. (1991/1995), *Η Παρακμή του αστικού πολιτισμού. Από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή κι από τον φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Κονδύλης, Π. (1999/2007), *Το Πολιτικό και ο άνθρωπος. Βασικά στοιχεία της κοινωνικής οντολογίας* (2 τόμοι), Αθήνα, Θεμέλιο.
- Simmel, G. (1900/2004), Η επιστημολογία μιας σχετικιστικής κοσμοθεωρίας (απόσπασμα από τη *Φιλοσοφία του χρήματος*, στο Γάγγας, Σ. και Καλφόπουλος, Κ.Θ. (επιμ.), *Georg Simmel: Περιπλάνηση στη νεωτερικότητα. Κοινωνιολογικά, φιλοσοφικά, αισθητικά κείμενα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σσ. 109-140.
- Φαράκλας, Γ. (2013), *Νόημα και κυριαρχία. Νοηματική συγκρότηση και κριτική της κυριαρχίας*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας».
- Ψυχοπαίδης, Κ. (1999), Η απόφαση για θεωρία στη θεωρία της απόφασης του Παναγιώτη Κονδύλη, *Νέα Εστία*, τεύχος 1717, σσ. 498-513.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Beiser, F. (2008), Emil Lask and Kantianism, *The Philosophical Forum*, Vol. 39, No 2, pp. 283-295.
- Cohen, J. and Arato, A. (1992), *Civil Society and Political Theory*, Cambridge, MA, The MIT Press.
- Durkheim, É. (1912/1961), *The Elementary Forms of Religious Life*, New York, Collier.
- Gangas, S. and Lagoumitzi, G. (2022), *Sociology in Greece: Its History and Development*, Cham, Switzerland, Palgrave Macmillan.
- Finnis, J. (1980), *Natural Law and Natural Rights*, Oxford, Clarendon.
- Gould, C. (1978), *Marx's Social Ontology: Individuality and Community in Marx's Theory of Social Reality*, Cambridge, Massachusetts, The MIT Press.
- Honneth, A. (2011/2014), *Freedom's Right: The Social Foundations of Democratic Life*, Cambridge, Polity.
- Joas, H. (1996). *The Creativity of Action*, Cambridge, Polity Press.
- Nussbaum, M. (1992), Human Functioning and Social Justice. In Defense of Aristotelian Essentialism, *Political Theory*, Vol. 20, No 2, σσ. 202-246.
- Parsons, T. (1969), *Politics and Social Structure*, New York, The Free Press.
- Weber, M. (1903/1975), *Roscher and Knies: The Logical Problems of Historical Economics*, New York, The Free Press.
- Žižek, S. (2020), *Hegel in a Wired Brain*, London, Bloomsbury.
- Žižek, S. (2022), *Surplus Enjoyment*, London, Bloomsbury.

ΓΙΑ ΜΙΑ ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΙΚΗ ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΜΕΛΛΟΝΤΟΣ

Στράτος Γεωργούλας^α

^α Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Περίληψη

Ζούμε σε μια εποχή επιστημονικής παντοκρατορίας της σύγχρονης διαχειριστικής εγκληματολογίας, σε μια εποχή που «φαίνεται» ότι δεν υπάρχει εναλλακτική θεώρηση για το εγκληματικό φαινόμενο. Σε αυτή ακριβώς την εποχή όμως, είναι κρίσιμο, να υπογραμμιστεί η ανάγκη παρουσίας της «άλλης εγκληματολογίας» με προσεκτικά μεθοδολογικά βήματα που θα βαδίζουν σε σύγχρονα μονοπάτια επιστημονικά, αποφεύγοντας ιδεοληπτικούς μηχανισμούς.

Λέξεις κλειδιά: διαχειριστική εγκληματολογία, κβάντα, άθροιση ιστοριών, δημόσια εγκληματολογία

TOWARDS A FUTURE RADICAL CRIMINOLOGY

Stratos Georgoulas^α

^α Department of Sociology, University of the Aegean

Abstract

We live in an era of the domination of managerial criminology, in an era where it «seems» that there is no alternative view of the criminal phenomenon. At this very time, however, it is crucial to underline the need for the presence of «another criminology» with careful methodological steps that will follow modern scientific paths, avoiding ideological mechanisms

Keywords: managerial criminology, quanta, sum over histories, public criminology

Εισαγωγή

Ζούμε σε μια εποχή επιστημονικής παντοκρατορίας της σύγχρονης διαχειριστικής εγκληματολογίας, σε μια εποχή που «φαίνεται» ότι δεν υπάρχει εναλλακτική θεώρηση για το εγκληματικό φαινόμενο. Σε αυτή ακριβώς την εποχή όμως, είναι κρίσιμο, να υπογραμμιστεί η ανάγκη παρουσίας της «άλλης εγκληματολογίας» με προσεκτικά μεθοδολογικά βήματα που θα βαδίζουν σε σύγχρονα μονοπάτια επιστημονικά, αποφεύγοντας ιδεοληπτικούς μηχανισμούς.

Το πρώτο βήμα μιας τέτοιας ριζοσπαστικής εγκληματολογίας είναι αφενός να διαχωρίσει τη θέση της από το κυρίαρχο επιστημολογικό Παράδειγμα (αποφεύγοντας «προσμίξεις» που αλλοιώνουν τον χαρακτήρα της) με τον πιο επιστημονικό προσφιλή τρόπο, την αποδόμηση αυτού, με τα ίδια «εργαλεία» που χρησιμοποιεί. Η κοινωνική ανάγκη για μια τέτοια αποδόμηση είναι τεράστια, καθώς η σύγχρονη διαχειριστική εγκληματολογία - αυτή που βασίζεται στη θετικιστική αντίληψη της επιστημονικής εξήγησης, αυτή που δεν ανέχεται, πολεμά - χρησιμοποιώντας κάθε μέσο (τα οποία της προσφέρονται απλόχερα) μέχρι και αποκλεισμούς και απαγορεύσεις- κάθε εγκληματολογική σκέψη που δεν ακολουθεί τους «τύπους της», αυτό ακριβώς το ηγεμονικό, κυρίαρχο Παράδειγμα που ακολουθεί τη νευτώνεια λογική- είναι ένα επιστημονικό «ζόμπι». Έχει πεθάνει, δεν το γνωρίζει και συνεχίζει να λειτουργεί με το μοναδικό τρόπο που μπορεί. Επιτίθεται σε κάθε ζωντανό οργανισμό στο χώρο μας για να το εξαλείψει, επιδιώκοντας μια επιστημονική κοινότητα όμοιων «ζόμπι» που θα ζουν αιώνια, αναπαράγοντας τον εαυτό τους. Χωρίς τον κίνδυνο να υπάρχει ένα άλλο είδος που γεννιέται, ζει, διορθώνεται, εξελίσσεται και τελικά πεθαίνει, αφού όμως πρώτα αξιοποιήσει τη δυνατότητα να δημιουργήσει απογόνους που δεν θα είναι ίδιοι και όμοιοι με τους προγόνους τους. Η νευτώνεια φυσική, επαναστατικό δημιούργημα της εποχής της, ανήκει εκεί ακριβώς. Η κβαντική φυσική, που σχεδόν έναν αιώνα από τα πρώτα της σκιρτήματα ακόμα να καταρρεύσει πειραματικά, είναι ο νέος βασιλιάς στον αντίστοιχο θρόνο. Στο διπλανό «βασιλείο», οι πιστοί ακόλουθοι του «ξεπερασμένου» βασιλιά του άλλου βασιλείου, δεν γνωρίζουν (ή δεν θέλουν να γνωρίζουν) την αλλαγή αυτή.

Θεωρητικό πλαίσιο

Όταν κάποιοι εγκληματολόγοι τοποθετούνται απέναντι στη σύγχρονη ριζοσπαστική εγκληματολογία, λέγοντας ότι οι μεγάλες θεωρίες είναι νεκρές και όσοι τις ακολουθούν, δεν είναι καν επιστήμονες, αλλά στην ουσία ασκούν πολιτική, είναι ακριβώς οι ίδιοι οι οποίοι πρόθυμα κάνουν business as usual και αποτελούν ένα γρανάζι σε μια καλοκουρδισμένη – κατά τα λεγόμενα τους- μηχανή. Μια μηχανή που θεωρούν ότι μπορεί να κάνει ακριβείς προβλέψεις για το μέλλον, για τις κινήσεις «σωμάτων» εγκληματικών, κατά ακολουθία της νευτώνειας φυσικής. Οι κινήσεις αυτές επηρεάζονται από «δυνάμεις» που θα τις βρούμε κατά αναλογία στη φύση, στη βιολογία, δυνάμεις που μπορούμε να ονοματίσουμε πια- δημιουργώντας νέες έννοιες που περιγράφουν κίνηση ή αποτροπή της, στη φορμαλιστική ψυχολογία, στη λειτουργιστική κοινωνιολογία, στην τυπολατρία της καπιταλιστικής ηθικής που γίνεται υπερβατική πίστη, το όφελος και το κόστος, ή σε συνδυασμό μερικών, περισσοτέρων ή και όλων των παραπάνω. Και νομίζουν ότι αυτή η συνεχής κίνηση της μηχανής που αποτελούν γρανάζι (μερικοί πιστεύουν ότι αυτοί χειρίζονται τη μηχανή), επειδή παράγει συνέχεια, δεν είναι αυτοαναφορική. Δεν μπορούν καν να δουν ότι παράγεται συνεχώς το ίδιο πράγμα με αλλαγμένο περιτύλιγμα.

Μήπως τελικά είναι η κίνηση της αδράνειας που οδηγεί στο «σταθερό» και «σίγουρο» της οπτικής που ως πίστη αναπαράγουν; Το «σταθερό» και «σίγουρο» της στατικής και αμετάβλητης δομής του χωροχρόνου. Η «αξιολογικά ουδέτερη» έρευνά τους, οδηγεί σε μέτρα αντεγκληματικής πολιτικής με κύριο εκφρασμένο στόχο την εξάλειψη του εγκλήματος. Γιατί αυτό όμως πεισματικά αρνείται να συναινέσει στο στόχο και δεν εξαλείφεται; Ποτέ άλλοτε μια «εφαρμοσμένη επιστήμη» δεν είχε τέτοιο ποσοστό αποτυχίας. Και αντί αυτό να οδηγεί σε αναστοχασμό και να αναγκαστούν οι «αμερόληπτοι» επιστήμονες να ξαναδούν το βασικό πρωτεύον θεώρημά τους για να το διορθώσουν – την ίδια τη μηχανή – η λύση που προτείνουν είναι να συνεχίζουν την ως τώρα λειτουργία τους- ξανά business as usual. Κάνουν το ίδιο, λένε ότι περιμένουν άλλο αποτέλεσμα, αλλά τελικά παράγουν και άλλο «έγκλημα» (νέες έννοιες που αντιστοιχούν σε νέες «πραγματικότητες που χρήζουν μελλοντικής «εγκληματοποίησης» και άρα μελλοντικά νέες έρευνες για προτάσεις αντεγκληματικής πολιτικής, κοκ). Και τελικά αυτό δεν είναι ο ορισμός της πα-

ρασιτικής δραστηριότητας μιας διαχειριστικής εγκληματολογίας ως επιχείρηση;

Για να δούμε όμως πιο προσεκτικά τη «σταθερά» της στατικής και αμετάβλητης δομής του χωροχρόνου. Ήδη πριν την εμφάνιση της κβαντικής θεωρίας ήταν γνωστές – στο κόσμο των φυσικών επιστημών- οι χωροχρονικές ανωμαλίες. Στις μαύρες τρύπες, η καμπυλότητα του χωροχρόνου αυξάνεται απεριόριστα. Θα περίμενε κάποιος που (όπως λέει ο ίδιος για την επιστήμη του) ασχολείται με τις «ανωμαλίες» - το «μη ομαλό», τις ιδιαιτερότητες, και δεν αμφισβητεί τους φυσικούς νόμους, να διαβάσει έστω, να προσέξει ιδιαίτερα τα παραπάνω. Αλίμονο! Όταν πια βλέπει ότι ο ίδιος ετοιμάζεται να πέσει σε «μαύρη τρύπα», ψάχνει απλώς να βρει λόγους για να νομιμοποιήσει την αδυναμία να αλλάξει θέση. Δεν μπορεί να μιλήσει για δυναμική εξέλιξη των κόσμων, δεν μπορεί να αλλάξει τις «ασφαλείς» προβλέψεις του με το «δεν μπορώ να ξέρω» (ποιος θα τον προσλάμβανε για να του πει αυτό;). Τότε, λοιπόν, αντί για το φαινόμενο, λέει ότι μελετά το άτομο- ο εγκληματίας ή εναλλακτικά το θύμα. Τότε ο άνθρωπος γίνεται ο στόχος της διαχειριστικής εγκληματολογίας, ένας άνθρωπος που θα πρέπει να μην έχει κάτι το ανθρωπινό πάνω του, γιατί θα πρέπει να είναι εκτός κοινωνικού συνόλου, μια «αρρώστια», ένα «καρκίνωμα» που θα θες να διορθώσεις ή να αποκόψεις αντίστοιχα. Ένα άτομο, όπως ένα άτομο της φυσικής, ένα σωματίδιο με μια προβλέψιμη κίνηση. Και εκεί ακριβώς έρχεται το πείραμα της διπλής σχισμής του Γιανγκ (Hey and Walters 2005), και σου δείχνει ότι ένα σωματίδιο όπως το φωτόνιο, μπορεί να συμπεριφερθεί όχι μόνο ως σωματίδιο αλλά και ως κύμα. Και έτσι δεν μπορείς να προβλέψεις τη μελλοντική του κίνηση με τους νόμους που ήξερες μέχρι σήμερα. Το χειρότερο δε, είναι η συνέχεια αυτής της ανακάλυψης που γέννησε έναν πολύ γόνιμο προβληματισμό της Σχολής της Κοπεγχάγης: το ρόλο του παρατηρητή (Hawking 1998). Ο παρατηρητής του πειράματος της διπλής σχισμής θα κρίνει αν το φωτόνιο θα συμπεριφερθεί ως σωματίδιο ή ως κύμα. Μήπως θα έπρεπε οι πιστοί ακόλουθοι της θετικιστικής εγκληματολογίας να θέσουν και οι ίδιοι αυτό το ερώτημα, που έθεσαν πολλές δεκαετίες πριν οι προπάτορές τους, φυσικοί επιστήμονες; Στην κβαντική μηχανική σχεδόν όλα εξαρτώνται από τις ερμηνευτικές και φιλοσοφικές αρχές που θα υιοθετηθούν. Φανταστείτε όμως μια «σύγχρονη» διαχειριστική εγκληματολογία να οδηγείται στην ανάγκη να πει ότι επειδή ένα φαινόμενο δεν μπορεί να προσδιοριστεί με απόλυτη ακρίβεια δεν θα ήταν σωστό να συνάγω ένα μελλοντικό συμπέρασμα από αυτό, άρα θα οδηγούσα σε ανακριβή γνώση. Και ακόμα χειρότερα, ότι εγώ ο «διαχειριστικός εγκληματολόγος» - ερευνητής ως καταγραφέας του φαινομένου θα καθόριζα τον τρόπο που θα σας το παρουσίαζα, θα καθόριζα εγώ ποιο χαρακτηριστικό θα βλέπετε εσείς ως αντίστοιχο κοινό που περιμένει εναγωνίως την εφαρμοσμένη έρευνά μου.

Αν ένας σύγχρονος «διαχειριστικός εγκληματολόγος» ήταν έντιμος με την οπτική της επιστήμης που ακολουθεί, θα έπρεπε να είναι ειλικρινής. «Το προϊόν που σας πουλώ είναι η αβεβαιότητα και η μεροληψία. Το φαινόμενο που μελετώ είναι δυαδικό. Όμως εγώ επειδή είμαι αυτός που είμαι, παρατηρώ και σας παρουσιάζω μόνο την μια οπτική». Δηλαδή, αφενός νομίζουν ότι το «ορατό φάσμα» που μπορούν να δουν είναι το μόνο που υπάρχει, ενώ η επιστήμη έχει αποδείξει ότι είναι μόνο ένα πολύ μικρό κομμάτι του υπαρκτού ηλεκτρομαγνητικού φάσματος που περιλαμβάνει ραδιοκύματα, μικροκύματα, υπέρυθρη και υπεριώδης ακτινοβολία, ακτίνες X και Y, αφετέρου κάνουν ακόμα και για αυτήν την μικρή και περιορισμένη ορατότητα τους, κάνουν το λάθος του αστρονόμου Λόουελ. Βλέπουν τεχνητά κανάλια στον Άρη εκεί που βρίσκονται οι μεγάλες κοιλάδες, γιατί αυτό θέλουν να δουν. Η κβαντική θεωρία φτάνει στο σημείο που θέτει συγκεκριμένα επιστημολογικά ερωτήματα. Υπάρχουν οντότητες ανεξάρτητα από τις παρατηρήσεις των ερευνητών; Αν ναι εμείς είναι δυνατόν να μπορέσουμε να τις κατανοήσουμε με εικόνες ή σύμβολα που να αντιστοιχούν στην πραγματική τους υπόσταση; Οι «νόμοι» της επιστήμης μπορούν να παραμείνουν με τη μορφή αίτιου- αιτιατού; Όσοι εκ των σύγχρονων φυσικών δεν οδηγούνται να απαντήσουν «όχι» και στα τρία ερωτήματα, ψάχνουν να βρουν «κρυφούς» παράγοντες που δεν έχουν ανακαλύψει ακόμα. Όπως «ο Θεός δεν μπορεί να παίζει ζάρια», σύμφωνα με τη γνωστή ρήση του Αϊνστάιν, έτσι και ένας εγκληματολόγος

που θέλει να είναι χρήσιμος στη διαχείριση, δεν πρέπει να παίζει ζάρια και αυτός. Τότε όμως η επιστημονική του αδυναμία ή καλύτερα η αδυναμία να υιοθετήσει τις εξελίξεις της επιστήμης που ακολουθεί, αποκαλύπτει ότι πίσω από βροντερές λέξεις όπως αξιοπιστία, εγκυρότητα, ουδετερότητα, δεν υπάρχει τίποτα παρά μόνο τυφλή και ανυπέρβλητη πίστη. Πίστη στο τώρα, πίστη στον δυνατό, τον κυρίαρχο, τον χρηματοδότη, πίστη στη συντήρηση. Πίστη σε αυτό που αρνείται να αλλάξει, πίστη σε έναν ιδεαλισμό που κρύβεται έντεχνα αλλά αποκαλύπτεται ξεκάθαρα όταν ο επιστήμονας αρνείται την κίνηση της ίδιας της επιστήμης του. Όταν η διαχειριστική εγκληματολογία μελετά φαινόμενα από έναν κόσμο εξωτερικό από τον παρατηρητή του, έναν κόσμο που δεν υφίσταται πραγματικά γιατί δεν εξελίσσεται, έναν κόσμο που δεν υπάρχει πια, είναι μια εγκληματολογία ήδη νεκρή.

Για κάποιον που πρεσβεύει ότι ο τρόπος εξήγησης μιας ανθρώπινης συμπεριφοράς, ενός κοινωνικού φαινομένου καθορίζεται από τον τρόπο εξήγησης των φυσικών φαινομένων, η απάντηση στην πιο πάνω ερώτηση είναι «τίποτα». Για το ρεύμα όμως του «αντιθετικισμού» που υπάρχει αιώνες στις κοινωνικές επιστήμες, οι παραπάνω εξηγήσεις είναι έλλογα εγχειρήματα διαφορετικά και άρα η απάντηση στο συγκεκριμένο ερώτημα αφορά σε έναν ολόκληρο κοινωνικό κόσμο φαινομένων που οφείλουμε να κατανοήσουμε. Ανάμεσα σε αυτά και το εγκληματικό. Ένα βασικό χαρακτηριστικό του «αντιθετικισμού» είναι ότι ο κοινωνικός κόσμος και τα φαινόμενά του δεν μπορεί να είναι μόνο δισδιάστατα, τρισδιάστατα ή έστω τετραδιάστατα (στην κβαντική θεωρία). Είναι πολυδιάστατα. Είναι αυτή η ομολογουμένως μη ευκολόπεπτη ανάλυση για το έγκλημα που υπάρχει στο μαρξικό έργο, όπως έχουμε αναλύσει σε προηγούμενη εργασία μας (Γεωργούλας 2022). Μια τέτοια πολυεπίπεδη ανάλυση δεν μπορεί να κατανοηθεί από τη συνείδηση δυσδιάστατων – δηλαδή επίπεδων- μελετητών που μπορούν να σκεφτούν μόνο με όρους αίτιο- αιτιατό.

Οι παραπάνω οπτικές έχουν καταγραφεί σε διαφορετικούς επιστημονικούς «λόγους» του ίδιου συγγραφέα και όχι σε έναν συγκεκριμένο. Αποτελούν μέρος μιας ολότητας και όχι απλώς κομμάτια που αυτόνομα μπορούν να προσανατολίζουν παρούσες και μελλοντικές αντίστοιχες μελέτες. Και αυτό είναι το κλειδί μιας επιπλέον διάστασης του επιστημονικού έργου που ακολουθεί αυτή την «αντιθετικιστική» οπτική. Η συμπληρωματικότητα και η διαλεκτική συνδιαμόρφωση του όλου, ως κομμάτι μιας δυναμικής διαδικασίας. Σε αυτό το διαλεκτικό κομμάτι του όλου, εντάσσεται και η ερμηνευτική. Το φαινόμενο φέρνει νόημα που το πλαισιώνει. Νόημα για το ίδιο το υποκείμενο αλλά και νόημα που συνδιαλέγεται με το νόημα του όλου (νόημα στο τετράγωνο), όταν αυτό το όλον καθορίζεται από αντίστοιχες εικόνες για το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον. Οι ιδέες, οι προκαταλήψεις συνδέονται στενά με την αντίληψη και την ερμηνεία της και αποτελούν προϋποθέσεις της. Άρα ευρύτερα οι αναπαραστάσεις του φαινομένου, η αφηρημένη προέκταση της υπάρχουσας κατάστασης, όπως είχε πει ο Μαρξ στην Εισαγωγή στη φιλοσοφία του δικαίου, θα πρέπει να καταγραφούν και να υποστούν τη βάσανο της επιστημονικής κριτικής. Αλλά και η ίδια η επιστημονική κριτική (το νόημα στον κύβο) του επιστήμονα του εγκληματικού φαινομένου, δεν λαμβάνει χώρα σε «λευκό χαρτί», αλλά στο πλαίσιο μιας ήδη νοηματικά συγκροτημένης- ή/και υπό συγκρότησης- κοινωνικής πραγματικότητας. Άρα η κριτική οφείλει να είναι, σε μια άλλη διάσταση, αυτοκριτική, κριτική της κριτικής, ένας επιστημονικός αναστοχασμός. Και ταυτόχρονα η διαδικασία μέσα από την οποία οφείλει να λαμβάνει χώρα, είναι η διαλεκτική σχέση, μια διαλογική διαδικασία με κύριο χαρακτηριστικό τη δυναμική εξέλιξη και άρα την αντίθεση στο στατικό, το πεπερασμένο, το εφήμερο.

Προϋπόθεση αυτών είναι η άσκηση της μη πεπερασμένης υποψίας ως αναπόσπαστο κομμάτι της εργασίας των ερευνητών του εγκληματικού φαινομένου. Κατά συνέπεια όταν κάποιος ασκούν έλεγχο στον βαθμό επιστημονικής υποψίας που ένας μελετητής οφείλει να ασκήσει, είναι επειδή είτε συνειδητά επιτελούν μια λειτουργία συντηρητισμού και αναπαραγωγής του status quo, είτε ασυνείδητα γιατί για το νοητικό τους επίπεδο δεν είναι «ορατός» ο μελετητής, «δεν υπάρχει», όπως ακριβώς για μια δυσδιάστατη ύπαρξη,

ο τρισδιάστατος άνθρωπος δεν είναι ορατός. Οι κατανοήσεις των νοημάτων σε όλες τις παραπάνω διαστάσεις, ταυτόχρονα οφείλει να συζητά διαλεκτικά και με θεσμούς, δομές, κοινωνικές δυνάμεις που φαινομενικά έχουν υπερβεί το πλαίσιο του νοήματος και έχουν αποκτήσει έναν χαρακτήρα οντότητας τόσο υπερβατικής όσο και με συγκεκριμένες υλικές συνέπειες, επιπτώσεις, περιορισμούς, αποκλεισμούς και όλα αυτά με έμφαση στη δυναμική τους διάσταση. Σε αυτή την περίπτωση οφείλουμε να εντάξουμε και «λόγους» που έχουν γίνει «συμβάσεις», που θεωρούνται προαπαιτούμενα για να μπορέσουμε να υπάρξουμε και να λειτουργήσουμε στο παρόν. Για παράδειγμα, η εγκληματολογία – όπως και η πολιτική- τείνει να μετατραπεί σε μια «τεχνικού χαρακτήρα» συζήτηση και αυτό έχει άμεσες υλικές συνέπειες σε «αντιθετικιστές» μελετητές του εγκληματικού φαινομένου, από τη μη δυνατότητα να μπορέσουν να κάνουν δημοσιεύσεις (αναπαραγωγή του έργου τους), να μην μπορούν εξ αρχής να κάνουν πρωτογενείς μελέτες γιατί δεν υπάρχουν πόροι, μέχρι να χάσουν τη δουλειά τους λόγω των ελέγχων αλλά και κατεστημένων διαδικασιών (π.χ. ευέλικτη εργασία σε κίνδυνο) στη συγκεκριμένη αγορά εργασίας. Τάξεις συνεχίζουν να υπάρχουν σε σχέση με τα μέσα παραγωγής, διαφορετικά υλικά συμφέροντα συνεχίζουν να έχουν, σύγκρουση συνεχίζει να υπάρχει μεταξύ τους και η «συναίνεση» παράγεται μόνο ως ιδεολογικός μηχανισμός, ως μια προσπάθεια εξαπάτησης που θέλει να οδηγήσει σε αντίθεση κατασκευασμένου νοήματος με την υπάρχουσα, υλικά βιωμένη πραγματικότητα και σε επικράτηση του πρώτου σε βάρος της δεύτερης.

Αυτό το «ψεύδος» θα πρέπει να αποδομηθεί και αυτό είναι πολύ σημαντικό κομμάτι του μόχθου ενός «αντιθετικιστή» εγκληματολόγου. Εκεί ακριβώς εντάσσεται και η «πραγματική» και «τελική» εργασία μας. Αν οι άνθρωποι πραγματικά καταλάβαιναν το σύστημα μέσα στο οποίο ζούμε, αν αποκτούν συνείδηση του ποιοι πραγματικά είναι και όχι ποιοι νομίζουν (είτε με επιβολή είτε με «συναίνεση») ότι είναι, τότε δεν θα αποδέχονταν το σύστημα και θα διεκδικούσαν τη ριζική κοινωνική μεταβολή. Σε αυτό το πλαίσιο οι κρυφές και φανερές διαδικασίες εγκληματοποίησης και απεγκληματοποίησης, ποινικοποίησης και αποποινικοποίησης, προβληματικοποίησης και αποπροβληματικοποίησης, κ.ο.κ από επίσημους και ανεπίσημους φορείς, θα πρέπει να αναδειχθούν, αποτυπωθούν, και αποδομηθούν κριτικά, συνδεθούν με τις υλικές διαστάσεις και τα αντίστοιχα συμφέροντα και όλη αυτή η διαδικασία θα πρέπει να κοινωνηθεί σε ευρύτερους πληθυσμούς. Ταυτόχρονα όλη αυτή η διάσταση θα πρέπει να «ειδωθεί» μέσα από τη δυναμική και όχι στατική οπτική της. Μια κοινωνία εν εξελίξει έχει μέσα της τα σπέρματα της καταστροφής της και κατά συνέπεια θα πρέπει να εξακριβωθεί ενδελεχώς πως οι παραπάνω διαδικασίες δεν παράγονται μόνο ως επιβολή από τα πάνω προς τα κάτω αλλά και διαλεκτικά. Τότε περιθώριο υπάρχει για μια «εφαρμοσμένη» «αντιθετικιστική» εγκληματολογική πράξη ως ένα βήμα κοινωνικής αλλαγής, που θα πρέπει οπωσδήποτε να φτάσει στη ρίζα του ζητήματος και όχι να μείνει μετέωρο. Η κοινωνική πράξη με σκοπό τη ριζική αλλαγή είναι ένας πολυμεταβλητός και πολυδιάστατος αγώνας. Και μέσα από και ενάντια στις υλικές συνθήκες ύπαρξης και δομημένα και νοηματοδοτημένα πλαίσια της κυριαρχίας, της εξουσίας, της ηγεμονίας. Και μέσα και ενάντια στα συστήματα δημιουργίας και αναπαραγωγής της γνώσης και της εξειδικευμένης γνώσης του ίδιου «επιστημονικού χώρου», της διαδικασίας παραγωγής «της αλήθειας μας», η οποία θα πρέπει να αποδομηθεί και να αναδειχθεί αυτό που ακριβώς είναι. Παιγνιώδη συστήματα παραγωγής «λόγων» που ικανοποιούν συγκεκριμένα υλικά συμφέροντα ψευδώς νοηματοδοτούμενα ως τέτοια. Ας κατανοήσουμε ότι η γνώση δεν είναι ένα ανεξάρτητο μέσο παραγωγής ούτε όμως και καθ'ολοκληρίαν ντετερμινιστικά προσδιορισμένο. Ο ίδιος μας ο «λόγος» είναι πειθαρχία και έλεγχος και ταυτόχρονα υπάρχουν μη πειθαρχημένοι παραγωγοί που απειλούνται, περιορίζονται, αποκλείονται αλλά και έχουν τη δυνατότητα να παράγουν, ενάντια στην κυρίαρχη επιστημονική «έξη», όταν τολμήσουν να πάρουν και θέση. Και αυτή ακριβώς η δυνατότητα είναι η ελπίδα, είναι μια καρδιά που συνεχίζει να χτυπά, είναι οι ζώντες μέσα σε μια κοινότητα «ζόμπι», είναι το σπέρμα μέσα στο σπέρμα της υπέρβασης. Είναι μια διαδικασία μη πεπερασμένη που δεν πρέπει να περιορίζεται ούτε από τον ίδιο μας τον εαυτό, άρα θα πρέπει να συμβαδίζει με την αυτοκριτική, τον

αναστοχασμό και την αποδόμηση της όποιας αυθεντίας ακόμα και αν αυτή είναι η εικόνα μας στον καθρέπτη.

Συμπέρασμα

Ας δούμε όμως πιο αναλυτικά τα παραπάνω και ας καταγράψουμε τις αρχές της μεθόδου που θα πρέπει να κατέχει μια ριζοσπαστική εγκληματολογία του μέλλοντος:

Μια τέτοια εγκληματολογία, θα πρέπει να είναι αναστοχαστική. Σαφέστατα οι πολλές μορφές της διαχειριστικής εγκληματολογίας που κυριαρχούν, έχουν υλικές συνέπειες για τα εμπλεκόμενα πρόσωπα υπό μελέτη αλλά δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι κάθε θεωρία υπάρχει μέσα στο μυαλό μας και μόνο· δεν έχει καμία άλλη «πραγματική» ύπαρξη. Μια θεωρία για να είναι καλή πρέπει να περιγράφει με ακρίβεια ένα μεγάλο σύνολο παρατηρήσεων, χρησιμοποιώντας ένα μοντέλο που να περιέχει λίγα αυθαίρετα στοιχεία και να προτείνει συγκεκριμένες προβλέψεις για τα αποτελέσματα μελλοντικών παρατηρήσεων. Όμως κάθε θεωρία είναι πάντα μία υπόθεση προσωρινή, με την έννοια ότι δεν μπορούμε ποτέ να αποδείξουμε οριστικά πως είναι σωστή. Όσες φορές και αν συμφωνήσουν τα αποτελέσματα των πειραμάτων με τις προβλέψεις της, ποτέ δεν μπορούμε να είμαστε απολύτως βέβαιοι ότι την επόμενη φορά το νέο αποτέλεσμα θα συνεχίσει να συμφωνεί μαζί της. Άρα, όχι μόνο θα πρέπει να αποδεχθούμε την προσωρινότητά της, αλλά θα πρέπει συνεχώς να διεκδικούμε την βελτίωση ή/και την αλλαγή της.

Μια τέτοια εγκληματολογία θα πρέπει να είναι συνολική και όχι αποσπασματική. Όταν χωρίζουμε το εγκληματολογικό πρόβλημα σε τμήματα και επινοούμε έναν ανάλογο αριθμό επιμέρους θεωριών, μία τέτοια προσέγγιση είναι αδύνατη ή/και εντελώς λανθασμένη ακριβώς γιατί η ίδια η κοινωνική ζωή είναι συνολική με μέρη που το καθένα εξαρτάται από καθετί άλλο με έναν θεμελιώδη τρόπο.

Μια τέτοια εγκληματολογική θεωρία, θα πρέπει να είναι σύγχρονη επιστημονική. Όπως δείξαμε παραπάνω, η σημερινή διαχειριστική εγκληματολογία, στηρίζει τις βάσεις της και της αναλύσεις της, σε μια θετική επιστήμη που έχει ήδη καταρριφθεί εδώ και ένα τουλάχιστον αιώνα. Ήδη από την θεωρία της σχετικότητας, της απόρριψης της ιδέας του απόλυτου χρόνου και της επιστημονικής ανάγκης να αλλάξουμε ριζικά τις θεωρίες για τον χώρο και το χρόνο (σημαντικοί παράγοντες για την εγκληματολογική μελέτη) έγινε κατανοητό ότι οι μελέτες των διαφόρων επιστημόνων – παρατηρητών μπορούν να δώσουν για το ίδιο γεγονός διαφορετικά αποτελέσματα αν και εκτελούνται με την ίδια μέθοδο και επίσης κανένα από τα παραπάνω αποτελέσματα δεν πρέπει να θεωρείται πιο σωστό από τα άλλα. Όπως μας εξηγεί ο Hawking (1998), στη θεωρία της σχετικότητας δεν υπάρχει κανένας μοναδικός απόλυτος χρόνος, αντίθετα ο καθένας έχει τον δικό του χρόνο που εξαρτάται από το πού βρίσκεται και το πώς κινείται. Πριν από το 1915 φανταζόμασταν τον χώρο και τον χρόνο σαν ένα σταθερό υπόβαθρο που πάνω του συνέβαιναν τα διάφορα γεγονότα αλλά το ίδιο όμως δεν φαινόταν να επηρεάζεται από αυτά. Τα σώματα κινούνταν, έλκονταν και απωθούνταν από διάφορες δυνάμεις, αλλά ο χώρος και ο χρόνος συνέχιζαν να υπάρχουν χωρίς να υφίστανται καμία επίδραση από οτιδήποτε. Στη γενική θεωρία της σχετικότητας, ο χώρος και ο χρόνος είναι τώρα ποσότητες που επηρεάζονται από τα σώματα και τις δυνάμεις. Στη γενική θεωρία της σχετικότητας δεν μπορούμε να μιλάμε για τον χώρο και τον χρόνο χωρίς τα γεγονότα μέσα στο Σύμπαν. Δεν έχει νόημα λοιπόν να μιλάμε για τον χώρο και το χρόνο έξω από το Σύμπαν. Η ιδέα για ένα ουσιαστικά αμετάβλητο Σύμπαν, που θα μπορούσε να υπάρχει από πάντα για πάντα, αντικαταστάθηκε με την ιδέα για το μεταβαλλόμενο, διαστελλόμενο Σύμπαν. Αλλά ακόμα και για τη θεωρία της σχετικότητας, υπάρχει ένα σημείο όπου καταρρέει η ίδια η θεωρία, το σημείο που ονομάζεται «ανωμαλία», «ακρότητα» ή «μοναδικότητα» (singularity), όροι που θα βρούμε συχνά για χρησιμοποιούνται και για εγκληματολογικές αναλύσεις.

Εδώ ακριβώς υπεισέρχεται η νέα επιστημονική θεώρηση της κβαντικής μηχανικής, στοιχεία της οποίας αποτυπώσαμε παραπάνω. Βασική αρχή αυτής είναι η αρχή της απροσδιοριστίας του Heisenberg (Razavy 2011), σύμφωνα με την οποία θα πρέπει να ξεχάσουμε δια παντός τον απόλυτο ντετερμινισμό, την ανάγκη να ψάχνουμε επιστημονικά τους νόμους που προσδιορίζουν τα πάντα στην ανθρώπινη και την κοινωνική συμπεριφορά. Η εγκληματολογία δεν μπορεί να είναι μια εγκληματολογική φυσική του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα. Τα κοινωνικά σώματα έχουν μια κβαντική κατάσταση, μια κατάσταση θέσης και ταχύτητας δηλαδή και άρα κάθε στατική μελέτη θα αποτυγχάνει να αποτυπώσει αυτή τη διαρκή εξέλιξη.

Αντίστοιχα, και μια τέτοια εγκληματολογική έρευνα θα πρέπει να ακολουθεί τους ρυθμούς της επιστήμης και της κοινωνίας. Η κβαντική μηχανική δεν προβλέπει για ένα πείραμα ένα μοναδικά καθορισμένο αποτέλεσμα, αλλά έναν αριθμό διαφορετικών πιθανών αποτελεσμάτων, και μας πληροφορεί για το πόσο πιθανό είναι το καθένα τους. Πως θα μπορέσουμε να τα καταγράψουμε ερευνητικά, καλύτερα; Η προσέγγιση της «άθροισης ιστοριών» του Richard Feynman (Brown 2005) μεθοδολογικά ίσως μας δώσει μια ιδέα. Σε αυτή την προσέγγιση δεν θεωρείται ότι το σωματίδιο έχει μία μοναδική «ιστορία» ή διαδρομή στο χωρόχρονο, όπως θα έπρεπε σύμφωνα με την «κλασική» — μη κβαντική — θεωρία. Αντίθετα, θεωρείται ότι για να φύγει το σωματίδιο από το σημείο A και να φτάσει στο σημείο B ακολουθεί κάθε δυνατή διαδρομή. Οι φάσεις των κυμάτων διαφέρουν γενικά πάρα πολύ. Αυτό σημαίνει ότι τα κύματα που αντιστοιχούν σε αυτές τις διαδρομές αλληλοεξουδετερώνονται. Για ορισμένες διαδρομές όμως οι φάσεις δεν διαφέρουν πολύ, έτσι τα κύματα που αντιστοιχούν σε αυτές δεν αλληλοεξουδετερώνονται. Αυτές ακριβώς οι διαδρομές αντιστοιχούν στις επιτρεπόμενες τροχιές του Bohr (1922).

Για να φέρουμε τα παραπάνω στα δεδομένα της εγκληματολογικής έρευνας και των τεχνικών της, σίγουρα μια μόνη (και ειδικά μια ποσοτική μεθοδολογία) δεν μπορεί παρά να είναι ψευδής. Το ίδιο όμως και μια τεχνική που πηγάζει από την ερμηνευτική παράδοση καθώς δεν αρκεί μια «ιστορία ζωής» αλλά χρειάζεται η άθροιση ιστοριών που αυτή μπορεί να επιτευχθεί καταρχάς με τριγωνοποίηση. Ειδικά δε για το ζήτημα των (σημαντικών κατά τα άλλα) ποιοτικών μεθόδων, μια άλλη σημαντική αρχή της κβαντικής μηχανικής μπορεί να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε την πραγματική διάσταση της χρησιμότητας και το όριο τους. Αυτή είναι η «ανθρωπιστική αρχή» και οι δύο εκδοχές της η ασθενής και η ισχυρή. Σύμφωνα με την πρώτη είναι η επιρροή των συνθηκών διαβίωσης μας που έχουν πάνω στον τρόπο που κατανοούμε (ή δεν μπορούμε να κατανοήσουμε) τα γεγονότα και η δεύτερη ότι το σύμπαν υπάρχει και είναι αυτό που είναι γιατί είμαστε εμείς αυτοί που είμαστε. Στην δεύτερη περίπτωση όμως προσεγγίζουμε την απόλυτη σχετικότητα (κίνδυνος από μια παντοκρατορία της ερμηνευτικής) και άρα είναι πράγματι μακριά από τις πρώτες αρχές του αναστοχασμού και της συνολικότητας. Η «άθροιση ιστοριών» οφείλει να (αυτό- και ετερο-) περιγράψει όχι μόνο το (επιλεγμένο ως) αντικείμενο έρευνας αλλά και κάθε άλλο παράγοντα που συνυπάρχει, ανάμεσα στους οποίους και τους ίδιους τους παρατηρητές-ερευνητές.

Μια τέτοια εγκληματολογική θεωρία και έρευνα θα πρέπει να είναι προσεκτική στη λεπτομέρεια. Όπως μας αναφέρει ο Hawking (1998), ενώ όλα τα δεδομένα συγκλίνουν για την πραγματική υπόσταση των επιπλέον διαστάσεων, οι άνθρωποι δεν τις παρατηρούν και βλέπουν μόνο τρεις διαστάσεις χώρου και μία χρόνου. Η υπόθεση της θεωρίας των χορδών είναι ότι οι άλλες διαστάσεις είναι καμπυλωμένες σε ένα χώρο με πολύ μικρό μέγεθος, περίπου ένα εννέακις εκατομμυριοστό του εκατοστομέτρου, ένα μέγεθος τόσο μικρό που δεν το προσέχουμε και βλέπουμε μόνον τις τρεις διαστάσεις του χώρου και τη μία του χρόνου, όπου ο χωρόχρονος είναι σχεδόν επίπεδος. Κάτι ανάλογο συμβαίνει με την επιφάνεια ενός πορτοκαλιού: αν την κοιτάζουμε προσεκτικά από μικρή απόσταση βλέπουμε ότι έχει πτυχές και εξογκώματα. Αν τη δούμε όμως από μεγαλύτερη απόσταση δεν βλέπουμε αυτές τις καμπύλες διαμορφώσεις της και έτσι μας φαίνεται λεία. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με το χωρόχρονο: σε πολύ μικρή κλίμακα έχει δέκα διαστάσεις και

είναι εντονότατα καμπυλωμένος, σε μεγαλύτερες κλίμακες όμως δεν βλέπουμε την καμπυλότητά του ή τις πρόσθετες διαστάσεις του. Σύμφωνα με το παραπάνω, το συνολικό ή γενικό εγκληματικό φαινόμενο, καταγράφεται και μελετάται ως κάτι το διαφορετικό από ένα ειδικό έγκλημα ή και έναν εγκληματία, μία υπόθεση κλπ)

Η εντροπία ορίζεται ως το μέτρο του βαθμού αταξίας που υπάρχει σε ένα σύστημα. Είναι γνωστό για τους σύγχρονους φυσικούς επιστήμονες από τον δεύτερο νόμο της θερμοδυναμικής ότι η αταξία τείνει να μεγαλώσει αν αφήσουμε τα πράγματα να εξελιχθούν από μόνα τους, ενώ όταν συνδεθούν μεταξύ τους δύο συστήματα η εντροπία του ενιαίου τελικού συστήματος είναι μεγαλύτερη από το άθροισμα της εντροπίας των δύο αρχικών συστημάτων. Για να το καταλάβουμε με ένα παράδειγμα που μας δίνει ο Hawking, φανταστείτε τα κομμάτια ενός «παζλ» σε ένα πλαίσιο. Υπάρχει μία και μόνο μία διάταξη όπου τα κομμάτια σχηματίζουν πλήρη εικόνα. Αντίθετα, υπάρχει τεράστιος αριθμός διατάξεων όπου τα κομμάτια βρίσκονται σε αταξία και δεν σχηματίζουν εικόνα. Ας υποθέσουμε ότι ένα φυσικό σύστημα βρίσκεται κάποια χρονική στιγμή σε μία από τις λίγες δυνατές καταστάσεις τάξης. Με την πάροδο του χρόνου το σύστημα θα εξελιχθεί σύμφωνα με τους νόμους της φυσικής και η κατάσταση του θα μεταβληθεί. Σε κάποια επόμενη χρονική στιγμή είναι πιθανότερο το σύστημα να βρίσκεται σε κατάσταση αταξίας παρά σε κατάσταση τάξης επειδή οι δυνατές καταστάσεις αταξίας είναι πολύ περισσότερες από τις καταστάσεις τάξης. Αν η εγκληματολογία καταρχήν μελετά κατά αναλογία φαινόμενα «εντροπίας», αφενός θα πρέπει να γίνει κατανοητό ότι τέτοια φαινόμενα δεν είναι η εξαίρεση αλλά ο κανόνας. Αφετέρου γίνεται επίσης κατανοητό ότι μια σύγχρονη ριζοσπαστική εγκληματολογία θα πρέπει να είναι παρεμβατική και όχι μόνο μια επιστήμη κατανόησης. Αν η τάξη είναι το ζητούμενο και η μη παρέμβαση (*laissez-faire*) επιφέρει αταξία, τότε η πράξη είναι το μέσο.

Συνέπεια του προηγούμενου είναι ότι μια τέτοια ριζοσπαστική εγκληματολογία για να συνδέεται με πράξη, ως επανακαθορισμός των κοινωνικών συνθηκών (επανά-σταση) που θα αποτρέπουν την εντροπία που επέρχεται, θα πρέπει να είναι (και να απευθύνεται) δημόσια, με λόγο απλό (όχι απλουστευμένο) και κατανοητό από τον κάθε μη ειδικό. Και αυτό από μόνο τους την εποχή της κυριαρχίας ενός τεχνικού – ειδικού διαχειριστικού λόγου περί εγκλήματος, είναι μια επαναστατική αλλαγή.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Γεωργούλας, Σ. (2022), «Το μάζεμα των ξερών κλαδιών (νόμος περί υλοκλοπής) και η γένεση της ριζοσπαστικής εγκληματολογίας», *Αντιγόνη* II (3), σελ. 84-96.
- Hawking, S. (1998), *Το χρονικό του χρόνου*, Αθήνα, Κάτοπτρο.
- Hey, T. and Walters, P. (2005), *Το νέο κβαντικό σύμπαν*, Αθήνα, Κάτοπτρο.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Bohr, N. (1922), *The theory of spectra and atomic constitution; three essays*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Brown, L.M. (ed.) (2005), *Feynman's thesis*, Singapore, World Scientific.
- Razavy, M. (2011), *Heisenberg's quantum mechanics*, New Jersey, World Scientific.

**ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΝΟΧΗ ΚΑΙ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΑΣΦΑΛΕΙΑ
ΩΣ ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΕΥΗΜΕΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ
ΣΕ ΜΙΑ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ ΜΕ ΤΑΛΑΝΤΕΥΟΜΕΝΟ
ΟΡΑΜΑ ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗΣ: ΣΥΓΚΡΙΣΕΙΣ ΜΕ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΟΥ
ΕΒΔΟΜΟΥ ΚΥΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΑΞΙΩΝ**

Χρίστος Γκιώνης,^α Νικήτας-Σπύρος Κουτσούκης,^β Ευστάθιος Φακιολάς^γ

^α Διδάκτωρ Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης

^β Καθηγητής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

^γ Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη είναι μια συγκριτική βιβλιογραφική έρευνα σύγχρονων Ελληνικών και Ευρωπαϊκών κοινωνιομετρικών στοιχείων που αποσκοπεί να εξηγήσει επαγωγικά τη σχέση μεταξύ βασικών οικονομικο-κοινωνικών συντελεστών ευημερίας. Η σύγκριση επικεντρώνεται στους παράγοντες της οικονομικής ανάπτυξης, της διανομής του εισοδήματος, της ανεργίας, των κοινωνικών διακρίσεων, της φτώχειας και της ασφάλειας. Διαπιστώνεται κοινωνική ευημερία για τους περισσότερους, αλλά με αξιόλογα προβλήματα που μπορούν να εξελιχθούν περισσότερο ανησυχητικά στο μέλλον. Ζητήματα ανακύπτουν, επίσης, για την κοινωνική συνοχή και την εξωτερική ασφάλεια. Διαπιστώνεται ότι ενδεχόμενη ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής στην ΕΕ μπορεί να τονώσει το αίσθημα της ασφάλειας.

Λέξεις κλειδιά: Κοινωνική Συνοχή, Εξωτερική Ασφάλεια, Ευημερία

**SOCIAL COHESION AND EXTERNAL SECURITY
AS WELFARE FACTORS FOR THE GREEK CITIZENS IN AN
EUROPEAN UNION WHICH HAS OSCILLATING INTEGRATION
VISION: COMPARISONS WITH FINDINGS OF THE SEVENTH
WAVE OF THE GLOBAL VALUES SURVEY**

Chris Gkionis,^α Nikitas-Spiros Koutsoukis,^β Efstathios Fakiolas^γ

^α Ph.D., University of Thrace

^β Professor, University of Peloponnese

^γ Associate Professor, University of Peloponnese

Abstract

The present study is a comparative bibliographic research of modern Greek and European sociometric data that aims to explain inductively the relationship between basic economic and social factors of prosperity. The comparison focuses on the variables of economic growth, income distribution, unemployment, social discrimination, poverty and security. There is social prosperity for most people, but next to significant problems that may be more worrying for the future. Issues arise for both social cohesion and external security. Expanding social cohesion in the EU can boost the sense of security.

Keywords: Social Cohesion, External Security, Welfare, Prosperity, Well-being

Εισαγωγή

Σύμφωνα με προηγούμενη έρευνα των εισηγητών (Γκιώνης, Κουτσούκης & Φακιολάς 2019α), η δυναμική της Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης σε οικονομικό επίπεδο δεν ανακόπηκε σημαντικά στον καιρό της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης που άρχισε το 2008. Ωστόσο, οι χώρες της Ένωσης έχουν την τάση άνισης και διαφοροποιημένης συσσωμάτωσης, καθώς η σύγκλιση έχει οικονομικό κέντρο βάρους και, κατά βάση, διαμορφώνεται μέσω διεργασιών που ξεκινούν ή περνούν από ομαδοποιημένες αποκλίσεις στα περισσότερα μεγέθη με κοινωνική διάσταση. Σύμφωνα με νεότερη έρευνα των εισηγητών (Γκιώνης, Κουτσούκης & Φακιολάς 2019β), που επικεντρώθηκε στην κοινωνική συνοχή των χωρών της Ευρωζώνης, του πιο στενού -υπό τη διάσταση της πιο προχωρημένης ενοποίησης- πυρήνα της ΕΕ, διαπιστώνεται ότι η κρίση είχε οριζόντια αρνητική επίδραση στις εν λόγω χώρες με έντονες συσχετίσεις μεταξύ Ρυθμού Ανεργίας – Μακροχρόνιας Ανεργίας και Ανισότητας Εισοδήματος – Κινδύνου Φτώχειας. Έτσι, επιβεβαιώνεται ότι η ευημερία που επιδιώκουν οι πολίτες της ΕΕ δια της συμμετοχής τους στην Ένωση δεν μπορεί παρά να περνά μέσα από τη συνολική κοινωνική πρόοδο. Ουσιαστικά, η ενδυνάμωση της κοινωνικής συνοχής απαιτεί αναγκαστικά ενίσχυση της αλληλεγγύης για την οποία καθίσταται επιτακτική, τουλάχιστον, η πολιτική βούληση για περαιτέρω εμβάθυνση της δημοκρατίας.

Θεωρητικό πλαίσιο

Η ανάλυση των δεδομένων δείχνει ότι, αν και το γενικότερο επίπεδο ευημερίας της ΕΕ παραμένει υψηλό, υπάρχουν αρκετοί πολίτες και χώρες της ΕΕ που παραμένουν μακριά από αυτό, αμφισβητώντας την αποτελεσματικότητα του εγχειρήματος της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Μάλιστα, λίγοι δείκτες παρουσιάζουν θετικά στοιχεία για την Ελλάδα, η οποία, γενικώς, ακολουθεί τις επιδόσεις των Μεσογειακών χωρών. Άραγε, η γνώμη των Ελλήνων πολιτών, όπως αυτή καταγράφεται στην έρευνα της συνεργαζόμενης με το ΕΚΚΕ ΔΙΑΝΕΟΣΙΣ (2018) ως μέρος του έβδομου κύματος της γνωστής παγκόσμιας έρευνας αξιών (WVS) που ολοκληρώθηκε για όλες τις συμμετέχουσες χώρες το 2020, αντανakλά τα προαναφερθέντα ευρήματα;

Ερευνητικό ερώτημα

Βάσει του τιθέμενου προβληματισμού και στον βαθμό που η πρόοδος μπορεί να επέλθει υπό τη σύνδεση της ανθρώπινης ευημερίας και της οικονομικής - κοινωνικής συνοχής (Επιτροπή Περιβάλλοντος, Δημόσιας Υγείας και Ασφάλειας των Τροφίμων, 2011),

σκοπός της παρούσας συνεισφοράς αποτελεί η σύγκριση της αίσθησης ευημερίας των Ελλήνων πολιτών υπό την ενωσιακή πορεία, όπως προκύπτουν από την έρευνα της WVS (ΔΙΑΝΕΟΣΙΣ 2018) με βασικούς αριθμητικούς δείκτες κοινωνικής συνοχής και ευημερίας στην ΕΕ κατά την τελευταία δεκαετία. Πως, λοιπόν, τα ευρήματα γνώμης επί της οικονομικής ανάπτυξης, της ανεργίας, των φυλετικών διακρίσεων, της διανομής του εισοδήματος, της φτώχειας και τις ασφάλειας αντιπαραβάλλονται με τους κυριότερους μετρήσιμους αντίστοιχους δείκτες σε αυτό το πλαίσιο;

Μεθοδολογία

Η παρούσα εργασία αποτελεί μια συγκριτική βιβλιογραφική μελέτη κοινωνιομετρικών δεδομένων που επιχειρεί να εξηγήσει με επαγωγική ανάλυση τη συσχέτιση καίριων οικονομικο-κοινωνικών παραγόντων ευημερίας στη σύγχρονη εποχή της ΕΕ. Η επιδιωκόμενη σύγκριση στηρίζεται στις κρίσιμες παραμέτρους της κοινωνικής συνοχής και της ασφάλειας που επισημάνθηκαν παραπάνω.

Πλην της ασφάλειας, οι σχετικές μεταβλητές επιλέχθηκαν μετά από ενδελεχή αξιολόγηση υποψήφιων δεικτών στις έρευνες των εισηγητών (Γκιώνης, Κουτσούκης & Φακιολάς 2019α, 2019β) και φιλτράρισμα των πιο συμβατών δεικτών με τις μετρήσεις της WVS, ώστε να είναι συμβατοί με το ερευνητικό ερώτημα. Ο παράγοντας της ασφάλειας προστέθηκε στους υπ' όψη δείκτες επειδή, συχνά, γίνεται ανεκτό ένα χαμηλότερο επίπεδο ευημερίας αν πρόκειται να εξασφαλιστεί ένα υψηλότερο επίπεδο ασφάλειας. Άλλωστε, η ασφάλεια μπορεί να προσεγγιστεί ως συνιστώσα της ευτυχίας (Buettner 2017). Ως υπόθεση λαμβάνεται ότι η ευτυχία των πολιτών είναι συνάρτηση κυρίως της οικονομικο-κοινωνικής κατάστασής τους (υπό τις κύριες διαστάσεις του εισοδήματος, της ανάπτυξης, της ανεργίας και της φτώχειας) και της ασφάλειάς τους. Μολονότι θα μπορούσε να αναζητηθεί η εν γένει κοινωνική ασφάλεια, λόγω της ανάλυσης σε διεθνολογικό πεδίο, δίνεται έμφαση στην εξωτερική ασφάλεια. Η κυριότερη αδυναμία της παρούσας συμβολής επικεντρώνεται στον μικρό αριθμό εξεταζόμενων συντελεστών, αλλά η αξιοπιστία και η εγκυρότητα της εργασίας δεν βάζονται σημαντικά, αφού τα χρησιμοποιούμενα εργαλεία είναι σαφή, κατάλληλα, επιτυχώς δοκιμασμένα και εμπεριέχουν ομοειδή στοιχεία που δημοσιεύθηκαν σχεδόν ταυτόχρονα. Η μεγαλύτερη αξία της εργασίας προέρχεται από τον συνδυασμό αμιγώς εμπειρικών στοιχείων και αριθμητικών μετρήσεων δεικτών χωρίς άμεση συμμετοχή υποκειμένων δειγματοληψίας, ο οποίος προσδίδει έναν αξιόλογο βαθμό πρωτοτυπίας εφ' όσον τούτο δεν συναντάται σχετικά συχνά, ιδίως σε έρευνες τέτοιου επιστημονικού πεδίου.

Συζήτηση

Γενικώς, το κατά κεφαλήν ΑΕΠ και ο ρυθμός ανάπτυξης του πραγματικού ΑΕΠ αποτελούν δύο από τους πιο κλασικούς δείκτες ευημερίας κατά την οικονομική επιστήμη (Λιανός, Παπαβασιλείου & Χατζηανδρέου 2018:142). Στην έρευνα των Γκιώνη, Κουτσούκη & Φακιολά (2019β), οι δύο δείκτες παρουσιάζουν για την Ελλάδα σταθερή απόκλιση από τις καλύτερες Ευρωπαϊκές επιδόσεις και πτώση κατά την περίοδο της δημοσιονομικής κρίσης, αλλά μακροπρόθεσμα σχετική αντοχή σε μη καταστροφικά επίπεδα. Τα ευρήματα της WVS δικαιώνουν εν μέρει αυτή τη διαπίστωση της παραπάνω έρευνας, καθώς οι περισσότεροι (55,9%) αναγνωρίζουν ότι είναι «αρκετά ευτυχισμένοι». Και εάν σε αυτούς προστεθούν και όσοι αισθάνονται «πολύ ευτυχισμένοι» (15,9%), τότε το άθροισμα φθάνει στο 71,4% του δείγματος. Γιατί η ευημερία μπορεί να μην ταυτίζεται με την ευτυχία (Παναγιωτόπουλος, Καρατζά και Παπαβασιλείου, χ.χ.:16), καθώς η δεύτερη εξαρτάται αμεσότερα από παραμέτρους όπως η υγεία, η υποδοχή άσκησης εξουσίας και η ασφάλεια, αλλά σίγουρα, η ευημερία μπορεί να θεωρηθεί ένας από τους κυριότερους προσδι-

οριστικούς παράγοντες της αντικειμενικής και της υποκειμενικής ευτυχίας (Παπαϊακώβου 2018), αν όχι ο κεντρικός. Ακόμα, λίγο περισσότεροι απ' τους μισούς ερωτηθέντες του δείγματος (55,8%) παραδέχονται διαγενεακή βελτίωση στο επίπεδο γενικής διαβίωσής τους (σε σύγκριση με αυτό των γονέων τους όταν οι τελευταίοι ήταν στη δική τους ηλικία). Ωστόσο, για ένα διόλου ευκαταφρόνητο ποσοστό ανθρώπων (27,3%), η κατάσταση έχει χειροτερέψει. Και σε αυτή την κατεύθυνση, οι ανισότητες (με προεξάρχουσες αυτές μεταξύ εισοδημάτων και κοινωνικών ομάδων), η ανεργία και η φτώχεια αποτελούν κρίσιμες μεταβλητές της εκάστοτε οικονομικο-κοινωνικής κατάστασης καθώς μπορούν να επηρεάσουν την κοινωνική, εκπαιδευτική και επαγγελματική σταδιοδρομία των ανθρώπων (Γεωργούλας κ.ά 2018:123).

Ως προς το εισόδημα, στη δίπολη δήλωση της έρευνας της WVS «Τα εισοδήματα θα πρέπει να εξισωθούν - χρειαζόμαστε μεγαλύτερες εισοδηματικές διαφορές ως κίνητρα ατομικής προσπάθειας», οι αποκρίσεις που βρίσκονται πιο κοντά στην πρώτη πρόταση συγκεντρώνουν αθροισμένες το 53,6% (σχεδόν μοιρασμένες). Έτσι, καθώς η αναδιανομή του εισοδήματος συνδέει την οικονομική αποτελεσματικότητα με την κοινωνική προστασία (Χλέτσος 2011:κεφ. 4), δεν προκύπτει με σαφήνεια ποια είναι η κατεύθυνση που γενικώς ακολουθείται αναφορικά με τις οικονομικές αξίες απέναντι στο δίλημμα: οικονομική αποτελεσματικότητα – κοινωνική προστασία. Οι τάσεις φαίνονται μερικές αντιφατικές μεταξύ τους, αλλά εκτιμάται ότι μάλλον επέρχεται συγκερασμός της οικονομικής ανάπτυξης και της κοινωνικής προστασίας. Όμως, κατά τους Γκιώνη, Κουτσούκη & Φακιολά (2019β), η ανισότητα εισοδήματος συσχετίζεται με τον κίνδυνο φτώχειας για σημαντικό μέρος του πληθυσμού των κρατών-μελών της Ένωσης και συνεπάγεται κοινωνικές ανισότητες (π.χ. ταξικού χαρακτήρα), γεγονός το οποίο εν προκειμένω εμφανίζει σαφώς την ανάγκη για κοινωνική συνοχή σε μεγάλο μέρος της ελληνικής κοινωνίας.

Στο παραπάνω πλαίσιο, οι Ελληνίδες και οι Έλληνες θεωρούν την εργασία πολύ σημαντική (σε αντίθεση με την πολιτική) και πιθανή μείωση της σημασίας της εργασίας στη διαβίωση αντιμετωπίζεται αρνητικά (από το 55,9% του δείγματος). Έτσι, επιβεβαιώνεται η βαρύτητα που έχει δώσει η ΕΕ όχι απλώς σε τούτη τη σημασία, αλλά και στην αξία της ποιότητας της εργασίας και της απασχόλησης ως έχουσας ισχυρό οικονομικό και ανθρωπιστικό αντίκτυπο με προέκταση στην εύνοια της ευημερίας των Ευρωπαίων πολιτών μέσω της σωματικής και της ψυχικής ευεξίας τους και της επαύξησης των οικονομικών επιδόσεων της ΕΕ (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2020). Αυτό τίθεται παράλληλα με τα ευρήματα των Γκιώνη, Κουτσούκη & Φακιολά (2019β), που έδειξαν ότι η αύξηση της ανεργίας συνδέεται θετικά με τη διάρκειά της, προκαλώντας δυσχέρειες τουλάχιστον σε θέματα όπως η επανακατάρτιση και οι κοινωνικοί αποκλεισμοί, ενισχύοντας το πρόβλημα των κοινωνικών ανισοτήτων που τέθηκε και λόγω της προεκτεθείσας ανισότητας των εισοδημάτων.

Ο αποκλεισμός πληθυσμιακών ομάδων πιθανολογεί σφόδρα και μεροληπτικές συμπεριφορές σε βάρος των γυναικών, ιδίως σε περίοδο κρίσης. Επομένως, η περιορισμένη αποδοχή στερεότυπων και/ή παρωχημένων απόψεων σε σχέση με τον ρόλο των φύλων που καταγράφεται στην WVS θα μπορούσε να επανεξετασθεί. Ακόμα και στη συγκεκριμένη έρευνα, συναντώνται αρκετές σοβαρές ενδείξεις αποκλιμάκωσης της τάσης διάκρισης των φύλων, αλλά υπάρχουν και μερικά στοιχεία διατήρησης της παλαιότερης πραγματικότητας. Από τη μια μεριά, η δήλωση «γενικά, οι άνδρες γίνονται καλύτερα στελέχη επιχειρήσεων απ' ό,τι οι γυναίκες» απορρίπτεται με υψηλό ποσοστό της τάξης του 72%. Επίσης, η πρόταση «όταν μια μητέρα εργάζεται, τα παιδιά υποφέρουν», η οποία παραπέμπει στον Bowlby περί μητρικής αποστέρησης που αισθάνονται τα παιδιά των εργαζόμενων γυναικών [βλ. Bretherton (1992)], απορρίπτεται με 58,5%. Επιπλέον, απορρίπτονται οι δηλώσεις «όταν οι δουλειές είναι λίγες [σπάνιες], οι άνδρες θα πρέπει να έχουν προτεραιότητα [μεγαλύτερο δικαίωμα] σε μία δουλειά παρά οι γυναίκες» και «εάν μια γυναίκα κερδίζει περισσότερα από το σύζυγό της, είναι σχεδόν βέβαιο ότι θα προκαλέσει προβλήματα». Από την άλλη μεριά, το 62,2% του δείγματος αποδέ-

χεται τη δήλωση «το να είναι μία γυναίκα νοικοκυρά είναι το ίδιο ικανοποιητικό όσο το να εργάζεται». Άλλωστε, υπάρχουν αρκετά πρόσφατα ευρήματα που δείχνουν έντονα ότι τα στερεότυπα φύλου εξακολουθούν να επικρατούν και να τέμνουν κάθετα ηλικία, θρήσκευμα, φύλο, οικογενειακή κατάσταση και μορφωτικό επίπεδο στην Ελλάδα (Παντελίδου Μαλούτα 2014:30-31).

Επίσης, στην WVS, οι περιπτώσεις ακραίας φτώχειας χαρακτηρίστηκαν εμφανιζόμενες μάλλον περιστασιακά, αλλά δεν εξέλιπταν. Ο όγκος των απαντήσεων παραπέμπει σε κάλυψη των βασικών αναγκών, αλλά η καταφατική απόκριση περί μη ύπαρξης μετρητών στο 1/4 των απαντήσεων είναι ενδεικτική αξιολογών προβλημάτων σε βασικές οικονομικές συμπεριφορές των πολιτών. Καθώς η έρευνα των Γκιώνη, Κουτσούκη & Φακιολά (2019β) δείχνει ότι ο κίνδυνος φτώχειας αυξάνεται και από την άνιση διανομή εισοδήματος απειλώντας την κοινωνική συνοχή, η απουσία σημαντικής πιθανότητας ακραίας φτώχειας θα μπορούσε να εξηγηθεί από φαινόμενα όπως η στήριξη της παραδοσιακής οικογένειας στα μέλη της ή η εξασφάλιση των προς το ζειν από ιδιωτικές αγροτικές ή άλλες εισοδηματικές εκμεταλλεύσεις, αλλά καθίσταται μάλλον οριακή και, λογικά, μη δυνάμενη να συνεχίζεται για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα. Έτσι, το πρόβλημα δεν αποκλείεται να εμφανίσει μεγαλύτερη ένταση στο απώτερο μέλλον ενισχύοντας την ανάγκη για κοινωνική συνοχή, καθώς όσο πιο άνιση είναι η κατανομή εισοδήματος και πλούτου, τόσο μικρότερη είναι η ευημερία του πληθυσμού μιας χώρας (Κετσετζοπούλου 2019: 7).

Η διάσταση της εξωτερικής ασφάλειας είναι ιδιαίτερη. Κατά την έρευνα της WVS, παρατηρείται σημαντική ανησυχία των πολιτών για το ενδεχόμενο πολεμικής σύγκρουσης και ιδίως για τυχόν τρομοκρατικό χτύπημα. Πολλοί προτίθενται να συμμετάσχουν ακόμα και σε ενδεχόμενη πολεμική προσπάθεια της χώρας. Σε συνδυασμό, πάντως, με τη δήλωση περί γενικής ικανοποίησης των περισσότερων, η ανησυχία δεν είναι ακραία, αν και διαφαίνεται ένας βαθμός ετοιμότητας για ακραία σενάρια. Αυτά μπορούν να αξιολογηθούν μαζί με τη διαπίστωση ότι η κρίση του 2009 (μέχρι το 2018, κατά το οποίο η Ελλάδα εξήλθε του μηχανισμού στήριξης και μίας μακρόχρονης υφεσιακής περιόδου λιτότητας) φαίνεται να έχει διακριτή αρνητική επίδραση σε κρίσιμα μεγέθη της κοινωνικής και της ευρύτερης κατάστασης της Ελλάδας, αλλά και της Ευρωζώνης, ταλαιπωρώντας έντονα ως shock, ακόμα και το θεωρητικά πιο «προοδευμένο» μέρος της ΕΕ (Γκιώνης, Κουτσούκης & Φακιολάς 2019β). Κι αυτό γιατί η Ελλάδα είναι φυσιολογικά πιο ευαίσθητη σε shock του, κατά Παρίση (2011), τριγώνου οικονομικής, ενεργειακής και στρατιωτικής φύσης, λόγω της σχετικής κατά Κουσκουβέλη (1996) και Ήφαιστο (2011) μικρότερης ισχύος της εν συγκρίσει με άλλες χώρες σε επί μέρους τομείς. Αυτό την καθιστά πιο ευάλωτη και χρήζουσα εξαιρετικής προετοιμασίας και οργάνωσης της άμυνάς της. Η απουσία ενός συμπαγώς σχηματισμένου και έμπειρου στρατιωτικού φορέα της ΕΕ, ή έστω η άσκηση μιας άρτιας εξωτερικής πολιτικής ασφαλείας από αυτή, επιτείνει το πρόβλημα για την Ελλάδα εφ' όσον οι συμμαχίες δεν είναι δεδομένες και επαναφέρει τη συζήτηση σε ευρωπαϊκό επίπεδο, κυρίως, για το κατά πόσο η Ένωση αποτελεί εκκολλημένη ομοσπονδία ή απλή συνομοσπονδία. Η αποχώρηση του Ηνωμένου Βασιλείου από την ΕΕ και, κυρίως, η στάση της Ένωσης κατά την πρόσφατη σοβαρή κρίση των Ελληνο-τουρκικών σχέσεων καταδεικνύουν για πολλοστή φορά τα υφιστάμενα σχετικά ελλείμματα. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, στο αίσθημα των Ελλήνων πολιτών πρέπει να συνεκτιμηθεί η αποχή από στρατιωτικά συμβάντα για την πλειονότητα (αν θεωρηθεί ότι η συμμετοχή σε αμιγώς πολεμικές επιχειρήσεις συνέβη αρκετές δεκαετίες πριν) που, από τη μια μεριά, αγνοεί τον πραγματικό κίνδυνο υπό την έννοια της προσωπικής εμπλοκής και, από την άλλη, αντιμετωπίζει τον φόβο ενός αγνώστου θανάσιμου κινδύνου.

Συμπεράσματα

Αρχικά, τα αποτελέσματα τόσο των μελετών των εισηγητών (Γκιώνης, Κουτσούκης & Φακιολάς 2019α, 2019β), όσο και της έρευνας της WVS που υλοποιήθηκε από τη ΔΙΑΝΕΟ-

ΣΙΣ σε συνεργασία με το ΕΚΚΕ, συγκλίνουν στη διαπίστωση ότι υπάρχει για την πλειονότητα του πληθυσμού κοινωνική ευημερία. Ωστόσο, αυτό δεν εκδηλώνεται μονοσήμαντα ή ευθύγραμμα. Εισοδηματικά, συναντώνται στοιχεία οικονομικής ανάπτυξης που, όμως, σχεδόν αντιπαραβάλλονται με αιτήματα κοινωνικής προστασίας και, λόγω της ανισότητας εισοδήματος, ευνοούν τον κίνδυνο φτώχειας για σημαντικό μέρος του πληθυσμού. Η διαπίστωση αυτή επιτρέπει να πιθανολογήσουμε ανισότητες μεταξύ κοινωνικών ομάδων και να αμφισβητήσουμε βάσιμα την ύπαρξη υψηλού βαθμού κοινωνικής συνοχής στη χώρα. Καθώς η ανεργία τείνει να είναι μακροχρόνια, δημιουργούνται σοβαρά προβλήματα (π.χ. επανακατάρτισης), επιτείνεται το πρόβλημα των κοινωνικών αποκλεισμών και, ως εκ τούτων, η εργασία θεωρείται άκρως σημαντική. Κλασικό ζήτημα κοινωνικών ανισοτήτων αποτελεί η διάκριση των φύλων, αλλά εδώ φαίνεται ότι η σύγχρονη Ελλάδα έχει κάνει σημαντικά βήματα προόδου χωρίς, πάντως, να εξαφανίζονται παρωχημένες απόψεις. Η φτώχεια και ο κίνδυνος της φτώχειας δεν ανέρχονται σε επίπεδα που απειλούν συθέμελα την κοινωνική συνοχή, αλλά προβληματίζουν ιδιαίτερα, καθώς οι εισοδηματικές ανισότητες δεν αμβλύνονται και η όποια διατήρηση σε ανθεκτικά επίπεδα εδράζεται σε ιδιαίτερα στοιχεία της ελληνικής πραγματικότητας (οικογένεια κ.λπ.) και δεν μπορεί να συνεχίζεται επ' άπειρον. Αναμένεται, λοιπόν, να έχουν ενδιαφέρον οι στατιστικές διαγενεακής μεταβίβασης κοινωνικών και οικονομικών μειονεκτημάτων και μεταβολής – εξέλιξης του εισοδήματος του 2020 στο πλαίσιο προσθήκης νέων *ad hoc* ενοτήτων (modules) στην Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών (EU-SILC) έτους 2019 υπό τον εφαρμοστικό Κανονισμό (ΕΕ) 2018/174 του Κανονισμού (ΕΚ) 1177/2003 (ΕΛΣΤΑΤ 2019).

Η εξωτερική ασφάλεια είναι για τους πολίτες συνάρτηση των προσωπικών βιωμάτων τους και του αισθήματος που δημιουργούν οι Ένοπλες Δυνάμεις και το κράτος τους. Στην περίπτωση της Ελλάδας, διαπιστώνεται διάθεση υπεράσπισης των συμφερόντων της χώρας από σημαντικό μέρος των ερωτώμενων. Περαιτέρω, η πρόκληση για το κράτος τίθεται ως προς την υψηλή στρατηγική που χρειάζεται να ακολουθήσει (Πλατιάς 1998), προσδιορίζοντας ορθά τη σχετική ισχύ του (ιδίως σε όρους στρατεύματος, οικονομίας, και ενέργειας), σταθμίζοντας με ακρίβεια τις απειλές και τις αδυναμίες του (όπως το πόσο ευάλωτο είναι στα λεγόμενα «shock»), αναζητώντας ευκαιρίες και συνάπτοντας συμμαχίες που μόνο δεδομένες δεν μπορούν να χαρακτηρισθούν, ακόμα και στην ΕΕ.

Η κοινωνική συνοχή συναντά ακόμα μεγαλύτερο έλλειμμα σε ευρωπαϊκό επίπεδο και τυχόν ενίσχυσή της ίσως αποτελέσει καταλύτη για ανάληψη κοινών στρατιωτικών πρωτοβουλιών, που θα αναβαθμίσει αυτόματα το αίσθημα εξωτερικής ασφάλειας. Αλλά αυτά παραπέμπουν σε πολιτική ολοκλήρωση της ΕΕ {με ισχυρό Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, κανονικό ευρωπαϊκό προϋπολογισμό, ενιαίο στρατιωτικό πυλώνα κ.λπ. [βλ. Γκιώνη (2016)]} και όχι σε μια απλή οικονομική ενοποίηση. Καθώς ο δρόμος μοιάζει αντικειμενικά δύσκολος ή/και μακρύς (Haas 1972: 92), η Ελλάδα οφείλει να μεριμνήσει προς το παρόν μόνη της για την αυτοσυντήρησή της, προβλέποντας στρατηγικά κατάλληλες επιλογές και σταθμίζοντας τυχόν συμμαχίες με την κλασική έννοια της έλλειψης μονιμότητάς τους λόγω των μεταλλασσόμενων συμφερόντων όλων των διεθνών δρώντων.

Διεθνιστικές προσεγγίσεις των πραγμάτων είναι πιο ενδιαφέρουσες από ποτέ, αφού θεωρητικά θα μπορούσαν να δώσουν λύση σε πολλά από τα δεινά της σύγχρονης κοινωνίας, αλλά το τέλος της εποχής του έθνους – κράτους δεν μοιάζει να πλησιάζει. Σε κάθε περίπτωση, μόνη σίγουρη οδός φαίνεται πάλι η ενδυνάμωση της αλληλεγγύης.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Γεωργούλας, Σ., Παπαϊωάννου, Μ., Πράνταλος, Ι., Κασιμάτη, Ρ. (2018), *Κοινωνιολογία*, ΥΠΕΠΘ, Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής. Εκδόσεις Διόφαντος.

- Γκιώνης, Χ. (2016), Η Θεωρία του Δημοσιονομικού Φεντεραλισμού: Ο Έλεγχος στην περίπτωση της ΕΕ και ο Θρίαμβος του Έθνους Κράτους, Μεταδιδακτορική Έρευνα, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Κόρινθος, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών και Διεθνών Σχέσεων.
- Γκιώνης, Χ., Κουτσούκης, Ν.-Σ., Φακιολάς, Ε. (2019α), Η Πορεία Ολοκλήρωσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης: Μια Χαρτογράφηση Συγκλίσεων και Αποκλίσεων των Κρατών-Μελών στην Εποχή της Κρίσης Χρέους, στο Κλάψης, Α. (επιμ.), *Ειδικά Θέματα Διπλωματίας & Διεθνούς Οργάνωσης*, Αθήνα, Παπαζήσης, σελ. 337-390.
- Γκιώνης, Χ., Κουτσούκης, Ν.-Σ., Φακιολάς, Ε. (2019β), Η Προσπάθεια Ολοκλήρωσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης: Μια Αποτύπωση Συγκλίσεων και Αποκλίσεων των Κρατών της Ευρωζώνης κατά την Εποχή της Κρίσης Χρέους Επικεντρωμένη στην Κοινωνική Συνοχή, Εισήγηση στο 4ο Τακτικό Συνέδριο ΠΕΔιΣ, Το Πολιτικό Φαινόμενο σε Μετάβαση. Προκλήσεις για τη Δημοκρατία, το Κράτος και την Κοινωνία, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Λουτράκι, 13-15 Δεκεμβρίου.
- ΔΙΑΝΕΟΣΙΣ (2018), Έκθεση Παρουσίασης Της Ελληνικής Εκδοχής Του 7ου Γύρου Της Παγκόσμιας Έρευνας Αξιών (World Values Survey-7), Επιμ. Κονιόρδου Σ., Διαθέσιμο στον ιστότοπο: <https://www.dianeosis.org/research/world-values-survey/>
- ΕΛΣΤΑΤ (2019), Ελληνικό Στατιστικό Πρόγραμμα 2020 – 2022, Ελληνική Στατιστική Αρχή, Πειραιάς, διαθέσιμο και στον επίσημο ιστότοπο της ΕΛΣΤΑΤ: [www.statistics.gr > documents > Statistical_Program_2020_2022_gr.pdf](http://www.statistics.gr/documents/Statistical_Program_2020_2022_gr.pdf) (ανακτήθηκε στις 30 Σεπτεμβρίου 2020).
- Επιτροπή Περιβάλλοντος, Δημόσιας Υγείας και Ασφάλειας των Τροφίμων σχετικά με το ΑΕΠ και πέρα από αυτό (2011), Έκθεση από 27 Απριλίου 2011, Η μέτρηση της προόδου σε έναν μεταβαλλόμενο κόσμο [2010/2088(INI)].
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2020), Συνθήκες διαβίωσης και εργασίας. Εναρκτήριο παράγραφος με μια σύντομη περιγραφή των συνθηκών εργασίας στην Ευρώπη, EURES (The European jobs network/Ευρωπαϊκή Πύλη για την Επαγγελματική Κινητικότητα), Διαθέσιμο στον επίσημο ιστότοπο: <https://ec.europa.eu/eures> (ανακτήθηκε στις 30 Σεπτεμβρίου 2020).
- Ήφαιστος, Π. (2011), Εισαγωγή στις Διεθνείς Σχέσεις, Σημειώσεις Ά Εξαμήνου για το Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Πειραιώς. Διαθέσιμο στον ιστότοπο: <http://ifestosedu.gr/76IhdroiR.htm> (ανακτήθηκε στις 20 Ιουλίου 2020).
- Κετσετζοπούλου, Μ. (2019), Οικονομική ανισότητα, φτώχεια και επίπεδο διαβίωσης στα χρόνια της κρίσης στην Ελλάδα, τη Βουλγαρία και την Ευρωπαϊκή Ένωση, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ), Διαθέσιμο στον επίσημο ιστότοπο του ΕΚΚΕ: www.ekke.gr/uploads/res_publ/ketsetzorouλου_ereyhhtikh_ergasia.pdf (ανακτήθηκε στις 30 Σεπτεμβρίου 2020).
- Κουσκουβέλης, Η. (1996), *Διπλωματία και Στρατηγική της Ευρωπαϊκής Ένωσης ενόψει της Διακυβερνητικής του 1996*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.
- Λιανός, Θ., Παπαβασιλείου, Α. & Χατζηανδρέου, Α. (2018), *Αρχές Οικονομικής Θεωρίας*, ΥΠΕΠΘ, Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Εκδόσεις Διόφαντος.
- Παναγιωτόπουλος, Ν., Καρατζά, Α., Παπαβασιλείου, Λ. (χ.χ.). Οικονομική Ανάπτυξη και Ευτυχία των Πολιτών: Ανθρώπινη ανάπτυξη και η θέση της Ελλάδας στον διεθνή χώρο, Ενδιάμεση Έκθεση, Ινστιτούτο Εργασίας Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδος (ΓΣΕΕ), Διαθέσιμο στον επίσημο ιστότοπο του Ινστιτούτου: www.inegsee.gr/wp-content/uploads/2020/07/OIKONOMIKH-ANAPTYKSH-KAI-EYTYXIA_TWN_POLITWN.pdf (ανακτήθηκε στις 30 Σεπτεμβρίου 2020).
- Παντελίδου Μαλούτα, Μ. (2014). Φύλο – Κοινωνία – Πολιτική, 1^η Θεματική Ενότητα Εκπαιδευτικού Υλικού, Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ), Διαθέσιμο στον επίσημο ιστότοπο του ΚΕΘΙ: www.kethi.gr/sites/default/files/wp-content/uploads/2016/02/1.fylo-koinonia-politiki.pdf (ανακτήθηκε στις 30 Σεπτεμβρίου 2020).
- Παπαϊακώβου, Ι. (2018). Υποκειμενική ευημερία πολιτών: Η σημασία της συμμετοχής και της παρακολούθησης αθλητικών διοργανώσεων τοπικού χαρακτήρα, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ), Διαθέσιμο και στον επίσημο ιστότοπο του ΑΠΘ: <http://ikee.lib.auth.gr/record/300305/files/GRI-2018-22757.pdf> (ανακτήθηκε στις 30 Σεπτεμβρίου 2020).
- Παρίσης, Ι. (2011), *Παράγοντες Ισχύος στο Διεθνές Σύστημα*, Αθήνα, Εκδόσεις Ινφονώνων.

Πλατιάς, Α. (1998), *Διεθνείς Σχέσεις και Στρατηγική στον Θουκυδίδη*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας.

Χλέτσος, Μ. (2011), *Οικονομικά της Κοινωνικής Προστασίας*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Bretherton, I. (1992), The Origins of Attachment Theory: John Bowlby and Mary Ainsworth, *Developmental Psychology*, 28, 759-775.

Buettner, D. (2017), The Blue Zones of Happiness: Lessons from the World's Happiest People», *National Geographic*.

Haas, E. (1972), «International Integration: The European and the Universal Process», in Michael Hodges (ed.), *European Integration*, Harmondsworth, Penguin.

Η ΚΡΙΣΗ ΩΣ ΠΟΛΕΜΟΣ: ΤΟ ΑΠΕΙΛΟΥΜΕΝΟ ΕΘΝΟΣ

Γιάννης Γκολφινόπουλος^α

^α Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Η κλιμάκωση της στρατιωτικής σύγκρουσης στην Ουκρανία τον Φεβρουάριο του 2022 επανέφερε τον πόλεμο στο κέντρο του δημοσίου λόγου, παρουσιάζοντάς τον ως κάτι «εξαιρετικό», τουλάχιστον για την Ευρώπη. Η παρούσα ανακοίνωση υποβάλλει σε κριτική τον υποτιθέμενα «απρόσμενο» χαρακτήρα του πολέμου και ιχνηλατεί την ανάδυση του πολεμικού λόγου πολύ πριν το ξέσπασμα του πολέμου. Ως αντίποδας της λεγόμενης κανονικότητας, η κρίση εγγράφεται στο πεδίο του πολέμου ως μια κατάσταση που απαιτεί ταχύτατες και συντονισμένες αντιδράσεις, πειθαρχία και έκτακτα μέτρα. Από τη στιγμή που η Covid-19 ανακηρύχθηκε πανδημία από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας τον Μάρτιο του 2020, η κρίση επανέκαμψε σε παγκόσμιο επίπεδο ως ο πλέον κατάλληλος όρος για τη διατύπωση της κατάστασης στην οποία βρέθηκε η «δημόσια υγεία». Στην Ελλάδα, η «κρίση δημόσιας υγείας» διατυπώθηκε επισήμως ως πόλεμος ανάμεσα στο έθνος και τον ιό SARS-CoV-2, ο οποίος διατυπώθηκε ως «αόρατος εχθρός». Σε επίπεδο διακυβέρνησης, η διάταξη κρίση/πόλεμος επέτρεψε, κατά κάποιον τρόπο, τη συνύφανση σε μια ενιαία μορφή όλων των κρίσεων της τελευταίας δεκαετίας. Η οικονομική αλλά και η πολιτική κρίση επανήλθαν ως αλληλένδετες διαστάσεις της υγειονομικής έκτακτης ανάγκης ενώ η λεγόμενη προσφυγική κρίση του 2015-2016 επανέκαμψε τον Μάρτιο του 2020 ως ζήτημα εθνικής ασφαλείας. Η ανακοίνωση εξετάζει ψήγματα του εγχώριου δημοσίου λόγου με σκοπό να εντοπίσει τρόπους με τους οποίους η κατηγορία της κρίσης αναδιαμορφώνει το κοινωνικό πεδίο σχηματίζοντας τη μορφή ενός έθνους σε πόλεμο. Βασική της θέση είναι πως η κρίση δεν πρέπει να γίνεται αντιληπτή μόνον ως μια αντικειμενική συνθήκη του παρόντος αλλά και ως μια θεμελιώδης διάσταση της κρατικής διακυβέρνησης.

Λέξεις κλειδιά: κρίση, πόλεμος, ασφάλεια, λόγος, κράτος

CRISIS AS WAR: THE NATION UNDER THREAT

Giannis Gkolfinopoulos^α

^α Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

The escalation of the armed conflict in Ukraine during February 2022 brought war back to the center of public discourse as an “exceptional,” at least for Europe, phenomenon. Placing the so-called “unprecedented” character of the war under critical scrutiny, the present paper traces the

emergence of a war-discourse before the actual war broke out. As the opposite of an alleged normality, crisis is inscribed into the field of war as a situation demanding discipline and emergency measures. When the WHO declared Covid-19 a pandemic in March 2020, crisis resurfaced as the most adequate term for the present conjuncture. In Greece, the «public health crisis» was officially articulated as a war between the nation and SARS-Cov-2, identified itself as the «invisible enemy». Every crisis of the past decade (economic, political) came back as a dimension of the public health emergency while the so-called “refugee crisis” of 2015-2016 was reintroduced as a national security issue. The paper examines aspects of domestic public discourse in order to grasp the ways the social plane is redefined by the «Covid-19 public health crisis», giving rise to a «nation at war». It is suggested that crisis should not be grasped merely as an objective aspect of the present moment but also as a basic dimension of state governance.

Key words: crisis, war, security, discourse, state

Εισαγωγή

Ο κόσμος μας, συντονισμένος προς το διαρκώς καινούριο, το οποίο εκτοπίζει ακατάπαυστα εκείνο που ήταν καινούριο μόλις χθες, είναι ένας κόσμος που τείνει προς αυτό που ο Γκυ Ντεμπόρ (1988: 16) ονόμαζε «ένα διαρκές παρόν». Η συνθήκη αυτή προϋποθέτει αλλά και διαρκώς ανασυγκροτεί μια εκτεταμένη κοινωνική λήθη. Όσο περισσότερο το παρελθόν, ακόμα και το πιο πρόσφατο, αποσυνδέεται και απομακρύνεται από το παρόν τόσο πιο απρόσμενο και πιο ακατανόητο γίνεται. Κατ’ αυτό τον τρόπο, το 2022, εν μέσω μιας κατάστασης που σφραγιζόταν από τη λεγόμενη υγειονομική κρίση και την κρίση των εφοδιαστικών αλυσίδων, ο πόλεμος επανήλθε στο προσκήνιο του δημοσίου λόγου. Όμως, ενώ από την «επίσημη» -ας το πούμε έτσι- έναρξή του στις 24 Φεβρουαρίου τίθεται καθημερινά σε κυκλοφορία μια πολύ μεγάλη ποσότητα λόγου για τον πόλεμο, [λόγου] ο οποίος αφορά τις αιτίες, την πιθανή έκβαση καθώς και τις συνέπειες της σύγκρουσης, η σχέση μεταξύ πολέμου και κρίσης σχεδόν ποτέ δεν γίνεται αντικείμενο συζήτησης. Φαίνεται σαν, κατά κάποιον τρόπο, ο πόλεμος απλώς να «συνέπεσε» με ή ακόμα και να «αντικατέστησε» την κρίση.

Η παρούσα ανακοίνωση, βεβαίως, δεν καταπιάνεται με τον πόλεμο που εκτυλίσσεται στο πεδίο της μάχης στην Ουκρανία ούτε με τις μάχες ούτε και με τις γεωπολιτικές διαστάσεις της σύγκρουσης. Αντικείμενό της είναι ο πόλεμος ως διάσταση του δημοσίου λόγου, ως τρόπος κατανόησης της συνθήκης εντός της οποίας βρισκόμαστε και, επίσης, ως τρόπος διακυβέρνησης εκ μέρους της κρατικής εξουσίας. Αναλύοντας, ενδεικτικά, ορισμένα αποσπάσματα λόγου από το (πολύ) πρόσφατο παρελθόν, επιδιώκει να σκιαγραφήσει την εσωτερική συνάφεια μεταξύ κρίσης και πολέμου, μια συνάφεια πολύ προγενέστερη του χειμώνα του 2022.

Από την κρίση στις κρίσεις

Καθ’ όλη την προηγούμενη δεκαετία, η κρίση βρέθηκε στο κέντρο της διεθνούς αλλά και της εγχώριας δημόσιας σφαίρας από το οποίο, έκτοτε, δεν έφυγε ποτέ. Αρχικά ως «οικονομική», η κρίση επεκτάθηκε και πολλαπλασιάστηκε καλύπτοντας περίπου κάθε διάσταση της κοινωνικής ζωής. Τώρα πια είναι αρκετά συνηθισμένο να γίνεται λόγος στον πληθυντικό αριθμό για *κρίσεις*: κρίση χρέους, δημοσιονομική, πολιτική, πολιτισμική, αξιακή, ανθρωπιστική, μεταναστευτική/προσφυγική, κλιματική και εσχάτως υγειονομική, ενεργειακή και επισιτιστική. Στον λόγο σημαντικών διεθνών οργανισμών, η κατηγορία της κρίσης εμφανίζεται σήμερα ως ο βασικός άξονας για την κατανόηση της κατάστασης στην οποία βρίσκεται ο κόσμος εν γένει. Στην πρόσφατη ετήσια Έκθεση του Γενικού

Γραμματέα του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (2022: 8), διαβάζουμε ότι «[τ]ο προηγούμενο έτος [ενν. το 2021] ήταν ένα έτος βαθιών και διασυνδεδεμένων κρίσεων που ενισχύονται και ως προς την κλίμακα και ως προς τη δριμύτητά τους». Επιπλέον, στην πρόσφατη έκθεση του ΟΗΕ για το εμπόριο και την ανάπτυξη γίνεται λόγος για «καταρρακτώδεις και πολλαπλασιαζόμενες κρίσεις» (cascading and multiplying crises) (UNCTAD 2023: 2), ενώ η ετήσια έκθεση του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου που δημοσιεύτηκε το 2022 φέρει τον εύγλωττο τίτλο «Κρίση πάνω στην κρίση (Crisis upon Crisis)».

Στον εγχώριο δημόσιο λόγο, η περιβόητη «γενιά της κρίσης» αποτελεί εδώ και πολλά χρόνια μια τετριμμένη αναπαράσταση για όσους-ες ενηλικιώθηκαν κάπου κοντά στο 2010 ενώ το ίδιο το σημαίνον «Ελλάδα» συνδέθηκε στενότερα τα προηγούμενα χρόνια, αν δεν ταυτίστηκε κιόλας, με την κρίση. Σε κάποιες περιπτώσεις ήταν η κρίση που εμφανίστηκε (και ακόμα εμφανίζεται) να «πληττει» ή να «μαστίξει» την Ελλάδα, σε άλλες είναι η Ελλάδα που «βρίσκεται σε» κρίση ενώ σε άλλες η ίδια η κρίση αποκτά έναν εθνικό επιθετικό προσδιορισμό, μετατρέπόμενη σε αυτό που γνωρίσαμε ως «η ελληνική κρίση».¹ Κατά κάποιον τρόπο, η παρατεταμένη διάρκεια και η ασταμάτητη επέκτασή της επέτρεψαν στην κατηγορία της κρίσης να αποσυνδεθεί από τις κοινωνικές περιοχές στις οποίες αρχικά εμφανίστηκε και να καταστεί κάτι σαν ο γενικός ορίζοντας της εποχής.

Κρίση και πόλεμος

Η κρίση, δηλαδή η συνθήκη κατά την οποία αίρονται όσα προγενέστερα θεωρούνταν δεδομένα και κανονικά, διατηρεί εξ αρχής μια συνάφεια με τον πόλεμο. Οι βίαιες αλλαγές και η υπαρξιακή αγωνία, ως διαστάσεις κοινές τόσο στην κρίση όσο και στον πόλεμο, κάνουν δυνατή τη σύγκλιση μεταξύ των δύο. Ήδη από τον Μάρτιο του (μακρινού σήμερα) 2010 ο πρωθυπουργός Γιώργος Παπανδρέου μπορούσε, σύμφωνα με τη *Ναυτεμπορική*, να διατυπώνει τη συνθήκη στην οποία βρισκόταν η Ελλάδα με όρους πολεμικούς: «Δεν λιποτακτούμε» δήλωνε αναφερόμενος στις ευθύνες που ήταν έτοιμη να αναλάβει η κυβέρνησή του, η οποία έδινε «μία καθημερινή μάχη παντού», ενώ σκιαγραφώντας συνολικά την κατάσταση δήλωνε πως «[β]ρισκόμαστε σήμερα σε κατάσταση πολέμου απέναντι στα αρνητικά σενάρια για την πατρίδα μας».²

Δυο χρόνια αργότερα, το 2012, όταν η μετανάστευση παρέμενε απλώς το περιβόητο «μεταναστευτικό (ενν. πρόβλημα)» και δεν είχε «αναβαθμιστεί» ακόμα σε κρίση, όπως έγινε μετά το 2015, ο πρωθυπουργός Αντώνης Σαμαράς, αναφερόμενος στο «πρόβλημα της λαθρομετανάστευσης» δήλωνε πως «θα πρέπει να ανακαταλάβουμε τις πόλεις μας»,³ ενώ λίγο καιρό αργότερα, ο υπουργός Δημόσιας Τάξης Νίκος Δένδιας, σύμφωνα με *Το Βήμα*, διατύπωνε την κατάσταση με όρους όχι μόνο πολεμικούς αλλά ανοιχτής υπαρξιακής απειλής: «Η χώρα χάνεται. Από την κάθοδο των Δωριέων, 4.000 χρόνια πριν, ουδέποτε η χώρα δεν (sic) δέχθηκε τόσο μεγάλης έκτασης εισβολή [...] Πρόκειται για βόμβα στα θεμέλια της κοινωνίας και του κράτους».⁴ Ακόμα δυο χρόνια αργότερα, το 2014, ο Αλέξης Τσίπρας, αρχηγός της αξιωματικής αντιπολίτευσης, από τη Σερβία όπου βρισκόταν περιέγραφε τα πράγματα στην Ελλάδα ως εξής: «Βρισκόμαστε σε πολύ δύσκολη κατάσταση, έχουμε έναν άλλου είδους πόλεμο, όχι με βόμβες και κανόνια αλλά οικονομικό πόλεμο», ενώ το 2018, ως πρωθυπουργός πλέον, αποτιμούσε την πορεία της κυβέρνησής του και της Ελλάδας δηλώνοντας πως «αν [και] κερδίσαμε μια κρίσιμη μάχη, ο πόλεμος συνεχίζεται».⁵ Η αντίληψη ότι η κρίση συνιστά κάποιου είδους πόλεμο αποτέλεσε εδώ και χρόνια έναν κοινό τόπο του δημοσίου λόγου σε τέτοιο βαθμό ώστε ο Αντώνης Καρακούσης στο *Βήμα* τον Φεβρουάριο του 2016 μπορούσε να διατυπώνει την οικονομική κρίση ως τον «πόλεμο της γενιάς μας».⁶

Κάτω από τη σημαία του έθνους-κράτους

Η επιδημία της covid-19 στην Ελλάδα διατυπώθηκε εξ αρχής από την κορυφή της κρατικής εξουσίας όχι μόνο ως μια «πρωτοφανής κρίση Δημόσιας Υγείας» αλλά και ως πόλεμος.⁷ Στο πασίγνωστο διάγγελμά του της 17ης Μαρτίου του 2020, ο πρωθυπουργός Κυριάκος Μητσοτάκης έθεσε το ζήτημα με τρόπο γλαφυρό: «Είμαστε σε πόλεμο», είπε, «με έναν εχθρό που είναι αόρατος».⁸ Η συγκεκριμένη φράση είναι ίσως η πιο χαρακτηριστική (και πολυσυζητημένη) όσον αφορά τον τρόπο με τον οποίο νοηματοδοτήθηκε από το ελληνικό κράτος η εξάπλωση της νόσου. Από αυτό το βασικό σχήμα απορρέουν λογικά οι αναφορές τόσο στη «σημαία» κάτω απ' την οποία, όπως είπε, «θα πολεμήσουμε», στην «οικονομία πολέμου» και, βεβαίως, στους «πειθαρχημένους στρατιώτες».⁹ Πάνω στις ίδιες ράγες κινήθηκε και ο λόγος της μείζονος αντιπολίτευσης. Μερικούς μήνες αργότερα, τον Νοέμβριο του 2020, ο Αλέξης Τσίπρας επιτέθηκε στην κυβέρνηση από τα Ιωάννινα δηλώνοντας, σύμφωνα με την *Ημερησία*, ότι «όταν λες ότι έχεις πόλεμο στην Δημόσια Υγεία, τότε πρέπει να ενισχύσεις το στράτευμα και όχι να αδιαφορείς γι' αυτό».¹⁰ Το ζήτημα που έθετε δεν ασκούσε κριτική στον ίδιο τον πόλεμο αλλά μόνο στην προετοιμασία του στρατεύματος.

«Υβριδικός πόλεμος»

Η αξιοποίηση του πολεμικού λόγου ως μοχλού διακυβέρνησης κατά την περίοδο εξάπλωσης της covid-19 -αξιοποίηση η οποία δεν αποτελεί ελληνική καινοτομία- έχει γίνει αντικείμενο κριτικής. Ένα μέρος αυτής της κριτικής κινήθηκε στο επίπεδο -ας το πούμε έτσι- των «στρεβλών αναπααραστάσεων», αντιπαραθέτοντας εν πολλοίς τον πόλεμο-ως-καταστροφή στη «διάσωση ζωών» και την «αλληλεγγύη» που, υποτίθεται, αντιστοιχούν στις μέριμνες της αντιμετώπισης μιας ασθένειας.¹¹ Η βασική ιδέα εδώ είναι ότι κάτι που δεν είναι επί της ουσίας πόλεμος, βαφτίζεται έτσι για λόγους κυβερνητικού συμφέροντος. Η κριτική αυτή εντοπίζει τη χρησιμότητα που έχουν οι πολεμικές αναπαραστάσεις για τη νομιμοποίηση της κρατικής εξουσίας και τη συσπείρωση του έθνους γύρω της. Όπως το έθεσε χαρακτηριστικά ο Κυριάκος Μητσοτάκης «[οι Έλληνες θα βγούμε και πάλι νικητές», υπό τον όρο να είμαστε «ενωμένοι και συσπειρωμένοι».¹² Εστιάζοντας στην, οπωσδήποτε πραγματική, απόσταση μεταξύ μεταφοράς και κυριολεξίας, δηλαδή μεταξύ πολέμου με και χωρίς εισαγωγικά, η κριτική αυτή κατανοεί τον πολεμικό λόγο ως κάποιου είδους ανάρμοστο πολιτικό στρατήγημα.

Είναι ανάγκη, ωστόσο, να μη λησμονείται ότι η σαφής ενίσχυση του πολεμικού λόγου στις αρχές του 2020 στην Ελλάδα, δεν αφορούσε απλώς την covid-19. Πριν ανακηρυχθεί πανδημία και πριν το ελληνικό κράτος λάβει υγειονομικά μέτρα, ο πόλεμος αναδύθηκε ορμητικά στο πεδίο της μετανάστευσης, πιο συγκεκριμένα στην προσπάθεια διάσχισης των συνόρων στον Έβρο κατά τον Φεβρουάριο και τον Μάρτιο του 2020. Εδώ μπορούμε να ανασυγκροτήσουμε ως εξής μια σαφή πορεία κλιμάκωσης: Από το λεγόμενο μεταναστευτικό «πρόβλημα (ή ζήτημα)» στη μεταναστευτική/προσφυγική «κρίση» μετά το 2015 και από εκεί στην «ασύμμετρη απειλή» του 2020. Η διατύπωση «ασύμμετρη απειλή κατά της εθνικής ασφάλειας» αρθρώθηκε από τον κυβερνητικό εκπρόσωπο Στέλιο Πέτσα την 1η Μαρτίου 2020 μετά το τέλος της σύσκεψης του Κυβερνητικού Συμβουλίου Εξωτερικών και Άμυνας (του ΚΥΣΕΑ), στο οποίο, ως γνωστόν, εκτός από τον πρωθυπουργό και τους υπουργούς Εξωτερικών και Εθνικής Άμυνας συμμετέχει και ο Αρχηγός του Γενικού Επιτελείου Εθνικής Άμυνας (Α/Γ.Ε.ΕΘ.Α). Η φράση αναφερόταν στην προσπάθεια μεταναστών-τριών από την Τουρκία να περάσουν τα ελληνικά σύνορα στον Έβρο.¹³ Εγγράφοντας τη μετανάστευση στο πεδίο του ανταγωνισμού με την Τουρκία, το ελληνικό κράτος αναβιβάζει τη «μεταναστευτική/προσφυγική κρίση» σε -σχεδόν- εμπόλεμη συνθήκη. Τον Μάρτιο του 2020 στην «αναχαίτηση» των μεταναστών-τριών, εκτός από τους συνοριοφύλακες συμμετείχε επίσης ο στρατός αλλά και η εθνοφυλακή.¹⁴

Καθόλου τυχαία, στον δημόσιο λόγο για τη χωρίς άδεια μετανάστευση διαμέσου του Έβρου χρησιμοποιείται πια η διατύπωση «υβριδικός πόλεμος».¹⁵

Ασφάλεια

Όσα ειπώθηκαν παραπάνω είχαν στόχο να καταδείξουν την εσωτερική συσχέτιση μεταξύ κρίσης και πολέμου, η οποία είναι πολύ παλιότερη της 24ης Φεβρουαρίου 2022 (εισβολή της Ρωσίας στην Ουκρανία). Θα μπορούσε φυσικά κανείς να επιμείνει στη διάκριση μεταξύ κυριολεξίας και μεταφοράς, χαρακτηρίζοντας τη συνυποδηλωτική χρήση της έννοιας του πολέμου σε περιπτώσεις όπου δεν υπάρχει ένοπλη σύγκρουση ως μια «παραπλανητική» ή έστω «υπερβολική» γλωσσική επιλογή. Ωστόσο, μια επιλογή που επιμένει αδιάπτωτα για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα φανερώνεται ως κάτι περισσότερο από απλώς γλωσσική. Η εσωτερική συνάφεια μεταξύ κρίσης και πολέμου δεν έχει οδηγήσει σε μια γενική αντικατάσταση της μιας απ' την άλλη αλλά μάλλον στην τοποθέτηση και των δύο πάνω σε έναν ενιαίο άξονα, ο οποίος διαπερνά και συνέχει τόσο την «ειρήνη» όσο και τον «πόλεμο». Πρόκειται, όπως υποστηρίζω, για τον άξονα της *εθνικής ασφάλειας*.

Έχει ήδη επισημανθεί εδώ και δεκαετίες ότι μια διαδικασία παραγωγής ασφάλειας, διαδικασία ασφαλειοποίησης (*securitisation*) όπως λέγεται συχνά, συνίσταται στην ταυτοποίηση υπαρξιακών απειλών, στη βάση των οποίων θεμελιώνονται και «δικαιολογούνται» ενέργειες που υπερβαίνουν τα όρια των κανονικών πολιτικών διαδικασιών (Huysmans 2000: 757, Neocleus 2000: 12). Ονομάζοντας αυτό που απειλείται, δηλαδή το έθνος, ο λόγος της εθνικής ασφάλειας επιχειρεί να αναγάγει σε αυτό κάθε κοινωνική περιοχή διατάσσοντάς τη γύρω από εκείνη την εξουσία που μπορεί να παράσχει προστασία, δηλαδή την κρατική. Ίδωμένη έτσι, η ασφαλειοποίηση είναι μια ευρεία διαδικασία ενοποίησης. Από τη σκοπιά της κρατικής εξουσίας, πραγματικότητες όπως η χωρίς-άδεια μετανάστευση, η νοσηρότητα του πληθυσμού, η επάρκεια σε ηλεκτρικό ρεύμα, οι πιθανότητες διακρατικής πολεμικής εμπλοκής, μια κακοκαιρία, με λίγα λόγια στιδήποτε θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι πλήττει ή δύναται να πλήξει τις κυρίαρχες διαδικασίες αναπαραγωγής και διακυβέρνησης, μπορεί να μεταφραστεί σε ζήτημα εθνικής ασφάλειας και να αντιμετωπιστεί με «έκτακτα» μέτρα.

Ως ευρύτερη και ριζικότερη από την «άμυνα», η οποία προϋποθέτει, κατά κάποιον τρόπο, κάτι σαν μια εξωτερική επίθεση, η «ασφάλεια» που εντοπίζει «απειλές» ακόμα και πριν εκδηλωθούν -ή κυρίως πριν εκδηλωθούν-, επιδιώκει να δρα εκ των προτέρων τροποποιώντας κατά τέτοιο τρόπο το κοινωνικό πεδίο έτσι ώστε οι απειλές να καταστούν ανενεργές, ή, έστω, να αναχαιτιστούν. Σε έναν κόσμο κρίσης και πολέμου, ο κρατικός λόγος περί κρίσης και πολέμου δεν είναι, και δεν μπορεί να είναι, απλώς περιγραφικός. Αποτελεί ταυτόχρονα στοιχείο παρέμβασης στις κοινωνικές αντιπαραθέσεις, μια διάσταση άσκησης εξουσίας. Μιλώντας για τις κρίσεις που αντιμετωπίζει και τις μάχες που δίνει, το έθνος-κράτος ενισχύει ταυτόχρονα την εξουσία του να ορίζει και να διατυπώνει τόσο τις απειλές όσο και την αντιμετώπισή τους.

Σημειώσεις

1. Μέσα από έναν τεράστιο όγκο δημοσιευμένου λόγου στον οποίο Ελλάδα και κρίση συνδυάζονται, βλ. ενδεικτικά, «Προβόπουλος: Η κρίση στην Ελλάδα μπορούσε να αποφευχθεί», *Η Καθημερινή*, 20-01-2012, Ευγενία Τζώρτζη, «EBRD: Η κρίση έπληξε την Ελλάδα περισσότερο από τις χώρες της ανατολικής Ευρώπης», *Η Καθημερινή*, 13-12-2016, Σάββας Ρομπόλης, «Η κρίση της ελληνικής οικονομίας: Από το αδιέξοδο στην έξοδο», *Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ*, 15-03-2013 στο <https://www.inegsee.gr/i-krisi-tis-ellinikis-ikonomias-apo-to-adiexodo-stin-exodo/> (προσβάσιμο 24-02-2023), Γιάννης Παπαδημητρίου, «Ελληνική κρίση: Δέκα χρόνια μετά το Καστελόριζο», *DW (Deutsche Welle)*, 23-04-2020.

2. «Γ. Παπανδρέου: Αναγκαιότητα οι σκληρές αποφάσεις», *naftemporiki.gr*, 02-03-2010.
3. «Α. Σαμαράς: Πρέπει να ανακαταλάβουμε τις πόλεις μας», *naftemporiki.gr*, 29-03-2012.
4. «Ν. Δένδιας για μεταναστευτικό: Έχουμε μια νέα “κάθοδο των Δωριέων”», *Το Βήμα*, 06-08-2012.
5. «Αλ. Τσίπρας: Τα μέτρα που επιβάλλονται είναι δυσβάστακτα», *naftemporiki.gr*, 05-12-2014· «Αλ. Τσίπρας: Κερδίσαμε μια κρίσιμη μάχη, ο πόλεμος συνεχίζεται», *naftemporiki.gr*, 28-06-2018.
6. Καρακούσης, Αντώνης, «Ο πόλεμος της γενιάς μας», *Το Βήμα*, 09-11-2016.
7. Βλ. την «Τοποθέτηση του Υπουργού Οικονομικών κ. Χρήστου Σταϊκούρα για τη δεύτερη δέσμη μέτρων αντιμετώπισης των επιπτώσεων του κορονοϊού (Δελτίο Τύπου)», 18-03-2020, Υπουργείο Οικονομικών, https://www.minfin.gr/documents/20182/9976964/18-3-2020++_%CE%94%CE%A4_%CE%A4%CE%BF%CF%80%CE%BF%CE%B8%CE%AD%CF%84%CE%B7%CF%83%CE%B7_%CE%A5%CE%A0%CE%9F%CE%99%CE%9A_%CE%B4%CE%B5%CF%8D%CF%84%CE%B5%CF%81%CE%B7_%CE%B4%CE%AD%CF%83%CE%BC%CE%B7_%CE%BC%CE%AD%CF%84%CF%81%CF%89%CE%BD_%CE%B3%CE%B9%CE%B1_%CE%BA%CE%BF%CF%81%CE%BF%CE%BD%CE%BF%CF%8A%CF%8C.pdf/b2641bc3-d6a8-46eb-a7cf-5eb8b8114814 (προσβάσιμο 10-10-2022).
8. Βλ. «Μήνυμα του Πρωθυπουργού Κυριάκου Μητσοτάκη για τον κορονοϊό», 17-03-2020, <https://primeminister.gr/2020/03/17/23593> (προσβάσιμο 10-10-2022).
9. «Μήνυμα του Πρωθυπουργού...», *όπ. π.*
10. «Τσίπρας: Όταν λες ότι έχεις πόλεμο στη Δημόσια υγεία, τότε πρέπει να ενισχύσεις το στράτευμα», *Μακεδονία*, 10-11-2020.
11. Παρασκευάς Ματάλας, «Η πανδημία ως “πόλεμος”», *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 10-05-2020.
12. «Μήνυμα του Πρωθυπουργού...», *όπ. π.* Αλλά και ο Αλέξης Τσίπρας, αφού συναντήθηκε με την επιδημιολόγο Αθηνά Λινού και τον Λοιμωξιολόγο Σωτήρη Τσιόδρα, μίλησε ενάντια στον «διχασμό» μεταξύ εμβολιασμένων και ανεμβολίαστων λέγοντας: Η κοινωνική ένταση, ο κοινωνικός αυτοματισμός και η διχόνοια είναι κίνδυνοι που οφείλουμε να αποτρέψουμε. «Την πανδημία ή θα τη νικήσουμε όλοι μαζί, ενωμένοι, ή θα μας νικήσει αυτή. Και είναι στο χέρι μας να βγούμε όλοι μαζί νικητές από αυτή τη μάχη». «Τσίπρας: Οι πολίτες να αγνοήσουν τον ανεύθυνα διχαστικό λόγο του κ. Μητσοτάκη και να εμβολιαστούν», *Το Έθνος*, 13-07-2021.
13. «ΚΥΣΕΑ: Ασύμμετρη απειλή κατά της Ελλάδας - Τα πέντε μέτρα για την ενίσχυση των συνόρων», *Η Καθημερινή*, 01-03-2020.
14. Σταύρος Τζίμας, «Κρατήσαμε τον Έβρο δίνοντας μάχες σώμα με σώμα», *Η Καθημερινή*, 01-03-2022 και Μανώλης Γαλάνης, «Έλληνες εθνοφύλακες: Δίνουν τη δική τους μάχη στον Έβρο», *Πρώτο Θέμα*, 09-03-2020.
15. Σταύρος Παπαντωνίου, «Έκτακτη συνεδρίαση του ΚΥΣΕΑ για Έβρο – Τι θα συζητηθεί», *Η Καθημερινή*, 23-08-2022. Είναι σημαντικό να μη λησμονείται πως παρά τη φραστικά οξεία αντιπαράθεση μεταξύ κυβέρνησης και μείζονος αντιπολίτευσης, ο ΣΥΡΙΖΑ δεν αντιτίθεται γενικά στην έννοια του υβριδικού πολέμου. Ο Δημήτρης Βίτσας, ο οποίος έχει θητεύσει και στο Υπουργείο Μεταναστευτικής Πολιτικής και στο Υπουργείο Εθνικής Άμυνας, δήλωνε τον Δεκέμβριο του 2021 ότι «η εργαλειοποίηση των προσφύγων από ορισμένες χώρες όπως η Λευκορωσία και η Τουρκία, δεν ανήκει στην ύλη του μεταναστευτικού. Αυτό είναι ένας νέος υβριδικός τρόπος πίεσης από μια χώρα σε μια άλλη». Βλ. «Δημ. Βίτσας: Αντιμετώπιση του προσφυγικού-μεταναστευτικού, με βάση τις ανθρώπινες αξίες», *left.gr*, 18-12-2021.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Ντεμπόρ, Γ. (1988), *Σχόλια πάνω στην κοινωνία του θεάματος* (μτφ. Πάνος Τσαχαγέας), Αθήνα, Ελεύθερος Τύπος.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

International Monetary Fund (2022), *Crisis upon Crisis: IMF Annual Report 2022*, Published by the International Monetary Fund.

Huysmans, J. (2000), The European Union and the Securitization of Migration, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 38, No 5, pp. 751-777.

Neocleus, M. (2000), Against Security, *Radical Philosophy*, No 100, pp. 7-14.

United Nations (2023), *Trade and Development Report 2022. Development prospects in a fractured world: Global disorder and regional responses*, New York, Published by the United Nations.

United Nations (2022), *Report of the Secretary-General on the Work of the Organization 2022*, New York, Published by the United Nations.

DESCARTES & WEBER: ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΤΗΣ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΓΓΥΘΗΤΑΣ ΤΟΥΣ ΣΤΟ ΠΕΔΙΟ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ

Αναστάσιος Γκούμας^α

^α Υποψήφιος Διδάκτωρ, Πάντειο Πανεπιστήμιο Αθηνών

Περίληψη

Σκοπός της εισήγησης είναι η ανάδειξη της μεθοδολογικής σχέσης μεταξύ Descartes & Weber και ειδικότερα στο πεδίο παραγωγής της γνώσης και τους τρόπους με τους οποίους εφαρμόζεται στο θεωρητικό και εμπειρικό πεδίο. Για τους δύο στοχαστές, η μαθηματική γνώση είναι εφαρμόσιμη και παρούσα σε όλες τις εκφάνσεις του κεφαλαιοκρατικού και επιστημονικού βίου. Η εγκαθίδρυση της μαθηματικής σκέψης ως την πιο ασφαλή θεωρία αναζήτησης της αλήθειας, συναρτήσει με την οικονομική δομή της αστικής τάξης, δεν έγινε με τυχαίο τρόπο. Η παρουσίαση της άνω σχέσης δύναται να γίνει σαφής με την αποτύπωση ενός πλαισίου καθορισμού και δημιουργίας κανόνων βέβαιων, τους οποίους το υποκείμενο όχι μόνο θα πρέπει να αποδέχεται ως ουσιαστικό κατηγορήμα παραγωγής γνώσης, αλλά θα πρέπει και να ακολουθεί τις οδηγίες του με τις ελάχιστες αντιστάσεις. Έχοντας αποτυπώσει την παραπάνω σχέση με την παρουσίαση της μαθηματικής μεθόδου ως δύναμη έλξης, η οποία τηρεί τον ρυθμό ύπαρξής της στο μοντέλο σωρευμένης γνώσης, η εισήγηση θα ολοκληρωθεί επιχειρώντας να θέσει ένα ερώτημα αποκέντρωσης ως προς το μοντέλο μνημοτεχνικής και της λογιστικής καταγραφής των γεγονότων.

Λέξεις κλειδιά: μαθηματικός θεμελιωτισμός, γραφειοκρατία, μονοδιάστατο συνεχές, αποκέντρωση

DESCARTES & WEBER: A STUDY OF THE METHODOLOGICAL PROXIMITY IN THE FIELD OF THE SOCIAL THEORY OF KNOWLEDGE

Anastasios Gkoumas^α

^α Phd Candidate, Panteio University of Athens

Abstract

The aim of the introduction is to bring to the fore the methodological relationship between Descartes & Weber with special regard to the issue of the production of knowledge as well as of the ways this is implemented at a theoretical and empirical level. According to the two thinkers the knowledge of mathematics is applicable and present in every expression of the life of capitalism

as much as it is applicable to the life of the sciences. The establishment of the mathematical thinking as being the safest theory in the quest of truth, is obviously in connection with the economic structure of the bourgeois society which is not accidental. The presentation of the above relationship can be made clear through its defining framework of the generated rules which are specific and not just accepted by the subject as the substantial base of knowledge making, which will have to follow the subject's guidelines with the least possible resistance. Having depicted the above relationship by presenting the mathematical method as an appealing authority which maintains the model of its being, the introduction will be completed based on attempting to pose a question of decentralizing as per the model of mathematical memo-technique and the registering of the events.

Keywords: mathematic foundation, bureaucracy, mono-dimensional continual, decentralization

Εισαγωγή

Ο σκοπός της παρούσας μελέτης, όπως προκύπτει από τον τίτλο, είναι η προσπάθεια αποτύπωσης της μεθοδολογικής εγγύτητας στο πεδίο της κοινωνικής θεωρίας της γνώσης μεταξύ των Descartes & Weber. Μία τέτοιου είδους προσπάθεια εκ πρώτης μπορεί να θεωρηθεί εάν όχι επιστημολογικά «προβληματική», τουλάχιστον δύσκολη στην αποτύπωση και διάπλαση των μερών που τη συνθέτουν. Σε αυτή την προσπάθεια ως μέρη νοούνται οι τρόποι αφενός με τους οποίους αποτυπώνεται η γνωστική διαδικασία της έρευνας, αφετέρου ο συστηματικός προσανατολισμός της.

Θεωρητικό πλαίσιο

Το ερώτημα με το οποίο η εργασία καταπιάνεται εντοπίζεται στον ειδικό χώρο της γραμματικής, καθώς το επίρρημα **πως** έρχεται να φωτογραφίσει τις σταθερές με τις οποίες η θεωρία καθίσταται ένα ακριβές σύστημα παραγωγής γνώσης. Εντός αυτού του συστήματος η προφάνεια κυριαρχεί στο αυθόρμητο και στο τυχαίο, η σταθμισιμότητα υπερέχει του σχετικού, τέλος ο θεμελιωτισμός και η βεβαιότητα κυριαρχούν στην πολυπλοκότητα του συνδυασμού και στον εκλεπτυσμένο καιροσκοπισμό του έξυπνου και τολμηρού ερευνητή.

Η τάση για τη δημιουργία αρμονίας στην προοπτική διατήρησης του συστήματος ιστορικά εντοπίζεται στην ταξική αναπαράσταση του αστού businessman και στην κοσμοεικόνα του. Μία κοσμοεικόνα η οποία, σύμφωνα με τον Comte, μόνιμως παραμένει πιστή στο ραντεβού της με την ιδέα και το νόημα της τάξης, όπως και με τη συγκρότηση στατικών και υπολογίσιμων παραδειγμάτων τα οποία παρέχουν το εγγυητικό κεφάλαιο της κυριαρχίας του όλου έναντι των μερών που το συνθέτουν (Κονδύλης 2007: 63).

Η κυριαρχία του όλου στα μέρη που το αρθρώνουν και η δυναμική έλξη που τους ασκείται, για τον τρόπο με τον οποίο η αστική τάξη διαμόρφωσε την κοσμοεικόνα της τόσο σε γνωστικό όσο και σε επίπεδο ψυχορμήτων, ιστορικά ποτέ δεν έλαβε όπως ο Κονδύλης υποστηρίζει, μία μηχανιστική δράση που προϋποθέτει τη θέση ότι το όμοιο πρέπει να ζευγαρώσει με το όμοιο, αλλά μέσω μίας σύνθεσης ασύμμετρων στοιχείων και με τον εναρμονισμό τους στη δυναμική του όλου (Κονδύλης 2007: 76). Το επιχείρημα της συσσώρευσης διαφορετικών στοιχείων χωρίς αυτά να λειτουργούν επιθετικά ως προς την τάξη και την αρμονία στέφθηκε με επιτυχία, καθώς τα όποια λειτουργικά λουμπάγκα θεραπεύθηκαν υπό την καθοδήγηση των έλλογων σκοπών και των συστηματικών ταξινομιών που επιβλήθηκαν στο φάσμα του κοινωνικού και εμπειρικού βίου.

Το πιο ισχυρό ιστορικό παράδειγμα αποτύπωσης και εδραίωσης της αστικής φιλοταξίας (φιλία + τάξη), είναι η υπερ- παραγωγή υλικών αγαθών, η προσφορά και η ζήτηση

τους. Εν ολίγοις, η βασική αναπαράσταση του αστού δηλώνεται άμεσα στο ρίζωμά της με τον ορθολογισμό και με τη σαφήνεια της διαλογής των στοιχείων του κέρδους από τα στοιχεία της ζημίας. Σύμφωνα με τον Poincare, η σαφήνεια, ο έλεγχος των μεταβλητών που καθορίζουν τις σχέσεις πεδίου ενός συστήματος και χρησιμεύουν στην πιο αντικειμενική περιγραφή της πραγματικότητας δεν είναι τίποτα παραπάνω παρά η άμεση αποτελεσματικότητα της ταξινομίας και του έργου που επιτελεί. Χαρακτηριστικά ο Poincare αναφέρει: «[...] κάθε ορισμός είναι ταξινομία. Ένας ορισμός χωρίζει όσα αντικείμενα τον ικανοποιούν από όσα δεν τον ικανοποιούν και τα τοποθετεί σε δύο κλάσεις, διακριτές η μία από την άλλη» (Poincare 2000: 84).

Πυκνώνοντας τις μέχρι τώρα αναφορές, γνώση θα μπορούσε να οριστεί η διαδικασία ταξινόμησης των γεγονότων με τη βοήθεια προτάσεων ισχυρής αλληλουχίας κατά τη διαδικασία αποτύπωσης των οποίων, οι προκείμενες της πρότασης που ακολουθούν κυριαρχούν στις προκείμενες της προηγούμενης πρότασης χωρίς να διαρρηγγύεται η τάξη των ομιλιακών συμβόλων.

Στην ιστορία της φιλοσοφίας της επιστήμης η συγκεκριμένη αναφορά εντοπίζεται στο τρίτο καρτεσιανό αξίωμα. «Να κατευθύνω τις σκέψεις μου με τάξη αρχίζοντας από τα πιο απλά κι ευκολογνώριστα, για να ανέβω σιγά σιγά, σαν από βαθμίδες ως τη γνώση των συνθετότερων και υποθέτοντας πως υπάρχει κάποια τάξη ακόμα και ανάμεσα σε εκείνα που δεν προπορεύονται φυσικά το ένα από το άλλο» (Descartes 1976: 19). Βάσει του συγκεκριμένου καρτεσιανού αξιώματος το οποίο οδηγεί στον πυρήνα της απάντησης για τον ρόλο της θεωρίας, συνάγονται δύο πολύ σημαντικά συμπεράσματα για την ιστορία της Δυτικής φιλοσοφίας της επιστήμης.

Συμπέρασμα πρώτο: ο παραγωγικός συλλογισμός ως μαθηματική μέθοδος βρίσκει εφαρμογή σε όλους τους τομείς του επιστητού. Συμπέρασμα δεύτερο: ο κόσμος γίνεται κατανοητός μέσα από την τάξη μίας παραγωγικής σειράς απαριθμημένων προκείμενων και στοιχείων. Το συγκεκριμένο μεθοδολογικό «κοστούμι» ταίριαξε με χειρουργική ακρίβεια στις πλάτες του Henry Ford. Στην εν λόγω «φορντική» ομιλιακή αλυσίδα του Descartes, οι λέξεις και- ως εκ τούτου- τα νοήματά τους αποκτούν μία γραμμικότητα, διαφάνεια, απλότητα και διακριτότητα. Μόνο μέσω αυτών των αρχών η εξαγωγή συμπερασμάτων καθίσταται βέβαιη. Σύμφωνα με τον Cottingham: «η απλότητα των αφετηριακών σημείων των μαθηματικών, σημαίνει ότι οι αλήθειες που εξετάζονται μπορούν να γίνουν αντικείμενα εποπτείας» (Cottingham 2003: 64). Και εποπτεία υπό αυτή την μεθοδολογική γραμμή, θα πρέπει να νοείται η εκδίωξη κρίσεων από τον νου για τις οποίες το υποκείμενο αδυνατεί να αντιληφθεί το εμβαδό της νοηματικής ισχύς τους. Όπως και ο ίδιος ο Descartes αναφέρει: «αποφεύγουμε την πλάνη μόνο όταν δεν διατυπώνουμε κρίσεις για πράγματα που δεν έχουμε επαρκώς αντιληφθεί» (Descartes 2012: 122).

Θεωρώ στο σημείο αυτό και με βάση τις παραπάνω αναφορές ότι μπορούμε να υποστηρίξουμε πως το καρτεσιανό φιλοσοφικό πρόγραμμα της επιστήμης, σύμφωνα με τον Bachelard, είναι ένα πρόγραμμα «απο- κατασκευής» (Bachelard 2000: 143). Αποκατασκευής του σύνθετου στην αρχή των απλών και διακριτών προτάσεων και ιδεών. Η απογραφική- σωρευτική κατάσταση που δημιουργείται με την ανάδειξη της ενικότητας έναντι του πλουραλισμού, οδηγεί τον νου σύμφωνα με την καρτεσιανή θεώρηση, το υποκείμενο να παρατηρεί τον κόσμο ως χωριστή και ουδέτερη κατηγορία.

Ο αποχωρισμός υποκειμένου και κόσμου και των αντικειμένων που σε αυτόν περιέχονται καθιστά τον τελευταίο ως ολότητα. Υπό αυτή τη συνθήκη τα μέρη σύνθεσης της ολότητας είναι μέρη σαφή και διέπονται από προφάνεια, καθώς το ένα μέρος είναι διακριτό από το άλλο. Σαφής ομιλιακή θέση χαρακτηρίζεται ό,τι περιέχει νοηματική προφάνεια. Άρα αληθινό, πραγματικό και λειτουργικό ως προς την πρόοδο της τάξης και της βιωσιμότητας του όλου είναι ό,τι είναι σαφές και διακριτό. Σε μία επιστολή του προς τον Μερσέν ο Descartes στις 31/12/1640 αναφέρει: «μου φαίνεται σαφέστατο ότι η δυνατή ύπαρξη περιέχεται σε καθετί το οποίο κατανοούμε σαφώς επειδή το ίδιο το γεγονός ότι το

κατανοούμε σαφώς συνεπάγεται ότι μπορεί να δημιουργηθεί από τον Θεό» (Descartes 2003: 159).

Η λογική της προφάνειας, η εγκαθίδρυση του σταδίου της τάξης και της διακριτότητας των μερών και των λειτουργιών που τα χαρακτηρίζουν, η επιτυχία της αρμονίας μέσω βέβαιων συμπερασμάτων, όπως αυτές οι αρχές αλιεύθηκαν από την καρτεσιανή φιλοσοφία της επιστήμης, αβίαστα συναντιούνται (ενν. οι αρχές) στο mega σύνθημα της αστικής τάξης: **τα πάντα φιλτράρονται στη γραμματική της έλλογης ως προς το σκοπό πράξη του κέρδους**. Στην καπιταλιστική κοινωνία, όποια επιχείρηση δεν αποδεχθεί αυτό το σύνθημα και δεν το έχει ως προμετωπίδα στην είσοδο του εργασιακού χώρου της, είναι βέβαιο πως θα αφανιστεί. Όπως και ο Parsons σημειώνει, το καπιταλιστικό πνεύμα δεν είναι ένα πνεύμα διεπόμενο από ψυχολογικά ένστικτα ή από κτητική παρόρμηση, «*τουναντίον, ταυτίζεται με τον αγώνα για κέρδος μέσα από ένα συνεχές ορθολογικά καθοδηγούμενο καπιταλιστικό πρόγραμμα, έναν αγώνα για το συνεχές ανανεούμενο κέρδος και για αποδοτικότητα. Και έτσι πρέπει να είναι*» (Πάρσονς 2008: 52). Και ο τρόπος με τον οποίο το ορθολογικά καθοδηγούμενο καπιταλιστικό πρόγραμμα διατηρεί το συνεχές του, βρίσκει την πιο ακριβή και ιστορική μεθοδολογική ανάλυση και τυποποίηση στην κοινωνιολογία του Max Weber, ειδικά στις αναφορές περί της νόμιμης εξουσίας με γραφειοκρατικό διοικητικό επιτελείο.

Ο τύπος της γραφειοκρατικής διοίκησης ως νόμιμης εξουσίας χαρακτηρίζεται από την ισχύ του ορθολογικού προγράμματός της, αυτό σημαίνει ότι ο ορθολογικός της χαρακτήρας «*στηρίζεται στην πίστη περί του νομότυπου χαρακτήρα θεσπισμένων διατάξεων και του δικαιώματος διατύπωσης οδηγιών από εκείνους που έχουν κληθεί από αυτές τις διατάξεις προς άσκηση της εξουσίας*» (Weber 2005: 244). Αντιλαμβανόμαστε μέσω της βεμπεριανής διατύπωσης ότι ο σχηματισμός και ο τρόπος με τον οποίο ασκείται ο μηχανισμός της γραφειοκρατίας, είναι ένας μηχανισμός που δημιουργεί συνείδηση καθήκοντος στην οποία ο πράττων είναι υποχρεωμένος να προσανατολίσει τη συμπεριφορά του. Η δημιουργία αυτής της σε μεγάλο βαθμό προβλέψιμης συμπεριφοράς, λαμβάνει μορφή μέσα από ένα σύνολο κανόνων επιμέλειας της διαγωγής. Στον γραφειοκρατικό μηχανισμό διοίκησης, πραγματικό είναι ό,τι δεν αντίκειται στην ισχύ των θεσπισμένων διατάξεων περί μίας καθαρής τυπολογίας συνείδησης. Στη βεμπεριανή ανάλυση, η διαδικασία της προφάνειας, ολοκληρώνεται με την αβίαστη συνάφεια των ακόλουθων αναπαραστάσεων.

Η ορθολογική διακυβέρνηση του γραφειοκρατικού μηχανισμού διοίκησης, ο οποίος έρχεται να βάλει τάξη στην πολυπλοκότητα ενός ιεραρχικού μοντέλου διεύθυνσης και να επιφέρει τη διακριτότητα των μελών μέσω του καταμερισμού των αρμοδιοτήτων, δίνει προτεραιότητα στην αυστηρή πειθαρχία του καθηκοντολογίου και στον αυστηρό υπηρεσιακό έλεγχο. Η εξειδικευμένη γνώση με την κατοχή τίτλων τυπικής εκπαίδευσης, όπως και ο απρόσωπος- ουδέτερος χαρακτήρας άσκησης των καθηκόντων, αποδίδουν στον γραφειοκρατικό μηχανισμό την καθνή μορφή άσκησης της εξουσίας του, καθώς οι εντολές και οι διαδικασίες που εκτελούνται δεν επέχουν κίνητρα προσωπικού οφέλους τόσο από την πλευρά του υποκειμένου που δίνει τις εντολές όσο και από την πλευρά του υποκειμένου που τις εκτελεί (Weber 2005: 249-252). Παρατηρούμε σε αυτό το σημείο πως η άνοδος της ισχύος του γραφειοκρατικού μηχανισμού δε συμβιβάζεται σε κανένα επίπεδο με την ύπαρξη κάποιου χαρίσματος ή με τον προσωπικό αγώνα κάποιας ευφυΐας.

Στη βεμπεριανή ανάλυση του μηχανισμού της γραφειοκρατίας τα υποκείμενα νοούνται ως επαγγελματίες ευρισκόμενοι εντός της επιτροπείας ελέγχου του. Εργάζονται χωρίς την επιθυμία ιδιοποίησης της υπηρεσιακής θέσης τους. Ο μη ψυχολογικός εναγκαλισμός υπαλλήλου και θέσης, αναδύει την αξία της ουδέτερης και αμερόληπτης στάσης όπως και την αρχή των ίσων αποστάσεων που είναι υποχρεωμένος ο υπάλληλος να τηρεί τόσο με κάθε ενδιαφερόμενο όσο και με τους υπόλοιπους συναδέλφους του. Ο Weber περί αυτής της στάσης συμπεριφοράς χαρακτηριστικά αναφέρει: «*ο ιδεατός υπάλληλος ασκεί την υπηρεσία του sine ira et studio, άνευ μίσους και εμπάθειας, συνεπώς άνευ*

αγάπης και ενθουσιασμού, υπό την πίεση απλών εννοιών καθήκοντος χωρίς διακρίσεις προσώπων, με τυπικά όμοιο τρόπο για τον καθένα» (Weber 2005: 255).

Πολύ κοφτά στο σημείο αυτό και τηρουμένων των προαναφερθέντων θέσεων, η συγκολλητική ουσία που καθιστά το μεθοδολογικό πρόγραμμα των Descartes και Weber εκλεκτικά συγγενικό, είναι η αρχή του ορθολογικού υπολογισμού. Οδοδείκτες αποτύπωσης και επιχειρηματολογίας στάθηκαν συγκεκριμένοι τρόποι παραγωγής, δηλαδή τρόποι εγκαθίδρυσης σχέσεων που οδηγούν στην ανάδειξη και στην αναγκαιότητα εφαρμογής της συγκεκριμένης αρχής. Στόχος της εγκαθίδρυσης αυτών των σχέσεων παραγωγής σημειώθηκε στον εντοπισμό μίας δυναμικής, δηλαδή τη δείξη της αναγκαιότητας παραγωγής της προφάνειας και της «διαμερισματοποίησης» των φαινομένων απαλλάσσοντάς τα από τις σχέσεις τους με άλλα φαινόμενα. Σύμφωνα με αυτή τη λογική της παραγωγής και ιστορικά εντασσόμενη σε ένα ανθρωπολογικό πλαίσιο, τόσο η μεθοδολογία για την εύρεση της αλήθειας, όσο και η μεθοδολογία «κοινωνικοποίησης» μίας συνείδησης και μίας συμπεριφοράς, αποτυπώνονται στη βάση κάποιων κοινών μορφών αντικειμενικότητας.

Η κυριαρχία της τυπικής και υπολογιστικής ορθολογικότητας δείχνει να διαπερνά το σύνολο της Δυτικής φιλοσοφίας της επιστήμης. Ο ορθολογισμός ως μονάδα μέτρησης και αξιολόγησης τόσο της ίδιας της επιστήμης όσο και της ίδιας της κοινωνικής πράξης, κατέστησε με ευδιάκριτο τρόπο ποιο είναι το συγκεκριμένο περιεχόμενό της. Ο μαθηματικός θεμελιωτισμός και η προβλεψιμότητα που επιτυγχάνεται μέσω των νόμων περί του τρόπου ύπαρξης των αντικειμένων, τα μαθηματικά πλέον ορίζονται ως η καθολική επιστήμη για την εξήγηση του κόσμου. Στο φορμαλιστικό γιγαντισμό όπου τα πάντα είναι διακριτά με την προϋπόθεση της σαφήνειας των δομών που τα συνέχουν, η επιστημολογία του πλουραλισμού έρχεται να αναδείξει ένα διαφορετικό στυλ πρόσληψης του κόσμου με τα πολλά και διαφορετικά επίπεδα κόσμων που τον χαρακτηρίζουν (ενν. τον κόσμο).

Θεωρητικός οδοδείκτης σε αυτή την προσπάθεια πρόκειται να αποτελέσει η πολιτική επιστημολογία του Paul Feyerabend. Δεν πρόκειται να γίνει μία λεπτομερής ανάλυση του προγράμματός του. Οι λόγοι είναι προφανείς. Αυτό που θα επιχειρηθεί είναι η αποτύπωση της αναγκαιότητας μεταβολισμού της γλωσσικής μονοσημαντότητας του απλού και του διακριτού σε μία σύμπλοκη διαδικασία, δηλαδή με την καθολική συμμετοχή του υποκειμένου στη σύνθετη φύση των πραγμάτων.

Στη φιλοσοφία του Feyerabend, ο ερευνητής συμμετέχει ενεργά. Αυτό σημαίνει πως είναι παρόν και εντός της διαδικασίας. Πιο ειδικά, ο συμμετέχων χαρακτηρίζεται από τη δυναμική της πραγματικής του κατάστασης η οποία υπαρξιακά δεν είναι αποκομμένη από μία προηγούμενη κατάσταση. Η διάρκεια της συμμετοχικής παρουσίας είναι βασική συνιστώσα βάσει της οποίας ο Αυστριακός φιλόσοφος και ιστορικός της επιστήμης δομεί την κοσμοθεωρία του (Φεγεράμπεντ 2002: 375). Η διάρκεια της κατάστασης που συγκροτεί τον βαθμό συμμετοχής του ερευνητή αποτυπώνει και τις ίδιες τις μεταβολές που ο ίδιος μπορεί να παρουσιάσει μέσα σε αυτό τον τρόπο του υπάρχειν. Υπό αυτή την έννοια ενεργό γίνεται κάτι όταν αποφετιχοποιείται από την κατάσταση του ίδιου και προβλέψιμου είναι. Πράγματι, κάτω από αυτή την μεθοδολογική προσέγγιση ο κόσμος δεν υφίσταται ως μία παθητική εκτατότητα και άθυρμα στους καθολικούς νόμους των απλών και διακριτών ιδεών, αλλά ως ικανότητα και φορέας ερεθισμάτων ποικίλλων σχέσεων που συνεχώς επηρεάζουν και επηρεάζονται. Θεωρώ υπό αυτή την άποψη ότι μπορεί να συλληφθεί η έννοια της επιτυχημένης έρευνας όπως ο Feyerabend την εννοεί. Δηλαδή ως μία ενεργή κατάσταση άρνησης στα δοσμένα και κυρίαρχα γενικά πρότυπα σκέψης. Κάτω από αυτή την εξέταση η ουδέτερη παρατηρησιακή γλώσσα χάνει έδαφος, καθώς η άσκηση της μεθοδολογίας βασίζεται στο εύρος της εναλλαγής τεχνασμάτων που θα εκπληρώνουν το σκοπό. Τελικά σημασία έχει «να δρας κατάλληλα από την άποψη των υπάρχουσών και όχι των δυνατών γνώσεων» (Φεγεράμπεντ 2002: 382) όπως πολύ εύστοχα προκρίνει ο Feyerabend.

Συμπέρασμα

Τέλος, θεωρώ πως οι λέξεις: *διάρκεια, συμμετοχή, αυθεντική παροντικότητα, συνεχές υπαρξιακών χρονικών καταστάσεων* και σύμφωνα με τον τρόπο που εννοιολογικά είναι φορτισμένες από τον Feyerabend, όταν ενταχθούν στο πεδίο της πολιτικής επιστήμης και ανάλυσης της γραφειοκρατίας, κατά το μάλλον ή ήττον είναι σε θέση να δώσουν ιδιαίτερες θεωρητικές αποτυπώσεις για την υπέρβαση των δυσλειτουργιών της ίδιας της γραφειοκρατίας και ειδικο-αναλυτικές συνιστώσες κατανόησης περί της θέσπισης και της συμμόρφωσης του υποκειμένου στους απρόσωπους κανόνες της. Η εμμονή να εξοφληθούν όσο γίνεται πιο πιστά όλες οι «συνταγές» του καθηκοντολογίου, οδηγεί το υποκείμενο στην τυπολατρία της οποίας αποτέλεσμα είναι ο κομφορμισμός και μία δύναμη συνθήκη απογοήτευσης για τον επαγγελματικό ρόλο που επιτελεί. Αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης είναι η συρρίκνωση της καινοτομίας και η έλλειψη τόλμης για δημιουργία. Η προσκόλληση στον τύπο και το δέσιμο στα ψυχρά διαδικαστικά ζητήματα, δείχνουν ότι ο πλούτος των σημερινών καπιταλιστικών κοινωνιών του Δυτικού πολιτισμού να εμφανίζεται ως ένας σωρός ατελείωτου χαρτοβασιλείου και αριθμών πρωτοκόλλου.

Αναφορές

- Bachelard, G. (2000), *Το νέο επιστημονικό πνεύμα*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Descartes, R. (1976), *Λόγος περί της μεθόδου*, Αθήνα, Παπαζήση.
- Descartes, R. (2012), *Οι αρχές της φιλοσοφίας I&II*, Αθήνα, Εκκρεμές.
- Descartes, R. (2003), *Στοχασμοί περί της πρώτης φιλοσοφίας*, Αθήνα, Εκκρεμές.
- Gottingham, J. (2003), *Φιλοσοφία της επιστήμης, οι ορθολογιστές*, Αθήνα, Πολύτροπον.
- Κονδύλης, Π. (2007), *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Πάρσονς, Τ. (2008), *Καπιταλισμός και αξίες, τα πρώιμα κείμενα*, Αθήνα, Νήσος
- Poincare, H. (2000), Η λογική του απείρου, *Δευκαλίων*, No 18/1, σσ. 84.
- Φεγεράμπεντ, Π. (2002), *Αποχαιρετισμός στον λόγο*, Αθήνα, Εκκρεμές.
- Weber, M. (2005), *Οικονομία και κοινωνία*, τ.1, Αθήνα, Σαββάλας.

ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ

Νίκος Δεμερτζής^α

^α Καθηγητής πολιτικής κοινωνιολογίας και επικοινωνίας, ΕΚΠΑ

Περίληψη

Αν και ο όρος «πολιτικά συναισθήματα» (political emotions) έχει καταχωρηθεί στην ολοένα αυξανόμενη κοινωνιολογική και ψυχολογική βιβλιογραφία που εξετάζει το πλέγμα πολιτικής και συναισθημάτων, μικρή μόνο προσπάθεια έχει καταβληθεί για την εννοιολογική του σαφήνεια. Ορίζοντάς τα ως συναισθηματικές εμπειρίες διάρκειας που παίζουν ρόλο κλειδί στη συγκρότηση της πολιτικής κουλτούρας και στη νομιμοποιημένη εξουσιαστική κατανομή των πόρων, στην εισήγηση αυτή θα γίνει μια διάκριση ανάμεσα στα καθαυτό «πολιτικά συναισθήματα» και τα «συναισθήματα που σχετίζονται με την πολιτική», δηλαδή παροδικές συναισθηματικές εμπειρίες που παίζουν περιθωριακό ρόλο στην *longue durée* του Πολιτικού.

Λέξεις κλειδιά: πολιτικό συναίσθημα, πολιτική κουλτούρα, πολιτική κοινωνιολογία των συναισθημάτων

POLITICAL EMOTIONS

Nicolas Demertzis^α

^α Professor of Political Sociology and Communication, NKUA

Abstract

Although the term «political emotions» has been incorporated into the growing sociological and psychological literature examining the politics-emotions nexus, little effort has been devoted to its conceptual clarity. Defining them as enduring emotional experiences that play a key role in the formation of political culture and the authoritative distribution of resources, this paper will draw a distinction between political emotions proper and politically relevant emotions, i.e., transitory emotional experiences that play a marginal role in the *longue durée* of the Political.

Keywords: political emotion, political affect, political sentiment, political culture, political sociology of emotions

Εισαγωγή

Στο πλαίσιο της ευρύτερης «θυμικής στροφής» (Clogh and Haleey 2007, Hopkins κ.ά. 2009), ο όρος «πολιτικά συναισθήματα» (political emotions) χρησιμοποιείται ολοένα και περισσότερο τόσο από ειδικούς όσο και από δημοσιολογούντες προκειμένου να κατανοηθεί καλύτερα ο πολιτικός ανταγωνισμός, τα κοινωνικά κινήματα, ακόμα δε και οι διεθνείς σχέσεις. Πιθανότατα λόγω του συναισθηματικού υπόβαθρου του «Τραμπισμού» και του δεξιού λαϊκισμού, πολύ πρόσφατα ο όρος αυτός κέρδισε έδαφος έτσι, ώστε ενώ στις 10 Ιανουαρίου 2013 μια αναζήτηση στο Google έδινε 18.900 αποτελέσματα για τον όρο «πολιτικά συναισθήματα» (emotions) και μόλις 8.470 για το «πολιτικό συναίσθημα» (affect) (Demertzis 2014), στις 15 Φεβρουαρίου του 2020 οι αριθμοί ανέρχονταν σε 160.000.000 και 132.000.000 αντίστοιχα (Demertzis 2020). Σε αντίστοιχη καταμέτρηση την 16^η Ιουνίου 2023, για τα «πολιτικά συναισθήματα» καταγράφονται 472.000.000 και για το «πολιτικό συναίσθημα» 1.000.000.000 αποτελέσματα. Με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, ο όρος αυτός (και οι παραλλαγές του) χρησιμοποιείται για τον καθορισμό του κρίσιμου ρόλου που παίζει η συναισθηματική παράμετρος στην πολιτική.

Εκεί όμως που βρίσκει κυριολεκτικά γόνιμο έδαφος εφαρμογής είναι στο αναδυόμενο υπο-πεδίο της πολιτικής κοινωνιολογίας της συγκίνησης, στην προσπάθειά της να αποκωδικοποιήσει τις θυμικές βάσεις της πολιτικής (the emotional bases of politics) κατά ομότακτο τρόπο που ο Lipset (1960)- ένας εκ των θεμελιωτών της-, όρισε την ίδια της πολιτική κοινωνιολογία ως την επιστημονική μελέτη των κοινωνικών βάσεων της πολιτικής (social bases of politics). Η πολιτική κοινωνιολογία της συγκίνησης (ή των συναισθημάτων) έχει προταθεί ως υπο-πεδίο της κοινωνιολογίας της συγκίνησης (sociology of emotion). Δίχως να ανάγει την πολιτική στην εν γένει θυμικότητα (emotionality), η πολιτική κοινωνιολογία της συγκίνησης (στον ενικό) ή των συναισθημάτων (στον πληθυντικό) είναι ισοδιάστατη με την καθαυτή πολιτική κοινωνιολογία με μόνη διαφορά ότι στη διερεύνηση των παραδοσιακών και των πλέον σύγχρονων ερευνητικών της τομέων προστέθηκε ο συναισθηματικός συντελεστής (Demertzis 2020, Heaney 2019).

Θεωρητικό πλαίσιο

1. Η ανάδυση της πολιτικής κοινωνιολογίας της συγκίνησης

Και στις δυο πλευρές του Ατλαντικού, η κοινωνιολογία της συγκίνησης (ή των συναισθημάτων) έχει πλέον ενηλικιωθεί και η ταχέως αναπτυσσόμενη έρευνα στην πολιτική νευροεπιστήμη, τη συναισθηματική πολιτική ψυχολογία, όπως και τη γενικότερη επιστήμη του θυμικού (affective science), κατέστησε τη διάκριση συναισθήματος και λογικής, «πάθους» και «Λόγου» μια μακρινή ανάμνηση, όσον αφορά τουλάχιστον την πολιτική ανάλυση. Ως πεδίο, η κοινωνιολογία της συγκίνησης αναπτύσσεται σταθερά από τις αρχές της δεκαετίας του '80 εξελισσόμενη σε ένα «κανονικό» πλην όμως πολύπλευρο, αν όχι άμορφο, επιστημονικό Παράδειγμα.¹ Κατά συνέπεια, ένας μεγάλος αριθμός κοινωνικών επιστημόνων ανά τον κόσμο έχει αντιληφθεί ότι κάθε περιγραφή, εξήγηση ή ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων είναι ελλιπής, ή ακόμα και ψευδής, εάν δεν ενσωματώνει το αισθανόμενο και ενσώματο υποκείμενο στις μελέτες για τις κοινωνικές δομές και διαδικασίες (Bericat 2016)²· εδώ ακριβώς έγκειται η επιτυχία της κοινωνιολογίας της συγκίνησης.

Εκτός από τις επιμέρους θεωρητικές προσεγγίσεις (π.χ. κονστρουξιονισμός, δομικές θεωρίες, κ.λπ.), μια ματιά στα προγράμματα των συνεδρίων του Ερευνητικού Δικτύου για την Κοινωνιολογία των Συναισθημάτων της Ευρωπαϊκής Κοινωνιολογικής Εταιρείας² τα τελευταία δέκα χρόνια περίπου φανερώνει πως το πεδίο έχει αναπτυχθεί σε διάφορες κατευθύνσεις: οικονομία και χρηματοοικονομικά, πολιτική και κοινωνική δράση, δικαιοσύνη, συμβουλευτική, διεθνείς σχέσεις, οργάνωση, σχέσεις οικειότητας και προσωπική

ζωή, μετανάστευση, παγκοσμιοποίηση, μετα-τη-σύγκρουση κοινωνίες, γλώσσα και λογοτεχνία, ιστορία, σώμα και σεξουαλικότητα, κοινωνική γεωγραφία, θρησκεία, ηθική και φιλοσοφία. Αναρωπιέται, έτσι, κανείς εάν αυτή η εξέλιξη, η οποία αφήνει «εκατό λουλούδια να ανθίσουν», θα συνεχίζεται στο διηνεκές, αναγκάζοντας εν τέλει την κοινωνιολογία της συγκίνησης να καταστεί συνώνυμη της ίδιας της κοινωνιολογίας. Μπροστά σε μια τέτοια, μάλλον περίεργη, προοπτική, η κοινωνιολογία της συγκίνησης οφείλει να αποκτήσει μιαν ορισμένη μορφοποίηση. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί με τη συνομάδωση του συναισθηματικού στοιχείου γύρω από κεντρικές σφαίρες της κοινωνικής δράσης, όπως είναι η οικονομία, ο πολιτισμός, η πολιτική, η θρησκεία και ούτω καθεξής. Και εδώ ακριβώς γεννιέται η ανάγκη της πολιτικής κοινωνιολογίας των συναισθημάτων, η οποία, ως σχετικά χωριστό πεδίο, προτάσσεται ως μια επανορθωτική απόκριση στην υπερβολική επέκταση του μητρικού κλάδου (Demertzis 2020).

Τούτου δοθέντος, οφείλουμε να μην συσχετίσουμε, πολλώ δε μάλλον να ταυτίσουμε, την πολιτική κοινωνιολογία της συγκίνησης με μια κάποια συναισθηματική πολιτική κοινωνιολογία (Demertzis 2006, 2020). Η δεύτερη θα περιόριζε, με έναν μονιστικό τρόπο, τα πολιτικά φαινόμενα σε θυμοειδείς αντιδράσεις, θα τα καθιστούσε συναισθηματικά φαινόμενα στο σύνολό τους. Αντίθετα, μια πολιτική κοινωνιολογία της συγκίνησης θα ενσωμάτωνε ρητά τη συγκινησιακή/θυμική προοπτική στην εννοιολογική της εργαλειοθήκη και στα αναλυτικά της πρωτόκολλα. Πιο συγκεκριμένα, κανενός είδους πολιτική κοινωνιολογία της συγκίνησης ή/και των συναισθημάτων δεν θα μπορούσε να αποσυνδεθεί από τον «μητρικό» τομέα της πολιτικής κοινωνιολογίας. Ακόμα πιο συγκεκριμένα, η πολιτική κοινωνιολογία της συγκίνησης θα πρέπει κατ' αρχήν να συμπορεύεται με την πολιτική κοινωνιολογία, η οποία ούτως ή άλλως αναπτύσσεται διαρκώς.

Με άλλα λόγια, η πολιτική κοινωνιολογία της συγκίνησης δεν είναι κάτι «άλλο» από τον καταγωγικό επιστημονικό της κλάδο (δηλαδή, την πολιτική κοινωνιολογία). Αλλιώς διατυπωμένο: από επιστημολογική σκοπιά, η πολιτική κοινωνιολογία των συναισθημάτων είναι διγενής: σε θυμικό επίπεδο, πρόκειται για ένα υπο-πεδίο της κοινωνιολογίας της συγκίνησης, ενώ στο πολιτικό επίπεδο είναι ισοδιάστατη με τη συνεχώς αναπτυσσόμενη πολιτική κοινωνιολογία. Συνεπώς, θα μπορούσε να εννοηθεί ως ένα θεωρητικό υβρίδιο. Σκοπός της δεν είναι να ανατρέψει ή να υπονομεύσει την ερευνητική ατζέντα της πολιτικής κοινωνιολογίας. Υιοθετώντας μια θεωρητική σκόπευση μέσου βεληνεκούς, προσθέτει απλώς ένα συγκινησιακό/θυμικό φίλτρο μέσω του οποίου η πολιτική κοινωνιολογία (ή κοινωνιολογίες) προσεγγίζει τα αντικείμενά της.

2. Το σημασιολογικό πεδίο

Το βασικό εννοιολογικό εργαλείο, η «πρώτη ύλη», της πολιτικής κοινωνιολογίας της συγκίνησης είναι τα πολιτικά συναισθήματα. Όπως και στην κοινωνιολογία και την ψυχολογία των συναισθημάτων, έτσι κι εδώ η ορολογία παραλλάσσει δημιουργώντας παράγωγα προβλήματα απόδοσης στην ελληνική γλώσσα. Δεν είναι εδώ ο χώρος για λεπτομερή αναφορά στο συναφές σημασιολογικό πεδίο με τους όμορους όρους (συναίσθημα, αίσθημα, πάθος, θυμικό, συναισθηματικό υπόβαθρο, συναισθηματικό κλίμα, κ.ά.) ούτε βεβαίως και για την όποια συζήτηση γύρω από την αξία λειτουργικών/επιχειρησιακών ή άλλου ορισμών (Δεμερτζής και Λίποβατς 2006, Δεμερτζής 2024, Ντάβου 2014). Δεδομένων των πολυ-επιστημονικών προσεγγίσεων διεθνώς, το ζήτημα της ορολογίας είναι ανοικτό τόσο εντός όσο και μεταξύ των επιμέρους επιστημονικών κλάδων και μάλλον έτσι θα παραμείνει στο ορατό μέλλον.

Συχνά, κοινωνιολόγοι που ασχολούνται με το φάσμα των θυμικών φαινομένων και τη συνάφειά τους με τη λειτουργία των κοινωνικών δομών και τα νοηματικά φορτία της κοινωνικής αλληλόδρασης χρησιμοποιούν εναλλακτικά τους όρους αίσθημα (feeling, affect), συγκίνηση(εις) (emotion), συναίσθημα (sentiment, feeling), θυμικό (affect) και

πάθος (passion). Όχι σπάνια, ωστόσο, υπάρχουν και κοινωνικοί επιστήμονες, των ψυχολόγων συμπεριλαμβανομένων, που χειρίζονται τη «συγκίνηση» στον ενικό αριθμό ως μια γενική έννοια γένους, μια γενική κατηγορία που συστεγάζει επιμέρους θυμικές εκδηλώσεις. Αυτός είναι και ο τρόπος που χρησιμοποιούνται οι όροι στο ανά χείρας κείμενο.

Έτσι, γύρω από την έννοια γένους «συγκίνηση» (στον ενικό) υπάρχει λίγο ως πολύ ομοφωνία μεταξύ μελετητών από διαφορετικούς κλάδους ως προς το ότι:

α) Τα συναισθήματα δεν έχουν μια αυτόνομη και έμφυτη βιοφυσιολογική φύση, αλλά μεσολαβούν μεταξύ των φυσιολογικών αντιδράσεων και των πολιτισμικών κανόνων. Από αυτή την έποψη, και σύμφωνα με μια «ήπια» κονστρουξιονιστική προσέγγιση, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ενώ τα συναισθήματα δεν ανάγονται στη βιολογία, δεν είναι τα πάντα μια κατασκευή ή δεν είναι τα πάντα κατασκευάσιμα όσον αφορά τη συναισθηματικότητα (emotionality). Πέρα από το βιολογικό υπόστρωμα, το οποίο είναι απλά αναμφισβήτητο, τα ίδια τα συναισθήματα είναι εξαιρετικά εύπλαστα, υποκείμενα σε ιστορική μεταβλητότητα. Οπότε, τα συναισθήματα είναι κατασκευές που προκύπτουν από τη συνεργασία σώματος και κοινωνίας (Kemper 1991: 341).

β) Βάσει της παραγοντικής/συστατικής (componential) θεώρησης (Scherer 2009), από κοινωνιολογική σκοπιά η συγκίνηση/συναίσθημα είναι ένα «φαινόμενο πολλαπλών συνιστωσών» (Frijda 2004: 60) που συντίθεται από: (1) μια εκτίμηση ενός εσωτερικού ή εξωτερικού επιδραστικού ερεθίσματος, συναφών πλαισίων και αντικειμένων, (2) φυσιολογικές αλλαγές και ενεργοποίηση βασικών συστημάτων του σώματος που οδηγούν σε ετοιμότητα δράσης, (3) τη φανερή, ανεμπόδιση ή ανεσταλμένη έκφραση του προσώπου, της φωνής και των παραγλωσσικών εκδηλώσεων, (4) ένα συνειδητό υποκειμενικό αίσθημα, (5) μια προσαρμοστική λειτουργία στο εξωτερικό περιβάλλον, (6) πολιτισμικά δεδομένους γλωσσικούς χαρακτηρισμούς ενός ή περισσότερων από τα τρία πρώτα στοιχεία, και (7) κοινωνικά κατασκευασμένους κανόνες σχετικά με το ποια συναισθήματα πρέπει να βιώνονται και να εκφράζονται (Turner and Stets 2005: 9).

Τούτων δοθέντων, κατά κανόνα, στις προσεγγίσεις της πολιτικής κοινωνιολογίας των συναισθημάτων χρησιμοποιούνται ιστορικές, πολιτιστικές και κοινωνικο-ψυχολογικές αναλύσεις, τα θέματα τίθενται λίγο ως πολύ στην μακρο-κλίμακα, εστιάζοντας σε συμμεριστά (shared) ή συλλογικά (collective) συναισθήματα - εν αντιθέσει προς τα ατομικά έντονα ψυχικά φαινόμενα μικρής διάρκειας (Oatley and Jenkins 1996: 229) που καταλαμβάνουν το υποκείμενο εξ απήνης και δεν σχετίζονται απαραίτητως με κάποια επεξεργασμένη νοητική αναπαράσταση (Ντάβου 2014: 212, Ben-Ze'ev 2000: 13-41). Επιπροσθέτως, η πολιτική κοινωνιολογία της συγκίνησης συμβάλλει στην κατανόηση του Πολιτικού μέσω της αναστοχαστικής χρήσης εννοιών όπως είναι οι «θυμικοί κανόνες» (feeling rules), οι δομές του αισθάνεσθαι (structures of feeling), τα συναισθηματικά καθεστώτα (emotional regimes), η συναισθηματική κουλτούρα (emotional culture), το συναισθηματικό κλίμα (emotional climate) και η συναισθηματική ατμόσφαιρα (emotional atmosphere). Αλλιώς διατυπωμένο: κατά κανόνα, οι (πολιτικοί) κοινωνιολόγοι μελετούν προνομιακά «κοινωνικές συγκινήσεις» (social emotions) ή συναισθήματα (sentiments) που διαρκούν πολύ περισσότερο και συντίθενται από επεξεργασμένη αναπαράσταση και αποτίμηση του εκάστοτε αντικειμένου έτσι, ώστε από κοινού με τις συναισθηματικές διαθέσεις (moods), να συνδέουν προγραμματικά σε μεσο-μακροπρόθεσμη χρονική βάση το άτομο με τις κοινωνικο-πολιτικές δομές.³ Δεν είναι τυχαίο ότι ήδη από νωρίς, ο Steven Gordon προέτρεπε τους κοινωνιολόγους να μελετήσουν σειρά συναισθημάτων (sentiments) όπως: (1) υπερηφάνεια, ελπίδα, φθόνο, ηθικό θυμό, που σχετίζονται με επιτυχημένη ή αποτυχημένη κοινωνική κινητικότητα, (2) δέος, θαυμασμό, έκπληξη, που σχετίζονται με τεχνολογικές και κοινωνικές καινοτομίες, (3) πατριωτισμό και θρησκευτική ευλάβεια, που συνδέονται με διαδικασίες νομιμοποίησης των θεσμών, (4) ανία, πλήξη, μελαγχολία, μοναξιά και άλλα ήπιας έντασης συναισθήματα που χαρακτηρίζουν τη σύγχρονη κοινωνία, (5) την ευγνωμοσύνη, η οποία διατρέχει συχνά τις κοινωνικές συναναστροφές, (6) μίσος και εκδικητικότητα και άλλα εχθροπαθή συναισθήματα, τα οποία

καλλιεργούνται στον πόλεμο, στις πολιτικές συγκρούσεις και τη βίαιη κοινωνική συμπεριφορά (Gordon 1990: 157).

3. Τα πολιτικά συναισθήματα

Τα συντόμως προεκτεθέντα συνθέτουν το εννοιολογικό-σημασιολογικό πλαίσιο εντός του οποίου αναπτύσσεται η προβληματική γύρω από τα πολιτικά συναισθήματα. Ως θεωρητική σύλληψη, και πριν από την τρέχουσα δημοτικότητά του, το πολιτικό συναίσθημα χρησιμοποιείται συχνότερα από πολιτικούς φιλόσοφους, όχι, όμως, και δίχως κάποιο βαθμό ασάφειας και αμφισημίας. Παραδείγματος χάρη, η Barbara Koziak ορίζει τα πολιτικά συναισθήματα (emotions) με κυκλικό τρόπο, ως το είδος εκείνο των συναισθημάτων που ενεργοποιούνται στις πολιτικές διαδικασίες (Koziak 2000: 29). Σε έναν έμμεσο διάλογο με τον John Rawls, σχετικά με τον ρόλο των θετικών συναισθημάτων όπως η αγάπη και η συμπόνια για την προώθηση μιας κοσμικής, δίκαιης και φιλελεύθερης κοινωνίας, όπου ο καθένας θα πρέπει να απολαμβάνει τα ίδια δικαιώματα που παρέχονται σε άλλους, η Martha Nussbaum κάνει χρήση του όρου «πολιτικά συναισθήματα» χωρίς ωστόσο να μας δίνει κάποιον συστηματικό ορισμό ή μίαν ορισμένη θεωρητική επεξεργασία (Nussbaum 2006, 2013). Μελετώντας προσεκτικά τις απόψεις του Αριστοτέλη για τα πάθη, η Marlene Sokolon αντιλαμβάνεται τα πολιτικά συναισθήματα ως εκείνα που αφορούν μια πολιτική κοινότητα εκπληρώνοντας τουλάχιστον μία από τις ακόλουθες προϋποθέσεις: α) την εξοικείωση με τις ηθικές διαθέσεις, β) τη σύνδεση με το ζήτημα της δικαιοσύνης, γ) την αλλαγή της κρίσης ενός ατόμου (Sokolon 2006: 17).

Η μεταχείριση του όρου από κοινωνικούς επιστήμονες, πολιτικούς κοινωνιολόγους και μελετητές της επικοινωνίας εκτείνεται από την πλήρη α-θεωρητική χρήση (π.χ., Berezin 2001, Weber 2018, Wahl- Jorgensen 2019: 34, 89, 129) μέχρι την εννοιολογική εκλέπτυνση (π.χ. Protevi 2014). Σε κάθε περίπτωση, η έννοια παραμένει ασαφής καθώς συχνά συγχωνεύεται με τη συγγενική έννοια του «πολιτικού θυμικού» ή «πολιτικού αισθήματος» (political affect) (Protevi 2009, Gould 2010). Εμπνευσμένος από την σπινοζική αλληλενέργεια επηρεασμού (affection) και συναισθηματικής επήρειας (affectus), την αλληλεπίδραση δηλαδή μεταξύ εκείνου που από τα έξω επενεργεί στο σώμα και εκείνου που επηρεάζεται από τη συνείδηση, ο φιλόσοφος των Μέσων Brian Massumi (2002) αναφέρεται στο «θυμικό» (affect) ως μια προ-κοινωνική, ανείκαστη, ανονομάτιστη και ουδέποτε εντελώς συνειδητή, μη γραμμική πολυπλοκότητα, πρότερη της παθητικότητας και της ενεργητικότητας. Από τη σκοπιά αυτή, το «θυμικό» (ή το «αίσθημα») του Massumi χρησιμεύει ως ένα ολικό και ευρύχωρο συναισθηματικό κλίμα το οποίο συνδέεται μετωπικά με συγκεκριμένες συγκινήσεις/συναισθήματα που μπορεί να εκπορευούνται από αυτό. Με τα δικά του λόγια, η συγκίνηση είναι «ένα υποκειμενικό περιεχόμενο... περιορισμένη ένταση, το συμβατικό, συναινετικό σημείο εισαγωγής της έντασης... σε αφηγηματοποίησιμα κυκλώματα δράσης-αντίδρασης... είναι η ένταση ιδιοποιημένη και αναγνωρισμένη» (Massumi 2002: 28).

Με παρόμοιο τρόπο, η Deborah Gould, βασιζόμενη στο έργο του Massumi, διακρίνει μεταξύ του «αισθήματος, ως σωματικής αίσθησης που υπερβαίνει αυτό που επιτελείται μέσω της γλώσσας ή άλλων επικοινωνιακών εγχειρημάτων, και μίας συγκίνησης ή συγκινήσεων» (Gould 2010: 27).⁴ Μια συγγενής προσέγγιση του πολιτικού αισθήματος υιοθετήθηκε από τον John Protevi, έναν φιλόσοφο επηρεασμένο από τον Gilles Deleuze. Εδώ το πολιτικό αίσθημα (affect) νοείται ως μια μη ατομικιστική ενσώματη θυμική γνώση και ως μια «επικάλυψη» (imbrication) του κοινωνικοπολιτικού, ψυχολογικού και του σωματικού (Protevi 2009). Συγκεκριμενοποιώντας αυτήν την εξαιρετικά αφηρημένη έννοια, αναλύει συγκεκριμένες περιπτώσεις από την αμερικανική κοινωνικοπολιτική ιστορία (η εξέγερση των σκλάβων της Louisiana, ο τυφώνας Κατρίνα, η σφαγή στο Λύκειο Columbine κ.λπ.) όπου ο φόβος, η οργή και η αγάπη βρίσκονται στο επίκεντρο αυτού που αποκαλεί πολιτικό σώμα (body politic).

Πέντε χρόνια αργότερα, σε ένα κεφάλαιο για το «πολιτικό συναίσθημα», φαίνεται να εγκαταλείπει τον όρο «πολιτικό αίσθημα/θυμικό» και να υιοθετεί μια καταστασιακή, διαπροσωπική και διαδικαστική προσέγγιση των συναισθημάτων (emotions) «που εμπειρικλείουν τον εγκέφαλο, το σώμα και τον κόσμο». Βάσει αυτής της αντίληψης, ορίζει το πολιτικό συναίσθημα (political emotion) ως ένα συλλογικό συναίσθημα που προκαλείται εντός ενός πολιτικού πλαισίου εξαιτίας ενός γεγονότος ή ζητήματος το οποίο βρίσκεται, απαραίτητως, στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος των υποκειμένων (Protevi 2014: 327). Στον βαθμό που έχουμε να κάνουμε με τη σχεσιακή-διαδικαστική ιδιότητα ενός αναδυόμενου συλλογικού υποκειμένου, και όχι μόνο του συνόλου των επιμέρους ατομικών θυμικών αντιδράσεων, το πολιτικό συναίσθημα, ακριβώς λόγω της *πολιτικής* του φύσης, ορίζει τρεις αλληλοσυνδεόμενες άξονες: τον διατέμνοντα μεταξύ των αντιπάλων ομάδων, τον οριζόντιο εντός κάθε αγωνιζόμενης ομάδας, και τη συμπληρωματική σχέση με τους παριστάμενους θεατές της πολιτικής σκηνής (Protevi 2014: 328). Πρόσφατα, οι Slaby και Bens (2019) πρότειναν μια γενική φιλοσοφική, αλλά όχι λιγότερο άμορφη, έννοια του πολιτικού θυμικού προερχόμενη από τη μήτρα των κατά Spinoza παθητικών επηρεασμών και των ενεργών συναισθηματικών επηρειών την οποία τελικά κατανοούσιν ως την οντολογία του Πολιτικού.

Θεωρώ πως εξαιτίας της νοηματικής του ασάφειας και της σπλαγγχνικής του φύσης, ο όρος αίσθημα/θυμικό (affect) ταιριάζει εννοιολογικά καλύτερα στις πολιτισμικές σπουδές, την εθνογραφία και την ψυχαναλυτική κοινωνιολογία και πολιτική θεωρία στο πλαίσιο της οποίας μάλιστα το affect κατανοείται ως η ασυνείδητη πλευρά της συναισθηματικής εμπειρίας (Yates 2020). Αντίθετα, μια παραγοντική/συστατική θεώρηση της συγκίνησης, και μάλιστα του πολιτικού συναισθήματος, είναι περισσότερο συμβατή με το status της πολιτικής κοινωνιολογίας της συγκίνησης ως θεωρίας μέσου βεληνεκούς. Διατηρώντας έτσι μια απόσταση από την προσέγγιση του Massumi, θα έλεγα πως **τα πολιτικά συναισθήματα είναι θυμικές εμπειρίες διαρκείας που υποστηρίζονται αμοιβαία από τους πολιτικούς και κοινωνικούς κανόνες μιας δεδομένης κοινωνίας, παίζοντας βασικό ρόλο στη συγκρότηση της πολιτικής της κουλτούρας και την εξουσιαστική κατανομή των πόρων της** (Demertzis 2014: 227–228, Demertzis 2020: 13).⁵

Συνεπώς, τα πολιτικά συναισθήματα είναι:

- α. Εγγενώς σχεσιακά και κοινωνικά: προκαλούνται από ασύμμετρες σχέσεις δύναμης και ενεργοποιούνται από αποτιμήσεις που αναφέρονται σε άλλους ανθρώπους (Elster 1999: 139) ή σε πολιτικο-διοικητικούς θεσμούς οι οποίοι εμπλέκουν ανθρώπους: ο φόβος, η ελπίδα, η ευγνωμοσύνη, ο θυμός, η εκδίκηση, η αποστροφή, το δέος, η εμπιστοσύνη και η δυσπιστία είναι μόνο κάποιες από τις υφιστάμενες θυμικές αντιδράσεις μέσα σε μια πολιτεία.
- β. Προγραμματικά, με την έννοια ότι είναι μακροχρόνιες θυμικές δεσμευτικές εμπειρίες και διαθέσεις προς πολιτικές προσωπικότητες (π.χ. λατρεία και αφοσίωση σε έναν χαρισματικό ηγέτη), πολιτικά σύμβολα, ιδέες ή θεσμούς (Sears 2001, Barbalet 2006). Ας λάβουμε για παράδειγμα τον πατριωτισμό και την αλληλεγγύη στο πλαίσιο του έθνους-κράτους, όπως και τη δράση των κοινωνικών κινημάτων, η οποία επίσης τροφοδοτείται από τον ηθικό θυμό (resentment), το μίσος, τη απωθημένη ντροπή και την *ressentiment*. Ως θυμικές καταστάσεις διαρκείας, τα πολιτικά συναισθήματα περιλαμβάνουν τις αποκαλούμενες από τους Goodwin κ.ά. (2001: 10–11) «διαθέσεις» (moods), όπως επίσης και αυτό που ο de Rivera (1992) αποκαλεί «συναισθηματικό κλίμα» (emotional climate). Οι διαθέσεις ή το συγκινησιακό κλίμα είναι εξίσου διαρκείς και σταθερές εμπειρίες οι οποίες διαφέρουν από τα (πολιτικά) συναισθήματα στον βαθμό που δεν έχουν ένα συγκεκριμένο αντικείμενο.
- γ. Δεν βιώνονται απαραίτητως με συνειδητό τρόπο. Μπορεί κανείς να είναι απόλυτα και συνειδητά υπερήφανος για τη χώρα του ενώ ταυτόχρονα να μισεί ασυνείδητα άλλες εθνικότητες. Ή, όπως έχει δείξει ο Scheff (1994), ο συνειδητός θυμός

κάποιου εναντίον ενός πολιτικού αντιπάλου μπορεί να είναι σύμπτωμα καταπιεσμένης ντροπής. Αν και μιλούν για ασυνείδητα θυμικά συστήματα και όχι για επιμέρους συγκινήσεις, οι θεωρητικοί της «θυμικής νοημοσύνης» (affective intelligence) έχουν δείξει με πειστικό τρόπο ότι μεγάλο μέρος του σχηματισμού πολιτικών κρίσεων και της λήψης αποφάσεων συμβαίνει υπό την ουδό της συνείδησης (Marcus κ.ά. 2000).

- δ. Αυτο-στοχεύοντα ή ενδοβλημένα (π.χ. η ντροπή, η υπερηφάνεια, ο φόβος, το άγχος, η θλίψη) όσο και ετερο-στοχεύοντα ή εξωστρεφή (π.χ. ο θαυμασμός, η συμπόνια, ο θυμός, το μίσος, η γενναιοδωρία, η πίστη).
- ε. Ατομικά, όπως και συλλογικά ή συμμεριστά.⁶
- στ. Συχνά επαμφοτερίζοντα, αντιθετικά ή ασυναφή (incongruent). Ασυναφή συναισθήματα προκαλούνται όταν τα άτομα βιώνουν την ίδια ώρα ασύμβατες θυμοειδείς τάσεις. Οι άνθρωποι, δηλαδή, μπορούν να βιώσουν έντονο φόβο, ο οποίος συνήθως οδηγεί σε συμπεριφορά «φυγής», και ταυτόχρονα θυμό, ο οποίος ενεργοποιεί την επιθετικότητά τους. Η ταξική δυσαρέσκεια μπορεί να συνυπάρχει με διάφορους βαθμούς θαυμασμού συνδεδεμένους με μιμητικές τάσεις (Benski 2011, Benski and Langman 2013, Maldonado 2019: 20-21).

Εδώ πρέπει να τονιστεί ότι δεν υπάρχουν προκαθορισμένα και εγγενώς πολιτικά συναισθήματα. Οποιοδήποτε συναισθήμα μπορεί να αποκτήσει πολιτική χροιά και λειτουργία αρκεί να εμπλακεί στον πολιτικό ανταγωνισμό και στον βαθμό στον οποίο οι πολιτικές πρακτικές, η χάραξη και η εφαρμογή δημόσιων πολιτικών, καθώς και οι θεσμικές πολιτειακές ρυθμίσεις βασίζονται, αναπόφευκτα, αλλά όχι αποκλειστικά, σε συναισθηματικές βάσεις (Reynault d' Allonnes 2013). Για να το θέσουμε διαφορετικά: δεν υπάρχουν αποκλειστικώς πολιτικά συναισθήματα παρά μόνο «σενάρια» και τροπικότητες της ανάμιξης των ατόμων στην πολιτική και του συναισθηματικού τους υποβάθρου (Kozziak 2000: 29) τα οποία εμφανίζονται σε επιμέρους συγκυρίες εντός των οποίων οποιοδήποτε συναισθήμα μπορεί να αποκτήσει πολιτική σημασία. Οι πολιτικοί και τα κόμματα κεφαλαιοποιούν το συναισθηματικό τους κεφάλαιο όταν πυροδοτούν και διαχειρίζονται πολιτικά συναισθήματα. Οπότε, από ειδολογική έποψη τα πολιτικά συναισθήματα δεν συνιστούν μία ετερογενή θυμική εμπειρία· είναι συναισθήματα τα οποία παίζουν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της πολιτικής πραγματικότητας σε όλες τις εκδοχές της.

Εάν έτσι έχουν τα πράγματα, θα ήταν λάθος η συλλήβδην παραγνώριση των σύντομης διάρκειας συγκινήσεων. Εκτός από τα μακράς διάρκειας προγραμματικά (πολιτικά) συναισθήματα, οι βραχείες αντανάκλαστικές συγκινήσεις (reflex emotions) διαδραματίζουν επίσης σημαντικό ρόλο, ειδικά σε περιόδους πολιτικής έντασης (σε διαδηλώσεις, ταραχές, διαμαρτυρίες κ.λπ.), καθώς και στην επεξεργασία των πολιτικών πληροφοριών. Ο παραπάνω προταθείς ορισμός περιλαμβάνει συναισθήματα «ανώτερης τάξης» που συνδέονται με τις κεντρικές λειτουργίες ενός πολιτικού συστήματος και τις βασικές αρχές μιας πολιτικής κουλτούρας (ή υποκουλτούρας). Μπορούν λοιπόν αυτά να χαρακτηριστούν ως «κανονικά» ή «προφανή» πολιτικά συναισθήματα (Sokolon 2006: 181), διαφοροποιούμενα από ό,τι θα αποκαλούσα «πολιτικώς συναφή συναισθήματα», δηλαδή, αντανάκλαστικά, παρορμητικές και εξαιρετικά παροδικές συγκινησιακές εμπειρίες οι οποίες, γενικά, διαδραματίζουν έναν περιθωριακό ρόλο στην *longue durée* του Πολιτικού. Τα προφανή πολιτικά συναισθήματα συγκροτούνται μέσω πολιτισμικο-κοινωνικών διεργασιών και διακρίνονται από έναν ισχυρό γνωστικό και ηθικό συντελεστή (Goodwin κ.ά. 2001: 13).⁷

Συμπεράσματα

Μολονότι η θυμική-συναισθηματική διάσταση ήταν παρούσα ως ένας εκ των συντελεστών του πολιτικού πράττειν (π.χ. θεωρίες πολιτικής κουλτούρας, κομματικής ταύτισης

κ.λπ.), υπό την επήρεια του Παραδείγματος της ορθολογικής επιλογής της Σχολής του Σικάγο ουδείς σχεδόν πριν από τρεις περίπου δεκαετίες στην πολιτική κοινωνιολογία θα έκανε το βήμα να τοποθετήσει το συναίσθημα στο κέντρο της ανάλυσής του/ης. Με την καταλυτική επίδραση της κοινωνιολογίας της συγκίνησης, ο δισταγμός αυτός έχει καμφθεί και τώρα πλέον ο θυμικός συντελεστής κατέχει δεσπόζουσα θέση σε πλήθος αναλύσεων που, μεταξύ άλλων, εστιάζουν στα κοινωνικά κινήματα, στην εκλογική συμπεριφορά, την κατανόηση των ειδήσεων, τον λαϊκισμό και τον εθνικισμό.

Επέκεινα του Παραδείγματος της ορθολογικής επιλογής, το ζήτημα δεν είναι να αναγνωρίσει κανείς αν υφίσταται το πλέγμα πολιτικής και συναισθήματος (politics-emotions nexus), αλλά το πως αυτό θα εξηγηθεί και ερμηνευθεί με τους πλέον λυσιτελείς όρους. Προς τούτο, το αναδυόμενο υπο-πεδίο της πολιτικής κοινωνιολογίας των συναισθημάτων (ή της συγκίνησης) έχει ήδη δώσει δείγματα γραφής (Berezin 1997, 2001, 2002, Heaney 2019, 2013, Demertzis 2006, 2013, 2020). Μελετώντας πλευρές του πολιτικού φαινομένου, το νέο αυτό θεωρητικό και ερευνητικό ρεύμα θεματοποιεί τα πολιτικά συναισθήματα ως βασική μονάδα ανάλυσης στο πλαίσιο προσεγγίσεων μέσου βεληνεκούς συνδυάζοντας μικρο- μεσο- και μακρο-επίπεδο ανάλυσης. Αξιοσημείωτο είναι ότι, εκτός από την πολιτική κοινωνιολογία της συγκίνησης, τα «πολιτικά συναισθήματα» (ως affect και ως emotions) προσελκύουν το ενδιαφέρον τόσο της πολιτικής και ηθικής θεωρίας (π.χ. Nussbaum) όσο και της ψυχαναλυτικής κοινωνικής και πολιτικής θεωρίας (Yates, Slaby κ.ά.). Κι αυτό ακριβώς δείχνει ότι τα πολιτικά συναισθήματα -εκτός φυσικά του ότι ήταν ανέκαθεν παρόντα και ασκούν μόνιμα αποτελέσματα στην εν ενεργεία πολιτική ζωή-, δίνουν λαβή για πολυεπιστημονικές και διεπιστημονικές προσεγγίσεις.

Σημειώσεις

1. Για τον χαρακτηρισμό ενός παραδείγματος ως «κανονικού» πρέπει να ισχύει ένα σύνολο θεσμικών προϋποθέσεων: συναφείς ακαδημαϊκές ενώσεις και κοινότητες, συνέδρια και συμπόσια σε διάφορες χώρες παγκοσμίως, ειδικά περιοδικά, εγχειρίδια και σειρές βιβλίων, πανεπιστημιακά μαθήματα. Η κοινωνιολογία της συγκίνησης πληροί όλα τα παραπάνω κριτήρια.

2. www.socemot.com/about_the_network/ και www.europeansociologist.org/issue-43-sociology-beyond-europe/rn-reports-%E2%80%93-rn11-sociology-emotions.

3. Ο Jon Elster, λόγου χάριν, διακρίνει ανάμεσα σε παρορμητικές (impulsive) και κοινωνικές (social) συγκινήσεις. Με «κοινωνικές συγκινήσεις» εννοεί διαρκείς συναισθηματικές ροπές που υποστηρίζονται από κοινωνικούς κανόνες, εν αντιθέσει προς τις παρορμητικές συγκινήσεις που στερούνται κανονιστικής υποστήριξης από το κοινωνικό περιβάλλον (Elster 1993: 156).

4. Παρομοίως, η Wahl-Jorgensen (2019: 6-8) αντιλαμβάνεται τα συναισθήματα (emotions) ως πραγματώσεις του θυμικού. Το θυμικό [affect] αντιμετωπίζεται ως υπερτασόμενο γένος το οποίο καθιστά δυνατή την ανάδυση των συναισθημάτων. Αυτά, με τη σειρά τους, γίνονται αντιληπτά ως σχεσιακές ενσώματες ερμηνείες του θυμικού οι οποίες δύνανται να ονοματιστούν και να διακινήθουν δημοσίως. Το ίδιο ισχύει και για τους Slaby και Mühlhoff (2019: 38) οι οποίοι θεωρούν το θυμικό ως ένα δυναμικό αποθετήριο πιθανοτήτων, μία σφαίρα δυνατότητας, κάτι, δηλαδή, που έχει την ικανότητα να διαμορφώνει αλλά δεν είναι το ίδιο διαμορφωμένο.

5. Οι Szanto και Slaby (2020: 479) αντιλαμβάνονται τα πολιτικά συναισθήματα ως υποκατηγορία των συλλογικών συναισθημάτων, τα οποία αποκαλύπτουν μια κοινή προσπάθεια πολιτικής επιρροής, διεκδικούν δημόσια αναγνώριση και από απόψεως θυμικής και κανονιστικής λειτουργίας ρυθμίζουν τη συναισθηματική ζωή των μελών μιας πολιτείας.

6. Για τους Szanto και Slaby (2020) είναι μόνο και εξ ορισμού συλλογικά.

7. Οι Szanto και Slaby (2020: 485) προβαίνουν σε μια παρόμοια διάκριση μεταξύ «robust political emotions» και «politically focused emotions».

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Λίποβατς, Θ. και Δεμερτζής, Ν. (2006), *Φθόνος και μνησικακία. Τα πάθη της ψυχής και η κλειστή κοινωνία*, Αθήνα, εκδ. Πόλις.
- Δεμερτζής, Ν. (2024), *Η πολιτική κοινωνιολογία της συγκίνησης. Δοκίμια για το τραύμα και την resentment*, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια (υπό έκδοση).
- Ντάβου, Μπ. (2014), Συγκίνηση, στο Ρούσσο, Π. (επ.), *Γνωστική Ψυχολογία. Ανώτερες γνωστικές διεργασίες*. Αθήνα, εκδ. Τόπος, σσ. 198-244.
- Revault d'Allonnes, M. (2013), Ο συμπονετικός άνθρωπος, (μφρ. Μ. Πάγκαλος), Αθήνα, Εστία.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Clough, P. T. and Halley, J. (Eds.), (2007), *The Affective Turn. Theorizing the Social*, Durham and London, Duke University Press.
- Barbalet, J. (2006), Emotions in Politics: From the Ballot to Suicide Terrorism, in Clarke, S., Hoggett, P. and Thompson, S. (Eds.), *Emotion, Politics and Society*, London, Palgrave, pp. 31-55.
- Benski, T. (2011), Emotion maps of participation in protest: The case of women in black against the occupation in Israel, *Research in Social Movements, Conflict and Change*, Vol. 31, No 1, pp. 3-34.
- Benski, T. and Langman, L. (2013), The effects of affects: The place of emotions in the mobilizations of 2011, *Current Sociology*, Vol. 61, No 4, pp. 525–540.
- Ben-Ze'ev, A. (2000), *The Subtlety of Emotions*, Cambridge, MA, MIT Press.
- Berezin, M. (2002), Secure States: Towards a political sociology of emotions, in Barbalet, J. (Ed.), *Emotions and Society*, Oxford, Blackwell Publishing/The Sociological Review, pp. 33-52.
- Berezin, M. (2001), Emotions and Political Identity: Mobilizing Affection for the Polity, in Goodwin, J., Jasper, J.M. and Polletta, F. (Eds.), *Passionate Politics. Emotions and Social Movements*, Chicago, The University of Chicago Press, pp. 83-97.
- Berezin, M. (1997), *Making the Fascist Self: The Political Culture of Interwar Italy*, Cornell University Press. <http://www.jstor.org/stable/10.7591/j.ctv75d4zt>
- Bericat, E. (2016), The sociology of emotions: Four decades of progress, *Current Sociology*, Vol. 64, No 3, pp. 491-513.
- de Rivera, J. (1992), Emotional climate: Social structure and emotional dynamics, in K.T. Strongman (Ed.), *International review of studies on emotion*, Vol. 2, Chichester, John Wiley & Sons, pp.197-218.
- Demertzis, N. (2020), *The Political Sociology of Emotions. Essays on Trauma and Resentment*, London, Routledge.
- Demertzis, N. (2014), Political Emotions, in Nesbitt-Larking, P., Kinvall, C. and Capelos, T. (Eds.) *The Palgrave Handbook of Global Political Psychology*, London, Palgrave/Macmillan, pp. 223-241.
- Demertzis, N. (2013), Introduction: Theorizing the Emotions–Politics Nexus, in Demertzis, N. (Ed.), *Emotions in Politics. The Affect Dimension in Political Tension*, London, Palgrave/MacMillan, pp. 1-16.
- Demertzis, N. (2006), Emotions and Populism, in Clarke, S., Hoggett, P. and Thompson, S. (Eds.), *Emotion, Politics and Society*, London, Palgrave, pp. 103-122.
- Elster, J. (1999), *Alchemies of the Mind. Rationality and the Emotions*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Elster, J. (1993), *Political Psychology*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Frijda, N. H. (2004), The Psychologists' Point of View, in Lewis, M. and Haviland-Jones, J. M. (Eds.), *Handbook of Emotions*, New York, London, The Guilford Press (2nd edition), pp.

59-74.

- Goodwin, J., Jasper, J.M. and Polletta, F. (2001), Why Emotions Matter, in Goodwin, J., Jasper, J.M. and Polletta, F. (Eds.), *Passionate Politics. Emotions and Social Movements*, Chicago and London, The University of Chicago Press, pp. 1-24.
- Gordon, S. (1990), Social Structural Affects on Emotions, in Kemper, Th. (Ed.), *Research Agendas in the Sociology of Emotions*, New York, State University of New York Press, pp. 145-179.
- Gould, D. B. (2010). On Affect and Protest, in Staiger, J., Cvetkovitch, A. and Reynolds, A. (Eds.) *Political Emotions. New Agendas in Communication*, New York & London, Routledge, pp. 18-44.
- Heaney, G. J. (2019), Emotion as power: capital and strategy in the field of politics, *Journal of Political Power*, DOI: 10.1080/2158379X.2019.1618485.
- Heaney, G. J. (2013), Emotions and power: a bifocal prescription to cure theoretical myopi, *Journal of Political Power*, Vol. 6, No 3, pp. 355-362.
- Hopkins, D., Kleres, J., Flam, H. and Kuzmics, H. (Eds.) (2009), *Theorizing Emotions: Sociological Explorations and Applications*, Frankfurt., Campus Verlag.
- Kemper, Th. (1991), An Introduction to the Sociology of Emotions, in Strongman, K. (Ed.) *International Review of Studies on Emotion*, Vol. 1 New York, John Wiley, pp. 301-49.
- Koziak, B. (2000), *Retrieving Political Emotion: Thumos, Aristotle, and Gender*, University Park, The Pennsylvania University Press.
- Lipset, S. M. (1960), *Political Man: The Social Bases of Politics*, London, Heinemann.
- Maldonado, M.A. (2019), Political Affects in the Neuroscientific Age, in Cossarini, P. and Vallespín, F. (Eds.), *Populism and Passions. Democratic Legitimacy after Austerity*, New York, Routledge, pp. 15-30.
- Marcus, G. E., Neuman, R. W. and MacKuen, M. B. (2000), *Affective Intelligence and Political Judgment*, Chicago, University of Chicago Press.
- Massumi, B. (2002), *Parables for the Virtual. Movement, Affect, Sensation*, Durham, NC, Duke University Press.
- Nussbaum, M. C. (2013), *Political Emotions. Why Love Matters for Justice*, Cambridge MA, The Belknap Press of Harvard University Press.
- Nussbaum, M. C. (2006), Radical evil in the Lockean state: The neglect of the political emotions, *Journal of Moral Philosophy*, Vol. 3, No 2, pp. 159-178.
- Oatley, K. and Jenkins, J. (1996), *Understanding Emotions*, Oxford, Blackwell Publishing.
- Protevi, J. (2014), Political Emotion, in Von Scheve, Ch. and Salmela, M. (Eds.), *Collective Emotions. Perspectives from Psychology, Philosophy, and Sociology*, Oxford, Oxford University Press, pp. 326-340.
- Protevi, J. (2009), *Political Affect. Connecting the Social and the Somatic*, Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Sears, D.O., Huddy, L. and Jervis, R. (Eds.), (2003). *Oxford Handbook of Political Psychology*, Oxford, Oxford University Press.
- Sears, D. (2001), The Role of Affect in Symbolic Politics, in Kuklinski, J. H. (Ed.) *Citizens and Politics*, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 14-40.
- Scheff, Th. J. (1994), *Bloody Revenge. Emotions, Nationalism and War*, Boulder, Westview Press.
- Slaby, J. and Bens, J. (2019), Political Affect, in Slaby, J. and Von Scheve, Ch. (Eds.), *Affective Societies. Key Concepts*, London and New York, Routledge, pp. 340-351.
- Slaby, J. and Mühlhoff, R. (2019), Affect, in Slaby, J. and Von Scheve, Ch. (Eds.), *Affective Societies. Key Concepts*, London and New York, Routledge, pp. 27-41.
- Sokolon, M. (2006), *Political Emotions. Aristotle and the Symphony of Reason and Emotion*, Illinois, Northern Illinois University Press.
- Szanto, Th. and Slaby, J. (2020), Political Emotions, in Szanto, Th. and Landweer, H. (Eds.), *The Routledge Handbook of Phenomenology of Emotion*, London and New York, Routledge,

pp. 478-494.

Turner, J. H. and Stets, J. E. (2005), *The Sociology of Emotions*, Cambridge, Cambridge University Press.

Wahl-Jorgensen, K. (2019), *Emotions, Media and Politics*, Cambridge, Polity Press.

Weber, A-K. (2018), The Pitfalls of 'Love and Kindness': On the Challenges to Compassion/Pity as a Political Emotion, *Politics and Governance*, Vol. 6, No 4, pp 53-61.

Yates, C. (2020), Affect and Emotion, in Stavrakakis, Y. (Ed.), *Routledge Handbook of Psychoanalytical Political Theory*, New York, Routledge, pp. 162-173.

ΘΡΗΣΚΕΙΕΣ ΚΑΙ METVERSE: ΚΡΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΧΟΛΙΑ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΙΣ «ΜΕΤΑΘΡΗΣΚΕΙΕΣ» ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ «ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΕΠΙΤΗΡΗΣΗΣ»

Νικόλαος Α. Δεναξάς^α

^αΕπίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευολογίας, Θεολογική Σχολή ΕΚΠΑ

Περίληψη

Η παρούσα παρέμβαση, φιλοδοξεί να αποτελέσει συμβολή στον ευρύτερο διάλογο που αφορά στο συγκεκριμένο ζήτημα. Μεθοδολογικά κινείται στο πλαίσιο της αξιολογικής ουδετερότητας, ενώ επιχειρείται συγκριτική αναφορά, αποτύπωση, καταγραφή και παρουσίαση στοιχείων και τεκμηρίων από την εμπειρική έρευνα αλλά και τη θύραθεν εγχώρια και ξένη βιβλιογραφία (κοινωνιολογική και μέσα από τα γραπτά μνημεία του θρησκευτικού λόγου), σχετικά με τις «μεταθρησκείες» («θρησκείες χωρίς ένταξη»), έτσι όπως αυτές φαίνεται πως εμπεδώνονται στην εικονική πραγματικότητα του *metaverse*. Το όλο ζήτημα, συνδυάζεται και με τους προβληματισμούς που αναπτύσσονται μέσα από την προσέγγιση περί «κατασκοπευτικού καπιταλισμού», ή του «καπιταλισμού της επιτήρησης».

Λέξεις κλειδιά: καπιταλισμός της επιτήρησης, metaverse, ψηφιακός μετανθρωπισμός, μετακαπιταλισμός, gen z

RELIGIONS AND THE METVERSE: CRITICS AND REFLECTIONS ABOUT “META – RELIGIONS” WITHIN THE CONTEXT OF “SURVEILLANCE CAPITALISM”

Nikolaos A. Denaxas^α

^αAssistant Professor, Theology School, Department of Social Theology and Religious Studies, National and Kapodistrian University of Athens

Abstract

With this paper, I will try to contribute to the wider dialogue concerning the upper mentioned issue. Methodologically, I will try to move within the framework of axiological neutrality, while an attempt is made to compare and present data and evidence from empirical research, as well as from Greek and foreign bibliography (sociological and through the written monuments of religious literature), regarding the “meta-religions” (“religions without belonging”), as they seem to be em-

bedded in the virtual reality of the metaverse. The whole issue is also combined with the concerns that develop through the approach of “surveillance capitalism”.

Key words: surveillance capitalism, metaverse, digital posthumanism, postcapitalism, gen z

Θρησκείες, «μεταθρησκείες» και καπιταλισμός της επιτήρησης

Στο πλαίσιο της μελέτης και έρευνας της *Κοινωνιολογίας της Θρησκείας*, εντοπίζεται η λεγόμενη «θρησκεία της επιστήμης», η οποία λειτουργεί ως θρησκευτικό υποκατάστατο, απολυτοποιώντας την επιστημονική σκέψη (Νικολαΐδης, 2007: 262). Είναι γνωστές άλλωστε οι θέσεις του Κόντ γύρω από το επιστημονικό «ιερατείο» στην προοπτική μιας – τελικά – «δικτατορίας των ειδικών» (Νικολαΐδης, 2007: 36). Η Douglas τώρα, θα επισημάνει πως «οι ίδιες συνθήκες που επηρεάζουν την πίστη σε έναν Θεό, επηρεάζουν και την πίστη σε ένα οποιοδήποτε περιβάλλον» (Douglas, 1982:260). Επιπλέον, ο Crawford, προσπαθώντας να απαντήσει στο ερώτημα «τι είναι θρησκεία;», στο ομώνυμο έργο του διαπιστώνει πως παρά τη δεδομένη επίδραση και επιρροή της τεχνολογίας στην καθημερινότητα, οι κοινωνίες δείχνουν να μην εγκαταλείπουν τις αναφορές στις θρησκευτικές παραδόσεις (Crawford, 2004).

Δεκαετίες τώρα, το διαδίκτυο έχει διεισδύσει σημαντικά στην καθημερινή ζωή εκατομμυρίων ανθρώπων. Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, όταν ακόμη το διαδίκτυο βρισκόταν στα πρώτα του βήματα, κάνουν την εμφάνισή τους οι πρώτοι ψηφιακοί ναοί και «Εκκλησίες» (Campbell, 2011: 232). Κατά τις δεκαετίες 2000 και εντεύθεν, παρατηρείται μια πιο συστηματοποιημένη προσπάθεια, προσαρμογής της ανάγκης θρησκευτικής αναφοράς των χρηστών, στα ψηφιακά δεδομένα του διαδικτύου¹.

Αν στην προοπτική και εξέλιξη ενός ύστερου νεωτερικού ή πολλαπλού (Davie, 2010: 173 κ.ε. Eisenstadt, 2011. Beck, 2015) και γι' αυτό πολύπλοκου νεωτερικού ψηφιακού δημόσιου χώρου, ο ίδιος ο άνθρωπος ως άτομο, υποβαθμίζεται σε προϊόν, τότε και η όποια θρησκευτική του αναφορά, είναι επόμενο ότι κινδυνεύει να υποβαθμιστεί αντίστοιχα σε στενά ατομική προτίμηση, στην προοπτική της στοχευμένης προώθησης ψηφιακών προϊόντων.

Η Davie, κάνει λόγο για «πίστη χωρίς ένταξη», επισημαίνοντας πως ενώ η ένταξη φαίνεται να μειώνεται, αυξάνεται η αναφορά στη θρησκευτική πίστη και στις θρησκευτικές παραδόσεις (Davie, 2010: 161. Kerel, 1992). Παρατηρείται δε μια μετάβαση από την πραγματική κοινωνικότητα στην ψηφιακή ατομικότητα ως δυναμική τάση στις τάξεις της λεγόμενης *gen z*. Ενδεικτικά αναφέρουμε πως οι εκπρόσωποι αυτής της γενιάς, σε ποσοστό 87% φαίνεται να προσδιορίζονται ως *gamers*, με τον μέσο όρο που αφιερώνουν κάθε εβδομάδα σε διαδικτυακές δραστηριότητες να αγγίζει τις 7 ώρες και 20 λεπτά². Είναι φανερό πως τα δεδομένα της εμπειρικής έρευνας, δείχνουν πως ήδη τίθενται οι βάσεις για μια ψηφιακή – εικονική εκκοσμίκευση που υποβαθμίζει τα πρόσωπα και τα προσωπικά δεδομένα σε εμπόρευμα³.

Έτσι πέρα από την παρουσία ή τις αναφορές στις μεγάλες Θρησκείες και την απόπειρα ψηφιακής – κατ' ουσίαν – επανίδρυσής τους, συναντούμε και «θρησκευτικές» ή θρησκειακές ομάδες, που η αφορμή για την ίδρυσή τους είναι η αναφορά σε κάποια δικτυακή δραστηριότητα, με το ενδιαφέρον μας να εστιάζει στην αντίστοιχη ανάγκη για αναφορά και στη θρησκευτική πίστη. Η καθηγήτρια της Κοινωνικής Ψυχολογίας Soshana Zuboff του Πανεπιστημίου Harvard των ΗΠΑ, διατυπώνει μέσα από το βιβλίο *Καπιταλισμός της επιτήρησης*, σκέψεις, ανησυχίες και προβληματισμούς σε σχέση με την ποιότητα της δημοκρατίας και τη συνοχή των κοινωνιών, στην προοπτική της επικράτησης του μοντέλου της στενής παρακολούθησης και ελέγχου της καθημερινότητας. Για τη Zuboff,

ο κατασκοπευτικός καπιταλισμός, συνιστά μια «νέα οικονομική τάξη, η οποία αξιώνει δικαιώματα επί της ανθρώπινης εμπειρίας και τη μεταχειρίζεται ως ανέξοδη πρώτη ύλη, στο πλαίσιο υπόγειων εμπορικών τακτικών εξόρυξης δεδομένων, διαμόρφωσης προγνωστικών και πωλήσεων» (Zuboff, 2020:13).

Παρόλα αυτά, το επίπεδο των κοινωνικών διαντιδράσεων και οι στρεβλώσεις στην κοινωνικοποίηση που έτσι και αλλιώς επιβάλλει η αποθέωση της ατομικότητας ή άλλως η εξατομίκευση όπως ο Beck την διατυπώνει (Beck, 2015: 178 κ.ε.), οδηγούν στο συμπέρασμα πως κατά βάση δεν υπάρχει οικειοθελής βούληση αλλά άβουλη ή φοβική εκτέλεση στην προοπτική μιας επιβληθείσας κατάστασης. Σε κάθε περίπτωση και πέρα από τη χρήση ή κατάχρηση του διαδικτύου στο πλαίσιο της «ατομικής ελευθερίας», ο «καπιταλισμός της παρακολούθησης» φαίνεται να εκδηλώνεται ως ένα από τα σημαντικότερα στοιχεία της κοινωνίας της διακινδύνευσης.

Πρίν δεκαετίες το διαδίκτυο θεωρείτο μια επαναστατική καινοτομία και σχετικά απρόσιτη πολυτέλεια για τους περισσότερους. Σήμερα, η προσβασιμότητα (*internet penetration*), αποτελεί στοιχείο οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης για μια χώρα, το δε *metaverse* φαντάζει ως ο νέος «εναλλακτικός» ψηφιακός δημόσιος χώρος. Σε γενικές γραμμές, ο τρόπος με τον οποίο εκδηλώνεται η θρησκευτικότητα και στο *metaverse*, πιθανότατα να αποτελεί άλλο ένα κυκλικό φαινόμενο (μόδα). Δεδομένης δε της διαπίστωσης ότι το διαδίκτυο και τα παράγωγά του, συχνά εργαλειοποιούνται από την παγκοσμιοποίηση στην προοπτική ενός επιθετικού αναστοχασμού σε σχέση και με τη Θρησκεία (Κωτσιόπουλος, 2020. Μαντζαρίδης, 2001), ίσως να εντοπίζεται και μια ορισμένη πρόθεση που σκοπό έχει να εκφυλίσει την Θρησκεία ως κοινωνικό φαινόμενο, ως κοινωνική ανάγκη, με αποτέλεσμα την επιτηδευμένη σύγχυση, την κοινωνική πολυδιάσπαση και την ευθεία επίθεση στην κοινωνική συνοχή και ειρήνη.

Όπως θα δούμε πιο αναλυτικά παρακάτω, κυρίως οι Αβρααμικές Θρησκείες (Χριστιανισμός, Ιουδαισμός και Ισλάμ), σε σχέση πάντα με το διαδίκτυο και ειδικότερα σε σχέση με το *metaverse*, θεωρούν πως δεν μπορεί να είναι κακό από μόνο του. Η Καθηγήτρια Zuboff, ακριβώς σε αυτή τη διαπίστωση, θέτει ένα καίριο ερώτημα: είναι τελικά το διαδίκτυο και τα υποπαράγωγά του ηθικά ουδέτερα; Και αυτό, καθώς ήδη γνωρίζουμε πως ψηφιακές εφαρμογές όπως το *metaverse* δεν έχουν κατασκευαστεί με σκοπό να εξυπηρετήσουν ανιδιοτελείς σκοπούς.

Η χρήση του εκάστοτε κοινωνικού αντικειμένου, είναι αυτή που επηρεάζει τα όποια ποιοτικά χαρακτηριστικά του και προκαλεί ανάλογες κοινωνικές συνέπειες. Επιπλέον, οι περισσότερες από τις μεγάλες Θρησκείες, τόσο με βάση τα γραπτά μνημεία του θρησκευτικού λόγου όσο και σύγχρονες προσεγγίσεις, συγκλίνουν στην παραδοχή ότι η Θρησκεία είναι βίωμα, σημείο αναφοράς και συνοχής της θρησκευτικής κοινότητας (Κωτσιόπουλος, 2009). Η αποθέωση της ατομικότητας που βρίσκεται στον βασικό κορμό της παγκοσμιοποίησης, εμπεδώνεται σε μεγάλο βαθμό και με την κατάχρηση των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης, όπου ο ίδιος ο άνθρωπος ή καλύτερα το δικτυακό του αποτύπωμα, αποτελεί σημείο αναφοράς όχι μόνο στο πλαίσιο μιας στρεβλής κοινωνικοποίησης, αλλά και στοιχείο εκμετάλλευσης εθελούσιας χειραγώγησης.

Παρατηρείται δε, η χαρακτηριστική ευκολία με την οποία οι άνθρωποι κοινοποιούν προσωπικά τους στοιχεία, ακόμη και στιγμιότυπα από ιδιωτικές, προσωπικές στιγμές τους, μέσω των εφαρμογών (*applications*) της κοινωνικής δικτύωσης. Αυτό γίνεται γιατί τελικά υπάρχει δεδομένη άγνοια του κινδύνου από μια τέτοια ενέργεια. Ίσως τελικά η απαξίωση παραδοσιακών αξιών και αρχών που συνδέονται και με τις Θρησκείες, να καθιστούν τον άνθρωπο πιο ευάλωτο αλλά και ταυτόχρονα άνετο να εκτίθεται καθ' οιονδήποτε τρόπο και έτσι να καθίσταται έρμαιο του οποιουδήποτε επιτηδέιου (λ.χ. το *revenge porn*).

Μια ολόκληρη γενιά, φαίνεται πως αυτοεγκλωβίζεται στο πλαίσιο της αντίληψης ενός ή μιας ομάδας δημιουργών ψηφιακών εμπειριών. Επιπλέον, φαίνεται πως υπάρχει τουλάχιστον η τάση υποβάθμισης της Θρησκείας, ως αδιαμφισβήτητο ιστορικό, εμπειρι-

κό και κοινωνικό μέγεθος που εμπεδώνεται μέσα από την πραγματική αλληλεπίδραση μεταξύ των ανθρώπων, καθώς δεν αποτελεί στοιχείο που αναπτύσσεται στο πλαίσιο της αυτοσυνειδησίας της ατομικότητας, αλλά είναι βαθύτατα κοινωνικό (Habermas, 2011).

Η πραγματικότητα που ήδη ζούμε, οδηγεί στη διαπίστωση πως υπάρχουν δυο μορφές παρακολούθησης: μια εκούσια και μια ακούσια. Ειδικότερα, σε ότι αφορά την εκούσια, αποτελεί στοιχείο που μπορεί να καταστεί επικίνδυνο στα χέρια μιας «εργαλειοθηρικής εξουσίας», η οποία *«από τη θέση ισχύος του Αλλότριου, υποβαθμίζει τα ανθρώπινα όντα σε μια κατάσταση ενστικτώδους συμπεριφοράς, απογυμνωμένης από κάθε στοχαστικό περιεχόμενο»* (Zuboff, 2020: 504). Η Zuboff αναφέρεται στην εκούσια τροφοδότηση του πλαισίου του καπιταλισμού της επιτήρησης, με «πρώτη ύλη» τα προσωπικά δεδομένα, αναλύοντας με έντονο κριτικό πνεύμα, τα σχετικά με τη δεδομένη μετάλλαξη του καπιταλιστικού συστήματος.

Υπάρχει όμως και η ακούσια, δηλαδή η επιβεβλημένη από την κρατική εξουσία κοινοποίηση των προσωπικών στοιχείων των πολιτών, μέσα από νέας γενιάς συστήματα παρακολούθησης και ασφυκτικού ελέγχου της καθημερινότητας. Και τα δυο στοιχεία, συνθέτουν τις συνθήκες της «ψηφιακής πανεπιστοπτείας» (Zuboff, 2020: 299), ενός *«γενικευμένου ηλεκτρονικού πανοπισμού»* (Σαματάς, 2002). Δεν είναι επίσης τυχαίο το γεγονός της σύνδεσης της κοινωνιολογίας της παρακολούθησης με εκείνη του ελέγχου (Σαματάς, 2002). Σημαντικό είναι επίσης το γεγονός, ότι ο μεγάλος κοινωνιολόγος Max Weber, επισημαίνει πως είναι ο προτεσταντισμός που *«νομιμοποίησε το αυταρχικό κράτος»* (Weber, 1987: 162. Κωτσιόπουλος, 2015: 94). Οπότε η συνολική μεθοδολογία της επιτήρησης, ίσως να αποκαλύπτει τελικά το μετανεωτερικό πνεύμα του καπιταλισμού.

Θρησκείες και metaverse, Θρησκείες στο metaverse

Σαφής είναι και η αναφορά στη δυνατότητα της δημιουργίας νέων κόσμων, με τους δημιουργούς να αντιμετωπίζονται ως «Θεοί» της νέας εποχής στον ψηφιακό πολυεπίπεδο και πολυδιάστατο κόσμο. Έτσι, όπως απέναντι σε κάθε δικτατορία αναπτύσσεται συνήθως ένα δημοκρατικό αντιδικτατορικό κίνημα, στην περίπτωση του καθεστώτος της «πανεπιστοπτείας», καταγράφονται ήδη από τις αρχές της προηγούμενης δεκαετίας, προσπάθειες αντίστασης και δράσης *«ενάντια στις κάθε είδους παρακολουθήσεις και παραβιάσεις της ιδιωτικότητας»* (Σαματάς, 2002). Τότε βέβαια, ακόμη τα πράγματα φάνταζαν πιο ξεκάθαρα από ό,τι σήμερα. Τα όρια του πραγματικού από το εικονικό ήσαν ακόμη εμφανή, ενώ σήμερα και με βάση και τα δεδομένα της εμπειρικής έρευνας, είναι μάλλον δυσδιάκριτα.

Ορθά λοιπόν παρατηρείται πως: *«Η προσομείωση είναι απείρως πιο επικίνδυνη, γιατί πάντα αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο πάνω και πέρα από το αντικείμενο, ο νόμος και η τάξη καθ' εαυτές να είναι τα ίδια προσομείωση»* (Γαϊτάνης, 2008: 28). Ενδεχομένως να ελλοχεύει κίνδυνος ανάδειξης ενός ιδιάζοντος μετανεωτερικού λουδδισισμού, στο πλαίσιο μιας ανορθολογικής αντίδρασης της πραγματικής κοινωνίας, προκειμένου να αποτραπεί ένα εξίσου ιδιότυπο «hacking» της ίδιας της κοινωνίας και της κοινωνικής συμπεριφοράς (Pibus and Cote and Blanke, 2015). Η ευρύτερη μεταφυσική της εικόνας και της εικονικής πραγματικότητας που ενυπάρχει και μέσα στο *metaverse*, θα μπορούσε να οδηγήσει σε δεισιδαίμονη εξιδανίκευση της τεχνοεπιστήμης.

Το *metaverse* σε γενικές γραμμές είναι ένα ψηφιακό – εικονικό περιβάλλον στο οποίο συνυπάρχουν μια σειρά από ψηφιακές – εικονικές πραγματικότητες. Οι δυνατότητες του χρήστη είναι συγκεκριμένες, έστω και αν οι θιασώτες αυτής της πραγματικότητας τις χαρακτηρίζουν ως «απεριόριστες», ικανές ακόμη και να προσομειώσουν όλες τις πτυχές της κανονικής ζωής. Δεν πρόκειται δηλαδή για μια διαδικτυακή παρουσία των θείων καθιδρυμάτων ή οργανωμένων ομάδων πιστών και θρησκευομένων, στην προοπτική της ενημέρωσης για τις δραστηριότητές τους, αλλά για μια δήθεν εναλλακτική βιωματική θρησκευτική εμπειρία (*«MMO experience»*).

Συνολικά, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως εισάγεται στη δημόσια σφαίρα, ένας ιδιότυπος αναστοχασμός, από τους «Θεούς της ψηφιακής τεχνολογίας – ειδικούς», σε σχέση με το ποια είναι τελικά η «κανονική ζωή»! Ειδικά σε ότι αφορά τη *gen z*, η οποία πια με δυσκολία διακρίνει το κανονικό από το εικονικό και ειδικότερα⁴, όταν κάποιες από αυτές τις δυνατότητες, με σαφείς θρησκευτικές αναφορές, δίνουν την «ευκαιρία» στους «πιστούς» να συναντήσουν τους ιδρυτές της Θρησκείας τους (τον Ιησού, τον Μωάμεθ, τον Βούδα κ.). Αυτή η μάλλον επικίνδυνη για την κοινωνική συνοχή και την ποιότητα των κοινωνικών επαφών, με δεδομένο ότι οι Θρησκείες παράγουν ήθος - συνήθειες και επηρεάζουν τη θέσμιση στον πραγματικό κόσμο, μπορεί να οδηγήσει μακροπρόθεσμα σε κανονικοποίηση της ψυχικής διαταραχής (Τσιτσιγκός, 2009: 280 κ.ε).

Το δικαίωμα στη θρησκευτική αναφορά και τη θρησκευτική ταυτότητα, αντιμετωπίζεται περισσότερο ως ατομικό δικαίωμα. Είναι γνωστές άλλωστε οι απόψεις, που θεωρούν ότι οι Θρησκείες δεν είναι ικανές ώστε να συμβάλλουν στον διαπολιτισμικό διάλογο. Επιπλέον, η ίδια η «μεθοδολογία της παγκοσμιοποίησης», θεωρεί την αναφορά στις θρησκευτικές – παραδοσιακές αξίες και δομές ως παρωχημένη ή και περιττή (Κωτσιόπουλος, 2020).

Παραβλέπεται έτσι η κοινωνική δυναμική της θρησκευτικής πίστης συνολικά (Νικολαΐδης, 2009), με τα ζητούμενα του διαθρησκειακού διαλόγου ή της θρησκευτικής συμπερίληψης, να καταντούν παράλογες πολυτέλειες στην προοπτική της επικράτησης μιας εξίσου ιδιότυπης ψηφιακής «κουλτούρας της ακύρωσης». Πάντως, παρ' όλες τις συστηματικές προσπάθειες για – κατ'ουσίαν – επιβολή μιας εκκοσμικευμένης αντίληψης συνολικά για την κοινωνία, τις κοινωνικές σχέσεις κ.λπ., η Θρησκεία – και όχι μόνον ως θεσμός – παραμένει σημαντικός πυλώνας του δημόσιου βίου (Κωτσιόπουλος, 2017: 21. Habermas, 2011).

Η εμπειρία του *metaverse* σε σχέση πάντα με την ψηφιακή – εικονική θρησκευτική δραστηριότητα μέσα σε αυτό, αναδεικνύει μια παραδοξότητα που ήδη επισημάνθηκε και αξίζει να σημειωθεί: στην ουσία δημιουργείται ένας ψηφιακός «δημόσιος χώρος», ο οποίος ταυτόχρονα κινείται στη σφαίρα του ιδιωτικού – ατομικού. Δεδομένης της επίδρασης που μπορούν να έχουν τα όσα συμβαίνουν στον ψηφιακό κόσμο, στην πραγματική ζωή, ένα λ.χ. μισαλλόδοξο θρησκευτικό κήρυγμα, μπορεί να μην έχει συνέπειες αποκλειστικά και μόνο μέσα στο ψηφιακό περιβάλλον. Ψηφιακές – εικονικές αλληλεπιδράσεις με πολύ πραγματικές συνέπειες στην πραγματική ζωή (λ.χ. αυτοκτονίες λόγω *cyber bullying*, *hacking* καθώς και η πρόσφατη κρίση των κρυπτονομισμάτων με δισεκατομύρια ευρώ να «χάνονται» μέσα σε λίγα λεπτά) (Κωτσιόπουλος, 2017: 891 κ.ε.).

Στην προσπάθειά να εντοπίσουμε αν επηρεάζεται τελικά η πραγματική θρησκευτικότητα από την παρουσία των μεγάλων θρησκειών (Χριστιανισμός, Ισλάμ, Ιουδαϊσμός, Ινδουϊσμός, Βουδδισμός) στην εικονική πραγματικότητα του *metaverse*, αναζητήσαμε τη στάση και θέση των θρησκειών και των θρησκευτικών κοινοτήτων σε σχέση με τον ψηφιακό κόσμο. Άλλωστε, καμία θρησκεία δεν εκδηλώνεται με ενιαίο τρόπο στον δημόσιο – κοινωνικό χώρο. Ειδικά στο πλαίσιο της κοινωνιολογίας της θρησκείας, είναι απαραίτητη η συστηματική μελέτη των θρησκειών, αποφεύγοντας τις γενικεύσεις και τις υπεραπλουστεύσεις, που περιορίζουν την επιστημονική έρευνα. Η κοινωνιολογία της θρησκείας, οφείλει να αναπτύσσεται «και ως κοινωνιολογία κάποιας συγκεκριμένης θρησκείας ή ομολογίας» (Μαντζαρίδης, 2004: 18). Σε ότι αφορά τον εικονικό κόσμο του *metaverse*, αναζητήσαμε εμπειρικά στοιχεία στην προοπτική της ως άνω προσπάθειας.

Χριστιανισμός

Πλείστες όσες αναφορές από την εμπειρία του *metaverse*, μαρτυρούν την ύπαρξη ψηφιακών «Εκκλησιών», που θυμίζουν πολύ τα πρότυπα παρουσίας, ανάπτυξης και λειτουργίας κυρίως των Προτεσταντικών ομολογιών και άλλων νέων «θρησκευτικών κινήματων»

στον πραγματικό κόσμο⁵. Ενδεικτικά αναφέρουμε τους «*Roblox Christians*», οι οποίοι μετρούν πάνω από 53.000 μέλη και ιδρύθηκαν από έναν 11χρονο χρήστη του *metaverse* με το ψευδώνυμο *Herron*, ο οποίος και ίδρυσε τη συγκεκριμένη ψηφιακή «Εκκλησία» στα πρότυπα της Πρεσβυτεριανής Εκκλησίας των ΗΠΑ, στην οποία φαίνεται πως αναφέρεται στην πραγματική του ζωή (Karnadi, 2022).

Προφανώς και δεν υφίσταται ούτε κατ' ελάχιστον, η βιωματική σχέση και σύνδεση των πιστών, στην εννοιακή ζωή (Μεταλληνός, 2012). Ο Χριστιανισμός είναι εφηρμοσμένος και όχι ουτοπικός ή εικονικός και γι' αυτό ίσως καμία αναφορά στο πλαίσιο του ψηφιακού κόσμου σε σχέση με αυτόν- δεν μπορεί να υποκαταστήσει τόσο το βίωμα όσο και τις κοινωνικές σχέσεις και αλληλεπιδράσεις της πιστεύουσας κοινότητας (Κωτσιόπουλος, 2014). Οι «ψηφιακές Εκκλησίες», δεν αποτελούν σταθερά σημεία αναφοράς στην κοινωνική ζωή των ανθρώπων, καθώς με το πάτημα ενός κουμπιού, μπορούν απλά να εξαφανιστούν από τον ψηφιακό κόσμο.

Η αξία της προσευχής, του μυστηρίου της εξομολόγησης ή και της ιεραποστολής (Παπατόλιος, 2020), χάνεται ως απλή καταγραφή και κοινοποίηση στο χάωδες ψηφιακό περιβάλλον, παθών και επιθυμιών οι οποίες συνήθως συνδέονται με την ικανοποίηση υλικών – σαρκικών ή και στενά σεξουαλικών αναγκών. Τα απολύτως προσωπικά δεδομένα μιας τέτοιας ψηφιακής προσευχής ή εξομολόγησης, είναι απολύτως πολύτιμο υλικό για όσους εμπορικά εκμεταλλεύονται τον ψηφιακό κόσμο, καθιστούν δε ευάλωτο το πρόσωπο καθώς άμεσα θα γίνει δέκτης στοχευμένων διαφημίσεων για αγορά προϊόντων, υπηρεσιών, αγγελιών απασχόλησης, «ευκαιριών» για «ψηφιακές επενδύσεις».

Ιουδαϊσμός

Στη βιβλική γραμματεία καταγράφονται προσευχές ήδη από την προ – Πατριαρχική εποχή (Σαμπετάι, 2022), κάτι που υπογραμμίζει την αξία και σημασία της προσευχής. Όπως και για τις παραπάνω θρησκείες, έτσι και για τον Ιουδαϊσμό, υπάρχουν αναφορές για «ψηφιακές συναγωγές» (*VR Synagogues*) και αντίστοιχα ψηφιακά κηρύγματα ή ακόμη και τελετές.

Επίσημα τουλάχιστον, οι αρμόδιες για να τοποθετηθούν Ιουδαϊκές κοινότητες, προσεγγίζουν το όλο ζήτημα με κριτική διάθεση, καθώς η δια ζώσης συμμετοχή στην προσευχή και στη ζωή της κοινότητας – η οποία θεωρείται άμεσα συναρτημένη με την παρουσία στις Συναγωγές – κρίνεται εξαιρετικά σημαντική. Η Συναγωγή αναδεικνύεται σε σημαντικό σημείο αναφοράς, σε εθνικό και κοινωνικό κέντρο της ζωής της Ιουδαϊκής κοινότητας. Είναι χαρακτηριστικός ο χαρακτηρισμός του «αποσυνάγωγου» (*Ιωάν. 19,22*), που συνάταται στη βιβλική παράδοση και στην ουσία σημαίνει τον αποκομμένο από τον εθνικό κορμό (Βούλγαρης, 2012).

Ισλάμ

Γενικά σε ότι αφορά το διαδίκτυο, οι μουσουλμάνοι θεολόγοι πιστεύουν πως παρότι αυτό έχει δημιουργηθεί από «απίστους», επιτρέπεται υπό όρους να χρησιμοποιείται λ.χ. για τη μετάδοση του μηνύματος της πίστης τους και τη διάδοσή της⁶. Στο Ισλάμ, δεν φαίνεται να συναντάται επίσημη – τουλάχιστον - νομική γνώμη (*fatwā*) κάποιου νομοδιδασκάλου, που να επισημαίνει ότι το διαδίκτυο και τα υποπαράγωγά του, ανήκουν στα αντικείμενα, τα οποία είναι απαγορευμένα (*haram*).

Είναι άλλωστε ενδεικτική η χρήση που γίνεται και από τους ακραίους ισλαμιστές του *ISIS* ή της *Boko Haram* στη Νιγηρία, οργανώσεις οι οποίες διαχέουν κείμενα και οπτικοακουστικό υλικό, μέσω διαδικτύου. Χαρακτηριστική είναι δε και η εμπλοκή των οργανώσεων αυτών με το σκοτεινό διαδίκτυο («dark net») (Μαριοράς, 2020).

Οι γενικές ή και ειδικές απαγορεύσεις και περιορισμοί του διαδικτύου σε χώρες του μουσουλμανικού κόσμου, δεν μας επιτρέπουν να έχουμε τόσο ξεκάθαρα εμπειρικά δεδομένα, ανάλογα με εκείνα στη Δυτική Ευρώπη και τις ΗΠΑ. Έχει σημασία πως – σε γενικές γραμμές – οι μουσουλμάνοι θεολόγοι, θεωρούν και το *metaverse* ως *halāl* (επιτρεπτό). Υπάρχουν μαρτυρίες για την ύπαρξη ψηφιακών τζαμιών καθώς και για ιμάμηδες που τακτικά κηρύττουν μέσα από αυτά. Και οι μουσουλμάνοι λοιπόν, εστιάζουν στο είδος της χρήσης, την ποιότητά της και όχι τόσο στο ίδιο το αντικείμενο. Είναι ενδεικτικό ότι οι σουνίτες μουσουλμάνοι λ.χ. «*ασπάζονται το θείο διάταγμα (qadar) του καλού και του κακού, καθώς πιστεύουν στη σοφία και τη βούληση του Θεού*» (Αθανασίου, 2021: 254). Ο Saleh Al-Fawzan, προτρέπει τους νέους να λάβουν από τα μέσα αυτά ό,τι είναι ωφέλιμο για την πίστη τους και τη ζωή τους⁷. Παρόλα αυτά τονίζει ότι η γνώση, η γνώση περί της ισλαμικής διδασκαλίας, δεν λαμβάνεται εξ αποστάσεως από το διαδίκτυο, αλλά από το Κοράνιο και την προφητική παράδοση υπό την δια ζώσης εποπτεία των Μουσουλμάνων λογίων/νομοδιδασκάλων (*Ulamā*).

Ινδουϊσμός – Βουδδισμός

Επιλέγουμε να παρουσιάσουμε τις δυο αυτές θρησκείες σε μια ενιαία ενότητα, λόγω της ειδικής σημασίας που έχουν για το *metaverse* τα *avatars*. Οι «αβατάρας» (σανσκρι. *avatāra* – s), αποτελούν την ενσάρκωση, την ενύλωση των θεοτήτων στη Γη (Μιχαηλίδης, 2022: 130-141). Στον ψηφιακό κόσμο, τα *avatars* είναι η εικονική παρουσία των χρηστών, με τη δυνατότητα να ανακατασκευάσουν τον εαυτό τους και να τον παρουσιάσουν όπως ενδεχομένως θα ήθελαν να είναι.

Στον Ινδουϊσμό, η παθητικότητα και η σχετικοποίηση λ.χ. καλού – κακού, είναι στοιχεία διάχυτα στη γενικότερη φιλοσοφία της συγκεκριμένης θρησκείας: «*εκείνος ο πιστός που είναι αδιάφορος (...) που εγκαταλείπει όλες τις πράξεις, μου είναι πολύ αγαπητός*»⁸. Είναι επίσης γνωστές οι διδασκαλίες της Γιόγκα, που διδάσκουν την παθητικότητα και την ανενέργητη κατάσταση, με τον άνθρωπο να μην έχει συγκεκριμένη ταυτότητα, αλλά να αποτελεί αντανάκλαση της περιρρέουσας κοινωνικοπολιτικής πραγματικότητας (Κωτσιόπουλος, 2017: 257). Παρόμοιες είναι και οι διδασκαλίες του Βουδδισμού, στον οποίο ο άνθρωπος παρουσιάζεται χωρίς επιθυμίες, καθώς τα πάντα μεταβάλλονται και δεν αποτελούν πια «όντα» (Ζιάκας, 1998).

Με βάση τα παραπάνω, διαπιστώνεται πως τα θρησκευτικά στοιχεία των Ανατολικών θρησκειών συμπλέκονται με τις πολιτικές επιδιώξεις της παγκοσμιοποίησης (Κωτσιόπουλος, 2017: 252). Η παγκόσμια δύναμη της υπερσυνειδητότητας μέσω του ινδουϊστικού ή βουδδιστικού *Μπράχμαν* και *Άτμαν*, διαπερνά όλη τη φυσική πραγματικότητα (Κωτσιόπουλος, 2017: 253). Η λεγόμενη *gen z*, ήδη νιώθει πιο άνετα να αλληλεπιδρά στον ψηφιακό απ' ό,τι στον πραγματικό κόσμο, ενώ όσοι φαίνεται ότι έχουν αναφορά στις θρησκείες αυτές, αντιμετωπίζουν το *metaverse* ως κάτι το θετικό⁹. Αυτό ίσως συμβαίνει καθώς οι θεωρίες και η γενικότερη φιλοσοφία που συνδέονται με τον Ινδουϊσμό ή τον Βουδδισμό, «*ικανοποιούν τις αποικιοκρατικές βλέψεις των ηγετών της Παγκοσμιοποίησης οι οποίοι προσπαθούν να χαλκεύουν τα δεσμά της εξουσίας τους, χωρίς αντίσταση και αντίδραση από τις τοπικές κοινότητες και κοινωνίες*» (Κωτσιόπουλος, 2017: 256). Ορθά λοιπόν επισημαίνεται πως το *metaverse*, φαντάζει εγκλωβισμένο στην προοπτική της ινδουϊστικής μετενσάρκωσης και της *samsara* (Geraci, 2022).

Επίλογος

Μέσα από αυτή την παρέμβαση, έγινε προσπάθεια να παρουσιαστεί μια γενική και πιο ειδική εικόνα για τη σχέση της θρησκείας και του ψηφιακού κόσμου του *metaverse*. Ο J. Habermas, στο πλαίσιο ενός ευρύτερου αναστοχασμού της εκκοσμίκευσης, θα επισημά-

νει την αξία των θρησκειών και της θρησκευτικής αναφοράς, αναδεικνύοντας τη σημασία των θρησκευτικών τελετών (Habermas, 2019. Δεναξάς, 2021). Δεν είναι επίσης τυχαίο το γεγονός ότι στοιχεία της εμπειρικής έρευνας δείχνουν πως κατά τη διάρκεια της πανδημικής κρίσης και των αναγκαστικών εγκλεισμών, λ.χ. στις ΗΠΑ, αυξήθηκε η αναφορά στη Θρησκεία¹⁰, αλλά και ευρύτερα η ανάγκη της προσευχής (Bentzen, 2021). Ίσως τελικά το ζητούμενο να μην είναι τι άλλο έχει να προσφέρει η σύγχρονη παραπαίουσα καταναλωτική υποκοουλτούρα της παγκοσμιοποίησης, αλλά ποιος και γιατί είναι διατεθειμένος να καταναλώσει, παρόλες τις ιδιαίτερα δυσμενείς πραγματικές κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές συνθήκες, σε ένα περιβάλλον γενικής αστάθειας.

Οι πραγματικές ανάγκες είναι άλλες πια στην εποχή μας, λόγω της κλιματικής και ενεργειακής κρίσης αλλά και της επαναφοράς της πυρηνικής απειλής, στοιχεία που πολλαπλασιάζουν τους κινδύνους στον πραγματικό δημόσιο χώρο. Το *metaverse*, ίσως να αποτελεί άλλο ένα *trend* της παγκοσμιοποίησης που πιθανότατα θα καταρρεύσει μαζί της. Κάθε τάση που φαίνεται ότι επικρατεί στον δημόσιο – κοινωνικό χώρο, ίσως τελικά να μην είναι απαραίτητα αληθινή (Τσιτσιγκός, 2018). Το εξιδανικευμένο «μετά», όπως ισχύει και για τον καπιταλισμό, απομακρύνει από την ουσία της συζήτησης. Το *metaverse* φαίνεται πως μπορεί να γίνει ο ανατροφοδοτικός μηχανισμός για μια σειρά από ασύμμετρους και απροσδιόριστους κινδύνους που θα διαχέονται με μεγάλη ταχύτητα στην πραγματική κοινωνία.

Το δε ζητούμενο της θρησκευτικότητας στον ψηφιακό κόσμο, ίσως να μην διαφέρει από αυτό στον πραγματικό ως προς το εξής: εξακολουθεί να μην αποτελεί εύκολα μετρήσιμο μέγεθος. Για τις θρησκείες συνολικά, σημασία ίσως θα έπρεπε να έχει η ποιότητα, το σαφές κοινωνικό αποτύπωμα και όχι η ποσότητα, που ενδεχομένως κάποιος θα κατέγραφε και μέσα από την εικονική πραγματικότητα. Επιπλέον, το *metaverse* ίσως και να λειτουργεί ως προεισαγωγικό περιβάλλον για την εξοικείωση με την προωθούμενη από την παγκοσμιοποίηση, μετανθρωπιστική κουλτούρα (Κωτσιόπουλος, 2020: 167 κ.ε.).

Κλείνω με τα λόγια του Αγίου Συμεών Θεσσαλονίκης, του Νέου Θεολόγου, σχετικά με τη σημασία του κεριού που ανάβουν οι πιστοί στις Εκκλησίες. Και αυτό για δυο λόγους: ο πρώτος είναι πως στο πλαίσιο της *Κοινωνιολογίας της Θρησκείας*, είναι πάντα χρήσιμο να γνωρίζουμε τις στοιχειώδεις δογματικές αλήθειες των Θρησκευτικών Παραδόσεων έτσι όπως αυτές διασώζονται και από τα γραπτά μνημεία του Θρησκευτικού λόγου. Και δεύτερον διότι η προοπτική του να μετατραπεί το κεριό σε μη ανταλλάξιμο διακριτικό (*NFT: non fungible token*)¹¹, καθιστά – κατά την εκτίμησή μου - επίκαιρη τη σκέψη του προαναφερθέντος Αγίου. Ένας συμβολισμός που αναφέρεται περισσότερο στις αισθήσεις, παρά στις ψευδαισθήσεις: «*Το κεριό (σ.σ. η ζεστασιά που εκπέμπει η ζωντανή φλόγα) συμβολίζει την αγάπη και την ειρήνη, με τις οποίες κυριευμένος ο πιστός γίνεται φωτεινός οδοδείκτης στους άλλους*»¹².

Σημειώσεις

1. Ενδεικτικά αναφέρουμε το *Godtube.com* ή δικτυακά θρησκευτικά κυρήγματα μέσω του λεγόμενου «religious podcasting».

2. Βλ. Deloitte (2021), «Razorfish study finds 52% of Gen Z Gamers feel more like themselves in the Metaverse than in real life», *Digital Media Trends, razorfish.com*, 04/2022 (ημ/νία ανάκτησης 13/09/2022). «Gen Z is already in the Metaverse», 07/03/2022 (ημ/νία ανάκτησης 11/09/2022).

3. Καταγράφεται ήδη μείωση του ποσοστού της ανησυχίας για τη διάχυση των προσωπικών δεδομένων και τη χρήση τους από εταιρείες (63% για την *gen z*, σε σύγκριση με 66% και 70% αντίστοιχα για τους *Millennials* και τη *Generation X*, αντίστοιχα). Βλ. «Razorfish...», ο.π.

4. Βλ. περισσότερα, *The state of Gen z 2021 – 2022*, The Center for Generational Kinetics.

5. Φαίνεται πως το πνεύμα της προτεσταντικής αρχής «*ecclesia semper reformanda*», έχει

με έναν τρόπο ενσωματωθεί στο πνεύμα του ύστερου καπιταλισμού και άρα και στον τρόπο με τον οποίο εκδηλώνεται η «ψηφιακή θρησκευτικότητα». Για τον Προτεσταντισμό, βλ. ενδεικτικά, Ν. Ματσούκα (1996), *Οικουμενική Κίνηση*, Θεσσαλονίκη: Πουρναρά, σ. 90 κ.ε.

6. Βλ. ενδεικτικά: «نيلس ملر ريغ اديشن ني يتلا لصاوتلا عقاوم مادختسا ملكح» (αραβ. «Απόφαση για τη χρήση κοινωνικών ιστοτόπων που έχουν δημιουργηθεί από μη μουσουλμάνους», 04/05/2016, *islamweb.net* (ημ/νια ανάκτησης 01/10/2022).

7. <https://www.youtube.com/watch?v=Nv1hWQJmVQM>, (ημ/νια ανάκτησης 1-10-2022).

8. «Μπαγκαδάτ – Γκίτα, XII», στο Δ. Δρίτσα και Δ. Μόσχου και Στ. Παπαλεξανδρόπουλου, *Χριστιανισμός και Θρησκευόμενα*, χ.χ., σ. 270.

9. Βλ. ενδεικτικά, «The metaverse: a brave new world», *buddhistdoor.net* (ημ/νια ανάκτησης 11/09/2022).

10. «More Americans than people in other advanced economies say Covid 19 has strengthened religious faith», *pewresearch.org*, 27/01/2021 (ημ/νια ανάκτησης 09/08/2022).

11. Για τα NFT's βλ. ενδεικτικά, U. Chohan (2021), «Non Fungible Tokens: blockchains, scarcity and value», *CBRI Working Papers*.

12. Βλ. Συμewών Θεσσαλονίκης, *Διάλογος*, Κεφ. ρλδ', PG 155, 345A.

Αναφορές

Ελληνική βιβλιογραφία

Αθανασίου Δ. (2021), «Η ελευθερία της βουλήσεως και το δόγμα του θείου θεσπίσματος στη μουσουλμανική σκέψη», *Θεολογία* 92, 3.

Weber M. (1987), *Η πολιτική ως επάγγελμα*, Αθήνα: Παπαζήση.

Βούλγαρη Χρ. (2012), *Ιστορία της Αρχέγονου Αποστολικής Εκκλησίας 33-70 μ.Χ.*, Αθήνα: Αποστολική Διακονία.

Γαϊτάνη Β. (2008), *Το κείμενο του Jean Baudrillard «The precession of simulacra» και η ερμηνεία των διαστάσεων της υπερπραγματικότητας*, Αθήνα: Επτάλοφος.

Γιούλτση Β., *Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία*, Θεσσαλονίκη: Πουρναρά

Davie Gr. (2010), *Κοινωνιολογία της Θρησκείας*, Αθήνα: Κριτική.

Δεναξά Ν. (2021), *Η κοινωνία της διακινδύνευσης κατά τον U. Beck – κοινωνιολογική διερεύνηση*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη.

Zuboff Sh. (2020), *Η εποχή του κατασκοπευτικού καπιταλισμού*, Αθήνα: Καστανιώτη.

Kerel G. (1992), *Η επιστροφή του Θεού. Ισλαμικά, Χριστιανικά, εβραϊκά κινήματα στην επανάκτηση του κόσμου*, Αθήνα: Λιβάνη.

Crawford (2004), *Τι είναι Θρησκεία;*, Αθήνα: Σαββάλα.

Κωτσιόπουλου Κ. (2009), *Η κοινότητα*, Θεσσαλονίκη: Βάνια.

Κωτσιόπουλου Κ. (2017), *Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού*, Θεσσαλονίκη: Μυγδονία.

Κωτσιόπουλου Κ. (2020), *Παγκοσμιοποίηση. Κατασκευή και πραγματικότητα*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη.

Κωτσιόπουλου Κ. (2015), *Θρησκεία και Πολιτική*, Θεσσαλονίκη: Μυγδονία.

Μαντζαρίδη Γ., *Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού*, Θεσσαλονίκη: Πουρναρά.

Μαντζαρίδη Γ. (2001), *Παγκοσμιοποίηση και παγκοσμιοότητα*, Θεσσαλονίκη: Πουρναρά.

Μαριωρά Μ. (2020), «Η τρομοκρατική προπαγάνδα των τζιχαντιστών: η χρήση ψηφιακών και ηλεκτρονικών μέσων από το ISIS», *Θεολογία* 91, 1.

Ματσούκα Ν. (1996), *Οικουμενική Κίνηση*, Θεσσαλονίκη: Πουρναρά.

Μεταλληνού Γ. (2012), *Ενορία. Ο Χριστός εν τω μέσω ημών*, Αθήνα: Αποστολική Διακονία.

Μιχαηλίδη Απ. (2022), *Ινδουϊσμός (Καταβολές – Ιστορική πορεία – Βασικές αντιλήψεις – Λατρεία)*, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου.

- Νικολαΐδη Απ. (2007), *Κοινωνιολογία της Θρησκείας*, Αθήνα: Γρηγόρη.
- Νικολαΐδη Απ. (2009), *Δόγματα και Κοινωνία*, Αθήνα: Γρηγόρη.
- Παπατόλιου Αχ. (2016), *Ιεραποστολή και εκκοσμίκευση*, Θεσσαλονίκη: Cosmos - ΑΠΘ.
- Σαματά Μ. (2002), «Για μια Κοινωνιολογία των παρακολουθήσεων: από τον γενικευμένο πανοπτισμό σ' ένα κίνημα αντι – πανοπτισμού», *Πρακτικά 2^{ου} Συνεδρίου Κοινωνιολογίας ΣΕΚ - ΕΚΚΕ*.
- Σαμπεταΐ Ηλ. (2022), «Προσευχή και θεία κρίση», *Αχιλλίου Πόλις* 7.
- Τσιτσιγκού Σπ. (2009), *Η Ψυχολογία της Θρησκείας*, Αθήνα: Tremendum.
- Τσιτσιγκού Σπ., «Ότι επικρατεί δεν είναι και αληθινό», *antifono.gr*, 11/12/2018 (ημ/νία ανάκτησης 14/07/2022).

Ξενόγνωση βιβλιογραφία

- Bentzen JS. (2021), «In crisis we pray: religiosity and the covid 19 pandemic», *Journal Economic Behaviour Organization*, 192.
- Campbell H. (2011), «Internet and Religion», *The Handbook of Internet Studies*, Oxford: Blackwell Publishing, p.p. 232-250..
- Douglas M. (1982), «Enviroments at risk», *Science in context: Readings in the Sociology of Science*, London: Open University Press.
- Habermas J. (2011), «The political», *The power of Religion in the public sphere*, New York: Columbia University Press.
- Habermas J. (2019), *Auch eine geschichte der Philosophie 1-2*, Berlin: Suhrkamp / Insel.
- Geraci R., «Is the metaverse the hero we need to rescue us from suffering and enchant the world?», 30/03/2022, *religiondispatches.org* (ημ/νία ανάκτησης 19/05/2022).
- Karnadi C. (09/08/2022), «The future of Religion in the Metaverse», *religionandpolitics.org* (ημ/νία ανάκτησης 12/09/2022).
- Pybus J., Coté M. and Blanke T. (2015), «Hacking the social life of Big Data», *Big Data & Society* 2,2, New York: Sagepub, p.p. 1-10.

Η «ΑΝΑΓΝΩΣΗ» ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΓΙΑ ΡΟΜΑ ΩΣ ΠΕΔΙΟ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΟΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΤΟΥΣ ΠΡΟΕΚΤΑΣΕΙΣ

Μαρία Δόγια^α

^α Υποψ. Διδάκτωρ, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Η κοινωνική πολιτική συνδέεται άρρηκτα με την κοινωνική ευημερία και την καταπολέμηση των κοινωνικών προβλημάτων συγκροτώντας ένα σύνθετο πεδίο εφαρμογής που περιλαμβάνει θεσμούς, οργανισμούς και μέσα που χρησιμοποιούνται για την άσκησή της, υποκείμενα που δέχονται τις παρεμβάσεις της και ανάγκες που ικανοποιούνται. Ταυτόχρονα όμως καθίσταται αντιληπτή ως πεδίο πολιτικής και ιδεολογικής αντιπαράθεσης, καθώς οι πολιτικές, ο σχεδιασμός και οι παρεμβάσεις που εκκινούν από διαφορετικές ιδεολογικές αφετηρίες επιχειρούν στην ουσία να απαντήσουν στο θεμελιώδες -για μια κοινωνία- ερώτημα για τους πληθυσμούς που διαβιούν στο «όριο» αναφορικά με το «τι πραγματικά θέλουμε να κάνουμε με τους πληθυσμούς αυτούς». Το παρόν άρθρο εστιάζει στην «ανάγνωση» των πολιτικών για Ρομά ως πεδίο κατασκευής υποκειμενικότητων, καθώς και στις ιδεολογικές τους προεκτάσεις. Εν προκειμένω, το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στην κατασκευή τους με όρους ευπάθειας, καθώς και στις κοινωνικές πρακτικές και πειθαρχίες που παράγονται στο πλαίσιο αυτό.

Λέξεις κλειδιά: κοινωνική πολιτική, Ρομά, ιδεολογία, κοινωνικές ανισότητες, μηχανισμοί κοινωνικής προστασίας

THE “READING” OF POLICIES FOR ROMA AS A FIELD OF CONSTRUCTION OF SUBJECTIVITIES AND THEIR IDEOLOGICAL IMPLICATIONS

Maria Dogia^α

^α PhD Candidate, Department of Social Policy, Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

Social policy is inextricably linked to social welfare and the treatment of social problems, by constituting a complex field of application including institutions, organizations and means for its exercise, subjects who receive its interventions and needs that are met. However, it is also perceived as a field of political and ideological confrontation, as policies, planning and interventions

taking their lead from different ideological starting points attempt, essentially to answer the fundamental - for a society - question regarding populations living at the “edge”, “What do we really want to do with them?” This article focuses on “reading” policies for the Roma as a field in which subjectivities and their ideological implications are constructed. In this case, it focuses on the construction of subjectivities in terms of vulnerability, as well as on the social practices and disciplines produced in this context.

Keywords: social policy, Roma, ideology, social inequalities, social protection mechanisms

Εισαγωγή

Ζητήματα κοινωνικής πολιτικής και πληθυσμοί στο «όριο»

Η κοινωνική πολιτική καθίσταται αντιληπτή ως ένα πλέγμα πολιτικών παρεμβάσεων με στόχο την κοινωνική προστασία των πολιτών (Σακελλαρόπουλος 2018: 21), την κάλυψη αναγκών σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο (Σκαμνάκης 2006: 22), τη διασφάλιση της κοινωνικής δικαιοσύνης και ευημερίας (Βενιέρης 2015), τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής και την αναδιανομή των πόρων για την κοινωνική αναπαραγωγή (Gough 2008). Ταυτόχρονα όμως, αποτελεί πεδίο πολιτικής και ιδεολογικής αντιπαράθεσης (Titmuss 1974), καθώς οι πολιτικές, ο σχεδιασμός και οι παρεμβάσεις που εκκινούν από διαφορετικές ιδεολογικές αφετηρίες επιχειρούν στην ουσία να απαντήσουν στο θεμελιώδες -για μια κοινωνία- ερώτημα για τους πληθυσμούς που διαβιούν στο «όριο» αναφορικά με το «τι πραγματικά θέλουμε να κάνουμε με τους πληθυσμούς αυτούς».

Η συζήτηση που διεξάγεται σε επιστημονικό και πολιτικό επίπεδο για την άσκηση πολιτικών κοινωνικής προστασίας αναδεικνύει την πολυπλοκότητα και τη συνθετότητα της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, ενώ, παράλληλα, συμβάλλει στην κατανόηση των παραγόντων που παράγουν και αναπαράγουν τα φαινόμενα αυτά, τονίζοντας τις επιπτώσεις τους στις κοινωνικές ομάδες που βρίσκονται στο «όριο». Εν προκειμένω, το ενδιαφέρον στην περίπτωση των Ρομά ως κοινωνικής ομάδας που διαβιεί στο «όριο» επικεντρώνεται στις διακρίσεις και την περιθωριοποίηση που αντιμετωπίζουν στην πλειονότητά τους, γεγονός που αντιτίθεται στους στόχους και τις αξίες που αποτελούν τη βάση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, καθώς, σύμφωνα με έκθεση του Οργανισμού Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, πολλοί Ρομά στην ΕΕ διαβιούν όπως οι πληθυσμοί στις φτωχότερες χώρες του κόσμου (FRA 2016). Η ύπαρξη πολλαπλών ανισοτήτων λειτουργεί ως φαύλος κύκλος που εγκλωβίζει τους Ρομά, καθιστώντας εξαιρετικά δύσκολη την ένταξή τους στο κοινωνικό πλαίσιο.

Η επισφάλεια που αντιμετωπίζουν οι Ρομά οφείλεται σε μια σειρά παραγόντων που μπορεί να τέμνονται ή και να συνυπάρχουν ταυτόχρονα, επηρεάζοντας και επιδεινώνοντας ο ένας τον άλλον. Οι παράγοντες αυτοί κατατάσσουν τους Ρομά στους πλέον ευάλωτους πληθυσμούς, στερώντας τους επί της ουσίας την πρόσβαση σε αξιοπρεπείς συνθήκες διαβίωσης, καθώς και τη δυνατότητα να απολαύσουν επαρκώς τα ανθρώπινα δικαιώματά τους, εξαιτίας του αυξημένου κινδύνου που διατρέχουν να υποστούν παραβιάσεις και πολλαπλές διακρίσεις (FRA 2016), καθιστώντας τους πιο ευάλωτους σε πολλαπλές μορφές εκμετάλλευσης. Παράλληλα, οι παράγοντες αυτοί αναδεικνύουν το ανεπαρκές θεσμικό πλαίσιο προστασίας και «υπενθυμίζουν» τη νομική υποχρέωση των κρατών να σέβονται, να προστατεύουν και να εκπληρώνουν τα ανθρώπινα δικαιώματα για το σύνολο του πληθυσμού.¹

Η περιθωριοποίηση εξαιτίας των κυρίαρχων στερεοτύπων μπορεί να οδηγήσει τους Ρομά στη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Πράγματι, με βάση τα στοιχεία που αναφέρονται στην «Εθνική Στρατηγική και Σχέδιο Δράσης για την Κοινωνική Ένταξη των Ρομά 2021-2030», το ποσοστό φτώχειας στους Ρομά εμφανίζεται να είναι ιδιαίτερα

υψηλό σε σχέση με εκείνο του γενικού πληθυσμού, και συγκεκριμένα να ανέρχεται σε ποσοστό 96% έναντι 22% που παρουσιάζει ο γενικός πληθυσμός, με το 74% των Ρομά να διαβιούν σε συνθήκες σχετικής φτώχειας, ενώ το 13% να αντιμετωπίζει συνθήκες απόλυτης φτώχειας.² Οι πληθυσμοί που διαβιούν σε καταστάσεις απόλυτης ή σχετικής φτώχειας, όπως είναι οι Ρομά, είναι περισσότερο πιθανό να αναλάβουν μεγαλύτερους κινδύνους για να εξασφαλίσουν τον εαυτό τους και τις οικογένειές τους. Επιπροσθέτως, ο ρατσισμός και το κοινωνικό στίγμα που βιώνουν, συμβάλλουν καθοριστικά στην περιθωριοποίησή τους, θέτοντάς τους συστηματικά εμπόδια στην πρόσβαση σε στέγαση, εκπαίδευση, απασχόληση, υγεία και πολιτική συμμετοχή.

Το ζήτημα της κοινωνικής ένταξης των Ρομά είναι ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς συνδέεται άρρηκτα με τη μείωση της κοινωνικής ανισότητας. Ωστόσο, εκείνο που διαφαίνεται -σε ένα πρώτο επίπεδο- είναι ότι οι Ρομά καθίστανται αποδέκτες ενός «τυποποιημένου» συστήματος κοινωνικής προστασίας που μπορεί να μη λαμβάνει επαρκώς υπόψη το μέγεθος και τα επιμέρους χαρακτηριστικά του κοινωνικού τους αποκλεισμού (Δόγια 2020). Στο πλαίσιο αυτό, ενδιαφέρον παρουσιάζει η προσπάθεια «ανάγνωσης» -σε ένα πρώτο επίπεδο- των πολιτικών για Ρομά ως πεδίο κατασκευής υποκειμενικότητων και οι ιδεολογικές τους προεκτάσεις. Η «ανάγνωση» επικεντρώνεται στην κατασκευή τους με όρους ευπάθειας, καθώς και στις κοινωνικές πρακτικές και πειθαρχίες που παράγονται στο πλαίσιο αυτό.

Θεωρητικό πλαίσιο

Νεωτερικότητα, κοινωνική πολιτική και κατασκευή υποκειμενικότητων

Στη νεωτερικότητα παρατηρείται έκδηλη η τάση για διαίρεση του χρόνου και του χώρου. Η διαίρεση αυτή στηρίζεται σε ένα ορθολογικά δομημένο σύστημα εξουσίας που αποσκοπεί στην υλική και συμβολική αναπαραγωγή και ανασυγκρότηση του κοινωνικού χώρου (Craib 2000: 357). Κατ' αυτόν τον τρόπο διαμορφώνονται χώροι άσκησης ελέγχου που αποσκοπούν στην επιβολή πειθαρχίας στα υποκείμενα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί εν προκειμένω η δημιουργία του έθνους-κράτους, των εθνικών πολιτικών και οικονομιών, καθώς και των υποκειμένων που συγκροτούνται ως φορείς εθνικών ταυτοτήτων (Ασημάκη, Κουστουράκης και Καμαριανός 2011). Παράλληλα με τη δημιουργία του έθνους-κράτους, αρχίζει και συγκροτείται το κοινωνικό κράτος (ή κράτος πρόνοιας), απόρροια ενός πλουραλιστικού επιστημονικού αντικειμένου με εφαρμογή σε επίπεδο δράσεων και κοινωνικών πρακτικών, εκείνου της κοινωνικής πολιτικής (Αλεξίου 2017: 5).

Η κοινωνική πολιτική συνδέεται άρρηκτα με την κοινωνική ευημερία και την καταπολέμηση των κοινωνικών προβλημάτων συγκροτώντας ένα σύνθετο πεδίο εφαρμογής που περιλαμβάνει θεσμούς, οργανισμούς και μέσα που χρησιμοποιούνται για την άσκησή της, υποκείμενα που δέχονται τις παρεμβάσεις της και ανάγκες που ικανοποιούνται. Οι παρεμβάσεις της κοινωνικής πολιτικής αντανακλώνονται τόσο σε επίπεδο κοινωνικής δομής μέσω της αναδιανομής και της διασφάλισης της κοινωνικής συνοχής (Βενιέρης 2015: 28), όσο και σε ατομικό επίπεδο με τη συνεχή υπενθύμιση της κοινωνικής ευθύνης που φέρει το άτομο, προσδίδοντας στην κοινωνική πολιτική έναν ηθικό και κανονιστικό χαρακτήρα (Spicker 2004). Ωστόσο, σε ένα δεύτερο επίπεδο ανάγνωσης των παρεμβάσεων αυτών, καθίσταται εμφανής ο ιδεολογικά φορτισμένος χαρακτήρας τους, καθώς πίσω από την επίφαση της καταπολέμησης των κοινωνικών ανισοτήτων για τη διασφάλιση της κοινωνικής ειρήνης, κατασκευάζεται ένας «μηχανισμός κοινωνικού ελέγχου και συλλογικών δεσμεύσεων» που επιβάλλει στα άτομα κοινωνικές νόρμες και κυρίαρχα κοινωνικά πρότυπα (Βενιέρης 2015: 29, 31).

Ήδη από τη δεκαετία του '90, συγκροτείται ένας λόγος που αξιοποιεί τα θεωρητικά εργαλεία κοινωνικών επιστημόνων και πολιτικών φιλοσόφων για να ασκήσει κριτική στην

κοινωνική πολιτική, προσεγγίζοντάς την ως μηχανισμό επιβολής εξουσίας και κοινωνικού ελέγχου. Υπό αυτό το πρίσμα, η κοινωνική πολιτική μπορεί να ιδωθεί ως ένας ιδιαίτερος τρόπος άσκησης γνώσης, ενώ οι συνέπειες που επιφέρει σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο μέσα από διαδικασίες θεσμοθέτησης, αναδεικνύουν τον τρόπο με τον οποίο η εξουσία μέσα από πρακτικές που ακολουθεί χρησιμοποιεί τη γνώση που η ίδια συστήνει για τον έλεγχο των υποκειμένων (Δοξιάδης 1992: 103). Η προσέγγιση αυτή αφενός διερευνά τους τρόπους με τους οποίους η κοινωνική πολιτική παρεμβαίνει ως λόγος και πρακτική που διαμορφώνει, κατασκευάζει, ανασυντάσσει υποκειμενικότητες, και, αφετέρου, αναδεικνύει τα αποτελέσματα αυτής της παρέμβασης για τα υποκείμενα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί εν προκειμένω το θεωρητικό-ερμηνευτικό σχήμα του Foucault για την εξουσία και την επιβολή ενός «καθεστώτος αλήθειας» στο κάθε υποκείμενο, το οποίο αναγνωρίζει τον εαυτό του μέσα από αυτό (Φουκώ 1987: 35, 80).

Για τον Foucault, η εξουσία αποτελεί βασική έννοια η οποία είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη γνώση. Σε αυτό το πλαίσιο, η εξουσία νοείται ως κάτι που ασκείται, ως ένας μηχανισμός που παράγει θετικά και χρήσιμα αποτελέσματα, παρά ως κάτι που κατέχεται και ανήκει σε κάποιον (Watson 2007: 97, Crab 2000: 371). Σε αντίθεση με τις παραδοσιακές αντιλήψεις περί εξουσίας οι οποίες αναγνωρίζουν ένα συγκροτημένο σχήμα εξουσιαστή-εξουσιαζόμενου, βάζοντας επί της ουσίας αρνητικό πρόσημο στην έννοια της εξουσίας, ο Foucault αντιλαμβάνεται την εξουσία ως αναγκαίο και αναπόσπαστο στοιχείο των ανθρώπινων σχέσεων. Υπό αυτό το πρίσμα, ο όρος «μικροφυσική» που χρησιμοποιεί για να περιγράψει την έννοια της εξουσίας υποδηλώνει την ύπαρξη πολυάριθμων σημείων αντιπαράθεσης, αντίστασης και σύγκρουσης (Watson 2007: 98).

Πιο συγκεκριμένα, η πειθαρχική εξουσία εξατομικεύει και δημιουργεί υπάκουα και πειθήνια σώματα, ενώ η βιοεξουσία, η οποία αποτελεί τη δεύτερη κατηγορία εξουσίας κατά Foucault, αναφέρεται στον γενικό έλεγχο του πληθυσμού. Η κατάτμηση του κοινωνικού χώρου και η κατασκευή χώρων άσκησης εξουσίας και πειθαρχικών συστημάτων, συνοδεύονται από πρακτικές κατασκευής υποκειμένων που θα «γεμίσουν» τους χώρους αυτούς και θα διαφοροποιηθούν από τον γενικό πληθυσμό (Smart 1999: 137). Η πειθαρχία εν προκειμένω λειτουργεί ως μία οργανωτική αρχή και δομή της κοινωνίας. Η λειτουργικότητα της πειθαρχίας έγκειται στη δυνατότητά της να θεραπεύει, να ελέγχει, να αστυνομεύει τα άτομα, περιφρουρώντας ταυτόχρονα την κοινωνική ευρυθμία και ευνομία.

Το πειθαρχικό σύστημα εγκαθιδρύει μια νέου τύπου σχέση ανάμεσα στο άτομο και στο σώμα του αναγκάζοντας το άτομο να ελέγχει τις κινήσεις και τη συμπεριφορά του. Με τον τρόπο αυτό η πειθαρχία κατασκευάζει άτομα που ευθυγραμμίζονται ιδεολογικά με τη βούληση της εξουσίας (Φουκώ 1989: 184-185). Η εξουσία παρατηρεί, αξιολογεί και κατατάσσει τα άτομα στις διάφορες θέσεις, ενώ παράλληλα ορίζει τις σχέσεις μεταξύ τους. Η πειθαρχία αποτελεί έναν μηχανισμό λειτουργικής αξίας για την κοινωνία που βασίζεται σε σήματα και κώδικες, τα οποία γίνονται άμεσα αντιληπτά από τα άτομα. Ενώ ξεκινά από συγκεκριμένους κοινωνικούς χώρους, γενικεύεται σε όλη την κοινωνία, μέσα από συγκεκριμένες τακτικές (Φουκώ 1989: 201-202).

Η δεύτερη μορφή εξουσίας αναφέρεται στη μέριμνα μεγαλύτερων τμημάτων του πληθυσμού μέσα από την ανάπτυξη γνώσεων που έχουν να κάνουν με την ίδια τη ζωή και με ζητήματα θνησιμότητας, νοσηρότητας, αναπαραγωγής και γονιμότητας. Η ανάπτυξη μίας σειράς επαγγελματιών όπως είναι η ιατρική, η ψυχιατρική, συμπεριλαμβανομένων και των διάφορων κοινωνικών επαγγελματιών, συγκροτούν νέες μορφές γνώσης και ελέγχου πάνω στο σώμα με την έννοια της ιατρικής αστυνόμευσης και του ελέγχου της επιδημίας και της αρρώστιας (Watson 2007: 99-100). Η βιοεξουσία οδηγεί σε ιατροκοποίηση του κοινωνικού σώματος με απώτερο σκοπό τον αποκλεισμό του μισού και του μη υγιούς σώματος υπό τον φόβο μετάδοσης ασθενειών στο γενικό πληθυσμό (Μακρυνιώτη 2004: 12, 15).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει εν προκειμένω ο τρόπος με τον οποίο συγκροτείται το υποκείμενο στη νεωτερικότητα, το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο που φαίνεται να καθορίζει τη μετέπειτα πορεία του (Φουκό 1987: 19). Ο Foucault χρησιμοποιεί το σύστημα των τριών αξόνων: της γνώσης, της εξουσίας και της ηθικής, οι οποίοι συγκροτούν ένα ισχυρό πλέγμα μηχανισμών πειθαρχίας. Ο άξονας της γνώσης συνιστά μορφή λόγου που αρθρώνεται και συγκροτείται γύρω από μία συγκεκριμένη εμπειρία. Στον άξονα αυτόν εντάσσεται κάθε μορφή λόγου, χωρίς να εξετάζεται αν είναι αληθής ή ψευδής, κι αυτό υποδηλώνει το πέρασμα σε ένα μετα-θεολογικό λόγο. Ο άξονας της εξουσίας περιλαμβάνει τις αποκρυσταλλωμένες μορφές γνώσης, τους θεσμούς, τις νόρμες, καθώς και τους πειθαρχικούς μηχανισμούς κοινωνικού ελέγχου. Στον άξονα αυτόν στηρίζονται οι καταναγκασμοί, οι μηχανισμοί χειραγώγησης των υποκειμένων και οι μορφές άσκησης βίας στα υποκείμενα σε συμβολικό και πραγματικό επίπεδο από τις διάφορες εξουσίες που ενυπάρχουν στο κοινωνικό. Τέλος, ο άξονας της ηθικής περικλείει τον τρόπο με τον οποίο το άτομο αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ως υποκείμενο που βιώνει μια κατάσταση, ως φορέας μιας συγκεκριμένης εμπειρίας (Φουκό 1987: 99, Foucault 1988: 41).

Στο θεωρητικό σχήμα του Foucault, ο ίδιος ο λόγος συνιστά έλεγχο και, υπό αυτή την έννοια, συγκροτεί τα υποκείμενα σε ένα συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο και σε μία κουλτούρα που παράγεται σε συγκεκριμένη περίοδο. Οι ρίζες του πειθαρχικού μοντέλου εντοπίζονται κατά την περίοδο του διαφωτισμού. Η πειθαρχία ρυθμίζει τις πράξεις των υποκειμένων σε σχέση με τον χρόνο. Ο χρόνος εσωτερικεύεται στο σώμα μαζί με τον έλεγχο της εξουσίας και καθορίζει τη στάση και γενικά τις κινήσεις του σώματος. Έτσι, αποφεύγεται οποιαδήποτε χρονική σπατάλη που θα μπορούσε να λειτουργήσει αρνητικά για την παραγωγικότητα της κοινωνίας. Η πειθαρχία καθορίζει τον τελικό σκοπό της κοινωνίας και προσανατολίζει τα άτομα σε σχέση με αυτόν. Με τον τρόπο αυτό, διαμορφώνεται ένα είδος αναλυτικής και ολιστικής παιδαγωγικής, η οποία προετοιμάζει τα άτομα να δεχθούν τους καταναγκασμούς της εξουσίας. Η εξουσία δομείται στον χρόνο και συνδέεται άμεσα με αυτόν κι εξασφαλίζει τη συνέχειά της και την επιβολή του ελέγχου της στα άτομα.

Η εξουσία, με λίγα λόγια, παρατηρεί, αξιολογεί και κατατάσσει τα άτομα στις διάφορες θέσεις, ενώ παράλληλα ορίζει τις σχέσεις μεταξύ των. Η πειθαρχία, όπως αυτή συστήνεται, αποτελεί έναν ολόκληρο μηχανισμό λειτουργικής αξίας για την κοινωνία που βασίζεται σε σήματα και κώδικες, τα οποία γίνονται άμεσα αντιληπτά από τα άτομα. Ενώ ξεκινά από συγκεκριμένους κοινωνικούς χώρους, καταλήγει να γενικευτεί σε όλη την κοινωνία, μέσα από συγκεκριμένες τακτικές.

Η κατασκευή της ευαλωτότητας των Ρομά μέσα από κοινωνικές πολιτικές και οι ιδεολογικές της προεκτάσεις

Μια σημαντική παράμετρος που χρειάζεται να ληφθεί υπόψη στη μελέτη του κοινωνικού αποκλεισμού των Ρομά είναι η κατασκευή τους ως ευπαθούς ομάδας μέσα από επίσημους λόγους και διαδικασίες που τους καθιστούν αποδέκτες προγραμμάτων κοινωνικής πολιτικής (Παπαδοπούλου 2012: 51, 53). Όπως ήδη έχει αναφερθεί, οι παρεμβάσεις της κοινωνικής πολιτικής αντανakλώνται τόσο σε επίπεδο κοινωνικής δομής μέσω της αναδιανομής και της διασφάλισης της κοινωνικής συνοχής (Βενιέρης 2015: 18-19, 28), όσο και σε ατομικό επίπεδο με τη συνεχή υπενθύμιση της κοινωνικής ευθύνης που φέρει το άτομο, προσδίδοντας στην κοινωνική πολιτική έναν ηθικό και κανονιστικό χαρακτήρα (Spicker 2004: 21).

Ωστόσο, σε ένα δεύτερο επίπεδο ανάγνωσης των παρεμβάσεων αυτών, καθίσταται εμφανής ο ιδεολογικά φορτισμένος χαρακτήρας τους, καθώς πίσω από την επίφαση της καταπολέμησης των κοινωνικών ανισοτήτων για τη διασφάλιση της κοινωνικής ειρήνης, κατασκευάζεται ένας «μηχανισμός κοινωνικού ελέγχου και συλλογικών δεσμεύσεων»

που επιβάλλει στα άτομα κοινωνικές νόρμες και κυρίαρχα κοινωνικά πρότυπα (Βενιέρης 2015: 29, 31). Η ανάγνωση αυτή αναγνωρίζει στην ουσία -πέραν της κοινωνικής τάξης- και άλλες παραμέτρους ανισότητας οι οποίες σχετίζονται με τα επιμέρους κοινωνικά χαρακτηριστικά και τις ταυτότητες των ομάδων που γίνονται αποδέκτες κοινωνικής πολιτικής και χρειάζεται να ληφθούν υπόψη στον σχεδιασμό και την υλοποίηση των πολιτικών αυτών (Παπαδοπούλου 2012: 54, Στασινοπούλου 1992: 136, 141). Παράλληλα όμως, στιγματίζει ολόκληρες κοινωνικές ομάδες, κατασκευάζοντάς τες με όρους ευπάθειας ως υπαίτιες για την ανάλωση κοινωνικών πόρων, αλλά και για την κατάσταση στην οποία βρίσκονται (Στασινοπούλου 1992: 181), όπως συμβαίνει και στην περίπτωση των Ρομά.

Η θέση αυτή, συνδέεται με μια ολόκληρη συζήτηση που λαμβάνει χώρα στο πλαίσιο της κοινωνικής πολιτικής σχετικά με τις ανάγκες του ατόμου, την κουλτούρα της εξάρτησης από τα οφέλη της κοινωνικής πολιτικής, υπενθυμίζοντας συνεχώς το βαθμό κοινωνικής ευθύνης που φέρει το άτομο για την κάλυψη των αναγκών αυτών (Χτούρης 1999: 233). Χαρακτηριστικό παράδειγμα εν προκειμένω αποτελεί ο όρος “underclass” που χρησιμοποιείται κυρίως από τη Νέα Δεξιά για να αποδώσει σε πληθυσμούς -όπως οι Ρομά- ευθύνες για τη μη ένταξή τους και την απροθυμία τους να αποδεσμευτούν από το σύστημα των κοινωνικών παροχών (Merrien 2013: 32-33, Levitas 2004: 202-204). Η συγκεκριμένη ρητορική ασκεί κριτική στην επιδοματική κοινωνική πολιτική που ακολουθείται για τους Ρομά, ενώ ταυτόχρονα παραβλέπει την ανάγκη συγκρότησης ενός μοντέλου συμπεριληπτικής πολιτικής σε κοινωνικό επίπεδο. Ο στιγματισμός τους και η απόδοση της ευθύνης στους ίδιους φαίνεται να αναπαράγει τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν, συντηρώντας τον κοινωνικό τους αποκλεισμό (Παπαδοπούλου 2012: 322). Αυτό φαίνεται να τροφοδοτείται και από τον κυρίαρχο λόγο μέσα από την κατασκευή των κοινωνικών αναπαραστάσεων για τους Ρομά (Liégeois 2005: 13-16). Ως εκ τούτου, ο στιγματισμός των ομάδων και των ατόμων εμφανίζεται να είναι ένα σοβαρό επακόλουθο της διαδικασίας ορισμού των κοινωνικών προβλημάτων, καθώς και των υποκειμένων που εμπλέκονται σε αυτά.

Το έργο του Foucault αποτελεί ένα σημαντικό θεωρητικό εργαλείο για τη διερεύνηση και κατανόηση του τρόπου με τον οποίο οι διάφοροι επιστημονικοί και πολιτικοί λόγοι διαμορφώνουν αντιλήψεις, απεικονίσεις και δεσμεύσεις για το υποκείμενο μέσα από το δίπολο εξουσίας-γνώσης. Η μεταδομική προσέγγιση του Foucault τονίζει τη σημασία του τοπικού, του μερικού και του συγκεκριμένου στη δημιουργία υποκειμενικότητων, ασκώντας παράλληλα κριτική σε θεωρήσεις που κινούνται σε ένα ολιστικό πλαίσιο ανάλυσης αντλώντας στοιχεία από τη μαρξιστική προσέγγιση (Watson 2007: 96-97, Craib 2000: 371). Η προβληματική του Foucault εστιάζει κυρίως στον τρόπο με βάση τον οποίο το άτομο συγκροτείται ως υποκείμενο της ίδιας του της γνώσης και ασκεί ή γίνεται αποδέκτης εξουσίας στη νεωτερική εποχή (Foucault 1988: 41).

Θεωρητικά σχήματα όπως αυτό του Foucault, επιτρέπουν την κριτική διερεύνηση της κοινωνικής πολιτικής, ιδιαίτερα σε σχέση με τα άτομα και τον τρόπο με τον οποίο παρεμβαίνει σε αυτά. Μέσα από μια φουκωική ανάγνωση, η κοινωνική πολιτική μπορεί να ιδωθεί ως ένα κανονιστικό σύστημα, ένα σύμπλεγμα επιστημονικών λόγων το οποίο κατασκευάζει ιδεότυπους κοινωνικής παρέμβασης -με τη βεμπεριανή έννοια του όρου- που αντλούν τη νομιμοποίησή τους από την υπόσχεση της διασφάλισης της κοινωνικής ευημερίας και της κοινωνικής δικαιοσύνης, καθώς και την καταπολέμηση των κοινωνικών ανισοτήτων. Ωστόσο, καθώς στις κοινωνικές επιστήμες δεν υπάρχουν ουδέτερες έννοιες, δηλαδή έννοιες χωρίς αξιακό και ιδεολογικό φορτίο, η σταθερότητα εν προκειμένω υποδηλώνει την ύπαρξη σχέσεων εξουσίας που «ενδημούν στο εσωτερικό των κοινωνικών θεσμών» (Craib 2000: 377), δηλαδή ενυπάρχουν ως δομικό στοιχείο και καθορίζουν την κοινωνική πραγματικότητα (Βενιέρης 2015: 23, 31).

Με βάση τα προαναφερθέντα, η άσκηση κοινωνικής πολιτικής υποδηλώνει τη ρητή διεξόδωση του κράτους στην ιδιωτική σφαίρα των ανθρώπων και τη ρύθμιση των στάσεων του πληθυσμού από την κρατική εξουσία (Αλεξίου 2017: 7). Συγκεκριμένα, το κράτος

πρόνοιας έχει ως κύρια ομάδα στόχευσης τα χαμηλά κοινωνικά και οικονομικά στρώματα της κοινωνίας. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι, σε ένα πρώτο επίπεδο, το κράτος πρόνοιας προβαίνει σε έναν εμφανή ταξικό διαχωρισμό της κοινωνίας, αναγνωρίζοντας κυρίαρχες και μη κυρίαρχες κοινωνικές τάξεις και, σε ένα δεύτερο επίπεδο, με τη μετεξέλιξη της φιλανθρωπίας σε προγράμματα κοινωνικής πρόνοιας για τους λιγότερο προνομιούχους πληθυσμούς (Αλεξίου 2017: 8, Φουκό 1991: 141).

Αυτή η κανονιστική κατά βάση ταξινόμηση του πληθυσμού, αποτέλεσμα ερευνών, απογραφών και σχεδιασμών παρέμβασης, μετατρέπει τον πληθυσμό, και, ιδιαίτερα την οικογένεια ως κυρίαρχες πηγές πληροφοριών για το κράτος και τις κρατικές πολιτικές που λειτουργούν ως ένα άλλο είδος εξουσίας (Watson 2007: 102, Βενιέρης 2015: 31). Πρακτικά, αυτό σημαίνει ότι για να μπορέσει κάποιος να καταστεί δικαιούχος κοινωνικής μέριμνας ή ωφελούμενος κάποιας κοινωνικής υπηρεσίας αποστερείται του ιδιωτικού του βίου. Υπό αυτή την έννοια, η κοινωνική πολιτική έρχεται να παρακολουθήσει το υποκείμενο σε σχέση με τις πληροφορίες που παρέχει και να λειτουργήσει ως μια μορφή πειθαρχίας -με τη φουκωική έννοια του όρου- μέσα από τεχνικές εξέτασης, θεραπείας, πιστοποίησης, αναγνώρισης του υποκειμένου ότι ανήκει σε μια «ειδική» κοινωνική ομάδα. Οι τεχνικές αυτές ασκούνται στα υποκείμενα από φορείς γνώσεις που τα κατατάσσουν σε ειδικές κατηγορίες, προσδίδοντάς τους μια συγκεκριμένη ταυτότητα (Twigg 2007: 169).

Επιπροσθέτως, ο λόγος που εκφέρεται από σχεδιαστές και φορείς υλοποίησης της κοινωνικής πολιτικής, όπως είναι οι φορείς των κοινωνικών υπηρεσιών, κατασκευάζει τους ωφελούμενους με όρους ευπάθειας ως ειδικές κατηγορίες πληθυσμών που στερούνται της προσωπικής τους αυτονομίας, εφόσον χρίζουν προστασίας και παροχής φροντίδας, ενώ παράλληλα τους στοχοποιεί ως υπαίτιους για την ανάλωση κοινωνικών πόρων εξαιτίας της κατάστασης στην οποία βρίσκονται (Στασινοπούλου 1996: 181). Ο στιγματισμός των ομάδων και των ατόμων εμφανίζεται να είναι ένα σοβαρό επακόλουθο της διαδικασίας ορισμού των κοινωνικών προβλημάτων, καθώς και των υποκειμένων που εμπλέκονται σε αυτά. Και εδώ, το θεωρητικό σχήμα του Foucault υπογραμμίζει τη λειτουργία του λόγου ως άσκηση εξουσίας που εγκυβάζει και χαρακτηρίζει τα υποκείμενα, προσδίδοντάς τους ταυτότητα και ταξινομώντας τα στον χώρο του κοινωνικού, κατασκευάζοντας εν τέλει τον κοινωνικό αποκλεισμό ολόκληρων πληθυσμιακών ομάδων (Watson 2007: 107). Η χρήση της γλώσσας και οι συμβολισμοί που αποδίδονται είναι ιδεολογικά φορτισμένοι, καθώς παραπέμπουν σε ένα στερεοτυπικό τρόπο θέασης των ομάδων αυτών, σημασιοδοτούνται αρνητικά και κατασκευάζονται ως απειλή για το κοινωνικό σύνολο. Οι «χρήστες», οι «εξαρτημένοι», οι «ευπαθείς/ειδικές πληθυσμιακές ομάδες», οι «ανάπηροι», οι «άστεγοι», οι «άνεργοι», οι «φτωχοί» αφού θεωρηθούν ως ομοιογενείς ομάδες στο εσωτερικό τους, διαχωρίζονται από τον γενικό πληθυσμό για να χρησιμοποιήσουν ειδικές δομές και χώρους που έχουν δημιουργηθεί ειδικά για αυτούς.

Η άδηλη λειτουργία της κοινωνικής πολιτικής ως μηχανισμού κοινωνικού ελέγχου και αναπαραγωγής των κοινωνικών ανισοτήτων εντοπίζεται στον στιγματισμό των υποκειμένων και της καλλιέργειας μίας κουλτούρας εξάρτησης και εγκλωβισμού και συγκροτεί ένα στοιχείο εγγενώς αντιφατικό που ενυπάρχει στον πυρήνα της. Η κοινωνική πολιτική η οποία έχει ως αποστολή της να επιλύσει τα κοινωνικά προβλήματα, εμφανίζεται να επιδρά καθοριστικά στον τρόπο συγκρότησης των υποκειμένων μέσα από λόγους και πρακτικές, με διαφορετικά αποτελέσματα από τα αναμενόμενα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η επιδοματική κοινωνική πολιτική που ακολουθείται για τους Ρομά, η οποία παραβλέπει σε σημαντικό βαθμό την ανάγκη να ακολουθηθεί μια συμπεριληπτική πολιτική σε κοινωνικό και εκπαιδευτικό επίπεδο. Ο στιγματισμός των Ρομά και η απόδοση των ευθυνών στους ίδιους, φαίνεται να λειτουργεί ως φαύλος κύκλος που αναπαράγει τα προβλήματα και συντηρεί τον κοινωνικό τους αποκλεισμό.

Με βάση τα προαναφερθέντα, εκείνο που καθίσταται εμφανές είναι ότι το κράτος πρόνοιας στην επίσημη θεσμική του εκδοχή, παρά τη θετική αποτίμηση αναφορικά με τη δημιουργία θεσμών κοινωνικής προστασίας, δεν έχει καταφέρει να επιτύχει την πλήρ-

ρη εξάλειψη των κοινωνικών ανισοτήτων και τη διασφάλιση της ευημερίας του συνόλου των πολιτών. Ωστόσο, μια διαφορετική ανάγνωση μπορεί να εστιάσει στη λειτουργία του κοινωνικού κράτους ως μηχανισμού ελέγχου, με τη φουκωική έννοια του όρου, η οποία αποτρέπει ή μειώνει τον κίνδυνο μίας κοινωνικής έντασης, συγκρατώντας τα υποκείμενα που χρησιμοποιούν τις δομές και τις υπηρεσίες του κοινωνικού κράτους εντός του κοινωνικού ιστού. Η ανάγνωση αυτή ανοίγει ένα νέο κύκλο συζήτησης τόσο για τις κοινωνικές δομές αυτές καθαυτές, όσο και για τους λόγους που χρησιμοποιούνται για τη νομιμοποίησή τους, καθώς και τις πολλαπλές επιπτώσεις της κοινωνικής πολιτικής στα ίδια τα υποκείμενα.

Συμπεράσματα

Πέρα από τον έλεγχο και τον στιγματισμό. Οι νέες προκλήσεις στον χώρο της κοινωνικής πολιτικής

Η υιοθέτηση της θεωρητικής προσέγγισης του Foucault για την ανάγνωση του κοινωνικού κράτους φέρει στην επιφάνεια μία σειρά ζητημάτων που σχετίζονται με τον κοινωνικό έλεγχο, το στίγμα, τη δημιουργία πειθαρχικών σωμάτων και τη συγκρότηση υποκειμενικότητας, άλλοτε εύθραυστων, άλλοτε αδρανών που έχουν απωλέσει οποιοδήποτε κίνητρο συμμετοχής στον εργασιακό τομέα ή σε κοινωνικές δραστηριότητες. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι η αρχιτεκτονική εξακολουθεί να χρησιμοποιείται για την κατασκευή χώρων και δομών επιτήρησης και κατανομής των ατόμων. Επιπροσθέτως, η επιστημονική γνώση στηρίζει, νομιμοποιεί και αναπαράγει σχήματα και σχέσεις εξουσίας στο πλαίσιο άσκησης της κοινωνικής πολιτικής. Ο προβληματισμός που τίθεται εν προκειμένω αφορά στον ρόλο που καλείται να επιτελέσει η κοινωνική πολιτική, ώστε να ανταποκριθεί στις προκλήσεις που αναφύονται στις σύγχρονες κοινωνίες.

Η αναγνώριση και ο σεβασμός των ανθρώπων ως δρώντων υποκειμένων και ξεχωριστών οντοτήτων αποκτά ιδιαίτερη σημασία για πληθυσμιακές ομάδες που κατασκευάζονται ως «ευάλωτες», καθώς μία τέτοια στάση θα μπορούσε να λειτουργήσει υποστηρικτικά και ενδυναμωτικά για τα άτομα, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για την κοινωνική τους συμπερίληψη στον χώρο του κοινωνικού. Συνεπώς, η κοινωνική πολιτική οφείλει να παρέχει τα μέσα σε πληθυσμούς που αντιμετωπίζουν το κοινωνικό στίγμα, καθώς και δυσκολίες που έχουν να κάνουν με τα μέσα που διαθέτουν για τη διαβίωσή τους, ώστε να υποστηρίξει την πλήρη αξιοποίηση των προσωπικών τους δυνατοτήτων και την πορεία τους προς την αυτονομία. Προφανώς, αυτό προϋποθέτει τη διασφάλιση ευρύτερων συναιρέσεων στον χώρο του κοινωνικού, αλλά και υιοθέτηση παρεμβάσεων για την καταπολέμηση του κοινωνικού στίγματος.

Σημειώσεις

1. <https://www.ohchr.org/EN/Issues/Minorities/Pages/UnitedNationsRegionalWGonRoma.aspx>.

2. Πιο αναλυτικά, βλ. Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων, Γενική Γραμματεία Κοινωνικής Αλληλεγγύης και Καταπολέμησης της Φτώχειας (2022), *Εθνική Στρατηγική και Σχέδιο Δράσης για την Κοινωνική Ένταξη των Ρομά 2021-2030*, Αθήνα, Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων / Γενική Γραμματεία Κοινωνικής Αλληλεγγύης και Καταπολέμησης της Φτώχειας, Ανακτήθηκε από: Εθνική Στρατηγική & Σχέδιο Δράσης για την Κοινωνική Ένταξη των Ρομά 2021-2030 (egroma.gov.gr).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Αλεξίου, Θ. (2017), Κοινωνική πολιτική και βιοπολιτική, Από την ταξική αντιπαράθεση στη «μικροφυσική της εξουσίας», *Κοινωνική Πολιτική*, τχ. 5, σσ. 5-28, Ανακτήθηκε από: <http://dx.doi.org/10.12681/sp.10598>.
- Ασημάκη, Α., Κουστουράκης, Γ., & Καμαριανός, Ι. (2011), Οι έννοιες της νεωτερικότητας και της μετανεωτερικότητας και η σχέση τους με τη γνώση: Μια κοινωνιολογική προσέγγιση», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, Τόμος ΙΕ, τχ. 60, σσ. 99-120.
- Βενιέρης, Δ. (2015), *Κοινωνική πολιτική-έννοιες & σχέσεις*, Αθήνα, Τόπος.
- Craib, I. (2000), *Σύγχρονη κοινωνική θεωρία: Από τον Πάρσονς στον Χάμπερμας*, μτφ. Μ. Τζιαντζή & Π. Ε. Λέκκας, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Δόγια, Μ. (2020), *Κοινωνικές πολιτικές ένταξης των Ρομά. Η περίπτωση του Δήμου Σοφιάδων* (Διπλωματική εργασία), Αθήνα, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής.
- Δοξιάδης, Κ. (1992), *Υποκειμενικότητα και εξουσία: για τη θεωρία της ιδεολογίας*, Αθήνα, Πλέθρον.
- Foucault, M. (1988), *Τι είναι Διαφωτισμός;* (εισ.-μτφ.) Σ. Ροζάνης, Αθήνα, Έρασμος.
- Gough, I. (2008), *Η Πολιτική οικονομία του κοινωνικού κράτους*, μτφρ. Λ. Βατικιώτης. Αθήνα, Σαββάλας.
- Levitas, R. (2004), Η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού και η νέα ντυρκεμιανή ηγεμονία, στο Πετμεζίδου, Μ. και Παπαθεοδώρου, Χ. (επιμ.), *Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός*, Αθήνα, Εξάντας.
- Μακρυγιάννη, Δ. (2004), Εισαγωγή: Το σώμα στην ύστερη νεωτερικότητα, στο Μακρυγιάννη Δ. (επιμ.), *Τα όρια του σώματος. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Νήσος.
- Merrien, F.-X. (2013), Εισαγωγή, στο Merrien, F.-X. και Κωνσταντινίδου, Χ. (επιμ.) *Αντιμέτωποι με τη φτώχεια. Η Δύση και οι φτωχοί χθες και σήμερα*, μτφρ. Μ. Κορασίδου, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.
- Παπαδοπούλου, Δ. (2012), *Κοινωνιολογία του αποκλεισμού στην εποχή της παγκοσμιοποίησης*, Αθήνα, Τόπος.
- Σακελλαρόπουλος, Θ. (2018), Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική σε ιστορική προοπτική, στο Σακελλαρόπουλος Θ. κ.ά. (επιμ.) *Κοινωνική πολιτική*, Αθήνα, Διόνικος, σσ. 21-58.
- Σκαμνάκης, Χ. (2006), *Ο ρόλος των φορέων της αυτοδιοίκησης στην άσκηση κοινωνικής πολιτικής. Η περίπτωση των φορέων της Αχαΐας*, Αθήνα, Gutenberg – Γιώργος & Κώστας Δαρδανός.
- Smart, B. (1999), Michel Foucault: κύρια θέματα και ζητήματα, στο Πετμεζίδου, Μ. (επιμ.), *Σύγχρονη κοινωνιολογική θεωρία: Δομισμός-μετα-δομισμός-δομοποίηση-επικοινωνιακή δράση. Προοπτικές εξέλιξης της κοινωνιολογικής θεωρίας Τόμος ΙΙ*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σσ. 135-166.
- Spicker, P. (2004), *Το κράτος πρόνοιας, μια γενική θεωρία*, μτφ. Χ. Οικονόμου, Αθήνα, Διόνικος.
- Στασινοπούλου, Ο. (1992), *Κράτος πρόνοιας. Ιστορική εξέλιξη-Σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Gutenberg.
- Twigg, J. (2007), Η κοινωνική πολιτική και το σώμα, στο Lewis, G., Gewirtz, S. & Clarke, J. (επιμ.) *Κοινωνική πολιτική: Μια άλλη προσέγγιση*, μτφ. Α. Χόλογουεη, Αθήνα, Gutenberg, σσ. 165-181.
- Φουκό, Μ. (1987), *Εξουσία, γνώση και ηθική*, μτφ. Ζ. Σαρίκας, Αθήνα, Ύψιλον.
- Φουκό, Μ. (1991), *Η μικροφυσική της εξουσίας*, μτφ. Λ. Τρουλινού, Αθήνα, Ύψιλον.
- Φουκώ, Μ. (1989), *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, μτφ. Κ. Ζατσηδήμου και Ι. Ράλλη, Αθήνα, Ράππας.
- Watson, S. (2007), Ο Foucault και η μελέτη της κοινωνικής πολιτικής, στο Lewis, G., Gewirtz, S. και Clarke, J. (επιμ.), *Κοινωνική πολιτική: Μια άλλη προσέγγιση*, μτφ. Α. Χόλογουεη, Αθήνα,

Gutenberg, σσ. 96-109.

Χτούρης, Σ. (1999), Η θεωρία της κατώτερης τάξης (underclass) και η επίδρασή της στην κοινωνική πολιτική, στο Θ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.) Η μεταρρύθμιση του κοινωνικού κράτους τόμος Α΄, Αθήνα, Κριτική, σσ. 231-239.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

FRA (2016), *Poverty and Employment: The Situation of Roma in 11 EU Member States Roma survey – Data in focus*, Luxembourg, Publications Office of the European Union, Retrieved from https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2014-roma-survey-dif-employment-1_en.pdf.

Liégeois, J. P. (2005), *Gypsies, An Illustrated History*, London, Saqi.

Titmuss, R. M. (1974), *Social Policy: An Introduction*, London, Allen & Unwin.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΠΗΡΙΑ ΤΟΥ ΑΥΤΙΣΜΟΥ. ΤΟ ΕΛΛΕΙΜΜΑ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΔΕΞΙΟΤΗΤΩΝ

Μαρία Δροσινού Κορέα^α

^α Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών, Τμήμα Φιλολογίας, Καλαμάτα, Μεσσηνία

Περίληψη

Στην παρούσα εργασία διερευνάται το ζήτημα της ταυτότητας του ατόμου που είναι φορέας της αναπηρίας του αυτισμού υπό το πρίσμα των σύγχρονων κοινωνικών θεωριών για την ειδική αγωγή και εκπαίδευση [ΕΑΕ]. Η κριτική αντιμετώπιση και αναζήτηση ενός κοινού «τόπου» αναφορικά με την ιδιαιτερότητα της δια βίου αναπηρίας επιχειρείται να κατανοηθεί μέσα από το έλλειμμα στην εκπαίδευση των κοινωνικών δεξιοτήτων. Στο πλαίσιο αυτό εξετάζεται το κυρίαρχο χαρακτηριστικό της άορατης αναπηρίας του αυτισμού με βάση τις θεωρητικές απόψεις του Goffman περί κοινωνικής κατασκευής του «στίγματος» και του Bourdieu περί κοινωνικής αναπαραγωγής άνισων σχέσεων. Καταλήγοντας, οι κοινωνικές θεωρήσεις αμφισβητούνται όταν προσβλέπουν σε μονομερείς εκπαιδευτικές προσεγγίσεις που εστιάζουν στο έλλειμμα της ταυτότητας του ατόμου με αυτισμό και παραβλέπουν το νόημα της συγκρότησης των κοινωνικών σχέσεων.

Λέξεις κλειδιά: ταυτότητα, αυτισμός, στίγμα, ανισότητες, ενταξιακή εκπαίδευση

SOCIAL THEORIES ON THE DISABILITY OF AUTISM. THE DEFICIT IN THE EDUCATION OF SOCIAL SKILLS

Maria Drossinou Korea^α

^α University of Peloponnese, Faculty of Humanities and Cultural Studies, Department of Philology, Kalamata, Messinia.

Abstract

In this paper, the question of the identity of the person who is a carrier of the disability of autism is investigated in the light of modern social theories on special education and training [SET]. The critical treatment and search for a common «place» regarding the specificity of lifelong disability is attempted to be understood through the deficit in the education of social skills. In this context, the dominant characteristic of the invisible disability of autism is examined based on Goffman's theoretical views on the social construction of «stigma» and Bourdieu's on the social reproduc-

tion of unequal relations. In conclusion, social considerations are challenged when they look to one-sided educational approaches that focus on the identity deficit of the person with autism and overlook the meaning of the formation of social relationships.

Keywords: identity, autism, stigma, inequalities, inclusive education

Εισαγωγή

Το έλλειμμα των κοινωνικών δεξιοτήτων του ατόμου με αυτισμό αποτελεί βασικό στόχο στις παρεμβάσεις στην ειδική αγωγή και στην εκπαίδευση [ΕΑΕ] (Χρηστάκης 2011 α: 190-229). Η κοινωνιολογία της αναπηρίας εστιάζει σε οποιασδήποτε μορφής μειονεξία, και συζητά τις έννοιες του στίγματος και της ασυλοποίησης (Goffman 1994, 2001, 2002) στον κοινωνικό περίγυρο που καθορίζει τις νόρμες του τρόπου ζωής και τις κατηγοριοποιήσεις ανθρώπων. Ο όρος αναπηρία του αυτισμού υπό αυτή τη θεώρηση ως κατηγορία ειδικής εκπαιδευτικής ανάγκης [ΕΕΑ] (Νόμος 2817:2000, 3699:2008) αποτελεί κοινωνική κατασκευή και εστιάζει μονοδιάστατα στο κοινωνικό έλλειμμα.

Σύμφωνα με την Ελληνική Εταιρία Προστασίας Αυτιστικών Ατόμων (Ε.Ε.Π.Α.Α. 2021) η περιγραφή των κοινωνικών δεξιοτήτων νοηματοδοτείται με την καθημερινότητα κάθε ανθρώπου και τις αλληλοεπιδραστικές συμπεριφορές που δηλώνονται στις συναλλαγές με τους άλλους με λεκτικούς χαιρετισμούς, χειραψίες, βλεμματικές επαφές. Η συναναστροφή του ατόμου με αυτισμό με άλλα άτομα σε γνώριμο περιβάλλον θεωρείται ομαλή, διαχειρίσιμη και λειτουργική όταν ελέγχει τα ελλείμματα των κοινωνικών δεξιοτήτων (Καλύβα 2005). Τι συμβαίνει όμως όταν στις βιωματικές συναλλαγές εισέρχεται ένα «άλλο» άτομο με αυτισμό με κοινωνικές δυσκολίες στην επικοινωνία; Σύμφωνα με την Συνοδινού (2007), η αυθόρμητη συναισθηματική ισορροπία διαταράσσεται όταν παρευρίσκεται σε κοινοτικό σταθμό ένα άτομο με αόρατη αναπηρία όπως αυτή του αυτισμού. Οι κοινοτικοί σταθμοί ορίζονται μέσω των βιωματικών κοινωνικών συναλλαγών του ατόμου με αυτισμό στη γειτονιά, στην πόλη, στο σχολείο, στο γυμναστήριο, στο εστιατόριο και αλλού. Η επαφή με ένα άτομο με αυτισμό νοηματοδοτείται συχνά ως «στιγματισμένη» όταν το πρόσωπο έχει σημαντικές δυσκολίες στη λειτουργικότητα και στη ροή της επικοινωνίας (Magiati et al. 2014). Ο Goffman (2001) θεωρεί ότι ο καλύτερος τρόπος για την κατανόηση του «άλλου» αναπτύσσεται με τις ρεαλιστικές αλληλοεπιδραστικές σχέσεις και αυτό προκύπτει από την ανάλυση «μικρών πραγμάτων» της καθημερινότητας. Οι ορατές και άλλοτε αόρατες δυσκολίες (White et al. 2011) συχνά πιστώνονται σε αλληλοεπιδραστικές συναλλαγές με άτομα που είναι φορείς της αναπηρίας του αυτισμού (Fletcher-Watson et al. 2019).

Η νομιμοποίηση του στίγματος του αυτισμού συμβαίνει από τους ίδιους τους επαγγελματίες ΕΑΕ που εμπλέκονται στη ζωή των αυτιστικών και περιγράφουν στιγμές αμηχανίας όταν δεν μπορούν να επικοινωνήσουν μαζί τους. Η ανάπτυξη ισόρροπων και αμφίδρομων κοινωνικών σχέσεων εμποδίζεται και συχνά περιορίζεται σε διευκολύνσεις με τους ειδικούς. Σύμφωνα με την Coordination Internationale entre Psychothérapeutes Psychanalystes et membres associés s'occupant de personnes Autistes [Cippa], 2022), τα αρνητικά συναισθήματα όπως ο φόβος ή η απειλή μπροστά στον αυτισμό ελάχιστα συζητείται. Επίσης, σύμφωνα με τον Goffman το στίγμα αναφέρεται σε κάθε χαρακτηριστικό που μπορεί να διακρίνει ένα άτομο στα μάτια των άλλων ατόμων αλλά και ακόμα όταν εξαιτίας αυτού του χαρακτηριστικού του αποδίδεται η εικόνα ενός κατώτερου στάτους, όπως αναφέρει ο Bernstein (1975). Άλλωστε, ο Goffman διακρίνει τρεις μεγάλες κατηγορίες νοηματοδότησης του στίγματος:

- α) διάφορες σωματικές δυσμορφίες (σωματική αναπηρία, αποκρουστικά φυσικά σημάδια, κ.λπ.),

- β) ψεγάδια που αφορούν στην προσωπικότητα ή στο παρελθόν του ατόμου, όπως προβλήματα χαρακτήρα, ιστορικό παραμονής σε ψυχιατρείο ή σε φυλακή, αλκοολισμός, ανεργία, ομοφυλοφιλία, τάσεις αυτοκτονίας, ριζοσπαστική πολιτική συμπεριφορά, κ.λπ.,
- γ) στίγματα που αφορούν στη φυλή, στο έθνος και στη θρησκεία που μεταδίδονται μέσω της οικογενειακής, γεωγραφικής, τοπικής και κοινωνικής καταγωγής.

Από τις παραπάνω τρεις κατηγορίες στην παρούσα εργασία συζητούμε τις περιπτώσεις από το ατομικό ιστορικό ατόμων με αυτισμό που διέρχονται από τις ψυχιατρικές κλινικές, τα άσυλα μέχρι και τα ειδικά σχολεία αλλά και τα Πανεπιστήμια (Σταμπολτζή et al. 2018, Δροσινού Κορέα 2020). Τα Πανεπιστήμια υποδέχονται συνήθως ανθρώπους χωρίς αυτισμό με συγκεκριμένα γνωρίσματα και κατά συνέπεια αποκλείουν τους ανθρώπους εκείνους που είναι φορείς της αναπηρίας του αυτισμού (Korea 2022, Cook et al. 2016). Πρόκειται για μία κοινωνία που δεν είναι προετοιμασμένη και εκπαιδευμένη να δέχεται με φυσικό τρόπο τους «διαφορετικούς» ανθρώπους όπως είναι τα άτομα με αναπηρία αυτισμού. Σε αυτό το σημείο τονίζεται η θεωρητική βάση μιας συμπεριληπτικής κοινωνίας, η οποία αρνείται τις καθιερωμένες κατηγοριοποιήσεις των ατόμων και τείνει να προσαρμοστεί στις ανάγκες όλων εκείνων που δεν θεωρούνται στιγματισμένοι, «κοινωνικά ανάπηροι» αλλά δρουν ως «κανονικά» μέλη της κοινότητας.

Στην παρούσα εργασία, ο αυτισμός παρουσιάζεται με αναφορές στη σύγχρονη κοινωνία και μάλιστα στο Πανεπιστήμιο (Drossinou Korea 2020) που αναγνωρίζει τις πολλαπλές ταυτότητες συμπεριλαμβάνοντας τα άτομα με αναπηρίες (Oliver 2009). Η παρουσία του εαυτού συζητείται στο πλαίσιο των ενταξιακών ή μη συνθηκών που ορίζουν τον αυτισμό ως δια βίου αναπηρία.

Θεωρητικό πλαίσιο

Τα άτομα - φορείς της αναπηρίας του αυτισμού

Ο αυτισμός ορίζεται ως μέρος της πολυπλοκότητας της νεωτερικής κοινωνίας και συνδέεται άμεσα με την εμφάνιση νέων ταυτοτήτων. Η παραδοχή ότι ζούμε σε έναν κόσμο πολύ πιο ελεύθερο από τη δεκαετία του '60, σε έναν κόσμο που υποτίθεται ότι μπορούμε να ζούμε καλύτερα και πιο εύκολα από ό,τι στο παρελθόν ο καθένας μας με τις ιδιαιτερότητές μας δημιουργεί νέες κοινωνικές και εκπαιδευτικές ανάγκες. Ταυτόχρονα όμως αυτός ο κόσμος είναι και πιο σύνθετος, λόγω της πολυπλοκότητας των ιδιομορφιών, ο οποίος απαιτεί από το άτομο να γνωρίζει σε κάθε στιγμή να χειρίζεται δεξιοτεχνικά τις κοινωνικές του σχέσεις. Πρόκειται δηλαδή για έναν κόσμο πολύ πιο εξουθενωτικό για το ίδιο το άτομο-φορέα της αναπηρίας του αυτισμού (Bent Vandborg 2001). Η πολυπλοκότητα της κοινωνίας σήμερα επιτρέπει να δούμε ποικίλες μορφές ταυτοτήτων και σε πολλούς συνδυασμούς, μεταξύ αυτών και οι φοιτητές που είναι φορείς της αναπηρίας του αυτισμού (Δροσινού Κορέα 2017: 727-803, 2020: 191-205).

Η αποδοχή και η αναγνώριση όλων σήμερα είναι ένα ζήτημα περίπλοκο που μεταθέτει την ευθύνη στο ίδιο το άτομο με αυτισμό, το οποίο καλείται να υποβληθεί σε βαθιά κατάρτιση και ανακατασκευή του εαυτού του σε θέματα επικοινωνίας, κοινωνικής αλληλοεπίδρασης προκειμένου να επιτυγχάνεται η καθημερινή επικοινωνία με ομαλό τρόπο (Lindsay 2016). Επισημαίνεται, ότι μετά τη δεκαετία του '60 με την ανάπτυξη μιας γενικότερης ανθρωπιστικής κίνησης, τους διαρκείς πολιτικούς αγώνες για τη διεκδίκηση πολιτικών δικαιωμάτων των κινητικά αναπήρων (Oliver 2009), αρχίζει να εμφανίζεται η ελλιπής αναγνώριση συγκεκριμένων ταυτοτήτων στην κοινωνία όπως των ατόμων που είναι φορείς του αυτισμού. Για παράδειγμα, μόλις το 2006 υιοθετήθηκε η σύμβαση του ΟΗΕ για τα δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία (ΑμεΑ) με το Ν. 4074 (2012). Αυτό είναι

αποκαλυπτικό μιας κοινωνίας που δεν έχει αποδεχτεί ακόμα τα ΑμεΑ ως ισότιμα μέλη της (Frاندji Rochex 2011).

Ιστορικά παρατηρούμε, το αναπηρικό κίνημα στην Αμερική να ανασύρει από το περιθώριο μία ευρεία κοινωνική ομάδα αναπήρων που κατά το παράδειγμα των άλλων περιθωριακών ομάδων (γυναίκες, Αφροαμερικανοί) διεκδικούν με τις κινητοποιήσεις τους τα δικαιώματά τους και την αυτονόητη αναγνώριση της παρουσίας τους στην κοινωνία (Πουλογιαννοπούλου 2020). Στη Βρετανία η εισαγωγή του κοινωνικού μοντέλου τόνισε την ελλειμματικότητα και την ανεπάρκεια του ιατρικού μοντέλου προσέγγισης της αναπηρίας του αυτισμού (Powell Jordan 2001). Επιπροσθέτως, το αναπηρικό κίνημα σε παγκόσμιο επίπεδο απέκτησε νέα προοπτική βασιζόμενη στις ιδέες της «ανεξάρτητης διαβίωσης» των ΑμεΑ, της αποϊδρυματοποίησης και της αποασυλοποίησης συμπεριλαμβάνοντας και τα άτομα με αυτισμό.

Στην Ελλάδα, μόλις το 2000 με το Ν. 2817 και με την ελληνική εταιρεία προστασίας αυτιστικών ατόμων στην Αθήνα τίθεται το ζήτημα γύρω από την ελλιπή κοινωνική αναγνώρισή και την ανεπάρκεια των πολιτικών και κοινωνικο-οικονομικών δομών. Ο καθηγητής Χρήστος Αλεξίου υπογραμμίζει ότι, παρά τα βήματα που έχουν γίνει είκοσι τρία χρόνια μετά, είναι μόλις «μια σταγόνα στον ωκεανό». Με άλλα λόγια, οι νέες ταυτότητες αναδύθηκαν μέσα από τα κινήματα και τους αγώνες των γονεϊκών ομάδων που αναζητούσαν επιβεβαίωση της διπλής τους κοινωνικής ταυτότητας. Παραφράζοντας τον Goffman (2001), η ταυτότητα ορίζεται με τη δυνητική κοινωνική και πολιτική ταυτότητα, το πώς δηλαδή βλέπει το άτομο με αυτισμό την ταυτότητα και τον εαυτό του, καθώς και την πραγματική κοινωνική ταυτότητα, το πώς δηλαδή τον βλέπουν οι άλλοι.

Σε συνέχεια αυτών των προβληματισμών, οι κοινωνικές θεωρήσεις αμφισβητούνται όταν προσβλέπουν σε μονομερείς εκπαιδευτικές προσεγγίσεις που εστιάζουν στο έλλειμμα της ταυτότητας του ατόμου με αυτισμό και παραβλέπουν το νόημα της συγκρότησης των κοινωνικών σχέσεων. Αυτές οι μονομερείς εκπαιδευτικές προσεγγίσεις αναφέρονται στη διάγνωση και υποστήριξη συνυπαρχουσών δυσκολιών στα πρώτα χρόνια της ζωής, οι οποίες δεν επανεκτιμώνται στην ποσόστωση της αναπηρίας τους. Η βέλτιστη πρακτική εργασία με αυτιστικούς ενήλικες με υψηλές ανάγκες υποστήριξης, τα αποτελέσματα για ενήλικες στο φάσμα θέτουν ένα βασικό ερώτημα «-ποια είναι η ποιότητα ζωής;» Ακόμη, η οικοδόμηση υγιεινής διαβίωσης σε μια προοπτική ζωής με καλύτερη ψυχική υγεία και ευεξία για τα αυτιστικά άτομα και τις οικογένειές τους αποτελούν βασικά επιχειρήματα που δηλώνουν την αναγκαιότητα αλλαγών στις ποιότητες της σκέψης για την ταυτότητα του ατόμου με αυτισμό. Έτσι, η επανεξέταση των αποδεικτικών στοιχείων οδηγεί σε προσαρμογές των εκπαιδευτικών οικοσυστημικών περιβαλλόντων που υποδέχονται τους αυτιστικούς μαθητές στο σχολείο και τους φοιτητές στο Πανεπιστήμιο. Η δημιουργία θετικών σχέσεων με συνομηλίκους αλλά και με πολιτικές που αναφέρονται στην υποστήριξη των οικογενειών που περιθωριοποιούνται λόγω εθνικότητας, πολιτισμού, γλώσσας ή εξαιτίας οικονομικών παραγόντων αποτελεί βασικό σημείο αναφοράς τόσο των κοινωνικών ελλειμμάτων όσο και της δόμησης της ταυτότητας (Δροσινού Κορέα 2020: 191-205). Τέλος, η αμφισβήτηση διαχέεται μέσα από τις απόψεις για την ταυτότητα φύλου του αυτισμού, τις απόψεις για τους φαινοτύπους και την γνωστική νευροεπιστήμη, αλλά και τις αισθητηριακές διαφορές που ρυθμίζονται από τις εκτελεστικές λειτουργίες του εγκεφάλου, αναφορικά με τα προβλήματα στην αυτιστική συμπεριφορά και τη διαχείρισή της (Wright et al. 2014, Χρηστάκης 2011 β,γ).

Κοινωνικός αποκλεισμός - Ενταξιακή εκπαίδευση

Ο κοινωνικός αποκλεισμός συντελείται στον αντίποδα της ενταξιακής εκπαίδευσης των φτωχών. Οι «φτωχοί» ως γενικότερη ομάδα του πληθυσμού δεν είναι οι άνθρωποι εκείνοι που ορίζονται σε σχέση με τη θέση τους στην αγορά εργασίας. Αποτελούν περισ-

σότερο μία συλλογή διασκορπισμένων ομάδων που αναγνωρίζονται κυρίως σε όρους όπως «φυλή», εθνικότητα και φύλο και συνδέονται μαζί από ένα στάτους «κατώτερων πολιτών». Ο Χρηστάκης (2011 β, γ) εξετάζοντας τα προβλήματα της συμπεριφοράς ως πρωταρχικής αναπηρίας δίνει έναν ορισμό της «φτώχειας» που οφείλεται στη στέρηση δυνατοτήτων και των επιλογών. Με άλλα λόγια, «φτωχοί» είναι εκείνα τα άτομα που λόγω ελλειμματικών δυνατοτήτων είναι ανίκανοι να συμμετέχουν στη ζωή της κοινότητας. Η στέρηση επιλογών συχνά ταυτοποιείται με αυτή των δυνατοτήτων και συχνά αποδίδεται είτε με το χαμηλό εισόδημα, είτε με την ανεργία, είτε με την έλλειψη υγείας, είτε με την έλλειψη εκπαίδευσης, είτε γενικότερα στις κοινωνικές και εκπαιδευτικές ανισότητες. Η έλλειψη των επιλογών αποκλείει τα άτομα με αυτισμό από τη ζωή της κοινότητας και τα οδηγεί στον κοινωνικό αποκλεισμό (Barrère et Mairesse 2015).

Ανάλογα, οι ευπαθείς ομάδες του πληθυσμού ορίζονται από τον βαθμό συμμετοχής τους στην κοινωνική και οικονομική ζωή. Πιο συγκεκριμένα, τα άτομα με αυτισμό ανήκουν στις ευπαθείς κοινωνικές ομάδες και διακρίνονται είτε από κοινωνικο-οικονομικά προβλήματα, είτε εξαιτίας της δια βίου νευροψυχιατρικής διαταραχής (Δροσινού Κορέα 2017: 727-803), είτε εξαιτίας απρόβλεπτων γεγονότων, τα οποία επηρεάζουν την εύρυθμη λειτουργία της τοπικής ή ευρύτερα περιφερειακής οικονομίας (Ν. 4019/2011, Ν. 4430/2016).

Η νοηματοδότηση της συμπεριληπτικής κοινωνίας περιορίζεται στα υπαρκτά ελλείμματα στην εκπαίδευση των κοινωνικών δεξιοτήτων. “Φαίνεται να δείχνει ότι αποδέχεται” όλο το εύρος των ταυτοτήτων (Drossinou-Korea and Avramidi 2020) σε αντιδιαστολή με τις κατηγοριοποιήσεις και τους κανόνες που διέπουν την Αριστοτελική τάξη των πραγμάτων και στοχεύουν στην ένταξη. Τα τελευταία τριάντα χρόνια, σύμφωνα με τους ερευνητές Gewirtz and Cribb (2011) και Powell and Jordan (2001), η αποδοχή της ταυτότητας του ατόμου με αναπηρία αυτισμού στηρίζεται στην κυρίαρχη άποψη για τις αναγνωρισμένες κατηγορίες. Αυτές συμπεριλαμβάνουν προκαταβολικά τις αρνητικές συμπεριφορές και στάσεις για τα ελλείμματα κοινωνικών δεξιοτήτων (Χρηστάκης 2011 α, β, γ, Balarin et al. 2011, Lindsay 2016).

Οι ερευνητές, επαγγελματίες από την υγεία, την εκπαίδευση, την κοινωνική περίθαλψη, αλλά και τα άτομα με αυτισμό, τα μέλη της οικογένειας και οι φροντιστές (Δροσινού Κορέα 2020: 64-68, 73-98), καθώς και όσοι ασχολούνται με την πολιτική ή όσοι αναλαμβάνουν την νομική υπεράσπιση των δικαιωμάτων των ενηλίκων που πάσχουν από αυτισμό φαίνεται να μην συμφωνούν σε ένα ενιαίο ορισμό γύρω από τον όρο της συμπερίληψης. Προκειμένου λοιπόν η ορολογία να συμβαδίσει με τη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία, η οποία χρησιμοποιεί την πρώτη γλώσσα του ατόμου, στην Autism-Europe (Korea 2022) έχει αναδειχτεί μια σειρά από αποδεκτούς όρους που προτείνεται να χρησιμοποιούνται στην επικοινωνία με το «αυτιστικό άτομο/άτομα». Σε αυτούς συμπεριλαμβάνονται οι περιγραφικές ορολογίες όπως «άτομα στο φάσμα του αυτισμού» επειδή είναι επίσης ο πιο συχνά προτιμώμενος όρος μεταξύ αυτιστικών ενηλίκων, οικογενειών και επαγγελματιών. Τελευταία μεταξύ των ανθρώπων με αυτισμό “ακούγονται” συχνά οι όροι όπως “αυτιστικός / autie / aspie” σημειώνοντας με αυτό τον τρόπο, τις επιλογές στην ταυτότητα αναφοράς των ιδιαιτεροτήτων που έχουν πια τα ίδια τα άτομα με αυτισμό. Σύμφωνα με τις σύγχρονες κοινωνικές θεωρήσεις στο σύμπλοκο σύστημα της ΕΑΕ (Δροσινού Κορέα 2017: 55-112) οι άνθρωποι μπορούν όταν επιθυμούν να αναφέρονται στον εαυτό τους και ο ένας στον άλλον με αυτόν τον τρόπο. Παρά το γεγονός ότι είναι λιγότερο αποδεκτή κοινωνική συναλλαγή στις επικοινωνιακές αλληλεπιδράσεις, όταν η ορολογία αυτή χρησιμοποιείται από ένα «νευροτυπικό» άτομο φορέα ελλειμμάτων κοινωνικών δεξιοτήτων στο φάσμα του αυτισμού.

Η προσβολή της ταυτότητας ενός ατόμου με αυτισμό από μια ατυχή ορολογία όπως “πάσχει από αυτισμό ή είναι θύμα αυτισμού”, λαμβάνεται υπόψη στις κοινωνικές συναλλαγές και αποτελεί μέρος του λόγου όταν κάποιος απευθύνεται με αυθόρμητη επικοινωνία μαζί τους όπως είναι οι χαιρετισμοί, οι ευχές και άλλα. Για όλους αυτούς τους

λόγους αποφεύγονται οι όροι, οι εκφράσεις που είναι πιθανό να προκαλέσουν προσβολή στην ταυτότητα. Η κριτική αντιμετώπιση και αναζήτηση ενός κοινού «τόπου» αναφορικά με την ιδιαιτερότητα της δια βίου αναπηρίας αμφισβητεί το μονοδιάστατο νόημα που προκύπτει μονομερώς από το έλλειμμα στην εκπαίδευση των κοινωνικών δεξιοτήτων. Επιπλέον, αμφισβητείται αυτό που σημαίνει “κοινωνικά” να είναι κάποιος αυτιστικός, ή καλύτερα να βρίσκεται στο φάσμα του αυτισμού, ή ακόμη να έχει αυτισμό που είναι μια διαταραχή του αυτιστικού φάσματος του αυτισμού (ΔΑΦ) και δηλώνεται ως μία κατάσταση του φάσματος του αυτισμού. Επισημαίνεται ότι σύγχρονες κοινωνικές θεωρήσεις στην ΕΑΕ, χρησιμοποιούν ευρέως τον όρος ΔΑΦ, επιλογή που βρίσκει σύμφωνους πολλούς επαγγελματίες επειδή με αυτόν τον τρόπο αποφεύγεται η δήλωση της αρνητικής σημασίας της «διαταραχής».

Επίσης, η ενταξιακή εκπαίδευση διαχρονικά έχει αποκτήσει ισχυρό θεωρητικό υπόβαθρο, καθώς στηρίχτηκε με συγκεκριμένες κοινωνιολογικές θεωρίες (Isambert-Jamati 1973, Bernstein 1975) που απέδωσαν τη σχολική αποτυχία και την κοινωνική περιθωριοποίηση σε ένα είδος «κοινωνικο-πολιτισμικής αναπηρίας». Αυτό συνδεόταν άρρηκτα με το οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον του ατόμου με αναπηρία (Pellicano et al. 2017, Stahmer et al. 2017). Έκτοτε, με βάση τις θεωρίες αυτές η αποτυχία αποδόθηκε σε ένα έλλειμμα με συνιστώσες τη γλώσσα, τον πολιτισμό, τα ενδιαφέροντα, τις φιλοδοξίες και τις προοπτικές. Και γι’ αυτό προκειμένου να εξλειφθούν τα ελλείμματα που συνιστούν «αναπηρία», η ενταξιακή εκπαίδευση είναι ενιαία και αφορά όλους τους μαθητές και φοιτητές με ή χωρίς ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες. Ειδικότερα έχει την τάση να προσαρμόζεται στις ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες των ατόμων με αυτισμό όταν αυτά βρίσκονται σε δύσκολη οικογενειακή και κοινωνική κατάσταση (Lindsay 2016, Χρηστάκης 2011 α, β, γ).

Η έννοια της αναπηρίας του αυτισμού και το κοινωνικό στίγμα

Η τελευταία έκδοση του στατιστικού εγχειριδίου για τις ψυχικές νόσους της Αμερικάνικης Ψυχιατρικής Ένωσης (American Psychiatric Association 2013) έχει συμπεριλάβει την έννοια της αναπηρίας του αυτισμού με μια σειρά παραμέτρων που προσδιορίζονται ως προς την λειτουργικότητά του ατόμου να ανταπεξέλθει σειρά ενεργειών που απαιτούν κοινωνικές δεξιότητες. Μέσα από το θεωρητικό πρίσμα του Erving Goffman (1922-1982) για το κοινωνικό στίγμα και του Pierre Bourdieu (1930-2002) σχετικά με την αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων συζητούνται οι κοινωνικές θεωρίες για την αναπηρία του αυτισμού και το έλλειμμα στην εκπαίδευση των κοινωνικών δεξιοτήτων (Bernstein 1975).

Σύμφωνα με την οπτική του Goffman, οι «ανάπηροι όπως τα άτομα με αυτισμό» είναι «στιγματισμένοι» άνθρωποι με παραπονημένη κοινωνική ταυτότητα. Αναφορικά με την λεξικογράφηση του όρου στίγμα, αυτός επινοήθηκε αρχικά από τους αρχαίους Έλληνες, οι οποίοι ήθελαν με κάποια ανεξίτηλα σημάδια (ουλές, καψίματα, κ.λπ.) να δηλώσουν την ηθική κατάσταση του ατόμου που τα έφερε. Συνήθως με τα σημάδια αυτά ήθελαν να δημοσιοποιήσουν ότι οι φορείς τους ήταν εγκληματίες, προδότες ή δούλοι, και σκοπός τους ήταν οι φορείς των στιγμάτων αυτών να ξεχωρίζουν στην κοινωνία και να περιθωριοποιούνται απαξιωτικά. Σήμερα, ο όρος χρησιμοποιείται επίσης με την αρχική σημασία (Μπαμπινιώτης 2010) για να δηλώσει άσχημα χαρακτηριστικά σε ανθρώπους και να τους διακρίνει στο κοινωνικό σύνολο ως «διαφορετικούς», όμως με τη διαφορά ότι δεν χρειάζονται πλέον σημάδια σωματικά ως απόδειξη, καθώς ο όρος αφορά περισσότερο στην ηθική και κοινωνική κηλίδωση του ατόμου.

Ο Goffman στα έργα του «Στίγμα» (1963) και «Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή» (1959) υποστηρίζει τη θέση ότι οι άνθρωποι με την κοινωνική τους αλληλεπίδραση υπακούουν σε μία διπλή διαδικασία. Από τη μία στην ατομική προσπάθεια για εκτέλεση ρόλων και κατασκευής ταυτότητας και από την άλλη στη συμμόρφωση και πειστική πραγμάτωση των ρόλων αυτών σύμφωνα με τα πολλαπλά προβαλλόμενα

κοινωνικά πρότυπα. Στη βάση αυτή αναδύεται η κουλτούρα της οικογένειας αλλά και του σχολείου. Η ενταξιακή εκπαίδευση, χωρίς απαραίτητα να την απασχολεί η ηθική πραγμάτωση των προτύπων αυτών, “διδάσκει” κοινωνικές δεξιότητες που περιορίζονται στην πειστική εντύπωση αυτών και λιγότερο στην λειτουργική και αυθόρμητη κοινωνική αλληλοεπίδραση. Πράγμα που σημαίνει ότι ο εαυτός καταβάλλει προσπάθεια καθημερινά να παρουσιάζεται στο κοινωνικό του πλαίσιο με βάση τα καθορισμένα κοινωνικά μοντέλα προκειμένου να γίνεται αποδεκτός στο σύνολο.

Πιο συγκεκριμένα, το στιγματισμένο άτομο με αυτισμό αναπαριστά εκείνο που δεν καλύπτει τα καθορισμένα κοινωνικά πρότυπα και κατά συνέπεια είναι ανεπιθύμητο στο περιβάλλον του. Το άτομο με αυτισμό φέρει το στίγμα με “ατέλειες” και “ψεγάδια” κυρίως ψυχιατρικά, νοητικά αλλά και μειονεξίες σχετικά με την εθνικότητα, το φύλο, το σωματότυπο, τη φυλή, τη θρησκεία, την κοινωνική θέση με έμφαση τις κοινωνικές δεξιότητες. Με δεδομένο ότι το ίδιο το άτομο με αυτισμό δυσκολεύεται να κατανοήσει τα όρια, όταν σκέφτεται τη θέση του, τη βιώνει ως κρίση ταυτότητας με δραματικό τρόπο καθώς αδυνατεί να προσαρμοστεί και να ενταχθεί στους θεσπισμένους κανόνες και κοινωνικά πρότυπα. Ευρύτερα, η κρίση του εαυτού εκδηλώνεται με τη μορφή νευροψυχιατρικού ελαττώματος, κοινωνικού ελλείμματος για το ίδιο το άτομο, αλλά και για την κοινωνία, η οποία αδυνατεί με τη σειρά της να οριοθετηθεί και να αποδεχτεί τα άτομα με αυτισμό παρά τις κατ’επίφαση επικλήσεις στη “συμπερίληψη”.

Τα άτομα που είναι πιστοποιημένα ως φορείς του αυτισμού συχνά στιγματίζονται στο πλαίσιο των κοινωνικών θεσμών όπως συμβαίνει με τα σχολεία και τα Πανεπιστήμια. Ο Bourdieu αναφερόμενος στις προνομιούχες και τις μειονεκτικές ομάδες τονίζει ότι οι κοινωνικές ανισότητες προκύπτουν από την κατανομή των μορφών κεφαλαίου που μπορεί να κατέχει ή να κληρονομεί κάποιο άτομο (2015). Με αυτό το δεδομένο, οι κοινωνικές θεωρήσεις αμφισβητούνται όταν προσβλέπουν σε μονομερείς εκπαιδευτικές προσεγγίσεις αναφορικά με το οικονομικό κεφάλαιο, το οποίο αφορά στην ιδιοκτησία, στα χρήματα που κατέχει κάποιος με αυτισμό και που έχει την εξουσία να κυριαρχεί στους οικονομικά ασθενέστερους. Ακόμη αμφισβητούνται όταν προσβλέπουν στο κοινωνικό κεφάλαιο και αφορά στην εικόνα και στον τρόπο που παρουσιάζεται κάποιος με αυτισμό στα άλλα μέλη της κοινωνίας. Τέλος αμφισβητούνται οι εκπαιδευτικές προσεγγίσεις που είναι μονομερώς προσανατολισμένες στο πολιτισμικό - μορφωτικό κεφάλαιο, δηλαδή στην κατοχή των γνώσεων, της μόρφωσης σε εκείνους που έχουν πρόσβαση στην εκπαίδευση και διατηρούν στενή επαφή με το χώρο της διανοήσης και της υψηλής κουλτούρας.

Επιπρόσθετα, η ταυτότητα του ατόμου με αυτισμό εξαρτάται και από την κοινωνική θέση της οικογένειας επειδή είναι εκείνη που προκαθορίζει το προφίλ κατ’ αρχήν στο εκπαιδευτικό σύστημα και μετέπειτα στην κοινωνία. Τα παιδιά με αυτισμό που προέρχονται από ανώτερη κοινωνική τάξη λόγω της καθημερινής τους επαφής με την κουλτούρα των γονιών τους και της τριβής τους με τα μορφωτικά εργαλεία της οικογένειας, όπως βιβλία, γλώσσα, ψυχαγωγία, μουσική, αξιοποίηση ελεύθερου χρόνου, μαθαίνουν κοινωνικές δεξιότητες. Ενώ τα παιδιά με αυτισμό που προέρχονται από κατώτερα κοινωνικά στρώματα όπου το σχολείο αποτελεί τη βασική οδό για τον πολιτισμό εξαρτώνται από τον ανθρωποκεντρικό προσανατολισμό ή όχι των προσφερόμενων ειδικών εκπαιδευτικών υπηρεσιών. Σε αυτές τις περιπτώσεις το ενιαίο σχολείο διαμορφώνει τους κανόνες απόκτησης της κοινωνικής και πολιτισμικής ταυτότητας στα άτομα με αυτισμό. Συχνά επιβάλλει μία συγκεκριμένη κουλτούρα- επιστημονικής και θεραπευτικής προσέγγισης- με προϋποθέσεις και όρους ως προς τις κοινωνικές δεξιότητες, και τις παρεμβάσεις της ΕΑΕ. Η εκπαιδευτική επιβολή εκφράζεται συχνά με βίαιο τρόπο μέσω των άμεσων διδακτικών παρεμβάσεων αλλά και με «συμβολική βία» μέσω των προτεινόμενων κοινωνικών δεξιοτήτων στο πλαίσιο της σχολικής ένταξης. Οι κυρίαρχες επιστημονικές ομάδες μέσω της οικογενειακής κουλτούρας προωθούν το μορφωτικό και θεραπευτικό κεφάλαιο αναπαράγοντας την κυρίαρχη αντίληψη μιας συγκεκριμένης επιστημονικής «ελίτ» στα θέματα του αυτισμού στην κοινωνία.

Συμπεράσματα

Οι εμπειρικές δυνατότητες της ΕΑΕ, που παράγει μία τέτοια θεωρητική προβληματική είναι αξιόλογες στη συζήτηση για την ταυτότητα των ατόμων που είναι φορείς της αναπηρίας του αυτισμού αναφορικά με το κυρίαρχο έλλειμμα των κοινωνικών δεξιοτήτων. Η προοπτική μέσω της διαφοροποίησης ενός «πραγματικού» κοινωνικού χαρακτηριστικού παρέχει μία βάση για παιδαγωγικό αναστοχασμό στον τρόπο που κατασκευάζονται οι κοινωνικές θεωρίες στην εκπαίδευση για την αναπηρία του αυτισμού και την «φθαρμένη ταυτότητα» του ατόμου με αυτισμό. Η έρευνα όμως γύρω από την εκπαιδευτική και την κοινωνική φροντίδα δεν εντοπίζει πάντα τους τρόπους με τους οποίους οι διαφορετικές θεωρητικές εκπαιδευτικές οπτικές για την αναπηρία συγκλίνουν σε κοινά αποδεκτές εννοιολογήσεις αναφορικά με την συγκρότηση κοινωνικών ταυτοτήτων των ατόμων με αυτισμό (Χρηστάκης 2011 α, β, γ). Το έλλειμμα στην εκπαίδευση των κοινωνικών δεξιοτήτων καταγράφεται στα πρωτόκολλα ατομικών συνεδριών ειδικής αγωγής και εκπαίδευσης στην προσπάθεια κατανόησης της ταυτότητας του ατόμου με αυτισμό από τους ειδικούς παιδαγωγούς με μεικτές μεθοδολογίες παρατήρησης και παρέμβασης.

Βεβαίως, η όποια αρνητική αντίληψη για την κατάσταση της αναπηρίας του αυτισμού απορρέει από τους όρους και τα πρότυπα της ταυτότητας των «φυσιολογικών». Αναστοχάζομενοι, την κοινωνιολογική θεώρηση του Bourdieu με τη συμβολική σημασία του σώματος ως φορέα μεταφοράς κοινωνικών μηνυμάτων και συμβολισμών αποκαλύπτεται η θέση της κάθε ομάδας στην κοινωνική ιεραρχία. Κατά συνέπεια, η εικόνα, η δομή του σώματος, ο τρόπος βადίσης, η υγεία, ο τρόπος ένδυσης, τα προβλήματα στη συμπεριφορά προβάλλουν τις κοινωνικές και ταξικές διαφοροποιήσεις και αναπαράγουν τις ανισότητες στον αυτισμό (Fong et al. 2020). Οι εύρωστες κοινωνικές τάξεις φροντίζουν τα άτομα με αυτισμό, ενώ στον αντίποδα οι ευπαθείς παρουσιάζουν σημαντικό οικονομικό, πολιτισμικό και κοινωνικό έλλειμμα και αδυνατούν να συμμετέχουν σε προνόμια ή να καταβάλλουν μεγάλη προσπάθεια για να τα αποκτήσουν. Έτσι η προσβασιμότητα στην τριτοβάθμια εκπαίδευση (White et al. 2011) των ατόμων που είναι φορείς του αυτισμού είναι αυξημένη στις περιπτώσεις των γόνων ευκατάστατων οικογενειών (Δροσινού Κορέα 2020: 751-795).

Με τα δεδομένα όμως της σύγχρονης κοινωνίας η ταυτότητα είναι μοναδική για κάθε άτομο με αυτισμό και υπάρχουν τόσοι αυτισμοί όσοι και οι άνθρωποι φορείς τους. Αυτοί αποκαλύπτουν την ταυτότητα τους προς τα έξω όταν τους επιτρέπουν. Αντίστοιχα, η διαβίωση αναπηρία του αυτισμού ως νευροψυχιατρική διαταραχή δεν είναι καθοριστική για την ταυτότητα ενός ατόμου. Κλείνοντας, θα λέγαμε ότι τα άτομα-φορείς του αυτισμού ακολουθούν μία ντετερμινιστική πορεία και υπόκεινται καταναγκαστικά στους πολιτισμικούς όρους που έχουν τεθεί από τους «φυσιολογικούς και μη αυτιστικούς» κοινωνικοποιημένους και κανονικούς ανθρώπους προκειμένου να γίνονται αποδεκτοί στο εκπαιδευτικό σύστημα.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Gewirtz, S. και Cribb, A. (2011). *Κατανοώντας την εκπαίδευση*, Αθήνα, Μεταίχμιο.
- Goffman, E. (1994), *Άσυλα*. Αθήνα, Ευρύαλος.
- Goffman, E. (2001). *Στίγμα. Σημειώσεις για τη διαχείριση της φθαρμένης ταυτότητας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Goffman, E. (2002), *Η παρουσίαση του εαυτού*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Oliver, M. (2009). *Αναπηρία και Πολιτική*, Αθήνα, Επίκεντρο.
- Powell, S. και Jordan, S. (2001), *Αυτισμός και Μάθηση - Ένας Οδηγός Καλής Πρακτικής*, Αθήνα,

Ελληνική Εταιρεία Προστασίας Αυτιστικών Ατόμων.

- Δροσινού Κορέα, Μ. (2020), Η Διαβίωση του ανθρώπου με ειδικές ανάγκες, στο βιβλίο *Εγχειρίδιο Ειδικής Αγωγής και Αφηγήματα Εκπαίδευση*, Πάτρα, OPPORTUNA, σσ. 73-98.
- Δροσινού Κορέα, Μ. (2020), Οι συναλλαγές με τις υπηρεσίες υγείας και τις θεραπείες, στο βιβλίο *Εγχειρίδιο ειδικής αγωγής και αφηγήματα εκπαίδευσης*, Πάτρα, Opportuna, σσ. 64-68.
- Δροσινού Κορέα, Μ. (2020), Οι σχέσεις των φοιτητών με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες και αναπηρίες στο Πανεπιστήμιο. Η σημασία της ουσιαστικής επαφής και αλληλεπίδρασης με τους συμφοιτητές, στο βιβλίο *Πρακτικών του 5ου Διεθνούς συνεδρίου για την Προώθηση της Εκπαιδευτικής Καινοτομίας, Τόμος Α'*, Λάρισα, Επιστημονική ένωση για την Προώθηση της Εκπαιδευτικής Καινοτομίας, σσ. 976-987.
- Δροσινού Κορέα, Μ. (2020), Το αφήγημα της αυτιστικής διαταραχής και η ταινία "Η ζωή με τον Άλκη", στο βιβλίο *Εγχειρίδιο ειδικής αγωγής και αφηγήματα εκπαίδευσης*, Πάτρα, OPPORTUNA, σσ. 191-205.
- Δροσινού Κορέα Μ. (2017), Εννοιολογική θεώρηση στην Ειδική Αγωγή και Εκπαίδευση, στο βιβλίο *Ειδική Αγωγή και Εκπαίδευση . Η "δια" της ειδικής αγωγής πρόταση εκπαίδευσης των παιδιών και νέων με ιδιαιτερότητες*, Πάτρα, OPPORTUNA, σσ. 55-112.
- Δροσινού Κορέα Μ. (2017), Νευροψυχιατρικές διαταραχές και αυτισμός σε παιδιά και νέους: παιδαγωγικές πρακτικές στη σχολική, ακαδημαϊκή κοινότητα και στην οικογένεια στο βιβλίο *Ειδική Αγωγή και Εκπαίδευση . Η "δια" της ειδικής αγωγής πρόταση εκπαίδευσης των παιδιών και νέων με ιδιαιτερότητες*, Πάτρα, OPPORTUNA, σσ. 727-803
- Ελληνική Εταιρία Προστασίας Αυτιστικών Ατόμων - Ε.Ε.Π.Α.Α. (2021), *Χαρακτηριστικά αυτισμού*, Ανάκτηση από <https://www.autismgreece.gr/ti-einai-o-aftismos/xarakteristika-aftismoy.html#:> <https://www.autismgreece.gr/> Ανάσχυση με ημερ/νια 30/12/2022.
- Ηνωμένα Έθνη (2006), *Σύμβαση για τα δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία*. Ανάκτηση 09 03, 2020, από Νέα Υόρκη: www.un.org/disabilities/documents/convention/crpd_greek.doc/ Ανάσχυση με ημερ/νια 30/12/2022.
- Καλύβα, Ε. (2005), *Αυτισμός: Εκπαιδευτικές και Θεραπευτικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (2010), *Ετυμολογικό Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα, Κέντρο Λεξικολογίας.
- Ν. 2817/2000, *Εκπαίδευση ατόμων με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες και άλλες διατάξεις*, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, ΦΕΚ 78/Α/14-3-2000.
- Ν. 3699/2008, *Ειδική Αγωγή και Εκπαίδευση ατόμων με αναπηρία ή με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες*, Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, (ΦΕΚ Α' 199/ 2-10-08).
- Ν. 4019/2011, *Κοινωνική Οικονομία και Κοινωνική Επιχειρηματικότητα και λοιπές διατάξεις*, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, ΦΕΚ Α 216/30.09.2011.
- Ν/ 4430/2016, *Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία και ανάπτυξη των φορέων της και άλλες διατάξεις*, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, ΦΕΚ Α' 205/31-10-2016.
- Πουλογιαννοπούλου, Π. (2020), Κοινωνική θεωρία της αναπηρικής ταυτότητας. Στα Πρακτικά από το 7ο τακτικό συνέδριο της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας: "*Κοινωνίες μετά την κρίση, κοινωνίες χωρίς κρίση;*" Αθήνα, Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία (ΕΚΕ) , σσ. 832-844, Ανάκτηση από https://www.hellenicsociology.gr/sites/default/files/inline-files/eke_conference_book_v7_1.pdf, Ανάσχυση με ημερ/νια 30/12/2022.
- Σταμπολτζή, Αγλ., Καλούρη, Ρ. και Τσίτσου, Ε. (2018), Φοιτητές στο φάσμα του αυτισμού: Εμπόδια, δυνατότητες και τρόποι στήριξης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, *Έρευνα στην Εκπαίδευση*, Τομ. 7, No 1, σσ. 28-43, <http://dx.doi.org/10.12681/hjre.17413>
- Συνοδινού Κλ. (2007), *Ο παιδικός αυτισμός. Η θεραπευτική προσέγγιση*, Αθήνα, Καστανιώτης.
- Χρηστάκης, Κ. (2011 α). Η εκπαίδευση των παιδιών του αυτιστικού φάσματος, στο *Η εκπαίδευση των παιδιών με δυσκολίες, Εισαγωγή στην ειδική αγωγή*, Τόμ. Β, Αθήνα, Διάδραση, σσ. 190-229.
- Χρηστάκης, Κ.Γ. (2011 β), *Προβλήματα Συμπεριφοράς στη Σχολική Ηλικία*, Αθήνα, Διάδραση.
- Χρηστάκης, Κ. (2011 γ), Η εκπαίδευση των παιδιών με προβλήματα συμπεριφοράς, στο *Προβλή-*

ματα Συμπεριφοράς στη σχολική ηλικία, Αθήνα, Διάδραση, σσ. 45-65.

Ξενόγλωση βιβλιογραφία

- American Psychiatric Association (2013), *Diagnostic and statistical manual of mental disorders, fifth edition (DSM V)*, Washigton, DC, American Psychiatric Publishing.
- Balarin, M., Moore, R. and Sultana, R. (2011), Understanding education: a sociological perspective by S. Gewirtz; A. Cribb. *British Journal of Sociology of Education*, Vol. 32, No 1, σσ. 127-145.
- Barrère, A. et Mairesse, F. (2015), *L'inclusion sociale. Les enjeux de la culture et de l'éducation*, Paris, Harmattan.
- Bernstein, B. (1975), Enseignement de compensation, in Langage et classes sociales. Στο *Codes socio-linguistiques et contrôle social* (Présentation de Jean-Claude Chamboredon), Paris, Les Éd. de Minuit. pp. 249-262
- Bourdieu, P. (2015), *On the State: Lectures at the Collège de France 1989-1992*, Cambridge, Polity Press, ISBN 9780745663296.
- Cook, A., Ogden, J. and Winstone, N. (2016), The experiences of learning, friendship and bullying of boys with autism in mainstream and special settings a qualitative study, *British Journal of Special Education*, Vol.43, No 3, pp. 250-271.
- Coordination Internationale entre Psychothérapeutes Psychanalystes et membres associés s'occupant de personnes Autistes [Cippa], (2022, avril 2), *Note de réflexion de la CIPPA: Quel avenir pour la prise en charge de l'autisme face à la crise de la psychiatrie ?* Ανάκτηση από Autisme, une question de société, www.cippautisme.org.
- Drossinou Korea, M. (2020), Educational Counseling Programs for Students with Disabilities during the Pandemic, *Budapest International Research and Critics Institute-Journal (BIRCI-Journal)*, Vol. 3, No 4, pp. 2638-2648. doi:e-ISSN: 2615-3076 (Online)
- Drossinou-Korea M. and Avramidi Ath. (2020). Autism and the Contribution of the Circle of Friends in the Event for the 200 Years since the Greek Revolution 1821, *International Journal of Scientific Engineering and Science*, Vol. 5, No 8, pp. 38-45.
- Fletcher-Watson S, Adams J, Brook K, Charman T, Crane L, Cusack J, Leekam S, Milton D, Parr JR and Pellicano E. (2019, May), Making the future together: Shaping autism research through meaningful participation. *Autism*, 23(4), pp. 943-953. doi:10.1177/136236131878672
- Fong V., Gardiner, E. and Iarocci, G. (2020), Satisfaction with informal supports predicts resilience in families of children with autism spectrum disorder, *Autism*, σσ. 1–12. doi:10.1177/1362361320962677
- Frاندji, D. et Rochex, J.-Y. (2011), De la lutte contre les inégalités à l'adaptation aux besoins spécifiques, *Éducation & formations*, Vol. 80, pp. 95-108.
- Pellicano, E, Crane, L, Gaudion, K. (2017), *Participatory Autism Research: A Starterpack*, London, UCL, Institute of Education.
- Stahmer, AC, Aranbarri, A, Drahota, A. (2017), Towards a more collaborative research culture: extending translational science from research to community and back again, *Autism*, Vol. 21, pp. 259–261.
- White, S.W., Ollendick, T.H. and Bray, B.C. (2011), College students on the autism spectrum: prevalence and associated problems, *Autism*, Vol. 15, No 6, pp. 683-701, doi: 10.1177/1362361310393363
- Wright, CA, Wright, SD and Diener, ML. (2014), Autism spectrum disorder and the applied collaborative approach: a review of community based participatory research and participatory action research, *Journal of Autism*, Vol. 1, No 1, pp. 1–11.

ΟΙ ΣΧΟΛΙΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΜΑΘΗΣΗΣ ΩΣ ΧΩΡΟΙ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΤΟΥ ΔΙΑΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΥ ΔΙΑΛΟΓΟΥ

Βασιλική Ευθυμίου,^α Ευγενία Αρβανίτη^β

^α Υποψήφια διδάκτωρ του Τμήματος Επιστημών της Εκπαίδευσης και της Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία, Πανεπιστήμιο Πατρών

^β Αναπληρώτρια καθηγήτρια του Τμήματος Επιστημών της Εκπαίδευσης και της Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία, Πανεπιστήμιο Πατρών

Περίληψη

Η εποχή της ύστερης νεωτερικότητας ή μετανεωτερικότητας χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερα μεταβαλλόμενες κοινωνικές συνθήκες (παγκοσμιοποίηση, μετανάστευση, εκρηκτική ανάπτυξη της τεχνολογίας) οι οποίες συνθέτουν ένα νέο συγκείμενο αμφισβήτησης των παραδεδομένων κοινωνικών στερεοτύπων και επαναδιαπραγμάτευσης της ταυτότητας του πολίτη. Στο πλαίσιο αυτό η συνύπαρξη των ατόμων προϋποθέτει την ικανότητα αποδοχής της διαφορετικότητας ενώ ταυτόχρονα απαιτεί αλληλεπίδραση και συνεργασία. Ο διάλογος ως η «ανοιχτή και με σεβασμό ανταλλαγή απόψεων μεταξύ ατόμων και ομάδων με διαφορετικό εθνικό, πολιτισμικό, θρησκευτικό και γλωσσικό υπόβαθρο και κληρονομιά στη βάση της αμοιβαίας κατανόησης και του σεβασμού» (Λευκή Βίβλος 2008) αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση της αρμονικής κοινωνικής συμβίωσης με βασικό γνώμονα τον σεβασμό στα ανθρώπινα δικαιώματα. Η εκπαίδευση ως το μέσο διαμόρφωσης της προσωπικότητας των μελλοντικών πολιτών οφείλει να επαναπροσδιορίσει τους στόχους της, λειτουργώντας ως κοινότητα που προωθεί τον διαπολιτισμικό διάλογο και τη συνεργασία ενώ ταυτόχρονα καλλιεργεί την κριτική σκέψη, την δημοκρατική ικανότητα αλλά και την διαπολιτισμική ενσυναίσθηση. Το παρόν άρθρο απασκοπεί στο να αναδείξει με ποιο τρόπο το σύγχρονο σχολείο μπορεί να λειτουργήσει ως κοινότητα μάθησης αποδεχόμενο τη διαφορετικότητα και προωθώντας τον διαπολιτισμικό διάλογο έτσι, ώστε να μπορέσει να διαμορφώσει πολίτες ικανούς να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της μετανεωτερικότητας.

Λέξεις κλειδιά: διαπολιτισμικός διάλογος, κοινότητες μάθησης, μέτοχοι κοινότητας, διαφοροποιημένη διδασκαλία, γονική συμμετοχή.

SCHOOL LEARNING COMMUNITIES AS SPACES OF PRODUCTION OF INTERCULTURAL DIALOGUE

Efthymiou Vasiliki,^α Arvanitis Eugenia^β

^α PhD candidate of the Department of Education Sciences and Early Childhood Education, University of Patras

^β Associate Professor of the Department of Education Sciences and Early Childhood Education, University of Patras.

Abstract

The era of late modernity or postmodernity is characterized by particularly changing social conditions (globalization, immigration, explosive development of technology) which constitute a new context of questioning the given social stereotypes and renegotiation of the citizen's identity. In this context, the coexistence of individuals presupposes the ability to accept diversity while simultaneously requiring their interaction and cooperation. Dialogue as "the open and respectful exchange of views between individuals and groups of different ethnic, cultural, religious and linguistic backgrounds and heritages on the basis of mutual understanding and respect" (White Paper 2008) is a necessary condition for harmonious social coexistence based on respect for human rights. Education as a means of shaping the personality of future citizens must redefine its goals by operating as a community that promotes intercultural dialogue and cooperation while at the same time cultivating critical thinking, democratic skills, and intercultural empathy. This article aims to highlight how the modern school can function as a learning community accepting diversity and promoting intercultural dialogue so that it can form citizens capable of responding to the demands of postmodernity

Keywords: intercultural dialogue, learning communities, community stakeholders, differentiated instruction, parental involvement.

Εισαγωγή

Το πέρασμα από την εποχή της νεωτερικότητας στην εποχή της μετανεωτερικότητας ή της ύστερης νεωτερικότητας σηματοδοτείται από μια πληθώρα αλλαγών στο κοινωνικό συγκείμενο οι οποίες αναπόφευκτα επηρεάζουν την ατομική οντότητα και τις σχέσεις της με τα μέλη της κοινότητας. Ταυτόχρονα, θέτει ως άμεση προϋπόθεση τον επαναπροσδιορισμό ζητημάτων όπως η συγκρότηση της ταυτότητας του πολίτη, το πλαίσιο συνύπαρξης των ατόμων, η λειτουργία των κοινωνικών θεσμών, όπως η εκπαίδευση, αλλά και η ανάγκη του σύγχρονου πολίτη να μπορεί να προσδιορίσει την ύπαρξή του ως σύνολο ικανοτήτων και χαρακτηριστικών που θα του επιτρέψουν να διατηρήσει όχι μόνο τα χαρακτηριστικά που συνθέτουν την «πρότυπη βιογραφία» του αλλά και την δυνατότητα του να συνυπάρχει κριτικά σε ένα νέο πλαίσιο, αναστοχαζόμενος την ύπαρξη του σε αυτό και τις σχέσεις του με τα υπόλοιπα μέλη του κοινωνικού συνόλου.

Πιο συγκεκριμένα, η μετανεωτερικότητα χαρακτηρίζεται από αλλαγές όπως η παγκοσμιοποίηση, η αλαματώδης ανάπτυξη της τεχνολογίας, η έντονη μετανάστευση, η σχετικοποίηση των εθνικών συνόρων, η ασταίρευτη ροή της πληροφορίας και η επαναδιαπραγμάτευση των κοινωνικών δομών. Σύμφωνα με τον Beck (2015), η κοινωνία της μετανεωτερικότητας αποτελεί μια «κοινωνία του ρίσκου» στην οποία το άτομο οφείλει να εξοπλιστεί με τέτοιες δεξιότητες που θα του επιτρέψουν να ανταπεξέλθει στους κινδύνους που ελλοχεύουν, όπως οι παγκόσμιες ανισότητες, ο ρατσισμός, οι κλιματικές συνθήκες, η βία, οι ελαττωματικές και κοινωνικά άνισες υπηρεσίες του κράτους, η μετανάστευση και η καταστροφή του περιβάλλοντος. Επομένως, καθίσταται αναγκαία η κατάρτιση του ατόμου με δεξιότητες και ικανότητες που θα του προσφέρουν τη δυνατότητα να συμμετέχει σε ένα νέο κοινωνικό πλαίσιο με κριτική στάση και έχοντας ταυτόχρονα όλα εκείνα τα εχέγγυα που θα του επιτρέψουν να ανταποκριθεί στις σύγχρονες εργασιακές και κοινωνικές συνθήκες.

Η διαμόρφωση των «πρότυπων βιογραφιών» κατά τον Beck (2015) συνιστά την ύπαρξη της διαφορετικότητας υπό το πρίσμα όχι μόνο του στερεοτυπικού εθνοκεντρικού διαχωρισμού «εμείς και οι άλλοι» (Αρβανίτη 2017), αλλά και του «πολιτειακού πλουραλισμού», της συνύπαρξης των αλληλοεπικαλυπτόμενων ταυτοτήτων του πολίτη ή αλλιώς της πολλαπλής ταυτότητας που τον χαρακτηρίζει στο σύγχρονο παγκοσμιοποιημένο

πλαίσιο (Kalatzis and Cope 2013). Με απλά λόγια, σε μια κοσμοπολίτικη παγκοσμιοποιημένη κοινωνία η διαφορετικότητα ξεπερνά τα στερεοτυπικά όρια των κεντρικών εθνικών αφηγήσεων και συνιστά τη διαφορετικότητα σε όλα τα επίπεδα που συνθέτουν την ατομικότητα του πολίτη. Στο πλαίσιο αυτό, οι σχολικές κοινότητες οφείλουν να λάβουν σοβαρά υπόψη την νέα αυτή παράμετρο στις ανθρώπινες σχέσεις και να συνεισφέρουν με οργανωμένο τρόπο στην αναγνώριση, στην αποδοχή αλλά και στην καλλιέργεια σχέσεων συνεργασίας των μελών της κοινωνίας.

Οι σχολικές κοινότητες μάθησης

Οι σύγχρονες σχολικές κοινότητες δεν προάγουν μόνο την μάθηση, αλλά ενδυναμώνουν τη συμμετοχική αλληλεπίδραση με απώτερο σκοπό την άμβλυση των κοινωνικών ανισοτήτων, την αποδοχή της διαφορετικότητας και την εκπαίδευση των μελλοντικών πολιτών ως «πολιτών του κόσμου» που έχουν μάθει να συνυπάρχουν μέσω της συνεργασίας και της αλληλεγγύης. Η λειτουργία των σχολείων ως κοινοτήτων μάθησης αποτελεί ουσιαστικά τη μετάβασή τους από οργανισμούς που εφαρμόζουν πρότυπα επιχειρήσεων όπως τα ορίζει ο Senge (1990). Σύμφωνα με τον Servioyianni στο Lynch (2004), η λειτουργία του σχολείου ως κοινότητα μάθησης διαφοροποιείται από την λειτουργία του ως οργανισμός στο ότι καλλιεργεί την αίσθηση του «ανήκειν» στους συμμετέχοντες. Η θέαση των σχολείων μόνο ως οργανισμών παραγνωρίζει την ειρηνική συνύπαρξη των μελών τους. Προτεραιότητα αποτελεί η δημιουργία μιας συμμετοχικής κοινότητας σε πλαίσιο δημοκρατικής συνύπαρξης με κοινό στόχο και όραμα. Αν και στη βιβλιογραφία επικρατεί σύγχυση ως προς την διαφοροποίηση των όρων «οργανισμός μάθησης» και «κοινότητα μάθησης», όσον αφορά το σχολικό πλαίσιο, ωστόσο ενυπάρχει η παραδοχή ότι μια κοινότητα μάθησης είναι μία ομάδα ατόμων με κοινή αποστολή και αμοιβαίες πεποιθήσεις που στηρίζουν ένα κοινό όραμα. Στο πλαίσιο αυτής, η ανεξάρτητη ατομική δραστηριότητα συνδέεται με την αλληλεξάρτηση των μελών της (Sackney, Walker and Mitchell 2005).

Η σχολική κοινότητα μάθησης αναφέρεται στο σχολείο ως ανοιχτό κοινωνικό σύστημα και αφορά τη συνύπαρξη των μελών του, εν προκειμένω των μαθητών, των εκπαιδευτικών, της ηγεσίας, των γονέων και των εξωτερικών δικτύων συνεργασίας. Συγκεντρώνει ως βασικά χαρακτηριστικά: Την αμοιβαία κατανόηση και υπευθυνότητα των εκπαιδευτικών για την επιτυχή διεκπεραίωση της μαθησιακής διαδικασίας, το όραμα – στοχοθεσία της σχολικής μονάδας, τη συνεργασία των εκπαιδευτικών, το υψηλό επίπεδο ενέργειας και ενθουσιασμού των εκπαιδευτικών, την αναστοχαστική πρακτική μέσω συλλογής δεδομένων και της ανάπτυξης της κουλτούρας έρευνας, τους διαθέσιμους πόρους, την καινοτομία και την εφευρετικότητα των εκπαιδευτικών, τις ευκαιρίες μάθησης για όλους, την εξεύρεση τρόπων βελτίωσης της μάθησης, τη συμμετοχή και δέσμευση των μαθητευομένων, την κατανομημένη ηγεσία και την μάθηση ως τον απώτερο σκοπό (Sackney-Walker and Mitchel 2005).

Στο σύγχρονο μετανεωτερικό συγκείμενο, εκτός της κατάκτησης των γνώσεων και της βελτίωσης της μάθησης απαιτείται και η καλλιέργεια της ικανότητας για αποδοχή της διαφορετικότητας, του σεβασμού, της δημοκρατικής συνείδησης, της ελεύθερης ανταλλαγής απόψεων και γόνιμης ανταλλαγής ιδεών για όλους τους μαθητές ανεξαιρέτως πολιτισμικής προέλευσης και ιδιαιτερότητας. Η κατάκτηση αυτών των στόχων προϋποθέτει τη συνεργασία, η οποία δύναται να πραγματοποιηθεί με την καλλιέργεια της διαπολιτισμικής ενσυναίσθησης και ικανότητας επικοινωνίας, δηλαδή τον διαπολιτισμικό διάλογο στο πλαίσιο της σχολικής κοινότητας μάθησης. Αξίζει να σημειωθεί ότι σύμφωνα με τον «Χάρτη του Συμβουλίου της Ευρώπης για την Παιδεία της Δημοκρατίας και την Εκπαίδευση στα Ανθρώπινα Δικαιώματα» (2010: 10), το σχολείο οφείλει να λειτουργεί ως μια κοινότητα που *«ενθαρρύνει την ενδυνάμωση και την ενεργό συμμετοχή των μαθητών, του εκπαιδευτικού προσωπικού και των ενδιαφερόμενων μερών, συμπεριλαμβανομένων των*

γονέων», ενώ παράλληλα προωθεί «την κοινωνική συνοχή, τον διαπολιτισμικό διάλογο και την αξιοποίηση της διαφορετικότητας και της ισότητας».

Ο διαπολιτισμικός διάλογος

Ο διαπολιτισμικός διάλογος ορίζεται από το συμβούλιο της Ευρώπης ως: «*Η διαδικασία που περιλαμβάνει την ανοιχτή και με σεβασμό ανταλλαγή απόψεων μεταξύ ατόμων και ομάδων με διαφορετικό εθνικό, πολιτισμικό, θρησκευτικό και γλωσσικό υπόβαθρο και κληρονομιά στη βάση της αμοιβαίας κατανόησης και του σεβασμού.*» (Λευκή Βίβλος 2008: 22). Η πραγμάτωση του διαπολιτισμικού διαλόγου αποτελεί καινοτόμο πρακτική για την εφαρμογή της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης ενώ ταυτόχρονα μπορεί να χαρακτηριστεί ως το «κλειδί του μέλλοντος» για την ειρηνική συνύπαρξη των ανθρώπων στις σύγχρονες πολυπολιτισμικές κοινωνίες.

Η σημασία που αποδίδεται στον διαπολιτισμικό διάλογο στο πλαίσιο της εκπαίδευσης είναι αξιοσημείωτη. Αρχής γενομένης από το «Έτος Διαπολιτισμικού Διαλόγου» το 2008 και την έκδοση της «Λευκής Βίβλου» από το συμβούλιο της Ευρώπης το ίδιο έτος, η σημασία αυτού τονίζεται και από τη δράση της Unesco το 2007 με τίτλο: «Κατευθυντήριες Γραμμές για τη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση», στην οποία δίνεται έμφαση στην αναγκαιότητα του διαπολιτισμικού διαλόγου στην εκπαίδευση. Επιπλέον, η δεκαετία 2013-2022 ορίστηκε ως η «Διεθνής Δεκαετία για την Επαναπροσέγγιση των Πολιτισμών» με επικεφαλής την Unesco, η οποία εκτός των άλλων θέτει στην ατζέντα της ως βασικό στόχο την εδραίωση και ανάπτυξη του διαπολιτισμικού διαλόγου μέσω της εκπαίδευσης για την προώθηση ενός δημοκρατικού και ανεκτικού τρόπου συμβίωσης των ποικιλόμορφων πολιτισμικών ομάδων.

Για την πραγμάτωση του διαπολιτισμικού διαλόγου σε επίπεδο σχολικής κοινότητας απαιτείται η συνεργασία όλων των μερών του συστήματος της σχολικής μονάδας και η εφαρμογή καλών πρακτικών σε επίπεδο ηγεσίας, οράματος, κλίματος σχολικής μονάδας, επαγγελματικής ανάπτυξης και συνεργασίας εκπαιδευτικών, γλωσσικής εκπαίδευσης και προσαρμογής αναλυτικών προγραμμάτων, μεθοδολογίας και υλικού διδασκαλίας, γονικής συμμετοχής και εμπλοκής στην εκπαιδευτική διαδικασία και συνεργασίας του σχολείου με εξωτερικά δίκτυα. Στόχος οφείλει να είναι η ανοιχτή και ελεύθερη ανταλλαγή απόψεων, η απόρριψη των στερεοτύπων, η διδασκαλία αλλά και εφαρμογή της διαπολιτισμικής ικανότητας και επικοινωνίας και η αποδοχή του διαφορετικού «άλλου». Το σύνολο των πρακτικών καθορίζουν την κουλτούρα της σχολικής κοινότητας και αποτελούν ουσιαστικά τα πρότυπα συμπεριφοράς που διαμορφώνονται από τις αξίες και το κοινό όραμα του σχολείου (Παρσιάδης 2004). Εν προκειμένω, όραμα αποτελεί ο διαπολιτισμικός διάλογος. Συνολικά οι παράγοντες που συμβάλουν στην οικοδόμηση κοινοτήτων μάθησης που προωθούν τον διαπολιτισμικό διάλογο είναι: η σχολική ηγεσία, οι εκπαιδευτικοί και η πολιτισμικά ανταποκρινόμενη παιδαγωγική και η εμπλοκή των γονέων.

Ο ρόλος της ηγεσίας

Η πολυπολιτισμική πραγματικότητα αποτελεί πρόκληση για τα σύγχρονα εκπαιδευτικά συστήματα (Little, Leung and Van Avermaet 2013). Σε επίπεδο σχολικής κοινότητας την άμεση ευθύνη για τη δημιουργία ευαίσθητων σχολείων στην πολυπολιτισμική αυτή συνθήκη έχει ο ηγέτης αυτής. Ο ηγέτης είναι αυτός που με τις κατάλληλες πρακτικές του θα δημιουργήσει ένα κλίμα ανοχής, αποδόμησης των στερεοτύπων και αλληλεγγύης. Η πολιτική που ακολουθεί και οι κανόνες που εφαρμόζει έχουν την δύναμη να επηρεάσουν τους εκπαιδευτικούς αλλά και τους μαθητές ως προς τις προκαταλήψεις και τις ιδέες τους και αντίστοιχα να προωθήσουν τον διαπολιτισμικό διάλογο.

Ο τύπος της ηγεσίας παίζει σαφώς καθοριστικό ρόλο προς αυτή την κατεύθυνση.

Στην πρώιμη βιβλιογραφία η σχολική ηγεσία αντιμετωπιζόταν ως ρυθμιστής των διοικητικών λειτουργιών του σχολείου, ενώ το πλαίσιο και τα μέλη της σχολικής κοινότητας ήταν δευτερευούσης σημασίας. Μετά το 1970-1980 η εκπαιδευτική ηγεσία επικεντρώνεται στο πρόγραμμα σπουδών και τη διαδικασία. Οι ηγέτες πλέον οφείλουν να γνωρίζουν τις βέλτιστες πρακτικές, τις οποίες συνιστούν, εποπτεύοντας τους εκπαιδευτικούς στο έργο τους (Matthew 2016). Με βάση τη διεθνή βιβλιογραφία η «μετασχηματιστική ηγεσία» κρίνεται ως η πιο αποτελεσματική για την λειτουργία των σχολικών κοινοτήτων (Leithwood and Jantzi 2000). Οι μετασχηματιστικοί ηγέτες αναλαμβάνουν δράσεις κινητοποίησης των μελών της σχολικής κοινότητας για το καλό του οργανισμού, εν προκειμένω του σχολείου. Επιπλέον, εμπλέκουν τους εκπαιδευτικούς στη λήψη αποφάσεων, ενεργοποιούν τις ικανότητές τους και παράλληλα ενισχύουν την επαγγελματική τους βελτίωση και ανάπτυξη για την επιτυχία του οράματος της κοινότητας (Hoy and Miskel 2005).

Αδιαμφισβήτητα, στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος της ηγεσίας που ενδιαφέρεται για την ανάπτυξη μιας σχολικής κοινότητας χωρίς αποκλεισμούς οφείλει να βρίσκεται η απομάκρυνση από ένα σύστημα που υπαγορεύει την επιτυχία για λίγους σε ένα σύστημα που η μάθηση αποτελεί ηθικό σκοπό για όλους (Kaser and Halbert 2009). Ο ηγέτης οφείλει να στοχεύει στον μετασχηματισμό των ανισοτήτων μέσω της πολιτικής και του οράματος που εφαρμόζει στη σχολική μονάδα. Σε μια προσπάθεια απόδοσης κοινωνικής δικαιοσύνης και προώθησης ενός διαπολιτισμικού κλίματος επικοινωνίας και διαλόγου οι ηγέτες είναι απαραίτητο να κατανοήσουν και να έχουν γνώση του πολιτισμικού κεφαλαίου και της διαφορετικότητας που φέρουν οι μαθητές τους και να ερμηνεύσουν την διαιώνιση του «status quo» και τους λόγους περιθωριοποίησης των μη προνομιούχων μαθητών (Bell 2003, Banks 2000, Marshall and Olivia 2006). Παράλληλα, οφείλουν να στοχεύουν στην καλλιέργεια της διαπολιτισμικής ευαισθησίας προκειμένου να εδραιωθεί μια κουλτούρα σεβασμού που θα επιτρέψει στους μαθητές να «αγκαλιάσουν» την διαφορετικότητα και να επικοινωνήσουν μεταξύ τους (Cherkowski and Kagooraden 2016).

Απαραίτητη προϋπόθεση για την εφαρμογή της μετασχηματιστικής ηγεσίας προς όφελος της ανάπτυξης ενός κλίματος διαπολιτισμικής επικοινωνίας και διαλόγου είναι η απαλλαγή του ηγέτη από προκαταλήψεις και στερεότυπα εξετάζοντας τις προσωπικές του πεποιθήσεις για τη διαφορετικότητα και μετασχηματίζοντάς τις με κριτικό αναστοχασμό και πρακτική. Απαιτείται η προετοιμασία των διευθυντών με δεξιότητες και ικανότητες, η απόκτηση γνώσης που θα επιτρέψει έναν βαθύτερο προβληματισμό και την εκδήλωση αυτού σε ενδοπροσωπικό και διαπροσωπικό επίπεδο μέσω της εφαρμογής των αντίστοιχων πρακτικών που θα υπαγορεύουν την επιθυμητή κουλτούρα διαπολιτισμικού διαλόγου (Furman 2012).

Ο μετασχηματισμός στη διοίκηση της σχολικής μονάδας διαμορφώνει την κουλτούρα του σχολείου (Leithwood and Riehl 2003). Η ηγεσία είναι αυτή που οικοδομεί μια σχολική κουλτούρα ευαισθητοποίησης στη διαφορετικότητα και διαπολιτισμικής επικοινωνίας, η οποία εναρμονίζεται με το όραμα του διαπολιτισμικού διαλόγου. Σύμφωνα με τον Lahdenperä (2006), η ηγεσία με όραμα τη δημιουργία ενός διαπολιτισμικού κλίματος μάθησης συγκεντρώνει τρία βασικά χαρακτηριστικά: 1) την κατανόηση της πολυπολιτισμικότητας και της αναγκαιότητας ανάπτυξης ενός διαπολιτισμικού κλίματος, 2) τις δράσεις – συμπεριφορά των εκπαιδευτικών ως ηγετών, 3) την ανάπτυξη της διαπολιτισμικής ικανότητας. Επιπλέον, ο ηγέτης οφείλει να αναγνωρίσει τις πολιτισμικές διαφορές μεταξύ του μαθητικού πληθυσμού και της τοπικής κοινότητας (Banks 2000).

Συνολικά για την προώθηση της πολιτισμικής ευαισθησίας και του διαπολιτισμικού διαλόγου ο διευθυντής οφείλει να εστιάζει στη διαπολιτισμική επιμόρφωση, ικανότητα και επαγγελματική ανάπτυξη των εκπαιδευτικών προκειμένου αυτοί να μπορούν να διεξάγουν διαπολιτισμικό διάλογο με όλα τα μέλη της κοινότητας, να μεριμνά για την εφαρμογή καινοτόμων και διαφοροποιημένων διδακτικών προσεγγίσεων στο πλαίσιο της διαπολιτισμικότητας σε τυπικά και άτυπα περιβάλλοντα μάθησης, να υποστηρίζει έμπρακτα και ψυχολογικά τους εκπαιδευτικούς, ώστε να ενισχύεται η θετική αυτοεκτίμησή τους

(Βελεγράκης, Ευθυμιόπουλος και Πέτσιου 2015), να αναπτύσσει θετικό κλίμα συνεργασίας, να εφαρμόζει σχέδια συνεργασίας με τους γονείς των μαθητών και το ευρύτερο περιβάλλον με στόχο την ελεύθερη ανταλλαγή απόψεων, να αξιολογεί τη σχολική μονάδα και να επιδιώκει την επικοινωνία με άλλα σχολεία μέσω εκπαιδευτικών προγραμμάτων, να συνεργάζεται με φορείς της τοπικής κοινωνίας και να επιτρέπει την προσαρμογή του αναλυτικού προγράμματος στις ανάγκες των μαθητών της τάξης, παρέχοντας περιθώρια ελευθερίας στους εκπαιδευτικούς ως προς την μεθοδολογία της διδασκαλίας τους (Γκάβριος 2007).

Οι εκπαιδευτικοί

Οι πρακτικές της ηγεσίας επιτρέπουν την ανάπτυξη στρατηγικών ενίσχυσης της διαπολιτισμικής επικοινωνίας από τα μέλη της κοινότητας. Πιο συγκεκριμένα, οι αποφάσεις της επηρεάζουν τους εκπαιδευτικούς στην καθημερινή τους πρακτική καθώς αυτοί ερμηνεύουν τις σχολικές πολιτικές και τις εφαρμόζουν με τον δικό τους τρόπο (Vervaeet, Houtte and Stevens 2018). Οι πολυπολιτισμικές πρακτικές τους βελτιώνουν τις διομαδικές σχέσεις της κοινότητας και τις δημοκρατικές στάσεις των μελών της ενισχύοντας ταυτόχρονα τον διαπολιτισμικό διάλογο. Η επιτυχία επομένως της πολιτικής της εκάστοτε ηγεσίας εξαρτάται από το κατά πόσο οι εκπαιδευτικοί αποδέχονται το όραμα και τους κανόνες που αυτή θέτει και τις εφαρμόζει με τα κατάλληλα μέσα στην τάξη (Brain, Reid and Boyes 2006).

Πρωταρχικό σκοπό των εκπαιδευτικών σε μια σχολική κοινότητα προκειμένου να επιτευχθεί ο διαπολιτισμικός διάλογος αποτελεί η προσπάθεια ανάπτυξης της διαπολιτισμικής ικανότητας επικοινωνίας των μαθητών. Το εκπαιδευτικό σύστημα οφείλει όχι μόνο να προετοιμάζει τους μαθητές για την αγορά εργασίας αλλά και να τους καθιστά ικανούς να συνυπάρξουν κατάλληλα και αποτελεσματικά σε ένα δημοκρατικό και μεταβαλλόμενο κοινωνικό πλαίσιο με δυνατότητες συνεχούς προσαρμοστικότητας (Suciu, Neagu and Mateescu 2014).

Για να επιτευχθεί αυτό απαιτείται οι ίδιοι οι εκπαιδευτικοί να έχουν ερευνήσει και επαναπροσδιορίσει τις αξίες τους και τις πεποιθήσεις τους. Οι πεποιθήσεις τους σχετίζονται με το πώς οι ίδιοι αντιλαμβάνονται τη διαφορετικότητα, πόσο διακατέχονται από προκαταλήψεις και στερεότυπα αλλά και με τις αντιλήψεις τους για το πώς μαθαίνουν οι μαθητές, ποιες πρακτικές διδασκαλίας είναι αποτελεσματικές, καθώς και αν υπερασπίζονται την κονστρουκτιβιστική προσέγγιση της διδασκαλίας ή την άμεση μεταφορά γνώσης. Οι πεποιθήσεις των εκπαιδευτικών καθορίζουν όχι μόνο τη διδασκαλία τους αλλά και την επαγγελματική τους ανάπτυξη συνολικά (Pozas, Letzel and Schneider 2020).

Συνεπώς, είναι απαραίτητο ο ίδιος ο εκπαιδευτικός να είναι διαπολιτισμικά ικανός. Η διαπολιτισμική του ικανότητα συνίσταται στην παρουσία έξι χαρακτηριστικών σύμφωνα με τους Villegas και Lucas (Villegas and Lucas 2007 στο Cherkowski and Ragoonaden 2016): 1. την κοινωνικοπολιτισμική συνείδηση, δηλαδή τον τρόπο αντίληψης της πραγματικότητας με βάση την κοινωνική θέση του, 2. τη θετική στάση του σε μαθητές με διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο και την αντιμετώπισή τους ως πηγή γνώσης, 3. τη δέσμευσή του αλλά και τη δεξιότητά του να λειτουργεί ως φορέας αλλαγής στη σχολική κοινότητα με γνώμονα την κοινωνική ισότητα και την αποδοχή της διαφορετικότητας, 4. ικανότητα κατανόησης του τρόπου κατασκευής της γνώσης από τους μαθητές και προώθηση της ικανότητας των μαθητών να δημιουργούν κονστρουκτιβιστικά τη γνώση τους, 5. να γνωρίζει το πολιτισμικό υπόβαθρο των μαθητών του και 6. να εφαρμόζει πολιτισμικά ανταποκρινόμενες πρακτικές.

Για την κατάκτηση της διαπολιτισμικής ικανότητας των εκπαιδευτικών αλλά και την προώθηση του διαπολιτισμικού διαλόγου εκτός της επιθυμίας των ίδιων απαιτείται και η κατάλληλη επαγγελματική κατάρτιση. Σύμφωνα με έρευνα που διεξήχθη σε 3000 εκπαι-

δευτικούς πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης στην Ουαλία, οι εκπαιδευτικοί που είχαν επαγγελματική κατάρτιση είχαν αναπτύξει θετικές στάσεις σε πολυπολιτισμικές ιδεολογίες και πρακτικές και είχαν διαμορφώσει την πεποίθηση ότι αυτές είναι αποτελεσματικές όχι μόνο ως προς την προώθηση της συμπερίληψης αλλά και την παροχή κοινωνικής δικαιοσύνης στο σχολείο με βάση την ίση κατανομή ευκαιριών στους μαθητές (Abacıoğlu, Fischer and Volman 2022). Ωστόσο, η επιμόρφωση των εκπαιδευτικών δεν πρέπει να εστιάζει μόνο στο θεωρητικό πλαίσιο αλλά και στην εφαρμογή των γνώσεων, δηλαδή στην κατάρτιση αυτών με όλες τις κατάλληλες στρατηγικές έτσι, ώστε να διαμορφώσουν μια πολιτισμικά ανταποκρινόμενη διδασκαλία ενισχύοντας την ποιότητα στην εκπαίδευση. Προς την κατεύθυνση αυτή συνεισφέρουν τα μέγιστα και οι επαγγελματικές κοινότητες των εκπαιδευτικών που ενισχύουν την ανταλλαγή καλών πρακτικών και την αναστοχαστικότητα στο πλαίσιο της σχολικής κοινότητας (DuFour and DuFour 2013).

Πολιτισμικά ανταποκρινόμενη διδασκαλία και διαφοροποίηση

Η θεωρία της πολιτισμικά ανταποκρινόμενης διδασκαλίας αφορά τη σωστή αντίδραση των εκπαιδευτικών σε περιπτώσεις ευαίσθητων θεμάτων διάκρισης. Σύμφωνα με αυτή, χρειάζεται η θετική στάση του εκπαιδευτικού στην ποικιλομορφία, η γνώση του πολιτισμικού υποβάθρου των μαθητών, των αξιών τους, της συμβολής άλλων πολιτισμικών ομάδων στην ανθρωπότητα, η κατοχή δεξιοτήτων προκειμένου να χρησιμοποιηθεί αυτή η γνώση για τη δημιουργία αποδοτικών πρακτικών που επιτρέπουν τη μάθηση σε όλα τα παιδιά, η δεκτικότητα του εκπαιδευτικού σε διαφορετικές απόψεις, η αναζήτηση ευκαιριών μάθησης για όλους τους μαθητές, οι παιδαγωγικές και διδακτικές δεξιότητες που να ανταποκρίνονται σε πολιτισμικά διαφορετικές τάξεις, αλλά και η κριτική ικανότητα εντοπισμού και επίλυσης προβλημάτων. Κατά συνέπεια, βασικό συστατικό της είναι η διαφοροποίηση της μαθησιακής διαδικασίας με στόχο την παροχή ίσων ευκαιριών για μάθηση σε όλους τους μαθητές και τη γεφύρωση του χάσματος των επιδόσεων μεταξύ των μαθητών της κυρίαρχης κουλτούρας και αυτών από διαφορετικά πολιτισμικά υπόβαθρα έτσι, ώστε να επιτυγχάνεται η κοινωνική δικαιοσύνη (Alhanachi, de Meijer and Severiens 2021).

Επομένως, γίνεται άμεσα αντιληπτό ότι για την εφαρμογή μιας διδασκαλίας τέτοιου είδους απαιτείται η μαθητοκεντρική προσέγγιση στη μαθησιακή διαδικασία αλλά και η ικανότητα δημιουργίας των προϋποθέσεων διεξαγωγής ενός διαπολιτισμικού διαλόγου από τη μεριά του εκπαιδευτικού με τους μαθητές. Χρειάζεται να επιδιώκεται η ενσωμάτωση των εμπειριών των μαθητών στη μαθησιακή διαδικασία, η οποία την καθιστά ελκυστική αλλά παράλληλα παρέχει τη δυνατότητα στους μαθητές να αναλάβουν δράση για την κατασκευή της γνώσης έχοντας την ευθύνη της μάθησής τους. Ο διαμοιρασμός της ατομικής εμπειρίας επιτρέπει τη βίωση αυτής από όλους τους μαθητές δημιουργώντας τις προϋποθέσεις εκτίμησης των ανθρώπινων διαφορών. Έτσι, οι μαθητές καθίστανται διαπολιτισμικά ικανοί εφόσον διδάσκονται από τις εμπειρίες των άλλων, κατανοούν τη διαφορετικότητα ενώ προικίζονται με ενσυναίσθηση και αλληλεγγύη (Thompson and Cuseo 2014).

Για την επιτυχή ενσωμάτωση των εμπειριών των μαθητών στη μαθησιακή διαδικασία απαιτείται η σύνδεση των μελών της κοινότητας της τάξης με τέτοιο τρόπο, ώστε να νιώθουν αποδεκτά αλλά και άνετα να εκφραστούν και να συνδιαλλαγούν. Ο εκπαιδευτικός οφείλει να πλησιάσει συναισθηματικά τους μαθητές, έτσι ώστε αυτοί να ενθαρρυνθούν να αναπτύξουν τις απόψεις τους ελεύθερα και παράλληλα να έρθουν κοντά με τους συμμαθητές τους αναπτύσσοντας την αίσθηση της κοινότητας (Cuseo, Thompson, Campagna and Fecas 2013). Οι πρακτικές, επομένως, των εκπαιδευτικών ενδείκνυται να προσαρμόζονται στα πλαίσια της διαφοροποιημένης διδασκαλίας (Βλάχου 2022) καλύπτοντας τις ανάγκες του κάθε μαθητή και εφευρίσκοντας διαφορετικούς τρόπους μάθησης. Επιπλέον, οι εκπαιδευτικοί οφείλουν να εντοπίζουν τις πηγές των ανισοτήτων, να αναγνωρίζουν το πολιτισμικό πλαίσιο των μαθητών, να θεωρούν τη διαφορετικότητα ως

πηγή μάθησης και όχι ως εμπόδιο, να αγωνίζονται για την καταπολέμηση του ρατσισμού, να αξιοποιούν τις εμπειρίες των μαθητών, να κατανοούν τον τρόπο κατασκευής της γνώσης για όλα τα παιδιά και να ενισχύουν την συμμετοχή των γονέων (Abacioglu, Fischer and Volman 2022). Υπό αυτές τις συνθήκες, θα αποφευχθεί η κοινωνική αδικία και θα γεφυρωθεί το μαθησιακό χάσμα μεταξύ των μαθητών από διαφορετικά πολιτισμικά πλαίσια και της κυρίαρχης ομάδας.

Σε μια σχολική κοινότητα όπου δεν επικρατεί η κοινωνική ανισότητα και όλοι νιώθουν ευπρόσδεκτοι αναπτύσσεται ένα συνεργατικό κλίμα που επιτρέπει την ανάπτυξη του διαπολιτισμικού διαλόγου. Οι νέοι μπορούν να ανταλλάσσουν απόψεις με ανοιχτότητα και σεβασμό στον συνάνθρωπο. Ο ρόλος του εκπαιδευτικού στην διαχείριση κρίσιμων συζητήσεων στην τάξη θεωρείται ιδιαίτερα σημαντικός. Απαιτείται ενίοτε να διατηρεί μια ισορροπημένη στάση ουδετερότητας δίνοντας χώρο έκφρασης των απόψεων με την τήρηση προκαθορισμένων κανόνων διαλόγου, ενώ κάποιες φορές μπορεί να δεσμευτεί ηθικά σε μια αξιακή θέση επιτρέποντας στους μαθητές να συμφωνήσουν ή να διαφωνήσουν. Επίσης, άλλες φορές επιτρέπει την ανάπτυξη διαλόγου με αφορμή μια άποψη, όχι απαραίτητα τη δική του, ενώ δύναται να παρέμβει για να αντικρούσει μια αντικοινωνική άποψη (Berg, Graeffe and Holden 2003). Οι συζητήσεις αυτές αποτελούν τον διαπολιτισμικό διάλογο και αποσκοπούν στην ανάπτυξη δεξιοτήτων αναγνώρισης εμπειριών των άλλων, κριτικής σκέψης, συνεργασίας και δημοκρατικής συμμετοχής.

Η συμμετοχή των γονιών

Η αδυναμία πραγμάτωσης μιας διδασκαλίας πολιτισμικά ανταποκρινόμενης δημιουργεί αφομοιωτικές τάσεις στην εκπαίδευση. Στην περίπτωση αυτή παραγνωρίζεται η ευθύνη του σχολείου για τη χαμηλή επίδοση των μαθητών και αποδίδεται στην έλλειψη ενδιαφέροντος των γονιών (Vassalo 2018). Η επικοινωνία του σχολείου με την οικογένεια, ιδιαίτερα όταν αυτή προέρχεται από διαφορετικό πολιτισμικό πλαίσιο, καθίσταται απαραίτητη προκειμένου να εντοπιστούν τα σημεία της πολιτισμικής ασυνέπειας μεταξύ της κουλτούρας του σχολείου και του σπιτιού του παιδιού (Rogers-Sirin, Sirin, Ryce, and Sirin 2009). Τα σημεία αυτά αναντιστοιχίας μπορεί να δυσχεράνουν την επικοινωνία και να καταστήσουν τον διαπολιτισμικό διάλογο στη σχολική κοινότητα δύσκολο ως ανέφικτο. Δεδομένου ότι τα παιδιά μεγαλώνουν σε τρεις «επικαλυπτόμενες σφαίρες επιρροής» (Epstein 2001: 408), την οικογένεια, το σχολείο και την κοινότητα, η συνεργασία και ο διάλογος αυτών κρίνεται απαραίτητος. Έτσι, το σχολείο οφείλει να επιδιώκει την επικοινωνία αυτών με διάφορους τρόπους όπως να βοηθά την οικογένεια να υποστηρίξει τους μαθητές, να επικοινωνεί έντυπα ή μη με την οικογένεια, να καθοδηγεί τους γονείς στο να βοηθήσουν τα παιδιά στο σπίτι στις εργασίες τους, να τους καθιστά συμμετέχοντες στη λήψη αποφάσεων που έχουν σχέση με τη σχολική ζωή και να ενθαρρύνεται η συνεργασία με την κοινότητα και τις αντίστοιχες υπηρεσίες (Epstein 2001).

Η επικοινωνία με τους γονείς θα συμβάλλει θετικά στην κοινωνική συμπεριφορά των παιδιών, στην σχολική τους επίδοση, στην ανάπτυξη κλίματος συνεργασίας ενώ θα ενισχύσει και τον διαπολιτισμικό διάλογο αφού θα μειώσει τα σημεία της πολιτισμικής ασυνέπειας. Οι γονείς συχνά απομακρύνονται, γιατί θεωρούν ότι οι εκπαιδευτικοί τους αντιμετωπίζουν με προκατάληψη, νιώθουν αποξενωμένοι από το σύστημα ή δυσκολεύονται στη γλώσσα αλλά και λόγω διαφορετικών αντιλήψεων. Ωστόσο, οι εκπαιδευτικοί πρέπει να είναι ικανοί να επικοινωνήσουν με γονείς από διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο ενισχύοντας τον διαπολιτισμικό διάλογο στη σχολική κοινότητα (Vassalo 2018).

Συμπεράσματα

Ο διαπολιτισμικός διάλογος ως ανταλλαγή απόψεων με ανοιχτότητα και σεβασμό απο-

τελεί στόχο της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης. Αποσκοπεί στην οικοδόμηση θετικών δι-απροσωπικών σχέσεων μέσω επικοινωνιακών δεξιοτήτων. Βοηθά τους νέους να κατανοήσουν την κουλτούρα των άλλων και να αναπτύξουν στάσεις αποδοχής αυτών ενώ ταυτόχρονα να αναγνωρίσουν και να απορρίψουν στερεότυπα και προκαταλήψεις που διαιωνίζουν τον ρατσισμό και τις διακρίσεις. Είναι η βάση της ειρηνικής συνύπαρξης των λαών αλλά και της συμφιλίωσης με το παρελθόν. Μέσω της αξιοποίησής του στην εκπαίδευση επιτυγχάνεται η αποδόμηση των ιδεών περιθωριοποίησης ατόμων του παρελθόντος, η ικανότητα διαχείρισης συγκρούσεων, η υπέρβαση αυτών, η κριτική αποτίμηση των γεγονότων στο ιστορικό τους πλαίσιο και η στάθμισή τους στο πλαίσιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Απαιτείται η ευαισθητοποίηση των εκπαιδευτικών και η εφαρμογή των κατάλληλων πρακτικών στην εκπαιδευτική διαδικασία. Η ηγεσία καθορίζει το όραμα και την πολιτική του σχολείου και επιτρέπει την εφαρμογή των αντίστοιχων πρακτικών. Ακόμη, χρειάζεται η συνεργασία των μελών της σχολικής κοινότητας ως ομάδα που δρα συνεργατικά σε ένα πλαίσιο αλληλεγγύης και σεβασμού της διαφορετικότητας. Τέλος, στο εγχείρημα αυτό δεν παραγκωνίζεται η σημασία της συμμετοχής της οικογένειας και της κοινότητας. Η διαπολιτισμική επικοινωνία, ως διαλογική σχέση, οφείλει να αποτελέσει αυτοσκοπό του σχολείου προκειμένου να καταστούν οι νέοι ικανοί πολίτες στο πλέον απαιτητικό μετανεωτερικό πλαίσιο.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Αρβανίτη, Ε. (2017), Διαπολιτισμικότητα και ετερότητα στην εκπαίδευση: Προς μια νέα επαγγελματική μάθηση, Συγγραφική Ομάδα ΤΕΕΑΠΗ Παν/μίου Πατρών, *Σύγχρονες Ερευνητικές Τάσεις στην Προσχολική και την Πρώτη Σχολική Ηλικία*, Αθήνα, New Tech Pub - Εκδόσεις Νέων Τεχνολογιών.
- Βελεγράκη, Α., Ευθυμόπουλος, Α. και Πέτσιου, Ε. (2015), Παράγοντες σχολικής αποτελεσματικότητας. Η σημασία και ο ρόλος του Διευθυντή-Ηγέτη. *Επιστημονικό Δίκτυο Εκπαίδευσης Ενηλίκων Κρήτης*. Νο. 16.
- Βλάχου, Μ. (2022), *Διαφοροποιημένη παιδαγωγική και διαπολιτισμική μάθηση στην προσχολική εκπαίδευση: η αξιοποίηση των βιογραφιών των μαθητών στην παραγωγή διαπολιτισμικού παραμυθιού* (Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Πατρών. Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών. Τ.Ε.Ε.Α.Π.Η).
- Γκάνιος, Γ. (2007), Διαστάσεις του διαμεσολαβητικού ρόλου του διευθυντή της σχολικής μονάδας στη διαχείριση εκπαιδευτικών ανισοτήτων. *Σχολείο ίσο για παιδιά Άνισα*. 4^ο Συνέδριο Ελληνικού Ινστιτούτο, Αθήνα 6-7 Μαΐου 2007 (σσ. 86-91).
- Kalantzis, M., and Cope, B. (2013), *Νέα Μάθηση: Βασικές Αρχές για την Επιστήμη της Εκπαίδευσης*, Αθήνα, Κριτική.
- Πασιαρδής, Π. (2004), *Εκπαιδευτική ηγεσία: Από την περίοδο της ευμενούς αδιαφορίας στη σύγχρονη εποχή*, Αθήνα, Μεταίχμιο.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Abacioglu, C. S., Fischer, A. H., and Volman, M. (2022), Professional development in multicultural education: What can we learn from the Australian context? *Teaching and Teacher Education*, Vol. 114, No 103701.
- Alhanachi, S., de Meijer, L. A. and Severiens, S. E. (2021), Improving culturally responsive teaching through professional learning communities: A qualitative study in Dutch pre-vocational schools. *International Journal of Educational Research*, Vol. 105, No 101698.
- Banks, J. A. (2000), *Cultural diversity and education: Foundations, curriculum, and teaching*, New York, NY, John Wiley and Sons.
- Beck, U. (2015), *Κοινωνία της διακινδύνευσης, Καθ' οδόν προς μια άλλη νεωτερικότητα*. Αθήνα,

Πεδίο.

- Bell, L. (2003), Strategies that close the gap. *Educational Leadership*, Vol. 60, No 4, pp. 32–34
- Berg, W., Graeffe, L. and Holden, C. (2003), *Teaching Controversial Issues: A European Perspective*. CiCe Guidelines, London
- Brain, K., Reid, I., and Comerford Boyes, L. (2006), Teachers as mediators between educational policy and practice. *Educational Studies*, Vol. 32, No 4, pp. 411-423.
- Cherkowski, S., and Ragoonaden, K. (2016), Leadership for diversity: Intercultural communication competence as professional development. *Teacher Learning and Professional Development*. Vol. 1, No 1, pp. 33 – 43
- Council of Europe (2010), *Council of Europe Charter on Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education: Recommendation Cm/Rec (2010) 7*.
- Cuseo, J., Thompson, A., Campagna, M. and Fecas, V. S. (2013), *Thriving in College & Beyond: Research-based Strategies for Academic Success and Personal Development*. Dubuque, IA, Kendall Hunt.
- DuFour, R., & DuFour, R. (2013), *Learning by doing: A handbook for professional learning communities at work TM*. Solution Tree Press.
- Epstein, J. L. (2001), *School, Family and Community Partnerships: Preparing educators and improving schools*. USA, Westview Press.
- Furman, G. (2012), Social justice leadership as praxis: Developing capacities through preparation programs. *Educational Administration Quarterly*, Vol. 48, No 2, pp. 191–229.
- Hoy, W. K. and Miskel, G. C. (2005), *Educational Administration: Theory Research and Practice*. New York, Mc Graw- Hill.
- Kaser, L., and Halbert, J. (2009), *Leadership mindsets: Innovation and learning in the transformation of schools*, New York, Routledge
- Lahdenperä, P. (2006), *Intercultural Leadership in School Environments*, Södertörns högskola University. Working Paper 2006:1 ISSN 1404-1480
- Leithwood, K., and Jantzi, D. (2000), Principal and teacher leadership effects: A replication. *School Leadership & Management*, Vol. 20, No 4, pp. 415–434.
- Leithwood, K. A., and Riehl, C. (2003), What we know about successful school leadership, *In annual meeting of the American Educational Research Association*, Vol. 22, Chicago, IL
- Little, D., Leung, C., and Van Avermaet, P. (2013), *Managing diversity in education: Languages, policies, pedagogies*, Bristol, Multilingual matters.
- Lynch, S. (2004), Building community in schools, by Thomas J. Sergiovanni. *Journal of Catholic Education*, Vol. 8, No 2, pp. 253-257.
- Marshall, C., and Oliva, M. (2006), *Leadership for social justice: Making revolutions in education*, Boston, MA, Pearson.
- Matthew, S.A. (2016), *Exploring Leadership in a Multicultural School*. Walden Dissertations and Doctoral Studies.
- Pozas, M., Letzel, V., and Schneider, C. (2020), Teachers and differentiated instruction: exploring differentiation practices to address student diversity. *Journal of Research in Special Educational Needs*, Vol. 20, No 3, pp. 217-230.
- Rogers-Sirin, L., Ryce, P., and Sirin, S., R. (2009), Global perspectives on well-being in immigrant families. *Early Childhood Research Quarterly*, Vol. 24, No 4, pp. 463-473.
- Sackney, L., Walker, K., and Mitchell, C. (2005), Building capacity for learning communities: Schools that work. *REICE. Revista Iberoamericana sobre Calidad, Eficacia y Cambio en Educación*, Vol. 3, No 1, pp. 9-16.
- Senge, P. (1990), *The fifth discipline: The art and practice of the learning organization*. New York: Currency Doubleday.
- Suciu, M. C., Neagu, A. M., and Mateescu, L. M. (2014), A perspective of intercultural dialogue in education, *SEA: Practical Application of Science*, Vol. 2, No 3, pp. 631-636.

- Thompson, A., and Cuseo, J. (2014), *Diversity & The College Experience*, Dubuque, IA, Kendall Hunt.
- Vassallo, B. (2016), School leaders' perceptions on intercultural education. *The Online Journal of New Horizons in Education*, Vol. 6, No 4, pp.171-177.
- Vervaeet, R., Van Houtte, M., and Stevens, P. A. (2018), Multicultural school leadership, multicultural teacher culture and the ethnic prejudice of Flemish pupils. *Teaching and Teacher Education*, Vol.76, pp. 68-77.
- White paper on intercultural dialogue (2008), Living Together as Equals in Dignity, Council of Europe.

ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΕΣ ΕΠΙΤΗΡΗΣΗΣ ΣΤΗΝ «ΕΞΥΠΝΗ ΠΟΛΗ»: ΣΚΟΠΟΣ, ΜΕΣΑ, ΝΟΜΙΚΗ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ

Βασιλική Κ. Θεολόγη^α

^αΔιδάκτορας Εγκληματολογίας Νομικής Σχολής ΔΠΘ, Επιστημονική συνεργάτης Νομικής Σχολής ΔΠΘ

Περίληψη

Σήμερα, παρατηρείται μία στροφή της πολιτείας στην αλγοριθμική διακυβέρνηση. Το «έξυπνο κράτος, η έξυπνη πόλη» αναδύεται ως μια νέα μορφή -ηλεκτρονικής- διακυβέρνησης η οποία χρησιμοποιεί τις εξελιγμένες τεχνολογίες για την καλύτερη εξυπηρέτηση των ατόμων. Πρόκειται για μια μορφή διακυβέρνησης που συνδυάζει τις παραδοσιακές λειτουργίες της κυβέρνησης/διοίκησης με τις καινοτομίες της ηλεκτρονικής διακυβέρνησης, οι οποίες εκκινούν και υλοποιούνται μέσω της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και βασίζεται στην επιτήρηση.

Οι σύγχρονες πόλεις ενσωματώνουν την Τεχνητή Νοημοσύνη και τις υπηρεσίες της στην αστική διακυβέρνηση ώστε να μειώσουν την εγκληματικότητα και να βελτιώσουν τη σωφρονιστική μεταχείριση των κρατουμένων.

Όμως, οι διαρκώς αυξανόμενες εφαρμογές ΤΝ που χρησιμοποιούνται από την «έξυπνη πόλη», δημιουργούν τεράστια προβλήματα στη λήψη και εφαρμογή των μέτρων επιτήρησης διότι στερούνται νομικής βάσης. Στη συντριπτική πλειοψηφία τους, τα εργαλεία επιτήρησης στηρίζονται στην επεξεργασία προσωπικών δεδομένων.

Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι να αναδείξει τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα της συγκεκριμένης επιλογής, να περιγράψει τα μέσα που συμβάλουν στην κυβερνητική επιτήρηση των ατόμων και να προτείνει ορισμένα μέτρα για την περιστολή της.

Λέξεις κλειδιά: έξυπνη πόλη, τεχνητή νοημοσύνη, πρόγνωση, επιτήρηση, ιδιωτική ζωή.

SURVEILLANCE TECHNOLOGIES IN THE “SMART CITY”: PURPOSE, MEANS, LEGAL RESPONSE

Vasiliki K. Theologi^α

^αPhD in Criminology, School of Law, Democritus University of Thrace, Scientific associate of the School of Law, DUTH.

Abstract

Today, there is a state shift towards algorithmic governance. The “smart state, the smart city” is emerging as a new form of -electronic- government which uses advanced technologies to better

serve individuals. It is a form of governance that combines the traditional functions of government/administration with the innovations of e-government, which are initiated and implemented through private initiative and based on surveillance. Modern cities are incorporating AI and its services into urban governance to reduce crime and improve prison treatment of prisoners. However, the ever-increasing AI applications used by the “smart city” create enormous problems in the adoption and implementation of surveillance measures because they lack a legal basis. The vast majority of surveillance tools rely on the processing of personal data. The purpose of this study is to highlight the advantages and disadvantages of this option, to describe the means that contribute to government surveillance of individuals, and to suggest some measures to curtail it.

Keywords: smart city, artificial intelligence, prediction, surveillance, privacy.

Εισαγωγή

Η εποχή μας σηματοδοτείται από την ολοένα αυξανόμενη μετακίνηση του πληθυσμού στις πόλεις. Ταυτόχρονα, τα κράτη βαδίζουν ταχύτατα προς ένα ψηφιακό μέλλον, δημιουργώντας καινοτόμες τεχνολογίες που προσφέρουν νέες λύσεις σε παλιά προβλήματα όπως είναι η εγκληματικότητα. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα, αρκετές πόλεις να αξιοποιούν τις λύσεις της επιτήρησης, χρησιμοποιώντας τις βάσεις δεδομένων των έξυπνων πόλεων, προκειμένου να μετατραπούν σε ασφαλείς και βιώσιμες. Οι «έξυπνες πόλεις» (smart cities) χρησιμοποιούν δεδομένα και ψηφιακές τεχνολογίες, ακολουθούν δηλαδή μια τεχνολογική προσέγγιση ώστε να χαράξουν τις στρατηγικές πρόληψης της εγκληματικότητας και να βελτιώσουν την ποιότητα της ζωής των ατόμων.

Οι νέες λύσεις για την πρόληψη του εγκλήματος παρέχουν στα κράτη πιο αποδοτικούς τρόπους για τη διατήρηση της δημόσιας ασφάλειας. Στα σύγχρονα, ενδεικτικά και αποτελεσματικά παραδείγματα εντάσσονται: Η χαρτογράφηση του εγκλήματος σε πραγματικό χρόνο, όπου χρησιμοποιούνται δεδομένα και προγνωστικές αναλύσεις για τον εντοπισμό περιστατικών εγκληματικότητας πριν συμβούν. Οι έξυπνες κάμερες παρακολούθησης (smartsurveillancecameras), που αποσκοπούν τον εντοπισμό εγκλημάτων. Συνδέονται με στοιχεία όπως η παραβίαση ή ανίχνευση των πυροβολισμών που επιτρέπουν στις αρχές να ανταποκρίνονται άμεσα, παρέχοντας σημαντικές πληροφορίες για την επερχόμενη αστυνομική ανάκριση, σε συνδυασμό με τις φυσικές ενδείξεις (Kirk 1953:4). Η έξυπνη επιτήρηση (smartsurveillance) βελτιώνει την παρεχόμενη δημόσια ασφάλεια και συντελεί στην επίγνωση της κατάστασης στις περιπτώσεις των εγκλημάτων βίας, κατά της ιδιοκτησίας ή τρομοκρατίας.

Το ερώτημα που τίθεται όμως είναι κατά πόσο οι στρατηγικές επιτήρησης στην έξυπνη πόλη -οι οποίες βασίζονται στην τεχνολογία και την ανάπτυξη δεδομένων-, είναι στρατηγικές ασφάλειας ή επιλογές παρακολούθησης των πολιτών. Ακολουθώντας, σέβονται και διασφαλίζουν το απόρρητο των προσωπικών δεδομένων, πραγματοποιούνται με γνώμονα τη διαφάνεια ή επισκιάζονται από την κατάχρηση των δεδομένων και τις μεροληπτικές παρεμβάσεις της αστυνομίας; Μήπως τελικά οι στρατηγικές προγνωστικής («έξυπνης») αστυνόμευσης που εφαρμόζονται, αλλάζουν το αρχικό δίλημμα με αποτέλεσμα να διερωτάται κανείς «αν πρόκειται για έξυπνες ή εποπτευόμενες πόλεις» (Ashton 2019). Στα αναδυόμενα αυτά ερωτήματα θα αποπειραθούμε να απαντήσουμε στη συνέχεια.

Η συμβολή της τεχνολογίας στην εγκληματικότητα

Η έννοια της αστικής διακυβέρνησης και η εφαρμογή της αλγοριθμικής διακυβέρνησης στην «έξυπνη πόλη»

Η συστηματική χρήση της τεχνολογίας μετουσιώνει τις σύγχρονες πόλεις, σε «έξυπνες» πόλεις. Μια πόλη μπορεί να περιγραφεί ως έξυπνη όταν οι κοινωνικοί, περιβαλλοντικοί και οικονομικοί παράγοντες ανάπτυξης εξισορροπούνται και συνδέονται μέσω αποκλειστικών διαδικασιών για αποτελεσματικότερη διαχείριση βασικών στοιχείων, πόρων και αστικών ροών σε πραγματικό χρόνο (Yeh 2017:556-565). Η έξυπνη πόλη είναι εκείνη που χρησιμοποιεί προηγμένη τεχνολογία. Οι «έξυπνες πόλεις» σχεδιάζονται γύρω από μια υποδομή βασισμένη στην τεχνολογία πληροφοριών και της επικοινωνίας με τεχνολογία αισθητήρα και τη δυνατότητα του Internet of Things (IoT) να υποστηρίξει την κοινωνική και αστική διασύνδεση με αποτέλεσμα τη μεγαλύτερη αλληλεπίδραση πολιτών και κρατικής αποδοτικότητας. Δεν πρόκειται για κοινωνική, επιστημονική έννοια, βασισμένη σε πραγματικές σχέσεις και συνδέσεις, αλλά για μια εμπορική κατασκευή που έχει σχεδιαστεί για να πουλάει, συνεπώς να εξυπηρετεί την αγοραστική δυναμική, δημιουργώντας την αναγκαιότητα των ψηφιακών τεχνολογιών (Berry 2018:1-11). Οι μεγάλες εταιρείες τεχνολογίας χρησιμοποιούν την «έξυπνη πόλη» ως αφηγηματική κατασκευή με απώτερο σκοπό να διοχετεύσουν στην αγορά προϊόντα και υπηρεσίες, γεγονός που εξηγεί τις πολυποϊκίλες εκφάνσεις της (Soderstrom, PaascheandKlauser 2018: 308, 312).

Με τον όρο αστική διακυβέρνηση (urbangovernance) ορίζονται εξαιρετικά διαφορετικά κοινωνικά και πολιτικά αντικείμενα και πραγματικότητες (MeijerandBolivar 2015:392-408). Η αστική διακυβέρνηση μας επιτρέπει να κατανοήσουμε ολιστικά τη σύγχρονη μορφή διακυβέρνησης της πόλης απέναντι στη ραγδαία αλλαγή της παγκόσμιας οικονομίας και την εξέλιξη της ιδιωτικής διακυβέρνησης. (Anthopoulos 2017:47-52). Βασική αρχή της θεωρίας της αστικής διακυβέρνησης, σύμφωνα με τον Harvey, είναι ότι «η δημοτική αρχή δεν είναι πλέον τετράγωνη, περιχαρακωμένη στις παραδοσιακές γραμμές της, όπως η γραφειοκρατία, η αυστηρή ιεραρχία, αλλά οι πόλεις εξελίσσονται σε ένα πιο συνεργατικό μοντέλο χάρη στη σημαντική συμβολή του ιδιωτικού τομέα» (Harvey 1989:3-17). Καθώς η τεχνογνωσία και οι δεξιότητες του δημόσιου τομέα στην επινόηση και κατασκευή αλγορίθμων μηχανικής μάθησης που θα συμβάλουν στην απλοποίηση της ζωής των πολιτών και στην ασφάλεια των πόλεων είναι εξαιρετικά περιορισμένες, η στροφή προς τις ιδιωτικές εταιρείες που διαθέτουν πλούσια τεχνογνωσία, συνιστά μονόδρομο (Kitchinetal. 2017, Sheltonetal. 2015:13-14). Ωστόσο, οι τεχνολογικές επιλογές από μόνες τους δεν πρόκειται να λύσουν τα βαθιά ριζωμένα δομικά προβλήματα στις πόλεις, καθώς δεν αντιμετωπίζουν τις βαθύτερες αιτίες τους. Μάλλον επιτρέπουν την αποτελεσματικότερη διαχείριση των εκδηλώσεων αυτών των προβλημάτων. Για παράδειγμα, η τεχνολογική αστυνόμευση¹ που ενισχύει την ικανότητα επιτήρησης στην αστυνομία και συνιστά εγγενή λειτουργία της έξυπνης πόλης (Joh 2014:46). Βασικός στόχος της αλγοριθμικής διακυβέρνησης στην έξυπνη πόλη δεν είναι η αποκατάσταση των βαθιά ριζωμένων δομών της κοινωνικής αδικίας και ανισότητας που διαπερνά την αστική ζωή. Αντίθετα, ο στόχος είναι η διαχείριση των συμπτωμάτων που προκαλούν αυτές οι δομές με τη χρήση τεχνολογικών μεθόδων που παρουσιάζονται πιο αποτελεσματικές (Smith 2020: 7).

Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται η αυτοματοποιημένη ανάλυση των δικαστικών αποφάσεων και η πρόγνωση της εγκληματικότητας με τη χρήση της τεχνητής νοημοσύνης. Αμφότερες αποσκοπούν στην ενίσχυση της αποτελεσματικότητας στους χώρους εφαρμογής τους, υπό το πρίσμα του (νέο)φιλελευθερισμού που απαιτεί να επιτευχθούν περισσότερα με μικρότερο κόστος (Μουζέλης 2017). Η αυτοματοποιημένη λήψη αποφάσεων όμως, και στα δύο πεδία, της αστυνομίας και της δικαιοσύνης, μπορεί να συμβάλει στην ταχύτερη λήψη αποφάσεων και στην μείωση του λειτουργικού κόστους του κράτους σε ανθρώπινο δυναμικό και στα μέσα υλοποίησης των αποφάσεων. Δημιουργεί

ωστόσο πολλαπλά προβλήματα σε σχέση με την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (Αλεξιάδης 1990:111-112), καθώς ιδιωτικές εταιρείες εμπλέκονται στη δημόσια άσκηση εξουσίας με αμφίβολα κίνητρα συμμετοχής και μυστικό τρόπο λειτουργίας στον σχεδιασμό των συστημάτων μηχανικής μάθησης και στην εξαγωγή των αποτελεσμάτων. Εικάζεται ότι η αυτοματοποιημένη λήψη αποφάσεων ή η λήψη μέτρων αστυνόμευσης διά των αλγορίθμων προσομοιάζει με ένα «αλγοριθμικό Avatar» του νεοφιλελευθερισμού (Završnik 2021: 663)

Έξυπνη πόλη, κοινωνικός έλεγχος και επιτήρηση

Τα κράτη, στην προσπάθειά τους να διατηρήσουν τη δημόσια τάξη και την ασφάλεια των πολιτών στο εσωτερικό τους, εφαρμόζουν πρακτικές μαζικής-ηλεκτρονικής επιτήρησης, ως μέσο πρόληψης ενδεχόμενων κινδύνων και απειλών για την κοινωνία. Στα χαρακτηριστικά της έξυπνης πόλης εντάσσεται η λεπτομερής παρακολούθηση και η δόμηση μοντέλων πρόγνωσης των δράσεων και των κινήσεων των πολιτών (Θεολόγη 2022:70).

Μέλημα της επιτήρησης δεν είναι η πειθαρχική κοινωνία, αλλά η παρακολούθηση της συμπεριφοράς των ατόμων, των αντικειμένων ή των συστημάτων, με σκοπό τη συγκέντρωση πληροφοριών για μελλοντική χρήση (Latour 1994:30). Οι πληροφορίες συγκεντρώνονται πλέον από τις μηχανές, τα ψηφιακά συστήματα τα οποία χρησιμοποιούν την τεχνητή νοημοσύνη (AI) ώστε να ικανοποιήσουν τις ανάγκες των αστυνομικών ερευνών. Ενδεικτικές οι περιπτώσεις χρήσης της που σχετίζονται με την παιδική πορνογραφία, την ηλεκτρονική απάτη και γενικότερα τα εγκλήματα στον κυβερνοχώρο. Λόγω της ικανότητάς της να εντοπίζει μοτίβα, η Τεχνητή Νοημοσύνη συμβάλλει στην πρόβλεψη και πρόληψη του εγκλήματος. Επίσης, καθιστά το έργο των αστυνομικών αρχών λιγότερο χρονοβόρο και –σύμφωνα με ορισμένους επιστήμονες– λιγότερο επιρρεπές στο ανθρώπινο λάθος, καθώς επιφέρει μικρότερη κόπωση (Reiner 2013:161).

Στη μελέτη μας εστιάζουμε μόνο στις πρακτικές της μαζικής επιτήρησης που αναπτύσσονται από δημόσιους φορείς (αστυνομία) με σκοπό την εξυπηρέτηση της προγνωστικής αστυνόμευσης (Thomas et al. 2021). Στα συγκεκριμένα προγράμματα- που βασίζονται σε αλγόριθμους- προσδιορίζονται οι πιθανές περιοχές εγκληματικότητας, οι μελλοντικοί δράστες και τα θύματα (Ferguson 2017:52-54).

Οι συνήθειες εφαρμογές που επιτελούν το συγκεκριμένο έργο είναι οι ακόλουθες: (α) Η πρόβλεψη του χρόνου και του τόπου του μελλοντικού εγκλήματος. (β) Η πρόβλεψη των πιθανών δραστών. (γ) Η πρόβλεψη του προφίλ των δραστών (Δημόπουλος 2021:93) και (δ) η πρόβλεψη των θυμάτων (Goldsmith 2010:917-919). Η εισαγωγή, όμως, των τεχνολογιών στο αστυνομικό έργο δημιουργεί εύλογα ερωτήματα και καλλιεργεί νέους τύπους αμφισβήτησης (Πανούσης 2004:1155) αναφορικά με την ακρίβεια των προβλέψεων, την αξιολόγηση των πληροφοριών από τις αστυνομικές αρχές, τις διαφαινόμενες μεροληπτικές προβλέψεις και τελικά την προσβολή ανθρωπίνων δικαιωμάτων που εκκινεί από τη συλλογή και διατήρηση των δεδομένων από τις αστυνομικές αρχές.

Η συμβολή της Τεχνητής Νοημοσύνης στην πρόβλεψη και πρόληψη του εγκλήματος

Η ενσωμάτωση των ψηφιακών τεχνολογιών, της ΤΝ και του αυτοματισμού στην αστική διακυβέρνηση, ως κατ' εξοχήν εργαλεία επίλυσης του προβλήματος της εγκληματικότητας, επιτρέπει διφορούμενες και συχνά επικίνδυνες αλχημείες (Hao 2019). Κυρίως λόγω του ότι η τεχνητή νοημοσύνη στοχεύει στην επιτήρηση των συμπεριφορών – μέσω της αυξανόμενης και συχνά αλόγιστης συλλογής δεδομένων-, ώστε τα άτομα να μπορούν να ελέγχονται περισσότερο και να διοικούνται καλύτερα (Sadowski and Bendor 2019:542). Με αυτόν τον τρόπο η «πόλη» –υπό την έννοια της πολιτείας– παρουσιάζεται πιο απο-

τελεσματική, καινοτόμος, δημοκρατική, ασφαλής και ανθεκτική με τη συνδρομή της νέας τεχνολογίας και μετουσιώνεται σε «smartcity» (Smith 2020:1).

Η παρουσία της Τεχνητής Νοημοσύνης στην πρόβλεψη και πρόληψη του εγκλήματος² σήμανε μία μετατόπιση των καθηκόντων –που παραδοσιακά ανατίθενται σε ανθρώπους–, στα ψηφιακά συστήματα (Θεολόγη 2022:196). Η αλλαγή αυτή ικανοποίησε τις ανάγκες των ανακριτικών ερευνών και της προληπτικής/προδικαστικής λειτουργίας τους (εδώ εντάσσονται οι προσπάθειες άντλησης πληροφοριών από τα δεδομένα των ηλεκτρονικών ιχνών που αφήνουν οι εγκληματικές οργανώσεις στο ψηφιακό περιβάλλον, λόγου χάρη στις περιπτώσεις ηλεκτρονικής απάτης, παιδικής πορνογραφίας). Στο πλαίσιο της κοινωνίας της παρακολούθησης, η Αστυνομία χρησιμοποιεί την τεχνητή νοημοσύνη και αναπροσαρμόζει την οργάνωση και τις μεθόδους εργασίας της επιστρατεύοντας θερμικές κάμερες, smartphones για την παρακολούθηση προσώπων και στόχων, monitors για βιντεοπαρακολούθηση, προγράμματα ταυτοποίησης προσώπων.

Η συλλογή και ανάλυση δεδομένων στην αστυνόμευση έχει ήδη δοκιμαστεί με τη χρήση βάσεων δεδομένων DNA που αντικατοπτρίζει τη σημασία της συλλογής πληροφοριών στην αστυνόμευση (Δημόπουλος 2021:555-556). Η ειδοποιός διαφορά εντοπίζεται σήμερα στα ποιοτικά χαρακτηριστικά της συλλογής δεδομένων καθώς αποθηκεύεται τεράστια ποσότητα δεδομένων αλλά και στην ικανότητα ανάλυσής τους, μέσα από διαφορετικά τεχνολογικά εργαλεία (Joh 2019:179). Η αυτοματοποιημένη ανάγνωση πινακίδων κυκλοφορίας, οι προβλέψεις με βάση τον τόπο τέλεσης του εγκλήματος, η ανάλυση των κοινωνικών δικτύων ώστε να προβλεφθούν οι μελλοντικοί δράστες ή τα μελλοντικά θύματα, η χρήση αισθητήρων τεχνητής νοημοσύνης και ρομποτικής συνιστούν απτά παραδείγματα μιας πραγματικότητας εφαρμοστέας στην «έξυπνη πόλη», η οποία επιλέγει την αυξημένη και αποτελεσματική επιτήρηση και ενσωματώνει την τεχνολογική αστυνόμευση στο αστικό περιβάλλον (Joh 2017:103).

Τα συγκεκριμένα μέτρα παρουσιάζουν τα χαρακτηριστικά των σχεδιασμάτων (μοντέλων) πρόληψης τα οποία επισφραγίζονται με τον συναινετικό έλεγχο, όπως συμβαίνει άλλωστε με την ιδιωτική αστυνόμευση. Το γεγονός ότι τα περισσότερα από αυτά αναπτύσσονται από ιδιωτικές εταιρείες δημιουργεί αυξημένες δυσκολίες στη διατήρηση της εποπτείας της αστυνομίας στην «έξυπνη πόλη», καθώς τα δεδομένα που εισάγονται στους αλγόριθμους της μηχανικής μάθησης και κυρίως ο τρόπος επεξεργασίας τους, παραμένει άγνωστος και λειτουργεί ως «μαύρο κουτί».³ Τα κράτη, μέσω των μηχανισμών δημοσίου ελέγχου θα κληθούν να σταθμίσουν τις ανταγωνιστικές αξίες της πνευματικής ιδιοκτησίας που προβάλλονται από τις ιδιωτικές εταιρείες και της διαφάνειας που διέπει ένα κράτος δικαίου, προκλήσεις που βασίζονται στο γεγονός ότι η τεχνολογική αστυνόμευση είναι μέρος της «έξυπνης πόλης».

Τα Πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα της ενσωμάτωσης της τεχνητής νοημοσύνης στην προγνωστική αστυνόμευση (τεχνολογική αστυνόμευση)

Η συμβολή της τεχνητής νοημοσύνης στην προληπτική αστυνόμευση έγκειται στην εκτίμηση του κινδύνου ή της απειλής μέσω του εντοπισμού και της ταξινόμησης μεγάλου όγκου δεδομένων. Καθιστά το έργο των αστυνομικών αρχών λιγότερο χρονοβόρο και –σύμφωνα με ορισμένους επιστήμονες– λιγότερο επιρρεπές στο ανθρώπινο λάθος, καθώς παρατηρείται μικρότερη κόπωση του προσωπικού. Επιφέρει μικρότερο οικονομικό κόστος σε σχέση με τη διάθεση του ανθρωπίνου δυναμικού και του τεχνολογικού εξοπλισμού. Μακροπρόθεσμα, εικάζεται ότι η χρήση των δεδομένων που προκύπτουν από τους αλγόριθμους θα δημιουργήσει λύσεις για την πρόληψη του εγκλήματος, όπως είναι για παράδειγμα η ανάπτυξη των ψηφιακών δικτύων για την παρακολούθηση της παιδικής πορνογραφίας (Rolland 2021).

Στα μειονεκτήματα του συγκεκριμένου εγχειρήματος συγκαταλέγονται η εσφαλμένη εισαγωγή στοιχείων, γεγονός που αλλοιώνει την ανάλυσή τους και ενισχύει την προκατάληψη. Ιδιαίτερο προβληματισμό προκαλεί η εμπλοκή των ιδιωτικών εταιρειών με τις δομές εξουσίας. Προβληματική κρίνεται επίσης η υπερεκπροσώπηση ορισμένων πληθυσμών στους αλγόριθμους πρόβλεψης της εγκληματικότητας λόγω διάκρισης ή προκατάληψης. Επίσης, τα δεδομένα ενδέχεται να αφορούν συγκεκριμένη περίοδο, με αποτέλεσμα π.χ. την εσφαλμένη κατάταξη μιας περιοχής ως «υψηλού κινδύνου». Πολλά από τα παραπάνω χαρακτηριστικά της τεχνολογικής αστυνόμευσης οδηγούν στην υπεραστυνόμευση μιας περιοχής, με αποτέλεσμα τη ρήξη των σχέσεων μεταξύ πολιτών και αστυνομίας και την κλιμάκωση της βίας.

Η προσεκτική διερεύνηση των χαρακτηριστικών της εποχής της ψηφιακής παρακολούθησης⁴ αναδεικνύει μια σειρά από νέες, εμπειρικές, μεθοδολογικές και ηθικές προκλήσεις οι οποίες είναι άμεσα συνυφασμένες με την αναγκαιότητα προστασίας των ατομικών δικαιωμάτων, την έλλειψη νομικού πλαισίου, την εμπορευματοποίηση της ασφάλειας. Το ερώτημα στο οποίο καλούμαστε να απαντήσουμε είναι ποιο θα είναι το μελλοντικό οικοδόμημα των πόλεων και των κοινωνιών, όταν ο κύριος αντίκτυπος της τεχνητής νοημοσύνης είναι η προσβολή της ιδιωτικότητας, λόγω της επιτήρησης των ατόμων που επιτάσσει η τεχνολογική αστυνόμευση.

Νομικά ζητήματα

Η χρήση της Τεχνητής Νοημοσύνης στην αστυνόμευση από τις «έξυπνες πόλεις», προσκρούει στις αντιρρήσεις αρκετών κρατών που υποστηρίζουν ότι συνιστά απειλή για το άτομο, την ιδιωτική ζωή και την ελευθερία. Ως εκ τούτου, οι αρχές θα πρέπει να διασφαλίζουν την εφαρμογή αυστηρών κριτηρίων για τη χρήση και διατήρηση των προσωπικών δεδομένων, τη διαφάνεια σε σχέση με την επεξεργασία τους. Επιπλέον τα κράτη θα πρέπει να διαβουλεύονται με τα ενδιαφερόμενα μέρη αναφορικά με τα κίνητρα για την ανάπτυξη εργαλείων που βασίζονται στη μηχανική μάθηση, αλλά και τα οφέλη που προκύπτουν. Κατ' αναλογία, οποιαδήποτε προσπάθεια καταβάλλεται για τη λειτουργία των αλγόριθμων πρόγνωσης της εγκληματικότητας θα πρέπει να συνοδεύεται από τις κατάλληλες ρυθμίσεις αναφορικά με την προστασία της ιδιωτικής ζωής και της ελευθερίας. Οι νομικές διατυπώσεις (κώδικας δεοντολογίας, συστάσεις, οδηγίες, νομοσχέδια) στις οποίες θα προχωρήσουν, αναμένεται να συμβάλλουν στον μετριασμό των κινδύνων που μπορούν να προκαλέσουν οι καινοτομίες της ΤΝ. Η ορθή λειτουργία και εφαρμογή τους θα ελέγχεται από τις ανεξάρτητες αρχές που θα επιφορτίζονται με το έργο του ελέγχου της χρήσης των προσωπικών δεδομένων στο πλαίσιο λειτουργίας της τεχνολογικής αστυνομίας.

Οι ασφαλιστικές δικλείδες για τις εφαρμογές Τεχνητής Νοημοσύνης στην προγνωστική αστυνόμευση

Οι «έξυπνες πόλεις» θα πρέπει να θέτουν ως απαραίτητη προϋπόθεση για τον σχεδιασμό και την κατασκευή αλγόριθμων πρόγνωσης της αστυνόμευσης, ένα «λευκό κουτί» σύμφωνα με το οποίο θα υπάρχει επαρκής γνώση και πληροφόρηση για την εξόρυξη των δεδομένων. Επίσης, θα πρέπει να γίνονται σεβαστές ορισμένες από τις θεμελιώδεις αρχές που ορίζονται στο άρθρο 5 του Γενικού Κανονισμού Προσωπικών Δεδομένων (ΓΚΠΔ) όπως η **αρχή της νομιμότητας, αντικειμενικότητας και διαφάνειας, η αρχή της «ακεραιότητας και εμπιστευτικότητας», και η αρχή της λογοδοσίας του υπευθύνου επεξεργασίας** (Barroca 2021:130-132).

Ήδη, παρατηρείται στην Ευρώπη, η ενσωμάτωση εφαρμογών τεχνητής νοημοσύνης στην αστυνόμευση, από τις αρμόδιες αρχές. Προκειμένου να αποφευχθούν ηθικά

και δεοντολογικά ζητήματα, στο πλαίσιο του χρηματοδοτούμενου από την Ε.Ε. έργου Horizon 2020, SHERPA διατυπώθηκαν ορισμένες συστάσεις σε σχέση με την τεχνητή νοημοσύνη και τα μεγάλα δεδομένα στην προγνωστική αστυνόμευση (SHERPA 2018, Macnish, Wright and Jiya 2020:213), οι οποίες συστηματοποιούνται σε επτά (7) βασικά σημεία:

- I. Οι υπεύθυνοι χάραξης της αντεγκληματικής πολιτικής θα πρέπει να εγκρίνουν έναν κανονισμό που να καθιστά τους αλγόριθμους σαφείς, ώστε να ενισχύσουν την εμπιστοσύνη τους με τους πολίτες. Για κάθε αλγόριθμο πρέπει να αναφέρεται ποιος τον δημιούργησε, η πηγή χρηματοδότησης, να καταγράφεται ο κώδικας δημιουργίας, ο σκοπός του, ο ιστότοπος όπου θα αναζητούνται περισσότερες πληροφορίες.
- II. Θα πρέπει να διασφαλίζεται ότι τα κριτήρια για την εισαγωγή προσωπικών δεδομένων στις βάσεις δεδομένων της αστυνομίας είναι σαφή και διαφανή.
- III. Θα πρέπει να διασφαλίζεται ότι υπάρχουν ανεξάρτητες ρυθμιστικές αρχές για την παρακολούθηση και τη χρήση των δεδομένων ώστε να επιβληθούν κυρώσεις όπου χρειάζεται.
- IV. Θα πρέπει να διασφαλίζεται ότι τα μέτρα για την προληπτική αστυνόμευση και τις κοινοτικές επενδύσεις συμπληρώνουν τις εξελίξεις στην προγνωστική αστυνόμευση.
- V. Οι αρχές θα πρέπει να υιοθετήσουν μια ισορροπημένη προσέγγιση για τα εγκλήματα μίσους που εκδηλώνονται είτε διαδικτυακά είτε στο διαδίκτυο.
- VI. Οι αρχές θα πρέπει να διασφαλίζουν την αποτελεσματική εκπαίδευση των αστυνομικών και των χειριστών βάσεων δεδομένων σχετικά με την επιβολή περιορισμών στην ανάλυση δεδομένων, ιδίως όσον αφορά τα ποσοστά ψευδών θετικών αποτελεσμάτων και τη μεροληψία.
- VII. Η Ε.Ε. θα πρέπει να χρηματοδοτήσει την έρευνα για τον αυτόματο εντοπισμό του πότε σχεδιάζεται και συζητείται μια επίθεση.

Κριτήρια παρέμβασης στην ιδιωτική ζωή από την επεξεργασία προσωπικών δεδομένων

Ένα βασικό ερώτημα που διατυπώνεται ως συνακόλουθο της τεχνολογικής αστυνόμευσης και της συνεπαγόμενης επιτήρησης των ατόμων στην «έξυπνη πόλη» αφορά στα όρια και στα κριτήρια παρέμβασης στην ιδιωτική ζωή που προκύπτουν από την επεξεργασία προσωπικών δεδομένων.

Το Δικαστήριο (ΕΔΔΑ) εκτιμά ότι η έννοια της ιδιωτικής ζωής επεκτείνεται σε πτυχές που σχετίζονται με την προσωπική ταυτότητα, όπως η φωτογραφία ενός ατόμου, με την αιτιολόγηση ότι το δικαίωμα στην προστασία της εικόνας προϋποθέτει το δικαίωμα του ατόμου να ελέγχει τη χρήση της εικόνας. Υπό την ίδια αιτιολογική βάση θεωρεί ότι η λήψη και αποθήκευση των δακτυλικών αποτυπωμάτων και η διατήρησή τους σε αστυνομικές βάσεις δεδομένων συνιστά παρέμβαση στο δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής ζωής, σύμφωνα με το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ.⁵ Το ΕΔΔΑ αποδοθεί και απέναντι στη γενική και αδιάκριτη φύση των αρχών να διατηρήσουν τα προσωπικά δεδομένα υπόπτων προσώπων (δακτυλικά αποτυπώματα, λήψη αποτυπωμάτων παλάμης, κυτταρικά δείγματα και DNA),⁶ αναφέροντας ότι συνιστά δυσανάλογη παρέμβαση στην ιδιωτική ζωή. Κατά το ΕΔΔΑ, μια τέτοια διαδικασία δεν μπορεί να θεωρηθεί απαραίτητη σε μια δημοκρατική κοινωνία, διότι δεν επιτυγχάνεται ισορροπία μεταξύ δημόσιου⁷ και ιδιωτικού συμφέροντος, όπως προβλέπεται στην παράγραφο 2 του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ. Εξάλλου, η συλλογή και αποθήκευση προσωπικών δεδομένων για αστυνομικούς σκοπούς θα πρέπει να περιορίζεται σε όσα είναι απαραίτητα για την πρόληψη του πραγματικού κινδύνου ή την

καταστολή συγκεκριμένου ποινικού κινδύνου.

Ωστόσο, το ΕΔΔΑ δέχθηκε την εφαρμογή των πρακτικών μαζικής επιτήρησης για λόγους που σχετίζονται με την καταπολέμηση του σοβαρού, διεθνικού εγκλήματος, συμπεριλαμβανομένης και της τρομοκρατίας. Ιδιαίτερης σημασίας κρίνεται το γεγονός ότι οι αποφάσεις που έλαβαν τα υπερεθνικά ευρωπαϊκά δικαστήρια συνοδεύτηκαν από έναν-συνδυασμό κριτηρίων που ορίζουν τα εθνικά και ευρωπαϊκά όργανα, με βάση τις αρχές της αναλογικότητας, της αντικειμενικότητας, του δικαιώματος σε δίκαιη δίκη, του τεκμηρίου της αθωότητας.

Υπό το φως των ανωτέρω, η επεξεργασία των προσωπικών δεδομένων επιτρέπεται στον βαθμό που βασίζεται στον νόμο, αποτελεί αναγκαίο και αναλογικό μέτρο και στοχεύει στη δημόσια ασφάλεια ή στην πρόληψη του εγκλήματος (Τζώρτζη 2018:170). Η επεξεργασία προσωπικών δεδομένων κατά τη διαδικασία της μαζικής (κρατικής) επιτήρησης θα πρέπει να ακολουθεί τα διαλαμβανόμενα στο άρθρο 8 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης και το δευτερογενές (παράγωγο) δίκαιο που ρυθμίζει την προστασία των δεδομένων, δηλαδή τον Γενικό Κανονισμό Προσωπικών Δεδομένων [GDPR] και τη συνοδευτική Οδηγία 2016/680 για την επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα στις αστυνομικές και ποινικές υποθέσεις.

Συμπέρασμα

Η «έξυπνη» αστυνόμευση (Yaminetal. 2020:533, Anthopoulos and Giannakidis 2016:113), στηρίζεται όπως αναφέρθηκε στην τεχνολογία που προσφέρει η «έξυπνη πόλη». Τα προηγμένα συστήματα ανάλυσης για τον σχεδιασμό της πρόγνωσης του εγκλήματος σε καμία περίπτωση δεν συνιστούν αυτοσκοπό για την αντιμετώπιση της εγκληματικότητας, αλλά –κατά περίπτωση– εφαρμοζόμενο μέσο. Εξάλλου, για την αναδυόμενη τεχνολογική λειτουργία της έξυπνης πόλης που ενσωματώνει την τεχνολογική αστυνόμευση, θα πρέπει να έχουμε υπόψη όσα διατύπωσε ο Jeff Merritt:⁸ «Η τεχνολογία δεν είναι καλή ή κακή, το ερώτημα είναι πώς τη χρησιμοποιούμε. Η τεχνολογία δεν χτίζει σχέσεις, δεν χτίζει εμπιστοσύνη: οι άνθρωποι το κάνουν. Μπορούμε να προσθέσουμε την τεχνολογία (στη λειτουργία ενός κράτους) μόνο εφόσον υπάρχει μια αξιόπιστη σχέση (με τους πολίτες)» (Barroca 2021:132).

Σημειώσεις

1. Η τεχνολογική αστυνόμευση έχει τα γενικά χαρακτηριστικά της αστυνόμευσης υπό την ηγεσία των πληροφοριών, οι οποίες συγκεντρώνονται πλέον στις βάσεις δεδομένων. Τα προγράμματα που αναπτύσσει –με την καθοδήγηση της τεχνητής νοημοσύνης– επιτρέπουν στην αστυνομία να καταφεύγει σε τεχνολογίες και τεχνικές παρακολούθησης.

Η τεχνολογική αστυνόμευση έχει ως αντικείμενο μελέτης τη σύμπλευση τεχνολογίας και αστυνομικής θεωρίας. Η ενδελεχής έρευνα σχετικά με την αλληλεπίδραση των δύο τομέων στην αστυνόμευση αναδεικνύει και συνθέτει τις διαφορετικές θεματικές και έννοιες βάσει των οποίων αναπτύχθηκε η τεχνολογική πρόγνωση του εγκλήματος. (Θεολόγη 2022:31-32,310).

2. Η παρουσία της τεχνολογίας στην αστυνόμευση πηγάζει από το θεωρητικό πλαίσιο της αστυνομικής επιστήμης. Ειδικότερα, η σύνδεση των τεχνικών και επιστημονικών μεθόδων για την εξακρίβωση της αληθούς ταυτότητας ενός ατόμου και την ανακάλυψη των ενόχων ενός εγκλήματος ανήκουν –κατά τον Γαρδίκας– στο γνωστικό πεδίο της αυτοτελούς επιστήμης της επιστημονικής ή τεχνικής αστυνομίας (Γαρδίκας 1957:4041)

3. Ο όρος «μαύρο κουτί» ανήκει στον FrankPasquale. Βασίστηκε στη γνώριμη έννοια της συσκευής του αεροσκάφους που καταγράφει όλα όσα διαδραματίζονται κατά τη διάρκεια μιας πτήσης. Ο Pasquale αφού επισημαίνει ότι κάθε online πράξη μας καταγράφεται, διαπιστώνει ότι ο νομοθέτης, ενώ είναι «επιθετικά προστατευτικός για το απόρρητο στον κόσμο του εμπορίου, είναι όλο και πιο σιωπηλός όταν πρόκειται για την ιδιωτική ζωή των προσώπων». Θέτοντας, λοιπόν,

εξαρχής ένα βασικό ερώτημα – πώς μπορεί να χρησιμοποιηθεί ο νόμος για να θεσπιστεί η καλύτερη δυνατή ισορροπία μεταξύ ιδιωτικότητας και διαφάνειας– επινοεί την έννοια του μαύρου κουτιού η οποία αποκτά διπλή σημασία: ενδέχεται να αναφέρεται σε μια συσκευή εγγραφής, όπως τα συστήματα παρακολούθησης δεδομένων σε αεροπλάνα, τρένα και αυτοκίνητα, ή μπορεί να σημαίνει ένα σύστημα που λειτουργεί με μυστηριώδη τρόπο. Τούτου δοθέντος γίνεται αντιληπτό ότι μπορούμε να παρατηρήσουμε τις εισόδους και τις εξόδους του, αλλά δεν μπορούμε να συναγάγουμε συμπεράσματα για τον τρόπο παραγωγής των αποτελεσμάτων, όπως συμβαίνει εν προκειμένω με τα συστήματα TN (Pasquale 2015:4).

4. Η έννοια της επιτήρησης έχει τα χαρακτηριστικά της έννοιας γένους, και αντιδιαστέλλεται με την εξατομικευμένη έννοια της παρακολούθησης που συνιστά έννοια είδους.

5. ΕΔΔΑ PN v. Germany, Πέμπτο Τμήμα, προσφυγή αρ. 74440/17, 11.06.2020, σκ. 56-57.

6. ΕΔΔΑ PN v. Germany, Πέμπτο Τμήμα, προσφυγή αρ. 74440/17, 11.06.2020, σκ. 57, 60.

7. ΕΔΔΑ, Begal v. The United Kingdom, προσφυγή αρ. 4755/16, 28.02.2019, σκ. 5 και 24.

8. Επικεφαλής IoT και UrbanTransformation, στο Παγκόσμιο Οικονομικό Forum για το Αστικό μέλλον.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αλεξιάδης, Σ. (1990), Η επιστημονική απόδειξη δια των ενδείξεων και η προστασία των ατομικών ελευθεριών και δικαιωμάτων. Σε του ιδίου, *Ανθρώπινα Δικαιώματα. Ποινική Καταστολή. Δώδεκα Μελέτες*, Θεσσαλονίκη, Αφοί Σάκκουλα, σσ. 111-116.

Γαρδίκας, Κ. Γ. (1957), *Εγχειρίδιον εγκληματολογίας* (ανατύπωση εκ της β' εκδόσεως), Αθήνα, Αφοί Δ. Τζάκα.

Δημόπουλος, Χ. (2021), *Ανακριτική. Εγκληματολογική-αστυνομική και δικανική*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Θεολόγη, Β. (2022), *Τεχνολογική αστυνόμευση και αντεγκληματική πολιτική*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Πανούσης, Γ. (2004), Ανασφάλεια. Το «σκιάχτρο» της παγκοσμιοποίησης, *Ποινική Δικαιοσύνη*, τεύχ. 4, σσ. 1153-1165.

Τζώρτζη, Β. (2018), *Προστασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα στον χώρο ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Anthopoulos, L.G. (2017), *Understanding Smart Cities: A Tool for Smart Government or an Industrial Trick?*, Springer International Publishing.

Anthopoulos, L. and Giannakidis, G. (2016), Policy making in smart cities: Standardizing city's energy efficiency with task-based modeling, *Journal of ICT Standardization*, Vol. 4, No2, pp. 111-146.

Ashton K. (2019), Darwin's Lord Mayor denies privacy fears of Smart City conspiracy theorists. [retrieved 10.2.2023 from: <https://www.abc.net.au/news/2019-0613/darwin-smart-city-rollout-privacy-concerns-dismissed-lord-mayor/11203528>].

Barroca, J. G. (2021), Surveillance And Predictive Policing through AI in *Urban Future with a Purpose, 12 trends shaping the future of cities by 2030*, Deloitte, pp. 130-137. [retrieved 15.1.2023 from: <https://www.deloitte.com/global/en/Industries/government-public/perspectives/urban-future-with-a-purpose/surveillance-and-predictive-policing-through-ai.html>].

Berry, M. (2018), Technology and organised crime in the smart city: an ethnographic study of the illicit drug trade, *City Territory Architecture*, Vol. 5, No 16, pp. 1-11.

Chainey, S. and Ratcliffe, J. (2013), *GIS and crime mapping*. Chichester, West Sussex: John Wiley & Sons.

- Ferguson, A.G. (2017), Structural Sensor Surveillance, *Iowa Law Review*, Vol.106, No 47, pp. 47-66.
- Goldsmith, A.J. (2010), Policing's new visibility, *The British Journal of Criminology*, Vol.50, No 5, pp. 914-934.
- Hao, K. (2019), Police Across the US Are Training Crime-Predicting AIs on Falsified Data, A new report shows how supposedly objective systems can perpetuate corrupt policing practice, *MIT Technology Review*, [retrieved 10.02.2023 from <https://www.technologyreview.com/2019/02/13/137444/predictive-policing-algorithms-ai-crime-dirty-data/>]
- Haggerty, K.D., Wilson, D. and Smith, G.J.D., (2011), Theorizing surveillance in crime control, *Theoretical Criminology*, Vol. 15, No 3, pp. 231-237.
- Harvey, D. (1989), From Managerialism to entrepreneurialism: The transformation in Urban Governance in Late Capitalism, *Geografiska Annaler. Series B, Human Geography*, Vol 71, No 1, pp. 3-17.
- Heymann, P.B. (2000), The New Policing, *Fordham Urban Law Journal*, Vol. 28, No 2, pp. 407-456.
- Holt, T.J., Bossler, A.M. and Seigfried-Spellar, K.C. (2017), *Cybercrime and Digital Forensics, An Introduction*, 2nd ed. London and New York: Routledge.
- Joh, E.E. (2019), Policing the smart city, *International Journal of Law in Context*, Vol.15, No 2, pp. 177-182.
- Joh, E. (2017), The undue influence of surveillance companies on policing. *New York University Law Review* Vol. 92, No 107, pp. 101-130.
- Joh, E.E. (2014), Policing by numbers: big data and the fourth amendment. *Washington Law Review*, Vol. 89 No 1, pp. 35-68 [retrieved 13.1.2023 from <https://digitalcommons.law.uw.edu/wlr/vol89/iss1/3/>].
- Kirk, P.L. (1953), *Crime Investigation: Physical Evidence and the Police Laboratory*, New York, Interscience Publishers.
- Kitchin, R., Coletta, C. and McArdle, G. (2017), Urban informatics, governmentality and the logics of urban control. *Programmable City Working Paper 25*. [Retrieved from <https://osf.io/preprints/socarxiv/27hz8/>].
- Latour, B. (1994), On technical mediation: Philosophy, sociology, genealogy. *Common Knowledge*, Vol. 3, No 2, pp. 29-64.
- Macnish K., Wright D. and Jiya T. (2020). Predictive Policing in 2025: A Scenario. In: H. Jahankhani, B. Akhgar, P. Cochrane & M. Dastbaz (eds), *Policing in the Era of A Land Smart Societies. Advanced Sciences and Technologies for Security Applications*. Springer, pp. 199-215.
- McQuade, S. (2006), Technology-Enabled Crime, Policing and Security, *Journal of Technology Studies*, Vol. 32, No 1, pp. 32-42.
- Pasquale, F. (2015), *Black Box Society, The Secret Algorithms Behind Money and Information*, United States of America, Harvard University Press.
- Reiner, R. (2013), Who Governs? Democracy, Plutocracy, Science and Prophecy, Policing, *Criminology and Criminal Justice*, Vol.13, No 2, pp. 161-180.
- Rolland, A. (23.12.2022), Ethics, Artificial intelligence and predictive policing [retrieved 20.01.2023 from: <https://thesecuritydistillery.org/all-articles/ethics-artificial-intelligence-and-predictive-policing/>]
- Sadowski, J. and Bendor, R. (2019), Selling smartness: Corporate narratives and the smart city as a sociotechnical imaginary. *Science, Technology, & Human Values*, Vol. 44, No 3, pp.540-563.
- Shelton, T., Zook, M. and Wiig, A. (2015), The 'actually existing smart city', *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, Vol. 8, No 1, pp.13-25.
- SHERPA (2018), *SHERPA: understanding and analysing smart information systems* [WWW document] [retrieved 20.12.2022 from <https://www.project-sherpa.eu/>].
- Smith, G.J.D. (2020), The politics of algorithmic governance in the black box city, *Big Data and*

- Society*, Vol. 7, No 2, pp. 1-10.
- Soderstrom, O., Paasche, T. and Klauser, F. (2018), Smart cities as corporate storytelling, *City*, Vol. 18, No 3, pp. 307-320.
- Thomas, A., Piza, E., Welsh, B. and Farrington, D. (2021), The Internationalization of CCTV Surveillance: Effects on Crime and Implications for Emerging Technologies. *International Journal of Comparative and Applied Criminal Justice*, <https://doi.org/10.1080/01924036.2021.1879885>.
- Yamin M.M., Shalaginov, A. and Katt, B. (2020), Smart Policing for a Smart World Opportunities, Challenges and Way Forward. *Advances in Intelligent Systems and Computing*, pp.532-549 [10.1007/978-3-030-39445-5_39].
- Yeh, H. (2017), The effects of successful ICT-based smart city services: From citizens' perspectives. *Government Information Quarterly*, Vol. 34, No 3, pp. 556-565.
- Završnik, A. (2021), Algorithmic justice: Algorithms and big data in criminal justice settings, *European Journal of Criminology*, Vol. 18, No 5, pp. 623-642.

«ΘΑ ΑΡΜΑΤΩΘΩ ΜΕ ΘΑΝΑΤΗΦΟΡΑ ΟΠΛΑ ΚΑΙ ΘΑ ΚΗΡΥΞΩ ΕΝΑΝ ΠΟΛΕΜΟ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΑΝΔΡΩΝ ΠΟΥ ΤΙΣ ΕΛΚΥΟΥΝ»:¹ Η ΜΙΣΟΓΥΝΙΚΗ ΒΙΑ ΤΩΝ INCELS

Θανάσης Θεοφιλόπουλος,^α Ναυσικά Μοσχοβάκου^β

^α Πάντειο Πανεπιστήμιο, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

^β Πάντειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Τα τελευταία χρόνια το διαδίκτυο αποτελεί προνομιακό περιβάλλον κοινωνικής δράσης αντιφεμινιστικών και μισογύνικων κοινοτήτων, οι οποίες χρησιμοποιούν έμφυλη ρητορική μίσους και -ορισμένες φορές- αναπτύσσουν εγκληματική δράση με κίνητρο τον μισογυνισμό. Η υποκοουλτούρα της διαδικτυακής κοινότητας «manosphere» (ανδρόσφαιρα) χαρακτηρίζεται από έκδηλη εναντίωση στην έμφυλη ισότητα και στη φεμινιστική δράση, κυριαρχείται από τοξική αρρενωπότητα, αποτελεί πεδίο άσκησης διαδικτυακής παρενόχλησης και βίας και συνήθως συναντάται με την ακροδεξιά ρητορική περί ανδρικής υπεροχής. Η incel κοινότητα αποτελεί ίσως την πιο επικίνδυνη περιοχή της ανδρόσφαιρας, καθώς επιδιώκει την ανατροπή της κοινωνικής ιεραρχίας που θεωρεί ότι ευθύνεται για τον αποκλεισμό της και, στο πλαίσιο αυτό, επιδοκιμάζει τη βία κατά των γυναικών, ενώ μέλη της έχουν διαπράξει μισογυνικά εγκλήματα και τρομοκρατικές επιθέσεις. Η εγκληματική δράση των incels σε συνδυασμό με τις (αντι-έμφυλες) πολιτικές οπισθοδρόμησης ως προς τα θέματα φύλου, καθιστούν κρίσιμη την αποκάλυψη της ιδεολογίας κάθε φορέα μισογυνισμού, προκειμένου να προληφθεί τόσο η εκδήλωση και η κανονικοποίηση της έμφυλης ρητορικής μίσους και βίας, όσο και η ανάπτυξη πρακτικών ενάντια στην έμφυλη ισότητα.

Λέξεις κλειδιά: έμφυλη βία, μισογυνισμός, incels, έγκλημα μίσους, φύλο

“I WILL ARM MYSELF WITH DEADLY WEAPONS AND WAGE A WAR AGAINST ALL WOMEN AND THE MEN THEY ARE ATTRACTED TO”: THE MISOGYNIST VIOLENCE OF INCELS

Thanasis Theofilopoulos,^α Nafsika Moschovakou^β

^α Panteion University, Harokopio University

^β Panteion University

Abstract

In recent years, internet has become a fertile ground for social action by anti-feminist and misogynistic communities, which use gendered hate speech and -sometimes- develop criminal activity motivated by misogyny. The subculture of the online community called “manosphere” is characterized by overt opposition to gender equality and feminist activism, is dominated by toxic masculinity, offers ground for online harassment and violence, and is commonly associated with extreme right rhetoric about male supremacy. Incels community is, perhaps, the most extreme community in the manosphere, which seeks to overturn the social hierarchy as they consider that this is responsible for their exclusion, and, in this context, some of its members justify the use of violence against women and/or committed misogynic hate crimes and terrorist attacks. The criminal action of incels in combination with regressive (anti-gender) policies make the disclosure of any misogynic agent ideology crucial, in order to prevent both the manifestation and normalization of gender-based hate speech and violence, as well as the development of practices against gender equality.

Keywords: gender-based violence, misogyny, incels, hate-crime, gender

Εισαγωγή

Στο εισαγωγικό σημείωμα του βιβλίου της «Men who hate women», η Laura Bates (2020: xiii) γράφει:

«Φανταστείτε έναν κόσμο όπου εκατομμύρια γυναικών βιάζονται, ξυλοκοποούνται, ακρωτηριάζονται, κακοποιούνται ή δολοφονούνται κάθε χρόνο εξαιτίας του απλού γεγονότος ότι είναι γυναίκες. (...) Φανταστείτε έναν κόσμο όπου χιλιάδες άνδρες συγκεντρώνονται, ενωμένοι από έναν κοινό κώδικα βιτριολικής οργής, δαιμονοποιούν και στρέφονται ενάντια στις κακές, άψυχες, άπληστες γυναίκες, σχεδιάζοντας γραφικά τον βιασμό και την καταστροφή τους με μια ένδοξη, μεγαλομανή εξέγερση. Φανταστείτε έναν κόσμο στον οποίο ορισμένοι άνδρες ενεργοποιούν πραγματικά τέτοιες φαντασιώσεις, σκοτώνοντας γυναίκες σε μαζικές δολοφονίες, αφήνοντας πίσω μανιφέστα που εξηγούν την ιδεολογία που τους ώθησε να διαπράξουν αυτές τις τρομοκρατικές ενέργειες. (...) Δεν χρειάζεται να φανταστείτε αυτόν τον κόσμο. Ζείτε ήδη σε αυτόν. Αλλά πιθανώς δεν το γνωρίζετε, γιατί δεν μας αρέσει να μιλάμε για αυτόν.»

Το πρώτο μέρος από το παράθεμα της Bates αναφέρεται στη βία κατά των γυναικών: ένα κοινωνικό φαινόμενο με πολλαπλές εκφάνσεις και μορφές που παρέμεινε για πολλά χρόνια «στο σκοτάδι του επιστημονικού και δημόσιου λόγου» (Βαΐου, Πετράκη και Στρατηγάκη 2021: 11), αλλά τα τελευταία χρόνια, παρά την επίμονη πατριαρχική κοινωνική συγκρότηση, αποτελεί ένα πεδίο εντατικής μελέτης και διερεύνησης. Ωστόσο, παράλληλα με τον «αποκαλυπτικό» διαρκώς εμπλουτιζόμενο επιστημονικό, κινηματικό, αλλά και θεσμικό λόγο για την έμφυλη βία, αναδύεται κι ένας άλλος σύγχρονος «κόσμος», όπου ομάδες με κοινό σημείο αναφοράς τον αντιφεμινισμό και τον μισογυνισμό οργανώνονται και δρουν. Ο «κόσμος» αυτός, που περιγράφει η Bates, παραμένει σκοτεινός και σε μεγάλο βαθμό ανεξερεύνητος - ειδικά στην Ελλάδα. Το διαδίκτυο, και ειδικότερα τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, αποτελούν προνομιακό περιβάλλον κοινωνικής δράσης για τη συγκρότηση διαδικτυακών αντιφεμινιστικών και μισογύνικων κοινοτήτων και τη διάχυση μισογυνικής ρητορικής, παρόλο που, κάποιες φορές, η δράση των μελών αυτών των κοινοτήτων δεν περιορίζεται στο διαδίκτυο.

Αν και η υποκοουλτούρα αυτών των κοινοτήτων είχε οδηγήσει στη θεώρησή τους ως «περιθωριακών» και συνεπώς στην υποτίμηση της επίδρασής τους, οι πρόσφατες οπισθοχωρήσεις ως προς τα δικαιώματα των γυναικών,² καθιστούν αναγκαία τη μελέτη

όλων των φορέων αντιφεμινισμού και μισογυνισμού που συνδέονται με την εκτεταμένη - και πλέον σε ορισμένα πλαίσια κανονικοποιημένη - έμφυλη ρητορική μίσους και βίας. Υπό αυτήν την οπτική, η παρούσα εργασία επιδιώκει να διαλευκάνει στη λειτουργία και τα χαρακτηριστικά της υποκοουλτούρας της διαδικτυακής κοινότητας «manosphere», και ειδικότερα του πρόσφατα αναπτυσσόμενου μισογυνικού κινήματος των «incels», συμβάλλοντας στην αποκάλυψη της ιδεολογίας τους και στο φεμινιστικό αίτημα για επαγρύπνηση απέναντι σε λόγους και πρακτικές ενάντια στην έμφυλη ισότητα.

Manosphere (ανδρόσφαιρα): μισογύνικη ρητορική μίσους και βία στο διαδίκτυο

Η ανάπτυξη νέων διαδικτυακών δυνατοτήτων, που επιτρέπουν σε χρήστες/-τριες να αλληλεπιδρούν σε πλατφόρμες σύγχρονης ή ασύγχρονης επικοινωνίας, έχει διαμορφώσει ένα νέο πεδίο κινηματικής δράσης. Ειδικότερα, η δυνατότητα διαδικτυακής αλληλεπίδρασης σε μέσα κοινωνικής δικτύωσης μπορεί να διασυνδέσει άτομα με κοινωνικά κινήματα και να προσφέρει εργαλεία και ευκαιρίες για την ανάδυση νέων κοινωνικών μηνυμάτων (Washington and Marcus 2022). Σε αυτό το πλαίσιο, η προώθηση της έμφυλης ισότητας και φεμινιστικών αιτημάτων έχει διευκολυνθεί μέσω της αξιοποίησης τεχνολογικών δυνατοτήτων από συλλογικότητες, με αποτέλεσμα τα τελευταία χρόνια να οργανώνονται φεμινιστικές εκστρατείες με τη χρήση hashtags³ και να γίνεται λόγος για την ανάδυση ενός τέταρτου φεμινιστικού κύματος, που ορίζεται από την τεχνολογία.

Ωστόσο, αντίστοιχες δυνατότητες διανοίγονται και αξιοποιούνται και για τη διάχυση μηνυμάτων που αντιτίθενται στην έμφυλη ισότητα, είτε από μεμονωμένους χρήστες ή από άτομα που οργανώνονται με τη μορφή αντιφεμινιστικών και μισογύνικων κινήματων, υποστηρίζοντας ότι οι άνδρες -και όχι οι γυναίκες- είναι τα αληθινά θύματα του σεξισμού και των έμφυλων διακρίσεων. Το κίνημα «απελευθέρωσης των ανδρών», εμπνεόμενο από τον φεμινισμό του «δεύτερου κύματος» (δεκαετία του 1970), αρχικά υποσχέθηκε να αμφισβητήσει τις συμβάσεις γύρω από την αρρενωπότητα, σύντομα όμως διασπάστηκε σε (φιλο)φεμινιστικές και αντιφεμινιστικές ομάδες, κυρίως λόγω διαφωνίας γύρω από τον ισχυρισμό ότι τα προνόμια των ανδρών επηρεάζουν αρνητικά τις γυναίκες (Ging 2017: 2). Έτσι, την ίδια δεκαετία, εμφανίζονται φωνές σε ΗΠΑ και Καναδά που ζητούν την αποκατάσταση της πατριαρχίας, η οποία έχει υπονομευθεί από τις κατακτήσεις του φεμινιστικού κινήματος (Kelly, DiBranco and DeCoo 2021). Από τη δεκαετία του 1990 και μετά, με την αύξηση της πρόσβασης στο διαδίκτυο και τη διάδοση των διαδικτυακών φόρουμ συζήτησης, οι «φωνές» αυτές οργανώνονται σε διαδικτυακές κοινότητες και οι ιδέες τους πλέον διακινούνται με ταχύτερο ρυθμό και σε ευρύτερη κλίμακα. Η συζήτηση και ο «ακτιβισμός» γύρω από τα «δικαιώματα των ανδρών» έχει πλέον «μεταναστεύσει» στο διαδίκτυο και ιδίως στα κοινωνικά δίκτυα (Ging 2017: 2).

Η πιο σαφής, ρητά διατυπωμένη και οργανωμένη έκφραση ενάντια στις γυναίκες και τον φεμινισμό εντοπίζεται στη διαδικτυακή κοινότητα «manosphere» (ανδρόσφαιρα), σύμφωνα με τον όρο που πρωτοεμφανίστηκε το 2009 σε ένα blog, για να περιγράψει ένα σύνολο ιστότοπων προσανατολισμένων στους άνδρες (Ging 2017, Preston, Halpin and Maguire 2021) που αναφέρεται και ως μια «χαλαρή συνομοσπονδία ομάδων συμφερόντων» (Ging 2017: 2). Οι ομάδες αυτές αλληλεπιδρούν διαδικτυακά και από το 2017, οπότε και απαγορεύτηκαν οι αναρτήσεις βίντεο με μισογυνική ρητορική στο δίκτυο Reddit (που μέχρι τότε ήταν η πιο διαδεδομένη πλατφόρμα δράσης τους), δραστηριοποιούνται όλο και περισσότερο στο YouTube για να διαδώσουν το μήνυμά τους (Papadamou Papadamou, Zannettou, Blackburn, Cristofaro, Stringhini and Sirivianos 2021).

Η ανδρόσφαιρα δεν είναι ένα «ιδεολογικά ομοιογενές μπλοκ» (Ging 2017: 16). Όμως, παρά τις πιθανώς σημαντικές διαφοροποιήσεις ως προς τις αρχές τους, οι ομάδες της ανδρόσφαιρας έχουν ως κοινό σημείο το ενδιαφέρον τους για ανδρικά ζητήματα και την εναντίωση στις γυναίκες και στη φεμινιστική «καταπίεση» που θέτει σε κίνδυνο

την αρρενωπότητα (Lilly 2016: 80). Ενιαίο στόχο τους αποτελεί «να νικηθεί ο φεμινισμός ή να κρατηθούν οι γυναίκες έξω από τον χώρο» (Ging 2017: 16). Ειδικότερα, η δράση τους χαρακτηρίζεται από έκδηλο και ακραίο μισογυνισμό (Thomas & Balint, 2022) και αντιφεμινισμό (Preston et al. 2021, Thomas and Balint 2022). Αξίζει να σημειωθεί, ότι η εννοιολόγηση του μισογυνισμού δεν περιορίζεται στον απλοϊκό και διαδεδομένο ορισμό του ως μια ιδιότητα ενός ατόμου που είναι επιρρεπές στο να μισεί τις γυναίκες, αλλά στη θεώρησή του ως «ένα σύστημα που λειτουργεί εντός της πατριαρχίας για να διαφυλάξει και να επιβάλει την υποταγή των γυναικών στην ανδρική κυριαρχία» (Manne 2019: 33). Συνεπώς, πρόκειται πρωτίστως για μια ιδιότητα κοινωνικών περιβαλλόντων στα οποία οι γυναίκες αντιμετωπίζουν εχθρότητα, καθώς ενδέχεται να θέσουν σε κίνδυνο την πατριαρχική έμφυλη τάξη. Σύμφωνα με την Manne (2019), ο μισογυνισμός διαφοροποιείται από τον σεξισμό, ο οποίος χρησιμοποιείται για να δικαιολογήσει ως «φυσικούς» τους κοινωνικούς κανόνες της πατριαρχίας, που ο πρώτος επιβάλλει.

Ως προς τον αντιφεμινισμό, δηλαδή την εναντίωση στη φεμινιστική δράση και ιδεολογία για την έμφυλη ισότητα, οι κοινότητες της manosphere μοιράζονται θεωρίες συνωμοσίας που βασίζονται στην πεποίθηση ότι ο φεμινισμός «έχει υπονομεύσει τον κοινωνικό ρόλο των ανδρών, με αποτέλεσμα τη συστημική μισαλλοδοξία (προκατάληψη προς τους άνδρες)» (Preston et al. 2021: 4) ή με άλλα λόγια την άποψη ότι «έχει έρθει για να κυριαρχήσει στην κοινωνία εις βάρος των ανδρών» (Thomas and Balint 2022: 4).

Το περιεχόμενο που αναρτάται ή/και διακινείται μέσω μηνυμάτων σε ιστότοπους της ανδρόσφαιρας, συνδέεται με την άσκηση διαδικτυακής παρενόχλησης και βίας (Dewey 2014) και τη διάχυση έμφυλης (ή αλλιώς σεξιστικής) ρητορικής μίσους, δηλαδή λεκτικής βίας που στοχεύει κυρίως τις γυναίκες και μπορεί να αφορά σε λέξεις, βίντεο, memes ή εικόνες που αναρτώνται στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης ή περιέχουν ένα βίαιο μήνυμα απειλητικό για κάποιο άτομο εξαιτίας του φύλου του (Μοσχοβάκου και Παπαγιαννοπούλου 2022: 16). Παράλληλα, η έρευνα των Mamié, Ribeiro και West (2021) με δείγμα 300 εκατομμύρια σχόλια σε 115 δημοσιεύσεις στο Reddit και σε 526 κανάλια YouTube -καθώς και σε άλλες ομάδες χρηστών- από το 2006 έως το 2018, κατέληξε ότι υπάρχει μια σημαντική αλληλοεπικάλυψη μεταξύ του κοινού της ανδρόσφαιρας με αυτού που «καταναλώνει» ακροδεξιό περιεχόμενο.

Στο ίδιο πλαίσιο, κυρίαρχη είναι και η τοξική αρρενωπότητα, δηλαδή η εκδήλωση επιθετικών, καταχρηστικών και σεξιστικών συμπεριφορών από τα μέλη της manosphere, σε μια συνεχή προσπάθεια να αισθάνονται και να γίνονται αντιληπτοί από τους άλλους ως «σωστοί» άνδρες (ετεροφυλόφιλοι και κοινωνικά κυρίαρχοι) (Van Brunt and Taylor 2020). Μια άλλη έκφραση αυτής είναι η «βήτα αρρενωπότητα» («beta masculinity»),⁴ την οποία στα ελληνικά θα αποδίδαμε ως μια αρρενωπότητα «δεύτερης», δηλαδή «ασήμαντης», κατηγορίας -έναντι της «άλφα» ή «πρώτης» (σημαντικής) κατηγορίας αρρενωπότητας («alpha masculinity»)- «νεαρών λευκών αρσενικών, αποστερημένων σεξουαλικών δικαιωμάτων», που έχοντας αυτοπροσδιοριστεί ως «betafags» («δευτερο-αδερφές») και incels (βλ. αναλυτικά παρακάτω), εκθείασαν μισογύνηδες δολοφόνους, «τους πολεμιστές κοινωνικής δικαιοσύνης» και των «άλφα αρσενικών» όπως ο Elliot Rodger (βλ. παρακάτω), και επιχείρησαν να διοργανώσουν εκστρατείες μέσω των κοινωνικών δικτύων κατά των γυναικών που τους είχαν στερήσει τη σεξουαλική «επιτυχία» (Ging 2017: 3). Τα «άλφα αρσενικά» θεωρούνται ως εκείνα που αναζητούν οι γυναίκες για σεξουαλικές επαφές (Ging 2017: 13).

Για ορισμένες ομάδες της ανδρόσφαιρας η ένταξη σε και η συνειδητοποίηση της κοσμοθεωρίας της ευρύτερης κοινότητας, σύμφωνα με την οποία οι άνδρες είναι τα θύματα των κοινωνικών διακρίσεων και οι γυναίκες οι προνομιούχες που κατέχουν την εξουσία στο κοινωνικό σύστημα, χαρακτηρίζεται ως το στάδιο του «κόκκινου χαπιού» (red pill) κατά το οποίο αποκαλύπτεται η «αλήθεια» για τον κόσμο. Ο όρος προκύπτει από την ταινία επιστημονικής φαντασίας «The Matrix», όπου ο πρωταγωνιστής πρέπει να επιλέξει ανάμεσα σε ένα μπλε χάπι, το οποίο θα του επιτρέψει να παραμείνει σε έναν

απατηλό κόσμο, και σε ένα κόκκινο χάπι που θα τον αφυπνίσει από μια πραγματικότητα στην οποία είναι εγκλωβισμένος (Ging 2017, Lilly 2016). Για τα μέλη της ανδρόσφαιρας η λήψη του κόκκινου χαπιού σηματοδοτεί την αποκάλυψη της «αλήθειας» για τον κόσμο και τη συνειδητοποίηση της «καταστροφικής δύναμης του φεμινισμού» (Preston et al. 2021) και «αφυπνίζει» τους άνδρες σε σχέση με «τη φεμινιστική μισαλλοδοξία και πλύση εγκεφάλου» (Ging 2017: 3). Αυτή τη «φιλοσοφία του κόκκινου χαπιού» (Ging 2017: 3) έχουν ενστερνιστεί και ακροδεξιές ομάδες για να περιγράψουν τις δικές τους εκδοχές αφυπνίσεων, που συχνά επικαλύπτονται με μισογύνικες και αντιφεμινιστικές θέσεις (Kelly et al. 2021).

Σύμφωνα με την ταξινόμηση της Lilly (2016: 44-50), η κοινότητα «manosphere» διακρίνεται στις ακόλουθες βασικές τέσσερις επιμέρους κοινότητες: α) «Men's Rights Activists» (ακτιβιστές για τα δικαιώματα των ανδρών), που εστιάζει σε νομικά δικαιώματα των ανδρών και χαρακτηρίζεται από μισογυνισμό και ρητορική μίσους, β) «Men Going Their Own Way» (άνδρες που χαράζουν τον δικό τους δρόμο), οι οποίοι συχνά μιλούν αόριστα για την αναζήτηση «ανεξαρτησίας» από τη δυτική ή/και την καταναλωτική κουλτούρα και, οι περισσότεροι «έχουν βαθιά εχθρότητα και/ή βαθιά δυσπιστία προς τις φεμινίστριες και τις γυναίκες γενικότερα», ενώ πολλοί «αρνούνται να βγουν ραντεβού με γυναίκες της Δύσης» και -μερικοί- προσπαθούν να τις αποφύγουν εντελώς, γ) το κίνημα των «Pick-Up Artists», που επικεντρώνεται σε τεχνικές και στρατηγικές για τη σεξουαλική αποπλάνηση γυναικών προωθώντας την αντικειμενοποίησή⁵ τους, με τη θεωρία του κόκκινου χαπιού και την αντίληψη ότι «οι άνδρες καταπιέζονται και οι γυναίκες είναι άδικα προνομιούχες» να είναι παρούσες και, δ) το κίνημα των «Involuntary Celibates» (incels).

Η δράση των incels: από τη ρητορική στο έγκλημα μίσους

Ο όρος «incel» προκύπτει από τη σύντμηση των λέξεων «involuntary» («ακούσια», «αθέλητα») «celibate» («παρθένος»). Επινοήθηκε από μια νεαρή γυναίκα η οποία το 1997 ίδρυσε στον Καναδά τον ιστότοπο «Involuntary Celibacy Project» με τον αγαθό σκοπό να φέρει κοντά ανθρώπους που πάλευαν να δημιουργήσουν ερωτικές/συντροφικές σχέσεις, όπως είπε στην -υπό καθεστώς ανωνυμίας- συνέντευξη της στο βρετανικό BBC. Σύμφωνα με την ίδια, ο όρος «incel» «συνήθιζε να σημαίνει οποιοδήποτε άτομο οποιοδήποτε φύλου ήταν μόνο, δεν είχε κάνει ποτέ σεξ ή που δεν είχε σχέση εδώ και πολύ καιρό» (Taylor 2018). Μολονότι αυτός ο ιστότοπος δεν σχεδιάστηκε με βάση μια μισογύνικη κοσμοθεωρία, τελικά στο κοινό του υπερίσχυσαν άνδρες που δεν ήταν ικανοποιημένοι με τη σεξουαλική τους εμπειρία και τρέφουν εχθρότητα προς τις γυναίκες, επειδή τους αρνούνται το σεξ που πιστεύουν ότι τους αξίζει, υιοθετώντας ιδέες σχετικές με την «αποανθρωποποίηση των γυναικών που είναι ενδημικές στην κοινωνία» (Kelly et al. 2021: 8).

Πλέον η κοινότητα των incels αποτελείται κυρίως από άνδρες «που αυτοπροσδιορίζονται από την ανικανότητά τους να έχουν σεξουαλική επαφή και ρομαντικές σχέσεις» και «αναζητούν ετεροφυλόφιλο σεξ» (Preston et al. 2021: 4 & 2). Οι άνδρες αυτοί «νιώθουν ότι οι γυναίκες τους οφείλουν σεξ και ότι οι γυναίκες είναι σκληρές και καταπιεστικές επειδή τους αρνούνται τη συνήθειά τους» (Lilly 2016: 50). Η ρητορική των incels παρουσιάζει τις γυναίκες «ως αντικείμενα ή χειριστικούς παράγοντες», ενώ υποστηρίζει «τον εξευτελισμό, την επίθεση και τον έλεγχο τους» (Halpin και Richard 2021). Οι incels είναι γνωστοί για την εχθρότητά τους για τη γυναικεία «υπεργαμία» και τον φεμινισμό, καθώς και για τον βαθύ μισογυνισμό τους. Άτομα που αυτοπροσδιορίζονται ως incels έχουν διαπράξει δολοφονίες με μισογυνικά κίνητρα (Halpin and Richard 2021).

Οι αντιλήψεις τους «μπορούν να οδηγήσουν σε μια δυστοπική αντίληψη για την κοινωνία, όπου η μόνη λύση είναι μια ριζική, δυνητικά βίαιη στροφή προς την παραδοσιακότητα, ειδικά όσον αφορά τον ρόλο των γυναικών στην κοινωνία» (Papadamou et al.

2021: 1). Σε αυτήν την κατεύθυνση, οι incels, υποστηρίζουν την κατάργηση των δικαιωμάτων των γυναικών και προτάσσουν συγκεκριμένους τρόπους αναφορικά και με το πώς πρέπει να αντιμετωπίζονται οι γυναίκες. Ενδεικτικά, μια incel ανάρτηση στο Reddit συγκέντρωνε σχόλια σχετικά με «έλλειψη εγκεφαλικής ικανότητας», «γενετική κατωτερότητα», «σκληρότητα» ή αποανθρωποποίηση των γυναικών, καθώς και με χρήση όρων όπως «θηλυκοειδή» («femoids») (Southern Poverty Law Center n.d.). Για τους incels, οι γυναίκες μπορεί να είναι «αποκρουστικές, υπάνθρωποι ή/και μακιαβελικές» (Preston et al. 2021: 14).

Από το 2016, οι incels, επηρεασμένοι από την ιδέα του «κόκκινου χαπιού», εισάγουν στα forums όπου δραστηριοποιούνται ολοένα και περισσότερο την έννοια του «μαύρου χαπιού» (black pill) (Kelly et al. 2021: 18). Η «κατάποση» του μαύρου χαπιού, σύμφωνα με τους incels, οδηγεί στη συνειδητοποίηση της αμετάβλητης φύσης της πραγματικότητας: ότι ο κόσμος εναντιώνεται στους κατώτερους κοινωνικά άνδρες προς όφελος των γυναικών και των «ιδανικών αρσενικών» (alpha males), με τους πρώτους να βρίσκονται πάντα σε μειονεκτική θέση, χωρίς να υπάρχει λύση για αυτήν τη συστημική καταπίεση (Lindsay 2021: 32). Συνεπώς, η ιδέα του μαύρου χαπιού αποτελεί «μια πικρή και οδυνηρή αλήθεια για την κοινωνία» (Papadamou et al. 2021: 1), σύμφωνα με την οποία η ελκυστικότητα και τα χαρακτηριστικά της εξωτερικής εμφάνισης, καθορίζουν την εξέλιξη της ζωής ενός ατόμου.

Με άλλα λόγια, οι υποστηρικτές του μαύρου χαπιού πιστεύουν ότι γενετικά καθορισμένα και σε μεγάλο βαθμό αμετάβλητα χαρακτηριστικά προκαθορίζουν τον κοινωνικό και σεξουαλικό αποκλεισμό των incels, καθώς «οι γυναίκες επιλέγουν σεξουαλικούς συντρόφους με βάση αποκλειστικά φυσικά χαρακτηριστικά» (Kelly et al. 2021: 18). Οι γυναίκες είναι «υπεργαμικά» όντα που «επιδιώκουν συνεχώς να αντικαταστήσουν τον τρέχοντα ρομαντικό σύντροφό τους με έναν πιο ελκυστικό σύντροφο», αλλά δεν διστάζουν να παραμένουν με έναν σύντροφο για να τον απομυζούν οικονομικά και, παράλληλα, να «έχουν σεξουαλικές σχέσεις με πιο ελκυστικούς σωματικά συντρόφους» (Halpin and Richard 2021).

Η ιδέα του «μαύρου χαπιού» αποτελεί ένα κρίσιμο σημείο διαφοροποίησης των incels με άλλες ομάδες της manosphere. Ουσιαστικά απορρίπτει τις προσπάθειες σε ατομικό επίπεδο -όπως η εκμάθηση μεθόδων των Pick-Up Artists για την επίτευξη σεξουαλικών σχέσεων με γυναίκες- και υποστηρίζει ότι μόνο η αλλαγή σε κοινωνικό επίπεδο, για να ξεφύγουν από την κοινωνική ιεραρχία που τους αποκλείει, μπορεί να είναι αποτελεσματική (Kelly et al. 2021). Αυτή η παραδοχή οδηγεί μέλη της κοινότητας στην επιδοκιμασία της βίας κατά των γυναικών (Preston & al., 2021), στη μετατροπή της οργής τους σε βίαια καλέσματα, καθώς και στη μαζική βία και τις ένοπλες επιθέσεις, ως μέσα κοινωνικής αλλαγής.

Παρά το γεγονός ότι, εντός της incel κοινότητας εντοπίζονται ρατσιστικές αντιλήψεις περί λευκής υπεροχής, αποφυγής φυλετικά μεικτών σχέσεων, αντισημιτισμός κ.λπ., γίνονται και συζητήσεις που αναγνωρίζουν και αποδοκιμάζουν το λευκό προνόμιο (Halpin and Richard 2021). Η incel ταυτότητα για ορισμένα μέλη της κοινότητας δρα ως μια συγκολλητική ουσία που υπερβαίνει εθνικές και φυλετικές διαφορές (Halpin and Richard 2021).

Πάντως, σε γενικές γραμμές, η ρητορική των incels αλλά και οι τακτικές που αναπτύσσουν στο διαδίκτυο εμφανίζει ομοιότητες με αυτές των ακροδεξιών εξτρεμιστών (Thomas and Balint 2022: 4), όπως ήδη σημειώθηκε και για την ευρύτερη κοινότητα της manosphere. Το ευρωπαϊκό Δίκτυο Ευαισθητοποίησης για τη Ριζοσπαστικοποίηση (RAN) έχει κατατάξει τους incels στην κατηγορία των «μονοθεματικών εξτρεμιστών» (single-issue extremists)- ένα από τα βασικά ιδεολογικά ρεύματα του βίαιου δεξιού εξτρεμισμού στην Ευρώπη-, και τους χαρακτηρίζει ως μια «μισογύνικη διαδικτυακή κοινότητα ανδρών», μέλη της οποίας «προκάλεσαν επιθέσεις με πολλές απώλειες» (Pauwels 2021:

5). Υπό άλλο πρίσμα, η θεωρία της «ανδρικής υπεροχής» (male supremacy), η οποία υποστηρίζει εγγενώς και εξυπηρετεί την πατριαρχία, βασίζεται στην ιδέα ότι «οι άνδρες έχουν το δικαίωμα να ελέγχουν τα σώματα και τις αποφάσεις των γυναικών» και, όπως και η «λευκή υπεροχή», ταξινομείται ως ένα σύστημα ακροδεξιών πεπαιθώσεων (DiBranco 2020). Ειδικότερα, η θεωρία της «ανδρικής υπεροχής» χαρακτηρίστηκε το 2018 από το Εθνικό Συμβούλιο για τη Μελέτη της Τρομοκρατίας και την Απάντηση στην Τρομοκρατία (START) των ΗΠΑ ως κλιμακούμενη απειλή και ως δεξιά εξτρεμιστική ιδεολογία που υποκινεί μαζικές επιθέσεις βίας και έχει συμβάλει σε τρομοκρατικές επιθέσεις, κυρίως στις ΗΠΑ, αλλά και στον Καναδά και την Ευρώπη (DiBranco 2020). Στις κοινότητες που ασπάζονται την «ανδρική υπεροχή», τα κίνητρα για τρομοκρατικές επιθέσεις πηγάζουν κυρίως από δύο βασικές μισογυνικές πεπαιθώσεις που υποστηρίζουν:

«α) ότι οι άνδρες έχουν δικαίωμα σε σεξουαλική πρόσβαση στις γυναίκες, την οποία οι incels έχουν χρησιμοποιήσει για να δικαιολογήσουν τη μαζική βία ως τιμωρία για την άρνηση του σεξ, και β) ότι οι φεμινίστριες είναι μια κακόβουλη δύναμη που ελέγχει την κοινωνία σε βάρος των ανδρών, ένα πλαίσιο παρόμοιο με τις αντισημιτικές θεωρίες συνωμοσίας σχετικά με τις εβραϊκές ελίτ που ελέγχουν τον κόσμο» (DiBranco 2020).

Επιθέσεις με κίνητρο τον μισογυνισμό: ενδεικτικές περιπτώσεις

Οι Van Brunt και Taylor (2020: 193-218) καταγράφουν 54 εγκληματικές ενέργειες από το 1938 έως το 2020, κυρίως στις ΗΠΑ και δευτερευόντως σε Ιαπωνία, Αυστραλία, Καναδά, Γαλλία και Ηνωμένο Βασίλειο, που συνοδεύονταν από σαφή μισογυνική ρητορική ή στοιχεία που παραπέμπουν στον μισογυνισμό. Από αυτές, στη σχετική βιβλιογραφία, έμφαση δίνεται σε συγκεκριμένες περιπτώσεις επιθέσεων, οι οποίες, εξαιτίας των ρητά διατυπωμένων ιδεολογικών αρχών που τις πλαισιώνουν (όπως προκύπτει από τις δηλώσεις/μανιφέστα των ίδιων των δραστών), έχουν τροφοδοτήσει σημαντικά τη μελέτη του κινήματος των incels. Στην περίπτωση των incels, ο μισογυνισμός αποτελεί το σταθερό ιδεολογικό εφιαλτήριο για τη διάπραξη μαζικών δολοφονιών. Συνεπώς, ακόμα και όταν στη ρητορική που πλαισιώνει επιθέσεις των incels, αποτυπώνονται στοιχεία που παραπέμπουν σε άλλες ιδεολογικές συνεκδοχές, αυτά δεν αποτελούν την κινητήρια δύναμη για δράση.⁶ Ως εκ τούτου, είναι κρίσιμο ο μισογυνισμός και οι αντιλήψεις για το φύλο να αποτελούν τα αναλυτικά εργαλεία για τη μελέτη της (έμφυλης) βίας που ασκούν οι incels. Σε αυτήν την κατεύθυνση, δολοφονικές επιθέσεις μελών της κοινότητας - σε συμφωνία με τη Διακήρυξη του ΟΗΕ για τη γυναικοκτονία (2013) - καταγράφονται και ως «γυναικοκτονίες», δεδομένου ότι η πλειονότητα των θυμάτων είναι γυναίκες, οι οποίες δολοφονούνται ως αποτέλεσμα του μισογυνισμού των δραστών. Στη συνέχεια παρουσιάζονται συνοπτικά ενδεικτικές περιπτώσεις, σύμφωνα με δημοσιεύματα της εποχής (και όχι μόνο).

Το 2009, ο George Sodini, εισέβαλε οπλισμένος σε ένα γυναικείο τμήμα γυμναστηρίου της Πενσιλβάνια (ΗΠΑ): επτά γυναίκες δέχτηκαν πυρά και τρεις από αυτές σκοτώθηκαν. Στο blog που διατηρούσε ο δράστης είχε πραγματοποιήσει διάφορες «πρόβες» και ετοίμαζε όπλα και πυρομαχικά για την επίθεσή του. Αισθανόταν δικαίωση για την επερχόμενη πράξη του, ως αντίδραση στην έλλειψη σεβασμού που θεωρούσε ότι είχε βιώσει από γυναίκες κατά τη διάρκεια της ζωής του. Σε μία από τις αναρτήσεις του στο blog του δύο μήνες πριν την επίθεση, εξέφρασε ρητά μισογυνισμό και αποκάλυψε το κίνητρο της μετέπειτα πράξης του: «*Διάβαζα διάφορα posts σε διαφορετικά forums και φαίνεται ότι πολλά έφηβα κορίτσια κάνουν συχνά σεξ. Μια δεκαεξάχρονη συνήθως κάνει σεξ τρεις φορές την ημέρα με το αγόρι της. Άρα, μέσα σε έναν μήνα, αυτή η μικρή τσούλα έχει κάνει περισσότερο σεξ από EMENA σε όλη μου τη ΖΩΗ, και είμαι 48. Ένας ακόμα λόγος. Ευχαριστώ για το τίποτα, σκύλες! Αντίο.*»

Το 2014, στην Isla Vista της Καλιφόρνια, ο Elliot Rodger, χρησιμοποιώντας πυροβόλο όπλο, μαχαίρι και το όχημά του, σκότωσε τέσσερις άνδρες και δύο γυναίκες, και τραυμάτισε άλλα δεκατέσσερα άτομα. Πριν την επίθεση, ανάρτησε βίντεο στο YouTube με τίτλο: «Elliot Rodger's Retribution», στο οποίο περιέγραφε την επικείμενη επίθεση και τα κίνητρά του. Ειδικότερα, εξηγούσε ότι ήθελε να τιμωρήσει τις γυναίκες επειδή τον απέρριψαν καθώς και τους σεξουαλικά ενεργούς άνδρες επειδή τους ζήλευε. Επιπλέον, συνέταξε και απέστειλε ένα εκτενές αυτοβιογραφικό χειρόγραφο σε φίλους, στον θεραπευτή του και σε μέλη της οικογένειάς του. Σε αυτό περιέγραφε -μεταξύ άλλων- την αδυναμία του να βρει σύντροφο, το μίσος του για τις γυναίκες, την περιφρόνησή του για τα (ετερόφυλα) ζευγάρια και τα σχέδιά του για αυτό που περιέγραψε ως «αντίποινα». Ο Rodger «κατατάχθηκε ως άγιος μεταξύ των μισογύνων *Incels*. Το μανιφέστο που άφησε πίσω του και οι αναρτήσεις σε διαδικτυακά φόρουμ έχουν γίνει έμπνευση για επιθέσεις ομοϊδεατών» (Southern Poverty Law Center n.d.).⁷

Για παράδειγμα, το 2018 στο Τορόντο (Καναδάς), ο Alek Minassian, ο οποίος δολοφόνησε έντεκα άτομα (εννέα εκ των οποίων ήταν γυναίκες) και τραυμάτισε άλλα δεκαπέντε, λίγη ώρα πριν την ένοπλη επίθεσή του, είχε γράψει στον προσωπικό λογαριασμό του στο Facebook ότι «έχει ξεκινήσει η επανάσταση των *incels*» και χαιρέτιζε τον «ανώτατο τζέντλεμαν Elliot Rodger». Ο Minassian είπε στην αστυνομία ότι οι ενέργειές του ήταν αντίποινα για χρόνια σεξουαλικής απόρριψης, προσθέτοντας ότι ήταν μέρος του κινήματος «*incel*».

Συμπέρασμα

Στο περιβάλλον της ανδρόσφαιρας δραστηριοποιούνται ποικίλες ομάδες αρρενωποτήτων τις οποίες ενώνουν βαθιά σεξιστικές, μισογυνικές και αντιφεμινιστικές αντιλήψεις, καθώς και μια συνωμοσιολογική, δυστοπική θέαση του κόσμου, σε συνάρτηση πάντα με το φύλο και τις (ετερόφυλες) σεξουαλικές σχέσεις. Το διαδίκτυο, και ειδικότερα τα κοινωνικά δίκτυα, δίνουν σε αυτές τις ομάδες τη δυνατότητα διάχυσης των παραπάνω αντιλήψεων και μεταφοράς της «τεχνογνωσίας» τους, με ταχύτητα και σε παγκόσμιο επίπεδο, βρίσκοντας απήχηση σε εύθραυστες ή/και τοξικές αρρενωπότητες.

Στην περίπτωση των *incels*, η απήχηση αυτή μεταφράζεται ενίοτε σε μισογυνική εξτρεμιστική βίαιη δράση υπό τη μορφή ενόπλων επιθέσεων και μαζικών δολοφονιών. Είναι γεγονός ότι η μελέτη της έμφυλης βίας των *incels*, που θέτει στο επίκεντρο την έννοια του μισογυνισμού, προσφέρει χρήσιμα εργαλεία για την αποκάλυψη και την αποδόμηση του ιδεολογικού πλαισίου που την περικλείει. Εντούτοις, απαιτείται περαιτέρω διερεύνηση των παραγόντων που οδηγούν ορισμένους *incel* στη βίαιη δράση ή τους αποτρέπουν από αυτήν ή/και ακόμα τους απομακρύνουν πλήρως από την ανδρόσφαιρα (push and pull factors).

Τέλος, εν μέσω κατάργησης κατακτήσεων του φεμινιστικού κινήματος ανά τον κόσμο, ως αποτέλεσμα της επιρροής του παγκόσμιου αντιφεμινιστικού κινήματος κατά της επονομαζόμενης «ιδεολογίας του φύλου» («gender ideology»), προτείνεται η διερεύνηση του βαθμού «συμβολής» της ρητορικής των κοινοτήτων της ανδρόσφαιρας σε θεσμικές οπισθοδρομήσεις. Στο πλαίσιο αυτό είναι σημαντικό να αποκαλυφθούν και εκείνοι οι φορείς αντι-φεμινιστικού λόγου, που μπορεί να μην αναπτύσσουν εξτρεμιστική δράση (γεγονός που θα βοηθούσε στην περιθωριοποίησή τους), αλλά με «λογικοφανή» ρητορική συμβάλλουν στην κανονικοποίηση του μισογυνισμού και τελικά επιδρούν στο θεσμικό πλαίσιο για την έμφυλη (αν)ισότητα.

Σημειώσεις

1. Απόσπασμα από το μανιφέστο του Elliot Rodger, δράστη της ένοπλης επίθεσης με κίνητρο

τον μισογυνισμό, το 2014 στο Isla Vista της California.

2. Είναι ενδεικτικό ότι, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο με το Ψήφισμα της 13ης Φεβρουαρίου 2019 σχετικά με την εναντίωση στα δικαιώματα των γυναικών και στην ισότητα των φύλων στην ΕΕ (2018/2684(RSP)), έχει επισημάνει ότι η εναντίωση στα δικαιώματα των γυναικών είναι αισθητή σε σχεδόν όλα τα κράτη-μέλη, είτε στο επίπεδο της ρητορικής, είτε ως μέτρα και πρωτοβουλίες.

3. Βλ. ενδεικτικά το άρθρο των Jackson, Bailey και Foucault Welles (2019) όπου εξετάζουν τις κοινωνικές και τις πολιτισμικές συνθήκες, καθώς και το ιδεολογικοπολιτικό πλαίσιο υπό τα οποία διαμορφώθηκαν φεμινιστικές διαδικτυακές εκστρατείες (hashtags) για την έμφυλη βία. Επίσης, οι Παπαγιαννοπούλου και Μοσχοβάκου (2022) σε άρθρο όπου μελετούν νέες μορφές συλλογικής φεμινιστικής απόκρισης που καταγράφηκαν στη Λατινική Αμερική κατά την περίοδο της πανδημίας, παρουσιάζουν φεμινιστικές διαδικτυακές εκστρατείες με μεγάλη απήχηση.

4. Για τη σχέση ανάμεσα στη «βήτα» και στην «ηγεμονική» αρρενωπότητα και τον μάλλον «υβριδικό» χαρακτήρα της πρώτης, βλ. το άρθρο της Debbie Ging (2019) και ιδιαίτερα σ. 11-15.

5. Η αντικειμενοποίηση των γυναικών βρίσκεται στον πυρήνα του μισογυνισμού όπως αναφέρει η Martha Nussbaum (1995).

6. Σε άλλες περιπτώσεις εξτρεμιστών συναντάται και το αντίστροφο. Για παράδειγμα, μπορεί το κίνητρο μιας εγκληματικής ενέργειας να είναι η ακροδεξιά ιδεολογία και αυτή να πλαισιώνεται και από αντιφεμινιστικό/αντι-έμφυλο λόγο. Μια τέτοια περίπτωση αποτελεί αυτή του Άντερς Μπρέϊβικ, που σκότωσε 77 ανθρώπους στη Νορβηγία το 2011. Στο εκτενές μανιφέστο του η ισλαμοφοβία, η οποία αποτελεί το κυρίαρχο ιδεολογικό πλαίσιο, συνδυάζεται με τον μισογυνικό και αντιφεμινιστικό λόγο.

7. Ως απάντηση στην επίθεση του Elliot Rodger δημιουργήθηκε στα κοινωνικά δίκτυα το δημοφιλές hashtag #Yesallwomen υπό το οποίο γυναίκες μοιράζονται παραδείγματα και προσωπικές εμπειρίες που συνδέονται με μισογυνισμό και βία κατά των γυναικών.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Βαΐου, Ντ., Πετράκη, Γ. και Στρατηγάκη, Μ. (2021), Εισαγωγή, στο Ντ. Βαΐου, Γ. Πετράκη & Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), *Έμφυλη βία – Βία κατά των γυναικών*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σσ. 11-21.

Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (2019 Φεβρουάριος 13), *Εναντίωση στα δικαιώματα των γυναικών και στην ισότητα των φύλων στην ΕΕ*. Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 13ης Φεβρουαρίου 2019 σχετικά με την εναντίωση στα δικαιώματα των γυναικών και στην ισότητα των φύλων στην ΕΕ (2018/2684(RSP)). Ανακτήθηκε από:

https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2019-0111_EL.html

Μοσχοβάκου, Ν. και Παπαγιαννοπούλου, Μ. (2022). *Εκπαιδευτικό Εγχειρίδιο. Βία και παρενόχληση στον κόσμο της εργασίας*, Αθήνα, Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας.

Παπαγιαννοπούλου, Μ. και Μοσχοβάκου Ν. (2022), Δεν είμαστε όλες σε αναμονή για τη «λήξη» της πανδημίας: φεμινιστικές αρθρώσεις για την έμφυλη βία στη Λατινική Αμερική, *Κοινωνική Πολιτική*, Νο 16, σσ. 94-112. Ανακτήθηκε από <https://ejournals.e-publishing.ekt.gr/index.php/eeekp/article/view/30613>

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Bates, L. (2020), *Men who hate women: From incels to pickup artists, the truth about extreme misogyny and how it affects us all*, Naperville, Sourcebooks.

Dewey, C. (2014 May 27), Inside the “manosphere” that inspired Santa Barbara shooter Elliot Rodger, *The Washington Post*. Ανακτήθηκε από: <https://wapo.st/2ORwu20>.

DiBranco, A. (2020), *Male Supremacist Terrorism as a Rising Threat*, Institute for Research on Male Supremacism (IRMS). Ανακτήθηκε από: <https://www.malesupremacism.org/publications/male-supremacist-terrorism-as-a-rising-threat/>

Ging, D. (2019), Alphas, Betas, and Incels: Theorizing the Masculinities of the Manosphere. *Men*

- and Masculinities*, Vol. 22, No 4, pp. 1-20.
- Halpin, M. and Richard, N. (2021), An invitation to analytic abduction, *Methods in Psychology*, Vol. 5, 100052.
- Jackson, S., Bailey, M. and Foucault Welles, B. (2019). Women Tweet on Violence: From #YesAllWomen to #MeToo. *Ada: A Journal of Gender, New Media, and Technology*, Vol. 15.
- Kelly, M., DiBranco, A. and DeCoo, J.R. (2021), *Misogynist Incels and Male Supremacism Overview and Recommendations for Addressing the Threat of Male Supremacist Violence*, New America & Institute for Research On Male Supremacy. Ανακτήθηκε από:
https://d1y8sb8igg2f8e.cloudfront.net/documents/Misogynist_Incels_and_Male_Supremacism.pdf
- Lilly, M. (2016), *The World is Not a Safe Place for Men: The Representational Politics of the Manosphere*, Thesis, University of Toronto. Ανακτήθηκε από: <https://ruor.uottawa.ca/handle/10393/35055>
- Lindsay, A (2021), Incel violence as a reclamation of masculinity and defence of patriarchy on three distinct levels. *New Zealand Sociology*, Vol. 36, No 1, pp. 25-49.
- Mamié, R., Ribeiro, H.M. and West, R. (2021), Are Anti-Feminist Communities Gateways to the Far Right? Evidence from Reddit and YouTube. *13th ACM Web Science Conference 2021*.
- Manne, K. (2019), *Down Girl: The Logic of Misogyny*, New York, Oxford University Press.
- Nussbaum, M. (1995), Objectification. *Philosophy & Public Affairs*, Vol. 24, No 4, pp. 249–291.
- Papadamou, K., Zannettou, S., Blackburn, J., Cristofaro, E., Stringhini, G. and Sirivianos, M. (2021), “How over is it?” Understanding the Incel Community on YouTube. *Proceedings of the ACM on Human-Computer Interaction*, Vol. 5, pp. 1-25.
- Pauwels, A. (2021), *Contemporary manifestations of violent right-wing extremism in the EU: An overview of P/CVE practices*, RAN paper, Luxembourg, Publications Office of the European Union. Ανακτήθηκε από: https://home-affairs.ec.europa.eu/system/files/2021-04/ran_adhoc_cont_manif_vrwe_eu_overv_pcve_pract_2021_en.pdf
- Preston, K., Halpin, M. and Maguire, F. (2021), The Black Pill: New Technology and the Male Supremacy of Involuntarily Celibate Men. *Men and Masculinities*, Vol. 24, No 5, pp. 823-841.
- Rodger, E. (n.d.). My Twisted World. *The Story of Elliot Rodger*. Ανακτήθηκε από: <https://s3.documentcloud.org/documents/1173619/rodger-manifesto.pdf>
- Southern Poverty Law Center (n.d.) *Male Supremacy*. Ανακτήθηκε από: <https://www.splcenter.org/fighting-hate/extremist-files/ideology/male-supremacy?fbclid=IwAR0XsNIVShnHWfJizXKhdAA59N28T-rMmwaXU-1swHJf-TQTork2LBovsh4>
- Taylor, J. (2018), The woman who founded the ‘incel’ movement, *BBC*. Ανακτήθηκε από: <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-45284455>
- Thomas, E. and Balint, K. (2022), *Algorithms as a Weapon Against Women: How YouTube Lures Boys and Young Men into the ‘Manosphere’*, Reset Australia & Institute for Strategic Dialogue. Ανακτήθηκε από: <https://www.isdglobal.org/wp-content/uploads/2022/04/Algorithms-as-a-weapon-against-women-ISD-RESET.pdf>
- United Nations Economic and Social Council (2013), *Statement submitted by the Academic Council on the United Nations System, a non-governmental organization in consultative status with the Economic and Social Council*. E/CN.15/2013/NGO/1, Vienna Declaration on Femicide. Ανακτήθηκε από: https://www.unodc.org/documents/commissions/CCPCJ/CCPCJ_Sessions/CCPCJ_22/_E-CN15-2013-NGO1/E-CN15-2013-NGO1_E.pdf
- Van Brunt, B. and Taylor, C. (2020), *Understanding and Treating Incels: Case Studies, Guidance, and Treatment of Violence Risk in the Involuntary Celibate Community*, New York – London, Routledge.
- Washington, K. and Marcus, R. (2022), *Hashtags, memes and selfies: can social media and online activism shift gender norms? ALIGN Report*, London, ODI.

ΛΟΓΙΑ ΠΟΝΟΥ, ΟΝΕΙΡΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ: ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΟΥΔΕΤΕΡΟΤΗΤΑ ΣΤΙΣ ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ ΑΣΥΛΟΥ ΑΦΡΙΚΑΝΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΜΕ ΛΟΓΟ ΑΙΤΗΜΑΤΟΣ ΤΗΝ ΕΜΦΥΛΗ ΒΙΑ

Ειρήνη Καμαράτου,^α Αλεξάνδρα Χαλκιά^β

^α Ανεξάρτητη Ερευνήτρια

^β Πάντειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Το παρόν αντλεί από μελέτη του κόμβου φύλου, φυλής, έθνους και σεξουαλικότητας όπως αναπαρίσταται και αναπαράγεται στους λόγους των αποφάσεων ασύλου Αφρικανών γυναικών στην Ελλάδα επί των αιτήσεων που υποβάλλονται από το 2015 και μετά. Το 2019 υποβλήθηκαν στην Ελλάδα, 3.603 αιτήματα ασύλου μόνο από το Κονγκό. Οι αποφάσεις λαμβάνονται από τους/τις χειριστές/στρίες της Υπηρεσίας Ασύλου που εκδίδουν την απόφαση που φέρει και την αντίστοιχη αξιολόγηση. Εφαρμόζουμε τη μέθοδο ανάλυσης λόγου για μια εστιασμένη σε βάθος μελέτη τριών αποφάσεων αιτήματος ασύλου, μιας σε βάθος συνέντευξης, καθώς και ειδησεογραφικών άρθρων σε ελληνικά μέσα ενημέρωσης σχετικά με περιπτώσεις κακοποιημένων γυναικών προσφύγων. Η ανάλυση του υλικού εντοπίζει ευρύτερες κοινωνικές πρακτικές και πολιτικές δυναμικές, οι οποίες φαίνεται να διαμορφώνουν τις μεμονωμένες αποφάσεις αίτησης ασύλου. Υποστηρίζεται ότι ετερόκλητοι εθνικισμοί λειτουργούν σε συνδυασμό με τα Κριτήρια Αξιολόγησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης συνδιαμορφώνοντας τα χαρακτηριστικά της αιτούσας, η οποία κρίνεται άξια να λάβει άσυλο. Χαρακτηριστικά που διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο είναι μια οριοθετημένη έκφραση συναισθηματικού πόνου και τραύματος μέσα στην αφήγηση κατά τη διάρκεια της συνέντευξης της αίτησης ασύλου, καθώς και η αναπαραγωγή πληροφοριών που κατασκευάζουν μια ευλάβεια για τις ευρωπαϊκές δημοκρατικές αξίες. Ερωτήματα τίθενται σχετικά με τη βαρύτητα που αποδίδεται στις αναφορές για έμφυλη βία κατά των γυναικών.

Λέξεις κλειδιά: ανάλυση λόγου, φύλο και εθνικισμός, Αφρικανές γυναίκες, αποφάσεις αιτημάτων ασύλου, έμφυλη βία.

WORDS OF PAIN, DREAMS OF DEMOCRACY: NATIONALISM AND NEUTRALITY IN ASYLUM DECISIONS ISSUED IN GREECE FOR WOMEN FROM AFRICA

Irene Kamaratou ^α, Alexandra Halkias^β

^α Independent researcher

^β Panteion University

Abstract

We examine the intersection of gender, the nation-race nexus and sexuality as it is articulated, and productive, at the discursive site of Asylum Decisions regarding the international protection of African women in Greece. The “securitization” of the borders of the European Union unfolds as a gendered and multi-faceted project of maximum interest to its member nation-states. We focus on Asylum Decisions issued in response to applications submitted by women from Africa from 2015 onwards. The justification for granting or refusing international protection is provided from the caseworker within the Asylum Decision document. We apply discourse analysis for a focused in-depth study of three asylum request decisions, one in-depth interview of another recognized refugee and Greek media discourse regarding abused refugee women. The material identifies larger political forces that are at play within individual Asylum-Application Decisions. We argue that disparate nationalisms work in conjunction with the Evaluation Criteria of the European Union to shape a normative Asylum-meriting woman from Africa. Features we find to be key are a specific expression of emotional pain and trauma within the application narrative, and information illustrative of reverence for European democratic values. A question is raised as to the weight given to reports of gender-based violence.

Keywords: discourse analysis, gender and nationalism, African women, asylum application decision, gender-based violence

Εισαγωγή

Η παρούσα εισήγηση αντλεί από μελέτη των λόγων (discourses) που αποτυπώνονται στις αποφάσεις ασύλου Αφρικανών γυναικών στην Ελλάδα με στόχο την ιχνηλάτηση του κόμβου φύλου, φυλής, έθνους και σεξουαλικότητας όπως αναπαρίσταται και αναπαράγεται σε αυτό το «συνοριακό» έδαφος.¹ Η έρευνα αφορά τις αποφάσεις ασύλου που εκδίδονται επί αιτήσεων που υποβάλλονται από γυναίκες από την Αφρική από το 2015 και μετά στην Ελλάδα. Ενδεικτικά, το 2019 υποβλήθηκαν στην Ελλάδα, 3.603 αιτήματα ασύλου μόνο από το Κονγκό (Ελληνική Υπηρεσία Ασύλου 2019). Οι αποφάσεις λαμβάνονται από τους/τις χειριστές/στριες της Υπηρεσίας Ασύλου που είναι επιφορτισμένοι/ες με την έκδοση της απόφασης. Συμπληρωματικά στο έγγραφο της απόφασης, παρέχεται και η αιτιολόγηση για τη χορήγηση ή την άρνηση διεθνούς προστασίας, διαφορετικών επιπέδων.

Οι αποφάσεις οι οποίες μελετήθηκαν αφορούσαν συγκεκριμένα γυναίκες από την Αφρική που έχουν υποστεί κάποιας μορφής έμφυλη βία. Χρησιμοποιούμε τη μέθοδο ανάλυσης λόγου για μια εστιασμένη σε βάθος μελέτη μιας «ψηφίδας» αυτής της επικράτειας πολιτικού και συγχρόνως προσωπικού λόγου: τριών αποφάσεων, μιας σε βάθος συνέντευξης άλλης αναγνωρισμένης πρόσφυγα, καθώς και ειδησεογραφικών άρθρων που δημοσιεύτηκαν σε ελληνικά μέσα ενημέρωσης σχετικά με περιπτώσεις κακοποιημένων γυναικών προσφύγων, εστιάζοντας στις ιδιαιτέρως προβεβλημένες υποθέσεις της Νάντια Μουράντ και της Μαλάλα Γιουσάφζαϊ. Η ανάλυση εντοπίζει ίχνη ευρύτερων κοινωνικών δυναμικών, οι οποίες φαίνεται να διαμορφώνουν τις μεμονωμένες αποφάσεις αίτησης ασύλου. Συγχρόνως, διαπιστώνουμε την δράση διαφορετικών εθνικιστικών προταγμάτων που λειτουργούν σε συνδυασμό με τα Κριτήρια Αξιολόγησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης² με το αρκετά αναπάντεχο αποτέλεσμα να επισκιάζεται η ίδια η έμφυλη βία ως λόγος αποδοχής των αιτημάτων ασύλου.

Θεωρητικό πλαίσιο

Η Mariam Ticktin (2011), μελετώντας μετανάστριες στη Γαλλία, υποστηρίζει ότι το ζήτημα

της έμφυλης βίας αποτελεί λόγο άρσης των αυστηρών πολιτικών για τη χορήγηση άδειας παραμονής, καθώς οι γυναίκες που την υφίστανται αποτελούν το ηθικά επιτρεπτό πάσχον σώμα για τη Δύση. Το ποιο είναι το σώμα των προσφύγων που είναι άξιο να σωθεί και άρα να λάβει τη φροντίδα και την προστασία των δυτικών, σχηματίζεται μέσα από την επιτελεστικότητα των λόγων της συμπόνιας, οι οποίοι συμπεριλαμβάνουν τους «άξιους» πρόσφυγες, αποκλείοντας ταυτόχρονα τους υπόλοιπους (Sirriyeh 2018). Μέσα από τέτοιες απόπειρες ορισμού μιας «αλήθειας» παράγονται κατά τη Χαλκιά (2011) έμφυλες βιαιότητες για τα σώματα που δεν χωράνε στον κανόνα ενώ αναδύεται ως σημαντικός σε αυτήν την πολιτισμική διαδικασία ο ρόλος του εθνικισμού (2007). Η Yuval-Davis (1993) υποστηρίζει ότι οι έμφυλες σχέσεις καθορίζουν τι θα συμπεριλαμβάνεται καθώς και τι θα αποκλείεται από έννοιες όπως αυτή του/της πολίτη, του πολιτισμού και της καταγωγής. Οι γυναίκες, σύμφωνα με την ίδια, βρίσκονται σε μία διττή κατάσταση όπου από τη μία αναγνωρίζονται ως ίσες και συμπεριλαμβάνονται στις παραπάνω κατηγορίες, την ίδια στιγμή όμως εξαιρούνται ατύπως.

Επιπροσθέτως, αντλώντας από τη θεωρία του Said (1978) για τον οριενταλισμό, προσεγγίζουμε τα κείμενα των αποφάσεων ασύλου ως λόγους που διαμορφώνονται από την ιστορία της αποικιοκρατίας και του ιμπεριαλισμού και παράγονται από τους/τις χειριστές/στριες ενός δυτικού-ισχυρού κράτους προς τις αιτούσες από «υποδεέστερα» κράτη της Αφρικής. Η αναπαράσταση των Αφρικανών γυναικών ως υποδεέστερων έχει τις ρίζες της στις αναπαραστάσεις που γεννήθηκαν από τους θεσμούς της σκλαβιάς και της αποικιοκρατίας. Οι σκλάβοι διαχωρίζονταν από τους μη σκλάβους καθώς θεωρούνταν ότι δεν διαθέτουν ψυχή και άρα δινόταν έμφαση στο σώμα τους, σώμα που για τις γυναίκες κατασκευαζόταν ως μηχανή παραγωγής για τις φυτείες και τα οικοκυρικά, ως μηχανή σεξ και αναπαραγωγής (Pederson 2000). Οι αποικιοκράτες μελέτησαν την ανατομία των Αφρικανών γυναικών καθώς και τη συμπεριφορά τους και κατασκεύασαν τη φύση και τη σεξουαλικότητά τους ως ζώδη και απολίτιστη (Hammonds, 2006). Παράλληλα, οι λόγοι των ιεραπόστολων που προσέφεραν υπηρεσίες για την καταπολέμηση ασθενειών στην Αφρική, κατασκεύασαν την τελευταία ως ένα πάσχον σώμα που πρέπει να διασωθεί από τη Δύση (Comaroff 2011).

Με βάση τα παραπάνω, το ερευνητικό ερώτημα που διαμορφώθηκε αφορά, στο (δι)εθνικό πλαίσιο της Ελλάδας και της Ευρώπης από το 2015 ως και σήμερα, το ποιων ειδών υποκειμένων κρίνονται οι ζωές ως άξιες παροχής ασύλου; Το ενδιαφέρον της έρευνας στρέφεται στην ιχνηλάτηση του τρόπου με τον οποίο «διαβάζονται» κοινωνικά οι αιτήσεις ασύλου. Εξετάζεται δηλαδή το πώς «συναντιόνται», ή συγκρούονται, τα συγκεκριμένα διαφορετικά εθνικά, φυλετικά, έμφυλα και ποικιλοτρόπως σεξουαλικοποιημένα υποκείμενα μέσω των κειμένων των αποφάσεων σε αιτήσεις ασύλου. Πώς φαίνεται, σε αυτόν τον κειμενικό τόπο, να ορίζεται το ανθρώπινο υποκείμενο του οποίου η ζωή αξιολογείται ως άξια χορήγησης ασύλου από την Ελλάδα;

Μεθοδολογία

Αξιοποιούνται όψεις της μεθόδου της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου για την ανάλυση του κειμένου των αποφάσεων, της συνέντευξης και του λόγου των μέσων ενημέρωσης. Η συγκεκριμένη μέθοδος υποστηρίζει ότι οι ρηματικές πρακτικές συμβάλλουν τόσο στη διαμόρφωση όσο και στην αναπαραγωγή του κοινωνικού κόσμου και ιδιαίτερα των άνισων κοινωνικών σχέσεων (van Dijk 2001). Επίσης, παρέχει τα εργαλεία για την αποκάλυψη - μέσω του λόγου- της εξουσίας, της κυριαρχίας, της ανισότητας, του φυλετικού και πολιτικού αποκλεισμού (Fairclough 2001).

Σε κάθε γυναίκα που ενδιαφερόταν να συμμετέχει στάλθηκε το έντυπο ενημέρωσης και το έντυπο συγκατάθεσης για την έρευνα στα αγγλικά. Έξι γυναίκες δέχθηκαν να συμμετάσχουν είτε παραχωρώντας την απόφασή τους είτε δίνοντας συνέντευξη. Σε τρεις

από τις αποφάσεις, ωστόσο, δεν υπήρχε κείμενο αιτιολόγησης της απόφασης, οπότε μελετήθηκαν εκτενέστερα οι τρεις αποφάσεις που συνοδεύονταν από κείμενο αιτιολόγησης και μία ημι-δομημένη συνέντευξη δύο περίπου ωρών από συμμετέχουσα που ενώ το έγγραφο που μας παραχώρησε δεν περιείχε αιτιολόγηση της απόφασης, δέχτηκε να μας δώσει συνέντευξη αναφορικά με τους λόγους που αιτήθηκε άσυλο και τη διαδικασία εξέτασης του αιτήματος ασύλου της.³ Στην ανάγνωση και ερμηνεία του υλικού των αποφάσεων, συνυφαίνεται η ανάλυση του ειδησεογραφικού λόγου ενώ επίσης αποτέλεσε αξιόλογο πόρο η εντοπισμένη θέση της ερευνήτριας, Ειρήνης Καμαράτου, καθώς αφενός οι πρόγονοι της ήταν πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία και, αφετέρου, η ίδια εργάζεται τα τελευταία έξι χρόνια σε διαφορετικές θέσεις και οργανώσεις στον χώρο του «προσφυγικού».

Από την ανάλυση του υλικού προέκυψαν τρεις θεματικές ενότητες: η πρώτη αφορά στον τρόπο που κατασκευάζεται η διαδικασία εξέτασης ασύλου ως αντικειμενική, ειδικά κατά το πώς ο λόγος υπεισέρχεται στη διαδικασία προκειμένου να επιτελέσει τον πόνο και τον φόβο της αιτούσας και άρα να αιτιολογήσει το «βάσιμο φόβο δίωξης». Η δεύτερη τον τρόπο που κατασκευάζονται οι ίδιες οι αιτούσες καθώς και οι διώκτες τους στον λόγο των αποφάσεων ή/και των ιδίων, ενώ στην τρίτη εντοπίζονται σημεία στα οποία οι αιτούσες φαίνεται να πλησιάζουν τα δυτικά πρότυπα γυναικών ή να αποδέχονται τις «δυτικές αξίες». Παρακάτω παρατίθενται οι περιπτώσεις της μελέτης, με τη χώρα καταγωγής των αιτουσών, τον λόγο αίτησης ασύλου, το είδος της απόφασης που έλαβε η καθεμία, καθώς και το είδος του εγγράφου που μελετήθηκε: γυναίκα από την Ερυθραία: Διεθνής Προστασία, αναγκαστική επιστράτευση στη χώρα καταγωγής, απόφαση χωρίς έγγραφο αιτιολόγησης. Γυναίκα από το Καμερούν: Διεθνής Προστασία, ομαδικός βιασμός και φυλάκιση λόγω ακτιβιστικής δράσης και σεξουαλικού προσανατολισμού, απόφαση χωρίς έγγραφο αιτιολόγησης και συνέντευξη. Γυναίκα από το Καμερούν: Επικουρική Προστασία, βασανίστηκε από τον εργοδότη και ισχυρό άνδρα όταν ανακάλυψε ότι διατηρούσε δοχεία με αίμα και ανθρώπινα οστά σε δωμάτιο στο σπίτι του, απόφαση και αιτιολόγηση απόφασης. Γυναίκα από τη Λαϊκή Δημοκρατία του Κονγκό: Διεθνής Προστασία, ακτιβιστική δράση στη χώρα καταγωγής, απόφαση ασύλου χωρίς αιτιολόγηση. Γυναίκα από τη Λαϊκή Δημοκρατία του Κονγκό: Διεθνής Προστασία σε β' βαθμό, απειλήθηκε από συγγενικό της πρόσωπο που είναι παραδοσιακός αρχηγός, απόφαση και κείμενο αιτιολόγησης. Γυναίκα από τη Λαϊκή Δημοκρατία του Κονγκό: Διεθνής Προστασία, δέχθηκε επίθεση από τον θείο της που θέλησε να σφετεριστεί την περιουσία του πατέρα της, απόφαση και κείμενο αιτιολόγησης.

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Η πρώτη θεματική που αναδύθηκε αφορά τον τρόπο που οι αιτούσες άσυλο καλούνται να λογοθετήσουν και να επιτελέσουν τον πόνο προκειμένου να γίνουν πιστευτές από την Υπηρεσία Ασύλου και να τους χορηγηθεί το πολυπόθητο άσυλο. Παρά την προσπάθεια από πλευράς των αρχών να συγκροτηθεί η διαδικασία εξέτασης ασύλου ως μία αυστηρά νομική διαδικασία, οι αποφάσεις διαμεσολαβούνται από λόγο, ο οποίος αναπαράγει αλλά και κατασκευάζει πραγματικότητες. Στις αιτιολογήσεις των αποφάσεων εντοπίστηκε η προτροπή προς τις γυναίκες να λογοθετήσουν τις επώδυνες εμπειρίες τους κατά τη διάρκεια της συνέντευξης, λογοθέτηση η οποία παρατηρήθηκε ως τάση και στο κίνημα #metoo. Ανάγλυφα αποτυπώνεται στο παρακάτω απόσπασμα του λόγου της Προέδρου της Δημοκρατίας, το πώς η προτροπή στον λόγο συνδέεται με τη λειτουργία και το κύρος των θεσμών στον δυτικό κόσμο. Δηλαδή, οι γυναίκες-αιτούσες μιλάνε γιατί η Δύση μπορεί να τις ακούσει και να τις προστατεύσει:

[...] ότι η Πολιτεία τους ενθαρρύνει (όσους έχουν υποστεί κακοποίηση) **να μιλήσουν χωρίς φόβο. Σιωπές ετών λύνονται** επιτέλους τώρα και έχουμε χρέος να συμπαρασταθούμε στους ανθρώπους αυτούς, να προστατευτεί η αξιοπρέπειά τους και να αποδοθεί

δικαιοσύνη. Να αποκαταστήσουμε επίσης το κύρος προσώπων και θεσμών όπου χρειάζεται (έμφαση δική μας).⁴

Η λογοθέτηση του πόνου είναι αναγκαία αλλά όχι επαρκής συνθήκη για την απόκτηση του πολυπόθητου ασύλου. Οι λόγοι που παράγονται κατά τη συνέντευξη γεννώνται υπό το ελεγκτικό βλέμμα του/της χειριστή, ο οποίος εξετάζει τη δομή της ιστορίας όσον αφορά τη συνοχή, τις αντιφάσεις και τα κενά της. Το συν-αίσθημα⁵ της αιτούσας φάνηκε να αποτελεί χαρακτηριστικό που κρίνεται για την τεκμηρίωση του υποκειμενικού στοιχείου του φόβου καθώς και της αυθεντικότητας στα αφηγούμενα γεγονότα. Συγκεκριμένα, σε αιτιολόγηση απόφασης γυναίκας από το Καμερούν αναφέρεται: «*Σχετικά με το περιστατικό κατά το οποίο η ίδια κακοποιήθηκε σωματικά, φαίνεται ότι η αιτούσα εξέφρασε με ιδιαίτερα βιωματικό χαρακτήρα το συμβάν, κάνοντας αναφορά στα κατάλοιπα του συμβάντος στην καθημερινότητά της*». Επιπλέον, η ίδια η διαδικασία της αίτησης ασύλου αναδύεται ως μια συνθήκη «παγίδας» για τις αιτούσες. Από τη μία πρέπει να έχουν «τραυματιστεί» ψυχικά έτσι ώστε ο φόβος δίωξης να θεωρηθεί υπαρκτός και να εκφράζεται καθαρά μέσα στη συνέντευξη. Από την άλλη, δεν πρέπει να έχουν τραυματιστεί τόσο ώστε να κατακλύζονται από το συναίσθημά τους και να μη μπορούν να αφηγηθούν με σαφήνεια την ιστορία τους: «*Προσπαθώ απλά να τα συνοψίσω όλα γιατί αν πρέπει να το κάνω (να τα αφηγηθώ) θα γίνω πολύ συναισθηματική γιατί είναι κάτι πολύ επώδυνο, κάτι για το οποίο στ' αλήθεια δεν μπορώ να μιλήσω χωρίς να κλάψω*» (Απόσπασμα συνέντευξης αναγνωρισμένης πρόσφυγα από το Καμερούν). Το συν-αίσθημα είναι επιθυμητό, δεν πρέπει όμως η λεκτική αφήγηση να διαλυθεί μπροστά του.

Η δεύτερη θεματική που διακρίνουμε αφορά τον τρόπο κατασκευής των αιτουσών ως, κατά κάποιον τρόπο, απόλυτα αθώων, αλλά και των δραστών των σε βάρος τους επιθέσεων ως ιδιαίτερα μοχθηρών και κακών. Αυτή η κατασκευή εμπεδωνόταν από την επανάληψη ακραίων σκηνών βίας μέσα στο κείμενο των αποφάσεων, χωρίς όμως οι αιτούσες να έχουν «φταίξει». Συγκεκριμένα σε συνέντευξη αιτούσας από το Κονγκό που έλαβε επικουρική προστασία αναφέρεται: «*[...] ανακάλυψε σε δωμάτιο που συνήθως ήταν κλειδωμένο δύο ανθρώπινα κεφάλια σε ψυγείο πάνω από ιατρικά δοχεία με αίμα ενώ σε έναν κουβά αντίκρισε οστά*» όπως ανέφερε σύμφωνα με την αποτυπωμένη συνέντευξη η συντευξιαζόμενη και έλαβε επικουρική προστασία. Όπως αναφέρεται στο έγγραφο της απόφασης, ο εργοδότης της αιτούσας και ισχυρός άντρας στην τοπική κοινωνία ανακάλυψε ότι η αιτούσα γνώριζε για το τι βρίσκεται μέσα στο δωμάτιο και κουκουλοφόροι εισέβαλλαν στο σπίτι της: «*[...] Αρχισαν να τη χτυπούν δυνατά ακόμα και με μαστίγιο. Στη συνέχεια έφυγαν αφήνοντάς τη μόνη και δεμένη. Όταν επέστρεψαν τη βίασαν ομαδικά και την έκαψαν με ηλεκτρικό σίδερο. Η αιτούσα λιποθύμησε από τον πόνο*».

Η μαξιμαλιστική αθωότητα του «θυμάτος» κατασκευαζόταν στις τρεις από τις τέσσερις υποθέσεις που μελετήσαμε με την αναφορά σε κακοποιήσεις ανηλίκων, με την εγκατάλειψη από την πλευρά της μητέρας, με την νάρκωση της αιτούσας κατά την κακοποίηση κ.ά. Από την άλλη πλευρά, η βάρβαρη φύση των εμπλεκόμενων ανδρών απέρρεε από τα ίδια τους τα εγκλήματα: βιασμοί ανηλίκων, αιμομικτικοί βιασμοί, κάψιμο με σίδερο, πολλαπλές δολοφονίες, δολοφονίες παιδιών κ.ά. Μέσα από αυτές τις κραυγές αντιθέσεις, αναπαράγονται και ενημερώνονται αποικιοκρατικοί λόγοι οι οποίοι, εδώ ανάγλυφα, παράγουν «ύλη» (Butler 2000). Παρά τις διαφορές, υπάρχει μια δυναμική η οποία αφορά τον λόγο περί «θυμάτων» που του επιτρέπει να συγκλίνει με τους εθνικιστικούς λόγους στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1990. Οι λόγοι αυτοί τότε, διατύπωναν τα έμβρυα ως «ελληνόπουλα», ενώ οι υπαρκτοί άνδρες και γυναίκες μετανάστες, δεν αναγνωρίζονταν ως πλήρως άνθρωποι (Χαλκιά 2007). Η Δύση πρέπει να «σώσει» και να περιθάλψει ορισμένες γυναίκες-θύματα Αφρικανικής καταγωγής, αναγνωρίζοντας τη δικιά τους ευάλωτη φύση και παράλληλα να αποκλείσει άλλες και άλλους, απολίτιστους, βάρβαρους και εν δυνάμει επικίνδυνους του «Τρίτου Κόσμου».

Παρά το ότι η τραγικότητα των θυμάτων και σε ορισμένες περιπτώσεις η παθητικότητα τους ήταν παρούσα στις περιπτώσεις που μελετήθηκαν, η τρίτη θεματική που

αναδύθηκε από την επεξεργασία του υλικού αφορά το πώς οι συμμετέχουσες έφεραν συγχρόνως χαρακτηριστικά που επεδείκνυαν σεβασμό και ένα είδος πειθαρχίας προς τους θεσμούς της Δύσης και τις δυτικές αξίες. Σε περίπτωση απόφασης επικουρικής προστασίας από το Καμερούν αναφέρεται: « *Η αιτούσα επέδειξε σεβασμό καθ' όλη τη διάρκεια της διαδικασίας προς όλους τους παρευρισκόμενους καθώς και προθυμία να παρέχει πληροφορίες σε όλα τα ερωτήματα που της τέθηκαν*» (έμφαση δική μας). Στο παραπάνω απόσπασμα γίνεται ορατό ότι δεν αξιολογείται μόνον ο λόγος της αιτούσας αλλά και η συμπεριφορά της ως προς τους θεσμούς και τους εκπροσώπους τους. Επίσης, δύο εκ των συμμετεχουσών εγκατέλειψαν τη χώρα καταγωγής τους λόγω της ακτιβιστικής τους δράσης, η οποία στην περίπτωση αιτούσας από το Καμερούν που έλαβε προσφυγικό καθεστώς, κατασκευάζεται περισσότερο ως ανθρωπιστική παρέμβαση κατά των διακρίσεων, μακριά από «σκληρά» πολιτικά ζητήματα και εντάσεις όπως αναφέρει η ίδια σε συνέντευξη που μας παραχώρησε: “*I didn't really fight with anybody [...] we were doing sensitization*”.⁶ Το χαρακτηριστικό ενός είδους «soft» ακτιβισμού φαίνεται να δρα με έναν τρόπο όχι απειλητικό προς τις αξίες της Δύσης, αλλά που τις υποστηρίζει και τις αναπαράγει.

Μία ακόμη περίπτωση, πέραν αυτών που αναφέρθηκαν, είναι γυναίκας από το Καμερούν που ενώ δεν έχει τυπική εκπαίδευση και εργαζόταν ως καθαρίστρια, επάγγελμα που υποτιμάται στη Δύση, βρήκε το θάρρος να αντισταθεί σε έναν ισχυρό άνδρα, τον εργοδότη της, και επιχείρησε να αποκαλύψει τα εγκλήματά του. Αυτή η προσπάθεια αντίστασης στους άνδρες-καταπιεστές ή στο κράτος-καταπιεστή αποτέλεσε έναν από τους κύριους λόγους που αρθρώθηκαν από τις γυναίκες κατά την εξέταση του ασύλου τους ή αποτέλεσαν την ουσία της υπόθεσής τους. Σε όλες τις υποθέσεις της παρούσας μελέτης υπήρχε τουλάχιστον ένας άντρας κακοποιητής.

Συμπεράσματα

Η ανάλυσή του υλικού υποστηρίζει ότι θα ήταν χρήσιμη μια θέαση των αιτουσών ως υποκείμενα εγκλωβισμένα μεταξύ διαφορετικών προταγμάτων που συνδέονται με ετερόκλητους εθνικισμούς. Στις χώρες καταγωγής τους έχουν υποστεί διάφορων μορφών έμφυλης βίας η οποία τις ανάγκασαν να τις εγκαταλείψουν. Από την άλλη, προκειμένου να εξασφαλίσουν την πολυπόθητη διεθνή προστασία από τη Δύση φαίνονται να καλούνται να χωρέσουν στα έμφυλα και φυλετικά πρότυπά της την ιστορία τους, πρότυπα τα οποία εκτείνονται από τον τρόπο που πρέπει να αφηγηθούν την εμπειρία τους για να γίνουν πιστευτές, έως τον τρόπο που οφείλουν να αποδέχονται, να υπακούν και να αναπαράγουν τις αξίες της Δύσης.

Η έμφυλη βία που δέχτηκαν οι συμμετέχουσες αντιμετωπίστηκε από τους χειριστές/τριες ως τραυματικό μιν, «προσωπικό» γεγονός δε και άρα μη επαληθεύσιμο. Η επίκληση της προσωπικής φύσης των περιγραφόμενων γεγονότων ήταν εκείνη που αιτιολόγησε την παροχή *επικουρικής* προστασίας έναντι της διεθνούς, όπως συνέβη στην περίπτωση της αιτούσας από το Καμερούν που κακοποιήθηκε βάνουσα από τον εργοδότη της, μία σημαντική μεταβολή για τις ίδιες τις αιτούσες αφού τυπικά με την επικουρική παρέχεται άδεια παραμονής ενός χρόνου σε σχέση με τα τρία χρόνια που παρέχονται στη διεθνή προστασία.

Παρά την ύπαρξη επίσημων οδηγιών για τον παράγοντα του φύλου στην εξέταση αιτήσεων ασύλου, και παρά το ότι οι κακοποιημένες γυναίκες που συμμετείχαν στην έρευνα για διαφορετικούς λόγους η καθεμία αποτελούσαν το ηθικά επιτρεπτό πάσχον σώμα, η έμφυλη βία που είχαν υποστεί φάνηκε να τοποθετείται χαμηλότερα αξιολογικά στην κλίμακα του ασύλου και να μην αποτελεί ικανό λόγο για την ισότιμη προστασία τους σε σχέση με άλλες κατηγορίες προσφύγων. Μέσα από τη διαδικασία της συνέντευξης ενδεχομένως κατάφεραν να σχηματίσουν μία εικόνα «εξημερωμένης» Άλλης που χρήζει κάποιας μορφής προστασίας, όχι όμως ισάξιας.

Σημειώσεις

1. Βάση της έρευνας αποτελεί η διπλωματική εργασία της Ειρήνης Καμαράτου με τίτλο «Απόλυτα αθώες, φρικτά ένοχοι: Ανάλυση λόγου σε αποφάσεις ασύλου Αφρικανών γυναικών με λόγο αιτήματος την έμφυλη βία», (2022) για το ΔΠΜΣ 'Φύλο, Κοινωνία, Πολιτική', με επιβλέπουσα την Αλεξάνδρα Χαλκιά, καθηγήτρια στο τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο. Ευχαριστούμε και τα άλλα δυο μέλη της τριμελούς, την Χαρά Καραγιαννοπούλου, επικ. καθηγήτρια και την Άννα Λυδάκη, Ομότιμη καθηγήτρια για τις χρήσιμες παρατηρήσεις σχετικά με το ερευνητικό εγχείρημα. Επίσης χρήσιμη ήταν η συζήτηση που αναπτύχθηκε κατά την παρουσίαση της εισήγησης στο συνέδριο της ΕΚΕ, τον Νοέμβριο του 2022.

2. Για παράδειγμα βλ.: ΟΔΗΓΙΑ 2004/83/ΕΚ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ της 29ης Απριλίου 2004 για θέσπιση ελάχιστων απαιτήσεων για την αναγνώριση και το καθεστώς των υπηκόων τρίτων χωρών ή των απάτριδων ως προσφύγων ή ως προσώπων που χρήζουν διεθνούς προστασίας για άλλους λόγους. Επίσημη εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ανακτήθηκε από: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32004L0083&from=EL>.

3. Οι έξι γυναίκες που δέχθηκαν να συμμετέχουν έλαβαν 20 ευρώ από την ερευνήτρια ως αναγνώριση της σημασίας της παραχώρησης εγγράφων προσωπικού χαρακτήρα. Η ύπαρξη του ποσού δεν αναγραφόταν στο έντυπο ενημέρωσης συγκατάθεσης και δεν γινόταν αναφορά σε αυτό κατά την πρώτη συνάντηση με την ερευνήτρια, παρά μόνο όταν οι γυναίκες εξέφραζαν σε δεύτερο χρόνο το ενδιαφέρον τους να συμμετέχουν στην έρευνα. Η παροχή αντιτίμου για τη συμμετοχή στην έρευνα είναι ένα ακανθώδες ζήτημα, οι όψεις του οποίου αποτελούν αντικείμενο ζωηρής επιστημονικής συζήτησης. Εδώ υιοθετήθηκε μια από τις προσεγγίσεις που προκρίνει το Swiss Forum for Migration and Population Studies ως καλή πρακτική όσον αφορά την ηθική της έρευνας (<https://druedin.com/2016/09/17/should-i-pay-my-interview-respondents/>).

4. Μητσοτάκης: *Με τις αποκαλύψεις του "metoo" έσπασε η σιωπή*. (2021, Φεβρουάριος, 21). Dimosio.gr. <https://dimosio.gr/mitsotakis-me-tis-apokalypseis-toy-quot-metoo-quot-espase-i-siopi/>

5. Μεταφράζεται έτσι ο αγγλικός όρος affect, όπως τον αποδίδει η Αβραμοπούλου (2018).

6. Η δεύτερη αιτούσα που πρόβαλε την ανθρωπιστική της δράση ως λόγο αιτήματος ασύλου έλαβε και εκείνη προσφυγικό καθεστώς, ωστόσο το κείμενό της δεν συνοδευόταν από αιτιολόγηση απόφασης και συνεπώς ήταν από τις αποφάσεις που δεν προσφέρονταν για περαιτέρω ανάλυση.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αβραμοπούλου, Ε. (2018), Εισαγωγή. Πολιτικές εγγραφές του συν-αισθήματος, στο Αβραμοπούλου Ε. (επιμ.), *Το Συν-αίσθημα στο πολιτικό: Υποκειμενικότητες, εξουσίες και ανισότητες στο σύγχρονο κόσμο*. Αθήνα, Νήσος, σσ. 11-67.

Butler, J. (2004), Σώματα που έχουν σημασία: σχετικά με τα όρια του «φύλου» σε επίπεδο λόγου (μτφρ. Κ. Αθανασίου), στο Δ. Μακρυνιώτη (επιμ.), *Τα όρια του σώματος: διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Νήσος, σσ. 181-204.

Comaroff, J. (2011), «Η πάσχουσα καρδιά της Αφρικής: Ιατρική, αποικιοκρατία και το μαύρο σώμα» (μτφρ. Μ. Λαλιώτης), στο Α. Αθανασίου (επιμ.), *Βιοκοινωνικότητες: Θεωρήσεις στην ανθρωπολογία της υγείας*, Αθήνα, Νήσος, σσ. 117-152.

Hammonds, E. M. (2006), Προς μια γενεαλογία της σεξουαλικότητας των μαύρων γυναικών: Η προβληματική της σιωπής (μτφρ. Π. Μαρκέτου), στο Α. Αθανασίου (επιμ.), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, Αθήνα, Νήσος, σσ. 167-187.

Υπηρεσία Ασύλου. (2019), *Αριθμός αιτημάτων ασύλου ανα χώρα προέλευσης*, Ανακτήθηκε από: <https://migration.gov.gr/statistika/>

Χαλκιά, Α. (2007), *Το άδειο λίκνο της δημοκρατίας: σεξ έκτρωση και εθνικισμός*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Χαλκιά, Α. (2011), *Έμφυλες βιαιότητες: Εξουσία, λόγος, υποκειμενικότητες*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Fairclough, N. and Wodak R. (1997), Critical Discourse Analysis, in T. van Dijk (ed.), *Discourse as Social Interaction. Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*, London, SAGE, pp 258-284.
- Fairclough, N. (2001), *Media discourse*, London, Arnold.
- Peterson, C. L. (2001), Foreword, in B. Michael and V. Dickerson, *Recovering the Black Female Body: Self-Representations by African American Women*, New Brunswick, Rutgers UP, pp ix-xi.
- Said, E. (1978), *Orientalism*, New York, Pantheon.
- Sirriyeh, A. (2018), *The politics of compassion: Immigration and asylum policy*, Policy Press.
- Tickin, M. I. (2011), *Casualties of care*, University of California Press.
- Yuval-Davis, N. (1993), Gender and nation, *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 16, pp. 621-632.

«ΑΠΙΑΣΤΗ ΜΗΤΡΟΤΗΤΑ»: ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΜΗΤΡΟΤΗΤΑΣ ΣΕ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΔΙΑΡΚΟΥΣ ΚΡΙΣΗΣ. ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

Ελιάννα Καναβέλη,^α Αλίκη Κοσυφολόγου^β

^α Διδάκτορας Κοινωνιολογίας, Εκπαιδευτικός Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης

^β Διδάκτορας Πολιτικής Επιστήμης και Κοινωνιολογίας, Ερευνητική συνεργάτης RLSGlobal

Περίληψη

Αντικείμενο της παρούσας μελέτης είναι οι σύγχρονες αναπαραστάσεις για την μητρότητα οι οποίες επιδρούν καθοριστικά και στην επιτέλεσή της και τις πρακτικές ανατροφής και φροντίδας των παιδιών. Διερευνήθηκαν οι τρόποι με τους οποίους οι σύγχρονες αντιλήψεις και τάσεις γύρω από τα θέματα της μητρότητας στο εθνικό πλαίσιο συνομιλούν με/ ή επηρεάζονται από τις διεθνείς σύγχρονες πολιτισμικές αναπαραστάσεις της μητρότητας όπως αυτές αποτυπώνονται στον κινηματογράφο και στην τηλεόραση. Η παρούσα έρευνα, η οποία πραγματοποιήθηκε μεσούσης της υγειονομικής κρίσης το φθινόπωρο του 2021, βασίστηκε σε συνεντεύξεις με γυναίκες, οι οποίες είναι μητέρες ηλικίας μεταξύ 25 έως 50 ετών. Για τη μελέτη των πολιτισμικών αναπαραστάσεων αναξιολογήθηκαν ταινίες και τηλεοπτικές σειρές με θέμα τη μητρότητα εφαρμόζοντας τη μέθοδο της Ανάλυσης Λόγου. Η διερεύνηση των εμπειριών μητρότητας σε αυτή τη συγκυρία συνδέθηκε επίσης και με το ενδιαφέρον μας για τις κοινωνικές όψεις της κρίσης, της κοινωνικής φροντίδας και της συρρίκνωσης του κράτους πρόνοιας. Στο πλαίσιο αυτό, το παρόν ερευνητικό εγχείρημα επιδίωξε να προσεγγίσει κριτικά σύγχρονες αντιλήψεις και πολιτισμικές και κοινωνικές πρακτικές για τη μητρότητα και να αμφισβητήσει κυρίαρχες αντιλήψεις για το φύλο. Τα συμπεράσματα της μελέτης περιλαμβάνονται στο υπό έκδοση βιβλίο: Ε.Καναβέλη, Α.Κοσυφολόγου, *Απιαστή Μητρότητα: Σύγχρονες όψεις της μητρότητας σε συνθήκες κρίσης*, επιμέλεια-διόρθωση Πωλ Μανιάτης, επιμ. Ελεάνα Γεωργούλη, Εκδόσεις Πλήθος, 2023.

Λέξεις κλειδιά: μητρότητα, φύλο, φροντίδα, κρίση, πανδημία

«ELUSIVE MOTHERHOOD»: CONTEMPORARY ASPECTS OF MOTHERHOOD WITHIN THE STATUS OF A PERMANENT CRISIS. REPRESENTATION AND IDEOLOGY

Eliana Kanaveli,^α Aliko Kosyfologou^β

^αPhD in Sociology, Secondary Education Teacher

^βPhD in Political Science and Sociology, RLSGlobal Research Associate

Abstract

The object of this study is the modern representations and perceptions of motherhood that have a decisive effect on its performance and child-caring practices. The study explores how contemporary perceptions and trends around the issues of motherhood in the national context are influenced by international contemporary cultural representations of motherhood as depicted in film and television. A discourse analysis methodology was applied to study and analyze popular representations of pregnancy, motherhood and parenting. Moreover, the study presents the results of qualitative research carried out in the middle of the health crisis in the fall of 2021, based on interviews with mothers whose ages range from 25 to 50 years. Overall, this research project sought to critically approach contemporary conceptions and cultural and social practices of motherhood and challenge dominant notions of gender. The conclusions of the study are included in the forthcoming book E. Kanaveli, A. Kosyfologou, *Elusive Motherhood: Contemporary Aspects of Motherhood in Crisis Conditions*, edited Paul Maniatis, addendum Eleana Georgoulis, Plethos Publications, 2023.

Keywords: motherhood, gender, care, crisis, pandemic

Εισαγωγή

Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης ασχοληθήκαμε με τις σύγχρονες αναπαραστάσεις και αντιλήψεις για τη μητρότητα που υιοθετούνται και οι οποίες επιδρούν καθοριστικά και στην επιτέλεσή της και τις πρακτικές ανατροφής και φροντίδας των παιδιών. Ταυτόχρονα, διερευνήσαμε τους τρόπους με τους οποίους οι σύγχρονες αντιλήψεις και τάσεις γύρω από τα θέματα της μητρότητας στο εθνικό πλαίσιο συνομιλούν με/ή επηρεάζονται από τις διεθνείς σύγχρονες πολιτισμικές αναπαραστάσεις της μητρότητας, όπως αυτές αποτυπώνονται στον κινηματογράφο και στην τηλεόραση.

Εκκινώντας και από προσωπικές εμπειρίες αλλά και ερωτήματα και προβληματισμούς αναφορικά με τη μητρότητα οδηγηθήκαμε σε αυτή την έρευνα προσπαθώντας όχι μόνο να απαντήσουμε στις δικές μας ανησυχίες, αλλά και να αποκωδικοποιήσουμε τον ρόλο της μητρότητας στο παρόν εθνικό, κοινωνικό και πολιτικό συγκείμενο. Τί σημαίνει να είσαι μητέρα στην Ελλάδα σήμερα; Πώς νοηματοδοτείται η μητρότητα από τα υποκείμενα που συμμετέχουν σε αυτή; «Νιώθεις ότι είσαι αρκετά μαμά;» Η τελευταία ήταν μια από τις ερωτήσεις που απευθύναμε στις μητέρες, οι οποίες έλαβαν μέρος στην έρευνα και η οποία δεν πήρε ποτέ μια ξεκάθαρα θετική απάντηση από τις συνεντευξιζόμενες.

Η μελέτη αυτή πραγματοποιήθηκε σε μια περίοδο αναβαθμισμένου ενδιαφέροντος για τα ζητήματα του φύλου, κατά την οποία παράγονται πλούσιοι λόγοι για τον φεμινισμό και τις φεμινιστικές διεκδικήσεις σε πολιτικό, κοινωνικό και θεσμικό επίπεδο. Ωστόσο, η ανανεωμένη πολιτισμική και κοινωνική επικαιρότητα του φεμινισμού, όπως και των αντιαποικιοκρατικών-αντιρατσιστικών κινημάτων, συμβαίνει ταυτόχρονα με την αναγνώριση των ορίων της ρύθμισης και της κοινωνικής αναπαραγωγής στο πλαίσιο του μετα-κεϋνσιανού κράτους και του σύγχρονου καπιταλισμού. Η διαρκής ρευστοποίηση των σχέσεων εργασίας, η επικράτηση των πιο επισφαλών μορφών εργασίας ακόμη και στον δημόσιο τομέα και η ανάδειξη ενός νέου προτύπου κράτους που αποσύρεται από την ευθύνη για τη φροντίδα –αλλά είναι ολοένα και πιο παρεμβατικό και επιτηρητικό σε ό,τι αφορά την άσκηση των δικαιωμάτων και των ελευθεριών– αποτελούν δομικά χαρακτηριστικά της νέας κατάστασης.

Η μητρότητα, ως έννοια, βρίσκεται στο επίκεντρο των λόγων και των πολιτικών χωρίς τις περισσότερες φορές να γίνεται ρητή αναφορά σε αυτή. Οι αφηρημένοι λόγοι για τη μητρότητα, αναδεικνύουν τη σπουδαιότητα που της αποδίδεται πολιτικά, κοινωνικά και πολιτισμικά, αλλά και τη λειτουργία αυτών των λόγων ως μηχανισμών ελέγχου, όχι μόνο των σωμάτων αλλά και των συμπεριφορών των θηλυκοτήτων. Επιπλέον, οι παραπάνω

όψεις συναρθρωμένες με την άνοδο νεοσυντηρητικών πολιτικών στην Ελλάδα και στην Ευρώπη επηρεάζουν τους έμφυλους καταμερισμούς και τις αντιλήψεις γύρω από την εργασία και την οικογένεια και ενίοτε οδηγούν στην αναβίωση παραδοσιακών αντιλήψεων για τη μητρότητα και τη φροντίδα. Μέσα σε αυτό το γεμάτο αντιφάσεις πλαίσιο διατυπώνονται εκ νέου διαχρονικά αιτήματα του φεμινισμού, μεταξύ των οποίων το αίτημα για αναπαραγωγική ελευθερία και το δικαίωμα στην αυτοδιάθεση του σώματος. Στο πλαίσιο αυτό, το παρόν ερευνητικό εγχείρημα επιδίωξε να προσεγγίσει κριτικά σύγχρονες αντιλήψεις και πολιτισμικές και κοινωνικές πρακτικές για τη μητρότητα και να αμφισβητήσει κυρίαρχες αντιλήψεις για το φύλο.

Θεωρητικό πλαίσιο

Επιλέξαμε να προσεγγίσουμε τα ζητήματα αυτά με έναν τρόπο διαθεματικό, με γνώμονα τα πλούσια και ετερογενή ερεθίσματα, τις κυρίαρχες αντιλήψεις και τους λόγους που τις αμφισβητούν, τις πολιτισμικές αναπαραστάσεις και τις εμπειρίες. Η μεθοδολογική και ερευνητική προσέγγιση που εφαρμόστηκε στο πλαίσιο της μελέτης διαπερνάται από τις φεμινιστικές και τις αντιαποικιοκρατικές αξίες. Η παρούσα έρευνα άντλησε το μεθοδολογικό και θεωρητικό της πλαίσιο από την αυτοανθρωπολογία,¹ ορισμένα στοιχεία δε αντλήθηκαν από τη μεθοδολογική προσέγγιση της Σούλας Μαρινούδη στο βιβλίο της *Η ζωή χωρίς εμένα. Έμφυλα υποκειμένα εντός και εκτός των κινηματικών χώρων* (Μαρινούδη 2017). Η ανθρωπολογική μεθοδολογία που ακολουθήσαμε απορρίπτει τις μονοδιάστατες ερμηνείες και αναδεικνύει την πολλαπλότητα, τη ρήξη αλλά και την ανομοιογένεια των διαφορούμενων φωνών, των υποκειμένων και των ταυτοτήτων, και κατά συνέπεια πειραματίζεται με νέες μορφές αναπαράστασής τους.²

Μεθοδολογία

Η παρούσα μελέτη αξιοποίησε δύο ερευνητικά εργαλεία. Βασίστηκε από τη μια σε συνεντεύξεις που ελήφθησαν από γυναίκες, οι οποίες είναι μητέρες και οι ηλικίες των οποίων κυμαίνονται στο διάστημα μεταξύ 25 έως 50 ετών. Είναι Ελληνίδες πολίτες και προέρχονται από διάφορες περιοχές της ελληνικής επικράτειας, εκτός από μία γυναίκα που κατάγεται από χώρα της Αφρικής. Το μορφωτικό τους προφίλ ποικίλλει, αν και στην πλειονότητά τους έχουν ολοκληρώσει σπουδές στην Τριτοβάθμια εκπαίδευση. Κάποιες από τις συνομιλήτριες είχαν μικρά παιδιά, ενώ άλλες είχαν παιδιά στην εφηβεία και ως εκ τούτου βίωναν διαφορετικές «στιγμές» στην ανατροφή τους, κάτι το οποίο αποτυπώθηκε και κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων. Οι ερωτήσεις ήταν ανοιχτού τύπου και σε αρκετές περιπτώσεις προσαρμόστηκαν στην εμπειρία και το βίωμα της εκάστοτε συνομιλήτριας. Εντούτοις, ένας πυρήνας ερωτήσεων απευθύνθηκε σε όλες τις γυναίκες, προκειμένου να σκιαγραφηθεί το βασικό προφίλ του βιώματος της μητρότητας στον ελλαδικό χώρο. Η συνέντευξη έλαβε τη μορφή συζήτησης και στο πλαίσιο αυτό ανταλλάχθηκαν απόψεις αναφορικά με ευρύτερα ζητήματα που άπτονται της μητρότητας. Οι συνεντεύξεις, λόγω της ιδιάζουσας συγκυρίας της πανδημικής κρίσης, πραγματοποιήθηκαν είτε διά ζώσης, είτε εξ αποστάσεως μέσω της χρήσης κάποιας ηλεκτρονικής εφαρμογής επικοινωνίας (skype, zoom). Η διαχείριση των δεδομένων έγινε με τρόπο που προστάτευσε την εμπιστευτικότητά τους. Τα οπτικοακουστικά σύνολα δεδομένων μετά την ολοκλήρωση της έρευνας διεγράφησαν, ενώ η μέγιστη δυνατή ανωνυμοποίηση των συμμετεχουσών στην έρευνα επιτεύχθηκε με την αλλαγή ή τη μη συμπερίληψη στοιχείων που ενδεχομένως να καθιστούσαν πιθανή την ταυτοποίησή τους (πχ. αλλαγή αρχικών ονόματος, κ.ά.).

Επιπλέον, για να μελετήσουμε τις πολιτισμικές αναπαραστάσεις της μητρότητας και να «συνομιλήσουμε» με το διεθνές πλαίσιο αναφορικά με αυτές, επιλέξαμε να χρησιμο-

ποιήσουμε ταινίες και τηλεοπτικές σειρές με θέμα τη μητρότητα εφαρμόζοντας τη μέθοδο της Ανάλυσης Λόγου. Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης έχουμε επιλέξει πρόσφατες τηλεοπτικές σειρές και ταινίες που ασχολούνται με θέματα φύλου, της μητρότητας, της κύησης και των υποβοηθούμενων τεχνολογιών αναπαραγωγής, της φροντίδας, των γονεϊκών προτύπων, όπως και των σύγχρονων λόγων και κοινωνικών τάσεων σε σχέση με αυτά. Οι μυθοπλαστικές αυτές απεικονίσεις, λόγω της μεγάλης τους απήχησης, επιδρούν καθοριστικά στις κυρίαρχες αφηγήσεις και ενίοτε τις αναμορφώνουν. Η ανάλυση λόγου και η ανάλυση περιεχομένου που εφαρμόσαμε στη συνέχεια συνέβαλαν στην ερμηνεία και κατανόηση της ιδεολογικής δομής των λόγων και των αναπαραστάσεων για τη μητρότητα, τη φροντίδα και τις έμφυλες, κοινωνικές και πολιτικές όψεις τους.

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Οι άξονες γύρω από τους οποίους κινήθηκε η συζήτηση αφορούν τις εμπειρίες της μητρότητας, τη σχέση με το κράτος και την κοινωνική φροντίδα, την πολιτική, την ιδεολογία³ και τις αντιλήψεις για τη μητρότητα. Ειδικότερα, οι άξονες διαμορφώθηκαν ως εξής:

Εμπειρίες μητρότητας

Όλες σχεδόν οι συνομιλήτριές μας αναγνωρίζουν ποικίλες δυσκολίες στη βίωση και επίτευξη της μητρότητας, αρκετές από τις οποίες ανάγονται κυρίως στην έλλειψη θεσμικού πλαισίου υποστήριξης και στην ολοένα και μεγαλύτερη απόσυρση του κράτους από την οργάνωση της κοινωνικής φροντίδας. Ταυτόχρονα, ενώ παρατηρείται στους λόγους τους το παράδοξο να αμφισβητείται η ιατρική εξουσία και πρακτική, την ίδια στιγμή εκφράζονται αιτήματα για κρατική παρέμβαση και ρύθμιση. Ακόμη, αρκετές εντοπίζουν προβλήματα στον καταμερισμό της φροντίδας των παιδιών, ιδίως στις περιπτώσεις όπου τη μοιράζονται με κάποιον σύντροφο ή πρώην σύντροφο. Ορισμένες αναγνωρίζουν ότι έχουν επιφορτιστεί δυσανάλογα την ευθύνη και άλλες ότι απλά δεν έχουν καμία βοήθεια.

Σχέσεις με το κράτος και κοινωνική φροντίδα

Ο τρόπος που βιώνεται η μητρότητα επικαθορίζεται από τις συνέπειες της διάλυσης του κοινωνικού κράτους και της συρρίκνωσης των δομών κοινωνικής φροντίδας και υποστήριξης της μητρότητας, αρκετές από τις οποίες συνέβησαν κατά την περίοδο της εφαρμογής των πολιτικών της λιτότητας στην Ελλάδα. Ταυτόχρονα, η εμπειρία της μητρότητας επηρεάζεται από τη θέση της μητέρας στην εργασία. Οι ελαστικές μορφές απασχόλησης, η εργασία με Δελτίο Παροχής Υπηρεσιών – μια μορφή απασχόλησης που ολοένα και γενικεύεται ακόμη και στους τομείς των υπηρεσιών- όπως βέβαια και η ανεργία, επηρεάζουν καθοριστικά την εμπειρία της μητρότητας, ειδικότερα στο πλαίσιο ενός ανταποδοτικού συστήματος κοινωνικής ασφάλισης, όπου η εργασία ισοδυναμεί με παροχές στο κοινωνικό κράτος και η ανεργία οδηγεί στον αποκλεισμό ή έστω στη μερική πρόσβαση σε αρκετές από αυτές. Χαρακτηριστικές είναι οι αναφορές δύο συνομιλητριών μας:

«Στο δεύτερο παιδί πήρα το επίδομα των 2000 ευρώ γιατί ήμουν ασφαλισμένη. Στο πρώτο όχι, γιατί ήμουν ανασφάλιστη. Μια μητέρα που δεν έχει ένσημα δεν παίρνει τίποτα. Άσχημο για τις γυναίκες που είναι εκτός εργασίας, δεν υπάρχει καμιά στήριξη».

«Άδειες μητρότητας δεν δικαιούμαι γιατί είμαι στο ελεύθερο επάγγελμα. Οπότε η δική μου η περίπτωση λέει ότι στο ένα παιδί επανενεργοποιήθηκα στις 17 ημέρες και στο δεύτερο παιδί στις πέντε ημέρες. Όχι ακριβώς σε καθεστώς πλήρους ωραρίου, ωστόσο δεν μπόρεσα ουσιαστικά να αποκοπώ από τη δου-

λειά. Είναι χαρακτηριστικό ότι πέντε ημέρες από την γέννα του δεύτερου παιδιού έστειλα ένα ακαδημαϊκό άρθρο».

Μητρότητα και ενασχόληση με την πολιτική

Σε ό,τι αφορά την ενασχόληση με την πολιτική και τη δραστηριότητα στη δημόσια σφαίρα, οι περισσότερες από τις συνομιλήτριες, αν και εξέφρασαν ενδιαφέρον για τις πολιτικές εξελίξεις και άλλες κοινωνικές ανησυχίες, υποστήριξαν ότι αισθάνονται αλλοτριωμένες από τις πολιτικές διαδικασίες καθαυτές. Το πρόβλημα των μη συμπεριληπτικών πολιτικών διαδικασιών για τα άτομα που έχουν υποχρεώσεις φροντίδας τέθηκε σχεδόν από όλες τις συνομιλήτριες ανεξαρτήτως ιδεολογικού προσανατολισμού και σχέσης με την πολιτική, ακόμη και από εκείνες που αυτοπροσδιορίζονται ως πολιτικές ακτιβίστριες.

Χαρακτηριστική είναι η αναφορά μιας συνομιλήτριας μας για τη δυσκολία του συνδυασμού μητρότητας – οικογένειας με την πολιτική:

«Το πιο δύσκολο είναι να τα προλαβαίνεις όλα. Γιατί αυτό είναι ένα κομμάτι, το κομμάτι του ακτιβισμού, που πρέπει να το αντιμετωπίσεις με μεγάλη σοβαρότητα. Είναι κάτι που απαιτεί σοβαρότητα, που απαιτεί μια δέσμευση. Πρόκειται για κάτι για το οποίο δεσμεύεσαι απέναντι σε άλλους. Πρέπει να το συνδυάσεις με το κομμάτι ή της οικογένειας ή του παιδιού ή με την κανονική σου τη δουλειά».

Ιδεολογία και αντιλήψεις για τη μητρότητα

Οι εμπειρίες της μητρότητας σήμερα διαμορφώνονται στη βάση μιας σειράς οικονομικών, κοινωνικών και συναισθηματικών παραγόντων. Οι τρόποι με τους οποίους η μητρότητα επιτελείται, οι πρακτικές φροντίδας που υιοθετούνται αντανakλούν συχνά αντιλήψεις και αξίες αναφορικά με τη μητρότητα, τη φροντίδα των παιδιών και την οικογένεια. Οι οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες της λιτότητας, η μονιμοποίηση των ελαστικών σχέσεων εργασίας, η γενίκευση του κλίματος της επισφάλειας σε μία περίοδο γενικευμένης κρίσης επίσης έχουν επιδράσει καθοριστικά στη διαμόρφωση αντιλήψεων και τάσεων γύρω από τη φροντίδα των παιδιών. Αντίστοιχα, επιδραστικοί είναι και οι πολλαπλοί λόγοι και αναπαραστάσεις για τη μητρότητα που προέρχονται από την ιατρική ή την επιστήμη, ή που προβάλλονται στα ΜΜΕ, στον κινηματογράφο, στις πλατφόρμες ψυχαγωγίας και στα social media. Οι λόγοι αυτοί είναι αντιφατικοί και εγκιβωτίζουν ετερογενείς εικόνες για την μητρότητα και τη φροντίδα. Το κοινό στοιχείο όλων αυτών των αντιφατικών λόγων είναι ότι συνήθως καταλήγουν σε προτάγματα που ηθικοποιούν αυτές τις πρακτικές και την επιτέλεση τους κατά κύριο λόγο από τις μητέρες. Ένα άλλο ενδιαφέρον στοιχείο, είναι ότι οι λόγοι αυτοί προωθούν πρωτίστως μονοθεματικές εικόνες της μητρότητας, αγνοώντας ή αποσιωπώντας εμμέσως τις σύγχρονες μορφές μητρότητας, φροντίδας των παιδιών και οικογένειας. Εύλογα, οι αναπαραστάσεις αυτές αναπαράγουν και ενισχύουν στερεότυπα για το φύλο, ενώ είναι κρίσιμο να επισημανθεί ότι από αυτές τις εικόνες απουσιάζουν οι γυναίκες που δεν είναι μητέρες.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο αναδεικνύονται νέες τάσεις ή αναβιώνουν παλιότερες τάσεις για τη φροντίδα των παιδιών, οι οποίες εξειδικεύονται σε συγκεκριμένες πρακτικές όπως είναι ο αποκλειστικός θηλασμός (συχνά για διάστημα που ξεπερνά το ένα έτος του παιδιού), ησυγκοίμηση ως πρακτική (επίσης για μεγάλο χρονικό διάστημα), καθώς και η γέννα στο σπίτι.

Οι επιλογές αυτές αναδύονται ως τρόποι αντίστασης σε δεσπόμενες ιατρικές πρακτικές, στον κυρίαρχο τρόπο άσκησης της γυναικολογίας ή ως μια στάση που επιλέχθηκε μετά από δυσάρεστες εμπειρίες τοκετού ή μαιευτικής και γυναικολογικής βίας. Η κριτική στην ιατρική και στη γυναικολογία επηρεάζεται και από φεμινιστική ακτιβιστική κριτική και

από τον φιλοσοφικό λόγο – μια βασική αναφορά είναι ο Φουκώ και η κριτική στις εξουσιαστικές λειτουργίες της επιστήμης ως αυθεντίας και στον θετικά παραγωγικό ρόλο αυτής της εξουσιαστικής λειτουργίας. Θέματα όπως η αυτοδιάθεση του σώματος, ο αυτοπροσδιορισμός και η κριτική του ανδροκεντρικού χαρακτήρα της μαιευτικής – γυναικολογίας ιεραρχήθηκαν ως σημαντικές αξίες από τις περισσότερες συνομιλήτριές μας.

Χαρακτηριστικά αναφέρει μια από αυτές:

«Δεν υπήρχε κανένας σεβασμός στο σώμα της γυναίκας, κολπικοί έλεγχοι από τον οποιοδήποτε ειδικευόμενο γιατρό, απαράδεκτα πράγματα, δεν τρωσ, δεν πίνεις, δεν είσαι με τον σύντροφο σου επειδή πρέπει να περάσει όλο το τρίτο έτος να σε δει κ.ο.κ. Βέβαια, αυτή ήταν η δική μου εμπειρία, δεν λέω ότι αυτό συμβαίνει παντού στο δημόσιο ούτε ότι στο ιδιωτικό νοσοκομείο δεν μπορεί να συμβεί».

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ως πρόσωπα εμπιστοσύνης και ως σύμμαχοι αναδεικνύονται οι μαίες, οι οποίες κοινωνούν ένα σύστημα αξιών που ξεκινά από τη γέννηση και φτάνει στα πρώτα χρόνια ζωής των παιδιών με τις μητέρες τους. Το πλαίσιο αυτό αμφισβητεί κυρίαρχες και θεσμοποιημένες πρακτικές –οι οποίες ενδεχομένως να αναπαράγουν σχέσεις καταπίεσης-, ταυτόχρονα όμως προωθεί μια εικόνα της μητρότητας που ολοένα και περισσότερο αποκτά ιδιωτικό χαρακτήρα και βιώνεται ιδιωτικά ενώ μειώνει και περιορίζει το ενδιαφέρον για διεκδικήσεις προς τους θεσμούς και ακόμη περισσότερο για πιο κοινωνικοποιημένες μορφές της φροντίδας.

Πολιτισμικές αναπαραστάσεις της μητρότητας

Η μητρότητα, οι θηλυκότητες και το έμφυλο σώμα βρίσκονται πάντα στο επίκεντρο των αναπαραστάσεων και των λόγων που παράγονται στην τέχνη και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Οι αναπαραστάσεις αυτές είναι πολιτικά και ιδεολογικά φορτισμένες ακόμη και όταν δεν αναφέρονται με ρητό τρόπο στις έννοιες και στα θέματα που θίγουν. Η μελέτη και ανάλυση παραδειγμάτων δημοφιλών αναπαραστάσεων της μητρότητας, ως αναπαραστάσεων κοινωνικών σχέσεων και επιτελεστικών πρακτικών, αποκάλυψε απρόσμενες συμπτώσεις και ομοιότητες μεταξύ των απεικονίσεων και των βιωμένων εμπειριών που μας αφηγήθηκαν οι συμμετέχουσες στην έρευνα.

Τέτοιες συμπτώσεις είναι για παράδειγμα η βίωση του τοκετού στο σπίτι, έτσι όπως αναπαρίσταται στην ταινία «Pieces of a woman», μια διαδικασία που φαίνεται να κερδίζει ολοένα και περισσότερες υποστηρίκτριες σε σχέση με το πρόσφατο παρελθόν.

Αλλά και η έκφραση προβληματισμών και αντιλήψεων για την απόκτηση παιδιών από ομόφυλα ζευγάρια, η συζήτηση για τεχνικές υποβοηθούμενης κύησης, οι φοβίες και η αγωνία γύρω από τη δυνατότητα του σώματος να ανταποκριθεί τόσο στην ιατρική τεχνολογία όσο και στη φύση του, έτσι όπως αυτά προβάλλονται στην τηλεοπτική σειρά «Master of None» αναδεικνύουν την έντονη ανάγκη για συζήτηση γύρω από το ζήτημα της μητρότητας.

Τέλος, η δυστοπική κοινωνική θέση των γυναικών που σκιαγραφήθηκε στην αμερικανική τηλεοπτική σειρά «The Handmaid's tail» φαίνεται να γίνεται πραγματικότητα μέσω της ανατροπής της υπόθεσης Roe v Wade και της κατάργησης του δικαιώματος στην άμβλωση σε ομοσπονδιακό επίπεδο από το Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ. Τα αναπαγωγικά δικαιώματα των γυναικών και η αυτοδιάθεση των σωμάτων αμφισβητούνται ως τέτοια πλέον και για ακόμη μία φορά τα σώματα των γυναικών γίνονται πεδίο εφαρμογής ακραία συντηρητικών και ακροδεξιών πολιτικών.

Συμπεράσματα

Μέσα στο ρευστό διεθνές και εγχώριο πλαίσιο, οι εξιδανικευμένες – ρομαντικοποιημένες σε κάποιες περιπτώσεις, εκδοχές επιτέλεσης της μητρότητας συγκροτούν ένα πλαίσιο σταθερότητας κι ενδεχομένως να αποδίδουν εκ νέου ταυτότητες στα υποκείμενα που ασκούν αυτές τις επιτελέσεις. Αυτά τα νέα πρότυπα φροντίδας και οι τάσεις στη μητρότητα έχουν αφηγηρά μια κριτική στάση σε κυρίαρχα συστήματα εξουσίας και καταπίεσης, ωστόσο σε κάποιες περιπτώσεις καταλήγουν να αναπαράγουν στερεότυπα για το φύλο και τους καταμερισμούς της φροντίδας, φυσικοποιώντας την επιτέλεση της μητρότητας και απογυμνώνοντάς την από την κοινωνική και πολιτική διάσταση. Υπό μία έννοια, αυτές οι προσεγγίσεις αμφισβητούν ή έρχονται σε σύγκρουση με κρίσιμες φεμινιστικές προσεγγίσεις του βιώματος της μητρότητας μέσα σε ένα σύστημα κοινωνικών, οικονομικών, έμφυλων, φυλετικών και άλλων ανισοτήτων.

Επιπλέον, ανεξάρτητα από την επιλογή τρόπων φροντίδας, ο τρόπος που βιώνεται η μητρότητα ετεροκαθορίζεται από πατριαρχικούς, επιστημονικούς ή άλλους λόγους. Η μητρότητα, τα βιώματα της μητρότητας αλλά και οι αντιλήψεις για τη μητρότητα εκφράζονται συνήθως ετεροπροσδιορισμένα από μια Αρχή ή αυθεντία που ασκεί υλική και συμβολική εξουσία στα σώματα των γυναικών ή που επιδιώκει να την ασκήσει ακόμη κι αν αμφισβητείται.

Οι λόγοι των γυναικών για τη βίωση της μητρότητας στην Ελλάδα των πολλαπλών κρίσεων αναδεικνύουν ότι η συγκεκριμένη συνθήκη συχνά βιώνεται μέσα από πολλές δυσκολίες, όπως για παράδειγμα αυτές που προκύπτουν από τις ρευστές εργασιακές σχέσεις των μητέρων ή/και από την ανυπαρξία ουσιαστικής κοινωνικής πρόνοιας από πλευράς κράτους προκειμένου να διευκολυνθεί η διαδικασία της μητρότητας κατά τους πρώτους μήνες μετά την εγκυμοσύνη. Η μητρότητα δεν αποτελεί μια εξιδανικευμένη συνθήκη για τις μητέρες. Πώς θα μπορούσε άλλωστε να είναι με δεδομένες τις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες που διαπλέκονται με τη μητρότητα και την επηρεάζουν; Αντιθέτως, τοποθετείται σε ένα πλαίσιο που αναδεικνύει τις αντιφάσεις, την πολυπλοκότητα, τη ματαίωση και τις κρίσεις, οι οποίες συνυπάρχουν με στιγμές ευτυχίας και απόλαυσης αυτής της συνθήκης.

Σημειώσεις

1. Βλ. Reed-Danahay, D. E. (1997), *Auto/ethnography. Rewriting the self and the social*, Oxford / New York, Berg.
2. Βλ. στο ίδιο.
3. «Η διατύπωση αυτή βασίζεται στην υπόθεση ότι η ιδεολογία είναι μια μορφή αναπαράστασης των κοινωνικών σχέσεων που καθοδηγεί το πράττειν». Βλ. Δοξιάδης(2008: 182).

Αναφορές

Ελληνόγλωσσηβιβλιογραφία

- Δοξιάδης, Κ. (2008), *Ανάλυση Λόγου: Κοινωνικο-φιλοσοφική θεμελίωση*, Αθήνα, Πλέθρον, σσ. 182.
- Μαρινουδής, Σ. (2017), *Η ζωή χωρίς εμένα. Έμφυλα υποκείμενα εντός και εκτός των κινηματικών χώρων*, Αθήνα, Futura.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Reed-Danahay, D. E. (1997), *Auto/ethnography. Rewriting the self and the social*, Oxford / New York, Berg.

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΜΙΑΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΤΟΥ 19^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ ΣΕ ΔΙΕΚΔΙΚΗΤΙΚΗ ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΗ ΤΟΝ 21^Ο: ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ ΝΕΑΝΙΔΩΝ (Χ.Ε.Ν.) ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ

Μαρία Κανταράκη^α

^α Διδάκτωρ Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Επιστημονικό Στέλεχος ΧΕΝ Ελλάδος

Περίληψη

Το κείμενο αναφέρεται στην πορεία της Χ.Ε.Ν. υπό το πρίσμα των τριών «βασικών κυμάτων» του φεμινισμού και στη διαχρονική της σύνδεση με αυτά. Τον 19ο αιώνα αναδύθηκε το «πρώτο κύμα» του φεμινισμού – κάτω από την επίδραση του Διαφωτισμού- με στόχο τη διεκδίκηση της «Ισότητας» (στην εκπαίδευση, τη μισθωτή εργασία, την πολιτική, την ιδιοκτησία, τον γάμο, την οικογένεια...). Παράλληλα, ιδρύεται η Παγκόσμια Χ.Ε.Ν. για την υποστήριξη και ενδυνάμωση των γυναικών και των κοριτσιών σε εμπόλεμες περιοχές, σε μια κατεχοχόνη ανδροκεντρική εποχή. Στη συνέχεια, αναδύθηκε το «δεύτερο κύμα» (1960– 1980) του φεμινισμού, επικεντρώνοντας σε ζητήματα, όπως η βία, τα έμφυλα στερεότυπα, η διάκριση βιολογικού - κοινωνικού φύλου, η διαχρονικότητα της γυναικείας υποταγής και της αντρικής εξουσίας και η διεκδίκηση κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων. Η Χ.Ε.Ν. εκείνη την εποχή δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στα συνταγματικά δικαιώματα των γυναικών και στην γυναικεία εργασία. Στο «τρίτο κύμα» (1980-σήμερα) η συζήτηση εμβαθύνει στη βία κατά των γυναικών, στα σεξουαλικά και αναπαραγωγικά δικαιώματα και στα έμφυλα στερεότυπα. Η Χ.Ε.Ν. συμμετέχοντας, τα τελευταία χρόνια στον ευρύτερο διάλογο με τις άλλες γυναικείες/φεμινιστικές οργανώσεις και την κοινότητα, επαναπροσδιορίζεται ως γυναικεία οργάνωση με φεμινιστικό πρόσημο, επαναπροσδιορίζοντας, ταυτόχρονα, την ταυτότητα του φεμινισμού στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία.

Λέξεις κλειδιά: φεμινισμός, Χ.Ε.Ν., γυναίκες, ισότητα, κοινωνία

THE EVOLUTION OF AN URBAN WOMEN'S ORGANIZATION THE 19TH CENTURY INTO AN ASSERTIVE FEMINIST ACTIVIST ORGANIZATION: THE EXAMPLE OF THE YOUNG WOMEN'S CHRISTIAN ASSOCIATION IN GREECE AND THE WORLD

Maria Kantaraki^α

^α PhD Panteion University of Social and Political Sciences, Scientific Executive YWCA in Greece

Abstract

The text refers to the Y.W.C.A., as a women's organization, in the light of the three "waves" of feminism and to its connection with them. In the 19th century, the "first wave" of feminism appeared, influenced by the Enlightenment era, claiming "Equality" (in education, employment, politics, property, marriage, family...). The Y.W.C.A., at the time, emphasised women's constitutional rights and labor. At the same time, the World YWCA is founded to support and empower women and girls, in war zones of a male-centric era. Then, the "second wave" (1960 – 1980) of feminism appeared, focusing on issues such as violence, gender stereotypes, sex -gender discrimination, the perpetuity of female subordination and male authority, and the assertion of social and political rights. The Y.W.C.A, at that time, gave special importance to women's constitutional rights and women's work. During the "third wave" (1980-present) the debate deepens on violence against women, sexual and reproductive rights and gender stereotypes. The Y.W.C.A., participating, the last years, in the wider dialogue with other women's/feminist organizations and the community, redefines itself as a women's organization with a feminist sign, redefining, at the same time, the identity of feminism in contemporary Greek society.

Keywords: Feminism, YWCA, women, equality, society

Εισαγωγή

Τα κινήματα των γυναικών ακολουθώντας και παρακολουθώντας την ιστορική πορεία των κοινωνιών, την αναδιαμορφώνουν, συμβάλλοντας καθοριστικά στην αναδιάταξη των δομών, των θεσμών και των σχέσεων, καθώς επανεξετάζονται ζητήματα έμφυλων ρόλων, συμπεριφορών και συγκρούσεων. Η Κοινωνιολογία του Φύλου στον 21^ο αιώνα, καλείται, μεταξύ άλλων, να προσεγγίσει εκ νέου έννοιες, όπως αυτή του φεμινισμού, έτσι όπως νοηματοδοτείται από τις οργανωμένες συλλογικότητες των γυναικών, αλλά και τους / τις επιστήμονες που τις ερευνούν. Η παρούσα εισήγηση αναφέρεται στην εξέλιξη της Χ.Ε.Ν., μέσα από τις δράσεις της, από «παραδοσιακή» γυναικεία οργάνωση σε φεμινιστική. Εκκινώντας από μια πρωτογενή έρευνα (Κανταράκη 2021: 257-272) σε εθελόντριες των τοπικών Κέντρων για την (πιθανότητα) συναντίληψης σε ζητήματα που αφορούν τη βία κατά των γυναικών, διαπιστώθηκε, μεταξύ άλλων, πως οι γυναίκες της οργάνωσης αναδεικνύουν φεμινιστική συνείδηση, η οποία δεν ήταν ούτε «δεδομένη», ούτε «αναγκαία» συνθήκη για τη συμμετοχή τους σε μια «παραδοσιακή / εθελοντική» γυναικεία οργάνωση. Υπό το πρίσμα των τριών «βασικών κυμάτων» του φεμινισμού, όπως αυτά διαμορφώνονται μέχρι σήμερα και λαμβάνοντας υπόψη τις πολλαπλές του προσεγγίσεις, αναφέρεται η παράλληλη πορεία εξέλιξης της Χ.Ε.Ν. ως γυναικείας οργάνωσης και η διαχρονική σύνδεσή της με αυτά.

Πρώτο «κύμα» φεμινισμού, τέλη 19^{ου} αρχές 20^{ού} αιώνα: Οι διεκδικήσεις για τα αυτονόητα

Το «πρώτο κύμα» φεμινισμού με τη διεκδίκηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων από τις γυναίκες και, σπανιότερα και από άνδρες συνοδοιπόρους, βασίζεται στις αντιλήψεις του Διαφωτισμού για ισότητα, ελευθερία, κοινή για όλους, αντιμετώπιση από το Νόμο, δικαίωμα ελεύθερης έκφρασης, ακόμα και «αντίστασης» στην εξουσία, όταν αυτή τα αμφισβητεί. Ο Διαφωτισμός θεωρείται ότι αναφέρεται σε έναν παγκόσμιο Νόμο Ηθικής, που αφορά κάθε ανθρώπινο ον (*Όλοι οι άνθρωποι γεννήθηκαν και παραμένουν ίσοι και ελεύθεροι*) ωστόσο, οι γυναίκες, οι έγχρωμοι και οι δούλοι εξαιρούνται, καθώς βασικός «φορέας» του είναι, κυρίως, οι άνδρες της ανερχόμενης αστικής τάξης.

Την αντίφαση μεταξύ των αντιλήψεων του Διαφωτισμού και της ζοφερής για τις γυναίκες πραγματικότητας την αναδεικνύουν οι πρώτες φεμινίστριες, όπως η Olympe de Gouges, στη Γαλλία, το 1791 («Déclaration des Droits de la femme et la citoyenne») και η Mary Wollstonecraft στη Βρετανία, το 1792 («A Vindication of the Rights of Woman») και πολλές άλλες πρωτοπόρες -μαζί τους και ορισμένοι άντρες φιλόσοφοι και επιστήμονες.¹ Οι φεμινίστριες του «πρώτου κύματος» μιλούν για τις αδικίες που υφίστανται οι γυναίκες, επισημαίνουν τη σημασία της συμμετοχής τους στη δημόσια σφαίρα, από όπου είναι εκτοπισμένες, επιδιώκουν να κάνουν «ορατό» τον ρόλο τους και διεκδικούν τα ανθρωπίνια δικαιώματά τους. Οργανώνονται για το δικαίωμα ψήφου, για ίση μεταχείριση στην εργασία και για το δικαίωμα στην εκπαίδευση. Και στη Νέα Ήπειρο οι εργαζόμενες στις βιοτεχνίες και στα εργοστάσια υφαντουργίας και ιματισμού διεκδικούν καλύτερες συνθήκες εργασίας, μισθολογική ισότητα, μείωση του ωραρίου και κατάργηση της παιδικής εργασίας. Ωστόσο, δεν «αποποιούνται» τη γυναικεία τους βιολογική ταυτότητα, ταυτισμένη με τον ρόλο της μητρότητας.

Οι γυναικείες οργανώσεις στην Ελλάδα, παράλληλα με το «πρώτο κύμα» φεμινισμού

Παράλληλα με τις πρώτες φεμινιστικές διεκδικήσεις στην Ευρώπη και τις Η.Π.Α., στην Ελλάδα στις αρχές του 20ού αιώνα εμφανίζονται, αφενός, μεικτές οργανώσεις όπου ενθαρρύνεται η γυναικεία συμμετοχή, αφετέρου, αμιγείς γυναικείες οργανώσεις, που, είτε διατηρούν τα «παραδοσιακά» στοιχεία του έμφυλου ρόλου (της μητρότητας) και προσβλέπουν στο να τα βελτιώσουν, με τη συμμετοχή όλων των γυναικών σε δικαιώματα, όπως η εργασία, η εκπαίδευση και η ψήφος, είτε προωθούν τη συμμετοχή των γυναικών στο δημόσιο χώρο, με έμμεσο τρόπο, όπως οι κοινωνικές δράσεις για τις ευάλωτες ομάδες.

Οι μεικτές οργανώσεις, όπως, λ.χ., ο «Σύνδεσμος των Εργατικών Τάξεων Ελλάδος» του Δρακούλη, μεταξύ άλλων, προβάλλουν αιτήματα «πολιτικής ισότητας» μεταξύ των δύο φύλων (καθολικής ψηφοφορίας και εκλέγεσθαι) και το δικαίωμα των γυναικών να διορίζονται ως κρατικοί υπάλληλοι,² προσβλέποντας στη γενικότερη «ιδεολογική διαπαιδαγώγηση της εργατικής τάξης» (ΙΝΕ/ΓΣΕΕ 2008:5). Διεκδικούσαν την κατάργηση όλων των νόμων που περιόριζαν τα γυναικεία δικαιώματα και που συντηρούσαν την ανισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών (Κορδάτος 1972:156–157) ωστόσο, η παρουσία των γυναικών στα πρώτα εργοστασιακά σωματεία και ενώσεις, ήταν ισχυρή. Τα πατριαρχικά στερεότυπα είναι ισχυρά και η πλειοψηφία των συνδικαλιστικών οργανώσεων δεν επιθυμούσε να έρθει σε ευθεία σύγκρουση με την ανδροκεντρική κουλτούρα (Κανταράκη 2001:48-50).

«... Οι συνδικαλιστικές οργανώσεις δείχνουν, στην καλύτερη περίπτωση, διστακτικές στα αιτήματά τους, για ένταξη και εκπροσώπηση τους απ' αυτές... Το 1925, ο Γ.Γ. της Γ.Σ.Ε.Ε., Ε. Ευαγγέλου, ζητά οι άντρες εργάτες να δείχνουν αλληλεγγύη στις συναδέλφισσές τους και οι εργαζόμενες να έχουν το δικαίωμα να εκλέγονται στις επαγγελματικές οργανώσεις...» (Ψαρρά 1999: 20-22) Επιπλέον, η ένταξη των εργαζομένων στο συνδικαλισμό ήταν, γενικότερα, μειωμένη, εφόσον, το εργατικό δυναμικό ήταν «περιστασιακό», τουλάχιστον, μέχρι τον μεσοπόλεμο που, από τότε και μετά, οι διεκδικήσεις γίνονταν με περισσότερο συστηματικό και μεθοδικό τρόπο (Κουκουλές 1983).

Όσον αφορά τις γυναικείες οργανώσεις, οι σημαντικότερες είναι αυτές που ίδρυσαν η Καλλιρρόη Παρρέν και η Αύρα Θεοδωροπούλου. Το «Λύκειον των Ελληνίδων» που ιδρύθηκε το 1911 από την Καλλιρρόη Σιγανού-Παρρέν, αποτελεί, σύμφωνα με το καταστατικό του, «σωματείο μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα». Αυτοχαρακτηρίζεται ως «πρωτοπόρο του φεμινιστικού κινήματος» αλλά και «του εθελοντισμού» και προτάσσει «την προάσπιση των δικαιωμάτων και των θεμελιωδών ελευθεριών της γυναίκας ... για την χειραφέτηση των γυναικών και την παροχή ίσων ευκαιριών στην εκπαίδευση, στην υγεία

και την εργασία...».³

Το 1920 ιδρύθηκε από την Αύρα Θεοδωροπούλου, ως «*φεμινιστικό σωματείο*», ο «*Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας*», προσφέροντας, όπως και οι άλλες γυναικείες οργανώσεις, «κοινωνικό έργο», (ορφανοτροφείο για τα προσφυγόπουλα, κατασκηνώσεις για τις εργαζόμενες γυναίκες) αλλά προέτασε, επίσης, φεμινιστικά αιτήματα περί ισοτιμίας (πολιτικής, οικονομικής, κοινωνικής).⁴

Οι γυναικείες οργανώσεις συνέβαλαν στη εντονότερη «ορατότητα» της παρουσίας των γυναικών στη δημόσια σφαίρα, χωρίς την ταυτόχρονη αμφισβήτηση της ταύτισής τους με την οικιακή σφαίρα και τον συνεπαγόμενο κατά φύλο καταμερισμό εργασίας, (Βαρίκα και Σκλαβενίτη 1981). Αντίθετα, θεωρούσαν πως ο «γυναικείος ρόλος» πρέπει να βελτιωθεί με την εκπαίδευση των κοριτσιών, ως αυριανών μητέρων, συζύγων και νοικοκυρών. Τίθενται υπέρ της εκπαίδευσης όλων των παιδιών και υπέρ της εκπαίδευσης των εργαζομένων γυναικών. Υποστήριζαν το δικαίωμα στην εργασία, κυρίως, για τις γυναίκες των χαμηλότερων κοινωνικοοικονομικών τάξεων, αλλά και τη δυνατότητα ένταξης όλων των γυναικών ως εργαζομένων στο Δημόσιο (Αβδελά 1990). Διεκδικούν την «Ισότητα», όπως όλο το «πρώτο κύμα», χωρίς να αμφισβητούν τον βιολογικό καταμερισμό εργασίας, ωστόσο, έρχονται αντιμέτωπες με συχνές αντιδράσεις, καθώς υπήρχε η αντίληψη ότι η επιδιωκόμενη ιδιότητά τους ως «πολιτών, έρχεται σε «φυσική» αντιδιαστολή με το «καθήκον» τους ως μητέρων.

Η Χ.Ε.Ν. στην Ελλάδα

Η Χριστιανική Ένωση Νεανίδων, μια παγκόσμιας έκτασης γυναικεία οργάνωση, με «ανθρωπιστικό» χαρακτήρα, ιδρύεται στην Αθήνα το 1923, από εθελόντριες προσφυγοπούλες μικρασιάτισσες, με αρχικό στόχο την υποστήριξη των προσφύγων, αλλά, στη συνέχεια, απευθύνεται σε όλα τα κορίτσια και τις γυναίκες που ζουν στην Αθήνα. Μέσα σε ένα κυκλώνα πρακτικών ζητημάτων και προβλημάτων που καλούνται να αντιμετωπίσουν, στα οποία ακόμα και το ίδιο το οργανωμένο το κράτος με δυσκολία ανταποκρίνεται, οι νεαρές προσφυγοπούλες δραστηριοποιούνται, οργανώνονται, αυτο-οργανώνονται και οργανώνουν και άλλες γυναίκες και κορίτσια για να βοηθήσουν όσο πιο αποτελεσματικά μπορούν την κοινότητα. Η εμπειρία τους από τις αντίστοιχες Χ.Ε.Ν. της πατρίδας τους, την Σμύρνη και την Κωνσταντινούπολη, αναδεικνύεται πολύτιμη για το έργο τους.⁵ Βοηθούν στην επανένωση των χαμένων οικογενειών, φροντίζουν, με όποιους τρόπους μπορούν, τις ευάλωτες ομάδες της κοινότητας: γυναίκες, παιδιά, (κυρίως, αυτά που έχασαν τους γονείς τους), ασθενείς, ηλικιωμένους, οικογένειες με χαμηλό εισόδημα, ενώ, ταυτόχρονα, οργανώνουν μαθήματα αγγλικών, γραφομηχανής, κοπτικής, κομμωτικής κ.λπ. για τις γυναίκες και τα κορίτσια, βοηθώντας τες να μπουν σε ανάλογα επαγγέλματα στην αγορά εργασίας, ή οργανώνουν δράσεις με ψυχαγωγικό και πολιτιστικό χαρακτήρα.

Με όλες αυτές τις δράσεις, οι νεαρές ΧΕΝίτισσες «διδασκούν» στον «απαγορευμένο» δημόσιο «αντρικό χώρο», προσφέροντας υπηρεσίες φροντίδας – προέκταση του παραδοσιακού «γυναικείου» ρόλου τους. Έτσι, χωρίς ούτε και οι ίδιες να το συνειδητοποιούν, αναπτύσσουν, αφενός, τη γυναικεία αλληλεγγύη, βασική αρχή του φεμινισμού (η σύνθεση της οργάνωσης είναι από, κυρίως, νεαρά κορίτσια, προσφυγοπούλες, αλλά και Αθηναίες), αφετέρου, προωθούν, με έμμεσο τρόπο, το νεωτερικό μοντέλο μιας χειραφετημένης και δραστηριοποιημένης στη δημόσια σφαίρα, γυναίκας, υπεύθυνης και ηγέτιδας. Η έννοια της ηγέτιδας και της πολίτιδας (που εμπλέκεται στα κοινά) δεν κατοχυρώνεται, ακόμα, ως νομικό δικαίωμα για τις Ελληνίδες, αλλά, εξελίσσεται, ως μια κοινωνική πρακτική που τους «επιτρέπει» να βγουν από τον ιδιωτικό χώρο, μέσα από τον παραδοσιακό αποδεκτό «γυναικείο» ρόλο της «φροντίδας».

Η Παγκόσμια Χ.Ε.Ν.

Η ίδρυση της πρώτης Χ.Ε.Ν. θεωρήθηκε ως μια προσπάθεια υποστήριξης και ενδυνάμωσης των νέων γυναικών και των κοριτσιών και κυρίως των εργαζομένων «...για την ευημερία των νεαρών γυναικών στην εργασία και των κινδύνων στους οποίους εκτίθενται όταν έφευγαν από το σπίτι, συχνά για να εργάζονται πολλές ώρες για πολύ χαμηλές αμοιβές σε εργοστάσια και εργαστήρια στη μητρόπολη...». ⁶

Η Παγκόσμια Χ.Ε.Ν. ιδρύθηκε ως μια υποστηρικτική οργάνωση, ως ένας τόπος ασφαλούς συγκέντρωσης, κυρίως, νεαρών γυναικών. Το 1855, η Mary Kinnaird ίδρυσε έναν ξενώνα για νοσοκόμες, στην Αγγλία και η Emma Robarts, οργάνωσε ομάδες προσευχής για νεαρές γυναίκες και, μετά την συγχώνευσή τους, το 1877, δημιούργησαν, εν μέσω της βιομηχανικής επανάστασης, το 1894, την Παγκόσμια Χ.Ε.Ν.

Την εποχή του «πρώτου κύματος», η Παγκόσμια Χ. Ε. Ν. επικεντρώνεται στις νεαρές εργαζόμενες, εντός και εκτός της Οργάνωσης και την ενδυνάμωσή τους, μέσω της εκπαίδευσης και της ψυχαγωγίας και απευθύνεται «...όχι μόνο στα μέλη, αλλά και σε όλες τις νέες γυναίκες της κοινότητας ...» εκτιμώντας τις ιδιαίτερες ανάγκες «συγκεκριμένων ομάδων, όπως οι εργάτριες εργοστασίων, οι σερβιτόρες, οι πωλήτριες, οι υπάλληλοι, οι πλύστρες, οι οικιακές βοηθοί, οι τηλεφωνήτριες, οι ηθοποιοί και άλλες γυναίκες επαγγελματίες, οι φοιτήτριες, τα κορίτσια σε αγροτικές περιοχές ... για την κοινωνική και πνευματική ανάπτυξη, σε θέματα αναψυχής, μητρότητας και οικιακής εργασίας...». ⁷ Η αναφορά της στις εργαζόμενες ανάγεται στο ίδιο πλαίσιο της βελτίωσης του παραδοσιακού ρόλου των γυναικών και, κυρίως, αφορά στην κοινωνικοποίηση των νεότερων σε μια «καλύτερη» εκδοχή τους, σε αυτή της εργαζόμενης γυναίκας, που κινείται στον εκτός σπιτιού χώρο, κάνει ορατή την παρουσία της στην Αγορά Εργασίας, κερδίζει τα προς το ζην, χωρίς την υποστήριξη των ανδρών. Αυτή τη «νέα» γυναίκα και αυτές τις ομάδες γυναικών ενδυναμώνει, υποστηρίζει και εκπαιδεύει η παγκόσμια οργάνωση, χωρίς να προτάσσει άμεσα, θέματα έμφυλης ισότητας και δικαιωμάτων των γυναικών.

Δεύτερο «κύμα» φεμινισμού, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, 1960-1980

Μετά τον πόλεμο, προτάσσονται από τον Ο.Η.Ε., σε παγκόσμιο επίπεδο, τα Δικαιώματα της Γυναίκας και, επίσης, αναπτύσσεται σταδιακά το «δεύτερο κύμα», κυρίως, στη δεκαετία του 1960 και μέχρι την δεκαετία του 1980, με πολύ πιο διακριτές τις διεκδικήσεις του «κοινωνικού φύλου». Παρατηρείται μια ποικιλομορφία γυναικείων συλλογικοτήτων, ως προς τους στόχους, τη σύνθεση, τη θεωρητική προσέγγιση κ.λπ. Ωστόσο, αναδεικνύονται ορισμένα γενικότερα αιτήματα, όπως η αναγκαιότητα της ισότητας σε κάθε πεδίο, στην πολιτική, την οικονομία, την εργασία, την εκπαίδευση και επαναπροσδιορίζονται τα ατομικά δικαιώματα. Αναδεικνύονται νέες προβληματικές, όπως η σεξουαλικότητα, η αντισύλληψη και ο έλεγχος των γεννήσεων, η έννοια της έμφυλης ταυτότητας, η ευαισθητοποίηση στη βία κατά των γυναικών και τους βιασμούς, η διάκριση μεταξύ βιολογικού και κοινωνικού φύλου (Oakley 1972) καθώς και νέες αναλυτικές κατηγορίες, όπως η «πατριαρχία». Η παρουσία των γυναικείων και φεμινιστικών κινημάτων είναι περισσότερο έντονη και περισσότερο συνεχής και «ορατή».

Το «δεύτερο κύμα» εμβαθύνει, εμπλουτίζει και επεξεργάζεται τις θεσμικές διεκδικήσεις, τα αναλυτικά εργαλεία, όσο και τις έμφυλες νοηματοδοτήσεις και αναπαραστάσεις, παρά «τις ιδεολογικές διαφορές των γυναικών που δραστηριοποιούνται στις φεμινιστικές οργανώσεις και στα πολλά ρεύματα στον φεμινισμό» (Παπαγεωργίου 2004). Οι προσεγγίσεις του «δεύτερου κύματος» βασίζονται σε αντίστοιχες θεωρίες (φιλελευθερισμός, σοσιαλισμός, ριζοσπαστισμός). Ο φιλελεύθερος φεμινισμός στοχεύει στη νομική ισότητα ανδρών και γυναικών, μέσα, κυρίως, από αλλαγές στο θεσμικό πλαίσιο, οι οποίες θεωρείται ότι θα βελτιώσουν σε ατομικό επίπεδο τις γυναίκες. Ο σοσιαλιστικός φεμινισμός

εντάσσει τις έμφυλες ανισότητες στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Και στις δύο προσεγγίσεις, ένα από τα σημαντικά σημεία είναι η εργασία των γυναικών, τόσο η «αφανής» (με την έννοια της μη αναγνωρίσιμης «φροντίδας» στον ιδιωτικό χώρο) όσο και η αμειβόμενη στην αγορά εργασίας, η οποία διέπεται από ανισότητες, εμπόδια ανέλιξης (Παπαλεξανδρή 2018) και στερεοτυπικές αντιλήψεις («glass ceiling»). Ο ριζοσπαστικός φεμινισμός ερμηνεύει την έμφυλη ανισότητα μέσα από την οπτική της πατριαρχικής δόμησης της κοινωνίας. Ενδεικτικό το σύνθημα «το προσωπικό είναι και πολιτικό», όπου αναδεικνύεται η σχέση κοινωνικών δομών και «ατομικού βίου». Διαπιστώνονται οι σχέσεις εξουσίας και διευρύνεται ο ορισμός του γυναικείου ζητήματος (Παπαταξιάρχης και Παραδέλης 2006). Μια άλλη παράμετρος της ριζοσπαστικής προσέγγισης αποτελεί και η αναζήτηση της υποταγής των γυναικών στα πολιτισμικά σημεία και σύμβολα.

Η Χ.Ε.Ν. στην Ελλάδα στο «δεύτερο κύμα»

Το 1947, μετά τον Πόλεμο, ιδρύεται η Χ.Ε.Ν. Ελλάδος, ως κοινό όργανο επικοινωνίας, συνεργασίας και εκπροσώπησης των τοπικών κέντρων Χ.Ε.Ν. και δημιουργεί υποδομές πανελληνίας Οργάνωσης. Στο πρώτο Διοικητικό Συμβούλιο συμμετείχαν μέλη από τις Χ.Ε.Ν. Αθηνών, Θεσσαλονίκης, Κηφισιάς και Πάτρας. Τα προγράμματά της, τη δεκαετία του 1960, αναφέρονται, μεταξύ άλλων, στην επαγγελματική κατάρτιση των γυναικών, δίνοντας έμφαση στην ανάδειξη των δεξιοτήτων που θα τις βοηθήσουν να ενταχθούν στην Αγορά Εργασίας. Αποτελούν συνέχεια του πρώτου κύματος του φεμινισμού και των πρώτων Χ.Ε.Ν. στην Ελλάδα, που, επίσης, είχαν ως βασικό στόχο την ένταξη των γυναικών στην Αγορά Εργασίας και την συνακόλουθη οικονομική τους ανεξαρτησία, με την δημιουργία, μεταξύ άλλων, Σχολών Γραμματέων, Κοινωνικών Λειτουργών και Βιβλιοθηκονόμων (με αντίστοιχη επαγγελματική κατοχύρωση) κ.ά.⁸

Αμέσως μετά τη δικτατορία, εμφανίζεται μια πληθώρα δράσεων, ένας πλουραλισμός Γυναικείων / Φεμινιστικών Οργανώσεων και εντύπων, με πιέσεις τόσο προς την πολιτεία για την κατοχύρωση του θεσμικού πλαισίου της ισότητας, όσο και προς την κοινωνία, με δράσεις ευαισθητοποίησης σε θέματα έμφυλης βίας, ενημέρωσης για τα αναπαραγωγικά δικαιώματα και με προτάσεις αλλαγής των σεξιστικών αντιλήψεων. Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1980, αναπτύσσονται και διεκδικητικές δράσεις με στόχο την άσκηση πίεσης για την συνταγματική κατοχύρωση της ισότητας των φύλων, την αναθεώρηση του οικογενειακού δικαίου και την εξίσωση αμοιβών ανδρών – γυναικών.

Η Χ.Ε.Ν. του «δεύτερου κύματος», ενώ συνεχίζει να έχει την αρχική της φυσιογνωμία (μιας εθελοντικής οργάνωσης που καλλιεργεί τις «παραδοσιακές γυναικείες» δεξιότητες, όπως εκμάθηση πλεκτικής, ραπτικής κ.λπ. στα διάφορα τοπικά της τμήματα) παράλληλα προωθεί και τα φεμινιστικά αιτήματα την εποχή του «δεύτερου κύματος», ως Χ. Ε. Ν. Ελλάδος, σχετικά με τις θεσμικές αλλαγές, την ισοτιμία των φύλων και την οικονομική αυτονομία των γυναικών.

Τα όρια «γυναικείας» και «φεμινιστικής» συλλογικότητας

Τα όρια μεταξύ των εννοιών «γυναικείας» και «φεμινιστικής» συλλογικότητας, μετά τη δικτατορία στην Ελλάδα είναι ρευστά. Ο όρος «γυναικεία οργάνωση» νοηματοδοτείται από την κοινή βιολογική ταυτότητα και από εθνικού, ή, φιλανθρωπικού χαρακτήρα, δράσεις, με διεκδικήσεις αστικών/θεσμικών δικαιωμάτων, καθώς και την ανάδειξη των γυναικών στην ιστορία, μέσω εθνικών δράσεων, μέσω της προσφοράς σε πατριωτικούς πολέμους, εθνικοαπελευθερωτικές επαναστάσεις και εξεγέρσεις. Συνήθως έχουν μια τυπική μορφή οργάνωσης με καταστατικό, ιεραρχία και δομή. Κάποιες γυναικείες οργανώσεις συνδέονται στενά με τα κόμματα, που προσβλέπουν στην «αξιοποίηση» ενός σημαντικού αριθμού γυναικών στον μηχανισμό τους. Οι φεμινιστικές οργανώσεις διεκδικούν, επίσης,

αιτήματα αλλαγής των θεσμών υπέρ της έμφυλης ισότητας, αλλά προβάλλουν και ζητήματα ατομικών και σεξουαλικών δικαιωμάτων. Οι φεμινίστριες προσπάθησαν να εμβαθύνουν στην έννοια της «ισότητας» και να αναζητήσουν τα αίτια της καταπίεσης από το «κυρίαρχο» φύλο, ανάγοντάς τα στο ιστορικό - κοινωνικό τους πλαίσιο. Συλλογίζονται και αναστοχάζονται τη διαχρονική έννοια της «γυναικείας ταυτότητας» και επανεκτιμούν το «Υποκείμενο» Γυναίκα, στην ιστορία.

Η δομή μιας φεμινιστικής συλλογικότητας μπορεί να είναι, είτε τυποποιημένη, με ιεραρχία, καταστατικό κ.λπ., είτε «ανοικτή», σε μορφή «ομάδας» και «αυτόνομη». Αυτόνομη σημαίνει ανεξάρτητη από κομματικούς μηχανισμούς, από «ανδρικές επιρροές» και διαφοροποιημένη από τις δομές μιας «αντρικής» οργάνωσης.

«Στον αντίποδα της κυρίαρχης κομματικής λογικής ενός γυναικείου μαζικού χώρου τον οποίο τα πολιτικά κόμματα οφείλουν να αξιοποιήσουν, να διαπαιδαγωγήσουν και να καθοδηγήσουν μέσω μιας μαζικής γυναικείας οργάνωσης ή του κομματικού μηχανισμού, βρίσκεται η επιλογή της αυτόνομης γυναικείας οργάνωσης και ομάδας. Οι αυτόνομες φεμινιστικές ομάδες επιχειρούν να συλλογιστούν και να πράξουν ανεξάρτητα από οποιαδήποτε κομματική, αλλά και γενικότερα αντρική, επιρροή. Και υποστηρίζουν ότι αυτός ο τρόπος λειτουργίας συνιστά προϋπόθεση της φεμινιστικής πολιτικής. Το 1975 δημιουργείται στην Αθήνα η πρώτη οργάνωση του αυτόνομου φεμινιστικού χώρου με τον χαρακτηριστικό τίτλο Κίνηση για την Απελευθέρωση των Γυναικών (ΚΑΓ).»⁹

Η συνειδητοποίηση της διάκρισης «βιολογικού» - «κοινωνικού» φύλου, η κατανόηση και η εμβάθυνση ζητημάτων ταυτότητας και σεξουαλικότητας αποτελούν ένα, επίσης, σημείο διαφοράς μεταξύ «φεμινιστικών» και «γυναικείων» οργανώσεων. Οι φεμινίστριες μέσα από τις συλλογικότητές τους δρουν και «αναστοχάζονται» μέσα από μια κριτική μεθοδολογία για το κοινωνικό φύλο (Ιγγλέση 2001) σε ένα συνεχή διάλογο με την πολιτική κοινωνία. Σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, οι γυναίκες που συμμετέχουν σε αυτές, διαμορφώνουν ένα «νεωτερικό μοντέλο» «πολίτιδας», που δρα και κινείται εκτός «ιδιωτικού» χώρου.

Η Παγκόσμια Χ.Ε.Ν. του «δευτέρου κύματος»: η έμφαση στη γυναικεία ηγεσία

Η Παγκόσμια Χ.Ε.Ν. μετά τον Β παγκόσμιο πόλεμο αποτέλεσε ένα ευρύτερο κίνημα υποστήριξης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, κυρίως, των γυναικών και των παιδιών, αλλά και άλλων «ευάλωτων ομάδων, όπως οι πρόσφυγες, οι ομάδες ατόμων με προβλήματα υγείας, αλφαριθμητισμού, φτώχειας, αλλά και ένα κίνημα υποστήριξης του βιώσιμου περιβάλλοντος και της παγκόσμιας ειρήνης.¹⁰ Το 1955 το Παγκόσμιο Συνέδριο, στο Λονδίνο και το 1959 το Παγκόσμιο Συμβούλιο, στο Μεξικό, αναφέρονται, κυρίως, στην «ανάπτυξη της γυναικείας ηγεσίας» και δίνει έμφαση στον ρόλο της γυναίκας που αναλαμβάνει ευθύνες και δράσεις στον δημόσιο χώρο. Η ηγέτιδα δρα σε διοικητικό επίπεδο, για τη διαμόρφωση των οργάνων και των λειτουργιών, σημαντικό για την ανάπτυξη της ίδιας και των ικανοτήτων της. Η ηγέτιδα βάζει γενικότερους στόχους, έχει όραμα και διαμορφώνει ένα μοντέλο διοίκησης, διαφοροποιημένο από το ανδρικό.

Τις δεκαετίες 1960 και 1970 η Παγκόσμια Χ.Ε.Ν. καλεί τις γυναίκες να δράσουν στη δημόσια σφαίρα, ως ηγέτιδες και ως «υπεύθυνες» για την καταπολέμηση του ρατσισμού και την προστασία των δικαιωμάτων των παιδιών, με άμεσες δράσεις και προγράμματα ευαισθητοποίησης των γονέων και της κοινότητας σχετικά με την κακοποίηση των παιδιών.¹¹

Το «τρίτο κύμα»

Το «τρίτο κύμα» χαρακτηρίζει τον φεμινισμό από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 ως σήμερα, αν και θεωρείται ότι αποτελεί προέκταση του δεύτερου. Προβάλλεται η πολλα-

πλόττητα της γυναίκας, καθώς προστίθενται και άλλες συνισταμένες, αυτές της εθνότητας, της ταξικής καταγωγής, της σεξουαλικής επιλογής κ.ά., με παράλληλες αναφορές στην πολλαπλότητα του φεμινισμού και στον «φεμινισμό- ομπρέλα», ως περίπλοκο, ποικιλόμορφο και πολύπλευρο κίνημα, με διαφορετικές πτυχές. Η γυναίκα δεν είναι για το «τρίτο κύμα» μια μονοδιάστατη οντότητα. Εκτός από το φύλο της, χαρακτηρίζεται, επίσης, από την φυλή της, την τάξη της, τη σεξουαλικότητά της και άλλα ατομικά χαρακτηριστικά, όπως η ηλικία της, η υγεία της κ.λπ. Για το «τρίτο κύμα», υπάρχουν γυναίκες –και όχι Γυναίκα: γυναίκες λευκές, έγχρωμες, μητέρες, ομοφυλόφιλες, ανάπηρες, ηλικιωμένες, νέες, από την Ευρώπη, ή τις Τρίτες Χώρες. Υπάρχουν πολλοί φεμινισμοί, αναπτύσσονται διάφορες και διαφορετικές προσεγγίσεις. Ταυτόχρονα, όλη αυτή η προβληματική για το «φύλο» μπαίνει στα πανεπιστήμια με διδασκαλία μαθημάτων για την ισότητα, την ιστορία των γυναικών και τον φεμινισμό («ακαδημαϊκοποίηση» του φεμινισμού, «Γυναικείες Σπουδές»). Η έμφυλη ταυτότητα ως κοινωνική κατασκευή, χωρίς απαραίτητη αντιστοιχία με το βιολογικό φύλο (Butler 2009) και η αμφισβήτηση των έμφυλων στερεοτύπων καλύπτουν ένα σημαντικό πεδίο της θεωρίας και της δράσης του «τρίτου κύματος», ενώ επανέρχονται ζητήματα του «δεύτερου» μέσα σε μια σύγκλιση θεωρίας και πράξης και εμπλουτισμού τους με νέες προβληματικές.

Η Παγκόσμια Χ.Ε.Ν. και το «τρίτο κύμα»

Η Παγκόσμια Χ.Ε.Ν. την περίοδο του «τρίτου κύματος» συνεχίζει να δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στην αναδιαμόρφωση και τον μετασχηματισμό της έννοιας της γυναικείας ηγεσίας και, κυρίως, αυτής των νέων γυναικών. Η ανάληψη ηγεσίας προϋποθέτει σεβασμό στο πρόσωπο της ηγέτιδας και στα δικαιώματά της, ελευθερία κινήσεων, αυτόνομη προσωπικότητα και μη υποταγή στη βία. Παράλληλα, δημιουργεί καμπάνιες ευαισθητοποίησης για τη βία κατά των γυναικών και καμπάνιες για τη συμπερίληψη όλων των γυναικών στην κοινότητα, ανεξάρτητα από τη σεξουαλικότητά τους, την εθνότητά τους, τα θρησκευτικά, ή, τα πολιτικά τους πιστεύω. Είναι πλήρως εναρμονισμένη με τον Ο.Η.Ε. και με τις φεμινιστικές διεκδικήσεις σε παγκόσμιο επίπεδο. Σε επόμενα Συνέδρια, η Παγκόσμια Χ.Ε.Ν. αυτοπροσδιορίζεται ως «διεκδικητική», λόγω της δράσης που αναπτύσσουν οι εθελόντριές της για τα ανθρώπινα δικαιώματα, τα δικαιώματα των παιδιών, των νέων και των γυναικών. Τα τελευταία χρόνια, μέσα από συστάσεις αναφέρεται σε θέματα αντιμετώπισης της σεξιστικής βίας κατά των γυναικών και στα πατριαρχικά έμφυλα στερεότυπα που την δημιουργούν.

Ενδεικτική της ανάδειξης της φεμινιστικής συνείδησης των Χενικών οργανώσεων, είναι η αποδοχή του ψηφίσματος που καταθέτει η ελληνική αντιπροσωπεία στο 29^ο Συμβούλιο της Παγκόσμιας, για την αποδοχή και τη χρήση του όρου «γυναικοκτονία», όταν πρόκειται για δολοφονίες γυναικών, λόγω του φύλου τους, το 2019. Η πρόταση γίνεται δεκτή από την πλειοψηφία των χωρών που συμμετέχουν στο Συνέδριο, ενώ, παράλληλα, συνεχίζεται η ευαισθητοποίηση των τοπικών κοινωνιών για την αντιμετώπιση της έμφυλης βίας, καταδεικνύοντας ως βασικό αίτιο την πατριαρχία.¹²

Οι δράσεις της Χ.Ε.Ν. στην Ελλάδα του «τρίτου κύματος»

Τα τελευταία χρόνια ανάπτυξη της φεμινιστικής συνείδησης των εθελοντριών αναδεικνύεται σταδιακά, μέσα από τις δράσεις της Χ.Ε.Ν. στην Ελλάδα του «τρίτου κύματος». Εντός των τοπικών κέντρων και μεταξύ των εθελοντριών συζητώνται ζητήματα φύλου και αναζητώνται τα αίτια της έμφυλης βίας και των ανισοτήτων σε κοινωνικά αίτια, όπως φαίνεται και από τις απαντήσεις τους σε έρευνα για τον ορισμό, τα αίτια και τους τρόπους αντιμετώπισης της έμφυλης βίας. Έχοντας συνειδητοποιήσει τις ρίζες της έμφυλης βίας, την πατριαρχική κουλτούρα και αναγνωρίζοντας τις ποικίλες μορφές της, αναζη-

τούν τρόπους αντιμετώπισης των περιστατικών, με τη συμβολή τους, είτε σε ατομικό επίπεδο - στο στενό τους περιβάλλον και στην τοπική τους κοινότητα, είτε, σε συλλογικό επίπεδο –σε συνέργεια με κοινωνικούς φορείς και οργανώσεις, ασκώντας πίεση για θεσμικές αλλαγές προς την πολιτική και πολιτειακή ηγεσία, με συγκεκριμένες προτάσεις. Σε συνέργεια με άλλες οργανώσεις, ή /και αυτόνομα, δημιουργεί πολλαπλές φεμινιστικού χαρακτήρα δράσεις: συμμετέχει στην «Επιτροπή για το Οικογενειακό Δίκαιο και τη Συναινετική Συνεπιμέλεια», στην «Πρωτοβουλία κατά της Γυναικοκτονίας», στην «Επιτροπή ενάντια στην πορνεία».

Αναπτύσσει και αυτόνομες δράσεις με προγράμματα ευαισθητοποίησης σε θέματα έμφυλης βίας, («*Αν_να η βία κατά των γυναικών στον χώρο και τον χρόνο*», «*Φως... στη σκιά*» στην εποχή του COVID-19) συμμετέχει σε παγκόσμιες εκστρατείες ενημέρωσης («*Orange the World*») και συγκεντρώνει χιλιάδες υπογραφές για την επικύρωση της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης το 2017, κ.ά.¹³ Παράλληλα, συνεχίζει να διατηρεί τον αρχικό υποστηρικτικό της χαρακτήρα «ως γυναικείας, εθελοντικής οργάνωσης» με υπηρεσίες Συμβουλευτικής Σταδιοδρομίας για την ένταξη, ή/και την επανένταξη των γυναικών στην αγορά εργασίας.¹⁴ Ωστόσο, η φεμινιστική της ταυτότητα ισχυροποιείται όλο και περισσότερο και προωθείται ευρύτερα με την δημιουργία του «Femina Lab», τον Δεκέμβριο του 2022 («*γυναικείο δίκτυο πληροφόρησης, υποστήριξης κι ενδυνάμωσης για την Ισότητα, τη Συνηγορία, την Κοινωνική πρόληψη, την ενημέρωση και ευαισθητοποίηση σε θέματα φύλου*»).¹⁵

Η έμφυλη διάσταση είναι περισσότερο διακριτή στους στόχους της και από «γυναικεία οργάνωση» σταδιακά, αυτοπροσδιορίζεται ως «φεμινιστική», με μεγαλύτερη συμβολή σε θεσμικές πιέσεις και σε ζητήματα ευαισθητοποίησης της ευρύτερης κοινότητας σε θέματα έμφυλων ανισοτήτων, στερεοτύπων και βίας κατά των γυναικών. Η ενεργοποίηση των στελεχών και των εθελοντριών της Χ.Ε.Ν. και η «ευρύτερη» εμπλοκή τους σε θέματα «φύλου», επικαιροποιεί την ταυτότητά της και με τη συμβολή της στον ευρύτερο διάλογο. Έναν διάλογο που συνεχίζεται με την ευρύτερη κοινωνία, γυναικείες/φεμινιστικές συλλογικότητες και την τοπική κοινότητα, επαναπροσδιορίζοντας τον σύγχρονο φεμινισμό.

Συμπέρασμα

Η εμπλοκή των γυναικών στη δημόσια σφαίρα και η «ορατότητα» της παρουσίας τους επιτυγχάνεται στο «πρώτο κύμα» είτε με τη συμμετοχή τους σε «γυναικείες» οργανώσεις, που αποσκοπούν σε γενικότερη «ανθρωπιστική» / «κοινωνική» δράση, συμπεριλαμβανομένων και θεμάτων που απασχολούν τις γυναίκες, όπως η εργασία, είτε με τη συμμετοχή τους σε οργανώσεις και δράσεις φεμινιστικές για τη διεκδίκηση της αυτονόητης ισότητας και των βασικών δικαιωμάτων τους. Οι οργανώσεις του «δευτέρου κύματος», γυναικείες και φεμινιστικές, μέσα από πλουραλισμό προσεγγίσεων, προωθούν το νεωτερικό πρότυπο της γυναίκας, που διεκδικεί, εμβαθύνει και εγείρει αιτήματα είτε έμφυλα, είτε κοινωνικού τύπου. Οι εθελόντριες της Χ.Ε.Ν. προωθούν την εκπαίδευση και την ανάπτυξη δεξιοτήτων στα τοπικά κέντρα, καθώς και προγράμματα για παιδιά, αλλά, προωθούν και αιτήματα σχετικά με θεσμικές αλλαγές.

Τα τελευταία χρόνια η Παγκόσμια Χ. Ε. Ν., η Χ.Ε.Ν. Ελλάδος και τα τοπικά κέντρα, επικεντρώνονται σε θέματα με περιεχόμενο την αντιμετώπιση της βίας κατά των γυναικών, προωθώντας φεμινιστικές δράσεις. Η αύξηση της έμφυλης βίας και των γυναικοκτονιών (κυρίως, στην εποχή του εγκλεισμού, λόγω covid), αλλά και οι ενέργειες για την αντιμετώπισή τους από τους παγκόσμιους και ευρωπαϊκούς οργανισμούς και τα κράτη, συντελούν στην ευαισθητοποίηση των γυναικείων οργανώσεων και στον εκ νέου (ανα)στοχασμό τους σε θέματα φύλου. Η γυναικεία συλλογικότητα της Χ.Ε.Ν. διατυπώνει αιτήματα και διεκδικήσεις ανάλογες προς τα σύγχρονα ζητήματα, (αυτο)προσδιορίζεται ως διεκδικητική/«φεμινιστική» οργάνωση, αλληλεπιδρώντας με άλλες φεμινιστικές ορ-

γανώσεις και την τοπική κοινωνία. Χωρίς να αποποιείται την παροχή «υπηρεσιών» και ενδυνάμωσης της θέσης των γυναικών σε ένα ασφαλές και «συμπεριληπτικό» περιβάλλον, που αποτέλεσε τον 19^ο αιώνα και τον βασικό λόγο ίδρυσης της Παγκόσμιας Χ.Ε.Ν και διατηρώντας τα ιδιαίτερα (ιστορικά) χαρακτηριστικά της, εξελίσσεται ως φεμινιστική οργάνωση σε ένα διάλογο με την ελληνική κοινωνία μέσω μιας διαδικασίας δράσεων και αναστοχασμού.

Σημειώσεις

1. Ενδεικτικά δύο εκ των υποστηρικτών της γυναικείας χειραφέτησης, Condorcet και Mill Marie-Jean-Antoine-Nicolas Caritat, Marquis de Condorcet, «Sur l'admission des femmes au droit de cité», στο Journal de la Société de 1789, 3 juillet 1790, no. V. <https://oll.libertyfund.org/title/condorcet-sur-l-admission-des-femmes-au-droit-au-cite>. και John Stuart Mill, «The Subjection of Women, 1869, London». <https://www.bl.uk/collection-items/the-subjection-of-women-by-j-s-mill> Ανακτήθηκε 6/10/22.

2. http://eptanisiaka.blogspot.com/2014/10/blog-post_6.html, 6/10/2014 Επτανησιακά. Πλάτων Δρακούλης ανακτήθηκε 7/10/22.

3. <https://lykeionellinidon.com/el/poioi-eimaste> και <https://lykeionellinidon.com/> ανακτήθηκε 7/10/22.

4. <https://leagueforwomenrights.gr/istoriko/> Ανακτήθηκε 7/10/22.

5. Για την ιστορία και την ίδρυση της πρώτης ΧΕΝ στην Αθήνα <https://xen-athinon.gr/history/>. Ανακτήθηκε 7/10/22

6. <https://mrc-catalogue.warwick.ac.uk/records/YWC> Ανακτήθηκε 10/10/22

7. <https://worldywcaouncil.org/wp-content/uploads/2016/05/WC-full-statements-of-policies-1894-2015-FINAL.pdf>, σελ 22. Ανακτήθηκε 10/10/22

8. <https://xen.gr/history/> Ανακτήθηκε 10/10/22.

9. <https://foundation.parliament.gr/el/apo-tis-gynaikeies-organoseis-stis-omades-gynaikon> Ανακτήθηκε 11/10/22.

10. <https://xen.gr/xen-global/> Ανακτήθηκε 11/10/22.

11. <https://www.worldywca.org/about-us/history/> Ανακτήθηκε 11/10/22.

12. World Young Women's Christian Association (YWCA) Week Without Violence Toolkit (October 2019) https://www.worldywca.org/ywca_ressources/week-without-violence-toolkit Ανακτήθηκε 9/10/22.

13. <https://xen.gr/oi-draseis-mas/> Ανακτήθηκε 11/1/23.

14. Δωρεάν υπηρεσίες συμβουλευτικής σταδιοδρομίας για γυναίκες <https://xen.gr/oi-draseis-mas/> Ανακτήθηκε 11/1/23.

15. <https://feminalab.gr/> femina rights lab, Θεσμικό πλαίσιο για την Ισότητα Συνηγορία, εξάλειψης της Έμφυλης Βίας και υποστήριξη της Γυναικείας Ηγεσίας / femina support lab Κοινωνική Πολιτική και πρόληψη / femina career lab Επαγγελματική και Εκπαιδευτική Σταδιοδρομία.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αβδελά, Ε., (1990), *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Αθήνα, Εμπορική Τράπεζα Ελλάδος.

Βαρίκα, Ε. και Σκλαβενίτη, Κ. (1981), *Η εξέγερση αρχίζει από παλιά: σελίδες από τα πρώτα βήματα του γυναικείου κινήματος*, Αθήνα, Γνώση.

Butler, J. (2009), *Αναταραχή φύλου: ο φεμινισμός και η ανατροπή της ταυτότητας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

- Ιγγλέση, Χ. (επιμ.) (2001), *Ο αναστοχασμός στη φεμινιστική έρευνα*, Αθήνα, Οδυσσέας.
- ΙΝΕ/ΓΣΕΕ (2018), 100 Χρόνια Συνδικάτα: Βασικοί σταθμοί του εργατικού κινήματος στην Ελλάδα, *Ενημέρωση*, τ. 244 και <https://www.inegsee.gr/wp-content/uploads/2018/12/NOEMBRIOS-DEKEMBRIOS-2018.pdf> ανακτήθηκε 9/10/22.
- Κανταράκη, Μ. (2021), Έμφυλη βία: καταλαβαίνουμε όλες το ίδιο; (επιμέλεια Ν., Βαΐου, Γ., Πετράκη, Μ. Στρατηγάκη) *Έμφυλη βία, βία κατά των γυναικών*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σσ. 257-272.
- Κανταράκη, Μ., (2001), *Γυναίκες και εργασιακές σχέσεις στην βιομηχανική υφαντουργία: επιδράσεις στην ταξική διαμόρφωση* (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή), Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας και σε <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/12419>.
- Κορδάτος, Γ. (1972), *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Αθήνα, Μπουκουμάνης.
- Παπαγεωργίου, Γ. (2004), *Ηγεμονία και φεμινισμός*, Αθήνα, Τυπωθήτω.
- Παπαλεξανδρή, Ν. (2018), *Γυναικεία ηγεσία. Εμπόδια και προκλήσεις*, Αθήνα, Ψυχογιός.
- Παπαταξιάρχης, Ε., Παραδέλης, Θ. (επιμ.) (2006), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Ψαρρά, Α., (1999), Μην πεις κακό για φαμπρικού. Ο γυναικείος συνδικαλισμός και οι αγώνες για ισότητα στο μεσοπόλεμο, *Καθημερινή*, 2/5/1999, σσ. 20-22.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Oakley, A. (1972), *Sex, Gender and Society*, London, San Francisco, Harper and Row.

Η «ΚΡΥΦΗ ΓΟΗΤΕΙΑ» ΤΗΣ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ ΩΣ ΕΡΓΑΛΕΙΟΥ ΑΣΚΗΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ:¹ ΕΝΑ ΠΛΑΙΣΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ ΤΗΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΤΗΣ ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΞΙΑΣ

Βασιλική Καντζάρα^α

^α Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Το κείμενο αυτό επικεντρώνεται στο θέμα της αξιολόγησης εξετάζοντας τις υπόρρητες ιδέες, στις οποίες στηρίζεται η «αξιολόγηση» ως μέθοδος άσκησης πολιτικής σε δημόσιους θεσμούς, ανάμεσα στους οποίους και η εκπαίδευση. Ως όρος, η αξιολόγηση, τις τελευταίες τρεις δεκαετίες δίνει το όνομά της με αυξανόμενο ρυθμό σε μια ευρεία γκάμα διαφορετικών μεταξύ τους διεργασιών, αν και αλληλοσυνδεόμενων. Η αξιολόγηση αποτελεί κατ' αρχήν μια διαδικασία κρίσης της συμπεριφοράς των ατόμων, με θρησκευτικές ρίζες και κοινωνικές συνέπειες. Ταυτόχρονα στο πλαίσιο άσκησης πολιτικής, ο ίδιος όρος χρησιμοποιείται, για να δηλώσει τη διαδικασία ελέγχου των παραγόμενων προϊόντων ή υπηρεσιών. Το κείμενο θέτει ερωτήματα και καταθέτει έναν προβληματισμό σχετικά με την αξιολόγηση, καθόσον ως διεργασία αποτελεί μέρος της συγκρότησης της κοινωνίας όπως παρεισφρεί η κρίση περί της αξίας ενός πράγματος ή ανθρώπου στη διάρθρωση της κοινωνικής ιεραρχίας, και διερωτάται πώς αυτή η μορφή κρίσης και εκτίμησης περί της αξίας παρεισφρεί σε διαδικασίες ελέγχου ή διερεύνησης σε πολιτικές, με τον ίδιο όρο. Οι συνέπειες της χρήσης της «αξιολόγησης» ως μεθόδου είναι πολλές φορές η αύξηση των ανισοτήτων αλλά και της διαφθοράς. Αποτελεί λοιπόν η «αξιολόγηση» μια ασφαλή μέθοδο ή εργαλείο για την κρίση της αποτελεσματικότητας μιας υπηρεσίας ή της απόδοσης των εργαζομένων;

Λέξεις-κλειδιά: κοινωνική κατασκευή αξιολόγησης, «αξιολόγηση» ως εργαλείο, εκπαίδευση, διακυβέρνηση, κοινωνικός έλεγχος.

THE “HIDDEN CHARM” OF EVALUATION AS AN INSTRUMENT OF EDUCATION POLICY:² FRAMING A SOCIOLOGICAL APPROACH OF THE CONSTRUCTION OF QUALITY AND VALUE

Vasiliki Kantzara^α

^α Professor, Dept. of Sociology, Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

This paper focuses on evaluation by examining the underlying ideas on which “evaluation” is based on as a method of exercising policy in public institutions, including education. As a term, over the last three decades evaluation gives its name to a wide range of different processes, albeit interconnected. Evaluation constitutes in principle of judging individuals’ behaviour, with religious roots and social consequences. At the same time, in the context of policy, the same term is used to declare the process of assessing the effectiveness of products produced and services provided. The text raises questions and submits a reflection on evaluation, since as a process it is part of the constitution of society, because it is always embedded in the structure of the social hierarchy, and we wonder how this form of assessing or exploring value is intertwined in policies of control or investigation of products or services. The current use of “evaluation” as a method is often associated with the increase in inequalities and corruption. Thus, the question is, does “evaluation” constitute a safe method or instrument of assessing the effectiveness of provided services or employees’ performance?

Key words: social construction of evaluation, ‘evaluation’ as method, education, governance, social control.

Εισαγωγή

Το κείμενο αυτό επικεντρώνεται στο θέμα της αξιολόγησης. Ειδικότερα, διερευνάται η σχέση ανάμεσα στην αξιολόγηση ως κοινωνική διεργασία βάσει της οποίας εκτιμάται η αξία πραγμάτων και ανθρώπων αποδίδοντας το ανάλογο κύρος ή άλλη συμβολική αξία, με την «αξιολόγηση» ως μέτρου ή μεθόδου ελέγχου πεπραγμένων στην άσκηση πολιτικής σε θεσμούς, ανάμεσα στους οποίους και στην εκπαίδευση. Το κείμενο θέτει ερωτήματα, διότι κατά τη γνώμη της γράφουσας, η αυξανόμενη χρήση του όρου «αξιολόγηση» δίνει την εσφαλμένη εντύπωση ότι πράγματα και άνθρωποι μπορούν να εκτιμηθούν αδιαμφισβήτητα πάνω σε μια κλίμακα αξιών, η οποία επιπλέον δεν θα συνδέεται άρρηκτα με τα κριτήρια, τους σκοπούς και τις συνέπειες της «αξιολόγησης».

Η αξιολόγηση ως κοινωνικό φαινόμενο είναι συνυφασμένο με τη συγκρότηση της κοινωνίας, τη διάρθρωση των κοινωνικών σχέσεων και την εδραίωση των θεσμών. Λαμβάνει τη μορφή διαβαθμισμένου κύρους ή σεβασμού, λόγω της διαφοροποιημένης αξίας που αποδίδεται, και διατρέχει για παράδειγμα την κοινωνική διαστρωμάτωση δημιουργώντας κοινωνικές ιεραρχίες αναλόγως των αξιών, ιδανικών και νορμών που ισχύουν σε κάθε ιστορική στιγμή. Η «αξιολόγηση», από την άλλη, ως μέτρο πολιτικής χρησιμοποιείται για να ελέγξει, να κρίνει και να αποτιμήσει την επιτυχία του αποτελέσματος, δηλαδή ενός προϊόντος ή μιας υπηρεσίας. *Η «αξιολόγηση» αυτή δυναμικά εξετάζει τη σχέση ανάμεσα σε σκοπούς, μέσα και αποτελέσματα.* Η σχέση αυτή είναι από μόνη της περίπλοκη. Όμως αυτό που μάς ενδιαφέρει εδώ είναι ότι τα πορίσματα της «αξιολόγησης» συχνά ερμηνεύονται ως επακριβή κοινωνική αποτίμηση της αξίας των κρινόμενων υπηρεσιών.

Οι λίστες κατάταξης, για παράδειγμα, των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων εκλαμβάνονται ως μια ιεραρχική διαβάθμιση της ποιότητας και κατ’ επέκταση της αξίας τους. Ερευνητές μάλιστα επισημαίνουν ότι «υπάρχει ασυμφωνία ανάμεσα στη λίστα κατάταξης και στο τι υποτίθεται ότι μετράει» (Ossandon, Espeland and Sauder 2021: 108).³ Οι συγγραφείς ισχυρίζονται επιπλέον ότι «οι λίστες δεν περιγράφουν ποιότητα», αλλά από τη στιγμή, που χρησιμοποιούνται, θεωρείται ότι αποτελούν ένα μέτρο ποιότητας (ibid. 115). Τα πανεπιστήμια με τη σειρά τους για ευνόητους λόγους επιθυμούν την κατοχύρωση μιας υψηλής θέσης στη σχετική λίστα κατάταξης. Συνέπεια της πρακτικής αυτής είναι ότι ορισμένα πανεπιστήμια του εξωτερικού επιλέγουν την είσοδο νέων φοιτητών με αυστηρότερα κριτήρια ώστε να μειώσουν τις πιθανότητες υποβάθμισής τους στη σχετική λίστα. Υπ’ αυτήν

την έννοια δίνουν προτεραιότητα και επιλέγουν υποψήφιους που προέρχονται από υψηλά εισοδηματικά στρώματα και ανήκουν στην κατηγορία των λευκών, ώστε να έχουν και περισσότερες πιθανότητες αποφοίτησης. Η πρακτική αυτή συνεπάγεται τη μείωση των διαθέσιμων θέσεων για υποψηφίους, προερχόμενους από κοινωνικές μειονότητες ή από χαμηλά εισοδηματικά στρώματα. Επιπλέον, παρατηρείται ότι εργαζόμενοι σε ορισμένα πανεπιστήμια υπέβαλαν μήνυση εναντίον του ιδρύματος στο οποίο εργάζονταν, όταν σε μια επόμενη ταξινόμηση «έπεσαν» μια ή δυο θέσεις στη λίστα κατάταξης, καθώς θεωρήθηκε υποβάθμιση του ιδρύματος, και επομένως και της δικής τους θέσης (Sandel 2022).

Στην «αξιολόγηση» ως μέθοδο και εργαλείο ελέγχου και κρίσης παρεισφρέουν αξίες και κοινωνικές νοηματοδοτήσεις. Δεν είναι τυχαίο λοιπόν ότι πρόσφατα κοινωνιολόγοι προτείνουν την καθιέρωση ενός νέου επιστημονικού κλάδου την «κοινωνιολογία των αξιολογήσεων και της απόδοσης αξίας» (Sociology of evaluations and valuation), η οποία θα εντυπώσει και θα αποκωδικοποιεί τις υπόρρητες κοινωνικές εκτιμήσεις στις οποίες στηρίζεται η μέθοδος της «αξιολόγησης» (Lamont 2012, Stark 2000).

Η βασική θέση του κειμένου αυτού είναι ότι η κοινωνική αξιολόγηση, η κρίση περί της αξίας και η απόδοσή της αποτελούν πρακτικές, όσο και ως εννοιολογικοί όροι που ανήκουν στους «εννοιολογικούς μηχανισμούς διατήρησης του κοινωνικού σύμπαντος» (Berger and Luckmann 1966). Η κοινωνική διαστρωμάτωση διατηρείται και νομιμοποιείται στη βάση ακριβώς της κοινωνικής τιμής, που τους έχει αποδοθεί. Ο τρόπος όμως και οι μηχανισμοί που συμβάλλουν στη διατήρησή του χρήζουν επισταμένης μελέτης. Τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται εντονότερη ορθολογικοποίηση στην άσκηση πολιτικής που παρεμβαίνει και διαχειρίζεται τη λειτουργία θεσμών, τόσο του δημοσίου όσο και του ιδιωτικού τομέα στο όνομα της διακυβέρνησης (Kreiner 2021). Στο πλαίσιο αυτό η «αξιολόγηση» ως μέθοδος ελέγχου, κρίσης και εξαγωγής συμπερασμάτων τείνει να γενικευθεί. Σε μια προσπάθεια εκ μέρους της πολιτικής να γίνει η όλη διαδικασία πιο «αντικειμενική» χρησιμοποιούνται ολοένα και περισσότερο «αριθμητικά» ή εν γένει «ποσοτικά» δεδομένα. Η κριτική που ασκείται έχει περισσότερο να κάνει με την εφαρμογή του μέτρου ή εργαλείου της αξιολόγησης και όχι τόσο με το αν θα πρέπει να γίνεται έλεγχος (βλ. Editorial Board 2021, Ossandon, Espeland and Sauder 2021, Cefai et al. 2015). Στο πλαίσιο αυτής της κριτικής εντάσσεται και η παρούσα εργασία.

Τα ερωτήματα που θα μάς απασχολήσουν στο κείμενο αυτό είναι: *Πώς η κοινωνική αξιολόγηση παρεισφρέει και προσδιορίζει την «αξιολόγηση» ως μέθοδο ελέγχου, κρίσης και εξαγωγής συμπερασμάτων περί της απόδοσης ατόμων και ιδρυμάτων; Με ποιον τρόπο η απόδοση μετατρέπεται σε επίδοση και αναγνώριση και τί προβλήματα συνδέονται με αυτήν;*

Τα ερωτήματα, που θέσαμε, θα απαντηθούν στη βάση βιβλιογραφικής έρευνας. Το κείμενο περιλαμβάνει συνολικά πέντε ενότητες. Στη δεύτερη ενότητα εξετάζουμε την αξιολόγηση ως κοινωνικό φαινόμενο, το οποίο δεν μπορούμε να αποφύγουμε, καθώς αποτελεί ένα «κοινωνικό γεγονός» με όρους Ντυρκέμ. Στην τρίτη ενότητα εξετάζουμε την κοινωνιολογία των αξιολογήσεων και σε ορισμένα προβλήματα που αναφύονται από τη χρήση της «αξιολόγησης» ως μεθόδου διερεύνησης. Στην τέταρτη ενότητα εξετάζουμε ένα παράδειγμα προώθησης της αναγνωρισιμότητας στους ακαδημαϊκούς δασκάλους. Το κείμενο κλείνει στην πέμπτη ενότητα με ορισμένα συμπεράσματα, τα οποία ευελπιστούμε να βοηθήσουν την έρευνα περαιτέρω.

Η αξιολόγηση ως κοινωνικό φαινόμενο ή και ως «κοινωνικό γεγονός»

Η επιστήμη της κοινωνιολογίας ασχολείται με τις κοινωνικές αξιολογήσεις χωρίς όμως να τις κατονομάζει τοιουτοτρόπως. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι μελέτες περί κύρους, κοινωνικής θέσης (status) και κοινωνικών τάξεων. Οι διαστρωματώσεις αυτές, που διατρέχουν το κοινωνικό σώμα και συνδιαμορφώνουν την κοινωνική ιεραρχία, αποτελούν

αποκρυσταλλώσεις κοινωνικών αξιολογήσεων και εκτιμήσεων. Η περιληπτική διατύπωση και ο διαχωρισμός σε ανώτερες και κατώτερες τάξεις συνήθως δεν δηλώνουν μόνο περιγραφικά τη θέση τους στην πυραμίδα, όπως απεικονίζεται συνήθως η κοινωνική ιεραρχία, αλλά ακριβώς το ότι αποτυπώνεται κάθετα δείχνει και εξυπνοοεί, ή τουλάχιστον έτσι εκλαμβάνεται, ότι οι ανώτερες θέσεις ή τάξεις είναι ανώτερες διότι είναι και καλύτερες σύμφωνα με κάποια κριτήρια.

Στις σύγχρονες μελέτες του Παραδείγματος της κοινωνικής διαστρωμάτωσης (stratification), επιστήμονες προσπάθησαν να αποτυπώσουν τη διάσταση αυτή ποσοτικά και έθεσαν ως κριτήρια το είδος εργασίας και τις δεξιότητες που απαιτούνται για την επιτέλεσή της, το επίπεδο εκπαίδευσης και το εισόδημα (βλ. Kantzara 2016α, 2016β). Η διαστρωμάτωση αυτή, γνωστή και ως «κοινωνική-οικονομική κατάσταση» είναι σημαντική, διότι με τη σειρά της επηρεάζει τις «ευκαιρίες ζωής», τον τρόπο ζωής και τον βαθμό της κοινωνικής συμμετοχής των ατόμων και των κοινωνικών ομάδων (βλ. Kantzara 2016β). Η κοινωνική διαστρωμάτωση αποτελεί παράδειγμα κοινωνικών αξιολογήσεων που ορίζουν και προσδιορίζουν ως ένα βαθμό τις θέσεις που καταλαμβάνει το άτομο στην κοινωνική του ζωή σε μια σειρά πεδίων, από την εργασία, στην πολιτική έως και την προσωπική του ζωή. Εκτός των κοινωνικο-οικονομικών κριτηρίων, το φύλο και η εθνικότητα παίζουν επίσης ρόλο στη θέση του ατόμου στην κοινωνία. Κάθε κοινωνική θέση και κάθε διάκριση ανάμεσα στα άτομα χαρακτηρίζεται από απόδοση μεγαλύτερης ή μικρότερης αξίας στις θέσεις και συνακόλουθα στα άτομα που τις καταλαμβάνουν. Η αξία της κάθε θέσης η οποία δημιουργείται σχεσιακά εκφράζεται ως υποτίμηση, χλευασμό ή και έλλειψη σεβασμού προς τις θεωρούμενες κατώτερες θέσεις. Παλαιότερα, εθεωρείτο ότι το ένα ανθρώπινο φύλο ήταν πολίτης δεύτερης κατηγορίας ή ότι ήταν «υποδεέστερο» από το άλλο. Στις ιδέες αυτές νομιμοποιείται ακόμη και σήμερα η πατριαρχία η οποία αποτελεί σύστημα καταπίεσης, εκμετάλλευσης, και εξόρυξης αξίας από τη γυναικεία εργασία.

Η κοινωνική σημασία, η αξία, η σπουδαιότητα και η σημαντικότητα πραγμάτων, εθίμων και ανθρώπων συνδέονται. Ενσωματώνονται σε νόρμες και στα ήθη και τα έθιμα και αποτελούν, οι κοινωνικές αξίες, πλαίσιο που ορίζουν την ανθρώπινη συμπεριφορά. Ο Ντυρκέμ έκανε λόγο για τις κοινωνικές νόρμες και τη σημασία που έχουν για την κοινωνική συνοχή (βλ. στο Ritzer και Stepnisky 2020). Ο Βέμπερ έκανε μνεία για τις αξίες-ιδέες, προς τις οποίες προσανατολίζεται η ανθρώπινη δράση και είναι γνωστός ο ιδεότυπος της «ορθολογικής ως προς την αξία» κοινωνικής δράσης. Στο γνωστό του έργο *Η Προτεν-σταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, ο Βέμπερ δείχνει πώς οι αξίες της ασκητικής ζωής και η αναζήτηση επιτυχίας από τα άτομα ως σημάδι ότι τους έχει καταχωρηθεί μια θέση στον παράδεισο είχε «εκλεκτική συγγένεια» με το πνεύμα του καπιταλισμού και ώθησε έτσι την ανάπτυξή του (Weber 1978).

Ο φιλόσοφος Dewey (1939) στη θεωρία του για την αξιολόγηση ισχυρίζεται ότι οι αξίες καθορίζουν τη συμπεριφορά των ατόμων διότι οι άνθρωποι τείνουν να συμπεριφέρονται ανάλογα με τις αξίες που ισχύουν σε μια κοινωνία. Ο Ζίμμελ επίσης θεώρησε ότι οι άνθρωποι θέλουν να πετύχουν κάτι μόνον εφόσον αυτό έχει αξία. Αν είναι εύκολο να το επιτύχουν του δίνουν μικρή αξία, αν είναι δύσκολο τότε έχει μεγαλύτερη αξία. Αν είναι πολύ δύσκολο έως ανέφικτο στο να το πετύχουν τότε το υποτιμούν (βλ. στο Ritzer και Stepnisky 2020).

Στην ανθρωπολογία είναι γνωστό το δίπολο «τιμή» (honour) και «ντροπή» (shame), το οποίο καθορίζει την ανθρώπινη συμπεριφορά, ιδιαίτερα εμφανές στις μεσογειακές χώρες (Peristiany 1966). Σύμφωνα με τον Peristiany, η προσωπική αίσθηση της τιμής είναι «η αξία κάποιου στα μάτια κάποιου άλλου». Δεν είναι δική του επομένως εκτίμηση, αλλά προϋποθέτει ότι κάποιος άλλος μάς κρίνει σύμφωνα πάντα με κάποια κριτήρια, τα οποία κοινωνικώς είναι αποδεκτά. Σε ευρύτερο επίπεδο τα κριτήρια αυτά είναι ηθικής φύσης, όπως είναι η τιμιότητα στις συναλλαγές, κάτι το οποίο στη λαϊκή παράδοση αποδίδεται με τη φράση «πτωχός πλην τίμιος». Όμως νόρμες ηθικής φύσης καθορίζουν και τη συμπεριφορά των ατόμων με βάση το φύλο. Με τη σειρά του έχει επιπτώσεις στον διαχωρισμό

των φύλων και τι αρμόζει στο καθένα από άποψη κοινωνικής επιτυχίας και συμπεριφοράς. Είναι γνωστή η έκφραση «διπλά μέτρα και σταθμά» και χρησιμοποιείται συνήθως για να εξηγήσει πώς οι γυναίκες κρίνονται με διαφορετικά και συνήθως αυστηρότερα αν όχι διπλοπρόσωπα κριτήρια απ' ό,τι οι άνδρες για το ίδιο επίτευγμα (Kantzara 2001).

Το σύστημα κοινωνικής διαστρωμάτωσης με βάση την «κάστα» στην Ινδία είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα κοινωνικής αξιολόγησης, οι συνέπειες της οποίας διατρέχουν ολόκληρη την κοινωνία. Στις διαπροσωπικές σχέσεις σημαίνει περιθωριοποίηση και αυτό έχει συνέπειες για την επιβίωση ορισμένων καστών, όπως αυτής της Ντάλιτ, των «ανέγγιχτων». Η κάστα αυτή θεωρείται «τελευταία» στην κοινωνική ιεραρχία και ότι δεν πρέπει να τους αγγίζει κανείς για να μην «μολυνθεί».⁴

Γεγονός είναι πάντως και στις δυτικές κοινωνίες ότι το κύρος μπορεί να αποτελέσει «βαρόμετρο» σχέσεων: σπάνια κάνει παρέα κάποιος με τους «απόκληρους», ενώ θέλει να συναναστρέφεται με όσους έχουν ίδια ή ανώτερη κοινωνική θέση από τον ίδιο. Σε όλες αυτές τις ατομικές συμπεριφορές, μπορεί να ανιχνευθεί η κοινωνική αξιολόγηση. Οι επιστήμονες ψυχικής υγείας έχουν αρκετή δουλειά λόγω του λεγόμενου «περιθωρίου» ή με άτομα που πάσχουν διότι νομίζουν ότι είναι οι κοινωνικά «χαμένοι», διότι δήθεν «δεν αξίζουν».

Εν ολίγοις, οι κοινωνικές αξιολογήσεις και η απόδοση αξίας έχει ως συνέπεια τη συμπερίληψη ομάδων, όπως και τον αποκλεισμό. Οι διεργασίες αυτές συμβάλλουν στην περιθωριοποίηση και στην έλλειψη πρόσβασης σε κοινωνικά δικαιώματα, αγαθά και υπηρεσίες. Η αξιολόγηση ως κοινωνική διαδικασία κρίσης αντλεί τη νομιμότητά της από θρησκευτικές πίστεις και δόγματα, όπου για παράδειγμα η καλή συμπεριφορά, που κρίνεται στο τέλος της ζωής ενός ανθρώπου, θα τον ανταμείψει ή όχι με την αιώνια καλή ζωή του παραδείσου ή την αιώνια κακή ζωή της κόλασης. Η θρησκεία ονομάστηκε και «όπιο του λαού» από τον Μαρξ διότι καθηλώνει τον κόσμο της εργασίας και του μόχθου στις θέσεις τους καθώς τους υπόσχεται ψευδώς αιώνια απελευθέρωση (Ritzer και Sternisky 2020). Ο Μαρξ ενδιαφέρθηκε να εξετάσει και να εξηγήσει την αξία της εργασίας και πώς οι ώρες μόνο της δουλειάς, που γίνεται, συνυπολογίζονται στον μισθό και όχι το έργο, που παράγεται. Η θεωρία του εξηγεί εν μέρει το πώς σχηματίζεται και δικαιολογείται η συγκεκριμένη κάθε φορά αξία που έχει η εργασία (Ritzer και Sternisky 2020). Χρειαζόμαστε όμως και μια θεωρία παραγωγής της κοινωνικής αξίας, της τιμής και κατ' επέκταση των κοινωνικών κατά βάση διαδικασιών αξιολόγησης.

Οι ως άνω προβληματισμοί επανήλθαν στην επιφάνεια όταν ασχολήθηκα με το θέμα της «αξιολόγησης», λόγω πρόσφατων πολιτικών στην εκπαίδευση και έλαβαν νέο νόημα. Η κοινωνική αξιολόγηση συνδέθηκε στην κοινωνιολογία με ιεραρχίες και όλα όσα συνδέονται δυσμενώς με αυτήν. Κι ενώ ο ίδιος ο Βέμπερ στο έργο του πρότεινε την «αξιολογική ουδετερότητα», στη διενέργεια μελετών, βλέπουμε ότι υπάρχει μια μέθοδος διερεύνησης που προτείνει την «αξιολόγηση» ως μια αντικειμενική διαδικασία αποτίμησης. Η αντίφαση εδώ είναι προφανής. Το ερώτημα επομένως, που γεννάται είναι πώς είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθεί η αξιολόγηση για να κριθεί κάτι «αντικειμενικά»; Αυτό με προβλημάτισε και συνέχισα την «ανασκαφή», μέχρι που σκόνταψα στην ύπαρξη ενός κλάδου της κοινωνιολογίας με το όνομα κοινωνιολογία των αξιολογήσεων και της κοινωνικής απόδοσης αξίας (sociology of evaluation and valuations) και την κοινωνιολογία της αξίας, με την έννοια της τιμής (sociology of worth). Στην επόμενη ενότητα θα αναφερθούμε εκτενέστερα στον κλάδο αυτόν της κοινωνιολογίας.

Κοινωνιολογία των κοινωνικών αξιολογήσεων και η «αξιολόγηση» ως μέθοδος έρευνας: προβληματικές και αναδύοντα ζητήματα

Το θέμα των κοινωνικών αξιολογήσεων με είχε προβλημάτισε εδώ και πολλά χρόνια. Εκτός των όσων αναφέρθηκαν πιο πάνω, παρατηρούμε ότι και στο μακροεπίπεδο ανά-

λυσης βλέπουμε ότι ακόμη και οι χώρες κατατάσσονται ιεραρχικά, κάτι που δηλώνει και την ανάλογη αξία. Ανάμεσα στην περιγραφή χωρών του πρώτου κόσμου με τον τρίτο εμφιλοχωρεί η δευτερεύουσα σημασία της λέξης «τρίτος», που από περιγραφική σημασία αποκτά ένα νέο νόημα που συνιστά αξιακή κρίση.

Η αυτοαναφορικότητα στο προηγούμενο παράδειγμα ακολουθεί τις κοινωνικές αξιολογήσεις. Οι εξηγήσεις αυτές δεν κάλυπταν όμως ούτε το εύρος ούτε τις συνέπειες από την διαφοροποιημένη κοινωνική αξιολόγηση. Αλλά η αυτοαναφορικότητα είναι ένα από τα σφάλματα στα οποία υποπίπτει η «αξιολόγηση» ως μέθοδος και εργαλείο διερεύνησης. Κι ενώ η κοινωνική αξιολόγηση συνδέεται άμεσα με τη διατήρηση της κοινωνικής ιεραρχίας, η «αξιολόγηση» ως μέθοδος διερεύνησης μόνο σχετικά πρόσφατα άρχισε να γίνεται αντικείμενο μελέτης από την κοινωνιολογία. Η Lamont (2012) προσπαθώντας να πείσει για την αναγκαιότητα της καθιέρωσης του κλάδου της «κοινωνιολογίας των αξιολογήσεων» αναφέρει χαρακτηριστικά ότι ήδη στη βιβλιογραφία υπάρχει ένα σεβαστό σώμα κειμένων που δείχνουν ότι η «αξιολόγηση» βασίζεται σε άρρητα μοτίβα σκέψης και απόδοσης αξίας που επηρεάζουν, για παράδειγμα την επιλογή ορισμένων μόνο μεταβλητών ως «δεικτών» καταμέτρησης έναντι άλλων. Δεύτερον, ισχυρίζεται ότι η «αξιολόγηση» χρησιμοποιείται για να νομιμοποιήσει πολιτικές και ότι θα πρέπει να είμαστε πολύ κριτικοί απέναντι στα πορίσματα της «αξιολόγησης». Τρίτον, θεωρεί ότι αξιολόγηση σημαίνει κατηγοριοποίηση και ταξινόμηση και ότι αυτό μπορεί να υποπίπτει σε άλλα σφάλματα όπως είναι η αντιστοίχιση κατά βάση ανομοιογενών ως ομοειδή πράγματα (commensuration), δηλαδή ότι είναι της ίδιας τάξης ή σημασίας (Espeland and Stevens 1998).

Παράλληλα και ο Stark (2000) προτείνοντας την καθιέρωση της «κοινωνιολογίας της αξίας» (sociology of worth), εξηγεί πώς ακόμη και ο ορισμός μιας οικονομικής τιμής στηρίζεται σε αξίες που ορίζονται κοινωνικά. Κι αυτό διότι στην κοινωνία λειτουργούν οι λεγόμενες «τάξεις της αξίας» (orders of worth) (Boltanski and Thevenot 2006), σύμφωνα με τις οποίες συγκρίνονται πριν οριοθετηθούν οι τιμές προϊόντων και υπηρεσιών. Ο Stark θέτει το ερώτημα της σχέσης τιμής και αξίας. Συνήθως θεωρείται ότι όταν ένα πράγμα έχει μεγάλη τιμή θα έχει και μεγάλη αξία (Stark 2000), το οποίο όμως αποτελεί επιχείρημα αυτοαναφορικότητας.

Η «αξιολόγηση» ως μέθοδος έρευνας συνήθως δεν εξετάζει την αξία ενός πράγματος ή μιας υπηρεσίας, αλλά όπως προείπαμε αν επιτεύχθηκαν οι στόχοι, τους οποίους υπηρετεί η παροχή μιας υπηρεσίας. Επομένως, δεν κρίνει αυτή καθ' αυτήν την «αξία» ενός πράγματος. Τα προβλήματα όμως που δημιουργούνται είναι ότι η «αξιολόγηση» ως μέθοδος θεωρείται ότι αποφαίνεται περί της ποιότητας και επομένως περί της αξίας αυτού που αξιολογείται. Κατά δεύτερο, κριτήρια και πρότυπα δεν είναι άμοιρα κοινωνικών προσδιορισμών, καθώς έχουν γίνει αποδεκτά ότι αξίζουν κοινωνικά και έχουν κάποια σημασία γι' αυτό και γίνεται η «αξιολόγηση» να ελεγχθούν αν επιτεύχθηκαν. Επιπλέον, η «αξιολόγηση» στηρίζεται σε κοινωνικά αναγνωρισμένες αξίες και για τον λόγο αυτόν αδυνατεί να είναι ουδέτερη. Επιπλέον, η συγκριτική, ταξινομική παράθεση των αποτελεσμάτων από τη διερεύνηση ερμηνεύεται κοινωνικά ως ποιότητα. Όμως, όπως παραδέχονται πολλοί επιστήμονες, η «αξιολόγηση» δεν μετρά αυτό που υποτίθεται εν γένει ότι καταμετρά (Ossandon, Espeland and Sauder 2021). Η χρήση των αριθμών και άλλων ποσοτικών δεικτών που παρουσιάζονται σε «πίνακες» και «λίστες», είναι αυτοί που κοινωνικά ερμηνεύονται ως ιεραρχική ταξινόμηση και μάλιστα ωσάν να υποδηλώνουν «ποιότητα». Οι ποσοτικοί δείκτες δεν καταμετράνε την ποιότητα, αλλά αν επιτεύχθηκαν οι στόχοι παραγωγής προϊόντων ή παροχής μιας υπηρεσίας.

Στην εκπαίδευση, η χρήση της «αξιολόγησης» ως εργαλείου αποτίμησης και κρίσης εντάσσεται στο πλαίσιο μια «κουλτούρας ελέγχου», η οποία μεταπήδησε από τον κόσμο των οικονομικών (Powel 1999, Strathern 2000). Η διάχυσή του και στην εκπαίδευση συνδέεται με την διαστρέβλωση του ρόλου των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και την αύξηση των ανισοτήτων. Αντί δηλαδή να ελέγχεται το έργο που παράγεται στα ιδρύματα προς βελτίωση του επιπέδου ποιότητας, η «αξιολόγηση» οδηγεί συχνά σε περαιτέρω αύξηση

φαινομένων διαφθοράς και μη θεμιτών πρακτικών. Από μια διαφορετική, αλλά συναφή οπτική γωνία, ο Sandel (2022) στη μονογραφία του με τίτλο *Η τυραννία της αξίας* αναλύει τη «φρενίτιδα» που έχει καταλάβει όλο και περισσότερο κόσμο να αποδείξει την «αξία» και την αξιοσύνη (merit) του, ώστε να εξασφαλίσει μια καλή θέση για παράδειγμα σε «πανεπιστήμια κορυφής». Αποτέλεσμα αυτού, κι επειδή ισχύει η αρχή της αξιοκρατίας (meritocracy), δηλαδή επιλέγονται οι πιο άξιοι, όλο και περισσότερο μαθητές ή φοιτητές προσπαθούν ακόμη και με παράτυπους τρόπους να αποδείξουν ότι είναι «άξιοι», συλλέγοντας και καταθέτοντας πιστοποιητικά άριστων επιδόσεων μέσω της δωροδοκίας (Sandel 2022: 19).⁵

Πιθανόν η «αξιολόγηση» ως μέθοδος διερεύνησης να μην αποτελούσε πρόβλημα αν δεν συνδεόταν με την αύξηση των ανισοτήτων, καθώς, εφόσον ορισμένα κριτήρια υπερισχύουν ενισχύεται η ομοιομορφία, η άκριτη ποσοτικοποίηση, η τυπική ορθολογικότητα και άλλα φαινόμενα, που συνδέονται με την «τυραννία της αξίας». Και όχι μόνον αυτό αλλά, όπως καταδεικνύει και ο Sandel (2022), η επιδίωξη της «αξιοσύνης» συνδέεται και με φαινόμενα ρατσισμού και ξενοφοβίας καθόσον τα μη προνομιούχα κοινωνικά στρώματα όλο και περισσότερο απομακρύνονται από θέσεις και ευκαιρίες κοινωνικής επιτυχίας και καταξίωσης, ενώ παράλληλα εκφέρεται η άποψη, αναίτια, ότι ευθύνονται αποκλειστικά οι ίδιοι για την «αποτυχία» τους.

Η κοινωνιολογία των αξιολογήσεων έχει ένα ευρύ πεδίο να ασχοληθεί, αν και απ' ότι φαίνεται δεν έχει ακόμη γίνει πολύ γνωστή. Μάλιστα επιστήμονες ισχυρίζονται ότι μπορεί να θεωρηθεί καλύτερα ως μια οπτική γωνία ή προσέγγιση που διαπερνά την κοινωνιολογία, αντί για ένα κλάδο της κοινωνιολογίας (Cefai et al. 2015). Η επόμενη ενότητα εστιάζει στη σχέση αξιολόγησης με την «ποιότητα» και την προσωπική «αναγνώριση» της αταξίας.

Η αξιολόγηση ως ποιότητα και προσωπική αναγνώριση αξίας

Από ερμηνευτική σκοπιά, η κοινωνική αξιολόγηση συνδέεται άρρηκτα με την «ποιότητα» κι αυτή με τη σειρά της με την αξία. Το αίτημα για αξία και ποιότητα προσδιορίζει ατομικές συμπεριφορές και εξηγεί την προτίμηση σε προϊόντα, υπηρεσίες ακόμη και σε άτομα προς τη σύναψη σχέσεων φιλίας. Στο σχολείο, οι μαθητές κρίνονται ποιος είναι καλύτερος από κάποιον άλλον. Σε κάθε κοινωνικό χώρο, οι σχέσεις που αναπτύσσονται στηρίζονται στο ποιος είναι καλύτερος, το οποίο ερμηνεύεται ως πιο άξιος.

Το επιχείρημα, που θέτουμε προς κρίση, είναι ότι η αξιολόγηση δεν θα είχε τόση επιτυχία αν δεν συνδεόταν με κοινωνική αναγνώριση (recognition) της προσωπικής αξιοσύνης. Κάτι που όλοι μας θέλουμε να έχουμε και μαζί και τις αποδείξεις ότι αυτό που κάνουμε έχει ποιότητα. Παρ' όλο που είμαστε γνώστες ότι η όποια «ποιότητα» σχετίζεται με κριτήρια και ότι έξω απ' αυτά προφανώς δεν μπορεί να υπάρξει, εν τούτοις κάπου αναδύει μια βαθιά πίστη-απόρροια της κοινωνικοποίησής μας και της συνείδησης την οποία αποκτήσαμε-, που αφορά την αίσθηση της προσωπικής αξίας, της αξιοπρέπειας και του σεβασμού προς το πρόσωπό μας. Όταν για παράδειγμα μάς φέρονται αναξιοπρεπώς, όπως π.χ. στους πρόσφυγες τότε λέμε ότι μάς υποτίμησαν ή ότι μάς «φέρνονται ως ζώα», δηλαδή μάς έχουν υποβιβάσει από το επίπεδο που θεωρείται ανεκτό για την επιβίωση ενός ατόμου. Όταν χτυπάμε, βρίζουμε ή σιδηήποτε άλλο κάνουμε σε ένα άτομο, αυτός που το υπομένει θεωρεί ότι το κάνουμε διότι δεν έχει «αξία» ή ότι το «απαξιώσαμε». Πολλοί κοινωνικοί αγώνες θεωρούνται ότι αποτελούν αιτήματα «αναγνώρισης», όπως για παράδειγμα το γυναικείο κίνημα ή το κίνημα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (Honneth 1995).

Η «αξιολόγηση» στην εκπαίδευση έχει συνδεθεί με την πίστη ότι αποδεικνύει «ποιότητα», κι αυτή με τη σειρά της έχει συνδεθεί με την «αναγνώριση» και καταξίωση του ατόμου από το κοινωνικό σύνολο. Η αναγνώριση του εαυτού και του ατόμου προωθείται

σήμερα σχεδόν σε κάθε κοινωνικό πεδίο, ενώ αποτελεί μέρος του μάρκετινγκ προϊόντων και υπηρεσιών. Όταν λοιπόν βιώνουμε ότι «αξίζουμε» ή ότι «έχουμε αξία» ή ότι έχουν «αξία» όλα όσα κάνουμε, τότε αυτό συμβάλλει στην αίσθηση ότι τυγχάνουμε «αναγνώρισης». Η αναγνώριση έχει πολλές πλευρές, μπορεί να είναι της ατομικότητας, αλλά εδώ κυρίως σηματοδοτεί ότι οι προσπάθειες του ατόμου «αναγνωρίζονται» και ότι «ανταμείβονται» οι κόποι του.

Ένα από τα προβλήματα εδώ έχει να κάνει ότι τα τελευταία χρόνια αποσυνδέεται η προσωπική «επιτυχία» από τη συλλογικότητα. Τα άτομα θεωρούν εσφαλμένα ότι μόνο στις προσωπικές τους προσπάθειες οφείλουν το επίτευγμα. Αυτό δεν είναι άμοιρο κοινωνικών συνεπειών, αλλά ο χώρος δεν επαρκεί για να επεκταθούμε. Επιπλέον, θεωρείται ότι έτσι όπως διενεργείται η «αξιολόγηση» αποτελεί ένα εργαλείο αδέκαστο, ουδέτερο και αντικειμενικό, όταν δεν είναι κανένα από τα τρία αυτά χαρακτηριστικά που θα πρέπει να χαρακτηρίζουν μια επιστημονική έρευνα, η οποία αποσκοπεί στην εξεύρεση της αλήθειας και της αντικειμενικότητας (Patton 1990). Η «αξιολόγηση» ως μέθοδος και εργαλείο διερεύνησης των πεπραγμένων στο πλαίσιο άσκησης πολιτικής αποκόπτεται από μια κριτική θεώρηση των βάσεων της στην «κοινωνική αξιολόγηση».

Περίληψη και Συμπεράσματα

Η αξιολόγηση αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της «νέας διακυβέρνησης», όπως ονομάζεται το νέο δημόσιο μάντζμεντ με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του και τη μεγάλη του εμβέλεια. Κοινωνικοί επιστήμονες κάνουν λόγο για την εν πολλοίς άκριτη εφαρμογή της «αξιολόγησης» ως μεθόδου εξέτασης και κρίσης που εφαρμόζεται τις τελευταίες τρεις δεκαετίες με αυξανόμενο ρυθμό σε όλα σχεδόν τα κοινωνικά πεδία και τους θεσμούς. Ιδιαίτερα, η εφαρμογή μιας μορφής θα λέγαμε «αξιολόγησης» στην εκπαίδευση έχει δυσμενείς συνέπειες, τόσο για την ποιότητα της παρεχόμενης μόρφωσης όσο και για το μέλλον αυτής, μιας και προωθείται αν όχι επιβάλλεται μια ομοιομορφία ξένα και επιβλαβής στη συνθετότητα του κοινωνικού πεδίου.

Με την έννοια «αξιολόγηση» -παρ' όλο που δεν υφίσταται κοινός ορισμός (Gullickson 2020)-, νοείται συνήθως η διαδικασία όπως και τα κριτήρια βάσει των οποίων η επίδοση ατόμων και τα χαρακτηριστικά πραγμάτων υπόκεινται σε μια διαδικασία κρίσης, η οποία με τη μέθοδο της βαθμολόγησης και κατάταξης συμπεραίνει κατά πόσο το επίπεδο ποιότητας αντιστοιχεί σε προσδοκίες, στόχους και καταβαλλόμενη εργασία (Ozeki, Coryn and Shroter 2019). Το πεδίο εφαρμογής της αξιολόγησης ως μεθόδου ελέγχου και κρίσης είναι ομολογουμένως ευρύ. Η αυξανόμενη χρήση της έχει συνδυαστεί με «πιστοποίηση ποιότητας» (quality assurance) σε όλες σχεδόν τις περιοχές της ανθρώπινης δραστηριότητας. Μάλιστα, η σχετική νοοτροπία του «ελέγχου ποιότητας» (audit culture) έχει εξαπλωθεί σε διαφορετικά κοινωνικά πεδία συμπεριλαμβανομένων και των διαπροσωπικών σχέσεων (Strathern 2000).

Τα προβλήματα, σχετικά με την «αξιολόγηση» ως εργαλείου στην άσκηση πολιτικής, αναφέρονται ανάμεσα στα άλλα την αντιστοίχιση ανομοιοειδών πραγμάτων ως όμοια (commensuration) και την ποσοτικοποίηση κατά βάση ποιοτικών διεργασιών κι επομένως την απλοποίηση των όσων κρίνονται. Κατά δεύτερο, δημιουργείται σύγχυση ανάμεσα στην κατάταξη ή ταξινόμηση μιας υπηρεσίας και την ποιότητα αυτής. Τρίτον, παρατηρείται ότι τα εκπαιδευτικά ιδρύματα τείνουν να ευθυγραμμίζονται και να επιδίδονται στο «κυνήγι της επιτυχίας» με διάφορους τρόπους: αποκλείουν μη «επικερδείς» δραστηριότητες ή και υποψήφιους φοιτητές, ενώ διαθέτουν πόρους για δραστηριότητες με βραχυπρόθεσμα οφέλη, αντί σε πρακτικές που απαιτούν χρόνο και μπορεί να αποφέρουν αποτελέσματα μακροπρόθεσμα.

Συμπερασματικά, η αξιολόγηση δεν αποτελεί νέα μορφή παραγωγής και αποτίμησης κοινωνικής αξίας. Οι υφιστάμενες κοινωνικές ιεραρχίες και η κοινωνική διαστρωμάτωση

που τις στηρίζουν βάσει φύλου, τάξης και κοινωνικής θέσης εγκολπώνονται αποτιμήσεις περί της μεγάλης ή μικρής αξίας των χαρακτηριστικών τους, των δράσεών τους, και των επιδόσεών τους. Οι κοινωνικές αυτές αξιολογήσεις με τη σειρά τους δικαιολογούν και νομιμοποιούν την «υψηλή» ή τη «χαμηλή» θέση των ομαδοποιήσεων και των συλλογικοτήτων στην κοινωνική ιεραρχία.

Στην εκπαίδευση η «αξιολόγηση» σήμερα φαίνεται να γίνεται αποδεκτή από τον κόσμο της εκπαίδευσης σχεδόν άκριτα γνωρίζοντας ότι αποτελεί ένα εργαλείο *par excellence* προς τον σκοπό της αυτοσυγκράτησης, αυτοπειθάρχησης και αυτοσυμμόρφωσης των ατόμων, τα οποία υπόκεινται σε αυτήν. Κι αυτό διότι κατά τη γνώμη μας εκλαμβάνεται ως αναγνώριση της «προσωπικής» αξίας των αξιολογούμενων. Τα ερωτήματα που εγείρονται είναι πολλά: *για ποιο λόγο λοιπόν, ιδρύματα, εταιρείες και άτομα υποκύπτουν στη σαγήνη της αξιολόγησης; Τι νοηματοδοτήσεις εγκολπώνεται η αξιολόγηση και σε ποιες πραγματικότητες παραπέμπουν; Πώς κατασκευάζεται κοινωνικά ως επιθυμητή η «αξιολόγηση»;*

Το παρόν κείμενο έθεσε ερωτήματα προς το σκοπό της δημιουργίας ενός πλαισίου προσέγγισης και κατανόησης, ώστε να εξετάζονται από κριτική σκοπιά οι πολλαπλές και σύνθετες κοινωνικές συνέπειες του φαινομένου της αξιολόγησης.

Υποσημειώσεις

1. Οι δυο λέξεις του τίτλου είναι δάνειο από την γνωστή ταινία του Λουί Μπουνουέλ «Η κρυφή γοητεία της μπουρζουαζίας» (1972).
2. The two words in brackets are drawn from the film of L. Bunuel "The discreet charm of the bourgeoisie" (1972).
3. "There is a discordance between the ranking and what it is supposed to measure" (Ossandon, Espeland, and Sauder 2021: 108).
4. Το άγγιγμα έχει μεγάλη κοινωνική σημασία, όπως βλέπουμε και στην περίπτωση των μοναρχών. Οι μονάρχες καλύπτουν τα χέρια τους φορώντας γάντια, κι αυτά εμποδίζουν τη «γυμνή» θα λέγαμε σωματική επαφή με άλλους.
5. Παραθέτοντας τον εισαγγελέα, που επελήφθη της υπόθεσης: «Δεν μιλάμε εδώ για τη δωρεά ενός κτιρίου ώστε να αυξηθούν οι πιθανότητες να δεχθεί μια σχολή τον γιο ή την κόρη σας. Μιλάμε για απάτη και δόλο, για ψεύτικες επιδόσεις στις εξετάσεις, για ψεύτικα αθλητικά δελτία, για ψεύτικες φωτογραφίες, για δωροδοκία υπαλλήλων του πανεπιστημίου» (εισαγγελέας, παρατίθεται στο Sandel 2022: 19).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Ritzer, G. και Stepnisky, J. (2020), *Κλασική κοινωνιολογική θεωρία*, (μτφρ. Α. Φριλίγγος, επιμ. Β. Καντζάρα), Αθήνα, Gutenberg.
- Sandel, M. J. (2022), *Η τυραννία της αξίας* (μτφρ. Μ. Μήτσος), Αθήνα, Πόλις.
- Weber, M. (1978), *Η Προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, (μτφρ. Γ. Κυπραίου), Αθήνα, Gutenberg.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Berger, P. L. and Luckmann, T. (1966), *The Social Construction of Reality*, London, Penguin.
- Boltanski, L. and Thevenot, L. (2006), *On justification: Economies of Worth*, Princeton, Princeton University Press.
- Cefai D., Nicolae, S., Endress, M. and Zimmerman, B. (2015), Introduction in *Human Studies*, DOI 10.1007/s10746-015-9344-6 (online).

- Dewey, J. (1939) *Theory of Valuation*, Chicago, University of Chicago Press.
- Editorial board (2021), Valuation Studies and the Drama of University Quality, in *Valuation Studies*, Vol. 8, No 2, pp. 1-4 (editorial note).
- Espeland W. N. and Stevens, M.L. (1998), Commensuration as a Social Process, in *Annual Review of Sociology*, Vol. 24, pp. 313-343.
- Honneth A. (1995), *The Struggle for Recognition. The Moral Grammar of Social Conflicts*, (μτφρ. J. Anderson), Cambridge, The MIT Press.
- Gullickson, A. (2020), The Whole Elephant: Defining Evaluation, in *Evaluation and Program Planning*, Vol. 79, nr.101787 (online, 27/2/20).
- Kantzara, V. (2001), *An Act of Defiance an Act of Honour: Gender and Prestige among Secondary Education in Greece*, Published Ph.D Thesis, University Utrecht.
- Kantzara, V. (2016α), Prestige στο *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*, ed. Ritzer G., (online), p. 4.
- Kantzara, V. (2016β), Status στο *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*, ed. Ritzer G., (online), p. 4.
- Kreiner, K. (2021), Valuation Ecologies and Academic Governance, in *Valuation Studies*, Vol. 8, No 2, pp. 89-102.
- Lamont, M. (2012), Towards a Comparative Sociology of Valuation and Evaluation, in *Annual Review of Sociology*. DOI: 10.1146/annurev-soc-070108-120022 (online).
- Ozeki, S., Coryn, C. and Shroter, D. (2019), Evaluation Logic in Practice. Findings from two Empirical Investigations of American Evaluation Association Members, in *Evaluation and Program Planning*, Vol. 76 (online).
- Ossandon, J., Espeland, W. and Sauder, M., (2021), Islands of Qualities in an Ocean of Quantification: A Conversation with Wendy Espeland and Michael Sauder” in *Valuation Studies*, Vol. 8, No 2, pp. 103-121.
- Patton, M. Q. (1990), *Qualitative Evaluation and Research Methods*, 2nd ed., London, Sage.
- Peristiany, J. G. (ed.) (1966), *Honour and Shame. The Values of Mediterranean Society*, Chicago, the University of Chicago Press.
- Power, M. (1999), *The Audit Society. Rituals of Verification*, Oxford, University Press.
- Stark, D. (2000), For a Sociology of Worth, στο Borghi V. και Vitale T. (eds.) *Le Convenzioni del lavoro, il lavoro delle convenzioni*, *Sociologia del Lavoro*, nr. 102, Milano, Franco Angeli (χωρίς αριθμηση σελίδων).
- Strathern, M. (ed.) (2000), *Audit Cultures. Anthropological Studies in Accountability, Ethics and the Academy*, London, Routledge.

ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗΣ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ: ΠΡΟΣΒΑΣΙΜΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΣΥΜΜΕΤΟΧΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΤΑ ΦΥΛΟ ΚΑΙ ΗΛΙΚΙΑ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΠΑΝΔΗΜΙΑΣ

Πηνελόπη Καραγιάννη^α

^α Δήμος Νέας Προποντίδας Ν. Χαλκιδικής, Ελλάδα

Περίληψη

Σκοπός της εργασίας είναι να αποτυπώσει τη χρήση των ψηφιακών δημόσιων υπηρεσιών από τον πολίτη αναλύοντας την προσβασιμότητα και συμμετοχικότητα κατά φύλο και ηλικία στη διάρκεια της πανδημίας. Η έναρξη της πανδημίας covid-19 λειτούργησε ως καταλύτης και επιτάχυνε τον ψηφιακό μετασχηματισμό, σε μια εποχή όπου η Ελλάδα παρέμενε σε χαμηλή κατάσταση σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο στην ψηφιακή οικονομία. Η έρευνα επικεντρώνεται στα στατιστικά στοιχεία προσβασιμότητας και συμμετοχικότητας κατά φύλο και ηλικία των ατόμων που χρησιμοποιούν το διαδίκτυο για την αλληλεπίδρασή τους με τις δημόσιες αρχές, αναδεικνύοντας τη γεφύρωση του έμφυλου ψηφιακού χάσματος στον τομέα αυτό, μετά την πανδημία. Η μελέτη περίπτωσης του Κέντρου Εξυπηρέτησης Πολιτών ΚΕΠ0987, με ανάλυση της επισκεψιμότητας κατά φύλο, ηλικία και υπηρεσία, για εξυπηρέτηση αποκλειστικά με ψηφιοποιημένη υπηρεσία, επισημαίνει τα κρίσιμα σημεία της ηλεκτρονικής διακυβέρνησης και τεκμηριώνει την αναγκαιότητα ύπαρξης πολλαπλών καναλιών εξυπηρέτησης πολιτών. Καθώς, σύμφωνα με τα στοιχεία της έρευνας, παραμένει η υπο-εκπροσώπηση των γυναικών στην ευρύτερη ψηφιακή οικονομία, αναδεικνύεται η σημαντικότητα περαιτέρω ενίσχυσης της χρήσης της ηλεκτρονικής διακυβέρνησης τόσο από τις γυναίκες, όσο και τα άτομα της τρίτης ηλικίας, μέσα από τη διεύρυνση προγραμμάτων ψηφιακών δεξιοτήτων, ψηφιακής ενδυνάμωσης και ενθάρρυνσης.

Λέξεις κλειδιά : πανδημία, ηλεκτρονική διακυβέρνηση, ψηφιακές δημόσιες υπηρεσίες, γυναίκα, τρίτη ηλικία.

E-GOVERNMENT SERVICES: ACCESSIBILITY AND PARTICIPATION BY GENDER AND AGE IN THE ERA OF THE PANDEMIC

Pinelopi Karagianni^α

^α Municipality of Nea Propontida, Halkidiki, Greece

Abstract

The purpose of the work is to capture the use of digital public services by citizens analyzing accessibility and participation by gender and age during the pandemic. The onset of the covid-19 pandemic acted as a catalyst and accelerated the digital transformation, at a time when Greece remained in a low European and international ranking in the digital economy. The research focuses on accessibility and participation statistics by gender and age, of people using the internet to interact with public authorities, highlighting the bridging of the gender digital divide in this area, after the pandemic. The case study of the Citizen Service Center KEP0987, with an analysis of the services provided by gender, age and digital service, highlights the critical points of e-government and documents the necessity of having multiple channels of service to citizens. As, according to the research data, the under-representation of women remains in the wider digital economy, the importance of further strengthening the use of e-government by both women and the elderly is highlighted through the expansion of programs for digital skills, digital empowerment, and encouragement.

Key words: pandemic, e-government, digital public services, woman, old age.

Εισαγωγή

Ο ψηφιακός μετασχηματισμός της ελληνικής δημόσιας διοίκησης, για πολλά χρόνια ζητούμενο, αν και αποτέλεσε κυρίαρχο προαπαιτούμενο των προγραμμάτων δημοσιονομικής προσαρμογής κατά τη διάρκεια της πρόσφατης οικονομικής κρίσης, ωστόσο ελάχιστες σχετικές μεταρρυθμίσεις είχαν ολοκληρωθεί μέχρι το 2019, καθώς η Ελλάδα βρισκόταν στην 26η θέση από τις τότε 28 χώρες στην Ε.Ε. στις ψηφιακές δημόσιες υπηρεσίες. Η αλματώδης ανάπτυξη της ηλεκτρονικής διακυβέρνησης καταγράφεται στην περίοδο της πανδημίας covid-19, που πέρα από τις πολυδιάστατες επιπτώσεις σε κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό επίπεδο, λειτούργησε ως καταλύτης και επιτάχυνε την ψηφιοποίηση των δημόσιων υπηρεσιών. Η λειτουργία της πολιτοκεντρικής Ενιαίας Ψηφιακής Πύλης gov.gr του Υπουργείου Ψηφιακής Διακυβέρνησης τον Μάρτιο του 2020, έθεσε τα θεμέλια της διαλειτουργικότητας των φορέων του δημοσίου τομέα, παρέχοντας ψηφιακές υπηρεσίες στον πολίτη και την επιχείρηση για τις συναλλαγές με το δημόσιο, αρχικά στην εποχή της πανδημίας, του περιορισμού της κυκλοφορίας και της κοινωνικής αποστασιοποίησης.

Η μελέτη εκκινεί με το διευρυμένο πεδίο της ηλεκτρονικής διακυβέρνησης. Με την παραδοχή της σημαντικής συμβολής της σε πολιτικο-οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο, στη συνέχεια η εργασία εστιάζει στο πεδίο των ψηφιακών δημόσιων υπηρεσιών, που συνιστά το ένα από τα τέσσερα θεματικά κεφάλαια του Δείκτη Ψηφιακής Οικονομίας και Κοινωνίας (Digital Economy and Society Index, DESI)

Στο πρώτο μέρος γίνεται μια βραχεία επισκόπηση των ψηφιακών δημόσιων υπηρεσιών στην Ελλάδα την περίοδο πριν την εμφάνιση της πανδημίας, αποτυπώνεται το ψηφιακό χάσμα κατά φύλο ως προς τη χρήση τους σε ποσοστό χρηστών διαδικτύου και γίνεται συγκριτική μελέτη αναφορικά με τις υπόλοιπες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Στο δεύτερο μέρος επιχειρείται διερεύνηση με βάση τα δημογραφικά χαρακτηριστικά των πολιτών όσον αφορά τις ψηφιακές συναλλαγές τους με το δημόσιο, με ανάλυση των παραγόντων και του ποσοστού συμμετοχής κατά φύλο. Εξετάζεται η έμφυλη διάσταση του ψηφιακού χάσματος, οι ψηφιακές δεξιότητες, ο βαθμός εμπιστοσύνης και το αίσθημα της ασφάλειας στην ηλεκτρονική διακυβέρνηση. Αποτυπώνεται το ψηφιακό άλμα (ποσοστιαία αύξηση) των γυναικών ως προς τη χρήση των υπηρεσιών ηλεκτρονικής διακυβέρνησης κατά την περίοδο 2019 – 2021. Αναφορικά με τη συμμετοχικότητα στις ψηφιακές δημόσιες υπηρεσίες κατά ηλικία, δίνεται έμφαση στην κατηγορία της τρίτης ηλικίας.

Θεωρητικό πλαίσιο

Ηλεκτρονική Διακυβέρνηση – Η υφιστάμενη κατάσταση στην Ελλάδα πριν την πανδημία

«Η «ηλεκτρονική διακυβέρνηση» (eGovernment) ορίζεται ως η χρήση των Τεχνολογιών των Πληροφοριών και των Επικοινωνιών (ΤΠΕ) στις δημόσιες διοικήσεις, σε συνδυασμό με οργανωτικές αλλαγές και νέες δεξιότητες του προσωπικού. Σκοπός είναι η βελτίωση των δημόσιων υπηρεσιών, καθώς και η ενίσχυση των δημοκρατικών διαδικασιών και των διαδικασιών στήριξης των δημόσιων πολιτικών.» (Ευρωπαϊκή Ένωση).¹

Αποτελεσματική ηλεκτρονική διακυβέρνηση συνεισφέρει πολυεπίπεδα τόσο στον δημόσιο τομέα όσο και στο κοινωνικό σύνολο, όπως στην καλύτερη παροχή δημόσιων υπηρεσιών στους πολίτες και τις επιχειρήσεις, αποδοτικότερη και αποτελεσματικότερη δημόσια διοίκηση, αύξηση της ανταγωνιστικότητας, της παραγωγικής λειτουργίας και των επενδύσεων, διεύρυνση προσβασιμότητας των ανοικτών δεδομένων, ενδυνάμωση των πολιτών μέσω πρόσβασης σε πληροφορίες και ενεργούς συμμετοχής σε δημόσιες πολιτικές, πιο αποτελεσματική κυβερνητική διαχείριση, εκσυγχρονισμό του κράτους και της δημόσιας διοίκησης, ενδυνάμωση της δημοκρατίας, μείωση της διαφθοράς, ενίσχυση της διαφάνειας και εμπιστοσύνης, αύξηση κρατικών εσόδων, εξοικονόμηση πόρων για κυβερνήσεις, πολίτες και επιχειρήσεις (Σπινέλλης κ.ά. 2018).

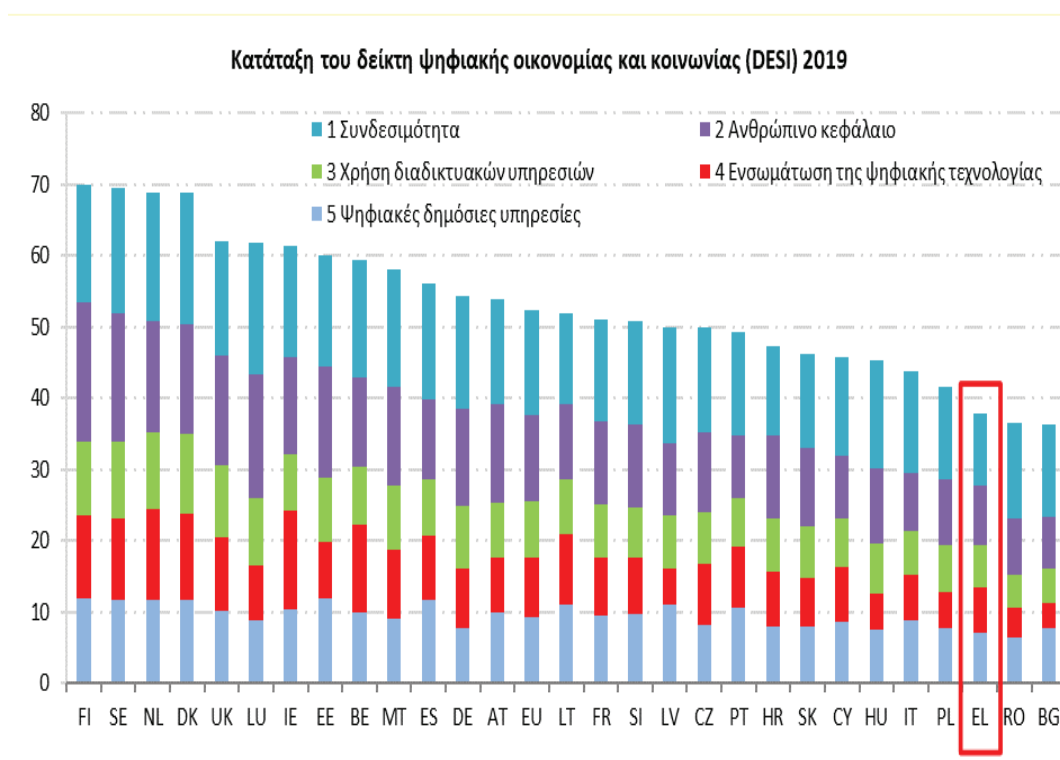
Οι ψηφιακές τεχνολογίες θέτουν όλο και περισσότερο νέες απαιτήσεις και προσδοκίες στον δημόσιο τομέα, συνιστώντας ταυτόχρονα μια βασική πρόκληση για τους κυβερνητικούς οργανισμούς: τη συνειδητοποίηση του πλήρους δυναμικού αυτών των τεχνολογιών. Στο πλαίσιο αυτό, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, από το 2014, παρακολουθεί και καταγράφει την κατάταξη των χωρών μελών σε επίπεδο ψηφιακής ανταγωνιστικότητας, μέσω των εκθέσεων για τον Δείκτη Ψηφιακής Οικονομίας και Κοινωνίας (Digital Economy and Society Index, DESI),² όπου αποτυπώνονται η ψηφιακή απόδοση και πρόοδος των κρατών κατά θεματικά κεφάλαια. Από το 2021 η Ευρωπαϊκή Επιτροπή προσάρμοσε τον δείκτη με στόχο την εναρμόνιση με τον μηχανισμό ανάκαμψης και ανθεκτικότητας και την Ψηφιακή Πυξίδα για την Ψηφιακή Δεκαετία της ΕΕ (2030 Digital Compass), με τα θεματικά κεφάλαια να διαμορφώνονται σε τέσσερα, στο ανθρώπινο κεφάλαιο, τη συνδεσιμότητα, την ενσωμάτωση της ψηφιακής τεχνολογίας, και τις ψηφιακές δημόσιες υπηρεσίες.

Για την ηλεκτρονική διακυβέρνηση στην Ελλάδα, το θεσμικό πλαίσιο ερείδεται στο άρθρο 5Α του Συντάγματος: (Δικαίωμα στην πληροφόρηση), όπου: «Καθένας έχει δικαίωμα στην πληροφόρηση ...Καθένας έχει δικαίωμα συμμετοχής στην Κοινωνία της Πληροφορίας. Η διευκόλυνση της πρόσβασης στις πληροφορίες που διακινούνται ηλεκτρονικά, καθώς και της παραγωγής, ανταλλαγής και διάδοσής τους αποτελεί υποχρέωση του Κράτους, τηρουμένων πάντοτε των εγγυήσεων των άρθρων 9, 9Α και 19». Το ρυθμιστικό πεδίο περιλαμβάνει επίσης σημαντικές νομοθετήσεις όπως ο νόμος 3979/2011 «Για την Ηλεκτρονική Διακυβέρνηση και λοιπές διατάξεις» (ΦΕΚ Α/138), η Στρατηγική για την Ηλεκτρονική Διακυβέρνηση 2014-2020, η Εθνική Στρατηγική για τη Διοικητική Μεταρρύθμιση 2017-2019, η Εθνική Ψηφιακή Στρατηγική 2016-2021 (ΕΨΣ) κ.ά.

Ωστόσο, και παρά τις νομοθετικές ρυθμίσεις αλλά και τα οφέλη που αναφέρθηκαν, η υφιστάμενη κατάσταση ψηφιακής πολιτικής στην Ελλάδα, μέχρι και πριν την πανδημία, παρέμενε προβληματική και υποτυπώδης, με κατάταξη στον δείκτη DESI 2019 στην 26^η θέση μεταξύ των 28 χωρών μελών της ΕΕ (Σχήμα 1).

Σχήμα 1: Δείκτης Ψηφιακής Οικονομίας και Κοινωνίας (DESI) 2019, Έκθεση χώρας για την Ελλάδα

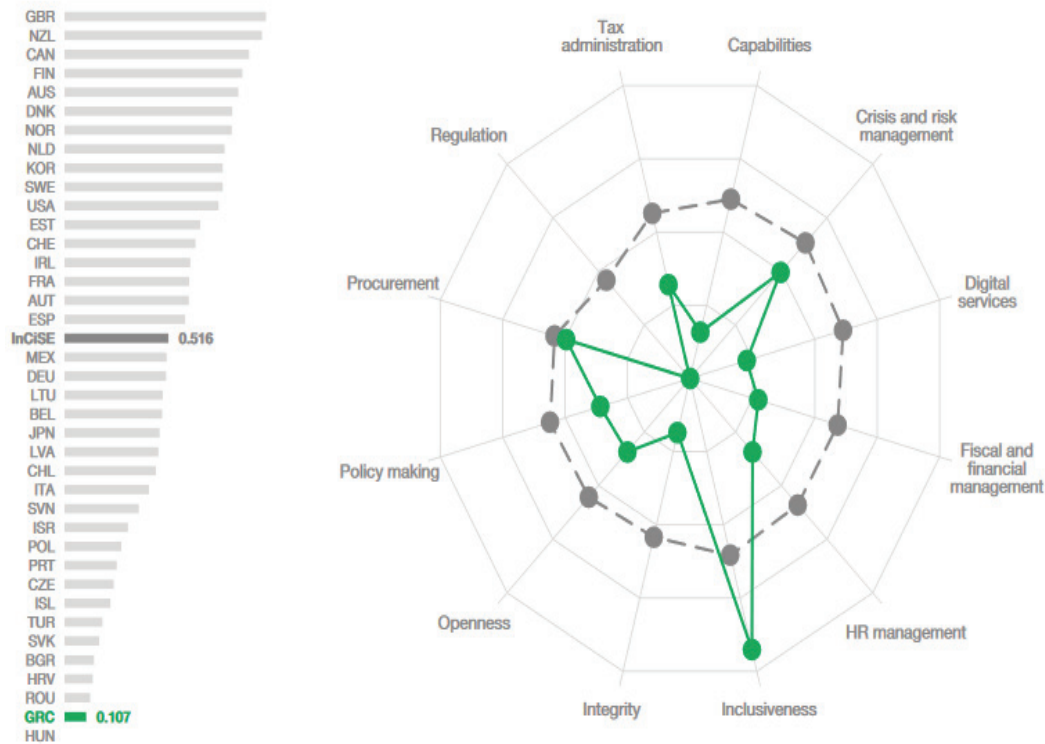
	Ελλάδα		ΕΕ
	κατάταξη	βαθμολογία	βαθμολογία
ΔΕΙΚΤΗΣ DESI 2019	26	38,0	52,5
ΔΕΙΚΤΗΣ DESI 2018	28	34,9	49,8
ΔΕΙΚΤΗΣ DESI 2017	26	33,1	46,9

Πηγή : European Commission, ίδια επεξεργασία.

Ο χαμηλός βαθμός ψηφιοποίησης των δημόσιων υπηρεσιών αποτυπώνεται επίσης και στην διεθνή κατάταξη, όπως ο δείκτης The International Civil Service Effectiveness (InCiSE) Index, όπου για το 2019 κατατάσσει την Ελλάδα στην 37^η θέση μεταξύ 38 χωρών, μέλη του ΟΟΣΑ, όσον αφορά τη διοικητική επίδοση σε δώδεκα τομείς της δημόσιας διοίκησης, μεταξύ των οποίων ο τομέας ψηφιακών υπηρεσιών να αποτυπώνεται ιδιαίτερα αδύναμος (Σχήμα 2).

Σχήμα 2: Έκθεση International Civil Service Effectiveness (InCiSE) Index, 2019

Πηγή: InCiSE 2019.

Η παρούσα εργασία επικεντρώνεται στην κοινωνική και δη έμφυλη διάσταση της ηλεκτρονικής διακυβέρνησης, εστιάζοντας στον τομέα των ψηφιακών δημόσιων υπηρεσιών και την προσβασιμότητα των πολιτών σε αυτές. Η ανάλυση επιχειρείται με επισκόπηση του υποδείκτη 5α1 χρηστών ηλεκτρονικής διακυβέρνησης, του θεματικού κεφαλαίου «Ψηφιακές δημόσιες υπηρεσίες» του δείκτη DESI.

Ως ψηφιακή δημόσια υπηρεσία ορίζεται «...οποιαδήποτε υπηρεσία που παρέχεται από φορέα του δημόσιου τομέα εξ αποστάσεως με ηλεκτρονικά μέσα και συνίσταται ιδίως στην παραγωγή, διακίνηση και διαχείριση πληροφοριών, δεδομένων και ηλεκτρονικών εγγράφων και στην πραγματοποίηση συναλλαγών» σύμφωνα με το νόμο 4727/2020, άρθρο 2.

Στον τομέα αυτό, ως προς τους χρήστες ηλεκτρονικής διακυβέρνησης, η Ελλάδα πριν την πανδημία βρισκόταν στην τελευταία (28^η) θέση μεταξύ των χωρών μελών της ΕΕ και με βαθμολογία κατώτερη του μέσου όρου της ΕΕ (Σχήματα 3 και 4).

Στην υφιστάμενη κατάσταση χρήσης ψηφιακών δημόσιων υπηρεσιών πριν την πανδημία που καταγράφεται στον δείκτη DESI 2019, η διερεύνηση της έμφυλης διάστασής της, αποτυπώνει για την Ελλάδα ένα ψηφιακό χάσμα 3,1% μεταξύ ανδρών και γυναικών, ώστε σε ποσοστό χρηστών διαδικτύου το 66,6% των γυναικών ηλικίας από 16 ως 74 ετών να αλληλοεπιδρά ψηφιακά με τις δημόσιες αρχές, έναντι του ποσοστού των 69,7% των ανδρών επίσης για ηλικίες από 16 ως 74 ετών. Αντιθέτως, για την Ευρωπαϊκή Ένωση δεν παρατηρείται σημαντική απόκλιση ως προς τη χρήση ψηφιακών υπηρεσιών κατά φύλο (European Commission, Digital Scoreboard 2019) (Σχήμα 5).

Σχήμα 3: Δείκτης Ψηφιακής Οικονομίας και Κοινωνίας (DESI) 2019 – 5. Ψηφιακές δημόσιες υπηρεσίες – 5α1 Χρήστες ηλεκτρονικής διακυβέρνησης, Έκθεση χώρας για την Ελλάδα

5 Ψηφιακές δημόσιες υπηρεσίες

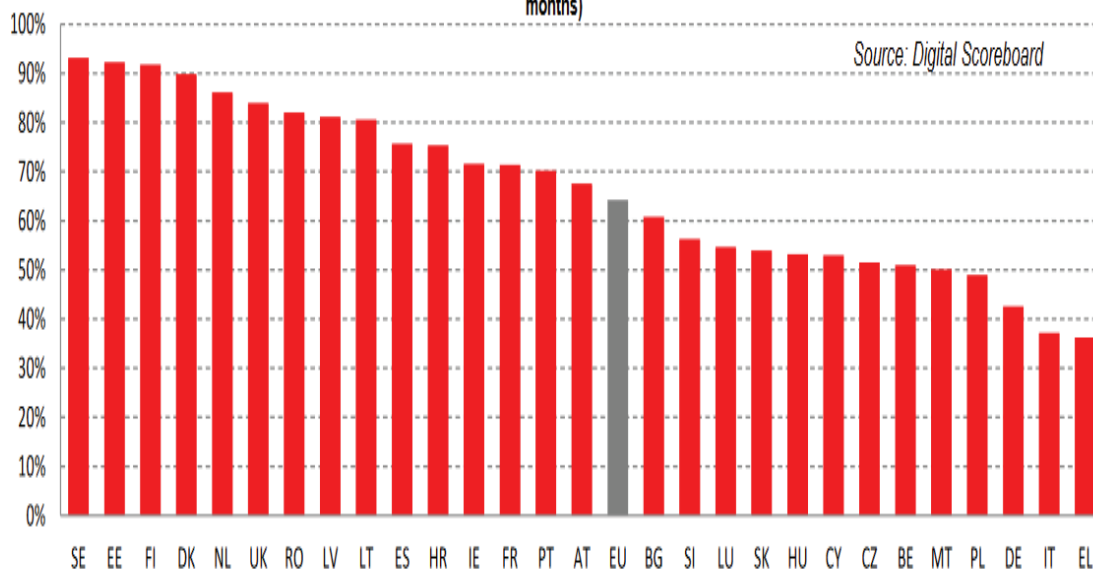
5 Ψηφιακές δημόσιες υπηρεσίες	Ελλάδα		ΕΕ
	κατάταξη	βαθμολογία	βαθμολογία
ΔΕΙΚΤΗΣ DESI 2019	27	46,9	62,9
ΔΕΙΚΤΗΣ DESI 2018	28	39,5	57,9
ΔΕΙΚΤΗΣ DESI 2017	28	34,5	54,0

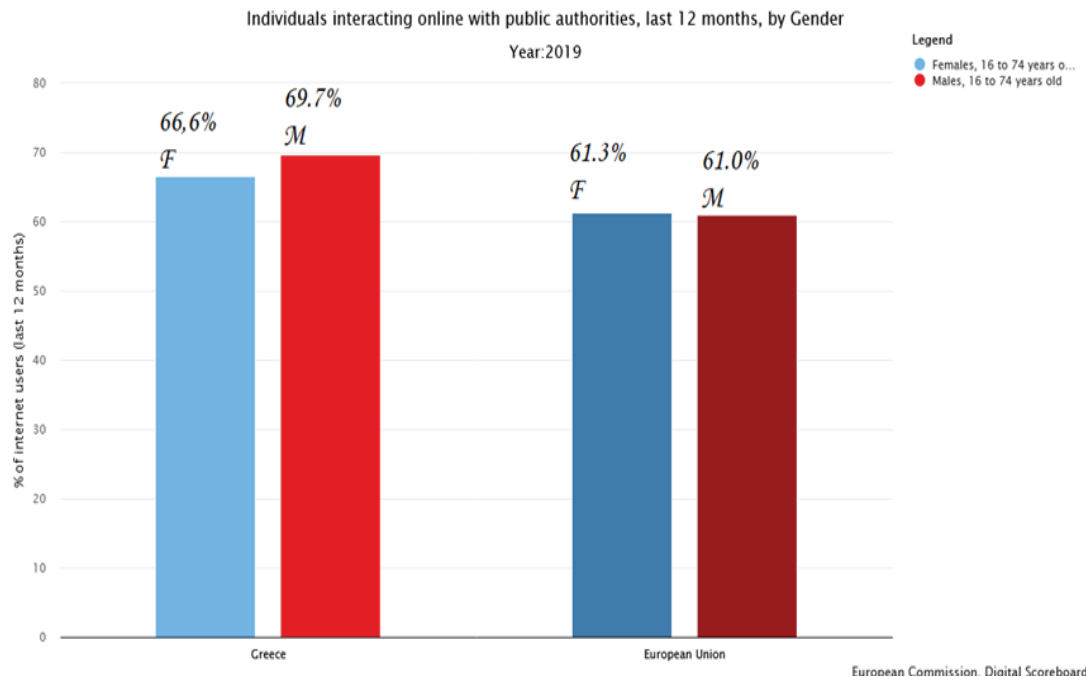
5α1 Χρήστες ηλεκτρονικής διακυβέρνησης % των χρηστών του διαδικτύου που πρέπει να υποβάλουν έντυπα	Ελλάδα			ΕΕ
	ΔΕΙΚΤΗΣ DESI 2017 ποσοστό 2016	ΔΕΙΚΤΗΣ DESI 2018 ποσοστό 2017	ΔΕΙΚΤΗΣ DESI 2019 ποσοστό 2018	ΔΕΙΚΤΗΣ DESI 2019 ποσοστό 2018
	42 %	38 %	36 %	64 %
	28		28	

Πηγή: European Commission, ίδια επεξεργασία.

Σχήμα 4: Digital Public Services, e-Government users, (DESI) 2019
e-Government users, 2018 (% of internet users needed to submit filled forms to public authorities over the Internet in the last 12 months)

Πηγή: Digital Scoreboard

Σχήμα 5: Άτομα που έχουν χρησιμοποιήσει το διαδίκτυο για αλληλεπίδραση με τις δημόσιες αρχές, κατά φύλο, σε ποσοστό χρηστών διαδικτύου, 2019³

Πηγή: European Commission, Digital Scoreboard, ίδια επεξεργασία.

Δεν παύει ωστόσο στην ευρύτερη ψηφιακή οικονομία, να καταγράφεται μια σημαντική υπο-εκπροσώπηση των γυναικών, κυρίως στις ειδικές ψηφιακές δεξιότητες. Η επίτευξη της γεφύρωσης του ψηφιακού χάσματος μεταξύ των φύλων επιβάλει διαμόρφωση ισχυρής και πολυδιάστατης ψηφιακής πολιτικής, με ανατροφοδότηση των αποτελεσμάτων για τον βαθμό επιτυχίας της. Απαιτεί επίσης συστηματική και αδιάλειπτη μέτρηση, σκοπό τον οποίο υλοποιεί ο δείκτης Women in Digital Index (WiD), ο οποίος αξιολογεί τις επιδόσεις των κρατών μελών ως προς τη συμμετοχικότητα κατά φύλο, στους τομείς της χρήσης του Διαδικτύου, των δεξιοτήτων χρήστη του Διαδικτύου, των ειδικών δεξιοτήτων και της απασχόλησης με βάση 12 υποδείκτες. Στον δείκτη Women in Digital Scoreboard 2019, ο υποδείκτης 1.7 Χρήστες ηλεκτρονικής διακυβέρνησης⁴ σε ποσοστό χρηστών διαδικτύου, κατέγραφε για την Ελλάδα ένα ακόμη μεγαλύτερο χάσμα σε επίπεδο 7%, τις γυναίκες χρήστες σε ποσοστό 33%, έναντι του 40% των ανδρών χρηστών ηλεκτρονικής διακυβέρνησης (Σχήμα 6).

Η ηλεκτρονική Διακυβέρνηση στην Ελλάδα στην εποχή της πανδημίας

Η εκδήλωση της πανδημίας covid-19 τον Φεβρουάριο του 2020 στην Ελλάδα, έθεσε πρωτόγνωρες προκλήσεις στη δημόσια διοίκηση για τη διαχείριση άμεσα και αποτελεσματικά των αναγκών που προέκυψαν από τα μέτρα αντιμετώπισης της διασποράς του ιού, περιορισμού μετακινήσεων και κοινωνικής αποστασιοποίησης. Σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα η πανδημία δρα ως καταλύτης, «η πανδημία έκανε την εκκρεμότητα αναγκαιότητα» (Πιερρακάκης 2022), η ηλεκτρονική διακυβέρνηση ενισχύεται και επιταχύνεται ο ψηφιακός μετασχηματισμός της δημόσιας διοίκησης.

Σχήμα 6: Women in Digital Scoreboard 2019, 1.7 Χρήστες ηλεκτρονικής διακυβέρνησης

	Greece		EU	
	Women value	Men rank	Women value	Men value
1 Use of internet				
1.1 Regular internet use	68%	26	71%	82%
% individuals, 2018				84%
1.2 People who never used the internet	27%	27	23%	12%
% individuals, 2018				11%
1.3 Online banking	33%	26	42%	63%
% internet users, 2018				64%
1.4 Using professional social networks	7%	23	9%	13%
% internet users, 2017				18%
1.5 Doing an online course	7.0%	11	7.2%	8.1%
% internet users, 2017				9.5%
1.6 Online consultations or voting	4.8%	21	5.5%	9.9%
% internet users, 2017				10.6%
1.7 eGovernment users	33%	28	40%	64%
% internet users submitting forms, 2018				65%
1 Use of internet	31.6	27		53.1
Score (0-100)				
2 Internet user skills				
2.1 At least basic digital skills	44%	25	49%	55%
% individuals, 2017				60%
2.2 Above basic digital skills	20%	24	23%	28%
% individuals, 2017				34%
2.3 At least basic software skills	50%	24	55%	58%
% individuals, 2017				62%
2 Internet user skills	42.4	24		53.1
Score (0-100)				
3 Specialist skills and employment				
3.1 STEM graduates	13.7	8	20.4	13.1
Per 1000 individuals aged 20-29, 2016				24.9
3.2 ICT specialists	0.4%	28	2.5%	1.4%
% total employment, 2017				5.7%
3.3 Unadjusted gender pay gap	22%	20		19%
% difference in pay, 2017				
3 Specialist skills and employment	36.3	23		43.9
Score (0-100)				

Πηγή: European Commission, Women in Digital Scoreboard 2019

Η διαμόρφωση και υλοποίηση ισχυρής ψηφιακής πολιτικής, χρειάζεται όραμα, απαιτεί στρατηγική, προϋποθέτει οργάνωση και συντονισμό δομών, αξιοποίηση υποδομών, προσέλκυση ικανού και επιστημονικά καταρτισμένου ανθρώπινου δυναμικού, επιβάλλει ισχυρό νομοθετικό πλαίσιο και εξασφάλιση ικανών πόρων μέσα από ευέλικτα και σύγχρονα χρηματοδοτικά εργαλεία.

Ως ένας από τους σημαντικότερους πυλώνες στον ψηφιακό μετασχηματισμό της δημόσιας διοίκησης που λαμβάνει χώρα στην εποχή της πανδημίας, αναφέρεται η σύσταση του Υπουργείου Ψηφιακής Διακυβέρνησης τον Ιούλιο του 2019 (ΠΔ81/08-07-2019), που απέκτησε στρατηγικό ρόλο και έλαβε την εντολή για τον σχεδιασμό, τον συντονισμό και την υλοποίηση της ψηφιακής στρατηγικής για τον μετασχηματισμό της χώρας. Θέτει προτεραιότητα, μέσα από το κατάλληλο θεσμικό πλαίσιο, τη συγκέντρωση όλων των δομών πληροφορικής και τηλεπικοινωνιών που σχετίζονται με την παροχή ψηφιακών υπηρεσιών σε πολίτες και επιχειρήσεις της χώρας, όπως η Γενική Γραμματεία Πληροφοριακών Συστημάτων Δημόσιας Διοίκησης ΓΓΠΣΔΔ, το Εθνικό Δίκτυο Υποδομών Τεχνολογίας και Έρευνας ΕΔΥΤΕ, το Κε.Δ (Κέντρο Διαλειτουργικότητας), η Κοινωνία της Πληροφορίας Α.Ε. (ΚΤΠ), τα Κέντρα Εξυπηρέτησης Πολιτών ΚΕΠ, τα Ελληνικά Ταχυδρομεία ΕΛΤΑ κ.α., με προσέλκυση παράλληλα ικανών στελεχών. Το υπουργείο είναι αρμόδιο για την παροχή ψηφιακών υπηρεσιών στους πολίτες και στις επιχειρήσεις, που βασίζονται σε απλουστευμένες διοικητικές διαδικασίες. Είναι επίσης αρμόδιο για τη διασφάλιση της διαλειτουργικότητας των διαδικασιών μεταξύ όλων των άλλων υπουργείων και κρατικών υπηρεσιών. Η παροχή του απαραίτητου πεδίου ώστε πολίτες και επιχειρήσεις στην Ελλάδα να επωφεληθούν ουσιαστικά από μια ψηφιακή ενιαία αγορά στην Ευρωπαϊκή Ένωση, χωρίς αποκλεισμούς, ο πολιτοκεντρικός χαρακτήρας σχεδιασμού και Ελλάδα “digital by default” ως το 2023, συνιστούν στρατηγικούς του στόχους. Σχεδιάζεται άμεσα η ψηφιοποίηση δημόσιων υπηρεσιών σε ένα ευρύ πεδίο τομέων της δημόσιας διοίκησης, που αφορούν τη δικαιοσύνη, υγεία, ενέργεια, εργασία, μεταφορές κ.ά.

Η αξιοποίηση των σύγχρονων χρηματοδοτικών εργαλείων όπως οι πόροι του μηχανισμού ανάκαμψης και ανθεκτικότητας (RRF) 2021-2026 των 32 δισ. ευρώ με το Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας, 13/7/21, περί τα 2,2 δισ. ευρώ (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2021), οι απορρόφηση προγραμμάτων ΕΣΠΑ 2021-2027 με 1 δισ. ευρώ, η δημιουργία Συμπράξεων Δημοσίου και Ιδιωτικού Τομέα (ΣΔΙΤ), συνιστούν τις βασικότερες πηγές χρηματοδότησης της ψηφιακής πολιτικής την περίοδο της πανδημίας αλλά και της μετα-κορωνοϊού εποχής.

Σταθμοί ψηφιακού μετασχηματισμού στην εποχή της πανδημίας

Με την εκδήλωση της πανδημίας τον Φεβρουάριο 2020, επιταχύνεται ένας πολυεπίπεδος μηχανισμός ψηφιοποίησης υπηρεσιών σε όλους τους τομείς δημόσιας διοίκησης, αναφέρονται ενδεικτικά ως σημαντικότεροι σταθμοί: την 21η Μαρτίου 2020 η λειτουργία της Ενιαίας Ψηφιακής Πύλης της Δημόσιας Διοίκησης (ΕΨΠ) gov.gr, με 503 ψηφιακές δημόσιες υπηρεσίες, τον Μάιο 2020 η λειτουργία της Επιμορφωτικής Πύλης Ψηφιακών Υπηρεσιών howto.gov.gr, τον Ιούνιο 2020 η ενσωμάτωση της υπηρεσίας myDESKlive που συνιστά νέο ψηφιακό κανάλι εξ αποστάσεως εξυπηρέτησης του πολίτη παρέχοντας ψηφιακά ραντεβού με βιντεοκλήσεις σε κεντρικές δομές δημόσιας διοίκησης, όπως την Ανεξάρτητη Αρχή Δημοσίων Εσόδων ΑΑΔΕ, τα Κέντρα Εξυπηρέτησης Πολιτών ΚΕΠ, τα Ελληνικά Προξενεία, τον Οργανισμό Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού, πρώην ΟΑΕΔ νυν ΔΥΠΑ και τον Εθνικό Φορέα Κοινωνικής Ασφάλισης ΕΦΚΑ, με αντίστοιχες ονομασίες των καναλιών, myAADElive, myKEPlive, myCONSULive, myOAEDlive και myEFKAlive. Αναφέρονται επίσης ως σημαντικοί σταθμοί, τον Σεπτέμβριο 2020 ο ν. 4727/23-09-2020, Ψηφιακή Διακυβέρνηση (Ενσωμάτωση στην Ελληνική Νομοθεσία της Οδηγίας (ΕΕ) 2016/2102 και της Οδηγίας (ΕΕ) 2019/1024) Ηλεκτρονικές Επικοινωνίες (Ενσωμάτωση στο Ελληνικό Δίκαιο της Οδηγίας (ΕΕ) 2018/1972) και άλλες διατάξεις, τον Δεκέμβριο

2020 η λειτουργία της Ψηφιακής Ακαδημίας Πολιτών και η πρώτη έκδοση της Νέας στρατηγικής «Βίβλος Ψηφιακού Μετασχηματισμού 2020-2025» και επόμενη έκδοση Ιούνιος 2021. Τέλος, τον Ιούλιο 2022 ο ν. 4961/27-07-2022 Αναδυόμενες τεχνολογίες πληροφορικής και επικοινωνιών, ενίσχυση της ψηφιακής διακυβέρνησης και άλλες διατάξεις.

Η Ενιαία Ψηφιακή Πύλη της Δημόσιας Διοίκησης (ΕΨΠ) gov.gr ως κρίσιμος σταθμός ψηφιακού μετασχηματισμού.

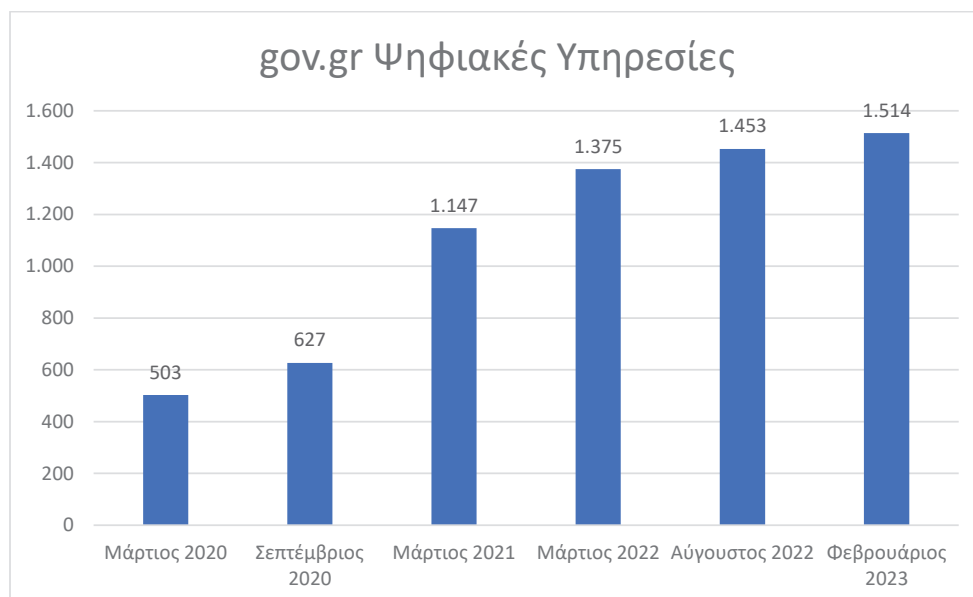
Η δημιουργία μιας πύλης που θα ενοποιούσε τις ψηφιακές δημόσιες υπηρεσίες ήταν ένα σημαντικό στοιχείο της ψηφιακής πολιτικής του Υπουργείου Ψηφιακής Διακυβέρνησης από τη σύστασή του. Συνδυαστικά ωστόσο με τα έκτακτα μέτρα του περιορισμού της μετακίνησης του πληθυσμού για την αντιμετώπιση της διασποράς της πανδημίας στη χώρα, η Ενιαία Ψηφιακή Πύλη της Δημόσιας Διοίκησης τέθηκε σε λειτουργία στις 21 Μαρτίου 2020, αρχικά με 503 ψηφιακές υπηρεσίες, για να απαντήσει στις ανάγκες πολιτών και επιχειρήσεων κατά την εφαρμογή των μέτρων.

Σήμερα, Φεβρουάριος 2023, τρία χρόνια μετά την έναρξη της λειτουργίας της, οι ψηφιακές υπηρεσίες ανέρχονται σε 1514 (Σχήμα 7), μέσα από 11 κατηγορίες υπηρεσιών, με την επισκεψιμότητα να εκτινάσσεται (Σχήμα 8), καθιστώντας την πύλη gov.gr ως ένα κορυφαίο κανάλι εξυπηρέτησης του πολίτη και της επιχείρησης, αναπροσανατολίζοντας τις σχέσεις κράτους πολίτη και αποδεικνύοντας πως η ψηφιακή πολιτική είναι κοινωνική πολιτική.

Σύμφωνα με έρευνα (διαΝΕοσις, 2022), η Ενιαία Ψηφιακή Πύλη αποσπτά τη θετική και μάλλον θετική αξιολόγηση λειτουργίας της σε ποσοστό 75,5%, καταλαμβάνοντας την τρίτη θέση μεταξύ 12 φορέων δημόσιας διοίκησης (Σχήμα 9α).

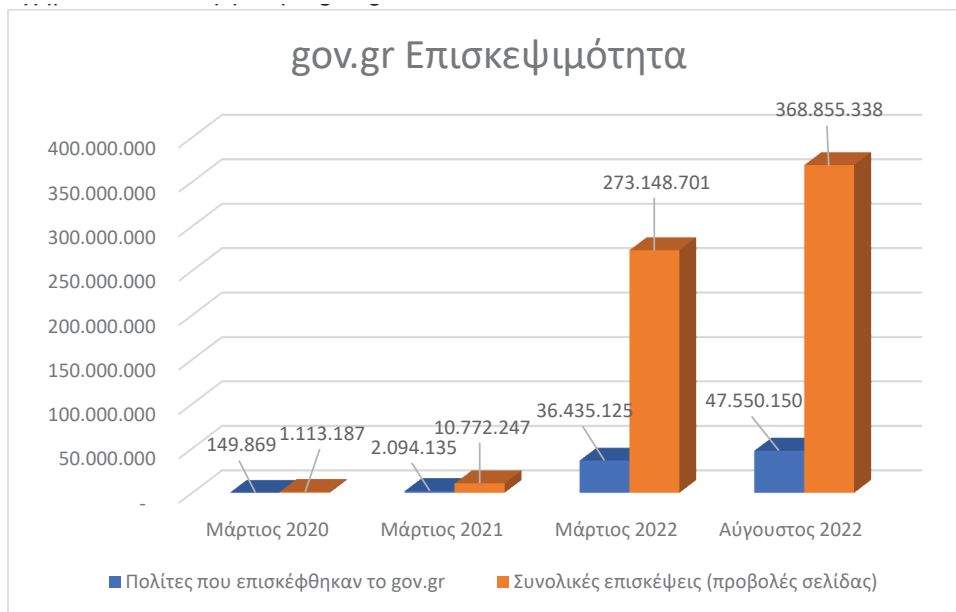
Από την αποτύπωση των δημογραφικών χαρακτηριστικών των συμμετεχόντων (γενικός πληθυσμός) στην έρευνα, προκύπτει επίσης ότι ο βαθμός θετικής και μάλλον θετικής αξιολόγησης της λειτουργίας της Ενιαίας Ψηφιακής Πύλης, είναι κατά 3,8% μικρότερος των γυναικών έναντι των ανδρών, στοιχείο που έμμεσα αντανακλά το βαθμό εμπιστοσύνης, χρήσης και προσβασιμότητας (Σχήμα 9β).

Σχήμα 7: Ψηφιακές υπηρεσίες gov.gr

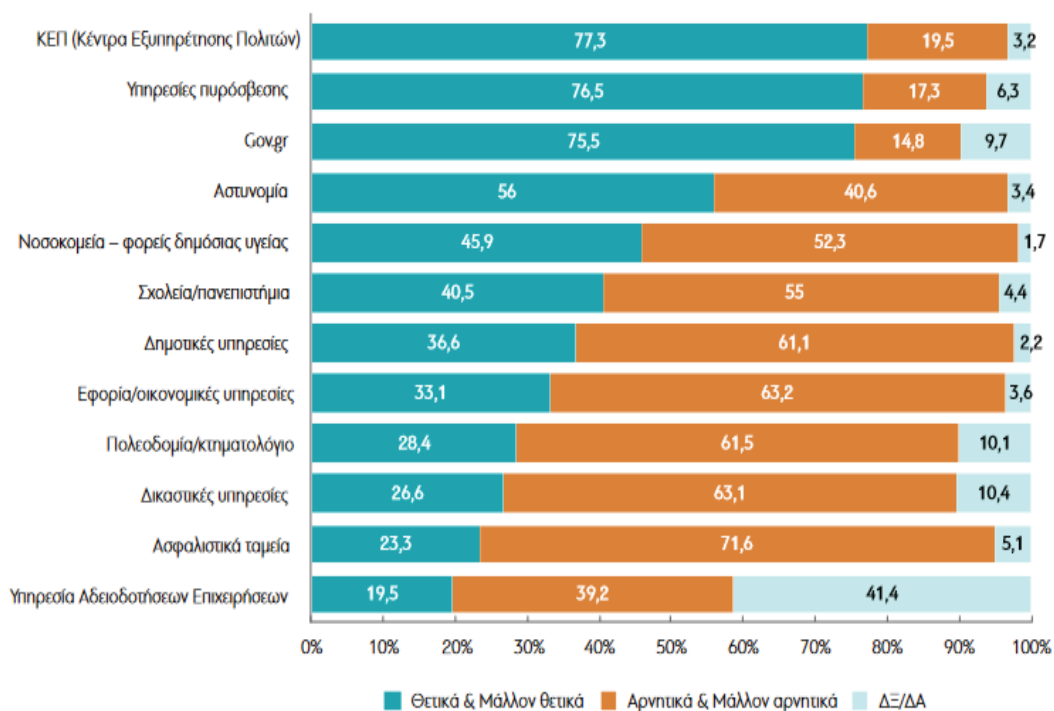
Πηγή: gov.gr, Ιδία επεξεργασία

Σχήμα 8: Επισκεψιμότητα gov.gr

Πηγή: gov.gr, Ιδία επεξεργασία

Σχήμα 9α: Έρευνα: Τι πιστεύουν οι Έλληνες – Πώς αξιολογείτε τη λειτουργία των παρακάτω υπηρεσιών

Πηγή: διαΝΕΟσις, Απρίλιος 2022

Σχήμα 9β: Έρευνα : Τι πιστεύουν οι Έλληνες – Πώς αξιολογείτε τη λειτουργία του gov.gr

	ΣΥΝΟΛΟ	ΑΝΔΡΑΣ	ΓΥΝΑΙΚΑ	17-24	25-39	40-54	55-64	65 +	Α' ΒΑΘΜΙΑ	Β' ΒΑΘΜΙΑ	Γ' ΒΑΘΜΙΑ	ΜΕΤΑΠΤ. / ΔΙΔΑΚΤ.
Θετικά	49,6	55,3	44,1	30,6	38,4	54,7	60,8	53,4	38,1	49,2	50,8	52,6
Μάλλον θετικά	25,9	22,1	29,5	37,3	38,1	28,5	17,9	10,9	5,9	23,2	28,3	30,9
Μάλλον αρνητικά	7,1	7	7,2	19,5	13,5	4,6	1,9	2,8	1,9	5,6	9,1	5,9
Αρνητικά	7,7	7,5	8	12,5	7,4	8,7	4,5	7,5	13,2	8,2	6,3	9,5
ΔΞ/ΔΑ	9,7	8,1	11,2	0	2,6	3,6	15	25,5	40,9	13,7	5,4	1,1
Θετικά & Μάλλον θετικά	75,5	77,4	73,6	67,9	76,5	83,2	78,7	64,3	44	72,4	79,1	83,5
Αρνητικά & Μάλλον αρνητικά	14,8	14,5	15,2	32	20,9	13,3	6,4	10,3	15,1	13,8	15,4	15,4

Πηγή: διαNEΟσις, Απρίλιος 2022

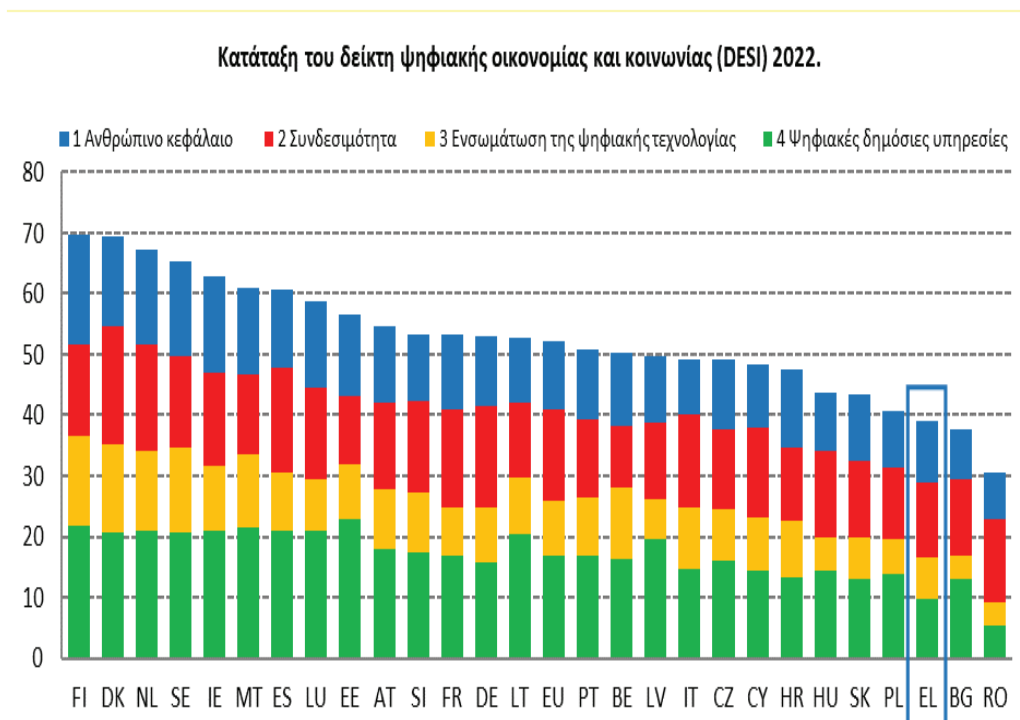
Η Ενιαία Ψηφιακή Πύλη συνιστά για την παρούσα εργασία μια μελέτη περίπτωσης μιας από τις πολλές κρίσιμες δράσεις ψηφιακού μετασχηματισμού που συντελέστηκαν κατά την περίοδο της πανδημίας σε όλους τους τομείς της δημόσιας διοίκησης, καθώς αποτελεί το ουσιαστικό κανάλι επικοινωνίας του πολίτη με τη διοίκηση, αποτυπώνει την προσβασιμότητα στις ψηφιακές δημόσιες υπηρεσίες, μέσω της οποίας διερευνάται και η έμφυλη διάσταση αυτής.

Η ηλεκτρονική διακυβέρνηση σε δείκτες

Για τη συγκριτική αξιολόγηση του ψηφιακού μετασχηματισμού της ελληνικής δημόσιας διοίκησης κατά την περίοδο πριν και μετά την πανδημία με τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, χρησιμοποιείται όπως και στην εκκίνηση της εργασίας, ο Δείκτης Ψηφιακής Οικονομίας και Κοινωνίας DESI 2022 (Σχήμα 10α), όπου παρά τις αλματώδεις ενέργειες, η χώρα καταλαμβάνει, τόσο στο γενικό δείκτη DESI 2022 την επίσης χαμηλή 25^η κατάταξη με βαθμολογία 38,9 έναντι 52,3 του μέσου όρου της Ευρωπαϊκής Ένωσης,⁵ όσο και στο θεματικό του κεφάλαιο 4 «Ψηφιακές δημόσιες υπηρεσίες» την 26^η κατάταξη με βαθμολογία 39,4 έναντι 67,3 του μέσου όρου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Σχήμα 10β).⁶

Σχήμα 10α: Δείκτης Ψηφιακής Οικονομίας και Κοινωνίας (DESI) 2022, Έκθεση χώρας για την Ελλάδα

ΔΕΙΚΤΗΣ DESI 2022	Ελλάδα		ΕΕ
	κατάταξη	βαθμολογία	βαθμολογία
	25	38,9	52,3

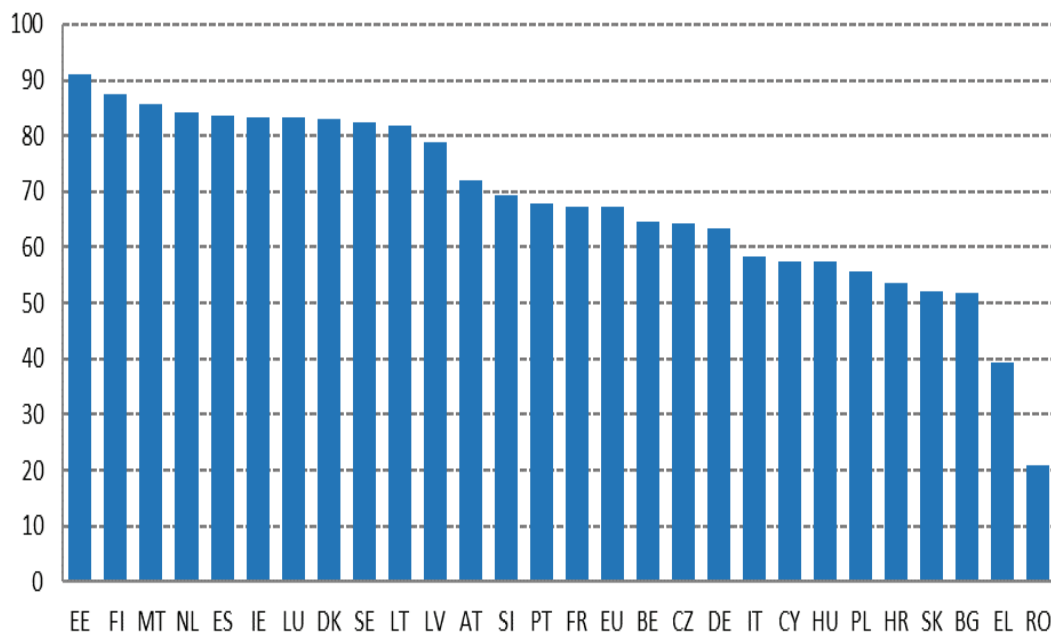
Πηγή: European Commission.

Παρότι δεν αποτελεί αντικείμενο της παρούσας εργασίας, αναφέρεται ωστόσο για λόγους επιστημονικής πληρότητας της έρευνας, ότι η μη αποτύπωση του ψηφιακού άλματος της χώρας κατά την περίοδο της πανδημίας στη γενική αξιολόγηση του δείκτη DESI 2022, διερευνάται στενά από το Υπουργείο Ψηφιακής Διακυβέρνησης, καθώς ερευνάται σε πολλούς παράγοντες. Ενδεικτικά αναφέρεται σύμφωνα με το Ευρωπαϊκό

Σχήμα 10β: Δείκτης Ψηφιακής Οικονομίας και Κοινωνίας (DESI) 2022 – 4. Ψηφιακές δημόσιες υπηρεσίες

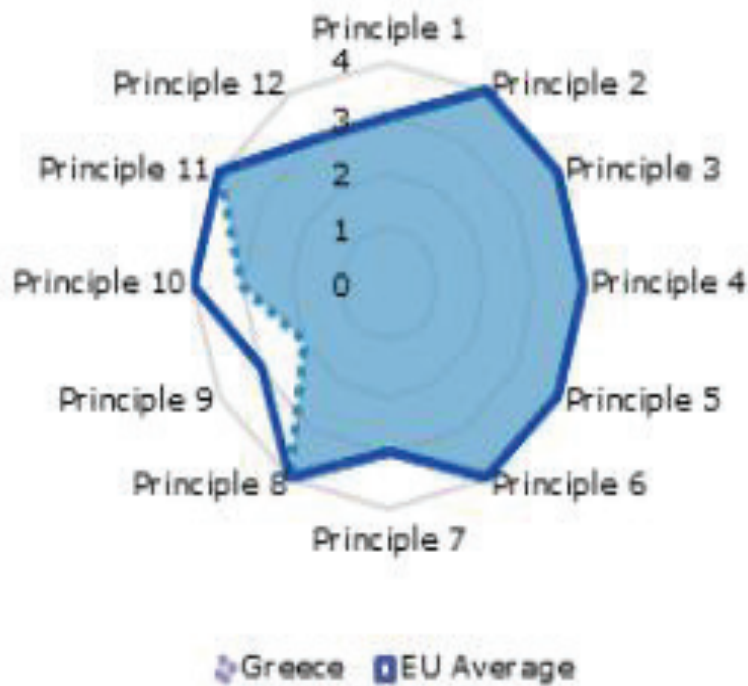
4 Ψηφιακές δημόσιες υπηρεσίες ⁹	Ελλάδα		ΕΕ
	κατάταξη	βαθμολογία	βαθμολογία
ΔΕΙΚΤΗΣ DESI 2022	26	39,4	67,3

Πηγή: European Commission

Πλαίσιο Διαλειτουργικότητας, η χαμηλή επίδοση της Ελλάδας, κάτω από τον μέσο όρο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, στις Αρχές 9 (Πολυγλωσσία) και 10 (Διοικητική απλούστευση) των Αρχών του Ευρωπαϊκού Πλαισίου Διαλειτουργικότητας (Σχήμα 11), καθώς και στις διασυνοριακές ψηφιακές δημόσιες υπηρεσίες (Σχήμα 12). Σύμφωνα με το ως άνω πλαίσιο, απαιτείται περαιτέρω αξιοποίηση συστημάτων πληροφορικής που θα περιλαμβάνουν τον πολύγλωσσο ψηφιακό μετασχηματισμό των ευρωπαϊκών δημόσιων υπηρεσιών (σύσταση 16), καθώς απλούστευση διοικητικών διαδικασιών που θα συμβάλλουν στη βελτίωση της ποιότητας των παρεχόμενων υπηρεσιών αλλά και στη μείωση των διοικητικών βαρών. Στο πεδίο αυτό, και με στόχο την ενδυνάμωση των ψηφιακών επιδόσεων της χώρας, το Υπουργείο Ψηφιακής Διακυβέρνησης με τον εποπτευόμενο φορέα Εθνικό Δίκτυο Υποδομών Τεχνολογίας και Έρευνας (ΕΔΥΤΕ), εργάζεται εντατικά στο έργο Εθνικό Μητρώο Διοικητικών Διαδικασιών - Μίτος, που αποτελεί το επίσημο μητρώο διαδικασιών του Ελληνικού Δημοσίου.

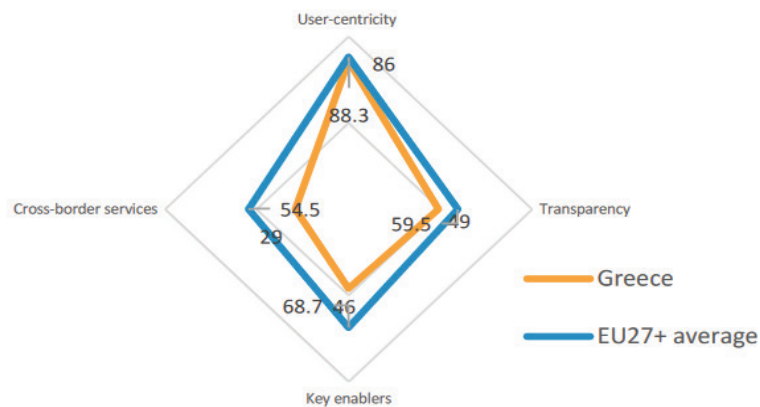
Σχήμα 11: Ευρωπαϊκό Πλαίσιο Διαλειτουργικότητας – Πίνακας αποτελεσμάτων-12 Αρχές

Πηγή : European Commission, Digital Public Administration factsheets-2022. European Interoperability Framework Monitoring Mechanism 2021.

Σχήμα 12: Cross-border services

eGovernment indicators
eGovernment performance across policy priorities

Source: [eGovernment Benchmark report 2022](#)

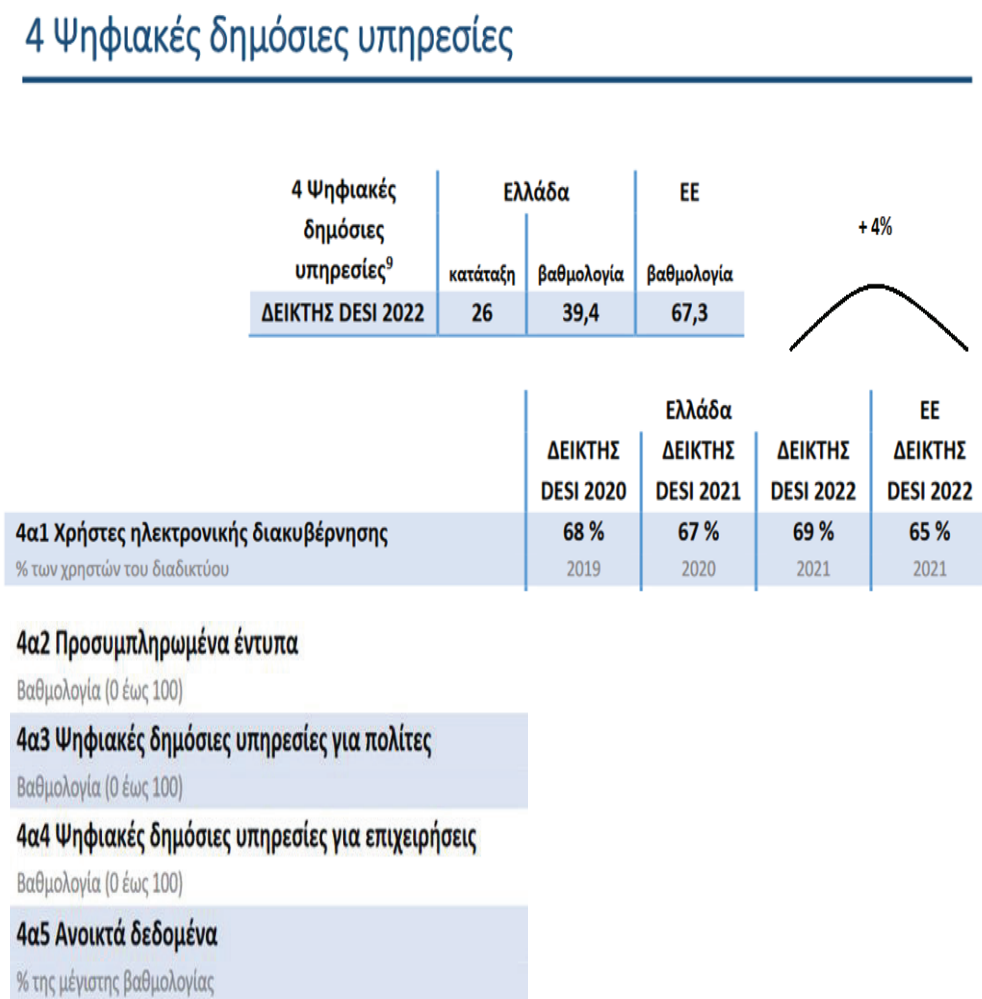
Πηγή : European Commission, eGovernment Benchmark 2022.

Ωστόσο, όπως ήδη έχει επισημανθεί, η εργασία διερευνά μέσα από την προσβασιμότητα των πολιτών στις ψηφιακές δημόσιες υπηρεσίες (υποδείκτης 4a1 χρήστες ηλεκτρονικής διακυβέρνησης (% ποσοστό των χρηστών διαδικτύου) του θεματικού κεφαλαί-

ου «Ψηφιακές δημόσιες υπηρεσίες» του δείκτη DESI 2022], την έμφυλη διάσταση αυτής.

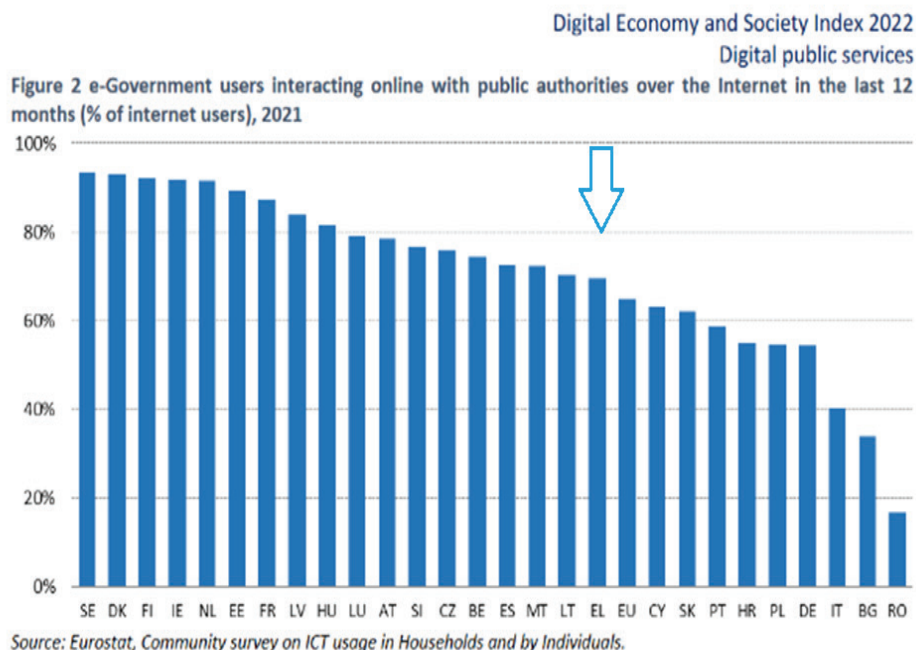
Στο πεδίο αυτό, καταγράφεται μια αύξηση 4% των χρηστών ηλεκτρονικής διακυβέρνησης (% ποσοστό των χρηστών διαδικτύου) της Ελλάδας έναντι του αντίστοιχου μέσου όρου των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Σχήμα 13α), με αντίστοιχη κατάταξη της Ελλάδας στη 18^η θέση (Σχήμα 13β).⁷

Σχήμα 13α: Δείκτης Ψηφιακής Οικονομίας και Κοινωνίας (DESI) 2022 –
4. Ψηφιακές δημόσιες υπηρεσίες – 4α1 Χρήστες ηλεκτρονικής διακυβέρνησης, Ελλάδα

Πηγή: European Commission, ίδια επεξεργασία.

Σχήμα 13β: Δείκτης Ψηφιακής Οικονομίας και Κοινωνίας (DESI) 2022 –
4. Ψηφιακές δημόσιες υπηρεσίες – 4α1 Χρήστες ηλεκτρονικής διακυβέρνησης, Κατάταξη χωρών

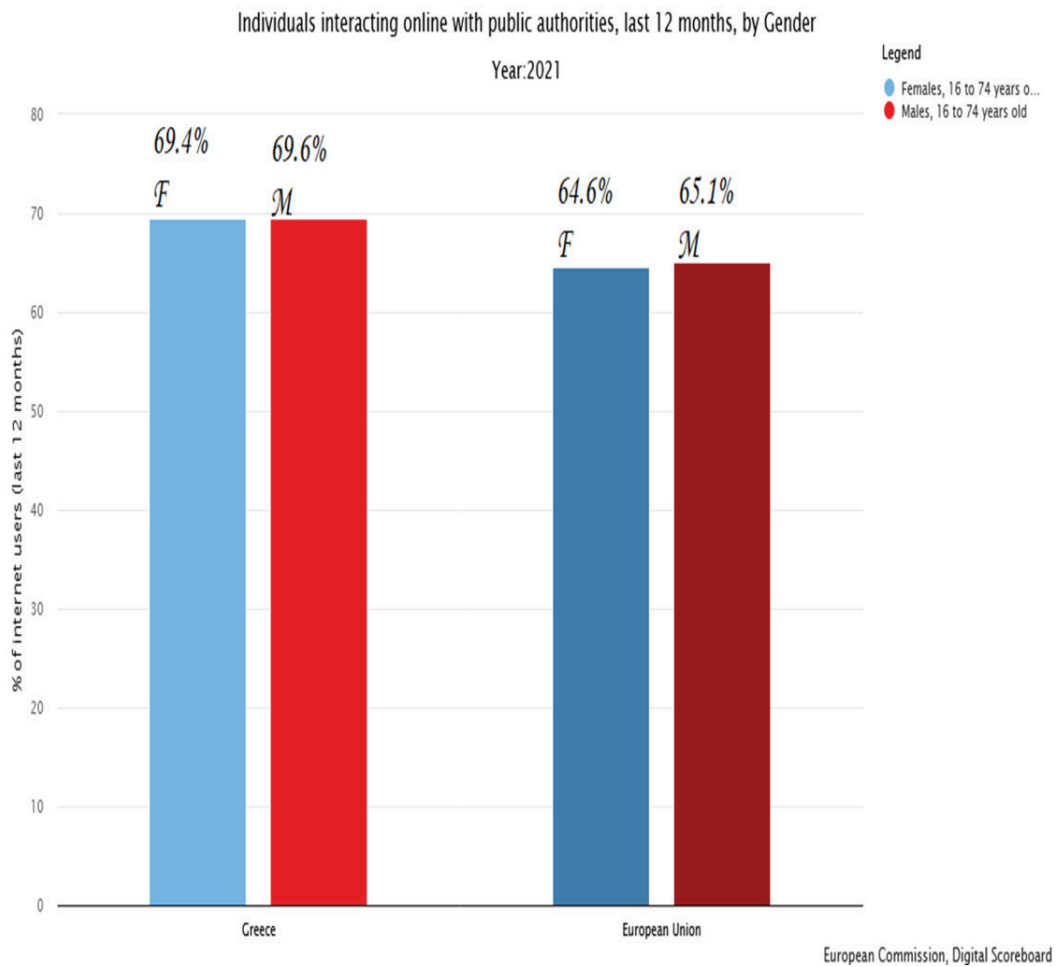
Πηγή: Eurostat, ίδια επεξεργασία

Ψηφιακές δημόσιες υπηρεσίες – Προσβασιμότητα και συμμετοχικότητα κατά φύλο

Λαμβάνοντας ως δεδομένο ότι το 69% των χρηστών του διαδικτύου στην Ελλάδα είναι χρήστες ηλεκτρονικής διακυβέρνησης, η εργασία επιχειρεί τη μετά την πανδημία έμφυλη αποτύπωση αυτού, με στόχο τη συγκριτική μελέτη των αποτελεσμάτων με αυτά πριν την πανδημία, όπως καταγράφηκαν στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας (Σχήματα 5 και 6).

Η έρευνα αποτυπώνει πως για πρώτη φορά και ως προς τη χρήση ψηφιακών δημόσιων υπηρεσιών στην Ελλάδα, το έμφυλο χάσμα μεταξύ ανδρών και γυναικών της ηλικιακής ομάδας 16 ως 74 ετών, της τάξης του 3,1% πριν την πανδημία, παύει να υφίσταται (Σχήματα 14 και 15), ενώ παραμένει η υπο-εκπροσώπηση των γυναικών στους υπόλοιπους τομείς της ψηφιακής οικονομίας και των εξειδικευμένων ψηφιακών δεξιοτήτων.

Σχήμα 14: Άτομα που έχουν χρησιμοποιήσει το διαδίκτυο για αλληλεπίδραση με τις δημόσιες αρχές, κατά φύλο, σε ποσοστό χρηστών διαδικτύου, 2021

Πηγή: European Commission, Digital Scoreboard, ίδια επεξεργασία.

Σχήμα 15: Women in Digital Scoreboard 2022, 1.6 Χρήστες ηλεκτρονικής διακυβέρνησης

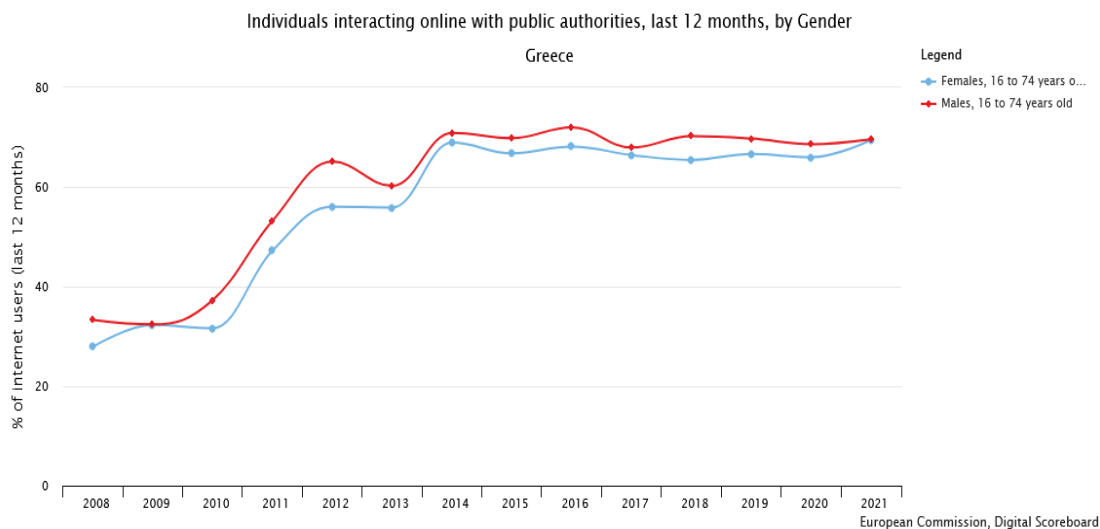
	Greece		EU	
	Women value	Men rank value	Women value	Men value
1 Use of internet				
1.1 Internet users	77%	25	77%	87%
% individuals, 2021				88%
1.2 People who have never used the internet	21%	27	19%	8%
% individuals, 2021				7%
1.3 Online banking	51%	24	57%	64%
% internet users, 2021				67%
1.4 Doing an online course	34%	6	28%	22%
% internet users, 2021				20%
1.5 Online consultations or voting	4%	25	4%	9%
% internet users, 2021				10%
1.6 e-Government users	69%	18	70%	65%
% internet users, 2021				65%
1 Use of internet	58	21		63
Score (0-100)				
2 Internet user skills				
2.1 At least basic digital skills	51%	19	54%	52%
% individuals, 2021				56%
2.2 Above basic digital skills	21%	19	22%	25%
% individuals, 2021				28%
2.3 At least basic digital content creation skills	61%	21	63%	65%
% individuals, 2021				68%
2 Internet user skills	49	20		53
Score (0-100)				
3 Specialist skills and employment				
3.1 STEM graduates	15	10	19	14
Per 1000 individuals aged 20-29, 2020				28
3.2 ICT specialists	1.5%	23	4.0%	1.9%
% total employment, 2021				7.0%
3.3 Unadjusted gender pay gap	24%	20		19%
% difference in pay, 2020				
3 Specialist skills and employment	43	19		49
Score (0-100)				
Women in Digital Index	50.2	20		54.9
Score (0-100)				

Note: Unadjusted gender pay gap data is as of 2018.

Πηγή: European Commission, Women in Digital Scoreboard 2022

Μια συγκριτική μελέτη για τη χρονική περίοδο από το έτος 2008 ως το 2021 των ατόμων που έχουν χρησιμοποιήσει το Διαδίκτυο για αλληλεπίδραση με δημόσιες αρχές, κατά φύλο, σε ποσοστό χρηστών διαδικτύου, αποτυπώνει τη γεφύρωση του έμφυλου χάσματος στον τομέα αυτό (Σχήμα 16).

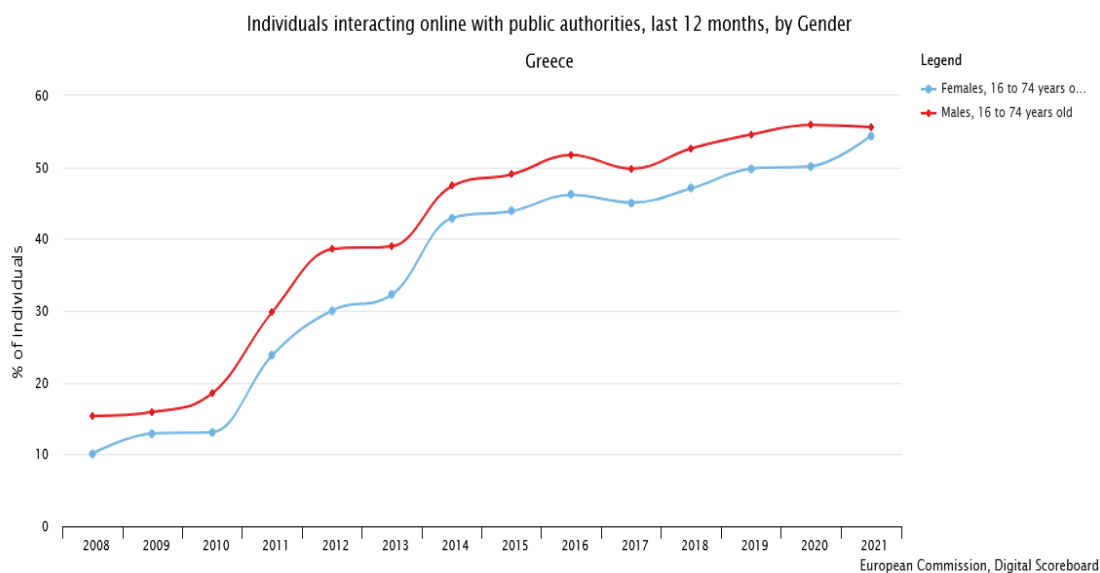
Σχήμα 16: Άτομα που έχουν χρησιμοποιήσει το διαδίκτυο για αλληλεπίδραση με τις δημόσιες αρχές, κατά φύλο, σε ποσοστό χρηστών διαδικτύου, 2008-2021

Πηγή: European Commission, Digital Scoreboard.

Τα αποτελέσματα της έρευνας ως προς τη γεφύρωση του έμφυλου χάσματος για τη χρήση των ψηφιακών δημόσιων υπηρεσιών στην Ελλάδα, γίνονται περισσότερο εμφανή όταν υπολογίζονται στο ποσοστό του πληθυσμού (ατόμων), και όχι μόνο στο ποσοστό των χρηστών του διαδικτύου (Σχήμα 17).

Σχήμα 17: Άτομα που έχουν χρησιμοποιήσει το διαδίκτυο για αλληλεπίδραση με τις δημόσιες αρχές, κατά φύλο, σε ποσοστό ατόμων, 2008-2021

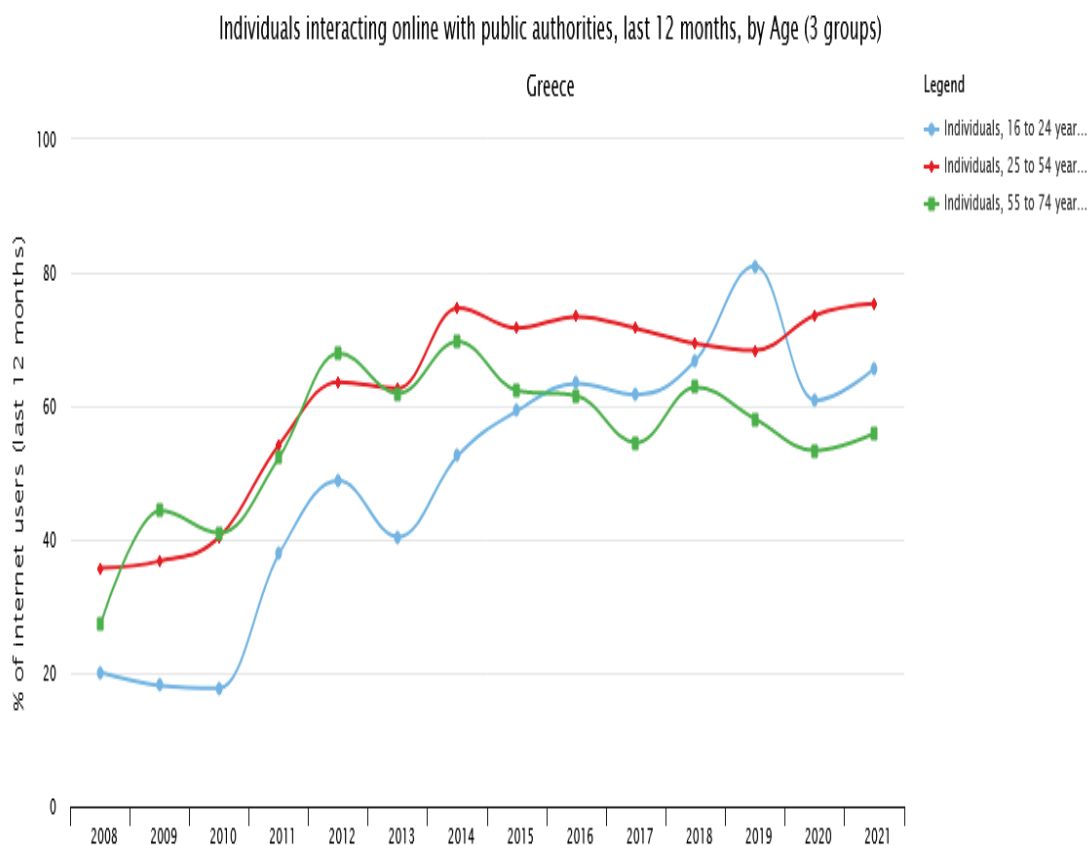

Πηγή: European Commission, Digital Scoreboard.

Ψηφιακές δημόσιες υπηρεσίες – Προσβασιμότητα και συμμετοχικότητα κατά ηλικία

Στο κεφάλαιο αυτό στην παρούσα εργασία αναλύεται κατά ηλικία το ποσοστό του 69% των χρηστών του διαδικτύου στην Ελλάδα που είναι χρήστες ηλεκτρονικής διακυβέρνησης, για τη χρονική περίοδο 2008-2021, κατά τρεις ηλικιακές κατηγορίες (Σχήμα 18).

Σχήμα 18: Άτομα που έχουν χρησιμοποιήσει το διαδίκτυο για αλληλεπίδραση με τις δημόσιες αρχές, κατά ηλικία (3 κατηγορίες), σε ποσοστό χρηστών διαδικτύου, 2008-2021

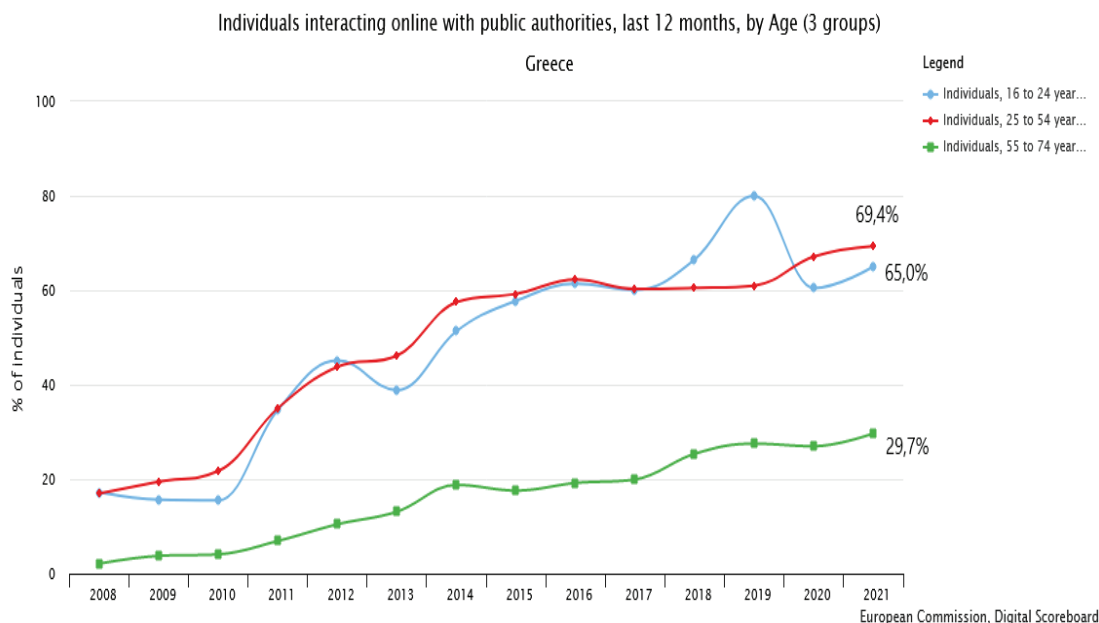

Πηγή: European Commission, Digital Scoreboard.

Ως αποτέλεσμα προκύπτει ότι από το σύνολο των χρηστών του διαδικτύου ηλικίας 55-74 ετών, ένας πληθυσμός της τάξης του 50% δεν χρησιμοποιεί υπηρεσίες ηλεκτρονικής διακυβέρνησης. Το ποσοστό αυξάνεται σημαντικά, στο 70%, όταν η μελέτη γίνεται στο ποσοστό του γενικού πληθυσμού και όχι μόνο μεταξύ των χρηστών του διαδικτύου (Σχήμα 19). Σημαντικά συμπεράσματα αναδύονται για την ενδυνάμωση των ψηφιακών δεξιοτήτων και την ενίσχυση του βαθμού εμπιστοσύνης στην ηλεκτρονική διακυβέρνηση, για την ηλικιακή ομάδα 55-74 ετών.

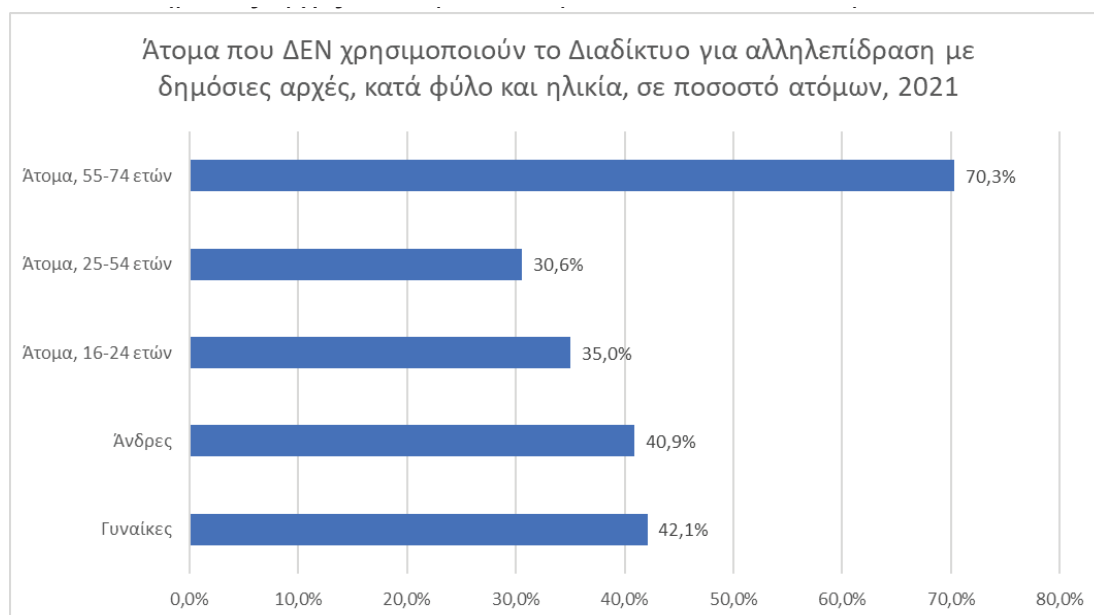
Σχήμα 19: Άτομα που έχουν χρησιμοποιήσει το διαδίκτυο για αλληλεπίδραση με τις δημόσιες αρχές, κατά ηλικία (3 κατηγορίες), σε ποσοστό ατόμων, 2008-2021

Πηγή: European Commission, Digital Scoreboard.

Από την ανάλυση της προσβασιμότητας και συμμετοχικότητας στην ηλεκτρονική διακυβέρνηση κατά φύλο και ηλικία και με τα δεδομένα που παρουσιάζονται στα Σχήματα 16 έως 19 προκύπτει ένα σύνολο γενικού πληθυσμού που για την εξυπηρέτησή του με τη δημόσια διοίκηση δεν χρησιμοποιεί τις ψηφιοποιημένες δημόσιες υπηρεσίες, με τα δημογραφικά στοιχεία αυτού να αποτυπώνονται στο Σχήμα 20.

Σχήμα 20: Άτομα που ΔΕΝ χρησιμοποιούν το Διαδίκτυο για αλληλεπίδραση με δημόσιες αρχές, κατά φύλο και ηλικία, σε ποσοστό ατόμων, 2021

Πηγή: Ιδία επεξεργασία.

Εξυπηρέτηση δημόσιας υπηρεσίας με φυσική παρουσία – Κέντρα Εξυπηρέτησης Πολιτών ΚΕΠ

Οι πολίτες που δεν είναι χρήστες ηλεκτρονικής διακυβέρνησης, επιλέγουν για την εξυπηρέτηση με τη δημόσια διοίκηση με φυσική παρουσία στις δημόσιες αρχές. Σύμφωνα με τη μέτρηση που αποτυπώθηκε στο Σχήμα 9α, τα Κέντρα Εξυπηρέτησης Πολιτών ΚΕΠ, βρίσκονται στην πρώτη θέση της θετικής και μάλλον θετικής αξιολόγησης της λειτουργίας τους σε σχέση με άλλους φορείς του δημοσίου, σε ποσοστό 77,3%. Στο Σχήμα 21 αποτυπώνεται η αξιολόγησή τους ανά φύλο, ηλικιακές ομάδες και επίπεδο εκπαίδευσης.

Σχήμα 21: Έρευνα: Τι πιστεύουν οι Έλληνες – Πώς αξιολογείτε τη λειτουργία των ΚΕΠ (Κέντρα Εξυπηρέτησης Πολιτών);

	ΣΥΝΟΛΟ	ΑΝΔΡΑΣ	ΓΥΝΑΙΚΑ	17-24	25-39	40-54	55-64	65+	Α' ΒΑΘΜΙΑ	Β' ΒΑΘΜΙΑ	Γ' ΒΑΘΜΙΑ	ΜΕΤΑΠΤ./ ΔΙΔΑΚΤ.
Θετικά	47,2	48,5	45,9	12,5	23,1	5,3	60,8	68,7	46,1	51	46,9	38,2
Μάλλον θετικά	30,1	28,6	31,4	37,5	45,4	31,6	22,7	14,6	14,6	26,4	32,7	36,1
Μάλλον αρνητικά	9,9	9,7	10,1	33,3	18,1	4,9	4,8	2,1	3,9	8,5	10,5	14,7
Αρνητικά	9,6	9,9	9,4	13,8	11,5	8,4	8,2	8,7	24,6	10,7	7,4	8,8
ΔΞ/ΔΑ	3,2	3,3	3,1	2,8	2	2,1	3,5	6	10,9	3,4	2,5	2,1
Θετικά & Μάλλον θετικά	77,3	77,1	77,3	50	68,5	84,6	83,5	83,3	60,7	77,4	79,6	74,3
Αρνητικά & Μάλλον αρνητικά	19,5	19,6	19,5	47,1	29,6	13,3	13	10,8	28,5	19,2	17,9	23,5

Πηγή: διαΝΕΟσις, Απρίλιος 2022

Μελέτη περίπτωσης - Κέντρο Εξυπηρέτησης Πολιτών ΚΕΠ0987 Δημοτικής Ενότητας Τρίγλιας, Δήμου Νέας Προποντίδας Νομού Χαλκιδικής

Στο κεφάλαιο αυτό της εργασίας παρουσιάζεται έρευνα που διεξήχθη στο ΚΕΠ0987 Δημοτικής Ενότητας Τρίγλιας, Δήμου Νέας Προποντίδας Νομού Χαλκιδικής, αναφορικά με την επισκεψιμότητα για εξυπηρέτηση με φυσική παρουσία, αποκλειστικά και μόνο ψηφιακής δημόσιας υπηρεσίας μέσα από το ψηφιακό κανάλι επικοινωνίας των θυρίδων των ΚΕΠ, που ολοκληρώνεται παράλληλα από το gov.gr.

Η έρευνα ανέλυσε στατιστικά στοιχεία του φορέα ΚΕΠ0987 που αφορούσαν εννέα ψηφιακές υπηρεσίες που εξυπηρετούνταν παράλληλα από το gov.gr. Επιλέχθηκε ως χρονικό διάστημα διεξαγωγής, ο δεύτερος χρόνος λειτουργίας του gov.gr, Μάρτιος 2021 – Μάρτιος 2022, καθώς σύμφωνα με την έρευνα «Τι πιστεύουν οι Έλληνες» (διαΝΕΟσις, 2022),⁸ είχε ήδη την αποδοχή και αναγνώριση των πολιτών.

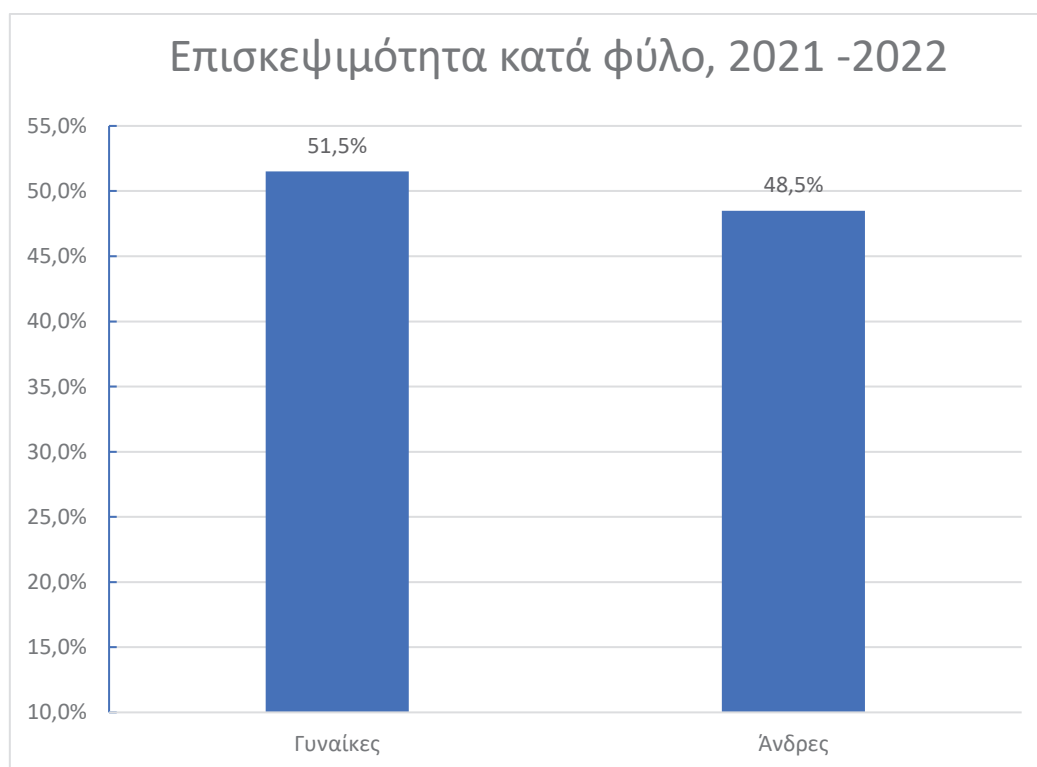
Η στάθμιση έγινε ως προς το φύλο, την ηλικία και την ψηφιακή υπηρεσία,⁹ ώστε να απαντήσει στα ερωτήματα της παρούσας εργασίας.

Η κάλυψη αφορούσε το Δήμο Νέας Προποντίδας Νομού Χαλκιδικής, το δείγμα του πληθυσμού ήταν 1.140 άτομα ηλικίας 16 ετών και άνω, δημότες/τισσες, μόνιμοι κάτοικοι, παραθεριστές/ρίστριες και επισκέπτες/πτριες του Δήμου Νέας Προποντίδας.

Ένα στοιχείο που διαφοροποιεί την έρευνα σε σχέση με τη μελέτη που βασίστηκε στα στατιστικά στοιχεία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, είναι η συμπερίληψη των πολιτών ηλικίας 75+, που λόγω της γήρανσης του πληθυσμού ως μιας εκ των επιπτώσεων του δημογραφικού προβλήματος της Ελλάδας, αποτελούν ένα συνεχώς αυξανόμενο τμήμα του πληθυσμού.

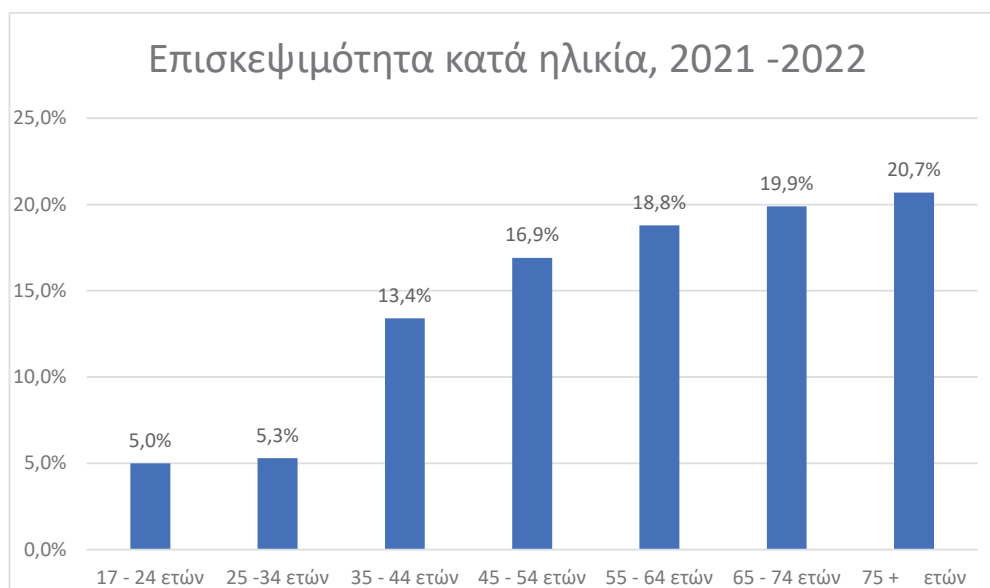
Τα αποτελέσματα της έρευνας παρουσιάζονται στο Σχήμα 22 και αφορούν την ανάλυση της επισκεψιμότητας κατά φύλο, ενώ στο Σχήμα 23 αφορούν για ανάλυση κατά ηλικία.

Σχήμα 22: Μελέτη περίπτωσης : ΚΕΠ0987 Δήμου Νέας Προποντίδας Ν. Χαλκιδικής. Εξυπηρέτηση ψηφιακής δημόσιας υπηρεσίας με φυσική παρουσία 2021-2022 - Επισκεψιμότητα πολιτών κατά φύλο

Πηγή: Ιδία επεξεργασία.

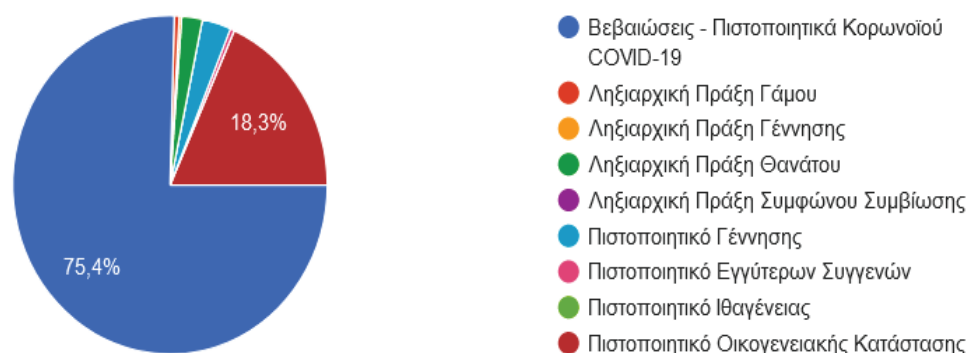
Σχήμα 23: Μελέτη περίπτωσης : ΚΕΠ0987 Δήμου Νέας Προποντίδας Ν. Χαλκιδικής. Εξυπηρέτηση ψηφιακής δημόσιας υπηρεσίας με φυσική παρουσία 2021-2022 - Επισκεψιμότητα πολιτών κατά ηλικία

Πηγή: Ιδία επεξεργασία.

Επίσης, καθώς η στάθμιση έγινε και προς την αιτούμενη ψηφιακή υπηρεσία, στο Σχήμα 24 αναφέρονται και τα αποτελέσματα αυτής, προς ολοκλήρωση της παρουσίασης της έρευνας.

Σχήμα 24: Μελέτη περίπτωσης : ΚΕΠ0987 Δήμου Νέας Προποντίδας Ν. Χαλκιδικής. Εξυπηρέτηση ψηφιακής δημόσιας υπηρεσίας με φυσική παρουσία 2021-2022 – Ψηφιακές υπηρεσίες

Πηγή: Ιδία επεξεργασία.

Η υψηλή επισκεψιμότητα με φυσική παρουσία σ' ένα μικρό περιφερειακό ΚΕΠ όπως το ΚΕΠ0987, αλλά και στα ΚΕΠ γενικότερα, αναδεικνύουν την ανάγκη συνέχισης εξυπηρέτησης των δημόσιων υπηρεσιών μέσω περισσότερων καναλιών πέραν του ψηφιακού, για την κάλυψη των αναγκών όλων των ομάδων πληθυσμού. Για τη βελτίωση της ποιότητας εξυπηρέτησης των πολιτών, η αναβάθμιση των υποδομών των υπηρεσιών υποδοχής των πολιτών αποτελεί σημαντική προτεραιότητα της πολιτείας.

Ψηφιακή πυξίδα της Ευρώπης - Ψηφιακή δεκαετία της Ε.Ε. ως το 2030 - Κρίσιμα σημεία ηλεκτρονικής διακυβέρνησης.

Η ψηφιακή πυξίδα της Ευρώπης - ψηφιακή δεκαετία της Ευρωπαϊκής Ένωσης ως το 2030, συνιστά την ψηφιακή στρατηγική της Ευρώπης που περιλαμβάνει πέραν των άλλων τομέων, την ψηφιοποίηση των κύριων δημόσιων υπηρεσιών σε ποσοστό 100% μέσω διαδικτύου.

Για να μπορέσει η Ελλάδα να ακολουθήσει αυτή την πορεία οφείλει να εστιάσει στα κρίσιμα σημεία της ηλεκτρονικής διακυβέρνησης, σημαντικότερα των οποίων είναι οι ψηφιακές δεξιότητες, η συνδεσιμότητα, οι βαθμοί αξιοπιστίας, ασφάλειας και εμπιστοσύνης, η απλούστευση, τυποποίηση και ανασχεδιασμός των ψηφιακών δημόσιων υπηρεσιών, η κουλτούρα της κοινωνίας, η ενσωμάτωση ψηφιακής τεχνολογίας.

Προγράμματα όπως η Εθνική ακαδημία ψηφιακών ικανοτήτων, η Επιμορφωτική Πύλη Ψηφιακών Υπηρεσιών, προγράμματα ψηφιακής ενδυνάμωσης και ενθάρρυνσης όπως το Women in Tech Greece, 3^η e-λικία και Mobile Age, συμβάλλουν σημαντικά προς την κατεύθυνση της ψηφιακής πυξίδας της Ευρώπης.

Συμπεράσματα

Η παρούσα εργασία αρχικά κατέγραψε τις ψηφιακές επιδόσεις της χώρας πριν και μετά την πανδημία που ως καταλύτης επιτάχυνε τον ψηφιακό μετασχηματισμό. Με αποτύπωση της χρήσης των ψηφιακών δημόσιων υπηρεσιών από τον πολίτη και ανάλυση της προσβασιμότητας και συμμετοχικότητας κατά φύλο και ηλικία, ανέδειξε τη γεφύρωση του έμφυλου ψηφιακού χάσματος όσον αφορά την χρήση του διαδικτύου για αλληλεπίδραση με τις δημόσιες αρχές, ενώ διατηρείται η υπο-εκπροσώπηση των γυναικών στη συνολική ψηφιακή οικονομία.

Η διερεύνηση του ΚΕΠ0987 Δ.Ε. Τρίγλιας Δήμου Ν. Προποντίδας Ν. Χαλκιδικής ως μελέτη περίπτωσης, αναφορικά με την επισκεψιμότητα για εξυπηρέτηση αποκλειστικά με ψηφιοποιημένη υπηρεσία, επισημαίνει τα κρίσιμα σημεία της ηλεκτρονικής διακυβέρνησης, την αναγκαιότητα ύπαρξης πολλαπλών καναλιών εξυπηρέτησης των υπηρεσιών, την αναβάθμιση των υποδομών των δημοσίων δομών υποδοχής των πολιτών με φυσική παρουσία, την περαιτέρω ενίσχυση προγραμμάτων ψηφιακών δεξιοτήτων, ψηφιακής ενδυνάμωσης και ενθάρρυνσης.

Σημειώσεις

1. <https://eur-lex.europa.eu/EL/legal-content/summary/egovernment.html>
2. <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/digital-economy-and-society-index-desi-2019>
3. Περιλαμβάνει παροχή πληροφοριών καθώς και λήψη, συμπλήρωση, αποστολή φορμών/ αιτήσεων
4. Περιλαμβάνει συμπλήρωση φορμών ηλεκτρονικής διακυβέρνησης, 2018
5. Σύγκριση με Σχήμα 1, Δείκτης Ψηφιακής Οικονομίας και Κοινωνίας (DESI) 2019
6. Σύγκριση με Σχήμα 3, Δείκτης Ψηφιακής Οικονομίας και Κοινωνίας (DESI) 2019 – 5.Ψηφιακές δημόσιες υπηρεσίες, ποσοστά
7. Σύγκριση με Σχήμα 4, Digital Public Services, e-Government users, (DESI) 2019
8. Σχήμα 9
9. Επιλέχθηκαν προς ανάλυση εννέα ψηφιακές υπηρεσίες μέσα από τη θυρίδα των ΚΕΠ, οι πιο δημοφιλείς για τη χρονική περίοδο Μάρτιος 2021 – Μάρτιος 2022

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Βίβλος Ψηφιακού Μετασχηματισμού 2020-2025, Υπουργείο Ψηφιακής Διακυβέρνησης.
- Εθνικό Μητρώο Διοικητικών Διαδικασιών, Διαθέσιμο στη: https://mitos.gov.gr/index.php/%CE%91%CF%81%CF%87%CE%B9%CE%BA%CE%AE_%CF%83%CE%B5%CE%BB%CE%AF%CE%B4%CE%B1 [προσβάσιμο στις 11/09/2022].
- Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας «Ελλάδα 2.0» (2021), Ενιαία Ψηφιακή Πύλη της Δημόσιας Διοίκησης. Διαθέσιμο στη: <https://www.gov.gr/> [προσβάσιμο στις 20/02/2023].
- Επιμορφωτική Πύλη Ψηφιακών Υπηρεσιών. Μάθε το GOV.GR. <https://howto.gov.gr/> [προσβάσιμο στις 11/09/2022].
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2019), Δείκτης Ψηφιακής Οικονομίας και Κοινωνίας (DESI) — Ευρωπαϊκό Ψηφιακό Θεματολόγιο (Digital Scoreboard). Διαθέσιμο στη: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/scoreboard/greece> [προσβάσιμο στις 04/09/2022].
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (χ.χ.), Η ψηφιακή δεκαετία της Ευρώπης: ψηφιακοί στόχοι για το 2030. Διαθέσιμο στη: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/europes-digital-decade-digital-targets-2030_el [προσβάσιμο στις 13/08/2022].
- Ν. 4727/2020, Ψηφιακή Διακυβέρνηση (Ενσωμάτωση στην Ελληνική Νομοθεσία της Οδηγίας (ΕΕ) 2016/2102 και της Οδηγίας (ΕΕ) 2019/1024) - Ηλεκτρονικές Επικοινωνίες (Ενσωμάτωση στο Ελληνικό Δίκαιο της Οδηγίας (ΕΕ) 2018/1972) και άλλες διατάξεις. Εφημερίδα της Κυβέρνησης (ΦΕΚ 184/Α/23-9-2020)
- Π.Δ. 81/2019 - ΦΕΚ Α 119/08.07.2019, Σύσταση, συγχώνευση, μετονομασία και κατάργηση Υπουργείων και καθορισμός των αρμοδιοτήτων τους Μεταφορά υπηρεσιών και αρμοδιοτήτων μεταξύ Υπουργείων.
- Πιερρακάκης, Κ. (2022), «Η Ελλάδα προχωρά ψηφιακά», ΑΠΕ ΜΠΕ. Διαθέσιμο στη: <https://www.amna.gr/special/article/672426/l-ellada-prochora-psifiakarn> [προσβάσιμο στις 05/02/2023].
- Σπινέλλης, Δ., Βασιλάκης, Ν., Πουλούδη, Ν., Τσούμα, Ν. (2018), «Ηλεκτρονική διακυβέρνηση στην Ελλάδα», διαΝΕΟσις, Αθήνα.
- Υπουργείο Ψηφιακής Πολιτικής, Τηλεπικοινωνιών και Ενημέρωσης (2016), Εθνική Ψηφιακή Στρατηγική 2016–2021. Διαθέσιμο στη: http://www.opengov.gr/digitalandbrief/wp-content/uploads/downloads/2016/11/digital_strategy.pdf [προσβάσιμο στις 04/02/2023].

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- European Commission (n.d.), Analyse one indicator and compare breakdowns. Διαθέσιμο στη: [https://digital-agenda-data.eu/charts/analyse-one-indicator-and-compare-breakdowns#chart={%22indicator-group%22:%22wid%22,%22indicator%22:%22wid_ui_egov%22,%22breakdown-group%22:%22bygender%22,%22unit-measure%22:%22pc_ind_ilt12%22,%22time-period%22:%222021%22,%22ref-area%22:\[%22EU%22,%22EL%22\]}](https://digital-agenda-data.eu/charts/analyse-one-indicator-and-compare-breakdowns#chart={%22indicator-group%22:%22wid%22,%22indicator%22:%22wid_ui_egov%22,%22breakdown-group%22:%22bygender%22,%22unit-measure%22:%22pc_ind_ilt12%22,%22time-period%22:%222021%22,%22ref-area%22:[%22EU%22,%22EL%22]}) [προσβάσιμο στις 02/09/2022].
- European Commission (2021), Recovery and Resilience Scoreboard, Thematic analysis. Digital Public services. Διαθέσιμο στη: https://ec.europa.eu/economy_finance/recovery-and-resilience-scoreboard/assets/thematic_analysis/2_Digital.pdf [προσβάσιμο στις 04/09/2022].
- European Commission (2022), Digital Public Administration factsheets - 2022. Διαθέσιμο στη: <https://joinup.ec.europa.eu/collection/nifo-national-interoperability-framework-observatory/digital-public-administration-factsheets-2022> [προσβάσιμο στις 11/02/2023].
- European Commission (2022), The Digital Economy and Society Index — Countries' performance in digitisation - 2022. Διαθέσιμο στη: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/countries-digitisation-performance> [προσβάσιμο στις 11/02/2023].
- European Commission (2022), Women in Digital Scoreboard 2022. Διαθέσιμο στη: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/desi> [προσβάσιμο στις 12/09/2022].

The International Civil Service Effectiveness (InCiSE) Index, Results Report 2019. Διαθέσιμο στη: <https://www.bsg.ox.ac.uk/sites/default/files/2019-04/InCiSE%202019%20Results%20Report.pdf> [προσβάσιμο στις 04/02/2023].

**«ΔΙΕΚΔΙΚΩΝΤΑΣ ΟΡΑΤΟΤΗΤΑ ΩΣ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΟΙ»:
ΕΡΓΑΣΙΑΚΗ ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΑ ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΔΡΑΣΗ
ΤΩΝ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΩΝ ΕΝ ΚΑΙΡΩ ΠΑΝΔΗΜΙΑΣ:
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΗΘΟΠΙΩΝ**

Χριστίνα Καρακιουλάφη^α

^α Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Περίληψη

Κατά τη διάρκεια της πανδημίας Covid-19 και λόγω των lockdown και των μέτρων κοινωνικής αποστασιοποίησης οι καλλιτεχνικοί κλάδοι επλήγησαν ιδιαίτερα και τα συστήματα δημόσιας στήριξης αποδείχθηκαν, σε πολλές περιπτώσεις, ακατάλληλα για τα επιχειρηματικά μοντέλα και τις μορφές απασχόλησης σε αυτούς τους κλάδους. Αν και η εργασιακή και οικονομική ανασφάλεια θεωρούνται ως μια «κανονικότητα» του εργασιακού βίου των καλλιτεχνών, η πανδημία επιδείνωσε την εργασιακή τους συνθήκη. Αυτό έγινε εμφανές και στην περίπτωση των ηθοποιών, που ως κλάδος είχε ήδη βιώσει την εργασιακή απορρύθμιση λόγω της οικονομικής κρίσης και της απουσίας συλλογικής σύμβασης εργασίας στο ελεύθερο θέατρο. Ταυτόχρονα, όμως, η πανδημική κρίση προκάλεσε συζητήσεις και πυροδότησε συλλογικές διεργασίες κυρίως εξαιτίας της συνειδητοποίησης από την πλευρά των ίδιων των ηθοποιών της επισφάλειας της εργασιακής τους συνθήκης και ενός διάχυτου αισθήματος δυσαρέσκειας, αφού από τη δική τους σκοπιά αποτελούσαν μια κατηγορία «αόρατων» για το κράτος εργαζομένων. Σε αυτήν την κρίσιμη στιγμή καταλυτικό ρόλο διαδραμάτισε το Support Art Workers, το οποίο λειτούργησε ως «κανάλι έκφρασης» της δυσαρέσκειας και έκανε τους καλλιτέχνες ορατούς ως εργαζόμενους.

Λέξεις κλειδιά: ηθοποιοί, πανδημία, εργασιακή επισφάλεια, συλλογική δράση, Support Art Workers

**“CLAIMING VISIBILITY AS WORKERS” - LABOUR INSECURITY
AND COLLECTIVE ACTION OF ARTISTS IN TIMES OF PANDEMIC:
THE CASE OF GREEK ACTORS**

Christina Karakioulafi^α

^α Department of Sociology, University of Crete.

Abstract

During the Covid-19 pandemic and due to the lockdown and social distancing measures, the artistic sectors were particularly affected, and public support systems proved, in many cases,

unsuitable for the business models and forms of employment in these sectors. Even though the precarious work and economic insecurity are seen as a 'normality' of the working life of artists, the pandemic deteriorated their working conditions. This was also evident in the case of actors, who had already experienced a deregulation of their labour relations due to the economic crisis and the absence of a collective bargaining agreement in the private sector theatres. At the same time, however, the pandemic provoked debates and triggered collective processes mainly because of the actors' own awareness of the precariousness of their working conditions and a widespread feeling of dissatisfaction, since from their point of view they were a category of 'invisible' workers for the State. At this critical moment, Support Art Workers played a crucial role since it acted as a 'channel of expression' of discontent and made artists visible as workers.

Keywords: actors, pandemic, precarious work, collective action, Support Art Workers

Εισαγωγή

Την περίοδο της πανδημίας Covid-19 και λόγω των lockdown και των μέτρων κοινωνικής αποστασιοποίησης οι καλλιτεχνικοί κλάδοι επλήγησαν ιδιαίτερα και τα συστήματα δημόσιας στήριξης αποδείχθηκαν, σε πολλές περιπτώσεις, ακατάλληλα για τα επιχειρηματικά μοντέλα και τις μορφές απασχόλησης σε αυτούς, ενώ πολλοί καλλιτέχνες «έπεσαν στο κενό όσον αφορά τη δημόσια στήριξη» (Comunian and England 2020, OECD 2020: 10). Ειδικότερα, στις παραστατικές τέχνες, η ακύρωση ή αναβολή εκδηλώσεων, παραστάσεων και φεστιβάλ προκάλεσαν αρνητικές επιπτώσεις που ήταν δύσκολο να αντισταθμιστούν, ακόμη και όταν οι χώροι μπορούσαν να επαναλειτουργήσουν και οι εκδηλώσεις να διοργανωθούν- συχνά με περιορισμένη χωρητικότητα. Οι καλλιτέχνες έχασαν όχι μόνο την άμεσα καλλιτεχνική εργασία τους, αλλά -όντας πολυαπασχολούμενοι- και τις πολλαπλές πηγές εισοδήματος στις οποίες βασίζονταν, ενώ είχαν και ελάχιστη προστασία για επερχόμενες ακυρώσεις (Tsioulakis and Fitzgibbon 2020). Παρά όμως τους περιορισμούς, οι εργαζόμενοι στις τέχνες κινητοποιήθηκαν, διεκδικώντας 'ορατότητα' και περισσότερη στήριξη.

Η περίπτωση της Ελλάδας δεν διαφέρει πολύ από εκείνη άλλων χωρών, καθώς οι παραστατικές τέχνες επλήγησαν επίσης περισσότερο από τα μέτρα κατά της πανδημίας, φέρνοντας στην επιφάνεια τα διαχρονικά προβλήματα αυτών των κλάδων. Τα πρώτα μέτρα στήριξης έδειξαν ουσιαστικά πόσο αόρατοι είναι οι καλλιτέχνες για το κράτος· ενώ η αδυναμία πολλών εξ αυτών να επωφεληθούν από αυτά προκάλεσε μεγάλη δυσαρέσκεια. Τα συνδικάτα τους αντέδρασαν με διάφορους τρόπους, κυρίως προκειμένου να καταδείξουν τις ιδιαιτερότητες της εργασιακής τους συνθήκης. Επιπλέον, εμφανίστηκαν νέες συλλογικότητες, όπως το Support Art Workers (SAW) και υπήρξαν διεργασίες για τη δημιουργία νέων συνδικάτων (Karakioulafi 2022).

Θεωρητικό πλαίσιο

Μελέτες των τελευταίων χρόνων αναδεικνύουν τη δύσκολη εργασιακή συνθήκη και τα προβλήματα βιοπορισμού των καλλιτεχνών, όπου το πάθος και η «εργασία από αγάπη» (*labor of love*) συχνά συμβαδίζουν με μάλλον απεχθείς συνθήκες εργασίας, μιας και οι καλλιτέχνες ενώ αντλούν ικανοποίηση και ευχαρίστηση από το δημιουργικό κομμάτι της εργασίας τους, την ίδια στιγμή βιώνουν έντονη οικονομική αβεβαιότητα και εργασιακή ανασφάλεια (Sandoval 2018). Στις καλλιτεχνικές αγορές εργασίας, το *freelancing*, η διαλείπουσα (*intermittency*) ή η βασιζόμενη σε *project* εργασία, καθώς και η πολυ- και ετεροαπασχόληση αποτελούν τα κυρίαρχα μοντέλα απασχόλησης. Αυτά καθίστανται απαραίτητα μιας και οι καλλιτέχνες συχνά κερδίζουν το μεγαλύτερο μέρος του εισοδήματός

τους μέσα από τη συμπληρωματική απασχόληση σε μια «πραγματική» δουλειά που τους παρέχει ένα κανονικό εισόδημα (Adler 2020, Lindström 2016). Το δέλεαρ της αυτονομίας και η υπερεκτίμηση των πιθανοτήτων επιτυχίας, σε συνδυασμό με την αντίληψη που έχουν οι ίδιοι για την εργασία τους εξηγούν την ενασχόληση, προσήλωση και παραμονή σε επαγγέλματα, τα οποία να μιν είναι ελκυστικά πλην όμως και επισφαλή (Lingo and Terper 2013). Στην πραγματικότητα, οι συμβολικές ανταμοιβές της καλλιτεχνικής εργασίας ενέχουν ένα «σκιώδες αντίτιμο» (Menger 2014). Είναι σαν το πάθος και η «εργασία από αγάπη» να δικαιολογεί και να καθιστά αποδεκτή την επισφάλεια και οι καλλιτέχνες φαίνεται να είναι πιο πρόθυμοι να δεχθούν την επισφαλή εργασιακή τους συνθήκη ως μέρος της επαγγελματικής τους ζωής, εν αναμονή μελλοντικών ανταμοιβών (Bellini and Lucciarini 2019, Butler and Stoyanova Russell 2018, Hesmondhalgh 2010, Umney and Kretsos 2015). Εξίσου σημαντική είναι η ύπαρξη μιας βαθιά εδραιωμένης κουλτούρας απλήρωτης εργασίας (Gill 2014), η οποία γίνεται συχνά αντιληπτή ως μηχανισμός εισόδου και παραμονής στο επάγγελμα (Siebert and Wilson 2013).

Υπό το πρίσμα των ιδιαιτεροτήτων της καλλιτεχνικής εργασίας, υπάρχουν ιδεολογικά και διαρθρωτικά εμπόδια στη συνδικαλιστική οργάνωση των καλλιτεχνών (Ertan et al. 2020, McRobbie 2011). Οι κυρίαρχες εργασιακές διευθετήσεις περιπλέκουν την κατά χώρο εργασίας οργάνωση και εμποδίζει την ανάδυση σταθερών συλλογικοτήτων. Συγχρόνως, αρκετοί καλλιτέχνες είναι μονάχα εν μέρει ενσωματωμένοι στις αγορές εργασίας τους, αφού παράλληλα με την καλλιτεχνική τους δραστηριότητα ενδέχεται να αντλούν τα βασικά τους εισοδήματα από μη-καλλιτεχνικές εργασίες (Dean 2010, Lingo and Terper 2013). Επιπλέον, η διάκριση μεταξύ εργαζομένων και εργοδοτών είναι λιγότερο σαφής απ' ό,τι σε άλλους επαγγελματικούς κλάδους (Kompatsiaris 2015) λόγω των υψηλών επιπέδων (ψευδο)αυταπασχόλησης. Ακόμη, σε αγορές εργασίας, όπως είναι εκείνες των καλλιτεχνών, που εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τη φθηνή ή απλήρωτη εργασία, τα συνδικάτα τείνουν να έχουν περιορισμένη ικανότητα να ρυθμίσουν τις συνθήκες εργασίας (De Peuter 2020, Gill and Pratt, 2008, Greer Samaluk and Umney 2018). Επιπροσθέτως, τα συνδικάτα έρχονται αντιμέτωπα με τη νοοτροπία των καλλιτεχνών οι οποίοι τείνουν να μη βλέπουν τους εαυτούς τους ως εργαζόμενους (Green 2019). Το νόημα που πολλοί καλλιτέχνες αποδίδουν στην εργασία τους, η επιθυμία να εκφράσουν τη δημιουργικότητά τους, η επιδίωξη ατομικής αναγνώρισης και η χάραξη εργασιακών διαδρομών στη βάση ατομικών στρατηγικών δυσχεραίνουν τη συγκρότηση συλλογικών ταυτοτήτων και τη συλλογική δράση (Dorigatti Bellini and Manzo 2019, Gherardini 2017, Staunton 2020). Οι αντιλήψεις των ίδιων των καλλιτεχνών για τις θεμιτές και αθέμιτες συμπεριφορές στο πλαίσιο της δουλειάς τους είναι επίσης σημαντικές (Umney και Coderre-LaPalme 2017), μιας και η καλλιέργεια ενός αισθήματος αδικίας δεν είναι αυτονόητη στην περίπτωση εργαζομένων που συχνά δεν αντιλαμβάνονται την εργασία τους ως τέτοια και αισθάνονται κατά κάποιο τρόπο προνομιούχοι που απασχολούνται σε αυτήν (Dean and Greene 2017, Percival and Lee, 2020, Simms and Dean 2015).

Εντούτοις, οι καλλιτέχνες κινητοποιούνται (Simms και Dean 2015) και με δεδομένο ότι σπανίως υπάρχουν σταθεροί χώροι εργασίας, οι εργατικοί τους αγώνες συχνά λαμβάνουν μορφές διαφορετικές από τους παραδοσιακούς συνδικαλιστικούς αγώνες (De Peuter and Cohen 2015, Kompatsiaris 2015). Η διεκδικητική ατζέντα των συνδικάτων και άλλων εργασιακών συλλογικοτήτων των καλλιτεχνών περιλαμβάνει τόσο ευρύτερα συνδικαλιστικά αιτήματα, όσο και αιτήματα που αφορούν σε εγγενή στους κλάδους των καλλιτεχνών εργασιακά προβλήματα. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο εντάσσονται οι διεκδικήσεις που αφορούν την προστασία των επαγγελματιών καλλιτεχνών, με τα σωματεία να λειτουργούν ως «θεματοφύλακες» του επαγγελματικού τους status (Shane 2013) ή και εκείνες που αφορούν την απλήρωτη εργασία.

Μεθοδολογία

Το παρόν κείμενο αντλεί από ευρήματα ποιοτικής έρευνας - στη βάση 37 ημι-δομημένων συνεντεύξεων με ηθοποιούς και εκπροσώπους σωματείων και συλλογικοτήτων (ΣΕΗ, ΠΟΘΑ, SAW)- που πραγματοποιήθηκε το φθινόπωρο του 2020. Οι συνεντεύξεις καλύπτουν χρονικά την περίοδο της οικονομικής κρίσης και το διάστημα από το πρώτο μέχρι και το δεύτερο lockdown (Μάρτιος-Νοέμβριος 2020). Η αναδρομή στα χρόνια της οικονομικής κρίσης κατέστη αναγκαία προκειμένου να κατανοήσουμε μέσα σε ποια εργασιακή συνθήκη βρήκε τους ηθοποιούς η πανδημία και να δείξουμε τις επιπτώσεις των δύο διαδοχικών «κρίσεων» (οικονομική, πανδημική) για τον κλάδο τους. Με εξαίρεση τους πρόεδρους του ΣΕΗ και της ΠΟΘΑ, από τους οποίους πήραμε συνέντευξη επώνυμα, στις υπόλοιπες περιπτώσεις έχει γίνει ψευδωνυμοποίηση και ανωνυμοποίηση. Μεταξύ των 35 συνεντευξιζόμενων: 23 είναι 20 - 30 ετών, 7 είναι 40-45 και 5 άνω των 50. Εξ αυτών 15 είναι γυναίκες και 20 άνδρες, 7 είναι μέλη του ΔΣ του ΣΕΗ (οι 4 είναι επίσης μέλη της συντονιστικής ομάδας του SAW) · 7 είναι μέλη της Συντονιστικής Ομάδας του SAW. Η πρόσβαση επιτεύχθηκε μέσα από την τεχνική της «χιονοστιβάδας» και τη μεσολάβηση μελών του SAW και του ΔΣ του ΣΕΗ. Οι συνεντεύξεις αφορούσαν τα εξής θέματα: ενασχόληση με την ηθοποιία· συγκρότηση επαγγελματικής ταυτότητας· συνθήκες εργασίας και απασχόλησης την περίοδο της οικονομικής κρίσης· επιπτώσεις της πανδημίας στην απασχόληση και τις δυνατότητες βιοπορισμού· αξιολόγηση του ΣΕΗ πριν και από την έναρξη της πανδημίας και μετά· αξιολόγηση του SAW· συλλογική δράση την περίοδο της πανδημίας· αξιολόγηση της στάσης του Υπουργείου Πολιτισμού. Λόγω των περιοριστικών μέτρων της τότε περιόδου, μόνο έξι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν δια ζώσης, ενώ οι υπόλοιπες διαδικτυακά και η ελάχιστη διάρκειά τους ήταν μια ώρα.

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Η αγορά εργασίας των ηθοποιών στην Ελλάδα είναι ανοικτή και από τυπικής απόψεως ο καθένας μπορεί να ασκήσει το επάγγελμα του ηθοποιού χωρίς προϋποθέσεις. Η συνθήκη αυτή απορρέει κυρίως από την κατάργηση της άδειας ασκήσεως επαγγέλματος του ηθοποιού με νόμο το 1981, σε συνδυασμό με την μη-ικανοποίηση ενός βασικού αιτήματος του ΣΕΗ για ανωτατοποίηση της δραματικής-υποκριτικής εκπαίδευσης. Η οριοθέτηση του επαγγέλματος καθίσταται ακόμα πιο δύσκολη δεδομένου ότι κάθε χρόνο εισρέουν μαζικά στην αγορά εργασίας των ηθοποιών όλο και περισσότεροι απόφοιτοι διαφόρων δομών θεατρικής εκπαίδευσης και επιμόρφωσης, καθώς και άτομα προερχόμενα από άλλους επαγγελματικούς χώρους, τα οποία όμως ασκούν το επάγγελμα (Καρακιουλάφη 2012).

Ήδη πριν το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης, η αγορά εργασίας των ηθοποιών εμφάνιζε στοιχεία απορρύθμισης. Παρόμοια με την περίπτωση των Ελλήνων μουσικών που μελέτησε ο Tsioulakis (2020), και για τους ηθοποιούς η κρίση ήταν κατά κάποιο τρόπο νέα και ταυτόχρονα οικεία, αφού «..τη βίωσαν ως μια όξυνση της επισφάλειας που αντιμετώπιζαν σε όλη τους τη ζωή.» Εν μέσω οικονομικής κρίσης τα παραπάνω φαινόμενα εντάθηκαν, ενώ η κατάσταση επιδεινώθηκε μετά και την κατάρρευση της ΣΣΕ στο ελεύθερο θέατρο (2011). Αυτή είχε μεταξύ άλλων ως συνέπεια: την απασχόληση με συμβάσεις έργου, ημερήσιες ή στην καλύτερη περίπτωση με τρίμηνες συμβάσεις, τη γενίκευση της αδήλωτης και απλήρωτης εργασίας, την καθιέρωση της πληρωμής με την παράσταση ή/και με ποσοστά επί των εσόδων της παράστασης, τις σχεδόν πλήρως απλήρωτες πρόβες, κ.ο.κ. Τα παραπάνω, βεβαίως, σε συνδυασμό με την καλπάζουσα ανεργία στον κλάδο (Καρακιουλάφη 2021).

Η έννοια του μισθωτού αποσχίστηκε από την έννοια ηθοποιός. Έπαψε να νοείται ο ηθοποιός ως μισθωτά απασχολούμενος και άρχισε να γίνεται ημερομίσθι-

ος, ωρομίσθιος. [...] Δηλαδή σε καλύπτουν ως εργαζόμενο και κατ' επέκταση ως ασφαλισμένο μόνο για την ώρα που είσαι πάνω στη σκηνή. [...] Για όλες τις άλλες ώρες εργασίας σου, την προετοιμασία κατά τη διάρκεια των προβών, δεν ισχύει καμία ασφάλιση και καμία αμοιβή. Η η αμοιβή μπορεί να είναι μαύρη. [...] Ή, ξέρω 'γω, υπήρχε η περίφημη έκφραση 'όλα μέσα'. Έκαναν μια συμφωνία, δηλαδή, όπου δεν σου λέγαν 'Τόσο είναι ο μισθός σου. Τόσες είναι οι ασφαλίσσεις! Τόσα είναι τα δώρα! Τόσο είναι το επίδομα αδείας', δηλαδή όλα αυτά που προέβλεπε η συλλογική σύμβαση. [...] Έλεγαν ένα ποσό το οποίο με την έκφραση 'όλα μέσα' συμπεριελάμβανε όλες τις έξτρα παροχές αυτές. (Κώστας)

Το πρώτο lockdown (Μάρτιος 2020) και το κλείσιμο των θεάτρων έφεραν στο προσκήνιο τα παραπάνω διαχρονικά προβλήματα στο κλάδο, μεγιστοποιώντας τα, μιας και πολλοί ηθοποιοί «βρεθήκαν στον αέρα» και αποκλειστήκαν από την επιδοματική πολιτική είτε επειδή δεν μπορούσαν να αποδείξουν ότι εργάζονταν (βρίσκονταν σε πρόβες, δεν είχαν υπογράψει συμβάσεις, κ.ο.κ.), είτε επειδή δεν διέθεταν τα απαραίτητα ένσημα. Έτσι, η μακρόχρονη πρακτική των μη-αμειβόμενων προβών, η αδήλωτη εργασία, η κυριαρχία συμβάσεων μόνο για τις ημέρες των παραστάσεων κ.ο.κ. άφησαν πολλούς ηθοποιούς εκτεθειμένους καθώς δεν μπόρεσαν να επωφεληθούν όλοι/-ες από την επιδοματική πολιτική. Ορισμένοι έχοντας σύμβαση με κρατικά θέατρα δεν μπήκαν σε καθεστώς ανατολής και συνέχισαν να πληρώνονται καθ' όλη τη διάρκεια ισχύος της σύμβασής τους (συνήθως 5μηνης διάρκειας) · άλλοι είχαν σύμβαση και μπήκαν σε καθεστώς αναστολής και έλαβαν το αντίστοιχο επίδομα · κάποιοι μπόρεσαν να πάρουν το επίδομα ανεργίας βάσει ενσήμων της προηγούμενης χρονιάς· ορισμένοι έλαβαν επίδομα ή μπήκαν σε αναστολή με άλλη επαγγελματική ιδιότητα · και τέλος υπήρχαν και εκείνοι που δεν έλαβαν κάποιο επίδομα είτε διότι βρίσκονταν σε πρόβες χωρίς σύμβαση είτε απλώς επειδή δεν δούλευαν εκείνη την περίοδο.

Ως εκ τούτου, είναι διάχυτη, μεταξύ των συνεντευξιαζόμενων, η πεποίθηση ότι η πανδημία λειτούργησε ως «μεγεθυντικός φακός».

Αλλά θεωρώ ότι η πανδημία σαν [...] να αποκάλυψε και την σαπίλα που επικρατούσε στο σύστημά μας, ως προς τους μισθούς, ως προς την ασφάλιση των ηθοποιών, ως προς τα μεροκάματά μας, δεν πληρωνόμασταν. [...] Πιστεύω ότι όλα αυτά τα κακώς κείμενα του κλάδου τα λουστήκαμε. (Γιάννης)

Ως προς τη συνδικαλιστική τους δραστηριοποίηση, η εργασιακή συνθήκη της περιόδου της οικονομικής κρίσης είναι βασική για την κατανόηση της. Μολονότι στην πλειονότητά τους είχαν εγγραφεί στον ΣΕΗ, δεν ήταν ενεργοί, ενώ σπανίως απευθύνονταν στο σωματείο προκειμένου να καταγγείλουν εργοδοτικές αυθαιρεσίες.

Ένας παράγοντας που αναδεικνύεται, από αρκετούς συνεντευξιαζόμενους, ως ανασταλτικός υπήρξε η έντονη κομματική ταυτότητα της διοίκησης του ΣΕΗ, που στα μάτια τους πρότασε κομματικές γραμμές εις βάρος της διεκδίκησης και προάσπισης των εργασιακών δικαιωμάτων των ηθοποιών, κάτι που λειτουργούσε αποτρεπτικά ακόμα και για εκείνους που αισθάνονταν πολιτικά μια εγγύτητα.

(Τ)ο σωματείο είχε πέσει σε μια ανυποληψία κάπως, διότι με την κυριαρχία μιας συγκεκριμένης πολιτικής δύναμης εκεί, το σωματείο συνεχώς έκανε απεργίες για οτιδήποτε. [...] Αυτό σήμαινε ότι κλείνανε τα θέατρα, χωρίς αυτό να αφορά άμεσα τον κλάδο. Αυτό είχε κουράσει πολύ κόσμο. (Κώστας)

Ορισμένοι, επίσης, προσέθεσαν ότι ο ΣΕΗ τους φαινόταν αναχρονιστικός (ως προς τους τρόπους διεκδίκησης και δράσης), ως ξένο σώμα σε σχέση με την εργασιακή καθημερινότητα, ειδικότερα των νέων ηθοποιών.

Το Σωματείο [...] στελεχωνόταν από άτομα τα οποία ήταν ανενεργά στο χώρο στην πραγματικότητα. (Χρήστος)

Για ορισμένους, η κατάρρευση της ΣΣΕ σήμανε και μια αδυναμία παρέμβασης του σωματείου στο ελεύθερο θέατρο, αφήνοντας τους εργαζόμενους σε αυτό χωρίς προστασία και χωρίς σημείο αναφοράς σχετικά με τα εργασιακά τους δικαιώματα.

Η αλήθεια είναι ότι από τότε και μέχρι σήμερα, το σωματείο δυστυχώς δεν είναι ακριβώς αρμόδιο για όσα συμβαίνουν στο ελεύθερο θέατρο. Δηλαδή, ακριβώς επειδή η συλλογική σύμβαση υπάρχει στο Εθνικό Θέατρο ή στο ΚΘΒΕ, μπορούν να παρέμβουν εκεί. [...] Στο ελεύθερο θέατρο που τα πράγματα είναι ελεύθερα, εντελώς, και αυθαίρετα ο καθένας μπορεί να κάνει ότι συμφωνία θέλει, φάνηκε ότι δε μπορούσαν να παρέμβουν. (Έλλη)

Κάποιοι αναδεικνύουν και την απουσία συλλογικής εργασιακής συνείδησης, ως απόρροια ενός εξατομικευμένου εργασιακού ήθους, όπου η εργασιακή διαδρομή διαμορφώνεται με ατομικούς και όχι με συλλογικούς όρους.

Γενικά πιστεύω ότι οι ηθοποιοί δεν έχουν αυτό που λέμε συλλογική συνείδηση. Γι' αυτό απομακρύνθηκαν. [...] ποτέ δεν είχαν την αίσθηση ότι μαζί θα μπορούμε να τα καταφέρουμε. (Κώστας)

Επιπρόσθετα, το νόημα που πολλοί καλλιτέχνες αποδίδουν στην εργασία τους, η επιθυμία να εκφράσουν τη δημιουργικότητά τους και η επιδίωξη της ατομικής αναγνώρισης τους οδηγεί στο να αποδέχονται με «μοιρολατρικό τρόπο» τις κακές συνθήκες εργασίας, κάτι που συνιστά ένα σοβαρό ιδεολογικό εμπόδιο στη συνδικαλιστική ενεργοποίηση.

Υπάρχει αυτή η προκατάληψη, υπάρχει το ό,τι 'εσείς δεν έχετε δικαίωμα να μιλάτε για τα εργασιακά', 'η τέχνη είναι ένα πεδίο το οποίο δεν άπτεται των οικονομικών', 'ότι αυτή είναι μια άλλη κουβέντα'. [...] Το θεωρούμε νομίζω και κάπως δίκαιο ότι μας συμβαίνει αυτό. Εντάξει μας αφήνουν να κάνουμε το ψώνιο μας και δεν μπορούμε να μιλήσουμε γι' αυτά, δεν μπορούμε να ασκήσουμε κριτική σε κάποιον. (Θεμιστοκλής)

Οι περισσότεροι, μας περιέγραψαν μια εργασιακή καθημερινότητα εξαιρετικά εντατική ως προς τους ρυθμούς εργασίας, κάτι που σήμαινε και απουσία ελεύθερου χρόνου για ενασχόληση με εργασιακές συλλογικές διεκδικήσεις.

Μέσα σε μια τέτοια συνθήκη που έπρεπε να τρέχεις σε 2 και 3 δουλειές ήταν πολύ δύσκολο και να πολιτικοποιηθείς, γιατί πολύ απλά κατά μια έννοια δεν υπήρχε ο χρόνος να σκεφτείς τι σου συμβαίνει, να σκεφτείς ποια είναι η συνθήκη. (Έλλη)

Τα διαχρονικά εργασιακά προβλήματα του κλάδου που ήρθαν στο προσκήνιο μετά το πρώτο lockdown κινητοποίησαν πολλούς ηθοποιούς και η ακραία συνθήκη της επισφάλειας που διαμορφώθηκε ενθάρρυνε την «επιστροφή» τους στο σωματείο, έτσι όπως προκύπτει από τον τριπλασιασμό του αριθμού των ψηφισάντων στις εκλογές του Ιουνίου 2020. Η απουσία επιδοματικής πολιτικής για τους καλλιτέχνες στο πρώτο lockdown αλλά και η αδυναμία πολλών να λάβουν τα σχετικά επιδόματα μετέπειτα προκάλεσε αισθήματα δυσαρέσκειας και αδικίας. Βασικός αποδέκτης αυτής της δυσαρέσκειας ήταν το Υπουργείο Πολιτισμού και το αίσθημα της αδικίας απορρέει από την άνιση μεταχείριση του κλάδου των καλλιτεχνών κατά την περίοδο της πανδημίας και την α-ορατότητα τους στο πλαίσιο των κυβερνητικών πολιτικών. Στα λεγόμενα των συνεντευξιαζόμενων διακρίναμε ένα αίσθημα απογοήτευσης σε σχέση με τον υποτιμημένο ρόλο των καλλιτεχνών στα μάτια της κυβέρνησης.

Είμαστε ανύπαρκτοι γι' αυτούς. Αγνοούσανε την εργασιακή μας συνθήκη παντελώς. [...] Φαινόταν διαρκώς ότι αγνοούν με ποιον τρόπο εργαζόμαστε [...] Γενικώς το ό,τι ήμασταν αόρατοι διαρκώς για το Υπουργείο Πολιτισμού, δεν ξέρω, μου φαίνεται τρομακτικό. [...] Είναι απαράδεκτο ! Δεν το χωράει το κεφάλι μου. (Χρήστος)

Επιπρόσθετα, σε αντίθεση με το εξατομικευμένο ήθος που πριν την πανδημία λειτουργούσε ως εμπόδιο στην συνδικαλιστική ενεργοποίηση, το μέγεθος των εργασιακών προβλημάτων εν μέσω πανδημίας ανέδειξε την εργασιακή ευαλωτότητα και την αναγκαιότητα για συλλογική δράση.

Οφείλεται στην ανάγκη, στο ότι οι συνθήκες ήταν πολύ ακραίες. Οπότε ένα κομμάτι του χώρου συνειδητοποίησε ότι δεν μπορεί κατά μόνας να διεκδικεί πράγματα. Πρέπει να γίνει συλλογικά αυτό. [...] Το ότι οι συνθήκες ήταν ακραίες βοήθησε αυτό να γίνει συνείδηση σε κάποιον κόσμο. (Άγγελος)

Η επιβεβλημένη αεργία σήμανε ταυτόχρονα απελευθέρωση χρόνου και «βιογραφική διαθεσιμότητα» (Pinckney and Rivers 2020), σε αντίθεση με τους εντατικοποιημένους ρυθμούς εργασίας προ πανδημίας· κάτι το οποίο διαμόρφωσε γόνιμο έδαφος για συζητήσεις και συλλογικές ζυμώσεις και διεργασίες.

Απελευθερώθηκε ελεύθερος χρόνος από εμάς τους καλλιτέχνες αναγκαστικά εξαιτίας της πανδημίας γιατί σταματήσαμε να κάνουμε θέατρο, βγήκαμε επί-τέλους έξω απ' το καβούκι μας και επειδή βγήκαμε έξω απ' το καβούκι μας μιλήσαμε πια με άλλους όρους πέρα από το καλλιτεχνικό. (Μιχάλης)

Στο πλαίσιο αυτών των συζητήσεων και ζυμώσεων εγκαινιάστηκε τον Απρίλιο του 2020 από ηθοποιούς η πρωτοβουλία SAW, που εν συνεχεία επεκτάθηκε σε όλους τους «εργάτες της τέχνης». Η εν λόγω πρωτοβουλία αξιολογείται από τους περισσότερους συνεντευξιαζόμενους θετικά, μιας και το SAW: έδωσε ορατότητα στα εργασιακά προβλήματα των καλλιτεχνών και «φωνή» κυρίως σε αυτούς που δεν ήταν μέλη σωματείων ή ήταν «αποξενωμένοι» από αυτά· λειτούργησε συσπειρωτικά διαμορφώντας ένα χώρο όπου μπόρεσαν να εκφραστεί κυρίως η γενιά της κρίσης, οι νέοι ηθοποιοί.

Σύμφωνα με μέλη της συντονιστικής ομάδας του SAW, η πρωτοβουλία προέκυψε ως ανάγκη σε εκείνους τους κλάδους, όπου είτε δεν υπήρχαν σωματεία είτε οι εργαζόμενοι είχαν αποξενωθεί από αυτά. Αυτό εξηγεί και τη σημαντική παρουσία ηθοποιών στην αρχική σύνθεση της πρωτοβουλίας.

Ουσιαστικά το σωματείο αποκόπηκε από τον κλάδο, πάρα πολύ καιρό. Γι' αυτό συνέβη το SAW. Ουσιαστικά από ηθοποιούς συνέβη το SAW, κατά πολύ μεγάλο ποσοστό, και την ανάγκη των ηθοποιών να εκφραστούν σε συλλογικό όργανο. (Πάνος)

Σταδιακά, η πρωτοβουλία γιγαντώθηκε, «εν μια νυκτί», όπως μας επισημαίνουν και άτομα που συμμετέχουν στη συντονιστική ομάδα.

Εγώ είχα μείνει άναυδος [...] Ήταν αδιανόητο και λίγο τρομακτικό κιόλας. Δηλαδή μας ήρθε μια ευθύνη που δεν την περιμέναμε. Που την πήραμε φυσικά, αλλά το ότι ξύπνησα την επόμενη μέρα και είδα το θέμα στη Βουλή! Το βράδυ το βγάλαμε και το πρωί άρχισαν να απασχολούνται και τα πολιτικά κόμματα με το SAW. (Νίκος)

Με αυτόν τον τρόπο φαίνεται πως τέτοιου είδους διαδικτυακές πρωτοβουλίες δύνανται να κινητοποιήσουν εργαζομένους ακόμη και εκτός εργασιακών χώρων, να εμπλέξουν μια νέα γενιά εργαζομένων ή γενικότερα ανθρώπους που είναι απρόθυμοι να συμμετέχουν ενεργά στα συνδικάτα (Saundry et al. 2006), να συμβάλουν στην υπέρβαση των αρνητικών στερεοτύπων για τα συνδικάτα ή ακόμη και να αυξήσουν την πυκνότητα της επικοινωνίας και τα επίπεδα συμμετοχής και να διευκολύνουν την οργάνωση και διάδοση δράσεων «συρροής» (swarming) (Pasquier and Wood 2018).

Το SAW ήταν πάρα πολύ ωραίο που έγινε. [...] Είχε όλα τα στοιχεία αυτού που λέμε εξέγερση [...] ξεκίνησε από αυθορμητισμό, με αυθορμητισμό συγκεντρώθηκε όλο αυτό το πλήθος ανθρώπων που ανταλλάσσαν ιδέες, μιλούσαν, προ-

σπαθούσαν να βρουν δημιουργικούς τρόπους να εκφραστούν, μάζεψε πάρα πολύ κόσμο. (Ρένα)

Ταυτόχρονα, δεν είναι αμελητέο ότι το SAW μπόρεσε να πλαισιώσει τα αιτήματα των καλλιτεχνών με έναν λόγο τεκμηριωμένο και «νομικό» που πρόβαλε τους καλλιτέχνες πρωτίστως ως εργαζόμενους με δικαιώματα.

(Σ) την πραγματικότητα η τόσο τεκμηριωμένη δουλειά, σχεδόν [...] του να κάνεις τη δουλειά του Υπουργείου πριν την κάνει το ίδιο [...] καταλήγει να είναι πολύ αποστομωτικό και πολύ πιο πειστικό σε επίπεδο διεκδίκησης. [...] Όσο πιο τεκμηριωμένος είσαι τόσο πιο συγκεκριμένα διεκδικείς να μιλήσεις, και να κάνεις πράγματα και να μην μιλάς γενικά. Είναι όπλο δηλαδή. (Νίκος)

Εντούτοις, αυτή η νέα μορφή ψηφιακού ακτιβισμού θεωρείται από ορισμένους συνεντευξιζόμενους ως απλώς ένας «ακτιβισμός του καναπέ» (*slacktivism*), ένα χωρίς κόστος και αναποτελεσματικό είδος δράσης που δημιουργεί την ψευδαίσθηση μιας πολιτικής ενεργοποίησης, κάτι που αναδεικνύει και τα ιντερνετικά και κινηματικά όρια της πρωτοβουλίας (Pasquier and Wood 2018).

Πάμε με μια απολιτίκ διάθεση να αφαιρέσουμε οτιδήποτε πολιτικό χαρακτήρα, οτιδήποτε πολιτικό μπορεί να έχει ένα σωματείο. [...] Θα ανεβάσω εγώ τον καημό μου - 'Αχ, εγώ ο καημένος ο καλλιτέχνης, δεν μπορώ'- , θα κάνω και πέντε καρδούλες από πάνω, και τι ωραία ! (Ελένη)

Μέλη της οργανωτικής ομάδας του SAW επεσήμαναν και τον εξωθεσμικό του ρόλο. Αυτό ήταν εν μέρει θετικό διότι μια ιντερνετική πρωτοβουλία δεν υπόκειται στα θεσμικά όρια εντός των οποίων δρα ένα σωματείο και μπορεί να προσανατολιστεί και σε άλλες μορφές ακτιβισμού (Pasquier and Wood 2018). Από την άλλη, το γεγονός ότι δεν έχει «θεσμικό πρόσωπο» (Saundry et al. 2007) και οι περιορισμοί που αυτό θέτει στη διεκδίκηση με τυπικούς όρους, ώθησε ηθοποιούς-μέλη της πρωτοβουλίας στο να συμμετάσχουν με ψηφοδέλτιο στις εκλογές του σωματείου τον Ιούνιο (οι «Από Κοινού»).

Το SAW δεν είναι θεσμικό όργανο. Δεν είμασταν εκλεγμένοι εμείς της συντονιστικής ομάδας. Δεν μπορούσαμε να μιλήσουμε με φορείς, έχοντας έναν θεσμικό ρόλο. [...] Αυτός ο εξωθεσμικός του ρόλος το έχει βοηθήσει πάρα πολλές φορές να λειτουργήσει με πιο ακτιβιστικές δράσεις, να είναι πιο εριστικό [...]. Ταυτόχρονα όμως δεν του δίνει τη δυνατότητα να ασκήσει [...] πολιτική. (Δημήτρης)

Στις εκλογές του ΣΕΗ (Ιούνιος 2020) και λόγω των συλλογικών διεργασιών που είχαν προηγηθεί συμμετείχαν νέα ψηφοδέλτια που διεκδίκησαν θέση στη διοίκηση του σωματείου. Η παρουσία ψηφοδελτίων με υπερκομματικό πρόσημο έφερε πίσω στο σωματείο εκείνους τους ηθοποιούς που τα προηγούμενα χρόνια απείχαν εν μέρει λόγω της στενής σύνδεσης της διοίκησης με συγκεκριμένο κόμμα.

Τώρα μετά τον covid έχουν αλλάξει πάρα πολύ τα πράγματα -και αυτό είναι ένα πάρα πολύ καλό που έγινε- και μπήκαν πάρα πολλές φωνές κομματικές και όχι. Εξ ου και πάρα πολλοί ηθοποιοί πήγαν και ψήφισαν όπως και εγώ μετά από πάρα πολλά χρόνια (Μαρία)

Καταλυτικό ρόλο φαίνεται να διαδραμάτισε και η παρουσία «νέου αίματος» και η απόφαση νέων σε ηλικία ηθοποιών να συμμετέχουν στα ψηφοδέλτια, με τους οποίους αρκετοί συνεντευξιζόμενοι αισθάνονται ότι μοιράζονται κοινά εργασιακά βιώματα.

Όντως στον ΣΕΗ αυτή τη στιγμή έχουν εκλεχθεί άτομα που π.χ. εγώ γνωρίζω, είμαστε ίδια ηλικία, ξέρω την πορεία του, ξέρω ότι έχει παλέψει και ξέρω ότι καταλαβαίνει αυτό που περνάω και εγώ. [...] Υπάρχει και η φωνή αυτής της γενιάς στην οποία ανήκω, το οποίο εγώ το θεωρώ σημαντικό. (Ζωή)

Ειδικότερα, στην περίπτωση των Από Κοινού το SAW φαίνεται να δημιούργησε ένα κεφάλαιο γνωσιακό (τεχνογνωσία) και να λειτούργησε σαν ένα είδος προγύμνασης και τριβής με τα συνδικαλιστικά για εκείνους που αποφάσισαν να συμμετάσχουν στις εκλογές του ΣΕΗ. Η είσοδος στο ΣΕΗ, σήμανε και τη μεταφορά ενός οργανωτικού πόρου που είχε προηγουμένως αξιοποιηθεί στο SAW: μιας πιο «νομικίστικης» γλώσσας, ενός πιο τεκμηριωμένου λόγου.

(Π)ροσπαθεί, για πρώτη φορά, νομίζω, να δομηθεί και μια νομική γλώσσα για τα αιτήματα του κλάδου και αυτό υπάρχει πιθανότητα να θεωρηθεί κάποια στιγμή επαγγελματικός κλάδος και όχι χομπίστες. (Δανάη)

Οι κινητοποιήσεις κατέχουν κεντρική θέση στις δράσεις του ΣΕΗ. Η όποια αποτίμησή τους από τον Μάρτιο του 2020 και μετά θα πρέπει λάβει υπόψη δύο παράγοντες. Αφενός, δεν έχουμε μια παραδοσιακή - σχετιζόμενη με έναν συγκεκριμένο εργασιακό χώρο ή στρεφόμενη κατά συγκεκριμένου εργοδότη- συνδικαλιστική δράση, αλλά κινητοποιήσεις που γίνονται με τους χώρους εργασίας κλειστούς με αποδέκτη των διαμαρτυριών να είναι το Κράτος. Αφετέρου, οι κινητοποιήσεις γίνονται εντός των περιορισμών που επιβάλλουν τα μέτρα κατά του κορονοϊού και υπό τον φόβο της ασθένειας.

Μετά την πρώτη και πολύ μαζική πανκαλλιτεχνική κινητοποίηση στις 7 Μαΐου 2020, η συμμετοχή στις διαζώσης κινητοποιήσεις που ακολούθησαν δεν υπήρξε ανάλογη και σίγουρα ήταν αναντίστοιχη των «φωνών διαμαρτυρίας» στα κοινωνικά δίκτυα.

Όχι δεν είμαι (ικανοποιημένη) ! [...] Όλος αυτός ο κλάδος [...] που εμφανίστηκε μέσω του Support, τα 20.000 μέλη, τα οποία μπορεί να μιλούσανε και να ρωτούσανε πράγματα, δεν κατεβαίνανε στις πορείες. (Δήμητρα)

Ορισμένοι, αποδίδουν αυτό το φαινόμενο σε αυτό που ο Olson αποκαλούσε «τζαμπατζίδικες» (free-rider) συμπεριφορές.

Δεν είμαι ικανοποιημένος. Είναι ελάχιστοί αυτοί που συμμετέχουν, σε σχέση με αυτό που ακούμε διαρκώς να φωνάζουν. [...] Δεν μπορούμε να βολευόμαστε στους καναπέδες και να περιμένουμε τους άλλους να βγάλουνε το φίδι από την τρύπα. Στο δρόμο ζυμωνόμαστε. (Δημήτρης)

Οι συμπεριφορές αυτές δεν μπορούν να νοηθούν ανεξάρτητα και από αυτό που προηγουμένως χαρακτηρίσαμε ως εξατομικευμένο εργασιακό ήθος. Η «επιστροφή στην κανονικότητα» και το εν μέρει άνοιγμα των θεάτρων ανάμεσα στα δύο lockdown σήμανε και απομείωση της κινηματικής δράσης.

Όσο τα πράγματα δείχνουνε ότι μπορούν κουτσά-στραβά να λειτουργήσουν, δυστυχώς ο κόσμος σταματάει να δραστηριοποιείται. Δεν πα να πεινάς, υπάρχει λίγο ένα 'κάτσε να δούμε, κάποια δουλειά άνοιξε...' και αυτό είναι λίγο απογοητευτικό. (Νίκος)

Από την άλλη, ορισμένοι επισημαίνουν τη σχετική τους ικανοποίηση για τα δεδομένα ενός κλάδου όπου παλαιότερα ελάχιστα κινητοποιούνταν.

(Γ)ια μένα είναι πολύ ενθαρρυντικό γιατί παλαιότερα σε κινητοποιήσεις, όχι μόνο εργασιακές, δεν υπήρχε κόσμος των ηθοποιών στο δρόμο. [...] Και τώρα μόνο και μόνο που μαζευόμαστε (και) πίσω από το πανό του ΣΕΗ είμαστε 250-300 άτομα, από εκεί που ήτανε 50, εγώ είμαι ικανοποιημένη. (Ρένα)

Συμπέρασμα

Συμπερασματικά, όπως φάνηκε, τα χρόνια της κρίσης και ειδικά μετά και την κατάρρευση της ΣΣΕ στο ελεύθερο θέατρο, δομικοί και ιδεολογικοί παράγοντες οδήγησαν σε μια στα-

διακή αποξένωση από το σωματείο, όπως η έντονα κομματική ταυτότητα της διοίκησης του ΣΕΗ, η αδυναμία του να αφουγκραστεί τα εργασιακά προβλήματα των νέων ειδικά ηθοποιών και να παρέμβει στην αγορά εργασίας στο ελεύθερο θέατρο. Στα παραπάνω προστίθενται εμπόδια που συνδέονται με ιδιαιτερότητες της καλλιτεχνικής εργασίας, όπως η κυριαρχία ενός εξατομικευμένου εργασιακού ήθους, μια ιδιαίτερη αντίληψη της εργασίας που ταυτόχρονα τροφοδοτεί την «αυτοεκμετάλλευση», αλλά και δομικά χαρακτηριστικά των καλλιτεχνικών αγορών εργασίας.

Η πανδημία, παραδόξως, διαμόρφωσε γόνιμο έδαφος για μια ενεργοποίηση, που αρχικά έλαβε χώρα κυρίως εκτός σωματείου. Τα ελλείματα της επιδοματικής πολιτικής έφεραν στην επιφάνεια διαχρονικά προβλήματα της αγοράς εργασίας των ηθοποιών και προξενήσαν ένα αίσθημα γενικευμένης δυσαρέσκειας και αδικίας καθώς από τη δική τους σκοπιά ήταν μια κατηγορία «αόρατων», για το Κράτος, εργαζομένων. Ταυτόχρονα, όμως, η ίδια συνθήκη, προκάλεσε συζητήσεις και πυροδότησε συλλογικές διεργασίες, κυρίως εξαιτίας της συνειδητοποίησης από την πλευρά των ίδιων των ηθοποιών της εργασιακής τους επισφάλειας. Σε αυτήν την κρίσιμη στιγμή φαίνεται ότι καταλυτικό ρόλο έπαιξε το SAW, τόσο διότι λειτούργησε ως κανάλι έκφρασης της δυσαρέσκειας, όσο και γιατί έκανε τους καλλιτέχνες ορατούς ως εργαζόμενους. Ανεξάρτητα από τα όριά του (θεσμικά και ιντερνετικά), η περίπτωση του SAW καταδεικνύει πως δίκτυα σαν κι 'αυτό μπορούν να αποτελέσουν ένα νέο δίαυλο εκπροσώπησης των συμφερόντων των εργαζομένων εκτός των χώρων εργασίας που δύνανται, όμως ταυτόχρονα να έχει μια σχέση συμπληρωματικότητας και αλληλοενδυνάμωσης (και όχι ανταγωνισμού) με τα παραδοσιακά σωματεία. Συγχρόνως εκπλήρωσε ένα διττό ρόλο: αφενός αφύπνισε συνδικαλιστικά και λειτούργησε ως ένα είδος «εκπαίδευσης στον συνδικαλισμό» για τους ηθοποιούς που συμμετείχαν ενεργά στην πρωτοβουλία αυτή· αφετέρου, μέσω αυτού επέστρεψαν στο σωματείο ηθοποιοί που τα προηγούμενα χρόνια είχαν πάρει αποστάσεις.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Καρακιουλάφη, Χ. (2021), Βιώματα επισφαλούς εργασίας των ηθοποιών εν μέσω οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα, στο Μ. Σπυριδάκης και Β. Κραββά (επιμ.), *Τροχιές Επισφάλειας. Εθνογραφικές προσεγγίσεις*. Αθήνα, Gutenberg, σσ.170-200.
- Καρακιουλάφη, Χ. (2014), «Είναι και τέχνη και επάγγελμα»: προσλήψεις της καλλιτεχνικής εργασίας - το παράδειγμα των ηθοποιών στην Ελλάδα, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Vol. 137, σσ.113–140.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Adler, L. (2021), Choosing bad jobs: The use of nonstandard work as a commitment device, *Work and Occupations*, Vol. 48, No 2, pp. 207-242.
- Bellini, A. and Lucciarini, S. (2019), Not only Riders. The Uncertain Boundaries of Digital Creative Work as a Frontier for Emerging Actors in Interest Representation, *Partecipazione e conflitto*, Vol. 12, No 3, pp.845-870.
- Butler, N. and Stoyanova Russell, D. (2018), No funny business: Precarious work and emotional labour in stand-up comedy, *Human relations*, Vol. 71, No 12, pp.1666-1686.
- Comunian, R. and England, L. (2020), Creative and cultural work without filters: Covid-19 and exposed precarity in the creative economy, *Cultural Trends*, Vol. 29, No 2, pp.112-128.
- Dean, D. (2010), Contingent power in contingent work: must the show go on?, Paper to the 28th Annual International Labour Process, Rutgers University, March 15-17. https://warwick.ac.uk/fac/soc/wbs/research/irru/publications/recentconf/dd_ilpc.pdf.
- Dean, D. and Greene, A. M. (2017), How do we understand worker silence despite poor conditions— as the actress said to the woman bishop, *Human Relations*, Vol. 70, No 10, pp.1237-1257.

- Dorigatti, L., Bellini, A. and Manzo, C. (2019), Interest Representation in Graphic Design and Video Game Development in Italy: Demand, Supply and Influence on Working Conditions. https://www.researchgate.net/publication/337274830_Interest_Representation_in_Graphic_Design_and_Video_Game_Development_in_Italy_Demand_Supply_and_Influence_on_Working_Conditions
- De Peuter, G. and Cohen, N. S. (2015), Emerging labour politics in creative industries, in K. Oakley and J. O'Connor (eds.), *The Routledge companion to the cultural industries*, Routledge, pp. 305-318.
- De Peuter, G. (2020), *Organizing Dark Matter: WAGE as Alternative Worker Organization*, https://culturalworkersorganize.org/wp-content/uploads/2020/04/Organizing-Dark-Matter_-W.A.G.E.-as-Alternative-Worker-Organizati.pdf
- Ertan, G., Siciliano, M. D., McGrath, E. C. and McGrath, M. (2021), Social Networks and Strike Participation: A Dynamic Analysis of the Hollywood Writers Strike, *British Journal of Industrial Relations*, Vol. 59, No 4, pp.1108-1130.
- Gherardini, A. (2017), So many, so different! Industrial relations in creative sectors. <http://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.22248.42246>.
- Gill, R. and Pratt, A. (2008), In the social factory? Immaterial labour, precariousness and cultural work, *Theory, culture & society*, Vol. 25, No 7-8, pp.1-30.
- Gill, R. (2014), Academics, cultural workers and critical labour studies, *Journal of Cultural Economy*, Vol. 7, No 1, pp.12-30.
- Green, K. (2019), Artists Need Unions, Too: The Role of Organized Labor in Creative Industries. <https://uniontrack.com/blog/artists-unions>
- Greer, I., Samaluk, B. and Umney, C. (2018), Better strategies for herding cats, in V. Doellgast, N. Lillie and V. Pulignano (eds.), *Reconstructing Solidarity: Labour Unions, Precarious Work, and the Politics of Institutional Change in Europe*, Oxford, Oxford University Press Oxford University Press, pp.166-187.
- Hesmondhalgh, D. (2010), User-generated content, free labour and the cultural industries, *Ephemera*, Vol. 10, No 3/4, pp.267-284.
- Karakioulafis, C. (2022), The COVID-19 pandemic as a catalyst of art workers mobilisation and unionisation: the case of Greek actors, *Revista Española de Sociología*, Vol. 31, No 4, pp.1-25.
- Kompatsiaris, P. (2015), Art Struggles: Confronting Internships and Unpaid Labour in Contemporary Art, *TripleC*, Vol. 13, No 2, pp.554-566.
- Lindström, S. (2016), Artists and multiple job holding: breadwinning work as mediating between bohemian and entrepreneurial identities and behavior, *Nordic Journal of Working Life Studies*, Vol.6, No 3, pp.43-58.
- Lingo, E. L. and Tepper, S. J. (2013), Looking back, looking forward: Arts-based careers and creative work, *Work and occupations*, Vol. 40, No 4, pp.337-363.
- McRobbie, A. (2011), Re-thinking creative economy as radical social enterprise. *Variant*, 41, 32-33. <https://www.variant.org.uk/pdfs/issue41/amcrobbe41.pdf>
- Menger, P. M. (2014), *The economics of creativity*, Harvard, Harvard University Press.
- Pasquier, V. and Wood, A. J. (2018), The power of social media as a labour campaigning tool: lessons from OUR Walmart and the Fight for 15, *ETUI Policy Brief*. <https://www.etui.org/publications/policy-briefs/european-economic-employment-and-social-policy/the-power-of-social-media-as-a-labour-campaigning-tool-lessons-from-our-walmart-and-the-fight-for-15>
- Percival, N. and Lee, D. (2020), Get Up, Stand Up? Theorizing Mobilization in Creative Work. *Television & New Media*, Vol. 23, No 2, pp.202-218.
- Pinckney, J. and Rivers, M. (2020), Sickness or silence, *Journal of International Affairs*, Vol. 73, No 2, pp.23-42.
- Sandoval, M. (2018), From passionate labour to compassionate work: cultural co-ops, do what you love and social change, *European Journal of Cultural Studies*, Vol. 21, No 2, pp.113-

129.

- Shane, R. (2013), Resurgence or deterioration? The state of cultural unions in the 21st century, *The Journal of Arts Management, Law, and Society*, Vol. 43, No 3, pp.139-152.
- Saundry, R., Stuart, M. and Antcliff, V. (2006), 'It's more than who you know'—networks and trade unions in the audio-visual industries, *Human Resource Management Journal*, Vol. 16, No 4, pp.376-392.
- Saundry, R., Stuart, M. and Antcliff, V. (2007), Broadcasting discontent—freelancers, trade unions and the Internet, *New technology, work and employment*, Vol. 22, No 2, pp.178-191.
- Siebert, S. and Wilson, F. (2013), All work and no pay: consequences of unpaid work in the creative industries, *Work, employment and society*, Vol. 27, No 4, pp.711-721.
- Simms, M. and Dean, D. (2015), Mobilising contingent workers: An analysis of two successful cases, *Economic and Industrial Democracy*, Vol. 36, No 1, pp.173-190.
- Staunton, B. (2020), Herding cats or fighting like lions? Artists and trade union organising. <https://www.etui.org/publications/herding-cats-or-fighting-lions-artists-and-trade-union-organising>.
- Tsioulakis, I. (2020), How Greek musicians weathered an economic crisis could help UK performers handle COVID fall-out. *The Conversation*. <https://theconversation.com/how-greek-musicians-weathered-an-economic-crisis-could-help-uk-performers-handle-covid-fall-out-152125>
- Tsioulakis, I. and Fitzgibbon, A. (2020), *Performing artists in the age of COVID-19: A moment of urgent action and potential change*. QPol. <https://qpol.qub.ac.uk/performing-artists-in-the-age-of-covid-19/>
- Umney, C. and Kretsos, L. (2015), "That's the Experience" Passion, Work Precarity, and Life Transitions Among London Jazz Musicians, *Work and Occupations*, Vol. 42, No 3, pp.313-334.
- Umney, C. and Coderre-LaPalme, G. (2017), Blocked and new frontiers for trade unions: contesting 'the meaning of work' in the creative and caring sectors, *British Journal of Industrial Relations*, Vol. 55, No 4, pp.859-878.

ΣΗΜΑΣΙΑ ΚΑΙ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΚΗΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ ΤΩΝ ΘΕΩΡΙΩΝ ΣΥΝΩΜΟΣΙΑΣ: ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΑΝΔΗΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ

Χριστίνα Καραμολέγκου^α

^α Υποψήφια Διδάκτωρ Τμήματος Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Κατά την πανδημική κρίση COVID-19, οι θεωρίες συνωμοσίας για την προέλευση του ιού και τα εμβόλια άνησαν παγκοσμίως. Το γεγονός αυτό προσέλκυσε το ερευνητικό ενδιαφέρον, αναφορικά με τους παράγοντες που συμβάλλουν στην αποδοχή των συνωμοσιολογικών αφηγημάτων. Ένα ερευνητικό πλαίσιο των θεωριών συνωμοσίας είναι το αποκαλούμενο επιστημολογικό, το οποίο εστιάζει στους τρόπους που τα άτομα αντιλαμβάνονται και κατανοούν την κοινωνική πραγματικότητα. Υπό αυτό το πλαίσιο, οι θεωρίες συνωμοσίας αποκτούν αρνητικό πρόσημο και χαρακτηρίζονται ως μορφές ανορθολογισμού, οι οποίες απορρέουν από το κοινωνικό περιθώριο. Έτσι, οι ερευνητές υποστηρίζουν ότι η αποδοχή των συνωμοσιολογικών ισχυρισμών προκύπτει από κάποια ατομικά χαρακτηριστικά, τα οποία συμβάλλουν στη διαμόρφωση μιας στρεβλής εικόνας για την κοινωνική πραγματικότητα. Εμείς θα επικεντρωθούμε σε δύο πτυχές της επιστημολογικής προσέγγισης, που καταλήγουν και εξηγούν τις παραπάνω θέσεις. Με αυτόν τον τρόπο θα επιχειρήσουμε να εντοπίσουμε τους περιορισμούς που υπάρχουν, λαμβάνοντας υπόψη και τις έρευνες του φαινομένου για την Ελλάδα. Η πρώτη πτυχή είναι το κριτήριο της διαψευσιμότητας, ως ένα μέτρο διάκρισης των ορθολογικών στοιχείων από τα μη ορθολογικά, ενώ η δεύτερη αφορά την αναγνώριση των χαρακτηριστικών που οδηγούν τα άτομα στην προβληματική διαχείριση των πληροφοριών ή τον εντοπισμό κάποιου δομημένου τρόπου σκέψης.

Λέξεις κλειδιά: θεωρίες συνωμοσίας, παραπληροφόρηση, κορονοϊός, κριτήριο διαψευσιμότητας, επιστημολογία

SIGNIFICANCE AND LIMITS OF THE EPISTEMOLOGICAL APPROACH OF CONSPIRACY THEORIES: PROBLEMS WITH REGARD TO THE GREEK CASE DURING THE PANDEMIC CRISIS

Christina Karamolegkou^α

^α PhD Candidate Sociology Department, Panteion University

Abstract

During the COVID-19 pandemic crisis, conspiracy theories about the origin of the virus and vaccines flourished worldwide. This fact attracted research interest regarding the factors that contribute to the acceptance of conspiracy narratives. One research framework of conspiracy theories is the so-called epistemological one, which focuses on the ways in which individuals perceive and understand social reality. The central assumption of the epistemological framework is that people who accept conspiracy theories have a deficient understanding of reality. In this context, conspiracy theories take on a negative connotation and are characterized as forms of irrationality stemming from the social fringes. Thus, the researchers argue that the acceptance of conspiracy claims results from some individual characteristics, which contribute to the formation of a distorted image of social reality. We will focus on two aspects of the epistemological approach, which conclude and explain the above positions. In this way we will identify the limitations that exist, considering the research of the phenomenon for Greece. The first aspect is the criterion of falsifiability, as a measure of distinguishing rational elements from non-rational ones, while the second concerns either the recognition of the characteristics that lead individuals to problem management of information or the identification of some structured way of thinking.

Keywords: conspiracy Theories, misinformation, coronavirus, falsifiability criterion, epistemology

Εισαγωγή

Κατά τη διάρκεια της πανδημικής κρίσης COVID-19, παράλληλα με την ταχεία διάδοση του ιού, υπήρξε και μεγάλη εξάπλωση των θεωριών συνωμοσίας. Η αναπαραγωγή των θεωριών συνωμοσίας και γενικότερα της παραπληροφόρησης ήταν τέτοια που ο Γενικός Διευθυντής του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας, Tedros Adhanom Ghebreyesus, δήλωσε ότι «δεν αντιμετωπίζουμε απλώς μια πανδημία· αντιμετωπίζουμε μια πληροφοριακή επιδημία (infodemic)» (World Health Organization 2020). Η λέξη «επιδημία» είναι ενδεικτική της αρνητικής σημασίας που αποδίδεται στο φαινόμενο και υπογραμμίζει, αφενός, την ταχεία διάδοση των θεωριών συνωμοσίας σε μεγάλη κλίμακα και, αφετέρου, τον προσδιορισμό μιας κατάστασης που νοείται ως απόκλιση από την κανονικότητα, δηλαδή παθολογική.

Παρ' όλα αυτά δεν ήταν η πρώτη φορά που οι θεωρίες συνωμοσίας κατέκλυσαν τις κοινωνίες εν μέσω μιας μεταδοτικής νόσου. Κατά τη βουβωνική πανώλη, του 14^{ου} αιώνα, κυκλοφορούσαν πολλές θεωρίες συνωμοσίας, αναφορικά με την προέλευση του ιού. Οι συνωμοσιολογικές ερμηνείες επικεντρώνονταν στη Θεία Τιμωρία, την ευθυγράμμιση των άστρων και υποστήριζαν ότι επρόκειτο για οργανωμένο σχέδιο των Εβραίων. Μάλιστα οι Εβραίοι κυνηγήθηκαν και βασανίστηκαν από Ευρωπαίους Χριστιανούς εξαιτίας αυτής της συνωμοσιολογικής πεποίθησης (Clamp 2020). Πιο πρόσφατα παραδείγματα είναι οι θεωρίες συνωμοσίας που διακινήθηκαν για την έξαρση του AIDS (Kalichman 2009, Kalichman et al. 2010), των επιδημιών Ebola και Zika (Fung et al. 2016), ενώ πέρα από τις πανδημικές κρίσεις σημαντικές είναι και οι θεωρίες συνωμοσίας για τα εμβόλια (Gorski 2016).

Εν μέσω υγειονομικής κρίσης, η διάδοση θεωριών συνωμοσίας μπορεί να αποτελέσει έναν σημαντικό κίνδυνο,¹ όχι μόνο για το άτομο που τις αποδέχεται, αλλά για ολόκληρη την κοινωνία. Η μη τήρηση των υγειονομικών μέτρων (Willsher 2020), η διστακτικότητα και άρνηση για εμβολιασμό (Teovanovic et al. 2020) και η χαμηλή εμπιστοσύνη στους θεσμούς (Banai et al. 2020) έχουν αναφερθεί ως πιθανές συνέπειες από την αποδοχή των θεωριών συνωμοσίας. Επομένως είναι καίριας σημασίας ζήτημα να κατανοηθούν οι παράγοντες που συμβάλλουν στην αποδοχή των θεωριών συνωμοσίας. Ζήτημα που απασχολεί σημαντικά τους ερευνητές, οι οποίοι αντιμετωπίζουν τις θεωρίες συνωμοσίας

είτε ως μορφή ανορθολογικής σκέψης που προκύπτει από κάποια αποκλίνοντα χαρακτηριστικά (παθολογικό ρεύμα) είτε εστιάζουν στην πολιτισμική σημασία που έχουν για τα άτομα που τις αποδέχονται (πολιτισμικό ρεύμα). Εμείς θα επικεντρωθούμε σε μια υποπεριοχή του παθολογικού ρεύματος, την επιστημολογική προσέγγιση, στην οποία εξετάζεται η λογική δομή των επιχειρημάτων. Μια από τις κεντρικές παραδοχές της επιστημολογικής προσέγγισης είναι ότι οι θεωρίες συνωμοσίας αποτελούν ανορθολογικούς ισχυρισμούς και προέρχονται από άτομα που φέρουν γνωστικά προβλήματα και έχουν χαμηλό μορφωτικό επίπεδο. Υπό αυτό το πρίσμα, θα προσπαθήσουμε να εντοπίσουμε πώς η επιστημολογική προσέγγιση καταλήγει σε αυτές τις εξηγήσεις και ποια είναι τα όρια και οι αδυναμίες που ενδεχομένως υπάρχουν.

Η επίδραση του Karl Popper στη μελέτη των θεωριών συνωμοσίας

Μολονότι ο όρος «θεωρίες συνωμοσίας» χρησιμοποιείται στην καθημερινή γλώσσα και η σημασία του θεωρείται αυτονόητη, στη βιβλιογραφία παραμένει ένα ανοιχτό πεδίο διαμάχης (Taguieff 2013: 25). Ο πιο κοινά αποδεκτός ορισμός για τις θεωρίες συνωμοσίας επικεντρώνεται στα δομικά αφηγηματικά χαρακτηριστικά που υπάρχουν, τα οποία είναι α) *μια ομάδα ανθρώπων που β) συνωμοτεί εν κρυπτώ, γ) για να πετύχει κάποιο καταστροφικό σχέδιο για την κοινωνία* (Byford 2011). Ο παραπάνω ορισμός είναι εμφανώς επηρεασμένος από αυτό που ο Popper προσδιόριζε ως «θεωρία συνωμοσία της κοινωνίας», δηλαδή τη βαθιά πίστη ότι κάθε αρνητική συνέπεια στην κοινωνία συνιστά προϊόν μηχανορραφίας από ισχυρές ομάδες (Πόππερ 1982: 144).

Ο Popper έτσι ήταν από τους πρώτους στην κοινωνιολογική σκέψη (Bergmann 2018: 9) που ασχολήθηκε τόσο με το ζήτημα του ορισμού όσο και με το επιστημολογικό καθεστώς των θεωριών συνωμοσίας. Για τον αυστριακό στοχαστή, οι θεωρίες συνωμοσίας συνιστούν απλοϊκούς και αντιεπιστημονικούς τρόπους για την κατανόηση της πραγματικότητας. Όπως υποστηρίζει, ο συνωμοσιολόγος διαπράττει το ίδιο λάθος με τους ερευνητές του ιστορικισμού και του ψυχολογισμού, οι οποίοι θεωρούν ότι καθετί που συμβαίνει εκκινεί από υπέρτατες αρχές και νόμους, παραβλέποντας με αυτόν τον τρόπο τις απρόβλεπτες συνέπειες (Knight 2021). Αντιθέτως, για τον Popper το κοινωνικό γίνεσθαι δεν ξεδιπλώνεται στη βάση ενός καλά οργανωμένου σχεδίου από ισχυρές ομάδες (Πόππερ 2005: 23). Πέραν του μεθοδολογικού ατομικισμού, που υποστηρίζει ο Popper, το πιο σημαντικό ίσως επιχείρημα για το θέμα μας είναι η ύπαρξη των ακούσιων συνεπειών, οι οποίες παραγνωρίζονται από τις θεωρίες συνωμοσίας. Έτσι, οι θεωρίες συνωμοσίας καταγγέλλονται ότι αγνοούν την πολυπλοκότητα, με την οποία συναρθρώνεται ο κοινωνικός κόσμος (Knight 2003). Δομείται επομένως ένας τρόπος σκέψης ντετερμινιστικός, δογματικός, εφάμιλλος με αυτόν μιας θρησκευτικής κοσμοθεώρησης (Thalmann 2014, Πόππερ 2005: 23). Οι θεωρίες συνωμοσίας αποτελούν δηλαδή μια μορφή —εκκοσμικευμένου θα λέγαμε— θεισμού, από την άποψη ότι οι παντοδύναμοι Ολύμπιοι Θεοί, που κυβερνούσαν τον κόσμο κατά την εποχή του Ομήρου, έχουν αντικατασταθεί σήμερα από πανίσχυρες κοινωνικές ομάδες που σχεδιάζουν τα κοινωνικά δεινά (Popper 1972).

Η προσέγγιση του Popper έχει ασκήσει και εξακολουθεί να ασκεί επιρροή στο πεδίο μελέτης των θεωριών συνωμοσίας που διερευνά την εγκυρότητα των ισχυρισμών και τη λογική δομή των επιχειρημάτων. Από τα πιο κομβικά σημεία του επιστημολογικού ρεύματος είναι η θεωρία του Popper περί επιστημονικής μεθόδου (Knight 2021: 199). Συγκεκριμένα, ο Popper υποστήριξε ότι με το κριτήριο της διαψευσιμότητας μπορεί να ελεγχθεί η αξιοπιστία μιας θεωρίας. Μια εμπειρική ή επιστημονική πρόταση, προκειμένου να γίνει αποδεκτή, προϋποθέτει ακρίβεια και σαφήνεια, έτσι ώστε με τον κατάλληλο έλεγχο να μην αποκλείεται η δυνατότητα διάψευσής της. Για παράδειγμα, η πρόταση «αύριο θα βρέξει ή δεν θα βρέξει» δεν μπορεί να απορριφθεί με εμπειρικό τρόπο, σε αντίθεση με την πρόταση «αύριο θα βρέξει» που μπορεί να ελεγχθεί εμπειρικά (Popper 1997: 46).

Για έναν διαψευσιοκράτη οι προτάσεις που είναι αδύνατον να διαψευστούν χρειάζε-

ται να εγκαταλειφθούν. Αυτό είναι και το προβληματικό σημείο που εντοπίζουν οι μελετητές των θεωριών συνωμοσίας. Για μελετητές που έχουν επηρεαστεί από τον Popper, οι περισσότερες θεωρίες συνωμοσίας δεν πληρούν το κριτήριο της διαψευσιμότητας και συνεπώς αντιβαίνουν τους επιστημονικούς τρόπους ελέγχου ενός ισχυρισμού (Barkun 2003, Harris 2018). Τόσο ο Popper όσο και οι πνευματικοί του επίγονοι συνδέουν τις θεωρίες συνωμοσίας με την έλλειψη ορθολογισμού. Γι' αυτόν τον λόγο, υποστηρίζουν ότι οι θεωρίες συνωμοσίας δεν αξίζουν την προσοχή των διανοούμενων (Sunstein and Vermeule 2009). Από την άλλη, μια πιο μετριοπαθής τοποθέτηση είναι ότι πριν τις χαρακτηρίσουμε ως ανορθολογικές, χρειάζεται να προβούμε πρώτα σε εξονυχιστικό έλεγχο, γιατί η ιστορία είναι γεμάτη από πραγματικές συνωμοσίες, όπως το Watergate (Coady 2007, Pigden 1995, Pigden 2012).-

Γίνεται αντιληπτό ότι μέσω της επιστημολογικής προσέγγισης, η αξιολογική κρίση των συνωμοσιολογικών ισχυρισμών επεκτείνεται και στα ίδια τα άτομα. Δηλαδή, οι συνωμοσιολόγοι αντιμετωπίζονται ως άνθρωποι με γνωστικά προβλήματα ή χαμηλό μορφωτικό επίπεδο και, γι' αυτό, δεν μπορούν να ακολουθήσουν την επιστημονική μέθοδο και τον ορθολογισμό. Ως εκ τούτου, μέσω της προσέγγισης αυτής, το φαινόμενο της συνωμοσιολογίας αντιμετωπίζεται ως ένα φαινόμενο του περιθωρίου, οι φορείς του οποίου έχουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Αυτοί είναι κάποιοι από τους λόγους που το επιστημολογικό ρεύμα, παρά τη συμβολή του στη μελέτη των θεωριών συνωμοσίας, υπόκειται επίσης σε πολύπλευρη κριτική. Εμείς θα επιχειρήσουμε να εντοπίσουμε τα όρια που υπάρχουν σε δύο κεντρικά σημεία της επιστημολογικής προσέγγισης που ήδη αναφέρθηκαν α) την εφαρμογή του κριτηρίου της διαψευσιμότητας και β) την αντίληψη ότι η συνωμοσιολογία προκύπτει από συγκεκριμένες κοινωνικές κατηγορίες, όπως είναι οι άνθρωποι χαμηλού μορφωτικού επιπέδου.

Το κριτήριο διαψευσιμότητας και οι θεωρίες συνωμοσίας

Μολονότι υπάρχουν διαφοροποιήσεις μεταξύ των ερευνητών του επιστημολογικού ρεύματος, αν δηλαδή εκ των προτέρων μπορούμε να προσδιορίσουμε έναν συνωμοσιολογικό ισχυρισμό ως ανορθολογικό ή χρειάζεται πρώτα εξονυχιστικός έλεγχος, η σύνδεση των θεωριών συνωμοσίας με την έλλειψη ορθολογισμού αποτελεί ένα κοινό έδαφος που αργά ή γρήγορα μοιράζονται. Αντίληψη που έχει εν μέρει επηρεαστεί από τον τρόπο ελέγχου ενός ισχυρισμού μέσω του κριτηρίου της διαψευσιμότητας.

Ο Michael Barkun (2003) υποστηρίζει ότι οι θεωρίες συνωμοσίας βρίσκονται στην καρδιά της μη-διαψευσιοκρατίας, γιατί προβάλλονται αποδείξεις που δεν μπορούν να διαψευστούν. Η πεποίθηση ότι τα σημαντικά γεγονότα προκαλούνται από πανίσχυρες ομάδες, οι οποίες καταβάλλουν προσπάθειες συγκάλυψης των δραστηριοτήτων τους, καθιστά κάθε ισχυρισμό που καταρρίπτει την υποτιθέμενη συνωμοσία μέρος του σχεδίου. Αυτό συμβαίνει, γιατί οι συνωμότες υποτίθεται ότι ελέγχουν τους διαύλους πληροφόρησης (επιστήμονες, ΜΜΕ), προκειμένου να παραπλανήσουν την κοινή γνώμη.

Με άλλα λόγια, τα επιχειρήματα που καταρρίπτουν τη συνωμοσία χρησιμοποιούνται με τέτοιο τρόπο, για να ενισχύσουν και να θεμελιώσουν την επιχειρηματολογία υπέρ της ύπαρξής της. Απαιτείται από την πλευρά των συνωμοσιολόγων, όπως υποστηρίζει ο Keeley, μεγάλο απόθεμα σκεπτικισμού προς τους θεσμούς, καθώς κάθε επιχείρημα κατάρριψης της συνωμοσίας θεωρείται μέρος του συνωμοτικού σχεδίου για συγκάλυψη (Keeley 1999). Με αυτόν τον τρόπο, κατά τον Barkun, οι συνωμοσιολόγοι μετατρέπουν αυτό που θεωρούν ως «απόδειξη» σε πίστη (Barkun 2003: 7). Στο ίδιο πνεύμα, ο Keith Harris υποστηρίζει ότι είναι παράλογο να πιστεύει κάποιος έναν ισχυρισμό που δεν μπορεί να διαψευστεί και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι κανένας ισχυρισμός δεν μπορεί να αποτελέσει πραγματική απειλή για την κατάρριψη μιας θεωρίας συνωμοσίας (Harris 2018: 243-245).

Θα μπορούσε, επομένως, το κριτήριο της διαψευσιμότητας να αποτελέσει το μέτρο με το οποίο θα διακρίνουμε του συνωμοσιολογικούς ισχυρισμούς από τους μη-συνωμοσιολογικούς; Αν και το κριτήριο της διαψευσιμότητας αποτελεί ένα σημαντικό σημείο αναφοράς στους επιστημονικούς χώρους, την ίδια στιγμή εμφανίζει κρίσιμους περιορισμούς και αδυναμίες. Περιορισμοί οι οποίοι εμφανίζονται και κατά την εφαρμογή του στις θεωρίες συνωμοσίας. Η συνεχής αφομοίωση αντιτιθέμενων ισχυρισμών, που αντί να καταρρίψουν το εκάστοτε συμπέρασμα το ενδυναμώνουν, δεν αποτελεί χαρακτηριστικό αποκλειστικά των θεωριών συνωμοσίας, όπως υποστηρίχθηκε παραπάνω. Η ανθεκτικότητα στη διάψευση εντοπίζεται και στις επιστημονικές θεωρίες. Μια θεωρία δεν αποτελείται από μια μεμονωμένη απόφαση, αλλά από πολλές βοηθητικές παραδοχές και επιμέρους θεωρίες. Σε αυτήν την περίπτωση, η διάψυσή της καθίσταται σχεδόν αδύνατη, γιατί δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα να ευθύνεται κάποια περιφερειακή παράμετρος της θεωρίας (Lakatos 1974, Harris 2008). Με τον ίδιο τρόπο, οι συνωμοσιολόγοι αντιμετωπίζουν τις αντιτιθέμενες προς τον ισχυρισμό τους απόψεις: ό,τι θεωρητικά θα μπορούσε να τους διαψεύσει, το θεωρούν ως μια εμπρόθετη παρέμβαση των συνωμοτικών δυνάμεων για παραπλάνηση.

Με τον περιορισμό αυτόν στο κριτήριο της διαψευσιμότητας, επισημαίνεται η δυσκολία που υπάρχει σε ισχυρισμούς που συντίθενται από επιμέρους ποικίλες παραδοχές και θεωρίες. Παρ' όλα αυτά υπάρχουν θεωρίες συνωμοσίας που παραμένουν απλουστευτικές και μπορούν να ελεγχθούν με το κριτήριο της διαψευσιμότητας. Κατά την πανδημική κρίση COVID-19, δύο κεντρικοί ισχυρισμοί ήταν ότι μέσω των εμβολίων εμφυτεύεται τσιπάκι στους ανθρώπους για να τους ελέγχουν και ότι η πανδημία κατασκευάστηκε σε κάποιο εργαστήριο. Και στις δύο περιπτώσεις, πρόκειται για ισχυρισμούς που μπορούν να ελεγχθούν και στη συνέχεια να επιβεβαιωθούν ή να απορριφθούν. Επομένως, ο ισχυρισμός ότι οι θεωρίες συνωμοσίας είναι ανορθολογικές, επειδή παραμένουν αδιάψευστες, τίθεται υπό αμφισβήτηση σε κάποιες περιπτώσεις. Μάλιστα στη συγκεκριμένη περίπτωση αναδεικνύεται ένας ακόμη περιορισμός με το κριτήριο της διαψευσιμότητας, το οποίο επικυρώνει ευφάνταστους ισχυρισμούς και καταρρίπτει επιστημονικά πλαίσια και κατεστημένες επιστημονικές θεωρίες (Chalmers 2021, 93-100). Για παράδειγμα, οι θεωρίες συνωμοσίας που μπορούν να διαψευστούν είναι πιο ορθολογικές από τη Θεωρία των Χορδών στη φυσική που απασχολεί τόσους επιστήμονες, αλλά δεν πληροί τα κριτήρια διάψευσης;

Οι περιορισμοί αυτοί γίνονται ίσως πιο εμφανείς στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών. Ο Brian Keeley (1999) υποστηρίζει ότι το κριτήριο της διαψευσιμότητας αποτελεί ένα λειτουργικό εργαλείο ελέγχου για τις φυσικές επιστήμες, των οποίων τα αντικείμενα δεν «αυτενεργούν» και είναι ουδέτερα στο βλέμμα του παρατηρητή.² Στα κοινωνικά ζητήματα, όμως, δεν υπάρχει ούτε η επαναληψιμότητα ούτε η εργαστηριακή απομόνωση των υπό διερεύνηση υποκειμένων και πρακτικών, που θα άντεχε τους πολλαπλούς ελέγχους διάψευσης. Άλλωστε, το κριτήριο της διαψευσιμότητας δεν παρέχει τη νομιμοποίηση να θεωρήσουμε ότι κάποιος ισχυρισμός είναι απολύτως αληθής. Υπό αυτή την έννοια, ποιος είναι υπεύθυνος για να ορίζει ότι η δικιά του ερμηνεία είναι αληθής -ή πιο αληθής- για τη συγκρότηση της κοινωνικής πραγματικότητας των υποκειμένων, και να αποκλείει όλες τις άλλες;

Προκύπτει όμως ένα ακόμη ερώτημα, βαθύτερο από τη λειτουργικότητα και την αξιοπιστία του κριτηρίου της διαψευσιμότητας στις κοινωνικές επιστήμες. Εμπλουτίζεται ο κοινωνιολογικός στοχασμός με τον έλεγχο της εγκυρότητας συνωμοσιολογικών ισχυρισμών και την απόδοση αξιολογικών κρίσεων για τα άτομα που τους αποδέχονται; Υπάρχουν μορφές γνώσης με πολιτισμική σημασία, οι οποίες δεν εκπορεύονται από κάποια επιστημονική μέθοδο, όπως είναι η θρησκευτική πίστη, οι δεισιδαιμονίες, οι προλήψεις, οι διδαχές από τα παραμύθια, οι αστικοί θρύλοι κ.ά. Πρακτικές δηλαδή που λόγω της πολιτισμικής τους σημασίας διερευνώνται συστηματικά από την Κοινωνιολογία για τη σημασία και τις λειτουργίες που καλύπτουν στα άτομα. Μπορούμε να σκεφτούμε και το

εξής: ένας κοινωνιολόγος που θα ήθελε να μελετήσει τη θρησκευτική πίστη μιας κοινωνίας, δεν θα αφιέρωνε όλη τη μελέτη του να αποδείξει ή να διαψεύσει την ύπαρξη του Θεού, έτσι ώστε να διαγνώσει αν οι πιστοί είναι παράφρονες και αυτός είναι ο λόγος που πιστεύουν στον Θεό. Επομένως, αν μας ενδιαφέρει να κατανοήσουμε καλύτερα το φαινόμενο της συνωμοσιολογίας στην Ελλάδα, αντί να παραμείνουμε στη διάκριση ορθολογισμού-ανορθολογισμού, διάκριση μάλιστα που μάλλον είναι περισσότερο ρευστή απ' όση φαίνεται, μήπως έχει σημασία να ανακαλύψουμε πώς σκέφτονται τα άτομα και για ποιους λόγους; Τι ανάγκες καλύπτουν μέσω των εκάστοτε μορφών μη θεσμοθετημένης γνώση σε μια κοινωνία;

Οι θεωρίες συνωμοσίας ως προϊόν του κοινωνικού περιθωρίου;

Το δεύτερο σημείο προβληματισμού στην επιστημολογική προσέγγιση είναι η ριζωμένη πεποίθηση —και έξω από τον ακαδημαϊκό χώρο— ότι οι θεωρίες συνωμοσίας ακμάζουν στο κοινωνικό περιθώριο από άτομα με συγκεκριμένα γνωστικά ή κοινωνικά χαρακτηριστικά, που διαμορφώνουν μια στρεβλή εικόνα της πραγματικότητας. Οι συνωμοσιολόγοι δηλαδή αντιμετωπίζονται ως ο αντίθετος πόλος του ορθολογισμού και της μοντέρνας επιστήμης (Harambam 2020: 17), πρόκειται δηλαδή για μια παθολογική κατάσταση. Στην πλούσια βιβλιογραφία που υπάρχει τα ιδιαίτερα ατομικά χαρακτηριστικά που θεωρείται ότι συνδράμουν στη συνωμοσιολογία είναι οι ριζοσπαστικές πολιτικές ιδεολογίες (Hofstadter 1964), άτομα με ψυχικές διαταραχές (Barron et al. 2014, Brotherton and Eser, 2015) και άνθρωποι με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο (van Prooijen, 2016). Σε σχέση με το θέμα μας, τα χαρακτηριστικά που κυρίως εξετάζονται είναι η συσχέτιση με το μορφωτικό επίπεδο.

Μάλιστα η σημασία του μορφωτικού επιπέδου φάνηκε να διαδραματίζει κάποιον ρόλο και στην περίπτωση των θεωριών συνωμοσίας για την πανδημία COVID-19. Άτομα δηλαδή με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο ήταν πιο επιρρεπή στη συνωμοσιολογία από ανθρώπους που είχαν υψηλό μορφωτικό επίπεδο (Freeman et al. 2020, Schaeffer 2020). Κατά τον van Prooijen (2016), αυτό συμβαίνει επειδή τα άτομα με εκπαίδευση αισθάνονται λιγότερο αδύναμα εντός του κοινωνικού περιβάλλοντος και μπορούν να αντιλαμβάνονται αποχρώσεις και λεπτές διαφορές στα ζητήματα που διαχειρίζονται. Με άλλα λόγια, μπορούν να επιτελούν πιο σύνθετες γνωστικές διεργασίες, χωρίς να εγκλωβίζονται σε απλοϊκά γνωστικά σχήματα, όπως η άκαμπτη θέαση των πραγμάτων με διπολικούς και απόλυτους όρους (καλό-κακό, φως-σκοτάδι): χαρακτηριστικά δηλαδή που αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της συνωμοσιολογικής σκέψης (Taguieff 2013: 73).

Αν όμως τα άτομα με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης είναι ικανά να επιτελούν πολύπλοκες γνωστικές διεργασίες και να αποφεύγουν την απλοϊκή και απόλυτη θεώρηση των πραγμάτων, τότε πώς εξηγείται η αποδοχή συνωμοσιολογικών αφηγημάτων από άτομα αυτού του επιπέδου εκπαίδευσης; Κατά το πρώτο έτος της πανδημικής κρίσης, οι θεωρίες συνωμοσίας ήταν αρκετά διαδεδομένες στους φοιτητές των ελληνικών πανεπιστημίων, σε χώρους δηλαδή που παράγεται θεσμοθετημένη γνώση και οι φοιτητές έρχονται σε επαφή με τον επιστημονικό τρόπο σκέψης. Σύμφωνα με έρευνα, το ποσοστό του δείγματος που πίστευε σε θεωρίες συνωμοσίας κυμαινόταν από το 20% ως το 68%, ενώ το ποσοστό που απέρριψε 6 από τις 15 συνωμοσιολογικές πεποιθήσεις, σχετικές με την πανδημία, ήταν λιγότερο από 50% (Patsali et al. 2020). Αποδοχή των συνωμοσιολογικών αφηγημάτων φάνηκε να υπάρχει και στους φοιτητές των Περιβαλλοντικών Σπουδών, από τους οποίους ένας στους τέσσερις θεωρούσε ότι ο κορονοϊός ήταν βιολογικό όπλο (Tsantopoulos 2021).

Έξω από τον χώρο των ελληνικών πανεπιστημίων, οι θεωρίες συνωμοσίας για την πανδημία έγιναν αποδεκτές από διόλου αμελητέο ποσοστό μορφωμένων ανθρώπων, όπως φάνηκε σε μελέτη που πραγματοποιήθηκε τον Απρίλιο του 2020, στην Ελλάδα και

την Κύπρο. Το 93% του δείγματος αποτελούνταν από άτομα με τουλάχιστον ένα πτυχίο πανεπιστημίου και οι μισοί από αυτούς υποστήριζαν ότι το εμβόλιο υπήρχε ήδη και θα κυκλοφορούσε, όταν οι μολύνσεις θα έφταναν εκατομμύρια (Constantinou et al. 2020). Ακόμη και στον δημόσιο λόγο υπήρχαν άτομα με υψηλό μορφωτικό επίπεδο, γιατροί, ακαδημαϊκοί, δικαστές και δικηγόροι που εξέφραζαν δημόσια τις συνωμοσιολογικές τους πεποιθήσεις.

Στο ερώτημα γιατί άνθρωποι με υψηλό μορφωτικό επίπεδο γίνονται αποδέκτες συνωμοσιολογίας, μια απάντηση που δίνεται από τη βιβλιογραφία είναι ότι το αίσθημα ασφάλειας και η αυτοπεποίθηση που νοιώθουν, τους οδηγεί να θεωρούν τη δική τους άποψη πιο σημαντική (Georgiou 2020, Stoica 2020). Με άλλα λόγια, το αίσθημα της ασφάλειας, ο παράγοντας που τους θωρακίζει από τις θεωρίες συνωμοσίας, την ίδια στιγμή μπορεί να τους οδηγήσει προς αυτές. Έτσι, αν η εν λόγω παράμετρος εμφανίζεται ταυτόχρονα ως ανασχετική αλλά και ως ενισχυτική της συνωμοσιολογίας, τότε μήπως το μορφωτικό επίπεδο δεν έχει τέτοιο ρόλο που να αποτελεί έναν εξηγητικό παράγοντα του φαινομένου; Προβληματισμός που ενισχύεται, ίσως, ακόμη περισσότερο από μελέτες που δεν βρίσκουν καμιά συσχέτιση του μορφωτικού επιπέδου με την αποδοχή θεωριών συνωμοσίας. Χαρακτηριστικές για την ελληνική περίπτωση είναι οι δύο έρευνες που διεξήγαγε ο Γεμενής, στις οποίες αναδείχθηκε ότι ο κατεξοχήν ερμηνευτικός παράγοντας, για την αποδοχή συνωμοσιολογικών αφηγημάτων κατά την πανδημία, ήταν η πίστη σε άλλες θεωρίες συνωμοσίας (Gemenis 2021, Gemenis 2020). Φαίνεται ότι το φαινόμενο της συνωμοσιολογίας ίσως να μην είναι τόσο ομοιογενές ως προς τα ατομικά χαρακτηριστικά που θεωρούνται κρίσιμα για την εμφάνισή του. Μήπως η αποδοχή συνωμοσιολογικών αφηγημάτων δεν συνδέεται τόσο στενά με τη μόρφωση, αλλά φανερώνει έναν συνωμοσιολογικό τρόπο σκέψης ή μια γνωστική στάση που βασίζεται πάνω στην ανάγκη ερμηνευτικής ασφάλειας, δηλαδή την απόδοση αιτιότητας και δομής στη ζοφερή -και εν πολλοίς δυσερμήνευτη- κοινωνική πραγματικότητα;

Συμπέρασμα

Η συνωμοσιολογία στον ερευνητικό χώρο έχει αντιμετωπιστεί περισσότερο ως ένα φαινόμενο που αποτελεί απόκλιση από τον ορθολογισμό και που εμφανίζεται σε περιθωριακές κοινωνικές κατηγορίες. Η επιστημολογική προσέγγιση μελέτης των θεωριών συνωμοσίας, η οποία έχει επηρεαστεί σημαντικά από τον Karl Popper, εντάσσεται σε αυτήν τη λογική. Έχοντας ως παραδοχή ότι οι συνωμοσιολόγοι διαμορφώνουν μια στρεβλή και προβληματική εικόνα της πραγματικότητας, επιχειρούν να εντοπίσουν από τη μία τα συλλογιστικά σφάλματα και τη λογική δομή στις θεωρίες συνωμοσίας και, από την άλλη, τα ιδιαίτερα ατομικά χαρακτηριστικά που επηρεάζουν τις γνωστικές διαδικασίες.

Η επιστημολογική προσέγγιση δεν παρουσιάστηκε εξαντλητικά σε αυτές τις σελίδες, εντούτοις επιχειρήθηκε να εντοπιστούν όρια και αδυναμίες σε δύο κομβικούς πυρήνες της. Ο πρώτος πυρήνας ήταν ότι οι θεωρίες συνωμοσίας είναι μορφές ανορθολογισμού επειδή παραμένουν αδιάψευστες. Η ανθεκτικότητα εντούτοις στη διάψευση δεν αποτελεί ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό που υπάρχει στις θεωρίες συνωμοσίας, αλλά αποτελεί χαρακτηριστικό και των σύγχρονων επιστημονικών θεωριών. Πώς επομένως μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε το κριτήριο της διαψευσιμότητας, για να διαχωρίσουμε τους συνωμοσιολογικούς ισχυρισμούς από τους μη συνωμοσιολογικούς; Με τους περιορισμούς που υπάρχουν στο κριτήριο της διαψευσιμότητας φαίνεται ότι ίσως δεν μπορούμε να βασιστούμε εξ ολοκλήρου σε αυτό για την αναγνώριση ορθολογικών και μη ανορθολογικών ισχυρισμών. Επιπλέον, η προσπάθεια να εντάξουμε τους ισχυρισμούς και τους ανθρώπους σε ορθολογικά και ανορθολογικά πλαίσια, μας απομακρύνει από την αναγνώριση και την κατανόηση μη θεσμοθετημένων μορφών γνώσης που έχουν πολιτισμική σημασία. Τόσο στη διεθνή όσο και στην ελληνική βιβλιογραφία, το ερευνητικό φως στην πολιτισμική σημασία που έχουν οι θεωρίες συνωμοσίας χρειάζεται να αυξηθεί και να γίνει διαφωτιστικό.

Το δεύτερο κομβικό σημείο της επιστημολογικής προσέγγισης που θίχτηκε ήταν ότι οι (προβληματικές) γνωστικές διαδικασίες που οδηγούν στη συνωμοσιολογία εκπορεύονται από άτομα χαμηλού μορφωτικού επιπέδου. Μέσα από την αξιοποίηση δευτερογενών πηγών από μελέτες για την πανδημική συνωμοσιολογία φάνηκε ότι κάτι τέτοιο αποτελεί ίσως μια απλούστευση. Οι θεωρίες συνωμοσίας για την πανδημία έγιναν αποδεκτές και από ανθρώπους με υψηλό μορφωτικό επίπεδο, γεγονός που ίσως θέτει υπό αμφισβήτηση τη σύνδεση της ορθολογικότητας με το μορφωτικό επίπεδο.

Σε αυτά τα ζητήματα που ανοίγονται, η Κοινωνιολογία έχει την ευκαιρία να υπερβεί αυτές τις δυσκολίες, αξιοποιώντας τα κατάλληλα εργαλεία που διαθέτει, και κυρίως την πλούσια ερμηνευτική της παράδοση. Αντί λοιπόν να καταφεύγουμε σε απλουστεύσεις για την εξήγηση του συνωμοσιολογικού φαινομένου, μέσω της ερμηνευτικής (hermeneutics) μπορούμε να εμβαθύνουμε στους λόγους που τα άτομα αποδέχονται τις θεωρίες συνωμοσίας. Υπό αυτό το πρίσμα, η πρόκληση που καλούμαστε ίσως να αντιμετωπίσουμε ως κοινωνιολόγοι είναι να μην πέσουμε στην παγίδα που θεωρείται ότι πέφτουν οι ίδιοι οι συνωμοσιολόγοι, στην παγίδα της απλούστευσης και των εύκολων γενικεύσεων, γιατί η κοινωνική πραγματικότητα είναι πολύπλοκη, για να αρκούν οι απλές εξηγήσεις!

Σημειώσεις

1. Αναφέρουμε ότι «μπορεί να αποτελέσει» και όχι «αποτελεί» σημαντικό κίνδυνο, καθώς από τις μελέτες που έχουν πραγματοποιηθεί, φαίνεται ότι η αποδοχή των συνωμοσιολογικών αφηγημάτων για την πανδημία δεν οδηγεί νομοτελειακά προς μια συγκεκριμένη συμπεριφορά άρνησης για την τήρηση των υγειονομικών μέτρων. Βλ. Περισσότερα: Imhoff, R. and Lamberty, P. (2020), A Bioweapon or a Hoax? The Link Between Distinct Conspiracy Beliefs About the Coronavirus Disease (COVID-19) Outbreak and Pandemic Behavior, *Social Psychological and Personality Science*, Vol. 11, No 8, pp. 1110-1118

2. Ο Keeley αναφέρεται μάλλον στην κλασική/νευτώνεια φυσική, γιατί σε υποατομικό επίπεδο υπάρχει σκεπτικισμός για την καθαρή και αδιαμεσολάβητη διάκριση παρατηρητή και παρατηρούμενων αντικειμένων/φαινομένων. Οι θεωρητικοί από τη Σχολή της Κοπεγχάγης, και κυρίως οι Heisenberg και Bohr, ανέδειξαν ότι τα υποατομικά συστήματα παρατήρησης επηρεάζονται από τον παρατηρητή και τη διαδικασία παρατήρησης. Η αλληλοεπίδραση, δηλαδή, μεταξύ παρατηρητή και αυτού που παρατηρείται δεν αποτελεί ένα ζήτημα ή πρόβλημα που απασχολεί μεθοδολογικά μόνο την Κοινωνιολογία (αν και ήταν μάλλον από τις πρώτες επιστήμες που αναγνώρισαν τη σχέση αυτή), αλλά ως έναν βαθμό και τις θετικές επιστήμες. Επομένως, αν ο παρατηρητής επηρεάζει αυτό που παρατηρεί, τότε ο περιορισμός στο κριτήριο της διαψευσιμότητας αφορά εν μέρει και τις θετικές επιστήμες. Ενδεικτικά για τη Σχολή της Κοπεγχάγης: Heisenberg, W. (1930), *The Physical Principles of the Quantum Theory*, New York, Dover Publication. Bohr, N. (1937), Causality and complementarity, *Philosophy of Science*, Vol. 4. pp. 289-298.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Chalmers, A. F. (2021), *Τι είναι αυτό που λέμε επιστήμη;*, Γ. Φουρτούνης (επιμ.), Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Gemenis, K. (2020), Ποιοι πιστεύουν στις θεωρίες συνωμοσίας για το νέο κορωνοϊό;, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, No 154.
- Πόππερ, Κ. (1982), *Η ανοιχτή κοινωνία και οι εχθροί της* (Τόμ. II), Ε. Παπαδάκη (Μεταφρ.), Αθήνα, Εκδόσεις «Δωδώνη».
- Popper, K. (1997), *Μια γενική ματιά σε μερικά θεμελιώδη προβλήματα*, στο Γ. Κουζέλης (επιμ.), Αθήνα, νήσος.
- Πόππερ, Κ. (2005), *Η ένδεια του ιστορικισμού*, Α. Σαμαρτζής (Μεταφρ.), Αθήνα, Εκδόσεις Ευρασία.

Taguieff, P.-A. (2013), *Σύντομη πραγματεία περί συνωμοσιολογίας*, Σ. Τριανταφύλλου, (Μεταφρ.), Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Banai, I. P., Banai, B. and Miklousic, I. (2020), Beliefs in COVID-19 conspiracy theories predict lower level of compliance with the preventive measures both directly and indirectly by lowering trust in government medical officials, *PsyArXiv Preprints*.
- Barkun, M. (2003), *A culture of Conspiracy. Apocalyptic Visions in Contemporary America*, London, University of California Press.
- Barron, D., Morgan, K., Towell, T., Altemeyer, B. and Swami, V. (2014), Associations between schizotypy and belief in conspiracist ideation, *Personality and Individual Differences*, Vol. 70, pp. 156-159.
- Bergmann, E. (2018), *Conspiracy & Populism. The politics of misinformation*, Borgarbyggd, Palgrave Macmillan.
- Bohr, N. (1937), Causality and complementarity, *Philosophy of Science*, Vol. 4. pp. 289-298.
- Brotherton, R. and Eser, S. (2015), Bored to fears: Boredom proneness, paranoia, and conspiracy theories, *Personality and Individual Differences*, Vol. 80, pp. 1-5.
- Byford, J. (2011), *Conspiracy Theories: A critical Introduction*, London, Palgrave Macmillan.
- Clamp, R. (2020), Coronavirus and the Black Death: spread of misinformation and xenophobia shows we haven't learned from our past, *The Conversation*, Retrieved from <https://theconversation.com/coronavirus-and-the-black-death-spread-of-misinformation-and-xenophobia-shows-we-havent-learned-from-our-past-132802>
- Coady, D. (2007), Are Conspiracy Theorists Irrational?, *Episteme*, 4(2), pp. 193-204.
- Constantinou, M., Kagialis, A. and Karekla, M. (2020), COVID-19 Scientific Facts Vs. Conspiracy Theories: 0-1: Science Fails to Convince Even Highly Educated Individuals, *Research Square*, <https://doi.org/10.21203/rs.3.rs-33972/v1>
- Freeman, D. et al (2022). Coronavirus conspiracy beliefs, mistrust, and compliance with government guidelines in England. *Psychological Medicine* 52, 251–263. <https://doi.org/10.1017/S0033291720001890>
- Fung, I., Fu, K. and Chan, C. (2016), Social media's initial reaction to information and misinformation on ebola, august 2014: Facts and rumors, *Public Health Reports*, Vol. 131, No 3, pp. 461-473.
- Gemenis, K. (2021), Explaining Conspiracy Beliefs and scepticism around the COVID-19 pandemic, *Swiss Political Science*, Vol. 27, No 2, pp. 229-242.
- Georgiou, N., Delfabbro, P. and Balzan, R. (2020), COVID-19-related conspiracy beliefs and their relationship with perceived stress and pre-existing conspiracy beliefs, *Elsevier Public Health Emergency Collection*, Retrieved from <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7296298/>
- Gorski, D. (2016), *Reviewing Andrew Wakefield's VAXXED: Antivaccine propaganda at its most pernicious*, Retrieved from Science - Based Medicine: <https://sciencebasedmedicine.org/andrew-wakefields-vaxxed-antivaccine-propaganda-at-its-most-pernicious/>
- Harambam, J. (2020), *Conspiracy Culture. Truth and Knowledge in an era of epistemic instability*, New York, Routledge.
- Harris, K. (2018), What's Epistemically Wrong with Conspiracy Theorising?, *Royal Institute of Philosophy Supplements*, Vol. 84, pp. 235-287.
- Heisenberg, W. (1930), *The Physical Principles of the Quantum Theory*, New York, Dover Publication.
- Hofstadter, R. (1964), *The Paranoid style in American Politics and other essays*, Massachusetts, Harvard University Press.
- Imhoff, R. and Lamberty, P. (2020), A Bioweapon or a Hoax? The Link Between Distinct Conspiracy Beliefs About the Coronavirus Disease (COVID-19) Outbreak and Pandemic Behavior,

- Social Psychological and Personality Science*, Vol. 11, No 8, pp. 1110-1118.
- Kalichman, S. (2009), *Denying AIDS. Conspiracy Theories, Pseudoscience, and Human Tragedy*, New York, Springer.
- Kalichman, S., Eaton, L. and Cherry, C. (2010), "There is no Proof that HIV Causes AIDS": AIDS Denialism Beliefs among People Living with HIV/AIDS, *Journal of behavioral medicine*, Vol. 33, No 6, pp. 432-440.
- Keeley, B. (1999), Of Conspiracy Theories, *The Journal of Philosophy*, Vol. 96, No 3, pp. 109-126.
- Knight, P. (2003), Making Sense of Conspiracy Theories, In P. Knight (Ed.), *Conspiracy Theories in American History: An encyclopedia*, California, ABC-CLIO.
- Knight, P. (2021), Conspiracy, Complicity, Critique. *symploke*, Vol. 29, pp. 197-215.
- Lakatos, I. (1974), Falsification and Methodology of Scientific Research Programmes, in I. Lakatos, & A. Musgrave (Eds.), *Criticism and the Growth of Knowledge*.
- Patsali ME, Mousa DV, Papadopoulou EVK, Papadopoulou KKK, Kaparounaki CK, Diakogiannis I, Fountoulakis KN. (2020), University students' changes in mental health status and determinants of behavior during the COVID-19 lockdown in Greece. *Psychiatry Res.* 292:113298. doi: 10.1016/j.psychres.2020.113298. Epub 2020 Jul 13. PMID: 32717710; PMCID: PMC7357537.
- Pigden, C. (1995), Popper revisited, or what is wrong with conspiracy theories?, *Philosophy of the Social Sciences*, Vol. 25, No 1, pp. 3-34.
- Pigden, C. (2012), Conspiracy Theories and the Conventional Wisdom, *Episteme*, Vol. 4, No 2, pp. 219-232.
- Popper, K. (1972), *Conjectures and Refutations*, New York, Routledge Kegan Paul.
- Schaeffer, K. (2020), *Nearly three-in-ten Americans believe COVID-19 was made in a lab*, retrieved from Pew Research Center: <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2020/04/08/nearly-three-in-ten-americans-believe-covid-19-was-made-in-a-lab/>
- Stoica, C. and Umbres, R. (2020), Suspicious minds in times of crisis: determinants of Romanians' belief in COVID-19 conspiracy theories, *European Societies*, 23:sup1, pp. S246-S261.
- Sunstein, C. R. and Vermeule, A. (2009), Conspiracy Theories: Causes and cures, *Journal of Political Philosophy*, Vol. 17, No 2, pp. 202-227.
- Teovanovic, P., Likic, P. and Zupan, Z. (2020), Irrational beliefs differentially predict adherence to guidelines and pseudoscientific practices during the COVID-19 pandemic, *PsyArXiv Preprints*.
- Thalmann, K. (2014), "John Birch Blues': The Problematization of Conspiracy Theory in the Early Cold-War Era." *COPAS*, vol. 15,no. 1, pp. 1-17. *COPAS*, doi:10.5283/copas.182.
- Tsantopoulos, G., Papageorgiou, A. and Karasmanaki, E. (2021), COVID-19: An outcome of Biodiversity Loss or a Conspiracy? Investigating the Attitudes of Environmental Students, *Sustainability*, Vol. 13, No 5307, pp. 1-20.
- van Prooijen, J.-W. (2016), Why Education Predicts Decreased Belief in Conspiracy Theories. *Applied Cognitive Psychology*, Vol. 31, No 1, Retrieved from <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/acp.3301>
- Willsher, K. (2020), *French 'anti-maskers' most likely to be educated women in 50s, says study*, Retrieved from The Guardian: <https://www.theguardian.com/world/2020/sep/07/french-anti-maskers-see-themselves-as-free-thinkers-study-shows>
- World Health Organization (2020), *Managing the COVID-19 infodemic: Promoting healthy behaviours and mitigating the harm from misinformation and disinformation*, Retrieved from <https://www.who.int/news/item/23-09-2020-managing-the-covid-19-infodemic-promoting-healthy-behaviours-and-mitigating-the-harm-from-misinformation-and-disinformation>

Η ΕΘΝΙΚΟ-ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΣΤΗΝ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

Πολύκαρπος Καραμούζης^α

^α Καθηγητής Πανεπιστημίου Αιγαίου

Περίληψη

Η θεολογία ως ακαδημαϊκή λειτουργία συνέβαλε στον εξορθολογισμό της χριστιανικής σκέψης και στην εκλογίκευση των αγαθών της σωτηρίας. Ωστόσο ο εξορθολογισμός αυτός την οδήγησε σε συζητήσεις που αφορούσαν την πολιτική λειτουργία του κράτους και των θεσμών του. Υπό την έννοια αυτή, η ανάπτυξη της εθνικής ιδεολογίας συμπορεύθηκε αναπόφευκτα με θεολογικά επιχειρήματα, όπως επίσης και ο εθνικισμός του μεσοπολέμου συνδέθηκε στενά με τις θρησκευτικές παραμέτρους της χριστιανικής θεολογικής σκέψης που είτε δικαιολογούν θεολογικά την εθνικιστική ιδέα, είτε διαφοροποιούνται από αυτήν στηρίζοντας μια περισσότερο ανεκτική εθνική ταυτότητα. Στην ελληνική περίπτωση οι θεολόγοι καθηγητές του εθνικού πανεπιστημίου συζητούν και αντιπαρατίθενται για τον χαρακτήρα της εθνο-θρησκευτικής ιδεολογίας και τη σχέση της με την Εκκλησία, υποστηρίζοντας ορισμένοι από αυτούς ότι η εθνική ταυτότητα πρέπει να έχει θρησκευτικό χαρακτήρα επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον τους στον πολιτικό έλεγχό της.

Λέξεις κλειδιά: θεολογία, εθνική ταυτότητα, εκκλησία, πολιτική ιδεολογία.

NATIONAL-RELIGIOUS IDEOLOGY IN INTERWAR ACADEMIC THEOLOGICAL THOUGHT

Polykarpos Karamouzis^α

^α Professor at Aegean University

Abstract

Theology as an academic function contributed to the rationalization of Christian thought and to the rationalization of the goods of salvation. However, this rationalization led her to discussions concerning the political functioning of the state and its institutions. In this sense, the development of national ideology was accompanied by theological arguments. Interwar nationalism is closely linked to the religious aspects of Christian theological thought. In the Greek case the theological professors at the national university discuss and argue about the nature of the national-religious ideology and its relationship with the Church, some of them supporting the submission of the Church to the state, while others its independence from the state. Both groups believe that national identity should be religious.

Keywords: theology, national identity, church, political ideology.

Εισαγωγή

Η θεολογική σκέψη συνδέθηκε με την εκλογίκευση των θείστικων προτύπων εξουσίας που νομιμοποιούσαν αντίστοιχες πολιτικές μορφές κυριαρχίας. Ιδιαίτερα η ακαδημαϊκή της εκδοχή δεν έμεινε αδιάφορη σε σχέση με την άνοδο του εθνικισμού, στη μεσοπολεμική Ευρώπη και στις βαλκανικές χώρες. Το κείμενο αυτό έχει ως στόχο να παρουσιάσει τη σχέση μεταξύ εθνικισμού και χριστιανισμού μέσα από τη διαχείριση των «αγαθών της σωτηρίας» και των αντίστοιχων μορφών πολιτικής έκφρασης που υιοθετήθηκαν στη Χριστιανική Δύση και στην Ορθόδοξη Ανατολή. Ιδιαίτερα διερευνάται η σχέση μεταξύ του ελληνικού εθνικού κράτους και της Εκκλησίας στο πλαίσιο της οικοδόμησης μιας κυρίαρχης εθνικο-θρησκευτικής ιδεολογίας και του τρόπου που αυτή θεμελιώνεται πολιτικά και θρησκευτικά. Επίσης, ένα σημαντικό ερώτημα που εξετάζεται αφορά το ενδεχόμενο ύπαρξης μιας πολιτικής Ορθοδοξίας που προκύπτει από τις συζητήσεις των θεολόγων καθηγητών του Πανεπιστημίου Αθηνών, καθώς και του περιεχομένου της. Πόσο ενιαία εμφανίζεται η πολιτική Ορθοδοξία στην ελληνική θεολογική σκέψη; Γιατί δεν οδήγησε τελικά σε μια εθνικιστική Ορθοδοξία όπως συνέβη σε άλλες βαλκανικές χώρες, παρόλο που χρησιμοποιήθηκε ως μοχλός αντιμετώπισης των νέων ιδεών;

Θεωρητικό πλαίσιο: Η θεολογία, ο εθνικισμός και τα εγκόσμια αγαθά της σωτηρίας

Η ανάπτυξη της θεολογικής σκέψης ως διαδικασία ενοημάτωσης μιας ορισμένης θρησκευτικής θέσμησης και της δυνατότητάς της να διαμορφώνει, να συντηρεί και να μεταβιβάζει κανόνες στο όνομα μιας θείκης παρουσίας, της οποίας αναλαμβάνει τη διερμηνεία, συνδέθηκε αναπόδραστα με την ίδια την πολιτική λειτουργία της θρησκείας. Συνεπώς, δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός της προσαρμογής μιας ορισμένης θεολογικής σκέψης στις μορφές εθνικο-θρησκευτικής κατανόησης του κόσμου, όπου αυτή προτάθηκε ως πολιτική ιδεολογία και της συμπερίληψής της στις αντίστοιχες δομές εξουσίας που η ενδοκοσμική της παρουσία διαμορφώνει. Άλλωστε η γραφειοκρατική οργάνωση της θρησκείας και η προβολή του θεσμικού της ρόλου προϋποθέτει την ύπαρξη θεολογικής σκέψης. Η θεολογία είτε ως «θεϊκός λόγος», είτε ως «λόγος περί του θεού» εμπεριέχει μια βαθύτατη κοσμική λειτουργία, εκείνη της αιτιολόγησης των μορφών της θείκης δημιουργίας και κυριαρχίας, εφόσον συνδέεται με τον έλεγχο και τη μεταβίβαση των «αγαθών της σωτηρίας», των κεντρικών δηλαδή νοημάτων που συνθέτουν την υποκειμενική ανθρώπινη δράση και συμπεριφορά μιας ορισμένης θρησκευτικής κοινότητας ή μιας κοινότητας στην οποία η θρησκεία μπορεί να προσδιορίζει το περιεχόμενο της πολιτισμικής της ταυτότητας (Benz και Ulrich 2008). Η αιτιολόγηση αυτή καθίσταται εκ των πραγμάτων έλλογη στον βαθμό που σχετίζεται με την ανάπτυξη μιας εγκόσμιας ηθικής, η οποία στοχεύει είτε στην ατομική είτε στη συλλογική «λύτρωση» και συνδέεται με την «καθημερινοποίηση του χαρίσματος». Σύμφωνα με τον Max Weber, το «χάρισμα» ως ιδιαίτερη μορφή εξουσίας του κατόχου του, όταν έπρεπε να προσαρμοστεί στις ανάγκες μιας θρησκευτικής κοινότητας τότε συνδέονταν με τη «βιοτική ρύθμιση», δηλαδή με τις ίδιες τις γραφειοκρατικές δομές εξουσίας που αναλάμβαναν τη διάχυσή του στα μέλη της θρησκευτικής ομάδας, η οποία είχε αποκτήσει ήδη μόνιμα γεωγραφικά χαρακτηριστικά (Weber 2002). Μόνο υπ' αυτή την έννοια η θρησκευτική κοινότητα και κατ' επέκταση η πολιτική της μεταγραφή σε πόλη, αυτοκρατορία, κράτος, έθνος, καθίστατο μοναδική - ιερή, στον βαθμό που κατάφερε να ελέγξει για λογαριασμό της και στο πλαίσιο μιας κοινωνικής ηθικής ρύθμισης την ανισότητα των χαρισματικών ιδιοτήτων των μελών της, δημιουργώντας ένα εγκόσμιο σύστημα εργασιακά καταμερισμένων και θεάρεστων υπηρεσιών (Weber 2002). Δεν ήταν λοιπόν αρκετό να πιστεύει κάποιος σ' έναν οποιοδήποτε θεό, αλλά η πίστη αυτή είχε και έχει συνέπειες για την ίδια τη θρησκευτική και κατ' επέκταση την πολιτική θέσμηση, δημιουργώντας μια εγκόσμια μονιμότητα και φυσικά μια αντίστοιχη θρησκευτι-

κή ιδεολογία που δικαιολογεί τις μορφές κυριαρχίας ως θεϊκές επιλογές.

Ο εθνικισμός αν και θεωρήθηκε ουσιαστικά συνώνυμο της εκκοσμίκευσης, ωστόσο στηρίχθηκε σε ισχυρές θρησκευτικές ταυτότητες που διαμόρφωσαν αντίστοιχες «εθνικές εκκλησίες» προκειμένου να προωθηθεί μια ενιαία εθνική συνείδηση, η οποία θεωρούσε τη δημιουργία των εθνών θεϊκή υπόθεση (McLeod 2015). Σε πολλές περιπτώσεις ο εθνικισμός υιοθέτησε θρησκευτικά στοιχεία τα οποία του προσέδωσαν χαρακτήρα θρησκευτικής πίστης. Επιπλέον, η εθνικιστική πολιτική επεδίωκε να μεταμορφώσει τη δημόσια ζωή όχι μόνο στο όνομα του έθνους, αλλά και στο όνομα του θεού. Έτσι, μπορούσε να ικανοποιεί τις επιδιώξεις της θρησκείας για πολιτική κυριαρχία, ενώ η εθνικιστική ρητορική χρησιμοποιούσε συχνά τη γλώσσα, τις εικόνες και τα σύμβολα της θρησκείας (Brubaker 2012). Με την έννοια αυτή, τα «αγαθά της σωτηρίας» μπορεί να συμπεριλαμβάνουν την ετοιμότητα κάποιου να πεθάνει για τη μητέρα πατρίδα, να δικαιολογείται ο πόλεμος ως χριστιανικό καθήκον (McLeod 2015) ή να μεταβιβάζονται στον πολιτικό κυρίαρχο θεϊκές ιδιότητες και εξουσίες, προκειμένου να αιτιολογείται η αναστολή του νόμου, η κατάλυση της δημοκρατίας και η πολιτική αυθαιρεσία. Σύμφωνα με την άποψη του Carl Schmitt, νομικού και πολιτικού επιστήμονα, μέλους του ναζιστικού κόμματος, η θεολογική έννοια του θεού μεταβιβάζει στον πολιτικό κυρίαρχο μια τελική και απόλυτη εξουσία προκειμένου να λαμβάνει αποφάσεις σε ακραίες συνθήκες έκτακτης ανάγκης. Η θεϊκή αυτή νομιμοποίηση προκύπτει από τις αντίστοιχες θεολογικές και πολιτικές ερμηνείες, οι οποίες ενώ δεν αρνούνται τη θεσμική θεμελίωση του κράτους, του νόμου, του θαύματος, της θρησκείας, του θεού κτλ., τα τοποθετούν στο παρελθόν, διατηρώντας το δικαίωμά της επανερμηνείας του περιεχόμενου τους στο παρόν και στο μέλλον (Schmitt 1994). Δεν είναι τυχαίο επίσης το γεγονός ότι στον μεσοπόλεμο Γερμανοί θεολόγοι άντλησαν επιχειρήματα από τη Βίβλο προκειμένου να στηριχθεί το ναζιστικό καθεστώς και το Γερμανικό έθνος (volk) εις βάρος άλλων εθνών, όπως οι Εβραίοι, οι οποίοι θεωρήθηκαν μη εκλεκτοί. Διάσημοι θεολόγοι της εποχής, συνδεδεμένοι με τις ακαδημαϊκές θεολογικές σχολές της Γερμανίας δημιούργησαν μια *πολιτική θεολογία* η οποία θα απαντούσε στον αθεϊσμό και στην κρίση νομιμοποίησης του κράτους που προέκυψε από τη δημοκρατία της Βαϊμάρης. Αυτό που επιχειρήθηκε ήταν μια θεολογική αρμονία της θεϊκής αποκάλυψης με την κριτική σκέψη. Στόχος, η αποκάλυψη του «κεκρυμένου θεού» και του σχεδίου του, το οποίο εμφανίζεται στο «εκλεκτό» έθνος και στον «κεκρυμένο» κυρίαρχο, δηλαδή τον «Φύρερ», που αναλαμβάνει να υλοποιήσει το θεϊκό σχέδιο (Stroup 1987).

Παρόλο που ο Δυτικός χριστιανισμός διαμόρφωσε σταδιακά και ανέδειξε στη μεσοπολεμική περίοδο εθνο-θείστικά πρότυπα εξουσίας με κριτήριο εξορθολογισμένες μορφές θεολογικής σκέψης, οι βαλκανικοί εθνικισμοί δημιούργησαν αντίστοιχες Ορθόδοξες εθνο-θεολογίες στηριζόμενες περισσότερο στον χριστιανικό μυστικισμό και στον βυζαντινό μεσσιανισμό. Τα κύρια χαρακτηριστικά του *εθνο-θεολογικού μυστικισμού* αποτέλεσαν ρομαντικές αντιλήψεις για την ύπαρξη μιας μυστικιστικής εθνικής κοινότητας που διατρέχει την ιστορική πορεία ενός έθνους και το καθιστά ανώτερο σε σχέση με τα υπόλοιπα, ενώ η υπεράσπιση της κοινότητας αυτής επιτυγχάνονταν με την προσφυγή στον θρησκευτικό ανορθολογισμό και όχι στον κοσμικό ορθολογισμό του Δυτικού τρόπου σκέψης, με τον οποίο άλλωστε ο Ανατολικός χριστιανισμός βρίσκονταν σε διαπάλη (Clark 2002). Ο «θρησκευτικός μυστικισμός» που καλλιέργησαν σκόπιμα διάσημοι Ορθόδοξοι θεολόγοι, όπως οι Losky, Stăniloae κ.ά., προκειμένου να διαφοροποιηθούν από το νοσηριαρχικό χριστιανισμό της Δυτικής θεολογικής σκέψης, οδήγησαν επίσης στη διαμόρφωση ακραίων πολιτικών επιλογών, όπως στη δημιουργία φασιστικών ομάδων που επέβαλλαν τον κοινωνικό διχασμό και τις πολιτικές διώξεις αντιφρονούντων, ενωμένοι γύρω από μια αόριστα καθορισμένη ιδεολογία θρησκευτικού εθνικισμού, ξενοφοβίας και αντισημιτισμού, όπως συνέβη με τη Λεγεώνα του Αρχαγγέλου Μιχαήλ και την Εθνική Χριστιανική Άμυνα (Clark 2011).

Η κληρονομία του βυζαντινού μεσσιανισμού διαμόρφωσε επίσης μια *πολιτική ορθοδοξία* σύμφωνα με την οποία η προέλευση του κράτους και της Εκκλησίας αποτελούν

«δώρο του Θεού» με απώτερο στόχο την καθιέρωση ενός «μεσσιανικού βασιλείου» επί της γης (Λίποβατς 2017). Άλλωστε, σε πολλές περιπτώσεις οι εσχατολογικοί μύθοι που αναπτύσσονταν για την ιστορικότητα και τον προορισμό του «μεσσιανικού βασιλείου» δικαιολογούσε τον εκχριστιανισμό του κόσμου μέσω της αναγνώρισης της πολιτισμικής ταυτότητας των επί μέρους λαών συμβάλλοντας στην εθνογένεσή τους (Makrides 2013).

Το ελληνικό κράτος και η εθνο-θρησκευτική του ιδεολογία

Στην ελληνική περίπτωση η δημιουργία της ελληνικής Εκκλησίας συνδέθηκε από την αρχή της ύπαρξής της με την πολιτική κατασκευή του εθνικού κράτους και των θεσμών του, αφού αναγνωρίζεται ως διακριτή πολιτική αρχή, με ιδιαίτερη δομή εξουσίας, εξαρτημένη ωστόσο από την κεντρική πολιτική διοίκηση, η οποία ελέγχει τον τρόπο λειτουργίας της προς όφελος του «δημοσίου συμφέροντος» (Διακήρυξις... 1833). Παράλληλα, η αναγνώριση της ιεραρχίας των επισκόπων σε ανώτατη διοικητική της αρχή τούς προσέδωσε ιδιαίτερο κύρος ως θρησκευτικής ελίτ που αποφάσιζε για μια σειρά ζητημάτων αναφορικά με την εσωτερική της δομή και οργάνωση, τη δογματική διδασκαλία και την ακριβή τέλεση της δημόσιας λατρείας (Διακήρυξις... 1833). Αυτό που επιχειρήθηκε ουσιαστικά ήταν ο κεντρικός έλεγχος των «μέσων σωτηρίας και επιρροής», επιβάλλοντας παράλληλα μια ενιαία θρησκευτική ορθοδοξία, η οποία εκλογίκευε τις μορφές θρησκευτικής έκφρασης έναντι των μαγικο-θρησκευτικών στοιχείων που η λαϊκή θρησκευτικότητα διαχειριζόνταν (Μουζέλης 2014). Προς την κατεύθυνση αυτή κινήθηκε και η ακαδημαϊκή θεολογική σκέψη, η παρουσία της οποίας εξυπηρετούσε τις συστηματικές μορφές μάθησης που θα αιτιολογούσαν επαρκώς την παρουσία της Εκκλησίας στο δημόσιο χώρο, διαδικασία η οποία επετεύχθη με την ίδρυση της κρατικής Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών με πρωταρχικό σκοπό την μόρφωση του κλήρου και των θρησκευτικών διδασκάλων ή κατηχητών, «της αναγεννημένης Ελλάδος» (Μπρατσιώτης 1948).

Η οργανική διασύνδεση των θεολόγων καθηγητών του Εθνικού Πανεπιστημίου με το κράτος, στην υπαλληλία του οποίου υπάγονταν, από τη μία πλευρά, και η σχέση τους με τη θρησκεία, το γνωσιοθεωρητικό χαρακτήρα της οποίας διαχειριζόνταν, από την άλλη, τους έδινε τη δυνατότητα να διαμορφώσουν τον χαρακτήρα της θρησκευτικο-πολιτικής τους σκέψης με κριτήριο την κατανόηση της σχέσης της εθνικότητας με τη θρησκεία. Άλλωστε, η διασύνδεση του έθνους με τη θρησκεία ήταν μια πάγια ιδεολογικο-πολιτική θέση που εξέφραζαν τόσο ο κλήρος, όσο και οι θεολόγοι καθηγητές, τονίζοντας ότι η ελληνική παιδεία θα πρέπει να είναι ελληνοπρεπής με χαρακτήρα θρησκευτικό. Οι διανοούμενοι της θρησκείας που συγκεντρώθηκαν κάτω από τη δομή της Πανεπιστημιακής εκπαίδευσης καλούνταν να διαχειριστούν τις αντίστοιχες δομές εξουσίας που απέρρεαν από τη θέση τους στο δημόσιο Πανεπιστήμιο, αντλώντας νομιμοποίηση από την πανεπιστημιακή τους ιδιότητα και όχι από την εκκλησιαστική τους συμμετοχή, ως ελίτ θρησκευτικής διανοήσης. Αυτό γινόταν περισσότερο προφανές όταν καταλάμβαναν θέσεις ευθύνης στη δημόσια διοίκηση, την οποία αντιλαμβάνονταν ως εθνική ευθύνη. Στην ουσία αυτό που επιχειρήθηκε ήταν η καθιέρωση μορφών εκλογίκευσης της θρησκευτικής σκέψης, λαμβάνοντας υπόψη την προγενέστερη ιδεολογικοπολιτική θεωρία «περί ελληνικότητας», όπως αυτή είχε δομηθεί στα πλαίσια του «ελληνο-χριστιανικού πολιτισμού» (Καραμούζης 2009). Η πιστοποίηση της θρησκευτικής γνώσης δεν απέρρεε τόσο από τις «χαρισματικές» διαστάσεις της θρησκευτικής εξουσίας, αλλά από τις συστηματικές μορφές μάθησης που θα αιτιολογούσαν επαρκώς τα θρησκευτικά χαρακτηριστικά της εθνικής ταυτότητας. Αυτό βέβαια δεν ακύρωσε τους «μεσσιανισμούς» που καλλιεργήθηκαν πριν και μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, αποτελώντας από τη μία πλευρά μηχανισμούς νομιμοποίησης της κυρίαρχης πολιτικής εξουσίας, ενώ από την άλλη συντηρούσε την αυθεντικότητα της ελληνικής καταγωγής (Χατζόπουλος 2014), στη διαδικασία διαμόρφωσης μιας κυρίαρχης εθνο-θρησκευτικής ιδεολογίας, η οποία διαχειριζόνταν την ελληνικότητα ως περιεχόμενο της θρησκευτικής πίστης. Άλλωστε, δεν

είναι τυχαία η Εγκύκλιος που εκδίδει η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, μεταξύ των οποίων αναφέρει ότι ο Θεός διαθέτει και «εθνολογικό θέλημα», δικαιολογώντας ως ιερό καθήκον τους πολέμους που έχουν ως σκοπό να αποκτήσουν τα έθνη κρατική υπόσταση (Καραμούζης 2009).

Η αντιπαράθεση των Ελλήνων θεολόγων του εθνικού Πανεπιστημίου για το περιεχόμενο της εθνο-θρησκευτικής ιδεολογίας

Ένα σημαντικό ερώτημα που εξετάζει η παρούσα μελέτη αφορά το πως οι Έλληνες ακαδημαϊκοί θεολόγοι σε ένα περιβάλλον έντονων εθνικιστικών εξάρσεων, όπως εκείνο του μεσοπολέμου αντιλαμβάνονταν το περιεχόμενο της *πολιτικής Ορθοδοξίας* ως προσπάθεια επαναδιαμόρφωσης του περιεχομένου μιας συνεκτικής εθνο-θρησκευτικής ιδεολογίας, η οποία είχε καλλιεργηθεί στο παρελθόν. Οι συζητήσεις αυτές εντάσσονται στον προσδιορισμό του θεσμικού ρόλου της θρησκείας στο εσωτερικό της ελληνικής κοινωνίας, επειδή η τυποποίηση των μορφών θρησκευτικής έκφρασης σε συνδυασμό με τις νεωτερικές αφηγήσεις για κοινωνική αλλαγή οδηγούσαν σε αμφισβήτηση των παραδοσιακών εθνο-θρησκευτικών βεβαιοτήτων. Δεν είναι τυχαίο, για παράδειγμα, ότι στο μεσοπόλεμο ο γνωστός Καθηγητής της Θεολογικής Σχολής Γρηγόριος Παπαμιχαήλ στρέφεται ενάντια στην επιρροή του σοσιαλισμού, θεωρώντας από τη μία πλευρά «φυσική» την «κοινωνική ανισότητα», ενώ από την άλλη καλούσε τους μεν χριστιανούς να υπομένουν με καρτερικότητα τις «στερήσεις», την δε πολιτεία, την εκκλησία και την κοινωνία να αντιδράσει «κατά των δηλητηριωδών μικροβίων του αποστήματος» (Παπαμιχαήλ 1912). Επίσης μετριοπαθέστεροι εξ' αυτών διερωτώνται εάν ο «Ιησούς Χριστός» ήταν ή μπορούσε να είναι Σοσιαλιστής (Μπρατσιώτης 1925).

Η ενσωμάτωση του αντι-σοσιαλισμού και του αντι-κομμουνισμού στη θεολογική σκέψη και στην αντίστοιχη εθνο-θρησκευτική ιδεολογία που υπηρετούσε υπήρξε κάτι περισσότερο από προφανές την περίοδο του μεσοπολέμου. Άλλωστε, δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι την περίοδο αυτή θα καλλιεργηθεί τεχνηέντως η αντίφαση μεταξύ των *εθνοκοφρώνων θρησκευόμενων* και *των αντι-εθνοκοφρώνων αθέων*, διχοτομική πολιτική ταυτότητα που θα συνοδέψει για αρκετά χρόνια την πολιτική σκέψη της μεταπολεμικής Ελλάδας και τις διώξεις των αντιφρονούντων πολιτών.

Πέρα όμως από τη βασική αυτή θέση, οι ακαδημαϊκοί θεολόγοι του μεσοπολέμου θα διαφοροποιηθούν σχετικά με τον τρόπο διαμόρφωσης της σχέσης του πολιτικού με το θρησκευτικό στοιχείο, προβάλλοντας μέσα από μια εκτεταμένη συζήτηση – αντιπαράθεση διαφορετικές θρησκευτικές αντιλήψεις, οι οποίες αναδιαμορφώνουν το περιεχόμενο της εθνο-θρησκευτικής ιδεολογίας.

Σύμφωνα με τον καθηγητή Χρήστο Ανδρούτσο ελληνισμός και Ορθοδοξία ταυτίζονται απόλυτα, αφού όλες οι αυτοκέφαλες Ορθόδοξες Εκκλησίες είναι εθνικές (Ανδρούτσος 1920). Αυτή η εσωτερική συνάφεια Έθνους – Εκκλησίας για τον Ανδρούτσο προκύπτει από τη φύση της Ορθόδοξης Εκκλησίας, η οποία επειδή στερείται αυτόνομου πολιτικού ρόλου ταυτίζεται με την εθνική ζωή των λαών στους οποίους δραστηριοποιείται. Με τον τρόπο αυτό, η Εκκλησία καθίσταται ο μοναδικός φορέας διάσωσης της γλώσσας, των ηθών, των εθίμων και των παραδόσεων κάθε έθνους. Η αποδοχή έτσι της Ορθοδοξίας είναι συγχρόνως και αποδοχή του έθνους, «εθνοποίησης». Συνεπώς όποιος αλλάζει θρησκεία ταυτόχρονα αλλάζει και εθνικότητα συμπεραίνει ο Ανδρούτσος !!! Φτάνει δε μέχρι του σημείου να θεωρεί ότι η ελληνικότητα δεν προσδιορίζεται με πολιτικά κριτήρια ένταξης του Έλληνα πολίτη στο ελληνικό κράτος, αλλά κυρίως με τα θρησκευτικά κριτήρια του Ορθόδοξου πιστού, στερώντας στο μη Ορθόδοξο το δικαίωμα της ελληνικότητας. (Ανδρούτσος, 1920). Η αντίληψη αυτή περί έθνους την οποία ο Ανδρούτσος ανάγει στη θρησκεία, θεωρώντας ότι η παρουσία της θα πρέπει να είναι «αυτοτελής» σε μια κοινωνία, αλλά και να προηγείται της πολιτείας, τον οδηγεί στον θαυμασμό του ιεροκρατικού

συστήματος της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας. Προσπαθώντας μάλιστα να διασώσει την αυτοτέλεια της Εκκλησίας από το κράτος, φτάνει στο σημείο να διατυπώσει την άποψη ότι στην τουρκοκρατία έχουμε την ιδεώδη σχέση Εκκλησίας και Οθωμανικής εξουσίας, με την Εκκλησία να έχει σημαντική πολιτική δικαιοδοσία (Ανδρούτσος 1920).

Οι απόψεις αυτές προκάλεσαν την αντίδραση του ετέρου καθηγητή της Θεολογικής Σχολής Δημητρίου Μπαλάνου, ο οποίος θεωρεί τους ισχυρισμούς αυτούς πρωτάκουστους, αφού για εκείνον η Εκκλησία καταδυναστεύονταν την περίοδο της τουρκοκρατίας, υπενθυμίζοντας ότι το Οικουμενικό Πατριαρχείο κατά τους χρόνους της επανάστασης εξέφραζε την τουρκική εθνική συνείδηση, όντας υποταγμένο στην Πύλη. Άρα η ελλαδική Εκκλησία ορθά αυτονομήθηκε από αυτό, αφού για τον Μπαλάνο η Εκκλησιαστική τάξη πρέπει να ακολουθεί την πολιτική - κρατική συγκρότηση (Μπαλάνος 1920).

Πέρα όμως από την αντιπαράθεση στην αρχή του μεσοπολέμου, του Ανδρούτσου με τον Μπαλάνο για το χαρακτήρα της εθνικο-θρησκευτικής ιδεολογίας, δεκαέξι χρόνια μετά ο καθηγητής Μπαλάνος θα αντιπαρατεθεί για το ίδιο θέμα με τον επίσης καθηγητή της Θεολογικής Σχολής Παναγιώτη Μπρατσιώτη, ο οποίος εξέφρασε την άποψη ότι το νεότερο «μη θεοκρατικό» κοσμικό κράτος είναι προϊόν της «αμαρτίας» και της «ανεξιθρησκείας» (Μπρατσιώτης 1936). Ο Μπαλάνος υποστηρίζει τη θέση ότι το ελληνικό κράτος είναι χριστιανικό, όχι όμως θεοκρατικό (Μπαλάνος 1936, τ.12), ενώ όσοι θεολογικοί κύκλοι υποστηρίζουν αντίθετες ιδέες βλάπτουν τις σχέσεις του Κράτους με την Εκκλησία και, παράλληλα, οδηγούν τους πιστούς σε πολιτική απείθεια (Μπαλάνος 1936, τ.10).

Μία σημαντική διάσταση της συζήτησης αυτής αφορά τη σχέση μεταξύ πολιτικής και θρησκευτικής συνείδησης. Για τον Μπρατσιώτη πρόκειται για δύο διακριτές μορφές που δεν ταυτίζονται. Αντίθετα, για τον Μπαλάνο ταυτίζονται και λειτουργούν υπέρ του κράτους. Συνεπώς ο Μπρατσιώτης θεωρούσε ότι ο σύνδεσμος της σύγχρονης ορθόδοξης Εκκλησίας προς το έθνος και το κράτος είναι ξένος «προς την υφήν και τας αρχάς της εκκλησίας» και ο εναγκαλισμός με το έθνος αποτελεί «προδοσίαν θεμελιωδεστάτην των χριστιανικών αρχών» (Μπρατσιώτης 1936). Άλλωστε θεωρούσε ότι ο αγώνας των Ελλήνων για πολιτική ανεξαρτησία ήταν «υπέρ πίστεως», ενώ ο Μπαλάνος προσέθετε και «υπέρ πατρίδος» (Μπαλάνος 1936, τ.10).

Αξίζει να σημειώσουμε εδώ την επισήμανση του Μπρατσιώτη ότι η Εκκλησία υπερασπιζόμενη το έθνος κινδυνεύει να μετατραπεί σε αντιχριστιανική δύναμη, όταν επικρατούν μη χριστιανικά στοιχεία, όπως η καλλιέργεια του εθνικισμού την οποία συσχετίζει με την ειδωλολατρία. Μάλιστα απευθυνόμενος στον Μπαλάνο τον ερωτά εάν ζούσε στην Γερμανία σε ποια χριστιανική μερίδα θα ανήκε, στους *Bekennniskirche* ή στους *Deutsche Christen* του Χίτλερ, δείχνοντας με το δίλημμα αυτό τα αδιέξοδα της χειραγώγησης του θρησκευτικού από το εθνικό στοιχείο, ενώ παράλληλα επεσήμανε την ύπαρξη του βαλκανικού φυλετισμού, ξένου προς τις αρχές και της αντιλήψεις της Ορθοδοξίας (Μπρατσιώτης 1936).

Η συζήτηση αυτή θα οδηγήσει τον Μπαλάνο να καταδικάσει την απόφαση του παγκόσμιου εκκλησιαστικού συνεδρίου της Οξφόρδης (1937), σύμφωνα με την οποία, «*όταν εκραγεί πόλεμος, οφείλει η Εκκλησία τότε μάλιστα να είναι Εκκλησία παραμένουσα ηνωμένη ως το εν σώμα του Κυρίου, αδιαφόρως του ότι οι λαοί, εν μέσω των οποίων ζη, πολεμούσι προς αλλήλους*», διότι σε αυτή την περίπτωση θα αναιρούνταν ο εθνικός αγώνας των Ελλήνων. Συνεπώς ο Μπαλάνος, καταδικάζοντας τον σωβινισμό, δεν θέλει «*άθρησκον εθνισμόν, αλλ' ουδέ άπατριν χριστιανισμόν*» (Μπαλάνος 1938). Υπ' αυτές τις προϋποθέσεις αναζητά έναν αναβαθμισμένο ρόλο της θρησκείας στην ελληνική κοινωνία, η παρουσία της οποίας θα επιδρά στην ηθική και πολιτική συγκρότηση του ελληνικού κράτους, το οποίο εκφράζει πλέον και το περιεχόμενο της εθνικότητας. Προς την ίδια κατεύθυνση θα κινηθεί και ο έτερος καθηγητής της Θεολογικής Σχολής Αμίλκας Αλιβιζάτος, ο οποίος αντίθετος σε κάθε μορφή θεοκρατίας θεωρεί ότι το μεν κράτος ενδιαφέρεται για την σωματική ευδαιμονία των πολιτών, ενώ η Εκκλησία μέσω της ηθικής για την

πνευματική τους ολοκλήρωση, θεωρώντας και τους δύο «θεοσύστατους» οργανισμούς. Σε διαφορετική περίπτωση θα υπάρξει κρίση ταυτότητας στην ελληνική κοινωνία (Αλιβιζάτος 1936).

Συμπεράσματα

Ο Μεσοπόλεμος ανέδειξε τις πολιτικές κρίσεις των εθνικών κρατών, τόσο στον ευρωπαϊκό χώρο, όσο και στον χώρο των Βαλκανίων και μαζί με αυτές αναπόφευκτα έφερε στο προσκήνιο και τον ρόλο των θρησκειών στην ανάδειξη και στήριξη των εθνικών ταυτοτήτων. Ιδιαίτερα η θεολογική σκέψη προσπάθησε είτε να τεκμηριώσει την εμπλοκή αυτή, είτε να την καταγγείλει. Στην Ελληνική περίπτωση και στον διάλογο των Ελλήνων ακαδημαϊκών θεολόγων διαφαίνονται τρεις μορφές συσχέτισης μεταξύ έθνους και θρησκείας: α) Εκείνων που θεωρούν ότι η Ορθοδοξία προσδιορίζει το περιεχόμενο της εθνικής ταυτότητας των Ελλήνων, άρα πρέπει να προηγείται του κράτους στον δημόσιο χώρο, β) εκείνων που θεωρούν ότι το Κράτος προσδιορίζει το περιεχόμενο της εθνικής ταυτότητας και συνεπώς η θρησκευτική πίστη προσαρμόζεται στις εθνικές ανάγκες και γ) εκείνων που θεωρούν ότι πρόκειται για δύο ανεξάρτητες μορφές ιδεολογικοπολιτικής έκφρασης που δεν ταυτίζονται μεταξύ τους.

Βέβαια αυτό που παρατηρούμε είναι το γεγονός ότι οι θεολόγοι εκείνοι που έχουν συγκεκριμένες κυβερνητικές θέσεις στον κρατικό μηχανισμό εξουσίας και ανήκουν στο φιλελεύθερο βενιζελικό χώρο, όπως ο Μπαλάνος (Υπουργός Παιδείας) και ο Αλιβιζάτος (Τμηματάρχης Εκκλησιαστικών), εκφράζουν την εμμονή τους στην εθνική ελλαδική Ορθόδοξη Εκκλησία, η οποία αν δεν είναι υποταγμένη στο κράτος, πρέπει τουλάχιστον να το σέβεται, αφού μόνο αυτό εγγυάται τον θεσμικό της ρόλο. Γι' αυτούς τους θεολόγους η επίσημη θρησκευτικότητα δεν μπορεί παρά να έχει εθνικο-κρατικό χαρακτήρα. Σε διαφορετική περίπτωση οποιαδήποτε αυτονόμηση του θρησκευτικού από το πολιτικό στοιχείο ενέχει τον κίνδυνο ακόμα και της κοινωνικής ανατροπής, αλλά και της ανατροπής της έννοιας του κράτους, κατηγορώντας τους αντιπάλους τους για επικίνδυνη θρησκοληψία και φανατισμό, εξισώνοντας τους με τους «κομμουνιστές». (Μπαλάνος 1936).

Στη διαμάχη αυτή εκείνοι που επικρατούν είναι οι φιλελεύθεροι αστοί θεολόγοι, υποστηρικτές της εθνικο-κρατικής θρησκευτικότητας, συμβάλλοντας παράλληλα και στη διαμόρφωσή της, λόγω των επιτελικών κρατικών θέσεων που διατηρούσαν. Οι «αντίπαλοί» τους αναζήτησαν χώρους έκφρασης μέσα στις θρησκευτικές οργανώσεις (περίπτωση Μπρατσιώτη, Τρεμπέλα), οι οποίοι θα μάχονται για τη δημιουργία μιας δυναμικής Εκκλησίας «από κάτω», χωρισμένης από ένα κοσμικό κράτος, η οποία στην καλύτερη των περιπτώσεων θα προσδιορίζει η ίδια το περιεχόμενο της εθνικής ιδεολογίας. Οι πολιτικές μορφές κυριαρχίας των εθνικών αφηγήσεων που κατάφεραν τελικά να επικρατήσουν και να επιβληθούν διαμορφώνοντας μια εθνική ιδεολογία ελληνικότητας που διατρέχει τη θεσμική συγκρότηση του κράτους, συνδεδεμένη με την κατάληψη θέσεων εξουσίας στη δημόσια σφαίρα, οδήγούσε υποχρεωτικά σε μια εγκόσμια προσαρμοστικότητα των φορέων άσκησης της εξουσίας αυτής, μεταξύ των οποίων και των θεολόγων καθηγητών του εθνικού πανεπιστημίου, εκείνων τουλάχιστον που συνδέονταν με τις δημόσιες πολιτικές θέσεις εξουσίας. Από την άλλη, όσοι θεολόγοι καθηγητές θεωρούσαν ότι οι πολιτικές μορφές εξουσίας έπρεπε να υπαχθούν στην πολιτική λειτουργία της Εκκλησίας, αντικοσμική κατανόηση του κράτους και των θεσμών του, εύρισκαν θεολογικά επιχειρήματα για μια αναθρησκαιοποίηση του ελληνικού κράτους, ακόμα και όταν οι εκπρόσωποι της επίσημης Εκκλησίας αποδέχονταν το κράτος ως «θεικό δημιούργημα».

Και στις δύο περιπτώσεις διασώζονται οι θρησκευτικές δομές εξουσίας είτε ως μέρος ενός εκκοσμικευμένου κράτους που νομιμοποιεί την παρουσία της Εκκλησίας στον δημόσιο χώρο, είτε ως αντίδραση στην κοσμική λειτουργία του κράτους μέσα από ομάδες «χαρισματούχων», κατευθύνοντας πολλές φορές τη λαϊκή δυσaréσκεια ενάντια στη

νεωτερικότητα. Αξίζει να σημειώσουμε εδώ ότι οι θεολογικές αυτές αντιφάσεις και ο πολιτικός έλεγχος του περιεχομένου της Ορθοδοξίας από το Ελληνικό κράτος μέσω της επίσημης ελληνικής Εκκλησίας θα οδηγήσουν προς το τέλος του μεσοπολέμου τη δικτατορία Μεταξά να υιοθετήσει τα προγενέστερα σχήματα της ελληνοορθοδοξίας και να μην επιχειρήσει να δημιουργήσει μια γνήσια φασίζουσα «πολιτική θρησκεία», όπως συνέβη σε άλλα βαλκανικά κράτη. Άλλωστε ο «Τρίτος Ελληνικός Πολιτισμός» του έγινε κατανοητός ως συνέχεια του αρχαιοελληνικού και βυζαντινού προτύπου ενώ το καθεστώς του επιχείρησε να το τοποθετήσει μεταξύ των καθιερωμένων αντιλήψεων για το έθνος, τη θρησκεία, την εκκλησία και μιας προσωπικής «χαρισματικότητας», εκείνης της λατρείας του ηγέτη προκειμένου να διαμορφώσει ένα αναδυόμενο ήθος ολοκληρωτικής διείσδυσης στην ελληνική κοινωνία (Kallis, 2007).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Αλιβιζάτος Α. (1936), Κράτος-Έθνος-Εκκλησία, εξ επόψεως Ορθοδόξου, *Εκκλησία*, τ. 14-15.
- Ανδρούτσος Χ. (1920), *Εκκλησία και πολιτεία εξ απόψεως ορθοδόξου*, Ανάπτυπον εκ της Καινής Διδαχής, τ. β΄.
- Διακήρυξις περί της ανεξαρτησίας της Ελληνικής Εκκλησίας ... Δίγλωσσο ΦΕΚ, 23 Ιουλίου/4 Αυγούστου 1833, αρ. 23, τευχ. Α.
- Καραμούζης, Π. (2009), Θρησκεία και κυρίαρχη ιδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία, *Επιστήμη και Κοινωνία. Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, Αθήνα Σάκκουλας, σσ. 83-102.
- Λίποβατς Θ. (2017), Ορθόδοξος Χριστιανισμός και Εθνικισμός: Δύο πτυχές της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής κουλτούρας. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Τομ. 2, Νο 2, σσ. 31-47.
- Μουζέλης, Ν. (2014), *Νεωτερικότητα και Θρησκευτικότητα, Εκκοσμίκευση – Φονταμενταλισμός – Ηθική*, Αθήνα, Πόλις.
- Μπαλάνος Δ. (1938), *Εκκλησία και Έθνος*, Ανάπτυπον εκ των πρακτικών της Ακαδημίας Αθηνών.
- Μπαλάνος Δ. (1936), Κράτος-Έθνος-Εκκλησία, *Εκκλησία*, τ. 10,12.
- Μπαλάνος Δ. (1920), *Πολιτεία και Εκκλησία*, Ανάπτυπον εκ της Καινής Διδαχής.
- Μπρατσιώτης Π. (1948), *Η Ελληνική Θεολογία κατά την τελευταίαν πεντηκονταετίαν*, Ανάπτυπον εκ της (Θεολογίας) ΙΘ. (1941-1948), Εν Αθήναις.
- Μπρατσιώτης Π. (1936), Κράτος-Έθνος-Εκκλησία, *Εκκλησία*, τ. 11.
- Μπρατσιώτης Π. (1925), *Ο Ιησούς Χριστός ήτο Σοσιαλιστής*; Εν Αθήναις Φοίνικος.
- Παπαμιχαήλ, Γ. (1912), *Σοσιαλιστικών Ειδώλων Κατάλυσις*. Εν Αλεξανδρεία.
- Schmitt, C. (1994), *Πολιτική Θεολογία. Τέσσερα Κεφάλαια γύρω από τη διδασκαλία περί Κυριαρχίας*, Λεβιάθαν, 1994.
- Weber, M. (2002), *Θεωρία της Θρησκευτικής Αρνισκοσμίας. Ενδιάμεση Θεώρηση*, Αθήνα, Σαββάλας.
- Χατζόπουλος, Μ. (2014), Μεσσιανισμός και Μοναρχία. Σχετικά με τους όρους νομιμοποίησης της δυναστικής εξουσίας στην Ελλάδα τον ύστερο 19ο αιώνα, στο Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης & Μάριος Χατζόπουλος (επιμ.), *Διακυμάνσεις του νεοελληνικού πολιτικού στοχασμού. Από τον 19ο στον 20ό αιώνα*, (Τετράδια Εργασίας 35), Αθήνα, ΙΙΕ/ΕΙΕ.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

- Benz, M. and Ulrich, P. (2008), Salvation Goods and Cultural Goods: An Interpretation of Max Weber, in Stolz, Jörg (Ed.): *Salvation Goods and Religious Markets, Theory and Applications*, Bern, Peter Lang.
- Brubaker, R. (2012), Religion, and nationalism: four approaches, *Nations, and Nationalism*, Vol.

18, No 1, pp.2-20.

- Clark, R. (2012), Nationalism and Orthodoxy. Nichifor Crainic and the Political Culture of the Extreme Right in 1930s Romania, *Nationalities Papers*, Vol. 40, No 1, pp.107-126.
- Clark, R. (2009), *Nationalism, Ethnotheology and Mysticism in Interwar Romania. The Carl Beck Papers*, Center for Russian and East European Studies, No. 2002, Pittsburgh.
- Kallis, A. (2007), Fascism and religion: The Metaxas regime in Greece and the 'Third Hellenic Civilisation'. Some theoretical observations on 'Fascism', 'Political Religion' and 'Clerical Fascism', *Totalitarian Movements and Political Religions*, Vol. 8, pp. 229–246.
- Makrides, V. (2013), Why Are Orthodox Churches Particularly Prone to Nationalization and Even to Nationalism? *St. Vladimir's Theological Quarterly*, Vol. 57, pp. 325–52.
- McLeod, H. (2015), Christianity and nationalism in nineteenth century Europe, *International journal for the Study of the Christian Church*, Vol. 15, No 1, pp. 7-22.
- Stroup, J. (1987), Political Theology and Secularization Theory in Germany, 1918-1939: Emanuel Hirsch as a Phenomenon of His Time, *The Harvard Theological Review*, Vol. 80, No 3, pp.321-368.

ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΚΑΙ COVID-19 ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ: ΟΙ ΣΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΦΟΙΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΦΟΙΤΗΤΡΙΩΝ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΠΑΝΔΗΜΙΑΣ

Πολύκαρπος Καραμούζης,^α Αλέξανδρος Σακελλαρίου^β

^α Καθ. Κοινωνιολογίας της θρησκείας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

^β Δρ. Κοινωνιολογίας της θρησκείας, Μέλος ΣΕΠ ΕΑΠ & ερευνητής στο Πάντειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Η πανδημία της Covid-19 επηρέασε τις ανθρώπινες κοινωνίες σε παγκόσμιο επίπεδο και πολλές πτυχές της καθημερινής τους ζωής μέσω της εφαρμογής μίας σειράς μέτρων, όπως η κοινωνική αποστασιοποίηση, η χρήση προστατευτικής μάσκας, η εξ αποστάσεως εργασία και εκπαίδευση και οι περιορισμοί πρόσβασης σε δημόσιους χώρους. Όπως ήταν αναμενόμενο τα μέτρα που λήφθηκαν επηρέασαν και τις ποικίλες εκφάνσεις της θρησκευτικότητας σε όλο σχεδόν τον κόσμο και όλες τις θρησκευτικές κοινότητες. Το παρόν κείμενο έχει ως στόχο να παρουσιάσει και να συζητήσει τις αντιλήψεις και τις στάσεις των φοιτητών και των φοιτητριών αναφορικά με ζητήματα που άπτονται της θρησκευτικής πίστης, της θρησκευτικότητας και της επίδρασης της πανδημίας μέσω της χρήσης ενός δομημένου ηλεκτρονικού ερωτηματολογίου. Ορισμένα από τα ερωτήματα τα οποία τίθενται είναι τα εξής: Πώς διαμορφώνονται οι βασικές θρησκευτικές πεποιθήσεις των φοιτητών και των φοιτητριών; Ποια σχέση διατηρούν με τη θρησκεία; Πώς βλέπουν τις σχέσεις κράτους και Εκκλησίας; Πώς διάκεινται απέναντι στα μέτρα τα οποία αφορούσαν τους χώρους λατρείας; Υπό ποιο πρίσμα βλέπουν τις σχέσεις επιστήμης και θρησκείας; Πόσο εμπιστεύονται την Εκκλησία;

Λέξεις-κλειδιά: Covid-19, φοιτητές/φοιτήτριες, εκκοσμίκευση, επιστήμη και θρησκεία, πολιτική και θρησκεία

RELIGION AND COVID-19 IN GREEK SOCIETY: UNIVERSITY STUDENTS' ATTITUDES AND PERCEPTIONS UNDER THE PRISM OF THE PANDEMIC

Polykarpos Karamouzis,^α Alexandros Sakellariou^β

^α Prof. of Sociology of Religion, University of Aegean

^β PhD in Sociology of Religion, Teaching staff of the Hellenic Open University/ Researcher at Panteion University of Athens

Abstract

The pandemic of Covid-19 affected human societies globally and many aspects of people's daily lives through a series of measures, such as social distancing, the use of a protective mask, remote work and education and restrictions on access to public spaces. As expected the measures taken also affected the various manifestations of religiosity in almost all the world and religious communities. This text aims to present and discuss the perceptions and attitudes of university students regarding issues related to religious faith, religiosity and the impact of the pandemic, through the use of a structured electronic questionnaire. Some of the questions are the following: How are the basic religious beliefs of university students formed? What relationship do they have with religion and how is this reflected in practice? How do they see the relations between the state and the Church? How do they stand against the measures taken during the pandemic concerning places of worship? In what light do they see the relationship between science and religion? How much do they trust the Church?

Keywords: Covid-19, young people, secularisation, science and religion, politics and religion

Εισαγωγή

Η πανδημία της Covid-19 επηρέασε τις ανθρώπινες κοινωνίες σε πολλαπλά μικρο και μακρο επίπεδα με συνέπειες που εξακολουθούν να είναι ορατές μέχρι σήμερα. Τα καινοφανή περιοριστικά μέτρα που λήφθηκαν, όπως η κοινωνική αποστασιοποίηση, η χρήση προστατευτικής μάσκας, η εξ αποστάσεως εργασία και εκπαίδευση, οι περιορισμοί πρόσβασης σε δημόσιους χώρους, επέδρασαν τόσο στις καθημερινές πρακτικές και σχέσεις των ανθρώπων όσο και στις αντιλήψεις τους. Ήδη πολλές μελέτες έχουν επικεντρωθεί στις ψυχο-κοινωνικές επιπτώσεις της πανδημίας στην προσωπική, επαγγελματική και οικογενειακή ζωή των ανθρώπων (Μάτσα 2020, Ποταμιάνος κ.ά. 2021), αλλά και σε ζητήματα αναφορικά με τον περιορισμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ελευθεριών και το μέλλον και τον τρόπο που αυτό θα διαμορφωθεί σε οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο (Βλαχόπουλος 2020, Κοντιάδης 2020, Διανέοσις 2021, Καψάλης, Κουμαριανός και Κουραχάνης 2021).

Το παρόν κείμενο έχει ως στόχο να παρουσιάσει και να συζητήσει τις αντιλήψεις και τις στάσεις των φοιτητών και φοιτητριών αναφορικά με ζητήματα που άπτονται της θρησκευτικής πίστης, της θρησκευτικότητας και της επίδρασης της πανδημίας, μέσω της χρήσης ενός δομημένου ηλεκτρονικού ερωτηματολογίου. Τα κεντρικά ερωτήματα είναι τα εξής: Πώς διαμορφώνονται οι βασικές θρησκευτικές πεποιθήσεις των φοιτητριών και φοιτητών; Ποια σχέση διατηρούν με τη θρησκεία; Πώς βλέπουν τις σχέσεις κράτους και Εκκλησίας; Πώς διάκινται απέναντι στα μέτρα τα οποία αφορούσαν τους χώρους λατρείας; Υπό ποιο πρίσμα βλέπουν τις σχέσεις επιστήμης και θρησκείας; Πόσο εμπιστεύονται την Εκκλησία;

Ο λόγος που επιλέχθηκαν οι νέες και οι νέοι φοιτήτριες και φοιτητές, οφείλεται στο γεγονός ότι μία σειρά από πρόσφατες έρευνες κοινής γνώμης δείχνουν ότι οι νεότερες γενιές σταδιακά απομακρύνονται από τη θρησκευτική πίστη, ενώ άλλες έρευνες κατά τη διάρκεια της πανδημίας έδειξαν μία σαφώς κριτική τάση του γενικού πληθυσμού απέναντι στην Εκκλησία και υπέρ των μέτρων περιορισμού στους χώρους λατρείας (Σακελλαρίου 2020). Έχοντας πλέον απομακρυνθεί από την περίοδο των εντάσεων που καταγράφηκαν στη δημόσια σφαίρα, αλλά και μεταξύ κράτους και Εκκλησίας για το εν λόγω θέμα, θα προσπαθήσουμε να ψηλαφήσουμε ορισμένες από τις διαστάσεις του και να απαντήσουμε στο αναδυόμενο ερώτημα περί εκκοσμίκευσης της ελληνικής κοινωνίας, ιδίως των νεότερων γενεών.

Το θεωρητικό πλαίσιο: Η διαδικασία της εκκοσμίκευσης

Το ζήτημα της επιστροφής της θρησκείας ή της 'εκδίκησης του Θεού' (Kerel 1992) άρχισε να συζητείται στη δημόσια σφαίρα και στον ακαδημαϊκό χώρο από τη δεκαετία του 1970 και εξής. Λόγω της επιστροφής του θρησκευτικού στοιχείου υπό ποικίλες εκδοχές (π.χ. Νέα Θρησκευτικά Κινήματα, νέες μορφές πνευματικότητας, άνοδος του πολιτικού Ισλάμ), υποστηρίχθηκε ότι πλέον η εποχή μας δεν είναι κοσμική, αλλά μετα-κοσμική (Beaumont and Baker 2011, Taylor 2015, Habermas 2017, Marpil et al. 2017, Μουζέλης 2014). Από την άλλη μεριά, και ανεξαρτήτως της εμφάνισης νέων μορφών θρησκευτικότητας και πνευματικότητας ή της παρουσίας του Ισλάμ, υποστηρίχθηκε ότι στον Δυτικό κόσμο η θρησκεία, εν προκειμένω ο Χριστιανισμός, έχει απολέσει την επιρροή της στο κοινωνικό και θεσμικό επίπεδο καθώς δεν επηρεάζει πλέον κρατικές λειτουργίες και τομείς της κοινωνίας (Bruce 2011, Roy 2020), ενώ στο ατομικό επίπεδο ο αριθμός όσων απομακρύνονται από τη θρησκεία ή αυτο-προσδιορίζονται ως άθεοι και αγνωστικιστές αυξάνεται, ιδίως μεταξύ των νέων (Pew 2012, Pew 2018).

Η αρχική υπόθεση της εκκοσμίκευσης ήταν ότι με την εμφάνιση και πρόοδο της επιστήμης και της τεχνολογίας η επιρροή των θρησκευτικών αντιλήψεων θα μειωθεί και θα περιοριστεί στην ιδιωτική σφαίρα μέσω μίας διαδικασίας, η οποία περιγραφόταν ως περίπου προκαθορισμένη. Όπως υποστηρίχθηκε (Davie 2008: 65) αυτό ήταν ένα σημαντικό σφάλμα των φιλοσόφων και των κοινωνιολόγων που ασχολήθηκαν με την εκκοσμίκευση συνδέοντάς τη με την πρόοδο και τη νεωτερικότητα, ενώ η εκκοσμίκευση δεν είναι σε καμία περίπτωση μία γραμμική διαδικασία χωρίς οι μεταβολές (Μουζέλης 2014: 46-48). Από αυτήν την έποψη, η θέση περί εκκοσμίκευσης δεν είναι λανθασμένη, απλώς δεν πρέπει να ορίζεται ως προδιαγεγραμμένη και μη αναστρέψιμη.

Η εκκοσμίκευση εντοπίζεται σε τρία διαφορετικά επίπεδα, το θεσμικό, το κοινωνικό και το ατομικό (Dobbelaere 2002: 165-195). Είναι η διαδικασία η οποία οδηγεί στην απώλεια της εξουσίας και στη μείωση της επιρροής του ιερού και της θρησκείας εντός μίας κοινωνίας, δηλαδή, στη διαμόρφωση και επικράτηση μίας κοσμικής κατάστασης, της κοσμικότητας. Υπ' αυτήν την έννοια η κοσμικότητα είναι το αποτέλεσμα της διαδικασίας της εκκοσμίκευσης, ενώ ο κοσμικισμός (secularism) είναι η ιδεολογία η οποία κινητοποιεί τους ανθρώπους, ατομικά ή συλλογικά, προκειμένου να επιδιώξουν την κοσμικότητα (Demerath 2007: 65-66) είτε σε θεσμικό είτε σε κοινωνικό επίπεδο. Η εκκοσμίκευση στο μακρο-επίπεδο θα μπορούσε να οριστεί ως η διαδικασία δια της οποίας κυρίαρχα και υπερβατικά θρησκευτικά συστήματα του παρελθόντος στις σύγχρονες κοινωνίες περιορίζονται, ως υποσυστήματα παράλληλα με άλλα, χάνοντας κατά τη διαδικασία αυτή τον ισχυρό κατά το παρελθόν έλεγχο επί άλλων υποσυστημάτων (π.χ. της πολιτικής, της οικονομίας, της οικογένειας, των νόμων, της εκπαίδευσης, κ.λπ.) (Dobbelaere 2011: 600).

Συνοπτικά, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η εκκοσμίκευση μετέφερε το δικαίωμα της επιλογής της θρησκείας και του περιεχομένου της από τις πολιτικές και θρησκευτικές ελίτ στην ανθρώπινη κοινωνία, τα μέλη της οποίας έχουν πλέον τον κύριο λόγο στην ανάπτυξη των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων και στη διαμόρφωση ποικίλων ατομικών ή ομαδικών ιδιαίτερων παραδόσεων (Giddens and Sutton 2020: 794). Η κοινωνική βάση είναι τόσο ελεύθερη να διαχειριστεί το περιεχόμενο της παραδοσιακής θρησκείας όσο είναι ελεύθερη να διαμορφώσει μία νέα θρησκευτική έκφραση και συμπεριφορά ή να απορρίψει την όποια θρησκευτική επιλογή (Καραμούζης 2015: 57). Σε κάθε περίπτωση, η πανδημία μπορεί και πρέπει να μελετηθεί υπό το πρίσμα της εκκοσμίκευσης και είναι γι' αυτόν τον λόγο που η Κοινωνιολογία της Θρησκείας ως ανεξάρτητο από οποιαδήποτε θεολογική επιρροή και εξάρτηση επιστημονικό πεδίο μπορεί να συμβάλει καθοριστικά στην εν λόγω προσέγγιση.

Η μεθοδολογία

Αναφορικά με τη μέθοδο, για τη συγκέντρωση των δεδομένων διενεργήθηκε έρευνα μέσω ηλεκτρονικού δομημένου ερωτηματολογίου, το οποίο περιλάμβανε 42 ερωτήσεις κλειστού τύπου. Οι 10 ερωτήσεις αφορούσαν δημογραφικά στοιχεία καθώς και τον αυτοπροσδιορισμό όσων συμμετείχαν ως προς τη θρησκευτική πίστη. Οι επόμενες ερωτήσεις, αποτελούσαν το κυρίως σώμα της έρευνας και είχαν ως στόχο να προσδιορίσουν τις στάσεις και αντιλήψεις των συμμετεχόντων/-ουσών στα υπό διερεύνηση ζητήματα.

Για την εξασφάλιση κατά το δυνατόν της φαινομενικής εγκυρότητας της έρευνας τα ερωτηματολόγια δόθηκαν αρχικά σε 10 άτομα της ομάδας στόχου από τα οποία ζητήθηκε να κάνουν παρατηρήσεις σχετικά με την αναγνωσιμότητα, την εμφάνιση και τη σαφήνεια των ερωτημάτων του ερωτηματολογίου, στοιχεία τα οποία αποτελούν βασικούς παράγοντες της φαινομενικής εγκυρότητας. Επιπλέον, το γεγονός ότι το ερωτηματολόγιο αναπτύχθηκε με τη συμβολή ερευνητών εξειδικευμένων στην Κοινωνιολογία της Θρησκείας αποτελεί παράγοντα που ενισχύει την εγκυρότητα του περιεχομένου του (Taherdoost 2016).

Το τελικό ερωτηματολόγιο μετασχηματίστηκε σε ψηφιακή μορφή μέσω της πλατφόρμας Google Forms και χορηγήθηκε στους συμμετέχοντες/-ουσες, που εντοπίστηκαν από το χώρο του διαδικτύου ή μέσω προσωπικών επαφών. Από τη διαδικασία αυτή συλλέχθηκαν τελικά 235 ερωτηματολόγια. Από τους συμμετέχοντες/-ουσες οι 197 ήταν προπτυχιακοί/-ες και 38 μεταπτυχιακοί/-ες φοιτητές/φοιτήτριες, οι 163 17-24 ετών, οι 36 25-39 ετών και οι 36 άνω των 40 ετών, ως προς το φύλο συμμετείχαν 148 γυναίκες και 85 άνδρες, 157 προέρχονταν από μεγάλη πόλη και τα περίχωρά της, 59 από μικρή πόλη ή κωμόπολη, 19 από χωριό και τέλος γεωγραφικά οι περισσότεροι ήταν από την Αττική (112) και την Κεντρική Μακεδονία (35).

Τα δεδομένα συγκεντρώθηκαν, κωδικοποιήθηκαν κατάλληλα οι μεταβλητές και στη συνέχεια εισήχθησαν στο λογισμικό στατιστικής ανάλυσης SPSS V.21 με το οποίο έγινε η περαιτέρω ανάλυση. Για την ανάλυση των δεδομένων επιλέχθηκε να ακολουθηθεί ως καταλληλότερη η ποσοτική προσέγγιση καθώς, όπως αναφέρεται και από τον Creswell (1994), μέσω της ποσοτικής έρευνας μπορούν να εξηγηθούν φαινόμενα με τη συλλογή και την ανάλυση αριθμητικών δεδομένων με την αξιοποίηση μαθηματικών και στατιστικών μεθόδων, κάτι το οποίο αποτελούσε το βασικό σκοπό της παρούσας έρευνας. Η ανάλυση των αποτελεσμάτων ακολούθησε τις μεθόδους της περιγραφικής στατιστικής ανάλυσης καθώς, όπως παρατηρούν οι Spriestersbach et al. (2009) προκειμένου να διαμορφωθεί μία ολοκληρωμένη κατανόηση για ένα φαινόμενο είναι αρχικά απαραίτητο να έχει διεξαχθεί η καταγραφή, περιγραφή, σύνοψη και οπτικοποίηση των δεδομένων.

Αντιλήψεις για την πανδημία

Ένα κεντρικό ερώτημα αναφορικά με την πανδημία ήταν ο βαθμός επίδρασης στην ψυχική υγεία των ανθρώπων, ιδίως αν λάβει κανείς υπόψη τις συνθήκες απομόνωσης και τηλεκπαίδευσης που εφαρμόστηκε και στα πανεπιστήμια. Σύμφωνα με τις απαντήσεις που δόθηκαν το 67,6% συμφώνησε ή μάλλον συμφώνησε με τη θέση ότι η ψυχική υγεία του/της επηρεάστηκε αρνητικά από τη συνεχόμενη απομόνωση κατά την πανδημία.

Παρά τις αρνητικές επιπτώσεις, βέβαια, η τήρηση των περιοριστικών μέτρων θεωρήθηκε, όπως φαίνεται, απαραίτητη, καθώς κατά τη γνώμη τους όσοι δεν τηρούσαν τα μέτρα κατά την περίοδο της καραντίνας δρούσαν ανεύθυνα (Πίνακας 1). Παρά ταύτα, όπως θα αναφερθεί και στη συνέχεια η θεωρούμενη ανευθυνότητα της μη τήρησης των μέτρων δεν συνεπάγεται και τη συμφωνία με την υιοθέτηση και εφαρμογή ορισμένων εξ αυτών.

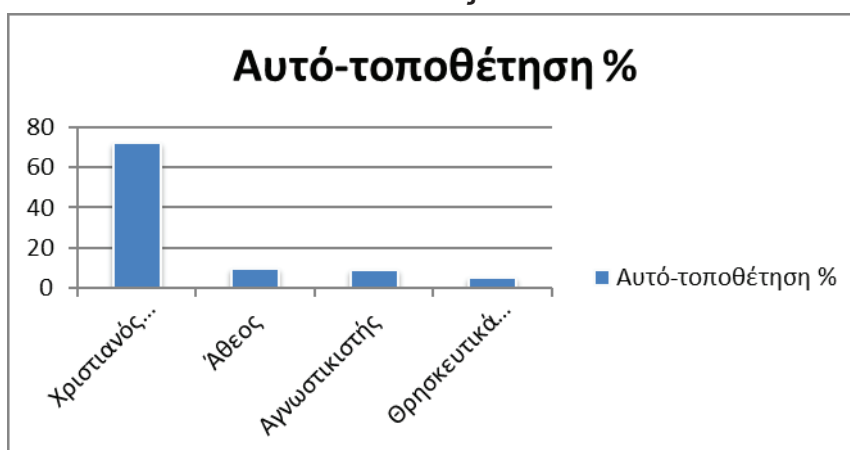
Πίνακας 1

Οι άνθρωποι που δεν τηρούσαν τα μέτρα στη διάρκεια της καραντίνας δρούσαν ανεύθυνα		
	Συχνότητα	Ποσοστό
Σίγουρα διαφωνώ	20	8,5
Μάλλον διαφωνώ	24	10,2
Μάλλον συμφωνώ	64	27,2
Συμφωνώ	118	50,2
ΔΞ/ΔΑ	9	3,8
Σύνολο	235	100,0

Θρησκευτικές πεποιθήσεις και πρακτικές

Πριν από την ανάλυση των ευρημάτων αναφορικά με την πανδημία κρίνεται σκόπιμη η σύντομη αναφορά σε ζητήματα θρησκευτικών πεποιθήσεων και πρακτικών των φοιτητών/φοιτητριών. Σύμφωνα με τις απαντήσεις που συγκεντρώθηκαν η πλειονότητα αυτό-τοποθετείται στην κατηγορία Χριστιανός/η Ορθόδοξος/η σε ποσοστό 72,3%, ενώ ακολουθούν σε μεγάλη απόσταση οι κατηγορίες άθεος με 9,8%, αγνωστικιστής με 8,9% και θρησκευτικά αδιάφορος με 5,1% (Πίνακας 2).

Πίνακας 2

Ο Πίνακας 3 αποτυπώνει τη σχέση των ερωτώμενων με κάποιο θρησκευτικό δόγμα. Το 21,3% απάντησε ότι δεν έχει καμία σχέση με κάποιο θρησκευτικό δόγμα και το 31,5% ότι διατηρεί κάποια χαλαρή σχέση. Συνεπώς, αν συνδυάσει κανείς τα εν λόγω ευρήματα με το γεγονός ότι το 72,3% αυτο-χαρακτηρίστηκαν Χριστιανοί Ορθόδοξοι σημαίνει ότι ορισμένοι θεωρούν τον εαυτό τους κατ' όνομα ή πολιτισμικά Χριστιανό/η Ορθόδοξο/η.

Πίνακας 3

Σχέση με θρησκευτικό δόγμα		
	Συχνότητα	Ποσοστό
Όχι καμία σχέση με δόγμα	50	21,3
Ναι, χαλαρή σχέση με δόγμα	74	31,5
Ναι, στενή σχέση με δόγμα	55	23,4
Ναι, πολύ στενή σχέση με δόγμα	48	20,4
ΔΞ/ΔΑ	8	3,4
Σύνολο	235	100,0

Από την άλλη μεριά, η μεγάλη πλειονότητα δήλωσε ότι πιστεύει ότι υπάρχει Θεός (Πίνακας 4) και ότι ο Θεός διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη ζωή τους (Πίνακας 5). Τα ποσοστά που καταγράφονται, βέβαια, απέχουν από εκείνα που καταγράφονταν πριν από 20 ή 30 χρόνια, αλλά και πιο πρόσφατα στον γενικό πληθυσμό (Σταθοπούλου 2007, Σακελλαρίου 2021, Bruce and Voas 2024), ενώ επιβεβαιώνονται και από άλλες έρευνες στις νεότερες ηλικίες.¹

Πίνακας 4

Πιστεύετε ότι υπάρχει Θεός;		
	Συχνότητα	Ποσοστό
Σίγουρα όχι	18	7,7
Μάλλον όχι	30	12,8
Μάλλον ναι	40	17,0
Σίγουρα ναι	126	53,6
ΔΞ/ΔΑ	21	8,9
Σύνολο	235	100,0

Πίνακας 5

Πόσο σημαντικός είναι ο Θεός στη ζωή σας;		
	Συχνότητα	Ποσοστό
Καθόλου	40	17,0
Λίγο	27	11,5
Αρκετά	53	22,6

Πολύ	105	44,7
ΔΞ/ΔΑ	10	4,3
Σύνολο	235	100,0

Τέλος, ως προς τις θρησκευτικές πρακτικές, η συμμετοχή των ερωτώμενων πέραν των βαφτίσεων, των γάμων και των κηδειών, είναι σποραδική και λαμβάνει χώρα μερικές ή μία φορά τον χρόνο και συνήθως στις μεγάλες γιορτές (Πίνακας 6).

Γενικά, αν και οι ερωτώμενοι/-ες εμφανίζονται ως πιστοί Χριστιανοί Ορθόδοξοι που πιστεύουν στον Θεό, εντούτοις δεν φαίνεται να πηγαίνουν τακτικά στην εκκλησία, ενώ οι τάσεις εκκοσμίκευσης ανάμεσά τους δεν φαίνονται να είναι ασήμαντες. Όπως πάντως έχει υποστηριχθεί και σε παλαιότερη έρευνα μεταξύ φοιτητών/φοιτητριών Παιδαγωγικών Σχολών καταγράφεται και μία τάση εκείνων που 'πιστεύουν, αλλά δεν ανήκουν' (believing without belonging) (Davie 1994), οι οποίοι διατηρούν χαλαρούς δεσμούς με τις θρησκευτικές τους κοινότητες (Καραμούζης 2011: 305).

Πίνακας 6

Συχνότητα συμμετοχής σε θρησκευτικές τελετές		
	Συχνότητα	Ποσοστό
Τουλάχιστον 1 φορά την εβδομάδα	48	20,4
2-3 φορές το μήνα	33	14,0
Μία φορά τον μήνα	11	4,7
Μερικές φορές το χρόνο	80	34,0
Μία φορά το χρόνο ή σπανιότερα	43	18,3
Ποτέ	18	7,7
ΔΞ/ΔΑ	2	,9
Σύνολο	235	100,0

Επιστήμη και Θρησκεία στο πλαίσιο της πανδημίας

Όταν, βέβαια, αναφερόμαστε στην εκκοσμίκευση είναι απαραίτητο να λαμβάνουμε υπόψη και τις σχέσεις επιστήμης και θρησκείας, οι οποίες είναι πολύπλευρες και πολυδιάστατες (Brooke 1991). Υπάρχουν αρκετές μελέτες σύμφωνα με τις οποίες η πρόοδος και η ενίσχυση των επιστημών και της τεχνολογίας, αλλά και η στάση των ανθρώπων έναντι της επιστήμης σε σχέση με τη θρησκεία εκλαμβάνονται ως ενδείξεις εκκοσμίκευσης μίας κοινωνίας (Lemert 1979, Harrison 2017), αν και έχει υποστηριχθεί ότι η συμβολή της επιστήμης στη διαδικασία της εκκοσμίκευσης είναι μάλλον υπερβολική (Taylor 2015). Συνεπώς, μία από τις παραμέτρους του ζητήματος σχετίζεται με τη διαδικασία της εκκοσμίκευσης καθώς ένα από τα βασικά επιχειρήματα ήταν και εξακολουθεί να είναι ότι οι επιστημονικές ανακαλύψεις και τα ιατρικά επιτεύγματα αν δεν εξαλείψουν, οπωσδήποτε θα ελαχιστοποιήσουν την επίδραση της θρησκείας στη ζωή των ανθρώπων ή ακόμα

και την ίδια τη θρησκευτική πίστη. Αρχικά, η συντριπτική πλειονότητα των ερωτώμενων απάντησε ότι συμφωνεί ή μάλλον συμφωνεί με τη θέση ότι η ανάπτυξη των επιστημών υπήρξε ένα από τα σημαντικότερα επιτεύγματα του Δυτικού πολιτισμού, αναγνωρίζοντας αφενός τη σημασία της Δύσης στην ανάπτυξη των επιστημών και αφετέρου την ίδια τη σημασία των επιστημών (Πίνακας 7).

Πίνακας 7

Πιστεύετε ότι η ανάπτυξη των επιστημών είναι ένα από τα σημαντικότερα επιτεύγματα του Δυτικού πολιτισμού;			
		Συχνότητα	Ποσοστό
	Σίγουρα διαφωνώ	7	3,0
	Μάλλον διαφωνώ	7	3,0
	Μάλλον συμφωνώ	55	23,4
	Σίγουρα συμφωνώ	152	64,7
	ΔΞ/ΔΑ	14	6,0
	Σύνολο	235	100,0

Η θέση αυτή αποτυπώθηκε ευκρινέστερα όταν τέθηκε το ερώτημα περί σύγκρουσης θρησκείας και επιστήμης (Πίνακας 8). Σε αυτό ένα πολύ μεγάλο ποσοστό (76,2%) διαφώνησε με την άποψη ότι όταν η θρησκεία και η επιστήμη συγκρούονται η θρησκεία έχει δίκιο. Το εν λόγω εύρημα επιβεβαιώνει τα ευρήματα της Παγκόσμιας Έρευνας Αξιών (WVS), όπου σε ένα παρόμοια διατυπωμένο ερώτημα το 66,4% απάντησε 'διαφωνώ/διαφωνώ πολύ' (Σακελλαρίου 2021: 176).²

Πίνακας 8

Η θρησκεία έχει δίκιο στην περίπτωση συγκρούσεων με την επιστήμη			
		Συχνότητα	Ποσοστό
	Σίγουρα διαφωνώ	116	49,4
	Μάλλον διαφωνώ	63	26,8
	Μάλλον συμφωνώ	24	10,2
	Σίγουρα συμφωνώ	14	6,0
	ΔΞ/ΔΑ	18	7,7
	Σύνολο	235	100,0

Σε συνέχεια του παραπάνω ερωτήματος και πιο συγκεκριμένα για ιατρικά ζητήματα το μεγαλύτερο μέρος (74,5%) απάντησε ότι σίγουρα ή μάλλον διαφωνεί με την τοποθέτηση ότι η θρησκεία πρέπει να έχει λόγο σε ιατρικά θέματα (Πίνακας 9).

Πίνακας 9

Η θρησκεία πρέπει να έχει λόγο σε ιατρικά θέματα		
	Συχνότητα	Ποσοστό
Σίγουρα διαφωνώ	116	49,4
Μάλλον διαφωνώ	59	25,1
Μάλλον συμφωνώ	36	15,3
Σίγουρα συμφωνώ	13	5,5
ΔΞ/ΔΑ	11	4,7
Σύνολο	235	100,0

Τα παραπάνω οδηγούν στο αρχικό συμπέρασμα ότι σύμφωνα με τη μεγάλη πλειονότητα των ερωτώμενων δεν τίθεται κανένα ζήτημα παρεμβάσεων της θρησκείας σε θέματα επιστήμης και ιδίως της ιατρικής. Παρ' όλα αυτά, τα επόμενα ερωτήματα αναδεικνύουν μία ενδιαφέρουσα διάσταση. Αρχικά, όταν τίθεται το ερώτημα περί μετάδοσης του κορωνοϊού μέσω της χρήσης κοινών σκευών η πλειονότητα (66%) αναγνωρίζει τον κίνδυνο μετάδοσης (Πίνακας 10). Όταν, όμως, το ερώτημα γίνεται πιο συγκεκριμένο και επικεντρώνεται στη Θεία Κοινωνία, ένα ζήτημα που απασχόλησε πάρα πολύ την επικαιρότητα κατά την πανδημία, τότε παρά το γεγονός ότι το 50,2% απάντησε ότι σίγουρα ή μάλλον συμφωνεί ότι μεταδίδεται, εμφανίζεται ένα υψηλό ποσοστό (36,2%) που απάντησε ότι σίγουρα διαφωνεί (Πίνακας 11).³

Πίνακας 10

Ο κορωνοϊός μεταδίδεται με την κοινή χρήση σκευών		
	Συχνότητα	Ποσοστό
Σίγουρα διαφωνώ	27	11,5
Μάλλον διαφωνώ	27	11,5
Μάλλον συμφωνώ	69	29,4
Σίγουρα συμφωνώ	86	36,6
ΔΞ/ΔΑ	26	11,1
Σύνολο	235	100,0

Πίνακας 11

Είστε σύμφωνος/η ότι ο κορωνοϊός μεταδίδεται με τη Θεία Κοινωνία;		
	Συχνότητα	Ποσοστό
Σίγουρα διαφωνώ	85	36,2
Μάλλον διαφωνώ	18	7,7
Μάλλον συμφωνώ	42	17,9
Σίγουρα συμφωνώ	76	32,3
ΔΞ/ΔΑ	14	6,0
Σύνολο	235	100,0

Παρόμοια ήταν και τα ευρήματα όταν τέθηκε το ερώτημα περί μετάδοσης του ιού σε κλειστούς χώρους. Όταν το ερώτημα αφορούσε γενικά τους κλειστούς χώρους το 90,7% απάντησε ότι σίγουρα ή μάλλον συμφωνεί με την τοποθέτηση ότι στους κλειστούς χώρους ελλοχεύει ο κίνδυνος μετάδοσης (Πίνακας 12). Όταν όμως το ερώτημα συγκεκριμενοποιήθηκε στους χώρους λατρείας τότε οι απαντήσεις ήταν μοιρασμένες καθώς το 44,7% απάντησε ότι σίγουρα ή μάλλον διαφωνεί ότι μεταδίδεται, ενώ το 45,9% σίγουρα ή μάλλον συμφωνεί (Πίνακας 13). Παρ' όλα αυτά το 52,8% δεν θεώρησε αυστηρά τα μέτρα που επιβλήθηκαν στους χώρους λατρείας, εν αντιθέσει με το 42,5% που συμφώνησε (σίγουρα/μάλλον) με τη θέση ότι ήταν πράγματι αυστηρά.

Πίνακας 12

Είστε σύμφωνος/η ότι ο κορωνοϊός μεταδίδεται ευκολότερα σε κλειστούς χώρους;		
	Συχνότητα	Ποσοστό
Σίγουρα διαφωνώ	6	2,6
Μάλλον διαφωνώ	7	3,0
Μάλλον συμφωνώ	61	26,0
Σίγουρα συμφωνώ	152	64,7
ΔΞ/ΔΑ	9	3,8
Σύνολο	235	100,0

Πίνακας 13

Είστε σύμφωνος/η ότι ο κορωνοϊός μεταδίδεται ευκολότερα σε χώρους λατρείας;		
	Συχνότητα	Ποσοστό
Σίγουρα διαφωνώ	56	23,8
Μάλλον διαφωνώ	49	20,9
Μάλλον συμφωνώ	63	26,8
Σίγουρα συμφωνώ	45	19,1
ΔΞ/ΔΑ	22	9,4
Σύνολο	235	100,0

Από τα παραπάνω μπορεί να εξαχθεί το αρχικό συμπέρασμα ότι καταγράφεται μία διάκριση μεταξύ προσωπικών πεποιθήσεων και συλλογικών αποφάσεων. Ενώ, δηλαδή, οι ερωτώμενοι είναι μοιρασμένοι ως προς τον κίνδυνο μετάδοσης του ιού μέσω της Θείας Κοινωνίας ή εντός των ναών, εντούτοις δεν θεωρούν αυστηρά τα μέτρα που ελήφθησαν ή συμφωνούν με μέτρα όπως η χρήση ατομικής λαβίδας. Φαίνεται, δηλαδή, ότι μπορούν να κάνουν τη διάκριση μεταξύ πιστού και πολίτη, αντιλαμβανόμενοι και προτάσσοντας το συλλογικό συμφέρον έναντι και ενώπιον των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων.

Αυτό ενδεχομένως αποτυπώνεται καλύτερα στο ερώτημα περί εμπιστοσύνης. Συνολικά, η εμπιστοσύνη προς τους πολιτικούς θεσμούς είναι αρκετά χαμηλή. Όταν, όμως, έρχεται η σειρά της επιστήμης και των επιστημόνων τότε η συντριπτική πλειονότητα (88,8%) απαντά ότι τους εμπιστεύεται πολύ και αρκετά (Πίνακας 14).

Πίνακας 14

Πόσο εμπιστεύεστε τους επιστήμονες;		
	Συχνότητα	Ποσοστό
Καθόλου	5	2,1
Λίγο	22	9,4
Αρκετά	105	44,7
Πολύ	98	41,7
ΔΞ/ΔΑ	5	2,1
Σύνολο	235	100,0

Αντιθέτως, αναφορικά την Εκκλησία, ως θεσμό, δηλώνει ότι την εμπιστεύεται «πολύ» και «αρκετά» το 40,5% και «καθόλου» και «λίγο» το 57% (Πίνακας 15), με το «καθόλου» να είναι στην πρώτη θέση. Τα ευρήματα αυτά επιβεβαιώνουν όλες τις έρευνες κοινής γνώμης που διενεργήθηκαν στη διάρκεια της πανδημίας στις οποίες η Εκκλησία, ιδίως όταν τη συνέκρινε κανείς με την επιστήμη, είχε ιδιαίτερα χαμηλά ποσοστά εμπιστοσύνης (Σακελλαρίου 2020: 167-169).

Πίνακας 15

Πόσο εμπιστεύεστε την Εκκλησία;		
	Συχνότητα	Ποσοστό
Καθόλου	74	31,5
Λίγο	60	25,5
Αρκετά	53	22,6
Πολύ	42	17,9
ΔΞ/ΔΑ	6	2,6
Σύνολο	235	100,0

Σε συνέχεια των παραπάνω μπορεί κανείς να εξετάσει και εάν η πανδημία επηρέασε και με ποιον τρόπο τις σχέσεις των ερωτώμενων με τον Θεό και την Εκκλησία. Όπως φαίνεται (Πίνακας 16) η σχέση με τον Θεό παρέμεινε αμετάβλητη και για κάποιους ενισχύθηκε, ενώ ελάχιστοι ανέφεραν ότι επιδεινώθηκε. Από την άλλη μεριά αν και η σχέση με την Εκκλησία κατά βάση παρέμεινε η ίδια, είναι ενδιαφέρον ότι είναι λιγότεροι εκείνοι που απάντησαν ότι βελτιώθηκε και πολύ περισσότεροι εκείνοι που απάντησαν ότι επιδεινώθηκε (Πίνακας 17), συγκριτικά με τις απαντήσεις που δόθηκαν αναφορικά με τη σχέση τους με τον Θεό.

Πίνακας 16

Βαθμός επίδρασης της πανδημίας στις σχέσεις με το Θεό		
	Συχνότητα	Ποσοστό
Σίγουρα επιδεινώθηκε	13	5,5
Επιδεινώθηκε λίγο	14	6,0
Παρέμεινε αμετάβλητη	127	54,0
Βελτιώθηκε λίγο	25	10,6
Σίγουρα βελτιώθηκε	56	23,8
Σύνολο	235	100,0

Πίνακας 17

Βαθμός επίδρασης της πανδημίας στις σχέσεις με την Εκκλησία		
	Συχνότητα	Ποσοστό
Σίγουρα επιδεινώθηκε	32	13,6

Επιδεινώθηκε λίγο	30	12,8
Παρέμεινε αμετάβλητη	121	51,5
Βελτιώθηκε λίγο	16	6,8
Σίγουρα βελτιώθηκε	36	15,3
Σύνολο	235	100,0

Εκείνο που παρουσιάζει ενδιαφέρον είναι ότι ενώ παλαιότερα η Εκκλησία ήταν, αν όχι πρώτη, οπωσδήποτε μεταξύ των πρώτων θεσμών σε εμπιστοσύνη ακόμα και μεταξύ των νέων (Ευρωβαρόμετρο 1997, Σταθοπούλου 2007, Δεμερτζής και Σταυρακάκης 2008), πλέον η εμπιστοσύνη προς αυτήν έχει μειωθεί σημαντικά και η πανδημία φαίνεται ότι άσκησε ιδιαίτερη επιρροή.

Τα παραπάνω ευρήματα επιβεβαιώνουν εκείνα αντίστοιχων ερευνών σε άλλες χώρες, σύμφωνα τις οποίες η πανδημία δεν ενίσχυσε τη θρησκευτική πίστη των ανθρώπων, αλλά μόνο όσων η θρησκεία ήδη διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο στη ζωή τους (Lacasse and Cornelissen 2022). Η συντριπτική πλειονότητα στις υπό μελέτη χώρες απάντησε ότι δεν μεταβλήθηκαν οι θρησκευτικές τους πεποιθήσεις (Sahgal and Connaughton 2021), ενώ μόνο στις Η.Π.Α. καταγράφεται το υψηλότερο ποσοστό ανθρώπων που δήλωσαν ότι θεωρούν ότι η πανδημία ενίσχυσε την πίστη τους, αλλά και την πίστη συνολικά στη χώρα (28%), ποσοστό που και πάλι, όμως, είναι μειοψηφικό.

Πολιτική και θρησκεία

Μία από τις κλασικές θεματικές είναι και εκείνη που αναφέρεται στις σχέσεις πολιτικής και θρησκείας και Κράτους και Εκκλησίας. Η εν λόγω θεματική συμπεριλήφθηκε στην παρούσα έρευνα επειδή εν μέσω πανδημίας η συζήτηση για τα περιοριστικά μέτρα σε χώρους λατρείας, κυρίως στους Ορθόδοξους ναούς, επεκτάθηκε και σε θέματα πολιτικής και θρησκείας, εξαιτίας των σημαντικών αντιδράσεων που καταγράφηκαν από μεγάλο μέρος της Ορθόδοξης Εκκλησίας στους περιορισμούς αυτούς, ιδίως κατά την περίοδο μεγάλων θρησκευτικών εορτών.

Η συντριπτική πλειονότητα (63%) απάντησε ότι σίγουρα/μάλλον συμφωνεί ότι η Εκκλησία δεν πρέπει να εμπλέκεται στα πολιτικά πράγματα (Πίνακας 18). Παράλληλα το 65,1% ότι σίγουρα/μάλλον συμφωνεί ότι η Εκκλησία συχνά διεκδικεί πολιτικό ρόλο, που σε συνδυασμό με το προηγούμενο ερώτημα εκλαμβάνεται ως μία αρνητική κατάσταση.

Πίνακας 18

Η Εκκλησία δεν πρέπει να εμπλέκεται στα πολιτικά πράγματα		
	Συχνότητα	Ποσοστό
Σίγουρα διαφωνώ	18	7,7
Μάλλον διαφωνώ	51	21,7

Μάλλον συμφωνώ	50	21,3
Σίγουρα συμφωνώ	98	41,7
ΔΞ/ΔΑ	18	7,7
Σύνολο	235	100,0

Σε συνέχεια των παραπάνω η πλειονότητα (58,7%) απάντησε ότι σίγουρα/μάλλον διαφωνεί με την άποψη ότι η εκάστοτε κυβέρνηση οφείλει να συμβουλευτεί την Εκκλησία για ορισμένα κοινωνικά ζητήματα και αυτό μπορεί να θεωρηθεί ότι περιλαμβάνει και τη συζήτηση περί των μέτρων της πανδημίας, όπου η Εκκλησία υποστήριξε ότι η κυβέρνηση έπρεπε πρώτα να τη συμβουλευθεί προτού λάβει τις όποιες αποφάσεις και να εισακουστούν οι θέσεις της.

Τέλος, αναφορικά με αυτό που ονομάζεται διαχωρισμός της Εκκλησίας από το Κράτος τα ευρήματα ήταν ιδιαίτερα ενδιαφέροντα καθώς το 41,3% απάντησε ότι «συμφωνεί/μάλλον συμφωνεί» με την άποψη ότι έχουν πλέον ωριμάσει οι συνθήκες για τον διαχωρισμό, το 40% απάντησε «διαφωνώ/μάλλον διαφωνώ» και ένα αρκετά σημαντικό ποσοστό 18,7% απάντησε «δεν ξέρω/δεν απαντώ», γεγονός που μπορεί να ερμηνευθεί είτε όντως ως δυσκολία απάντησης είτε ως άγνοια του τι σημαίνει διαχωρισμός κράτους-Εκκλησίας.

Συμπεράσματα

Από όσα εν συντομία αναπτύχθηκαν παραπάνω – καθώς το διαθέσιμο υλικό από την έρευνα είναι πολύ μεγαλύτερο και δεν υπήρχε δυνατότητα περαιτέρω ανάπτυξης – μπορούμε να καταλήξουμε σε ορισμένα αρχικά συμπεράσματα. Κατ' αρχάς, η πανδημία επηρέασε τους/τις φοιτητές/τριες, όπως οποιαδήποτε άλλη κοινωνική ομάδα, σε πολλαπλά επίπεδα, μεταξύ αυτών και ψυχολογικά. Η πανδημία δεν φαίνεται να ενίσχυσε την πίστη, τη συμμετοχή σε θρησκευτικές πρακτικές ή το θρησκευτικό συναίσθημα των ερωτώμενων, αντίθετα ενίσχυσε τους οικογενειακούς δεσμούς πολύ περισσότερο, εύρημα που καταγράφηκε και σε άλλες διεθνείς έρευνες (Sahgal and Connaughton 2021). Επιπλέον, λαμβάνοντας υπόψη τη θεωρητική συζήτηση περί εκκοσμίκευσης μπορεί να υποστηριχθεί ότι για τους ερωτώμενους η ατομική θρησκευτική πίστη δεν πρέπει να σχετίζεται με τις συλλογικές αποφάσεις και το συλλογικό συμφέρον. Κατά συνέπεια, ακόμα και αν στο ατομικό επίπεδο η εκκοσμίκευση ενδέχεται να είναι πιο αργή ή και να μην συμβαίνει, στο κοινωνικό η εκκοσμίκευση αναδεικνύεται μάλλον ως ένα ώριμο και αναγκαίο αίτημα που ενδεχομένως βρίσκεται σε εξέλιξη. Αυτό προκύπτει από τα εξής τέσσερα σημεία: Πρώτον, το ξεκάθαρο πρόταγμα της επιστήμης ως επίτευγμα του δυτικού πολιτισμού και την υψηλή εμπιστοσύνη προς αυτήν, δεύτερον, τη συμφωνία με τα μέτρα για τους χώρους λατρείας παρά τις επιμέρους διατυπωμένες προσωπικές απόψεις και διαφωνίες και πάντα με ορίζοντα το συλλογικό συμφέρον, τρίτον, την κριτική και τη μειωμένη εμπιστοσύνη στην Εκκλησία και τέταρτον, τη σαφή αποδοκιμασία της εμπλοκής της Εκκλησίας σε πολιτικά ζητήματα και τη μη αναγκαιότητα η πολιτική εξουσία να συμβουλευτεί την Εκκλησία για μία σειρά από κοινωνικά ζητήματα.

Σημειώσεις

1. Για τη νεολαία βλ. την έρευνα του Σημείου για τη Μελέτη και την Αντιμετώπιση της Ακροδεξιότητας <https://simeio.org.gr/nea/neaolaia-kai-thriskia-kinonikes-diorgasies-kai-rixis/> αλλά και τις έρευ-

νες της Διανέοσις σύμφωνα με τις οποίες το ένα τρίτο των νέων 17-24 ετών δηλώνουν ότι δεν πιστεύουν στον Θεό https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2022/04/tpe_2022_part-A.pdf [τελευταία πρόσβαση 15 Φεβρουαρίου 2023].

2. Το ερώτημα ήταν: «Όποτε επιστήμη και θρησκεία συγκρούονται η θρησκεία έχει πάντα δίκιο».

3. Στο ερώτημα αν συμφωνούν με τη χρήση ατομικής λαβίδας, ένα θέμα που επίσης τέθηκε στη δημόσια σφαίρα, οι ερωτώμενοι απάντησαν ότι σίγουρα ή μάλλον συμφωνούν σε ποσοστό 47,2% και ότι σίγουρα ή μάλλον διαφωνούν σε ποσοστό 39,6%. Σε έρευνα κοινής γνώμης που διενεργήθηκε κατά τη διάρκεια της πανδημίας από την εταιρεία Metron Analysis (Σεπτέμβριος 2020), το 22% συμφώνησε με την άποψη ότι ο ιός δεν κολλάει με τη Θεία Κοινωνία, ενώ το 70% διαφώνησε, θεωρώντας ότι υπάρχει κίνδυνος μετάδοσης (Σακελλαρίου 2020: 169).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Brooke, J. H. (2008), *Επιστήμη και Θρησκεία*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Giddens, A. and Sutton, P. (2020), *Κοινωνιολογία*, Αθήνα, Gutenberg.

Habermas, J. (2017), Σημειώσεις για τη Μετα-Κοσμική Κοινωνία. *Πλάνη*. <https://periodikoplani.com/2017/05/20/jurgen-habermas-%CF%83%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CE%B9%CF%8E%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82-%CE%B3%CE%B9%CE%B1-%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%BC%CE%B5%CF%84%CE%B1-%CE%BA%CE%BF%CF%83%CE%BC%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%BA%CE%BF/> [τελευταία πρόσβαση 1 Φεβρουαρίου 2023]

Kerel, G. (1992), *Η Επιστροφή του Θεού: Ισλαμιστικά, Χριστιανικά και Εβραϊκά Κινήματα στην Επανάκτηση του Κόσμου*, Αθήνα, Λιβάνης.

Roy, O. (2020), *Η Ευρώπη είναι χριστιανική*; Αθήνα, Πόλις.

Taylor, C. (2015), *Μια κοσμική εποχή*, Αθήνα, Ίνδικτος.

Βλαχόπουλος, Σ. (2020), *Συνταγματικός μιθριδατισμός: Οι ατομικές ελευθερίες σε εποχές πανδημίας*, Αθήνα, Ευρασία.

Δεμερτζής, Ν. και Σταυρακάκης, Γ. (επιμ.) (2008), *Νεολαία. Ο αστάθμητος παράγοντας*; Αθήνα, Πολύτροπον.

Διανέοσις (2021), *Οι ιδέες της πανδημίας: 15 κείμενα για το πώς ο κορωνοϊός αλλάζει την Ελλάδα και τον κόσμο*, Αθήνα, Διανέοσις.

Καραμούζης, Π. και Αθανασιάδης, Η. (2011), *Θρησκεία, εκπαίδευση, μετανεωτερικότητα. Η θρησκευτική αγωγή στο σύγχρονο σχολείο*, Αθήνα, Κριτική.

Καραμούζης, Π. (2015), *Η Κοινωνιολογία της Θρησκείας Μεταξύ Εκπαίδευσης και Κοινωνίας*, Αθήνα, Κάλλιπος.

Καψάλης, Α., Κουμαριανός, Β. και Κουραχάνης, Ν. (επιμ.) (2021), *Κοινωνική πολιτική, αυταρχικός νεοφιλελευθερισμός και πανδημία*, Αθήνα, Τόπος.

Κοντιάδης, Ξ. (2020), *Πανδημία, βιοπολιτική και δικαιώματα: Ο κόσμος μετά τον Covid-19*, Αθήνα, Καστανιώτης.

Μάτσα, Κ. (2020), *Νιάβη: Το αδύνατο πένθος στον καιρό της πανδημίας*, Αθήνα, Άγρα.

Μουζέλης, Ν. (2014), *Νεωτερικότητα και θρησκευτικότητα: Εκκοσμίκευση, φονταμενταλισμός, ηθική*, Αθήνα, Πόλις.

Ποταμιάνος, Γ., Αναγνωστάκος, Γ., Γραμματικάκη, Δ. και Σιμούδη, Χ. (2021), *Το βίωμα της πανδημίας*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Σακελλαρίου, Α. (2021), Οι θρησκευτικές αξίες στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία και η διαδικασία της εκκοσμίκευσης, στο Σ.Κονιόρδος (επιμ.), *Αξίες, πολιτισμικά πρότυπα και κοινωνικοί προσανατολισμοί στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, Gutenberg, σσ.149-184.

Σακελλαρίου, Α. (2020), *Θρησκεία και πανδημία στην ελληνική κοινωνία: Σχέσεις εξουσίας, θρησκευτικός λαϊκισμός και η μετέωρη εκκοσμίκευση*, Αθήνα, iWrite-Lux Orbis.

Σταθοπούλου, Θ. (2007), Θρησκευτικότητα και εμπιστοσύνη στους θεσμούς. Διαφαινόμενες τάσεις στην Ελλάδα και την Ευρώπη, στο Κ.Ζορμπάς (επιμ.), *Πολιτική και Θρησκείες*, Αθήνα, Παπαζήσης, σσ.161-186.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Beaumont, J. and Baker, Ch. (eds.) (2011), *Postsecular cities: Space, theory and practice*, London, Continuum.
- Bruce, S. (2011), *Secularization: In defence of an unfashionable theory*, Oxford, Oxford University Press.
- Bruce, S. and Voas, D. (2024 υπό έκδοση), Secularization and ethnic conflict in Modern Greece, στο Α.Σακελλαρίου (επιμ.), *Όψεις της εκκοσμίκευσης: Θεωρία, Κράτος, Κοινωνία*, Αθήνα, iWrite-Lux Orbis.
- Creswell, J.W. (1994), *Research Design: Qualitative and Quantitative Approaches*, London, SAGE.
- Davie, G. (1994), *Religion in Britain since 1945: Believing without Belonging*, London, Wiley-Blackwell.
- Davie, G. (2008), *The sociology of religion*. London, Routledge.
- Demerath, N.J. III. (2007), Secularization and Sacralization Deconstructed and Reconstructed, in J.A. Beckford and N.J. Demerath III (eds.), *The Sage Handbook of the Sociology of Religion*, London, Sage, pp.57-80.
- Dobbelaere, K. (2002), *Secularization: An analysis at three levels*, Brussels, P.I.E.-Peter Lang.
- Dobbelaere, K. (2011), The Meaning and Scope of Secularization, in P.Clarke (ed.), *The Oxford handbook of the sociology of religion*, Oxford, Oxford University Press, pp.599-615.
- Eurobarometer (1997), Eurobarometer 48.0 October-November 1997 <https://www.gesis.org/en/eurobarometer-data-service/survey-series/standard-special-eb/study-overview/eurobarometer-480-za-2959-oct-nov-1997> [τελευταία πρόσβαση 1 Φεβρουαρίου 2023]
- Harrison, P. (2017), Narratives of secularization, *Intellectual History Review*, Vol. 27, No 1, pp. 1-6.
- Lacasse, S.-P. and Cornelissen, L. (2022), The impact of the COVID-19 pandemic on the religiosity of Canadians, <https://www150.statcan.gc.ca/n1/pub/45-28-0001/2022001/article/00005-eng.htm> [τελευταία πρόσβαση 1 Φεβρουαρίου 2023]
- Lemert, Ch. (1979), Science, Religion and Secularization, *The Sociological Quarterly*, Vol. 20, No 4, pp. 445-461.
- Mapril, J., Blanes, R., Giumbelli, E. and Wilson, E. (eds.) (2017), *Secularisms in a Postsecular Age? Religiosities and Subjectivities in Comparative Perspective*, Cham, Palgrave Macmillan.
- Pew Research Center. (2012), “Nones” on the Rise <https://www.pewresearch.org/religion/2012/10/09/nones-on-the-rise/> [τελευταία πρόσβαση 1 Φεβρουαρίου 2023].
- Pew Research Center. (2018). Young adults around the world are less religious by several measures, <https://www.pewresearch.org/religion/2018/06/13/young-adults-around-the-world-are-less-religious-by-several-measures/> [τελευταία πρόσβαση 1 Φεβρουαρίου 2023].
- Sahgal, N. and Connaughton, A. (2021), More Americans Than People in Other Advanced Economies Say COVID-19 Has Strengthened Religious Faith. <https://www.pewresearch.org/religion/2021/01/27/more-americans-than-people-in-other-advanced-economies-say-covid-19-has-strengthened-religious-faith/> [τελευταία πρόσβαση 1 Φεβρουαρίου 2023].
- Spiestersbach, A., Röhrig, B., Du Prel, J., Gerhold-Ay, A. and Blettner, M. (2009), Descriptive statistics: The specification of statistical measures and their presentation in tables and graphs - part 7 of a series on evaluation of scientific publications, Vol. 106, No 36, pp. 578-583.
- Taherdoost, H. (2016), Validity and Reliability of the Research Instrument; How to Test the Validation of a Questionnaire/Survey in a Research, *SSRN*, Vol. 5, No 3, pp. 28-36.

ΜΕΛΕΤΗ ΓΙΑ ΕΝΑ «ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΟ ΣΧΕΔΙΟ ΓΙΑ ΤΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ»

Στυλιανός Κατωμέρης,^α Χρήστος Τσιλίκης^β

^α Πάντειο Πανεπιστήμιο

^β Πάντειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Στο παρόν άρθρο επιχειρείται μία σύνοψη των ευρημάτων και των προτάσεων πολιτικής στις οποίες καταλήγει η μελέτη με τίτλο «Στρατηγικό σχέδιο για την κοινωνική επιχειρηματικότητα στην Ελλάδα». Σκοπός της μελέτης είναι η διαμόρφωση ενός συνεκτικού και ολιστικού στρατηγικού σχεδίου για την κοινωνική οικονομία στην Ελλάδα. Πρόκειται για μία καινοτόμο προσπάθεια προερχόμενη από τα κάτω δηλαδή από τους ίδιους τους φορείς του πεδίου της Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας (Κ.Αλ.Ο). Η ιδιαιτερότητα του εγχειρήματος έγκειται στο ότι πρόκειται για την πρώτη επιστημονική προσπάθεια αποτύπωσης ενός στρατηγικού σχεδίου για την Κ.Αλ.Ο. στην Ελλάδα και ο πρωταρχικός σκοπός της είναι να αποτελέσει έναν οδηγό που θα συμβάλλει με τρόπο ουσιαστικό στη σχεδίαση στρατηγικών και πολιτικών, με όραμα και ρεαλιστικές προτάσεις, και απώτερο στόχο την ανάπτυξη και βιωσιμότητα του τομέα. Για την αντικειμενική καταγραφή της λειτουργίας του πεδίου πραγματοποιήθηκε έρευνα με αποστολή ερωτηματολογίου ανοικτών ερωτήσεων προς όλους τους φορείς στην Ελλάδα. Η ανταπόκριση υπήρξε μεγάλη και 112 φορείς ήτοι το 6,4% του συνόλου των εγγεγραμμένων φορέων Κ.Αλ.Ο συνετέλεσε στη συγγραφή, παρακολούθηση και ολοκλήρωση του έργου αυτού. Το έργο καταλήγει σε ένα συνεκτικό προτεινόμενο πλαίσιο δράσεων σε οκτώ τομείς παρέμβασης για την ανάπτυξη και επανεκκίνηση της Κ.Αλ.Ο. στην Ελλάδα.

Λέξεις κλειδιά: Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία, κοινωνική οικονομία, κοινωνικές επιχειρήσεις

A STUDY FOR THE “STRATEGIC PLAN OF SOCIAL ENTREPRENEURSHIP IN GREECE”

Stylianos Katomeris,^α Christos Tsilikis^β

^α Panteion University

^β Panteion University

Abstract

In this article, a summary of the findings and policy proposals resulting from the study titled “Strategic Plan for Social Entrepreneurship in Greece” is attempted. The purpose of the study is to for-

ulate a coherent and holistic strategic plan for the social economy in Greece. It is an innovative effort coming from below, that is, from the Social and Solidarity Economy (S.S.E) organizations themselves. The particularity of the project lies in the fact that it is the first scientific attempt to map out a strategic plan for Greek S.S.Es. and its primary purpose is to become a guide that will contribute in a meaningful way to the design of strategies and policies, with vision and realistic proposals, while the ultimate goal is the development and sustainability of the sector. In order to objectively record the operation of the field, a survey was carried out by sending a questionnaire to all Greek S.S.E. entities. The response was great and 112 organizations, i.e., 6.4% of all registered S.S.E. entities participated in writing, monitoring and completion of this project. The project results in a coherent proposed framework of actions in eight areas of intervention for the development and restart of S.S.E. in Greece.

Keywords: Social and Solidarity Economy, social economy, social enterprises.

Εισαγωγή

Το «Στρατηγικό σχέδιο για την Κ.Α.Ο: Ένα αίτημα από τις κοινωνικές επιχειρήσεις» συνιστά ένα πρωτότυπο επιστημονικό εγχείρημα αποτύπωσης ενός σχεδίου δράσης και διαμόρφωσης ενός πλάνου ενεργειών για την ανάπτυξη του τομέα της Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας (Κ.Α.Ο.) στην Ελλάδα. Αφορμή για την πρωτοβουλία εκπόνησης της συγκεκριμένης επιστημονικής μελέτης αποτέλεσε η παντελής έλλειψη ενός συνεκτικού σχεδίου στρατηγικής και πολιτικών για την Κ.Α.Ο. στη χώρα μας. Η έλλειψη αυτή συνετέλεσε και εξακολουθεί να συμβάλει δραστικά στην απαξίωση και την αδυναμία αξιοποίησης της δυναμικής των φορέων του τομέα. Η πρωτοβουλία αιτιάζεται συνεπώς στην ανάγκη καταγραφής των αναγκών και των προβλημάτων του πεδίου από τη βάση, δηλαδή από τους ίδιους τους φορείς του οικοσυστήματος οι οποίοι έως σήμερα δεν κλήθηκαν ποτέ να διατυπώσουν τις απόψεις ή τους προβληματισμούς τους μολονότι οι προκλήσεις και τα προβλήματα του τομέα είναι πολλά.

Η χρονική συγκυρία ολοκλήρωσης και αποτύπωσης των ευρημάτων της μελέτης σε ένα ολοκληρωμένο κείμενο, συγχρονίζεται με μια σειρά από αντίστοιχες δράσεις στην Ευρώπη. Επιστέγασμα όλων συνιστά η προετοιμασία και περιγραφή του *European Action Plan for the Social Economy*, η οποία ανακοινώθηκε την 1^η Δεκεμβρίου 2019 και τελικά η παρουσίαση, στο τέλος του 2021, της πρότασης του Στρατηγικού Σχεδίου της Επιτροπής με σκοπό την ανάπτυξη της Κοινωνικής Οικονομίας. Στην έρευνα συνεισέφεραν με την γραπτή τους μαρτυρία τριάντα τέσσερις (34) φορείς Κ.Α.Ο. η επιλογή των οποίων, έγινε με την μέθοδο της τυχαίας δειγματοληψίας.

Στο κείμενο γίνεται αρχικά αναφορά στα σημαντικότερα ιστορικά δεδομένα στην Ευρώπη και την οικονομική συγκυρία που συνέδεσε και δικαιολογεί την ανάγκη και παρουσία της Κοινωνικής Οικονομίας και των φορέων της. Γίνεται αναφορά στα επιτεύγματα του τομέα στην δυτική και κεντρική Ευρώπη, στο νομοθετικό πλαίσιο στα κράτη μέλη της ΕΕ καθώς και στην εξέλιξη του τομέα της ΚΟ στην Ελλάδα. Γίνεται επίσης μνεία στη θεσμοθέτηση των Κοινωνικών Συνεταιριστικών Επιχειρήσεων το 2011, αλλά και τις μετέπειτα θεσμικές αλλαγές και προβλέψεις για την Κ.Α.Ο. στον επόμενο και ισχύοντα και σήμερα Ν. 4430/2016. Εξετάζεται επίσης ο βαθμός στον οποίο το πρόσφατο νομοθετικό πλαίσιο συντελεί στην εύρυθμη και βιώσιμη λειτουργία των φορέων Κ.Α.Ο. στην Ελλάδα.

Η εμπειρική μελέτη που ακολούθησε αποτελεί το κύριο σώμα του κειμένου καταγράφοντας τις απόψεις των φορέων για την τρέχουσα κατάσταση και τις προτάσεις τους σχετικά με τους τρόπους επίλυσης των προβλημάτων που εμποδίζουν την ανάπτυξη ή δυσχεραίνουν την βιωσιμότητά τους. Οι πληροφορίες που συλλέχθηκαν πρόσφεραν την

ευκαιρία για τη σύνταξη μιας -κατά το δυνατόν- αντικειμενικής και ρεαλιστικής πρότασης για την βελτίωση της λειτουργίας του τομέα στην Ελλάδα. Στα συμπεράσματα παρατίθενται συνολικά οκτώ προτεινόμενοι πυλώνες παρέμβασης όπως απομονώθηκαν και διαμορφώθηκαν από τα ευρήματά μας και την πρωτογενή μαρτυρία των φορέων Κ.Α.Λ.Ο.

Θεωρητικό και ιστορικό πλαίσιο

Η «Κοινωνική Οικονομία» ως όρος συναντάται για πρώτη φορά το 1830 στο έργο του Γάλλου οικονομολόγου Charles Dunoyer "*Nouveau traité d'économie sociale*" ο οποίος υπογραμμίζει τη διάκριση των κλασικών μέσων παραγωγής και του «ανθρώπινου κεφαλαίου», ενώ νωρίτερα και ο Adam Smith εντοπίζει την αμοιβαιότητα ακόμη και στις δραστηριότητες που εδράζονται στο ατομικό όφελος. Στη δεκαετία του 1980 η *Κοινωνική Οικονομία* εμφανίζεται σταδιακά και προωθείται ως ένας κοινωνικοοικονομικός χώρος στον οποίο δρα αποτελεσματικά η *Κοινωνία των Πολιτών* ενώ διαμορφώνεται ουσιαστικά από τη «βάση» της κοινωνίας και αλληλεπιδρά με πλείστες όσες οικονομικές και κοινωνικές δυνάμεις στοχεύοντας στην υποδοχή και επανένταξη -ως επί τω πλείστον- ευπαθών ομάδων. Ο Πολάνυι πολύ αργότερα αναφέρεται στη συνάντηση των εννοιών του «κοινωνικού» και του «οικονομικού» υποστηρίζοντας ότι η οικονομία πρέπει να λογίζεται και ως κοινωνική λειτουργία αφού είναι απόλυτα συνυφασμένη με τις ανθρώπινες σχέσεις (2007: 46-7). Σήμερα η ΚΟ είναι αντιληπτή ως μία εναλλακτική αντίληψη χρήσης του οικονομικού πλεονάσματος με κοινωνική αποδοτικότητα, οι δε φορείς της στην εξέλιξη των δράσεών τους, δημιουργούν ποιοτικά και ποσοτικά αποτελέσματα στην συμβατική οικονομία (Gonzales 2007: 200).

Πρέπει εδώ να υπογραμμιστεί η σημαντικότερη συνεισφορά του συνεταιριστικού κινήματος μέσα στον χρόνο δεδομένου ότι επηρέασε σε μεγάλο βαθμό και την ιστορική εξέλιξη της ΚΟ. Ο J.S. Mill στο *Principles of Political Economy*, το 1848, αναφερόμενος στη συνεταιριστική δράση διαφόρων κοινωνικών ομάδων και τη χρησιμότητα της παρουσίας τους στην κοινωνία, τόνιζε ότι μέσω αυτής θα επιτυγχανόταν η «ανύψωση του εργατή» και η βελτίωση της θέσης του στο πεδίο της παραγωγής (Laughlin 1885: 605). Τον 19^ο αιώνα ο νεοεμφανιζόμενος τότε χώρος της ΚΟ, βασίστηκε στην κοινωνική συνοχή και πρόσφερε στοιχειώδη οικονομική χειραφέτηση των μελών μειονεκτουσών ομάδων.

Στη Βρετανία οι πρωτοβουλίες του Robert Owen άσκησαν σημαντική επιρροή στο συνεταιριστικό κίνημα και συνδυάστηκαν με τη δράση των εργατικών συνδικάτων για την χειραφέτηση της εργατικής τάξης, ενώ οι πρώτες συνεταιριστικές πρωτοβουλίες στη βιομηχανική Ευρώπη σχηματοποιήθηκαν στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Την ίδια περίοδο στη Γαλλία και Βρετανία το νέο ρεύμα των *σοσιαλιστών της Ουτοπίας* με επικεφαλής τους Σαιν Σιμόν, Φουριέ και Όουεν, προωθούσε εναλλακτικές ιδέες για τη δομή των κοινωνιών βασισμένες στον συνεργατισμό και στην ομαδική δράση. Κι ενώ ο Μαρξ χαρακτήριζε τις παραπάνω ιδέες ουτοπικές και ανεδαφικές, ο Σαιν Σιμόν (1760-1825) ο οποίος ήταν πρωτοπόρος όλων στην ιδέα των μικρών κοινωνιών που συνθέτουν το κράτος, αναγνώριζε την ισότιμη ύπαρξη των παραγωγών και των υπολοίπων αστών της απερχόμενης φεουδαρχικής τάξης εντός της κοινωνίας.

Την ίδια σχεδόν περίοδο ο Σαρλ Φουριέ (1772-1837) στο έργο του *Πραγματεία περί Τοπικών Αγροτικών Συνεταιρισμών* (1822), διατύπωσε με σαφήνεια ότι οι κοινωνικές και παραγωγικές ομάδες θα έπρεπε να ενώνονταν με βάση τα κοινά συμφέροντά τους. Παράλληλα, την ίδια εποχή στην Αγγλία ο Ουαλός κοινωνικός μεταρρυθμιστής Ρόμπερτ Όουεν (1771-1858) στο έργο του *Αναφορά στην κομητεία του Λανάρκ* (1821) περιγράφει μια εφαρμογή της συνεταιριστικής δράσης των εργαζομένων στην υφαντουργία του New Lanark στην Σκωτία προτάσσοντας την «κοινοτικοποίηση» μικρών ιδιοκτησιών. Οι θέσεις του Όουεν υιοθετήθηκαν στο καταστατικό της «Ένωσης Όλων των Κοινωνικών Τάξεων, Όλων των Εθνών», στο οποίο για πρώτη φορά αναφέρεται ο όρος «σοσιαλισμός».

Ο Ένγκελς μάλιστα είχε πει ήδη ότι οι Σαιν Σιμόν, Σαρλ Φουριέ και Ρόμπερτ Όουεν ήταν οι ιδρυτές του σοσιαλισμού. Είναι αυτοί που όρισαν από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα την κοινωνική οπτική της οικονομικής δράσης και συμπλήρωσαν με την σκέψη τους τις θεμελιώδεις αξίες και αρχές της κοινωνικής οικονομίας και του συνεργατισμού (Μπούμπερ 2000: 36, Ένγκελς 2006: 99-100). Νωρίτερα ο Προυντόν (1809-1865) σε αντίθεση με τον Σαιν Σιμόν, έβλεπε αντί της ολικής μεταρρύθμισης του κράτους την αλλαγή μέσα από έναν κοινωνικό μετασχηματισμό όντας πολέμιος κάθε είδους ιεραρχίας ενώ διακήρυττε μια νέα μορφή συνεργατικού πολιτισμού μέσα από τις «Εργατικές Ενώσεις». Στη δυτική Ευρώπη τα πρώτα καταγεγραμμένα και οργανωμένα συνεταιριστικά εγχειρήματα εμφανίζονται τον 18^ο αιώνα στη Σκωτία και το Ηνωμένο Βασίλειο με πιο γνωστό παράδειγμα την ίδρυση του καταναλωτικού συνεταιρισμού στο Rochdale του Ηνωμένου Βασιλείου το 1844.

Κι ενώ όλες οι παραπάνω εξελίξεις διαμόρφωναν ένα πρωτόγνωρο σε ένταση κίνημα βασισμένο στο συνεταιριστικό ιδεώδες, ο Καρλ Μαρξ, παρακολουθούσε με ενδιαφέρον αλλά και σκεπτικισμό τις συνεταιριστικές πρωτοβουλίες. Στην ομιλία του στην 1^η Διεθνή (1864), αμφισβήτησε τη δυνατότητα των συνεταιρισμών να επιτύχουν τον μετασχηματισμό της κοινωνίας διότι θα αντιμετώπιζαν δομικούς καταναγκασμούς του καπιταλιστικού συστήματος. Αργότερα μαρξιστές και φαβιανοί σοσιαλιστές αναδιπλώνονται σημαντικά και θεωρούν τις συνεταιριστικές πρωτοβουλίες σημαντικές μεν αλλά ανεπαρκείς για ουσιαστική αντιπαράθεση με τον καπιταλισμό.

Η συνεταιριστική ιδέα και οι εφαρμογές της σφραγίστηκαν στο τέλος του 20^{ου} αιώνα από τις αποφάσεις του παγκοσμίου συνεδρίου της διεθνούς συνεταιριστικής συμμαχίας (ICA). Η παγκόσμια αναγνώριση των συνεταιρισμών συνετέλεσε στη διάχυση των αρχών και στόχων των εναλλακτικών επιχειρηματικών πρωτοβουλιών με κοινωνικό χαρακτήρα και δημοκρατική διακυβέρνηση που προωθούσαν οι πρωτοβουλίες της Κοινωνικής Οικονομίας.

Ερευνητικά ερωτήματα/υποθέσεις εργασίας

Τα κύρια ερευνητικά ερωτήματα επάνω στα οποία δομήθηκε και προσαρμόστηκε το ερωτηματολόγιο στο οποίο κλήθηκαν να απαντήσουν οι φορείς του δείγματός μας είναι συνολικά επτά. Τα επτά ερευνητικά ερωτήματα ουσιαστικά συνιστούν τους πυλώνες αναφοράς που αναπτύσσονται σε μορφή ανοικτών ερωτήσεων στα ερωτηματολόγια της μελέτης. Σε κάθε ερευνητικό ερώτημα αντιστοιχούσαν σειρά διευκρινιστικών υπό-ερωτημάτων τα οποία με τη σειρά τους διαμόρφωναν το πρώτο στο σύνολό του.

Στο πρώτο ερευνητικό ερώτημα οι φορείς καλούνταν να περιγράψουν τις ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούν στο περιβάλλον της Κ.Αλ.Ο. στην Ελλάδα σήμερα έτσι όπως αυτές έχουν διαμορφωθεί βάσει του ισχύοντος θεσμικού πλαισίου, ενώ στο δεύτερο καλούνταν να αποτυπώσουν τα χαρακτηριστικά λειτουργίας και διοίκησης των φορέων Κ.Αλ.Ο. στη χώρα μας. Στο τρίτο ερευνητικό ερώτημα καλούνταν να απαντήσουν στο κατά πόσο πιστεύουν ότι οι φορείς του πεδίου ανταποκρίνονται στα κοινωνικά προβλήματα, ενώ στο επόμενο τους ζητήσαμε να απαντήσουν της το κατά πόσο θεωρούν ότι υφίσταται συνεργασία του κράτους με το πεδίο της Κ.Αλ.Ο. Συνεχίζοντας στο επόμενο ερευνητικό ερώτημα, ζητούνταν από τους φορείς να απαντήσουν στο κατά πόσο θεωρούν ότι υπάρχει δικτύωση μεταξύ των φορέων και ποια η σημασία της για τη λειτουργία των ίδιων αλλά επίσης καλούνταν να αναπτύξουν τις ιδέες τους όσον αφορά τους τρόπους επίτευξης της βιωσιμότητάς τους σε μακροπρόθεσμο επίπεδο. Τέλος, το έβδομο ερευνητικό ερώτημα αφορούσε στην περιγραφή των προβλημάτων της Κ.Αλ.Ο.

Μεθοδολογία

Για τις ανάγκες της έρευνας συντάχθηκε ερωτηματολόγιο στη βάση των παραπάνω επτά ερευνητικών ερωτημάτων. Χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της τυχαίας δειγματοληψίας (simple random sampling) ενώ απευθυνθήκαμε σε όλους τους φορείς οι οποίοι είναι εγγεγραμμένοι στο μητρώο Κ.Α.Λ.Ο του Υπουργείου Εργασίας. Ως εκ τούτου, έγινε αποστολή του ερωτηματολογίου με email, στις ηλεκτρονικές διευθύνσεις των 1.742 εγγεγραμμένων φορέων, του μητρώου Κ.Α.Λ.Ο. Οι διευθύνσεις ανακτήθηκαν από την πιο πρόσφατη αναρτημένη λίστα (2/9/2021), στην ιστοσελίδα του Υπουργείου Εργασίας συγκεκριμένα στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://kalo.yeka.gr>. Από το σύνολο των απεσταλμένων προσκλήσεων συμμετοχής στην παρούσα έρευνα, επιστράφηκαν ως ανεπίδοτα τα emails από 198 διευθύνσεις ηλεκτρονικού ταχυδρομείου. Οι υπόλοιποι 1.544 φορείς έλαβαν τα ερωτηματολόγια με υποστηρικτικό κείμενο συνοδευόμενα από έντυπο συγκατάθεσης και διασφάλισης της ερευνητικής δεοντολογίας. Ανταποκρίθηκαν 34 φορείς που απέστειλαν ισάριθμα συμπληρωμένα ερωτηματολόγια. Η αντιπροσωπευτικότητα του ερευνητικού δείγματος επιβεβαιώθηκε, προήλθε δε από φορείς οι οποίοι εδράζονται σε δώδεκα γεωγραφικές περιφέρειες (εκ των δεκατριών συνολικά) με την πλειοψηφία (44,1%) να προέρχεται από την περιφέρεια Αττικής. Δεν ανταποκρίθηκαν οι φορείς της γεωγραφικής περιφέρειας Ηπείρου (45 συνολικά εγγεγραμμένοι φορείς) ενώ από το σύνολο των 140 φορέων της περιφέρειας Θεσσαλίας απάντησε μόνο ένας φορέας. Η κατανομή των υπόλοιπων απαντήσεων ακολουθεί την εθνική κατανομή των εγγεγραμμένων φορέων.

Όπως είναι αναμενόμενο, η πλειονότητα των συμμετεχόντων φορέων (76,5% του συνόλου) ήταν Κοιν.Σ.Επ. Συλλογικής και Κοινωνικής ωφέλειας (ΣΚΩ), οι οποίες αποτελούν το 88,6% των συνολικών εγγραφών στο μητρώο της Κ.Α.Λ.Ο. Σημαντική επίσης συνεισφορά επί συνόλου είχαν οι Κοι.Σ.Π.Ε. (5,9%) και οι Αστικές εταιρείες (ΑμΚΕ). Οι περισσότεροι από τους φορείς του δείγματος έχουν ιδρυθεί πολύ πρόσφατα και συγκεκριμένα μεταξύ των ετών 2018-2021. Αναφορικά με το επαγγελματικό τους αντικείμενο, όπως αυτό προκύπτει από τον δηλωμένο κατά την εγγραφή τους στο μητρώο Κ.Α.Λ.Ο. πρωτεύοντα ΚΑΔ, η πλειονότητα των φορέων παρέχουν ποικίλου τύπου υπηρεσίες όπως εκπαίδευση, συμβουλευτική επιχειρήσεων, διάφορες μελέτες, πολιτισμό, καλλιτεχνική έκφραση και εκδόσεις. Επιπλέον των παραπάνω, 78 φορείς ακόμη, όλων των τύπων, προερχόμενοι και από τις δεκατριές περιφέρειες της χώρας, εκδήλωσαν ενδιαφέρον να συμμετέχουν στο έργο μας ως παρατηρητές και μέτοχοι στον διαρκή διάλογο. Τελικά, ένα σύνολο 112 φορέων το 6,4% δηλαδή του συνόλου των εγγεγραμμένων φορέων Κ.Α.Λ.Ο. συνετέλεσε στη συγγραφή, παρακολούθηση και ολοκλήρωση του έργου αυτού. Τα αποτελέσματα της επεξεργασίας των αποκρίσεων στο ερωτηματολόγιο ανακοινώθηκαν και συζητήθηκαν σε τρεις διαδικτυακές συναντήσεις παρουσία των συγγραφέων-φορέων και παρατηρητών. Η τελική παρουσίαση των ευρημάτων, των προτάσεων δράσης και πολιτικών παρουσιάστηκε σε πανελλαδική διαδικτυακή εκδήλωση παρουσία όλων των συντελεστών.

Γενικά συμπεράσματα

Από τις απαντήσεις των φορέων Κ.Α.Λ.Ο. στα ερωτηματολόγια ανοικτού τύπου συγκεντρώθηκε μεγάλος όγκος πληροφοριών, ο οποίος σε κάποιες περιπτώσεις υπερέβαινε τις ανάγκες και το πλαίσιο της έρευνάς μας, ενώ σε άλλες υπήρχαν αρκετές γενικεύσεις ή ασάφειες οι οποίες έπρεπε να ερμηνευθούν σε δεύτερο βαθμό. Οι φορείς της Κ.Α.Λ.Ο. με προτάσεις και παρεμβάσεις τους προσπαθούν να αλλάξουν τη δυσμενή πορεία τους που είναι αντίθετη με τις αρχικές προσδοκίες τους. Παρατηρούμε επίσης ότι επαναλαμβάνονται αιτήματα και προτάσεις σε απαντήσεις διαφορετικών ερωτημάτων, αναδεικνύοντας την ώσμωση ή συσχέτιση κοινών προβλημάτων αλλά και μια πολυπαραγοντική προ-

σέγγιση. Βασικό αίτημα στην «κορωνίδα» όλων των ευρημάτων παραμένει το έλλειμα τήρησης από την πολιτεία των προβλεπόμενων των νόμων 4430/2016 και 4412/2016 και οι ασάφειες στην περιγραφή σημαντικών ρυθμίσεων δημιουργώντας δυσαρέσκεια στους φορείς και βασικό εμπόδιο για την επιτυχή λειτουργία τους.

Σε όλες τις απαντήσεις των φορέων τονίζεται η ανάγκη πολύπλευρης στήριξής τους από την πολιτεία και συγκεκριμένα από το Υπουργείο Εργασίας για τη διευκόλυνση της λειτουργίας και επιτυχίας των σκοπών τους. Για παράδειγμα, εκφράζονται αιτήματα καλύτερης στελέχωσης της διεύθυνσης Κ.Α.Ο. για ταχύτερη απόκριση στα αιτήματα και τις ανάγκες στήριξης των φορέων και προτάσεις που αφορούν στην εκπαίδευση, χρηματοδότηση, ειδική φορολογική αντιμετώπιση και ειδικές επιδοτήσεις της αρχικής λειτουργίας των φορέων. Τονίστηκε επίσης η μη υλοποίηση έως και σήμερα ίδρυσης του Ταμείου Κοινωνικής Οικονομίας για τη μικροχρηματοδότηση των φορέων. Αναφορικά με την εργασιακή ένταξη των μελών τους και τη βιώσιμη λειτουργία των φορέων προτείνεται σχεδιασμός στοχευμένων ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης και επανάληψη της δράσης του Υπουργείου Εργασίας για τεχνική υποστήριξη από «κέντρα στήριξης» Κ.Α.Ο. Να σημειωθεί ότι η σχετική δράση για δημιουργία «κέντρων» υποστήριξης των φορέων Κ.Α.Ο. ξεκίνησε το 2018 και διήρκεσε έως το 2020 με σημαντική συνεισφορά στην ενημέρωση και κατευθύνσεις των φορέων Κ.Α.Ο. για τη βιώσιμη λειτουργία τους. Η επιλογή τότε μόνο έντεκα (11) κέντρων από τα ογδόντα εννέα (89) που είχαν προβλεφθεί για τις δεκατρείς (13) διοικητικές περιφέρειες μείωσε σημαντικά την αποτελεσματικότητα της πρωτοβουλίας.

Το κενό ενημέρωσης που αναφέρθηκε επανειλημμένα από τους ερωτημένους αφορά κυρίως τα στελέχη του δημοσίου, ΟΤΑ και άλλων οργανισμών που εμπλέκονται στην καθημερινότητα των φορέων Κ.Α.Ο. (όπως π.χ. Τράπεζες) δημιουργεί στρεβλώσεις στην έναρξη και λειτουργία τους. Τονίζεται ότι παρατηρείται κωλυσιεργία ή απροθυμία των ΟΤΑ α' και β' βαθμού να εφαρμόσουν ή να διευκολύνουν πολιτικές βασισμένες στους σχετικούς νόμους (Γ' κεφάλαιο, υποστηρικτικά μέτρα, Ν. 4430/2016 και άρθρο 20, Ν. 4412/2016). Σε αυτές περιλαμβάνονται μεταξύ άλλων και η παραχώρηση χρήσης σχολαζόντων κινητών, ακινήτων και γαιών και οι κατ' αποκλειστικότητα προγραμματικές συμβάσεις με ΟΤΑ και δημόσιους φορείς.

Η απουσία επαρκών γνώσεων των μελών των φορέων για την επιχειρησιακή διαχείριση (γνώσεις για εταιρική διαχείριση, σύνταξη κοινωνικού επιχειρηματικού σχεδίου) σε συνάρτηση με το έλλειμα στοχευμένων προγραμμάτων κατάρτισης επιδεινώνουν τα πενιχρά αποτελέσματα. Συνεπώς, για την επιτυχή ανταπόκριση των φορέων Κ.Α.Ο. στα κοινωνικά προβλήματα και ειδικότερα της εργασιακής ένταξης των μελών τους, είναι αναγκαίο να γίνουν σημαντικές τομές. Μεταξύ πολλών αναφερομένων στην έρευνα, επισημαίνεται η αναγκαιότητα σχεδιασμού προγραμμάτων κατάρτισης στοχευμένων στις ανάγκες των μελών των φορέων Κ.Α.Ο. Επίσης, θα χρειαστούν πρωτοβουλίες της πολιτείας για ενημέρωση της κοινωνίας και της διάδοσης των αρχών της Κ.Α.Ο και των ωφελειών από την επιτυχή λειτουργία των φορέων. Σε σχετικές δράσεις διάδοσης σε επίπεδο τοπικής κοινότητας μπορούν να συμμετέχουν και να συνεργάζονται οι ίδιοι οι φορείς.

Έχει γίνει ήδη εμφανές ότι τα αίτια της καθυστέρησης στην ανάπτυξη του τομέα Κ.Α.Ο. στην Ελλάδα και ειδικότερα των κοινωνικών επιχειρήσεων οι οποίες δεν έχουν βιώσιμη λειτουργία, είναι πολλά και πολυπαραγοντικά. Η ποικιλία προτάσεων και η ευρύτητα των ζητημάτων που αναδείχτηκαν κατά την ποιοτική έρευνα στη «βάση» του τομέα της Κ.Α.Ο. συνοψίζονται και κωδικοποιούνται σε οκτώ (8) κεντρικούς πυλώνες παρέμβασης, οι οποίοι συγκροτούν τη βάση ενός «Στρατηγικού Σχεδίου» εφαρμογής πολιτικών εκ μέρους της πολιτείας.

Πρόταση πολιτικής - Στρατηγικό Σχέδιο για την Κ.Αλ.Ο.

Τα ευρήματά μας από την ανάλυση και επεξεργασία των είκοσι πέντε (25) ανοικτών ερωτημάτων στα τριάντα τέσσερα (34) συμπληρωμένα ερωτηματολόγια όπου προβλήθηκαν τα αιτήματα της «βάσης», συνοψίζονται σε οκτώ (8) πυλώνες παρέμβασης, συγκεκριμένα:

1) Διάχυση των σκοπών και της χρησιμότητας της Κ.Αλ.Ο.

Η διαπίστωση ελλείματος συνεννόησης των φορέων με τις δημόσιες αρχές και τους ΟΤΑ και η επικρατούσα άγνοια σχετικά με τη Κ.Αλ.Ο. στη μεγάλη πλειονότητα των πολιτών, δημιουργεί ασάφεια και κινδύνους παρανοήσεων. Συνεπώς, αποτελεί άμεση προτεραιότητα ο σχεδιασμός εκδηλώσεων με μέριμνα της πολιτείας και στόχευση την ενημέρωση της κοινωνίας για την Κ.Αλ.Ο. Τεχνική βοήθεια σε αυτή τη διαδικασία μπορεί να παρέχει η διεύθυνση Κ.Αλ.Ο. με τη συμμετοχή φορέων που θα παρουσιάζουν καλές πρακτικές. Θα οργανωθούν σε όλες τις διοικητικές περιφέρειες και τους κεντρικότερους δήμους τους, ενώ ορισμένες από αυτές θα πρέπει να σχεδιαστούν ως εργαστήρια προσομοίωσης, ίδρυσης και λειτουργίας φορέων της Κ.Αλ.Ο. Η διάδοση κουλτούρας συνεργατισμού και των ωφελειών της κοινωνικής επιχειρηματικότητας μπορεί να γίνει επιπλέον και μέσω εκπαιδευτικών δράσεων σε μαθητές της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Ειδικότερα, στις τελευταίες τάξεις του λυκείου θα μπορούσαν να δοθούν κίνητρα ενεργού συμμετοχής των μαθητών στη διαδικασία οργάνωσης ομάδων εργασίας είτε μαθημάτων εξομοίωσης ίδρυσης μιας Κοιν.Σ.Επ. Η συνεργασία με πανεπιστήμια θεωρείται επίσης απαραίτητη ώστε να διαμορφωθεί η αναγκαία επίγνωση της αναγκαιότητας του τομέα της Κ.Αλ.Ο.

2) Τροποποίηση του νομικού πλαισίου για την ΚΟ και επαναδιατύπωση εδαφίων των νόμων 4430/2016 και 4412/2016

Σε ορισμένα σημεία των νόμων φαίνεται να υπάρχουν ασάφειες, με αποτέλεσμα να είναι αναγκαία η ερμηνεία τους, υποκειμενική συνήθως, και να χάνεται η βασική στόχευση που είναι η βιώσιμη λειτουργία του τομέα της Κ.Αλ.Ο. Συγκεκριμένα μάλιστα σε ορισμένα σημεία (π.χ. 2^ο άρθρο «Ορισμοί») ο Ν. 4430/2016 δείχνει να προσδοκά αντί να ορίζει και να κανονίζει, τι και πως θα πραγματοποιηθεί ό,τι ορίζεται. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα αναφέρονται, σύμφωνα με τους φορείς Κ.Αλ.Ο., οι αναφορές στις παραγράφους 2 έως και 5 των εννοιών «συλλογική ωφέλεια», «κοινωνική ωφέλεια», «κοινωνική καινοτομία» και «βιώσιμη ανάπτυξη». Μάλιστα στις δύο πρώτες αναφέρεται με διαφορετικό τρόπο η δημιουργία θέσεων εργασίας και η εργασιακή ένταξη ενώ διαπιστώνεται ασάφεια για το εάν πρόκειται για ένταξη με προτεραιότητα στις ευπαθείς – ευάλωτες και ειδικές ομάδες - ή για προσφορά εργασίας στον γενικό πληθυσμό συγχέοντας τους φορείς Κ.Αλ.Ο. με τις συμβατικές ιδιωτικές επιχειρήσεις. Είναι ασαφείς επίσης οι έννοιες «αξιοπρεπής εργασία», «συμφιλίωση προσωπικής, οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής», ενώ γενικότερα η απουσία σαφήνειας είναι διάχυτη σε όλο το νομοθετικό κείμενο δημιουργώντας αναπόφευκτα σύγχυση και ανασφάλεια στους φορείς.

Στο ίδιο άρθρο, η περιγραφή του όρου «Κοινωνική Καινοτομία» είναι ελλιπής ή/και παραπαιστική διότι στην πραγματικότητα περιγράφει τη λειτουργία ενός συλλογικού σχήματος και όχι τη παραγωγή καινοτόμων μεθόδων ή προϊόντων. Η έννοια της καινοτομίας παραπέμπει και είναι εν γένει προϊόν έρευνας που προϋποθέτει επενδύσεις και απασχόληση κεφαλαίων για έρευνα και παραγωγή επιστημονικής γνώσης. Στην περίπτωση όμως των φορέων Κ.Αλ.Ο. οι - εύλογοι - περιορισμοί στη διανομή κερδών και η υπαγόρευση από τον νόμο του τρόπου διαχείρισης των τυχόν πλεονασμάτων τους (Ν. 4430/2016, άρθ. 21 και 31) αποτρέπει πιθανούς επενδυτές να δεσμεύσουν κεφάλαια σε φορείς Κ.Αλ.Ο. για παραγωγή υπεραξιών μέσω της καινοτομίας. Συνεπώς, η αναφορά στην καινοτομία, όπως μάλιστα αναφέρει ο ορισμός της, «χωρίς ανταγωνισμό», είναι αδόκιμη και υπονοεί δραστηριότητα που δεν ταιριάζει με τον προσανατολισμό και τις προτεραιότητες των φορέων Κ.Αλ.Ο. Μια ακόμη ένδειξη της διαφοροποίησης των

φορέων Κ.Α.Ο που προδιαγράφει και το προφίλ των μελών τους, είναι η διαδικασία λύσης και εκκαθάρισης (3^η παράγραφος άρθρα 22 και 32). Συνοπτικά περιγράφει - εύλογα για φορείς Κ.Α.Ο - ότι σε περίπτωση εκκαθάρισης μετά από την επιστροφή της ονομαστικής αξίας των μεριδίων στα μέλη, τα περιουσιακά στοιχεία (πάγια και άλλοι πόροι) περιέρχονται στο δημόσιο (Ταμείο Κοινωνικής Οικονομίας). Συνεπώς, πρέπει στον νόμο να γίνει σαφές -διότι δεν είναι- ότι οι φορείς Κ.Α.Ο. δεν έχουν στόχο την αμιγή επιχειρηματικότητα, δεν προσελκύουν ιδιωτικά κεφάλαια αφού δεν διανέμουν κέρδη, δεν επιστρέφουν στα μέλη τους τη δημιουργηθείσα αξία σε περίπτωση λύσης, συνεπώς τα μέλη τους δεν είναι επενδυτές και δεν έχουν σκοπό την επιχειρηματικότητα (δημιουργία υπεραξιών) αλλά την επίλυση κοινωνικών προβλημάτων μέσω αυτής. Κοντολογίς, οι φορείς Κ.Α.Ο επιχειρούν με σκοπό τη λύση προβλημάτων ένταξης - κυρίως των μελών τους - και ποικίλες άλλες υπηρεσίες με κοινωνική στόχευση.

Τέλος, ασάφεια εντοπίζεται στο σημαντικό για τη βιωσιμότητα των φορέων, άρθρο 20 του Ν. 4412/2016 με τίτλο «Συμβάσεις ανατιθέμενες κατ' αποκλειστικότητα» (άρθρο 20 της Οδηγίας 2014/24/ΕΕ). Στις παραγράφους 1δ και 2 αναφέρεται ότι οι αναθέτουσες αρχές συνάπτουν συμβάσεις με φορείς που έχουν σκοπό την επαγγελματική ένταξη «μειονεκτούντων ατόμων» χωρίς να διευκρινίζει πως ορίζεται η μειονεξία και έτσι επαφίεται στην υποκειμενική αντίληψη και ερμηνεία της εκάστοτε αναθέτουσας αρχής. Ως εκ τούτου, είναι αναγκαία η αναδιατύπωση του άρθρου και εναρμόνισή του με τον κανονισμό 651/2014 (17ης Ιουνίου 2014) και το ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 10ης Σεπτεμβρίου 2015 όπου σαφώς αναφέρεται ότι οι μειονεκτούσες ομάδες εκτός από τα άτομα με αναπηρίες, μειονεκτούντες είναι *...οι νέοι, οι εργαζόμενοι μεγαλύτερης ηλικίας, οι γυναίκες, οι μακροχρόνια άνεργοι και οι εργαζόμενοι που βρίσκονται σε μειονεκτική θέση...*(π.χ. πολιτισμικά ή άλλα αίτια). Στην 4^η παράγραφο του ίδιου άρθρου αναφέρεται ότι θα καθοριστούν με προεδρικό διάταγμα - το οποίο δεν έχει έως σήμερα εκδοθεί-, οι τεχνικές λεπτομέρειες όπως α) το κατώτατο ποσοστό των συμβάσεων τις οποίες αναθέτουν οι αρχές β) οι κατηγορίες των συμβάσεων, γ) ειδικότεροι όροι ανάθεσης και δ) διαφορετικό ελάχιστο ποσοστό εργαζομένων ευπαθών ομάδων.

3) Δημιουργία κεντρικού φορέα οικονομικής στήριξης του τομέα Κ.Α.Ο.

Η απουσία του ταμείου Κοινωνικής Οικονομίας που προβλέφθηκε στον Ν. 4430/2016 (παρ.1 άρθρ. 10) και δεν τηρήθηκε, δυσκολεύει τη λειτουργία των φορέων οι οποίοι κατά κανόνα στερούνται αρχικών κεφαλαίων και ρευστότητας για τις βασικές τους λειτουργίες. Για παράδειγμα, οι φορείς ακόμη και να μπορούσαν να συμμετέχουν σε συμβάσεις δεν δύνανται να το κάνουν λόγω της δυσκολίας κατοχής εγγυητικών επιστολών, οι οποίες για την έκδοσή τους από τις τράπεζες απαιτούν κεφάλαια ή δεσμεύουν ρευστότητα. Επίσης, στη σπάνια περίπτωση που οι φορείς καταφέρουν να συμμετέχουν σε δημόσιες συμβάσεις, πρέπει να περιμένουν πολλούς μήνες για την πληρωμή τους από τις αναθέτουσες αρχές (δημόσιοι φορείς και ΟΤΑ), ενώ οι ίδιοι είναι υποχρεωμένοι να εξοφλούν τη μισθοδοσία, τις εργοδοτικές εισφορές αλλά και τον φόρο όπως και οι υπόλοιπες επιχειρήσεις. Συνεπώς, ο ρόλος των μικροπιστώσεων είναι καταλυτικός και θα μπορούσαν να προσφερθούν από το ταμείο Κοινωνικής Οικονομίας. Να σημειωθεί ότι ο ήδη ισχύων Ν. 4701/2020 περί μικροπιστώσεων δεν επιλύει το πρόβλημα διότι θεσμοθετεί και περιγράφει περιοριστικά τους εν δυνάμει πιστωτικούς φορείς. Στην πράξη όμως, οι φορείς αυτοί βλέπουν τον θεσμό των μικροπιστώσεων κυρίως με οικονομικά κριτήρια και δεν λαμβάνουν υπόψη την ειδική σύνθεση και τον κοινωνικό τρόπο λειτουργίας των φορέων Κ.Α.Ο. Είναι ουσιώδης συνεπώς για τη λειτουργία των φορέων η δημιουργία και παρουσία εξειδικευμένου φορέα μικροπιστώσεων, αλλά και οι επιχορηγήσεις αρχικού κεφαλαίου κίνησης για την επιτυχή έναρξη Κοινωνικών Επιχειρήσεων (Κοι.Σ.Π.Ε., Κοιν.Σ.Επ. και ΣυνΕργ).

4) Θεσμικός σχεδιασμός και λειτουργία εκπαιδευτικού πλαισίου για την Κ.Α.Ο.

Η εκπαίδευση και κατάρτιση είναι σημαντική και απαραίτητη και ο στοχευμένος σχε-

διασμός της θεωρείται ουσιώδης και αναγκαίος. Για παράδειγμα, τα μέλη των φορέων Κ.Α.Ο. χρειάζονται πολύμηνα εντατικά προγράμματα πλήρους και σε βάθος εκπαίδευσης/κατάρτισης σε ζητήματα επιχειρηματικής δράσης και διαχείρισης μικρών κοινωνικών επιχειρήσεων. Παράλληλα όμως -κατά τη διάρκεια της εκπαίδευσης-, είναι αναγκαία η οικονομική στήριξη των ωφελούμενων ώστε να μην διασπώνται από την εκπαίδευση, να μην εξέρχονται πρόωρα των προγραμμάτων και να έχουν τους πόρους, ώστε να αντιμετωπίζουν τα ζητήματα επιβίωσης των ιδίων και των οικογενειών τους. Συνεπώς, προτείνεται μια ολιστικά υποστηριζόμενη εκπαίδευση με λεπτομερή κατάρτιση αλλά και οικονομική στήριξη σε όλη τη διάρκεια της μαθητείας στο ύψος κατ' ελάχιστον του επιδόματος ανεργίας.

5) Επαναδημοσίευση της πρόσκλησης ίδρυσης των Κέντρων Στήριξης Κ.Α.Ο.

Οι φορείς πρότειναν την άμεση επανάληψη της πρόσκλησης ίδρυσης «κέντρων στήριξης» για τους φορείς Κ.Α.Ο. με γεωγραφική εξάπλωση ανάλογη του πληθυσμού των φορέων σε κάθε περιοχή. Επιπλέον, είναι αναγκαία τα οικονομικά κίνητρα στους φορείς Κ.Α.Ο. ώστε όταν ολοκληρωθεί η αρχική εκπαίδευση και οι κατευθύνσεις να υπάρχει η οικονομική δυνατότητα εφαρμογής ενός επιχειρηματικού σχεδίου. Η συμβουλευτική στήριξη από τα «κέντρα» θα μπορούσε να επεκταθεί και σε ζητήματα διάχυσης κουλτούρας για δικτυώσεις και συλλογικότητα για τα μέλη των φορέων, με στόχευση την ενδυνάμωση των δευτεροβάθμιων οργάνων αλλά και της τριτοβάθμιας συγκρότησης του τομέα.

6) Διοικητική αναδιοργάνωση της Κ.Α.Ο.

Οι φορείς τονίζουν την ανάγκη αναδιοργάνωσης της διεύθυνσης Κ.Α.Ο. ως σημείο «διεπαφής» και συνδετικός κρίκος με το εν γένει οικοσύστημα της Κ.Α.Ο. Υπάρχει εμφανώς η ανάγκη για ένα θεσμικό «ανοιχτό αυτί» για την επίλυση των σημαντικών προαναφερόμενων προβλημάτων. Η δημιουργία του σημαντικού αυτού σημείου επαφής θα υποστηριχτεί από την Ειδική Γραμματεία για την Κοινωνική Οικονομία, η οποία προτείνεται να επανιδρυθεί διότι καταργήθηκε το 2019 από την τότε πολιτική ηγεσία. Τέθηκε επίσης αίτημα για ίδρυση και λειτουργία ενός θεματικού επιμελητηρίου, το οποίο θα λειτουργεί αποκλειστικά με και/για τους φορείς της Κ.Α.Ο. Το «Επιμελητήριο Κοινωνικής Οικονομίας» σε συνεργασία με την Ειδική Γραμματεία Κοινωνικής Οικονομίας και σε συνεχή συνεννόηση με τις ενώσεις της κοινωνικής οικονομίας θα συνδιαμορφώνει ένα «από τα κάτω προς τα πάνω» σχέδιο παρεμβάσεων και προτεινόμενες πολιτικές. Ένα παράδειγμα βελτίωσης της βιώσιμης λειτουργίας όλου του οικοσυστήματος βασισμένο στην αναδιοργάνωση της διεύθυνσης και ειδικής γραμματείας Κ.Α.Ο. είναι η συνεργασία της με τα θεσμικά όργανα εκπροσώπησης των φορέων για τη θεσμοθέτηση προετοιμασίας και έγκρισης μελετών σκοπιμότητας ή/και επιχειρηματικών σχεδίων από όλες τις κοινωνικές επιχειρήσεις. Η έγκριση και παρακολούθηση της υλοποίησής τους μπορεί να γίνεται από μια επιστημονική επιτροπή στην οποία θα συμμετέχουν στελέχη του υπουργείου και εκπρόσωποι των ενώσεων των φορέων ανά περιφέρεια. Στην υλοποίηση θα συνδράμουν τα αναμενόμενα προς ίδρυση «κέντρα στήριξης» τα οποία θα προχωρούν και στη μέτρηση της κοινωνικής αποτελεσματικότητας των φορέων (social impact).

7) Μέτρηση του κοινωνικού αντικτύπου των φορέων Κ.Α.Ο.

Η χρησιμότητα της μέτρησης του κοινωνικού αντικτύπου είναι μεγάλη όχι μόνο για τους φορείς που ανήκουν στην Κοινωνική Οικονομία αλλά και για την κοινωνία γενικότερα. Έχουν άλλωστε αναπτυχθεί παγκοσμίως εργαλεία που σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό καταφέρνουν να αποτυπώσουν το κοινωνικό αποτέλεσμα της δραστηριότητας ενός φορέα. Εργαλεία τέτοιου τύπου έχουν αναπτυχθεί και στη χώρα μας, αλλά δεν λειτούργησαν στην πράξη για διάφορους λόγους όπως για παράδειγμα η ασάφεια ή απουσία διάχυσης των αντιλήψεων κοινωνικής λογοδοσίας και η ασαφής αναφορά του κοινωνικού αντικτύπου στον νόμο (παρ. 9,10 άρθρ.2, Ν. 4430/2016). Σημαντικός παράγοντας εξασφάλισης της επιτυχούς μέτρησής του είναι ο ξεκάθαρος ορισμός του τί είναι κοινωνικός αντίκτυπος. Είναι ευνόητο βέβαια ότι για να εξασφαλιστεί η αντικειμενικότητα

της μέτρησης, είναι αναγκαίο να γίνεται εφαρμογή αυστηρών προτύπων ελέγχου και αντικειμενικότητας, με εκτεταμένη διαβούλευση με τους φορείς και την τεχνική επικουρία επιτροπής εμπειρογνομόνων με καθοδηγητικό και συμβουλευτικό χαρακτήρα.

8) Σχεδιασμός στοχευμένων πολιτικών απασχόλησης μέσω των φορέων Κ.Α.Ο.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι φορείς Κ.Α.Ο., λόγω της ειδικής δομής και των κοινωνικών τους στόχων, δεν είναι ανταγωνιστικοί σε σχέση με τις συμβατικές επιχειρήσεις. Συνεπώς, η εφαρμογή στοχευμένων πολιτικών απασχόλησης θα έχει θετικές επιπτώσεις τόσο στο επίπεδο της μείωσης της ανεργίας όσο και σε αυτό της αύξησης της παραγωγικότητας των ίδιων των Κοινωνικών Επιχειρήσεων. Έτσι, οι φορείς Κ.Α.Ο. αφενός θα συμβάλλουν ουσιαστικά στην αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού και αφετέρου θα είναι θερμοκοιτίδες ανάπτυξης νέων εν δυνάμει Κοινωνικών Επιχειρηματιών. Οι φορείς Κοινωνικής Οικονομίας θα πρέπει εν γένει να αντιμετωπίζονται ευνοϊκότερα σε σχέση με τις συμβατικές επιχειρήσεις ειδικά όσον αφορά προγράμματα απασχόλησης ειδικών και ευάλωτων ομάδων.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Ένγκελς, Φ. (2006), *Σοσιαλισμός ουτοπικός και επιστημονικός*, Αθήνα, Εκδόσεις Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο.

Μπούμπερ, Μ. (2000), *Μονοπάτια στην ουτοπία*, μτφ. Τομανάς Β, Αθήνα: Νησίδες.

Πολάνυι, Κ. (2007), *Ο μεγάλος μετασχηματισμός: Οι πολιτικές και κοινωνικές απαρχές του καιρού μας*, μτφ. Γαγανάκης Κ., Αθήνα, Νησίδες.

Smith, A. (2000), *Έρευνα για την φύση και τις αιτίες του πλούτου των εθνών*, μτφ.

Βαλλιάνος Χ., Επιμ. Μηλιός Γ., Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

Gonzales, V. (2007), Globalization, Welfare Reform and the Social Economy: Developing and Alternative Approach to Analyzing Social Welfare Systems in the Post-Industrial Era, *Journal of Soc. & Soc. Welfare*, Vol 34, No 2, pp. 187-211.

Laughlin, J. L. (2009), *Principles Of Political Economy*, By John Stuart Mill (1885), A Text - Book for Colleges, New York, D. Appleton And Company, the Project Gutenberg EBook .

Ηλεκτρονικό υλικό – Σύνδεσμοι

Ετήσια Έκθεση Κ.Α.Ο. 2020, <https://kalo.gov.gr/wp-content/uploads/2020/11/ΕΤΗΣΙΑ-ΕΚΘΕΣΗ-ΚΑΛΟ-2019-2020-ΤΕΛΙΚΟ-docx.pdf>

Νόμος 4430/2016, https://www.kodiko.gr/nomologia/document_navigation/242234/nomos-4430-2016

Νόμος 4412/2016, https://www.kodiko.gr/nomologia/document_navigation/234980/nomos-4412-2016

ΕΝΤΑΞΗ ΚΑΙ ΑΠΟΔΟΧΗ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΑ ΕΜΠΕΙΡΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ “SOCIAL PROTECTION RESPONSES TO FORCED DISPLACEMENT”

Δήμητρα Κονδύλη^α

^α Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ), Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών

Περίληψη

Το ερευνητικό έργο *Social Protection Responses for Displaced Populations* προσπάθησε κυρίως να αποκωδικοποιήσει και να διερευνήσει τη σύζευξη ή την απόκλιση των συστημάτων βοήθειας προς τους αιτούντες διεθνούς προστασίας ή τους εκτοπισμένους πληθυσμούς σε αναζήτηση ενός ασφαλούς τόπου. Η Ελλάδα γίνεται ένα εργαστήριο άσκησης πολιτικών ανθρωπιστικής κρίσης, σε συνέχεια της μακρόχρονης οικονομικής κρίσης. Στην παρούσα εισήγηση θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε τους παράγοντες καθώς και τα όρια, τις ευκαιρίες και τις αβεβαιότητες των διαδικασιών ένταξης και αποδοχής των πρόσφατα εκτοπισμένων πληθυσμών στη χώρα μέσα από τις κύριες πηγές άντλησης του εμπειρικού υλικού μας: Τις εμπειρίες και μαρτυρίες αφενός των προνομιακών πληροφορητών με ενεργό ρόλο στη διαχείριση των προσφυγικών αφίξεων, αφετέρου στα ευρήματα της ποσοτικής έρευνας που πραγματοποιήθηκε σε μετανάστες και πρόσφυγες καθώς και αυτόχθονες σχετικά με τη δική τους εμπειρία ως προς το σύστημα κοινωνικής προστασία και τις προοπτικές παραμονής/ ένταξης στην ελληνική κοινωνία.

Λέξεις κλειδιά: ένταξη, εκτοπισμένοι πληθυσμοί,

INTEGRATION AND ACCEPTANCE THROUGH THE EMPIRICAL FINDINGS OF THE RESEARCH PROJECT ENTITLED “SOCIAL PROTECTION RESPONSES TO FORCED DISPLACEMENT”

Dimitra Kondyli^α

^α National Centre for Social Research (ΕΚΚΕ)-Institute of Social Research

Abstract

The Social Protection Responses for Displaced Populations research project mainly sought to decode and explore the coupling or divergence of assistance systems for international protection applicants or displaced populations in search of a safe haven. Greece becomes a laboratory for the exercise of humanitarian crisis policies in the wake of the long-lasting economic crisis. In this paper we will attempt to highlight the factors as well as the limits, opportunities and uncertainties

of the processes of integration and acceptance of recently displaced populations in the country through the main sources of our empirical material. The experiences and testimonies on the one hand of privileged informants with an active role in the management of refugee arrivals on the other hand in the findings of the quantitative survey conducted among migrants and refugees as well as indigenous people on their own experience regarding the social protection system and the prospects of staying/integration in Greek society.

Keywords: integration, displaced populations,

Εισαγωγή

Το καλοκαίρι του 2015 καθώς και καθ' όλη τη διάρκεια του 2016 η Ελλάδα καλείται να αντιμετωπίσει μια χωρίς προηγούμενο διαχείριση των εκτοπισμένων πληθυσμών, οι οποίοι κατέφθαναν συνεχώς μέσω Τουρκίας ως συνέπεια της ευρύτερης πολιτικής αποσταθεροποίησης στη Μέση Ανατολή με επίκεντρο τη Συρία. Επιδίωξη των εκτοπισμένων πληθυσμών αυτών ήταν η συνέχιση του ταξιδιού τους μέσω των Δυτικών Βαλκανίων προς τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες σε αναζήτηση ασφαλέστερων συνθηκών διαβίωσης. Εκτιμάται ότι περίπου 1.000.000 πρόσφυγες και αιτούντες άσυλο (Clayton 2016) διέσχισαν τη χώρα κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Η συμφωνία ΕΕ-Τουρκίας τον Μάρτιο του 2016 συντελεί στη μείωση των ροών αφήνοντας 57.000 άτομα στη χώρα σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της Διεθνούς Αμνηστίας (2016).

Ταυτόχρονα, δύο στοιχεία συνηγορούν υπέρ της συνέχισης αυτών των αριθμών. Παρά την καταγεγραμμένη μείωση, οι αφίξεις αφενός συνεχίζονται αφετέρου ο αριθμός των προσφύγων που αναχωρούν για κάπου αλλού δεν είναι ποτέ ιδιαίτερα μεγάλος. Με βάση αυτή τη συσχέτιση, η Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ εκτιμά ότι τον Αύγουστο του 2020 διαμένουν στην Ελλάδα περίπου 121.400 πρόσφυγες και μετανάστες.

Από τις 13.000 καταγεγραμμένες αιτήσεις το 2015 παρατηρείται αύξηση σε 50.000 αιτήσεις το 2016, με μέσο όρο καταγεγραμμένων νέων αιτήσεων ετησίως μεταξύ 2015-2018 στις 45.790 αιτήσεις, ενώ το 2019 καταγράφηκαν 74.920 νέες αιτήσεις, το 2020 γύρω στις 37.860 και το 2021 22.600 νέες αιτήσεις με τους αιτούντες άσυλο να προέρχονται κυρίως από Συρία, Αφγανιστάν και Πακιστάν¹. Κατά την ίδια περίοδο φαίνεται ότι οι αιτήσεις των πολιτών συριακής καταγωγής ικανοποιούνται σε ένα πολύ μεγάλο ποσοστό, ενώ για τις υπόλοιπες εθνικότητες πρόκειται για μια μακρά σε διάρκεια διαδικασία, η οποία συχνότερα καταλήγει σε απορριπτική απόφαση.

Θεωρητικό Πλαίσιο

Η αντιμετώπιση του φαινομένου

Το 2015 τέθηκε λοιπόν σε λειτουργία – ένας επίσης πρωτόγνωρος για τις ευρωπαϊκές χώρες του 21^{ου} αιώνα - μηχανισμός βοήθειας ως άμεση ανταπόκριση στις ανάγκες των πληθυσμών, που έφθαναν στη χώρα σε αναζήτηση ασφαλέστερων και καλύτερων συνθηκών διαβίωσης. Ταυτόχρονα, αναπτύσσεται μηχανισμός υποστήριξης προς τη χώρα υποδοχής, που αποσκοπεί στη διαχείριση αυτής της νέας και χωρίς άμεσο ορίζοντα λήξης κατάσταση, σε μια χώρα η οποία βρίσκεται εν μέσω μιας οικονομικής και εν πολλοίς κοινωνικής κρίσης σε εθνικό επίπεδο. Από το 1999 βάσει της Συμφωνίας του Δουβλίνου ισχύουν σε επίπεδο ΕΕ, κοινά πρότυπα συνεργασίας των χωρών μελών στο Ευρωπαϊκό Σύστημα Ασύλου. Ως εκ τούτου, η Ελλάδα το 2015 γίνεται ένα φυτώριο, ένα εργαστήριο άσκησης πολιτικών κρίσης, μεσούσης της δικής της μακρόχρονης οικονομικής κρίσης.

Το κύριο ερευνητικό ερώτημα² αφορούσε τη διερεύνηση εναρμόνισης των συστημάτων κοινωνικής προστασίας και ανθρωπιστικής βοήθειας για την αντιμετώπιση των εκτοπισμένων πληθυσμών στην Ελλάδα. Ειδικότερα, επιχειρήθηκε να διερευνηθεί σε ποιο βαθμό και με ποιους τρόπους η ανθρωπιστική βοήθεια λειτούργησε από κοινού με το σύστημα κοινωνικής προστασίας, τους παράγοντες και τις διαδικασίες που επέδρασαν στην υιοθέτηση αυτών των προσεγγίσεων, τα οφέλη και τα μειονεκτήματα για τις διαφορετικές ομάδες επωφελουμένων και πώς θα μπορούσε να επιτευχθεί η εναρμόνιση των συστημάτων κοινωνικής προστασίας και ανθρωπιστικής βοήθειας. Στην παρούσα εργασία η έμφαση δίδεται στα ερευνητικά ευρήματα της ποιοτικής κυρίως έρευνας με τη μέθοδο των εις βάθος συνεντεύξεων σε κύριους πληροφορητές, εκπροσώπους Διεθνών Οργανισμών, Οργανώσεων της Κοινωνίας Πολιτών και φορέων του δημοσίου τομέα, προκειμένου να κατανοήσουμε α) τις βιωμένες εμπειρίες, προοπτικές και αντιλήψεις εκτοπισμού από την πλευρά των μονίμων διαμενόντων, των αναγνωρισμένων προσφύγων και των αιτούντων άσυλο β) την αποτελεσματικότητα της υφιστάμενης βοήθειας στην αντιμετώπιση των άμεσων και κατοπινών αναγκών (π.χ. οικονομική ένταξη και κοινωνική συνοχή στο επίπεδο της κοινότητας) και γ) τη δυνητική αποδοχή μελλοντικών προσεγγίσεων σύγκλισης της κοινωνικής προστασίας και της ανθρωπιστικής βοήθειας.

Μεθοδολογία

Η καινοτομία του ερευνητικού έργου έγκειται στις διαφορετικές μεθόδους προσέγγισης διαφορετικών πληθυσμών τόσο στην ποσοτική όσο και στην ποιοτική διάσταση της έρευνας με τον μεγάλο αριθμό και την ποικιλία των κύριων πληροφορητών, ο λόγος των οποίων συνετέλεσε στη σκιαγράφηση και ανάλυση των ερευνητικών υποθέσεων. Τα ευρήματα της ποιοτικής έρευνας συγκροτούν το υλικό της παρούσας εργασίας και συνίστανται σε 96 συνεντεύξεις με κύριους πληροφορητές, αιτούντες άσυλο και πρόσφυγες καθώς και άτομα του τοπικού πληθυσμού στις δύο περιοχές της έρευνας πεδίου, τα οποία λαμβάνουν κάποιου είδους κοινωνικό επίδομα. Η ποσοτική διάσταση, ευρήματα της οποίας παρουσιάζονται εν συντομία σε παρακάτω ενότητα της εργασίας, εστιάζουν αποκλειστικά σε ερωτήματα που τέθηκαν σε δείγμα τριών διαφορετικών ομάδων δηλαδή στον τοπικό πληθυσμό (752 άτομα), σε αιτούντες άσυλο (432 άτομα) και σε αναγνωρισμένους πρόσφυγες (άτομα υπό καθεστώς διεθνούς προστασίας) (312 άτομα) σε δύο περιοχές της Ελλάδας, στην Αττική και την πόλη των Ιωαννίνων, με σκοπό τη διερεύνηση του αισθήματος ευημερίας στις εκφάνσεις της καθημερινότητάς τους. Οι μέθοδοι συλλογής που χρησιμοποιήθηκαν ήταν για το μεν τοπικό πληθυσμό των δύο περιοχών, η τηλεφωνική έρευνα ενώ για τους αιτούντες άσυλο και πρόσφυγες η δια ζώσης συνέντευξη. Οι γλώσσες του ερωτηματολογίου ήταν η ελληνική, η αραβική και η φαρσί. Και οι τρεις ομάδες πληθυσμού κατηγοριοποιήθηκαν σε άτομα που λαμβάνουν κάποιου είδους παροχή και σε άτομα τα οποία δεν λαμβάνουν κάποιο βοήθημα. Η συνθήκη της πανδημίας, καθ' όλη τη διάρκεια υλοποίησης του έργου, δημιούργησε πρόσθετες δυσκολίες έτσι ώστε η έρευνα πεδίου να επιμηκυνθεί και να διαρκέσει από τον Ιανουάριο έως τον Ιούνιο 2021. Η προσέγγιση των ευάλωτων αυτών ομάδων προκάλεσε πρόσθετες δυσκολίες προστασίας των προσωπικών δεδομένων και οδήγησε στην αξιοποίηση δικτύων και κυρίως στη συνεχή προσπάθεια ερευνητών/τριών να τις προσεγγίσουν. Το ερευνητικό υλικό που παρήχθη τονίζει ακόμη περισσότερο τη σημασία τους για τους φορείς άσκησης πολιτικής και αποτελεί ένα καινοτόμο εγχείρημα *per se* σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο.

Συζήτηση των ερευνητικών ευρημάτων

Το ερευνητικό έργο επιχείρησε κυρίως να αποκωδικοποιήσει και να διερευνήσει τη σύζευξη ή την απόκλιση των μηχανισμών ή συστημάτων βοήθειας προς τους/τις αιτούντες/

σε διεθνούς προστασίας ή εκτοπισμένους πληθυσμούς σε αναζήτηση ενός ασφαλούς τόπου. Έτσι, η ανθρωπιστική βοήθεια, δηλαδή η κινητοποίηση της ευρωπαϊκής χρηματοδότησης, η άφιξη και συνεργασία διεθνών οργανισμών και οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών με τη συνεργασία του ελληνικού κράτους αντιμετώπισαν ad hoc τις βασικές ανάγκες των πληθυσμών αυτών στα σημεία άφιξής τους. Ο μηχανισμός που συγκρότησε την ανθρωπιστική βοήθεια λειτούργησε διακριτά από το εθνικό, καθολικής εμβέλειας, σύστημα κοινωνικής προστασίας. Υπό την εποπτεία της ελληνικής κυβέρνησης, η Ύπατη Αρμοστεία των Ηνωμένων Εθνών για τους Πρόσφυγες (UNHCR), ο Διεθνής Οργανισμός Μετανάστευσης και άλλοι διεθνείς οργανισμοί με την εμπειρία που έχουν στη διαχείριση παρόμοιων κρίσεων σε άλλες ηπείρους, ανέλαβαν να υποστηριχθεί η χώρα στην αντιμετώπιση αυτής της νέας κρίσης. Φθάνοντας στα σημεία υποδοχής σε νησιά και στην ενδοχώρα, οι πληθυσμοί αυτοί, καταγράφονταν και συνέχιζαν το καινούργιο ταξίδι εντός της χώρας, που όπως φάνηκε βάσει των ευρημάτων της έρευνας δεν είχαν πραγματικά επιλέξει. Η αίτηση αναγνώρισης του καθεστώτος του πρόσφυγα, πολίτη δηλαδή υπό καθεστώς διεθνούς προστασίας, καθιστά τον αιτούντα ή την αιτούσα και τα μέλη της οικογένειας επωφελούμενους της ανθρωπιστικής βοήθειας.

Μέχρι το 2021, αυτή η επείγουσα υποστήριξη για ένταξη και στέγαση (κυρίως μέσω του προγράμματος ESTIA) βρίσκονταν υπό τον συντονισμό της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες με τη συνδρομή εθνικών και διεθνών οργανισμών όπως ο ΔΟΜ, καθώς και οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών με ευρωπαϊκή χρηματοδότηση. Από το 2021, το Υπουργείο Μετανάστευσης και Ασύλου αναλαμβάνει την εξ ολοκλήρου υλοποίηση της ανθρωπιστικής βοήθειας για την κάλυψη βασικών και άμεσων αναγκών των εκτοπισμένων που φτάνουν σε ελληνικό έδαφος διαθέτοντας πλέον την επτάχρονη πρότερη εμπειρία και τεχνογνωσία.

1. Πως αποτιμάται η αντιμετώπιση και διαχείριση της κατάστασης/βοήθειας (από τους προνομιακούς πληροφορητές της έρευνας):

Σκοπός του προγράμματος είναι η εξασφάλιση ενός επαρκούς βιοτικού επιπέδου για τους αιτούντες/αιτούσες διεθνούς προστασίας, μέσω της στέγασης και της παροχής υποστηρικτικών υπηρεσιών (π.χ. σίτιση, ψυχοκοινωνική υποστήριξη, ενημέρωση για τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις του, την εγγραφή σε δομές της δημόσιας εκπαίδευσης και τη διεκπεραίωση διαδικασιών για την υγειονομική περίθαλψη, την εγγραφή στα φορολογικά μητρώα, το άνοιγμα τραπεζικού λογαριασμού, την κοινωνική ασφάλιση, την εγγραφή σε οργανισμούς προώθησης της απασχόλησης ή κοινωνικής προστασίας, κ.ά.). Η απουσία εναλλακτικής μετάβασης για τους ωφελούμενους/ες ως προς τη λήξη των παροχών βάσει του Ν. 4686/2020³ και του Ν. 4636/2019,⁴ αποτελεί ιδιαίτερα αποτρεπτικό παράγοντα οποιασδήποτε διαδικασίας ένταξης. Οι ωφελούμενοι/ες των παροχών με την έκδοση της απόφασης αναγνώρισης παροχής καθεστώτος διεθνούς ή επικουρικής προστασίας ή από την έκδοση τελεσίδικης απορριπτικής απόφασης επί της αίτησης διεθνούς προστασίας βρίσκονται χωρίς δίκτυ προστασίας, μάλιστα σύμφωνα με κύριους πληροφορητές σε κάποιες περιπτώσεις λαμβάνουν γνώση όταν διακόπτεται το επίδομα χωρίς προηγούμενη προειδοποίηση. Με τη λήξη της παροχής και την επίδοση των παραπάνω αποφάσεων, οι ωφελούμενοι υποχρεούνται να αποχωρήσουν από τις θέσεις στέγασης εντός προθεσμίας τριάντα (30) ημερών. Η προθεσμία των τριάντα ημερών, στην περίπτωση οικογένειας, προσμετράται από την έκδοση απόφασης επί της αίτησης διεθνούς προστασίας για το σύνολο των μελών της προκειμένου να εξασφαλιστεί η πλήρης τήρηση της αρχής της ενότητας της οικογένειας και του μείζονος συμφέροντος των παιδιών σύμφωνα με τον κοινοτικό Κανονισμό ΕΕ 604/2013:2.⁵

Με την αναγνώριση του καθεστώτος του πρόσφυγα φαίνεται πως αρχίζει ο δυσκολότερος πολλές φορές δρόμος, της ένταξης και διαβίωσης στη χώρα ή συνήθως της αναχώρησης σε κάποια άλλη ευρωπαϊκή χώρα. Η φάση αυτή σηματοδοτεί συνήθως

τη στροφή και ενεργοποίηση του εθνικού συστήματος προστασίας βάσει της καθολικής αρχής και για όλους τους διαμένοντες στην ελληνική επικράτεια υπό την προϋπόθεση της πλήρωσης ορισμένων κριτηρίων. Βασικό ζήτημα είναι η έλλειψη προετοιμασίας σε όλα τα επίπεδα για αυτήν την μετάβαση των ωφελούμενων. Η αναγνώριση του καθεστώτος του πρόσφυγα πραγματοποιείται συχνά χωρίς την απαιτούμενη ενημέρωση. Η ροή πληροφόρησης και στήριξης που λάμβαναν ως τότε οι επωφελούμενοι λήγει με τη «διάπιστευση» στο αμιγώς εθνικό σύστημα κοινωνικής προστασίας και την ελληνική πραγματικότητα (Tramounthanis et al, 2022). Οι αναγνωρισμένοι πρόσφυγες δικαιούνται στη συνέχεια να υποβάλουν αίτηση για μια σειρά από κρατικές παροχές, όπως το Ελάχιστο Εγγυημένο Εισόδημα, το επίδομα ανεργίας, ενοικίου, τέκνων, αναπηρίας κ.λπ.

Στο οξύ πρόβλημα στέγασης καλή πρακτική για την εξεύρεση διαμονής σε περιορισμένο αριθμό δικαιούχων αποτελεί το πρόγραμμα «HELlenic Integration Support» (HELIOS), που υλοποιείται από τον Διεθνή Οργανισμό για τη Μετανάστευση (ΔΟΜ). Τα δύο συστήματα παροχής κοινωνικής φροντίδας- η ανθρωπιστική βοήθεια που λαμβάνουν άμεσα και η κοινωνική προστασία που δικαιούνται ως αναγνωρισμένοι πρόσφυγες – λειτουργούν ανεξάρτητα, εκτός κάποιων περιπτώσεων όπως η περίπτωση αναπηρίας ή παροχής εκπαίδευσης. Σε ενδεχόμενη εναρμόνιση των δύο συστημάτων το διακύβευμα είναι η αποτελεσματική αντιμετώπιση των αναγκών των εκτοπισμένων, η βιωσιμότητά του και η συναίνεση του συνόλου των ωφελούμενων.

2. Οι βεβαιότητες

Οι κύριοι πληροφορητές συμφωνούν ως προς τις βεβαιότητες της συνθήκης, βεβαιότητες που παραμένουν εν πολλοίς σταθερές και θα συνεχίζουν να επηρεάζουν την υιοθέτηση αποτελεσματικών στρατηγικών και πολιτικών ένταξης και αντίστοιχα την ευκαίρια ένταξη-αποδοχή των εκτοπισμένων αυτών πληθυσμών στη χώρα. Οι αφίξεις αυτές συντελέστηκαν εν μέσω μιας πρωτόγνωρης κατάστασης σε μία χώρα που έβγαινε από μακρόχρονη χρηματοπιστωτική και οικονομική κρίση: Ως προς τις τιμές του κατά κεφαλή ΑΕΠ, υπήρξε πτώση μεταξύ 2008 (32.128 δολάρια) σε 21.787 το 2013 και στα 18.083 δολάρια το 2015, μείωση που αγγίζει το 50% .⁶ Η Ελλάδα δεν θα μπορούσε να διαχειρισθεί τον αριθμό των αφίξεων οικονομικά, ούτε όμως και οργανωσιακά έχοντας εγγενείς διαρθρωτικές αδυναμίες. Παράλληλα, οι τοπικές κοινωνίες που κλήθηκαν να υποδεχθούν τους πληθυσμούς αυτούς είχαν υποστεί τις δικές τους ρήξεις και αποθαρρύνσεις λόγω και της πίεσης που δέχονταν από τα ΜΜΕ να αναλάβουν υποχρεώσεις που δεν τους αναλογούσαν.

Οι πληθυσμοί αυτοί έφεραν μαζί τους το μετατραυματικό στρες (Knipscheer et al 2015) της βίαιης αναχώρησης, την εμπειρία ενός επίπονου και αβέβαιου ταξιδιού, τον φόβο μαζί με την ελπίδα της επιβίωσης και μιας μετέπειτα καλύτερης ζωής. Η αδυναμία της χώρας να συντονίσει αποτελεσματικά τις ροές και να εκσυγχρονίσει το σύστημα καταγραφής βάσει των οδηγιών των ευρωπαϊκών κανονισμών ήταν εμφανής, όταν ταυτόχρονα όφειλε να εποπτεύει πλήθος διεθνών οργανισμών και ενώσεων της κοινωνίας πολιτών του εξωτερικού και του εσωτερικού που επιθυμούσαν να παρέχουν υπηρεσίες στα σημεία που βρίσκονταν τα Κέντρα Καταγραφής. Τις δεκαετίες πριν από την οικονομική κρίση, το σύστημα κοινωνικής προστασίας διακρινόταν για πολυπλοκότητα, κατακερματισμό και γραφειοκρατία ως προς την στήριξη των ευάλωτων ατόμων με ατελείς προσπάθειες αναδιάρθρωσής του (OECD 2013). Η χρηματοπιστωτική κρίση της προηγούμενης δεκαετίας οδήγησε, ωστόσο, σε μια σημαντική αναθεώρηση του συστήματος κοινωνικής πρόνοιας μέσω των προγραμμάτων δημοσιονομικής προσαρμογής του 2010, 2012 και 2015 μεταξύ της Ελλάδας, της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας και του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου. Μεταξύ αυτών η εξασφάλιση του Ελάχιστου Εγγυημένου Εισοδήματος, τα επιδόματα ανεργίας, αναπηρίας κ.ά. από έναν ενιαίο φορέα βοήθησαν στη συνέχεια στην αντιμετώπιση των άμεσων αναγκών

των προσφύγων (Ziomas et al 2018). Πέραν των εθνικών αδυναμιών, πολλές χώρες της ΕΕ αρνήθηκαν να συνδράμουν και να παράσχουν φιλοξενία σε αιτούντες διεθνούς προστασίας μη διευκολύνοντας έτσι την αναχώρησή τους από την Ελλάδα, και μάλιστα παρά τις αποφάσεις του Συμβουλίου της Ευρώπης (2014) για την εφαρμογή ποσοστώσεων των αιτήσεων μετεγκατάστασης.

Έχει πλέον συσσωρευτεί τεχνογνωσία στη διαχείριση τέτοιων κρίσεων, η οποία μπορεί να κεφαλαιοποιηθεί με την αξιοποίηση του στελεχιακού δυναμικού. Τα στελέχη αυτά μπορούν να δράσουν ως πρεσβευτές και εμπειρογνώμονες στο διεθνές γίγνεσθαι των κρίσεων.

3. Περιορισμοί και ευκαιρίες

Η δέσμευση της χώρας ως προς τη συνθήκη του Δουβλίνου III⁷, την καθιστά ευρωπαϊκό σύνορο ενεργοποιώντας μηχανισμούς καταγραφής και παραμονής των εκτοπισμένων πληθυσμών εντός ελληνικού εδάφους σε αναμονή της μετάβασής τους είτε βάσει της αρχής της αλληλεγγύης μεταξύ των χωρών μελών (Κανονισμός ΕΕ αρ.604/2013:3) είτε βάσει των πολιτικών οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης της εκάστοτε χώρας μέλους με το παράδειγμα της Γερμανίας να εμπίπτει και στις δύο περιπτώσεις. Η Γερμανία επί διακυβέρνησης της καγκελαρίου Μέρκελ, με τη γνωστή απάντηση «*Wir schaffen das!*» («*Θα τα καταφέρουμε!*») στις αντιρρήσεις του πολιτικού σώματος (Holmes and Castañeda 2016), δέχθηκε περίπου 1.200.000 αιτήσεις ασύλου κατά τα έτη 2015 and 2016. Στα μέσα του 2021 η Γερμανία καταγράφει σχεδόν 1.240.000 πρόσφυγες και 233.000 αιτούντες άσυλο, όντας η κατεξοχήν χώρα υποδοχής προσφύγων στην Ευρώπη με τους Σύριους πρόσφυγες να αποτελούν το 50% αυτών των προσφύγων (UNCHR 2022). Η ΕΕ, ενώ είχε σχεδιάσει μέτρα που φάνταζαν το 2014 αρκετά αποτελεσματικά, υποχωρεί στο ενδιάμεσο λόγω των πιέσεων που δέχεται από τα κράτη μέλη.

Η αναποτελεσματικότητα των υπηρεσιών ως προς τη διαδικασία ασύλου με καθυστερήσεις στη διεξαγωγή των συνεντεύξεων των αιτούντων, και οι γλωσσικές δυσκολίες στην επικοινωνία με τις εθνικές αρχές, δυσχεραίνουν την πρόσβαση στο σύστημα καταγραφής και στην αναζήτηση πληροφοριών σχετικά με την πρόοδο μιας υπόθεσης. Σύμφωνα με κύριο πληροφορητή, σε πολλές περιπτώσεις το προσωπικό των υπηρεσιών δεν γνώριζε τα διαθέσιμα ενημερωτικά φυλλάδια με σημαντικές πληροφορίες για τις διαδικασίες σε πολλές ξένες γλώσσες. Οι δυσκολίες επικοινωνίας ενέτειναν τις δυσκολίες πρόσβασης στο σύστημα καταγραφής καθώς και στην έγκαιρη ενημέρωση της απόφασης των υποβληθέντων αιτήσεων. Οι καλές πρακτικές ορισμένων διεθνών Οργανισμών και οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν από τις δημόσιες αρχές στην παρούσα φάση, όπου οι αφίξεις έχουν ελαττωθεί και η μεταφορά τεχνογνωσίας μπορεί να πραγματοποιηθεί με ομαλότερες συνθήκες.

Για την επίτευξη στρατηγικής ένταξης και συνύπαρξης των διαφόρων κοινοτήτων θα πρέπει να υπάρξουν καμπάνιες ευαισθητοποίησης των τοπικών κοινωνιών στο βίωμα του εκτοπισμού. Πολλές τοπικές κοινωνίες στις άκρες της χώρας επωφεληθήκαν από τις ανάγκες κατανάλωσης των εκτοπισμένων, ενισχύθηκε η τοπική επιχειρηματικότητα με τη συντήρηση των υπαρχόντων και την ανάπτυξη εμπορικών δραστηριοτήτων που απαντούσαν στις αυξημένες πλέον ανάγκες κατανάλωσης των εκτοπισμένων που διέμεναν στην περιοχή τους. Οι κύριοι πληροφορητές τονίζουν την ανάγκη εξοικείωσης των τοπικών κοινωνιών με τους εκτοπισμένους πληθυσμούς, διότι ένα μεγάλο τμήμα θα παραμείνει εδώ ενώ παράλληλα η Ελλάδα θα αποτελεί τόπο διέλευσης και καταφύγιο λόγω της γεωγραφικής της θέσης. Επιπλέον, παρά το γεγονός ότι ο αριθμός των αφίξεων έχει μειωθεί, η ευθραυστότητα των διεθνών ισορροπιών προκαλεί αναταράξεις με πρόσφατη την περίπτωση της Ουκρανίας μετά τη ρωσική εισβολή το 2022. Οι κλιματικές συνθήκες επίσης, η ξηρασία, οι φυσικές καταστροφές αποτελούν παράγοντα μετακινήσεων πληθυσμών, με τη χώρα να βρίσκεται σε ένα σταυροδρόμι ηπειρών και ένα εκ των βασικών

σημείων εισόδου στην Ευρώπη.

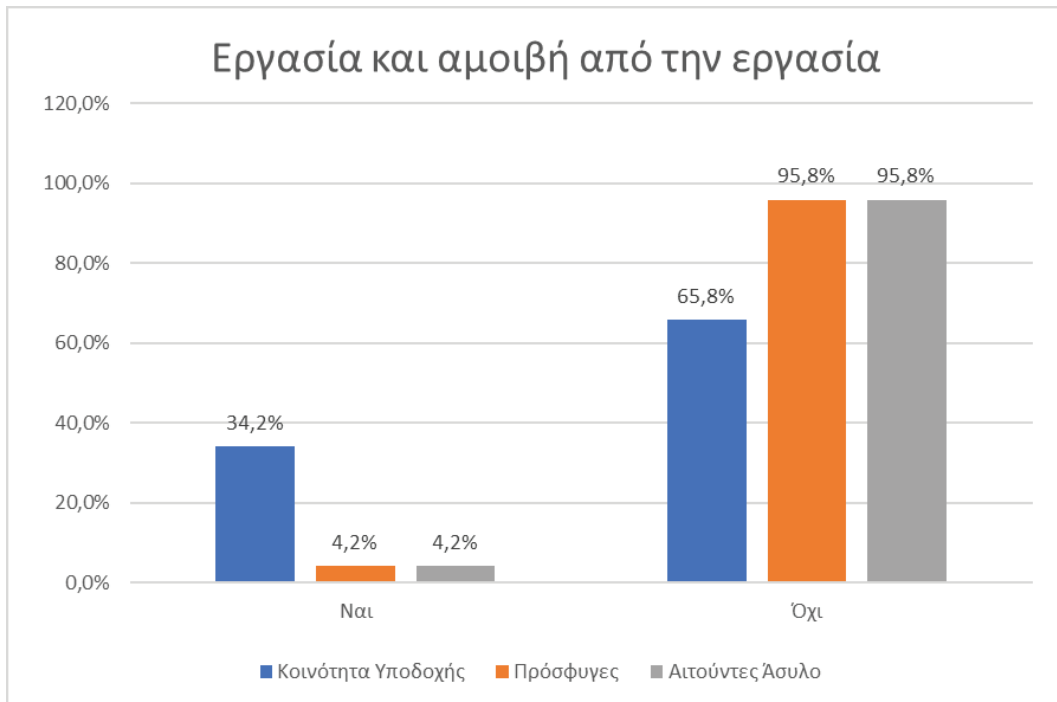
Το 2019, σε συνέχεια της προσφυγικής κρίσης, η ΕΕ μεταβάλλει την ατζέντα της ανθρωπιστικής βοήθειας και ζητά από τα κράτη μέλη να υλοποιήσουν πολιτικές ένταξης και όχι αντιμετώπισης των πληθυσμών αυτών μέσω μηχανισμών ανθρωπιστικής βοήθειας, υποδηλώνοντας τη μακρόχρονη παραμονή των εκτοπισμένων πληθυσμών στις χώρες μέλη της. Έτσι, η χάραξη της Εθνικής Στρατηγικής Ένταξης επιχειρεί να αποτυπώσει και να εναρμονιστεί με τα νέα δεδομένα, όπως αυτά έχουν διαμορφωθεί σε τοπικό, εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο⁸. Φαίνεται δε, να δίνει έμφαση στην ένταξη των αναγνωρισμένων προσφύγων και των αιτούντων άσυλο και αναφέρεται σε ένα ενιαίο κοινωνικό σύστημα προστασίας, δηλώνοντας έμμεσα την ύπαρξη δύο παράλληλων συστημάτων (Tramountanis et al. 2022: 44). Το σύστημα παροχής ανθρωπιστικής βοήθειας στους αιτούντες άσυλο ολοκλήρωσε τον κύκλο του με την αποχώρηση των βασικών εταίρων οργανισμών από τη χώρα και τη μεταβίβαση των αρμοδιοτήτων τους στο ενιαίο καθολικό σύστημα προστασίας. Απομένει εντούτοις να αποτιμηθεί η αποτελεσματικότητα της Εθνικής Στρατηγικής ένταξης κατά την εφαρμογή της στο άμεσο μέλλον.

Η χώρα μπορεί να επωφεληθεί από την εμπειρία άλλων κρατών για την εργασιακή ένταξη των ανθρώπων αυτών που συνήθως είναι νέοι και φέρουν τις επαγγελματικές δεξιότητες που θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν άμεσα στην αγορά εργασίας. Αντί της άμεσης αξιοποίησης, υιοθετήθηκε η «στρατηγική των αοράτων», στρατηγική η οποία θα πρέπει να αναστραφεί με την επιδίωξη της ένταξής τους στο εργατικό δυναμικό. Αποφεύγοντας την απαξίωση των επαγγελματικών γνώσεων και δεξιοτήτων τους και καλλιεργώντας το αίσθημα του ανήκειν στις κοινότητες παραμονής τους επιδιώκεται η κοινωνική ένταξη, ο σχηματισμός συνεκτικών κοινωνιών με συνύπαρξη διαφορετικών κοινοτήτων (Sleijpen et al. 2017).

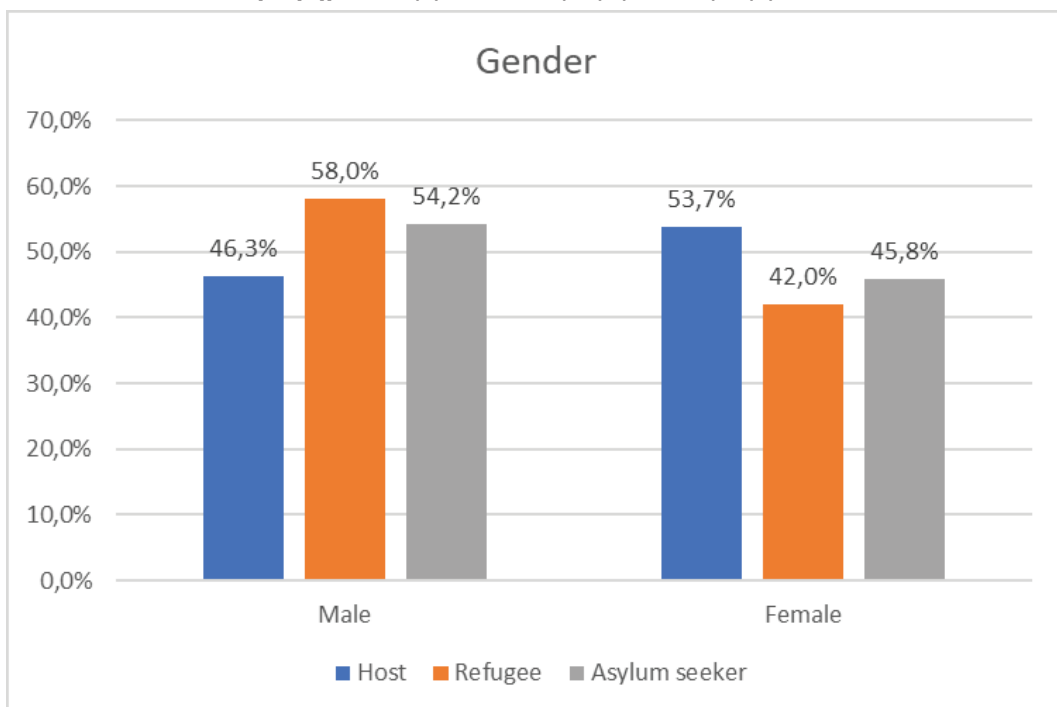
Η αξιοποίηση των ευρωπαϊκών χρηματοδοτήσεων για μόνιμες δομές υποστήριξης και ενσωμάτωσης στο εθνικό σύστημα προστασίας είναι ένα άλλο ζήτημα. Αναφέρθηκαν συγκεκριμένες πρότερες καλές πρακτικές, όπως για παράδειγμα οι δομές φιλοξενίας αστέγων εφήβων, οι οποίες πέρασαν στη συνέχεια στην αρμοδιότητα της Τοπικής Αυτοδιοίκησης. Η Τοπική Αυτοδιοίκηση προκρίνεται ως πρόσφορος χώρος υποδοχής καλών πρακτικών, μεταβίβασης τεχνογνωσίας και συνύπαρξης κοινοτήτων. Η συνέχιση με την εξασφάλιση εθνικών πόρων και ευρωπαϊκής χρηματοδότησης καλών πρακτικών όπως η φιλοξενία των Αιτούντων Άσυλο μέσω του προγράμματος ΕΣΤΙΑ⁹ πρέπει επίσης να επιδιωχθεί.

Στην επόμενη ενότητα παρουσιάζονται αναλύσεις δεδομένων τα οποία προέρχονται από την ποσοτική έρευνα πεδίου. Τα δεδομένα έχουν εξαχθεί από δείγμα του γενικού πληθυσμού με υποκατηγορίες ομάδων που είναι η κοινότητα υποδοχής, οι αιτούντες άσυλο και οι αναγνωρισμένοι πρόσφυγες ηλικίας από 18 ετών και άνω στην Αττική και την πόλη των Ιωαννίνων. Ο σχεδιασμός του δείγματος προέβλεπε 360 άτομα από την κοινότητα υποδοχής της Αθήνας και αντίστοιχο αριθμό ατόμων από την ομάδα των αιτούντων άσυλο και αναγνωρισμένων προσφύγων. Ομοίως στα Ιωάννινα, προέβλεπε αριθμό 360 ατόμων από την κοινότητα υποδοχής, καθώς και 360 άτομα από την ομάδα των αιτούντων άσυλο και αναγνωρισμένων προσφύγων, συγκροτώντας ένα δείγμα 1440 ατόμων. Επισημαίνεται εν τούτοις, ότι τα δεδομένα συλλέχθηκαν από ένα τελικό δείγμα 1496 ατόμων. Οι δημογραφικές συνιστώσες για τις ομάδες αναγνωρισμένων προσφύγων και αιτούντων άσυλο είναι 56% άνδρες και 44% γυναίκες με μέσο όρο ηλικίας τα 33 έτη και όπου το 45% εξ αυτών δεν έχει παρακολουθήσει καμία εκπαίδευση. Εξ αυτών, το 47% είναι αποδέκτης μη ανταποδοτικού επιδόματος, το 54% ζει σε διαμερίσματα και το 46% σε δομές. Σε αυτήν την διαμορφούμενη εικόνα, ένα πολύ μικρό ποσοστό της τάξης του 4% δηλώνει ότι απασχολείται σε κάποια εργασία.

Γράφημα 1: Κατανομή ανά φύλο κοινότητας υποδοχής, προσφύγων και αιτούντων άσυλο

Γράφημα 2: Εργασία και αμοιβή από την εργασία

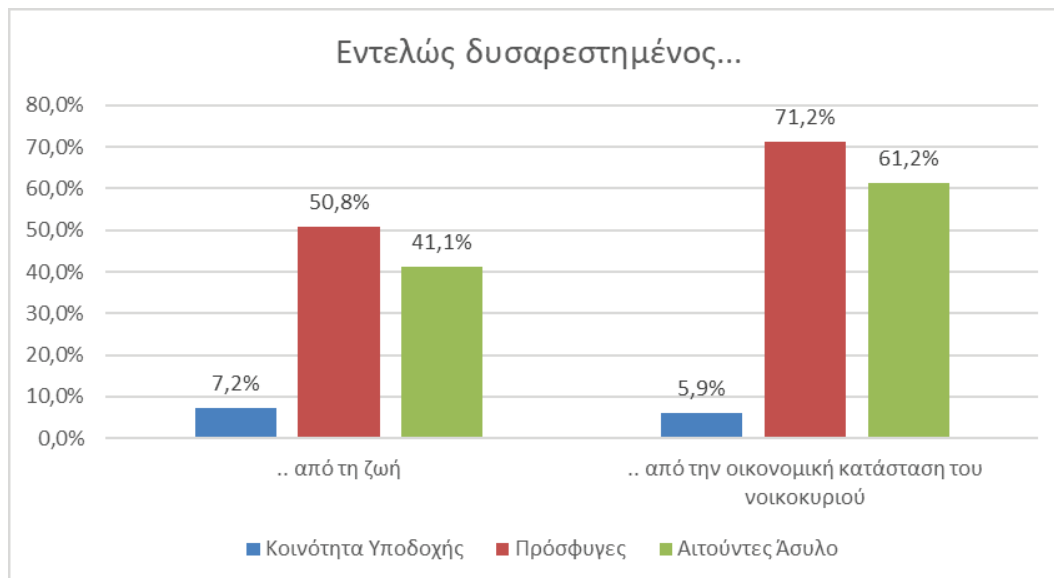

Η συναισθηματική κατάσταση των ατόμων καταδεικνύει την απόσταση που χωρίζει την κοινότητα υποδοχής από αυτήν των αναγνωρισμένων προσφύγων και των αιτούντων άσυλο βαθύνοντας το χάσμα συνύπαρξης (Γράφημα 2). Η δυσαρέσκεια αυτή εκφράζεται τόσο για τη ζωή τους όσο και για τα οικονομικά της οικογένειάς τους. Τα ποσοστά αυτά σε συνδυασμό με την απασχόληση υποδηλώνουν ότι η ένταξη και η συνακόλουθη ευη-

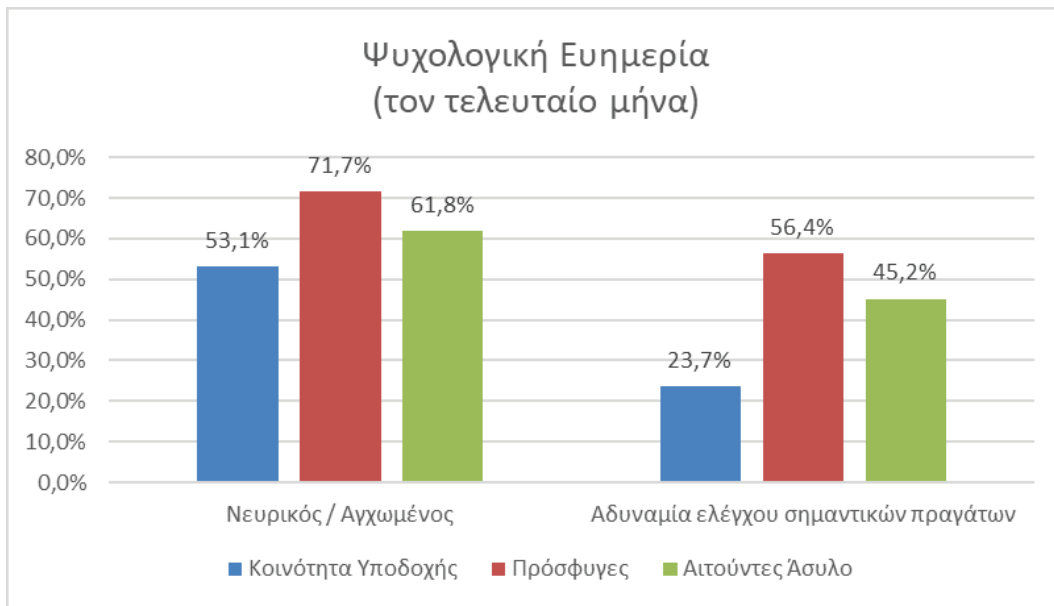
μερία των πληθυσμών αυτών θα πρέπει να αποτελέσει προτεραιότητα των στρατηγικών ένταξης. Η ατομική ευημερία συμβάλει στη συγκρότηση συνδετικών κοινωνιών και στη συμβίωση διαφορετικών πολιτισμών και κοινωνικών πρακτικών.

Γράφημα 3: Εκδηλούμενη δυσaréσκεια για τη ζωή και τα οικονομικά τους

Οι διαφορές μεταξύ των κοινοτήτων μειώνονται ως προς την έκφραση της ψυχολογικής ευημερίας που μετράται βάσει των συναισθημάτων άγχους και νευρικότητας καθώς και της αδυναμίας ελέγχου στα βασικά ζητήματα της ζωής τους, υποδηλώνοντας αβεβαιότητα για το μέλλον (Γράφημα 4). Ως προς τη νευρικότητα και το άγχος η διαφορά μεταξύ της κοινότητας υποδοχής (53%) και των κοινοτήτων των αναγνωρισμένων προσφύγων (71%) και αιτούντων άσυλο (61,%) επιβεβαιώνει τη γενικότερη ευάλωτη κατάσταση όλων των κοινοτήτων. Επιπλέον, η διαφορά ποσοστού μεταξύ των προσφύγων και αιτούντων άσυλο συνδυάζεται με τα ευρήματα των εις βάθος συνεντεύξεων με μέλη αυτών των ομάδων που αναφέρουν μετατραυματικό στρες, άγχος και κατάθλιψη και τα οποία παραμένουν σε μεγάλο βαθμό χωρίς θεραπευτική αγωγή. Τα ποσοστά αυτά επιτείνουν την αναγκαιότητα στρατηγικών ένταξης και ομαλής μετάβασης στο καθεστώς του δικαιούχου διεθνούς προστασίας. Τουλάχιστον ως το 2021 η μετάβαση από το καθεστώς ανθρωπιστικής βοήθειας στο σύστημα κοινωνικής προστασίας παρουσίαζε κενά και έλλειψη επαρκών μέτρων στήριξης.

Γράφημα 4: Συναισθηματική κατάσταση

Η σύνδεση και κοινωνική επαφή μεταξύ των κοινοτήτων χαρακτηρίζεται ως πολύ αδύναμη συγκεντρώνοντας μάλιστα τα μεγαλύτερα ποσοστά στην στήλη της μη επαφής (Γράφημα 5). Πρόκειται για κοινότητες που ζουν σε παράλληλα περιβάλλοντα μολονότι στα πρώτα χρόνια της προσφυγικής κρίσης οι κοινότητες υποδοχής επέδειξαν ευαισθησία. Έρευνες του Ευρωβαρόμετρου του 2015 κατέδειξε ένα ποσοστό 85% των Ελλήνων που πίστευαν ότι η χώρα πρέπει να βοηθήσει τους πρόσφυγες έναντι του ευρωπαϊκού μ.ό. στα 65%. Για τα δύο επόμενα έτη το ποσοστό των Ελλήνων μειώθηκε στο 69% (καλοκαίρι του 2020) παραμένοντας όμως ελαφρώς υψηλότερο του ευρωπαϊκού μ.ό.¹⁰ Η έλλειψη αποτελεσματικών μέτρων κοινωνικής προστασίας και η συνέχιση των αφίξεων και της αύξησης των ευάλωτων ανθρώπων στη χώρα αποδυνάμωσε σταδιακά τις τοπικές κοινότητες μαζί με την αύξηση του φόβου του «ξένου» (Triantafyllidou 2000). Ως προς τους αιτούντες άσυλο, λόγω των ειδικών συνθηκών φιλοξενίας σε συλλογικές κατοικίες περιοχών που μπορεί να είναι απομακρυσμένες από τις κατοικίες της κοινότητας υποδοχής, η συνθήκη αυτή είναι κατανοητή με δεδομένη την προσωρινότητα της απόφασης που θα καθορίσει τον περαιτέρω σχεδιασμό ζωής. Τα άτομα που αποκτούν το καθεστώς του αναγνωρισμένου πρόσφυγα συγκεντρώνουν το χαμηλότερο ποσοστό κοινωνικών επαφών με τα μέλη άλλης κοινότητας, ποσοστό που εγείρει ανησυχία για την επίτευξη της ομαλής συνύπαρξης στους κόλπους μιας συνεκτικής κοινωνίας. Τα ποσοστά αυτά τείνουν να αποτυπώνουν την εικόνα παράλληλων αόρατων μεταξύ των κοινοτήτων καθιστώντας την επιδίωξη συνεκτικών κοινωνιών δύσκολο εγχείρημα εκτός των κοινοτήτων.

Γράφημα 5: Κοινωνικές επαφές μεταξύ των κοινοτήτων υποδοχής, προσφύγων και αιτούντων άσυλο

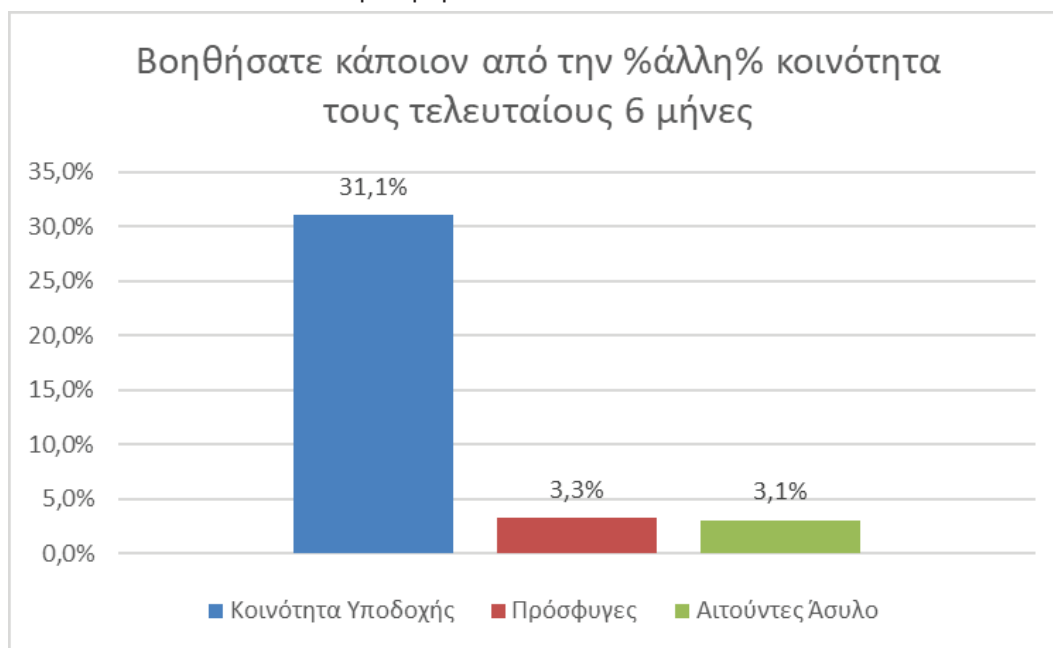
Γράφημα 6: Λήψη βοήθειας μεταξύ μελών των κοινοτήτων υποδοχής, προσφύγων και αιτούντων άσυλο

Σε συνάρτηση με την απουσία συχνών κοινωνικών επαφών μπορεί να ερμηνευθούν τα ακόλουθα ποσοστά που αφορούν τυχόν βοήθεια που μπορεί να δέχθηκε μέλος της μιας κοινότητας από την άλλη (Γράφημα 6). Το υψηλότερο ποσοστό που εμφανίζεται στην κοινότητα των αναγνωρισμένων προσφύγων μπορεί να ερμηνεύεται είτε ως σταδιακή συνύπαρξη εντός της ευρύτερης κοινότητας είτε να υποδηλώνει την ευαλωτότητα της κατάστασής τους και την αναγκαιότητα στήριξης. Οι κοινότητες υποδοχής φαίνεται

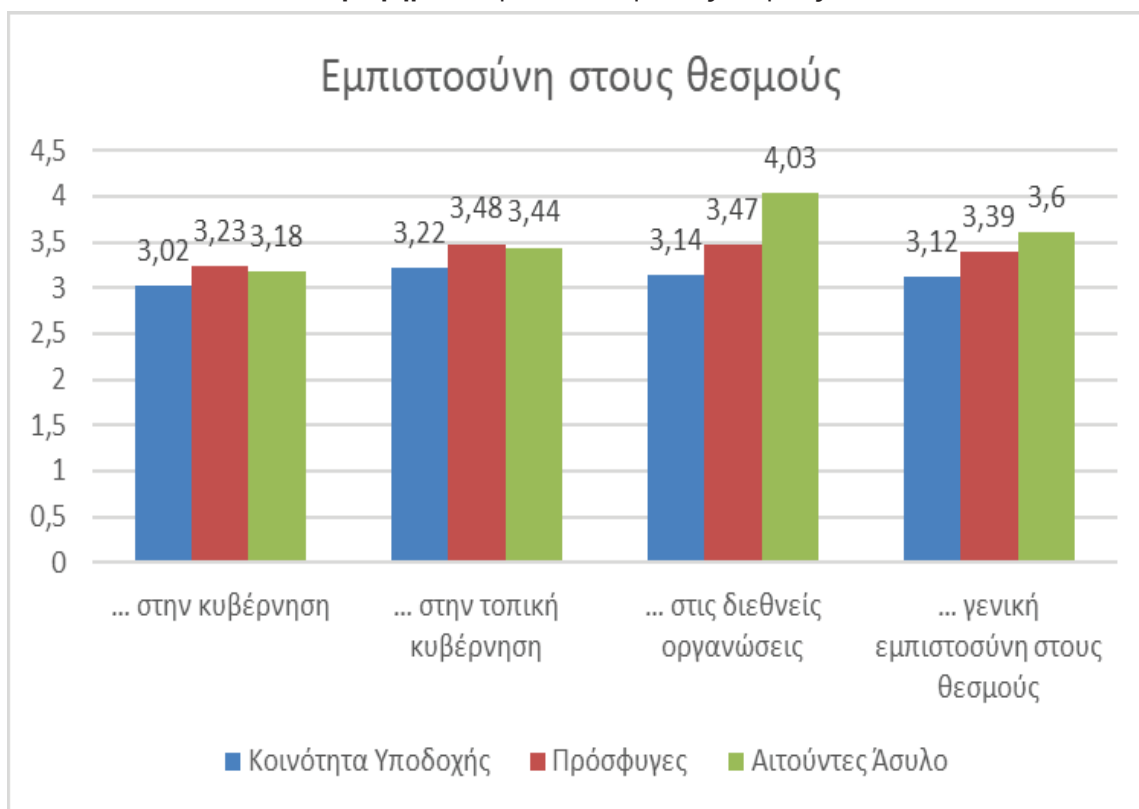
να έχουν προσφέρει σε ένα βαθμό βοήθεια προς μέλος των άλλων δύο κοινοτήτων και αυτό το ποσοστό παρά την έλλειψη συμπληρωματικής πληροφορίας είναι ενθαρρυντικό ως προς την προοπτική συνύπαρξης (Γράφημα 7). Θα πρέπει σε επίπεδο Τοπικής Αυτοδιοίκησης και κατά τον σχεδιασμό στρατηγικών ένταξης οι τοπικές κοινότητες υποδοχής μέσα από τις οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών να αξιοποιήσουν το δυναμικό αυτό.

Γράφημα 7: Παροχή βοήθειας μεταξύ μελών κοινοτήτων υποδοχής, προσφύγων και αιτούντων άσυλο

Η εμπιστοσύνη στους θεσμούς, βασικό συστατικό μιας ευημερούσας κοινωνίας, σημειώνει εξαιρετικά χαμηλά ποσοστά στις τρεις κοινότητες. Μολονότι η Ελλάδα σε ποικίλες συγκριτικές έρευνες παρουσιάζει χαμηλά ποσοστά εμπιστοσύνης, ο συνδυασμός των διαφορετικών κοινοτήτων στην παρούσα έρευνα υποδηλώνει την αβεβαιότητα και ευαλωτότητα της παρούσας κοινωνικής συνθήκης (Γράφημα 8). Ενδεικτικά στην World Values Survey (WVS), η εμπιστοσύνη των Ελλήνων σε θεσμούς όπως το Κοινοβούλιο, τα ΜΜΕ, η κυβέρνηση και τα πολιτικά κόμματα ήταν λιγότερο από 15%. Ομοίως στους διαδοχικούς γύρους της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (ESS) η Ελλάδα καταγράφει το χαμηλότερο ποσοστό εμπιστοσύνης στους θεσμούς (Ervasti et al. 2019). Η έννοια της εμπιστοσύνης εμπεριέχει τη βιωματική εμπειρία της πρόσληψης του «άλλου» με την έννοια ότι διαμορφώνεται από τις εμπειρίες των ατόμων με τους εκπροσώπους κυρίως των δημόσιων κρατικών θεσμών, τους δημόσιους υπαλλήλους αλλά και την αντίληψη περί αποτελεσματικότητας των θεσμών και της λειτουργίας της δικαιοσύνης (Rothstein and Stolle 2008, You 2012, Sønderskov and Dinesen 2014).

Γράφημα 8: Εμπιστοσύνη στους θεσμούς

Συμπέρασμα

Τα παράλληλα συστήματα ανθρωπιστικής βοήθειας και κοινωνικής προστασίας αντιμετώπισαν ad hoc τις ανάγκες των εκτοπισμένων πληθυσμών κατά την περίοδο της προσφυγικής κρίσης. Τα δύο συστήματα παροχής κοινωνικής φροντίδας - η ανθρωπιστική βοήθεια που λαμβάνουν άμεσα και η κοινωνική προστασία που δικαιούνται ως αναγνωρισμένοι πρόσφυγες – λειτούργησαν ανεξάρτητα, εκτός ειδικών περιπτώσεων όπως η περίπτωση αναπηρίας ή παροχής εκπαίδευσης. Στην ενδεχόμενη εναρμόνιση των δύο συστημάτων, το διακύβευμα θα είναι η αποτελεσματική αντιμετώπιση των αναγκών των εκτοπισμένων πληθυσμών, η βιωσιμότητά του και η συναίνεση του συνόλου των ωφελούμενων. Η κοινωνική συνθήκη αρθρώνεται γύρω από βεβαιότητες, περιορισμούς και ευκαιρίες που θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη στον σχεδιασμό πολιτικών κοινωνικής ένταξης. Η «στρατηγική των αοράτων» πρέπει να εγκαταλειφθεί και να επιδιωχθεί η σταδιακή ένταξη των εκτοπισμένων πληθυσμών στο εργατικό δυναμικό. Η υιοθέτηση καλών πρακτικών άλλων ευρωπαϊκών χωρών μπορεί να αποβεί ευεργετική και για την Ελλάδα. Η πλειονότητα αυτών των ανθρώπων είναι νέοι, φέρουν σκευή επαγγελματικών δεξιοτήτων και οι σχεδιαζόμενες στρατηγικές ένταξης θα πρέπει να επιδιώκουν την αξιοποίηση των γνώσεων και δεξιοτήτων των κοινοτήτων αυτών.

Σημειώσεις

1. Διαθέσιμα δεδομένα: UNHCR (2020) Global trends: forced displacement in 2019 (www.unhcr.org/flagship-reports/globaltrends/globaltrends2019), OECD Migration Outlook (2022): https://read.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/international-migration-outlook-2022_30fe16d2-en#page24 και <https://www.unhcr.org/germany.html>

2. Πρόκειται για συγκριτική έρευνα με τη χρηματοδότηση της World Bank που πραγματοποιήθηκε σε Ελλάδα, Κολομβία και Μαρόκο. Η έρευνα στην Ελλάδα υλοποιήθηκε από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

3. Διαθέσιμος εδώ: <https://migration.gov.gr/wp-content/uploads/2020/06/%CE%9D%CF%8C%CE%BC%CE%BF%CF%82-46862020.pdf>

4. Διαθέσιμος εδώ: <https://migration.gov.gr/wp-content/uploads/2020/06/%CE%9D%CF%8C%CE%BC%CE%BF%CF%82-46362019.pdf>

5. Κανονισμός (ΕΕ) αριθ. 604/2013 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 26ης Ιουνίου 2013, για τη θέσπιση κριτηρίων και μηχανισμών για τον προσδιορισμό του κράτους μέλους που είναι υπεύθυνο για την εξέταση αίτησης διεθνούς προστασίας που υποβάλλεται σε κράτος μέλος από υπήκοο τρίτης χώρας ή από απάτριδα (αναδιτύπωση). (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32013R0604>).

6. World Bank <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?locations=GR>

7. Ο Κανονισμός Δουβλίνο III στο: <https://migration.gov.gr/gas/diadikiasies/doyvlino-iii/>.

8. Σχέδιο Δράσης για την Ενσωμάτωση και την ένταξη (2021-2027). https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/qanda_20_2179.

9. Το πρόγραμμα ΕΣΤΙΑ αφορά την φιλοξενία ατόμων τα οποία αιτούνται άσυλο. Συνολικά, από τον Νοέμβριο του 2015 έως τον Νοέμβριο 2022, έχουν εξυπηρετηθεί 93.000 άτομα (https://migration.gov.gr/wp-content/uploads/2022/12/Factsheet_ESTIA_2022_FACTSHEET_11_2022_PDF.pdf, <https://migration.gov.gr/ris2/filoxenia-aitoynton-asylo/>).

10. Standard Eurobarometer #84-96: <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/browse/all>

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Διεθνής Αμνηστία (2016), Έχουμε χάσει κάθε ελπίδα: Η παράλυση της Ευρώπης αφήνει χιλιάδες πρόσφυγες εγκλωβισμένους στην Ελλάδα. https://www.amnesty.gr/sites/default/files/pdf/ehoyme_hasei_kathe_elpida_diethnis_amnistia.pdf

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Alpak, G., et al. (2015), Post-traumatic stress disorder among Syrian refugees in Turkey: a cross-sectional study, *Int J Psychiatry Clin Pract*, Vol. 19, No 1, pp. 45-50.

Ben Farhat, J., Blanchet, K., Bjertrup, P.J. et al. (2018), Syrian refugees in Greece: experience with violence, mental health status, and access to information during the journey and while in Greece, *BMC Medicine*, Vol. 16, No 1, pp. 1–12. <https://bmcmmedicine.biomedcentral.com/articles/10.1186/s12916-018-1028-4>.

Clayton, J. (2016,) More than one million refugees travel to Greece since 2015. UNHCR news webpage, 16 March (www.unhcr.org/news/latest/2016/3/56e9821b6/million-refugees-travel-greecesince-2015.html).

Ervasti, H., Kouvo, A. and Venetoklis, T. (2019), Social and Institutional Trust in Times of Crisis: Greece, 2002–2011. *Soc Indic Res* 141, pp. 1207–1231. <https://doi.org/10.1007/s11205-018-1862-y>.

European Commission (2018) 'Integration of immigrants in the European Union'. Eurobarometer, April (<https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2169>).

HELIOS (2021), Hellenic Integration Support for Beneficiaries of International Protection. Factsheet. 10 September.

https://greece.iom.int/sites/g/files/tmzbdl1086/files/documents/HELIOS%20Factsheet%20January%202023%20BW2_English.pdf.

Holmes, S.M. and Castañeda, H (2016), Representing the «European refugee crisis» in Germany and beyond: Deservingness and difference, life and death. *American Ethnologist Journal*, Vol. 43, No 1. DOI 10.1111/amet.12259.

- Knipscheer, J., Sleijpen, M., Mooren, T., Ter Heide, F. and Van der Aa, N. (2015), Trauma exposure and refugee status as predictors of mental health outcomes in treatment-seeking refugees. *BJPsych Bulletin*, Vol. 39, No 4, pp. 178-182. doi:10.1192/pb.bp.114.047951.
- OECD Migration Outlook (2022), https://read.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/international-migration-outlook-2022_30fe16d2-en#page24.
- OECD (2013), *Greece: reform of social welfare programmes*. OECD Public Governance Reviews (<http://dx.doi.org/10.1787/9789264196490-en>).
- Rommel, I. (2017), “We are the People.” Refugee-’Crisis,’ and the Drag-Effects of Social Habitus in German Society. *Historical Social Research / Historische Sozialforschung*, Vol. 42, No 4 (162), pp. 133–154. <http://www.jstor.org/stable/44469363>.
- Rothstein, B. and Stolle, D. (2008), The State and Social Capital: An Institutional Theory of Generalized Trust. *Comparative Politics*, Vol. 40, No 4, pp. 441–459. <http://www.jstor.org/stable/20434095>.
- Sleijpen, M., Mooren, T., Kleber, R. J. and Boeije, H. R. (2017), Lives on hold: A qualitative study of young refugees’ resilience strategies. *Childhood*, Vol. 24, No 3, pp. 348–365. <https://doi.org/10.1177/0907568217690031>
- Sønderskov, K. M., Dinesen, P. T. (2016), Trusting the State, Trusting Each Other? The Effect of Institutional Trust on Social Trust. *Polit Behav*, Vol. 38, pp. 179–202. <https://doi.org/10.1007/s11109-015-9322-8>.
- Tramountanis, A., Linardis, A., Mouriki, A., Gerakopoulou, P., Kondyli, D., Papaliou, O., Varouxi, C. and Levine, S. (2022), Humanitarian assistance and social protection responses to the forcibly displaced in Greece. <https://odi.org/en/publications/humanitarian-assistance-and-social-protection-responses-to-the-forcibly-displaced-in-greece/>.
- Triandafyllidou, A. (2000), “Racists? us? are you joking?’ the discourse of social exclusion of immigrants in Greece and Italy’. In R. King, G. Lazaridis and C. Tsardanidis (eds.), *Eldorado or Fortress? Migration in Southern Europe*. London, Palgrave Macmillan, pp. 186–206.
- You, J. S. (2012), Social trust: Fairness matters more than homogeneity. *Political Psychology*, Vol. 33, No 5, pp. 701–721. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9221.2012.00893.x>.
- Ziomas, D., Theodoroulakis, M., Capella, A. and Konstantinidou, D. (2018), Reforming the social welfare system in Greece. European Social Policy Network, Flash Report 2018/59 (<https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=19997&langId=en>).

ΕΡΓΑΣΙΑ, ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΑ ΚΑΙ ΕΞΑΤΟΜΙΚΕΥΣΗ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΑΣ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΗΝ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΕΞΑΤΟΜΙΚΕΥΣΗΣ ΤΟΥ ULRICH BECK

Άννα Κουμανταράκη^α

^α Σύμβουλος – Καθηγήτρια στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Η εξατομίκευση είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την αναγνώριση των αναστοχαστικών ικανοτήτων του ατόμου η οποία υπερβαίνει την εμπιστοσύνη σε συλλογικότητες και συσσωματώσεις. Μπορεί να θεωρηθεί σύμπτωμα της υποχώρησης της πίστης στα συνδικάτα και της αλληλεγγύης μεταξύ των εργαζομένων. Επίσης η εμπιστοσύνη ότι μπορεί ο καθένας να γνωρίζει καλύτερα τι τον/την συμφέρει προσωπικά, με τον τρόπο που προβάλλεται στο έργο των Beck και Beck-Gernsheim αναδεικνύει τα όρια της πολιτικής δράσης από τα κάτω: Από την μια προβάλλει τις δυσχέρειες στη δυναμική συνδικαλιστική οργάνωση κατά τη μετανεωτερικότητα, από την άλλη όμως μας διαφωτίζει για τις δυνατότητες αυτόνομης πολιτικής δράσης που όλοι οι πολίτες ανεξάρτητα από ταξική καταγωγή και επίπεδο μόρφωσης διαθέτουν. Ο Beck, γνωστός από τη θεωρία του για τη διακινδύνευση, δεν παρέλειψε να ασκήσει δριμεία κριτική στην Γερμανίδα Καγκελάριο Άνγκελα Μερκελ για την εμμονή της κυβέρνησης της στην επιβολή αυστηρών δημοσιονομικών μέτρων ως τη μόνη δυνατή λύση για την διαχείριση του Ελληνικού χρέους. Η προσέγγιση των Beck και Beck – Gernsheim για την εξατομίκευση θεματοποιεί νέους τρόπους οργάνωσης του κοινωνικού δεσμού και συγκροτεί μια νέα πρόταση που αμφισβητεί τους κυρίαρχους τρόπους σκέψης για τη συλλογική δράση.

Λέξεις κλειδιά: εξατομίκευση, εργασία, συνδικαλισμός, πολιτικές μικρής κλίμακας, συλλογική δράση

LABOUR, PRECARIETY AND INDIVIDUALIZATION: A THEORETICAL APPROACH TO PRECARIETY BASED ON ULRICH BECK'S THEORY OF INDIVIDUALIZATION

Anna Koumandaraki^α

^α Tutor – Councilor in Greek Open University

Abstract

Individualisation is closely connected with the recognition of individual's reflexive abilities that supersede trust and commitment to collectivities and unions. It may be considered as a symptom

of the decline of trust to trade unions and the increasing loss of solidarity amongst working people. Moreover, it is based on the belief that one may know better where his/hers interests lay, in the way that this is projected in the work of Ulrich Beck and Elisabeth Beck – Gernsheim. Individualization highlights the limits of political action from below. On the one hand informs us about the boundaries of dynamic and effective trade union movement in post-modernity but on the other hand it projects on the potentials of autonomous political action that all citizens have despite of class origin and education credentials. Beck, well known scholar for his theory on risk society, did not fail to criticize German chancellor Angela Merkel about the firm way her government insisted on Greece's obligation to concede with the Memorandum requirements. The solution that Beck and Beck-Gernsheim put forward about individualization thematizes on new forms of social bond and offers an new approach on the means that collectivities may be organized.

Keywords: individualisation, labour, trade unionism, politics of small scale, collective action

Εισαγωγή

Ενώ η αναδιάρθρωση των εργασιακών σχέσεων στη χώρα μας έχει ταυτιστεί με την απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων και την αδυναμία των εργατικών συνδικάτων να διεκδικήσουν καλύτερες συνθήκες εργασίας, μετά από δέκα χρόνια βαθιάς κρίσης και μετά από δύο χρόνια εγκλεισμού εξαπατίας της πανδημίας, οι Έλληνες πολίτες καλούνται να αναζητήσουν νέες λύσεις για την αντιμετώπιση της ευαλωτότητας και της δυσκολίας στην επιβίωση. Η θεωρία της εξατομίκευσης που ανέλυσαν διεξοδικά ο Ulrich Beck και η Elisabeth Beck – Gernsheim (2002) μπορεί να αποτελέσει τροφή για σκέψη. Ουσιαστικά μας καλεί να συζητήσουμε σε βάθος το μέλλον των συνδικαλιστικών αγώνων αλλά και την πιθανότητα μιας ευέλικτης «προσαρμογής» των συνδικαλιστικών οργανώσεων στις νέες συνθήκες.

Εξατομίκευση. Υπονομεύει την συνδικαλιστική δράση;

Η πολιτική δράση εδώ δεν είναι το αποτέλεσμα νηφάλιας σκέψης αλλά αυθόρμητη αντίδραση του ατόμου στις προκλήσεις των καιρών μας. Δεν είναι μια δράση που περιμένει ή λιγότερο ακόμη αναγνωρίζει την αυθεντία ενός σοσιαλιστικού κόμματος και επομένως αναμένει τη δική του έγκληση για δράση. Με βάση αυτήν τη θεώρηση αυτή η ένθερμη και ενθουσιώδης ανταπόκριση των Ελλήνων ψηφοφόρων στο δημοψήφισμα του 2015, μπορεί να ερμηνευτεί σαν μια πράξη που δεν στηρίζεται στη νηφάλια εξέταση των εναλλακτικών του «ΝΑΙ» ή του «Όχι», αλλά σαν μια περισσότερο θυμική αντίδραση που συνδέεται με την οδυνηρή εμπειρία των ήδη τότε πέντε χρόνων μνημονίων.

Θα ήταν λοιπόν χρήσιμο με βάση μια πιο συστηματική θεώρηση των εργατικών αγώνων, να αναλύσουμε τη δράση τους και τις συνέπειές της για την κοινωνιολογία του συνδικαλιστικού κινήματος. Θα πρέπει νομίζω να αναλυθεί θεωρητικά και να συνδεθεί η συζήτηση για το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα με αυτήν για τα συνδικάτα στην Ευρώπη και ειδικά τις χώρες της Μεσογείου. Αυτό που πρέπει να επανεξεταστεί είναι εάν όντως τα Ελληνικά συνδικάτα αποτελούν μια ιδιαίτερη περίπτωση αδυναμίας οργάνωσης ισχυρών σωματείων και μια θλιβερή εξαίρεση στα ισχυρά Ευρωπαϊκά Εργατικά Σωματεία.

Κορπορατισμός και συνδικαλιστικοί αγώνες

Εδώ βέβαια θα μπορούσαμε να αντιτάξουμε ότι η παρουσίαση του συνδικαλιστικού κινήματος μέσα από την οπτική του κορπορατισμού που θεωρεί ότι ό,τι υπάρχει ως οργανωμένο εργατικό κίνημα είναι ιεραρχικά οργανωμένο και συμμετέχει από κοινού με τους

εργοδότες στις συλλογικές διαπραγματεύσεις σε επίπεδο κορυφής δεν ανταποκρίνεται πλήρως στο τι συμβαίνει στην οργανωμένη εργασία. Έτσι, στην Ελλάδα την περίοδο των μνημονίων είχαμε ένα ρεκόρ απεργιών που ενορχηστρώνονται από πρωτοβάθμια σωματεία. Τα σωματεία αυτά εκπροσωπούν κυρίως επισφαλείς εργαζόμενους τα συμφέροντα των οποίων υπο-εκπροσωπούνται από τα τριτοβάθμια σωματεία. Οι ενοικιαζόμενοι στην Εθνική Τράπεζα, οι ταχυμεταφορείς, οι αναπληρωτές καθηγητές, οι καθαρίστριες συγκροτούν ένα εναλλακτικό εργατικό κίνημα που αμφισβήτησε την εικόνα του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος ως δρώντος κυρίως στον προστατευμένο εργασιακό χώρο του δημοσίου από επαγγελματίες συνδικαλιστές (Tsakiris and Koumandaraki 2015). Η ύπαρξη αυτών των δυναμικών πρωτοβάθμιων σωματείων έφερε ξανά την ταξική πάλη στο προσκήνιο.

Το ζήτημα που τίθεται με αυτές τις δράσεις έγκειται στο ότι παρόλη τη δυναμικότητά τους ήταν επιμέρους, αφορούσαν αποκλειστικά τα συμφέροντα μιας μικρής ομάδας εργαζομένων και αποτελούσαν μορφές πολιτικής «μικρής κλίμακος», οι οποίες δεν αμφισβητούσαν σοβαρά το κατεστημένο μοντέλο κυβερνητικής διακυβέρνησης της εργασίας. Τα κινήματα αυτά είχαν ένα στοιχείο υποκειμενικότητας που τα διαφοροποιούσε από την συλλογική ταυτότητα πάνω στην οποία στηρίχθηκε στο παρελθόν το εργατικό κίνημα. Κατά αρχάς, και αυτό αφορά τα πρωτοβάθμια σωματεία που εμφανίστηκαν στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της κρίσης, χαρακτηρίζονταν από την ενεργή και σε ορισμένες περιπτώσεις προεξάρχουσα εμπλοκή των γυναικών. Οι γυναίκες κατελάμβαναν στα νέα σωματεία των πρεκάρων ηγετικές θέσεις και με αυτό τον τρόπο αμφισβητούσαν άμεσα το μοντέλο του άνδρα συνδικαλιστή και δημοσίου υπαλλήλου που κυριαρχούσε στον ελληνικό συνδικαλισμό κατά τις δεκαετίες του '80 και του '90. Ένα άλλο σημαντικό χαρακτηριστικό είναι ότι ενώ αυτά τα σωματεία βρισκόντουσαν ταυτισμένα με την Αριστερά γενικότερα, δεν ηγεμονεύονταν από κάποιο συγκεκριμένο αριστερό κόμμα. Αυτή είναι μια σημαντική διαφορά γιατί το συνδικαλιστικό κίνημα το οποίο κυριαρχούσε τα προηγούμενα χρόνια ήταν κομματικά περιχαρακωμένο – γεγονός που θεωρείτο και η μεγάλη του αδυναμία. Ένα τρίτο, όχι λιγότερο σημαντικό, χαρακτηριστικό είναι ότι οι επισφαλείς εργαζόμενοι αρκετές φορές εκκινούσαν τη συνδικαλιστική τους δράση από τον ανταγωνισμό που αισθάνονταν ότι βιώνουν όχι μόνο από τους εργοδότες τους αλλά και από τους εργαζόμενους εκείνους που ενώ δουλεύουν στον ίδιο χώρο και κάνουν την ίδια δουλειά βρίσκονται σε αισθητά καλύτερη θέση αφού είχαν μόνιμη εργασία με πλήρεις αποδοχές και ικανοποιητική ασφάλιση (Karakoulafis and Kanelloropoulos 2018: 129).

Ο ανταγωνισμός μεταξύ επισφαλών και «ασφαλών» εργαζομένων υπονόμωσε την προσπάθεια για την καλλιέργεια κλίματος εμπιστοσύνης μεταξύ τους και θέτει ερωτηματικά στην ερευνήτρια για το εάν υπάρχει εδώ μια κοινή ταξική θέση ή θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι στην πραγματικότητα πρόκειται για δύο διαφορετικές κοινωνικές τάξεις. Όμως ένα χαρακτηριστικό της τάξης όπως ξέρουμε από την Μαρξική ανάλυση, είναι η ευρύτητα και η μαζικότητα της κατηγορίας στην οποία αναφέρεται. Το γεγονός μάλιστα ότι η εργατική τάξη στη Βρετανία δεν είναι πλέον τόσο μαζική οδήγησε αρκετούς σχολιαστές στην άποψη ότι οι τάξεις έχουν χάσει την αναλυτική τους χρησιμότητα. Παρόλα αυτά, όπως έχουν σημειώσει νεότεροι μελετητές της έννοιας, ο όρος «τάξη» και «ταξική ανισότητα» απεικονίζουν μια σχέση μεταξύ δύο άνισων καταστάσεων: οι φτωχοί και οι πλούσιοι, οι μορφωμένοι και οι έχοντες στοιχειώδες μορφωτικό επίπεδο κ.ο.κ. (Woodiwiss, 2005: 34-39).

Κοινωνική θεωρία και συνδικαλιστικό κίνημα

Μέσα σε αυτό πλαίσιο θα συμφωνούσαμε νομίζω με τον E.P. Thompson, ο οποίος στο έργο «Πως κατασκευάστηκε η Αγγλική Εργατική τάξη» είχε γράψει ότι η κάθε τάξη έχει το δικαίωμα να ορίζει τους κανόνες και τις αξίες πάνω στις οποίες θα στηρίξει τη ζωή της και θα αγωνισθεί για τα συμφέροντά της (Thompson 1981: 9). Επομένως δεν υπάρχει

καμιά νομοτέλεια ή κανένα εκ των προτέρων καθήκον που να οδηγεί αυτόν τον αγώνα. Η προσέγγιση όμως του Τόμσον, κατά τον Μπεκ, είναι Βεμπεριανή και όχι Μαρξιστική (Beck 2015: 173). Αυτό που υπονοείται εδώ είναι η ταξική πάλη ή ότι ο ταξικός «αγώνας» σύμφωνα με τον Max Weber δεν παίρνει συγκεκριμένη μορφή ούτε έχει πάντα την ίδια έκβαση, δηλαδή την αναμενόμενη από τους Μαρξιστές νίκη του προλεταριάτου. Ως προς τη μορφή της, το στοιχείο της σύγκρουσης παραμένει μια σημαντική παράμετρος σε διαφορετικές μεταξύ τους μορφές και ποικιλίες των πρωταγωνιστών της. Η επίκληση του Thoemson στην ιδιαίτερη κουλτούρα κάθε εργατικού κινήματος αυτή την ποικιλία μορφών προσπαθεί να αναλύσει.

Πως συνδέεται λοιπόν η ιδιαίτερη εργατική κουλτούρα με τη συγκεκριμένη πολιτική πράξη ενός συγκεκριμένου εργατικού κινήματος; Με άλλα λόγια πως αναδεικνύεται ο ταξικός αγώνας στη δράση του συγκεκριμένου σωματείου; Στο συγκεκριμένο παράδειγμα των επισφαλώς εργαζομένων ο αγώνας τους εκκινεί όχι μόνο από την εργοδοτική άρνηση να γίνουν αποδεκτά τα αιτήματά τους αλλά και την υπεροψία που νιώθουν οι πλήρως απασχολούμενοι «ασφαλείς» εργαζόμενοι απέναντί τους. Θα μπορούσε να έχει βάση ο ισχυρισμός ότι οι επισφαλείς εργαζόμενοι ανήκουν σε διαφορετική κοινωνική τάξη από τους προστατευμένους συνάδελφους τους. Εδώ η ταξική διαφορά οφείλεται στη νομική προστασία έναντι του κινδύνου απόλυσης, στην ευνοϊκή μεταχείριση την οποία απολαμβάνουν οι μόνιμοι εργαζόμενοι από τους εργοδότες τους σε σύγκριση με τους επισφαλείς εργαζόμενους και συχνά αλλά όχι πάντα στο ύψος των απολαβών τους. Αυτοί οι παράγοντες διαφοροποίησης συνάδουν με τις θεωρίες του Weber για την κοινωνική τάξη και το στάτους. Εκείνο όμως που ουσιαστικά διαφοροποιεί την κατάσταση των πρεκαριών από την ανάλυση του Weber για τις τάξεις και το στάτους, είναι ότι ενώ οι περισσότεροι από τους επισφαλείς κατέχουν υψηλές δεξιότητες και τίτλους σπουδών δεν κατέχουν αντίστοιχα υψηλές θέσεις στάτους, όπως θα περίμενε ο ερευνητής που θα ακολουθούσε πιστά το Βεμπεριανό μοντέλο κοινωνικής διαστρωμάτωσης.

Και εδώ είναι το παράδοξο της κατάστασης του πρεκαριάτου: η υψηλή εκπαιδευτική κατάρτιση δεν υπολογίζεται ως θα όφειλε και δεν ανταμείβεται με ανάλογα υψηλή θέση εργασίας. Η «υψηλή ή καλή θέση εργασίας» δεν προσδιορίζεται αποκλειστικά από το ύψος του μισθού αλλά και από την ασφαλιστική και συνταξιοδοτική προστασία που προσφέρει η απασχόληση. Είναι το είδος της απασχόλησης που προσφέρει στον εργαζόμενο τη δυνατότητα να οργανώσει την προσωπική του ζωή και να εξασφαλίσει για τον εαυτό του ένα οικογενειακό και φιλικό δίκτυο προσώπων που θα τον στηρίξουν στις δύσκολες στιγμές. Η ανεργία και η φτώχεια διαμορφώνουν μια κατάσταση μοναχικότητας και την εξαφάνιση οικογενειακών και φιλικών δεσμών με αποτέλεσμα το άτομο να απογυμνώνεται τόσο οικονομικά όσο και κοινωνικά. Είναι χαρακτηριστικό αυτό που απάντησε στη συνέντευξη του εργαζόμενος ως ενοικιαζόμενος στην Ethnodata, πως από τη στιγμή που η Εθνική Τράπεζα αποφάσισε να περιλάβει τους εργαζόμενους της κατηγορίας του στο μόνιμο προσωπικό της Τράπεζας, κατάφερε να οργανώσει την προσωπική του ζωή και να παντρευτεί και να φτιάξει οικογένεια. Αντίστροφη είναι η περίπτωση ενοικιαζόμενου σε άλλη τράπεζα που εργάστηκε ως υψηλόβαθμο στέλεχος με παχυλές αμοιβές για ένα μικρό διάστημα για να χάσει την κοινωνική αίγλη που περιλάμβανε η διευθυντική του θέση από την στιγμή που απολύθηκε.

Την «ευάλωτη κοινωνικότητα» των επισφαλών εργαζομένων προσπαθούν να στηρίξουν τα σωματεία τους. Η συνδικαλιστική εμπλοκή αποτελεί μια μορφή «εναλλακτικής» κοινωνικοποίησης: οι συνελεύσεις, οι γιορτές, οι απεργιακές συγκεντρώσεις αποτελούν μορφές κοινωνικότητας που οι επισφαλείς εργαζόμενοι στερούνται στη ζωή τους ως ιδιώτες. Είναι μορφές ενδυνάμωσης της αλληλεγγύης ανάμεσα τους αλλά και ενίσχυσης του εγώ τους. Όπως σημειώνει ο Σπυριδάκης (2018), «τα διάφορα κινήματα, ωστόσο, ανά τον κόσμο έχουν δείξει ότι υπό προϋποθέσεις η πολιτική κινητοποίηση των επισφαλών είναι εφικτή, καθώς και ότι επί της ουσίας τα υποκείμενα έχουν προσπαθήσει να θέσουν υπό αμφισβήτηση τον νεοφιλελευθερισμό και τα δεινά που προκαλεί, επιχειρώντας την

έξοδο από την επισφάλεια με όρους αυτο-κινητοποίησης και μάλιστα διαφοροποιημένης σε σχέση με παραδοσιακές μορφές αντιπροσώπευσης» (Σπυριδάκης 2018: 27).

Συνδικαλιστικά σωματεία και κράτος

Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να εξετάσουμε τη σχέση των σωματείων αυτών με το κράτος δεδομένου ότι το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα έχει αναπτύξει μια σχέση εξάρτησης μαζί του. Η εφαρμογή των απόψεων του Thompson στο Ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα συνδέθηκε με τις κυβερνητικές παρεμβάσεις στα εργατικά σωματεία. Ήδη από την εποχή του Μεσοπολέμου η κυβέρνηση του Ελ. Βενιζέλου παρότρυνε τους συνδικαλιστές στη συγκρότηση της ΓΣΕΕ με αντάλλαγμα τον κομματικό έλεγχο της ηγεσίας της. Η εξάρτηση της ΓΣΕΕ από το κράτος απέκτησε και οικονομική διάσταση μέσω της Εργατικής Εστίας και στηρίχθηκε στην ταύτιση της συνδικαλιστικής ηγεσίας με το κυβερνών κόμμα. Η συνδικαλιστική αντιπολίτευση ήταν και αυτή απόλυτα κομματικά εξαρτώμενη. Πέρα όμως από την κομματική διάσταση η εξάρτηση των σωματείων αποτυπώθηκε στην εργατική νομοθεσία μετατρέποντας τα εργατικά συνδικάτα σε κρατικό μηχανισμό διαχείρισης του εργατικού ζητήματος.

Από την δεκαετία του '70 το μοντέλο του κυβερνητικά ελεγχόμενου συνδικαλισμού αμφισβητήθηκε έντονα τόσο από τα εργοστασιακά σωματεία όσο και από τον επιστημονικό και νομοθετικό λόγο που έδινε έμφαση στην ανάγκη να συγκροτηθεί ένα πολιτικά αυτόνομο εργατικό κίνημα. Οι παρεμβάσεις του ΠΑΣΟΚ στα συνδικάτα παρά την αρχική αισιοδοξία και αγωνιστική μαχητικότητα παγίωσαν το μοντέλο του κυβερνητικά ελεγχόμενου συνδικαλισμού μετά τη δεκαετία του '80. Ο κυβερνητικός, κομματικός συνδικαλισμός ο οποίος εκπροσωπούσε κυρίως υπαλλήλους των ΔΕΚΟ και τραπεζικούς έγινε κυρίαρχος. Η κυριαρχία αυτή, η οποία στηριζόταν κυρίως σε μόνιμους άνδρες συνδικαλιστές, αρχίζει να αμφισβητείται από τα τέλη της δεκαετίας του '90, όταν η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που προσπάθησε να επιβάλει ο τότε Υπουργός Παιδείας Γεράσιμος Αρσένης φέρνει τους εκπαιδευτικούς στους δρόμους. Οι αναπληρωτές εκπαιδευτικοί αποτέλεσαν μια πρώτη ομάδα επισφαλών που αντέδρασε δυναμικά στην ευελιξία των εργασιακών σχέσεων. Αργότερα οι ταχυμεταφορείς, οι καθαρίστριες, οι ενοικιαζόμενοι στην Εθνική Τράπεζα πήραν την σκυτάλη του αγώνα. Οι δυναμικές τους κινητοποιήσεις ανέδειξαν εκ νέου τη δυαδική ταυτότητα του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος, η οποία εμφανίστηκε κατά τα χρόνια του μεσοπολέμου και φαίνεται ότι συνεχίζει να υφίσταται μέχρι και σήμερα: από τη μια πλευρά υπήρξε ένας κρατικά εξαρτώμενος συνδικαλισμός, ο οποίος λειτουργεί κυρίως μέσω των δευτεροβάθμιων και τριτοβάθμιων συνδικαλιστικών οργανώσεων και αποτελεί ουσιαστικά μέσο επιβολής της κυβερνητικής πολιτικής και διαχείρισης από τα πάνω και, από την άλλη, ένα μαχητικό κίνημα από τα κάτω, το οποίο εκπροσωπείται από μια σειρά πρωτοβάθμιων σωματείων τα οποία διεκδικούν την αυτονομία των συνδικάτων και την καλύτερευση των συνθηκών εργασίας για την εργατική βάση (Koumandaraki 2002). Στον βαθμό που ο δυϊσμός αυτός εμπλέκεται και στον πολιτικό αγώνα, τα συνδικάτα και των δύο πλευρών αποκτούν ένα έντονο πολιτικό χαρακτήρα.

Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι ο δυϊσμός του εργατικού κινήματος δεν αποτελεί μια ελληνική ιδιαιτερότητα η οποία θα πρέπει να θεωρείται συνέπεια του δύσμορφου ελληνικού καπιταλισμού, αλλά ένα γενικότερο χαρακτηριστικό της ιστορίας των εργατικών κινήματων στην Ευρώπη. Ακόμα και σε πιο οργανωμένα συνδικαλιστικά κινήματα όπως το Βρετανικό, το Γαλλικό, το Ιταλικό και το Γερμανικό αλλά και το Τουρκικό, υπήρξε ένα μέρος των οργανώσεων το οποίο ευθυγραμμίστηκε σε διαφορετικές εποχές με την αστική κυβέρνηση και ένα άλλο μέρος που οργάνωσε τις άγριες απεργίες της λαϊκής βάσης. Δεν είναι τυχαίο ότι την περίοδο του Α' Παγκοσμίου Πολέμου τα εργατικά σωματεία με σοσιαλοδημοκρατικό προσανατολισμό τάχθηκαν στην πλευρά των εθνικών τους κυβερνήσεων στον πόλεμο και όχι με το μέρος της ταξικής τους πρωτοπορίας που τότε εκπροσωπούσε η κομμουνιστική Αριστερά. Τα γεγονότα αυτά αναδεικνύουν την εγκυρότητα της άποψης

που διατυπώθηκε τον μεσοπόλεμο από τους Adorno και Horkheimer στη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, σύμφωνα με την οποία τα συνδικάτα και οι συνδικαλιστές είναι οι «μανδρίνοι» που ενώ υποτίθεται εκπροσωπούν το προλεταριάτο, το μόνο που τους νοιάζει είναι να διατηρήσουν τις καρέκλες τους στο κατεστημένο σύστημα εξουσίας (Adorno and Horkheimer 1996: 82). Η άποψη αυτή την οποία επαναδιατύπωσε ο Althusser (1983) θεωρώντας τα σωματεία έναν ανάμεσα στους ιδεολογικούς μηχανισμούς του καπιταλιστικού κράτους, έχει ένα σημαντικό βαθμό αναλυτικής ακρίβειας για τον τρόπο που λειτουργούν τα Ευρωπαϊκά συνδικάτα. Θα πρόσθετα μάλιστα ότι στην βιβλιογραφία για τα εργατικά σωματεία και τους αγώνες τους στα τέλη του 20^{ου} αιώνα διατυπώθηκε με μεγάλη σαφήνεια το επιχείρημα ότι τα σωματεία τα οποία επιλέγουν τον συμβιβασμό και τη συν - διαχείριση με το κράτος και τα εργοδοτικά συμφέροντα είναι οι μόνες συνδικαλιστικές οργανώσεις για τις οποίες αξίζει να γίνεται λόγος (Compston 2002: 6).

Μέσα σε αυτό πλαίσιο τα ελληνικά συνδικάτα και οι Έλληνες εργαζόμενοι θα έπρεπε να λειτουργήσουν με μια παρόμοια αυτοσυγκράτηση με τους Ευρωπαίους συναδέλφους τους και να αποφύγουν ενέργειες που θέτουν σε κίνδυνο το πρόγραμμα της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης της χώρας μας (Traxler 2004: 65). Η έμφαση με την οποία η σχετική βιβλιογραφία αναδεικνύει το θετικό της συν-διαχείρισης των εργατικών ζητημάτων από την πλευρά τόσο των σωματείων όσο και του κράτους αλλά και των εργοδοτών, δεν αφήνει περιθώρια για επιμέρους διαφοροποιήσεις και συγκρούσεις από την πλευρά των εργαζομένων με αποτέλεσμα αυτό που αναδεικνύεται ως κοινωνική πολιτική να αγνοεί ηθελημένα τις ταξικές συγκρούσεις. Επίσης, η εργατική πολιτική φαίνεται να ταυτίζεται απόλυτα με τα εργοδοτικά συμφέροντα και την κρατική πολιτική στήριξης τους. Υπάρχει λοιπόν απουσία νομικής κατοχύρωσης και πολιτικής αναγνώρισης των σωματείων των επισφαλών που είναι παράλληλη με την απουσία επισταμένης αναφοράς στη βιβλιογραφία για τη μορφή αυτή της συνδικαλιστικής δράσης. Συγχρόνως όλα όσα αφορούν την εργασία ακόμα και αυτή που επιτελείται σε βιομηχανικούς εργοστασιακούς χώρους είναι απαλλαγμένη από αναφορές σε ταξικές συγκρούσεις και εμφανίζεται να αποτελεί το επιστέγασμα της εφαρμογής ενός εθνικού σχεδίου βιομηχανικής ανάπτυξης (Akgoz 2020, Akgoz et al. 2020). Στις μελέτες αυτές δεν γίνεται αναφορά στις εργασιακές σχέσεις και στις συγκρούσεις μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας που πιθανόν ανακύπτουν (Akgoz, 2020). Τέτοιου είδους μελέτες με ιστορικό υπόβαθρο έχουν παρουσιαστεί στο περιοδικό *Labor History* και στα συνέδρια του *European Social History Group*. Οι μελέτες αυτές, μολονότι αναβαθμίζουν τη σημασία της εργασίας μέσα στα εργοστάσια, τείνουν να τονίζουν εκείνα τα στοιχεία της ταυτότητας των εργατών που τους συμφιλώνουν με τα αφεντικά τους και όχι εκείνα που τους φέρνουν σε διαμάχη με αυτούς. Συνεπώς, στις μελέτες αυτές λείπει το συγκρουσιακό στοιχείο της ιστορίας της εργατικής τάξης ενώ τονίζεται η σύμπτωση της ταξικής ταυτότητας με την εθνική ταυτότητα (Christensen 2016).

Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα κατά τα χρόνια της πανδημίας

Όμως η μελέτη των συνδικαλιστικών αγώνων των τελευταίων δύο ετών στην Ελλάδα αναδεικνύει μια αναζωπύρωση του μαχητικού συνδικαλιστικού κινήματος. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον ότι σε πολλούς κλάδους και μέσα σε συνθήκες πανδημίας εργαζόμενοι που υπέστησαν σοβαρά πλήγματα όσον αφορά τους όρους εργασίας τους, όπως οι νοσηλεύτες και οι γιατροί του ΕΣΥ, οι εργαζόμενοι στους χώρους εστίασης και στον τουρισμό, οι ταχυμεταφορές και οι ηθοποιοί κινητοποιήθηκαν δυναμικά και μαζικά. Οι κινητοποιήσεις αυτές έγιναν ως κίνημα διαμαρτυρίας ενάντια σε ένα νομοθετικό κυβερνητικό πρόγραμμα το οποίο έθετε εμπόδια στην οργάνωση συγκεντρώσεων και διαδηλώσεων. Αναφέρομαι ειδικά στη νομοθεσία που ψήφισε η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας που έθεταν σημαντικούς περιορισμούς στην οργάνωση δημόσιων συγκεντρώσεων και στο δικαίωμα της απεργίας. Παράλληλα, αποδιάρθρωθηκε και θεσμικά το ωράριο εργασίας, απελευθερώθηκαν οι απολύσεις και ενισχύθηκε το ήδη ισχυρό διευθυντικό δικαίωμα. Απέναντι στη

γενικευμένη εργασιακή επισφάλεια η διορισμένη από το πρωτοδικείο ηγεσία της ΓΣΕΕ είχε στην πραγματικότητα περιορισμένη επιρροή και προσπάθησε μάλλον να εξομαλύνει τις αντιθέσεις παρά να οργανώσει την εργατική αντίδραση. Την ίδια στιγμή, το ΠΑΜΕ -η συνδικαλιστική οργάνωση που ελέγχεται από το ΚΚΕ-, συγκρότησε αυτόνομες συνδικαλιστικές οργανώσεις και προσπάθησε να πείσει για την αυθεντικότητα του ταξικού τους χαρακτήρα. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως στην περίπτωση των εργαζομένων στη ζώνη του λιμανιού του Πειραιά που διοικεί η COSCO, η στρατηγική του ΠΑΜΕ ήταν επιτυχής. Θα μπορούσε άραγε με βάση τη λαϊκή δυσφορία στην αντεργατική νομοθεσία της Νέας Δημοκρατίας ένα αριστερό κόμμα εκτός του ΣΥΡΙΖΑ να ωφεληθεί εκλογικά;

Η ΑΝΤΑΡΣΥΑ και το ΚΚΕ έχουν ισχυρή συνδικαλιστική παρουσία η οποία έχει χρονική διάρκεια πλην όμως τα κόμματα αυτά έχουν περιορισμένη βαρύτητα στις εθνικές εκλογές. Το ΚΚΕ ειδικά καλείται να αντιμετωπίσει μια γενικευμένη προκατάληψη, η οποία έχει τις ρίζες της στη δημόσια παρουσία του κόμματος στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης που το θέλει κόμμα δογματικό και συγκεντρωτικό. Παρόλα αυτά το ΚΚΕ τα τελευταία χρόνια έχει βγει μαχητικά μπροστά ως διοργανωτής και προστάτης πολλών συνδικαλιστικών αγώνων. Θα μπορούσε άραγε αυτή η μαχητικότητα να υπερκεράσει το περιορισμένο του εκλογικό προφίλ; Το κόμμα προσπαθεί να καταστήσει συνειδητό ότι το ζήτημα της επισφάλειας και της ευελιξίας δεν είναι πρόβλημα μιας μειοψηφίας εργαζομένων που εργάζονται ως «περιφερειακοί» δίπλα σε μια συμπαγή πλειοψηφία «ασφαλών» συναδέλφων τους, αλλά ότι έχει στην πραγματικότητα αποδομήσει και αποδιάρθρωσει και τις δικές τους εργασιακές σχέσεις. Με αυτή την έννοια τα κινήματα των αναπληρωτών καθηγητών και των ενοικιαζόμενων στην EthnoData δεν αποτελούν μια σπουδή στην μικροκοινωνιολογία και στις οργανώσεις «μικρής κλίμακος». Η αναφορά στον τρόπο που ο Λένιν ορίζει τις τάξεις μπορεί να μας φανεί όχι μόνο χρήσιμη αλλά και διαφωτιστική για τον τρόπο που οι θεωρητικοί του ΚΚΕ προσεγγίζουν αυτό ζήτημα.

Πως ο Lenin ορίζει τις τάξεις

Στο άρθρο του Lenin «Η Μεγάλη Πρωτοβουλία», που γράφτηκε στις 28 Ιούνη του 1919 και είχε υπότιτλο «για τον ηρωισμό των εργατών στα μετόπισθεν, από αφορμή τα «Κομμουνιστικά Σάββατα»» αναλύεται το ζήτημα των τάξεων ως εξής:

«Τι σημαίνει λοιπόν «κατάργηση των τάξεων»; Όλοι όσοι αυτοαποκαλούνται σοσιαλιστές την αναγνωρίζουν ως τον τελικό σκοπό του σοσιαλισμού, αλλά με κανένα τρόπο δεν της προσδίνουν τη δέουσα σπουδαιότητα. Οι τάξεις είναι μεγάλες ομάδες ανθρώπων που διαφέρουν μεταξύ τους από τη θέση που κατέχουν σε ένα ιστορικά καθορισμένο σύστημα κοινωνικής παραγωγής, από τη **σχέση** τους (στις περισσότερες περιπτώσεις ορισμένη και διατυπωμένη από το νόμο) με τα μέσα παραγωγής, από τον **ρόλο** τους στην κοινωνική οργάνωση της εργασίας και συνεπώς από το μέγεθος του μεριδίου του κοινωνικού πλούτου που διαθέτουν και τον **τρόπο απόκτησής** του. Οι τάξεις είναι **ομάδες ανθρώπων**, κάποια από τις οποίες **ιδιοποιείται την εργασία** μιας άλλης εξαιτίας της **διαφορετικής θέσης** που κατέχουν σ' ένα καθορισμένο σύστημα κοινωνικής οικονομίας. Είναι φανερό ότι για την ολοκληρωτική κατάργηση των τάξεων, **δεν αρκεί η ανατροπή των εκμεταλλευτών, των γαιοκτημόνων και των καπιταλιστών, δεν αρκεί η κατάργηση των δικαιωμάτων τους στην ιδιοκτησία, χρειάζεται επίσης να καταργηθεί όλη η ατομική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής, χρειάζεται να εξαλειφθεί η διάκριση μεταξύ πόλης και υπαίθρου**, καθώς και η διάκριση μεταξύ χειρωνακτικής και πνευματικής εργασίας. Αυτό απαιτεί μια πολύ μεγάλη χρονική περίοδο. Για να επιτευχθεί αυτό απαιτείται ένα τεράστιο βήμα προς τα εμπρός στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, απαιτείται να καταβληθεί η αντίσταση (συχνά παθητική που είναι ιδιαίρως επίμονη και ιδιαίρως δύσκολη να καταβληθεί) των πολυάριθμων επιβιώσεων της μικρής κλίμακας παραγωγής, απαιτείται να καταβληθεί η τεράστια δύναμη της συνήθειας και του συντηρητισμού που συνδέεται με αυτά τις επιβιώσεις» (Έμφαση δική μου).

Ο τρόπος που ο Λένιν προσεγγίζει το θέμα των τάξεων είναι νομίζω ένας συνδυασμός της Μαρξικής και της Βεμπεριανής προσέγγισης. Από την μια δίνει έμφαση στην ιδιοποίηση του κόπου των εργαζομένων από τους κεφαλαιοκράτες, από την άλλη στηλιτεύει την ιεραρχία που υπάρχει ανάμεσα σε χειρώνακτες εργάτες και πνευματικά εργαζόμενους υπάλληλους. Θεωρεί ότι ο καταμερισμός της εργασίας σε χειρωνακτική και πνευματική αποτελεί κύρια αιτία ανισότητας και καταπίεσης. Όμως στην περίπτωση των ενοικιαζόμενων αυτός ο καταμερισμός δεν ισχύει γιατί οι επισφαλείς εργαζόμενοι μπορεί να εργάζονται πνευματικά οι μισθοί τους όμως είναι παρόμοιοι με αυτούς των χειρώνακτων εργατών και σε ορισμένες περιπτώσεις μικρότεροι. Οι δε συνθήκες εργασίας τους αποτελούν αιτία πολλών ασθενειών παρόμοια με τις συνθήκες που επικρατούν στα εργοστάσια. Επίσης, οι ενοικιαζόμενοι έχουν ως ανώτερους τους άλλους υπαλλήλους με πολύ μεγαλύτερες απολαβές και καλύτερες συνθήκες εργασίας. Η συνθήκη δηλαδή του οριζόντιου διαχωρισμού σε πνευματική και χειρωνακτική εργασία η οποία οδηγεί σύμφωνα με τον Λένιν στη διάσπαση των εργαζομένων σε εργάτες και υπαλλήλους δεν οδηγεί στην ταξική κατάτμηση που ο Λένιν εντοπίζει. Εδώ βέβαια ο ίδιος ο όρος της πνευματικής εργασίας πρέπει να τεθεί σε διερεύνηση. Συγχρόνως όμως οι επισφαλείς έχουν ισχυρή αίσθηση της ατομικότητας τους.

Συμπεράσματα

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η ευελιξία στις μορφές εργασίας ενισχύει την εξατομίκευση και δημιουργεί ανάχωμα στην συγκρότηση μαζικών συνδικαλιστικών οργανώσεων. Προκαλεί μια πολυδιάσπαση ανάμεσα σε ειδικότητες και τύπους εργαζομένων που δεν βοηθά την συλλογική δράση. Συγχρόνως βοηθά την ανάδειξη μιας ποικιλίας υποκειμένων μέσα στο συνδικαλιστικό κίνημα που ευνοεί την πολυφωνία και την συμπερίληψη των μειονοτήτων μέσα στις οργανώσεις.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Adorno, T.W. και Horkheimer, M. (1996), *Διαλεκτική του Διαφωτισμού. Φιλοσοφικά Αποσπάσματα*, Μτφ. Λ. Αναγνώστου, Επιμέλεια: Γ. Κουζέλης, Αθήνα, Νήσος.
- Althusser, L. (1983), *Θέσεις 1964-1975*, Μτφ. Ξ. Γιαταγάνας, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Beck, U. (2015), *Κοινωνία της Διακινδύνευσης. Καθ' οδόν προς μια Άλλη Νεωτερικότητα*, Μτφ: Η. Οικονόμου, Επιμέλεια: Ν. Πατινιώτης, Αθήνα, Πεδίο.
- Lenin, V.I. (1919/ 2012), *Η Μεγάλη Πρωτοβουλία*, στο Β.Ι. Λένιν *Άπαντα*, τόμος 39, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, σσ. 13-18.
- Traxler, F. (2004), *Ρύθμιση της Αγοράς Εργασίας, μεταξύ Βιομηχανικής Δημοκρατίας, και Πίεσεων της Αγοράς: Προς ένα Ευρωπαϊκό Μοντέλο; Στο Α. Μοσχονάς και Σ.Μ. Κονιόρδος (επιμ.), Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση και Εργασιακές Σχέσεις. Προβληματισμοί και Αναζητήσεις σε Ελληνικό και Διευρωπαϊκό Πεδίο*, Αθήνα, Gutenberg, σσ. 55-84.
- Σπυριδάκης, Μ. (2018), *Homo Precarious: Εμπειρίες Ευαλωτότητας στην Κρίση*, Αθήνα, Πεδίο.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Akgoz, G. (2020), Citizens on the Shop Floor: Negotiating Class, Citizenship and National Identity in a Turkish State Factory, *Labor History*, February 2020 <https://doi.org/10.1080/0023656X.2019.1681642>
- Akgoz, G., R. Croucher and N. Pizzolatto (2020), Back to the factory: the continuing salience of industrial workplace history, *Labor History*, February 2020 <https://doi.org/10.1080/0023656X.2019.1681632>

- Beck, U. and Beck-Gernsheim, E. (2002), *Individualization: Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*, London, Sage.
- Christensen, L. K. (2016), Working for the *mighty* man: Aspects of labour and identity at Ford Motor Company A/S, Copenhagen, 1919-1966, European Social Science History Conference.
- Compston, H. (2002), Introduction: The Strange Persistence of Policy Concertation in S. Berger and H. Compston (eds), *Policy Concertation and Social Partnership in Western Europe. Lessons for the 21st Century*, Oxford, Berghahn, pp. 1-16.
- Karakioulafis, Ch. and Kanellopoulos, K. (2018), Triggering Solidarity Actions Towards Contingent Workers and the Unemployed. The Point of View of Trade Unionists and Labour Activists, *Partecipazione e Conflitto. The Open Journal of Sociopolitical Studies*, Vol. 11, No 1, pp.121 – 144.
- Koumandaraki, A. (2002), Greek trade union movement: a promising future? *ECPR Joint Sessions: panel "Labour Movement and Globalization"*, Turin, 22 – 24 March.
- Woodiwiss, A. (2005), *The Visual in Social Theory*, London, The Anthlon Press.
- Thompson, E.P. (1981), *The Making of the English Working Class*, London, Penguin.
- Tsakiris, A. and Koumandaraki, A (2015). Greek Trade Unionism in the period of Crisis. *Proceedings of 20th Alternative Futures & Popular Protest Conference*, Metropolitan University of Manchester, 30/3 – 1/4/ 2015.

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΣ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΟΠΟΙΗΣΗ

Θεόδωρος Α.Κουτρούκης^α

^α Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Περίληψη

Η Ευρώπη μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο κινήθηκε αργόσυρτα προς την ενοποίησή της, οικονομική, πολιτική και κοινωνική. Σε αυτή την πορεία συνέδραμαν ποικίλοι φορείς: κράτη, θεσμοί, κοινωνικοί εταίροι, οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών, αλλά και τα χριστιανικά συνδικάτα, τα οποία τάχθηκαν υπέρ της ειρήνης στη Γηραιά Ήπειρο και τον υπόλοιπο κόσμο. Ακόμη, εισήλθαν μαζί με άλλες πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις στο βαγόνι του εγχειρήματος της ολοκλήρωσης της Ενωμένης Ευρώπης (τότε ΕΟΚ). Αυτή η εξέλιξη υπολογιζόταν ότι θα ενίσχυε τα καθεστώτα στη Δυτική Ευρώπη, θα στήριζε τις θρησκευτικές ελευθερίες. Επίσης, οι χώρες της ΕΟΚ θα διευκολύνονταν στην αναχαίτιση του σοβιετικού/ κομμουνιστικού κινδύνου. Στην εργασία αυτή θα πραγματευτούμε συστηματικά τις προσπάθειες των Καθολικών και Προτεσταντικών Συνδικάτων σε διάφορες χώρες να συνδράμουν την Ευρωπαϊκή πολιτική οικονομική και κοινωνική συνεργασία με ποικίλες δράσεις. Ως μέθοδος για τη μελέτη του θέματος επιλέχθηκε η μελέτη των διακηρύξεων, των κειμένων εργασίας, της αρθρογραφίας ηγετικών στελεχών αλλά και των δράσεων των χριστιανικών εργατικών οργανώσεων στον ευρωπαϊκό χώρο. Τέλος, θα συζητήσουμε τα σύγχρονα προβλήματα που επιχειρεί να αντιμετωπίσει ο χριστιανικός συνδικαλισμός καθώς και τη στάση του απέναντι στα φαινόμενα της παγκοσμιοποίησης και του νεοφιλελεύθερου (υπερεθνικού) καπιταλισμού, που σήμερα συμβαδίζουν με την πορεία της Ευρωπαϊκής Ηπείρου.

Λέξεις κλειδιά: Χριστιανικά Εργατικά Συνδικάτα, Ευρωπαϊκή Ενοποίηση, Εκκλησία.

CHRISTIAN UNIONISM AND EUROPEAN INTEGRATION

Theodore A. Koutroukis^α

^α Department of Economics, Democritus University of Thrace

Abstract

After WW2, Western Europe has slowly moved towards its economic, political, and social integration. States. This was promoted by institutions, social partners, social organizations, and the Christian trade unions that supported the "Peace project" in the Old Continent and worldwide. Moreover, they participated in a coalition with several political and social actors in the venture of a European integration (then EEC). That development was supposed to enhance political regimes in Western Europe and to support religious freedom. EEC countries could also be more successful in confronting the Soviet/Communist threat. In this paper we will systematically pres-

ent the efforts of Catholic and Protestant unions in various countries to foster the European political, economic and social cooperation through several activities. The methodology adopted to approach this topic includes the study of the declarations, decisions, working and policy papers, leaders' publications as well as the Christian unions' actions in Europe. Last, we will discuss the contemporary problems that the Christian Unionism has faced as well as its position against the phenomena of globalization and neoliberal (supranational) capitalism, which are newcomers in Christian Europe's long-lasting path.

Key words: Christian Trade Unions, European Integration, Church.

Εισαγωγή

Μετά τη Βιομηχανική Επανάσταση οι χριστιανικές εκκλησίες κράτησαν αρχικά μία μάλλον αδιάφορη και αρνητική στάση έναντι των πρωτοεμφανιζόμενων εργατικών συνδικάτων (Foster 1956:144-146). Όμως τόσο οι καθολικοί, όσο και προτεστάντες άλλαξαν αργότερα θέση και -διακρίνοντας τα φλέγοντα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα του κόσμου της εργασίας-, ξεκίνησαν να εκπέμπουν μεταρρυθμιστικά μηνύματα (Koutroukis 2023). Η μεγάλη καμπή στη σχέση της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας με την εργατική τάξη συντελέστηκε το 1891 με την παπική εγκύκλιο *Rerum Novarum* του Λέοντα ΙΓ' (Kaufman 2004:73). Αυτή η εγκύκλιος διαδραμάτισε τεράστιο ρόλο, πολλώ μάλλον όταν ο Ρωμαίος ποντίφικας σημείωνε ότι τα συνδικάτα φέρνουν κεφάλαιο και εργασία πιο κοντά και είναι ιδιαίτερα επιθυμητό να πολλαπλασιαστούν και να γίνουν πιο αποτελεσματικά (Aspinwall 1997). Με την εγκύκλιο εκείνη αναγνωρίστηκε ως θεμελιώδης ο ρόλος των εργατικών ενώσεων -που συνδέονται με τα δικαιώματα του συνεταιρίζεσθαι- ώστε να προωθηθεί η σύσταση σωματείων που θα προωθούν τα ζωτικά συμφέροντα των εργαζομένων στα διάφορα επαγγέλματα (Pontifical Council for Justice and Peace 2004:175). Το εκκλησιαστικό κοινωνικό δόγμα του Βατικανού μετά την *Rerum Novarum* διδάσκει πως οι σχέσεις εντός του κόσμου της εργασίας πρέπει να χαρακτηρίζονται από συνεργασία των κοινωνικών τάξεων. Τα συνδικάτα αγωνίζονται για την προώθηση της κοινωνικής δικαιοσύνης και για τα δικαιώματα των εργαζομένων αλλά δεν πρέπει να μάχονται εναντίον κανενός (Abbott 2006). Δηλαδή δεν πρέπει να στρέφονται π.χ. κατά των εργοδοτών και αυτό είναι μία σαφής αποδοκιμασία της μαρξιστικής έννοιας της πάλης των τάξεων (Pontifical Council for Justice and Peace 2004:175). Αργότερα, κατά τη δεκαετία του 1930, ο Πάπας Πίος ο ΙΑ' στην εγκύκλιο *Quadragesimo Anno* αρνήθηκε τον φιλελευθερισμό με την έννοια του αχαλίνωτου οικονομικού ανταγωνισμού και επιβεβαίωσε την αξία της ιδιωτικής ιδιοκτησίας (Pontifical Council for Justice and Peace 2004:51). Η κοινωνική διδασκαλία της Καθολικής εκκλησίας συμπεριέλαβε σε διάφορα κείμενά της μερικά θεμελιώδη δικαιώματα των εργαζομένων που θα έπρεπε να νομοθετηθούν (Philpot and Shah 2006:36), ενώ πολλά από αυτά συμπεριλήφθηκαν αργότερα στον *Κοινοτικό Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων των Εργαζομένων της Ευρωπαϊκής Ένωσης* (Κουτρούκης 2022:22).

Η φυσιογνωμία των χριστιανικών συνδικάτων

Τα Χριστιανικά εργατικά συνδικάτα είναι επαγγελματικές ενώσεις που αναπτύχθηκαν με την ενθάρρυνση της ιεραρχίας της καθολικής εκκλησίας στα τέλη του 19ου αιώνα (Barnes 1962, Foster 1956:174). Σε ορισμένες ευρωπαϊκές χώρες συμπεριλαμβανομένης της Γερμανίας, της Γαλλίας και της Ελβετίας δημιουργήθηκαν με το σκοπό να επιβραδύνουν σε ένα βαθμό την ανάπτυξη του επαναστατικού εργατικού κινήματος στη βάση της ταξικής διαίρεσης και να προπαγανδίσουν την κοινωνική διδασκαλία και το

δόγμα της χριστιανικής θρησκείας κάτω από το σύνθημα της παγκόσμιας αδελφοσύνης (Vignaux 1943). Οι ηγέτες των χριστιανικών συνδικάτων διακήρυτταν τη διατήρηση της ατομικής ιδιοκτησίας και τη συνεργασία του κεφαλαίου και της εργασίας (Sommerville 1914). Η ιδεολογία τους βασιζόταν στην εγκύκλιο *Rerum Novarum*, η οποία αργότερα εμπλουτίστηκε από νεότερες παπικές εγκυκλίους (Aspinwall 1997). Παρά τη διάθεσή τους για κοινωνική συνεργασία, τα χριστιανικά εργατικά συνδικάτα πολλές φορές αναγκάστηκαν να αντιπαρατεθούν με τους εργοδότες και να συμμετέχουν σε απεργίες που κρίθηκαν απαραίτητες για την προώθηση των σκοπών τους.

Τα χριστιανικά συνδικάτα βρίσκονταν ανάμεσα στο θρησκευόμενο λαό και την εργατική τάξη. Επρόκειτο ουσιαστικά για μία αντίδραση της καθολικής και κάποιων προτεσταντικών εκκλησιών στα προβλήματα της εκβιομηχάνισης, της αποχριστιανόποίησης και της εκκοσμίκευσης της εργατικής τάξης στην Ευρώπη (Barnes 1962). Γενικότερα, το πνεύμα συνδικαλιστικής δράσης που υιοθετήθηκε στα εν λόγω συνδικάτα, οδήγησε στη δημιουργία ενός συναινετικού εργατικού δυναμικού που αποστρεφόταν τις κομμουνιστικές ιδέες και τις ταξικές συγκρούσεις και ήταν αφοσιωμένο και πειθαρχημένο. Επίσης, τα χριστιανικά συνδικάτα προωθούσαν την εκπαίδευσή των εργαζομένων σε ανάλογη κατεύθυνση (Barnes 1962).

Τα χριστιανικά συνδικάτα αναδύθηκαν ουσιαστικά ως μία αντίδραση στην επιθετική αντιθρησκευτική διάθεση των σοσιαλιστικών ιδεών, που τότε κυριαρχούσαν στην εργατική τάξη (Koutroukis 2023). Ωστόσο, μετά τον πόλεμο, οι σοσιαλιστές έγιναν πιο μετριοπαθείς, ενώ για τα χριστιανικά συνδικάτα το θρησκευτικό ζήτημα είχε πλέον μικρότερη σημασία. Κατά συνέπεια, αυτές οι δύο τάσεις του συνδικαλιστικού κινήματος συνεργάστηκαν (βέβαια είχαν ενωθεί πρωτίτερα κατά του ναζισμού και του φασισμού) για την οικοδόμηση της ενωμένης Ευρώπης. Μάλιστα μερικές φορές τα χριστιανικά συνδικάτα διαφωνούσαν σε θέματα περί της εργασίας με κάποιους μάλλον συντηρητικούς χριστιανοδημοκράτες πολιτικούς, ενώ αντίθετα συνέπλεαν με σοσιαλιστές πολιτικούς.

Ο χριστιανικός συνδικαλισμός στον κόσμο

Κύρια έκφραση του χριστιανικού συνδικαλισμού σε παγκόσμια κλίμακα ήταν η Διεθνής Ομοσπονδία Χριστιανικών Συνδικάτων (CISC), που συστήθηκε το 1920 για να αντιπροσωπεύσει τα συμφέροντα των εργαζομένων στη Δυτική Ευρώπη και τη Λατινική Αμερική. Η Συνομοσπονδία αυτή επιδίωκε να συμβάλει στη διεθνή ανάπτυξη και η επίδρασή της επικεντρώθηκε σε πολιτικές και κοινωνικές υποθέσεις στις χώρες που είχε μέλη. Η πολιτική της βασιζόταν στην εγκύκλιο *Rerum Novarum* και άλλες ποντιφικές πράξεις, Τελικά, υιοθέτησε το σύνθημα «*ούτε καπιταλισμός, ούτε κομμουνισμός*».

Η CISC εξ αρχής επηρεάστηκε από εσωτερικές αδυναμίες και πολιτικούς ανταγωνισμούς. Ιδίως στην Ευρώπη του Μεσοπολέμου πιάστηκε πολύ από την καταστροφή των συνδικάτων στη φασιστική Ιταλία και τη ναζιστική Γερμανία και τις εντονότερες πιέσεις που υπέστησαν οι εργατικές οργανώσεις από τα αυταρχικά καθεστώτα σε Ουγγαρία, Αυστρία, Ισπανία και Πορτογαλία. Στις χώρες αυτές τα μέλη της CISC αδρανοποιήθηκαν ή εξουδετερώθηκαν. Πάντως, η CISC κέρδισε το δικαίωμα να ορίζει εκπροσώπους στην Διεθνή Οργάνωση Εργασίας, όπου, με μία ενδιαφέρουσα επιχειρηματολογία, μόνον ο δικός της εκπρόσωπος αντιτάχθηκε στην ένταξη της Σοβιετικής Ένωσης το 1937 (Zaragori 2012). Στα τακτικά της συνεδρία διακήρυξε τη θέση της για το οκτάωρο, την ανεργία, τη μετανάστευση, την απασχόληση γυναικών και παιδιών και την ελευθερία του *συνεταιρίζεσθαι*. Το ύφος των διακηρύξεών της ήταν ρεφορμιστικό και οι στόχοι της μετριοπαθείς. Στο Πρόγραμμα του Ίνσμπρουκ (1922) επιτέθηκε στα ανομήματα του σοσιαλισμού και του κομμουνισμού, δίχως κανένα διαχωρισμό ανάμεσα στα δύο πολιτικά ρεύματα. Επιπλέον, διακήρυξε την πεποίθησή της ότι η οργάνωση του οικονομικού και κοινωνικού βίου πρέπει να εδράζεται στις αξίες της Χριστιανικής ηθικής, τη φιλανθρωπία

και τη δικαιοσύνη ως βασικές καθοδηγητικές αρχές για την κοινωνική τάξη. Παράλληλα, αναγνωρίζονταν τα ιδανικά της πνευματικής τελείωσης και της υλικής ευημερίας ως στόχοι της CISC, ενώ τα μέλη της θα έπρεπε να υιοθετήσουν το Χριστιανικό δόγμα ως βάση της ανθρώπινης κοινωνίας.

Μετά το 1945 τα χριστιανικά συνδικάτα είχαν αλλάξει πολύ ως αποτέλεσμα της συμμετοχής των πολλών μελών τους στο αντιστασιακό κίνημα, ενώ κάποια επανιδρύθηκαν ως βιομηχανικές οργανώσεις με αποτέλεσμα την αυξημένη παρουσία τους στη βαριά βιομηχανία. Επιπροσθέτως, τα χριστιανικά συνδικάτα ενεργοποίησαν και πάλι τη CISC (Degryse 2013:12).

Τα μεταπολεμικά σχέδια για αναβίωση του χριστιανικού συνδικαλιστικού κινήματος σε Γερμανία, Ιταλία και Αυστρία εν πολλοίς απέτυχαν παρά τις άοκνες προσπάθειες που καταβλήθηκαν. Στη Γερμανία κυριάρχησε η ενιαία DGB (Γερμανική Συνομοσπονδία Εργατικών Συνδικάτων), στην Ιταλία η χριστιανική CISL (Ιταλική Συνομοσπονδία Εργατικών Συνδικάτων) στράφηκε προς την Διεθνή Συνομοσπονδία Ελεύθερων Εργατικών Συνδικάτων (ICFTU) (Ciampini 2017: 67), ενώ τα αυστριακά χριστιανικά συνδικάτα αναγνωρίστηκαν ως μία τάση στο πλαίσιο της ÖGB δηλ. της ενιαίας εργατικής ομοσπονδίας. Τελικά, στο συνέδριο του Άμστερνταμ (1945) η CISC διακήρυξε την προσήλωσή της στις θεμελιώδεις αρχές του χριστιανικού πολιτισμού και την υποστήριξή της στον εκ βάθρων μετασχηματισμό της σύγχρονης επιχείρησης, την αναγνώριση της ατομικής ιδιοκτησίας και την συμμόρφωση στην έννοια της βιομηχανικής αρμονίας. Στη δεκαετία του 1960 προσπάθησαν να γεφυρώσουν το χάσμα με τους σοσιαλδημοκράτες και να οικοδομήσουν μαζί μία ενωμένη Ευρώπη (Cordoba 1968). Η νέα ηγεσία της CISC δεν είχε επηρεαστεί από τη διαχρονική διαμάχη σοσιαλιστών-χριστιανών, ενώ η Δυτική Ευρώπη είχε πλέον επιλέξει το «στρατόπεδο» του δυτικού/ατλαντικού κόσμου. Οι παράγοντες που συνέβαλαν σε αυτή την εξέλιξη ήταν η περαιτέρω εκκοσμίκευση των κοινωνιών της Δύσης, η μεγάλη άνοδος της σημασίας των αναπτυσσόμενων χωρών, η βαθμηδόν υποχώρηση της αποικιοκρατίας, ο εκσυγχρονισμός της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας και η νέα ηγεσία του August Vanistendael, ο οποίος έγινε Γενικός Γραμματέας της CISC (Cordoba 1968).

Στο μεταξύ γεννήθηκαν φιλοδοξίες στους κόλπους των χριστιανικών συνδικάτων από την ενωτική δράση. Πολλοί από τους εργαζόμενους-μέλη τους, συμμετείχαν σε αγώνες των εργαζομένων. Στις νέες συνθήκες αναπτύχθηκε ένα κίνημα εναντίον των ιδεολογικών περιορισμών και προώθησε την αποχριστιανοποίηση της CISC. Στο διάστημα 1962-1964 εντάχθηκαν πολλές μη ευρωπαϊκές οργανώσεις, ενώ μετά το 1964 η CISC άρχισε να δέχεται και πολλά μη χριστιανικά συνδικάτα. Όπως είπε τότε ο γενικός γραμματέας της CISC *«δεν μπορούμε να περιμένουμε άλλο μέχρι οι μη Χριστιανοί να ασπαστούν τον χριστιανισμό»*. Με αυτό τον τρόπο οι χριστιανικές οργανώσεις άρχισαν να μετατρέπονται σε οργανώσεις πιστών και αργότερα σε οργανώσεις ουδετερόθρησκες. Τέλος, η CISC το 1968 μετονομάστηκε σε Παγκόσμια Συνομοσπονδία Εργασίας (WCL) επιλέγοντας την ανοιχτή ομολογιακή προσέγγιση και δέχτηκε ως μέλη βουδιστές και μουσουλμάνους. Με τη σταδιακή αποχριστιανοποίησή της, εξέλιπε και ο λόγος διαχωρισμού με την ICFTU και τελικά ενοποιήθηκαν αργότερα στη Διεθνή Συνομοσπονδία Συνδικάτων (Cordoba 1968).

Σκοπός της WCL ήταν να προασπίσει τις συνδικαλιστικές ελευθερίες και να βοηθήσει τα εργατικά συνδικάτα στην ανάπτυξή τους. Ο αριθμός των μελών της προσέγγισε τα 26 περίπου εκατομμύρια σε 116 διαφορετικές χώρες και η μεγαλύτερη οργάνωσή της ήταν η Χριστιανική Συνομοσπονδία Εργατικών Συνδικάτων του Βελγίου (CSC). Η WCL ήταν οργανωμένη σε ομοσπονδιακή βάση που άφηνε μεγάλη διακριτικότητα στην αυτόνομη δράση των συνδικάτων-μελών της. Το ανώτατο όργανο ήταν το Συνέδριο, που συνερχόταν κάθε τέσσερα χρόνια και όριζε τη Γενική Γραμματεία με τετραετή θητεία. Το Γενικό Συμβούλιο (ενδιάμεσο όργανο διοίκησης) συνερχόταν τουλάχιστον μία φορά ετησίως και αποτελούνταν από τουλάχιστον 22 μέλη, που εκλέγονταν από το Συνέδριο και αντιπροσώπευαν οργανώσεις-μέλη της. Η WCL είχε περιφερειακές οργανώσεις στη

Λατινική Αμερική, την Αφρική και την Ασία, γραφεία αντιπροσώπευσης σε Γενεύη και Βουκουρέστι, ενώ έδρευε στο Βέλγιο (WCL n.d.).

Η συμβολή των χριστιανικών συνδικάτων στην ευρωπαϊκή ενοποίηση

Τα πρώτα χρόνια τα χριστιανικά συνδικάτα καθοδηγούνταν από τον κλήρο και απευθύνονταν κυρίως στη μεσαία τάξη, αλλά αργότερα έγιναν πιο ανεξάρτητα από την εκκλησία και εξέφρασαν πολύ περισσότερο την τυπική εργατική τάξη. Τα ισχυρότερα χριστιανικά εργατικά συνδικάτα άνθησαν στη Γερμανία και την Ιταλία. Κατά τον Μεσοπόλεμο όμως ο φασισμός και ο ναζισμός στράφηκαν με μένος εναντίον αυτών των οργανώσεων και οδήγησαν στην καταστροφή τους. Το εγχείρημα να επανασυσταθούν μετά τον Β΄ΠΠ δεν απέδωσε πολλά. Από την άλλη μεριά, στη Γαλλία τα χριστιανικά συνδικάτα ήταν ισχυρά κυρίως μεταξύ των εργατών λευκού κολλάρου (χαρτογιακάδων). Επίσης υπήρχαν ισχυρά συνδικάτα στις χώρες της BENELUX (Barnes 1962). Η CISC αντιπροσώπευε τους πιστούς εργαζόμενους. Στο πολιτικό επίπεδο τα συνδικάτα εντός των χριστιανοδημοκρατικών κομμάτων είχαν να αντιμετωπίσουν πολλές συγκρούσεις και αντιφάσεις γιατί αφενός μεν έπρεπε να δράσουν ως εκπρόσωποι των συμφερόντων της εργασίας, αφετέρου δε η Χριστιανοδημοκρατία έπρεπε να δράσει ως ενοποιητικό σχήμα όλων των επαγγελματιών και τάξεων, δηλ. απευθυνόταν σε ευρύτερο πολιτικό ακροατήριο. Επιπλέον, μερικά χριστιανοδημοκρατικά κόμματα ήταν κοινωνικά συντηρητικά και αυτό δυσκόλευε πολύ τη συνύπαρξη και ένταξη στα αντίστοιχα συνδικάτα (Kalyvas and Kersberger 2010: 187, 197). Η ιδεολογική ταυτότητα των εργατικών συνδικάτων εντός της Χριστιανικής Δημοκρατίας και η δέσμευσή τους για την ενοποίηση της Ευρώπης οδήγησε σε μία σύμπραξη στο κοινωνικό επίπεδο που ικανοποιούσε τον χριστιανικό συνδικαλισμό (Barnes 1962). Η πραγματική δύναμη των εργατικών συνδικάτων βρισκόταν στη Γαλλία και τις χώρες της BENELUX κι αυτό περιόριζε σε μεγάλο βαθμό τη συνολική ισχύ τους στο επίπεδο της Ενωμένης Ευρώπης.

Οι κυριότερες Χριστιανικές εργατικές οργανώσεις στην Ευρώπη ήταν οι εξής: 1) Η *Ολλανδική Καθολική Συνδικαλιστική Ομοσπονδία* (NKV), που συστήθηκε το 1925. 2) Η *Συνομοσπονδία Χριστιανικών Συνδικάτων Λουξεμβούργου* (LCGB), που συστήθηκε το 1921. Το σύνθημα της ήταν “ο άνθρωπος στο κέντρο της δράσης μας” και εμπνεύστηκε από την κοινωνική διδασκαλία του Χριστιανισμού. 3) Η *Χριστιανική Ένωση Εργατών Σουηδίας*, που συστήθηκε το 1899 (αλλά διαλύθηκε το 1900), αρνήθηκε την πάλη των τάξεων και συνηγόρησε υπέρ της των καλών σχέσεων εργαζομένων-εργοδοτών. Στο πρόγραμμά της που υιοθετήθηκε το 1899 από το ιδρυτικό συνέδριο του Γκέτεμποργκ απέκλεισε τους εργάτες που είχαν επαναστατικές πεποιθήσεις. Δεν ήταν υποχρεωτικό να είσαι θρησκευόμενος για να γίνεις μέλος της, αλλά μόνο οι πιστοί χριστιανοί μπορούσαν να εκλέγονται στα ηγετικά αξιώματα. 4) Η *Γαλλική Συνομοσπονδία Χριστιανών Εργαζομένων* (CFTC), που συστήθηκε το 1919 και βασίστηκε σε καθολικές κοινωνικές αρχές. Αρνήθηκε την πάλη των τάξεων αλλά συνεργάστηκε σε απεργίες με τις αριστερές συνδικαλιστικές οργανώσεις. Στόχος της ήταν να διασφαλίσει τα υλικά και πνευματικά συμφέροντα των μελών της, ενώ αργότερα (1964) μετεξελιχθηκε στη *Γαλλική Δημοκρατική Συνομοσπονδία Εργασίας* (CFDT). 5) Οι *Χριστιανικές Ενώσεις Ιταλών Εργαζομένων* (ACLI), που συστήθηκαν το 1944 και βασίστηκαν στην καθολική κοινωνική διδασκαλία. 6) Η *Ιταλική Συνομοσπονδία Εργατικών Συνδικάτων* (CISL), που συστήθηκε το 1950, αντιπροσώπευσε πολλά καθολικά συνδικάτα και συνδέθηκε με τη Χριστιανοδημοκρατία. 7) Η *Χριστιανική Συνδικαλιστική Ομοσπονδία Γερμανίας* (CGB), που συστήθηκε το 1959. 8) Η *Χριστιανική Εθνική Συνδικαλιστική Συνομοσπονδία* της Ελβετίας (CNG), που συστήθηκε το 1921. 9) Η *Συνομοσπονδία Χριστιανικών Συνδικάτων Βελγίου* (ACV-CSC), που συστήθηκε το 1925. 12) Τα *Ανεξάρτητα Χριστιανικά Εργατικά Συνδικάτα Σλοβακίας* (NKOS), που συστήθηκαν το 1993.

Η πρώτη προσπάθεια για συνεργασία έγινε με αφορμή τη σύσταση της *Διεθνούς*

Αρχής για το Ρουρ, που θα έλεγχε την παραγωγή άνθρακα και χάλυβα μετά το 1948 στην βιομηχανική περιοχή Ρουρ. Τον Μάρτιο του 1949 αντιπροσωπείες του Βελγίου, της Γαλλίας, του Λουξεμβούργου, της Ολλανδίας και της Γερμανίας σύστησαν μία *Μόνιμη Διασυνδικαλιστική Επιτροπή* με σκοπό να προωθή τα συμφέροντα των εργαζομένων της Ρουρ στα οικονομικά και κοινωνικά ζητήματα. Μετά την ανακοίνωση των σχεδίων Schuman και Monnet για τη δημιουργία μιας ενωμένης Ευρώπης τόσο η ICFTU, όσο και η CISC τάχθηκαν υπέρ της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Μολαταύτα, δεν έλειψαν και οι διάφορες για το ευρωπαϊκό project μεταξύ διεθνών, ευρωπαϊκών και εθνικών συνδικάτων (Degryse 2012: 20, European Communities 1972).

Αργότερα, για να υλοποιήσουν την προοπτική συνεργασίας τους σε θεσμική βάση επτά συνδικαλιστικές Ομοσπονδίες από τα έξι τότε μέλη της ΕΟΚ συναντήθηκαν τον Ιανουάριο του 1958 στο Ντίσελντορφ. Οι συμμετέχοντες επιβεβαίωσαν την ταυτότητά τους, τον σεβασμό των ευρωπαϊκών συνθηκών και την εφαρμογή αυτών (European Communities 1972). Προώθησαν επίσης ορισμένα θεμελιώδη ζητήματα, όπως την παραχώρηση μιας έδρας για έναν συνδικαλιστή στην *Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων* (κατά ανάλογο τρόπο με την *Ανώτατη Αρχή της ΕΚΑΧ*), τη συνδικαλιστική συμμετοχή στη διοίκηση του *Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου* και την πιθανότητα να δοθούν σε -επιλεγμένους από τα συνδικάτα- υποψηφίους, κομβικές θέσεις στις υπηρεσίες της ΕΟΚ. Τελικά οι συνομοσπονδίες ζήτησαν από την Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων και της *ΕΥΡΑΤΟΜ* να επιτρέψουν σε συνδικαλιστικούς αντιπροσώπους να συμμετέχουν στην υλοποίηση και να διεκδικήσουν την ίδρυση της *Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής* σε μόνιμη βάση. Επιπλέον, υπογράμμισαν την ανάγκη για τη συνένωση των τριών Επιτροπών των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων σε μία για να αποφύγουν την διασπορά της συνδικαλιστικής αντιπροσωπείας (European Communities 1972).

Μετά τη σύσταση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (τη δεκαετία του 1950) και της *ΕΖΕΣ* (τη δεκαετία του '60) αναδείχθηκε η ανάγκη για μια ενιαία συνδικαλιστική εκπροσώπηση σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Παράλληλα, ήδη υπήρχαν τότε ισχυρές οργανώσεις, η *International Trade Secretariats*, η *Διεθνής Ομοσπονδία Μεταλλωρύχων*, η *Διεθνής Ομοσπονδία των Εργατών Κλωστοϋφαντουργίας*, η *Διεθνής Ομοσπονδία Μεταλλεργατών*, δηλ. μία άλλη μορφή εκπροσώπησης σε κλαδικό επίπεδο (Degryse 2013: 20). Επιπλέον, εμφανίστηκαν διαφορετικές αντιλήψεις για τον συνδικαλισμό τόσο σε Βορρά όσο και σε Νότο, αλλά και μεγάλη καχυποψία για τα εργατικά συνδικάτα στις χώρες όπου κυριαρχούσαν ολοκληρωτικά καθεστώτα δηλ. στην Ισπανία, την Πορτογαλία και την Ελλάδα. Επίσης, υπήρχε η διαίρεση του ευρωπαϊκού ενοποιητικού εγχειρήματος σε δύο προσπάθειες το φεντεραλιστικό της ΕΟΚ και το διακυβερνητικό της ΕΖΕΣ.

Το ευρωπαϊκό τμήμα της ICFTU ήταν πλέον η *ECFTU* (European Confederation of Free Trade Unions). Σε αυτή την οργάνωση συμμετείχαν συνδικαλιστικές ομοσπονδίες από πολλές ευρωπαϊκές χώρες (European Communities 1972). Κατά παράδοξο τρόπο το μόνο χριστιανικό συνδικάτο που συμμετείχε ήταν η CISC, δηλ. το χριστιανικό/χριστιανοδημοκρατικό συνδικάτο της Καθολικής Ιταλίας (Ciampani 2017: 67).

Από την άλλη πλευρά, στην ευρωπαϊκή οργάνωση της Παγκόσμιας Συνομοσπονδίας Εργασίας (European Organization/WCL) συμμετείχαν το NKV (καθολικό συνδικάτο Ολλανδίας), το CGB (χριστιανικό συνδικάτο Γερμανίας), το CNV (προτεσταντικό συνδικάτο Ολλανδίας), το LCGB (χριστιανικό συνδικάτο Λουξεμβούργου), η CFDT (στην οποία συγχωνεύθηκε η άλλοτε χριστιανική ομοσπονδία CFTC) από τη Γαλλία και η Ένωση των Χριστιανών Εργατών (ACLI) από την Ιταλία. Επιπλέον, από χώρες εκτός της ΕΟΚ συμμετείχαν το συνδικάτο CNG (Ελβετία), η οργάνωση ÖGB (Αυστρία), η SVEA (Ελβετία) και η CMTU (Μάλτα) (European Communities 1972). Την κύρια εκπροσώπηση των χριστιανών εργατών σε ευρωπαϊκό επίπεδο είχε το ευρωπαϊκό τμήμα της WCL, μολονότι δεν συμμετείχαν σε αυτή οι περισσότεροι Ιταλοί εργαζόμενοι.

Το τμήμα EO-CISC (Ευρωπαϊκός Οργανισμός της Διεθνούς Συνομοσπονδίας Χρι-

στιανικών Συνδικάτων) μετά τη δημιουργία της το 1958 βρέθηκε εν μέσω σημαντικών εξελίξεων στην Ευρώπη. Στο σχετικό προβληματισμό συνέβαλαν τα τέσσερα συνέδριά του (1960-Βόννη, 1962-Ρώμη, 1964-Στρασβούργο και 1966-Άμστερνταμ). Τέλος, στο συνέδριο των Βρυξελλών (1969) η ΕΟ-CISC/WCL συνέχισε να αναλύει τις ευρωπαϊκές υποθέσεις από μία συνδικαλιστική οπτική γωνία και να αναζητά τις καταλληλότερες λύσεις για την εργατική πλευρά, διαμέσου της υιοθέτησης ενός κοινωνικού σχεδίου για την Ευρώπη (Degryse 2013: 20).

Σταδιακά τα χριστιανικά συνδικάτα εκπροσωπούσαν σε ευρωπαϊκή κλίμακα από την ΕΟ-CISC (μετά το 1968: ΕΟ-WCL), ενώ τα ελεύθερα συνδικάτα από το ΕΡΟ-ICFTU, που μετεξελίχθηκε σε *European Confederation of Free Trade Unions* (ECFTU) το 1969. Αυτός ο διαχωρισμός των συνδικάτων δυσχέραινε τη συνδικαλιστική εκπροσώπηση. Το 1972, η διάσκεψη κορυφής της ΕΟΚ στο Παρίσι αποφάσισε να υιοθετήσει ένα Ευρωπαϊκό κοινωνικό πρόγραμμα δράσης. Την ίδια όμως χρονιά βρισκόταν σε εξέλιξη μια διαμάχη των ICFTU και WCL για την εκπροσώπηση στο Διοικητικό Συμβούλιο της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας (Degryse 2013: 21). Στις 5-6 Φεβρουαρίου του 1972 μία συνάντηση των σπουδαιότερων ηγετών του ΕΟ-WCL στη Χάγη με εκπροσώπους της ECFTU έφερε καλό αποτέλεσμα γιατί διατυπώθηκε μία δήλωση προθέσεων για τη σύσταση μιας ευρωπαϊκής συνδικαλιστικής ομοσπονδίας από τις δύο οργανώσεις, οι οποίες θα συμμετείχαν εξαρχής στην ίδρυση της ETUC. Ωστόσο, η σύγκρουση στο πλαίσιο της ΔΟΕ καθυστέρησε ένα χρόνο την ένταξη των χριστιανικών συνδικάτων. Τελικά η *Συνομοσπονδία Ευρωπαϊκών Συνδικάτων* (ETUC) ιδρύθηκε με πρωτοβουλία της ICFTU, στην οποία συμμετείχε μόνο μία χριστιανική συνομοσπονδία από την Ιταλία (CISL). Όμως με τη συμφωνία του ΕΟ-WCL και της ETUC στις 7 Μαρτίου 1974 τα χριστιανικά συνδικάτα εντάχθηκαν στην ETUC, εξέλιξη που επικυρώθηκε στο συνέδριο της ETUC στην Κοπεγχάγη στις 23-25 Μαΐου 1974. Στις 31 Μαΐου 1974, η ΕΟ-WCL αποφάσισε την αυτοδιάλυσή της και η ETUC έφτασε πλέον να εκπροσωπεί 35 εκατομμύρια εργαζόμενους από 30 οργανώσεις-μέλη (Degryse 2013: 23).

Τα ευρωπαϊκά χριστιανικά συνδικάτα στις διακηρύξεις τους έχουν υπερασπιστεί τον συνδικαλιστικό πλουραλισμό αλλά και το Ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο που βασίζεται στην αλληλεγγύη, την επικουρικότητα, τη μη διάκριση και την ισότητα των φύλων. Κατά την άποψή τους η ΕΕ είναι το πιο επιτυχημένο πείραμα ειρήνης στον κόσμο, ένα πεδίο όπου οι Ευρωπαίοι παρά τις μεγάλες διαφορές τους βρίσκουν τη δύναμη στις κοινές αξίες που είναι η δημοκρατία, η συμμετοχή, η ισότητα, η κοινωνική δικαιοσύνη, η αλληλεγγύη, η αειφορία, ο σεβασμός των νόμων και τα ανθρώπινα δικαιώματα. Η Ευρώπη έχει ανάγκη από οικονομική, κοινωνική και περιβαλλοντική πρόοδο λ.χ. από ευημερία, κοινωνική ασφάλιση, ιατρική φροντίδα, δίκαιη κατανομή του εισοδήματος, δημόσιες υπηρεσίες, υγιές φυσικό περιβάλλον κ.ά. Είναι ανάγκη να ενισχυθούν τα κοινωνικά δικαιώματα στην ΕΕ, όπως το δικαίωμα για σύσταση και ένταξη σε εργατικό συνδικάτο, το δικαίωμα συλλογικής διαπραγμάτευσης και απεργίας, το δικαίωμα για κοινωνικό διάλογο, το δικαίωμα για πληροφόρηση, διαβούλευση συμπεριλαμβανομένης και της συναπόφασης. Η Ευρώπη διεκδικεί την επένδυση στην απασχόληση και την εκπαίδευση, τα ανθρώπινα δικαιώματα, τη δημοκρατία, τη θρησκευτική ελευθερία, την ισότητα των φύλων, την εφαρμογή των νόμων σε εθνικό και Ευρωπαϊκό επίπεδο. Η ΕΕ πρέπει να αντιμετωπίσει τις παγκόσμιες προκλήσεις, όπως την κλιματική αλλαγή, την κλιμάκωση των διεθνών συγκρούσεων, την πείνα και την καταναγκαστική μετανάστευση.

Σε εθνικό επίπεδο, το χριστιανικό συνδικάτο της Γερμανίας (CGB) τάχθηκε υπέρ των ευρωπαϊκών ιδανικών και της ευρωπαϊκής πολιτικής για την οικοδόμηση της ενιαίας Ευρώπης (Kössler 2018: 27-28). Στο Βέλγιο, η συνδικαλιστική οργάνωση CSC υπηρέτησε έναν μαχητικό καθολικισμό και το 1980 διακήρυξε πως η οικονομία πρέπει να υπηρετεί τον Άνθρωπο και την Κοινωνία. Στο Συνέδριο του 1985, υποστήριξε ότι ο συνδικαλισμός θα πρέπει να υπηρετεί τη δημοκρατία και την αλληλεγγύη (Barnes 1964, CSC n.a.: 35). Η CSC επέλεξε να υποστηρίξει τη διακρατική συνδικαλιστική ενότητα, ώστε να προωθήσει

τα συμφέροντα των Ευρωπαϊών εργαζομένων έναντι των οικονομικών συγκεντρώσεων, των πολυεθνικών εταιρειών και ζητούσε να ακουστεί ισχυρότερα η φωνή των εργαζομένων στην οικοδόμηση της ΕΟΚ. Ακόμη δήλωσε ότι εργάζεται προς την πολιτική ενίσχυση της ΕΟΚ με σκοπό να αντιμετωπιστεί η δομική κρίση σε ευρωπαϊκό επίπεδο και να διασφαλισθεί απασχόληση για όλους. Τέλος, ισχυρίστηκε πως τα συνδικάτα πρέπει να ενισχύσουν την παγκόσμια αλληλεγγύη για τους εργαζομένους στον Τρίτο Κόσμο (CSC π.α.:35).

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, ενεργοποιήθηκε έντονα η *Ευρωπαϊκή Ένωση Χριστιανών Δημοκρατικών Εργαζομένων* (EUCDW). Πρόκειται για οργάνωση των χριστιανοδημοκρατών εργαζομένων, στην οποία συμμετέχουν εργατικές οργανώσεις που υπήρξαν πρωτοπόρες του ευρωπαϊκού προτύπου που έθεσε η χριστιανική κοινωνική διδασκαλία. Η οργάνωση αυτή προωθεί την ενίσχυση της κοινωνικής οικονομίας της αγοράς, η οποία βρίσκεται στον πυρήνα της φιλοσοφίας της ΕΕ και την επιτυχή σύνδεση της οικονομικής ανταγωνιστικότητας με την κοινωνική δικαιοσύνη. Το μανιφέστο της με τίτλο «*Μια δίκαιη ανταγωνιστική και προστατευτική Ευρώπη 2020-2024*», που υιοθετήθηκε από το συμβούλιο της EUCDW την 1η Φεβρουαρίου του 2020 στο Πόρτο, χάραξε τις εξής βασικές κατευθύνσεις: α) συνέχιση της παροχής του ευρωπαϊκού πυλώνα κοινωνικών δικαιωμάτων, β) στροφή προς την ίδρυση μιας Ευρωπαϊκής Αρχής για την Εργασία που θα προωθήσει τη διασυννοιακή συνεργασία, γ) διασφάλιση ενός πλαισίου για τον κατώτατο μισθό ανά κράτος-μέλος διαμέσου διαπραγματεύσεων των κοινωνικών εταίρων, δ) επέκταση των ελάχιστων standards για τη συμμετοχή και την συναπόφαση των εργαζομένων στις *ευρωπαϊκές εταιρείες* που λειτουργούν σύμφωνα με το ευρωπαϊκό δίκαιο, ε) συμφωνία σε μέτρα για την *οικονομία της πλατφόρμας*, στ) πιο αποτελεσματικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων στην υφιστάμενη ενωσιακή ικανότητα, ζ) υλοποίηση της αρχής της ίσης αμοιβής για ίση εργασία στο ίδιο εργασιακό περιβάλλον σε όλους τους τομείς της ευρωπαϊκής οικονομίας, η) προώθηση της αρχής της ίσης αμοιβής για ίση εργασία μεταξύ ανδρών και γυναικών, θ) ανάπτυξη ενός ευρωπαϊκού κοινωνικού πρωτοκόλλου, που θα περιλαμβάνει οριζόντιες κοινωνικές δράσεις στην ΕΕ, σύμφωνα με τις αρχές της ΔΟΕ.

Η WCL κατά τη δεκαετία του 1990 υποστήριξε ότι το επιθυμητό ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο βρίσκεται υπό την πίεση του ανεξέλεγκτου διεθνούς ανταγωνισμού, της υψηλής ανεργίας, της εντεινόμενης ευελιξίας της εργασίας και της απουσίας φορολογικής και κοινωνικής εναρμόνισης των χωρών-μελών, που απειλούν τόσο τα συνδικάτα, όσο και τις προοπτικές του ανθρώπινου παράγοντα στην Ευρώπη (WCL 1997). Καθώς η ΕΕ, ιδίως μετά το 1990, άρχισε να διευρύνεται προς τα ανατολικά, η σημασία των χριστιανικών συνδικάτων από τη μία πλευρά μειώθηκε γιατί σε πολλές χώρες από τις νεοεισερχόμενες -όπως στα Βαλκάνια και αλλού- δεν είχαν ισχυρή παρουσία, ειδικά στις ορθόδοξες. Από την άλλη πλευρά, δέχτηκαν νέα μέλη, για τα οποία η θρησκεία ήταν σημαντική, όπως οργανώσεις από την Πολωνία και την Σλοβακία.

Σε κάθε περίπτωση τα χριστιανικά συνδικάτα έχουν προωθήσει με όλες τους τις δυνάμεις την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, παρά τις ισχυρές επιφυλάξεις που διατηρούν για το ότι ο νεοφιλελευθερισμός αντιλαμβάνεται το ευρωπαϊκό project με οικονομικούς και νομισματικούς και όχι με κοινωνικούς και πολιτικούς όρους (Nothelle-Wildfeuer 2018).

Συμπεράσματα

Ο κοινωνικός χριστιανισμός τις τελευταίες δεκαετίες πειθαναγκάστηκε να αναμετρηθεί με οικουμενικά ζητήματα συνδικαλιστικού ενδιαφέροντος, καθώς οι νέες ανερχόμενες ισχυρές οικονομικές δυνάμεις ήταν εκτός της εμβέλειας των ισχυρών εκκλησιών. Για παράδειγμα, το κοινωνικό οικοδόμημα στις μεταβιομηχανικές χώρες της Ευρώπης απειλούσαν το χρηματιστικό κεφάλαιο, οι πανίσχυρες παγκόσμιες εταιρείες, οι μεταναστευτικές ροές, η αναρρίχηση μη χριστιανικών χωρών στην κορυφαία ομάδα των οικονομικών δυνάμεων του κόσμου (π.χ. Κίνα, Ινδία).

Οι κύριες τάσεις που έχουν καθορίσει τη θέση των χριστιανικών συνδικάτων, ήταν: α) η μείωση της σημασίας των χριστιανικών συνδικάτων και των θρησκευτικών διαφορών στην Δυτική Ευρώπη λόγω της ενίσχυσης της πολυπολιτισμικότητας και της εκκοσμίκευσης, β) η μικρή αύξηση της σημασίας των συνδικάτων τέτοιου τύπου στην Ανατολική Ευρώπη, γ) η ραγδαία αύξηση του αλλόθρησκου μεταναστευτικού δυναμικού, δ) η μεγάλη άμβλυνση των διαφορών ανάμεσα σε χριστιανικά και σοσιαλιστικά/σοσιαλδημοκρατικά συνδικάτα, ε) η μείωση της δραστηριότητας και της επιρροής των κομμουνιστικών συνδικάτων καθώς και των επαναστατικών τους προσανατολισμών, στ) η μετασχηματισμός των καθεστώτων της Ανατολικής Ευρώπης, ζ) η σταδιακή άρση διαφορών και εν τέλει ενοποίηση των ICFTU και WCL και η) η σταδιακή απαξίωση της συνδικαλιστικής δράσης σε ευρεία κοινωνικά στρώματα των σύγχρονων κοινωνιών.

Για αυτό το χριστιανικό συνδικαλιστικό κίνημα οφείλει πλέον να αναθεωρήσει τη θέση του στα αχαρτογράφητα ύδατα του αναδυόμενου κόσμου. Μπορεί, βέβαια, τα χριστιανικά συνδικάτα να αποδέχτηκαν την ελεύθερη οικονομία ως οικονομικό σύστημα και τη συνεργασία των παραγωγικών τάξεων, όμως ο παγκοσμιοποιημένος καπιταλισμός -που πρεσβεύει και προωθεί ο νεοφιλελευθερισμός-, απειλεί τις παραδοσιακές αξίες των χριστιανικών χωρών. Το μέλλον θα δείξει αν ο χριστιανικός εργατικός συνδικαλισμός θα στραφεί κατά του μεταβιομηχανικού καπιταλισμού, που απειλεί την προσφιλή του παραδοσιοκρατία ή θα αναζητήσει μία νέα ισορροπία στον στρόβιλο των οικονομικών και κοινωνικών εξελίξεων της Γηραιάς Ηπείρου, σε συνεργασία -ενδεχομένως- με τις υπόλοιπες τάσεις του διεθνούς συνδικαλιστικού κινήματος.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Κουτρούκης, Θ. (2022), *Συγχρονίες Εργασιακές Σχέσεις*, Αθήνα, Κριτική.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Abbott, K. (2006), *Industrial Relations and Catholic Social Doctrine*, «21st Century Work: high road or low road», Proceedings of the 20th Conference of AAIRANZ, Vol. 1, pp. 7-15, Accessed: February 15, 2022, <https://dro.deakin.edu.au/view/DU:30005956>
- Aspinwall, B. (1997), *Rerum novarum and the Church in the Transatlantic World*, in “*Rerum novarum*”. *Écriture, contenu et réception d’une encyclique*, Rome, École Française de Rome, pp. 465-495.
- Barnes, H. S. (1962), *Christian Trade Unions and European Integration: Organizations and Problems*, *Relations Industrielles*, Vol. 17, No 1, pp. 5-33.
- Barnes, S. (1964), *Political Culture and Christian Trade Unionism: The Case of Belgium*, *Relations Industrielles*, Vol. 19, No 3, pp. 287-415.
- Ciampani A. (2017), *Italian trade unionism and the ETUC: in favour of a European social actor*. in A. Ciampani and P. Tilly (Eds), *National trade unions and the ETUC: a history of unity and diversity*, Brussels: ETUI, pp. 67-94.
- Cordova, E. (1968), *The Changing Character of the Christian International*, *Relations Industrielles*, Vol. 23, No 1, pp. 70-108.
- CSC (n.a.), *Christian Unionism in Belgium*, Brussels, CSC.
- Degryse, C. (2013), *1973-2013: 40 years of history of the European Trade Union Confederation* (with P.Tilly), Brussels, ETUI.
- European Communities (1972), *The trade union movement in the European Community*, European Studies, Trade Union Information, Luxembourg.
- Foster, Z. W. (1956), *Outline history of the world trade union movement*, New York, International Publishers.

- Kalyvas, N.S. and van Kersbergen, K. (2010), Christian Democracy, *Annual Review of Political Science*, Vol. 13, pp.183-209
- Kaufman, B. (2004), *The global evolution of industrial relations: events, ideas and the IIRA*, Geneva, ILO.
- Kössler, T. (2018), Confrontation or Cooperation? The Labour Movement and Economic Elites in West Germany after 1945, in S. Berger, and M. Boldorf, (eds) *Social Movements and the Change of Economic Elites in Europe after 1945* (Palgrave Studies in the History of Social Movements), Cham, Palgrave Macmillan.
- Koutroukis, T. (2023), Implications of Western Christianity on Trade Unions, in D. Hiebert (Ed.), *International Handbook on Sociology of Christianity*, Routledge. (forthcoming)
- Nothelle-Wildfeuer, U. (2018), Catholic Social Teaching as a Pillar of Social Market Economy, *Journal for Markets and Ethics/Zeitschrift für Marktwirtschaft und Ethik*, Vol 6, No 1, pp. 75-86.
- Philpot D. and Shah, T.S. (2006), Faith, freedom, and federation: the role of religious ideas and institutions in European political convergence, in T.A. Byrnes and P.J. Katzenstein, *Religion in an Expanding Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, pp.34-64.
- Pontifical Council for Justice and Peace (2004), *Compendium of the social doctrine of the Church*, Citta del Vaticano, Libreria Editrice Vaticana.
- Sommerville, H. (1914), Trade Unions, in *Catholic Social Guild Pamphlets*, London, Catholic Truth Society, pp.1-24.
- Vignaux, P. (1943), Why Christian Unions?, in CFTC, *General Outlook on Christian syndicalism as seen by the CFTC*,. Paris: Editions de la CFTC. Accessed July, 21, 2022, https://archive.org/stream/generaloutlookon00conf/generaloutlookon00conf_djvu.txt.
- WCL (1997), *Report on Trade Union rights worldwide: 1996-97*, Brussels, WCL.
- WCL (n.d.), *Brief Historical Survey*", Accessed: December, 19, 2021. https://web.archive.org/web/20070928164016/http://www.cmt-wcl.org/cmt/ewcm.nsf/_/ADE7EA5D9CAB04DAC1256E13004F24DF?OpenDocument.
- Zaragori, A. (2012), *Christians in Global Labour! International Labour Organization and Christian milieux (1919-1969)*, Istituto Sturzo, CDI Project workshop, 27.9.2012.

ΠΑΙΔΟΚΕΝΤΡΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΙΔΙΚΗ ΦΤΩΧΕΙΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟ: Η ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΤΗΣ ΦΩΝΗΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗ ΦΤΩΧΕΙΑ

Κοφινά Σταυρούλα,^α Φερώνας Ανδρέας^β

^α Κοινωνική Λειτουργός, Διδάκτορας Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, Έκτακτο Εκπαιδευτικό Προσωπικό Τμήματος Κοινωνικής Εργασίας Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής

^β Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Περίληψη

Η επιστημονική συζήτηση για την παιδική φτώχεια παρουσιάζει μια σταδιακή μετάβαση στις πολυδιάστατες προσεγγίσεις και στην σύνδεση με τον κοινωνικό αποκλεισμό, επικεντρώνοντας στην αξία της βιωμένης εμπειρίας και της φωνής των φτωχών παιδιών. Σε αυτή τη συνάφεια, παρουσιάζουμε παιδοκεντρική ποιοτική έρευνα με κύρια μέθοδο τα focus groups, στην οποία συμμετείχαν 432 μαθητές, 10-15 ετών, που διαβιούν σε φτωχές περιοχές της Αθήνας. Στόχος της είναι η ανάδειξη της βιωμένης εμπειρίας των παιδιών στην επιστημονική συζήτηση για τη παιδική φτώχεια στην Ελλάδα που κυριαρχείται από ενήλικες θεωρήσεις. Διαπιστώσαμε τις επενέργειες στη ζωή των παιδιών από το στίγμα της φτώχειας και την εσωτερίκευση της ταυτότητας του φτωχού, από τη διαρκή έκθεση σε κινδύνους και τον χωρικό αποκλεισμό σε υποβαθμισμένες περιοχές, από την ανάληψη ενήλικων ρόλων που προσοδευτικά τα αποξενώνει πλήρως από την παιδική ζωή. Τα παιδιά συσχετίζουν την εξάρτησή τους από τους ενήλικες με την έντονη επίδραση της φτώχειας στη ζωή τους, αναδεικνύοντας πτυχές περιθωριοποιημένες και συσκοτισμένες από τους ενήλικους λόγους όπως είναι η ανισότητα εξουσίας παιδιών – ενήλικων στη διαχείριση πόρων, ευκαιριών και επιλογών. Τα συμπεράσματα αυτά καταδεικνύουν τη σημαντικότητα της ανάδειξης της φωνής των παιδιών ως ενδιαφερόμενων μερών στον δημόσιο διάλογο για την παιδική φτώχεια στη χώρα μας.

Λέξεις κλειδιά: παιδική φτώχεια, κοινωνικός αποκλεισμός, παιδοκεντρική έρευνα, φωνή των παιδιών, παιδική προστασία

CHILD-CENTERED APPROACHES TO RESEARCH ON CHILD POVERTY AND SOCIAL EXCLUSION: ARISING CHILDREN'S VOICES AND THEIR CONTRIBUTION TO THE SCHOLARLY DEBATE ON POVERTY

Kofina Stavroula,^α Feronas Andreas^β

^α Social Worker, PhD in Social and Educational Policy University of Peloponnese, Adjunct Academic Staff Department of Social Work University of West Attica

^β Associate Professor, Department of Social and Educational Policy, University of Peloponnese Καθηγητής

Abstract

The scholarly debate on child poverty develops a gradual transition to multidimensional approaches and the link to social exclusion, focusing on the value of the lived experience and voice of poor children. In this context, we present a child-centered qualitative research with focus groups as main method, in which 432 students, 10-15 years old, who live in poor areas of Athens, participated. Its aim is to highlight the lived experience of children in the scientific debate on child poverty in Greece, which is dominated by adult discourses. Its main conclusions recognize the effects on children's lives from the stigma of poverty and the internalization of the identity of the poor, from the constant exposure to risks and spatial exclusion in degraded areas, from the commitment on adult roles that progressively alienate completely from childhood. Children relate their dependence on adults to the intensification of the impact of poverty on their lives, highlighting aspects marginalized and obscured by adult discourses such as child-adult power inequality in the management of resources, opportunities and choices. These conclusions demonstrate the importance of highlighting the voice of children as stakeholders in the public debate on child poverty in Greece.

Keywords: child poverty, social exclusion, child-centered research, children's voice, child protection

Θεωρητικό πλαίσιο

Στην επιστημονική συζήτηση η παιδική φτώχεια επι μακρόν μελετάται ως στατιστικό "υποσύνολο" της φτώχειας του γενικού πληθυσμού. Φτωχά είναι τα παιδιά που διαβιούν σε φτωχές οικογένειες, με όρους εισοδήματος ή κατανάλωσης (Adamson 2012). Η μονοδιάστατη εισοδηματική προσέγγιση παράγει έγκριτη γνώση για τον πληθυσμό των φτωχών παιδιών σε κάθε χώρα και τους οικονομικούς όρους διαβίωσής τους, επιτρέπει συγκριτικές αναλύσεις και προσανατολίζει τις πολιτικές υποστήριξης της διαβίωσης των νοικοκυριών με παιδιά.

Ο λόγος των δικαιώματων και κριτικές φεμινιστικές προσεγγίσεις από τη δεκαετία του '90 και μετά, ανέδειξαν ότι η κυρίαρχη εισοδηματική προσέγγιση αποκρύπτει την κρυμμένη φτώχεια των παιδιών μέσα στα νοικοκυριά είναι δε υπολειμματική και ανεπαρκής διότι: α) υποτιμά το κόστος ανατροφής των παιδιών, β) δεν διαφωτίζει τα διαφορετικά πρότυπα κατανάλωσης μεταξύ οικογενειών και μεταξύ των παιδιών, γ) εστιάζει μόνο στα χρήματα, τα οποία δεν διαχειρίζονται από παιδιά και αγνοεί την επίδραση συλλογικών πόρων, που είναι βασικοί στην παιδική διαβίωση και ανάπτυξη, δ) κυριαρχείται από την ενήλικη αυθεντία περιθωριοποιώντας τη γνώμη των ίδιων των παιδιών, ε) στηρίζεται σε κυρίαρχες κοινωνικές κατασκευές ότι οι γονείς αποφασίζουν πάντα με ανιδιοτέλεια και συνέπεια προς τη γονεϊκή τους ευθύνη διανέμοντας ισότιμα τους κοινούς πόρους μέσα στα νοικοκυριά (Adelman et al. 2003, Feeny and Boyden 2004, Sauli 2003, Micklewright, 2002).

Έρευνες δείχνουν ότι η αδυναμία συμμετοχής των παιδιών στη διαχείριση κοινών πόρων της οικογένειας καταλήγει στο να υποτιμούνται συχνά και να μένουν ακάλυπτες οι ανάγκες τους ιδίως μέσα στα φτωχά νοικοκυριά αλλά και στον κίνδυνο να βιώσουν φτώχεια μέσα σε μη φτωχά νοικοκυριά (Main και Bradshaw 2014), όπως συμβαίνει σε περι-

πτώσεις παραμέλησης και κακοποίησης, όπου η υλική υστέρηση μπορεί να χρησιμοποιείται και ως μέσο τιμωρίας. Η ανάδειξη του πολυδιάστατου αποκλεισμού που βιώνουν τα παιδιά και η κατανόησή τους ως υποκείμενα δικαιωμάτων προέβλεπε το ενδιαφέρον για την κοινωνική συμπερίληψη της περιθωριοποιημένης φωνής τους. Στο πλαίσιο αυτό πολλές έρευνες επιλέγουν ως ερευνητικά υποκείμενα παιδιά και τα αναγνωρίζουν ως εμπειρογνώμονες και ειδικούς, εκτιμώντας ότι η οπτική, οι ερμηνείες και η γνώμη των παιδιών γύρω από τη ζωή τους έχουν μια εγγενή αξία ιδιαίτερα σε διαστάσεις που δεν υπόκεινται στον κανόνα της μέτρησης (πολιτισμικές, κοινωνικές, πολιτικές, θεσμικές, περιβαλλοντικές, ψυχολογικές) (Crivello et al. 2010, Denzin and Lincoln 2002).

Οι σχετικές έρευνες με υποκείμενα φτωχά παιδιά, ξεκίνησαν αρχικά στις αναπτυσσόμενες χώρες του Νότου προκειμένου να αναπληρωθεί η υστέρηση ερευνητικών πηγών για τα παιδιά (έλλειψη απογραφών, καταγραφών γεννήσεων και ληξιαρχείων κ.ά.) και μεταλαμπαδεύτηκαν στις ανεπτυγμένες χώρες με έμφαση σε ζητήματα όπως είναι η ψυχική ευημερία, οι κοινωνικές σχέσεις, η κοινωνική συμμετοχή και η εμπρόθετη δράση των φτωχών παιδιών. (Feeny and Boyden 2004)

Πρόκειται για μια αυθεντικά παιδοκεντρική ερευνητική επιλογή, διότι εμφορείται από μια αντίληψη περί κοινωνικής δικαιοσύνης και πραγμάτωσης των δικαιωμάτων των παιδιών, η οποία παρέχει στην έρευνα μια *ηθική υπεροχή*. Παρόλα αυτά όμως οι παιδοκεντρικές έρευνες αντιμετωπίζονται ακόμη με έντονο σκεπτικισμό και παραμένει ακόμη κυρίαρχη ερευνητική επιλογή να μιλούν οι ενήλικες για τα παιδιά και όχι τα ίδια τα παιδιά για τη ζωή τους. Σχετικές κριτικές προσεγγίσεις επιχειρηματολογούν ότι εφόσον για τα ζητήματα της παιδικής ζωής αποφασίζουν οι ενήλικες που έχουν την ευθύνη της ανατροφής ή φροντίδας τους – γονείς, δάσκαλοι, επαγγελματίες παιδικής προστασίας κ.ά. – τα παιδιά ενδεχομένως να μην γνωρίζουν αρκετές πληροφορίες. Επιπλέον, υποτιμούν την ικανότητα έκφρασης γνώμης από τα παιδιά λόγω ανωριμότητας και φτωχών εκφραστικών μέσων. Τα δύο αυτά ζητήματα, όπως υποστηρίζεται στην κριτική προσέγγιση, εκβάλλουν στον κίνδυνο μια έρευνα με υποκείμενα παιδιά να φέρει φτωχά ερευνητικά αποτελέσματα και να εγείρει ζητήματα ποιότητας και αξιοπιστίας (Spirou 2011, Lewis 2010, Komulainen 2007, Mazzei 2007). Για να αντιμετωπιστούν αυτά τα ζητήματα υποστηρίζεται ότι χρειάζεται να διασφαλιστούν κάποιες προϋποθέσεις από τον ερευνητή όπως είναι να αντιμετωπίσει το δύσκολο πρόβλημα της πρόσβασης στα ερευνητικά υποκείμενα (λόγω ανάγκης γονεϊκής συναίνεσης), να σκεφτεί “έξω από το πλαίσιο”, να είναι ευέλικτος, να έχει ειδικές δεξιότητες, να επιλέξει κατάλληλες και φιλικές για τα παιδιά ερευνητικές διαδικασίες που διευκολύνουν τη συμμετοχή τους, να πάει πέρα από τις κανονικοποιημένες αναλύσεις και ερμηνείες και να κατανοήσει τις αντισυμβατικές παιδικές αποκρίσεις (Mazzei 2007, Mazzei 2009, Lewis 2010, Spyrou 2016, Spyrou 2011).

Ακόμη όμως και με αυτές τις δυσκολίες οι παιδοκεντρικές έρευνες με υποκείμενα παιδιά, είναι μια επιλογή που κερδίζει έδαφος. Από το 2000 και μετά, σχηματίζεται μια αξιόλογη βιβλιογραφία σχετικών ποιοτικών ερευνών στη μελέτη της παιδικής φτώχειας κυρίως από διεθνείς οργανισμούς όπως η UNICEF και μελετητές στις Αγγλοσαξονικές χώρες. (βλ. ανασκοπήσεις ερευνών Griggs and Walker 2008, Ridge 2009, Quint et al. 2018).

Σημαντικά ζητήματα που έχουν αναδείξει γύρω από την παιδική φτώχεια είναι ο πολυδιάστατος αποκλεισμός που παράγει η διαβίωσή των παιδιών σε υποβαθμισμένα περιβάλλοντα, τα θεσμικά και άλλα εμπόδια από τον κόσμο των ενηλίκων που καθλώνουν τα παιδιά στη φτώχεια, οι αντισυμβατικοί παιδικοί βίοι των φτωχών παιδιών (παιδική εργασία, μητρότητα κ.α.), το έλλειμμα παιδικής προστασίας μέσα στη φτώχεια, η παιδική εμπρόθετη δράση και οι στρατηγικές επιβίωσης, το στίγμα της φτώχειας και ο αποκλεισμός στις κοινωνικές σχέσεις των παιδιών με τους συνομηλίκους τους, η ανθεκτικότητα των παιδιών μέσα σε δυσμενή περιβάλλοντα, οι αντιδραστικές παιδικές κουλτούρες, οι επιπτώσεις στη συναισθηματική ευημερία και στην ψυχική υγεία των φτωχών παιδιών από τη συνεχή ματαίωση προσδοκιών και την αδυναμία ατομικών επιτευγμάτων.

Η ελληνική εμπειρία σε αντίστοιχες παιδοκεντρικές έρευνες που συνδέονται με την φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό είναι πολύ μικρή με κοινό χαρακτηριστικό την έμφαση στις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στη ζωή των παιδιών, τις επιλογές δείγματος ευκολίας και τον πολύ μικρό αριθμό παιδιών που συμμετείχαν (Mouriki et al. 2007, Ντολιοπούλου 2013, Christopoulou 2014, Burgi-Golub and Soumara 2015, Hatzichristou Issari and Yfanti 2016) ή στον μη αμειγώς ποιοτικό τους χαρακτήρα (Ακαλέστου και Δαφέρμος 2016, Λεριού κ.ά. 2019).

Ερευνητικό μέρος

Η έρευνα που παρουσιάζουμε ακολουθεί την παιδοκεντρική προσέγγιση και έχει ως ερευνητικά υποκείμενα παιδιά που βιώνουν τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Συγκεκριμένα, στην έρευνα συμμετείχαν 432 μαθητές 10-15 ετών που διαβιούν σε φτωχές γειτονιές της Αθήνας. Στόχος της είναι η ανάδειξη της φωνής και της οπτικής των παιδιών στην επιστημονική συζήτηση για τη παιδική φτώχεια στην Ελλάδα. Ερευνητική της υπόθεση ήταν ότι η κυριαρχία των στατιστικών μέτρων και των ενήλικων θεωρήσεων, συσκοτίζει τις πραγματικές συνθήκες διαβίωσης των φτωχών παιδιών και το ερευνητικό της ερώτημα ήταν, πέρα από ενήλικες θεωρήσεις, πως πραγματικά βιώνουν τα παιδιά τη φτώχεια στη ζωή τους, στα διάφορα περιβάλλοντα που συμμετέχουν (σχολείο, σπίτι, γειτονιά, ομάδες συνομηλίκων).

Μεθοδολογία

Η έρευνα επιζητά να αναδείξει τη διάσταση της αστικής παιδικής φτώχειας που κυριαρχεί στην ευρύτερη βιβλιογραφία. Στο πλαίσιο αυτό εστίασε στην Περιφέρεια Αττικής, τη μεγαλύτερη της χώρας, όπου με βάση διαθέσιμα ποσοτικά τοπικοποιημένα δεδομένα για την ανεργία και την επισιτιστική βοήθεια αναζητήθηκαν περιοχές συγκέντρωσης της φτώχειας. Το στάδιο αυτό ανέδειξε τους Δήμους Αγίας Βαρβάρας, Φυλής – Λιοσίων (Φυλή, Άνω Λιόσια, Ζεφύρι), και Ασπροπύργου ως περιοχές όπου είναι ισχυρή η υπόθεση ότι διαβιούν πολλά φτωχά παιδιά, σύμφωνα με την κυρίαρχη αντίληψη ότι φτωχά είναι τα παιδιά που διαβιούν σε φτωχά νοικοκυριά και επιβεβαιώθηκε από το προφίλ των παιδιών που συμμετείχαν στην έρευνα τα οποία στην πλειοψηφία τους βιώνουν τον κίνδυνο φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού. Η έρευνα εμπλουτίστηκε με διαφορετικά παιδικά βιώματα από παιδιά που ζουν σε πυκνό αστικό ιστό, απομακρυσμένες κοινότητες, καταυλισμούς και παραγκουπόλεις.

Η έρευνα υιοθέτησε το Ηθικό και Δεοντολογικό Πλαίσιο της Unicef (Ethics Procedure) για έρευνες με παιδιά (Berman et al. 2016). Πραγματοποιήθηκε μέσα σε σχολεία με την άδεια του Υπουργείου Παιδείας για να αντιμετωπιστεί το ζήτημα της πρόσβασης στα ερευνητικά υποκείμενα (γονεϊκή συναίνεση, πρόσβαση σε περιοχές ακραίας φτώχειας). Κύρια ερευνητική της μέθοδος ήταν οι ομάδες εστίασης (focus groups), δημοφιλή ερευνητική επιλογή για την παιδική φτώχεια τόσο στις ανεπτυγμένες όσο και στις αναπτυσσόμενες χώρες (βλ ανασκόπηση Ridge 2009), αλλά και μεταξύ μεγάλων οργανισμών που προωθούν τα δικαιώματα των φτωχών παιδιών (UNICEF 2019, 2018, 2017, Boyden et al. 2003). Πρόκειται για μέθοδο ευέλικτη, φιλική για τα παιδιά, χαμηλού κόστους που επιτρέπει την εις βάθος διερεύνηση και ολιστική προσέγγιση των ζητημάτων, ενώ ενέχει στοιχεία συμμετοχικής δράσης και αυτοσυνείδησης των δικαιωμάτων των παιδιών. Η αδυναμία γενίκευσης και τα ζητήματα εγκυρότητας και αξιοπιστίας (Carey and Asbury 2016) αντιμετωπίστηκαν με τριγωνοποίηση με μικρό αριθμό ατομικών συνεντεύξεων, παρατήρηση στο πεδίο και συνδυασμό με διαθέσιμα ποσοτικά δεδομένα.

Η ερευνητική συνάντηση δομήθηκε πάνω σε επιμέρους εργαλεία φιλικά προς τα παιδιά ενώ η ανάλυση και ερμηνεία των δεδομένων ήταν ολιστικής προσέγγισης με έμ-

φαση στην εξωλεκτική επικοινωνία, στη δομική ανάλυση του λόγου, στην κειμενική ανάλυση και στη συμπερίληψη της χωρικής διάστασης στην ερμηνεία των συμπερασμάτων.

Οι θεματικές περιοχές που διερευνήθηκαν αφορούσαν ζητήματα αναγνώρισης και νοηματοδότησης ιδιαίτερων εκφάνσεων της παιδικής φτώχειας από τα ίδια τα παιδιά, στον αντίκτυπο της φτώχειας στα περιβάλλοντα που συμμετέχει ένα παιδί (σχολείο, σπίτι, γειτονιά, κοινωνία - κοινωνικές προσδοκίες), στις κοινωνικές σχέσεις στις ομάδες των συνομηλίκων, στην παιδική αυτενέργεια και στο στίγμα της φτώχειας. Στην έρευνα συμμετείχαν 432 παιδιά 177 μαθητές Δημοτικού Σχολείου και 255 Γυμνασίου. Πραγματοποιήθηκαν 23 ομάδες εστίασης (focus groups) και 12 ατομικές συνεντεύξεις.

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Τα βασικά συμπεράσματα της έρευνας συνοψίζονται ως εξής:

α) η φτώχεια είναι μία επιζήμια συνθήκη στην παιδική ανάπτυξη και εμποδίζει τα παιδιά να ζουν όπως οι συνομήλικοι της κοινωνίας αναφοράς τους. Σχετίζεται με κακής ποιότητας ή ελλιπή διατροφή, στεγαστική και ενεργειακή φτώχεια, ακατάλληλη ενδυμασία (παλιά, μεταποιημένα, εκτός εποχής), έλλειψη σχολικών ειδών, αδυναμία συμμετοχής σε συνήθεις δραστηριότητες της ηλικίας τους που έχουν κόστος/αντίτιμο. Οι πολλαπλές στερήσεις που βιώνουν τα παιδιά είναι ορατές και αναγνωρίσιμες από τους συνομηλίκους τους με αποτέλεσμα να συμβάλουν στον στιγματισμό και στην περιθωριοποίησή τους.

“Ξέρω παιδί με τον αδελφό του που σταμάτησε, γιατί τους κορόιδευαν στο Δημοτικό για την εμφάνισή τους για το λόγο ότι ήταν φτωχοί και φαντάστηκαν ότι έτσι θα είναι και μετά” (αγόρι Δημοτικού, Αγία Βαρβάρα)

Τα φτωχά παιδιά εσωτερικεύουν την ταυτότητα του φτωχού και συχνά επιλέγουν τον αυτοαποκλεισμό τους από παρέες και δραστηριότητες από ντροπή και αδυναμία να ακολουθήσουν τις δραστηριότητες των συνομηλίκων τους. Για να αποφύγουν τον στιγματισμό και τα υποτιμητικά σχόλια, τα παιδιά αναγκάζονται πολύ συχνά να λένε ψέματα και να παρουσιάζονται στις παρέες τους με τον «φανταστικό εαυτό» ενός παιδιού «που τα έχει όλα» και δεν ζει σε φτώχεια. Με τις στρατηγικές αυτές αποφεύγουν τις αρνητικές κρίσεις από τα άλλα παιδιά αλλά και την κριτική προς τους γονείς τους, οι οποίοι στον παιδικό λόγο παρουσιάζονται ως υπεύθυνοι για την υστέρηση των παιδιών τους και ανίκανοι γονείς διότι δεν προσπαθούν αρκετά, αδιαφορούν και εν γένει δεν πληρούν το κυρίαρχο γονεϊκό πρότυπο του στοργικού και ανιδιοτελή γονέα.

β) τα παιδιά αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους ως εν δυνάμει φτωχούς στη σχετική φτώχεια και ως μακροχρόνια φτωχούς στην ακραία. Ο φόβος ότι *“εκεί που έχεις τα πάντα μπορεί να μην έχεις τίποτα”* (κορίτσι Γυμνασίου, Ασπρόπυργος) αν οι γονείς χάσουν τη δουλειά τους επηρεάζει την συναισθηματική και ψυχική τους υγεία καθώς η διαρκής ανασφάλεια στην οποία ζουν τα κρατά πίσω όσον αφορά προσωπικούς στόχους και προσδοκίες διότι θεωρούν ότι δεν θα τα καταφέρουν μέσα σε συνθήκες φτώχειας. Η διαπίστωση αυτή σχετίζεται κυρίως με την ολοκλήρωση της σχολικής εκπαίδευσης και τη φοίτηση στο Πανεπιστήμιο όπου λόγω των υψηλών ιδιωτικών δαπανών που απαιτούν από την οικογένεια (φροντιστήρια) τα παιδιά τους εγκαταλείπουν διότι θεωρούν ότι οι οικογένειές τους δεν θα μπορέσουν να ανταπεξέλθουν. Το να βλέπει κανείς παιδιά που αποφεύγουν να ονειρεύονται και να επιθυμούν λόγω φτώχειας, ήταν η πίο σκληρή διαπίστωση της έρευνας.

«Αν σπουδάσεις μακριά χρειάζεται να πληρώσεις και το νοίκι του σπιτιού, το φαγητό σου ....άρα ένα παιδί φτωχό πρέπει να σκεφτεί κι αυτό και να περάσει κοντά στο σπίτι του ειδικά αν δεν έχει κάποιον να το υποστηρίξει οικονομικά και ψυχολογικά....πρέπει να είσαι άριστος όχι απλά καλός!» (αγόρι Γυμνασίου, Λιόσια)

γ) τα παιδιά αναγνωρίζουν την ιδιαίτερη φύση της παιδικής φτώχειας όταν εξαναγκάζονται σε υστέρηση λόγω κακής άσκησης γονεϊκού ρόλου, παραμέλησης ή έλλειψης γονεϊκής εποπτείας. Αναφέρουν περιπτώσεις όπου τα παιδιά υποβάλλονται σε φτώχεια όταν οι γονείς είναι ανώριμοι, αδιάφοροι, βάζουν τις δικές τους ανάγκες πάνω από των παιδιών τους, υποτιμούν τις παιδικές ανάγκες ή έχουν προβλήματα εξάρτησης ή ψυχικής υγείας, ακόμη και σε περιπτώσεις εγκατάλειψης όπως συμβαίνει με παιδιά που ζουν μόνα σε παιδικά νοικοκυριά. Στην έρευνα επικυρώνεται πως η φτώχεια μπορεί να υπάρχει στα παιδιά ακόμη και σε συνθήκες μη υστέρησης πόρων και πως η ενήλικη εξουσία πάνω στα παιδιά σε συνθήκες υστέρησης δημιουργεί σκοτεινές περιοχές και καταλύει κάθε γνωστή σταθερά όπως είναι η γονεϊκή ανιδιοτέλεια, το βέλτιστο συμφέρον των παιδιών και η προτεραιότητα στις παιδικές ανάγκες.

“εάν ένα παιδί έχει πρόβλημα από το σπίτι του και χάνει πολλές φορές το σχολείο και παίρνει συνέχεια απουσίες δεν φταίει το παιδί αλλά φταίνε οι γονείς γιατί για κάποιο λόγο το κρατάνε στο σπίτι και δεν μπορεί καν να έρθει και μένει στο τέλος...Φυλάνε τα μικρότερα αδέρφια τους ας πούμε....πολλά δουλεύουν εκεί που δουλεύει ο πατέρας τους για να τον βοηθήσουν με τα έξοδα”(αγόρι Γυμνασίου, Ασπρόπυργος)

δ) η ελλιπής σχολική φοίτηση και τελικά η σχολική εγκατάλειψη για να αξιοποιηθούν τα παιδιά στον οικογενειακό βιοπορισμό είναι πολύ συχνή ιδίως στην ακραία φτώχεια. Η παιδική εργασία είναι εμφανές στο λόγο τους ότι ποτέ δεν είναι επιλογή των παιδιών αλλά επιβάλεται από τους γονείς. Είτε έμμεσα με την αδιαφορία για τις ανάγκες τους είτε εισάγεται ως “φυσική εξέλιξη” όταν τα παιδιά ξεκινούν να εργάζονται από μικρά είτε επιβάλεται άμεσα όταν τα παιδιά είναι κακοί μαθητές ή η οικογένεια έχει ανάγκη γιατί στερείται του βασικού κουβαλητή ή με την αδιαφορία/αδυναμίας των γονιών να εργαστούν οι ίδιοι λόγω προσωπικών τους δυσκολιών. Το αποτέλεσμα μέσα στη φτώχεια είναι διαφορετικοί βίοι από τους κυρίαρχους για τα φτωχά παιδιά με σταδιακή αποξένωση και εν τέλει πλήρη αποκλεισμό από την παιδική ζωή: το σχολείο, τους φίλους, το παιχνίδι.

«Είπε ότι ήταν άρρωστος και δεν ήρθε στην εκδρομή. Εμείς όμως τον είδαμε στο φανάρι όταν ήμασταν στο πούλμαν να καθαρίζει τζάμια....Δεν του είπαμε τίποτα για να μην ντραπεί» (κορίτσι Δημοτικού, Αγία Βαρβάρα)

ε) τα παιδιά βιώνουν έντονο χωρικό αποκλεισμό όταν αναγκάζονται να διαβιούν σε περιοχές υστέρησης συλλογικών πόρων, υποβαθμισμένης διαβίωσης, υψηλής παραβατικότητας και επικινδυνότητας για την υγεία και ασφάλειά τους. Η χωρική απομόνωση επενεργεί αρνητικά στις κοινωνικές τους σχέσεις μέσω του χωροκοινωνικού στίγματος που επιβάλλει και αυξάνει τις αναπτυξιακές τους ελλείψεις λόγω της υψηλής εξάρτησης των παιδιών από συλλογικούς πόρους που δεν τους διατίθενται.

«Εδώ ζούμε μέσα στη βρώμα....στις παράγκες....δεν έχουμε που να παίξουμε» (αγόρι Δημοτικού, Νέα Ζωή, Ασπρόπυργου)

στ) ο διαχωρισμός στη διαβίωση μεταξύ κοινωνικών ομάδων και η διάσταση μεταξύ κυρίαρχης κουλτούρας και κουλτούρας του δρόμου αναπαράγονται μέσα στο σχολικό περιβάλλον συμβάλλοντας στη σχολική εγκατάλειψη και αφήνοντας πολλά φτωχά παιδιά στην αποκλειστική επιρροή της οικογένειάς και της ομάδας τους μέσα στη γειτονιά. Η επιλογή συναναστροφής με ομότιμους, με κοινωνικοοικονομικούς όρους, αποτελεί κυρίαρχη επιλογή των φτωχών παιδιών συμβάλλοντας στην περιθωριοποίησή τους και στην έλλειψη αλληλεπίδρασης με διαφορετικά πρότυπα με αποτέλεσμα τη διαγενεακή αναπαραγωγή της φτώχειας.

“πιστεύω ότι ένα φτωχό παιδί είναι πιο δύσκολο να ενταχθεί σε μια παρέα. Είναι πιο δύσκολο αν το νοιώθει και μέσα του ότι είναι φτωχό...κάνουμε παρέα με παιδιά σαν εμάς και το λύνουμε το θέμα!” (αγόρι Γυμνασίου, Ζεφύρι)

ζ) τα παιδιά που βιώνουν τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό έχουν δυνατότητα έκφρασης γνώμης και πολλά από αυτά, μεγαλύτερης ηλικίας και με ανεπτυγμένα εκφραστικά μέσα, έχουν και ευρύτερη αντίληψη για τις αιτίες της φτώχειας και δικές τους προτάσεις για το πως μπορεί η φτώχεια να αντιμετωπιστεί.

“το κράτος δημιουργεί τη φτώχεια και παραπλανεί τον κόσμο πως προσπαθεί να την εξαλείψει κάνοντας δράσεις που δεν την εξαφανίζουν αλλά την απαλύνουν” (αγόρι Γυμνασίου, Ασπρόπυργος)

Τα πιο μικρά όμως αισθάνονται αδύναμα απέναντι στην ενήλικη εξουσία.

“τα παιδιά δεν μπορούν να κάνουν κάτι ενάντια στους μεγάλους ή στους γονείς, γιατί αυτοί δεν υπολογίζουν τη γνώμη των παιδιών” (κορίτσι Δημοτικού, Αγία Βαρβάρα)

Κατά την αντίληψη των παιδιών η αδύναμη κοινωνική τους φωνή δεν υποδηλώνει ανικανότητα έκφρασης γνώμης αλλά απειχεί την περιθωριοποιημένη κοινωνική τους θέση στις ενηλικοκρατούμενες κοινωνίες. Όπως αναδείχθηκε στην έρευνα, τα παιδιά έχουν άποψη για τη φτώχεια στη ζωή τους και διατύπωσαν προτάσεις για την αντιμετώπισή της. Κυρίαρχη ήταν οι γονείς τους να έχουν εργασία για να μπορούν να υποστηρίξουν τις ανάγκες τους, πολλές όμως προτάσεις αφορούσαν στην εκχώρηση πόρων απευθείας στα παιδιά ώστε αυτοί να καταστούν προσβάσιμοι καθώς, όπως επεσήμαναν, μέσα στη φτώχεια είναι συχνό το φαινόμενο της υποτίμησης των αναγκών των παιδιών και της προνομοιακής χρήσης πόρων από τους ενήλικες μέσα στα νοικοκυριά.

Συμπέρασμα

Η έρευνα που παρουσιάστηκε, απέδωσε ένα πολυεπίπεδο υλικό, πλούσιο σε συμπεράσματα, ανάλογο της πολυδιάστατης φύσης της παιδικής φτώχειας. Ο λόγος των παιδιών για τη φτώχεια στη ζωή τους αναδεικνύει πτυχές περιθωριοποιημένες και συσκοτισμένες από τους ενήλικους λόγους καθώς και τη σημαντικότητα της ανάδειξης της φωνής των παιδιών ως άμεσα ενδιαφερομένων και πασχόντων υποκειμένων στην επιστημονική συζήτηση για την παιδική φτώχεια στη χώρα μας.

Μεγάλο όμως ζήτημα παραμένει το αν σε μια ενηλικοκρατούμενη κοινωνία ο λόγος των παιδιών μπορεί να αποκτήσει κοινωνική αξία. Οι μεθοδολογικές δυσκολίες των ερευνών με υποκείμενα παιδιά λειτουργούν αποτρεπτικά προς αυτή την κατεύθυνση με αποτέλεσμα και οι πολιτικές να μην τροφοδοτούνται. Η ολοένα και μεγαλύτερη εφαρμογή του άρθρου 12 της Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού που αφορά στο δικαίωμα έκφρασης γνώμης των παιδιών, κατευθύνει προς μια οριζόντια συμπερίληψη του παιδικού λόγου σε όλα τα πεδία ανάπτυξης των πολιτικών, η οποία μένει να επιβεβαιωθεί στην πράξη. Όσον αφορά στο ζήτημα της παιδικής φτώχειας, η Ελλάδα παραμένει φτωχή από παιδοκεντρικές προσεγγίσεις και με την αυθεντία του ενήλικου λόγου να κυριαρχεί, συνθήκη που στερεί από τα παιδιά την ευκαιρία της συμπερίληψης των παιδικών αντιλήψεων στην παραγωγή πολιτικών. Η έρευνα που παρουσιάζουμε ελπίζουμε να δημιουργεί μια αρχή ώστε ο παιδικός λόγος να αποκτήσει θέση και αξία στα ζητήματα παιδικής φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού.

Σημειώσεις

1. Αναφορικά με την ανεργία και την επισιτιστική βοήθεια στον τοπικό πληθυσμό κατόπιν αντιπαραβολής, οι τρεις Δήμοι διαπιστώθηκε ότι: α) συγκεντρώνουν διαχρονικά από τα υψηλότερα ποσοστά ανεργίας (βάσει της απογραφής πληθυσμού της ΕΛΣΤΑΤ 2011, Ασπρόπυργος: 29,2%, Αγία Βαρβάρα: 24,6%, Φυλή-Λιόσια: 24,2%) β) είχαν υψηλό ποσοστό πληθυσμού σε

επισιτιστική εξάρτηση (βάσει της Διαχειριστικής Αρχής FEAD από το 2014 - 1/6/2017: Ασπρόπυργος: 10%, Αγία Βαρβάρα: 8,2%, Δήμος Φυλής: 9%).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Ακαλέστου, Λ. και Δαφέρμος, Μ. (2016), Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στη ψυχική και σωματική ανάπτυξη των παιδιών, των εφήβων και των νέων στην Ελλάδα: μία κριτική ανασκόπηση και μετα-ανάλυση των μελετών μεταξύ των ετών 2008 – 2015. *Ελεύθερα*, No 8, σσ. 23-53.
- Λεριού, Ε., Κούτρας, Β., Ροδουσάκης, Ν., Τασόπουλος, Κ. και Τσιριμώκου, Χ., (2019), «Κατάρτιση ενός Νέου Μεθοδολογικού Πλαισίου Καταγραφής της Παιδικής Ευημερίας και Φτώχειας», *Working Paper No. 2019-02, C.W.-SMILE*, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο
- Ντολιοπούλου, Ε. (2013) Αντιλήψεις νηπίων για την οικονομική κρίση: Μια μελέτη περίπτωσης στην Ελλάδα, *Προσχολική και σχολική Εκπαίδευση*, No 1, σσ. 108-129.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Adamson, P. (2012), Measuring Child Poverty: New league tables of child poverty in the world's rich countries, *Innocenti Report Card* no. 10.
- Adelman, L., Middleton, S. and Ashworth, K (2003), *Britain's Poorest Children: Severe and Persistent Poverty and Social Exclusion*, London, Save the Children.
- Berman, G., Hart, J., O' Mathúna, D., Mattellone, E., Potts, Al., O'Kane, Cl., Shusterman and J., Tanner, T. (2016), What We Know about Ethical Research Involving Children in Humanitarian Settings: An overview of principles, the literature and case studies, *Innocenti Working Papers* no. 2016:18, Florence: UNICEF Office of Research – Innocenti.
- Boyden, J., Eyber, C., Feeny, T. and Scott, C. (2003), Children and Poverty: Experiences and Perceptions from Belarus, Bolivia, India, Kenya and Sierra Leone. *Children and Poverty Series*, Richmond, VA: Christian Children's Fund.
- Burgi-Golub, N. and Soumara, G. (2015), What do children say about the humanitarian crisis in Greece? *Tepsis Paper 07 / September 2015*, Laboratory of Excellence.
- Carey, M. A. and Asbury, J. E. (2016), *Focus group research* (Vol. 9). Routledge.
- Christopoulou, M. (2014), Children's drawing and telling of the multiple facets of the Greek financial crisis. *Visual Inquiry*, No 3, Vol 1, pp 41-52.
- Crivello, G., Camfield L. and Porter C., (2010), Editorial: Researching Children's Understandings of Poverty and Risk in Diverse Contexts, *Children and Society*, No 24, pp 255-260.
- Denzin, N. K. and Lincoln, Y. S. (2002), *The qualitative inquiry reader*. Sage.
- Feeny, T. and Boyden, J. (2004), Acting in adversity: Rethinking the causes, experiences, and effects of child poverty in contemporary literature. *Literature and thought on Children and Poverty*, in *Children and Poverty Series Working Paper*, No 116.
- Griggs J. and Walker, R (2008), *The cost of child poverty for individuals and society: a literature review*, Joseph Rowntree Foundation.
- Hatzichristou C., Issari P. and Yfanti T. (2016), Psychological Well-Being Among Greek Children and Adolescents. In: Nastasi B., Borja A. (eds) *International Handbook of Psychological Well-Being in Children and Adolescents*, New York, Springer.
- Komulainen, S. (2007), The ambiguity of the child's 'voice' in social research. *Childhood*, No 14, Vol 1, pp 11-28.
- Lewis, A. (2010) 'Silence in the Context of "Child Voice"', *Children and Society* No 24, Vol 1, pp 14-23.
- Main, G. and Bradshaw, J. (2014), *Child poverty and social exclusion: Final report of 2012 PSE study Complementary use of monetary and multidimensional measures for child poverty*,

Poverty and Social Exclusion in the UK, ESRC Grant RES-060-25-0052, York, University of York.

- Mazzei, L. (2007) 'Toward a Problematic of Silence in Action Research', *Educational Action Research*, No 15, Vol 4, pp 631-642.
- Micklewright, J. (2002), *Social Exclusion and Children: A European View for a US Debate*, Innocenti Working Paper No. 90, Florence: UNICEF Innocenti Research Centre.
- Mouriki, A., Michailidou, M. and Gazon, E. (2007). *Incorporating the views of children into the policies combating poverty and social exclusion. As experienced by single parent families: A comparative approach among countries* available in <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/5723553/KS-EP-09-001-EN.PDF/beb36abc-ff29-48a0-8518-32b64ad73ca5> (2/2/2019)
- Quint, J., Griffin K., Kaufman, J., Landers P. and Utterback An., (2018), *Experiences of Parents and Children Living in Poverty: A Review of the Qualitative Literature*, OPRE Report 2018-30. Washington, DC: Office of Planning, Research, and Evaluation, Administration for Children and Families, U.S. Department of Health and Human Services.
- Ridge, T., (2009), Living with poverty: A review of the literature on children's and families' experiences of poverty. Department for Work and Pensions, *Research Report* No 594.
- Sauli, H, (2003), Children's share of household consumption in Hallet Ch, Prout AI, (2003) *Hearing the voices of Children: Social Policy for a new Century*, London New York: Taylor and Francis Group, pp 237-256.
- Spyrou, S. (2011). The limits of children's voices: From authenticity to critical, reflexive representation. *Childhood*, No 18, Vol 2, pp 151-165.
- UNICEF (2019, 2018, 2017), *Best of UNICEF Research 2019, 2018, 2017* Miscellaneous Florence: UNICEF Office of Research – Innocenti.

ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΣΥΓΧΡΟΝΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΙΝΗΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

Στέφανος Κόφφας,^α Αθανάσιος Καρανίκος^β

^α Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Επιστημονικός συνεργάτης

^β Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Υποψήφιος Διδάκτορας

Περίληψη

Η κρατική παρέμβαση στον κοινωνικό τομέα, μπορεί να εξηγηθεί ως αποτέλεσμα διαφορετικών εξελίξεων, με κυριότερη την οργάνωση του τρόπου παραγωγής, όπως επίσης και τις διεκδικήσεις ομάδων του πληθυσμού, μέσω των κοινωνικών κινημάτων με διαφορετικές τακτικές διεκδικήσεων σε κάθε χρονική συγκυρία. Η σημασία της σχέσης των κινητοποιούμενων ομάδων και υποκειμένων, μέσων και πόρων (υλικών και άυλων) προς τις εκάστοτε πολιτικές Αρχές ερμηνεύτηκε μεταξύ άλλων με τις θεωρίες της συλλογικής δράσης, των πολιτικών διαδικασιών, των πολιτικών ευκαιριών, αλλά και των νέων μορφών, όπως της συγκρουσιακής πολιτικής και της κινητοποίησης των πόρων που ακολούθησαν τα νέα κοινωνικά κινήματα. Με βάση τις θεωρίες αυτές αναδεικνύεται ότι υπάρχουν κοινά στοιχεία όπως η συλλογική δράση μέσα από την διαμόρφωση, ανάπτυξη και κινητοποίηση διαφορετικών, συγκριτικά με το παρελθόν, ποιοτικά και ποσοτικά δυνάμεων, μέσων και τρόπων αλληλεπίδρασης. Περαιτέρω χρησιμοποιούν ομοειδείς στρατηγικές, όπως της συγκρουσιακής πολιτικής, της διαφορετικής υφής διεκδικήσεων και της αξιοποίησης κάθε είδους δυνητικά αξιοποιήσιμων πόρων για να επιτύχουν τα αιτήματά τους, ανεξάρτητα από τα διαφορετικά μοντέλα κοινωνικής πολιτικής. Αυτές οι νέες μορφές διεκδίκησης-αντιπαράθεσης-σύγκρουσης συνδιαμορφώνουν την πολιτική απάντηση συνήθως με την μορφή του κοινωνικού κράτους που συναντούμε σε κάθε χώρα αλλά εξειδικεύεται μέσω διαφορετικών μοντέλων που ακολουθούν, όσον αφορά τα μέτρα και τα προγράμματα κοινωνικής προστασίας, φροντίδας και πρόνοιας.

Λέξεις κλειδιά: ιδεολογία κοινωνικών κινημάτων, κοινωνικό κράτος, συγκρουσιακή πολιτική, κινητοποίηση πόρων

IDEOLOGY OF CONTEMPORARY SOCIAL MOVEMENTS AND THE WELFARE STATE

Stefanos Koffas,^α Athanasios Karanicos^β

^α University of Thessaly, Research Fellow

^β Aristotle University of Thessaloniki, PhD candidate.

Abstract

State intervention in the social sector can be explained as the result of different developments, with the main one being the organization of the mode of production, as well as the claims of groups of the population, through social movements with different types of claims at each time. The importance of the relationship of mobilized groups, means and resources (material and im-material) to the respective political Authorities was interpreted, among others, with the theories of collective action, political processes, political opportunities, but also new forms, such as the contentious politics and the mobilization of resources that followed the new social movements. According to these theories, it emerges that there are some common elements such as collective action through the formation, development and mobilization of qualitatively and quantitatively different forces, means and modes of interaction activating social movements. Furthermore, they use similar strategies, such as contentious politics, the different texture of claims and the exploitation of all kinds of potentially exploitable resources to achieve their demands, regardless of the different models of social policy. These new forms of assertion-confrontation-conflict, adopted by contemporary social movements, co-shape the political response usually in the form of the social state that in each country is specialized through different models, in terms of measures and programs of social protection, care and welfare.

Keywords: ideology of social movements, welfare state, conflict politics, resource mobilization

Εισαγωγή

Η μελέτη της συλλογικής δράσης υπό το πρίσμα της αλληλεπίδρασης ανάμεσα σε διεκδικούσες κοινωνικές ομάδες και πολιτικό σύστημα, αποτελεί αντικείμενο των κοινωνικών και πολιτικών θεωριών δημιουργίας και εξέλιξης του κοινωνικού κράτους. Τα κοινωνικά κινήματα ως συλλογικές οντότητες, αναπτύσσονται απέναντι στην εκάστοτε υπάρχουσα θεσμική τάξη πραγμάτων, αποβλέποντας στη μεταρρύθμιση ή τον ριζικό μετασχηματισμό της, ενώ ο βαθμός πολιτικότητάς τους εξαρτάται από ευρύτερους κοινωνικο-πολιτικούς παράγοντες (Tilly 2004). Ακριβώς επειδή τα κοινωνικά κινήματα συνιστούν ευρύτερα κοινωνικοπολιτικά εγχειρήματα συλλογικού χαρακτήρα που στοχεύουν σε αλλαγές του κοινωνικού, πολιτικού, οικονομικού αλλά και πολιτισμικού γίνεσθαι, επιζητώντας την ακύρωση ή τον παραμερισμό εγκαθιδρυμένων τυποποιήσεων, θεωρούνται ότι αποτελούν μια από τις διαθέσιμες μορφές πολιτικής και κοινωνικής διεκδίκησης (Meyer and Tarrow 1998), νοούμενης εδώ ως δυναμική παρέμβαση, σε κοινωνικά συστήματα, θεσμικά αναπτυσσόμενα και δομικά ολοκληρωμένα, όπως είναι το κοινωνικό κράτος. Υπό την έννοια της πολιτικής κινητοποίησης και της συλλογικής κοινωνικής δράσης, τα κινήματα λειτούργησαν σε δύο αλληλένδετα μεταξύ τους επίπεδα: αφενός στο επίπεδο της διεύρυνσης, αλλά και του επανορισμού των διαδικασιών πολιτικής παρέμβασης προς επίτευξη των στόχων του κοινωνικού κράτους και, αφετέρου, στο επίπεδο της πολιτισμικής και της συμβολικής προαγωγής (Σερντεδάκις 1996, Tilly 2004) προς καθιέρωση της κοινωνικής δικαιοσύνης.

Οι διαφορετικές προσεγγίσεις για την εξήγηση της κρατικής παρέμβασης στον κοινωνικό τομέα, ως αποτέλεσμα των επιτυχημένων κινηματικών δράσεων, παραπέμπει σε μια σειρά από συγκεκριμένες ιδεολογίες και πολιτικές επιλογές. Συγκεκριμένα σχετίζονται με το περιεχόμενο που αποδίδεται στην έννοια του κοινωνικού κράτους από το μοντέλο παρέμβασης (π.χ. φιλελεύθερο, κορπορατιστικό, σοσιαλδημοκρατικό), στη συνέργεια με τη διοικητική του εφαρμογή (π.χ. ορθολογική ή αποσπασματική, με βάση τις ανάγκες ή όχι των πολιτών), μέσα από ποιους τρόπους γίνεται η εφαρμογή (π.χ. με τη συμμετοχή - ή μη - των κοινωνικών εταίρων στη διαδικασία λήψης αποφάσεων), σε ποιους επικεντρώνεται (π.χ. στο σύνολο της κοινωνίας, σε συντεχνιακά συμφέροντα ή συγκεκριμένες

ευπαθείς ομάδες) και τι είδους παρεμβάσεις προωθεί (π.χ. συγκυριακές ή μεταρρυθμιστικές θεσμικές αλλαγές) (Koffas 2019:10).

Για τις συλλογικές κινητοποιήσεις «στο μακροεπίπεδο των κοινωνικών προσεγγίσεων, η μετασχηματιστική προοπτική βάση της ριζοσπαστικής προσέγγισης (Ledwith 2006), για συλλογική δράση και ανάπτυξη παρεμβατικών μέτρων επικεντρώνεται στην αντίληψη της ενδυνάμωσης, της κριτικής συνειδητοποίησης και της εκπαίδευσης του πληθυσμού» (Κόφφας 2016: 3). Το κύριο μέλημα σε αυτή την προσέγγιση είναι η ενεργοποίηση των ατόμων ως ορθολογικά σκεπτόμενων πολιτών, που υποκινούνται και συνασπίζονται, μαθαίνουν και εκπαιδεύονται να διεκδικούν τα δικαιώματά τους ακόμη και με δυναμικό τρόπο, επιχειρώντας να ανατρέψουν τις υφιστάμενες καταστάσεις στέρησης και καταπίεσης (Φρέιρε 1985), επιδιώκοντας ταυτόχρονα την εφαρμογή της κοινωνικής δικαιοσύνης σε μεγαλύτερο βαθμό.

Με βάση τον προσεταιρισμό της συλλογικής δράσης¹ μέσω της συμμετοχικής διαδικασίας ως κύριο χαρακτηριστικό των αρχικών αλλά και των νέων μορφών κινηματικών κινητοποιήσεων, γίνεται η κοινωνική και πολιτική ανάλυση της ιδεολογίας που ακολουθούν τα σύγχρονα κινήματα και της σημασίας που έχουν για το κοινωνικό κράτος.

Χαρακτηριστικά της κοινωνικής και πολιτικής ιδεολογίας των νεότερων θεωρήσεων για τα κοινωνικά κινήματα

Κατά τον Tilly, η δημιουργία των κοινωνικών κινήματων είναι το «αποτέλεσμα της σύζευξης τριών αλληλένδετων παραγόντων: α) εκστρατειών: παρατεταμένων διεκδικήσεων που απευθύνονται σε “αρχές” (πρωτίστως, αν και όχι αποκλειστικά, κρατικές)· β) ρεπερτορίων: νεωτερικών συλλογικών δράσεων και τελετουργιών όπως, π.χ., η δημιουργία οργανώσεων, η χρήση ΜΜΕ και η διανομή προπαγανδιστικού υλικού· και, τέλος, γ) συλλογικών επιδείξεων Αξιοσύνης, Ενότητας, Πολυαρίθμου, και Αφοσίωσης» (2004: 5).

Η σημασία των διεκδικήσεων του κοινωνικού κινήματος με τη μορφή δυναμικών δράσεων, κινητοποιήσεων, στάσης ή και αποχής από την εργασία, διαχρονικά ενέχει πολιτικό χαρακτήρα² καθώς αποτελεί επέκταση των συμβατικών μορφών πολιτικής δράσης. Ταυτόχρονα τοποθετεί το επίκεντρο της συλλογικής διεκδίκησης στις συντεχνίες και στις εργατικές οργανώσεις, οι οποίες λειτουργούν ως συλλογικά ορθολογικοί διαχειριστές των κινηματικών πόρων, με στόχο την επίτευξη σαφών στόχων (Neveu 2002). Το πολιτικό στοιχείο έχει ωστόσο ευρύτερη έννοια, αυτή της αλλαγής του τρόπου σκέψης και της στάσης των ίδιων των συμμετεχόντων με την ενεργοποίηση, την κινητοποίηση, τη συλλογική δράση τους, την αντιπροσώπευσή τους σε οργανωμένα σύνολα. Περαιτέρω ενυπάρχουν τα στοιχεία της πολιτικής διαντίδρασης δηλαδή της προσανατολισμένης με κοινωνικά και ιδεολογικά κριτήρια συνδιαλλαγής, διαπραγμάτευσης αλλά και του αγώνα μεταξύ των διαφορετικών κοινωνικών στρωμάτων (Wright 2009), τα οποία χρησιμοποιούν διάφορα μέσα για να προασπίσουν τα συμφέροντά τους ή και να εξασφαλίσουν νέα. Επίσης, τα στοιχεία της δικτύωσης των συμμετεχόντων στα κοινωνικά κινήματα είναι σε μεγάλο βαθμό παρόντα και αξιοποιούν τον συντελεστή της μαζικότητας ως προβολή ισχύος στις συνδιαλλαγές με τα κέντρα ισχύος, ακόμη και με την χρήση των σύγχρονων μέσων, δικτύων και εφαρμογών της τεχνολογίας και της πληροφορικής.

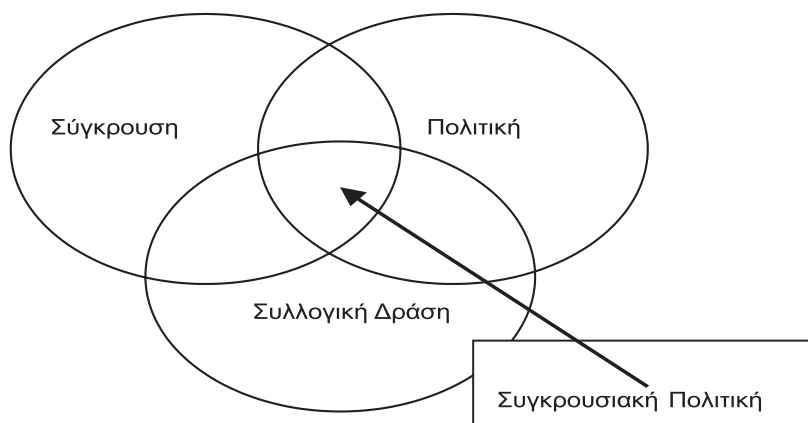
Η θεωρία της συγκρουσιακής πολιτικής

Η διεκδίκηση απέναντι στην πολιτική εξουσία και τις οικονομικές δυνάμεις είναι δυνατό να υπάρχει και σε μη καθαρά πολιτική συγκρουσιακή μορφή, ούτε να αποτελεί κεντρικό στοιχείο της δράσης των συμμετεχόντων, οι οποίοι συχνά επιλέγουν έμμεσες μορφές διεκδίκησης των αιτημάτων τους. Η χρήση βίας παρόλο που αποτελεί την πιο ορατή αλλά και ευκολότερη μορφή συλλογικής δράσης, στις σύγχρονες κοινωνίες καθίσταται ατελέ-

σφορη (Σταθόπουλος, 2001) επικίνδυνη και – συνεπώς - απευκαία. Ο λόγος είναι ότι επιφέρει συνθήκες διπολικής αντιπαράθεσης με τους κατασταλτικούς μηχανισμούς, γεγονός που οι περισσότεροι συμμετέχοντες πλέον δεν επιθυμούν, η κοινωνία το προβάλλει ως αρνητικό παράδειγμα καταρράκωσης των κοινωνικών και ανθρώπινων αξιών και τα πολιτικά κόμματα το καταδικάζουν ως αντίθετο προς τη δημοκρατική λειτουργία. Για τον λόγο αυτόν «τα περισσότερα νεωτερικά κινήματα προτιμούν την παρεμπόδιση – μια μορφή που θα μπορούσε επιχειρησιακά να αποδοθεί ως “απειλή χρήσης βίας“: Επειδή προκαλεί αβεβαιότητα και δίνει σε αντικειμενικά ανίσχυρους δρώντες την πρωτοβουλία απέναντι σε ισχυρότερους αντιπάλους, η παρεμπόδιση είναι το ισχυρότερο όπλο των κοινωνικών κινήματων» (Tarrow 1998: 98). Επιπλέον τα κοινωνικά κινήματα στις περισσότερες προηγμένες χώρες κάνουν χρήση σύγχρονων εργαλείων πολιτικού μάντζμεντ και τεχνικών όπως της διαλλακτικότητας, της διαπραγμάτευσης, του συμβιβασμού, των εκατέρωθεν υποχωρήσεων και παραχωρήσεων, της επιρροής, έχουν μεταβληθεί από διεκδικητικά υποκείμενα στατικού τύπου, σε δυναμικό συνομιλητή, σε διεκδικητικό εταίρο με κοινωνικοπολιτική διαπραγματευτική ισχύ.

Επίσης, η προσαρμογή της πολιτικής διαντίδρασης - αλληλόδρασης και κοινωνικών σχέσεων έχει αλλάξει τη μορφή των κινητοποιήσεων, εισάγοντας για την ερμηνεία τους και την έννοια της συγκρουσιακής πολιτικής, σε περιβάλλον όμως συνεχόμενων διαπραγματεύσεων. Η θεώρηση της συγκρουσιακής πολιτικής των Tilly, Tarrow και McAdam (2007), αφορά εκείνα τα στοιχεία που συμπίπτουν στο σχήμα των σχέσεων μεταξύ α) των συλλογικών δράσεων, β) της συγκρουσιακής διαδικασίας και γ) της πολιτικής δραστηριοποίησης, όπου στη σύγκρουση εμπλέκονται αιτήματα/διεκδικήσεις και υποκείμενα που διεκδικούν από άλλες οργανωμένες ομάδες ή υποκείμενα. Η συλλογική δράση αφορά συντονισμένες προσπάθειες για την επίτευξη ενός σκοπού και μπορεί να περιλαμβάνει και χρήση πολιτικών μέσων για την επίτευξη του στόχου της (Κανελλόπουλος 2015). Ακολουθεί τη βασική αρχή της συνέργειας των κοινωνικών ομάδων και πολιτών και βασίζεται πέραν της συνεισφοράς της πολιτείας, στην αξιοποίηση των εγγενών δυνάμεων και ικανοτήτων, τόσο των ατόμων, όσο και των κατά τόπους πόρων των κοινοτήτων (Jenkins and Smith 2001: 20, Atal 1997: 7-9).

Στην καθημερινή ζωή, για την πλειονότητα των δυτικών κοινωνιών οι περισσότερες συλλογικές δράσεις εκτυλίσσονται με μικρό βαθμό ανταγωνισμού/σύγκρουσης. Όταν όμως στοιχεία της σύγκρουσης, της συλλογικής δράσης και της πολιτικής δραστηριοποίησης συμπίπτουν, τότε σύμφωνα με τους Tilly και Tarrow (2007) το κοινό πεδίο των τριών στοιχείων αποτελεί την συγκρουσιακή πολιτική, όπως αυτή απεικονίζεται στο κάτωθι σχήμα:

(Tilly & Tarrow 2007: 7)

Ο Neveu θεωρεί ότι, καθοριστικό στοιχείο των κοινωνικών κινήματων σήμερα είναι

ο προσδιορισμός του αντιπάλου, όπως η πολιτική εξουσία, η εργοδοσία, η δημόσια διοίκηση κ.λπ. Όπως επισημαίνει, «υπάρχει ένα χαρακτηριστικό που διαφοροποιεί αυτή τη μορφή συλλογικής δράσης (σ.σ. τα κοινωνικά κινήματα) από άλλες (...) ομάδες, οι οποίες προσπαθούν να ανταποκριθούν σε ένα πρόβλημα ή σε μια διεκδίκηση αναζητώντας στο εσωτερικό τους, και μόνο εκεί, τα μέσα για την απάντηση. Αυτό το είδος αυτοβοήθειας αναπτύχθηκε ιδιαίτερα από τα κινήματα των αμοιβαιοτήτων και των συνεταιρισμών. Το εργατικό κίνημα, οι αγρότες και ορισμένα τμήματα του δημόσιου τομέα ανέπτυξαν μια πρωτότυπη μορφή κινητοποίησης, με στόχο τη δημιουργία –μέσα από εθελοντικές εισφορές των μελών– συστημάτων πρόνοιας για θέματα ασθένειας, ασφάλισης, δικτύων (...) κ.ά. Με αυτό το είδος κινητοποίησης αποφεύγεται η μετωπική σύγκρουση. Αναζητούνται στο εσωτερικό της συλλογικότητας η ενέργεια και τα μέσα για τη δημιουργία της νέας τάξης ζωής» (Neveu 2002: 58), δηλαδή αναζητείται μια εναλλακτική λύση.

Από τα παραπάνω παρατηρεί κανείς ότι το στοιχείο της αντιπαλότητας διαχρονικά είναι, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, παρόν στην πολιτική πάλη των κοινωνικών κινήματων, η οποία εμπεριέχει τόσο μορφές διεκδίκησης, άσκησης πίεσης, αντιπαράθεσης αλλά και διαφορετικά είδη σύγκρουσης. Οι della Porta και Diani εξηγούν για την πολιτική σύγκρουση ότι, πρόκειται «για μια αντιπαραθετική σχέση μεταξύ δρώντων που αναζητούν τον έλεγχο του ίδιου διακυβεύματος είτε πρόκειται για την πολιτική, είτε για την οικονομική, είτε για την πολιτιστική εξουσία– και στη διαδικασία» (2006: 21) της διεκδίκησης έχουν αιτήματα τα οποία είναι ανταγωνιστικά στα συμφέροντα της αντίπαλης πλευράς. Στην περίπτωση των σύγχρονων κινήματων στα στοιχεία της συγκρουσιακής πολιτικής ανήκουν οι παράγοντες που συνδιαμορφώνουν τις δράσεις-απαιτήσεις τους, μέσα από το πρίσμα των νέων συνθηκών για ποιότητα ζωής με την διασφάλιση συγκεκριμένων προτύπων ποιότητας. Η δε σχέση σύγχρονων κοινωνικών κινήματων, συγκρουσιακής πολιτικής και κοινωνικού κράτους υπόκειται στη θεσμοθέτηση και στην εφαρμογή των παραγόντων που συνδιαμορφώνουν την αναδιανεμητική πολιτική συνάμα με την διασφάλιση των ανθρωπίνων και κοινωνικών δικαιωμάτων με γνώμονα τα πρότυπα ποιότητας ζωής. Στη βάση αυτή ο ρόλος των νέων κοινωνικών κινήματων δεν απευθύνεται στο παρεμβατικό κράτος, όπως συνέβαινε στο παρελθόν με παρεμβάσεις στην παραγωγή και την οικονομία. Η προσπάθεια επικεντρώνεται στην κινητοποίηση με σκοπό την θεσμοθέτηση ενός πλέγματος κάλυψης των αναγκών μέσω της επίτευξης ευρύτερης κοινωνικής συνοχής και υποστήριξης των αξιών της επικουρικότητας και της κοινωνικής αλληλεγγύης.

Η θεωρία της κινητοποίησης των πόρων

Σε αντιδιαστολή με την παλαιότερη θεωρία της συλλογικής συμπεριφοράς³ η οποία βασιζόταν στη φιλοσοφία του Durkheim (σε: Μουσούρου 1987) περί συλλογικής συνείδησης και κοινών διεκδικήσεων, λόγω κοινών-όμοιων συμφερόντων, τα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα ακολουθούν τη θεωρία της κινητοποίησης των πόρων.⁴ Σύμφωνα με τον Buechler «η θεωρία της κινητοποίησης πόρων αντιλαμβάνεται τα κοινωνικά κινήματα ως φυσιολογικές, ορθολογικές, εμπεδωμένες στους κοινωνικούς θεσμούς, πολιτικές διεκδικήσεις από δυσαρεστημένες ομάδες (...) και επαναπροσδιορίζει τη μελέτη της συλλογικής τους δράσης μέσα από τα στοιχεία της ανομίας και της κοινωνικής αποδιοργάνωσης σύμφωνα με την πολιτική και την οργανωσιακή κοινωνιολογία» (2000: 35). Οι πόροι που κινητοποιούν τα κοινωνικά κινήματα δύναται να είναι υλικοί (εργασία, χρήμα, υποδομές, μέσα επικοινωνίας) αλλά και μη υλικοί (αφοσίωση, δέσμευση, αλληλεγγύη). Για την κινητοποίηση των πόρων πρωτεύοντα ρόλο δεν παίζουν οι αιτίες που προωθούν τα άτομα να συμμετέχουν, αλλά ο τρόπος που τα κινήματα οργανώνουν και κινητοποιούν τους υλικούς και άυλους πόρους για να πετύχουν συγκεκριμένους στόχους. Ειδικότερα δεν επικεντρώνονται σε υποκειμενικά αισθήματα των συμμετεχόντων περί μη εφαρμογής της κοινωνικής δικαιοσύνης και διαπάλης των κοινωνικών τάξεων, δηλαδή σε αίτια που

αφορούν τον συμπεριφορικό-ψυχολογικό παράγοντα, παρά δίνουν βαρύτητα στα μοντέλα οργάνωσης, τα είδη συμφερόντων, τους πόρους προς αξιοποίηση, και την ανάπτυξη των κατάλληλων στρατηγικών, προκειμένου να εξηγηθούν οι συλλογικές κινητοποιήσεις.

Η ερμηνεία που δίδεται με αυτή τη θεωρητική προσέγγιση επικεντρώνεται σε δύο άξονες: Πρώτον, στη διαφοροποίηση όσον αφορά τον σχηματισμό της «ταυτότητας» και της διαμόρφωσής της σύμφωνα με τις αξίες του συλλογικού γίνεσθαι, καθώς και του ατομισμού 5 που κυριαρχεί στον σύγχρονο δυτικοευρωπαϊκό χώρο. Πρόκειται για δομικά στοιχεία τα οποία επηρεάζουν τις προσπάθειες κινητοποίησης για σχηματισμό ομάδων-κινηματικών οργάνωσεων, αλλά και τις ακολουθούμενες μορφές διεκδίκησης-δράσης τους. Σύμφωνα με τον Κανελλόπουλο, η προσέγγιση αυτή «κινείται στο μεσο-επίπεδο ανάμεσα στις ατομικές προδιαθέσεις και τους δομικούς επικαθορισμούς και απορρίπτει τη χρήση ψυχολογικών κατηγοριών για την εξήγηση της συλλογικής δράσης όσο και την αδιαμεσολάβητη επενέργεια των περιβαλλοντικών συνθηκών» (2015:18).

Δεύτερον, στα είδη και στη χρήση των τακτικών αξιοποίησης των πόρων για άσκηση πίεσης-διεκδίκησης προς επίτευξη επιδιωκόμενων στόχων. Τα περισσότερα νεωτερικά κινήματα προκρίνουν την παρεμπόδιση και τη συμβατικότητα ως ορθολογικά σχεδιασμένες τακτικές για τις δράσεις τους. Συγκεκριμένα, προκρίνουν μορφές κινητοποίησης που μπορούν επιχειρησιακά κατά την εφαρμογή τους να αποδοθούν ως “απειλή χρήσης βίας”, αλλά και “επίδειξης-προβολή ισχύος” προς το αντίπαλο στρατόπεδο από το οποίο αξιώνουν τις διεκδικήσεις τους. Επιπλέον, όπως επισημαίνει ο Tarrow, με τη χρήση της τακτικής της παρεμπόδισης «επειδή προκαλεί αβεβαιότητα και δίνει σε [αντικειμενικά] ανίσχυρους δρώντες την πρωτοβουλία απέναντι σε ισχυρότερους αντιπάλους, η παρεμπόδιση είναι το ισχυρότερο όπλο των κοινωνικών κινήματων» (1998: 98). Ως μορφή συλλογικής δράσης, η παρεμπόδιση μπορεί να επιφέρει, εφόσον χρησιμοποιηθεί έξυπνα και δημιουργικά, κύμα αλληλεγγύης από τους χρήστες των κοινωνικών δικτύων με προβολή από τα ΜΜΕ, τα οποία αξιοποιούν στη συνέχεια ως στοιχεία διαπραγμάτευσης, απέναντι στους ισχυρά θεσμικούς παράγοντες, ή και διεύρυνση της πρόσβασής τους σε δομές και συντελεστές του πολιτικοοικονομικού συστήματος όσον αφορά την προβολή των αιτημάτων τους.

Κοινά χαρακτηριστικά των σύγχρονων κοινωνικών κινήματων στα μοντέλα του κοινωνικού κράτους

Η συγκριτική προσέγγιση της μελέτης των ανωτέρω θεωρητικών προσεγγίσεων δείχνει ότι υπάρχουν ομοειδή χαρακτηριστικά, όσον αφορά τη χρήση στρατηγικών κινητοποίησης και διεκδίκησης για τα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα. Δίχως να παραγνωρίζεται ο ρόλος που διαδραματίζουν οι αυθόρμητες μορφές δράσης των κοινωνικών κινήματων σύμφωνα με την θεωρία κινητοποίησης των πόρων, εξίσου σημαντικό είναι το ζήτημα διαχείρισης της εξουσίας στο επίπεδο της πολιτικής ιδεολογίας αλλά και στο επίπεδο της πολιτικής κυριαρχίας. Η πολιτική σημασία αυτού του γεγονότος έγκειται στο ότι οι μορφές έκφρασης των διεκδικήσεων προσδιορίζονται όχι από την πλήρως ελεύθερη βούληση των ανθρώπων. Διαμεσολαβούνται μάλλον από παράγοντες όπως η πολιτική νοοτροπία της αυτονομής ή καθοδήγησης, το πολιτικό θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας, αλλά και της κουλτούρας εντός των οποίων οι συμμετέχοντες διαβιώνουν (Sdrolias and Aspidis et al. 2013: 11). Σύμφωνα με την πολιτική θεωρία, τα αποτελέσματα τέτοιων κατευθυνόμενων πολιτικά ενεργειών εκμετάλλευσης συλλογικών κινητοποιήσεων αποτυπώνονται χαρακτηριστικά π.χ. σε αιτήματα πυλώνων συμπληρωματικής ασφάλισης, ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος χωρίς κριτήρια κ.λπ. (Tarrow 1998), τα οποία εξυπηρετούν μια συγκεκριμένη πολιτική ιδεολογία και ως στοιχείο της πολιτικής διεργασίας συναντώνται σε όλα τα μοντέλα του κοινωνικού κράτους.

Περαιτέρω, τα κοινωνικά κινήματα ως διεκδικούσες συλλογικότητες εντάσσονται στο

θεσμικό πλαίσιο διαμόρφωσης της κοινωνικής πολιτικής ως κοινωνικοί εταίροι σε κάθε μοντέλο κοινωνικής παρέμβασης από μέρους του κράτους. Ωστόσο η έκβαση των προσπαθειών τους δεν είναι βέβαιο ότι οδηγεί σε σχετικό θεσμικό ή δομικό μετασχηματισμό του εύρους των παροχών από την πλευρά του κοινωνικού κράτους, αλλά εξαρτάται από την πολιτική και οικονομική ιδεολογία του ασκούμενου μοντέλου κοινωνικής πολιτικής. Επιπλέον, δεν πρέπει να παραγνωρίζεται ότι «στο πλαίσιο της θεωρίας πολιτικών διαδικασιών, τέσσερα είδη ενδείξεων καθιστούν μια δομή πολιτικών ευκαιριών ευνοϊκή για τους συλλογικά δρώντες: α) η διάνοιξη της πρόσβασης στην εξουσία, β) η μεταβλητότητα των συστοιχίσεων (shifting alignments), γ) η διαθεσιμότητα συμμάχων με επιρροή και δ) οι διαιρετικές τομές στο εσωτερικό και ανάμεσα στις ελίτ» (Tarrow 1998: 54).

Συναφές κοινό χαρακτηριστικό είναι ότι η πορεία των κοινωνικών κινημάτων εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την φερεγγυότητα των πολιτικών ελίτ, την προθυμία και ικανότητα τους να επιφέρουν αλλαγές, όπως συμβαίνει τα τελευταία χρόνια με τις μεταρρυθμίσεις στα συστήματα ασφάλισης, σύνταξης, υγείας και πρόνοιας. Όπως αναφέρει ο McAdam για τις πολιτικές ελίτ, οι τελευταίες πρέπει να αντιλαμβάνονται τις κινηματικές κινητοποιήσεις ως πολιτικές ευκαιρίες, οι οποίες πρέπει να αξιοποιούνται κατάλληλα. Οι πολιτικές ευκαιρίες ως δυναμικές διαστάσεις του πολιτικού περιβάλλοντος, παρέχουν κίνητρα για συλλογική δράση επηρεάζοντας τις προσδοκίες των ανθρώπων σχετικά με την επιτυχία ή την αποτυχία, και ως τέτοιες θα πρέπει να γίνονται αντιληπτές από όσους χαράσσουν κοινωνική πολιτική, όσον αφορά τις πολιτικές διεργασίες και το έργο τους έναντι των πολιτών- ψηφοφόρων (1996).

Σε ένα σύστημα που είναι ανοιχτό σε αλλαγές, η συνειδητοποίηση ότι αυτό μπορεί να είναι αποκριτικό ή ευάλωτο έναντι πολιτικών ενεργειών, σε συνδυασμό με την ύπαρξη αδικιών και ανισοτήτων καθίσταται πολιτική ευκαιρία. Το ίδιο ισχύει και στην περίπτωση που τα υποκείμενα της διεκδίκησης δεν έχουν την ίδια δυνατότητα πρόσβασης στα κέντρα λήψης αποφάσεων και στο πλαίσιο αυτής της αποστέρησης, επιχειρούν να τονίσουν την πολιτική δύναμή τους ως ψηφοφόροι επηρεάζοντας τους κυβερνώντες για το δίκαιο των αιτημάτων τους. Έτσι, ακόμη και όταν η δράση των κινημάτων καθίσταται ανεπιτυχής, η πολιτική διεργασία συνεχίζεται καθώς η δυσαρέσκεια στα μέλη τους εκφράζεται με την καταψήφιση των αναξιόπιστων πολιτικών στις εκλογικές αναμετρήσεις. «Οι μετατοπίσεις των ψηφοφόρων, κυρίως όταν διαρρηγνύουν παγιωμένες πολιτικές τοποθετήσεις, αντανακλούν μ' ένα τρόπο στο πολιτικό επίπεδο τη δυσαρέσκεια, αλλά και την προοπτική μαζικής κινητοποίησης σε περιόδους γοργού δομικού μετασχηματισμού. Υπό αυτήν την έννοια, οι διαφοροποιήσεις στη ρητορική των πολιτικών ελίτ, σε σχέση με την υφέρπουσα δυσαρέσκεια, διευρύνει τις δυνατότητες κινητοποίησης» (Σερντεδάκις 1996: 99) με τον προσεταιρισμό της σε αντίπαλες πολιτικές ομάδες με σκοπό την πίεση στην εξουσία. Πρόκειται για ένα κατεχοχόν πολιτικό πόρο των κινημάτων, που εκτός της ισχύος της συλλογικότητας τους δεν κατέχουν άλλους πόρους, και μέσω της συνεργασίας τους με τους κομματικούς μηχανισμούς χρησιμοποιούν την αντίθετη πολιτική ψήφο ως πίεση προς τις κυβερνούσες δυνάμεις.

Ως επιπρόσθετο μέσο συνδιαλλαγής που εμφανίζεται ως κοινό χαρακτηριστικό και αφορά τις πολιτικές διεργασίες, αλλά και τις κοινωνικές διεκδικήσεις, είναι ο διακανονισμός, η διευθέτηση του επίμαχου ζητήματος μέσω της διαπραγμάτευσης. Σύμφωνα με τον Tilly δεν είναι υπερβολικό να υποστηρίξει κανείς ότι σήμερα θεωρείται θεσμικά παγιωμένος ο διακανονισμός, ο οποίος έχει τις καταβολές του σε συλλογικές δράσεις που κατά τη στιγμή της αρχικής τους ανάληψης υπήρξαν εξωθεσμικά συγκρουσιακές (Tilly 1999).

Στην προσέγγιση του Habermas (1981) για την επίδραση των νέων μορφών κινημάτων⁶ κυρίαρχη θέση κατέχει η ιδέα περί αποικιοποίησης του βιόκοσμου. Εδώ τα κινήματα διατηρούν το στοιχείο της αντίδρασης του βιόκοσμου απέναντι στην κυριαρχία των αγοραίων λογικών και των κρατικών ρυθμίσεων ως προσπάθειας απάμβλυνσης των αρνητικών συνεπειών από την ανισοκατανομή των πόρων. Σημαίνουν χαρακτηρι-

στικό αποτελεί η προάσπιση, διατήρηση και ανάπτυξη των κοινωνικών και πολιτισμικών αξιών από το πολιτικό και οικονομικό σύστημα, μέσα από την κατάλληλη επικοινωνιακή δράση, όπου και επιδιώκεται η συνέργεια. Σε αυτό το πλαίσιο τα νέα κοινωνικά κινήματα μπορούν να προσεγγιστούν ως διεκδικητές «επανακοινωνικοποίησης» της οικονομίας (Meyer and Tarrow 1998:4), επαναπροσδιορισμού των κανόνων λειτουργίας της, καθώς και του πολιτικού πλουραλισμού, με βάση τις κοινές αξίες της κοινωνικής συνύπαρξης .

Καταληκτικά μπορεί να υποστηριχθεί ότι, οι θεωρίες που χρησιμοποιούνται για την ερμηνεία των κοινωνικών και πολιτικών διαδικασιών και αφορούν την οργανωσιακή ανάλυση των σύγχρονων κοινωνικών κινήματων, συνιστούν ερμηνευτικό παράγοντα εξήγησης της δημιουργίας και ανάδειξης του κοινωνικού κράτους ως αποτέλεσμα μαζικών διεκδικήσεων. Ισχυρό ενοποιητικό δεδομένο όλων των θεωρητικών προσεγγίσεων συνιστά η επικέντρωσή τους στη δυναμική της συλλογικής δράσης στο ευρύτερο πλαίσιο των θεωριών κοινωνικής κινητοποίησης και πολιτικής δράσης. Όπως γράφει ο Tarrow, τα κινήματα εμφανίζονται ως αποτέλεσμα νέων ή διευρυμένων ευκαιριών, σηματοδοτούν την τρωτότητα του κράτους έναντι της συλλογικής δράσης και ως εκ τούτου διανοίγουν ευκαιρίες (Tarrow 1998). Η διαδικασία οδηγεί σε απαντήσεις του κράτους, οι οποίες, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, εκφράζονται με διαφορετικούς τρόπους-παρεμβάσεις στα μοντέλα του κοινωνικού κράτους.

Συμπέρασμα

Ο τρόπος που επιτυγχάνεται η συνέργεια οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής με ανακατανομή των πόρων στο νεωτερικό περιβάλλον των δυτικών κοινωνιών, εξαρτάται πέρα από το μοντέλο της θεσμοθετημένης κρατικής παρέμβασης και από την οργανωσιακή διεκδίκηση και τον βαθμό συμμετοχικής δράσης των υποκειμένων.

Βασικό χαρακτηριστικό της ιδεολογίας των σύγχρονων κοινωνικών κινήματων είναι ότι αποδέχονται μεν τη δραστηριοποίησή τους στο περιβάλλον της νεοφιλελεύθερης οικονομίας, αρνούνται ωστόσο τη νεοφιλελεύθερη πολιτική χωρίς όρια και θέτουν περιορισμούς στις στρεβλώσεις και τις αδικίες που αυτή προκαλεί. Πολύ περισσότερο αντιπροτάσσουν τις ανθρώπινες αξίες ομαλής κοινωνικής συνύπαρξης, ιδιαίτερα την αλληλεγγύη, που αποτελεί την αρχή της κινηματικής συλλογικής δράσης και κάνουν το παν για να την πραγματοποιήσουν μέσα από τη δράση τους, όσο και μέσα από την οργανωτική μορφή που υιοθετούν.

Αν και στη σύνθεσή τους περιέχουν έναν συνδυασμό ανάμεσα σε κοινωνική ετερογένεια, οργανωτική δικτύωση και επιλογή θεμάτων (όπως η “κοινωνική δικαιοσύνη”) μέσα από μια διαρκή διεργασία διασύνδεσης ξεχωριστών ταυτοτήτων, προκύπτει μια ευρύτερη και πιο συνεργατική ταυτότητα, που κατορθώνει να συγκεράσει τις διαφορετικές ιδιοσυγκρασίες σε έναν κοινό επιδιωκόμενο σκοπό βάσει της ιδέας της κοινωνικής δικαιοσύνης ως κεντρικό στοιχείο διασύνδεσης μεταξύ των επιμέρους ταυτοτήτων, ενώ συγχρόνως διατηρεί ευρέα περιθώρια αυτόνομης επεξεργασίας (Ψημίτης 2006: 246).

Στα επιπλέον κοινά χαρακτηριστικά τους αναγνωρίζονται η άρνηση των παραδοσιακών μορφών βίαιης κινητοποίησης, η αποφυγή της κάθε είδους μονοπώλησής τους από οποιαδήποτε μειοψηφία και ταυτόχρονα η επιθυμία τους για άμεση συμμετοχή όλων των ενδιαφερομένων. Χρησιμοποιούν μορφές αυτοδιαχειριστικής οργάνωσης και αμφισβητούν το παραδοσιακό μονοπώλιο της πολιτικής παρέμβασης από τα κόμματα. Προς επίτευξη του σκοπού τους επινοούν και υιοθετούν πρωτότυπες μορφές δράσης με ισχυρό συμβολικό και επικοινωνιακό περιεχόμενο, επικεντρώνονται σε προκαθορισμένες ενέργειες για την κάλυψη συγκεκριμένων αναγκών (π.χ. στέγαση, απασχόληση, υγεία, συναλλαγές με τον πολίτη κ.λπ.) (Bourdieu 2017).

Ο ισχυρός βιωματικός προσανατολισμός των δράσεων των κοινωνικών κινήματων αποτελεί το έναυσμα στην διαδικασία αξιοποίησης των πόρων - υλικών και άυλων - που

διαθέτουν. Λόγω των εμπειριών και της ιδιοσυγκρασίας που διαθέτουν αρκετά μέλη των κινημάτων, προσφέρουν πολυδιάστατες δυνατότητες και επενεργούν ως καλά παραδείγματα αλλά και ως συλλογικοί πολλαπλασιαστές τόσο προς τα υπόλοιπα μέλη όσο και προς τους φορείς της κοινωνίας μέσα από τις δράσεις και τις διεκδικήσεις τους. Γι αυτό και επιδιώκουν άμεσες πρακτικές λύσεις και τεκμηριώνουν τις προτάσεις τους μέσα από δικές τους αυτόνομες δράσεις. Χρησιμοποιούν τα ΜΜΕ και τις ΤΠΕ (ιδιαίτερα τα κοινωνικά δίκτυα), παράλληλα με τη στήριξη παραδοσιακών οργανώσεων (σύλλογοι, κόμματα, συνδικάτα). Επιπλέον, επιδιώκουν διεθνείς συμμαχίες προβολής και υποστήριξης, διαχέοντας τις διεκδικήσεις τους μέσα από τον διεθνικό σε διαφορετικούς βαθμούς χαρακτήρα των δράσεών τους

Όμως παρά τα κοινά χαρακτηριστικά που μοιράζονται τα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα, το επίπεδο και οι τρόποι συμβολής τους στο μοντέλο, την οργάνωση και τη λειτουργία του κοινωνικού κράτους, διαφέρουν σημαντικά από τη μία χώρα στην άλλη. Και παρόλο που παρουσιάζονται, ως ένα σημείο ως συνδιαμορφωτές, λόγω των δράσεων και των παρεμβάσεών τους, της ακολουθούμενης κοινωνικής πολιτικής, ωστόσο η δραστηριοποίησή τους εξαρτάται από τη λειτουργία συγκεκριμένων πλευρών του θεσμικού πλαισίου και της πολιτικής ιδεολογίας.

Σημειώσεις

1. Ο Wright επισημαίνει, ότι η συλλογική δράση αποτελεί διομαδική συμπεριφορά, δηλ. τα άτομα είναι φορείς της κοινωνικής τους ταυτότητας και επιδιώκουν τη βελτίωση της θέσης της ομάδας, και όχι ατομική συμπεριφορά όπου τα άτομα είναι φορείς της προσωπικής τους ταυτότητας και επιδιώκουν τη βελτίωση της προσωπικής τους θέσης. Πρέπει να επισημανθεί ότι η συλλογική δράση δεν έχει να κάνει με το πόσο μαζική είναι η συμμετοχή, ούτε αφορά απαραίτητα μεμονωμένες συλλογικότητες, αλλά έχει να κάνει με το στόχο της δράσης, δηλ. την αλλαγή του status quo (Wright 2009).

2. Πολιτική διάσταση έχει ένα κίνημα το οποίο απευθύνεται στις αρχές (στην κυβέρνηση, την τοπική αυτοδιοίκηση, σε τομείς της δημόσιας διοίκησης) για να τις αναγκάσει μέσω μιας δημόσιας παρέμβασης να πάρουν θέση ως προς μια διεκδίκηση, επιρρίπτει δηλαδή στις αρχές την ευθύνη για τα προβλήματα που βρίσκονται στη βάση της κινητοποίησης (Neveu 2002: 57-59)

3. Σύμφωνα με τη θεώρηση του Durkheim, ο έλεγχος που ασκεί η κοινωνία πάνω στα άτομα μέσω της συμμετοχής τους σε κοινές δράσεις συμβάλλει στην ανάδυση μιας κοινής συνείδησης. Επίσης, οι άνθρωποι συμπεριφέρονται διαφορετικά ως άτομα από ό,τι ως μέλη μιας συλλογικότητας ή μιας ομάδας (Durkheim 1960: 130).

4. Οι McCarthy και Zald (1977), που εισήγαγαν τη θεωρία της κινητοποίησης των πόρων, υποστηρίζουν ότι η ύπαρξη δυσαρέσκειας σε σημαντικό μέρος των πολιτών μιας κοινωνίας είναι πλέον ανεπαρκής συγκριτικά με το παρελθόν, έτσι ώστε να λειτουργήσει ως αιτιώδης παράγοντας όσον αφορά την εξήγηση της εμφάνισης των νεότερων κοινωνικών κινημάτων. Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, η κοινωνική διαμαρτυρία αποτελεί σύνολο ορθολογικών συλλογικών δράσεων από μέρους των ομάδων ώστε να προωθήσουν τους στόχους και τα συμφέροντά τους, ασκώντας πίεση στους ισχυρούς ώστε να υποκύψουν στις απαιτήσεις τους. Δηλαδή η συλλογική δράση είναι μάλλον στρατηγική πολιτική επιλογή και όχι συναισθηματική απόκριση στην αδικία (Αλεξανδρόπουλος 1995: 12).

5. Ο όρος ατομισμός στην κοινωνική θεωρία χρησιμοποιήθηκε από τους οπαδούς του Γάλλου φιλοσόφου και οικονομολόγου Claude Henri de Rounroy de Saint-Simon. Σύμφωνα με αυτή την ιδεολογία το άτομο είναι υπεύθυνο για την κατάσταση της ζωής του, των αποφάσεων του και των ενεργειών του.

6. Οι σύγχρονες αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες διαμορφώνουν τους όρους για την ενσωμάτωση των κινημάτων σε τέτοιο βαθμό που μπορούμε σήμερα να μιλάμε για μια κοινωνία των κινημάτων. Αυτό συμβαίνει πρωτίστως γιατί: α) Τα γεγονότα διαμαρτυρίας δεν μπορούν να θεωρούνται πλέον σποραδικά φαινόμενα, αλλά ένα σταθερό δεδομένο των σύγχρονων κοινωνιών. β) Καταγράφεται υψηλή συχνότητα ενεργοποίησης μορφών συλλογικής δράσης με δυναμικό δι-

αμαρτυρίας από μια πλειάδα κοινωνικών κατηγοριών, οι οποίες διαμορφώνουν ένα εξαιρετικά μεγάλο εύρος αιτημάτων. γ) Οι διαδικασίες επαγγελματοποίησης και θεσμοποίησης μετασχηματίζουν τον χαρακτήρα των κοινωνικών κινημάτων από μέσο συγκρουσιακής έκφρασης σε συμβατικό μέσο πολιτικών διεκδικήσεων (Meyer and Tarrow 1998: 4).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Αλεξανδρόπουλος, Σ. (1995), Αναζητώντας στρατηγική ή ταυτότητα : ζητήματα θεωρίας των κοινωνικών κινημάτων, *Επιθεώρηση κοινωνικών ερευνών*, Τεύχος 86, σσ. 83-113.
- Bourdieu, P. (2017), *Αντεπίθεση πυρών: Για ένα ευρωπαϊκό κοινωνικό κίνημα*, Αθήνα, Πατάκης.
- Durkheim, E. (1987), *Οι κανόνες της κοινωνιολογικής μεθόδου*, μετ.-επιμ. Μουσούρου Λ.Μ, Αθήνα, Gutenberg.
- Κανελλόπουλος, Κ. (2015), *Κινηματικά δίκτυα και συγκρουσιακή πολιτική στην Ελλάδα της κρίσης: Θεωρητικά ζητήματα και ερευνητικές πρακτικές*, *Κοινωνιολογική Επιθεώρηση*, 2-3, σσ. 97-118.
- Κόφφας, Σ. (2016), *Κύπρος: από το μοντέλο της κοινοτικής ανάπτυξης του 1960, της κοινοτικής ανασυγκρότησης του 1974, στο μοντέλο ανάπτυξης της ευρωπαϊκής σύγκλισης*, *Κείμενα Περιφερειακής Ανάπτυξης*, Τόμος VII, No 1, σσ.11-21.
- Neveu, E., (2002), *Κοινωνιολογία των Κοινωνικών Κινημάτων*, Αθήνα, Σαββάλας.
- Σερντεδάκης, Ν. (1996), *Διαδικασίες παραγωγής και συγκρότησης των κοινωνικών κινημάτων: Τα νέα κοινωνικά κινήματα στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό*, Διδακτορική διατριβή.
- Σερντεδάκης, Ν. (2006), Η θεωρία για τα κοινωνικά κινήματα και τη συλλογική δράση. Η συμβολή του Στέλιου Αλεξανδρόπουλου, *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη*, Τεύχος 1, No 2, σσ. 95-103.
- Σεφεριάδης, Σ. (2006), *Συγκρουσιακή πολιτική, συλλογική δράση, κοινωνικά κινήματα: μια αποτύπωση*, <https://www.eurozine.com/%CF%83%CF%85%CE%B3%CE%BA%CF%81%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CE%B7-%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%B7-%CF%83%CF%85%CE%BB%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%B9%CE%BA%CE%B7-%CE%B4%CF%81%CE%B1/>
- Σταθόπουλος, Π. (2001), *Κοινοτική εργασία. Διαδικασία, μέθοδοι και τεχνικές παρέμβασης*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Φρέιρε, Π. (1985), *Για μια απελευθερωτική αγωγή*, μτφρ. Μ. Κατσούλης, Αθήνα, Κέντρο μελετών και αυτομόρφωσης / Γενική Γραμματεία λαϊκής επιμόρφωσης.
- Ψημίτης, Μ. (2006), *Εισαγωγή στα Σύγχρονα Κοινωνικά Κινήματα*, Αθήνα, Ατραπός.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Alexandropoulos, S. and Serdedakis, N. (2000), "Greek Environmentalism: From the *Statu Nascendi* of a Movement to its Integration", ECPR Joint Sessions, Workshop on Environmental Organizations, Copenhagen.
- Atal, Y. (1997), 'Involving the poor: the many question marks', in Atal, Y. and Øyen, E. (Eds.), *Poverty and participation in civil society*, Paris, UNESCO Publishing, pp.11-24.
- Dellaporta, D. and Diani, M. (2006), *Social Movements: An Introduction*. Oxford, Blackwell.
- Durkheim, E. (1960), *The division of labour in society*, London, The Free Press.
- Zentralverband für politische Bildung (1992), *Informationen zur politischen Bildung*, Bonn, Vol. 152, pp.4-48.
- Habermas, J. (1981), *Theorie des kommunikativen Handelns*, Band 2, Frankfurt/M, Suhrkamp.
- Jenkins, P. and Smith, H. (2001), 'The state, the market and community: An analytical framework for community self-development', in: Carley, M Jenkins, P. Smith, H.: *Urban Development and Civil Society: The Role of Communities in Sustainable Cities*, Vol. Part 1 Ch 2, pp. 16-

30.

- Koffas, S. (2019), *Social and Political Theory of Social Movements for the Social State*, *Mediterranean Journal of Social Sciences*, Vol. 10, No 1, pp. 9-15.
- Ledwith, M. (2006), *Community Development. A critical approach*, Bristol, The policy Press.
- Meyer, D.S. and Tarrow, S. (1998), *The Social Movement Society. Contentious Politics for a New Century*, Oxford, Rowman & Littlefield.
- McAdam, D. (1996), Conceptual Origins, Current Problems, Future Directions. Στο: Zald, M. (επιμ.). McAdam, D. McCarthy, J. *Comparative Perspectives on Social Movements. Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 23-40.
- McAdam, D. Tarrow, S. and Tilly, C. (2001), *The Dynamics of Contention*. New York and London, Cambridge University Press.
- Sdrolias, L. Aspridis, G. Kakkos, N. Belias, D. (2013), Strategic planning of elections campaign of parliament candidate members in Greece, *International Journal of Political Science, Law and International Relation*, Vol. 3, Issue 3, pp 11-26.
- Schäfers, B. and Zapf, W. (1998), *Handwörterbuch zur Gesellschaft Deutschlands*, Opladen, Leske & Budrich Verlag.
- Tarrow, S. (1998), *Power in Movement. Social Movements, Collective Action and Politics*, 2 Έκδοση, Cambridge, Cambridge University Press.
- Tilly, C. (1999), From Interactions to Outcomes in Social Movements, στο Tilly, C. (επιμ.), Giugni, M. McAdam, D. *How Social Movements Matter (Social Movements, Protest, and Contention)*, Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Tilly, C. (2004). *Social Movements 1768-2004*, London, Paradigm Publishers.
- Touraine, A. (1985), An Introduction to the Study of Social Movements, στο *Social Research*, Band. 52, No 4, pp. 749-87.
- Wright, S. C. (2009), The next generation of collective action research, *Journal of Social Issues*, 65, pp.859-879.

ΗΛΙΟΤΡΟΠΙΑ ΚΑΙ ΟΠΛΟΠΟΛΥΒΟΛΑ: ΟΙ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΤΟΝ ΔΗΜΟΣΙΟ ΛΟΓΟ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ ΣΤΗΝ ΟΥΚΡΑΝΙΑ

Σοφία Κρατίδου,^α Αλεξάνδρα Χαλκιά^β

^α Πάντειο Πανεπιστήμιο

^β Πάντειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Η έρευνα εστιάζει στις αναπαραστάσεις των γυναικών στο πλαίσιο του πολέμου στην Ουκρανία μέσα από τον δημόσιο λόγο. Εξετάζεται συγκριτικά ο δημοσιογραφικός λόγος και η παραγόμενη εικονοποιία στα ουκρανικά, τα ρωσικά και τα «δυτικά» μέσα ενημέρωσης, κυρίως γύρω από το διάστημα της ρωσικής εισβολής (24/02/2022). Αξιοποιώντας την κριτική ανάλυση λόγου, εντοπίζονται τα στοιχεία που μορφοποιούν συγκεκριμένες εκδοχές τόσο των γυναικείων αναπαραστάσεων όσο και των αφηγήσεων για το ουκρανικό έθνος, με αφορμή τον πόλεμο. Η ανάλυση αποσπασμάτων διερευνά τις πρακτικές λόγου που μετέχουν στη συγκρότηση του φύλου και στην τροφοδότηση των διαδικασιών εθνοδόμησης. Με αφετηρία τον πόλεμο, εξετάζεται ο τρόπος με τον οποίο το εγχείρημα της αναπαραγωγής ενός εθνικιστικού λόγου «συναντά» ή και αξιοποιεί ειδικές νοηματοδοτήσεις του φύλου, αντλώντας από ευρήματα μελετών που τεκμηριώνουν τις συνδέσεις ανάμεσα στο τι λέγεται για το φύλο και το πώς κατασκευάζεται η ταυτότητα του έθνους (Yunval-Davis 1997, Mayer 2000, Χαλκιά 2007). Μέσα από την εξέταση των αναπαραστάσεων των γυναικών στον δημόσιο λόγο, μελετάται ο τρόπος με τον οποίο οι γυναίκες (καλούνται να) εκπροσωπούν το έθνος-κράτος αλλά και ο τρόπος με τον οποίο οι εχθροί και σύμμαχοι, εν πόλεμω, διαδρούν με το εγχείρημα κατασκευής του έθνους-κράτους μέσα από αυτές τις αναπαραστάσεις.

Λέξεις κλειδιά: κοινωνικές αναπαραστάσεις, κοινωνικό φύλο, εθνικισμός, δημόσιος λόγος, Ουκρανία.

SUNFLOWERS AND MACHINE GUNS: WOMENS' REPRESENTATIONS IN PUBLIC DISCOURSE ON THE UKRAINE WAR

Sophie Kratidou,^α Alexandra Halkias^β

^α Panteion University

^β Panteion University

Abstract

This research focuses on women's representations in the Ukraine war public discourse. The media discourse and its imagery is examined comparatively in the Ukrainian, Russian and "western" news media, mainly the period of time around the Russian invasion (24/02/2022). Applying aspects of critical discourse analysis, we trace the elements that shape particular versions of women's representations and narratives on the Ukrainian nation in the context of the war.

The fragment analysis examines the discursive practices that take part in the making of gender and nation-building processes. On the occasion of the war, we study how the reproduction of a nationalist discourse "meets" or even utilizes particular versions of gender, based on research findings that document the links between what is said on gender and how national identity is constructed (Yuval-Davis 1997, Mayer 2000, Halkias 2007). Through the investigation of women's representations in public discourse, we examine how women (are asked to) represent the nation-state, as well as how the enemies and allies in war-time interact with the nation-building process through these representations.

Key words: social representations, gender, nationalism, public discourse, Ukraine.

Εισαγωγή

Στο εξώφυλλο του περιοδικού μόδας Vogue, στο τεύχος Ιουλίου 2022, εμφανίζεται μια γυναίκα καθιστή στα μαρμάρια σκαλιά εισόδου κάποιου επίσημου κτιρίου. Η γυναίκα κάθεται με τα πόδια ανοιχτά, τους αγκώνες στα γόνατα και τα δάχτυλα πλεγμένα, κοιτώντας με κουρασμένο βλέμμα την κάμερα ενώ πίσω της φαίνονται δύο κολώνες με σφηνωμένα σακιά ανάμεσά τους. Η κεντρική λεζάντα γράφει: «Πορτραίτο Θάρρους: Η πρώτη κυρία της Ουκρανίας, Ολένα Ζελένσκα» (26/07/2022). Η ανάγνωση της εικόνας από την Vogue διατυπώνεται λίγο παρακάτω: «Αφού πέρασε τους πρώτους μήνες του πολέμου κρυμμένη, η Ζελένσκα, (...) αναδύθηκε στη δημόσια θέα για να γίνει το πρόσωπο του έθνους της – ένα πρόσωπο γυναίκας, ένα πρόσωπο μητέρας, ένα ανθρώπινο πρόσωπο με ενσυναίσθηση. Εάν ο Ζελένσκα ηγείται ενός έθνους πολιτών που εν μία νυκτί μετατράπηκαν σε μαχητές, εκείνη ανέλαβε φανερά το συναισθηματικό τους φορτίο» (μετάφραση δική μας).

Η διαδρομή της γυναικείας απεικόνισης

Από το κίνημα πλατειών Μαϊντάν το 2013-2014, τις μακροχρόνιες ένοπλες συρράξεις στην επαρχία του Ντονμπάς έως και την εισβολή του ρωσικού στρατού την 24η Φεβρουαρίου 2022 στην Ουκρανία, η εμπλοκή των γυναικών και η αναπαράστασή τους στον δημόσιο λόγο, πολιτικό ή ειδησεογραφικό, είναι ενεργή και διαρκής. Σύμφωνα με τις Onuch & Martsenyuk (2014) και Sarah Philips (2014), η μαζική, παρά τις σοβαρές ανισότητες, συμμετοχή των γυναικών στο κίνημα των πλατειών στις δράσεις περίθαλψης, σίτισης, προπαγάνδισης και σύγκρουσης με την αστυνομία, δεν διέρρηξε τα έμφυλα στερεότυπα του ρόλου της Ουκρανής ως τροφού και ως μαχήτριας. Την ίδια περίοδο, η Oksana Kis παρατηρεί μια έκρηξη στην ουκρανική εκδοτική παραγωγή για τη συμμετοχή και τα βιώματα των γυναικών στον Ουκρανικό Εξεγερτικό Στρατό, κινητοποιώντας και ανανεώνοντας μια συγκεκριμένη αφήγηση εθνικιστικού φεμινισμού και γυναικείου κινήματος με προτεραιότητα στα ουκρανικά εθνικά συμφέροντα (2012: 164-165). Επίσης, διακινούνται εικόνες στα κοινωνικά δίκτυα από τις διοργανώτριες ομάδες και το Υπουργείο Αμύνης της χώρας με ζωγραφιές διαδηλωτριών που συνδυάζουν ουκρανικό φολκλόρ με μιλιταριστικά στοιχεία όπως και αισθητικοποιημένες φωτογραφίες Ουκρανών στρατιωτισσών και

εθελοντριών. Τα επόμενα χρόνια, με τις μάχες να μαίνονται στα ανατολικά, η παραγωγή λόγου επικεντρώνεται στις μάχιμες και άμαχες γυναίκες από την ουκρανική αλλά και την πλευρά των αυτονομιστών του Ντονμπάς. Παράλληλα, εμφανίζονται εγχειρήματα για την ενίσχυση των γυναικών στο στράτευμα,¹ τα οποία συντέλεσαν στη νομική κατοχύρωση της ισότητας γυναικών και αντρών στον στρατό και στην αλλαγή της ονομασίας της εθνικής γιορτής του Υπερασπιστή σε «Ημέρα Υπερασπιστών και Υπερασπιστριών της Ουκρανίας», το 2021.

Θεωρητικό πλαίσιο

Η επιστημονική συζήτηση για τη συνύφανση του έθνους με το φύλο κινητοποιείται από την Yuval-Davis (1997) με την διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο ειδικά οι γυναίκες καθίστανται φορείς εθνικών συλλογικοτήτων. Οι έρευνες στον τόμο της Mayer (2000) εμβαθύνουν στη διπλή σχέση κατασκευής της ταυτότητας του έθνους και του κοινωνικού φύλου, ως δηλαδή «κατηγορίες που κατασκευάστηκαν την ίδια στιγμή με το έθνος και πολύ συχνά παίζουν σημαντικό ρόλο στον καθορισμό των ορίων του έθνους μέσα από τη σχέση με το σώμα» (2000:14). Με εστίαση στο πώς τα όρια του ίδιου του σώματος και του έθνους συνυφαίνονται, ακόμα και στο έδαφος της σεξουαλικότητας, η Χαλκιά (2004) εξετάζει την ελληνική περίπτωση και ιχνηλατεί τις εθνικιστικές αφηγήσεις που μετέχουν στο πεδίο παραγωγής της θηλυκότητας ενώ το συλλογικό έργο που επιμελείται (2021) ερευνά πτυχές της αρρενωπότητας στην άρθρωσή της με τον εθνικισμό και την εθνική ταυτότητα στο ελληνικό περιβάλλον της «κρίσης». Διαφωτιστικές όσον αφορά την ουκρανική περίπτωση για όλο το διάστημα από το Μαϊντάν έως και σήμερα, με εστίαση στην διαπλοκή του εθνικισμού με το κοινωνικό φύλο και τις αναπαραστάσεις των γυναικών, είναι οι έρευνες και τα κείμενα των Phillips (2014), Onuch και Martsenyuk (2014), Zerebkin (2018) και Lyubchenko (2022).

Μεθοδολογία

Η έρευνα εστιάζει στην ανάλυση των αναπαραστάσεων των γυναικών στον δημόσιο λόγο για τον πόλεμο στην Ουκρανία, μέσα από τη μελέτη του δημοσιογραφικού λόγου των ουκρανικών, των ρωσικών και των λεγόμενων «δυτικών» μέσων μαζικής ενημέρωσης. Διερευνώνται οι συγκεκριμένες εκδοχές θηλυκότητας που πρωτοστατούν και η συνύφανσή τους με συγκεκριμένες εκδοχές για το ουκρανικό έθνος. Επιχειρείται μια πιλοτική διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο οι γυναίκες (καλούνται να) εκπροσωπούν το ουκρανικό έθνος-κράτος στην τωρινή ιστορική συγκυρία και τον τρόπο με τον οποίο οι, εν πόλεμω, εχθροί και σύμμαχοι διαδρούν με το εγχείρημα εθνοδόμησης μέσα από τις αναπαραστάσεις των γυναικών του πολέμου. Το υλικό της έρευνας αφορά κυρίως το διάστημα από την 24/02/2022 έως τον Ιούλιο 2022 ενώ επίσης εξετάζονται ορισμένα στοιχεία λόγου μετά τις διαδηλώσεις του 2015 και γύρω από γεγονότα όπως η ψήφιση νόμου για την ισότητα στον στρατό το 2018. Συγκεκριμένα, διήλθαμε ρωσικούς και ουκρανικούς ειδησεογραφικούς ιστότοπους, εξετάσαμε πρωτοσέλιδα δυτικών εφημερίδων ευρείας κυκλοφορίας, κυβερνητικούς λόγους των εμπόλεμων μερών, καθώς και την εικονοποιία στο πλαίσιο της Έκθεσης Φωτογραφίας στην Αθήνα για τον πόλεμο στην Ουκρανία. Πραγματοποιήθηκε μια επισκόπηση 61 ειδησεογραφικών εντύπων (6 Ρωσικά, 15 Ουκρανικά, 20 ελληνικά, 20 αγγλόφωνα) και 60 εικόνων (από την Έκθεση Φωτογραφίας και από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης) και, αξιοποιώντας στοιχεία της κριτικής ανάλυσης λόγου, επιλέχθηκαν 30 τεκμήρια (15 άρθρα και 15 εικόνες).

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Τα τρία πρόσωπα της Μπερεγίνια: Οι μαχήτριες, οι μητέρες και οι όμορφες

Στο κέντρο της πλατείας Μαϊντάν στο Κίεβο, στην κορυφή του Μνημείου Ανεξαρτησίας στέκεται το κεντρικό σύμβολο της ουκρανικής εθνικής ταυτότητας και εθνικής αφήγησης, «η μητέρα του έθνους» (Kis 2005). Η θεά Βερεγίνια (Berehynia), στολισμένη με λουλουδένια στεφάνια και κυβερνήτρια του βασιλείου της μητρότητας και του θανάτου, αναπαριστά μια «'αυθεντική' ουκρανική θηλυκότητα» (Kis 2012). Στις τρεις όψεις της συναρθρώνονται λόγοι παγανιστικοί, φεμινιστικοί (Rubchak 2001) και, μετά το 1980, εθνικιστικοί. Ενσαρκώνονται οι αναπαραστάσεις των γυναικών στον πόλεμο της Ουκρανίας ως μαχήτριες, μητέρες και όμορφες.

Κατ' αρχάς, οι στρατιώτισσες, τουλάχιστον ως την παραμονή της εισβολής, δεν συνιστούν μόνο την άμυνα και την ασφάλεια της χώρας αλλά ένα δομικό, νεωτεριστικό υλικό για τη συγκρότηση της «θηλυκής», δηλαδή προοδευτικής και ευρωπαϊκής εκδοχής του ουκρανικού έθνους-κράτους. Σε άρθρο του *Ukrainews* σχετικά με τη ψήφιση νόμου για την ισότητα στον στρατό, η Εκατερίνα Λεβτσένκο, εκπρόσωπος για θέματα πολιτικής για το φύλο, αναφέρεται στον ρόλο των γυναικών στον πόλεμο και την ανάγκη αναγνώρισης της προσφοράς τους στην πατρίδα: «Κάθε μέρα εμείς μαζί σας γράφουμε ιστορία, μια νέα ιστορία για ένα νεαρό ανεξάρτητο κράτος». ² Οι συχνές πριν την εισβολή αναπαραστάσεις μαχητριών, αραιώνουν αισθητά μετά την κορύφωση του πολέμου αλλά είναι υπαρκτές. Το πρωτοσέλιδο της *Daily Telegraph* με τίτλο «Οι Ουκρανοί παίρνουν πίσω σημαντικά εδάφη» (23/03/2022) εμφανίζει μια ηλιόλουστη Ουκρανή που υπηρετεί σε σημείο ελέγχου στο Ντνίπρο, μητέρα δύο παιδιών και σύζυγος στρατιωτικού όπως περιγράφει η λεζάντα. Παρομοίως, στην έκθεση φωτογραφίας στην Αθήνα που διοργανώθηκε από την Πρεσβεία της Ουκρανίας και τον Δήμο Αθηναίων εμφανίζεται η εικόνα μιας γυναίκας και ενός άντρα –αμφότεροι με στρατιωτική περιβολή– που αγκαλιάζουν το παιδί τους και η λεζάντα γράφει «Γονείς αποχαιρετούν την κόρη τους. Θα υπερασπιστούν την Ουκρανία για αυτήν».

Μέσα από τέτοια ψήγματα λόγου, αναδεικνύεται μια αρρενοποιητική ιδιότητα της μητρότητας που, περισσότερο από την παραλλαγή, αποδίδει πολιτική ιδιότητα στην καταστατική ξενότητα της γυναικείας φύσης χάρη στη διπλή θυσία: της μητέρας και της πατριώτισσας (Χαλκιά 2007: 343). Για τη Loken (2021), οι ένοπλες μητέρες ως τόπος νοηματοδότησης της πολιτικής βίας, συνιστούν ένα ρητορικό εργαλείο παραμόρφωσης του διδύμου μητρότητα-θανάτωση που αναδεικνύει την αναταραχή της έμφυλης κανονικότητας και τη νομιμοποίηση της αντίστασης που θα την αποκαταστήσει. Εκτός αυτού, στο πεδίο της μητρότητας βλέπουμε να διαδραματίζεται η διαπραγμάτευση της πολεμικής και πολιτισμικής ηθικότητας και εθνικής αρρενωπής υπερηφάνειας των εμπόλεμων. Η ανακοίνωση του ουκρανικού Υπουργείου Αμύνης που διακινήθηκε από διάφορα δυτικά ειδησεογραφικά μέσα, απευθύνεται στις Ρωσίδες μητέρες ως εξής: «Μαμά! Ο αιχμάλωτος γιος σου σε περιμένει!». ³ Η ανακοίνωση διαπνέεται από έναν λόγο πολιτισμικής ανωτερότητας και ηθικής διεξαγωγής του πολέμου εκ μέρους της ουκρανικής πλευράς που, «σε αντίθεση με τους φασίστες του Πούτιν» όπως λέει, απευθύνεται «σε μανάδες και αιχμάλωτους γιούς», δηλαδή σε φιγούρες εκθηλυμένες, αποδυναμωμένες και ασύμβατες με το πολεμικό πρότυπο ενός ισχυρού και αντάξιου αντιπάλου.

Από το αφήγημα των στρατιωτισσών και της ουκρανικής εθνικής υπεροχής, ο δυτικός δημόσιος λόγος μετατοπίζεται προς την εκδοχή ενός πολέμου μονόπλευρου, με στρατό από τη μια και άμαχες γυναίκες και παιδιά από την άλλη. Η έκθεση φωτογραφίας στο Σύνταγμα παρουσιάζει εικόνες ενός κατεστραμμένου μαιευτηρίου, ενός οχυρωμένου περιγεννητικού κέντρου με νεογνά και γυναίκες που τα φροντίζουν, ενώ η πλειονότητα των «δυτικών» πρωτοσέλιδων της 25ης Φεβρουαρίου αναπαριστά πλάνα εγκύων, γυναικόπαιδων και χτυπημένων άμαχων γυναικών. Η νοηματοδότηση της εισβολής ως μια

«αδιανόητη» βία κατά της μητρότητας αναδεικνύει την εκθήλυνση της εθνικής κοινότητας και την αδυναμία προστασίας των γυναικών και των παιδιών «της». Το πλήγμα στην καταστατική ιδιότητα του έθνους-κράτους να προστατεύει, στο εθνικιστικό πλαίσιο λόγου που νοηματοδοτεί τις εικόνες, επικοινωνείται ως σκάνδαλο και διακινεί μια υπόρρητη απειλή που υπερβαίνει το πλήθος νεκρών, βασανισμένων και προσφύγων στην χώρα. Οι ενδεικτικοί τίτλοι των πρωτοσέλιδων της The Times «Μια σκοτεινή μέρα για την Ευρώπη» (25/02/2022) και του Βήματος «Αλλάζει ο παγκόσμιος χάρτης. Η Ευρώπη επιστρέφει στον σκοτεινό 20ό αιώνα στα χρόνια του Ψυχρού Πολέμου» (27/02/2022) φανερώνουν ότι αυτό που φαίνεται να απειλείται και πρέπει πάση θυσία να τεθεί υπό προστασία για τον δυτικό λόγο είναι οι ευρωπαϊκές αξίες και τα ευρωπαϊκά μοντέλα εθνοδόμησης.

Σε μια διαφορετική κατεύθυνση αναπαραστάσεων, λίγο πριν την 24η Φλεβάρη, στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης κυκλοφόρησαν μαζικά βίντεο γυναικών με hashtag όπως #bravegirls, #supportukrainia, #beautifulgirls.⁴ Κατόπιν εισβολής, στα ελληνικά και τα κινεζικά μέσα κοινωνικής δικτύωσης εμφανίστηκαν σεξιστικά και ρατσιστικά σχόλια χρηστών με δημοφιλέστερη μια εικόνα ημίγυμνης γυναίκας που γράφει «Δεχόμαστε Ουκρανές προσφυγοπούλες».⁵ Κατά τη διάρκεια της συλλογής του υλικού μας, οι προτεινόμενες σχετικές αναζητήσεις στην Google ήταν συνεχώς οι ίδιες: Ουκρανή για γάμο, μπορείς να εμπιστευτείς μια Ουκρανή, κ.λπ.

Σε μέτωπο του πολέμου μετατρέπονται «τα γυναικεία σώματα, οι σχέσεις και οι ρόλοι γίνονται πεδίο μάχης για διαφορετικές εξιδανικευμένες εκδοχές του παρελθόντος και κατασκευές εθνικιστικών εγχειρημάτων για το μέλλον» (Pettman σε Sjoberg 2013: 145). Στον πολιτικό λόγο των δύο εμπόλεμων Προέδρων αποτυπώνεται καθαρά το έθνος ως εμφυλοποιημένο πεδίο και το γυναικείο σώμα ως πεδίο εθνικών εγγραφών και διαμαχών. Στις 8 Φλεβάρη, στη Διάσκεψη Τύπου με τον Γάλλο Πρόεδρο Μακρόν σχετικά με τη συμφωνία του Μινσκ, ο Ρώσος Πρόεδρος σχολιάζει: «Σ' αρέσει – δεν σ' αρέσει, κάνε υπομονή, ομορφιά μου. Πρέπει να ολοκληρωθεί, δεν μπορεί να γίνει αλλιώς».⁶ Ο στίχος αυτός είναι παρμένος από ένα νεκροφιλικό ποίημα με τίτλο «Ξαπλωμένη η αγαπημένη στο φέρετρο», της λαϊκής πορνογραφικής παράδοσης σοβιετικών ανεκδότητων του 1970 και απηχεί γλαφυρά την προσέγγιση που προτείνει ο τίτλος του ρωσικού άρθρου «Η Ουκρανία θα δώσει στην Ρωσία τις γυναίκες της» (Ria.ru, 31/12/2021). Η συνδήλωση της τήρησης της συμφωνίας του Μινσκ ως έναν αναγκαίο βιασμό ενός εκθηλυμένου έθνους που ανήκει στο αρρενωπό ρωσικό έθνος, απαντήθηκε από τον Ουκρανό πρόεδρο ως εξής: «Η Ουκρανία είναι όντως μια ομορφούλα ενώ σε σχέση με το «μου», αυτό, μου φαίνεται, είναι κάπως υπερβολικό... Τώρα, σε σχέση με το «κάνε υπομονή, ομορφιά μου», εγώ πραγματικά πιστεύω ότι η Ουκρανία είναι πάρα πολύ υπομονετική διότι αυτό συνιστά σοφία».

Το εκθηλυμένο ουκρανικό έθνος σε συνθήκες πολέμου και το γυναικείο εθνικό σώμα, ευάλωτο σε κυριολεκτική κακοποίηση εν μέσω πολέμου ανεξαρτήτως ταυτότητας και γλώσσας, αποτελεί την κεντρική επιφάνεια πολιτικής συνδιαλλαγής μεταξύ ασύμμετρων ηγεμονικών αρρενωποτήτων. Αυτή η αντικειμενοποίηση του νοούμενου ως εθνικά υποδεέστερου γυναικείου σώματος εμφανίζεται να διατρέχει τους λόγους που διακινούνται και τις πολιτικές που εφαρμόζονται ανεξαρτήτως ειρήνης ή πολέμου. Στο πλαίσιο μακρόχρονων πολιτικών φιλελευθεροποίησης του ουκρανικού κράτους υπό τη μορφή μνημονίων συνεργασίας με το ΔΝΤ και την εφαρμογή πολιτικών λιτότητας,⁷ αναπτύχθηκε στην Ουκρανία μία από τις μεγαλύτερες αγορές πορνείας και τράφικινγκ, οικιακής εργασίας σε συνθήκες δουλείας αλλά και η μεγαλύτερη αγορά παρένθετων μητέρων στην Ευρώπη (Lyubchenko 2022).

Συμπέρασμα

Οι αναπαραστάσεις των γυναικών υπόκεινται σε σημαντικές διακυμάνσεις καθώς μετά

την εισβολή, η εικόνα των προσφυγισσών και γυναικόπαιδων βρέθηκε στο επίκεντρο του δημόσιου λόγου, σε αντίθεση με το πρότυπο της μαχήτριας που πρωτοστατούσε κυρίως μεταξύ του 2014 με 2016 και λίγο πριν την εισβολή στην ουκρανική, δυτική και την ειδησεογραφία των αυτονομιστικών περιοχών. Ο νοηματικός τόπος της εθνικής ομορφιάς και θελκτικότητας διατρέχει αμφότερες τις αναπαραστάσεις. Αυτή η διπλή νοηματοδότηση της στρατιώτισσας, ως μαχήτριας και ταυτόχρονα στερεοτυπικά θηλυκής, δεν είναι αντιφατική όπως υποστηρίζει η Yuval-Davis διότι «είναι απειλητικές εκτός κι αν ελέγχονται και διακρίνονται από τους άντρες στρατιώτες *δίνοντας έμφαση στην θηλυκότητά τους*» (έμφαση δική μας) (Yuval-Davis 1997: 101). Η φωτογράφιση της Ζελένσκα στη Vogue, αντιπαραθέτοντας οπτικά μια λιτή και σύγχρονη γυναικεία αισθητική με την στολή παραλλαγής των στρατιωτισσών, τα μαλακά υφάσματα με τις τραχειές επιφάνειες των κτιρίων και των συντριμμιών, αναδεικνύει μια αμφιταλάντευση μεταξύ ευαλωτότητας και ισχύος. Πολύ περισσότερο, στο ουκρανικό άρθρο που σχολίασε την φωτογράφιση στο περιοδικό μόδας, με τίτλο «Ευθραστότητα και δύναμη. Τα social media για την φωτογράφιση του ζεύγους Ζελένσκυ» (Radio Svoboda, 28/07/2022) και που συνοδεύεται από μια εικόνα του Ουκρανού προέδρου με τη σύζυγό του αγκαλιά, φανερώνονται τα όρια στην απεικόνιση της γυναικείας μαχητικότητας και υπενθυμίζεται ο έμφυλος καταμερισμός των ιδιοτήτων της ηγεσίας και της φροντίδας.

Ο ουκρανικός εθνικιστικός λόγος παράγει έμφυλα υποκείμενα στο σημείο συνάντησης αφηγήσεων παραδοσιακών, φολκλορικών και νεωτερικών. Η εθνική αφήγηση της τριπλής θηλυκής υπόστασης – μαχήτριες, μητέρες, όμορφες-, καθίσταται αρμός της ουκρανικής εθνοδόμησης και πτυχές της συρρέουν στις αφηγήσεις των ρωσικών και δυτικών μέσων. Από το 2015, ο милитаризм γίνεται το βασικό πεδίο κατασκευής των έμφυλων ταυτοτήτων λειτουργώντας ως συγκολλητική ουσία για την εθνική κοινότητα. Το εγχείρημα εξευρωπαϊσμού του υπό διαμόρφωση ουκρανικού έθνους υλοποιείται με κεντρικό όχημα τη θέση των γυναικών (και των ΛΟΑΤΚΙ+ ατόμων),⁹ ως στοιχείο πολιτικής διαφοροποίησης από το επιτιθέμενο, αυταρχικό ρωσικό κράτος. Διατηρώντας τα κυρίαρχα αρρενωπά και ετεροφυλόφιλα χαρακτηριστικά του στρατού και αναπλαισιώνοντας παραδοσιακές αφηγήσεις για τη θηλυκότητα, ο ουκρανικός εθνικισμός φαίνεται να προωθεί έναν «συμπεριληπτικό милитаризм», ενδεικτικό της προόδου στην ισότητα των φύλων, της νεωτερικότητας του κράτους και της ως εκ τούτου «Δυτικής» φυσιογνωμίας του έθνους. Μια τέτοια εθνικιστική αφήγηση ενδεχομένως εξισώνει την απελευθέρωση του ουκρανικού έθνους με τον αγώνα για την ισότητα και θέτει ως προϋπόθεση γι' αυτήν την ισότητα την επιτυχή εθνοδόμηση, εμφανίζοντας αυτόν τον πόλεμο δικαιότερο ίσως και από την ειρήνη. Συγχρόνως, ανάγλυφα, αποτυπώνεται μια προσπάθεια εγγραφής της Ουκρανίας ως αδιαμφισβήτητο μέλος της «προοδευτικής οικογένειας» της Ευρώπης.

Σημειώσεις

1. Όπως το «Αόρατο Τάγμα» (Invisible Battalion) με συγχρηματοδότηση οργανώσεων του ουκρανικού κράτους, του ΟΗΕ και της αμερικάνικης πρεσβείας, <https://invisiblebattalion.org/>

2. «Πυροβολήτριες και σκοπεύτριες: πόσες γυναίκες συμμετέχουν στα πεδία μάχης στο Ντονμπάς», 14/10/2018, *Ukrainews*, <https://ukrainenews.fakty.ua/283744-pulemetchicy-i-snajperyskolko-zhencshin-uchastvuyut-v-boevyh-dejstviyah-na-donbasse>

3. «Η Ουκρανία ζητά από τις Ρωσίδες μάνες να παραλάβουν τους αιχμαλώτους πολέμου στο Κίεβο», 03/03/2022, *Bloomberg*, <https://www.bloomberg.com/news/articles/2022-03-03/ukraine-asks-russian-mothers-to-retrieve-pows-in-kyiv> και «Η Ουκρανία ζητά τις Ρωσίδες μάνες να πάρουν πίσω τους αιχμάλωτους στρατιώτες», 02/03/2022, *The Moscow Times*, <https://www.themoscowtimes.com/2022/03/02/ukraine-asks-russian-mothers-to-fetch-captured-troops-a76719>

4. Δεμέτης Χ., «Ουκρανία: Ο πόλεμος στο TikTok - γιατί έχει γεμίσει με βίντεο από Ουκρανές ένστολες», 21/02/2022, *News247*, <https://www.news247.gr/kosmos/oykrania-o-polemos-sto-tiktok>

tiktok-giati-echei-gemisei-me-vinteo-apo-oykranes-enstoles.9538547.html. Βλ. ακόμη: <https://www.tiktok.com/tag/ukrainefemalesoldiers>.

5. Δήμα, Δ. «Έλληνες περιμένουν σεξοβόμβες Ουκρανές προσφυγοπούλες. Είστε άθλιοι. Είστε εμετικοί», 28/02/2022, *Ladylike*, <https://www.ladylike.gr/opinions/ellines-perimenoun-sexonomves-oukranes-prosfigoroules-eiste-athlioi-eiste-emetikoi/> και «Κίνα: Οργή για τα σεξιστικά σχόλια εναντίον των γυναικών της Ουκρανίας», 03/2022, *Lifo*, <https://ampa.lifo.gr/gunaikes/kina-org-gia-ta-sexistika-scholia-enantion-ton-gynaikon-tis-oykranias/>

6. «Κάνε υπομονή, ομορφούλα μου», 09/02/2022, *Meduza*, <https://meduza.io/shapito/2022/02/09/terpi-moya-krasavitsa>

7. Για τις συνέπειες των πολιτικών λιτότητας στην έμφυλη ισότητα στην Ουκρανία βλ. Dutchak (2021).

8. «Με τα όπλα ή χωρίς. Οι Ουκρανές γυναίκες υπερασπίζονται τη χώρα τους», 09/03/2022, *Ukrainer.net*, <https://ukrainer.net/ukraynskye-zhenshchyn/>

9. Πραγματοποιούνται δημόσιες δράσεις ομάδων «Γκέι βετεράνων» και συγκεκριμένων ΜΚΟ που ασχολούνται με τα ΛΟΑΤΚΙ+ δικαιώματα στον στρατό ενώ μέλη του ουκρανικού ΛΟΑΤΚΙ+ κινήματος πολεμούν με τις δυνάμεις του στρατού. Ενδεικτικά βλ. «ΛΟΑΤΚΙ+ οργάνωση στην Ουκρανία αφόπλισε και αιχμαλώτισε Ρώσους στρατιώτες στο υπόγειο», 01/03/2022, *antivirus*, <https://anmag.gr/322052/loatki-organosi-stin-oykrania-afoplise-kai-aichmalotise-rossoys-stratiotes-sto-yprogeio/>

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Χαλκιά, Α. (2007), *Το άδειο λίκνο της δημοκρατίας: Σεξ, έκτρωση και εθνικισμός στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Χαλκιά Α. (εισαγ.- επιμ.), (2021), *Έθνος και φύλο σε κρίση: Αρρενωπότητες στο προσκήνιο*, Αθήνα, futura.

Dutchak, O. (2021), *Επικίνδυνη αποστολή: Πασχίζοντας για την έμφυλη ισότητα σε ένα πλαίσιο νεοφιλελεύθερης λιτότητας*, Αθήνα, Ίδρυμα Ρόζα Λούξεμπουργκ.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Kis, O. (2005), Choosing Without Choice: Predominant Models of Femininity in Contemporary Ukraine, in M. Hurd, H. Carlbäck and S. Rastbäck (eds.), *Gender Transitions in Russia and Eastern Europe*, Stockholm, Gondolin Publishers, pp. 105-136.

Kis, O. (2012), (Re)Constructing Ukrainian Women's History: Actors, Authors, and Narratives in O. Hankivsky and A. Salnykova (eds.), *Gender, Politics, and Society in Ukraine*, Toronto, University of Toronto Press, pp.152-179.

Loken, M. (2021), 'Both needed and threatened': Armed mothers in militant visuals, *Security Dialogue*, Vol. 52, No 1, pp. 21-44.

Lyubchenko, O. (2022), On the frontier of whiteness? Expropriation, war and social reproduction in Ukraine, *Lefteast*, 30/04/2022, https://lefteast.org/frontiers-of-whiteness-expropriation-war-social-reproduction-in-ukraine/#_edn1

Mayer, T. (ed.) (2000), *Gender Ironies of Nationalism. Sexing the Nation*, Oxon, Routledge.

Onuch, O. and Martsenyuk, T. (2014), Mothers and Daughters of the Maidan: Gender, repertoires of violence, and the division of labour in Ukrainian protests, *Social, Health, and Communication Studies Journal*, Vol. 1, No 1, pp.105-126.

Phillips, S. (2014), The Women's Squad in Ukraine's protests: Feminism, nationalism, and militarism on the Maidan, *American Ethnologist*, Vol. 41, No. 3, pp. 414-426.

Rubchak, M. (2001), Christian Virgin or Pagan Goddess? Feminism versus the Eternally Feminine in Ukraine, in R. Marsh (ed.), *Women in Russia and Ukraine*, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 315-330.

Sjoberg, L. (2013), *Gendering Global Conflict. Toward a Feminist Theory of War*, New York, Columbia University Press.

Yuval-Davis, N. (1997), *Gender and Nation*, London, SAGE Publications.

Zerebkin, S. (2018), *Hotyat li zhenshini vojni?* [Do women want war?], Strategic Group Sofia, <https://sg-sofia.co.ua/hotyat-li-zhenshini-vojni>

ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΩΣ ΠΕΔΙΟ ΚΑΙ ΩΣ ΦΟΡΕΑΣ ΕΞΟΡΘΟΛΟΓΙΣΜΟΥ. Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ MAX WEBER ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Γιάννης Κτενάς^α

^α Μεταδιδακτορικός ερευνητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας ΕΚΠΑ

Περίληψη

Στην εισήγηση εξετάζεται η επικαιρότητα της συνεισφοράς του Max Weber στην κοινωνιολογία του δικαίου. Έμφαση δίνεται στην έννοια του εξορθολογισμού: το νεωτερικό δίκαιο αποτελεί πεδίο που υπόκειται στις δυνάμεις του εξορθολογισμού, ενώ ταυτόχρονα συμβάλλει στον ευρύτερο εξορθολογισμό της κοινωνικής ζωής, καθώς αλληλεπιδρά με άλλους παράγοντες. Η έννοια του εξορθολογισμού στον Weber παραμένει κατ' αρχήν μη αξιολογική. Δεν αναφέρεται στην προοδευτική επικράτηση ενός ηθικά ορθού Λόγου, αλλά στην τυποποίηση, τη συστηματοποίηση, τον φορμαλισμό και εν γένει την επέκταση της εφαρμογής μιας τυπικής ορθολογικότητας σε διάφορες σφαίρες της κοινωνικής δραστηριότητας.

Λέξεις κλειδιά: Max Weber, δίκαιο, εξορθολογισμός

LAW AS RATIONALIZATION FIELD AND RATIONALIZATION FORCE. MAX WEBER'S CONTRIBUTION TO SOCIOLOGY OF LAW

Yannis Ktenas^α

^α Post-Doctoral Researcher, National Kapodistrian University of Athens, Sociology Department

Abstract

The paper examines the relevance of Max Weber's contribution to sociology of law. It is focused on the concept of rationalization: modern law is a field shaped through rationalization processes, while at the same time it pushes towards a broader rationalization of societal life, in its interdependence with other social factors. Through the concept of rationalization Weber does not aim to articulate a value judgement. He does not refer to the gradual progress of a moral Reason; instead, he puts emphasis on formalization, systematization and prevalence of formal rationality in various spheres of social activity.

Keywords: Max Weber, Law, Rationalization

Εισαγωγή

Η παρούσα συνεισφορά έχει ως βάση της την κοινωνιολογία του δικαίου του Max Weber και πιο συγκεκριμένα ορισμένα τμήματά της. Θα δοθεί έμφαση στην έννοια του εξορθολογισμού του δικαίου και στην ένταση μεταξύ υλικής και τυπικής ορθολογικότητας, ενώ λόγω χρόνου και εστίασης θα μείνουν έξω από το πεδίο της ανάλυσής μας άλλες κρίσιμες και ενδιαφέρουσες επισημάνσεις του Weber για το δίκαιο, όπως οι σχετικές με τους επιμέρους σταθμούς της γενεαλογίας της δυτικής νεωτερικής έννομης τάξης.

Στην αρχή κάθε συζήτησης με θέμα τον Weber και το δίκαιο, έχει νόημα να υπενθυμίζουμε ότι ο ίδιος σπούδασε νομικά, ότι πέρασε με επιτυχία τις πρώτες εξετάσεις για την απόκτηση της δικηγορικής άδειας ασκήσεως επαγγέλματος και ότι η διδακτορική του διατριβή, όπως και η διατριβή επ' υφηγεσία του, κινούνταν στο μεταίχμιο των περιοχών της οικονομικής ιστορίας και της ιστορίας του δικαίου. Το ζήτημα φυσικά δεν έχει μείνει ασχολίαστο στη βιβλιογραφία. Από την ξενόγλωσση, μπορούμε να αναφέρουμε ενδεικτικά το κλασικό βιβλίο των Stephen P. Turner και Regis A. Factor *Max Weber. The Lawyer as Social Thinker* (Turner και Factor 1994), όπως και τα σχετικά άρθρα των Stephen M. Feldman (Feldman 1991) και Gerhard Dilcher (Dilcher 2008), ενώ από την ελληνική, επίσης ενδεικτικά, την Εισαγωγή του Θανάση Γκιούρα στον τέταρτο τόμο του *Οικονομία και κοινωνία* (Γκιούρας 2011), αλλά και το άρθρο του γράφοντα με θέμα τη σύνδεση του ποινικού δικαίου και της ιστορικής αιτιότητας που εξυφαίνεται στα βεμπεριανά μεθοδολογικά γραπτά (Κτενάς 2018). Κοινή παραδοχή των συγκεκριμένων συνεισφορών αποτελεί η παρατήρηση ότι η ενασχόληση του Weber με το δίκαιο δεν αφορά αποκλειστικά τη σφαίρα του νόμου, αντιθέτως διαμορφώνει σε σημαντικό βαθμό έναν ευρύτερο τρόπο σκέψης με πολλαπλές προεκτάσεις.

Στην παρούσα ανακοίνωση, ωστόσο, θα εστιάσουμε την προσοχή μας στις βεμπεριανές πραγματεύσεις για το ίδιο το δίκαιο. Όπως φαίνεται και από τον τίτλο μας, κεντρικό άξονα των παρατηρήσεών μας θα αποτελέσει η έννοια του εξορθολογισμού. Γι' αυτόν τον λόγο είναι σημαντικό να σημειωθεί ήδη εξ αρχής κάτι πολύ βασικό: για τον Weber, η ορθολογικότητα δεν αποτελεί μια δεξαμενή κανονιστικών και ορθοπρακτικών περιεχομένων, αλλά μια δύναμη συστηματοποίησης, νοητικής επεξεργασίας, εκλέπτυνσης και εξαγωγής λογικών συμπερασμάτων. Έχουμε να κάνουμε με τη *Rationalität* και όχι με τη *Vernunft*, κι αυτό έχει τη σημασία του. Όταν λοιπόν αναφερόμαστε στον εξορθολογισμό του νεωτερικού δικαίου, αυτό δεν σημαίνει κατ' ανάγκην ότι το δίκαιο γίνεται καλύτερο, πιο προοδευτικό, ότι συμμορφώνεται σε μεγαλύτερο βαθμό με τις ρυθμιστικές επιταγές που θα απέρρεαν από έναν κοινό ανθρώπινο Λόγο και θα συνέβαλαν στην πραγμάτωση της ελευθερίας του είδους. Όπως δεν κουράζεται να επαναλαμβάνει ο Weber, υπάρχουν πολλές, διαφορετικές και αλληλοσυγκρουόμενες τροχιές εξορθολογισμού και ό,τι είναι ορθολογικό ως προς μία σκοπιά μπορεί κάλλιστα να είναι ανορθολογικό ως προς κάποια άλλη.

Ορθολογικότητα και ανορθολογικότητα του δικαίου

Σε αυτό το πλαίσιο, καλούμαστε αρχικά να εξετάσουμε την τυπολογία περί δικαϊκής ορθολογικότητας που προτείνει ο Max Weber. Διακρίνοντας αρχικά μεταξύ ορθολογικότητας και ανορθολογικότητας του δικαίου, αλλά και μεταξύ τυπικότητας και υλικότητας του δικαίου, σχηματίζει τέσσερις τύπους. Έτσι, το δίκαιο είναι *υλικά ορθολογικό* όταν για μια νομική απόφαση κεντρικό ρόλο διαδραματίζουν γενικοί κανόνες και νόρμες που αφορούν περιεχομενικά αγαθά και ηθικοπολιτικά ιδεώδη, όπως η ισότητα, η ελευθερία, η πραγμάτωση μιας θρησκευτικής αρετής κ.λπ. Αντίστοιχα, *υλικά ανορθολογικό* είναι το δίκαιο όταν δεν μετράνε τόσο οι γενικοί κανόνες και οι ηθικοπολιτικές αξίες, αλλά οι συγκεκριμένες αξιολογήσεις της κάθε επιμέρους περίπτωσης. Την ίδια στιγμή, το δίκαιο και

η νομική σκέψη μιας εποχής ή ενός πολιτισμού μπορεί να είναι *τυπικά ορθολογική*. Η τυπική ορθολογικότητα διακρίνεται με τη σειρά της στην εξωτερική τυπική ορθολογικότητα, που αποδίδει σπουδαιότητα στα εξωτερικά και αισθητηριακά αντιληπτά χαρακτηριστικά μιας πράξης, λόγου χάρη το αν ειπώθηκαν συγκεκριμένες λέξεις κατά τη διενέργεια ενός όρκου ή αν τοποθετήθηκε μια υπογραφή κατά την επικύρωση ενός συμβολαίου, και στη λογική τυπική ορθολογικότητα, που επιμένει στην αναζήτηση του νοήματος μιας πράξης σύμφωνα με σταθερές δικαϊκές έννοιες που έχουν τη μορφή αφηρημένων κανόνων. Αντίστοιχα, *τυπικά ανορθολογικό* είναι το δίκαιο όταν για να δημιουργηθούν ή να βρεθούν οι διατάξεις που πρέπει να εφαρμοστούν σε μια συγκεκριμένη περίπτωση, οι άνθρωποι καταφεύγουν σε μέσα που δεν μπορούν να ελεγχθούν διανοητικά, όπως ο χρησμός ενός μαντείου (Weber 2011: 63-64, Feldman 1991: 218-219).

Δυτικό νεωτερικό δίκαιο και τυπικός εξορθολογισμός

Έχοντας σκιαγραφήσει αυτό το πλαίσιο των πιθανών εκδοχών (αν)ορθολογικότητας του δικαίου, καλούμαστε να αναρωτηθούμε μαζί με τον Weber για τους τροπισμούς του ειδικά νεωτερικού δυτικού δικαίου. Εξάλλου, η ιδιαιτερότητα της νεωτερικής Δύσης αποτελεί ένα από τα κεντρικά ερευνητικά ερωτήματα (αν όχι το κεντρικό ερευνητικό ερώτημα) που διατρέχει το βεμπεριανό έργο. Η απάντηση λοιπόν του Weber είναι ότι το δυτικό νεωτερικό δίκαιο, όπως εξελίσσεται ανά τους αιώνες αλλά και όπως το βλέπει να πραγματώνεται στην εποχή του, τείνει προς ένα ιδιαίτερο είδος *τυπικού εξορθολογισμού*, κάτι που σημαίνει ότι τονίζονται και συστηματοποιούνται οι φορμαλιστικές του πτυχές, εις βάρος τόσο των τυχαίων και ευκαιριακών παραγόντων όσο και των περιεχομενικών ιδεωδών που εντοπίζονται σε αυτό.

Με τα λόγια του ίδιου: «Η σύγχρονη νομική εργασία [...] βαίνει από τα εξής προστάγματα: 1) ότι κάθε συγκεκριμένη νομική απόφαση αποτελεί την “εφαρμογή” ενός αφηρημένου κανόνα δικαίου σε ένα συγκεκριμένο “γεγονός” – 2) ότι για κάθε συγκεκριμένο γεγονός θα πρέπει μέσω της νομικής λογικής να αποκτηθεί μια απόφαση συναγόμενη από τους ισχύοντες αφηρημένους κανόνες δικαίου – 3) ότι το ισχύον αντικειμενικό δίκαιο θα πρέπει να αποτελεί ένα “αρραγές” σύστημα κανόνων δικαίου ή να περιέχει κάτι τέτοιο σε λανθάνουσα μορφή ή, τέλος πάντων, να θεωρείται ως τέτοιο για τους σκοπούς της εφαρμογής του νόμου – 4) ότι αυτό που δεν μπορεί να “κατασκευαστεί” ορθολογικά για τη νομική διάνοηση δεν είναι και δικαϊκά σχετικό – 5) ότι το κοινοτικό πράττειν των ανθρώπων θα πρέπει να ερμηνευτεί ως μια “εφαρμογή” ή μια “διεκπεραίωση” δικαίου ή, αντιστρόφως, ως μια “παράβαση” κανόνων δικαίου [...] καθώς [...] η “νομική διατακτικότητα” αποτελεί επίσης μια βασική κατηγορία κάθε κοινωνικού συμβάντος» (Weber 2011: 64-65).

Προτού προχωρήσουμε περαιτέρω στην εξέταση των χαρακτηριστικών του σύγχρονου δικαίου, ή μάλλον του δικαίου της εποχής του Weber, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η προαναφερθείσα τάση τυπικού εξορθολογισμού της νομικής σκέψης και πρακτικής ενώνεται με προφανείς και ισχυρούς δεσμούς αλληλεξάρτησης με άλλους θεμελιώδεις παράγοντες της κατά Weber δυτικής νεωτερικότητας. Έτσι, εγγράφεται στο πλέγμα των εν μέρει αλληλεπικαλυπτόμενων όρων που χρησιμοποιεί ο στοχαστής για να χαρακτηρίσει τη νεωτερική κατάσταση, όπως απομάγευση του κόσμου, διανοητικοποίηση της ζωής, εξορθολογισμός της ζωής, γραφειοκρατικοποίηση κ.λπ.

Παραδείγματος χάρη, καθώς η νεωτερική επιστήμη προελαύνει σημειώνοντας εντυπωσιακές προόδους, οι μαγικοθησκευτικές αντιλήψεις για τον κόσμο υποχωρούν, δίνοντας τη θέση τους σε μια μηχανιστική θεώρηση για το σύμπαν, που διατάσσεται σύμφωνα με απρόσωπους νόμους. Καθώς η γραφειοκρατία εγκαθιδρύεται τόσο εντός του κρατικού μηχανισμού όσο και του κόσμου των καπιταλιστικών επιχειρήσεων και των πάσης φύσεως συνομαδώσεων, η τακτοποίηση των ανθρώπινων υποθέσεων γίνεται ολοένα και περισσότερο με βάση φορμαλιστικούς κανόνες και απρόσωπες ρυθμίσεις, αφού αυτές

διεκπεραιώνονται από εξειδικευμένους υπαλλήλους που δρουν «sine ira et studio», σαν γρανάζια που βρίσκουν τη θέση τους εντός της ιεραρχικής κλίμακας ενός τεράστιου και καλοκουρδισμένου οργανισμού. Καθώς ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και οργάνωσης που διαρθρώνεται γύρω από τη μόνιμη και ορθολογικά οργανωμένη επιχείρηση θριαμβεύει, τείνουν να επικρατήσουν οι ορθολογικές κατά τον σκοπό πράξεις έναντι των παραδοσιακά, συναισθηματικά ή και ορθολογικά κατά την αξία προσανατολισμένων πράξεων, για να θυμηθούμε μια άλλη διάσημη τυπολογία του Weber.

Όλα αυτά τα στοιχεία, επικοινωνώντας με ιδιαίτερα περίπλοκους τρόπους μεταξύ τους, τελώντας μάλιστα σε ένα «κομφούζιο αμφίδρομων αλληλεπιδράσεων», συσχετίζονται με τον ίδιο ακριβώς τρόπο και με τον προοδευτικό τυπικό εξορθολογισμό του νεωτερικού δικαίου, ο οποίος άλλωστε συνδέεται στενά και με την τυπικά νεωτερική μορφή νομιμοποίησης της εξουσίας, που αφορά ακριβώς τη «νόμιμη εξουσία μέσω θέσπισης». Για παράδειγμα, δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ο Weber αναφέρεται στο τυπικά εξορθολογισμένο δίκαιο σαν μια «μηχανή», όρο που χρησιμοποιεί πολύ συχνά και για να χαρακτηρίσει τη γραφειοκρατική διοίκηση. Επιπρόσθετα, στον βαθμό ακριβώς που η έμφαση σε γενικές, σταθερές και αφηρημένες αρχές δικαίου προσδίδει στη σύγχρονη έννομη τάξη έναν αυξημένο βαθμό υπολογισιμότητας, ο Weber δεν παραλείπει να σημειώσει ότι αυτή η υπολογισιμότητα αποτελεί άκρως ευνοϊκή συνθήκη για την ανάπτυξη της κεφαλαιοκρατίας, αφού προωθεί την «ασφάλεια των συναλλαγών», τον οικονομικό σχεδιασμό και τους λογιστικούς υπολογισμούς των επιχειρήσεων (Weber 2011: 309). Με αυτή την έννοια, το δίκαιο είναι τόσο πεδίο, όσο και φορέας εξορθολογισμού. Εξορθολογίζεται υπό την πίεση διαφόρων παραγόντων και ταυτόχρονα συμβάλλει στον εξορθολογισμό των ανθρωπινων σχέσεων, με την περιορισμένη έννοια που έχουμε δώσει εδώ στον όρο.

Η γενική τάση λοιπόν στη νεωτερικότητα και δη στην εποχή που γράφει ο Weber ωθεί προς την τυπική ορθολογικότητα και τον φορμαλισμό. Όπως σημειώνει ο ίδιος, το δίκαιο σε γενικές γραμμές εξελίσσεται από τη χαρισματική αποκάλυψη μέσω των προφητών στη συστηματική θέσπιση και στην εξειδικευμένη απονομή δικαιοσύνης (Weber 2011: 307-308).

Αντιφορμαλιστικές δυναμικές

Ωστόσο, όλα αυτά δεν σημαίνουν ότι οι εν λόγω εξελίξεις είναι μονοσήμαντες ή δεν συναντούν αντίθετες δυναμικές, ακόμα και στη νεωτερικότητα και μάλιστα στον σύγχρονο κόσμο. Στον καιρό του ο Weber εντοπίζει κάποιες κύριες αντίρροπες τάσεις ή δυνάμεις που τείνουν προς την άρση ή τη μείωση του νομικού φορμαλισμού. Αρχικά, υπάρχουν οι αντιδράσεις εκ μέρους φορέων οικονομικών και δη κεφαλαιοκρατικών συμφερόντων. Είδαμε ότι, μέχρι έναν βαθμό, η υπολογισιμότητα και ο αφηρημένος χαρακτήρας του δικαίου ευνοεί ιδιαίτερα την ανάπτυξη της κεφαλαιοκρατικής επιχείρησης και ενισχύει την ασφάλεια των συναλλαγών. Ωστόσο, από ένα σημείο και μετά, το οικονομικό πράττειν έρχεται σε σύγκρουση με τις προσίδιες νομοτέλειες του νομικού σκέπτεσθαι. Για να το πούμε απλά, η οικονομία θέλει να κάνει πράγματα που το δίκαιο δεν επιτρέπει ή και θεωρεί αδιανόητα. Όπως γράφει ο Weber, «ένα δίκαιο των νομικών δεν μπορεί ποτέ να συμπέσει πλήρως» με τις προσδοκίες των οικονομικών δρώντων, «ούτε και συνέπεσε ποτέ» με αυτές (Weber 2011: 311).

Ένας δεύτερος παράγοντας που ωθεί στην αντιφορμαλιστική κατεύθυνση είναι κατά τον Weber η κοινωνική πίεση που ασκούν τα μη προνομιούχα στρώματα, οι κατώτερες τάξεις, οι οποίες βλέπουν στον τυπικό χαρακτήρα του δικαίου μια τυπολατρία που αρνείται την ουσιαστική δικαιοσύνη και την πραγμάτωση συγκεκριμένων και υλικών ηθικοπολιτικών αξιών, όπως η ισότητα ή η αναδιανομή του πλούτου. Μάλιστα, ο Weber αποδεικνύεται αρκετά μπροστά από την εποχή του, όταν γράφει ότι «δεν είναι μόνο οι “τάξεις” φορείς αντίστοιχων συμφερόντων: στη Γερμανία, όπου βεβαίως η σεξουαλική

τιμή της γυναίκας χαίρει συνήθως μικρής εκτίμησης, οι άνδρες ως ένορκοι δεν πείθονται σχεδόν ποτέ να καταδικάσουν έναν ομόφυλό τους, για παράδειγμα, λόγω βιασμού· τουλάχιστον όχι όταν η αντίστοιχη γυναίκα θεωρείται “επιλήψιμων ηθών”» (Weber 2011: 322). Συνεπώς, όχι μόνο οι μη προνομιούχες τάξεις, αλλά και γενικότερα τα υποτελή υποκείμενα εξεγείρονται ενάντια στον φορμαλισμό του δικαίου, επιβάλλοντας, όποτε σημειώνουν νίκες, μια επαναφορά της συζήτησης στο επίπεδο της ουσιαστικής, υλικής ή περιεχομενικής δικαιοσύνης.

Τέλος, ένας παράγοντας που έχει ιδιαίτερη σημασία για τον Weber είναι οι εσωτερικές διαμάχες των νομικών κύκλων και της νομικής διάνοησης. Πρόκειται για ένα σημείο που τονίζεται σε ολόκληρη τη βεμπεριανή κοινωνιολογία του δικαίου. Ο τύπος εκπαίδευσης των δικηγόρων και των θεωρητικών του δικαίου, η ύπαρξη ή όχι εξειδικευμένων ακαδημαϊκών θεσμών εντός των οποίων μελετάται και εκλεπτύνεται το δίκαιο, ο βαθμός στον οποίο το νομικό επάγγελμα συγκροτείται ως τέτοιο και όσοι το ασκούν οργανώνονται ως ιδιαίτερο κοινωνικό στρώμα με status, συμφέροντα και προσίδιο τρόπο ζωής, όλα αυτά διαδραματίζουν κατά τον Weber εξαιρετικά σπουδαίο ρόλο για την κατανόηση των νομικών μορφών μιας συγκεκριμένης εποχής και κοινωνίας. Σε ένα σημείο, μάλιστα, αποφασίζει να πάει πέρα από τους προφανείς οικονομικούς και πολιτικούς προσδιορισμούς του δικαίου και να γράψει ότι «η ειδική νομικοτεχνική ιδιομορφία μιας έννομης τάξης, το είδος των νοητικών μορφών με τις οποίες εργάζεται, έχει κατά πολύ μεγαλύτερη σημασία από ό,τι εΐθισται να υποτίθεται για την πιθανότητα της επινόησης ενός συγκεκριμένου νομικού θεσμού μέσα από αυτές. Οι οικονομικές καταστάσεις δεν γεννούν αυτομάτως νέες μορφές δικαίου, αλλά περιέχουν απλώς μόνο μια πιθανότητα για το ότι εφόσον προκύψει μια νομικοτεχνική επινόηση, αυτή ενδέχεται επίσης να διαδοθεί» (Weber 2011: 96).

Σε αυτό το πλαίσιο, αφού σημειώσει ότι υφίστανται νομικές έννοιες όπως το φρόνημα (σήμερα θα λέγαμε η πρόθεση ή ο δόλος) στο ποινικό δίκαιο ή η «καλή πίστη» στο αστικό που μόνο μέχρι ένα σημείο μπορούν να τυποποιηθούν, ο Weber θα σχολιάσει μια σειρά από νομικές θεωρίες της εποχής του που ήθελαν να στρέψουν την ερμηνεία του δικαίου προς μια πιο περιεχομενική κατεύθυνση, όπως η σχολή του Ελεύθερου Δικαίου ή οι γερμανικοί νομικοί που επικαλούνταν το βρετανικό Common Law. Μάλιστα, θα υπογραμμίσει ότι είναι μάλλον εύλογο οι άνθρωποι που ασκούν εξειδικευμένα νομικά επαγγέλματα να αναφέρονται συχνά και θετικά στην εξέχουσα θέση του άγγλου δικαστή, ο οποίος δεν δεσμεύεται από ένα ορθολογικό δίκαιο, καθώς μια αντίστοιχη εξέλιξη και στη Γερμανία θα σήμαινε αναβάθμιση της νομικοταξικής τους αξιοπρέπειας και της συνειδησης της δύναμής τους (Weber 2011: 317).

Ανακεφαλαιώνοντας προσωρινά, θα λέγαμε ότι κατά τον Weber η γενική τάση που επικρατεί στο νεωτερικό δίκαιο είναι εκείνη του τυπικού εξορθολογισμού. Αποτελώντας κομβικό στοιχείο μιας κίνησης που διατρέχει όλη τη νεωτερικότητα, το δίκαιο ωθεί και ωθείται προς την κατεύθυνση των απρόσωπων διευθετήσεων, των ορθολογικών κατά των σκοπό πράξεων και συμβολαίων, των γενικών και αφηρημένων ρυθμίσεων. Υπό αυτή την έννοια, το δυτικό νεωτερικό δίκαιο είναι το αντίθετο του «δικαίου του καδή», όπως ονομάζει ιδεοτυπικά ο Weber το δίκαιο των μουσουλμανικών κοινοτήτων, στις οποίες ο θρησκευτικός δικαστής κρίνει κατά περίπτωση και με βάση τα ειδικά προσωπικά και οικογενειακά χαρακτηριστικά των διαδίκων. Την ίδια στιγμή όμως, ορισμένοι παράγοντες οικονομικής, κοινωνικής και νομικής φύσης φαίνονται να εναντιώνονται σε αυτή την κίνηση, χωρίς πάντως να μοιάζουν ικανοί να την αναστείλουν πλήρως ή ουσιαστικά (Weber 2011: 324-325).

Συμπέρασμα: Εφαρμόζοντας τη σκέψη του Weber στην εποχή μας

Υπό το φως αυτών των παρατηρήσεων θα ήθελα να εξετάσω με συντομία ορισμένα σύγχρονα φαινόμενα που άπτονται της νομικής σφαίρας. Θα έλεγα λοιπόν, σε έναν πρώτο

χρόνο, ότι οι παρατηρήσεις του Weber για την εξειδίκευση, την τυποποίηση και τον εξορθολογισμό του δικαίου, με την έννοια που τον ορίσαμε εδώ, επιβεβαιώνονται. Περιγράφει του όπως αυτή σύμφωνα με την οποία παρατηρείται η «αναπόφευκτα αυξανόμενη άγνοια των λαϊκών για το δίκαιο που πλημμυρίζει διαρκώς από τεχνικό περιεχόμενο, δηλαδή η εξειδίκευση του δικαίου και η αυξανόμενη αξιολόγηση του εκάστοτε ισχύοντος δικαίου ως ενός ορθολογικού μηχανισμού ο οποίος, ως εκ τούτου, μπορεί ανά πάσα στιγμή να αναδιαρθρωθεί ορθολογικά κατά τον σκοπό και δεν διαθέτει καμία περιεχομενική ιερότητα» (Weber 2011: 324-325) δείχνουν να αφορούν και τον δικό μας κόσμο.

Ταυτόχρονα, θα μπορούσαμε να στραφούμε και στις σημερινές δυνάμεις που αντιμάχονται τον τυπικό εξορθολογισμό, οι οποίοι είναι παρόμοιες, αν και όχι ταυτόσημες με εκείνες της εποχής του Weber. Σε ένα πρώτο επίπεδο, μπορεί να επισημάνει κανείς ότι, παρότι φυσικά οι καπιταλιστικές επιχειρήσεις ακόμη χρειάζονται την υπολογισσιμότητα και την ασφάλεια του δικαίου (ενδεικτικός εδώ είναι ο προβληματισμός, στα χρόνια του μνημονίου, για την ανασφάλεια που προκαλούσε η αργοπορία στην απονομή της δικαιοσύνης), έρχεται ένα σημείο όπου διάφορες δικαϊκές διατάξεις και ρυθμίσεις αντιβαίνουν προς τα συμφέροντά τους και αντιμετωπίζονται ως «νομικά κωλύματα». Χαρακτηριστικό είναι εδώ το παράδειγμα της υπονόμησης των συλλογικών συμβάσεων εργασίας και άλλων διατάξεων του εργατικού δικαίου με βάση το νεοφιλελεύθερο σκεπτικό. Εντοπίζει κανείς και εν προκειμένω τη διπλή και αμφίσημη σχέση της νομικής φόρμας με τον καπιταλισμό και, αν θέλαμε να τοποθετηθούμε στο αξιολογικό επίπεδο, θα λέγαμε πως μάλλον καθίσταται σαφές το γεγονός ότι ο φορμαλισμός του νόμου μπορεί να αποδειχτεί και προστατευτικός απέναντι στους μη προνομιούχους, πράγμα που παραβλέπεται από τις προσεγγίσεις που συνδέουν άνευ ετέρου το δίκαιο με τα κεφαλαιοκρατικά συμφέροντα.

Στο ίδιο πλαίσιο έχει νόημα να σχολιάσουμε και τις εξελίξεις στην εγχώρια και τη διεθνή θεωρία του δικαίου. Παρότι η αναφορά στα νομικοταξικά συμφέροντα των επαγγελματιών νομικών και των ακαδημαϊκών του δικαίου θα απαιτούσε μια άλλου τύπου εργασία, μπορούμε να σημειώσουμε ότι εντοπίζονται και εδώ πολιτικές, ιδεολογικές και αξιακές συγκρούσεις σαν αυτές που περιέγραφε ο Weber. Παραδείγματος χάρη, υπάρχουν νομικοί που ερμηνεύουν το Σύνταγμα με τρόπο που να είναι περισσότερο συμβατό με τις επιταγές της αγοράς, ενώ άλλοι επιμένουν στο απαραβίαστο ορισμένων θεμελιωδών διατάξεων, με τους τελευταίους να δέχονται τα πυρά των πρώτων για έλλειψη ρεαλισμού, αλλά και νομικισμό και προσήλωση στην τυπολατρία.

Επιπλέον, θα ήταν δυνατό να προσεγγίσει κανείς με την ίδια λογική και τις διαμαρτυρίες που ακούγονται ενάντια στην τυπικότητα του δικαίου και αξιώνουν μια «πραγματική», «περιεχομενική» ή «υλική» δικαιοσύνη από την πλευρά των μη προνομιούχων στρωμάτων ή κάποιων πολιτικών δυνάμεων που τα εκπροσωπούν ή τουλάχιστον δηλώνουν ότι το κάνουν. Έτσι, λόγου χάρη, μπορεί να εξετάσει κανείς τις διαστάσεις που παίρνουν συχνά οι διαμαρτυρίες για το μέγεθος της ποινής, την πρόωρη ή μη αποφυλάκιση ή την προφυλάκιση συγκεκριμένων κατηγοριών ανθρώπων, συνοδευόμενες συχνά από επικλήσεις στο «κοινό περί δικαίου αίσθημα». Για να περάσουμε και πάλι στο σκέλος της αξιολογίας, τα μη προνομιούχα στρώματα καταδεικνύουν, ενίοτε (αλλά όχι πάντα) ορθά, την ανισότητα στην αντιμετώπιση παρόμοιων καταστάσεων, ανάλογα με τον πλούτο, τις κοινωνικές γνωριμίες και το status των εμπλεκόμενων. Φαίνεται πάντως κατ' αρχήν ορθότερο να αξιώνει κανείς, τουλάχιστον σε ένα πρώτο επίπεδο, την ακριβή, ισότιμη και ενιαία εφαρμογή των υπάρχουσών τυπικών διατάξεων, προτού καταφύγει σε απαιτήσεις για την «εδώ και τώρα» πραγμάτωση μιας περιεχομενικής δικαιοσύνης, η οποία θα έκρινε τη βαθύτερη προσωπική ουσία κάθε επιμέρους υπόθεσης με βάση «το λαϊκό αίσθημα», συνιστώντας με αυτό τον τρόπο μια υπαναχώρηση από τον νεωτερικό ορίζοντα.

Φυσικά, και με αυτό θα ολοκληρώσω, η τελευταία παρατήρηση δεν σημαίνει ότι κάθε πολιτική, αξιακή ή ηθική διεκδίκηση είναι μάταια και ότι πρέπει κανείς να αρκείται στο θετικό δίκαιο ως έχει – λόγου χάρη, μπορεί κάλλιστα να σκεφτεί κανείς την πολύ ενδιαφέρουσα συζήτηση για τη θέσπιση της γυναικοκτονίας ή του διαδικτυακού εκβια-

σμού με σεξουαλικό περιεχόμενο ως διακεκριμένων εγκλημάτων. Σημαίνει απλώς ότι οι ηθικοπολιτικές διεκδικήσεις θα πρέπει να εγγράφονται σταδιακά μέσα στις διατάξεις του δικαίου, κάτι που συνεπάγεται ότι αναγκαστικά σε έναν βαθμό θα θυσιάζουν κάτι από τον εσώτερο πυρήνα τους, προκειμένου να υπακούσουν στην ειδικά νεωτερική δικαϊκή λογική.

Αυτή η λογική, μέσα από τον φερμαλισμό, τις αργές διαδικασίες, τις εξειδικευμένες και τυπικές διατυπώσεις, τους δικονομικούς περιορισμούς, τις ρυθμίσεις που ισχύουν για «αόριστο αριθμό περιπτώσεων στο μέλλον», εξ ανάγκης αποπροσωποποιεί, αλλά επίσης με μία έννοια διασφαλίζει εν μέρει τη συμμετοχή του κάθε προσώπου στην καθολικότητα. Πρόκειται για μια αξιολόγηση που η κοινωνιολογία του δικαίου του Max Weber, κατ' αρχήν μη αξιολογική, καθιστά εύλογη και ανοιχτή στη συζήτηση.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Γκιούρας, Θ., (2011), Εισαγωγή στο M. Weber, *Οικονομία και κοινωνία 4. Κοινωνιολογία του δικαίου*, Αθήνα, Σαββάλας, σσ. θ'-ρμα'.
- Κτενάς, Γ. (2018), Η ιστορία γράφεται με το αν! Νομική αιτιότητα, ιστορικός καταλογισμός και αντικειμενικότητα στη μεθοδολογία του Μαξ Βέμπερ, *Σύγχρονα Θέματα*, No 142, σσ. 24-33.
- Weber, M. (2011), *Οικονομία και κοινωνία 4. Κοινωνιολογία του δικαίου*, μτφρ.-εισαγ.-επιμ. Θ. Γκιούρας, Αθήνα, Σαββάλας.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Turner, S. and Factor, R. (1994), *Max Weber. The Lawyer as Social Thinker*, London-New York, Routledge.
- Feldman, S. (1991), An Interpretation of Max Weber's Theory of Law: Metaphysics, Economics, and the Iron Cage of Constitutional Law, *Law & Social Inquiry*, Vol. 16, No 2, pp. 205-248.
- Dilcher, G. (2008), From the History of Law to Sociology: Max Weber's Engagement with the Historical School of Law, *Max Weber Studies*, Vol. 8, No 2, pp. 163-186.

ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ – ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΑ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ

Κωνσταντίνος Π. Κωτσιόπουλος^α

^αΚαθηγητής Κοινωνιολογίας του Χριστιανισμού, Θεολογική Σχολή, Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας και Χριστιανικού Πολιτισμού ΑΠΘ

Περίληψη

Η πολιτισμική στροφή των κοινωνικών επιστημών επιβεβαιώνει το γεγονός ότι οι πολιτισμοί με το θρησκευτικό τους υπόστρωμα ασκούν επιρροή στη σύγχρονη εποχή των γεωπολιτικών διεργασιών και ανακατατάξεων. Ο W. McNeil επισημαίνει ότι τα ανθρώπινα πλάσματα διαμορφώνονται από τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις και τις πολιτιστικές αρχές και θεωρεί ότι ζητήματα θρησκευτικών ταυτοτήτων και πολιτισμικής ιδιοπροσωπείας απαιτούν αύξουσα σημασία στις διεθνείς υποθέσεις. Ο S. Huntington θα μιλήσει για τη σύγκρουση θρησκειών και πολιτισμών, ενώ ο R. Kaplan θα μιλήσει για την αναβίωση της εθνοκρατικής και πολιτισμικής γεωγραφίας ως αντίδραση στις τάσεις ομογενοποίησης. Εντός του πεδίου της συστημικής γεωπολιτικής ανάλυσης, εκτός της οικονομίας, της πολιτικής, της Άμυνας και της Ασφάλειας, μελετάται ιδιαίτερος ο πολιτισμός και η θρησκεία. Εντός του πεδίου αυτού διερευνώνται οι διαθρησκευτικοί διάλογοι και η ευρύτερη κοινωνικο – πολιτική τους συνεισφορά σε μια σειρά από σύγχρονα κοινωνικά ζητήματα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα μελέτης αποτελεί η ανάλυση επίσημων κειμένων Θρησκευτικών Συνόδων υπό το πρίσμα της πολιτισμικής διπλωματίας και της θεωρίας των διεθνών σχέσεων. Με τα δεδομένα αυτά θα επιχειρηθεί με βάση τη βεμπεριανή και δομολειτουργική μεθοδολογία, η υπογράμμιση του πολιτισμικού – θρησκευτικού παράγοντα που στέκεται κριτικά στη μονοδιάστατη και θετικιστική αντίληψη της ιστορίας, η οποία προκρίνει ως κέντρο την οικονομία της αγοράς.

Λέξεις κλειδιά: πολιτισμική διπλωματία, θρησκευτική διπλωματία, παγκοσμιοποίηση, Ευρωπαϊκή Ένωση, διεθνείς σχέσεις

CULTURAL – RELIGIOUS DIPLOMACY AND CONTEMPORARY CHALLENGES

Konstantinos P. Kotsiopoulos^α

^αProfessor, Theology School, Department of Social Theology and Christian civilization, Aristotle University of Thessaloniki

Abstract

The cultural turn in the social sciences confirms the fact that cultures with their religious underpinnings are influential in the modern age of geopolitical processes and rearrangements. W. McNeil

points out that human beings are shaped by their religious beliefs and cultural principles and considers that issues of religious identities and cultural identity require increasing importance in international affairs. S. Huntington talks about the clash of religions and civilizations, while R. Kaplan argues about the revival of ethnocentric and cultural geography as a reaction to homogenizing tendencies. In systemic geopolitical analysis, apart from economy, politics, Defense and Security, culture and religion are particularly appreciated. Within this field, interreligious dialogues and their wider socio-political contribution to issues such as violence, peace, globalization and globalism, identity, fundamentalism, human rights, democracy etc. are explored. A typical example is the analysis of the official documents of Religious Synods within the context of cultural diplomacy and the theory of international relations. With these data, an attempt will be made, based on the weberian and structural-functional methodology, to stress the cultural-religious factor vis-à-vis the one-dimensional and positivist conception of history, which over-emphasizes the market economy.

Key words: cultural diplomacy, religious diplomacy, globalization, European Union, international relations

Εισαγωγή

Στην εποχή της Παγκοσμιοποίησης τα στοιχεία δείχνουν ότι η κουλτούρα με το θρησκευτικό της απόθεμα παίζει έναν πολύ πιο κρίσιμο ρόλο στη δημοκρατική πρόοδο απ' ό τι έχει τονισθεί στη βιβλιογραφία των περασμένων ετών. Όπως τονίζεται: «*Το σύνδρομο της εμπιστοσύνης, της ανεκτικότητας, της ευημερίας και των αξιών συμμετοχής που εκβλύζουν από τη διάσταση επιβίωσης / αυτοέκφρασης φαίνεται ιδιαίτερα κρίσιμο. Μακροπρόθεσμα, η δημοκρατία δεν επιτυγχάνεται απλά κάνοντας θεσμικές αλλαγές ή μέσω της χειραγώγησης της ελίτ. Η διατήρησή της εξαρτάται επίσης από τις αξίες και τα πιστεύω των απλών πολιτών*» (Ingelhart, 2007, Fukuyama, 2007: 209).

Ήδη ο S. Huntington είχε διατυπώσει τη θεωρία της αναβίωσης των θρησκευτικών και πολιτιστικών παραδόσεων των Κρατών, οι οποίες επηρεάζουν ουσιαστικά τη διεθνή πολιτική σκηνή. Θα μιλήσει, ως γνωστόν για σύγκρουση πολιτισμών και θρησκειών, εφόσον στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, όπως τονίζει, τα πολιτικά και ιδεολογικά σύνορα του Ψυχρού Πολέμου αντικαθίστανται από τα γεωπολιτικά ρήγματα μεταξύ των θρησκειών και πολιτισμών (Huntington, 2001). Στην ίδια κατεύθυνση (αν και διαφοροποιούμενος) ο W.McNeil θα επισημάνει ότι τα ανθρώπινα πλάσματα διαμορφώνονται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις τους και τις πολιτισμικές αρχές τους, και θεωρεί ότι οι ευαισθησίες των λαών για θέματα θρησκευτικής ιδιοπροσωπείας παράγουν ισχυρές πολιτιστικές ταυτότητες οι οποίες «*αποκτούν αύξουσα σημασία στις διεθνείς υποθέσεις*» (McNeil, 1998). Η ανάδειξη των πολιτιστικών αυτών ταυτοτήτων με τις κατά τη γνώμη του αυξανόμενες διασυνδέσεις δημιουργούν και μια αντίθετη πορεία, από αυτή που αναφέρει ο Huntington, που οδηγεί προς τον παγκόσμιο κοσμοπολιτισμό (McNeil, 1998)¹.

Δεν είναι επομένως τυχαίο το γεγονός ότι στον χώρο των διεθνολόγων επιστημόνων, έχουν αναπτυχθεί δυο ρεύματα ιδεών: οι θρησκευτικοί μινιμαλιστές, οι οποίοι βλέπουν τις θρησκείες να περιορίζονται στις καθαρά τελετουργικές και φιλανθρωπικές δραστηριότητες και οι θρησκευτικοί μαξιμαλιστές, οι οποίοι υποστηρίζουν ότι οι θρησκευτικές κοινότητες και Εκκλησίες μπορούν να προωθούν «πολιτικές» που αποσκοπούν στη μεγιστοποίηση των ηθικών αξιών, της ελευθερίας του ανθρώπινου προσώπου, στη διατήρηση της πολιτιστικής ταυτότητας κ.ά. (Κουλουμπής, 1995: 505-506. Κωτσιόπουλος, 1998: 131).

Θεωρητικό πλαίσιο

Στην κοινωνιολογική βιβλιογραφία έχει διατυπωθεί η άποψη της «κοινωνικής απόστασης», που αναπτύσσουν οι πολίτες με βάση πολιτισμικά και θρησκευτικά χαρακτηριστικά. Ο E. Bogardus τονίζει εν προκειμένω ότι είναι δυνατό να αναλυθεί και να μετρηθεί ο βαθμός συμπάθειας ή απέχθειας των πολιτών μιας χώρας απέναντι στα μέλη άλλων εθνικών, θρησκευτικών ή οικονομικών ομάδων. Θα τονίσει: *«Η γνώμη των λαϊκών στρωμάτων σε μια συγκεκριμένη κοινωνία αποτελείται από ένα σύνθετο σύνολο αντιλήψεων απέναντι σε συγκεκριμένες ομάδες και πολιτιστικές παραδόσεις. Οι προσπάθειες αυτών που διαμορφώνουν την εξωτερική πολιτική να κινητοποιήσουν τη λαϊκή υποστήριξη για την επίτευξη των σκοπών τους, πρέπει επομένως να λαμβάνουν υπόψη την κοινωνική απόσταση που ο πολίτης πιστεύει ότι υπάρχει ανάμεσα στον τρόπο ζωής του και στην κοινωνία, την οποία καλείται να υπερασπιστεί ή να καταπολεμήσει»* (Bogardus, 1933. Κουλουμπής, 1995: 267-268).

Στις κριτικές απόψεις προς την παγκοσμιοποίηση με βάση τις θρησκευτικές και πολιτιστικές προϋποθέσεις που επηρεάζουν τις εξωτερικές πολιτικές σχέσεις των κρατών, ανήκει και ο B. Bosanquet, ο οποίος αρνείται την ύπαρξη πραγματικής διεθνούς πολιτικής κοινότητας. Δεν υπάρχει μια διεθνής ηθική, θα τονίσει, που θα κατευθύνει τις Διεθνείς Σχέσεις σε ενιαία πολιτική και κοινωνική συμπεριφορά. Κοινή ηθικο-πολιτική συμπεριφορά διαπιστώνει μόνο στο *«Έθνος – Κράτος που είναι η μεγαλύτερη οργάνωση που διαθέτει την απαραίτητη κοινή εμπειρία για να θεμελιωθεί μια κοινή ζωή»* (Carr, 2000: 212. Μάζης, 2012: 265-266).

Ήδη στη θεωρία των Διεθνών Σχέσεων, τονίζεται δια πολλών η άποψη ότι υπάρχει διασύνδεση του γνωστικού αυτού αντικειμένου με ένα σαφές σύνολο αξιωμάτων και εννοιών, εφόσον το σύνολο αυτό υποδεικνύει τον τρόπο συμπεριφοράς των πολιτικών δρώντων. Όπως επισημαίνεται από τους πολιτικούς επιστήμονες στον τομέα αυτό της επιστήμης, είναι αναγκαία η μελέτη των Διεθνών Σχέσεων από τη σκοπιά των «ηθικών απαιτήσεων». Πρόκειται δηλαδή για την ανάπτυξη κανονιστικής θεωρίας στο πεδίο αυτό, που συνδέεται με σύνολα πολιτιστικών, θρησκευτικών και ηθικών προτύπων *«σύμφωνα με τα οποία, μετράται η τρέχουσα συμπεριφορά (ενός ή περισσότερων δρώντων) και προς τα οποία πρέπει να τείνει η πολιτική συμπεριφορά»* (Μάζης, 2012: 212-213).

Στη θεωρητική ανάλυση των Διεθνών Σχέσεων και της Γεωπολιτικής ο πολιτισμικός χώρος με το θρησκευτικό του υπόστρωμα μελετάται σε σχέση με την εξέλιξη των συστημάτων υλικής ή άυλης παραγωγής με τους εκάστοτε κοινωνικούς μετασχηματισμούς και την οικοδόμηση του εθνικο-κρατικού χώρου, ο οποίος προκύπτει ως διαλεκτικό προϊόν της συνθέσεως μεταξύ Πολιτικού και Πολιτισμικού χώρου. Έτσι εκτός της Φυσικής Γεωγραφίας, της Ανθρωπογεωγραφίας, της Οικονομικής και Πολιτικής Γεωγραφίας, υπάρχει και το πάντοτε δυναμικό πεδίο της πολιτισμικής-θρησκευτικής γεωγραφίας ή της Γεωγραφίας Πολιτισμών. Εδώ πλέον αναπτύσσεται η δυναμική ανάλυση της συσχέτισης και αλληλεπίδρασης των πολιτισμικών χαρακτηριστικών με τις αναγκαίες αλληλεξαρτήσεις τους στο πλαίσιο των Συνθετικών Χώρων (Μάζης, 2012: 346).

Στο πλαίσιο των αναλύσεων αυτών, ο R. Kaplan θα γράψει μάλιστα ότι η παγκοσμιοποίηση ενισχύει την πραγματικότητα της εθνικοκρατικής και πολιτισμικής Γεωγραφίας ως αντίδραση στις τάσεις ομογενοποίησης. Επομένως εντός των ευρύτερων περιφερειών *«επιβεβαιώνονται οι τοπικές εθνικές και θρησκευτικές πηγές ταυτότητας και επειδή είναι αγκιστρωμένες σε εθνικά εδάφη, εξηγούνται καλύτερα βάσει της Γεωγραφίας»* (Kaplan, 2009. Μάζης, 2012).

Εντός του πεδίου της συστημικής γεωπολιτικής ανάλυσης, εκτός της οικονομίας, της πολιτικής, της άμυνας και της ασφάλειας, μελετάται ιδιαίτερα ο πολιτισμός και η θρησκεία. Στην περίπτωση της ιδιαίτερης μελέτης του θρησκευτικο-πολιτισμικού δεδομένου ερευνώνται οι εθνοτικοί πολιτισμικοί παράγοντες, οι επιρροές των εθνικών πολιτισμικών

προτύπων, οι επιρροές στο εθνικό πλαίσιο από διεθνή πολιτισμικά πρότυπα, οι διαθρησκειακοί διάλογοι και η ευρύτερη κοινωνικο-πολιτική τους συνεισφορά στα ζητήματα της βίας, της ειρήνης, του διαλόγου, της Παγκοσμιοποίησης και Παγκοσμιότητας, της ταυτότητας και ετερότητας κ.ά.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα μελέτης της οργάνωσης Θρησκευτικών Συνόδων και ψηφισμάτων υπό το πρίσμα της πολιτισμικής διπλωματίας και της Θεωρίας των Διεθνών Σχέσεων αποτελεί η Πανορθόδοξη Σύνοδος στην Κρήτη το 2016. Ο Lucian Leustean για παράδειγμα, μέλος του Ινστιτούτου Transatlantic Academy, που αποτελεί πρωτοβουλία του Γερμανικού Ταμείου Marshall των ΗΠΑ στην Ουάσιγκτον, δημοσίευσε άρθρο τον Ιανουάριο του 2015, στο οποίο εξέφραζε τον φόβο, ότι η μέλλουσα να συνέλθει τότε, Αγία και Μεγάλη Σύνοδος της Ορθοδόξου Εκκλησίας, πιθανώς να οδηγούσε σε ένα νέο θρησκευτικό πόλεμο μεταξύ Ορθοδοξίας και Δύσης. Παρέπεμπε στην άποψη της Αλίντα Κουράνοβιτς ότι η μέλλουσα να συνέλθει Σύνοδος του 2016 ίσως αναβίωνε α. το ιδεολόγημα του Ορθόδοξου πολιτισμού β. οδηγούσε στην αντιπαλότητα της Εκκλησίας με την Ευρωπαϊκή Ένωση και γ. επεδίωκε την προστασία και επιβίωση των Ορθόδοξων Χριστιανικών Κοινοτήτων στη Μέση Ανατολή, λόγω του μουσουλμανικού κινήματος ISIS που επεδίωκε την εκδίωξή τους².

Στο ίδιο άρθρο γινόταν λόγος για την προσπάθεια της Μόσχας να ενισχύσει το κύρος της, γεγονός που θα υποχρέωνε τις Ορθόδοξες Εκκλησίες να επιλέξουν ανάμεσα στο Οικουμενικό Πατριαρχείο και το Πατριαρχείο Μόσχας. Στην περίπτωση μάλιστα που θα προτασσόταν το Πατριαρχείο Μόσχας, τότε κατά τον αρθρογράφο, θα αναπτυσσόταν ιδιαίτερη αντιπαλότητα με τη Δύση, ακριβώς όπως το 1948 η Πανορθόδοξη Σύνοδος της Μόσχας στις αρχές του Ψυχρού Πολέμου, καταδίκασε με σφοδρότητα τη Δύση υπογραμμίζοντας τη θρησκευτική και πολιτική υπεροχή της Ορθοδοξίας (Thual, 1999: 242, 246 κ.ε. Robert, 1967. Maurice 1997. Μούρτος, 2008. Γιανναράς, 2003).

Έχει καταγραφεί η άποψη ότι στη σύγχρονη θεωρία των Διεθνών Σχέσεων γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στο Δυτικό Μεσαιωνικό παρελθόν που δημιούργησε μια κοινωνία κρατών, μια Respublica Christiana (700-1200 μ.Χ.) η οποία όπως τονίζεται, διέθετε μια συνταγματική εκκλησιαστικο-πολιτική ενότητα *«μεγαλύτερη από κάθε συνταγματική ενότητα που γνώρισε η Κοινωνία των Κρατών έκτοτε»*. Ως κεντρικό σημείο αναφοράς περιγράφεται η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, ενώ ταυτοχρόνως υπερτονίζεται η αξία του Δυτικού Πολιτισμού στις παγκόσμιες διεργασίες (Wright, 2005: 11). Θα γράψει συγκεκριμένα ο C. Dawson: *«Ο Δυτικός Πολιτισμός υπήρξε η μεγάλη μαγιά αλλαγής στον κόσμο, επειδή η αλλαγή του κόσμου έγινε αναπόσπαστο τμήμα του πολιτιστικού του ιδεώδους»* (Dawson, 1950: 10). Στην ίδια συνάφεια υπογραμμίζεται ο «ιεραποστολικός χαρακτήρας» της δυτικής κουλτούρας ως διακριτικό της γνώρισμα από τους άλλους πολιτισμούς.

Ήδη από το 1987, ο τότε Καρδινάλιος Ratzinger (μετέπειτα Πάπας Βενέδικτος) είχε δημοσιεύσει μελέτη στην οποία τονίζει τον χριστιανικό χαρακτήρα της Ευρώπης έναντι του μουσουλμανικού κόσμου, τον οποίο ανέκαθεν αισθανόταν ως απειλή (Ratzinger, 1987: 198). Προκειμένου μάλιστα να προστατευθεί η Ευρώπη από τις σύγχρονες τεχνοκρατικές δυνάμεις της Παγκοσμιοποίησης, ο Ratzinger κάνει λόγο για τη δημιουργία συνθηκών, οι οποίες αποτελούσαν στο παρελθόν τη σπονδυλική στήλη της Μεσαιωνικής Ευρώπης. Έτσι γράφει για την ανάγκη αναβίωσης των Ευρωπαϊκών θεσμών, ως συγκεκριμένες ενότητες, όχι κρατικές αλλά εκκλησιαστικού χαρακτήρα, όπως μπορεί να είναι τα μοναχικά τάγματα, οι σύνοδοι, τα Πανεπιστήμια. Ως σημείο αναφοράς, θεωρείται το παπικό πρωτείο, το οποίο αν και αμφιλεγόμενο, θα ήταν δυνατόν να ενώσει τους Χριστιανούς στη σύγχρονη εποχή της εκκοσμίκευσης, του ορθολογισμού και του Λαϊκού Κράτους (Ratzinger, 1987).

Στο ίδιο μήκος κύματος, ο Καρδινάλιος Willebrands θεωρεί ότι θα πρέπει να αξιοποιηθεί η ενότητα των Χριστιανών ώστε να επιτευχθεί η αναγκαία πολιτιστική και κοινωνικοπολιτική πρόοδος της Ευρώπης, η οποία ενωμένη θα είναι σε θέση να αντιμετωπίσει

πολλές σύγχρονες προκλήσεις. Στο σημείο αυτό αξίζει να υπενθυμίσουμε το γεγονός ότι η βούληση για Ευρωπαϊκή ενότητα στο επίπεδο των Εκκλησιών, οδήγησε στην ίδρυση της «Διασκέψεως των Ευρωπαϊκών Εκκλησιών» (Κ.Ε.Κ.) που ως μόνιμος οργανισμός περιλαμβάνει 120 αυτόνομους εκκλησιαστικούς οργανισμούς σε Δύση και Ανατολή. Η Διάσκεψη αυτή κινείται σταθερά στο πλαίσιο ενός εκκλησιολογικού και θεολογικού διαλόγου και στον οποίο λαμβάνει μέρος δια των Ευρωπαϊκών Διεπισκοπικών Διασκέψεων και η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία. Η Διάσκεψη αυτή εξετάζει πάντοτε και τις κοινωνικές επιπτώσεις του θεολογικού διαλόγου μ' όλες τις πολιτισμικές και ευρύτερα πολιτικές συνέπειες στη σύγχρονη εποχή της Παγκοσμιοποίησης και των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων³.

Τα παραδείγματα αυτά, αποδεικνύουν το γεγονός ότι ο πολιτισμός με το θρησκευτικό του υπόβαθρο είναι σε θέση να επηρεάσει τις Διεθνείς Σχέσεις των λαών. Όπως επισημαίνει ο Χρ. Γιανναράς, «*οι πολιτιστικοί παράγοντες (cultural factors) αποκτούν όλο και αμεσότερη προτεραιότητα στην ίδια τη δυτική επιστήμη των Διεθνών Σχέσεων. Ο Πολιτισμός αποδεικνύεται εξαιρετικά κρίσιμος παράγων κατανόησης και διαπραγματεύσεως στο διεθνές πεδίο, οι πολιτιστικές διαφορές είναι οι κύριοι συντελεστές νοηματοδότησης συμπεριφοράς κοινωνιών, κρατών και πολιτικών ηγεσιών. Εξακολουθούν οι πολιτιστικές διαφορές να καθορίζουν αποφασιστικά την παραγωγικότητα, την ικανότητα δημιουργικής πρόσληψης των τεχνολογικών εξελίξεων, άρα το οικονομικό επίπεδο των εθνικών συνόλων*» (Γιανναράς, 2003: 157, - Bozeman, 1960). Σε κάθε περίπτωση θεωρεί πάντως ότι η πολιτιστική διπλωματία αποτελεί πράξη αντίστασης και ανάγκη τονισμού της ιδιοπροσωπείας και του αυτοπροσδιορισμού απέναντι στον κίνδυνο του Δυτικού πολιτιστικού ιμπεριαλισμού και της ομογενοποίησης (Γιανναράς, 2003: 156-157).

Δεν είναι επομένως τυχαίο το γεγονός ότι στην επιστήμη του Διεθνούς Δικαίου έχει καταγραφεί η άποψη ότι η πολιτική και πολιτιστική συνεισφορά του Χριστιανισμού βοήθησε στην ανάπτυξη του κλάδου αυτού της Νομικής Επιστήμης. Τονίζεται ότι το Διεθνές Δίκαιο γεννήθηκε στην Ευρώπη και διαμορφώθηκε στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Πολιτισμού, ο οποίος βασίζεται σε Χριστιανικές αξίες. Κατά τον Ρούκουνα οι ιδρυτές του Διεθνούς Δικαίου ήταν χριστιανοί θεολόγοι και φιλόσοφοι (Ρούκουνας, 2004: 30). Ενώ και ο Weingerl θα γράψει ότι το Διεθνές Δίκαιο ήταν και παραμένει πολιτισμικά χριστιανικό και διαπιστώνει μεγάλο αριθμό διασυνδέσεων μεταξύ της σύγχρονης διεθνούς νομικής επιστήμης και της Χριστιανικής θεολογίας (Weingerl, 2016).

Οι βασικές αρχές του Δημοσίου Διεθνούς Δικαίου κατοχυρώνονται στα διεθνή κείμενα όπως η Διακήρυξη των Αρχών του Διεθνούς Δικαίου (1970) και η τελική πράξη του Ελσίνκι (1975). Οι αρχές αυτές θέτουν τις βάσεις για μια ειρηνική συνύπαρξη μεταξύ κρατών και πλαισιώνουν τη διασταύρωση και επικοινωνία της τοπικότητας με την Παγκοσμιότητα. Οι αρχές αυτές είναι: 1. Η αρχή της κυρίαρχης ισότητας των Κρατών 2. Η αρχή της μη χρήσης βίας και απειλής βίας 3. Η αρχή του απαραβίαστου των συνόρων 4. Η αρχή της εδαφικής ακεραιότητας των Κρατών 5. Η αρχή της ειρηνικής διευθέτησης των διαφορών 6. Η αρχή της μη παρέμβασης στις εσωτερικές υποθέσεις 7. Η αρχή του σεβασμού των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και των θεμελιωδών ελευθεριών 8. Η αρχή των ίσων δικαιωμάτων και της αυτοδιάθεσης των λαών 9. Η αρχή της συνεργασίας μεταξύ των Κρατών 10. Η αρχή της τήρησης των υποχρεώσεων που απορρέουν από το Διεθνές Δίκαιο.

Στις 10 Μαΐου 2007, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή αναγνωρίζοντας τη σημαντική συμβολή του Πολιτισμού στην οικοδόμηση της Ευρώπης, εξέδωσε Ανακοίνωση «σχετικά με μια Ευρωπαϊκή ατζέντα για τον πολιτισμό, σε έναν κόσμο παγκοσμιοποίησης». Ως στόχοι τέθηκαν, η προαγωγή της πολιτιστικής πολυμορφίας και του διαπολιτισμικού διαλόγου, η προώθηση του πολιτισμού ως καταλύτη για τη δημιουργικότητα, στο πλαίσιο της στρατηγικής της Λισσαβόνας για την ανάπτυξη και την απασχόληση, και την προβολή του πολιτισμού ως ζωτικού στοιχείου στις Διεθνείς Σχέσεις της Ένωσης. Σε κάθε περίπτωση, εντός της Ε.Ε. τονίζεται το γεγονός ότι η αναγκαιότητα του διαπολιτισμικού διαλόγου στην εποχή της Παγκοσμιοποίησης δεν αναιρεί τις πολιτισμικές ταυτότητες. Επισημαίνεται ότι

η Ε.Ε. έχοντας συνειδητοποιήσει την ξεχωριστή πολιτιστική της ταυτότητα, καλλιεργεί τόσο τον εσωτερικό της διαπολιτισμικό διάλογο, όσο και τον ευρύτερο στην παγκόσμια σκηνή σήμερα (Κράτσα, 2011: 147).

Άλλωστε σύμφωνα με το άρθρο 17 της Συνθήκης της Λισσαβόνας, η Ένωση θα διατηρήσει έναν ανοιχτό, διαφανή και «τακτικό διάλογο με τις Εκκλησίες και τους Οργανισμούς», αφού «σέβεται και δεν προδικάζει το καθεστώς που βάσει του Εθνικού Δικαίου έχουν οι Εκκλησίες, οι θρησκευτικές ενώσεις και οι Κοινότητες στα Κράτη μέλη». Στην πράξη αυτό σημαίνει ότι η Ε.Ε. αναγνωρίζει και σέβεται απολύτως το εσωτερικό δίκαιο των κρατών – μελών όπως αυτό διευθετεί ή καθορίζει τις σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας, την έκταση ισχύος των ιερών κανόνων και τις σχέσεις τους με τις συνταγματικές διατάξεις και το κοσμικό εν γένει δίκαιο, καθώς και όλο το πλέγμα των οικονομικών και διοικητικών σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας (Βενιζέλου, 2005: 22 κ.ε.).

Ουσιαστικά τονίζεται με άλλα λόγια, η πολιτική αναγνώριση της «ειδικής συμβολής» των Χριστιανικών Εκκλησιών ή των κοινοτήτων στη ζωή και την εξέλιξη της Ε.Ε. Κατά τον Th. Jansen η στενή συνεργασία της Ε.Ε. με τις Χριστιανικές Εκκλησίες αποδεικνύει ότι δεν αποτελεί ο Χριστιανισμός πρόβλημα στα σύγχρονα πλαίσια της Ευρώπης, γεγονός που συνηγορεί στην ένταξη της κοινωνίας των πιστών στην κοινωνία των πολιτών (Jansen, 2000). Οι αναφορές αυτές στη θρησκευτική και πολιτισμική ταυτότητα της Ευρώπης ασφαλώς και δεν αναιρούν έναν διαπολιτισμικό διάλογο με θρησκείες και πολιτισμούς πέραν της Ευρώπης και του Χριστιανισμού. Ο διάλογος αυτός όμως, όπως στη βιβλιογραφία επισημαίνεται δεν οδηγεί σε γενικά και αφηρημένα σχήματα πολυπολιτισμικότητας που θέτουν εν αμφιβόλω την συνοχή ενός κράτους και την εθνική ταυτότητα των μελών του (Tibi, 1998), αφού παραμένει πάντα υπαρκτό το πρόβλημα ενσωμάτωσης και ένταξης φυλετικά και θρησκευτικά διαφοροποιημένων κοινοτήτων και μειονοτήτων στον κυρίαρχο Ευρωπαϊκό πολιτικό και κοινωνικό χώρο. Συχνά στους μειονοτικούς και γκετοποιημένους αυτούς αλλόθρησκους χώρους, ισχύει το πρόβλημα της «κοινωνικής εμπιστοσύνης» (Putnam, 2007: 137-174).

Συμπερασματικά

Στο κρίσιμο πεδίο της διεθνούς πολιτικής και εντός των πλαισίων της Παγκοσμιοποίησης η αξία της θρησκευτικής εμπλοκής στις Διεθνείς Σχέσεις βαίνει συνεχώς αυξανόμενη. Αυτό παρατηρείται σε μεγάλο βαθμό από την έξαρση κυρίως του θρησκευτικού φονταμενταλισμού, ο οποίος με τη ριζοσπαστικότητά του οδηγεί σε μια *suī generis* πολιτική αντιπαράθεση σε παγκόσμια κλίμακα, με τα χαρακτηριστικά της «ηθικής» σύγκρουσης ανάμεσα στις δυνάμεις του καλού και του κακού (Αρμστρόνγκ, 2002: 13. Heywood, 2007: 509 – 553). Η σύγκρουση αυτή, σύμφωνα με τους φονταμενταλιστικούς στόχους ιεροποιεί τους θρησκευτικούς και εθνικούς αγώνες και αποδομεί τη δημοκρατία του λόγου, της ειρήνης και της θρησκευτικής ανοχής. Ενοχοποιείται έτσι στο όνομα της θρησκευτικής καθαρότητας ο εκκοσμικευμένος χαρακτήρας της νεωτερικότητας. Κατά τον Heywood, η αναζωπύρωση του φονταμενταλισμού ως ένα πρόγραμμα ηθικο-πολιτικής αναγέννησης εδράζεται στην πίστη της αξίας της κοινοτικής ζωής σ' όλες τις πολυθρησκειακές της διαστάσεις (Heywood, 2007. Barnavi, 2007. Μααλούφ, 1999: 97).

Το γεγονός της «επιστροφής του Θεού» στη δημόσια πολιτική σφαίρα των Διεθνών Σχέσεων έχει τα χαρακτηριστικά πολλές φορές, σύμφωνα με τον Kerel θρησκευτικο-πολιτικού κινήματος. Τα κινήματα αυτά βρίσκονται γενικά σε διαφωνία ή και σε πλήρη αντίθεση με τις κυρίαρχες θεωρίες και αντιλήψεις της επίσημης θρησκείας, καθώς και με την καθεστηκυία οργάνωση της παγκόσμιας κοινωνίας. Όπως εύστοχα τονίζεται, οι προβληματισμοί για τους κινδύνους της παγκοσμιοποίησης διαχέονται και στις επικρατούσες και επίσημες θρησκείες, ώστε να μη γίνεται πια λόγος για *aggiornamento* (εκσυγχρονισμό), αλλά για επανευαγγελισμό της Ευρώπης, δεν γίνεται λόγος για εκσυγχρονισμό του Ισλάμ

αλλά για εξισλαμισμό της Ευρώπης (Kerel, 1992: 18-22).

Στον επιστημονικό χώρο της πολιτικής φιλοσοφίας έχει ήδη διατυπωθεί η άποψη ότι η οικουμενική θεολογία με τους προβληματισμούς της στο πλαίσιο των διαθρησκειακών διαλόγων μπορεί να συμβάλλει στην ειρηνική επίλυση των διαφορών και στην ανάσχεση του θρησκευτικού μίσους έναντι της ετερότητας. Προσάγεται μάλιστα στο πλαίσιο των προβληματισμών αυτών, η ρήση του σπουδαίου Ελβετού καθολικού ιερέα και θεολόγου Hans Küng για τη σπουδαιότητα της οικουμενικής θεολογίας των θρησκειών, «ότι δεν μπορεί να υπάρξει ειρήνη μεταξύ των εθνών χωρίς ειρήνη μεταξύ των θρησκειών ... δεν μπορεί να υπάρξει ειρήνη μεταξύ των θρησκειών χωρίς τον διάλογο μεταξύ των θρησκειών» (Küng, 1990: 171). Η σημασία αυτή των διαθρησκειακών διαλόγων επισημαίνεται ότι συμβάλλει στην «ήπια παγίωση της διεθνούς ασφάλειας και ειρήνης, χωρίς δηλαδή ηγεμονικούς πολέμους, με άξονα ένα κοινό παγκόσμιο ήθος»⁴.

Ο διαθρησκειακός διάλογος τονίζεται ότι θα μπορούσε να ενταχθεί στο πλαίσιο της πολιτισμικής διπλωματίας (cultural diplomacy) και οι θρησκευτικές κοινότητες και Εκκλησίες θα μπορούσαν επίσης να συνεργαστούν με την οργανωμένη διεθνή κοινότητα, τα κράτη και τους διεθνείς οργανισμούς, με σκοπό τη συστηματική προώθηση αξιών και αρχών που βελτιώνουν και ηθικοποιούν τη δημοκρατία (Τζουμάκας, 2005: 109 κ.ε. Τσεμπελής, 2002: 92-101). Στον χώρο της ακαδημαϊκής κοινότητας, έχει για τον σκοπό αυτό συσταθεί το Kroc Institute for International Peace Studies στο Πανεπιστήμιο Notre Dame στις ΗΠΑ. Το Ινστιτούτο αυτό δέχεται τις χριστιανικές αρχές και δόγματα του Καθολικισμού και επιχειρεί τη διασύνδεση Χριστιανισμού και κοινωνίας, εφόσον η Εκκλησία έχει μια πλούσια παράδοση φιλοσοφικής, θεολογικής και ηθικής διδασκαλίας που οικοδομεί τη διεθνή ασφάλεια, ειρήνη και συνεργασία στην προβληματική εποχή της παγκοσμιοποίησης. Παρόμοιες προσπάθειες που αποδεικνύουν την οργανική αλληλεπίδραση θρησκείας και διεθνούς πολιτικής παρατηρούνται σε συμπόσια που έχει διοργανώσει το Lichtenstein Institute of Self Determination του Πανεπιστημίου Princeton των ΗΠΑ.

Σε κάθε περίπτωση αξίζει να τονισθεί το γεγονός ότι η θρησκεία ως δύναμη – εκτός των άλλων – κοινωνικού μετασχηματισμού, επηρεάζει τις πολιτικές δομές, αποτελεί αρχετυπική έκφραση της πολιτισμικής θεσμοποίησης και εμμενές στοιχείο της ανθρωπίνης συλλογικότητας, ενώ συμβάλλει μέσω των διαθρησκειακών διαλόγων, στην αρμονική συγκρότηση των παγκόσμιων διεθνικών ισορροπιών (Toqueville, 1981).

Σημειώσεις

1. Ο πρέσβης κ. Ευθύμιος Στοφορόπουλος είχε τονίσει μετ' επιτάσεως ότι η Ορθόδοξη θρησκευτική ταυτότητα είναι αντίθετη του δυτικού καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού ο οποίος αποκτά τα χαρακτηριστικά ενός πολιτισμικού ιμπεριαλισμού που απαιτεί να επιβληθεί σε όλο τον κόσμο. Ο αντι-υλιστικός χαρακτήρας της Ορθόδοξης πνευματικότητας φρονεί ότι θέτει τον Ορθόδοξο κόσμο εκτός των δυτικών πολιτικών προδιαγραφών. Ως εκ τούτου τονίζει ότι οι Ορθόδοξοι είναι επικίνδυνοι γεωπολιτικά και πολιτικά. Προσάγει μάλιστα ως παράδειγμα το έργο του Η. Kissinger, που κατακρίνει τις απόψεις Ρώσων εθνικιστών και πανσλαβιστών για τη θετική επίδραση της Ορθοδοξίας στον υποτιθέμενο αλτρούισμό του Ρωσικού έθνους. Βλ. περισσότερα, Ευθ. Στοφορόπουλου (1996), «Η Ελληνική Ορθοδοξία ως πηγή δυνάμεως», *Ορθοδοξία – Ελληνισμός. Πορεία στην Τρίτη Χιλιετία*, εκδ. Ι.Μ. Κουτλουμουσίου. Βλ. επίσης, Η. Kissinger (1994), *Diplomacy*: 142-143.

2. Στη Σύνοδο της Κρήτης, δεν επιβεβαιώθηκε ασφαλώς η αντιπαράθεση της Εκκλησίας με την Ευρωπαϊκή Ένωση, αντιθέτως υποστηρίχθηκαν τα ανθρώπινα δικαιώματα με όρους ευθύνης και καθήκοντος στα οποία δίνει βαρύτητα η Ε.Ε. Βλ. Εφ. Καθημερινή, 7/1/2015.

3. Είναι χαρακτηριστική η Πανευρωπαϊκή Οικουμενική Συνέλευση που συνήλθε στη Βασιλεία το 1989 υπό το γενικό θέμα «Ειρήνη εν Δικαιοσύνη», η οποία οργανώθηκε από τη Διάσκεψη των Ευρωπαϊκών Εκκλησιών (ΚΕΚ) και το Συμβούλιο των Επισκοπικών Συνελεύσεων της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας στην Ευρώπη, Σύμφωνα με το τελικό πόρισμα της Συνέλευσης, τονιζόταν

ότι: «Ως Ευρωπαϊκές Εκκλησίες, πρέπει να δηλώσουμε ότι η κατάργηση των συνόρων στη Δυτική Ευρώπη, δεν πρέπει να οδηγήσει στη δημιουργία ενός Δυτικοευρωπαϊκού φρουρίου κλειστού στον λοιπό κόσμο. Θα πρέπει να υπάρξει συνεργασία, οικονομική και τεχνολογική για να καλυφθεί το χάσμα μεταξύ Δυτικής και Ανατολικής Ευρώπης, μεταξύ Ευρωπαϊκού Βορρά και Ευρωπαϊκού Νότου». *Peace with Justice. The official documentation of the European Ecumenical Assembly*, Basel Switzerland, 15-21 May 1989, Conference of the European Churches, Geneva 1989: 51.

4. Βλ. Σπ. Μακρή, «Θρησκεία και Διεθνής Πολιτική», *Πολιτιστική Διπλωματία. Ελληνικές και διεθνείς διαστάσεις*, kallipos.gr: 179.

Αναφορές

Ελληνική βιβλιογραφία

Άρμστρονγκ, Κ. (2002), *Ο εμπόλεμος Θεός. Το χρονικό του φονταμενταλισμού στις μονοθεϊστικές θρησκείες*, Αθήνα, Φιλίστωρ.

Barnavi, El. (2007), *Φονικές Θρησκείες*, Αθήνα, Πόλις.

Βενιζέλου, Ευ. (2005), «Το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα και το Θρησκευτικό φαινόμενο», *Νομοκανονικά* 4, Αθήνα, Σταμούλης.

Γιανναρά, Χρ. (2003), *Πολιτιστική διπλωματία*, Αθήνα, Ίκαρος.

Heywood, A. (2007), *Πολιτικές Ιδεολογίες*, Αθήνα, Επίκεντρο.

Huntington, S. (2001), *Η σύγκρουση των πολιτισμών και ο ανασχηματισμός της παγκόσμιας τάξης*, Αθήνα, Terzo Books.

Ingelhart, R. (2007), «Κουλτούρα και Δημοκρατία», *Οι πολιτισμικές αξίες και η σημασία τους στην ανθρώπινη πρόοδο*, Θεσσαλονίκη, Κυρομάνος.

Carr, Ed. (2000), *Η Εικοσαετής Κρίση 1919 – 1939: Εισαγωγή στη μελέτη των διεθνών σχέσεων*, Αθήνα, Ποιότητα.

Kepel, G. (1992), *Η επιστροφή του Θεού. Ισλαμικά, Χριστιανικά, εβραϊκά κινήματα στην επανάκτηση του κόσμου*, Αθήνα, Λιβάνη.

Κουλουμπής, Θ. (1995), *Διεθνείς Σχέσεις*, Αθήνα, Παπαζήση.

Κράτσα, Ρ. (2011), «Διαπολιτισμικός και διαθρησκευτικός διάλογος στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Η θέση και ο ρόλος των γυναικών», *Διαπολιτισμικότητα και Θρησκεία στην Ευρώπη μετά την επικύρωση της Συνθήκης της Λισσαβόνας*, Αθήνα, Ίνδικτος.

Κωτσιόπουλου, Κ. (1998), *Ορθοδοξία και Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Ελληνικού Κολλεγίου Θεσσαλονίκης.

Μααλούφ, Αμ. (1999), *Οι φονικές ταυτότητες*, Αθήνα, Ωκεανίδα.

Μάζη, Ι. (2012), *Μεταθεωρητική κριτική διεθνών σχέσεων και γεωπολιτικής*, Αθήνα, Παπαζήση.

McNeil, W. (1998), «Η παρακμή της Δύσης», *Η σύγκρουση Ανατολής – Δύσης και η πρόκληση Χάντινγκτον*, Αθήνα, Εναλλακτικές Εκδόσεις.

Μούρτου, Γ. (2008), *Οι Ανορθόδοξοι της Ορθοδοξίας και η ελληνική γεωπολιτική απαιδευσιά*, Αθήνα, Αρμός.

Ρούκουνα, Ε. (2004), *Διεθνές Δίκαιο*, Αθήνα, Σάκκουλα.

Τζουμάκα, Ελ. (2005), *Πολιτιστική διπλωματία*, Αθήνα, Σιδέρη.

Τσεμπελή, Β. (2002), «Βία, πολιτισμός και Θρησκεία: η σημασία του Διαθρησκευτικού διαλόγου», *Foreign Policy – Greek edition*.

Fukuyama, Fr. (2007), «Κοινωνικό Κεφάλαιο», *Οι πολιτισμικές αξίες και η σημασία τους στην ανθρώπινη πρόοδο*, Θεσσαλονίκη, Κυρομάνος.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Bogardus, E. (1933), «A social distance scale», *Sociology and Social Research* 17.

- Bozeman, A. (1960), *Politics and culture in international history*, Princeton, Princeton University Press.
- Dawson, C. (1950), *Religion and the rise of Western culture*, London, Sheed and Ward.
- Jansen, Th. (2000), «Europe and Religions. The dialogue between the European Commission and Churches or religious communities», *Social Compass* 47.
- Kaplan, R. (2009), «The revenge of Geography», *foreignpolicy.com*.
- Küng, H. (1990), *Project Weltethos*, Piper, Munich.
- Maurice, Z. (1997), *L'Europe Orthodoxe*, Paris, Publisud.
- Ratzinger, J. (1987), *Kirche, Oekumene und Politik*, Berlin, Verlag.
- Robert, N. (1967), *The Balkans in our time*, New York, Norton.
- Tibi, B. (1998), *Europa ohne Identität? Die Krise der multikulturellen gesellschaft*, München, Bertelsmann.
- Thual, Fr. (1995), *Les conflits identitaires*, Paris, Ellipses.
- Tocqueville, A. (1981), *De la Démocratie en Amérique*, Paris, Flammarion.
- Putnam, R. (2007), E pluribus unum: diversity and community in the 21st century. The 2006 Johan Skytte Prize Lecture, *Scandinavian Political Studies* 30.
- Weingerl, A. (2016), An Introduction to the idea of International Law and the International Community in contemporary Catholic Theology, *International Law. Boundaries of International Law and Bridges to other fields and disciplines*, Hart Publishing.

ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΙΚΗ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΠΙΤΑΧΥΝΣΗ ΣΤΗΝ ΥΣΤΕΡΟΝΕΩΤΕΡΙΚΗ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟΤΗΤΑ

Δημήτρης Λάλλας^α

^α Επιστημονικός Συνεργάτης ΙΝ.ΕΜ.Υ-ΕΣΣΕ

Περίληψη

Σύγχρονοι κοινωνικοί διανοητές έχουν αναδείξει την επιτάχυνση, τον παροντισμό, το εφήμερο, την παροδικότητα, την επεισοδιακότητα, τη διάρρηξη της ιστορικής συνέχειας αλλά και την «ερζάτζ νοσταλγία» ως δομικά χαρακτηριστικά του χρονικού καθεστώτος που αντιστοιχεί στην ύστερη νεωτερικότητα. Γίνεται λόγος για χρονικό καθεστώς με την έννοια ότι βασικές όψεις της καθημερινής ζωής στην υστερονεωτερική συνθήκη, όπως η εργασία, οι οικονομικές συναλλαγές, η κατανάλωση και η πολιτική, φαίνεται να οργανώνονται αλλά και να βιώνονται βάσει των προαναφερόμενων χαρακτηριστικών. Αν προσεγγίσουμε τα χαρακτηριστικά αυτά ως οργανωτικές αρχές της υστερονεωτερικής καθημερινότητας, μπορούμε να κατανοήσουμε κρίσιμες όψεις της καθημερινής ζωής μα και, πιο συγκεκριμένα, τις σχέσεις των υποκειμένων με τον εαυτό, τα αντικείμενα-αγαθά, τους άλλους και τον κοινωνικό και φυσικό κόσμο. Αντλώντας από το εμπειρικό υλικό και την κριτική ερμηνεία αυτού στο πλαίσιο της έρευνας για την κατανάλωση και τον καταναλωτισμό στην Ελλάδα πριν, κατά τη διάρκεια και μετά την οικονομική κρίση (2008/9-2018), θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε το πως τα χαρακτηριστικά του υστερονεωτερικού (χρονικού) καθεστώτος μεσολαβούν και διαμορφώνουν την εμπειρία και τη σχέση μεσοστρωματικών υποκειμένων με τον εαυτό, τους άλλους και με τα αντικείμενα, εστιάζοντας στη σχέση των υποκειμένων με το καινούριο καταναλωτικό αγαθό/αντικείμενο και στην εμπειρία της προσωπικής ανανέωσης διά της κατανάλωσης.

Λέξεις Κλειδιά: ύστερη νεωτερικότητα, επιτάχυνση, παροντισμός, κατανάλωση, μόδα, ανανέωση του εαυτού

CONSUMER SUBJECTIVITY AND ACCELERATION IN LATE MODERN EVERYDAY LIFE

Dimitris Lallas^α

^α Research Associate, Institute of Commerce and Services-ESEE

Abstract

Contemporary social thinkers have highlighted acceleration, presentism, the ephemeral, transience, episodcity, the breaking of historical continuity and 'ersatz nostalgia' as structural features of the temporal regime corresponding to late modernity. The temporal regime is discussed in the sense that basic aspects of everyday life in the late modern condition, such as work, economic

transactions, consumption and politics, seem to be organized and experienced by the subjects themselves on the basis of the aforementioned characteristics. If we approach these features as organizing principles of late modern everyday life, we can understand crucial aspects of everyday life but, more specifically, the subjects' relations with themselves, with goods-objects, with others and with the social and physical world. Drawing from the empirical material and its critical interpretation in the context of research on consumption and consumerism in Greece before, during and after the financial crisis (2008/9-2018), we will attempt to highlight how the characteristics of the late modern (temporal) regime mediate and shape the experience and the relationship of middle-class subjects with themselves, others and objects, focusing on the subjects' relationship with the new consumer good/object and on the experience of personal renewal through consumption.

Keywords: Late modernity, acceleration, presentism, consumption, fashion, renewal of the self

Εισαγωγή: Το υστερονεωτερικό χρονικό καθεστώς

Ο δεσπότης ρυθμός βάσει του οποίου εκτυλίσσεται η καθημερινή ζωή των μελών μιας κοινωνίας αποτυπώνει το ιστορικά ιδιαίτερο κάθε φορά χρονικό καθεστώς. Το εκάστοτε επικρατούν χρονικό καθεστώς συνίσταται στις χρονικές ορίζουσες της καθημερινής ζωής ή, με άλλα λόγια, στον τρόπο με τον οποίο οργανώνονται και επιτελούνται χρονικά οι καθημερινές δραστηριότητες στο πλαίσιο διαφόρων θεσμών (κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών, εκπαιδευτικών, πολιτισμικών, διοικητικών), καθώς και στον τρόπο με τον οποίο γίνεται αντιληπτός, νοηματοδοτείται και βιώνεται ο χρόνος. Συνεπώς, το ιστορικά ιδιαίτερο χρονικό καθεστώς είναι κοινωνικά θεσμισμένο. Η κοινωνική θέσμιση (ως η διαδικασία παροντοποίησης κοινωνικών φαντασιακών σημασιών) του χρόνου μάς υποδεικνύει και ένα άλλο συστατικό στοιχείο του εκάστοτε χρονικού καθεστώτος πέρα από αυτό του ρυθμού, το οποίο είναι ο προσανατολισμός του χρόνου. Η νοηματοδότηση του περάσματος του χρόνου και, ως εκ τούτου, των χρονικών φάσεων του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος συνιστά μια κοινωνική θέσμιση με ιστορικά ιδιαίτερο χαρακτήρα.

Η έλευση της νεωτερικότητας –τουλάχιστον στη Δύση– σηματοδότησε, μεταξύ άλλων, τη διαμόρφωση ενός ιστορικά μοναδικού χρονικού καθεστώτος, του οποίου η κεντρική οργανωτική αρχή είναι αυτή της *επιτάχυνσης* (Rosa 2021, Eriksen 2005). Ο γρήγορος ρυθμός της μοντέρνας δυτικής κοινωνίας είχε μια κατεύθυνση, ένα προσανατολισμό προς το μέλλον και νοηματοδοτούνταν με βάση την πυρηνική κοινωνική φαντασιακή σημασία της *προόδου* (Bergman 1982). Οι ραγδαία αναπτυσσόμενες και εξελισσόμενες τεχνολογίες της παραγωγής, των μεταφορών και των επικοινωνιών δεν προκάλεσαν αλλά υποστήριξαν και ανταποκρίθηκαν στην ανάγκη των μοντέρνων καπιταλιστικών κοινωνιών για επιτάχυνση των βασικών λειτουργιών-διεργασιών τους (Rosa 2021: 67-68). Η εγκαθίδρυση αυτού του καινοφανούς χρονικού καθεστώτος συνεπάγεται ριζικές αναδιατάξεις στην αντίληψη και το βίωμα του χρόνου και, ως εκ τούτου, στην εμπειρία και τη σχέση των υποκειμένων με τον εαυτό τους (το σώμα, τη μνήμη, την ταυτότητα), τους άλλους, τον χώρο, τα πράγματα-αντικείμενα και με τον φυσικό κόσμο. Η επιτάχυνση, η αποσύνδεση του χώρου από τον τόπο, η αποσύνδεση μεταξύ χώρου και χρόνου (Giddens 2001: 33-37), η παροδικότητα και το εφήμερο (Harvey 2007: 374-375) αποτέλεσαν ποιοτικά γνωρίσματα του νεωτερικού χρονικού καθεστώτος. Η επίταση αυτών των γνωρισμάτων και η απώλεια της δεσμευτικής ισχύος της έννοιας-στόχου της προόδου σηματοδότησαν από τη δεκαετία του 1970 το πέρασμα στη φάση της ύστερης νεωτερικότητας, κατά τον Hartmut Rosa (2021: 106-117). Η επιτάχυνση (Rosa 2021: 55, Βιριλιό 1997: 49-50, Βιριλιό 2004), η «εξάντληση του χρόνου» (Βιριλιό 1997: 34-35), ο παροντισμός, η «συστολή του παρόντος» (Lübbe 2009), η «χωροχρονική συμπίεση» (Harvey 2007: 373-374), η επεισοδιακότητα (Bauman 2002: 175, Rosa 2021: 105-106), η αμεσότητα,

το ακαριαίο (Virilio 1997: 51, 71-73), η στιγμιότητα, (Eriksen 2005: 157, 183) η «κατακερματισμένη συγχρονικότητα» (Eriksen 2005: 164-165), το «στοίβαγμα» (Eriksen 2005: 153-155, 184), η παροδικότητα, ο πουαντιγιστικός χρόνος (Bauman 2008: 49), η διάρρηξη της ιστορικής συνέχειας (Eriksen 2005: 170, Harvey 2007: 382, Jameson 1999: 66-68), η «ερζάτζ νοσταλγία» (Appadurai 2014: 117-118) αποτελούν εννοιολογικές κατηγορίες μέσω των οποίων οι σύγχρονοι κοινωνικοί διανοητές επιχειρούν να αναδείξουν τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του υστερονεωτερικού χρονικού καθεστώτος. Πρόκειται για γνωρίσματα τα οποία λειτουργούν ως οργανωτικές αρχές που φαίνεται να μεσολαβούν και να διαμορφώνουν την εμπειρία και τις σχέσεις των υστερονεωτερικών δυτικών υποκειμένων με τον εαυτό, τους άλλους, τον χώρο, τα αντικείμενα, τον κοινωνικό, πολιτικό και φυσικό κόσμο (Rosa 2021: 109). Βασικές, λοιπόν, όψεις της καθημερινής ζωής στην υστερονεωτερική δυτική συνθήκη, όπως η εργασία, οι οικονομικές (εμπορευματικές και χρηματοπιστωτικές) συναλλαγές, η κατανάλωση και η πολιτική, φαίνεται να οργανώνονται αλλά και να βιώνονται από τα ίδια τα υποκείμενα βάσει των προαναφερόμενων γνωρισμάτων.

Προκειμένου, επομένως, να κατανοήσουμε εις βάθος τη σχέση του επικρατούντος χρονικού καθεστώτος με την εμπειρία, τις πρακτικές και τις σχέσεις των υποκειμένων με τον κοινωνικό και τον εμπράγματο κόσμο, θα εστιάσουμε στο πεδίο της κατανάλωσης. Αντλώντας από το εμπειρικό υλικό και την κριτική ερμηνεία αυτού στο πλαίσιο της έρευνας για την κατανάλωση και τον καταναλωτισμό στην Ελλάδα πριν, κατά τη διάρκεια και μετά την οικονομική κρίση (2008/9-2018) (Λάλλας 2022), θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε τη σχέση των μεσοστρωματικών υποκειμένων με το καινούριο καταναλωτικό αγαθό/αντικείμενο καθώς και την εμπειρία της προσωπικής ανανέωσης διά της κατανάλωσης. Έτσι, μπορούμε να κατανοήσουμε την υλικότητα και τα νοηματικά-αξιακά περιεχόμενα της σχέσης των υποκειμένων με τον εαυτό, τους άλλους και τα αντικείμενα στο υστερονεωτερικό χρονικό συμφραζόμενο.

Ερευνητικά ερωτήματα και μεθοδολογία

Αν στη μεταπαραδοσιακή νεωτερική συνθήκη (1850-1970) οι δυτικές κοινωνίες γνώριζαν την αλματώδη τεχνολογική εξέλιξη, την αστικοποίηση, την ηθική και υλική πυκνότητα του πληθυσμού, το ζήτημα-καθήκον του αυτοπροσδιορισμού, την μεταπολεμική οικονομική ανάπτυξη και την κοινωνική κινητικότητα, την μεγέθυνση του καταναλωτισμού, εντούτοις ένας σχετικός βαθμός σταθερότητας των βιοτικών πλαισίων παρέμενε και επέτρεπε την επεξεργασία μακροπρόθεσμων συλλογικών και ατομικών στόχων. Το πέρασμα στη υστερονεωτερική συνθήκη (1970 και εντεύθεν) σηματοδοτεί τη «δυναμικοποίηση», κατά Rosa (2021: 42), ή τη «ρευστοποίηση», κατά Bauman (2000), των δομών της καθημερινής ζωής. Μια σειρά διαδικασιών, όπως η τεχνολογική ανάπτυξη (μεταφορές, επικοινωνία, παραγωγή), το ευέλικτο καθεστώς κεφαλαιακής συσσώρευσης και οι αναδιατάξεις του παγκόσμιου καταμερισμού εργασίας, η όξυνση της εργαλειακής αντίληψης της οικονομικής μεγέθυνσης ως αυτοσκοπού, η οικονομική και η πολιτισμική παγκοσμιοποίηση, η τμηματοποίηση των αγορών, η αύξηση του όγκου και η επιτάχυνση των ροών πληροφοριών και καταναλωτικών αγαθών, καθώς και η γενικευμένη κουλτούρα του ηδονιστικού καταναλωτισμού, συνέβαλαν στην περαιτέρω επιτάχυνση των δυτικών κοινωνιών και στη ρευστοποίηση των συνθηκών ζωής, των σχέσεων, των δεξιοτήτων, των πρακτικών και των ταυτοτήτων (Rosa 2021: 46-47). Σε αυτή τη ρευστή κοινωνική συνθήκη, η οποία έχει τιτλοφορηθεί και αναλυθεί από σημαντικούς διανοητές ως «καταναλωτική κοινωνία», τι είδους καταναλωτική υποκειμενικότητα συγκροτείται; Πως οι θεσμοί και οι διαδικασίες που συμβάλλουν στη ρευστοποίηση του κοινωνικού κόσμου επιδρούν στη συγκρότηση του καταναλωτικού υποκειμένου; Και πως τα ίδια τα υποκείμενα ως καταναλωτές αντιλαμβάνονται, κατανοούν, νοηματοδοτούν, βιώνουν και συμβάλλουν (ή όχι) στη ρευστοποίηση και στην επιτάχυνση του κοινωνικού τους κόσμου;

Οι ιδεότυποι είναι σίγουρα χρήσιμοι για την προσπέλαση της σύνθετης και ρευστής κοινωνικής πραγματικότητας από την κοινωνιολογική σκέψη, εντούτοις είναι χρήσιμη και αναγκαία η τοπικά προσανατολισμένη, εθνογραφική προσέγγιση του καταναλωτικού φαινομένου, της καταναλωτικής εμπειρίας, των πρακτικών και των υποκειμενικότητων της κατανάλωσης προκειμένου να κατανοήσουμε εις βάθος την καταναλωτική υποκειμενικότητα στο εκάστοτε ιδιαίτερο συμφραζόμενο εντός του ευρύτερου παγκόσμιου ρευστοποιημένου κόσμου μας.

Εκκινώντας από την επιστημολογική προοπτική του κοινωνικού κονστρουξιονισμού (Δεμερτζής 2002), και υιοθετώντας τις αντι-ουσιακρατικές και μετα-θετικιστικές παραδοχές που την ενημερώνουν, ακολουθούμε την ερευνητική μεθοδολογία του «από-τα κάτω-προς-τα-πάνω» (“bottom-up form inquiry”), βάσει της οποίας «πρέπει να διερευνούμε τα νοήματα και τις θεωρίες μέσω των οποίων οι άνθρωποι συγκροτούν τον κόσμο τους (Bevir 2007: 36). Επομένως, ένα προνομιακό σημείο εστίασης, το οποίο μπορεί να δια φωτίσει καλύτερα την συγκαιρινή καταναλωτική μεσοστρωματική υποκειμενικότητα, είναι η σχέση του υποκειμένου με το καινούριο καταναλωτικό αγαθό/αντικείμενο, και πιο συγκεκριμένα ο τρόπος αντίληψης, κατανόησης, νοηματοδότησης, επιθυμίας και χρήσης-ιδιοποίησης του «καινούριου». Η μελέτη της σχέσης αυτής αναδεικνύει και τις σχέσεις με τον εαυτό και με τους άλλους και το πως αυτές οι σχέσεις διαμορφώνονται μέσω των καταναλωτικών πρακτικών σε συνθήκες ρευστοποίησης.

Σε αυτό εδώ το κείμενο, λοιπόν, αξιοποιούμε πορίσματα του ερευνητικού έργου με τίτλο *Consumerism in a period of economic crisis: Consumption practices and forms of governance*.¹ Η επιλεγόμενη μεθοδολογία ήταν αυτή της Εμπειρικά Θεμελιωμένης Θεωρίας (Grounded Theory) και στόχος ήταν η παραγωγή ενός θεωρητικού σχήματος, μέσου βεληνεκούς, σχετικά με τα ρεπερτόρια της καταναλωτικής δράσης και του λόγου πριν, κατά τη διάρκεια και μετά την ελληνική οικονομική κρίση. Το εμπειρικό υλικό έχει αντληθεί από 20 ποιοτικές ημιδομημένες συνεντεύξεις, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν από το Μάιο έως το Νοέμβριο του 2019. Το δείγμα είναι μη-αντιπροσωπευτικό του γενικού πληθυσμού και τα περισσότερα υποκείμενα της έρευνας ανήκουν –με εισοδηματικά κριτήρια– και στα τρία στρώματα της ελληνικής μεσαίας τάξης (ανώτερη, ενδιάμεση, κατώτερη) και με επαγγελματικά και εκπαιδευτικά κριτήρια στη λεγόμενη νέα μεσαία τάξη. Το κεντρικό ερώτημα της έρευνας ήταν αν και κατά πόσο τα συστατικά στοιχεία του καταναλωτιστικού ήθους απονομιμοποιούνται ή αναπαράγονται ή/και τροποποιούνται στον τρόπο με τον οποίο τα μεσοστρωματικά υποκείμενα της έρευνας προσλαμβάνουν, σκέφτονται και αποτιμούν τον κοινωνικό κόσμο, τα αγαθά/αντικείμενα/εμπορεύματα, τον χρόνο και τον χώρο της καθημερινής ζωής, τον εαυτό και τους άλλους, καθώς και στον τρόπο οργάνωσης και επιτέλεσης των καταναλωτικών τους πρακτικών.²

Το «καινούριο»

Γιατί τα υποκείμενα επιθυμούν το καινούριο καταναλωτικό αγαθό/αντικείμενο; Τι επιφέρει αυτό στα υποκείμενα; Οι επιχειρούμενες ερμηνευτικές απαντήσεις σε αυτά τα ερωτήματα μάς επιτρέπουν να κατανοήσουμε τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του «καινούριου» και τη σχέση των μεσοστρωματικών υποκειμένων με αυτό.³

Τα υποκείμενα της έρευνας νοηματοδοτούν το καινούριο ως κάτι το μη-συνηθισμένο, μη-ανιαρό, ως κάτι που δύναται να επιφέρει «ήπιες» (όχι ακραίες), ευχάριστες, απολαυστικές και έντονες μα βραχύβιες αλλαγές και ανανεώσεις. Το ασυνήθιστο, η «ηπιότητα» και η βραχυβιότητα, λοιπόν, είναι τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του καινούριου καταναλωτικού αντικειμένου-υπηρεσίας. Και είναι αυτά τα χαρακτηριστικά που καθιστούν το καινούριο αντικείμενο επιθυμίας για τα μεσοστρωματικά υποκείμενα. Το καινούριο, επομένως, επιθυμείται ως πυροδότης ανανεώσεων. Για τί είδους ανανεώσεις πρόκειται; Τι είδους ανανεώσεις επιζητούν τα μεσοστρωματικά υποκείμενα μέσω του καινούριου

καταναλωτικού αγαθού; Ή αλλιώς διατυπωμένο, τι είδους ανανεώσεις επιφέρει το καινούριο; Και εν τέλει τι τύπος καταναλωτικής υποκειμενικότητας συγκροτείται μέσα από τη σχέση του εαυτού με το καινούριο καταναλωτικό αγαθό, με τον εαυτό και με τους άλλους;

Το καινούριο φαίνεται ότι εμπλέκεται στις καταναλωτικές πρακτικές και ενημερώνει την επικοινωνιακή-τελετουργική λογική, την ηδονιστική λογική και τη λογική της επιμέλει-ας του εαυτού, λογικές που οργανώνουν τις καταναλωτικές πρακτικές των υποκειμένων. Οι πρακτικές αυτές είναι πρακτικές προμήθειας, ιδιοποίησης και χρήσης. Σύμφωνα με τους φαινομενολογικούς ορισμούς του «καινούριου» από την πλευρά των μεσοστρωμα-τικών υποκειμένων της έρευνας, το καινούριο καταναλωτικό αγαθό –τόσο με την υλικό-τητά του όσο και με τον συμβολισμό του–, δύναται να επιφέρει την ανανέωση της εικόνας του εαυτού και την ανανέωση των δυνατοτήτων απόλαυσης.

Όσον αφορά την ανανέωση της εικόνας του εαυτού, αυτή επιτυγχάνεται με την προ-μήθεια, απόκτηση, ιδιοποίηση και χρήση ενός καινούριου καταναλωτικού αντικειμένου, το οποίο συνήθως αναφέρεται σε ένα καινούριο ενδυματολογικό ή/και τεχνολογικό «εξο-πλισμό». Η ανανέωση της εικόνας εαυτού μέσω του καινούριου καταναλωτικού αγαθού νοηματοδοτείται από τα υποκείμενα ως προσωπική ανανέωση. Ο καινούριος ενδυματο-λογικός ή/και τεχνολογικός εξοπλισμός ανανεώνει την εικόνα του εαυτού και λειτουργεί ως τεκμήριο επιθυμίας και ικανότητας του φορέα του να είναι ενημερωμένος, μοντέρνος και ικανός για αλλαγές και ανανεώσεις. Το καινούριο καταναλωτικό αγαθό λειτουργεί τόσο *ως μέσο κοινωνικής αναγνώρισης* και επιβράβευσης του υποκειμένου από τους άλλους ως μοντέρνου, ειδήμονα και επιδέξιου καταναλωτή, όσο και *ως μέσο συγκρότησης του εαυτού ως τέτοιου*. Συνεπώς, το καινούριο ενημερώνει τόσο την επικοινωνιακή-τελετουργ-ική λογική όσο και τη λογική της επιμέλει-ας του εαυτού. Εδώ, αναδεικνύονται δύο ισχυρές ψυχο-πολιτισμικές ροπές που χαρακτηρίζουν τον εαυτό στην υστερονεωτερική κατανα-λωτική κοινωνία, η ετερόστροφη και η ενδοστροφής ροπή, με την τελευταία να έχει ορι-στεί από κοινωνικούς διανοητές ως νεο-ναρκισσισμός ή/και ως εμμονική επιμέλεια με τον εαυτό (το σώμα, τα συναισθήματα) (βλ. Λας 2008, Lipovetsky 1994, Ρήσμαν 2001, Slater 1997: 91-95).

Η σχέση, λοιπόν, των υποκειμένων με το καινούριο καταναλωτικό αγαθό υποστη-ρίζει και υποστηρίζεται από την επιθυμία των υποκειμένων να είναι και συνάμα να ανα-γνωρίζονται ως μοντέρνα υποκείμενα, ως υποκείμενα που επιθυμούν το καινούριο και είναι ικανά για ανανέωση. Η σχέση με το καινούριο πράγμα –και τα έντονα θετικά συναι-σθήματα που παράγονται λόγω και εντός αυτής της σχέσης– υπεισέρχεται στις σχέσεις με τους άλλους και με τον εαυτό. Η αναγνώριση από τους άλλους και τον εαυτό των ανανεωτικών επιδράσεων του καινούριου, της επιδεξιότητας του φορέα να ανανεώνεται διά της κατανάλωσης και της επιθυμίας για μια τέτοια ανανέωση επισφραγίζουν αφενός την ροπή προσωπικής ανανέωσης διά της κατανάλωσης ως μιας πολιτισμικά έγκυρης ροπής –η οποία καλλιεργείται και προωθείται από θεσμούς όπως το σύστημα της μό-δας και η διαφήμιση– και αφετέρου τη συγκρότηση της υποκειμενικότητας του φορέα του καινούριου ως ενός επιδέξιου, ενημερωμένου, «αικίνητου» επιλογέα-καταναλωτή στο πλαίσιο μιας συνθήκης εκθετικής αύξησης των πληροφοριών, των καταναλωτικών αγαθών, των υποσχέσεων ηδονιστικής καταναλωτικής εμπειρίας, κατακερματισμού και αποπολλαπλασιασμού των στυλ και σχετικοποίησης των αισθητικών (και των ηθικών) κριτηρίων (Λάλλας 2022: 77-79). Το εύρημα αυτό φαίνεται να απηχεί το επιχείρημα του T.H. Eriksen (2005: 206) ότι «ο κατακερματισμός της εργασίας, της κατανάλωσης, της οικογενειακής ζωής και της δημόσιας σφαίρας μας οδηγεί σε έναν κόσμο όπου δεν υπάρ-χουν έτοιμα 'πακέτα ταυτοτήτων'. Ο καθένας πρέπει πια να δημιουργήσει το δικό του συνεκτικό σύνολο, διαλέγοντας από τα διάσπαρτα κομμάτια».

Το καινούριο, επίσης, προσλαμβάνεται ως κάτι που μπορεί να ανανεώσει τις δυ-νατότητες απόλαυσης. Με την υλική ή/και εικονική του παρουσία, το καινούριο κατανα-λωτικό αγαθό προσφέρει μια ευχάριστη, απολαυστική εμπειρία οπτικής κατανάλωσης και συνάμα πυροδοτεί μια απολαυστική φαντασιωτική διαδικασία. Η φαντασιακή επε-

ξεργασία των δυνατικών απολαύσεων και των δυνατοτήτων χρήσης που υπόσχεται το καινούριο αγαθό συνιστά μια κεντρική διαδικασία που χαρακτηρίζει τον μοντέρνο καταναλωτή (Λάλλας 2022: 90-92). Κατά τον Colin Campbell (2018/1987: 144-147), η διαρκής αναζήτηση της απόλαυσης στα καταναλωτικά αγαθά μέσω της φαντασιακής απόδοσης-προβολής απολαυστικών ιδιοτήτων σε αυτά συνιστά τη χαρακτηριστική εμπειρία του μοντέρνου καταναλωτή και σηματοδοτεί την ανάδυση –από τον 18^ο αιώνα– μιας νέας μορφής ηδονισμού, αυτή του φαντασιωτικού/επινοητικού αυτόνομου ηδονισμού. Και στην υστερονεωτερική συνθήκη, η ροπή αυτή φαίνεται να ενισχύεται περαιτέρω, μιας και ο στόχος της συσσώρευσης και κατοχής υλικών αποκτημάτων τείνει να αντικαθίσταται από την απόλαυση των νέων δυνατοτήτων που υπόσχονται και προσφέρουν τα καινούρια καταναλωτικά αγαθά ως κίνητρο των καταναλωτικών πρακτικών. Ο Richard Sennett (2008:154-160) κάνει λόγο ακριβώς για αυτή την αναζήτηση της απόλαυσης μέσω της κατανάλωσης των δυνατοτήτων, της καινοτομίας, του μη γνωστού ως το βασικό κίνητρο των σύγχρονων καταναλωτών (βλ. Rosa 2021: 219-220). Η εμπειρική μελέτη των πρακτικών προμήθειας (π.χ. window (e-)shopping) και των σχημάτων κατανόησης και δικαιολόγησης των πρακτικών αυτών από την πλευρά των μεσοστρωματικών υποκειμένων της έρευνας επιβεβαιώνει την προαναφερόμενη ροπή. Το καινούριο καταναλωτικό αγαθό προσλαμβάνεται ως ένας φορέας δυνατικών απολαύσεων. Οι υποσχόμενες αυτές απολαύσεις συνδέονται τόσο με την καθαρά ηδονιστική λογική των μελλοντικών πρακτικών ιδιοποίησης και χρήσης και με τη λογική της επιμέλειας εαυτού (και κυρίως του σώματος), όσο και με την επικοινωνιακή-τελετουργική λογική των μελλοντικών πρακτικών χρήσης και αυτοπαρουσίασης. Η παρουσία, δηλαδή, του καινούριου πυροδοτεί μια διαδικασία επινόησης και φανταστικής επεξεργασίας εικόνων που συσχετίζουν τον εαυτό με το καινούριο αντικείμενο και τον εαυτό-φορέα αυτού με τους άλλους.

Το καινούριο, βέβαια, καταναλωτικό αγαθό μόλις αποκτηθεί μπορεί να λειτουργήσει ως ένας «δρων», καθώς η άφθαρτη υλικότητά του και τα χαρακτηριστικά του προκαλούν στα υποκείμενα ισχυρά συναισθήματα ενθουσιασμού, χαράς, έκπληξης. Και υπό αυτή την έννοια, το καινούριο προσφέρει νέες συναρπαστικές απολαύσεις.

Παράγοντες διαμόρφωσης του «καινούριου»

Ποιοι είναι αυτοί οι τύποι, οι λόγοι (discourses), ποιες είναι οι διαδικασίες και οι συνθήκες που ευνοούν ή/και καλλιεργούν την επιθυμία των υστερονεωτερικών, μεσοστρωματικών υποκειμένων της έρευνας για το καινούριο καταναλωτικό αγαθό, την επιθυμία για κάτι που ανανεώνει τον εαυτό και τις δυνατότητες απόλαυσης, την επιθυμία για νέες, «ήπιες» μα και έντονες και βραχυπρόθεσμες απολαυστικές ανανεώσεις και αλλαγές; Ή αλλιώς, ποιοι είναι οι παράγοντες διαμόρφωσης αυτής της επιθυμητής τροπικότητας του καινούριου στην υστερονεωτερική συνθήκη;

Το κερματισμένο –εντούτοις ασύμμετρο– σύστημα-πλέγμα της μόδας, ο διαφημιστικός λόγος και η τμηματοποίηση της καταναλωτικής αγοράς, οι θεσμοί κατανάλωσης (π.χ. εμπορικοί πολυχώροι), οι δυτικές κοινωνικές φαντασιακές σημασίες των απεριόριστων επιλογών και της πλούσιας σε εμπειρίες ζωής, καθώς και η εντεινόμενη ρευστοποίηση των βιοτικών πλαισίων και η συνεπακόλουθη αβεβαιότητα ως προς το μέλλον φαίνεται ότι αποτελούν κάποιους κρίσιμους παράγοντες.

Η μόδα, νοούμενη τόσο ως αισθητικό φαινόμενο όσο και ως βιομηχανία (Sassatelli 2016: 101-105), αλλά και ως σύστημα επικοινωνίας/σημασιοδότησης (Barthes 2016: 53-55, 101-102), Rocamora and Smelik 2016) αποτελεί φορέα διάχυσης και εμπέδωσης μια εφήμερης, παροδικής χρονικότητας, η οποία διέπει τη σχέση των νεωτερικών (Simmel 2018: 25) και υστερονεωτερικών υποκειμένων με τα καταναλωτικά αγαθά (Barthes 2016: 93-98). Η έντονη μεταπολεμική κοινωνική κινητικότητα, οι τάσεις πολιτισμικής αποδιαφοροποίησης, η αμφισβήτηση των άλλοτε κατεστημένων πολιτισμικών ιεραρχιών

(υψηλή-χαμηλή κουλτούρα) (Featherstone 2007), η ανάδυση του ζητήματος-κρίσης της ταυτότητας, ο πολλαπλασιασμός των βιοτικών στυλ, οι παραγωγικές και προωθητικές (μάρκετινγκ) στρατηγικές τμηματοποίησης της καταναλωτικής αγοράς, η μεγέθυνση της πολιτιστικής βιομηχανίας και η παγκοσμιοποίηση των δικτύων διανομής των πολιτισμικών προϊόντων, η κριτική της μαζικής κουλτούρας και του γούστου και η αναζήτηση μαζικά εξατομικευμένων προϊόντων και υπηρεσιών, συνέβαλαν στον κερματισμό, τον πολλαπλασιασμό και στην εξατομίκευση του φαινομένου της μόδας, όπως παρατηρεί ο Gilles Lipovetsky (1994: 103), από τις δεκαετίες του 1960-1970 (βλ. Streeck 2019: 136-139). Αν συνυπολογίσουμε και την εκθετική αύξηση της συμμετοχής στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, της παραγωγής πολιτισμικού προϊόντος από την πλευρά του χρήστη, καθώς και του διευρυνόμενου φαινομένου των διαδικτυακών περσόνων οι οποίες προωθούν ποικίλα στυλ, προϊόντα, τρόπους ζωής, με το πέρασμα του κατωφλιού του 21^{ου} αιώνα, μπορούμε να κατανοήσουμε το πλέγμα της μόδας ως ένα πολυεστιακό, κερματισμένο δίκτυο κόμβων, ασύμμετρης βέβαια οικονομικής και πολιτισμικής ισχύος (Λάλλας 2022: 109-112).

Το κρίσιμο για την παρούσα συζήτηση είναι ότι αυτή η πανσπερμία προωθούμενων καταναλωτικών αγαθών και εμπειριών, τρόπων ζωής και στυλ διογκώνεται και εναλλάσσεται διαρκώς. Ο μεγάλος όγκος, ο κερματισμός και η επιτάχυνση των πληροφοριών για τα εκάστοτε καινούρια, εφήμερα, παροδικά καταναλωτικά αγαθά, εμπειρίες, στυλ και τρόπους ζωής φαίνεται ότι συμβάλλουν στην εμπέδωση της επιθυμίας του καινούριου ως κάτι ανανεωτικού, έντονα απολαυστικού και εφήμερου, ως κάτι με ακραία σύντομη ημερομηνία λήξης. Η πολιτισμική αυτή εκγύμναση στην επιθυμητότητα της τροπικότητας του καινούριου, η οποία χαρακτηρίζεται από μια σχεδόν στιγμιαία, πουαντιγιστική, κατά Bauman, χρονικότητα είναι που σηματοδοτεί το πέρασμα από την επιθυμία –η οποία ενέχει μια πιο αργή χρονικότητα– σε αυτό που κατονομάζει ο Zygmunt Bauman (2001, 2008: 147, βλ. Bauman and Rojek 2004: 297, Μπάουμαν 2006: 37) ως «ορέξεις» – θνησιγενείς, έντονες λαχτάρεις για κάτι (Ferguson 1992). Η υστερονεωτερική καταναλωτική υποκειμενικότητα μαθαίνει να θηρεύει (να κρίνει, να ξεδιαλέγει, να επιλέγει) μέσα σε αυτό το χαστικό δάσος συμβόλων, εμπειριών και αντικειμένων και να ορέγεται το καινούριο, το ασυνήθιστο, το μη δοκιμασμένο, το πρωτόγνωρο, το δυνατότητες απόλαυσης υποσχόμενο καταναλωτικό αγαθό.

Θεσμοί κατανάλωσης όπως οι σύγχρονοι εμπορικοί πολυχώροι τύπου shopping malls συνιστούν χωρικά περιβάλλοντα όπου τα χαρακτηριστικά του υστερονεωτερικού χρονικού καθεστώτος εκφράζονται με καθαρότητα: χωροχρονική συμπίεση, επεισοδιακότητα, εφημερότητα, προσομοίωση χώρων και χρόνων, ερζάτς νοσταλγία, επιτάχυνση, στοίβαγμα πληροφοριών και αγαθών. Σε αυτά τα μονωμένα, επιτηρούμενα περιβάλλοντα, τα υστερονεωτερικά υποκείμενα αποκτούν τις δεξιότητες να απολαμβάνουν την αφθονία των εμπορευμάτων, τις εναλλαγές της μόδας, τη φαντασμαγορία και τις σκηνοθετημένες εκπλήξεις, τις χρονικές και χωρικές προσομοιώσεις, τις προσφερόμενες ποικίλες επιλογές (Λάλλας 2012a, 2012b, 2012c, 2022: 113-115). Οι χώροι αυτοί, οι μικρόκοσμοι αυτοί της θεαματικής κατανάλωσης φιλοξενούν τις νέες τάσεις και ρεύματα προτίμησης, τα καινούρια προϊόντα και επιδιώκουν να προσελκύουν τους καταναλωτές μέσα από στρατηγικές επαναμάγευσης οι οποίες αξιοποιούν τα στοιχεία του καινούριου, του πρωτόγνωρου, του συναρπαστικού, του μοναδικού μα και συνάμα του ασφαλούς (Goss 1993, Gottdiener 2001, Lallas and Drosos 2022, Ritzer 2010).

Τα shopping malls είναι χώροι κρίσιμοι όσον αφορά την εμπέδωση και την καλλιέργεια της επιθυμίας για την εμπειρία του καινούριου ως κάτι μη ρουτινοποιημένου, έντονου αλλά «ήπιου», ήτοι ασφαλούς, και συνάμα επεισοδιακού. Η «ηπιότητα» του καινούριου συνίσταται στο ότι η όποια αλλαγή μπορεί να προκαλέσει ένα αποκτώμενο καινούριο καταναλωτικό αγαθό ή μια καινούρια εμπειρία –μια σκηνοθετημένη έκπληξη, για παράδειγμα, ένα event– όσον αφορά την εμφάνιση, τον προσωπικό χώρο, τις σχέσεις του ατόμου ή/και τον ψυχισμό του δεν είναι «ακραία» ή αποσταθεροποιητική για το

υποκείμενο (Λάλλας 2022:105-106). Η καινούρια εμπειρία (σε ένα θεσμό κατανάλωσης, σε ένα τουριστικό προορισμό, κ.ά.), το καινούριο καταναλωτικό αγαθό επιφέρουν ελεγχόμενες αλλαγές, ανανεώσεις και όχι ριζικούς επαναπροσδιορισμούς του υποκειμένου, επιφέρουν ανανεώσεις του ενθουσιασμού και όχι κλυδωνισμούς των συναισθημάτων και των σχημάτων (αυτο-)κατανόησης (Λάλλας 2022: 106).

Η κοινωνική φαντασιακή σημασία των απεριόριστων επιλογών και η αναπαράσταση της ευτυχημένης ζωής ως ενός βίου έμφορτου από εμπειρίες μπορούν να θεωρηθούν ως παράγοντες που συμβάλλουν στην επιτάχυνση της υστερονεωτερικής κοινωνίας, όπως υποστηρίζει ο Rosa (2021: 76-77), καθώς και στη νοηματοδότηση του καινούριου ως πυροδότη νέων συναρπαστικών, πρωτόγνωρων εμπειριών. Η δυτική αυτή φαντασιακή σημασία συνιστά μια, κατά τον Rosa, αντικατάσταση της μεταφυσικής αιωνιότητας και προϊόν της δυτικής εκκοσμίκευσης. Η κοσμοϊδέα της αιωνιότητας αντικαθίσταται από το απεριόριστο των επιλογών και τον πλούτο των εμπειριών που μπορεί να δοκιμάσει ο μοντέρνος δυτικός άνθρωπος στα όρια της περατής ζωής. Αν λάβουμε υπόψη και την αποδυνάμωση της φαντασιακής σημασίας της συλλογικής προόδου και βελτίωσης των συνθηκών διαβίωσης, γεγονός που σηματοδοτεί το πέρασμα στην ύστερη νεωτερικότητα, σύμφωνα με τον Rosa (2021: 192-193), τότε θα μπορούσαμε να διαγνώσουμε το –έντονο και βραχύβιο– καινούριο ως το κίνητρο του ενδιαφέροντος για δράση, την πηγή της αξίας και τον λόγο του ενθουσιασμού για το δυτικό υποκείμενο.

Συμπεράσματα

Επιχειρήσαμε να αναδείξουμε το πως σε συνθήκες ρευστότητας και επιτάχυνσης διαμορφώνεται η καταναλωτική υποκειμενικότητα, εξετάζοντας τη σχέση του υποκειμένου με το καινούριο καταναλωτικό αντικείμενο και διά και βάσει αυτής τη σχέση του με τον εαυτό και τους άλλους. Η σχέση με το καινούριο φαίνεται να συνιστά ένα πεδίο συγκρότησης του εαυτού και κοινωνικοποίησης με όρους που αντιστοιχούν στα ποιοτικά γνωρίσματα του υστερονεωτερικού χρονικού καθεστώτος. Το συμφραζόμενο της ελληνικής οικονομικής κρίσης φαίνεται να μην διατάραξε κρίσιμα τη σχέση των μεσοστρωματικών υποκειμένων με το «καινούριο», όπως αυτή η σχέση αναλύθηκε παραπάνω. Ακόμη και αν κατά την κρισιακή περίοδο, τα περισσότερα υποκείμενα της έρευνας προχώρησαν σε μείωση της καταναλωτικής τους δαπάνης και ανέπτυξαν μια «λογιστική της κατανάλωσης» (Lallas 2022: 13-15), εντούτοις η επιθυμία για το καινούριο δεν απονομιμοποιήθηκε εν τέλει. Αυτό το εύρημα αναδεικνύει μάλλον ότι η σχέση με το καινούριο αποτελεί μια εδραιωμένη πολιτισμική ροπή –η οποία βεβαίως υποστηρίζει και υποστηρίζεται από τις βασικές οργανωτικές και λειτουργικές αρχές της καπιταλιστικής οικονομίας και την τεχνολογική οργάνωση της καθημερινής ζωής – της δυτικής υστερονεωτερικής συνθήκης. Αυτό μάς επιτρέπει μάλλον να θεωρήσουμε τη συγκεκριμένη νοηματοδότηση του «καινούριου» ως μια κεντρική κοινωνική φαντασιακή σημασία των δυτικών (τουλάχιστον) υστερονεωτερικών κοινωνιών, ήτοι μια σημασία βάσει και διά της οποίας τα υποκείμενα προσλαμβάνουν, αποτιμούν και συγκροτούν τις σχέσεις τους με τα πράγματα, τον εαυτό, τους άλλους, και με τον κοινωνικό και φυσικό κόσμο.

Σημειώσεις

1. Το ερευνητικό έργο *Consumerism in a period of economic crisis: Consumption practices and forms of governance* (ακρ. GONCRIPRAGOV, Αριθμός Έργου: 2632, Επιστημονικός Υπεύθυνος: Δημήτρης Λάλλας) χρηματοδοτήθηκε από το ΕΛΙΔΕΚ-ΓΓΕΚ και είχε ως θεσμικό φορέα υποστήριξης και φιλοξενίας το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ).

2. Για μια συνολική παρουσίαση των ερευνητικών πορισμάτων του ερευνητικού έργου *Consumerism in a period of economic crisis: Consumption practices and forms of governance* βλ. Λάλλας, Δ. (2022), *Κατανάλωση και Καταναλωτισμός σε συνθήκες κρίσης: Ρεπερτόρια καταναλω-*

τικής δράσης και λόγου, Αθήνα, Παπαζήσης, και Λάλλας, Δ. (επιμ.) (2022), *Κατανάλωση, καταναλωτές, καταναλωτισμός: Πολιτικές αναπαράστασης και πρακτικές διακυβέρνησης σε καιρό κρίσης*, Αθήνα, Παπαζήσης.

3. Για μια αναλυτική παρουσίαση του *ρεπερτορίου της ανανέωσης*, το οποίο αξιοποιούν τα μεσοστρωματικά υποκείμενα της έρευνας προκειμένου να επιτελέσουν και να δικαιολογήσουν τις καταναλωτικές τους πρακτικές βλ. Λάλλας, Δ. (2022), *Κατανάλωση και Καταναλωτισμός σε συνθήκες κρίσης*, σελ. 73-120.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Appadurai, A. (2014), *Νεωτερικότητα χωρίς σύνορα: Πολιτισμικές διαστάσεις της παγκοσμιοποίησης*, μτφρ. Κ. Αθανασίου, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Barthes, R. (2016), «*Το μπλε είναι φέτος στη μόδα*»: *Κείμενα για την ένδυση και τη μόδα*, μτφρ. Β. Πατσογιάννης, Αθήνα, Πλέθρον.
- Bauman, Z. (2002), *Η μετανεωτερικότητα και τα δεινά της*, μτφρ. Γ.-Ι. Μπαμπασάκης, Αθήνα, Ψυχογιός.
- Bauman, Z. (2008), *Ζωή για κατανάλωση*, μτφρ. Γ. Καραμπέλας, Αθήνα, Πολύτροπον.
- Βιριλιό, Π. (1997), *Καθαρός πόλεμος: Μια συζήτηση με τον Sylvere Lotringer*, μτφρ. Α. Δρατζίδης, Σκόπελος, Νησίδες.
- Βιριλιό, Π. (2004), *Πανικόβλητη πόλη: Το αλλού αρχίζει εδώ*, μτφρ. Β. τομανάς, Θεσσαλονίκη, Νησίδες.
- Δεμερτζής, Ν. (2002), *Πολιτική επικοινωνία: Διακινδύνευση, δημοσιότητα, διαδίκτυο*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Eriksen, T.-H. (2005), *Η τυραννία της στιγμής: Γρήγορος και αργός χρόνος στην εποχή της πληροφορίας*, μτφρ. Α. Σίμογλου, Αθήνα, Σαββάλας.
- Giddens, A. (2001), *Οι συνέπειες της νεωτερικότητας*, μτφρ. Γ. Μερτίκας, Αθήνα, Κριτική.
- Harvey, D. (2007), *Η κατάσταση της μετανεωτερικότητας: Διερεύνηση των απαρχών της πολιτισμικής μεταβολής*, μτφρ. Ε. Αστερίου, Αθήνα, Μεταίχμιο.
- Jameson, F. (1999), *Το μεταμοντέρνο ή η πολιτισμική αλλαγή του ύστερου καπιταλισμού*, μτφρ. Γ. Βάρσος, Αθήνα, Νεφέλη.
- Λάλλας, Δ. (2012a), *Στον μικρόκοσμο του Mall*, Θεσσαλονίκη, Νησίδες.
- Λάλλας, Δ. (2012b), *Το καταναλωτικό βίωμα στους σύγχρονους εμπορικούς πολυχώρους*, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, No 137-138/A'-B', σσ. 85-112.
- Λάλλας, Δ. (2012c), Χώροι του "καθαρού", στο Μ-Γ. Σέργης και Μ-Γ. Βαρβούνης (επιμ.), *Ελληνική Λαογραφία: Ιστορικά, θεωρητικά, μεθοδολογικά, θεματικές*, Αθήνα, Ηρόδοτος, σσ. 647-670.
- Λάλλας, Δ. (2022), *Κατανάλωση και καταναλωτισμός σε συνθήκες κρίσης: Ρεπερτόρια καταναλωτικής δράσης και λόγου*, Αθήνα, ΕΚΚΕ-Παπαζήσης.
- Λας, Κ. (2008), *Η κουλτούρα του ναρκισσισμού*, μτφρ. Β. Τομανάς, Θεσσαλονίκη, Νησίδες.
- Μπάουμαν, Ζ. (2006), *Ρευστή αγάπη: Για την ευθραυστότητα των ανθρώπινων δεσμών*, μτφρ. Γ. Καραμπέλας, Αθήνα, Εστία.
- Ρήσμαν, Ντ. (2001), *Το μοναχικό πλήθος*, μτφρ. Β. Τομανάς, Σκόπελος, Νησίδες.
- Rosa, H. (2021), *Επιτάχυνση και αλλοτρίωση: Για μια κριτική θεωρία της χρονικότητας στην ύστερη νεωτερικότητα*, μτφρ. Μ. Κουλούθρος, Αθήνα, Πλήθος.
- Sassatelli, R. (2016), *Καταναλωτική κουλτούρα: Ιστορία, θεωρία και πολιτική*, μτφρ. Δ. Λάλλας, Θεσσαλονίκη, Νησίδες.
- Sennett, R. (2008), *Η Κουλτούρα του νέου καπιταλισμού*, μτφρ. Τ. Παπαϊωάννου, Αθήνα, Σαββάλας.
- Simmel, G. (2018) *Η μόδα*, μτφρ. Κ.Γ. Βασιλείου, Αθήνα, Πλέθρον.

Streeck, W. (2019), *Πως θα τελειώσει ο καπιταλισμός; Δοκίμια για ένα σύστημα που αποτυγχάνει*, μτφρ. Γ. Πεδιώτης, Αθήνα, Πλέθρον.

Ξενογλωσση βιβλιογραφία

- Bauman, Z. (2000), *Liquid Modernity*, Cambridge, Polity.
- Bauman, Z. (2001), Consuming Life, *Journal of Consumer Culture*, Vol. 1, No 1, pp. 9-29.
- Bauman, Z. and Rojek, C. (2004), The consumerist syndrome in contemporary society: An interview with Zygmunt Bauman, *Journal of Consumer Culture*, Vol. 4, No 3, pp. 291-312. DOI: 10.1177/146954050404046516.
- Bevir, M. (2007), The construction of governance, In M. Bevir and F. Trentmann (eds), *Governance, consumers and citizens: Agency and resistance in contemporary politics*, New York, Palgrave MacMillan, pp. 25-48.
- Berman, M. (1988), *All that is solid melts into air: The experience of modernity*, New York, Penguin Books.
- Campbell, C. (2018/1987), *The romantic ethic and the spirit of modern consumerism*, Oxford, Blackwell.
- Featherstone, M. (2007), *Consumer culture and postmodernism*, London, Sage.
- Ferguson, H. (1992), Watching the World Go Round: Atrium Culture and the Psychology of Shopping. In R. Shields (ed.), *Lifestyle Shopping: The Subject of Consumption*, London, Routledge, pp. 21-39.
- Goss, J. (1993), The 'Magic of the Mall': An Analysis of Form, Function, and Meaning in the Contemporary Retail Built Environment, *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 83, No 1, pp. 18-47.
- Gottdiener, M. (2001), *The Theming of America: American Dreams, Media Fantasies, and Themed Environments*, Colorado, Westview Press.
- Lallas, D. (2022), Consumer sovereignty and the Greek economic crisis: (Dis)continuity of consumer sovereignty repertoires, *Journal of Consumer Culture*. (online available) DOI: 10.1177/14695405221086073.
- Lallas, D. and Drosos, Y. (2022), 'Inspiring' and configuring consumer experience in times of crisis: An analysis of the discursive practices of an Athenian shopping mall's promotional system, *Journal of Consumer Culture*. Vol. 22, No 4, pp. 992-1011. <https://doi.org/10.1177/14695405211039611>
- Lipovetsky, G. (1994), *The Empire of Fashion: Dressing Modern Democracy*, New Jersey, Princeton University Press.
- Lübbe, H. (2009) The Contraction of the Present, in H. Rosa and W.E. Scheuerman (eds), *High-speed society: Social acceleration, power, and modernity*, Pennsylvania, The Pennsylvania State University Press, pp. 159-178.
- Ritzer, G. (2010), *Enchanting a Disenchanted World: Continuity and change in the Cathedrals of Consumption*, California, Pine Forge Press.
- Rocamora, A. and Smelik, A. (2016), Thinking through Fashion: An Introduction, in A. Rocamora and A. Smelik (eds) *Thinking through Fashion*, London-New York, I.B.Tauris, pp.1-27.
- Slater, D. (1997), *Consumer Culture and Modernity*, Cambridge, Polity Press.

ΕΥΗΜΕΡΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΝΟΧΗ ΤΩΝ ΕΚΤΟΠΙΣΜΕΝΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ ΥΠΟΔΟΧΗΣ ΣΕ ΑΤΤΙΚΗ ΚΑΙ ΙΩΑΝΝΙΝΑ

Απόστολος Λιναρδής^α

^α Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

Περίληψη

Η παρούσα εργασία αφορά την παρουσίαση τμήματος των αποτελεσμάτων ποσοτικής έρευνας σε 1496 άτομα, που χρηματοδοτήθηκε από την Παγκόσμια Τράπεζα και πραγματοποιήθηκε από το ΕΚΚΕ στην Αττική και στα Ιωάννινα από τις αρχές του 2021 έως τον Μάιο του 2021. Οι συνεντεύξεις στους γηγενείς πραγματοποιήθηκαν μέσω τηλεφωνικών κλήσεων, ενώ στους πρόσφυγες και τους αιτούντες άσυλο με διά ζώσης παρουσία συνεντευκτή. Οι συνεντεύξεις στους πρόσφυγες και αιτούντες άσυλο πραγματοποιήθηκαν είτε σε άτομα που διέμεναν σε διαμερίσματα, είτε σε άτομα που διέμεναν σε δομές φιλοξενίας της χώρας, όπως στον Ελαιώνα, στον Σκαραμαγκά, στη Μαλακάσα, στο Σχιστό (Αττική), στον Κατσικά και στα Δολιανά (Ιωάννινα). Το ερευνητικό ερώτημα της εργασίας αφορούσε τη σύγκριση δεικτών ευημερίας και κοινωνικής συνοχής για την κοινότητα υποδοχής, τους πρόσφυγες και τους αιτούντες άσυλο. Οι δείκτες ευημερίας της κοινότητας υποδοχής παρουσιάζουν υψηλότερες και στατιστικά σημαντικές διαφοροποιήσεις σε σχέση είτε με τους πρόσφυγες, είτε με τους αιτούντες άσυλο, ενώ οι αιτούντες άσυλο παρουσιάζουν υψηλότερα σκορ ψυχολογικής ευημερίας σε σχέση με τους πρόσφυγες. Η «ούτε συμφωνία, ούτε διαφωνία» στη δήλωση «οι δύο κοινότητες έχουν καλές σχέσεις» και από τις τρεις κοινότητες αντικατοπτρίζει το επίπεδο της κοινωνικής συνοχής των δύο κοινοτήτων (των γηγενών και των αιτούντων άσυλο με τους πρόσφυγες).

Λέξεις κλειδιά: ευημερία, κοινωνική συνοχή, κοινότητα υποδοχής, πρόσφυγες, αιτούντες άσυλο.

WELL-BEING AND SOCIAL COHESION OF DISPLACED POPULATIONS AND THE HOST COMMUNITY IN ATTICA AND IOANNINA

Apostolos Linardis^α

^α National Centre for Social Research.

Abstract

This paper presents part of the results of the quantitative survey «Social Protection and Humanitarian Assistance Systems in Greece» funded by the World Bank and conducted by the

National Centre for Social Research in Attica and Ioannina from the beginning of 2021 to May 2021. The survey sample consisted of 1496 people. Interviews with natives were conducted via telephone calls, while refugees and asylum seekers were interviewed in the presence of an interviewer. Interviews with refugees and asylum seekers were conducted either with people living in apartments or with people living in camps in the country, such as in Elaionas, Skaramagkas, Malakasa, Schisto (Attica), Katsikas and Doliana (Ioannina). The research question of the study concerned the comparison of indicators of well-being and social cohesion for the host community, refugees and asylum seekers. The well-being indicators of the host community show higher and statistically significant differences compared to either refugees or asylum seekers, while asylum seekers show higher psychological well-being scores compared to refugees. The «neither agree nor disagree» in the statement «the two communities have good relations» from all three communities reflects the level of social cohesion of the two communities (host community versus asylum seekers and refugees).

Keywords: well-being, social cohesion, host community, refugees, asylum seekers.

Εισαγωγή

Ευημερία και κοινωνική συνοχή είναι πολυδιάστατες έννοιες, η ύπαρξη των οποίων συγκροτεί ένα ιδεατό πλαίσιο ζωής. Η ευημερία αφορά όλα τα άτομα και τις κοινωνίες, ενώ η κοινωνική συνοχή υφίσταται όταν άτομα και ομάδες με διαφορετικές κουλτούρες ζουν μαζί χωρίς συγκρούσεις και έχουν πρόσβαση σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής. Θα εξετάσουμε και θα συγκρίνουμε δείκτες ευημερίας και κοινωνικής συνοχής για πρόσφυγες, αιτούντες άσυλο και κοινότητα υποδοχής στην Αττική και στα Ιωάννινα κατά το πρώτο πεντάμηνο του 2021. Παραδοσιακά, η Ελλάδα χαρακτηρίζεται ως μια χώρα μετανάστευσης, ενώ από το 1990 και μετά χαρακτηρίζεται ως χώρα υποδοχής μεταναστών. Η συνύπαρξη της κοινότητας υποδοχής και της κοινότητας των μεταναστών δεν είναι πάντα αρμονική. Ειδικότερα, οι Έλληνες φαίνεται ότι τηρούν πολύ έντονες αντιμεταναστευτικές στάσεις, όπως προκύπτει και από τα σχετικά δεδομένα των δύο πρώτων γύρων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (Karyotis, and Patrikios 2010). Τα ευρήματα της έρευνας εμφανίζουν τους Έλληνες να τηρούν τις αρνητικότερες στάσεις από όλους τους άλλους ευρωπαϊκούς εταίρους που συμμετέχουν στην έρευνα και θεωρούν τους μετανάστες ως απειλή σε σχέση με τον πολιτισμό, την οικονομική ανάπτυξη και την ευημερία των γηγενών. Στο πλαίσιο αυτών των έντονων αντιμεταναστευτικών στάσεων η διερεύνηση της ευημερίας και της κοινωνικής συνοχής της κοινότητας υποδοχής, των προσφύγων και των αιτούντων άσυλο, αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Στην παρούσα εργασία αρχικά θα διερευνήσουμε τις διαστάσεις της ευημερίας και της κοινωνικής συνοχής, όπως προκύπτουν από μία σύντομη βιβλιογραφική επισκόπηση, κατόπιν θα θέσουμε τον στόχο και τα ερευνητικά ερωτήματα της δικής μας έρευνας, στα οποία θα απαντήσουμε βάσει εμπειρικών δεδομένων που προέκυψαν από την έρευνα «Συστήματα κοινωνικής προστασίας και ανθρωπιστικής βοήθειας στην Ελλάδα», που χρηματοδοτήθηκε από την Παγκόσμια Τράπεζα και υλοποιήθηκε στην Ελλάδα από το ΕΚΚΕ.

Οι διαστάσεις της ευημερίας και της κοινωνικής συνοχής

Όπως συμβαίνει με τις περισσότερες πολυδιάστατες κοινωνικο-επιστημονικές έννοιες, έτσι και στην περίπτωση της ευημερίας και της κοινωνικής συνοχής δεν υπάρχει ένας καθορισμένος ορισμός ούτε πλήρης ομοφωνία ως προς τις διαστάσεις που τις διέπουν. Αναφορικά με τον ορισμό της ευημερίας, ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας αναφέρει στην ιστοσελίδα του: «η ευημερία είναι μια θετική κατάσταση που βιώνουν τα άτομα και οι

κοινωνίες. Παρόμοια με την υγεία, αποτελεί πόρο για την καθημερινή ζωή και καθορίζεται από τις κοινωνικές, οικονομικές και περιβαλλοντικές συνθήκες. Η ευημερία περιλαμβάνει την ποιότητα ζωής και την ικανότητα των ανθρώπων και των κοινωνιών να συνεισφέρουν στον κόσμο με μια αίσθηση νοήματος και σκοπού». Εμείς εδώ υιοθετούμε κυρίως τις διαστάσεις της ευημερίας που αναφέρονται στις εκθέσεις του Οργανισμού για την Οικονομική Συνεργασία και την Ανάπτυξη (OECD 2011) διερευνώντας ένα υποσύνολό τους. Οι εκθέσεις του ΟΟΣΑ αναφέρονται στις σημαντικότερες πτυχές που διαμορφώνουν τη ζωή και την ευημερία των ανθρώπων, όπως: το εισόδημα, οι θέσεις εργασίας, η στέγαση, η υγεία, η εργασία και η ισορροπία ζωής, η εκπαίδευση, οι κοινωνικές σχέσεις, η συμμετοχή των πολιτών και στη διακυβέρνηση, το περιβάλλον, η προσωπική ασφάλεια και η υποκειμενική ευημερία. Ο ΟΟΣΑ διαμορφώνει μια ολοκληρωμένη εικόνα της ευημερίας, εξετάζοντας τις υλικές συνθήκες διαβίωσης των ανθρώπων και την ποιότητα ζωής τους. Το πλαίσιο των διαστάσεων που υιοθετεί ο ΟΟΣΑ, το οποίο δίνει ιδιαίτερη έμφαση στις υλικές συνθήκες διαβίωσης, φαίνεται ότι υποστηρίζεται και από συγγραφείς που ασχολούνται ειδικότερα με την ευημερία ευάλωτων ομάδων. Ο Sherraden (1991) προτείνει ότι οι πολιτικές και τα προγράμματα που βοηθούν στην εξασφάλιση του εισοδήματος και στη δημιουργία περιουσιακών στοιχείων είναι ζωτικής σημασίας για την ευημερία των οικονομικά ευάλωτων ατόμων, οικογενειών και κοινοτήτων.

Όπως προκύπτει από τη βιβλιογραφία, όταν κάποιος επιθυμεί να μετρήσει την ευημερία με μία μόνο ερώτηση, τότε χρησιμοποιεί την ακόλουθη: «πόσο ικανοποιημένος/η είστε με τη ζωή σας συνολικά;»¹. Στο πλαίσιο αυτής της έρευνας θα προσδιορίσουμε την ευημερία βάσει των ερωτήσεων που αφορούν: την ικανοποίηση από τη ζωή και από την οικονομική κατάσταση του νοικοκυριού, την επαρκή σίτιση του νοικοκυριού, τα διαθέσιμα περιουσιακά στοιχεία του νοικοκυριού αλλά και την ψυχολογική ευημερία σε σχέση με τη νευρικότητα που έχουν νιώσει τελευταία οι αποκρινόμενοι και την αδυναμία ελέγχου σημαντικών πραγμάτων στη ζωή (βλ. πίνακα 6 στο παράρτημα). Επιπλέον, θα ληφθούν υπόψιν οι διαστάσεις της εργασίας και της εκπαίδευσης, όπως ρητά αναφέρονται στις εκθέσεις του ΟΟΣΑ.

Κοινωνική συνοχή υφίσταται όταν άτομα και ομάδες με διαφορετικές κουλτούρες, αξίες, πεποιθήσεις, τρόπους ζωής και κοινωνικοοικονομικούς πόρους έχουν ίση πρόσβαση σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής και συμβιώνουν χωρίς συγκρούσεις (Gough and Olofsson 1999, Lockwood 1999). Η βιβλιογραφική επισκόπηση στο άρθρο των Schiefer and Van der Noll (2017) κατέληξε σε έξι διακριτές διαστάσεις της κοινωνικής συνοχής: τις κοινωνικές σχέσεις (social relations), την ταυτοποίηση (identification), τον προσανατολισμό προς το κοινό καλό (orientation towards the common good), τις κοινές αξίες (shared values), την ποιότητα ζωής (quality of life) και την (αν)ισότητα (in-equality). Στο πλαίσιο της συναίνεσης που επιτάσσει η ερευνητική διαδικασία και η «οικονομία» της έρευνας, ο άξονας που θα διερευνήσουμε στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας είναι αυτός των κοινωνικών σχέσεων μεταξύ ομάδων και ατόμων, που αποτελεί την πιο εξέχουσα πτυχή της κοινωνικής συνοχής (Schiefer and Van der Noll 2017). Ένα από τα στοιχεία που σχετίζονται με τις κοινωνικές σχέσεις είναι τα κοινωνικά δίκτυα, δηλαδή η ποιότητα και η ποσότητα των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων με τα μέλη της οικογένειας, τους φίλους και τους γνωστούς, που μετριούνται, για παράδειγμα, μέσω της συχνότητας των αμοιβαίων επισκέψεων στη γειτονιά ή των τηλεφωνικών κλήσεων (Villarreal and Silva 2006). Μια συνεκτική κοινωνία δεν θα ήταν δυνατή χωρίς έναν ορισμένο βαθμό εμπιστοσύνης - όχι μόνο μεταξύ των ανθρώπων, αλλά και σε σχέση με τους θεσμούς. Έτσι, θα εξετάσουμε μόνο συγκεκριμένους άξονες της κοινωνικής συνοχής, που αφορούν τις κοινωνικές σχέσεις και ειδικότερα τη συχνότητα προσωπικής αλληλεπίδρασης και τις καλές σχέσεις με την άλλη κοινότητα, τις διακρίσεις που μπορεί να γίνονται εναντίον του ερευνώμενου από την άλλη κοινότητα, τη βοήθεια που δέχθηκε / παρείχε η κάθε κοινότητα στην άλλη, καθώς και την εμπιστοσύνη στους θεσμούς (εθνική κυβέρνηση, τοπική αυτοδιοίκηση, διεθνείς οργανισμοί – βλ. πίνακα 7 στο παράρτημα).

Στόχος και ερευνητικά ερωτήματα

Ο στόχος της συγκεκριμένης εργασίας είναι να διερευνήσει την ευημερία και την κοινωνική συνοχή της κοινότητας υποδοχής, των προσφύγων και των αιτούντων άσυλο σε δύο περιοχές της Ελλάδας, στην Αττική και στα Ιωάννινα, το πρώτο εξάμηνο του 2021. Σε συνέχεια του στόχου της έρευνας θα κληθούμε να απαντήσουμε στο παρακάτω ερευνητικό ερώτημα:

Υπάρχει διαφοροποίηση στους δείκτες ευημερίας και κοινωνικής συνοχής μεταξύ της κοινότητας υποδοχής, των προσφύγων και των αιτούντων άσυλο; Ειδικότερα, οι πρόσφυγες ή οι αιτούντες άσυλο παρουσιάζουν υψηλότερους δείκτες ευημερίας και κοινωνικής συνοχής;

Μεθοδολογία ποσοτικής έρευνας

Για την υλοποίηση του έργου πραγματοποιήθηκε ποσοτική και ποιοτική έρευνα. Η ποσοτική έρευνα αφορούσε τον γενικό πληθυσμό 18 ετών και άνω για την κοινότητα υποδοχής, τους αιτούντες άσυλο και τους πρόσφυγες που διέμεναν στην Αττική ή στα Ιωάννινα στις αρχές του 2021 (ο αρχικός προγραμματισμός αφορούσε την Αττική και τη Μυτιλήνη, αλλά τον Σεπτέμβριο του 2020 καταστράφηκε από πυρκαγιά η δομή της Μόριας στη Μυτιλήνη, στο νησί ξέσπασαν αναταραχές και σε συνδυασμό με την εξάπλωση τη πανδημίας συμφωνήθηκαν πιο «ασφαλείς» επιλογές για την πραγματοποίηση της έρευνας στην ηπειρωτική χώρα). Το σχεδιασθέν δείγμα αφορούσε 360 άτομα από την κοινότητα υποδοχής στην Αττική, 360 άτομα από την κοινότητα υποδοχής στα Ιωάννινα, 360 πρόσφυγες-αιτούντες άσυλο που διέμεναν στην Αττική και 360 πρόσφυγες/αιτούντες άσυλο που διέμεναν στα Ιωάννινα. Το μέγεθος του σχεδιασθέντος δείγματος αφορούσε 1440 άτομα, αλλά το δείγμα που τελικά συγκεντρώθηκε αφορούσε 1496 άτομα. Πραγματοποιήθηκε δειγματοληψία ποσοστώσεων (quota sampling) με ποσοστώσεις 50% ανά κατηγορία, στις διχοτομικές μεταβλητές: περιοχή (Αττική / Ιωάννινα), στο φύλο (άντρας/γυναίκα), στο καθεστώς (πρόσφυγες και αιτούντες άσυλο / κοινότητα υποδοχής) και στη λήψη ή μη επιδόματος. Η μέθοδος συλλογής δεδομένων ήταν η CATI (Computer Assisted Telephone Interviewing) για την κοινότητα υποδοχής και η CAPI (Computer Assisted Personal Interviewing) για τους πρόσφυγες και αιτούντες άσυλο. Χρησιμοποιήθηκε το λογισμικό Survey Solutions³ της Παγκόσμιας Τράπεζας. Το ερωτηματολόγιο ήταν κοινό για γηγενείς, αιτούντες άσυλο και πρόσφυγες. Συμφωνήθηκε στα Αγγλικά - με τον συντονιστή φορέα και τους υπόλοιπους φορείς που συμμετείχαν στην πραγματοποίηση της ποσοτικής έρευνας – και κατόπιν μεταφράστηκε σε τρεις γλώσσες: στα ελληνικά, στα αραβικά και στα φαρσί. Το ερωτηματολόγιο περιλάμβανε 8 τομείς, όπως: δημογραφικά, εκτοπισμό, εκπαίδευση & απασχόληση, κοινωνική προστασία, ψυχολογική ευημερία και κοινωνική συνοχή, επισιτιστική ασφάλεια και στρατηγικές αντιμετώπισης, στέγαση και περιουσιακά στοιχεία και οικονομικά (ο τομέας του εκτοπισμού υποβαλλόταν μόνο σε αυτούς με καθεστώς μετανάστη).

Το γεγονός ότι το ίδιο ερωτηματολόγιο τέθηκε για τους γηγενείς, τους πρόσφυγες και τους αιτούντες άσυλο αποτελεί ένα από τα πλεονεκτήματα της έρευνας, αφού γηγενείς – πρόσφυγες και αιτούντες άσυλο αντιμετωπίζονται ως ίσοι, εφόσον τους υποβάλλονται οι ίδιες ερωτήσεις, εν αντιθέσει με άλλες έρευνες που πραγματοποιούνται σε γηγενείς και μετανάστες, οι οποίες χρησιμοποιούν διαφορετικό ερωτηματολόγιο για τους μεν και τους δε. Για να επιτευχθεί όμως η ορθή διατύπωση των ερωτήσεων για τις δύο κοινότητες (βλ. τις ερωτήσεις για την κοινωνική συνοχή στον πίνακα 7 του παραρτήματος) χρησιμοποιήθηκε η τεχνική «ripping» (Λιναρδής, Μαραβελάκης και Φραγκούλης 2023). Χρησιμοποιήθηκε επίσης η τεχνική της επανάληψης των ίδιων ερωτήσεων (roster), τεχνική που υποστηρίχθηκε επαρκώς από το λογισμικό Survey Solutions (ερωτήσεις που αφορού-

σαν επιδόματα και εκπαίδευση επαναλαμβάνονταν π.χ. για το εκάστοτε επίδομα ή για την εκάστοτε εκπαίδευση). Η τηλεφωνική έρευνα στην κοινότητα υποδοχής πραγματοποιήθηκε στην Αττική από 11/01/2021 έως 08/03/2021 και στα Ιωάννινα από 16/03/2021 έως 29/04/2021, ενώ η έρευνα με προσωπικές συνεντεύξεις στους πρόσφυγες και στους αιτούντες άσυλο πραγματοποιήθηκε στην Αττική από 11/01/2021 έως 18/05/2021 και στα Ιωάννινα από 31/03/2021 έως 30/04/2021. Το προσωπικό της τηλεφωνικής έρευνας αφορούσε 6 συνεντευκτές και 1 επόπτη, ενώ το προσωπικό για τη δια ζώσης έρευνα αφορούσε 4 συνεντευκτές στην Αττική, 4 συνεντευκτές στα Ιωάννινα και 1 επόπτη. Οι μισοί συνεντευκτές ήταν αραβόφωνοι και οι άλλοι μισοί φαρσόφωνοι. Οι πρόσφυγες και αιτούντες άσυλο διέμεναν είτε σε διαμερίσματα, είτε σε δομές φιλοξενίας (camps). Οι δομές φιλοξενίας της Αττικής που επιλέγησαν ήταν αυτές του Ελαιώνα, του Σκαραμαγκά, της Μαλακάσας, της νέας δομής Μαλακάσας και του Σχιστού, ενώ οι δομές των Ιωαννίνων ήταν αυτές του Κατσικά και των Δολιανών.

Τα χαρακτηριστικά του δείγματος

Στον πίνακα 1 παρουσιάζονται τα χαρακτηριστικά του δείγματος ανά κατηγορία καθεστώτος: κοινότητα υποδοχής, πρόσφυγες και αιτούντες άσυλο. Υπενθυμίζεται ότι η δειγματοληψία που ακολουθήθηκε ήταν μη πιθανοτική δειγματοληψία ποσοστώσεων βάσει συγκεκριμένων μεταβλητών. Η κοινότητα υποδοχής παρουσιάζει αναλογία γυναικών-αντρών 53.7% και 46.3% αντιστοίχως, με μέση ηλικία τα 51.9 έτη, με το 1/3 εξ αυτών να εργάζεται με αμειβόμενη εργασία, το 90% να έχει ολοκληρώσει τουλάχιστον τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και το 45% να λαμβάνει μη ανταποδοτικά επιδόματα. Τα χαρακτηριστικά των προσφύγων και των αιτούντων άσυλο δεν διαφέρουν ως προς ορισμένα χαρακτηριστικά, όπως το φύλο, τη μέση ηλικία, την αμειβόμενη εργασία και το εκπαιδευτικό επίπεδο, γι' αυτό θα αναφερθούν συγκεντρωτικά. Η αναλογία αντρών - γυναικών είναι 56% και 44% αντιστοίχως, είναι μέσης ηλικίας 33 ετών, όπου το 45% δεν έχει παρακολουθήσει καμία εκπαίδευση και μόλις το 4% αυτών έχει κάποια αμειβόμενη εργασία. Εν αντιθέσει με αυτά τα χαρακτηριστικά, οι αιτούντες άσυλο μιλούν κυρίως φαρσί σε ποσοστό 73,1%, ενώ οι πρόσφυγες μιλούν κυρίως αραβικά σε ποσοστό 74.4%. Επιπλέον, οι αιτούντες άσυλο λαμβάνουν μη ανταποδοτικό επίδομα σε ποσοστό 62%, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για τους πρόσφυγες ανέρχεται στο 26.3%.

Η δειγματοληψία που εφαρμόστηκε ήταν μεν μη τυχαία και βολική με ποσοστώσεις, αλλά δεν επιδιώχθηκε ίσο ποσοστό μεταξύ προσφύγων και αιτούντων άσυλο ως προς τη λήψη επιδόματος. Όπως αναφέρεται και στη σχετική αναφορά των Tramountanis et. al. (2022), οι πρόσφυγες φαίνεται να είναι σε πιο δεινή θέση ως προς τις κοινωνικές και ανθρωπιστικές παροχές σε σχέση με τους αιτούντες άσυλο. (σελ. 2): «Ένα βασικό ζήτημα που εντοπίστηκε από την έρευνα ήταν η πολύ σύντομη μεταβατική περίοδος από το σύστημα ανθρωπιστικής βοήθειας στο εθνικό σύστημα κοινωνικής προστασίας. Οι αιτούντες για διεθνή προστασία σταματούν να λαμβάνουν οικονομική βοήθεια, μόλις λάβουν θετική απόφαση επί της αίτησής τους για άσυλο και χάνουν την πρόσβαση σε στέγαση εντός ένα μήνα από τη χορήγηση ασύλου. Αυτή η ρύθμιση αφήνει τον πληθυσμό αυτό σε εξαιρετικά ευάλωτη θέση. Υπάρχει επίσης μια μακρά περίοδος αναμονής (από έξι μήνες έως ένα έτος), για να λάβουν οι αναγνωρισμένοι πρόσφυγες τα νομιμοποιητικά έγγραφα από τη στιγμή που σταματούν να λαμβάνουν επιδόματα, γεγονός που έχει ως αποτέλεσμα τη φτώχεια τους και την περιθωριοποίησή» (Tramountanis et. al. 2022: 2). Τέλος, σε σχέση με την κατοικία, οι πρόσφυγες του δείγματος διαμένουν σε διαμερίσματα σε ποσοστό 64.7% και 35.3% σε καμπ, ενώ τα αντίστοιχα ποσοστά για τους αιτούντες άσυλο είναι 45.6% και 54.4%. Επισημαίνεται ότι η διάκριση μεταξύ πρόσφυγα και αιτούντος άσυλο γίνεται βάσει της δήλωσης των ερευνώμενων στην ερώτηση «Ποιο είναι το καθεστώς σας ως μετανάστης;» και όχι βάσει ενός αυστηρότερου πλαισίου λειτουργικοποίησης.

Πίνακας 1: Χαρακτηριστικά δείγματος ανά κατηγορία καθεστώτος

	Κοινότητα υποδοχής	Πρόσφυγες	Αιτούντες άσυλο
Φύλο			
• Άντρας	46.3%	58%	54.2%
• Γυναίκα	53.7%	42.0%	45.8%
Ηλικία			
• Μέση Ηλικία	51.9	33.7	31.6
Εργασία με αμοιβή			
• Ναι	34,2%	4.2%	4.2%
• Όχι	65.8%	95.8%	95.8%
Εκπαιδευτικό επίπεδο			
• Καμία εκπαίδευση	0,1%	46,2%	44,2%
• Προσχολική εκπαίδευση	0,8%	1.6%	4,4%
• Πρωτοβάθμια	8,8%	22,1%	19,9%
• Δευτεροβάθμια	43,1%	19,6%	19,4%
• Τριτοβάθμια και άνω	47,2%	10,6%	12,0%
Αποδέκτης επιδόματος			
• Όχι	55,1%	73,7%	38.0%
• Ναι	44,9%	26,3%	62.0%
Γλώσσα Συνέντευξης			
• Ελληνικά	100%		
• Αραβικά (από Συρία, Ιράκ, Αίγυπτο κ.ά.)		74,4%	26,9%
• Φαρσί (Αφγανιστάν, Ιράν κ.ά)		25,6%	73.1%
Κατοικία			
• Διαμέρισμα	100%	64,7%	45,6%
• Καμπ		35.3%	54.4%

Μέθοδοι στατιστικής ανάλυσης

Για τη σύγκριση των μέσων όρων μεταξύ τριών ή περισσότερων δειγμάτων εφαρμόστηκε Ανομα ακολουθούμενη από post - hoc Scheffe tests προκειμένου να διαπιστωθεί ποια ζεύγη μέσων όρων διαφέρουν σημαντικά. Αν υφίσταται διασταύρωση κατηγορικών μεταβλητών και για τον εντοπισμό των διαφορών στις ποσοστώσεις, εφαρμόστηκε ο έλεγχος χ^2 ακολουθούμενος από post – hoc Bonferroni Adjustment tests, ώστε να εντοπιστούν τα ζεύγη εκείνα που τα ποσοστά τους διαφέρουν σημαντικά κάτω από την υπόθεση της ανεξαρτησίας. Για τη στατιστική ανάλυση χρησιμοποιήθηκε το λογισμικό SPSS 27. Το επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας ορίζεται ίσο με 0.05.

Αποτελέσματα

Όπως αναφέρθηκε στο θεωρητικό πλαίσιο εξετάστηκαν οι υλικές συνθήκες διαβίωσης των ανθρώπων καθώς και η ποιότητα ζωής τους βάσει των προδιαγραφών του ΟΟΣΑ. Από τον Πίνακα 1 επισημαίνουμε τις μεγάλες διαφορές που εντοπίζονται μεταξύ κοινότητας υποδοχής και ατόμων με καθεστώς μετανάστη (αιτούντες άσυλο και πρόσφυγες)

στο εκπαιδευτικό επίπεδο και στην αμειβόμενη εργασία. Το ποσοστό των γηγενών που δεν έχει καμία εκπαίδευση είναι μόλις 0.1%, ενώ το αντίστοιχο για τα άτομα με καθεστώς μετανάστη είναι 45%. Κατ' αντιστοιχία, τα ποσοστά των ατόμων που εργάζονται με αμειβόμενη εργασία είναι 34.2% και 4%.

Πίνακας 2: Δείκτες ευημερίας ανά καθεστώς ατόμου

	Κοινότητα υποδοχής (A)	Πρόσφυγες (B)	Αιτούντες άσυλο (C)
Ικανοποίηση			
• Από τη ζωή	5,67	2,59	2,75
• Από την οικονομική κατάσταση του νοικοκυριού	5,84	1,78	2,00
• Εντελώς δυσαρεστημένοι από τη ζωή	7.2%	50,8%	41.1%
• Εντελώς δυσαρεστημένοι από την οικονομική κατάσταση του νοικοκυριού	5,9%	71,2%	61,2%
Δείκτης περιουσιακών στοιχείων	7,12	1,91	1,80
Δείκτης επισιτιστικής ανασφάλειας (RCSI)	2,46	18,42	17,55
Ψυχολογική ευημερία			
• Αγχωμένος / νευρικός τον τελευταίο μήνα	53,1%	71,7%	61,8%
• Αδυναμία ελέγχου σημαντικών πραγμάτων τον τελευταίο μήνα	23,7%	56,4%	45,2%

Στον Πίνακα 2 παρουσιάζονται τα στατιστικά των δεικτών της κοινωνικής ευημερίας και στον Πίνακα 3 η σύνοψη των ζευγών που παρουσιάζονται στατιστικά σημαντικές διαφοροποιήσεις. Σε σχέση με τον δείκτη ικανοποίησης από τη ζωή, η κοινότητα υποδοχής παρουσιάζει μέση τιμή 5.67. Δεδομένου ότι η κλίμακα που χρησιμοποιήθηκε είναι 10βάθμια, θεωρούμε ότι οι γηγενείς εκφράζουν μέτρια επίπεδα ικανοποίησης από τη ζωή. Όμως, τα μέτρια αυτά επίπεδα ικανοποίησης από τη ζωή είναι σημαντικά υψηλότερα από αυτά των προσφύγων (2.59) και των αιτούντων άσυλο (2.75) (βλ. συνδυαστικά Πίνακες 2 και 3). Δεν υφίσταται στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση για τον δείκτη ικανοποίησης από τη ζωή μεταξύ προσφύγων και αιτούντων άσυλο. Οι ίδιες ανά ζεύγη διαφοροποιήσεις εκτιμώνται και για τους δείκτες ικανοποίησης από την οικονομική κατάσταση του νοικοκυριού, τον δείκτη επισιτιστικής ανασφάλειας⁴ και τον δείκτη περιουσιακών στοιχείων⁵. Η επισιτιστική ανασφάλεια των γηγενών χαρακτηρίζεται ως χαμηλή, ενώ η αντίστοιχη των προσφύγων και αιτούντων άσυλο χαρακτηρίζεται ως μέτρια, βρισκόμενη όμως στο άνω όριο της μέτριας κατηγορίας και πολύ κοντά, ώστε να χαρακτηριστεί υψηλή.

Πίνακας 3: Post hoc tests για τον εντοπισμό των ζευγών που διαφέρουν

	Κοινότητα υποδοχής (A)	Πρόσφυγες (B)	Αιτούντες άσυλο (C)
Ικανοποίηση από τη ζωή	B , C	A	A
Ικανοποίηση από την οικονομική κατάσταση του νοικοκυριού	B , C	A	A
Δείκτης περιουσιακών στοιχείων	B , C	A	A
Δείκτης επισιτιστικής ανασφάλειας (RCSI)	B , C	A	A
Αγχωμένος / νευρικός τον τελευταίο μήνα	B , C	A , C	A , B
Αδυναμία ελέγχου σημαντικών πραγμάτων τον τελευταίο μήνα	B , C	A , C	A , B

Τα ευρήματα από τη σύγκριση των δεικτών για την ψυχολογική ευημερία⁶ διαφοροποιούνται στις τρεις κατηγορίες του δείγματος τόσο ως προς τις διαφορές μεταξύ των προσφύγων και αιτούντων άσυλο από τους γηγενείς, όσο και ως προς τις διαφορές των προσφύγων και αιτούντων άσυλο μεταξύ τους. Οι γηγενείς εμφανίζουν τις υψηλότερες τιμές ακολουθούμενοι κατά σειρά από τους αιτούντες άσυλο και τους πρόσφυγες. Ειδικότερα, οι πρόσφυγες δηλώνουν αγχωμένοι σε ποσοστό 71.7% που είναι στατιστικά σημαντικά υψηλότερο από το 61.8% των αιτούντων άσυλο. Επίσης, οι πρόσφυγες αδυνατούν να ελέγξουν σημαντικά πράγματα της ζωής τους σε ποσοστό 56,4%, όταν το αντίστοιχο ποσοστό για τους αιτούντες άσυλο ανέρχεται στο 45.2%.

Στον Πίνακα 4 παρουσιάζονται τα στατιστικά των δεικτών της κοινωνικής συνοχής και στον Πίνακα 5 η σύνοψη των ζευγών, για τα οποία παρουσιάζονται στατιστικά σημαντικές διαφοροποιήσεις. Το 31.1% της κοινότητας υποδοχής θεωρεί ότι παρέχει βοήθεια στην άλλη κοινότητα, κάτι όμως που δεν αφογκράζεται η κοινότητα των προσφύγων και των αιτούντων άσυλο, αφού μόλις το 5.2% και το 4.3% αυτών δηλώνει ότι λαμβάνει βοήθεια από την κοινότητα υποδοχής. Από την άλλη, το 21.1% των προσφύγων και το 11.5% των αιτούντων άσυλο, δηλώνουν ότι συναναστρέφονται καθημερινά με την κοινότητα υποδοχής, κάτι το οποίο επίσης δεν φαίνεται να αφογκράζεται η κοινότητα υποδοχής αυτή τη φορά, αφού μόλις το 4.5% δηλώνει ότι συναναστρέφεται με πρόσφυγες και αιτούντες άσυλο σε καθημερινή βάση. Τα αντίστοιχα ποσοστά για «καμία επαφή με τα μέλη της άλλης κοινότητας» είναι 39.6% για τους πρόσφυγες, 22.5% για τους αιτούντες άσυλο και 72.6% για τους γηγενείς.

Πίνακας 4: Δείκτες κοινωνικής συνοχής ανά καθεστώς άτομου

	Κοινότητα υποδοχής (A)	Πρόσφυγες (B)	Αιτούντες άσυλο (C)
Συχνότητα κοινωνικών επαφών με τα μέλη της άλλης κοινότητας			
• Καθημερινά	4,5%	21,1%	11,5%
• Τουλάχιστον μία φορά την εβδομάδα	8,0%	18,2%	31,0%
• Τουλάχιστον μία φορά τον μήνα	4,3%	12,3%	22,5%
• Λιγότερο από μία φορά τον μήνα	10,6%	8,8%	12,5%
• Ποτέ	72,6%	39,6%	22,5%
Βοήθεια			
• Λήψη βοήθειας από κάποιον από την άλλη κοινότητα τους τελευταίους έξι μήνες	1,8%	5,2%	4,3%
• Παροχή βοήθειας από κάποιον από την άλλη κοινότητα τους τελευταίους έξι μήνες	31,1%	3,3%	3,1%
Σχέσεις και διακρίσεις			
• Πόσο συμφωνείτε με την ακόλουθη δήλωση: Η %own% κοινότητα και η %other% κοινότητα έχουν καλές σχέσεις μεταξύ τους.	3.18	3.35	3.24
• Οι άνθρωποι από την %other% άλλη κοινότητα κάνουν διακρίσεις εναντίον μου, επειδή πιστεύουν ότι είμαι %own% (κοινότητα προέλευσης). Οι διακρίσεις μπορεί να σημαίνουν παρενόχληση, απειλές και υβριστικό λόγο.	1.80	2.79	3.30
Εμπιστοσύνη σε θεσμούς			
• Στην κυβέρνηση	3,02	3,23	3,18

• Στην τοπική κυβέρνηση	3,22	3,48	3,44
• Στις διεθνείς οργανώσεις	3,14	3,47	4,03
• Γενικός δείκτης εμπιστοσύνης στους θεσμούς	3,12	3,39	3,60

Οι αιτούντες άσυλο και οι πρόσφυγες ούτε συμφωνούν, ούτε διαφωνούν στη δήλωση ότι «οι άνθρωποι από την κοινότητα υποδοχής κάνουν διακρίσεις εναντίον τους, ενώ οι γηγενείς διαφωνούν με αυτή τη δήλωση. Στη δήλωση «οι δύο κοινότητες έχουν καλές σχέσεις» δεν υφίσταται καμία διαφοροποίηση μεταξύ των τριών καθεστώτων. Και οι τρεις «ούτε συμφωνούν, ούτε διαφωνούν» ως προς αυτή τη δήλωση, ενώ οι διαφορές που παρουσιάζονται στον Πίνακα 4 δεν είναι στατιστικά σημαντικές. Αυτό το εύρημα θεωρούμε ότι αποκαλύπτει αυτό που πράγματι συμβαίνει σε σχέση με την κοινωνική συνοχή. Φαίνεται να υπάρχει μία σχετική «αποξένωση» της κοινότητας υποδοχής από αυτή των προσφύγων και αιτούντων άσυλο, αφού οι δύο κοινότητες έχουν πρόσβαση σε διακριτούς τομείς της κοινωνικής ζωής και κατ' αυτόν τον τρόπο ζουν μαζί με όσο το δυνατόν λιγότερες συγκρούσεις. Η καθεμία κοινότητα γνωρίζει τους κοινωνικούς πόρους στους οποίους μπορεί να έχει πρόσβαση και αυτούς που μπορεί να διεκδικήσει και ότι τα όρια είναι σαφή. Όταν δε, δίνεται πλέον στους πρόσφυγες το δικαίωμα να διεκδικήσουν κάποια από τα δικαιώματα των γηγενών, όπως τα κοινωνικά επιδόματα, τα εμπόδια είναι τόσα πολλά που αυτό εν τέλει δεν πραγματοποιείται, όπως προέκυψε από την έρευνα των Tramountanis et. al (2022). Τέλος, οι αιτούντες άσυλο φαίνεται να έχουν εναποθέσει αρκετές από τις ελπίδες τους στις διεθνείς οργανώσεις και γενικότερα στους θεσμούς, αφού τους εμπιστεύονται περισσότερο και από ό,τι οι πρόσφυγες και οι γηγενείς, όταν παράλληλα και οι πρόσφυγες εμπιστεύονται τους θεσμούς περισσότερο από ό,τι οι γηγενείς.

Πίνακας 5: Post hoc tests για τον εντοπισμό των ζευγών που διαφέρουν

	Κοινότητα υποδοχής (A)	Πρόσφυγες (B)	Αιτούντες άσυλο (C)
Καθημερινή συχνότητα με τα μέλη της άλλης κοινότητας	B,C	A,C	A,B
Καμία επαφή με τα μέλη της άλλης κοινότητας	B,C	A,C	A,B
Λήψη βοήθειας από κάποιον από την άλλη κοινότητα	B	A	
Παροχή βοήθειας από κάποιον από την άλλη κοινότητα	B,C	A	A
Οι δύο κοινότητες έχουν καλές σχέσεις			
Οι άνθρωποι από την άλλη κοινότητα κάνουν διακρίσεις εναντίον μου	B,C	A,C	A, B
Εμπιστοσύνη στην κυβέρνηση			
Εμπιστοσύνη στην τοπική κυβέρνηση	B	A	
Εμπιστοσύνη στις διεθνείς οργανώσεις	B,C	A,C	A,B
Εμπιστοσύνη στους θεσμούς	B,C	A,C	A,B

Συμπεράσματα

Η κοινότητα υποδοχής παρουσιάζει υψηλότερες και στατιστικά σημαντικές διαφοροποιήσεις για όλους τους δείκτες ευημερίας είτε σε σχέση με τους πρόσφυγες, είτε σε σχέση

με τους αιτούντες άσυλο. Ως προς την ψυχολογική ευημερία, οι αιτούντες άσυλο παρουσιάζουν υψηλότερους δείκτες από τους πρόσφυγες. Όπως προαναφέρθηκε, μόλις εγκριθεί η αίτηση για διεθνή προστασία οι αιτούντες μετατρέπονται σε πρόσφυγες και σε διάστημα ενός μήνα από τη χορήγηση ασύλου χάνουν την πρόσβαση σε στέγαση. Αυτή η ρύθμιση αφήνει τους πρόσφυγες σε εξαιρετικά ευάλωτη θέση, με αποτέλεσμα να περιθωριοποιούνται, κάτι που αποτυπώνεται στους δείκτες ψυχολογικής ευημερίας των προσφύγων. Τέλος, λειτουργικοποιώντας την κοινωνική συνοχή ως μία σχέση «δούναι και λαβείν» μεταξύ των δύο κοινοτήτων (κοινότητα υποδοχής – πρόσφυγες/αιτούντες άσυλο) διαπιστώνεται ότι πρόκειται μάλλον για δύο διακριτές κοινότητες με πρόσβαση σε διαφορετικούς κοινωνικούς πόρους, που δεν αφουγκράζεται η μία την άλλη. Η μόνη συμφωνία αφορά στη δήλωση «οι δύο κοινότητες έχουν καλές σχέσεις», όπου και οι τρεις κοινότητες «ούτε συμφωνούν, ούτε διαφωνούν» ως προς αυτή τη δήλωση, κρατούν δηλαδή μία ουδετερότητα. Πρόκειται, λοιπόν για μία επισφαλή κατάσταση ισορροπίας, όπου επί της ουσίας όμως δεν υπάρχει ίση πρόσβαση σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής και σε όλους τους κοινωνικούς πόρους, κάτι που προοιωνίζει συγκρούσεις μεταξύ των κοινοτήτων.

Σημειώσεις

1. Τα επίσημα αποτελέσματα από τη Eurostat για τον δείκτη ικανοποίησης από τη ζωή και για τα έτη 2013, 2018 και 2021 είναι διαθέσιμα στον σύνδεσμο: <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/bookmark/b6f635de-0ea5-436d-b9e1-0ec7251fcc42?lang=en>

2. Περισσότερα για το έργο βλ. στο: <https://www.ekke.gr/research/project/world-bank-trust-fund-social-protection-responses-to-forced-displacement>

3. <https://mysurvey.solutions/en/>

4. Ο δείκτης επισιτιστικής ανασφάλειας (Reduced Coping Strategies Index) υπολογίζεται από το άθροισμα των τιμών στις πέντε ερωτήσεις (βλ. παράρτημα: Πίνακας 6, ερώτηση 4) δίνοντας βάρος 2 στο ερώτημα «Να δανειστεί τρόφιμα ή να βασιστεί σε βοήθεια από κάποιον φίλο ή συγγενή» και βάρος 3 στο ερώτημα «Να περιορίσει την κατανάλωση από τους ενήλικες, για να φάνε τα μικρά παιδιά». Ο χαρακτηρισμός που δίνεται στην επισιτιστική ανασφάλεια σε σχέση με το σκορ είναι για τιμές: «0-3 = Χαμηλή επισιτιστική ανασφάλεια», «4-18 = Μέτρια επισιτιστική ανασφάλεια» και «19+ = Υψηλή επισιτιστική ανασφάλεια». Για περισσότερα βλέπε στο: <https://resources.vam.wfp.org/data-analysis/quantitative/food-security/reduced-coping-strategies-index>

5. Ο δείκτης περιουσιακής κατάστασης για κάθε άτομο προκύπτει απλά από το άθροισμα των επιμέρους 11 διχοτομικών μεταβλητών της ερώτησης 3 του Πίνακα 6. Ο δείκτης κυμαίνεται από 0 έως το 11, με το 11 να αντιστοιχεί σε νοικοκυριό που διαθέτει όλα τα αναφερόμενα περιουσιακά στοιχεία, ενώ το 0 σε νοικοκυριό που δεν διαθέτει κανένα.

6. Οι δείκτες για την ψυχολογική ευημερία μετασχηματίστηκαν σε δίτιμες μεταβλητές, όπου οι τιμές «αρκετά και πολύ συχνά» κωδικοποιήθηκαν στην τιμή 1 και οι υπόλοιπες στο 0 (βλ. Πίνακα 6, ερώτηση 5).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Λιναρδής, Α., Μαραβελάκης, Π. και Φραγκούλης, Γ. (2023), Μέθοδοι συλλογής δεδομένων με τη χρήση ηλεκτρονικού ερωτηματολογίου και μεθοδολογία έρευνας, Διαχείριση διαδικτυακών, δια ζώσης και τηλεφωνικών ερευνών με το Limesurvey και το SPSS, Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Gough, I. and Olofsson, G. (Eds.) (1999), Capitalism and social cohesion: Essays on exclusion

and integration, London, Palgrave Macmillan.

Karyotis, G. and Patrikios, S. (2010), Religion, securitization and anti-immigration attitudes: The case of Greece. *Journal of peace research*, Vol. 47, No 1, pp. 43-57.

Lockwood, D (1999), Civic integration and social cohesion, in I. Gough and G. Olofsson (Eds.), *Capitalism and social cohesion: Essays on exclusion and integration*, London, Palgrave Macmillan, pp. 63–84.

OECD (2011), *How's life?: measuring well-being*, Paris, OECD. https://www.oecd-ilibrary.org/economics/how-s-life_9789264121164-en.

Schiefer, D. and Van der Noll, J. (2017), The essentials of social cohesion: A literature review. *Social Indicators Research*, Vol. 132, pp. 579-603.

Sherraden, M. (1991), *Assets and the poor: A new American welfare policy*, Armonk, NY, M.E. Sharpe.

Tramountanis, A., Linardis, A., Mouriki, A., Gerakopoulou, P., Kondyli, D., Papaliou, O., Varouxi, C. and Levine, S. (2022), Humanitarian assistance and social protection responses to the forcibly displaced in Greece. <https://odi.org/en/publications/humanitarian-assistance-and-social-protection-responses-to-the-forcibly-displaced-in-greece/>.

Villarreal, A. and Silva, B. F. A. (2006), Social cohesion, criminal victimization and perceived risk of crime in Brazilian neighborhoods, *Social Forces*, Vol. 84, No 3, pp. 1725–1753. <https://doi.org/10.1353/sof.2006.0073>

Παράρτημα

Πίνακας 6: Ερωτήσεις και κλίμακες που χρησιμοποιούνται για τη μέτρηση της ευημερίας

A/A	Ερώτηση	Κλίμακα
1	Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα πράγματα, πόσο ικανοποιημένος/η είστε με τη ζωή σας συνολικά αυτές τις μέρες; Εάν 1 σημαίνει "απόλυτα δυσαρεστημένος/η" και 10 σημαίνει "απόλυτα ικανοποιημένος/η", πού θα τοποθετούσατε την ικανοποίηση από τη ζωή σας στο σύνολό της;	10βάθμια κλίμακα, όπου 1= «απόλυτα δυσαρεστημένος» και 10= «απόλυτα ικανοποιημένος».
2	Πόσο ικανοποιημένος/η είστε με την οικονομική κατάσταση του νοικοκυριού σας; 1 σημαίνει "απόλυτα δυσαρεστημένος/η" και 10 σημαίνει "απόλυτα ικανοποιημένος/η".	
3	Το νοικοκυριό σας διαθέτει: Επιλέξτε όλα όσα ισχύουν! <ul style="list-style-type: none"> • Σταθερό τηλέφωνο • Κινητό τηλέφωνο • Ψυγείο • Πλυντήριο ρούχων • Πλυντήριο πιάτων • Αυτοκίνητο • Μοτοσυκλέτα • Σκάφος • Κτήματα • Ένα διαμέρισμα ή σπίτι • Περισσότερα διαμερίσματα ή σπίτια 	Ναι / Όχι

4	<p>Τώρα πρόκειται να σας κάνω μερικές ερωτήσεις σχετικά με την κατάσταση της διατροφής στο νοικοκυριό σας τις τελευταίες επτά ημέρες. Εάν τις τελευταίες επτά ημέρες υπήρχαν φορές που το νοικοκυριό σας δεν είχε αρκετό φαγητό ή χρήματα για να αγοράσει τρόφιμα, πόσο συχνά το νοικοκυριό σας έπρεπε:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Να βασιστεί σε λιγότερο προτιμώμενα ή λιγότερο ακριβά τρόφιμα; • Να δανειστεί τρόφιμα ή να βασιστεί σε βοήθεια από κάποιον φίλο ή συγγενή; • Να μειώσει τις μερίδες φαγητού στα γεύματα; • Να περιορίσει την κατανάλωση από τους ενήλικες, για να φάνε τα μικρά παιδιά; • Να μειώσει τον αριθμό των γευμάτων που καταναλώνονται σε μια μέρα; 	Ακέραιος αριθμός από 0 έως 7.
5	<p>Τώρα πρόκειται να σας κάνω μερικές ερωτήσεις σχετικά με το άγχος που μπορεί να έχετε βιώσει τον τελευταίο μήνα. Τον τελευταίο μήνα, πόσο συχνά έχετε ...</p> <ul style="list-style-type: none"> • ...νιώσει νευρικός/η και αγχωμένος/η; • ...νιώσει ότι δεν μπορούσατε να ελέγξετε τα σημαντικά πράγματα στη ζωή σας; 	<p>Ποτέ (0) Σχεδόν ποτέ(1) Μερικές φορές (2) Αρκετά συχνά (3) Πολύ συχνά (4)</p>

Πίνακας 7: Ερωτήσεις και κλίμακες που χρησιμοποιούνται για τη μέτρηση της κοινωνικής συνοχής

A/A	Ερώτηση	Κλίμακα
1	Εσείς προσωπικά πόσο συχνά έχετε κοινωνικές επαφές με μέλη της %other% άλλης κοινότητας;	Καθημερινά (1), Τουλάχιστον μία φορά την εβδομάδα (2), Τουλάχιστον μία φορά το μήνα (3), Λιγότερο από μία φορά το μήνα (4), Ποτέ (5)
2	Πόσο συμφωνείτε με την ακόλουθη δήλωση: Η %own% κοινότητα και η %other% κοινότητα έχουν καλές σχέσεις μεταξύ τους.	
3	Οι άνθρωποι από την %other% άλλη κοινότητα κάνουν διακρίσεις εναντίον μου, επειδή πιστεύουν ότι είμαι %own% (κοινότητα προέλευσης). Οι διακρίσεις μπορεί να σημαίνουν παρενόχληση, απειλές και υβριστικό λόγο.	5βάθμια κλίμακα Likert, όπου 1 = «διαφωνώ απόλυτα» και 5= «συμφωνώ απόλυτα».
4	Τους τελευταίους 6 μήνες έχετε λάβει οποιαδήποτε βοήθεια από κάποιον από την %other% άλλη κοινότητα;	Ναι (1), Όχι (2)
5	Τους τελευταίους 6 μήνες έχετε προσφέρει οποιαδήποτε βοήθεια σε κάποιον από την %other% άλλη κοινότητα;	Ναι (1), Όχι (2)
6	<p>Τώρα πρόκειται να σας κάνω μερικές ερωτήσεις σχετικά με τις απόψεις σας για διάφορους θεσμούς. Πόσο συμφωνείτε με τις ακόλουθες δηλώσεις; Οι επιλογές των απαντήσεων είναι κοινές.</p> <p>Γενικά εμπιστεύομαι την κυβέρνηση της Ελλάδας.</p> <p>Γενικά εμπιστεύομαι την τοπική αυτοδιοίκηση.</p> <p>Γενικά εμπιστεύομαι τους διεθνείς οργανισμούς (όπως ο ΟΗΕ).</p>	5βάθμια κλίμακα Likert, όπου 1 «διαφωνώ απόλυτα» και 5= «συμφωνώ απόλυτα».

ΠΡΟΣΕΓΓΙΖΟΝΤΑΣ ΚΡΙΤΙΚΑ ΦΕΤΙΧΟΠΟΙΗΜΕΝΟΥΣ ΛΟΓΟΥΣ: ΟΙ ΘΕΩΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΤΑΠΑΝΔΗΜΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Βαγγέλης Λιότζης,^α Γιώργος Μωραΐτης,^β Βασίλης Γρόλλιος^γ

^α Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

^β Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

^γ Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Περίληψη

Στο κείμενο επιχειρείται να αναπτυχθεί μια εφαρμοσμένη προσέγγιση της έννοιας του φετιχισμού, μέσω της ανάλυσης μιας ενδεικτικής θεωρίας για τον μεταπανδημικό κόσμο, μέσα από μια αρνητικά διαλεκτική και υλιστικά κριτική προοπτική. Ο φετιχισμός, ως μια ολόκληρη διαδικασία που παράγεται και ανακινείται από εμάς, μέσω της καθημερινής αυτο-ανταγωνιστικά οργανωμένης μας πρακτικής ή εργασίας, σχετίζεται με το γεγονός ότι οι ποικίλες έννοιες και κατηγορίες δεν εξα-ντλούνται, ως προς το περιεχόμενό τους, στη μορφή που σήμερα λαμβάνουν. Με όρους κριτικής θεωρίας, η αρνητική διαλεκτική μας επιτρέπει να εντοπίσουμε το ανθρώπινο, ιστορικο-κοινωνικό περιεχόμενο των μορφών-φετίχ, που συνίσταται στη διαρκή και ακατάπαυστη πάλη μεταξύ πραγματικής και αφηρημένης εργασίας. Υπό αυτό το πρίσμα, θεωρείται ότι η τρέχουσα υγειονομική, αλλά και τόσες άλλες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές κρίσεις που ιστορικά εμφανίστηκαν, είναι μοιραίο να ξαναεμφανιστούν, όχι λόγω κάποιας εξολογικής και αδιόρατης αρχής ή φυσικής αναγκαιότητας, αλλά αποκλειστικά εξαιτίας του στρεβλού, ανώμαλου, παραπτοημένου και αναποδογυρισμένου τρόπου μέσω του οποίου οργανώνουμε την ικανοποίηση των πραγματικών αναγκών και επιθυμιών μας.

Λέξεις κλειδιά: φετιχισμός, πανδημία, κρίση, αρνητική διαλεκτική, κεφάλαιο

APPROACHING CRITICALLY FETISHISED DISCOURSES: THE THEORIES ON THE POSTPANDEMIC PERIOD

Vangelis Liotzis,^α Yiorgos Moraitis,^β Vasilis Grollios^γ

^α National Centre of Social Research

^β National Centre of Social Research

^γ National Centre of Social Research

Abstract

The paper attempts to develop an applied approach to the concept of fetishism, through the analysis of an indicative theory of the post-pandemic world, from a negatively dialectical and ma-

terialistically critical perspective. Fetishism, as a whole process that is stirred by our daily self-antagonistically organized practice, is related to the fact that the content of the various concepts and categories are not exhausted in the form they currently have. In terms of critical theory, negative dialectics allows us to locate the human, socio-historical content of fetish-forms, which consists in the constant and unceasing struggle between concrete and abstract labour. In this context, it is considered that the current health crisis, as other previously occurred economic, social and political crises, is fated to re-emerge, not since some external, irrational and invisible principles or natural necessity exist, but mostly because of the enchanted, perverted and topsy-turvy way through which we have organized the satisfaction of our needs and desires.

Keywords: fetishism, pandemic, crisis, negative dialectics, capital

Εισαγωγή

Το παρόν κείμενο θα θέλαμε να μην είχε λόγο ύπαρξης, κυρίως μέσω της απουσίας της τρέχουσας υγειονομικής κρίσης που τα τελευταία τρία χρόνια όχι μόνο έχει απορυθμίσει τη ζωή και καθημερινότητα των λαών σε ολόκληρο τον πλανήτη, αλλά, προπαντός, έχει αποβεί μοιραία και καταστροφική για εκατομμύρια ανθρώπους. Πάνω σε αυτήν τη βάση, η σύντομη αυτή ανάλυση έχει ως κεντρικό άξονα τη θέση ότι όσο αδυνατούμε ή αρνούμαστε να θέσουμε υπό κριτική δοκιμασία τις στοιχειώδεις προϋποθέσεις του παρόντος αστικού πολιτισμού, όπως τη διαρκή μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο, τον αδιάκοπο ανταγωνισμό και την όλο και μεγαλύτερη εντατικοποίηση της εργασίας, είμαστε υποχρεωμένοι να αντιμετωπίσουμε και άλλες μελλοντικές, φονικότερες ίσως από την τρέχουσα υγειονομική, κρίσεις.

Θεωρητικό πλαίσιο

Η ανάλυση έλκει μεθοδολογικά την εγκυρότητά της από την αρνητική διαλεκτική της πρώτης γενιάς στοχαστών της Σχολής της Φρανκφούρτης, όπως κυρίως αναπτύχθηκε από τον Theodor W. Adorno και, δευτερευόντως, από τον Max Horkheimer. Με όρους κριτικής θεωρίας, η αρνητική διαλεκτική επιχειρεί να αναδείξει το ιστορικο-κοινωνικό περιεχόμενο που κρύβεται εντός των μορφών-φетиχ, το οποίο για την ώρα μένει, εν πολλοίς, αφανές (Adorno 1966: 6-11). Στην ίδια ανάλυση, το πραγματικό γίνεται αντιληπτό ως σχέση διαμεσολάβησης μορφής και περιεχομένου. Εκκινώντας από την έννοια περιεχόμενο, μπορούμε να πούμε ότι αυτό αναφέρεται στη σημαντικότερη κοινωνική σχέση, στον τρόπο, δηλαδή, με τον οποίο οι άνθρωποι επιστρατεύουν τις ποικίλες χειρωνακτικές και διανοητικές τους δυνάμεις, προκειμένου, ερχόμενοι σε επαφή αναμεταξύ τους και με τη φύση, να καλύψουν το σύνολο των αναγκών και επιθυμιών τους. Το περιεχόμενο, ως κεντρικότερη κοινωνική σχέση, δεν διαθέτει κάποια υπερϊστορικά ή διαχρονικά έγκυρη και σταθερή μορφή, αλλά, αντίθετα, χαρακτηρίζεται από μια δυναμικά εξελικτική ιστορικο-κοινωνική διάσταση. Στην κριτική σκέψη, αντίθετα προς την αστική κοσμοθεώρηση, ο άνθρωπος δεν διαθέτει κάποια σταθερή και διαχρονικά έγκυρη φύση, ούτε δεσμεύεται, καθ' οποιονδήποτε τρόπο, από τις κατηγορίες μέσω των οποίων σήμερα οργανώνει τη ζωή και δραστηριότητά του.

Η εν λόγω ερμηνεία, ανάγεται στη μαρξική διάκριση μεταξύ αξίας-χρήσης και ανταλλακτικής αξίας, ως ουσίας κάθε κεφαλαιοκρατικά οργανωμένης αστικής κατηγορίας. Κατά τον Μαρξ, κάθε αντικείμενο που παράγεται σε καθεστώς ατομικής ιδιοκτησίας επί των μέσων παραγωγής δεν διαθέτει μόνο κάποιες φυσικές ιδιότητες, οι οποίες το καθιστούν χρήσιμο στους ανθρώπους για την κάλυψη των ποικίλων αναγκών τους. Η χρησιμότητά του, αντίθετα, συνίσταται ως διαμεσολάβηση μιας ανταλλακτικής αξίας, μιας αξίας δη-

λαδή που το καθιστά χρήσιμο σε ό,τι αφορά τον διαρκή πολλαπλασιασμό του χρήματος ως κεφαλαίου (Marx 1867: 125-30). Για να το θέσουμε και διαφορετικά, οι ανθρώπινες ανάγκες, στον καπιταλισμό, ικανοποιούνται διαμεσολαβημένα, μόνο δηλαδή αφότου έχει πρώτα ικανοποιηθεί η ανάγκη του χρήματος για πολλαπλασιασμό· μόνο αφού έχει παραχθεί κέρδος που υπερκεράττει την αξία ή την ποσότητα χρήματος που καταβλήθηκε για την παραγωγή του εκάστοτε προϊόντος ως εμπορεύματος. Όπως γίνεται σαφές, στην κεφαλαιοκρατικά οργανωμένη οικονομία και κοινωνία, ο άνθρωπος και οι ανάγκες του καταλήγουν να γίνονται κάτι δευτερεύον, εφόσον ό,τι κυρίως έχει αξία είναι ο απρόσκοπτος πολλαπλασιασμός του χρήματος, η διαρκής συσσώρευση κέρδους.

Στον καπιταλισμό, αυτό που λαμβάνει πρωτίστως χώρα είναι ένας κατακερματισμός και ένα αναποδογύρισμα. Ό,τι κατακερματίζεται είναι, καταρχάς, η ροϊκή σχέση συνάφειας μεταξύ πράττοντος, πράξης/πράττειν καιπραχθέντος (Holloway 2002: 19-42). Στη λογική της κριτικής θεωρίας, που υιοθετείται στην παρούσα ανάλυση, η σειρά και ιεραρχική προτεραιότητα των τριών αυτών στοιχείων/κατηγοριών συμπίπτει με τον εδώ τρόπο διατύπωσης και εκφοράς τους. Τούτο σημαίνει ότι ο άνθρωπος ως δημιουργός, ως κάτοχος δηλαδή ενός πλήθους χειρωνακτικών και διανοητικών δυνάμεων, διαθέτει όλες τις προϋποθέσεις για να παρεμβληθεί στη φύση, να την τροποποιήσει και να την θέσει στην υπηρεσία του καλύπτοντας έτσι τις ποικίλες ανάγκες και επιθυμίες του, όπως για τροφή, νερό, στέγη, ένδυση, υγεία, παιδεία, φροντίδα κ.λπ. Ασκεί πλήρη έλεγχο επί της δημιουργικότητάς του, και αποφασίζει τι, πώς και με ποιον ρυθμό θα παραχθεί, έτσι ώστε οι κοινωνικές ανάγκες και επιθυμίες να ικανοποιούνται με τον καλύτερο δυνατό ή επιθυμητό τρόπο. Ομοίως, το προϊόν της εργασίας τού του ανήκει και ανταποκρίνεται, όσο περισσότερο γίνεται, στις ανάγκες και επιθυμίες για τις οποίες σχεδιάστηκε και δημιουργήθηκε (Holloway 2002: 22-7).

Όπως υποστηρίζεται από την κριτική σκέψη, η ανθρώπινη δημιουργικότητα αν διακρίνεται από δύο μόνο στοιχεία, αυτά είναι η κοινωνική ροϊκότητα και η προβολικότητα. Ξεκινώντας από την πρώτη έννοια, μπορούμε να πούμε ότι η ανθρώπινη δημιουργικότητα συγκροτείται ως μέρος μιας ολόκληρης ροής, κοινής με των άλλων ανθρώπων, δραστηριότητας, ανεξαρτήτως χωρικών, χρονικών ή άλλων περιορισμών (Holloway 2002: 26). Βάσει αυτού, αν η συγγραφή του παρόντος κειμένου μοιάζει ως μια απολύτως αποσπασματική εργασία, στην πραγματικότητα, συνιστά μέρος μιας τεράστιας ροής ανθρώπινης, κοινωνικά συγκροτημένης, δραστηριότητας που, μεταξύ άλλων, ενοποιεί τους παρόχους ηλεκτρικής ενέργειας και διαδικτύου (όχι, φυσικά, τις ανώνυμες και απρόσωπες εταιρείες που κερδοσκοπούν εις βάρος των στοιχειωδέστερων ανθρώπινων αναγκών, αλλά τον κάθε απλό εργάτη που εργάζεται σκληρά στο δίκτυο παραγωγής και παροχής ηλεκτρισμού και διαδικτύου ή στα συνεργεία συντήρησης των δικτύων), τους επιπλοποιούς που έφτιαξαν τα έπιπλα στα οποία εργαζόμαστε, τους κατασκευαστές των υπολογιστών και λογισμικών που χρησιμοποιούνται και, τέλος, τους φιλοσόφους και στοχαστές των οποίων οι ιδέες και θεωρίες διαχρονικά επηρεάζουν την κοινωνιο-φιλοσοφική οπτική της ανάλυσης. Αυτό που στον καπιταλισμό κατακερματίζεται και εμφανίζεται ως μεμονωμένο και εξατομικευμένο, στην πραγματικότητα, κρύβει μέσα του την ατελείωτη ροή μιας κοινωνικά συγκροτημένης γενεσιουργού δημιουργικότητας ή ολότητας □ μαρξικής έννοιας που επαναφέρει με ένταση στο προσκήνιο ο Karel Kosik στο *Η Διαλεκτική του Συγκεκριμένου* (1966: 17-34).

Με τον όρο προβολικότητα, αναφερόμαστε στη δυνατότητα που διαθέτει η ανθρώπινη δημιουργικότητα να παραλαμβάνει, να ελέγχει κριτικά και να μετασηματίζει διανοητικά και πρακτικά την πραγματικότητα, τα κυρίαρχα ιστορικο-κοινωνικά δεδομένα, προβάλλοντάς τα στο μέλλον ως ένα τεράστιο πλήθος ανοιχτών δυνατοτήτων. Πρόκειται για μια θεμελιώδη, ειδολογική ιδιότητα του ανθρώπινου πράττειν που το διακρίνει από την ενστικτώδη αντίδραση κάθε άλλου έμβιου όντος. Είναι χαρακτηριστική, ως προς αυτό, η διατύπωση του Marx, εντός του *Κεφαλαίου*, όπου και διακρίνει την ανθρώπινη εργασία από το έργο που εκτελεί μια αράχνη ή μια μέλισσα. Παρατηρεί συγκεκριμένα:

«Μια αράχνη εκτελεί εργασίες που πολύ ομοιάζουν με εκείνες ενός υφαντή, ενώ μια μέλισσα θα έκανε πολλούς αρχιτέκτονες να ντραπούν αν την έβλεπαν να φτιάχνει τα κελιά της κυψέλης της. Το στοιχείο, όμως, που διακρίνει τον χειρότερο αρχιτέκτονα από την καλύτερη των μελισσών είναι το ότι ο πρώτος, προτού ανεγείρει το οικοδόμημα στην πραγματικότητα, το έχει ήδη πλάσσει στη φαντασία του. Έτσι, στο τέλος κάθε εργασίας, παραλαμβάνουμε ένα αποτέλεσμα που από την αρχή υπήρχε στη φαντασία του δημιουργού του. Αυτό που ο τελευταίος δημιουργεί, δεν είναι ένας απλός υλικός μετασχηματισμός των μέσων που εξαρχής διαθέτει, αλλά ένας αφ' εαυτού ανώτερος σκοπός» (Marx 1867: 284, μετάφραση δική μας).

Επιστρέφοντας στον καπιταλισμό και την κεφαλαιοκρατικά οργανωμένη κοινωνία, πρέπει να πούμε ότι ο όρος «αναποδογύρισμα/αναποδογυρισμένος κόσμος» αναφέρεται στο πώς το παραγόμενο αντικείμενο ή υπηρεσία ως εμπόρευμα, ως φορέας, δηλαδή, μιας ανταλλακτικής αξίας, αποκτάει έλεγχο επί του δημιουργού/υποκειμένου και της δημιουργικής δραστηριότητας που το παρήγαγε. Ο άνθρωπος ως παραγωγός χάνει τον έλεγχο του τρόπου, του ρυθμού και του σκοπού της εργασίας του, και υποτάσσεται στον ρυθμό και την ταχύτητα παραγωγής που του υπαγορεύει πλέον το εμπόρευμα (Holloway 2002: 30-4). Ως προς αυτό, ο Marx εντοπίζει μια περίπτωση διάρρηξης της ροής του ανθρώπινου κοινωνικού πράττειν, την οποία και εξετάζει σε δύο διαφορετικές περιπτώσεις. Αφενός, στα *Χειρόγραφα του 1844* (1844), όπου προσεγγίζει τη διάρρηξη μέσα από τη συζήτηση για το κεφάλαιο ως μια ανταγωνιστικά συγκροτημένης κοινωνικής σχέσης εξουσίας και υποταγής. Αφετέρου, στο *Κεφάλαιο* (1867), όπου και την προσεγγίζει μέσα από τις αναλύσεις του για το εμπόρευμα. Στον καπιταλισμό, η ελευθερία της κοινότητας των παραγωγών να αποφασίσουν συλλογικά για το ποιες ανάγκες και με ποιο τρόπο θα τις καλύψουν αντικαθίσταται βίαια από την αναγκαιότητα του εμπορεύματος να ανακινήσει το χρήμα και να συσσωρεύσει το μέγιστο δυνατό κέρδος. Το κεφάλαιο, ως μια ολόκληρη αντιφατικά ή αυτο-ανταγωνιστικά οργανωμένη κοινωνική σχέση, ασκεί την ίδια πίεση σε όλους, καπιταλιστές και εργάτες, ώστε ανακινώντας το να διασφαλίσουν την, από μέρα σε μέρα, επιβίωσή τους.

Αυτό που, εκ πρώτης όψης, εμφανίζεται ως σύγκρουση μεταξύ καπιταλιστή και εργάτη, ουσιαστικά συνιστά μια *πραγματική ψευδαίσθηση*, μια διαρκή σύγκρουση ή πάλη μεταξύ αξίας χρήσης και ανταλλακτικής αξίας ή, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, μεταξύ δημιουργικότητας και ανάγκης παραγωγής κέρδους, ανάγκης που διαπερνάει τους πάντες με την ίδια ένταση (Holloway 2002: 34). Αυτό ακριβώς το νόημα έχει η ανάλυση της τριαδικής φόρμουλας, όπως αναπτύσσεται από τον Marx στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*, όπου και υποστηρίζεται ότι το κεφάλαιο εμφανίζεται ταυτόχρονα με τρεις διαφορετικές μορφές, δηλαδή ως κεφάλαιο/τόκος, ως πρόσοδος/ενοίκιο και ως εργασία/μισθός (Marx 1894: 953-70). Οι εν λόγω κατηγορίες φαίνεται να προσωποποιούνται επί των καπιταλιστών, των γαιοκτημόνων και των εργατών, αντίστοιχα, που, ως φαντάσματα του κεφαλαίου, κατατράχονται από την ίδια αδήριτη ανάγκη για τον μέγιστο δυνατό πολλαπλασιασμό του χρήματος.

Στην αστική κοινωνία, η ανθρώπινη δημιουργικότητα καταπιέζεται υπό το βάρος του κοινωνικά αναγκαίου εργάσιμου χρόνου, εντός του οποίου παράγονται όχι προϊόντα ή αγαθά, αλλά αποκλειστικά εμπορεύματα με σκοπό να διοχετευθούν όσο πιο επιτυχημένα γίνεται (δηλαδή κερδοφόρα) σε μια άκρως ανταγωνιστική αγορά (Holloway 2022: 135-7). Μπροστά σε αυτήν τη φαινομενικά αναπόφευκτη αναγκαιότητα, καπιταλιστής και εργάτης τοποθετούνται στην ίδια πλευρά της εξίσωσης, εφόσον γίνονται φορείς της ίδιας κεντρικότερης αντίφασης, αυτής μεταξύ πραγματικής και αφηρημένης εργασίας ή μεταξύ αξίας χρήσης και ανταλλακτικής αξίας (Holloway 2022: 137). Η αντίφαση, στη λογική της κριτικής θεωρίας, έτσι, δεν τοποθετείται μεταξύ των κατηγοριών, αλλά εσωτερικά αυτών, εφόσον, όπως τονίζει ο Horkheimer (1937: 208), όλες οι κατηγορίες της αστικής σκέψης διαπερνώνται και χαρακτηρίζονται από μια ένταση, που δεν είναι άλλη από τη σύγκρου-

ση συμφερόντων ή την ταξική πάλη. Βάσει αυτού, δεν είναι έγκυρο, από πλευράς διαλεκτικής, να μιλάμε για καλό εργάτη και κακό καπιταλιστή, για παραγωγικό κεφάλαιο και κερδοσκοπικό κεφάλαιο, για καλό καπιταλιστή και κακό καπιταλιστή, εφόσον όλα αποτελούν μορφές ή τρόπους εμφάνισης της κεντρικότερης κοινωνικής σχέσης, της ανάγκης δηλαδή του χρήματος να πολλαπλασιαστεί εις βάρος, σχεδόν πάντα, του ανθρώπου και όλων των ιστορικο-κοινωνικά συγκροτημένων αναγκών και επιθυμιών του. Όπως γίνεται αντιληπτό, εδώ έχουμε να κάνουμε με μια λογική που ανακαινίζει πλήρως την έννοια και το περιεχόμενο της ταξικής πάλης, έτσι τουλάχιστον όπως καθιερώθηκε κατά το μεγαλύτερο μέρος του 20ού αιώνα.

Η κριτική θεωρία αποδίδει στις κλασικές μαρξιστικές έννοιες (ταξική πάλη, κεφάλαιο, εργασία, διαλεκτική, υλισμός κ.ά.) ένα τελείως καινούριο περιεχόμενο. Σε αυτό το πλαίσιο, αν θα θέλαμε να κατανοήσουμε τη σημασία της ταξικής πάλης θα πρέπει να ανατρέξουμε στην έννοια του φετιχισμού ως σημαντικότερης παθογένειας εντός της αστικής κοινωνίας. Η ανάλυση του εν λόγω φαινομένου αναπτύσσεται από τον Μαρξ στο πρώτο κίολας μέρος του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, υπό τον τίτλο «Ο φετιχισμός του εμπορεύματος και το μυστικό του» (Marx 1867: 163-77). Πρόκειται για ένα φαινόμενο που μας αναγάγει σε έναν ολόκληρο κόσμο αφαιρέσεων, εντός του οποίου ό,τι κυριαρχεί είναι η τελεολογία του εμπορεύματος να κινηθεί επιτυχημένα και, άρα, κερδοφόρα εντός της ανταγωνιστικής αγοράς.

Στην παρούσα ανάγνωση, ο φετιχισμός συνιστά ένα γενικευμένο φαινόμενο εντός της κεφαλαιοκρατικά οργανωμένης κοινωνίας, το οποίο μάλιστα ανακινούν οι ίδιοι οι εργάτες, στον βαθμό που συναινούν στην υποταγή της δημιουργικότητάς τους στις υπαγορεύσεις του μεγιστοποιημένου κέρδους· με όρους Polanyi (1944: 46-8), πρόκειται για την υποταγή στη λογική της αποσχισμένης, αυτορυθμιζόμενης και αυτονομημένης σφαίρας της αγοράς. Επιπλέον, στη λογική της κριτικής θεωρίας, το κεφάλαιο παύει να διαθέτει τον υπερϊστορικά έγκυρο χαρακτήρα που έχει στον παραδοσιακό ή λενινιστικό Μαρξισμό· παύει, ακόμα, να αποτελεί μια αυτόνομη των ανθρώπων οντότητα ή πραγματικότητα που κινείται ανεξάρτητα του πώς οι ίδιοι μπορούν και όντως οργανώνουν την ικανοποίηση των στοιχειωδέστερων αναγκών τους. Το κεφάλαιο, αντίθετα, είμαστε εμείς στον βαθμό που καθημερινά αναπαράγουμε μια πραγματικότητα που μας υποδουλώνει όλο και περισσότερο στα προϊόντα της εργασίας μας. Το κεφάλαιο είμαστε εμείς στον βαθμό που επιλέγουμε – άλλοτε λιγότερο και άλλοτε περισσότερο, άλλοτε ακούσια και άλλοτε εκούσια – να ικανοποιήσουμε τις ανάγκες και επιθυμίες μας μέσω του κέρδους και του αυτο-αναπαραγόμενου χρήματος.

Στη μεθοδολογική προοπτική της κριτικής θεωρίας, γινόμαστε διαλεκτικά σκεπτόμενα υποκείμενα όχι απλώς γιατί θεωρούμε ότι ο κόσμος που έχουμε μπροστά μας είναι αντιφατικός ή άδικος, αλλά γιατί αναγνωρίζουμε πως οι διάχυτες ανισότητες ανάγονται στη δική μας αλλοτριωμένη και αυτο-ανταγωνιστικά οργανωμένη πρακτική. Βάσει αυτού, η υπέρβαση της ταξικής κοινωνίας και της αλλοτρίωσης που αυτή συνεπάγεται προϋποθέτουν την άρση του φαινομένου του φετιχισμού. Η έξοδος από την κεφαλαιοκρατική πραγματικότητα, η ίδια η ταξική πάλη συνιστούν μια διαρκή προσπάθεια αποφετιχοποίησης, αποφυσικοποίησης ή απομυστικοποίησης των οικονομικών μορφών ως κοινωνικών ιερογλυφικών που σήμερα μοιάζουν αυτονόητες, δεδομένες και, ως εκ τούτου, ανυπέρβλητες.

Στη λογική της κριτικής θεωρίας που υιοθετείται στο πλαίσιο της παρούσας ανάλυσης, επιτελούμε «ταξική πάλη» κάθε φορά που αρνούμαστε να υποτάξουμε τη δημιουργικότητά μας, τη φαντασία και όλη μας την πράξη στη λογική του κέρδους. Η εν λόγω διαδικασία δεν προϋποθέτει κάποια φωτισμένη διάνοια, κάποια ανώτερη γνώση ή την κατάληψη κάποιας ανώτερης υπέρτατης αλήθειας (Holloway 2022: 79). Το κεφάλαιο και η δημιουργία του δεν τοποθετούνται σε κάποιο απροσδιόριστο μακρινό παρελθόν· ομοίως, η υπέρβασή τους δεν θα λάβει χώρα σε ένα εγγύτερο ή πιο μακρινό μέλλον, όταν θα έχουν δημιουργηθεί οι «κατάλληλες» προς κάτι τέτοιο συνθήκες. Το κεφάλαιο είναι

αυτό που γνωρίζουμε, γιατί εμείς ανακινούμε τη συγκρότηση και δημιουργία του μέσω της καθημερινής υποταγής της δραστηριότητάς μας στις υπαγορεύσεις της αφηρημένης εργασίας και του αυτο-αναπαραγόμενου χρήματος· μια διαδικασία που, τελικά, διαμορφώνει ένα περιοριστικό πλαίσιο αναφορικά με τις βολонταριστικές δυνατότητες των υποκειμένων για ελευθερία επιλογής αναφορικά με τους τρόπους κάλυψης των όποιων αναγκών τους.

Ο φετιχισμός, όπως και όλες οι αστικές κατηγορίες, δεν συνιστά κάποια κλειστή, ταυτοτική ολότητα, αλλά μια ολοζώντανη, εν εξελίξει, αυτο-ανταγωνιστικά συγκροτημένη κοινωνική σχέση που αναπαράγεται καθημερινά με την ίδια ένταση, όπως ακριβώς και κατά την εποχή της πρωταρχικής συσσώρευσης. Ο φετιχισμός, επίσης, δεν είναι κάτι το αποσπασματικό και ήδη τετελεσμένο, αλλά υφίσταται ως μια ολόκληρη διαδικασία φετιχοποίησης, η οποία τελεί υπό διαρκή διακινδύνευση. Το κεφάλαιο, στη λογική της κριτικής θεωρίας που εδώ ακολουθείται, «αγωνιά» κάθε ώρα και στιγμή, κάθε ξεχωριστή μέρα, για το αν θα ακολουθήσουμε τη λογική του, δηλαδή αυτή του ο χρόνος είναι χρήμα. Η παρουσία και ισχύ του δεν είναι σταθερές ούτε δεδομένες, εφόσον, είναι αδύνατο να υποταχτούμε πλήρως στη λογική του κέρδους, αντιμετωπίζοντας τους συνανθρώπους και τους εαυτούς μας, αποκλειστικά, ως μέσα προς αυτόν τον σκοπό. Η ουσία δεν ταυτίζεται ποτέ πλήρως ούτε εξαντλείται στη μορφή ή μορφές με τις οποίες τώρα εκφέρεται. «Όλη η επιστήμη θα ήταν περιττή» γράφει ο Μαρξ στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*, «αν η εξωτερική εμφάνιση και η ουσία των πραγμάτων συνέπιπταν άμεσα» (Marx, 1894: 956). Πρόκειται για μια αντίληψη που έλκει, ακόμα, τη μεθοδολογική της ισχύ από τις αναλύσεις των Adorno και Horkheimer περί μη-ταυτότητας και βάσει των οποίων, η ίδια η ταξική πάλη συγκροτείται ως μια διαδικασία διαρκούς και ολοζώντανης μη-προλεταριοποίησης μας.

Έτσι, η πάλη μας ενάντια στη βαρβαρότητα προκύπτει όχι από το ότι είμαστε εργατική τάξη, αλλά από το γεγονός ότι είμαστε-και-δεν-είμαστε-εργατική-τάξη· από το γεγονός ότι υπάρχουμε μέσα-ενάντια-και-πέραν του να είμαστε εργατική τάξη· από το γεγονός ότι προσπαθούν να μας ελέγξουν και να μας καθυποτάξουν, αλλά και από το ότι, την ίδια στιγμή, δεν επιθυμούμε και αντιστεκόμαστε στον έλεγχο και την καθυπόταξή μας. Υπό αυτήν την έννοια, το να είμαστε εργατική τάξη δεν συνιστά κάτι «καλό», κάτι το οποίο θα έπρεπε να εκτιμάται ή να πανηγυρίζεται, αλλά κάτι μάλλον «κακό» και, ως τέτοιο, κάτι που, τελικά, διαρκώς επιθυμούμε και θέλουμε να αντιμαχόμαστε. Μόνο αφότου είχαμε ταυτοποιηθεί πλήρως και τελεσίδικα ως εργατική τάξη θα μπορούσαμε να πούμε, χωρίς να υποπίπτουμε σε καμία αντίφαση, ότι είμαστε εργατική τάξη. Σε εκείνη όμως την περίπτωση, κάθε προσπάθεια ταξικής πάλης θα ήταν αδύνατη. Εν τέλει, λαμβάνουμε μέρος στην ταξική πάλη από δυο ταυτόχρονα πλευρές· ταυτοποιούμε ως εργατική τάξη, στον βαθμό που ανακινούμε το κεφάλαιο, αναπαράγουμε το χρήμα και σεβόμαστε την υπεραξία. Την ίδια στιγμή παλεύουμε ενάντια στην προλεταριοποίηση και ταυτοποίησή μας ως εργατική τάξη στον βαθμό που είμαστε ανθρώπινα, έλλογα, δημιουργικά όντα. Υπάρχουμε μέσα-ενάντια-και-πέραν του κεφαλαίου, μέσα-ενάντια-και-πέραν του ίδιου μας του εαυτού, ως φορείς του κεντρικότερου ταξικού ανταγωνισμού.

Είναι στο ανωτέρω αναφερθέν πλαίσιο που αποκτάει νόημα η πασίγνωστη φράση του Holloway (2019: 233-7) «εμείς είμαστε η κρίση του κεφαλαίου, και είμαστε περήφανοι για αυτό». Έγκειται, δηλαδή, σε εμάς τους ίδιους το αν θα ανακινήσουμε ή θα παύσουμε το σύστημα, αποφετιχοποιώντας τις αξίες και αρχές επί των οποίων στηρίζει την από μέρα σε μέρα ισχύ, αναπαραγωγή και κυριαρχία του.

Ερευνητικά ερωτήματα και συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Για λόγους οικονομίας χώρου, θα ήταν, ενδεχομένως, δύσκολο να αναφερθούμε σε έναν μεγάλο αριθμό μελετών. Αυτό που εδώ θα περιοριστούμε να πράξουμε, είναι το να εστι-

άσουμε σε μια άκρως σημαντική εργασία – και απολύτως χαρακτηριστική σε ό,τι αφορά το ευρύτερο πλαίσιο, εντός του οποίου φαίνεται να εγγράφονται, σε μεγάλο βαθμό, οι μελέτες που ως θέμα έχουν την προσέγγιση του μεταπανδημικού κόσμου – αυτή του Robert Boyer, με τίτλο *Οι Καπιταλισμοί στη Δίνη της Πανδημίας* (2020). Ο Boyer εκκινεί την ανάλυσή του από το συμβάν «κρίση» ως τέτοιο. Γενικότερα, παρατηρεί ότι υπάρχει μια κανονικότητα η οποία και πρέπει να διατηρείται μέσω μιας αιτιακής συνάφειας ή συνοχής μεταξύ των ποικίλων κοινωνικοπολιτικών φαινομένων και γεγονότων. Η εν λόγω κανονικότητα συγκροτείται μέσα από μια σχέση ισορροπίας και αμοιβαίου ελέγχου μεταξύ οικονομίας, πολιτικής εξουσίας και θρησκείας· ισορροπίας που υπέδειξε ιστορικά «η διαδοχή των πρόσφατων πανδημιών» (Boyer 2020: 17). Η απουσία αυτής, ακριβώς, της αιτιακά συγκροτημένης κανονικότητας ισοδυναμεί με κρίση, με μια δηλαδή «αιφνίδια επιστροφή του τυχαίου που σπείρει πανικό» (Boyer 2020: 11).

Κάποιοι θα μπορούσε να υποστηρίξει ότι η κυρίαρχη νεοφιλελεύθερη πραγματικότητα συνιστά την κατεξοχήν πράξη ανάιρεσης του αιτήματος για κανονικότητα· άποψη, ωστόσο, με την οποία διαφωνεί ο Boyer (2020: 12), εφόσον φρονεί ότι ο νεοφιλελευθερισμός διαθέτει μια δική του μορφή κανονικότητας που βασίζεται «στην τυποποίηση της λειτουργίας των διαρθρωτικά σταθερών οικονομιών της αγοράς». Για να το θέσουμε και διαφορετικά, ο νεοφιλελευθερισμός δημιουργεί μια δική του κανονικότητα, η οποία ανάγεται αποκλειστικά στον τρόπο λειτουργίας της οικονομίας, εξαφανίζοντας κάθε άλλη σύνδεσή του με άλλα πεδία εξέλιξης του πραγματικού. Ως προς αυτό, ο Boyer (2020: 12) παρατηρεί ότι ο νεοφιλελευθερισμός «σπάνια ενδιαφέρεται για τους μηχανισμούς μέσω των οποίων διαμορφώνονται οι κανόνες του παιχνιδιού, [δηλαδή] οι θεσμοί και οργανισμοί που η σύζευξή τους διασφαλίζει την ανθεκτικότητα ενός κοινωνικο-οικονομικού συστήματος» .

Υποστηρίζει ότι αυτό που σήμερα κυριαρχεί είναι ένας κατακερματισμός, ένα σύνολο κρίσιμων στιγμών, «μετά το πέρας των οποίων οι οικονομίες είτε υπερβαίνουν τις αντιφάσεις τους [...] είτε καταρρέουν» (Boyer 2020: 10). Κρίνεται σαφές πως ο μελετητής ανάγει τις κρίσιμες στιγμές, μεταξύ των οποίων και τις πανδημίες, στον κατακερματισμό μεταξύ οικονομίας, πολιτικής, ιατρικής και των άλλων, λοιπών θεσμικών χώρων κοινωνικοπολιτικής δραστηριότητας. Αντίστοιχα, ό,τι απαιτείται, κατά την άποψή του, για την άρση του εν λόγω κατακερματισμού είναι το «να καταργηθούν οι φόροι επί της παραγωγής [...] να επέλθει ο φόρος περιουσίας και να θεσπιστεί η φορολόγηση [...] επί των υψηλών εισοδημάτων» (Boyer 2020: 12). Ομοίως, θα πρέπει να λάβουμε σοβαρά υπόψη «τον κίνδυνο της οικολογικής κατάρρευσης και να παρατείνουμε την αποανάπτυξη, η οποία κατά την περίοδο της καραντίνας αποδείχθηκε εφικτή» (Boyer 2020: 13).

Εδώ, κατά την άποψή μας, αποδεικνύεται εμφανώς ο αντιδιαλεκτικός και φετιχοποιημένος χαρακτήρας της ανάλυσης του Boyer. Συγκεκριμένα, τούτο προκύπτει από το πώς επιχειρεί να αντιδιαστείλει δύο μορφές ανάπτυξης και παραγωγής, εκ των οποίων, η πρώτη αφορά την κυρίαρχη νεοφιλελεύθερη οικονομία που, έχοντας ξεφύγει από τον εξισορροπιστικό έλεγχο της πολιτικής, παράγει «μεγάλες περιουσίες και υψηλά εισοδήματα». Η δεύτερη, από την άλλη πλευρά, αφορά μια χρήσιμη και παραγωγική οικονομία, μια οικονομία που δημιουργεί αξίες-χρήσης· μεταξύ των οποίων και εμβόλια που μπορούν να δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις για την αντιμετώπιση κάθε άλλης νέας, μελλοντικής πανδημίας. Σε άλλο σημείο του έργου του, τις δύο αυτές οικονομίες τις περιγράφει ως δύο τάσεις, τις οποίες, μάλιστα, επιτάχυνε η εμφάνιση της πρόσφατης υγειονομικής κρίσης του Covid-19. Έτσι, από τη μια πλευρά, έχουμε έναν πανίσχυρο καπιταλισμό της πλατφόρμας που αρχίζει να κατακτά τον πλανήτη και να καθίσταται υπερεθνικός, ενώ, από την άλλη, έχουμε το «διαλεκτικό του αντίβαρο», «άπειρους» δηλαδή, «καπιταλισμούς με έντονο το στοιχείο της κρατικής παρέμβασης που υποκινούμενοι από τους αποταγμένους της ανοιχτής οικονομίας, επιχειρούν να υπερασπιστούν τα κυριαρχικά δικαιώματα του έθνους-κράτους, μεταξύ άλλων και στο οικονομικό επίπεδο» (Boyer 2020: 23-4).

Από όσα έχουν ειπωθεί ως τώρα, γίνεται σαφές ότι ο Boyer αντιλαμβάνεται και επεξεργάζεται την έννοια του κατακερματισμού, όχι όμως με ικανοποιητικό τρόπο. Συγκεκριμένα, ο κατακερματισμός δεν λαμβάνει χώρα εσωτερικά των κατηγοριών, ούτε αφορά την αυτονόμηση και ιεραρχική προτεραιότητα του εμπορεύματος-πραχθέντος-αντικειμένου έναντι της εργασίας-πράττοντος-υποκειμένου. Ο κατακερματισμός για τον οποίο γίνεται λόγος στο έργο του Boyer αφορά δύο μορφές οικονομίας που λειτουργούν παράλληλα και εκ των οποίων η μία δημιουργεί ανταλλακτικές αξίες που εξυπηρετούν τα συμφέροντα του παγκόσμιου, απρόσωπου, μεγάλου κεφαλαίου, ενώ η άλλη υπερασπίζεται τη θεσμική και ουσιαστική επιστροφή στην εθνική παραγωγική οικονομία που υπερασπίζεται τα συμφέροντα των λαών, ως εθνικών και κρατικοκεντρικών οντοτήτων. Κατά τον ίδιο τρόπο, το κράτος, η θρησκεία και η (παραγωγική έστω) εθνική οικονομία δεν αποτελούν μορφές ή τρόπους έκφρασης του κεφαλαίου, αλλά αυτόνομα κινούμενες οντότητες που αναπαράγουν μια οικονομία του λελογισμένου και «φιλικού προς τους λαούς» κέρδους, που δύναται, παρά τις όποιες ανισότητες που δημιουργεί, να καλύψει τις ανθρώπινες ανάγκες μέσω της παραγωγής αξιών χρήσης.

Στο πλαίσιο της συζήτησης για το πώς αναπτύσσονται οι δυο μορφές οικονομίας, εντάσσεται και η προβληματική που αφορά το υποκείμενο που θέτει τις εν λόγω οικονομίες σε κίνηση. Έτσι, από τη μια πλευρά έχουμε την πολιτική και τους πολιτικούς ιθύνοντες και, από την άλλη, τον χρηματοπιστωτικό τομέα ή χρηματοπιστωτικό καπιταλισμό που ανακινείται από

«τεράστιους χρηματοοικονομικούς κολοσσούς και πολυεθνικές εταιρίες, όπως η Apple, η Amazon, η Google, το Facebook και η Microsoft, των οποίων η παγκόσμια παρουσία και ευημερία εδράζεται στον σχεδιασμό μιας ψηφιοποιημένης αγοράς και, κυρίως, στη συλλογή και επεξεργασία μεγάλων βάσεων δεδομένων» (Boyer 2020: 155).

Είναι, μάλιστα, χαρακτηριστικό πως «η εκμετάλλευση [των τεράστιων αυτών βάσεων δεδομένων] προσφέρει περιθώρια κέρδους απολύτως μη συγκρίσιμα με αυτά των παραδοσιακών τομέων της οικονομίας που παραμένουν προσδεδεμένοι στη μεταποίηση πρώτων υλών» (Boyer 2020: 155).

Οι μεγάλοι πολυεθνικοί κολοσσοί και ο κύκλος οικονομικών δραστηριοτήτων που αναπτύσσουν όχι απλά επιτείνει, αλλά αποτελεί τον πυρήνα του κατακερματισμού για τον οποίο γίνεται λόγος και στον οποίο οφείλονται οι περιοδικά τακτικές εμφανίσεις κρίσεων σε όλους τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας. Ό,τι λαμβάνει χώρα μέσω της δραστηριότητας των εν λόγω κολοσσών είναι, ταυτόχρονα, ένας κατακερματισμός και μια αντιστροφή προτεραιοτήτων ή, διαφορετικά, μια ανατροπή ιεραρχιών. Συγκεκριμένα, κατακερματίζονται η οικονομία από την πολιτική και η πολιτική από τις δημόσιες και κοινωνικές ανάγκες των ανθρώπων παγκοσμίως. Ομοίως, αυτό που λαμβάνει ιεραρχική προτεραιότητα είναι «ο χρηματοπιστωτικός τομέας επί της οικονομίας, η οικονομία επί της πολιτικής, της πολιτικής επί των επιλογών που αφορούν τη δημόσια υγεία και, τέλος, ο εθνικός εγωισμός επί της συγκρότησης παγκόσμιων δημόσιων αγαθών» (Boyer 2020: 40).

Η απάντηση που επεξεργάζεται ο Boyer για την αντιμετώπιση των φαινομένων αποδόμησης και διασάλευσης της κανονικότητας, που δημιουργεί η αιτιακή συνάφεια και ο έλεγχος των ποικίλων τομέων κοινωνικο-οικονομικής δραστηριότητας, μπορεί να επέλθει μόνο μέσω της ενίσχυσης της πολιτικής ως ξεχωριστού και δεσπτόζοντος πεδίου δράσης. Συγκεκριμένα, στο διαρκώς διευρυνόμενο πλαίσιο παθογενειών που δημιουργεί η ιεραρχική κατακυριάρχηση του χρηματοπιστωτικού καπιταλισμού, πρέπει να αντιπαρατεθούν

«οι πολιτικοί ιθύνοντες [οι οποίοι] καλούνται να βρουν ένα σημείο ισορροπίας ανάμεσα σε τρεις επιταγές [...] την προστασία της υγείας, τη διατήρηση μιας οικονομικής δραστηριότητας ικανής να καλύψει τις βασικότερες ανάγκες και, τέλος, τη νομιμότητα που απορρέει από τη συγκατάθεση των πολιτών» (Boyer 2020: 34).

Οι τρεις αναφερθείσες επιταγές θα προαχθούν μέσω της «χρηματοδότησης της αγοράς», η οποία, όμως, θα πρέπει να ενσωματώσει τις βασικότερες οικονομικές διεργασίες της «στο σύνολο των διεργασιών που δομούν την κοινωνία και διαπερνούν πεδία όπως αυτά της πολιτικής, των ΜΜΕ και του Δικαίου» (Boyer 2020: 35).

Κατά τον Boyer (2020: 46), η νέα κατάσταση που διαμορφώνεται από τις κυρίαρχες σήμερα συνθήκες «μας καλεί να εγκαταλείψουμε την ιδέα ότι η οικονομία ασχολείται αποκλειστικά με την αθόρυβη και αυτόματη προσαρμογή της προσφοράς και της ζήτησης, και να υιοθετήσουμε μια προσέγγιση που θα εστιάζει στις συναρθρώσεις των ποικίλων διεργασιών, οι οποίες αφορούν διαφορετικές σφαίρες όπως την υγειονομική, την οικονομική, τη χρηματοπιστωτική και την πολιτική». Επιπλέον, «η κατανόηση της ολικής κρίσης που έχει προκαλέσει ο κορονοϊός προϋποθέτει [...] την εγκατάλειψη μιας αμιγώς τεχνικής προσέγγισης [... εφόσον], ποικίλοι επιστημονικοί κλάδοι καλούνται να καταθέσουν τη συμβολή τους και να προσπαθήσουν να συναρθρώσουν επιμέρους ευρήματα» (Boyer 2020: 64). Έτσι, η όποια προσπάθεια επίλυσης προβλημάτων θα «πρέπει να τοποθετηθεί σε ένα ενδιάμεσο επίπεδο, όπου ο κοινωνικός δεσμός, το πολιτικό γίνεσθαι και η διοικητική οργάνωση του κράτους διαμορφώνονται και αλληλεπιδρούν, στο πλαίσιο της διαδικασίας συγχώνευσης» (Boyer 2020: 66).

Από την όλη εξέταση του Boyer, προκύπτουν τέσσερις μοχλοί δημόσιας δράσης στους οποίους θα πρέπει να εστιάσει ο πολιτικός τομέας: δηλαδή, στην εξεύρεση και εφαρμογή μιας αποτελεσματικής στρατηγικής για την καταπολέμηση της πανδημίας και των πάσης φύσεως κρίσεων, στην επεξεργασία ενός τελεσφόρου σχεδίου δημοσίων επενδύσεων, στη διαμόρφωση ενός νέου νομισματικού και χρηματοπιστωτικού καθεστώτος και στη διαμόρφωση ενός νέου παγκόσμιου αγαθού, αυτού της υγειονομικής ασφάλειας (Boyer 2020: 119-22). Στην ίδια κατεύθυνση, θα πρέπει, επίσης, να δοθεί έμφαση στον περιορισμό της υπέρμετρης παγκοσμιοποίησης, της αγνόησης της οικολογίας, της αύξησης της επισφαλούς εργασίας και της ανισότητας, αλλά και της αντίστροφα προοδευτικής φορολογίας (Boyer 2020: 127).

Όλα τα παραπάνω μπορούν να λάβουν χώρα μέσω της σταθερής υποχώρησης του χρηματοπιστωτικού καπιταλισμού και της ανάδυσσης ενός νέου οικονομικού σχεδίου που ο συγγραφέας ονομάζει «ανθρωπογενετικό μοντέλο» (Boyer 2020: 138-40). Το μοντέλο αυτό δεν συνιστά κάτι εντελώς θεωρητικό, μια διανοητική επεξεργασία, αλλά κάτι απολύτως πρακτικά εφικτό, στον βαθμό που οι πρώτες επιτυχίες στη μάχη ενάντια στον κορωνοϊό έδειξαν πως «ο συντονισμός των δρώντων υποκειμένων είναι αποτελεσματικότερος [σε σχέση] με την ανάθεση της παραγωγής ιατρικών αγαθών στην αγορά» (Boyer 2020: 145). Στο ίδιο πλαίσιο ανάπτυξης του ανθρωπογενετικού μοντέλου, θα πρέπει, τέλος, να τονιστεί ότι ο υπερεθνικός καπιταλισμός της πλατφόρμας δεν απορρίπτεται τελείως, αλλά μπορεί να προσφέρει «την εκτεταμένη συγκέντρωση και επεξεργασία ενός τεράστιου όγκου πληροφοριών» στην κάλυψη των αναγκών της πλειονότητας των τομέων της παραγωγικής οικονομικής δραστηριότητας και στην αναδιαμόρφωση των έως σήμερα δύσκαμπτων και στατικών μηχανισμών του κράτους (Boyer 2020: 157-8). Με τον τρόπο αυτό, επιτυγχάνεται, αφενός, η επανασύνδεση τομέων δραστηριότητας που έως τώρα τελούσαν κατακερματισμένοι και, αφετέρου, η νομιμοποίηση μιας «κοινωνίας επιτήρησης εκ φύσεως άνισης» μέσω του κράτους ως της εξεφρασμένης συναίνεσης των πολιτών στην αποτελεσματικότερη προστασία της υγείας και ευημερίας τους (Boyer 2020: 159).

Συμπέρασμα

Η ανάλυση του Boyer, μολονότι επιθυμεί να αναπτύξει μια κριτική ανάγνωση, προσέγγιση και ερμηνεία του μεταπανδημικού κόσμου, δεν απεγκλωβίζεται από την κυρίαρχη κεφαλαιοκρατική λογική που, όπως τόνιζε ο Μαρξ, συνιστά μια διαρκή κρίση. Το όραμά του περιορίζεται σε έναν καπιταλισμό όπου το οικονομικό θα έχει αποκαταστήσει τις σχέσεις

του με τα άλλα πεδία της κοινωνικοπολιτικής δραστηριότητας, έτσι ώστε να ελέγχεται ως προς την έκταση και το μέγεθος του πλούτου που παράγει, ως προς τον τρόπο διανομής του στα μέλη των πολιτικών κοινωνιών και ως προς τα αγαθά/εμπορεύματα που οφείλει να δημιουργεί με σκοπό την ουσιαστική κάλυψη των ανθρώπινων αναγκών. Γίνεται σαφές ότι η κυρίαρχη αλλοτρίωση δεν διαπερνάει το πραγματικό στην ολότητά του, εφόσον το πολιτικό και οι πολιτικοί και θεσμικοί παράγοντες διαθέτουν, ακόμη, τα μέσα για να ελέγξουν την οικονομική δραστηριότητα των υπερεθνικών οικονομικών κολοσσών. Πρόκειται για μια λογική που ο Holloway (2022: 35, 59) περιγράφει ως ανάγκη αναγωγής ή καταφυγής μας σε μια μυθική ή ηρωική φιγούρα, είτε αυτή ενσαρκώνεται στο πρόσωπο ενός ηγέτη ενός κόμματος (συνήθως πρωτοπορίας) είτε μιας ιδεολογίας.

Η άρση της αλλοτρίωσης, έτσι, δεν αφορά το πώς οργανώνεται κοινωνικά η ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών, το πώς θα παύαμε να αναπαράγουμε τα δεσμά της ίδιας μας της φυλακής, αλλά το πώς κάποιες λίγες, πεφωτισμένες μορφές, ως από μηχανής θεοί, μπορούν να αναπτύξουν και να προτάξουν μια ανώτερη ηθική συνείδηση που θα μας έβγαζε από τον φαύλο κύκλο της αλλοτρίωσης και της κατίσχυσης, εντός του οποίου τώρα διάγουμε. Στη λογική του Boyer, το πραγματικό παύει να είναι ένα και αλλοτριωμένο, εφόσον διαιρείται σε πολλά επιμέρους πεδία που, αποκλειστικά εξωτερικά και αιτιακά, επηρεάζουν το ένα τα άλλα, χωρίς να υπάρχει μια κεντρικότερη κοινωνική σχέση που να τα εννοποιεί κατά έναν λανθάνοντα και εσωτερικό τρόπο. Ομοίως, η αλλοτρίωση δεν αφορά το πώς όλοι υποτασσόμαστε στη λογική παραγωγή του μέγιστου δυνατού κέρδους, αλλά το πώς κάποιες εταιρίες-υπερεθνικοί κολοσσοί μας επιβάλλουν, μονόδρομα και εξουσιαστικά, τα επιμέρους υλικά συμφέροντά τους.

Στη λογική της κριτικής θεωρίας που υιοθετήθηκε στην παρούσα ανάλυση, αντίθετα, η άρση της αλλοτρίωσης δεν τοποθετείται σε κάποιο απροσδιόριστο μακρινό μέλλον, όταν και θα εντοπίσουμε τις ηρωικές εκείνες πολιτικές φιγούρες που θα αναλάβουν το ιστορικό βάρος της διάσωσής μας. Το πέρασμα σε μια δικαιότερη κοινωνία, όπου θα προστατεύεται αποτελεσματικότερα η ανθρώπινη τιμή, υπόληψη και αξιοπρέπεια, ξεκινάει *εδώ και τώρα*: ξεκινάει την κάθε ξεχωριστή στιγμή που αρνούμαστε να θέσουμε την «απόλυτη κίνηση του γίνεσθαι μας» (Marx 1858: 488) στις υπαγορεύσεις της λογικής του «ο χρόνος είναι χρήμα». Γινόμαστε όλοι οιονεί επαναστατικά υποκείμενα όταν, έχοντας επίγνωση του αυτο-ανταγωνιστικά οργανωμένου τρόπου με τον οποίο επιδιώκουμε την από μέρα σε μέρα επιβίωσή μας, αρνούμαστε να υποταχθούμε στη λογική του μεγιστοποιημένου κέρδους, βρίσκοντας τρόπους, χρόνους, μέρη και στιγμές όπου επανακτούμε τον έλεγχο του δημιουργικού μας πράττειν, εις βάρος της αφηρημένης εργασίας και χρόνου, που τώρα μας εξουσιάζουν. Το αν θα το πετύχουμε ή όχι είναι κάτι, προφανώς, άγνωστο. Ό,τι, εξάλλου, μας κινητοποιεί, δεν είναι πάντοτε η βεβαιότητα της επιτυχίας αλλά, ενίοτε, εκπορεύεται από τη βίωση της καταπίεσης, του εξουσιασμού και των ανισοτήτων, που τώρα μας συνθλίβουν.

* Το ερευνητικό έργο υποστηρίχτηκε από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.) στο πλαίσιο της Δράσης «3η Προκήρυξη ερευνητικών έργων ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ. για την ενίσχυση Μεταδιδακτορικών Ερευνητών/τριών» (Αριθμός Έργου: 7129).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Boyer, R. (2020 [2021]), *Οι Καπιταλισμοί στη Δίνη της Πανδημίας*, μτφρ. Άγγελος Μουταφίδης, Αθήνα, Πόλις.
- Kosik, K. (1966 [1975]), *Η Διαλεκτική του Συγκεκριμένου*, μτφρ. Λεωνίδα Χατζηπροδρομίδης, Αθήνα, Οδυσσέας.

Polanyi, K. (1944 [2007]), *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός: Οι Πολιτικές και Κοινωνικές Απαρχές του Καιρού μας*, μτφρ. Κώστας Γαγανάκης, Θεσσαλονίκη, Νησίδες.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Adorno, T.W. (1966 [2010]), *Lectures on Negative Dialectics: Fragments of a Lecture Course 1965/1966*, επιμ. Rolf Tiedemann, μτφρ. Rodney Livingstone, Cambridge, Polity.

Adorno, T.W. (1968 [2002]), *Introduction to Sociology*, επιμ. Christoph Gødde, μτφρ. Edmund Jephcott, Cambridge, Polity.

Holloway, J. (2002), *Change the World without Taking Power: The Meaning of Revolution Today*, London & New York, Pluto Press.

Holloway, J. (2019), *We Are the Crisis of Capital: A John Holloway Reader*, Oakland CA, PM Press.

Holloway, J. (2022), *Hope in Hopeless Times*, London & Las Vegas, Pluto Press.

Horkheimer, M. (1937 [2002]), *Critical Theory: Selected Essays*, μτφρ. Matthew J. O'Connell κ.ά., New York, Continuum.

Marx, K. (1844 [2005]), *Early Writings*, μτφρ. Gregor Benton και Rodney Livingstone, London, Penguin.

Marx, K. (1867 [1990]), *Capital: A Critique of Political Economy. Volume I*, μτφρ. Ben Fowkes, London, Penguin.

Marx, K. (1894 [1991]), *Capital: A Critique of Political Economy. Volume III*. μτφρ. David Fernbach, London, Penguin.

Marx, K. (1858 [1993]), *Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy*, μτφρ. Martin Nicolaus, London, Penguin.

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΡΡΟΕΣ ΣΤΗΝ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ ΤΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ

Μαΐστρου Βασιλική,^α Παπακωνσταντίνου Αντιγόνη-Άλμπα^β

^α MSc, Εκπαιδευτικός Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης

^β Επίκουρη Καθηγήτρια Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης, Ε.Κ.Π.Α.

Περίληψη

Η παρούσα έρευνα μελετά τον τρόπο με τον οποίο οι εκπαιδευτικοί αντιλαμβάνονται και πραγματοποιούν την αξιολόγηση των μαθητών τους. Εστιάζει όχι τόσο στο πώς αντιλαμβάνονται την έννοια της επίδοσης σε συγκεκριμένα γνωστικά αντικείμενα, όσο στο πώς η αντίληψή τους γι' αυτή και η μετέπειτα αξιολόγησή τους διαμορφώνεται από επιμέρους στοιχεία των μαθητών, όπως τα κοινωνικά χαρακτηριστικά και οι συμπεριφορές τους, και επηρεάζεται από τις προσωπικές εμπειρίες και τα βιώματά τους. Η σχολική επίδοση και η αξιολόγηση σχετίστηκαν με την ατομική πορεία μάθησης κάθε μαθητή, η οποία με την σειρά της συνδέεται άρρηκτα με το ενδοσχολικό και το εξωσχολικό περιβάλλον στο οποίο δρουν οι μαθητές. Πραγματοποιήθηκαν 12 ημι-δομημένες συνεντεύξεις σε φιλόλογους και καθηγητές θετικών επιστημών που υπηρετούν σε Δημόσια Λύκεια της Αττικής και εφαρμόστηκε θεματική ανάλυση περιεχομένου. Τα αποτελέσματα κατέδειξαν ότι οι καθηγητές ακολουθούν τα τυπικά κριτήρια που αναφέρονται στο θεσμικό πλαίσιο για την αξιολόγηση της επίδοσης των μαθητών, όμως υποστηρίζουν ότι η επιμέλεια, η προσπάθεια, η συστηματικότητα, η πρωτοβουλία και η συμμετοχή αποτελούν άτυπα κριτήρια διαφοροποίησης. Η συμπεριφορά στο σχολείο θεωρείται σημαντική συνιστώσα της αξιολόγησης. Κοινωνικοί παράγοντες φαίνεται να ευαισθητοποιούν τους εκπαιδευτικούς και να επηρεάζουν την αξιολόγησή τους, με το οικονομικό επίπεδο της οικογένειας του μαθητή να έχει ιδιαίτερη βαρύτητα.

Λέξεις κλειδιά: αξιολόγηση μαθητών, συνιστώσες της αξιολόγησης, λύκειο, φιλόλογοι, καθηγητές θετικών επιστημών

SECONDARY EDUCATION TEACHERS AND SOCIAL INFLUENCES ON LYCEUM STUDENTS' EVALUATION

Maistrou Vasiliki,^α Papakonstantinou Antigoni-Alba^β

^α MSc, Secondary Education Teacher

^β Assistant Professor of Sociology of Education, National and Kapodistrian University of Athens

Abstract

The present research aimed to study how teachers perceive and carry out the assessment of their students. The focus is not so much on how they perceive the concept of performance in specific subjects, but on how their perception of it and its subsequent evaluation is shaped and influenced by individual elements of the students, such as their social characteristics and behaviors. A qualitative research method was chosen. 12 semi-structured interviews were conducted with philologists and science teachers serving in Public Lyceums of Attica. The data were analyzed using the technique of thematic content analysis. The results showed that participating teachers follow the formal criteria mentioned in the institutional framework for assessing students' performance, but argue that diligence, effort, systematicity, initiative and participation are informal criteria that ultimately differentiate the assessment of their students. Furthermore, behaviour in the classroom and in general at school is considered an important component of evaluation. Social factors seem to sensitize teachers and influence their assessment, while the financial level of the student's family appears to have a very large influence on their assessment.

Keywords: student assessment, assessment components, high school, philologists, science teachers

Εισαγωγή

Η παρούσα έρευνα επικεντρώνεται στον τομέα της εκπαιδευτικής αξιολόγησης και συγκεκριμένα στην αξιολόγηση των μαθητών. Στην εκπαιδευτική πραγματικότητα αναδεικνύεται η ύπαρξη τόσο αυστηρών όσο και επιεικών καθηγητικών βαθμολογιών, γεγονός που εγείρει το ενδιαφέρον για τον τρόπο αξιολόγησης των μαθητών. Επομένως, από την μια η τήρηση και η εφαρμογή των θεσμικών κανόνων, που συνδέονται με την νομοθεσία περί αξιολόγησης των μαθητών, και από την άλλη η υπό δυναμική κατασκευή και η διαρκής ανακατασκευή των κοινωνικών κανόνων, οι οποίοι είναι συνυφασμένοι με τους τρόπους με τους οποίους οι εκπαιδευτικοί κατανοούν και επικυρώνουν την αξιολόγηση με την απόδοση του βαθμού, αποτέλεσαν το έναυσμα για την έρευνά μας. Σκοπός της συγκεκριμένης έρευνας είναι, λοιπόν, να διερευνήσει τις απόψεις των εκπαιδευτικών της μη υποχρεωτικής δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (λύκειο) για τα κριτήρια με τα οποία αξιολογούν τους μαθητές τους και επίσης να μελετήσει τους κοινωνικούς παράγοντες που επεμβαίνουν ή επηρεάζουν την αξιολόγησή τους.

Η αξιολόγηση στην εκπαίδευση είναι μια θεσμικά καθιερωμένη διαδικασία μέσα από την οποία επιδιώκεται να αποτυπωθούν τα αποτελέσματα της εκπαιδευτικής λειτουργίας του σχολείου (Cronbach 1963). Είναι μια έννοια με ευρύ περιεχόμενο και αναφέρεται τόσο σε έμψυχους (μαθητές, καθηγητές, διευθυντή, σύλλογο γονέων) όσο και σε μη έμψυχους συντελεστές (υλικοτεχνική υποδομή, σχολικά εγχειρίδια, πρόγραμμα σπουδών, μέθοδοι διδασκαλίας) της εκπαίδευσης, οι οποίοι συμβάλλουν καθοριστικά στην ποιότητα, την αποδοτικότητα και την αποτελεσματικότητα της εκπαιδευτικής διαδικασίας (Ντολιοπούλου και Γουργιώτου 2008). Αναμφίβολα όμως, η αξιολόγηση των μαθητών αποτελεί μια από τις πιο σημαντικές παραμέτρους της εκπαιδευτικής αξιολόγησης, αφού μέσα από αυτήν ελέγχεται ο βαθμός της επίτευξης των διδακτικών στόχων και εκτιμάται η συνολική ικανότητα του μαθητή (Mcafee and Leong and Bodrova 2010).

Θεωρητικό πλαίσιο

Βάση της θεωρητικής πλαισίωσης της έρευνας αυτής αποτέλεσε η παραδοχή ή καλύτερα η θεώρηση του σχολείου ως θεσμού άρρηκτα συνδεδεμένου με την κοινωνία, τόσο σε

μακρο- όσο και σε μικρο-επίπεδο. Αντίστοιχα, και οι δρώντες μέσα στον θεσμό εκλαμβάνονται ως κοινωνικά υποκείμενα των οποίων η δράση και οι επιλογές μοιραία επηρεάζονται από τις περιστάσεις, από το πλαίσιο, κανονιστικό, θεσμικό και κοινωνικό, και φυσικά από τις αλληλεπιδράσεις τους, κυρίως σε επίπεδο ρόλων (Goffman 1974), με τα άλλα μέλη της εκπαιδευτικής κοινότητας. Η αξιολόγηση, ως διαδικασία ενεργή, πολυπαραγοντική, σύνθετη και απαραίτητη για την εκπλήρωση της λειτουργίας της επιλογής που ασκεί η εκπαίδευση, μελετάται επομένως μέσα από ένα μικρο-κοινωνιολογικό πρίσμα, που την τοποθετεί στο συγκλίνον σημείο της σχολικής τάξης και της αποτίμησης της μαθησιακής και διδακτικής διαδικασίας, από τη μία πλευρά, και της προσωπικής δράσης και των κοινωνικών παραμέτρων που τη διέπουν, από την άλλη.

Οι εκπαιδευτικοί γίνονται αντιληπτοί ως ενεργοί δρώντες και εκτιμητές της μαθησιακής πορείας των μαθητών, οι οποίοι καλούνται να προβούν σε αξιολογικές επιλογές προκειμένου να ανταποκριθούν στις κοινωνικές προσδοκίες και τις απαιτήσεις που απορρέουν από τον επαγγελματικό τους ρόλο (Παπακωνσταντίνου 2022). Στο πλαίσιο του έργου τους, λοιπόν, προβαίνουν στην αξιολόγηση της επίδοσης των μαθητών, στη βαθμολόγηση του αποτελέσματος της μελέτης τους και στη μέτρηση της ετοιμότητάς τους να ανταποκριθούν γνωστικά σε μία αιφνίδια ή σε μία προγραμματισμένη εξέταση. Οι διαδικασίες αυτές όμως, περιγραφικές ουσιαστικά της αξιολόγησης των μαθητών, δεν μπορούν να μελετηθούν χωρίς να ληφθεί υπόψη η αμφίδρομη σχέση που υπάρχει μεταξύ ατόμου και κοινωνίας, δρώντος και θεσμού, δράσης και απόκρισης. Όπως εύστοχα επισημαίνει ο F. Dubet (2002:161), «το επάγγελμα του εκπαιδευτικού αποτελεί μία προσωπική δοκιμασία, καθώς η υποκειμενικότητα βρίσκεται στον πυρήνα της παιδαγωγικής σχέσης» και συνεπώς, προσθέτουμε εμείς, η όποια δράση του, μία εκ των οποίων και η αξιολόγηση, μοιραία επηρεάζεται από την κοινωνική του θέση και τον αντίστοιχο ρόλο, αλλά και τις κοινωνικές του σχέσεις, εμπειρίες, προσδοκίες, πεποιθήσεις και βιώματα.

Στόχος και ερευνητικά ερωτήματα

Ο στόχος που τέθηκε αφορούσε στη μελέτη των αντιλήψεων των εκπαιδευτικών του Γενικού Λυκείου αναφορικά με τη διαδικασία της αξιολόγησης της επίδοσης των μαθητών τους. Πιο συγκεκριμένα, διερευνώνται τα κριτήρια με τα οποία αξιολογούνται οι μαθητές κατά την καθημερινή μαθησιακή διαδικασία και επιχειρείται να προσδιοριστεί η επιρροή ορισμένων κοινωνικών χαρακτηριστικών των μαθητών στην αξιολόγηση που πραγματοποιούν οι εκπαιδευτικοί. Τα ερευνητικά ερωτήματα ήταν:

1. Ποια κριτήρια ακολουθούν οι εκπαιδευτικοί του λυκείου κατά την αξιολόγηση των μαθητών τους;
2. Ποια κοινωνικά χαρακτηριστικά των μαθητών αναγνωρίζουν οι εκπαιδευτικοί ότι επηρεάζουν την αξιολόγηση που πραγματοποιούν;

Μεθοδολογία

Η παρούσα έρευνα εστιάζει στη μελέτη ενός κεντρικού φαινομένου που είναι η αξιολόγηση, ενώ ο στόχος και τα ερευνητικά ερωτήματα επιδιώκουν να αποτυπώσουν τις βαθύτερες αντιλήψεις των εκπαιδευτικών, καθώς και τις επιρροές, συνειδητές ή ασυνειδητές, κοινωνικών παραγόντων και προσωπικών βιωμάτων στην αξιολόγηση που πραγματοποιούν σχετικά με την επίδοση των μαθητών τους. Επομένως, η υιοθέτηση της ποιοτικής προσέγγισης προέβαλε σχεδόν ως επιβεβλημένη (Robson 2010). Η ημι-δομημένη συνέντευξη αποτέλεσε το εργαλείο, το οποίο χρησιμοποιήθηκε για τη διεξαγωγή της έρευνας. Ήταν αυτοσχέδιο, ώστε οι ερωτήσεις του να απαντούν στα ερευνητικά ερωτήματα (Bryman 2017) και αποτελούνταν από ανοιχτές ερωτήσεις, οι οποίες επέτρεπαν στους συμμετέχοντες όχι μόνο να εκφράσουν τις σκέψεις και τις απόψεις τους, αλλά και να

προχωρήσουν σε αφηγήσεις του μαθητικού τους παρελθόντος και περιγραφές της επαγγελματικής τους καθημερινότητας.

Το είδος της δειγματοληψίας που ακολουθήθηκε είναι η σκόπιμη δειγματοληψία (Creswell 2016). Το δείγμα επιλέχθηκε στη βάση συγκεκριμένων κριτηρίων, ώστε να εξυπηρετούνται οι σκοποί της έρευνας και να είναι σε θέση οι συμμετέχοντες να απαντήσουν στις ερωτήσεις του εργαλείου. Ο πληθυσμός αφορούσε στους εκπαιδευτικούς που υπηρετούν στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, και συγκεκριμένα σε δημόσια γενικά λύκεια. Το δείγμα αποτέλεσαν 12 εκπαιδευτικοί, 7 γυναίκες και 5 άντρες, που εργάζονται σε διαφορετικά δημόσια λύκεια της Αττικής (Β΄, Γ΄ και Δ΄ Αθήνας). Ο συγκεκριμένος αριθμός είναι ένα κοινώς αποδεκτό όριο συμμετεχόντων σε μία ποιοτική έρευνα που στοχεύει στην εμβάθυνση και την ερμηνεία, εξασφαλίζοντας παράλληλα πληροφοριακό κορεσμό. Οι ηλικίες των συμμετεχόντων ήταν από 39 έως 64 αντανακλώντας την πραγματικότητα που συναντά κανείς στα σχολεία που βρίσκονται σε μεγάλα αστικά κέντρα, μιας και οι μειωμένες μεταθέσεις οδηγούν στη συσσώρευση μεγαλύτερων ηλικιακά εκπαιδευτικών σ' αυτά.

Στην έρευνα συμμετείχαν μόνιμοι και αναπληρωτές εκπαιδευτικοί. Αξίζει, όμως, να σημειωθεί ότι στην πλειονότητά τους οι συμμετέχοντες αναπληρωτές καθηγητές, έχουν πολλά χρόνια προϋπηρεσίας, τα οποία δύνανται να αντιστοιχηθούν με τα χρόνια υπηρεσίας κάποιου μόνιμου εκπαιδευτικού. Επίσης, το δείγμα μας (Πίνακας 1) αφορούσε σε εκπαιδευτικούς ειδικοτήτων, που κατέχουν πολλές διδακτικές ώρες στο ημερήσιο σχολικό πρόγραμμα, δηλαδή φιλόλογους και καθηγητές θετικών επιστημών.

Πίνακας 1. Χαρακτηριστικά δείγματος

<i>Εκπαιδευτικοί</i>	<i>Φύλο (Ηλικία)</i>	<i>Ειδιότητα</i>	<i>Θέση</i>	<i>Χρ.Υπηρεσίας</i>	<i>Μεταπτυχιακό</i>
1	Γυναίκα (53)	Βιολόγος	Αναπληρώτρια	12	Όχι
2	Γυναίκα (54)	Φιλολόγος	Μόνιμη	25	Όχι
3	Άνδρας (41)	Φιλολόγος	Αναπληρωτής	15	Εκπόνηση
4	Άνδρας (64)	Μαθηματικός	Μόνιμος	35	Όχι
5	Άνδρας (44)	Φυσικός	Μόνιμος	12	Ναι (1)
6	Γυναίκα (47)	Φιλολόγος	Μόνιμη	19	Ναι (2)
7	Άνδρας (54)	Φιλολόγος	Μόνιμος	17	Ναι (2)
8	Γυναίκα (43)	Βιολόγος	Μόνιμη	16	Εκπόνηση
9	Γυναίκα (39)	Φιλολόγος	Αναπληρώτρια	9	Ναι (3)
10	Άνδρας (45)	Μαθηματικός	Μόνιμος	20	Ναι (1)
11	Γυναίκα (48)	Φυσικός	Μόνιμη	19	Ναι (1)
12	Γυναίκα (47)	Φιλολόγος	Μόνιμη	22	Ναι (1)

Τα δεδομένα συλλέχθηκαν μέσα από προσωπικές συνεντεύξεις (Blanchet and Gotman 2001), οι οποίες ηχογραφήθηκαν και στη συνέχεια απομαγνητοφωνήθηκαν, προκειμένου να πραγματοποιηθεί η επεξεργασία των δεδομένων. Οι συμμετέχοντες ενημερώθηκαν για την ηχογράφηση και δήλωσαν απόλυτα σύμφωνοι με αυτή τη διαδικασία. Ο χρόνος που απαιτήθηκε για την πραγματοποίηση κάθε συνέντευξης ήταν περίπου τρία τέταρτα της ώρας. Η επεξεργασία των αποτελεσμάτων και των ποιοτικών δεδομένων έγινε με την μέθοδο της θεματικής ανάλυσης περιεχομένου (Bryman 2017). Αρχικά τα δεδομένα κωδικοποιήθηκαν και έπειτα εντάχθηκαν σε ευρύτερες θεματικές ενότητες, οι οποίες επέτρεψαν την ομαδοποίηση των απαντήσεων και την εξαγωγή των αποτελεσμάτων που ακολουθούν.

Συζήτηση Ερευνητικών Αποτελεσμάτων

Στην αρχή της συνέντευξης τέθηκε το ερώτημα για τα κριτήρια που λαμβάνουν υπόψη οι εκπαιδευτικοί γενικά για την αξιολόγηση των μαθητών τους, αφήνοντας ελεύθερους τους εκπαιδευτικούς να εκφραστούν γύρω απ' όλα τα κριτήρια που θεωρούν σημαντικά. Τα κριτήρια που ανέφεραν όλοι οι εκπαιδευτικοί είναι σίγουρα η γραπτή και η προφορική δοκιμασία, ως τα τυπικά κριτήρια που αναφέρονται στα Π.Δ. για την αξιολόγηση. Ακόμη, σχεδόν όλοι οι συμμετέχοντες εκπαιδευτικοί αναφέρουν την προσπάθεια, τη συμμετοχή και την πρωτοβουλία ως κριτήριο αξιολόγησης της προφορικής επίδοσης, αλλά και τη συστηματικότητα και την επιμέλεια.

«Λαμβάνω υπόψη μου όλες τις γραπτές δοκιμασίες που μπορεί να είναι τεστ, διαγωνίσματα, ασκήσεις στο σπίτι, ασκήσεις στο σχολείο και την προφορική τους επίδοση που μπορεί να είναι είτε προφορική εξέταση στην αρχή του μαθήματος είτε...πως το λένε...με δική τους πρωτοβουλία, να το πω έτσι...σηκώνοντας το χέρι τους είτε επί τούτου προφορική εξέταση για κάποιους μαθητές. Όπως επίσης και την ενεργό τους συμμετοχή στην διάρκεια του μαθήματος, κατά την παράδοση της επόμενης διδακτικής ενότητας» Ε8.

Στη συνέχεια, οι συμμετέχοντες ρωτήθηκαν ποιο στοιχείο του χαρακτήρα ή της προσωπικότητας του μαθητή, πέρα από την επίδοσή του στο συγκεκριμένο γνωστικό αντικείμενο, θεωρούν ότι επηρεάζει την αξιολόγηση τους. Η πλειονότητα των συμμετεχόντων ανέδειξε το ενδιαφέρον του μαθητή για το μάθημα, το οποίο μπορεί να αποτυπώνεται τόσο από τις ιδέες που έχει αυτός, όσο και από το θάρρος του να εκφράσει μια άποψη, που ίσως σε κάποιες περιπτώσεις, να φαίνεται και ως ένσταση ή διαφωνία.

«Το ενδιαφέρον του, δηλαδή κάποιες ερωτήσεις που μπορεί να κάνει, που να είναι σχετικές με το αντικείμενο, οι οποίες να μην είναι όμως γραμμένες μέσα στο βιβλίο, και το οποίο βλέπεις ένα παιδί, το οποίο προβληματίζεται για οποιοδήποτε θέμα ή αντικείμενο, το οποίο δεν είναι γραμμένο στο σχολικό εγχειρίδιο και το παιδί με αφορμή κάποια κομμάτια του σχολικού βιβλίου θέλει κάποια ικανοποίηση περαιτέρω» Ε1.

Επίσης, ορισμένοι συμμετέχοντες ανέφεραν τόσο θετικές όσο και αρνητικές επιδράσεις κάποιων στοιχείων της προσωπικότητας των μαθητών στην αξιολόγησή τους. Χαρακτηριστικά τονίστηκε η ευγένεια και η οξύνοια ως παράγοντες που τους επηρεάζουν θετικά, σε αντιπαράβολή με την αγένεια και την αδιαφορία, που τους επηρεάζουν αρνητικά.

«Αρνητικά η αδιαφορία και η απάθεια, το δεν με νοιάζει τίποτα, δεν ασχολούμαι με τίποτα, επηρεάζει πάρα πολύ αρνητικά. Θετικά το φιλοπερίεργο πνεύμα, η διάθεση για έρευνα, το να είναι γενικά ζουζούνι ο μαθητής, να ψάχνεται» Ε2.

Η υπομονή και η διάθεση για συνεργασία και επικοινωνία με τους συμμαθητές ανήκουν εξίσου στα χαρακτηριστικά που μπορεί να αποτελέσουν κριτήριο για να συνθέσει ο εκπαιδευτικός την αξιολογική εικόνα του μαθητή δίνοντας ένα θετικό πρόσημο.

«Με επηρεάζει (στη βαθμολογία) αν έχει καλές σχέσεις με τα υπόλοιπα παιδιά, δηλαδή η γενικότερη συμπεριφορά που βλέπω στα διαλείμματα απέναντι στους άλλους συμμαθητές του, όσο και να μην θέλω να το λάβω υπόψη μου, συναισθηματικά επηρεάζει όταν βλέπεις κάποιο παιδί, το οποίο είναι καλό και έχει καλές σχέσεις με τα υπόλοιπα παιδιά» Ε10.

Στη συνέχεια, η συμπεριφορά των μαθητών θεωρείται μια από τις πιο σημαντικές παραμέτρους, η οποία δυνητικά μπορεί να επηρεάσει το τελικό αποτέλεσμα της αξιολόγησης. Σύμφωνα με τους συμμετέχοντες εκπαιδευτικούς η συμπεριφορά των μαθητών επηρεάζει την αξιολόγησή τους, σε αρκετές περιπτώσεις. Συγκεκριμένα, επειδή στο λύκειο οι μαθητές βιώνουν πιο έντονα το άγχος των Πανελληνίων, που συμπίπτει με την περίοδο

της εφηβείας, ενδέχεται, σύμφωνα με τους εκπαιδευτικούς του δείγματός μας, να είναι αντιδραστικοί και η συμπεριφορά τους να μην είναι πάντα η πρέπουσα.

«Με πειράζει στην περίπτωση που αρχίζει να γίνεται ολικό πρόβλημα της τάξης όλης. Είμαι αρκετά χαλαρός, δεν είμαι πολύ αυστηρός με τη συμπεριφορά των μαθητών, την συμπεριφορά εννοώ στα πλαίσια της εφηβείας, το πώς συμπεριφέρονται τα παιδιά... Όχι δεν με επηρεάζει, δεν είναι δηλαδή καθοριστικό σημείο για να αλλοιωθεί ή να αλλάξει η βαθμολογία μου...πρέπει η αξιολόγησή του στα υπόλοιπα και η συμπεριφορά του να είναι σε ευθυγράμμιση για να επηρεαστεί η βαθμολογία του... δηλαδή να μην ενδιαφέρεται καθόλου και να δημιουργεί πρόβλημα στην τάξη, οπότε θα επηρεαστεί η αξιολόγησή» Ε7.

Στη συνέχεια, η συνέντευξη επικεντρώθηκε στο αν η συμμετοχή των μαθητών και η προθυμία τους είναι ικανές να οδηγήσουν σε μια καλύτερη αξιολόγηση, ακόμα και εάν η επίδοση δεν είναι τόσο καλή. Σχεδόν καθολική είναι η παραδοχή ότι η συμμετοχή και η παρουσία του μαθητή στην τάξη επηρεάζει θετικά την αξιολόγηση. Βέβαια, σε κάποιους εκπαιδευτικούς, η έλλειψη συμμετοχής δημιουργεί μια αρνητική εικόνα για τους μαθητές τους, ενώ σε άλλους, αυτή η έλλειψη δεν φαίνεται να τους επηρεάζει. Χαρακτηριστικά, οι μεν πρώτοι δηλώνουν ότι ένας πολύ καλός στα γραπτά μαθητής, θα τύχει μη ευνοϊκής μεταχείρισης, αν παραμένει αμέτοχος κατά τη διάρκεια της μαθησιακής διαδικασίας, ενώ οι δεύτεροι θεωρούν ότι απλά και μόνο η ύπαρξη συμμετοχής θα λειτουργήσει ως ενισχυτικός παράγοντας της τελικής αξιολόγησης, αλλά όχι το αντίθετο.

«Ένα παιδί το οποίο γράφει πολύ καλά στο γραπτό λόγο και είναι αδιάφορο, μη συμμετοχικό, όσον αφορά την προφορική εξέταση ή συμμετοχή του μέσα στην τάξη ή κατά την παράδοση ή κατά την εξέταση φυσικά επηρεάζει αρνητικά τη βαθμολόγησή του διότι δεν μπορούμε να κάνουμε μόνο με την γραπτή εξέταση, πήραμε ένα 20 δηλαδή και μετά το ξεχνάμε, θα χρειαστεί και κάποια περαιτέρω δοκιμασία» Ε1.

«Ναι βέβαια, κυρίως αυτό είναι για να βοηθήσει τους μαθητές που έχουν μέτριες επιδόσεις στα γραπτά. Γιατί από έναν καλό μαθητή, ο οποίος μου γράφει καλά ακόμα και αν δεν μιλάει πολύ, είναι το στυλ του, έτσι να είναι χαμηλών τόνων, δεν σημαίνει ότι θα πάρει χαμηλότερο βαθμό. Είναι για να βοηθήσει τον προφορικό και όχι για να μειώσει τον γραπτό» Ε5.

Στο δεύτερο μέρος της συνέντευξης, που συνδέεται με το έτερο ερευνητικό ερώτημα, οι εκπαιδευτικοί ρωτήθηκαν για τη σημασία που δίνουν στους κοινωνικούς παράγοντες σε σχέση με την αξιολόγηση των μαθητών τους. Οι περισσότεροι παραδέχονται ότι επηρεάζονται από κοινωνικούς παράγοντες για να συνθέσουν την αξιολογική εικόνα των μαθητών τους, ενώ λίγοι δηλώνουν ότι δεν επηρεάζονται. Παρόλα αυτά στις ερωτήσεις που ακολούθησαν όλοι οι συμμετέχοντες εμφανίστηκαν να επηρεάζονται από κάποιους συγκεκριμένους κοινωνικούς παράγοντες. Συνεπώς, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι για κάποιους εκπαιδευτικούς η διαδικασία επιρροής της αξιολόγησής τους από κοινωνικά χαρακτηριστικά των μαθητών τους διενεργείται υπόρρητα, χωρίς να τους είναι απόλυτως συνειδητή, ενώ άλλοι ενσυνείδητα βαθμολογούν παίρνοντας υπόψη και κοινωνικά χαρακτηριστικά των μαθητών τους. Φυσικά, όπως αναφέρουν, έχει σημασία η φύση του κοινωνικού παράγοντα, το πότε και το πώς θα γνωστοποιηθεί στον εκπαιδευτικό, έτσι ώστε να συμβάλει στην διαμόρφωση της αξιολογικής εικόνας του μαθητή, αφού κάποιοι κοινωνικοί παράγοντες ευαισθητοποιούν περισσότερο.

«Σίγουρα αν ξέρω ότι ένα παιδί δυσκολεύεται, υπάρχουν οικονομικά ζητήματα και όλα αυτά το λαμβάνω υπόψη. Κυρίως αν αυτό οδηγήσει, ας πούμε, στο να είναι απορριπτικά τα αποτελέσματα, αν και έτσι όπως είναι το σύστημα στα Λύκεια τα τελευταία χρόνια στο να μείνει ένας μαθητής συμβάλλουν πολλοί παράγοντες και συνεπώς δεν αντιλαμβάνεσαι άμεσα ότι εσύ έχεις απορρίψει τον μαθητή...αυτό... Αλλά σίγουρα παιδιά που έχουν...η διάθεση είναι και να

βοηθήσουμε όχι μόνο στη βαθμολογία και να βρούμε...αν δεν πηγαίνει φροντιστήριο να του δώσουμε περισσότερες βοήθειες για να μπορέσει να ανταποκριθεί καλύτερα» E4.

Στη συνέχεια, το ενδιαφέρον στράφηκε στην επιρροή του φύλου του μαθητή στην αξιολόγηση των εκπαιδευτικών. Όλοι οι συμμετέχοντες κατηγορηματικά απάντησαν όχι, τονίζοντας ότι δεν επηρεάζονται καθόλου από το φύλο των μαθητών τους, όταν προχωρούν στη διαδικασία αξιολόγησης. Παρόλα αυτά, κάποιιοι αναφέρουν ότι το φύλο αποτελεί παράγοντα διαμόρφωσης συμπεριφορών, οι οποίες ενδεχομένως να επηρεάζουν την αξιολόγηση που διενεργούν.

«Όχι...απλά νομίζω ότι τα αγόρια είναι λίγο πιο ανήσυχα από ότι τα κορίτσια... οπότε αν πάμε στο προηγούμενο που με ρώτησες αν η συμπεριφορά του μέσα στην τάξη με επηρεάσει, ίσως με επηρεάσει σε αυτό το επίπεδο...δηλαδή αν είναι ήσυχα ή ανήσυχα, συμμετέχουν ή δεν συμμετέχουν...τα αγόρια γενικότερα είναι λίγο πιο ανήσυχα από ότι τα κορίτσια, αλλά όχι δεν με επηρεάζει το φύλο.» E11

Οι απαντήσεις των συμμετεχόντων είναι πιο συγκρατημένες και διακατέχονται από σκεπτικισμό όταν ερωτώνται σχετικά με το εάν τα παιδιά των συναδέλφων τους τυγχάνουν ευνοϊκότερης μεταχείρισης από τους ίδιους κατά την αξιολόγησή τους. Η πλειονότητα των συμμετεχόντων απάντησε πως επηρεάζεται από το γεγονός ότι κάποιος μαθητής είναι παιδί συναδέλφου, όμως δεν κάνουν διακρίσεις προς όφελος των μαθητών αυτών. Ορισμένοι συμμετέχοντες επισημαίνουν μάλιστα πως στοχευμένα και ενσυνειδήτα, κατά την αξιολόγηση των μαθητών αυτών, δεν επιτρέπουν στο συναδελφικό συναίσθημα, που ενδεχομένως νιώθουν, να τους επηρεάσει. Παράλληλα, δηλώνουν ιδιαίτερα προσεκτικοί κατά την αξιολόγηση των παιδιών συναδέλφων σημειώνοντας ότι ελέγχουν πιο διεξοδικά τη βαθμολογία τους, κυρίως αυτή των μαθητών που δεν εμφανίζουν άριστα γραπτά ή άριστη επίδοση κατά τη διάρκεια του μαθήματος.

«Ναι επηρεάζει. Προσπαθώ να είμαι πιο αντικειμενική από ότι σε άλλες περιπτώσεις, δηλαδή το διπλοτσεκάρω. Όχι πιο αυστηρή, όμως βάζω τον βαθμό μετά από περισσότερο έλεγχο, δηλαδή λέω 'Σίγουρα αυτόν; Για έλεγξε το'» E2.

«Στο πίσω μέρος του κεφαλιού μου έχω την έγνοια, τη σκέψη στην περίπτωση που δεν είναι ο μαθητής αυτό που θα ήθελε ο συνάδελφος να είναι, δηλαδή δεν χρειάζεται να μιλήσουμε, είναι περιττό να πούμε για ένα μαθητή, παιδί συναδέλφου, ο οποίος είναι άριστος. Το πρόβλημα είναι αν είναι ένας μαθητής μέτριος ή χαμηλού... εκεί σίγουρα θα το κουβεντιάσω με τον συνάδελφο πρώτα και εκεί θα σταθούμε δηλαδή. Όπως είναι, ως γονιός, που έχει το πρόβλημα αυτό, αν μπορεί να βελτιωθεί, τι να προσέξει περισσότερο, κτλ. Βέβαια η βαθμολογία...η αξιολόγηση δεν μπορεί να είναι επειδή είναι παιδί εκπαιδευτικού και αν είναι μέτριος ή χαμηλός να του δώσω άριστα, δηλαδή αν είναι για 12 να του δώσω 19 ας το πούμε. Δεν μπορεί να με επηρεάσει σε τέτοιο βαθμό, με αυτήν την έννοια» E7.

Έπειτα, το περιεχόμενο των ερωτήσεων εστίασε στην επιρροή που ασκεί στην αξιολόγηση των μαθητών η κοινωνική θέση και το οικονομικό επίπεδο των οικογενειών των μαθητών. Από τις απαντήσεις των συμμετεχόντων διαφαίνεται ότι η κοινωνική θέση αποτελεί ένα στοιχείο που ελάχιστα υπεισέρχεται στην αξιολόγηση που διενεργούν οι εκπαιδευτικοί. Το μεγαλύτερο μέρος των συμμετεχόντων ανέφεραν ότι δεν επηρεάζονται από το κοινωνικό προφίλ των οικογενειών. Ταυτόχρονα, όμως, επεσήμαναν ότι δεν μπορεί κανείς να προσπεράσει εύκολα τη συσχέτιση, που επιστημονικά αποδεικνύεται και εμπειρικά παρατηρείται, μεταξύ κοινωνικής θέσης της οικογένειας και σχολικής επίδοσης του μαθητή. Επομένως, οι συμμετέχοντες φαίνεται να οδηγούνται κατά τη συνέντευξη στη διαπίστωση ότι η αξιολόγησή τους έμμεσα επηρεάζεται από το κοινωνικό επίπεδο, αφού

αυτό διαμορφώνει σε κάποιο βαθμό και τη σχολική επίδοση των μαθητών.

«Αυτό σίγουρα όχι... δεν με απασχολεί...Βέβαια δεν με απασχολεί με αυτόν τον τρόπο, όμως ανάλογα... Το συνηθισμένο είναι ότι η κοινωνική θέση επηρεάζει την επίδοση του ίδιου του μαθητή και συνεπώς και τους βαθμούς του, αλλά όχι εμένα την ίδια ως προς την αξιολόγηση, με αυτήν την έννοια...ότι θα τον αξιολογήσω πιο θετικά γνωρίζοντας ότι είναι ο γιος του Δήμαρχου ή ...όχι» Ε8.

Ενώ, όμως, η επιρροή της κοινωνικής θέσης στην αξιολόγηση των μαθητών φαίνεται να προβληματίζει τους εκπαιδευτικούς του δείγματος, το οικονομικό επίπεδο εκλαμβάνεται ως ένας παράγοντας σημαντικός στη διαδικασία αξιολόγησης στην οποία εμπλέκονται. Όπως αναφέρουν όλοι οι συμμετέχοντες, επηρεάζονται από την οικονομική κατάσταση της οικογένειας των μαθητών τους και εάν αυτή χαρακτηρίζεται από επισφάλεια ή δυσχέρεια υιοθετούν στάσεις πιο επιεικείς κατά τη βαθμολόγησή τους.

«Ναι σίγουρα, αν ξέρω ότι αυτό το παιδί δεν έχει ούτε δικό του δωμάτιο ή ότι υπάρχουν προβλήματα διαζυγίου ή ότι υπάρχουν προβλήματα οικονομικά σίγουρα θα επηρεάσουν την αξιολόγηση. Προς το θετικό φαντάζομαι, προς την επιείκεια...Ναι ναι» Ε2.

Συμπέρασμα

Οι απαντήσεις των εκπαιδευτικών δείχνουν ότι ακολουθούν πρωτίστως τα τυπικά κριτήρια που αναφέρονται στα Π.Δ. για την αξιολόγηση, αλλά παράλληλα στηρίζονται και στην άτυπη αξιολόγηση (Μαυρογιώργος 2005) σαν πιο αυθόρμητη αξιολόγηση και αναπόσπαστο μέρος της διδασκαλίας. Επομένως, ναι μεν τα πρώτα κριτήρια που αναφέρουν είναι η γραπτή και η προφορική δοκιμασία, αλλά φαίνεται ότι έχουν αποσαφηνίσει στη στάση τους ότι η επιμέλεια, η προσπάθεια, η συστηματικότητα, η πρωτοβουλία και η συμμετοχή αποτελούν τα άτυπα κριτήρια που διαφοροποιούν το βαθμολογικό αποτέλεσμα της αξιολόγησης των μαθητών τους. Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία (Vences, Cyril and Jeyasekaran 2016), τα στοιχεία αυτά εμπίπτουν στη συνεχή και διαμορφωτική αξιολόγηση, όπου η καθημερινή επαφή του εκπαιδευτικού με τους μαθητές βοηθάει στην άτυπη παρακολούθηση και παρατήρηση των μαθητών καταγράφοντας όλο το φάσμα της εξέλιξης και της προόδου των μαθητών.

Ως το πιο σημαντικό στοιχείο επιρροής της αξιολόγησης, που πραγματοποιεί ο εκπαιδευτικός, αναδεικνύεται το ενδιαφέρον και το φιλοπερίεργο πνεύμα του μαθητή, το οποίο για τους συμμετέχοντες συχνά αντανakλάται στο θάρρος του να εκφραστεί και στη διάθεση που έχει για επικοινωνία και συνεργασία με τον εκπαιδευτικό και τους συμμαθητές του. Αντίστοιχα είναι τα αποτελέσματα και της έρευνας του Becker (1992), ο οποίος εστιάζοντας στα μαθήματα των θετικών επιστημών, αναφέρει πως το ενδιαφέρον του μαθητή για το μάθημα δίνει κίνητρα για μια καλύτερη αξιολόγηση.

Τα αποτελέσματα κατέδειξαν, επίσης, ότι η συμπεριφορά των μαθητών θεωρείται σημαντική συνιστώσα της αξιολόγησης των εκπαιδευτικών. Από τις απαντήσεις τους φαίνεται, όμως, ότι δεν αποτελεί ξεχωριστό κριτήριο, αλλά συνδυάζεται πάντα με την έλλειψη προσπάθειας από πλευράς του μαθητή, την αδιαφορία του για το μάθημα και την παρεμπόδιση της ομαλής διεξαγωγής του μαθήματος. Ομοίως, ο Merle (2007, οπ. αναφ.Τσακίρη 2018: 97), επισημαίνει ότι «οι βαθμολογικές δεξιότητες των εκπαιδευτικών διαμορφώνονται βάσει ορισμένων ανεπίπτων αιτιοτήτων, οι οποίες σχετίζονται και με τη συμπεριφορά του μαθητή».

Η παρείσφρηση των κοινωνικών παραγόντων στην αξιολόγηση είναι έκδηλη μέσα από τις απαντήσεις των συμμετεχόντων. Ωστόσο, οι περισσότεροι εκπαιδευτικοί επικεντρώνονται σε κάποιους κοινωνικούς παράγοντες που τους ευαισθητοποιούν περισσότερο. Το φύλο του μαθητή αποτελεί έναν κοινωνικό παράγοντα που εξετάζεται διεξοδικά

στη βιβλιογραφία, αφού εμφανίζονται έμφυλες στερεοτυπικές αντιλήψεις και προσδοκίες από τους εκπαιδευτικούς, λειτουργώντας πολλές φορές ως «αυτοεκπληρούμενη προφητεία» (Cabras, Marmillata and Sechi 2018). Από τις απαντήσεις, όμως, των συμμετεχόντων εκπαιδευτικών στην παρούσα έρευνα, δεν είναι δυνατό να επιβεβαιωθεί η παραπάνω θέση, αφού όλοι οι εκπαιδευτικοί δήλωσαν, και μάλιστα κατηγορηματικά ότι δεν επηρεάζονται καθόλου από το φύλο του μαθητή τους κατά τη διαδικασία της αξιολόγησης.

Οι αναφορές στην έρευνά μας στην κοινωνική προέλευση των μαθητών ως στοιχείο της αξιολόγησής τους συντάσσονται με αποτελέσματα πρότερων ερευνών (Παπακωνσταντίνου 2022) και καταδεικνύουν πως το κοινωνικό επίπεδο των μαθητών επηρεάζει σε περιορισμένο βαθμό την αξιολόγηση των εκπαιδευτικών και χωρίς να καθίσταται πάντοτε σαφές το πρόσημο αυτής της επιρροής. Αντιθέτως, οι συμμετέχοντες αναγνωρίζουν πως η αξιολόγησή τους επηρεάζεται όταν το οικονομικό επίπεδο της οικογένειας των μαθητών τους είναι χαμηλό και γίνονται πιο ελαστικοί στη βαθμολογία τους. Ωστόσο, σύμφωνα με Merle (2007:73-74), όπως αναφέρεται στην Τσακίρη (2018), τα «κοινωνικά κριτήρια» ενισχύουν τη γενναιοδωρή βαθμολογία, αφού, σε χαμηλό κοινωνικό υπόβαθρο, η βαθμολογική πριμοδότηση αποκτά για τους συγκεκριμένους μαθητές συμβολική υπόσταση.

Ολοκληρώνοντας την προσπάθεια αυτή, αξίζει να επισημανθεί ότι επιχειρήθηκε να παρουσιαστεί η άποψη των εκπαιδευτικών δευτεροβάθμιας για την αξιολόγηση που πραγματοποιούν κατά το εκπαιδευτικό τους έργο και να εντοπιστούν οι επιρροές που οι ίδιοι οι εκπαιδευτικοί αναγνωρίζουν στον τρόπο που διενεργούν την αξιολόγηση των μαθητών τους. Σαφώς, η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε και ο αριθμός των συμμετεχόντων στην έρευνα δεν επιτρέπουν καμία δυνατότητα γενίκευσης. Αποτελούν, όμως ενδεικτικές θέσεις μίας ομάδας του πληθυσμού, οι οποίες εμβαθύνουν αναφορικά με το υπό μελέτη ζήτημα και χαράσσουν τις προοπτικές μίας ποσοτικής έρευνας, η οποία θα έρθει να επιβεβαιώσει ή να ανατρέψει τα αποτελέσματα αυτά. Σημαντική και απαραίτητη, όμως, κρίνεται και μία έρευνα, η οποία θα μελετά τις απόψεις των μαθητών του λυκείου, τον τρόπο που αντιλαμβάνονται την αξιολόγησή τους από τους εκπαιδευτικούς και την ικανότητά τους να ανιχνεύσουν τις κοινωνικές επιρροές που οι εκπαιδευτικοί τους δέχονται κατά τη διαδικασία της αξιολόγησης που διενεργούν.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Bryman, A. (2017), *Μέθοδοι Κοινωνικής Έρευνας*, Αθήνα, Gutenberg.
- Creswell, J. (2016), *Η Έρευνα στην Εκπαίδευση*, Αθήνα, Ίων.
- Μαυρογιώργος, Γ. (2005), *Σχολείο: Διδασκαλία και Αξιολόγηση*, Τόμος Α΄, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- McAfee, O., Leong, D. and Bodrova, E. (2010), *Βασικές αρχές της αξιολόγησης στην προσχολική αγωγή και εκπαίδευση*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Ντολιοπούλου, Ε. και Γουργιώτου, Ε. (2008), *Η αξιολόγηση στην εκπαίδευση. Με έμφαση στην προσχολική*, Αθήνα, Gutenberg.
- Παπακωνσταντίνου, Α. Ά. (2022), *Γονικές επιρροές στη βαθμολόγηση των μαθητών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Παιδαγωγικός Λόγος*, Τόμ. 28, No 1, σσ. 33–56. <https://doi.org/10.12681/plogos.30598>
- Robson, C. (2010), *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου*, Αθήνα, Gutenberg.
- Τσακίρη, Δ. (2018), *Η θέσμιση της αξιολόγησης των μαθητών και το φαντασιακό στοιχείο*, Αθήνα, Εκδόσεις Μεταίχμιο

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Becker, W. and Rosent, S. (1992), The Learning Effect of Assessment and Evaluation in High School, *Economics of education Review*, Vol. 11, No. 2, pp. 107-118.
- Blanchet, A. and Gotman, A. (2001), *L'enquête et ses méthodes: l'entretien*. Paris, Nathan.
- Cabras, C., Marmillata, S., and Sechi, C. (2018), Sexual objectification in education: how do teachers perceive and evaluate students?, *Social Psychology of education*, Vol. 21, pp. 743-757.
- Cronbach, L. (1963), *Educational Psychology (2nd edition)*, New York: Harcourt Brace and Co.
- Dubet, F. (2002), *Le déclin de l'institution*, Paris, Seuil.
- Goffman, I. (1974), *Les rites d'interaction*, Paris, Ed. Minuit.
- Vences Cyril, A. and Jeyasekaran, D. (2016), Attitude towards continuous and comprehensive evaluation of high school students, *i-manager's Journal on Educational Psychology*, Vol. 9, No 4, pp 21-26.

ΤΡΟΦΙΚΑ ΑΠΟΒΛΗΤΑ ΚΑΙ ΚΥΚΛΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΙΚΗ ΕΝΩΣΗ: ΜΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ

Χριστίνα Μαρούλη^α

^α Τμήμα Περιβαλλοντικών Σπουδών, Deree – Αμερικανικό Κολλέγιο Ελλάδος

Περίληψη

Το θέμα των τροφικών αποβλήτων απασχολεί την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ) και η μετάβαση στην κυκλικότητα στα τροφικά συστήματα είναι βασικός της στόχος. Αυτή η εργασία επικεντρώνεται και αναλύει τις προκλήσεις - εμπόδια που αντιμετωπίζουν πρωτοβουλίες που επιδιώκουν τη μείωση των τροφικών αποβλήτων και την προώθηση της κυκλικής οικονομίας στην ΕΕ, βασισμένη σε πληροφορίες από το πεδίο και την εφαρμοσμένη πρακτική. Κατόπιν αναλύει αυτές τις δυσκολίες και προτείνει μια τυπολογία αυτών, χρησιμοποιώντας κοινωνιολογικές θεωρήσεις. Βασική συμβολή της εργασίας αυτής είναι η ανατροφοδότηση των θεωριών για τα τροφικά απόβλητα με πληροφορίες-γνώση από πραγματικές πιλοτικές εφαρμογές, ενώ αναδεικνύει τη χρησιμότητα μιας κοινωνιολογικής θεώρησης.

Λέξεις κλειδιά: τροφικά απόβλητα, κυκλικά τροφικά συστήματα, εμπόδια, πρακτικές, κοινωνιολογική προσέγγιση

FOOD WASTE AND CIRCULARITY IN THE EUROPEAN UNION: A SOCIOLOGICAL APPROACH

Christina Marouli^α

^α Environmental Studies Programme, Deree – The American College of Greece

Abstract

Food waste is a significant concern in the European Union (EU) and the transition to circular food systems is one of its priority goals. This work focuses and analyzes the challenges – obstacles that initiatives to reduce food waste and promote circularity in the EU face, based on information collected from the field and real-life experiences. After a discussion of the challenges, it then analyzes them and proposes a categorization of them, based on a sociological approach. A main contribution of this work is that it informs theories about food waste generation with insights from real-life pilot applications, while it highlights the usefulness of a sociological approach.

Keywords: food waste, circular food systems, barriers, real-life practice, sociological approach

Εισαγωγή

Τα τροφικά απόβλητα θεωρούνται σήμερα θέμα προτεραιότητας με σημαντικές περιβαλλοντικές και κοινωνικές επιπτώσεις (π.χ. κατανάλωση πόρων, κλιματική αλλαγή, ρύπανση, καταστροφές, κλιματικοί πρόσφυγες, κ.λπ.) σε παγκόσμιο και ευρωπαϊκό επίπεδο. Σύμφωνα με στοιχεία των Ηνωμένων Εθνών το ένα τρίτο των παραγόμενων τροφίμων παγκοσμίως απορρίπτεται στα σκουπίδια (FAO 2015), ενώ στην Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ), υπολογίζεται ότι περίπου 174 κιλά τροφικών αποβλήτων παράχθηκαν κατ' άτομο το 2019 (EUFIC 2021). Τα περισσότερα από αυτά τα τροφικά απόβλητα παράγονται σε επίπεδο νοικοκυριού, το οποίο υπολογίζεται ότι απορρίπτει περίπου το ¼ των τροφίμων που αγοράζει. Παράλληλα, η πείνα συνεχίζει να είναι πραγματικότητα για πολλούς ανθρώπους στη Γη, με αυξητική τάση. Το 2020, περίπου 10% του παγκόσμιου πληθυσμού υπέφεραν από πείνα (FAO, IFAD, UNICEF, WFP and WHO 2021).

Σε αυτό το πλαίσιο, οι στόχοι των Ηνωμένων Εθνών για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη περιλαμβάνουν διάφορους στόχους για την προστασία του περιβάλλοντος και τη βιώσιμη γεωργία, αλλά και την εξάλειψη της πείνας (Στόχος 2) καθώς και την υπεύθυνη κατανάλωση και παραγωγή (Στόχος 12). Έχοντας δεσμευθεί να περιορίσει στο μισό την ποσότητα τροφικών αποβλήτων που παράγει μέχρι το 2030 (European Commission, Food Safety), η ΕΕ έχει υιοθετήσει διάφορες πολιτικές και στρατηγικές για την πρόληψη απώλειας τροφίμων (π.χ. Farm to Fork, κυκλική οικονομία, Χάρτης πορείας προς μια Ευρώπη που θα χρησιμοποιεί αποδοτικά τους πόρους της, κ.λπ.).

Έτσι, η ΕΕ χρηματοδοτεί πρωτοβουλίες που στοχεύουν στη μείωση, επαναχρησιμοποίηση ή κομποστοποίηση των τροφικών αποβλήτων και την προώθηση της κυκλικότητας στα τροφικά συστήματα. Αυτή η εργασία διερευνά ποιες προκλήσεις και εμπόδια αντιμετωπίζουν τέτοιες πρωτοβουλίες και προτείνει μια τυπολογία αυτών. Με βάση αυτή τη συζήτηση, αναδεικνύει τη δομική διάσταση του θέματος και υπογραμμίζει τη χρησιμότητα μιας κοινωνιολογικής προσέγγισης για τη μείωση των τροφικών αποβλήτων.

Θεωρητικό πλαίσιο

Καθώς το ενδιαφέρον στο θέμα των τροφικών αποβλήτων αυξήθηκε σημαντικά τα τελευταία χρόνια, έχουν προταθεί διάφορες θεωρίες σχετικά με τις αιτίες που τα προκαλούν. Οι θεωρίες που χρησιμοποιούνται πιο συχνά για την εξήγηση των συμπεριφορών που προκαλούν τροφικά απόβλητα, και αντίστοιχα για τον εντοπισμό πιθανών παρεμβάσεων για τη μείωση τους, είναι η Θεωρία της Αιτιολογημένης Δράσης (Theory of Reasoned Action), η θεωρία της Προγραμματισμένης Συμπεριφοράς (Theory of Planned Behavior), το Μοντέλο της Ενεργοποίησης Κανόνων (Norm Activation Model), και η Θεωρία των Αξιών-Πιστεύω-Κανόνων (Value-Belief-Norm theory) (Concari, Kok and Martens 2020). Η Θεωρία της Αιτιολογημένης Δράσης (TRA) (Ajzen and Fishbein 1970) και η θεωρία της Προγραμματισμένης Συμπεριφοράς (TPB) η οποία αναπτύχθηκε αργότερα (Ajzen 1991, Graham-Rowe, Jessop and Sparks 2015, van der Werf, Seabrook and Gilliard 2019) αντιμετωπίζουν τα άτομα ως λογικά όντα τα οποία δρουν με βάση τα πιστεύω και τους κοινωνικούς κανόνες που ενστερνίζονται, ζυγίζουν με τη λογική τις επιπτώσεις των πιθανών τρόπων δράσης, και διαμορφώνουν απόψεις και αξίες οι οποίες κατόπιν οδηγούν στις συμπεριφορές τους. Το Μοντέλο της Ενεργοποίησης Κανόνων (NAM) υπογραμμίζει ότι η διαμόρφωση συμπεριφορών προϋποθέτει την ενεργοποίηση των προσωπικών αρχών του ατόμου, και αυτή η ενεργοποίηση απαιτεί κάποιες συνθήκες συμπεριλαμβανομένης και μιας φιλο-περιβαλλοντικής και κοινωνικής συνείδησης καθώς και μια αίσθηση κοινωνικής και περιβαλλοντικής ευθύνης (Gatersleben, Murtagh, Cherry and Watkins 2017, Church, Jiang, Kuang and Vitalis 2019). Τέλος, η Θεωρία των Αξιών-Πιστεύω-Κανόνων (VBN) συμπεριλαμβάνει την προσωπική περιβαλλοντική κοσμοθεωρία (η οποία

εμπειρέχει και ηθικές υποχρεώσεις) του ατόμου στις παραμέτρους οι οποίες επηρεάζουν τις περιβαλλοντικές συμπεριφορές (Stern 2000).

Κάποιες μελέτες έχουν υποστηρίξει ότι αν οι άνθρωποι είχαν την απαραίτητη πληροφόρηση και γνώση, θα άλλαζαν τις συμπεριφορές τους που προκαλούν τροφικά απόβλητα. Άλλες κατέδειξαν ότι η γνώση μπορεί να είναι αναγκαία αλλά δεν είναι αρκετή για την αλλαγή περιβαλλοντικών συμπεριφορών (Kolmuss and Agyeman 2002). Κάποιοι μελετητές/ριες επικεντρώθηκαν στα κίνητρα και συναισθήματα (Quested, Marsh, Stunell, and Parry 2013, Graham-Rowe, Jessop, Sparks 2014, Russell, Young, Unsworth and Robinson 2017) ως τους κύριους γενεσιουργούς παράγοντες της απόρριψης τροφίμων.

Όμως, πέραν από αυτές τις θεωρίες οι οποίες είναι ψυχολογικές και αναζητούν τις αιτίες των πρακτικών που συντελούν στην παραγωγή τροφικών αποβλήτων στα άτομα, ή γνωστικές και επικεντρώνονται στη σημασία της γνώσης, υπάρχουν και κοινωνιολογικές προσεγγίσεις που εστιάζουν σε παράγοντες του ευρύτερου κοινωνικού πλαισίου (Gabriel, Rombach, Wieser and Bitsch 2021). Υποστηρικτές της θεωρίας των Κοινωνικών Πρακτικών υποστηρίζουν ότι:

«Τα άτομα είναι βασικοί παίκτες στην λήψη αποφάσεων στην καθημερινή ζωή και επηρεάζουν τη χρήση [πόρων] μέσα από τις συμπεριφορές και πρακτικές τους, οι οποίες κατόπιν επηρεάζονται από τον χώρο, τις τεχνολογίες, τις διαπροσωπικές σχέσεις, την κοινωνία και την πληροφορία» (Breadsell, Eon and Morrison 2019: 1). Αυτή η θεωρία επικεντρώνεται στις κοινωνικές πρακτικές, οι οποίες είναι συμπεριφορές ρουτίνας με κοινωνική προέλευση και οι οποίες αποτελούνται από τρία αλληλοεπιδρώντα στοιχεία: τεχνολογία (τεχνουργήματα που χρησιμοποιούνται στην εκτέλεση των πρακτικών), δεξιότητες (γνώσεις και ικανότητες), και νοήματα (κατανόηση, υποθέσεις, αξίες, σύμβολα). Επίσης, οι κοινωνικές πρακτικές συχνά δημιουργούν δέσμες ή συστήματα πρακτικών.

Επιπλέον, υπάρχουν κάποιες πιο περιορισμένες μελέτες που έχουν εξετάσει την αποτελεσματικότητα διαφόρων τύπων παρεμβάσεων με σκοπό την αλλαγή συμπεριφορών και πρακτικών που δημιουργούν τροφικά απόβλητα (Reynolds et al. 2019). Οι τύποι παρεμβάσεων που έχουν εξεταστεί για την αποτελεσματικότητά τους περιλαμβάνουν πληροφόρηση, οπτικοακουστικά ερεθίσματα, μοντελοποίηση επιθυμητών συμπεριφορών (για αλλαγή κοινωνικών κανόνων), ανατροφοδότηση, εθελοντικές συμφωνίες, ανταμοιβές και ποινές προκειμένου να επιτευχθεί ένα επιθυμητό αποτέλεσμα (Stockli, Niklaus and Dorn 2018, Langen, Gobel and Waskow 2014, Soma, Li and MacLaren 2020, Boonrod, Towprayoon, Bonnet and Tripetchkul 2015). Χρειαζόμαστε περισσότερες από αυτές τις μελέτες, και για πιο ολοκληρωμένες παρεμβάσεις.

Μεθοδολογία

Αυτή η μελέτη βασίζεται στην ανάλυση περιπτώσεων (case study analysis), με σκοπό να διερευνήσει τα εμπόδια – ως δυναμικές οντότητες και διαδικασίες - που αντιμετωπίζουν πρωτοβουλίες οι οποίες στοχεύουν στην αντιμετώπιση / μείωση των τροφικών αποβλήτων, και μέσα από την ανάλυσή τους να εξάγει θεωρητικά συμπεράσματα για τον πλέον αποτελεσματικό τρόπο προς κυκλικά τροφικά συστήματα. Επικεντρώνεται σε έργα χρηματοδοτούμενα από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Ξεκίνησε από παρατήρηση στο έργο A2UFood (χρηματοδοτούμενο στο πλαίσιο των Urban Innovative Actions) στο Ηράκλειο Κρήτης, με τη συμμετοχή της συγγραφέα του άρθρου αυτού ως εμπειρογνώμονα, και εμπλουτίστηκε με παρόμοιες εμπειρίες της σε άλλα Ευρωπαϊκά χρηματοδοτούμενα έργα στην Ελλάδα (στο πλαίσιο του χρηματοδοτικού οργάνου LIFE). Εμπειρικές παρατηρήσεις συλλέχθηκαν μέσα από επιτόπια συμμετοχική παρατήρηση, συνεντεύξεις με την ομάδα έργου και ενδιαφερόμενους, ομαδικές συζητήσεις με την ομάδα έργου, καθώς και έντυπο υλικό (π.χ. εκθέσεις κλπ.) των έργων το οποίο είναι δημοσίως διαθέσιμο. Η

προσέγγιση της εμπειρικά θεμελιωμένης θεωρίας (grounded theory) χρησιμοποιήθηκε για την αναγνώριση των εμποδίων και της τυπολογίας τους.

Κατόπιν, με σκοπό την επιβεβαίωση της εγκυρότητας των αναλυτικών εννοιών που παράχθηκαν, πραγματοποιήθηκε μια επισκόπηση των έργων που επικεντρωνόντουσαν στα τροφικά απόβλητα που συγχρηματοδοτήθηκαν από το χρηματοδοτικό όργανο LIFE της ΕΕ μέσα από τη σχετική βάση δεδομένων (<https://webgate.ec.europa.eu/life/publicWebsite/search>). Από αυτά (βλέπε Παράρτημα 1), επιλέχθηκαν 5 έργα (LIFE NOW, WASTE2BIO, FLAW4LIFE, LIFE F4F, και LIFE TRiFOCAL) που θεωρούνται επιτυχημένα, με κύριο κριτήριο τη διαθεσιμότητα επαρκούς έντυπου υλικού στα αγγλικά που ήταν δημόσια διαθέσιμο, για να είναι εφικτή μια βαθύτερη ανάλυση των προκλήσεων που αντιμετώπισαν. Τα έργα αυτά αντιπροσωπεύουν επίσης όσον το δυνατόν περισσότερες από τις προτεραιότητες της Ευρωπαϊκής πολιτικής για τα τροφικά απόβλητα (μείωση της δημιουργίας τροφικών αποβλήτων, χρησιμοποίηση για τροφή ανθρώπων ή ζώων, παραγωγή άλλων προϊόντων από αυτά, κομποστοποίηση).

Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τα επιλεγθέντα LIFE έργα ο/η αναγνώστης/ αναγνώστρια μπορεί να επισκεφθεί τις ιστοσελίδες των έργων που αναγράφονται στον πίνακα του Παραρτήματος 1. Για το έργο A2UFood του UIA, οι ενδιαφερόμενοι μπορούν να βρουν περισσότερες πληροφορίες στην ιστοσελίδα <https://www.uia-initiative.eu/en/uia-cities/heraklion>. Μια σύντομη περιγραφή του σκοπού και των βασικών δράσεων των επιλεγθέντων έργων δίνεται στον σχετικό πίνακα στο Παράρτημα 2.

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Οι προκλήσεις που αντιμετώπισαν τα επιλεγθέντα έργα ποικίλλαν και κάλυπταν ένα ευρύ φάσμα παραγόντων από ατομικές συμπεριφορές, κοινωνικές αξίες, νομοθετικά πλαίσια μέχρι και υλικές διαστάσεις όπως οικονομικούς πόρους. Αυτή η παρατήρηση συμφωνεί με τον ισχυρισμό διαφορών μελετητών ότι το θέμα των τροφικών αποβλήτων είναι περίπλοκο και μια πλειάδα παραγόντων συντελεί στην παραγωγή τους (Quested et al. 2013, Schmidt and Matthies 2018).

Η εμπειρία: Οι προκλήσεις των έργων

Το έργο A2UFood – “Avoidable and Unavoidable Food Wastes: A Holistic Managing Approach for Urban Environments” υιοθέτησε μια ολοκληρωμένη προσέγγιση. Στόχευε στη μείωση, τη χρησιμοποίηση καλής ποιότητας τροφικών υπολειμμάτων¹ για σίτιση ανθρώπων που είχαν ανάγκη, τη χρησιμοποίηση άλλων τροφικών υπολειμμάτων για παραγωγή βιοπλαστικού, και στην προώθηση της κομποστοποίησης στην πόλη του Ηρακλείου Κρήτης. Από τις πρώτες κιόλας συζητήσεις, ετέθη το θέμα αν μπορούν να χρησιμοποιηθούν τροφικά υπολείμματα – απόβλητα κάποιου – για τη σίτιση άλλων ανθρώπων, αναδεικνύοντας την ανάγκη για τη δημιουργία μιας κοινής και θετικής αντίληψης για τα καλής ποιότητας τροφικά υπολείμματα και μέσα στην ομάδα έργου η οποία συμπεριλάμβανε ειδικούς από διάφορους χώρους (π.χ. διαχείριση απορριμμάτων, κοινωνική φροντίδα, επιστήμονες, δημόσια διοίκηση, κλπ.). Στην ίδια λογική, οι εταιρείες παραγωγής τροφής για ζώα εκφράσαν ανησυχία για την εικόνα τους στην αγορά σε περίπτωση που συμπεριλάμβαναν τροφικά απόβλητα στις πρώτες ύλες τους (έργο LIFE F4F). Η ομάδα αποφάσισε ότι έπρεπε να υιοθετήσει άλλη ορολογία για τα τροφικά υπολείμματα. Με βάση πάντα τις κοινωνικές αξίες που προάγονται και είναι γενικώς αποδεκτές, σε αυτή την περίπτωση από την αγορά, τα τρόφιμα που δεν έχουν μια ικανοποιητική – όμορφη όψη, απορρίπτονται στα σκουπίδια πριν καν φτάσουν στους καταναλωτές (FLAW4LIFE). Κι αν διατεθούν στην αγορά, οι καταναλωτές δεν τα προτιμούν θεωρώντας τα κατώτερης ποιότητας. Αυτό είναι φαινόμενο κυρίως αστικό, καθώς οι κάτοικοι αγροτικών περιοχών

συχνά καταναλώνουν «άσχημα» φρούτα και λαχανικά. Επομένως, οι κοινωνικές αξίες και κανόνες έχουν σημαντική συνεισφορά στην παραγωγή τροφικών αποβλήτων (βλέπε για παράδειγμα Graham-Rowe, Jessop and Sparks 2015, van der Werf, Seabrook and Gilliard 2019), αλλά αυτό ισχύει όχι μόνο σε ατομικό αλλά και σε κοινωνικό-δομικό επίπεδο (π.χ. την αγορά).

Ένα άλλο είδος προκλήσεων για αρκετά έργα σχετιζόταν με το νομοθετικό ή κανονιστικό πλαίσιο που αφορά τα τροφικά απόβλητα και τα τρόφιμα. Συνηθισμένο εμπόδιο για την χρησιμοποίηση τροφικών αποβλήτων – υπολειμμάτων για τροφή ανθρώπων ή ακόμα και ζώων είναι οι νομικές προδιαγραφές για την ασφάλεια και υγιεινή των τροφίμων. Έτσι, το προϊόν που παράχθηκε από την ηλιακή ξήρανση τροφικών υπολειμμάτων στην πιλοτική μονάδα του έργου LIFE F4F (που συμπεριλάμβανε και αποστείρωση), ενώ αποδείχθηκε μέσα από επιστημονικούς ελέγχους σε εργαστήρια ότι ήταν ασφαλές για χρήση σε παραγωγικά ζώα αλλά και ζώα συντροφιάς, από νομικής άποψης υπήρχαν σοβαρά εμπόδια για τη χρήση του – ιδιαίτερα για τροφικά υπολείμματα που περιείχαν και προϊόντα κρέατος –και ήταν νομικά εφικτό να χρησιμοποιηθεί μόνο για γουνοφόρα ζώα.² Παρόμοια εμπόδια, σχετιζόμενα με τη νομοθεσία για την ασφάλεια και υγιεινή των τροφίμων ανέφερε και το έργο NOW (NOW project, n.d.), ενώ το έργο WASTE2BIO επεσήμανε την έλλειψη ενός συνεκτικού κανονιστικού πλαισίου που να επιτρέπει τη χρήση βιοεθανόλης που παράχθηκε από οργανικά απόβλητα.

Πέραν αυτών, για την χρησιμοποίηση των τροφικών αποβλήτων – υπολειμμάτων για χρήσεις άλλες από την απλή απόρριψη, συχνά χρειάζονται κάποιες καινούργιες διαδικασίες και υποδομές, πράγμα το οποίο είναι αναμενόμενο σε καινοτόμες δράσεις. Εντούτοις, η παρούσα δημόσια διοίκηση και το υπάρχον κανονιστικό πλαίσιο, συχνά οδηγεί σε καθυστερήσεις ή κι ανυπέρβλητα εμπόδια σε τέτοια έργα. Για παράδειγμα, υπήρχαν δυσκολίες στην αδειοδότηση της δημιουργίας και λειτουργίας της πιλοτικής μονάδας ηλιακής ξήρανσης του έργου LIFE F4F αλλά και της πιλοτικής μονάδας παραγωγής βιοπλαστικού του έργου A2UFood, εξ αιτίας του καινοτόμου χαρακτήρα τους, οι οποίες οδήγησαν σε καθυστερήσεις. Τέτοιες δυσκολίες και καθυστερήσεις εξ αιτίας διαδικασιών αδειοδότησης και δημόσιων διαγωνισμών είναι κοινές σε πολλά παρόμοια έργα.

Επίσης, αναφέρθηκαν δυσκολίες εύρεσης χώρων κατάλληλων για τη διάθεση «άσχημων» προϊόντων από το έργο FLAW4LIFE, θέμα που σχετίζεται όχι μόνο με τους σχετικούς κανονισμούς αδειοδότησης αλλά και τη διαθεσιμότητα χώρου και του κανονιστικού πλαισίου για τις χρήσεις γης στις πόλεις. Αυτό το θέμα ήταν καθοριστικής σημασίας στην περίπτωση του Εστιατορίου Δεύτερης Ευκαιρίας που προβλεπόταν στο έργο A2UFood και δεν επετεύχθη στο χρονικό ορίζοντα του έργου, εξ αιτίας της ιστορικότητας του κέντρου της πόλης του Ηρακλείου η οποία καθιστά την έγκριση αλλαγών χρήσεων του χώρου ιδιαίτερα απαιτητική και δυσκίνητη.

Άλλα εμπόδια που αντιμετώπιζαν τα έργα, κυρίως για τη συνέχισή τους μετά τη λήξη της χρηματοδότησής τους, ήταν οικονομικά. Μελέτες σχετικές με διάφορες τεχνικές επαναχρησιμοποίησης ή μεταποίησης τροφικών αποβλήτων σε άλλα χρήσιμα υλικά (π.χ. τροφή για ζώα, άλλα προϊόντα όπως βιοεθανόλη, ανάκτηση ενέργειας, κλπ.) συχνά υπογραμμίζουν την ανάγκη χρηματοδότησης τουλάχιστον της αρχικής επένδυσης ή ακόμα και επαναπροσδιορισμού των οικονομικών αντικινήτρων που αναφέρονται στη διαχείριση των τροφικών αποβλήτων (π.χ. το ποσό που πληρώνεται ως τέλος στους χώρους υγειονομικής ταφής - gate fee) έτσι ώστε να κάνει τις καινοτόμες αυτές πρακτικές και εγκαταστάσεις οικονομικά ελκυστικότερες. Η εύρεση οικονομικών πόρων για τέτοιου είδους καινοτόμες και αναγκαίες για τη μετάβαση στην κυκλική οικονομία επενδύσεις είναι επαναλαμβανόμενη πρόκληση σε τέτοιου είδους πρωτοβουλίες (π.χ. WASTE2BIO, LIFE F4F). Συνήθως, τα έργα αναζητούν οικονομικούς πόρους για τη συνέχισή και αναβάθμισή (upscaling) τους μέσα από άλλα χρηματοδοτούμενα έργα είτε από την ΕΕ είτε από εθνικούς πόρους (π.χ. LIFE F4F). Επιπλέον, στην περίπτωση του LIFE TriFOCAL, οι εταιρείες εκφράζαν απροθυμία να δεσμευτούν στη μείωση τροφικών υπολειμμάτων (κάτι

που απαιτούσε δέσμευση πόρων) εξ αιτίας της ασταθούς πολιτικής συγκυρίας (Brexit).

Τέλος, η συμμετοχή του κόσμου σε αυτές τις καινοτόμες πρακτικές είναι μία ακόμα πρόκληση για αυτές τις πρωτοβουλίες. Το έργο LIFE TriFOCAL, το οποίο έκανε μια πολύ επιτυχημένη καμπάνια ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης σχετικά με τα τροφικά απόβλητα, σημείωνε ότι οι άνθρωποι δεν είχαν μεγάλη διάθεση να συμμετέχουν στις δραστηριότητες της καμπάνιας. Κι αυτοί που συμμετείχαν, είχαν δυσκολία να έχουν σταθερή συμμετοχή στις δραστηριότητες, εξ αιτίας πρακτικών δυσκολιών που σχετιζόντουσαν με χρονικούς περιορισμούς και αντικρουόμενες απαιτήσεις της καθημερινής τους ζωής. Η ίδια τάση μείωσης ενδιαφέροντος και εμπλοκής στο έργο αναδείχθηκε και στη χρήση των οικιακών κομποστοποιητών στο έργο A2UFood. Το έργο NOW επεσήμανε την έλλειψη κινήτρων για τα καταστήματα και τους δήμους ώστε να αναλάβουν πρωτοβουλίες για τη μείωση των τροφικών τους αποβλήτων. Τη σημασία των κινήτρων υπογράμμισε και εκπρόσωπος αλυσίδας σουπερμάρκετ σε συνέντευξή του στο πλαίσιο του έργου A2UFood.

Προκλήσεις στον δρόμο προς κυκλικά τροφικά συστήματα: Μια κατηγοριοποίηση

Τα έργα που συζητήθηκαν παραπάνω αποτελούν εφαρμοσμένες πρωτοβουλίες για τη μείωση, χρησιμοποίηση ή κομποστοποίηση των τροφικών αποβλήτων, με σκοπό την μετακίνηση σε κυκλικά τροφικά συστήματα μέσα από αλλαγή καταναλωτικών συμπεριφορών. Οι προκλήσεις που αντιμετωπίσαν μπορούν να κατηγοριοποιηθούν ως σχετικές με το πολιτισμικό πλαίσιο, την νομοθεσία, τη διοίκηση, την οικονομία, και τη διαμόρφωση του χώρου στις πόλεις. Αυτή η κατηγοριοποίηση συνάδει με τον ισχυρισμό του Evans ότι το θέμα τροφικά απόβλητα απαιτεί «μια εστίαση στις σχέσεις (πολιτισμικές, οικονομικές, τεχνολογικές, πολιτικές και κοινωνικές) μέσα στις οποίες είναι ενσωματωμένο [το θέμα] μαζί με τους διάφορους τρόπους με τους οποίους κατηγοριοποιείται, τοποθετείται, αναπαράσσεται και διαχειρίζεται» (Evans 2014: 3).

Διάγραμμα 1: Τυπολογία προκλήσεων προς κυκλικά τροφικά συστήματα

Πηγή: Μαρούλη

Άτομα

Πολλά αν όχι όλα τα έργα που διερευνήθηκαν εμπειρείχαν και δράσεις για τις αλλαγές συμπεριφορών των καταναλωτών/ριών. Η συμμετοχή των ανθρώπων στις δράσεις απαιτούσε συντονισμένη προσπάθεια και προσεκτική επιλογή των μέσων και δραστηριοτήτων. Προκλήσεις που σχετίζονταν με πολλούς από τους παράγοντες που αναδεικνύονται από τη σχετική βιβλιογραφία – έλλειψη χρόνου, διάθεσης, ενδιαφέροντος, κινήτρων κλπ. – ευθύνονται γι' αυτό. Όμως όλα επέτυχαν μια ικανοποιητική συμμετοχή ενός επιθυμητού αριθμού ατόμων και επιχειρήσεων. Η δυσκολία που αποδεικνύεται κοινή σε πολλά έργα είναι η διατήρηση της συμμετοχής σε κάποια μακροχρόνια βάση (π.χ. LIFE TriFOCAL, A2UFood). Αυτή μπορεί να σχετίζεται με τις άλλες κατηγορίες προκλήσεων που συζητούνται παρακάτω, ενώ τα πολιτισμικά πρότυπα και αξίες θεωρούνται από κάποιους ως το υπόβαθρο όλων (Stangherlin and de Barcellos 2018).

Πολιτισμικό πλαίσιο

Οι μοντέρνες Ευρωπαϊκές (κι όχι μόνο) κοινωνίες θεωρούν τα τρόφιμα στη φάση της παραγωγής και μέχρι την κατανάλωση ως κάτι επιθυμητό και αναγκαίο για την επιβίωση των ανθρώπων, και η καθαρότητά και υγιεινή τους είναι το μεγάλο διακύβευμα. Οι ίδιοι φυσικοί πόροι, τα τρόφιμα, στο τέλος της ζωής τους, όταν δεν έχουν χρησιμοποιηθεί ή δεν είναι πλέον επιθυμητά θεωρούνται «σκουπίδια», ανεπιθύμητα, βρώμικα και ανθυγιεινά. Για παράδειγμα, στο πλαίσιο του έργου LIFE F4F, τα μέλη του έργου επεσήμαναν: «Για την αποδοχή [του προϊόντος της πιλοτικής μονάδας του έργου] από τη βιομηχανία, είναι σημαντικό το πώς αναφερόμαστε στο προϊόν, για παράδειγμα όχι ως τροφικά απόβλητα αλλά ως εναλλακτικές πηγές τροφίμων.» Η γλώσσα εκφράζει αλλά και διαμορφώνει κοινωνικά πρότυπα. Πέραν αυτών, η ποιότητα ζωής έχει ταυτιστεί με την επιλογή πολλών και «ωραίων» επιλογών και την υπερκατανάλωση, μέσα από τις επιταγές της οικονομίας της μεγέθυνσης (growth) (Thyberg and Tonjes 2016). Αυτή η αντιφατική θεώρηση των ίδιων φυσικών πόρων στο ίδιο τροφικό σύστημα αλλά σε άλλες φάσεις του, αλλά και η κοινωνική ώθηση για υπερκατανάλωση, αποτελούν εμπόδια για την προώθηση της κυκλικότητας στα μοντέρνα τροφικά συστήματα.

Πολιτική – νομοθεσία

Τα νομοθετικά πλαίσια που διέπουν τη διαχείριση των τροφίμων και των τροφικών αποβλήτων αντίστοιχα, αντικατοπτρίζουν αυτά τα πολιτισμικά πρότυπα. Έτσι, οι πολιτικές που αφορούν στα τρόφιμα επικεντρώνονται στην ποιότητα των τροφίμων, στην διαθεσιμότητα τροφίμων για έναν αυξανόμενο πληθυσμό και την επισιτιστική ασφάλεια. Από την άλλη, οι πολιτικές που ασχολούνται με τα τροφικά απόβλητα επικεντρώνονται στη μείωση των ποσοτήτων τροφικών αποβλήτων, στη διαχείρισή τους, στη μείωση των επιπτώσεων τους στο περιβάλλον και την υγεία. Αυτές οι διαφορές οδηγούν σε αντιφάσεις στα σχετικά νομοθετικά πλαίσια που εν τέλει καταλήγουν να είναι εμπόδια στη διαμόρφωση κυκλικών τροφικών συστημάτων.

Διοίκηση – γραφειοκρατία

Καινοτόμες πρωτοβουλίες στην πραγματική ζωή (δηλαδή, όχι ως ερευνητικές δραστηριότητες) απαιτούν ευελιξία, εφόσον εξ ορισμού κινούνται στα όρια των αποδεκτών πρακτικών (ή πέραν αυτών). Το χαρακτηριστικό της καινοτομίας έρχεται σε αντίθεση με τη λογική της δημόσιας διοίκησης, η οποία ως γραφειοκρατία σκοπό έχει την απαρέγκλιτη

εφαρμογή υπαρχόντων κανονισμών που εκφράζουν και συντηρούν τις κοινώς αποδεκτές κοινωνικές δομές και πρακτικές (Weber 1992). Πέραν αυτού, η δομή της δημόσιας διοίκησης βασίζεται στην ειδίκευση και τον κατακερματισμό. Έργα που είναι ολιστικά κι ολοκληρωμένα – σαν κι αυτά που φαίνεται να απαιτούνται για φαινόμενα πολυδιάστατα όπως τα τροφικά απόβλητα – αποτελούν πρόκληση για τη δημόσια διοίκηση μια και συνεπάγονται την εμπλοκή διαφόρων τμημάτων της. Έτσι, η παρούσα λογική και δομή της δημόσιας διοίκησης δημιουργεί εμπόδια στην εφαρμογή καινοτόμων πρακτικών, όπως αυτές που προάγουν κυκλικά τροφικά συστήματα, τα οποία συχνά εκφράζονται στις φάσεις των αδειοδοτήσεων για καινούργιες εγκαταστάσεις ή των δημόσιων διαγωνισμών. Τέτοιες δυσκολίες επανειλημμένως δημιουργούν καθυστερήσεις, και ενίοτε καθιστούν ένα έργο ανέφικτο μέσα στο συγκεκριμένο χρονοδιάγραμμά του.

Οικονομία

Οι οικονομικοί πόροι είναι πάντα περιορισμένοι. Η έλλειψη οικονομικών πόρων είναι βασικό θέμα για την εφαρμογή αλλά και τη συνέχιση τέτοιων καινοτόμων πρωτοβουλιών. Συνήθως, τα πιλοτικά έργα τα σχετικά με τα τροφικά απόβλητα, προκειμένου να επιτύχουν μια σχετική μακροβιότητα, υιοθετούν τη στρατηγική της αναζήτησης πρόσθετης χρηματοδότησης από Ευρωπαϊκούς ή εθνικούς πόρους. Επίσης, η αναδιανομή καλής ποιότητας τροφικών πόρων που έχουν χρησιμοποιηθεί για παραγωγή τροφής αλλά δεν έχουν χρησιμοποιηθεί είναι δραστηριότητα που αναλαμβάνεται κατά κύριο λόγο από μη κυβερνητικές οργανώσεις οι οποίες δεν έχουν τους απαιτούμενους πόρους για να εκτελέσουν τη λειτουργία αναδιανομής στο εύρος που χρειάζεται. Αλλά και οι δημόσιοι φορείς δεν αναλαμβάνουν αυτή τη λειτουργία. Άρα, η προτεραιοποίηση της διανομής των δημόσιων οικονομικών πόρων χρειάζεται επαναπροσδιορισμό έτσι ώστε να μπορεί να εξυπηρετήσει καινοτόμους στόχους και πρακτικές.

Αστικός χώρος

Το θέμα των τροφικών αποβλήτων στο επίπεδο των νοικοκυριών και λιανικού εμπορίου είναι κυρίως αστικό θέμα (βλ. FLAW4LIFE) με μια βασική αιτία να είναι η αυξημένη απόσταση μεταξύ του τόπου παραγωγής και του τόπου κατανάλωσης των τροφίμων (Pretty, Ball, Lang and Morison 2005). Σε αυτό το πλαίσιο, ένα θέμα που αντιμετωπίζουν τέτοιες πραγματικές παρεμβάσεις για την μείωση – χρησιμοποίηση – κομποστοποίηση των τροφικών αποβλήτων είναι το θέμα της χωροθέτησης. Δύσκολα βρίσκονται κατάλληλοι χώροι για την τοποθέτηση εγκαταστάσεων για την εναλλακτική διαχείριση τροφικών αποβλήτων ή τροφίμων για να μη γίνουν απόβλητα (π.χ. LIFE F4F: μονάδα ηλιακής ξήρανσης, FLAW4LIFE: χώροι διάθεσης και φύλαξης «άσχημων» φρούτων, A2UFood: μονάδα για παραγωγή βιοπλαστικού), αλλά ακόμα και απλούστερων παρεμβάσεων όπως κομποστοποιητών γειτονιάς (π.χ. A2UFood). Ο χώρος στην πόλη είναι σπάνιο και ακριβό αγαθό με σημαντική οικονομική αξία και πολλές και αντιφατικές χρήσεις γης. Η διαμόρφωση του χώρου έχει εγγεγραμμένες σε αυτό τις κοινωνικές δυναμικές και αξίες του παρελθόντος (Magouli 1995). Κι άρα «αντιστέκεται» σε καινούργιες εναλλακτικές χρήσεις γης κάνοντας το κλείσιμο του κύκλου στα τροφικά συστήματα δύσκολο, ανθυγιεινό και/ή τालαιπωρία για τα άτομα που καλούνται να αλλάξουν τις συνήθειές τους οι οποίες έχουν προσαρμοστεί στην παρούσα διαμόρφωση χώρου και χρόνου μέσα στην πόλη. Σε πόλεις με μακρόχρονη ιστορία (όπως το Ηράκλειο Κρήτης), η διευθέτηση του χώρου είναι ακόμα πιο αυστηρή και κάνει τον χωρικό παράγοντα ένα ακόμα πιο εμφανές εμπόδιο.

Συμπερασματικές σκέψεις - Συμπεράσματα

Επομένως, οι προκλήσεις που αντιμετωπίσαν τα έργα που αναλύθηκαν σε αυτή την εργασία μόνο μερικώς μπορούν να αιτιολογηθούν εστιάζοντας στα άτομα, τις αξίες, στάσεις και συμπεριφορές τους. Αυτή η παρατήρηση συμφωνεί με τα συμπεράσματα των Stangherlin and de Barcellos (2018) οι οποίοι παρουσιάζουν ένα πλαίσιο – κατηγοριοποίηση των παραγόντων που επηρεάζουν τις καταναλωτικές συμπεριφορές το οποίο περιλαμβάνει τις εξής τρεις κατηγορίες: το εξωτερικό κοινωνικο-πολιτισμικό πλαίσιο, χαρακτηριστικά και σχέσεις του νοικοκυριού, και συμπεριφορές – συνήθειες. Παράλληλα, υποστηρίζουν ότι «Προσπάθειες για μετακίνηση σε μια συμπεριφορά αντι-απόρριψης απαιτούν μακρο-περιβαλλοντική αλλαγή, τη συμμετοχή των εμπόρων, ενημέρωση για το θέμα και δημιουργία κοινωνικών προτύπων αντι-απόρριψης» (Stangherlin and de Barcellos 2018: 2378). Οι δε Thyberg and Tonjes (2016) τονίζουν τις παραμέτρους όπως αξίες, δεξιότητες και υλικότεχνική υποστήριξη και διοικητική οργάνωση (logistics) ως τους κύριους άξονες που πρέπει να στοχεύσουν σχετικές πολιτικές. Η εμπειρία από τα έργα που αναλύθηκαν στο πλαίσιο αυτής της έρευνας, τα οποία εστιάζουν στη μείωση των τροφικών αποβλήτων και τη διαμόρφωση κυκλικών τροφικών συστημάτων κι όχι μόνο στους καταναλωτές/ριες, αναδεικνύουν ως κεντρικές και ουσιαστικές τις προκλήσεις που σχετίζονται με το κοινωνικό-πολιτισμικό-χωροταξικό πλαίσιο.

Το θέμα των τροφικών αποβλήτων και της μετακίνησης σε κυκλικά τροφικά συστήματα είναι περίπλοκο και πολυπαραγοντικό. Η εμπειρία σχετικών πραγματικών έργων με αυτή τη στόχευση αναδεικνύει ότι η εστίαση στα άτομα και τις εσωτερικές παραμέτρους που επηρεάζουν τις συμπεριφορές τους είναι ανεπαρκής. Μια κοινωνιολογική θεώρηση του φαινομένου «τροφικά απόβλητα» και των σχετικών συμπεριφορών είναι όχι μόνο πολύ χρήσιμη για την πληρέστερη κατανόηση του θέματος, αλλά και απαραίτητη για ουσιαστικές και μακροβιότερες παρεμβάσεις στις κοινωνίες μας προκειμένου να μετακινηθούν σε κυκλικές και βιώσιμες κοινωνίες. Ενώ η συνεργασία μεταξύ επιστημών αλλά και μεταξύ θεωρίας και πράξης είναι αναγκαία και πολύ γόνιμη. Αυτή είναι και η συμβολή αυτής της εργασίας: συντελεί σε μια κοινωνιολογική θεώρηση του φαινομένου των τροφικών αποβλήτων, η οποία βασίζεται σε μια ανάλυση των προκλήσεων που αντιμετωπίσαν πραγματικές καινοτόμες περιβαλλοντικές πρακτικές.

Σημειώσεις

1. Η ορολογία που χρησιμοποιείται για τα τρόφιμα που απορρίπτονται στα σκουπίδια αναδεικνύει και τις πολιτισμικές δυσκολίες του θέματος. Ο όρος «τροφικά απόβλητα» τονίζει ότι είναι τρόφιμα που «πετάγονται». Ο όρος «τροφικά υπολείμματα» αναδεικνύει ότι αυτά είναι τρόφιμα που δεν χρησιμοποιήθηκαν, και δεν αποκλείει την πιθανότητα ότι μπορούν να χρησιμοποιηθούν για κάποιους σκοπούς. Εδώ χρησιμοποιούμε τον όρο «τροφικά υπολείμματα» για να τονίσουμε ότι αυτά μπορεί να είναι καλής ποιότητας και μπορούν να χρησιμοποιηθούν υπό κάποιους όρους για ζώα ή για ανθρώπους.

2. Έκτοτε, το νομοθετικό πλαίσιο της ΕΕ για την ασφάλεια και υγιεινή των τροφίμων έχει κάπως ελαστικοποιηθεί για να διευκολύνει την κυκλικότητα στα τροφικά συστήματα, αλλά παραμένει περιοριστικό, ιδιαίτερα όσον αφορά απόβλητα που περιλαμβάνουν ζωικά υπολείμματα.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Ευρωπαϊκός Οργανισμός Περιβάλλοντος (2020), Ποιες είναι οι πηγές τροφικών αποβλήτων στην Ευρώπη; <https://www.eea.europa.eu/el/pressroom/grafikes-plirofories/poies-einai-oi-piges-ton/view>

Ξενογλώσση βιβλιογραφία

- Boonrod, K., Towprayoon, S., Bonnet, S. and Tripetchkul, S. (2015), Enhancing organic waste separation at the source behavior: A case study of the application of motivation mechanisms in communities in Thailand, *Resources, Conservation and Recycling*, Vol. 95, pp. 77–90. <http://dx.doi.org/10.1016/j.resconrec.2014.12.002>
- Breadsell, J.K., Eon, C. and Morrison, G.M. (2019), Understanding Resource Consumption in the Home, Community and Society through Behaviour and Social Practice Theories, *Sustainability*, Vol. 11, No 6513. doi:10.3390/su11226513
- Concari, A., Kok, G. and Martens, P. (2020), A Systematic Literature Review of Concepts and Factors Related to Pro-Environmental Consumer Behaviour in Relation to Waste Management Through an Interdisciplinary Approach, *Sustainability*, Vol. 12, No 11, 4452. <https://doi.org/10.3390/su12114452>
- EUFIC (2021), Food waste in Europe: statistics and facts about the problem. https://www.eufic.org/en/food-safety/article/food-waste-in-europe-statistics-and-facts-about-the-problem?gclid=CjwKCAiA2rOeBhAsEiwA2PI7Q2ZdLbjlV_SDCScUML7D-5rNq2_Uv__WPLYYHc_EjP0YQGQljVGcbUxoCGdsQAvD_BwE
- European Commission, Food Safety. https://food.ec.europa.eu/safety/food-waste/eu-actions-against-food-waste_en#:~:text=The%20EU%20and%20the%20EU,food%20production%20and%20supply%20chains.&text=Reducing%20food%20loss%20and%20waste,of%20the%20strategy's%20Action%20Plan
- FAO (2015), Food wastage footprint and Climate Change, FAO. <https://www.fao.org/3/bb144e/bb144e.pdf>
- FAO, IFAD, UNICEF, WFP and WHO (2021), The State of Food Security and Nutrition in the World, Rome, FAO. <https://www.fao.org/documents/card/en/c/cb4474en>
- Gabriel, A., Rombach, M., Wieser, H. and Bitsch, V. (2021), Got waste: knowledge, behavior and self-assessment on food waste of university students in Germany, *International Food And Agriculture Management Review*, Vol. 24, No 6, pp. 1-20. <https://doi.org/10.22434/IFAMR2020.0145>
- Graham-Rowe, E., Jessop, D.C. and Sparks, P. (2014), Identifying motivations and barriers to minimising household food waste, *Resources Conservation and Recycling*, Vol. 84, pp. 15–23. <https://doi.org/10.1016/j.resconrec.2013.12.005>
- Kollmuss, A. and Agyeman, J. (2002), Mind the Gap: Why do people act environmentally and what are the barriers to pro-environmental behavior? *Environmental Education Research*, Vol. 8, pp. 239–260. <https://doi.org/10.1080/13504620220145401>
- Langen, N., Gobel, C. and Waskow, F. (2014), The effectiveness of advice and actions in reducing food waste, *Waste and Resource Management*, Vol. 168 (WR2), pp. 72-86. <http://dx.doi.org/10.1680/warm.13.00036>
- Marouli, C. (1995), Women Resisting (in) the City: Struggles, Gender, Class and Space in Athens, *International Journal of Urban and Regional Research*, December, pp. 534-548. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2427.1995.tb00527.x>
- NOW Project (n.d.), No more organic waste (Layman's Report). Accessible from https://webgate.ec.europa.eu/life/publicWebsite/index.cfm?fuseaction=search.dspPage&n_proj_id=4018
- Pretty, J. N., Ball, A.S., Lang, T., and Morison, J. I. L. (2005), Farm costs and food miles: an assessment of the full cost of the UK weekly food basket, *Food Policy*, Vol. 30, No 1, pp. 1–19. <https://doi.org/10.1016/j.foodpol.2005.02.001>
- Quested, T. E., Marsh, E., Stunell, D. and Parry, A.D. (2013), Spaghetti soup: The complex world of food waste behaviours, *Resources, Conservation and Recycling*, Vol. 79, pp. 43– 51. <http://dx.doi.org/10.1016/j.resconrec.2013.04.011>
- Reynolds, C., Goucher, L., Quested, T., Bromley, S., Gillick, S., Wells, V. K., Evans, D., Koh, L., Carlsson Kanyama, A., Katzeff, C., Svenfelt, A. and Jackson, P. (2019), Review: Consumption-stage food waste reduction interventions – What works and how to design better interventions, *Food Policy*, Vol. 83, pp. 7-27. <https://doi.org/10.1016/j.foodpol.2019.01.009>

- Russell, S.V., Young, C.W., Unsworth, K.L. and Robinson, C. (2017), Bringing habits and emotions into food waste behaviour, *Resources, Conservation and Recycling*, Vol. 125, pp. 107–114. <http://dx.doi.org/10.1016/j.resconrec.2017.06.007>
- Schmidt, K. and Matthies, E. (2018), Where to start fighting the food waste problem? Identifying most promising entry points for intervention programs to reduce household food waste and overconsumption of food, *Resources, Conservation and Recycling*, Vol. 139, pp. 1-14. <https://doi.org/10.1016/j.resconrec.2018.07.023>
- Soma, T., Li, B. and MacLaren, V. (2020), Food Waste Reduction: A Test of Three Consumer Awareness Interventions, *Sustainability*, Vol. 12, No 3, p. 907. <https://doi.org/10.3390/su12030907>
- Stangherlin, I. d. C. and de Barcellos, M. D. (2018), Drivers and barriers to food waste reduction, *British Food Journal*, Vol. 120, No 10, pp. 2364-2387. <https://doi.org/10.1108/BFJ-12-2017-0726>
- Stockli, S., Niklaus, E. and Dorn, M. (2018), Call for testing interventions to prevent consumer food waste, *Resources, Conservation and Recycling*, Vol. 136, pp. 445–462. <https://doi.org/10.1016/j.resconrec.2018.03.029>
- Thyberg, K. L. and Tonjes, D. J. (2016), Drivers of Food Wastage and their Implications for Sustainable Policy Development, *Resources, Conservation and Recycling*, Vol. 106, pp. 110–123. <http://dx.doi.org/10.1016/j.resconrec.2015.11.016>
- Weber, M. (1992), *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, Routledge. Accessed at https://selforganizedseminar.files.wordpress.com/2011/07/weber_protestant_ethic.pdf

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1

Λίστα έργων LIFE σχετικών με τροφικά απόβλητα, που εξετάστηκαν για διαθεσιμότητα εγγράφων τα οποία συμπεριλάμβαναν πληροφορίες για τα εμπόδια που αντιμετώπισαν

	Αριθμός έργου	Τίτλος έργου	Ιστοσελίδα έργου
1	LIFE05 ENV/E/000267	BE-FAIR - Benign and environmentally friendly fish processing practices to provide added value and innovative solutions for a responsible and sustainable management of fisheries.	
2	LIFE05 ENV/ FIN/000539	Waste Prevention Kit for enterprises, education and households	
3	LIFE10 ENV/ IT/000404	NOW - No more organic waste. A new integrated system to eliminate organic waste in the organised large scale distribution	
4	LIFE10 ENV/ ES/000469	AGROWASTE - Sustainable strategies for integrated management of agroindustrial fruit and vegetable wastes	
5	LIFE11 ENV/ ES/000601	FoodWasteTreatment - Integrated Process for a Sustainable and Cost Effective Food Waste Treatment	
6	LIFE11 ENV/ GR/000949	WASTE2BIO - Development and demonstration of an innovative method of converting waste into bioethanol	www.waste2bio.eu
7	LIFE14 ENV/ PT/000817	FLAW4LIFE - Spreading Ugly Fruit Against Food Waste	https://www.flaw4life.com/en
8	LIFE15 ENV/ GR/000257	LIFE-F4F (Food for Feed) - Food for Feed: An Innovative Process for Transforming Hotels Food Wastes into Animal Feed	https://life-f4f.gr
9	LIFE15 GIE/ HU/001048	LIFE-FOODWASTEPREV - Food waste prevention in the food chain to support the implementation of the 7th Environment Action Programme	http://maradeknelkul.hu/

ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΕΣ ΣΤΟΝ 21ο ΑΙΩΝΑ

10	LIFE15 GIE/ IT/000887	LIFE-Food.Waste.StandUp - Awareness-raising campaign for food waste prevention and surplus food management among agrofood SMEs, retailers and consumers	http://www.lifefoodwastestandup.eu
11	LIFE15 GIE/ UK/000867	LIFE TRiFOCAL London - TRiFOCAL London - Transforming City FOod hAbits for LIFE	http://trifocal.eu.com/
12	LIFE15 ENV/ ES/000209	LIFE Zero Cabin Waste - Tackling international airline catering waste by demonstrating integral and safe recollection, separation and treatment	http://www.cabinwaste.eu
13	LIFE16 ENV/ IT/000179	LIFECAB - Biogas and digestate with controlled ammonia content by a virtuous biowaste cycle with integrated bio and chemical processes	http://www.lifecab.eu
14	LIFE16 ENV/ ES/000158	LIFE YEAST - Recycling brewer's spent YEAST in innovative industrial applications	https://lifeyeast.com/
15	LIFE16 ENV/ ES/000160	LIFE-Brewery - New Strategies for Improving the Sustainability of Breweries: Full Waste Recovery for Aquaculture Feed	http://www.azti.es
16	LIFE17 GIE/ IT/000579	LIFE FOSTER - Training, education and communication to reduce food waste in the food service industry	http://www.lifefoster.eu/
17	LIFE18 ENV/ FR/000029	LIFE SOLI FOOD WASTE; Inclusive, green and circular economy for unsold food collection and high value valorization	https://life-solifoodwaste.eu/en/
19	LIFE19 ENV/ PT/000689	LIFEfoodCycle - Digital circular economy market place for food waste prevention	https://life.apambiente.pt/content/sobre
20	LIFE19 ENV/ BE/000244	LIFE F3: Demonstration of innovative technologies to process new streams of Former Foodstuff into high quality Feed	https://life.trotec.be/

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2

Βασικές πληροφορίες για τα επιλεχθέντα έργα

Έργο	Σκοπός	Κύριες δράσεις
LIFE10 ENV/ IT/000404 – LIFE NOW	to promote the prevention, recovery and recycling of waste produced by organised large-scale distribution, with a particular focus on organic (i.e. food) waste; develop a food bank (redistribute good quality food to those in need); involved enterprises and the services providers	a new integrated organic waste management system in 26 outlets (supermarkets and restaurants) that were involved; promoted food donations (of products beyond the 'best before' date) and FW prevention, via donation agreements, preparation of food and transport, sorting platform, territorial network to distributed food to those in need); created a food bank & a network to support it (involving 70 charity organizations)
LIFE11 ENV/ GR/000949 – WASTE2BIO	to develop a method of producing bioethanol from biowaste via bioconversion	design, construction and implementation of pilot scale facility for the production of bioethanol from dried bio-waste; pilot demonstrations for dried biowaste separated at source at Papagos-Cholargos and Aspropyrgos; evaluation; communication / dissemination / training

8ο ΤΑΚΤΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

LIFE14 ENV/ PT/000817 – FLAW4LIFE	to fight the market inefficiency by changing consumption patterns (and marketing) and creating an alternative market to “ugly” fruits and vegetables; to replicate the innovative Ugly Fruit methodology of Fruta Feia, already tested in Lisbon, throughout Portugal, increasing the number of delivery points and the waste avoided annually. Used collective model based on a cooperative	initial studies for organization of new delivery points; new delivery points established; collaborations; monitoring; communication
LIFE15 ENV/ GR/000257 – LIFE FOOD4FEED	to evaluate a simple and environmentally friendly technology (solar drying) using food waste from hotels for animal feed production	developed and demonstrated a pilot solar drying unit transforming food waste to animal feed; developed a food residues collection system from 6 hotels; tested the quality and appropriateness of the produced material for feed of pets and productive animals; business plan for upscaling
LIFE15 GIE/ UK/000867 – LIFE TRIFOCAL	to pilot an innovative approach to encourage food waste prevention by changing planning, shopping, storage and meal preparation behaviours. To prevent food waste by changing planning, shopping, storage and meal preparation behaviour. To prevent food waste by changing planning, shopping, storage & meal preparation behaviour; To promote healthy & sustainable eating by changing purchasing and preparation practice; The recycling of unavoidable food waste	awareness raising with different approaches of combining the 3 messages; monitoring; how lessons can be transferred. Activities: workshops, social media, schools-awareness raising, etc.
A2UFood	integrated management of food residues in Heraklion to reduce-reuse-recycle food waste and to support people in need	reduction campaign and digital tool for consumers for responsible food consumption; software and hardware for reducing avoidable food waste in the hospitality sector; Second Opportunity Restaurant; Bioplastics from food waste facility; home, neighborhood and institutional Autonomous Composting Units (ACUs)

ΟΨΕΙΣ ΣΕΞΟΥΑΛΙΚΗΣ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗΣ ΠΑΡΕΝΟΧΛΗΣΗΣ: ΕΜΠΕΙΡΙΕΣ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΤΟΝ ΔΗΜΟΣΙΟ ΤΟΜΕΑ

Αρετή Μαυρομάτη-Λαγάνη^α

^αΤμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Η παρούσα εισήγηση διερευνά το φαινόμενο της παρενόχλησης στον δημόσιο τομέα σύμφωνα με τα αποτελέσματα της ποιοτικής έρευνας που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο ευρύτερης έρευνας του Κοινωνικού Πολύκεντρου της ΑΔΕΔΥ (Ανώτατη Διοίκηση Ενώσεων Δημοσίων Υπαλλήλων),¹ με θέμα την αποτύπωση της παρενόχλησης στον εργασιακό χώρο του δημοσίου τομέα. Σκοπός της έρευνας ήταν να καταγράψει τις εμπειρίες γυναικών που είχαν βιώσει ένα ή περισσότερα περιστατικά παρενόχλησης κατά την εργασία τους στον δημόσιο τομέα, το πώς αντιμετωπίστηκαν από συναδέλφους/συναδέλφισσές τους και προϊσταμένους/-ες τους και αν λήφθηκαν μέτρα για την τιμωρία των θυτών. Η ποιοτική έρευνα έδειξε ότι οι πιο συχνές μορφές παρενόχλησης στον δημόσιο τομέα είναι τα σεξιστικά σχόλια και οι έντονες φωνές στον χώρο εργασίας, ενώ υπήρξαν και ορισμένες περιπτώσεις όπου αναφέρθηκαν περιστατικά σωματικής παραβίασης. Από τις συνεντεύξεις με γυναίκες που έζησαν κάποια μορφή παρενόχλησης, φαίνεται ότι αν το περιστατικό γνωστοποιηθεί στην εργασία τους, υποβαθμίζεται ή κοινοποιείται μόνον σε ελάχιστα άτομα. Στις περισσότερες περιπτώσεις όπου το περιστατικό παρενόχλησης αναφέρθηκε στην ανώτερη ιεραρχία της υπηρεσίας τους, αυτό είτε αγνοήθηκε είτε δεν αντιμετωπίστηκε ουσιαστικά, παρότι μπορεί να αναγνωρίστηκε το πρόβλημα.

Λέξεις κλειδιά: σεξουαλική παρενόχληση, ηθική παρενόχληση, έμφυλες σχέσεις, εργασιακές σχέσεις, δημόσιος τομέας.

ASPECTS OF SEXUAL AND MORAL HARASSMENT: EXPERIENCES OF WOMEN PROFESSIONALS IN THE PUBLIC SECTOR

Areti Mavrommati – Lagani^α

^αDepartment of Social Policy, Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

This paper explores the phenomenon of workplace harassment in the public sector according to the findings of the qualitative research conducted as part of broader research published by Koi-

noniko Polykentro of ADEDY (the Greek Civil Service Confederation), on the issue of workplace harassment in the public sector. The aim of the research was to document the experiences of women who had lived through one or more incidents of harassment at work in the public sector, how their colleagues and supervisors treated them, and whether measures were taken to punish the perpetrators. The qualitative research showed that the most common forms of harassment in the public sector are sexist comments and loud voices in the workplace, while there were also some cases where incidents of physical abuse were reported. Based on the interviews with women who experienced some form of harassment, it appears that if the incident is disclosed at work, it is downplayed or communicated only to a few people. In most cases where the incident of harassment was reported to the upper hierarchy of their service, it was either ignored or not addressed effectively, even though the problem may have been acknowledged.

Keywords: sexual harassment, moral harassment, gender relations, labour relations, public sector.

Εισαγωγή

Σκοπός του παρόντος άρθρου είναι να παρουσιάσει τα ευρήματα της ποιοτικής έρευνας που διεξήχθη με τη συμμετοχή εργαζόμενων γυναικών στο δημόσιο τομέα, που είχαν προηγούμενη εμπειρία παρενόχλησης κατά τη διάρκεια της εργασίας τους. Στο πρώτο μέρος της εισήγησης δίνεται έμφαση στην ανάλυση των όρων σεξουαλική και ηθική παρενόχληση, ενώ στην συνέχεια θα αναφερθούμε στην μεθοδολογία, τα ερωτήματα και τα ευρήματα της ποιοτικής έρευνας.

Θεωρητικό Πλαίσιο

Ο όρος «σεξουαλική παρενόχληση», πρωτοεμφανίζεται τη δεκαετία του 1970 (Farley 1978) ως αποτέλεσμα των αγώνων του φεμινιστικού και γυναικείου κινήματος και ιδιαίτερα των ακτιβιστικών ομάδων που συγκεντρώνονταν γύρω από πανεπιστήμια των ΗΠΑ. Σημαντικό ρόλο στον προσδιορισμό του φαινομένου έπαιξε το έργο και η δράση των Catherine MacKinnon (1979) και Lin Farley (1978), προκειμένου η σεξουαλική παρενόχληση να αναγνωριστεί ως έμφυλη διάκριση στις ΗΠΑ (Herch 2015, MacKinnon and Mitra 2019, McCann 2005, Robinson et al. 1993). Αρχικά στις ΗΠΑ αναγνωρίζονταν δύο είδη σεξουαλικής παρενόχλησης, η λεγόμενη “*quid pro quo*” παρενόχληση, που αφορούσε περιστατικά που ο θύτης μέσω εκβιασμού μπορούσε να προκαλέσει οικονομική ζημία ή απώλεια κάποιας επαγγελματικής ευκαιρίας στο θύμα σε περίπτωση που αυτό δεν ανταποκρινόταν στις σεξουαλικές του απαιτήσεις, και την σεξουαλική παρενόχληση που διαμόρφωνε ένα επιθετικό και προσβλητικό εργασιακό περιβάλλον (Robinson et al. 1993). Για να θεωρηθεί μία συμπεριφορά «παρενόχληση» δεν απαιτείται ο θύτης να έχει πρόθεση πρόκλησής της, καθώς αρκεί η συμπεριφορά αυτή να έχει προσβλητικό ή ανεπιθύμητο περιεχόμενο για το άτομο (Advisory, Conciliation and Arbitration [ACAS] 2018). Σύγχρονοι οδηγοί πάνω στο ζήτημα της σεξουαλικής παρενόχλησης αναφέρουν ότι οι συμπεριφορές που κατηγοριοποιούνται ως παρενόχληση είναι σωματικά αγγίγματα, λεκτικές συμπεριφορές, μη λεκτικές συμπεριφορές (όπως νοήματα, βλέμματα και χειρονομίες), παρενόχληση που αναφέρεται ευθέως στο φύλο του θύματος, στον σεξουαλικό προσανατολισμό ή στην ταυτότητα φύλου του, ενώ στη σύγχρονη εποχή οι θύτες είναι πιθανό να χρησιμοποιήσουν και τις νέες τεχνολογίες με τη διάχυση πορνογραφικού υλικού (Επίτροπος Διοικήσεως και Προστασίας Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων - Φορέας Ισότητας και Καταπολέμησης των Διακρίσεων 2018, International Trade Union Confederation [ITUC] 2018, People and Standards Division 2021, Strickland 1995). Παράγοντες που παίζουν ρόλο στην εκδήλωση της παρενόχλησης είναι η ηλικία του θύματος, η θέση του

στη δομή της ιεραρχίας και το φύλο του ατόμου (Wynen 2016), καθώς οι γυναίκες είναι πιθανότερο να έχουν κάποια εμπειρία παρενόχλησης.

Όσον αφορά την ηθική παρενόχληση, ο όρος “*mobbing*” χρησιμοποιήθηκε από τον Heinz Leymann (1990), για να αναφερθεί στην άσκηση ψυχολογικής βίας ενάντια σε έναν/μία, άλλο/άλλη εργαζόμενο/εργαζόμενη. Σύμφωνα με την Hirigoyen (2002), ο όρος «*ηθική παρενόχληση*» (*moral harassment*), αναφέρεται σε επαναλαμβανόμενες συμπεριφορές, που στοχεύουν την αξιοπρέπεια του ατόμου και τη σωματική ή ψυχική του υπόσταση. Είναι χαρακτηριστικό ότι στη διερεύνηση του φαινομένου έχουν αφιερωθεί πολλές μελέτες, ενώ από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 μέχρι και τις αρχές του 2000 διαμορφώθηκε μία πλειάδα ορισμών για την περιγραφή του φαινομένου (Serafimidou and Dimitou 2016, Τούκας και συν. 2012). Τέλος, ένα άλλο είδος παρενόχλησης στην εργασία είναι το «*σεξουαλικό mobbing*» κατά το οποίο σύμφωνα με τη Ferrari (2004), η σεξουαλική παρενόχληση αποτελεί το πρώιμο στάδιο της παρενόχλησης, η οποία ακολουθείται από την ηθική παρενόχληση, επειδή το θύμα δεν ενέδωσε στις επιθυμίες του θύτη. Άλλα χαρακτηριστικά του *mobbing* (Hoel and Cooper 2000) είναι ότι μπορεί στα άτομα να ανατίθεται μεγάλος φόρτος εργασίας, ή εργασίες που τα ίδια δεν θα επιθυμούσαν να αναλάβουν. Επιπλέον, εργαζόμενοι/εργαζόμενες μπορεί να εξευτελίζονται ή να δέχονται αρνητική κριτική από συναδέλφους τους ή ανώτερα στελέχη (Hoel and Cooper 2000).

Και οι δύο παραπάνω τύποι παρενόχλησης έχουν συνέπειες για τα θύματα. Οι επιπτώσεις που μπορεί να προκαλέσει η σεξουαλική παρενόχληση είναι κατ’ αρχάς ψυχολογικές, καθώς τα άτομα μπορεί να αισθανθούν θυμό, φόβο, άγχος και να χάσουν την αυτοπεποίθησή τους (European Agency for Safety and Health at Work [EU-OSHA] n.d.). Παράλληλα, μπορεί να αισθάνονται σωματικό πόνο, να μην εμφανίζονται στην εργασία τους, να σκέφτονται να παραιτηθούν από αυτή ή και να απολύονται, εξαιτίας των πιέσεων που δέχονται (Kaplan 1991). Τέλος, δεν θα πρέπει να παραβλέψουμε τις συνέπειες που υφίστανται και για τον εργασιακό χώρο του/της εργαζόμενου/-ης, (EU-OSHA n.d., Kaplan 1991), καθώς καταγράφεται μειωμένη παραγωγικότητα και απόδοση των εργαζόμενων, αυξημένα ποσοστά απουσίας από την εργασία, ανάγκη αποζημίωσης των ατόμων που βλάπτονται από την παραβιαστική συμπεριφορά και ηθική κατάπτωση των εργαζόμενων. Και στην περίπτωση που το άτομο δεχθεί ηθική παρενόχληση υφίστανται αντίστοιχες συνέπειες, ενώ τα άτομα μπορεί να μην αποδίδουν πλέον στην εργασία τους ή να θέλουν να παραιτηθούν από αυτή (Eurofound 2015, Ferrari 2004).

Σε όλους τους τομείς, τους κλάδους και τα επαγγέλματα παρατηρείται σεξουαλική παρενόχληση (Einarsen et al. 2003). Ωστόσο, η ύπαρξη παρενόχλησης μπορεί να είναι πιο έντονη σε επαγγέλματα που σχετίζονται με την εκπαίδευση, την υγεία και την κοινωνική εργασία (Zapf et al. 2003). Επιπλέον, σύμφωνα με δεδομένα από όλο τον κόσμο οι εργαζόμενοι/εργαζόμενες στον δημόσιο τομέα βιώνουν αυξημένα ποσοστά εκφοβισμού (Feijo et al. 2019, Hodgins et al. 2018, Hodgins et al. 2020). Μια γενικότερη εκτίμηση σύμφωνα με τις έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί, είναι ότι η παρενόχληση στον δημόσιο τομέα κυμαίνεται από 5%-30% (Zapf et al. 2011 στο Hodgins et al. 2020). Τέλος, έρευνα της Actionaid, στη χώρα μας έδειξε ότι 29% των γυναικών που εργάζονταν στο Δημόσιο, είχε υποστεί κάποιου είδους σεξουαλική επίθεση στην εργασία (ActionAid Ελλάς 2020).

Ερευνητικά ερωτήματα

Σκοπός της ποιοτικής έρευνας ήταν να καταγράψει τις εμπειρίες εργαζόμενων γυναικών,² που έζησαν κάποιου είδους παρενόχληση στον δημόσιο τομέα, το πώς αντιμετωπίστηκαν από συναδέλφους/συναδέλφισσές τους και προϊστάμενους/-ες τους, αν λήφθηκαν μέτρα για τη τιμωρία των θυτών και αν το υπάρχον νομικό και θεσμικό πλαίσιο καλύπτει όσες γυναίκες επιθυμούν να καταγγείλουν την παρενόχληση που αντιμετωπίζουν στην

εργασία τους. Βασικά ερωτήματα της ποιοτικής έρευνας ήταν: α) Ποιες μορφές λαμβάνει το φαινόμενο εντός της κοινότητας των δημοσίων υπαλλήλων; β) Τα περιστατικά αφορούν τόσο σεξουαλική παρενόχληση και σεξιστικές συμπεριφορές ή/και ηθική παρενόχληση; γ) Τι νιώθουν οι εργαζόμενες και πώς αντιδρούν σε παρόμοιες συμπεριφορές; δ) Οι εργαζόμενες και οι συνάδελφοι/συναδέλφισσές τους γνωρίζουν ότι η σεξουαλική παρενόχληση είναι παράνομη; Γνωρίζουν πού μπορούν να απευθυνθούν αν δεχθούν σεξουαλική παρενόχληση; ε) Ποιο είναι το ιεραρχικό επίπεδο των θυμάτων και των θυτών; στ) Οι εργαζόμενες αναφέρουν τη σεξουαλική παρενόχληση/ηθική παρενόχληση; η) Πώς αντιμετωπίζονται αντίστοιχα περιστατικά από την ιεραρχία και τις διευθύνσεις των οργανισμών; θ) Ποια μέτρα αντιμετώπισης προτείνουν οι συμμετέχουσες που βίωσαν κάποια μορφή παρενόχλησης;

Μεθοδολογία

Η ποιοτική έρευνα, πραγματοποιήθηκε το διάστημα, 17 Οκτωβρίου 2021 – 21 Ιανουαρίου 2022. Για την εξασφάλιση των συνεντεύξεων δημοσιεύθηκε μία πρόσκληση από το Κοινωνικό Πολύκεντρο της ΑΔΕΔΥ, η οποία στάλθηκε στα αρμόδια σωματεία και στις ηλεκτρονικές διευθύνσεις εργαζόμενων στο δημόσιο. Το κάλεσμα απευθυνόταν σε γυναίκες εργαζόμενες στο δημόσιο, οι οποίες θα επιθυμούσαν να παραστούν σε εξ αποστάσεως συνέντευξη, ώστε να διηγηθούν κάποιο περιστατικό παρενόχλησης που βίωσαν κατά την εργασία τους στον δημόσιο τομέα. Κανένα άλλο πρόσωπο, πέρα από την υπεύθυνη των συνεντεύξεων, δεν γνώριζε την ταυτότητα των γυναικών που εκδήλωσαν ενδιαφέρον για να συμμετέχουν στην έρευνα. Τελικά, συμμετείχαν σε συνέντευξη 26 εργαζόμενες, ηλικίας 24 – 69 ετών εργαζόμενες, από διαφορετικές ειδικότητες και κλάδους του δημοσίου τομέα και δύο πληροφορήτριες- κλειδιά από συνδικαλιστικό όργανο του δημοσίου και από φορέα που διερευνά περιπτώσεις σεξουαλικής παρενόχλησης στην εργασία. Οι περισσότερες συμμετέχουσες ήταν άνω των 45 ετών, με καθεστώς μονιμότητας, ενώ μόνο έξι εργαζόμενες είχαν συμβάσεις ορισμένου χρόνου. Οι πιο πολλές γυναίκες που ανταποκρίθηκαν στην έρευνα ζούσαν σε πόλεις, οκτώ συμμετέχουσες βρίσκονταν στην επαρχία όταν βίωσαν κάποιο περιστατικό παρενόχλησης και δύο άτομα εργάζονταν σε περιοχές κοντά σε μεγάλες πόλεις.

Οι συνεντεύξεις διήρκησαν από 50 λεπτά έως και τρεις ώρες (μέγιστη διάρκεια που σημειώθηκε), ενώ κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων δεν τηρήθηκε αρχείο μαγνητοφώνησης, αλλά λεπτομερείς σημειώσεις από τα λεγόμενα των συμμετεχουσών. Μόνο στις δύο συνεντεύξεις με τις πληροφορήτριες-κλειδιά τηρήθηκε αρχείο μαγνητοφώνησης μετά από προηγούμενη ενήμερη συγκατάθεσή τους. Για τη συλλογή των μαρτυριών χρησιμοποιήθηκε ένας οδηγός συνέντευξης με τέσσερις άξονες, όπου στον πρώτο συγκεντρώθηκαν οι απαραίτητες πληροφορίες σε σχέση με τα χρόνια προϋπηρεσίας, την ηλικία των εργαζόμενων και κάποιες πληροφορίες για την εργασία τους. Στους επόμενους άξονες αντλήθηκαν πληροφορίες για το περιβάλλον και το κλίμα που επικρατεί στην εργασία τους και για το εάν έχει υπάρξει προηγούμενο περιστατικό παρενόχλησης στον εργασιακό τους χώρο. Τέλος, οι συμμετέχουσες ερωτήθηκαν αν ο δημόσιος τομέας διαθέτει τους απαραίτητους μηχανισμούς αντιμετώπισης της παρενόχλησης και για το πώς αντιμετώπισε η υπηρεσία τους, οι συνάδελφοι/συναδέλφισσές τους και τα διευθυντικά στελέχη της εργασίας τους τυχόν αναφορά παρενόχλησης.

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Από τις συνεντεύξεις προέκυψε ότι 11 γυναίκες είχαν ζήσει περιστατικά σεξουαλικής παρενόχλησης, επτά συμμετέχουσες ανέφεραν κάποιο περιστατικό ηθικής παρενόχλησης και οκτώ εργαζόμενες είχαν εμπειρίες και των δύο μορφών παρενόχλησης στην εργασία.

Τα περισσότερα περιστατικά παρενόχλησης που αναφέρθηκαν σημειώθηκαν μετά το 2016, ενώ έξι περιπτώσεις ανέφεραν περιστατικό που έζησαν την τελευταία δεκαετία και τρεις περιπτώσεις ανέφεραν περιστατικά που συνέβησαν τα τελευταία 15 – 20 χρόνια. Σε οκτώ περιπτώσεις οι γυναίκες είχαν πάνω από μία εμπειρίες παρενόχλησης εντός της ίδιας ή διαφορετικής θέσης στο δημόσιο, ενώ η παρενόχληση μπορεί να προερχόταν από περισσότερους θύτες. Σε 20 από τις 26 περιπτώσεις εργαζόμενων αναφέρθηκε ότι τουλάχιστον σε ένα περιστατικό παρενόχλησης ο θύτης ήταν άνω των 50 ετών. Σε 21 περιστατικά φάνηκε ότι ο/οι δράστης/δράστες είχαν ανώτερη θέση στην ιεραρχία ή με κάποιο τρόπο έλεγχαν τις εργαζόμενες. Γενικότερα, διαπιστώθηκε ότι μόνο τρεις περιπτώσεις βρίσκονταν σε καθαρά ανδροκρατούμενο περιβάλλον, καθώς οι περισσότερες συμμετέχουσες εργάζονταν σε γυναικοκρατούμενο ή μικτό εργασιακό περιβάλλον. Ωστόσο, αρκετές γυναίκες ανέφεραν ότι ακόμη και σε γυναικοκρατούμενα περιβάλλοντα οι διευθυντικές θέσεις καταλαμβάνονταν από άνδρες, ενώ σε περιπτώσεις όπου βρίσκονταν υπό την εποπτεία γυναίκας προϊσταμένης δεν απολάμβαναν απαραίτητα καλύτερη προστασία, ούτε είχαν καλύτερη αντιμετώπιση όσον αφορά την τιμωρία του θύτη ή τη λήψη μέτρων κατά αντίστοιχων συμπεριφορών.

Όσον αφορά το περιβάλλον εργασίας, οι περισσότερες συμμετέχουσες περιέγραψαν με αρνητικό τόνο την εργασία τους, χαρακτηρίζοντάς το «τοξικό», «αρνητικό», «επιθετικό», «ανταγωνιστικό» και «επικίνδυνο». Ένας παράγοντας που φαίνεται να επηρεάζει αρνητικά την διαμόρφωση του εργασιακού περιβάλλοντος είναι η διαφθορά και η πίεση που δέχονται οι εργαζόμενες από προϊστάμενους ή συναδέλφους τους να καλύψουν παρανομίες ή παρατυπίες της διοίκησης. Συγκεκριμένα, έξι περιπτώσεις ανέφεραν ότι το περιβάλλον εργασίας τους επηρεαζόταν από κλίκες και υποθέσεις διαφθοράς. Χαρακτηριστικό είναι ότι αρκετές εργαζόμενες σημείωσαν πως το περιβάλλον εργασίας επηρέαζαν κακεντρεχή σχόλια και φήμες που διαδίδονταν μεταξύ των εργαζόμενων. Επιπλέον, ένας άλλος παράγοντας που επηρεάζει τις σχέσεις των γυναικών με τους συναδέλφους και τις συναδέλφισσές τους είναι η έλλειψη αλληλεγγύης, καθώς αρκετές εργαζόμενες υποστήριξαν ότι μπορούν να εμπιστευτούν λίγα άτομα στην εργασία τους, τα οποία θα δείξουν ενεργή υποστήριξη μπροστά στην παρενόχληση που δέχονται, χωρίς όμως να υπάρχει τρόπος τιμωρίας του θύτη.

Από τις συνεντεύξεις προέκυψε ότι παράγοντες που μπορεί να επηρεάζουν την εκδήλωση της παρενόχλησης στον εργασιακό χώρο είναι ο κοινωνικός κύκλος των εργαζόμενων (αν δηλαδή συμμετέχουν σε ένα κοινωνικό δίκτυο στο εργασιακό τους περιβάλλον που θα αντιδράσει αν δεχθούν παρενόχληση στην εργασία) και από το αν πρόσφατα ανέλαβαν καθήκοντα σε μία ορισμένη θέση (συγκεκριμένα μία εργαζόμενη ανέφερε ότι είναι «έθιμο» στον δημόσιο τομέα να ασκούν ηθική παρενόχληση σε νεοπροσληφθέντα άτομα). Επιπλέον, κάποιες εργαζόμενες ανέφεραν ότι μπορεί να στοχοποιηθούν άτομα που δεν προέρχονται από την ίδια περιοχή όπου βρίσκεται η υπηρεσία, ενώ η τύχη μίας αναφοράς συχνά εξαρτάται από τις κομματικές και συνδικαλιστικές διασυνδέσεις του θύτη.

Όσον αφορά τα χαρακτηριστικά της ηθικής παρενόχλησης, οι συμμετέχουσες ανέφεραν ότι συχνά περιστατικά είναι οι προσβολές εναντίον τους, οι έντονες φωνές και η αποξένωση από τα καθήκοντά τους ή η περιφρόνηση εκ μέρους του θύτη. Επιπλέον, φάνηκε ότι στο πλαίσιο της ηθικής παρενόχλησης δεν αποκλείονται σεξιστικές επιθέσεις με υποτιμητική διάθεση. Τρεις περιπτώσεις σημείωσαν ότι οι θύτες μπορεί να μετακινούσαν αυθαίρετα εργαζόμενες σε διαφορετικές θέσεις εργασίας ή να τους αφαιρούσαν καθήκοντα, ενώ δύο συμμετέχουσες ανέφεραν ότι συνέβαινε το αντίθετο, καθώς τους ανέθεταν μεγαλύτερο όγκο εργασίας. Τέλος, από τις συνεντεύξεις δεν έλλειψαν αναφορές, άκρως προβληματικών και επικίνδυνων συμπεριφορών, καθώς, πέρα από την άσκηση ψυχολογικής πίεσης, υπήρξαν περιπτώσεις ψυχολογικής και σωματικής βίας, όπου συνάδελφοι των συμμετεχουσών, επέδειξαν βίαιη συμπεριφορά, πετώντας αντικείμενα εναντίον τους ή απειλώντας τις εργαζόμενες (έξι περιπτώσεις). Σημαντικό είναι ότι σε μία περίπτωση

ασκήθηκε απόπειρα βαριάς σωματικής βλάβης με βαρύ αντικείμενο που ο θύτης εκτόξευσε κατά της εργαζόμενης, σε δύο περιπτώσεις οι θύτες προσπάθησαν να χτυπήσουν τις εργαζόμενες και μία συμμετέχουσα προπηλακίσθηκε κατά τη διάρκεια της εργασίας της. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι κάποιες εργαζόμενες ανέφεραν πως η ηθική παρενόχληση ακολούθησε αφότου είχαν απορρίψει ερωτική πρόταση του θύτη με αποτέλεσμα να τους ασκείται εργασιακός εκφοβισμός (κάποιες φορές και από το σύνολο των συναδέλφων τους). Τέλος, από τις 26 συμμετέχουσες οι 21 είχαν υπόψη τους και άλλα περιστατικά ηθικής παρενόχλησης που αφορούσαν τρίτα άτομα στο περιβάλλον εργασίας τους.

Σε σχέση με τις περιπτώσεις σεξουαλικής παρενόχλησης, σχεδόν όλες οι γυναίκες που συμμετείχαν στην έρευνα ανέφεραν ότι τα περισσότερα περιστατικά αφορούσαν ανεπιθύμητα σχόλια για την εμφάνισή τους και προσωπικές ερωτήσεις. Συνολικά 13 εργαζόμενες μίλησαν για ανεπιθύμητα αγγίγματα, σε δύο περιπτώσεις υπήρξε παρενόχληση μέσω μηνυμάτων και σε μία περίπτωση ο θύτης χρησιμοποίησε φωτογραφικό υλικό για να παρενοχλήσει την εργαζόμενη. Τέλος, μία εργαζόμενη ανέφερε περιστατικό σοβαρής λεκτικής και ψυχολογικής σεξουαλικής παρενόχλησης, ενώ σε μία ακόμα συνέντευξη η εργαζόμενη μας εμπιστεύθηκε ότι επέζησε απόπειρας βιασμού. Έχει ενδιαφέρον ότι 21 από τις 26 συμμετέχουσες, εκ των οποίων και γυναίκες που ανέφεραν μόνο ηθική παρενόχληση, γνώριζαν και άλλα περιστατικά σεξουαλικής παρενόχλησης εντός του εργασιακού τους χώρου, που στοχοποιούσαν άλλες εργαζόμενες και αφορούσαν τόσο λεκτικές όσο και σωματικές παραβιάσεις. Τέλος, επτά συμμετέχουσες σημείωσαν ότι πριν από την εκδήλωση περιστατικών σωματικής παρενόχλησης οι θύτες φρόντιζαν να απομακρύνουν τυχόν μάρτυρες από τον χώρο εργασίας ή εκδήλωναν τη συμπεριφορά τους ενώ γνώριζαν ότι δεν θα ήταν παρόντα άλλα άτομα.

Όσον αφορά την αντιμετώπιση των περιστατικών εντός του εργασιακού περιβάλλοντος και την απόδοση δικαιοσύνης, 12 περιπτώσεις γυναικών προχώρησαν στην αναφορά των παρενοχλητικών συμπεριφορών στα αρμόδια στελέχη της εργασίας τους, χωρίς ωστόσο να τύχουν αποδοχής, με εξαίρεση τέσσερις περιπτώσεις, όπου στις δύο έγιναν προφορικές συστάσεις δίχως αποτέλεσμα. Άλλες 12 εργαζόμενες επέλεξαν να μην προχωρήσουν σε αναφορά, αλλά ούτε και να κινηθούν νομικά. Άλλωστε είναι χαρακτηριστικό ότι μονάχα τρεις συμμετέχουσες γνώριζαν επακριβώς σε ποιες υπηρεσίες και σε ποια όργανα μπορούν να απευθυνθούν για να αναφέρουν την προσβλητική συμπεριφορά που υπέστησαν. Επίσης, σε άλλες δύο περιπτώσεις οι εργαζόμενες προσπάθησαν να θέσουν μόνες τους όρια στους θύτες. Σημαντικό είναι ότι μόνο δύο εργαζόμενες θέλησαν να κοινοποιήσουν το γεγονός στο σωματείο τους και μόλις μία από αυτές τις περιπτώσεις έτυχε υποστήριξης από το συνδικαλιστικό της όργανο.

Όσον αφορά την καταγγελία των περιστατικών στη δικαιοσύνη, μονάχα δύο περιπτώσεις κατάφεραν να καταγγείλουν περιστατικό σεξουαλικής παρενόχλησης στις αρχές, χωρίς ωστόσο να έχει αποδοθεί δικαιοσύνη μέχρι τη στιγμή που ολοκληρώθηκε η έρευνα. Άλλη μία συμμετέχουσα επικοινωνήσε με την υπεύθυνη των συνεντεύξεων μερικούς μήνες μετά την ολοκλήρωση και δημοσίευση της έρευνας, καθώς μετά από τη συμμετοχή της στη συνέντευξη κατήγγειλε το περιστατικό σεξουαλικής επίθεσης στην υπηρεσία της, η οποία κατόπιν διενήργησε τις απαραίτητες ενέργειες πειθαρχικού ελέγχου του θύτη.

Κάποιες γενικότερες παρατηρήσεις από τις συνεντεύξεις με εργαζόμενες στον δημόσιο τομέα είναι ότι καμία εργαζόμενη δεν ανέφερε (ή δεν γνώριζε) να υπάρχει κάποιο πρωτόκολλο για την αντιμετώπιση σεξουαλικής ή ηθικής παρενόχλησης στο περιβάλλον εργασίας της. Σημαντικό είναι ότι 11 από τις 26 γυναίκες σκέφτονταν να αποχωρήσουν από τη θέση εργασίας τους, μετά από την εμπειρία σεξουαλικής ή ηθικής παρενόχλησης, ενώ 22 (από τις 26) γυναίκες δήλωσαν ότι φοβούνται ή/και αντιμετώπισαν αντίποινα από τον θύτη ή το σύνολο των συναδέλφων τους μετά από προηγούμενη διαμαρτυρία τους ή αναφορά της παρενοχλητικής συμπεριφοράς.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι σε πέντε περιπτώσεις οι εργαζόμενες έγι-ναν στόχο παρενόχλησης επειδή είχαν συνδικαλιστική ή φεμινιστική δράση. Οι αντι-δράσεις από το εργασιακό περιβάλλον είτε απουσίαζαν, λόγω της μη κοινοποίησης του συμβάντος στην εργασία τους, είτε χαρακτηρίζονταν από αδιαφορία για το περιστατικό καθώς παρόμοιες συμπεριφορές αντιμετωπίζονταν ως συνηθισμένες στο συγκεκριμένο εργασιακό περιβάλλον. Χαρακτηριστικό είναι άλλωστε ότι τις περισσότερες φορές, όπου οι εργαζόμενες αισθάνθηκαν ασφαλείς να αναφέρουν το περιστατικό, τα ανώτερα στελέ-χη στην εργασία τους αδιαφόρησαν για τη συμπεριφορά και την τιμωρία του θύτη.

Κλείνοντας την ενότητα αυτή έχει σημασία να αναφερθούμε στα μέτρα που εισηγή-θηκαν οι ίδιες οι συμμετέχουσες για την αντιμετώπιση της σεξουαλικής και ηθικής παρε-νόχλησης στον χώρο εργασίας. Σύμφωνα με τις ίδιες κρίνεται απαραίτητη η *λειτουργία ενός ανεξάρτητου οργανισμού* ή μιας υπηρεσίας που να έχει ως αντικείμενο τη διερεύνη-ση αντίστοιχων περιστατικών, καθώς η Επιθεώρηση Εργασίας που μπορεί να επέμβει σε αντίστοιχες περιπτώσεις στον ιδιωτικό τομέα δεν έχει αρμοδιότητα για τον δημόσιο τομέα, ενώ ο Συνήγορος του Πολίτη δεν δύναται να παρέμβει σε όλες τις περιπτώσεις παρενόχλησης, όταν δεν αποδεικνύεται έμφυλη διάκριση σε βάρος των εργαζόμενων. Επιπλέον, όσες συμμετέχουσες απευθύνθηκαν στη δικαιοσύνη σημείωσαν ότι οι δικα-στικές αποφάσεις θα πρέπει να εκδίδονται ταχύτερα και να εξασφαλίζεται *μεγαλύτερη διαφάνεια*, ώστε το αποτέλεσμα να μην επηρεάζεται από θύτες που θα είχαν τη δυνα-τότητα να κατευθύνουν την τελική απόφαση. Μία ακόμη πρόταση ήταν η υιοθέτηση των ανώνυμων αναφορών και η παροχή ψυχολογικής και νομικής υποστήριξης των ατόμων. Επιπλέον, σημαντικό είναι οι καταγγέλλουσες να μην υποχρεώνονται να επικοινωνούν με τον θύτη, εφόσον έχουν προχωρήσει σε αναφορά ενός περιστατικού, αλλά και να μην μετακινούνται δίχως τη θέλησή τους σε διαφορετική θέση εργασίας. Οι συμμετέχουσες σημείωσαν ότι θα επιθυμούσαν να πραγματοποιηθούν δράσεις ενημέρωσης και επι-μόρφωσης των φορέων και των συνδικαλιστικών οργάνων, καθώς και ενημέρωση των εργαζόμενων σε σχέση με τα δικαιώματά τους, ώστε να έχουν γνώση των διαδικασιών και των οργάνων στα οποία μπορούν να αναφέρουν αντίστοιχες συμπεριφορές. Τέλος, σημειώνουν ότι, ειδικά στον δημόσιο τομέα, για την αποφυγή περιπτώσεων ηθικής πα-ρενόχλησης είναι χρήσιμο να πραγματοποιούνται αντικειμενικές αξιολογήσεις και κρίσεις των εργαζόμενων σύμφωνα με όσα προβλέπει η περιγραφή καθηκόντων κάθε θέσης. Λαμβάνοντας υπόψη τις παραπάνω παρατηρήσεις των ίδιων των εργαζόμενων, όπως προέκυψαν από τις συνεντεύξεις, αλλά και τα υπάρχοντα κενά πολιτικής (Στρατηγάκη και συν. 2022), συντάχθηκε ένας οδηγός αντιμετώπισης της σεξουαλικής παρενόχλησης για τους/τις εργαζόμενους/εργαζόμενες στον δημόσιο τομέα (Κοινωνικό Πολύκεντρο 2022).

Ας σημειωθεί, ότι όταν ολοκληρώθηκε η έρευνα τον Ιανουάριο του 2022, δεν είχε δημοσιευτεί ακόμη ο «*Κώδικας Ηθικής και Επαγγελματικής Συμπεριφοράς Υπαλλήλων του Δημοσίου Τομέα*» που κυκλοφόρησε το καλοκαίρι του 2022. Σε αυτόν τον Κώδικα γίνεται ξεχωριστή αναφορά στην ισότιμη μεταχείριση και στην εξάλειψη της ηθικής πα-ρενόχλησης με αρκετές αναφορές και σε συμπεριφορές που αφορούν την σεξουαλική παρενόχληση. Παράλληλα, ο Κώδικας αναφέρεται και στον θεσμό του «*Σύμβουλου Ακε-ραιότητας*», ο οποίος προβλέπεται στον Ν. 4795/2021 και έχει ως στόχο να λειτουργήσει ως «*σημείο επαφής*» για ζητήματα που άπτονται της «*ηθικής*» και της «*ακεραιότητας*» στον εργασιακό χώρο του δημοσίου τομέα. Επιπλέον, ο Κώδικας αναφέρει ότι υπάλληλοι που αντιμετωπίζουν προβλήματα με αντίστοιχες συμπεριφορές μπορούν να απευθυ-θούν είτε στον Σύμβουλο Ακεραιότητας, είτε στον Συνήγορο του Πολίτη. Ωστόσο, ένα μειονέκτημα του νέου Κώδικα είναι ότι αφορά μόνο τους δημοσίου υπαλλήλους και όχι όλες τις κατηγορίες εργαζομένων του δημοσίου τομέα, όπως οι δικαστικοί λειτουργοί, οι εργαζόμενοι σε Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα, οι στρατιωτικοί και οι θρησκευτικοί λει-τουργοί (Υπουργείο Εσωτερικών Γενική Γραμματεία Ανθρώπινου Δυναμικού Δημοσίου Τομέα 2022: 11).

Μία τελευταία εξέλιξη σε σχέση με την πρόοδο που σημειώνεται στο πεδίο είναι

ότι στις αρχές του 2023, δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβέρνησης Υπουργική Απόφαση για την «Πρόληψη και αντιμετώπιση φαινομένων βίας και παρενόχλησης στην εργασία σε φορείς του Δημοσίου», όπου εφαρμόζονται οι προβλέψεις της Διεθνούς Σύμβασης 190 (Ν. 4808/2021) κατά της σεξουαλικής παρενόχλησης. Η Υπουργική Απόφαση αναφέρει, μεταξύ άλλων, ότι σε περιπτώσεις σεξουαλικής παρενόχλησης υπεύθυνοι διερεύνησης πέρα από την ίδια την υπηρεσία ή τον φορέα του εργαζόμενου, μπορεί να είναι ο Συνήγορος του Πολίτη και η Εθνική Αρχή Διαφάνειας σε περίπτωση που ο φορέας του/της εργαζόμενου/εργαζόμενης ή ο Συνήγορος του Πολίτη, όπου υποβλήθηκε καταγγελία δεν ανταποκριθεί έγκαιρα. Τέλος, γίνεται αναφορά και στον προαναφερθέντα νεοπαγή θεσμό του Συμβούλου Ακεραιότητας, στον οποίο δύναται να αποστέλλονται σχετικές καταγγελίες (ΦΕΚ 343/Β/26/01/2023).

Σύμφωνα με τις παραπάνω εξελίξεις, καταλήγουμε ότι στο μέλλον θα πρέπει να παρακολουθείται η εφαρμογή του σημερινού νομοθετικού πλαισίου και των υπάρχουσών προβλέψεων, προκειμένου να αποφεύγονται φαινόμενα, όπως αυτά που περιέγραψαν οι συμμετέχουσες στην ποιοτική έρευνα. Άλλωστε, όπως προκύπτει από τα λεγόμενα των ίδιων όσο και από τις παρατηρήσεις των πληροφορητριών- κλειδιών, δεν αρκεί η ύπαρξη λεπτομερούς νομοθετικού πλαισίου, εφόσον οι σχετικές προβλέψεις δεν εφαρμόζονται από τις αρμόδιες διοικήσεις των οργανισμών.

Συμπεράσματα

Μέσα από τις μαρτυρίες των γυναικών στον δημόσιο τομέα, αναδείχθηκαν πτυχές της εργασίας στο δημόσιο οι οποίες ενδεχομένως δεν είχαν τύχει της απαραίτητης προσοχής. Από το σύνολο των συμμετεχουσών φάνηκε ότι μπορεί να στοχοποιηθούν όχι μόνο νεότερες σε ηλικία γυναίκες αλλά και μεγαλύτερες εργαζόμενες που μπορεί να βρίσκονταν στην πέμπτη ή έκτη δεκαετία της ζωής τους όταν βίωσαν ένα αντίστοιχο περιστατικό. Όσον αφορά τους δράστες είναι φανερό ότι τις περισσότερες φορές πρόκειται για άνδρες μεγαλύτερης ηλικίας με κάποιου είδους εξουσία, χωρίς ωστόσο να αποκλείεται η παρενόχληση να προέρχεται και από άνδρες στην ίδια ιεραρχική βαθμίδα ή ακόμα και από υφιστάμενους. Σύμφωνα με τα λεγόμενα των εργαζόμενων, αλλά και μέσα από τις συνεντεύξεις με τις πληροφορήτριες-κλειδιά φάνηκε ότι πολλές γυναίκες αισθάνονται ανασφάλεια να καταγγείλουν ένα περιστατικό παρενόχλησης ακόμη και όταν κατέχουν μόνιμη θέση εργασίας στο δημόσιο. Επιπλέον, ακόμα και στις λίγες περιπτώσεις που θα καταγγελθεί μία παραβιαστική συμπεριφορά λίγες φορές αυτή λαμβάνεται σοβαρά υπόψη και τιμωρείται ο θύτης, ενώ οι νομικές διαδικασίες είναι χρονοβόρες και κοστοβόρες για όσες εργαζόμενες επιθυμούν να αποδοθεί δικαιοσύνη.

Ένα ακόμα ζήτημα που αναδείχθηκε από τις συνεντεύξεις είναι η σύνδεση της παρενόχλησης με περιβάλλοντα διαφθοράς και θύτες που έχουν διασυνδέσεις με κόμματα ή συνδικαλιστικά όργανα και μπορούν να ελέγχουν σε κάποιο βαθμό τις διαδικασίες αποφεύγοντας τις κυρώσεις εναντίον τους. Αντίστοιχες διασυνδέσεις του θύτη επηρεάζουν τυχόν μάρτυρες και τρίτα πρόσωπα που θα μπορούσαν να υποστηρίξουν μία καταγγελία. Τέλος, μέσα από τις συνεντεύξεις αναδείχθηκαν τα υπάρχοντα κενά πολιτικής σε σχέση με την αντιμετώπιση της σεξουαλικής και ηθικής παρενόχλησης στο δημόσιο, τα οποία θα πρέπει να ληφθούν σοβαρά υπόψη, προκειμένου νέες και μελλοντικές ρυθμίσεις επί του θέματος να τύχουν της καλύτερης δυνατής εφαρμογής.

Σημειώσεις

1. Το παρόν κεφάλαιο αποτελεί μία σύντομη παρουσίαση του θεωρητικού μέρους και των αποτελεσμάτων της ποιοτικής έρευνας με συνεντεύξεις, που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο ευρύτερης έρευνας με τίτλο «Έρευνα για τη σεξουαλική παρενόχληση στον εργασιακό χώρο του

δημοσίου τομέα», υπό την αιγίδα του Κοινωνικού Πολύκεντρου της ΑΔΕΔΥ. Η ερευνητική ομάδα αποτελούνταν από την Μαρία Στρατηγάκη, αναπληρώτρια Καθηγήτρια στο Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής του Παντείου Πανεπιστημίου και επιστημονική υπεύθυνη της έρευνας, την Αρετή Μαυρομμάτη – Λαγάνη (Υποψήφια διδακτορίσα του Παντείου Πανεπιστημίου), την Αναστασία Χαραλάμπη (Μεταδιδακτορική ερευνήτρια του Παντείου Πανεπιστημίου), τον Χαράλαμπο Παπακωνσταντίνου (Υποψήφιο διδάκτορα του Εθνικού Μετσόβιου Πανεπιστημίου) και την Αικατερίνη Μιχαλοπούλου, Καθηγήτρια του Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής (Στρατηγάκη και συν. 2022). Στο πλαίσιο του έργου η συγγραφέας της παρούσας εισήγησης ανέλαβε να εκπονήσει την ποιοτική έρευνα, λαμβάνοντας συνεντεύξεις από εργαζόμενες στο δημόσιο. Το έργο χρηματοδοτήθηκε από το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Μεταρρύθμιση Δημόσιου Τομέα 2014-2020», με συγχρηματοδότηση από την Ευρωπαϊκή Ένωση [Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο] και από εθνικούς πόρους.

2. Οι συνεντεύξεις δεν προήλθαν αποκλειστικά από εργαζόμενες που κατείχαν υπαλληλική θέση στο δημόσιο. Πολλές από τις εργαζόμενες προέρχονταν από τον ευρύτερο δημόσιο τομέα, καθώς εργαζόνταν σε εκπαιδευτικές δομές, δικαστήρια, αρχαιολογικά έργα κ.ά.

Αναφορές

Ελληνική βιβλιογραφία

- Επίτροπος Διοικήσεως και Προστασίας Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και Φορέας Ισότητας και Καταπολέμησης των Διακρίσεων. (2018), Κώδικας Πρακτικής για τη Πρόληψη και την Αντιμετώπιση της Σεξουαλικής Παρενόχλησης και της Παρενόχλησης στη Δημόσια Υπηρεσία.
- Κοινωνικό Πολύκεντρο - ΑΔΕΔΥ. (2022), Οδηγός αντιμετώπισης της σεξουαλικής παρενόχλησης στον Δημόσιο Τομέα. Ανακτήθηκε από: https://kpolykentro.gr/wp-content/uploads/2022/06/4FOLDBROCHURE_pages.pdf
- Νόμος 4795/2021 - Σύστημα Εσωτερικού Ελέγχου του Δημόσιου, Σύμβουλος Ακεραιότητας στη δημόσια διοίκηση και άλλες διατάξεις για τη δημόσια διοίκηση και την τοπική αυτοδιοίκηση (ΦΕΚ 62/Α/17-04-2021).
- Νόμος 4808/2021 - Για την Προστασία της Εργασίας - Σύσταση Ανεξάρτητης Αρχής «Επιθεώρηση Εργασίας» - Κύρωση της Σύμβασης 190 της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας για την εξάλειψη της βίας και παρενόχλησης στον κόσμο της εργασίας - Κύρωση της Σύμβασης 187 (ΦΕΚ 101/Α/19-6-2021).
- Στρατηγάκη Μ., Μαυρομμάτη - Λαγάνη Α., Χαραλάμπη Α., Παπακωνσταντίνου Χ. και Μιχαλοπούλου Α., (2022), Έρευνα για τη σεξουαλική παρενόχληση στον εργασιακό χώρο του δημόσιου τομέα, Αθήνα: Κοινωνικό Πολύκεντρο. Ανακτήθηκε από: <https://kpolykentro.gr/wp-content/uploads/2022/05/SEXUAL-HARASSMENT->
- Τούκας, Δ., Δελιχάς, Μ. και Καραγεωργίου, Α. (2012), Εννοιολογικοί ορισμοί και αιτιολογικοί παράγοντες της ψυχολογικής βίας στην εργασία. Ο ρόλος τους στην αξιολόγηση της επικινδυνότητας του φαινομένου mobbing, *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής*, Τ. 29, Νο 2, σσ.162-173.
- Υπουργείο Εσωτερικών Γενική Γραμματεία Ανθρώπινου Δυναμικού Δημοσίου Τομέα. (2022), Κώδικας Ηθικής και Επαγγελματικής Συμπεριφοράς Υπάλληλων του Δημόσιου Τομέα.
- Υπουργική Απόφαση - Πρόληψη και αντιμετώπιση φαινομένων βίας και παρενόχλησης στην εργασία σε φορείς του Δημοσίου (ΦΕΚ 343/Β/26-01-2023).
- ActionAid Ελλάς (2020), Έρευνα: δεν είναι αυτή η δουλειά μας. Σεξουαλική Παρενόχληση των Γυναικών στην Εργασία: Εξετάζοντας τον κλάδο του επισιτισμού – τουρισμού. Ανακτήθηκε από: http://notpartofourjob.actionaid.gr/public/ActionAid_Harassment-Report.pdf.
- Hirigoyen, M. F. (2002), *Ηθική Παρενόχληση στον Χώρο Εργασίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Advisory, Conciliation and Arbitration Service (ACAS). (2018), *Sexual Harassment in the British workplace: we all know it's wrong, so why is it so difficult to stop?*
- Einarsen, S., Hoel, H., Zapf, D. and Cooper, C.L. (2003), The Concept of Bullying at Work: the European Tradition, In S. Einarsen, H. Hoel, D. Zapf and C.L.Cooper (eds), *Bullying and*

- Emotional Abuse in the Workplace: International Perspectives in Research and Practice*, London: Taylor and Francis.
- Eurofound. (2015), *Violence and harassment in European workplaces: Extent, impacts and policies*, Dublin.
- European Agency for Safety and Health at Work (EU-OSHA). (n.d.), *Sexual Harassment at work*. Infographics. Retrieved from: <https://osha.europa.eu/en/tools-and-publications/infographics/sexual-harassment-work>
- Farley, L. (1978), *Sexual Shakedown: The Sexual Harassment of Women on the Job*, New York: McGraw-Hill.
- Feijo, F. R., Graf, D. D., Pearce, N., and Fassa, A. G. (2019), Risk factors for workplace bullying: A systematic review, *International Journal of Environmental Research and Public Health*, Vol.16, No 11, 1945. <https://doi.org/10.3390/ijerph16111945>.
- Ferrari, E. (2004), Raising awareness on women victims of mobbing: The Italian contribution, Daphne programme, European Commission.
- Hersch, J. (2015), Sexual harassment in the workplace: Despite being illegal, costly, and an affront to dignity, sexual harassment is pervasive and challenging to eliminate, *IZA World of Labor*, Vol. 2015, No 188, pp.1-10. doi: 10.15185/izawol.188.
- Hodgins, M., Lewis, D., Pursell, L., Hogan, V., MacCurtain, S. and Mannix-McNamara, P. (2020), Bullying and ill-treatment: insights from an Irish public sector workplace, *Public Money and Management*, Vol. 42, No 4, pp. 221-230 doi:10.1080/09540962.2020.1804679.
- Hodgins, M., Pursell, L., Hogan, V., MacCurtain, S., and Mannix-McNamara, P. (2018), *Irish workplace behaviour study*, NUI Galway, Health Promotion Research Centre.
- Hoel H., and Cooper C.L. (2000), Destructive conflict and bullying at work, *Launch of the Civil Service Race Equality Network*, pp.1-30, Manchester School of Management.
- International Trade Union Confederation (ITUC) (2018), Stopping Sexual harassment at work.
- Kaplan, S. J. (1991), Consequences of Sexual Harassment in the workplace, *Affilia*, Vol. 6, No 33, pp. 50-65.
- Leymann, H. (1990), Mobbing and psychological terror at workplaces, *Violence and Victims*, Vol. 5, No 2, pp.119-126. doi: 10.1891/0886-6708.5.2.119
- McCann, D. (2005), *Sexual harassment at work: national and international responses*, Project Report, Geneva: International Labour Organization.
- MacKinnon, C. A. (1979), *Sexual Harassment of Working Women: A Case of Sex Discrimination*, New Haven, CT, Yale University Press.
- MacKinnon, C. A., and Mitra, D. (2019), Ask a Feminist: Sexual Harassment in the Age of #Me-Too, *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, Vol. 44, No 4, pp. 1027–1043. doi:10.1086/702290.
- People and Standards Division (2021), Employee Wellbeing: A Harassment and Bullying Free Workplace.
- Serafeimidou, A. and Dimou, M. (22-24 June 2016), *Workplace bullying with special emphasis in the Greek public sector-a review article*. [Conference session] 11th MIBES Conference, Heraklion, Crete, Greece. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/323726504_Workplace_bullying_with_special_emphasis_in_the_Greek_public_sector-a_review_article
- Strickland, R.A. (1995), Sexual Harassment: A Legal Perspective for Public Administrators, *Public Personnel Management*, Vol. 24, No 4, pp. 493-513.
- Robinson, R.K., Allen, B.M., McClure Franklin, G. and Duhon, L.D. (1993), Sexual Harassment in the Workplace: A Review of the Legal Rights and Responsibilities of All Parties, *Public Personnel Management*, Vol. 22, No 1, pp. 123-135.
- Wynen, J. (2016), Sexual Harassment: The Nexus Between Gender and Workplace Authority: Evidence from the Australian Public Service, *Australian Journal of Public Administration*, Vol. 75, No 3, pp. 345–358. doi:10.1111/1467-8500.12206.

Zapf, D., Einarsen, S., Hoel, H. and Vartia, M. (2003), Findings on Bullying in the Workplace, in S. Einarsen, H. Hoel, D. Zapf and C.L. Cooper (eds), *Bullying and Emotional Abuse in the Workplace: International Perspectives in Research and Practice*, London, Taylor and Francis.

ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ Ή ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΟΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ: ΜΙΑ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΔΙΑΛΟΓΟΥ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗ ΧΡΗΣΗ ΤΩΝ ΟΡΩΝ

Κατερίνα Μελά- Φραγκίσκου^α

^α Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών επιστημών

Περίληψη

Σκοπός της εργασίας είναι ο κριτικός σχολιασμός της επιστημονικής συζήτησης σχετικά με την αναλυτική κατηγορία του «περιβαλλοντικού πρόσφυγα» σε συνάρτηση με την κλιματική αλλαγή. Πιο συγκεκριμένα, στην εργασία επιχειρείται η διερεύνηση του αν και κατά πόσο η περιβαλλοντική μετανάστευση αποτελεί εγγενώς μια μορφή εξαναγκαστικής μετακίνησης. Αν δηλαδή ο εκτοπισμός που υφίστανται τα πληγέντα υποκείμενα, εμπεριέχει μέσα του την έννοια της επιλογής. Εξετάζονται τα ζητήματα που προκύπτουν για τα ίδια τα υποκείμενα από τη χρήση των όρων «περιβαλλοντικός πρόσφυγας» ή «περιβαλλοντικός μετανάστης». Η απόπειρα ανάδειξης ορισμών και τοποθετήσεων για το ζήτημα των «περιβαλλοντικών προσφύγων» από μια περιβαλλοντική σκοπιά, αποτελεί πρόκληση. Η πηγή αυτής της πρόκλησης είναι η μη κατοχυρωμένη αναγνώριση του περιβαλλοντικού παράγοντα ως αυτοτελούς, προκειμένου να τραπεί ένα υποκείμενο σε εξαναγκαστική φυγή. Σε αυτή την ασταθή βάση, διατυπώνονται διαφορετικές και συχνά αντικρουόμενες απόψεις τόσο σχετικά με τη δυνατότητα των περιβαλλοντικών προσφύγων για διεκδίκηση ασύλου, όσο και για την ορθότητα της διάκρισης του περιβαλλοντικού παράγοντα από τον οικονομικό και τον πολιτικό. Αποτέλεσμα αυτής της «συνομιλίας» είναι η επιλογή συγκεκριμένων χαρακτηριστικών ορισμών και θέσεων που αναδεικνύουν τις βασικές τάσεις γύρω από το ζήτημα των «περιβαλλοντικών προσφύγων», καθώς και μια τελική τοποθέτηση που λειτουργεί ως ενδεχόμενη πρόταση ρύθμισης του ζητήματος.

Λέξεις κλειδιά: περιβαλλοντικοί πρόσφυγες, περιβαλλοντικοί μετανάστες, εξαναγκαστική φυγή, ανθρώπινα δικαιώματα

ENVIRONMENTAL REFUGEES OR ENVIRONMENTAL MIGRANTS: AN ANTHROPOLOGICAL APPROACH TO THE GLOBAL DEBATE ON THE USE OF THE TERMS

Katerina Mela- Fragkiskou^α

^α Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

The aim of this paper is to critically comment on the scientific debate on the analytical category of “environmental refugee” in relation to climate change. It investigates whether and to what extent environmental migration is inherently a kind of forced displacement; i.e., whether the displacement suffered by the affected subjects is contingent on choice. It also deals with the issues raised using the terms “environmental refugee” or “environmental migrant” for the subjects themselves. To highlight definitions of ‘environmental refugees’ from an environmental perspective is challenging and the source of this challenge is the non-established recognition of the environmental factor in order to draw a subject into forced flight. On this unstable basis, different and often conflicting views are expressed both on the eligibility of environmental refugees to claim asylum and on the appropriateness of distinguishing environmental factors from economic and political ones. The result of this ‘conversation’ is a selection of specific characteristic definitions and positions that highlight the main trends around the issue of ‘environmental refugees’ as well as a final position that serves as a possible proposal for a settlement of the issue.

Key words: environmental refugees, environmental migrants, forced displacement, human rights.

Εισαγωγή

Το ζήτημα των «περιβαλλοντικών προσφύγων», σε ένα γενικότερο πλαίσιο διαχείρισης διεθνών κρίσεων και καταστροφών, μοιάζει σήμερα να είναι πιο φλέγον από ποτέ. Σύμφωνα με στοιχεία που προκύπτουν από τον Διεθνή Οργανισμό Μετανάστευσης, σήμερα υπάρχουν τουλάχιστον δεκαεπτά εκατομμύρια «περιβαλλοντικοί μετανάστες» στον κόσμο (IOM 2018). Επιπλέον, υπολογίζεται ότι ο αριθμός των περιβαλλοντικών μεταναστών ενδέχεται να φτάσει τα διακόσια εκατομμύρια μέχρι το 2050 (Arap 2019). Παρόλο που ήδη από το 1985, αρκετοί μελετητές, ασχολούνται με την αναλυτική κατηγορία του «περιβαλλοντικού πρόσφυγα», μέχρι και σήμερα υπάρχει ένα αγεφύρωτο νομικό κενό. Ο Διεθνής Οργανισμός Μετανάστευσης ορίζει τους «περιβαλλοντικούς μετανάστες» ως «άτομα ή ομάδες ατόμων που για λόγους αιφνιδίων ή συνεχών κλιματικών αλλαγών, οι οποίες επηρεάζουν τις συνθήκες ζωής τους, αναγκάζονται να εγκαταλείψουν τον τόπο συνήθους διαμονής τους σε μόνιμη ή προσωρινή βάση, εντός ή εκτός της χώρας τους» (DOM 2009).

Ο παραπάνω ορισμός διακρίνει τον περιβαλλοντικό παράγοντα εκτοπισμού από άλλους παράγοντες, με αποτέλεσμα η παραπάνω κατηγορία του «περιβαλλοντικού μετανάστη» να γίνει αφορμή τόσο για διάλογο και συνομιλία της επιστημονικής κοινότητας, όσο και να ανοίξει τον δρόμο σε διεκδικήσεις και εκκλήσεις γεφύρωσης νομικών κενών. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η αναλυτική κατηγορία του/της μετανάστη/μετανάστριας, δεν αποτελεί ένα συμπαγές ενιαίο σύνολο. Σε κάθε νομική κατηγορία αντιστοιχούν διαφορετικοί κανόνες σχετικά με την είσοδο σε μια χώρα, διαφορετικοί σχετικά με την παραμονή σε αυτή και κυρίως, διαφορετικά δικαιώματα και βαθμοί προστασίας. Δεν είναι δηλαδή σαφές το αν είναι εθελούσιοι μετανάστες, οικονομικοί μετανάστες ή έχουν αναγκαστεί να μεταναστεύσουν, όπως οι πρόσφυγες. Η Συνθήκη της Γενεύης του 1951 για το Καθεστώς των Προσφύγων ορίζει τους πρόσφυγες ως ανθρώπους που αντιμετωπίζουν «δίωξη ή φόβο δίωξης λόγω φυλής, θρησκείας, εθνικότητας, κοινωνικής τάξης ή πολιτικών πεποιθήσεων» (Ηνωμένα Έθνη 1951: 137). Ο παραπάνω ορισμός επομένως, όπως σχολιάζει ο Keane, επιτρέπει τη μη αναγνώριση της προσφυγικής ταυτότητας, σε άτομα και πληθυσμούς που μετακινούνται εντός και εκτός των εθνικών συνόρων εξ αιτίας περιβαλλοντικών καταστροφών ή κλιματικών μεταβολών (Keane 2004: 215).

Θεωρητικό πλαίσιο

Προκειμένου να εξετάσουμε την προσφυγική και μεταναστευτική ταυτότητα υπό το πρίσμα της κλιματικής αλλαγής, κρίνεται απαραίτητο πρωτίστως να ορίσουμε τις δύο αυτές αναλυτικές κατηγορίες. Όσον αφορά την αναλυτική κατηγορία της μετανάστευσης, αυτή διακρίνεται σε εγχώρια και διασυνοριακή. Η εγχώρια αφορά τη «μετακίνηση ανθρώπων από μια περιοχή μιας χώρας σε μια άλλη με σκοπό τη δημιουργία μιας νέας κατοικίας. Αυτή η μετανάστευση μπορεί να έχει προσωρινό ή μόνιμο χαρακτήρα. Οι εγχώριοι μετανάστες μετακινούνται αλλά παραμένουν εντός της χώρας καταγωγής τους (π.χ. μετανάστευση ανθρώπων από την ύπαιθρο στα αστικά κέντρα)» (ΔΟΜ 2009). Η διασυνοριακή ή αλλιώς διεθνική μετανάστευση, αφορά την «μετακίνηση προσώπων από την χώρα καταγωγής τους ή τη χώρα της συνήθους διαμονής τους με σκοπό την μόνιμη ή προσωρινή εγκατάστασή τους σε κάποια άλλη χώρα. Εμφανίζεται το στοιχείο της διέλευσης των εθνικών συνόρων». Η αναλυτική κατηγορία του «πρόσφυγα», όπως ορίζεται στο Γλωσσάριο για την μετανάστευση του 2009, αναφέρεται στο υποκείμενο που «δικαιούται την προστασία των Ηνωμένων Εθνών- Ύπατης Αρμοστείας, καθώς πληροί τις προϋποθέσεις του ψηφίσματος της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες, ανεξάρτητα από το αν βρίσκεται ή δεν βρίσκεται σε μια χώρα που είναι μέλος της Σύμβασης ή του Πρωτόκολλου περί του Καθεστώτος του Πρόσφυγα, 1951 και 1967 αντίστοιχα, ή από το αν έχει ή δεν έχει αναγνωρισθεί ως πρόσφυγας από τη χώρα φιλοξενίας του» ΔΟΜ 2009).

Στην περίπτωση των «περιβαλλοντικών προσφύγων» όμως, ο αυτοπροσδιορισμός και ο ετεροπροσδιορισμός τους ως τέτοιων αποτελεί προϊόν βιώματος, που με ακτιβιστικούς όρους αποζητά μια γραφειοκρατική νομιμοποίηση. Για αυτόν τον λόγο, καθώς δεν έχει κατοχυρωθεί μέχρι σήμερα νομικά ο όρος «περιβαλλοντικός πρόσφυγας» σε επίσημα νομικά κείμενα, άτομα που τρέπονται από τον τόπο κατοικίας τους σε εξαναγκαστική μετακίνηση και εκτοπισμό, προτιμάται να χαρακτηρίζονται ως «ξεριζωμένα» άτομα και αποφεύγεται η αναφορά στην αιτία του «ξεριζωμού». Αντιμετωπίζονται δηλαδή ως υποκείμενα «που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις κοινότητές τους: (πρόσωπα που «ξεριζώθηκαν» από τον τόπο τους): Αυτοί, οι οποίοι τράπηκαν σε φυγή, εξαιτίας διωγμού ή πολέμου, που βίαια εκτοπίστηκαν, εξαιτίας περιβαλλοντικών καταστροφών και αυτοί, οι οποίοι υποχρεώθηκαν να αναζητήσουν μέσα αυτοσυντήρησης σε άλλη πόλη ή χώρα, εξαιτίας της αδυναμίας τους να επιβιώσουν στον τόπο τους» (ΔΟΜ 2009).

Όπως επιβεβαιώνεται και από τους παραπάνω ορισμούς, η προσφυγική ιδιότητα δημιουργεί υποχρεώσεις αποκατάστασης, τόσο στη χώρα υποδοχής, όσο και σε διεθνείς οργανισμούς με αποτέλεσμα να δημιουργεί κατάλληλες συνθήκες ώστε να αποδοθούν ευθύνες και να ληφθούν μέτρα αντιμετώπισης και πρόληψης. Τόσο η κατηγορία του «πρόσφυγα» όσο και του «μετανάστη», είναι έννοιες που φέρουν συνδηλώσεις οι οποίες καθορίζονται από το εκάστοτε κοινωνικοπολιτικό συγκείμενο. Για αυτόν τον λόγο, οι μετακινήσεις που συνεπάγονται αυτές οι ταυτότητες επιλέγεται να μην ταξινομηθούν με δυαδικό τρόπο ως εκούσιες ή ακούσιες, αλλά προτιμάται να τοποθετούνται σε ένα «φάσμα εξαναγκασμού». Σχηματικά, με μια αποτύπωση, θα τοποθετούσαμε στο αριστερό άκρο τα υποκείμενα που χαρακτηρίζονται από την προσφυγική ταυτότητα, στην μέση τα υποκείμενα που χαρακτηρίζονται από την μεταναστευτική και στο δεξιό άκρο τα υποκείμενα-τουρίστες. Με αυτό το σχήμα μας δίνεται η δυνατότητα να αφήσουμε τις ιστορίες των υποκειμένων να μιλήσουν δίνοντας χώρο στις εκφάνσεις των φαινομένων και με αυτό τον τρόπο αποφεύγουμε να εκφέρουμε θεωρητικό λόγο εξ ονόματος άλλων κάνοντας αυθαίρετες κατατάξεις.

Σε αυτό το σημείο εστιάζουμε στη συστηματική διερεύνηση της έννοιας του εξαναγκαστικού εκτοπισμού σε συνάρτηση με την κλιματική αλλαγή. Σύμφωνα με την Ύπατη Αρμοστεία των Ηνωμένων Εθνών για τους Πρόσφυγες, «οι αιτίες των εκτοπίσεων γίνονται όλο και πιο περίπλοκες: όλο και περισσότεροι άνθρωποι αναγκάζονται να εκτοπισθούν λόγω έσχατης υστέρησης, περιβαλλοντικών καταστροφών, κλιματικής αλλαγής,

ενόπλων συγκρούσεων καθώς και διώξεων από το κράτος τους» (UN General Assembly 2008). Επιπλέον, ένα ακόμα χαρακτηριστικό παράδειγμα εκτοπισμού ατόμων εξαιτίας της περιβαλλοντικής καταστροφής είναι η κατάσταση των κατοίκων του Τουβαλού της Τυνησίας. Η άνοδος της στάθμης της θάλασσας που προκαλείται από την υπερθέρμανση του πλανήτη, έχει προκαλέσει πλημμύρες σε πεδινές περιοχές, καταστροφικές καιαίγιδες, καθώς και την εισβολή αλμυρού νερού με αποτέλεσμα την παράκτια διάβρωση. Η απερίμωση, η αποψίλωση των δασών, οι ακραίες καιαίγιδες, οι σεισμοί, οι πλημμύρες και μια γενική μείωση στην παραγωγικότητα της γης που προκαλείται από την κλιματική αλλαγή, είναι παράγοντες που μπορούν να κάνουν τους ανθρώπους να κινηθούν αναζητώντας μέσα επιβίωσης. Το Τουβαλού βρίσκεται διαρκώς υπό απειλή (Bell 2004). Το 2007 η ανησυχία για τις εντάσεις που προκαλούνται από τους «κλιματικούς πρόσφυγες» και την «κλιματική σύγκρουση» κορυφώθηκε. Συγκεκριμένα, η βία στο Νταρφούρ του Σουδάν αποδόθηκε σε έναν συνδυασμό δημογραφικών στοιχείων, πιέσεων, έλλειψης πόρων και στην κλιματική αλλαγή (Hartmann 2010).

Το ζήτημα της κλιματικής αλλαγής τέθηκε ενώπιον του ΟΗΕ και για πρώτη φορά, με αφορμή την υπόθεση Νταρφούρ (Harvey 2007), συντάχθηκε σχετική έκθεση για την Εθνική Ασφάλεια και την απειλή από την αλλαγή του κλίματος που υποστήριξε ότι η υπερθέρμανση του πλανήτη θα μπορούσε να συμβάλει στη διάδοση ευρείας πολιτικής αστάθειας σε φτωχές περιοχές και μεγάλες μετακινήσεις προσφύγων προς τις Ηνωμένες Πολιτείες και την Ευρώπη (CNA 2007). Το Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) στις αρχές του 1990, επισήμανε ως πιθανότερη επίδραση της κλιματικής αλλαγής την ανθρωπίνη μετανάστευση (Loneragan 1998). Η περιβαλλοντική μετανάστευση συνιστά μια μορφή εκτοπισμού και εξαναγκασμένης μετακίνησης. Δεν ασκείται έμμεση πίεση μετεγκατάστασης αλλά άμεσος εξαναγκασμός εκτοπισμού. Ο εξαναγκασμός προκύπτει από την έκθεση σε κίνδυνο, οφείλεται δηλαδή σε «ένα δυνητικά καταστροφικό γεγονός, ανθρωπίνη δραστηριότητα ή φαινόμενο που μπορεί να προκαλέσει απώλειες ζωής ή τραυματισμούς, ζημιές σε περιουσίες, κοινωνικές και οικονομικές διαταραχές ή περιβαλλοντική υποβάθμιση» (Ανδρεαδάκης και Λέκκας 2015). Σύμφωνα με τον παραπάνω ορισμό, η έννοια του κινδύνου αφορά τόσο την άμεση απειλή της ζωής των υποκειμένων, όσο και την πιο μακροπρόθεσμη. Η μετατροπή ενός τόπου σε μη βιώσιμο εξαιτίας της καταστροφής της γης και άρα της επίδρασης στην οικονομία, η έκθεση σε μολυσμένο νερό και η καταστροφή κατοικιών, είναι ορισμένα μόνο από τα αποτελέσματα της καταστροφής του περιβάλλοντος, που καθιστούν έναν τόπο μη βιώσιμο. Στη συνθήκη της Γενεύης του 1951 για το Καθεστώς των Προσφύγων, ορίζεται ρητά η προϋπόθεση ύπαρξης φόβου διώξης, τόσο υποκειμενικός όσο και αντικειμενικός φόβος (Ηνωμένα Έθνη: 137).¹ Ωστόσο, σύμφωνα με κείμενο του Πανεπιστημιακού Ινστιτούτου των Ηνωμένων Εθνών, στην απόφαση ενός ατόμου να μεταναστεύσει συμβάλλουν και παράγοντες «έλξης» και «απόθησης» εκτός από την άμεση απειλή της ζωής (Renaud 2007). Δηλαδή, η απόθηση του υποκειμένου από τον τόπο προέλευσης είναι ανάλογη με την έλξη για τον προορισμό.

Η απόπειρα ανάδειξης ορισμών και τοποθετήσεων για το ζήτημα των «περιβαλλοντικών προσφύγων» από μια περιβαλλοντική σκοπιά, αποτελεί πρόκληση. Η πηγή αυτής της πρόκλησης είναι η μη κατοχυρωμένη αναγνώριση του περιβαλλοντικού παράγοντα ως αυτοτελούς, προκειμένου να τραπεί ένα υποκείμενο σε εξαναγκαστική φυγή. Σε αυτή την ασταθή βάση, διατυπώνονται διαφορετικές και συχνά αντικρουόμενες απόψεις τόσο σχετικά με τη δυνατότητα των περιβαλλοντικών προσφύγων για διεκδίκηση ασύλου, όσο και για την ορθότητα της διάκρισης του περιβαλλοντικού παράγοντα από τον οικονομικό και τον πολιτικό. Προϊόν αυτής της «συνομιλίας» είναι η επιλογή συγκεκριμένων χαρακτηριστικών ορισμών και θέσεων που αναδεικνύουν τις βασικές τάσεις γύρω από το ζήτημα των «περιβαλλοντικών προσφύγων». Η έννοια του εξαναγκασμού, όπως αναφέρθηκε, εξετάζεται σε ένα ευρύ νοητό φάσμα. Προκειμένου να αποφύγουμε μια προσέγγιση κατά την οποία δεν αναδεικνύεται η συνθετότητα του φαινομένου και τα

ενδιάμεσα ποιοτικά χαρακτηριστικά, οι όροι χρησιμοποιούνται διασταλτικά προκειμένου να συμπεριλαμβάνουν τις εμπειρίες των υποκειμένων, αντί οι εμπειρίες των υποκειμένων να προσπαθούν να “στριμωχτούν” σε συμπαγείς ορισμούς «από τα πάνω». Επιπροσθέτως, οι όροι, «πρόσφυγας» και «μετανάστης» ορίζονται με συγκεκριμένο τρόπο, χωρίς αυτό να αναιρεί ωστόσο, ούτε την μεταβλητότητα αυτών των όρων ανάλογα με το εκάστοτε κοινωνικοπολιτικό συγκείμενο, ούτε τη βαρύτητα που λαμβάνει κάθε φορά η συνθήκη της ερμηνείας.

Ο όρος «περιβαλλοντικός πρόσφυγας» απέκτησε μια πιο ευρεία αναγνώριση μετά το 1985, ύστερα από μια έκθεση του Περιβαλλοντικού Προγράμματος των Ηνωμένων Εθνών (UNEP), κατά την οποία ο El-Hinnawi όρισε τους περιβαλλοντικούς πρόσφυγες ως τους ανθρώπους «που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την παραδοσιακή τους κατοικία, προσωρινά ή μόνιμα, εξαιτίας μιας σημειούμενης περιβαλλοντικής διατάραξης (φυσικής ή/και προκαλούμενης από τον άνθρωπο), η οποία θέτει σε κίνδυνο την ύπαρξή τους ή/και έχει σοβαρές επιπτώσεις στην ποιότητα ζωής τους» (El Hinnawi 1985). Μέχρι σήμερα, εξακολουθεί να μην υπάρχει ένας ορισμός για την αναλυτική κατηγορία των «περιβαλλοντικών προσφύγων» και έτσι, η διεθνής κοινότητα έρχεται αντιμέτωπη με την επιτακτική ανάγκη της διαμόρφωσης ενός ευρέως αποδεκτού ορισμού, προκειμένου να διερευνηθούν τα νομικά δικαιώματα που προκύπτουν από τη χρήση του όρου «περιβαλλοντικός πρόσφυγας» καθώς «η απουσία ορισμού καθιστά ορισμένα άτομα μη αναγνωρίσιμα» (Dun και Gemeinne 2008).

Τελευταία, ο όρος «κλιματικός πρόσφυγας» χρησιμοποιείται για να προσδιορίσει την εξαναγκαστική εγκατάλειψη μιας χώρας, όχι εξαιτίας γενικά μιας αλλαγής του περιβάλλοντός, αλλά εξ' αιτίας της κλιματικής καταστροφής. Στον διεθνή διάλογο, υποστηρίζεται η θέση ότι η χρήση του όρου «πρόσφυγας» στην περίπτωση των περιβαλλοντικών μεταναστεύσεων είναι λανθασμένη, καθώς η κλιματική καταστροφή δεν μπορεί να σταθεί ως αιτία δίωξης από μόνη της, παρά μόνο ως συμπαράγοντας εκτοπισμού. Στον αντίποδα αυτής της τοποθέτησης, στέκεται η άποψη ότι ο παράγοντας της κλιματικής καταστροφής όχι μόνο αποτελεί δικαιολογημένη αιτία δίωξης και δεν πρόκειται για συμπαράγοντα, αλλά, βάσει προβλέψεων, θα είναι ο επικρατέστερος παράγοντας εκτοπισμού τις επόμενες δεκαετίες.

Στη συνέχεια, υπό το πρίσμα των σχέσεων εξουσίας που (ανα)παράγει το σύγχρονο καπιταλιστικό σύστημα, εστιάζουμε στη διερεύνηση των ζητημάτων που προκύπτουν από τη χρήση των όρων «περιβαλλοντικός πρόσφυγας» ή «περιβαλλοντικός μετανάστης» για τα ίδια τα υποκείμενα που εξαναγκάζονται να μετακινηθούν. Πιο συγκεκριμένα, όπως είδαμε και παραπάνω, οι όροι που χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν τον εξαναγκαστικό εκτοπισμό που προκλήθηκε από την κλιματική καταστροφή, ποικίλλουν. Κάθε όρος φέρει τις δικές του συνδηλώσεις και η επιλογή χρήσης του όρου «περιβαλλοντικός πρόσφυγας» ή «περιβαλλοντικός μετανάστης» είναι καταλυτικής σημασίας, τόσο για την κατασκευή του βιώματος των πληγέντων υποκειμένων, όσο και γιατί μέσω της χρήσης ενός όρου υποδεικνύεται και ο τρόπος διαχείρισης του ζητήματος. Σε αυτό το τμήμα της εργασίας, σκοπός είναι η υποστήριξη της θέσης ότι η συντριπτική πλειονότητα των «περιβαλλοντικών προσφύγων» προέρχονται από λιγότερο αναπτυγμένα κράτη και ο εκτοπισμός, ως αποτέλεσμα της περιβαλλοντικής καταστροφής που βιώνουν άμεσα, επαληθεύει το δίπολο των δύο κόσμων, Δύσης-Ανατολής, Βορρά-Νότου, προνομιούχων- μη προνομιούχων, όπου υπάρχει μια σχέση εκμετάλλευσης και αφαίμαξης των δεύτερων από τους πρώτους.

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι «μη δυτικές» χώρες, είναι πιο ευάλωτες στην άμεση βίωση των αποτελεσμάτων της κλιματικής καταστροφής. Μιας καταστροφής που αφορά τόσο τα άμεσα αποτυπώματα της βιομηχανίας και του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (μπάζωμα ποταμιών, αποψίλωση δασών, εμπρησμοί, μόλυνση των υδάτων, υπεραλίευση, κ.ά.), όσο και τα έμμεσα και πιο μακροπρόθεσμα (πλημμύρες εξαιτίας της υπερθέρμανσης του πλανήτη και το συνεπαγόμενο λιώσιμο των πάγων, ξηρασία, εξα-

φάνιση ειδών, καταστροφή σοδειών, διατάραξη της βιοποικιλότητας κ.ά.). «Ενώ υπάρχει κάποια σύγχυση για το ποιος είναι και ποιος δεν είναι περιβαλλοντικός πρόσφυγας, αυτό δεν είναι γλωσσική σύγχυση αλλά μάλλον το αποτέλεσμα μιας συγκεκριμένης πολιτικής στάσης των κρατών του Global North, αποφεύγοντας να αναλάβουμε την ευθύνη για τις συνέπειες του μοντέλου ανάπτυξης που χρησιμοποιούν, η μη βιώσιμη χρήση των φυσικών πόρων και οι επιπτώσεις της στο περιβάλλον παγκοσμίως» (Τσιμουρής 2020: 2). Η απουσία νομικών αποτελεσμάτων στην περίπτωση των εκτοπισμένων εξαιτίας περιβαλλοντικών καταστροφών, συντελεί στην κατασκευή ενός «καθεστώτος» «παρανομοποίησης», «της νομικής παραγωγής της ‘παρανομίας’ των μεταναστών» (De Genova και Nicholas 2002). Συγκεκριμένα, περιπτώσεις νομικών παραλείψεων, όσο και περιπτώσεις που ορισμένοι όροι δεν λαμβάνονται υπόψη από το κοινωνικό «discourse», συντελούν στη διαδικασία «παρανομοποίησης» μεταναστών και μεταναστριών. Η έννοια της «παρανομοποίησης» δεν αφορά τη μη περάτωση των νομικών υποχρεώσεων από την μεριά των μεταναστ(ρι)ών, όσο την απουσία κρατικής μέριμνας ή της σκόπιμης αγνόησης υποκειμένων που βρίσκονται σε μια μεθοριακή κατάσταση άθελά τους.

Η συντήρηση αυτής της «μεθοριακότητας» ικανοποιεί πολλά συμφέροντα με κυριότερο τον μη εξαναγκασμό των κρατικών φορέων και των διεθνών οργανισμών να αναλάβουν την ευθύνη τους. Στην περίπτωση των «περιβαλλοντικών προσφύγων», η έννοια της «παρανομοποίησης» σχετίζεται με τη μη αναγνώριση της προσφυγικής ιδιότητας από τον διεθνή διάλογο, με αποτέλεσμα τα άτομα που εκτοπίζονται εξαιτίας περιβαλλοντικών καταστροφών να βρίσκονται σε μια μεταιχμιακή κατάσταση υπό το πρίσμα της ταυτότητας του/της μετανάστη/μετανάστριας η οποία δεν τους δίνει τη δυνατότητα να αιτηθούν άσυλο. Ο νόμος ορίζει τις παραμέτρους της ίδιας του της λειτουργίας, θέτοντας τις συνθήκες των εν δυνάμει «νόμιμων» αλλά και «παράνομων» πρακτικών. Οι εν δυνάμει παράνομες πρακτικές συγκροτούνται και «καθεστικοποιούνται» από τον νόμο. Αξιοσημείωτη είναι επομένως η κατάδειξη των ανισοτήτων που συγκροτούνται μέσα από τη φαινομενική ενιαία εφαρμογή του νόμου ανάμεσα σε διαφορετικά είδη μετανάστευσης από διαφορετικές χώρες αποστολής και με διαφορετικές αιτίες εκτοπισμού. Επεκτείνοντας το επιχείρημα του De Genova για την «παρανομοποίηση», κρίνεται σημαντική η εστίαση στην έννοια της μεθοριακότητας. Σύμφωνα με την Susan Coutin, η παραμονή σε μια μεθωριακή ζώνη (margins) είναι μια κατάσταση μη ύπαρξης. Αναφέρεται σε «χώρους μη ύπαρξης», θέλοντας να ταυτίσει τη συνθήκη της νομικά παραγόμενης παρανομίας με τη μη ύπαρξη, την αορατότητα, τον αποκλεισμό, την υποτέλεια και την καταπίεση. Ο κοινωνικός χώρος της «παρανομίας» συνιστά ένα χώρο επιβεβλημένης αορατότητας, αποκλεισμού, υποτέλειας και καταπίεσης, που παίρνει σάρκα και οστά γύρω από τους/τις μετανάστες/μετανάστριες με τη μορφή απτών αποτελεσμάτων. Μερικά από αυτά τα αποτελέσματα είναι η πείνα, η ανεργία, η εκμετάλλευση με κορύφωση τη βία και τον θάνατο (Coutin 2003). Επομένως, η μη αναγνώριση της προσφυγικής ιδιότητας στο πρόσωπο των περιβαλλοντικά εκτοπισμένων ατόμων, συνεπάγεται την διαιώνιση μιας ασταθούς και μεθοριακής συνθήκης. Η παραδοχή ότι ο εκτοπισμός λόγω περιβαλλοντικών παραγόντων αφορά κυρίως άτομα ή ομάδες ατόμων προερχόμενα από λιγότερο αναπτυσσόμενα κράτη, μας οδηγεί στην υπόθεση εργασίας ότι η παραμονή στην μεθοριακή κατάσταση του «παρανομοποιημένου» υποκειμένου σχετίζεται με οικονομικούς παράγοντες. Η σχέση εξουσίας που παράγει η κατοχή του πλούτου, τόσο σε ατομικό επίπεδο όσο και σε συλλογικό, καθορίζει τη δυνατότητα της νόμιμης μετακίνησης ή όχι. Στην περίπτωση των «περιβαλλοντικών προσφύγων» αυτό σημαίνει ότι, πέρα από την πολιτική υπόσταση του όρου «πρόσφυγας», η ανάγκη για αίτηση άσυλου, προκύπτει συνήθως λόγω οικονομικής πενιχρότητας και αδυναμίας του πληττόμενου υποκειμένου να επωμιστεί ατομικά το βάρος της μετακίνησης και της μετεγκατάστασής του.

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Παρόλο που η διερεύνηση του αν και κατά πόσο οι φυσικές καταστροφές οφείλονται αμιγώς σε ανθρωπογενείς παράγοντες δεν εξετάζεται στο παρόν άρθρο, χρειάζεται να γίνει αναφορά σε μια σαφή προσπάθεια «φυσικοποίησης» πολλών περιβαλλοντικών καταστροφών, προκειμένου να αποφευχθεί η λήψη ευθυνών από τους υπαίτιους. Δηλαδή από αυτούς που έχουν πρόσβαση σε περισσότερους πόρους και πηγές ενέργειας. Χαρακτηριστικό εθνογραφικό παράδειγμα που προσεγγίζει κριτικά την «από τα πάνω» «φυσικοποίηση», είναι το άρθρο του Klinenbrg. Ο τελευταίος εντοπίζει τη διάσταση της πολιτικής σκοπιμότητας της αποσιώπησης του ανθρώπινου παράγοντα στις φυσικές καταστροφές και συγκεκριμένα στην περίπτωση του καύσωνα στο Σικάγο το 1995, εστιάζοντας τόσο στην απουσία πρόβλεψης, όσο και στην απουσία διαχείρισης. Μάλιστα, επεκτείνει την έννοια της «αποφυσικοποίησης», ώστε να μπορούμε να αναφερόμαστε σε μια ενεργητική και συνειδητή «αποφυσικοποίηση», ως προϊόν της συνειδητοποίησης της ταξικότητας του φαινομένου. Πιο συγκεκριμένα, το επιχείρημά του είναι ότι ένα φαινόμενο περιβαλλοντικής καταστροφής δεν θα επηρεάσει με τον ίδιο τρόπο όλα τα υποκείμενα. Ο τρόπος και ο βαθμός που θα επηρεαστούν σχετίζεται άμεσα με την οικονομική τους δυνατότητα να ανταπεξέλθουν σε αυτή την καταστροφή. Όπως εύστοχα έχει διατυπωθεί: «κατά τη διάρκεια του καύσωνα, η γεωγραφία συνδέθηκε με τη μοίρα» (Klinenbrg 2004: 318).

Η έννοια του καθορισμού της ζωής των υποκειμένων «από τα πάνω» έχει τις θεωρητικές της ρίζες στην Φουκωϊκή έννοια της «βιοπολιτικής» μέσω της «βιοεξουσίας». Με λίγα λόγια, η έννοια της «βιοπολιτικής» αναφέρεται στη διαχείριση και ρύθμιση της ζωής και του θανάτου των ανθρώπων από την εκάστοτε εξουσία. Αυτός ο έλεγχος και καθορισμός της ζωής των υποκειμένων συμβάλλει στη διατήρηση αλλά και διόγκωση της εξουσίας. Στην επέκταση αυτής της σκέψης, συναντάμε την έννοια της «νεκροπολιτικής» του Mbembe. Στην προσπάθεια κατανόησης της εξόντωσης όλων των βιοπολιτισμικών συστημάτων στον βωμό του κέρδους, η έννοια της «νεκροπολιτικής» είναι καταλυτικής σημασίας καθώς αποτελεί ένα νέο εργαλείο ανάλυσης. Ο Mbembe υποστηρίζει την άποψη ότι η απόλυτη έκφραση της κυριαρχίας έγκειται σε μεγάλο βαθμό στη δύναμη και την ικανότητα της υπαγόρευσης του ποιος μπορεί να ζήσει και ποιος πρέπει να πεθάνει. Ως εκ τούτου, το να σκοτώσεις ή να αφήσεις κάποιον να ζήσει, καθορίζει τα όρια της κυριαρχίας (Mbembe 2003). Στην περίπτωση των μεταναστευτικών πολιτικών, η σκέψη του Mbembe αναφορικά με την υπαγόρευση του «ποιος μπορεί να ζήσει και ποιος πρέπει να πεθάνει», αφορά και την έμμεση θανάτωση μέσω της μη πρόληψης των περιβαλλοντικών καταστροφών ή μέσω της μη μέριμνας και φροντίδας όταν αυτές συμβούν. Άτομα ή κοινότητες που βρίσκονται σε άμεσο κίνδυνο είτε επειδή έχουν ήδη χτυπηθεί από μια περιβαλλοντική καταστροφή (όπως οι περιπτώσεις του Νταρφούρ, της Μαλαισίας, του Τουβαλού και του Μπαγκλαντές), είτε επειδή όλα δείχνουν ότι επρόκειτο να χτυπηθούν και το επίπεδο της ζωής τους υποβαθμίζεται καθημερινά (όπως η περίπτωση των νήσων της Παπούα Νέα Γουινέα), είναι θύματα μιας παγκόσμιας και τοπικής (glocal<global+local) «νεκροπολιτικής». Ο ερευνητής Gemmene το 2006 ζήτησε την επίσημη αναγνώριση του όρου «περιβαλλοντικός πρόσφυγας», καθώς εντόπισε το νομικό κενό που υπάρχει για άτομα που αναγκάζονται να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους εξαιτίας περιβαλλοντικών παραγόντων και δεν έχουν το δικαίωμα να ζητήσουν άσυλο. Παρόλα αυτά, εξακολουθεί να μην υπάρχει σχετική νομοθεσία για τους εκτοπισμένους.³

Τέλος, σε μια απόπειρα σύνδεσης των παραπάνω με τις σύγχρονες ευρωπαϊκές μεταναστευτικές πολιτικές, διατυπώνεται το επιχείρημα ότι η εφαρμογή πολιτικών με όρους αποκλεισμού, όχι μόνο συμβάλλουν στην «παρανομοποίηση» των υποκειμένων αλλά πιο συγκεκριμένα την καλλιέργούν. Η «Ευρώπη-φρούριο» για λίγες και λίγους, η απαγόρευση διέλευσης από χώρα σε χώρα, η μη χορήγηση ασύλου, η διαλογή εκτοπισμένων υποκειμένων βάσει προσόντων, ο εξαναγκασμός και η έκθεση σε απάνθρωπες

συνθήκες, φανερώνουν ότι οι πολιτικές διαχείρισης δεν αποσκοπούν στην αντιμετώπιση των επιπτώσεων των εκτοπισμών αλλά στην αποφυγή ανάληψης ευθύνης από το κάθε κράτος. Επιπροσθέτως, η διατήρηση μιας μεθοριακής ταυτότητας, μιας συνθήκης μη ύπαρξης, καθιστά τα εκτοπισμένα υποκείμενα ευάλωτα. Η αφανής αυτή συνθήκη, ειδικότερα όταν αυτή σκοπίμως παρατείνεται, εκθέτει τα άτομα σε συνθήκες εργατικής αυθαιρεσίας και εκμετάλλευσης και τους στερεί την νομική τους υπόσταση. Η διαρκής απειλή μιας πιθανής επαναπροώθησης και η αδυναμία εύρεσης βιώσιμων εργασιακών συνθηκών, καθιστά τα υποκείμενα απροστάτευτα, στερώντας τους τη δυνατότητα διεκδίκησης καλύτερων όρων ζωής. Όπως έχει διατυπωθεί «στα ποικίλα διακριτά αλλά αλληλένδετα επίπεδα της διαχείρισης του δημόσιου χώρου, της μισθωτής και άμισθης εργασίας, της ιθαγένειας, της ιδιότητας του πολίτη, της εθνικής ασφάλειας, των διεθνών ανθρωπιστικών κρίσεων και καταστάσεων «έκτακτης ανάγκης», η επισφάλεια αναδύεται πλέον ως καθοριστική αρχή συγκρότησης υποκειμένων ως ξένων σωμάτων» (Αθανασίου και Τσιμουρή 2013 : 4).

Συνοψίζοντας, η παραγωγή και αναπαραγωγή σχέσεων εξουσίας, τόσο ανάμεσα σε άτομα, όσο και σε κοινωνίες, είναι ένας αντίκτυπος της νεωτερικής πραγματικότητας που επηρεάζει όλες τις πτυχές της ζωής μας. Στην περίπτωση των «περιβαλλοντικών προσφύγων», η παραπάνω συνθήκη φαίνεται να είναι καθοριστική για τη σύνδεση των άμεσα βαλλόμενων ατόμων με πιο αναπτυσσόμενες οικονομίες. Η νομική συγκρότηση επομένως, του όρου του «περιβαλλοντικού πρόσφυγα», θα έχει καθοριστική σημασία στην προστασία των λιγότερο ισχυρών από αυθαιρεσίες των πιο ισχυρών.

Μεθοδολογία

Στην παρούσα προσέγγιση αξιοποιούνται θεωρητικές βιβλιογραφικές πηγές και επιχειρείται η ανθρωπολογική εξέταση του ζητήματος. Πιο αναλυτικά, κατά την διερεύνηση του νομικού χάσματος, δεν υιοθετείται η μεθοδολογία της νομικής επιστήμης αλλά της ανθρωπολογίας. Η έννοια του νόμου δηλαδή εξετάζεται από «τα κάτω», μέσα από τις βιωμένες εμπειρίες των υποκειμένων. Αναδεικνύονται οι αποκλεισμοί που δημιουργεί η ίδια η έννοια του νόμου, η έννοια της παρανομοποίησης μπαίνει στο επίκεντρο και σαφώς εξετάζεται από μια κριτική σκοπιά, το αν και κατά πόσο η έννοια των νομικών διεκδικήσεων -όπως είναι για παράδειγμα η διεκδίκηση του ασύλου- αλλά και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων γενικότερα, αποτελούν μια «Δυτική» απόπειρα πολιτισμικής και οικονομικής επιβολής.

Συμπεράσματα

Συμπερασματικά, στο επίκεντρο του άρθρου τέθηκε η ίδια η χρήση των όρων και οι συνδηλώσεις που αυτοί φέρουν. Τονίστηκε δηλαδή, τόσο ότι η σημασία των όρων και τα υποκείμενα που αυτοί περικλείουν, είναι μεταβλητοί ανάλογα με το κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό πλαίσιο, όσο και το γεγονός ότι η αναλυτική κατηγορία των «περιβαλλοντικών προσφύγων» δεν αφορά μια σύσσωμη κοινωνική ομάδα με κοινά βιώματα και ανάγκες, αλλά περισσότερο αντιμετωπίζεται ως ένας κοινός τόπος/μέσο διεκδικήσεων. Μετά από μια συνοπτική παρουσίαση ορισμών και τοποθετήσεων γύρω από το ζήτημα των «περιβαλλοντικών προσφύγων», υποστηρίζεται η θέση ότι η νομική κατοχύρωση της ταυτότητας του/της «περιβαλλοντικού πρόσφυγα» είναι αναγκαία, προκειμένου τα πληγέντα υποκείμενα να πληρούν τις νομικές προϋποθέσεις -δηλαδή να θεωρηθούν υποκείμενα υπό δίωξη- ώστε να μπορούν να αιτηθούν άσυλο. Η νομική παραγωγή των αποκλεισμών που υπάγεται σε μια πιο διευρυμένη διαδικασία «παρανομοποίησης» ορισμένων υποκειμένων είναι αξιοσημείωτη. Η κατοχύρωση της προσφυγικής ιδιότητας δεν αποτελεί τη λύση στο ζήτημα των «περιβαλλοντικών προσφύγων», καθώς πρόκειται για

ένα ζήτημα που εντοπίζεται εντός των πλαισίων μιας γενικότερης συνθήκης κατά την οποία το οικονομικό κέρδος ιεραρχείται υψηλότερα από την ανθρώπινη ζωή. Έτσι, ανεξάρτητα από το ζήτημα της ονοματοθεσίας των εκτοπισμένων ομάδων, αν δεν υπάρξει στροφή σε μια ουσιαστικά βιώσιμη οικονομία³ και δεν πάψουν να εφαρμόζονται απάνθρωπες μεταναστευτικές πολιτικές το ζήτημα των «περιβαλλοντικών προσφύγων» δεν θα λυθεί.

Από μια πιο μετριοπαθή οπτική ωστόσο, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι παρόλο που η νομική κατοχύρωση δεν αποτελεί λύση στο πρόβλημα, αποτελεί σίγουρα ένα μέσο αντιμετώπισής του. Σε αυτό το πλαίσιο, είναι σημαντικό να ληφθεί υπόψη η επιτακτική ανάγκη για τη συγκρότηση ενός νομικού ορισμού για τους «περιβαλλοντικούς πρόσφυγες» «από τα κάτω», λαμβάνοντας δηλαδή υπόψη την εμπειρία των πληττόμενων υποκειμένων. Ιδιαίτερα σημαντική κρίνεται η ένωση του αγεφύρωτου νομικού χάσματος που μέχρι και σήμερα επιτρέπει την αδράνεια και την αμέλεια των κυβερνήσεων, των διεθνών οργανισμών αλλά και των επιχειρήσεων. Αξιοσημείωτο είναι ωστόσο, ότι αυτή γεφύρωση οφείλει να γίνει με όρους συμπερίληψης στηριζόμενη στη σύζευξη του πεδίου της μετανάστευσης με αυτό της κλιματικής αλλαγής, νοηματοδοτώντας την απόπειρα νομικής κατοχύρωσης ως μια διαδικασία διεκδίκησης ευνοϊκότερων συνθηκών σε περιπτώσεις εκτοπισμού καθώς επίσης και ως μια απόπειρα γενικότερης ευαισθητοποίησης

Σημειώσεις

1. Ηνωμένα Έθνη (1951), Σύμβαση του 1951 για το καθεστώς των προσφύγων, διαθέσιμο στο: <https://www.unhcr.org/gr/wp-content/uploads/sites/10/2018/01/04-symvasiprotokollo.pdf>

2. Ντοκιμαντέρ: «same world». Δημοσιεύθηκε στις 8/11/17. διαθέσιμο στο: <https://www.youtube.com/watch?v=ruiuf9tmhto>

3. Ως ουσιαστικά βιώσιμη οικονομία στην συγκεκριμένη εργασία, ορίζεται μια οικονομική ανάπτυξη κατά την οποία δεν προτάσσεται το κέρδος χωρίς κόστος και εντός της οποίας σημειώνεται η στροφή της παραγωγικής διαδικασίας προς φιλικότερα για το περιβάλλον μέσα. Αξιοσημείωτο είναι ωστόσο, ότι η έννοια της ουσιαστικά βιώσιμης οικονομίας αναφέρεται στην πραγματική αλλαγή και όχι σε τυπικές παρεμβάσεις για την κατοχύρωση ενός τίτλου βιωσιμότητας. Παραδείγματος χάριν, θετικό αποτέλεσμα της ουσιαστικά βιώσιμης οικονομίας δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί η τοποθέτηση ανεμογεννητριών σε μέρη που έχουν προκληθεί καταστροφικές πυρκαγιές ή σε μέρη που αποτελούν πέρασμα υπό εξαφάνιση ειδών, καθώς σε τέτοιες περιπτώσεις δεν αξιολογείται το σύνολο της καταστροφής που προκλήθηκε και του αποτυπώματος που μια τέτοια ενέργεια αφήνει στο φυσικό περιβάλλον, αλλά μόνο απόλυτοι αριθμοί που συγκρίνουν μεθόδους παραγωγής.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αθανασίου, Α. και Τσιμουρής, Γ. (2013), Χαρτογραφώντας τη βιοπολιτική των συνόρων: Σώματα, τόποι, απεδροποίησεις. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, No 140, σσ. 3-37.

Διεθνής Οργανισμός Μεταναστεύσεως. (2009), *Γλωσσάριο για την Μετανάστευση*, Άλιμος: International Organization for Migration.

Klinenbrg E. (2004). Αποφυσικοποιώντας την θεομηνία: μια κοινωνική αυτοψία του καύσωνα στο Σικάγο του 1995. Στο Δ. Μακρυγιάννη (επιμ.), *Περί θανάτου* (σ. 313-331). Αθήνα: νήσος

Λέκκας, Ε. και Ανδρεαδάκης, Ε. (2015), *Εισαγωγή στη Θεωρία της Διαχείρισης Καταστροφών και Κρίσεων*, Αθήνα: Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Στρατηγικές Διαχείρισης Περιβάλλοντος, Καταστροφών και Κρίσεων, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Τσιμουρής, Γ. (2020), *Οι περιβαλλοντικοί πρόσφυγες στο σύγχρονο κόσμο*. Κεντρική ομιλία στο 6^ο Διεθνές Συνέδριο (ATSMUN), κατά το πρότυπο του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (Model United Nations Conference), οργανώθηκε διαδικτυακά από τα Αρσάκεια Τοσίτσια Σχολεία της Πάτρας, Πάτρα: 7/11/2020.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Arap, J., (2019), The concept of 'climate refugee' Towards a possible definition, *EPRS | European Parliamentary Research Service*, διαθέσιμο στο: [http://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document.html?reference=EPRS_BRI\(2018\)621893](http://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document.html?reference=EPRS_BRI(2018)621893)
- Assembly, U. G. (2008), Strengthening of the coordination of emergency humanitarian assistance of the United Nations. *Context*, Vol 3, p. 3.
- Bell, D. R., (2004), Environmental Refugees: What Rights? Which Duties? *Res Publica*, Vol. 10, pp. 135-152
- CNA Corporation (2007), *National Security and the Threat of Climate Change*. CNA Corporation: Alexandria, VA, διαθέσιμο στο: https://www.cna.org/cna_files/pdf/national%20security%20and%20the%20threat%20of%20climate%20change.pdf
- Coutin, S. (2003), Illegality, Borderlands, and the Space of Nonexistence. In Perry R. & Maurer B. (Eds.), *Globalization under Construction: Governmentality, Law, and Identity*, University of Minnesota Press, pp. 171-202 διαθέσιμο στο: <http://www.jstor.org/stable/10.5749/j.ctttchk.10>
- De Genova, N. P. (2002), "Migrant 'Illegality' and Deportability in Everyday Life, *Annual Review of Anthropology*, Vol 31, pp. 419-447
- Dun, O. and Gemenne, F., (2008), Defining 'environmental migration', *Forced Migration Review*, Vol 31, pp. 10-11.
- El-Hinnawi, E., (1985), *Environmental Refugees*, United Nations Environmental Programme, Nairobi, 1985, pp 41.
- Keane, D., (2004), The Environmental Causes and Consequences of Migration: A Search for the Meaning of Environmental Refugees, *Georgetown International Environmental Law Review*, Vol 16, pp. 209-223.
- Mbembé, J. A., and Meintjes, L. (2003), Necropolitics. *Public culture*, Vol 15, No 1, pp. 11-40.
- Hartmann, B., (2010), Policy arena rethinking climate refugees and climate conflict: rhetoric, reality and the politics of policy discourse, *Journal of international development*, Vol 22, pp. 233-246.
- Harvey, F., (2007), UN climate panel detailed potential for global conflict. *Financial Times*, October 13.
- International Organization for Migration, (2007). *Discussion note: Migration and the Environment*, MC/INF/288, 94th session, pp. 1-2.
- Lonergan, S., (1998), The role of environmental degradation in population displacement, *Environmental change and security project report*, Vol. 4, pp. 5.
- Renaud, F. G., Bogardi, J. J., Dun, O. and Warner, K. (2007), *Control, adapt or flee: How to face environmental migration?*. UNU-EHS.

ΟΙ ΣΥΝΤΑΞΙΟΔΟΤΙΚΕΣ ΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ (2009-2021)

Δρ. Μέμος Κωνσταντίνος

Διδάσκων (ΕΔΙΠ), Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής
Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να παρακολουθήσουμε το πως έχουν διαμορφωθεί και εξελιχθεί ανά τα χρόνια τα συστήματα κοινωνικής ασφάλισης με έμφαση τα συνταξιοδοτικά συστήματα από την περίοδο πριν τη παγκόσμια οικονομική κρίση και μέχρι σήμερα. Πιο συγκεκριμένα γίνονται αναλυτικές περιγραφές για τις συνταξιοδοτικές ρυθμίσεις που έχουν συντελεστεί τα τελευταία χρόνια (2009-2021). Η πρωτοτυπία της βιβλιογραφικής έρευνας εστιάζεται στην καταγραφή, παρουσίαση και ανάλυση των συνταξιοδοτικών ρυθμίσεων που έχουν συντελεστεί στις χώρες της Ευρώπης με την έλευση της οικονομικής κρίσης έως σήμερα.

Λέξεις κλειδιά: Ασφαλιστικά Ταμεία, Κοινωνική Ασφάλιση, Συντάξεις, Συνταξιοδοτικό Σύστημα Ευρώπης

PENSION ARRANGEMENTS IN EUROPE DURING THE FINANCIAL CRISIS (2009-2021)

Dr. Memos Konstantinos

Lecturer (EDIP), Department of Social Policy
Panteion University of Social and Political Sciences

Summary

The purpose of this paper is to monitor how social security systems have been shaped and evolved over the years with an emphasis on pension systems from the period before the global financial crisis until today. More specifically, detailed descriptions are made of the pension arrangements that have been made in recent years (2009-2021). The originality of the literature research focuses on the recording, presentation and analysis of pension arrangements that have taken place in European countries with the advent of the economic crisis to date.

Keywords: Social Security funds, Social Security, Pensions, European Pension System

Εισαγωγή

Η κρίση χρέους που έπληξε τις χώρες της Ευρωζώνης προκάλεσε την άνοδο της ανεργίας και τη μείωση της απασχόλησης με αρνητικές επιπτώσεις στη βιωσιμότητα του κοινωνικο-ασφαλιστικού συστήματος. Τα ιδιαίτερα υψηλά επίπεδα ανεργίας κατέδειξαν πόσο ευάλωτο είναι το μέχρι τώρα εφαρμοζόμενο παραγωγικό πρότυπο και ανέδειξαν τις μεγάλες ανισότητες μεταξύ των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και την αδυναμία της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής για την Απασχόληση και την Κοινωνική Προστασία να ανταποκριθεί με στοιχειώδη επάρκεια στους διακηρυγμένους στόχους της.

Η δημοσιονομική πολιτική που ασκήθηκε στην Ευρώπη δεν άφησε ανεπηρέαστο και το Σύστημα κοινωνικής ασφάλισης. Για την κάλυψη του ελλείμματος του κοινωνικού προϋπολογισμού θεσπίστηκαν μέτρα όπως η αύξηση των ορίων ηλικίας συνταξιοδότησης, η αλλαγή του τρόπου υπολογισμού των συντάξεων και η διάρκεια του εργασιμίου βίου των ασφαλισμένων. Η αύξηση των ορίων ηλικίας συνταξιοδότησης επιδεινώνει το επίπεδο παραγωγικότητας των επιχειρήσεων και δρα σε βάρος της ανταγωνιστικότητας, της ανάπτυξης και του παραγόμενου ΑΕΠ. Έτσι, η αύξηση της ανεργίας, η γήρανση του πληθυσμού, η αύξηση του προσδόκιμου ορίου ζωής, η μείωση της ανάπτυξης, η αύξηση των επιπέδων του δημόσιου ελλείμματος και του δημόσιου χρέους και η μείωση της απασχόλησης έκαναν δυσχερέστερη την κατάσταση βιωσιμότητας των συνταξιοδοτικών συστημάτων στα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Μέμος Κ. 2020).

Συγκριτικές μελέτες συνταξιοδοτικών συστημάτων μεταξύ των Ευρωπαϊκών χωρών, αναδεικνύουν πως κάθε σύστημα έχει διαφορετικά χαρακτηριστικά ως προς τον βαθμό ανταποδοτικότητας, αναδιανομής, βιωσιμότητας και επάρκειας, μέσα από ένα εύρος κανόνων προσδιορισμού εισφορών και παροχών, οι οποίοι εφαρμόζονται σε ασφαλισμένους και συνταξιούχους, πλην όμως ακολουθούν ένα γενικό πλαίσιο κεντρικών πυλώνων πάνω στους οποίους είναι βασισμένα (Μέμος Κ. 2020).

Η παρούσα εργασία μελετά τις εξελίξεις και τις προοπτικές των συστημάτων κοινωνικής ασφάλισης στην Ευρώπη από το 2009 έως σήμερα, μελετώντας τα θετικά και αρνητικά αποτελέσματα αυτών των αλλαγών.

Ωστόσο, παρά τις αλλαγές, τα προβλήματα εμμένουν και στις μέρες μας τα συνταξιοδοτικά συστήματα βρίσκονται στον κίνδυνο να χάσουν τη βιωσιμότητά τους λόγω του μικρού αριθμού ασφαλισμένων- που δεν δύναται να συλλέξουν επαρκείς εισφορές προκειμένου να πληρωθούν οι συντάξεις σε μακροχρόνια βάση.

Το συνταξιοδοτικό σύστημα της Αυστρίας

Το αυστριακό συνταξιοδοτικό σύστημα αποτελείται από τρεις πυλώνες. Ο πρώτος περιλαμβάνει το δημόσιο πλαίσιο πληρωμής *pay-as-you-go*, ο δεύτερος τα επαγγελματικά συνταξιοδοτικά συστήματα, ενώ ο τρίτος αποτελείται από ιδιωτικές αποταμιεύσεις, αλλά ενισχύεται από δημόσιες επιδοτήσεις.

Στην Αυστρία η ηλικία συνταξιοδότησης είναι τα 65 έτη για τους άνδρες και τα 60 έτη για τις γυναίκες. Ωστόσο η ηλικία θα αυξάνεται βαθμιαία για τις γυναίκες μέχρι να φτάσουν κι εκείνες στα 65 έτη, κι αυτό θα ξεκινήσει από το έτος 2024 και θα έχει υλοποιηθεί έως το 2033. Το νέο σύστημα συνταξιοδοτικών λογαριασμών εξασφαλίζει συντάξεις βάσει του τρίπτυχου: 45-65-80, δηλαδή ότι ύστερα από 45 χρόνια εισφορών και συνταξιοδότησης σε ηλικία 65 ετών, η σύνταξη γήρατος θα αντιστοιχεί στο 80% των αποδοχών σε όλη τη διάρκεια ζωής.

Το 2013 η μέση δημόσια σύνταξη ήταν 814,82 ευρώ το μήνα για ένα άτομο και 1.221,68 ευρώ για ένα ζευγάρι. Ωστόσο, τα επόμενα χρόνια (2017) παρατηρήθηκε αύξηση όπου, τα άτομα με χαμηλές παροχές λαμβάνουν επιπλέον ενίσχυση εφόσον οι συντα-

ξιοδοτικές παροχές (και χρήματα από άλλες πηγές) είναι λιγότερες από 909,42 ευρώ το μήνα για ένα άτομο ή 1.363,52 ευρώ για ζευγάρι. Το 2017 οι ασφαλισμένοι που έχουν το λιγότερο 360 μήνες εισφορών (30 έτη) έλαβαν περίπου 1.000 ευρώ (2018: 1.022 ευρώ).

Το συνταξιοδοτικό σύστημα του Βελγίου

Το συνταξιοδοτικό σύστημα του Βελγίου αποτελείται από τρεις πυλώνες. Ο πρώτος περιλαμβάνει το δημόσιο πλαίσιο πληρωμής pay-as-you-go, το οποίο περιλαμβάνει όλους τους εργαζομένους, ενώ στηρίζεται σε εργάσιμη προϋπηρεσία 45 ετών. Οι άλλοι δύο πυλώνες είναι εθελοντικοί και περιλαμβάνουν επαγγελματικές συμπληρωματικές χρηματοδοτούμενες συντάξεις (ομαδική ασφάλιση) και ατομικές αποταμιεύσεις συνταξιοδότησης.

Η ηλικία συνταξιοδότησης ήταν τα 65 για τους άνδρες και τα 62 για τις γυναίκες, ωστόσο από το 2009 άρχισε να αυξάνεται για τις γυναίκες για να φτάσει τα 65. Επίσης, από το 2015 και μετά θα συνεχίσει η αύξηση για να φτάσουν τα 66 (γυναίκες) έως το 2025 και τα 67(άνδρες) έως το 2030. Σύμφωνα με στοιχεία που έχουν συλλεχθεί από την τράπεζα ING αναφέρεται πως η μέση κρατική σύνταξη στο Βέλγιο για τον ιδιωτικό τομέα είναι 1.100 ευρώ, για το δημόσιο τομέα 2.600 ευρώ, ενώ για τους αυτοαπασχολούμενους 900 ευρώ.

Πραγματοποιήθηκε μεταρρύθμιση για την αλλαγή της πρόωρης συνταξιοδότησης το διάστημα 2005- 2011. Αυτό αφορούσε εργαζομένους ηλικίας 56 ετών και άνω που είχαν 40 χρόνια και πάνω ασφάλιση και που εργάστηκαν σε σκληρή σωματική εργασία (νυχτερινή εργασία, εργασία σε συνεχόμενες και κυλιόμενες βάρδιες, διαλείπουσα εργασία), ή κρίνονταν ακατάλληλοι για εργασία.

Το συνταξιοδοτικό σύστημα της Βουλγαρίας

Το βουλγαρικό συνταξιοδοτικό σύστημα περιλαμβάνει τρεις πυλώνες. Ο πρώτος είναι το δημόσιο πλαίσιο πληρωμής pay-as-you-go ενώ εντάσσει μικρό ποσοστό συντάξεων για άτομα που δεν εξασφαλίζονται από την κοινωνική ασφάλιση. Ο δεύτερος εντάσσει συνταξιοδοτικά ταμεία για άτομα που γεννήθηκαν μετά το 1959, ενώ ο τρίτος περιλαμβάνει προαιρετική ασφάλιση σύνταξης, εντάσσοντας αντίστοιχα επαγγελματικά συνταξιοδοτικά συστήματα.

Το 2009 ολοκληρώθηκε η αλλαγή του συνταξιοδοτικού συστήματος και είχε οριστεί η νόμιμη ηλικία συνταξιοδότησης για τους άνδρες να είναι τα 63 έτη και για τις γυναίκες τα 60. Για την κατηγορία εργαζομένων που δεν πληρούν τα βασικά έτη εργασίας αποφασίστηκε (από το 2017) να παίρνουν σύνταξη στα 67 έτη, με το λιγότερο τα 15 έτη περιόδων ασφάλισης. Από το 2016 έως το 2029 η ηλικία των γυναικών θα αυξάνεται κατά 2 μήνες μέχρι να φτάσει τα 65 έτη.

Στη Βουλγαρία το έτος 2007 η μέση σύνταξη γήρατος ανερχόταν σε 177,23 BGN (90.62 ευρώ -στατιστικά στοιχεία έτους 2009), ωστόσο τα επόμενα χρόνια άρχισε να αυξάνεται, όπου το ελάχιστο ποσό από την 1η Ιανουαρίου 2019 έως τις 30 Ιουνίου 2019 ανέρχονταν σε 207,60 BGN (207 ευρώ) ενώ από την 1η Ιουλίου 2019 αυξήθηκε και έφτασε τα 219,43 BGN (211 ευρώ).

Το συνταξιοδοτικό σύστημα της Γαλλίας

Στη Γαλλία υπάρχουν τρεις πυλώνες κοινωνικής ασφάλισης, οι οποίοι είναι οι εξής: ο πρώτος αποτελεί την κρατική σύνταξη με το pay-as-you-go για τον ιδιωτικό τομέα που έχει ως κριτήριο την ηλικία και την προϋπηρεσία, ο δεύτερος το συμπληρωματικό και

υπολογίζεται με βάση τους πόντους, ενώ ο τρίτος περιλαμβάνει τις προαιρετικές και συμπληρωματικές συντάξεις. Τέλος, υπάρχει μια αλληλεγγύη γήρατος που ορίζεται από το μέσο επίδομα.

Από το χρονικό διάστημα 2011-2017 η ηλικία συνταξιοδότησης αυξάνεται βαθμιαία κατά δύο έτη, από τα 60 στα 62, με ελάχιστη ασφαλιστική εισφορά τα 41,5 έτη, με ηλικία συνταξιοδότησης τα 62 χρόνια (2019) ή τα 67 έτη (άτομα που γεννήθηκαν το 1957). αφορά τους μισθωτούς και μη-μισθωτούς του ιδιωτικού τομέα καθώς και τους εργαζομένους του δημοσίου. Η κρατική σύνταξη δεν θα πρέπει να ξεπερνά το μέγιστο συνταξιοδοτικό ποσοστό 50% της κοινωνικής ασφάλισης, δηλαδή 1.609 ευρώ το μήνα (ισχύει από το 2016).

Από το 2010 και μετά δεν επιτρέπεται η συνταξιοδότηση πριν ο εργαζόμενος φτάσει τα 70 έτη, στον ιδιωτικό τομέα. Όσοι είναι ήδη 65 ή/και 67 ετών (ανάλογα το έτος γέννησης). Ωστόσο, οι δημόσιοι υπάλληλοι συνταξιοδοτούνται μόλις γίνουν 67 ετών (έτος γέννησης το 1955).

Το συνταξιοδοτικό σύστημα της Γερμανίας

Το συνταξιοδοτικό σύστημα της Γερμανίας αποτελείται από τρεις πυλώνες. Πιο αναλυτικά: ο πρώτος αποτελεί το δημόσιο σύστημα pay-as-you-go, που καλύπτει όλους τους υπαλλήλους καθώς και κάποιες κατηγορίες αυτοαπασχολούμενων, ο δεύτερος εμπεριέχει προγράμματα εθελοντικής επαγγελματικής σύνταξης, ενώ ο τρίτος περιλαμβάνει ένα μεγάλο εύρος εθελοντικών χρηματοδοτούμενων συστημάτων για τους ηλικιωμένους.

Μέχρι και το 2011 η νόμιμη ηλικία συνταξιοδότησης ήταν τα 65 έτη. Όμως από το 2012 ακολουθείται βαθμιαία αύξηση της ηλικίας συνταξιοδότησης μέχρι να φτάσει τα 67 έτη (όσοι γεννήθηκαν το 1947) και με λήξη το έτος 2029 (για όσους γεννήθηκαν το 1964). Επίσης, από το έτος 2015 η νόμιμη ηλικία συνταξιοδότησης είναι 65 έτη και 4 μήνες με το λιγότερο 5 έτη ασφαλιστικών εισφορών.

Στη Δυτική Γερμανία ένα ζευγάρι παντρεμένο που είναι πάνω από 65 ετών λαμβάνει ως βασική σύνταξη κατά μέσο όρο 2,907 ευρώ το μήνα. Επιπλέον, ένας ανύπανδρος άνδρας λαμβάνει κατά μέσο όρο 1,875 ευρώ, ενώ μια ανύπαντρη γυναίκα κατά μέσο όρο 1,617. Παράλληλα στην Ανατολική Γερμανία ένα παντρεμένο ζευγάρι που είναι πάνω από 65 ετών λαμβάνει κατά μέσο όρο 2,577 ευρώ. Τέλος, ένας ανύπανδρος άνδρας λαμβάνει 1,563, ενώ μια ανύπαντρη γυναίκα λαμβάνει 1,567 ευρώ (Carter 2020).

Ωστόσο, αναμένεται το έτος 2024 η συνταξιοδοτική αξία της Ανατολικής Γερμανίας να εναρμονιστεί με τα πρότυπα της Δυτικής Γερμανίας.

Από το 2014 είναι δυνατή η πρόωρη συνταξιοδότηση με την προϋπόθεση οι ηλικιωμένοι να είναι 63 ετών και τα 65 (θα ισχύσει από το 2029) με ασφαλιστική εισφορά 45 έτη.

Το συνταξιοδοτικό σύστημα της Δανίας

Το συνταξιοδοτικό σύστημα της Δανίας αποτελείται από τρεις πυλώνες. Πιο αναλυτικά: ο πρώτος αφορά την δημόσια σύνταξη «γήρατος» pay-as-you-go, καθώς και μια πρόσθετη σύνταξη που παρέχεται σε συνταξιούχους που είναι αδύναμοι οικονομικά. Ο δεύτερος αφορά τα επαγγελματικά ταμεία που καλύπτει τις εφάπαξ εισφορές και συμπληρωματική σύνταξη αγοράς εργασίας, και υποχρεωτικά επαγγελματικά συστήματα, ενώ ο τρίτος αποτελείται από ατομικά, εθελοντικά συνταξιοδοτικά συστήματα. Το δανέζικο συνταξιοδοτικό σύστημα χαρακτηρίζεται από τα καλύτερα της Ευρώπης καθώς έχει κατορθώσει να ελαττώσει το επίπεδο της φτώχειας με μια καλή δημοσιονομική δαπάνη.

Η νόμιμη ηλικία συνταξιοδότησης ήταν τα 65 έτη, αλλά από το 2011 αποφασίστηκε

να αυξάνεται βαθμιαία μέχρι να φτάσει τα 67, κι αυτό θα επιτευχθεί το χρονικό διάστημα 2019-2022. Επιπλέον, θα αυξηθεί και θα γίνει 68 το 2030.

Η βασική δημόσια σύνταξη ανέρχεται στα 6.237 DKK ανά μήνα (838.04 ευρώ) ή 74.844 DKK ανά έτος (10056.42 ευρώ). Επίσης όσοι συνταξιούχοι βρίσκονται σε δυσχερή θέση οικονομικά (βάσει εισοδήματος) λαμβάνουν ένα συμπληρωματικό συνταξιοδοτικό επίδομα που ανέρχεται στα 17.200 DKK (2311.26 ευρώ) το οποίο παρέχεται μια φορά το χρόνο.

Το συνταξιοδοτικό σύστημα της Ελλάδας

Η Ελλάδα διαθέτει τρεις πυλώνες στο συνταξιοδοτικό της σύστημα. Πιο αναλυτικά: ο πρώτος αφορά το δημόσιο σύστημα και καλύπτει το 99% των συντάξεων (κύριες και επικουρικές), ο δεύτερος αποτελεί τα επαγγελματικά συνταξιοδοτικά συστήματα και ο τρίτος τις ιδιωτικές συντάξεις.

Οι περικοπές του Νοεμβρίου του 2012 μείωσαν τις κύριες συντάξεις μέχρι 44% και τις επικουρικές 10% με 15%, ενώ εκτιμάται ότι σήμερα οι Έλληνες συνταξιούχοι παίρνουν λιγότερα από 665 ευρώ το μήνα.

Το 2010 η ηλικία συνταξιοδότησης ήταν τα 65 έτη. Ωστόσο, το 2012 μέσα στα μέτρα του μνημονίου ήταν και η αύξηση του ορίου ηλικίας, όπου από τα 65 πήγε στα 67 για άνδρες και γυναίκες. Όσοι είναι 67 ετών θα λάβουν πλήρη σύνταξη, ενώ θα πρέπει να έχουν 40 έτη διαμονής και 15 έτη ασφαλιστικών εισφορών. Για τους μακροχρόνια ασφαλισμένους από τα 60 πήγε στα 62, ενώ απαιτούνται 40 έτη ασφαλιστικών εισφορών για πλήρη σύνταξη (τέθηκε σε ισχύ το 2013).

Το 2009 η εθνική σύνταξη ήταν 570 ευρώ το μήνα, ενώ το 2012 μειώθηκε στα 458 ευρώ το μήνα. Το 2017 (και το 2019) η εθνική σύνταξη έφτασε τα 384 ευρώ για ασφαλιστικές εισφορές τουλάχιστον 20 ετών, ενώ η μειωμένη σύνταξη ήταν 345 ευρώ το μήνα, για ασφαλιστικές εισφορές τουλάχιστον 15 ετών.

Το συνταξιοδοτικό σύστημα της Ισπανίας

Το συνταξιοδοτικό σύστημα της Ισπανίας διαθέτει τρεις πυλώνες. Ο πρώτος αποτελεί το δημόσιο συνταξιοδοτικό σύστημα με κύρια σύνταξη που συνδέεται με τις αποδοχές, ο δεύτερος αποτελεί το συμπληρωματικό σύστημα που είναι εθελοντικό (επαγγελματικά ταμεία) ενώ ο τρίτος πυλώνας αποτελείται από τις ιδιωτικές συντάξεις.

Εφάρμοσε πολιτικές λιτότητας σε πολλούς τομείς, με περικοπές σε μισθούς και επιδόματα στον τομέα της υγείας και περικοπές στην εκπαίδευση, αλλά δεν πείραξε τις συντάξεις, την ασφάλιση ανεργίας και τους μισθούς των δημοσίων υπαλλήλων.

Οι αλλαγές που σημειώθηκαν στο συνταξιοδοτικό το 2011 είχαν ως αποτέλεσμα να αυξήσουν βαθμιαία την ηλικία συνταξιοδότησης από τα 65 στα 65 έτη και 6 μήνες έως το 2016, εφόσον ο συνταξιούχος θα διαθέτει λιγότερο από 36 έτη ασφαλιστικών εισφορών. Από το 2017 για την πλήρη συνταξιοδότηση απαιτείται η ηλικία των 65 ετών, με 38,5 έτη ασφαλιστικών εισφορών.

Μέχρι το 2027 η ηλικία θα αυξάνεται για να φτάσει τα 67 και για τα δυο φύλα. Το 2027 η νόμιμη ηλικία συνταξιοδότησης θα φτάσει στα 67 έτη για άνδρες και γυναίκες.

Η ελάχιστη σύνταξη που δίδεται από την ηλικία των 65 είναι 636,1 ευρώ το μήνα για άτομο που ζει μόνο, ενώ για ένα ζευγάρι το ποσό φτάνει τα 784,9 ευρώ το μήνα, με 14 συνολικές πληρωμές το χρόνο (το 2017). Υπάρχει η δυνατότητα για πρόωρη συνταξιοδότηση από τα 61 έτη και 6 μήνες (το 2018) ωστόσο απαιτούνται οπωσδήποτε 33 έτη ασφαλιστικών εισφορών.

Το συνταξιοδοτικό σύστημα της Ιταλίας

Το ασφαλιστικό σύστημα της Ιταλίας διαθέτει τρεις πυλώνες. Ο πρώτος χωρίζεται σε δύο επίπεδα: α) το pay-as-you-go το οποίο εντάσσει όλους τους εργαζομένους, τους αυτοαπασχολούμενους και μια κατηγορία ατόμων δευτερεύουσας εργασίας, β) το «κοινωνικό επίδομα γήρατος» για συνταξιούχους από 70 ετών και πάνω. Ο δεύτερος περιλαμβάνει α) το σύστημα Αποζημίωση Αποχώρησης για εργαζομένους ιδιωτικού/δημοσίου και β) τα (κλειστά και ανοιχτά) επαγγελματικά συνταξιοδοτικά ταμεία και ιδιωτικά συνταξιοδοτικά προγράμματα, ενώ ο τρίτος λειτουργεί από φορολογικά κίνητρα και ιδιαίτερα από την εθελοντική μετάβαση.

Η μεταρρύθμιση του 2011 απαίτησε βαθμιαία αύξηση στα όρια ηλικίας και για τα δυο φύλα. Έτσι, το 2012 ήταν τα 62 έτη για τις γυναίκες και τα 66 για τους άνδρες, με την ηλικία των γυναικών να αυξάνεται για να εναρμονιστεί με εκείνη των ανδρών (δηλαδή τα 66 έτη) μέχρι το 2018. Η αύξηση θα συνεχιστεί μέχρι να φτάσει τα 67 το 2021.

Η σύνταξη εξαρτάται από τις εισφορές. Για ηλικιωμένους με σύνταξη κάτω από το βασικό επίπεδο (507,42 ευρώ το μήνα το 2018), παρέχεται ένα συμπλήρωμα που αγγίζει τα 6.596,46 ευρώ του εισοδήματος ετησίως. Όσοι ηλικιωμένοι έφτασαν τα 65 έτη και δεν παίρνουν ανταποδοτική σύνταξη λαμβάνουν το «κοινωνικό επίδομα γήρατος». Ωστόσο το 2018 η ηλικία διεκδίκησης αυξήθηκε στα 66 έτη και 7 μήνες, ενώ θα αυξάνεται βαθμιαία σε σχέση με το προσδόκιμο ζωής.

Το συνταξιοδοτικό σύστημα της Κύπρου

Η Κύπρος διαθέτει μόνο δυο πυλώνες στο συνταξιοδοτικό της σύστημα. Πιο αναλυτικά: ο πρώτος πυλώνας περιλαμβάνει δυο πλαίσια: α) το Γενικό Σύστημα Κοινωνικών Ασφαλίσεων (ΓΣΚΑ) που καλύπτει τους εργαζομένους στον ιδιωτικό/δημόσιο τομέα καθώς και τους αυτοαπασχολούμενους, β) το Σύστημα Κοινωνικής Σύνταξης αφορά τα άτομα που δεν λαμβάνουν παροχή από άλλες πηγές και δεν δικαιούνται σύνταξη από το ΓΣΚΑ. Αυτό το σύστημα άρχισε να λειτουργεί από το 2010 με σκοπό να προστατέψει τα άτομα της τρίτης ηλικίας από τη φτώχεια. Ο δεύτερος πυλώνας περιλαμβάνει το Σύστημα Επαγγελματικής Σύνταξης και τα Ταμεία Πρόνοιας.

Την χρονική περίοδο 2013-2016 αυξήθηκε η ηλικία συνταξιοδότησης στα 65 έτη και για τα δυο φύλα. Επιπλέον, μέσω αυτόματης προσαρμογής της νόμιμης ηλικίας συνταξιοδότησης κάθε 5 χρόνια (τα έτη 2018-2023), ενώ η ηλικία αναμένεται να αυξηθεί τα επόμενα χρόνια.

Το 2009 η ελάχιστη δημόσια σύνταξη ήταν 314,30 ευρώ το μήνα για ελεύθερο άτομο, ενώ το 2013 η ελάχιστη δημόσια σύνταξη ήταν € 352.8 ευρώ το μήνα.

Το συνταξιοδοτικό σύστημα της Λιθουανίας

Η Λιθουανία διαθέτει ένα συνταξιοδοτικό σύστημα τριών πυλώνων. Ο πρώτος είναι το δημόσιο σύστημα Pay-As-You-Go, το οποίο χωρίζεται σε τρία πλαίσια: τη σύνταξη κοινωνικής ασφάλισης, την κοινωνική σύνταξη και την κρατική σύνταξη. Ο δεύτερος πυλώνας αποτελεί η ιδιωτική σύνταξη, ενώ ο τρίτος είναι ένα εθελοντικό σύστημα χρηματοδότησης.

Η συνταξιοδοτική μεταρρύθμιση για τις συντάξεις του 2011 άλλαξε τα όρια ηλικίας από τα 62,5 στους άνδρες και τα 60 στις γυναίκες. Έτσι η ηλικία θα αυξάνεται βαθμιαία μέχρι το 2026 ώσπου να φτάσουν και τα δυο φύλα τα 65 έτη. Επιπλέον, ύστερα από απόφαση του 2016 (με έναρξη το 2018) οι ασφαλιστικές εισφορές θα αυξάνονται βαθμιαία από τα 30 στα 35 έτη μέχρι το 2027.

Η βασική δημόσια σύνταξη είναι 152,92 ευρώ (το 2018). Επίσης, τα άτομα που δεν διαθέτουν τις απαιτούμενες προϋποθέσεις για πλήρη σύνταξη, λαμβάνουν μια παροχή που αντιστοιχεί σε 132 ευρώ, και έχουν συμπληρώσει τη νόμιμη ηλικία συνταξιοδότησης, 63 και 10 μήνες (άνδρες) ή 62 και 8 μήνες (γυναίκες).

Το συνταξιοδοτικό σύστημα του Λουξεμβούργου

Το Λουξεμβούργο διαθέτει ένα σύστημα συνταξιοδότησης το οποίο αποτελείται από τρεις πυλώνες. Πιο αναλυτικά: ο πρώτος πυλώνας που βασίζεται στο δημόσιο σύστημα pay-as-you-go αν και είναι διαχωρισμένα και διαθέτει δυο πλαίσια α) καλύπτει τον ιδιωτικό τομέα και τους αυτοαπασχολούμενους και β) ένα σύστημα για τον δημόσιο τομέα. Ο δεύτερος πυλώνας αφορά τη συμπληρωματική σύνταξη, ενώ ο τρίτος είναι οι αποταμιεύσεις συνταξιοδότησης. Ωστόσο, το Λουξεμβούργο εφάρμοσε μια αλλαγή στο συνταξιοδοτικό σύστημα το έτος 2012 που επεκτείνεται από το 2013 μέχρι το 2052.

Το Λουξεμβούργο είναι η μόνη χώρα που δεν αύξησε το όριο της νόμιμης ηλικίας συνταξιοδότησης, γι' αυτό και παραμένει στα 65 και για τα δυο φύλα, με μίνιμουμ 10 έτη εθελοντικών ή υποχρεωτικών ασφαλιστικών εισφορών, για τη λήψη πλήρους σύνταξης.

Επιπλέον η ηλικία συνταξιοδότησης δεν θα σχετίζεται με τις μεταβολές που αφορούν το προσδόκιμο ζωής.

Για το έτος 2018, η βασική σύνταξη αντιστοιχεί σε 1.824,95 ευρώ το μήνα, με 40 έτη ασφαλιστικών εισφορών, το «επίδομα στο τέλος του έτους» σε 64,96 ευρώ το μήνα, ενώ η μέγιστη σύνταξη έφθασε τα 8.448,85 ευρώ ανά μήνα.

Το συνταξιοδοτικό σύστημα της Ουγγαρίας

Το συνταξιοδοτικό σύστημα της Ουγγαρίας αποτελεί ένα ομοιόμορφο προσδιορισμένο σύστημα pay-as-you-go, με μια δημόσια σύνταξη που συνδέεται με μια ελάχιστη σύνταξη. Η βασική απαίτηση για τη δημόσια σύνταξη είναι τα 20 έτη υπηρεσίας, ενώ για την ελάχιστη απαιτούνται 15 χρόνια υπηρεσίας.

Μέχρι το 2009 η νόμιμη ηλικία συνταξιοδότησης ήταν τα 62 έτη. Ωστόσο από το 2010 αυξάνεται βαθμιαία (κατά εξάμηνο) μέχρι να ολοκληρωθεί το 2022 και να φτάσει τα 65 έτη και για τα δυο φύλα (με έτος γέννησης το 1957 και μετά). Ωστόσο, η Ουγγαρία έχει δεσμευτεί μελλοντικά να μελετήσει την προοπτική να αυξήσει περαιτέρω την νόμιμη ηλικία συνδυάζοντάς το με την αύξηση στο προσδόκιμο ζωής.

Στην Ουγγαρία υπάρχει μια ελάχιστη σύνταξη 28.500 HUF (97 ευρώ) ανά μήνα που αφορά τα 20 έτη συνταξιοδοτικών εισφορών. Εφόσον ο μέσος όρος των εισφορών είναι λιγότερο από το ποσό της ελάχιστης σύνταξης, η σύνταξη θα ισούται με το 100% του μέσου μηνιαίου μισθού. Ο νόμος αυτός ισχύει από το 2008 και δεν έχει δεχτεί την παραμικρή αλλαγή μέχρι σήμερα.

Το συνταξιοδοτικό σύστημα της Πολωνίας

Η Πολωνία διαθέτει τρεις πυλώνες ασφαλιστικού συστήματος. Πιο αναλυτικά: ο πρώτος αφορά στο σύστημα pay-as-you-go, ο δεύτερος αφορά χρηματοδοτούμενα προγράμματα, ενώ ο τρίτος πυλώνας αποτελείται από εθελοντική αποταμίευση συμπληρωματικής σύνταξης.

Η ηλικία συνταξιοδότησης ήταν τα 65 έτη για τους άνδρες και τα 60 για τις γυναίκες. Το 2013 η ηλικία άρχισε να αυξάνεται βαθμιαία για να φτάσει τα 67 έτη για άνδρες και γυναίκες μέχρι το 2020 και 2040 αντίστοιχα, με ελάχιστη ασφαλιστική εισφορά τα 25 έτη

(άνδρες) και 20 έτη (γυναίκες). Όμως, η πολωνική κυβέρνηση άλλαξε γνώμη και το 2016 μείωσε την ηλικία συνταξιοδότησης στα 60 για τις γυναίκες και στα 65 για άντρες (τέθηκε σε ισχύ από το 2017). Ωστόσο, ο ΟΟΣΑ πρότεινε στην Πολωνία να επανεξετάσει το ενδεχόμενο να αυξήσει την ηλικία συνταξιοδότησης καθώς και να υπάρξει μια εναρμόνιση της ηλικίας για άνδρες και γυναίκες.

Το 2011 η ελάχιστη σύνταξη ήταν 728,18 PLN (150,23 ευρώ) το μήνα. Το 2013 ήταν 831,15 PLN (171,48 ευρώ) το μήνα, ενώ το 2019 η ελάχιστη κρατική σύνταξη είναι 1,100 PLN (226,94 ευρώ) το μήνα ακαθάριστα.

Το συνταξιοδοτικό σύστημα της Πορτογαλίας

Το πορτογαλικό συνταξιοδοτικό σύστημα διαθέτει τρεις πυλώνες. Πιο αναλυτικά: ο πρώτος αφορά το δημόσιο σύστημα pay-as-you-go, που περιλαμβάνει την κύρια δημόσια σύνταξη, ενώ υπάρχει και η κοινωνική σύνταξη αλληλεγγύης που αφορά άτομα χωρίς συνεισφορές και με πολύ μικρό εισόδημα. Ο δεύτερος πυλώνας περιλαμβάνει την εθελοντική επαγγελματική σύνταξη, ενώ ο τρίτος τις χρηματοδοτούμενες ιδιωτικές συντάξεις.

Μέχρι το 2014 η νόμιμη ηλικία συνταξιοδότησης ήταν τα 65 έτη, αλλά ύστερα από μεταρρύθμιση το 2016 αποφασίστηκε να αυξάνεται βαθμιαία για να φτάσει τα 66 έτη και 2 μήνες, μέχρι το 2020. Ωστόσο η ηλικία για τη χορήγηση σύνταξης δύναται να μειωθεί όταν το άτομο έχει συμπληρώσει 40 έτη ασφαλιστικών εισφορών και έχει φτάσει τα 65 έτη. Επιπλέον, από το 2008 δίδεται ένα συμπλήρωμα αλληλεγγύης για τα πολύ φτωχά στρώματα. Τέλος, το 2016 η κοινωνική σύνταξη χορηγείται από την ηλικία των 66,2 για συνταξιούχους που δεν έχουν συμπληρώσει τις απαιτήσεις που συνδέονται με τα κέρδη.

Η κύρια δημόσια σύνταξη (το 2020) είναι 286,76 ευρώ το μήνα (για ασφαλιστικές εισφορές 15-20 έτη), αυξάνεται σε 316,45 ευρώ το μήνα (για ασφαλιστικές εισφορές 20-30 έτη) και τέλος 395,57 ευρώ το μήνα (για ασφαλιστικές εισφορές πάνω από 30 χρόνια). Το 2016 η κοινωνική σύνταξη αλληλεγγύης ήταν 202,34 ευρώ το μήνα, ενώ το 2020 έφτασε τα 258,20 ευρώ το μήνα.

Το συνταξιοδοτικό σύστημα της Σουηδίας

Στη Σουηδία το συνταξιοδοτικό σύστημα περιλαμβάνει τρεις πυλώνες, ωστόσο ο δεύτερος πυλώνας καλύπτει το 90% των εργαζομένων. Πιο αναλυτικά, ο πρώτος πυλώνας αφορά τη δημόσια σύνταξη pay-as-you-go και ένα συμπληρωματικό εισόδημα (εγγυημένη σύνταξη) που δίδεται εφ' όρου ζωής. Ο δεύτερος πυλώνας αφορά τις επαγγελματικές συντάξεις, ενώ ο τρίτος τις ιδιωτικές.

Στη Σουηδία δεν υπάρχει στάνταρντ ηλικία συνταξιοδότησης. Ξεκινά από τα 62 έτη (αυξήθηκε το 2020) σε άνδρες και γυναίκες, οι οποίοι λαμβάνουν εθνικές συντάξεις βασισμένες στο εισόδημα και την ανταποδοτική σύνταξη. Ωστόσο στην ηλικία των 65 ετών με 40 έτη ασφαλιστικών εισφορών λαμβάνουν την εγγυημένη σύνταξη. Από το χρονικό διάστημα 2023 έως το 2026 η ηλικία βαθμιαία θα αυξάνεται μέχρι να φτάσει τα 64 έτη. Η δημόσια εγγυημένη σύνταξη για ένα άτομο είναι 8,597 SEK το μήνα (853.54 ευρώ) ενώ για ένα ζευγάρι είναι 7,861 SEK (780.47 ευρώ).

Το συνταξιοδοτικό σύστημα της Τσεχίας

Το συνταξιοδοτικό σύστημα της Τσεχικής Δημοκρατίας είναι ιδιόμορφο. Υπάρχει το δημόσιο συνταξιοδοτικό σύστημα pay-as-you-go καθώς και ένα υποχρεωτικό ιδιωτικό πρόγραμμα με εθελοντική είσοδο. Επιπλέον, το δημόσιο συνταξιοδοτικό σύστημα περιλα-

βάνει ένα σημαντικό στοιχείο και ένα μέρος που συνδέεται με τα κέρδη που υπολογίζεται σύμφωνα με ένα προοδευτικό μοτίβο.

Από το 2017 έγιναν νέες αλλαγές με σκοπό την προοδευτική αύξηση της ηλικίας συνταξιοδότησης για άτομα με έτος γέννησης το 1971 και μετά. Έτσι οι άνδρες από τα 63 έτη και 4 μήνες θα πρέπει να φτάσουν τα 65, ενώ οι γυναίκες από τα 62 έτη και 8 μήνες θα πρέπει να φτάσουν επίσης τα 65. Επιπλέον, η ασφαλιστική εισφορά είναι 35 έτη (ή 30 δίχως εισφορά). Συνταξιούχοι που έχουν εργαστεί 20 χρόνια, η ασφαλιστική εισφορά είναι 15 έτη και δύναται να λάβουν σύνταξη 5 έτη αργότερα από τη νόμιμη ηλικία.

Η βασική δημόσια σύνταξη το έτος 2019 είναι 3470 CZK (132,66 ευρώ) το μήνα που αποτελείται από την ελάχιστη σύνταξη 770 CZK (29,44 ευρώ) συν τη βασική παροχή 2700 CZK (103,22 ευρώ).

Το συνταξιοδοτικό σύστημα της Φινλανδίας

Αποτελείται από τρεις πυλώνες. Ο πρώτος αποτελεί το pay-as-you-go και έχει δυο σκέλη: i) ορισμένα συστήματα που συνδέονται άμεσα με τις αποδοχές. Ένα μέρος για τους εργαζομένους στον ιδιωτικό τομέα χρηματοδοτούνται κατά το ήμισυ, ενώ το άλλο μέρος, για τον δημόσιο τομέα χρηματοδοτούνται ανάλογα με τη χρήση και αφορούν το σύνολο του εργατικού πληθυσμού, ·ii) σύνταξη βάσει κατοικίας που ελέγχεται έναντι του εισοδήματος και σχετίζεται με τις αποδοχές, iii) εγγυημένη σύνταξη που καθιερώθηκε το 2011, και χαρακτηρίζεται ως ελάχιστο δίκτυ ασφαλείας. Ο δεύτερος πυλώνας αφορά την επαγγελματική συνταξιοδότηση, ενώ ο τρίτος πυλώνας αφορά την ιδιωτική σύνταξη.

Η νόμιμη ηλικία συνταξιοδότησης είναι τα 65 έτη. Ωστόσο αποφασίστηκε από το 2017 η ηλικία να αυξάνεται κατά δυο μήνες το χρόνο μέχρι το 2027. Υπάρχουν κανονισμοί που αφορούν την παροχή συντάξεων με βάση την ηλικία.

Το 2012 η βασική σύνταξη για ελεύθερο συνταξιούχο ήταν 608,63 ευρώ το μήνα. Η εγγυημένη σύνταξη είναι 713,73 ευρώ το μήνα, με την προϋπόθεση ότι η σύνταξη που συνδέεται με τις αποδοχές βρίσκεται κάτω από το βασικό επίπεδο.

Συμπεράσματα

Στην παρούσα έρευνα μελετήθηκαν οι αλλαγές που έγιναν στα συνταξιοδοτικά συστήματα της Ευρώπης από το 2009 μέχρι σήμερα. Έγινε μια αναλυτική παρουσίαση των 27 κρατών -μελών της Ευρώπης, όπου παρουσιάστηκαν τα πιο βασικά χαρακτηριστικά που έχουν υποχρεωθεί να εφαρμόσουν οι χώρες της Ένωσης. Τα περισσότερα κράτη έχουν αυξήσει σημαντικά την νόμιμη ηλικία συνταξιοδότησης, ενώ ελάχιστα είναι εκείνα που έχουν προσπαθήσει να το αυξήσουν αλλά πολύ λιγότερο, ενώ έχουν δεσμευτεί να σκεφτούν την προοπτική αυτή και να το θέσουν στο μέλλον.

Παράλληλα μελετήθηκαν οι συντάξεις που παρέχουν οι χώρες στα συστήματά τους, παρατηρώντας ότι κάποιες χώρες έχουν προβεί σε σοβαρές μειώσεις των συνταξιοδοτικών παροχών στον πληθυσμό τους. Επίσης πολλά κράτη προσθέτουν πόντους όταν οι ηλικιωμένοι συνεχίσουν να εργάζονται και μετά τη συνταξιοδότηση, ενώ θέτουν περιορισμούς στην πρόσβαση στην πρόωρη συνταξιοδότηση βάζοντας ποινές (δηλαδή μείωση των συνταξιοδοτικών παροχών (γι' αυτόν τον λόγο).

Ωστόσο, η μελέτη έδειξε ότι καμία χώρα δεν έχει εφαρμόσει ένα σταθερό πρόγραμμα θετικών κινήτρων για την ουσιαστική παρακίνηση των ηλικιωμένων να συνεχίσουν τον εργασιακό βίο και μετά τη συνταξιοδότηση. Μονάχα κάποια αποσπασματικά μέτρα που είχαν όμως μικρή διάρκεια και ολοκληρώθηκαν.

Οι σύγχρονες εξελίξεις οικονομικής, κοινωνικής, υγειονομικής και πολιτικής κρίσης

στην Ευρώπη επιβάλλουν δραστική και άμεση αντιμετώπιση των συστημάτων Κοινωνικής Ασφάλισης με σκοπό να αναδείξουν την αλληλεγγύη και να δώσουν μία αναπτυξιακή διάσταση στη βιωσιμότητα των Συστημάτων αυτών αλλά και στην πολιτών. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί μέσω μιας συντονισμένης ασφαλιστικής μεταρρύθμισης σε κεντρικό επίπεδο της Ευρωπαϊκής Ένωσης ώστε να κατοχυρωθούν συνταγματικά ενιαίοι κανόνες που θα διασφαλίζουν την αποτελεσματικότητα, την ευημερία και την κοινωνική συνοχή της Ένωσης (Μέμος, 2020).

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Ινστιτούτο Εργασίας - Κέντρο Επαγγελματικής Κατάρτισης ΓΣΕΕ.-ΑΔΕΔΥ, (2014, Σεπτέμβριος 4). Ετήσια έκθεση 2014: Ελληνική οικονομία και απασχόληση, Στο: <http://www.inegsee.gr/ekdosi/etisia-ekthesi-2014-i-elliniki-ikonomia-ke-i-arascholis/> (προσπελάστηκε στις 1/12/2020)

Μέμος Κ. (2020), Σύγχρονες εξελίξεις των Συνταξιοδοτικών Συστημάτων των κρατών της Βόρειας Ευρώπης, *Πολιτικές και Κοινωνικές επιστήμες*, No 11, σσ.41-64

Ξενόγλωσση

Memos K. (2018), The Global Financial Crisis and its Impact on Labor and Social Security in Europe, *ICOPEC*, No 9, σσ. 309

Ιστοσελίδες

A guide to the Belgian Pension System, Στο:<https://www.expatica.com/be/finance/retirement/pensions-in-belgium-762019/>

BELGIUM: Key policies to promote longer working lives. Country note 2007 to 2017. OECD. Στο: http://www.oecd.org/els/emp/Belgium_Key%20Policies_Final-EN.pdf

Carter Abi. How much is the average German pension in 2020?, Στο:<https://www.iamexpat.de/expat-info/german-expat-news/how-much-average-german-pension-2020>

CZECH REPUBLIC: Key policies to promote longer working lives. Country note 2007 to 2017, Στο: https://www.oecd.org/els/emp/Czech%20Republic%20Key%20policies_Final.pdf.

DENMARK: Key policies to promote longer working lives. Country note 2007 to 2017, Στο: https://www.oecd.org/els/emp/Denmark%20Key%20policies_Final.pdf

FINLAND: Key policies to promote longer working lives. Country note 2007 to 2017, Στο: https://www.oecd.org/els/emp/Finland%20Key%20policies_Final.pdf.

FRANCE: Key policies to promote longer working lives. Country note 2007 to 2017, Στο: https://www.oecd.org/els/emp/FranceEN_Key%20policies_Final.pdf.

GERMANY: Key policies to promote longer working lives. Country note 2007 to 2017. Στο: https://www.oecd.org/els/emp/Germany%20Key%20policies_Final.pdf.

GREECE: Key policies to promote longer working lives. Country note 2007 to 2017, Στο: https://www.oecd.org/els/emp/Greece%20Key%20policies_Final.pdf

HUNGARY: Key policies to promote longer working lives. Country note 2007 to 2017, Στο:https://www.oecd.org/els/emp/Hungary_Key%20policies_Final.pdf.

IOPS: Country Profile: Austria, December 2018, Στο: <http://www.iopsweb.org/resources/42368749.pdf>.

LITHUANIA: Key policies to promote longer working lives. Country note 2007 to 2017, Στο: https://www.oecd.org/els/emp/Lithuania_Key%20policies_Final.pdf.

LUXEMBOURG: Key policies to promote longer working lives. Country note 2007 to 2017, Στο: https://www.oecd.org/employment/emp/Luxembourg_Key%20Policies_Final.pdf.

- National Social Security Institute, Retirement and pensions. Στο: <https://www.nssi.bg/en/faqs/faqs-3>
- Pensions in Portugal: how to get a portuguese pension, Στο: <https://www.expatica.com/pt/finance/retirement/pensions-in-portugal-105266/>.
- POLAND: Key policies to promote longer working lives. Country note 2007 to 2017, Στο: https://www.oecd.org/els/emp/Poland%20Key%20policies_Final.pdf.
- PORTUGAL: Key policies to promote longer working lives. Country note 2007 to 2017, Στο: https://www.oecd.org/els/emp/Portugal_Key%20policies_Final.pdf.
- SPAIN: Key policies to promote longer working lives. Country note 2007 to 2017, Στο: https://www.oecd.org/els/emp/Spain_Key%20policies_Final.pdf.
- SWEDEN: Key policies to promote longer working lives. Country note 2007 to 2017, Στο: https://www.oecd.org/els/emp/Sweden_Key%20policies_Final.pdf.
- Sweden-old-age-pension, Στο: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1130&intPageld=4814&langId=en>.
- Witte Lothar (2012), Austerity Policy in Europe: Spain. International Policy Analysis, Στο: <http://library.fes.de/pdf-files/id-moe/09336-20121119.pdf>.

Η «ΕΝ-ΕΙΚΟΝΙΣΤΙΚΗ» ΠΛΕΥΡΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ. ΕΞΕΤΑΖΟΝΤΑΣ ΜΕΘΟΔΟΥΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΥ ΒΙΩΜΑΤΟΣ ΣΤΗ ΝΟΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Άννα Ν. Μιχέλη^α

^α Αρχαιολόγος - Διδάσκουσα / Μεταδιδακτορική υπότροφος κοινωνιολογίας της τέχνης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Περίληψη

Η εισήγηση παρουσιάζει ένα νέο ερευνητικό και ερμηνευτικό εργαλείο στην προσέγγιση των αρχαιοτήτων, τη μέθοδο της διαλεκτικής Εν-εικόνισης μέσα από μία προσπάθεια εντοπισμού του κοινωνικού και πολιτισμικού στοιχείου που δύναται να «ρέει» στο αρχαίο μνημείο ή αρχαίο εύρημα. Ο στόχος της μεθόδου είναι, η εξασφάλιση μιας άμεσης επικοινωνίας των επισκεπτών, και εν γένει του πολιτιστικού κοινού, μέσω μιας διαδικασίας αποκάλυψης και αναστοχαστικής ανασύνθεσης των προσωπικών βιωμάτων. Βιωμάτων που επιχωριάζουν υποσυνείδητα (στη μνήμη) ως αφηρημένες ιδέες και νοήματα και τα οποία, συνειρμικά προβάλλονται ως εικόνες διαμέσου των αισθητικών μορφών και των περιγραμμάτων της φόρμας των αρχαίων μνημείων και ευρημάτων. Από αυτή την οπτική γωνία, οι αρχαιότητες διαφεύγουν από τη «μονόλογη» και «μονοδιάστατη» κατανόηση και αποδοχή τους και βιώνονται ως πηγές ευχαρίστησης αλλά και ταυτόχρονης γνώσης της κοινωνικής και πολιτισμικής πραγματικότητας. Το κείμενο παρουσιάζει και σχολιάζει την εφαρμογή της μεθόδου στο πολιτιστικό πεδίο των αρχαιοτήτων αναδεικνύοντας έτσι μια εναλλακτική προσπάθεια αξιοποίησης νέων ποιοτικών εργαλείων έρευνας στον τομέα της πολιτιστικής διαχείρισης.

Λέξεις κλειδιά: διαλεκτική εν-εικόνιση, κοινωνικό - πολιτισμικό βίωμα, αρχαιότητες, αισθητική αντίληψη, αισθητική εμπειρία

THE “EN-VISIONAL” ASPECTS OF ART. EXAMINING METHODS OF SOCIAL AND CULTURAL EXPERIENCE IN THE CONCEPTUALIZATION AND THE APPROACH OF ANTIQUITIES

Anna N. Micheli^α

^α Archaeologist – Adjunct Lecturer / Postdoctoral Fellow in Sociology of Art, University of the Aegean

Abstract

The paper presents a new research and interpretative tool in the approach to antiquities, the method of dialectical En-Vision through an attempt to identify the social and cultural element that may 'flow' in the ancient monument or ancient findings or artworks. The aim of the method is to ensure a direct communication among cultural audience mainly visitors, through a mental process of revelation and reflective reconstruction of personal experiences. Experiences that are subconsciously (in memory) imprinted as abstract ideas and meanings and which, associatively, are projected as images through the aesthetic forms and contours of ancient monuments and findings. From this perspective, antiquities escape from their "monolithic" and one-dimensional understanding and acceptance and are experienced as sources of pleasure and simultaneous knowledge of social and cultural reality. The paper presents and comments on the application of the method in the cultural field of antiquities, thus highlighting an alternative attempt to use new qualitative research tools in the field of cultural management.

Keywords: dialectical en-visioning, socio-cultural experience, antiquities, aesthetic perception, aesthetic experience

Εισαγωγή

Η πρόσληψη και η κατανόηση των αρχαίων ευρημάτων και των μνημείων, ειδικά τα τελευταία χρόνια, αποτελούν ένα πεδίο έρευνας υψηλών απαιτήσεων στον τομέα της πολιτιστικής διαχείρισης, ανάδειξης και προβολής των αρχαίων καταλοίπων και έργων τέχνης. Οι μετα-διαδικαστικές προσεγγίσεις στην αρχαιολογική επιστήμη έστρεψαν την προσοχή στα συγκεκριμένα πολιτιστικά νοήματα που ενσωματώνονται στην υπόσταση των αρχαίων μνημείων και ευρημάτων (Hodder 1987) επιχειρώντας να υποδείξουν την υποκειμενικότητα στη σχέση μεταξύ αντιληπτικής συμπεριφοράς και υλικού πολιτισμού. Παρόλο αυτά, «το αναπαραστατικό παράδειγμα εξακολουθεί να παραμένει κυρίαρχο» (Χαμηλάκης 2015: 25), τοποθετώντας την αισθητική της πρόσληψης του περιεχομένου των αρχαίων μνημείων και ευρημάτων σε οπτικά μονοσήμαντες¹ και όχι πάντα βιωματικές προσεγγίσεις. Έτσι, ο σύγχρονος επισκέπτης αντιλαμβάνεται μόνο μερικές από τις συνολικές διαστάσεις των κατά θέαση πολιτιστικών αντικειμένων και εκθεμάτων.

Η προσέγγιση που προτείνεται, συνδέεται με τη χρήση της μεθοδολογίας της «εν-εικόνισης» ως ένα εναλλακτικό υπόδειγμα στη διαδικασία της εποπτείας για την κατανόηση και την οικειοποίηση του πολιτιστικού αποθέματος με διπλό στόχο: α) τη σύνδεση με μια σημαντική αναφορά σε (κοινωνικά) γεγονότα ζωής και β) μια πιθανή (εννοιολογική) δέσμευση με το αισθητικό αντικείμενο θέασης (Χτούρης 2020). Η διαδρομή του συγκεκριμένου κειμένου επιδιώκει αφενός να επισημάνει τα αδύναμα σημεία της επαφής και της επικοινωνίας του κοινού με το πολιτιστικό απόθεμα, αφετέρου να αποδείξει ότι, η σχέση μεταξύ κατασκευής νοήματος και οπτικής κουλτούρας, εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την «ζωντανή» (διαλεκτική) επικοινωνία μεταξύ αισθητηριακών δεδομένων και προσωπικών – κοινωνικών βιωμάτων.

Η φαινόμενη πραγματικότητα και το κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο εννοιολόγησης στην προσέγγιση του αρχαίου πολιτιστικού αποθέματος

Όπως όλα τα πράγματα στον φαινόμενο κόσμο, έτσι και οι τόποι αρχαιολογικής ιστορίας αποκτούν σημασία όταν γίνονται πλήρως «αναγνωρίσιμοι» (ορατοί) (Tilley 2005). Αυτή η ικανότητα αναγνώρισης, συνδέεται με την αντιληπτική «κατάκτηση» όλων εκείνων των φαινόμενων στοιχείων στον χώρο που λαμβάνουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά

(Ricoeur 1974). Πρόκειται δηλαδή, για φαινόμενες πραγματικότητες ενός συνόλου είτε όμοιων είτε ανόμοιων πραγμάτων των οποίων η πραγματική υπόσταση είναι σχετικά ανεξάρτητη από την έννοια που τους αποδίδεται (Bradley 1893/1966). Σύμφωνα με αυτή τη θεώρηση, το ζήτημα της εξασφάλισης της γνώσης ενός αρχαίου πολιτιστικού τόπου ή ενός μνημείου ή ενός αρχαίου ευρήματος φαίνεται να συνδέεται άμεσα με την φαινόμενη πραγματικότητα, η οποία προσλαμβάνεται μέσα από ένα κοινό αισθητικό πρότυπο αναγνώρισης και ανάγνωσης, αλλά και ως ένα καθολικό πεδίο αναφοράς και συνείδησης.

Στην περίπτωση του πολιτιστικού επισκέπτη οι δυνατότητες πρόσβασης και εννοιολόγησης στην «αυθεντική γνώση» του αρχαίου αντικείμενου είναι περιορισμένες λόγω της χρονικής απόστασης, της καταστροφής, ή της απώλειας που έχει επέλθει με τον χρόνο (Jones 1998). Συχνά, η παραπάνω κατάσταση δημιουργεί αμηχανία, επειδή υπάρχει αδυναμία απόδοσης πλήρους νοήματος, με αποτέλεσμα να είναι σχεδόν αδύνατη ή περιγραφική ή ενθύμησή του μετά από αρκετό καιρό. Κατά συνέπεια, η εποπτεία για τα αντικείμενα του παρελθόντος διαμορφώνεται κυρίως μέσα από επίλεκτες και συνοπτικές πληροφορίες που αφορούν κυρίως στις βασικές ιστορικές περιγραφές και συνοδευτικές επεξηγήσεις που δίδονται από τους ειδικούς ή μέσα από τα σχετικά κείμενα (Selby 2004). Αυτές, αν και λειτουργούν διαμεσολαβημένα στη συγκρότηση της (γνωστικής) αντίληψης για το τί είναι και πραγματεύεται το κάθε αρχαίο αντικείμενο, δεν εξασφαλίζουν πάντα το απαραίτητο υπόβαθρο γνώσεων σε κάθε πιθανή επίσκεψη και πιθανό βλέμμα, ώστε να «φωτίζονται» επαρκώς όλα εκείνα τα σημεία που θα εξασφάλιζαν μια πιο ουσιαστική, πλήρως αφομοιωμένη και στέρεη παράσταση για το περιεχόμενο των αρχαίων αντικειμένων και εκθεμάτων. Για τον λόγο αυτό, η κατανόηση του παρελθόντος αν και είναι ανάλογη των πληροφοριών ως ένα υπόρρητο απόθεμα δεδομένων (Schutz 1972), «διατηρείται-στέκεται» ωστόσο οριακά στην επιφάνεια μιας «μνημονικής γνώσης» (Deridda 1981: 111) ως ένα «φωτογραφικό στιγμιότυπο» (Noë 2004: 2). Αντίθετα, η καθαρή εποπτεία ενός αντικείμενου, προκύπτει στην κατ' επέκταση συνειδητότητα της πραγματικής του υπόστασης που επιτρέπει να διευρύνουμε μέσα στις έννοιες ως αποτελέσματα των δομών και των αρχών που συγκροτούν την ίδια τη γνώση για τα πράγματα του κόσμου, τα οποία αντικατοπτρίζουν την κοινωνία και τον πολιτισμό όντας οι εκφάνσεις τους. Το συγκεκριμένο είδος της εποπτείας είναι δυνατό να εντοπίζεται και σε έναν άλλο χώρο ο οποίος αναφέρεται ως το πολιτιστικό πεδίο της δράσης.² Πρόκειται για μία συνθήκη της οποίας το πεδίο συνδέει εννοιολογικά την πολιτιστική και εμπειρική πραγματικότητα μέσω των συμβόλων και των αναπαράστασεων των αντικειμένων. Μέσα σε αυτό παράγονται και αναπαράγονται σχέσεις από προσαρμοσμένες αλληλεπιδραστικές ενέργειες και οι οποίες καταλήγουν στην αντιληπτική εμπειρία των πραγμάτων του κόσμου ως μία πράξη κοινωνικής και πολιτισμικής εννοιολόγησης, η οποία εκπορεύεται από την ίδια την εμπειρία και το βίωμα. Εκείνο που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι ότι το πλαίσιο αυτού του είδους της δράσης είναι τόσο ανοιχτό στον ορίζοντά όσο χρειάζεται για να μπορέσουμε να εννοιολογήσουμε την πολιτιστική πραγματικότητα και οποιαδήποτε άλλη πραγματικότητα.

Το θεωρητικό υπόβαθρο της εν-εικόνισης και η εφαρμογή της στο πεδίο

Η μέθοδος της εν-εικόνισης αφορά σε μια θεωρία της φαινομενικότητας των πραγμάτων του κόσμου (Husserl 1970). Θεωρητικά, η μέθοδος αναφέρεται από τον Hegel ως μια αναστοχαστική διαδικασία η οποία «διανοίγει και φτάνει στην Ουσία των πραγμάτων δια της απλής αμεσότητας» (Hegel 2008). Πρόκειται, για μια θεωρία της φαινομενικότητας των πραγμάτων του κόσμου, που αναλαμβάνει να «φωτίσει» με εποπτεύσιμο τρόπο αυτό που αρχικά παρουσιάζεται ως κάτι απλό και άμεσο, μετασκευάζοντάς το μέσα από μια συσχέτιση. Αυτό σημαίνει ότι δεν μένουμε βαθιά στον πυρήνα της φιλοσοφικής της εκδοχής, αλλά πλησιάζουμε περισσότερο στην κοινωνική της διάσταση, η οποία καθορίζεται ή καθοδηγείται από εξωτερικές κανονικότητες και νόμους πάνω στους οποίους

αποδίδεται ο χαρακτήρας αυτού του στοχασμού. Αυτή η πραγματικότητα, τοποθετείται αμιγώς στους κόλπους του κοινωνικού κόσμου, μακριά από την όποια ψυχολογική και υπερβατική της διάσταση.

Στην περίπτωση της προσέγγισης των αρχαίων μνημείων και των εκθεμάτων, αυτή η αναστοχαστικότητα διαφοροποιείται σημαντικά καθώς ξεδιπλώνεται μέσω αισθητηριακών δεδομένων από τον κόσμο του υποκειμενικού και του καθημερινού (Dufrenne 1973/1953) συνθέτοντας έτσι μια νέα «αισθητική και θεωρητική πραγματικότητα» (Χτούρης, 2020: 19), η οποία τοποθετείται στον κόσμο του κοινωνικού, προϋποθέτοντας μια διαλεκτική επεξεργασία στον τρόπο που διευρύνουμε (σ)τα γεγονότα της ζωής μας. Η εν-εικόνιση σε αυτή την εκδοχή της αποτελεί ένα εργαλείο συσχέτισης εμπειρικών αποσπασμάτων, που επιδιώκει να φωτίσει ενδεχόμενα βιώματα, όχι μόνο μέσα στο πολιτιστικό πεδίο της δράσης της αλλά και στον κοινωνικό κόσμο. Κατ' αυτόν τον τρόπο, προτείνεται και εφαρμόζεται ως μια πράξη ερμηνευτικού αναστοχασμού που οδηγεί σε μία μελλοντική προβολή του βιώματος (περασμένη εμπειρία) δίνοντας την ευκαιρία να αναιρέσουμε αλλά και να επεξεργαστούμε καταστάσεις που συνδέθηκαν με συγκεκριμένα βιώματα (θετικά ή αρνητικά). Παράλληλα, ενεργεί και ως μια καταληπτή διαδικασία (Gadamer 1975) που μπορεί να αναπτύξει μια νέα ερμηνεία, ως μια σημαντική αναφορά της ζωής μας αλλά και ως μια πιθανή δέσμευση με το αισθητικό αντικείμενο θέασης.

Η επεξεργασία των βιωμάτων με τη διαδικασία της εν-εικόνισης παρουσιάζεται ως μια επιλεκτική κατασκευή κατά την οποία στην πρώτη φάση της αναστοχαστικής διαδικασίας συντελείται ένα είδος αντικειμενοποίησης του βιώματος στην οποία οι πιθανές πληροφορίες για το αισθητικό αντικείμενο της αναπαράστασης επιλέγονται και αποσυμβολίζονται. Η επιλογή και η αποκωδικοποίηση αποτελούν ουσιώδη στοιχεία στη διαδικασία της εξεικόνισης των βιωμάτων. Μετά την επιλεκτική κατασκευή, η δεύτερη φάση της διαδικασίας της αντικειμενοποίησης του βιώματος αναφέρεται στη δομική σχηματοποίηση, στην οργάνωση των διαφόρων στοιχείων της πληροφορίας από τις αισθητικές μορφές των αρχαίων που επιλέγονται και τα οποία, αφού αρθρωθούν κατάλληλα, συνθέτουν τον εν -εικονιστικό πυρήνα της αναπαράστασης.

Μεθοδολογία και σχεδιασμός της έρευνας

Η παρούσα έρευνα³ πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο εκπόνησης μεταδιδακτορικής έρευνας στο τμήμα κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου στον τομέα «Κοινωνιολογία της Τέχνης και του Πολιτισμού» με θέμα: «Η ιδέα και η έννοια της εν-εικόνισης, ως μια πράξη εννοιολόγησης του πολιτισμικού και κοινωνικού βιώματος. Μια εμπειρική ανίχνευση του διαλεκτικού πλαισίου παραγωγής νοηματοδοτήσεων των έργων τέχνης στους χώρους πολιτισμού με έμφαση στους αρχαιολογικούς χώρους και τους δημόσιους χώρους γενικότερα». Στόχος της έρευνας ήταν η ποιοτική διερεύνηση του βαθμού πρόσληψης των απαραίτητων πληροφοριών που χρειάζεται ο επισκέπτης προκειμένου να «εγκαθιδρύσει» έναν σημαντικό δεσμό επικοινωνίας και σταθερού ενδιαφέροντος με τους αρχαίους χώρους και τα αρχαία ευρήματα ή εκθέματα μέσα από την επεξεργασία και τη δημιουργία ενός ισχυρού και αυτοτελούς πολιτιστικού βιώματος.

Η μεθοδολογία που επιλέχθηκε στην παρούσα έρευνα ήταν η διαλεκτική εν-εικόνιση, η οποία συνίσταται σε ένα είδος φιλικής συζήτησης μέσα από μια οργανωμένη κυκλική διαλεκτική «συνομιλία» (Χτούρης 2018) συναφή με τον τύπο των ημιδομημένων συνεντεύξεων (Mason 2009). Στο πρώτο στάδιο της έρευνας, και προκειμένου να διαπιστωθεί ο βαθμός ανταπόκρισης αλλά και η εγκυρότητα στον λειτουργικό σχεδιασμό, διεξήχθη μιας μικρής κλίμακας πιλοτική έρευνα με δοκιμαστικές συζητήσεις. Ο σχεδιασμός περιλάμβανε την αναζήτηση και την επίσκεψη (με τους συμμετέχοντες) αρχαιολογικών χώρων ή μνημειακών οικοδομημάτων και μουσειακών ευρημάτων που θα μπορούσαν να υποστηρίξουν τη μέθοδο στο επίπεδο της ανάλυσης που χρησιμοποιήθηκε. Η έρευνα

έλαβε χώρα στη Μυτιλήνη και στην Αθήνα. Συνολικά στις δια-ζώσης συζητήσεις συμμετείχαν 204 άτομα. Το δείγμα της έρευνας αποτελούνταν κυρίως από άτομα, 30-41ετών (60%), γυναίκες σε ποσοστό 56%, που ζουν στη Μυτιλήνη (59%) και με μέσο εκπαιδευτικό επίπεδο την Τριτοβάθμια Εκπαίδευση. Ο κύριος όγκος των διαλογικών συζητήσεων πραγματοποιήθηκε στους αρχαιολογικούς χώρους της πόλης της Μυτιλήνης. Η επιλογή της Αθήνας ως το δεύτερο γεωγραφικό επίκεντρο της έρευνας, προέκυψε λόγω της μεγάλης πυκνότητας των αρχαιολογικών χώρων και του μεγάλου αριθμού των μουσείων και των διαφορετικών ομάδων επισκεπτών πολιτιστικού κοινού (Μιχέλη 2019), τα χαρακτηριστικά καθεμιάς από τις οποίες μελετήθηκαν σε συνδυασμό με τον βαθμό ενδιαφέροντος και τη σχέση τους απέναντι στο αρχαίο πολιτιστικό απόθεμα. Η βασική έρευνα διήρκησε δύο χρόνια από το 2020 έως και το 2022. Την περίοδο της πανδημίας της Covid-19, υιοθετήθηκε μια διαδικτυακή έκδοση ενός ημιδομημένου ερωτηματολογίου⁴ προσαρμοσμένου στο πρότυπο των ερωτήσεων της δια-ζώσης συζήτησης στο οποίο ανταποκρίθηκαν, κατόπιν προσκλήσεως της ερευνήτριας, 105 άτομα. Τέλος, η μέθοδος προτάθηκε και εφαρμόστηκε πιλοτικά σε μικρής κλίμακας εικαστικές και εκπαιδευτικές, μουσειακές δράσεις αντίληψης και κατανόησης των έργων τέχνης και αρχαιολογικών μουσειακών εκθεμάτων-ευρημάτων.

Για την επεξεργασία και την ανάλυση των ερευνητικών δεδομένων υιοθετήθηκε η θεματική ανάλυση προκειμένου να ανιχνευθούν τα πολλαπλά και διαφορετικά μοτίβα νοήματος στη βάση των ερευνητικών ερωτημάτων (Τσιώλης 2018).

Συνοπτική παρουσίαση των κύριων ερευνητικών αποτελεσμάτων

Η διεξοδική ανάπτυξη των αποτελεσμάτων της έρευνας ξεπερνά τα όρια του παρόντος κειμένου, ωστόσο, μέσα από την παρακάτω παρουσίαση επιχειρείται μία σύντομη περιγραφή των σχέσεων και της αλληλεπίδρασης των αισθητικών στοιχείων των αρχαίων αντικειμένων με την επίδρασή τους στην ίδια την δομή της εμπειρίας των βιωμάτων της κοινωνικής και πολιτισμικής πραγματικότητας.

1. Οι αισθητικές μορφές της αρχαίας τέχνης μετατρέπονται σε ιδεολογικά προϊόντα συγκεκριμένων προτύπων.

Οι αισθητικές φόρμες των αρχαίων αντικειμένων, με έμφαση στις μορφές των αγαλμάτων και γλυπτών ανάγλυφων, ενεργοποίησαν βιώματα δεσμού, (αμοιβαιότητας και σχέσεων συναισθηματικής, λειτουργικής κοινωνικοποίησης και συμπεριφοράς) τόσο σε επίπεδο οικογένειας όσο και διαπροσωπικών σχέσεων. Πολύ συχνή ήταν, η αναφορά στο ιδεώδες της φιγούρας των αγαλμάτων αφενός ως ιστορικά καθορισμένο πρότυπο αφετέρου ως πρότυπο και όμοιο του υλικού κόσμου και της ανθρώπινης ύπαρξης (Φούλερ 1988). Οι μορφές των αγαλμάτων λειτούργησαν ως πνευματικές «εξεικονίσεις» γονεϊκών προτύπων και συναφών βιωματικών αναπαραστάσεων (της μητρικής ανταπόκρισης και του πατρικού ψυχολογικού ελέγχου) (Freud and Breuer 1964), αναδύοντας οικογενειακά βιώματα που αφορούσαν την ικανοποίηση και την αυτάρκεια του δεσμού ως θετική ή αρνητική κοινωνική εμπειρία. Συγκεκριμένα, ο αναστοχασμός μέσα από τις φόρμες (της ανατομίας) των έργων τέχνης μετακινήθηκε στα πεδία των βιολογικών βιωμάτων του δεσμού, με έμφαση σε γεγονότα ζωής όπως η εγκυμοσύνη, η προσκόλληση, η ενηλικίωση. Αντίθετα, ένα πιο ασαφές αλλά πιο σημαντικό νόημα εντοπίστηκε σε σχέση με το πρότυπο της πατρικής φιγούρας, αποκαλύπτοντας έντονη αμφιρρέπεια μεταξύ ασφάλειας και ανασφάλειας ως ενδοπροβολές βιωμάτων που προέρχονταν από έντονες συγκινήσεις αποχωρισμού και απουσίας του πατέρα σε συνάρτηση με τη μνημειακότητα της δομής του αρχαίου αντικειμένου. Είναι ενδιαφέρον ότι, η «οικογενειακή πραγματικότητα» φάνηκε να καθορίζεται από πολιτιστικούς παράγοντες όπως το κύρος της επαγγελματικής

θέσης του πατέρα, η θέση του στο κοινωνικό γίγνεσθαι και η συμπεριφορά μέσα στην οικογένεια.

2. Οι αισθητικές μορφές της αρχαίας τέχνης ενδοπροβάλλονται ως «εξεικονίσεις» μιας συμβολικής πραγματικότητας (κοινωνικές αναπαραστάσεις, αξίες και ιδέες).

Ατελή σχήματα αρχαίων αγγείων, ζωγραφικές αναπαραστάσεις, αλλά και μνημεία τα οποία δεν παρουσίαζαν καθορισμένα περιγράμματα, παρά μόνο αφαιρετικές (ή ψευδαισθητικές) επιφάνειες και ασυνεχείς όγκους αποτέλεσαν σημεία έκφρασης γενικών αξιών (δίκαιο - άδικο, καλό -κακό, ωραίο - άσχημο), τοποθετημένα ανάμεσα στο ιδεώδες και το συγκεκριμένο, το διαχρονικό και το στιγμιαίο. Συγκεκριμένα, με βάση την κοινωνική και επαγγελματική θέση, τα ενδιαφέροντά, τα συμφέροντα και τις αξίες των συμμετεχόντων, τα εσωτερικά νοήματα και οι συσχετισμοί που προήλθαν από την «ανάγνωση» της αρχαίας πραγματικότητας στηρίχθηκαν σε βιώματα που σχετίζονταν με βασικές σημαντικές εμπειρίες ζωής όπως η αποφοίτηση, η επαγγελματική καταξίωση, ο γάμος, η απόκτηση παιδιών, η απώλεια - θάνατος.

Παράλληλα, ορισμένα αρχαία έργα τέχνης με περίτεχνη διακόσμηση ενεργοποίησαν, κυρίως στις γυναίκες συμμετέχουσες της έρευνας, έναν ιστό βιωμάτων που συνδέονταν με την υγεία, την αναπηρία, την ασθένεια, τη σεξουαλικότητα και την φροντίδα του σώματος. Και σε αυτήν την κατηγορία έπαιξαν σημαντικό ρόλο πολιτιστικοί παράγοντες όπως το γούστο, η επαγγελματική και κοινωνική θέση, η καταγωγή, η οικογενειακή κατάσταση και η σχέση με το άλλο φύλο.

3. Οι αισθητικές μορφές της αρχαίας τέχνης ενσωματώνουν εμπυχώσεις της ανθρώπινης παράστασης του εαυτού.

Μνημεία όπως αρχαία θέατρα, κτίρια δημόσιου χαρακτήρα (λουτρά, βαλανεία) ενεργοποίησαν βιώματα που αφορούν την εκπροσώπηση του Εγώ και του ετεροκαθορισμού του στην κοινότητα ως υποκείμενο (προσωπικότητα). Σημαντικές θετικές έννοιες όπως η υπεροχή, η ασφάλεια διαμόρφωσαν μια σταθερή εικόνα αυτο-εκτίμησης, αλλά και έννοιες όπως ο έλεγχος και η δύναμη, μας πληροφορούν για τον τρόπο με τον οποίο έχει χτιστεί η εικόνα εαυτού (των συμμετεχόντων) είτε μέσα από τον πυρήνα ενός ολοκληρωμένου Εγώ είτε ως μια μορφή κοινωνικού εαυτού (κοινωνικής ταυτότητας) που αναζητάει την προσωπική επιβεβαίωση και αποδοχή. Ειδικά, η αντίληψη των χρήσεων και της λειτουργίας των αρχαίων δημόσιων κτιρίων συνδέεται με συνειδητές κοινωνικές διαδικασίες που βασίζονται σε βιώματα που αναφέρονται στην παιδική ηλικία, την προσωπική πραγμάτωση αλλά το κοινωνικό status (φύλο, ηλικία, οικογενειακή κατάσταση, κοινωνική τάξη, επάγγελμα), τη συμμετοχή σε ομάδες (φυλή, εθνικότητα, θρησκεία, ενδιαφέροντα), αλλά και τη γενική προσωπική ιστορία του/της συμμετέχοντα/χουσας.

Αξιολόγηση του μεθοδολογικού υποδείγματος της εν-εικόνισης

Έως τώρα και στη βάση όλων όσων διατυπώθηκαν προηγουμένως, έχουμε περιγράψει την πολιτιστική χρήση του υποδείγματος της εν-εικόνισης ως εννοιολογικού πλαισίου για την ανάλυση των αρχαίων μνημείων και έργων τέχνης μέσω της ενεργοποίησης και της ανάδυσης ανεπεξέργαστων προσωπικών και κοινωνικών βιωμάτων των συμμετεχόντων. Ειδικότερα, το εργαλείο της εν-εικόνισης μας επιτρέπει να αναλύσουμε τις αρχαιότητες μέσα από μια σύνθετη προοπτική, από την οποία είναι δυνατόν να προέλθουν ιστορικά, πολιτιστικά, κοινωνιολογικά, ψυχολογικά, ακόμη και φυσικά στοιχεία βιωμάτων

για την οικειοποίηση του ενδιαφερόμενου κοινού με την αρχαία τέχνη. Η αντίληψη αυτή μας παραπέμπει στο ότι η εν-εικόνιση έχει μία βαθιά δομική υπόταξη η οποία ενεργοποιείται και είναι ανάλογη του βαθμού ένταξης που καταλαμβάνουν οι συμμετέχοντες (πολιτιστικό κοινό) στη δομή του πεδίου, από το βαθμό της πρόθεσης, του ενδιαφέροντος, της διάθεσης, των θεσιληψιών. Μια σημαντική παρατήρηση που προέκυψε, ήταν ο βαθμός συναισθητικής ικανότητας των συμμετεχόντων. Όσο μεγαλύτερη ήταν η συναισθητική τους ικανότητα τόσο ευκολότερα ενσωματώνονταν στη διαδικασία του αναστοχασμού.

Ιδιαίτερη σημασία έχει, ότι με την μέθοδο της εν-εικόνισης δεν αναιρείται η συμβατική ιστορική-αρχαιολογική προσέγγιση. Αντίθετα, φαίνεται ότι ενισχύεται καθώς μέσω της διαδικασίας του διαλεκτικού αναστοχασμού και αφού αποκαλυφθούν τα ίχνη των κοινωνικών (προσωπικών) εμπειριών το ενδιαφέρον ενεργοποιείται περισσότερο, με αποτέλεσμα να αναπτύσσεται μια διάθεση επιστροφής όχι μόνο στις πρώτες συνοδευτικές πληροφορίες αλλά και στην αναζήτηση επιπλέον γνώσεων προκειμένου να ολοκληρωθεί η θέση και η σχέση (μας) με αυτό. Ωστόσο, η εν-εικόνιση ως πνευματική διαδικασία φαίνεται πως δεν είναι ολική. Το φαινόμενο της διάθλασης του βιώματος δεν αποκαλύπτεται πλήρως σε όλες του τις διαστάσεις καθώς φαίνεται ότι είναι υποταγμένο σε εξωτερικές αναγκαιότητες που βαραίνουν άμεσα το υποκείμενο (συμμετέχων) και το καθορίζουν ως προς τον τρόπο και τον βαθμό κατανόησης, πρόσληψης και εννοιολόγησης των πραγμάτων.

Συμπέρασμα

Η παραδοχή ότι τα μνημεία και οι αρχαιολογικοί τόποι δεν είναι μόνο στατικά και μόνιμα αντικείμενα του βλέμματός μας, καθηλωμένα σε ένα τόπο, αλλά αντικατοπτρίζουν σιωπηλά μνήμες, ιδεολογικά στερεότυπα, έννοιες, και κυρίως προσωπικά βιώματα εμφανίζεται ως μία νέα εμπειρική τοποθέτηση στην ήδη υπάρχουσα μεθοδολογική στρατηγική των μετα-διαδικαστικών υποδειγμάτων προσέγγισης και οικειοποίησης του πολιτιστικού αποθέματος. Η παραπάνω θεώρηση φαίνεται ότι θεμελιώνεται στο νόημα που δίνεται δομικά στη σχέση του κοινού με το αισθητικό και εγγενές περιεχόμενο του αρχαίου πολιτισμού και της συνακόλουθης τέχνης του. Σε ακολουθία αυτής της διαπίστωσης, η ανακάλυψη του πολιτιστικού κόσμου αποτελεί μια συμπύκνωση πολλαπλών κοινωνικών και πολιτισμικών στοιχείων στα οποία, το αισθητικό της αντίληψης αποτελεί μια καταγιστική στιγμή εμπειρίας. Το απόλυτα συγκεκριμένο της μορφής μεταπλάθεται σε αφηρημένες ιδέες (εικόνες) οι οποίες συγκροτούνται δομικά ως ατομικές ή ακόμα και συλλογικές βιωματικές εκφράσεις γεγονότων και διαλεκτικών αλληλεπιδράσεων στον χώρο και τον χρόνο. Τέτοιου είδους αλληλεπιδράσεις φαίνεται ότι μπορεί να ασκούν επιρροή, να οδηγούν σε μια διαλεκτική εμπειρία μεταξύ κοινωνίας – κοινού, μνημείων, αντικειμένων και αρχαιολογικών χώρων. Αυτή η εμπειρία μετασχηματίζει το περιεχόμενο και την αντίληψη της ιστορικής πραγματικότητας, με αναγωγές σε προσωπικά βιώματα που δίνουν τη δυνατότητα στον επισκέπτη - θεατή των αρχαιοτήτων ή των μνημείων ή των ευρημάτων, «μέσα από την αίσθηση, να κυριαρχήσει στην πλήρη γνώση» (Cassirer 1985/1944).

Στην περίπτωση της εν-εικόνισης, η εμπειρία του αισθητικού βιώματος και της αντίληψης για το αρχαίο αντικείμενο της θέασης διαπερνά το συγκεκριμένο χρόνο (παρόν) και οδηγείται μέσα από τον αναστοχαστικό (προσωπικό) βηματισμό που προσφέρει ο ευρύς ορίζοντας του υποδείγματος της εν-εικόνισης, προς μία συγκρότηση εμπειρικών μνημών με γενικότερη εμβέλεια και δυναμική. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η εν λόγω μέθοδος της φαίνεται ότι μπορεί να οδηγήσει σε μια σύγχρονη προσέγγιση κατανόησης των αρχαίων αντικειμένων, η οποία δύναται να καθορίζει σημαντικά τη σχέση του κοινού με το αρχαίο πολιτιστικό απόθεμα αλλά ταυτόχρονα να προβάλλει την ιδιαίτερη πολιτισμική και κοινωνική του αξία ως διαλογικά αλλά και ζωντανά πεδία ανάπτυξης της κοινωνικής και πολιτισμικής εμπειρίας.

Σημειώσεις

1. Εμπειρικά, η προσέγγιση των αρχαίων μνημείων και μουσειακών ευρημάτων γίνεται συνήθως στη βάση μιας εικονολογικής ερμηνείας. Αυτή η τάση μειώνει τη σχέση μεταξύ του υλικού και του ιδεατού, καθώς δίνει περισσότερη έμφαση στην ταυτότητα του καλλιτέχνη και στην αναγνωρισιμότητα του έργου τέχνης ή του μνημείου μέσω της εγγενούς αξίας του. Με αυτό τον τρόπο, ο νοηματικός «ορίζοντας» του αντικειμένου παραμένει «κλειστός», ενώ δεν εξασφαλίζεται σχεδόν καθόλου η κοινωνική-πολιτισμική προσέγγιση του περιεχομένου του.

2. Ο θεωρητικός Bourdieu (1977), στο έργο του «Outline of a Theory of Practice» υποστηρίζει ότι ενεργούμε προς τα πράγματα με τρόπους προσαρμοσμένους στους κοινωνικούς τομείς στους οποίους βρισκόμαστε ή ερχόμαστε σε επαφή.

3. Η παρούσα έρευνα εκπονείται από τον Ιούλιο του 2020 με υποτροφία του Κέντρου Αριστείας «Ψηφιακός Μετασχηματισμός και Ανθρωπιστικές και Κοινωνικές Επιστήμες» στο πλαίσιο ερευνητικού προγράμματος με τίτλο: «Ψηφιακός μετασχηματισμός Βορείου Αιγαίου στον πολιτισμό και τουρισμό», [E-AEGEAN CULTOUR] 2014-2020] Δράση 1.8. «e-Aegean CulTour-Art & Action Network».

4. Το διαδικτυακό ερωτηματολόγιο της έρευνας αποτελούνταν από ένα σύνολο 28 ερωτήσεων οι οποίες αναπτύσσονταν σε επτά θεματικές ενότητες.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Cassirer, E. (1985/1944), *Δοκίμιο για τον άνθρωπο. Εισαγωγή στη φιλοσοφία του ανθρώπινου πολιτισμού*, Αθήνα, Κάλβος
- Hegel, G. W. F. (2008), *Η επιστήμη της λογικής*, Πρώτος Τόμος, (μετάφραση Θ. Πενολίδης), χειρόγραφο (υπό έκδοση), Θεσσαλονίκη.
- Mason, J. (2009), *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Μιχέλη, Ά. (2019), *Δημόσια αρχαιολογία και δημόσια σύγχρονη τέχνη. Διερευνώντας την κοινωνική και πολιτισμική ταυτότητα του αρχαιολογικού χώρου*. Διδακτορική διατριβή, τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη.
- Τσιώλης Γ. (2018), Θεματική ανάλυση ποιοτικών δεδομένων, στο Γ. Ζαϊμάκης (επιμ.), *Ερευνητικές διαδρομές στις κοινωνικές επιστήμες. Θεωρητικές – Μεθοδολογικές συμβολές και μελέτες περίπτωσης*. Εργαστήριο Κοινωνικής Ανάλυσης & Εφαρμοσμένης Κοινωνικής Έρευνας, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Φούλερ, Π. (1988), *Τέχνη και ψυχανάλυση* (μετάφραση Η. Κανακάκη), Αθήνα, Νεφέλη.
- Χαμηλάκης, Γ. (2015), *Η αρχαιολογία και οι αισθήσεις. Βίωμα, μνήμη και συν-κίνηση*, Αθήνα, Εκδόσεις του Εικοστού πρώτου.
- Χτούρης, Σ. (2020), *Εννοιολογικός και αισθητικός διάλογος με το έργο τέχνης. Η μέθοδος της διαλεκτικής εν-εικόνισης*. Μυτιλήνη, Δημιουργία.
- Χτούρης, Σ. (2018), Η δυναμική διαλεκτική σχέση εμπειρικών δεδομένων και θεωρητικών υποδειγμάτων. Ένα πλαίσιο για την κατανόηση των κοινωνικών φαινομένων. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, No 151, σσ. 250-290.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Bourdieu, P. (1977), *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Bradley, F. H. (1893/1966), *Appearance and reality: a metaphysical essay*, Swan Sonnenschein & Co.
- Derrida, J. (1981), Plato's Pharmacy [La pharmacie de Platon], In *Dissemination*, (trans. Barbara Johnson), pp. 61-171, Chicago, University of Chicago Press.
- Dufrenne, M., (1973/1953), *The Phenomenology of Aesthetic experience*, Evanston, Northwestern

University Press.

Freud, S., Breuer, J. (1964), *Studies on Hysteria*. In the *Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, James Strachey, Anna Freud and Carrie Lee Rothgeb* (eds.) London, Hogarth Press.

Gadamer, H. (1975), *Truth and Method*. London, Sheed and Ward.

Hodder, I. (ed.) (1987). *The Archaeology of Contextual Meanings*, London, Cambridge University Press.

Husserl, E., (1970), *Logical Investigations*, (trans. J. N. Findlay), New York, Humanities Press.

Jones, C. (1998), Interpreting the Perceptions of Past People, *Archaeological Review of Cambridge*, Vol. 15, No 1, pp. 6-22.

Noe, A. (2004). *Action in Perception*, Cambridge, MA, MIT Press.

Schutz, A., (1972), *The Phenomenology of the Social World*, Heinemann Educational Books, London.

Selby, M. (2004), *Understanding Urban Tourism. Image, Culture, Experience*. London, I.B. Tauris & Co Ltd.

Tilley, C. (2005), *Phenomenological Archaeology*, in C. Renfrew and P. Bahn (eds) *Archaeology: The Key Concepts*, pp. 201-7, London, Routledge.

ΑΥΤΟΝΟΜΟ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ ΚΑΙ ΡΙΖΙΚΗ ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ

Άγγελος Μουζακίτης^α

^α Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Περίληψη

Η έννοια της αυτονομίας είναι κομβική στο έργο του Καστοριάδη ταυτόχρονα ως αναλυτικό εργαλείο που αποσκοπεί στην κατανόηση της συγκρότησης του ατόμου, της κοινωνίας και της διαμόρφωσης των μεταξύ τους σχέσεων και ως ηθικό-πολιτικό πρόταγμα. Ως πρόταγμα η έννοια της αυτονομίας συνδέεται αναπόσπαστα με την ηθική ολοκλήρωση του υποκειμένου και τη δυνατότητα πραγμάτωσης στο ιστορικο-κοινωνικό γίνεσθαι ενός κομβικού πυλώνα της νεωτερικότητας. Αφενός, η εισήγησή μου επιχειρεί να καταδείξει μια σειρά αποριών που είναι εγγενείς σε αυτή τη σύλληψη της αυτονομίας και της ετερονομίας. Στο μέτρο δε που η περί αυτονομίας και ετερονομίας θέσεις του Καστοριάδη αποτελούν διαμορφωτικούς παράγοντες του τρόπου που τίθενται στο έργο του τα προβλήματα της ταυτότητας και της «ανοικτότητας» του υποκειμένου προς την ετερότητα καθώς και το ζήτημα της υπευθυνότητας, καθίσταται επιτακτική η ανάγκη αντιπαράθεσης σε ένα δεύτερο επίπεδο ανάλυσης της καστοριδιακής οπτικής με την επιδραστική σήμερα οπτική της ηθικής της υπευθυνότητας που εκπηγάει από την αναγνώριση του πρωτείου του ριζικά Άλλου. Οδοδείκτης σε αυτό το εγχείρημα είναι το έργο του *Emmanuel Levinas* στο οποίο η έννοια της ετερονομίας αποκτά θετική σημασία καθώς αποτελεί το θεμέλιο της απροϋπόθετης υπευθυνότητας και συνεπώς της ηθικής ολοκλήρωσης του υποκειμένου και της δύναμει υπέρβασης της βίας σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο.

Λέξεις-κλειδιά: Αυτονομία/ ετερονομία, ιστορικο-κοινωνικό, υποκείμενο, ριζική ετερότητα, υπευθυνότητα

AUTONOMOUS SUBJECT AND RADICAL OTHERNESS

Angelos Mouzakititis^α

^α Assistant Professor, Department of Sociology, University of Crete

Abstract

The concept of autonomy holds a pivotal place in Castoriadis's writings following the ontological turn in his theorizing with the publication of *The Imaginary Institution of Society*. In Castoriadis's works autonomy is understood as the principal condition for the concurrent ethical/political fulfillment of both individuals and societal formations. This paper aims to highlight a number of *aporiae* generated by the sharp distinction between autonomous and heteronomous forms of life. Since Castoriadis's conception of autonomy and heteronomy are closely related with the ways in which he treats the processes of identity formation on both individual and collective levels of being, the

problem of “openness” of individual and collective forms of life, and the thorny issues of responsibility and social praxis, his theses are contrasted with those of Levinas, who develops an ethics of responsibility premised on the absolute priority of radical otherness.

Keywords: autonomy/heteronomy, social-historical, subject, radical otherness, responsibility

Εισαγωγή

Η αυτονομία αποτελεί κύριο αίτημα της νεωτερικότητας και αποτυπώνεται εμμέσως ως αίτημα του Λόγου στο γνωστό κείμενο του Kant για τον Διαφωτισμό¹ και συγκεκριμένα στο αίτημα της «εξόδου» της ανθρωπότητας από την ανωριμότητα της κηδεμονίας που υποθάλπεται από τον (θρησκευτικό πρωτίστως) δογματισμό, την εθελοδοουλία και την προκατάληψη². Στην καντιανή σύλληψη η αυτονομία εδράζεται στην *ατομική* κυρίως υπευθυνότητα, στο μέτρο που ως προϋπόθεσή της τίθεται η τόλμη του γνωρίζειν (*sapere aude*) διά της χρήσης του ιδίου Λόγου. Παράλληλα βέβαια ο Kant αναγνωρίζει και τη σημασία που έχει στη διαφωτιστική διαδικασία η εδραίωση της δημόσιας σφαίρας ως πεδίου διεξαγωγής ενός μη-χειραγωγήσιμου διαλόγου. Ουσιαστικά, πέραν της τόλμης που σύμφωνα με τον φιλόσοφο οφείλει να επιδείξει το αφηρημένο άτομο αποτινάσσοντας τις πεποιθήσεις και τις προκαταλήψεις του μαζί με την ιστορικά εδραιωμένη *έξη* της χειραγώγησης, ο Kant διακρίνει στο κείμενο αυτό και μια ιστορικά καθορισμένη διάσταση της τόλμης αυτής που εδράζεται, αφενός, στην ανάληψη της ευθύνης που συνεπάγεται η *χρήση* του *δημόσιου* λόγου από τα υποκείμενα παράλληλα με την επιτέλεση των δημόσιων καθηκόντων τους και, αφετέρου, από την τόλμη που οφείλει να επιδείξει ο πολιτικά κυρίαρχος (συγκεκριμένα ο Φρειδερίκος ο Μέγας) *επιτρέποντας* την εγκαθίδρυση και την απρόσκοπτη λειτουργία της δημόσιας σφαίρας³. Όπως παρατηρεί ο Habermas, η ίδια η έννοια του Διαφωτισμού είναι σύμφυτη με την ιδέα της *προόδου* και εδράζεται στην πεποίθηση ότι η επιστήμη προάγει ηθικά την ανθρωπότητα, καλλιεργώντας και σε ατομικό επίπεδο την πνευματική ωριμότητα και την αυτονομία (Habermas 1984: 147).

Παρότι ο Kant ενδέχεται να μην είναι ο πρώτος διανοητής που θεματοποίησε την νεωτερικότητα ως τέτοια, είναι αναμφισβήτητο πως η πρακτική φιλοσοφία του κινείται ανάμεσα στους πόλους της αυτονομίας και της ετερονομίας και ότι εδράζεται στην κάθαρση της θέλησης του υποκειμένου από την ετερονομία που της επιβάλλει η σχέση της με τα αντικείμενα. Πράγματι, η ίδια η ελεύθερη βούληση είναι αδιανόητη στην καντιανή φιλοσοφία χωρίς τη δυνατότητα του υποκειμένου να νομοθετεί αυτόνομα, πράγμα που διαφαίνεται με ενάργεια στη συζήτηση του Kant περί των *ηθικών γνωμόνων* που πρέπει να καθοδηγούν το ηθικό πράττειν. Οι διαλογισμοί του Kant περί αυτονομίας προκύπτουν βεβαίως από τις κριτικές του τοποθετήσεις προς τις αντιλήψεις που είχαν ήδη διατυπωθεί στην εποχή του για το ζήτημα και κυρίως από τη στάση του προς την πολιτική σύλληψη της αυτονομίας από τον Machiavelli και τη λουθηρανική υποστήριξη της θρησκευτικής αυτονομίας (Caygill 1995: 88-89). Ο Habermas σημειώνει βεβαίως και μια άλλη σημαντική διάσταση που λαμβάνει η έννοια της αυτονομίας στον Kant, δηλαδή την *αισθητική* διάσταση της αυτονομίας που εδράζεται στην σύλληψη περί της ιδιοφυίας που εκφράζεται δημιουργικά μέσω της τέχνης. Ο Habermas υποστηρίζει ότι ο αυτόνομος χαρακτήρας του αισθητικού πεδίου εδραιώθηκε στη νεωτερικότητα με την επικράτηση του μοντερνισμού που συμβάδισε με τη «θεσμοποίηση» της καλλιτεχνικής παραγωγής ως διαδικασίας που εξαρτάται από την αγορά, την αποδεσμευμένη από διαφέροντα απόλαυση των έργων τέχνης και τη δημιουργία ενός σώματος κριτικών των έργων τέχνης που μαζί με τους καλλιτέχνες ανέπτυξαν μια ιδιότυπη, «αισθητική» κατανόηση της κοινωνικής τους θέσης ως -ριζικά διαφοροποιούμενων από το γενικό κοινό- «ερμηνευτών» της αισθητικής εμπειρίας (Habermas 1997: 47-48). Η σημασία της έννοιας της αυτονομίας για την

αυτοκατανόηση των νεωτερικών κοινωνιών και των νεωτερικών υποκειμένων καθίσταται ιδιαίτερα εμφανής στην ανάλυση των *θεσμικών διαστάσεων* της νεωτερικότητας από τον Giddens (1990), ο οποίος αναδεικνύει μεταξύ άλλων τις ψυχολογικές διαστάσεις της ενώ παράλληλα εστιάζει στη σημασία της εδραίωσης της πολιτικής αυτονομίας των σύγχρονων κρατών σε ένα παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον.

Θεωρητικό Πλαίσιο

A. Το Πρόταγμα της αυτονομίας στη σκέψη του Καστοριάδη

Το πρόταγμα της αυτονομίας αποτελεί κομβικό στοιχείο της σκέψης του Καστοριάδη και αναδεικνύεται ως κύριο μοτίβο των έργων του που έπονται της λεγόμενης «οντολογικής στροφής» που σύμφωνα με τους μελετητές σημειώνεται στη σκέψη του με τη δημοσίευση της *Φαντασιακής Θέσμησης της Κοινωνίας*. Η αυτονομία χαρακτηρίζεται για τον Καστοριάδη από τη «διαπλοκή» ατομικών και συλλογικών εκφάνσεων, ενώ όπως και στην καντιανή πρακτική φιλοσοφία ερμηνεύεται ως δυνατότητα των ατόμων και των συλλογικών υποκειμένων να δημιουργούν τα ίδια τους νόμους που διέπουν την κοινωνική τους ζωή. Βεβαίως στη διαμόρφωση της έννοιας της αυτονομίας στα γραπτά του Καστοριάδη σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν οι εργασίες του σχετικά με την αυτοδιαχείριση των εργατών και τον κομμουνισμό των συμβουλίων που χρονολογούνται από την περίοδο της εμπλοκής του με το περίφημο περιοδικό *Socialisme ou Barbarie* (Adams 2014:1). Ο Καστοριάδης δεν θα διστάσει μάλιστα να θεωρήσει την αυτονομία ως μία εκ των δύο *πυρηνικών φαντασιακών σημασιών* της νεωτερικότητας και να υποθέσει την ύπαρξη μιας –μάλλον ανεπίλυτης– έντασης μεταξύ της αυτονομίας και της άλλης πυρηνικής φαντασίας που συνέχει το νεωτερικό φαντασιακό, δηλαδή της απεριόριστης τεχνικής κυριαρχίας. Εδώ η σκέψη του συναντάται με το έργο διανοητών που αντιμετώπισαν με σκεπτικισμό την τεχνική όπως ο Weber, ο Husserl ή η πρώτη γενιά της Σχολής της Φρανκφούρτης.

Στο έργο του Καστοριάδη η αυτονομία συνδέεται άμεσα με τη *δυνατότητα* και την *ανάγκη* της υπέρβασης της αλλοτριωτικής και πραγματοποιημένης μορφής των θεσμών και συνεπώς με τη συνεχή έλλογη μεταβολή τους μέσω πολιτικών διαδικασιών που εδράζονται στην άμεση δημοκρατία. Πράγματι, ο Καστοριάδης διακρίνει αναλυτικά δύο «στιγμές» της θέσμησης, δηλαδή την ενεργητική στιγμή του «θεσμίζουν» και την δύναμη αλλοτριωτική στιγμή του «θεσμισθέντος» και καλεί προς μια συνεχή συλλογική αναδημιουργία των θεσμών που θυμίζει την τροτσικιστική αντίληψη περί συνεχούς επανάστασης. Σε κάθε περίπτωση, η έννοια της αυτονομίας στον Καστοριάδη συγκροτείται με τέτοιο τρόπο ώστε στοχεύει ταυτόχρονα στην υπέρβαση των αποριών που γεννά η καντιανή σύλληψή της (π.χ. η διάκριση ατομικής-δημόσιας χρήσης του Λόγου) και στην αποφυγή των δογματικών ερμηνειών του χειραφετικού προτάγματος στον Marx. Ο Καστοριάδης μοιάζει να αναγνωρίζει τον αναπόφευκτα φορμαλιστικό «ή καντιανό» όπως τον αποκαλεί χαρακτήρα του προτάγματος της αυτονομίας, ο οποίος οφείλεται στο ότι «μοιάζει να μην αποδέχεται άλλη αξία από την ίδια την αυτονομία» (Καστοριάδης 2008: 17).

Στον Καστοριάδη ανευρίσκουμε την έμφαση στην ατομική υπευθυνότητα αλλά και την σύνδεση της αυτονομίας με την χειραφέτηση από τη θρησκεία που είναι κοινή στους Marx και Kant αλλά και το ιδεώδες του ριζικού μετασχηματισμού των κοινωνιών διά του επαναστατικού πράττειν που διαπνέει την 11^η θέση για τον Feuerbach. Πράγματι, ο Καστοριάδης αντιμετωπίζει τη θρησκεία εν γένει ως επιτομή της *ετερονομίας*, ενώ η απροθυμία του να εξετάσει διαφοροποιήσεις του θρησκευτικού φαινομένου και ιδιαιτέρως τη δυναμική διαφόρων περιθωριακών θρησκευτικών ομάδων ή τις μυστικιστικές εκφάνσεις των θρησκειών δεν επιτρέπουν την αξιολόγηση δυναμικά θετικών επιδράσεων των εκφάνσεων αυτών στην ανάπτυξη της αυτονομίας. Ωστόσο, ο Arnsperg θεωρεί ότι στα σεμινάρια για την Αρχαία Ελλάδα ο Καστοριάδης αναπτύσσει μια πιο εκλεπτυσμένη οπτική επί του ζητήματος στο μέτρο που αποτιμά θετικά την ελληνική αρχαιότητα, δηλαδή μια

ιστορική περίοδο κατά την οποία ο συνεχής «διάλογος» μεταξύ θρησκευτικών δοξασιών και φιλοσοφίας δεν εμπόδισε τη φιλοσοφία να λάβει τη μορφή της «ριζικής διερώτησης» (Arnason 2017: xvii). Πράγματι, ο Καστοριάδης μοιάζει να εντοπίζει μια θεμελιώδη διαφορά μεταξύ των μονοθεϊστικών θρησκειών και της αρχαιοελληνικής θρησκείας στο ότι σε αντίθεση με τις θρησκείες της Βίβλου η τελευταία δεν συγκαλύπτει τη διάκριση νόμου-φύσης που είναι καταστατική της ελληνικής ιδιαιτερότητας και της οποίας αποτέλεσμα είναι η αναζήτηση έλλογων εξηγήσεων για τον κόσμο (Καστοριάδης 1992: 81-83). Δεν θα πρέπει ωστόσο να θεωρήσουμε ότι ο Καστοριάδης ανιχνεύει στην ελληνική αρχαιότητα την απαρχή μιας ιστορικής δυναμικής που απολήγει αναπόφευκτα και γραμμικά στην ορθολογικότητα της νεωτερικής Δύσης, ούτε μια διαλεκτική μύθου και λόγου που απολήγει είτε στην νεωτερική αυτοαναγνώριση του Λόγου (Hegel) είτε στην κατίσχυση της εργαλειακής ορθολογικότητας (Adorno-Horkheimer). Όπως εύστοχα παρατηρεί η Klímis, το ιδιαίτερο γνώρισμα της ελληνικής αρχαιότητας σύμφωνα με τον Καστοριάδη είναι το ότι η διαπλοκή μυθικών και λογικών στοιχείων στον αρχαιοελληνικό κόσμο διαμείβεται πάνω στην υπόρρητη αναγνώριση της *ανυπαρξίας υπέρτατου νοήματος*, έτσι ώστε το *νόημα* να «αναδύεται» ως «μορφή» από το «α-νόητο» στο οποίο «είναι καταδικασμένο πάντοτε να επιστρέφει» (Klímis 2006: 15). Έτσι, για τον Καστοριάδη το νόημα δεν ταυτίζεται με την Ιδέα ή τον Λόγο παρότι είναι «οργανωμένο χωρίς να είναι λογικό» και «δημιουργεί την ίδια του την αναφορά σαν κάτι πιο *πραγματικό* από καθετί το *πραγματικό* που θα μπορούσε να *παρασταθεί*» (Καστοριάδης 2008: 30).

Για τον Καστοριάδη βεβαίως το ζήτημα της αυτονομίας γίνεται αντιληπτό παράλληλα με την θέαση της ιστορίας ως ανοικτής και απροσδιόριστης διαδικασίας, ως δημιουργίας *ex nihilo* αλλά όχι *cum nihilo* ή *in nihilo*. Άλλωστε αυτός είναι και ένας λόγος για τον οποίο χρησιμοποιεί τον όρο «ιστορικο-κοινωνικό» προκειμένου να αναφερθεί στο κατεξοχήν αντικείμενο των κοινωνικών επιστημών, την «κοινωνία», όρο που θεωρεί ότι παραπέμπει σε μια «στατική» πρόσληψη των κοινωνικών μορφωμάτων. Έτσι, ως γνωστόν, η ιστορία αντιμετωπίζεται από τον Καστοριάδη ως ριζική δημιουργία νέων *ειδών* (έννοια που παραπέμπει στον Πλάτωνα) όπως η πόλις, ένα βιβλίο, ένα τέχνημα, κ.λπ. Καθίσταται δε δημιουργία μέσω των λειτουργιών της *δημιουργικής φαντασίας* που παρουσιάζει ατομικές και συλλογικές εκφάνσεις. Αυτή η έμφαση που αποδίδει ο Καστοριάδης στο *ριζικό* συλλογικό φαντασιακό καθιστά την καστοριδιακή σύλληψη της φαντασίας εξαιρετικά γόνιμη όπως διαφαίνεται και από το γεγονός ότι αποτελεί μια από τις κυριότερες θεωρητικές καταβολές του σύγχρονου εγχειρήματος μελέτης των *κοινωνικών φαντασιακών* που φιλοδοξεί να συγκροτηθεί σε καινοτόμο «παράδειγμα» των κοινωνικών επιστημών (βλ. Adams et al. 2015: 16).

Ανεξαρτήτως του αν ο Καστοριάδης στράφηκε στην μελέτη του Freud λόγω της κρίσης του μαρξισμού όπως διατείνεται ο Whitebook ή και για άλλους λόγους, γεγονός παραμένει ότι η ερμηνεία του φροϋδικού *corpus* τού επέτρεψε να οικοδομήσει μια πολυεπίπεδη κριτική που –ακόμα και ενάντια στις εξορθολογιστικές τάσεις του ίδιου του πατέρα της ψυχανάλυσης και των επιγόνων του– στράφηκε τελικά συνολικά κατά της «παραδεδομένης σκέψης». Μάλιστα η ανάδειξη του *ασυνείδητου* ως θεμελίου της ριζικής, *δημιουργικής* φαντασίας συνιστά τον πυρήνα της ριζικής αυτής κριτικής (Whitebook 1997: 175). Σύμφωνα με τον Καστοριάδη η δημιουργική φαντασία εκπηγάζει από το *ασυνείδητο* και έχει τον χαρακτήρα του «μάγματος» ή του «μάγματος μαγμάτων». Η αναφορά στο «μάγμα» θα πρέπει να θεωρηθεί *μεταφορική* αφού στον βαθμό που το ασυνείδητο και τα περιεχόμενά του θεωρούνται από τον Καστοριάδη μη-αναγώγιμα στις κατηγορίες της *ταυτοτικής λογικής* ο τρόπος ύπαρξής τους δεν δύναται να γίνει πλήρως αντιληπτός μέσω της χρήσης εννοιών που αναπτύσσονται στα πλαίσιά της. Το ίδιο βέβαια ισχύει και για τις *φαντασιακές σημασίες*, οι οποίες προσεγγίζονται μεν με λογικό τρόπο από την πλευρά της επιστήμης, έχουν ωστόσο έναν προ-γλωσσικό χαρακτήρα που δεν είναι λογικός με την αυστηρή έννοια του όρου.

Το κοινωνικο-ιστορικό ωστόσο δεν αποτελεί απλή αντανάκλαση των διεργασιών

του ατομικού και κοινωνικού φαντασιακού αφού *ερείζεται* επί αυτού που ο Καστοριάδης αποκαλεί «πρώτη φυσική στοιβάδα» του κόσμου. Με την εισαγωγή της παραμέτρου της *έρεισης* (*Anlehnung*) ο Καστοριάδης επιχειρεί να εντάξει στην θεωρία της συγκρότησης και μεταβολής των κοινωνικο-ιστορικών μορφωμάτων τις περισσότερο «απτές» συνθήκες και προϋποθέσεις ύπαρξής τους, που στο πλαίσιο των κυρίαρχων σχολών της κοινωνικής θεωρίας αποδόθηκαν με τους όρους της λειτουργίας (ή πιο εξειδικευμένα με την έννοια της «προσαρμογής» στον μέσο και ύστερο Parsons), των «υλικών συνθηκών» επί των οποίων θεμελιώνονται συνολικά τα κοινωνικά μορφώματα στον Μαρξισμό, κ.λπ. Παρότι ορθώς έχει επισημανθεί ότι η έννοια της έρεισης που ο Καστοριάδης δανείζεται από τον Freud περιγράφει μια μορφή σχέσεως στην οποία η δημιουργικότητα υποκαθιστά τον ντετερμινισμό (Klooger 2014: 127), *ισχύει ταυτόχρονα* και η επισήμανση του Whitebook (1997: 176) ότι η έννοια αυτή *μετριάξει* τον ρόλο της δημιουργικής φαντασίας στη διαμόρφωση του κοινωνικού γίνεσθαι και *επαναπροσδιορίζει* τη σχέση της κοινωνικής δημιουργίας με το «πραγματικό». Προς αποφυγήν πάντως παρεξηγήσεων θα πρέπει να σημειωθεί ότι δεν είναι τυχαία η επιλογή του Καστοριάδη να θεωρήσει ότι η κοινωνική δημιουργία ερείζεται στην «πρώτη φυσική στοιβάδα» του όντος και όχι στην φύση εν γένει, αφού στο ύστερο έργο του επιχειρήσει να ανιχνεύσει όχι μόνο τις συνέχειες και ασυνέχειες μεταξύ ανθρώπινης φαντασίας ως μέρος της φύσης και μη-ανθρώπινων μορφών ζωής, αλλά και φαντασιακές διαστάσεις της ευρύτερα ορισμένης «φύσης».

Όπως είδαμε και ανωτέρω, το κοινωνικο-ιστορικό εκφράζεται μέσω δύο διακριτών «στιγμών» ή καταστάσεων, ως *θεσμισθέν* και ως *θεσμίζον*. Συνεπώς για τον Καστοριάδη η δημιουργία ενός «κόσμου που προσιδιάζει σε μια δεδομένη κοινωνία» προϋποθέτει πάντοτε την «κλειστότητα» της κοινωνίας αυτής (θεσμισθέν) χωρίς να ακυρώνει τη δυνατότητα ανάδυσης εντός αυτής μη-τετριμμένων (δηλαδή ριζικών) μεταβολών μέσω του *θεσμίζειν*. Όπως υπαινίχθηκα ανωτέρω, η καστοριδιακή θεώρηση της ιστορίας προϋποθέτει τη θεμελιώδη διάσταση μεταξύ *νόμου* και *φύσης* που αποτελεί και προϋπόθεση της ίδιας της θέσμησης διαφοροποιώντας τον *homo sapiens* από τα υπόλοιπα έμβια είδη. Έτσι σχηματίζεται ιστορικά και ένα υπερβατολογικό επίπεδο στον βαθμό που η πηγή του νόμου στις αρχαϊκές και παραδοσιακές κοινωνίες αποδίδεται σε εξωκοινωνικά αίτια, γεγονός που για τον Καστοριάδη αποτελεί την εναργέστερη αποτύπωση της *ετερονομίας*.

Στο κείμενο «Η κατάσταση του υποκειμένου σήμερα» ο Καστοριάδης υπερασπιζόμενος την έννοια του υποκειμένου εναντιώνεται ταυτόχρονα στον μαρξισμό και στον δομισμό αλλά και σε μεταδομιστικές προσεγγίσεις όπως αυτές του Foucault και του Derrida. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν, αφενός, το δίπολο «ανοικτότητα» και «κλειστότητα» διά του οποίου ο Καστοριάδης επιχειρεί να κατανοήσει την «δι' εαυτόν» ύπαρξη και, αφετέρου, η διάκριση μεταξύ:

- (α) του ζώντος όντος
- (β) του μη επιδεχόμενου κοινωνικοποίησης «μοναδικού» πυρήνα της ψυχής
- (γ) του πάντοτε κοινωνικοποιημένου *κοινωνικού ατόμου*
- (δ) της κοινωνίας
- (ε) του *ιδεατά αυτόνομου* ανθρώπινου υποκειμένου

Σημαντική είναι η θέση του Καστοριάδη ότι η κοινωνικοποίηση ακόμη και στην πιο ήπια εκδοχή της ενέχει την άσκηση κάποιας μορφής *βίας*. Αυτή η παραδοχή καθιστά συνεπώς τη βία -έστω σε κάποια εξαιρετικά εξευγενισμένη και ανεπαίσθητη μορφή της- *ανεξάλειπτο* στοιχείο του ιστορικο-κοινωνικού και της συγκρότησης του κοινωνικού ατόμου. Δεύτερον, το υποκείμενο όπως το συλλαμβάνει ο Καστοριάδης δεν αποτελεί ένα «δεδομένο» ή κάτι «αναπόφευκτο» για τον άνθρωπο, αλλά μια «αφηρημένη δυνατότητα» που δύναται να αναδυθεί με τη βοήθεια και της ψυχανάλυσης. Ο Καστοριάδης συλλαμβάνει συνεπώς το υποκείμενο ως «ιστορική δημιουργία» και του αποδίδει τα χαρακτηριστικά της *αναστοχαστικότητας* και της θέλησης/ικανότητας «*διαβεβουλευμένης δράσης*» (Κα-

στοριάδης 1992: 178). Αυτή η σύλληψη του υποκειμένου χωρίς την οποία η έννοια της *ευθύνης* εκμηδενίζεται βρίσκει το σύστοιχό της στην σύλληψη της κοινωνίας που δεν θα «αποτελεί απλώς ένα δι-εαυτόν πέραν των υποκειμένων» αλλά θα έχει την ικανότητα να *αναστοχάζεται τον εαυτό της* και να λαμβάνει αποφάσεις ύστερα από διαβουλεύσεις, δηλαδή «μια κοινωνία που μπορεί και οφείλει να ονομαστεί αυτόνομη» (Καστοριάδης 1992: 178). Σε κάθε περίπτωση, η ανθρώπινη ζωή στις συλλογικές και ατομικές της εκφάνσεις χαρακτηρίζεται από την *απολειτουργικοποίηση* των ψυχικών διαδικασιών και ιδίως της *επιθυμίας* από το «βιολογικό υπόστρωμα» του ανθρώπου. Στο επίπεδο του ψυχισμού αυτό συνεπάγεται περαιτέρω την επικράτηση της αναπαραστατικής ηδονής έναντι της οργανικής ηδονής και την αυτονόμηση της *ριζικής φαντασίας* (Καστοριάδης 1992: 186-187).

Παρότι η σύνδεση των μαγματικών περιεχομένων του ασυνειδήτου που τροφοδοτούν την δημιουργική φαντασία μέσω την ανάδυσης πρωτογενών «εικόνων» (ειδών) μοιάζει να υιοθετεί μια *πρωτοκαθεδρία του οπτικού* στοιχείου ο Καστοριάδης επιμένει ότι κάτι τέτοιο δεν ισχύει, στο μέτρο που η έννοια της αναπαράστασης έχει διαφορετική σημασία στη συλλογιστική του από αυτή που της αποδίδεται στο πλαίσιο της παραδεδομένης σκέψης. Έτσι σύμφωνα με την αυτοερμηνεία του Καστοριάδη –που χρήζει ενδεχομένως συγκρίσεων με τον ύστερο Merleau Ponty- η χρήση του όρου αναπαράσταση δεν περιορίζεται στο οπτικό στοιχείο όπως κατά την εκτίμησή του συμβαίνει στη σκέψη του Lacan, αλλά περιλαμβάνει οσφρητικά, απτικά, ακουστικά, κινητικά, ακόμη και απροσδιόριστα αισθητηριακά στοιχεία, ενώ ως υπόδειγμα ριζικής δημιουργίας ο Καστοριάδης προτείνει στους αναγνώστες του την *μουσική σύνθεση* (Castoriadis 1997: 181-182).

Θα πρέπει βεβαίως να υπενθυμίσουμε ότι σύμφωνα με τον Καστοριάδη οι κοινωνική δημιουργία δύναται να είναι θαυμαστή ή καταστροφική, αγαθή ή τερατώδης, αφού δημιουργήματα που εκπηγάζουν σε τελική ανάλυση από το φαντασιακό θεωρούνται σύμφωνα με τον Καστοριάδη τόσο τα μεγάλα έργα του πολιτισμού και της πολιτικής όσο και οι πλέον απεχθείς εκφάνσεις του ανθρώπινου βίου όπως τα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Ο Καστοριάδης συλλαμβάνει συνεπώς τόσο τις ατομικές ανθρώπινες υπάρξεις όσο και τα κοινωνικά ιστορικά μορφώματα ως ψευδο-κλειστές σφαίρες, ή για να το θέσω διαφορετικά ως ουσιωδώς *ανοικτές* σφαίρες. Έτσι, «η αυτο-διαστολή του ανθρώπινου κόσμου» δεν θεωρείται από τον Καστοριάδη προδιαγεγραμμένη, αλλά «τροποποιήσιμη» με την πλέον ριζική έννοια του όρου. Η αυθεντική διάδραση μεταξύ των ατόμων που συνθέτουν μια κοινωνία χαρακτηρίζεται από κάτι που δεν έχει όμοιό του σε μη-ανθρώπινα περιβάλλοντα, δηλαδή από την «υπέρβαση της αμοιβαίας εξωτερικότητας» και συνεπώς από την υπέρβαση της *κλειστότητας* (Castoriadis 1997: 190-191). Αυτή η ουσιώδης «ανοικτότητα» του ανθρώπινου γίνεσθαι αποτελεί για τον Καστοριάδη ταυτόχρονα συνθήκη και στοιχείο της αυτονομίας σε συλλογικό και ατομικό επίπεδο. Αξίζει συνεπώς να σταθούμε σε δύο στοιχεία: Αφενός, αυτό που θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε ατομική έκφραση της αυτονομίας προϋποθέτει την ενεργό χειραφέτηση από το ασυνείδητο και συνεπώς την ανάληψη της υπευθυνότητας διά της οποίας το άτομο *γίνεται* πραγματικό υποκείμενο της ιστορίας. Αφετέρου, στο μέτρο που η αυτονομία πραγματώνεται εντός ιστορικο-κοινωνικών μορφωμάτων που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν -έστω και μερικώς- αυτόνομα και οι παραδοσιακές κοινωνίες χαρακτηρίζονται συλλήβδην ετερόνομες, η αυτονομία στο πλαίσιο σχεδόν του συνόλου των ιστορικά γνωστών κοινωνιών θα πρέπει να θεωρείται στοιχείο που απουσιάζει πλήρως ή εμφανίζεται σε πολύ περιορισμένη έκταση και μορφή.

B. Levinas: Μια αιρετική θεωρία της ετερονομίας.

Αντίθετα με τον Καστοριάδη ο Levinas αναπτύσσει μια *θετική* θεώρηση της ετερονομίας την οποία θα επιχειρήσω να σκιαγραφήσω αδρομερώς λόγω έλλειψης χώρου. Παράλληλα, λόγω της ιδιότυπης ορολογίας που εισάγει στα έργα του ο φιλόσοφος θα προσπα-

θήσω να αποφύγω τον υπέρμετρα τεχνικό λόγο κατά την παρουσίαση των θέσεών του.

Στο μέτρο που το πρόταγμα της αυτονομίας συνδέεται άρρηκτα με αυτό που ο Levinas αποκαλεί «οντολογία», είναι καταδικασμένο να αποτύχει αφού εντάσσεται στον γενικότερα βίαιο χαρακτήρα της οντολογίας. Αυτή η βία χαρακτηρίζει και το λεγόμενο «ηρωικό υποκειμένο», δηλαδή το υποτιθέμενο θεμέλιο της γνώσης και της επιβολής επί του φυσικού και κοινωνικού κόσμου. Στην ορολογία του Levinas η «οπτική του ίδιου», δηλαδή του γνωρίζοντος/πράττοντος υποκειμένου καθιστά αδύνατη την πραγματικά ηθική ύπαρξη εντός της οντολογίας καθώς υποτάσσει την ετερότητα στην αναπαράσταση, κρατώντας την ίδια τη συνείδηση εκτός του αναπαραστατικού πεδίου, όπως υποδεικνύει ο μύθος του δακτυλιδιού του Γύγη στην πλατωνική *Πολιτεία*.

Η προνομιακή ετερότητα στην οποία ο φιλόσοφος στηρίζει το φιλοσοφικό εγχείρημα της ανάδειξης της ηθικής ως πρώτης φιλοσοφίας στη θέση της οντολογίας εκφράζεται ως απροϋπόθετη ηθική προτεραιότητα του ριζικά Άλλου. Στο έργο του *Ολότητα και Άπειρο* ο Levinas δείχνει πώς ο εαυτός αναδύεται σε ένα πρώτο στάδιο ως φαινομενικά αυτόρκτης μέσω της απόλαυσης και της μετοχής στο «στοιχειακό», δηλαδή στα στοιχεία της φύσης όπως βιώνονται στην απλούστερη μορφή τους προτού μετασχηματιστούν σε αντικείμενα της συνείδησης ή σε εργαλεία. Ακόμη και σε αυτό το επίπεδο του πλήρους εγωισμού που ο Levinas καλεί προβοκατόρικα «αθεΐα» (Levinas 1989: 61) ο φιλόσοφος επιχειρεί να καταδείξει την προτεραιότητα της ζωής έναντι του θανάτου σε μια ελάχιστη κεκαλυμμένη απόπειρα να ανασκευάσει θεμελιώδεις θέσεις του Heidegger στο *Είναι και Χρόνος* (βλ. σχετικά Mouzakitis 2007). Ο θάνατος δεν αποτελεί έτσι για τον Levinas την υπέρτατη δυνατότητα του ανθρώπου (ή μάλλον του Dasein για να μείνουμε πιστοί στη σκέψη του Heidegger), ούτε η σχέση μας μαζί του δύναται να καθορίσει την αυθεντικότητα της ανθρώπινης ύπαρξης, όπως ισχυρίζεται ο Γερμανός φιλόσοφος. Σημαντικότερο όμως ακόμη είναι το γεγονός ότι ο θάνατος των άλλων δεν αντιμετωπίζεται από τον Levinas ως συνθήκη που καλύπτει την αυθεντική πρόσληψη του δικού μου θανάτου όπως υποστηρίζει ο Heidegger. Αφενός στη σκέψη του Levinas ο θάνατος του Άλλου δύναται να θραύσει το σολιψιστικό κέλυφος του εγώ γεννώντας την πραγματική υπευθυνότητα και –το κυριότερο– γίνεται αντιληπτή δυνητικά πρωτίστως ως φόνος (Levinas 1989: 250). Στο δεύτερο μεγάλο έργο του Levinas με τίτλο *Άλλως του Είναι* η εισαγωγή της έννοιας του τραύματος χρησιμεύει στην κατάδειξη της καταστατικής παρουσίας του Άλλου στη συνείδηση του υποκειμένου από τα αρχικά στάδια της συγκρότησής της. Ο εαυτός συγκροτείται σε ένα ανώτερο επίπεδο ως ηθικός μόνο κατά την εγκατάλειψη της οπτικής του ίδιου, δηλαδή του εγωιστικού υποκειμένου. Αυτή η εγκατάλειψη προϋποθέτει την ανάδυση ενός είδους επιθυμίας για τον Άλλο που υπερβαίνει τις συνηθισμένες μορφές της επιθυμίας και δεν εδράζεται στην ενεργό, ανακαλύπτουσα συνείδηση αλλά στην επιφάνεια του Άλλου (Levinas 1989: 227). Η υπόθεση ότι η συνείδηση δεν έχει πρωτίστως ενεργό ρόλο στη διαδικασία της επιφάνειας οδηγεί τον Levinas να ορίσει τον Άλλο ως απόλυτη «εξωτερικότητα» και συνεπώς ως κάτι απείρως διάφορο από αυτό που η φιλοσοφία αλλά και η κοινωνιολογία κατανόησε ως *alter ego*. Θα πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι στο μέτρο που ο Levinas προκειμένου να αποφύγει οντολογικούς προσδιορισμούς αρνείται να θεωρήσει τη σχέση Ιδίου-Άλλου με όρους κοινής ανθρώπινης «ουσίας», η δι-υποκειμενικότητα γίνεται αντιληπτή μέσω της επικοινωνίας και συνεπώς της γλώσσας. Στο *Ολότητα και Άπειρο* η γλώσσα αναδεικνύεται ως το κατ' εξοχήν πεδίο στο οποίο αναγγέλλεται ο Άλλος ενώ στο *Άλλως του Είναι* το λέγειν ως ζώσα επίκληση του Άλλου και σχέση μαζί του αντιπαρτίθεται προς τις πραγματοποιημένες εκφάνσεις του νοηματικού πεδίου που αντιπροσωπεύονται από το λεχθέν (βλ. Levinas 1978: 67 κ.ε.).

Στη σκέψη του Levinas από το πρόσωπο (visage) του Άλλου εκπηγάει η ηθική επιταγή «ου φονεύσεις», ενώ η κοινωνία εκλαμβάνεται ως απρόσωπη μορφή του συν-είναι θεωρείται πηγή βίας, θέση που τον εξωθεί σε κριτική της σύλληψης του κοινωνικού από τον Durkheim. Έτσι, ο φιλόσοφος εισάγει την έννοια του τρίτου (προσώπου) προκειμένου να συλλάβει με μη-ουδέτερο τρόπο σχέσεις που υπερβαίνουν σε πολυπλο-

κότητα τη δυάδα εγώ-Άλλος (Levinas 1989: 271-273). Όπως οι περισσότερες από τις έννοιες που εισάγει ο Levinas, η έννοια του «τρίτου» έχει ταυτόχρονα συμβολική και κυριολεκτική σημασία. Υποστηρίζοντας ότι το πρόσωπο του Άλλου *επιφαινείται*, ο Levinas επιχειρεί να καταδείξει ότι η ριζική ετερότητα (δηλαδή μια ετερότητα που δεν θα γίνεται αντιληπτή ως προβολή του εγώ και θα είναι μη-αναγώγιμη στο ίδιο και την ολότητα) δεν είναι δυνατόν να γίνει αντιληπτή υπό το πρίσμα της *αποβλεπτικότητας* της συνείδησης όπως υποστηρίζει η φαινομενολογία ούτε υπό το πρίσμα μιας φιλοσοφίας της αυθεντικής συν-ύπαρξης όπως αυτή του *Είναι και Χρόνος*. Μάλλον, η σχέση Ιδίου (εγώ)- Άλλου είναι *ασύμμετρη*, αφού η ηθική προτεραιότητα του Άλλου θα πρέπει να θεωρηθεί απόλυτη και αδιαπραγμάτευτη αποτελώντας και το θεμέλιο της πραγματικής ηθικής. Μάλιστα η ηθική ετερονομία που προτείνει ο Levinas φθάνει στο απόγειό της με την εισαγωγή της έννοιας της *αντικατάστασης* που έρχεται να υποκαταστήσει την καντιανή κατηγορική προσταγή, επιτάσσοντας ως θεμελιώδη ηθικό γνώμονα την *θυσία του εγώ* προκειμένου να προστατευτεί ο Άλλος.

Συμπέρασμα

Ο Καστοριάδης και ο Levinas συναντώνται στην κριτική αποτίμηση της ιστορίας ως πεδίου που χαρακτηρίζεται κυρίως από τις πολυσχιδείς εκφάνσεις της *βίας* χωρίς ωστόσο να παραιτούνται από την υπεράσπιση της δυνατότητας ριζικού μετασχηματισμού της ανθρώπινης κατάστασης. Στην περίπτωση του Καστοριάδη αυτός ο ριζικός μετασχηματισμός θεωρείται υπό το πρίσμα της αυτονομίας, ενώ στη σκέψη του Levinas λαμβάνει τον χαρακτήρα της μεσσιανικής υπόσχεσης στην οποία καταλήγει το *Ολότητα και Άπειρο*. Αυτή η δέσμευση στην «ανοικτότητα» της ιστορίας δεν αντανάκλα κάποια αφελή πίστη στην ιδέα της προόδου ή στην ανθρώπινη καλοσύνη, παρότι τουλάχιστον ο Levinas (ένας επιζών των ναζιστικών στρατοπέδων συγκέντρωσης) έχει κατηγορηθεί –άδικα κατά τη γνώμη μου- για συγκάλυψη των πλέον σκοτεινών πλευρών της ανθρώπινης κατάστασης (Žižek 2002: 258). Στη δική μου ανάγνωση του έργου τους, με τις έννοιες της αυτονομίας και της ετερονομίας οι δύο διανοητές δεν κάνουν τίποτε λιγότερο από το να προτάξουν «ρυθμιστικές αρχές» του ανθρώπινου πράττειν με την έννοια που δίνει ο Kant σε αυτόν τον όρο. Ο Levinas διακατέχεται από βαθιά δυσπιστία προς το α-πρόσωπο είναι (*il y a*) συνεπώς και προς μορφές του συν-είναι που παραμένουν *απρόσωπες* και *απάνθρωπες* και δεν αμφιβάλω ότι θα αντιμετώπιζε με καχυποψία τις θέσεις του Καστοριάδη για το «άνωνυμο συλλογικό», το συλλογικό φαντασιακό ή ακόμη και την ίδια την έννοια του ιστορικο-κοινωνικού.

Ο Καστοριάδης, από την άλλη, δύσκολα θα αποδεχόταν την -τόσο καθοριστική για τη συνάντηση της Αθήνας και της Ιερουσαλήμ στο έργο του Levinas-, υιοθέτηση βιβλικών μοτίβων και εννοιών από τη φιλοσοφία ή την απροϋπόθετη προτεραιότητα του Άλλου, ανεξαρτήτως του *ποιος είναι αυτός* σε κάθε περίπτωση. Και οι δύο διανοητές ωστόσο επιχειρούν να υπερβούν τις εγωτιστικές και ολοκληρωτικές μορφές του συλλογικού βίου και προτείνουν τρόπους διά των οποίων είναι τουλάχιστον *νοητές* αν και όχι αναγκαστικά *πραγματοποιήσιμες* μορφές του βίου που θα διέφεραν ριζικά από αυτές. Η λεβινασιανή υπεράσπιση της ετερονομίας –κατά τη γνώμη μου *αδιανόητη* εκτός της νεωτερικής συνθήκης- οδηγεί στα όριά της μια ριζική κριτική της νεωτερικότητας που συναντάμε στην πρώτη γενιά της κριτικής θεωρίας, στη Hannah Arendt και φυσικά στον ίδιο τον Καστοριάδη. Η επανεξέταση των εννοιών της αυτονομίας και της ετερονομίας παραμένει συνεπώς πάντοτε επίκαιρη ως κρίσιμη «στιγμή» της κριτικής αυτεπίγνωσης της νεωτερικότητας και συνεπώς της σύγχρονης ανθρωπότητας, η ενότητα της οποίας αποτελεί και για τους δύο διανοητές *αίτημα* του Λόγου και όχι δεδομένο.

Σημειώσεις

1. Από αυτή την άποψη στο κείμενο αυτό του Kant απηχείται σε σημαντικό βαθμό η διανοητική στάση που ο Gadamer χαρακτήρισε ως «προκατάληψη του Διαφωτισμού ενάντια στην προκατάληψη» και η οποία συνεπάγεται την εχθρότητα προς την παράδοση και προς οποιαδήποτε αξίωση αλήθειας αυτή δύναται να εγείρει (Gadamer 2004: 273).

2. Ο Foucault εύστοχα χαρακτηρίζει το κείμενο αυτό «έλασσον» (συγκρινόμενο με τα μεγάλα έργα του Kant και κυρίως με τις τρεις Κριτικές) πλην όμως κομβικό στο μέτρο που αποτυπώνει την «είσοδο της ιστορίας της σκέψης» σε ένα ερώτημα που «επαναλαμβάνεται» από την εποχή του Kant μέχρι τις μέρες μας εμπλέκοντας όλους τους μεγάλους διανοητές από τον Hegel, τον Nietzsche και τον Weber μέχρι τους Horkheimer και Habermas για να συμπεριλάβουμε στον μακρύ κατάλογο των αποκρίσεων στο ερώτημα περί του διαφωτισμού μόνο τους διανοητές στους οποίους αναφέρεται ο Foucault στο κείμενό του (βλ. Foucault 2003: 15).

3. Εδώ ο Kant επικαλείται ταυτόχρονα την ευρύτητα του πνεύματος του ηγεμόνα και την ασφάλεια που εγγυάται για τη διασφάλιση της δημόσιας τάξης η ύπαρξη ενός καλά οργανωμένου κρατικού μηχανισμού: «Αλλά και μόνο εκείνος που, όντας ο ίδιος διαφωτισμένος, δεν φοβάται τους ίσκιους και που συνάμα έχει στη διάθεσή του έναν καλοπαιθαρημένο και πολυάριθμο στρατό για τη διασφάλιση της δημόσιας τάξης-μπορεί να πει αυτό που μια δημοκρατία δεν επιτρέπεται να αποτολμήσει: *Να χρησιμοποιείτε το λογικό σας όσο θέλετε και για οτιδήποτε θέλετε αρκεί μόνο να πειθαρχείτε*» (Kant 1989: 29).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Foucault, M. (2003), *Τι είναι Διαφωτισμός*, μτφρ. Στέφανος Ροζάνης, Αθήνα, Έρασμος.
- Kant, I. (1989), Απάντηση στο ερώτημα: Τι είναι διαφωτισμός, στο Mendelssohn, Kant, Hamann, Wieland, Riem, Herder, Lessing, Erhard, Schiller, *Τι Είναι Διαφωτισμός*, μτφρ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, Αθήνα, Κριτική, σσ. 18-29.
- Καστοριάδης, Κ. (2008), Κοινωνικός μετασχηματισμός και πολιτισμική δημιουργία, στο Κ. Καστοριάδης, *Παράθυρο στο Χάος*, Αθήνα, Ύψιλον, σσ. 13-42.
- Καστοριάδης, Κ. (1992), «Η Δύση και ο Τρίτος Κόσμος», στο Κ. Καστοριάδης, *Ο Θρυμματισμένος Κόσμος*, μτφρ. Ζήσης Σαρίκας και Κώστας Σπαντιδάκης, Αθήνα, Ύψιλον, σσ. 79-97.
- Καστοριάδης, Κ. (1992), «Η Κατάσταση του Υποκειμένου σήμερα», στο Κ. Καστοριάδης, *Ο Θρυμματισμένος Κόσμος*, μτφρ. Ζήσης Σαρίκας και Κώστας Σπαντιδάκης, Αθήνα, Ύψιλον, σσ. 171-214.
- Levinas, E. (1989), *Ολότητα και Άπειρο*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Αθήνα, Εξάντας.
- Žižek, S. (2002), *Μίλησε κανείς για ολοκληρωτισμό; Πέντε παρεμβάσεις σχετικά με την (κατά)χρηση μιας ιδέας*, μτφρ. Βίκυ Ιακώβου, Αθήνα, Scripta.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Adams, S. at al. (2015), Social Imaginaries in Debate”, *Social Imaginaries*, Vol. 1, Issue 1, pp. 15-52.
- Adams, S. (2014), Autonomy, in S. Adams (ed.) *Cornelius Castoriadis: Key-Concepts*, London, Bloomsbury, pp. 1-12.
- Amason, J. P. (2017), Preface: Situating Castoriadis and Ricoeur, in S. Adams (ed.) *Ricoeur and Castoriadis in Discussion: On Human Creation, Historical Novelty and the Social Imaginary*, London, Rowman and Littlefield, pp. xv-xxxii.
- Castoriadis, C. (1997), From the Monad to Autonomy” in D. A. Curtis (ed.) *World in Fragments*, transl. David Amis Curtis, Stanford Ca., Stanford University Press, pp. 172-195.
- Caygill, H. (1995), *A Kant Dictionary*, Oxford, Blackwell.
- Gadamer, H-G. (2004), *Truth and Method*, 2nd revised edition, transl. Joel Weinscheimer and

Donald G. Marshall, London, Continuum.

Giddens, A. (1990), *The Consequences of Modernity*, Cambridge, Polity Press.

Habermas, J. (1997), Modernity: An Unfinished Project, in Maurizio Passerin d' Entrèves and Seyla Benhabib (eds) *Habermas and the Unfinished Project of Modernity: Critical Essays on The Philosophical Discourse of Modernity*, Cambridge Ma., MIT Press, pp. 38-55.

Habermas, J. (1984), *The Theory of Communicative Action, Vol. 1, Reason and the Rationalization of Society*, transl. Thomas McCarthy, Boston, Beacon Press.

Klimis, S. (2006), Explorer le labyrinthe imaginaire de la creation grecque: un projet en travail..., in S. Klimis and L. Van Eynde (eds), *L'Imaginaire selon Castoriadis. Themes et enjeux*, Cahiers Castoriadis, n° 1, Bruxelles, Publications des Facultes Universitaires Saint Louis, pp. 9-46.

Klooger, J. (2014), *Anlehnung* (Leaning On), in S. Adams (ed.) *Cornelius Castoriadis: Key-Concepts*, London, Bloomsbury, pp. 126-134.

Levinas, E. (1978), *Autrement qu' être ou au delà de l' essence*, The Hague, Nijhoff Publishers.

Mouzakitis, A. (2007), Radical Finitude meets Infinity: Levinas's gestures to Heidegger's Fundamental Ontology, *Thesis Eleven*, No 89, pp. 61-78.

Whitebook, J. (1997), Intersubjectivity and the Monadic Core of the Psyche: Habermas and Castoriadis on the Unconscious, in Maurizio Passerin d' Entrèves and Seyla Benhabib (eds) *Habermas and the Unfinished Project of Modernity: Critical Essays on The Philosophical Discourse of Modernity*, Cambridge Ma., MIT Press, pp.172-193.

Ο ΕΛΕΓΧΟΣ ΤΟΥ ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ ΤΗΣ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ

Εριφύλη Μπακιρλή^α

^αΔρ. Εγκληματολογίας, Πάντειο Παν/μιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Αντικείμενο μελέτης της παρούσας εισήγησης είναι η *‘μεταλλαγή’* του τρόπου με τον οποίο ασκείται ο έλεγχος του εγκλήματος στην *ύστερη νεωτερικότητα* (late-modernity) υπό το πρίσμα της σύγχρονης *διακυβέρνησης της ασφάλειας*. Αδιαμφισβήτητα, η αντιμετώπιση του εγκληματικού φαινομένου έχει υποστεί κατά τις τελευταίες δεκαετίες, αφενός μεν μια *ποιοτική αλλαγή*, αφού πλέον εμπλέκονται ποικίλοι φορείς στον έλεγχο του εγκλήματος (κοινότητα, ιδιωτικός τομέας), αφετέρου δε μια *ποσοτική αλλαγή*, μιας και ο έλεγχος εξαπλώνεται σε ολόκληρο τον πληθυσμό και όχι μόνο σε μεμονωμένους υπόπτους. Βασικά ερωτήματα που επιχειρούνται να απαντηθούν είναι εάν έχει γίνει η σύγχρονη αντεγκληματική πολιτική *πολυμερής/πολυεταίρική* και αν ναι, που οφείλεται κάτι τέτοιο. Και εν τέλει, το κράτος παραμένει ο κεντρικός πρωταγωνιστής ελέγχου της παρέκκλισης και ο κύριος συντονιστής των πρωτοβουλιών των υπολοίπων εταίρων ή ο ρόλος του περιορίζεται σε αυτόν του απλού ‘συνεταίρου’;

Λέξεις κλειδιά: ύστερη νεωτερικότητα, διακυβέρνηση της ασφάλειας, νεοφιλελευθερισμός, ιδιωτικοποίηση, πλουραλιστική αστυνόμευση

CONTROL OF CRIME IN LATE MODERNITY IN LIGHT OF CONTEMPORARY GOVERNANCE OF SECURITY

Bakirli Erifyli^α

^αPanteion University of Social and Political Sciences

Abstract

Aim of the present study is the *transformation* of crime control in *late-modernity*, in light of the contemporary *governance of security*. Undeniably, during the last decades, policing has undergone both a *qualitative* change, since there are more security partners (community, private sector) than ever before, as well as a *quantitative* change, since surveillance pervades to the society as whole and doesn't target the possible suspects only. The question remains if modern anti-crime policy has become *'plural'/'multileveled'* and why. Finally, is the state the main anti-crime 'player' and the major coordinator of the other security agents' efforts or is 'hollowed out' and its role is confined to that of the security copartner?

Keywords: late-modernity, governance of security, neoliberalism, privatization, plural policing

Εισαγωγή

Τις τελευταίες δεκαετίες η αντιμετώπιση του εγκληματικού φαινομένου γίνεται υπόθεση περισσοτέρων επίσημων μηχανισμών, ιδιωτικών επιχειρήσεων και δυνάμει θυμάτων και αυτό αποδίδεται, σύμφωνα με αρκετούς μελετητές του φαινομένου, στην αδυναμία του κράτους να ανταποκριθεί εξ ολοκλήρου στις αυξημένες ανάγκες των πολιτών για προστασία. Ειδικότερα, αυτό που μας απασχολεί στην παρούσα μελέτη είναι το εάν η 'σύγχρονη' αντεγκληματική πολιτική έχει γίνει *πολυμερής/πολυεταιρική*, καθώς και το πού οφείλεται αυτή η αποκέντρωση κατά την άσκησή της. Κατ' αυτόν τον τρόπο, θα προσεγγισθεί η έννοια και η μορφή της *διακυβέρνησης* από εγκληματολογική σκοπιά. Μία έννοια που επικρατούσε μέχρι και πριν λίγες δεκαετίες μονάχα στις πολιτικές επιστήμες και σηματοδοτούσε τον τρόπο του να κυβερνάς, να διοικείς το κράτος, εισήχθη στην εγκληματολογία, για να σημάνει τον περιορισμό του κρατικού μονοπωλίου στην παροχή της δημόσιας ασφάλειας και τη σύμπραξη με άλλους φορείς (Μπακιρλή 2018: 1).

Όπως και σε άλλους τομείς της οικονομίας (υγεία, παιδεία), έτσι και στην ασφάλεια, πολλοί μελετητές υποστηρίζουν ότι το κράτος δείχνει να εκχωρεί την ευθύνη στους ίδιους τους πολίτες, όπως άλλωστε προστάζει η νεοφιλελεύθερη ιδεολογία. Μέσα στο πλαίσιο του *νεοφιλελευθερισμού*, ο πολίτης καλείται να δράσει 'συνδιαχειριστικά' στην καταπολέμηση του εγκλήματος και της ανασφάλειας που προκαλείται από αυτό. Το ίδιο συμβαίνει και με τις ιδιωτικές εταιρείες παροχής ασφάλειας, οι οποίες αναδύονται ως οι 'νέοι' κοινωνικοί εταίροι με σκοπό τη συμπαραγωγή και διατήρηση της κοινωνικής ευταξίας (Μπακιρλή 2018: 1-2).

Επομένως, το ζήτημα που προκύπτει και θα εξετάσουμε, είναι εάν το κράτος υποχωρεί στην πρόληψη και την καταστολή της εγκληματικότητας ή εάν συνεχίζει να διατηρεί τον βασικό πυρήνα των αρμοδιοτήτων του, κυβερνώντας τώρα πια *από απόσταση*. Εάν θεωρήσουμε, ότι οι νέοι φορείς διακυβέρνησης (ιδιωτικοί, κοινοτικοί) δρουν συμπληρωματικά και σε αλληλεπίδραση με τους δημόσιους (αστυνομία) όπως υποστηρίζεται, το ερώτημα που τίθεται είναι εάν παραμένει το κράτος, έστω κι έτσι, ο *κεντρικός πρωταγωνιστής* ελέγχου της παρέκκλισης και ο κύριος συντονιστής των πρωτοβουλιών των υπολοίπων εταίρων ή εάν ο ρόλος του περιορίζεται σε αυτόν του απλού *'συνεταίρου'* (Μπακιρλή 2018: 2).

Νεοφιλελευθερισμός και ύστερη νεωτερικότητα

Η ικανότητα του σύγχρονου κράτους να επικεντρώνεται στα προεξέχοντα κοινωνικά προβλήματα έχει σε μεγάλο βαθμό αμφισβητηθεί από τις πολιτικές ελίτ σε πολλές δυτικές χώρες. Σε αυτό συνέβαλε η επικράτηση της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας για τον ρόλο του κράτους σε πολλές προηγμένες δημοκρατίες κατά τις δεκαετίες του '80 και του '90, αντιμετωπίζοντας το κράτος και τον τρόπο λειτουργίας του ως την κύρια πηγή πολλών προβλημάτων στην κοινωνία, με πρώτιστη τις χαμηλές οικονομικές επιδόσεις (Pierre 2000: 1).

Ο *νεοφιλελευθερισμός* (neoliberalism), ως η νέα οικονομική ορθοδοξία που διέπει τη δημόσια πολιτική, επικράτησε αρχικά στη Μεγ. Βρετανία και τις ΗΠΑ, στα τέλη της δεκαετίας του '70 και στη συνέχεια στον υπόλοιπο ανεπτυγμένο καπιταλιστικό κόσμο (ενώ αργότερα και σε άλλες χώρες της Ευρώπης). Ενώ ο νεοφιλελευθερισμός έχει ως αφετηρία του τη σφαίρα της οικονομίας και των οικονομικών σχέσεων επιδίωξε, ταυτόχρονα, να επεκταθεί και στην πολιτική και κοινωνική ζωή (Rose 1999: 146) εκφράζοντας

τις εξής ιδεολογικές αρχές: την παραίτηση του κράτους από την παροχή οποιασδήποτε κοινωνικής πρόνοιας, την ιδιωτικοποίηση δημόσιων υπηρεσιών και πόρων και τη μεταστροφή των δικαιωμάτων των πολιτών σε καταναλωτικές επιλογές (Crawford 2001: 12, Monahan 2009: 156).

Πρόκειται με λίγα λόγια για μία ριζική θεσμική αναδιάρθρωση του κράτους και των λειτουργιών του, προσανατολισμένη στη λογική της *ελαχιστοποίησης* κάθε κρατικής παρέμβασης (the minimalist state) (Rhodes 1994, 1997). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, αναδύθηκε ως όρος και ως πολιτική προσέγγιση, η *διακυβέρνηση* (governance/gouvernance). Ενδεικτική είναι η εύστοχη παρομοίωση του κράτους με την πηδαλιούχηση ενός καραβιού, των Αμερικανών συγγραφέων David Osborne και Ted Gaebler (1992), οι οποίοι πρώτοι υπέδειξαν τη διάκριση ανάμεσα στη δραστηριότητα λήψης αποφάσεων, την οποία περιγράφουν ως *καθοδήγηση*, χρησιμοποιώντας τον αγγλικό ναυτικό όρο steering (=κατευθύνω το καράβι), και στην παροχή υπηρεσιών την οποία περιγράφουν ως *εκτέλεση* με τον όρο rowing (=κωπηλατώ-τραβάω κουπί). Ο μετασχηματισμός του δημόσιου τομέα, υπό τη νεοφιλελεύθερη ιδεολογία, συνεπάγεται *λιγότερη εμπλοκή του κράτους* (ή αλλιώς λιγότερος εκτελεστικός ρόλος-λιγότερο rowing) αλλά *περισσότερη διακυβέρνηση* (ή αλλιώς περισσότερη καθοδήγηση-περισσότερο steering) (Osborne and Gaebler 1992: 20, 34).

Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, ιδίως από τη δεκαετία του '90 και μετά, τον θρυμματισμό των δημόσιων υπηρεσιών σε επιμέρους υπο-συστήματα και τον πολλαπλασιασμό όσων εμπλέκονται στη διαδικασία χάραξης πολιτικής με τη δημιουργία συνεργατικών δικτύων (Bevir 2007: 366). Σύμφωνα με τον κοινωνιολόγο Nicolas Rose, σε αυτό το νέο κυβερνητικό σύστημα το οποίο θεωρεί *προηγμένα φιλελεύθερο* ('advanced liberal'), και που έχει χαρακτηριστεί εναλλακτικά ως *μεταβιομηχανικό, μεταμοντέρνο, μετανεωτερικό ή μεταγραφειοκρατικό* (Rhodes 1997: 3), το κράτος παύει να είναι ο μοναδικός θεματοφύλακας και ο θεμελιώδης εγγυητής της κοινωνικής ευημερίας και τάξης (Rose 1993: 294, του ιδίου 1999: 140, του ιδίου 2000α: 142), η οποία *«διασφαλίζεται πλέον διαμέσου των επιχειρηματικών»* (enterprising) *δραστηριοτήτων και επιλογών αυτόνομων οντοτήτων – επιχειρήσεων, οργανισμών, προσώπων- οι οποίες επιδιώκουν να μεγιστοποιήσουν τα οφέλη τους υπολογίζοντας τις στρατηγικές, τις τακτικές και το κόστος»* (Rose 1992). Έτσι, το *‘νέο ρυθμιστικό κράτος’* (the 'new regulatory state'), σύμφωνα με τον John Braithwaite (2000: 223-227), αποτελεί τον κύριο συντάιρο και βασικό παρακινητή μέσα σε ένα δίκτυο ανεξάρτητων φορέων και αρχών, ρυθμίζοντας και καθοδηγώντας, παρά παρέχοντας και εκτελώντας (Loader and Walker 2001: 10, Crawford 2006: 453).

Ο έλεγχος του εγκλήματος στην ύστερη νεωτερικότητα

Η νέα διακυβέρνηση του εγκλήματος προϋποθέτει μία μετατόπιση από τη στενή έννοια της *αστυνομίας* (police), ως του μονοπωλιακού θεσμού διατήρησης της δημόσιας τάξης, στην πιο ευρεία έννοια της *αστυνόμευσης* (policing), ως την εκτέλεση του αστυνομικού έργου από πολλαπλούς σχηματισμούς εξουσίας (Johnston 1992: 11, Castells 1997: 304, Crawford 2003: 136, Williams 2006: 299, Loader and Walker 2007: 120, Newburn and Reiner 2007: 912-915), ανάμεσα στους οποίους συγκαταλέγεται και η αστυνομία (Reiner 1997: 1005, Zedner 2006: 82). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, οι *‘συνεργασίες’ ασφάλειας* (security 'partnerships') και τα *‘δίκτυα’ αστυνόμευσης* ('polices en réseaux') (Bigo 1996, του ιδίου 2009: 60) έχουν αντικαταστήσει την εικόνα του *‘παντοδύναμου αστυφύλακα’*, ο οποίος αδυνατεί να τα κάνει όλα μόνος του (Crawford 2008: 148, 152-153), διευρύνοντας με αυτό τον τρόπο την *‘αστυνομική οικογένεια’* ('famille policière élargie') (Johnston 2003: 185-204, Wakefield 2005: 534, Sharp 2005: 456, Loader 2005: 164, Zedner 2006: 82, van Steden and Sarre 2007: 51, Newburn 2007: 630). Στις μέρες μας, ωστόσο, ο όρος *διακυβέρνηση της ασφάλειας* ('gouvernance de la sécurité') (Ocqueteau 2006: 76) έχει αντικαταστήσει τους πιο συμβατικούς όρους της *αστυνόμευσης* (Johnston and Shearing

2003: 9, Wood 2004: 32) και του *ελέγχου του εγκλήματος* (Harris and Wood 2008: 329).

Καθίσταται επομένως σαφές ότι η αστυνόμευση, πέραν του ότι παύει να είναι το αποκλειστικό προνόμιο της αστυνομίας, αποτελεί εγχείρημα που έχει αναληφθεί από ένα σύνθετο δίκτυο υπηρεσιών (κρατικών και μη) (Crawford 2001: 16, Johnston and Shearing 2003: 9-10), αφού έχει γίνει πλέον 'πολυμερής' (plural), 'πολύπλευρη' (multilateral), 'πολυκεντρική' (polycentric), 'πολυ-εταιρική' (multi-agent), 'πολυ-επίπεδη' (multileveled) ή 'κομβική' (nodal) στη φύση της (Wood 2004: 32, Walters 2004: 27, Shearing 2004: 7, του ιδίου 2007: 249, Jones 2005: 509, Newburn and Reiner 2007: 932, Newburn 2008: 826-827, Stenning 2009: 23, 31). Μία από τις συνέπειες των εξελίξεων αυτών υπήρξε η μετακύλιση της ευθύνης ως προς την πρόληψη του εγκλήματος και τη δημόσια ασφάλεια από το κράτος στους πολίτες. Τις τελευταίες δεκαετίες έχει σημειωθεί ένας επαναπροσδιορισμός του ρόλου των πολιτών και ο μετασχηματισμός τους από απλούς αποδέκτες της αστυνόμευσης και της απονομής δικαιοσύνης σε ενεργούς πρωταγωνιστές για την 'εξασφάλιση' της τάξης και ασφάλειας (Crawford 2002: 4, Loader and Sparks 2007: 82).

Μία ακόμη διάσταση της μετατόπισης της ευθύνης από την πολιτεία στον πολίτη, υπήρξε η σημαντική επέκταση της αγοράς αναφορικά με τη χρησιμοποιούμενη τεχνολογία ασφαλείας, γεγονός που συντέλεσε στη δημιουργία μίας ολόκληρης βιομηχανίας. Η κατοχύρωση της ασφάλειας δεν θεωρείται πλέον μοναδική και αποκλειστική υποχρέωση της πολιτείας (Bayley and Shearing 1996: 585-587), παρόλο που αποτελεί θεμελιώδη αξία της έννομης τάξης και τη βάση νομιμοποίησης της κρατικής εξουσίας (Λαμπροπούλου 2003β: 1162). Απεναντίας, η προστασία της 'ιδιωτικοποιείται' και η ίδια αντιμετωπίζεται ως ένα καταναλωτικό αγαθό (Παπαθεοδώρου 2002: 19). Οι *εταιρείες ιδιωτικής ασφάλειας* (Private Policing/Security) ενεργούν ως θεματοφύλακες της τάξης, όπως τα κράτη, ικανοποιώντας τις απαιτήσεις των πελατών τους για την επίτευξη της μέγιστης δυνατής ασφάλειας (Johnston and Shearing 2003: 15-16).

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες, ορισμένες χώρες αντιμετωπίζουν εντονότερα την ραγδαία αύξηση των ιδιωτικών επιχειρήσεων παροχής ασφάλειας που δραστηριοποιούνται στο εσωτερικό τους, σε σχέση με άλλες. Έτσι, σε αρκετές χώρες της Δυτικής Ευρώπης ο αριθμός των ιδιωτικών υπαλλήλων εταιρειών σεκιούριτι υπερτερεί σε σχέση με τον αντίστοιχο αριθμό της δημόσιας αστυνομίας. Αντιθέτως, ορισμένες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και της Αφρικής εμφανίζουν μεγαλύτερο ποσοστό δημόσιων αστυνομικών υπαλλήλων σε σχέση με τους ιδιωτικούς φρουρούς. Σε κάθε περίπτωση, η εμπλοκή του ιδιωτικού τομέα στη σύγχρονη διακυβέρνηση της ασφάλειας αυξάνεται όλο και περισσότερο, με τις 10 μεγαλύτερες πολυεθνικές εταιρείες ιδιωτικής ασφάλειας να απασχολούν περισσότερους από 1,7 εκ. υπαλλήλους σεκιούριτι. Οι εταιρείες G4S και Securitas, για παράδειγμα, δραστηριοποιούνται επιχειρηματικά σε περισσότερες από 100 χώρες παγκοσμίως και απασχολούν 1 εκ. υπαλλήλους. Ενδεικτικά να αναφέρουμε, πως η αναλογία ιδιωτικών φρουρών έναντι δημόσιων αστυνομικών στη Γουατεμάλα είναι 6 προς 1, στην Ινδία 5 προς 1, στην Ουγγαρία 3,04 προς 1, στην Αυστραλία 2,3 προς 1, στην Κίνα 1,9 προς 1, στο Ηνωμένο Βασίλειο 1,5 προς 1, στις ΗΠΑ 1,4 προς 1, στη Ρωσία 1,3 προς 1, στη Γερμανία 1 προς 1, στη Γαλλία 0,9 προς 1, στη Νιγηρία 0,3 προς 1 και στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη 0,2 προς 1 (Nalla and Gurinskaya, 2020:102-103).

Ιδιωτικές περιουσίες μαζικής χρήσης: Ένα *par excellence* φαινόμενο σύγχρονης διακυβέρνησης της ασφάλειας

Η *εμποριοποίηση* (commercialization) και *εμπορευματοποίηση* (commodification) της ασφάλειας συνδέονται και με ορισμένες αλλαγές στην πραγματοποίηση συλλογικών δραστηριοτήτων, οι οποίες δεν τελούνται πια μόνο σε δημόσιους χώρους, αλλά και σε αυτούς που οι Clifford Shearing και Philip Stenning έχουν χαρακτηρίσει ως *ιδιωτική περιουσία μαζικής χρήσης* (mass private property/propriété de masse). Πρόκειται για

συνδεδεμένα μεταξύ τους μεγάλα συγκροτήματα ιδιωτικής ιδιοκτησίας στα οποία έχει πρόσβαση καθημερινά ένας μεγάλος αριθμός ατόμων. Ως παραδείγματα οι συγγραφείς αναφέρουν τα εμπορικά κέντρα με τις εκατοντάδες μικρές επιχειρήσεις (shopping malls) (Wakefield 2005: 531) που στεγάζουν τα πάρκα ψυχαγωγίας (amusement parks and leisure centers) και περιλαμβάνουν κινηματογράφους, αίθουσες 'μπόουλινγκ', παγοδρόμια, εστιατόρια, καφετέριες, κ.λπ., τα εκπαιδευτικά 'κάμπους', καθώς επίσης, τα τεράστια οικιστικά τετράγωνα οικιών και γραφείων με τις εγκαταστάσεις ψυχαγωγίας και άθλησης για τους ενοίκους τους, οι λεγόμενες *φυλασσομέννες* ή/και *θυρόκλειστες κοινότητες* (gated communities) (Λαμπροπούλου 2001: 80).

Είναι σαφές ότι η διαρρύθμιση του περιβάλλοντος των πόλεων και κατ' επέκταση η αλλαγή των ιδιοκτησιακών σχέσεων, επέδρασαν ποικιλοτρόπως στη σύγχρονη διακυβέρνηση του εγκλήματος (Kempa et al 2004: 566). Οι Shearing και Stenning (1983) έχουν συνδέσει την ανάπτυξη της «ιδιωτικής περιουσίας μαζικής χρήσης» με την ανάδυση ενός «κορπορατικού φεουδαλισμού» (corporate feudalism) (Shearing and Stenning 1983: 503), όπου η μεγάλη ιδιοκτησία παρά το γεγονός ότι ανήκει σε ιδιώτες ή σε μεγάλες ιδιωτικές εταιρείες, χρησιμοποιείται από μεγάλο αριθμό ατόμων (Shearing and Stenning 1981, των ιδίων 1983: 496-497, Jones and Newburn 1998: 46-48). Οι χώροι αυτοί χαρακτηρίζονται ως 'new commons' (Von Hirsch and Shearing 2000) ή 'new communal spaces' (Shearing and Wood 2003: 410, Kempa et al. 2004: 570) ή ακόμη ως 'quasi-public' ή 'hybrid spaces' (Kempa et al. 1999: 203, Button 2003: 229). Επόμενο ήταν, λοιπόν, η ασφάλεια στους χώρους αυτούς να παρέχεται πρωταρχικά, αν όχι αποκλειστικά, από τις ιδιωτικές επιχειρήσεις (Ocqueteau 1986: 264, του ιδίου 1991: 87-88, Shearing 1992: 422-423, 425, Jones and Newburn 1998: 108, Loader 2000: 328, Johnston and Shearing 2003: 31-32, Newburn 2007: 321, White 2012: 88). Αυτό οφείλεται, σύμφωνα με τους συγγραφείς, κυρίως στις σημαντικές αλλαγές που έχουν παρατηρηθεί τα τελευταία 40 χρόνια στον ιδιοκτησιακό χαρακτήρα και στις χρήσεις γης των αστικών περιοχών και συγκεκριμένα στη σταδιακή ιδιωτικοποίηση του αστικού χώρου (Wakefield 2005: 529).

Περαιτέρω, η ραγδαία ανάπτυξη των *φυλασσομένων οικιστικών κοινοτήτων* ('gated residential communities'), κυρίως στις ΗΠΑ, από τη δεκαετία του '80 και μετά, αποτελεί ένα par excellence φαινόμενο της ιδιωτικοποίησης του δημόσιου χώρου με σημαντικές προεκτάσεις στην κατανόηση της σύγχρονης αστυνόμευσης. Η ασφάλεια στις κοινότητες αυτές (όπου διαμένουν συνήθως τα εύπορα κοινωνικά στρώματα), επιτυγχάνεται με εξωτερική περιφράξη (φράχτες, ηλεκτρονικές μπάρες, φυλάκια), συστηματική παρακολούθηση της κίνησης με βιντεοκάμερες στην περιφέρειά τους, ενώ ιδιωτικοί φύλακες ελέγχουν την είσοδο και την έξοδο από αυτές. Αξίζει να τονισθεί, πως οι κοινότητες αυτές δεν προστατεύονται μόνο από το ιδιωτικό προσωπικό ασφάλειας, αλλά και από τη δημόσια αστυνομία, η οποία παρέχει χρήσιμες πληροφορίες για εγκλήματα και υπόπτους που κυκλοφορούν στις περιοχές, κινητοποιεί τους κατοίκους για τη διοργάνωση προγραμμάτων επαγρύπνησης στις γειτονιές καθώς και για την προστασία της περιουσίας τους, συμβουλεύει για τη χρήση της σύγχρονης τεχνολογίας στην πρόληψη της εγκληματικότητας, όπως για παράδειγμα, στον σχεδιασμό νέων «ασφαλών» κατοικιών, κ.ά. (Rose 2000: 329).

Ανοικτά ζητήματα και προβληματισμοί

Το ερώτημα που μένει να απαντηθεί είναι εάν τελικά το κράτος ενδυναμώνει τον ρόλο του στην προσπάθειά του να 'καθοδηγεί' περισσότερο και να 'εκτελεί' λιγότερο, ή μήπως με την εμφάνιση των νέων αυτών συνεταιρικών δικτύων, ιδίως στον τομέα του ελέγχου του εγκλήματος, αποδυναμώνεται και χάνει την ικανότητά του να ασκεί αποτελεσματικά την πολιτική εξουσία (Crawford 1998: 258-259). Στη 'σκακίερα' της σύγχρονης διακυβέρνησης το κράτος κατέχει τη θέση του ισχυρού 'παίχτη' (Crawford 2002: 5, Johnston and Shearing 2003: 144, Loader and Walker 2001: 10, των ιδίων 2004: 224, Loader 2005:

167) και του βασικού συνδιαμορφωτή της πολιτικής ατζέντας (Atkinson and Coleman 1992: 155). Σύμφωνα με τους Osborne και Gaebler (1992), σκοπός της διακυβέρνησης δεν είναι η *αποδυνάμωση* του κράτους, αλλά η ενδυνάμωση της ικανότητάς του να κυβερνά αποτελεσματικά (Osborne and Gaebler 1992: 9).

Εντούτοις, υποστηρίζεται ότι η εξάπλωση της αστυνόμευσης είτε με βάση εμπορικά κριτήρια, είτε με κριτήρια κοινοτικής πρόληψης, είναι μόνο θεωρητικά συναινετική και δημοκρατική. Με τον πολλαπλασιασμό των μεθόδων ελέγχου και τον επακόλουθο πλουραλισμό αστυνόμευσης συγχέονται τα όρια ανάμεσα στη δημόσια και την ιδιωτική ασφάλεια και αποδυναμώνεται η έννοια της ίδιας της ασφάλειας (και του δημόσιου χαρακτήρα της) (Λαμπροπούλου 2003β: 1155, 1161, 1163, Παπαθεοδώρου 2002: 19). Η αντιμετώπιση του εγκληματικού φαινομένου από ιδιωτικούς φορείς εμφανίζει κάποια προβλήματα που άπτονται της ανισοκατανομής της παροχής υπηρεσιών αστυνόμευσης προς όφελος των οικονομικά εύπορων ομάδων του πληθυσμού και σε βάρος των οικονομικά ασθενέστερων (Loader and Sparks 2007: 82). Σε κάθε περίπτωση, η επιδίωξη της ασφάλειας από τον ιδιωτικό τομέα επί τη βάση της οικονομίας της αγοράς, μεταστρέφει το δικαίωμα της ασφάλειας των πολιτών σε καταναλωτική επιλογή.

Επιπροσθέτως, η ιδιωτικοποίηση της ασφάλειας έχει μία ισχυρή επεκτατική δυναμική, εφόσον στις περισσότερες περιπτώσεις βλέπουμε ο ιδιωτικός τομέας να συνυπάρχει και να μην αντικαθιστά τη δημόσια αστυνόμευση και δίωξη του εγκλήματος. Είναι φανερό πλέον το γεγονός, πως υπάρχουν περισσότερες κάμερες κλειστού κυκλώματος και περισσότεροι ιδιωτικοί φρουροί φύλαξης, προκειμένου να επισημάνουν περιστατικά τα οποία υπό άλλες συνθήκες θα είχαν διαφύγει της προσοχής της επίσημης αστυνομίας (Jones 2007: 854).

Περαιτέρω, οι διάφορες μορφές διακυβέρνησης της εγκληματικότητας αφήνουν αναπάντητα ερωτήματα αναφορικά με την υποχρέωση λογοδοσίας και νομιμότητας (Crawford 1998: 252, Kazancigil 1998: 77, Stenson 1999: 68). Αυτό το οποίο μπορούμε να παραδεχτούμε είναι ότι, συνολικά, η ιδιωτικοποίηση της αντεγκληματικής πολιτικής αντί να λύσει νομοθετικά κενά και να ελαφρύνει το ήδη υπερφορτωμένο κράτος, αντίθετα προκάλεσε καινούρια προβλήματα νομιμότητας (Crawford 1995: 120, του ίδιου 1998: 258-259, του ίδιου 2008: 164), εφόσον οι ιδιωτικές επιχειρήσεις ασφάλειας δεν δεσμεύονται από τις αρχές της αναλογικότητας, της επέμβασης υπό ορισμένες προϋποθέσεις και όρους, κ.λπ., όπως συμβαίνει με την αστυνομία και τους άλλους επίσημους φορείς του συστήματος απονομής ποινικής δικαιοσύνης (Λαμπροπούλου 2003α: 169).

Η επιδίωξη της ασφάλειας από ιδιωτικούς φορείς, μπορεί να ενέχει κινδύνους που σχετίζονται τόσο με τη νομιμοποίηση, τα όρια δικαιοδοσίας και τη σύνθεση των φορέων αυτών, όσο και με το δικαίωμα όλων των πολιτών, να απολαμβάνουν ισότιμα, ανεξαιρέτως κοινωνικοοικονομικού επιπέδου, το *δημόσιο αγαθό της ασφάλειας* (Marcus and Vourch 1998) στο πλαίσιο μιας δημοκρατικής πολιτείας. Εντούτοις, δεν μπορούμε να παρακάμψουμε τις θετικές όψεις που μπορεί να λάβει η διακυβέρνηση ως μια πιο διαδραστική, συμμετοχική, αποκεντρωμένη και για τον λόγο αυτό πιο ευέλικτη μορφή διοίκησης (Gaudin 1998: 47, Harguindeguy 2007: 388-389, Schaap, 2007: 532-533), εάν και εφόσον, κατορθώσει να γεφυρώσει το χάσμα *νομιμότητας* και *εμπιστοσύνης* μεταξύ των κυβερνώντων και των κυβερνωμένων, ενισχύοντας με τον τρόπο αυτό τη δημοκρατική νομιμοποίησή της (Kazancigil 1998: 77).

Επίλογος

Εν περιλήψει, ο τρόπος με τον οποίο επιτυγχάνεται η ασφάλεια των πολιτών στις σύγχρονες κοινωνίες, έχει υποστεί δραματικές αλλαγές τις τελευταίες δεκαετίες. Το σύγχρονο κράτος στην προσπάθειά του να αντιμετωπίσει το έγκλημα επιτυχώς, μεταβιβάζει ένα μέρος των αρμοδιοτήτων του στον ιδιωτικό τομέα και την κοινότητα. Αυτή η *διακυβέρνηση*

ση από απόσταση' ('governance at a distance'), όπως την ονόμασαν οι Rose και Miller (1992) στην προσπάθειά τους να διαχωρίσουν τη διακυβέρνηση από τον παραδοσιακό, κάθετα και συγκεντρωτικά δομημένο τρόπο διοίκησης (Shearing 2007: 258, Aas 2004: 389), αποτελεί μια μορφή διοίκησης του εγκλήματος η οποία διαθέτει ένα δικό της απόθεμα γνώσεων, νέες τεχνικές, καινούργιους μηχανισμούς και στόχους, οι οποίοι παραλλάσσουν (Λαμπροπούλου 2003α: 170). Επομένως, στις σύγχρονες κοινωνίες ο κοινωνικός έλεγχος του εγκλήματος *εμπορευματοποιείται* (Jones and Newburn 2006: 1) και οργανώνεται μέσα από ποικίλα κοινωνικά πεδία κρατικής και μη κρατικής προέλευσης (Bayley and Shearing 1996: 585-586, Loader 1999: 374, του ιδίου 2000: 330, του ιδίου 2005: 158).

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, οι εταιρείες ιδιωτικής ασφάλειας και ελέγχου του εγκλήματος αναδύονται ως νέες μορφές εξουσίας στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες, καταρρίπτοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τον *μύθο της απόλυτης κυριαρχίας του κράτους* να εξασφαλίσει τη μέγιστη δυνατή ασφάλεια στους πολίτες του (Walters 2003: 6-7). Παράλληλα, το κράτος υποχωρεί όλο και περισσότερο στην άσκηση των παραδοσιακών του λειτουργιών, διατηρώντας μόνο τον κεντρικό πυρήνα των αρμοδιοτήτων του (όπως το μονοπώλιο της χάραξης των γενικών κατευθύνσεων του αντεγκληματικού σχεδιασμού και της καταπολέμησης της παρέκκλισης συχνά με την άσκηση νομιμοποιημένης βίας) (Jones and Newburn 2002: 132-133, Shearing 2004: 8-9), τώρα πια, από απόσταση. Παρόλα αυτά, το κράτος-*'διαχειριστής'* παραμένει βασικός *'πρωταγωνιστής'*, έστω κι έτσι, ελέγχου του εγκλήματος και κύριος *συντονιστής* των πρωτοβουλιών των υπολοίπων εταιριών προς την κατεύθυνση αυτή (Λαμπροπούλου 2003α: 170, Dupont 2007: 80).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Λαμπροπούλου, Ε. (2001), *Εσωτερική ασφάλεια και κοινωνία του ελέγχου*, Κριτική, Αθήνα.
- Λαμπροπούλου, Ε. (2003α), Μη κυβερνητικοί μέτοχοι στην πρόληψη και τον έλεγχο του εγκλήματος: Ρητορεία και εφαρμογή του κοινοτισμού, *Επιστήμη και Κοινωνία*, No 10, σσ. 155-176.
- Λαμπροπούλου, Ε. (2003β), Αστυνομία, αστυνόμευση και ασφάλεια: Εξελίξεις και προοπτικές, στο *Τιμητικός Τόμος για τον Νικόλαο Ανδρουλάκη*. Αθήνα-Κομοτηνή, Α. Ν. Σάκκουλας, σσ. 1153-1176.
- Μπακιρλή, Ε. (2018), *Σύγχρονη διακυβέρνηση και έλεγχος του εγκλήματος*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.
- Παπαθεοδώρου, Θ. (2002), *Δημόσια ασφάλεια και αντεγκληματική πολιτική. Συγκριτική προσέγγιση*. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Aas, F. (2004), From Narrative to Database. Technological Change and Penal Culture, *Punishment & Society*, Vol. 6, No 4, pp. 379-393.
- Atkinson, M. M. and Coleman, W. D. (1992), Policy Networks, Policy Communities and the Problems of Governance, *Governance: An International Journal of Policy and Administration*, Vol. 5. No 2, pp. 154-180.
- Bayley D. H. and Shearing C. D. (1996), The Future of Policing, *Law and Society Review*, Vol. 30, No 3, pp. 585-606.
- Bevir, M. (2007), Governance, στο M. Bevir (επιμ.), *Encyclopedia of Governance*, London, Sage, pp. 364-381.
- Bigo, D. (1996), *Polices en Réseaux: L'Expérience Européenne*. Paris, Presses de Sciences Po.
- Bigo, D. (2009), Du Panoptisme au Ban-Optisme. Les Micros Logiques du Contrôle dans la Mondialisation, στο P.A. Chardel, and G. Rockhill (επιμ.), *Technologies de Contrôle dans la*

- Mondialisation: Enjeux Politiques, Ethiques et Esthétiques*, Paris. Editions Kimé, pp. 59-80.
- Button, M. (2003), Private Security and the Policing of Quasi-Public Space, *International Journal of the Sociology of Law*, Vol. 31, pp. 227-237.
- Castells, M. (1997), *The Information Age: Economy, Society and Culture, Vol. II-The Power of Identity*. Oxford, Blackwell.
- Crawford, A. (1995), Appeals to Community and Crime Prevention, *Crime, Law & Social Change*, Vol. 22, No 2, pp. 97-126.
- Crawford, A. (1998) *Crime Prevention and Community Safety. Politics, Policies and Practices*, London, Longman.
- Crawford, A. (2001), Vers une Reconfiguration des Pouvoirs? Le Niveau Local et les Perspectives de la Gouvernance, *Déviance et Société*, Vol. 25, No 1, pp. 3-32.
- Crawford, A. (2002), Introduction: Governance and Security, στο A. Crawford (επιμ.), *Crime and Insecurity. The Governance of Safety in Europe*. Cullompton, Willan Publishing, pp. 1-23.
- Crawford, A. (2003), The Pattern of Policing in the UK: Policing Beyond the Police, στο T. Newburn (επιμ.), *Handbook of Policing*. Cullompton. Willan Publishing, pp. 136-168.
- Crawford, A. (2006), Networked Governance and the Post-Regulatory State? Steering, rowing and anchoring the provision of policing and security, *Theoretical Criminology*, Vol. 10, No 4, pp. 449-479.
- Crawford, A. (2008), Plural Policing in the UK: Policing Beyond the Police, στο T. Newburn (επιμ.), *Handbook of Policing*, 2nd Edition, Cullompton, Willan Publishing, pp. 147-181.
- Dupont, B. (2007), La Gouvernance et la Sécurité, στο M. Cusson Dupont, B. and F. Lemieux (επιμ.), *Traité de Sécurité Intérieure*, Montréal, Hurtubise, pp. 67-80.
- Gaudin, J. P. (1998), Modern Governance, Yesterday and Today: Some Clarifications to be Gained from French Government Policies, *International Social Justice Journal*, Vol 50, No 155, pp. 47-56.
- Harguindégeuy, J. B. (2007), Government, στο M. Bevir (επιμ.), *Encyclopedia of Governance*, London Sage, pp. 385-389.
- Harris, H. and Wood, J. (2008), Governing Beyond Command and Control: a Responsive and Nodal Approach to Child Protection, *Sociology of Crime, Law and Deviance*, Vol 10, pp. 327-344.
- Johnston, L. (1992), British Policing in the Nineties: Free Market and Strong State?, *International Criminal Justice Review*, Vol. 2, pp. 1-18.
- Johnston, L. (2003), From 'Pluralisation' to 'the Police Extended Family': Discourses on the Governance of Community Policing in Britain, *International Journal of the Sociology of Law*, Vol. 31, pp. 185-204.
- Johnston, L. and Shearing, C. (2003), *Governing Security: Explorations in Policing and Justice*, London, Routledge.
- Jones, T. (2005), Policing, στο C. Hale, K. Hayward, A. Wahidin, and E. Wincup (επιμ.), *Criminology*, 4th Edition, Oxford, Oxford University Press, pp. 509-525.
- Jones, T. (2007), The Governance of Security: Pluralization, Privatization, and Polarization in Crime Control, στο M. Maguire, R. Morgan and R. Reiner (επιμ.), *The Oxford Handbook of Criminology*, 4th Edition, Oxford, Oxford University Press, pp. 841-865.
- Jones, T. and Newburn, T. (1998), *Private Security and Public Policing*, Oxford, Clarendon Press.
- Jones, T. and Newburn, T. (2002), The Transformation of Policing?. Understanding Current Trends in Policing Systems, *The British Journal of Criminology*, Vol. 42, No 1, pp. 129-146.
- Jones, T. and Newburn, T. (2006), *Plural Policing. A comparative perspective*, London, Routledge.
- Kazancigil, A. (1998), Governance and Science: Market-like Modes of Managing Society and Producing Knowledge, *International Social Science Journal*, Vol. 50, No 155, pp. 69-79.
- Kempa, M., Carrier, R., Wood, J. and Shearing, C. (1999), Reflections on the Evolving Concept of 'Private Policing', *European Journal on Criminal Policy and Research*, Vol. 7, No 2, pp.

197-223.

- Kempa, M., Stenning, P. and Wood, J. (2004), Policing Communal Spaces: A Reconfiguration of the Mass Private Property Hypothesis, *The British Journal of Criminology*, Vol. 44, No 4, pp. 562-581.
- Loader, I. (1999), Consumer Culture and the Commodification of Policing and Security, *Sociology*, Vol. 33, No 2, pp. 373-392.
- Loader, I. (2000), Plural Policing and Democratic Governance, *Social and Legal Studies*, Vol. 9, No 3, pp. 323-345.
- Loader, I. (2005), Police Inc., Une Entreprise à Responsabilité Non Limitée? Sécurité, Gouvernance Civile et Bien Publique, *Criminologie*, Vol. 38, No 2, pp. 157-171.
- Loader, I. and Sparks, R. (2007), Contemporary Landscapes of Crime, Order, and Control: Governance, Risk and Globalization, στο M. Maguire, R. Morgan and R. Reiner (επιμ.), *The Oxford Handbook of Criminology*, 4th Edition, Oxford, Oxford University Press, pp. 78-101.
- Loader, I. and Walker, N. (2001), Policing as a Public Good: Reconstituting the Connections between Policing and the State, *Theoretical Criminology*, Vol. 5 No 1, pp. 9-35.
- Loader, I. and Walker, N. (2004), State of Denial?: Rethinking the Governance of Security, *Punishment Society*, Vol. 6, No 2, pp. 221-228.
- Loader, I. and Walker, N. (2007), *Civilizing Security*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Marcus, M. and Vourch, C. (1998), La Sécurité Comme Bien Commun, *Esprit*, No 248, pp. 76-100.
- Monahan, T. (2009), Identity Theft Vulnerability. Neoliberal Governance Through Crime Construction, *Theoretical Criminology*, Vol. 13, No 2, pp. 155-176.
- Nalla, M. and Gurinskaya, A. (2020), Private Police and Security Governance: Mapping Emerging Trends and Future Directions, *Journal of Contemporary Criminal Justice*, Vol. 36, No 1, pp. 101-109.
- Newburn, T. (2007), *Criminology*, Cullompton, Willan Publishing.
- Newburn, T. and Reiner, R. (2007), Policing and the Police, στο M. Maguire, R. Morgan, and R. Reiner (επιμ.), *The Oxford Handbook of Criminology*, 4th Edition, Oxford, Oxford University Press, pp. 910-952.
- Newburn, T. (2008), The Future of Policing, στο T. Newburn (επιμ.), *Handbook of Policing*, 2nd Edition, Cullompton, Willan Publishing, pp. 824-840.
- Ocqueteau, F. (1986), Police(s) Privée(s), Sécurité Privée: Nouveaux Enjeux de l'Ordre et du Contrôle Social, *Déviance et société*, Vol. 10, No 3, pp. 247-281.
- Ocqueteau, F. (1991), Les Marchées de la Sécurité Privée: Développement et Implications, *Les Cahiers de la Sécurité Intérieure*, No 3, pp. 81-111.
- Ocqueteau, F. (2006), Les Nécessaires Repositionnements de la Sécurité Publique Urbaine, *Revue Lamy des Collectivités Territoriales*, No 15, pp. 75-81.
- Osborne, D. and Gaebler, T. (1992), *Reinventing Government: How the Entrepreneurial Spirit is Transforming the Public Sector*, Massachusetts, Addison-Wesley, Reading Mass.
- Pierre, J. (2000), Introduction: Understanding Governance, στο: J. Pierre (επιμ.), *Debating Governance*, Oxford, Oxford University Press, pp. 1-10.
- Reiner, R. (1997), Policing and the Police, στο M. Maguire, R. Morgan and R. Reiner (επιμ.), *The Oxford Handbook of Criminology*, Oxford, Clarendon Press, pp. 997-1049.
- Rhodes, R. A. W. (1994), The Hollowing Out of the State, *Political Quarterly*, Vol. 65, pp. 138-151.
- Rhodes, R. A. W. (1997), *Understanding Governance: Policy Networks, Governance, Reflexivity and Accountability*, Maidenhead, Open University Press.
- Rose, N. (1992), Governing the Enterprising Self, στο P. Heelas and P. Morris (επιμ.), *The Values of the Enterprise Culture*, London, Routledge.
- Rose, N. (1993), Government, Authority and Expertise in Advanced Liberalism, *Economy and Society*, Vol. 22, No 3, pp. 283-299.

- Rose, N. (1999), *Powers of Freedom. Reframing Political Thought*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Rose, N. (2000), Government and Control, *The British Journal of Criminology*, Vol. 40, pp. 321-339.
- Schaap, L. (2007), Local Governance, στο M. Bevir (επιμ.), *Encyclopedia of Governance*, London, Sage, pp. 531-534.
- Sharp, D. (2005), Who Needs Theories in Policing? An Introduction to a Special Issue on Policing, *The Howard Journal*, Vol. 44, No 5, pp. 449-459.
- Shearing, C. (1992), The Relation Between Public and Private Policing, *Crime and Justice*, Vol. 15, pp. 399-434.
- Shearing, C. (2004), Thoughts on Sovereignty, *Policing and Society*, Vol. 14, No 1, pp. 5-12.
- Shearing, C. (2007), Policing our Future, στο A. Henry and D. Smith (επιμ.), *Transformations of Policing*, Aldershot, Ashgate, pp. 249-272.
- Shearing, C. and Stenning, P. (1981), Modern Private Security: Its Growth and Implications, *Crime and Justice*, Vol. 3, pp. 193-245.
- Shearing, C. and Stenning, P. (1983), Private Security: Implications for Social Control, *Social Problems*, Vol. 30, No 5, pp. 493-506.
- Shearing, C. and Wood, J. (2003), Nodal Governance, Democracy, and the New 'Denizens', *Journal of Law and Society*, Vol. 30, no 3, pp. 400-419.
- Stenning, P. (2009), Governance and Accountability in a Plural Policing Environment – the Story so Far, *Policing*, Vol. 3, No. 1, pp. 22-33.
- Stenson, K. (1999), Crime Control, Governmentality and Sovereignty», στο R. Smandych (επιμ.), *Governable Places. Readings on Governmentality and Crime Control*, Aldershot, Ashgate-Dartmouth, pp. 45-73.
- van Steden, R. and Sarre, R. (2007), The Growth of Privatized Policing: Some Cross-national Data and Comparisons, *International Journal of Comparative and Applied Criminal Justice*, Vol. 31, No 1, pp. 51-71.
- von Hirsch, A. and Shearing, C. (2000), Exclusion from Public Space, στο A. Von Hirsch, D. Garland and A. Wakefield (επιμ.), *Ethical and Social Perspectives on Situational Crime Prevention*, Oxford, Hart, pp. 59-76.
- Wakefield, A. (2005), The Public Surveillance Functions of Private Security, *Surveillance & Society*, Vol. 2, No 4, pp. 529-545.
- Walters, R. (2003), New Modes of Governance and the Commodification of Criminological Knowledge, *Social and Legal Studies*, Vol. 12, No 1, pp. 5-26.
- Walters, W. (2004), Some Critical Notes on 'Governance', *Studies in Political Economy*, Vol. 73, pp. 27-46.
- White, A. (2012), The New Political Economy of Private Security, *Theoretical Criminology*, Vol. 16, No 1, pp. 85-101.
- Williams, C. (2006), Policing, στο E. McLaughlin and J. Muncie (επιμ.), *The Sage Dictionary of Criminology*, 2nd Edition, London, Sage, pp. 298-300.
- Wood, J. (2004), Cultural Change in the Governance of Security, *Policing and Society*, Vol. 14, No 1, pp. 31-48.
- Zedner, L. (2006), Policing Before and After the Police: The Historical Antecedents of Contemporary Crime Control, *The British Journal of Criminology*, Vol. 46 No 1, pp. 78-96.

ΟΙ Γ.Τ.Ο. ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΤΟΥ ΚΙΝΔΥΝΟΥ

Γιώργος Μπάλιας,^α Χρυσούλα Καπαρτζιάνη,^β Κων/νος Μπάλιας^γ

^α Αναπληρωτής Καθηγητής, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο Αθηνών

^β Μεταδιδάκτωρ, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο Αθηνών

^γ Υπ. Διδάκτωρ, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Τμήμα Νομικής

Περίληψη

Ο νομικός πολιτισμός κάθε κοινωνίας ενσωματώνει ποικίλες εικόνες και αφηγήσεις της δικαιοσύνης και του περιβάλλοντος, όπως και ερμηνευτικά σχήματα και πηγές που δίνουν τη δυνατότητα στα άτομα να συγκροτήσουν μια αυτοσυντηρούμενη ολιστική άποψη του νομικού και ηθικού κόσμου μέσω της επανανοηματοδότησης των δικαιωμάτων τους, των αξιώσεων, της προστασίας και των υποχρεώσεων που επιβάλλει ο νόμος. Τα άτομα συμμετέχουν στην κατασκευή της νομιμότητας μέσω της έκφρασης της δικής τους αντίληψης για τον νόμο (της νομικής συνειδητότητας). Έτσι είναι σημαντικό να διερευνηθεί η σημασία της κοινωνιολογικής προοπτικής του νόμου για τη νομική ρύθμιση και για το περιβάλλον. Καταδεικνύεται πως οι πολιτικοί και τεχνολογικοί μετασχηματισμοί προσδιορίζουν το τι οι άνθρωποι περιμένουν από το δίκαιο. Ειδικότερα, αναφορικά με τη νομική διάσταση του ζητήματος των Γ.Τ.Ο., οι προβληματισμοί στη διεθνή επιστημονική κοινότητα εντοπίζονται σε κρίσιμα στοιχεία της νομοθεσίας της ΕΕ που έχουν να κάνουν με την επιστημονική αξιολόγηση των κινδύνων για το περιβάλλον και την ανθρώπινη υγεία και το ρόλο άλλων παραγόντων (κοινωνικών, ηθικών, πολιτικών κλπ) στη διαδικασία λήψης απόφασης. Στο σημερινό κόσμο της έκρηξης της βιοτεχνολογίας και της βαθιάς οικολογικής κρίσης, επιχειρήσαμε να διερευνήσουμε πως λειτουργεί η πρόσληψη του κινδύνου καθώς και των ευρωπαϊκών δικαϊκών κανόνων για τους Γ.Τ.Ο.

Λέξεις κλειδιά: Γ.Τ.Ο., νομικός πολιτισμός, κοινωνία του κινδύνου, επιστημονική αβεβαιότητα

THE G.M.O. IN THE CONTEXT OF MODERN RISK SOCIETY

Giorgos Balias,^α Chrysoula Kapartziani,^β Konstantinos Balias^γ

^α Associate Professor, Harokopio University of Athens

^β Post-Doc, Harokopio University of Athens

^γ PhD Candidate, Democritus University of Thrace, Law School

Abstract

The legal culture of any society incorporates diverse images and narratives of justice and the environment, as well as interpretive schemas and sources that enable individuals to construct a

self-sustaining holistic view of the legal and moral world through the reinterpretation of their rights, claims, protection and the obligations imposed by law. Individuals participate in the construction of legitimacy through the expression of their own understanding of the law (legal consciousness). Thus it is important to explore the significance of the sociological perspective of law on legal regulation and the environment. It is shown that political and technological transformations determine what people expect from law. In particular, regarding the legal dimension of the issue of GMOs, the concerns in the international scientific community are found in critical elements of the EU legislation that have to do with the scientific assessment of risks to the environment and human health and the role of other factors (social, moral, political, etc.) in the decision-making process. In today's world of the explosion of biotechnology and the deep ecological crisis, we have attempted to investigate how risk perception works, as well as the European legal rules for GMOs.

Keywords: G.M.O., legal culture, risk society, scientific uncertainty

Εισαγωγή

Η λειτουργία και η αποτύπωση του νομικού πολιτισμού μιας κοινωνίας όπου μετασχηματίζεται με ταχύτατους ρυθμούς μέσα από τις επιδράσεις της τεχνοεπιστήμης είναι όχι μόνο δυσχερής αλλά και περίπλοκη. Ιδίως, αφού όπως ο θεωρητικός Lawrence Friedman αλλά και άλλοι θεωρητικοί υποστηρίζουν, η έννοια του νομικού πολιτισμού είναι «μια δύσκολα αντιληπτή έννοια και ενυπάρχει στην έννοια αυτή ένα σοβαρό πρόβλημα ορισμού» (Friedman 1997: 33-40). Ο νομικός πολιτισμός κάθε κοινωνίας ενσωματώνει ποικίλες εικόνες και αφηγήσεις της απονομής του δικαίου, των κοινωνιών της δικαιοσύνης, του τρόπου που οι πολίτες συμμετέχουν στο δικαιοκίνητο γίνεσθαι και κυρίως του πώς αντιλαμβάνονται τη νομική ρύθμιση, τη λειτουργία των δικαιοκινών κανόνων και κατά πόσο την αποδέχονται, συμμετέχουν ή όχι στην εμπέδωση της δικαιοκινής και αξιακής τάξης μιας κοινωνίας. Τα άτομα συμμετέχουν στην κατασκευή της νομιμότητας μέσω της έκφρασης της δικής τους αντίληψης για τον νόμο (της νομικής συνειδητότητας) και με το πώς αυτή νοηματοδοτείται στο ζωντανό «μωσαϊκό» της κοινωνίας. Τα υιοθετούμενα ερμηνευτικά σχήματα όχι μόνο νοηματοδοτούν τη σκέψη και τη δράση, αλλά δίνουν τη δυνατότητα στα άτομα να συγκροτήσουν μια αυτοσυντηρούμενη ολιστική άποψη του νομικού και ηθικού κόσμου μέσω της επανανοηματοδότησης των δικαιωμάτων τους, των αξιώσεων, της προστασίας και των υποχρεώσεων που επιβάλλει ο νόμος.

Ο Friedman, μελετώντας την έννοια της νομικής συνειδητότητας, υποστηρίζει ότι ο νομικός πολιτισμός, η νομική συνειδητότητα μιας κοινωνίας, μπορεί εμμέσως να αποτυπωθεί μέσω ερωτήσεων προς τους πολίτες για το τι αυτοί σκέπτονται, πώς «αφουγκράζονται» τους νομικούς κανόνες. Ένας άλλος τρόπος έρευνας που προτείνει είναι η παρατήρηση της καθημερινότητάς τους (Friedman 1997: 45-46). Για μια άλλη θεωρητικό, «η νομική συνειδητότητα και οι πρακτικές και οι ιδεολογίες αναφορικά με τους νομικούς θεσμούς δύνανται να μελετηθούν μέσω τόσο εθνογραφικών όσο και εμπειρικών μελετών» (Silbey 2001: 32-33). Άλλωστε, όπως έχει επίσης υποστηριχθεί, συνιστώσες της έννοιας του νομικού πολιτισμού προσεγγίζονται περισσότερο μέσω εμπειρικών μελετών και κάθε ξεχωριστή συνιστώσα αναγνωρίζει τη δική της μέθοδο προσέγγισης (π.χ. έρευνα των στάσεων και αντιλήψεων πολιτών, μελέτη των θεσμών, κ.λπ.)

Συνεπώς για να προσεγγίσουμε την έννοια του νομικού πολιτισμού πρέπει να καταγράψουμε όχι μόνο τις απόψεις όσων συμμετέχουν στην απονομή της δικαιοσύνης, αλλά κυρίως το πώς αντιλαμβάνονται τελικά το δίκαιο, τους νόμους και τους θεσμούς η ομάδα εκείνη των δρώντων υποκειμένων η οποία και είναι η άμεσα επηρεαζόμενη (Nelken 1997: 1-2). Μάλιστα, στην παρούσα μελέτη θα προσπαθήσουμε να αποτυπώσουμε πώς ακριβώς οι ορισμοί αυτοί σχετίζονται καιμπολιάζονται με τους *κοινωνιολογικούς ορισμούς του δικαίου*. Προκειμένου, λοιπόν, να καταγράψουμε και να κατανοήσουμε σε ένα

βαθμό μια συνιστώσα του *νομικού μας πολιτισμού στη σημερινή κοινωνία*, βασικός μας σύμμαχος δεν μπορεί να είναι άλλος από το να τον μελετήσουμε με τα μεθοδολογικά εργαλεία της θεωρητικής ανάλυσης, τη συγκριτική μέθοδο αλλά και την εμπειρική έρευνα. Μόνο μέσω της έρευνας, σε κάθε κοινωνία, μπορούμε να αποκαλύψουμε τους τρόπους με τους οποίους οι νομικοί κανόνες ενσωματώνονται σε μεγαλύτερα σχήματα ή κοινωνικές δομές, στην ίδια την καθημερινή ζωή, και με τον τρόπο αυτό να αποκαλύψουμε τη θέση που έχουν οι νομικοί κανόνες στην κοινωνία (Nelken 2007: 109-132).

Στόχος μας είναι να διερευνηθεί ο βαθμός στον οποίο οι νομικοί κανόνες που υιοθετούνται προέρχονται μερικώς ή και κυρίως από τα πάνω, ο ρόλος και η συμμετοχή των επηρεαζόμενων ομάδων δρώντων υποκειμένων (εν προκειμένω των αγροτών) στην συμπαραγωγή αυτή των κανόνων, η αντίληψη, κατανόηση και ενημέρωσή τους για αυτούς, κ.ά. Αντικείμενο διερεύνησης συνιστούν οι απόψεις των ανθρώπων αυτών για τη νομική ρύθμιση που τους αφορά. Η αναζήτηση ομοιοτήτων και διαφορών στη σημασία, σπουδαιότητα και συμπεριφορά του δικαίου εντός διαφορετικών πλαισίων όσο και το πώς οι άνθρωποι κατανοούν και αντιλαμβάνονται το δίκαιο εντός ενός συγκεκριμένου κοινωνικού πλαισίου, παραμένει ένα ζητούμενο. Είναι κοινός τόπος ότι ειδικά στο κρίσιμο πεδίο του περιβάλλοντος, η συνεργασία στην Ευρώπη, αλλά και διεθνώς, μπορεί να αναπτυχθεί μόνο στη βάση των κοινών αξιών και συγκεκριμένα της δημοκρατίας –ως αρχής διακυβέρνησης– του δικαίου και του σεβασμού για τον άνθρωπο, τα δικαιώματα και το περιβάλλον. Η συνεργασία αυτή προϋποθέτει σε ένα βαθμό την εναρμόνιση των νομικών πολιτισμών, όπως και της νομοθεσίας, και προϋποθέτει την προηγούμενη χαρτογράφηση του νομικού πολιτισμού κάθε ευρωπαϊκής κοινωνίας χωριστά. Ο Friedman σημειώνει: «Έχουμε για κάθε ξεχωριστή κοινωνία, λίγα πολύτιμα δεδομένα για τον νομικό πολιτισμό της, γιατί ποτέ δεν κάναμε τον κόπο να τα συλλέξουμε» (σελ. 34).

Η έννοια του νομικού πολιτισμού είναι πολύ σημαντική μεταβλητή, ειδικά στην περίπτωση που εγκολπώνονται στο εγχώριο δίκαιο –όπως στο δικό μας– άλλοι νομικοί θεσμοί, όπως οι ενωσιακοί κανόνες δικαίου αλλά και διεθνείς κανόνες δικαίου για το περιβάλλον. Συγκεκριμένα, στη νομοθεσία για τους Γενετικά Τροποποιημένους Οργανισμούς προβλέπεται η δυνατότητα των κρατών μελών (ΚΜ) να περιορίζουν ή να απαγορεύουν την καλλιέργεια ΓΤΟ στην επικράτειά τους. Με τις ενωσιακές ρυθμίσεις αναγνωρίζεται πλέον στα κράτη μέλη η δυνατότητα να θεσπίζουν μέτρα που απαγορεύουν ή περιορίζουν την καλλιέργεια στην επικράτειά τους των ΓΤΟ (opt-out clause). Οι προβλέψεις της οδηγίας 2015/412 θέτουν τρία σημαντικά ζητήματα. Το πρώτο έχει να κάνει με το ότι η νέα οδηγία επανεθνικοποιεί την καλλιέργεια ΓΤΟ. Το δεύτερο αναφέρεται στο ότι η νέα οδηγία θέτει θέματα ασυμβατότητας προς μια βασική αρχή του δικαίου της ΕΕ, την αρχή της ελεύθερης κυκλοφορίας των αγαθών. Κατά τρίτον, η νέα οδηγία ενδέχεται να μην είναι συμβατή με τη νομοθεσία του ΠΟΕ.

Για τον λόγο αυτό και με την εμπειρική έρευνα επιχειρούμε να αποτιμήσουμε τελικά και την εφαρμογή της ενωσιακής αυτής πολιτικής και πώς γίνεται αντιληπτή και μετεξε-λίσσεται. Ενσωματώνει ή όχι βασικές αξιακές και καθημερινές πρακτικές των δρώντων υποκειμένων; Είναι αναγκαίο να μελετήσουμε τον βαθμό νομικής συνειδητότητας των άμεσα ενδιαφερομένων (Jasanoff 2005: 102) -εν προκειμένω των αγροτών- για το πώς έχει συγκροτηθεί ο νομικός μας πολιτισμός, προκειμένου να ανοίξουμε το μαύρο κουτί και να καταφέρουμε να απαντήσουμε, εάν και σε ποιο βαθμό, με ποιον τρόπο και για ποιον λόγο εφαρμόζονται ή όχι οι νομικές ρυθμίσεις, και να αποκαλυφθούν επιλογές για το πώς θα εφαρμοστούν τελικά.

Ερευνητικά Ερωτήματα

Η αναζήτηση του τρόπου με τον οποίο το κανονιστικό περιεχόμενο των κανόνων του δικαίου υλοποιείται στην κοινωνική πραγματικότητα ανάγεται στην Κοινωνιολογία του

Δικαίου (Παπαχρίστου, 1999: 82). Περαιτέρω, από τη στιγμή που οι σχετικοί με το περιβάλλον κανόνες δικαίου απευθύνονται στα άτομα και καθορίζουν το πλαίσιο ρύθμισης των συμπεριφορών τους σύμφωνα με ορισμένα πρότυπα, είναι προφανές ότι η προσαρμογή της συμπεριφοράς στα πρότυπα αυτά προϋποθέτει τη γνώση του ίδιου του Δικαίου αλλά και των βάσεων στις οποίες αυτό εδράζεται. Η νομική συνειδητότητα από πλευράς δρώντων υποκειμένων όσον αφορά στο περιβάλλον, συνιστά ερευνώμενο ζήτημα στην παρούσα μελέτη.

Μια δικαιοκή ρύθμιση ενσωματώνει, από πλευράς Κοινωνιολογίας του Δικαίου, «ένα σύστημα πολιτισμικών και συμβολικών νοημάτων» (Galanter 1983: 117-142). Παράλληλα, η έννοια της συνειδητότητας αλλά και του νομικού πολιτισμού γενικά γίνεται κατανοητή «ως μέρος μιας αμοιβαίας διαδικασίας κατά την οποία τα νοήματα που δίνονται από τα υποκείμενα στον κόσμο σταθεροποιούνται, αντικειμενικοποιούνται και εν συνεχεία αντιγράφονται». Τα νοήματα αυτά από τη στιγμή που «θεσμοποιούνται» γίνονται μέρος ενός συστήματος που οριοθετεί και περιορίζει μια μελλοντική παραγωγή νοημάτων.

Ο πρώτος άξονας της μελέτης μας αφορά το πως λειτουργεί η πρόσληψη του κινδύνου καθώς και των ευρωπαϊκών δικαιοκίνων κανόνων για τους Γ.Τ.Ο. (EFSA 2010: 16-18). Ο δεύτερος άξονας επικεντρώνεται στο ζήτημα της συνύπαρξης γενετικά τροποποιημένων, συμβατικών και βιολογικών καλλιεργειών και τις στάσεις, στις αντιλήψεις, στις πρακτικές των ερωτωμένων (Balias 2011: 88-94). Διερευνάται, δηλαδή, εάν οι κατεξοχήν ενδιαφερόμενοι αγρότες γνωρίζουν σημαντικές νομικές τροποποιήσεις (EFSA 2012: 9-13), πώς τις εκλαμβάνουν και εάν και σε ποιο βαθμό έχουν πρόσβαση στην περιβαλλοντική πληροφορία. Ερωτάται, δηλαδή, εάν και κατά πόσο λειτουργεί η επικοινωνία της περιβαλλοντικής νομικής επιστήμης, πώς διαχειρίζονται οι αγρότες την πληροφορία, με τι κριτήρια διαμορφώνουν τις απόψεις τους και γιατί αποφασίζουν ή όχι να παρέμβουν ενεργά στη λήψη αποφάσεων για το περιβάλλον. Πιο συγκεκριμένα όμως διερευνώνται οι τρόποι με τους οποίους προσλαμβάνεται η περιβαλλοντική νομοθεσία, ερμηνεύεται και διευθετείται από τα υποκείμενα. Προς διερεύνηση ζήτημα είναι η νομική συνειδητότητα της ομάδας των αγροτών όσον αφορά στην περιβαλλοντική νομοθεσία για τους Γ.Τ.Ο., την εφαρμογή της περιβαλλοντικής δικαιοσύνης καθώς και η εκ μέρους τους πρόσληψη της έκρηξης της βιοτεχνολογίας (Krimsky 2015: 880) και της απόπειρας νομικής ρύθμισης. Πώς προσεγγίζουν οι αγροτικοί πληθυσμοί με τα συλλογικά σχήματα συμμετοχής, την παραγωγή δικαίου; (Tsatsakis et al. 2017: 818-832) Συμμετέχουν με τις ιδέες και αξίες τους και ανασχηματίζουν την έννοια του περιβαλλοντικού δικαίου ή συμμετέχουν στη συμπαραγωγή της νομικής ρύθμισης; Ενδιαφέρει την Κοινωνιολογία του Δικαίου να μελετήσει τις αξίες, τη νομική κουλτούρα, τον νομικό πολιτισμό, ειδικά σε αναφορά με το Δίκαιο του Περιβάλλοντος, το οποίο αναλύεται κατ' εξοχήν με διεπιστημονικό τρόπο. Να ρίξει επαρκές «φως» στο πώς παράγεται και το πώς εφαρμόζεται αυτό.

Μεθοδολογία Έρευνας

Επιχειρώντας να διερευνήσουμε πώς λειτουργεί η διάσταση του Περιβάλλοντος στο πολύπλοκο αυτό «μωσαϊκό» του *νομικού πολιτισμού*, μέσα από το υπάρχον θεωρητικό πλαίσιο, με τη διεξαγωγή εμπειρικής έρευνας αλλά και μελετώντας την εξέλιξη των κανόνων δικαίου που αφορούν στη διαπλοκή δικαίου και τεχνολογίας. Συγκεκριμένα επικεντρωθήκαμε στους προβληματισμούς στη διεθνή επιστημονική κοινότητα που εντοπίζονται σε κρίσιμα στοιχεία της νομοθεσίας της Ε.Ε. που έχουν να κάνουν με την επιστημονική αξιολόγηση των κινδύνων για το περιβάλλον και την ανθρώπινη υγεία, καθώς και τον ρόλο άλλων παραγόντων (κοινωνικών, ηθικών, πολιτικών κ.λπ.) στη διαδικασία λήψης απόφασης. Ως εκ τούτου θα επιχειρήσουμε να παρουσιάσουμε τα αποτελέσματα της έρευνάς μας με θέμα «Γενετικά Τροποποιημένοι Οργανισμοί: Ρυθμιστικές και κοινωνικοοικονομικές πτυχές» (βλ. <http://gmosocialimpact.eu/>) που χρηματοδοτήθηκε από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας & Καινοτομίας (H.F.R.I.). Η έρευνα πραγματοποιήθηκε κατά

το χρονικό διάστημα από 12-02-2020 έως 12-12-2022. Η έρευνά μας συνδύασε ποιοτική δογματική και κοινωνικο-νομική έρευνα χρησιμοποιώντας μια σύνθεση δευτερογενών και πρωτογενών ποιοτικών δεδομένων. Χρησιμοποιήθηκε ανάλυση βασισμένη στη βιβλιογραφία, μελέτη πρωτογενών και δευτερογενών νομικών πηγών και πρωτότυπα εμπειρικά δεδομένα που αποκτήθηκαν από μια σειρά συνεντεύξεων με άτομα από τον αγροτικό κλάδο σε εθνικό επίπεδο.

Κατά τη διάρκεια της εμπειρικής έρευνάς μας χρησιμοποιήσαμε ένα σύνολο προσχεδιασμένων ερωτήσεων. Οι ερωτήσεις πραγματεύονταν ζητήματα άμεσα συνδεδεμένα με τα ερευνητικά μας ερωτήματα. Οι συνεντεύξεις που ελήφθησαν ήταν χαλαρά δομημένες γύρω από ορισμένες βασικές ερωτήσεις ανοιχτού τύπου. Το σύνολο των συνεντευξιαζόμενων ανήλθαν σε 90. Η γεωγραφική κατανομή περιλαμβάνει τόσο την ηπειρωτική όσο και τη νησιωτική χώρα, με γνώμονα τη βέλτιστη κάλυψη των ιδιαίτερων παραγόντων κάθε περιοχής. Οι συνεντευξιαζόμενοι επιλέχθηκαν προσεκτικά με βάση τη θέση τους ως επαγγελματίες του πρωτογενούς τομέα. Οι προσκλήσεις ανήλθαν σε πολλαπλάσιο αριθμό, πολλοί όμως δεν ανταποκρίθηκαν λόγω των ιδιαίτερων κοινωνικοοικονομικών συνθηκών (πανδημία COVID-19) και των εξαιρετικά δυσχερών συνθηκών επικοινωνίας. Πετύχαμε να εντάξουμε στις συνεντεύξεις μας αγρότες του πρωτογενούς τομέα που κάλυπταν ένα ευρύτατο φάσμα δραστηριοτήτων καλλιέργειας. Σε χρόνο πρότερο των συνεντεύξεων απεστάλησαν ηλεκτρονικά έντυπα συναίνεσης τα οποία ζητήσαμε να υπογραφούν από τους συνεντευξιαζόμενους ώστε να τηρείται απαραίτητα το ρυθμιστικό καθεστώς του ΓΚΠΔ (GDPR)

Αποτελέσματα

Η συντριπτική πλειονότητα των συμμετεχόντων, ανεξαρτήτως γεωγραφικής κατανομής και αγροτικής απασχόλησης, εξέφρασαν συγκεκριμένες ανησυχίες σχετικά με την ασφάλεια των καλλιεργειών Γ.Τ.Ο. και κατά πόσο η κείμενη νομική ρύθμιση σε τρέχοντα ή μέλλοντα χρόνο μπορεί να τη διασφαλίσει. Σε αναλογία 2/5 των συνεντευξιαζόμενων (αγροτών με ενασχόληση ανθοκαλλιεργειών, βοτάνων, ζαχαροκάλαμων, λούπινο κ.ά.) με ποικιλία γεωγραφικής κατανομής (Θεσσαλία, Ανατολική Μακεδονία, Θράκη, Μάνη, Λήμνος κ.ά.) διατυπώθηκε ανησυχία για μια πιθανή εξαφάνιση των παραδοσιακών ποικιλιών και απώλεια της γεωργικής ποικιλότητας λόγω της μαζικής χρήσης βελτιωμένων ποικιλιών, καθώς και καλλιεργειών γενετικά τροποποιημένων σπόρων. Οι ως άνω απαντήσεις δόθηκαν σχετικά με την ενδεχόμενη περίπτωση αλλαγής της εγχώριας νομοθεσίας προς την κατεύθυνση της απελευθέρωσης της καλλιέργειας των γενετικά τροποποιημένων σπόρων, κάτι που ως σήμερα απαγορεύεται στη χώρα μας.

Η έλλειψη πληροφόρησης σχετικά με το ρυθμιστικό πλαίσιο για την εφαρμογή των Γ.Τ.Ο. αποτέλεσε μείζονα ανησυχία για αρκετούς συμμετέχοντες, περίπου άνω των 4/5. Επισημάνθηκαν τα κενά σχετικά με την ενημέρωσή τους για την εθνική αλλά και την ευρωπαϊκή νομοθεσία μέσω κεντρικών ή τοπικών αρμοδίων αρχών σχετικά με το παρόν ρυθμιστικό καθεστώς, καθώς και σχετικά με τις εξελίξεις στον τομέα της βιοτεχνολογίας και κυρίως των γενετικά τροποποιημένων σπόρων. Επίσης, πλέον των 2/5 των ερωτώμενων παραπονέθηκαν για εκτεταμένη παραπληροφόρηση και αδυναμία εύρεσης ασφαλών πηγών πληροφόρησης.

Πάνω από τα 4/5 των συμμετεχόντων εξέφρασαν την απογοήτευσή τους όχι μόνο για την παντελή απουσία ενημέρωσης και επικοινωνίας της νομοθετικής ρύθμισης αλλά και για την μη δυνατότητα ουσιαστικής συμμετοχής τους στον σχεδιασμό και την εφαρμογή της γεωργικής πολιτικής που κατ' εξοχήν τους αφορά, καθώς και στη λήψη αποφάσεων τόσο σε κεντρικό όσο και σε τοπικό επίπεδο.

Βασικές προκλήσεις που απαιτούν ιδιαίτερη προσοχή και σχεδιασμό σχετικά με την δυνατότητα επιτυχούς και ασφαλούς εισαγωγής της βιοτεχνολογίας στον αγροδιατροφικό

κό τομέα, όπως και η έλλειψη αξιόπιστων μεθόδων ανίχνευσης της Γενετικής Τροποποίησης ήταν κάποια επιμέρους ζητήματα που θίχτηκαν εκ μέρους εκείνων των αγροτών, οι οποίοι ήταν νεαρής ηλικίας και επέστρεψαν στην ύπαιθρο μετά από συναφείς σπουδές (γεωπόνοι, μηχανικοί).

Περίπου το 1/5 των συμμετεχόντων, κυρίως προερχόμενων από τη Δυτική Μακεδονία με αντικείμενο την καλλιέργεια σιτηρών, πρότειναν ότι μπορεί να δοκιμάσουν να επενδύσουν στην καλλιέργεια γενετικά τροποποιημένων σπόρων εάν αποδειχθούν ότι βοηθούν περισσότερο στην καταπολέμηση της κλιματικής αλλαγής, αλλά μόνο εάν καλλιεργούνται σε διαχωρισμένες ζώνες για δοκιμαστική περίοδο που διαρκεί τουλάχιστον πέντε χρόνια. Ορισμένοι επεσήμαναν ότι διαφορετικές ομάδες συμφερόντων και κυβερνητικοί τομείς συχνά συμμετέχουν σε διαφορετικές συνιστώσες των ρυθμιστικών ρυθμίσεων, αλλά δεν αλληλεπιδρούν για να συζητήσουν πλήρως τις επιπτώσεις τους. Οι αγρότες στην Ελλάδα απουσιάζουν από αυτή τη διαδικασία. Ως αποτέλεσμα, οι μικρότερες αναπτυσσόμενες χώρες δεν είναι σε θέση να ανταποκριθούν στους ευρωπαϊκούς κανονισμούς με συνεκτικό και συνεπή τρόπο, πολύ δε περισσότερο να τους επιβάλουν. Κάποιοι πρόσθεσαν επίσης ότι ήταν γενικά δύσκολο για τις αναπτυσσόμενες χώρες, όπως η Ελλάδα, να δημιουργήσουν ρυθμιστικά πλαίσια προτού έχουν την ικανότητα να εμπλακούν οι ίδιες στη βιοτεχνολογία.

Η τρέχουσα κατάσταση όπου εκτινάσσεται στα ύψη η τιμή των τροφίμων και οι παγκόσμιες ελλείψεις σιτηρών, όπως τόνισαν οι συνεντευξιαζόμενοί μας, δημιουργούν διερκεώς νέες ευκαιρίες για τη αγροτοβιομηχανία προκειμένου να προωθήσει τη διάδοση των γενετικά τροποποιημένων τροφίμων. Οι άνθρωποι που θα χρειαστούν επισιτιστική βοήθεια και σπόρους θα πιεστούν να δεχτούν ευκολότερα γενετικά τροποποιημένους σπόρους. Αν είναι αρκετά φθηνοί, ίσως αυτή να είναι η μόνη εναλλακτική τους. Οι συμμετέχοντες ανησυχούσαν ότι αυτή η κατάσταση ασκεί νέες πιέσεις στις κυβερνήσεις, στις εταιρείες τροφίμων και στους καταναλωτές ώστε να χαλαρώσουν τελικά τη μακροχρόνια αντίστασή τους στις γενετικά τροποποιημένες καλλιέργειες χωρίς να καταλαβαίνουν επαρκώς τις πραγματικές επιπτώσεις. Αναλογία 2/5 εξ αυτών φοβούνται ότι σε αυτήν την εποχή αυστηροποίησης των παγκόσμιων αποθεμάτων τροφίμων, η ικανότητα ανάπτυξης και διασφάλισης τροφίμων γίνεται γρήγορα μια νέα μορφή γεωπολιτικής επιρροής που μπορεί να λειτουργήσει εις βάρος του κοινού καλού. Εκφράστηκαν φόβοι σχετικά με τον αντίκτυπο των Γ.Τ.Ο. στην υποβάθμιση ή την απώλεια βασικών φυσικών πόρων (κυρίως, επιφανειακά εδάφη και αποθέματα γλυκού νερού) και των φυσικών οικοσυστημάτων. Πάνω από 3/5 των συμμετεχόντων φαίνεται να πιστεύουν ότι η τοπική οικονομία τροφίμων και η βιολογική καλλιέργεια είναι ο πυρήνας της αγροτικής οικονομίας και οι προσπάθειες για την ενίσχυσή της αποφέρουν συστημικά οφέλη που δύναται να φτάσουν πολύ πέρα από την ίδια την τοπική τροφική αλυσίδα.

Τα λόγια μιας αγρότισσας θα μείνουν μαζί μας για πάντα. Κρατούν ίσως ένα σπουδαίο μάθημα: *«...είναι στα χέρια των καταναλωτών να προωθήσουν τη βιώσιμη γεωργία εάν είναι πρόθυμοι να απελευθερωθούν από τα περιοριστικά καταναλωτικά πλαίσια— εάν λειτουργήσουν όχι μόνο ως απλοί πελάτες-καταναλωτές, αλλά ως χέρι-χέρι με τους αγρότες στην επίλυση των προβλημάτων για να μην είναι όλοι μαζί υπόλογοι στην επόμενη γενιά».*

Συζήτηση των Αποτελεσμάτων

Πολλές διεθνείς συμφωνίες και κανονισμοί της ΕΕ —συμπεριλαμβανομένου του Πρωτοκόλλου της Καρθαγένης για τη Βιοασφάλεια, καθώς και της Σύμβασης του Aarhus— επιβάλλουν τη συμμετοχή του κοινού στη διαδικασία λήψης αποφάσεων σχετικά με τις διαγονιδιακές τεχνολογίες. Πολλοί από τους συνεντευξιαζόμενούς μας, ωστόσο, εξέφρασαν την ανησυχία τους ότι οι αναπτυσσόμενες χώρες, όπως η Ελλάδα, υστερούν σε

αυτό το θέμα. Οι περισσότεροι απάντησαν ότι «οι φωνές των τοπικών πληθυσμών που πλήττονται περισσότερο από τη γεωργική βιοτεχνολογία δεν ερωτώνται και συχνά δεν ακούγονται».

Στην τελική έκθεση της Διάσκεψης για το Μέλλον της Ευρώπης, που δημοσιεύθηκε στις 9 Μαΐου 2022, στις προτάσεις τους για τη γεωργία, την παραγωγή τροφίμων, τη βιοποικιλότητα τα οικοσυστήματα και τη ρύπανση, οι πολίτες ζήτησαν από τα όργανα της Ε.Ε. που συμμετέχουν στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων, ιδίως να «δημιουργήσουν, αποκαταστήσουν, καλύτερα διαχειριστούν και επεκτείνουν τις προστατευόμενες περιοχές – για τη διατήρηση της βιοποικιλότητας», για την «προστασία των εντόμων, ιδίως των αυτόχθονων εντόμων και των επικονιαστών, μεταξύ άλλων μέσω της προστασίας από χωροκατακτητικά είδη και της καλύτερης επιβολής της ισχύουσας νομοθεσίας». Ζήτησαν επίσης να «θέσουν δεσμευτικούς εθνικούς στόχους σε όλα τα κράτη μέλη της ΕΕ για την αναδάσωση ιθαγενών δέντρων και τοπικής χλωρίδας, λαμβάνοντας υπόψη τις διαφορετικές εθνικές καταστάσεις και ιδιαιτερότητες». Όσον αφορά τις προτάσεις τους σχετικά με την ενημέρωση, τον διάλογο ευαισθητοποίησης και τον τρόπο ζωής, οι πολίτες ζήτησαν ειδικότερα να «συμπεριλάβουν την παραγωγή τροφίμων και την προστασία της βιοποικιλότητας ως μέρος της εκπαίδευσης, συμπεριλαμβανομένου του πλεονεκτήματος των μη επεξεργασμένων έναντι των επεξεργασμένων τροφίμων και την προώθηση των σχολικών κήπων, την επιδότηση της αστικής κηπουρικής και της κάθετης γεωργίας» και οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις «να εξετάσουν το ενδεχόμενο να καταστήσουν τη βιοποικιλότητα υποχρεωτικό μάθημα στα σχολεία και να αυξήσουν την ευαισθητοποίηση για τη βιοποικιλότητα μέσω της χρήσης εκστρατειών στα μέσα ενημέρωσης και με κίνητρα να «συμπεριληφθούν η παραγωγή τροφίμων και οι «ανταγωνισμοί» σε όλη την ΕΕ» (Διάσκεψη για το Μέλλον της Ευρώπης – Έκθεση σχετικά με το τελικό αποτέλεσμα, Μάιος 2022).

Απαιτείται, επομένως, πιο αποφασιστική δράση για την επίτευξη των στόχων της ΕΕ για το κλίμα και τη βιοποικιλότητα για το 2030 και το 2050 και για τη διασφάλιση της ανθεκτικότητας των συστημάτων τροφίμων. Η Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία (COM/2019/640 τελικό) δεσμεύεται για την προστασία και την αποκατάσταση της φύσης. Αναφέρει ότι η Επιτροπή θα εντοπίσει μέτρα, συμπεριλαμβανομένων των νομικών, για να βοηθήσει τα κράτη μέλη να βελτιώσουν και να αποκαταστήσουν τα κατεστραμμένα και πλούσια σε άνθρακα οικοσυστήματα σε καλή οικολογική κατάσταση. Η Πράσινη Συμφωνία τόνισε επίσης ότι όλες οι ενέργειες και οι πολιτικές της ΕΕ πρέπει να ενωθούν για να βοηθήσουν την ΕΕ να επιτύχει μια επιτυχημένη και δίκαιη μετάβαση προς ένα βιώσιμο μέλλον.

Είναι κρίσιμο να εμπλακεί το κοινό καθώς και τα ενδιαφερόμενα μέρη (αγρότες) στον επιστημονικό διάλογο πολύ πριν από το ρυθμιστικό στάδιο. Μόνο με αυτόν τον τρόπο όλα τα ενδιαφερόμενα μέρη, οι πολίτες καθώς και οι αγρότες θα κατανοήσουν και θα αισθανθούν ότι λαμβάνουν μέρος ενεργά στις επιστημονικές αποφάσεις και κατά συνέπεια στις πολιτικές αποφάσεις της χώρας τους. Τα δημόσια φόρουμ μπορούν να αναδείξουν την πολύπλευρη σκοπιά ζητημάτων τα οποία δεν αναμένεται να προτεραιοποιηθούν από τους υπεύθυνους χάραξης πολιτικής και τους επιστήμονες και μπορούν να παρέχουν πολύτιμη συμβολή τόσο ως προς το εύρος των προβλημάτων που αναφέρονται σε κάθε επίπεδο αναφορικά με ένα αντικείμενο νομικοπολιτικής ρύθμισης, όσο και στην ενίσχυση και εμπέδωση της εκάστοτε εφαρμοζόμενης πολιτικής.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Μπάλιας, Γ. (2011), *Η Ρύθμιση των Γενετικά Τροποποιημένων Οργανισμών (GMOs)*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Παπαχρίστου, Θ. (1999), *Κοινωνιολογία του Δικαίου*, Αθήνα, Σάκκουλας.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- COM (2019), 640-Communication the European Green Deal.
- Friedman, L. (1997), The Concept of Legal Culture: A Reply, σε David Nelken (επιμ.) *Comparing Legal Cultures*, Dartmouth Publishing, pp. 32-40.
- EFSA (2010). Guidance on the environmental risk assessment of genetically modified plants. EFSA J. 2010;8:18791990.doi:10.2903.
- EFSA (2012). Guidance on the risk assessment of food and feed from genetically modified animals and on animal health and welfare aspects. EFSA J. 2012;10:2501.
- Galanter, M. (1983), Radiating Effects of courts, σε Keith Boyum and Lynn Mather (επιμ.) *Empirical theories about courts*, New York, Longman, pp.117-142.
- Jasanoff Sh. (2005) *Designs on Nature: Science and Democracy in Europe and the United States*, Princeton-London, Princeton University Press.
- Krimsky Sh. (2015), An Illusory Consensus behind GMO Health Assessment Science, *Science, Technology, & Human Values*, Vol.40, No 6, pp. 883-914.
- Nelken, D. (1997), Comparing Legal Cultures: An Introduction, σε *Comparing Legal Cultures* Dartmouth Publishing, pp. 12-20.
- Nelken, D. (2007), Defining and using the concept of Legal culture, σε Örüçü E. και Nelken D. (eds.), *Comparative Law, A Handbook*, Oxford: Hart Publishing, pp. 112-132.
- Recommendation of the Commission 2003/556/EC on coexistence of cultivations.
- Silbey, S. (2001), Legal culture and legal consciousness, σε Wright J. (επιμ.), *Encyclopedia of the Social and Behavioural Sciences*, London, Elsevier, pp. 726-733.
- Tsatsakis, A., Nawaz, M.A., Kouretas, D., Balias, G., Savolainen, K., Tutelyan, V., Golokhvast, K.S., Lee, J.D., Yang, S.H., Chung, G., (2017) Environmental impacts of genetically modified plants: a review, *Environmental Research*, Vol. 156, No 1, pp. 818-833.

ΜΟΡΦΕΣ ΕΠΑΝΕΝΤΑΞΗΣ ΕΥΑΛΩΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΟΜΑΔΩΝ

Ελένη Μπάρδα^α

^α Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης

Περίληψη

Η βιβλιογραφική έκρηξη, που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια σχετικά με ζητήματα που άπτονται της Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας, σηματοδοτεί την ανάγκη να καλυφθούν τα ζητήματα αυτά επιστημονικά και κοινωνικά με επάρκεια. Ειδικότερα, μετά την ψήφιση του Ν. 4430/2016 άρχισε να διαφαίνεται μία στασιμότητα, καθώς το νομοσχέδιο ήταν περισσότερο επικεντρωμένο σε ζητήματα θεωρητικά και λιγότερο σε πρακτικά, τα οποία, όμως, εμφανίζονται διαρκώς στο προσκήνιο. Βασικό ζητούμενο είναι η μελέτη των συνθηκών που επικρατούν μετά τον Ν. 4430/2016, και όλο το προηγούμενο διάστημα στις νομοθετικές ρυθμίσεις που ψηφίζονταν σχετικά με την Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία καθώς υπήρχαν δυσκολίες στην εφαρμογή τους λόγω ερμηνευτικών ασαφειών. Στην ανάλυση του συγκεκριμένου ζητήματος, μέσα από τη μελέτη του θεωρητικού πλαισίου για τη σημασία της επιστημονικής γνώσης, του μετασχηματισμού και των αντίστοιχων θεσμικών προϋποθέσεων στις παραγωγικές και αναπτυξιακές διεργασίες των μορφών επανένταξης, ανακύπτει ο προβληματισμός για τις πολιτικές που μπορούν να λάβουν χώρα στην Ελλάδα.

Λέξεις κλειδιά: επανένταξη, Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία, ευάλωτες ομάδες πληθυσμού

FORMS OF REINTEGRATION OF VULNERABLE SOCIAL GROUPS

Eleni Barda^α

^α National and Kapodistrian University of Athens, Department of Pedagogy and Primary Education

Abstract

The observed in the last years, upsurge in the literature regarding the Social and Solidarity Economy (SSE) has created the need to sufficiently cover the subject, scientifically and socially. In particular, after the latest law 4430/2016, stagnation became evident, as the bill mainly focused on rather theoretical issues than the practical ones, which constantly emerge. The predominant hoped-for purpose of the survey is to study the conditions prevailing after law 4430/2016. In the course of analysis of this issue, through the study of the theoretical context regarding the importance of scientific knowledge, transformation and the respective institutional prerequisites in the productive and developmental procedures of the forms of reintegration, a concern as regards the policies that could be applied in Greece arises. In this respect, Social and Solidarity Economy regarding the forms of reintegration and the comprehensive role of infrastructure and subjects created in modern states, is spotlighted.

Keywords: social reintegration, Social and Solidarity Economy, vulnerable social groups

Εισαγωγή

Με το πέρασμα από τον «οργανωμένο» στον «αποδιοργανωμένο» καπιταλισμό δημιουργείται η αίσθηση του τέλους μίας εποχής και η αρχή μίας επόμενης, διαφορετικής. Οι δυναμικές που έχουν αναπτυχθεί δεν θα μπορούσαν να αφήσουν αμέτοχη την πολιτικο-διοικητική σκέψη, η οποία προβαίνει σε μία αναριοθιέτηση εννοιών και μορφών του οργανώνει και του επιχειρείν.

Αυτές οι δυναμικές προκάλεσαν μία διαδικασία αναδιάταξης των σχέσεων μεταξύ του δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα μέσα από την παροχή μεγάλου πλήθους και όγκου δημόσιων υπηρεσιών προς τον επιχειρηματικό, τον κοινωνικό και, σε γενικότερο επίπεδο, τον μη κρατικό τομέα. Το αίτημα για τον ανασχεδιασμό και την εν γένει ανασυγκρότηση του κράτους συνυφαίνεται με το ζήτημα της ανακατανομής των λειτουργιών και, κυρίως, της διαμόρφωσης ενός νέου τύπου ισορροπίας μεταξύ του δημόσιου και του ιδιωτικού στη βάση του, όμως, συλλογικού και αλληλέγγυου τομέα.

Τον Ιούλιο του 2016 τέθηκε σε δημόσια διαβούλευση το νομοσχέδιο για την Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία (Κ.Α.Ο.). Στη συνέχεια αυτής της δημόσιας διαβούλευσης ακολούθησε ο Ν. 4430/2016 «Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία και ανάπτυξη των φορέων της και άλλες διατάξεις». Ένα χρόνο μετά την κυβερνητική αλλαγή ρυθμίστηκαν θέματα, τα οποία αφορούν στη σύσταση, στη λειτουργία και τη διοικητική εποπτεία των φορέων Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας ξεκαθαρίζοντας σημεία και παρανοήσεις του νόμου του 2011 της προηγούμενης κυβέρνησης. Η Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία με νομικούς όρους αποτελεί «το σύνολο των οικονομικών δραστηριοτήτων που στηρίζονται σε μία εναλλακτική μορφή οργάνωσης των σχέσεων παραγωγής, διανομής, κατανάλωσης και επανεπένδυσης, βασισμένη στις αρχές της δημοκρατίας, της ισότητας, της αλληλεγγύης, της συνεργασίας, καθώς και του σεβασμού στον άνθρωπο και το περιβάλλον».

Γενικά, οι οργανώσεις της κοινωνικής οικονομίας βασίζονται περισσότερο στην παροχή υπηρεσιών προς τα μέλη και την κοινότητα, ενώ η επιδίωξη του κέρδους δεν αποτελεί αυτοσκοπό. Έχουν ανεξάρτητη διοίκηση, εφαρμόζουν δημοκρατία στη λήψη των αποφάσεων και αποδίδουν προτεραιότητα στα μέλη και την εργασία τους έναντι του κεφαλαίου και της διανομής του εισοδήματος (Χρυσάκης κ.ά. 2002: 33, Φεφές 2007: 41). Το πολυδιάστατο αυτό φάσμα και η ευελιξία η οποία εμφανίζεται τόσο στην έννοια της κοινωνικής οικονομίας ή τρίτου τομέα συνολικά, όσο και στα εγχειρήματα που προκύπτουν έχουν ιδιαίτερο κοινωνικό πρόσημο.

Τα ανθρώπινα δικαιώματα, η έννοια του ενεργού πολίτη, η ευελιξία στην απασχόληση, οι νέες μορφές απασχόλησης, η καινοτομία, η προστασία του περιβάλλοντος, η τοπική και περιφερειακή ανάπτυξη, η κοινωνική πρόνοια, οι φιλανθρωπικές δραστηριότητες αποτελούν ορισμένα μόνο σημεία, τα οποία προσδιορίζουν τη σύζευξη αυτών των όρων στον τρίτο τομέα. Σε αυτό το σημείο, ενσωματώνει φορείς, οργανισμούς και επιχειρήσεις, οι οποίοι δεν ανήκουν αποκλειστικά ούτε στον ιδιωτικό ούτε στον δημόσιο τομέα και παραπέμπει σε νομικές και οργανωτικές μορφές αστικού χαρακτήρα κυρίως (Χρυσάκης κ.ά. 2002: 37-38, Φεφές 2007: 42-45).

Ο τρίτος τομέας αποτελεί ένα σύνολο πρακτικών οργάνωσης της κοινωνικής και οικονομικής ζωής που δεν μπορούν να ενταχθούν ούτε στον δημόσιο ούτε στον ιδιωτικό τομέα, όπως οι συνεταιρισμοί, οι μη κερδοσκοπικές οργανώσεις και οι εταιρείες αλληλοβοήθειας (Defourny 2001). Ταυτόχρονα, ο Defourny (2001) διατυπώνει την άποψη ότι οι δράσεις της κοινωνικής οικονομίας αναφέρονται και πραγματοποιούνται από επι-

χειρήσεις, φορείς και οργανισμούς, με στόχο τη στήριξη ευπαθών κοινωνικών ομάδων. Συγκεκριμένα, για τον στόχο αυτό αναφέρονται, και με έναυσμα τα ευρωπαϊκά πρότυπα, οι αρχές της αλληλεγγύης, της ισότητας, της δημοκρατικής διοίκησης και της συμμετοχικότητας (Γεώργιας 2013: 18-19), οι οποίες θα πρέπει να διακατέχουν τις οργανώσεις της κοινωνικής οικονομίας και του τρίτου τομέα γενικότερα.

Η ελεύθερη συμμετοχή των μελών των οργανώσεων του τρίτου τομέα μέσα από την αυτενέργεια και την πρωτοβουλία που αναλαμβάνουν σε μία συλλογική προσπάθεια με σκοπό την αναδιανομή του πλούτου από τον τομέα της αγοράς προς τον τρίτο τομέα, συμπληρώνοντας με αυτόν τον τρόπο τον ρόλο του κράτους, καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα κοινωνικών και προνοιακών υπηρεσιών, ψυχαγωγίας, υγείας, υπηρεσιών στέγασης, δραστηριοτήτων που αφορούν τον πολιτισμό, την εργασία, το περιβάλλον, την ανάπτυξη, την καινοτομία κ.ά. (Ρίφκιν 1995: 419-420).

Η κοινωνική οικονομία ως αλληλέγγυα οικονομία εμφανίζεται όταν οι παραδοσιακοί τομείς (αγορά-κράτος) αδυνατούν να καλύψουν ανάγκες που προκύπτουν και το κενό που δημιουργείται αναλαμβάνει να καλύψει με οικονομική δραστηριότητα η κοινωνία πολιτών (Ρίφκιν 1995: 421). Αυτές οι ανάγκες για νέες μορφές απασχόλησης και εργασίας προκύπτουν από κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα (Amin et al 2002), τα οποία οι οργανώσεις της Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας καλούνται να αντισταθμίσουν. Οι οργανώσεις αυτές περιλαμβάνουν ένα σύνολο πολιτικών απασχόλησης, επιχειρηματικότητας, τοπικής ανάπτυξης και κοινωνικής ένταξης (Αδάμ και Παπαθεοδώρου 2010: 25-26). Όλο και περισσότερο απαντώνται στη βιβλιογραφία ως πηγές κοινωνικού κεφαλαίου, καθώς καλύπτουν ανάγκες βιοτικές, διαμορφώνουν σχέσεις ανάμεσα στο άτομο και το κράτος, προωθούν αξίες, όπως είναι η αυτενέργεια, η ανάληψη πρωτοβουλιών, η αλληλεγγύη, η υπευθυνότητα, η ισότητα, η ενεργοποίηση και η κινητοποίηση του πολίτη, η αξιοπρέπεια και ο αυτοσεβασμός.

Με το νέο πλαίσιο του Ν. 4430/2016 καθορίζεται για πρώτη φορά στην Ελλάδα ο τομέας της Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας ως κατεύθυνση για την παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών με σκοπό την ικανοποίηση ειδικών κοινωνικών ομάδων. Στο ανάλογο καταστατικό της Κοινωνικής Συνεταιριστικής Επιχείρησης Ένταξης αναφέρονται ως ειδικές κοινωνικές ομάδες: α) τα θύματα ενδοοικογενειακής βίας, β) τα θύματα παράνομης διακίνησης και εμπορίας ανθρώπων, γ) οι άστεγοι, δ) τα άτομα που διαβιούν σε συνθήκες φτώχειας, ε) οι οικονομικοί μετανάστες, στ) οι πρόσφυγες και οι αιτούντες άσυλο για όσο εκκρεμεί η εξέταση του αιτήματος χορήγησης ασύλου, ζ) οι αρχηγοί μονογονεϊκών οικογενειών, η) τα άτομα με πολιτισμικές ιδιαιτερότητες, θ) οι μακροχρόνια άνεργοι έως είκοσι πέντε (25) ετών και άνω των πενήντα (50) ετών. Μολονότι δεν είναι σκοπός της παρούσας μελέτης ο σχολιασμός αυτών των σημείων, μνημονεύεται ακόμη, ενδεικτικά, ότι στο καταστατικό της Κοινωνικής Συνεταιριστικής Επιχείρησης Ένταξης αναφέρονται ως ευάλωτες κοινωνικές ομάδες: α) τα άτομα με αναπηρία οποιασδήποτε μορφής σε ποσοστό άνω του 50% (σωματική, ψυχική, νοητική, αισθητηριακή), β) τα άτομα με προβλήματα εξάρτησης από ουσίες ή τα απεξαρτημένα άτομα, γ) οι ανήλικοι με παραβατική συμπεριφορά, δ) οι φυλακισμένοι/ες και αποφυλακισμένοι/ες.

Με αφορμή τα παραπάνω και, γενικότερα, από σύγχρονους επιστήμονες σχολιάζεται η εξέλιξη της κοινωνικής οικονομίας στη χώρα μας ως αλληλέγγυα, καθώς συνδέεται όλο και περισσότερο με τον όρο της αλληλεγγύης. Ο κοινωνικός και αλληλέγγυος, όμως, σκοπός της συνδέεται με την κυρίαρχη έννοια του νεοφιλελευθερισμού στη νεωτερική πολιτική και οικονομική σκέψη ως αναγκαιότητα ενσωμάτωσης της οικονομίας στην κοινωνία και τις ανάγκες της (Νικολόπουλος και Καπογιάννης 2012: 41-46). Οι Νικολόπουλος και Καπογιάννης αναφέρουν (2012: 32-38) ότι για τα παραδείγματα στην κλασική έννοια της κοινωνικής οικονομίας εμφανίζεται ένας περιορισμός και μία κατάταξη των φορέων ως προς τη νομική τους μορφή. Στην αλληλέγγυα οικονομία εντάσσεται ο εθελοντισμός και πολλές μορφές δικτύων αλληλοβοήθειας. Αυτή, λοιπόν, η ποικιλομορφία που εμφανίζει η Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία έρχεται σε αντίθεση με την κυρίαρχη

μορφή της αγοράς και γενικότερα με την παραδοσιακή συγκεντρωτική οικονομία υπό τον έλεγχο του κράτους.

Η κοινωνικοποίηση, ο εκδημοκρατισμός της αγοράς, η ανθρώπινη αξία έναντι του κεφαλαίου με εφαρμογή στη βάση της κοινωνίας, καθώς και ο επαναπροσδιορισμός της έννοιας του πλούτου με ποιοτικούς δείκτες μέτρησης της ζωής και της ευημερίας, μαζί με την παραγωγή προϊόντων και υπηρεσιών με νέα κοινωνική χρησιμότητα και ωφελιμότητα (2012: 39-40) αποτελούν αξίες και συνθήκες που πραγματεύεται η Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία.

Τα τελευταία χρόνια υπήρξε άνθηση του τομέα, καθώς μέσω αυτού ενεργοποιήθηκαν ομάδες πολιτών που παράγουν αγαθά και υπηρεσίες. Αποτέλεσμα αυτού ήταν να αναπτυχθεί ο παραγωγικός και επιχειρηματικός ρόλος των οργανώσεων (Χρυσάκης κ.ά. 2002: 16-17). Όσο αυξάνονται οι ανάγκες των πολιτών, οι οποίες δεν βρίσκουν απάντηση, τόσο αναγνωρίζεται ο ρόλος που διαδραματίζει η κοινωνική οικονομία. Δεν εστιάζει μόνο στη στήριξη ευπαθών ομάδων ή της πρόσβασης αυτών στην αγορά εργασίας, αλλά συνδέεται άρρηκτα με την κοινωνία των πολιτών, τον εθελοντισμό, την αλληλεγγύη, την κοινωνική ενσωμάτωση και συνοχή (Κοταλακίδης 2007: 77).

Η νέα διάσταση που δίνει η λειτουργία της κοινωνικής οικονομίας στην έννοια του ενεργού πολίτη (Νικολόπουλος 2001: 94) με έμφαση κυρίως στην ανάπτυξη μίας μικρής κοινότητας, όπου τα μέλη της μπορούν να εκφραστούν, να συνεργαστούν και να είναι παραγωγικά, παραμένει για τις μέρες μας αρκετά ελπιδοφόρα. Οι Σακελλαρόπουλος και Οικονόμου (2007: 26) αναφέρουν χαρακτηριστικά ότι προσφέρεται μία προοπτική ελπίδας, η οποία βασίζεται στις δυνάμεις της κοινωνίας των πολιτών.

Ενδιαφέροντα σημεία παραμένουν η παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών κοινωνικής ωφέλειας για την κοινότητα, η ενίσχυση της απασχολησιμότητας και η στήριξη που παρέχεται στις ευπαθείς και αποκλεισμένες ομάδες πληθυσμού (Borzaga and Maiello 1998). Το κοινωνικό κεφάλαιο έχει συνδεθεί τις τελευταίες δεκαετίες με την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη. Ενθαρρύνει τη συνεργασία και τον συναγωνισμό και θέτει την ποιότητα ζωής των πολιτών στο επίκεντρο. Προάγει τις δημοκρατικές διαδικασίες, την ισότητα και στοχεύει στην οικονομική ανάπτυξη (Τσομπάνογλου 2004). Η κοινωνική αλληλεγγύη και η εμπιστοσύνη αναδεικνύουν το κοινωνικό κεφάλαιο, την κοινωνική ανάπτυξη αλλά και την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού.

Ενδιαφέρουσα προσέγγιση αποτελεί η θέση ότι οι οργανώσεις της κοινωνικής οικονομίας αναπτύσσονται εντός των ορίων του καπιταλισμού χωρίς να πρεσβεύουν τις αξιώσεις αυτού. Η ένταξη στην αγορά εργασίας, η στήριξη κοινωνικά ευπαθών ομάδων, η κάλυψη κοινωνικών αναγκών αντιτάσσονται στο καπιταλιστικό πρότυπο, το οποίο δίνει προτεραιότητα στο κέρδος και την αγοραστική δύναμη (Σακελλαρόπουλος και Οικονόμου 2007: 21-22).

Ουσιαστικό στοιχείο στη λειτουργία της κοινωνικής οικονομίας αποτελούν οι όροι της συνεργασίας, της αλληλεξάρτησης και η ενεργή συμμετοχή των πολιτών με στόχο την οικονομική ευημερία των τοπικών κοινοτήτων (Κώστας 2014: 36). Ωστόσο, η έννοια της κοινωνίας των πολιτών αναλύεται σε διαφορετικά επίπεδα κατά το εκάστοτε, ιστορικό κυρίως, πλαίσιο και στη συνέχεια σε θεωρητικό. Σε πολιτικό επίπεδο δίνει έμφαση στον χώρο εκείνο ανάμεσα στο κράτος και τους ανθρώπους. Ο ρόλος του κοινωνικού κεφαλαίου σύμφωνα με τον Coleman (1988) περιλαμβάνει την κοινωνική οργάνωση, τη συλλογική δράση και το αμοιβαίο όφελος.

Η συμβολή της κοινωνικής οικονομίας στην προβολή και την ανάπτυξη του κοινωνικού κεφαλαίου αποτελεί θεμελιώδη παράγοντα. Η διαπροσωπική και συλλογική δέσμευση, το όραμα των οργανώσεων της Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας για καλύτερες συνθήκες διαβίωσης και εργασίας, τα δίκτυα συνεργασίας που διαμορφώνονται μέσα από τη συλλογική ταυτότητα, την οποία αναπτύσσουν τα τελευταία χρόνια με αργή αλλά σταθερή πορεία τα ανάλογα εγχειρήματα, αποτελούν ένα αισιόδοξο μήνυμα. Η

συμμετοχική δημοκρατία ξεκινά από τη βάση των κοινωνιών. Ο άνθρωπος προέχει εδώ του κεφαλαίου και του κέρδους ενάντια στην απορρυθμισμένη νεωτερική κοινωνία της οικονομίας της ελεύθερης αγοράς και το εκπαιδευτικό της οικοδόμημα που σχεδιάστηκε για να υπηρετεί αποκλειστικά την αέναη ανάπτυξη της οικονομίας με πλήρη περιφρόνηση προς τις ψυχοσυναισθηματικές ανθρώπινες ανάγκες (Ζαφειρίδης 2009) εξελίσσονται σε επώδυνες παραστάσεις τόσο στην επαγγελματική, όσο και στην προσωπική ζωή των ανθρώπων.

Θεωρητικό πλαίσιο

Η παγκοσμιοποίηση των οικονομικών δραστηριοτήτων, των πληροφοριών και του κεφαλαίου, αποτέλεσμα της τεχνολογικής επανάστασης και της σταδιακής μεταμόρφωσής της από το τέλος της δεκαετίας του 1960, έχει οδηγήσει στην ανάδυση νέων μοντέλων κοινωνικο-οικονομικών πολιτικών, τα οποία χαρακτηρίζονται κυρίως από την παγκόσμια συγκέντρωση του χρηματιστηριακού κεφαλαίου, διεθνοποίηση της τεχνολογίας, τη διαρκώς αυξανόμενη σημασία της εξειδίκευσης της γνώσης ως παραγωγικού συντελεστή, την ανάδυση παγκόσμιων ολιγοπωλίων, την οικονομική διπλωματία, την παγκοσμιοποίηση της επικοινωνίας και των μεταναστευτικών ρευμάτων που οδηγούν στην ανάδειξη παγκόσμιων πολιτισμικών προτύπων και στην αποσύνδεση των εννοιών της πολιτισμικής ταυτότητας και της ασυνέχειας του χώρου, την εμφάνιση στο προσκήνιο μίας παγκόσμιας διάστασης του χώρου (Amin and Thrift 1994: 3-5).

Όλες οι παραπάνω εξελίξεις φέρουν ως αποτέλεσμα τον διεθνή ανταγωνισμό, συνοδευόμενο από κατάτμηση και αστάθεια στις αγορές, οι οποίες οδηγούν τις επιχειρήσεις σε νέες μορφές ανταγωνισμού, όπως συγχωνεύσεις, συνεργασίες με ευέλικτη εξειδίκευση κ.ά. Οι επιχειρήσεις υιοθετούν περιβάλλοντα πολυεθνικών, για να επιβιώσουν στα ανταγωνιστικά νέα δεδομένα. Με αυτόν τον τρόπο ένα χαρακτηριστικό του διεθνούς οικονομικού τοπίου είναι η ολοένα αυξανόμενη αλληλεξάρτηση μεταξύ των φορέων δράσης (ατομικών και θεσμικών), η οποία συνδέεται με το διεθνές περιβάλλον και τα υψηλά επίπεδα αβεβαιότητας και ρίσκου μέσα από την τεχνολογική αλλαγή και τη διαφοροποίηση ως προς τις ικανότητες διαχείρισης της γνώσης και της πληροφορίας (Boyer 1988).

Το παγκόσμιο αυτό περιβάλλον έχει επιφέρει σημαντικές μεταβολές σε όλους σχεδόν τους τομείς δημόσιας πολιτικής, αμφισβητώντας τον παραδοσιακό ρόλο του κράτους στην παροχή δημόσιων αγαθών και υποσκάπτοντας τις σχέσεις μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας. Τα παραπάνω (ο ουσιαστικός ρόλος του κράτους στην παροχή δημόσιων αγαθών και ο κορπορατισμός) αποτέλεσαν θεμελιώδη στοιχεία του κυρίαρχου -τουλάχιστον όσον αφορά τη Δυτική Ευρώπη-, ρυθμιστικού Παραδείγματος κατά τη διάρκεια της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου, που βασιζόταν στον συνδυασμό μαζικής παραγωγής και κρατικού παρεμβατισμού (Παρασκευόπουλος 2001: 51).

Το σημαντικότερο, όμως, είναι ότι οι μεταβιομηχανικές κοινωνίες δεν χαρακτηρίζονται πλέον από την απλή διάκριση μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας και, συνεπώς, η έννοια της κοινωνικής τάξης έχει υποχωρήσει ως προσδιοριστικός παράγοντας των πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών συμφερόντων και αξιών των ατόμων (Χαραλάμπης 1998). Αντίθετα, το βασικό χαρακτηριστικό των μεταβιομηχανικών κοινωνιών είναι η πολλαπλότητα και πολυπλοκότητα των συμφερόντων. Η παγκοσμιοποιημένη αγορά θέτει σε αμφισβήτηση την ισχύ -ειδικά στη μεταπολεμική Ευρώπη- της ταξικής διαφοροποίησης ως βασικού συντελεστή της συλλογικής δράσης και της διαμεσολάβησης των συμφερόντων, επιφέροντας σημαντικές οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές. Ευνοείται με αυτόν τον τρόπο η ανάδυση ενός πιο πλουραλιστικού Παραδείγματος τόσο σε υπερεθνικό όσο και σε εθνικό επίπεδο.

Συνολικά, η σύγχρονη συζήτηση γύρω από τη διάρθρωση και τον ρόλο της μεταβιομηχανικής κοινωνίας πολιτών στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης επικεντρώνεται σε εθε-

λοντικά, πυκνά δίκτυα αυτοδέσμευσης των ατόμων. Η κοινωνική ανταλλαγή με οριζόντια διάρθρωση μέσα από τα δίκτυα συνιστά ένα ξεχωριστό οργανωτικό μοντέλο, τόσο προς το ιεραρχικό μοντέλο της κρατικής οργάνωσης όσο και προς την αγορά (Cohen 1999). Σημαντική λειτουργία των οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών είναι η άμεση εμπλοκή τους στη διαδικασία παραγωγής και παροχής δημοσίων αγαθών ή υπηρεσιών, όπως π.χ. ιατρική φροντίδα, με στόχο τη δημιουργία κοινωνικών δικτύων ασφαλείας (safety nets). Αυτή η λειτουργία, όμως, είναι συνήθως πιο εύκολο να αναπτυχθεί σε εθνικό ή παρά σε υπερεθνικό επίπεδο. Ο ορισμός του κοινωνικού κεφαλαίου από τον Coleman (1990: 300-302) ως «οι εγγενείς σε κάθε κοινωνική οργάνωση κοινωνικές αρετές που συνιστούν συσσωρευμένο κεφάλαιο για το άτομο» αφορά ατομικούς φορείς δράσης (πρόσωπα), και είναι ευρύτερα αποδεκτό ότι το κοινωνικό κεφάλαιο αποτελεί κρίσιμο παράγοντα, ο οποίος διευκολύνει τη συλλογική δράση μεταξύ θεσμικών (συλλογικών) φορέων δράσης (Coleman 1988). Ως εκ τούτου, η εθελοντική συνεργασία είναι ευκολότερη σε κοινωνικά ή θεσμικά μορφώματα όπου υπάρχει παρουσία κοινωνικού κεφαλαίου.

Το κοινωνικό κεφάλαιο αποτελεί συστατικό στοιχείο της συμπεριφορικής επανάστασης στην πολιτική επιστήμη, η οποία δίδει έμφαση στην ανάπτυξη ενός νέου θεωρητικού προσανατολισμού. Αντιμετωπίζονται η κοινωνική δομή και η θεσμική επίδοση ως αλληλεξαρτώμενες μεταβλητές. Συμπερασματικά το κοινωνικό κεφάλαιο μέσω της επιρροής που ασκεί στη διαμόρφωση της ταυτότητας και των προτιμήσεων των φορέων δράσης σχετικά με τη συμμετοχή τους σε συλλογικές δραστηριότητες της κοινωνίας των πολιτών, αποτελεί σημαντική συνιστώσα της διαδικασίας κοινωνικοποίησης, καθώς και μία έννοια-κλειδί στα πλαίσια του πλουραλιστικού παραδείγματος εκπροσώπησης συμφερόντων.

Η βασική πηγή για να ορισθεί το πόσο σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η ικανοποίηση των φορέων μέσα από τη θεσμική επίδοση, γεγονός το οποίο θα επιχειρηθεί να συσχετισθεί άμεσα με τη θεσμοθέτηση του πρώτου νομοσχεδίου για την Κοινωνική Οικονομία και σε συνέχεια με την τροποποίηση και τη διαβούλευση του νόμου μέχρι τον Ν. 4430/2016, όπως αναφέρθηκε στην προηγούμενη ενότητα.

Στην προσπάθεια να οριστεί μία εργασιακή κοινότητα ακριβέστερα, επισημαίνεται ότι ο λόγος για τις κοινότητες (πολιτικός, κοινωνιολογικός, αισθητικός) επικεντρώθηκε σε διάφορες εποχές σε πιο συγκεκριμένες μορφές ανθρώπινων ομάδων. Καταγράφονται εδώ τα παραδείγματα σε παραδοσιακές μορφές οργάνωσης σαν τη ρωσική αγροτική όμπσιννα, οι αρκετά διαφορετικές εβραϊκές κοινότητες των Ρωμανιώτ στα Γιάννενα, και σε πολλά άλλα μέρη ή και στις ελληνικές κοινότητες σαν τα Αμπελάκια, καθώς και αυτές του εξωτερικού, που υπήρξαν ως ιστορικές πραγματικότητες και ταυτόχρονα θεωρητικοποιήθηκαν για να στηρίξουν διάφορα ρεύματα ιδεών. Ο λόγος για τις κοινότητες είναι ιδιαίτερα επίκαιρος σήμερα, σε μία περίοδο δεινής οικονομικής αλλά και ευρύτερα πολιτισμικής κρίσης, και παραπέμπει σε δύο διαφορετικά αλλά τεμνόμενα πεδία τόσο στην Ελλάδα όσο και σε άλλες χώρες.

Και τι σημασία μπορεί να έχει η συζήτηση για τις κοινότητες μέσα στις συνθήκες της σημερινής κρίσης, όπου η αίσθηση κοινού στοιχείου πρέπει να επιβεβαιώνεται κάθε στιγμή; Η νέα τάξη πραγμάτων με την καπιταλιστική ανάπτυξη, τους ιμπεριαλισμούς κ.ά. οδηγεί στη νοσταλγία και τη συντήρηση, μπορεί, όμως, να συνιστούν καινοτόμο πρόταση για το παρόν και το μέλλον ειδικά ανθρώπων, οι οποίοι βάλονται από τις παραπάνω στρατηγικές πολιτικές.

Γνώρισμα της τρέχουσας κρίσης είναι ότι ο σημερινός κόσμος ζει μία αντιφατική αλλά και συμπληρωματική κατάσταση. Είναι κατακερματισμένος και, παράλληλα, βίαια συγκολλημένος σε σχέση με τον χρόνο και τον χώρο, τον πολιτισμό, την πολιτική, την επικοινωνία και συμβολικά αυξάνεται και η βία σε αυτά τα πεδία. Από την άποψη του χρόνου, η διαχρονία δεν αποδεικνύεται πάντα προβληματική, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι κάθε συνέχεια είναι ανυπόστατη. Ο χώρος παρουσιάζει μία αντίστοιχη συνέχεια και ασυνέχεια και γίνεται προσπάθεια όλα αυτά να συνδεθούν με το διαδίκτυο. Το πρόβλημα

της σχέσης με τον ξένο και τον Άλλο, ο ανταγωνισμός, η διαρκής ανοδική πορεία παραγωγής είναι η απάντηση ότι ο σημερινός άνθρωπος κυκλοφορεί σε θραύσματα κοινότητων.

Η συγκρότηση μίας όποιας κοινότητας με προέκταση επαγγελματική δεν είναι μία απλή ιδεατή ή πραγματική συγκέντρωση ανθρώπων. Είναι μία συγκέντρωση η οποία οφείλει να έχει σαφή στοχοθέτηση και προσανατολισμό. Να απαντά σε υπαρκτά αιτήματα είτε ζητούμενα και συνεχώς να βρίσκεται σε πορεία αναδιαμόρφωσης δικτύων ανθρώπων, οι οποίοι καλλιεργούν τη δημιουργία, την αλληλεγγύη και τη δράση. Με την έννοια αυτή, η αναφορά σε εργασιακές κοινοτικές παραδόσεις της ανθρωπότητας μπορεί να βοηθήσει στη σχεδίαση ενός ορίζοντα οραματισμού και δράσης. Ωστόσο, η συνείδηση ότι ένα δημιουργικό κοινόν πραγμάτωσε σε ορισμένες στιγμές της ανθρωπίνης ιστορίας κάποιες σημαντικές συνθέσεις, μπορεί μαζί με την ανάμνηση να ενθαρρύνει και την προοπτική.

Το δημιουργικό κοινό, είναι αυτό το οποίο μία ομάδα ανθρώπων στη δεδομένη περίπτωση παραδείγματος «Νέοι Ορίζοντες Κοιν.Σ.Επ. Ένταξης» έφερε στα εργασιακά δεδομένα. Η γοητεία που ασκεί, διανοίγει τη –μικρή ή μεγάλη– πιθανότητα ότι μία εργασιακή θέση απασχόλησης μπορεί να υπάρξει και αλλιώς, αν τα μέχρι στιγμής κοινωνικά δεδομένα δεν ευνοούν τις ευάλωτες ομάδες πληθυσμού. Αυτά τα μοντέλα μπορεί να συμβάλουν, ώστε να γίνει συνείδηση ότι οι προνοιακές πολιτικές των επιδομάτων είναι μεν βιοποριστικά μία εύκολη πηγή εσόδων, όμως σε τελευταία ανάλυση δεν αποτελεί τη λύση παρά ένα ακόμη παυσίπονο. Ο εργασιακός προσανατολισμός με τη λήψη ευθυνών τόσο-όσο και το ρίσκο του θραύσματος, το ρήγμα, τη διάλυση είναι σήμερα δυνητικά παρόντα. Δεν οδηγεί απλώς, όμως, στον κυνισμό ή την παραίτηση– αλλά ενθαρρύνει μία κίνηση πέρα από την κυριαρχία της ιδιοτέλειας και του ατομικού συμφέροντος. Μία κίνηση που παρόλο το ρίσκο που εμπεριέχει η εργασιακή κοινότητα από ομάδα είκοσι προσώπων να μείνει με δέκα είτε με πέντε, το δίκτυο ανθρώπων που αναφέρθηκε παραπάνω θα μπορέσει να την αναγεννήσει χαρίζοντας σε άλλες προσωπικότητες μία θέση εργασίας.

Όταν τα εγχειρήματα της Κ.Α.Λ.Ο. οριστούν ως αυτοδιαχειριζόμενες εργασιακές κοινότητες, με κοινό σκοπό και στόχο, με κοινό αξιακό κανονιστικό πλαίσιο, θα γνωρίσουν επιτυχία πέρα από τις κρατικές μίζερές πολιτικές και επιχορηγήσεις. Σε τέτοιου είδους προσπάθειες, βέβαια, χρειάζονται ελεγχόμενες πολιτικές ανοιχτότητας. Χρειάζεται η ομάδα να είναι ανοιχτή σε νέα πρόσωπα και συνεργασίες με μέτρο, ώστε να μη χάνεται σταδιακά ο κοινός σκοπός και η κουλτούρα η οποία διέπει την ομάδα. Από την άλλη πλευρά, χρειάζεται το κλειστό της ομάδας πάλι με μέτρο, ώστε να μην υπάρξει η φοβία για το ξένο και το διαφορετικό· άλλωστε, τότε με τον τρόπο αυτό η ομάδα εμφανίζει παθολογίες που δεν αποτελούν αντικείμενο πραγμάτευσης της παρούσας μελέτης.

Είναι δύσκολο να οριστούν τα συνεταιριστικά σχήματα από μία καταστατική νομική διαδικασία. Είναι αρκετά δύσκολο να τυποποιηθούν ομάδες ανθρώπων και να οριστούν από ένα καταστατικό τυποποιημένο και εκπορευόμενο από μία νομική διαδικασία. Κοινωνικά η Κοινωνική Συνεταιριστική Επιχείρηση προσδιοριζόμενη ως ένταξης προκαταβάλλει και προδιαθέτει τους πολίτες και στιγματίζει τα μέλη μίας επιχείρησης, τα οποία επιζητούν μία κανονικότητα στην καθημερινή τους ζωή και μία εργασιακή καταξίωση.

Από την άλλη πλευρά, οι οργανώσεις της Κοινωνικής Οικονομίας εκδηλώνονται ως έκφραση των αναγκών της κοινωνίας των πολιτών. Όμως, για την Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια είναι σημαντικό να καταγραφεί ότι πολλές από τις δυσκολίες που παρατηρούνται επηρεάζονται άμεσα από τα χαρακτηριστικά του «συστήματος κόμματος καρτέλ» (Richard and Mair 1995: 5). Σε αυτό το σημείο ανακύπτουν προβλήματα σχετικά με τις ρυθμίσεις και τα νομοσχέδια που κατά καιρούς εμφανίζονται, όπως χαρακτηριστικά έχει επισημάνει ο Γεώργιος (2018) κυρίως, όμως, επισημαίνεται ότι το κύριο χαρακτηριστικό του συστήματος είναι ότι το κράτος παύει να

αντιπροσωπεύει την κοινωνία και γίνεται εργαλείο για την αναπαραγωγή του κομματικού συστήματος. Μερικές από τις συνέπειες οι οποίες θα μπορούσαν να μελετηθούν σε βάθος είναι η έλλειψη μακροπρόθεσμου κρατικού προγραμματισμού για το πεδίο, η αδιαφορία για την αξιολόγηση των εφαρμοζόμενων πολιτικών, η αδιαφορία για τη μέτρηση του κοινωνικού αντίκτυπου αυτών των πολιτικών στα συνεταιριστικά σχήματα.

Το κεντρικό χαρακτηριστικό όλων των πολιτικών είναι προσανατολισμένο στην αναπαραγωγή της εξουσίας του κόμματος και όχι προς το συμφέρον της κοινωνίας (αν και μερικές φορές ικανοποιεί τις ανάγκες της). Κατά συνέπεια, η διαφθορά και οι πελατειακές σχέσεις είναι ανεξέλεγκτες, καθώς και η χαλαρή εφαρμογή των νόμων. Ο κρατικός συγκεντρωτισμός στην Ελλάδα αποτελεί σταθερά στο πλαίσιο του ελληνικού πολιτικο-διοικητικού συστήματος και είναι γεγονός ότι στην περίοδο της μεταπολίτευσης υπήρξαν διάφορες μετεξελίξεις του κρατικού κορπορατισμού, πλαισιωμένου, αφενός, από το σύστημα των πελατειακών σχέσεων και, αφετέρου, από τον λαϊκισμό και τα μαζικά οργανωμένα κόμματα, τα οποία υπήρξαν και οι νέες δίοδοι των πελατειακών πρακτικών μετά την κατάρρευση της δικτατορίας. Αυτό συνδέεται άμεσα με την κατάσταση που έχει διαμορφωθεί στο πεδίο της Κ.Α.Λ.Ο.

Στην Ελλάδα το μοντέλο της μικρο-οικογενειακής επιχείρησης, η έλλειψη ειδικευμένου ανθρώπινου δυναμικού του τομέα της Κ.Α.Λ.Ο., η απουσία ουσιαστικής δικτύωσης και συνεργασίας των φορέων, η απουσία μίας ουσιαστικής ενέργειας ευαισθητοποίησης αλλά και στρατηγικής που να μεταφέρει στο κοινωνικό σύνολο το ποια ακριβώς είναι η δράση των υφιστάμενων φορέων που δραστηριοποιούνται στο πεδίο, η απουσία κρατικής πολιτικής παραμένουν όλα τα χρόνια σημεία εμφανή. Η διαφθορά, η έλλειψη παιδείας σε θέματα συνεργασίας και ο υπέρμετρος πρότερος καταναλωτισμός διέλυσαν κάθε έννοια κοινωνικής αλληλεγγύης και αποτελούν στοιχεία τα οποία υπονόμισαν το ενεργό δυναμικό του τομέα της Κοινωνικής Οικονομίας. Πολλοί είναι οι Έλληνες μελετητές που, επίσης, επισημαίνουν ότι υπάρχει επείγουσα ανάγκη να ενισχυθεί η συλλογικότητα και η συνείδηση (Georgas 2018, Ζιώμας 2014). Γιατί μία σοβαρή αδυναμία του κοινωνικού τομέα και των δικτύων αλληλεγγύης στην Ελλάδα είναι η χαμηλή συνεταιριστική ταυτότητα των ανθρώπων που εμπλέκονται στις κοινωνικές και αλληλέγγυες οργανώσεις. Και, δυστυχώς, ο νόμος δεν διορθώνει τέτοια ζητήματα. Και αυτός είναι ένας κρίσιμος λόγος, για να προωθηθεί μία πραγματική συνεταιριστική ταυτότητα στην κοινωνία και στα δίκτυα αλληλεγγύης στην Ελλάδα. Οι οργανώσεις της Κοινωνικής Οικονομίας εξακολουθούν να χρειάζονται καθοδήγηση και ανάπτυξη των ικανοτήτων τους, για να οδηγηθούν σε αποτελεσματικότερο τρόπο διακυβέρνησης αλλά και στην άσκηση των επαγγελματικών τους δραστηριοτήτων με υπεύθυνο τρόπο (Hadzi-Miceva and Bullain 2007: 215).

Η βιώσιμη ανάπτυξη δεν μπορεί να επιτευχθεί σε παγκόσμιο ή και εθνικό επίπεδο χωρίς την κινητοποίηση τοπικών δικτύων (Budd 2003). Οι Κοινωνικές Επιχειρήσεις, σε όποια καταστατική μορφή, ξεκινούν από τις τοπικές κοινότητες και αναλαμβάνουν δραστηριότητες προς όφελος αυτών των τοπικών κοινωνιών. Η παρουσία τους στην κοινότητα έχει ως αποτέλεσμα την κινητοποίηση πόρων για την παραγωγή διαφόρων αξιών: οικονομικών, κοινωνικών, περιβαλλοντικών και πολιτιστικών ως απάντηση στις κοινωνικές αδυναμίες ή στην έλλειψη ισορροπίας της αγοράς εντός της κοινότητας ή του τόπου (Kim and Lim 2017).

Συμπέρασμα

Η πορεία αξιοποίησης και εφαρμογής του Ν. 4430/2016 θα μπορούσε να βρει πρακτικές λύσεις σε μείζονα προβλήματα ευάλωτων ομάδων. Παρόμοια εγχειρήματα στην Ευρώπη έχουν αγκαλιαστεί από σωφρονιστικά ιδρύματα, κοινότητες αποασυλοποίησης, κέντρα παροχής βοήθειας σε ανθρώπους με προβλήματα εξάρτησης και γενικότερα, επανεντα-

ξιακούς χώρους. Στην Ελλάδα δύσκολα θα μεταφερθούν πληροφορίες που να αφορούν ενημέρωση για τον τρίτο τομέα σε ευάλωτες ομάδες. Ακόμη και αν υπάρξουν θα μείνουν ως πληροφορίες κάποιου ενημερωτικού προγράμματος και η υλοποίηση ίσως βρει αποδέκτες. Σε κάθε περίπτωση, η συστηματική ενημέρωση από καταρτισμένους λειτουργούς, οι οποίοι συναναστρέφονται ανθρώπους σε παρόμοια πλαίσια θα μπορούσε να αποτελέσει μία διαφορετική κατεύθυνση στα υπαρξιακά αδιέξοδα συνανθρώπων μας.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Αδάμ, Σ. και Παπαθεοδώρου, Χ. (2010), *Κοινωνική οικονομία και κοινωνικός αποκλεισμός: Μία κριτική προσέγγιση*, Αθήνα, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.
- Γεώργας, Κ. (2013), Η Κοινωνική οικονομία στην Ευρώπη. Ορισμοί, εμπειρία και προοπτικές, στο Κ. Γεώργας (επιμ.), *Κοινωνική Οικονομία, Θεωρία, Εμπειρία και Προοπτικές*, Αθήνα, Εναλλακτικές Εκδόσεις, σσ. 13-44.
- Ζαφειρίδης, Φ. (2009), *Εξαρτήσεις και Κοινωνία. Θεραπευτικές Κοινότητες, Ομάδες Αυτοβοήθειας*, Αθήνα, Εκδόσεις Κέδρος, σσ. 222–226.
- Ζιώμας, Δ. (2014), Το σταυροδρόμι της ανάπτυξης της κοινωνικής οικονομίας στην Ελλάδα. Προοπτικές, κίνδυνοι και επιλογές, στο *Συν-επιχειρούμε κοινωνικά*, Κρήτη, Περιφέρεια Κρήτης και Δίκτυο Αναπτυξιακών Συμπράξεων Κρήτης.
- Κοταλακίδης, Γ. (2007), *Η κοινωνική πρόνοια στο πλαίσιο της αναδιάρθρωσης και του μετασχηματισμού του κράτους πρόνοιας στην Ευρώπη: Η περίπτωση των υπηρεσιών κοινωνικής φροντίδας στην Ελλάδα*, (Διδακτορική διατριβή), Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Κώστας, Α. (2014), *Κοινωνική οικονομία και επιχειρηματικότητα στην Ελλάδα: Η συμβολή τους στην ενίσχυση της απασχόλησης, την τοπική ανάπτυξη και ο ρόλος των ευρωπαϊκών θεσμών: η περίπτωση του Δήμου Καβάλας*, (Διδακτορική διατριβή), Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Ν. 4430/2016. *Ορισμοί Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας* (άρθρο 2). Εφημερίδα της Κυβέρνησης (ΦΕΚ 205/Α'31.10.2016), Υ.Α. 61621/Δ5.2643/30-12-2016 (ΦΕΚ 56/Β'118-1-2017).
- Νικολόπουλος, Γ. (2016), Το ζήτημα της επαγγελματικής επανένταξης των πρώην καταδίκων: Θεωρητικές επισημάνσεις, ερευνητικά πορίσματα και κοινωνικές δράσεις, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Νο 118, σσ. 95–118.
- Νικολόπουλος, Τ. και Καπογιάννης, Δ. (2012), *Εισαγωγή στην κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία: Το μετέωρο βήμα μιας δυνατότητας*, Αθήνα, Οι Εκδόσεις των Συναδέλφων.
- Παρασκευόπουλος, Χ. (2001), Κοινωνικό κεφάλαιο, κοινωνία πολιτών και δημόσια πολιτική: Συλλογική δράση και δημόσια αγαθά στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Νο 106, σσ. 43-65.
- Ρηγοπούλου, Κ. (2011), Οι κοινότητες στην εποχή της κρίσης, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Νο 134-135, σσ. 211–236.
- Ρίφκιν, Τ. (1995), *Το τέλος της εργασίας και το μέλλον της: Η δύση του παγκόσμιου εργατικού δυναμικού και το χάραμα της μετά-την-αγορά εποχής*, Αθήνα, Εκδόσεις Λιβάνη.
- Σακελλαρόπουλος, Θ. και Οικονόμου, Χ. (2007), *Στοχευμένες μελέτες ανάπτυξης κοινωνικής επιχειρηματικότητας*, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Τσομπάνογλου, Γ. (2004), *Κράτος, κοινωνία πολιτών και εργασία: Προσεγγίσεις στην αρχή της κυβερνητικότητας*, Αθήνα, Gutenberg.
- Φεφές, Μ. (2007), *Ευρωπαϊκοί θεσμοί κοινωνικής οικονομίας: Ο ευρωπαϊκός συνεταιρισμός*, Αθήνα, Σάκκουλας.
- Χαραλάμπης, Δ. (1998), *Δημοκρατία και παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα, Εξάντας.
- Χρυσάκης, Μ., Ζιώμας, Δ., Καραμητοπούλου, Ντ. και Χατζαντώνης, Δ. (2002), *Προοπτικές απασχόλησης στον τομέα της κοινωνικής οικονομίας*, Αθήνα, Σάκκουλας.

Ξενόγλωση βιβλιογραφία

- Amin, A., Cameron, A., and Hudson, R. (2002), *Placing the Social Economy*, London, Routledge.
- Amin, A. and Thrift, N. (1994), *Globalization, Institutions and Regional Development in Europe*, Oxford, Oxford University Press, pp. 1-22.
- Borzaga, C. and Maiello, M. (1998), The Development of Social Enterprises, in C. Borzaga and A. Santuari (Eds.), *Social Enterprises and New Employment in Europe*, Trento, Autonomous Region of Trentino - South Tyrol.
- Boyer, R. (1988), Technical Change and the Theory of Regulation, in G. Dosi, C. Freeman, R. Nelson, G. Silverberg and L. Soete (Eds.), *Technical Change and Economic Theory*, London, Pinter, pp. 67-94.
- Budd, L. (2003), Can social enterprise succeed in building the regional agenda?, *Regions*, Vol. 243, No 1, pp. 7–11.
- Cohen, J. (1999), Trust, voluntary association and workable democracy: The contemporary American discourse of civil society, in M. Warren (Ed.), *Democracy and Trust*, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 208-248.
- Coleman, J. (1988), Social capital in the creation of human capital, *American Journal of Sociology*, Vol. 94, pp. 95–120.
- Defourny, J. (2001), Introduction: From third sector to social enterprise, in C. Borzaga and J. Defourny (Eds.), *The Emergence of Social Enterprise*, London and New York, Routledge.
- Geomas, K. (2018), *New legal environment of the greek social and solidarity economy: Impediments and opportunities for the development of the sector*, Paper presented at the 2nd International Forum of Cooperative Law, Athens, IUS Cooperativum, COOP, Hellenic Open University, 26-28 September.
- Hadzi-Miceva, K. and Bullain, N. (2007), A Supportive Financing Framework for Social Economy Organizations, in A. Noya & E. Clarence (Eds.), *The Social Economy: Building Inclusive Economies*, OECD Local Economic and Employment Development (LEED) Programme.
- Kim, D. and Lim, U. (2017), Social enterprise as a catalyst for sustainable local and regional development, *Sustainability/MDI*, Vol. 9, No 8, pp. 1–15.

ΤΑ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΑ ΤΟΠΙΑ ΤΩΝ ΕΛΑΙΩΝΩΝ ΩΣ ΒΑΣΙΚΗ ΣΥΝΙΣΤΩΣΑ ΤΗΣ ΤΟΠΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ. ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Ευγενία Π. Μπιτσάνη,^α Κονιδιτσιώτης Γ. Σταύρος^β

^α Καθηγήτρια Πολιτιστικής Πολιτικής και Διαπολιτισμικών Σχέσεων, Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων και Οργανισμών, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

^β Msc Πολιτιστικός Διαχειριστής, Περιφερειολόγος Υποψήφιος Διδάκτωρ Πανεπιστημίου Πελοποννήσου Πολιτιστικής και Βιώσιμης Ανάπτυξης

Περίληψη

Τα πολιτιστικά τοπία αποτελούν την αντανάκλαση των αλληλεπιδράσεων μεταξύ του ανθρώπου και της φύσης μέσω του χώρου και του χρόνου. Ωστόσο, για να αναπτυχθεί ένα πολιτιστικό τοπίο, ο χρόνος είναι το διακριτικό στοιχείο που επιτρέπει στον άνθρωπο και στη φύση πρώτα να αλληλοεπιδράσει και στη συνέχεια να τακτοποιηθεί και να δομηθεί. Σε αυτό το πλαίσιο, είναι σαφές ότι το αποτύπωμα του ανθρώπινου πολιτισμού είναι καθοριστικό στη γέννηση και ανάπτυξη του πολιτιστικού τοπίου. Οι ελαιώνες με τη μακροβιότητά τους αντιπροσωπεύουν μια σημαντική πηγή πληροφοριών για την κατανόηση της περιοχής όπου αναπτύσσονται, αλλά και των ανθρώπινων κοινωνιών που τους διατήρησαν στο πέρασμα του χρόνου και αντιπροσωπεύουν τη φυσική και πολιτιστική κληρονομιά της εκάστοτε περιοχής. Η Κρήτη και οι ελαιώνες της αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα πολιτιστικού τοπίου, καθώς μέσα από αυτούς παρουσιάζεται η σχέση μεταξύ του ανθρώπου και της ελιάς. Η παρουσία και καλλιέργεια των ελαιώνων από την εποχή του χαλκού αποδεικνύει τη μακροχρόνια χρήση των τοπίων ως αποτέλεσμα της αειφόρου χρήσης του εδάφους. Εγγράφεται επί της ουσίας η ιστορία των ανθρώπων στο πολιτισμικό τοπίο αυτό, εναποθέτοντας σε αυτό τις αποφασιστικές προόδους στη βελτίωση των συνθηκών της ζωής των τοπικών κοινωνιών.

Λέξεις κλειδιά: πολιτιστικό τοπίο ελαιώνων, βιώσιμη τοπική ανάπτυξη, Ελαιώνες Χανίων Κρήτης

THE CULTURAL LANDSCAPES OF THE OLIVES GROVES AS A BASIC COMPONENT OF LOCAL DEVELOPMENT. THE EXAMPLE OF CRETE

Eugenia P. Bitsani,^α Koniditsiotis G. Stavros^β

^α Professor of Cultural Policy and Intercultural Relations, Department of Business and Organizational Management, University of Peloponnese

^β Msc Cultural Manager, Regionalist, PhD candidate at the University of Peloponnese for Cultural and Sustainable Development

Abstract

The Cultural landscapes are the reflection of the interactions between man and nature through space and time. However, for a cultural landscape to develop, time is the distinguishing element, allowing man and nature to first interact and then to order and structure. In this context it is clear that the imprint of human culture is decisive in the birth and development of the cultural landscape. Olive groves with their longevity represent an important source of information for understanding the area where they grow, but also the human societies that have maintained them over time and represent the natural and cultural heritage of each area. Crete and its olive groves are a typical example of a cultural landscape, as through them the relationship between man and the olive tree is presented. The presence and cultivation of olive groves since the Bronze Age proves the long-term use of the landscapes as a result of the sustainable use of the soil, and region as well. The history of people is recorded in this cultural landscape, depositing in it the decisive advances in the improvement of the living conditions of the local societies.

Keywords: cultural landscape of olive groves, sustainable development, cultural landscape of Chania Crete

Εισαγωγή

Η Βιώσιμη Ανάπτυξη (Sustainable Development) αποτελεί έννοια-κλειδί στον 21^ο αι. και μία μεγάλη πρόκληση για όλη την ανθρωπότητα, βασισμένη σε μια θεμελιώδη ηθική αρχή, αυτή του σεβασμού και της διαφύλαξης της φυσικής και ανθρώπινης αξίας. Συνεπώς περιλαμβάνει τις σχέσεις του ανθρώπου με τα οικοσυστήματα (φυσικό κεφάλαιο), τις σχέσεις του με το πολιτιστικό του παρελθόν (πολιτιστικό κεφάλαιο), καθώς και τις σχέσεις αλληλεγγύης προς τους συνανθρώπους του (κοινωνικό κεφάλαιο) (Μπιτσάνη 2021). Επιπλέον, το εύρος της ηθικής αυτής αρχής εκτείνεται σε βάθος χρόνου, εφόσον προσδιορίζει την ευθύνη του ανθρώπου όχι μόνο προς τις παρούσες, αλλά και προς τις μέλλουσες γενεές (Bitsani et al. 2014, Bitsani et al. 2019, Κονιδιτσιώτης 2018).

Η παρούσα εισήγηση αποσκοπεί στη διερεύνηση των ελαιώνων ως πολιτισμικά τοπία αναγνωρίζοντας παράλληλα την επίδρασή τους στη βιώσιμη ανάπτυξη των τοπικών κοινωνιών. Μέχρι στιγμής δεν υπάρχουν αντίστοιχες μελέτες και σχετική επιστημονική βιβλιογραφία, τουλάχιστον στην Ελλάδα, για το πολιτιστικό τοπίο των ελαιώνων και για τον λόγο αυτό διεξήχθη μια συστηματική βιβλιογραφική ανασκόπηση, η οποία αποτελεί τη βάση και το θεωρητικό υπόβαθρο της παρούσας εισήγησης.

Το 1992 θεσμοθετήθηκε μια νέα κατηγορία μνημείων, τα πολιτιστικά τοπία. Ουσιαστικά πρόκειται για τα τοπία που ο άνθρωπος έχει διαμορφώσει μαζί με τη φύση και που η παράδοση έχει νοηματοδοτήσει και καταστήσει αναγνώσιμα ως αρχεία της ιστορίας τους. Η UNESCO ορίζει τα πολιτιστικά τοπία ως γεωγραφικές περιοχές που αντιπροσωπεύουν το έργο της φύσης σε συνδυασμό με την ανθρώπινη επέμβαση. Απεικονίζουν την εξέλιξη της ανθρώπινης κοινωνίας στην πάροδο του χρόνου, με την ταυτόχρονη επίδραση των δυνατοτήτων που παρουσιάζει το φυσικό περιβάλλον, αλλά και διαδοχικών κοινωνικών, οικονομικών και πολιτιστικών δυνάμεων (Φωτοπούλου 2016, UNESCO 2002).

Τα πολιτιστικά τοπία έχουν διάφορα μεγέθη, ενώ απαραίτητη προϋπόθεση για την ταύτιση ενός πολιτιστικού τοπίου είναι η διαχρονική σχέση των ανθρώπων με αυτούς τους τόπους. Άλλωστε πρόκειται για ζωντανά τοπία και όχι για μουσειακά αντικείμενα. Ένα κρίσιμο ζήτημα είναι ο καθορισμός των ορίων μεταξύ του πολιτιστικού και του φυσικού τοπίου και του τρόπου με τον οποίο το τελευταίο μεταβάλλεται σε πολιτιστικό. Αν και είναι σαφές ότι σε ένα πολιτιστικό τοπίο υπάρχουν υλικές αποδείξεις ανθρώπινης αλλη-

λεπίδρασης, η οριοθέτηση είναι συχνά δύσκολη. Αυτά τα τοπία βοηθούν στην κατανόηση του παρελθόντος προκειμένου να έχουν αξία για τις μελλοντικές γενιές και είναι ιδιαίτερα σημαντικά καθώς αποτελούν ένα δυναμικό σύστημα. Είναι ένα σύστημα που διαμορφώνεται μέσα από δύο διαφορετικές διαδικασίες, μια φυσική διαδικασία αλλαγής των στοιχείων του τοπίου και ταυτόχρονα μια κοινωνική και ιστορική διαδικασία. Η UNESCO αντιλαμβάνεται τα πολιτιστικά τοπία ως μία ειδικότερη κατηγορία τοπίων και τα κατατάσσει σε τρεις κύριες κατηγορίες. Η πρώτη κατηγορία αφορά το σαφώς οριζόμενο τοπίο, σχεδιασμένο και διαμορφωμένο από τον άνθρωπο. Περιέχει τα τοπία κήπων και πάρκων, που είναι διαμορφωμένα για αισθητικούς λόγους και σχετίζονται συχνά με θρησκευτικά ή άλλα σημαντικά κτίρια. Η δεύτερη κατηγορία είναι αυτή του εξελισσόμενου τοπίου, που προέρχεται από μια κοινωνική, οικονομική, διοικητική ή θρησκευτική κατάσταση και έχει αναπτύξει τη σημερινή του μορφή σε σύμπραξη με το περιβάλλον. Τα τοπία αυτά χωρίζονται σε δύο υποκατηγορίες: α) το απολιθωμένο τοπίο, όπου η διαδικασία εξέλιξης σταμάτησε κάποια στιγμή στο παρελθόν, απότομα ή σε κάποιο χρονικό διάστημα, β) το συνεχές τοπίο, που έχει ενεργό ρόλο στη σύγχρονη κοινωνία εφόσον η διαδικασία εξέλιξης συνεχίζεται και είναι στενά συνδεδεμένο με τον παραδοσιακό τρόπο ζωής. Η τρίτη κατηγορία είναι αυτή του συνειρμικού τοπίου, το οποίο αφορά κυρίως θρησκευτικούς, καλλιτεχνικούς ή πολιτιστικούς συσχετισμούς με το φυσικό στοιχείο και λιγότερο υλικά πολιτιστικά τεκμήρια (Fowler 2003, Φωτοπούλου 2016, UNESCO 2009, 2002).

Το Διεθνές Συμβούλιο Μνημείων και Τοποθεσιών (ICOMOS) στη Διακήρυξη για τα Τοπία Κληρονομιάς εστιάζει στην έννοια του πολιτιστικού τοπίου με όρους «αλληλεπίδρασης ανθρώπων και φύσης κατά την πάροδο του χρόνου». Τα πολιτιστικά τοπία είναι ζωντανά τοπία, οι αλλαγές των οποίων ακολουθούν τον εκάστοτε πολιτισμό, το κλίμα και το φυσικό περιβάλλον. Ο χαρακτήρας του τοπίου αντικατοπτρίζει τις αξίες των ανθρώπων που το διαμόρφωσαν και συνεχίζουν να ζουν σε αυτό εφόσον ο πολιτισμός δρα ως καταλύτης (Mitchel et al. 2009, UNESCO 2009).

Οι ελιές είναι τα μόνα καλλιεργούμενα φυτά -συνεπώς και τα εδάφη που τις περιέχουν-, τα οποία αφηγούνται την ιστορία των πολιτιστικών τοπίων και αντιπροσωπεύουν τη φυσική και πολιτιστική κληρονομιά κάθε περιοχής, αλλά κυρίως συνιστούσαν θεμελιώδες στοιχείο διατροφής των λαών της Μεσογείου αποκτώντας έτσι μέχρι σήμερα εκτός από κοινωνικο- πολιτισμική και οικονομική αξία τέτοια ώστε να στηρίζει διαχρονικά την τοπική ανάπτυξη των ελαιοκομικών περιοχών της Μεσογείου (Bitsani et al. 2019).

Η μεθοδολογία που χρησιμοποιήθηκε κατά τη διάρκεια της έρευνας περιελάμβανε επιτόπια έρευνα στους ελαιώνες, συμμετοχική παρατήρηση με τους κατοίκους, ελαιοπαραγωγούς, καλλιεργητές κι εργαζόμενους, και τους επιχειρηματίες που δρουν εντός των ελαιώνων, καθώς επίσης και μελέτη και συλλογή αρχειακών πηγών. Το τοπίο των ελαιώνων και το πλούσιο πολιτιστικό απόθεμα αποτέλεσαν τα κίνητρα για την επιλογή της μελέτης περίπτωσης καθώς αποτελούν ταυτοτικό στοιχείο της περιοχής. Η έρευνα απέδειξε πως η προστασία και ανάδειξη των ελαιώνων στον Ν. Χανίων οδηγεί στην αναζήτηση ενός πλήθους σχέσεων που αναπτύσσονται στη σχέση τους με τους ανθρώπους. Εγγράφεται επί της ουσίας η ιστορία των ανθρώπων στους ελαιώνες εναποθέτοντας σε αυτούς τις αποφασιστικές προόδους στη βελτίωση των συνθηκών της ζωής των τοπικών κοινωνιών.

Το Θεωρητικό υπόβαθρο: Το Πολιτιστικό Τοπίο των Ελαιώνων και ο ρόλος του στην τοπική ανάπτυξη

Ως τοπίο ορίζεται η φυσική επιφάνεια της γης με δύο αναγνωρίσιμους τύπους, το φυσικό τοπίο (natural landscape), το οποίο σχηματίστηκε από τις δυνάμεις της φύσης και το πολιτιστικό τοπίο (cultural landscape), ως αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης ανθρώπου- φύσης. Το τοπίο είναι ο συνδυασμός της φύσης και του πολιτισμού. Ο πολιτισμός

αναφέρεται στις πνευματικές ικανότητες του ανθρώπου, ενώ όλες οι ανθρώπινες δραστηριότητες επηρεάζουν το τοπίο θετικά και αρνητικά.

Η ιδέα και επιστημονική έννοια του πολιτιστικού τοπίου μπορεί να συνοψιστεί στον ορισμό του πολιτισμικού γεωγράφου Carl O. Sauer, ο οποίος το 1925 περιέγραψε ότι «Το πολιτιστικό τοπίο συνίσταται από ένα φυσικό τοπίο από μια πολιτιστική ομάδα. Ο πολιτισμός είναι ο παράγοντας, τα φυσικά στοιχεία είναι το μέσο, το πολιτιστικό τοπίο είναι το αποτέλεσμα». Τα πολιτιστικά τοπία είναι επομένως η αντανάκλαση των αλληλεπιδράσεων μεταξύ του ανθρώπου και του φυσικού του περιβάλλοντος μέσω του χώρου και του χρόνου. Ωστόσο, για να αναπτυχθεί ένα πολιτιστικό τοπίο, πρέπει να ληφθούν μέτρα από τον άνθρωπο, ενώ οι φυσικές δυνάμεις αλληλοεπιδρούν μεταξύ τους μέσω μιας ποικιλίας μηχανισμών ανάδρασης. Ο χρόνος είναι το διακριτικό στοιχείο που επιτρέπει στον άνθρωπο και στη φύση πρώτα να αλληλοεπιδράσει και στη συνέχεια να τακτοποιηθεί και να δομηθεί. Σε αυτό το πλαίσιο, λοιπόν, είναι σαφές ότι το αποτύπωμα του ανθρώπινου πολιτισμού είναι καθοριστικό στη γέννηση και ανάπτυξη του πολιτιστικού τοπίου (Sauer 1925, Τερκενλή 1996, Χασάναγας 2010).

Η Gkoltsiou et al. (2021) αναφέρουν ότι τα πολιτιστικά αγροτικά τοπία καταλαμβάνουν περισσότερο από το 10% της επιφάνειας της γης αποτελώντας ένα συνεχές πεδίο αλληλεπίδρασης μεταξύ ανθρώπου και φύσης. Τα τοπία αυτά περιλαμβάνουν οπωρώνες, ελαιώνες, ορυζώνες και κηπευτικά, τα οποία παρουσιάζουν μια μεγάλη οικολογική, οικονομική, αισθητική, πολιτιστική και ψυχαγωγική αξία. Οι ελαιώνες της Ελλάδας αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα συνεχούς εξελισσόμενου τοπίου και αποτελούν μεγάλο ποσοστό της συνολικής καλλιεργούμενης γης. Η τοπική κοινωνία όχι μόνο της Ελλάδας αλλά και ολόκληρης της Μεσογείου συμμετέχει ενεργά στη βιωσιμότητα του τοπίου, καθώς προσωπικές μαρτυρίες κατοίκων μιλούν για ελαιόδεντρα, τα οποία υπήρχαν από την αρχαιότητα και έχουν ηλικία 2.000 έτη. Η καλλιέργεια της ελιάς αποτελεί σημαντική συνεισφορά στο οικογενειακό εισόδημα, καθώς όλες σχεδόν οι οικογένειες κατέχουν εκτάσεις γης με ελαιόδεντρα. Η περίοδος της συλλογής των ελιών αποτελεί ένα σημαντικό γεγονός για τη ζωή των ανθρώπων καθώς είναι απαραίτητη η συμμετοχή της οικογένειας και των φίλων στους ελαιώνες αποτελώντας μέρος της πολιτιστικής τους ταυτότητας ενώ παράλληλα πιστοποιεί και σηματοδοτεί της αρχέγονη σχέση της αλληλεπίδρασης του ανθρώπου με τη φύση.

Σε άλλες περιοχές της Μεσογειακής νότιας Ευρώπης ήδη οι ελαιώνες έχουν αναγνωρισθεί και καθιερωθεί ως πολιτιστικά τοπία, ενώ η UNESCO το 2022 συμπεριέλαβε στον κατάλογο της Παγκόσμιας Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς τον κοινοτικό ελαιώνα Τσαριτσάνης Ελασσόνας ηλικίας 400 ετών.

Η μελέτη των Martinez and Ruiz (2016), αφορά την ελαιοκαλλιέργεια της Jaen στην Ισπανία αναδεικνύει τους ελαιώνες ως πολιτιστικά τοπία. Το πολιτιστικό τοπίο των ισπανικών ελαιώνων ανήκει στο συνεχές εξελισσόμενο τοπίο καθώς από τον 18^ο αιώνα έως και σήμερα καλλιεργείται αδιάκοπα με την έκταση των ελαιόδεντρων να αποτελεί το 86% της συνολικής καλλιεργούμενης έκτασης. Οι άνθρωποι προσπαθούν να πιστοποιήσουν τα προϊόντα τους με σκοπό να κατακτηθεί μεγαλύτερο μερίδιο της προστιθέμενης αξίας στις περιοχές παραγωγής, αλλά και να ανακτήσουν τις αξίες της κληρονομιάς που σχετίζονται με την καλλιέργεια της ελιάς, τόσο ως στοιχεία ταυτότητας, όσο και ως πόρων για την ανάδειξη της τουριστικής σημασίας των περιοχών που έχουν ειδίκευση στην ελαιοκαλλιέργεια. Με το πέρασμα των χρόνων η καλλιέργεια της ελιάς στη Jaen έχει μετατραπεί σε έναν οικονομικό πόρο με τις ελιές και το ελαιόλαδο να αποτελούν τα σύμβολα της περιοχής.

Η περιοχή Taula del Sénia αποτελεί επίσης ένα πολιτιστικό τοπίο, στο οποίο οι ελαιώνες διαδραματίζουν εξαιρετικό κοινωνικό και οικονομικό ρόλο. Οι αρχαίες μνημειακές ελιές ηλικίας 634-1082 ετών συντηρούνται από τους ντόπιους αγρότες και αποτελούν ζωντανή κληρονομιά για την περιοχή. Η διατήρηση των ελαιώνων συμπληρώνει τις προ-

σπάθειες της τοπικής κοινωνίας για τη διατήρηση των καλλιεργούμενων ειδών. Η δημιουργία καταλόγων με την καταγραφή των αρχαίων μνημειακών ελαιόδεντρων αντιπροσωπεύει ένα καλό βήμα για την προστασία τους. Αυτό το βήμα είναι πολύ σημαντικό διότι τα τελευταία χρόνια, η κληρονομιά των αρχαίων ελαιόδεντρων έχει υποστεί ληλασίες με περιπτώσεις μεταφοράς ελαιόδεντρων από την αρχική τους θέση προκειμένου να στολίσουν κήπους για διακοσμητικούς σκοπούς. Επομένως, η καταγραφή, ο χαρακτηρισμός και η διατήρηση των αρχαίων ελαιόδεντρων αποτελεί προτεραιότητα. Τέλος, η συμμετοχή του συλλόγου της περιοχής, ο οποίος εκπροσωπεί 27 δήμους, αντιπροσωπεύει ένα σαφές παράδειγμα συμμετοχής για τη διατήρηση των ελαιόδεντρων (Ninot et al. 2018).

Τα πολιτιστικά τοπία των ελαιώνων στην Ιταλία αποτελούν επίσης αποτέλεσμα μακροχρόνιων σχέσεων μεταξύ των κοινοτήτων και της φύσης. Οι ελαιώνες περιβάλλουν πόλεις και χωριά και αποτελούν μέρος της αγροτικής παράδοσης. Οι Palazzo and Aristone (2017), αναφέρουν πως σε ορισμένες περιοχές ελαιοκαλλιέργειας, όπως το Lazio και το Abruzzo, έχει απονεμηθεί η «Protected Designation of Origin Brand» (Reg. CE 1263/96) και τα πρώτα κτήματα με ελαιόδεντρα χρονολογούνται από την 1^η χιλιετία. Η μακροχρόνια χρήση των ελαιώνων, κυρίως λόγω των διατροφικών συνηθειών, βοήθησαν στη διαμόρφωση των δομικών πολιτιστικών χαρακτηριστικών τους. Η ελαιοκαλλιέργεια στο Lazio και το Abruzzo αποτελεί μια ευρέως διαδεδομένη παραδοσιακή δραστηριότητα καθώς σύμφωνα με την απογραφή του 2010, εμπλέκονταν 67.996 και 54.273 επιχειρήσεις αντίστοιχα. Στην περιφέρεια της Απουλίας υπάρχουν μνημειώδεις ελαιώνες, οι οποίοι προστατεύονται από τον Περιφερειακό Νόμο 14/2007. Η περιοχή χαρακτηρίζεται κυρίως από την τουριστική χρήση. Η έρευνα του Semeraro et al. (2021), απέδειξε πως η πολιτιστική κληρονομιά των ελαιώνων συνδέεται με την παρουσία των ελαιόδεντρων και την παραγωγή του ελαιόλαδου.

Η περιοχή της Καμπανία στο νησί Κάπρι αποτελεί επίσης ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα βιώσιμου πολιτιστικού τοπίου με ελαιώνες. Οι ντόπιοι αγρότες σε συνεργασία με πολλούς ιδιώτες και υποστηρικτές της περιοχής ίδρυσαν την Ένωση L' Oro di Capri, με στόχο την ανάκτηση των αρχαίων, εγκαταλελειμμένων ελαιώνων και τη μετατροπή τους σε βιολογική καλλιέργεια με σκοπό την παραγωγή ελαιόλαδου πολύ υψηλής ποιότητας. Οι επενδύσεις και η τεχνογνωσία όλων των εμπλεκόμενων βοήθησε σημαντικά στο στόχο της Ένωσης με αποτέλεσμα μέσα σε δύο χρόνια να έχουν επανέλθει στη ζωή οι αρχαίοι εγκαταλελειμμένοι ελαιώνες και νέες ελιές να έχουν φυτευτεί δίπλα στα παλιά ελαιόδεντρα. Αξίζει να αναφερθούν όμως και οι αντιδράσεις από μερικούς αγρότες, οι οποίοι δεν πίστεψαν ότι οι στόχοι της Ένωσης ήταν μόνο η ανάκτηση του φυσικού τοπίου και η προώθηση της ποιότητας του τοπικού ελαιόλαδου με αποτέλεσμα να μην ακολουθήσουν την ίδια πρακτική κατά τη συγκομιδή και το ελαιόλαδο που παρήγαγαν να είναι χαμηλής ποιότητας. Αυτή η προσπάθεια συνέβαλλε καθοριστικά στον επαναπροσδιορισμό της ταυτότητας της τοπικής κοινότητας, ενίσχυσε τους κοινωνικούς δεσμούς και αναζωπύρωσε τα αρχαία συναισθήματα κληρονομιάς της περιοχής (Sanità 2016: 676–680).

Η έρευνα της Kabasi et al. (2021), επικεντρώνεται στα μνημειακά ελαιόδεντρα και συγκεκριμένα στο σχεδιασμό ενός εργαλείου, το οποίο θα μπορεί να αξιολογήσει μνημειακά ελαιόδεντρα, των οποίων η ηλικία δεν είναι γνωστή. Το εργαλείο χρησιμοποιεί τη multi-criteria decision-making (MDCM) theory και την αξιολόγηση δύο επιπέδων. Το πρώτο επίπεδο χρησιμοποιείται για την αξιολόγηση της πολιτιστικής και φυσικής αξίας ενός ελαιόδεντρου. Στο επίπεδο αυτό θα αποφασιστεί αν το ελαιόδεντρο θα χαρακτηριστεί μνημειακό και αν πρόκειται να προστεθεί στο τελικό σύνολο των μνημειακών ελαιόδεντρων που αξιολογηθούν περαιτέρω. Τα κριτήρια που διαμορφώνουν τη λήψη της απόφασης είναι διαιρούνται σε δύο κατηγορίες. Τα απτά κριτήρια, τα οποία περιλαμβάνουν την περίμετρο του κορμού, την περίμετρο της βάσης, το ύψος του ελαιόδεντρου, της σπηλαιώσεις του κορμού και τα σχήματα του κορμού. Η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει την άυλη αξία, την πολιτιστική αξία, την εκπαιδευτική αξία, την ιστορική αξία, την επιστημονική αξία, την αισθητική αξία, την τουριστική αξία και τέλος, την αξία του

τοπίου. Το δεύτερο επίπεδο αξιολόγησης, περιλαμβάνει το σύνολο των μνημειακών ελαιόδεντρων και αξιολογούνται με τη χρήση TOPSIS (*Technique for Order of Preference by Similarity to Ideal Solution*), προκειμένου να ταξινομηθούν και να βρεθεί αυτό με την καλύτερη οικολογική τουριστική αξία *ecotourism planning*). Τέλος, η εφαρμογή Analytic Hierarchy Process (AHP) ανέλυσε όλα τα δεδομένα που συλλέχθηκαν από τα μνημειακά ελαιόδεντρα της Ζακύνθου και κατέδειξε την αναγκαιότητα προστασίας και διατήρησης των μνημειακών ελαιόδεντρων για τη βιώσιμη ανάπτυξη της περιοχής, κυρίως μέσω της προώθησης των εναλλακτικών μορφών τουρισμού.

Ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο διαδραματίζει και η κοινωνική αποτίμηση των πολιτιστικών τοπίων των ελαιώνων. Τα μεσογειακά πολιτιστικά τοπία των ελαιώνων έχουν αναγνωριστεί ως πολύ-λειτουργικά τοπία, τα οποία απειλούνται από την εγκατάλειψη της υπαίθρου και την εντατικοποίηση της γεωργίας. Η αποκάλυψη των αντιλήψεων των ανθρώπων για τις διαφορετικές διαμορφώσεις των τοπίων και του τρόπου, με τον οποίο οι κάτοικοι εκτιμούν τη συμβολή της φύσης στην ανθρώπινη ευημερία, είναι απαραίτητη για την κατανόηση των σημερινών τάσεων των τοπίων (Μπιτσάνη 2021, Bitsani et al. 2019). Η έρευνα του Bidegain et al. (2020), ασχολήθηκε με τα πολιτιστικά τοπία της Sierra Morena στην Ισπανία. Με βάση 389 οπτικά ερωτηματολόγια με φυσική παρουσία οι ερευνητές προσπάθησαν να κατανοήσουν τις προτιμήσεις των ανθρώπων για τα τοπία, τους λόγους για τους οποίους επιλέγουν τα τοπία αυτά και τον τρόπο, με τον οποίο τα τοπία αυτά γίνονται αντιληπτά από τις διάφορες ομάδες ενδιαφερόντων. Οι ενδιαφερόμενοι διαιρέθηκαν σε τέσσερις ομάδες σύμφωνα με τον τρόπο, με τον οποίο αντιλαμβάνονται και εκτιμούν το πολιτιστικό τοπίο. Η πρώτη ομάδα σχετιζόταν με τις πόλεις και είχε ιδιαίτερη προτίμηση για τα δασικά τοπία και συγκεκριμένα για τις φυτείες πεύκων. Η ομάδα αυτή ήταν καθοδηγούμενη κυρίως από αισθητικά κριτήρια. Η δεύτερη ομάδα σχετιζόταν με την κτηνοτροφία και έδειξε σαφή προτίμηση στα τοπία με λιβάδια. Η τρίτη ομάδα είχε περιβαλλοντική συνείδηση και έδειξε προτίμηση στα λιβάδια και τα μεσογειακά δάση, καθοδηγούμενη κυρίως από οικολογικά κριτήρια. Η τέταρτη και τελευταία ομάδα, σχετιζόταν με τα ελαιόδεντρα και έδειξε σαφή προτίμηση στα τοπία των ελαιώνων ως βασικά για την περιφερειακή οικονομία και την πολιτιστική τους ταυτότητα. Ειδικότερα, για τα πολιτιστικά τοπία των ελαιώνων και τα λιβάδια για κτηνοτροφία η προτίμησή τους συνδέεται με την ηλικία των κατοίκων, το μορφωτικό τους επίπεδο και την επιλογή που καθοδηγείται από βιοποριστικούς λόγους. Η οικολογική και η πολιτιστική αξία δεν επιλέχθηκαν από τους περισσότερους ντόπιους ως τα κίνητρα για τις προτιμήσεις των τοπίων, αλλά αυτό δε σημαίνει απαραίτητα ότι δεν είναι σημαντικά για τον καθορισμό των προτιμήσεων του κοινού για τα τοπία αυτά. Οι εμπειρογνώμονες και η τρίτη ομάδα που ήταν περιβαλλοντικά ευαισθητοποιημένη δίνουν προτεραιότητα στην οικολογική αξία. Οι πολιτιστικές αξίες των τοπίων θα μπορούσαν να δημιουργήσουν ένα πλαίσιο που επηρεάζει τις εμπειρίες του τοπίου, τροποποιώντας έτσι τις στάσεις για το τοπίο και τις πρακτικές των τοπικών φορέων που συνδέονται με τις αισθητικές αξίες.

Ερευνητικά ερωτήματα/υποθέσεις εργασίας

Η υπόθεση εργασίας έχει ως αφετηρία την παραδοχή και τη σημαντικότητα του ελαιόδεντρου όχι μόνο ως αγροτικό προϊόν αλλά ως πολιτισμικό μέρος αναπόσπαστο στοιχείο ζωής των αγροτικών περιοχών. Σε αυτό το πλαίσιο συνεπώς, και τα εδάφη που φύονται τα ελαιόδεντρα, οι ελαιώνες συνιστούν πολιτισμικό στοιχείο, δηλαδή πολιτιστικό τοπίο με την έννοια που η επιστημονική θεωρία αποδίδει. Για το λόγο αυτό τα ερευνητικά ερωτήματα που τίθενται αρχικά είναι εάν οι ελαιοπαραγωγικές περιοχές συνιστούν αυτόνομα πολιτιστικά τοπία, τα οποία έχουν διαμορφώσει ιδιαίτερο πολιτισμό στις περιοχές αυτές, διαχρονικά, επίσης εξίσου σημαντικό ερώτημα αποτελεί η διερεύνηση της πολιτιστικής επιχειρηματικότητας με επίκεντρο το πολιτιστικό τοπίο των ελαιώνων, και αν μπορεί να είναι ένα νέο μοντέλο κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης, που χρησιμοποιεί τις εμπορικές

δραστηριότητες για τη δημιουργία κοινωνικής και οικονομικής αξίας. Ειδικότερα διερευνάται και η δυνατότητα των ελαιώνων ως αυτόνομα πολιτιστικά τοπία, να αποτελέσουν βάση για την τοπική ανάπτυξη ελαιοκομικών περιοχών της χώρας.

Τα ερευνητικά ερωτήματα απαντώνται μέσω της βιβλιογραφικής έρευνας και της μελέτης περίπτωσης της ελαιοκομικής περιοχής των Χανίων της Κρήτης.

Μεθοδολογία

Η παρούσα εισήγηση είναι προϊόν συνεχιζόμενης έρευνας σχετικά με τον πολιτισμό της ελιάς και του ελαιόλαδου και τη συμβολή τους στην τοπική ανάπτυξη, τόσο από κοινωνικής, πολιτισμικής πλευράς όσο και από οικονομικής. Οι περιοχές που περιλαμβάνονται στην έρευνα είναι ο Ν. Μεσσηνίας, ο Ν. Λακωνίας, η Χίος και η Κρήτη. Στην παρούσα εργασία επιλέξαμε να παρουσιάσουμε το παράδειγμα το Κρήτης και συγκεκριμένα το Νομό Χανίων διότι αφενός αποτελεί μια μεγάλη περιοχή με προϊστορία αφετέρου διότι το τοπίο των ελαιώνων καθορίζει το νομό ως σήμα κατατεθέν. Η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε ήταν αφενός μεν αυτή της βιβλιογραφικής έρευνας μέσω της βιβλιογραφικής επισκόπησης αφετέρου δε, πρωτογενής ποιοτική έρευνα μέσω της συλλογής κι εξερεύνησης αρχειακών πηγών, επιτόπιας έρευνας, και συμμετοχικής παρατήρησης. Ειδικότερα η επιτόπια έρευνα στους ελαιώνες, και η συμμετοχική παρατήρηση αφορούσαν επισκέψεις και επί του πεδίου συζητήσεις με τους κατοίκους και τους επιχειρηματίες που δρουν εντός των ελαιώνων, καθώς επίσης και μελέτη και συλλογή αρχειακών πηγών τόσο από τα Μουσεία Ελιάς της περιοχής και τα Μνημειακά Ελαιόδεντρα όσο και από τη Δημοτική Βιβλιοθήκη Χανίων. Η βιβλιογραφική έρευνα περιλάμβανε βιβλία από το ιστορικό αρχείο του Ελ. Βενιζέλου, καθώς επίσης και αρχειακό υλικό που σχετίζεται με τον πολιτισμό της ελιάς στο Ν. Χανίων.

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων Πολιτιστικό Τοπίο Χανίων Κρήτης

Τα ελαιόδεντρα, οι αμπελώνες, τα εσπεριδοειδή και τα σιτηρά αποτελούν τα κύρια χαρακτηριστικά του χανιώτικου τοπίου και είναι άκρως αντιπροσωπευτικά της ταυτότητας των κατοίκων και του χαρακτήρα του τοπίου και των τρόπων, με τους οποίους οι άνθρωποι αλληλοεπιδρούσαν με τη γη τους, αναδεικνύοντας έτσι την προσκόλληση των ανθρώπων αυτών στη γη τους.

Όσον αφορά τις καλλιέργειες, στα Χανιά αναδεικνύεται η εξειδίκευση σε παραδοσιακές καλλιέργειες, όπως η ελαιοκαλλιέργεια. Στο πολιτιστικό τοπίο της πόλης των Χανίων υπάρχουν 155.890 ελαιώνες πιστοποιημένης ελαιοκαλλιέργειας που καλύπτουν έκταση 401.140 στρεμμάτων. Επίσης, υπάρχουν 117 ελαιουργεία με μέση δυνατότητα παραγωγής 19 τόνων ελαιόλαδου ημερησίως και 17 τυποποιητήρια ελαιόλαδου. Σύμφωνα με τα στοιχεία που συλλέχθηκαν από τη Διεύθυνση Αγροτικής Ανάπτυξης, Περιφερειακής Διεύθυνσης Χανίων, το 2011 παρήχθησαν 5.249.274 κιλά ελαιόλαδου (Περιφέρεια Κρήτης χ.η.).

Η ποσότητα παραγωγής βρώσιμων ελιών και ελιών για την παραγωγή ελαιόλαδου ανήλθε στους 25.150 τόνους. Όπως παρατηρούμε, οι ελαιώνες των Χανίων με την παρουσία τους σφραγίζουν καθοριστικά το χανιώτικο τοπίο.

Το πολιτιστικό τοπίο του Ν. Χανίων ανήκει στην κατηγορία του συνεχώς εξελισσόμενου τοπίου. Η ευρύτερη περιοχή περιλαμβάνει διάφορους ανθρώπινους οικισμούς, οι οποίοι χρονολογούνται από τη Νεολιθική και Μινωική Εποχή, καθώς επίσης και διάφορα στοιχεία πολιτιστικής κληρονομιάς, υπολείμματα οικισμών, τα οποία έχουν βρεθεί στις ανασκαφές. Η παρουσία της ελαιοκαλλιέργειας αποδεικνύεται όχι μόνο από τα άφθονα αρχαιολογικά ευρήματα, αλλά και από τα πολλά μνημειακά ελαιόδεντρα (Koniditsiotis

2020: 112) που βρίσκονται στην περιοχή και περιβάλλονται από τους ελαιώνες. Οι ελαιώνες με τα αιωνόβια αυτά ελαιόδεντρα αποτελούν τους παραδοσιακούς ελαιώνες, οι οποίοι διαχειρίζονται και προστατεύονται από τους ίδιους τους κατοίκους και τις τοπικές αρχές μέσω προγραμμάτων κατάρτισης και ευαισθητοποίησης.

Οικονομικά οι ελαιώνες προσφέρουν στους κατοίκους περίπου 5.250.000 κιλά ελαιόλαδο καθώς επίσης και περισσότερους από 25.000 τόνους ελαιόκαρπου συμβάλλοντας με αυτόν τον τρόπο στην ευημερία των κατοίκων. Ο τουρισμός στην Κρήτη συνολικά ανέρχεται στα 7.000.000 επισκέπτες ετησίως και αποτελεί έναν από τους κύριους οικονομικούς πόλους (ΣΕΔΗΚ 2013). Η ελαιοκομία μπορεί να συμβάλλει στον τουρισμό για την ποιοτική, την χρονική και γεωγραφική επέκτασή του ενώ ο τουρισμός μπορεί να συμβάλλει στην καλύτερη προβολή και κατανάλωση του ελαιόλαδου (Κατσούλη 2019, ΣΕΔΗΚ 2013).

Οι στόχοι του ελαιοτουρισμού στην Κρήτη εστιάζουν στην ανάπτυξη στην ενδοχώρα, καθώς έχει αποδειχτεί πως ο ελαιοτουρισμός προσελκύει ιδιαίτερα και τους επισκέπτες υψηλών εισοδημάτων που εστιάζουν στην υγεία τους, γεγονός που απαντά και στις δι-αρκείς στοχεύσεις για τον τουρισμό, όπως η επιμήκυνση της τουριστικής περιόδου και με δεδομένο πως οι εν λόγω επισκέπτες στρέφονται προς τα άκρα της περιόδου αλλά και την αναβάθμιση της ποιότητας του τουρισμού (Κατσούλη 2019, ΣΕΔΗΚ 2013).

Αξίζει να αναφερθεί πως έχουν δημιουργεί αρκετοί ξενώνες φιλοξενίας μέσα στους ελαιώνες προσφέροντας με αυτόν τον τρόπο μοναδικές εμπειρίες ζωής για τους επισκέπτες και τους τουρίστες. Σε αρκετούς από αυτούς προσφέρεται η δυνατότητα συμμετοχής στην ελαιοκαλλιέργεια καθ' όλη τη διάρκεια της χρονιάς. Επιπροσθέτως, οι χώροι εστίασης μέσα στους ελαιώνες και σε κοντινή απόσταση από τα μνημειακά ελαιόδεντρα προβάλλουν το χανιώτικο ελαιόλαδο στις συνταγές και τα προσφερόμενα εδέσματα με σκοπό τη γνωριμία των τουριστών με τη Μεσογειακή κρητική διατροφή.

Τα μουσεία ελιάς που έχουν δημιουργηθεί τόσο στις περιοχές των Βουβών και Βατόλακκου όπου βρίσκονται και τα ομώνυμα μνημειακά ελαιόδεντρα (Koniditsiotis 2020: 112-115) προσφέρουν μοναδικές εμπειρίες γνωριμίας για τους επισκέπτες μέσω των παραδοσιακών εργαλείων και τεχνικών ελαιοκαλλιέργειας. Τέλος, σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν και οι πολιτιστικές διαδρομές. Στην Κρήτη μέχρι σήμερα έχουν αναγνωριστεί 25 μνημειακά ελαιόδεντρα, από τα οποία τα 14 έχουν ήδη ανακηρυχθεί μνημειακά και έχουν καταστεί επισκέψιμα, τα 6 από αυτά βρίσκονται στο Ν. Χανίων μέσα στους ελαιώνες και τους παραδοσιακούς οικισμούς (Koniditsiotis 2020, ΣΕΔΗΚ 2013).

Όπως αποδεικνύεται μέσα από τη μελέτη περίπτωσης η τοπική κοινωνία ασχολείται μέχρι και σήμερα με τους παραδοσιακούς ελαιώνες, τους οποίους προστατεύει και αναδεικνύει. Η βιοποικιλότητα και το οικοσύστημα των ελαιώνων προστατεύεται καθώς υπάρχει περιορισμός της οικονομικής δραστηριότητας εντός του πολιτιστικού τοπίου. Η οικονομία του Ν. Χανίων στηρίζεται στην προβολή των ελαιώνων και των μνημειακών ελαιόδεντρων, στην προβολή των προϊόντων ελιάς, καθώς επίσης και στον ελαιοτουρισμό. Η δημιουργία ενός οικομουσείου, το οποίο θα συνδυάζει τόσο τα φυσικά (ελαιώνες και ελαιοτριβεία) όσο και τα πολιτιστικά στοιχεία (παλιά πόλη), θα συνθέσει την κληρονομιά Ν. Χανίων και θα βοηθήσει ουσιαστικά στη διατήρηση και την προστασία του πολιτιστικού τοπίου. Η δημιουργία παραδοσιακών διαδρομών για τα παλιά ελαιοτριβεία καθώς επίσης και η αποκατάστασή τους, θα αποτελέσουν σημαντικό παράγοντα για την τοπική βιώσιμη ανάπτυξη.

Συμπέρασμα

Η εισήγηση αυτή διερεύνησε τους ελαιώνες ως πολιτιστικά τοπία αναγνωρίζοντας την επίδρασή τους στην τοπική ανάπτυξη της κοινωνίας και στην ευημερία των ανθρώπων. Το μεγαλύτερο μέρος της συγκεντρωμένης βιβλιογραφίας που ασχολείται με αυτή τη σχέ-

ση επικεντρώνεται στη σημασία της διατήρησης του πολιτιστικού τοπίου των ελαιώνων και στη διάσωση των ελαιόδεντρων από τις απειλές.

Το τοπίο των ελαιώνων και το πλούσιο πολιτιστικό απόθεμα αποτέλεσαν τα κίνητρα για την επιλογή της μελέτης περίπτωσης καθώς αποτελούν βασικά στοιχεία ταυτότητας. Η έρευνα απέδειξε πως η προστασία και ανάδειξη των ελαιώνων στο Ν. Χανίων έγκειται στη διάδραση τους με την τοπική κοινωνία. Εγγράφεται επί της ουσίας η ιστορία των ανθρώπων στο πολιτιστικό τοπίο εναποθέτοντας σε αυτό τις αποφασιστικές προόδους στη βελτίωση των συνθηκών της ζωής των τοπικών κοινωνιών.

Οι τοπικές αρχές και οι κάτοικοι ασχολούνται ενεργά με την ελαιοκαλλιέργεια και την προστασία των παραδοσιακών ελαιώνων. Οι επιχειρήσεις συμμετέχουν στις δράσεις ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης, καθώς επίσης και στην προβολή των προϊόντων ελιάς. Ο τουρισμός θεωρείται παράγοντας που συμβάλλει στην ανάπτυξη του πολιτιστικού τοπίου του Ν. Χανίων και ενισχύει την οικονομική κατάσταση της τοπικής κοινότητας. Οι κάτοικοι αναγνωρίζουν την ταυτότητα της περιοχής τους, καθώς εκτός από την ιστορική κληρονομιά, η οποία προστατεύεται από το 1965 σημαντικό ρόλο διαδραματίζει και η τοπική κληρονομιά του λαδιού. Η οικονομική αξία όμως που προσφέρει ο ελαιώνας ως φυσικός πόρος της περιοχής πρέπει να συνδεθεί άμεσα και με τον τουρισμό.

Εν κατακλείδι οι ελαιώνες ως πολιτιστικά τοπία, αντιμετωπίζουν πολλαπλές προκλήσεις, η βελτίωση των μέσων διαβίωσης και η διατήρηση των υπηρεσιών οικοσυστήματος απαιτεί την προώθηση της καινοτομίας, την ανταλλαγή γνώσεων και τη συνεργατική εκμάθηση σε όλες τις ελαιοκομικές περιοχές. Απαιτείται εταιρικές σχέσεις μεταξύ θεσμικών οργάνων, κυβερνήσεων και κοινοτήτων. και τη σύνδεση της επιστήμης με την παραδοσιακή γνώση.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Κατσούλη, Μ. (2019), Ελαιοτουρισμός: Ξεναγήση στον θαυμαστό κόσμο του λαδιού, *eatme*. <https://www.ethnos.gr/foodanddrink/article/58772/elaiotourismosxenaghshstonthaymastokosmotoyladiou>
- Κονιδισιώτης, Σ. (2018), *Βιώσιμη Ανάπτυξη*. https://www.academia.edu/40769745/%CE%92%CE%99%CE%A9%CE%A3%CE%99%CE%9C%CE%97_%CE%91%CE%9D%CE%91%CE%A0%CE%A4%CE%A5%CE%9E%CE%97
- Μπιτσάνη Ε. (2021), «Τα βουνά ως τοπία βιοπολιτιστικής κληρονομιάς» στο Ολιστική και Συμμετοχική Ανάπτυξη Ταύγету Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου πρόγραμμα 1821 Δρόμοι Ελευθερίας Καλαμάτα Μάρτης 2021.
- Περιφέρεια Κρήτης (χ.η.), *Γενική Διεύθυνση Πρωτογενή Τομέα*. <https://old.crete.gov.gr/services/genikes-dieuthinseis/geniki-dieythynsi-perifereiakis-agro/dieythynseis-agrotikis-oikonomias-ka/>
- Σύνδεσμος Ελαιοκομικών Δήμων Κρήτης (ΣΕΔΗΚ) (2013), *Ελαιοκομικά νέα από την Κρήτη, την Ελλάδα και τον κόσμο*. <https://www.sedik.gr/neo/el/>
- Τερκενλή, Θ. (1996), *Το πολιτιστικό τοπίο. Γεωγραφικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Χασάναγας, Δ. Ν. (2010), *Κοινωνιολογία Τοπίου, ένα διανοητικό οδοιπορικό στα τοπία του κόσμου*, Αθήνα, Παπασωτηρίου.
- Φωτοπούλου, Σ.-Β. (επιμ.) (2016), Άυλη πολιτιστική κληρονομιά, *Όψεις της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς στη Χίο*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, σσ. 11-29.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Bidegain, I., López-Santiago, A.C., González, A. J., Martínez-Sastre, R., Ravera, G., and Cerda, C. (2020), *Social Valuation of Mediterranean Cultural Landscapes: Exploring Landscapes*

- Preferences and Ecosystem Services Perception through a Visual Approach, *Land*, Vol. 9, No 10, p. 390. <http://doi.org/10.3390/land9100390>
- Bitsani, E. and Kavoura, A. (2014), Host Perceptions of Rural Tour Marketing to Sustainable Tourism in Central Eastern Europe. The Case Study of Istria, Croatia, *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, Vol. 148, pp. 362-369.
- Bitsani E. Agriopoulou S. and Athanasopoulou C. (2019), Cultural, Nutritional and the Socioeconomic Value of Greek Messinian Olive Oil, in *Innovation Strategic Marketing and Tourism 7th ISCIMAT Athenian Riviera 2018* ed. Springer, pp 307-3015.
- Fowler, J. P. (2003), World Heritage Cultural Landscapes 1992-2002, *World Heritage Papers 6*. Unesco World Heritage Center. <http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001331/133121e.pdf>
- Gkoltsiou, A., Athanasiadou, E., and Paraskevopoulou, T. A., (2021), Agricultural Heritage Landscapes of Greece: Three Case Studies and Strategic Steps towards Their Acknowledgement, Conservation and Management, *Sustainability*, Vol. 13, No 11, p. 5955. <https://doi.org/10.3390/su13115955>
- Kabasi, K., Martinis., A., and Minotou, Ch. (2021), Estimating the value of monumental olive trees: Designing a tool using multi-criteria decision making, *Trees, Forests and People*, Vol 6, 100151. <https://doi.org/10.1016/j.tfp.2021.100151>
- Koniditsiotis, S. (2020), Registration and promotion of monumental olive trees in Greece, *Advances in Social Sciences Research Journal*, Vol. 7, No 4, pp. 107–121. <https://doi.org/10.14738/assrj.74.7977>
- Martínez, J.D.S., and Ruiz, A. O. (2016), The olive monoculture of Jaen: Historical structure, heritage values and cultural touristic importance. *Cuadernos de Turismo*, Vol. 37, pp. 535-538. <https://doi.org/10.6018/turismo.37.256281>
- Mitchell, N., Rössler, M, and Tricaud, P. (Authors/Ed.) (2009), *World Heritage Cultural Landscapes. A Handbook for Conservation and Management*, *World Heritage Papers 26*. Unesco World Heritage Center. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000187044>
- Ninot, A., Howad, W., Aranzana, M., Senar, R., Romero, A., Mariotti, R., Baldoni, L., and Belaj, A. (2018), Survey of over 4.500 monumental olive trees preserved on-farm in the northeast Iberian Peninsula, their genotyping and characterization, *Scientia Horticulturae*, Vol. 231, pp. 253-264. <https://doi.org/10.1016/j.scienta.2017.11.025>
- Palazzo, A., and Aristone, O. (2017), Peri-Urban Matters. Changing Olive Growing Patterns in Central Italy, *Sustainability*, Vol. 9, No 4, p. 638. MDPI AG. <http://dx.doi.org/10.3390/su9040638>
- Semeraro, T., Gatto, E., Buccolieri, R., Catanzaro, V., De Bellis, L., Cotrozzi, L., Lorenzini, G., Vergine, M., and Luvisi, A. (2021), How Ecosystem Services Can Strengthen the Regeneration Policies for Monumental Olive Groves Destroyed by *Xylella fastidiosa* Bacterium in a Peri-Urban Area, *Sustainability*, Vol. 13, No 16, p. 8778. MDPI AG. <http://dx.doi.org/10.3390/su13168778>
- Sanità, H. (2016), Heritage, territory, identity, ennoblement of typical local products, L'Oro di Capri: a model of sustainable development, *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, Vol. 223, pp. 676–680. <http://doi.org/10.1016/j.sbspro.2016.05.235>
- Sauer, C. (1925), The Morphology of Landscape, *University of California Publications in Geography*, Vol. 22, pp. 19-53.
- UNESCO (2002), Cultural landscapes: the challenges of Conservation, *World Heritage Papers, World Heritage 2002*. http://whc.unesco.org/documents/publi_wh_papers_07_en.pdf
- UNESCO (2009), *World Heritage Cultural Landscapes – A handbook for Conservation and Management World Heritage Papers 26*. Unesco World Heritage Center https://whc.unesco.org/documents/publi_wh_papers_26_en.pdf

ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΚΑΙ ΝΟΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΕΙΣ ΑΣΤΥΝΟΜΙΚΩΝ ΓΙΑ ΤΟ ΑΔΙΚΗΜΑ ΤΟΥ ΒΙΑΣΜΟΥ. ΜΙΑ ΠΟΙΟΤΙΚΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ

Γεωργία Μπόζιου^α

^αΥπ. Δρ. Κοινωνιολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Ο ρόλος του αστυνομικού οργάνου που βρίσκεται στην «πρώτη γραμμή» και διαχειρίζεται ευαίσθητα περιστατικά, όπως είναι το αδίκημα του βιασμού, είναι κρίσιμος. Η αστυνομία είναι η πρώτη επαφή των θυμάτων βιασμού με το Σύστημα της Ποινικής Δικαιοσύνης, συνεπώς, ο χειρισμός τέτοιων περιστατικών είναι σημαντικός καθώς μπορεί να επηρεάσει την αναφορά του. Η έρευνα εστίασε στη διερεύνηση των στάσεων, αντιλήψεων, απόψεων και πεποιθήσεων των αστυνομικών για το εν λόγω αδίκημα, και κατά πόσο οι προσλήψεις και οι αναπαραστάσεις τους επηρεάζουν τη διαχείριση των περιστατικών αυτών. Για τον σκοπό αυτό, διενεργήθηκαν συνεντεύξεις και συνελέγησαν δεδομένα από 20 αστυνομικούς (άνδρες-γυναίκες) τα οποία καταδεικνύουν ότι οι περισσότεροι συμμετέχοντες αισθάνονται πως δεν διαθέτουν τις απαραίτητες γνώσεις για τη διαχείριση τέτοιων περιστατικών, ωστόσο, είναι αποτελεσματικοί διότι εφαρμόζουν τις τυποποιημένες διαδικασίες. Επιπλέον, ταυτίζονται με το θεσμικό πλαίσιο της έννοιας του όρου «βιασμός» και πιστεύουν ότι κάθε άνθρωπος μπορεί να είναι θύμα και οποιοσδήποτε θα μπορούσε να είναι δράστης, ενώ το αδίκημα μπορεί να διαπραχθεί οπουδήποτε αρκεί να είναι σε απομονωμένη περιοχή.

Λέξεις κλειδιά: εννοιολόγηση του όρου «βιασμός», αναπαραστάσεις πρωταγωνιστών και εγκληματικού επεισοδίου, «μύθοι βιασμών», προτάσεις.

THE PERCEPTIONS AND “MEANINGS” POLICE OFFICERS GIVE TO THE CRIME OF RAPE. A QUALITATIVE INVESTIGATION.

Georgia Boziou^α

^αPhD candidate in Sociology, Panteion University.

Abstract

Police officers' role in handling rape cases is critical because they are the first who come in contact with the rape victim and their management may influence the reporting of such incidents. Using data from interviews of 20 police officers, both male and female, we examine the perceptions and “meanings” police officers give regarding the crime of rape. Findings show that most participants feel that they do not have the necessary knowledge to manage such incidents; however, they believe that they are effective because they apply standardized procedures. Police officers' interpretation of the term “rape” identifies with the institutional framework. They also believe that

anyone could be a rape victim and anybody could be an offender. As for the offence, they believe that it can be committed anywhere as long as the place is isolated.

Keywords: conceptualization of the term «rape», police officers' representations (victim, offender, criminal action), «rape myths», suggestions.

Εισαγωγή

Το αδίκημα του βιασμού θεωρείται από τις βιαιότερες μορφές ανθρωπίνης επιθετικότητας. Εντοπίζεται τόσο στην αρχαιότητα όσο και στη σύγχρονη κοινωνία και αφορά και στα δύο φύλα. Αποτελεί ένα από τα συχνότερα διαπραττόμενα ποινικά αδικήματα ενώ έχει τη μικρότερη αναφορά (Τσιγκρής 1996α). Το θύμα βιασμού, ανεξαρτήτως φύλου και ηλικίας, στιγματίζεται και βιώνει σοβαρές ψυχολογικές συνέπειες, ενώ η θυματοποίησή του συνεχίζεται και μετά την αναφορά του περιστατικού του, εντός του ποινικού συστήματος.

Με την εξέλιξη της ελληνικής Ποινικής Νομοθεσίας, άρχισαν να ποινικοποιούνται και να εγκληματοποιούνται συμπεριφορές που προσβάλλουν τη γενετήσια ελευθερία ανεξάρτητα από το φύλο του δράστη, του θύματος και το είδος των γενετήσιων πράξεων. Με το ν. 3500/2006 άρθρο 8 εντάσσεται ο συζυγικός βιασμός στη νομοθεσία ενάντια στην ενδοοικογενειακή βία, αναγνωρίζοντάς τον ως αδίκημα. Στον ελληνικό Ποινικό Κώδικα, το αδίκημα του βιασμού τιμωρείται με το άρθρο 336 Π.Κ. «Βιασμός». Με το νέο Π.Κ. όπως κωδικοποιήθηκε με το ν.4619/2019, εντάχθηκε ο όρος «συναίνεση» λαμβάνοντας στα υπόψη και άλλες συνθήκες οι οποίες δεν ενέχουν εμφανή σημάδια αντίστασης, όπως το πιθανό «πάγωμα» του θύματος όταν έρχεται αντιμέτωπο με το δράστη και είναι ανήμπορο να αντισταθεί.

Εμπειρικές μελέτες δείχνουν ότι ακόμη και σήμερα υπάρχουν στερεότυπα που αφορούν στο αδίκημα του βιασμού, στον δράστη και στο θύμα, τα οποία είναι βαθιά ριζωμένα στη συνείδηση τόσο των μελών της κοινωνίας όσο και των επίσημων φορέων της Ποινικής Δικαιοσύνης. Οι αντιλήψεις αυτές ενδέχεται να επηρεάσουν τις κρίσεις εκείνων που εμπλέκονται σε κάθε στάδιο της άσκησης του επίσημου κοινωνικού ελέγχου. Για τον παραπάνω λόγο, είναι σημαντική η διερεύνηση των στάσεων και αντιλήψεων των αστυνομικών καθώς είναι οι πρώτοι που έρχονται σε επαφή με το θύμα του βιασμού και, ενδεχομένως, να επηρεάσουν την αντιμετώπιση τέτοιων περιστατικών όσον αφορά στο θύμα, στο δράστη και στο εγκληματικό επεισόδιο (National Institute of Law Enforcement and Criminal Justice 1977), προκαλώντας απροθυμία στο θύμα προκειμένου να αναφέρει το περιστατικό του και έτσι να επηρεάσει την αναφορά του αδικήματος (Schwendinger and Schwendinger 1974).

Θεωρητικό πλαίσιο

Οι έμφυλες σχέσεις κατασκευάζονται με τρόπους που αντανakλούν την κοινωνική οργάνωση που απορρέει από την ιστορική, οικονομική, πολιτική και κοινωνική «ιδεολογία» (Wade and Tavris 1994). Ο κοινός άνθρωπος αντιλαμβάνεται διαφορετικά τον όρο «βιασμός» ο οποίος σύμφωνα με το κυρίαρχο στερεότυπο «είναι μια ξαφνική και βίαιη σεξουαλική επίθεση, από ένα άγνωστο προς το θύμα άτομο, σε δημόσια και ερημική τοποθεσία, που έχει ως αποτέλεσμα μια ολοκληρωμένη πράξη και τραυματισμό του θύματος που να μπορεί να αποδειχθεί» (Τσιγκρής 1998: xix). Η παραπάνω αντίληψη, μαζί με την κοινωνική κατασκευή του φύλου που προσδιορίζει τους ρόλους του άνδρα και της γυναίκας, συντέλεσαν στη δημιουργία και στη διαιώνιση των «μύθων του βιασμού» που σχετίζονται με το αδίκημα, το θύμα και τον δράστη (Page 2008b, West and Zimmerman 1987). Ο ενστερνι-

σμός των «μύθων του βιασμού», όπως, «οι άνδρες δεν πέφτουν θύματα βιασμού» (Javaid 2018:28), οι «σύζυγοι δεν βιάζουν συζύγους» (Eskow 1996:689), «πήγαινε γυρεύοντας» (Burt 1980:217-230) και «ο βιασμός είναι το αποτέλεσμα των σεξουαλικών τους ορμών» (Groth 1979:5-6), ενισχύει τη «μη αναγνώριση συμπεριφορών που περιλαμβάνουν εξαναγκασμό σε συνουσία ή τέλεση άλλων ασελών πράξεων ως αξιόποινων, ακόμη και αν εμπτίπτουν στη νομική έννοια του βιασμού» (Πανάγος 2014:108-109).

Η αναφορά του θύματος του βιασμού στις Αστυνομικές Αρχές είναι το αρχικό στάδιο ενεργοποίησης του επίσημου συστήματος άσκησης του κοινωνικού ελέγχου. Η αστυνομία, λαμβάνοντας γνώση των περιστατικών αυτών, είτε από το ίδιο το θύμα είτε από τρίτα πρόσωπα, καλείται να αντιμετωπίσει τις δυσκολίες του αδικήματος όσον αφορά στη λεπτότητα του χειρισμού του θύματος, στην εξακρίβωση στοιχείων της υπόθεσης και στη σύλληψη του δράστη. Τα περισσότερα θύματα που αποφασίζουν να αναφέρουν τη θυματοποίησή τους, συχνά είναι δυσαρεστημένα από την αντιμετώπιση που λαμβάνουν (Βλάχου 2005) εντείνοντας την απροθυμία τους στο να προσφύγουν στις Αρχές (Campbell 2006, Campbell et.al 2001, Chen and Ullman 2010, Felson and Pare 2008). Επιπλέον, σπάνια γίνεται σύλληψη και καταδίκη του δράστη, ενώ τα θύματα συχνά περιγράφουν ότι βιώνουν δευτερογενή θυματοποίηση κατά τη διάρκεια της αστυνομικής προανάκρισης (Alderden and Ullman 2012, Campbell 1998).

Έρευνες στάσεων των αστυνομικών αναφορικά με το αδίκημα αυτό οδηγούν σε αντικρουόμενα συμπεράσματα. Πριν το 2000, κυριαρχούσε η άποψη ότι υπήρχε σημαντική αποδοχή των μύθων του βιασμού (Brown and King 1998, Campbell and Johnson 1997, Feild 1978, Feldman-Summers and Palmer 1980, LaFree 1989), ενώ μετέπειτα έρευνες διαπίστωσαν μετριασμό (Page, 2007 και 2008a). Συμφωνούν πάντως στο ότι οι μύθοι για τον βιασμό επηρεάζουν τις αντιλήψεις τους (Campbell and Johnson 1997, Feldman-Summers and Palmer 1980, Page 2008a, Venema 2014), αλλά σε σύγκριση με τους άνδρες, οι γυναίκες αστυνομικοί φαίνεται να τους ασπάζονται λιγότερο (Brown and King 1998, Page 2007).

Οι αστυνομικοί έχουν μια εικόνα ενός ιδανικού βιασμού και ενός ιδανικού θύματος βιασμού βασιζόμενοι σε προσωπικές πεπειθήσεις (Hazelwood and Burgess 1995). Έτσι, θύματα που δεν ανταποκρίνονται στο ιδεώδες (σεξουαλικό παρελθόν, προκλητική ενδυμασία ή μέθη) αμφισβητούνται από τις Αρχές (Page 2007, Sleath and Bull 2012). Επιπλέον, τα θύματα των οποίων οι επιθέσεις περιέχουν στοιχεία «πραγματικού»² βιασμού είναι περισσότερο πιθανό να το αναφέρουν στην αστυνομία (Bachman 1998, Chen and Ullman 2010, DuMont, Miller and Myhr 2003, Eastal 1994). Αναφορικά με τις ψευδείς καταγγελίες, οι αστυνομικοί τείνουν να υπερεκτιμούν το ποσοστό αυτό (Ask 2009, Kanin 1994, Page 2008b and 2008a, Spohn, White and Tellis 2014), ενώ έρευνα των C. Spohn, C. White και K. Tellis (2014) κατέληξαν στο ότι οι ψευδείς καταγγελίες των θυμάτων συμμορφώνονται στενά με τη στερεοτυπική άποψη ενός «πραγματικού» βιασμού.

Η μη αναφορά των θυμάτων έχει αποδοθεί σε ενδοψυχικές διαδικασίες, όπως αυτοενοχοποίηση, ντροπή, φόβος για τυχόν αντίποινα από τον δράστη ή φόβος ότι τα καταγγελλόμενα δεν θα γίνουν πιστευτά (Bachman 1993, 1998, Eastal 1994, Fisher 2000, LaFree 1989, Lindsay 2014, Stewart, Dobbin and Gatowski 1996, Tomlinson 2000). Επίσης, έχει υποστηριχθεί ότι τα θύματα μπορούν να αντιμετωπισθούν χωρίς σεβασμό από τις Αρχές, να στιγματιστούν, να βιώσουν δευτερογενή θυματοποίηση ή να αγνοηθούν (Ahrens, Campbell, Ternier-Thames, Wasco and Sefl 2007, Chen and Ullman 2010, Patterson, Greeson and Campbell 2009, Rennison 2002).

Όσον αφορά στο μορφωτικό επίπεδο θυμάτων και αστυνομικών, έρευνα της A. J. Lizotte (1985) κατέληξε ότι θύματα με υψηλό μορφωτικό επίπεδο είναι λιγότερο πιθανό να αναφέρουν τη θυματοποίησή τους σε αντίθεση με άτομα χαμηλού μορφωτικού επιπέδου. Αντίστοιχα, αστυνομικοί με υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο έχουν μεγαλύτερη επίγνωση των κοινωνικών προβλημάτων και είναι λιγότερο πιθανό να ασπάζονται

τους μύθους του βιασμού, σε αντίθεση με αστυνομικούς με χαμηλότερο επίπεδο μόρφωσης (Page 2008b). Η επαγγελματική εκπαίδευση των αστυνομικών για τη σεξουαλική επίθεση συνέβαλε στην ανάπτυξη ανακριτικών δεξιοτήτων. Αυτό ωστόσο δεν διαφοροποιεί την εκ μέρους τους αποδοχή των μύθων που περιβάλλουν τον βιασμό (Campbell and Johnson 1997, Lonsway, Welch and Fitzgerald 2001). Εκείνο που την διαφοροποιεί είναι τα χρόνια επαγγελματικής εμπειρίας (Page 2007, Rich and Seffrin 2012).

Ερευνητικά ερωτήματα/υποθέσεις εργασίας

Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι η διερεύνηση των στάσεων, των αντιλήψεων, των ερμηνειών, των απόψεων και των πεποιθήσεων στελεχών της Ελληνικής Αστυνομίας όσον αφορά στο αδίκημα του βιασμού. Ειδικότερα, εξετάζει κατά πόσο οι προσλήψεις και οι αναπαραστάσεις τους επηρεάζουν την εκ μέρους τους αντιμετώπιση τέτοιων περιστατικών. Τα ερευνητικά ερωτήματα που τέθηκαν είναι: α) αν η εννοιολόγηση του όρου «βιασμός» από τους αστυνομικούς ταυτίζεται με εκείνον του θεσμικού πλαισίου (άρθρο 336 Π.Κ.), β) πως σκιαγραφούνται οι αναπαραστάσεις των αστυνομικών για τους πρωταγωνιστές του αδικήματος και γ) ο τρόπος με τον οποίο οι προσλήψεις και οι αναπαραστάσεις για το αδίκημα του βιασμού επηρεάζουν την εκ μέρους τους αντιμετώπιση/ διαχείριση των περιστατικών αυτών (θύμα/δράστη/εγκληματικό επεισόδιο).

Μεθοδολογία

Στην έρευνα -κατόπιν χορήγησης ειδικής άδειας από το Υπουργείο Προστασίας του Πολίτη- συμμετείχαν 20 αστυνομικοί της Ελληνικής Αστυνομίας, 15 άνδρες και 5 γυναίκες, οι οποίοι εργάζονται ή είχαν εργαστεί σε Τμήματα Ασφαλείας εντός εδαφικής αρμοδιότητας της Γενικής Αστυνομικής Διεύθυνσης Αττικής (ΓΑΔΑ). Οι συνεντεύξεις των γυναικών, αν και λιγότερες, κρίθηκε ότι διασφαλίζουν την οπτική του φύλου διότι ο αριθμός γυναικών που εργάζονται σε Τμήματα Ασφαλείας είναι σημαντικά λιγότερος από των ανδρών. Οι ηλικίες κυμαίνονται μεταξύ 25 έως 59 ετών ενώ τα έτη υπηρεσίας από 8 έως 33. Οι 12 αποφοίτησαν από τη Σχολή Αξιωματικών και οι υπόλοιποι 8 από τη Σχολή Αστυφυλάκων. Η προϋπηρεσία σε Τμήματα Ασφαλείας ξεκινά από 5 έως 16 έτη για τους άνδρες και από 3 έως 10 έτη για τις γυναίκες. Οι 9 είναι κάτοχοι τίτλων προπτυχιακών ή μεταπτυχιακών σπουδών, ενώ μόνον οι 2 κάνουν συχνές εκπαιδεύσεις σε σεξουαλικά εγκλήματα.

Χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της ποιοτικής διερεύνησης καθώς επιτρέπει την εις βάθος κατανόηση «των μηχανισμών και των διαδικασιών σχηματισμού μιας συγκεκριμένης κοινωνικής οπτικής» και την ανάδειξη προσλήψεων, κατανοήσεων και ερμηνειών των συμμετεχόντων βασιζόμενοι στις δικές τους κατηγορίες και νοηματοδοτήσεις (Iwshφίδης 2008:27). Η συλλογή δεδομένων πραγματοποιήθηκε μέσω της ημι-δομημένης προσωπικής συνέντευξης, ενώ για τον εντοπισμό του υπό έρευνα πληθυσμού χρησιμοποιήθηκε η τεχνική της χιονοστιβάδας (Κυριαζή 2011). Ακολουθήθηκε ένας «οδηγός συνέντευξης» με δέκα θεματικές ενότητες ως εξής: «Κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά», «Εμπειρική γνώση στο χειρισμό περιστατικών βιασμού», «Γνώσεις/απόψεις για το άρθρο 336 Π.Κ.», «Τα θύματα βιασμού», «Προσέγγιση/αξιολόγηση των θυμάτων», «Αφήγηση ενός περιστατικού», «Οι δράστες του αδικήματος», «Απόψεις για τα χαρακτηριστικά του αδικήματος», «Απόψεις για την πρόληψη/καταστολή του αδικήματος και προτάσεις» και «Απόψεις που αφορούν στο προσωπικό για την καλύτερη αντιμετώπιση του αδικήματος». Οι ερωτήσεις που διαμορφώθηκαν ήταν «ανοιχτής μορφής», επιτρέποντας τον ερωτώμενο να διατυπώνει τις απόψεις του ελεύθερα (Κυριαζή 2011) και οι αναπαραστάσεις να προκύπτουν υπόρρητα (Τσίγκανου 2015). Ο χρόνος συνεντεύξεων κυμάνθηκε από 27' έως 1 ώρα και 50' λεπτά και διενεργήθηκαν από μέσα Μαΐου έως τέλη Ιουνίου του 2020.

Όλες οι συνεντεύξεις μαγνητοφωνήθηκαν κατόπιν συναίνεσης και απομαγνητοφωνήθηκαν. Για την ανάλυση των δεδομένων χρησιμοποιήθηκε η θεματική ανάλυση περιεχομένου, προκειμένου τα δεδομένα να ταξινομηθούν και να αναλυθούν σε θεματικές που αντικατροπτρίζουν τις απόψεις και στάσεις των συμμετεχόντων, όπως διαμορφώθηκαν με τον «οδηγό συνέντευξης». Επιπλέον, σχηματίστηκαν και νέες θεματικές υποενότητες αποτελούμενες από ερωτήματα που τέθηκαν, σχηματίζοντας νέες αναλυτικές κατηγορίες, όπως, «Μύθους του βιασμού», «Το θύμα και η αναφορά στην Αστυνομία», «Η δράση του βιαστή υπό το πρίσμα του Αστυνομικού», «Η προανακριτική διαδικασία», «Παράγοντες και συχνότητα του αδικήματος» και «Εμπειρία των αστυνομικών οργάνων». Στην επόμενη ενότητα παρουσιάζονται οι κυριότερες θεματικές ενότητες και υποενότητες που αναδύθηκαν ανά ερευνητικό ερώτημα.

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Σύμφωνα με το παραπάνω πλαίσιο, για το πρώτο ερευνητικό ερώτημα οι βασικότερες θεματικές είναι «Εμπειρική γνώση στο χειρισμό περιστατικών βιασμού» και «Γνώσεις/ απόψεις για το άρθρο 336Π.Κ.». Από τις απαντήσεις των συμμετεχόντων διαφαίνεται ότι η αστυνομία ως επίσημος φορέας του κοινωνικού ελέγχου, θεωρεί τον Νόμο (αρθ.336 Π.Κ. «Βιασμός») επαρκή όσον αφορά στη στοιχειοθέτηση του αδικήματος και στην τιμωρία του δράστη. Ωστόσο, μεταξύ των γυναικών αστυνομικών, διαπιστώνεται μεγαλύτερη διάθεση για τιμωρητικότητα ως προς τον δράστη σε σύγκριση με τους άνδρες αστυνομικούς, καθώς προτείνουν την αυστηροποίηση των ποινών. Επίσης, βλέπουν τον βιασμό υπό το πρίσμα των νέων νομοθετικών αλλαγών του ν.4619/2019 (αρθ.336 Π.Κ.), ωστόσο, αναδύονται δύο τυπολογίες: α) με νομοθετικούς συντελεστές (αναφορά είτε στη βία είτε στη συναίνεση) και β) με εξωνομοθετικούς συντελεστές (όροι που καταδεικνύουν τις ψυχολογικές συνέπειες που επιφέρει το εν λόγω αδίκημα). Ο νόμος, για τους συμμετέχοντες, είναι το «εργαλείο» με το οποίο «δρουν» κατά τη διαχείριση περιστατικών και την άσκηση των καθηκόντων τους και αυτό το ονομάζουν επαγγελματισμό. Επιπλέον, η άποψη των περισσότερων ερωτώμενων σχετικά με το αδίκημα του βιασμού είναι ότι πρόκειται για ένα έγκλημα διπτό: δηλαδή σεξουαλικό έγκλημα το οποίο συμπεριλαμβάνει και βία. *«Σίγουρα, για να κάνεις μια σεξουαλική πράξη με κάποιον που δεν έχεις την συγκατάθεσή του, δεν γίνεται χωρίς βία αυτό το πράγμα... τώρα πολύ ή λίγη, σίγουρα έχει και βία»*. Η βιβλιογραφία αντίθετα υποστηρίζει ότι ο βιασμός είναι μια βίαιη πράξη με δευτερογενές το σεξουαλικό κίνητρο (Scully and Marolla 1984, Τσιγκρή 2000). Αρκετοί συμμετέχοντες επίσης πιστεύουν ότι υπάρχουν θύματα/δράστες που δεν γνωρίζουν ότι αυτό που υπέστη/έπραξαν είναι βιασμός, είτε λόγω άγνοιας είτε δεν είχαν κατανοήσει τον νομικό ορισμό (Τσιγκρή 1996α). Δηλαδή, *«να μην είναι μια ολοκληρωμένη πράξη [...] αλλά να έχει κάποια άλλα στοιχεία τα οποία όμως πληρούν την αντικειμενική υπόσταση του άρθρου του βιασμού»*.

Για το δεύτερο ερευνητικό ερώτημα, αναφορικά στις αναπαραστάσεις των αστυνομικών για τους πρωταγωνιστές του αδικήματος, κυριότερες θεματικές αποτελούν «Τα θύματα βιασμού», «Προσέγγιση/αξιολόγηση των θυμάτων», «Αφήγηση περιστατικού», «Οι δράστες του αδικήματος» και «Απόψεις για τα χαρακτηριστικά του αδικήματος». Από τις απαντήσεις των συμμετεχόντων προκύπτει ότι το θύμα είναι τις περισσότερες φορές γυναίκες, χωρίς όμως να αποκλείονται και οι άνδρες. Δεν έχουν κάποιο κοινό χαρακτηριστικό, μπορεί να είναι ενήλικες ή ανήλικοι, ελεύθεροι ή παντρεμένοι, εντός γάμου, ημεδαποί ή αλλοδαποί, άτομα με ειδικές ανάγκες ή όχι, ανεξαρτήτως ηλικίας, μορφωτικού και κοινωνικού επιπέδου. Ομοίως, ο δράστης δεν έχει κάποιο συγκεκριμένο χαρακτηριστικό. Μπορεί να είναι γνωστός ή άγνωστος, νέος ή ηλικιωμένος, παντρεμένος ή ελεύθερος, με μόρφωση και κοινωνικό κύρος ή όχι, Έλληνας ή αλλοδαπός. Τα παραπάνω χαρακτηριστικά είναι κοινά σε σχέση με το θύμα και τον δράστη. Διαφοροποιείται στο ότι στον δράστη υπάρχει μεγαλύτερη πιθανότητα να ανιχνευτεί κάποια ψυχοπαθολογία. Όσον αφορά

στο αδίκημα, μπορεί να συμβεί οπουδήποτε με την προϋπόθεση να είναι «απομονωμέ- να», ενώ ανάμεσα στον δράστη και στο θύμα ενδέχεται να υπάρχει κάποια σχέση.

Το τρίτο ερευνητικό ερώτημα, που αφορά στον τρόπο με τον οποίο οι προσλήψεις και οι αναπαραστάσεις για το αδίκημα επηρεάζουν την εκ μέρους τους αντιμετώπιση/δι-αχείριση των περιστατικών, αναδείχθηκε από τις θεματικές ενότητες «Προσέγγιση/αξι-λόγηση των θυμάτων», «Αφήγηση ενός περιστατικού», «Απόψεις για τα χαρακτηριστικά του αδικήματος» και από τη θεματική υποενότητα «Μύθους του βιασμού». Σχετικά με τους «μύθους του βιασμού», πρόκειται για στερεοτυπικές προσλήψεις και προκαταλή-ψεις που αφορούν στο αδίκημα, στο θύμα και στο δράστη. Από την έρευνα προκύπτει ότι οι αστυνομικοί εμφανίζονται να ενστερνίζονται κάποιους «μύθους» αλλά δεν τους υπο-στηρίζουν έντονα (Page 2007, 2008a και 2008b). Όλες οι συμμετέχουσες συμφώνησαν ότι το θύμα δεν προκαλεί τον βιασμό του, ενώ μεταξύ των ανδρών αρκετοί πιστεύουν ότι το ντύσιμο πιθανόν να συντελεί στο να προκαλέσει τον δράστη. Οι «μύθοι του βιασμού» εμφανίζεται να κυριαρχούν περισσότερο μεταξύ των ανδρών και λιγότερο μεταξύ των γυναικών αστυνομικών, συμπέρασμα που επίσης κατέληξαν οι έρευνες των Brown και King (1998), Page (2007) και Rich και Seffrin (2012). Επιπλέον, αντιλήψεις αστυνομικών όπως το να περπατάει μία γυναίκα μόνη της το βράδυ σε απόμερα μέρη, οι σεξουα-λικές ορμές του δράστη, η ψυχοπαθολογία του δράστη και ότι οι επιθέσεις θα πρέπει να εμφανίζουν στοιχεία «πραγματικού» βιασμού, μπορούν να επηρεάσουν σημαντικά την αναφορά του αδικήματος, δημιουργώντας απροθυμία στα θύματα να αναφέρουν το περιστατικό (Campbell and Johnson 1997, Feldman-Summers and Palmer 1980, Page 2008a, Venema 2014). Ωστόσο, ο επαγγελματισμός του αστυνομικού οργάνου δείχνει να μην επηρεάζει τη διαδικασία διαχείρισης ενός περιστατικού βιασμού, διότι το αδική-μα είναι αυτεπάγγελτο και η αναφορά του θύματος αυτόματα ενεργοποιεί το μηχανισμό του Συστήματος της Ποινικής Δικαιοσύνης. Συνεπώς, διενεργούνται όλες οι απαραίτητες ενέργειες από τα αστυνομικά όργανα σύμφωνα με το πρωτόκολλο. Η αλληλεπίδραση του αστυνομικού με τον πολίτη και οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν στην επιτέλεση των καθημερινών τους καθηκόντων, συμβάλουν στη διαμόρφωση στάσεων και αντιλή-ψεων σε ότι αφορά στον ρόλο τους και στα υπηρεσιακά τους καθήκοντα. Έτσι, λόγω των δύσκολων καταστάσεων που καλούνται να αντιμετωπίσουν καθημερινά, οι αστυνομικοί εμφανίζονται δύσπιστοι και καχύποπτοι στους ανθρώπους, στην κοινωνία αλλά και στον ίδιο τους τον εαυτό αναφορικά στον ρόλο και στα καθήκοντά τους. Υποστηρίζουν ότι για να τα καταφέρουν θα πρέπει να φέρονται με επαγγελματισμό. «*Τίποτα δεν μπορεί να σε βοηθήσει αν φεύγεις από τα όρια της εκπαίδευσης*». Οι συμμετέχοντες της έρευνας εμφα-νίζονται ως εφαρμοστές του νόμου, καθώς θεωρούν τη διαδικασία αυτή αποτελεσματική.

Επιπλέον, στην παρούσα έρευνα και υπό το πρίσμα των θεματικών ανάλυσης, κρίθηκε σημαντική η διερεύνηση των απόψεων των συμμετεχόντων όσον αφορά στην αντιμετώπιση του αδικήματος αλλά και στις ανάγκες των ίδιων. Στο πλαίσιο αυτό, οι ση-μαντικότερες θεματικές ενότητες και υποενότητες είναι οι εξής: «Κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά», «Απόψεις που αφορούν στο προσωπικό για την καλύτερη αντιμετώ-πιση του αδικήματος», «Κατάρτιση/εμπειρία των αστυνομικών οργάνων» και «Απόψεις για την πρόληψη/καταστολή του αδικήματος και προτάσεις». Η έρευνα κατέληξε ότι το μορφωτικό επίπεδο και η βαθμολογική ιεραρχία του αστυνομικού δεν φαίνεται να παίζει ρόλο ως προς τις στάσεις και τις αντιλήψεις τους για τον βιασμό καθώς τα αποτελέσματα είναι διφορούμενα στο πόσο υποστηρικτικοί είναι ή όχι στους μύθους του βιασμού (Page 2008b). Η έλλειψη κατάλληλων εφοδίων και η υποστελέχωση των Τμημάτων Ασφαλείας μπορεί να επηρεάζει αρνητικά τη διαχείριση των περιστατικών βιασμού, ωστόσο, εμφ-ανίζονται έντονα τα στοιχεία της αστυνομικής συνεργασίας και της αλληλεγγύης (Δη-μόπουλο 2007, Ingram, Terrill and Paolinelli 2018, Nhan 2014). Η εμπειρία των αστυ-νομικών οργάνων συντελεί: α) στην αυξημένη καχυποψία των αστυνομικών, καθώς αρκετά περιστατικά που έχουν διαχειριστεί ήταν ψευδή, και β) στη μείωση των στερε-οτυπικών αντιλήψεων, καθώς οι αστυνομικοί που έχουν διαχειριστεί διαφορετικά περι-

στατικά έχουν διευρυμένη αντίληψη σε ό,τι αφορά στο αδίκημα (Ask 2010, Campbell and Johnson 1997, Page 2007, 2008a και 2008b, Rich and Seffrin 2012). Αναφορικά με τις ψευδείς αναφορές, οι αστυνομικοί τείνουν να υπερεκτιμούν το ποσοστό αυτό (Ask 2009, Kanin 1994, Page 2008a, Spohn, White and Tellis 2014) καθώς εμφανίζονται καχύποπτοι σε περιπτώσεις που το θύμα ή τα χαρακτηριστικά του αδικήματος δεν ταιριάζουν με το στερεοτυπικό ιδεώδες. Όσον αφορά στον φερόμενο δράστη και στην προανακριτική διαδικασία, οι συμμετέχοντες αναφέρουν ότι «ενεργοποιούν το δικαίωμα της σιωπής» και έτσι κερδίζουν χρόνο για να «οργανώσουν καλύτερα την υπεράσπισή τους» μαζί με τον συνήγορο· «οι δράστες συνήθως αρνούνται τα σεξουαλικά αδικήματα. Για αυτό και δεν έχει κανένα νόημα για μένα, κανένα νόημα».

Αναφορικά στις «ανάγκες» των αστυνομικών, από τις απαντήσεις των συμμετεχόντων διαφαίνεται ότι δεν δύναται να μένουν συναισθηματικά ανεπηρέαστοι κατά τη διαχείριση τέτοιων περιστατικών. Σχεδόν όλοι οι συμμετέχοντες συμφώνησαν ότι η προσωπικότητα του Αστυνομικού αλλάζει σταδιακά και ότι γίνεται ψυχρή και απόμακρη. «(Δ)εν υπάρχουν συναισθηματισμοί σε αυτά τα πράγματα». Υιοθετούν μια απρόσωπη στάση στην προσπάθεια να φανούν επαγγελματίες και παράλληλα δίνουν έμφαση στο να αντεπεξέλθουν στα αστυνομικά τους καθήκοντα απέναντι στον πολίτη αλλά και στην Υπηρεσία μειώνοντας έτσι τον κίνδυνο να θεωρηθούν ανεπαρκείς.

«Αν κυκλοφορήσετε σε διάφορα Περιφερειακά Τμήματα θα δείτε ότι υπάρχουν πολλοί αστυνομικοί οι οποίοι ίσως να έχουν μια περίεργη συμπεριφορά, να είναι λίγο απόμακροι, [...] όλη αυτή η συναισθηματική φόρτιση έχει δημιουργήσει κάποιες δικλίδες ασφαλείας [...]. Δεν υπάρχει πρόβλημα στο να είναι ένας αστυνομικός απόμακρος αλλά το θέμα είναι να μπορείς να κάνεις σωστά τη δουλειά σου» (συμμετέχων).

Τέλος, σχετικά με την πρόληψη, οι αστυνομικοί, κυρίως μεταξύ των γυναικών, πιστεύουν περισσότερο στην ενημέρωση των πολιτών ως προς τους κινδύνους του αδικήματος, στη σεξουαλική διαπαιδαγώγηση στα σχολεία, στην ορθή ενημέρωση του γονέα και του παιδιού για τις μορφές και τις ιδιαιτερότητες του αδικήματος, μεταβάλλοντας τα κοινωνικά στερεότυπα που περιστρέφονται γύρω από τον άνδρα, τη γυναίκα και το εν λόγω αδίκημα, παρά στον γενικό σχεδιασμό της αστυνομίας καθώς ο βιασμός είναι ένα ιδιαίτερο αδίκημα και λαμβάνει χώρα κυρίως σε ιδιωτικούς χώρους. Όσον αφορά στην καταστολή, τα αστυνομικά όργανα αισθάνονται απογοήτευση από την αναποτελεσματικότητα των νόμων σε ό,τι αφορά την τιμωρία του δράστη το οποίο συντελεί στην έλλειψη εμπιστοσύνης στο Σύστημα Απονομής Ποινικής Δικαιοσύνης, εικόνα που λειτουργεί συμπληρωματικά με τη γενική δυσπιστία του κοινού όσον αφορά στη λειτουργία του κράτους (Ζαραφωνίτου 2008, Τσίγκανου 2016).

Προτάσεις που παρουσιάστηκαν για την καλύτερη διαχείριση των περιστατικών βιασμού εστιάζουν: α) στο σχεδιασμό προγραμμάτων κατάρτισης για την αντιμετώπιση του αδικήματος, εκθέτοντας γενικές πεπαιθήσεις που αφορούν το αδίκημα, το θύμα (ανεξαρτήτως σεξουαλικού προσανατολισμού) και το δράστη, β) στην έμπρακτη ενημέρωση των αστυνομικών οργάνων σε τυχόν νομοθετικές μεταβολές και η εκπαίδευσή τους στις νέες μεταρρυθμίσεις, και γ) στη δημιουργία μιας Ειδικής Υπηρεσίας που να ασχολείται αποκλειστικά με το εν λόγω αδίκημα: i) προσωπικό με κατάλληλη κατάρτιση -νομικών και κοινωνικών ζητημάτων, ii) τεχνολογική υποδομή -βιντεοσκόπηση κατάθεσης του θύματος, iii) παρουσία ψυχολόγου κατά τη διάρκεια της προανάκρισης του θύματος και iv) καλή συνεργασία με τους φορείς δομών φιλοξενίας για την καλύτερη προστασία/ παροχή υπηρεσιών των θυμάτων (ανεξαρτήτως φύλου).

Συμπέρασμα

Η αστυνομία εμφανίζεται να ξεφεύγει από την έμφυλη διάσταση του βιασμού. Κάθε άν-

θρωπος μπορεί να πέσει θύμα βιασμού ανεξαρτήτως μόρφωσης, κοινωνικής βαθμίδας, ηλικίας, σεξουαλικού προσανατολισμού και εμφάνισης, ενώ παράλληλα θεωρεί ότι ο οποιοσδήποτε μπορεί να είναι δράστης ακόμα και το «παιδί της διπλανής πόρτας». Αναγνωρίζει ότι το αδίκημα έχει διαφορετικές μορφές και κατηγορίες, ενώ η οποιαδήποτε σχέση μεταξύ δράστη και θύματος κάνει την αναγνώριση του αδικήματος πιο δύσκολη. Η αστυνομία έχει επίγνωση για το σπάνιο του αδικήματος, αλλά αναγνωρίζει τη μοναδική του φύση, τοποθετώντας το στις σοβαρές μορφές εγκληματικής θυματοποίησης. Αναφορικά με τον νόμο, τον θεωρούν επαρκή, ωστόσο, εμφανίζεται μια δόση απογοήτευσης όσον αφορά στη τιμωρία του δράστη.

Η αστυνομία εμφανίζεται να τονίζει την αναγκαιότητα της πρόληψης μέσω της ενημέρωσης των πολιτών (γονέων και παιδιών) ως προς τους κινδύνους και τις ιδιαιτερότητες του αδικήματος. Η σωστή ενημέρωση φαίνεται να αναδεικνύεται ως ο σημαντικότερος παράγοντας στην προσπάθεια αναμόρφωσης των κοινωνικών στερεότυπων που αφορούν στον άνδρα, στη γυναίκα και στο αδίκημα. Επιπλέον, η αστυνομική δράση θεωρείται αναποτελεσματική καθώς το αδίκημα του βιασμού λαμβάνει χώρα κυρίως σε ιδιωτικούς χώρους.

Εν κατακλείδι, οι στάσεις «μαθαίνονται από το άμεσο και έμμεσο περιβάλλον» (Γεώργα 1995:122) και τα αστυνομικά όργανα δεν εξαιρούνται από αυτή τη διαδικασία. Πρωταρχικός κοινωνικός φορέας για τη διαμόρφωση των στάσεων, είναι η οικογένεια, ενώ αργότερα το σχολείο, οι συναναστροφές αλλά και τα μέσα μαζικής επικοινωνίας τα οποία θα τις επηρεάσουν. «Οι στάσεις που διαμορφώνονται από την οικογένεια είναι οι πιο βαθιά ριζωμένες και επομένως είναι και πιο δύσκολο να αλλάξουν» (Γεώργα 1995:122-123). Η αντίληψη του κάθε συμμετέχοντα σχετικά με το αδίκημα είναι προϊόν της γνωστικής του κατηγοριοποίησης και των εμπειριών του. Συνεπώς, η μόρφωση σε συνδυασμό με την κατάρτιση και την εμπειρία, πιθανόν να αποτελούν σημαντικούς «αγωγούς» για τη διαπλάτυνση των στάσεων, των αντιλήψεων και των προσλήψεων των αστυνομικών για την καλύτερη διαχείριση των περιστατικών βιασμού. Ο συνδυασμός των τριών αυτών «αγωγών» κατά την εκπαίδευση του νεοσύλλεκτου στην Αστυνομική Ακαδημία, ίσως βοηθήσει στο να επέλθει σταδιακή αλλαγή στις στάσεις και τις αντιλήψεις, μεταβάλλοντας παράλληλα και την αστυνομική κουλτούρα που τους διέπει.

Σημειώσεις

1. Άρθρο 336 Π.Κ. «Βιασμός» (ν.4619/2019): 1.Όποιος με σωματική βία ή με απειλή σοβαρού και άμεσου κινδύνου ζωής ή σωματικής ακεραιότητας εξαναγκάζει άλλον σε επιχείρηση ή ανοχή γενετήσιας πράξης τιμωρείται με κάθειρξη τουλάχιστον δέκα ετών. 2.Γενετήσια πράξη είναι η συνουσία και οι ίσης βαρύτητας με αυτήν πράξεις. 3.Αν η πράξη της παραγράφου 1 έγινε από δύο ή περισσότερους δράστες που ενεργούσαν από κοινού ή είχε ως συνέπεια τον θάνατο του παθόντος, επιβάλλεται κάθειρξη ισόβια ή πρόσκαιρη τουλάχιστον δέκα ετών. 4.Όποιος, εκτός από την περίπτωση της παραγράφου 1, επιχειρεί γενετήσια πράξη χωρίς τη συναίνεση του παθόντος, τιμωρείται με κάθειρξη έως δέκα έτη (Lawspot 2019).

2. Ο όρος «πραγματικός» βιασμός αφορά στοιχεία όπως: επίθεση από άγνωστο δράστη, χρήση όπλου, εμφανείς τραυματισμοί, τοποθεσία θυματοποίησης και χαρακτηριστικά θύματος και δράστη.

Αναφορές

Ηλεκτρονικές πηγές

Lawspot, (2019), Άρθρο 336 - Ποινικός Κώδικας (Νόμος 4619/2019) – Βιασμός, Available at: <https://www.lawspot.gr/nomikes-plirofories/nomothesia/poinikos-kodikas-nomos-4619-2019>.

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Βλάχου, Β. (2005), *Η Αντιμετώπιση της Σωματικής Βίας κατά των Γυναικών από το Σύστημα Απονομής της Ποινικής Δικαιοσύνης*, Αθήνα, Ελλην.
- Γεώργα, Δ. (1995), *Κοινωνική Ψυχολογία, Τόμος Α΄*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Δημόπουλος, Χ. (2007), *Αστυνομικό Δίκαιο*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.
- Ζαραφωνίτου, Χ. (2008), *Τιμωρητικότητα*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.
- Ιωσηφίδης, Θ. (2008), *Ποιοτικές Μέθοδοι Έρευνας στις Κοινωνικές Επιστήμες*, Αθήνα, Κριτική.
- Κυριαζή, Ν. (2011), *Η Κοινωνιολογική έρευνα: Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, Αθήνα, Εκδόσεις Πεδίο.
- Πανάγος, Κ. (2014), Η ποινική αντιμετώπιση του συζυγικού βιασμού: Οι μετασχηματισμοί της έννοιας του εγκλήματος και οι συμβολικές διαστάσεις των νομοθετικών επιλογών, *Εγκληματολογία*, τευχ.1-2, σ.104.
- Τσίγκανου, Ι. (2016), Αντεγκληματική πολιτική και τυπικός κοινωνικός έλεγχος στην Ελλάδα της κρίσης, στο Μ. Γασπαρινάτου (επιμ.), *Έγκλημα και Ποινική Καταστολή: Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Νέστορα Κουράκη*, Αθήνα, Σάκκουλα, Τόμος Α΄, σσ.214-233.
- Τσίγκανου, Ι. (2015), Ανάλυση περιεχομένου, στο Κ.Ν. Φελλάς και Δ. Μπαλούρδος (επιμ.) *Κοινωνία και Έρευνα. Σύγχρονες Ποσοτικές και Ποιοτικές Μέθοδοι*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, σσ. 245-266.
- Τσιγκρής, Α. (2000), *Τα σεξουαλικά εγκλήματα: Εγκληματολογικές Προσεγγίσεις της Σεξουαλικής Βίας*, Αθήνα, Σάκκουλα.
- Τσιγκρής, Α. (1998), *Χωρίς Συναίνεση*, Αθήνα–Κομοτηνή, Σάκκουλα.
- Τσιγκρής, Α. (1996α), Βιασμός: Κάθετες Θεωρήσεις και Παράλληλοι Ορισμοί. *Ποινικά Χρονικά, Τόμος ΜΣΤ΄*, σσ. 627-645.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Ahrens, C. E., Campbell, R., Ternier-Thames, N.K., Wasco, S.M.&Sefl, T. (2007), Deciding Whom to Tell: Expectations and Outcomes of Rape Survivors' First Disclosures. *Psychology of Women Quarterly*, Vol. 31, No 1, pp.38–49.
- Alderden, M.A. & Ullman, S.E. (2012), Gender Difference or Indifference? Detective Decision Making in Sexual Assaults Cases, *Journal of Interpersonal Violence*, Vol.27, No 1, pp. 3-22.
- Ask, K. (2009), A Survey of Police Officers' and Prosecutors' Beliefs About Crime Victim Behaviors, *Journal of Interpersonal Violence*, Vol.25, No 6, pp.1132–1149.
- Bachman, R. (1998), The Factors Related to Rape Reporting Behavior and Arrest, *Criminal Justice and Behavior*, Vol.25, No 1, pp. 8–29.
- Bachman, R. (1993), Predicting the Reporting of Rape Victimization, *Criminal Justice and Behavior*, Vol.20, No 3, pp. 254–270.
- Brown, J.& King, J. (1998), Gender differences in police officers attitudes towards rape; Results of an exploratory study, *Psychology, Crime and Law*, Vol.4, No 4, pp. 265-279.
- Burt, M. R. (1980), Cultural Myths and Supports for Rape, *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 38, No 2, pp. 217-230.
- Campbell, R. (2006), Rape survivors' experiences with the legal and medical systems: Do rape victim advocates make a difference?, *Violence against women*, Vol. 12, No 1, pp.30-45.
- Campbell, R., Wasco, S.M., Ahrens, C.E., Sefl, T.& Barnes, H.E. (2001), Preventing the "Second Rape", *Journal of Interpersonal Violence*, Vol.16, No 12, pp.1239–1259.
- Campbell, R. (1998), The Community Response to Rape: Victim's Experiences with the Legal, Medical, and Mental Health Systems, *American Journal of Community Psychology*, Vol. 26, No 3, pp.355-379.
- Campbell, R.& Johnson, C. R. (1997), Police officers' perceptions of rape: Is there consistency between state law and individual beliefs?, *Journal of Interpersonal Violence*, Vol. 12, No 2, pp.255- 274.

- Chen, Y.& Ullman, S. E. (2010), Women's Reporting of Sexual and Physical Assaults to Police in the National Violence Against Women Survey, *Violence Against Women*, Vol. 16, No 3, pp.262– 279.
- Du Mont, J., Miller, K. L.&Myhr, T.L. (2003), The Role of “Real Rape” and “Real Victim” Stereotypes in the Police Reporting Practices of Sexually Assaulted Women. *Violence Against Women*, Vol.9, No 4, pp. 466–486.
- Easteal, P.W. (1994), *Voices of the Survivors*, Australia, Spinifex Press.
- Eskow, L.R. (1996), The Ultimate Weapon?: Demythologizing Spousal Rape and Reconceptualizing Its Prosecution. *Stanford Law Review*, Vol. 48, No 3, pp. 677-709.
- Feild, H.S. (1978), Attitudes Toward Rape: A Comparative Analysis of Police, Rapist, Crisis Counselors, and Citizens, *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 36, No 2, pp.156- 179.
- Feldman-Summers, S.& Palmer, G.C. (1980), Rape as viewed by judges, prosecutors, and police officers, *Criminal Justice and Behavior*, Vol.7, No 1, pp.19-40.
- Felson, R.B.& Pare, P.P. (2008), Gender and the victim's experience with the criminal justice system, *Social Science Research*, Vol.37, No 1, pp. 202–219.
- Fisher, B. (2000), *The sexual victimization of college women*. US Department of Justice, Office of Justice Programs, National Institute of Justice.
- Groth, N.A. (1979), *Men Who Rape: The Psychology of the offender*, New York, Plenum Press.
- Hazelwood, R.R. & Burgess, A.W. (Eds) (1995), *Practical aspects of rape investigation: A multidisciplinary approach*, New York, CRC Press.
- Ingram, J.R., Terrill, W. & Paolinelli, E.A. (2018), Police Culture an officer behavior: Application of a multilevel framework. *Criminology*, Vol.56, No 4, pp. 780-811.
- Javaid, A. (2018), *Male Rape, Masculinities and Sexualities: Understanding, Policing, and Overcoming Male Sexual Victimization*, London, Palgrave Macmillan.
- Kanin, E.J. (1994), False rape allegations, *Archives of sexual behavior*, Vol.23, No1, pp.81-92.
- LaFree, G.D. (1989), *Rape and Criminal Justice: The social construction of Sexual Assault*, California, Wadsworth Publishing Company.
- Lindsay, M. (2014), *A survey of survivors of sexual violence in three Canadian cities*, Department of Justice Canada.
- Lizotte, A.J. (1985), The uniqueness of rape: Reporting assaultive violence to the police, *Crime & Delinquency*, Vol.31, No 2, pp.169-190.
- Lonsway, K.A., Welch, S. & Fitzgerald, L.F. (2001), Police Training in Sexual Assault Response, *Criminal Justice and Behavior*, Vol.28, No.6, pp. 695–730.
- National Institute of Law Enforcement and Criminal Justice (1977), Forcible rape: A National Survey of the Response by Police. Washington, *U.S. Department of Justice United States, Law Enforcement Assistance Administration*, Police Vol.1, pp.1-104.
- Nhan, J. (2014), Police Culture, *The encyclopedia of criminology and criminal justice*, pp.1-6.
- Page, A.D. (2008a), Gateway to Reform? Policy Implications of Police Officers' Attitudes Toward Rape, *American Journal of Criminal Justice*, Issue 33, pp. 44-58.
- Page, A.D. (2008b), Judging women and defining crime: Police officer's attitudes toward women and rape, *Routledge Taylor & Francis Group*, Issue 28, pp. 389-411.
- Page, A.D. (2007), “Behind the Blue Line: Investigating Police Officers “Attitudes Toward Rape”, *Journal of Police and Criminal Psychology*, Vol. 22, No 1, pp. 22-32.
- Patterson, D., Greeson, M. & Campbell, R. (2009), Understanding Rape Survivors' Decisions Not to Seek Help from Formal Social Systems. *Health & Social Work*, Vol. 34, No 2, pp. 127–136.
- Rennison, C.M. (2002), *Rape and sexual assault: Reporting to police and medical attention, 1992-2000*, Washington, US Department of Justice.
- Rich, K. & Seffrin, P. (2012), Police interviews of sexual assault reporters: Do attitudes matter?,

- Violence and Victims*, Vol.27, No 2, pp. 263-279.
- Scully, D. & Marolla, J. (1984), Convicted Rapist Vocabulary of Motive: Excuses and Justifications, *Social Problems*, June Vol.31, No 5, pp.53-544.
- Schwendinger, J.R. & Schwendinger, H. (1974), Rape Myths: In Legal, Theoretical, and Everyday Practice, *Crime and Social Justice*, Vol.1, pp.18-26.
- Sleath, E.& Bull, R. (2012), Comparing rape victim and perpetrator blaming in a police officer sample: Differences between police officers with and without special training, *Criminal Justice and Behavior*, Vol. 39, No 5, pp. 646-665.
- Spohn, C., White, C.&Tellis, K. (2014), Unfounding Sexual Assault: Examining the Decision to Unfound and Identifying False Reports, *Law & Society Review*, Vol.48, No 1, pp.161-192.
- Stewart, M.W., Dobbin, S.A. &Gatowski, S.I. (1996), "Real rapes" and "real victims": The shared reliance on common cultural definitions of rape, *Feminist Legal Studies*, Vol. 4, No 2, pp.159-177.
- Tomlinson, D.J. (2000), *Sexual assault: an exploration of survivors' decisions not to report to police*. Calgary.
- Venema, R.M.(2014), Police Officer Schema of Sexual Assault Reports: Real Rape, Ambiguous Cases, and False Reports, *Journal of Interpersonal Violence*, Vol.31, No 5, pp. 1-28.
- Wade, C. &Tavris,C. (1994),The longest war: Gender and culture,*Psychology and culture*, pp. 121-126.
- West, C. & Zimmerman, D.H. (1987), Doing gender, *Gender & society*, Vol.1, No 2, pp.125-151.

Η ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΓΟΝΕΩΝ-ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ: ΟΙ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΩΝ ΓΟΝΕΩΝ

Χριστίνη Μποτονάκη,^α Θεόδωρος Ελευθεράκης,^β

^α Κοινωνική Λειτουργός, Υπ. Διδάκτορας, Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Κρήτης

^β Αναπληρωτής Καθηγητής, Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Περίληψη

Η αποτελεσματική επικοινωνία στο πλαίσιο της σχολικής μονάδας είναι ιδιαίτερα σημαντική. Η θετική συνεργασία σχολείου-οικογένειας, όπως επανειλημμένα έχει διαπιστωθεί ερευνητικά, ωφελεί όλα τα μέλη της σχολικής κοινότητας. Η καλή επικοινωνία γονέων και εκπαιδευτικών διαδραματίζει εξαιρετικά σημαντικό ρόλο στην επίτευξη των ανωτέρω επιδιώξεων. Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι η ποιοτική διερεύνηση των απόψεων γονέων μαθητών Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης. Στο πλαίσιο αυτό επιδιώκεται κυρίως η ανάδειξη των επικοινωνιακών δυσκολιών των γονέων μέσα στις νέες συνθήκες της σύγχρονης κοινωνίας. Στην ποιοτική έρευνα, με την τεχνική της ημιδομημένης συνέντευξης, συμμετείχαν δέκα γονείς μαθητών ενός Δημοτικού Σχολείου των Χανίων. Η επιλογή του δείγματος πραγματοποιήθηκε με τη μέθοδο της χιονοστιβάδας. Η επεξεργασία των δεδομένων έγινε με τη μέθοδο ανάλυσης περιεχομένου και περιλάμβανε ποσοτικοποίηση των απαντήσεων. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι για την πλειονότητα των γονέων η επικοινωνία με τον εκπαιδευτικό της τάξης είναι θετική, τα κυρίαρχα θέματα της επικοινωνίας είναι: α) η διαχείριση προβλημάτων, β) η ενημέρωση για τη μαθησιακή πρόοδο και τη συμπεριφορά των μαθητών. Η επικοινωνία λαμβάνει χώρα κατά κύριο λόγο τηλεφωνικά από μία έως δύο φορές το μήνα. Σχεδόν όλοι οι συμμετέχοντες αναγνωρίζουν τη σημαντικότητα της επικοινωνίας μεταξύ γονέα-εκπαιδευτικού. Τέλος, αναδεικνύονται οι παράγοντες που επιδρούν αρνητικά και δυσκολεύουν την επικοινωνία μεταξύ γονέων και εκπαιδευτικών.

Λέξεις-κλειδιά: επικοινωνία γονέων-εκπαιδευτικών, Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση, μελέτη περίπτωσης, ανάλυση περιεχομένου

PARENT-TEACHER COMMUNICATION. THE VIEWS OF PARENTS

Christini Botonaki,^α Theodoros Eleftherakis,^β

^α Social Worker, PhD Candidate, Department of Early Childhood Education, University of Crete

^β Associate Professor, Department of Early Childhood Education, University of Crete

Abstract

Effective communication in the school unit is particularly important. Research shows that positive school-family cooperation benefits all members of the school community. The purpose of this study is the qualitative investigation of the opinions and attitudes of parents of Primary Education students. In this context, the main aim is to highlight the communication difficulties of parents in the conditions of modern society. In the research, which was conducted in 2020, participated ten parents of students of a Primary School in Chania. The sample was selected with the snowball method. The semi-structured interview technique was used to generate the data. The data was processed using the content analysis method and included quantification of the responses. The results showed that for the majority of parents the communication with the class teacher is positive, the dominant topics of the communication are: a) problem management, b) information about the learning progress and the behavior of the students. Communication takes place mainly by telephone and from one to two times a month. Almost all participants recognize the importance of parent-teacher communication. Finally, the results highlighted the factors that have a negative effect and make communication difficult between some parents and teachers.

Keywords: parent-teacher communication, Primary Education, case study, content analysis

Εισαγωγή

Οι σημερινές κοινωνικές συνθήκες, οι οποίες μεταβάλλονται με ταχύτατους ρυθμούς, φέρνουν αντιμέτωπους τους γονείς και τα σχολεία με «*αυξημένες προσδοκίες, οικονομικές πιέσεις και χρονικούς περιορισμούς*». Υπό το πρίσμα αυτό, η καλή συνεργασία μεταξύ γονέων-εκπαιδευτικών επιτελεί έναν ακόμα πιο ουσιαστικό ρόλο για την κάλυψη των αναγκών των μαθητών (Graham-Clay 2005). Η αποτελεσματική επικοινωνία αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάπτυξη καλής συνεργασίας μεταξύ σχολείου-οικογένειας και τη βάση για την καλλιέργεια όλων των μορφών συμμετοχής των γονέων στην εκπαίδευση των παιδιών (American Federation of Teachers 2007).

Ως εκ τούτου, σκοπός της παρούσας ερευνητικής μελέτης είναι να διερευνηθεί το φαινόμενο της επικοινωνίας μεταξύ γονέων-εκπαιδευτικών. Αναλύθηκαν οι απόψεις γονέων των μαθητών ενός Δημοτικού Σχολείου του Ν. Χανίων ως προς την επικοινωνία τους με τους εκπαιδευτικούς. Η ανάλυση και ερμηνεία των ερευνητικών δεδομένων πραγματοποιήθηκε με την αξιοποίηση της θεωρίας της κοινωνικής ή συμβολικής αλληλεπίδρασης.

Επικοινωνία και Κοινωνική ή Συμβολική Αλληλεπίδραση

Η επικοινωνία είναι μία λέξη που εμπεριέχει πολλαπλές έννοιες (Littlejohn 1983: 5). Αυτή η πολυπλοκότητά της καθιστά δύσκολη τη διατύπωση ενός ενιαίου ορισμού (Littlejohn 1983: 5, Ντινίδου 2013: 36). Παρόλα αυτά, έχει διατυπωθεί πληθώρα ορισμών, μοντέλων και θεωριών προσέγγισης από τους μελετητές διαφορετικών επιστημονικών πεδίων (Littlejohn 1983: 5).

Η επικοινωνία, στο πλαίσιο της κοινωνικής ζωής, αποτελεί βασική προϋπόθεση στο να κάνουν οι άνθρωποι προσαρμογές, ενώ παράλληλα παρέχει βοήθεια στον εντοπισμό των αναγκών τους (Afiah 2021: 204). Συνιστά βασικό πυλώνα της θεσμικής ζωής, αφού προσφέρει στους ανθρώπους τη δυνατότητα επίτευξης κοινωνικών στόχων, όπως και τον συντονισμό ομαδικών δραστηριοτήτων (Hughes and Koehler 2007: 176). Η επικοινωνία, επί της ουσίας, αποτελεί μία διαδικασία μέσω της οποίας οι άνθρωποι δρουν, αντιδρούν και αλληλεπιδρούν. Δράση θεωρείται η κίνηση κάποιου ατόμου να μοιραστεί

τις ιδέες του με ένα άλλο άτομο και αντίδραση είναι η απόκριση του δέκτη του μηνύματος. Όταν ο δέκτης έχει θετική αντίδραση τα άτομα αρχίζουν να αλληλεπιδρούν μεταξύ τους (Asemah, Nwamuo and Nkwam-Uwaoma 2017: 1). Αφορά μία διαδικασία, δηλαδή, κατά την οποία «οι άνθρωποι μεταδίδουν ο ένας στον άλλον πληροφορίες, ιδέες, στάσεις και νοητικές καταστάσεις». Είναι το σύνολο των λεκτικών και μη λεκτικών διεργασιών που εκτελούνται όταν οι άνθρωποι στέλνουν και λαμβάνουν μηνύματα. Ως εκ τούτου, αναφέρεται σε μία θεμελιώδη κοινωνικοποιητική διαδικασία (Hughes and Koehler 2007: 176) που αντικατοπτρίζει, αλλά και βοηθάει στη δημιουργία του κοινωνικού κόσμου (Asemah et al. 2017: 1).

Στην ιστορία του τομέα της επικοινωνίας, η θεωρία της κοινωνικής ή συμβολικής αλληλεπίδρασης περιγράφεται ως μια από τις πιο σημαντικές θεωρητικές προσεγγίσεις εξαιτίας της βαρύτητας που αποδίδει στη σημασία της ανθρώπινης δράσης και αλληλεπίδρασης, αλλά και στην ανάλυση της κοινωνικής ζωής (Littlejohn and Foss 2009: 945-946). Πρόκειται για μία μικρο-κοινωνιολογική ερμηνευτική προσέγγιση (Carter and Fuller 2016, Νόβα-Καλτσούνη 2010: 117) εξέτασης του τρόπου δημιουργίας και διατήρησης της κοινωνίας μέσω των επαναλαμβανόμενων αλληλεπιδράσεων μεταξύ των ανθρώπων (Carter and Fuller 2016). Δηλαδή, «*βασίζεται στο συμβολικό νόημα που σχηματίζουν και αναπτύσσουν οι άνθρωποι στη διαδικασία της κοινωνικής αλληλεπίδρασης*» (Totkova 2019).

Η επικοινωνία σχολείου-οικογένειας

Συνεργασία σχολείου-οικογένειας

Η επικοινωνία αποτελεί μία εξαιρετικά σημαντική διεργασία που επιτελείται στο πλαίσιο λειτουργίας του σχολείου (Hughes and Kroehler 2007: 567, Eleftherakis, Botonaki, Kalerante, Kaspiri and Tsantali 2022: 62) και συνιστά βασικό συστατικό για την ανάπτυξη καλής συνεργασίας μεταξύ σχολείου-οικογένειας. Η συνεργασία σχολείου-οικογένειας αναφέρεται στις επικοινωνιακές αλληλεπιδράσεις της εκάστοτε οικογένειας με όλο το προσωπικό του σχολείου (Farrell and Collier 2010: 4-5). Από μελέτες που έχουν διεξαχθεί, με αντικείμενο διερεύνησης τις σχέσεις σχολείου-οικογένειας, έχει διαπιστωθεί ότι η αποτελεσματική επικοινωνία σχολείου-οικογένειας είναι βασικός παράγοντας για τη συμμετοχή των γονέων στο σχολείο, η οποία επιδρά θετικά σε όλη την εκπαιδευτική διαδικασία (Lubitskaya and Shakarova 2018).

Σε συνάρτηση με τα παραπάνω αναφέρεται ότι στη διεθνή βιβλιογραφία οι έννοιες «γονεϊκή συμμετοχή» και «γονεϊκή εμπλοκή» συχνά χρησιμοποιούνται εναλλακτικά και ως ταυτόσημες για να προσδιορίσουν τους τρόπους που αξιοποιούν τα σχολεία προκειμένου να πλησιάσουν τις οικογένειες των μαθητών τους (Συμεού 2003, Πέτρογλου 2014, Κλαδάκης 2012). Ωστόσο, προφέρει να τονιστεί ότι πρόκειται για δύο έννοιες διαφορετικές. Η «γονεϊκή εμπλοκή» αναφέρεται στον καθορισμό από το σχολείο των ευθυνών και των εξουσιών των γονέων, οι οποίοι έτσι αναλαμβάνουν έναν παθητικό ρόλο. Ενώ, αντίθετως, η «γονεϊκή συμμετοχή» αναφέρεται στην ανάληψη ενός ενεργητικότερου ρόλου των γονέων στη σχολική ζωή. Έτσι, οι σχέσεις σχολείου-οικογένειας θεωρούνται συνεργατικές όταν το σχολείο προάγει τη «γονεϊκή συμμετοχή» (Συμεού 2003).

Οι Martin, Ranson και Tall (1997: 51-52) προτείνουν το παρακάτω μοντέλο, όπου μέσα από το πέρασμα τεσσάρων σταδίων μπορεί να μετατραπεί η «γονεϊκή εμπλοκή» σε «γονεϊκή συμμετοχή». Πιο συγκεκριμένα, αναφέρονται στα χαρακτηριστικά του κάθε σταδίου ως εξής: α) στο *στάδιο της εξάρτησης* οι γονείς χαρακτηρίζονται από παθητικότητα και οι εκπαιδευτικοί γίνονται αντιληπτοί ως εμπειρογνώμονες, β) στο *στάδιο της συνδρομής* οι εκπαιδευτικοί ξεκινούν να ζητούν τη συμβολή και τις απόψεις των γονέων για επερχόμενες αλλαγές, γ) στο *στάδιο της αλληλεπίδρασης* το σχολείο αναμένει και

ενθαρρύνει την ενεργό συμμετοχή των γονέων στη σχολική ζωή και δ) στο *στάδιο της συνεργασίας ή συνεταιρισμού* αναπτύσσεται περαιτέρω η αλληλοκατανόηση και η συλλογική εργασία μεταξύ σχολείου-οικογένειας, ενώ παράλληλα καθορίζονται με σαφήνεια οι ρόλοι, οι ευθύνες, τα δικαιώματα κ.λπ. των δύο μερών.

Παράγοντες αρνητικής επίδρασης στην επικοινωνία γονέων-εκπαιδευτικών

Η καλή αμφίδρομη επικοινωνία μεταξύ σχολείου-οικογένειας είναι απαραίτητη για την επιτυχία των μαθητών (American Federation of Teachers 2007). Ωστόσο, κάποιες φορές μπορεί να εμφανίζονται εμπόδια στην ανάπτυξη αμφίδρομης επικοινωνίας, δηλαδή επικοινωνιακού διαλόγου μεταξύ γονέων-εκπαιδευτικών (Graham-Clay 2005).

Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, από την πλευρά του σχολείου, τα εμπόδια μπορεί να συνδέονται με τους σχολικούς πόρους, το επίπεδο επαγγελματικής ανάπτυξης των εκπαιδευτικών, τα περιβαλλοντικά χαρακτηριστικά (Ozmen, Akuzum, Zincirli and Selcuk 2016), τις οικογένειες ή και τους τρόπους προσέγγισης που αξιοποιεί το σχολείο στην επικοινωνία του με τους γονείς (Hoover-Dempsey and Walker 2002). Οι δυσκολίες, επίσης, μπορεί να αφορούν σε ζητήματα όπως είναι για παράδειγμα: ο φόβος των εκπαιδευτικών να έρθουν αντιμέτωποι με τυχόν αρνητική κριτική των γονέων, η έλλειψη γνώσεων σχετικά με το πώς να προσεγγίσουν τους γονείς, τα γλωσσικά εμπόδια, η χρησιμοποίηση επιστημονικού λεξιλογίου κατά την επικοινωνία με τους γονείς, οι πρότερες αρνητικές εμπειρίες από την επικοινωνία με τους γονείς, η διατήρηση τυπικής ή αμυντικής στάσης κ.λπ. (Hoover-Dempsey and Walker 2002, Γκιόκα 2015, Σαΐτης 2008).

Από την πλευρά των οικογενειακών δυσκολιών, εμπόδια δημιουργούνται από το κοινωνικό, οικονομικό και μορφωτικό επίπεδο των γονέων, τις αντικειμενικές δυσκολίες που πιθανόν να αντιμετωπίζουν, όπως: ο περιορισμένος χρόνος τους για αλληλεπίδραση με το σχολείο λόγω απασχόλησης, φροντίδας άλλων μελών της οικογένειας κ.ά., προηγούμενες αρνητικές εμπειρίες τους από την επικοινωνία με το σχολείο, την αδυναμία κατανόησης της αποστολής του σχολείου λόγω πολιτισμικών ή προσωπικών αντιλήψεων κ.λπ. (Hoover-Dempsey and Walker 2002).

Τέλος, οι γονείς και οι διευθυντές των σχολείων συνήθως αναφέρουν την έλλειψη διαθέσιμου χρόνου ως το πιο σημαντικό εμπόδιο στην επικοινωνία σχολείου-οικογένειας. Παρόλα αυτά, τα αποτελέσματα ερευνών καταδεικνύουν ως τα πιο σημαντικά εμπόδια στην επικοινωνία την έλλειψη σχεδιασμού, από πλευράς των σχολείων, για την ανάπτυξη συνεργατικών σχέσεων, αλλά και την έλλειψη προσπαθειών για την καλλιέργεια αμοιβαίας κατανόησης (Ozmen et al. 2016). Συμπερασματικά, φαίνεται ότι τα εμπόδια στην επικοινωνία μεταξύ σχολείου-οικογένειας μπορεί να συνδέονται τόσο με τις συνθήκες που επικρατούν στο εσωτερικό, όσο και στο εξωτερικό περιβάλλον του σχολείου. Δηλαδή, τις κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες, την τεχνολογία, τα προσωπικά, αντικειμενικά ή πολιτισμικά ζητήματα που μπορεί να αντιμετωπίζουν οι γονείς, οι εκπαιδευτικοί, οι θεσμοί της τοπικής αυτοδιοίκησης κ.λπ.

Μεθοδολογία έρευνας, σκοπός και ερευνητικά ερωτήματα

Ο σκοπός της παρούσας μελέτης είναι η ποιοτική διερεύνηση των απόψεων και των στάσεων των γονέων μαθητών Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης ως προς την επικοινωνία τους με τους εκπαιδευτικούς. Επιμέρους στόχοι της έρευνας είναι: α) η περιγραφή της επικοινωνίας ανάμεσα στους γονείς και τους εκπαιδευτικούς, β) η διερεύνηση των παραγόντων-θετικών και αρνητικών- που επιδρούν στην επικοινωνία γονέων-εκπαιδευτικών, και γ) η αποτύπωση των στάσεων και των αντιλήψεων των γονέων σχετικά με τη σημαντικότητα και την ωφέλεια της επικοινωνίας τους με τους εκπαιδευτικούς.

Τα ερευνητικά ερωτήματα που τέθηκαν είναι τα εξής: 1) Ποια είναι τα χαρακτηριστικά και το περιεχόμενο της επικοινωνίας μεταξύ των γονέων και των εκπαιδευτικών; 2) Υπάρχουν παράγοντες που επέδρασαν, είτε θετικά είτε αρνητικά, στην επικοινωνία μεταξύ γονέων και εκπαιδευτικών; και 3) Ποιες είναι οι στάσεις και αντιλήψεις των γονέων σχετικά με τη σημαντικότητα και την ωφέλεια της επικοινωνίας τους με τους εκπαιδευτικούς;

Η έρευνα διεξήχθη τον Ιανουάριο του 2020 στο Νομό Χανίων και η επιλογή του δείγματος πραγματοποιήθηκε με τη μέθοδο της χιονοστιβάδας. Για την παραγωγή των δεδομένων αξιοποιήθηκε η τεχνική της ημιδομημένης συνέντευξης. Ειδικότερα, πραγματοποιήθηκαν δέκα συνεντεύξεις με γονείς των οποίων τα παιδιά φοιτούσαν σε συγκεκριμένο Δημοτικό Σχολείο κατά τον χρόνο διεξαγωγής της έρευνας. Το δείγμα αποτελούνταν από τρεις άνδρες και επτά γυναίκες, με διαφορετικό κοινωνικό, οικονομικό, μορφωτικό επίπεδο και οικογενειακή κατάσταση. Η επεξεργασία των δεδομένων έγινε με τη μέθοδο ανάλυσης περιεχομένου (content analysis). Ειδικότερα, διαμορφώθηκαν θεματικές κατηγορίες στις οποίες εντάχθηκαν οι απαντήσεις των συμμετεχόντων με μονάδα ανάλυσης το θέμα και ακολούθησε ποσοτικοποίηση των απαντήσεων.

Ερευνητικά αποτελέσματα

Στη συνέχεια παρουσιάζονται τα αποτελέσματα ανά θεματική ενότητα. Σε κάθε ενότητα γίνεται παρουσίαση, τόσο ποσοτική, όσο και ποιοτική, των αναφορών που βρέθηκαν και οι οποίες κατανεμήθηκαν στις επιμέρους θεματικές κατηγορίες, υποκατηγορίες και υπο-υποκατηγορίες που προέκυψαν από την επεξεργασία των συνεντεύξεων με τους γονείς.

Περιεχόμενο και χαρακτηριστικά της επικοινωνίας μεταξύ των γονέων και των εκπαιδευτικών

Όπως αποτυπώνεται στον Πίνακα 1 η πλειονότητα των γονέων (N=6) έδωσε θετικές απαντήσεις στο ερώτημα «*πώς θα χαρακτηρίζατε την επικοινωνία σας με τους εκπαιδευτικούς*» του σχολείου σας; π.χ. «*η επικοινωνία είναι πάρα πολύ καλή*» (Σ. 1).

Η επικοινωνία πραγματοποιείται κυρίως τηλεφωνικά «*μιλάμε τηλεφωνικά κυρίως*» (Σ. 4) και έως δύο φορές το μήνα «*μία φορά το μήνα*» (Σ. 1), «*Μία φορά το μήνα*» (Σ. 7).

Τα θέματα επικοινωνίας σχετίζονται περισσότερο με την ενημέρωση για την πρόοδο του μαθητή (N=6) «*Κυρίως για την ενημέρωση της προόδου ας πούμε του παιδιού*» (Σ. 7), παρόλο που ο αριθμός των αναφορών είναι μεγαλύτερος σε ότι αφορά την εμφάνιση προβλήματος (N=4) «*αν υπάρχει κάποιο πρόβλημα*» (Σ. 1), «*αν προκύψει κάποιο πρόβλημα υγείας*» (Σ. 7), «*ότι πρόβλημα και να έχουμε θα πάμε στη δασκάλα*» (Σ. 9).

Παράγοντες επίδρασης στην επικοινωνία μεταξύ των γονέων και των εκπαιδευτικών

Ως προς τους παράγοντες επίδρασης στην επικοινωνία γονέων-εκπαιδευτικών, προέκυψαν δύο βασικές κατηγορίες.

Πίνακας 1. Απόλυτες και σχετικές συχνότητες των αναφορών για τα χαρακτηριστικά και το περιεχόμενο της επικοινωνίας γονέων-εκπαιδευτικών

Αναπαραστάσεις γονέων για τα χαρακτηριστικά & το περιεχόμενο της επικοινωνίας γονέων-εκπαιδευτικών		Σύνολο αναφορών ανά κατηγορία	% στο γενικό σύνολο αναφορών
Ποιότητα της επικοινωνίας			
Θετική	20	25	28,8
Αρνητική	3		
Ουδέτερη επιφανειακή	2		
Συχνότητα της επικοινωνίας			
Έως δύο φορές τον μήνα	7	12	13,8
Σπάνια/ποτέ	5		
Τρόπος επικοινωνίας			
Τηλεφωνικά	3	23	26,4
Κυρίως τηλεφωνικά	14		
Διαζώσης	6		
Θέματα επικοινωνίας			
Πρόοδος μαθητή	9	27	31
Συμπεριφορά μαθητή	3		
Αναζήτηση εξειδικευμένης βοήθειας από το γονέα για την υποστήριξη μαθητή	4		
Απόρροια εμφάνισης προβλήματος (π.χ. υγεία μαθητή, αρνητική συμπεριφορά εκπαιδευτικών προς μαθητές, απώλεια στην οικογένεια μαθητή)	11		
Γενικό Σύνολο αναφορών			

Η πρώτη κατηγορία, όπου είχαμε τον μεγαλύτερο αριθμό αναφορών, αποτελείται από τρεις υποκατηγορίες, και αφορά τους παράγοντες που επιδρούν αρνητικά στη μεταξύ τους επικοινωνία, δηλαδή: α. στάσεις των εκπαιδευτικών, β. αρνητικά συναισθήματα των γονέων από την επικοινωνία τους με τους εκπαιδευτικούς και γ. αντικειμενικές δυσκολίες των γονέων.

Οι τέσσερις από τους δέκα γονείς, που δήλωσαν ότι διατηρούν αρνητική ή ουδέτερη επικοινωνία με τους εκπαιδευτικούς, έδωσαν πολλές διαφορετικές εκφάνσεις των δυσκολιών που συναντούν σχετικά με τις στάσεις των εκπαιδευτικών «Δεν βλέπω ανταπόκριση άμεση» (Σ. 2), «θεωρώ ότι δεν είναι αντικειμενική [η δασκάλα]» (Σ. 3), «έχουν ένα τοίχο μπροστά κατ' εμέ. Πρέπει να υπάρχει αυτή η απόσταση; Απλά δεν είναι επικοινωνιακό όσο ήταν παλιότερα [οι εκπαιδευτικοί]» (Σ. 7).

Μικρότερος ήταν ο αριθμός αναφορών που σχετίζονται με τα αρνητικά συναισθήματα που προκλήθηκαν στους γονείς από την επικοινωνία τους με τους εκπαιδευτικούς, όπως: δυσαρέσκεια, άγχος, ντροπή και θλίψη, «εμένα δεν μου αρέσει όμως, δηλαδή θα προτιμούσα πάρα πολύ να ήταν τα πράγματα όπως ήτανε στα πρώτα μου παιδιά» (Σ. 7), «Με τη συγκεκριμένη [δασκάλα] δεν είμαι φέτος πολύ ευχαριστημένη ... αισθάνθηκα πάρα πολύ άσχημα με αυτά που μου είχε πει για το παιδί ... μου είπε κάποια πράγματα και με άγχωσε πάρα πολύ ... έκλαιγα» (Σ. 3).

Τέλος, καταγράφηκε ένας περιορισμένος αριθμός αναφορών που αφορά στις αντικειμενικές δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι γονείς εξαιτίας π.χ. έλλειψης χρόνου λόγω απασχόλησης κ.λπ. και οι οποίες επιδρούν αρνητικά στην επικοινωνία τους με τους εκπαιδευτικούς «έχω πολλές ώρες, τα ωράρια δεν μπορώ να τα κανονίσω» (Σ. 3), «Η μόνη δυσκολία είναι στα ραντεβού» (Σ. 4), «δεν έχω χρόνο, δεν μπορώ να πηγαίνω στο σχολείο» (Σ. 6).

Πολύ μικρότερο αριθμό αναφορών συγκέντρωσε η κατηγορία που αναφέρεται σε παράγοντες θετικής επίδρασης στην επικοινωνία γονέων-εκπαιδευτικών. Ωστόσο, όπως αποτυπώθηκε, η δεκτικότητα-προσιτότητα των εκπαιδευτικών συντελεί στην καλή επικοινωνία γονέων-εκπαιδευτικών «Νομίζω ότι οι εκπαιδευτικοί δεν είναι όπως ήταν πριν

πολλά χρόνια, νομίζω ότι είναι μέσα στον διάλογο και αυτοί οπότε είμαστε όλοι πιο κοντά (.) πλέον» (Σ. 5), «Εγώ θεωρώ ότι οι δικοί μας εκπαιδευτικοί του δημοτικού είναι πολύ ανοιχτοί και υπάρχει ένα (.) ένα πλαίσιο επικοινωνίας μεταξύ γονιών και εκπαιδευτικού» (Σ. 6). Η θετική επικοινωνία γονέα-εκπαιδευτικού φάνηκε να σχετίζεται και με την τακτική επικοινωνία μεταξύ των δύο μερών «μιλάω με τη δασκάλα μας τακτικά» (Σ. 9).

Πίνακας 2. Απόλυτες και σχετικές συχνότητες των αναφορών για τους παράγοντες επίδρασης στην επικοινωνία γονέων-εκπαιδευτικών

Παράγοντες επίδρασης στην επικοινωνία γονέα-εκπαιδευτικού		Σύνολο αναφορών ανά κατηγορία	% στο γενικό σύνολο αναφορών
Παράγοντες αρνητικής επίδρασης στην επικοινωνία γονέων-εκπαιδευτικών			
Στάσεις των εκπαιδευτικών			
Ανεπαρκής ενημέρωση γονέα από τον εκπαιδευτικό	2	19	54,3
Έλλειψη αντικειμενικότητας	1		
Έλλειψη ανταπόκρισης	4		
Έλλειψη γνήσιου ενδιαφέροντος	1		
Συζήτηση με έμφαση στα αδύναμα σημεία του μαθητή	1		
Τυπική-αμυντική στάση	9		
Αναποτελεσματικότητα	1		
Αρνητικά συναισθήματα γονέων από την επικοινωνία με εκπαιδευτικούς			
Δυσαρέσκεια	5	8	23
Άγχος	1		
Ντροπή	1		
Θλίψη	1		
Αντικειμενικές δυσκολίες των γονέων		5	14,2
Παράγοντες θετικής επίδρασης στην επικοινωνία γονέων-εκπαιδευτικών			
Δεκτικότητα-προσιτότητα εκπαιδευτικών στο διάλογο		2	5,7
Τακτική επικοινωνία γονέα-εκπαιδευτικού		1	2,8
Γενικό Σύνολο αναφορών		35	100

Στάσεις και αντιλήψεις των γονέων ως προς τη σημαντικότητα και την ωφέλεια της επικοινωνίας γονέων-εκπαιδευτικών

Η πλειονότητα των γονέων (N=9) διατηρεί θετική στάση ως προς την επικοινωνία γονέων-εκπαιδευτικών «Ναι θεωρώ ότι είναι πολύ καλό να είσαι σε επικοινωνία» (Σ. 3). Η ωφέλεια και η σημαντικότητα της καλής επικοινωνίας γονέων εκπαιδευτικών είναι υψηλή, καθότι έτσι υποστηρίζεται: α. η ενημέρωση του γονέα για την πρόοδο και τη συμπεριφορά του μαθητή (N=6): «για να μαθαίνουμε και την πρόοδό τους, αλλά και τη συμπεριφορά τους πολλές φορές μέσα στην τάξη» (Σ. 1), «ως προς τα μαθήματα και ως προς τη συμπεριφορά» (Σ. 7). β. η πρόληψη/επίλυση των προβλημάτων και η υποστήριξη της μάθησης μέσα από την αμφίδρομη ροή πληροφοριών μεταξύ γονέων-εκπαιδευτικών (N=7), «αν υπάρχει κάποιο θέμα να μπορούμε να το ψάξουμε και εμείς, κάτι μπορεί να βγάλει μέσα στην τάξη το οποίο εδώ δεν το βγάλει και πρέπει να τα λέμε όλα με το δάσκαλο» (Σ. 9) και γ. τα υγιή πρότυπα μίμησης (στη σχέση γονέα-εκπαιδευτικού): όπου έχουμε μόνο δύο αναφορές «να βλέπουν ότι υπάρχει μία επικοινωνία για το δικό τους καλό, μεταξύ του δασκάλου και του γονέα και έτσι βοηθιέται και το παιδί» (Σ. 6), «διότι βλέπουν και αυτά ότι υπάρχει μια, ένα θετικό κλίμα, ότι υπάρχει ένα κλίμα συνεργασίας το οποίο πρέπει να (.) τα παιδιά μας να μιμούνται αυτό το κλίμα συνεργασίας» (Σ. 6).

Πίνακας 3. Απόλυτες και σχετικές συχνότητες των αναφορών για τις στάσεις των γονέων ως προς τη σημαντικότητα της επικοινωνίας γονέα-εκπαιδευτικού και την ωφέλειά της

Στάσεις & αντιλήψεις των γονέων ως προς την ωφέλεια & τη σημαντικότητα της επικοινωνίας γονέων-εκπαιδευτικών		Σύνολο αναφορών ανά κατηγορία	% στο γενικό σύνολο αναφορών
Στάσεις γονέων			
Θετική	9	14	46,7
Αποφευκτική	5		
Σημαντικότητα			
Ενημέρωση γονέα για την πρόοδο & τη συμπεριφορά του μαθητή	7		
Πρόληψη-επίλυση προβλημάτων & υποστήριξη της μάθησης μέσα από την αμφίδρομη ροή πληροφοριών μεταξύ γονέων-εκπαιδευτικών	7	16	53,3
Υγιή πρότυπα μίμησης (στη σχέση γονέα-εκπαιδευτικού)	2		
Γενικό Σύνολο αναφορών		30	100

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Όπως διαπιστώθηκε τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας, συγκλίνουν, αλλά και διαφοροποιούνται από τα αποτελέσματα άλλων ερευνών που εντοπίστηκαν μέσα από την ανασκόπηση της βιβλιογραφίας.

A) Περιεχόμενο και χαρακτηριστικά της επικοινωνίας μεταξύ των γονέων και των εκπαιδευτικών

Από τα αποτελέσματα της έρευνάς μας διαπιστώθηκε ότι οι περισσότεροι γονείς επικοινωνούν με τους εκπαιδευτικούς από μία έως δύο φορές το μήνα και διατηρούν θετική και τακτική επικοινωνία μαζί τους (N=6). Πάρα ταύτα, βρέθηκε ότι υπάρχουν γονείς που έχουν ουδέτερες ή αρνητικές επικοινωνιακές αλληλεπιδράσεις με τους εκπαιδευτικούς (Hoover-Dempsey and Walker 2002, Γκιόκα 2015), κάτι το οποίο έχει ως αποτέλεσμα τη σπάνια έως καθόλου επικοινωνία μεταξύ των δύο μερών.

Όσον αφορά τον τρόπο επικοινωνίας, διαφάνηκε ότι οι περισσότεροι γονείς επικοινωνούν με τους εκπαιδευτικούς κυρίως τηλεφωνικά και σπανιότερα στο πλαίσιο ατομικών ή ομαδικών και καθορισμένων ή απρογραμμάτιστων συναντήσεων (Ντινίδου 2013, Μερκούρη και Σταμάτης 2009). Τα αποτελέσματα της μελέτης μας συνάδουν με τα ευρήματα άλλων ερευνών στις οποίες αναδεικνύονται ως θέματα επικοινωνίας η εμφάνιση ή η διαχείριση προβλημάτων, η ενημέρωση για τη σχολική πρόοδο και τη συμπεριφορά των μαθητών (Ντινίδου 2013, Λιακοπούλου 2018).

B) Παράγοντες επίδρασης στην επικοινωνία μεταξύ των γονέων και των εκπαιδευτικών

Έχει ερευνητικά διαπιστωθεί και καλά τεκμηριωθεί ότι οι θετικές αλληλεπιδράσεις σχολείου-οικογένειας ωφελούν τους μαθητές, τους γονείς, τους εκπαιδευτικούς, καθώς και την εκάστοτε σχολική μονάδα. Ωστόσο, υπάρχουν γονείς και εκπαιδευτικοί που έρχονται αντιμέτωποι με αρκετές δυσκολίες στη μεταξύ τους επικοινωνία (Hoover-Dempsey and Walker 2002, Γκιόκα 2015).

Από τα ευρήματα της έρευνάς μας διαπιστώθηκε ότι, για τη μείωση των συμμετεχόντων, παράγοντα αρνητικής επίδρασης στην επικοινωνία σχολείου-οικογένειας αποτελούν οι στάσεις των εκπαιδευτικών. Σύμφωνα με τα λεγόμενά των γονέων, οι εκπαι-

δευτικοί διατηρούν κατά κύριο λόγο τυπική ή αμυντική στάση, δεν ανταποκρίνονται, δεν ενημερώνουν επαρκώς τους γονείς (Γιοβαζολιάς 2011) κ.λπ. Όπως αναφέρεται στη βιβλιογραφία, οι στάσεις και οι αντιλήψεις των εκπαιδευτικών (είτε θετικές, είτε αρνητικές), συνιστούν παράγοντες καθοριστικής επίδρασης στην ποιότητα της αλληλεπίδρασης με τους γονείς (Ανδριανάκη και Βασιλειάδης 2010, Κιρκιγιάννη 2012, Θωμά και Κολοβός 2015), όπως και οι τυχόν πρότερες αρνητικές εμπειρίες των γονέων με το εκπαιδευτικό προσωπικό (Hoover-Dempsey and Walker 2002, Γκιάκα 2015, Σαΐτης 2008).

Οι παραπάνω απόψεις συγκλίνουν με τα ευρήματα της μελέτης μας, καθώς παράγοντες επηρεασμού φάνηκε να συνιστούν και τα αρνητικά συναισθήματα γονέα -δυσσάρεσκα, άγχος, θλίψη, ντροπή- που του προκλήθηκαν κατά την επικοινωνία του με το εκπαιδευτικό προσωπικό.

Με βάση το θεωρητικό μέρος, τα εμπόδια στην επικοινωνία από την πλευρά των εκπαιδευτικών (Hoover-Dempsey and Walker 2002, Γκιάκα 2015, Σαΐτης 2008), ενδεχομένως να οφείλονται στη διατήρηση αμυντικής στάσης λόγω των προσωπικών τους αντιλήψεων αναφορικά με το εύρος των αρμοδιοτήτων και των ευθυνών των γονέων.

Ένας ακόμη ανασταλτικός παράγοντας στην ανάπτυξη και τη διατήρηση της επικοινωνίας μεταξύ γονέα-εκπαιδευτικού βρέθηκε ότι αποτελούν οι αντικειμενικές δυσκολίες των γονέων που μπορεί να σχετίζονται με την έλλειψη χρόνου από πλευράς τους λόγω αυξημένων υποχρεώσεων (π.χ. απασχόληση κ.ά.) (Σαΐτης 2008). Από την άλλη πλευρά, η δεκτικότητα των εκπαιδευτικών, αλλά και η τακτική επικοινωνία γονέα-εκπαιδευτικού επιδρά θετικά στην ποιότητα των αλληλεπιδράσεων και προωθεί την ανάπτυξη, της μεταξύ τους, καλής συνεργασίας (American Federation of Teachers 2007).

Γ) Στάσεις και αντιλήψεις των γονέων ως προς τη σημαντικότητα και την ωφέλεια της επικοινωνίας γονέων-εκπαιδευτικών

Αξιοσημείωτη είναι η διαπίστωση ότι όλοι σχεδόν οι γονείς (N=9) διατηρούν θετική στάση και αναγνωρίζουν τη σημαντικότητα και την ωφέλεια της επικοινωνίας γονέα-εκπαιδευτικού, αν και από τις απαντήσεις τους βρέθηκε ότι μόνον οι έξι στους δέκα τελικά διατηρούν θετική επικοινωνία με τους εκπαιδευτικούς, άρα το δείγμα μας διαπιστώνει μάλλον μια αρνητική σχέση με τους εκπαιδευτικούς των παιδιών του. Παρόλο που τα οφέλη της καλής επικοινωνίας σχολείου-οικογένειας είναι πολλαπλά, οι απαντήσεις των γονέων υποδηλώνουν ότι θεωρούν περισσότερο σημαντική και ωφέλιμη: α) την ενημέρωση για την πρόοδο και τη συμπεριφορά, αλλά και β) την αμφίδρομη ανταλλαγή πληροφοριών μεταξύ γονέα-εκπαιδευτικού με σκοπό την πρόληψη ή διαχείριση προβλημάτων ή και την υποστήριξη της μάθησης των μαθητών, όπως παρομοίως διαπιστώνεται από τον Γιοβαζολιά (2011), ότι η δημιουργία συνθηκών έγκαιρης διαχείρισης προβλημάτων μπορεί να στηρίξει τη μάθηση, τη συναισθηματική κατάσταση και την συμπεριφορά των μαθητών.

Τα αποτελέσματα της μελέτης των Αθανασίου και Κωστούλα (2005) ανέδειξαν ότι ένα από τα οφέλη της καλής επικοινωνίας/συνεργασίας μεταξύ σχολείου-οικογένειας είναι η συμβολή στη βελτίωση της κοινωνικής συμπεριφοράς των μαθητών, των σχέσεων μεταξύ τους, με τους εκπαιδευτικούς, της στάσης τους προς το σχολείο και τη μάθηση που τους παρέχεται (Μπεαζίδου και Σπάθης 2019). Ενώ, στην παρούσα μελέτη βρέθηκαν μόνο δύο αναφορές από ένα άτομο (N=1), οι οποίες αναδεικνύουν ότι η ανάπτυξη καλής επικοινωνίας γονέων-εκπαιδευτικών, μπορεί να αποτελέσει θετικό πρότυπο μίμησης για τους μαθητές ώστε να προαχθούν: ομαδικότητα, συνεργασία και υγιείς διαπροσωπικές σχέσεις (μεταξύ μαθητών και μαθητών-εκπαιδευτικών).

Τελικά Συμπεράσματα

Από την παρούσα έρευνα και με βάση το πρώτο ερευνητικό ερώτημα (χαρακτηριστικά επικοινωνίας γονέων-εκπαιδευτικών), προκύπτει ότι η πλειοψηφία των γονέων διατηρεί θετική και τακτική επικοινωνία με τους εκπαιδευτικούς, η οποία διεξάγεται κατά κύριο λόγο τηλεφωνικά και δευτερευόντως στο πλαίσιο καθορισμένων ή απρογραμμάτιστων συναντήσεων. Η επικοινωνία λαμβάνει χώρα, πρωτίστως, ως απόρροια εμφάνισης κάποιου προβλήματος, έπειτα αφορά στην ενημέρωση για τη σχολική πρόοδο ή τη συμπεριφορά των μαθητών και τέλος, στην αναζήτηση εξειδικευμένης βοήθειας (π.χ. σχολικού ψυχολόγου) από τον γονέα για την υποστήριξη του μαθητή. Σε συνάρτηση με τα ανωτέρω συμπεραίνεται ότι παρόλο που η επικοινωνία χαρακτηρίστηκε ως θετική, απουσιάζει η διαρκής, ουσιαστική και θετική αλληλεπίδραση μεταξύ γονέων-εκπαιδευτικών. Μεμονωμένες περιπτώσεις γονέων έχουν την ανάγκη για καθοδήγηση και λήψη εξειδικευμένης βοήθειας από το σχολείο για την αντιμετώπιση προβλημάτων των μαθητών. Το εύρος των θεμάτων είναι περιορισμένο με αποτέλεσμα να μην αναπτύσσονται συζητήσεις που θα μπορούσαν να συμβάλλουν στην ουσιαστική επεξεργασία θεμάτων παιδαγωγικού χαρακτήρα και στην ενεργό συμμετοχή των γονέων στα σχολικά δρώμενα. Η αρνητική και η σπάνια έως καθόλου επικοινωνία ορισμένων γονέων με τους εκπαιδευτικούς ενδεχομένως να υποδηλώνει ότι το σχολείο δεν δίνει τη δέουσα προσοχή στην προσπάθεια ενθάρρυνσης, βελτίωσης ή ενδυνάμωσης της επικοινωνίας και των σχέσεων με τους γονείς.

Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, τα εμπόδια στην επικοινωνία μεταξύ γονέων-εκπαιδευτικών διακρίνονται σε εκείνα: α) που δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν από το σχολείο π.χ. μορφωτικό επίπεδο, υγεία, έλλειψη χρόνου των γονέων και β) που μπορούν να αντιμετωπιστούν από το σχολείο π.χ. στάσεις των εκπαιδευτικών. Επιπρόσθετα, η απουσία τακτικής ή θετικής επικοινωνίας μεταξύ γονέων-εκπαιδευτικών είναι δυνατόν να οφείλεται σε καταστάσεις που σχετίζονται με την ύπαρξη δυσάρεστων συναισθημάτων, όπως: δυσπιστία, δυσαρέσκεια, θυμό κ.λπ., για το ένα ή και τα δύο εμπλεκόμενα πρόσωπα (Hoover-Dempsey and Walker 2002). Η υιοθέτηση απόμακρης, τυπικής, αμυντικής κ.λπ. στάσης εκ μέρους των εκπαιδευτικών έχει αρνητική επίδραση στην επικοινωνία με τους γονείς (Hoover-Dempsey and Walker 2002, Γκιάκα 2015, Σαΐτης 2008).

Σχετικά με το δεύτερο ερευνητικό ερώτημα (παράγοντες θετικής ή αρνητικής επίδρασης επικοινωνίας γονέων-εκπαιδευτικών) και λαμβάνοντας υπόψη τα ανωτέρω, συμπεραίνεται ότι για τη μειοψηφία των γονέων (N=1), η αρνητική ή η ουδέτερη επικοινωνία οφείλεται κυρίως στις στάσεις των εκπαιδευτικών και έπειτα στα αρνητικά συναισθήματα που προκλήθηκαν στους γονείς από την αλληλεπίδρασή τους με τους εκπαιδευτικούς. Δευτερευόντως, συμπεραίνουμε ότι αντικειμενικά ο περιορισμένος ελεύθερος χρόνος ορισμένων γονέων επιδρά αρνητικά στην καλλιέργεια ή τη διατήρηση τακτικής επικοινωνίας με το σχολείο. Η θετική διάθεση και στάση των εκπαιδευτικών για διάλογο και τακτική επικοινωνία με τους γονείς μπορεί να συμβάλει στην ανάπτυξη θετικών απόψεων των γονέων για τους εκπαιδευτικούς (American Federation of Teachers 2007) και στην προαγωγή θετικής επικοινωνίας μεταξύ σχολείου-οικογένειας.

Ως προς το τρίτο και τελευταίο ερευνητικό ερώτημα (ωφέλεια της επικοινωνίας γονέων-εκπαιδευτικών) συμπεραίνεται ότι όλοι σχεδόν οι γονείς διατηρούν θετική στάση ως προς τη σημαντικότητα της επικοινωνίας γονέων-εκπαιδευτικών. Αυτό σημαίνει ότι τα σχολεία θα πρέπει να επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στην αντιμετώπιση των παραγόντων που δυσχεραίνουν την προαγωγή ενός θετικού σχολικού κλίματος, στηρίζοντας και ενθαρρύνοντας γονείς και εκπαιδευτικούς προς την κατεύθυνση μιας υγιούς σχέσης. Όπως αναφέρθηκε, οι περισσότεροι συμμετέχοντες θεωρούν σημαντική και ωφέλιμη την επικοινωνία γονέα-εκπαιδευτικού. Ωστόσο, από τις περισσότερες απαντήσεις που δόθηκαν, συμπεραίνουμε ότι η σημαντικότητα και η ωφέλεια αυτής της επικοινωνίας αποδίδεται κυρίως στη σχολική επίδοση, τη συμπεριφορά και την επίλυση προβλημάτων με

στόχο την αποτελεσματικότητα του σχολείου κυρίως στο γνωστικό επίπεδο των μαθητών. Αποτέλεσμα το οποίο πιθανόν να συνδέεται με τις σημερινές κοινωνικές συνθήκες και απαιτήσεις ενός γνωσιοκεντρικού και ανταγωνιστικού κοινωνικού και εκπαιδευτικού πλαισίου. Μόλις δύο ήταν οι απαντήσεις που συνδέουν τη σημαντικότητα της επικοινωνίας γονέων-εκπαιδευτικών με τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης των μαθητών, ως μια διαδικασία που μπορεί να βοηθήσει στη γνωστική ανάπτυξη, αλλά και κυρίως στην άρση των εκπαιδευτικών ανισοτήτων και την κοινωνική ισότητα και δικαιοσύνη. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι δεν υπήρξαν αναφορές σύνδεσης της επικοινωνίας γονέων-εκπαιδευτικών με οφέλη, όπως: α) η ενίσχυση του κλίματος, της αποδοτικότητας και της αποτελεσματικότητας του σχολείου, β) η μείωση της σχολικής διαρροής, γ) η αύξηση των κινήτρων των μαθητών για τη μάθηση (Μπεαζίδου και Σπάθης 2019), δ) η ενίσχυση της γονεϊκής συμμετοχής κ.λπ.

Στο σημείο αυτό, κρίνεται σημαντικό να αναφερθεί ότι τα συμπεράσματα της παρούσας έρευνας υπόκεινται στους παρακάτω περιορισμούς: α) Η μέθοδος που αξιοποιήθηκε δεν επιτρέπει τη γενίκευση των αποτελεσμάτων, β) για τη συλλογή των δεδομένων χρησιμοποιήθηκε μόνο ένα ερευνητικό εργαλείο, η ημιδομημένη συνέντευξη, γ) το δείγμα ήταν βολικό και λειτουργεί ως μελέτη περίπτωσης, δηλαδή αφορά ένα Δημοτικό Σχολείο της Περιφέρειας της Κρήτης.

Προτάσεις (πολιτεία, περαιτέρω έρευνα)

Σε ότι αφορά τη διερεύνηση της επικοινωνίας γονέων-εκπαιδευτικών προτείνονται για μελλοντική έρευνα τα εξής: α. Διεξαγωγή συναφών ερευνών και με άλλα ερευνητικά εργαλεία, β. Διεξαγωγή της έρευνας σε περισσότερες γεωγραφικές περιοχές και δημοτικά σχολεία, γ. Συγκρίσεις με βάση τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος, δ. Διερεύνηση των επιμορφωτικών αναγκών των εκπαιδευτικών σχετικά με τις πρακτικές προσέγγισης και επικοινωνίας με τους γονείς των μαθητών/μαθητριών.

Λαμβάνοντας υπόψη τα ευρήματα της παρούσας έρευνας παρατίθενται οι παρακάτω προτάσεις, προς την πολιτεία και τους εκπαιδευτικούς φορείς, με παιδαγωγική εφαρμογή: α. Υλοποίηση επιμορφωτικών προγραμμάτων για το προσωπικό των σχολικών μονάδων, όσον αφορά καλές πρακτικές ενίσχυσης της επικοινωνίας σχολείου-οικογένειας, β. Ενημέρωση των γονέων σχετικά με τα πολλαπλά οφέλη και τη σημαντικότητα της επικοινωνίας σχολείου-οικογένειας, γ. Επαρκής στελέχωση των σχολικών μονάδων με διεπιστημονικές ομάδες, συγκροτούμενες από ψυχολόγους, κοινωνικούς λειτουργούς κ.λπ. για την πρόληψη προβλημάτων και την παροχή εξειδικευμένης υποστήριξης σε γονείς, μαθητές και εκπαιδευτικούς.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Ανδριανάκη, Α. και Βασιλειάδης, Κ. (2010), *Αντιλήψεις των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης για τη γονεϊκή συμμετοχή* (Μεταπτυχιακή εργασία). doi: 10.13140/RG.2.1.1805.7844
- Γιοβαζολιάς, Θ. (2011), *Συνεργασία εκπαιδευτικών-οικογένειας: Σχολές γονέων*. Αθήνα: Υπουργείο Παιδείας Δια Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων. <https://kentradiaviou.gr/wp-content/uploads/2020/02/IDEKESxoleio-oikogeneia.pdf>
- Γκιόκα, Α. και Σάλμοντ, Ε. (2016), Συμβουλευτική γονέων παιδιών με Μαθησιακές Δυσκολίες. Μελέτη περίπτωσης σε Σχολική Μονάδα της Α/βάθμιας Εκπαίδευσης. *Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης*, No 1, σσ. 373–381. <https://doi.org/10.12681/educ.197>
- Θωμά, Ρ. και Κολοβός, Χ. (2015), Οι απόψεις των γονέων σχετικά με την επικοινωνία σχολείου-οικογένειας ως παράγοντα αποτελεσματικότητας της σχολικής μονάδας. *Θεωρία και Έρευνα*

- στις *Επιστήμες της Αγωγής*, No 3, σσ. 69-94. <https://www.academia.edu>
- Κιρκιγιάννη, Φ. Π. (2012), Επικοινωνία σχολείου και οικογένειας. *Εκπαιδευτικά Νέα*, No 113-114, σσ. 95-120. <https://docplayer.gr/16308081-Epikoinonia-sholeioug-kai-oikogeneias.html>
- Κλαδάκης, Ι. (2012), *Διερεύνηση των στάσεων των γονέων σχετικά με την εμπλοκή τους στη διδακτική-μαθησιακή διαδικασία σε επίπεδο Δημοτικού Σχολείου* (Διδακτορική διατριβή). <http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/28578#page/64/mode/2up>
- Λιακοπούλου, Μ. (2018), Πρακτικές οργάνωσης και διοίκησης για ένα καλύτερο σχολείο. *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, No 65, σσ. 85-105. <https://ojs.lib.uom.gr/index.php/paidagogiki/article/view/9608/9641>
- Μερκούρη, Ε. και Σταμάτης, Π.Ι. (2009), Μορφές επικοινωνίας διευθυντή και εκπαιδευτικών γυμνασίου με γονείς και κηδεμόνες μαθητών. *Επιστημονικό Βήμα*, No 10, σσ. 137-148. https://www.syllogosperiklis.gr/old/ep_bima/epistimoniko_bima_10/merk.pdf
- Μπεαζίδου Ε. και Σπάθης Α. (2019), Στάσεις των Εκπαιδευτικών προς τη Συνεργασία με τους Γονείς. *Επιστήμες Αγωγής*, No 1, σσ. 87–105. <https://ejournals.lib.uoc.gr/index.php/edusci/article/view/437>
- Νόβα-Καλτσούνη, Χ. (2010), *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης*. Αθήνα: Gutenberg.
- Ντινίδου, Χ. (2013), *Απόψεις και στάσεις εκπαιδευτικών Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης και γονέων για τη συνεργασία σχολείου-οικογένειας* (Διδακτορική Διατριβή). <http://olympias.lib.uoi.gr/>
- Πέτρογλου, Α. (2014), Η γονεϊκή εμπλοκή στην εκπαιδευτική διαδικασία. <https://www.academia.edu/37539218>.
- Σαϊτης, Χ. (2008), *Ο Διευθυντής στο Δημόσιο Σχολείο*. Αθήνα: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. Ανακτήθηκε από http://www.pi-schools.gr/programs/epim_stelexoi/epim_yliko/book7.pdf.
- Συμεού, Λ. (2003), Σχέσεις σχολείου-οικογένειας: έννοιες, μορφές και εκπαιδευτικές συνεπαγωγές. *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, No 36, σσ. 101-113.

Ξενογλωσση βιβλιογραφία

- Afiah, K. N. (2021), Analysis of Symbolic Interaction on Effective Communication of Deaf Student of Darul Ashom Islamic Boarding School Yogyakarta. *Komunika: Jurnal Dakwah Dan Komunikasi*, Vol. 15, No 2, pp. 203–215. <https://doi.org/10.24090/komunika.v15i2.5141>.
- American Federation of Teachers (2007), *Building Parent-Teacher Relationships*. Washington: American Federation of Teachers. <https://eric.ed.gov/?id=ED516935>.
- Asemah, E. S., Nwammuo, A.N. and Nkwam-Uwaoma, A. O. A. (2017), *Theories and models of communication*. Jos: University Press.
- Carter, M. J. and Fuller, C. (2016), Symbols, meaning, and action: The past, present, and future of symbolic interactionism. *Current Sociology*, Vol. 64, No 6, pp. 931–961. <https://doi.org/10.1177/0011392116638396>.
- Eleftherakis, T., Botonaki, C., Kalerante, E., Kaspiri, A. and Tsantali, C. (2022), Communicative Relations in the Educational Environment: Exploration of Parents' Views on Communicative Relations with the School Principal. *Asian Journal of Education and Social Studies*, Vol. 29, No 3, 61-76. <https://doi.org/10.9734/ajess/2022/v29i330702>.
- Farrell, A. F. and Collier, M. A. (2010), School personnel's perceptions of family-school communication: a qualitative study. *Improving Schools*, Vol. 13, No 1, pp. 4–20. <https://doi.org/10.1177/1365480209352547>
- Graham-Clay, S. (2005), Communicating with parents: Strategies for teachers. *School Community Journal*, Vol. 15, No 1, pp. 117-129.
- Hoover-Dempsey, K. V. and Walker, J. M. (2002), Family-school communication. *Elementary School Journal*, Vol. 106, No 2, 105-130. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.467.3740&rep=rep1&type=pdf>.
- Hughes, M. and Koehler, C. J. (2007), *Κοινωνιολογία. Οι βασικές έννοιες* (Γ. Ε. Χρηστίδης, μετ.). Αθήνα: Κριτική.
- Littlejohn, S. W. (1983), *Theories of Human Communication*. Second Edition. Belmont, California:

Wadsworth Publishing Company.

- Littlejohn, S. W. and Foss, K. A. (Eds.) (2009), *Encyclopedia of communication theory*. Vol. 1-2. SAGE Publications, Inc. <https://dx.doi.org/10.4135/9781412959384>.
- Lubitskaya K. and Shakarova M. (2018), Family-School Communication: The Key Features at the Current Stage. *Educational Studies Moscow*, Vol. 3, pp. 196-215. <https://doi.org/10.17323/1814-9545-2018-3-196-215>.
- Martin, J., Ranson, S. and Tall, G. (1997), Parents as Partners in Assuring the Quality of Schools, *Scottish Educational Review*, Vol. 29, No 1, pp. 39-55. <https://doi.org/10.1163/27730840-02901006>.
- Ozmen, F., Akuzum, C., Zincirli, M. and Selcuk, G. (2016), The communication barriers between teachers and parents in primary schools. *Eurasian Journal of Educational Research*, Vol. 66, pp. 27-46. <http://dx.doi.org/10.14689/ejer.2016.66.2>.
- Totkova, Z. (2019), Symbolic Interactionism and the Perceived Style of Parenting. *Qualitative Sociology Review*, Vol. 15, No 2, pp. 172–184. <https://doi.org/10.18778/1733-8077.15.2.11>.

ΕΜΦΥΛΟΙ ΧΩΡΟΙ ΣΤΗΝ ΥΠΑΙΘΡΟ. Ο ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΕΝΟΣ ΟΡΕΙΝΟΥ ΧΩΡΙΟΥ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Ανδρομάχη Μπούνα Βάιλα^α

^α Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Περίληψη

Η προσέγγιση του χώρου από τη σκοπιά του φύλου εντάσσεται σε έναν ευρύτερο προβληματισμό που αφορά στην κριτική της επιστήμης, όπου τα θέματα εξετάζονται μέσα από διαφορετικούς όρους σε σχέση με ό,τι καθόριζε το ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας ως τα μέσα του '60. Στην παρούσα εργασία εξετάστηκε ο τρόπος που έχει διαμορφωθεί αλλά και πώς αναπαράγεται ο έμφυλος χώρος ενός ορεινού χωριού της Ηπείρου. Μέσω επιτόπιας έρευνας, μελετήθηκαν τρεις διαστάσεις του έμφυλου χώρου. Η πρώτη διάσταση αφορά την οικία συγκεκριμένων γυναικών, πώς ήταν διαμορφωμένος ο χώρος πριν το θάνατο του συζύγου τους και πώς είναι διαμορφωμένος μετά. Θα αναλυθεί επίσης το νόημα που έχει για τις ίδιες ο περιβάλλον χώρος της οικίας, όπως είναι οι αυλόπορτες που αναγράφουν τα αρχικά των ονομάτων των συζύγων τους. Κατά δεύτερον, μελετήθηκε μια διαχρονική ταύτιση μεταξύ του δημόσιου χώρου και της αντρικής επικυριαρχίας (άντρας-καφενείο) και του ιδιωτικού χώρου και της γυναικείας υποτίμησης (γυναίκα-σπίτι). Τέλος, μελετήθηκαν οι διαδρομές των χηρών γυναικών από την οικία τους προς τις δραστηριότητές τους και τις ανάγκες του νοικοκυριού, καταγράφηκαν τα μονοπάτια που χρησιμοποιούσαν οι γυναίκες τη δεκαετία του 1950 και ποια από αυτά είναι ενεργά ακόμη και ποια η χρήση τους.

Λέξεις κλειδιά: έμφυλοι χώροι, ύπαιθρος, καφενείο, διαδρομές

GENDERED SPACES IN THE COUNTRYSIDE. THE PUBLIC AND PRIVATE AREA OF A MOUNTAIN VILLAGE OF EPIRUS

Andromachi Bouna Vailla^α

^α University of Aegean

Abstract

The approach to space from a gender perspective is part of a broader reflection on the critique of science, where topics and objects of research are examined through different terms compared to those that determined the interest of the scientific community until the mid-1960s. This paper deals with the way in which the gendered space of a mountain village has been formed and is reproduced. Through field research of widows permanently residing in the village, three dimensions of gender space were studied. The first dimension concerns the house of these women, how the

space was formed before the death of their husband and how it is shaped after his death, as well as the surrounding area of the house will be analyzed and made meaningful by them, such as the gates that bear the initials of their husbands' names. Secondly, we were studied a diachronic identification between public space and male domination (man-café) and private space and female devaluation (woman-house). Finally, the paths of widowed women from their home to their activities and household needs were studied, the paths used by women in the 1950s were recorded and which of them are active and even what their use is.

Keywords: Gendered spaces, countryside, café, routes

Εισαγωγή

Η προσέγγιση του χώρου εντάσσεται σε έναν ευρύτερο προβληματισμό, ιδιαίτερα η σκοπιά του φύλου, με όρους αρκετά διαφορετικούς σε σχέση με αυτούς που καθόριζαν το ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας έως τα μέσα της δεκαετίας του 1960. Στη μελέτη ενός χώρου τίθενται μια σειρά από θέματα άρρηκτα δεμένα με το ζήτημα «χώρος», όπως η ταυτότητα, η ετερότητα, η σεξουαλικότητα, που φτάνει μέχρι και τους σύγχρονους προβληματισμούς της κοινωνικής κατασκευής. Οι θέσεις των E. Crol- D. Parkin υποστηρίζουν πως το τοπίο αποτελεί ένα πλαίσιο δομημένο από τη δική τους ιστορία (των κατοίκων), τον δικό τους συλλογικό μύθο, ως ένας τόπος άρρηκτα συνδεδεμένος με τη συλλογική τους ταυτότητα και όχι μια τυχαία συνάθροιση στοιχείων του φυσικού περιβάλλοντος.

Έτσι λοιπόν, όπως υποστηρίζει και ο Lefebvre (1990), μέσω των καθημερινών πρακτικών μπορείς να ανιχνεύσεις την πολλαπλότητα και να αποκαλύψεις κάποιες δυναμικές. Η φεμινιστική κριτική μαζί με την ανθρωπολογία αποτέλεσαν τις πρώτες επιστήμες που ανέδειξαν θέματα μελέτης, σχεδιασμού χώρου αλλά και μεθοδολογικά ζητήματα προσέγγισής τους. Αυτές οι επιστήμες πρότειναν να εξεταστεί ο χώρος μέσα από την οπτική του φύλου και υποστήριξαν πως υπάρχει πράγματι μία σχέση μεταξύ του χώρου και του φύλου, η οποία καθορίζεται μέσω των σχέσεων εξουσίας (Ainley 1998).

Αν λοιπόν ο χώρος παράγεται υλικά και πολιτισμικά, έτσι και η αρχιτεκτονική ως επιστήμη μπορεί να θεωρηθεί ως ένα κοινωνικά κατασκευασμένο «αντικείμενο» (artifacts). Ο άνθρωπος χαράσσει τον χώρο του, εγγράφει σε αυτόν τις ταξινομήσεις του. Σύμφωνα με την Σκουτέρη (1984) οι άνθρωποι κατασκευάζουν τον χώρο ως «χώρο τους» αλλά και κατασκευάζονται από αυτόν. Από αυτήν την άποψη, η οργάνωση και η ταξινόμηση του χώρου, δηλαδή η ένταξη της κοινωνίας στο φυσικό και το κοινωνικοιστορικό της περιβάλλον είναι πολιτισμικά και ιστορικά διαφοροποιημένη. Ο χώρος είναι σχέσεις κοινωνικά προσδιορισμένες και υπάρχει όταν «πράττεται από ανθρώπους και όταν οι άνθρωποι πράττουν σε αυτόν και δι' αυτού». Η κατανόηση του χώρου δεν αρκεί να τον μετρήσεις γεωμετρικά και να συμφιλωθείς με το επιχείρημα ότι είναι δοσμένος από τη «φύση», αλλά ότι ο χώρος είναι συνδεδεμένος με τις κοινωνικές τελετουργίες οι οποίες είναι προϊόν κοινωνικής κατασκευής. Έτσι και η ανθρωπολογία υποστηρίζει πως ο χώρος παράγεται κοινωνικά και πολιτισμικά και κατ' επέκταση οι έμφυλες σχέσεις είναι κοινωνικά και χωρικά δομημένες. Τα ερωτήματα που απασχόλησαν την παρούσα εργασία είναι το «πώς οι σχέσεις φύλου δηλώνονται στο χώρο;» και «πώς οι χωρικές σχέσεις εκδηλώνονται στην κατασκευή του φύλου;» (Λαδά et al. 2009).

Θεωρητικό πλαίσιο

Έμφυλα ζητήματα χώρου

Το γυναικείο φύλο ως αναλυτικός παράγοντας σε έρευνες σχετικές με την ιστορία της ανθρωπογεωγραφίας άρχισε να ενσωματώνεται μέσω των σπουδών φύλου και συγκεκριμένα μέσα από τις φεμινιστικές προσεγγίσεις που «συνομιλούν» με τον μαρξισμό. Ο Φουκώ (1989) ενδιαφερόταν να κατανοήσει τρόπους με τους οποίους επιτυγχάνεται η κοινωνική συναίνεση (δηλαδή τις διαδικασίες μέσω των οποίων οι άνθρωποι καταλήγουν να συμφωνούν στο να καθορίζεται η ζωή τους από άλλους ανθρώπους). Αντιτάχθηκε στην ιδέα ότι μια τέτοια συναίνεση μπορεί να εξηγηθεί από μια μοναδική, υπερισχύουσα θεωρία. Ισχυρίστηκε, αντίθετα, ότι η συναίνεση γίνεται εφικτή μέσα από ποικίλα είδη λόγων (discourses). Αυτοί οι λόγοι αποτελούν κρίσιμο συστατικό στοιχείο της άσκησης της εξουσίας, καθώς συμβάλλουν στη διαμόρφωση της άποψης που οι άνθρωποι υιοθετούν για τον εαυτό τους.

Η εξουσία λοιπόν δεν είναι απλώς κάτι που ορισμένοι άνθρωποι κατέχουν και κάποιιο άλλοι όχι, αυτό που καθιστά τους ανθρώπους ισχυρούς δεν είναι κάποια ατομικά χαρακτηριστικά ή η θέση στην κοινωνία, αλλά η αναγνώριση από τους άλλους ανθρώπους της δυνατότητάς τους να ασκούν αυτή την εξουσία (Knox and Pinch 2009). Ο χώρος είναι κάτι μέσα στο οποίο κινούμαστε και το οποίο συχνά θεωρούμε δεδομένο. Δεν αποτελεί λοιπόν έκπληξη το ότι ορισμένοι εκφράζουν σκεπτικισμό απέναντι στην ιδέα ότι ο χώρος είναι κάτι περισσότερο από ένα «άδειο περιέχον» καθώς αυτή η αντίληψη μοιάζει να αντιβαίνει στην κοινή λογική. Ωστόσο οι πόλεις προσφέρουν πολλά παραδείγματα των σχέσεων μεταξύ κουλτούρας, χώρου, και εξουσίας, τα οποία βοηθούν να αποσαφηνίσουμε τι εννοούμε όταν κάνουμε λόγο για το χώρο ως «κοινωνική κατασκευή» (Knox and Pinch 2009).

Κάποιοι άνθρωποι αποκλείονται από τον δημόσιο χώρο. Η μονοπώληση των χώρων από κάποιες ομάδες και αντίστοιχα ο αποκλεισμός άλλων ομάδων εκφράζει την εξουσία. Το θέμα είναι πως τέτοιους είδους σχέσεις εξουσίας θεωρούνται δεδομένες, «φυσικές» στην καθημερινότητα. Σύμφωνα με την Young (1990), κάτι τέτοιο οδηγεί στον πολιτισμικό ιμπεριαλισμό. Εντός αυτού του ιμπεριαλισμού αναπτύσσεται ένα δίπολο εξουσίας, από τη μία μεριά οι κυρίαρχες σχέσεις εξουσίας στην κοινωνία καθίστανται «αόρατες», ενώ οι λιγότερο ισχυρές ομάδες καταγράφονται ως οι «άλλοι» (Knox and Pinch 2009).

Μια λοιπόν από τις βασικές διχοτομίες που αποτέλεσε κληρονομιά του Διαφωτισμού και οργάνωσε την ανισότητα και την ιεραρχία ανάμεσα στα φύλα ήταν αυτή δημόσιου/ιδιωτικού χώρου. Η Zillah Eisenstein (1981) έχει υποστηρίξει ότι «η ιδεολογία της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής παρουσιάζει τη διάκριση δημόσιο/ιδιωτικό σαν να αντανάκλα την εξέλιξη του φιλελεύθερου αστικού κράτους και όχι την πατριαρχική δόμησή του». Οι κατηγορίες του δημόσιου και του ιδιωτικού είναι ιστορικές κατηγορίες και έτσι το νόημα τους μεταβάλλεται σε κάθε ιστορικό και γεωγραφικό πλαίσιο. Όσο όμως και αν τα όρια είναι συγκεκριμένα, το δημόσιο δεν παύει να εννοιολογείται ως αρσενικό, επειδή κάποιιοι, εξαιτίας της συμμετοχής τους σε μια ομάδα- άνδρες ή αστοί- έχουν την εξουσία να θέτουν τα όρια ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό (Fraser 1998).

Το ζήτημα του δημόσιου χώρου

Στη σύγχρονη εποχή ο Φουκώ (2012) θεωρεί ότι η αντίληψη του χώρου έχει μετατοπιστεί προς μια σχεσιακότητα όπου τα σημεία ή τα στοιχεία συνδέονται μεταξύ τους δημιουργώντας μορφές «σειρών, δέντρων, πλεγμάτων καθώς τα ζητήματα που αναδύονται στη σύγχρονη εποχή είναι ζητήματα αποθήκευσης, κυκλοφορίας, κωδικοποίησης- ένα σύνολο χώρων» που ο Φουκώ ονομάζει «χωροθεσίες». Το 1987 ο Φουκώ δεν λέει ότι ζούμε

στο εσωτερικό ενός χώρου, αλλά ότι «ζούμε στο εσωτερικό ενός συνόλου σχέσεων που ορίζουν χωροθεσίες, οι οποίες είναι μη αναγώγιμες οι μιν προς τις δε και απολύτως μη υπερθέσιμες».

Το χωριό ως ένας τόπος με ετερόκλητους χώρους και με πλήθος διαφορετικών μικρών χώρων χρήσης και λειτουργίας, αποτελεί ένα πεδίο διαλόγου μεταξύ των κοινωνικών ομάδων, οι οποίες σηματοδοούν και μετασχηματίζουν τα χαρακτηριστικά του τόπου. Δομικό στοιχείο αποτελεί η έμφυλη ταυτότητα του ανθρώπου, αλλά και η ιδιαίτερη ταυτότητα της κάθε κοινωνικής ομάδας, οι αξίες, οι ιδιαιτερότητές της που την καθιστούν διακριτή. Η έμφυλη ταυτότητα βέβαια είναι κοινωνικά κατασκευασμένη και ορίζεται σε συνάρτηση με τα κοινωνικά, πολιτιστικά, ταξικά και ιδεολογικά υπόβαθρα (Baudrillard 1981).

Για να κατανοήσουμε όμως καλύτερα πώς λειτουργεί μια κοινωνία, πρέπει να κατανοήσουμε την σχέση μεταξύ των ανδρών και των γυναικών, όπως ισχυρίζεται η Angela Davis (1984). Η σχέση μεταξύ των ανδρών και των γυναικών λαμβάνει άμεση χωρική διάσταση μέσα από την κοινωνική ζωή, από την καθημερινότητα και στους χώρους που αυτή εξελίσσεται, είτε πρόκειται για δημόσιους είτε για ιδιωτικούς χώρους, οι οποίοι αποκτούν έμφυλο χαρακτήρα άλλοτε φιλικό και άλλοτε απειλητικό, ο οποίος έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία τάσεων με έμφυλο πρόσημο (Νικολαΐδου 1993).

Το χωριό αποτελείται από χώρους στους οποίους κάποιο άτομο ανάλογα με την έμφυλή του ταυτότητα, σε κάποιους μπορεί να παρευρεθεί και σε κάποιους άλλους αποκλείεται έμμεσα ή συμβολικά, σε κάποιους επιδιώκει να ιδωθεί ενώ σε άλλους όχι, σε κάποιους νιώθει οικεία ενώ σε κάποιους άλλους νιώθει απειλή. Πολλές φεμινίστριες που έχουν ασχοληθεί με τα ζητήματα της πόλης υποστηρίζουν πως οι πρακτικές, οι σημασιοδοτήσεις και οι εν-τοπισμοί συμβάλλουν στην κατανόηση του τρόπου με τον οποίο συγκροτούνται έμφυλες σχέσεις και ιεραρχίες μεταξύ των διπόλων γυναίκα και άνδρα, «ντόπιων» και «ξένων», εργαζόμενων και εργοδοτών – και συνδυασμών των παραπάνω (Dyck 2005).

Ένας υλικός χώρος δεν αποτελεί μόνο το εξωτερικό μέρος της ανθρώπινης δραστηριότητας αλλά αντανakλά τα χαρακτηριστικά της κοινωνίας γιατί παρουσιάζει στοιχεία και ανάγκες της, όπως στοιχεία οικονομικά, κοινωνικά, πολιτισμικά, αξίες και προσδοκίες των κοινωνιών που εντάσσονται στον συγκεκριμένο χώρο. Άρα η λειτουργία του χώρου δεν είναι μονοδιάστατη και δεν περιορίζεται στον φυσικό χώρο, ο χώρος διαπλάθει τα χαρακτηριστικά στοιχεία του ατόμου και βρίσκονται σε μια αμοιβαία επίδραση με τα χαρακτηριστικά του περιβάλλοντος (Γερμανός 1998).

Το ζήτημα του ιδιωτικού χώρου

Η κατοικία είναι από τα πρώτα ζητήματα που διερευνώνται. Συνδέεται και μεταφέρει τον προβληματισμό περί ταύτισης της γυναίκας με την ιδιωτική σφαίρα. Η οικία για τη γυναίκα ταυτίζεται με έναν χώρο δουλειάς, καταφύγιο από τον δημόσιο χώρο και πηγή αξιολόγησης της ως καλής νοικοκυράς, χώρος «τον οποίο οι γυναίκες δεν μοιράζονται ισότιμα με τους άνδρες» (Booth et al. 1996). Το ζήτημα της κατοικίας μπορεί να αναλυθεί στο πλαίσιο των κοινωνικών εξελίξεων σε σχέση με το φύλο, το οποίο αφορά στη σύσταση των νοικοκυριών. Για παράδειγμα, τα σχέδια των σημερινών κατοικιών έχουν ενιαίους χώρους οι οποίοι αρμόζουν σε πιο ισότιμες σχέσεις, πιο δημοκρατικοί χώροι.

Στην αρχιτεκτονική εντοπίζεται η «παρουσία του απόντος», θα μπορούσε έτσι η «άλλη» αρχιτεκτονική να αφορά τις γυναίκες. Οι φεμινιστικές προσεγγίσεις του πεδίου του χώρου και της αρχιτεκτονικής υποστηρίζει πως η απόρριψη της κατηγορίας «γυναίκα» δε θα πρέπει να υπαγορεύει την απουσία αντιθέτως θα πρέπει να διερευνηθούν οι πολλαπλές «ετερότητες», μιας και η θηλυκότητα βιώνεται διαφορετικά ανάλογα το κοινωνικοπολιτισμικό και χρονικό πλαίσιο που αναλύεται. Μέσα από αυτή την οπτική εξετάζε-

ται και το ζήτημα της σεξουαλικότητας και κρίνεται αναγκαία η έμφαση στην πολλαπλότητα και την αποδόμηση των αναλυτικών κατηγοριών άνδρας/γυναίκα.

Κάποιοι στοχαστές δεν προσέγγισαν το χώρο οντολογικά, δηλαδή το τι είναι ο χώρος, αλλά ιστορικά, δηλαδή πώς έχει αλλάξει η έννοια του χώρου στην ιστορία της σκέψης και στην εξέλιξη της ζωής. Επίσης, δεν ανέλυσαν τον πυρήνα του χώρου, αλλά ερεύνησαν το αυτονόητο, αυτό που συμβαίνει στα όρια του κανονικού. Σε αυτή την ανάλυση, σε πεδία που βρίσκονται εκτός των κοινωνικών κανονικοτήτων αναμφίβολα συνεισφέρει η έννοια του χώρου στο έργο του Μισέλ Φουκώ (1987). Σύμφωνα με τον Minkowski ο βιωμένος χώρος είναι ο χώρος στον οποίο ζούμε, εκτείνεται η ζωή μας, δρούμε, αναπτύσσονται κοινωνικές σχέσεις μέσα από ένα σύστημα γεμάτο συμβολισμούς και νοηματοδοτήσεις. Έτσι, «η κοινωνική ύπαρξη και αναπαραγωγή εξελίσσεται σε μια πολυπλοκότητα χώρων οι οποίοι συνυπάρχουν, διασταυρώνονται, διαχωρίζονται και διαμελίζονται σε ένα πλαίσιο σχέσεων παραδοξότητας και ανταγωνισμού» (Wilson 1991).

Πολυσυζητημένο θέμα στη θεωρία της αρχιτεκτονικής αποτελεί η εμφάνιση «αρρενωπών» και «θηλυκών» στοιχείων στον σχεδιασμό. Η εσωτερική δομή των κτηρίων, η εξωτερική τους όψη, η συνολική μελέτη και η μορφολογία των πόλεων ενσωματώνουν εξίσου τους καθιερωμένους κανόνες οι οποίοι διαμορφώνουν αν μπορούμε να πούμε, τις σχέσεις των ατόμων μεταξύ τους αλλά και με την κοινωνία (Young 1990). Η Elizabeth Grosz (1992) υποστήριξε ότι «η πόλη είναι ένας από τους κρίσιμους παράγοντες στην κοινωνική παραγωγή της έμφυλης σωματότητας». Ο όρος «σωματότητα» χρησιμοποιείται για να υποδηλώσει ότι οι σωματικές εικόνες δεν είναι απλώς αποτέλεσμα βιολογικών διαφορών μεταξύ των ανθρώπων αλλά είναι κοινωνικά κατασκευασμένες μέσω διάφορων σημάτων και νοηματικών συστημάτων.

Οι γυναίκες περιορίζονται στο σπίτι στο πλαίσιο της ιδεολογίας των χωριστών σφαιρών, όπως την έχουν αναλύσει έως τώρα διεπιστημονικά αρκετοί κλάδοι (βλ. ανωτέρω) και έχουν καταλήξει στη θέση της κυρίαρχης ανδρικής δημόσιας περιοχής της παραγωγής, της πόλης, και της κατώτερης-υποτελούς γυναικείας ιδιωτικής περιοχής της αναπαραγωγής, του σπιτιού. Σε αυτό το δίπολο ο πολιτισμός, το πνεύμα, η επιστήμη και άρα ο αντικειμενικός, εργαλειακός και ποσοτικός τρόπος σκέψης ταυτίζεται με το ανδρικό φύλο που συνιστά και το θετικό στοιχείο, αντίστοιχα η φύση και το σώμα, τα συναισθήματα, η υποκειμενικότητα και το ποιοτικό συσχετίζονται με το γυναικείο φύλο, με το αρνητικό (Χρονάκη 2009).

Το ζήτημα της μετακίνησης στο χωριό

Οι πιο πρόσφατες έρευνες στο πεδίο της ανθρωπογεωγραφίας στρέφουν το ερευνητικό τους ενδιαφέρον σε ποιοτικές πλευρές των μετακινήσεων, οι οποίες σχετίζονται με την οργάνωση της καθημερινής ζωής. Ως προς τις γυναίκες, για παράδειγμα, ο αριθμός των διαδρομών που επιλέγουν να κάνουν από το σπίτι στις δουλειές τους είναι ίδιος σε αριθμό με τους άνδρες όμως υπάρχει διαφορά στο μήκος των διαδρομών που επιλέγουν, με τις γυναίκες να είναι μικρότερο. Αυτή βέβαια η επιλογή πιθανόν να σχετίζεται αρχικά με τα διαφορετικά πρότυπα απασχόλησής τους και, κατά δεύτερον, με τη μεγαλύτερη ανάμειξη των γυναικών στις «συνοδευτικές διαδρομές», δηλαδή που συνοδεύουν είτε τα παιδιά είτε ηλικιωμένους, και σε διαδρομές σχετικά με τα ψώνια και γενικά τις ανάγκες του νοικοκυριού. Υπάρχει ανεξάντλητη βιβλιογραφία σχετικά με το θέμα των μετακινήσεων, τον σχεδιασμό, την πολιτική μεταφορών, οχημάτων σε σχέση με το σωματότυπο του άνδρα και της γυναίκας (Ainley 1998), η οποία και θα αναλυθεί στη συνέχεια.

Σύμφωνα με την Αβδελά (2009), «(η) κίνηση δεν είναι μια αναλυτική αφαίρεση αλλά ένα σύνολο από εν-σώματες πρακτικές που, μεταξύ άλλων, καθορίζονται από έμφυλες σχέσεις και διαμορφώνουν τη ζωή στην πόλη και στις διαδρομές της». Εδώ τίθεται το ζήτημα της αστικής ασφάλειας και του φόβου στον δημόσιο χώρο, μιας και επικρατεί

φόβος για επίθεση σε κάποιες συγκεκριμένες διαδρομές των γυναικών μέσα στην πόλη και ιδιαίτερα κατά τις νυχτερινές ώρες. Σε χώρες της Βόρειας Ευρώπης έχουν δημιουργηθεί δίκτυα/ εφαρμογές που αναφέρουν διαδρομές επικίνδυνες σε κάθε περιοχή για τις γυναίκες στις οποίες δεν μπορούν να κυκλοφορήσουν μόνες τους αλλά μονάχα με συνοδεία ή ιδιωτικό όχημα (Erstein 1997). Το παραπάνω ενισχύεται και με την έρευνα για λογαριασμό του Κ.Ε.Θ.Ι από τις Ευαγγελία Κραλή, Ντίνα Βαΐου και Σταυρούλα Λυκογιάνη (2001) βασικό συμπέρασμα της οποίας ήταν πως η πατριαρχική οπτική και τάξη των πραγμάτων νομιμοποιεί την κατάσταση αυτή που η γυναίκα δεν μπορεί να κυκλοφορήσει μόνη σε δρόμους και σε δημόσιες περιοχές καθώς «καταπατάει» τους δημόσιους αντρικούς χώρους, στους οποίους τα σφυρίγματα, τα ανδρικά βλέμματα, οι σεξουαλικές παρενοχλήσεις ακόμα και οι βιασμοί είναι ένα κανονικοποιημένο φαινόμενο.

Στο πλαίσιο της μεταμοντέρνας φεμινιστικής κριτικής του ενιαίου πνευματικού υποκειμένου της νεωτερικότητας αποκαλύπτονται σχέσεις κυριαρχίας για το δεύτερο σκέλος των παραδοσιακών διπλών (άνδρας/γυναίκα, υποκείμενο /αντικείμενο, δημόσιο/ιδιωτικό). Το ενδιαφέρον της μεταμοντέρνας θεωρίας για το δεύτερο σκέλος των διχοτομιών, το περιθωριοποιημένο, αυτό που αρχικά έχει καταπιεστεί, ταυτίζεται με τη θηλυκότητα, η οποία γίνεται «αυτό που δεν μπορεί να αντιπροσωπευτεί» δηλαδή το «άλλο» και πολύ συχνά αντιμετωπίζονται ως το μέσο για την κατασκευή της ανδρικής ταυτότητας (Μπεοπούλου 2006). Όπου υπάρχει ένα υποκείμενο με σώμα και φύλο αναγνωρίσιμα, υπάρχει γιατί έχει προηγηθεί η δράση της κοινωνίας, και η ίδια δράση αποκλείει άλλες, διαφορετικές δυνατότητες ή συντελεί στην εξάλειψή τους (Χαλκιά και Μιχαηλίδου 2006).

Ερευνητικά ερωτήματα/υποθέσεις εργασίας

Τα ερευνητικά ερωτήματα που τέθηκαν είναι τα ακόλουθα:

- Με ποιους τρόπους οι έμφυλοι υπαίθριοι χώροι συμβάλλουν στη διαμόρφωση των έμφυλων διακρίσεων;
- Πώς αναπαράγεται από τους ίδιους κατοίκους ο δημόσιος χώρος ανάλογα με το φύλο τους;
- Πώς αναπαράγεται από τους ίδιους κατοίκους ο ιδιωτικός χώρος ανάλογα με το φύλο τους;
- Πώς αναπαράγονται από τους ίδιους κατοίκους οι μετακινήσεις και η πρόσβαση στο κοιμητήριο του χωριού ανάλογα με το φύλο τους;

Μεθοδολογία

Το δείγμα της έρευνας αποτελούσαν 20 (είκοσι) γυναίκες χήρες, οι οποίες διαμένουν μόνιμα στο συγκεκριμένο χωριό και δεν έχουν ζήσει σε κάποιο άλλο αστικό περιβάλλον. Η ηλικία του δείγματος κυμαίνεται από 75 έως 87 ετών. Για την επιλογή του δείγματος χρησιμοποιήθηκε η δειγματοληψία ευκολίας στην οποία το δείγμα αποτελείται από άτομα τα οποία είναι διαθέσιμα ή εύκολα προσβάσιμα (Δαρβίρη 2009).

Το εργαλείο που χρησιμοποιήθηκε για τη συλλογή των στοιχείων της έρευνας είναι οι συνεντεύξεις σε βάθος και συγκεκριμένα οι βιογραφικές συνεντεύξεις. Οι βιογραφίες γυναικών και οι συνεντεύξεις σε βάθος χρησιμοποιούνται για να δείξουν την πολλαπλότητα της αστικής ζωής και να αντικρούσουν τις υπερ-γενικευτικές και άφυλες ερμηνείες (Lykogianni 2002). Η κωδικοποίηση των ανοιχτών ερωτήσεων έγινε μέσω της ακόλουθης διαδικασίας: (α) κατ' αρχάς εντοπίστηκαν και καταγράφηκαν όλες οι απαντήσεις για κάθε ανοιχτή ερώτηση, (β) ακολούθησε ανάλυση περιεχομένου στις απαντήσεις κάθε ερώτησης, κατασκευάστηκαν δηλαδή κατηγορίες ανάλυσης των απαντήσεων για κάθε ανοιχτή ερώτηση, ενώ δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή ώστε οι κατηγορίες να είναι εξαντλητικές (κάθε

απάντηση έπρεπε να μπορεί να συμπεριληφθεί σε κάποια από τις κατηγορίες) και αλληλοαποκλειόμενες (κάθε απάντηση μπορούσε να ταξινομηθεί μόνο σε μία κατηγορία), · (γ) οι απαντήσεις ταξινομήθηκαν στις επιμέρους κατηγορίες που προέκυψαν, (δ) οι κατηγορίες και οι απαντήσεις κάθε κατηγορίας, κωδικοποιήθηκαν με τη χρήση αριθμών, όπως και στις κλειστές ερωτήσεις.

Η κοινωνική ομάδα η οποία ερευνήθηκε και η καταγωγή του ερευνητή ταυτίζονται στην παρούσα έρευνα. Θα μπορούσε να τεθεί ο περιορισμός της αποστασιοποίησης, δηλαδή ο ερευνητής θα πρέπει να εντάξει τον εαυτό του σε μια κατάσταση αποστασιοποίησης για να καταφέρει να καταγράψει την πραγματικότητα όπως τη ζει και την αντιλαμβάνεται η συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα. Αυτό αποτελεί ένα δύσκολο εγχείρημα και απαιτεί μακρόχρονη εκπαίδευση προτού ακόμα σκεφτεί ο ερευνητής ποιο θέμα ή κοινωνική ομάδα θέλει να μελετήσει. Η αποστασιοποίηση αναφέρεται στην απομάκρυνση του ερευνητή από τη δική του κοινωνία ή από τους δικούς του κοινωνικούς κανόνες έτσι ώστε να παραμείνει ανεπηρέαστος όχι μόνο στην περιγραφή και ερμηνεία των ανθρώπων που παρατηρεί, αλλά και στη συλλογή πληροφοριών. Πρέπει ουσιαστικά να βγει από το δικό του κοινωνικό πλαίσιο έτσι ώστε να μην αντιλαμβάνεται τα φαινόμενα και τις καταστάσεις ως δεδομένα και να είναι σε θέση να τα εξερευνάει περαιτέρω.

Συμπεράσματα

Στην έρευνα αναλύθηκε ο έμφυλος υπαίθριος χώρος σε τρία επίπεδα. Αρχικά ο δημόσιος χώρος έπειτα ο ιδιωτικός και τέλος οι μετακινήσεις μέσα στο χώρο. Σύμφωνα με τις συνδυαστικές κοινωνιολογικές προσεγγίσεις η κοινωνική πραγματικότητα και επομένως η κοινωνική συνείδηση και ταυτότητα του ατόμου συγκροτείται μέσω της αλληλεπίδρασης μεταξύ των κοινωνικών/«αντικειμενικών» δομών και των υποκειμενικών δράσεων και συνθηκών (Λάμνιαν 2001). Στην προκειμένη περίπτωση, η κοινωνική ταυτότητα του φύλου συγκροτείται μέσα από την αλληλεπίδραση του ατόμου με το περιβάλλον/δομές. Οι δομές «διαμορφώνουν την εμπρόθετη δράση των ατόμων, η οποία με τη σειρά της διαμορφώνει τις δομές» (Παντελίδου-Μαλούτα 2014).

Το κοινωνικό φύλο κατασκευάζεται μέσα από διαδικασίες στις οποίες υπάρχουν οι κυρίαρχες αντιλήψεις για το τι είναι ανδρικό και τι γυναικείο. Μέσω της κοινωνικοποίησης αλλά και των μηχανισμών κοινωνικής αλληλεπίδρασης, διαμορφώνονται νόρμες, πρότυπα επιλογών που καθορίζουν τους έμφυλους κοινωνικούς ρόλους του διπλού, άνδρα και γυναίκας. Τα ίδια τα μέλη μιας κοινωνίας διαμορφώνουν στερεοτυπικές αντιλήψεις σχετικά με τους έμφυλους ρόλους και τους αναμενόμενους κοινωνικούς ρόλους, για το τι θεωρείται «γυναικείο» και τι «ανδρικό», αυτές οι αντιλήψεις λαμβάνουν μια συμπληρωματική μορφή ιδεολογιών και επιβάλλουν αξιολογικές ιεραρχίες αλλά και έμφυλες ανισότητες. Τα στερεότυπα των φύλων κατηγοριοποιούν τα άτομα και αποτελούν αιτία για τη δημιουργία προκαταλήψεων κυρίως εις βάρος των γυναικών (Webb et al. 2020).

Οι γυναίκες δεν αντιμετωπίζονται αποκλειστικά ως θύματα αλλά ως άτομα που συμμετέχουν ενεργά (με όρους συναίνεσης, ανοχής και αντίστασης) στη διαμόρφωση της ζωής τους και του χώρου τους. Όπως αναφέρει και η Χριστοδούλου (2009), «προσπάθησα να περιγράψω περιθωριακούς κόσμους γυναικών που δεν είναι όμως κόσμοι περιθωριακών γυναικών». Η συγκρότηση και η λειτουργία των ιστορικά προσδιορισμένων κοινωνικών σχέσεων επηρεάζονται άμεσα από το σώμα στο χώρο, όπως παρατηρήθηκε και στην παρούσα έρευνα, μιας και το άτομο συμμετέχει στις κοινωνικές σχέσεις ως σωματοποιημένο υποκείμενο. Κατανοήθηκε από την έρευνα πως η ανάλυση της κοινωνικά προσδιορισμένης βάσης του σώματος αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την κατανόηση των εκάστοτε κοινωνικών σχέσεων. Όπως επισημαίνει η Turner (1998), ακόμη κι αν μια συμπεριφορά θεωρηθεί ως προδιάθεση, και φυσικοποιηθεί, δεν αποτελεί μια αναγκαία και επαρκή συνθήκη για την ερμηνεία των δομημένων έμφυλων ρόλων γιατί η

έμφυλη διαφορά είναι κοινωνικοπολιτισμικά κατασκευασμένη, προέρχεται από την κοινωνικοοικονομική οργάνωση, νομιμοποιεί και αναπαράγει εξουσιαστικές σχέσεις και δεν αποδέχεται τη διαφορετικότητα, με αποτελέσματα οι στερεοτυπικές αντιλήψεις να συνεχίζουν να αναπαράγουν παγιωμένους έμφυλους ρόλους, παγιωμένες σχέσεις ιεραρχίας οι οποίες με την πρακτική της επανάληψης και της σωματοποίησης, διαπερνούν έμμεσα ως κανονικότητα στα ίδια τα υποκείμενα και δεν μπορούν να τα αναγνωρίσουν.

Το πώς αντιλαμβανόμαστε, προσλαμβάνουμε, κατανοούμε, διαχειριζόμαστε και χρησιμοποιούμε το σώμα στις κοινωνικές σχέσεις είναι το αποτέλεσμα μιας κοινωνικής διαδικασίας. Όπως επιβεβαιώθηκε και στην παρούσα έρευνα σε κάθε κοινωνία λόγω ευρύτερων κοινωνικών αναγκών, παράγεται ένα συγκεκριμένο μοντέλο και ένας τρόπος πρόσληψης του σώματος που βρίσκεται σε συμφωνία με την κοσμοθεωρία και το σύστημα ιδεών της εκάστοτε κοινωνίας. Το σώμα και τα όριά του δεν μπορούν να θεωρηθούν ως αυτονόητα και δεδομένα, ως διαχρονικές έννοιες, αλλά ως ιστορικές κατασκευές. Η επιτόπια έρευνα που πραγματοποιήθηκε μας έδωσε τη δυνατότητα να κατανοηθεί ο τρόπος συγκρότησης της «γυναικείας ταυτότητας» και τον τρόπο που τα ίδια τα υποκείμενα τα εμφυλοποιούν μέσα από τη βιογραφία γυναικών συγκεκριμένου βέβαια χρονο-γεωγραφικού πλαισίου (ορεινό χωριό Ηπείρου και δείγμα γυναικών 75-85 ετών).

Μέσω της βιογραφίας τους αναδείχθηκαν οι μηχανισμοί καταπίεσής τους, ο τρόπος κοινωνικοποίησής τους, τόσο της οικογένειας αλλά και της παρούσας κοινωνίας, και τον τρόπο και χώρο που μεγάλωσαν. Οι συγκεκριμένες γυναίκες μεγάλωσαν σε αγροτική κλειστή κοινωνία, απομακρυσμένη, ελεγχόμενες από τους γονείς, περιορισμένες αυστηρά στον ιδιωτικό, οικογενειακό χώρο. Οι γονικές στάσεις επιβάλλονταν μέσω των απαγορεύσεων, των ρητών οδηγιών, ρόλων και προτύπων. Η μητρότητα ως αυτοσκοπός της γυναίκας, οδήγησε τις γυναίκες να αυτοπροσδιοριστούν και να ετεροπροσδιοριστούν ως τροφοί και σύζυγοι, ρόλοι που ταυτίστηκαν με τον κλειστό - ιδιωτικό χώρο. Ο χώρος αυτός ταυτίστηκε και δομήθηκε από τις κοινωνικές παραδοχές και εγγράφηκε στη συλλογιστική του ρόλου συζύγου- τροφός, σύμφωνα με τις κυριαρχούμενες αντιλήψεις, οι οποίες περιορίζαν τις γυναίκες στον ιδιωτικό χώρο. Έτσι, όπως επισημαίνει και ο Pierre Bourdieu, μέσα από δομές όπως η οικογένεια παράγονται τα λεγόμενα «habitus», τα συστήματα των ανθεκτικών, μεταφερόμενων, προσαρμόσιμων και γενικεύσιμων προδιαθέσεων, έμφυλων προδιαθέσεων της σκέψης και της πράξης, που τα υποκείμενα έχουν ενσωματώσει και που συντηρούν τελικά τις έμφυλες διαφορές (Bourdieu 2002).

Η φεμινιστική ιστορία έχει δείξει ότι οι δυτικές αναπαραστάσεις εξισώνουν τις γυναίκες με την οικιακότητα, ενώ απέδιδαν στους άνδρες συγκεκριμένες ιδιότητες, όπως το δημόσιο πνεύμα που ταυτίζεται με την ικανότητα του πολίτη. Σύμφωνα με τη Βαρίκα (2000), η διαφορά και ο αποκλεισμός της γυναίκας από την ιδιότητα του πολίτη ήταν νομιμοποιημένα, καθώς υπήρχαν ιεραρχίες και η κοινωνία ήταν βασισμένη στη διαφορά. Κάθε τόπος συνεπάγεται οριοθετήσεις και αποκλεισμούς, ο εαυτός μας καθορίζεται από έτερα βλέμματα. Η Diana Fuss (2006) γράφει ότι «η αποδόμηση της ταυτότητας δεν σημαίνει ταυτόχρονα αποκλήρυξη της», προσθέτοντας μια φράση της Elaine Marks σύμφωνα με την οποία «πρέπει να έχουμε μια αίσθηση ταυτότητας παρόλο που αυτή θα είναι αναγκαστικά πλασματική». Ωστόσο οι γυναίκες ίσως να χρειάζεται στρατηγικά να αυτονομηθούν από τα ανδρικά βλέμματα προκειμένου να επιβιώσουν, διαφορετικά διαρκώς θα αυτοαποκλείονται.

Ως προς τις μετακινήσεις γυναικών σύμφωνα και με τον Law (1999) δήλωσε ότι η γυναικεία ταξιδιωτική βιβλιογραφία έχει επικεντρωθεί σε ένα σχετικά περιορισμένο φάσμα ερευνητικών προβλημάτων σε βάρος άλλων σχετικών θεμάτων. Σχετικές μελέτες αποδεικνύουν πως υπάρχουν διαφορές που σχετίζονται με το φύλο και τις μετακινήσεις σε σχέση κιόλας με την αντίληψη που έχουν για τη μετακίνηση εντός του χωριού. Η συμπεριφορά επηρεάζεται από στάσεις και αντιλήψεις και (ίσως) το αντίστροφο. Ειδικότερα όσον αφορά την ασφάλεια –σχετίζονται τόσο με θέματα κυκλοφορίας όσο και με την εγκληματικότητα– οι γυναίκες τείνουν να ασχολούνται περισσότερο με αυτούς τους παράγοντες.

Ο δημόσιος χώρος, χωρίς να υποβιβάζει το σώμα στον ιδιωτικό, χρειάζεται να τον αποδεχτεί μέσα του το δικό του έδαφος. Όπως λέει η Bordo (1997: 96), «... αρκεί να μείνει ένας συγκεκριμένος χώρος για τις γυναίκες, για να εκπληρώσουν τις μητρικές τους υποχρεώσεις και να παραμείνουν πιστές στη φύση τους- το πεδίο του ιδιωτικού- τότε ο δυισμός θα συνεχιστεί». Και οι δύο αυτοί χώροι, όπως υποστηρίζει ο Wischermann (2004) δεν πρέπει να αντιμετωπίζονται ως σταθερές δυαδικότητες αλλά ως οντότητες που είναι σχεσιακές και γίνονται συνεχείς διαπραγματεύσεις, υποχωρώντας σε νεότερες κατανοήσεις. Το κρίσιμο ερώτημα είναι πως ενώ οι εποχές αλλάζουν, τα δίπολα μετασχηματίζονται ανάλογα με τον γεωγραφικό χώρο;

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Αβδελά, Ε. (2009), Η όψιμη ανακάλυψη της επισφαλούς εργασίας, στο συλλογικό τόμο *Επισφαλής εργασία, «γυναικεία εργασία»*, Αθήνα, *Ιστορεΐν*, σσ. 13-18.
- Bourdieu, P. (2002), *Η διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*, Αθήνα, Πατάκης.
- Βαρίκα, Ε. (2000), *Με διαφορετικό πρόσωπο: Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Αθήνα, Κατάρτι.
- Γερμανός, Δ. (1998), *Χώρος και Διαδικασίες Αγωγής*, Αθήνα, Gutenberg.
- Davis, A. (1984). *Γυναίκες, φυλή & τάξη*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Δαρβίρη, Χ. (2009), *Μεθοδολογία Έρευνας στο Χώρο της Υγείας*, Αθήνα, Πασχαλίδης.
- Κnox, P. And Pinch, S. (2009), *Κοινωνική γεωγραφία των πόλεων*, Αθήνα, Σαββάλας.
- Κ.Ε.Θ.Ι. (2001), *Η σεξουαλική παρενόχληση στην εργασία, Πρόταση ποινικοποίησης της συμπεριφοράς στην Ελλάδα*, Αθήνα, Κ.Ε.Θ.Ι.
- Λαδά, Σ., Βαΐου, Ν., Τεντοκάλη, Β., Βρυχέα, Α., Τροβά, Β., Χριστοδούλου, Χ., Λυκογιάννη, Ρ., Χρονάκη, Μ., Καλλιπολίτη, Λ., Τσάμης, Α., Χατζησάββα, Δ., Boys, J., Rendell, J. (2009), *Μετατοπίσεις: Φύλο, διαφορά και αστικός χώρος*, 1^η έκδοση επιμ, Αθήνα, Futura.
- Λάμνιαν, Κ. (2001), *Κοινωνιολογική θεωρία και εκπαίδευση. Διακριτές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Μεταίχιμο.
- Μπεοπούλου, Ι., (2006), Όταν οι άνδρες ταξιδεύουν. Χώροι συνάντησης και διαχωρισμού των δύο φύλων στο Παπαταξιάρχης, Ε. και Παραδέλλης, Θ. (επιμ). *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Νικολαΐδου, Σ. (1993), *Η κοινωνική οργάνωση του αστικού χώρου*, Αθήνα, Παπαζήση.
- Σκουτέρη- Διδασκάλου, Ε. (1984), *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα*, Αθήνα, Πολίτης.
- Φουκώ, Μ. (1989), *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, Αθήνα, Ράππα.
- Φουκώ, Μ. (2012), *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*, Αθήνα, Πλέθρον.
- Χαλκιά, Α. και Μιχαηλίδου, Μ. (2006), Το κοινωνικό σώμα στο Α. Χαλκιά και Μ. Μιχαηλίδου (επιμ). *Η παραγωγή του κοινωνικού σώματος*, Αθήνα, Κατάρτι & Δίνη, Φεμινιστικό περιοδικό.
- Χριστοδούλου, Χ (2009), Η συγκρότηση και τα όρια της καθημερινότητας γυναικών στο περιθώριο της ελληνικής πόλης: Φεμινιστικές προσεγγίσεις κατοικήσεων στην περιφέρεια της Θεσσαλονίκης στο Σ. Λαδά (επιμ). *Μετατοπίσεις. Φύλο, διαφορά και αστικός χώρος*, Αθήνα, Futura.
- Χρονάκη, Μ. (2009), Το γυναικείο σώμα ως δημόσιος τόπος. Ο τοκετός στον δημόσιο χώρο του νοσοκομείου και τα νέα πρότυπα για τη γέννα στο Σ. Λαδά (επιμ). *Μετατοπίσεις. Φύλο, διαφορά και αστικός χώρος*, Αθήνα, futura.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Ainley, R. (ed.) (1998), *New Frontiers of Space, Bodies and Gender*, London, Routledge.
- Baudrillard, J. (1981), *Critique of the Political Economy of the Sign*, St. Lewis MO, Telos Press.

- Booth, K., Maguire, P.M. and Butterworth, T. (1996), Perceived professional support and the use of blocking behaviors by hospice nurses., *Journal of Advanced Nursing*, Vol. 24, pp. 522–527.
- Bordo, S. (1997). The Body and the Reproduction of Femininity. Writing on *the Body: Female Embodiment and Feminist Theory*. Eds. Katie Conboy, Nadia Medina, and Sarah Stanbury. New York: Columbia UP, 90-110.
- Dyck, I., (2005), *Feminist geography, the everyday and local-global relations: hidden spaces of place-making*, *The Canadian Geographer*, Vol. 49, No 3, pp. 233-243.
- Eisenstein, Z. (1981), *The radical Future of Liberal Feminism*, New York, Longman.
- Epstein, E. (1997), *The Science of Composting*, CRC Press LLC, Florida.
- Fraser, N. (1998), Sex, lies, and the public sphere: Reflections on the confirmation of Clarence Thomas στο J. Landes (επιμ), *The Public and Private*, pp. 314-337, Oxford, Oxford University Press.
- Grosz, E. (1992), Bodies- cities στο Colomina, B. (επιμ). *Sexuality and Space*, Princeton, Princeton University Press.
- Law, R. (1999), Beyond “Women and Transport”: Towards New Geographies of Gender and Daily Mobility, *Progress in Human Geography*, Vol. 23, No 4, pp. 567–588.
- Lefebvre, H. (1990), *Everyday life in the modern world*. New Brunswick, NJ, transaction Publishers.
- Lykogianni, R. (2002), Neighbourly women in Athens, *Women and Environments*, Vol. 56/57, pp. 31-34.
- Webb Farley, K., Rauhaus, B. and Eskridge, R. (2020), *Gender Representation, Professional Experiences, and Socialization, The Case of City Managers*, Public Personnel Management.
- Wilson, E. (1991), *The Sphinx in the City: Urban Life, the Control of Disorder and Women*, London, Virago.
- Young, I. (1990), *Justice and the Politics of Difference*, Princeton, Princeton University Press.

Η ΔΙΑΦΗΜΙΣΗ ΣΤΑ ΜΕΣΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΙΚΤΥΩΣΗΣ ΚΑΙ ΤΑ ΜΕΣΑ ΜΑΖΙΚΗΣ ΕΝΗΜΕΡΩΣΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟ LOCKDOWN ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΤΗΣ ΠΑΝΔΗΜΙΑΣ COVID-19

Άρια-Αγγελική Μπουσουλέγκα^α

^α Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο

Περίληψη

Στο παρόν άρθρο εξετάζεται και αναλύεται η κοινωνική διαφήμιση στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και τα συμβατικά μέσα μαζικής ενημέρωσης κατά το lockdown της πρώτης περιόδου της πανδημίας Covid-19. Ειδικότερα, λαμβάνει χώρα μια ποσοτική ανάλυση των διαφημίσεων που αναπαράχθηκαν στις καμπάνιες «Μένουμε Σπίτι» και «Μένουμε Ασφαλείς», κατά το διάστημα Μάρτιος-Ιούνιος 2020, με γνώμονα τα σημειωτικά και επικοινωνιακά μοντέλα. Σκοπός της έρευνας είναι να δώσει απαντήσεις στο κατά πόσο τα διαφημιστικά σποτ διαμόρφωσαν τη νέα καθημερινότητα των πολιτών, λειτουργώντας είτε ενημερωτικά είτε καθοδηγητικά. Διαπιστώθηκε ότι οι εν λόγω κοινωνικές διαφημίσεις δεν ικανοποίησαν τις προσδοκίες, δεν απέδωσαν τα αναμενόμενα, δεν υπερέβησαν τα παραδεδομένα, αλλά περισσότερο αναπαρήγαγαν στερεότυπα και δομήθηκαν σε παρωχημένες στρατηγικές.

Λέξεις κλειδιά: διαφήμιση, μέσα κοινωνικής δικτύωσης, πανδημία, ενημέρωση, στερεότυπα

ADVERTISING IN THE GREEK MEDIA DURING THE FIRST LOCKDOWN CAUSED BY THE COVID-19 PANDEMIC

Aria-Angeliki Bousoulegka^α

^α National Technical University of Athens

Abstract

The present paper examines and analyzes social advertising both in social media and mass media during the first lockdown of the covid-19 pandemic in Greece. More specifically, it presents a quantitative analysis of the advertisements that were presented in the coronavirus campaigns “stay at home” and “stay safe”, from March to June 2020, under the scope of semiotic and communication models. The aim of the research is to find out to what extent those advertising spots shaped the new daily life of the citizens, acting either informatively or instructively. It was found that the specific coronavirus social ads neither did they meet the expectations, nor resulted as expected or exceeded the deliverables, but they more reproduced stereotypes and were designed based on obsolete strategies.

Keywords: advertising, social media, mass media, covid-19, semiotics

Εισαγωγή

Όταν στις αρχές Μαρτίου του 2020, ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (ΠΟΥ) κήρυξε επισήμως την πανδημία Covid-19, οι κυβερνήσεις παγκοσμίως χρησιμοποίησαν την κοινωνική διαφήμιση για να καθοδηγήσουν τους πολίτες να προσαρμόσουν την καθημερινότητά τους και τη συνήθη συμπεριφορά τους. Αν και αρχικά υπήρχε ο κίνδυνος οι κυβερνητικές οδηγίες να «πέσουν στο κενό» και να μην εισακουστούν, αποδείχθηκε στην πράξη ότι δεν κρίθηκαν υπερβολικές. Μάλιστα, άρχισαν να εκφράζονται σοβαροί προβληματισμοί σχετικά με το πως θα καταφέρουν οι άνθρωποι να εξέλθουν από τους περιορισμούς, αποδεχόμενοι ότι είναι ασφαλές πια να ξαναβγούν από το σπίτι τους. Στη Μεγάλη Βρετανία, επινοήθηκε ο όρος «κορονοφοβία», ενώ ερευνητικά καταδείχθηκε ότι πάνω από το 60% των πολιτών αισθάνεται άβολα τηρήσει τις συνήθειες του, π.χ. έξοδοι σε εστιατόρια/μπαρ, χρήση MMM κ.ά. (Smith and Kabele 2021).

Το ερώτημα που γεννάται αφορά στο τι συνέβαλε στον αρχικό «θρίαμβο» της επικοινωνιακής στρατηγικής για τη δημόσια υγεία κατά την πρώτη περίοδο της πανδημίας. Η υπόθεση ότι η αυθεντία ή η εμπειρογνωμοσύνη θα μπορούσαν να έχουν συντελέσει σε αυτόν αποτιμάται ως ανεδαφική, δεδομένου ότι στο πλαίσιο των προηγούμενων «επικείμενων καταστροφών», όπως του ιού SARS ή του H5N1, οι προβλέψεις των ειδικών δεν επιβεβαιώθηκαν στην πράξη (Chateauraynaud 2011). Αντίθετα, ως καταλυτικής σημασίας εκτιμάται ο σχεδόν ολοκληρωτικός κορεσμός των ειδήσεων και της ατζέντας των μέσων κοινωνικής δικτύωσης από το ένα και μοναδικό θέμα της επικαιρότητας, αυτό της Covid-19. Οι άνθρωποι εκτέθηκαν σε μια υπερ-πληθώρα πληροφοριών σχετικά με τον κορονοϊό, όχι μόνο από κυβερνητικούς φορείς, αλλά από τα μέσα ενημέρωσης, εθνικής και τοπικής εμβέλειας, τις τοπικές αρχές, τις διαπροσωπικές επαφές και φυσικά, τα κοινωνικά δίκτυα.

Ωστόσο, δεν αρκεί να επικεντρώνεται το ερευνητικό ενδιαφέρον στην ποσοτική επέκταση της επικοινωνιακής στρατηγικής. Κι αυτό γιατί, λαμβάνοντας ως δεδομένο ότι τα άτομα και οι ομάδες, προκειμένου να πληροφορηθούν εν όψει κινδύνου και αβεβαιότητας, επιλέγουν πηγές που πιστεύουν ότι τους εκφράζουν ή ότι τους λένε την αλήθεια (Paton et al. 2008), κρίνεται σκόπιμο να διερευνηθούν οι λόγοι που τους κατέστησαν δεκτικούς σε μηνύματα «ανταγωνιστικών» πηγών. Υπό αυτό το πρίσμα, η επιτυχία των διαφημιστικών εκστρατειών «Μένουμε Σπίτι» και «Μένουμε Ασφαλείς» δεν θα πρέπει να κατανοηθεί ως απλό αποτέλεσμα της ποσοτικής εντατικοποίησης των επίσημων κοινωνικών μηνυμάτων, αλλά ως απόρροια μιας διαφημιστικής στρατηγικής, κοινωνικά προσανατολισμένης, που ώθησε τους πολίτες, στην πλειονότητά τους, να ενεργήσουν αντίθετα από το συνηθισμένο. Οι κοινωνικές διαφημίσεις που αναπαράχθηκαν κατά το πρώτο lockdown στα μέσα ενημέρωσης και τα κοινωνικά δίκτυα δημιούργησαν μια αλυσίδα υποστηρικτικών ή επικριτικών αντιδράσεων, μέσω του σχηματισμού ενός δικτύου διαλογικότητας, εννοούμενου ως δικτύου παραγωγής εικόνων και λόγων ανταποκρινόμενων σε ορισμένα ζητήματα ανησυχίας. Το εν λόγω δίκτυο ουσιαστικά καθορίζει την ποιότητα του διαφημιστικού λόγου, η οποία προσδίδει στον τελευταίο τη δυναμική να παρακινεί τους ανθρώπους να δρουν, ακόμα και πέραν του καθιερωμένου (Krieg-Planque 2010, Leudar and Nekvapil 2004). Οι κοινωνικές διαφημιστικές καμπάνιες «Μένουμε Σπίτι» και «Μένουμε Ασφαλείς» για την Covid-19 δεν περιορίστηκαν απλώς στην ενημέρωση των πολιτών για τους κινδύνους της μετάδοσης του ιού, αλλά επεκτάθηκαν στην επιβολή νέων κοινωνικών και ατομικών συμπεριφορών και στάσεων ζωής.

Το πρώτο κύμα Covid-19 στην Ελλάδα

Η ασθένεια του κορονοϊού είναι μια μολυσματική ασθένεια που προκαλείται από τον ιό SARS-CoV2. Τα συμπτώματα ποικίλλουν από ήπιες εκδηλώσεις λοίμωξης του αναπνευστικού ως σοβαρή νόσηση. Άτομα μεγάλης ηλικίας και άτομα με υποκείμενα ιατρικά προβλήματα διατρέχουν κίνδυνο να αναπτύξουν σοβαρή ασθένεια. Η ύπαρξη του ιού γνωστοποιήθηκε τον Δεκέμβριο του 2019 με την κινεζική πόλη Wuhan να θεωρείται ως εστία του. Στις 30 Ιανουαρίου του 2020 ο ΠΟΥ χαρακτήρισε την Covid-19 κατάσταση εκτάκτου ανάγκης και διεθνούς προβληματισμού για τη δημόσια υγεία, ενώ κήρυξε την πανδημία στις 11 Μαρτίου του ίδιου έτους. Ο ιός άρχισε να εξαπλώνεται σταδιακά από την Κίνα στον υπόλοιπο κόσμο, με τη Γαλλία να ανακοινώνει τα πρώτα θετικά κρούσματα στην Ευρώπη. Έκτοτε, όλο και περισσότερα ευρωπαϊκά κράτη δημοσιοποιούν την επέκταση του ιού και στην επικράτειά τους (WHO 2021, 2020). Η Ελλάδα επιβεβαίωσε το πρώτο θετικό κρούσμα στις 26 Φεβρουαρίου 2020, ενώ η ελληνική κυβέρνηση έδρασε έγκαιρα, λαμβάνοντας αποφάσεις για τον έλεγχο της εξάπλωσης της νόσου, οι οποίες αποδείχθηκαν αποτελεσματικές (Pappas 2020).

Η Ελλάδα κλήθηκε να αντιμετωπίσει και να διαχειριστεί την πανδημία με το εθνικό σύστημα υγειονομικής περίθαλψης αποδυναμωμένο και ευάλωτο λόγω της δεκαετούς δημοσιονομικής κρίσης, γεγονός που έθετε δυνητικά την υγεία των πολιτών σε κίνδυνο (WHO 2019, Simou and Koutsogeorgou 2014). Η ελληνική κυβέρνηση εφάρμοσε άμεσα προστατευτικά μέτρα που εντάθηκαν όσο κλιμακώνονταν τα κρούσματα: οι ασθενείς τίθεντο σε καραντίνα ή νοσηλεύονταν, οι οικείοι τους απομονώνονταν ως πιθανά κρούσματα, το Υπουργείο Υγείας καθημερινά ενημέρωνε για την πορεία της πανδημίας, οργανώθηκαν και υλοποιήθηκαν διαφημιστικές καμπάνιες για την προώθηση του αισθήματος της ατομικής ευθύνης στους πολίτες με εστίαση στους βασικούς κανόνες αυτο-υγιεινής και της έγκαιρης αναγνώρισης συμπτωμάτων, έγινε ανάκληση των αδειών του συνόλου του ιατρικού προσωπικού, ακυρώθηκαν εκδηλώσεις μαζικής ψυχαγωγίας, ανεστάλη η λειτουργία των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων όλων των βαθμίδων, παύτηκαν τα επισκεπτήρια στα κέντρα ευγηρίας, ανεστάλησαν οι αθλητικές διοργανώσεις, περιορίστηκε η επισκεψιμότητα στις μονάδες περίθαλψης, ανεστάλη η λειτουργία καταστημάτων παντός τύπου, χώρων αναψυχής, μουσείων, βιβλιοθηκών, εκκλησιών κ.ά., απαγορεύτηκε η είσοδος πολιτών εκτός των χωρών της ΕΕ, προωθήθηκε η τηλεργασία και τηλεεκπαίδευση, απαγορεύτηκε η κυκλοφορία με εξαίρεση μετακινήσεων μέσω αποστολής sms και επίδειξης απαραίτητων δικαιολογητικών (ταυτότητα, βεβαίωση εργασίας κ.ά.), επιβλήθηκαν πρόστιμα παραβίασης μέτρων, εντατικοποιήθηκε η αστυνόμευση, το Υπουργείο Οικονομικών ανακοίνωσε υποστηρικτικά οικονομικά μέτρα ενίσχυσης επιχειρήσεων και εργαζομένων που ανέστειλαν και απείχαν από τις δραστηριότητές. Όλες οι κυβερνητικές αποφάσεις προέτρεπαν τους πολίτες να ακολουθήσουν τις οδηγίες και να μείνουν σπίτι. Μετά την 6^η Μαΐου 2020 έγινε σταδιακή άρση των έκτακτων μέτρων (Kousi et al. 2021).

Κοινωνική διαφήμιση

Η διαφήμιση διαδραματίζει εξέχοντα ρόλο στην κοινωνική πραγματικότητα. Είναι σημαντική πτυχή της σύγχρονης κουλτούρας και ορατό συστατικό της καθημερινότητας (Wharton 2013). Νοείται ως μια ορισμένη μορφή επικοινωνίας που παρέχει πληροφορίες, ευαισθητοποιεί και προκαλεί ενδιαφέρον για ένα προϊόν, μια υπηρεσία ή μια κατάσταση (Vakratsas and Ambler 1999). Σήμερα, αφορά στο πιο επιδραστικό και πειστικό εμπορικό μήνυμα που θέτει τις «ορθές» βάσεις για την εξασφάλιση των καλύτερων προοπτικών, με την καταβολή του χαμηλότερου δυνατού κόστους σε πόρους. Υπό αυτό το πρίσμα, η διαφήμιση είναι αδύνατο να αγνοηθεί: από το κινητό τηλέφωνο ως στην τηλεόραση, από το ραδιόφωνο ως το διαδίκτυο, από τον έντυπο ημερήσιο και περιοδικό τύπο έως τις διαφημιστικές πινακίδες και τον κινηματογράφο, η διαφήμιση αποτελεί ένα

μεγάλο μέρος της καθημερινής ζωής του ανθρώπου, καθώς και αναπόσπαστο μέρος του σύγχρονου πολιτισμού (Wharton 2013).

Ο όρος «διαφήμιση» σημαίνει «επαινώ δημόσια» και συνεπάγεται τη δημοσιοποίηση-προβολή των χαρακτηριστικών μιας κατάστασης (κι όχι μόνο), προκειμένου να ικανοποιηθούν συγκεκριμένοι σκοποί και στόχοι, να εξασφαλιστούν συλλογικές και ατομικές ωφέλειες. Πρόκειται για μια πολυδιάστατη δραστηριότητα, εφαρμοστέα σε ένα πολύ ευρύ πεδίο, που συμβάλλει στη διάδοση πληροφοριών προς ένα μικρό ή μεγάλο σύνολο ανθρώπων, με σκοπό να το επηρεάσει, ώστε να διαφοροποιήσει τη συμπεριφορά του. Η διαφήμιση ως απρόσωπη επικοινωνία πληροφοριών, αφενός, πληροφορεί και υποδεικνύει, και αφετέρου, επηρεάζει συνειδήσεις, επιβάλλει πρότυπα, μεταβάλλει τις ανάγκες, κατευθύνει προς ορισμένες συμπεριφορές (Ματακιάς 2005, Κουτσουλέλου-Μίχου 2004). Οι μηχανισμοί πειθούς της, αποβαίνουν εξαιρετικά κοινωφελείς ως προς την προώθηση κοινωνικών μηνυμάτων, καθώς προσελκύουν το ενδιαφέρον του κοινού, ανεξαρτήτως αν αυτό απαρτίζεται από μια ευρεία ποικιλία δεκτών.

Η κοινωνική διαφήμιση που εξυπηρέτησε την κυβερνητική στρατηγική κατά την πρώτη περίοδο της πανδημίας Covid-19 υπήρξε μια μη εξατομικευμένη μορφή επικοινωνίας, χρηματοδοτούμενη από την Ελληνική Δημοκρατία (το ελληνικό εθνόσημο δεσπόζει στα οπτικοακουστικά διαφημιστικά μηνύματα) και συγκεκριμένα τη Γενική Γραμματεία Πολιτικής Προστασίας (το σήμα της ΓΓΠΠ δεσπόζει στην οπτικοακουστική καμπάνια),¹ υλοποιούμενη για τον έλεγχο της διασποράς του κορονοϊού. Σκοπός της ήταν η εξοικείωση του συνόλου των πολιτών με τις επιβαλλόμενες κυβερνητικές απαγορεύσεις και τις μεταβολές της καθημερινότητας που αυτές υπαγόρευαν, προκειμένου να επιτευχθεί η αλλαγή της ατομικής και συλλογικής συμπεριφοράς. Η εν λόγω κοινωνική διαφημιστική καμπάνια εξυπηρετήθηκε και αναπαράχθηκε από το σύνολο των ΜΜΕ, με κάθε μορφή και κάθε τρόπο, σε μια πολύ μεγάλη επαναληπτική χρονική συχνότητα, έτσι ώστε να ενεργοποιηθούν άμεσα και γρήγορα οι μηχανισμοί πειθούς επί του μεγαλύτερου δυνατού αριθμού πολιτών.

Στόχος της ελληνικής κυβέρνησης ήταν η πειστική διάσταση των κοινωνικών αυτών διαφημίσεων να υπερισχύσει της ικανότητας των πολιτών να λαμβάνουν αυτόνομες αποφάσεις σε σχέση με την ατομική και τη συλλογική διαχείριση της πανδημίας. Ουσιαστικά, οι καμπάνιες «Μένουμε Σπίτι» και «Μένουμε Ασφαλείς» αποσκοπούσαν στο να πείσουν τους πολίτες να συμμορφωθούν με τα μέτρα κοινωνικής αποστασιοποίησης που επέβαλε η κυβέρνηση, να αποδεχτούν ή να ανεχτούν την κρατική «παρεμβατικότητα» στις ζωές και την καθημερινότητά τους, να παρακινηθούν ώστε να ενεργήσουν προς όφελος του κοινού καλού. Οι διαφημίσεις αυτές λειτούργησαν ως πρόσθετη μη υλική αξία στον κεντρικό σκοπό, μέσω της ανάδειξης των θετικών και των αρνητικών πτυχών που προκύπτουν από υποκειμενικές εμπειρίες σε σχέση με αυτόν (Loewenstein et al. 2014, Alexander et al. 2011). Κι αυτό γιατί ο στόχος και τα αποτελέσματά τους ήταν αποκλειστικά ποιοτικά: η προώθηση κοινών συμπεριφορών και νοοτροπιών σε άτομα με διαφορετικές προσλαμβάνουσες και διαφορετικού υποβάθρου εμπειριών, μέσω μιας οπτικής-ακουστικής-σημειωτικής «εκπαίδευσης», ικανής να πείσει, να διαμορφώσει στάσεις και να κατευθύνει για το «κοινό καλό».

Αντικείμενο έρευνας και μέθοδος

Αντικείμενο της παρούσας έρευνας αποτέλεσαν οι κοινωνικές διαφημίσεις που χρηματοδοτήθηκαν από την ελληνική κυβέρνηση και αναπαράχθηκαν το διάστημα Μάρτιος-Ιούνιος από τα συμβατικά και διαδικτυακά μέσα, συμπεριλαμβανομένων και εκείνων της κοινωνικής δικτύωσης, με σκοπό να εξοικειώσουν τους πολίτες με τη νέα πραγματικότητα που επέβαλε η πανδημία. Άρα να πείσουν για την αναγκαιότητα των επιβαλλόμενων μέτρων κοινωνικής και φυσικής αποστασιοποίησης. Συγκεκριμένα, πρόκειται για οκτώ

(8) διαφημιστικά σποτς που συγκαταλέγονται στις καμπάνιες: «Μένουμε σπίτι» και «Μένουμε ασφαλείς»:

1. «Μένουμε μέσα για να έχουμε όλοι την υγεία μας» (πρώτη αναπαραγωγή 14/03/2020),²
2. «Πως καθυστερούμε τη διασπορά του ιού» (πρώτη αναπαραγωγή 19/03/2020),³
3. «Όσο ο ιός κυκλοφορεί έξω» (πρώτη αναπαραγωγή 19/03/2020),⁴
4. «Δεν φοβόμαστε· Ενημερωνόμαστε» (πρώτη αναπαραγωγή 19/03/2020),⁵
5. «Μένουμε σπίτι, βγαίνουμε νικητές» (πρώτη αναπαραγωγή 15/04/2020),⁶
6. «Μένουμε σπίτι, βγαίνουμε νικητές» (πρώτη αναπαραγωγή 15/04/2020),⁷
7. «Μένουμε ασφαλείς· Δεν συνωστιζόμαστε» (πρώτη αναπαραγωγή 09/05/2020-αποσύρθηκε σύντομα ως σεξιστική)⁸ και
8. «Μένουμε ασφαλείς· Δεν συνωστιζόμαστε» (πρώτη αναπαραγωγή 10/05/2020).⁹

Και τα οκτώ αφορούν σε οπτικοακουστικά σποτ, ενώ τρία από αυτά αποδίδονται και στη νοηματική γλώσσα. Η ανάλυσή τους υπήρξε διεπιστημονική, δεδομένου του ανάλογου χαρακτήρα της διαφήμισης αυτής καθαυτής και βασίστηκε σε σημειολογικά και επικοινωνιακά μοντέλα, όπως αυτά εισήχθησαν από τον Ferdinand de Saussure και τον Charles Sanders Peirce.¹⁰ Ειδικότερα, οι κοινωνικές αυτές διαφημίσεις προσεγγίστηκαν ως μέσα παραγωγής νοήματος, στα οποία αξιοποιούνται σημεία του προφορικού και του γραπτού λόγου, καθώς επίσης ενέχονται το σημαίνον, δηλαδή ο ήχος και η εικόνα, και το σημαινόμενο, δηλαδή η αντίληψη και η ιδέα, το αντικείμενο, το ερμηνεύον και το αντιπροσωπεύον.¹¹

5. Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Στην πρώτη διαφήμιση της καμπάνιας «Μένουμε Σπίτι», ο γνωστός ηθοποιός και παρουσιαστής Σπύρος Παπαδόπουλος απευθύνεται στους πολίτες της ηλικιακής ομάδας 60+, παρακινώντας τους να «μείνουν μέσα για να έχουν όλοι την υγεία τους». Το μήνυμα που μεταφέρει παραπέμπει στη δημοφιλή εκπομπή που ο ίδιος παρουσιάζει, της οποίας κατεξοχήν κοινό είναι η εν λόγω ηλικιακή ομάδα. Η εικόνα και η συμπεριφορά του δεν διαφοροποιούνται από τις συνήθειες του, γεγονός που συμβάλλει στην καλλιέργεια του προσδοκώμενου αισθήματος οικειότητας-εμπιστοσύνης, που είναι καθοριστικό για την πραγμάτωση της πειθούς. Το μήνυμα «Μένουμε Σπίτι» παραμένει μόνιμα στους δέκτες και είναι ιδιαζόντως σαφές, ενώ ενισχύεται από τη ρητορική του πρωταγωνιστή, ο οποίος απευθύνεται σε «γιαγιάδες», «παππούδες» και «εγγόνια». Το υποκείμενο της διαφήμισης είναι κεντρικής σημασίας στο σποτ, καθώς συμβολοποιεί την «υγεία» στην οποία αποσκοπεί η κυβέρνηση, συσπειρώνει γύρω του όλα τα στοιχεία που «επιβεβαιώνουν» τον «καλό» εγκλεισμό και ομολογεί την προσωπική του δέσμευση δηλώνοντας ότι «δεν νίπτει τα χείρας του» από την ευθύνη που του αναλογεί. Η βαρύτητα του κεντρικού προσώπου επισημαίνεται με την έλλειψη μουσικής επένδυσης και με την προτίμηση του φυσικού ήχου που προέρχεται από στοχευμένες ενέργειές του, όπως είναι το σχολαστικό και αναγκαίο, σύμφωνα με τις ιατρικές επιταγές, πλύσιμο των χεριών. Στο εν λόγω σποτ, ο ηθοποιός-παραρουσιαστής μεσολαβεί μεταξύ του δέκτη και του πομπού, ενώ συνιστά ταυτόχρονα το μέσο και το μήνυμα.

Στις επόμενες τρεις κοινωνικές διαφημίσεις που εντάσσονται στην ίδια καμπάνια και αναπαράχθηκαν την ίδια ημέρα (19/03/2020), το μήνυμα είναι οπτικό, νοηματικό και ακουστικό. Στο πρώτο πλάνο εμφανίζεται η γυναίκα που επικοινωνεί τα μηνύματα μέσω

της νοηματικής γλώσσας, στο πίσω αριστερό μέρος εναλλάσσονται κάρτες που μεταφέρουν γραπτά μηνύματα και εικόνες, ενώ στο πίσω δεξί μέρος παραμένει σταθερά το σήμα και η λεκτική απόδοση της καμπάνιας «Μένουμε Σπίτι». Σε γενικές γραμμές τα γραφικά που αξιοποιούνται παραπέμπουν σε σπίτι, συνεπώς δημιουργούν στον δέκτη την ασυνείδητη οπτική σύνδεση ασφάλειας-οικίας. Στο πρώτο σποτ «Πως καθυστερούμε τη διασπορά του ιού», οι εναλλασσόμενες κάρτες-άρα και τα μηνύματα/οδηγίες-είναι δώδεκα (12) στον αριθμό, οι οποίες συνοδεύονται από ανάλογες οπτικές παραστάσεις και χρωματικά μοτίβα-animated. Τα μηνύματα/οδηγίες εκφωνούνται από μια γυναικεία φωνή. Ειδικότερα, ο κορονοϊός συμβολίζεται με κόκκινο χρώμα, η ανάγκη προστασίας των ευπαθών ομάδων-ηλικιωμένων συνδέεται με το σήμα «Μένουμε Σπίτι», οι αναφορές στη συμπτωματολογία συσχετίζονται με τη στερεοτυπική φιγούρα ενός άρρενος ιατρού, η ήπια συμπτωματολογία αποδίδεται με οπτικές αναφορές σε κρυολόγημα. Στις τελευταίες κάρτες, η φωνή ενημερώνει ότι «όσο περισσότερο απομονωθούμε τόσο μειώνουμε τη διασπορά του κορονοϊού», καθώς επίσης πληροφορεί για το τηλεφωνικό κέντρο και τον ιστότοπο όπου παρέχονται πληροφορίες. Το σποτ ολοκληρώνεται με ένδειξη του εθνόσημου και με αναφορά στην Ελληνική Δημοκρατία.

Στο δεύτερο οπτικοακουστικό και νοηματικό σποτ «Όσο ο ιός κυκλοφορεί έξω», η ίδια γυναικεία φιγούρα, πλαισιώνεται και πάλι από το σήμα της καμπάνιας «Μένουμε Σπίτι» και ουσιαστικά αποδίδει στη νοηματική γλώσσα το περιεχόμενο της διαφήμισης «Μένουμε μέσα για να έχουμε όλη την υγεία μας». Στο τρίτο και τελευταίο σποτ «Δεν φοβόμαστε· Ενημερωνόμαστε», η γυναίκα που επικοινωνεί στη νοηματική γλώσσα, εμφανίζεται μπροστά από έναν τούβλινο τοίχο, στην άκρη του οποίου εναλλάσσονται κάρτες με μηνύματα/οδηγίες. Αυτές, εκφωνούνται επίσης από γυναικεία φωνή. Όπως και στην πρώτη διαφήμιση, τα μηνύματα/οδηγίες συνοδεύονται από οπτικές-animated παραστάσεις και χρωματικά μοτίβα. Το σποτ ολοκληρώνεται με το εθνόσημο και την αναφορά στην Ελληνική Δημοκρατία, ενώ το σήμα της καμπάνιας, παραμένει σταθερά εμφανές στο πάνω αριστερό μέρος της εικόνας. Οι τρεις παρεμφερείς κοινωνικές/εκπαιδευτικές διαφημίσεις καταδεικνύουν την πρόθεση της κυβέρνησης να μεταφέρουν προς κάθε κατεύθυνση της «σωτήριες» οδηγίες για την καλύτερη δυνατή διαχείριση της πανδημίας. Με τον συνδυασμό γραπτού κειμένου-εικόνας-νοηματικής απόδοσης-εκφώνησης, οπτικοποιούν και χρωματίζουν τον «αόρατο εχθρό» (κόκκινο-κίνδυνος), συμβολοποιούν την οικία ως το ασφαλέστερο μέρος για όλους, εισάγουν τη διάκριση των πολιτών σε ευπαθείς και σε μη ευπαθείς, προσωποποιούν την ανάγκη δράσης και ανάληψη ευθύνης, «κοινωνικοποιούν» την αποστασιοποίηση, οριοθετούν χρονικά τη διάρκεια της πανδημίας. Η επιδίωξη της κυβέρνησης να αναπαράγει «εύπεπτα» μηνύματα με σκοπό να πείσουν άμεσα και γρήγορα, αναμφίβολα ώθησε τους δημιουργούς των σποτ να αναπαράγουν στερεότυπα και να «πατήσουν» στα παραδεδομένα: άρρεν γιατρός, παππούς με μπαστούνι, ευπαθείς ηλικιωμένοι κ.ά.

Στην ίδια καμπάνια «Μένουμε Σπίτι», αναπαράχθηκαν στις 15/04/2020 τα σποτ «Μένουμε σπίτι· Βγαίνουμε νικητές». Πρόκειται για «ελληνοκεντρικές» κοινωνικές διαφημίσεις που εστιάζουν σε τοπόσημα της Αθήνας (κι όχι μόνο), με σκοπό να προκαλέσουν στους δέκτες συναισθηματική φόρτιση, προκειμένου να επιδείξουν (εθνική) ομοψυχία και προσήλωση στον κοινό σκοπό εναντίον της πανδημίας. Στόχος του δημιουργού του μηνύματος, άρα και της κυβέρνησης, είναι η υπενθύμιση των σκοπέλων που υπερκεράστηκαν από τους Έλληνες με κοινή προσπάθεια και πειθαρχία, όπως αυτός της οικονομικής κρίσης, αλλά και η επιβράβευση των ως τότε προσπαθειών, που ανέδειξαν την Ελλάδα στις χώρες με την καλύτερη αντιμετώπιση του πρώτου κύματος της πανδημίας. Προβάλλονται οι απλοί «ήρωες» που με την υπευθυνότητά τους συνέβαλαν στη θετική εικόνα που παρουσίασε η χώρα, καθώς και η ελληνική κοινωνία ως αλυσίδα προσφοράς προς επίτευξη ενός ανώτερου κοινού στόχου. Οι «ήρωες» εργαζόμενοι κοιτούν στην κάμερα, «κοιτούν» στα μάτια όλους εκείνους για τους οποίους προσφέρουν, προσμένοντας από αυτούς να κάνουν το ίδιο: να «μείνουν σπίτι». Οι άνθρωποι της πολιτείας (της ΓΓΠΠ) δεν

είναι απλώς «ήρωες», αλλά «πολεμιστές», εγκιβωτισμένοι σε μια υπερβολική και ελληνοκεντρική αφήγηση που αποσκοπεί στην πειθώ μέσω της πρόκλησης έντονου συναισθηματισμού. Οι εν λόγω διαφημίσεις παρακινούν τους δέκτες να νιώσουν υπερήφανοι για το κατόρθωμά τους, να συμμορφωθούν και να πειθαρχήσουν, να αυτό-προστατευτούν και να προστατεύσουν τους ευπαθείς, να αποστασιοποιηθούν και να «μείνουν σπίτι». Στην περίοδο του πρώτου lockdown «ήρωας» είναι αυτός που επιλέγει τη μοναξιά και την κοινωνική απόσυρση. Ο στόχος της «ηρωοποίησης» διευκολύνεται από τη χρήση της «ενωτικής» «ελληνοκεντρικής» μουσικής σύνθεσης του Διονύση Σαββόπουλου, όπου «δένεται» περίτεχνα με τις εικόνες και το περιεχόμενο του δεύτερου σποτ.

Η επίκληση στο θυμικό του δέκτη είναι πιο έντονη από κάθε άλλη διαφήμιση. «Ηρωική» είναι η πυρηνική-παραδοσιακή ελληνική οικογένεια που διασκεδάζει κατ' οίκον, ηρωοποιημένοι είναι οι εργαζόμενοι στους υπό λειτουργία επαγγελματικούς κλάδους. Τα στερεοτυπικά γλωσσικά σημεία σημαίνοντος και σημαινόμενου, ενισχύουν τα οπτικά, «πατούν» στα παραδεδομένα σεξιστικά/ρατσιστικά μοτίβα και εισπράττονται με ευκολία από τους δέκτες που είναι συνηθισμένοι σε αυτά. Η αποκωδικοποίηση λόγου και εικόνας των κοινωνικών αυτών διαφημίσεων «Μένουμε Σπίτι» αποκαλύπτουν τάσεις, προκαταλήψεις και νοοτροπίες της ελληνικής κοινωνίας, όπου δεσπάζει το «πατροπαράδοτο» και το «πατριαρχικό». Και στα δύο σποτ «Μένουμε Σπίτι», ο διαφημιστής προβάλλει την ηρωοποιημένη Ελλάδα που βγαίνει αλώβητη από τη «μάχη» με τον κορονοϊό, αδυνατώντας να έρθει σε ρήξη με το παρελθόν και ό,τι αντίκειται στο σύγχρονο.

Οι δύο τελευταίες κοινωνικές διαφημίσεις που τίθενται υπό ανάλυση αφορούν στην καμπάνια «Μένουμε Ασφαλείς», που σήμανε το πέρασμα από την περίοδο της κοινωνικής απόσυρσης στην περίοδο της διαχείρισης των κοινωνικών επαφών και του συνωστισμού. Για τις ανάγκες προώθησης της εν λόγω καμπάνιας προβλήθηκαν δύο διαφημιστικά σποτ με βασικό μήνυμα/οδηγία «Μένουμε ασφαλείς· Δεν συνωστιζόμαστε»: το ένα με πρωταγωνίστρια την ηθοποιό Κατερίνα Λέχου και το δεύτερο με πρωταγωνιστή τον ηθοποιό Χρήστο Λούλη, το οποίο αποσύρθηκε ως σεξιστικό. Αμφότερα, έχουν κοινή θεματική και είναι προσωποκεντρικά, καθώς βασίζονται αποκλειστικά στο σχήμα «Διάσημα Πρόσωπα» και στο μέσο του δραματοποιημένου λόγου. Από το σποτ απουσιάζουν δευτερεύουσες εικόνες, γραπτά μηνύματα, μουσική, ενώ αξιοποιούνται μόνο εστιασμένοι συνδυασμοί ήχοι-παύσεις που τονίζουν συγκεκριμένες φράσεις, όπως «μόνοι», «όλοι μαζί». Τα υποκείμενα των διαφημίσεων φέρουν ιδανικές γυναικείες και ανδρικές αναλογίες αντίστοιχα, ενώ συμμορφώνονται στις επιταγές της σύγχρονης μόδας, στοιχεία που ενισχύουν την αληθοφάνεια της υποτιθέμενης βιωματικής γλώσσας που χρησιμοποιούν, άρα και της υποτιθέμενης προσωπικής αφήγησης. Ο διαφημιστής αναμφίβολα ταυτίζει την πραγματική δημόσια εικόνα των ηθοποιών με την παρουσιαζόμενη «περσόνα» των σποτ, καθώς έτσι διευκολύνεται η διαδικασία της πειθούς, άρα και η θετική αποδοχή του μηνύματος/οδηγίας που επικοινωνεί. Ο δραματοποιημένος μονόλογος παραπέμπει σε φιλική συνομιλία, συνεπώς είναι στην απλή, ρέουσα, ζωντανή, οικεία και πολλές φορές «αργκό» καθομιλουμένη γλώσσα. Ωστόσο, «πατάει» σε κείμενο προσεκτικά συνταγμένο και συνεκτικό, εύκολο στην κατανόηση και την απομνημόνευση.

Οι δύο «περσόνες» των σποτ, εμφανίζονται να εκφράζουν τη φωνή της λογικής σε αντίθεση με τους «φίλους» τους που αγνοούν τη σοβαρότητα της κατάστασης, καθώς επισημαίνουν ότι ο κίνδυνος του κορονοϊού, όχι μόνο δεν έχει παρέλθει, αλλά παραμένει σε χώρους έντονου συνωστισμού. Κατά ανάλογο τρόπο, τονίζουν ότι η αποφυγή των τελευταίων απομακρύνει το ενδεχόμενο να «γυρίσουμε εκεί που ήμασταν χτες», δηλαδή στο «σπίτι». Συνεπώς, όποιος εξακολουθεί να συνωστιάζεται είναι για «μάζεμα», λέξη που παραπέμπει σε «πρόβατα», τα οποία χρειάζονται τον σωστό καθοδηγητή ώστε να επανέλθουν στον σωστό δρόμο. Οι ανωτέρω αναφορές αποσκοπούν στην πρόκληση φόβου και ντροπής, καθώς και στη δημιουργία ενός είδους κοινωνικής πόλωσης, μεταξύ των «υπεύθυνων» και των «ανεύθυνων», των «νοημόνων» και των «ανόητων». Τα υποκείμενα των διαφημίσεων προσδίδουν αξία στο κοινωνικό μήνυμα, συνδέουν τον δέκτη

και τον πομπό, τη μορφή με το περιεχόμενο του μηνύματος, καθώς, στην περίπτωση της ηθοποιού Κ. Λέχου, ο δέκτης πιθανώς πείθεται ότι η ίδια συμβολίζει το «προϊόν» της κοινωνικής διαφήμισης. Αναφορικά με το αποσυρθέν σποτ, η συλλογιστική του διαφημιστή υπήρξε παρεμφερής, αλλά εξόφθαλμα και στερεοτυπικά σεξιστική.

Η αποτελεσματικότητα των διαφημιστικών εκστρατειών «Μένουμε σπίτι» και «Μένουμε ασφαλείς», μέχρι τη στιγμή διενέργειας της παρούσας έρευνας, δεν έχει ελεγχθεί στατιστικά από κάποιο δημόσιο ή ιδιωτικό φορέα. Σε μια ιδιαίτερος εκτεταμένη διαδικτυακή αναζήτηση, δεν εντοπίστηκε κανένα στατιστικό δεδομένο όσον αφορά στη μέτρηση της κοινωνικής αποδοχής των διαφημιστικών μηνυμάτων. Αντίθετα, πολυάριθμα είναι τα άρθρα που συνδέουν τις εξεταζόμενες καμπάνιες με την «ύποπτη» χρηματοδότηση των ΜΜΕ από την κυβέρνηση,¹² τις οποίες και συμπεριλαμβάνουν στη «λίστα των είκοσι (20) εκατομμυρίων Πέτσα».¹³ Από την πλευρά της κυβέρνησης, η διαφημιστική καμπάνια υπήρξε «σωτήρια και νόμιμη»,¹⁴ ενώ η αντιπολίτευση την έκρινε παράτυπη, αδιαφανή και αδιευκρίνιστα αποτελεσματική.¹⁵ Τα μόνα δεδομένα που μπορούν να επισημανθούν στο παρόν σημείο είναι ότι κανένα από τα διαφημιστικά σποτ της ελληνικής κυβέρνησης δεν αξιολογήθηκε θετικά σε διεθνές επίπεδο, ώστε να συγκαταλεγούν στα σαράντα (40) επιτυχημένα της Ευρωζώνης (Wyl 2020), καθώς και το ότι η αναπαραγωγή τους συνέπεσε με έντονες συναισθηματικές διακυμάνσεις των χρηστών twitter: ενώ αρχικά τα συναισθήματα των χρηστών ήταν αρνητικά, στη συνέχεια έγιναν ουδέτερα και εν τέλει έγιναν θετικά (Πετράκη 2021). Φυσικά, οποιεσδήποτε συσχετίσεις ανάμεσα στην αλλαγή των διαθέσεων και την αναπαραγωγή των διαφημίσεων «Μένουμε σπίτι»-«Μένουμε ασφαλείς» είναι επισφαλείς και ατεκμηρίωτες, και μπορούν να εκληφθούν απλώς ως υποθετικές.

Συμπέρασμα

Η κοινωνική διαφήμιση κατά την πρώτη περίοδο της πανδημίας κατέκλυσε τόσο ποσοτικά, (υπό το πρίσμα της συχνότητας αναπαραγωγής των διαφημίσεων) όσο και ποιοτικά (υπό το πρίσμα του όγκου των πληροφοριών-κατευθύνσεων-επιταγών) την επικοινωνία, την ενημέρωση και την πληροφόρηση μέσω των συμβατικών και των διαδικτυακών μέσων. Εξυπηρέτησε τους σκοπούς της κυβέρνησης εκθειάζοντας αρχικά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ελληνικού λαού, στη συνέχεια επικρίνοντας τη φοβικότητα και έπειτα καταδικάζοντας την επιπολαιότητα. Ο «διαφημιστής» εκμαίευσε τη συγκατάθεση του πολίτη επί των περιοριστικών μέτρων είτε καθοδηγώντας τον, είτε επαινώντας τον για την πειθαρχία και τη συμμόρφωσή του, είτε «κουνώντας του το δάκτυλο». Μέσω των καμπανιών «Μένουμε Σπίτι» και «Μένουμε Ασφαλείς», η κοινωνική αποστασιοποίηση, η μοναξιά και η κοινωνική απόσυρση εξιδανικεύτηκαν, η κοινωνικότητα δαιμονοποιήθηκε, οι πολίτες διαχωρίστηκαν σε εκείνους με την «ορθή» και τη «λανθασμένη» πολιτική συμπεριφορά, οι οποίοι θέτουν ή όχι τους ευάλωτους σε κίνδυνο. Ελέω της σοβαρότητας της πανδημίας, προτιμήθηκαν και «δικαιολογήθηκαν» προσβλητικές εκφράσεις, στερεοτυπικοί σεξισμοί και ρατσισμοί, πατριαρχικά και ταξικά αφηγήματα, κοινωνικά διχαστικοί και πολωτικοί λόγοι. Υπό αυτό το πρίσμα, η διαδικασία της πειθούς συγχύστηκε με την αγένεια, την προσβλητικότητα, την κεκαλυμμένη απειλή.

Η δυναμική των κοινωνικών αυτών διαφημιστικών εκστρατειών είναι ωστόσο, αναμφισβήτητη, καθώς συνδυάζει την εικόνα, τον ήχο, τον γραπτό και νοηματικό λόγο, και το σημαντικότερο, την προσβασιμότητα στα κυρίαρχα συμβατικά και διαδικτυακά μέσα. Η αποτυχία τους ωστόσο, έγκειται στο ότι απέτυχαν να πρωτοτυπήσουν, να εκφράσουν καλύτερες ιδέες και να επικοινωνήσουν με τρόπο επιδραστικό το προσδοκώμενο μήνυμα, χωρίς να προκαλέσουν, να αποσπάσουν την προσοχή από τον κεντρικό στόχο ή να εγείρουν συζητήσεις για όλους τους λανθασμένους λόγους. Αυτό μπορεί να εξηγηθεί από την επιφανειακή προσέγγιση των κυβερνητικών ιθυνόντων, οι οποίοι προτίμησαν την απευθείας ανάθεση κι όχι την προκήρυξη διαγωνισμού λόγω έλλειψης χρόνου. Η «εύκο-

λη» και «βολική» οδός ήταν η επιλογή δημοφιλών προσώπων για την επίτευξη συμβολισμών που θα λειτουργούσαν ενισχυτικά ως προς τη διαδικασία της πειθούς. Ωστόσο, σε μια τεχνολογικά προηγμένη κοινωνία, κάτι τέτοιο αποβαίνει παρωχημένο, και ιδίως όταν συνδυάζεται με στερεοτυπικές ρητορικές. Σε αυτό το πλαίσιο, η ανάγκη κοινοποίησης του μηνύματος προστασίας από τον κορονοϊό, η κοινωνική διαφήμιση αν και υπήρξε άμεση και εκθετική, παρέμεινε στείρα πληροφοριακή, προσανατολισμένη στο παρελθόν, εξυπηρετική προς τον «ξύλινο» στερεοτυπικό λόγο-σκέψη. Το μόνο που κατάφερε ήταν να προάγει τη διαλογικότητα περί ορθότητας, ελευθεριότητας και ανεκτικότητας.

Σημειώσεις

1. Οι διαφημιστικές καμπάνιες «Μένουμε σπίτι» και «Μένουμε ασφαλείς» χρηματοδοτήθηκαν με την επονομαζόμενη «Λίστα Πέτσα» της κυβέρνησης, η οποία μεταφράστηκε ως χορηγία 20.000.000 ευρώ προς τα συμβατικά και τα ηλεκτρονικά ΜΜΕ (Αυτή είναι η λίστα των ΜΜΕ από την καμπάνια «Μένουμε σπίτι»-Αναλυτικά τα ποσά, (06/06/2020), *The Daily Post.gr*. Ανακτήθηκε στις 26/05/2022 από: <https://dailypost.gr/politiki/auth-einai-h-lista-twn-mme-apo-thn-kampania-menoume-spiti-analytika-ta-posa/>).

2. Υπάρχει διαθέσιμο στο: <https://www.youtube.com/watch?v=UHwOygJ69g>

3. Υπάρχει διαθέσιμο στο: <https://www.youtube.com/watch?v=ulfWlwZOUvM>

4. Υπάρχει διαθέσιμο στο: <https://www.youtube.com/watch?v=ULfEGUJvn8M>

5. Υπάρχει διαθέσιμο στο: https://www.youtube.com/watch?v=qi_fm7hwJXE

6. Υπάρχει διαθέσιμο στο: <https://www.youtube.com/watch?v=ez59rHLiE8>

7. Υπάρχει διαθέσιμο στο: https://www.youtube.com/watch?v=_ng_bVJMm88

8. Υπάρχει διαθέσιμο στο: <https://www.youtube.com/watch?v=ZUVzB6Kn-0k>

9. Υπάρχει διαθέσιμο στο: <https://www.youtube.com/watch?v=I41INGgrDPg>

10. Ο Αμερικανός Charles Sanders Peirce (1832-1917) και ο Ελβετός Ferdinand de Saussure (1857-1913) υπήρξαν πρωτοπόροι και σπουδαίοι θεωρητικοί της σημειωτικής επιστήμης. Ο πρώτος την προσέγγισε λογικά και την κατέταξε στις θετικές επιστήμες, ενώ ο δεύτερος υπογράμμισε τον κοινωνικό χαρακτήρα της και την κατέταξε στην κοινωνική ψυχολογία. Ο Peirce ανέλυσε το σημείο τριμερώς: α) αναπαριστάν ή αντιπροσωπεύον, β) ερμηνεύον και γ) αντικείμενο, ενώ ο Saussure διμερώς: α) σημαίνον και β) σημαίνόμενο (Κουρδής 2020: 21-24).

11. Ό.π., Κουρδής 2020: 21-24.

12. Λιγότερο από το 1% στον αντιπολιτεύομενο Τύπο για το «Μένουμε Σπίτι», (06/06/2020), *ThePressProject*. Ανακτήθηκε στις 17/06/2022 από: <https://thepressproject.gr/ligotero-apo-to-1-ston-antipolitevomeno-typo-gia-to-menoume-spiti/>

13. Η εν λόγω υπόθεση, αποτέλεσε αντικείμενο της Εξεταστικής Επιτροπής της Βουλής το 2022, για τη διερεύνηση της επιχείρησης πολιτικής χειραγώγησης της κοινής γνώμης, τον ευτελισμό των θεσμών και την κατασπατάληση του δημοσίου χρήματος. Στο πόρισμά της αναφέρεται ότι η εκπόνηση του σχεδίου της επικοινωνιακής εκστρατείας κατά του κορονοϊού στέφθηκε με απόλυτη επιτυχία, αφού ανατέθηκε σε μια κορυφαία διαφημιστική εταιρία (Initiative Media), ενώ υπήρξε απολύτως διαφανής και νόμιμη η διαδικασία που ακολουθήθηκε για την υλοποίηση των διαφημιστικών εκστρατειών (Βουλή των Ελλήνων 2022: 18-20).

14. Πέτσας για «Μένουμε Σπίτι»: Σωτήρια και νόμιμη η καμπάνια, *Έθνος*. Ανακτήθηκε στις 17/06/2022 από: <https://www.ethnos.gr/Politics/article/182843/petsasgiamenoumespitisothriakai-nomimihhkampania>; Πέτσας: Η πρώτη εκστρατεία «Μένουμε Σπίτι» έσωζε ζωές, αυτό θα γίνει και τώρα, (28/09/2020), *Η Καθημερινή*. Ανακτήθηκε στις 17/06/2022 από: <https://www.kathimerini.gr/politics/561095857/petsas-i-proti-ekstrateia-menoume-spiti-esoze-zoes-ayto-tha-ginei-kai-tora-vinteo/>

15. «Μείναμε σπίτι» και τώρα καταθέτουμε μαζί (απ) αίτηση ενημέρωσης για το πώς πληρώθηκαν τα ΜΜΕ, (23/06/2020), *vouliwatch.gr*. Ανακτήθηκε στις 17/06/2022 από: <https://vouliwatch.gr/actions/article/menoume-spiti-foi>

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Κουρδής, Ε. (2020), *Σημειωτική και Μετάφραση, Από τη σημείωση στη διασημειωτικότητα*, Αθήνα, Καρδαμίτσα.
- Κουτσουλέλου-Μίχου, Σ. (2004), *Η Γλώσσα της Διαφήμισης, Κειμενογλωσσολογική Προσέγγιση του Διαφημιστικού Κειμένου*, Αθήνα, Gutenberg.
- Ματακιάς, Α. (2005), *Λεξικό Εννοιών. Γνωστικό υλικό για τις εκθέσεις*, Αθήνα, Πελεκάνος.
- Πετράκη, Μ. (2021), *Η επίδραση της πανδημίας στα συναισθήματα και την ψυχολογία των πολιτών μέσω ανάλυσης tweet για τον Covid-19*, Διπλωματική Εργασία, Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Τμήμα Εφαρμοσμένης Πληροφορικής.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Alexander, J., Crompton, T. and Shrubsole, G. (2011), *Think of me as evil? Opening the ethical debates in advertising*, Public Interest Research Centre (PIRC). WWF-UK.
- Chateauraynaud, F. (2011), *Argumenter dans un champ de forces, Essai de balistique sociologique*, Paris, PETRA.
- Kousi, T., Mitsi, L.-C. and Simos, J. (2021), *The Early Stage of COVID-19 Outbreak in Greece: A Review of the National Response and the Socioeconomic Impact*, Int. J. Environ. Res. Public Health, p.18, p. 322.
- Krieg-Planque, A. (2010), La formule «developpement durable»: un operateur de neutralisation de la conflictualite, *Langage et Société, Maison des Sciences de L'homme*, Paris, pp. 5-29.
- Leudar, I. and Nekvapil, J. (2004), Media dialogical networks and Political Argumentation, *Journal of Language and Politics*, Vol. 3, No 2, pp. 247-266.
- Loewenstein, G., Sustein, C.R. and Golman, R. (2014), Disclosure: Psychology Changes Everything, *Annual Review of Economics*, Vol. 6, pp. 391–419.
- Pappas, T. (2020), The politics of pandemic prevention in Spain and Greece. Retrieved on 22/05/2022 from: The politics of pandemic prevention in Spain and Greece – Takis S Pappas (pappaspopulism.com)
- Paton, D., Parkes, B., Daly, M. and Smith, L. (2008), Fighting the flu: developing sustained community resilience and preparedness, *Health Promotion Practice*, Vol. 9, No 4, pp. 45S-53S.
- Simou, E. and Koutsogeorgou, E. (2014), Effects of the economic crisis on health and healthcare in Greece in the literature from 2009 to 2013: a systematic review, *Health Policy*, Vol. 115, No 2-3, pp. 111-119.
- Smith, S. and Kabele, J. (2021), The spring ‘stay at home’ coronavirus campaign communicated by pending accounts, *Journal of Pragmatics*, p.177, pp.170-182.
- Vakratsas, D. and Ambler, T. (1999), How Advertising Works: What Do We Really Know?, *Journal of Marketing*, Vol. 63, No 1, pp. 26–43.
- Wharton, C. (2013), *Advertising as culture*, Bristol, Intellect, Ltd.
- World Health Organisation, (2021), Coronavirus disease (COVID-19). Retrieved on 22/05/2022 from: Coronavirus disease (COVID-19) (who.int)
- World Health Organisation, (2020), Statement on the second meeting of the International Health Regulations (2005) Emergency Committee regarding the outbreak of novel coronavirus (2019-nCoV). Retrieved on 22/05/2022 from: Statement on the second meeting of the International Health Regulations (2005) Emergency Committee regarding the outbreak of novel coronavirus (2019-nCoV) (who.int)
- World Health Organisation, (2020), WHO Director-General's opening remarks at the media briefing on COVID-19 - 11 March 2020. Retrieved on 22/05/2022 from: WHO Director-General's opening remarks at the media briefing on COVID-19 - 11 March 2020
- World Health Organisation, (2020), 2019-nCoV outbreak: first cases confirmed in Europe.

Retrieved on 22/05/2022 from: WHO/Europe | Health emergencies - 2019-nCoV outbreak: first cases confirmed in Europe

World Health Organisation, (2019), Monitoring and documenting systemic and health effects of health reforms in Greece. Retrieved on 21/05/2022 from: UnionMonitoring and documenting systemic and health effects of health reforms in Greece (who.int)

Wylid, D. (12/05/2020), The 40 best European Coronavirus Ads, *Bettermarketing*. Retrieved on 18/06/2022 from: <https://bettermarketing.pub/the-40-best-european-coronavirus-ads-a473f46c3a3a>

Η ΤΕΧΝΙΚΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΣΥΝΘΕΣΗΣ ΣΤΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ: ΔΟΜΗΣΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑ-ΑΝΑΛΥΣΗ CORPUS ΕΡΕΥΝΩΝ ΓΙΑ ΤΟ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ¹

Νίκος Ναγόπουλος,^α Δημήτρης Παρασκευόπουλος^β

^α Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

^β Πανεπιστημιακός Υπότροφος, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Περίληψη

Η προβληματική του κειμένου εμπίπτει στις μεθόδους διαχείρισης και αξιοποίησης της υφιστάμενης ερευνητικής πληροφορίας συμβάλλοντας σε θεωρητικά πεδία όπως αυτό της κοινωνιολογίας των συναισθημάτων. Προς την κατεύθυνση αυτή, εργαλεία μετα-σύνθεσης ή μετα-ανάλυσης επιστημολογικών και οντολογικών σχημάτων που υιοθετούνται σε επιμέρους ερευνητικές δράσεις δύναται να συμβάλλουν στην περαιτέρω απόκτηση γνώσης προσεγγίζοντας τις πολλαπλές τροπικότητες όσον αφορά τον καθορισμό του ερευνητικού αντικειμένου, των διαδικασιών και των προϊόντων εννοιολόγησης, την επιλογή δειγματοληπτικού πλαισίου και τις τεχνικές συλλογής και ανάλυσης ερευνητικών δεδομένων. Εξετάζεται η έννοια των συναισθημάτων εξειδικεύοντας στο πεδίο μελέτης του προσφυγικού φαινομένου θέτοντας ως βασικά ερωτήματα επισκόπησης: α) το κατά πόσον λαμβάνονται υπόψη τα συλλογικά συναισθήματα της βιωμένης εμπειρίας και κατ'επέκταση ο βαθμός σημαντικότητας στην εξέταση επιμέρους κοινωνικών πτυχών του φαινομένου, β) ποιο το περιεχόμενο της μορφικής ποικιλίας και των διαστάσεων που καταλαμβάνουν και γ) ποιες μεθοδολογικές στρατηγικές και δ) δεοντολογικές δεσμεύσεις υιοθετούνται στις συγκεκριμένες μελέτες περίπτωσης. Ειδικότερα, η συμβολή περιλαμβάνει: α) παρουσίαση των διαδικασιών αναζήτησης - επισκόπησης που πραγματοποιήθηκαν με σκοπό την καταλογογράφηση και ταξινόμηση του υλικού βάσει του χρονο-τοπικού πλαισίου και της τυπολογίας περιεχομένου, β) ανάλυση της μεθοδολογίας εφαρμογής της τεχνικής μετα-σύνθεσης στο συγκεκριμένο γνωστικό πεδίο και γ) παρουσίαση των βασικών θεωρητικών συμπερασμάτων που προκύπτουν μέσω της δευτερογενούς ανάλυσης.

Λέξεις κλειδιά: μετα-σύνθεση, συναισθήματα, προσφυγικό.

THE TECHNIQUE OF META-SYNTHESIS IN THE SOCIOLOGY OF EMOTIONS: STRUCTURING AND META-ANALYSING A CORPUS OF RESEARCH ON THE REFUGEE PHENOMENON

Nikos Nagopoulos,^α Dimitris Paraskevopoulos^β

^α Professor, Department of Sociology, University of the Aegean

^β University Scholar, Department of Sociology, University of the Aegean

Abstract

This contribution falls within the methods of management and utilization of existing research information contributing to theoretical fields such as the sociology of emotions. Towards this direction, tools for meta-synthesis or meta-analysis of epistemological and ontological schemes adopted in individual research actions may contribute to further knowledge acquisition by approaching the multiple modalities in terms of defining the research object, conceptualization procedures and products, sampling framework selection, as well as research data collection and analysis techniques. The paper examines emotions by studying the refugee phenomenon posing as key review these questions: (a) whether the collective emotions of lived experiences are taken into account in the examination of individual social aspects of the phenomenon; (b) what is the content of the variety of forms and dimensions they occupy; and (c) what methodological strategies and (d) ethical commitments are adopted in specific cases. The contribution includes: a) a presentation of the search-review processes carried out in order to capture and classify the material based on the time-place context and content typology; b) an analysis of the methodology of applying the meta-synthesis technique to the specific field of knowledge; and c) a presentation of the main theoretical conclusions drawn through the secondary analysis.

Keywords: meta-synthesis, emotions, refugee.

Εισαγωγή

Η προσφυγική κρίση την περίοδο 2015-2016 και το πέρασμα στην κατάσταση κοινωνικής διαχείρισης της προοπτικής μακροχρόνιας παραμονής και ένταξης μεταναστών και προσφύγων, αποτέλεσε κρίσιμη μεταβλητή για τις τοπικές κοινωνίες των ανατολικών συνόρων της χώρας. Τα κοινωνικά προβλήματα στην όλη συνθήκη - παρατεταμένος εγκλωβισμός, υπερπληθυσμός στις ακατάλληλες και ανεπαρκείς δομές υποδοχής και φιλοξενίας, ελλιπής ενημέρωση/πληροφόρηση και διαμεσολάβηση, το διαρκώς μεταβαλλόμενο νομικό και κανονιστικό πλαίσιο, αλλά και πέραν της προ-ενταξιακής φάσης, η εμφάνιση πολλών και διαφορετικών προβλημάτων κοινωνικής ένταξης-, τροφοδότησαν πεδία ερευνητικού και εκπαιδευτικού σχεδιασμού Σχολών του Πανεπιστημίου Αιγαίου όντας ένας από τους σημαντικούς οργανισμούς των τοπικών κοινωνιών υποδοχής (όπως η Λέσβος, η Χίος, η Σάμος, η Ρόδος). Μία από τις ενέργειες έγκειται στη δημιουργία «Πλατφόρμα Γνώσης και Δράσης Προσφυγικής Κρίσης». Μέσα από τη συγκεκριμένη δράση επιδιώκεται, αφενός, η συγκέντρωση του γνωστικού κεφαλαίου που αποκτήθηκε τα προηγούμενα χρόνια και, αφετέρου, η αξιοποίηση αυτής με σκοπό τον σχεδιασμό και την υλοποίηση στοχευμένων και ολοκληρωμένων υπηρεσιών εκπαίδευσης, συμβουλευτικής και ενδυνάμωσης προσφύγων και μεταναστών. Έως και σήμερα τα μέλη της ερευνητικής ομάδας προχώρησαν στην εφαρμογή τεχνικών αναζήτησης - επισκόπησης με σκοπό την καταλογογράφηση και ταξινόμηση του υλικού βάσει του χρονο-τοπικού πλαισίου και της τυπολογίας περιεχομένου. Συγκεκριμένα, για την περίοδο 1996-2022 καταγράφονται συνολικά 185 ερευνητικές προσπάθειες. Πρόσθετα, σε επίπεδο τυπολογίας περιεχομένου προστέθηκαν εκπαιδευτικές και λοιπές/δράσεις πρωτοβουλίες.

Η όλη προσπάθεια λαμβάνει υπόψιν τον κεντρικό άξονα διαχείρισης και αξιοποίησης της υφιστάμενης ερευνητικής πληροφορίας στο πεδίο αυτό, προσβλέποντας μελλοντικά στη διασύνδεση και τη δικτύωση με συναφείς εθνικές και περιφερειακές ερευνητικές υποδομές, όντας το Πανεπιστήμιο Αιγαίου μέλος του Εθνικού Οδικού Χάρτη Ερευνητικών Υποδομών και αναγνωρίζοντας τον ρόλο τους στην προώθηση της γνώσης και της τεχνολογίας. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, πραγματοποιείται μια διαδικασία προδιαμόρφωσης ενός χώρου δεδομένων, αποτελώντας μηχανισμό υποβοήθησης της ερευνητικής διαδικασίας με δυνατότητες συμβολής στη μελλοντική υλοποίηση συγχρονικών, διαχρονι-

κών, συγκριτικών και περιπτωσιολογικών σχεδίων έρευνας και τις εφαρμογές δευτερογενούς ανάλυσης (Παρασκευόπουλος και Ναγόπουλος 2022), συμβάλλοντας σε θεωρητικά πεδία των κοινωνικών επιστημών όπως αυτό της κοινωνιολογίας των συναισθημάτων στο οποίο εστιάζει και η παρούσα ανακοίνωση. Προς την κατεύθυνση αυτή, έναντι μιας επιφανειακής καταλογογράφησης επιλέχθηκε η συγκέντρωση μετα-δεδομένων -σχετικά με τον σκοπό, την μεθοδολογία, τα βασικά συμπεράσματα- και συγκέντρωση τεκμηρίων -όπως ποσοτικά/ποιοτικά δεδομένα, αναφορές αποτελεσμάτων, δημοσιεύσεις-, τα οποία καθιστούν εφικτή την εφαρμογή τεχνικών μετα-σύνθεσης ή μετα-ανάλυσης.

Θεωρητικό πλαίσιο

Μέσα στις πολλαπλές προκλήσεις που αναδύονται για την κοινωνική έρευνα στο πεδίο των σύγχρονων παγκόσμιων κοινωνικών διεργασιών, η ερευνητική περιοχή της κοινωνιολογίας των συναισθημάτων ασχολείται με την ανάλυση συναισθηματικών φαινομένων και την αναπόσπαστη σύνδεσή τους με εμπειρίες και πρακτικές της κοινωνικής αλληλόδρασης που επηρεάζουν την ανθρώπινη δράση σε διαφορετικούς τομείς της κοινωνίας, την οικονομία, την πολιτική, την τεχνολογία κ.λπ. Η εστίαση πραγματοποιείται συχνά σε πρακτικές και λόγους που δημιουργούν συναισθήματα, κοινωνικές καταστάσεις που παράγονται από την παρεμβολή της εν-συναίσθησης και της εμπιστοσύνης που επηρεάζουν τους ανθρώπους και καθορίζουν τις σχέσεις τους με τον εαυτό τους και τον κόσμο. Η μελέτη της συναισθηματικής ζωής, των συναισθημάτων στο εύρος και στη διαφορετικότητά τους, στην πολυπλοκότητα του κοινωνικού κόσμου συνιστά ένα ιδιαίτερης δυσκολίας κοινωνιολογικό εγχείρημα. Τα συναισθήματα συνιστούν μια θεμελιώδη διάσταση της ανθρώπινης εμπειρίας εμπειρικλείοντας μια σειρά ρεπερτορίων (συγκινήσεις υψηλής έντασης, συναισθηματικές πεπιοθήσεις, περιπτωσιακά συναισθήματα κ.ά.). Η κοινωνιολογία των συναισθημάτων, ως αυτόνομο πεδίο, έχει αναδυθεί τη δεκαετία του 1970 και στις αρχές της δεκαετίας του 1980, μέσα από σημαντικές συμβολές κοινωνιολόγων όπως οι Hochschild (1975a, 1975b), Collins (1975, 1981), Scheff (1977), Kemper (1981), Shot (1979), Gordon (1981) κ.ά. Με αφετηρία τις χρονικές περιόδους που μόλις αναφέραμε, τα συναισθήματα έχουν εισαχθεί στην κοινωνιολογική σκέψη, ως ένας από τους βασικούς τρόπους μελέτης της κοινωνικής συμπεριφοράς (Barbalet 1998: 8-9, Turner and Stets 2006), προσλαμβανόμενα μέσα από τη θεμελιακή (μεταξύ και άλλων ιδιοτήτων), ιδιότητά τους -αυτή των κοινωνικών φαινομένων. Η ακολουθούμενη έκτοτε θεωρητικοποίησή τους -συνυφασμένη με τις αντίστοιχες εμπειρικές μελέτες -, έχει συμβάλει καθοριστικά στην κοινωνιολογική ανάλυση κρίσιμων όψεων της κοινωνικής πραγματικότητας.

Ερευνητικά ερωτήματα/υποθέσεις εργασίας

Σε ένα πρόσφατο κείμενο με τίτλο «*Emotions and Belonging in Forced Migration: Syrian Refugees and Asylum Seekers*», ο κοινωνιολόγος, Basem Mahmud (2021a:1) αναφέρει ότι από τις προπτυχιακές του σπουδές «ένιωθε» ότι οι έρευνες για τη μετανάστευση που μελέτησε «αποτύγχαναν» να συλλάβουν την εμπειρία της μετανάστευσης, δεδομένου ότι, αφενός, οι μακρο-προσεγγίσεις δεν λάμβαναν υπόψιν τον υποκειμενικό χαρακτήρα και, αφετέρου, οι μικρο-προσεγγίσεις επικεντρώνονταν στην ορθολογικότητα, παραμερίζοντας τη σημασία των συναισθημάτων στην αναγκαστική μετανάστευση. Η παραπάνω διαπίστωση του ερευνητή άνοιξε αναπόφευκτα ένα πεδίο προβληματισμού ως προς την υφιστάμενη γνώση για το προσφυγικό/μεταναστευτικό φαινόμενο, συνυφαίνοντάς το με το θεμελιακό ερώτημα για την φύση του κοινωνικού δεσμού (Lyotard 2008:47-49) και τις συναισθηματικές διαστάσεις της τελευταίας.

Μεθοδολογία

Ο τρόπος με τον οποίο τα συναισθήματα έχουν εξεταστεί έως σήμερα σε κοινωνιολογικές μελέτες της μετανάστευσης ή ερευνητικές προσπάθειες των κοινωνικών επιστημών, έχει αποτελέσει ήδη αντικείμενο μελέτης ερευνητικών προσπαθειών (Albrecht 2016, Doidge and Sandri 2019, Karakayali 2017, Kleres 2018, Mahmud 2021b, Sanchez Salgado 2022). Η παρούσα μελέτη έχει βασιστεί σε είκοσι έξι (26) ερευνητικές προσπάθειες. Τα κείμενα αυτών των μελετών κωδικοποιήθηκαν, αναπτύσσοντας θεματικά μοτίβα βάσει των παρακάτω ερωτημάτων επισκόπησης: α) το κατά πόσον λαμβάνονται υπόψιν τα συλλογικά συναισθήματα της βιωμένης εμπειρίας στην αναγκαστική μετανάστευση ως προς την εξέταση επιμέρους κοινωνικών πτυχών του φαινομένου, β) ποιο το περιεχόμενο της μορφικής ποικιλίας και των διαστάσεων που καταλαμβάνουν τα συλλογικά συναισθήματα, και γ) ποιες μεθοδολογικές στρατηγικές καθώς και δεοντολογικές δεσμεύσεις υιοθετούνται στις συγκεκριμένες περιπτώσεις. Η συγκεκριμένη μετα-ανάλυση πραγματοποιήθηκε μέσω θεματικής σύνθεσης (Bryman 2017) εξετάζοντας το περιεχόμενο μεθοδολογικής στρατηγικής, ανάλυσης και συμπερασμάτων ερευνών που πραγματοποιήθηκαν από το Πανεπιστήμιο Αιγαίου σε τοπικές κοινωνίες στα ανατολικά θαλάσσια σύνορα της χώρας από το 2015 και μετέπειτα.

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Σύμφωνα με τον Svašek (2010) δύο είναι οι κύριες κατευθύνσεις όπου διαπλέκονται τα ερευνητικά πεδία της μετανάστευσης και των συναισθημάτων. Η πρώτη επικεντρώνεται στην κοινωνία προέλευσης και η δεύτερη στην κοινωνία υποδοχής.

Το ταξίδι προς την Ευρώπη: η εμπειρία του εκτοπισμού

Συλλέγοντας το υλικό αφηγήσεων μέσω της βιογραφικής προσέγγισης και άλλων ποιοτικών μεθόδων αναδύεται η σημαντικότητα της ερμηνευτικής μαρτυρίας που καταθέτει το δρων υποκείμενο, δηλαδή η σημαντικότητα των εμπειριών, των συναισθημάτων, των αξιών και των συμβόλων που αποτελούν το σύμπλεγμα των καταστάσεων και δικαιολογούν την επιλογή των αποφάσεων που το υποκίνησαν να προβεί στην εκτέλεση των συγκεκριμένων πράξεων. Συνεπώς, στη διαμόρφωση του κοινωνικού κόσμου, πέρα από το κοινωνικό πράττειν προσμετράται το φάσμα των ανθρωπίνων συναισθημάτων και συγκινήσεων, ενώ «το σώμα που αισθάνεται» αναδεικνύει την ανάγκη συμπερίληψης μορφών ενσώματης επικοινωνίας, οι οποίες συμπληρώνουν το γλωσσικό μήνυμα καθώς και την ανάγκη συμπερίληψης συναισθηματικών δομών που πλαισιώνουν την κοινωνική δράση (Schmitz 2019).

Το τραύμα του εκτοπισμού τοποθετείται μέσα στην ποικιλομορφία των λόγων για τους οποίους το υποκείμενο καλείται να διαχειριστεί το συναίσθημα της εξαναγκαστικής εγκατάλειψης της χώρας προέλευσης καθώς και τον βαθμό επικινδυνότητας των «διαδρομών» που ακολουθούν την ανάγκη της «επιβίωσης». Στις αφηγήσεις των υποκειμένων προβάλλονται τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης (Halbwachs 2013) εμπειρικλείοντας μέσα στη βιωμένη εμπειρία του ταξιδιού, της εγκατάλειψης της εστίας -στις εμπόλεμες ζώνες στη Μέση Ανατολή και την Αφρική προς την Ευρώπη-, ποικίλα συναισθήματα όπως του φόβου, της θλίψης, της μοναξιάς, της απογοήτευσης αλλά και το συναίσθημα της ενοχής που τα θέτουν σε μια βιογραφική ρήξη μέσα από τη διέλευση πολλαπλών συνόρων.

Στις εν λόγω έρευνες, η προσφυγική κρίση προσεγγίσθηκε σε επίπεδο επίσημων πολιτικών μέτρων και θεσμικών παρεμβάσεων καθώς και σε επίπεδο πραγματικών βιωμάτων και εμπειριών (Ναγόπουλος 2021), προσεγγίζοντας τα δύο επίπεδα στη θεωρία

του Habermas για το *επικοινωνιακό πράττειν*, τον «κόσμο του συστήματος» και τον «κόσμο της ζωής» (Habermas, 1981, Baxter 1987). Στο φάσμα των δύο αυτών επιπέδων εξετάζεται η σημαντικότητα των συναισθημάτων τόσο στη διαμεσολάβηση/πλαισίωση εκ μέρους του συστήματος όσο και ως επιτόπια βιωμένη εμπειρία.

Στο πλαίσιο αυτό, η θεματική σύνθεση που πραγματοποιήθηκε αναδεικνύει βασικούς άξονες της κοινωνιολογικής προσέγγισης των συναισθημάτων στο προσφυγικό φαινόμενο. Πρώτον, την κοινωνική εκφραστικότητα των συναισθημάτων στα πολλαπλά πεδία της βιωμένης εμπειρίας και τη σχέση της με τις πραγματολογικές συνθήκες.

Από τις βάρκες στον εγκλεισμό των Camps

Οι πρώτες αλληλεπιδράσεις του μεταναστευτικού πληθυσμού με υποστηρικτές και εθελοντές ερμηνεύονται, στη βάση της αναζήτησης και της προσφοράς «βοήθειας», σε συναισθήματα έμπρακτης «συμπόνιας» και «αλληλεγγύης», τοποθετώντας την εν-συναίσθηση ως τη βάση ορθολογικών επιλογών και καταλύτη της προσέγγισης των κινήτρων και των παραγόντων διατήρησης της εργασίας στο πεδίο (Chtouris and Zissi 2018). Σε μια επείγουσα χρονικότητα, εστιασμένη στο παρόν (Torali 2021), η στέγαση και η διαμονή προσφύγων και αιτούντων άσυλο τόσο κατά όσο και μετά την περίοδο της ανθρωπιστικής κρίσης χαρακτηριζόταν από συνθήκες υπερπληθυσμού, αναγκαστικής συγκατοίκησης πολλών οικογενειών με όρους βιολογικής συγγένειας. Επιπλέον, απουσίαζαν οι συνθήκες στοιχειώδους ιδιωτικότητας και διαμονής σε προσωπικούς χώρους (Σαββάκης κ.ά. 2022) ενώ ήταν διάχυτη η βίωση της κοινωνικής απομόνωσης (Χυρολύτας 2017) δεδομένου ότι οι δομές φιλοξενίας βρίσκονταν συνήθως σε απόσταση από τα αστικά κέντρα και από βασικές κοινωνικές και οικονομικές δομές, αποδυναμώνοντας την όποια προσπάθεια καλλιέργειας διαπολιτισμικού κεφαλαίου (Pöllmann 2019, 2021).

Εδώ έγκειται η δεύτερη διαπίστωση που αναδεικνύεται από έρευνες πεδίου και αναδύεται μέσα από τη θεματική σύνθεση. Το ταξίδι προς την Ευρώπη διαπερνά η ανάγκη επιβίωσης, ωστόσο με την άφιξη στα σημεία εισόδου η κοινωνική προσδοκία για μια οργάνωση ζωής στη χώρα υποδοχής φαντάζει μετέωρη, μέσα σε αυτό το «νέο κοινωνικό πεδίο» όπου το βίωμα και τα συναισθήματα των υποκειμένων βρίσκονται σε συνεχή αναπροσαρμογή. Συγκεκριμένα, στις συνθήκες που βιώνονται ως «εγκλεισμός» (Χυρολύτας 2017, Ξυπολυτάς 2019) και αποτυπώνονται εθνογραφικά ή μέσω άλλων ποιοτικών τεχνικών, δυσκολίες υφίστανται, μεταξύ άλλων, στην παροχή επαρκούς θέρμανσης/υγιεινής και προστασίας από ακραία καιρικά φαινόμενα. Η καθημερινή καταπόνηση επιτείνει δραματικά το συναίσθημα ανασφάλειας των μεταναστευτικών υποκειμένων (Σαββάκης κ.ά. 2022) και συνιστά σημαντικό προσδιοριστικό παράγοντα για την ψυχική τους υγεία (Zissi 2018). Μέσα στην περιρρέουσα αίσθηση στρατωνισμού, υπήρξαν διαφοροποιήσεις ως προς τις ανάγκες κάλυψης ψυχικών διαταραχών των υποκειμένων (άνθρωποι που πενθούν ή αναζητούν συγγενικά πρόσωπα, θύματα βασανιστηρίων) (Kouroutzas and Paraskevopoulos 2021). Επίσης, τα προβλήματα στη διαμεσολάβηση επέτειναν το βίωμα του αποκλεισμού- αδυναμίας έκφρασης αιτημάτων ή διατύπωσης παραπόνων, στην επαφή με τους οργανισμούς και τις προσφερόμενες υπηρεσίες (Ψημίτης κ.ά. 2017). Από την άλλη, στις περιπτώσεις εφαρμογής προγραμμάτων κοινωνικής ένταξης (όπως το «ESTIA», ή το «Helios»), οι φόβοι των αιτούντων άσυλο φάνηκαν να μειώνονταν, συμβάλλοντας κατά κάποιον τρόπο στην ανάκαμψη της κοινωνικής προσδοκίας. Ωστόσο, ο βραχυπρόθεσμος χαρακτήρας της διαμονής σε συνάρτηση με την ενταξιακή διαδικασία στη «νέα πραγματικότητα» παρέπεμπε στην έκθεση σε κινδύνους αστεγίας και σε συνθήκες επισφάλειας που αυτή συνεπάγεται (Σαββάκης κ.ά. 2022). Ερευνητικές προσπάθειες, δίνοντας έμφαση στην δι-υποκειμενική δράση και στην κατανόηση των υποκειμένων - όχι όμως ως απλουστευμένες αναγωγές στάσεων και συναισθημάτων προερχόμενες μηχανιστικά από τις δομές -, ανέδειξαν την «αναζήτηση της χαμένης αίσθησης της κοινότητας», τους κοινούς τόπους, τις συλλογικές δράσεις και διεκδικήσεις

(Τσελεπή και Πετροπούλου 2021), όπως π.χ. συλλογικά κοινοί χώροι στέγασης που οικοδομήθηκαν ως χώροι συνύπαρξης, όπου οι μετακινούμενοι πληθυσμοί θα μπορούσαν να ορίζουν τη ζωή τους ατομικά και συλλογικά αλλά και σε διάδραση με τους ντόπιους πληθυσμούς (Γιαννοπούλου κ.ά. 2021).

Οι αντιλήψεις των κατοίκων

Εντός της συζήτησης² περί ανοιχτών - κλειστών συνόρων, των υφιστάμενων προβλημάτων που εμποδίζουν ή αναστέλλουν τις διαδικασίες κοινωνικής ένταξης που παρατείνουν το καθεστώς της συναισθηματικής αβεβαιότητας, αναμονής και προσωρινότητας στο οποίο βρίσκεται η πλειονότητα των πληθυσμών αυτών, της διαρκούς μεταβολής και της αυξο-μείωσης των ροών και των πολιτικών μετεγκατάστασης υπό την πίεση του νεο-συντηρητικού λαϊκισμού σε ευρωπαϊκό επίπεδο - ματαιώνοντας τις προσδοκίες της συνέχειας του ταξιδιού προς την κεντρική Ευρώπη (Ναγόπουλος 2021) και επιτείνοντας την αίσθηση «εγκλωβισμού» των νεοφερμένων (μετανάστες/πρόσφυγες) εντός της ελληνικής επικράτειας (Γουνίας κ.ά. 2020) -, εντάσσεται και ο τρίτος θεματικός άξονας που αφορά την προοπτική συμπερίληψης προσφύγων/μεταναστών στην ελληνική κοινωνία.

Ο Durkheim (1982: 50-59) θα μας θυμίσει ότι δεν μπορεί να υπάρξει κοινωνία που να μην αισθάνεται την ανάγκη, περιοδικά να υποστηρίξει και να επιβεβαιώνει αντικειμενικά τα συλλογικά συναισθήματα και τις ιδέες που συγκροτούν την ενότητα και την προσωπικότητά της. Στην ελληνική περίπτωση διαπιστώθηκε ότι παρά το μεγάλο και ταυτόχρονο αριθμό αφίξεων προσφύγων και μεταναστών δεν δημιουργήθηκαν την πρώτη περίοδο έντονα αρνητικά συναισθήματα στους γηγενείς πληθυσμούς, πέρα από τα πρώτα «αναμενόμενα» αισθήματα ανασφάλειας. Ποσοτικές και ποιοτικές έρευνες³ ανέδειξαν ότι οι κοινότητες υποδοχής δεν φαίνεται να έχουν παγιωμένες στάσεις, αλλά να σταθμίζουν τα γεγονότα που διαμορφώνονται γύρω τους και να εκφράζουν διαφορετικά κάθε φορά συναισθήματα, ανάλογα με τη διασφάλιση συνθηκών κανονικότητας, ασφάλειας κ.λπ. Μια άλλη πτυχή των κοινοτήτων υποδοχής είναι ότι θα μπορούσαν υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις να απο-δεχθούν τους πρόσφυγες και μετανάστες, διαχωρίζοντας το αίσθημα και τη διάθεση παροχής ανθρωπιστικής βοήθειας από την αποδοχή της συμβίωσης, εκφράζοντας μια γενικευμένη αμφιθυμία (Ρόντος κ.ά. 2022). Αφενός μεν η παροχή ανθρωπιστικής βοήθειας σημαίνει περισσότερο εν-συναίσθηση, κατανόηση, συμπόνια, φιλάνθρωπη στάση και παροχή φροντίδας πάνω στις βασικές ανάγκες των μεταναστών/προσφύγων, στον βαθμό που οι άνθρωποι αυτοί θεωρούνται αθώα θύματα συγκρούσεων, αφετέρου δε η συναίνεση των γηγενών σε θέματα μονιμότερης διαμονής συνεπάγεται τη μακροχρόνια έκθεση σε αυτή την ομάδα νεο-φερμένων, απαιτώντας ένα περισσότερο πολιτικό επίπεδο δέσμευσης που να είναι αναγνωρίσιμο από την κοινωνία υποδοχής. Μέσα από το φάσμα των μελετών που αναλύθηκαν προκύπτει ότι ένα συνολικότερο πλαίσιο ένταξης δεν υποκινείται μόνον από αισθήματα συμπάθειας αλλά και από άλλους παράγοντες που μπορούν και διασφαλίζουν συνθήκες ασφάλειας, συνοχής και ομαλής συμβίωσης, ενώ παράλληλα εκμηδενίζουν πιθανές προσλαμβάνουσες απειλές, προερχόμενες κυρίως από τα ετερογενή χαρακτηριστικά της διαφορετικής κουλτούρας, μεγιστοποιώντας σε πραγματιστική βάση την ωφέλεια μέσα από την οικοδόμηση της εμπιστοσύνης σε μικρόκοσμους συμβίωσης (Μαραγκουδάκης κ.ά. 2022).

Αντί επιλόγου: Η συλλογική μνήμη υπό επεξεργασία

Επιπρόσθετα πεδία ερευνητικού προσανατολισμού αποτέλεσαν: η πολιτική της αναπαράστασης της «προσφυγιάς» σε μουσειακές προθήκες και εκθέσεις (Petridou 2017), τα πεταμένα σωσίβια, τα συντρίμια από τις βάρκες που ενέπνευσαν έργα τέχνης δημιουργώντας νέες συνδέσεις (Petridou 2020), καθώς και το πως οι επαναλαμβανόμενες εικό-

νες του αισθήματος του πόνου σε φωτογραφικές εκθέσεις διαμορφώνουν το εθνικό φαντασιακό/ κατασκευάζουν νέες εθνο-πολιτικές ηθικές φαντασιώσεις (Torali 2020). Η Arlie Hochschild υποσημειώνει ότι η συγκρότηση της σχέσης «εμείς» και οι «άλλοι» -πυρήνας της εθνικής ταυτότητας- συνιστά πεδίο με πολιτισμική σημασία με όρους αξιών, πηγών νομιμοποίησης, ρητορικής, εικόνας και κυρίως συναισθήματος (Wilson and Lande 2005). Η συλλογική μνήμη και οι πολιτισμικές ταυτότητες αποτελούν έννοιες αλληλένδετες, συγκροτούν ένα κοινωνικό περιβάλλον συναισθηματικής οικειότητας καθώς γεγονότα, παραστάσεις, προγονικές εμπειρίες, κοινές αξίες, στην ουσία όλη η εθνική και τοπική βιογραφία που συνιστά το συμβολικό της φαντασιακής κοινότητας, ανακαλείται στη μνήμη ως ένα παρελθόν που μεταποιείται με όρους κατασκευής ταυτοτήτων. Παράλληλα, οι κοινωνικές και πολιτισμικές βιογραφίες των υποκειμένων δεν αποτελούν μόνο μία απλή συνάθροιση επιμέρους βιωμάτων, αλλά σηματοδοτούν επίσης, προοπτικές στην κατασκευή μιας νέας (κοινωνικής και πολιτισμικής) ιστορίας του μέλλοντος, μία συμβολική κατασκευή της μνήμης καθώς με τη διαμεσολάβηση ή ακόμη και την κοινωνική ρύθμιση των συναισθημάτων επιτελείται το πέρασμα από τις συμβολικές στις κοινωνικές κατασκευές. Κρίσιμο είναι επίσης το μέγεθος στη συγκρότηση της ταυτότητας και της συλλογικής μνήμης καθώς οι κοινωνίες έχουν τη δική τους ιστορία, επομένως δεν διαθέτουν απλώς ένα παρελθόν, αλλά καλλιεργούν και συγκρατούν βιώματα και πρότερες εμπειρίες.

Επιπροσθέτως, ο χρόνος συνιστά παράμετρο για την κατανόηση των μετατοπίσεων των ταυτοτήτων σε σχέση με τα πολιτικά και κοινωνικά συμφραζόμενα καθώς το ίδιο το παρελθόν γίνεται ιστορία και εμπλουτίζει, αν όχι κατισχύει σε έναν κόσμο νοημάτων και πρακτικών όπου οι κοινωνίες μπορούν να κληρονομήσουν μεταπλάθοντας τον αρχικό τους πυρήνα, καθώς ανταποκρίνονται στις εξελίξεις μέσα από τη γνώση και από νέα βιώματα. Οι έννοιες που χρησιμοποιούν οι άνθρωποι, οι γλώσσες που ομιλούν, ο συναισθηματικός τους κόσμος, οι πεποιθήσεις και οι συνήθειές τους διαποτίζονται από την ιστορία και την παράδοση, στις οποίες θα λέγαμε ότι περιλαμβάνονται οι ηθικές έννοιες και οι αξίες που μεταπλάθονται δημιουργικά στον χρόνο. Συνεπώς, η ίδια η συλλογική ταυτότητα δεν υποδηλώνει μια φυσική οντότητα αλλά εκφράζει κυρίως τη γνωστική και συναισθηματική σχέση, την εμπιστοσύνη και τη σύνδεση των ανθρώπων με ένα αντικείμενο αναγνώρισης, καθώς και τη δυνατότητα οι μνήμες του παρελθόντος να ανασκευάζονται και να εντάσσονται σε ένα συγχρονικό και αυτο-αναφερόμενο πλαίσιο. Τα στοιχεία αυτά συγκροτούν νοητικές αναπαραστάσεις, δηλαδή τον σκληρό πυρήνα της ταυτότητας, η οποία αναδύεται αρχικά μέσα από τη συλλογική μνήμη, την προέλευση, τις ρίζες και την ιστορία κάθε ομάδας και κοινότητας διαμορφώνοντας σταδιακά το κοινό πολιτισμικό θεμέλιο του διαμοιρασμού των εμπειριών. Η συλλογική μνήμη, η οποία συνιστά ροή εμπειριών, βιωμάτων και συναισθημάτων τείνει να ταυτίζεται με την κατασκευή του παρελθόντος, ως μία περασμένη συνθήκη που αφενός κληρονομεί αξίες και αναπαραστάσεις αφετέρου καθορίζει και διαμορφώνει το κοινωνικό παρόν. Με τη συμμετοχή σε επικοινωνιακές διαδικασίες μέσα σε πολύ διαφορετικές κοινωνικές ομάδες και με τη διαμεσολάβηση συλλογικών εμπειριών ανοικοδομούνται οι έννοιες του χώρου και του χρόνου μέσω γραπτών και οπτικών μέσων μέσα από μια διαδικασία αναστοχασμού κατά την οποία το κοινωνικό καθοδηγείται από την συναισθηματική προοπτική και εξαρτάται από το πλαίσιο κατασκευής του παρελθόντος. Στο σημείο αυτό, μπορεί να διακρίνει κανείς αφενός την συναισθηματική ταύτιση αναφορικά με την εθνική ταυτότητα, αφετέρου την επίκληση βασικών αρχών όπως της αλληλεγγύης, της κοινωνικής ένταξης και της κοινωνικής συνοχής.

Στο πλαίσιο της αναζήτησης ενός σύγχρονου διαπολιτισμικού μοντέλου κοινωνικής ένταξης νεοεισερχόμενων πληθυσμών σε κοινωνίες υποδοχής η συμπερίληψη, η εστίαση και η εμβάθυνση στη σημειολογία των συναισθημάτων μπορεί να καλύψει την απουσία όχι μόνο πραγματικών αλληλοδράσεων ανάμεσα σε πολιτισμικά ετερογενείς πληθυσμούς, αλλά και να διανοίξει ένα νέο πλαίσιο πολιτικής αντιμετώπισης κρίσιμων ζητημάτων, όπως το μεταναστευτικό-προσφυγικό.

Σημειώσεις

1. Η παρούσα συμβολή πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της Δράσης 1.6 «[eAegean_DIG REFUGE] Πλατφόρμα Γνώσης και Δράσης Προσφυγικής Κρίσης», όπως αυτή εντάσσεται στην Πράξη «[e- Aegean R&D Network] Δίκτυο Έρευνας και Τεχνολογίας Αιγαίου Αρχιπελάγους: Ενίσχυση Περιφερειακής Καινοτομίας, Επιχειρηματικότητας και Αριστείας» με κωδικό MIS 5046494, εντός της Δράσης «Περιφερειακή Αριστεία» του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανταγωνιστικότητα, Επιχειρηματικότητα και Καινοτομία». Η δράση συγχρηματοδοτήθηκε από το Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης (ΕΤΠΑ) και το Ελληνικό Δημόσιο [Σύμφωνο Εταιρικής Σχέσης και Συνεργασίας 2014-2020].

2. Η αντιπαράθεση των πολλαπλών αναπαραστάσεων της «προσφυγικής κρίσης» (Tsilimrounidi και συν. 2019), δημιουργεί νέα στερεότυπα για την σχέση μεταξύ Ελλάδας και Ευρώπης, γηγενή και ξένου, πολίτη και μετανάστη, αναγνώρισης και παραβίασης δικαιωμάτων (Τσελεπή και Πετροπούλου, 2021). Το μεταναστευτικό ζήτημα απεικονίζεται ως δυσάρεστη απειλή για τις αξίες, τις κοινωνικές δομές· ειδικά, η διάχυση συναισθημάτων αβεβαιότητας, όπως ο θυμός και ο φόβος -στη λογική της επανάληψης, της παραπλάνησης και της παρουσίασης μεμονωμένων περιστατικών ως κυρίαρχων τάσεων- απέναντι στην εικόνα του ξένου, αποτέλεσαν το πρόσφορο έδαφος άνθησης ρητορικών μίσους και από-ανθρωποποίησης, πλαισιώνοντας την πολιτική για την ασφάλεια (Georgoulas 2019).

3. Οι αντιλήψεις του γηγενούς πληθυσμού για το μεταναστευτικό ζήτημα και ειδικότερα στο πεδίο της κοινωνικής ένταξης βρίσκονται στο επίκεντρο αρκετών προσπαθειών κοινωνικής έρευνας εφαρμόζοντας ορισμένες από αυτές ποσοτικές μεθόδους και στατιστικές αναλύσεις στάσεων, απόψεων και συμπεριφορών (Rontos και συν. 2019) είτε ποιοτική στρατηγική μέσω ημιδομημένων συνεντεύξεων και συμμετοχικής παρατήρησης (Parachristou και συν. 2019) είτε και μεικτές μεθόδους έρευνας.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Γιαννοπούλου, Χ., Πετροπούλου, Κ., Πιστικός, Η. και Τσαβδάρογλου, Χ. (2021), Το δικαίωμα των προσφύγων στην πόλη: κρατικοί χώροι φιλοξενίας και στεγαστικά κοινά. Μελέτη περιπτώσεων σε Αθήνα, Θεσσαλονίκη και Μυτιλήνη, στο Ν. Ναγόπουλος (επιμ.), *Οι Κοινωνικές Επιστήμες σήμερα. Διλήμματα και προοπτικές πέρα από την κρίση*, Μυτιλήνη, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών Πανεπιστημίου Αιγαίου, σσ. 1158-1172.
- Bryman, A. (2017), *Μέθοδοι Κοινωνικής Έρευνας*, Π. Σακελλαρίου (μτφρ), Α. Αιδίνης (επιμ.), Αθήνα, Gutenberg.
- Halbwachs, M. (2013), *Η συλλογική μνήμη*, Τ. Πλύτα (μτφρ), Α. Μαντόγλου (επιμ.), Αθήνα, Παπαζήσης.
- Lyotard, J-F. (2008), *Η μεταμοντέρνα κατάσταση*, Κ. Παπαγιώργης (μτφρ), Αθήνα, Γνώση.
- Μαραγκουδάκης, Μ., Ναγόπουλος, Ν., Σαββάκης, Μ., Ρόντος, Κ. Παρασκευόπουλος, Δ. (2022), Ολοκληρωμένη στρατηγική κοινωνικής ένταξης των πρόσφατων μεταναστών/προσφύγων στην Ελλάδα, στο Κ. Ρόντος, Ν. Ναγόπουλος και Μ. Μαραγκουδάκης (επιμ.), *Θεωρητικές και Ερευνητικές Προσεγγίσεις για το Μεταναστευτικό/Προσφυγικό και την Κοινωνική Ένταξη των Μεταναστών/Προσφύγων*, Μυτιλήνη, Εργαστήριο Κοινωνικής Πληροφορικής, Στατιστικής και Ερευνητικών Υποδομών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, σσ. 275-295.
- Ναγόπουλος, Ν. (2021), Οι ζωές των άλλων. Προσφυγική κρίση και ιδεολογία στη διακυβέρνηση Συριζα, στο Μ. Μαραγκουδάκης (επιμ.), *Το αντισύστημα στην εξουσία*, Αθήνα, Σιδέρης.
- Ξυπολητάς, Ν. (2019), *Πρόσφυγες στη Μόρια: Οι συνέπειες μιας αποτρεπτικής πολιτικής*, Αθήνα, Διόνικος.
- Παρασκευόπουλος, Δ. και Ναγόπουλος, Ν. (2022), Η συμβολή των ψηφιακών σωμάτων (e-corpus) τεκμηρίων στην κοινωνική έρευνα, στο Ι. Κάλλας, Δ. Κονδύλη, Α. Λιναρδής, Ν. Ναγόπουλος, και Γ. Τσιώλης (επιμ.), *Ανάπτυξη υποδομών για την παραγωγή και τη διαχείριση δε-*

δομένων στις κοινωνικές επιστήμες, Αθήνα, Έκδοση Ελληνικής Ερευνητικής Υποδομής για τις Κοινωνικές Επιστήμες (SoDaNet)-Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Εργαστήριο Κοινωνικής Πληροφορικής, Στατιστικής και Ερευνητικών Υποδομών, σσ.127-144.

- Ρόντος, Κ., Κωστάκη, Α., Κάλλας, Ι., Συρμαλή, Μ.Ε. και Πανάγος, Ν. (2022), Οι στάσεις του Ελληνικού Πληθυσμού απέναντι στη μακροχρόνια παραμονή/ένταξη των ξένων-μια πρωτογενής ποσοτική ανάλυση, στο Κ. Ρόντος, Ν. Ναγόπουλος και Μ. Μαραγκουδάκης (επιμ.), *Θεωρητικές και Ερευνητικές Προσεγγίσεις για το Μεταναστευτικό/Προσφυγικό και την Κοινωνική Ένταξη των Μεταναστών/Προσφύγων*, Μυτιλήνη, Εργαστήριο Κοινωνικής Πληροφορικής, Στατιστικής και Ερευνητικών Υποδομών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, σσ. 189-218.
- Σαββάκης, Μ., Ναγόπουλος, Ν., Παρασκευόπουλος, Δ. και Αντώνογλου, Δ. (2022), Εθνικές/περιφερειακές πολιτικές και πρόσφατες μεταναστευτικές/προσφυγικές ροές: Αποτίμηση και καλές πρακτικές από τους επαγγελματίες στο πεδίο, στο Κ. Ρόντος, Ν. Ναγόπουλος και Μ. Μαραγκουδάκης (επιμ.), *Θεωρητικές και Ερευνητικές Προσεγγίσεις για το Μεταναστευτικό/Προσφυγικό και την Κοινωνική Ένταξη των Μεταναστών/Προσφύγων*, Μυτιλήνη, Εργαστήριο Κοινωνικής Πληροφορικής, Στατιστικής και Ερευνητικών Υποδομών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, σσ. 249-274.
- Τσελεπή, Ν. και Πετροπούλου, Κ. (2021), Χαρτογραφήσεις και αναπαραστάσεις «των άλλων»: Το παράδειγμα της Λέσβου. Προς μια Αντι-ρατσιστική Γεωγραφία, στο Ν. Ναγόπουλος (επιμ.), *Οι Κοινωνικές Επιστήμες σήμερα. Διλήμματα και προοπτικές πέρα από την κρίση*, Μυτιλήνη, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών Πανεπιστημίου Αιγαίου, σσ. 1172-1179.
- Ψημίτης Μ., Γεωργούλας Σ. και Ναγόπουλος Ν. (2017), *Προσφυγική κρίση και Δημόσιες Υπηρεσίες: Αποτύπωση της προσφοράς των δημόσιων υπηρεσιών της Λέσβου σε ζητήματα υποδοχής, καταγραφής, περίθαλψης και διαδικασίας ασύλου μεταναστών και προσφύγων*, Αθήνα, Εκδ. ΑΔΕΔΥ – Κοινωνικό Πολύκεντρο.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Albrecht, Y. (2016), Emotions in Motion. How feelings are considered in the scope of migration sociological studies, in N. Canto Mila (ed.), *Emotions from a relational perspective*, *Digithum*, No. 18, pp. 25-33.
- Barbalet, J. (1998), *Emotion, Social Theory, and Social Structure: A Macrosociological Approach*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Baxter, H. (1987), System and Life-World in Habermas's "Theory of Communicative Action", *Theory and Society*, Vol. 16, No 1, pp. 39-86.
- Chtouris, S. and Zissi, A. (2018), Volunteers and refugee identity, in A. Hamburger, C. Hancheva, S. Ozcurumez, C. Scher, B. Stankovic and S. Tutnjevic (eds.), *Forced Migration and Social Trauma: Interdisciplinary Perspectives for Psychoanalysis, Psychology, Sociology and Politics*, Routledge, London & New York, pp. 211-224.
- Collins, R. (1975), *Conflict Sociology: Toward an Explanatory Science*, New York, Academic Press.
- Collins, R. (1981), On the microfoundations of macrosociology, *American Journal of Sociology*, Vol. 86, No 5, pp. 984–1014.
- Doidge, M. and Sandri, E. (2019), 'Friends that last a lifetime': the importance of emotions amongst volunteers working with refugees in Calais†, *The British Journal of Sociology*, Vol. 70, No 2, pp. 463-480.
- Durkheim, É. (1982), *The Rules of the Sociological Method*, S. Lukes (ed.), W. D. Halls (trans), New York, Free Press.
- Georgoulas, S. (2019), Refugee crisis in Lesbos as a state and a state corporate crime, *Revista Universitara de Sociologie*, Vol. 1, pp. 20-33.
- Gordon, S., L. (1981), The sociology of sentiments and emotions, in M. Rosenberg and R. H. Turner (eds.), *Social Psychology: Sociological Perspectives*, New York, Basic Books, pp. 562–569.

- Gouvias, D., Zafeiris, D. and Petropoulou, C. (2020), "This is Their mentality" – The role of habitus on informal educational provision for refugee children in Greece, *R-SocEdu: Research in Sociology of Education*, Vol. 1, pp. 129-142.
- Habermas, J. (1981), *Theorie des kommunikativen Handelns*, Frankfurt a.M., Suhrkamp.
- Hochschild, A. R. (1975a), Disengagement theory: A critique and proposal, *American Sociological Review*, Vol. 40, No 5, pp. 553–569.
- Hochschild, A. R. (1975b), The sociology of feeling and emotion: Selected possibilities, in M. Millman and R. Kanter (eds.), *Another Voice*, New York, Anchor, pp. 280–307.
- Karakayali, S. (2017), Feeling the scope of solidarity: the role of emotions for volunteers supporting refugees in Germany, *Social Inclusion*, Vol. 5, No 3, pp. 7-16.
- Kemper, T. D. (1981), Social constructionist and positivist approaches to the sociology of emotions, *American Journal of Sociology*, No. 87, No 2, pp. 336–362.
- Kleres, J. (2018), Emotions in the Crisis: Mobilising for Refugees in Germany and Sweden, in D. Della Porta (ed.), *Solidarity Mobilizations in the 'Refugee Crisis'*, Palgrave Macmillan Cham, pp. 209-241.
- Kouroutzas, C. and Paraskevopoulos, D. (2021), *Family Reunification Post-Mortem – Dead Border Crossers as Biological Thanato-Citizens*, Athens, Research Centre for the Humanities (RCH).
- Mahmud, B. (2021a), *Emotions and Belonging in Forced Migration*, London and New York, Routledge.
- Mahmud, B. (2021b), Refugees and asylum seekers' emotions in migration studies, *Revista Internacional de Estudios Migratorios*, Vol. 11, No 1, pp. 27-58.
- Papachristou, I. A., Petropoulou, C., Katseniou, E. and Rosas Casals, M. (2019), *Palabras sobre los refugiados: un análisis, mediante redes semánticas, de la construcción social de percepciones de los habitantes de Mitilene en función de los eco-paisajes vividos*, Available at <http://hdl.handle.net/2117/134897>
- Petridou, E. (2017), Folds of Migration: The Story of a Black Dress, in J. Pietsch (ed.), *The Narrative Power of Clothes: Proceedings of the ICOM Costume*, Committee annual meeting, London, 25 – 29 June.
- Petridou, E. (2020), Refugee life-jackets thrown off but not away: Connecting materialities in upcycling initiatives, in P. Schorch, M. Saxer and M. Elders (eds.), *Exploring Materiality and Connectivity in Anthropology and Beyond*, London, UCL Press, pp. 228-247.
- Pöllmann, A. (2019), Intercultural capital, in P. Moy (ed.), *Oxford bibliographies in communication*, Oxford, Oxford University Press, pp. 1–11.
- Pöllmann, A. (2021), Bourdieu and the Quest for Intercultural Transformations, *SAGE Open*, Vol. 11, No 4.
- Rontos, K., Nagopoulos, N. and Panagos, N. (2019), *The Refugee and Immigration Phenomenon in Lesbos (Greece) and the Attitudes of the Local Community*, UK, Cambridge Scholars Publishing.
- Sanchez Salgado, M. R. (2022), Emotions in the European Union's decision-making: the reform of the Dublin System in the context of the refugee crisis, *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, Vol. 35, No 1, pp. 14-38.
- Scheff, T.J. (1977), The distancing of emotion in ritual, *Current Anthropology*, Vol. 18, No 3, pp. 483–505.
- Schmitz, H. (2019), *New Phenomenology. A brief introduction* (R. O. Müllan, Tran.), Milan, Mimesis International.
- Shott, S. (1979), Emotion and social life: A symbolic interactionist analysis, *American Journal of Sociology*, Vol. 84, No. 6, pp. 1317-1334.
- Svašek, M. (2010), On the Move: Emotions and Human Mobility, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 36, No 6, pp. 865-880.
- Topali, P. (2021), Teaching Anthropology at 'Crisis' Times at the Greek Borders: Emergency

- Temporalities Entering the Classroom during the Refugee Crisis in Lesbos, *Teaching Anthropology*, doi: <https://doi.org/10.22582/ta.v10i2.508>
- Topali, P. (2020), Visual Regimes of Mobility Photographic Exhibitions on Refugees during the Financial Crisis in Greece, *Vis Anthropol Rev*, Vol. 36, pp. 319-342.
- Tsilimpounidi, M., Tselepi, N. Pangalos, O. and Petropoulou, C. (2019), Representing and commoning the refugee crisis: The 'assemblage' of the Lesbos Migration Atlas, *Journal of Visual Political Communication*, Vol. 7, No 1, pp. 11-42.
- Turner, J. H. and Stets, J. E. (2006), Sociological theories of human emotions, *Annual Review of Sociology*, Vol. 32, No 1, pp. 25-52.
- Wilson, N. H. and Lande, B. J. (2005), Feeling Capitalism: A Conversation with Arlie Hochschild: Conducted 5 May 2005, *Journal of Consumer Culture*, Vol. 5, No 3, pp. 275–288.
- Xypolytas, N. (2017), The country of origin as a preparation stage: Towards a holistic approach to migrant exclusion, *International Journal of Sociology and Social Policy*, Vol. 37, No 13/14, pp. 729-742.
- Zissi, A. (2018), Mental health in refugee children and youth, in A. Hamburger, C. Hancheva, S. Ozcurmez, C. Scher, B. Stankovic and S. Tutnjevic (eds.), *Forced Migration and Social Trauma: Interdisciplinary Perspectives for Psychoanalysis, Psychology, Sociology and Politics*, London & New York, Routledge, pp. 116-125.

Η ΜΕΤΑΤΟΠΙΣΗ ΤΟΥ “ΣΥΝΟΡΟΥ” ΣΤΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΥΠΟΘΕΣΕΩΝ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Γεώργιος Νάσιος,^α

^α Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Η οικονομική κρίση επέδρασε καταλυτικά στη δομή και λειτουργία του δημόσιου τομέα μέσα από την υλοποίηση μιας σειράς μεταρρυθμίσεων. Στο προσκήνιο των εφαρμοσμένων πολιτικών ξεχωρίζουν η αύξηση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης, οι αλλαγές στους όρους εργασίας στον δημόσιο τομέα, η αντιγραφή πρακτικών του ιδιωτικού τομέα και η αυξανόμενη αλληλεπίδραση δημόσιου και ιδιωτικού τομέα στην παροχή δημοσίων υπηρεσιών. Επίσης, απονομιμοποιήθηκε η αρχή της μονιμότητας και μειώθηκε ο δημόσιος τομέας με την αύξηση ιδιωτικοποιήσεων και τη δημιουργία Νομικών Προσώπων Ιδιωτικού Δικαίου και Ανωνύμων Εταιρειών. Πλέον, ο ιδιωτικός τομέας έχει αναβαθμισμένο ρόλο στην κοινωνία και την οικονομία. Οι εναλλακτικές επιλογές παροχής δημοσίων υπηρεσιών έχουν ως αποτέλεσμα το “σύνορο” μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού τομέα να μετατοπίζεται διαρκώς και σε ορισμένες περιπτώσεις να μην είναι σαφές, οι δε κυβερνητικές πολιτικές συντείνουν προς τη μείωση των αρμοδιοτήτων του δημόσιου τομέα και του διακριτού χαρακτήρα των δημοσίων υπηρεσιών. Σταδιακά, η διαχείριση των δημοσίων υποθέσεων κινείται προς την κατεύθυνση του ιδιωτικού τομέα, που θεωρείται πρότυπο οργάνωσης και διοίκησης. Η διερεύνηση των εξελίξεων και των αλλαγών που συντελέστηκαν όσον αφορά τη διαχείριση των δημοσίων υποθέσεων, των παραγόντων από τους οποίους ενισχύθηκαν και των αποτελεσμάτων τους θα αναδείξουν το νέο πεδίο και τις προοπτικές που διαμορφώνονται.

Λέξεις κλειδιά: δημόσιες υποθέσεις, δημόσια εξουσία, δημόσιος τομέας, ιδιωτικός τομέας

THE “BORDER” SHIFT IN PUBLIC AFFAIRS ADMINISTRATION DURING THE ECONOMIC CRISIS

Georgios Nasios,^α

^α Department of Social Policy, Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

By introducing a series of reforms, the economic crisis catalyzed changes in the structure and operation of the public sector. Within the implemented policies, the increase in flexible forms of employment, changes in working conditions in the public sector, and the increasing interaction

between the public and private sectors stand out. Furthermore, increased privatizations, as well as the creation of Private Law Legal Entities and Limited Liability Companies, undermined the tenure of civil servants. Society and the economy now place a greater emphasis on the private sector. Government policies tend to reduce the responsibilities of the public sector and the unique character of public services, as alternative options for providing public services result in the «border» between the public and private sectors constantly shifting and in some cases not being clear. Public affairs are gradually moving toward the private sector as a model of organization and administration. By exploring changes and developments in the management of public affairs, the factors that have reinforced them, and their results, we will be able to reveal the new field and perspectives that are emerging.

Keywords: public affairs, public authority, public sector, private sector

Εισαγωγή

Τις τελευταίες δεκαετίες, ο ιδιωτικός και δημόσιος τομέας δεν αποτελούν δύο ανεξάρτητες και διακριτές πηγές διακυβέρνησης, αλλά οι ρόλοι τους αλληλεπιδρούν στη δημόσια σφαίρα. Μάλιστα, η αυξανόμενη αλληλεπίδρασή τους έχει ως αποτέλεσμα η μια πηγή να επηρεάζει και διαμορφώνει την άλλη. Ωστόσο, η δυναμική της αλληλεπίδρασης αυτής αντικατοπτρίζει και τις ικανότητες των δυο πηγών, τις επιταγές της νομιμοποίησής τους και τις κοινωνικές προσδοκίες, οι οποίες μεταβάλλονται διαρκώς (Cashore et al. 2021). Επικρατεί ακόμα σημαντική σύγχυση όσον αφορά τον ακριβή ορισμό των δημοσίων υποθέσεων, καθώς υπάρχει έλλειψη συναίνεσης σχετικά με την έννοια του όρου, για τον οποίο αναζητείται μια ταυτότητα (Moss et al. 2012). Ωστόσο, η έννοια των δημοσίων υποθέσεων μπορεί να γίνει ευκολότερα κατανοητή εάν μελετηθεί σε συνάρτηση με την έννοια της διακυβέρνησης, της οποίας αποτελεί μέρος. Πιο συγκεκριμένα, ο όρος διακυβέρνηση αφορά στην άσκηση πολιτικής εξουσίας με σκοπό τη διοίκηση των υποθέσεων ενός έθνους, δηλαδή τη διοίκηση των δημοσίων υποθέσεων (Καρκατσούλης 2015).

Η διαχείριση των δημοσίων υποθέσεων δεν αποτελεί πλέον αποκλειστική αρμοδιότητα του δημόσιου τομέα. Ο ιδιωτικός τομέας έχει αυξανόμενο ρόλο, καθώς προτάσσει τη δυνατότητα διαχείρισης σύμφωνα με τις απαιτήσεις των πολιτών και τους κανόνες της αγοράς. Ιδιαίτερα την περίοδο της οικονομικής κρίσης, υπερτονίστηκε η δυνατότητα μεγαλύτερης αποδοτικότητας και αποτελεσματικότητας του ιδιωτικού τομέα στην ανάληψη των δημοσίων υποθέσεων και στην υλοποίηση μεταρρυθμίσεων. Οι σημαντικότερες μεταρρυθμίσεις, όπως αύξηση ευέλικτων μορφών απασχόλησης, εισαγωγή πρακτικών από τον ιδιωτικό τομέα, μείωση δημοσίου τομέα, ανάδυση νέων μορφωμάτων και αλληλεπίδραση δημόσιου και ιδιωτικού τομέα στην άσκηση πολιτικών είχαν σημαντικό αντίκτυπο στην λειτουργία και οργάνωση του δημόσιου τομέα και άλλαξαν άρδην τη δομή του καθώς και τα όρια που τον διαφοροποιούσαν από τον ιδιωτικό τομέα (Ζησιμόπουλος και Οικονομάκης 2013, Νάσιος 2020). Οι μεταρρυθμίσεις αυτές είχαν ως απότοκο την αλλαγή του status quo όσον αφορά τον διακριτό χαρακτήρα του δημόσιου τομέα και τη μετατόπιση των ορίων μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού τομέα, που πλέον γίνονται πιο δυσδιάκριτα. Ωστόσο, η δυσκολία προσδιορισμού των ορίων υπήρχε ήδη από τη δεκαετία του '90 στις ευρωπαϊκές χώρες, εξαιτίας της εφαρμογής των αναδιαρθρωτικών μέτρων στον δημόσιο τομέα (Olsen 1996). Στην παρούσα εισήγηση διερευνώνται τα κύρια αναδιαρθρωτικά μέτρα, με επίκεντρο την περίοδο της οικονομικής κρίσης, που είχαν ως αποτέλεσμα τη μετατόπιση και τη "θόλωση" των ορίων στη διαχείριση των δημοσίων υποθέσεων. Από την επισκόπηση των μέτρων αυτών αναδεικνύεται η υφιστάμενη κατάσταση και οι κυρίως οι παράγοντες που ευθύνονται για τη μετατόπιση των ορίων, ενώ σημαντική είναι η αποτίμηση των αποτελεσμάτων και η εκτίμηση του νέου πεδίου που διαμορφώνεται.

Εννοιολογικές προσεγγίσεις

Προκειμένου να γίνει περισσότερο κατανοητή η έννοια της διαχείρισης των δημοσίων υποθέσεων και οι μεταβολές στα όριά της είναι σκόπιμο να γίνουν ορισμένες εννοιολογικές αποσαφηνίσεις. Πιο συγκεκριμένα, η έννοια των δημοσίων υποθέσεων είναι σύμφυτη με την έννοια του δημοσίου συμφέροντος, που αφορά στα άμεσα συμφέροντα των μελών της οργανωμένης σε Κράτος κοινωνίας. Το δημόσιο συμφέρον διαφοροποιείται από το ιδιωτικό, χωρίς να βρίσκεται αναγκαστικά σε απόλυτη αντιδιαστολή με αυτό. Ταυτόχρονα, το περιεχόμενο της έννοιας είναι ελαστικό καθώς εξελίσσεται σύμφωνα με τις εκάστοτε κοινωνικοπολιτικές και οικονομικές συνθήκες και σύμφωνα με αυτές οριοθετείται και νομιμοποιείται η δράση της δημόσιας εξουσίας (Γιαννακόπουλος 2012). Η δε δημόσια εξουσία ασκείται από διοικητικά όργανα προς επιδίωξη δημοσίου σκοπού με διοικητικές και υλικές πράξεις (σχετ. ΑΠ 735/2020, Στ Πολ) και αποτελεί μέσο που χρησιμοποιεί η δημόσια διοίκηση, η οποία θέτει σκοπούς δημοσίου ή γενικού συμφέροντος προς επιδίωξη των σκοπών αυτών (Βενετσανοπούλου 2002).

Η δημόσια διοίκηση ορίζεται ως το σύνολο των διοικητικών υπηρεσιών, δηλαδή υπηρεσιών ενταγμένων στην εκτελεστική λειτουργία της Πολιτείας, και υπάγεται ιεραρχικά στην κυβέρνηση (Ακριβοπούλου και Ανθόπουλος 2015). Μια σημαντική διάκριση της δημόσιας διοίκησης είναι σύμφωνα με το οργανικό και το λειτουργικό κριτήριο, όπου στην πρώτη περίπτωση οι φορείς έχουν νομική μορφή δημοσίου δικαίου και στη δεύτερη επιτελούν δημόσια υπηρεσία ή εξυπηρετούν το δημόσιο συμφέρον ανεξαρτήτως νομικής μορφής. Δηλαδή η δημόσια διοίκηση έχει ευρύ περιεχόμενο με πλήθος δραστηριοτήτων που μπορεί να επιτελεστούν από κάθε είδους δημόσιες οντότητες, όπως τοπική αυτοδιοίκηση, εταιρείες και οργανισμούς (Aspridis and Petrelli 2011). Σε κάθε περίπτωση, το κρίσιμο στοιχείο προκειμένου να διαπιστωθεί η επιτέλεση της διαχείρισης των δημοσίων υποθέσεων είναι εάν τα νομικά πρόσωπα εξυπηρετούν το δημόσιο συμφέρον ανεξαρτήτως νομικής μορφής και εάν υφίσταται η δημόσια φύση της ανάγκης που επιδιώκει να καλύψει η δημόσια υπηρεσία (Ακριβοπούλου και Ανθόπουλος 2015). Αποτελεί παράλληλα τον βασικότερο παράγοντα που πρέπει να ληφθεί υπόψη για την οριοθέτηση του δημόσιου τομέα, κάτι που θα αναλυθεί στη συνέχεια, ο οποίος αποτελεί και την αφετηρία στη διερεύνηση του “συνόρου” στη διαχείριση των δημοσίων υποθέσεων και της μεταβολής του.

Η οριοθέτηση του δημόσιου τομέα

Η οριοθέτηση του δημόσιου τομέα αποτελεί αντικείμενο ρύθμισης από την έννομη τάξη από τη δεκαετία του '80. Με το αρ. 9§1 του Ν. 1232/1982, όπως αυτό ερμηνεύτηκε μεταγενέστερα με το αρ. 1§6 του Ν. 1256/1982, επιχειρήθηκε η ακριβής περιγραφή των φορέων που υπάγονται στον δημόσιο τομέα. Ιδιαίτερη σημασία έχει η ρητή αναφορά ότι στον δημόσιο τομέα περιλαμβάνονται φορείς ανεξαρτήτως καθεστώτος δικαίου από το οποίο διέπεται (δημόσιο, ιδιωτικό, μικτό). Ωστόσο, η οριοθέτηση είναι δυναμική έννοια και κατά λογική ακολουθία ο νομοθέτης οριοθέτησε εκ νέου τον δημόσιο τομέα (σχετ. αρ. 51 Ν. 1892/1990 όπως τροποποιήθηκε, αρ. 14 Ν. 4270/2014 και Ν. 4622/2019), με πρόβλεψη ολικής ή μερικής εξόδου/επαναφοράς φορέων από /προς τον δημόσιο τομέα με έκδοση Προεδρικών Διαταγμάτων (αρ. 22 Ν. 1947/1991). Επιπροσθέτως, ειδικότερες διατάξεις οριοθετούν τον δημόσιο τομέα ανάλογα με τον επιδιωκόμενο σκοπό που εισάγουν οι ρυθμίσεις, όπου η έννοια του δημόσιου τομέα διαφέρει αναλόγως της εφαρμοστέας κάθε φορά διάταξης (π.χ. αρ. 14 Ν. 2190/1994 - προσλήψεις στον δημόσιο τομέα, Ν. 3871/2010 - δημόσιο λογιστικό, Π.Δ. 164/2004 - συμβάσεις ορισμένου χρόνου στον δημόσιο τομέα, Ν. 4354/2015 - μισθολογικές ρυθμίσεις Δημοσίου, Ν. 4369/2016 - αξιολόγηση δημοσίων υπαλλήλων και Ν. 4412/2016 - κρατικές προμήθειες).¹ Επιπλέον, στο άρθρο 103§7 του Συντάγματος γίνεται αναφορά στον όρο “ευρύτερος δημόσιος τομέας”

(απαντάται και στα άρθρα 14§9 εδ.ε' και 103§7,8 και αναφέρεται και σε άλλες κανονιστικές διατάξεις - π.χ. Ν. 4409/2016). Δηλαδή, ο δημόσιος τομέας εκλαμβάνεται ως έννοια δισυστόστατη: στενός δημόσιος τομέας (πυρήνας) και στενός και ευρύτερος δημόσιος τομέας (πυρήνας και περιφέρεια).

Από τα ανωτέρω εκτεθέντα προκύπτει καταφανώς ότι η οριοθέτηση του δημόσιου τομέα δεν είναι έκδηλη. Προς επίρρωση τούτου, η εν λόγω οριοθέτηση έχει απασχολήσει τη δικαιοσύνη, η οποία έχει αποφανθεί σχετικά με την έννοια του δημόσιου τομέα (π.χ. πρβλ αποφάσεις ΣτΕ 1716/2016 και 964/2016, ΑΠ 1/2006 (Ολ., Πολ.), ΕΛΣυν 513/2003(Ι)) και το εάν ένας φορέας ανήκει ή όχι στον δημόσιο τομέα (π.χ. πρβλ ΣτΕ 972/2021, 2763/2020 και 2203/2020 και ΑΠ 19/2013 σχετικά με ΕΛΓΟ ΔΗΜΗΤΡΑ, Εθνικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης και Τράπεζα της Ελλάδος). Επίσης, η οριοθέτηση του δημόσιου τομέα παρουσιάζει μεγαλύτερες δυσκολίες σε σχέση με λοιπούς τομείς της οικονομίας, καθώς έχει υποχρέωση εφαρμογής της αρχής της νομιμότητας και διαφάνειας, δεσμεύεται από το δημόσιο συμφέρον, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις στόχος του είναι η άμβλυση των κοινωνικών ανισοτήτων, η θεραπεία ατελειών της αγοράς, η ανάληψη επιχειρηματικών πρωτοβουλιών και η άσκηση παρεμβατικής πολιτικής σε τομείς της οικονομίας (αρ. 19 Ν. 2198/1994, Aspridis and Petrelli 2011). Η ένταξη ενός νομικού προσώπου/φορέα στον δημόσιο τομέα έχει μεγάλη σημασία, καθώς έχει ευρύτερες επιπτώσεις σε βασικά ζητήματα λειτουργίας του, όπως πρόσληψη και διοίκηση προσωπικού, πρόσβαση σε πόρους και επιδιωκόμενος σκοπός. Παράλληλα, νέες δομές με ιδιαίτερο καθεστώς λειτουργίας δημιουργούνται και εντάσσονται στον δημόσιο τομέα, όπως οι Ανεξάρτητες Διοικητικές Αρχές (Αλεξόπουλος κ.ά. 2009), νέοι φορείς δραστηριοποιούνται σε τομείς ευθύνης της δημόσιας διοίκησης (όπως Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις² και εθελοντές) και ο δημόσιος τομέας συνεργάζεται στενότερα με τον ιδιωτικό στην παροχή δημοσίων υπηρεσιών με μορφές όπως συμπράξεις, αναθέσεις, παραχωρήσεις κ.λπ. Σε κάθε περίπτωση, στις δυσκολίες οριοθέτησης πρέπει να ληφθούν υπόψη οι ραγδαίες αλλαγές στο ευρύτερο πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό και τεχνολογικό περιβάλλον και το γεγονός ότι ο δημόσιος τομέας είναι εξαιρετικά πολύπλοκος και διακρίνεται από μεγάλο βαθμό γραφειοκρατίας (Aspridis and Petrelli 2011). Με άλλα λόγια, το περιεχόμενο του δημόσιου τομέα μεταβάλλεται με γρήγορους ρυθμούς και επαναοριοθετείται ανάλογα με τις απαιτήσεις και συνθήκες που επικρατούν.

Τα όρια μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού τομέα - υβριδισμός

Η δημιουργία νέων σχημάτων στο νοητό “συνεχές” δημόσιου και ιδιωτικού τομέα έχει οδηγήσει σε μια ενδιάμεση διαβάθμιση στο “συνεχές” αυτό, όπου η διάκριση μεταξύ του δημόσιου και του ιδιωτικού δεν είναι σαφής. Η τάση αυτή, η οποία παρατηρείται στον δημόσιο τομέα πολλών - δυτικών κυρίως - χωρών, αναφέρεται στη βιβλιογραφία ως υβριδισμός και δηλώνει ότι ο δημόσιος τομέας απαρτίζεται από διαφορετικούς τύπους υπηρεσιών με διαφορετικά χαρακτηριστικά και όχι από έναν μόνο τύπο. Το γεγονός αυτό έχει αλλάξει το μοντέλο οργάνωσης και λειτουργίας του δημόσιου τομέα, στο οποίο υπάρχει ποικιλία οργανωτικών δομών. Έννοιες όπως νέα δημόσια διακυβέρνηση, νεο-βεμπεριανό κράτος και μεταγραφειοκρατική διοίκηση περιγράφουν το ανωτέρω μοντέλο, κύριο χαρακτηριστικό του οποίου είναι η δυσκολία ταξινόμησης των δομών του δημόσιου τομέα στο νοητό “συνεχές” δημόσιου και ιδιωτικού (Νάσιος 2020: 538-541).

Πράγματι, ο μετασχηματισμός των παραδοσιακών δομών του δημόσιου τομέα εντάσσεται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο μετεξέλιξης των πολιτειακών θεσμικών μορφωμάτων, όπου ο οργανωτικός μετασχηματισμός του συνολικού διοικητικού συστήματος αποτελεί το μέσο για μια διαφορετική λειτουργία του κράτους που θα συντελέσει στην πρόοδο και την ανάπτυξη του. Απότοκος της μετεξέλιξης αυτής ήταν και η παραγωγή υβριδίων αλληλοδιείσδυσης ιδιωτικού και δημόσιου τομέα τις τελευταίες δεκαετίες και η αλληλεξάρτηση των τομέων αυτών στην παροχή δημοσίων υπηρεσιών (Αιτιολογική

Έκθεση 2015). Ως χαρακτηριστικές περιπτώσεις δομών που έχουν δημιουργηθεί πρόσφατα μπορούν να αναφερθούν οι παραχωρήσεις έργων, οι αναθέσεις σε τρίτους και οι συμπράξεις δημόσιου και ιδιωτικού τομέα. Ωστόσο, ως υβριδικές οντότητες μπορούν να παρατεθούν και άλλες υπάρχουσες δομές, όπως οι επιχειρήσεις Οργανισμών Τοπικής Αυτοδιοίκησης, που δεν ανήκουν στον ευρύτερο δημόσιο τομέα, αλλά λειτουργούν συνδυαστικά με διατάξεις δημόσιου και ιδιωτικού τομέα (Τριανταφυλλοπούλου 2011). Επίσης, υβριδικά (ή διφυούς χαρακτήρα) νομικά πρόσωπα αναφέρονται στη Νομολογία, όπου νομικά πρόσωπα έχουν καθεστώς ιδιωτικού δικαίου, αλλά επιδιώκουν δημόσιους σκοπούς, όπως η Τράπεζα Ελλάδος με ιδιότυπο διφυή χαρακτήρα (ιδιωτικού δικαίου ως προς άσκηση τραπεζικών εργασιών και σχέσεις με προσωπικό και πελάτες και δημοσίου δικαίου ως προς διαχείριση εξωτερικού συναλλάγματος ή άσκηση εκδοτικού προνομίου - βλ. ΑΠ 19/2013 (Β1, Πολ.) και 1/2006 (Ολ.)), και η Δ.Ε.Η. με διφυή χαρακτήρα (βλ. ΣτΕ 1972/2012 (Ολ.)).

Αξίζει να σημειωθεί ότι σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, η επιδίωξη δημόσιου σκοπού και η άσκηση δημόσιας εξουσίας μπορεί να εκτελεστεί από οποιοδήποτε φυσικό ή νομικό πρόσωπο σύμφωνα με το εκάστοτε εθνικό δίκαιο (European Commission n.d.). Δηλαδή, η επιδίωξη δημόσιου σκοπού και η δημόσια εξουσία δεν ταυτίζονται με τον δημόσιο τομέα αλλά μπορούν να ασκηθούν και από υποκείμενα διαφορετικά από το κράτος. Πράγματι, οι δημόσιες υπηρεσίες που παραδοσιακά εκτελούσε ο δημόσιος τομέας μεταφέρθηκαν σταδιακά στον ιδιωτικό τομέα, κυρίως μέσα από ιδιωτικοποιήσεις, αναθέσεις σε ιδιώτες και συμπράξεις δημόσιου και ιδιωτικού τομέα (Palmer 2008). Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια, έχουν δημιουργηθεί σχήματα “συνεργατικής διακυβέρνησης” μεταξύ ιδιωτικών κερδοσκοπικών, ιδιωτικών μη κερδοσκοπικών και δημόσιων οργανισμών για την επίτευξη σημαντικών δημόσιων σκοπών (Moore 2005). Επίσης, νέοι φορείς όπως νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου και εταιρείες περιορισμένης ευθύνης διαχειρίζονται πλέον σημαντικά δημόσια περιουσιακά στοιχεία και δημόσιες υποθέσεις που ανήκαν στο παρελθόν στον δημόσιο τομέα. Οι ανωτέρω φορείς λειτουργούν με ιδιωτικοοικονομικά κριτήρια και σύμφωνα με το ιδιωτικό δίκαιο με στόχο την αποτελεσματικότερη λειτουργία τους. Προκύπτει δηλαδή ότι υφίσταται μια σταδιακή μεταστροφή στη διαχείριση των δημοσίων υποθέσεων προς την κατεύθυνση του ιδιωτικού τομέα, ο οποίος θεωρείται πρότυπο οργάνωσης και διοίκησης (Νάσιος 2020: 536-537).

Η υφιστάμενη κατάσταση

Η δυσκολία οριοθέτησης του δημόσιου τομέα οδήγησε στην ανάληψη πρωτοβουλιών την τελευταία δεκαετία για μια αξιόπιστη καταγραφή και ταξινόμηση των δομών του. Με το άρθρο 50 του Ν. 3943/2011 θεσμοθετήθηκε το Μητρώο Φορέων Γενικής Κυβέρνησης, ως οιονεί περιγραφή του περιεχομένου και της έννοιας του δημόσιου τομέα. Το Μητρώο καταγράφει αναλυτικά δημόσιες υπηρεσίες και φορείς δημόσιας διοίκησης που συγκροτούν την έννοια του δημόσιου τομέα, όπως οριοθετείται από τις διατάξεις του άρθρου 51§1 του Ν. 1892/1990 (όπως ισχύει), αν και περιλαμβάνονται φορείς που δεν υπάγονται στον δημόσιο τομέα και το σύνολο των φορέων που σχετίζονται με την έννοια του δημόσιου τομέα, ανεξαρτήτως Νόμου που ορίζει τον τομέα. Δηλαδή περιλαμβάνει νομικά πρόσωπα που λειτουργούν σύμφωνα με το ιδιωτικό δίκαιο, αλλά ο σκοπός τους συνίσταται στην επιδίωξη δημόσιου συμφέροντος και την προστασία δημόσιων αγαθών (Υπουργείο Διοικητικής Ανασυγκρότησης 2021). Επίσης, με το άρθρο 25 του Ν. 4257/2014 προβλέπεται η τήρηση Μητρώου για Ν.Π.Δ.Δ. και επιχειρήσεις Ο.Τ.Α. σε κάθε Αποκεντρωμένη Διοίκηση. Η πεμππουσία της σύστασης Μητρώων συνίσταται στην εύρεση αξιόπιστης απάντησης στο εάν ένας φορέας εμπίπτει στον δημόσιο τομέα και συνεπώς αποτελεί ασφαλή κατάλογο αναφοράς σε μια περίοδο που χαρακτηρίζεται από δυναμικό χαρακτήρα της διοικητικής πραγματικότητας και συχνές παραπομπές του νομοθέτη στην έννοια του δημόσιου τομέα (Αιτιολογική έκθεση 2018).

Από την επισκόπηση του ανωτέρω Μητρώου προκύπτει ότι υφίστανται αρκετά Νομικά Πρόσωπα Ιδιωτικού Δικαίου και Ανώνυμες Εταιρείες που διαχειρίζονται δημόσιες υποθέσεις. Αποτελεί πλέον πάγια νομοθετική πρακτική η ανάθεση της εξυπηρέτησης σκοπών δημοσίου συμφέροντος και η εκχώρηση αρμοδιοτήτων στα ανωτέρω Νομικά Πρόσωπα.³ Μάλιστα, το Συμβούλιο της Επικρατείας, σε απόφασή του αναφέρει ότι τα μορφώματα αυτά αποτελούν το προσφορότερο μέσο για την εξυπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος, καθώς χρησιμοποιούν τεχνικές του ιδιωτικού δικαίου και για τον λόγο αυτό διαθέτουν μεγαλύτερη ευελιξία (ΣτΕ Ολ 1934/1998). Σημειώνεται ότι τα ανωτέρω πρόσωπα έχουν δημόσιο χαρακτήρα ή κοινωφελή σκοπό ή επιδιώκουν γενικότερο οικονομικό συμφέρον (Υπουργείο Διοικητικής Ανασυγκρότησης 2018). Ωστόσο, δεν έχουν τη νομική μορφή και τη σχέση εξάρτησης από το κράτος όπως είχαν στο παρελθόν, λειτουργούν σύμφωνα με το ιδιωτικό δίκαιο και έχουν διοικητική και δημοσιονομική αυτοτέλεια και αυτονομία στη διαχείριση των υποθέσεων (Μαΐστρος 2009).

Ως μια “ακραία” περίπτωση αυτοτέλειας μπορεί να παρατεθεί η θεσμοθέτηση της Ελληνικής Εταιρείας Συμμετοχών και Περιουσίας και του Ταμείου Αξιοποίησης Ιδιωτικής Περιουσίας του Δημοσίου, όπου οι εταιρείες που περιέχονται σε αυτό αποκόπτονται τυπικά από τον έμμεσο έλεγχο του Δημοσίου (βλ. 10/2014 και 126/2017 Γν. Ν.Σ.Κ.). Ακόμα, υπάρχουν πλέον αρκετές εναλλακτικές παροχής δημοσίων υπηρεσιών όπως Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις, αναθέσεις σε τρίτους και εμπειρογνώμονες, όπου οι αρμοδιότητες του δημόσιου τομέα μειώνονται, με αποτέλεσμα να μην είναι πλέον σαφές το “σύνορο” δημόσιου και ιδιωτικού τομέα (Καλογήρου και Λυμπεράκη 1994). Παράλληλα, το πρότυπο της κυβέρνησης έχει αλλάξει από μια γραφειοκρατική και ιεραρχική δομή σε μια διακυβέρνηση με δίκτυα, αναθέσεις, σύμπραξη με ιδιωτικό τομέα και υβριδικούς οργανισμούς (Demmke and Moilanen 2012).

Οι παράγοντες που ενισχύουν τη συμμετοχή του ιδιωτικού τομέα στην άσκηση δημόσιας εξουσίας

Οι θιασώτες της μετατόπισης του συνόρου της διαχείρισης των δημοσίων υποθέσεων προς τον ιδιωτικό τομέα υποστηρίζουν ότι η δραστηριοποίησή του συνεπάγεται μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα, χαμηλότερο κόστος και αποφυγή νομικών εμπλοκών μέσω της ενίσχυσης του πλουραλισμού, της τεχνογνωσίας και της ευελιξίας που μπορεί να εισφέρει (Lawrence 1986). Ακόμη, η συμμετοχή του ενισχύεται από την ανάγκη εφαρμογής διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων, ιδιαίτερα σε περιόδους οικονομικής κρίσης, για την επίτευξη δημοσιονομικών στόχων μέσω εισαγωγής νέων τεχνολογιών και ελέγχου αποδοτικότητας και αποτελεσματικότητας των δημοσίων δαπανών. Αυτό άλλωστε διακηρύσσει και η φιλοσοφία του Νέου Δημόσιου Μάνατζμεντ, που κυριαρχεί ιδεολογικά τα τελευταία χρόνια, και προτάσσει την επιστημονική και διαχειριστολογική προσέγγιση στον δημόσιο τομέα. Επιπλέον, διεθνείς και υπερεθνικοί οργανισμοί (ΟΟΣΑ, Ευρωπαϊκή Ένωση) έχουν εκδώσει κατευθυντήριες γραμμές για περαιτέρω συμμετοχή του ιδιωτικού τομέα στη διαχείριση των δημοσίων υποθέσεων, με στόχο την αύξηση της ανταγωνιστικότητας. Ειδικότερα στο επίπεδο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η ενίσχυση συμμετοχής του ιδιωτικού τομέα απορρέει από τις προσπάθειες των κρατών μελών να απορροφήσουν περισσότερη χρηματοδότηση από σχετικά κοινοτικά προγράμματα. Τέλος, η ενεργοποίηση του ιδιωτικού τομέα αποτελεί τη μοναδική λύση για κάλυψη έκτακτων αναγκών του δημόσιου τομέα, όπως σε περιπτώσεις δημοσιονομικών περιορισμών, απρόβλεπτων και επείγουσών περιπτώσεων, μακροχρόνιων αδειών μόνιμου προσωπικού και εισαγωγής τεχνογνωσίας. Σημειώνεται ότι η συμμετοχή του ιδιωτικού τομέα δεν παρεμποδίζεται πλέον έντονα από αντιδράσεις των συνδικαλιστικών οργανώσεων, όπως γίνονταν στο παρελθόν (Νάσιος 2020: 249-260).

Επιπροσθέτως, στην οικονομική σφαίρα υφίστανται διαφορετικοί δρώντες με μεγαλύτερο μερίδιο στη διαχείριση των δημοσίων υποθέσεων: διεθνής κοινότητα, κοινωνία

πολιτών, δεξαμενές σκέψης και ιδιωτικός τομέας. Ο ρόλος τους είναι καθοριστικός στην επίτευξη της οικονομικής ανάπτυξης και η συνεργασία με τον δημόσιο τομέα είναι απαραίτητη στην παραγωγή δημοσίων υπηρεσιών (United Nations 2014). Όμως, η συνεργασία αυτή επιφέρει πιέσεις όσον αφορά τις δραστηριότητες που καλείται να αναλάβει ο δημόσιος τομέας. Οι πιέσεις προκύπτουν επίσης από την αύξηση των ιδιωτικοποιήσεων των τελευταίων ετών, εξαιτίας και των κατευθύνσεων υπερεθνικών οργανισμών, με κύριο επιχείρημα την αποκόμιση μακροπρόθεσμου οφέλους για την απασχόληση και την οικονομία (Τ.Α.Ι.ΠΕ.Δ. 2018, Urchurch and Marinković 2011). Ωστόσο, πιέσεις υπάρχουν και προς τη δημόσια απασχόληση με την ενίσχυση της απασχόλησης με όρους ιδιωτικού δικαίου.

Πιο συγκεκριμένα, την τελευταία δεκαετία απονομιμοποιήθηκε και συρρικνώθηκε η αρχή της μονιμότητας, που αποτελεί τον πυρήνα του καθεστώτος δημοσίου δικαίου, μέσα από θεσμικές ανατροπές όπως εργασιακή εφεδρεία και διαθεσιμότητα, μείωση της δημόσιας απασχόλησης και άρση της ιδιότυπης “μονιμότητας” στον ευρύτερο δημόσιο τομέα (Συμεωνίδης 2014). Προς την ίδια κατεύθυνση, τα δικαιώματα των δημοσίων υπαλλήλων έχουν μεταβληθεί και κατά συνέπεια έχει αλλάξει το status quo που επικρατούσε για δεκαετίες στον δημόσιο τομέα, όπως προκύπτει από τη μισθολογική υποβάθμιση, την “εργαλειοποίηση” του πειθαρχικού δικαίου για απολύσεις υπαλλήλων και την αποδυνάμωση των συνδικάτων μέσω αποκλεισμού τους από τον δημόσιο διάλογο και διάφορα συλλογικά όργανα (Κοινωνικό Πολύκεντρο Α.Δ.Ε.Δ.Υ. 2017, Συμεωνίδης 2014, Τσιρωνάς 2013).

Νέο τοπίο και μελλοντικές προοπτικές

Οι ανωτέρω αλλαγές που έχουν συντελεστεί μαζικά την τελευταία δεκαετία έχουν κάνει λιγότερο ορατή τη διαχωριστική γραμμή δημοσίου και ιδιωτικού τομέα στη διαχείριση των δημοσίων υποθέσεων, δεδομένης της μεγαλύτερης εμπλοκής μη δημοσίων προσώπων. Νέες υβριδικές μορφές οργανισμών έχουν εμφανισθεί, οι οποίες συνδυάζουν χαρακτηριστικά του δημοσίου και του ιδιωτικού τομέα. Αξιοσημείωτη είναι η ανάδυση εναλλακτικών καναλιών διανομής των δημοσίων υπηρεσιών, όπως οι Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις, οι εθελοντές και οι φορείς της κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας, η δραστηριοποίηση των οποίων έχει ως αποτέλεσμα την αλλαγή της αντίληψης περί του δημοσίου τομέα ως μοναδικού εργοδότη στην άσκηση της δημόσιας εξουσίας (Demmke and Moilanen 2012). Πλέον, η βασική γραμμή που διαχωρίζει τον δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα επανεξετάζεται σε συνεχή βάση, υπό μια ευρύτερη πεποίθηση της αποτελεσματικής συμβολής του ιδιωτικού τομέα στην επίλυση των δημοσίων προβλημάτων. Ο διαχωρισμός των τομέων τείνει να εξαλείφεται ακόμα και σε επίπεδο οργάνωσης εκάστου τομέα, όπου όλοι οι οργανισμοί ενθαρρύνονται να ανταποκριθούν στις αυξημένες απαιτήσεις των πολιτών (Moore 2005).

Επιπλέον, τα τελευταία χρόνια παρατηρείται στον δημόσιο τομέα μια ραγδαία αύξηση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης, εισαγωγή πρακτικών από τον ιδιωτικό τομέα, μεγαλύτερη κινητικότητα μεταξύ δημοσίου και ιδιωτικού τομέα, επέκταση του κέντρου επιρροής και αποφάσεων στον ιδιωτικό τομέα, αμφισβήτηση του ρόλου του Κράτους, αυξανόμενη παρουσία προσωπικού με σχέση ιδιωτικού δικαίου, μείωση του μεγέθους του δημοσίου τομέα και μια αυξανόμενη αλληλεπίδραση δημοσίου και ιδιωτικού τομέα στην παροχή δημοσίων υπηρεσιών, με αναβαθμισμένο ρόλο του ιδιωτικού τομέα στη διαχείριση των δημοσίων υποθέσεων. Πιο συγκεκριμένα, η παραδοσιακή εικόνα του δημοσίου τομέα έχει αλλοιωθεί από παρεμβάσεις όπως η υποχώρηση του καθεστώτος των δημοσίων υπαλλήλων, η ανάμιξη των πολιτών στη λειτουργία της δημόσιας διοίκησης, η μείωση του αριθμού των δημοσίων υπαλλήλων, η σύγκλιση του εργασιακού καθεστώτος στον δημόσιο και ιδιωτικό τομέα, οι αλλαγές στον κοινωνικό διάλογο και τις συλλογικές διαπραγματεύσεις και η μείωση της συνδικαλιστικής πυκνότητας των δημοσίων υπαλλή-

λων (Κουζής 2012, Σαραφιανός 2005, Demmke and Moilanen 2012, Ehn et al. 2009). Τα ανωτέρω έχουν ως αποτέλεσμα τη μείωση των αρμοδιοτήτων του δημόσιου τομέα και της διακριτής φύσης των δημόσιων υπηρεσιών και το «σύνορο» μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού τομέα να είναι όλο και πιο ασαφές, αλλά σταδιακά να μετατοπίζεται προς τον ιδιωτικό τομέα. Ταυτόχρονα, η ριζική αναδιοργάνωση του μοντέλου παροχής δημοσίων υπηρεσιών έχει ως αποτέλεσμα την ανάδυση ενός ομοιογενούς εργασιακού προτύπου για τον δημόσιο και ιδιωτικό τομέα, με βασικά χαρακτηριστικά την εφαρμογή της εργατικής νομοθεσίας, τη μειωμένη εργασιακή ασφάλεια, την απουσία διαβούλευσης με συνδικαλιστικούς φορείς και την προσήλωση σε δείκτες απόδοσης (Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ 2012, Aspridis and Petrelli 2011).

Συμπέρασμα

Η οριοθέτηση του δημόσιου τομέα έχει όλο και περισσότερες δυσκολίες λόγω της αυξανόμενης πολυπλοκότητας των δομών του, των συνεχών αναδιαρθρώσεων, των ιδιωτικοποιήσεων, της δραστηριοποίησης «υβριδικών» οντοτήτων και του δυναμικού χαρακτήρα της διοικητικής πραγματικότητας, με αποτέλεσμα τα όρια δημόσιου και ιδιωτικού τομέα να είναι δυσδιάκριτα. Δεν εκλείπουν αμφιβολίες περί υπαγωγής φορέων στον δημόσιο τομέα, με αποτέλεσμα να αποφαίνονται τα Δικαστήρια με συνακόλουθες επιπτώσεις σε εξαιρετικά σημαντικούς τομείς της λειτουργίας τους αλλά στην επέλευση έννομων συνεπειών. Ωστόσο, η μετακίνηση του συνόρου στη διαχείριση των δημοσίων υποθέσεων προς τον ιδιωτικό τομέα έχει εγείρει ορισμένους προβληματισμούς και ερωτήματα, όπως: Έχουν υπολογιστεί οι επιπτώσεις από την αγορακεντρική αντιμετώπιση ζωτικών για κοινωνία/οικονομία τομέων σε τομείς όπως δημόσια έσοδα, Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν, εξυπηρέτηση πολιτών και αγορά εργασίας; Ποιος είναι ο ρόλος και οι δεσμεύσεις του ιδιωτικού τομέα στη διαχείριση των δημοσίων υποθέσεων και κατά πόσο εφαρμόζεται το διοικητικό δίκαιο σε αυτή την περίπτωση; Ποιος ασκεί ουσιαστικά τη δημόσια εξουσία; Πώς οριοθετείται ο ρυθμιστικός χαρακτήρας του κράτους και ο κρατικός έλεγχος; Η άσκηση δημόσιας εξουσίας υπηρετείται καλύτερα με μια μη σαφώς οριοθετημένη διαχωριστική γραμμή δημόσιου - ιδιωτικού τομέα; Οι ανωτέρω προβληματισμοί εντάσσονται στο πλαίσιο του διλήμματος “περισσότερο κράτος” ή “περισσότερη ελεύθερη αγορά”, το οποίο αναζωπυρώθηκε στην πρόσφατη οικονομική και υγειονομική κρίση.

Σε κάθε περίπτωση, υφίσταται μια αυξανόμενη αλληλεπίδραση δυο μη διακριτών πηγών διαχείρισης δημοσίων υποθέσεων, η οποία ωστόσο δεν υπολείπεται προβλημάτων, όπως η αντισυνταγματικότητα μέτρων που εισάγουν τις σχετικές μεταρρυθμίσεις. Προκειμένου να αποφευχθούν τα όποια προβλήματα, η συμμετοχή του ιδιωτικού τομέα στη διαχείριση των δημοσίων υποθέσεων θα πρέπει να σχεδιαστεί προσεκτικά επ' ωφελεία όλων των μερών. Ιδιαίτερη προσοχή θα πρέπει να δοθεί στον ενδελεχή έλεγχο της διαχείρισης των δημοσίων υποθέσεων μέσω αποδεκτών διαδικασιών σε θέματα όπως οι κανόνες στη λήψη των αποφάσεων, οι επιχειρησιακές αποφάσεις και η πρόσβαση του κοινού σε πληροφορίες (Von Bogdandy et al. 2010). Επίσης, θα πρέπει να οριοθετούνται επαρκώς κρίσιμης σημασίας ζητήματα, όπως ο πολιτικός έλεγχος, το νομικό καθεστώς, η δυνατότητα ρυθμιστικής εξουσίας, η κρατική ασυλία, η ιδιοκτησία, η χρηματοδότηση και οι συνταγματικές προβλέψεις, ειδικότερα την περίοδο της ψηφιακής εποχής (Dijkstra and Frits 2003, Lawrence 1986, Oddenino and Bonetto 2020, Pollicino 2021). Σε κάθε περίπτωση, η επαρκής εποπτεία και παρακολούθηση και η ενίσχυση της δημόσιας λογοδοσίας είναι απαραίτητη τόσο για τη διατήρηση των αξιών του δημόσιου τομέα όσο και για τον μετριασμό των κινδύνων που ενέχουν οι συμφωνίες με ιδιωτικούς φορείς (Palmer 2008).

Σημειώσεις

1. Με τις ανωτέρω διατάξεις ρυθμίζονται σημαντικά ζητήματα λειτουργίας και συνεπώς μπορεί να παρερμηνευθεί το πεδίο εφαρμογής του Νόμου με το περιεχόμενο του δημόσιου τομέα.

2. Βλ. ενδεικτικά αρ. 7 Ν. 4455/2017 σχετικά με συμμετοχή φιλανθρωπικών σωματείων, κοινωνικών ιδρυμάτων, αστικών εταιρειών μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα και Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων στην παροχή υπηρεσιών κοινωνικής φροντίδας.

3. Βλ. ενδεικτικά Ν. 4286/2014 (ΕΣΑΝ Α.Ε.), Ν. 4600/2019 (Εθνικό Ινστιτούτο Νεοπλασιών) και Ν. 4662/2020 (Κέντρο Μελετών Διαχείρισης Κρίσεων).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αιτιολογική Έκθεση (2015), “Νομοσχέδιο «Εθνικό Μητρώο Επιτελικών Στελεχών Δημόσιας Διοίκησης, Βαθμολογική Διάρθρωση Θέσεων, Συστήματα Αξιολόγησης, Προαγωγών και Επιλογής Προϊσταμένων – Διαφάνεια – Αξιοκρατία και Αποτελεσματικότητα της Δημόσιας Διοίκησης»”. Ανακτήθηκε από: <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/2f026f42-950c-4efc-b950-340c4fb76a24/e-mesd-eis.pdf>.

Αιτιολογική έκθεση (2018), “Σχέδιο νόμου «Επείγουσες ρυθμίσεις αρμοδιότητας Υπουργείου Εσωτερικών»”. Ανακτήθηκε από: <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/2f026f42-950c-4efc-b950-340c4fb76a24/e-metri-eis-olo.pdf>.

Ακριβοπούλου, Χ. και Ανθόπουλος, Χ. (2015), *Εισαγωγή στο Διοικητικό Δίκαιο*, Ζωγράφου, Σύλλογος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών.

Αλεξόπουλος, Α., Θεοδοσιάδη, Α. και Πασιόπουλος, Γ. (2009), Οι Αρχές Οικονομικής Ρύθμισης στην Ελλάδα ως Θεσμικά Αντίδοτα στη Διαφθορά: Επιτροπή Ανταγωνισμού, Ρυθμιστική Αρχή Ενέργειας και Εθνική Επιτροπή Τηλεπικοινωνιών & Ταχυδρομείων στο Α. Μακροδημήτρης και Λ. Μαρούδας, (επιμ.), *Σύγχρονες τάσεις στη διοικητική επιστήμη: «Νέα Δημόσια Διοίκηση», εταιρική κοινωνική ευθύνη και κοινωνία των πολιτών*, Αθήνα, Εκδόσεις Σάκκουλα, σσ. 633-660.

Βενετσανοπούλου, Μ. (2002), Μια προσέγγιση στον προσδιορισμό της έννοιας της «Δημόσιας Διοίκησης», *Επιθεώρηση αποκέντρωσης τοπικής αυτοδιοίκησης και περιφερειακής ανάπτυξης*, Νο 27, σσ. 92-98.

Γιαννακόπουλος, Κ. (2012), Το δημόσιο συμφέρον υπό το πρίσμα της οικονομικής κρίσης Σκέψεις με αφορμή τις αποφάσεις ΣΤΕ Β΄ 693/2011, ΣΤΕ ΣΤ΄ 1620/2011 και ΣΤΕ Α΄ 2094/2011, *Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου*, Νο 1, σσ. 100-112.

Ζησιμόπουλος, Γ. και Οικονομάκης, Γ. (2013), Εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα. Ο αντίκτυπος της αναδιάρθρωσης του δημόσιου τομέα, *Θέσεις*, Νο 122.

Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ (2012), *Καθορισμός των αποδοχών σε περιβάλλον ύφεσης και κρίσης*, Αθήνα, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.

Καλογήρου, Γ. και Λυμπεράκη, Α. (1994), *Μετατοπίσεις στο αβέβαιο σύνορο «Δημοσίου-Ιδιωτικού»: Σκέψεις με αφορμή τη βιομηχανική πολιτική στην Ελλάδα μετά το 1974*. Ανακοίνωση στο 5ο Επιστημονικό Συνέδριο Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα. Αθήνα, Νοέμβριος, σσ. 23-26.

Καρκατσούλης, Π. (2015), Η διακυβέρνηση ως περιεχόμενο και διαδικασία λήψης απόφασης για τις δημόσιες υποθέσεις, *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, Νο 7, σσ. 205-224.

Κοινωνικό Πολύκεντρο Α.Δ.Ε.Δ.Υ. (2017), *Απασχόληση, αμοιβές, θεσμικές παρεμβάσεις στο δημόσιο τομέα στο πλαίσιο περιοριστικών πολιτικών*, Αθήνα, Κοινωνικό Πολύκεντρο Α.Δ.Ε.Δ.Υ.

Κουζής, Γ. (2012), *Σύγχρονες τάσεις στο τομέα των εργασιακών σχέσεων*, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Μαΐστρος, Π. (2009), *Τα τρία κύματα μεταρρυθμίσεων της δημόσιας διοίκησης στην Ελλάδα (1975-*

2015+). Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.

- Νάσιος, Γ. (2020), *Η σύγκλιση των εργασιακών σχέσεων δημόσιου και ιδιωτικού τομέα: Η περίπτωση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης στο δημόσιο τομέα*. Ανακτήθηκε από: <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/48265>.
- Σαραφιανός, Δ. (2005), Ελαστικοποίηση, ιδιωτικοποίηση και... αντικοινωνικό κράτος, *Ουτοπία*, No 65, σσ. 15-18.
- Συμεωνίδης, Ι. (2014), *Η μονιμότητα των δημοσίων υπαλλήλων στην εποχή των μνημονίων*, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Τ.Α.Ι.ΠΕ.Δ. (2018), *Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Αξιοποίησης (Asset Development Plan)*, Αθήνα, Τ.Α.Ι.ΠΕ.Δ.
- Τριανταφυλλοπούλου, Α. (2011), *Καλλικράτης: Η απασχόληση στη Τοπική Αυτοδιοίκηση*. Αθήνα, Ελληνική Εταιρεία Τοπικής Ανάπτυξης & Αυτοδιοίκησης Α.Ε.
- Τσιρωνάς, Α. (2013), *Η άσκηση «πειθαρχικής προσφυγής» για την οριστική παύση δημοσίου υπαλλήλου - μια αμφιλεγόμενη αρμοδιότητα του Γενικού Επιθεωρητή Δημόσιας Διοίκησης*. Ανακοίνωση στο 5ο Συνέδριο Διοικητικών Επιστημόνων. Κομοτηνή, Νοέμβριος, σσ. 28-30.
- Υπουργείο Διοικητικής Ανασυγκρότησης (2018), *Μητρώο Υπηρεσιών και Φορέων της Ελληνικής Διοίκησης*, Αθήνα, Υπουργείο Διοικητικής Ανασυγκρότησης.
- Υπουργείο Διοικητικής Ανασυγκρότησης (2021), *Δημοσίευση του επικαιροποιημένου «Μητρώου Υπηρεσιών και Φορέων της Ελληνικής Διοίκησης» έτους 2021*, Αθήνα, Υπουργείο Διοικητικής Ανασυγκρότησης.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Aspridis, G. and Petrelli, M. (2011), *Civil Servants' Permanent Tenure in Greece*, GPSG Working Paper #09. Retrieved from https://www.gpsg.org.uk/wp-content/uploads/2011/12/Working_Paper_09.pdf.
- Cashore, B., Knudsen, J., Moon, J. and Van der Ven, H. (2021), Private authority and public policy interactions in global context: Governance spheres for problem solving, *Regulation & Governance*, Vol. 15, No 4, pp. 1166-1182.
- Demmke, C. and Moilanen, T. (2012), *The future of public employment in central public administration - Restructuring in times of government transformation and the impact on status development*, Maastricht/Berlin/Helsinki, European Institute of Public Administration.
- Dijkstra, G. and Frits, M. (2003), Disentangling blurring boundaries: The public/private dichotomy from an organizational perspective. In M.R. Rutgers (eds), *Retraining public administration*, Amsterdam, Jai/Elsevier, pp. 89-106.
- Ehn, P., Pissarius, M., Bass, T., Burnett, M., Heichlinger, A., Rode, A. and Kuperus, H. (2009), *Taking the Pulse of European Public Administrations Key Findings of the European Public Sector Award 2009*, Maastricht, European Institute of Public Administration.
- European Commission (n.d.), *Public authority*. Retrieved from <https://inspire.ec.europa.eu/glossary/PublicAuthority>.
- Lawrence, D. (1986), Private Exercise of Governmental Power, *Indiana Law Journal*. Vol. 61, pp. 647-695.
- Moore, M. (2005), *The Blurring of the Lines Between Public and Private, Nonprofit and Profit Sectors*. Retrieved from <https://scholar.harvard.edu/markmoore/publications/blurring-lines-between-public-and-private-nonprofit-and-profit-sectors>.
- Moss, D., McGrath, C., Tonge, J. and Harris, P. (2012), Exploring the management of the corporate public affairs function in a dynamic global environment, *Journal of Public Affairs*, Vol. 12, No 1, pp. 47-60.
- Oddenino, A. and Bonetto, D. (2020), The Issue of Immunity of Private Actors Exercising Public Authority and the New Paradigm of International Law, *Global Jurist*, Vol. 20, No 3, pp. 1-14.
- Olsen, T. (1996), *Industrial Relations Systems in the Public Sector in Europe*, Norway, Fafo Institute for Applied Social Science/EPSC.

- Palmer, S. (2008), Public functions and private services: A gap in human rights protection, *International Journal of Constitutional Law*, Vol. 6, No 3-4, pp. 585-604.
- Pollicino, O. (2021), *Digital Private Powers Exercising Public Functions: The Constitutional Paradox in the Digital Age and its Possible Solutions*, European Court of Human Rights. Retrieved from: https://echr.coe.int/Documents/Intervention_20210415_Pollicino_Rule_of_Law_ENG.pdf.
- United Nations (2014). *Good Practices and Innovations in Public*, New York, United Nations.
- Upchurch, M. and Marinković, D. (2011), Wild capitalism, privatisation and employment relations in Serbia, *Employee Relations*, Vol. 33, No 4, pp. 316-333.
- Von Bogdandy, A., Wolfrum, R., Von Bernstorff, J., Philipp, D. and Matthias, G. (2010), *The Exercise of Public Authority by International Institutions*, Springer.

ΙΣΤΟΤΟΠΟΙ

<http://www.adjustice.gr/>

<http://www.areiospagos.gr/>

<https://www.elsyn.gr/>

<https://www.et.gr/>

<https://www.hellenicparliament.gr/>.

<http://www.nsk.gr/>

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΚΟΙΝΑ ΣΕ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΥΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΥΣ: ΑΝΟΙΓΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΝΤΙΣΤΑΣΕΙΣ

Νίκη Νικονάνου,^α Παναγιώτης Α. Κανελλόπουλος,^β
Ελίνα Μωραϊτοπούλου,^γ Έλενα Βισέρη^δ

^α Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

^β Τμήμα Μουσικών Σπουδών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

^γ Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

^δ Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Περίληψη

“Πάμε να βάλουμε τώρα και λίγα κοινά”. Πώς μπορεί η φιλοσοφία των εκπαιδευτικών κοινών να οδηγήσει σε εκπαιδευτικές παρεμβάσεις σε πολιτιστικούς οργανισμούς με τρόπο που δεν αποτελεί ένα ακόμη αντικείμενο εργαλειοποίησης; Πώς μπορεί η μεθοδολογία της έρευνας τέτοιων παρεμβάσεων να συμβάλει στην κριτική αποτίμησή τους, επιτρέποντας ταυτόχρονα τη διαμόρφωση μιας ανοιχτής κατάστασης όπου οι συμμετέχουσες/οντες παίρνουν στ’ αλήθεια τα πράγματα στα χέρια τους; Στην εισήγηση προσεγγίζουμε τα παραπάνω ερωτήματα μέσα από μία μελέτη περίπτωσης που υλοποιήθηκε στο MOMus-Μουσείο Μοντέρνας Τέχνης-Συλλογή Κωστάκη (<https://www.momus.gr/momus/modern>) στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού προγράμματος SMOOTH (H2020) *Εκπαιδευτικοί χώροι των κοινών. Διασχίζοντας περιφράξεις και αντιστρέφοντας ανισότητες* (<https://smooth-ecs.eu/>). Συζητάμε ορισμένες αρχικές παρατηρήσεις βασισμένες στα εθνογραφικά δεδομένα που συλλέχθηκαν την άνοιξη του 2022, μέσα από κοινωνιολογικές προσεγγίσεις της σχέσης πολιτισμού και εκπαιδευτικών κοινών. Εστιάζουμε στις ιδιαιτερότητες, τις δυσκολίες και τις απρόσμενα θετικές εκπλήξεις σε σχέση με τη συνεχή διαπραγμάτευση των ρόλων των συμμετεχόντων στην εκπαιδευτική παρέμβαση, τις συνθήκες συν-αποφάσεων, τη διαμόρφωση ανοιχτών καταστάσεων δημιουργίας και πειραματισμού, τις προκλήσεις απομάθησης (unlearning) παγιωμένων πρακτικών και αντιλήψεων, της αμφισβήτησης της αυθεντίας και το μοίρασμα των εξουσιών. Μέσα από αυτή τη διαδικασία εντοπίζουμε τη δυνατότητα σκιαγράφησης μιας εναλλακτικής παιδαγωγικής προσέγγισης η οποία εστιάζει στον πειραματισμό, τη φροντίδα και τον ανοιχτό διάλογο.

Λέξεις κλειδιά: εκπαιδευτικά κοινά, μη τυπική εκπαίδευση, μουσειακή εκπαίδευση

EDUCATIONAL COMMONS IN CULTURAL INSTITUTIONS: OPENINGS AND RESISTANCES

Niki Nikonanou,^α Panagiotis A. Kanellopoulos,^β
Elina Moraitopoulou,^γ Elena Viseri^δ

^α Department of Early Childhood Education, University of Thessaly

^β Department of Music Studies, Aristotle University of Thessaloniki

^γ School of Political Sciences, Aristotle University of Thessaloniki

^δ Department of Early Childhood Education, University of Thessaly

Abstract

“Now, let’s add some commons here”. How could the philosophy of the educational commons be employed in the context of educational interventions in cultural institutions in ways that go beyond their instrumentalization? How can research methodologies used to study such interventions serve for their critical evaluation while allowing for conditions of openness in which participants truly take matters into their own hands? In this presentation we approach the aforementioned questions through the lens of a case study conducted in the MOMus-Museum of Modern Art-Costakis Collection (<https://www.momus.gr/momus/modern>) in the context of the European research project SMOOTH (H2020) *Passing through enclosures and reversing inequalities through educational commons* (<https://smooth-ecs.eu/>). We draw on ethnographic data collected in spring 2022 to discuss preliminary observations through a sociological lens that examines the relationship between culture and the educational commons. We focus on the specificities, the difficulties, and the surprise elements that emerged from the educators’ continuous negotiation of their roles during the educational intervention; the challenges of unlearning established practices and beliefs; the questioning of expertise and the sharing of power. Through that process, we bring into view possibilities of an alternative pedagogical approach that focuses on processes of experimentation, care, and open dialogue.

Keywords: educational commons, informal education, museum education

Εισαγωγή

Το αίτημα το σχολείο να «ανοίξει» προς τη ζωή ακούγεται σχεδόν αυτονόητο. Η κατεύθυνση όμως αυτού του ανοίγματος δεν είναι καθόλου αυτονόητη ούτε σαφώς προσδιορισμένη. Άνοιγμα, για παράδειγμα, συνιστά για κάποιους η περίφημη σύνδεση της σχολικής γνώσης με την «αγορά». Για κάποιους άλλους, το σχολείο «ανοίγει» όταν η παιδαγωγική συνάντηση λειτουργεί ως δίοδος προς τη χειραφέτηση. Ή όταν εργάζεται στη βάση διαδικασιών διδασκαλίας και μάθησης που προκαλούν ρωγμές στον αγώνα δρόμου για την «απόκτηση» πιστοποιημένης γνώσης που επιβάλλουν οι κυρίαρχες λογικές.

Τα ανοίγματα, σε κάθε περίπτωση, συναντούν αντιστάσεις. Η έννοια της αντίστασης μπορεί να πάρει τη μορφή της αντίρρησης ή της άμεσης ή έμμεσης αντίδρασης. Αυτό ο Rancière το ονομάζει «αντίσταση μέσα από τη διατύπωση αντιρρήσεων» (2021: 74). Μια ιδέα μπορεί να «μας αντιστέκεται» με την έννοια ότι δεν μας αφήνει να την καταστήσουμε εύκολα ως απλή και αυτονόητη, συνεχίζοντας να είναι «ανυπάκουη» και να θέτει προβλήματα. Σύμφωνα με τον Rancière, «αντίσταση συνιστά αυτό που αναστατώνει τη σκέψη, αλλά επίσης και αυτό που την προχωρά ακριβώς επειδή της αντιστέκεται» (ό.π.).

Με αυτό το πνεύμα θα επιχειρήσουμε μια πρώτη προσέγγιση ανάλυσης των δεδομένων που συλλέχθηκαν στο πλαίσιο ενός εκπαιδευτικού προγράμματος που αναπτύχθηκε στο MOMus- Μουσείο Μοντέρνας Τέχνης-Συλλογή Κωστάκη με βάση τη φιλοσοφία των εκπαιδευτικών κοινών. Σε ό,τι ακολουθεί ξεκινάμε με μια σύντομη περιγραφή του ερευνητικού προγράμματος, μέρος του οποίου αποτελεί η μελέτη περίπτωσης στην οποία θα αναφερθούμε. Παρουσιάζουμε, πολύ συνοπτικά, τη θεωρητική πλαισίωση του προγράμματος και στη συνέχεια περνάμε στην παρουσίαση ορισμένων πρώτων αποτελεσμάτων της έρευνάς μας, η οποία εξετάζει την εφαρμογή της φιλοσοφίας των εκπαιδευτικών κοινών στη μη τυπική εκπαίδευση και ειδικότερα σε μουσεία και χώρους πολιτισμού.

Πιο συγκεκριμένα, μέσα από τη μελέτη των δεδομένων που συλλέξαμε επιχειρούμε να διερευνήσουμε αν και πώς η εφαρμογή των εκπαιδευτικών κοινών στα μουσεία μπορεί να οδηγήσει σε «ανοίγματα». Επιχειρούμε επίσης να διερευνήσουμε τις αντιστάσεις που αναδύθηκαν στο πλαίσιο αυτής της προσπάθειας. Πρέπει να σημειώσουμε ότι όλα τα εμπλεκόμενα μέρη ανέπτυξαν αντιστάσεις που φαίνεται άλλες φορές να παίρνουν τη μορφή αναδιπλώσεων, επιμονής σε δοκιμασμένες λύσεις, δυσπιστίας και αντίρρησης, και άλλες φορές αναστατώνουν αυτό που θεωρείται αυτονόητο και επομένως μας πάνε παραπέρα.

Πρέπει επίσης εξαρχής να σημειωθεί ότι η προσπάθεια ανάπτυξης εκπαιδευτικών-καλλιτεχνικών προγραμμάτων σε χώρους πολιτισμού με βάση την προσέγγιση των κοινών αποτελεί μια πρόκληση για τη μουσειακή εκπαίδευση τόσο στην Ελλάδα όσο και διεθνώς. Και όπως θα δούμε, οι πρακτικές των κοινών μπορούν να αποτελέσουν ένα νέο άνοιγμα στον τρόπο που σκεφτόμαστε τη μη τυπική εκπαίδευση γενικότερα. Ένα τέτοιο άνοιγμα ίσως μας επιτρέψει να ξεφύγουμε από την εργαλειοποίηση της μη-τυπικής εκπαίδευσης, η οποία απορρέει από την υπαγωγή της σε νεοφιλελεύθερες λογικές της δια βίου μάθησης.

Θεωρητικό πλαίσιο

Το Ευρωπαϊκό πρόγραμμα *SMOOTH (H2020) Εκπαιδευτικοί χώροι των κοινών. Διασχίζοντας περιφράξεις και αντιστρέφοντας ανισότητες* είναι ένα τριετές ερευνητικό πρόγραμμα που έχει σκοπό να εισάγει το παράδειγμα των «κοινών» ως ένα εναλλακτικό αξιακό σύστημα και σύστημα δράσης στον χώρο της εκπαίδευσης για παιδιά και νέους.

Στο πλαίσιο του προγράμματος υλοποιήθηκαν από το MOMus- Μητροπολιτικός Οργανισμός Μουσείων Εικαστικών Τεχνών Θεσσαλονίκης τέσσερις μελέτες περίπτωσης σε συνεργασία με μια ερευνητική ομάδα του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, η οποία είχε την ευθύνη της έρευνας, την επιστημονική υποστήριξη και την επίβλεψη του σχεδιασμού και της υλοποίησης των δράσεων. Οι μελέτες περίπτωσης πραγματοποιήθηκαν σε τέσσερις διαφορετικές δομές του MOMus και με διαφορετικές ομάδες παιδιών και νέων. Ωστόσο στην εισήγησή μας μελετάμε το εκπαιδευτικό πρόγραμμα *In & Out of Synchrony: Creative dialogues between Russian Avant-garde art and young people's music-based experimentations*, που υλοποιήθηκε στο Μουσείο Μοντέρνας Τέχνης-Συλλογή Κωστάκη με συμμετέχοντες/ουσες 25 νέους και νέες, μαθητές και μαθήτριες λυκείου.

Η μελέτη περίπτωσης σχεδιάστηκε με γνώμονα τις αξίες των κοινών– την ελευθερία, την ισότητα, τη φροντίδα, τον πειραματισμό και την ενεργό συμμετοχή– και αποτελεί μια προσπάθεια «κοινοποίησης» (commoning) της εκπαίδευσης στο μουσείο. Τα κύρια στοιχεία με βάση τα οποία συγκροτούνται τα κοινά είναι τα εξής: (α) το κοινό αγαθό, το οποίο στην περίπτωση μας είναι το μουσείο και η εκπαίδευση μέσα σε αυτό, (β) η κοινότητα που το διαχειρίζεται και το δημιουργεί, δηλαδή οι μαθητές, οι παιδαγωγοί και οι εκπαιδευτικοί, και (γ) οι κανόνες που θεσπίζονται συλλογικά έτσι, ώστε να καθίσταται δυνατή η ανάδυση και η εγκαθίδρυση του αξιακού συστήματος των κοινών (Pechtelidis and Kιουρκιολίς 2020).

Η εκπαίδευση των κοινών προτείνει μια εναλλακτική προσέγγιση, η οποία σέβεται τα υποκείμενα, στοχεύει στην καταπολέμηση διαχωρισμών και περιθωριοποιήσεων και προωθεί έναν νέο τρόπο σκέψης και δράσης, ο οποίος να διαμορφώνει την προδιάθεση για: «(α) άμεση ανάμειξη στη δημόσια ζωή, (β) αυτάρκεια, (γ) αυτονομία, (δ) συνεργασία, (ε) μοίρασμα, και (στ) συλλογικό πειραματισμό» (Πεχτελίδης 2020: 182-183). Τα κοινά αντιμετωπίζουν την εκπαιδευτική διαδικασία ως σημαντικό συστατικό για την ανάπτυξη και το ευ ζην των ατόμων και των κοινωνιών στις οποίες ζουν αλλά και ως βασική συνισταμένη για την επίτευξη «της πολιτικής εξισωτικής χειραφέτησης τόσο για τα παιδιά όσο και για τους ενήλικες» (Πεχτελίδης 2020: 6). Οι κοινωνοί, σε αυτή την περίπτωση τα

άτομα τα οποία εμπλέκονται στην εκπαιδευτική διαδικασία έμμεσα ή άμεσα, «συμβάλλουν στην κοινωνική καινοτομία, ανοιχτότητα, κοινωνική δικαιοσύνη και ευημερία της κοινωνίας» (Πεχτελίδης 2020: 187).

Το MOMus, διαθέτει έναν κοινό πολιτιστικό πόρο: τις συλλογές και τις εκθέσεις, μόνιμες και περιοδικές. Η έρευνα που υλοποιήθηκε αναγνωρίζει τα μουσεία ως πολιτιστικά κοινά, μια μορφή δηλαδή «Open-Source» μουσείου το οποίο αντιμετωπίζεται «ως ένα κοινό αγαθό που λειτουργεί προς όφελος όλων» (Sternfeld 2020: 83). Είναι ακριβώς αυτές οι συλλογές και οι εκθέσεις που έδωσαν το πλαίσιο και την αφητηρία για την ανάπτυξη εκπαιδευτικών κοινών στο εσωτερικό του μουσείου. Οι συμμετέχοντες λειτούργησαν ως κοινωνοί στη διαχείριση αυτού του κοινού πόρου μέσα από πρακτικές βασισμένες στις αξίες που προωθεί η φιλοσοφία των κοινών, δίνοντας χώρο για την ανάδυση ανοιγμάτων αλλά και αντιστάσεων. Όπως σημειώνει η Sternfeld «αν θεωρήσουμε τα ιδρύματα πολιτισμού ως δημόσιους χώρους που δεν είναι απλώς ανοιχτοί σε όλους αλλά προσπαθούν να λειτουργήσουν με τρόπο ώστε να ανήκουν σε όλους, τότε είναι που θέτουμε με τρόπο ουσιαστικό το ζήτημα της αλλαγής του ρόλου των πολιτιστικών ιδρυμάτων» (2013: 4, η έμφαση δική μας).

Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω αναγνωρίζουμε πως η υλοποίηση εφαρμογών στην φιλοσοφία των εκπαιδευτικών κοινών θέτει μια πρόκληση για τις μέχρι τώρα εκπαιδευτικές εμπειρίες της μουσειοπαιδαγωγικής και της καλλιτεχνικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα αλλά και διεθνώς. Επομένως, προκύπτουν ορισμένα ερωτήματα: Θα μπορούσαν τα εκπαιδευτικά κοινά να μας οδηγήσουν σε νέους δρόμους ή ακόμη σε μια πρόταση για αλλαγή Παραδείγματος σε σχέση με τις διαστάσεις που μπορούν να πάρουν οι αξίες των κοινών μέσα σε χώρους πολιτισμού αλλά κι έξω από αυτούς; Και πώς μοιάζει αυτή η διαδρομή; Ποιες αντιστάσεις, αντιφάσεις, αμφιβολίες και ανοίγματα προκύπτουν σε αυτή την προσπάθεια απομάθησης και επαναδιαπραγμάτευσης σχέσεων, ιδεών, ρόλων και ιεραρχιών; Και τι πιθανότητες δημιουργούνται για έναν διαφορετικό οραματισμό των πρακτικών της μη τυπικής εκπαίδευσης;

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Ανοίγματα και αντιστάσεις I: Αναστατώνοντας το μουσείο - Εκπαιδευτικά προγράμματα πέρα από την *comfort zone*

Η υλοποίηση του προγράμματος *In and Out of Synch* προκάλεσε ανοίγματα σε τρία επίπεδα: αυτό της εμπλοκής της ομάδας συμμετεχόντων, της διαχείρισης του χρόνου, και της διαχείρισης του χώρου. Στο πρόγραμμα συμμετείχε μία ομάδα μαθητών και μαθητριών λυκείου της Θεσσαλονίκης, το οποίο μάλιστα είχε πρόσφατα αποτελέσει στόχο ακροδεξιών επιθέσεων, και του οποίου οι μαθητές και μαθήτριες δεν είχαν προηγούμενη εμπειρία επίσκεψης στον χώρο του μουσείου. Μέσα από το πρόγραμμα, το μουσείο άνοιξε τον χώρο του στη συγκεκριμένη ομάδα νέων.

Από την πλευρά του μουσείου, εντοπίζουμε ανοίγματα και όσον αφορά τη χρονική διάρκεια υλοποίησης του προγράμματος. Σε αντίθεση με την παραδοσιακή πρακτική σχέσεων μουσείου-σχολείου, που εξαντλούνται συνήθως σε μεμονωμένες και αποσπασματικές επισκέψεις, στο συγκεκριμένο πρόγραμμα τα παιδιά συμμετείχαν σε εβδομαδιαία εργαστήρια και επισκέψεις για 3 μήνες εντός αλλά και κάποιες φορές εκτός ωρολογίου σχολικού προγράμματος. Το μουσείο «άνοιξε» όμως στους συμμετέχοντες και με έναν τρίτο τρόπο, καθώς οι μουσειοπαιδαγωγοί του παραχώρησαν την ευθύνη της διαμόρφωσης μιας αίθουσας του μουσείου, του «μαύρου δωματίου» όπως το ονόμασαν, αποκλειστικά στους συμμετέχοντες καθ' όλη τη διάρκεια του προγράμματος, ενώ η πολυμεσική εγκατάσταση που δημιούργησαν τα παιδιά συνέχισε να εκτίθεται στον ίδιο χώρο ακόμη και μετά τη λήξη του προγράμματος. Ακόμη, τα παιδιά μετασχημάτισαν, και σε

κάποιες περιπτώσεις «έγραψαν» εκ νέου, κανόνες που αφορούν τις χρήσεις και άλλων χώρων του μουσείου, επαναπροσδιορίζοντας το τι «επιτρέπεται» και τι όχι σε αυτούς. Έτσι, το μουσείο έθεσε σε αμφισβήτηση την παραδοσιακή του αυθεντία και μοιράστηκε την εξουσία του δίνοντας στις/ους συμμετέχουσες/οντες τη δυνατότητα να θέσουν τους όρους του παιχνιδιού (Sternfeld 2012): ο σιωπηλός χώρος του μουσείου γέμισε με ήχους ως αποτέλεσμα των μουσικών αυτοσχεδιασμών των παιδιών, ενώ ο αθόρυβος θεατής έδωσε τη θέση του σε ομάδες που όλο ζωντάνια κάθονταν κάτω σε διάφορες γωνίες του εκθεσιακού χώρου και ζωγράφιζαν.

Μια άλλη διάσταση του ανοίγματος των φορέων σχετίζεται με το ζήτημα του επαναπροσδιορισμού της σχέσης μουσείου-σχολείου. Μέσα από την πορεία της υλοποίησης του προγράμματος φάνηκε πως «το μουσείο» άρχισε δειλά αλλά σταθερά να σκέφτεται το σχολείο όχι απλά ως έναν φορέα που «στέλνει μαθητές», αλλά ως έναν χώρο όπου μπορούν να πραγματοποιούνται δράσεις που αποτελούν προέκταση της δουλειάς που γίνεται στο μουσείο. Έτσι το μουσείο έκανε ανοίγματα προς το σχολείο με τρόπο που συναντάται σπάνια: το σχολείο έπαψε να είναι μια εύκολη «πηγή» συμμετεχόντων για εκπαιδευτικά προγράμματα, και τα παιδιά του σχολείου έγιναν συνδημιουργοί έργων που γεννιούνται στο μουσείο με σκοπό να εκτεθούν τόσο στο μουσείο όσο και στο σχολείο. Την ίδια στιγμή, το σχολείο άρχισε, επίσης δειλά αλλά σταθερά, να κοιτάζει το πρόσωπό του στο μουσείο και μέσα από αυτό να εντοπίζει πιθανούς περιορισμούς του. Ο θεσμός του σχολείου, εκπροσωπούμενος συμβολικά μέσα από τα μάτια και τη στάση των καθηγητριών που συνόδευαν τα παιδιά στην υλοποίηση, έγινε, μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα, μάρτυρας δυνατοτήτων μαθητών και μαθητριών που δεν έβρισκαν «χώρο» να ξεδιπλωθούν στο σχολικό περιβάλλον.

Στις υλοποιήσεις που διερευνήσαμε διακρίναμε αρχικά αντιστάσεις γραφειοκρατικού χαρακτήρα από τη μεριά των επίσημων φορέων εκπαίδευσης: υπήρξε μεγάλη δυσκολία να εγκριθεί ένα πρόγραμμα επαναλαμβανόμενων επισκέψεων εκτός σχολείου για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα. Προβλήθηκαν μια σειρά από προσκόμματα, όπως για παράδειγμα η εύρεση ενός λειτουργικού και νόμιμου πλαισίου που να διασφαλίζει την μετακίνηση των μαθητών από το σχολείο στο μουσείο και αντίστροφα, ή η εύρεση και διάθεση χρόνου για τις συναντήσεις των μαθητριών/ών με την ομάδα υλοποίησης. Οι γραφειοκρατικές αυτές αντιστάσεις, αποτέλεσαν επαναλαμβανόμενο μοτίβο κατά τη διάρκεια υλοποίησης του προγράμματος και απασχόλησαν καθηγήτριες, μουσειοπαιδαγωγούς και παιδιά για τη διευθέτησή τους.

Ακόμη, εντοπίσαμε την ανάδυση μιας αμυντικής και φοβικής στάσης σχετικά με το ζήτημα της μεταφοράς της πολυμεσικής εγκατάστασης από το Μουσείο Μοντέρνας Τέχνης στο Λύκειο και την έκθεσή του μέσα στο σχολείο. Λίγο πριν την ολοκλήρωση των υλοποιήσεων, τόσο οι καθηγήτριες όσο και κάποιοι μαθητές εξέφρασαν την επιθυμία τους να μεταφέρουν το τελικό τους έργο στο σχολείο, κάνοντας έτσι μία ανοιχτή τοποθέτηση για τα ζητήματα που τα απασχολούν. Τη θέση του αρχικού ενθουσιασμού πήρε σειρά συζητήσεων στις οποίες εκφράστηκε η ανησυχία όλων σχετικά με τη «μοίρα» του έργου από τη στιγμή της μεταφοράς του στο σχολείο. Μπορεί μία τέτοια εγκατάσταση να μπει στο σχολείο χωρίς να καταστραφεί; «*Μία τέτοια έκθεση δε θα αντέξει ούτε λίγα λεπτά στο διάδρομο του σχολείου*» σχολίασαν κάποια παιδιά. Μία μουσειοπαιδαγωγός απάντησε «*Αν φοβόμασταν κάθε φορά ότι η τέχνη θα προκαλέσει αντιδράσεις, θα έμπαινε στο ντουλάπι*».

Ανοίγματα και αντιστάσεις II: Η δύσκολη διαδικασία της απομάθησης και η αμφισβήτηση θεμελιωμένων ταυτοτήτων/ρόλων

Ένα από τα πιο σημαντικά ευρήματα της έρευνας αφορά τα «ανοίγματα» των συμμετεχόντων, ή «κοινωνών» (commoners) προς ανεξερευνήτες για αυτούς πρακτικές συμ-

μετοχής. Στην προκειμένη περίπτωση ως *commoners* ορίζουμε τόσο τα παιδιά και τις παιδαγωγούς όσο και την ερευνήτρια που συμμετείχε ενεργά σε όλα τα στάδια της υλοποίησης. Τα ανοίγματα που εντοπίζουμε σε αυτό το επίπεδο έχουν να κάνουν με τις σχέσεις μεταξύ των *commoners*, τους ρόλους που αυτοί ενσαρκώνουν, διαπραγματεύονται και αλλάζουν, καθώς και τις διαφορετικές μορφές καλλιτεχνικής έκφρασης μέσα από τις οποίες επικοινωνούν το προσωπικό/πολιτικό προς τα έξω. Από τη μέχρι τώρα ανάλυση των δεδομένων που συλλέξαμε, μπορούμε να δώσουμε κάποια αντιπροσωπευτικά παραδείγματα σχετικά με τους άξονες αυτούς.

Για τις μουσειοπαιδαγωγούς το εγχείρημα αυτό αποτέλεσε μια όχι εύκολη πρόκληση. Και μια έντονη «σύγκρουση» στην ομάδα υλοποίησης στάθηκε αφορμή να ανοίξει ο σχεδιασμός προς νέες κατευθύνσεις. Συγκεκριμένα, στη διάρκεια της τέταρτης υλοποίησης, παράγοντες όπως η συνειδητή ανοιχτότητα του σχεδιασμού, η συνεχής επιδίωξη συλλογικής λήψης αποφάσεων και η επαναδιαπραγμάτευση των «αυθεντιών» των παιδαγωγών, οδήγησαν την ομάδα των παιδαγωγών σε μία προσωρινή «κρίση», όπως την ονόμασαν οι ίδιες, που εκδηλώθηκε μέσα από έντονες συζητήσεις με μεγάλη συναισθηματική ένταση και αμφισβήτηση του εαυτού. Παράλληλα όμως, όπως φάνηκε στη συνέχεια, αυτό έπαιξε καταλυτικό ρόλο στην εξέλιξη της υλοποίησης. Η σύγκρουση αυτή ανέδειξε τη μέγιστη σημασία του ρόλου των παιδαγωγών ως «*commoners*» ως μία αναγκαία συνθήκη στη λειτουργία των εκπαιδευτικών κοινών. Η εστίαση που έχουν πολλές συζητήσεις εναλλακτικών εκπαιδευτικών προσεγγίσεων στο παιδί, συχνά αποσπά την προσοχή από την επίδρασή τους στους ίδιους τους εκπαιδευτικούς και στον εκ βάθρων επαναπροσδιορισμό του παιδαγωγικού τους ρόλου: δεν μπορούμε απλά να «προσθέσουμε» και «λίγα κοινά». Η εφαρμογή των εκπαιδευτικών κοινών δεν είναι μία ευκαιριακή προσθήκη, δεν είναι άλλη μία μέθοδος που προστίθεται στο ρεπερτόριο του μουσειοπαιδαγωγικού *toolkit*, αλλά αποτελεί μια πρόκληση αλλαγής της στάσης των ίδιων των παιδαγωγών, του ρόλου τους κατά τις διαδικασίες σχεδιασμού και υλοποίησης, και των μεταξύ τους σχέσεων, δημιουργώντας έτσι νέες διαστάσεις στη μεταξύ τους συνεργασία. Οι συγκρούσεις λοιπόν αποτελούν αναπόσπαστο κι αναπόφευκτο συστατικό της πρόκλησης ανοιγμάτων. Εξάλλου η σύγκρουση ενυπάρχει στις δημοκρατικές διαδικασίες και λειτουργεί ως καταλύτης για την επαναδιαπραγμάτευση ρόλων και την ενεργοποίηση διαδικασιών απομάθησης.

Ας έρθουμε τώρα στα παιδιά: παρατηρήσαμε ότι στράφηκαν στην εξερεύνηση καλλιτεχνικών πρακτικών και «αισθητικών» αναζητήσεων αντλώντας στοιχεία από πειραματικές καλλιτεχνικές προσεγγίσεις, από τις πρακτικές της *performance art*, και από την παράδοση του ελεύθερου μουσικού αυτοσχεδιασμού (Kanelloroulos, Wright, Stefanou and Lang 2016, Kanelloroulos and Stefanou 2015). Στα πλαίσια αυτά ανέλαβαν ρόλους και ευθύνες που, όπως τα ίδια εμφατικά επισήμαναν, δεν είχαν συνηθίσει να έχουν στο πλαίσιο των τυπικών εκπαιδευτικών διαδικασιών. Το «άνοιγμα» όμως στο οποίο θα θέλαμε να εστιάσουμε στην περίπτωση των παιδιών εξελίσσεται γύρω από το χτίσιμο σχέσεων εμπιστοσύνης με τις παιδαγωγούς και το πως αυτό τους επέτρεψε να ανοιχτούν μέσα στο μουσείο για ζητήματα που τα απασχολούν στην καθημερινότητά τους εντός κι εκτός σχολείου.

Τα παιδιά επέλεξαν τη θεματική του πολέμου και της ειρήνης (έννοιες τις οποίες μέσα από συζήτηση όρισαν με πολύ ανοιχτό τρόπο) για τη δημιουργία μιας πολυμεσικής εγκατάστασης. Προσπάθησαν να ορίσουν την «ειρήνη» μέσα από το τι για καθένα από αυτά δεν είναι ειρήνη: ζητήματα ομοφοβίας, ξενοφοβίας, παρενοχλήσεων, ρατσισμού και σεξισμού ήρθαν στο προσκήνιο με βάση τις εμπειρίες που έχουν καθημερινά στο σχολείο αλλά και έξω από αυτό. «*Ειρήνη είναι να πας μία μέρα στα Jumbo και να μη σου κορνάρει ένας σαραντάχρονος*» είπε μία μαθήτρια στηλιτεύοντας τις καθημερινές παρενοχλήσεις που δέχονται νεαρές κοπέλες. Τα παιδιά εστίασαν ιδιαίτερα στην καταπολέμηση φαινομένων φασισμού τα οποία έκαναν έντονη την παρουσία τους στο σχολείο τους νωρίτερα την ίδια χρονιά. «*Αν δε θες να κάνεις μάθημα σε αίθουσα με σβάστικες [ζωγραφισμένες*

στα θρανία] κι αρνηθείς, μπορεί [οι καθηγητές] να σου κάνουν και παρατήρηση», συμπλήρωσε μία μαθήτρια. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον ήταν ότι πολλά παιδιά εξέφρασαν την έντονη δυσαρέσκειά τους για το ότι αυτά τα ζητήματα δεν μπορούν να τα συζητήσουν ανοιχτά με τους καθηγητές τους στο σχολείο: όταν πάνε να κάνουν συζήτηση με τους καθηγητές, να «νιώσουν πως κάποιος [τα] καταλαβαίνει» όπως είπαν, να πουν τη γνώμη τους, εκείνοι τις περισσότερες φορές τα «κόβουνε μαχαίρι» ή μένουν σε επιφανειακές αντιδράσεις. Το χτίσιμο σχέσεων εμπιστοσύνης μεταξύ παιδαγωγών και παιδιών στον χώρο του μουσείου, το γεγονός ότι τα παιδιά ένιωσαν «οικεία», επέτρεψε το άνοιγμα σε ζητήματα που τα απασχολούν ιδιαίτερα αλλά που δεν βρίσκουν προσεκτικούς ακροατές στον χώρο του σχολείου.

Το κλίμα εμπιστοσύνης έδωσε πρόσφορο έδαφος για τη δημιουργία «πορωδών» σχέσεων στις οποίες τα μετέχοντα μέλη δεν παραμένουν περιχαρακωμένα καθένα στις βεβαιότητές του. Αυτές οι σχέσεις εμπιστοσύνης έγινε δυνατό να καλλιεργηθούν μέσα από μία συνθήκη «ευαλωτότητας», την οποία διαμόρφωσαν τόσο τα παιδιά όσο και οι παιδαγωγοί. Όταν η έννοια της «ευαλωτότητας» παύει να θεωρείται «αδυναμία», και όταν παύει να θεωρείται ότι αφορά αποκλειστικά τα παιδιά, όπως συνηθίζεται, αλλά επεκτείνεται σε όλους τους κοινωνούς (συμπεριλαμβανομένων και των ενήλικων παιδαγωγών), τότε φαίνεται πλέον με ξεκάθαρο τρόπο ότι η «εξάρτηση» του ενός από το άλλο είναι αναπόφευκτη αλλά και αναγκαία. Με αυτή την έννοια, καμιά και κανένας δεν μπορεί να επιβιώσει και να ευδοκιμήσει χωρίς αλληλοεξάρτηση και δίχως ένα υποστηρικτικό περιβάλλον (Κιουρκιολίς και Ρεχτελίδης 2020). Η ευαλωτότητα, ως ενεργητική διαδικασία έκθεσης της τρωτότητας μπορεί να λειτουργήσει και ως αντίσταση: η δασκάλα που παίρνει το ρίσκο να προβάλλει την αβεβαιότητά της δεν δημιουργεί μόνο τη δυνατότητα δημιουργίας μιας πιο ανοιχτής, πορωδούς σχέσης με τα παιδιά, αλλά λειτουργεί και ως αντίσταση στη μονολογικότητα της διδασκαλικής αυθεντίας (Κανελόπουλος 2021α).

Ανοίγματα και αντιστάσεις III: Αναστατώνοντας τη γραμμικότητα της εκπαιδευτικής διαδικασίας - «Αν θέλουμε, τι δεν έχεις καταλάβει; Από την αρχή που έχουμε έρθει εδώ όλο αυτό λέμε: ‘αν θέλουμε’»

Σημαντικά ανοίγματα εντοπίζουμε όμως και στο επίπεδο της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Αρχικά, διακρίνουμε ένα μεγάλο άνοιγμα αναφορικά με τις «δραστηριότητες» που δοκιμάστηκαν: οι δραστηριότητες αυτές οδηγούν στον επαναπροσδιορισμό των κανόνων της παραδοσιακής μουσειοπαιδαγωγικής, καθώς υιοθετήθηκε ένας ανοιχτός σχεδιασμός των παρεμβάσεων δίνοντας υποστήριξη, χώρο και χρόνο στους συμμετέχοντες για πειραματισμό, δημιουργικότητα, αυτενέργεια, πρωτοβουλία και συλλογικές αποφάσεις.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η απόφαση των μουσειοπαιδαγωγών να μην θέσουν ως προτεραιότητα του σχεδιασμού την ξενάγηση στις εκθέσεις, αλλά αντιθέτως να δώσουν στους συμμετέχοντες την ελευθερία να επιλέξουν οι ίδιοι την χρονική στιγμή για να ανακαλύψουν τις συλλογές με δική τους πρωτοβουλία και με τον τρόπο και τη διάρκεια που οι ίδιοι επιθυμούν. Έτσι, οι μαθητές και οι μαθήτριες επέλεξαν να ξεναγηθούν στην έκθεση μόλις στην τρίτη παρέμβαση ενώ στη συνέχεια, με δική τους απόφαση και πάλι, αφιέρωσαν χρόνο στην αναπαραγωγή και την προσέγγιση των έργων μέσα από τη ζωγραφική και τους μουσικούς πειραματισμούς. Πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα ότι ο τρόπος που προσεγγίστηκε η διαδικασία δημιουργίας μουσικής ήταν τέτοιος ώστε να αποσταθεροποιηθούν οι αυστηροί διαχωρισμοί ανάμεσα σε όσους «ξέρουν» και όσους «δεν ξέρουν» μουσική (βλ. Κανελόπουλος 2021β). Η έμφαση στη χρήση του θορύβου ως μουσικού υλικού (βλ. Woods 2019, 2022), αλλά και οι διαδικασίες ελεύθερου αυτοσχεδιασμού που δοκιμάστηκαν (βλ. Κανελλόπουλος και Στεφάνου 2018), ανέδειξαν τη δυναμική και επομένως το άνοιγμα που μπορεί να φέρει ο μουσικός αυτοσχεδιασμός στα πλαίσια μιας πολυμεσικής διαδικασίας καλλιτεχνικής δημιουργίας. Ταυτόχρονα όμως δοκιμάστηκαν τόσο οι προκαταλήψεις των εκπαιδευτικών όσο και των παιδιών - δεν ήταν

καθόλου εύκολο να πειστούν όλοι για την εγκυρότητα μιας τέτοιας προσέγγισης.

Ακόμη, δοκιμάστηκαν και εγκαθιδρύθηκαν διαδικασίες συλλογικής λήψης αποφάσεων, όπως η συνέλευση, όπου τα παιδιά συζητούσαν και έπαιρναν αποφάσεις για ζητήματα όπως η διαχείριση του χρόνου των συναντήσεων, οι δραστηριότητες, η συλλογική δημιουργία ενός έργου από τα ίδια, το θέμα και τα χαρακτηριστικά του αλλά και η παρουσίασή του στο κοινό.

Οι διαφορετικές δυνατότητες διαχείρισης του χρόνου οι οποίες τέθηκαν υπό διαπραγμάτευση οδήγησαν σε ένα ακόμη σημαντικό άνοιγμα της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Σε αντίθεση με την τυπική εκπαιδευτική διαδικασία, όπου ο χρόνος είναι αυστηρά ορισμένος και βρίσκεται στα χέρια των εκπαιδευτικών, ο χρόνος εδώ, αποτέλεσε σε πολλές περιπτώσεις ζήτημα συλλογικής διαβούλευσης για τους συμμετέχοντες. Η επιλογή του χρόνου του διαλείμματος, η επιλογή δραστηριοτήτων καθώς και η έναρξη και λήξη αυτών σε αρκετές περιπτώσεις αφέθηκε να αποφασιστεί από τους συμμετέχοντες. Η διαδικασία οδήγησε σε στιγμές αμηχανίας. Για παράδειγμα, η «παραχώρηση» του χρόνου στα χέρια των παιδιών άφησε περιθώριο για κενό, βαρεμάρα και σιωπή, και αυτά με τη σειρά τους, παρότι με μια πρώτη ματιά φαίνονται αντιπαραγωγικά, δημιούργησαν τον απαραίτητο χώρο ώστε να γεννηθούν και σταδιακά να αναπτυχθούν μέσα από συλλογικές διαδικασίες μια σειρά από δημιουργικές ιδέες.

Οι παιδαγωγοί του μουσείου ήρθαν πολλές φορές αντιμέτωποι με τη «δυσφορία» που ένιωθαν κατά τη διάρκεια του «κενού χρόνου» που μεσολαβούσε μεταξύ της προσέλευσης των παιδιών στο μουσείο και της από κοινού διαμόρφωσης του περιεχομένου της μέρας. Πολλές φορές, επίσης, δήλωσαν ότι ένιωσαν «άσχημα» δεχόμενες τα δύσπιστα βλέμματα των καθηγητριών. Η προσπάθεια των παιδαγωγών να αποτραβηχτούν από τον παραδοσιακό τους ρόλο, η άρνησή τους τα προτείνουν έτοιμες λύσεις και προτάσεις, και η επιμονή τους να δοθεί χρόνος στα παιδιά να ανοιχτούν και να διαμορφώσουν δικές τους προτάσεις δεν ήταν καθόλου εύκολη υπόθεση. Μία παιδαγωγός χαρακτηριστικά ανέφερε: «Ένωθα ακτίνες Χ να πέφτουν στην πλάτη μου [που μου έλεγαν] 'άντε, πάρε τον ρόλο σου, κάνε κάτι, γιατί κάθεσαι;». Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι αυτή η αίσθηση ατόνισε προς το τέλος των υλοποιήσεων καθώς η ζωντάνια που άρχισε να χαρακτηρίζει τις διαδικασίες καλλιτεχνικής δημιουργίας οδήγησε τις καθηγήτριες των παιδιών να εμπιστευτούν την άρνηση των μουσειοπαιδαγωγών να λειτουργούν καθοδηγητικά. Επιπλέον, η ζωντάνια αυτή οδήγησε στην προβληματοποίηση ουσιοκρατικών βεβαιοτήτων που περιστασιακά εκφράστηκαν από τις καθηγήτριες σχετικά με το πως η «φύση» των παιδιών επηρεάζει την εξέλιξη του προγράμματος: τελικά πώς γίνεται αυτά τα παιδιά που «είναι γεννημένα χύμα» (όπως είπε κάποια στιγμή μια από τις καθηγήτριες) να πειραματίζονται και να δημιουργούν με τέτοια προσήλωση;

Συμπέρασμα

Πως μπορούμε λοιπόν να «κάνουμε τα πράγματα αλλιώς»; Δεν είναι εύκολο να εγκαταλείψει κανείς την αυθεντία του. Ούτε μια σειρά από ισχυρές βεβαιότητες. Αυτό που διαπιστώνουμε από τη μελέτη του προγράμματος *In and Out of Synch* του Μουσείου Μοντέρνας Τέχνης (MOMus) είναι ότι: (α) η αναγνώριση των περιορισμών που επιβάλλονται από την προσκόλληση σε «σίγουρες» λύσεις και συνταγές και σε ρόλους δοκιμασμένους και (β) η πρόθεση να τεθούν σε κίνηση διαδικασίες των οποίων ο έλεγχος δεν ανήκει σε κανέναν ξεχωριστά αλλά σε όλους μαζί, οδηγούν σε μια διαλεκτική σχέση αντιστάσεων και ανοιγμάτων που τελικά επιτρέπει τόσο την ανάπτυξη πιο ισότιμων σχέσεων όσο και τη δυνατότητα συλλογικών και ατομικών νοηματοδοτήσεων. Τα «ανοιγματα» παρήγαγαν ρωγμές που διευκολύνουν τη δημιουργία πιο ανοιχτών διαδικασιών, επιτρέποντας την ανάδυση της ευαλωτότητας και την δημιουργία «πορωδών» σχέσεων μακριά από βεβαιότητες και αυθεντίες. Κι όσον αφορά τις «αντιστάσεις», πρόκειται για όλα όσα μας «αντι-

στέκονται» στην προσπάθειά μας να «κάνουμε τα πράγματα αλλιώς», στις προκλήσεις για απομάθηση, την απώλεια εξουσιών και παγιωμένων ρόλων. Αντιστάσεις που όμως αναστατώνουν τη σκέψη και την προχωρούν (Rancière 2017).

Αυτή η διαλεκτική αντιστάσεων-ανοιγμάτων υποστηρίχθηκε από το αξιακό πλαίσιο που ορίζουν τα εκπαιδευτικά κοινά, δηλαδή τον επαναπροσδιορισμό της εκπαίδευσης ως «κοινό αγαθό» που υπόκειται σε συλλογική διαχείριση από την κοινότητα που την αφορά στη βάση της ισότητας, της φροντίδας για τους άλλους και για τον εαυτό, στη βάση του πειραματισμού, και της ελεύθερης και δημιουργικής συμμετοχής. Πιστεύουμε ότι τέτοιες πρακτικές έχουν μεγάλη εκπαιδευτική και κοινωνική σημασία σήμερα, καθώς, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η De Tullio, «σε πολλά μέρη της Ευρώπης τα κοινά καθίστανται σιγά-σιγά ένας τρόπος να ξανασκεφτούμε την πολιτική υποκειμενοποίηση μέσα από τη φαντασία και την πρακτική εφαρμογή νέων μορφών σχέσεων και θεσμικής οργάνωσης που πάνε πέρα από τις νεοφιλελεύθερες επιταγές» (2018: 300).

Ευχαριστίες

Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε τις μουσειοπαιδαγωγούς που δέχτηκαν να συμμετέχουν στη συγκεκριμένη έρευνα, οι οποίες σχεδίασαν και υλοποίησαν με τόση αφοσίωση και φροντίδα το πρόγραμμα. Συγκεκριμένα, την Εύη Παπαβέργου, την Κατερίνα Παρασκευά, και τη Μαρία Κεχαγιόγλου. Επίσης, τη μουσικοπαιδαγωγό Εύη Μακατουνάκη που συνεργάστηκε με την ομάδα του μουσείου και της οποίας η συμβολή της σε όλα τα στάδια της υλοποίησης ήταν πολύτιμη. Επίσης, τους νέους και τις νέες που συμμετείχαν στο πρόγραμμα, χωρίς τις οποίες τίποτα από τα παραπάνω δε θα ήταν δυνατό αλλά ούτε και ουσιώδες. Τέλος, ένα μεγάλο ευχαριστώ στις δύο εκπαιδευτικούς των παιδιών για την προθυμία και το ενδιαφέρον τους για συνεργασία μαζί μας και που κατέστησαν δυνατή την πραγματοποίηση του προγράμματος παρά τις πολλές γραφειοκρατικές δυσκολίες.

Η έρευνα χρηματοδοτήθηκε από την Ευρωπαϊκή Ένωση και το πρόγραμμα Horizon 2020 για την έρευνα και την καινοτομία (grant agreement 101004491).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Πεχτελίδης, Γ. (2020), *Για μια εκπαίδευση των κοινών εντός και πέραν των "τειχών"*, Αθήνα, Gutenberg.
- Κανελλόπουλος, Π. Α. και Στεφάνου, Δ. (2018), Ασκήσεις κριτικής δημιουργικότητας: Ο ελεύθερος μουσικός αυτοσχεδιασμός στην εκπαίδευση - αναστοχασμός πάνω σε ένα εργαστήριο, *Πρακτικά του διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου «Τέχνη & εκπαίδευση: Διδακτικές και παιδαγωγικές προσεγγίσεις στο σχολείο του 21ου αιώνα»*, Αθήνα, Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής (ΙΕΠ).

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- De Tullio, M. F. (2018), Commons towards new participatory institutions: The Neapolitan experience, in Nico Dockx and Pascal Gielen (eds.), *Commonism: A New Aesthetics of the Real*, Valiz, Amsterdam, Antennae-Arts in Society, pp. 300-312.
- Kanellouopoulos, P. A. (2021α), Tarry with vulnerability: Possibilities for music education. Keynote speech delivered on April 6, 2021 at *The 12th International Conference for Research in Music Education*, 6-9 April 2021, Royal College of Music, London.
- Kanellouopoulos, P. A. (2021β), *Studios play as an Arché of creative music-making: Repositing "the scandal of democracy" in music education*, *Action, Criticism, and Theory for Music Education*, Vol. 20, No 2, pp. 79–109.

- Kanellopoulos, P. A. and Stefanou, D. (2015), Music beyond monuments: Re-imagining creative music engagement in the light of museum-based projects, *MuseumEdu: Εκπαίδευση και έρευνα σε πολιτισμικά περιβάλλοντα / Education and research in cultural environments*, No 1, pp. 37-64. Available at: <http://museumedulab.ece.uth.gr/main/en/node/343>
- Kanellopoulos, P. A. Wright, R. , Stefanou, D. and Lang, J. (2016), Pictures of ignorant freedom: Music improvisation and informal music pedagogy, in R. W. Wright, B. A. Younker and C. Beynon (eds.), *21st Century Music Education: Informal Learning and Non-Formal Teaching Approaches in School and Community Contexts*, Waterloo, ON, Canadian Music Educators' Association (CMEA/ACME Biennial Book Series, Research to Practice, vol. 7), pp. 187-205.
- Pechtelidis, Y. and Kioupkiolis, A. (2020), Education as commons, children as commoners: The case study of the Little Tree community, *Democracy and Education*, Vol. 28, No 1, pp. 1-11, <https://democracyeducationjournal.org/home/vol28/iss1/5/>.
- Rancière, J. (2021), *What times are we living in?: A conversation with Eric Hazan*, Cambridge, Polity.
- Sternfeld, N. (2012), Plädoyer. Um die Spielregeln spielen! Partizipation im Post-repräsentativen Museum, in Gesser S., Handschin M., Jannelli A., Lichtensteiger S. (eds.), *Das Partizipative Museum. Zwischen Teilhabe und User Generated Content*, Bielefeld, Transcript Verlag, pp. 119-126.
- Sternfeld, N. (2020), Collections as commons. Wem gehören öffentliche Sammlungen?, in M. Griesser-Stermscheg, N. Sternfeld and L. Ziaja (eds.), *Sich mit Sammlungen anlegen. Gemeinsame Dinge und alternative Archive*, Walter de Guyter, pp. 77-83.
- Woods, P. J. (2019), Conceptions of teaching in and through noise: A study of experimental musicians' beliefs, *Music Education Research*, Vol. 21, No. 4, pp. 459-468.
- Woods, P. J. (2022), Learning to make noise: Toward a process model of artistic practice within experimental music scenes, *Mind, Culture, and Activity*, Vol 29, No 2, pp. 169-185.

ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΚΑΙ ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΤΗΣ ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΗΣ ΣΥΓΚΡΙΣΙΜΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΩΝ ΤΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΩΝ ΠΡΟΫΠΟΛΟΓΙΣΜΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Μαρία Οικονομάκη^α

^α Πάντειον Πανεπιστήμιον Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Ο έλεγχος της δυνατότητας διαχρονικών συγκρίσεων αλλά και συγκρίσεων μεταξύ χωρών δεδομένων δειγματοληπτικών ερευνών συνιστά προϋπόθεση για την ανάλυσή τους. Στην παρούσα μελέτη διερευνήθηκε η διαχρονική συγκρισιμότητα των δημογραφικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών για τις Ελληνικές Έρευνες Οικογενειακών Προϋπολογισμών (1957/1958-2022). Τα αποτελέσματα υπέδειξαν ότι η χρήση τους απαιτεί ακόμη λιγότερες διαφοροποιήσεις και περισσότερη λεπτομέρεια για συγκρισιμότητα ώστε να αποφεύγονται οι αποκλίσεις στις συγκρίσεις. Επίσης, η εκτενής χρήση των δημογραφικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών σε κοινωνικές αναλύσεις απαιτεί λεπτομερέστερη εξέταση των οδηγιών προς τους ερευνητές-συνεντευκτές και μεγαλύτερη προσοχή για το σύστημα κωδικοποίησής τους. Αυτή η μεθοδολογική μελέτη συμβάλλει στην έρευνα για τα ζητήματα των διαχρονικών συγκρίσεων δεδομένων από δειγματοληπτικές έρευνες που χρησιμοποιούνται εκτενώς στην κοινωνική έρευνα.

Λέξεις κλειδιά: συγκρισιμότητα δειγματοληπτικών ερευνών, Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών, δημογραφικά χαρακτηριστικά, κοινωνικά χαρακτηριστικά, Eurostat

INVESTIGATING THE OVERTIME COMPARABILITY OF THE GREEK HOUSEHOLD BUDGET SURVEYS DEMOGRAPHIC AND SOCIAL CHARACTERISTICS

Maria Oikonomaki^α

^α Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

The investigation of the overtime (and cross-national) comparability of sample survey data is a prerequisite for data analysis. In this context, the paper discusses over time comparability of the demographic and social characteristics for the Greek Household Budget Surveys conducted from

1957/1958 to 2022. The results of the investigation demonstrated that their use requires even less variations and more detail for comparability in order to achieve similarity and standardization of measurements, so as to avoid deviations in comparisons. Furthermore, the extensive use of the demographic and social characteristics in social research demonstrates the need for more detailed examination of the interviewers' instructions and more attention should be paid to the coding system. This methodological study contributes to the growing research on the overtime comparability of sample survey data that is used extensively in social research.

Keywords: Sample survey comparability, Household Budget Survey, demographic characteristics, social characteristics, Eurostat

Εισαγωγή

Ο έλεγχος της δυνατότητας για διαχρονικές συγκρίσεις (και συγκρίσεις μεταξύ χωρών) των δεδομένων δειγματοληπτικών ερευνών συνιστά προϋπόθεση για την ανάλυσή τους. Στην παρούσα εργασία, διερευνάται διαχρονικά η συγκρισιμότητα ζητημάτων της μεθοδολογίας των ελληνικών Ερευνών Οικογενειακών Προϋπολογισμών (ΕΟΠ), ώστε να καταδειχθεί η πολυπλοκότητα των ελέγχων που απαιτούνται να διενεργηθούν πριν από τη διαχρονική ανάλυση των δεδομένων τους. Πιο συγκεκριμένα, διερευνώνται οι μετρήσεις για τα δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των ΕΟΠ, ώστε να καταδειχθούν οι αποφάσεις που απαιτούνται για την επίτευξη ομοιομορφίας και τυποποίησής τους. Στο πλαίσιο αυτό, απαιτείται ο έλεγχος της συγκρισιμότητας των ορισμών και των κωδικών αυτών των μετρήσεων που χρησιμοποιούνται από την Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ, γνωστή πριν από το 2010 ως Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδας, ΕΣΥΕ), ώστε να διασφαλίζεται η συγκρισιμότητα των δεδομένων τους και κατά συνέπεια να επιτρέπεται η συγκριτική ανάλυση.

Από τη δεκαετία του 1960, η συζήτηση για τη συγκρισιμότητα δεδομένων επεκτάθηκε στις δειγματοληπτικές έρευνες μεγάλης-κλίμακας (Οικονομάκη 2019, 2022). Ο Kish (1994) στο καταληκτικό του άρθρο προσδιόρισε τις εξής επτά πλευρές των ζητημάτων των ερευνητικών σχεδίων, που αναφέρονται στο σύνολο της ερευνητικής διαδικασίας, οι οποίες πρέπει να τυποποιούνται και να ελέγχονται ώστε να θεμελιώνεται η συγκρισιμότητα των δειγματοληπτικών ερευνών και τα αποτελέσματά τους να επιδέχονται διεθνή μεταχείριση: ορισμός εννοιών, μεταβλητών και πληθυσμών (1), ερευνητικό σχέδιο και μέθοδοι μετρήσεων (2), ουσιαστικής (substantive) ανάλυση (3), διαδικασίες σταθμίσεως (4), στατιστική ανάλυση (5), δειγματοληπτικό σχέδιο και επιλογή (6) και μέγεθος δειγμάτων και πληθυσμού (7). Ο Kish (1994) επισήμανε την απαίτηση για ομοιότητα και τυποποίηση των ζητημάτων 1 έως 3 και την ευελιξία και προσαρμοστικότητα χάριν του εφικτού και της αποτελεσματικότητας για τα ζητήματα 6 και 7, υπό την προϋπόθεση ότι εφαρμόζεται δειγματοληψία πιθανοτήτων. Οι πλευρές των ζητημάτων 4 και 5 έχουν κάποιες κοινές ιδιότητες με τις ερευνητικές πλευρές ζητημάτων 1-3 που χρειάζονται ομοιότητες, αλλά επίσης και κάποιες ιδιότητες που είναι συναρτήσεις του δειγματοληπτικού σχεδίου, όπως οι πλευρές ζητημάτων 6 και 7 (Kish 1994). Κατά συνέπεια καθίσταται σαφές ότι ο έλεγχος για συγκρισιμότητα αναφέρεται σε όλα τα ζητήματα του ερευνητικού σχεδίου. Στην παρούσα εργασία διερευνάται διαχρονικά η συγκρισιμότητα των δημογραφικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών των ΕΟΠ που πραγματοποιήθηκαν από το 1957/1958 έως το 2022, ώστε να καταδειχθούν οι αποφάσεις που απαιτούνται για την επίτευξη ομοιομορφίας και τυποποίησης των μετρήσεων (Kish 1994, Michaloroulou 2016) ώστε να διασφαλιστεί ότι η ερμηνεία των διαφορών ή των ομοιοτήτων μεταξύ των νοικοκυριών ή των ατόμων που αποκαλύπτονται κατά την ανάλυση βασίζεται σε θεμελιωμένη μεθοδολογία.

Για τη διερεύνηση της μέτρησης των δημογραφικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών σύμφωνα με τα δεδομένα των ΕΟΠ διαχρονικά, απαιτείται αρχικά ο έλεγχος της

συγκρισιμότητας των κωδικών που χρησιμοποιούνται από την ΕΛΣΤΑΤ για την καταγραφή τους. Σύμφωνα με τον Kish (1994) για συγκρισιμότητα, απαιτείται η τυποποίηση των μετρήσεων και η συλλογή δεδομένων, η οποία είναι απαραίτητη για την αποφυγή αποκλίσεων στις συγκρίσεις, αν και είναι ομολογουμένως δύσκολη (Johnson 1998). Η συγκρισιμότητα της μέτρησης των δημογραφικών και κοινωνικοοικονομικών μεταβλητών οι οποίες ορίζονται ως βασικές μεταβλητές (background variables), δηλαδή «εκείνες οι ανεξάρτητες μεταβλητές που παρατηρούνται στα συστήματα, οι οποίες δεν παραβιάζουν την υπόθεση της ομοιογένειας του συνολικού πληθυσμού» (Przeworski and Teune 1970: 35) και χρησιμοποιούνται εκτενώς στην ανάλυση των δεδομένων των ΕΟΠ (Braun and Mohler 2003, Hoffmeyer-Zlotnik 2008, Hoffmeyer-Zlotnik and Warner 2008, Kolsrud and Skjåk 2005, Körner and Meyer 2005, Scholz 2005, Verma and Gabilondo 1993, Wolf and Hoffmeyer-Zlotnik 2003a), θεωρείται απαιτούμενο για την ομοιομορφία και την τυποποίηση και, επίσης, για την καλύτερη απεικόνιση του τρόπου με τον οποίο πρέπει να αντιμετωπίζονται σε ένα συγκριτικό πλαίσιο. Για τον λόγο αυτό, διεθνείς οργανισμοί προτείνουν κοινά αποδεκτά πρότυπα τα οποία ενημερώνονται τακτικά, ώστε να επιτρέπονται οι συγκρίσεις διεθνώς και διαχρονικά μεταξύ ερευνών, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση των μεταβλητών της εκπαίδευσης (International Standard Classification of Education, ISCED), της απασχόλησης (International Standard Classification of Occupations, ISCO) και του κλάδου οικονομικής δραστηριότητας (International Standard Industrial Classification, ISIC). Στο πλαίσιο αυτό, οι μετρήσεις που ελέγχονται αναφέρονται, κυρίως στις βασικές (background) μεταβλητές: τη συγγένεια ή σχέση προς τον υπεύθυνο του νοικοκυριού, την κατάσταση διαμονής, το φύλο, την ηλικία, την οικογενειακή κατάσταση, το επίπεδο τυπικής εκπαίδευσης, την απασχόληση και την κύρια οικονομική δραστηριότητα.

Μεθοδολογία

Η μελέτη της συγκρισιμότητας των δημογραφικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών βασίζεται στα μεθοδολογικά κείμενα τεκμηρίωσης των ΕΟΠ που διενεργήθηκαν από την ΕΣΥΕ το 1957/1958 (ΕΣΥΕ 1961), 1963/1964 (ΕΣΥΕ 1969), 1974 (ΕΣΥΕ 1977), 1981/1982 (ΕΣΥΕ 1986), 1987/1988 (ΕΣΥΕ 1990), 1993/1994 (ΕΣΥΕ 1999), 1998/1999 (ΕΣΥΕ 2003) και από την ΕΛΣΤΑΤ το 2004/2005 και μετά σε ετήσια βάση (ΕΛΣΤΑΤ χ.χ.), τα ερωτηματολόγια, τα σχέδια κωδικογράφησης, τις οδηγίες προς τους συνεντευκτές και σε άλλες πληροφορίες που μας διατέθηκαν από την ΕΛΣΤΑΤ, για ό,τι δεν υπήρχε δημοσιευμένο. Σημειώνουμε ότι, για τις δύο πρώτες έρευνες (1957/1958 και 1963/1964) χρησιμοποιήσαμε αποκλειστικά τους κωδικούς χαρακτηριστικών από τα αντίστοιχα δημοσιεύματα (ΕΣΥΕ 1961, 1969), εφόσον δεν υπάρχουν καταγεγραμμένοι κωδικοί από δεδομένα της ΕΛΣΤΑΤ. Για τις έρευνες 1974-1993/1994 χρησιμοποιήσαμε τους καταγεγραμμένους κωδικούς χαρακτηριστικών από τα δεδομένα της ΕΛΣΤΑΤ, που μας παρασχέθηκαν από την υπηρεσία, εφόσον δεν καταγράφονται στα αντίστοιχα δημοσιεύματα και δεν είναι αναρτημένοι στην ιστοσελίδα της ΕΛΣΤΑΤ (χ.χ.α). Για την έρευνα του 1998/1999 χρησιμοποιήσαμε τους καταγεγραμμένους κωδικούς χαρακτηριστικών από τα δεδομένα της ΕΛΣΤΑΤ, τα οποία είναι αναρτημένα στην ιστοσελίδα (ΕΛΣΤΑΤ χ.χ.). Από την έρευνα του 2004/2005 μέχρι και την έρευνα του 2022 χρησιμοποιήσαμε αποκλειστικά τους καταγεγραμμένους κωδικούς χαρακτηριστικών από τα δεδομένα της ΕΛΣΤΑΤ, εφόσον δεν υπάρχουν αντίστοιχα δημοσιεύματα (ΕΛΣΤΑΤ χ.χ.).

Τα ερωτηματολόγια των ερευνών 1957/1958-1987/1988 παρουσιάζονται στα δημοσιεύματα των αντίστοιχων ερευνών (ΕΣΥΕ 1961, 1969, 1977, 1986, 1990), ενώ το ερωτηματολόγιο της έρευνας του 1993/1994 αν και αναφέρεται στα περιεχόμενα του δημοσιεύματος, δεν παρουσιάζεται στο Παράρτημα (ΕΣΥΕ 1999). Τα ερωτηματολόγια των ερευνών 1957/1958-1993/1994 παρουσιάζονται συγκεντρωμένα από την Οικονομική (2019), ενώ τα ερωτηματολόγια των ερευνών 1998/1999-2022 παρουσιάζονται στην ιστοσελίδα της ΕΛΣΤΑΤ (χ.χ.).

Αποτελέσματα

Στον Πίνακα 1 παρουσιάζονται διαχρονικά οι ορισμοί και οι κωδικοί για τη μέτρηση της συγγένειας ή σχέσης προς τον υπεύθυνο του νοικοκυριού για τις ΕΟΠ που διεξήχθησαν από το 1957/1958 έως και το 2022. Αρχικά, όπως φαίνεται, από την έρευνα του 1957/1958 μέχρι και την έρευνα του 1981/1982 καταγραφόταν η «σχέση συγγένειας» κάθε μέλους προς τον «αρχηγό του νοικοκυριού» (ΕΣΥΕ 1961: 436-437, ΕΣΥΕ 1969: 341, ΕΛΣΤΑΤ χ.χ.α). Από την έρευνα του 1993/1994 και στις μεταγενέστερες έρευνες, καταγράφεται η διαφορά στη μέτρηση της συγγένειας και της οικογένειας με τη χρήση των εναλλακτικών εννοιών συζύγου ή συντρόφου (Πίνακας 1).

Ας σημειωθεί ότι, για τη διαμονή των μελών στο νοικοκυριό, στην έρευνα του 1957/1958 καταγράφονται, αναλυτικά, τα «προσπιθέμενα ή αποχωρούντα μέλη του νοικοκυριού», για τις τέσσερις εβδομάδες που καταχωρούνται τα στοιχεία, στις «ειδικά συνθήκαι»,¹ και στην έρευνα του 1963/1964 καταγράφονται, αναλυτικά, ο «τόπος παρούσης διαμονής», η «ημερομηνία αναχωρήσεως», η «ημερομηνία επανόδου» και οι «λόγοι απουσίας» για τα «μέλη του νοικοκυριού απουσιάζοντα ολιγώτερον του ενός μηνός, από της ενάρξεως της ερεύνης» (ΕΣΥΕ 1961: 381, ΕΣΥΕ 1969: 287). Στις έρευνες 1993/1994-1998/1999 καταγράφονται τα «άτομα που διαμένουν στο νοικοκυριό», καταγράφοντας για κάθε μέλος του νοικοκυριού αν είναι «μόνιμα διαμένοντες, συγγενείς του υπεύθυνου», «βοηθητικό προσωπικό», «οικότροφοι και μη συγγενικά πρόσωπα», «μόνιμα διαμένοντες που απουσιάζουν προσωρινά (διάρκεια απουσίας μέχρι ένα μήνα)» ή «προσωρινά παρόντες (διάρκεια παραμονής πάνω από ένα μήνα)» (ΕΛΣΤΑΤ χ.χ., χ.χ.α). Από την έρευνα του 2004/2005 και στις μεταγενέστερες έρευνες καταγράφεται η «κατάσταση διαμονής», για κάθε μέλος του νοικοκυριού καταγράφοντας εάν «ζει εδώ» ή εάν «απουσιάζει προσωρινά» (ΕΛΣΤΑΤ χ.χ.).

Στον Πίνακα 2 παρουσιάζονται διαχρονικά οι ορισμοί και οι κωδικοί για τη μέτρηση του φύλου, της ηλικίας και της οικογενειακής κατάστασης που χρησιμοποιήθηκαν στις ΕΟΠ που διεξήχθησαν από το 1957/1958 έως και το 2022. Όπως διαπιστώνεται, η συγκρισιμότητα επιτυγχάνεται διαχρονικά για τη μεταβλητή «φύλο», εφόσον σε όλες τις έρευνες καταγράφεται ως «άνδρας» ή «γυναίκα» (ΕΣΥΕ 1961: 381, ΕΣΥΕ 1969: 287, ΕΛΣΤΑΤ χ.χ., χ.χ.α). Σύμφωνα με τα δεδομένα, διαπιστώνεται ότι υπάρχει σημαντική διαφορά κατά τη μέτρηση της ηλικίας των μελών του νοικοκυριού άλλοτε σε χρόνια και άλλοτε σε «έτος γέννησης» (ΕΣΥΕ 1961, 1969' ΕΛΣΤΑΤ χ.χ., χ.χ.α). Η ηλικία καταγράφεται ως έτος χρόνια στην έρευνα του 1957/1958 και από την έρευνα του 1974 μέχρι και την έρευνα του 1987/1988 (ΕΣΥΕ 1961, ΕΛΣΤΑΤ χ.χ.α). Στις έρευνες του 1963/1964, 1993/1994 και σε όλες τις μεταγενέστερες έρευνες το έτος γέννησης χρησιμοποιήθηκε ως μια πιο ακριβή μέτρηση της ηλικίας (Wolf and Hoffmeyer-Zlotnik 2003b, Office for National Statistics 2008), μια γνωστή διαπίστωση στις δειγματοληπτικές έρευνες από τα τέλη της δεκαετίας του 1940 όταν επισημάνθηκε από τον Καθηγητή Δημογραφίας Henry (1947), όπως σχολιάζει η Μιχαλοπούλου (2004). Στην έρευνα του 1963/1964 καταγράφεται ως έτος γέννησης και σημειώνεται ότι «για το χαρακτηρισμό της ηλικίας του αρχηγού και των λοιπών μελών του νοικοκυριού χρησιμοποιήθηκε σε διψήφιο κωδικό» (ΕΣΥΕ 1969: 342). Από την έρευνα του 2010 μέχρι και την έρευνα του 2022 καταγράφεται η «ημερομηνία γέννησης» (ΕΛΣΤΑΤ χ.χ.). Στην έρευνα του 1957/1958, η οικογενειακή κατάσταση καταρτίζεται εκ των υστέρων από τη «σχέση συγγένειας προς τον αρχηγό του νοικοκυριού» (ΕΣΥΕ 1961: 436-437). Από την έρευνα του 1993/1994 και στις μεταγενέστερες έρευνες εισάγεται η έννοια της διάστασης. Από την έρευνα του 1998/1999 και στις μεταγενέστερες έρευνες εισάγεται η έννοια της συμβίωσης. Από την έρευνα του 2010 και στις μεταγενέστερες έρευνες εισάγεται η έννοια του σύμφωνου συμβίωσης (Πίνακας 2). Συνεπώς, στις μετρήσεις αυτές αποτυπώνεται διαχρονικά ο μετασχηματισμός της δομής της οικογένειας.

Στον Πίνακα 3 παρουσιάζεται διαχρονικά η μέτρηση για το επίπεδο τυπικής εκπαί-

ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΕΣ ΣΤΟΝ 21ο ΑΙΩΝΑ

Πίνακας 1. Η διαχρονική συγκρισιμότητα για τη μέτρηση της συγγένειας ή σχέσης προς τον υπεύθυνο του νοικοκυριού

Περιγραφή 2022	Κωδικοί 2022	Κωδικοί 2021-2015	Κωδικοί 2014-2013	Κωδικοί 2012-1993/1994	Κωδικοί 1987/1988	Κωδικοί 1981/1982	Κωδικοί 1974	Κωδικοί 1963/1964-1957/1958
Συγγένεια ή σχέση προς τον υπεύθυνο του νοικοκυριού	α/κ	NAI α/κ	NAI α/κ	NAI α/κ	NAI α/κ	Συγγένεια ή σχέση προς τον αρχηγό του νοικοκυριού	NAI α/κ ^α	NAI α/κ ^α
Υπεύθυνος	1	1=1	1=1	1=1	01=1	1 Αρχηγός	0 Αρχηγός	01 Αρχηγός άνδρας 02 Αρχηγός γυναίκα
Σύζυγος ή σύντροφος	2	2=2	2=2	2=2	02 Σύζυγος	2 Σύζυγος	1 Σύζυγος	12 Σύζυγος γυναίκα 21 Γιός 22 Κόρη
Παιδιά του υπευθύνου ή του/της συζύγου ή συντρόφου (φυσικά ή υιοθετημένα)	3	3=3	3=3	3=3 ^β	03 Παιδιά (του υπευθύνου ή της συζύγου)	3 Παιδιά του αρχηγού ή της συζύγου	3 Πατέρας ή μητέρα	31 Πατέρας 32 Μητέρα
Γονέας του υπευθύνου ή του/της συζύγου ή συντρόφου	4	4=4	4 Αδελφός/ή από τους ίδιους γονείς, ετεροθαλή, υιοθετημένα	4=4 ^γ	04 Παιδιά ηλικίας άνω των 16 ετών	4 Λοιποί συγγενείς	4 Πεθερός ή πεθερά	41 Πεθερός 42 Πεθερά
Άλλος συγγενής	5	5=5	5=5	5=5	05 Πατέρας-Μητέρα	5 Άλλα άτομα	5 Γαμπρός ή νύφη (προς κόρη ή γιο)	51 Γαμπρός (από κόρη) 52 Νύφη (από γιό)
Μη συγγενικό πρόσωπο (οικιακή βοήθος, οικότροφος κλπ.)	6	6=6	6 Εγγώνι	6 Οικιακή βοήθος	06 Πεθερός-Πεθερά	6 Εγγονός ή εγγονή	6 Εγγονός	61 Εγγονός 62 Εγγονή
	6	7 Παππούς/γιαγιά	7 Παππούς/γιαγιά	7 Οικότροφος	07 Γαμπρός-Νύφη	7 Αδελφός ή αδελφή	7 Αδελφός ή αδελφή	71 Αδελφός 72 Αδελφή
		8 Γαμπρός/νύφη	8 Γαμπρός/νύφη	8 Μη συγγενικό πρόσωπο	08 Εγγόνια	8 Εγγονός ή αδελφή ή αδελφός	8 Γαμπρός ή νύφη (προς αδελφή ή αδελφό)	81 Γαμπρός (από αδελφή) 82 Νύφη (από αδελφό)
		9=5	9=5	9=5	09 Άλλοι συγγενείς	9 Λοιποί	9 Λοιποί	91 Λοιποί άνδρες 92 Λοιπές γυναίκες
		10 Οικιακή Βοήθος	10 Οικιακή Βοήθος		10 Λοιποί			
		11 Οικότροφος	11 Οικότροφος					
		12 Μη συγγενικό πρόσωπο	12 Μη συγγενικό πρόσωπο					

Σημείωση: α/κ = αναλυτική καταγραφή, α/κ = αυτοκωδικογράφηση.

^α Ας σημειωθεί ότι η καταγραφή ήταν αναλυτική και η ΕΛΣΤΑΤ την ομαδοποίησε σε κατηγορίες.

^β Στην έρευνα του 1993/1994 δεν καταγράφονται τα φυσικά ή υιοθετημένα παιδιά και στις έρευνες 1993/1994-1998/1999 δεν καταγράφονται τα φυσικά ή υιοθετημένα παιδιά της συντρόφου.

^γ Στις έρευνες 1993/1994-1998/1999 δεν καταγράφεται ο γονέας της συντρόφου.

Πίνακας 2. Η διαχρονική συγκρισιμότητα για τη μέτρηση του φύλου, της ηλικίας και της οικογενειακής κατάστασης

Περιγραφή	Κωδικοί 2022	Κωδικοί 2021-2010	Κωδικοί 2009-2004/2005	Κωδικοί 1998/1999	Κωδικοί 1993/1994	Κωδικοί 1987/1988	Κωδικοί 1981/1982-1974	Κωδικοί 1963/1964	Κωδικοί 1957/1958
Φύλο	α/κ 1 2	NAI α/κ 1=1 2=2	NAI α/κ 1=1 2=2	NAI α/κ 1=1 2=2	NAI α/κ 1=1 2=2	NAI α/κ 1=1 2=2	NAI α/κ 1=1 2=2	NAI α/κ	NAI α/κ
Ημερομηνία γέννησης -----		NAI	Έτος γέννησης -----	Έτος γέννησης 1 _ _ _ _	Έτος γέννησης 1 _ _ _ _	Ηλικία (01-99)	Ηλικία (01-99)	Έτος γέννησως α/κ	Ηλικία α/κ
Οικογενειακή κατάσταση	α/κ	NAI α/κ	NAI α/κ	NAI α/κ	NAI α/κ	NAI α/κ	NAI α/κ	NAI α/κ	NAI κατάρτιση εκ των υστέρων ^ο
Άγαμος/η	1	1=1	1=1	1=1	1=1	1 Έγαμος	1 Έγαμος		
Έγγαμος/η	2	2=2	2 Έγαμος/η	2 Έγαμος/η	2 Έγαμος/η	2 Άγαμος	2 Άγαμος		
ή με σύμφωνο συμβίωσης	2								
Χήρος/α	3	3=3	3=3	3=3	3=3	3=3	3 Χήρος		
Διαζευγμένος/η	4	4=4	4=4	4 Διαζευγμένος/η ή σε διάσταση	4 Διαζευγμένος/η ή σε διάσταση	4 Διαζευγμένος	4 Διαζευγμένος		
Σε διάσταση	5	5=5	5=5	5 Άγαμος/η με συμβίωση 6 Χήρος/α με συμβίωση 7 Διαζευγμένος/η ή σε διάσταση με συμβίωση					
Συμβίωση	α/κ	NAI	8 Διαζευγμένος/η με συμβίωση 9 Σε διάσταση με συμβίωση						
Ναι, είμαι παντρεμένος/η	1	α/κ 1=1							
ή συγκατοικώ με σύμφωνο συμβίωσης	1								
Ναι, συγκατοικώ	2	2=2							
Χωρίς σύμφωνο συμβίωσης	2								
Όχι	3	3=3							

Σημείωση: α/κ = αναλυτική καταγραφή, α/κ = αυτοκωδικογράφηση.

^ο Στην έρευνα του 1957/1958 έχουμε κατάρτιση εκ των υστέρων της οικογενειακής κατάστασης του αρχηγού του νοικοκυριού από τη μεταβλητή σχέση συγγένειας προς τον αρχηγό του νοικοκυριού.

δευσης. Ας σημειωθεί ότι, επειδή στις δύο πρώτες έρευνες του 1957/1958 και 1963/1964 η ερώτηση ήταν ανοιχτή και η μεταβλητή κατασκευαζόταν εκ των υστέρων, οι έρευνες αυτές δεν συμπεριλαμβάνονται στην παρουσίαση (ΕΣΥΕ 1961, 1969). Από την έρευνα του 1974 μέχρι και την έρευνα του 1998/1999 το «επίπεδο εκπαίδευσης» καταγράφεται σύμφωνα με τις αναλυτικές κατηγορίες βαθμίδων της τυπικής εκπαίδευσης και σύμφωνα με τον ανώτερο τίτλο σπουδών μέχρι και την έρευνα του 1987/1988 (ΕΛΣΤΑΤ χ.χ., χ.χ.α). Από την έρευνα του 1993/1994 και στις μεταγενέστερες έρευνες καταγράφεται επίσης και η «βαθμίδα που παρακολουθεί» (ΕΛΣΤΑΤ χ.χ., χ.χ.α) και από την έρευνα του 2004/2005 μέχρι και την έρευνα του 2022 προστέθηκε και η διάκριση δημόσιας ή ιδιωτικής εκπαίδευσης (Πίνακας 4). Από την έρευνα του 2004/2005 μέχρι και την έρευνα του 2022 καταγράφεται και η μη τυπική (αδιαβάθμητη) εκπαίδευση. Σύμφωνα με τα δεδομένα που παρουσιάζονται κυρίως στον Πίνακα 3, αποτυπώνεται η εξέλιξη του εκπαιδευτικού συστήματος. Πληροφορίες για το σύστημα ταξινόμησης των επιπέδων της τυπικής εκπαίδευσης που εφαρμόστηκε υπάρχουν από την έρευνα του 1981/1982 και τις μεταγενέστερες έρευνες. Σύμφωνα με αυτές τις πληροφορίες, από την έρευνα του 1981/1982 μέχρι και την έρευνα του 1998/1999 εφαρμόστηκε η πρώτη έκδοση της διεθνούς ταξινόμησης International Standard Classification of Education, γνωστή ως ISCED 1976, που εγκρίθηκε το 1975 στο International Conference on Education το οποίο έλαβε χώρα στη Γενεύη. Το 1976, η ταξινόμηση αυτή έλαβε την έγκριση της UNESCO κατά τη 19η Γενική Διάσκεψη και το 1978 στο Παρίσι προσαρμόστηκε και τυποποιήθηκε. Από την έρευνα του 2004/2005 μέχρι και την έρευνα του 2012 εφαρμόστηκε η δεύτερη έκδοση ISCED 1997 η οποία εγκρίθηκε τον Νοέμβριο του 1997 κατά την 29η Γενική Διάσκεψη της UNESCO και κάλυπτε 25 τομείς εκπαίδευσης. Από την έρευνα του 2013, εφαρμόζεται η τρίτη έκδοση ISCED 2011 η οποία αναπτύχθηκε από το Ινστιτούτο Στατιστικής της UNESCO και εγκρίθηκε τον Νοέμβριο του 2011 κατά την 36η Γενική Διάσκεψή της. Η ISCED 2011 καλύπτει 9 και όχι 7 επίπεδα όπως η προγενέστερη ISCED 1997, τα οποία δημιουργήθηκαν από τη διαίρεση του τριτοβάθμιου προ-διδασκτορικού επιπέδου σε τρία επίπεδα. Επίσης, επέκτεινε το χαμηλότερο επίπεδο (ISCED 0) για να καλύψει μια νέα υποκατηγορία προγραμμάτων εκπαίδευσης για την πρόωρη ηλικία τα οποία απευθύνονται σε παιδιά ηλικίας κάτω των 3 ετών. Κατά τη διάρκεια αναθεώρησης, επαναπροσδιορίστηκαν οι τομείς της εκπαίδευσης και το 2013 προτάθηκε μία ανεξάρτητη αλλά συναφής ταξινόμηση International Standard Classification of Education-Fields of Education and Training (ISCED-F 2013) η οποία εγκρίθηκε τον Νοέμβριο του 2013 κατά την 37η Γενική Διάσκεψη της UNESCO και τέθηκε σε εφαρμογή από το 2016. Σημειώνουμε ότι, μέχρι το 2015 τα δεδομένα ανά τομέα εκπαίδευσης ταξινομούσαν σύμφωνα με την ISCED 1997. Από την έρευνα του 1981/1982 μέχρι και την έρευνα του 2022, χρησιμοποιήθηκαν μονοψήφιοι κωδικοί, ενώ δεν χρησιμοποιήθηκε η ταξινόμηση ISCED 1997 και η ISCED-F 2013 για τους τομείς, εφόσον δεν φτάνουμε σε τόσο μεγάλη ανάλυση στην ΕΟΠ. Για τις πληροφορίες αυτές σχετικά με τις διεθνείς ταξινομήσεις, βλ. ΕΛΣΤΑΤ (χ.χ., χ.χ.α), Eurostat Statistics Explained (n.d.), UNESCO-UIS (2006, 2012).

Στον Πίνακα 5 παρουσιάζεται διαχρονικά η μέτρηση της απασχόλησης. Ας σημειωθεί ότι, επειδή στις δύο πρώτες έρευνες του 1957/1958 και 1963/1964,² η ερώτηση ήταν ανοιχτή και η μεταβλητή κατασκευαζόταν εκ των υστέρων, οι έρευνες αυτές δεν συμπεριλαμβάνονται στην παρουσίαση (ΕΣΥΕ 1961, 1969). Όπως φαίνεται, στις έρευνες 1974-1998/1999 η ερώτηση αναφερόταν στην «συνήθη» απασχόληση (ΕΛΣΤΑΤ χ.χ., χ.χ.α). Από την έρευνα του 2004/2005 και στις μεταγενέστερες έρευνες, το ερώτημα αναφερόταν στην «κύρια» απασχόληση (ΕΛΣΤΑΤ χ.χ.). Συνεπώς, η συγκρισιμότητα επιτυγχάνεται για τις έρευνες 2004/2005-2022, με προσοχή για την εναρμόνιση των κωδικών.

Στον Πίνακα 6 παρουσιάζεται διαχρονικά η μέτρηση για τη θέση στην απασχόληση που χρησιμοποιήθηκε στις ΕΟΠ που διεξήχθησαν από το 1957/1958 έως και το 2022. Όπως διαπιστώνεται, η συγκρισιμότητα επιτυγχάνεται για τις έρευνες 2004/2005-2022, με προσοχή για την εναρμόνιση των κωδικών.

Πίνακας 3. Η διαχρονική συγκρισιμότητα για τη μέτρηση του επιπέδου εκπαίδευσης για τη βαθμίδα που έχει τελειώσει

Περιγραφή	Κωδικοί 2022	Κωδικοί 2021-2010	Κωδικοί 2009	Κωδικοί 2008-2004/2005	Κωδικοί 1998/1999-1993/1994	Κωδικοί 1987/1988	Κωδικοί 1981/1982	Κωδικοί 1974
Επίπεδο εκπαίδευσης (βαθμίδα που έχει τελειώσει)	α/κ	α/κ	α/κ	α/κ	α/κ	α/κ	α/κ	α/κ
Δεν πήγε σχολείο (για παιδιά ηλικίας έως 5 ετών)	00	00=00						
Δεν παρακολούθησε ποτέ	01	01=01	01 Δεν πήγε σχολείο	01 Δεν πήγε σχολείο	1 Δεν πήγε σχολείο	1 Έχει πτυχίο	1 Πτυχίο	1 Έχει πτυχίο
καμία βαθμίδα εκπαίδευσης	01					Ανώτατης ή Ανώτερης Σχολής	Ανώτατης ή Ανώτερης Σχολής	Ανώτατης Σχολής
Δεν τελείωσε το Δημοτικό	02	02=02	02=02	02=02	2=02	2 Φοίτησε/φοιτά σε	2 Απολυτήριο	2 Φοίτησε ή φοιτά σε
Απολυτήριο Δημοτικού	03	03=03	03=03	03=03	3=03	Ανώτατη ή Ανώτερη Σχολή	Μέσης Εκπαίδευσης	Ανώτατη Σχολή
Απολυτήριο Γυμνασίου	04	04=04	04=04	04=04	4=04	3 Έχει Απολυτήριο	3=03	3 Απολυτήριο
Απολυτήριο Λυκείου/Εξατάξιου Γυμνασίου	05	05=05	05=05	05=05	5=05 ^α	Μέσης Εκπαίδευσης	4=02	Μέσης Εκπαίδευσης
Πτυχίο ΤΕΛ, ΤΕΣ, ΤΕΕ, ΕΠΑΛ, ΕΠΑΣ, Πολυτεχνικού Λυκείου	06	06=06	06=06	06=06 ^β	6 Πτυχίο ΤΕΛ ή ΤΕΣ	4 Έχει τελειώσει Γ τάξεις		4 Έχει ενδεικτικό
Πτυχίο Επαγγελματικής Κατάρτισης (ΙΕΚ, ΚΕΚ), ιδιωτικές σχολές-κολλέγια	07	07=07	07 Πτυχίο ΙΕΚ ή Ανώτερης Σχολής	07 Πτυχίο ΙΕΚ ή Ανώτερης Σχολής	7 Πτυχίο Ανώτερης Σχολής	Μέσης Εκπαίδευσης		Γ τουλάρχιστον τάξεων
Πτυχίο ΤΕΙ ΚΑΤΕΕ, ΑΤΕΙ	08	08=08	08=08 ^γ	08=08 ^γ	8 Πτυχίο Ανώτατης Σχολής ή Μεταπτυχιακό	5=03		Μέσης Εκπαίδευσης
Πτυχίο ΑΕΙ, Ανώτατων Στρατιωτικών Σχολών	09	09=09 ^δ	09=09 ^δ	09=09 ^δ		6=02		5=03
Ανοικτό Πανεπιστήμιο	09							6=02
Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών	10	10=10	10 Μεταπτυχιακό (MSc., MBA)	10 Μεταπτυχιακό (MSc., MBA)				7 Δεν πήγε σχολείο
Διδακτορικό	11	11=11	11=11 (Ph.D)	11=11 (Ph.D)				αλλά γνωρίζει
								γραφή και ανάγνωση
								8 Δεν γνωρίζει
								γραφή και ανάγνωση

Σημείωση: α/κ = αυτοκωδικογράφηση.

^α Στην έρευνα του 1993/1994 δεν καταγράφεται απολυτήριο εξατάξιου γυμνασίου αλλά μόνο απολυτήριο λυκείου.

^β Στην έρευνα του 2004/2005-2008 δεν καταγράφονται τα ΤΕΕ, ΕΠΑΛ, ΕΠΑΣ.

^γ Στην έρευνα του 2004/2005-2009 δεν καταγράφονται τα ΑΤΕΙ.

^δ Στην έρευνα του 2004/2005-2014 δεν καταγράφεται το Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Πίνακας 4. Η διαχρονική συγκρισιμότητα για τη μέτρηση του επιπέδου εκπαίδευσης για τη βαθμίδα που παρακολουθεί

Περιγραφή 2022	Κωδικοί 2022	Κωδικοί 2021-2015	Κωδικοί 2014-2010	Κωδικοί 2009	Κωδικοί 2006-2004/2005	Κωδικοί 1998/1999-1993/1994
Επίπεδο εκπαίδευσης (βαθμίδα που παρακολουθεί)	α/κ	NAI α/κ	NAI α/κ	NAI α/κ	NAI α/κ	NAI α/κ
Προσχολική εκπαίδευση	01	01=01	01=01	01=01	01=01	1 Νηπιαγωγείο
Δημοτικό	02	02=02	02=02	02=02	02=02	2=02
Γυμνάσιο	03	03=03	03=03	03=03	03=03	3=03
Γενικό Λύκειο	04	04=04	04=04	04=04	04 Ενιαίο Λύκειο	4 Λύκειο
ΕΠΑΛ, ΕΠΑΣ	05	05=05	05=05	05 Τεχνικό Επαγγελματικό Εκπαιδευτήριο (ΤΕΕ, ΕΠΑΛ, ΕΠΑΣ)	05 Τεχνικό Επαγγελματικό Εκπαιδευτήριο (ΤΕΕ)	5 Τεχνικό Επαγγελματικό Λύκειο ή Τεχνική Επαγγελματική Σχολή
ΙΕΚ, ΚΕΚ	06	06=06	06=06	06 ΙΕΚ, Ανώτερη Σχολή	06 ΙΕΚ, Ανώτερη Σχολή	6 Ανώτερη Σχολή
ιδιωτικές σχολές- κολλέγια	06					
ΑΤΕΙ	07	07=07	07=07	07=07	07 ΤΕΙ	7 Ανώτατη Σχολή ή Μεταπτυχιακό
ΑΕΙ, Ανώτατες	08	08 ΑΕΙ, Ανώτατες	08 ΑΕΙ, Ανώτατες	08 ΑΕΙ, Ανώτατες	08 ΑΕΙ, Ανώτατες	
Στρατιωτικές	08	Στρατιωτικές	Στρατιωτικές	Στρατιωτικές	Στρατιωτικές	
Σχολές,	08	Σχολές, Ανοικτό	Σχολές	Σχολές	Σχολές	
Ανοικτό	08					
Πανεπιστήμιο	08	Πανεπιστήμιο				
Τεχνολογική εκπαίδευση (ΑΣΠΑΤΕ)	08					
Μεταπτυχιακό	09	09=09	09=09	09 Μεταπτυχιακό (MSc., MBA)	09 Μεταπτυχιακό (MSc., MBA)	
Πρόγραμμα Σπουδών	09					
Διαδακτορικό	10	10=10	10=10	10=10 (PH.D)	10=10 (PH.D)	
Δημόσια-ιδιωτική εκπαίδευση	α/κ	NAI α/κ	NAI α/κ	NAI α/κ	NAI α/κ	
Δημόσια	1	1=1	1=1	1=1	1=1	
Ιδιωτική	2	2=2	2=2	2=2	2=2	

Σημείωση: α/κ = αυτοκωδικογράφηση.

Πίνακας 5. Η διαχρονική συγκρισιμότητα για τη μέτρηση της απασχόλησης-κύρια τρέχουσα ασχολία

Περιγραφή	Κωδικοί 2022	Κωδικοί 2021-2010	Κωδικοί 2009-2004/2005	Κωδικοί 1998/1999	Κωδικοί 1993/1994	Κωδικοί 1987/1988	Κωδικοί 1981/1982	Κωδικοί 1974
Κύρια τρέχουσα ασχολία	a/k	NAI a/k	NAI a/k	Συνήθης ασχολία a/k	Συνήθης ασχολία a/k	Συνήθης ασχολία a/k	Συνήθης ασχολία a/k	Συνήθης ασχολία κατάρτιση εκ των υστέρων
Εργαζόμενος	1	1=1	1=1	1 Εργάζεται	1 Εργάζεται	1 Εργάζεται	1 Εργασία	1=1
Εργαζόμενος, αλλά απουσιάζει προσωρινά	2	2=2	2=2	2 Εργάζεται αλλά απουσιάζει προσωρινά	2=3	2 Ζητά εργασία	2 Ζητούσε εργασία	2=2
Άνεργος	3	3=3	3=3	3=3	3 Συνταξιούχος	3=7	3 Οικιακά	3=7
Συνταξιούχος, σε κανονική ή πρόωρη συνταξιοδότηση ή έχει διακόψει τις εργασίες της επιχείρησής του	4	4=4	4 Συνταξιούχος	4 Συνταξιούχος	4 Εισοδηματίας	4 Είναι μαθητής	4 Μαθητής,	4 Μαθητής,
Μαθητής, σπουδαστής, μετεκπαιδευμένος	4	5=5	5 Εισοδηματίας	5 Εισοδηματίας	5 Μαθητής, σπουδαστής, στρατιώτης	ή σπουδαστής	σπουδαστής	σπουδαστής
Χωρίς αμοιβή για απόκτηση εμπειρίας	4	5=5	5 Εισοδηματίας	5 Εισοδηματίας	5 Μαθητής, σπουδαστής, στρατιώτης	5 Είναι συνταξιούχος	5 Έχει αποσυρθεί από την εργασία	5 Αποσυρθείς
Στρατιώτης	5	6=6	6 Μαθητής, σπουδαστής	6 Μαθητής, σπουδαστής, στρατιώτης	6=7	6 Λοιπές περιπτώσεις	6 Λοιπές περιπτώσεις	6 Λοιποί
Νοικοκυρά	6	7=7	7=6	7=7	7 Ανίκανος για εργασία + λοιπές περιπτώσεις	7 Λοιπές περιπτώσεις	7 Λοιπές περιπτώσεις	
Με μόνιμη αναπηρία (περιλαμβάνονται και όσοι έχουν μακροχρόνια προβλήματα υγείας ή ασθένειας).	7	8=8	8=7	8 Ανίκανος για εργασία + λοιπές περιπτώσεις	8 Ανίκανος για εργασία + λοιπές περιπτώσεις			
Συνταξιούχοι λόγω αναπηρίας	8	9=9	9 Ανίκανος για εργασία + λοιπές περιπτώσεις					
Λοιπές περιπτώσεις (π.χ εισοδηματίας)	8							
	9							

Σημείωση: a/k = αυτοκωδικογράφηση.

Πίνακας 6. Η διαχρονική συγκρισιμότητα για τη μέτρηση της απασχόλησης-θέση στην εργασία

Περιγραφή 2022	Κωδικοί 2022	Κωδικοί 2021-2004/2005	Κωδικοί 1998/1999-1993/1994	Κωδικοί 1987/1988	Κωδικοί 1981/1982	Κωδικοί 1974	Κωδικοί 1963/1964	Κωδικοί 1957/1958
Θέση στην εργασία	α/κ	NAI	NAI	NAI	NAI	NAI	Θέση στο επάγγελμα (Οικονομικώς ενεργά μέλη)	Θέση στο επάγγελμα (Οικονομικώς ενεργά μέλη)
Μισθωτός	1	α/κ 1=1	α/κ 1=1	α/κ 1=1	α/κ 1 Εργοδότης	α/κ 1 Εργοδότης	α/κ ^ο 1 Εργοδότης	α/κ ^ο 1 Εργοδότης
Αυτοαπασχολούμενος με μισθωτούς	2	2=2	2 Σε δική του εργασία	2 Σε δική του δουλειά	2 Εργαζόμενος για δικό του λογαριασμό	2 Εργαζόμενος δι' ίδιον λογαριασμό	2 Μισθωτοί	2 Μισθωτοί
Αυτοαπασχολούμενος χωρίς μισθωτούς	3	3=3	3 Σε δική του εργασία	3 Σε δική του δουλειά	3 Μισθωτός ή ημερομισθιος	3=1	3 Δι' ίδιον λογαριασμόν εργαζόμενοι	3 Δι' ίδιον λογαριασμόν εργαζόμενοι
Βοηθός στην οικογενειακή επιχείρηση	4	4=4	4=4	4 Βοηθός στην οικογενειακή επιχείρηση	4 Μη εργαζόμενος ή ζητούντες εργασία για πρώτη φορά	4 Ημερομισθιος	4 Συμβοληθούντα μέλη της οικογένειας	4 Συμβοληθούντα μέλη της οικογένειας
Μαθητευόμενος με αμοιβή	5	5=5	5=5	5	5 Συμβοληθούν μέλος	5 Συμβοληθούν μέλος	5 Οικοκυραί	5-6 (Μη οικονομικώς ενεργά μέλη)
							6 Μαθηταί και σπουδασταί	6 Λοιπά μέλη
							7 Αποσυρθέντες της εργασίας	7 Αποσυρθέντες της εργασίας
							8 Λοιπά μέλη	8 Λοιπά μέλη

Σημείωση: α/κ = αναλυτική καταγραφή, α/κ = αυτοκωδικογράφηση.

ο Στις έρευνες 1957/1958-1963/1964 η καταγραφή ήταν αναλυτική και η ΕΛΣΤΑΤ την ομαδοποίησε σε κατηγορίες. Επίσης, στην έρευνα του 1963/1964 οι κωδικοί για την αναλυτική καταγραφή στη κατηγορία πληθυσμού και τη στήλη ενεργός πληθυσμός είχαν ως εξής: «ΕΡ διά τους εργοδότες», «Μ διά τους μισθωτούς», «Λ διά τους δι' ίδιον λογαριασμόν εργαζόμενους», «ΣΜ διά τα συμβοληθούντα μέλη» και «Ζ διά τους ζητούντας δια πρώτην φοράν εργασίαν».

Στον Πίνακα 7 παρουσιάζονται διαχρονικά οι μετρήσεις για το «είδος της εργασιακής σχέσης», τον αριθμό των «ωρών εργασίας» κατά την «προηγούμενη εβδομάδα» και τις «συνήθεις ώρες εργασίας» που χρησιμοποιήθηκαν στις ΕΟΠ που διεξήχθησαν από το 1957/1958 έως και το 2022. Από την έρευνα του 1957/1958 έως και την έρευνα του 1981/1982, καταγραφόταν μόνο οι ώρες εργασίας κατά την προηγούμενη εβδομάδα.³ Στην έρευνα του 1987/1988 και στις μεταγενέστερες έρευνες, προστέθηκε και η διάκριση εργασίας στον δημόσιο ή ιδιωτικό τομέα (ΕΛΣΤΑΤ χ.χ., χ.χ.α). Από την έρευνα του 1993/1994 και στις μεταγενέστερες έρευνες, προστέθηκε η μεταβλητή «συνήθεις ώρες εργασίας» (ΕΛΣΤΑΤ χ.χ., χ.χ.α) και από την έρευνα του 1998/1999 του και στις μεταγενέστερες έρευνες προστέθηκε η μεταβλητή για το «είδος εργασιακής σχέσης» (ΕΛΣΤΑΤ χ.χ.). Η συγκρισιμότητα επιτυγχάνεται από την έρευνα του 2004/2005 και τις μεταγενέστερες έρευνες, με προσοχή για την εναρμόνιση των κωδικών.

Από την έρευνα του 1993/1994 και στις μεταγενέστερες έρευνες άρχισε να καταγράφεται η απασχόληση κατά το προηγούμενο έτος (Πίνακας 8). Από την έρευνα του 1993/1994 και στις μεταγενέστερες έρευνες άρχισε να καταγράφεται το «είδος της απασχόλησης», «πλήρης» ή «μερική» (ΕΛΣΤΑΤ χ.χ., χ.χ.α). Από την έρευνα του 1987/1988 και στις μεταγενέστερες έρευνες καταγράφονται ο «τρόπος ασφάλισης» και ο «οργανισμός ασφάλισης» (ΕΛΣΤΑΤ χ.χ., χ.χ.α).

Από την έρευνα του 2004/2005 και στις μεταγενέστερες έρευνες καταγράφεται «η ασχολία, το επάγγελμα, ο κλάδος οικονομικής δραστηριότητας ή η θέση στην εργασία» κατά «την προηγούμενη εβδομάδα (τρέχουσα)» όταν διαφέρει «από τη συνήθη» (ΕΛΣΤΑΤ χ.χ.). Βεβαίως, όπως είναι γνωστό, το επάγγελμα είναι ανοιχτό ερώτημα. Στις δύο πρώτες έρευνες του 1957/1958 και 1963/1964, εφαρμόστηκε η πρώτη πλήρης έκδοση της διεθνούς ταξινόμησης International Standard Classification of Occupations (ISCO), γνωστή ως ISCO-58, η οποία αναπτύχθηκε το 1957 στην 9η σύνοδο του International Conference of Labour Statisticians (ICLS) και υιοθετήθηκε από το International Labour Organization (ILO). Στις αρχές της δεκαετίας του 1970, η ΕΣΥΕ ανέπτυξε τη Στατιστική Ταξινόμηση των Επαγγελματιών (ΣΤΕΠ), η οποία σχεδιάστηκε σύμφωνα με την διεθνή ταξινόμηση ISCO ώστε να ανταποκρίνεται με επάρκεια στη διάρθρωση της ελληνικής αγοράς εργασίας. Στην έρευνα του 1974 χρησιμοποιήθηκε η ΣΤΕΠ-71, η οποία βασιζόταν στην δεύτερη έκδοση της διεθνούς ταξινόμησης ISCO-68 που συμφωνήθηκε το 1966 στην 11η σύνοδο του ICLS και υιοθετήθηκε από το ILO. Στις έρευνες του 1981/1982 και 1987/1988 χρησιμοποιήθηκε η αναθεωρημένη έκδοση της ΣΤΕΠ-71, η ΣΤΕΠ-81, η οποία και αυτή βασιζόταν στην δεύτερη έκδοση της διεθνούς ταξινόμησης ISCO-68. Από την έρευνα του 1993/1994 μέχρι και την έρευνα του 2008, χρησιμοποιήθηκε η ΣΤΕΠ-92, η οποία βασιζόταν στην τρίτη έκδοση της διεθνούς ταξινόμησης ISCO-88 που συμφωνήθηκε το 1987 στην 14η σύνοδο του ICLS και υιοθετήθηκε από το ILO. Από την έρευνα του 2009 μέχρι και την έρευνα του 2012 χρησιμοποιήθηκαν η ISCO-88 και η ISCO-08, εφόσον για λόγους συγκρισιμότητας κωδικογραφούσαν και με τις δύο ταξινομήσεις. Από την έρευνα του 2013 και στις μεταγενέστερες έρευνες εφαρμόστηκε η τέταρτη έκδοση της διεθνούς ταξινόμησης ISCO-08, η οποία συμφωνήθηκε το 2007 στην 17η σύνοδο του ICLS και υιοθετήθηκε από το ILO. Για τις πληροφορίες αυτές σχετικά με τη διεθνή ταξινόμηση, βλ. ΕΣΥΕ (1995, 1999), ΕΛΣΤΑΤ (χ.χ.), International Labour Organization (n.d.), United Nations Statistics Divisions (n.d.).

Για την περιγραφή των επαγγελματιών χρησιμοποιήθηκαν μονοψήφιοι κωδικοί στις έρευνες από το 1957/1958 μέχρι και την έρευνα του 2009 και από την έρευνα του 2010 και σε όλες τις μεταγενέστερες έρευνες, χρησιμοποιήθηκαν διψήφιοι κωδικοί. Για μια σύγκριση των μονοψήφιων και διψήφιων κωδικών που χρησιμοποιήθηκαν στις ΕΟΠ για την περιγραφή των επαγγελματιών σημειώνοντας όλες τις μεταβολές από την έρευνα του 1957/1958 μέχρι και την έρευνα του 2015, βλ. Οικονομάκη (2019). Για λόγους αξιοπιστίας στους χρήστες δίνονται από την ΕΛΣΤΑΤ σε μονοψήφια ανάλυση. Ας σημειωθεί ότι από την έρευνα του 2004/2005 και στις μεταγενέστερες έρευνες καταγράφεται η «κύρια

Πίνακας 7. Η διαχρονική συγκρισιμότητα για τη μέτρηση της απασχόλησης-είδος εργασιακής σχέσης, δημόσιος-ιδιωτικός τομέας, ώρες εργασίας την προηγούμενη εβδομάδα, συνήθειες ώρες εργασίας την εβδομάδα

Περιγραφή	Κωδικοί 2022	Κωδικοί 2021+2010	Κωδικοί 2009-2004/2005	Κωδικοί 1998/1999	Κωδικοί 1993/1994	Κωδικοί 1987/1988	Κωδικοί 1981/1982	Κωδικοί 1974	Κωδικοί 1963/1964-1957/1958
Είδος εργασιακής σχέσης	a/k	NAI a/k 1=1	NAI ^β a/k 1=1	NAI a/k 1=1					
Μόνιμη ή αορίστου χρόνου	1	1=1	1=1	1=1					
Σύμβαση ορισμένου χρόνου	2	2=2	2=2	2 Σύμβαση ορισμένου χρόνου					
ή έργου/η εργασία είναι περιστασιακή	2			3 Περιστασιακή χωρίς σύμβολο					
Δημόσιος-ιδιωτικός τομέας	a/k	NAI a/k 1=1	NAI a/k 1=1 ^γ	NAI a/k 1 Δημόσιος τομέας	NAI a/k 1 Δημόσιος τομέας	NAI a/k 1 Δημόσιος τομέας			
Δημόσιος τομέας (Υπουργεία, ΝΠΔΔ, Γεν. Γραμματείες, Νομαρχίες, κλπ.)	1	1=1	1=1 ^γ	1 Δημόσιος τομέας	1 Δημόσιος τομέας	1 Δημόσιος τομέας			
Οργανισμοί Τοπικής Αυτοδιοίκησης	2	2=2	2=2	2 Ιδιωτικός τομέας	2 Ιδιωτικός τομέας	2 Ιδιωτικός τομέας			
Δημόσιες επιχειρήσεις (ΔΕΗ, ΝΠΙΔ κλπ.)	3	3=3	3=3 ^δ						
Ιδιωτικός τομέας	4	4=4	4=4						
Ωρες εργασίας την προηγούμενη εβδομάδα	a/k	NAI a/k 1=1	Ωρες εργασίας την προηγούμενη εβδομάδα 01-99 Ωρες	Ωρες εργασίας την προηγούμενη εβδομάδα 01-99	Ωρες εργασίας την προηγούμενη εβδομάδα 00-99	Ωρες εργασίας την προηγούμενη εβδομάδα 01-99	Ωρες εργασίας την προηγούμενη εβδομάδα 01-99	Ωρες εργασίας την προηγούμενη εβδομάδα 01-99	Κατάρτιση της μεταβλητής εκ των υστέρων ^α
00-99 Ωρες		NAI	01-99 Ωρες	01-99	00-99	01-99	01-99	01-99	
Συνήθειες ώρες εργασίας την εβδομάδα			Συνήθειες ώρες εργασίας την εβδομάδα	Συνήθειες ώρες εργασίας	Συνήθειες ώρες εργασίας				
00-99 Ωρες		NAI	01-99 Ωρες	01-99 Ωρες	01-99 Ωρες				

Σημείωση: a/k = αυτοκωδικογράφηση.

^α Ας σημειωθεί ότι, στις έρευνες 1957/1958-1963/1964 έχουμε κατάρτιση εκ των υστέρων των ωρών εργασίας κατά την προηγούμενη εβδομάδα από τη μεταβλητή «συνήθειες απασχολήσεως».

^β Στην έρευνα του 2004/2005, καταγράφεται και η μεταβλητή «Νομός στον οποίο εργάζεται: 1 Στον ίδιο Νομό, 2 Σε άλλο Νομό».

^γ Στις έρευνες 2004/2005-2008, δεν καταγράφονται οι «Νομαρχίες».

^δ Στις έρευνες 2004/2005-2009, καταγράφεται και ο «ΟΤΕ».

Πίνακας 8. Η διαχρονική συγκρισιμότητα για τη μέτρηση της απασχόλησης-είδος απασχόλησης, ασχολία κατά το προηγούμενο έτος πριν από τη λήξη της έρευνας, τρόπος ασφάλισης, οργανισμός ασφάλισης

Περιγραφή	Κωδικοί 2022	Κωδικοί 2021-2015	Κωδικοί 2014-2004/2005	Κωδικοί 1998/1999	Κωδικοί 1993/1994	Κωδικοί 1987/1988	Κωδικοί 1981/1982-1957/1958
Είδος απασχόλησης	α/κ	α/κ	NAI	NAI	NAI	1987/1988	
Πλήρης απασχόληση	1	1=1	1=1	α/κ	α/κ		
Μερική απασχόληση	2	2=2	2=2	1=1	1=1		
Ασχολία κατά το προηγούμενο έτος πριν από τη λήξη της έρευνας		NAI	NAI	Ασχολία κατά τους τελευταίους 12 μήνες 00-52 Εβδομάδες	Ασχολία κατά τους τελευταίους 12 μήνες 00-52 Εβδομάδες		
Εργαζόμενος-αριθμός εβδομάδων		NAI	NAI				
Άνεργος-αριθμός εβδομάδων		✓	✓				
Οικονομικά μη ενεργός-αριθμός εβδομάδων		✓	✓				
Τρόπος ασφάλισης	α/κ	α/κ	NAI	NAI	NAI	NAI	
Άμεσα ασφαλισμένος	1	1=1	α/κ	α/κ	α/κ	(Πρώτο ψηφίο) ^α	
Έμμεσα ασφαλισμένος	2	2=2	1=1	1=1	1=1	1=1	
Ανασφάλιστος	9	9=9	2=2	2=2	2=2	2=2	
Οργανισμός ασφάλισης		9=9	9=9	3=9	3=9	3=9	
ΠΕΔΥ	α/κ	NAI	NAI	NAI	NAI	Ασφαλιστικός οργανισμός κύριας ασφάλειας αν/κ ^α	
Λοιπά ταμεία	1	α/κ	α/κ	α/κ	α/κ	(Δεύτερο ψηφίο) ^α	
	2	1=1	1 ΙΚΑ	1 ΙΚΑ	1 ΙΚΑ	1 ΙΚΑ	
		2=2	2 ΟΓΑ	2 ΟΓΑ	2 ΟΓΑ	2 ΟΓΑ	
			3 Δημόσιο	3 Δημόσιο	3 Δημόσιο	3 Δημόσιο	
			4 ΟΑΕΕ ^β	4 ΤΕΒΕ	4 ΤΕΒΕ	4 ΤΕΒΕ	
			5=2	5=2	5=2	5=2	
			6 Ανασφάλιστος	6 Ανασφάλιστος	6 Ανασφάλιστος	9 Ανασφάλιστος	

Σημείωση: αν/κ = αναλυτική καταγραφή, α/κ = αυτοκωδικογράφηση.

^α Στην έρευνα του 1987/1988, για τη μεταβλητή «ασφαλιστικός οργανισμός» η καταγραφή ήταν αναλυτική και η ΕΛΣΤΑΤ την ομαδοποίησε σε κατηγορίες. Επίσης, ο «τρόπος ασφάλισης» αυτοκωδικογραφείται και αποτελεί το πρώτο ψηφίο και ο «ασφαλιστικός οργανισμός» καταγράφεται αναλυτικά και κωδικογραφείται από την ΕΛΣΤΑΤ, αποτελώντας το δεύτερο ψηφίο.

^β Στις έρευνες 2004/2005-2008 στη μεταβλητή «οργανισμός ασφάλισης», ο κωδικός 4 καταγράφεται ως «ΤΕΒΕ».

οικονομική δραστηριότητα» των μελών του νοικοκυριού: «εργαζόμενος, άνεργος, συνταξιούχος και μη οικονομικά ενεργός (μαθητής, σπουδαστής, στρατιώτης, νοικοκυρά, εισοδηματίας, ανίκανος για εργασία κ.λπ.)» (ΕΛΣΤΑΤ χ.χ.).

Ο κλάδος οικονομικής δραστηριότητας μετράται ως ανοιχτό ερώτημα όπως και στην περίπτωση του επαγγέλματος. Στην πρώτη έρευνα του 1957/1958, εφαρμόστηκε η Στατιστική Ταξινόμηση των Κλάδων Οικονομικής Δραστηριότητας (ΣΤΑΚΟΔ) η οποία αναπτύχθηκε από την ΕΣΥΕ το 1951. Η ΣΤΑΚΟΔ 1951 βασίστηκε στην πρώτη έκδοση της διεθνούς ταξινόμησης International Standard Industrial Classification of All Economic Activities (ISIC) η οποία αναπτύχθηκε από την United Nations Statistics Division το 1948. Στην δεύτερη έρευνα του 1963/1964 εφαρμόστηκε η ΣΤΑΚΟΔ 1960, η οποία βασίστηκε στην πρώτη αναθεωρημένη έκδοση της ISIC 1958. Στην έρευνα του 1974, εφαρμόστηκε η ΣΤΑΚΟΔ 1970, η οποία βασίστηκε στην δεύτερη αναθεωρημένη έκδοση της ISIC 1968 και στην πρώτη έκδοση της διεθνούς ταξινόμησης Nomenclature Statistique des Activités Économiques dans la Communauté Européenne (NACE) που εκπονήθηκε το 1970 από την United Nations Statistics Division και την Eurostat. Στις έρευνες του 1981/1982 και 1987/1988 χρησιμοποιήθηκε η ΣΤΑΚΟΔ 1980 η οποία βασίστηκε στην δεύτερη αναθεωρημένη έκδοση της ISIC 1968 και στην NACE 1970. Ας σημειωθεί ότι, η NACE αν και συμφωνούσε με την ISIC στα συνεπυγμένα επίπεδα, διέφερε σημαντικά στα περισσότερα λεπτομερή επίπεδα με αποτελέσματα οι δυνατότητες συγκρίσεων με άλλες ταξινομήσεις που βασιζόνταν στην ISIC να είναι περιορισμένες. Το 1990, η Eurostat επέβαλε στα κράτη μέλη την εφαρμογή της NACE 1970. Όμως, επέτρεψε τη χρήση μιας εθνικής εκδοχής της εφόσον ήταν προσαρμοσμένη στο ιεραρχικό πλαίσιο που όριζε η NACE. Στο πλαίσιο αυτό η ΕΣΥΕ ανέπτυξε τη ΣΤΑΚΟΔ 1991 η οποία βασίστηκε στην τρίτη αναθεωρημένη έκδοση της ISIC 1990 και στην πρώτη αναθεωρημένη έκδοση της NACE 1990 και εφαρμόστηκε στις έρευνες του 1993/1994 και 1998/1999. Στην έρευνα του 2004/2005 χρησιμοποιήθηκε η ΣΤΑΚΟΔ-03 η οποία βασίστηκε στην πρώτη αναθεωρημένη έκδοση της τρίτης ISIC 2004 και στην πρώτη αναθεωρημένη έκδοση της NACE 2002. Από την έρευνα του 2008 μέχρι και την έρευνα του 2022 εφαρμόστηκε η ΣΤΑΚΟΔ-08 η οποία βασίστηκε στην τέταρτη αναθεωρημένη έκδοση της ISIC 2008 και στην δεύτερη αναθεωρημένη έκδοση της NACE 2006, η οποία εφαρμόστηκε το 2007, με πρώτο έτος αναφοράς το 2008. Η ΣΤΑΚΟΔ-03 και η ΣΤΑΚΟΔ-08 ήταν πλήρως εναρμονισμένη με την πρώτη αναθεωρημένη έκδοση της NACE 2002 και τη δεύτερη αναθεωρημένη έκδοση της NACE 2006 αντίστοιχα, ενώ οι προηγούμενες ΣΤΑΚΟΔ είχαν μικρές διαφορές με τις αντίστοιχες εκδόσεις της NACE και για το λόγο αυτό από την έρευνα του 2004/2005 και στις μεταγενέστερες έρευνες χρησιμοποιείται από την ΕΛΣΤΑΤ η ταξινόμηση NACE απευθείας. Για τις πληροφορίες αυτές σχετικά με τις διεθνείς ταξινομήσεις, βλ. ΕΣΥΕ (1994, 2002), ΕΛΣΤΑΤ (χ.χ.), Eurostat Your Key to European Statistics (n.d.), United Nations (2008), United Nations Statistics Divisions (n.d.).

Σε όλες τις πανελλαδικές έρευνες για την περιγραφή του κλάδου οικονομικής δραστηριότητας χρησιμοποιήθηκαν μονοψήφιοι κωδικοί. Σημειώνουμε ότι, στις δύο πρώτες έρευνες του 1957/1958 και του 1963/1964, για την περιγραφή του κλάδου οικονομικής δραστηριότητας δεν υπάρχουν καταγεγραμμένοι κωδικοί, αν και χρησιμοποιήθηκε μια διατύπωση, ίσως προκειμένου να κωδικογραφηθεί αξιόπιστα το επάγγελμα. Για μια σύγκριση των μονοψήφιων κωδικών που χρησιμοποιήθηκαν στις ΕΟΠ για την περιγραφή του κλάδου οικονομικής δραστηριότητας σημειώνοντας όλες τις μεταβολές από την έρευνα του 1974 μέχρι και την έρευνα του 2015, βλ. Οικονομάκη (2019).

Συμπεράσματα

Στην παρούσα εργασία διερευνήθηκε η διαχρονική συγκρισιμότητα των δημογραφικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών σύμφωνα με τα δεδομένα των ΕΟΠ που διεξήχθησαν από το 1957/1958 μέχρι και το 2022. Οι μετρήσεις που ελέγχθηκαν αναφέρονται κυρίως

στις βασικές (background) μεταβλητές: τη συγγένεια ή σχέση προς τον υπεύθυνο του νοικοκυριού, την κατάσταση διαμονής, το φύλο, την ηλικία, την οικογενειακή κατάσταση, το επίπεδο τυπικής εκπαίδευσης, την απασχόληση και την κύρια οικονομική δραστηριότητα. Για τους ελέγχους αυτούς χρησιμοποιήθηκαν πηγές τεκμηρίων και προφορικές πηγές. Τα ευρήματα κατέδειξαν ότι συγκρισιμότητα έχει επιτευχθεί σε κάποιο βαθμό από την έρευνα του 2004/2005 και τις μεταγενέστερες έρευνες εφόσον οι μετρήσεις είναι ομοιόμορφες και έχουν τυποποιηθεί σύμφωνα με την απαίτηση που διατυπώθηκε από τον Kish (1994). Κατά συνέπεια, διαπιστώθηκαν λίγες διαφοροποιήσεις και περισσότερη λεπτομέρεια για τη θεμελίωση της συγκρισιμότητας, ευρήματα τα οποία συνάδουν με τις επιστημονικές των Braun and Mohler (2003), Hoffmeyer-Zlotnik (2008), Hoffmeyer-Zlotnik and Warner (2008), Kolsrud and Skjåk (2005), Körner and Meyer (2005), Scholz (2005), Verma and Gabilondo (1993) και Wolf and Hoffmeyer-Zlotnik (2003a) σχετικά με την εκτενή χρήση των δημογραφικών και κοινωνικών μεταβλητών «οι οποίες δεν [πρέπει να] παραβιάζουν την ομοιογένεια του συνολικού [υπό-έρευνα] πληθυσμού» (Przeworski and Teune 1970: 35).

Οι έρευνες που διεξήχθησαν πριν από αυτή του 2004/2005 παρουσιάζουν αποκλίσεις. Η παρούσα εργασία προσφέρει στους ερευνητές-χρήστες των δεδομένων των ΕΟΠ όλη την απαιτούμενη πληροφορία για τη θεμελίωση της συγκρισιμότητας αυτών των μετρήσεων πριν από τη χρήση τους σε διαχρονικές αναλύσεις. Βεβαίως, είναι εξαιρετικά σημαντικό να ελεγχθούν και οι οδηγίες προς τους συνεντευκτές. Οι μεταβλητές αυτές αν και χρησιμοποιούνται σε όλες τις έρευνες της Eurostat, η συγκρισιμότητα των δεδομένων μεταξύ των ερευνών διαφορετικών χωρών επιτυγχάνεται μόνο για τις έρευνες που διεξήχθησαν μετά από το 2008 και υιοθέτησαν την οδηγία της Eurostat (2007) για τη συμπερίληψη δεκαέξι εναρμονισμένων βασικών δημογραφικών και κοινωνικών μεταβλητών (core variables) σε όλες τις έρευνες.

Αν και η ανάλυση που παρουσιάζεται δεν είναι εξαντλητική, εφόσον εστίασε μόνο σε ορισμένες πτυχές των μεθόδων και της μέτρησης των ΕΟΠ, καταδεικνύει ότι για συγκρισιμότητα απαιτείται μεγαλύτερη ομοιομορφία και τυποποίηση των μετρήσεων, ώστε να αποφεύγονται οι αποκλίσεις στις συγκρίσεις. Αυτή η μεθοδολογική μελέτη συμβάλλει στην έρευνα για τα ζητήματα των διαχρονικών συγκρίσεων δεδομένων από δειγματοληπτικές έρευνες που χρησιμοποιούνται εκτενώς στην κοινωνική έρευνα. Η μεθοδολογία που παρουσιάζεται μπορεί να εφαρμοστεί και για τη θεμελίωση της συγκρισιμότητας δειγματοληπτικών δεδομένων μεταξύ διαφορετικών χωρών.

Σημειώσεις

1. Στην έρευνα του 1957/1958, ως «ειδικά συνθήκαι» καταγραφόταν και «κάθε ειδικόν περιστατικόν, το οποίον επηρεάζει την σύνθεσιν του νοικοκυριού» και σημειωνόταν ότι «ειδικώτερον, σημειώσατε οιασδήποτε μεταβολάς, του νοικοκυριού, κατά τας 4 εβδομάδας της καταχωρήσεως των στοιχείων, ήτοι γεννήσεις, θανάτους, προστιθέμενα ή αποχωρούντα μέλη του νοικοκυριού, απόλυσιν εκ της εργασίας, θέσιν υπό σύνταξιν, αδείας, κ.λπ.» (ΕΣΥΕ 1961: 381).

2. Στην έρευνα του 1963/1964, για τη συνήθη ασχολία, η καταγραφή ήταν αναλυτική (ΕΣΥΕ 1969). Στην έρευνα του 1963/1964 οι κωδικοί για την αναλυτική καταγραφή στη «κατηγορία πληθυσμού» και τη στήλη «μη ενεργός πληθυσμός» είχαν ως εξής: «Ν διά τας νοικοκυράς», «ΣΧ διά τους μαθητάς», «Α διά τους αποσυρθέντας της εργασίας» και «ΛΚ διά τας λοιπάς κατηγορίας» (ΕΣΥΕ 1969: 287).

3. Στις έρευνες 1957/1958 και 1963/1964, η μεταβλητή ώρες εργασίας την προηγούμενη εβδομάδα καταρτίζονταν εκ των υστέρων από την μεταβλητή «συνθήκαι απασχολήσεως» (ΕΣΥΕ 1961, 1969). Ας σημειωθεί ότι, για την έρευνα του 1957/1958 καταγράφονταν οι «συνθήκαι απασχολήσεως: 1. Εργαζόμενος 42 ή περισσότερες ώρας, εβδομαδιαίως, 2. Εργαζόμενος 30-41 ώρας εβδομαδιαίως, 3. Εργαζόμενος 10-29 ώρας εβδομαδιαίως, 4. Εργαζόμενος ολιγώτερων των 10 ωρών εβδομαδιαίως, 5. Άνεργος επί διάστημα μικρότερον των 6 μηνών (επιδοτούμενος), 6. Άνεργος επί διάστημα μικρότερον των 6 μηνών (μη επιδοτούμενος), 7. Άνεργος επί 6 ή περισσότερους

μήνας (επιδοτούμενος), 8. Άνεργος επί 6 ή περισσότερους μήνας (μη επιδοτούμενος), 9. Πάσαι αι λοιπαί κατηγορίες (μη οικονομικώς ενεργά μέλη-αποσυρθέντες της εργασίας και λοιπά μέλη)» (ΕΣΥΕ 1961: 436). Επίσης, ως σημειωθεί ότι, για την έρευνα του 1963/1964 καταγράφονταν οι «συνθήκαι απασχολήσεως: 1. Εργαζόμενος 42 ή περισσότερες ώρες εβδομαδιαίως, 2. Εργαζόμενος 30-41 ώρες εβδομαδιαίως, 3. Εργαζόμενος 10-29 ώρες εβδομαδιαίως, 4. Εργαζόμενος μέχρις 9 ώρες εβδομαδιαίως, 5. Άνεργος επί 7 ημέρας μέχρι 3 μήνας, 6. Άνεργος επί 3-6 μήνας, 7. Άνεργος επί 6 ή περισσότερους μήνας, 8. Ανήκοντες εις το εργατικόν δυναμικόν και μη εργαζόμενοι λόγω ασθενείας, αδείας, απεργίας κλπ., 9. Δεν εδηλώθη, 0. Ζητούντες εργασίαν δια πρώτην φοράν-Μη επαγγελματικώς εργαζόμενοι» (ΕΣΥΕ 1969: 342). Στις έρευνες 1974 και 1981/1982 καταγραφόταν η μεταβλητή «ώρες εργασίας την προηγούμενη εβδομάδα» (ΕΛΣΤΑΤ χ.χ.α).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1961), *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών διεξαχθείσα εις τας αστικές περιοχάς της Ελλάδος κατά το 1957/1958*, Αθήναι-Athens.
- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1969), *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών διεξαχθείσα εις τας ημιαστικές και αγροτικές περιοχάς της Ελλάδος κατά το 1963/1964*, Αθήναι-Athens.
- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1977), *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών 1974*, Αθήναι-Athens.
- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1986), *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών 1981/1982*, Αθήναι-Athens.
- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1990), *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών 1987/1988*, Αθήναι-Athens.
- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1994), *Στατιστική Ταξινόμηση των Κλάδων Οικονομικής Δραστηριότητας ΣΤΑΚΟΔ-91, με επεξηγηματικές σημειώσεις*, Αθήνα.
- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1995), *Στατιστική ταξινόμηση των Επαγγελματών ΣΤΕΠ-92*, Αθήνα.
- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1999), *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών 1993/1994*, Αθήναι.
- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (2002), *Στατιστική Ταξινόμηση των Κλάδων Οικονομικής Δραστηριότητας ΣΤΑΚΟΔ 2003, με επεξηγηματικές σημειώσεις*, Αθήνα.
- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (2003), *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών 1998/1999*, Αθήναι.
- Μιχαλοπούλου, Κ. (2004), *Στην αυτοκρατορία των ενδείξεων: Η ιστορία της δειγματοληπτικής πρακτικής στην Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Οικονομάκη, Μ. (2019), *Οι επιπτώσεις των βασικών εννοιών, ορισμών και ταξινομήσεων που χρησιμοποιούνται στις έρευνες Οικογενειακών Προϋπολογισμών στη συγκρισιμότητα των αποτελεσμάτων μεταξύ των ερευνών (Διδακτορική διατριβή)*, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα.
- Οικονομάκη, Μ. (2022), Διερεύνηση και θεμελίωση της διαχρονικής συγκρισιμότητας των βασικών εννοιών των ερευνών Οικογενειακών Προϋπολογισμών για την Ελλάδα, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, No 159, σσ. 123-143. doi: 10.12681/grsr.30828

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

- Braun, M. and Mohler, P. Ph. (2003), Background variables, in J. A. Harkness, F. J. R. Van de Vijver and P. Ph. Mohler (eds.), *Cross-cultural survey methods*, New York, Wiley, pp. 101-115.
- Eurostat (2007), *Task force on core social variables: Final report*, Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities.

- Henry, L. (1947), Résultats d' un sondage sur la population de la Grèce en 1946, *Population*, Vol. 2, No 4, pp. 785-789. doi: 10.2307/1524123
- Hoffmeyer-Zlotnik, J. H. P. (2008), Harmonisation of demographic and socio-economic variables in cross-national survey research, *Bulletin of Sociological Methodology/Bulletin de Méthodologie Sociologique*, Vol. 98, No 1, pp. 5-24. doi:10.1177/075910630809800103
- Hoffmeyer-Zlotnik, J. H. P. and Warner, U. (2008), *Private household concepts and their operationalization in national and international social surveys* (GESIS-Forschungsberichte - Reihe Survey Methodology, Vol. 1), Mannheim, GESIS-ZUMA.
- Johnson, T. P. (1998), Approaches to equivalence in cross-cultural and cross-national survey research, in J.A. Harkness (ed.), *Cross-cultural survey equivalence* (ZUMA-Nachrichten Spezial, Vol. 3), Mannheim, ZUMA, pp. 1-40.
- Kish, L. (1994), Multi-population survey designs: Five types with seven shared aspects, *International Statistical Review*, Vol. 62, No 2, pp. 167-186.
- Kolsrud, K. and Skjåk, K. K. (2005), Harmonising background variables in the European social survey, in J.H.P. Hoffmeyer-Zlotnik and J.A. Harkness (eds.), *Methodological aspects in cross-national research* (ZUMA-Nachrichten Spezial, Band 11), Mannheim, GESIS-ZUMA, pp. 163-182.
- Körner, T. and Meyer, I. (2005), Harmonising socio-demographic information in household surveys of official statistics: experiences from the Federal Statistical Office Germany, in J.H.P. Hoffmeyer-Zlotnik and J.A. Harkness (eds.), *Methodological aspects in cross-national research* (ZUMA-Nachrichten Spezial, Band 11), Mannheim, GESIS-ZUMA, pp.149-162.
- Michalopoulou, C. (2016), Statistical internationalism: From Quetelet's census uniformity to Kish's cross-national sample survey comparability, *Statistical Journal of the IAOS*, Vol. 32, No 4, pp. 545-554. doi: 10.3233/SJI-160960.
- Office for National Statistics (2008), *Harmonised concepts and questions for social data sources*, London.
- Przeworski, A. and Teune, H. (1970), *The logic of comparative social inquiry*, New York, Wiley.
- Scholz, E. (2005), Harmonisation of survey data in the International Social Survey Programme (ISSP), in J.H.P. Hoffmeyer-Zlotnik and J.A. Harkness (eds.), *Methodological aspects in cross-national research* (ZUMA-Nachrichten Spezial, Band 11), Mannheim, GESIS-ZUMA, pp.183-200.
- UNESCO-UIS (2006), *International Standard Classification of Education ISCED 1997*. <http://uis.unesco.org/>
- UNESCO-UIS (2012), *International Standard classification of Education ISCED 2011*, Montreal. <https://uis.unesco.org/>
- United Nations (2008), *International Standard Industrial Classification of All Economic Activities (ISIC)*, Series M, No 4, Rev. 4, New York. https://unstats.un.org/unsd/publication/seriesm/seriesm_4rev4e.pdf
- Verma, V. and Gabilondo, L.G. (1993), *Family budget surveys in the EC: Methodology and recommendations for harmonisation* (Theme 3, Series E), Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities.
- Wolf, C. and Hoffmeyer-Zlotnik, J. H. P. (2003a), Measuring demographic and socio-economic variables in cross-national research: An overview, in J.H.P. Hoffmeyer-Zlotnik and C. Wolf (eds.), *Advances in cross-national comparison: A European Working Book for Demographic and Socio-Economic Variables*, New York, Kluwer Academic-Plenum, pp. 1-13.
- Wolf, C. and Hoffmeyer-Zlotnik, J. H. P. (2003b), How to measure sex/gender and age, in J.H.P. Hoffmeyer-Zlotnik and C. Wolf (eds.), *Advances in Cross-National Comparison: A European Working Book for Demographic and Socio-Economic Variables*, New York, Kluwer Academic-Plenum, pp. 259-265.

Πηγές- Ιστοσελίδες

Ελληνική Στατιστική Αρχή (χ.χ.), Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών (Ε.Ο.Π) των ετών

1993/1994 έως 2022. <https://www.statistics.gr/el/statistics/pop>

Ελληνική Στατιστική Αρχή (χ.χ.α), Δεδομένα της Έρευνας Οικογενειακών Προϋπολογισμών (Ε.Ο.Π) των ετών 1974 έως 1993/1994 (σε ηλεκτρονική μορφή).

Eurostat Your Key to European Statistics (n.d.), Classifications. <https://ec.europa.eu/eurostat/data/classifications>

Eurostat Statistics Explained (n.d.), International Standard Classification of Education (ISCED). <http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained>

Eurostat Statistics Explained (n.d.), Education and Training. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Education_and_training

International Labour Organization (n.d.), ISCO-International Standard Classification of Occupations. <https://www.ilo.org/>

United Nations Statistics Divisions (n.d.), Statistical Classifications. <https://unstats.un.org/unsd/classifications/>

ΤΑ ΣΥΛΛΟΓΙΚΑ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ ΣΕ ΣΥΝΘΗΚΗ ΕΓΚΛΕΙΣΜΟΥ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΤΙΜΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΝΤΡΟΠΗΣ ΤΩΝ ΚΡΑΤΟΥΜΕΝΩΝ

Καλλιόπη Ορφανάκη^α

^α Δρ. Εγκληματολογίας, ΣΕΠ ΕΑΠ, Διευθύντρια Εκπαιδευτικών Δομών Σωφρονιστικού Καταστήματος Κορυδαλλού

Περίληψη

Στο πλαίσιο των αναθεωρημένων προσεγγίσεων των τελευταίων δεκαετιών στους κόλπους των κοινωνικών επιστημών, ένας ολοένα αυξανόμενος αριθμός κοινωνιο-ψυχολογικών και ανθρωπολογικών ερευνών έχει καταδείξει «το συναίσθημα» ως σημαντικό αναλυτικό εργαλείο. Η ενασχόληση των κοινωνικών επιστημόνων με τις διαδικασίες κοινωνικής και πολιτισμικής κατασκευής του υποκειμένου αναδεικνύει το συναίσθημα ως πολιτισμική και κοινωνική κατηγορία. Υπό αυτό το πρίσμα, το ενδιαφέρον της παρούσας εισήγησης εστιάζεται στην ανάλυση του συναισθήματος σε σχέση με τη συγκρότηση του υποκειμένου σε συνθήκη εγκλεισμού, τις σχέσεις εξουσίας και το ευρύτερο αξιακό σύστημα μέσα στο οποίο αυτές εγγράφονται. Στόχος αποτελεί η απόπειρα να διακρίνουμε τα πολλαπλά επίπεδα νοήματος των συλλογικών συναισθημάτων που αναδύονται κατά τον εγκλεισμό και να διερευνήσουμε τη διαπάλη των λόγων για την τιμή και την ντροπή που χαρακτηρίζει την κοινότητα των κρατούμενων σε επίπεδο καθημερινής πρακτικής.

Λέξεις κλειδιά: συναίσθημα, νεοφιλελευθερισμός, κρατούμενος, ντροπή, τιμή.

THE COLLECTIVE EMOTIONS IN CONDITION OF CONFINEMENT. THE CASE OF HONOR AND SHAME IN THE PRISONERS COMMUNITY

Kalliopi Orfanaki^α

^α Phd of Criminology, Hellenic Open University, Director of Educational Units of Athens Prison of Korydallos

Abstract

In the context of the revised approaches of the last decades within the social sciences, an ever-increasing number of socio-psychological and anthropological research has demonstrated «emotion» as an important analytical tool. The engagement of social scientists with the processes of social and cultural construction of the subject highlights emotion as a cultural and social category. In this light, the interest of this presentation is focused on the analysis of emotion in relation to the

constitution of the subject in the condition of confinement, power relations and the wider value system in which they are registered. The aim is to try to discern the multiple levels of meaning of the collective emotions that emerge during incarceration and to explore the sentiments of the honor and shame that characterize the prison community at the level of everyday practice.

Keywords: effect, neo-liberalism, prisoner, shame, honor

Εισαγωγή

Οι σύγχρονες θεωρήσεις επεξεργάζονται τα συναισθήματα ως κοινωνικοπολιτισμικά φαινόμενα. Καθώς το συναίσθημα αποτελεί νοητική κατασκευή που γεννιέται στο πεδίο της κοινωνικής αλληλεπίδρασης, αποτελεί μορφή κοινωνικής δράσης που προσδιορίζεται με πολιτισμικά και πολιτικά προσδιορισμένους όρους (Αβδελά 2002: 29). Υπό αυτό το πρίσμα, αποπειραθήκαμε να στοχαστούμε την κοινωνικότητα του συναισθήματος αλλά και τις πολιτισμικές και πολιτικο-οικονομικές όψεις που διαμορφώνουν τα βιώματα και τα όρια των συναισθηματικών επαφών των έγκλειστων υποκειμένων. Στο πρώτο μέρος του άρθρου παρουσιάζεται η σημασία της ανάδυσης των συλλογικών συναισθημάτων ως αναλυτικού εργαλείου προκειμένου να καταδειχθεί η κοινωνική κατασκευή των συναισθημάτων και ο συναισθηματικός χαρακτήρας των κοινωνικών φαινομένων. Στόχος να μελετήσουμε τον τρόπο με τον οποίο δομείται το συναίσθημα των κρατουμένων ως μέσο ελέγχου και επιτήρησης των κρατουμένων στο πλαίσιο της νέο-φιλελεύθερης κοινωνίας. Καθώς το συναίσθημα συνδιαλέγεται με τον τόπο, η φυλακή ως χώρος κοινωνικής διαβίωσης των κρατουμένων αποτελεί εκείνο το πεδίο στο οποίο συγκροτούνται οι κοινωνικές σχέσεις και αναδύονται νέες μορφές εξουσίας. Η τιμή των κρατουμένων παρουσιάζεται ως ένα συναίσθημα που εγείρει επίσης συναισθήματα όταν πλήττεται (την ντροπή) και δεν συγκροτεί έναν στατικό κώδικα δημοσίων κοινωνικών πρακτικών. Η τιμή και η ντροπή συνιστούν δυναμικές νοητικές κατασκευές που όχι μόνο αποτιμούν τη σχέση του έγκλειστου εαυτού με τον κόσμο αλλά συντελούν στην προάσπιση της φθαρμένης ταυτότητας, η οποία βάλλεται με ποικίλους τρόπους κατά τη διάρκεια της φυλάκισης. Η συζήτηση κλείνει με την ανάγκη περαιτέρω επιστημονικής διερεύνησης των συλλογικών συναισθημάτων στο πεδίο της εγκληματολογίας με στόχο τη διασφάλιση μιας κοινωνίας χωρίς αποκλεισμούς και ανισότητες.

Η σημασία του συναισθήματος ως αναλυτικής κατηγορίας

Παρόλο που μέχρι τη δεκαετία του '70 στην κλασική κοινωνιολογική θεώρηση της νεωτερικότητας είχαν περιληφθεί αναφορές στα συναισθήματα (Ντυρκάιμ, Ζίμελ, Βέμπερ κτλ), δεν ήταν γενικά αποδεκτό ότι η γνώση της κοινωνικής διαχείρισης των συναισθημάτων (Illouz 2019: 29) για τη προσέγγιση των κοινωνικών φαινομένων, είναι αναγκαία. Από τη δεκαετία του '70 με τη αποδόμηση του δομολειτουργισμού του Parsons και τη γλωσσολογική στροφή, συντελέστηκε η θεματοποίηση του συναισθήματος. Αυτή η συναισθηματική στροφή συμβάδισε με μια ευρύτερη αλλαγή στην κοινωνική σκέψη και πιο συγκεκριμένα, με την ανάπτυξη θεωρητικών ρευμάτων που εστίασαν στην κατανόηση των κοινωνικών και πολιτισμικών εμπειριών από τη σκοπιά των υποκειμένων. Από δεκαετία του '90, μέσα από την κοινωνιολογία των συναισθημάτων ως αυτοτελούς επιστημονικού πεδίου (Athanasίου and Hantzaroula and Yannakopoulos 2008: 1-5), έγινε κατανοητό ότι υπό το κράτος των έντονων συγκινήσεων ενεργοποιούνται διαδικασίες σκέψης και ότι αυτό που αισθανόμαστε, είναι το ίδιο σημαντικό με αυτό που σκεφτόμαστε.

Τόσο σε μικροκοινωνικό όσο και μακρο-κοινωνικό επίπεδο, τα συναισθήματα προσφέρουν την πρώτη ύλη με την οποία τα υποκείμενα επενδύουν με νόημα τη δράση τους

(Δεμερτζής 2006: 76). Το συναίσθημα σημαίνει πολλά και διαφορετικά πράγματα για τους ανθρώπους, ανάλογα με πολλαπλές παραμέτρους – φύλο, τάξη, ηλικία, χώρο, χρόνο, πολιτισμική τοποθέτηση κτλ. Πρόκειται για μια σύνθετη δραστηριότητα, κεντρική για την ταυτότητά μας, άρρηκτα συνδεδεμένη με τις σχέσεις εξουσίας, αλλά και τη δική της αυτόνομη δυναμική που συνδέει ποικιλόμορφα την ευχαρίστηση ή τη δυσαρέσκεια με την εξουσία. Το συναίσθημα θεωρείται σημαντικό μέρος της διαλεκτικής μέσω της οποίας οι κοινωνικές δομές και οι ανθρώπινες ευαισθησίες αλληλοσυνδέονται στην κατασκευή της πραγματικότητας. Για την Ahmed Sara, τα συναισθήματα δεν είναι ούτε ιδιωτικά, ούτε πρωτογενώς εσωτερικά, αλλά αυτό που κάνουν είναι «να δένουν και να δεσμεύουν τα σώματα μεταξύ τους, διαμεσολαβούν τη σχέση ανάμεσα στο κοινωνικό, στο ατομικό και στο συλλογικό και χωρίς να εγκαθίστανται κάπου, δημιουργούν ταυτόχρονα επιφάνειες και θέτουν όρια» (Ahmed 2004:5).

Μολονότι έχουν πραγματοποιηθεί εθνογραφικές μελέτες που συνέβαλαν καθοριστικά στην ένταξη των συναισθημάτων στη σφαίρα του πολιτισμού (Γκέφου-Μαδιανού 1999:203), η πραγματοποίηση μελετών για το συναίσθημα στο πεδίο της εγκληματολογίας στον ελληνικό χώρο φαίνεται να είναι ελλιπής, με συνέπεια την αναπαράσταση του εγκλήματος ως ατομικού και ιδιωτικού φαινομένου. Εκκινώντας από αυτή την αφετηρία, στο παρόν άρθρο γίνεται μία απόπειρα διερεύνησης του συναισθήματος στο πλαίσιο ενός ολοπαγούς ιδρύματος θέλοντας να διερευνήσει τον κοινωνικό χαρακτήρα των συναισθημάτων των κρατουμένων και τη συναισθηματική φύση του εγκλεισμού. Θεωρούμε ότι τα συναισθήματα αποκτούν ειδικό βάρος ως αναλυτικά εργαλεία και η μελέτη των συλλογικών συναισθημάτων βοηθούν στη βαθύτερη κατανόηση της κοινωνικής δράσης και των κοινωνικών θεσμών. Επομένως, το συναίσθημα των κρατουμένων που αναδύεται σ' ένα συγκεκριμένο ιστορικό, πολιτικό, κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο, αυτό της φυλακής στο νεο-φιλελεύθερο περιβάλλον, αναλύεται μέσα από την αποδόμηση του ιδιωτικού και ρομαντικού χαρακτήρα του. Ας πάρουμε για παράδειγμα το παρακάτω σχήμα: Παράβαση του νόμου, ενεργοποίηση του ποινικού μηχανισμού απονομής της δικαιοσύνης, φυλακισμένος/η, είσοδος στη φυλακή, δεινοπάθεια του εγκλεισμού, κοινωνική αντίδραση και στίγμα. Σε όλες αυτές τις φάσεις της διαδρομής του παραβάτη του ποινικού δικαίου, η συναισθηματική παράμετρος είναι παρούσα, αλλού περισσότερο και αλλού λιγότερο. Ειδικότερα στο πλαίσιο της φυλακής, ο τρόπος επιτέλεσης του συναισθήματος αναδεικνύει το συναίσθημα ως μια κοινόχρηστη εμπειρία η οποία οργανώνεται μέσα από την κοινωνική τάξη, το χρώμα της επιδερμίδας, το φύλο, την τοποθέτηση του υποκειμένου στην κοινωνική διαστρωμάτωση. Ακολουθώντας τις σύγχρονες θεωρητικές αναλύσεις περί συναισθημάτων, οι οποίες «έστρεψαν» το ενδιαφέρον τους στη μελέτη του ρόλου των συναισθημάτων στη διαμόρφωση συλλογικών υποκειμενικότητων και την παραγωγή κοινωνικών ιεραρχιών (Athanasίου and Hatzaroula and Yannakopoulos 2008: 8), επιχειρούμε μια πολιτική ανάγνωση του συναισθήματος θέτοντας στο επίκεντρο του προβληματισμού τη συνάρθρωση του συναισθήματος, της εξουσίας και της υποκειμενικότητας.

Το συναίσθημα στη φυλακή ως μέσο ελέγχου και επιτήρησης

Τα συναισθήματα είναι δυναμικές, χωρο-θετημένες διαδικασίες, που μας βοηθούν να πλοηγούμαστε στα κοινωνικά περιβάλλοντα στα οποία ζούμε. Για τον J.M. Jasper «... τα περισσότερα συναισθήματα... παρουσιάζουν τις εξής ομοιότητες: εντάσεις [tensions] μεταξύ δημόσιων κι ιδιωτικών εκδηλώσεων, συσχέτιση με τους κοινωνικούς κανόνες από τους οποίους τα άτομα παρεκκλίνουν με ανάλογες κυρώσεις σε αυτή την περίπτωση ενώ, αντίστοιχα, μπορεί να αποτελέσουν συλλογικές διαδικασίες μάθησης, όταν το συναίσθημα και το πολιτισμικό νόημα είναι αποτελέσματα έξωθεν επιβολής» (Goodwin, Jasper and Polletta 2001: 7). Τα συναισθήματα, δηλαδή, καθορίζονται πολιτισμικά μέσω της μάθησής τους, ρυθμίζουν τόσο τον εσωτερικό κόσμο, όσο και τις αλληλεπιδράσεις με

τον εξωτερικό κόσμο και έτσι πρέπει να μελετηθούν ως κοινωνικά φαινόμενα που συσχετίζονται με τις κοινωνικές και πολιτιστικές δομές και τους όρους εξουσίας.

Σύμφωνα με την Butler (Salih 2018: 120), το σώμα αποτελεί μια κοινωνική κατασκευή, μια επινόηση που παράγει μια επαναλαμβανόμενη παραστατική πρακτική, καθώς το υποκείμενο καλείται να επιτελέσει έναν ρόλο (θεωρία της επιτελεστικότητας). Μεταφέροντας την οπτική της Butler για το φύλο, στο συναίσθημα των φυλακισμένων θα σημειώναμε ότι ο συναισθηματικός έγκλειστος εαυτός είναι «πράττειν» και μέσα από τις πρακτικές επαναδημιουργείται και ενσωματώνεται στην κοινωνική συνείδηση. Με αυτήν την έννοια, το συναίσθημα του κρατούμενου δεν είναι η βάση για την παραγωγή του εαυτού, αλλά το αποτέλεσμα του. Ο εγκλεισμός συνοδεύεται από το φόβο, ντροπή, το αίσθημα της αδικίας, μελαγχολία, μνησικακία, άγχος, ηθική αγανάκτηση, οργή, από μια χρόνια συναισθηματική διάθεση με ασαφείς αποδέκτες η οποία διαπλάθεται από μια συνεχή διερώτηση για το τι συμβαίνει. Η διαδικασία με την οποία δομούνται κοινωνικά αυτά τα συναισθήματα συντελείται μέσω μιας στυλιζαρισμένης επανάληψης κινήσεων και πράξεων (π.χ. το καθημερινό πρόγραμμα δραστηριοτήτων των κρατούμενων όπως ο προαυλισμός, ο ύπνος, ο αθλητισμός βαρέων βαρών κτλ.), οι οποίες δομούνται τελετουργικά (π.χ. οι τελετουργίες εισόδου των νεοεισερχόμενων κρατούμενων). Αυτές οι επαναλαμβανόμενες κινήσεις, χειρονομίες, στάσεις και πρακτικές παράγουν την εντύπωση μιας αυθεντικής ταυτότητας. Αυτό επιτυγχάνεται επίσης και μέσα από εξαναγκαστικές τεχνικές (συμπεριφορά σεβασμού κατά την συνάντηση με τον Επόπτη Εισαγγελέα, συμπεριφορά υποχρέωσης απέναντι στον Κοινωνικό Λειτουργό κτλ.), οι οποίες καθιστούν ευανάγνωστο το κοινωνικό υποκείμενο (είναι ο κρατούμενος).

Ως απάντηση σ' αυτό το ηγεμονικό πλαίσιο, το έγκλειστο υποκείμενο, αντιπασσόμενο σε αυτήν την «κανονικότητα» της φυλακής, διαμορφώνει με τη σειρά του συναισθήματα που παράγει το ίδιο (π.χ. αισθήματα τιμής, συναισθήματα σεβασμού απέναντι στον παλιό κρατούμενο ή αγανάκτησης απέναντι στον κρατούμενο πληροφοριοδότη). Κατά συνέπεια, οι επιτελέσεις του συναισθήματος διεξάγονται εντός συγκεκριμένων «καθεστώτων αλήθειας». Στο πλαίσιο αυτό, προσπαθούμε να δούμε τον τρόπο με τον οποίο το κατάστημα επενδύει στις συναισθηματικές εμπειρίες και πρακτικές ως «απειροστικές εξουσίες επί του ενεργού σώματος» (Foucault 2005), οι οποίες ασκούνται είτε από το Κατάστημα είτε από το έγκλειστο υποκείμενο. Ο φόβος, ο πόνος, η οργή, η επισφάλεια, η ντροπή όμως, δεν προσεγγίζονται ως συναισθηματικές συνέπειες μιας ευρύτερης κρίσης, αλλά ως μορφές υποκειμενοποίησης στο πλαίσιο αυτής.

Η μελέτη των συναισθημάτων επιτρέπει την ανάγνωση μιας ιδιαίτερης γεωγραφίας εξουσίας, την εξέταση δηλαδή της εμπρόθετης δράσης των έγκλειστων υποκειμένων μέσα στη φυλακή ανάλογα με την κοινωνική θέση που κατέχουν στο πλαίσιο πολλαπλών σχέσεων ιεραρχίας (Mahler and Pessar 2001: 442). Στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης παράδοσης, το σωφρονιστικό πεδίο φαίνεται ότι επηρεάζεται άμεσα από τον τρόπο διαχείρισης και νοηματοδότησης των συναισθημάτων των κρατούμενων. Αν στον νεοφιλελευθερισμό, ως ιδεολογία και πρακτική, βασικές αρχές αποτελούν ο ατομικισμός, ο ωφελιμισμός και η ελευθερία της αγοράς, τότε αυτές οι αρχές εκρέουν σε μια ατομοκεντρική προσέγγιση στον τρόπο άσκησης της αντεγκληματικής πολιτικής. Αξίζει να σημειωθεί ότι η προσέγγιση αυτή συναντάται όχι μόνον στον τρόπο με τον οποίο η φυλακή απαντά στα συναισθήματα των εγκλείστων, αλλά και στον τρόπο με τον οποίο δομείται ιδεολογικά η στάση των μελών της κοινωνίας απέναντι στους φυλακισμένους των οποίων η εσωτερικότητα, γίνεται αντιληπτή ως ατομική υπόθεση, ανεξάρτητη από τους κοινωνικούς θεσμούς.

Εν προκειμένω, κατά τη διάρκεια της φυλάκισης τα συναισθήματα γίνονται τα πεδία ανάγνωσης του κρατούμενου ως συλλογικού υποκειμένου καθώς το Κατάστημα θεωρεί τον κρατούμενο ένα υπερπολιτισμικό υποκείμενο – που διέπεται από μοναδικά συναισθήματα και ψυχολογία. Στο πλαίσιο του σωφρονισμού, η φυλακή δραστηριοποιείται για την μεταστροφή των συναισθημάτων του κρατούμενου, μέσα από τη συνεχή επίκλησή τους. Η επικέντρωση στην ανάγκη διαχείρισης του εσωτερικού κόσμου των κρατούμέ-

νων έχει ως αποτέλεσμα να παράγεται η ιδεολογική αντίληψη, ότι τα συναισθήματα των φυλακισμένων είναι αυτά που κατευθύνουν τη συλλογική συμπεριφορά. Αυτή η πολιτική διαχείριση των συναισθημάτων μεταφράζει την παραβατική συμπεριφορά ως επιθυμία και ζητήματα που αφορούν στις διαπροσωπικές σχέσεις των κρατουμένων, να ερμηνεύονται ως ζητήματα ατομικής επιλογής. Η ατομοκεντρική προσέγγιση γίνεται ο κύριος τρόπος αναγνώρισης του φυλακισμένου και της βούλησής του στη νεοφιλελεύθερη πολιτεία. Αν στο συλλογικό φαντασιακό, ο σωφρονισμός κατά τη φυλάκιση θεωρείται ότι επιτελείται μέσα από τιμωρητικές και βίαιες πρακτικές, θα λέγαμε στο νεοφιλελεύθερο περιβάλλον, η βάση του σωφρονισμού διαμορφώνεται περισσότερο μέσα από τη διάμρφωση Λόγων (discourses) που διασφαλίζουν την κυρίαρχη επιταγή και παγιώνουν τα όρια του κοινωνικού διαχωρισμού ανάμεσα στους παραβάτες και στα μέλη της κοινωνίας. Στο πλαίσιο αυτό, οι πολιτικές επίκλησης στην αναμόρφωση του εσωτερικού κόσμου του εγκληματία μέσα από την παροχή συμβουλευτικών υπηρεσιών, διαχείρισης θυμού, αποκατάστασης των συναισθηματικών σχέσεων με την οικογένεια, τη ψυχολογική υποστήριξη μέσα από την εκμάθηση θετικών τεχνικών για την ενίσχυση του εαυτού φαίνεται ότι ευδοκιμούν σε ένα πολιτικο-οικονομικό πλαίσιο όπου το άτομο συνιστά τον ιδεολογικό του πυρήνα. Κατά συνέπεια, στο νεοφιλελευθερισμό η φυλακή διαδραματίζει καίριο ρόλο όχι μόνο στη συγκρότηση και διάδοση των συλλογικών συναισθημάτων και τη συλλογικοποίησή τους, αλλά και στην ιδεολογική αξιοποίησή τους στον ανταγωνισμό που αναδύεται μέσα στον ποινικό μηχανισμό.

Ειδικότερα, κατά τη διάρκεια της φυλάκισης αφαιρείται η ιδιωτικότητα προς χάριν της ασφάλειας και τάξης του Καταστήματος. Στο πλαίσιο αυτό, η διαχείριση των συναισθημάτων του φυλακισμένου μέσα από την υποστήριξη προγραμμάτων θεραπείας και αποκατάστασης του εαυτού γίνονται σ' ένα πλαίσιο ιδιοποίησης για την εξυπηρέτηση πολιτικών σκοπών απόλυτα κυνικών και αντίθετων με τα ιδεώδη της χειραφέτησης και της κοινωνικής επανένταξης. Η ενίσχυση της θετικής ψυχολογίας και η διαχείριση των συναισθημάτων των κρατουμένων συνέχονται από ατομικιστικές αξίες- από την ανάδειξη του ατομικού εαυτού σε υπέρτατη αξία, από τη σύλληψη των ατόμων και των κοινωνικών χώρων ως συνόλου διακριτών και αυτόνομων βουλήσεων. Ο ατομικισμός αναδύεται ως πολιτισμική και ηθική προϋπόθεση για την επίτευξη της συμμόρφωσης. Είναι χαρακτηριστικός ο τρόπος με τον οποίο το φυλακτικό σύστημα ενεργοποιεί τους επαγγελματίες – διαχειριστές του ανθρώπινου πόνου (ψυχολόγους, κοινωνικούς λειτουργούς, εθελοντικές δράσεις). Η παροχή ψυχολογικής υποστήριξης από τις αντίστοιχες υπηρεσίες του Καταστήματος προβλέπεται θεσμικά και παρέχεται στους κρατούμενους/ες που έχουν ανάγκη. Καθώς οι υπηρεσίες αυτές είναι υπο-στελεχωμένες, το κενό έρχεται να καλύψει η οργάνωση προγραμμάτων συμβουλευτικού χαρακτήρα που έρχεται «απ' έξω», με στόχο την υποστήριξη συνήθως ενός μικρού μεγέθους πληθυσμού των κρατουμένων (12-15 άτομα). Οι έξωθεν επαγγελματίες διαχείρισης συναισθημάτων λειτουργούν ως διαμεσολαβητές και ανακουφιστές της διαχείρισης της οδύνης που προκύπτει μέσα από τη δεινοπάθεια του εγκλεισμού. Οι υπηρεσίες προσφέρονται εξατομικευμένα σε μια ελίτ κρατουμένων από εθελοντές/τριες ειδικούς που παρίστανται ως ιδιώτες και η οποία ελίτ οφείλει να «πληρώσει» την παροχή αυτού του προνομίου, με όρους συμμόρφωσης στο κανονιστικό πλαίσιο της φυλακής. Τα συγκεκριμένα προγράμματα ενδυνάμωσης σε μια ολιγάριθμη ομάδα των κρατουμένων διέπονται από μια νεοφιλελεύθερη μεροληψία καθώς η τρωτότητα γίνεται ατομική υπόθεση αποκρύπτοντας τους νέους τρόπους επιτήρησης και ελέγχου των υποκειμένων. Φαίνεται ότι η ποινική διασπορά συνυπάρχει με την εφαρμογή πιο «οικονομικών» μορφών τιμωρητικότητας- τα προγράμματα θετικής ψυχολογίας-, οι οποίες εστιάζουν στην άμεση παρέμβαση στον Εαυτό και κυρίως στη ρύθμιση της ζωής μέσω του ελέγχου του εσωτερικού και συναισθηματικού κόσμου των κρατουμένων. Δεν είναι παράδοξο λοιπόν, δίπλα στην οργάνωση προγραμμάτων διαχείρισης των συναισθημάτων που γίνονται με στόχο την κοινωνική επανένταξη, να συνυπάρχουν εξελίξεις όπως (α) η αύξηση του εγκάθειρκτη πληθυσμού και του συνωστισμού με οδυνηρές συνέπειες στις συνθήκες κράτησης, (β) η επέκταση των καταστημάτων κράτησης.

Ταυτόχρονα, για τις δράσεις αυτές οι οποίες διεξάγονται είτε από Κατάστημα είτε αυτοβούλως, τα πρόσωπα που στρατολογούνται, «εκπαιδεύονται» στη συμμόρφωση με το κανονιστικό πλαίσιο της φυλακής μέσα από μια τεχνολογία διαχείρισης των δικών τους συναισθημάτων. Κατευθυντήρια οδηγία του Καταστήματος προς τους/τις νεοεισερχόμενους/ες επαγγελματίες αποτελεί να έχουν επιστήσει την προσοχή τους όχι τόσο στην επικινδυνότητα των κρατουμένων, - την οποία άλλωστε έχει ήδη διαχειριστεί το Κατάστημα μέσα από τους όρους της ασφάλειας και τάξης -, αλλά κυρίως στην προσπάθεια των κρατουμένων να χειριστούν τα συναισθήματα αλληλεγγύης και συνεισφοράς αυτών των επαγγελματιών, προκειμένου να προσκομίσουν τα δικά τους οφέλη (είσοδος απαγορευμένων αγαθών, να παρουσιαστούν ως μάρτυρες σε μια δίκη). Είναι αξιοσημείωτο πάντως πώς ενώ ο κρατούμενος προβάλλεται ως μία συναισθηματικά ασταθής προσωπικότητα ταυτόχρονα παρουσιάζεται ως ένα χειριστικό πρόσωπο που αξιοποιεί το συναισθηματικό κόσμο των έξω ανθρώπων προκειμένου να εξασφαλίσει καλύτερους όρους διαβίωσης μέσα στο Κατάστημα. Ταυτόχρονα, το Κατάστημα από την πλευρά του προχωρεί ανερευθίαστα στη διαχείριση των συναισθημάτων των επαγγελματιών, όταν διακυβεύεται η εκούσια αποχώρησή τους από τις σχεδιασμένες δράσεις. Στην περίπτωση αυτή, το Κατάστημα επικαλείται τα συναισθήματα ματαιώσης και οδύνης που θα επωμισθούν οι κρατούμενοι με την παύση αυτών των δραστηριοτήτων.

Χαρακτηριστική επίσης είναι η διαχείριση των συναισθημάτων μέσα από τον αποκλεισμό ή τη χορήγηση προνομίων που κατοχυρώνονται από τις επίσημες αποφάσεις του Συμβουλίου του Καταστήματος. Για παράδειγμα, κατά τις συνεδριάσεις των Συμβουλίων με θέμα τα αιτήματα χορήγησης άδειας ή επισκεπτηρίων των κρατουμένων, αξιοποιούνται αναφορές των ειδικών (ψυχολόγων, εκπαιδευτικών, εμψυχωτών κ.ο.κ.) μέσα στις οποίες εμπεριέχονται πληροφορίες σχετικά με τη φύση των συναισθημάτων του κρατουμένου. Κατά τη διάρκεια αυτών των συνεδριάσεων διαχέονται συναισθηματικοί λόγοι και αφηγήσεις που συγκροτούν το επικοινωνιακό περιβάλλον εντός του οποίου αναπτύσσονται οι σχέσεις ισχύος μεταξύ των δύο μερών. Παρατηρήσεις από μέλη του Συμβουλίου προς τον αιτούντα κρατούμενο όπως «φαίνεσαι ότι αισθάνεσαι καλά» ή «δείχνεις ότι θυμώνεις εύκολα με τους συγκρατούμενους σου» ή «αρπάζεις εύκολα φωτιά» κτλ., αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα. Το Κατάστημα, επομένως, ως πεδίο θεσμοθέτησης των κοινωνικών σχέσεων δύναμης και αποκρυστάλλωσης κυριαρχίας, καθίσταται από τους βασικούς τόπους ανάδυσης των συλλογικών συναισθημάτων και εκδίπλωσης των ανταγωνιστικών σχέσεων.

Σ' αυτή τη διαδικασία άσκησης συγκεκριμένων συναισθηματικών πρακτικών, διαμορφώνεται ο κρατούμενος ως υποκείμενο. Οι κοινωνικές και πολιτικο-οικονομικές συνθήκες σηματοδοτούν τη συναισθηματική εμπειρία της φυλάκισης και συνδέονται με την καθημερινότητα των κρατουμένων. Ο τρόπος αυτός λειτουργίας κατακερματίζει τον κρατούμενο ως συλλογικό υποκείμενο, συνδυάζεται με την *ερημία* (loneliness) και με την ολοένα και μεγαλύτερη αποκοπή του φυλακισμένου από τον κάθε άλλον, μαζί με τον οποίο ενδεχομένως θα είχε τη δυνατότητα να βεβαιωθεί για τον τρόπο χειρισμού των συναισθημάτων με τον οποίο τον σφυροκοπούν. Η πολιτική διαχείρισης των συναισθημάτων στους χώρους κράτησης, φαίνεται να παραπέμπει στον τρόπο με τον οποίο το ποινικό πεδίο συμπυκνώνει και αναπαράγει –με τους δικούς του όρους– μια ολόκληρη σειρά κοινωνικών σχέσεων, οι οποίες δεν ασκούν απλώς επιρροή ή διαμόρφωση ή πίεση πάνω στις ποινικές πρακτικές, αλλά λειτουργούν *μέσα απ' αυτές και εγγράφονται υλικά σ' αυτές*.

Η τιμή/ ντροπή στη φυλακή

Κατά τη διάρκεια της φυλάκισης, οι σχέσεις, οι συμπεριφορές, οι διαπληκτισμοί, η κοινωνική διαστρωμάτωση, οι διαπροσωπικές συγκρούσεις καθορίζονται από το σχεδόν μεταφυσικό καθήκον διατήρησης της τιμής. Η τιμή των κρατουμένων προσλαμβάνεται

ως συναίσθημα όταν υπάρχει και εγείρει συναισθήματα όταν πλήττεται. Όπως αναφέρεται, «...η τιμή» είναι η «...αξία ενός ανθρώπου στα μάτια του ίδιου αλλά και στα μάτια της κοινωνίας που τον περιβάλλει... (η τιμή) επιτελείται αμετάκλητα από συμπεριφορές που εκδηλώνονται υπό την παρουσία μαρτύρων οι οποίοι αντιπροσωπεύουν την κοινή γνώμη» (Campell 1964: 34). Η τιμή του κρατουμένου και η υπεράσπισή της δεν είναι ατομική, είναι συλλογική με έμφυλο χαρακτήρα και συνδέεται με την κοινωνική του ομάδα είτε εκτός είτε εντός της φυλακής. Ωστόσο, όπως η φυλακή δεν αποτελεί έναν στατικό κοινωνικό χώρο έτσι και το περιεχόμενο του κώδικα της τιμής διαφοροποιείται χωρο-χρονικά και ανάλογα με την κοινωνική ομάδα την οποία επικαλείται.

Η φυλακή αποτελεί ένα παραδοσιακό περιβάλλον μέσα στο οποίο η επιβίωση του έγκλειστου υποκειμένου στηρίζεται στην αυτοεκτίμηση των ανθρώπων που είναι συνάρτηση της δημόσιας εικόνας τους, της τιμής τους. Αυτή η ιδιαιτερότητα δεν αφορά τον κρατούμενο ως άτομο, αλλά ως κοινωνικό υποκείμενο το οποίο τόσο κατά την προ εγκλεισμού ζωή του όσο και κατά τη διάρκεια της φυλάκισής του, έχει διαμορφώσει τη συμπεριφορά του με κεντρικό άξονα δράσης την περιφρούρηση αυτής της τιμής. Για παράδειγμα, στην κοινότητα των Ρομά κρατουμένων εμφανίζονται ομάδες – οικογένειες τα μέλη των οποίων βρίσκονται σε σχέση ανταγωνισμού εξαιτίας βεντέτας που έχει εκκινήσει στην προ εγκλεισμού ζωή τους. Η βεντέτα ακολουθεί τους τρόπους συλλογικής συμπεριφοράς και κατά τη φυλάκιση, αλλά το περιοριστικό πλαίσιο διαβίωσης μέσα στη φυλακή δεν οδηγεί στην ανάληψη δράσης που κανονικά θα είχε αναληφθεί σε καθεστώς ελευθερίας. Διαμορφώνει ωστόσο συναισθήματα με επίκεντρο το φαντασιακό γύρω από ένα συναισθηματικό σύμπαν όπου κυρίαρχος άξονας είναι το συναίσθημα της τιμής και της ανδρείας. Αυτά τα συναισθήματα καθίστανται ο πυρήνας του κοινωνικού δεσμού και της αποκρυστάλλωσης της συμπεριφοράς στον δημόσιο χώρο της φυλακής. Έτσι η τυχαία ή αναγκαστική συνένωση μελών των αντιμαχόμενων οικογενειών σε δημόσιους χώρους της φυλακής όπως είναι το σχολείο ή η εκκλησία, διαμορφώνει συμπεριφορές που στηρίζονται στη διατήρηση της κοινωνικής απόστασης. Η συνένωση αποτελεί το σημείο εκείνο όπου η κοινωνική απόσταση πρέπει να διατηρηθεί μ' έναν επιδεικτικό τρόπο (τα μέλη της μιας οικογένειας αποχωρούν επιδεικτικά), ώστε να εξασφαλιστούν τα συναισθήματα της τιμής που προσδιορίζουν τη συλλογική ταυτότητα.

Οι αξίες της ντροπής και της τιμής αποτελούν θεμελιακές αξίες της κοινωνίας της φυλακής. Η τιμή είναι η ανώτερη κοινωνική αξία, εκείνη που καθορίζει την ιεραρχική δομή στην κοινωνική οργάνωση των κρατουμένων. Αποτελεί την ουσία του ατόμου και αντιπροσωπεύει την ακεραιότητα του εαυτού, την επιβεβαίωση του ανδρισμού και συνδέεται με τον σεβασμό και την αποδοχή μέσα στη φυλακή. Η τιμή συνδέεται με το γόητρο της ομάδας που πλήττεται όταν αυτό βάλλεται μέσα από την παραβίαση των κανόνων που ορίζει ο άτυπος κώδικας συμπεριφοράς των κρατουμένων. Μπορούμε επίσης να δούμε την τιμή και το συναίσθημα της ντροπής σε σχέση με την κατάταξη των ατόμων και τη θέση τους στη κοινωνική διαστρωμάτωση της φυλακής. Για παράδειγμα, η τιμή και η φήμη των αρχηγών των ομάδων και των μελών τους κρίνεται από την ικανότητα του κάθε προσώπου να ανταποκρίνεται στις υποχρεώσεις του απέναντι στην ομάδα υπαγωγής του. Οποίος αδυνατεί να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις αυτές, «ρεζίλεύεται» και «ντροπιάζεται». Έτσι η υπεράσπιση της τιμής δεν καταγράφει την προσπάθεια για την αποφυγή των παραβάσεων της ατομικής ευθύνης αλλά για την υπεράσπιση μιας κυρίαρχης αξίας μέσα στη φυλακή, που περιγράφεται από την έννοια του φιλότιμου. Η υπεράσπιση του φιλότιμου αναφέρεται στη συνέπεια της συμπεριφοράς του κρατούμενου με τον ρόλο που του έχει ανατεθεί καθώς και τη διατήρηση της δημόσιας εικόνας που αυτό απαιτεί. Επομένως, οι συμπεριφορές για την υπεράσπιση της τιμής καθορίζονται περισσότερο από την προσωπική στάση των κρατουμένων απέναντι στην καθημερινή ζωή παρά από τα αποτελέσματα στο ανταγωνιστικό περιβάλλον της φυλακής.

Στον αντίποδα, η ντροπή είναι το συναίσθημα που το άτομο αισθάνεται όταν χάνει την τιμή του στα μάτια της κοινότητάς του. Αυτή η απώλεια είναι που θα οδηγήσει στην

ανάληψη δράσης είτε για την αποκατάσταση της θιγμένης τιμής ή σε περίπτωση που αυτό δεν είναι δυνατό, στην κοινωνική αντίδραση που θα οδηγήσει σε κοινωνική απομόνωση μέσα από την απώλεια του σεβασμού από τα υπόλοιπα μέλη της ομάδας. Για τον Thomas Scheff, η ντροπή αποτελεί τον βασικό διαμεσολαβητή των κοινωνικών δεσμών. Αποτελεί το ηθικό γυροσκόπιο μέσα από το οποίο τα μέλη της κοινωνίας αισθάνονται και αναγνωρίζουν τα κοινωνικά ολισθήματα. Η ντροπή επομένως, αποτελεί το μέσο από το οποίο τονίζεται η ανάγκη αποκατάστασης του δεσμού, το μέσο αναγνώρισης ότι η σχέση είναι προβληματική. «...Με τον όρο ντροπή αναφέρομαι σε μια μεγάλη οικογένεια συναισθημάτων που περιλαμβάνει πολλά συγγενικά και εναλλακτικά συναισθήματα, κυρίως αυτά της αμηχανίας και του εξευτελισμού, καθώς και άλλα σχετικά, όπως η συστολή, που περιλαμβάνουν αντιδράσεις στην απόρριψη ή συναισθήματα αποτυχίας ή ανεπάρκειας. Κοινό τους χαρακτηριστικό είναι η αίσθηση της απειλής του κοινωνικού δεσμού (Scheff 2000: 96-97)».

ΝΙΚΗ: «Ξέρουν (ότι είμαι φυλακή) μόνο οι στενοί συγγενείς. Οι άλλοι ξέρουν ότι είμαι στη Γερμανία. Γιατί ντρέπομαι. Τι να πω; Εγώ, τόσα χρόνια, δεν τους είχα δώσει δικαίωμα. Και ξαφνικά, να μάθουν ότι είμαι φυλακή; Με τίποτα, με τίποτα.»

ΑΝΤΡΙΑΝΝΑ: «Δεν θα είχα πρόβλημα. Να σου πω, κάτι όχι ότι είναι τιμή μου, που είμαι φυλακή, αλλά δεν έχω πρόβλημα.»

ΝΙΚΗ: Τι τιμή μου! Εγώ ντρέπομαι».

Η ντροπή είναι ένα κοινωνικό συναίσθημα που συνδέεται άμεσα με το περιφρονητικό βλέμμα των άλλων, είτε γιατί όντως μας βλέπουν αρνητικά είτε γιατί εμείς το φανταζόμαστε. Τα συναισθήματα ντροπής ωθούν το άτομο στην απόκρυψη του εγκλεισμού και στη διαφύλαξη αυτού του μυστικού, απέναντι σ' αυτούς που απειλούν την ταυτότητά του. Σε επόμενη φάση, το άτομο προχωρά στην απόκρυψη της διάρκειας της ποινής ή στην παρουσίαση της φυλάκισης ως μιας τυχαίας και άδικης στιγμής. Βέβαια, η απόκρυψη της ποινής αποτελεί ένα κατά συνθήκη ψέμα, που δημιουργεί συναισθήματα ανακούφισης στους οικείους. Γιατί όμως, η ποινή αποκρύπτεται στους μη οικείους; Φαίνεται ότι η απόκρυψη των χρόνων έκτισης αποτελεί μια μορφή «ξεγλιστρήματος», στον βαθμό που στο συλλογικό φαντασιακό, η διάρκεια της ποινής συνδέεται με τη βαρύτητα του εγκλήματος.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η ντροπή διαφοροποιείται στο πλαίσιο της κοινωνικής οργάνωσης των κρατουμένων. Όλες οι κοινωνικές ομάδες των κρατουμένων διαθέτουν μια ορισμένη αντίληψη του εαυτού που μπορεί να προσβληθεί και η προσβολή αυτή γεννά συναισθήματα και την τάση να υπερασπιστούν την τιμή τους με κάθε μέσο. Για παράδειγμα, οι κρατούμενοι του λευκού περιλαιμίου υιοθετούν μια περισσότερο αστική εκδοχή της τιμής, η οποία πηγάζει θα λέγαμε μέσα από την έννοια του «ελληνικού ατομικισμού». Η τιμή που ως κατάσταση συνδέεται με το συλλογικό συναίσθημα της ντροπής, συνδέεται για τους επιφανείς κρατούμενους με τα ατομικά συναισθήματα της ενοχής ή της μιαιρότητας που αισθάνονται κατά την επαφή τους με τους άλλους κρατούμενους οι οποίοι αναπαρίστανται ως οι μιαιροί Άλλοι. Η κοινωνική απόσταση αποτελεί τη διασφάλιση για την υπεράσπιση της ταυτότητας και της τιμής χωρίς αυτό να σημαίνει ότι και αυτοί οι κρατούμενοι δεν ακολουθούν τους κώδικες που ρυθμίζουν την ατομική και συλλογική συμπεριφορά των κρατουμένων ως συνόλου (για παράδειγμα ο κανόνας της σιωπής, κτλ.). Μια άλλη ιδιαίτερη περίπτωση ομάδας κρατουμένων αποτελούν τα «πρεζόνια». Οι κοινωνικές εικόνες γύρω από αυτήν την ομάδα κρατουμένων έχουν αρνητικό περιεχόμενο το οποίο έγκειται κυρίως όχι τόσο στην στάση απέναντι στη χρήση των τοξικών ουσιών όσο και κυρίως γιατί αυτή η ομάδα των κρατουμένων αναπαρίσταται ως μια ομάδα που στερείται τιμής/φιλότιμου και που θέτει κάθε φορά σε κίνδυνο τις διεκδικήσεις της ομάδας κατά την κοινωνική συναλλαγή και αλληλεπίδραση.

Συμπεράσματα

Στο παρόν άρθρο επιχειρήθηκε η σημασία διερεύνησης των συλλογικών συναισθημάτων των κρατουμένων στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης κοινωνίας. Η εξέταση της πολιτικής οικονομίας του συναισθήματος, πέρα από το γεγονός ότι θέτει υπό αμφισβήτηση συμβατικές εννοιολογικές διχοτομίες μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου, κοινωνικού και ατομικού, λογικής και συναισθήματος, προσφέρει τη δυνατότητα μελέτης των πολύ-επίπεδων σχέσεων εξουσίας (φύλου, φυλής, κοινωνικής τάξης, εθνικής ταυτότητας) που διέπουν τις οικείες σχέσεις. Η φυλακή αποτελεί ένα χώρο όπου συγκροτούνται οι κοινωνικές σχέσεις, οι οποίες είναι αποτέλεσμα των ποικίλων πολιτισμικών νοημάτων που εκφέρουν τα άτομα κατά την κοινωνική τους συμπεριφορά. Οι κρατούμενοι συγκροτούν την υποκειμενικότητά τους καθώς βιώνουν ποικίλες και αλληλοδιαπλεκόμενες συναισθηματικές εμπειρίες ανιχνεύοντας το συναίσθημα με το στίγμα και την θέση που κατέχουν στο σύστημα της κοινωνικής διαστρωμάτωσης της φυλακής.

Θεωρούμε ότι η πολιτική ανάγνωση του συναισθήματος κατά τη φυλάκιση είναι αναγκαία γιατί α) θέτει στο επίκεντρο του προβληματισμού τη συνάρθρωση του συναισθήματος, της εξουσίας και της υποκειμενικότητας, β) μέσα από τη μελέτη του συναισθήματος των φυλακισμένων και της σχέσης του με τη λειτουργία της εξουσίας, τίθενται νέα ερωτήματα για την εγκληματολογική έρευνα και γ) η εξέταση της πολιτικής οικονομίας του συναισθήματος (δηλαδή η διερεύνηση των πολιτικών και οικονομικών συνθηκών συγκρότησης και της σύνδεσης του συναισθήματος με τις οικονομικές και πολιτικές ιεραρχίες) δίνει νέες προοπτικές στην κοινωνική επανένταξη.

Το συναίσθημα της τιμής/ντροπής παράγεται, υλοποιείται, βιώνεται και νοηματοδοτείται στο πλαίσιο κυκλοφορίας ποικίλων και πολλαπλών συναισθηματικών ροών. Ο Braithwaite μελετώντας τις κοινωνικές συνθήκες κάτω από τις οποίες μπορεί το συναίσθημα της ντροπής να συμβάλλει στη μείωση του φαινομένου της περιστεφόμενης πόρτας, προτείνει τη μετατόπιση από έναν τιμωρητικό κοινωνικό έλεγχο σε μια μεγαλύτερη έμφαση στην ηθικοποίηση του κοινωνικού ελέγχου. Στο πλαίσιο αυτό, η κοινωνιολογία των συναισθημάτων έχει πολλά να προσφέρει στο πεδίο της εγκληματολογίας για την εξασφάλιση μιας κοινωνίας ισότητας, ισονομίας και χωρίς αποκλεισμούς.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Αβδελά, Ε. (2002), *Δια λόγους τιμής. Βία, συναισθήματα και αξίες στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Αθήνα, Νεφέλη.
- Άρεντ, Χ. (2006), *Οι απαρχές του ολοκληρωτισμού*, Αθήνα, Νησίδες.
- Μπάτλερ, Τζ. (2009), *Αναταραχή φύλου. Ο φεμινισμός και η ανατροπή της ταυτότητας*, Αλεξάνδρεια.
- Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (1999), *Πολιτισμός και εθνογραφία. Από τον εθνογραφικό ρεαλισμό στην πολιτισμική κριτική*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Δεμερτζής, Ν. (2004), Λαϊκισμός και μνησικακία: Μια συμβολή της (πολιτικής) κοινωνιολογίας των συγκινήσεων, *Επιστήμη και Κοινωνία. Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, τεύχος 12, σσ. 75-114.
- Illouz, E. (2019), *Γιατί πληγώνει ο έρωτας*, Αθήνα, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Salih, S. (2018), *Εισαγωγή στην Τζούντιθ Μπάτλερ*, Αθήνα, Oposito.
- Φουκώ, Μ. (2005), *Η Μικροφυσική της εξουσίας*, Αθήνα, Ύψιλον.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Ahmed, S. (2004), *The Cultural Politics of Emotions*, Edinburg, Edinburg University Press.
- Athanasίου Α., Hantzaroula P. and Yannakopoulos K. (2008), Towards a New Epistemology: The 'Affective Turn', *Historein*, Vol. 8, pp 1-5.
- Barbalet, J. (ed) (2002), *Emotions and Sociology*, Oxford, Blackwell.
- Barbalet, J. (2001), *Emotion, Social Theory, and Social Structure: A macrosociological Approach*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Braithwaite J. (1989), *Crime, Shame and Reintegration*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Campbell, J. K., (1964), *Honour Family and Patronage. A Study of Institutions and Moral values in a Greek Mountain Community*, Oxford, Oxford University Press.
- Goodwin J., Jasper J. M. and Polletta F., (2001), *Passionate Politics: Emotion and Social Movements*, Chicago, The University of Chicago Press.
- Mahler, S. and Pessar P. (2001), Gendered Geographies of Power: Analyzing Gender across Transnational Spaces, *Identities: Global Studies in Culture and Power*, Vol. 7, No 4, pp. 441-459.
- Lutz, C. and Geoffrey W. (1986), The Anthropology of Emotions, *Annual Review of Anthropology*, Vol. 15, pp. 405-436.
- Scheff, T. (1997), *Microsociology: Discourse, Emotion and Social Structure*, Chicago, University of Chicago Press.

ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΕΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΕΞΕΤΑΖΟΥΝ ΤΟΥΣ ΚΟΣΜΟΥΣ ΤΩΝ ΔΗΜΙΟΥΡΓΩΝ ΣΤΟΝ 21^Ο ΑΙΩΝΑ

Ορφανός Προκόπιος^α

^α Μεταδιδακτορικός Ερευνητής, Τμήμα Καλών Τεχνών, Τεχνολογικό Πανεπιστήμιο Κύπρου

Περίληψη

Η κοινωνιολογία των παραγωγών της τέχνης αποτελεί σημαντικό άξονα διερεύνησης των δημιουργών με πλούσιο ιστορικό και εφαρμοσμένη μεθοδολογία. Στο παρόν άρθρο θα γίνει αναφορά στο θεωρητικό πλαίσιο που εξετάζει τους δημιουργούς κοινωνιολογικά (Bourdieu, 1993; Becker, 1982; Elias, 2006; Heinich, 2014). Στη συνέχεια, θα προσεγγιστεί η μεθοδολογία, με επίκεντρο την ποιοτική έρευνα, τις συνεντεύξεις και την ανάλυση λόγου (Phillips και Jorgensen, 2009). Έμφαση θα δοθεί στην παρουσίαση αποτελεσμάτων της έρευνας της καλλιτεχνικής πλατφόρμας Blind Date, η οποία αφορά στην συμμετοχική τέχνη (participatory art) και εξετάστηκε μέσα από την προαναφερόμενη θεωρία και μεθοδολογία. Τέλος, θα γίνει λόγος για το συμπέρασμα της έρευνας, η οποία υλοποιήθηκε για πρώτη φορά στην χώρα μας, υπό αυτό το πρίσμα.

Λέξεις κλειδιά: κοινωνιολογία της τέχνης, δημιουργοί, ποιοτική έρευνα, συμμετοχική τέχνη, κοινωνικά δεσμευμένη τέχνη

SOCIOLOGIES OF ART INVESTIGATE THE WORLDS OF CREATORS IN THE 21ST CENTURY

Orfanos Prokopios^α

^α Postdoctoral Researcher, Department of Fine Arts, Cyprus University of Technology

Abstract

The sociology of art producers is an important axis of investigation of creators with a rich history and applied methodology. In this article, reference will be made to the sociological framework that examines creators (Bourdieu, 1993; Becker, 1982; Elias, 2006; Heinich, 2014). Then, methodology issues will be addressed, focusing on qualitative research, interviews and discourse analysis (Phillips & Jorgensen, 2009). Emphasis will be placed on the presentation of research results of the artistic platform Blind Date, which concerns participatory art and was examined through the aforementioned theory and methodology. Finally, we will talk about the conclusion of the research, which was implemented for the first time in our country, in this perspective.

Keywords: sociology of art, creators, qualitative research, participatory art, socially engaged art

Εισαγωγή

Στη σημερινή κρίσιμη και μεταβαλλόμενη συγκυρία, οι κοινωνίες του ανθρώπου ταλανίζονται από τη διακινδύνευση, τη ρευστότητα και την αβεβαιότητα. Σε αυτή την κατάσταση σημαντικό ρόλο καλούνται να παίξουν οι τέχνες και ο πολιτισμός, μέσα από παραδείγματα συνεργασίας και συλλογικής δράσης. Μία τέτοια περίπτωση είναι η καλλιτεχνική πλατφόρμα Blind Date η οποία αναπτύσσεται από το 2006 μέχρι και σήμερα. Παρακάτω θα γίνει αναφορά στον όρο 'τέχνη', ο οποίος βρίσκεται σε άμεση σύνδεση με τον όρο 'κουλτούρα' (culture) και είναι μέρος του όρου 'πολιτισμός' (civilization). Οι όροι 'κουλτούρα' και 'πολιτισμός' αναφέρονται εδώ σε συμφωνία με την προσέγγισή τους από τους Αντόρνο και Χόρκχάιμμερ (1987: 113-120).

Το Blind Date συντελείται επιτελεστικά και ποιητικά: άλλες φορές λειτουργεί συνεργατικά, άλλες φορές συνδέεται με μια κοινωνική δέσμευση (socially engaged art) και άλλοτε σχετίζεται με τοπικές κοινότητες (Ιθάκη, Βώλαξ Τήνου, Πάτρα). Επομένως, έχει έντονο κοινωνικό, εικαστικό και ποιητικό ενδιαφέρον. Στο πλαίσιο του μια ομάδα καλλιτεχνών (εικαστικών/ performer) συνδημιουργεί με μια άλλη ομάδα (πρόσφυγες, τοπική κοινότητα, ποιητές, θεωρητικούς, φιλοσόφους, απόφοιτους θεάτρου). Οι διαστάσεις της επιτέλεσης, της συνεργασίας και της συνδημιουργίας είναι κυρίαρχες στο project. Μέσα από την ανοικτότητα αναπτύσσεται μια δυναμική ανάμεσα στους/στις συμμετέχουσες/οντες που συνοδεύεται από την προθυμία να αφήσουν τη σιγουριά του προσωπικού χώρου και να μοιραστούν με τον Άλλο (Kanellorouliou 2019: 222).

Στην παρούσα πρόταση αναπτύσσεται το πλαίσιο της κοινωνιολογικής έρευνας της πλατφόρμας Blind Date. Θα πρέπει να έχουμε κατά νου ότι κινούμαστε στο πλαίσιο της *συμμετοχικής τέχνης* (participatory art), όπως την προσδιορίζει η Claire Bishop (2012). Πρόκειται για μια συμμετοχή που περιστοιχίζεται από τις έννοιες της κοινότητας και της δημοκρατίας (Dezeuze 2010: 18). Στα όρια της συνεργατικής/ συμμετοχικής τέχνης, μια ομάδα ανθρώπων με κοινές αξίες, συγκεντρώνεται σε μια τοποθεσία για να δημιουργήσει μια πρωτοβουλία κοινότητας με βάση την τέχνη (Bublitz et al 2019: 316). Τέλος, οι διεργασίες που ακολουθούν οι δημιουργοί βρίσκονται ανάμεσα στη διαδραστική, τη συμμετοχική, συλλογική τέχνη (Kravagna 1999). Κάτι τέτοιο, θολώνει τη διάκριση ανάμεσα στον θεατή, την/τον συμμετέχουσα/οντα, τον/την δημιουργό.

Θεωρητικό πλαίσιο

Κατά την κοινωνιολογική διερεύνηση του πολιτισμού και των κόσμων της τέχνης, έχουν αναπτυχθεί πλαίσια ανάλυσης που έχουν σημασία (Heinich 2014, Griswold 2013). Πρόκειται για σχήματα που εξετάζουν τους δημιουργούς, τους (δια)μεσολαβητές, το κοινό και τον κοινωνικό κόσμο. Παρακάτω θα επικεντρωθούμε στην περίπτωση των δημιουργών.

Στην έρευνα επικεντρωθήκαμε σε τρεις κύριες προσεγγίσεις. Στην πρώτη προσέγγιση θα βρούμε τον Pierre Bourdieu που εξετάζει τη δημιουργία των δημιουργών (1993). Ο Γάλλος κοινωνιολόγος πραγματοποιεί συστηματική μελέτη για την τέχνη και τον πολιτισμό (2002, 1993, 1991) στο πεδίο των δημιουργών, που αναφέρεται από την Heinich (2014) ως *κοινωνιολογία της κυριαρχίας*. Αυτή η οπτική έχει κριτική και εξηγητική κατεύθυνση σε σχέση με τους δημιουργούς. Επικεντρώνεται στις κοινωνικές κατασκευές που έχουν οι παραγωγοί και στοχεύει στην απομυθοποίηση των καθιερωμένων πεποιθήσεων.

Ο Bourdieu (1993: 96) θα αναφερθεί στην ανάγκη συνεξέτασης καταναλωτών και δημιουργών. Αυτή η παρατήρηση είναι χρήσιμη, μιας και το Blind Date ενσωματώνει διαδικασίες παραγωγής, μεσολάβησης και πρόσληψης της τέχνης και η διερεύνησή του πρέπει να λάβει υπόψη μια πιο συνολική οπτική. Η κοινωνιολογία κατηγορείται για τη χρήση της στατιστικής, με βάση την οποία υποβαθμίζει και ισοπεδώνει την καλλιτεχνική δημιουργικότητα (Bourdieu 1993: 96). Μία από τις κατηγορίες που προσάπτουν στον

Bourdieu είναι η εμμονή του να απομυθοποιήσει αντιλήψεις που υπάρχουν στην τέχνη, δημιουργώντας ενοχές στους δημιουργούς (Heinich 2014: 97-98).

Στον αντίποδα, αξίζει να σκεφτούμε ότι το έργο του Bourdieu μπορεί να δώσει προοπτική στην έρευνα για την παραγωγή της τέχνης, αν διαβάσουμε με προσοχή το πλαίσιο που θέτει. Η εξέταση των παραγωγών περιλαμβάνει τόσο την κατανάλωση όσο και την παραγωγή. Οι κοινωνικές συνθήκες παραγωγής του καλλιτέχνη ως κοινωνικού υποκειμένου (οικογένεια κτλ.) και ως δημιουργού (εκπαίδευση, επαγγελματικές επαφές κ.ά.) έχουν ως μέρος συνάντησης την *έξη* των παραγωγών (Bourdieu 1993: 97).

Στην παρούσα έρευνα οι προαναφερόμενοι όροι συναντώνται στις ενότητες: “Εργασία και γνώση” και “Κοινωνικό υπόβαθρο”. Η δεύτερη ενότητα περιλαμβάνει και την έννοια της *ελεύθερης κουλτούρας* (*la culture libre*), που έχει ενδιαφέρον στη διερεύνηση του κοινωνικού υποβάθρου των συμμετεχόντων. Η *ελεύθερη κουλτούρα* ασκεί επιρροή στη ζωή των παιδιών, στις σπουδές και τη σταδιοδρομία τους και κατανέμεται άνισα μεταξύ τους, καθώς δεν διδάσκεται στο σχολείο. Μάλιστα συνδέεται με τις υψηλές επιδόσεις σε συμβολικό επίπεδο (Bourdieu και Passeron 1993, Bourdieu 2002).

Στο βιβλίο του Howard Becker, *Art worlds* (1982) προσεγγίζονται οι δράσεις, οι αλληλεπιδράσεις και τα έργα. Ο Becker κατατάσσει την προσέγγισή του σε μια ανοιχτή παράδοση *σχετικιστική, σκεπτική και δημοκρατική* (Becker 1982: xi). Ενδιαφέρεται για τη σύλληψη, τη δημιουργία και την αντίληψη του έργου, καθώς και για τις δεξιότητες και τις κατηγορίες παραγωγών. Ο ίδιος αναφέρει ότι:

ο καλλιτέχνης εργάζεται στο κέντρο ενός δικτύου συνεργαζόμενων ανθρώπων, των οποίων το σύνολο της δουλειάς είναι απαραίτητο για το τελικό αποτέλεσμα. Οποτε εξαρτάται από άλλους, υπάρχει ένας δεσμός συνεργασίας (Becker 1982: 25).

Στους δημιουργούς του Blind Date διαφαίνεται η αναγκαιότητα της συνεργασίας και της σύμπραξης. Το αναγκαίο της εργασίας από κοινού, εμφανίζεται στον Sennett (2015: 11). Η πορεία των δραστηριοτήτων, διαφοροποιείται κάθε φορά, παράγοντας νόημα σε καλλιτέχνιδες/ες και συμμετέχοντες/ουσες. Αυτό το νόημα είναι αποτέλεσμα της διάδρασης και της συνεργασίας:

[...] η αλληλεπίδραση όλων των εμπλεκόμενων μερών παράγει μια κοινή αίσθηση της αξίας αυτού που παράγουν συλλογικά (Becker 1982: 39).

Αυτή η διερεύνηση των συνεργασιών και των αλληλεπιδράσεων που περιγράφεται παραπάνω επηρέασε τον σχεδιασμό των ενοτήτων που αφορούν τη συνεργασία και τη συμμετοχή των συμμετεχουσών/ντων, όπως και την εμπειρία τους στο Blind Date.

Μια ενδιαφέρουσα οπτική στους δημιουργούς αναπτύσσεται από τον Nibert Elias και τη Nathalie Heinich σε σχέση με την *κοινωνιολογία της ταυτότητας*. Η διερεύνηση της συλλογικής ταυτότητας των παραγωγών γίνεται με βάση τις αναπαραστάσεις των ατόμων κι όχι με στόχο να τους ασκηθεί κριτική.

Η *κατανοητική κοινωνιολογία* κατά την Heinich (2014: 106), δίνει τον λόγο στα άτομα για να τα ρωτήσει για τη σταδιοδρομία τους και προσπαθεί να κατανοήσει πως οι δημιουργοί φτάνουν να απεχθάνονται την οπτική της καριέρας.

Η καλλιτεχνική ταυτότητα του Mozart παρουσιάζεται από τον Elias, σε μια αμφίθυμη σχέση με τους κοινωνικούς ρόλους (αποδοχή, σύγκρουση), όπως και με την επιρροή των κοινωνικών σχημάτων (Elias 2006: 22-24). Στην κοινωνιολογία της ταυτότητας εξετάζεται ο λόγος των δρώντων υποκειμένων μέσα στις κοινωνικές τους συνθήκες, μέσα από αυτοβιογραφίες, βιογραφίες, αλληλογραφία, συνεντεύξεις (Heinich 2014: 102-6).

Η προσέγγιση του Elias είναι ολιστική, λαμβάνοντας υπόψη τόσο τις ιδιαιτερότητες και τις επιθυμίες των προσώπων, όσο και το οικογενειακό περιβάλλον, το εργασιακό

πλαίσιο των μουσικών και την εποχή. Εκτεταμένη αναφορά γίνεται στον πατέρα του Mozart και στην επιρροή που άσκησε στον γιο του: *Η σκληρή πειθαρχία που του είχε επιβάλλει ο πατέρας του καρποφορούσε. Μετατράπηκε σε αυτοπειθαρχία [...]* (Elias 2006: 14).

Επιπλέον, γίνεται αναφορά σε μια αυλική αριστοκρατία που δεσπόζει. Ενάντια σε αυτήν έκανε έναν αξιοσημείωτο απελευθερωτικό αγώνα ο Mozart. Αυτή η προσέγγιση, είναι πολύτιμη για να αντιληφθούμε την επίδραση της οικογένειας και άλλων παραγόντων, όπως και για να κατανοήσουμε το κλίμα της εποχής.

Ερευνητικά ερωτήματα/υποθέσεις εργασίας

Η βασική υπόθεση εργασίας συνδέει το κοινωνικό υπόβαθρο, με το ιστορικό συνεργασιών και την εμπειρία στο Blind Date. Διατρέχει λοιπόν, βασικές ενότητες της παρούσας εργασίας. Η υπόθεση εργασίας αναφέρεται στη θετική συσχέτιση των πρώιμων εμπειριών και των τροχιών των συμμετεχουσών/όντων στον πολιτισμό και την τέχνη με την ανάπτυξη συνεργασιών και εμπειριών στη συμμετοχική τέχνη. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι συμμετοχικές μορφές τέχνης διευκολύνουν τη συμμετοχή διαφορετικών ανθρώπων και ανθρώπων προερχόμενων από υπόβαθρο με λίγα ή μηδαμινά ερεθίσματα ως προς την τέχνη.

Επιμέρους ερωτήματα έχουν να κάνουν με το ποια είναι: η σχέση των πρώιμων εμπειριών με τις μετέπειτα τροχιές; η διαφοροποίηση ανάμεσα στο επάγγελμα και τη μορφή τέχνης που ασχολούνται οι ερωτώμενοι/ες; η σχέση τους με την τυπική και άτυπη εκπαίδευση και με τη δια βίου μάθηση; η σχέση στο τρίγωνο συνεντευξιαζόμενος/η-σχολείο-οικογένεια; η σχέση του καλλιτέχνη με άλλους καλλιτέχνες και επαγγελματίες; η συμμετοχή των δημιουργών στα κοινά; η προσδοκία για τη συμμετοχή στο Blind Date; η εμπειρία συμμετοχής στο project; τα αποτελέσματα της συμμετοχής τους στο Blind Date;

Μεθοδολογία

Σημαντική διάσταση στην έρευνα των συμμετεχόντων, ήταν η προσπάθεια κατανόησης της καλλιτεχνικής και κοινωνικής πράξης, μέσα από την ανασύνθεση βιωμάτων από την εργασία, την εκπαίδευση, το κοινωνικό υπόβαθρο, τις συνεργασίες.

Ο Max Weber (1997) αναφέρεται στην πράξη ως ανθρώπινη συμπεριφορά, στην οποία δίνεται νόημα από το άτομο που δρα. Επομένως, έχουν σημασία τα υποκειμενικά κίνητρα των ανθρώπινων πράξεων, *που υποθέτουμε ότι τις προκάλεσαν* (Αντωνοπούλου 1991: 269-270).

Παραδοχή για την παρούσα εργασία είναι ότι το *πραγματικό*, η *εμπειρία*, όπως και η *γνώση*, ποικίλουν και διαφέρουν σε κάθε άνθρωπο, καθώς και ότι *όλη η ανθρώπινη «γνώση» αναπτύσσεται, μεταδίδεται και διατηρείται σε κοινωνικές καταστάσεις [...]* (Bergner και Luckmann 1991: 14). Για τον σχεδιασμό και την ανάλυση των δεδομένων, λάβαμε υπόψη και τις σημαντικές έρευνες για τους εικαστικούς καλλιτέχνες των Μπαλτζή και Τσιγγίλη (2020) και για την πρόσληψη της καλλιτεχνικής εργασίας (Καρακιουλάφη 2014). Η απουσία αντίστοιχης έρευνας που να μελετά τους δημιουργούς και τη συμμετοχική τέχνη, μας έδωσε τη δυνατότητα να κάνουμε μια πρώτη σκιαγράφηση του πεδίου.

Η έρευνα υπό τις κοινωνιολογικές οπτικές εφάρμοσε την ποιοτική μεθοδολογία, μέσα από τη χρήση της συνέντευξης σε βάθος και της ανάλυσης λόγου. Η έρευνα βασίστηκε σε 26 ημιδομημένες συνεντεύξεις σε βάθος. Η πρώτη επαφή πραγματοποιήθηκε με τη μεσολάβηση προσώπου -κλειδί που είχε κεντρικό ρόλο στην υλοποίηση των project. Το κριτήριο για την επιλογή των συνεντευξιαζόμενων ήταν η αντιπροσώπευση τουλάχιστον δύο ατόμων από κάθε δράση, ένα από κάθε ομάδα (εικαστικοί/ άλλη ομάδα). Στόχος ήταν η αντιπροσωπευτική αποτύπωση συμμετοχής, προσεγγίζοντας εκπρόσωπο

από κάθε υποομάδα. Ερευνήθηκαν η ταυτότητα και οι εμπειρίες των δημιουργών. Οι συμμετέχουσες/οντες στην έρευνα, παραχώρησαν την ηχογραφημένη/ βιντεοσκοπημένη μαρτυρία τους και τα συνοδευτικά τεκμήρια και επέτρεψαν τη χρησιμοποίησή τους, με αναφορά των στοιχείων τους ως αφηγήτριες/τες. Για την περίπτωση των προσφύγων τηρήθηκε η ανωνυμία, για να προστατεύσουμε τα προσωπικά δεδομένα, λόγω της κατάστασης που επικρατεί στις χώρες τους και η οποία τους ώθησε στη συνθήκη να εγκαταλείψουν τη χώρα προέλευσης.

Το υλικό των συνεντεύξεων εξετάστηκε με την προσέγγιση της Λογοψυχολογίας (Discursive Psychology). Ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον ζήτημα στο οποίο επικεντρώνεται αυτή η προσέγγιση είναι το πως τα άτομα λειτουργούν για να *διαπραγματευτούν ταυτότητες και παραστάσεις του κόσμου* (Phillips and Jorgensen 2009: 29). Επιπλέον, αποτυπώθηκαν οι μεταβολές των αντωνυμιών (Phillips and Jorgensen 2009: 221). Η μέθοδος των ημιδομημένων συνεντεύξεων και της ανάλυσης λόγου προτιμήθηκαν για να δοθεί η ευκαιρία να εκφραστούν οι ερωτώμενες/οι για το πως αντιλαμβάνονται τις δικές τους τροχιές και παράλληλα οι απαντήσεις τους να μπορούν να συνδυαστούν με τις κοινωνιολογικές προσεγγίσεις. Επιπλέον, η ανάλυση λόγου μας επέτρεψε να δούμε πως αποτυπώνονται στην αφήγηση ζητήματα ταυτότητας, διάδρασης και συνεργασίας.

Η σημασία των δράσεων και των αντικειμένων, στη θεωρία ανάλυσης λόγου, αποδίδεται σε ένα ιστορικά συγκεκριμένο σύστημα κανόνων (Howard and Stavrakakis 2000: 3). Η ανάλυση υλοποιήθηκε μέσα από τα δέκα βήματα στην ανάλυση λόγου (Potter and Wetherell 1987: 160-172). Τα θέματα που αναδύθηκαν μέσα από την εφαρμογή της μεθοδολογίας συνδέονταν με την εμφάνιση πρώιμων εμπειριών, το επάγγελμα, την *ελεύθερη κουλτούρα*, τη συμμετοχή σε οργανώσεις και συλλογικότητες, την ύπαρξη προσδοκιών, τις εμπειρίες συμμετοχής, τη θετική συνύπαρξη με τον ξένο, τα θετικά αποτελέσματα στην εξέλιξη των δημιουργών.

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Κοινωνικό υπόβαθρο

Η πρώτη ενότητα των αποτελεσμάτων περιλαμβάνει τα πρώιμα ερεθίσματα στον πολιτισμό και την επίδραση των γονέων, του σχολείου και άλλων παραγόντων. Πρόκειται για σημαντικούς παράγοντες για την παρούσα έρευνα, που πηγάζουν από το έργο των Bourdieu και Elias. Επιπλέον, αναδύθηκε η έννοια της *ελεύθερης κουλτούρας* (*la culture libre/ extra curricular culture*) (Bourdieu and Passeron 1993, Θάνος και Τόλιος 2013). Η τελευταία συνδέεται με την κοινωνική ζωή και την ανάπτυξη πολλών συμμετεχουσών/όντων του Blind Date.

Επιβεβαιώνονται οι κοινωνιολογικές προσεγγίσεις που αναφέρονται στη σημασία της οικογένειας για την ανάπτυξη και διαμόρφωση των συνηθειών σε σχέση με την τέχνη και τον πολιτισμό. Μικρότερη αλλά σημαντική επίδραση έχει το σχολείο και στη συνέχεια ακολουθεί η επιρροή των ομηλικών που παίζουν ρόλο στις πολιτιστικές πρακτικές των μαθητριών/των. Οι συμμετέχουσες/οντες αναφέρουν και άλλους παράγοντες επιρροής όπως άλλα πρόσωπα, ομάδες, θεσμούς ή ακόμη και πόλεις.

Σε αρκετές συνεντεύξεις, οι πρώτες επαφές με την τέχνη και τον πολιτισμό, δεν εμπίπτουν στο επίσημο σύστημα εκπαίδευσης και προηγούνται χρονικά. Το σύνολο των εμπειριών ποικίλει. Τρεις στους/στις τέσσερις ερωτώμενους/ες ανέφεραν ότι είχαν ερεθίσματα σε σχέση με την τέχνη στο οικογενειακό περιβάλλον.

Τα πρόσωπα της οικογένειας ή συγγενών αναφέρονται συχνά και φαίνεται να δίνουν έναυσμα και νόημα στις πρώτες επαφές με την τέχνη. Η ποιήτρια Kathy Engel βρίσκεται σε αυτή την κατεύθυνση, όταν θυμάται τον ρόλο του πατέρα της.

θα σου πω ότι ο πατέρας μου, που δεν είναι πλέον μαζί μας [παύση] αγαπούσε την ποίηση και αγαπούσε τη λογοτεχνία, ήταν δημιουργός ταινιών. Ήταν δημιουργός ντοκιμαντέρ [παύση] [...] μου διάβαζε ποίηση, όταν ήμουν πολύ πολύ μικρή, και δεν μου διάβαζε παιδική ποίηση, μου διάβαζε τα αγαπημένα του ποιήματα [...] William Butler Yeats, την Παλαιά Διαθήκη, Gerard Manley Hopkins, John Donne και μου διάβαζε και Winnie the Pooh και τέτοια, αλλά [παύση] μου διάβαζε πράγματα που ο ίδιος αγαπούσε επειδή ένιωθε [παύση] ότι [...] Ήταν σημαντικό να μοιραστεί αυτό που [...] αγαπούσε [...]

Επιβεβαιώνεται η βαθιά επιρροή της οικογένειας και το μοίρασμα στην αφετηρία των επαφών με την τέχνη, που θα παίξουν σημαντικό ρόλο στις τροχιές που θα ακολουθήσει η Kathy Engel στην τέχνη της ποίησης και στην πανεπιστημιακή διδασκαλία.

Εργασία και Γνώση

Μετά το κοινωνικό υπόβαθρο εξετάζουμε την εκπαίδευση και την εργασία των συνεντευξιζόμενων. Επιπλέον, αναφέρονται ζητήματα που άπτονται των γνώσεων και συνδέονται με τη μαθητεία και τη μη τυπική εκπαίδευση.

Στις 26 συνεντεύξεις που διενεργήθηκαν, οι περισσότεροι/ες απάντησαν ότι είχαν ολοκληρώσει το πτυχίο τους. Αρκετοί/ες είχαν συνεχίσει σε μεταπτυχιακό επίπεδο. Στις παραπάνω εκπαιδευτικές κατηγορίες δεν ανήκουν οι δύο πρόσφυγες που κατά τη διάρκεια της συμμετοχής τους είχαν ολοκληρώσει την κατώτερη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και την πρωτοβάθμια.

Οι συμμετέχουσες/οντες δείχνουν μια τάση για μαθητεία και κατάρτιση σε πλαίσια μη τυπικής εκπαίδευσης, δια βίου μάθησης όπως και σε άλλα άτυπα πλαίσια. Μέσα από τις απαντήσεις φαίνεται να υπάρχει διαφοροποίηση ανάμεσα στο επάγγελμα και τις τέχνες που ασκούν. Επιπλέον, υπάρχει μεγάλη ποικιλία στα αντικείμενα με τα οποία απασχολούνται οι ερωτώμενες/οι. Σε σχέση με τα καλλιτεχνικά επαγγέλματα πρέπει να έχουμε κατά νου ότι *απουσιάζουν συχνά εκείνα τα κριτήρια κατοχύρωσης της σχετικής επαγγελματικής δραστηριότητας* (Καρακιουλάφη 2014: 116).

Στο θέμα της διάστασης ανάμεσα στην καλλιτεχνική εργασία και τον βιοπορισμό, φαίνεται να υπάρχει επιβεβαίωση των δεδομένων προηγούμενης έρευνας (Μπαλιτζής και Τσιγγίλης 2020), στην οποία το 23,8% των εικαστικών ανέφερε ότι επιβιώνει χάρη στην καλλιτεχνική εργασία. Στα θέματα γνώσης και επαγγέλματος αναφέρεται η εικαστικός και εικαστική ψυχοθεραπεύτρια Μαίρη Κόντη:

[...] ξεκίνησα το '13, έκανα...ξεκίνησα και μπήκα στην εκπαίδευση της εικαστικής ψυχοθεραπείας, με μια αρκετά επίπονη και βάθος χρόνου εκπαίδευση για να γίνεις ψυχοθεραπευτής, στο κέντρο Τέχνης και Ψυχοθεραπείας, την οποία τελείωσα το 2020, το καλοκαίρι τελείωσε.

Σε αυτό το απόσπασμα μιλάει για τη σημαντική εκπαίδευση στην εικαστική ψυχοθεραπεία που σημάδεψε την πορεία της την τελευταία δεκαετία. Τη ίδια στιγμή κάνει ένα πέρασμα από το πρώτο στο δεύτερο ενικό πρόσωπο του επαγγέλματος. Ή πιο σωστά της εκπαίδευσης που την οδηγεί στο επάγγελμα της εικαστικής ψυχοθεραπεύτριας.

Συνεργασία και συμμετοχή

Ακολουθεί η προσέγγιση των συνεργασιών, των συμμετοχών σε συλλογικότητες, θεσμούς, οργανώσεις, κοινότητες. Η πλειοψηφία των συνεντευξιζόμενων αναφέρει ότι έχει συμμετάσχει στο παρελθόν σε αντίστοιχες συνεργατικές πρακτικές. Οι συνεργασίες εξελίσσονται τόσο σε τυπικό όσο και σε άτυπο επίπεδο, σε δομημένες καθώς και σε μη

δομημένες ομάδες. Εδώ μας έρχεται στον νου η φράση του Richard Sennett, που αναφέρει ότι *οι ικανότητες των ανθρώπων για συνεργασία είναι πολύ πιο μεγάλες και πολύ πιο πολύπλοκες από όσο οι θεσμοί τις επιτρέπουν να είναι* (Sennett 2015: 42). Η συνεργασία έχει και την πλευρά της αλληλεξάρτησης, όπου οι συνεργάτες εξαρτώνται από την καλή συμπεριφορά του άλλου (Goffman 2006: 136), κάτι που επιβεβαιώνεται στη λειτουργία των υποομάδων του Blind Date.

Η παραγωγή της τέχνης προϋποθέτει στοιχεία συμμετοχής, αλληλεπίδρασης και συνεργατικότητας πολλών διαφορετικών ανθρώπων με διαφορετική εργασιακή προέλευση. Ο Howard Becker (1982: 1) αναφέρει σχετικά:

Κάθε καλλιτεχνικό έργο, όπως και κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα, περιλαμβάνει την κοινή δραστηριότητα ενός αριθμού, συχνά μεγάλου αριθμού, ανθρώπων. Μέσα από τη συνεργασία τους, το έργο τέχνης που τελικά βλέπουμε ή ακούμε, πραγματοποιείται και συνεχίζει να υπάρχει.

Παράλληλα, εμφανίζονται μοτίβα που τονίζουν την αναγκαιότητα της συνεργασίας, την οργανική δομή των ειδικοτήτων, τη συμπληρωματικότητα ανάμεσα στους ανθρώπους στο πλαίσιο ομάδων, συλλογικοτήτων, θεσμών, θυμίζοντάς μας τις προσεγγίσεις των Sennett και Becker. Η πλειονότητα των ερωτώμενων αναφέρει ότι συμμετέχει σε οργανώσεις και συλλογικότητες με κοινωνικοπολιτική, περιβαλλοντική ή πολιτισμική δραστηριότητα. Οι συλλογικότητες όπως και οι οργανώσεις για την τέχνη και τον πολιτισμό, εμφανίζονται στην αφήγηση της ποιήτριας και εκπαιδευτικού Δανάης Σιώζιου:

[...] έχω συμμετάσχει σε πολλές συλλογικότητες.. τα τελευταία χρόνια πιο πολύ με τις φεμινιστικές συλλογικότητες είμαι σε επαφή, όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά και στην Γερμανία και στην Ισπανία, [...]. Κατεβαίνω σε πορείες ακόμα μέχρι σήμερα [...] θα αιτηθούμε να γίνουμε μέλη της Ένωσης Εταιρίας Συγγραφέων, δεν είχαμε αυτήν την δυνατότητα, εγώ είχα εκδώσει μόνο ένα βιβλίο, έχει ένα όριο στα βιβλία. Στην δουλειά μου ως εκπαιδευτικού έχω κατά περιόδους εεε.. συμμετάσχει σε συλλογικότητες που διεκδικούν ας πούμε δικαιώματα των εκπαιδευτικών, ειδικά των εκπαιδευτικών του ιδιωτικού τομέα, αλλά δεν υπάρχει κι εκεί κάτι πολύ οργανωμένο, είναι από δω κι από κει διάφορα σωματεία [...] Εντάξει, θα μπορούσα να πω ας πούμε ότι εμείς οι συγγραφείς είμαστε πολύ περισσότερο ριγμένοι από όλους, δηλαδή γιατί γενικά δεν εργαζόμαστε σε έναν τομέα, δηλαδή όπως είναι ο κινηματογράφος ή το θέατρο ή.. Που ει-, είναι μια ολόκληρη βιομηχανία ας πούμε, υποστηρίζει δουλειές κι αυτά. Ε ού-, ούτε πληρωνόμαστε ακριβώς για την δουλειά μας..

Στο παραπάνω εκτενές απόσπασμα, διενεργείται ένα ενδιαφέρον παιχνίδι αντωνυμιών. Ένα πέρασμα ανάμεσα στον πρώτο ενικό και τον πρώτο πληθυντικό που μεσολαβείται από τον τρίτο πληθυντικό. Είναι μια μετάβαση αντωνυμιών ανάμεσα στην ιδιαιτερότητα του ατόμου και τη σύμπραξη της συνεργασίας, της συμπόρευσης στο καλλιτεχνικό, το επαγγελματικό και το κοινωνικοπολιτικό επίπεδο.

Η εμπειρία του Blind Date

Στην τελευταία ενότητα προσεγγίζονται οι προσδοκίες, η εμπειρία και τα αποτελέσματα των συμμετεχόντων στο Blind Date. Στην περίπτωση των προσδοκιών, εμφανίζονται αντιφατικά συναισθήματα: από την μία πλευρά επικρατεί η ένταση και η αγωνία και από την άλλη ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Με το πέρασμα του χρόνου, η ένταση ξεθωριάζει, μέσα από την επικοινωνία και τη συνεργασία. Αξίζει να σημειώσουμε ότι τα προσδοκώμενα των συμμετεχουσών/όντων συνδέουν το Blind Date με κοινωνικοπολιτικά ζητήματα.

Στο βίωμα της συμμετοχής, οι δημιουργοί αναφέρονται στην εσωτερική λειτουργία της ομάδας, στον τρόπο εργασίας σε υποομάδες και σε ζευγάρι. Από την αρχή ως την

ανάπτυξη σχέσεων, οι λόγοι αναφέρονται σε εντατικούς ρυθμούς ή σε πιο χαλαρές διεργασίες, όπου δίνεται χώρος στα μέλη.

Στο παρακάτω απόσπασμα η ποιήτρια Παυλίνα Μάρβιν αναφέρεται στο Blind Date ανάμεσα σε καλλιτέχνες από την Ελλάδα και πρόσφυγες και αιωρείται ανάμεσα στο παρόν της ανάμνησης και το παρελθόν του μοιράσματος, συναισθημάτων, δράσεων, έργων, εμπειριών. Αυτό συντελείται μέσα από την μετάβαση από το πρώτο ενικό στο πρώτο πληθυντικό, όπως και από το τρίτο ενικό και πάλι στο “εμείς” της κοινής εμπειρίας.

[...] θυμάμαι ότι ειπώθηκαν δύσκολα πράγματα σε πολύ μικρό χρόνο [...] μοιραστήκαμε και δύσκολες φωτογραφίες στις αφηγήσεις που ακολούθησαν και ήταν έκπληξη για εμένα εεε...και η τέχνη του κάθε ανθρώπου της ομάδας..Δηλαδή κάποιος παρουσίασε τα ζωγραφικά του...τα άπειρα ζωγραφικά του έργα [...] Εντάξει ήταν δύο στην ομάδα που ο ένας ήταν και dj και χόρευαν break dance εμένα αυτό με εντυπωσιάζει έτσι κι αλλιώς και μέσα στο μικρό φουαγιέ φαντάσου το τώρα οτι έκαναν σβούρες στον αέρα! Δηλαδή ήταν πολύ... [γέλιο] ιδιαίτερο αυτό! Και κάναμε πράγματα και όλοι μαζί. [...] Δηλαδή κάποιες φορές προσπαθούσαμε να συνθέσουμε τις δυνατότητες και τις επιθυμίες του καθενός. [...]...ήταν πραγματικά ένα διακαλλιτεχνικό εργαστήριο! Δηλαδή δουλέψαμε με το σώμα και δουλεύαμε και με το λόγο μιλάμε τώρα άνθρωποι από τόσες διαφορετικές χώρες και γλώσσες...Αυτό με τόσο πολύ....Δεν μου...δεν το είχα ξαναζήσει!

Η συμμετοχή και η εφήμερη κοινότητα εμφανίζεται στον λόγο των ερωτώμενων, όπως και η σχέση ανάμεσα σε κοινότητες. Η αλληλεπίδραση με τις τοπικές κοινότητες παρατηρείται στην Τήνο και στην Πάτρα. Η ανάπτυξη αυτής της σχέσης, πραγματοποιήθηκε μέσα από την προετοιμασία των ανθρώπινων επαφών και μέσα από την τριβή με τις έννοιες της επιτέλεσης και της φιλοξενίας. Ο βαθμός συνθετότητας αυξάνεται στην Ιθάκη όπου δύο ομάδες ποιητών θα συνεργαστούν με την τοπική κοινότητα και με τις/τους επισκέπτες/ες. Κάτι ανάλογο θα συμβεί στο Hagazdonice της Τσεχίας.

Παράλληλα, εξετάζονται οι σχέσεις ανάμεσα σε άτομα που δεν γνωρίζονται μεταξύ τους. Πολλοί δημιουργοί εκφράζουν ένα αίσθημα ουδετερότητας ή και ανασφάλειας για τη συνεργασία με τον/την ξένο/η. Αυτή η αίσθηση μετατρέπεται σε συνεργασία και σχέση εμπιστοσύνης μέσα από τις κοινές δράσεις. Ενδιαφέρον αποκτά η σύνδεση της αντίληψης και της συνεργασίας με τον ξένο, με την κοινωνιολογία του ξένου (Simmel 1950, Schutz 1944, Skoric Kisjunas and Skoric 2013, Wood 1934, Sennett 2015, Ορφανός 2016). Σε αυτό το θέμα αξίζει να δοθεί περισσότερος χώρος στο μέλλον.

Τέλος, οι περισσότερες/οι ερωτώμενες/οι αναφέρονται στα θετικά αποτελέσματα που είχε η συμμετοχή τους στο project.

B.: [Ο B. μιλάει με τη μαμά του στη μητρική τους γλώσσα 46:19-46:48] Εεεεμ λέει να [παύση] επηρέασε [παύση] ξέρεις [παύση] το μετά [παύση] τη ζωή μετά [παύση] [...] Εεε και ο λόγος είναι επειδή [μεγάλη παύση] εκείνο το project έφερε χαρά [παύση] [...] Ήμασταν όλοι χαρούμενοι ήταν διασκεδαστικό [παύση] Εεεεμ έφερε ελπίδα επειδή ξες εμ- μας άλλαξε [έμφαση] ψυχικά [παύση] κι εμείς [παύση] ξες, ήμασταν πάντα χαρούμενοι οπότε- [παύση] και το να είσαι χαρούμενος στη ζωή είναι σημαντικό αν δεν είσαι χαρούμενος [παύση] τότε [παύση] η ζωή σου δε θα πάει [παύση] δεν είναι- δε θα είναι [παύση] καλή, οπότε- [παύση] αυτό όντως μας επηρέασε [παύση] επειδή [παύση] μας άλλαξε [παύση] ψυχικά [παύση] [...] και μας απέτρεψε [παύση] από το να έχουμε αρνητικές σκέψεις [παύση] οπότε ήταν ένα καλό πράγμα.

Άκης Ορφανός: Και για ‘σένα;

B.: Ναι έχω το ίδιο πράγμα, έχω το ίδιο [παύση] ακριβώς-

Σε αυτή την κατεύθυνση βρίσκουμε τους δύο πρόσφυγες και το πέρασμα από τον ενικό της ανάμνησης στον πληθυντικό της σύμπραξης.

Συμπέρασμα

Τα τελευταία χρόνια δημοσιεύθηκαν στην Ελλάδα σημαντικές μελέτες για την παραγωγή (Μπαλιτζής και Τσιγγίλης 2020) και την κατανάλωση της τέχνης (Παναγιωτόπουλος και Βιδάλη 2019). Αυτές οι μελέτες συνέβαλαν καθοριστικά στο να κατανοήσουμε καλύτερα τον κύκλο της τέχνης και του πολιτισμού στη χώρα μας.

Στην έρευνα που παρουσιάσαμε κύριες οπτικές εξέτασης είναι αυτές που αφορούν τους παραγωγούς της τέχνης (Bourdieu, Becker, Heinich-Elias), σε θέματα που αφορούν την εκπαίδευση, την εργασία, τις κοινωνικές επιρροές, τις συνεργασίες, όπως και την εμπειρία και το αποτύπωμα του Blind Date. Για πρώτη φορά συνδυάζονται αυτά τα θεωρητικά και ερευνητικά δεδομένα, με τις εν λόγω μεθοδολογίες στη μελέτη της τέχνης και του πολιτισμού.

Τόσο οι ποιοτικές μέθοδοι όσο και οι συνέντευξη έχουν χρησιμοποιηθεί και στο παρελθόν στη διερεύνηση των δημιουργών στην κοινωνιολογία και την ιστορία και θεωρία της τέχνης (Thornton 2015, Montano 2001). Ένα καινούριο στοιχείο της έρευνας είναι η ποικιλία των ενοτήτων, η εμβάθυνση στο κοινωνικό και πολιτισμικό παρελθόν και στην ανάπτυξη συνεργασιών. Μέσα από την εξέταση των διαφορετικών θεματικών, διαφαίνεται η σύνδεση ανάμεσα στην ύπαρξη ερεθισμάτων στον πολιτισμό και στην ανάπτυξη συνεργασιών, όπως και στη θετική προδιάθεση και συμμετοχή στις δράσεις του Blind Date.

Η περίπτωση της συμμετοχικής τέχνης είναι ενδιαφέρουσα γιατί αφήνει ανοίγματα για συνεργασία και στα άτομα που προέρχονται από λιγότερο προνομιούχο περιβάλλον (πρόσφυγες, συμμετέχοντες/οντες που δεν είχαν ερεθίσματα από την οικογένεια και το σχολείο). Οι μη προνομιούχοι αντιλαμβάνονται το νόημα των δράσεων και συμμετέχουν ενεργά σε αυτές και αυτό είναι ένα ενδιαφέρον στοιχείο τόσο για αυτές τις μορφές τέχνης, όσο και για την έρευνα που πραγματοποιήθηκε. Φαίνεται να υπάρχει θετική σχέση των συνεντευξιαζόμενων με την εκπαίδευση και σύνδεση με άτυπες μορφές της.

Σε συνέχεια προηγούμενης μελέτης για τους δημιουργούς στις εικαστικές τέχνες (Μπαλιτζής και Τσιγγίλης 2020), επιβεβαιώνεται η διάσταση ανάμεσα στο επάγγελμα και τις ασκούμενες τέχνες. Υπάρχει σύνδεση των πρώιμων εμπειριών των δημιουργών με την *ελεύθερη κουλτούρα*. Αυτή η σύνδεση γίνεται για πρώτη φορά και ίσως αξίζει να δοθεί περισσότερος χώρος. Οι απαντήσεις των συμμετεχουσών/όντων δείχνουν προς την κατεύθυνση της επιρροής της οικογένειας σε σχέση με τα πρώτα ερεθίσματα στην τέχνη. Μικρότερη επίδραση διαδραματίζει το σχολείο.

Ζητήματα που άπτονται της συνεργασίας, της συμμετοχής και της συλλογικότητας στην τέχνη, με αναφορά στην τέχνη κοινοτικής βάσης, την κοινωνικά δεσμευμένη τέχνη, τη συνεργατική τέχνη, δεν έχουν ερευνηθεί στην Ελλάδα κοινωνιολογικά. Στην τρίτη ενότητα, γίνεται μια πρώτη απόπειρα, που αξίζει να αναπτυχθεί περισσότερο στο μέλλον.

Οι περισσότερες/οι συμμετέχουσες/οντες καλλιτέχνες έχουν ανεπτυγμένες σχέσεις με ομότεχνούς τους. Θετικές είναι οι απαντήσεις για σχέσεις και συνεργασίες με άλλους επαγγελματίες εκτός του χώρου (στον χώρο του θεάτρου, υπάρχουν αναφορές για ανταγωνιστικές σχέσεις στο πλαίσιο του ανεβάσματος ενός έργου, ιδιαίτερα με τον σκηνοθέτη). Παράλληλα, οι ερωτώμενες/οι συνδέονται με φορείς, κοινωνικές δομές, συλλογικότητες, αν και υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις που δεν βλέπουν το συλλογικό με θετική ματιά, όμως διατηρούν το αίσθημα της κοινωνικής προσφοράς σε άτομα και ομάδες που το έχουν ανάγκη.

Στην εμπειρία συμμετοχής στο project υπάρχει ποικιλομορφία αντιδράσεων και αλληλεπιδράσεων. Εμφανίζεται η ανοικτότητα απέναντι στον Άλλο. Παράλληλα, συνυπάρχει η επιφυλακτικότητα και η αγωνία οι οποίες σμιλεύονται μέσα από την ανθρώπινη επαφή και μετατρέπονται σε κοινή εμπειρία και σε σχέσεις που διατηρούνται και γο-

νιμοποιούνται στο πέρασμα του χρόνου. Η θετική εμπειρία, δεν εξασθενεί την κριτική ματιά των συμμετεχουσών/όντων, οι οποίες/οι θα ήθελαν, κατά περίπτωση, μεγαλύτερη διάρκεια για την ανάπτυξη επαφών και σύνδεση των δράσεων για τους πρόσφυγες με ευρύτερα πλαίσια υποστήριξης. Όμως, αυτές οι περιπτώσεις υποδηλώνουν τη σημασία του project που εγείρει ερεθίσματα, καλλιεργεί τη διάδραση και δίνει έναυσμα για νέες σκέψεις και δράσεις.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Αντόρνο, Τ. Και Χόρκχαϊμερ, Μ. (1987). *Κοινωνιολογία, εισαγωγικά δοκίμια*, Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική.
- Αντωνοπούλου, Μ. (1991), *Θεωρία και Ιδεολογία στη σκέψη των κλασικών της κοινωνιολογίας*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήσης.
- Bourdieu, P. (2002), *Η Διάκριση*, (πρόλογος: Νίκος Παναγιωτόπουλος, μετάφραση: Κική Καψαμπέλη), Αθήνα, Πατάκης.
- Bourdieu, P. και Passeron, J. Cl. (1993), *Οι κληρονόμοι. Οι φοιτητές και η κουλτούρα* (εισαγωγή: Νίκος Παναγιωτόπουλος, μετάφραση: Νίκος Παναγιωτόπουλος, Μαρία Βιδάλη), Αθήνα, Καρδαμίτσας.
- Elias, N. (2006), *Μότσαρτ: το πορτραίτο μιας μεγαλοφυΐας*, Αθήνα, Ίνδικτος.
- Goffman, E. (2006), *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή* (εισαγωγή: Δήμητρα Μακρουιώτη), Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Heinich, N. (2014), *Κοινωνιολογία της τέχνης*, Αθήνα, Πλέθρον.
- Θάνος, Θ. και Τόλιος, Ε. (2013), Εκπαιδευτικές- πολιτιστικές πρακτικές των γονέων και κοινωνική προέλευση, *Επιστημονική Επετηρίδα Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, 6, 54-89, doi:<https://doi.org/10.12681/jret.757>
- Καρακιουλάφη, Χ. (2014), «Είναι και τέχνη και επάγγελμα»: προσλήψεις της καλλιτεχνικής εργασίας - το παράδειγμα των ηθοποιών στην Ελλάδα, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 137, 113–140. <https://doi.org/10.12681/grsr.19>
- Μπαλτζής, Α. και Τσιγγίλης Ν, (2020), *Συνθήκες εργασίας και διαβίωσης των εικαστικών καλλιτεχνών στην Ελλάδα* (Έκθεση έρευνας), Θεσσαλονίκη, Τμήμα Δημοσιογραφίας & ΜΜΕ ΑΠΘ MOMus, Ελλάδα. https://baltzis.webpages.auth.gr/papers/Visual_artists_conditions-report-2020.pdf
- Ορφανός, Π. (2016), 'Ο ξένος και η αποξένωση. Η 'Κοινωνιολογία του ξένου' και το προσφυγικό ζήτημα", Πρακτικά του 5ου Πανελληνίου Συνεδρίου της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας. ISBN: 978-960-9596-03-9, Προσβάσιμο στο https://www.hellenicsociology.gr/sites/default/files/inline-files/praktika_5ou_sunedriou_me_isbn.pdf
- Παναγιωτόπουλος, Ν. και Βιδάλη, Μ. (2019), *Libido artistica*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Phillips, L. και Jorgensen, M. (2009), *Ανάλυση Λόγου: Θεωρία και Μέθοδος* (μετάφραση Αλέξανδρος Κιουπκιολής, επιστημονική επιμέλεια Γιάννης Σταυρακάκης), Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.
- Sennett, R. (2015), *Μαζί*, Θεσσαλονίκη, Νησίδες.
- Sennett, R. (2015b), *Ο ξένος. Δύο δοκίμια για την εξορία*, Αθήνα, ΜΙΕΤ.
- Weber, M. (1997), *Βασικές έννοιες κοινωνιολογίας*, Αθήνα: Κένταυρος.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Becker, H. (1982), *Art Worlds*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press.
- Berger, P. and Luckmann, Th. (1991), *The Social Construction of Reality- A Treatise of the Sociology of Knowledge*, London & New York, Penguin Books.

- Bishop, C. (2012), *Artificial hells: participatory art and the politics of spectatorship*, London & New York, Verso.
- Bourdieu, P. (1993), But who created the “creators?”, in *Sociology in Question*. London, Sage, pp. 139-148.
- Bublitz, M., Rank-Christman, T., Cian, L., Cortada, X., Madzharov, A., Patrick, V., Peracchio, L., Scott, M., Sundar, A., To, N. and Townsend, C. (2019), Collaborative Art: A Transformational Force within Communities, *Journal of the Association for Consumer Research*. Volume 4, Number 4, October 2019.
- Bryman, A. (2012), *Social Research Methods*, Oxford University Press.
- Dezeuze, A. (2010), An Introduction to the “Do-It-Yourself” Artwork, in Anna Dezeuze (2010). *The “Do-it-Yourself” Artwork: Participation from Fluxus to New Media*, Manchester and New York, Manchester University Press.
- Griswold, W. (2013), *Cultures and Societies in a Changing World*, Los Angeles and London, Sage publications.
- Howard, D. and Stavrakakis, Y. (2000), Introducing Discourse Theory and Political Analysis, in David R. Howarth, Aletta J. Norval & Yannis Stavrakakis (eds.) (2000), *Discourse Theory And Political Analysis*, Manchester, Manchester University Press, pp. 1-37.
- Kanellopoulou, Ch. (2019), Space in common: Socially engaged art in the Athens of crisis, *Journal of Greek Media & Culture*, Volume 5, Number 2, pp. 211-230.
- Kravagna, Ch. (1999), Working on the Community. Models of Participatory Practice, *Transversal- artists as producers*, 12 2004, Προσβάσιμο στο https://transversal.at/transversal/1204/kravagna/en#_ftnref1
- Montano, L. (2001), *Performance Artists Talking in the Eighties*, Berkeley -Los Angeles – London, University of California Press.
- Orfanos, P. (2016), Stranger: Less than Self, More than Nation, in Sadiku, A. & Jovanovik, G. (2016), *Nationless*, Skopje, Institute of Social Sciences and Humanities, pp. 61-64, Προσβάσιμο στο: http://www.isshsvisualizations.com/uploads/4/2/0/5/42051665/publication_nationless_malo.pdf
- Potter, J. and Wetherell, M. (1992), *Discourse and Social Psychology*, London, Sage Publications.
- Schutz, A. (1944), The stranger: An essay in social psychology, *American Journal of Sociology*. 49 (May), pp. 499-507.
- Simmel, G. (1950), *The Sociology of Georg Simmel*, Glencoe IL: The Free Press.
- Skoric, M., Kisjunas, A. and Skoric, J. (2013), ‘Excursus on the Stranger’ in the context of Simmel’s Sociology of Space, *Sociologia*, Vol. 45, No 6, pp. 589-602.
- Thornton, S. (2015), *33 artists in 3 acts*, London, Granta.
- Wood, M. M. (1934), *The Stranger: A Study in Social Relationships*, New York, Columbia University Press.

ΠΑΝΔΗΜΙΑ ΚΑΙ ΟΥΚΡΑΝΙΚΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ: ΝΕΕΣ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Ρόη Παναγιωτοπούλου^α

^α Ομότιμη Καθηγήτρια, Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Περίληψη

Το παρόν άρθρο αναφέρεται στις προκλήσεις που επέφεραν η πανδημία και η μετανάστευση Ουκρανών προσφύγων στη χάραξη και διαχείριση της μεταναστευτικής πολιτικής στη χώρα. Γεγονότα που καταδεικνύουν πόσο πολυδιάστατο είναι το ζήτημα της μετανάστευσης καθώς και την αναγκαιότητα ευελιξίας στα μέτρα διαχείρισης για να μπορεί μία χώρα να ανταπεξέλθει στο φαινόμενο του αναγκαστικού περιορισμού μετακίνησης ή/και υποδοχής νέων μετακινούμενων πληθυσμών. Επίσης, παρουσιάζει συνοπτικά τα επιχειρήματα του ελληνικού τύπου σχετικά με την παρουσία Ουκρανών προσφύγων και καταδεικνύει ότι η προετοιμασία και ο επηρεασμός της κοινής γνώμης συντελούν ουσιαστικά στην αποδοχή μεταναστών / προσφύγων στην τοπική κοινωνία.

Λέξεις κλειδιά: Μετανάστευση, μεταναστευτική πολιτική, Ουκρανοί μετανάστες, πανδημία, κοινή γνώμη

PANDEMIC AND UKRAINIAN MIGRATION: NEW CHALLENGES TO MIGRATION POLICIES

Roy Panagiotopoulou^α

^α Professor emerita, Department of Communication and Media Studies, National and Kapodistrian University of Athens

Abstract

This paper focuses on challenges deriving from pandemic and migration of the Ukrainians to form and manage migration policy in Greece. Furthermore, it demonstrates the complexity of migration issues as well as the need for flexibility regarding the implementation of needed measures to restrict movement of or to accommodate new moving populations. Additionally, the paper briefly presents the stance of the Greek Press regarding the Ukrainian refugee presence in the country and shows that preparing and influencing public opinion contribute decisively to receiving migrants and refugees in local communities.

Keywords: Migration, migration policy, Ukrainian refugees, pandemic, public opinion

Εισαγωγή

Οι διαδικασίες ένταξης και ενσωμάτωσης των μεταναστών / προσφύγων σε μία κοινωνία, αποτελούν ένα παλαιό, δυσεπίλυτο, πολύπλοκο πολιτικό και κοινωνικό ζήτημα, το οποίο απασχολεί αδιάλειπτα τα περισσότερα κράτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ). Στην Ελλάδα με αφορμή τη μαζική είσοδο μεταναστών / προσφύγων από το 2014 και μετά και την κορύφωση των ροών της «μεταναστευτικής κρίσης» το 2015-16, διακρίνεται μία πιο συστηματική προσέγγιση και διαχείριση του ζητήματος τόσο σε θεσμικό επίπεδο όσο και στις πρακτικές αντιμετώπισης των καθημερινών προβλημάτων διαβίωσης που επιφέρει η μετανάστευση.

Η πανδημία του ιού SARS-COV-2 (Μάρτιος 2020) αλλά και ο πόλεμος στην Ουκρανία (Φεβρουάριος 2022) προσέθεσαν νέες διαστάσεις στην υποδοχή των μεταναστών / προσφύγων. Η πανδημία επέφερε προβλήματα στην οργάνωση μέτρων πρόληψης της διάδοσης της νόσου σε άτομα διαμένοντα σε κλειστές δομές ή/και σε ανοιχτή φιλοξενία, ενώ ο χειρισμός του νέου ρεύματος Ουκρανών προσφύγων απέδειξε ότι οι κρατικές υπηρεσίες όταν θέλουν μπορούν να δράσουν ταχύτατα και αποτελεσματικά στην οργάνωση και παροχή ανθρωπιστικής βοήθειας.

Τα ΜΜΕ με αφορμή την μεταναστευτική «κρίση» του 2015 ξεκίνησαν μία πιο συστηματική αναφορά σε θέματα μετανάστευσης αν και πολύ γρήγορα επικεντρώθηκαν στον αριθμό των εισερχομένων μεταναστών, σε τραγικά γεγονότα στις πύλες εισόδου της χώρας, στις συνθήκες διαμονής στις κλειστές δομές και λιγότερο στις αντιφάσεις και ελλείψεις της μεταναστευτικής πολιτικής. Είναι γνωστό ότι τα ΜΜΕ διαθέτουν τη δύναμη να επηρεάσουν θετικά ή αρνητικά τη δημόσια συζήτηση προβάλλοντας είτε δυνητικούς κινδύνους, φοβίες και ρατσιστικά στερεότυπα είτε συναισθήματα οίκτου, συμπάθειας και συμπόνιας.

Το παρόν άρθρο αναφέρεται στις προκλήσεις που επέφεραν η πανδημία και η μετανάστευση από την Ουκρανία στη χάραξη και διαχείριση της μεταναστευτικής πολιτικής στη χώρα, δύο γεγονότα που καταδεικνύουν την αναγκαιότητα ευελιξίας στα μέτρα διαχείρισης για να μπορεί μία χώρα να ανταπεξέλθει σε έκτακτες καταστάσεις. Επίσης, παρουσιάζει συνοπτικά τα επιχειρήματα του ελληνικού Τύπου σχετικά με την παρουσία Ουκρανών προσφύγων και επισημαίνει ότι η προετοιμασία και ο επηρεασμός της κοινής γνώμης συντελούν ουσιαστικά στην αποδοχή των μετακινούμενων πληθυσμών στην τοπική κοινωνία.

Μεταναστευτική πολιτική

Η μεταναστευτική πολιτική καθορίζεται από πολυεπίπεδες πολιτικές διεργασίες, αποφάσεις και νομοθετικές ρυθμίσεις που αφορούν μια σειρά από θεσμούς και εν πολλοίς αντικατοπτρίζει τις κοινωνικές σχέσεις και ισορροπίες που επικρατούν σε μία κοινωνία σε μία δεδομένη ιστορική συγκυρία (Κόντης 2018: 19, 21).

Παρόλες τις αντιφάσεις, ολιγωρίες και ελλείψεις της μεταναστευτικής πολιτικής, η Ελλάδα έχει αποκτήσει σημαντική εμπειρία σχετικά με τη διαχείριση των μεταναστευτικών ροών (Κόντης 2021, Παπαδόπουλος 2018). Ήδη από το 2014 με την ψήφιση του Κώδικα Μετανάστευσης και Κοινωνικής Ένταξης (Ν. 4521/2014) τίθενται νέα ενιαία πλαίσια για πολλά θέματα που καθορίζονταν με δαιδαλώδεις επιμέρους διατάξεις, όπως π.χ., η διαδικασία απόκτησης άδειας παραμονής, ασύλου, κ.ά.¹

Δεδομένου ότι η Ελλάδα ήρθε αντιμέτωπη με τις αυξημένες προσφυγικές ροές το 2014-2016 και στα χρόνια που ακολούθησαν οι ροές να μειώθηκαν, αλλά ποτέ δεν σταμάτησαν εντελώς, αφενός απέκτησε εμπειρία με την οργάνωση και διαχείριση των ζητημάτων που αφορούσαν την υποδοχή, στέγαση, και προσφορά ορισμένων κοινω-

νικών παροχών, και αφετέρου, εκτόνησε στρατηγικά σχέδια για τη ένταξη σημαντικού αριθμού μεταναστών / προσφύγων στις τοπικές κοινωνίες.² Μολονότι οι στόχοι παραμένουν πολύ γενικοί και στην πλειονότητά τους δεν εφαρμόστηκαν ποτέ, ωστόσο καθίσταται εμφανές ότι είναι εκ των ων ουκ άνευ η ορθολογική διαχείριση των μεταναστευτικών ροών, η μέριμνα για την νόμιμη μετανάστευση και τα στοιχειώδη μέτρα για την κοινωνική ένταξη των πληθυσμών αυτών.

Με τη «μεταναστευτική κρίση» το 2015 η Ελλάδα, αναγκάζεται να προσαρμοστεί στις οδηγίες της ΕΕ. Η μεταναστευτική πολιτική της ΕΕ έθεσε ως προτεραιότητά της την αποτροπή πιθανών αιτούντων άσυλο από την είσοδο τους στην επικράτεια των κεντρικών και βορείων κρατών της ΕΕ κλείνοντας τα σύνορα και πρακτικά εγκλωβίζοντάς τους στα περιφερειακά κράτη – μέλη.³ Όπως εύστοχα επισημαίνει ο Παπαδόπουλος (2018: 274), οι μεσογειακές χώρες του νότου εξαναγκάζονται να ακολουθήσουν ένα περιφερειακό μοντέλο συγκράτησης των μεταναστευτικών ροών στα εδάφη τους, αναλαμβάνοντας ρόλο κυματοθραύστη που προφυλάσσει τον Βορρά από ανεπιθύμητες μεταναστευτικές εισροές. Δεδομένου ότι η Ελλάδα έλαβε σημαντική οικονομική βοήθεια για να ανταπεξέλθει στις ανάγκες υποδοχής, στέγασης, μετεγκατάστασης και απόδοσης ασύλου των μεταναστών, αναγκάστηκε με τη βοήθεια ξένων φορέων και ΜΚΟ αφενός να θεσπίσει και να οργανώσει μέτρα υποδοχής και προστασίας των μεταναστών / προσφύγων και, αφετέρου, να εκσυγχρονίσει υπάρχουσες υπηρεσίες και δομές. Για την υλοποίηση των πολλαπλών δράσεων που απευθύνονται στους μετανάστες (ταυτοποίηση, σίτιση, στέγαση, υγεία, εκπαίδευση, κ.ά.) αλλά και για την προάσπιση της εθνικής ασφάλειας και των δεσμεύσεων της χώρας αναφορικά με τα ανθρωπίνια δικαιώματα συστάθηκε το Υπουργείο Μεταναστευτικής Πολιτικής (2016) που καταργήθηκε τον Ιούλιο του 2019 για να επανασυσταθεί ως Υπουργείο Μετανάστευσης και Ασύλου (2020), που ανέλαβε τον συντονισμό διαφόρων δημόσιων και ιδιωτικών φορέων και των ελληνικών και διεθνών ΜΚΟ. Μια πρώτη σχετικά επιτυχημένη προσπάθεια συντονισμού των απαραίτητων μέτρων για την προστασία των μετακινούμενων πληθυσμών από την πανδημία COVID-19 κατά τη διετία 2020-2021 έδωσε ένα πρώτο δείγμα μιας πιο συγκροτημένης εφαρμογής της μεταναστευτικής πολιτικής.

Παρά τις αντίξοες συγκυρίες είναι εμφανές ότι δεν ακολουθήθηκε μια πιο ευέλικτη και αποτελεσματική μεταναστευτική πολιτική. Από το 2022 και μετά, που μειώθηκαν ή/και σταμάτησαν οι χρηματοδοτήσεις από τα διάφορα ταμεία της ΕΕ,⁴ για την πλειονότητα των μεταναστών από την Ασία και Αφρική εφαρμόζεται σιωπηρά η τακτική των επαναπροωθήσεων με την επίσης σιωπηρή ανοχή της ΕΕ. Μολονότι η πολιτική αυτή εκθέτει τη χώρα σε διεθνές επίπεδο⁵ και συχνά έχει τραγικά αποτελέσματα, απολαμβάνει τη σιωπηρή συναίνεση μεγάλης μερίδας πολιτών που ποτέ δεν είδαν θετικά την είσοδο μεταναστών στη χώρα, πόσο μάλλον την ένταξη ή/και την ενσωμάτωσή τους.

Όσον αφορά τους μετανάστες, οι Έλληνες εξέφραζαν ανέκαθεν ξενοφοβικές και ρατσιστικές τάσεις, κυρίως λόγω της συνεχιζόμενης οικονομικής και πολιτικής κρίσης που δημιουργεί ποικίλες φοβίες και ανασφάλειες σε διάφορα κοινωνικά στρώματα σε προσωπικό και συλλογικό επίπεδο. Οι Έλληνες αισθάνονται ότι απειλούνται από την παρουσία μεταναστών / προσφύγων σε μεγαλύτερο ποσοστό από κατοίκους άλλων χωρών της ΕΕ επειδή φοβούνται ότι θα χειροτερέψει η ποιότητα ζωής τους.⁶ Οι συχνές διακυμάνσεις της αγοράς εργασίας, η οικονομική κρίση και η ολιγωρία του κράτους να καθορίσει μία συνεκτική μεταναστευτική πολιτική που θα δίνει δυνατότητες νόμιμης ένταξης στους μετανάστες και θα απαγορεύει την παράνομη απασχόληση συντηρούν διαχρονικούς φόβους (Κόντης 2018).

Ενδεικτικά αναφέρονται ορισμένα στοιχεία που καταδεικνύουν την αρνητική στάση της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στους μετανάστες/πρόσφυγες. Σύμφωνα με έρευνα του 2020, το 85,2% των ερωτώμενων θεωρεί ότι ο αριθμός των μεταναστών στη χώρα είναι υπερβολικά έως αρκετά μεγάλος, 71,8% ότι η στάση της χώρας στην αντιμετώπιση των προσφυγικών ροών θα πρέπει να είναι πιο αυστηρή και 56,2% ότι η παρουσία μετα-

ναστών στην ελληνική οικονομία είναι αρνητική έως μάλλον αρνητική (Διανέοσις, 2020). Ωστόσο, σε αντίστοιχη έρευνα τον Απρίλιο του 2022, μόνο το 64,1% των ερωτηθέντων απάντησε ότι η στάση της Ελλάδας αναφορικά με την αντιμετώπιση των προσφυγικών ροών θα πρέπει να είναι πιο αυστηρή. Στην περίπτωση αυτή διαφαίνεται μια πιο διαλλακτική αντιμετώπιση που υποθέτουμε ότι επηρεάστηκε από το νέο κύμα προσφυγικών ροών από την Ουκρανία και τη θετική αντιμετώπισή τους από την κυβέρνηση και τα ΜΜΕ (Διανέοσις 2022: διάγραμμα Α18).

Συμπερασματικά, η Ελλάδα όσον αφορά το μεταναστευτικό ζήτημα ακολουθεί μια πολιτική, που αμφιταλαντεύεται ανάμεσα σε ιδεολογήματα και πολιτικές που αποσκοπούν στον εφησυχασμό των φοβιών περί απώλειας της εθνικής και πολιτισμικής ταυτότητας, τον καθησυχασμό για τυχόν οικονομική ανασφάλεια και στην επιθυμία εξευρωπαϊσμού (Κόντης 2018, 2021).

Αντιμετώπιση πανδημίας COVID-19

Το πρόβλημα μετάδοσης του κορονοϊού κυρίως στις κλειστές δομές επισημάνθηκε ήδη πολύ νωρίς ιδίως από τα διεθνή ΜΜΕ (Guardian, Euronews, DW, Aljazeera), ενώ τα ελληνικά ΜΜΕ υποβάθμισαν / αποσιώπησαν εν πολλοίς το ζήτημα. Πρώτη φορά εφαρμόστηκαν υγειονομικά μέτρα σε δομές φιλοξενίας υπό την πίεση, αλλά και με τη βοήθεια κυρίως της ΕΕ, του Διεθνούς Οργανισμού Μετανάστευσης (ΔΟΜ) και της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες (ΥΑΠ). Επίσης δραστηριοποιήθηκαν τα Υπουργεία Μετανάστευσης και Ασύλου,⁷ Υγείας (μέσω ΕΟΔΥ), ο Δήμος Αθηναίων, ορισμένες ΜΚΟ.

Τα βασικά προβλήματα που έπρεπε να αντιμετωπιστούν (Αποστολάρα, Τσερώνη και Αδαμακίδου 2021) ήταν εν συντομία:

- *Έλεγχος των επαφών με τον ιό SARS-COV-2:* Διαπιστώθηκε περιορισμένη συνειδητοποίηση του κινδύνου μόλυνσης λόγω γλωσσικών προβλημάτων, της αδυναμίας τήρησης κοινωνικών αποστάσεων σε υπερπλήρεις δομές, της ελλιπούς προφύλαξης σε χώρους απασχόλησης, των ελλιπών προμηθειών προστατευτικού υγειονομικού υλικού (μάσκες, γάντια, αντισηπτικά, κ.ά.).
- *Περιορισμένη πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας:* Έλλειψη υγειονομικής υποστήριξης, χαμηλή προτεραιότητα πρόσβασης σε νοσοκομεία, κέντρα υγείας, περιορισμένη γνώση σχετικά με τις παρεχόμενες υπηρεσίες υγειονομικής υποστήριξης (τεστ, διάγνωση, θεραπεία), άρνηση να δηλωθεί η ασθένεια υπό τον φόβο απέλασης ή στιγματισμού.

Ο εμβολιασμός με μονοδοσικό εμβόλιο όλων ανεξαιρέτως των μεταναστών (νόμιμοι, παράνομοι), στα Κέντρα Υποδοχής και Ταυτοποίησης (ΚΥΤ) όπου υπήρχε αυξημένος κίνδυνος έκθεσης στον ιό λόγω στενότητας χώρων και σε άλλες ανοικτές δομές φιλοξενίας ξεκίνησε με καθυστέρηση τον Μάιο του 2020 και προχώρησε με εμπόδια κυρίως λόγω ελλιπούς ενημέρωσης και αδυναμιών επικοινωνίας. Υπολογίζεται ότι τον Ιανουάριο 2022 είχε εμβολιαστεί το 30-35% του συνολικού πληθυσμού που διέμενε σε δομές.⁸ Σύμφωνα με επιδημιολογική μελέτη οι πιθανότητες νόσησης από τον ιό ήταν για τους μετανάστες / πρόσφυγες που διέμεναν σε κλειστές δομές 2.5 με 3 φορές υψηλότερες σε σχέση με τον γενικό πληθυσμό (Kondilis et al. 2021: 2).

Η καραντίνα δημιούργησε αντιδράσεις σε πολλά ΚΥΤ όπου οι συνθήκες διαβίωσης είναι πολύ προβληματικές (π.χ. Μόρια), ενώ το μήνυμα «ΜΕΝΟΥΜΕ ΣΠΙΤΙ, ΜΕΝΟΥΜΕ ΑΣΦΑΛΕΙΣ» δεν μπορούσε να εφαρμοστεί αποτελεσματικά σε μετανάστες, πρόσφυγες, άστεγους κ.ά. Τόσο η έννοια του σπιτιού όσο και της ασφάλειας μεταβάλλεται ανάλογα με τις συνθήκες διαβίωσης των υποκειμένων. Εκδηλώθηκαν αντιδράσεις κυρίως σε κλειστές δομές περισσότερο επειδή δεν υπήρχε επαρκής ενημέρωση, επιβλήθηκαν καταναγκαστικά μέτρα (Μαρκαντωνάτου και Σαββάκης 2021), οι συνθήκες διαβίωσης και ο

αποκλεισμός περιόριζαν ακόμα περισσότερο τις ελευθερίες των μεταναστών παρά γιατί επιβλήθηκαν υγειονομικά μέτρα ατομικής προστασίας.

Οι χειρισμοί αντιμετώπισης της πανδημίας στον μεταναστευτικό πληθυσμό όσον αφορά το υγειονομικό σκέλος θα μπορούσαν να αποτελέσουν οδηγό για αλλαγή πλεύσης της γενικότερης μεταναστευτικής πολιτικής. Ωστόσο, η εμπειρία και οι πρόσκαιρες υποδομές εντέλει δεν κεφαλαιοποιήθηκαν για να:

- βελτιωθούν οι υπηρεσίες υγείας προς τους μετανάστες ώστε να υπάρχει σταθερή μέριμνα στις κλειστές δομές και στην ανοικτή φιλοξενία για τη πρόληψη και την περίθαλψη του ιού SARS-COV-2, όσο και άλλων νοσημάτων,
- δημιουργηθεί κάποιο κέντρο πληροφόρησης ή διαδικτυακή πλατφόρμα για τη διευκόλυνση επικοινωνίας υγειονομικού προσωπικού και μεταναστών,
- αξιοποιηθεί η εμπειρία από τη διαχείριση κρίσεων.

Εντέλει, η ευκαιριακή, αποσπασματική αντιμετώπιση των έκτακτων καταστάσεων που χαρακτηρίζει την ελληνική πολιτική βούληση επικράτησε για ακόμα μία φορά σε ένα ζήτημα που αφορά τόσο την υγεία του γενικού πληθυσμού, όσο και των μεταναστών, και μπορεί να επανεμφανίζεται στο μέλλον κατά διαστήματα.

Αποτύπωση των πρόσφατων μεταναστευτικών ροών

Οι μεταναστευτικές ροές προς την Ελλάδα από χερσαίες ή θαλάσσιες οδούς ποτέ δεν ανακόπηκαν πλήρως. Ωστόσο, με τη συμφωνία της ΕΕ με την Τουρκία τον Μάρτιο του 2016 και με την εξάπλωση της πανδημίας COVID-19 κατά τα έτη 2020 -2021, όπου η μετακίνηση ατόμων είτε είχε απαγορευθεί τελείως είτε διενεργείτο με μεγάλες δυσκολίες και ελέγχους, οι μεταναστευτικές ροές προς την Ελλάδα παρουσιάζουν σημαντικές μειώσεις.

Πίνακας 1. Μεταναστευτικές ροές προς την Ελλάδα 2014 – 2022 (σε χιλ.)

Έτος	Σύνολο αφίξεων
2014	43.318
2015	861.630
2016	177.234
2017	36.310
2018	50.508
2019	74.613
2020	15.696
2021	9.157
2022	18.778

Πηγή: <https://data.unhcr.org/en/situations/mediterranean/location/5179>

Με την εισβολή της Ρωσίας στην Ουκρανία (24.2.2022) ένα νέο κύμα ουκρανών προσφύγων⁹ επιλέγει να εγκατασταθεί στην Ελλάδα, με αυξητική τάση όσο διαρκεί ο πόλεμος και ο αναγκαστικός εκπατρισμός. Μολονότι η Ελλάδα δεν αποτέλεσε έναν από τους κύριους προορισμούς μετανάστευσης των Ουκρανών, ήταν ωστόσο από τα πρώτα κράτη της ΕΕ που δέχθηκαν Ουκρανούς μετανάστες, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '90, όταν χορηγήθηκαν οι πρώτες άδειες εξόδου.¹⁰ Ο αριθμός των μεταναστών παρουσιάζει διακυμάνσεις από 20.854 το 2005 σε 22.997 το 2007 και σε 16.698 το 2012 όταν λόγω της οικονομικής κρίσης οι δυνατότητες απασχόλησης και οι μισθοί συρρικνώθηκαν

δραστικά (Nikolova 2013: 17), ενώ το Υπουργείο Εξωτερικών της Ουκρανίας αναφέρει ότι περίπου 32.000 υπήκοοί του διέμεναν το 2019 στην Ελλάδα.¹¹

Οι αφίξεις Ουκρανών προσφύγων στην Ελλάδα το 2022 καταγράφηκαν κατά το πρώτο εξάμηνο των εχθροπραξιών ως ακολούθως:

Πίνακας 2. Αφίξεις Ουκρανών προσφύγων ανά μήνα και φύλο για το 2022

Μήνας 2022*	Αφίξεις	Άνδρες %	Γυναίκες %	Παιδιά %
Φεβρουάριος	1.501	-	-	-
Μάρτιος	14.630	11	53	36
Απρίλιος	7.759	16	53	31
Μάιος	8.699	16	50	34
Ιούνιος	15.137	15	49	36
Ιούλιος	22.950	16	50	34

*Από τον Ιούλιο 2022 και μετά δεν δημοσιεύονται στοιχεία αφίξεων.

Πηγή: https://migration.gov.gr/wp-content/uploads/2022/04/%CE%9C%CE%AC%CF%81%CF%84%CE%B9%CE%BF%CF%82-2022_%CE%A5%CE%9C%CE%91-GR-%CE%95%CE%BD%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CF%81%CF%89%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C-%CE%94%CE%99%CE%95%CE%98%CE%9D%CE%97-%CE%A0%CE%A1%CE%9F%CE%A3%CE%A4%CE%91%CE%A3%CE%99%CE%91.pdf

Στην Ελλάδα, μέχρι 30.6.2022, καταγράφηκαν συνολικά 47.700 Ουκρανοί υπήκοοι εκ των οποίων 16.688 είχαν υποβάλλει αίτηση και 16.519 είχαν λάβει προσωρινή βοήθεια.¹² Στο τέλος του έτους 2022 αναφέρονται 21.015 Ουκρανοί εγγεγραμμένοι, οι οποίοι λαμβάνουν προσωρινή βοήθεια, συνεπώς ανήκουν στους εκπατρισμένους που ήρθαν στη χώρα μετά τον Φεβρουάριο του 2022 για να μείνουν για αόριστο χρονικό διάστημα.¹³

Κοινωνικο – δημογραφικά χαρακτηριστικά των Ουκρανών προσφύγων στην Ελλάδα

Από τα δημογραφικά στοιχεία διακρίνουμε ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των Ουκρανών προσφύγων στη χώρα μας είναι γυναίκες (85%), η μέση ηλικία ανέρχεται σε 42 έτη, 67% έχουν πτυχίο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, 17% ανώτερης τεχνικής σχολής και 13% δίπλωμα επαγγελματικής κατάρτισης.¹⁴ Επίσης, 84% ήταν εργαζόμενοι, 7,15% συνταξιούχοι, 6,36% άνεργοι και 2,54% φοιτητές, ενώ οι κύριοι τομείς απασχόλησής τους ήταν στη διοίκηση επιχειρήσεων 18,9%, εκπαίδευση 9,5%, υγεία 7,5%, πωλητές - καταστηματάρχες 6,7%, ξενοδοχεία και εστίαση 3,9%.

Συνοπτικά, η πλειονότητα είναι γυναίκες, νέες/οι, διαθέτουν υψηλό μορφωτικό επίπεδο, εργασιακή εμπειρία, με σαφώς περισσότερα προσόντα που βοηθούν στην ταχύτερη ένταξη στην αγορά εργασίας και στην κοινωνία από άλλες εθνικότητες μεταναστών. Το γεγονός ότι είναι χριστιανοί ορθόδοξοι, υπάρχει εξοικείωση με τους Έλληνες λόγω της παρουσίας ελληνικών μειονοτήτων σε διάφορες πόλεις της Ουκρανίας, κ.ά. (Paranikos 2022), καθώς και ότι δεν αιτούνται άσυλο, χρειάζονται λιγότερα χρήματα για υποδοχή και φιλοξενία, εφόσον η πλειονότητα δε διαμένει σε δομές φιλοξενίας, καθιστούν την αποδοχή τους ευκολότερη. Πριν από την εισβολή διέμεναν στην Ελλάδα αρκετοί Ουκρανοί μετανάστες, σημαντικό ποσοστό των εκπατρισμένων χρησιμοποίησε τα δίκτυα συγγένειας – γνωριμιών για να καλύψει πρώτες ανάγκες στέγασης, διατροφής, κ.λπ.¹⁵ Επιπλέον, οι περισσότεροι εκπατρισμένοι βλέπουν την παραμονή τους στις χώρες υποδοχής ως πρόσκαιρη συνθήκη και δηλώνουν ότι επιθυμούν να επιστρέψουν στην πατρίδα τους.

Μέτρα στήριξης ουκρανικής μετανάστευσης

Στην περίπτωση των Ουκρανών προσφύγων η ΕΕ αντέδρασε με πρωτοφανή ταχύτητα και σύμπνοια, εγκρίνοντας ψήφισμα προσωρινής προστασίας (European Council 2022). Το ψήφισμα προβλέπει υποστήριξη και χρηματικό βοήθημα για στέγαση, διατροφή, εκπαίδευση, δωρεάν ιατροφαρμακευτική περίθαλψη (χορήγηση ΑΜΚΑ, νοσοκομειακή περίθαλψη, ψυχολογική υποστήριξη, κ.ά.), δυνατότητα νόμιμης απασχόλησης (ΑΦΜ, βόηθεια στην εύρεση εργασίας), δωρεάν μετακίνηση στα ΜΜΜ, χωρίς να υποχρεούνται να υποβάλλουν αίτηση ασύλου εφόσον διαθέτουν κάρτα προσωρινής προστασίας. Οι παροχές αυτές έχουν διάρκεια ενός έτους αρχίζοντας από τον Μάρτιο του 2022 με δυνατότητα ανανέωσης.

Επίσης, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο σε ψήφισμά του από 24.3.2022 αποφάσισε τα κονδύλια συνοχής (2014-2020) που δεν είχαν διατεθεί για την υποδοχή προσφύγων να δοθούν για την υποδοχή των Ουκρανών εκπατρισμένων. Το κονδύλι ανέρχεται σε περίπου 10 δισ. Ευρώ από το πρόγραμμα REACT-EU. Συμπληρωματικά διατίθενται 420 εκ. Ευρώ για στέγαση, διατροφή, υγειονομική περίθαλψη (πρόγραμμα CARE), 40 δισ. Ευρώ για τη στήριξη των χωρών υποδοχής Ουκρανών προσφύγων (πρόγραμμα Stand up for Ukraine).¹⁶ Παράλληλα, υλοποιούνται διάφορα προγράμματα υπό την εποπτεία ΜΚΟ.¹⁷

Η ελληνική κυβέρνηση κινητοποιήθηκε με ασυνήθιστη ταχύτητα για να ανταποκριθεί στο ψήφισμα. Εκτός από τα γενικά μέτρα, δημιουργήθηκαν ψηφιακές πλατφόρμες σχεδόν σε όλες τις υπηρεσίες που σχετίζονται με την υποστήριξη των Ουκρανών μεταναστών. Το περιεχόμενό τους παρουσιάζεται σε τρεις γλώσσες (ελληνικά, ουκρανικά, αγγλικά) και παρέχονται δυνατότητες ενημέρωσης και υποβολής αιτήσεων διαδικτυακά.¹⁸ Δεδομένου ότι η χρηματοδότηση για τα προηγούμενα προγράμματα συνοχής μεταναστών / προσφύγων είτε έχει λήξει, είτε λήγει στο τέλος του έτους 2022, τα κονδύλια αυτά αποτελούν σημαντικό κίνητρο για την Ελλάδα να συνεχίσει τα προγράμματα στήριξης μεταναστών / προσφύγων.

Κοινή γνώμη και ημερήσιος Τύπος για την Ουκρανική μετανάστευση

Είναι προφανές ότι οι οποιοσδήποτε απόπειρες σχεδιασμού ενσωμάτωσης μεταναστών απαιτούν τη συναίνεση της κοινωνίας. Τούτη επιτυγχάνεται πρωτίστως με ενημέρωση και προβολή σχετικών θεμάτων από τα ΜΜΕ, με πλαίσιωση της πολιτικής στόχευσης, αλλά και των επιλεγόμενων μέτρων με επιχειρήματα για να καλλιεργηθούν θετικά συναισθήματα αποδοχής, αλληλεγγύης, συμπόνιας, ενσυναίσθησης από την κοινή γνώμη και την κοινωνία πολιτών (Παπαδόπουλος 2018: 276).

Επισημαίνεται ότι για τη νέα κατηγορία προσφύγων από την Ουκρανία (από τον Μάρτιο του 2022 και μετά) σχεδιάστηκε και ακολουθείται πολιτική ανοικτών θυρών που εναρμονίζεται πλήρως με την αντίστοιχη πολιτική της ΕΕ. Τα ΜΜΕ, που συνήθως παρουσιάζουν αρνητικά –έως απειλητικά– τις μεταναστευτικές ροές και τους μετανάστες (Fotopoulos and Kaimaklioti 2016, Eberl et al. 2018), συνέβαλαν ιδιαίτερα στη δημιουργία θετικού κλίματος αποδοχής και αλληλεγγύης προς τους Ουκρανούς πρόσφυγες. Το αφήγημα και οι εικόνες των Ουκρανών που εγκαταλείπουν την πατρίδα τους έχει πάντα θετικό πρόσημο, εφόσον εμφανίζονται ως θύματα ενός καταστροφικού πολέμου, ως πολίτες που αναγκάστηκαν ξαφνικά να εγκαταλείψουν οικογένεια, φίλους, περιουσίες, εισοδήματα, επαγγελματική σταδιοδρομία και πατρίδα, αντιμέτωποι με την αβεβαιότητα του τι θα βρουν όταν επιστέψουν (Δήμου 2022).

Παρ' όλη τη θετική στάση προς τους Ουκρανούς εκπατρισμένους, σε έρευνα που διεξάχθηκε τον Μάρτιο του 2022, η κοινή γνώμη στην Ελλάδα διατηρεί επιφυλακτική στάση ως προς την καταδίκη της Ρωσίας εφόσον 60% θεωρεί ότι η εισβολή στην Ουκρανία είναι απαράδεκτη και 39% ότι είναι απαράδεκτη αλλά κατανοητή έως κατανοητή, (μέσος

όρος έρευνας 79% και 17% αντίστοιχα). Επίσης, επιφυλακτικότητα εκφράζεται και στην πιθανότητα άμεσης ένταξης της Ουκρανίας ως μέλους της ΕΕ, όπου 39% των Ελλήνων αρνήθηκαν την ένταξη (μέσος όρος έρευνας 24%).¹⁹ Διακρίνεται αμφιθυμία ανάμεσα στον φόβο για τις οικονομικές συνέπειες του πολέμου και για μία πιθανή διεύρυνση της ΕΕ και στις ιδεολογικές επιταγές της ανθρωπιστικής προστασίας. Η διφορούμενη αυτή στάση εκφράζεται στη ρητορική των ΜΜΕ αλλά και στην κυβερνητική πολιτική που αντιδιαστέλλει τους Ουκρανούς εκπατρισμένους που είναι «πραγματικοί πρόσφυγες»²⁰ με τους υπόλοιπους που είναι μετανάστες ή/και λαθρομετανάστες.

Είναι γνωστό ότι η γλώσσα χρησιμοποιείται από την εξουσία ως προνομιακό μέσο νοσηματοδότησης για τη συγκρότηση ερμηνευτικών πλαισίων για κοινωνικές πρακτικές αναφερόμενη ρητά ή υπόρρητα σε πρότυπα δράσης, ηθικές και αξιακές επιλογές, θεματολογικά πλαίσια με ιδεολογικές και πολιτικές προεκτάσεις, επιχειρήματα, αιτιολογήσεις πράξεων, κ.λπ. (Fairclough 1989: 43 κ.έ., Sanchez Salgado 2022). Με τον τρόπο αυτό η γλώσσα αλλά και η εικόνα χρησιμοποιούνται από την πολιτική εξουσία και τα ΜΜΕ για να κοινοποιούνται-δικαιολογούνται πολιτικές προτάσεις, μέτρα, περιορισμοί, κ.λπ. Τούτο συμβαίνει με κάθε γεγονός ή συνθήκη που απασχολεί την επικαιρότητα, συνεπώς και τα μεταναστευτικά ρεύματα ή την πανδημία (Μαρκαντωνάτου και Σαββάκης 2021).

Όλες ανεξαιρέτως η εφημερίδες καταδίκασαν την εισβολή στην Ουκρανία προβάλλοντας κυρίως φιλειρηνικές θέσεις, στιγματίζοντας τις πολεμικές επιχειρήσεις της Ρωσίας.²¹ Η ειδησεογραφία που αναφέρεται στον πόλεμο και στη μετανάστευση εστιάζει αφενός στις πολεμικές επιχειρήσεις με υπέρπουσες αναφορές που δημιουργούν φοβίες και τρόμο για πιθανή εξάπλωσή τους και για πιθανές συνέπειες και, αφετέρου, στα μεταναστευτικά ρεύματα, τη διεθνή αλληλεγγύη και την εθνική συμπαράσταση, συμπόνια και αποδοχή. Η ρητορική που διαμορφώθηκε από την αρχή του πολέμου αναφορικά με τη μετανάστευση διακρίνεται σε δύο κυρίως άξονες α) στη θυματοποίηση και την απαιτούμενη αλληλεγγύη προς τους εκπατρισμένους και β) στην ποσοτικοποίηση των μεταναστευτικών ροών, τις απειλές και τα δεινά του πολέμου.

Όσον αφορά τη θυματοποίηση χρησιμοποιούνται γνωστές αφηγηματικές στρατηγικές (Chouliarakí and Stolic 2017: 1163) που παρουσιάζουν τον άμαχο πληθυσμό να είναι στους δρόμους ή να περιμένουν σε κάποια ουρά συνόρων ή μεταφορικών μέσων με εκφράσεις απελπισίας, πόνου, θλίψης, ή εγκλωβισμένοι σε καταφύγια. Βασικός σκοπός να προκληθούν ενσυναίσθηση, συμπάθεια και συμπόνια εκφραζόμενα σε πράξεις υποστήριξης και αλληλεγγύης που προσφέρουν το κράτος, η κοινωνία πολιτών και οι πολίτες ατομικά. Με αφηγήσεις των ίδιων των εκπατρισμένων (ένα δημόσιο βήμα επικοινωνίας που σπανίως απολαμβάνουν οι άλλες εθνικότητες μεταναστών) τα ΜΜΕ αποπειρώνται να σπάσουν την αποστασιοποίηση των πολιτών και να αντιμετωπιστεί θετικά η φιλοξενία των ατόμων αυτών. Είναι προφανές ότι οι ιδεολογικο-πολιτικές επιλογές της ΕΕ, και συνακόλουθα της Ελλάδας, να υποστηρίξουν με κάθε μέσο την Ουκρανία διαμορφώνουν το κυρίαρχο αφήγημα.

Παράλληλα προς τα θετικά αφηγήματα δημοσιεύονται εκτενή ρεπορτάζ για τις πολεμικές επιχειρήσεις (βομβαρδισμοί, καταστροφές, θύματα πολέμου, εξοπλισμοί, κ.λπ.) καθώς και στοιχεία για τις διαρκώς αυξανόμενες μεταναστευτικές ροές που δημιουργούν συναισθήματα ανασφάλειας, φρίκης και τρόμου για τις συνέπειες του πολέμου σε εθνικό επίπεδο και εικασίες για καταστροφές μεγάλης έκτασης που απειλούν την εθνική ασφάλεια, αλλά και το βιοτικό επίπεδο των πολιτών (ενεργειακή κρίση, ακρίβεια, πυρηνικά όπλα, κ.λπ.).

Συμπεράσματα

Η πανδημία COVID-19 και οι αφίξεις προσφύγων από την Ουκρανία δημιούργησαν νέες προκλήσεις για αποτελεσματικότερη διαχείριση της μεταναστευτικής πολιτικής. Τα μέτρα

που εφαρμόζονται είναι ευκαιριακά και εντέλει αμυντικά με στόχο είτε να αποτραπούν νέες μαζικές μεταναστευτικές ροές, είτε να καλυφθούν όπως-όπως οι τρέχουσες ανάγκες. Παρ' όλες τις προσπάθειες διαπιστώθηκε συχνά έλλειψη συντονισμού στη διαχείριση δράσεων με αποτέλεσμα να γίνεται και πάλι εμφανής η αμφίσημη στάση της εκάστοτε κυβέρνησης να ακολουθήσει μία συνεκτική μεταναστευτική πολιτική υποδοχής και ενσωμάτωσης των μετακινούμενων πληθυσμών. Είναι προφανές ότι ιδεολογικοπολιτικές επιλογές καθορίζουν άμεσα τη μεταναστευτική πολιτική που μετέρχεται πολλών ταχυτήτων όσον αφορά τις εθνικότητες των μεταναστών. Τα συστημικά ΜΜΕ συνεπικουρούν τις επιλογές αυτές.

Το παράδειγμα της ταχύτατης αντίδρασης των κρατικών υπηρεσιών για την οργάνωση ανθρωπιστικής βοήθειας προς τους Ουκρανούς εκπατρισμένους είναι ενδεικτικό για τις δυνατότητες χάραξης συνεκτικής μεταναστευτικής πολιτικής εφόσον βέβαια υπάρχει πολιτική βούληση η οποία συνδέεται άμεσα με τα ιδεολογικά προτάγματα των χωρών της ΕΕ. Τα μέτρα που έλαβε η Ελλάδα για την υποδοχή των Ουκρανών προσφύγων θα μπορούσαν να επεκταθούν και στις υπόλοιπες εθνικότητες ώστε η διαβίωση των μεταναστών / προσφύγων να είναι καλύτερη και η κρατική μέριμνα λυσιτελέστερη.

Σημειώσεις

1. Την κωδικοποίηση των νόμων περί μετανάστευσης του 2014 ακολούθησαν μία σειρά άλλων νόμων διατάξεων, ΚΥΑ, εγκυκλίων, τροπολογιών, κ.λπ. που μετέβαλαν τις αρχικές διατάξεις είτε λόγω εναρμόνισης με τις Οδηγίες της ΕΕ, είτε προσπαθώντας να κατευθύνουν τις εκάστοτε συγκυριακές συνθήκες των μεταναστευτικών ροών. Ενδεικτικά, Ν. 4332/2015 Κώδικας Ιθαγένειας, διάταξη αριθ. 58114/22.12.2016 για άδειες διαμονής, κ.ά.

2. Το πλαίσιο και η στρατηγική για την ένταξη μεταναστών στην ελληνική κοινωνία αποτυπώνεται στο κείμενο της *Εθνικής Στρατηγικής για την ένταξη πολιτών τρίτων χωρών* που εκδόθηκε το ΥΠΕΣ από 24.4.2013. Η αναθεώρηση των βασικών αρχών και πάλι από το ΥΠΕΣ καταγράφεται στην *Εθνική Στρατηγική για την ένταξη* από 5.7.2019 και εξειδικεύεται περαιτέρω με την *Εθνική Στρατηγική για την κοινωνική ένταξη αιτούντων άσυλο και δικαιούχων διεθνούς προστασίας* από 29.11.2021. <https://migration.gov.gr/migration-policy/integration/politiki-entaxis-se-ethniko-epirpedo/ethniki-stratigiki/>

3. Σχετικά με το πολύπλοκο πρόβλημα καθορισμού μιας ενωσιακής μεταναστευτικής πολιτικής, βλ. την εις βάθος ανάλυση του Α. Κόντη 2021: 374-397.

4. Συνολικά για την περίοδο 2014-2020 η Ελλάδα έλαβε τα ακόλουθα ποσά για τη χρηματοδότηση της μεταναστευτικής πολιτικής: 2,44 δις Ευρώ από το Ταμείο Ασύλου Μετανάστευσης και Ένταξης (AMIF), 450 εκ. Ευρώ, από το Ταμείο Εσωτερικής Ασφάλειας ((ISF) και 643,6 εκ. Ευρώ από το Ταμείο Υποστήριξης Έκτακτης Ανάγκης (ESI). https://home-affairs.ec.europa.eu/pages/page/financial-support-eu_en. Συμπληρωματικά η Ελλάδα για το 2022 και 2023 προβλέπεται να λάβει 1,9 δις Ευρώ για την υποστήριξη της μεταναστευτικής πολιτικής, https://www.businessdaily.gr/english-edition/74863_greece-receive-additional-19-bl-euros-migration-eu-commission-vp-announces.

5. GCR_OXFAM_STC_Advocacy_Update_July_2022_final_GR_23822.pdf,

6. Ενδεικτικά αναφέρονται τα ευρήματα της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας του 2009, όπου το 83% των ερωτώμενων δεν επιθυμούσε την είσοδο και διαμονή μεταναστών στη χώρα εάν προέρχονται από άλλη φυλή ή εθνοτική ομάδα. (αντίστοιχο ποσοστό όλων των Ευρωπαϊκών κρατών 48.6%), Βαρουξή Χ. και Σαρρή Ν. 2012: 24-26, Κασιμάτη Ε. και Παναγιωτοπούλου Ρ.2018: 101-104.

7. Το Υπουργείο Μετανάστευσης και Ασύλου, λόγω προληπτικών μέτρων για την προστασία του μεταναστών / προσφύγων που φιλοξενούνταν σε δομές φιλοξενίας (νησιά, ηπειρωτική Ελλάδα), προετοίμασε το επιχειρησιακό σχέδιο «Αγνοδίκη» που εντάχθηκε ως μέρος του ευρύτερου εθνικού σχεδιασμού διαχείρισης κρίσεων της Γενικής Γραμματείας Πολιτικής Προστασίας. Προληπτικά και χωρίς να υπάρχουν αναφορές για κρούσματα, έγινε πλήρης αποκλεισμός των μονάδων που βρίσκονται στα νησιά που ίσχυσε μέχρι τις 7.6.2020. Βλ. Υπουργείο Υγείας, Γραφείο

Ενημέρωσης και Τύπου, Δελτίο Τύπου Αθήνα, 3.4.2020, https://www.migration/0403_briefing_covid19%20Agnodiki.pdf.

8. <https://asylumineurope.org/reports/country/greece/reception-conditions/housing/conditions-reception-facilities/>

9. Η ΥΑΠ αναφέρει ότι μέχρι τις 17.1.2023 έχουν εγκαταλείψει την Ουκρανία 17.688.845 άτομα με κύριους προορισμούς τις γειτονικές χώρες Πολωνία, Τσεχία, Βουλγαρία, Ουγγαρία και Ρουμανία. Στην Ευρώπη καταγράφηκαν στις 17.1.2023 συνολικά 7.977.980 Ουκρανοί εκπατρισμένοι εκ των οποίων 4.940.057 ήταν εγγεγραμμένοι για να λάβουν προσωρινή βοήθεια. <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>. Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσει κανείς ότι οι Πολωνία, Τσεχία και Ουγγαρία αρνήθηκαν σθεναρά να φιλοξενήσουν πρόσφυγες από τη Συρία κατά την «μεταναστευτική κρίση» του 2015-2016.

10. Η Ελλάδα υπήρξε μία από τις χώρες με τον μεγαλύτερο αριθμό νομίμως απασχολούμενων Ουκρανών μεταναστών στην Ευρώπη (Nikolova 2013: 13, 15). Ο Paraničkos (2022: 2-3), επισημαίνει τις μακρόχρονες φιλικές σχέσεις των δύο κρατών που σφυρηλατήθηκαν διαχρονικά από τις ελληνικές παροικίες στην Οδησό, Μαριούπολη, κ.ά., οι οποίες συνέβαλαν αποφασιστικά στην κήρυξη της Επανάστασης του 1821, ανέπτυξαν ισχυρές εμπορικές σχέσεις, προώθησαν αμοιβαία οικονομικά συμφέροντα και τέλος από την κοινή ορθόδοξη θρησκεία.

11. <https://web.archive.org/web/20191001003523/https://mfa.gov.ua/en/about-ukraine/ukrainians-abroad>

12. <https://reliefweb.int/report/greece/unhcr-greece-mid-year-factsheet-2022>. Σε παραπλήσιο αριθμό Ουκρανών εκπατρισμένων αναφέρονται τα στοιχεία από τον Φεβρουάριο μέχρι και τον Ιούλιο του 2022 του ΔΟΜ, όπου καταγράφηκαν 45.525 πρόσφυγες εκ των οποίων 11.436 παιδιά. <https://reliefweb.int/report/greece/greece-bimonthly-bulletin-refugees-and-migrants-july-2022>.

13. https://migration.gov.gr/wp-content/uploads/2022/12/%CE%9D%CE%BF%CE%AD%CE%BC%CE%B2%CF%81%CE%B9%CE%BF%CF%82-2022_%CE%A5%CE%9C%CE%91-GR-CE%95%CE%BD%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CF%81%CF%89%CF%84-%CE%B9%CE%BA%CF%8C-%CE%94%CE%99%CE%95%CE%98%CE%9D%CE%97-%CE%A0%CE%A1%CE%9F%CE%A3%CE%A4%CE%91%CE%A3%CE%99%CE%91_%CE%9D%CE%95%CE%9F.pdf

14. Έρευνα της ΥΑΠ με ερωτηματολόγιο σε 652 περιπτώσεις Ουκρανών που διαμένουν στην Ελλάδα η οποία διεξάχθηκε από 4-28.12.2022, <https://app.powerbi.com/view?r=eyJrIjoiNjQ0ZGE5OTEtMDZlNy00ZGYyLTlkN2UtYjE3ZTNkNGM4N2I3IiwidCI6ImU1YzZM3OTGxLTY2NjQlNDEzNC04YTBJLTY1NDNkMmFmODBiZSIsImMiOiJh9>. Αυτά τα δημογραφικά στοιχεία είναι παρόμοια σε όλη την Ευρώπη. https://data.unhcr.org/uploads/gallery_images/62ffb0f1dac18.jpg

15. Όσον αφορά τις ανάγκες στέγασης στα τέλη Δεκεμβρίου 2022, 25% των ερωτώμενων δήλωσαν ότι στεγάζονται σε καταλύματα μελών διευρυμένης ουκρανικής οικογένειας, 16% σε Ουκρανούς φίλους και 13% σε Έλληνες φίλους. Συνεπώς, περισσότεροι από τους μισούς εκπατρισμένους κατάφεραν να βρουν στέγη μέσω συγγενικών ή φιλικών δικτύων. Έρευνα ΥΑΠ 2022, όπ.π.

16. <https://www.eib.org/en/press/all/2022-193-stand-up-for-ukraine-eib-pledges-additional-eur4-billion-to-support-ukrainian-war-refugees.htm>

17. Π.χ. HELIOS για επιδότηση ενοικίου και κοινωνική ένταξη από τον ΔΟΜ https://greece.iom.int/sites/g/files/tmzbd11086/files/documents/HELIOS%20Factsheet%20October%202022%20BW1_Greek.pdf

18. Για τις υπόλοιπες εθνικότητες μεταναστών / προσφύγων για χρόνια δεν έχουν προσφερθεί παρόμοιες πλατφόρμες με συνέπεια να επικριθεί η Ελλάδα από διάφορες ΜΚΟ ότι μετέρχεται πολιτικές δύο ταχυτήτων, <https://reliefweb.int/report/greece/greece-two-tier-refugee-system>. Οι πιέσεις οδήγησαν στο να δημιουργηθούν πλατφόρμες και για τους υπόλοιπους μετανάστες από τον Σεπτέμβριο 2022 όσον αφορά την κατάθεση αιτήσεων, παροχή πληροφοριών, κ.λπ. Επισημαίνεται ότι ο Ουκρανικός πληθυσμός είναι ιδιαίτερα εξοικειωμένος με τη χρήση διαδικτύου και ψηφιακών υπηρεσιών. Τον Ιούλιο 2022 η Ουκρανία κατείχε την 8^η θέση στη χρήση διαδικτύου στην Ευρώπη με 40.5εκ. χρήστες και διείσδυση 94.5% στον πληθυσμό, <https://www.internetworldstats.com/stats4.htm>

19. Συμμετέχουσες χώρες: Ιταλία, Γαλλία, Γερμανία, Ισπανία, Ελλάδα και Ολλανδία με δείγμα

1000 ατόμων 18 ετών και άνω ανά χώρα, από 8-11 Μαρτίου 2022, <https://065.wpcdnnode.com/ioresearch.nl/wp-content/uploads/2022/03/euroskopia-rapport.pdf>

20. Δήλωση Υπουργού Μετανάστευσης και Ασύλου κ. Μηταράκη <https://thepressproject.gr/mitarakis-oi-prosfyges-apo-tin-oukrania-einai-pragmatikoi-prosfyges/>

21. Ενδεικτικά αναφέρονται οι τίτλοι των πρωτοσέλιδων της 25^{ης} Φεβρουαρίου 2022, της πρώτης ημέρας μετάδοσης ειδήσεων από την εισβολή στην Ουκρανία. *Η Καθημερινή*: «Η πιο σκοτεινή ώρα της Ευρώπης», αναφέρει γεγονότα και χαρακτηρίζει την κήρυξη πολέμου «εισβολή». Επίσης αναφέρεται σε κυρώσεις από πλευράς ΗΠΑ και ΕΕ (υφέρπουσα δημιουργία φόβου). *Τα Νέα*: «Τα 2+1 σενάρια της επόμενης μέρας. Τι φέρνει η εισβολή». Εστιάζει σε κυρώσεις αλλά και πιθανό κραχ των αγορών με συναγερμό στην Αθήνα (προσπάθεια δημιουργίας αισθημάτων τρόμου, αβεβαιότητας). *Η Εφημερίδα των Συντακτών*: «Όχι στην εισβολή στην Ουκρανία», «Όχι στον πόλεμο». Υιοθετεί την πιο ρητή αντιπολεμική – φιλειρηνική στάση (ενδιαφέρουσα διαφοροποίηση από μία αριστερών ιδεολογικών αποχρώσεων εφημερίδα), βλ. επίσης Paranikos 2022.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αποστολάρα, Π., Τσερώνη, Μ., Αδαμακίδου, Θ. (2021), Πανδημία COVID-19 και προκλήσεις για τους μετανάστες και τους πρόσφυγες, *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής*, Vol. 38, No 5, σσ. 599-606.

Βαρουξή, Χ. και Σαρρή, Ν. (2012) Μετανάστευση και ένταξη: προκλήσεις και διακρίσεις, στο Α. Αφουξενίδης, Ν. Σαρρή, Ο. Τσακίριδου (επιμ.) *Ένταξη των μεταναστών: Αντιλήψεις, πολιτικές, πρακτικές*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σσ. 17-36.

Δήμου, Δ. (2022), *Αναπαραστάσεις της κοινωνικής κατασκευής στα Ελληνικά ΜΜΕ: η περίπτωση της εισβολής στην Ουκρανία*, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Τμήμα Επικοινωνίας & Ψηφιακών Μέσων, πτυχιακή εργασία.

Διανέοσις (Ιανουάριος 2020), *Το μεταναστευτικό - προσφυγικό ζήτημα στην Ελλάδα*, https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2020/01/immigration_aporseis-ellinon.pdf

Διανέοσις (Απρίλιος 2022), *Τι πιστεύουν οι Έλληνες*, https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2022/04/tpe_2022_part-A.pdf

Κασιμάτη, Ε. και Παναγιωτοπούλου, Ρ. (2018), Μεταναστευτικές και προσφυγικές ροές στην Ελλάδα την περίοδο 2015-2017: Μια περιγραφική καταγραφή, *Οικονομικές εξελίξεις*, No 35, σσ. 92-116.

Κόντης, Α. (2018), Ελληνική μεταναστευτική πολιτική, στο Ν. Δεμερτζής, Δ. Μπαλούρδος, Η. Κικίλιας, Ν. Σπυροπούλου, Μ. Χρυσάκης (επιμ.), *Το κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας 2016-2017*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σσ. 19-36.

Κόντης Α. (2021), *Πολιτική οικονομία της διεθνούς μετανάστευσης*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Μαρκαντωνάτου, Μ. και Σαββάκης, Μ. (2021), Αόρατος εχθρός, επιτελικό κράτος και ατομική ευθύνη: Κριτική ανάλυση λόγου της επίσημης ενημέρωσης σχετικά με τον ιό COVID-19, *Θέσεις*, No 154, σσ. 38-58.

Παπαδόπουλος, Α. (2018), Μεταναστευτική πολιτική και ένταξη των μεταναστών στην Ελλάδα της παρατεταμένης οικονομικής ύφεσης, στο Κ. Δημουλάς (επιμ.), *Κρίση και κοινωνική πολιτική, αδιέξοδα και λύσεις*, Αθήνα, Τόπος, σσ. 273-295.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Chouliaraki, L., and Stolic, T. (2017), Rethinking media responsibility in the refugee 'crisis': A visual typology of European news, *Media, Culture & Society*, Vol. 39, No 8, pp. 1162–1177.

Eberl J.M., Meltzer M. E., et al. (2018), The European media discourse on immigration and its effects: a literature review, *Annals of the International Communication Association*, London, Routledge, Vol. 42, No 3, pp. 207-223.

European Council (2022) Ukraine: Council unanimously introduces temporary protection for

persons fleeing the war, https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.L_.2022.071.01.0001.01.ENG&toc=OJ%3AL%3A2022%3A071%3ATOC.

Fairclough N. (1989), *Language and Power*, London, Longman.

Fotopoulos, S. and Kaimaklioti, M. (2016), Media discourse on the refugee crisis: On what have, the Greek, German and British press focused? *European View*, Vol. 15, No 2, pp. 265–279.

Greek Council for Refugees (2022), *Country Report: Conditions in reception facilities*. Last updated: 30/05/22, <https://asylumineurope.org/reports/country/greece/reception-conditions/housing/conditions-reception-facilities/>

Kondilis, E. et al. (2021), The impact of the COVID-19 pandemic on refugees and asylum seekers in Greece: A retrospective analysis of national surveillance data from 2020, *eClinicalMedicine*, Vol. 37, <https://doi.org/10.1016/j.eclinm.2021.100958>

Nikolova, M. (2013), *Ukrainian Migration in Greece: There and Back Again and Straight Ahead for One More Time*, IRMA Background Report, Migration System 2 (Ukraine), Athens, ELIAMEP.

Papanikos, G. (2022), The Greek Newspaper Coverage of the Ukrainian War: The Pre-Invasion Phase and the Day of the Invasion, *Athens Journal of Mass Media and Communications*, 2022, No 8, pp. 1-20.

Sanchez Salgado, R. M. (2022), Emotions in the European Union's decision-making: the reform of the Dublin System in the context of the refugee crisis, *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, Vol. 35, No 1, pp. 14-38.

ΜΙΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΑΛΛΕΠΑΛΛΗΛΩΝ ΚΡΙΣΕΩΝ: ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΕΜΠΙΣΤΟΣΥΝΗΣ

Επαμεινώνδας Παναγόπουλος,^α Ανθή Αδαμοπούλου,^β
Γεωργία Γούγα,^γ Ιωάννης Καμαριανός^δ

^α Πανεπιστήμιο Πατρών

^β Πανεπιστήμιο Πατρών

^γ Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής

^δ Πανεπιστήμιο Πατρών

Περίληψη

Διερευνώντας την κρίση εμπιστοσύνης, εστιάζουμε ιδιαίτερα στα δεδομένα που έχουν καταγραφεί από το “Εργαστήριο Κοινωνιολογικής Ανάλυσης Εκπαιδευτικών Δεδομένων” του Πανεπιστημίου Πατρών, από το 2012 και μετά. Πρόκειται για διαχρονική μελέτη και στη βάση δεδομένων συμπεριλαμβάνονται απαντήσεις 2164 φοιτητών/τριών. Ως εργαλείο συλλογής ερευνητικών δεδομένων χρησιμοποιήθηκε το ερωτηματολόγιο. Τα δεδομένα θα αναλυθούν συγκριτικά μέσω ποσοτικής προσέγγισης ανά ακαδημαϊκό έτος και θα ερμηνευθούν βάσει του συγκεκριμένου της κάθε περιόδου κρίσης. Το θέμα επελέγη καθώς τα τελευταία χρόνια η ερευνητική κοινότητα, τόσο η διεθνής, όσο και η ελληνική, συμφωνεί πως υφίσταται έλλειμα εμπιστοσύνης προς τους θεσμούς. Συγχρόνως, η κρίση εμπιστοσύνης φαίνεται πλέον να είναι βασικό χαρακτηριστικό της ταυτότητας του κοινωνικού υποκειμένου. Όπως προκύπτει από τη διεθνή και ελληνική βιβλιογραφία, το συνεχές της κρίσης (recrisesis) (κρίση χρέους, προσφυγική κρίση, πανδημική κρίση, πόλεμος, ενεργειακή κρίση), αντιμετωπίζεται με πολιτικές απορρύθμισης με άμεσο αντίκτυπο, καθώς μειώνεται η χρηματοδότηση και συντελείται ουσιαστική υποχώρηση του κράτους-πρόνοιας. Από την κρίση του κοινωνικού κράτους φαίνεται να επηρεάζονται κρίσιμοι για την κοινωνική συνοχή και την ευημερία θεσμοί, όπως η εκπαίδευση, με σημαντικές επιπτώσεις ιδιαίτερα στους νέους. Παράλληλα, γίνεται σαφές πως η συνθήκη του συνεχούς της κρίσης καθιστά ενεδό το κοινωνικό υποκείμενο.

Λέξεις κλειδιά: κρίση εμπιστοσύνης, το συνεχές της κρίσης

A DECADE OF SUCCESSIVE CRISES: THE ISSUE OF TRUST CRISIS

Epaimeinondas Panagopoulos,^α Anthi Adamopoulou,^β
Georgia Gouga,^γ Ioannis Kamarianos^δ

^α University of Patras

^β University of Patras

^γ University of West Attica

^δ University of Patras

Abstract

Exploring the trust crisis, we focus on the data produced by the “Laboratory for Sociological Analysis of Educational Data” of the University of Patras from 2012 to the present; this is a longitudinal study, and the database includes responses to a questionnaire from 2164 students. The data are analyzed comparatively through a quantitative approach per academic year and approached in the context of each crisis period. We focus on trust because in recent years, the international and Greek research community agrees that there is a lack of trust in institutions. At the same time, the crisis of trust is now a vital characteristic of the identity of the social subject. As the international and Greek literature shows, the permacrisis (debt crisis, refugee crisis, pandemic crisis, war, energy crisis) is dealt with by deregulatory policies with immediate impact, as funding is reduced, and the welfare state is in substantial decline. The crisis of the welfare state appears to be affecting institutions critical to social cohesion and well-being, such as education, with significant consequences, particularly for young people. At the same time, the condition of permacrisis puts the social subject in an aghast-like state of mind.

Keywords: trust crisis, permacrisis

Αντί εισαγωγής

Αν επιθυμούσαμε να αντιστοιχήσουμε την εμπιστοσύνη με ένα προϊόν, τότε αυτό σαφώς θα ήταν πολύ εύθραυστο και εκτός αυτού θα έφερε δύο βασικές ιδιότητες: η καταστροφή του θα ήταν πολύ εύκολη και η δημιουργία του αρκετά δύσκολη (Burns, Köster and Fuster 2016). Ο Beck αναφέρει ότι το πλεόνασμα εμπιστοσύνης αποτελεί ζωτική προϋπόθεση, ώστε το κοινωνικό υποκείμενο να υπάρξει στο πλαίσιο της κοινωνίας της διακινδύνευσης (risk society) και να ανταπεξέλθει στις συνεχείς μεταλλάξεις που τίθενται, τις οποίες βιώνει και κατά κόρον καθίσταται ευάλωτο, μην μπορώντας να πράξει διαφορετικά.

Τα τελευταία χρόνια μέσω μελετών διαφαίνεται η κρίση εμπιστοσύνης για βασικούς θεσμούς, όπως για παράδειγμα προς την εκάστοτε κυβέρνηση, με ιδιαίτερη εστίαση στην λειτουργία της δημοκρατίας. Δεδομένα από το Ευρωβαρόμετρο (Eurobarometer 2022) φανερώνουν χαμηλά επίπεδα εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση και στη Βουλή της εκάστοτε ευρωπαϊκής χώρας, καθώς τα ποσοστά εμπιστοσύνης κυμαίνονται στο 34%. Και σε έκθεση όμως των Ηνωμένων Εθνών συναντάμε παρόμοιο εύρημα, καθώς από το σύνολο των 62 αναπτυσσόμενων και αναπτυσσόμενων χωρών ανά τον κόσμο, μόλις το 36% των πολιτών εμπιστεύεται την κυβέρνηση της χώρας του, ενώ νωρίτερα, το 2006, αυτό το ποσοστό κυμαινόταν στο 46%. Η κρίση εμπιστοσύνης δεν αφορά μόνο τις κυβερνήσεις των χωρών, αλλά και σχεδόν το σύνολο των άλλων θεσμών. Σε αυτό το σημείο σημειώνουμε ότι τα επίπεδα εμπιστοσύνης στους θεσμούς μπορεί να διαφέρουν σημαντικά από χώρα σε χώρα λόγω ποικίλων παραγόντων. Πιο συγκεκριμένα, για παράδειγμα, οι πολίτες χωρών με υψηλά εισοδήματα τείνουν να έχουν υψηλότερα επίπεδα εμπιστοσύνης στο σύνολο των θεσμών, εν αντιθέσει με τους πολίτες χωρών με χαμηλά εισοδήματα, οι οποίοι συνήθως δεν εμπιστεύονται τους θεσμούς (United Nations 2021).

Συγχρόνως με την κρίση εμπιστοσύνης, παρατηρείται ότι η ταυτότητα του κοινωνικού υποκειμένου φέρει ως βασικό χαρακτηριστικό της την ανασφάλεια. Ζωτικής σημασίας παράγοντας για την εμφύλευση του κινδύνου και της διακινδύνευσης στην ταυτότητα του κοινωνικού υποκειμένου αποτελούν οι πολιτικές απορρύθμισης που εφαρμόζονται, όπως και η αποσύνθεση του κοινωνικού κράτους (Αδαμοπούλου, Παναγόπουλος και Καμαριανός 2021). Υπό το πρίσμα της Φουκωικής θεώρησης, η ευθύνη εξατομικεύεται, καθώς τα κοινωνικά υποκείμενα οδηγούνται στην εσωτερίκευση ρυθμιστικών πολιτικών που απορρέουν από εξωτερικά κέντρα νομιμοποίησης στο πλαίσιο μιας βιοπολιτικής της καθημερινής ζωής (Foucault 2003, 2007). Ο Beck (1992) καθιστά σαφές ότι η έν-

νοια της διακινδύνευσης ουσιαστικά εντοπίζεται στις αποτυχίες του εθνικού κράτους να διατηρήσει την ασφάλειά του σε όλα τα επίπεδα (οικονομικό, κοινωνικό και στρατιωτικό) κατά τις δεκαετίες που ακολούθησαν μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Θα υποστηρίξει δε ότι το κράτος απέτυχε καθώς υποσχόταν πάρα πολλά για αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα. Να σημειώσουμε ότι αυτό το σχήμα μάς παραπέμπει σε ένα συνολικό πρόβλημα αξιοπιστίας ή κατά Habermas (1976) στην κρίση νομιμοποίησης. Συνεπώς, αναδύεται η αβεβαιότητα που επιφέρει η Αγορά, αποδυναμώνονται τα έθνη-κράτη ως προς την παροχή ασφάλειας και προστασίας στους πολίτες τους και κατ' επέκταση δεν μπορούν να δράσουν αποτελεσματικά σε παγκόσμια κλίμακα (Rushton 2013).

Ένας άλλος βασικός πυλώνας της προβληματικής της παρούσας μελέτης είναι το συνεχές της κρίσης (permacrisis), που χαρακτηρίζει προσφάτως τη δημόσια σφαίρα. Σκιαγραφώντας το συνεχές της κρίσης, μπορούμε να ξεκινήσουμε, στρέφοντας το βλέμμα στο 2008, μία χρονική περίοδο κατά την οποία η Lehman Brothers καταρρέει. Το 2010 η Ελλάδα ζητά επίσημα βοήθεια από το IMF και εισέρχεται σε πολιτική και κοινωνική δίνη. Τα αμέσως επόμενα χρόνια παρατηρείται άνοδος εξτρεμιστικών οργανώσεων και κινημάτων, υιοθετείται ένα αφήγημα αντισυμβατικό και μία πολεμική ευρύτερης αμφισβήτησης. Κατά το 2016, ξεκινάει η συζήτηση και γίνεται δημοψήφισμα για την έξοδο Βρετανίας από την Ευρωπαϊκή Ένωση (απόφαση που υλοποιήθηκε το 2020). Λίγους μήνες αργότερα εκλέγεται ο Trump πρόεδρος των ΗΠΑ. Η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από διάδοση fake news και η πραγματικότητα συνοδεύεται από τη δομική πλέον συνθήκη της μετα-αλήθειας (post-truth). Παράλληλα με όσα διαδραματίζονται σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο, εξελίσσεται και η μεταναστευτική κρίση (ως σημείο αφετηρίας τίθεται το 2015). Η πανδημική κρίση (2020) διαδέχεται τις προηγούμενες, ενώ η πιο πρόσφατη κρίση είναι αυτή του πολέμου στην Ουκρανία που συνοδεύεται από την ενεργειακή (2022).

Αυτή τη δεκαετία μόνιμων κρίσεων, το κοινωνικό-οικονομικό συγκείμενο κάθε κρίσης είναι διαφορετικό και μάλιστα στο επίκεντρο της δίνης των κρίσεων βρίσκεται η Ελλάδα ή ίσως καλύτερα, τα κοινωνικά υποκείμενα που διάγουν τον βίο τους στη χώρα. Βαρύνουσα σημασία έχει και ο τρόπος με τον οποίο αντιδρά η τωρινή γενιά, η Generation Z (οι φοιτητές που τώρα βρίσκονται στα αμφιθέατρα).

Το συνεχές της κρίσης: Συνοψίζοντας τις έως τώρα κρίσεις, αναμένοντας την επόμενη

Στο λεξικό Collins, η λέξη “permacrisis” αναδείχθηκε ως η λέξη της χρονιάς και εμπερικλείει την παρατεταμένη περίοδο αστάθειας και ανασφάλειας, στην οποία ενσωματώνονται όλες οι κρίσεις (υγειονομικές, οικονομικές, περιβαλλοντικές, γεωπολιτικές). Μια κρίσιμη διάσταση της σημασίας της λέξης είναι πως το κοινωνικό υποκείμενο χαρακτηρίζεται από το αίσθημα ότι αναμένει την έλευση μίας ακόμα κρίσης (Collins English Dictionary 2023).

Η λέξη “κρίση” στην Ελλάδα της τελευταία δεκαετίας επικρατεί στον δημόσιο διάλογο και οι έρευνες, για τις επιμέρους κρίσεις ανά τα χρόνια, συνεχώς πολλαπλασιάζονται. Ως σημείο έναρξης του συνεχούς της κρίσης για την Ελλάδα μπορεί να εκληφθεί το 2011, καθώς εκείνη την χρονιά γινόταν αισθητός ο ερχομός της χρηματοοικονομικής κρίσης (Γούγα και Καμαριανός 2011). Μετέπειτα, σειρά είχε η προσφυγική κρίση και για πολλούς ερευνητές ακολούθησε και πολιτική κρίση σε πανευρωπαϊκό επίπεδο λόγω κυρίως του ευρωσκεπτικισμού, αλλά και άλλων παραγόντων. Ξετυλίγοντας τη χρονογραμμή προς το σήμερα, μπορούμε να κάνουμε λόγο για την πανδημική κρίση, καθώς και τώρα μπορούμε να μιλήσουμε για την μετα-πανδημική περίοδο προσαρμογής και επαναφοράς. Και σαφώς είναι απαραίτητο να αναφερθούμε στον πόλεμο που λαμβάνει χώρα εντός Ευρώπης, όπως και στην ενεργειακή κρίση που βιώνουμε σήμερα. Απότοκο όσων αναφέραμε φαίνεται να είναι οι πολλές επιπτώσεις και σε διαφορετικά επίπεδα με σημείο αναφοράς και τους νέους (Παναγόπουλος, Γούγα και Καμαριανός 2023).

Εστιάζοντας στο παρόν και στο εγγύς παρελθόν, επισημαίνουμε ότι το Κέντρο Ευρωπαϊκών Πολιτικών (European Policy Centre 2021) αναφέρει ότι μετά και την πανδημία εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης παρατηρείται εξάντληση των κοινωνικών υποκειμένων λόγω των συνεχόμενων κρίσεων. Οι προκλήσεις στην καθημερινότητα των Ευρωπαίων έχουν αυξηθεί και το περιβάλλον τους θα το χαρακτήριζαν πλέον ως πολύ απαιτητικό. Το Κέντρο Ευρωπαϊκών Πολιτικών επισημαίνει ότι έχουμε εισέλθει σε μία «νέα ασταθή κανονικότητα». Εντός αυτού του πλαισίου το κοινωνικό υποκείμενο γνωρίζει ότι είναι πιθανό κάθε ενδεχόμενο και βάσει αυτού οφείλει να είναι προετοιμασμένο και να προσαρμόζεται συνεχώς. Και μάλιστα γίνεται λόγος και στο γεγονός ότι ο κόσμος στον οποίο ζούμε θα συνεχίσει να χαρακτηρίζεται από αβεβαιότητα. Αυτό το σχήμα που παρατίθεται από το Κέντρο Ευρωπαϊκών Πολιτικών μάς παραπέμπει αυτομάτως στη θεωρία της κοινωνίας της διακινδύνευσης (risk society).

Το συνεχές της κρίσης φαίνεται να συνδέεται με το φαινόμενο της κρίσης εμπιστοσύνης και αυτή η σύναψη μπορεί να μας οδηγήσει και σε περαιτέρω συλλήψεις, πιθανώς αρκετά βοηθητικές για μελλοντικές μελέτες. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η πρόσφατη υγειονομική κρίση λόγω της COVID-19 που επέφερε κλονισμό της εμπιστοσύνης και της αναμονή μίας ακόμα κοινωνικής δίνης. Κατά κύριο λόγο, εντός της περιόδου της πανδημίας, η κρίση εμπιστοσύνης στρεφόταν προς τους ειδικούς, τους αρχηγούς πολιτικών κομμάτων και σαφώς προς τα μέσα μαζικής ενημέρωσης (Belardinelli and Gili 2022). Το κοινωνικό υποκείμενο αναρωτιόταν κατά πόσο χαρακτηρίζονταν από αξιοπιστία τα λεγόμενα αυτών. Με άλλα λόγια, αν θα ήταν εφικτό το κοινωνικό υποκείμενο να εμπιστευτεί, θεωρώντας ότι δεν θα υποστεί κάποια βλάβη εξ αιτίας ή μέσω αυτών.

Η μεταβολή του κοινωνικού κράτους και ο λόγος της Αγοράς¹

Το κοινωνικό υποκείμενο λοιπόν στην καθημερινότητά του κάνει προσπάθεια για να ανταπεξέλθει στις αλλαγές που υλοποιούνται, ενσωματώνοντας τη δομική κρίση, την ρευστότητα και τον υποκειμενικό κίνδυνο στη δράση του (Bauman 2000). Όμως από αυτή τη διαδρομή είναι ανέφικτο να μη γίνει αναφορά στην πολυσήμαντη υποχώρηση του ευρωπαϊκού κοινωνικού κράτους. Αυτή η υποχώρηση ανιχνεύεται από τη δεκαετία του 1970 και έπειτα, έως και σήμερα φυσικά. Βασική προσέγγιση επί του ζητήματος είναι αυτή του Habermas, ο οποίος θέτει το ερώτημα του οικονομικού ντετερμινισμού, καθώς η Αγορά αποικιοποιεί τη δημόσια σφαίρα και ο παραγόμενος ρυθμιστικός Λόγος της ηγεμονεύει (Habermas 2013).

Η υποχώρηση του κοινωνικού κράτους επιφέρει εκτεταμένες συνέπειες. Μπορούμε να αναφέρουμε την απορρύθμιση και τις ιδιωτικοποιήσεις. Συγχρόνως, παρατηρείται η εφαρμογή ενός καπιταλιστικού μοντέλου παραγωγής, σαφώς τροποποιημένου συγκριτικά με το παρελθόν. Εκτός από αυτά, μπορούμε να κάνουμε λόγο και για τις ευέλικτες εργασιακές σχέσεις, τα πολύπλοκα και δισεπίλυτα διευθυντικά προβλήματα, όπως και την κυριολεκτικά ανεξέλεγκτη τεχνολογική εξέλιξη (Σκαμνάκης 2011). Ο τρόπος αντιμετώπισης των κρίσεων είναι συγκεκριμένος και γίνεται μέσω πολιτικών απορρύθμισης. Αυτές έχουν ως απόρροια την υποχρηματοδότηση των θεσμών και μετέπειτα αποδυνάμωση αυτών, που είναι σημαντικοί στηλοβάτες του κοινωνικού κράτους. Το κράτος πρόνοιας σταδιακά αποσαθρώνεται και ακολουθούν η εκπαίδευση και η υγεία (Ζάγκος, Κυρίδης και Φωτόπουλος 2019).

Η γραμμικότητα αντικαθίσταται από τη ρευστότητα. Το ζήτημα όμως έγκειται και στο γεγονός ότι η ρευστότητα εμφωλεύει στην ταυτότητα του κοινωνικού υποκειμένου. Η ρευστότητα επιφέρει αποκομμένες αφηγήσεις, μικροαφηγήσεις και εξατομίκευση. Η κρίση από το macro επίπεδο φθάνει στο micro επίπεδο. Το κοινωνικό υποκείμενο κατανοεί ότι η προστασία που ίσως απολάμβανε στο παρελθόν, πλέον δεν υφίσταται, και μαζί μ' αυτό συνειδητοποιεί ότι βρίσκεται το ίδιο μέσα στην κοινωνία της διακινδύνευσης. Παράλληλα,

όπως προαναφέραμε, ο καπιταλισμός πλέον δεν είναι προνοιακός, αλλά επικεντρώνεται στις επιχειρήσεις. Είναι εναργές ότι αυτό το σχήμα που παρουσιάζεται αναδεικνύει και τη μετάβαση στην μετανεωτερικότητα (Γούγα και Καμαριανός 2011).

Μεθοδολογία της έρευνας

Αφετηρία για τη διενέργεια της παρούσας μελέτης αποτέλεσε η μεταλλαγή των νοηματοδοτήσεων και των οπτικών για τα κοινωνικά τεκταινόμενα από τους φοιτητές που κάθε χρόνο εισάγονται στα Πανεπιστήμια. Και αυτή η παρατήρηση παράγεται από τη συνεχή μελέτη που διεξάγεται από το Εργαστήριο Κοινωνιολογικής Ανάλυσης Εκπαιδευτικών Δεδομένων του Πανεπιστημίου Πατρών τα τελευταία περίπου δέκα χρόνια, από το 2012 έως και σήμερα, με ιδιαίτερη εστίαση στο ζήτημα της εμπιστοσύνης. Όλα τα δεδομένα που χρησιμοποιούνται είναι προσπελάσιμα μέσω προηγούμενων μελετών, όπως και δημοσιεύσεων, που έχουν γίνει από τα μέλη του Εργαστηρίου τα προηγούμενα έτη.

Μεθοδολογικά στην παρούσα μελέτη ακολουθήσαμε την ποσοτική προσέγγιση. Ως ερευνητικό εργαλείο συλλογής των ερευνητικών δεδομένων χρησιμοποιήθηκε το ερωτηματολόγιο. Στους συμμετέχοντες της διαχρονικής αυτής έρευνας περιλαμβάνονται φοιτητές του Τμήματος Επιστημών της Εκπαίδευσης και Κοινωνικής Εργασίας (πρώην ΠΤΔΕ) του Πανεπιστημίου Πατρών, από το 2012 έως και το 2022. Το σύνολο των συμμετεχόντων στην παρούσα έρευνα ανέρχεται σε 2164 προπτυχιακούς φοιτητές, των οποίων η ηλικία ήταν 18-24 έτη. Σημειώνουμε ότι η δειγματοληψία ήταν βολική και κατά συνέπεια, τα αποτελέσματα δεν μπορούν να γενικευθούν.

Θεωρούμε ότι η μεθοδολογία ανάλυσης των ερευνητικών δεδομένων θα μας δώσει την δυνατότητα μετάβασης από την υποκειμενική αφήγηση στην ευρεία σκιαγράφηση του ζητήματος της εμπιστοσύνης με επίκεντρο ενδιαφέροντος ένα δείγμα συμμετεχόντων με ξεχωριστή δυναμική, το οποίο ίσως αποκωδικοποιεί και βασικά θεμέλια για την παραγωγή της πολιτικότητας.

Σημειώνουμε ότι αφότου ολοκληρωθεί η παρουσίαση και η ανάλυση των δεδομένων της διαχρονικής έρευνας, από το 2012 έως και το 2022, γίνεται συνοπτική παρουσίαση και ανάλυση των ευρημάτων της έρευνας που διεξάγει φέτος (ακαδημαϊκή χρονιά 2022-2023) το Εργαστήριο Κοινωνιολογικής Ανάλυσης Εκπαιδευτικών Δεδομένων του Πανεπιστημίου Πατρών σε προπτυχιακούς φοιτητές του Τμήματος Επιστημών της Εκπαίδευσης και Κοινωνικής Εργασίας. Για την συγκεκριμένη έρευνα, χρησιμοποιήθηκε η έρευνα μεικτών μεθόδων (ποσοτική και ποιοτική προσέγγιση) (Bryman 2017). Για τη συλλογή των δεδομένων, χρησιμοποιήθηκε ερωτηματολόγιο και συνέντευξη. Στο δείγμα, όσον αφορά την ποσοτική προσέγγιση, περιλαμβάνονταν 300 προπτυχιακοί φοιτητές, από όλα τα έτη σπουδών, ηλικίας 18-24 ετών και όσον αφορά την ποιοτική προσέγγιση, στις συνεντεύξεις συμμετείχαν 30 προπτυχιακοί φοιτητές. Τα όσα παρουσιάζονται είναι ενδεικτικά και αποτελούν μόνο ένα μικρό κομμάτι της έρευνας αυτής, το οποίο όμως θεωρήθηκε σημαντικό για την εναργέστερη ερμηνεία συγκεκριμένων σημείων της διαχρονικής έρευνας που διεξάγεται και κατά συνέπεια, μπορεί να θεωρηθεί είτε συμπληρωματικό αυτής, είτε συνέχεια αυτής.

Παρουσίαση και ανάλυση των δεδομένων

Ως προς την ποσοτική προσέγγιση, η οποία εφαρμόστηκε στην παρούσα μελέτη, πρόκειται να αναφερθούμε στα δεδομένα που αφορούν την εμπιστοσύνη των φοιτητών στους θεσμούς διαχρονικά, τα τελευταία δέκα χρόνια, όπως και την σταθερή εμπιστοσύνη προς το Πανεπιστήμιο. Παρατίθενται πίνακες ανά χρονική περίοδο στους οποίους παρουσιάζεται η εμπιστοσύνη που έχουν (ή δεν έχουν) σε κάθε θεσμό. Ως προς την τελευταία στήλη που αναφέρεται ο όρος «σύγκριση», ο συγκεκριμένος όρος αναφέρεται στο εάν

μεταβλήθηκε (θετικά ή αρνητικά) η εμπιστοσύνη σε έναν συγκεκριμένο θεσμό από τη μία χρονική περίοδο στην επόμενη. Σημειώνεται ότι δεν παρατίθενται όλα τα ακαδημαϊκά έτη από το 2012 έως και το 2022 δεδομένου ότι θα απαιτείτο μεγαλύτερη έκταση από ένα άρθρο.

Στον Πίνακα 1 παρουσιάζεται η εμπιστοσύνη στους θεσμούς κατά την περίοδο 2012-2013. Σύμφωνα με τις απαντήσεις των φοιτητών, από το σύνολο των δέκα θεσμών, οι ίδιοι εμπιστεύονται μόνο δύο απ' αυτούς, την «οικογένεια» (99,4%) και το «Πανεπιστήμιο» (73,9%). Οι υπόλοιποι θεσμοί κυμαίνονται κάτω από το 50%, κατά συνέπεια δεν αποδίδεται εμπιστοσύνη, αλλά δυσπιστία (distrust). Το χαμηλότερο ποσοστό εμπιστοσύνης συγκεντρώνουν τα κόμματα με μόλις 0,6%. Η συγκεκριμένη περίοδος χαρακτηρίζεται από την οικονομική κρίση και την επίβλεψη της Ελλάδας από το IMF.

Πίνακας 1: Εμπιστοσύνη στους θεσμούς (2012-2013)

Θεσμός που εμπιστεύομαι	ναι	όχι	(ναι-όχι)
MME	9,7%	90,3%	
Κόμματα	0,6%	99,4%	
Πρόεδρος της Δημοκρατίας	14,1%	85,9%	
Ευρωπαϊκή Ένωση	14%	86%	
Δήμος	15,4%	84,6%	
Δικαιοσύνη	42,2%	57,8%	
Οικογένεια	99,4%	0,6%	✓
Στρατός	29,9%	70,1%	
Εκκλησία	42%	58%	
Πανεπιστήμιο	73,9%	26,1%	✓

Στον Πίνακα 2, ο οποίος αναφέρεται στην περίοδο 2015-2016, η εικόνα δε φαίνεται να διαφοροποιείται ιδιαίτερα από την προηγούμενη περίοδο, αφού οι δύο θεσμοί που συνεχίζουν να εμπιστεύονται οι φοιτητές είναι η «οικογένεια» (90,8%) και το «Πανεπιστήμιο» (61,5%). Τα ποσοστά για τους δύο αυτούς θεσμούς είναι μειωμένα, ωστόσο σαφώς υψηλότερα από την «βάση» του 50%. Το χαμηλότερο ποσοστό συγκεντρώνουν εκ νέου τα κόμματα (3,1%). Βλέποντας τη στήλη με τη «σύγκριση», μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι για τους περισσότερους θεσμούς τα ποσοστά του «ναι» έχουν αυξηθεί αισθητά. Μείωση των ποσοστών (σε απαντήσεις «ναι») εμφανίζουν και τα «Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης». Η χρονική περίοδος 2015-2016 μπορεί να θεωρηθεί ως η αφετηρία για τη μεταναστευτική κρίση, όπως και για το γεγονός ότι ο ευρωσκεπτικισμός εισέρχεται στον δημόσιο διάλογο (βλ. Brexit).

Πίνακας 2: Εμπιστοσύνη στους θεσμούς (2015-2016)

Θεσμός που εμπιστεύομαι	ναι	όχι	(ναι-όχι)	Σύγκριση
MME	4,6%	95,4%		-
Κόμματα	3,1%	96,9%		+
Πρόεδρος της Δημοκρατίας	17,2%	82,8%		+
Ευρωπαϊκή Ένωση	20%	80%		+
Δήμος	23,4%	76,6%		+
Δικαιοσύνη	49,2%	50,8%		+

ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΕΣ ΣΤΟΝ 21ο ΑΙΩΝΑ

Οικογένεια	90,8%	9,2%	✓	-
Στρατός	35,4%	64,6%		+
Εκκλησία	46,2%	53,8%		+
Πανεπιστήμιο	61,5%	38,5%	✓	-

Στον Πίνακα 3 παρατίθενται δεδομένα για την περίοδο 2018-2019, με τους θεσμούς που εμπιστεύονται οι φοιτητές να είναι πλέον τέσσερις. Εμπιστεύονται την «οικογένεια» (98,8%) και το «Πανεπιστήμιο» (82%), δύο θεσμούς που ήδη εμπιστεύονταν και τις δύο προηγούμενες χρονικές περιόδους και εκτός αυτών, εμπιστεύονται πλέον και τη «δικαιοσύνη» (68,9%) και την «εκκλησία» (52,8%). Το χαμηλότερο ποσοστό εμφανίζουν για τρίτη διαδοχική χρονική περίοδο τα «κόμματα» (3,1%). Ως προς τη σύγκριση με την προηγούμενη χρονική περίοδο, παρατηρούμε ότι όλοι οι θεσμοί αυξάνουν τα ποσοστά ως προς τις απαντήσεις «ναι» (στα «κόμματα» δεν εμφανίζεται κάποιο σύμβολο στην τελευταία στήλη, καθώς συγκέντρωσαν το ίδιο ακριβώς ποσοστό με την προηγούμενη χρονική περίοδο). Τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο υφίσταται εκ νέου (μετά το 2015) προσφυγική κρίση, καθώς επίσης μπορούμε να σημειώσουμε ότι παρατηρείται ευρύτατη διασπορά fake news και ότι η συνθήκη της μετα-αλήθειας αποτελεί βασικό συστατικό στις αφηγήσεις που εκτίθενται στη δημόσια σφαίρα.

Πίνακας 3: Εμπιστοσύνη στους θεσμούς (2018-2019)

Θεσμός που εμπιστεύομαι	ναι	όχι	(ναι-όχι)	Σύγκριση
MME	27,5%	72,5%		+
Κόμματα	3,1%	96,9%		
Πρόεδρος της Δημοκρατίας	17,6%	82,4%		+
Ευρωπαϊκή Ένωση	32,3%	67,7%		+
Δήμος	38,4%	61,6%		+
Δικαιοσύνη	68,9%	31,1%	✓	+
Οικογένεια	98,8%	1,2%	✓	+
Στρατός	40,1%	59,9%		+
Εκκλησία	52,8%	47,2%	✓	+
Πανεπιστήμιο	82,0%	18,0%	✓	+

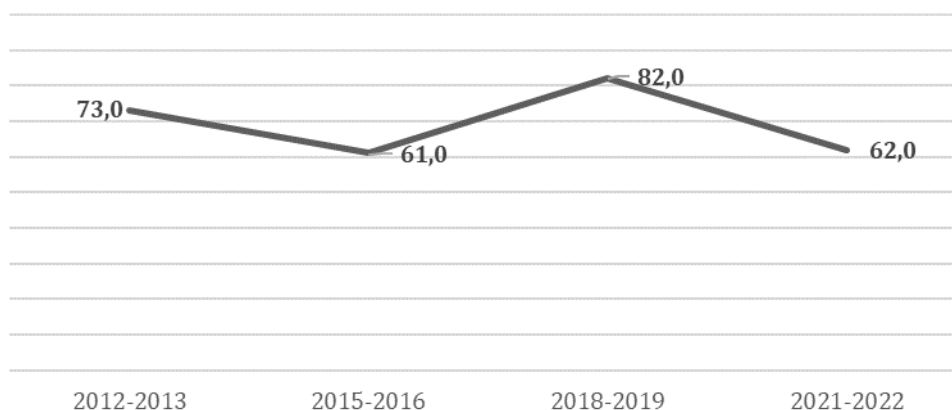
Ο Πίνακας 4 αφορά την πρόσφατη περίοδο 2021-2022 κατά την οποία οι φοιτητές φαίνεται να εμπιστεύονται μόνο δύο θεσμούς, την «οικογένεια» (98,1%) και το «Πανεπιστήμιο» (62,8%). Τα κόμματα (6,9%) για μία ακόμα χρονική περίοδο συγκεντρώνουν το χαμηλότερο ποσοστό σε απαντήσεις «ναι». Όσον αφορά τη σύγκριση, όλοι οι θεσμοί εμφανίζουν μείωση των ποσοστών τους (ως προς το «ναι»). Η περίοδος 2021-2022 χαρακτηρίζεται από την πανδημική και την ενεργειακή κρίση, συμπεριλαμβανομένου και του πολέμου που ξεκίνησε εντός ευρωπαϊκών συνόρων.

Πίνακας 4: Εμπιστοσύνη στους θεσμούς (2021-2022)

Θεσμός που εμπιστεύομαι	ναι	όχι	(ναι-όχι)	Σύγκριση
MME	19,3%	80,5%		-
Κόμματα	6,9%	93,1%		+
Πρόεδρος της Δημοκρατίας	13,1%	86,9%		-

Ευρωπαϊκή Ένωση	23,7%	76,3%		-
Δήμος	13,1%	86,9%		-
Δικαιοσύνη	24,3%	75,7%		-
Οικογένεια	98,1%	1,9%	✓	-
Στρατός	29,9%	70,1%		-
Εκκλησία	26,7%	73,3%		-
Πανεπιστήμιο	62,8%	37,2%	✓	-

Στο παρακάτω γράφημα (Γράφημα 1) παρατηρούμε τη σταθερή εμπιστοσύνη που έχουν οι φοιτητές/τριες στο «Πανεπιστήμιο» όλες τις χρονικές περιόδους, από το 2012 έως και σήμερα. Πιο συγκεκριμένα, την περίοδο 2012-2013, το 73% δήλωσαν ότι εμπιστεύονται το Πανεπιστήμιο. Την περίοδο 2015-2016, το 61% και την περίοδο 2021-2022, το 62% των φοιτητών/τριών φαίνεται ότι εμπιστεύονται το Πανεπιστήμιο. Ανεξάρτητα λοιπόν από τη χρονική περίοδο μέσα σε αυτή τη δεκαετία, όπως και ανεξάρτητα από την κρίση που χαρακτηρίζει την εκάστοτε χρονική περίοδο, το Πανεπιστήμιο συνεχίζει να χαίρει εμπιστοσύνης από τους φοιτητές.

Γράφημα 1: Η εμπιστοσύνη στο Πανεπιστήμιο (διαχρονικά)

Κατά την επιστροφή των φοιτητών στα αμφιθέατρα, κατά την μετα-πανδημική περίοδο και τις δια ζώσης παραδόσεις μαθημάτων, διεξήχθη νέα μελέτη που αφορούσε την εμπιστοσύνη που έχουν στο Πανεπιστήμιο, όπως και τι αυτό τους προκαλεί. Σε σύνολο 300 προπτυχιακών φοιτητών του Τμήματος Επιστημών της Εκπαίδευσης και Κοινωνικής Εργασίας του Πανεπιστημίου Πατρών, από όλα τα έτη σπουδών, ηλικίας 18-24 ετών, το 72% απάντησε ότι εμπιστεύεται το Πανεπιστήμιο, ενώ το 28% δήλωσε ότι δεν το εμπιστεύεται. Στη συνέχεια ως προς το τι τους προκαλεί το Πανεπιστήμιο, το 59,3% των φοιτητών/τριών δήλωσε ότι του προκαλεί «ενδιαφέρον», το 18,7% δήλωσε «ικανοποίηση» και το 14,3% «ενθουσιασμό». Δηλαδή, το 92,3% των φοιτητών/τριών δήλωσε ότι το Πανεπιστήμιο του προκαλεί κάτι «θετικό», ενώ μόλις το 7,7% δήλωσε ότι του προκαλεί κάτι το «αρνητικό». Εν κατακλείδι, ως προς την ποσοτική προσέγγιση, οι φοιτητές ερωτήθηκαν και για το πως η πανδημία και η διαχείριση αυτής επέδρασαν στην εμπιστοσύνη που έχουν στους θεσμούς του κράτους, με το 58,7% να δηλώνει ότι επέδρασε «αρνητικά» και το 25% δήλωσε «απολύτως αρνητικά». Δηλαδή, εν συνόλω, αθροίζοντας το «αρνητικά» με το «απολύτως αρνητικά», τότε το ποσοστό ανέρχεται σε 83,7% των φοιτητών/τριών, ενώ το υπόλοιπο (16,3%) υποστήριξε το «θετικά» και «απολύτως θετικά».

Για να ερευνήσουμε περαιτέρω τα τρία αυτά σημεία που μόλις αναφέρθηκαν, δηλαδή την εμπιστοσύνη στο Πανεπιστήμιο, το τι προκαλεί στους φοιτητές και κατά πόσο η πανδημία επέδρασε στην εμπιστοσύνη που έχουν στους θεσμούς, επιλέξαμε να προχωρήσουμε και σε ποιοτική προσέγγιση μέσω συνεντεύξεων. Στις συνεντεύξεις συμμετείχαν 30 προπτυχιακοί φοιτητές του Τμήματος από όλα τα έτη σπουδών. Στην συνέχεια παρατίθενται ορισμένα χαρακτηριστικά αποσπάσματα συνεντεύξεων από πέντε συμμετέχοντες.

Από τη συμμετέχουσα 13 αναφέρεται ότι το Πανεπιστήμιο της έχει προκαλέσει ενθουσιασμό και μάλιστα προσθέτει ότι εμπιστεύεται και τους καθηγητές και χαίρεται να παρακολουθεί τις παραδόσεις, οπότε κατά συνέπεια, φανερώνει πιθανώς ότι η κριτική της προς το «προσωπικό» του θεσμού είναι θετική.

Συμμετέχων 13: “Είμαι ενθουσιασμένη από την ζωή στο πανεπιστήμιο. Ο λόγος είναι ότι για μένα ήταν επιλογή και ευκαιρία... Επί της ουσίας θαυμάζω τους διδάσκοντες και χαίρομαι που μπορώ να διδαχθώ από αυτούς”.

Μεταβαίνοντας στον συμμετέχοντα με τον αριθμό 16, επισημαίνεται η ανασφάλεια που επέφεραν τα μέτρα λόγω της COVID-19, όπως και αίσθημα μοναξιάς. Ιδιαίτερης σημασίας είναι και η αναφορά στην έλλειψη κοινωνικοποίησης εκείνη την περίοδο. Κατά συνέπεια, μέσω των συγκεκριμένων λεγομένων από τον συμμετέχοντα, υπογραμμίζουμε την ανάδυση της κοινωνίας της διακινδύνευσης και μπορούμε να αντιδιαστέλλουμε την περίοδο με τα κλειστά Πανεπιστήμια ανά την χώρα με την περίοδο, όπου τα Πανεπιστήμια λειτουργούν κανονικά και οι φοιτητές κοινωνικοποιούνται.

Συμμετέχων 16: “Τα μέτρα που πάρθηκαν [εννοεί εν μέσω πανδημίας] δημιούργησαν ανασφάλεια σε πολλούς συνανθρώπους μας. Ο περιορισμός των μετακινήσεων δημιούργησε αίσθημα μοναξιάς, μην μπορώντας να δραστηριοποιηθούμε και να κοινωνικοποιηθούμε με τους συμπολίτες μας, καθώς και να συναντηθούμε με τους φίλους μας ακόμη και με μέλη της οικογένειάς μας”.

Ο συμμετέχων με τον αριθμό 22 παραθέτει την προσέγγισή του για το Πανεπιστήμιο, λέγοντας πως είναι θετική, από τις εγκαταστάσεις φαίνεται να είναι ικανοποιημένος, όπως και από την οργάνωση που έχει. Αυτό που ανιχνεύεται είναι ένας ενθουσιασμός, όπως και η ελπίδα για τα επόμενα χρόνια φοίτησης.

Συμμετέχων 22: “Το Πανεπιστήμιο θα έλεγα ότι μου έχει κάνει γενικά θετική εντύπωση... το Πανεπιστήμιο, είναι καλά οργανωμένο και πιστεύω πως θα απολαύσω τη φοίτησή μου σε αυτό για τα υπόλοιπα χρόνια”.

Ο συμμετέχων με τον αριθμό 29, κάνει λόγο για την ικανοποίηση που έχει τόσο προς το Πανεπιστήμιο, όσο και ως προς τους καθηγητές του, καθώς αποτελούν στυλοβάτες για την επίτευξη των στόχων του. Και επισημαίνει το ευχάριστο κλίμα που υφίσταται εντός του αμφιθεάτρου με τους συμφοιτητές του.

Συμμετέχων 29: “Πιστεύω πως το Πανεπιστήμιο και οι καθηγητές είναι διατεθειμένοι να παρέχουν σε όλους του φοιτητές τους τα απαραίτητα εφόδια για να μπορέσουμε όλοι εμείς να πετύχουμε τους στόχους μας. Σε μια πανεπιστημιακή τάξη υπάρχουν μόνο συνάδελφοι όπως αποκαλούν οι καθηγητές τους φοιτητές τους και το κλίμα είναι ευχάριστο”.

Τέλος, στα λεγόμενα του συμμετέχοντα με τον αριθμό 30, παρατηρούμε ότι τα μέτρα για την πανδημία είχαν ως απότοκο την έλλειψη εμπιστοσύνης προς το κράτος και προς τα υπόλοιπα κοινωνικά υποκείμενα.

Συμμετέχων 30: “... μάλιστα πέρα από τα πολλά προβλήματα που δημιουργήθηκαν, το σημαντικότερο είναι η έλλειψη εμπιστοσύνης προς το κράτος, αλλά και τους ίδιους τους ανθρώπους... οι φορείς του κράτους όφειλαν να λάβουν

δραστικά μέτρα [εννοεί λόγω της πανδημίας]. Ωστόσο, πολλά από αυτά δεν συνέβαλαν στην εμπιστοσύνη των πολιτών προς το κράτος”.

Εν συνόψει, μέσω των συνεντεύξεων μπορούμε να καταγράψουμε τα εξής: την εμπιστοσύνη και την ικανοποίηση των φοιτητών προς το Πανεπιστήμιο, όπως και προς τους καθηγητές, καθώς και το ευχάριστο κλίμα που επικρατεί. Όμως καταγράφουμε και την άποψή τους ότι τα μέτρα λόγω της COVID-19 επέδρασαν αρνητικά στην εμπιστοσύνη προς το κράτος και τους θεσμούς αυτού και επέφεραν τόσο ανασφάλεια, όσο και αδυναμία κοινωνικοποίησης στο κοινωνικό υποκείμενο.

Αντί συμπεράσματος: Το Πανεπιστήμιο ως αντίδοτο των φοιτητών στο συνεχές της κρίσης

Το συνεχές της κρίσης (permacrisis) που περιτριγυρίζει το κοινωνικό υποκείμενο φαίνεται να συμβάλει στην κρίση εμπιστοσύνης που παρατηρείται προς τους θεσμούς. Το κοινωνικό υποκείμενο, στην παρούσα έρευνα ο φοιτητής, δεν εμπιστεύεται σχεδόν το σύνολο των θεσμών. Μόνο ένας θεσμός - εκτός της οικογένειας, η οποία εξαιρείται για ευνόητους λόγους - φαίνεται να «επιβιώνει» εντός των διαδοχικών κρίσεων ως προς τα επίπεδα εμπιστοσύνης και αυτός ο θεσμός είναι το Πανεπιστήμιο. Όπως φαίνεται και από τη μακροχρόνια έρευνα που διεξήχθη, όπως και από την φετινή-ετήσια έρευνα που ολοκληρώθηκε, το Πανεπιστήμιο θα μπορούμε να παρομοιαστεί, για τους φοιτητές, με μία δεξαμενή ανθεκτικότητας για τις κρίσεις που ήρθαν και γι' αυτές που θα ακολουθήσουν. Οι ίδιοι πιθανώς αντιμετωπίζουν το Πανεπιστήμιο ως έναν μοχλό διαχείρισης της διακινδύνευσης (risk) και συγχρόνως μέσω αυτού βρίσκουν μία πιθανή διαδρομή για μετέπειτα «σταθερότητα».

Ως παράδειγμα κρίσης, μπορεί να παρατεθεί αυτό της πανδημικής κρίσης, κατά την οποία οι φοιτητές εμπιστεύονται το Πανεπιστήμιο και μεταβαίνοντας στην μετα-πανδημική περίοδο δηλώνουν ικανοποιημένοι από τα όσα έπραξε το Πανεπιστήμιο κατά την περίοδο της πανδημίας. Αυτά επιβεβαιώνονται και από ήδη υπάρχουσες έρευνες που διεξήχθησαν και φανερώνουν ότι οι φοιτητές δεν είχαν καμία δυσκολία ως προς την προσαρμογή τους στα νέα δεδομένα που διαμορφώθηκαν λόγω των μέτρων για την αντιμετώπιση της πανδημίας και σχετίζονταν με το Πανεπιστήμιο, απέκτησαν νέες δεξιότητες, καθώς και βιώματα. Οι ίδιοι μάλιστα θεωρούν ότι η μετάβαση από το φυσικό στο ψηφιακό περιβάλλον ήταν αρκετά εύκολη, επισημαίνοντας με σαφήνεια όμως ότι προτιμούν της δια ζώσης παραδόσεις και την καθημερινότητα που είχαν προ πανδημίας στο Πανεπιστήμιο (Kamarianos et al. 2020, Karalis and Raïkou 2020, Panagoroulos et al. 2022).

Εν κατακλείδι και μετά από το παράδειγμα με την πανδημική κρίση, γίνεται κατανοητό ότι η εμπιστοσύνη προς το Πανεπιστήμιο δεν κλονίστηκε ούτε μετά από μία απαιτητική και μη ξεκάθαρη περίοδο ως προς τι επιφύλασσε, δηλαδή αυτή της πανδημίας. Και αυτό φαίνεται να ισχύει και για τις προηγούμενες κρίσεις που βίωσαν τα κοινωνικά υποκείμενα, οι φοιτητές, αλλά το Πανεπιστήμιο συνεχώς λειτουργούσε ως αντίδοτο σε αυτές τις κρίσεις και σαν ένα αλεξίπτωτο, όταν οι θεσμοί του κράτους βρίσκονται σε ελεύθερη πτώση με σημείο αναφοράς τα επίπεδα εμπιστοσύνης.

Σημειώσεις

1. Σύμφωνα με τις διαλέξεις του Michel Foucault στο Κολλέγιο της Γαλλίας, ο λόγος της Αγοράς αποτελεί μια ιδεολογική κατασκευή που έχει διαμορφωθεί ανά τα χρόνια. Πιο αναλυτικά, ο Foucault περιγράφει τον λόγο της Αγοράς ως έναν τρόπο σκέψης που επικεντρώνεται στην έννοια της ατομικής ελευθερίας και ανεξαρτησίας, καθώς και στην ιδέα του ανταγωνισμού - ως έναν μηχανισμό ανταλλαγής αγαθών και υπηρεσιών. Ωστόσο, ο ίδιος επισημαίνει ότι ο λόγος της Αγοράς δεν είναι απλά μια αντικειμενική απεικόνιση της πραγματικότητας, αλλά αντίθετα συνιστά

μια «παραγωγική δύναμη», ένα εργαλείο κοινωνικού ελέγχου που χρησιμοποιείται για να δικαιολογηθεί η ύπαρξη και η λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος. Κατά συνέπεια, ο λόγος της Αγοράς αποτελεί μια μορφή εξουσίας και κοινωνικού ελέγχου (Foucault 2004).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Αδαμοπούλου, Α., Παναγόπουλος, Ε. και Καμαριανός, Ι. (2021), Προς μια διερεύνηση αξιών και χαρακτηριστικών των Ελλήνων φοιτητών: Συμβολή στη συζήτηση για την ελληνική γενιά Ζ, στο Σ. Κονιόρδος (επιμ.), *Αξίες, Πολιτισμικά Πρότυπα και Κοινωνικοί Προσανατολισμοί στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, Gutenberg, σσ. 249-271.
- Bryman, A. (2017), *Μέθοδοι κοινωνικής έρευνας*, Αθήνα, Gutenberg.
- Γούγα, Γ. και Ι. Καμαριανός (2011), Κοινωνιολογική θεωρία, Κοινωνική πολιτική και η κρίση χρέους: Αναιρώντας τη νομοτέλεια, *4ο Διεθνές Συνέδριο Κοινωνικής Πολιτικής*, Ο ρόλος της Κοινωνικής Πολιτικής Σήμερα, Αθήνα, Ε.Ε.Κ.Π., σσ. 1-14, Ανακτήθηκε από: http://www.eekp.gr/media/files/conf_4_sessions/fakelos4/arχειο4.3.pdf
- Ζάγκος, Χ., Κυρίδης, Α. και Φωτόπουλος, Ν. (2019), *Προσφυγική κρίση και εκπαιδευτικές πρακτικές: Από τη συστημική ευπάθεια στη δομημένη ένταξη*, Αθήνα, Κοινωνικό Πολύκεντρο ΑΔΕΔΥ.
- Παναγόπουλος, Ε., Γούγα, Γ. και Καμαριανός, Ι. (2023), Το φαινόμενο Knife crime: Ετερότητα, εκπαίδευση, διεθνής εμπειρία. Μια συμβολή στην ελληνική περίπτωση υπό την οπτική της κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης, *Διεθνές Συνέδριο, Εκπαίδευση στον 21ο αιώνα: Σύγχρονες προκλήσεις και προβληματισμοί*, Ιωάννινα, ΠΤΔΕ, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, σσ. 180-192, Ανακτήθηκε από: https://www.researchgate.net/publication/367191552_To_phai_nomeno_Knife_crime_Eteroteta_ekpaideuse_diethnes_empeiria_Mia_symbole_sten_ellenike_periptose_gro_ten_optike_tes_koinoniologias_tes_Ekpaideuses
- Σκαμνάκης, Χ. (2011), *Η κοινωνική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Αθήνα, Διόνικος.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

- Bauman, Z. (2000), *Liquid Modernity*, Cambridge, Polity Press.
- Beck, U. (1992), *Risk Society*, London, Sage.
- Belardinelli, S. and Gili, G. (2022), Credibility, trust, and suspicion: Social relationships put to the test by Covid-19. *Church, Communication and Culture*, Vol. 7, No 1, pp. 91-113.
- Burns, T., Köster, F., and Fuster, M. (2016), *Education Governance in Action: Lessons from Case Studies*, Paris, OECD Publishing.
- Eurobarometer (2022), *Public opinion in the European Union*, Retrieved from: <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2693>
- European Policy Centre (2021), *Europe in the age of permacrisis*, Retrieved from: <https://www.epc.eu/en/Publications/Europe-in-the-age-of-permacrisis~3c8a0c>
- Foucault, M. (2007), *Security, Territory, Population: Lectures at the Collège de France, 1977-1978*, London, Palgrave Macmillan.
- Foucault, M. (2004), *La Naissance de la biopolitique. Cours au Collège de France (1978-1979)*, Paris, Seuil.
- Foucault, M. (2003), *Society Must Be Defended: Lectures at the Collège de France, 1975-1976*, London, Palgrave Macmillan.
- Kamarianos, I., Adamopoulou, A., Lambropoulos, H. and Stamelos, G. (2020), Towards an understanding of university students' response in times of pandemic crisis (covid-19), *European Journal of Education Studies*, Vol. 7, No 7, pp. 20-40.
- Karalis, T. and Raikou, N. (2020), Teaching at the Times of COVID-19: Inferences and Implications for Higher Education Pedagogy, *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, Vol. 10, No 5, pp. 479-493.

- Habermas, J. (2013), *The Crisis of the European Union: A Response*, London, Polity.
- Habermas, J. (1976), *Legitimation Crisis*, London, Heinemann.
- Panagopoulos, E., Katsillis, M. I., Adamopoulou, A. and Kamarianos, I. (2022), Social Media emergency and Covid-19 in Higher Education: Digital narratives during the pandemic, in I. M. Katsillis and B. Krzywosz-Rynkiewicz (eds.), *Young People's Citizenship and Education: Building Collaborations in Communities*, Prague, CiCea, pp. 115-133.
- Permacrisis (2023), In Collins' online dictionary, Retrieved from: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/permacrisis>
- Rushton, P. (2013), Risk, Identities and Recognition: A History of Dangerous Categories and Categories of Danger, in J. Kearney and C. Donovan (eds), *Constructing Risky Identities in Policy and Practice*, London, Palgrave Macmillan, pp. 21-37.
- United Nations (2021), *Trust in public institutions: Trends and implications for economic security*, Retrieved from: <https://www.un.org/development/desa/dspd/2021/07/trust-public-institutions/>

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΜΗΧΑΝΙΚΗ ΚΑΙ ΑΝΤΙΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΜΗΧΑΝΙΑ [Η ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΗ ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ;]

Γιάννης Πανούσης^α

^αΟμότιμος Καθηγητής Εγκληματολογίας, ΕΚΠΑ

Περίληψη

Το άρθρο εκθέτει τους λόγους για τους οποίους δεν πρέπει η Εγκληματολογία να υιοθετήσει θεωρίες, απόψεις και προσεγγίσεις της Κοινωνιολογίας ή των κοινωνιολόγων διότι έτσι θα απωλέσει το βασικό επιστημονικό πυρήνα της που δεν είναι άλλος από το νομικό και το πραγματικό έγκλημα, το προφίλ του εγκληματία και του θύματος και την ορθολογική αντεγκληματική πολιτική.

Λέξεις κλειδιά: εγκληματολογία, έγκλημα, εγκληματίας, θύμα, αντεγκληματική πολιτική

SOCIAL ENGINEERING AND ANTISOCIAL EMBARRASSMENT [THE LIBERATED CRIMINOLOGY?]

YannisPanousis^α

^αEmeritus Professor of Criminology, National and Kapodistrian University of Athens

Abstract

This article sets out the reasons which explain the denial of Criminology to adopt theories, concepts and approaches of Sociology or of sociologists, in order to safeguard its fundamental scientific kernel, namely the legal and pragmatic crime, the profile of the criminal and the victim and the rational crime policy

Keywords: criminology, crime, criminal, victim, crime policy

Διευκρινίσεις

Έχω γράψει πολλές φορές ότι η Εγκληματολογία δεν πρέπει ποτέ να γίνει η θεραπαινίδα της Κοινωνιολογίας ή της Ανθρωπολογίας (Λιένχαρντ 1985) ή της Ψυχολογίας ή της Πολιτικής και να ταυτισθεί μαζί τους, μέσω κοινών παραδοχών, μεθόδων ή στοχεύσεων (Αλεξιάδης 2011).

Για να υποστηρίξω τη θέση μου αυτή θα επιχειρήσω –εν συντομία– να παρουσιάσω

ορισμένες κλασικές κοινωνιολογικές θεωρίες (ως συγγενέστερες με αυτές πολλών εγκληματολόγων) (Coser and Rosenberg 1982), οι οποίες βέβαια με την πάροδο του χρόνου, ανασκευάστηκαν ή απορρίφθηκαν από τους ίδιους τους μεταγενέστερους κοινωνιολόγους. Με τον τρόπο αυτό ελπίζω να αποδείξω ότι αν και οι εγκληματολόγοι είχαν ακολουθήσει τις απόψεις εκείνων θα είχαν οδηγηθεί σε επιστημονικά και θεωρητικά αδιέξοδα, ίσως και σε λαθεμένη ερμηνεία της κοινωνίας (Τσαούσης 1991) ή της κοινωνικής κρίσης (Curran and Renzetti 1987). Υπογραμμίζω ότι η χρησιμοποιηθείσα βιβλιογραφία από τον χώρο των κοινωνικών επιστημών είναι ενδεικτική, περιορίζεται σε ορισμένους θεωρητικούς (π.χ. Gurvitch 1967) και σε καμία περίπτωση δεν εξαντλεί το ζήτημα. Απλώς το θέτει.

Επιλογές

[1] Η θετική φιλοσοφία, η 'φυσική επιστήμη της κοινωνίας' του Κοντ (August Comte) εντάσσει κάθε φαινόμενο [ακόμα και το εγκληματικό] στο κανονιστικό πλαίσιο της λεγόμενης 'καλής κοινωνίας'. Η επιστημονική γνώση για τα κοινωνικά πράγματα και τα μεθοδολογικά κριτήρια ορίζουν τους 'νόμους' που διέπουν τα φαινόμενα αυτά και απο-δεικνύουν τη βασιμότητα των υποθέσεων (Κοντ τχ.χ., Comte 1974). Η παρατηρητικότητα μαζί με τη στατιστική (του Adolphe Quételet) μεταφράζει σε αριθμούς (όπως συμβαίνει με τις φυσικές επιστήμες) τον τρόπο που εξελίσσεται η εγκληματικότητα. Λογική και εμπειρία αντί του μεταφυσικού στοχασμού. *Savoir pour prénover, prénover pour savoir* (Ζέγκερ 1977).

Αν η Εγκληματολογία υιοθετούσε την Κοινωνική Φυσική του Κοντ θα ερμήνευε μονοσήμαντα τις εγκληματογόνες σχέσεις με βάση φυσικούς νόμους γενικής ισχύος και θα εγκλωβιζόταν σε μηχανιστικές προσεγγίσεις των κοινωνικών αιτίων.

[2] Ο Νατουραλισμός του Σπένσερ (*Herbert Spencer*), δηλαδή η οργανισμική αναλογία, οι ομοιότητες στην πολυπλοκότητα και η διαφοροποίηση στην εξέλιξη της κοινωνίας και του ατομικού οργανισμού, ή και της φυσικής τάξης (Spencer 1851), μπορεί να καταλήξει σε κοινωνικό δαρβινισμό (Avaneson 1982, Veuille 1986).

Αν η Εγκληματολογία υιοθετούσε την κρυφοβιολογική εκδοχή του Σπένσερ στην πραγματικότητα θα δοξολογούσε τον απόλυτο φιλελευθερισμό του ατομικισμού και θα ακύρωνε την παρέμβαση του (κοινωνικού) Κράτους στη διαχείριση του εγκληματικού φαινομένου, αφού οι νόμοι της Γενετικής θα εξηγούσαν τα πάντα.

[3] Οι αξίες και τα ήθη, οι παραδοσιακοί ηθικοί έλεγχοι συνιστούν τη βάση της θεωρίας του Ντυρκέμ (*Emile Durkheim*) για την Ανομία, δηλαδή για την ατονία των κοινωνικών προτύπων (Lukes and Scull 1983). Το κοινωνικό γεγονός και ο κοινωνικός καταναγκασμός, η συλλογική συνείδηση (ως συνείδηση των συνειδήσεων), οι θεσμοί προσδιορίζουν τις μορφές του εγκλήματος, ως αναπόφευκτου και συνεπώς 'φυσιο-λογικού' φαινομένου (Durkheim 1883/2013, Durkheim 1897/1993), καθώς και της εκτροπής, ως στάσης με κοινωνική λειτουργικότητα (Giddens 2002).

Αν η Εγκληματολογία υιοθετούσε τις απόψεις του Ντυρκέμ για το 'επανορθωτικό δίκαιο', ως ορατό σύμβολο της κοινωνικής αλληλεγγύης που οργανώνει με ακρίβεια το γίνεσθαι, θα θεοποιούσε τον κοινωνικό έλεγχο (Λαμπίρη-Δημάκη 2000) που ασκεί ο κρατικός μηχανισμός. Επίσης θα έδινε στις αξιακές/πολιτισμικές συγκρούσεις μεγαλύτερη επιρροή από αυτήν που οι εγκληματολόγοι (ακόμα και της Cultural Criminology) αναγνωρίζουν ότι έχουν στη γενική εγκληματικότητα.

[4] Ο Μαρξ (*Karl Marx*) υποστηρίζει ότι μέσα από τη διαλεκτική σχέση 'θέσης/αντίθεσης' (Lefebvre 1982, Bottomore 1976), την υλιστική προσέγγιση της κοινωνικής εξέλιξης και

την ταξική πάλη θα αντιμετωπιστεί ριζικά και το 'κατασκευασμένο' από την αστική τάξη 'έγκλημα'(Marx 1960).

Αν η Εγκληματολογία υιοθετούσε τις εκτιμήσεις του Μαρξ για τη μη-εγκληματογόνο αταξική κοινωνία, όπου η ψευδής συνείδηση θα έχει καταστεί αληθής (sic), ενώ η αλλοτρίωση θα έχει αντικατασταθεί από τον ελεύθερο από τις παραγωγικές δουλειές 'νέον άνθρωπο', θα είχε εγκλωβιστεί στον οικονομισμό και σε απλοϊκές (και ουδέποτε αποδειχθείσες) προ/αντ/εγκληματικές πολιτικές (Hood 1974).

[5] Ο Παρέτο (*Vilfredo Pareto*) ασχολείται με τον λειτουργισμό, την ψυχολογία της συμπεριφοράς και τη βία, αναζητώντας τις πιθανές ισοροπίες των συστημάτων μέσω αλληλεξαρτήσεων ή και αλλαγής προτύπων (Pareto 1935, Pareto 1963). Η ανθρώπινη φύση και η μη-λογική συμπεριφορά, ως έμφυτες προδιαθέσεις και ως συναισθηματικά κατάλοιπα, επηρεάζουν την αντικοινωνική δράση (Morén 1998, Luhmann 1995).

Αν η Εγκληματολογία υιοθετούσε την ταύτιση εγκλήματος με βιολογική προδιάθεση θα είχε εγκλωβιστεί σε δοξολόγηση της προ-εγκληματικής επικινδυνότητας και των προληπτικών κυρώσεων κατά της ελευθερίας.

[6] Ο Ζίμελ (*Georg Simmel*) ισχυρίζεται ότι η δυναμική και αμοιβαία επίδραση ανάμεσα στους 'εντός/εκτός' της κοινωνίας (Simmel 2009) και η εναρμόνιση των Δυάδων (ο Ξένος και ο Άλλος) είναι το μυστικό της κοινωνικής συνοχής και ηρεμίας (Hoffstätter 1978, Coser 1965).

Αν η Εγκληματολογία υιοθετούσε τα σχήματα του Ζίμελ θα περιόριζε την ανάλυσή της σε ειδικές περιπτώσεις εγκληματογένεσης (π.χ. μετανάστες, 'διαφορετικοί' κ.λπ.) χωρίς να μπορεί να διατυπώσει μια θεωρία γενικής ισχύος ή θα υπέκυπτε σε μία 'Κοινωνιολογία των αισθήσεων'.

[7] Ο Βέμπερ (*Max Weber*) πιστεύει ότι μέσα από την αξιολογική ουδετερότητα και τις διαδικασίες των υποθετικών απαντήσεων αποφεύγεται ο ντετερμινισμός και η νομοτελική παραγωγή βίας. Η πειθαρχία, η ηθική, η γραφειοκρατία, η τεχνολογία, το κύρος και το status των προσώπων (Weber 1921/2000) παίζουν σημαντικό ρόλο στη διαχείριση αρνητικών φαινομένων (Weber 2006). Σε κάθε περίπτωση, οι αλλαγές μέσα στο σύστημα προτιμώνται έναντι της αλλαγής του ίδιου του συστήματος (Τάτσης 1989, Turner 1996).

Αν η Εγκληματολογία υιοθετούσε το βεμπεριανό μοντέλο θα εγκλωβιζόταν σε μία λογική Διαχειριστικής/Διοικητικής αντιμετώπισης της εγκληματικότητας.

[8] Ο Πάρσονς (*Talcott Parsons*) εκθειάζει το δομολειτουργισμό, το συμπεριφορισμό χωρίς να μπορεί να αποφύγει τους κοινωνικούς διαφορισμούς. Για αυτόν οι πιο θεμελιώδεις μηχανισμοί του κοινωνικού ελέγχου βρίσκονται στην ομαλή διαδικασία αλληλεπίδρασης σ'ένα θεσμικά ολοκληρωμένο κοινωνικό σύστημα (Parsons 1951).

Αν η Εγκληματολογία υιοθετούσε την παρσονική εκδοχή για ένα ενιαίο σύστημα με συμβατά υποσυστήματα που διευκολύνουν την ορθολογική δράση, προσαρμογή και ενσωμάτωση θα εγκλωβιζόταν σε τυποποιημένα σχήματα, τα οποία αδυνατούν να ερμηνεύσουν την (όχι πάντοτε λογικά εξηγήσιμη) εγκληματική συμπεριφορά.

[9] Ο Μέρτον (*Robert Merton*) διατείνεται ότι 'η πεθαμένη κοινωνία' δεν μπορεί να βρίσκεται σε συνεχή σύγκρουση με 'τη ζωντανή πραγματικότητα'. Η σύγκρουση πολιτισμικών στόχων κι επιδιώξεων με τα παρεχόμενα θεσμικά μέσα ασκούν πίεση, στην οποία ο κάθε άνθρωπος αντιδρά με διαφορετικό τρόπο (Merton 1968).

Αν η Εγκληματολογία υιοθετούσε την Ανομική θεωρία του Μέρτον θα εγκλωβιζόταν στην αλληλοαναίρεση δομών, αξιών, θεσμικών κανόνων, κοινωνικής αποδιοργάνωσης και κανονο-προσανατολισμένων κοινωνικών τάξεων σε σχέση με την ανανεωτική ή και την παρεκκλίνουσα συμπεριφορά.

[10] Οι δι-αντι-δράσεις (*interactions*), χωρίς αναγνώριση της ανεξαρτησίας του δρώντος υποκειμένου, καταλήγουν στο 'η κοινωνία είναι τα άτομα'. Πώς όμως μπορούμε να δεχθούμε μία μη-λογική κοινωνία, στην οποία μη-λογικές ανθρώπινες συμπεριφορές αιτιολογούνται με λογικά επιχειρήματα (Σπινέλλη 2005);

Αν η Εγκληματολογία υιοθετούσε αυτές τις προσεγγίσεις περί καταλοίπων και παραγών θα εγκλωβιζόταν σε νεφελώδεις ψευδο-επιστημονικές θεωρίες (θρησκευτικο-ηθικού τύπου).

Εγκληματο-λογικά

Η Εγκληματολογία, ως αυτοτελής εγκληματολογικός κλάδος με κεντρικό αντικείμενο ενδιαφέροντος/έρευνας/μελέτης το έγκλημα, τον εγκληματία, την εγκληματικότητα, την αντεγκληματική πολιτική, έχει διέλθει πολλά στάδια από το τέλος του 19^{ου} αιώνα μέχρι σήμερα και έχει πάρει τις επιστημολογικές αποστάσεις της από τις συναφείς (μη-ποινικές) επιστήμες (Κοινωνιολογία, Ψυχολογία, Ανθρωπολογία, Πολιτική Επιστήμη κ.λπ.) (Βιδάλη 2013).

Οι εγκληματολόγοι δεν πρέπει να υποκύπτουν σε κοινωνιολογικές αναλύσεις για τις δομές και λειτουργίες, σε ψυχολογισμούς για την ατομική προσαρμογή, σε φυλετικούς προσδιορισμούς ή σε πολιτικές προσεγγίσεις της νομιμοποίησης (Liazos 1985). Το πέρασμα από το βιολογικό στο ψυχολογικό, από το ψυχολογικό στο κοινωνικό, από το κοινωνικό στο αντικοινωνικό κι εντέλει από το αντικοινωνικό στο εγκληματικό (Szabo 1970) δεν συντελείται με γραμμικό τρόπο για αυτό και ο τελικός σταθμός, **το έγκλημα**, παραμένει και η περισσότερο κρίσιμη-από άποψη επιπτώσεων-παραμέτρος (Πανούσης 1987).

Οι νέοι βιο-τεχνολογικοί μύθοι, οι νέοι ντετερμινισμοί, ο νεοθετικισμός, καθώς και η νέα παγκόσμια τάξη πραγμάτων ίσως να δημιουργούν όρους για μία 'νέα μαγεία' που υπερβαίνει την πραγματική επιστήμη (*true science*), αλλά οι εγκληματολόγοι οφείλουν να μην πέσουν στην παγίδα ότι υπηρετούν μία Υπέρ-Επιστήμη, μία Γενική Θεωρία των Πάντων ή ότι αποτελούν μία διανοητική ελίτ που απαντάει σε όλα τα ερωτήματα (Πανούσης 2014).

Μολονότι η σχετικότητα της επιστημονικής γνώσης και η σχέση επιστήμης, αλήθειας και ηθικής θα βρίσκονται πάντοτε υπό αμφισβήτηση ή αναθεώρηση (Lynd 1939), μολονότι οι φυσικοί και κοινωνικοί νόμοι εξέλιξης/ανάπτυξης πολεμάνε με τον αμιγή Διαφωτισμό (*Condorcet, Montesquieu, Saint-Simon*), η Εγκληματολογία πρέπει να προσπίξει το γνωστικό της αντικείμενο, που δεν είναι άλλο από το **έγκλημα** (πραγματικό και νομικό), από τη σκιαγράφηση του προφίλ του **εγκληματία**, την αξιόπιστη μέτρηση της **εγκληματικότητας** και την αποτελεσματική χάραξη **αντεγκληματικής πολιτικής**, με πλήρη σεβασμό στις αρχές του Κράτους δικαίου και τους ισχύοντες κανόνες των Διεθνών συνθηκών, του Συντάγματος, του Ποινικού δικαίου και της Ποινικής δικονομίας (Ζαρωφωνίτου 2004).

Οι επιστήμονες, αλλά και ο κάθε άνθρωπος, θέλουν να κινούνται με βεβαιότητες και νόμους ακριβείας, ξεφεύγοντας από τη Μεταφυσική. Θέλουν να πιστέψουν στο πραγματικό/παρατηρήσιμο γεγονός και να υπερβούν το φανταστικό/εικαζόμενο που συνήθως καταλήγει σε υπερπαραγωγή θεωριών (Κουράκης 2005). Θεωρίες φαινομενολογίας, εθνομεθοδολογίας, διαφορικού συγχρωτισμού, υποκοουλτούρας, ψυχοπαθολογίας και ατομικής απόκλισης προκαλούν αισιόδοξες ή απαισιόδοξες προοπτικές ερμηνείας (Siegel

2006). Συλλογικές ταυτότητες, πολιτισμικές διαφοροποιήσεις, κοινωνικές συγκρούσεις εξετάζονται υπό το πρίσμα της συμβολής τους στην εγκληματογένεση (Hillyardetal 2004).

Επειδή όμως στις κοινωνικές επιστήμες πολλές φορές ο ίδιος όρος συμβολίζει διαφορετικές οπτικές/αντιλήψεις/έννοιες ή οι ίδιες οπτικές/αντιλήψεις/έννοιες συμβολίζονται με διαφορετικούς όρους θα πρέπει να διαφυλαχθεί ο σκληρός πυρήνας της Εγκληματολογίας από μεταφορά (μεταφύτευση;) της κουλτούρας και της ορολογίας άλλων επιστημών, λόγω γειννίας ή μεγαλύτερης δημοφιλίας (Gassin 1998). Η συνθετική αξιολόγηση του εγκληματικού φαινομένου, με αυστηρά επιστημονικά κριτήρια, ανεξάρτητα από οποιαδήποτε κριτικοφιλοσοφική διάθεση, δεν είναι επιτρεπτό να ‘καπελώνεται’ από απόψεις για την κίνηση της ύλης, την έδρα της νόησης, τον ιδεαλισμό, την εξουσία. Διαθέτει το δικό της πεδίο, τους δικούς της κανόνες, τις δικές της μεθόδους, τη δική της γλώσσα και τους δικούς της επιστήμονες (Δημόπουλος 2008).

Κίνδυνοι

Είναι δεδομένο ότι ο ρασιοναλιστικός αυτοπροσδιορισμός του Διαφωτισμού, ακόμα και η ηρωοποίηση του παρόντος από τον Μοντερνισμό, άφησαν ιδεολογικά χάσματα/σχίσματα ως προς τη σύλληψη του Κόσμου. Είναι επίσης δεδομένο ότι οι ωφελιμιστές ρίχνουν το βάρος στον ορθολογισμό, οι θετικιστές στους σταθερούς νόμους και οι ιδεαλιστές στις πολιτισμικές αξίες, ενώ πρόσφατα οι νευροεπιστήμες και η γενετική μηχανική βάζουν από το παράθυρο ένα ‘νέο πεπρωμένο’ για κάθε άνθρωπο (Πανούσης 2009).

Από την άλλη, η εργαλειοποίηση του Ποινικού Δικαίου και της Εγκληματολογίας, είτε στη βάση ενός Κράτους Ασφάλειας (Etatde Sécurité), είτε ακολουθώντας ένα μονοδιάστατο πρότυπο Αντεγκληματικής πολιτικής (όπου η ιδεολογία κασιχύει της πραγματικότητας) μας επαναφέρει στην εποχή όπου οι ιδέες μετρούσαν περισσότερο από τις αλήθειες. Πολιτικοί ακτιβιστές, υπέρμαχοι του μοντέλου της σύγκρουσης, επιχειρούν ακόμα και σήμερα ‘να αξιοποιήσουν’ την πολύχρωμη Εγκληματολογία για πολιτικούς λόγους,δημιουργώντας το δικό τους κώδικα αξιών, στερεοτύπων και απονομής ενοχής.

Μία Εγκληματολογία της Εγκληματολογίας;

Η Εγκληματολογία, και κυρίως οι εγκληματολόγοι, πρέπει-επιτέλους- να ανα-γνωρίσουν τον εαυτό τους, μέσα από την οριοθέτηση της επιστήμης τους, και να πάψουν να ψάχνουν εύκολες λύσεις σε νοήματα ή αποφάνσεις επιστημόνων άλλων κλάδων, όπως: οι διαψευδόμενες προσδοκίες (James Davies), η επιρροή της καταναλωτικής κοινωνίας (Thorsten Veblen), η γένεση της βίας (Hannah Arendt), η ιδεολογική ουτοπία (Karl Mannheim), οι ετικέτες (Erving Goffmann), η σχέση οικονομίας και ηθικής τάξης (Juergen Habermas) κ.λπ.

Προφανώς και δεν ζούμε στη μοναστική γαλήνη ενός παρσονικού κοινωνικού συστήματος αλλά τούτο δεν σημαίνει ότι ο επιστήμονας πρέπει –για να μη νοιώθει μόνος κι απροστάτευτος– να θέτει το γνωστικό του αντικείμενο στην υπηρεσία ενός πολιτικού σκοπού. Μπορεί η κοινωνιολογική φαντασία (sociological imagination) (Wright Mills) να κινείται πολύ άνετα ανάμεσα στην ‘επανάσταση’ (Tilly 1977) και στη γενεαλογία της εξουσίας και της βίας (Georges Sorel, Michel Foucault) αλλά δεν πιστεύω ότι ο εγκληματολογικός πραγματισμός πρέπει να ακολουθήσει τον ίδιο δρόμο.

Ουδείς αρνείται τον κρίσιμο ρόλο των δομών, των λειτουργιών, των θεσμών, του κοινωνικού ελέγχου, των ομάδων αναφοράς και άλλων παραγόντων των κοινωνικών συγκρούσεων (Κανελλόπουλος 1928). Αν όμως αυτές οι προσεγγίσεις αρκούν για να ερμηνεύσουν το έγκλημα, τότε τι χρειάζεται η Εγκληματολογία;

Επιμύθιο

Οι άνθρωποι βιώνουν το μέλλον τους με διαφορετικό τρόπο. Οι προσδοκίες και οι διαφεύσεις τους από το δικαίκο σύστημα συχνά καταλήγουν σε μία 'εξατομίκευση του φόβου' και στη αναζήτηση μίας 'καθαρήριας' διαδικασίας εξόδου από την κοινωνική αλλά και προσωπική κρίση (*Ντυρκέμ*). Ακόμα κι αν η επιλογή παίρνει τη μορφή της παρέκκλισης αυτό δεν εξηγείται από μία 'κεκτημένη προδιάθεση' (τύπου *habitus*), ούτε από μία 'διαλεκτική εσωτερική της εξωτερικότητας' (*Pierre Bourdieu*), ούτε από έναν ηθικό σχετικισμό (*Ernest Gellner*). Δεν πρόκειται για 'έργο του Διαβόλου', ούτε για συμπεριφορά ενός αταβιστικού υπο-είδους του *homo sapiens*, αλλά για την αντί-δραση του οριακού ανθρώπου (*Robert Park*), του Ξένου (*Georg Simmel*), του 'κατοπτρικού εαυτού' (*Mead*), με λίγα λόγια του μοναχικού και απομονωμένου ανθρώπου. Το πέρασμα στην εγκληματική πράξη προϋποθέτει και απαιτεί και άλλα στοιχεία. Για αυτό και δεν ταυτίζεται με την παρέκκλιση, όπως την ορίζουν οι κοινωνιολόγοι. Αυτά τα επιπλέον στοιχεία εξετάζει η **Υπαρξιακή Εγκληματολογία**, δηλαδή μία *Εγκληματολογία Βάθους* (*Criminologie de profondeur*). Το Προμηθεϊκό 'Όλον' και το Υπαρξιακό Εγώ δίνουν στο δρων υποκείμενο πρόσωπο, ελευθερία, ευθύνη και αξιοπρέπεια, υπερβαίνοντας νομιναλιστικά πρότυπα ερμηνειών.

ΥΓ. Προφανώς οι επιστήμονες δεν δημιουργούν από μόνοι τους την επιστήμη τους σε παρόντα χρόνο αλλά κληρονομούν πολλά δεδομένα από το παρελθόν. Το ερώτημα είναι αν ο κάθε επιστήμονας μπορεί και δικαιούται να συγχέει τους κανόνες και τα συμπεράσματα της επιστήμης με τις φιλοσοφικές ή πολιτικές του θέσεις και συνακόλουθα αν επιτρέπεται να κρίνει τις οριακές επιλογές του ανθρώπου (π.χ. αυτοκτονία, έγκλημα) με βάση εξωτερικά στοιχεία (κοινωνία, πολιτική κ.λπ.) στερώντας από τον καθένα το αυστηρά προσωπικό του νοήματος ως προς τη χρήση της ελευθερίας της βούλησης και τους συναφείς υπαρξιακούς συμβολισμούς της.

ΥΓ2. Ελπίζω να μη με κατηγορήσουν οι κοινωνιολόγοι επειδή μπήκα στα χωράφια τους και οι εγκληματολόγοι επειδή συρρίκνωσα το πεδίο δράσης/δόξας τους.

* Το κείμενο είναι σε πολλά σημεία βελτιωμένο και διαφοροποιημένο σε σχέση με το δημοσιευθέν ομότιπλο στο ηλεκτρονικό περιοδικό *crimetimes*, Δεκ. 2022

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Αλεξιάδης, Στ. (2011), *Εγκληματολογία*, 5^η εκδ., Θεσσαλονίκη, Σάκκουλας.
- Βιδάλη, Σ. (2013), *Εισαγωγή στην Εγκληματολογία*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.
- Bottomore, T. (επ.) (1976), *Κοινωνιολογία και Μαρξισμός*, μτφ. Ν.Κολοβός, Αθήνα, Πύλη.
- Δημόπουλος, Χ. (2008), *Εισηγήσεις Εγκληματολογίας*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.
- Giddens, A. (2002), *Κοινωνιολογία*, επιμ./μτφ. Δ.Γ. Τσαούσης, Αθήνα, Gutenberg.
- Hofstätter, P. (1978), *Εισαγωγή στην κοινωνική ψυχολογία*, προλ./επιμ. Β. Φίλιας, μτφ. Τζ. Μαστοράκη, Αθήνα, Νέα Σύνορα.
- Ζαραφωνίτου, Χρ. (2004), *Εμπειρική Εγκληματολογία*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.
- Κανελλόπουλος, Π. (1928), *Η Κοινωνιολογία ως επιστήμη*, Αθήνα, Π.Δ. Σακελλαρίου.
- Κοντ, Α. (χ.χ.), *Μαθήματα θετικής φιλοσοφίας*, Αθήνα, Αναγνωστίδης.
- Κουράκης, Ν. (2005), *Εγκληματολογικοί ορίζοντες, Α'-Β'*, Αθήνα, Α. Σάκκουλας.
- Λαμπίρη-Δημάκη, Ι. (2000), *Για την Κοινωνιολογία-θεσμοί της ελληνικής κοινωνίας-12*, Αθήνα, Α. Σάκκουλας.

- Lefebvre, H. (1982), *Κοινωνιολογία του Μαρξ*, επιμ.Δ.Γ. Τσαούσης, Αθήνα, Gutenberg.
- Λιένχαρντ, Γκ. (1985), *Κοινωνική Ανθρωπολογία*, επιμ. Δ. Γ. Τσαούσης, μτφ. Μ. Πετρονώτη, Αθήνα, Gutenberg.
- Luhmann, N. (1995), *Θεωρία των κοινωνικών συστημάτων*, εισαγ./επιμ. Α.Μακρυδημήτρης/Π. Καρκατσούλης, Αθήνα, Α.Σάκκουλας.
- Μορέν, Εντ.(1998), *Κοινωνιολογία*, μτφ. Δ.Δημουλάς, Αθήνα, εκδ. Εικοστού Πρώτου.
- Πανούσης, Γ. (1987), *Θεμελιώδη ζητήματα της Εγκληματολογίας*, Αθήνα, Α.Σάκκουλας.
- Πανούσης, Γ.(2009), *Εγκληματολογικοί ανα-στοχασμοί*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.
- Πανούσης,Γ.(2014), *Το χρονολόγιο ενός εγκληματολόγου*,Αθήνα,Νομική Βιβλιοθήκη.
- Simmel, G. (2009), *Πόλη και ψυχή*, μτφ.Γερ.Λυκιαρδόπουλος, Αθήνα, Έρασμος.
- Σπινέλλη, Κ. (2005), *Εγκληματολογία*, 2^η έκδοση, Αθήνα, Α.Σάκκουλας.
- Τάτσης, Ν.(1989), *Κοινωνιολογία*, τόμος πρώτος-ιστορική εισαγωγή και στοχαστική θεμελίωση, Αθήνα, Οδυσσέας.
- Τσαούσης, Δ.Γ. (1991),*Η Κοινωνία μας*, Αθήνα,Gutenberg.
- Ζέγκερ, Ι. (1977), *Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία*, μτφ. Τζ. Μαστοράκη, προλ./επιμ.Β.Φίλιας, Αθήνα, Μπουκουμάνης.
- Weber, M .(1921/2000), *Κοινωνιολογία της Οικονομίας*, Αθήνα, Κένταυρος.
- Weber, M. (2006), *Προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του Καπιταλισμού*, προλ/επιμ. Β.Φίλιας, μτφ. Μιχ. Κυπραίος, Αθήνα,Gutenberg.

Ξενογλωσση βιβλιογραφία

- Avanesov, G. (1982), *The principles of Criminology*, Moscow, Progresspubl.
- Comte, A. (1974), *The positive philosophy*, NY, AMS Press.
- Coser, L.A. (ed), *Georg Simmel*, NJ, Englewood Cliffs.
- Coser,L.A.and Rosenberg, B.(1982), *Sociological theory*,5th ed.,NY, MacMillan publ.co.
- Curran, D. J. and Renzetti, C. M. (1987), *Social problems-society in crisis*, Mass.,Allyn and Bacon Inc.
- Durkheim, E. (1883/2013), *De la division du travail*, Paris, PUF.
- Durkheim, E.(1897/1993), *Les règles de la méthode sociologique*, coll. Quadrige, Paris, PUF.
- Gassin, R. (1998), *Criminologie*,4 éd.,Paris, Dalloz.
- Gurvitch, G. (1967),*Traité de Sociologie*, Paris, PUF.
- Hillyard,P. et al (2004), *Beyond Criminology*, London, Pluto press.
- Hood,R (ed.) (1974), *Crime,Criminology and Public Policy*, London, Heinemann.
- Liazos, A. (1985), *Sociology*,2nd ed., Boston, Allyn and Bacon.
- Lukes, St. and Scull, A.(eds) (1983), *Durkheim and the Law*, Oxford, Basil Blackwell.
- Lynd, P. (1939), *Knowledge for What? The Place of the Social Sciences in American Culture*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press.
- Marx, K. (1960), *Capital*,vol.1, London, Lawrence and Wishart.
- Merton, R. (1968), *Social theory and social structure*, NY, The free press.
- Pareto, A. (1935), *The Mind and Society*, NY, Harcourt, Brace and co.
- Pareto, A. (1963), *Treatise on General Sociology*, NY, Dover.
- Parsons,T.(1951),*The social system*,NY,MacMillan publ.co.
- Siegel, L.J. (2006), *Criminology*, Canada, Thomson Wadsworth.
- Spencer, H, (1851), *Social statistics*, London, John Chapman.
- Szabo, D. (1970), *Criminologie*, Montréal, Presses de l'Université.

Tilly, Ch. (1978), From Mobilization to Revolution. By Charles Tilly, Reading, Mass.: Addison-Wesley.

Turner, S .Br.(1996), *For Weber. Essays on Sociology*, NY, Sage.

Veuille, M. (1986), *La Sociobiologie*, Paris, PUF.

ΠΟΛΥΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΣΤΗ ΣΧΟΛΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ

Βασιλική Πανταζή,^α Παρασκευή Πουλογιαννοπούλου^β

^α Εκπαιδευτικός Δευτεροβάθμιας ΠΕ05, PhD Επιστημών Αγωγής, ΣΕΠ Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

^β Εκπαιδευτικός Δευτεροβάθμιας ΠΕ02, PhD Επιστημών Αγωγής

Περίληψη

Παρουσιάζεται έρευνα μεταξύ επαγγελματιών συμβούλων και συμβούλων που παρέχουν συμβουλευτική υποστήριξη ενσωματωμένη στη βασική επαγγελματική τους ιδιότητα με στόχο να ανιχνευτεί ο ρόλος τους στα πολυπολιτισμικά σχολικά περιβάλλοντα, στα οποία οι σύμβουλοι καλούνται να αλληλεπιδράσουν με μαθητές/τριες διαφορετικού πολιτισμικού υπόβαθρου (μετανάστες, πρόσφυγες, ρομά, μαθητές/τριες με ειδικές ανάγκες, μαθητές/τριες με διαφορετικό σεξουαλικό προσανατολισμό). Έλαβαν μέρος 12 σύμβουλοι επαγγελματίες συμβουλευτικής, αλλά και σύμβουλοι που ασκούν ενσωματωμένη συμβουλευτική (εκπαιδευτικοί, κοινωνικοί λειτουργοί, ψυχολόγοι, νοσηλευτές) του ν. Μεσσηνίας και της Αττικής. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε το 2021-2022 με τη χρήση δομημένων συνεντεύξεων. Η έρευνα κατέδειξε την αναγκαιότητα διαχείρισης της ετερότητας από τη μεριά των συμβούλων με σεβασμό στο δικαίωμα στη διαφορετικότητα και με ενεργητική πολιτισμική περιέργεια και διάθεση να ανιχνευτούν και να αξιοποιηθούν οι διαφορετικοί πολιτισμικοί πόροι που διαθέτει ο/η κάθε συμβουλευόμενος/η. Ο/η σύμβουλος πρέπει να συνειδητοποιήσει την ευθύνη που έχει απέναντι στις συγκεκριμένες ομάδες μαθητών/τριών και να έχει επίγνωση ότι η πολυπολιτισμική συμβουλευτική είναι μία σύνθετη διαδικασία που δεν πρέπει να περιορίζεται μόνο σε συγκεκριμένες θεωρητικές προσεγγίσεις. Αντιθέτως, πρέπει να φροντίζει να βρίσκει νέους τρόπους προσέγγισης των συμβουλευόμενων ή να προβαίνει σε συνδυασμό προσεγγίσεων οι οποίοι θα του επιτρέψουν να αξιοποιήσει κατάλληλα τους διαφορετικούς πολιτισμικούς πόρους που διαθέτει ο/η καθένας/μία από αυτούς/ές.

Λέξεις κλειδιά: πολυπολιτισμική συμβουλευτική, μαθητές/τριες, εκπαιδευτικοί, ψυχολόγοι, κοινωνικοί λειτουργοί

MULTICULTURAL SCHOOL COUNSELING

Vasiliki Pantazi,^α Paraskevi Poulougiannopoulou^β

^α Secondary French teacher, PHD in Sciences of Education, Hellenic Open University

^β Secondary Greek teacher, PHD in Sciences of Education

Abstract

The paper presents a research carried out among professional counselors as well as counselors who provide support integrated in their fundamental professional status aiming at the detection of their role in multicultural school environments (migrants, refugees, Roma, students with special needs, students with different sexual orientation). The research was conducted during 2021-2022 in Messinia and in Attica prefectures using structured interviews with 12 counselors. The research indicated the necessity of treating heterogeneity on the part of the counselors with respect to the right for diversity and with active cultural curiosity and willingness to discern and exploit the various cultural resources available to those receiving counseling. The Counselor has to realize the responsibility he/she holds towards specific groups of students as well as be aware of the fact that multicultural counseling is a complicated process, which should not be restricted to specific theoretical approaches. On the contrary, he/she has to cater to find new ways of approaching those taking counseling or proceed with a combination of approaches that will allow him/her to make appropriate use of the different cultural resources at the disposal of each individual receiving counseling.

Keywords: multicultural counseling, students, teachers, psychologists, social workers

Εισαγωγή

Ένα από τα χαρακτηριστικά της σύγχρονης εποχής είναι η πολιτισμική ανομοιογένεια. Ανομοιογένεια ως προς τη φυλή, την κουλτούρα, τον πολιτισμό, το γένος, την εθνική κληρονομιά, την ηλικία, τη θρησκεία, τις σωματικές ή τις νοητικές δυσλειτουργίες. Σήμερα τα μέλη «μειονοτικών ομάδων» διεκδικούν φωνή και εξουσία μέσα στην κοινωνία. Επίσης, το διαδίκτυο και γενικότερα η εξάπλωση των παγκόσμιων μέσων επικοινωνίας όπως η δορυφορική τηλεόραση καθώς και η αύξηση του αριθμού των διεθνών ταξιδιών κατέστησαν προσιτή την επαφή με άλλες κουλτούρες. Όλα τα παραπάνω αποτελούν στοιχεία που σηματοδοτούν πλέον έναν νέο πολυπολιτισμικό κόσμο (McLeod 2003: 310) και αυτό είναι εμφανές στις σύγχρονες σχολικές τάξεις, οι οποίες απαρτίζονται από μαθητές που προέρχονται από ποικίλα πολιτισμικά περιβάλλοντα.

Μέσα από αυτές τις ιδιαίτερες συνθήκες προέκυψε η ανάγκη για πολυπολιτισμική συμβουλευτική στα σχολεία όπου παριστάνεται ο μικρόκοσμος της ευρύτερης πολυπολιτισμικής κοινωνίας. Πρόκειται, σύμφωνα με την Παπαστυλιανού (2005: 321-364), για μια διαδικασία που λαμβάνει χώρα ανάμεσα σε έναν/μία σύμβουλο και έναν/μία συμβουλευόμενο/η, οι οποίοι προέρχονται από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα και έχουν διαφορετικές αντιλήψεις για την κοινωνική πραγματικότητα. Στο πλαίσιο της συγκεκριμένης προσέγγισης είναι σημαντικό ο/η σύμβουλος να διαθέτει πολιτισμική συνείδηση και να επιδεικνύει γνήσιο σεβασμό προς την πολιτισμική ομάδα του/της συμβουλευόμενου/ης και να θεωρεί ότι κάθε πολιτισμικά κατάλληλη παρέμβαση θα πρέπει να περιλαμβάνει, ως απαραίτητο μέρος της, τόσο το ίδιο το άτομο όσο και την οικογένεια, την ομάδα, τη γειτονιά και την κοινότητα μέσα στην οποία ζει (Κλεφτάρας 2009). Μόνο αν ο/η σύμβουλος λάβει υπόψη τα παραπάνω και αρχίσει να αντιλαμβάνεται τους πελάτες του/της με πολιτισμικούς όρους, θα είναι σε θέση να δημιουργήσει μια ποιοτική συμβουλευτική σχέση, η εγκαθίδρυση της οποίας αποτελεί βασική προϋπόθεση για την αποτελεσματικότητα της συμβουλευτικής διαδικασίας.

Η πολυπολιτισμική συμβουλευτική διαφέρει από την πολιτισμική συμβουλευτική καθώς με τη χρήση του δεύτερου όρου αναφερόμαστε απλά στην αναγνώριση ότι όλοι οι άνθρωποι, συμπεριλαμβανομένων και των συμβούλων, επηρεάζονται από διαφορετικά πλαίσια μέσα στα οποία κινούνται ιστορικά και κοινωνικο-πολιτικά. Σύμφωνα με την πολυπολιτισμική προσέγγιση, η συμβουλευτική με άτομα από διαφορετικό πολιτισμικό

πλαίσιο προϋποθέτει την αναγνώριση, την αποδοχή και την επεξεργασία των κοινωνικο-πολιτισμικών εμπειριών του ατόμου, οι οποίες αναπόφευκτα υπεισέρχονται και επηρεάζουν την προσαρμογή των συμβουλευόμενων (Γιωτσίδα και Σταλίκας 2004).

Ένα ακόμα βασικό χαρακτηριστικό της πολυπολιτισμικής συμβουλευτικής, αφορά στον τρόπο με τον οποίο γίνεται αντιληπτή εκ μέρους του/της συμβούλου η εμφάνιση προβλημάτων και δυσκολιών που φέρουν στη συμβουλευτική διαδικασία οι συμβουλευόμενοι. Τα προβλήματα δεν γίνονται αντιληπτά μόνο ως ατομικά αλλά και ως απόρροια ενός συγκεκριμένου πολιτισμικού και κοινωνικού πλαισίου, γίνονται δηλαδή περισσότερο αντιληπτά ως μια κοινωνικοπολιτισμική υπόθεση (Sue et al. 1992). Υπό αυτό το πρίσμα οι υποθέσεις τις οποίες ο/η σύμβουλος διαμορφώνει για τη δημιουργία και τη συντήρηση των προβλημάτων – δυσκολιών αλλά και οι «λύσεις» τις οποίες συνδιαμορφώνει με τους/ τις συμβουλευόμενους/ες του/της καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από ζητήματα όπως η φυλή, η κουλτούρα, ο πολιτισμός, το γένος, η εθνική κληρονομιά, η ηλικία, η θρησκεία, οι σωματικές ή οι νοητικές δυσλειτουργίες, τα οικονομικά προβλήματα. Ο/η σύμβουλος σε μία τέτοια διαδικασία λαμβάνει σοβαρά υπόψη την καθοριστική επίδραση παραγόντων όπως ο ρατσισμός, ο σεξισμός, οι διακρίσεις, ο κοινωνικός αποκλεισμός κ.ά. (Nelson-Jones 2003).

Στη συγκεκριμένη εισήγηση θα μας απασχολήσει τόσο ο ρόλος των επαγγελματιών συμβούλων όσο και ο ρόλος αυτών που ασκούν ενσωματωμένη συμβουλευτική στα πολυπολιτισμικά σχολικά περιβάλλοντα. Στόχος μας είναι να αναδείξουμε, μέσα από συνεντεύξεις επαγγελματιών της Συμβουλευτικής τα χαρακτηριστικά ενός/μίας ικανού/ής συμβούλου, τις απαραίτητες δεξιότητες που πρέπει να έχει ώστε να ανταποκρίνεται επαρκώς στις ανάγκες μαθητών/τριών που προέρχονται από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα και τις συνθήκες κάτω από τις οποίες εφαρμόζεται αποτελεσματικά η πολυπολιτισμική συμβουλευτική στο σχολείο.

Η έρευνα

Μεθοδολογία

Σκοπός της έρευνας, η οποία πραγματοποιήθηκε σε σχολικές μονάδες της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης της Αττικής και της Μεσσηνίας, ήταν να ανιχνευτούν τα χαρακτηριστικά ενός πολυπολιτισμικά ικανού συμβούλου, οι απαραίτητες δεξιότητες που πρέπει να έχει ώστε να ανταποκριθεί επαρκώς στις ανάγκες μαθητών που προέρχονται από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα, οι συνθήκες κάτω από τις οποίες εφαρμόζεται αποτελεσματικά η πολυπολιτισμική συμβουλευτική στο σχολικό συγκείμενο, καθώς και το κατά πόσο είναι αναγκαία η εφαρμογή στη συμβουλευτική διαδικασία ειδικών τεχνικών παρέμβασης και στρατηγικών που να συνάδουν με το πολιτισμικό πλαίσιο του συμβουλευόμενου.

Πρόκειται για μια μικρής κλίμακας έρευνα που χρησιμοποίησε δείγματα μη πιθανοτήτων, παρά τα μειονεκτήματα που προκύπτουν από τη μη αντιπροσωπευτικότητά τους. Είναι πολύ λιγότερο πολύπλοκη η δημιουργία τους και ταυτόχρονα μπορούν να αποδειχτούν ιδιαίτερα επαρκή σε περιπτώσεις που οι ερευνητές δεν επιδιώκουν να γενικεύσουν τα αποτελέσματά τους (Cohen and Manion 2008). Για τη συγκεκριμένη έρευνα επελέγη η δειγματοληψία σκοπιμότητας κατά την οποία οι ερευνητές επιλέγουν τις περιπτώσεις που πρόκειται να συμπεριλάβουν στο δείγμα το οποίο είναι αρκετά ικανοποιητικό για τις ανάγκες διεξαγωγής της έρευνας. Το δείγμα δεν μπορεί να είναι αντιπροσωπευτικό του γενικού πληθυσμού, είναι σαφώς ένα δείγμα επιλεκτικό και προκατειλημμένο (Cohen and Manion 2008: 173).

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε με τη χρήση δομημένων συνεντεύξεων των οποίων το περιεχόμενο και οι διαδικασίες ήταν εκ των προτέρων οργανωμένες. Οι συνεντεύξεις

περιλάμβαναν ανοιχτού τύπου ερωτήσεις, με ακριβή διατύπωση και σειρά καθορισμένη εκ των προτέρων. Οι συμμετέχοντες απάντησαν στις ίδιες ερωτήσεις αυξάνοντας κατ' αυτό τον τρόπο τη συγκρισιμότητα των απαντήσεων και διευκολύνοντας την οργάνωση και ανάλυση των δεδομένων. Από τον ν. Μεσσηνίας στην έρευνα συμμετείχαν δύο κοινωνικοί λειτουργοί με προϋπηρεσία στην Πρωτοβάθμια εκπαίδευση, δύο εκπαιδευτικοί της Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης πρώην υπεύθυνοι των ΓΡΑΣΕΠ (γραφεία σχολικού και επαγγελματικού προσανατολισμού), δύο ψυχολόγοι που εργάζονται στην Πρωτοβάθμια εκπαίδευση και ο υπεύθυνος εκπαιδευτικός του σχολικού επαγγελματικού προσανατολισμού του νομού. Από την Αττική συμμετείχαν δύο κοινωνικοί λειτουργοί και τρεις ψυχολόγοι. Όλοι ήταν μεταξύ 35 και 58 ετών, με προϋπηρεσία από 5 έως 30 χρόνια ενώ οι βασικές και οι μεταπτυχιακές τους σπουδές πραγματοποιήθηκαν στους τομείς της Σχολικής ψυχολογίας, Φιλολογίας, Ειδικής Αγωγής, Συμβουλευτικής και επαγγελματικού προσανατολισμού, Συμβουλευτικής και Mentoring.

Όλες οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν είτε διαδικτυακά είτε μέσω τηλεφώνου. Πριν από τις κανονικές συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκε μία πιλοτική συνέντευξη ώστε να ελεγχθεί αν οι ερωτήσεις ανταποκρίνονται στο περιεχόμενο της έρευνας, αν είναι κατανοητές και αν επιδέχονται βελτίωση. Για την ανάλυση των δεδομένων που συγκεντρώθηκαν από τις συνεντεύξεις επελέγη η μέθοδος της θεματικής ανάλυσης του περιεχομένου. Η συγκεκριμένη μέθοδος αξιοποιείται ευρέως στην ποιοτική έρευνα και χαρακτηρίζεται από την ευελιξία που παρέχει στον/την ερευνητή/τρια όσον αφορά στην ανάλυση των δεδομένων της έρευνας. Με τον όρο «θεματική ανάλυση περιεχομένου» εννοείται η μέθοδος που εντοπίζει, αναλύει, οργανώνει και παρουσιάζει με λεπτομέρειες διάφορα μοτίβα-θέματα, τα οποία ενυπάρχουν μέσα στα δεδομένα. Ωστόσο, ο/η εκάστοτε ερευνητής/τρια εστιάζει και επιλέγει να παρουσιάσει μόνο τα θέματα που σχετίζονται με τον σκοπό και τα ερευνητικά ερωτήματα της δικής του/της έρευνας (Τσιώλης 2014). Στους συνεντευξιαζόμενους δόθηκε ερωτηματολόγιο με 12 ερωτήσεις ανοιχτού τύπου και τα δεδομένα που προέκυψαν κατηγοριοποιήθηκαν σε τρεις άξονες:

Ο 1^{ος} άξονας μελέτησε τον ρόλο και τα χαρακτηριστικά ενός πολιτισμικά επαρκούς συμβούλου στο πλαίσιο μιας πολυπολιτισμικά ευαίσθητης συμβουλευτικής.

Ο 2^{ος} άξονας αναφέρθηκε στη χρήση τεχνικών-στρατηγικών στη συμβουλευτική και στην πολυπολιτισμική συμβουλευτική, καθώς και στη σχέση αυτών των τεχνικών-στρατηγικών με την εθνοτική προέλευση των συμβουλευόμενων.

Ο 3^{ος} άξονας ασχολήθηκε με εμπόδια/προβλήματα κατά τη διάρκεια εφαρμογής της πολυπολιτισμικής συμβουλευτικής καθώς και στους τρόπους αντιμετώπισης αυτών των προβλημάτων από τους ειδικούς της συμβουλευτικής.

Και οι τρεις (3) άξονες σχετίζονται άμεσα με τα τέσσερα (4) ερευνητικά ερωτήματα που τέθηκαν στην αρχή της έρευνας: α) Ποιος είναι ο ρόλος του συμβούλου σε μια πολιτισμικά ευαίσθητη συμβουλευτική; β) Ποια είναι τα χαρακτηριστικά ενός πολιτισμικά επαρκούς συμβούλου; γ) Ποιες είναι οι τεχνικές-στρατηγικές που χρησιμοποιούνται στην πολυπολιτισμική συμβουλευτική; δ) Ποια είναι τα εμπόδια στην εφαρμογή της πολυπολιτισμικής συμβουλευτικής και ποιοι οι τρόποι αντιμετώπισής τους;

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Άξονας 1

Πολυπολιτισμικά ευαίσθητη συμβουλευτική

α) Ο ρόλος του συμβούλου σε μια πολιτισμικά ευαίσθητη συμβουλευτική

Ορισμό πλήρη για την πολύπλοκη έννοια της κουλτούρας (McLeod 2003: 311) θα μπορούσε να μας δώσει η κοινωνική ανθρωπολογία ως επιστήμη, ωστόσο την εννοούμε

απλώς ως «τρόπο ζωής μιας ομάδας ανθρώπων». Η κοινωνική ανθρωπολογία θεωρεί ότι για να καταλάβουμε μία κουλτούρα σε βάθος θα πρέπει να ζήσουμε μέσα σε αυτήν για ένα εύλογο χρονικό διάστημα κάνοντας διεξοδική παρατήρηση ως προς τα δίκτυα συγγένειας, τις τελετουργίες, τα ήθη, έθιμα και τη γλώσσα.

Από τη δεκαετία του 60' και 70' παρατηρήθηκε ιδιαίτερη ευαισθησία σε θέματα κουλτούρας στο πλαίσιο της εκπαίδευσης και της πρακτικής των συμβούλων. Αποτελεί πρόκληση για τον σύμβουλο που ασκεί πολυπολιτισμική συμβουλευτική να ζει μέσα σε μία πολυπολιτισμική κοινωνία. Από τον Ramirez (1991) προτείνεται ένα είδος «πολιτισμικής ευελιξίας», η οποία επιδιώκει την ταύτιση του συμβούλου με το πολιτισμικό και γνωσιακό ύψος του συμβουλευόμενου. Ωστόσο, η ποιότητα της ενσυναίσθησης ενός συμβούλου για τον πολιτισμικό κόσμο ενός ατόμου χτίζεται από την ανάλογη στάση του απέναντι στη δική του κουλτούρα. Συνήθως οι σύμβουλοι ανήκουν στην κουλτούρα της πλειονότητας και θα ταυτιστούν με τη «λευκή ρατσιστική» κοινωνία. Έτσι, οι σύμβουλοι θεωρούνται από τους συμβουλευόμενους τόσο μέρος του προβλήματος όσο και μέρος της λύσης τους (McLeod 2003: 330). Ειδικότερα, οι συνεντευξιαζόμενοι σύμβουλοι της έρευνάς μας αντιλαμβάνονται πράγματι τον όρο «πολιτισμικά ευαίσθητη συμβουλευτική» ως «μία αναγνώριση ότι όλοι σύμβουλοι και συμβουλευόμενοι επηρεάζονται από διαφορετικά πλαίσια μέσα στα οποία κινούνται, ιστορικά, κοινωνικά και πολιτικά, και ως την προσπάθεια αναγνώρισης αναγκών των συμβουλευομένων που ανήκουν σε ένα διαφορετικό πολιτισμικό πλαίσιο από το κοινωνικά κυρίαρχο» (Ελένη, Ψυχολόγος). Η προσπάθεια αυτή συντείνει στη γενική αναθεώρηση των στόχων που θέτουν κάθε φορά οι σύμβουλοι που εργάζονται σε αντίστοιχα περιβάλλοντα.

Ένα σημαντικό δίλημμα των συμβούλων όπως και των εκπαιδευτικών είναι η ενασχόλησή τους με όλο το εύρος της συνθετότητας των ταυτοτήτων των μαθητών (Gewirtz and Cribb 2011). Οι ίδιοι οι επαγγελματίες είναι δεσμευμένοι απέναντι στην κοινωνική δικαιοσύνη προκειμένου να συνδυάσουν τον σεβασμό για τις ταυτότητες των μαθητών με τη μέριμνα για την προαγωγή της ευρύτερης κοινωνικής και πολιτικής ισότητας. Ωστόσο, δύο είναι οι σημαντικοί κίνδυνοι στη συμβουλευτική που αφορά σε πολυπολιτισμικά περιβάλλοντα (Gewirtz and Cribb, 2011: 163-168): ο ένας αφορά στη *δημιουργία στερεοτύπων*, όταν επιχειρούμε να διαγνώσουμε τις ταυτότητες των ατόμων με βάση επιφανειακά γνωρίσματα ή μερική μόνο γνώση των ατόμων (π.χ. ονόματα ή εξωτερική εμφάνιση). Ο δεύτερος αφορά στον *πολιτισμικό σχετικισμό*, ο οποίος συμβαίνει όταν θεωρούμε δεδομένο ότι όλες οι ταυτότητες δικαιούνται ίσης επιβεβαίωσης. Κι αυτό αποτελεί κίνδυνο διότι δεν είναι όλες οι ταυτότητες άξιες σεβασμού. Μάλιστα κάποιες θα μπορούσαν να θεωρηθούν και επιβλαβείς. Για παράδειγμα, ορισμένοι μαθητές ενδέχεται να λειτουργούν με ταυτότητες που είναι επιζήμιες ή επιβλαβείς ή μειωτικές για τους άλλους όπως είναι ο ρατσισμός ή ο σεξισμός που αναγκαστικά οδηγούν σε αποκλεισμούς. Ή υπάρχει περίπτωση να λειτουργούν με ταυτότητες που θα μπορούσαν να θεωρηθούν αυτοπεριοριστικές για τους ίδιους, όπως οι ταυτότητες που βασίζονται σε αντισχολική στάση (Gewirtz and Cribb 2011: 161). Οπότε, οι σύμβουλοι οφείλουν να κατανοούν το ζήτημα της διαφορετικότητας και να είναι δίκαιοι προκειμένου να ασκήσουν συμβουλευτική που να λαμβάνει υπόψη τις αρνητικές επιδράσεις σε άτομα που μπορούν να υποστούν εκφοβισμό λόγω φύλου, σεξουαλικής ταυτότητας, σχολικών επιδόσεων, σωματότυπου, εθνικής ή κοινωνικής καταγωγής, σωματικής ή ψυχικής υγείας, κ.λπ. (Nathan and Hill 2006: 258-260).

β) Τα χαρακτηριστικά ενός πολιτισμικά επαρκούς συμβούλου

Η επάρκεια του/της συμβούλου στο σύγχρονο πολυπολιτισμικό περιβάλλον διαμορφώνεται ήδη από την εκπαίδευση και κατάρτισή του, καθώς βέβαια και σε βάθος χρόνου μέσα από τη διαρκή εμπειρία του με τη διαδικασία της συμβουλευτικής σχέσης. Ο/η σύγχρονος σύμβουλος αντιλαμβάνεται σε βάθος την ευθύνη της επάρκειάς του/της, όπως φαίνεται κι από τις απαντήσεις των συνεντευξιαζόμενων. Η Ελένη (Ψυχολόγος) θεωρεί

ότι ο/η επαρκής σύμβουλος είναι εκείνος/η που «*αναγνωρίζει, αποδέχεται και επεξεργάζεται τις κοινωνικο-πολιτισμικές εμπειρίες ενός ατόμου και τις εντάσσει στην πολιτισμική διαδικασία, ενώ προσπαθεί να έχει επίγνωση των δικών του στερεοτυπικών στάσεων απέναντι σε άτομα μειονοτικών ομάδων*». Επίσης η Δήμητρα (Ψυχολόγος) υποστηρίζει ότι «*ο σύμβουλος που προορίζεται να δουλέψει σε περιβάλλοντα πολυπολιτισμικά δεν θα πρέπει να αρκεστεί στην αρχική του εκπαίδευση, αλλά να καταρτίζεται συνέχεια με σεμινάρια και περαιτέρω σπουδές σε διαπολιτισμικά ζητήματα*».

Όπως φαίνεται και από τις κατευθυντήριες γραμμές που δίνονται στους εκπαιδευόμενους συμβούλους (McLeod 2003: 328), οι ίδιοι οι σύμβουλοι μέσα στα σχολικά πλαίσια που απαρτίζονται από μαθητές/τριες ποικίλων πολιτισμικών περιβαλλόντων (Δημητρόπουλος 1998: 318) θα πρέπει να χαρακτηρίζονται από σεβασμό στις αξίες, στις πεποιθήσεις και στις παραδόσεις των συμβουλευόμενων απέχοντας από πολιτισμικές προκαταλήψεις. Η Φωτεινή (Κοινωνική Λειτουργός) αποδέχεται ότι θα πρέπει να είναι απαλλαγμένη από «*μεροληπτικές διαθέσεις και να επιδιώκει την αντικειμενικότητα κάθε φορά*». Γενικότερα, να ελέγχουν τις δικές τους προσωπικές προκαταλήψεις και πεποιθήσεις και να είναι απαλλαγμένοι από στερεότυπα. Αυτό σημαίνει ότι θα πρέπει να εξετάζουν κάθε φορά κατά πόσο το φύλο, το πολιτιστικό τους υπόβαθρο, η γεωγραφική τους καταγωγή, το έθνος τους ή η κοινωνική τους τάξη επηρεάζουν τη σχέση τους με τους/τις συμβουλευόμενους/ες μαθητές/τριές τους. Οφείλουν να βλέπουν με αμεροληψία τα άτομα με πλήρη ενσυναίσθηση άσχετα από την τάξη, το φύλο, τη φυλή, τη θρησκεία και άλλους περιορισμούς.

Επιπροσθέτως, είναι πολύ σημαντικό οι σύμβουλοι να γνωρίζουν την ιστορία του πολιτισμού των ατόμων, καθώς οι τωρινές γενιές ενδεχομένως να νιώθουν πληγές παλαιότερων γενεών. Να καταλαβαίνουν και να αποδέχονται ότι τα συναισθήματα θυμού και ματαίωσης ορισμένων μαθητών υπάρχουν επειδή τα άτομα αυτά αντιμετωπίζουν διακρίσεις και για αυτό τα εν λόγω συναισθήματα είναι δικαιολογημένα και δεν οφείλονται σε κάποια βαθύτερη ψυχοπαθολογία. Να είναι ενήμεροι ότι είναι πολύ περιορισμένη η αυτοεκτίμηση των παιδιών που δέχονται μηνύματα από τότε που γεννιούνται ότι είναι άτομα δεύτερης κατηγορίας και έχουν δεχτεί πολλές απορρίψεις (McLeod 2003: 328). Η παραπάνω θέση συνάδει με την άποψη της συνεντευξιαζόμενης Δήμητρας (Ψυχολόγος), η οποία υποστηρίζει ότι ο σύμβουλος οφείλει «*να γνωρίζει από πριν τον πληθυσμό με τον οποίο θα ασχοληθεί και να μελετάει σε βάθος τα κοινωνικά, ιστορικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά του για να είναι σε θέση να αντιλαμβάνεται καλύτερα τα προβλήματα με βάση την κουλτούρα του κάθε ατόμου*». Για αυτό λοιπόν, στόχος του πολιτισμικά επαρκούς συμβούλου θα είναι να κάνει τα άτομα να νιώσουν ότι είναι αποδεκτά στο σχολικό τους περιβάλλον και να τα προετοιμάσει για την κοινωνία ευρύτερα. Για να το επιτύχει θα πρέπει ο ίδιος να νιώθει επαρκής για αυτή τη συμβουλευτική διαδικασία (Μαλικιώση-Λοΐζου 2018). Να έχει πλήρη ενσυναίσθηση και κατανόηση στα άτομα, μία δηλαδή άνευ όρου θετική εκτίμηση και αποδοχή τους. Επιπλέον, να έχει ο ίδιος/α γνήσια συναισθήματα και την ικανότητα να κατανοεί τις εμπειρίες των ατόμων. Συνοπτικά, να δείχνει ότι είναι ανοικτός και να εμπνέει εμπιστοσύνη ώστε να έρχονται προς το μέρος του/ης οι μαθητές/τριες και να συζητούν προβλήματα σχετικά με θέματα κουλτούρας και διαφορετικότητας και αν, ωστόσο, εντοπίζει ρατσιστικές διαθέσεις ανάμεσά τους να τις θεραπεύει.

Άξονας 2

Θεωρητικές προσεγγίσεις-Τεχνικές

Στον άξονα 2 μελετήθηκαν οι θεωρητικές προσεγγίσεις που ακολουθούν στη συμβουλευτική που εφαρμόζουν οι συνεντευξιαζόμενοι. Η πλειονότητα των συνεντευξιαζόμενων απάντησε ότι εφαρμόζει την προσωποκεντρική μέθοδο του Rogers, η οποία αποτελεί μια ανθρωπιστική προσέγγιση στη διαδικασία (Ελίνα). Μια άλλη συνεντευξιαζόμενη, αν και οπαδός της ίδιας μεθόδου, τόνισε ότι μπορεί να χρησιμοποιήσει συνδυασμό προσεγγί-

σεων ανάλογα με την περίπτωση (Δήμητρα, εκπαιδευτικός), ενώ ένας τρίτος (Νίκος, εκπαιδευτικός) που και αυτός ασπάζεται την προσωποκεντρική μέθοδο ανέφερε ότι *«όταν η συμβουλευτική δεν είναι η κύρια απασχόλησή σου δεν ακολουθείς ουσιαστικά σε βάθος καμία μέθοδο»*. Οριοθετώντας με σαφήνεια τους στόχους και τη μεθοδολογία του, ένας άλλος εκπαιδευτικός (Πάνος) εφαρμόζει το Κριτικό Αναπτυξιακό Μοντέλο που εκπόνησε η Κοσμίδου Hardy (Ασβεστάς, 2007), ενώ η Ανθή (κοινωνική λειτουργός) ανέφερε χαρακτηριστικά ότι *«δεν θέλω να μπαίνω στα καλούπια μιας μεθόδου. Για αυτό εστιάζω στα άτομα και προσαρμόζω τη μέθοδο που θα ακολουθήσω»*. Έγιναν επίσης αναφορές στην εκλεκτική προσέγγιση και στον γνωσιακό συμπεριφορισμό.

Όταν ερωτήθηκαν αν η προσέγγιση που ακολουθούν επηρεάζεται από την εθνοτική προέλευση των συμβουλευόμενων μαθητών/τριών, σε γενικές γραμμές σχεδόν όλοι/ες απάντησαν ότι δε διαφοροποιείται ο βασικός πυρήνας αλλά γίνονται προσαρμογές/τροποποιήσεις προκειμένου να διευρυνθεί το πεδίο προσέγγισης και των τεχνικών/κατανόησης (Δήμητρα, ψυχολόγος).

Ο Νίκος (εκπαιδευτικός) τόνισε ότι δεν αλλάζει ο τρόπος προσέγγισης που ακολουθεί αλλά ανάλογα με την εθνοτική προέλευση χρειάζεται ειδική προετοιμασία και γνώση του πολιτισμικού περιβάλλοντος του/της συμβουλευόμενου/ης. Η αυτοδιερεύνηση του συμβούλου ως προς την προσωπική του δυσκολία με μια συγκεκριμένη εθνοτική προέλευση (π.χ. Ρομά) αποτελεί υποχρέωσή του. Παρόμοια ήταν και η απάντηση της ψυχολόγου και λογοθεραπεύτριας Ελίνας, η οποία τόνισε ότι *«προσπαθώ να μπω στην κουλτούρα του άλλου, οι βασικοί κανόνες της Συμβουλευτικής δεν αλλάζουν. Αν για παράδειγμα δεν καταλαβαίνει καλά τη γλώσσα, θα μιλήσω πιο απλά ή θα μεταφράσω»*. Η Φωτεινή (ψυχολόγος) επισήμανε ότι λαμβάνει υπόψη τα εμπόδια που τυχόν προκύπτουν κατά τη συμβουλευτική διαδικασία όπως την ανεπάρκεια κατανόησης του πολιτισμικά διαφορετικού μηνύματος που στέλνει ο/η συμβουλευόμενος/η, αλλά και την αδυναμία της να επικοινωνήσει στον/στην συμβουλευόμενο/η μια πολιτισμικά προσαρμοσμένη πληροφορία. Γενικά, όπως εξήγησε, προσπαθεί να αποκτήσει συνείδηση του γεγονότος ότι οι πολιτισμικές παραδόσεις επηρεάζουν την αντίληψη του ατόμου για τον εαυτό του προκειμένου να μην αντιμετωπίζει τον συμβουλευόμενο μαθητή στερεοτυπικά. Ο Πάνος (εκπαιδευτικός) τόνισε ότι η φυλή, ο πολιτισμός ή η εθνότητα μπορεί να επηρεάσουν την ανάπτυξη της προσωπικότητας, τις επαγγελματικές επιλογές, την εμφάνιση ψυχολογικών προβλημάτων, τον τρόπο που ζητούν βοήθεια και την καταλληλότητα ή μη των συμβουλευτικών προσεγγίσεων. Κατά τη γνώμη του, τα ζητήματα μετανάστευσης, η φτώχεια, ο ρατσισμός, τα στερεότυπα αναπόφευκτα επηρεάζουν τη συμβουλευτική διαδικασία. Τέλος, όπως διαπίστωσε η Ελένη (ψυχολόγος), *«τα προβλήματα των μαθητών δεν έχουν να κάνουν με την εθνική τους καταγωγή αλλά με τη διάδρασή τους με τα άλλα παιδιά στην τάξη και την αυλή. Ενδεχομένως κάποια προβλήματα να οφείλονται στην εθνική τους καταγωγή αλλά δε δίνουμε βάση σε αυτό. Αυτό που με ενδιαφέρει πρωτίτως είναι τα ψυχολογικά τους προβλήματα τα οποία είναι κοινά μεταξύ όλων των μαθητών/τριών, ανεξαρτήτου εθνοτικής προέλευσης»*.

Άξονας 3

Εφαρμογή της πολυπολιτισμικής συμβουλευτικής

α) Εμπόδια-προβλήματα

Από τις απαντήσεις που έδωσαν οι συνεντευξιζόμενοι/ες αναφορικά με τα εμπόδια εφαρμογής της πολυπολιτισμικής συμβουλευτικής, αναδείχθηκαν πολλά προβλήματα τα οποία χρήζουν ουσιαστικής αντιμετώπισης αν θέλουμε να μιλάμε για μια πραγματική πολυπολιτισμική συμβουλευτική.

Σύμφωνα με όλους του/τις συνεντευξιζόμενους/ες, η γλώσσα αποτελεί το βασι-

κότερο πρόβλημα επικοινωνίας μεταξύ συμβούλου και συμβουλευόμενου/νης στην πολυπολιτισμική συμβουλευτική. Η γλώσσα είναι ένα πολύ μεγάλο πρόβλημα ειδικά στα χωριά (Πομακοχώρια) ή σε αυτά όπου υπάρχουν μεγάλοι πληθυσμοί Ρομά και όπου οι κοινωνίες είναι ιδιαίτερα «κλειστές». Στην πόλη οι γονείς και οι μαθητές/ες είναι πιο ανοιχτοί/ες και οι σύμβουλοι έχουν περισσότερο χρόνο και ευελιξία για να δράσουν (Αριάδνη, κοινωνική λειτουργός). *«Οι αλλοδαπές οικογένειες δεν επιτρέπουν τη μεταφορά προσωπικών δεδομένων σε άλλους. Αυτό είναι εμπόδιο για εμάς. Εμείς δε θέλουμε να πάμε κόντρα στην οικογένεια. Δεν επιτρέπεται η έκφραση συναισθημάτων. Έτσι δεν υπάρχει το επιθυμητό αποτέλεσμα. Για αυτό πρέπει να υπάρχει συνεργασία με την οικογένεια η οποία εξαρτάται από την ανοιχτότητά της»* (Ελίνα, ειδική παιδαγωγός).

Σύμφωνα με τον Πάνο (εκπαιδευτικός), οι σύμβουλοι, όσο αυτό είναι εφικτό, είναι σημαντικό να αλληλεπιδρούν με τον/την συμβουλευόμενο/η στη γλώσσα που εκείνος επιθυμεί και αν ο/η σύμβουλος δυσκολεύεται, να γίνεται η κατάλληλη παραπομπή, ώστε ο/η συμβουλευόμενος/η να μπορεί να εκφραστεί στη μητρική του γλώσσα. Μπορεί να γίνει χρήση διερμηνέα, χρήση της γλώσσας του σώματος και παραδειγμάτων ή ο/η σύμβουλος να χρησιμοποιεί μια πιο απλή γλώσσα. Εκτός όμως από το πρόβλημα της γλώσσας υπάρχει και το πρόβλημα της μη λεκτικής έκφρασης (γλώσσα του σώματος, χειρονομίες) και των απαγορευμένων πολιτισμικά συμπεριφορών. Συχνά οι συμβουλευόμενοι/ες μπερδεύονται ανάμεσα σε δύο κουλτούρες. Είναι πολύ δύσκολο να έχεις δύο πατρίδες οι οποίες συχνά έχουν διαφορετικές γλώσσες, θρησκείες, ήθη και έθιμα (Νίκος, εκπαιδευτικός). Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις και τα έθιμα (π.χ. Ραμαζάνι) μπορούν να δημιουργήσουν προβλήματα υγείας και κατ' επέκταση συναισθηματική αστάθεια, η οποία έχει αντίκτυπο στη συμβουλευτική διαδικασία. Η στερεοτυπική στάση εκ μέρους του/της συμβουλευόμενου/ης (δε με καταλαβαίνει κανένας, εσωστρέφεια, αντίσταση του/της συμβουλευόμενου/ης επειδή θεωρεί *a priori* ότι ο/η σύμβουλος έχει κάτι εναντίον του) εμποδίζει την ανάπτυξη σχέσης εμπιστοσύνης μεταξύ συμβούλου και συμβουλευόμενου/ης, ανέφερε χαρακτηριστικά η Δήμητρα (εκπαιδευτικός). Ο/η συμβουλευόμενος/η χρειάζεται να πειστεί ότι βρίσκεται σε ασφαλή χώρο που σέβεται τις ιδιαιτερότητές του και είναι εκεί μόνο για να τον διευκολύνει. Και φυσικά δεν πρέπει να υπάρχει εναλλαγή συμβούλων γιατί αυτό προκαλεί μεγαλύτερη συναισθηματική ανασφάλεια στους συμβουλευόμενους/ες.

Μεγάλο εμπόδιο, επίσης, στην εφαρμογή της πολυπολιτισμικής συμβουλευτικής, όπως τονίστηκε από πολλούς συνεντευξιαζόμενους/ες, είναι τα στερεότυπα και οι προκαταλήψεις των συμβούλων, η αδυναμία και η έλλειψη επιθυμίας για αναζήτηση των αιτιών δημιουργίας αυτών αλλά και οι αντιληπτικοί περιορισμοί στην κατανόηση των αιτιών/επιλογών/συμπεριφορών των συμβουλευόμενων. *«Χρειάζεται μια εσωτερική δι-εργασία και μια κριτική ματιά για να ξεπεραστούν τα εμπόδια που προκαλούνται από τους ίδιους τους συμβούλους»* είπε χαρακτηριστικά η Ελένη (ψυχολόγος). Ειδικότερα, όταν ο/η σύμβουλος έχει λίγη πείρα και είναι προσκολλημένος στις δικές του ιδεοληψίες μπορεί να συγκρουστεί εύκολα με τις ιδέες του/της συμβουλευόμενου/ης ειδικά σε θέματα θρησκείας, οικογενειακών αξιών και εθνικών ιδεολογιών (Νίκος, εκπαιδευτικός). Ο Πάνος (εκπαιδευτικός) επεσήμανε ότι απόρροια των παραπάνω εμποδίων μπορεί να είναι η απόφαση των συμβουλευόμενων να εγκαταλείψουν τη συμβουλευτική ως μέθοδο επίλυσης των προβλημάτων τους και να αναζητήσουν βοήθεια σε θρησκευτικούς ή πνευματικούς θεραπευτές ανάλογα με την καθοδήγηση που δέχονται από το πολιτισμικό τους περιβάλλον.

β) Τρόποι αντιμετώπισης

Σύμφωνα με τους συνεντευξιαζόμενους, για την αντιμετώπιση των εμποδίων και τη θετική εξέλιξη μιας πολυπολιτισμικής συμβουλευτικής διαδικασίας είναι καλό ο/η σύμβουλος να γνωρίζει στοιχεία ψυχολογίας του εφήβου, καθώς και στοιχεία του πολιτισμού

των μαθητών/τριών μειονοτικών ομάδων. Όλα τα προβλήματα μπορούν να αντιμετωπισθούν με ενσυναίσθηση και ενεργητική ακρόαση. Αδιαμφισβήτητα, η περιπλοκότητα των πολιτισμικών στοιχείων απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή και παρατηρητικότητα από τον/την σύμβουλο που επιδιώκει πρωτίστως να δημιουργηθεί εμπιστοσύνη για να δουλέψει η συμβουλευτική σχέση.

Η πρώτη συνάντηση είναι καθοριστική. Ο/η συμβουλευόμενος/η πρέπει να νιώσει άνετα ώστε να μπορέσει να εκφραστεί. Σίγουρα είναι πολύ βοηθητικό αν υπάρχει μια κοινή κατάσταση μεταξύ συμβούλου-συμβουλευόμενου/ης (ηλικία, φύλο...), όπως και μια στοχευμένη αυτοαποκάλυψη του/της συμβούλου. Αν για παράδειγμα έχει βιώσει μία παρόμοια κατάσταση με αυτή που βιώνει ο/η συμβουλευόμενος/η, μπορεί να το χρησιμοποιήσει για να ανοίξει διόδους επικοινωνίας και να δημιουργήσει σχέση εμπιστοσύνης μαζί του (Δήμητρα, εκπαιδευτικός). Συγχρόνως, ο/η σύμβουλος πρέπει να διαθέτει κατανόηση, αμεροληψία, αντιληπτική ευρύτητα, πρακτική εμπειρία και παιδεία. Ο/η σύμβουλος δεν πρέπει να μπερδεύει τις δικές του πολιτισμικές αρχές με αυτές του/της συμβουλευόμενου/ης. Πρέπει να βάζει τον εαυτό του στην άκρη και να βοηθάει τους μαθητές/τριες από όπου και αν προέρχονται χωρίς προκαταλήψεις. Τα εργαλεία της ψυχολογίας βοήθησαν πολύ την Ελένη (ψυχολόγος) να καταλάβει ότι είναι προαπαιτούμενη η στάση αποδοχής πριν αρχίσει κάποιος να εργάζεται σε πολυπολιτισμικές ομάδες μαθητών/τριών. *«Επικεντρώνομαι στο άτομο, ξεχνάω τον εαυτό μου, από πού προέρχομαι, τι ενστερνίζομαι. Ακούω προσεκτικά το άτομο που έχω μπροστά μου, ακούω τις ανησυχίες του, σέβομαι τις αξίες του και τον πολιτισμό του και με πλήρη ενσυναίσθηση προσπαθώ να βρούμε λύσεις για διάφορα προβλήματα»*, είπε χαρακτηριστικά η Φωτεινή (κοινωνική λειτουργός). Σύμφωνα με τους/τις συνεντευξιζόμενους/ες, για να προβλεφθούν δυσάρεστες καταστάσεις, είναι καλό να έχει μελετηθεί το ιστορικό του/της συμβουλευόμενου/ης ώστε να γνωρίζουν το κοινωνικό, γλωσσικό και πολιτισμικό του/της υπόβαθρο. Ακόμα στη συμβουλευτική διαδικασία, είναι ιδιαίτερα διευκολυντικό για τους/τις συμβουλευόμενους/ες να παρέχεται η απαραίτητη πληροφόρηση για τους στόχους και τις προσδοκίες της συμβουλευτικής και κατ' επέκταση των συμβούλων, ώστε να μπορούν να κατανοήσουν τη διαδικασία και να έχουν τις ανάλογες προσδοκίες.

Οι συνεντευξιζόμενοι/ες πιστεύουν ότι πολλά προβλήματα μπορούν να αντιμετωπισθούν αν πρωτίστως έχουν ενημερωθεί οι ίδιοι/ες μέσα από σεμινάρια, βιβλία, επιμορφώσεις γύρω από τη θρησκεία, την ιστορία, τα ήθη τα έθιμα, τις διάφορες πολιτισμικές συνήθειες που κουβαλά στο σχολείο ο/η συμβουλευόμενος/η αλλά και γύρω από την ψυχολογία του εφήβου που προέρχεται από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα. Συγχρόνως, η τακτική επικοινωνία με τον εκπαιδευτικό της τάξης, την οικογένεια, τον/την διευθυντή/τρια του σχολείου, ακόμα και με τις ΜΚΟ, καθώς και η αύξηση του αριθμού των συνεδριών, μπορούν να συμβάλλουν στη θετικότερη εξέλιξη μιας πολυπολιτισμικής συμβουλευτικής διαδικασίας (Ελίνα, ειδικός παιδαγωγός). Σχετικά με τα προβλήματα κατανόησης και επικοινωνίας που σχετίζονται με τη γλώσσα, πρότειναν ότι και άλλοι φορείς θα μπορούσαν να εμπλακούν και να βοηθήσουν ώστε να αντιμετωπιστεί το κενό της επικοινωνίας. Βέβαια υπήρξε και η άποψη συνεντευξιζόμενης σύμφωνα με την οποία αν διαπιστωθεί αδυναμία ενσωμάτωσης μίας κουλτούρας, τόσο αντιληπτικά όσο και συναισθηματικά από τη μεριά της, θα προτιμήσει να μην αναλάβει το συμβουλευτικό έργο, σκεπτόμενη ότι δε θα μπορέσει να αποδώσει (Ελένη, ψυχολόγος)

Συμπεράσματα

Η έρευνα κατέδειξε πόσο σημαντική είναι η αυτογνωσία των συμβούλων σε μια επιτυχημένη πολυπολιτισμική συμβουλευτική. Κατ' αρχάς, πρέπει να τονιστεί ότι η απόφαση να γίνει κανείς σύμβουλος δεν λαμβάνεται επιπόλαια. Αποτελεί η ίδια ένα σημαντικό εξελικτικό στάδιο και πολλοί αποτελεσματικοί σύμβουλοι ολοκληρώνουν το στάδιο αυτό όχι κατά τη διάρκεια της κατάρτισής τους, αλλά κατά την ώριμη ηλικία τους (McLeod 2003: 610).

Σε όλο αυτό το «ταξίδι» προς την ολοκλήρωση ο/η σύμβουλος καλείται κάθε φορά να αναστοχαστεί. Η ενδοσκόπηση (αυτοπαρακολούθηση) (McLeod & McLeod, 2020) του/της συμβούλου αναφορικά με το πολιτισμικό πλαίσιο του/της, το αξιακό του/της σύστημα, τα στερεότυπα και τις προκαταλήψεις του/της, μπορεί να τον/την βοηθήσει να αξιολογήσει διαφορετικά το πολιτισμικό πλαίσιο των συμβουλευόμενων και να απομακρύνει τον κίνδυνο κατάκρισης και άρνησης του διαφορετικού Άλλου. Σωστό είναι η αξιολόγηση αυτού του πολιτισμικού πλαισίου να γίνει πριν να αρχίσει ο/η σύμβουλος να παρέχει τις υπηρεσίες του στους/στις πολιτισμικά διαφορετικούς/ες. Και για να προβεί σε μία αντικειμενική αξιολόγηση ο/η σύμβουλος πρέπει να έχει κάνει προσωπικές αναζητήσεις (αυτομόρφωση) γύρω από την ιστορία, τη γλώσσα, τη θρησκεία, τα ήθη και τα έθιμα, τη μη λεκτική συμπεριφορά, στοιχεία που συνθέτουν το πολιτισμικό πλαίσιο του/της συμβουλευόμενου/ης (ενεργητική περιέργεια) (McLeod & McLeod, 2020). Με άλλα λόγια, είναι κάτι περισσότερο από απαραίτητη η καλλιέργεια της γνωστικής ενσυναίσθησης (ευαισθησία, ετεροκατανόηση, φροντίδα για τον άλλο) του/της συμβούλου στην ευρύτερη καλλιέργεια της ετεροαποδοχής των πολιτισμικά διαφορετικών συμβουλευόμενων (Μπρούζος 2009).

Ένας από τους κύριους στόχους της πολυπολιτισμικής συμβουλευτικής είναι να βοηθήσει τα άτομα που προέρχονται από διαφορετικές πολιτισμικές ομάδες, μέσα από μία ενδοσκόπηση, να ανακαλύψουν και στη συνέχεια να ενεργοποιήσουν τους προσωπικούς και πολιτισμικούς τους πόρους προκειμένου, με τη βοήθεια του/της συμβούλου, να οδηγηθούν στην επίλυση του προβλήματός τους. Ο/η σύμβουλος πρέπει να συνειδητοποιήσει την ευθύνη που έχει απέναντι στις συγκεκριμένες ομάδες μαθητών/τριών και να έχει επίγνωση ότι η πολυπολιτισμική συμβουλευτική είναι μία σύνθετη διαδικασία που δεν πρέπει να περιορίζεται μόνο σε συγκεκριμένες θεωρητικές προσεγγίσεις. Αντιθέτως, πρέπει να φροντίζει να βρίσκει νέους τρόπους προσέγγισης των συμβουλευόμενων ή να προβαίνει σε συνδυασμό προσεγγίσεων οι οποίοι θα του επιτρέψουν να αξιοποιήσει και να αναδείξει τους πολιτισμικούς τους πόρους. Και αν κάποιες στιγμές ο/η σύμβουλος νιώσει ελλιπής ή ανεπαρκής κατά τη διαδικασία αντιμετώπισης ενός δύσκολου και διαφορετικού πολιτισμικού πλαισίου από το δικό του, θα πρέπει να φροντίσει να ξεπεράσει αυτή την έλλειψη μέσα από ένα προσωπικό «αγώνα» γνωρίζοντας ότι πρέπει να αποτελέσει ισχυρό πρότυπο για τους/τις συμβουλευόμενους/ες. Κατά συνέπεια, ο/η σύγχρονος/η σύμβουλος εκτός από την αρχική του εκπαίδευση, οφείλει μέσα από μια συνεχή κατάρτιση να διευρύνει τις τεχνικές-στρατηγικές που χρησιμοποιεί και να μάθει πώς να τις προσαρμόζει στα διαφορετικά πολυπολιτισμικά πλαίσια που συναντά και από τα οποία προέρχονται οι συμβουλευόμενοι/ες. Ταυτόχρονα, πρέπει να συνεχίσει να καλλιεργεί και να εξοικειώνεται με βασικές αξίες όπως η αποδοχή της διαφορετικότητας, η επιείκεια, η ανοχή, η ενίσχυση του «εμείς» έναντι του «εγώ».

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Ασβεστάς, Α. (2007), Ο Σχολικός Επαγγελματικός Προσανατολισμός στο *Οδηγός Συμβουλευτικής και Επαγγελματικού Προσανατολισμού στον Τομέα της Εκπαίδευσης*, Αθήνα, ΕΚΕΠ, σελ. 94-105 (<http://repository.edulll.gr/edulll/retrieve/3793/1133.pdf>)
- Γιωτσίδη, Β. και Σταλίκας, Α. (2004), Η διαπολιτισμική συμβουλευτική και ψυχοθεραπεία σε πρόσφυγες: ψυχοκοινωνικές ανάγκες και πολιτισμικές διαφορές, *Ψυχολογία*, Τομ. 11, τχ. 1, σσ. 34-52.
- Cohen, L. και Manion, L. (2008), *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*, μετ. Κυρανάκης, Στ., Μαυράκη, Μ., Μητσοπούλου Χρ., Μπιθαρά, Π. και Φιλοπούλου, Μ, Αθήνα, Μεταίχμιο.
- Δημητρόπουλος, Ε. (1998), *Συμβουλευτική. Προσανατολισμός (Τόμος Α')*. Αθήνα, Γρηγόρης.
- Gewirtz, Sh. και Cribb, A. (2011), *Κατανοώντας την εκπαίδευση. Μία Κοινωνιολογική θεώρηση*, Αθήνα, Μεταίχμιο.

- Κλεφτάρας, Γ. (2009), *Πολιτισμική και πολυπολιτισμική συμβουλευτική*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- McLeod, J. (2003), *Εισαγωγή στη συμβουλευτική*, Αθήνα, Μεταίχμιο.
- McLeod, J. & McLeod, J. (2020), *Δεξιότητες συμβουλευτικής*, Αθήνα, Gutenberg.
- Μαλικιώση-Λοίζου, Μ. (2018), *Συμβουλευτική ψυχολογία*, Αθήνα, Πεδίο.
- Μπρούζος, Α. (2009), *Ο εκπαιδευτικός ως λειτουργός συμβουλευτικής*, Αθήνα, Gutenberg.
- Nathan, R. και Hill, L. (2006), *Επαγγελματική συμβουλευτική*, Αθήνα, Μεταίχμιο.
- Nelson-Jones, R. (2009), *Βασικές δεξιότητες συμβουλευτικής. Ένα εγχειρίδιο για εκπαιδευτικούς*, Αθήνα, Πεδίο.
- Παπαστυλιανού, Α. (2005), Ψυχολογικές Διεργασίες Προσαρμογής στην Οικογένεια Μεταναστών – Παλινοστούντων στην Ελλάδα: Συστημικό Πλαίσιο Παρέμβασης, στο Α.Παπαστυλιανού (Επιμ.), *Διαπολιτισμικές Διαδρομές. Παλινόστηση και ψυχοκοινωνική προσαρμογή*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, σελ. 321- 364.
- Τσιώλης, Γ. (2014), *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα*, Αθήνα, Κριτική.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Ramirez, M. (1991), *Psychotherapy and Counseling with Minorities: A Cognitive Approach to Individual and Cultural Differences*, Oxford, Pergamon Press.
- Sue, D. W., Arredondo, P. and McDavis, R. J. (1992), Multicultural Counseling Competencies and Standards: A Call to the Profession, *Journal of Counseling & Development*, Vol. 70, pp. 477-485.

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

Γεωργία Πανταζή^α

^α Leiden University & University of Vienna

Περίληψη

Σήμερα, περισσότερο από ποτέ, η μετανάστευση θεωρείται πρόκληση για τα ανθρώπινα δικαιώματα: η φτώχεια, οι περιβαλλοντικές καταστροφές και, κυρίως, οι εμφύλιοι πόλεμοι αναγκάζουν εκατομμύρια ανθρώπους να εγκαταλείψουν τις εστίες τους. Στην αναζήτησή τους για άσυλο, η αμυντική στάση των πιθανών κρατών υποδοχής είναι εμφανής. Η λεγόμενη προσφυγική κρίση έλαβε έτσι μια νέα διάσταση. Όχι μόνο έχει αυξηθεί κατακόρυφα ο αριθμός των θανάτων στη Μεσόγειο - μόνο τον Ιούνιο του 2018 πέθαναν 564 άνθρωποι στη μεσογειακή διαδρομή (UNHCR 2018), αλλά και η πολιτική συζήτηση στην Ευρώπη έχει αλλάξει. Έκτοτε, η συζήτηση επικεντρώθηκε στο πρόβλημα της κατανομής του «βάρους» των προσφύγων στα διάφορα κράτη μέλη και ζητήματα όπως οι παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και οι διεθνείς συμφωνίες και συμβάσεις τίθενται στο παρασκήνιο. Η απομόνωση γίνεται κανόνας, πράγμα που σημαίνει τελικά μια γενική διαδικασία «διάβρωσης» των αξιών των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Λέξεις κλειδιά: μετανάστευση, ανθρώπινα δικαιώματα, οικουμενική διακήρυξη ανθρωπίνων δικαιωμάτων, διεθνές δίκαιο

IMMIGRATION AND HUMAN RIGHTS

Georgia Pantazi^α

^α Leiden University & University of Vienna

Abstract

Today, more than ever, migration is considered a challenge to human rights: poverty, environmental disasters and, especially, civil wars force millions of people to flee their homes. In their quest for asylum, the defensive attitude of potential host states is evident. The so-called refugee crisis thus took on a new dimension. Not only has the number of deaths in the Mediterranean risen – just in June, 2018 - 564 people died on the Mediterranean route (UNHCR, 2018), but the political debate in Europe has also changed. Since then, the debate has focused on the problem of sharing the “burden” of refugees among the various member states, and issues such as human rights violations and international agreements and conventions have been pushed to the background. Isolation becomes the norm, which ultimately means a general process of “erosion” of human rights values.

Keywords: immigration, human rights, universal declaration of human rights, international law

Εισαγωγή

Η τρέχουσα ανθρωπιστική κρίση υπογραμμίζει την ιστορική και δομική ήττα του ευρωπαϊκού καθεστώτος συνόρων και μετανάστευσης. Ωστόσο, συνοδεύεται και επιταχύνεται επίσης από μια εξαιρετικά αμφίθυμη και κατακερματισμένη σχέση μεταξύ της πολιτικής των ευρωπαϊκών κρατών και της κοινωνίας των πολιτών αναφορικά με το φαινόμενο της μετανάστευσης. Ιδιαίτερα αμφιλεγόμενο στον ευρωπαϊκό χώρο είναι το ερώτημα εάν η μετανάστευση αποτελεί πρόβλημα για τη διαφύλαξη των εθνικών προτύπων ευημερίας και επομένως πρέπει να ελέγχεται ή εάν η μετανάστευση είναι ένα πανταχού παρόν φαινόμενο στις μετα-μεταναστευτικές κοινωνίες και ένα παγκόσμιο ανθρώπινο δικαίωμα που δικαιούται κάθε άνθρωπος, ανεξαρτήτως εθνικότητας.

Οι πολέμιοι μιας περιοριστικής μεταναστευτικής πολιτικής διαφωνούν συνήθως με αναφορά στα ανθρώπινα δικαιώματα. Αλλά ακόμη και πέρα από αυτές τις συγκεκριμένες καταστάσεις έκτακτης ανάγκης, τα ανθρώπινα δικαιώματα απαιτούνται όλο και περισσότερο ως πρότυπο σε μια κοινωνία που θεωρεί τον εαυτό της ως κοινωνία μετανάστευσης. Συχνά, η Οικουμενική Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του 1948 (UDHR) αποτελεί τη βασική αναφορά. Αν και η ίδια η UDHR δεν είναι ένα νομικά δεσμευτικό έγγραφο, αντιπροσωπεύει το κεντρικό σημείο των συνθηκών για τα ανθρώπινα δικαιώματα που ισχύουν επί του παρόντος βάσει του διεθνούς δικαίου. Είναι λοιπόν ενδιαφέρον να αναρωτηθούμε πώς η μετανάστευση αποτέλεσε τη βάση αυτού του εγγράφου για τα ανθρώπινα δικαιώματα πριν από 74 χρόνια – δηλαδή σε ένα σημαντικό διαφορετικό ιστορικό πλαίσιο και συνδεδεμένο με αυτό, με ποια μορφή αποτελεί τελικά η μετανάστευση περιεχόμενο της Οικουμενικής Διακήρυξης.

Η πρόκληση της μετανάστευσης στην Ευρώπη

Οι πρόσφατες μεταναστευτικές ροές, η μετανάστευση στην Ευρωπαϊκή Ένωση, μας υπενθυμίζουν ότι η μετανάστευση είναι μια ημιτελής διαδικασία. Η μετανάστευση μπορεί να γίνει αντιληπτή ως συνέπεια κρίσεων, αλλά είναι επίσης ένας τρόπος διαχείρισης κρίσεων.

Όσον αφορά τη μετακίνηση των προσφύγων και μεταναστών σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης θα πρέπει να αναφερθεί η Συμφωνία του Σένγκεν, που υπογράφηκε στις 14 Ιουνίου 1985, συμπληρώθηκε το 1990 από τη Συνθήκη του Δουβλίνου, η οποία έγινε επίσης μέρος του δικαίου της Ε.Ε. ως κανονισμός το 2003 (Δουβλίνο II) και αναθεωρήθηκε το 2013 (Δουβλίνο III) (Oltmer 2021). Στο πλαίσιο των ελεύθερων εσωτερικών συνόρων, καθορίστηκε ότι το κράτος στο έδαφος του οποίου εισέρχονται πρώτοι οι αιτούντες άσυλο ήταν υπεύθυνο για τη διαδικασία ασύλου. Από τη μία πλευρά, αυτό θα αποτρέψει τους πρόσφυγες από το να υποβάλουν αίτηση για προστασία σε πολλές χώρες. Από την άλλη, θα πρέπει να «ανακουφιστούν» οι βασικές χώρες-στόχοι της προσφυγικής μετανάστευσης - όπως η Γερμανία, η Γαλλία ή η Σουηδία. Αυτό, με τη σειρά του, οδήγησε σε αυξημένη επιβάρυνση των χωρών στα εξωτερικά σύνορα της Ε.Ε. - ιδιαίτερα των μεσογειακών χωρών όπως η Ελλάδα και η Ιταλία - μέσω των οποίων πολλοί αιτούντες άσυλο εισέρχονται στην Ε.Ε. Αυτό σημαίνει ότι αυτές οι χώρες φέρουν τη μεγαλύτερη ευθύνη για την εξέταση των αιτήσεων ασύλου.

Το «σύστημα του «Δουβλίνου» συμπληρώνεται από ενιαία πρότυπα υποδοχής και διαμονής, καθώς και πρότυπα για την αναγνώριση των αιτούντων άσυλο, τα οποία μαζί αποτελούν το Κοινό Ευρωπαϊκό Σύστημα Ασύλου (CEAS-ΚΕΣΑ) (European Asylum Support Office 2016). Η προέλευσή του βρίσκεται επίσης στη Συνθήκη του Άμστερνταμ του 1997, στη συνέχεια θεσπίστηκε σε δύο νομοθετικές φάσεις στις αρχές της δεκαετίας του 2000 και το 2013. Στην πράξη, ωστόσο, υπάρχει έλλειψη ενιαίας εφαρμογής.

Ωστόσο, το CEAS-ΚΕΣΑ λειτουργεί μόνο όταν οι εθνικές αρχές ακολουθούν τις

συμφωνίες και οι πρόσφυγες αποδέχονται τη λογική αυτού του συστήματος. Το σύστημα του Δουβλίνου δεν είναι επίσης σχεδιασμένο για μεγάλες μετακινήσεις προσφύγων, όπως αυτές που προκλήθηκαν από τον εμφύλιο πόλεμο στη Συρία (Official Journal of the European Communities 2001). Αυτό φάνηκε πολύ καθαρά το 2015, όταν 1,2 εκατομμύρια άνθρωποι υπέβαλαν αίτηση ασύλου στα τότε 28 κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Το σύστημα του Δουβλίνου κυριολεκτικά κατέρρευσε. Η Ελλάδα, η κύρια πρώτη χώρα εισόδου για όσους αναζητούσαν προστασία εκείνο το χρονικό διάστημα, άφηνε συχνά τους αιτούντες άσυλο να φύγουν χωρίς να εγγραφούν (Berlinghoff 2023). Η Γερμανία, ως μία από τις κύριες χώρες προορισμού, έχει εν τω μεταξύ αναστείλει πλήρως τους κανονισμούς του Δουβλίνου για τους Σύρους αιτούντες άσυλο (Berlinghoff 2023).

Έκτοτε, τα κράτη της Ε.Ε. συζητούν μια μεταρρύθμιση του CEAS-ΚΕΣΑ, συμπεριλαμβανομένου του συστήματος του Δουβλίνου, το οποίο έχει σκοπό να συμβάλει σε δίκαιη κατανομή ευθυνών. Τον Σεπτέμβριο του 2020, η Επιτροπή της Ε.Ε. παρουσίασε ένα πακέτο μετανάστευσης και ασύλου (European Commission New Pact on Migration and Asylum 2020). Προβλέπει την αντικατάσταση του κανονισμού του Δουβλίνου από ένα λεγόμενο σύστημα διαχείρισης ασύλου και μετανάστευσης. Ωστόσο, οι χώρες πρώτης εισόδου παραμένουν κατά κύριο λόγο υπεύθυνες για την εξέταση των αιτήσεων ασύλου. Μόνο σε περιόδους «μαζικής εισροής», όπως το 2015, τα άλλα κράτη μέλη μπορούν να υποχρεωθούν να απομακρύνουν τους αιτούντες άσυλο, να τους παρέχουν επιχειρησιακή υποστήριξη ή να αναλάβουν την ευθύνη για τις επιστροφές. Η οδηγία για την προσωρινή προστασία (2001/55/ΕΚ), γνωστή και ως «οδηγία μαζικής εισροής», ενεργοποιήθηκε για πρώτη φορά την άνοιξη του 2022 για την υποδοχή ατόμων από την Ουκρανία που αναζητούσαν προστασία από τον ρωσικό επιθετικό πόλεμο. Από εκεί και πέρα, ωστόσο, οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες παραμένουν επίμονες: τα εθνικά συμφέροντα των κρατών μελών και τα αμφισβητούμενα ζητήματα κυριαρχίας έχουν μέχρι στιγμής αποτρέψει μια συνεπή κοινή ευρωπαϊκή πολιτική ασύλου και μετανάστευσης.

Η Ευρωπαϊκή Ένωση και τα κράτη μέλη της έχουν αντιμετωπίσει μεγάλες προκλήσεις στην πολιτική ασύλου και μετανάστευσης τα τελευταία χρόνια. Δεν υπάρχει σχεδόν κανένα άλλο θέμα που να έχει προκαλέσει τόσες συζητήσεις στις Βρυξέλλες και στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες όσο η λεγόμενη «προσφυγική κρίση». Αυτό οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι αυτά τα ζητήματα υπολογίζονται ως μέρος της κυριαρχίας των εθνικών κρατών. Ως εκ τούτου, η Ε.Ε. και τα κράτη μέλη της αντιμετωπίζουν μια διπλή πρόκληση όσον αφορά τα ζητήματα ασύλου και μετανάστευσης: Από τη μια πλευρά, υπάρχει το ερώτημα πώς θα ανταποκριθούν στη διεθνή νομική ευθύνη τους για την προστασία των προσφύγων - για παράδειγμα στο πλαίσιο της Σύμβασης της Γενεύης για τους Πρόσφυγες και, αφετέρου, για το πώς μπορούν από κοινού να ελέγξουν και να οργανώσουν τη μετανάστευση, γεγονός που θέτει στη συνέχεια και το ζήτημα της ένταξης των προσφύγων στην εθνική κοινωνία (Europa – Wissen und Materialien 2021).

Σχετικά με τον Οργανισμό της Ευρωπαϊκής Ένωσης για το Άσυλο και την κατάργηση του κανονισμού (ΕΕ) αριθ. 439/2010 το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, έχοντας υπόψη τη Συνθήκη για τη λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, και ιδίως το άρθρο 78 παράγραφοι 1 και 2, καθώς και την πρόταση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, αποφάσισαν ότι η κοινή πολιτική ασύλου, η οποία βασίζεται στην πλήρη και άνευ εξαιρέσεων εφαρμογή της σύμβασης της Γενεύης περί του καθεστώτος των προσφύγων της 28ης Ιουλίου 1951, όπως τροποποιήθηκε από το Πρωτόκολλο της Νέας Υόρκης της 31ης Ιανουαρίου 1967, αποτελεί αναπόσπαστο μέρος του στόχου της Ένωσης για την προοδευτική εγκαθίδρυση ενός χώρου ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης, ανοικτού στους πολίτες τρίτων χωρών ή στους ανιθαγενείς, οι οποίοι αναζητούν διεθνή προστασία στην Ένωση (EUR-Lex Document 32021R2303 2021).

Αναφορικά με την Ελλάδα οφείλει να αναφερθεί ότι έχει γίνει η πύλη προς την Ευρώπη για χιλιάδες ανθρώπους που αναζητούν προστασία. Η δοκιμασία γι' αυτούς τους ανθρώπους δεν έχει τελειώσει, διότι η άφιξή τους στην Ελλάδα δεν σημαίνει ούτε προ-

στασία ούτε ασφάλεια. Παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, υπερπλήρη κέντρα κράτησης και έλλειψη ενός αποτελεσματικού συστήματος παροχής ασύλου είναι εικόνες μέσα από τις οποίες βλέπει κάποιος την ευρωπαϊκή πραγματικότητα (Pro Asyl 2022).

Ανθρώπινα Δικαιώματα – Ελευθερία – Ισότητα

Στην Οικουμενική Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων το δικαίωμα στην ελεύθερη κυκλοφορία διατυπώνεται στο άρθρο 13 και έχει ιδιαίτερη σημασία για το θέμα της μετανάστευσης. Το άρθρο προβλέπει ότι «καθένας έχει το δικαίωμα να κυκλοφορεί ελεύθερα και να εκλέγει τον τόπο της διαμονής του στο εσωτερικό ενός κράτους». Το δικαίωμα «[...] να εγκαταλείπει [καθένας] οποιαδήποτε χώρα, ακόμα και τη δική του, και να επιστρέψει σε αυτήν», που διατυπώνεται επίσης σε αυτό το άρθρο, απέκτησε την ιστορική του σημασία από την εμπειρία ότι εκατομμύρια άνθρωποι κρατήθηκαν ή κρατούνται ως καταναγκαστικοί εργάτες σε ξένες χώρες. Το άρθρο 13 προβλέπει, επίσης, το δικαίωμα εισόδου στη χώρα «του», δηλαδή στη χώρα της οποίας είναι υπήκοος. Ωστόσο, η είσοδος σε άλλη χώρα δεν διατυπώθηκε ως δικαίωμα και ως εκ τούτου εξακολουθεί να υπόκειται σε κρατικές επιφυλάξεις. Ο περιορισμός αυτός έχει αντίστοιχες συνέπειες τόσο για την μετανάστευση γενικά όσο και για την κατάσταση των αιτούντων άσυλο.

Οι δυνατότητες της πολιτικής, κοινωνικής, επαγγελματικής και πολιτισμικής συμμετοχής των μεταναστών αποτελούν σημαντικές προϋποθέσεις για τις διαδικασίες ένταξης τους. Καταρχήν παρέχεται η δυνατότητα στους μετανάστες να συμμετέχουν ως ενεργά μέλη στην πολιτική του κάθε κράτους. Η αναγνώριση των δικαιωμάτων των μεταναστών πρέπει να αποσκοπεί στην εξάλειψη των ανισοτήτων. Η αναγνώριση και τήρηση των δικαιωμάτων όλων αποσκοπεί, επίσης, στην εξάλειψη των ανισοτήτων.

Όλοι οι άνθρωποι γεννιούνται ελεύθεροι και ίσοι στην αξιοπρέπεια και τα δικαιώματα (ΟΔΔΑ, άρθρο 1). Το άρθρο 1 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου περιλαμβάνει, ήδη, τις πιο σημαντικές έννοιες και τα θεμέλια για μια σύγχρονη θεώρηση και κατανόηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων: ελευθερία, ισότητα και αξιοπρέπεια.

Ελευθερία

Τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι ελευθερίες. Το προοίμιο της Οικουμενικής Διακήρυξης του 1948 διευκρινίζει τις *βασικές ελευθερίες*: «Επειδή η παραγνώριση και η περιφρόνηση των δικαιωμάτων του ανθρώπου οδήγησαν σε πράξεις βαρβαρότητας, που εξεγείρουν την ανθρωπινή συνείδηση, η προοπτική ενός κόσμου, όπου οι άνθρωποι θα είναι ελεύθεροι να μιλούν και να πιστεύουν, λυτρωμένοι από τον τρόμο και την αθλιότητα, έχει διακηρυχθεί ως η πιο υψηλή επιδίωξη του ανθρώπου» (Προοίμιο, Οικουμενικής Διακήρυξης).

Επίσης, η ελευθερία των πεποιθήσεων δεν περιορίζεται μόνο στη θρησκεία, αλλά περιλαμβάνει πνευματικά και θρησκευτικά δικαιώματα. Οι άνθρωποι είναι άτομα που σκέφτονται, αισθάνονται και προσπαθούν να προσδώσουν νόημα στη ζωή τους. Έχουν αυτό το δικαίωμα ελεύθερα και χωρίς διάκριση, εφόσον όλοι σέβονται το δικαίωμα του άλλου στην ίση ελευθερία.

Συγχρόνως, ελευθερία από τον τρόμο και την αθλιότητα σημαίνει ότι οι άνθρωποι πρέπει να αισθάνονται ασφαλείς ως προς την ικανοποίηση των θεμελιωδών αναγκών τους για νερό, τροφή και άσυλο. Η ελευθερία (λύτρωση) από στερήσεις περιλαμβάνει οικονομικά, κοινωνικά και πολιτισμικά δικαιώματα. Ως ανθρώπινα όντα μας αναγνωρίζεται το δικαίωμα να μπορούμε να αναπτύξουμε πλήρως τη συναίσθηση του εαυτού μας, μια διαδικασία που μπορεί να υλοποιηθεί καλύτερα σε ένα περιβάλλον απαλλαγμένο από τον τρόμο και τη στέρηση (Πανταζής 2015).

Ισότητα των φύλων

Η προώθηση της ισότητας και η προστασία έναντι όλων των μορφών διάκρισης αποτελούν δομικά στοιχεία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Κάθε δικαίωμα θα πρέπει να παρέχεται σε όλους χωρίς διακρίσεις που βασίζονται σε ρατσιστική ή σεξιστική ιδεολογία, στην κοινωνική τάξη, το χρώμα του δέρματος, την εξωτερική εμφάνιση, τη σωματική ή διανοητική ικανότητα, τον σεξουαλικό προσανατολισμό.

Τα Ηνωμένα Έθνη και οι περιφερειακοί διακυβερνητικοί οργανισμοί – όπως το Συμβούλιο της Ευρώπης – έχουν αναπτύξει ένα σύστημα προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και κατά των διακρίσεων αυτών. Το άρθρο 2 της Οικουμενικής Διακήρυξης αναφέρει: Κάθε άνθρωπος δικαιούται να επικαλεστεί όλα τα δικαιώματα και όλες τις ελευθερίες που προκηρύσσει η παρούσα Διακήρυξη, χωρίς καμιά απολύτως διάκριση, ειδικότερα ως προς το φύλο, τη γλώσσα, τις θρησκείες ή οποιεσδήποτε άλλες πεποιθήσεις, την εθνική ή κοινωνική προέλευση, την περιουσία, τη γέννηση ή οποιαδήποτε άλλη κατάσταση. Επίσης, δεν είναι επιτρεπτό να γίνεται καμιά διάκριση βασισμένη στο πολιτικό, νομικό ή διεθνές καθεστώς της χώρας από την οποία προέρχεται κάποιος είτε πρόκειται για χώρα ή εδαφική περιοχή ανεξάρτητη, υπό κηδεμονία ή υπό εξουσία ή που βρίσκεται υπό οποιονδήποτε άλλο περιορισμό κυριαρχίας. Το άρθρο 2 και το άρθρο 26 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα αποτελούν τη νομική βάση για την προώθηση της ισότητας και της προστασίας κατά των διακρίσεων (Πανταζής 2015).

Ανθρώπινη αξιοπρέπεια

Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια δεν αποτελεί μόνο ένα θεμελιώδες δικαίωμα αλλά το ίδιο το θεμέλιο πάνω στο οποίο στηρίζονται τα ανθρώπινα δικαιώματα. Αν, λοιπόν, κάποιος την προσβάλλει, ανοίγει ο δρόμος προς τον ολοκληρωτισμό και η ανθρωπότητα οδηγείται σε συγκρούσεις, αδικίες, βία, δουλεία και πόλεμο. Η ελευθερία, η ειρήνη και η δημοκρατία απειλούνται άμεσα. Ο σεβασμός της ανθρώπινης αξιοπρέπειας αποτελεί, λοιπόν, ένα αυτονόητο συστατικό για τη δημιουργία ενός κόσμου που θα διέπεται από δικαιοσύνη, ελευθερία, ισότητα και αλληλεγγύη (Πανταζής 2015).

Ο σεβασμός στην αξιοπρέπεια κάθε ανθρώπου βρίσκεται στο επίκεντρο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Χωρίς σεβασμό για την ελευθερία και την αξιοπρέπεια δεν μπορεί να γίνεται λόγος για τήρηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Ως ανθρώπινα όντα έχουμε όλοι μια έμφυτη αξιοπρέπεια που είναι αναφαίρετη, αν και υπάρχουν φυσικά πάρα πολλοί τρόποι για την προσβολή της. Η αξιοπρέπεια ενός ατόμου είναι, άρρηκτα, συνδεδεμένη με την προσωπικότητά του. Ο καθένας είναι μοναδικός. Έχει γεννηθεί σε έναν συγκεκριμένο τόπο, χρόνο, με συγκεκριμένη ιδιοσυγκρασία, χαρίσματα και ευκαιρίες. Καθένας πρέπει να πάρει την απόφαση να σέβεται τη δική του αξιοπρέπεια, ενώ στενά συνδεδεμένη με την απόφαση αυτή είναι και η απόφαση να σέβεται την αξιοπρέπεια των άλλων (Πανταζής 2015).

Θα πρέπει να αναρωτηθούμε, κατά πόσο αυτή η κατοχυρωμένη θεμελιώδης αρχή, γίνεται σεβαστή και δεν προσβάλλεται. Βασανιστήρια, απάνθρωπη και ταπεινωτική μεταχείριση, έλλειψη ένδικης προστασίας, εμπόδια στην ελεύθερη πολιτική επιλογή και συμμετοχή στη δημόσια ζωή, υποβιβασμός ομάδων ανθρώπων για τις πεποιθήσεις τους, την κοινωνική τους προέλευση, το φύλο, ή τη γλώσσα τους, αποτελούν σειρά από πράξεις διεθνώς καταδικασμένες και προσβάλλουν την ανθρώπινη αξιοπρέπεια.

Τα τελευταία χρόνια η αξιοπρέπεια πολλών ατόμων, π.χ. μετανάστες, πρόσφυγες, πλήττεται και η διαφύλαξή της καθίσταται προβληματική. Ο σεβασμός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αποτελεί, πάντα, τη βασικότερη εγγύηση της ελευθερίας όλων των ατόμων, το αδιάφευστο κριτήριο της δημοκρατικότητας ενός κράτους. Διαρκής στόχος είναι η προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας όλων (Πανταζής 2015).

Το δικαίωμα στο άσυλο

Η ένταξη ενός ειδικού άρθρου για το άσυλο στην Οικουμενική Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του 1948 είναι αξιοπαρατήρητο σε επίπεδο διακυβερνητικών συμφωνιών. Το γεγονός ότι προέκυψε στη συνέχεια εξηγείται ίσως καλύτερα από την εμπειρία της διεθνούς περιοριστικής πολιτικής ασύλου πριν και κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και τις καταστροφικές συνέπειές του για πολλούς από τους πρόσφυγες. Οι εκπρόσωποι του Παγκόσμιου Εβραϊκού Κογκρέσου υποστήριξαν ένα άνευ όρων δικαίωμα στο άσυλο: Για τους Εβραίους πρόσφυγες, η άρνηση αυτού του δικαιώματος κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο ισοδυναμούσε με άρνηση του δικαιώματος στη ζωή. Ο Λιβανέζος Karim Azkoul, στη χώρα του οποίου βρήκαν καταφύγιο πολλοί Παλαιστίνιοι, υποστήριξε σε συμφωνία με το Πακιστάν και τη Διεθνή Οργάνωση Προσφύγων το δικαίωμα στο άσυλο ως εγγενές ανθρώπινο δικαίωμα. Από την άλλη πλευρά, η Σαουδική Αραβία, η οποία δέχτηκε το μεγαλύτερο μέρος των Παλαιστινίων προσφύγων, εξέφρασε την αντίθεσή της στο απεριόριστο δικαίωμα στο άσυλο. Η Μεγάλη Βρετανία, επίσης, υπό τη διοίκηση της οποίας βρισκόταν το έδαφος της Παλαιστίνης μέχρι τα μέσα Μαΐου 1948, καταψήφισε μια απεριόριστη εγγύηση (Lange 2008). Αν και στο αρχικό σχέδιο γινόταν ακόμη λόγος για εγγύηση, τελικά η απόφαση της πλειοψηφίας έμεινε με το σημαντικά αποδυναμωμένο δικαίωμα «κάθε άτομο που καταδιώκεται έχει το δικαίωμα να ζητά άσυλο και του παρέχεται άσυλο σε άλλες χώρες» (άρθρο 14 της Οικουμενικής Διακήρυξης). Αυτό αντικατέστησε την έννομη αξίωση για τους αιτούντες άσυλο που είχε προβλεφθεί προηγουμένως από μια γενική κρατική επιφύλαξη: ο πρόσφυγας μπορούσε να «ζητήσει» άσυλο, δηλαδή να το ζητήσει από τη χώρα υποδοχής - αλλά δεν είχε δικαίωμα να του χορηγηθεί. Το δικαίωμα του ασύλου προκύπτει μόνο όταν το εν λόγω κράτος εγκρίνει το αίτημα. Μια ορισμένη υποχρέωση του κράτους να χορηγήσει άσυλο προέκυψε όταν είχε αναγνωρίσει τον αιτούντα άσυλο ως διωκόμενο, δηλαδή ως πρόσφυγα. Ωστόσο, σύμφωνα με το άρθρο 14, όσα άτομα υπέβαλαν αίτηση για άσυλο «λόγω εγκλημάτων μη πολιτικού χαρακτήρα» επρόκειτο να εξαιρεθούν από το καθεστώς του πρόσφυγα. Η διατύπωση «μη πολιτικού χαρακτήρα» περιείχε και τη θετική αντίθετη εικόνα του πολιτικού πρόσφυγα ως αυτού που κατά κύριο λόγο νομιμοποιήθηκε στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα.

Ωστόσο, μια τέτοια προοπτική αποδείχτηκε ιδιαίτερα προβληματική για τους Εβραίους μετανάστες, μεταξύ άλλων, καθώς έβλεπαν τους εαυτούς τους να υπόκεινται σε θεμελιώδεις διώξεις όχι λόγω των πολιτικών τους ενεργειών, αλλά λόγω της απλής ύπαρξής τους. Ταυτόχρονα, το κριτήριο αποκλεισμού «μη πολιτικά εγκλήματα» άνοιξε μεγάλο περιθώριο για κρατική ερμηνεία και μερικές φορές τεράστια έλλειψη αποδεικτικών στοιχείων για τον αιτούντα: ο λόγος της δίωξης έπρεπε να χαρακτηριστεί ως ατιμώρητος σύμφωνα με τους νόμους της χώρας προέλευσης ή οι νομικές ρυθμίσεις εκεί έπρεπε να αποδειχθούν λανθασμένες ή/και η επιδιωκόμενη τιμωρία έπρεπε να αποδειχθεί ιδιαίτερα σκληρή (Lange 2008).

Πέρα από την ιστορική εξέλιξη της Οικουμενικής Διακήρυξης των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του 1948 αναφορικά με το δικαίωμα στο άσυλο θα πρέπει να αναφερθεί ότι η Σύμβαση της Γενεύης στο άρθρο 1A No 2 ορίζει ως πρόσφυγα κάθε πρόσωπο «[...] όπερ συνεπεία γεγονότων επελθόντων προ της 1ης Ιανουαρίου 1951 και δεδικοιολογημένου φόβου διώξεως λόγω φυλής, θρησκείας, εθνικότητας, κοινωνικής τάξεως ή πολιτικών πεποιθήσεων ευρίσκεται εκτός της χώρας της οποίας έχει την υπηκοότητα και δεν δύναται ή, λόγω του φόβου τούτου, δεν επιθυμεί να απολαύη της προστασίας της χώρας ταύτης, ή εάν μη έχον υπηκοότητα τινά και ευρισκόμενον συνεπεία τοιούτων γεγονότων εκτός της χώρας της προηγούμενης συνήθους αυτού διαμονής, δεν δύναται ή, λόγω του φόβου τούτου, δεν επιθυμεί να επιστρέψη εις ταύτην.» (Σύμβαση της Γενεύης για το Καθεστώς των Προσφύγων 1951). Το 1967 συμπληρώθηκε από το Πρωτόκολλο της Νέας Υόρκης για το Καθεστώς των Προσφύγων. Η Σύμβαση περιέχει δεσμευτικές διεθνείς αρχές για την προστασία των προσφύγων, για παράδειγμα ότι οι πρόσφυγες δεν πρέπει να απε-

λαθούν εκεί όπου απειλείται η ζωή ή η ελευθερία τους.

Επίσης, η Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για τα Δικαιώματα του Παιδιού (1989) στο άρθρο 22 (1) αναφέρει: «Τα Συμβαλλόμενα Κράτη παίρνουν τα κατάλληλα μέτρα προκειμένου ένα παιδί, τα οποίο επιζητεί να αποκτήσει το νομικό καθεστώς του πρόσφυγα ή που θεωρείται πρόσφυγας [...] να χαίρει της κατάλληλης προστασίας και ανθρωπιστικής βοήθειας, που θα του επιτρέψουν να απολαμβάνει τα δικαιώματα που του αναγνωρίζει η παρούσα Σύμβαση [...]».

Η προστασία των ανιθαγενών

Οι προηγούμενες αναλύσεις καθιστούν εμφανές ότι το ζήτημα της εθνικότητας έχει ιδιαίτερη σημασία για την Οικουμενική Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, ιδίως όσον αφορά τη μετανάστευση. Για την Οικουμενική Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων αποτελεί θεμελιώδη προτεραιότητα το άτομο έναντι του κράτους και το άρθρο 1 ορίζει κατ' αρχήν ότι «όλοι οι άνθρωποι γεννιούνται ελεύθεροι και ίσοι σε αξιοπρέπεια και δικαιώματα». Κατά συνέπεια, κατά τη διάρκεια της παραμονής ενός ατόμου σε άλλη χώρα πρέπει να γίνονται σεβαστά τα ανθρώπινα δικαιώματά του όπως και των υπηκόων - είτε πρόκειται για προστασία από τις διακρίσεις (άρθρο 2), είτε για το «δικαίωμα στη ζωή, την ελευθερία και την ασφάλεια του προσώπου» (άρθρο 3), ολοκληρωμένη νομική προστασία (άρθρα 6-11) ή το δικαίωμα στην ελευθερία της θρησκείας και της γνώμης (άρθρα 19 και 20). Από την άλλη πλευρά, το δικαίωμα στην πολιτική συμμετοχή (άρθρο 21) έχουν μόνο οι ημεδαποί.

Η ρύθμιση και οι κρατικοί περιορισμοί εισόδου και διαμονής σε άλλη χώρα που έχουν προσδιοριστεί, ενδέχεται να εγείρουν την ένσταση ότι αυτοί οι κανονισμοί έρχονται σε αντίθεση με την απαγόρευση των διακρίσεων. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι στο άρθρο 2 η «φυλή», η «θρησκεία» ή η «γλώσσα» αναφέρονται ρητά ως λόγοι αποκλεισμού των διακρίσεων, αλλά όχι η εθνικότητα. Βέβαια, θα πρέπει να τονιστεί ότι γίνεται λόγος και για απαγόρευση των διακρίσεων λόγω «εθνικής καταγωγής». Με βάση τις συζητήσεις εκείνης της εποχής αναφορικά με την ανάπτυξη της Οικουμενικής Διακήρυξης των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, πρέπει να συναχθεί το συμπέρασμα ότι «εθνικός» δεν σημαίνει ότι ανήκεις σε ένα κράτος, αλλά σε μια συγκεκριμένη «εθνοτική ομάδα». Τελικά, η κατηγορία της διάκρισης θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί ακόμη πιο θεμελιωδώς από το γεγονός ότι κάθε άνθρωπος έχει τα ίδια δικαιώματα, αλλά ότι μπορεί να τα διεκδικήσει συνολικά μόνο ενάντια στο «δικό του» κράτος (Lange 2008).

Λαμβάνοντας υπόψη τις μέχρι τώρα αναλύσεις αναφορικά με το καθεστώς των μεταναστών και προσφύγων οφείλουμε να διευκρινίσουμε ότι η ιθαγένεια είναι ο νομικός δεσμός ενός ατόμου με ορισμένο κράτος. Η ιθαγένεια παρέχει στα άτομα αίσθηση ταυτότητας, κυρίως όμως τους δίνει τη δυνατότητα να ασκούν ένα ευρύ φάσμα δικαιωμάτων. Συνεπώς, η στέρηση ιθαγένειας, η ανιθαγένεια, μπορεί να αποβεί επιβλαβής και σε μερικές περιπτώσεις καταστροφική για τις ζωές των ενδιαφερομένων. Παρά τη διεθνή αναγνώριση του δικαιώματος στην ιθαγένεια, νέες περιπτώσεις ανιθαγένειας εξακολουθούν να προκύπτουν (UNHCR 2011, UNHCR 1999).

Η αντιμετώπιση της ανιθαγένειας αποτελεί μείζονα πρόκληση του 21ου αιώνα. Ο αριθμός των ανιθαγενών παγκοσμίως εκτιμάται σε 12 εκατομμύρια (UNHCR 2011, UNHCR 1999). Ενώ κάποιοι ανιθαγενείς είναι συγχρόνως και πρόσφυγες, οι περισσότεροι δεν είναι. Οι ανιθαγενείς, οι οποίοι είναι και πρόσφυγες δικαιούνται τη διεθνή προστασία που παρέχει η Σύμβαση του 1951 για το Καθεστώς των Προσφύγων (Σύμβαση του 1951). Για την αντιμετώπιση των προβλημάτων προστασίας των ανιθαγενών, ειδικότερα όσων δεν είναι πρόσφυγες, η διεθνής κοινότητα υιοθέτησε τη Σύμβαση του 1954 για το Καθεστώς των Ανιθαγενών (Σύμβαση 1954) (United Nations 2014, United Nations 1954). Η Σύμβαση αυτή στοχεύει στη ρύθμιση του καθεστώτος των ανιθαγενών και την

εξασφάλιση της ευρύτερης δυνατής απόλαυσης των δικαιωμάτων τους. Η Σύμβαση συμπληρώνει τις διατάξεις των διεθνών συνθηκών για τα ανθρώπινα δικαιώματα και ένας αυξανόμενος αριθμός κρατών ανατρέχει σε αυτή ως πλαίσιο για την προστασία των ανιθαγενών καθώς αποτελεί το μοναδικό νομικό κείμενο που θεσπίζει τυπικά το διεθνές νομικό καθεστώς αυτών των ανθρώπων. Η Σύμβαση ρυθμίζει, επιπλέον, πολλά πρακτικά προβλήματα σχετικά με την προστασία των ανιθαγενών που δεν αντιμετωπίζονται σε άλλα κείμενα του διεθνούς δικαίου – όπως η χορήγηση ταξιδιωτικών εγγράφων (UNHCR 2011, UNHCR 1999).

Η Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου επιβεβαιώνει στο άρθρο 15 ότι «καθένας έχει το δικαίωμα μιας ιθαγένειας» αναγνωρίζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τη νομική και πρακτική σημασία της ιθαγένειας για την απόλαυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Ως εκ τούτου, οι κυβερνήσεις πρέπει να δραστηριοποιηθούν προκειμένου να διασφαλίσουν ότι κάθε άτομο έχει μια ιθαγένεια. Παρά τη θέσπιση της διατάξεως αυτής, καθώς και των λοιπών διατάξεων του διεθνούς δικαίου των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, πολλοί δεν αποκτούν ποτέ ή αποστερούνται της ιθαγενείας τους. Όταν κάποιος παραμένει αποκλεισμένος, η ανιθαγένεια τους καθιστά ευάλωτους. Επειδή στερούνται του δεσμού της ιθαγένειας με κάποιο κράτος, οι ανιθαγενείς χρήζουν ιδιαίτερης προσοχής και προστασίας, έτσι ώστε να είναι σε θέση να ασκήσουν τα θεμελιώδη δικαιώματά τους (UNHCR 2011, UNHCR 1999).

Παρόλο που σχεδόν όλα τα ευρωπαϊκά κράτη έχουν υπογράψει τα πρότυπα του διεθνούς δικαίου για την προστασία των ανιθαγενών, τα περισσότερα εξακολουθούν να στερούνται αποτελεσματικών εθνικών πλαισίων για την εφαρμογή αυτών των δεσμεύσεων. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα πολλοί άνθρωποι να αντιμετωπίζουν διακρίσεις και παραβιάσεις δικαιωμάτων καθημερινά. Η λύση σε αυτό το πρόβλημα συνδέεται με την πολιτική βούληση. Τα κράτη πρέπει να δημιουργήσουν διαδικασίες προσδιορισμού της ανιθαγένειας ως οδό νομιμοποίησης για τους ανιθαγενείς.

Η μετανάστευση ως ανθρώπινο δικαίωμα

Η μετανάστευση με την έννοια της παγκόσμιας ελευθερίας μετακίνησης δεν είναι ένα κωδικοποιημένο ανθρώπινο δικαίωμα. Το φιλελεύθερο δικαίωμα στην ελευθερία της ατομικής (παγκόσμιας) μετακίνησης προσκρούει στα εθνικά εδαφικά δικαιώματα και, για ορισμένους από τους αντιπάλους τους, με το συλλογικό δικαίωμα στην αυτοδιάθεση της δικής τους κοινωνικής, οικονομικής και πολιτιστικής ανάπτυξης (άρθρο 1 Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα - ICCPR – 1967). Ωστόσο, υπάρχει μια σειρά από ανθρώπινα δικαιώματα και διεθνείς συμφωνίες που περιορίζουν την κρατική κυριαρχία. Η Οικουμενική Διακήρυξη των Ηνωμένων Εθνών για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα του 1948 (άρθρο 14) και ο Χάρτης Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων της ΕΕ του 2000 (άρθρο 18) αναγνωρίζουν το θεμελιώδες δικαίωμα στο άσυλο (Goodwin-Gill, 2014). Σύμφωνα με τη Σύμβαση της Γενεύης του 1951 για τους Πρόσφυγες και το Πρόσθετο Πρωτόκολλο του 1967 σχετικά με το Καθεστώς των Προσφύγων, πρόσφυγες θεωρούνται όσοι βρίσκονται εκτός της χώρας καταγωγής τους, αναγκάζονται να εγκαταλείψουν τη χώρα καταγωγής τους λόγω εύλογου κινδύνου δίωξης, δεν έχουν επαρκή προστασία από τις κυβερνήσεις τους και δεν μπορούν να επιστρέψουν. Σύμφωνα με τη Σύμβαση της Γενεύης, όλοι εκείνοι οι πρόσφυγες που έχουν διαπράξει εγκλήματα πολέμου ή άλλα εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας αποκλείονται από αυτό το οικουμενικό βασικό δικαίωμα στο άσυλο.

Οι πρόσφυγες, από την άλλη πλευρά, που δεν εμπίπτουν στον στενό ορισμό της Σύμβασης της Γενεύης, εξακολουθούν να απολαμβάνουν ορισμένα προστατευτικά δικαιώματα που αναφέρονται στο πρόσθετο πρωτόκολλο του 1967, συμπεριλαμβανομένης ιδίως της απαγόρευσης επιστροφής στις χώρες καταγωγής (*μη επαναπροώθηση-non-refoulement*). Η Σύμβαση του 1951 υποχρεώνει επίσης τα κράτη να πληρούν

ορισμένα πρότυπα στην αντιμετώπιση των αιτούντων άσυλο (Hathaway, 2005). Σε περίπτωση «παράνομης» μετανάστευσης, δεν πρέπει ούτε να διώκονται ούτε να απελαθούν (άρθρο 31 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Ηνωμένων Εθνών), εκτός από περιπτώσεις δικαιολογημένης διακινδύνευσης της εθνικής ασφάλειας (άρθρο 9). Οι πρόσφυγες θα πρέπει επίσης να στηρίζονται σε διοικητικά θέματα, πρόσβαση στα κοινωνικά δικαιώματα και στην αγορά εργασίας και στέγασης (άρθρα 4, 14, 16, 22, 23, 24, 19).

Πέρα από τον προσδιορισμό και την αντιμετώπιση των αιτούντων άσυλο, υπάρχουν και άλλα κωδικοποιημένα ανθρώπινα δικαιώματα στον τομέα της μετανάστευσης. Αυτά περιλαμβάνουν το δικαίωμα στην ελεύθερη κυκλοφορία εντός του κράτους, στη μετανάστευση και την οικειοθελή επιστροφή (άρθρο 13 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Ηνωμένων Εθνών) καθώς και το δικαίωμα αναγνώρισης ως νομικής οντότητας και αλλαγής ιθαγένειας (άρθρα 6 και 15). Υπάρχουν επίσης άλλα δικαιώματα, όπως η εργασία, η εκπαίδευση και η κοινωνική ασφάλιση, τα οποία κατοχυρώνονται σε άλλες διεθνείς συμφωνίες και συμβάσεις όπως το Διεθνές Σύμφωνο του ΟΗΕ (ICESR) του 1966 για τα οικονομικά, κοινωνικά και μορφωτικά δικαιώματα. Μέχρι σήμερα, ωστόσο, δεν υπάρχει ανθρώπινο δικαίωμα να διαμένει κάποιος σε χώρα της επιλογής του, δηλαδή να μεταναστεύει (Benhabib 2008, Oberman 2013).

Επίλογος

Μετά τη 10η Δεκεμβρίου 1948, όταν η Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ υιοθέτησε την Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αποτελεί συστατικό στοιχείο της διεθνούς έννομης τάξης. Διεθνείς Συνθήκες για τα ανθρώπινα δικαιώματα, θεμελιώδεις εγγυήσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των Συνταγμάτων των περισσότερων κρατών αξιώνουν τον πλήρη σεβασμό των ανθρωπίνων και των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Το δικαίωμα ασύλου αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η πραγμάτωση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων δεν εξαρτάται μόνο από τις κυβερνήσεις και τα θεσμικά όργανα αλλά και από το κάθε άτομο. Καμία/Κανείς δεν είναι μικρή/μικρός, αδύναμη/αδύναμος · όλοι μπορούν να θέσουν ως προτεραιότητα τα ανθρώπινα δικαιώματα στην καθημερινή τους ζωή.

Για την αποτελεσματική αντιμετώπιση των διαφόρων προβλημάτων που προέκυψαν λόγω της μετανάστευσης στις ευρωπαϊκές κοινωνίες προτείνεται μια νέα προσέγγιση. Τα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης θα πρέπει να λάβουν υπόψη τους τα δύο Παγκόσμια Σύμφωνα που υιοθετήθηκαν από τη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών τον Δεκέμβρη του 2018. Συγκεκριμένα: Η Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών υιοθέτησε, με συντριπτική πλειοψηφία, αλλά χωρίς τις ψήφους των ΗΠΑ και της Ουγγαρίας, το Παγκόσμιο Σύμφωνο για τους Πρόσφυγες (Global Compact on Refugees), στόχος του οποίου είναι να βελτιωθεί η παγκόσμια διαχείριση της προσφυγικής κρίσης. Το Σύμφωνο αυτό δεν προκάλεσε εντάσεις όσο το αντίστοιχο Παγκόσμιο Σύμφωνο για την Ασφαλή, Τακτική και Ομαλή Μετανάστευση (The Global Compact for Safe, Orderly and Regular Migration) (United Nations 2018). Και τα δυο Σύμφωνα δεν έχουν δεσμευτικό χαρακτήρα και πηγάζουν από τη Διακήρυξη της Νέας Υόρκης που είχε υιοθετηθεί ομόφωνα το 2016 (UNHCR, 2018). Σύμφωνα με το Παγκόσμιο Σύμφωνο διασφαλίζεται ο αποτελεσματικός σεβασμός και η προστασία και η εκπλήρωση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων όλων των μεταναστών, ανεξάρτητα από το καθεστώς μετανάστευσής τους σε όλα τα στάδια του κύκλου μετανάστευσης. Επαναβεβαιώνεται επίσης, η δέσμευση για την εξάλειψη όλων των μορφών διακρίσεων, συμπεριλαμβανομένων του ρατσισμού, της ξενοφοβίας και της μισαλλοδοξίας, κατά των μεταναστών και των οικογενειών τους.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- European Asylum Support Office (2016), *Εισαγωγή στο Κοινό Ευρωπαϊκό Σύστημα Ασύλου (CEAS-ΚΕΣΑ) για τα Δικαστήρια*, διαθέσιμο στο https://euaa.europa.eu/sites/default/files/EASO-%20Introduction-%20to-%20CEAS%20JA_EL.pdf
- Πανταζής, Β. (2015), *Αντιρατσιστική Εκπαίδευση*, Αθήνα, ΣΕΑΒ.
- UNHCR (1999), *Η Σύμβαση του 1954 για το Καθεστώς των Ανηθαγενών*, Αναθεωρημένη έκδοση.
- UNHCR (2011), *Προστατεύοντας τους Ανηθαγενείς. Η Σύμβαση του 1954 για το καθεστώς των Ανηθαγενών*, διαθέσιμο στο https://www.unhcr.org/gr/wp-content/uploads/sites/10/2019/07/UNHCR_leaflet_PROTECTING_STATELESS_PERSONS_GR.pdf

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

- Benhabib, S. (2008), *Die Rechte der Anderen*, Frankfurt a.M.
- European Commission (2020), *New Pact on Migration and Asylum* https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/promoting-our-european-way-life/new-pact-migration-and-asylum_en
- Europa – Wissen und Materialien (2021), *Migrations- und Asylpolitik der EU. Verantwortung, Herausforderungen und Lösungswege*. <https://www.europaimunterricht.de/fluechtlings-migrations-asyl-politik>
- EUR-Lex Document 32021R2303 (2021), <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=CELEX:32021R2303#d1e913-1-1>
- Goodwin-Gill, G. S. (2014), *The International Law of Refugee Protection*, στο F. Qasmiyeh, E. Loescher, E. Long, K. Sigona, Nando (επιμ.), *Refugee and Forced Migration Studies*, Oxford, pp. 36-47.
- James C. H. (2005), *The Rights of Refugees under International Law*, Cambridge.
- Jochen, O. (2021), *Die Grenzen der EU: Europäische Integration, „Schengen“ und die Kontrolle der Migration (essentials)* Paperback.
- Jörg, L. (2008), *Die Allgemeine Erklärung der Menschenrechte von 1948: Eine Menschenrechtserklärung für die Einwanderungsgesellschaft?*, στο H. Zimmer (επιμ.), *Menschenrechtsbildung in der Einwanderungsgesellschaft. Grundlagen und Impulse für die Schule*, Münster, 15-28.
- Marcel, B. (2023), *Geschichte der europäischen Migrationspolitik, Dossier Migration*, bpb.de, <https://www.bpb.de/themen/migration-integration/dossier-migration/252329/geschichte-der-europaeischen-migrationspolitik/>.
- Oberman, K. (2013), *Immigration as a Human Right. Just World Institute Working*, Edinburgh, Paper Nr. 3.
- Official Journal of the European Communities (2001), *COUNCIL DIRECTIVE 2001/55/EC*, <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2001:212:0012:0023:EN:PDF>
- ProAsyl (2022), *Flüchtlinge in Griechenland*. <https://www.proasyl.de/thema/fluechtlinge-in-griechenland/aktuelles/>
- United Nations (2018), *The global compact on refugees*, New York. <https://www.unhcr.org/5c658aed4.pdf>
- UNHCR (2018), *Deads and Missing at Seas January-June*, <https://data2.unhcr.org/en/documents/download/64703>.
- United Nations (2018), *Global Compact for Safe, Orderly and Regular Migration (GCM)*, New York. <https://www.unhcr.org/en/migration/global-compact-safe-orderly-and-regular-migration-gcm>
- UNHCR (2018), *The New York Declaration for Refugees and Migrants*. <https://www.unhcr.org/584689257.pdf>
- United Nations (2014), *Handbook on Protection of Stateless Persons under the 1954 convention*

relating to the status of stateless persons, Geneva. https://www.unhcr.org/dach/wp-content/uploads/sites/27/2017/04/CH-UNHCR_Handbook-on-Protection-of-Stateless-Persons.pdf
United Nations (1954), *Convention relating to the Status of Stateless Persons*. <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-relating-status-stateless-persons>

ΘΕΩΡΙΕΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ

Αθανάσιος Πανταζής^α

^α Τμήμα Τουρκικών Σπουδών και Σύγχρονων Ασιατικών Σπουδών, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Περίληψη

Στην πορεία της παγκοσμιοποίησης τα εθνικά σύνορα γίνονται βαθμιαία πιο διαπερατά και οι διεθνείς μεταναστεύσεις ο κανόνας. Οι λόγοι και οι μορφές της μετανάστευσης διαφέρουν από πολλές απόψεις: κάποιοι μεταναστεύουν οικειοθελώς, άλλοι εγκαταλείπουν τα σπίτια τους αναζητώντας άσυλο, άλλοι μεταναστεύουν μαζικά, άλλοι μόνοι, κάποιοι περνούν «παράνομα» τα σύνορα με αυτοκατασκευασμένες βάρκες ή με φορτηγά αυτοκίνητα, άλλοι επαναπροωθούνται παράνομα από τα κράτη ή επιστρέφουν στην «πραγματική πατρίδα» τους. Με το ζήτημα της μετανάστευσης έχουν ασχοληθεί εκατοντάδες επιστήμονες και πολιτικοί από τα τέλη του 18ου αιώνα, εκφράζοντας διαφορετικές απόψεις που στηρίζονται σε διαφορετικές ιδεολογίες. Δεν αρκεί μια θεωρία για να καταλήξουμε σε μια επαρκή κατανόηση της μετανάστευσης.

Λέξεις Κλειδιά: μετανάστευση, θεωρίες μετανάστευσης, παγκοσμιοποίηση, κοινωνικός μετασχηματισμός

MIGRATION THEORIES

Athanassios Pantazis^α

^α Faculty of Turkish Studies and Modern Asian Studies, National and Kapodistrian University of Athens

Abstract

In the course of globalization, national borders are gradually becoming more permeable and international migrations are the norm. The reasons and forms of migration differ in many respects: some migrate voluntarily, others leave their homes in search of asylum, others migrate en masse, others alone, some cross the border “illegally” in self-made boats or in trucks, others are illegally repatriated from states or return to their “real homeland”. Hundreds of scientists and politicians have dealt with the issue of immigration since the end of the 18th century, expressing different opinions based on different ideologies. A theory is not enough to arrive at an adequate understanding of migration.

Keywords: migration, migration theories, globalization, social transformation

Εισαγωγή

Η μετανάστευση δεν είναι ποτέ μια απλή ατομική δράση στην οποία ένα άτομο αποφασίζει να φύγει από την πατρίδα του για να αναζητήσει καλύτερες ευκαιρίες ζωής. Είναι μια μακροπρόθεσμη διαδικασία που θα επηρεάσει το υπόλοιπο της ζωής του μετανάστη και τις επόμενες γενιές. Επίσης, η μετανάστευση είναι συχνά μια συλλογική δράση, που προκύπτει από την κοινωνική, οικονομική και πολιτική αλλαγή και επηρεάζει ολόκληρες τις κοινότητες και τις κοινωνίες τόσο στις περιοχές προέλευσης όσο και στις περιοχές προορισμού. Η μετανάστευση είναι σχεδόν πάντα κάτι περισσότερο από διαδικασίες χωρικής μετακίνησης - συνήθως οδηγεί σε σημαντικές αλλαγές στην ψυχοκοινωνική κατάσταση των πληγέντων, στην πολιτιστική τους ταυτότητα και στην οικοδόμηση της κοινότητας, συχνά επίσης σε εκτεταμένες αλλαγές στην υποδομή και την κοινωνική δομή της κοινωνίας της χώρας προέλευσης και υποδοχής.

Με το ζήτημα της μετανάστευσης έχουν ασχοληθεί επιστήμονες και πολιτικοί από τα τέλη του 18ου αιώνα, εκφράζοντας διαφορετικές απόψεις που στηρίζονται σε διαφορετικές ιδεολογίες. Στόχος της κοινωνιολογικής έρευνας για τη μετανάστευση είναι- εκτός από τα ατομικά και κοινωνικά αίτια, τις μορφές και τις συνέπειες της μετανάστευσης-, να διατυπώσει γενικές απόψεις σχετικά με τα πρότυπα συμπεριφοράς των μεταναστών και τη λειτουργία των μεταναστών για όλες τις εμπλεκόμενες κοινωνίες.

Οι θεωρίες που θα παρουσιαστούν σε αυτή την μελέτη αποτελούν τη βάση με την οποία γίνεται σαφές το πλαίσιο εντός του οποίου γίνεται η ανάλυση και η ερμηνεία των θεωρητικών και εμπειρικών δεδομένων. Σκοπός, λοιπόν, της παρούσης μελέτης είναι να παραθέσει τις επικρατούσες θεωρητικές αντιλήψεις περί μετανάστευσης. Στη σύγχρονη βιβλιογραφία υπάρχουν θεωρίες που ερμηνεύουν τη μετανάστευση μεταξύ περιοχών της ίδιας χώρας (εσωτερική μετανάστευση) και μεταξύ χωρών (διεθνή μετανάστευση). Μερικές από αυτές τις θεωρίες αναφέρονται ρητά στη διεθνή μετανάστευση (π.χ. η θεωρία της αγοράς εργασίας) και μερικές από αυτές αφορούν ρητά τόσο την εσωτερική όσο και τη διεθνή μετανάστευση (π.χ. η «Νέα Οικονομική Θεωρία της Μετανάστευσης»). Ορισμένες από τις έννοιες που παρουσιάζονται είναι ενσωματωμένες σε ένα πολύπλοκο θεωρητικό πεδίο (π.χ. η θεωρία του παγκόσμιου συστήματος). Σε γενικές γραμμές, η αξία της μετανάστευσης - όπως και οι θεωρητικές καινοτομίες των τελευταίων χρόνων περί αυτής- δεν έγκειται στην εμφάνιση ενός ή δύο ακριβώς οριοθετημένων «σχολών», αλλά στην εμφάνιση αναλυτικών εργαλείων, τα οποία είναι συχνά συμβατά, αλλά και αντιφατικά ορισμένες φορές. Όλες οι θεωρίες που θα παρουσιαστούν δεν είναι αναγκαστικά ανταγωνιστικές μεταξύ τους, ενώ έχουν μια κοινή θεμελιώδη αρχή ότι η απόφαση μετανάστευσης βασίζεται στην προσπάθεια των ανθρώπων να βελτιώσουν την οικονομική τους θέση. Σημαντικές διαφορές αναδύονται, ως προς το ποιος είναι ο φορέας αποφάσεων και ποιο είναι το περιβάλλον εντός του οποίου λαμβάνει χώρα η μετανάστευση (Λιανός και Καβουνίδη 2012).

Μετανάστευση

Η μετανάστευση από την εποχή του «Homo Sapiens» μέχρι σήμερα δεν αποτελεί μια ιδιαιτερότητα. Πρέπει να νοηθεί ως ένα παγκόσμιο κοινωνικό φαινόμενο της νεωτερικότητας που επηρεάζει όλα τα κοινωνικά και κοινοτικά πλαίσια ζωής. Οι πρόσφατες μεταναστευτικές ροές, ιδίως η προσφυγική μετανάστευση, παρουσιάζουν σημαντικές προκλήσεις. Αυτό αφορά όχι μόνο την ποσοτική διάσταση, αλλά και τον αυξημένο γλωσσικό, πολιτισμικό, θρησκευτικό και κοινωνικό πλουραλισμό. Η προσφυγική μετανάστευση επιφέρει, επίσης, ιδιαίτερα επισφαλείς καταστάσεις ζωής. Αυτές περιλαμβάνουν για παράδειγμα την επίτευξη καθεστώτος παραμονής, που διανοίγει τη δυνατότητα διαβίωσης, καθώς και σημαντικές ψυχοκοινωνικές επιβαρύνσεις και συγκρούσεις (Sassen-Koob 1984: 1144-1167).

Σε όλον τον κόσμο, τουλάχιστον 82,4 εκατομμύρια άνθρωποι έχουν αναγκαστεί να εγκαταλείψουν τις εστίες τους. Στον αριθμό αυτό περιλαμβάνονται περίπου 26,4 εκατομμύρια πρόσφυγες. Ανάμεσά τους τα μισά είναι παιδιά. Περιλαμβάνονται επίσης εκατομμύρια ανιθαγενείς, που έχουν στερηθεί τη δυνατότητα να έχουν ιθαγένεια και πρόσβαση σε βασικά δικαιώματα όπως η εκπαίδευση, η ιατρική φροντίδα, η εργασία και η ελευθερία μετακίνησης. Σε έναν κόσμο, όπου ένας άνθρωπος στους 95 έχει ξεριζωθεί εξαιτίας συγκρούσεων ή διώξεων (UNCHR 2021), η ευθύνη των κρατών είναι ιδιαίτερη σημαντική.

Η αύξηση της «αναγκαστικής μετανάστευσης» (Γεωργιάδης και Πανταζής 2020) προκάλεσε τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Ελλάδα έντονες και αμφιλεγόμενες συζητήσεις. Τα κράτη έχουν επανειλημμένα προσπαθήσει να ελέγξουν τη μετανάστευση με νομικές ρυθμίσεις, ενώ σε επίπεδο πολιτικών συζητήσεων τίθεται εκτενώς το θέμα της μετανάστευσης και της ένταξης των μεταναστών. Γεγονότα και απόψεις για τις παγκόσμιες τάσεις της μεταναστευτικής ροής και το θέμα του ασύλου βρίσκονται στο προσκήνιο των συζητήσεων των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Σημαντική κινητήρια δύναμη για τη μετανάστευση αποτελεί η παγκοσμιοποίηση (Robertson 1990), ο αντίκτυπος της οποίας έχει ως αποτέλεσμα, αρχικά, όλα τα κράτη να επιδιώκουν τον έλεγχο της μετανάστευσης. Η ένταση του ελέγχου είναι πράγματι διαφορετική και μερικά κράτη είναι πιο ανοιχτά στη μετανάστευση από άλλα. Ωστόσο, ισχύει το γεγονός ότι κάθε κράτος ελέγχει αυστηρά τα σύνορά του και κανένα κράτος δεν έχει ως στόχο την πολιτική των ανοικτών συνόρων (Angenendt 2009). Κατά δεύτερον, οι άνθρωποι δεν μεταναστεύουν μόνο για οικονομικούς λόγους, διότι οι πρόσφυγες αποτελούν ένα σημαντικό τμήμα της παγκόσμιας μετανάστευσης. Δεν εγκαταλείπουν την πατρίδα τους πρωτίστως για μια καλύτερη ζωή για τους ίδιους και την οικογένειά τους, αλλά και επειδή αναζητούν προστασία από την καταπίεση και τις διώξεις.

Σε μια από τις πιο πρόσφατες παρεμβάσεις του, ο φιλόσοφος Etienne Balibar ισχυρίζεται ότι η έκκληση για αναγνώριση της μετανάστευσης ως ανθρώπινο δικαίωμα δεν είναι αβάσιμη (Balibar 2018). Σύμφωνα με τον Balibar, οι συνέπειες όλων των ανισοτήτων στον σημερινό κόσμο φανερώνονται στους μετανάστες. Είναι παγιδευμένοι στα σύνορα μεταξύ της βίας του ξεριζωμού και της καταστολής που πρέπει να υπομείνουν στις χώρες καταγωγής τους καθώς και στις χώρες άφιξης. Ακόμη και η διάκριση μεταξύ «νόμιμης» και «παράνομης», αναγκαστικής και εκούσιας μετανάστευσης είναι μια παράνομη, βίαιη πράξη που οδηγεί στην περαιτέρω εξάπλωση της διαδικασίας στέρησης του δικαιώματος. Ο Balibar χαρακτηρίζει γενικά στους μετανάστες ως *errans* («περιπλανώμενους») και υποστηρίζει τον ορισμό του γενικού δικαιώματος στη φιλοξενία που βασίζεται στο υπάρχον δικαίωμα του ανθρώπου στην αναγνώριση ως νομικού προσώπου (άρθρο 6 του Χάρτη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του ΟΗΕ) (UNCHR 2003), το οποίο βασίζεται σε διεθνές και διακρατικό επίπεδο και μπορεί να απαιτηθεί από μεμονωμένο *errans* (περιπλανώμενο) οπουδήποτε - ακόμη και σε λέμβους - έναντι μεμονωμένων κρατών (Balibar 2018).

Νεοκλασική οικονομική θεωρία

Η νεοκλασική ανάλυση εξηγεί την απόφαση του ατόμου να μεταναστεύσει με κριτήριο τη μεγιστοποίηση της βασικής του ωφέλειας (ή χρησιμότητας) για το ίδιο. Οι νεοκλασικές μεταναστευτικές θεωρίες, τις οποίες ο Ernest George Ravenstein διατύπωσε μετά τους «νόμους της μετανάστευσης», αντιπροσωπεύουν τις παλαιότερες έννοιες για την εξήγηση του φαινομένου. Σε μακροοικονομικό επίπεδο, θεωρούν την εγχώρια και τη διεθνή μετανάστευση ως αποτέλεσμα της ασυνήθιστης προσφοράς και ζήτησης εργασίας. Ενώ οι περιφέρειες ή οι χώρες με μεγάλο εργατικό δυναμικό έχουν χαμηλούς μισθούς, το ίδιο ισχύει και σε περιφέρειες/χώρες με περιορισμένη δεξαμενή εργατικού δυναμικού. Οι προκύπτουσες μισθολογικές διαφορές αναγκάζουν τους εργαζόμενους να μεταναστεύσουν σε μέρη με υψηλότερους μισθούς. Η μετανάστευση θα πρέπει επομένως να συμβάλει

στην επίτευξη ισορροπίας τόσο από πλευράς μισθών όσο και από άποψη προσφοράς και ζήτησης εργασίας (Ravenstein 1885: 247 στο Γεωργιάδης και Πανταζής 2020).

Σύμφωνα με τον Todaro, εάν ο χρονικός ορίζοντας εντός του οποίου συγκρίνονται τα εισοδήματα και λαμβάνονται αποφάσεις για τη μετανάστευση είναι αρκετά μεγάλος, αυξάνεται η πιθανότητα οι αναμενόμενοι μισθοί στην πόλη να υπερβούν το αναμενόμενο αγροτικό εισόδημα παρά την προσωρινή ανεργία, γι' αυτό η μετανάστευση είναι μια λογική επιλογή για τον μεμονωμένο μετανάστη ακόμη και όταν η ανεργία αυξάνεται. Διότι: «Όσο μεγαλύτερη είναι η διαφορά στις οικονομικές ευκαιρίες μεταξύ αστικών και αγροτικών περιοχών, τόσο μεγαλύτερη είναι η ροή μεταναστών από τις αγροτικές σε αστικές περιοχές» (Todaro 1980: 377).

Ένα από τα σημαντικότερα θεωρήματα της νεοκλασικής περιόδου είναι ότι κάθε χώρα εξάγει εκείνους τους παράγοντες από τους οποίους έχει πολλούς, γεγονός που οδηγεί τελικά στην εξίσωση των τιμών των συντελεστών. Για τον σημαντικότερο υποστηρικτή των νεοκλασικών μεταναστευτικών θεωριών δίπλα στον Todaro, τον οικονομολόγο George J. Borjas ισχύει το ίδιο και για τη μετανάστευση: «(1) διεθνής μετανάστευση των ατόμων που μεγιστοποιούν το εισόδημα είναι απλώς ένας άλλος τρόπος για να εξασφαλιστεί ότι οι τιμές των συντελεστών εξισώνονται μεταξύ των χωρών» (Borjas 1989: 459). Με βάση αυτό, ο Borjas ασχολείται με το ζήτημα της επιλογής των μεταναστών και των χωρών προορισμού, αφού προφανώς όλοι οι άνθρωποι μεταναστεύουν και δεν είναι ίδιες όλες οι χώρες μετανάστευσης. Ο Borjas εξηγεί την επιλογή με την ύπαρξη μιας αγοράς μετανάστευσης, στην οποία η «προσφορά» και η «ζήτηση» καθορίζονται από τις οικονομικές συνθήκες στις χώρες αποστολής και υποδοχής από τις μεταναστευτικές πολιτικές των χωρών προορισμού (Borjas 2006: 228).

Η θεωρία του κόστους/οφέλους

Επιστημονικές μελέτες για την εκτίμηση των επιπτώσεων της μετανάστευσης χρησιμοποιούν τη μέθοδο ανάλυσης κόστους / οφέλους για τη χώρα υποδοχής, τη χώρα προέλευσης, την επιχείρηση απασχόλησης και τους ίδιους τους μετανάστες, επισημαίνοντας τις δυσχέρειες της μεθόδου. Οι περισσότερες δείχνουν ότι η εισροή μεταναστών επιφέρει κέρδος στην κατά κεφαλή παραγωγή της χώρας υποδοχής, αλλά η κατανομή του οφέλους είναι άνιση και εξαρτάται από τη διάρθρωση των ειδικοτήτων του εργατικού δυναμικού μεταναστών και γηγενών. Για παράδειγμα, η μετανάστευση εγκεφάλων (το περίφημο «*brain drain*»), συχνά, περιγράφεται ως απώλεια για τη χώρα προέλευσης και κέρδος για τη χώρα υποδοχής (Miller 2017, Nida-Rümelin 2017, Carens 2017).

Αφού μελέτησε τα οφέλη και τις ζημιές της μετανάστευσης, εξετάζοντας τα δεδομένα των μεσογειακών χωρών, ο Kindelberger (1967) θεωρεί ότι οι χώρες προέλευσης ωφελούνται από τη μείωση της ανεργίας και της υποαπασχόλησης, την εισροή κεφαλαίων με τη μορφή εμβασμάτων, τις θετικές επιπτώσεις στο ισοζύγιο πληρωμών, την αποτροπή κοινωνικών εντάσεων και συγκρούσεων. Η προσφορά εργασίας προωθεί την ανάπτυξη της χώρας υποδοχής, αλλά συνδυαστικά με άλλους παράγοντες, όπως για παράδειγμα στη μεταπολεμική Ευρώπη, η ανάπτυξη καθορίστηκε από την τεχνική πρόοδο, τις καλύτερες παραγωγικές μεθόδους και την προσφορά εργατικού δυναμικού, η οποία ήταν άφθονη εξαιτίας των μεταναστών που μετακινήθηκαν από τον αγροτικό τομέα της χώρας τους στη βιομηχανία της χώρας υποδοχής. Ο Galbraith (1981) εξετάζει τη μετανάστευση ως μέσο για την καταπολέμηση της φτώχειας και συμπεραίνει ότι βελτιώθηκε όχι μόνο η θέση όσων έφυγαν, αλλά και εκείνων που έμειναν στη χώρα τους. Όλοι, σχεδόν, όσοι μετανάστευσαν βελτίωσαν την οικονομική τους κατάσταση και συνέβαλαν στην ευημερία των χωρών υποδοχής (Ambrosini 2014 στο Γεωργιάδης και Πανταζής 2020).

Η θεωρία του ανθρωπίνου κεφαλαίου

Ο Adam Smith το 1776 προσπάθησε να περιγράψει και να εγκαθιδρύσει ένα πολιτικοοικονομικό πλαίσιο ανάλυσης, στο οποίο οι επιθυμίες και οι προσπάθειες των ανθρώπων για βελτίωση των συνθηκών διαβίωσής τους συνοδεύονται από επωφελή αποτελέσματα σε ατομικό και κοινωνικό επίπεδο. Αργότερα, ο Alfred Marshall, το 1890, ανέφερε ότι η κατάρτιση των εργαζομένων στον χώρο εργασίας τους αποτελεί μια μορφή δημόσιας επένδυσης. Μεταπολεμικά, αυτή η συσσωρευμένη γνώση αξιοποιήθηκε από τους Jacob Mincer, Theodore Schultz και Gary Becker που εν συνεχεία έθεσαν τα θεμέλια της θεωρίας του ανθρωπίνου κεφαλαίου (*human capital theory*) στις αρχές της δεκαετίας του 1960. Η προσπάθεια αυτή προήλθε από την ανάγκη να αποτιμηθεί η αξία των ανθρωπίνων ζώων που χάνονταν στους πολέμους εκείνης της περιόδου, αλλά και η μείωση των φορολογικών εσόδων λόγω των θανάτων ή των έντονων μεταναστευτικών ροών, που οφείλονταν στις δυσμενείς συνθήκες διαβίωσης (Cohen 1987).

Οι Schultz (1963) και Mincer (1994) ανέδειξαν τον ρόλο που διαδραματίζει η γνώση και οι δεξιότητες στην αύξηση της παραγωγικότητας και προσδιόρισαν τη συμβολή του ανθρωπίνου κεφαλαίου στη διαμόρφωση των ατομικών εισοδημάτων. Στη συνέχεια, αναπτύχθηκαν διάφορες επιστημονικές προσεγγίσεις για μεγάλη ποικιλία θεμάτων, όπως τον ρόλο της μάθησης την ώρα της εργασίας και του ατομικού αποθέματος υγείας, που πλέον αντιμετωπίζονται ως παραγωγικές εισροές, της μετανάστευσης ως μια μορφή επένδυσης σε ανθρωπινό κεφάλαιο και της συμβολής της εκπαίδευσης στη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου της κοινωνίας και στη διαμόρφωση υψηλών ρυθμών οικονομικής μεγέθυνσης (Γεωργιάδης 2014). Όσον αφορά στη μετανάστευση, αυτή εκλαμβάνεται ως επένδυση σε ανθρωπινό κεφάλαιο, αφού ο μετανάστης μεταφέρει στη χώρα υποδοχής γνώσεις, ικανότητες, δεξιότητες, εμπειρίες κ.ά. Στο κόστος αυτό προσμετρούνται η μετακόμιση, τα ενοίκια στη χώρα υποδοχής, το υψηλότερο κόστος διατροφής, οι ψυχικές επιβαρύνσεις που προκαλεί η μετανάστευση κ.κ. (Γεωργιάδης 2014).

Η προσέγγιση των παραγόντων έλξης και απώθησης

Όπως και η θεωρία του ανθρωπίνου κεφαλαίου, έτσι και η προσέγγιση των παραγόντων έλξης και απώθησης των μεταναστών είναι σχετικά πρόσφατη, αφού εμφανίστηκε μετά το τέλος του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου. Δεν προσέφερε, όμως, κάποιο καινοφανές στοιχείο στη θεωρία, ώστε να μπορεί να θεωρηθεί ως η βάση μιας νέας σχολής οικονομικής σκέψης, αλλά δανείστηκε επιλεκτικά στοιχεία της προϋπάρχουσας θεωρίας, αναδομώντας την καινοφανώς και πρωτότυπα (Ambrosini 2014). Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, οι χώρες προέλευσης και υποδοχής ανταγωνίζονται αρμονικά σε μια δημοπρασία, όπου ο υποψήφιος μετανάστης, έχοντας πλήρη γνώση των προσφορών, θα επιλέξει την καλύτερη ως προς τα συμφέροντά του. Με βάση τη λογική αυτή, αφού ένα άτομο επιλέξει να μεταναστεύσει, μπορεί στη συνέχεια να αποφασίσει να παλινοοστήσει, αν στο πλαίσιο μιας δυναμικής εξέλιξης, κρίνει ότι η προσφορά της χώρας προέλευσής του είναι καλύτερη (Χριστοδούλου και Νίκας 2012). Οι παράγοντες προσέλκυσης είναι οι πιο σημαντικοί για τα άτομα που μεταναστεύουν εκούσια, τα οποία γίνονται δεκτά στις χώρες υποδοχής κατόπιν επιλογής ανάλογα με την ειδίκευση, την ηλικία και την εκπαίδευση, ενώ οι παράγοντες απώθησης συχνά αφορούν άτομα που εγκαταλείπουν τη χώρα τους για λόγους ανεξάρτητους από τη θέλησή τους (Zanfrini 2004 στο Γεωργιάδης και Πανταζής 2020).

Η θεωρία της κατάτμησης της αγοράς εργασίας ή της δυαδικής αγοράς εργασίας

Πρόδρομος της θεωρίας αυτής υπήρξε ο Lewis (1955), προτείνοντας ένα μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης με απεριόριστη προσφορά εργασίας σε δυαδικές οικονομίες, όπου

η μετανάστευση παίζει σημαντικό ρόλο. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, η εργασία διακρίνεται σε δύο τομείς: (α) τον κεντρικό, που αφορά τους γηγενείς, όπου οι μισθοί είναι υψηλοί, τα δικαιώματα των εργαζομένων δεν αμφισβητούνται, οι συνθήκες υγιεινής και εργασίας είναι ικανοποιητικές, υπάρχουν προοπτικές εξέλιξης, ασφάλεια, σταθερότητα στην απασχόληση και μικρή πιθανότητα ανεργίας και (β) τον περιφερειακό, ανεπίσημο ή δευτερεύοντα, που χαρακτηρίζεται από χαμηλές αμοιβές, ανύπαρκτα κοινωνικά δικαιώματα, εργασιακή αβεβαιότητα, ανθυγιεινό εργασιακό περιβάλλον, εργασίες χαμηλού κοινωνικού κύρους, μεγάλη πιθανότητα ανεργίας και παραβίαση της εργατικής νομοθεσίας, κυριαρχεί η ανειδίκευτη εργασία με την οποία απασχολείται το μεγαλύτερο μέρος του αλλοδαπού εργατικού δυναμικού και μέρος των γηγενών, ενώ η ειδικευμένη εργασία είναι περιορισμένη και καλύπτεται κυρίως από τους γηγενείς (Γεωργιάδης και Πανταζής 2020). Ο Piore (1979) είναι ο πιο ένθερμος υποστηρικτής της, θεωρώντας ότι η μετανάστευση δεν είναι αποτέλεσμα των χαμηλών μισθών και του υψηλού ποσοστού ανεργίας στις χώρες προέλευσης, αλλά μάλλον προκαλείται από τις συνθήκες που επικρατούν στις χώρες εισροής των μεταναστών. Η θεωρία αυτή συνδέει τη μετανάστευση με τις δομικές απαιτήσεις των μοντέρνων βιομηχανικών οικονομιών, αναδεικνύοντας τη ζήτηση ξένων εργατών από τη χώρα προορισμού ως τον πιο δυναμικό παράγοντα διεθνούς μετανάστευσης (Καραμανλή 2008).

Παγκόσμια θεωρία συστημάτων και νεομαρξισμός

Όπως πολλές οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές μελέτες, η έρευνα για τη μετανάστευση επηρεάστηκε επίσης από τη θεωρία των παγκόσμιων συστημάτων και τις νεομαρξιστικές τάσεις. Μόνο η αλληλεπίδραση της ένταξης στην αγορά εργασίας και ο μερικός αποκλεισμός των πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων καθιστά τη διεθνή μετανάστευση ένα «σύστημα προσφοράς εργασίας» που είναι τόσο κατάλληλο για τη «δημιουργία εργαζομένων στο σωστό μέρος και στο χαμηλότερο δυνατό επίπεδο μισθών» (Wallerstein 1984: 66) ώστε: «τα ίδια τα χαρακτηριστικά που καθιστούν αυτά τα ανθρώπινα όντα κατάλληλα για εργασία τα καθιστά ανεπιθύμητα από την άποψη της ιδιότητας μέλους στη χώρα υποδοχής» (Zolberg 1989: 411).

Η μετανάστευση θεωρείται ως ένα υποσύστημα της παγκόσμιας αγοράς, ως ένα «σύστημα προσφοράς εργασίας» (Sassen 1988) σε μια «παγκόσμια αγορά εργασίας» (Potts 1988). Ο Sassen (1988) δείχνει ότι η προσανατολισμένη στις εξαγωγές εκβιομηχάνιση που οδηγείται από ξένες επενδύσεις σε περιφερειακές χώρες, η οποία συνήθως θεωρείται ως εμπόδιο στη μετανάστευση, οδηγεί σε υψηλά ποσοστά εσωτερικής μετανάστευσης. Επειδή οι ανατροπές στην παγκόσμια οικονομία από τη δεκαετία του 1970 περιέλαβαν κοινωνικοοικονομικές ανακατατάξεις στα παλαιά κέντρα, οδηγούν σε αλλαγές στην οργάνωση της εργασίας, στην κατανομή του εισοδήματος και στη ζήτηση εργατικού δυναμικού. Με βάση τον σχετικό συγχρονισμό της τρέχουσας φάσης της παγκόσμιας ολοκλήρωσης με την αύξηση της παγκόσμιας μετανάστευσης εργατικού δυναμικού, υποστηρίζεται ότι οι τάσεις οικονομικής, πολιτιστικής και πολιτικής διεθνοποίησης έχουν δημιουργήσει νέες συνθήκες για την ανθρώπινη κινητικότητα. Ωστόσο, η απασχόληση των μεταναστών στα κέντρα της παγκόσμιας οικονομίας δεν αντιπροσωπεύει μια εναλλακτική λύση στην κινητικότητα του κεφαλαίου, δηλαδή την ανάθεση της παραγωγής σε «περιοχές χαμηλών μισθών». Σύμφωνα με τους συντάκτες της εν λόγω θεωρητικής προσέγγισης, αυτή η αλλαγή στη νομική θέση δεν είναι τυχαίο ή υποπροϊόν της παγκόσμιας αγοράς εργασίας, αλλά εγγενές όργανο εσκεμμένης πολιτικής χειραγώγησης. Σύμφωνα με τον Cohen (1987), «η καρδιά μιας οικονομικής θεωρίας της μετανάστευσης» βρίσκεται σε αυτή τη δυναμική της ένταξης, της αποσύνθεσης και της μετανάστευσης (Cohen 1987: 26).

Η προσανατολισμένη στις εξαγωγές εκβιομηχάνιση που καθοδηγείται από άμεσες ξένες επενδύσεις κινητοποιεί νέα τμήματα του πληθυσμού –ιδιαιτέρως νεαρές γυναίκες–

σε αμειβόμενη εργασία και υπονομεύει τις παραδοσιακές μορφές εργασίας. Τα κράτη παρεμβαίνουν άμεσα και έμμεσα στην κινητοποίηση της μετανάστευσης για παράδειγμα μέσω των θρησκευτικών και πολιτικών τους αποφάσεων (Potts 1988). Ωστόσο, στις ΗΠΑ καθώς και στην Ε.Ε., υπάρχει ένα αυξανόμενο χάσμα μεταξύ των στόχων τους, δηλαδή της μείωσης ή της διακοπής της μετανάστευσης, και της πραγματικής ανάπτυξης (Zolberg 1989: 411).

Η άμεση στρατολόγηση μεταναστών ήταν απαραίτητη για αιώνες λόγω της ελλιπούς σύνδεσης μεταξύ κέντρου και περιφέρειας, μεταξύ αβύσσου και περιοχών μετανάστευσης, και επειδή η μετανάστευση δεν αρχίζει να ρέει από μόνη της όταν υπάρχουν διαφορές στους μισθούς (Angenedt 2009). Διαδικασίες παγκοσμιοποίησης που αυξάνουν τον όγκο της μετανάστευσης εντός και εκτός των περιφερειακών περιοχών της παγκόσμιας οικονομίας συνοδεύονται από ολοένα και πιο περιοριστικές μεταναστευτικές πολιτικές στα κεντρικά κράτη. Σήμερα, όλο και περισσότερες χώρες στην περιφέρεια της παγκόσμιας οικονομίας (π.χ. οι Φιλιππίνες, η Νότια Κορέα, η Ινδονησία, η Σρι Λάνκα ή η Αίγυπτος) αρχίζουν να ακολουθούν μια ενεργή πολιτική μετανάστευσης. Η γεωργία στον Τρίτο Κόσμο περιλαμβάνεται όλο και περισσότερο στον διεθνή καταμερισμό εργασίας, τόσο ως τόπος παραγωγής όσο και ως διαμεσολαβητής μέσω του ανταγωνισμού της παγκόσμιας αγοράς (Abadan-Unat 1977: 45). Είναι μια συνιστώσα της προσφοράς εργασίας με ξεχωριστό ρόλο στην εργασιακή διαδικασία που χαρακτηρίζεται από τη θεσμική διαφοροποίηση των διαδικασιών αναπαραγωγής και συντήρησης του εργατικού δυναμικού.

Οι μελέτες που ερμηνεύουν τη μετανάστευση ως υποσύστημα της παγκόσμιας αγοράς έχουν ενισχυθεί από τις διαδικασίες της παγκοσμιοποίησης από τη δεκαετία του 1960 (Angenedt 2009). Λόγω της επεκτατικής φύσης της διαδικασίας συσσώρευσης, από τη μια πλευρά, και της επιδιωκόμενης μείωσης του κόστους εργασίας από την άλλη, η ανάγκη για εργασία είναι σταθερή στην ανάπτυξη του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος. Τέτοιες συνδέσεις ή «γέφυρες» επεκτείνονται ραγδαία στην εποχή της παγκοσμιοποίησης. Καθώς η διαδικασία της συσσώρευσης επεκτείνεται, νέες περιοχές εντάσσονται υποτελώς στον διεθνή καταμερισμό εργασίας, με αποτέλεσμα την εμπορευματοποίηση της γης και τη γενική περιφεροποίηση. Η αυξανόμενη κινητικότητα του κεφαλαίου, η αυξανόμενη κυκλοφορία αγαθών, τα νέα μέσα, οι πληροφορίες και η επικοινωνία, τα φθηνότερα μέσα μεταφοράς - όλοι αυτοί οι παράγοντες διευκολύνουν, επιταχύνουν και ενθαρρύνουν την εμφάνιση της μετανάστευσης (Sassen 1988). Είναι λοιπόν η ίδια διαδικασία παγκοσμιοποίησης που δημιουργεί μεταναστευτικό δυναμικό μέσω του ξεριζωμού και ταυτόχρονα διασφαλίζει αυτές τις ιδεολογικές, πολιτιστικές και υλικές συνδέσεις μεταξύ του κέντρου και της περιφέρειας, μεταξύ των χωρών προέλευσης του κεφαλαίου και των χωρών προέλευσης των μεταναστών (Morokvasic 1983: 43).

Οι μετανάστες γίνονται πρόσθετοι παρεμβατικοί παράγοντες, δηλαδή «αντικειμενικοί και ιδεολογικοί δεσμοί» (Sassen 1988: 9) μεταξύ μιας περιοχής αποστολέα και παραλήπτη. Η παγκοσμιοποίηση δημιουργεί επίσης μια νέα ανάγκη για περιθωριοποιημένη εργασία στα κέντρα και έτσι ενθαρρύνει τη διεθνή μετανάστευση. Αυτή η διεξόδυση δημιουργεί ανισορροπίες μεταξύ τομέων και θεσμών της δευτερεύουσας μονάδας, οι οποίες τελικά οδηγούν σε μετατόπιση της εργασίας. Το αποτέλεσμα είναι ότι οι αγροτικοί πληθυσμοί εκδιώκονται απευθείας από τη γη τους, οι μικρές εκμεταλλεύσεις που δεν είναι πλέον κερδοφόρες εγκαταλείπονται και υπάρχει γενική απώλεια γεωργικών θέσεων εργασίας (Morokvasic 1983: 24). Η παγκοσμιοποίηση και η μετανάστευση σχετίζονται, επειδή ο σχηματισμός ενός διακρατικού χώρου που δημιουργήθηκε από τις παγκόσμιες κινήσεις κεφαλαίων, αγαθών, υπηρεσιών, πληροφοριών κ.λπ. αίρει τα εμπόδια στην κινητικότητα (Abadan-Unat 1977). Ένα δεύτερο σημείο σύμφωνα με τους συγγραφείς που προσανατολίζονται στη θεωρία των παγκόσμιων συστημάτων, είναι πως η μετανάστευση και ο καπιταλισμός συνδέονται άρρηκτα μεταξύ τους, είναι δηλαδή η συνεχής ανανέωση των μεταναστευτικών δυνατοτήτων στην πορεία της καπιταλιστικής επέκτασης.

Από την άλλη πλευρά, η ύπαρξη εθνικών κρατών και κατά συνέπεια συνόρων εθνικών κρατών σημαίνει ότι η διεθνής μετανάστευση είναι κάτι περισσότερο από μια φυσική επανεγκατάσταση (Potts 1988).

Φύλο και μετανάστευση

Μια γενική απάντηση στο ερώτημα εάν η μετανάστευση οδηγεί σε χειραφέτηση ή «ψευδο-χειραφέτηση» (Abadan-Unat 1977) είναι δυνατή μόνο στον βαθμό που φαίνεται βέβαιο ότι «η μετανάστευση δεν είναι μια ανοιχτή πόρτα στη χειραφέτηση» (Morokvasic, 1983: 28). Κάθε μία από αυτές τις κατηγορίες είναι συνυφασμένη με τις άλλες και είναι η αλληλοδιείσδυση του «φύλου», της «εθνικότητας» και της «τάξης» που καθορίζει τη θέση των μεταναστών. Εάν υπονομεύεται η ικανότητα των νοικοκυριών να επιβιώσουν, αφενός αυξάνεται η εργασία που απαιτείται από τις γυναίκες, αφετέρου εκτοπίζονται ολοένα και περισσότερο, καθώς η δημιουργία εσόδων είναι αυστηρά προσαρμοσμένη στους άνδρες (Abadan-Unat 1977). Το κεντρικό σημείο εκκίνησης είναι ότι οι ασυμμετρίες που σχετίζονται με το φύλο σε οικονομικό, κοινωνικο-πολιτιστικό και πολιτικό επίπεδο δημιουργούν συνθήκες και δυνατότητες για τη γυναικεία κινητικότητα, τις περιορίζουν ή οδηγούν σε διαφορετικές επιπτώσεις της μετανάστευσης σε άνδρες και γυναίκες. Τα πρότυπα γυναικείας μετανάστευσης είναι πιθανό να αντικατοπτρίζουν αυτά της μετανάστευσης των ανδρών, δηλαδή, «ότι οι πιθανές διαφορές μεταξύ της μετανάστευσης ανδρών και γυναικών δεν είναι πιθανό να έχουν θεωρητική ή εμπειρική σημασία.» (Morokvasic 1984: 897).

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1970, το υψηλό επίπεδο συμμετοχής των γυναικών στη μετανάστευση και η γενική επιρροή της φεμινιστικής επιστήμης και οι μελέτες για το φύλο έχουν επικεντρωθεί στην κατάργηση της έρευνας για τη μετανάστευση με βάση το φύλο (Aufhauser και Hahn 1992: 204). Η επέκταση των εξαγωγικών βιομηχανιών οδηγεί επίσης σε μια ασύμμετρη ως προς το φύλο αύξηση του δυναμικού γυναικείας μετανάστευσης (Sassen-Koob 1984: 1132).

Οι μετανάστριες κινούνται κυρίως μέσα σε τέσσερα «σύνολα» κοινωνικών σχέσεων και συνεπώς και σχέσεων εξουσίας: είναι γυναίκες, έχουν μεταναστεύσει, ανήκουν σε μια άλλη εθνική ομάδα και μια συγκεκριμένη τάξη (Morokvasic 1984: 891). Είναι αποτελεσματικές, άπειρες στην αγορά εργασίας και μετριοπαθείς, συχνά καλά μορφωμένες, συνηθισμένες σε πατριαρχικές συνθήκες και επομένως υπάκουες, ενσωματωμένες σε ένα νοικοκυριό και ως εκ τούτου πρόθυμες και ικανές να τα βγάλουν πέρα με χαμηλότερους μισθούς από τις μεγαλύτερες ανύπαντρες γυναίκες και, τέλος, χωρίς ευθύνη για τα παιδιά ή συζύγους (Wallerstein 1984). Για πολύ καιρό, δεν δόθηκε προσοχή στη γυναικεία μετανάστευση - είτε δεν γινόταν καθόλου αντιληπτή είτε κατανοούνταν μόνο ως «παράρτημα» της μετανάστευσης των ανδρών. Εξάλλου, οι δεκαετίες του 1980 και του 1990, που χάθηκαν για πολλές χώρες του Τρίτου Κόσμου όσον αφορά την αναπτυξιακή πολιτική, ανάγκασαν όλο και περισσότερες γυναίκες να βρουν εναλλακτικές ευκαιρίες εισοδήματος για τις ίδιες και τις οικογένειές τους λόγω της ανεργίας, της πτώσης των τιμών ή της έλλειψης κρατικής υποστήριξης. Από την άλλη πλευρά, ακόμη και όταν οι μετανάστριες ασχολούνται οι ίδιες με μισθωτή εργασία, το νοικοκυριό παραμένει μια σημαντική πηγή αναγνώρισης και ένας χώρος ασφάλειας από ξενοφοβικές, ρατσιστικές ή σεξιστικές επιθέσεις, γεγονός που ενισχύει το status quo των σχέσεων των φύλων και της αλληλεγγύης με τον σύζυγο (Γεωργιάδης και Πανταζής 2020: 123).

Επίλογος

Συνοψίζοντας, μετά την παράθεση των βασικών στοιχείων των μεταναστευτικών θεωριών, υπάρχουν τρεις άξονες: το αυτεξούσιο του μετανάστη, η κοινωνική δυναμική και,

τέλος, οι πολιτικές και οικονομικές δομές. Οι στόχοι και οι επιθυμίες του ατόμου, τα δίκτυα και οι παράγοντες του μακροεπιπέδου αλληλεπιδρούν δυναμικά (Goldin et al. 2013). Εφόσον η απόφαση ενός ατόμου να μεταναστεύσει είναι ελεύθερη, επηρεάζεται από ποικίλους παράγοντες. Αυτό εξηγεί ικανοποιητικά γιατί κάποιοι μεταναστεύουν και κάποιοι όχι, όμως δεν ισοδυναμεί με ένα γενικό μοντέλο ή με μια γενική θεωρία για τη μετανάστευση, ενώ παράλληλα η κυρίαρχη στις μέρες μας παγκοσμιοποίηση ασκεί πιέσεις στα σύνορα των αναπτυσσόμενων χωρών. Επιπλέον, οι παράγοντες ώθησης και έλξης της μετανάστευσης εξαρτώνται από το τι ισχύει σε τοπικό ή εθνικό επίπεδο στη χώρα προέλευσης και στη χώρα προορισμού. Το κόστος και οι κίνδυνοι για κάθε άτομο εξαρτώνται από το μορφωτικό του επίπεδο, τους οικονομικούς πόρους, το κοινωνικό κεφάλαιο, την πρόσβαση σε πληροφόρηση, τα κοινωνικά δίκτυα και άλλους παράγοντες.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Γεωργιάδης, Δ. και Πανταζής Β. (2020), *Αναγκαστική μετανάστευση στην Ελλάδα. Πολιτική κοινωνικής και επαγγελματικής ένταξης Προσφύγων/Μεταναστών*, Αθήνα, Διάδραση.
- Καραμανλή, Θ. (2008), *Η επίδραση της μετανάστευσης στην αγορά εργασίας και στην εκπαίδευση στην Ελλάδα*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών.
- Νικολοπούλου-Στεφάνου, Η. (2008), Ελληνικές και ευρωπαϊκές προτεραιότητες πολιτικής για τον έλεγχο της παράνομης μετανάστευσης, στο *Μετανάστευση στην Ελλάδα: Εμπειρίες – Πολιτικές – Προοπτικές*, Καβουνίδη, Τζ. Κόντης, Α. Λιανός, Θ. Φακιολάς, Ρ. (Επίμ.) Αθήνα, ΙΜΕΠΟ, σσ. 298-313.
- Χριστοδούλου, Δ. και Νίκας, Χ. (2012), *Η διεθνής οικονομική στην εποχή της παγκοσμιοποίησης*, Αθήνα, Επίκεντρο.
- UNCHR, (2003), *Σεξουαλική βία και βία που βασίζεται στο φύλο εναντίον προσφύγων, επαναπατρισθέντων και εκτοπισμένων Ατόμων*, UNCHR.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

- Abadan-Unat, N. (1977), Implications of Migration on Emancipation and Pseudo-emancipation of Turkish Women, *Women's Studies International Quarterly*, 11(1), 32.
- Ambrosini, M. (2014), *Non Passa lo Straniero? Le Politiche Migratorie tra Sovranita' Nazionale e Diritti Umani*, Assisi, Cittadella.
- Angenedt, S. (2009), *Migration weltweit*, Berlin, Bundeszentrale für politische Bildung.
- Balibar, E. (2018, September 9). Für ein Recht der Gastfreundschaft. Ανακτήθηκε από Die Zeit, https://www.zeit.de/2018/37/menschenrechte-fluechtlinge-gastfreundschaft-migration-hilfe?utm_referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F
- Borjas, G. J. (1989), Economic Theory and International Migration, στο *International Migration Review* 23/3: pp. 457-485.
- Borjas, G. (2005), Native Internal Migration and the Labor Market Impact of Immigration, *Journal of Human Resources*, University of Wisconsin Press, vol. 41(2).
- Borjas, G. J. (2006), Native Internal Migration and the Labor Market Impact of Immigration, *The Journal of Human Resources*, XLI, No 2, pp. 221-258.
- Carens, J (2017), Ein Plädoyer für offene Grenzen“, in F. Dietrich, (επιμ.), *Ethik der Migration*, Berlin, S. pp. 166–211.
- Cohen, R. (1987). *The New Helots: Migrants in the International Division of Labour*. Aldershot, England: Oxford and Bazoges-en-Pareds, France.
- Miller, D. (2017), Immigration und territoriale Rechte, in F. Dietrich, (επιμ.), *Ethik der Migration*, Berlin, pp. 77–97.

- Morokvasic, M. (1983), Women in Migration: Beyond the Reductionist Outlook, στο *One Way Ticket. Migration and Female Labour*, A. Phizacklea (επιμ), London, Routledge & Kegan Paul, pp. 13-31.
- Morokvasic, M. (1984). Birds of Passage are also Women. *The International Migration Review*, 18(4), 886-907.
- Nida-Rümelin, J. (2017), *Über Grenzen denken. Eine Ethik der Migration*, Köln, Germany: edition werkstatt.
- Potts, L. (1988), *Weltmarkt für Arbeitskraft. Von der Kolonisation Amerikas bis zu den Migrationen der Gegenwart*, Hamburg, Germany: Junius Verlag.
- Parnreiter, C. (1999), Migration: Symbol, Folge und Triebkraft von globaler Integration. Erfahrungen aus Zentralamerika., στο *Globalisierung und Peripherie. Umstrukturierungen in Lateinamerika, Afrika und Asien*, C. Parnreiter (επιμ), A. Novy, K. Fischer, Frankfurt a. M., Wien: Brandes, Apsel, Südwind, pp. 129-150
- Petras, E. M. (1981), The Global Labor Market in the Modern World-Economy, στο *Global Trends in Migration: Theory and Research on International Population Movements*, M. Kritz (επιμ), C. Keeley, S. Tomasi, New York, Center for Migration Studies, pp. 44-63
- Ravenstein, E. G. (1885), The laws of migration, στο *Journal of the Royal Statistical Society*, Vol. 48, pp. 167-277.
- Robertson, R. (1990). Social Theory, Cultural Relativity, and the Problem of Globality. In M. Al-brow, & E. King (Eds.), *Globality: A new vision of globalization* (pp. 69-90). Cambridge, UK: Polity Press.
- Sassen-Koob, S. (1984). Notes on the Incorporation of Third World Women into Wage-Labor Through Immigration and Off-Shore Production. *The International Migration Review*, 18(4), 1144-1167.
- Todaro, M. P. (1980), Internal migration in developing countries: A survey, στο *Population and Economic Change in Developing Countries*, Richard A. (επιμ.) Easterlin. Chicago, University of Chicago Press, pp. 361-401.
- Wallerstein, I. (1984), *Der historische Kapitalismus*, Berlin, Argument.
- Zanfrini L. (2004), *Sociologia delle Migrazioni*, Bari, Laterza.
- Zolberg, A. R. (1989), The Next Waves: Migration Theory for a Changing World, στο *International Migration Review* 23/3, pp. 403-430.

ΣΧΟΛΙΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΑΕΙΦΟΡΙΑ: ΜΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Στέλιος Πανταζίδης,^α Δομινίκη Βαγιάτη,^β Γιάννης Πεχτελίδης^γ

^α Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

^β Πανεπιστήμιο Κρήτης

^α Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Περίληψη

Η εργασία αυτή αποσκοπεί στην ανάδειξη του κοινωνικού ρόλου της εκπαίδευσης μέσα από την εκπαίδευση για την αειφορία και τον συμμετοχικό σχεδιασμό τόπων εκπαίδευσης. Συγκεκριμένα, μέσω της υλοποίησης μιας έρευνας δράσης στη σχολική κοινότητα δημοτικού σχολείου στο ιστορικό κέντρο της Θεσσαλονίκης μελετήθηκαν οι επιδράσεις και τα αποτελέσματά των εκπαιδευτικών προϋποθέσεων αλλαγής του τρόπου που οι εκπαιδευτικοί συσχετίζονται με τους γονείς και τα παιδιά βάσει των αξιών της ομαδικότητας, της ισοτιμίας, της αυτο-οργάνωσης, της αλληλοβοήθειας και της αλληλεγγύης. Τα εργαστήρια μη τυπικής εκπαίδευσης αφορούσαν την ευαισθητοποίηση και εκπαίδευση των συμμετεχόντων/-ουσων για κρίσιμα περιβαλλοντικά ζητήματα, έννοιες και πρακτικές που αφορούν την ενεργό πολιτειότητα, την κυκλική οικονομία, το φυσικό και αστικό περιβάλλον και τη βιώσιμη αστική καλλιέργεια και την ενεργή εμπλοκή τους στον συμμετοχικό σχεδιασμό της σχολικής αυλής. Τα μεθοδολογικά εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν ήταν η συμμετοχική παρατήρηση και μία ομάδα εστίασης με τρις/τους εκπαιδευτικούς. Για την ανάλυση των δεδομένων πραγματοποιήθηκε θεματική ανάλυση. Στα αποτελέσματα φανερώθηκαν σημαντικά στοιχεία αμοιβαίας μάθησης, διαμοιρασμού και ισότιμης συμμετοχής.

Λέξεις κλειδιά: κοινά, Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης και της Παιδικής ηλικίας, περιβαλλοντική εκπαίδευση, αειφορία, σχολικές κοινότητες

SCHOOL COMMUNITIES AND SUSTAINABILITY: A SOCIOLOGICAL APPROACH TO EDUCATIONAL COMMONS

Stelios Pantazidis,^α Dominiki Vagiati,^β Yannis Pechteldis^α

^α University of Thessaly

^β University of Crete

^γ University of Thessaly

Abstract

This paper aims to highlight the social role of education through education for sustainability and the participatory design of educational sites. Specifically, through the implementation of an action research in the school community of a primary school (children, parents and teachers) in the historical center of Thessaloniki. The non-formal education workshops were concerned with raising awareness and educating participants on critical environmental issues, concepts and practices related to active citizenship, circular economy, natural and urban environment and sustainable urban culture and actively engaging them in participatory schoolyard design. The methodological tools used were participatory observation and a focus group with the teacher(s). Thematic analysis was used to analyze the data. The results revealed significant elements of mutual learning, sharing and equal participation.

Keywords: commons, Sociology of Education and Childhood, environmental education, sustainability, school communities,

Εισαγωγή

Τα τελευταία χρόνια το ζήτημα του πώς μπορεί η εκπαίδευση να προωθήσει ζητήματα δημοκρατικής συνύπαρξης και περιβαλλοντικής δικαιοσύνης, βρίσκονται στο επίκεντρο του εκπαιδευτικού και ακαδημαϊκού διαλόγου (Biesta 2019, Collet-Sabé and Ball 2023). Σημαντικό μέρος αυτής της συζήτησης καταλαμβάνουν εναλλακτικές παιδαγωγικές προσεγγίσεις για τη συμμετοχή των παιδιών και των νέων στη διαμόρφωση της καθημερινής ζωής του σχολείου και της εκπαιδευτικής διαδικασίας που λαμβάνει χώρα σε αυτό.

Η παρούσα εργασία εντάσσεται στο πεδίο της Κοινωνιολογίας των Εκπαιδευτικών Κοινών (Πεχτελίδης 2020α) και αποσκοπεί στην ανάδειξη των ρόλων της βασισμένης στα κοινά εκπαίδευσης για την αειφορία και του συμμετοχικού σχεδιασμού τόπων εκπαίδευσης (Αθανασίου, 2015, Hoerschelmann and Blerk 2011). Μελετά την πρωτοβουλία WONDER (WORKshops for Nurturing and Developing Environmental Resilience), η οποία προάγει την καλλιέργεια και την ενίσχυση της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης και τη δημιουργική προσέγγιση της μάθησης μέσα από τις τέχνες και τον πολιτισμό ως δι-αύλους περιβαλλοντικής ενεργοποίησης βάσει της λογικής των κοινών. Η έρευνα αυτή αποτελεί μέρος του ερευνητικού προγράμματος «Εκπαιδευτικοί χώροι των κοινών. Διασχίζοντας περιφράξεις και αντιστρέφοντας ανισότητες – SMOOTH», χρηματοδοτούμενη από το Horizon 2020 (GA 101004491).

Οι κεντρικοί στόχοι της έρευνας ήταν αφενός η ενδυνάμωση και η ευαισθητοποίηση της σχολικής κοινότητας με σκοπό να προωθηθεί μία ενεργή στάση σε περιβαλλοντικά ζητήματα και να διερευνηθούν θεματικές όπως η ενεργός πολιτειότητα, η κυκλική οικονομία, το φυσικό και αστικό περιβάλλον, η βιώσιμη αστική καλλιέργεια, κ.ά. Αφετέρου, επιδιώχθηκε μέσα από ειδικά εργαστήρια να υλοποιηθεί συμμετοχικός αρχιτεκτονικός σχεδιασμός για την αναδιαμόρφωση της σχολικής αυλής. Εξετάζουμε εάν μπορεί ένας δημοκρατικός, συμμετοχικός τρόπος σχεδιασμού του σχολικού χώρου να συμβάλει στην ενεργοποίηση της σχολικής κοινότητας για την αντιμετώπιση κοινωνικών και εκπαιδευτικών ζητημάτων, όπως η αειφορία, η ενίσχυση της αίσθησης κοινότητας και η προαγωγή της ισότιμης συμπερίληψης.

Έτσι, αμφισβητείται το κυρίαρχο παιδικό πρότυπο που παράγουν οι κλασικές θεωρίες κοινωνικοποίησης σχετικά με τις περιορισμένες δυνατότητες των παιδιών λόγω της ηλικίας τους (Πεχτελίδης 2020α). Λαμβάνονται υπόψη οι σπουδές της παιδικής ηλικίας όπου η ιδέα της συμμετοχής των παιδιών στον δημόσιο βίο αναδεικνύει πολιτικές διαστάσεις της εμπρόθετης δράσης των παιδιών (agency) (Wyness 2018). Η εμπλοκή

τους ως κοινωνικών δρώντων στην εκπαίδευση γίνεται αφορμή συλλογικής δράσης για κοινωνική αλλαγή. Αυτό εναντιώνεται στον ενηλικισμό και στη γενικότερη υποτίμηση των ικανοτήτων των παιδιών. Η εφαρμογή της λογικής των κοινών αφορά τον σεβασμό των δικαιωμάτων του παιδιού και του ανθρώπου γενικότερα (Errico and Claeys 2020).

Δεδομένου ότι η αξιοποίηση της λογικής των κοινών σε εκπαιδευτικά περιβάλλοντα μπορεί να ενισχύσει την εμπρόθετη δράση των συμμετεχόντων/-ουσών (Pantazidis Forthcoming, Pechtelidis 2022), ο συνδυασμός της με την εκπαίδευση για την αειφορία αποτελεί μία προσπάθεια για τη εφαρμογή εναλλακτικών προτύπων κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής οργάνωσης στη βάση της ισότητας και της συμπερίληψης (Κυρίδης 2011). Επιπλέον, η συμβολή του πεδίου των εκπαιδευτικών κοινών στην κοινωνιολογία της εκπαίδευσης είναι σημαντική διότι «προκαλεί, συντηρεί και αλλάζει μορφές εμπειρίας, ταυτότητες και σχέσεις στο πεδίο της σχολικής εκπαίδευσης» (Πεχτελίδης 2020β: 175). Εστιάζει στη σχέση ανηλίκων (μαθητών/-ριών) και ενηλίκων (εκπαιδευτικών και γονέων) οι οποίοι επαναδιαπραγματεύονται τους ρόλους τους, προάγοντας μια εναλλακτική δόμηση της σχολικής πραγματικότητας (Πανταζίδης 2023, Πεχτελίδης 2020α).

Στην εργασία αυτή εξετάζουμε το εάν μπορεί ένας δημοκρατικός, συμμετοχικός τρόπος σχεδιασμού του σχολικού χώρου να συμβάλλει στην ενεργοποίηση της σχολικής κοινότητας για την αντιμετώπιση κοινωνικών και εκπαιδευτικών ζητημάτων, όπως είναι η αειφορία, η ενίσχυση της αίσθησης κοινότητας και η προαγωγή της ισότιμης συμπερίληψης παιδιών και ενηλίκων. Στο θεωρητικό μέρος παρουσιάζεται η έννοια των κοινών στην εκπαίδευση. Έπειτα, γίνεται σύνδεση της λογικής των κοινών με την αειφορία και τον συμμετοχικό σχεδιασμό. Αμφότερες δίνουν έμφαση στη συμμετοχή μέσα από το βίωμα, στη δημιουργία νοήματος, καθώς και στην ανάληψη ευθυνών από τα παιδιά. Στη συνέχεια, παρουσιάζεται η μεθοδολογική προσέγγιση που ακολουθήθηκε, τα αποτελέσματα και, στο τέλος, η συζήτηση.

Κοινά στην εκπαίδευση

Τα «κοινά» είναι δυναμικά κοινωνικά συστήματα που αναπτύσσονται γύρω από τις αξίες της αυτοδιαχείρισης, της συλλογικής και ισότιμης διαχείρισης πόρων ή αγαθών που έχουν δημιουργηθεί από διαφορετικές κοινότητες για να εξασφαλίσουν την επιβίωση και την ευημερία του κάθε μέλους ξεχωριστά αλλά και της ίδιας της κοινότητας (Bollier and Helfrich 2019, Ostrom 1990). Τα κοινά αγαθά ή οι κοινοί πόροι γύρω από τους οποίους αναπτύσσονται τα κοινωνικά συστήματα των κοινών δεν είναι μόνο υλικά, όπως η γη, η ενέργεια και το νερό, αλλά και άυλα, όπως η εκπαίδευση και η γνώση (Hess and Ostrom 2011). Ο πειραματισμός με καινοτόμες προσεγγίσεις δημοκρατίας και διακυβέρνησης βρίσκεται στο επίκεντρο των κοινών (Κιουρκιολίς 2019, Πανταζίδης 2020, Πεχτελίδης 2020). Η ιδέα της δημοκρατίας των κοινών προεικονίζεται σε διάφορες πρωτοβουλίες, θέτοντας ζητήματα ανοικτότητας, πλουραλισμού, ισότητας και οριζοντιότητας, ώστε τα άτομα να συμμετέχουν σε μια συλλογική αυτοδιαχείριση κοινών πόρων (Πανταζίδης 2021, Pechtelidis and Kiourkiolis 2020).

Το Παράδειγμα των «κοινών» αποτελεί ένα εναλλακτικό σύστημα αξιών και δράσης, έναν διαφορετικό τρόπο αντίληψης του κόσμου που καλλιεργεί τα δημοκρατικά ιδανικά, την ισότητα, τη δημιουργικότητα και τις βιώσιμες σχέσεις ανθρώπου και φύσης. Βασική παράμετρος για να μετατραπεί ένας κοινός πόρος σε «κοινό» (ή αλλιώς να κοινοποιηθεί) είναι να ακολουθεί την τριαδική δόμηση «πόρος-κοινότητα-κανόνες». Ουσιαστικά, ο πόρος λειτουργεί ως αφορμή ώστε τα μέλη μιας κοινότητας να συνεργαστούν, να μοιραστούν και να εμπιστευτούν ο ένας τον άλλον, θεσπίζοντας κανόνες για τη συνδιαχείρισή του (Bollier and Helfrich 2019).

Στην έρευνά μας εξετάζουμε το πώς τα κοινά, ως λογική, μπορούν να λειτουργήσουν σε μία εκπαιδευτική διαδικασία. Ακόμη και αν αφορά μία παρέμβαση μη τυπικής

εκπαίδευσης (σε χρόνο εκτός σχολικού ωραρίου), ο χώρος που πραγματοποιήθηκαν οι περισσότερες δράσεις ήταν σε μία σχολική τάξη, η αρχιτεκτονική της οποίας σχεδιάστηκε για να συμβαδίζει μία συμβατική παιδαγωγική. Μια τέτοια σχολική τάξη καλλιεργεί παθητική στάση στα παιδιά. Με λίγα λόγια, ο/η δάσκαλος/-α απέναντι από τα παιδιά, τα οποία υποχρεώνονται να είναι καθηλωμένα στην καρέκλα τους καθ' όλη τη διάρκεια του μαθήματος. Σε έναν τέτοιο χώρο τα παιδιά συνηθίζουν να μην συμμετέχουν ενεργά και ισότιμα στη μαθησιακή διαδικασία, να μην αποφασίζουν σε βασικά θέματα σε σχέση με τον σχεδιασμό και την πορεία της διδασκαλίας και, πάνω απ' όλα, να μην έχουν λόγο στη δημιουργία του βασικού νοήματος της εκπαίδευσής τους (Χρυσάφιδης 2006). Μία τέτοια αναπαράσταση του σχολείου έχει ιεραρχικό και κανονιστικό χαρακτήρα που δεν μοιάζει ικανός να δημιουργήσει δημοκρατικούς πολίτες. Αν το σχολείο δεν επιτρέψει την καλλιέργεια της δημοκρατικής συνείδησης, τότε δεν θα μπορέσει να καλλιεργηθεί πλουθικά (Κατσαρού 2020). Για το λόγο αυτό, έγινε προσπάθεια να υπάρξει μία διαφορετική βίωση του σχολικού χώρου από τους μαθητές/-ριες του σχολείου.

Σε αυτό το πλαίσιο, μας ενδιαφέρει η σύνδεση της θεωρίας με την πράξη και η καλλιέργεια τρόπων μάθησης και αλληλεπίδρασης (Sokoloff 2020). Οι εκπαιδευτικοί/εμπυχωτές δεν λειτουργούν ως αυθεντίες και αναμεταδότες μιας αδιαμφισβήτητης γνώσης, αλλά περισσότερο ως διευκολυντές, συνοδοιπόροι και κριτικοί φίλοι σε μια μαθησιακή κοινότητα, η οποία λειτουργεί με όρους ανοιχτότητας, ισότιμης συμμετοχής, πειραματισμού και δημοκρατίας (Πεχτελίδης και Πανταζίδης 2018, Πεχτελίδης 2020). Έτσι, οι εκπαιδευτικοί αρχικά ενεργοποιούν τη μαθησιακή διαδικασία, η οποία στη συνέχεια δίνει χώρο και δυνατότητα στους/-ις συμμετέχοντες/-ουσες να τη συνδιαμορφώσουν (Πανταζίδης 2020, Pantazidis Forthcoming, Πανταζίδης και Μωυσιάδου, Υπό Δημοσίευση).

Στην εργασία αυτή παρουσιάζουμε ένα εργαστήριο για τη βιωματική συνειδητοποίηση της κλιματικής κρίσης και τη δημιουργία προϋποθέσεων για μια νέα αντίληψη για τη διαχείριση των κοινών αγαθών ως κοινότητα, δηλαδή τη γνώση, τον χώρο, τον χρόνο και τους κανόνες. Εδώ, καταλυτικό ρόλο παίζουν οι αξίες που μπορούν να προωθηθούν μέσα από τη λογική και ηθική των κοινών.

Εκπαίδευση για την αειφορία και συμμετοχικός σχεδιασμός

Η κλιματική κρίση φέρνει στο προσκήνιο μια επείγουσα ανάγκη για αλλαγή στον τρόπο με τον οποίο σκεφτόμαστε τη σχέση μας με τον κόσμο. Η εκπαίδευση σε ζητήματα που αφορούν το περιβάλλον αποτελεί ένα άνοιγμα στο πλαίσιο του οποίου μαθαίνει κανείς να είναι συνειδητοποιημένος πολίτης (Collet-Sabé and Ball 2023). Σπουδαίο ρόλο καλείται να αναλάβει η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση (ΠΕ). Οι μαθητές/ήτριες μέσω της συμμετοχής τους σε προγράμματα ΠΕ ενημερώνονται για τα περιβαλλοντικά προβλήματα, συλλέγουν πληροφορίες, παρατηρούν, εργάζονται συλλογικά και συμμετοχικά, προσαρμόζονται στους κανόνες της ομάδας, επικοινωνούν, συζητούν, αναπτύσσουν κριτική σκέψη με απώτερο σκοπό την αλλαγή του τρόπου ζωής τους, ώστε να είναι φιλικότερος προς το περιβάλλον και την ενεργή συμμετοχή τους στην κοινωνία.

Σύμφωνα με τις Φλογαίτη και Δασκολιά (1998), η ΠΕ δεν κινείται στο αυστηρό πλαίσιο του εκπαιδευτικού συστήματος, προσεγγίζει την κοινωνία με σκοπό να εμψυχήσει στους μαθητές και αυριανούς πολίτες την ιδέα της περιβαλλοντικά υπεύθυνης συμπεριφοράς. Ταυτόχρονα, ο συνδυασμός της με τη θεωρία και πρακτική των εκπαιδευτικών κοινών -και επομένως την αξιοποίηση βιωματικών τρόπων μάθησης, την ισότιμη δόμηση κοινότητας μεταξύ των συμμετεχόντων, τη συνδιαμόρφωση των διαδικασιών λειτουργίας της και τη δραστηριοποίησή της πέρα από το στενό και περιφραγμένο πλαίσιο του σχολείου (μαθησιακή ύλη, αναμενόμενες συμπεριφορές, σχολικός χώρος κ.ά.) (Πεχτελίδης 2020)-, ενισχύει τη διαμόρφωση ενός «σχολείου ζωής» και όχι απλά πληροφόρησης. Ενισχύει τη μετατροπή του σε έναν τόπο μάθησης όπου οι συμμετέχοντες εξερευνούν,

μαθαίνουν, αλληλεπιδρούν, μοιράζονται, ανακαλύπτουν (Harris-Helm and Katz 2012) και βιώνουν κάτι από κοινού (Πουρκός 2008). Εστιάζοντας στο βίωμα κατά τη μαθησιακή διαδικασία μπορεί να συνειδητοποιηθεί σε βάθος μια υπάρχουσα κατάσταση, π.χ. του φαινομένου της ηχορύπανσης (Βαγιάτη, Βορδόγλου, Ευδερίδου, Πεχτελίδης και Πανταζίδης Υπό Δημοσίευση)

Ο συμμετοχικός σχεδιασμός εισάγει την ενεργό συμμετοχή των παιδιών, των γονέων, των δασκάλων και το σύνολο του εκπαιδευτικού και μη προσωπικού (στο δικό μας παράδειγμα, στη διαμόρφωση και στη συνδημιουργία χώρων που τους αφορούν). Ενώ οι παραδοσιακές μέθοδοι στην έρευνα για τον σχεδιασμό εστιάζουν κυρίως στην παρατήρηση και τα ερωτηματολόγια, ο συμμετοχικός σχεδιασμός επικεντρώνεται σε αυτά που οι άνθρωποι κάνουν ώστε να φανερωθούν οι σκέψεις τους, τα συναισθήματα και τα όνειρά τους. Ο συμμετοχικός σχεδιασμός αξιοποιεί τη συλλογική δράση των χρηστών αντί για την ατομική δημιουργικότητα των σχεδιαστών (Dindler, Smith and Iversen 2020).

Σύμφωνα με τον Πεχτελίδη (2015), στην Ελλάδα οι μαθητές/-ριες δεν συμπεριλαμβάνονται στη διαδικασία συνδιαμόρφωσης του σχολικού χώρου. Ωστόσο, ο συμμετοχικός σχεδιασμός με παιδιά μελετάται εδώ και αρκετά χρόνια. Διερευνήθηκε αρχικά από την Druin (1999) που επισήμανε τη σημασία της συνεργασίας ανάμεσα στα παιδιά και τους ενήλικες. Η σύγχρονη έρευνα αναδεικνύει πολλούς ρόλους που τα παιδιά μπορούν να αναλάβουν κατά τη διαδικασία του συμμετοχικού σχεδιασμού, όπως δοκιμαστές (testers), πληροφοριοδότες (informants), χρήστες (users), συνεργάτες σχεδιασμού (design partners). Οι ρόλοι αυτοί δεν είναι απαραίτητα σταθεροί, μπορούν να εναλλάσσονται. Για παράδειγμα, ένας/μία δοκιμαστής/τρια μπορεί να εκτελέσει τον ρόλο του δοκιμαστή αλλά και του χρήστη, ενώ ο/η σχεδιαστής/τρια μπορεί να εκτελέσει όλους τους ρόλους (Druin 1999).

Ωστόσο, ακόμα και στο πλαίσιο του συμμετοχικού σχεδιασμού, σε πολλές περιπτώσεις ο ρόλος των παιδιών είναι περιορισμένος και καθοδηγούμενος από τους ενήλικες (Dindler, Smith and Iversen 2020). Ακολουθώντας ένα παιδοκεντρικό πλαίσιο, είναι σημαντικό οι σχεδιαστικές δραστηριότητες με παιδιά να οργανώνονται σύμφωνα με τις ανάγκες και τις απαιτήσεις της κάθε ομάδας. Οι παιδοκεντρικές μέθοδοι απαιτούν ευελιξία και προσαρμοστικότητα ώστε να μπορούν να αποφέρουν τα καλύτερα αποτελέσματα (Albu, Lindberg and Szymaszek 2014). Άλλωστε, ο συμμετοχικός σχεδιασμός δεν είναι απλώς μία μεθοδολογία αλλά μία νοοτροπία που ευνοεί τις συνεργατικές μορφές διδασκαλίας Σακελλαρίου κ.ά. 2020).

Ερευνητικά ερωτήματα

Πώς μπορούν τα εκπαιδευτικά κοινά να αντιστρέψουν τις κοινωνικές ανισότητες;

- Ποιες είναι οι προϋποθέσεις αλλαγής της συσχέτισης μεταξύ ενηλίκων (εμψυχωτών/γονέων) και ανηλίκων;
- Ποιες είναι οι επιδράσεις και τα αποτελέσματά της παρέμβασης στους συμμετέχοντες/-ουσες, στην κοινωνία και το περιβάλλον;
- Πώς τα παιδιά βιώνουν ένα τέτοιο εργαστήριο;

Μεθοδολογία

Το έργο «WONDER Schools» εφαρμόστηκε πιλοτικά σε μία μικτή ομάδα δεκατριών μαθητριών/-ών και γονέων & πέντε εκπαιδευτικών σε ένα Δημοτικό Σχολείο στο κέντρο της Θεσσαλονίκης. Το δείγμα των παιδιών αποτελούνταν από 11 κορίτσια και δύο αγόρια. Οι γονείς τους ήταν 10 γυναίκες- μητέρες και τρεις άνδρες-πατέρες. Υλοποιήθηκε σε 30 εβδομαδιαία δίωρα εργαστήρια κατά την περίοδο Οκτώβριος 2021- Ιούνιος 2022. Τα

εργαστήρια εμπύχωναν μέλη της Περιβαλλοντικής Οργάνωσης “Μαμαγαία” και εμπνευστές του προγράμματος που αποτελούνται από δύο εκπαιδευτικούς και δύο δασολόγους- περιβαλλοντολόγους και παρακολουθούνταν από έναν ερευνητή του ερευνητικού σχεδίου SMOOTH.

Πριν από τα εργαστήρια συμμετοχικού σχεδιασμού, υλοποιήθηκαν βιωματικά εργαστήρια περιβαλλοντικής εκπαίδευσης μέσω των τεχνών υπό το πρίσμα της θεωρίας των κοινών με σκοπό να δημιουργηθεί μία κοινότητα η οποία θα συμμετέχει ενεργά τόσο στον σχεδιασμό για την ανακατασκευή της σχολικής αυλής όσο και σε δράσεις ευαισθητοποίησης για περιβαλλοντικά και κοινωνικά ζητήματα. Στόχος τους ήταν να δημιουργηθεί κλίμα εμπιστοσύνης, ενεργητικής ακρόασης, συνεργασίας, ισοτιμίας ανάμεσα στα μέλη ώστε τελικά οι συμμετέχοντες/ουσες να φτάσουν σε σημείο να αυτο-οργανώνονται ως προς το περιεχόμενο και τη δομή των εργαστηρίων, καθώς και ως προς την ίδια την κοινότητα και τις ανάγκες της.

Βασικό εργαλείο συλλογής δεδομένων ήταν οι σημειώσεις πεδίου μέσα από τη συμμετοχική παρατήρηση. Οι σημειώσεις κρατούνταν από τους εμπυχωτές και τον ερευνητή που κατέγραφαν τα λόγια των συμμετεχόντων, κινήσεις, αντιδράσεις αλλά και τα εξωτερικευμένα συναισθήματα. Συνδυαστικά με αυτήν αξιοποιήθηκαν και άλλα εργαλεία όπως οι ομάδες εστίασης και ο αναστοχασμός ερευνητή με τις/τους εμπυχωτές/-ές. Η ομάδα εστίασης αφορούσε το προσωπικό (εκπαιδευτικό ή μη) του σχολείου. Τα μέλη συγκεντρώθηκαν για να προτείνουν αλλαγές που επιθυμούσαν στην αυλή τους. Τους δόθηκε η κάτοψη της σχολικής αυλής και χρησιμοποιώντας κάποιους κώδικες (π.χ. πράσινο χρώμα για τους χώρους πρασίνου, κόκκινο για τους χώρους άθλησης, κίτρινο για τους χώρους παιχνιδιού κοκ) τους ζητήθηκε να σχεδιάσουν πώς θα ήθελαν να είναι η σχολική αυλή.

Στη συνέχεια, τα σχέδια αυτά (βλ. Αποτελέσματα, δεύτερο θέμα) δόθηκαν σε αρχιτέκτονες, οι οποίοι τα ομαδοποίησαν και δημιούργησαν το τελικό λαμβάνοντας υπόψη τις επιθυμίες των περισσότερων μελών αλλά και τεχνικούς παράγοντες. Το ολοκληρωμένο σχέδιο (εικόνα 2) παρουσιάστηκε στα μέλη της κοινότητας που συμμετείχε στα εργαστήρια και έπειτα από έγκρισή τους, παρουσιάστηκε στο σύνολο της σχολικής κοινότητας.

Κατά την ανάλυση των δεδομένων, η κωδικοποίηση και η δημιουργία των κατηγοριών έγινε με τη μέθοδο των έξι βημάτων, η οποία ακολουθείται στη θεματική ανάλυση που προτείνουν οι Braun και Clarke (2006). Προέκυψαν 228 κωδικοί και εξ' αυτών τρία τελικά θέματα: “Συνύπαρξη παιδιών και γονέων/κηδεμόνων”, “Σχεδιάζοντας μαζί” και “Το εργαστήριο ως αφορμή για τη δημιουργίας κοινότητας”.

Αποτελέσματα

Συνύπαρξη παιδιών και γονέων

Γονείς με παιδιά

Στην πρώτη κατηγορία έγινε φανερός ο τρόπος αλληλεπίδρασης μεταξύ παιδιών και γονέων. Η κατηγορία αυτή χωρίστηκε σε δύο μέρη. Στην πρώτη, παρουσιάζεται ο τρόπος που τα παιδιά προσπάθησαν να εντάξουν τους γονείς/κηδεμόνες στις δραστηριότητες του συμμετοχικού σχεδιασμού. Ενώ, το δεύτερο μέρος αφορά τους τρόπους που οι γονείς/κηδεμόνες λειτούργησαν ως ισότιμα υποκείμενα σε σχέση με τα παιδιά.

Στην πρώτη περίπτωση φάνηκε ότι υπήρχε ανάγκη των παιδιών για σύνδεση με τους γονείς τους και τα εργαστήρια ήταν μία ευκαιρία για αυτά ώστε να περάσουν χρόνο μαζί και να αποκτήσουν πολύτιμες γνώσεις και δεξιότητες για το περιβάλλον και τον συμμετοχικό σχεδιασμό. Η συμμετοχή παιδιών και γονέων/κηδεμόνων στο ίδιο εργαστήριο είχε αρκετή αλληλεπίδραση μεταξύ των δύο. Ουσιαστικά, ένα ενδιαφέρον στοιχείο που

προέκυψε ήταν ότι τα παιδιά φρόντιζαν για τη συμπερίληψη των γονέων/κηδεμόνων τους και είχαν τη διάθεση να υπάρχει ισότιμη μεταχείριση ανεξαρτήτως ηλικίας. Δεν “ανεχόταν” να υπάρχουν στην αίθουσα και να τα παρατηρούν αλλά να συμμετέχουν και αυτοί μαζί τους.

Παιδί 4: *Μπαμπά, γιατί κάθεσαι; μπες να παίξεις και εσύ!*

Παιδί 6 (Νέο μέλος): *Θα συμμετέχουμε όλοι σε αυτό; Θέλω να είμαι με την μαμά μου.*

Επιπλέον, κάποια παιδιά είχαν αρκετή αυτοπεποίθηση όσον αφορά τις γνώσεις τους:

Σε μία ομαδική δραστηριότητα στην οποία οι ομάδες ήταν ανάμεικτες (παιδιά, γονείς/κηδεμόνες και εκπαιδευτικοί), το Παιδί 7 πήρε την πρωτοβουλία να ξεκινήσει τη συζήτηση και να τους οργανώσει:

Παιδί 7: *Πολλοί μεγάλοι είστε σε αυτή την ομάδα, θα σας πω εγώ όμως.*

Σε μία αντίστοιχη περίπτωση το Παιδί 3 είχε μία ιδέα σε σχέση με τον σχεδιασμό της αυλής αλλά δεν μπορούσε να το αποτυπώσει στο χαρτί και ζήτησε τη βοήθεια της μητέρας του που ήταν στην ίδια ομάδα.

Παιδί 3: *Μπορεί να γίνει “με αυτόν τον τρόπο” αλλά μπορείς να το ζωγραφίσεις εσύ;*

Παιδιά με Γονείς

Σε αυτή την κατηγορία μπορούμε να διακρίνουμε δύο διαφορετικές όψεις αυτής της σχέσης. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα από ένα εργαστήριο όπου η εκπαιδευτικός 2 έκανε μία ερώτηση γνωστικού περιεχομένου και δεν απαντούσε κανένα παιδί. Μία μητέρα γνώριζε την απάντηση και την ψιθύρισε σε μία άλλη μητέρα δίπλα της. Η εκπαιδευτικός 2, ρώτησε τη μητέρα γιατί δεν απάντησε αφού γνώριζε ήδη την απάντηση. Γενικότερα υπήρξαν αρκετές στιγμές όπου οι γονείς έκαναν πίσω προκειμένου τα παιδιά να απαντήσουν σε ερώτηση εκπαιδευτικού.

Εδώ, θα μπορούσαμε να εστιάσουμε σε δύο διαμετρικά αντίθετες ερμηνείες. Από τη μία μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι γονείς αντιλαμβάνονταν τα παιδιά τους ως ενεργά όντα και τους άφηναν χώρο και χρόνο να αποφασίσουν και να συμμετέχουν ισότιμα στη διαδικασία, χωρίς οι ίδιοι να τα υποτιμούν. Δηλαδή, έδειχναν εμπιστοσύνη στα παιδιά και με τη σιωπή τους τα παρότρυναν να συμμετέχουν ώστε να μη μονοπωλούν οι ίδιοι τη συζήτηση. Από την άλλη, μπορεί να ερμηνευθεί ως δυσκολία προσαρμογής στον ισότιμο ρόλο στο πλαίσιο του εργαστηρίου. Φάνηκε να μένουν περισσότερο προσηλωμένοι στον ρόλο του/της “γονέα”. Επιπλέον, συγκεκριμένα υπήρξαν μεμονωμένες στιγμές που οι γονείς:

- έλεγαν αστεία μεταξύ τους για τα όσα έκαναν τα παιδιά τους
- αντιδρούσαν υπερπροστατευτικά σε οτιδήποτε σχετίζεται με τα παιδιά τους.

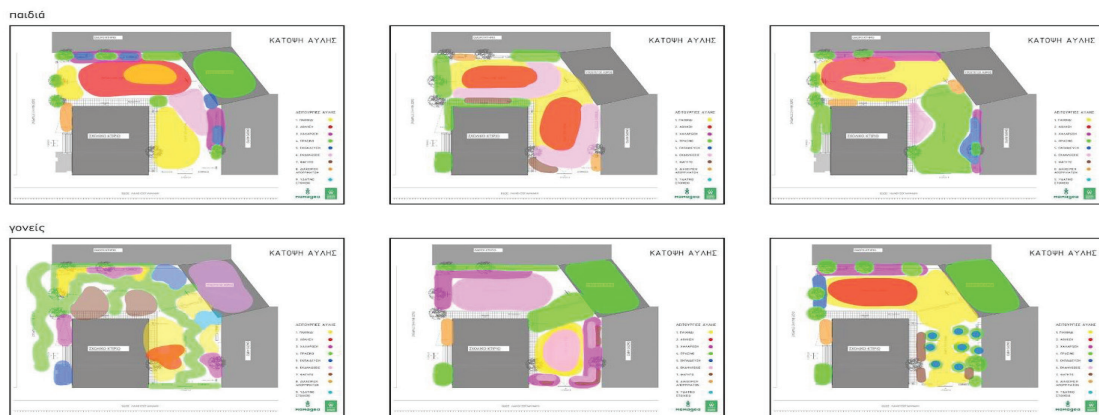
Τέλος, όσον αφορά τις στιγμές αυτές, τα παιδιά έδειξαν αντίδραση και φάνηκαν “πιο έτοιμα” να συνεργαστούν και να συμμετέχουν ισότιμα με τους γονείς τους.

Σχεδιάζοντας μαζί

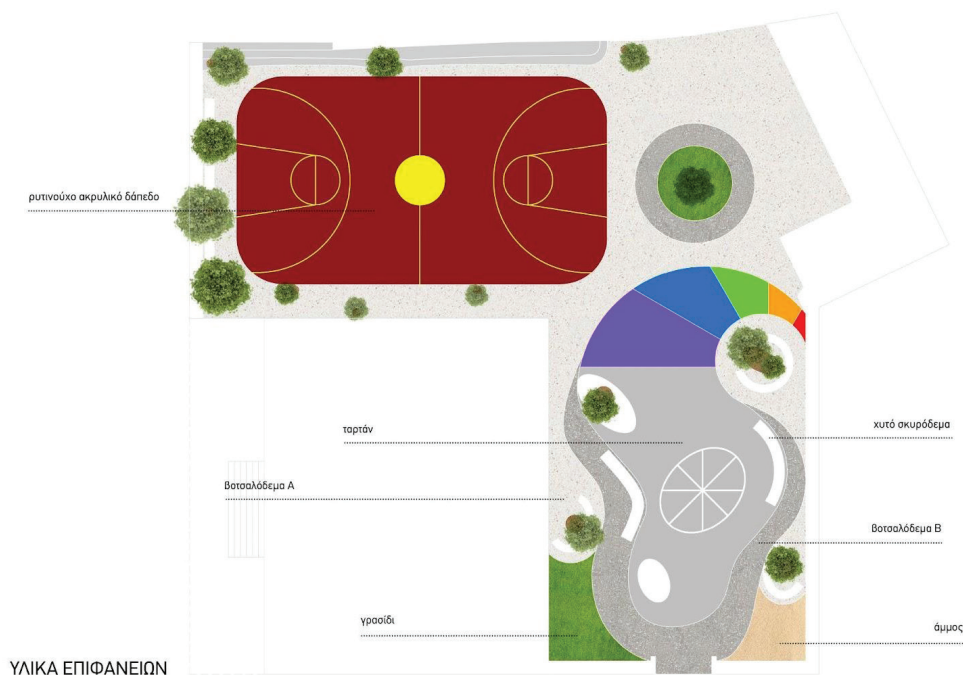
Αυτό αφορά κυρίως την ανάλυση των σχεδίων συμμετοχικού σχεδιασμού που έκαναν παιδιά και γονείς (βλ. εικόνα 2). Μέσα από αυτά έγινε φανερό η οπτική τους για το πώς θα ήθελαν να διαμορφωθεί η σχολική αυλή. Κάποια στοιχεία τα οποία οι συμμετέχοντες εστίασαν είναι τα εξής: πράσινα σημεία στην αυλή (παρτέρια, γρασίδι), ασφαλές έδαφος με διαφορετικά υλικά αντί για τσιμέντο για να αποφευχθούν τραυματισμοί και να υπάρχει πολλαπλή χρήση χώρων, είτε αυτό αφορά παιχνίδια και αθλήματα είτε χώρους μάθησης.

Μέσα από τα εργαστήρια συμμετοχικού σχεδιασμού φανερώθηκε η ανάγκη των συμμετεχόντων/συμμετεχουσών για αλλαγή στη σχολική αυλή αλλά και στον τρόπο που θα ήθελαν να την αξιοποιούν εάν είχαν τη δυνατότητα. Βλέπουμε, λοιπόν, πως το παιχνίδι και η άθληση έχουν για τα παιδιά πρωτεύουσα σημασία όμως πολύ σημαντικές είναι και οι εκδηλώσεις και η ύπαρξη χώρων πρασίνου στη σχολική αυλή. Από την πλευρά τους οι γονείς/κηδεμόνες δίνουν μεγαλύτερη σημασία στους χώρους για πράσινο, για εκδηλώσεις, για χαλάρωση και για παιχνίδι και πολύ λιγότερη στον χώρο για άθληση σε σύγκριση με τα παιδιά.

Οι αλλαγές που προτείνονται για τον αύλειο χώρο από όλα τα μέλη της ομάδας εστίασης είναι ριζικές. Αυτό -σε συνδυασμό με τις απόψεις που κατά τη διάρκεια των εργαστηρίων διατυπώθηκαν "η αυλή μας είναι χάλια, δεν μπορούμε τίποτα να φυτέψουμε-όλα χαλάνε"-, μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως είναι κοινή ανάγκη όλων των συμμετεχόντων/συμμετεχουσών να αναδιαμορφωθεί η σχολική αυλή αλλά και να ακουστούν οι φωνές, οι ανάγκες και οι επιθυμίες τους για τον τρόπο με τον οποίο θα επανασχεδιαστεί και τις λειτουργίες που θα επιτελεί.

Εικ. 1. Παραδείγματα σχεδίων από τα εργαστήρια Συμμετοχικού Σχεδιασμού

Εικ. 2, Το τελικό σχέδιο όπως προτάθηκε από την αρχιτεκτονική ομάδα

Το εργαστήριο ως αφορμή για τη δημιουργία κοινότητας

Μέσα από τα εργαστήρια δημιουργήθηκαν σχέσεις μεταξύ των εκπαιδευτικών και των συμμετεχόντων/-ουσών, οι οποίες στηριζόταν στην αλληλεγγύη και την αίσθηση του “μαζί”. Σημαντικό ήταν ότι οι σχέσεις μεταξύ των μελών είχαν προδιαμορφωθεί πριν τον συμμετοχικό σχεδιασμό της αυλής. Κάποια από τα στοιχεία κοινότητας έγιναν εμφανή στον συμμετοχικό σχεδιασμό ήταν α) η αλληλεγγύη μεταξύ των μελών, β) η φροντίδα για ένταξη προς τα νέα μέλη γ) η ένταξη νέων μελών και ο τρόπος λειτουργίας του εργαστηρίου.

α) Δεν ήταν λίγες οι φορές που έγιναν εμφανή στοιχεία αλληλεγγύης και η αίσθηση του “μαζί”. Μία από τις χαρακτηριστικές εικόνες μιας τέτοιας οργάνωσης είναι ο παρακάτω διάλογος μεταξύ δύο παιδιών που προσπαθούσαν να μετακινήσουν καρέκλες.

Παιδί 6: *Θέλεις να σε βοηθήσω;*

Παιδί 3: *Ναι, ευτυχώς ήρθες.*

β) Γενικότερα, υπήρχε ενθουσιασμός κάθε φορά που η ευθύνη μεταφερόταν στα παιδιά. Στο εργαστήριο συμμετοχικού σχεδιασμού, συμμετείχαν παλιά και νέα μέλη. Τα νέα μέλη δεν έπαιρναν (ακόμη) πρωτοβουλία και είχαν δυσκολία να λειτουργήσουν αυτόνομα. Έτσι, τα παλιά μέλη (παιδιά) πήραν από μόνα τους την ευθύνη να βοηθήσουν τα νέα.

γ) Ο τρόπος που η γνώση μεταφερόταν στα παιδιά πολλές φορές γινόταν με άτυπο τρόπο. Δηλαδή, μπορεί να γινόταν μέσα από μία συζήτηση ολόκληρης της κοινότητας και το κάθε μέλος να μοιραζόταν τις γνώσεις του ώστε να συνδιαμορφωθεί μία “αλήθεια”. Οι εκπαιδευτικοί δεν επέβαλαν την άποψή τους στα μέλη αλλά ήταν εκεί για να βοηθήσουν στον διάλογο και να εμπλουτίσουν με τις δικές τους γνώσεις στη συνδιαμόρφωση αυτή. Τέλος, άλλες φορές η έννοια “μάθημα” θύμιζε περισσότερο άτυπες μορφές μάθησης, μέσα από τη συζήτηση. Ένα παράδειγμα αποτελεί το παρακάτω απόσπασμα, στο οποίο τα παιδιά μαζί με έναν εκπαιδευτικό σκάλιζαν το παρτέρι:

Εκπαιδευτικός 4: *για ποιο λόγο σκάβουμε πριν φυτέψουμε?*

Αυτό λειτούργησε ως αφορμή για να γίνει μια μικρή συζήτηση γιατί σκάβουμε και ότι είναι σημαντικό να ανακατευτεί το χώμα.

Συζήτηση

Διερευνήσαμε τον τρόπο που η θεωρία των κοινών μπορεί να συμβάλει στην ενεργοποίηση της σχολικής κοινότητας για την αντιμετώπιση κοινωνικών και εκπαιδευτικών ζητημάτων, όπως είναι η αειφορία, η ενίσχυση της αίσθησης κοινότητας και η προαγωγή μιας λογικής βασισμένης στα δικαιώματα του παιδιού και ενάντια στον ενηλικισμό. Αναλύσαμε διάφορα θέματα όπως είναι π.χ. οι διαγενεακές σχέσεις με ή χωρίς ζητήματα ανισοτήτων, η σχέση του παιδιού με τη φύση και η εκπαίδευση που προάγει τη δράση μέσα από την ύπαρξη κοινότητας.

Στη βιβλιογραφία συναντάμε τον όρο “διαγενεακή μάθηση από το παιδί στον γονέα” και ο τρόπος που μπορεί να μεταδοθούν στάσεις και συμπεριφορές από τα παιδιά στους γονείς (Lawson, Stevenson, Peterson, Carrier, Strnad and Seekamp 2018). Αφορά τη συνύπαρξη παιδιών και γονέων ώστε να εκπαιδευτούν από κοινού. Μία τέτοιου είδους μάθηση αποτελεί έναν υποσχόμενο τρόπο ώστε να ξεπεραστούν διάφοροι κοινωνικο-δεδολογικοί φραγμοί των γονέων και επομένως, να επιτευχθεί μία ολιστική εμπειρία μάθησης για τα παιδιά (Lawson et al 2019). Εξάλλου, δεν είναι λίγες οι έρευνες που έχουν αναδείξει την επίδραση της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης όταν εμπλέκονται γονείς και παιδιά (Wells and Lekies 2006).

Ένα ακόμη ζήτημα είναι η μειωμένη επαφή των παιδιών της πόλης με τη φύση. Από τις ζωγραφιές των παιδιών φανερώθηκε η ανάγκη για περισσότερους χώρους πρασίνου στο σχολείο τους. Το πράσινο δεν σημαίνει μόνο μία αυλή χωρίς τσιμέντο αλλά και ασφαλές δάπεδο. Επίσης, άλλες έρευνες εντοπίζουν την ανάγκη τη σύνδεσης των παιδιών με την πανίδα και τη χλωρίδα ως μια έμφυτη ανθρώπινη παρόρμηση (Kahn Jr and Kellert 2002). Βέβαια, πέρα από την παραπάνω βιολογική οπτική θα ήταν ωφέλιμο να γίνει αναφορά στην εμπρόθετη δράση των παιδιών, η οποία έπαιξε σημαντικό ρόλο ώστε να συμμετέχουν στον σχεδιασμό της αυλής. Έτσι, αναγνωρίζεται ότι τα παιδιά, παρά την ηλικία τους, είναι ικανά να διαμορφώσουν το περιβάλλον στο οποίο βρίσκονται, ακόμη και σε μικρό βαθμό (Πεχτελίδης 2015).

Πολλές φορές οι εκπαιδευτικές δραστηριότητες μη τυπικής εκπαίδευσης μπορούν να χαρακτηριστούν ως εκπαίδευση της κοινότητας διότι δίνουν ευκαιρία στους συμμετέχοντες για κοινωνική και προσωπική ανάπτυξη χωρίς να υπάρχει συγκεκριμένο πρόγραμμα σπουδών (Williams-Duncan 2020). Η μη τυπική εκπαίδευση θεωρείται πολύτιμο εργαλείο για τη δημιουργία κοινότητας (Kuenzi 2006) και σε αυτό συνέβαλε ο συμμετοχικός σχεδιασμός της σχολικής κοινότητας. Οι συμμετέχοντες/-ουσες μοιράστηκαν κοινές ανησυχίες με αφορμή το σχολικό τους κτήριο και διέφυγαν από τη λογική “εκπαίδευση για τη γνώση”, προχωρώντας στη λογική “εκπαίδευση για τη δράση”. Αυτό είναι ένα φαινόμενο που παρατηρήθηκε σε διάφορες ακόμη έρευνες στις οποίες ο σκοπός των ανθρώπων ήταν κοινός (Ledwith 2020).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Αθανασίου, Ε. (2015), *Πόλη και φύση: Θεωρήσεις της φύσης στον πολεοδομικό σχεδιασμό*, Αθήνα, Κάλλιπος.
- Βαγιάτη, Δ. Βορδόγλου, Μ. Ευδερίδου, Ε. Πεχτελίδης Γ. και Πανταζίδης, Σ. (υπό δημοσίευση), *Περιβάλλον, τέχνες και κοινά: Μαθαίνοντας για την ηχορύπανση στη γειτονιά, Πρακτικά Εργασιών 8ου Διεθνούς Συνεδρίου, για την Προώθηση της Εκπαιδευτικής Καινοτομίας*, Λάρισα 14-16 Οκτωβρίου 2022, <https://synedrio.eeppek.gr/el/>.
- Κατσαρού, Ε. (2020), *Η δημοκρατία στο σχολείο: Προοπτικές από την αξιοποίηση διαδικασιών έρευνας – δράσης και κριτικού γραμματισμού*. Αθήνα, Κριτική.
- Κυρίδης, Α. (2011), *Εκπαιδευτική ανισότητα: Οριοθέτηση και προσπάθειες θεωρητικής προσέγγισής της*, Αθήνα, Αφοί Κυριακίδη.
- Πανταζίδης, Σ. (2020), Προς μία ομότιμη διακυβέρνηση των κοινών: Παιδικές συνελεύσεις και ισότιμος διάλογος, *MusEd*, Τομ. 4, No 1, σσ. 65-77.
- Πανταζίδης, Σ. (2021), Παιδικές συνελεύσεις στην εκπαίδευση για μια διακυβέρνηση βασισμένη στα κοινά, στο Θ. Θάνος, Χ. Ζάγκος (Επιμ.), *Κοινωνία, πολιτική και εκπαίδευση, Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης και εκπαιδευτική πολιτική. Ερευνητικές τομές*, Αθήνα, Πεδίο, σσ. 505-520.
- Πανταζίδης, Σ. (2023), Παιδαγωγικές πρακτικές των κοινών στη σχολική τάξη. *Ε-ΚτΕ: Η έρευνα στην Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, Αθήνα, Πεδίο, 8.
- Πανταζίδης Σ. και Μωυσιάδου Σ. (Υπό Δημοσίευση), Μπορεί η σχολική μάθηση να προκύψει μέσα από την αυτοοργάνωση των παιδιών; Πρακτικά 3ου Πανελληνίου Συνεδρίου Κριτικής Εκπαίδευσης. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 4-8 Ιουλίου 2022.
- Πεχτελίδης Γ. (2015), *Κοινωνιολογία της παιδικής ηλικίας*, Αθήνα, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών βιβλιοθηκών.
- Πεχτελίδης, Γ. (2020α), *Για μια εκπαίδευση των κοινών εντός και πέραν των «τειχών»*, Gutenberg.
- Πεχτελίδης, Γ. (2020β), Κοινά, περιφράξεις και διασχίσεις στην εκπαίδευση, *Ε-ΚτΕ: Η έρευνα στην Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, Τομ. 1, No 1, σσ. 175-189.
- Πεχτελίδης Γ. και Πανταζίδης, Σ. (2018), Εκπαίδευση και Ετεροπολιτική: ένα “σχολείο των κοι-

ών”, στο Λ. Συμεού, Θ. Θάνος και Μ. Βρυωνίδης, Πρακτικά του 3ου Πανελληνίου Συνεδρίου Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης, Δημόσια και Ιδιωτική Εκπαίδευση. Λευκωσία, 27- 29 Απριλίου 2018.

- Πουρκός, Μ. (2008), Πέρα από τις νεωτερικές και μετανεωτερικές αναγνώσεις του σώματος: Προς μια οικο-σωματικο-βιωματική προσέγγιση, στο Μ. Πουρκός (επιμ.), *Εν σώματος νους, πλαισιοθετημένη γνώση και εκπαίδευση: Προσεγγίζοντας την ποιητική και τον πολιτισμό του σκεπτόμενου σώματος*, Αθήνα, Gutenberg, σσ. 97-123.
- Τσιάρα, Ε., Σακελλαρίου, Μ., Καλογιαννάκη, Π. και Κόνσολας, Ε. (2022), Παράγοντες που ανάγονται σε επίπεδο σχολικής μονάδας και καθορίζουν την ενεργό συμμετοχή των μαθητών, *Preschool and Primary Education*, Vol. 10, No. 2, σσ. 239-257.
- Φλογαίτη, Ε. και Δασκολιά, Μ. (1998), *Περιβαλλοντική εκπαίδευση*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Χρυσοφίδης, Κ. (2006), *Βιωματική-επικοινωνιακή διδασκαλία: Η εισαγωγή της μεθόδου Project στο σχολείο*, Αθήνα, Gutenberg.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Biesta, G. (2019), What kind of society does the school need? Redefining the democratic work of education in impatient times, *Studies in Philosophy and Education*, Vol. 38, No 6, 657-668.
- Bollier, D. and Helfrich, S. (2019), *Free, fair, and alive: The insurgent power of the commons*, New Society Publishers.
- Braun V. and Clarke V. (2006), Using thematic analysis in psychology, *Qualitative Research in Psychology*, Vol. 3, No 2, pp. 77-101.
- Collet-Sabé, J. and Ball, S. J. (2023), Beyond School. The challenge of co-producing and commoning a different episteme for education, *Journal of Education Policy*, pp. 1-16. doi:10.1080/02680939.2022.2157890.
- Druin, A. (1999), *The role of children in the design technology*, Technical Report.
- Horschelmann, K. and Blerk, L. (2011), *Children, Youth and the City*, London, Routledge.
- Errico, S. and Claeys, P. (2020), Human rights and the commons: exploring approaches to the governance of land and natural resources beyond indigenous peoples' rights, The case of peasants, *International Journal on minority and group rights*, Vol. 27, No 1, pp. 1-33.
- Helm, J. H. (2012), From theory to curriculum: The project approach, in N. File, J.J. Mueller and D.B. Wisneski. (Eds.), *Curriculum in early childhood education: Reexamined, rediscovered, renewed*, New York, Routledge, pp.67-79.
- Hess, C. and Ostrom, E. (2007), *Understanding Knowledge As a Commons: From Theory to Practice*, Cambridge, MIT Press.
- Dindler, C., Smith, R. and Iversen, O. S. (2020), Computational empowerment: participatory design in education. *CoDesign*, Vol 16, No 1, pp. 66-80.
- Kioupkiolis, A. (2019), *The Common and Counterhegemonic Politics: Rethinking Social Change*, Edinburgh University Press.
- Kahn Jr, P. H. and Kellert, S. R. (Eds.), (2002), *Children and nature: Psychological, sociocultural, and evolutionary investigations*, Cambridge, MIT Press.
- Kuenzi, M. (2006), Non-formal education and community development in Senegal, *Community development journal*, Vol. 41, No 2, pp. 210-222.
- Lawson, D. F., Stevenson, K. T., Peterson, M. N., Carrier, S. J., Strnad, R. and Seekamp, E. (2018), Intergenerational learning: are children key in spurring climate action?, *Global Environmental Change*, Vol. 53, No 1, pp. 204-208.
- Lawson, D. F., Stevenson, K. T., Peterson, M. N., Carrier, S. J., L Strnad, R. and Seekamp, E. (2019), Children can foster climate change concern among their parents, *Nature Climate Change*, Vol. 9, No 6, pp. 458-462.
- Ledwith, M. (2020), *Community development: A critical approach*, Policy Press.
- Ostrom, E. (1990), *Governing the commons: The evolution of institutions for collective action*,

Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511807763>

- Pantazidis, S. (Forthcoming), Introducing Pedagogical Practices of the commons in/to Critical Pedagogy, Proceedings of X International Conference on Critical Education.
- Panke, S. (2019), Design thinking in education: Perspectives, opportunities and challenges. *Open Education Studies*, Vol. 1, No 1, pp. 281-306.
- Pechtelidis, Y. and Kioupiolis, A. (2020), Education as commons, children as commoners. The case study of the Little Tree community, *Democracy & Education*, Vol 28, No 1, pp.1-11.
- Sokoloff, W. (2020), *Political Science Pedagogy: A Critical, Radical and Utopian Perspective*, Palgrave Macmillan, Cham.
- Wells, N. M. and Lekies, K. S. (2006), Nature and the life course: Pathways from childhood nature experiences to adult environmentalism, *Children Youth and Environments*, Vol. 16, No 1, pp. 1-24.
- Williams-Duncan, O. M. (2020), Cross-Cultural Community Building: Strategies for Improving Interactions in Diverse Educational Settings. *Multicultural Education*, Vol. 27, No 2, pp. 18-23.
- Wyness, M. (2018), *Childhood, Culture and Society: In a Global Context*, Sage.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΔΙΚΤΥΑ, ΣΧΕΣΕΙΣ ΑΜΟΙΒΑΙΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑ: ΜΙΑ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ ΜΕΤΑΞΥ ΑΛΒΑΝΙΑΣ ΚΑΙ ΕΛΛΑΔΑΣ

Μαρία Παντελέου^α

^α Διδάκτωρ Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Περίληψη

Τα κοινωνικά δίκτυα των μεταναστών έχουν περιγραφεί σε κοινωνιολογικές και ανθρωπολογικές μελέτες ως ο ακρογωνιαίος λίθος της ανεύρεσης εργασίας στην Ελλάδα, πλην όμως, η πολιτισμική ερμηνεία του τρόπου συγκρότησης και λειτουργίας τους έχει σε μεγάλο βαθμό παραμεληθεί. Το παρόν κείμενο, αντλώντας εμπειρικό υλικό από πολυ-τοπική επιτόπια έρευνα (2015-2018) Αλβανών μεταναστών και μη μεταναστών στην Ελλάδα και στην Αλβανία, προτείνει την εξέταση των κοινωνικών δικτύων ως μιας πολιτισμικά καθορισμένης πρακτικής εξεύρεσης απασχόλησης, που εδράζεται στις κοινωνίες προέλευσής τους αλλά υιοθετείται και στις κοινωνίες εγκατάστασής τους. Η εξέτασή της φωτίζει τις συνέχειες ή/και τους μετασχηματισμούς των πολιτισμικά ορισμένων τρόπων συγκρότησης και λειτουργίας των κοινωνικών δικτύων στο νέο μεταναστευτικό και εργασιακό πλαίσιο, όπου οι μετανάστες την εγγράφουν. Το κείμενο καταλήγει ότι τα συγγενειακά και φιλικά δίκτυα των Αλβανών συνιστούν συγκροτησιακό κομμάτι για την εύρεση απασχόλησης πρωτίστως στη μετασοσιαλιστική Αλβανία και δευτερευόντως, με διαφοροποιημένες μορφές αναλόγως το χρονικό και κοινωνικό συγκείμενο (οικονομική «κρίση»), και στην Ελλάδα.

Λέξεις κλειδιά: κοινωνικά δίκτυα, εργασία, Αλβανοί μετανάστες, Ελλάδα, βόρεια Αλβανία.

SOCIAL NETWORKS, RELATIONS OF RECIPROCITY AND LABOUR: AN EMPIRICAL STUDY BETWEEN ALBANIA AND GREECE

Maria Panteleou^α

^α PhD in Social Anthropology, University of the Aegean

Abstract

The social networks of immigrants have been described in sociological and anthropological studies as the cornerstone of finding a job in Greece; however, cultural interpretation of how these networks are established and operated has largely been neglected. The paper, drawing on empirical material from multi-sided fieldwork (2015-2018) with Albanian immigrants and non-immigrants in

Greece and Albania, suggests considering social networks as a culturally defined employment practice, based on the migrants' societies of origin and adopted in settlement societies. Its examination highlights how the culturally certain ways of setting up and operating social networks have either remained stable or have changed in the new migration and labour context, where immigrants register them. The paper concludes that the kinship and friendship networks of Albanians are a constituent part in finding a job primarily in post-socialist Albania and secondarily, in different forms depending on the temporal and social context (economic 'crisis'), and in Greece.

Keywords: social networks, labour, Albanian immigrants, Greece, northern Albania.

Εισαγωγή

Όταν ξεκίνησα, το 2015, την επιτόπια έρευνά μου σε Αλβανούς μετανάστες που διαβιούσαν στην ευρύτερη περιοχή της Κορινθίας, το επίκεντρο του ενδιαφέροντός μου ήταν η εξέταση των εργασιακών τους εμπειριών και πρακτικών στην Ελλάδα από τη δεκαετία του 1990, που ήρθαν για πρώτη φορά στην χώρα, έως και τη δεκαετία του 2010, που τους συνάντησα στην Κορινθία. Οι αφηγήσεις των συνομιλητών μου για τις θέσεις εργασίας τους σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας στις αρχές του 1990 συνοδεύονταν πάντοτε με λεπτομερή περιγραφή για το ποιος τους βοήθησε να τις αποκτήσουν. Αυτό το πρόσωπο περιγραφόταν ως «γνωστός». Η έννοια, όμως, του «γνωστού» λάμβανε ποικίλα νοήματα. Άλλοτε αφορούσε τον αδερφό των Αλβανών, τον γαμπρό, τον μητροπλευρικό ή τον πατροπλευρικό θείο, τον ξάδερφο και άλλοτε γείτονες και «φίλους». Το ερώτημα που με προβληματίζε ήταν γιατί σε ορισμένες περιπτώσεις τα συγγενειακά πρόσωπα των Αλβανών τους βοήθησαν να βρουν εργασία στη χώρα, ενώ σε άλλες περιπτώσεις τα φιλικά τους πρόσωπα;

Η κοινωνιολογική και ανθρωπολογική βιβλιογραφία αναδεικνύει ότι τα κοινωνικά δίκτυα μεταναστών και μη μεταναστών (γηγενών) συνιστούν τον ακρογωνιαίο λίθο της ανεύρεσης εργασίας τόσο στην Ελλάδα (Spyridakis 2017, 2010, Γκέμι 2015: 266-267, Ιωσηφίδης και Κίζος 2012: 332-334) όσο και σε άλλες χώρες (Vullnetari 2012: 143, Pardo 1996). Παρόλα αυτά, η πολιτισμική ερμηνεία του τρόπου συγκρότησης και λειτουργίας τους έχει σε μεγάλο βαθμό παραμεληθεί. Το παρόν κείμενο προτείνει την εξέταση των κοινωνικών δικτύων ως μιας πολιτισμικά καθορισμένης πρακτικής εξεύρεσης απασχόλησης που εδράζεται στις κοινωνίες προέλευσης των μεταναστών. Αυτή η πρακτική εντοπίζεται και στις κοινωνίες εγκατάστασής τους, φωτίζοντας τις συνέχειες ή/και τους μετασχηματισμούς των πολιτισμικά ορισμένων τρόπων συγκρότησης και λειτουργίας της δικτύωσης στο νέο μεταναστευτικό και εργασιακό πλαίσιο, όπου οι μετανάστες την εγγράφουν. Πιο συγκεκριμένα, αντλώντας εμπειρικό υλικό από πολυ-τοπική επιτόπια έρευνα (2015-2018), συμμετοχική παρατήρηση και ημιδομημένες συνεντεύξεις με Αλβανούς/ίδες μετανάστες στην Ελλάδα και με Αλβανούς/ίδες μετανάστες και μη μετανάστες στη βόρεια Αλβανία, το κείμενο τοποθετεί τη συγγενειακή αμοιβαιότητα και δικτύωση στην Αλβανία σε μια ιστορική προοπτική και την παρακολουθεί να μετακινείται στο χωροχρονικό πλαίσιο της Ελλάδας. Έτσι, αναδεικνύει ότι τα συγγενειακά και φιλικά δίκτυα συνιστούν συγκροτησιακό κομμάτι για την εύρεση απασχόλησης πρωτίστως στη μετασοσιαλιστική Αλβανία και δευτερευόντως, με διαφοροποιημένες μορφές, αναλόγως το χρονικό και κοινωνικό συγκείμενο, και στην Ελλάδα.

Θεωρητικό πλαίσιο

Η σπουδαιότητα της συγγένειας και της φιλίας για την κατασκευή των κοινωνικών δικτύων έχει επισημανθεί ήδη από τη δεκαετία του 1950 και του 1960 από τους ανθρωπολό-

γους της σχολής του Μάντσεστερ και κυρίως από τον John Barnes, τον Clyde Mitchell και από κοινωνιολόγους, όπως η Elizabeth Bott (Scott 2000: 26, 28). Συγκεκριμένα, ο Mitchell (1969: 24-25, 36-38) υποστηρίζει ότι τα διαπροσωπικά κοινωνικά δίκτυα περιλαμβάνουν την ανταλλαγή πληροφοριών, τη μεταφορά / μεταβίβαση υλικών αγαθών και υπηρεσιών μεταξύ ανθρώπων. Αναφέρει ότι η ποιότητα αυτών των σχέσεων μπορεί να εξεταστεί μέσα από την «αμοιβαιότητα», δηλαδή από τον βαθμό κατά τον οποίο οι άνθρωποι ανταποδίδουν ή όχι ορισμένες συναλλαγές, καθώς οι δεσμοί των ανθρώπων ενεργοποιούνται στην πράξη μόνο όταν απαιτείται ορισμένη μορφή κοινωνικής δράσης. Κάνοντας ιδιαίτερη μνεία στις συγγενειακές σχέσεις, αναδεικνύει ότι οι συγγενειακοί δεσμοί υποστήριξης αναγνωρίζονται από τους ανθρώπους, όταν «ένα άτομο είναι σε θέση να διεκδικήσει υπηρεσίες ή βοήθεια» από το δίκτυο συγγενών του ή να ανταποκριθεί σε αντίστοιχες εκκλήσεις υποστήριξης αυτών (Mitchell 1969: 40).

Από την άλλη πλευρά, ο Granovetter (1973) μελέτησε τις διαδικασίες με τις οποίες οι άνθρωποι αποκτούν πληροφορίες σχετικά με ευκαιρίες εργασίας μέσω των άτυπων κοινωνικών δικτύων τους. Διαπίστωσε ότι οι «αδύναμοι δεσμοί», δηλαδή γνωστά πρόσωπα που δεν διαθέτουν μεταξύ τους στενούς και συνεχείς δεσμούς, παρέχουν μεγαλύτερο και διαφοροποιημένο φάσμα πληροφοριών απασχόλησης στους ανθρώπους από ό,τι τους παρέχουν οι «ισχυροί δεσμοί» τους με φιλικά και οικογενειακά πρόσωπα. Οι Smith-Doerr και Walter (2005: 396) αντιλαμβάνονται τα κοινωνικά δίκτυα ως σύνθετους και αλληλένδετους ιστούς συσχετίσεων, οι οποίοι δεν μπορούν να αναχθούν αποκλειστικά στο πλαίσιο της πολιτικής, της οικονομίας ή της οικογένειας. Συνεπώς, προτείνουν ότι η έρευνα δικτύου αφορά κυρίως την εξέταση των διαφορετικών ικανοτήτων δράσης των ανθρώπων για να συνδυάζουν συνδέσεις από ποικίλους τομείς της οικονομικής και κοινωνικής τους ζωής. Θεωρούν ότι η μελέτη της εμφάνισης, της ενεργοποίησης αλλά και της ανθεκτικότητας των κοινωνικών δικτύων συνιστά πρόκληση για τις εμπειρικές έρευνες, καθώς οι περισσότερες εξ αυτών επικεντρώνονται στις οικονομικές επιπτώσεις που έχουν τα κοινωνικά δίκτυα στην καθημερινή πραγματικότητα των ανθρώπων (Smith-Doerr and Walter 2005: 379). Η Green (2002: 181-182, 198) προσεγγίζει τα κοινωνικά δίκτυα ως μια πολιτισμική μορφή. Ειδικότερα, υποστηρίζει ότι «ο πολιτισμός είναι 'μέσα' στο δίκτυο», γιατί «πρέπει να υπάρχει κάτι πέρα από την ίδια τη σύνδεση και στο οποίο βασίζεται η σύνδεση». Έτσι, αναδεικνύει ότι η σύνδεση των ανθρώπων από μόνη της, εάν δεν διαθέτει σημαίνοντα πολιτισμικά νοήματα για τους ίδιους, καθίσταται μια κατηγορία κενή νοήματος.

Μεθοδολογία

Η παρούσα μελέτη, επιχειρώντας να εξετάσει τα κοινωνικά δίκτυα ως πολιτισμική πρακτική, αντλεί εμπειρικό υλικό από πολυ-τοπική επιτόπια έρευνα, που διήρκησε από το 2015-2018, συμμετοχική παρατήρηση και ημιδομημένες συνεντεύξεις που πραγματοποιήθηκαν στην ελληνική και αλβανική γλώσσα. Πιο συγκεκριμένα, οι πληροφορητές είναι συνολικά 38 Αλβανοί/ίδες μετανάστες, ηλικίας από 32-50 ετών, καταγωγής από τη βόρεια και νότια Αλβανία, που διαβιούν στην ευρύτερη περιοχή της Κορινθίας από το 1998 έως το 2018 και 20 Αλβανοί/ίδες μετανάστες αλλά και μη μετανάστες, ηλικίας από 32-49 ετών, καταγωγής από τη βόρεια Αλβανία και με διαμονή στο δήμο Kurbijn της βόρειας Αλβανίας.

Η πολυ-τοπική εθνογραφία κρίθηκε ως καταλληλότερη μέθοδος για τη μελέτη της συνεχούς μετακίνησης των Αλβανών/ίδων, των αντιλήψεων και των πρακτικών τους αλλά και των μετασχηματισμών που αυτοί υφίστανται κατά μήκος των ελληνο-αλβανικών συνόρων (Marcus 1998: 79). Σύμφωνα με τον Marcus (1995: 106), πολυ-τοπική έρευνα σημαίνει να ακολουθούμε τους ανθρώπους. Αρχέτυπό της είναι η επιτόπια έρευνα και η συμμετοχική παρατήρηση του Malinowski για τις ετήσιες ανταλλαγές δώρων των Τρομβριανών στο πλαίσιο του τελετουργικού *kula*. Ο Marcus (1995), εισηγητής της πολυ-το-

πικής έρευνας το 1995 στην ανθρωπολογία, υποστηρίζει ότι η πολυ-τοπική εθνογραφία δεν επιχειρεί να αποδομήσει τη μακροχρόνια επιτόπια έρευνα αλλά να την εμπλουτίσει με την αναλυτική υπέρβαση των παρωχημένων διακρίσεων μεταξύ του τοπικού και του παγκόσμιου. Ο Appadurai (1991) είχε νωρίτερα υποστηρίξει ότι απαιτείται η δημιουργία μιας νέας θεώρησης για την ερμηνεία του σύγχρονου απεδαφικοποιημένου κόσμου, καθώς οι τοπικές εννοιολογήσεις που εμφανίζονται στις κλασικές εθνογραφίες αδυνατούν να συλλάβουν τις πολύπλοκες σχέσεις μεταξύ της φαντασιακής ζωής των ανθρώπων και του απεδαφικοποιημένου κόσμου στον οποίο διαβιούν. Έργο του ανθρωπολόγου είναι η μελέτη του τρόπου με τον οποίο οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται και εννοιολογούν την «τοπικότητα» ως βιωμένη εμπειρία, η οποία λαμβάνει χώρα σε έναν παγκοσμιοποιημένο κόσμο (Appadurai 1991: 196).

Κοινωνικά δίκτυα και σχέσεις αμοιβαιότητας από την προ-κομμουνιστική έως την μετα-σοσιαλιστική Αλβανία

Οι απαρχές της συγγενειακής αμοιβαιότητας στην προ-κομμουνιστική αλβανική κοινωνία εντοπίζονται στο εθιμικό της δίκαιο, που είναι γνωστό με τον όρο «kanun». Κατά το «παραδοσιακό» σύστημα ανταλλαγής, οι συναλλαγές δεν συνέβαιναν περιστασιακά μεταξύ μεμονωμένων ατόμων αλλά συνήθως μεταξύ των οικογενειών με επικεφαλής τους άνδρες συγγενείς, συνιστώντας μια αλυσίδα αμοιβαίων σχέσεων «βοήθειας» μεταξύ οικογενειακών αλλά και τοπικών δικτύων. Αυτά τα δίκτυα ενεργοποιούνταν κυρίως σε περιπτώσεις έκτακτης «ανάγκης» αλλά και σε κοινωνικές περιστάσεις, όπως στις επικηδείες και γαμήλιες τελετές. Η αξία της αμοιβαιότητας δεν προέκυπτε από ορθολογικούς υπολογισμούς (π.χ. αξία προϊόντος που δίδεται) αλλά κρινόταν από τον βαθμό ετοιμότητας που η εκάστοτε οικογένεια επιδείκνυε απέναντι στην έκκληση «βοήθειας». Η μη παροχή αρωγής οδηγούσε σε κοινωνικό εξοστρακισμό, ενώ η παροχή αυτής ενίσχυε τους ήδη υπάρχοντες συγγενειακούς δεσμούς και δημιουργούσε νέες σχέσεις εμπιστοσύνης (Prato 2010: 137, Saltmarshe 1999: 156-157).

Η πρακτική της συγγενειακής αμοιβαιότητας και δικτύωσης εντοπίζεται και κατά τη διάρκεια του κομμουνισμού, παρά τις συστηματικές και μεθοδευμένες προσπάθειες που το κράτος κατέβαλε για να την εξαλείψει. Σύμφωνα με την Schwandner - Sievers (1996: 119), το κομμουνιστικό κόμμα απέτυχε να κερδίσει την εμπιστοσύνη των ανθρώπων και να αντικαταστήσει τις συγγενειακές σχέσεις γιατί δεν εξασφάλισε στην πράξη ούτε την ασφάλεια δικαίου ούτε την επιβίωση των ανθρώπων. Συγγένεια αλλά και «φιλία» συνέχισαν να οργανώνουν κοινωνικές σχέσεις αμοιβαίων ευνοιών και χαρών, συμπεριλαμβάνοντας μεταξύ τους επίσης συγγενείς εξ αγχιστείας (Latifi 2018: 154-156, De Waal 2014: 138-139) και γείτονες (Pojani and Buka 2015: 70-71, Schwandner – Sievers 2000: 76).

Κατά την κομμουνιστική διακυβέρνηση, η «φιλία» ήταν ένα σχεσιακό σχήμα που χρησιμοποιούνταν για να παρακάμψει κάποιος τα γρανάζια της γραφειοκρατίας, να βγάλει μια βίζα, να αποκτήσει προτεραιότητα στον κατάλογο της στέγασης (De Waal 2014: 138-139, 1998: 18), να λάβει ειδική άδεια για την απόκτηση υλικών αγαθών (π.χ. τηλεόραση), τα οποία παρέχονταν μέσω ενός συστήματος οικονομικής αναδιανομής (Musaraj 2016: 135-136). Η «φιλία» συνιστούσε τον ακρογωνιαίο λίθο της αλβανικής «οικονομίας των ευνοιών» (King and Vullnetari 2016: 203), με άλλα λόγια της ανεπίσημης, «δεύτερης οικονομίας», η οποία αναπτυσσόταν παράλληλα με την κρατική (επίσημη) οικονομία. Κατά τους King και Vullnetari (2016: 198, 203), η «οικονομία των ευνοιών» στην Αλβανία αναδύθηκε ως άμεση απόκριση των ανθρώπων στις ελλείψεις της οικονομίας. Οι τελευταίες ήταν αποτέλεσμα πολιτικών αποφάσεων του κομμουνιστικού κόμματος, που έδιναν προτεραιότητα στην παραγωγή βιομηχανικών και εξοπλιστικών προϊόντων αντί καταναλωτικών αγαθών.

Η συγγενειακή και κοινωνική δικτύωση αποτέλεσε τη βάση για τη δημιουργία ενός

νέου συστήματος «ανταλλαγής ευνοιών» στη μετα-σοσιαλιστική, αυτή τη φορά, Αλβανία, προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι καθημερινές προκλήσεις που βίωναν οι πολίτες της. Πολλοί ανθρωπολόγοι έχουν διαπιστώσει τη δυσπιστία των Αλβανών πολιτών απέναντι στους νόμους και το κράτος δικαίου της μετα-σοσιαλιστικής Αλβανίας εξαιτίας του φαινομένου της διαφθοράς (Prato 2017, Musaraj 2009, De Waal 2004), της αδυναμίας του κράτους πρόνοιας να παράσχει κοινωνικά δικαιώματα στους ανθρώπους (π.χ. υγεία, εκπαίδευση, εργασία κτλ.) (Latifi 2015) και της αδιαφορίας που το αλβανικό κράτος επιδεικνυε απέναντι στα δικαιώματα των εργαζόμενων πολιτών του στο εξωτερικό (Parailias 2003: 1070, 1974). Αποτέλεσμα των παραπάνω ήταν η κινητοποίηση συγγενειακών και φιλικών δικτύων για την απόκτηση αγαθών, την υπέρβαση των νομικών και γραφειοκρατικών εμποδίων (Musaraj 2009) και την πρόσβαση σε τομείς, όπως η υγεία (Danaj 2014: 125, Prato 2010: 144), η εργασία (Danaj 2014: 126), η κατασκευή ή/και αγορά ακινήτων (Prato 2010: 145-146).

Τα δίκτυα αυτά συνιστούν έναν μετασχηματισμό, και όχι «επανεμφάνιση», προηγούμενων μορφών κοινωνικής οργάνωσης και αμοιβαιότητας της προ-κομμουνιστικής και κομμουνιστικής περιόδου (Prato 2012: 95-96, 2010: 143-148). Η μορφή τους ποικίλει γιατί άλλοτε εκκινούν από την πυρηνική οικογένεια καταλήγοντας στην εκτεταμένη (Voell, 2012: 154, 156, Lawson, McGregor and Saltmarshe 2000: 1503), άλλοτε στρέφονται στους μητρογραμμικούς συγγενείς, που αντικαθιστούν τους πατροπλευρικούς (Prato 2010: 146) και άλλοτε κατασκευάζουν νέες σχέσεις εμπιστοσύνης και αμοιβαιότητας με μη συγγενικά πρόσωπα (Prato 2012: 95-96, 2010: 148, Lawson, McGregor and Saltmarshe 2000: 1511, Saltmarshe 1999: 126-128). Βάσει των ανωτέρω διαφαίνεται ότι τα συγγενειακά και φιλικά δίκτυα συνιστούν μια διαχρονική πολιτισμική πρακτική και στρατηγική, την οποία οι Αλβανοί/ίδες, υιοθετούν διαφοροποιημένα, αναλόγως του ιστορικού και κοινωνικού πλαισίου, προκειμένου να αποκτήσουν πρόσβαση σε ένα ευρύ φάσμα κοινωνικών υπηρεσιών, αγαθών και δικαιωμάτων στην Αλβανία.

Κοινωνικά δίκτυα, σχέσεις αμοιβαιότητας και εργασία στη μετα-σοσιαλιστική Αλβανία

Οι Αλβανοί/ίδες πληροφορητές μου στη βόρεια Αλβανία νοηματοδοτούν ως θεμελιακή κατάσταση «ανάγκης» την εύρεση απασχόλησης στη χώρα, για την απόκτηση της οποίας συγκροτούν κοινωνικά δίκτυα αλληλοβοήθειας με διάφορους «γνωστούς», δηλαδή συγγενείς ή/ και «φίλους», ανάλογα με το πλαίσιο, ώστε να προστρέξουν σε «βοήθεια». Αυτά τα δίκτυα δεν είναι στατικά και το κλειδί για την κατανόηση των διαρκώς μεταβαλλόμενων μορφών που λαμβάνουν είναι η διερεύνηση του σύνθετου πλέγματος των προϋπαρχουσών και τρεχουσών μορφών «γενικευμένης αμοιβαιότητας» των Αλβανών/ίδων με τους «γνωστούς», που ενεργοποιούνται πάντοτε σε καταστάσεις «ανάγκης». Σύμφωνα με τον Sahlins, που εισήγαγε την έννοια της «γενικευμένης αμοιβαιότητας» στην ανθρωπολογία, η «βοήθεια» υποκινείται από την ανάγκη του λήπτη, ο οποίος σε απροσδιόριστο χρόνο φέρει την κοινωνική ευθύνη και την ηθική υποχρέωση να την ανταποδώσει (Narotzky 2007: 78-79). Στην αλβανική κοινωνία, η κατηγορία της «ανάγκης», που είναι κεντρικής σημασίας γιατί κινητοποιεί αυτά τα δίκτυα αλληλοβοήθειας, δεν αφορά μόνο εργασιακά ζητήματα, δηλαδή την «βοήθεια» που δέχονται ή παρέχουν οι Αλβανοί/ίδες για εξεύρεση εργασίας, αλλά είναι πολύσημη και το νόημά της διαφέρει ανάλογα με το συγκείμενο. Μπορεί να αφορά τη αρωγή που ζητούν οι Αλβανοί/ίδες για ζητήματα οικονομικά (όπως την παροχή «δανεικών» χρημάτων), οικογενειακά (για παράδειγμα συμβουλές για την επίλυση οικογενειακών-συζυγικών προβλημάτων), κρατικά (όπως είναι η παράκαμψη της γραφειοκρατίας για την απόκτηση διαβατηρίου στην Αλβανία), αλλά και πολιτικά (η αρωγή ενός υποψηφίου για την εκλογή του).

Εξετάζοντας το ζήτημα της εξεύρεσης εργασίας στη Αλβανία υπό αυτό το σύνθετο πλαίσιο καταστάσεων «ανάγκης», διαπιστώνεται ότι οι συγγενείς των Αλβανών/ίδων,

ανταποδίδοντας τη «βοήθεια» που τους παρείχαν σε παρελθούσες περιπτώσεις «ανάγκης» στο πλαίσιο της κοινωνικής ζωής στην Αλβανία (όπως η φύλαξη των παιδιών, η «βοήθεια» για την επισκευή του οικιακού χώρου), βρίσκουν εργασία στους Αλβανούς/ίδες είτε στην Αλβανία είτε και σε άλλες χώρες. Η «βοήθεια», όμως, των συγγενών και ιδιαίτερος των αιματοσυγγενών, δηλαδή των γονέων και των αδερφών, παρότι θεωρείται δεδομένη και κοινωνικά αναμενόμενη στην κοσμοαντίληψη των ανθρώπων τόσο στην Αλβανία όσο και στην Ελλάδα, δεν παρέχεται πάντοτε στην πράξη. Η άρνηση παροχής «βοηθείας» των συγγενών, που στις περισσότερες περιπτώσεις οφείλεται στην μη ανταπόδοση των Αλβανών/ίδων μιας προηγούμενης «βοηθείας» που αναμενόταν αλλά δεν δόθηκε, συνιστά λόγο είτε απομείωσης της αμοιβαιότητας με τους συγγενείς είτε διάρρηξης αυτού του δικτύου υποστήριξης των ανθρώπων της. Κατ' αυτό τον τρόπο, συρρικνώνονται σημαντικά και οι ευκαιρίες εξεύρεσης εργασίας των ανθρώπων.

Αυτό δεν συμβαίνει, βέβαια, σε όλες τις περιπτώσεις, γιατί όπως το θέτει ένας πληροφορητής μου, ο Φατμίρ, 49 χρονών που διαμένει στο Λαζ της βόρειας Αλβανίας: *«Οι γνωστοί είναι σαν μια επένδυση που κάνεις. Μπορεί να βάλεις όλα σου τα χρήματα και να βγάλεις περισσότερα, αλλά μπορεί και να τα χάσεις όλα [...] Εγώ έχω πολλούς γνωστούς, γιατί δεν θέλω να τα χάσω όλα»*. Πολλοί Αλβανοί/ίδες συνομιλητές μου, όπως και ο Φατμίρ, γνωρίζοντας ότι η παροχή «βοηθείας» σε μη συγγενειακά πρόσωπα σε διάφορες καταστάσεις «ανάγκης» ενισχύουν την ηθική αξία και το κοινωνικό στάτους τους, συγκροτούν νέες διόδους αμοιβαιότητας και αρωγής με την πάροδο του χρόνου (Prato 2010: 148). Η κατασκευή αυτών των καινούριων μορφών δικτύωσης και αμοιβαιότητας με φιλικά πρόσωπα αυξάνει παράλληλα τις ευκαιρίες εύρεσης απασχόλησης είτε στην Αλβανία είτε και σε άλλες χώρες. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα οι Αλβανοί/ίδες να ανταποκρίνονται πλέον πρωτίστως στις εκκλήσεις αρωγής των «φίλων» τους.

Υπό αυτό το πρίσμα, η «ανάγκη» για εργασία συνιστά μια μόνο πτυχή ενός ετερόκλητου σχήματος αμοιβαίων δεσμών αλληλοβοήθειας και δικτύωσης στη βόρεια Αλβανία, που στην περίπτωση των Αλβανών ανδρών προηγούνται της μεταναστευτικής διαδικασίας, όπως θα διαφανεί στη συνέχεια, οργανώνουν τις σχέσεις των Αλβανών κατά την αρχική εγκατάσταση στην Ελλάδα και τροφοδοτούν εκ νέου –στη συνέχεια– τη σημασία της στο αλβανικό πλαίσιο.

Κοινωνικά δίκτυα, σχέσεις αμοιβαιότητας και εργασία στην Ελλάδα από τη δεκαετία του 1990 έως τη δεκαετία του 2010

Η εγγραφή της ανωτέρω πολιτισμικής πρακτικής της δικτύωσης από τον κοινωνικό–εργασιακό τομέα της Αλβανίας στον εργασιακό τομέα της Ελλάδας μας βοηθά να κατανοήσουμε με ακρίβεια πώς συγκροτούνται, πώς λειτουργούν αλλά και ποιες μορφές λαμβάνουν αυτά τα δίκτυα στην Ελλάδα από τη δεκαετία του 1990 έως και τη δεκαετία του 2010. Στις αρχές της δεκαετίας του 1990, η πλειονότητα των πληροφορητών μου μετανάστευσε στην Ελλάδα και η εξασφάλιση απασχόλησης επετεύχθη μέσω της κινητοποίησης των ήδη υφισταμένων κοινωνικών δικτύων αμοιβαίας «βοηθείας» που διέθεταν με συγγενείς και «φίλους» (γείτονες) από την Αλβανία. Τα ανωτέρω συγγενειακά και φιλικά πρόσωπα, διαβιώνοντας και εργαζόμενοι σε διάφορα χωρικά πλαίσια της Ελλάδας, προσφέρουν τη δυνατότητα στους υπό εξέταση Αλβανούς, αφενός να λάβουν πολύτιμες πληροφορίες για τις κατά τόπους διαθέσιμες εργασίες, όπως γεωργικές, οικοδομικές, κατασκευαστικές, αφετέρου να μετακινηθούν στο εσωτερικό της χώρας ώστε να καταλάβουν τις συγκεκριμένες θέσεις απασχόλησης. Συνεπώς, η ομοεθνοτική δικτύωση και η κινητικότητα των Αλβανών αποτέλεσαν τα βασικά στοιχεία της εξεύρεσης εργασίας στην Ελλάδα κατά τα πρώτα χρόνια της άφιξής τους στη χώρα.

Η πλειονότητα των υπό μελέτη Αλβανών εγκαταστάθηκε στην Κορινθία το 1998 με γνώμονα το γεγονός ότι συνιστά μια περιοχή που παρέχει εργασία καθ' όλη τη διάρκεια

του χρόνου κυρίως στον τομέα της γεωργίας και συγκεκριμένα στην καλλιέργεια εσπεριδοειδών (πορτοκάλια, μανταρίνια, λεμόνια), εποχικών φρούτων (βερίκοκα, σύκα) αλλά και στην συγκομιδή ελαιοκάρπου. Τη δεκαετία του 2010, όμως, η οικονομική «κρίση» της Ελλάδας, που γίνεται αντιληπτή από την σκοπιά των Αλβανών ως αδυναμία εξασφάλισης επαρκών μεροκάματων στο τοπικό εργασιακό πλαίσιο καθίσταται βασική αιτία μιας νέας διατοπικής κινητικότητας. Αυτή η κινητικότητα αφορά τη μετακίνηση των Αλβανών σε ποικίλα χωρικά πλαίσια τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό (π.χ. Αθήνα, Πάτρα) της ευρύτερης περιοχής της Κορινθίας, προκειμένου να αντισταθμίσουν τα μειωμένα μεροκάματα στο κορινθιακό εργασιακό τομέα. Σε αυτά τα χωρικά πλαίσια οι Αλβανοί εξακολουθούν να αναλαμβάνουν ποικίλες εργασίες, όπως εποχικές (μάζεμα ελιών, πορτοκαλιών, κλάδεμα), οικιακές (βάψιμο οικιακών χώρων, εκρίζωση χόρτων από κήπους) και οικοδομικές. Η διαφορά στη νέα αυτή μορφή κινητικότητας είναι ότι δεν οργανώνεται πλέον μέσω της ομοεθνοτικής δικτύωσης αλλά μέσω της διεθνοτικής δικτύωσης, δηλαδή μέσω των σχέσεων που οι Αλβανοί έχουν πλέον αναπτύξει με τους Έλληνες εργοδότες, τους οποίους προσδιορίζουν με τον όρο «γνωριμίες».

Οι «γνωριμίες» αποκτώνται μέσα από τη μακρόχρονη διαβίωση και απασχόληση στην περιοχή. Ειδικότερα, οι Αλβανοί υιοθετούν την οικεία πολιτισμική πρακτική της δικτύωσης με τα συγγενειακά και φιλικά πρόσωπα στην Αλβανία και στην Ελλάδα. Αναλαμβάνουν όλες τις εργασίες που τους προτείνουν οι Έλληνες εργοδότες και ορισμένες άλλες εργασίες δωρεάν στο πλαίσιο των διευκολύνσεων (εργασία πέραν του συμφωνηθέντος ωραρίου), καθώς τις νοηματοδοτούν ως καταστάσεις «ανάγκης», οι οποίες στο αλβανικό πλαίσιο είτε ενδυναμώνουν τις προϋπάρχουσες σχέσεις αλληλοβοήθειας είτε κατασκευάζουν νέες σχέσεις. Επιπλέον, ζητούν χαμηλότερη αμοιβή (γύρω στα 25-30 ευρώ) από εκείνη που ίσχυε πριν το 2008, καθώς αντιλαμβάνονται ότι και οι Έλληνες εργοδότες αντιμετωπίζουν οικονομικές δυσχέρειες. Όλα τα ανωτέρω συμβάλλουν στη μεταξύ τους εγκαθίδρυση σχέσεων «εμπιστοσύνης» και αμοιβαίας «βοήθειας». Οι Έλληνες εργοδότες δεν τους προσφέρουν πλέον μόνο τις δικές τους εργασίες αλλά κινητοποιούν και το δικό τους δίκτυο «γνωριμιών» με άλλους εργοδότες στην ευρύτερη περιοχή της Κορινθίας και εκτός αυτής (π.χ. Αθήνα, Πάτρα), παρέχοντας στους Αλβανούς πρόσβαση σε περαιτέρω κινητικότητα και επιπρόσθετη απασχόληση σε ποικίλα χωρικά πλαίσια. Οι Αλβανοί μετανάστες μέσω των ανωτέρω «αδύναμων δεσμών» (Granovetter 1973), των «γνωριμιών», απομειώνουν σταδιακά και τελικά αντικαθιστούν τα συγγενειακά και φιλικά δίκτυα αμοιβαιότητας των «γνωστών» (ομοεθνών), «ισχυρών δεσμών» (Granovetter 1973), επίσης διαμενόντων στην Κορινθία, τους οποίους εκλαμβάνουν πλέον ως εν δυνάμει ανταγωνιστές στον εργασιακό τομέα.

Συμπέρασμα

Η παρούσα εμπειρική μελέτη μεταξύ Αλβανίας και Ελλάδας ανέδειξε ότι οι Αλβανοί/ίδες μετανάστες, παρότι υιοθετούν την οικεία πολιτισμική πρακτική της δικτύωσης για την εύρεση απασχόλησης και στην Ελλάδα, μετασχηματίζουν τη μορφή, που εκείνη λαμβάνει κατά μήκος του χωροχρόνου. Η ομοεθνοτική δικτύωση της δεκαετίας του 1990, που αποτέλεσε το συγκροτησιακό κομμάτι για την απόκτηση ποικίλων θέσεων απασχόλησης σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας, μετατρέπεται σε διεθνοτική δικτύωση τη δεκαετία του 2010. Η τελευταία αφενός επιτρέπει στους Αλβανούς να αποκτήσουν επιπρόσθετες θέσεις απασχόλησης στο εσωτερικό αλλά και στο εξωτερικό της ευρύτερης περιοχής της Κορινθίας, αφετέρου τους καθιστά πιο ανθεκτικούς στις συνθήκες της οικονομικής «κρίσης» στην Ελλάδα. Τέλος, η μελέτη της πολιτισμικής πρακτικής της δικτύωσης στην Αλβανία φανερώνει ότι το πεδίο της απασχόλησης είναι ένα σύνθετο, αλληλοεξαρτώμενο κοινωνικό και οικονομικό φαινόμενο, το οποίο μπορεί να προσεγγιστεί ολιστικά, μόνο εάν η απόκτηση εργασίας εξεταστεί ως μια ψηφίδα ενός ετερόκλητου σχήματος αμοιβαίων δεσμών αλληλοβοήθειας και δικτύωσης στη βόρεια Αλβανία.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Γκέμι, Ε. (2015), Διεθνικές πρακτικές Αλβανών μεταναστών ως στρατηγική εξόδου από την κρίση και την 'απονομιμοποίηση', στο Δ. Μιχαήλ και Α. Χρήστου (επιμ.), *Ενδο-ευρωπαϊκή νεανική κινητικότητα / μετανάστευση στην εποχή της οικονομικής κρίσης: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, Θεσσαλονίκη, Αντ. Σταμούλης, σσ. 251-293.
- Ιωσηφίδης, Θ. και Κίζος, Α. (2012), Κοινωνική ένταξη των μεταναστών / μεταναστριών και στάσεις του τοπικού πληθυσμού στη δυτική Ελλάδα: Ο ρόλος των κοινωνικών δικτύων, στο Χ. Κασίμης και Α. Γ. Παπαδόπουλος (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα: Απασχόληση και ένταξη στις τοπικές κοινωνίες*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σσ. 327-356.
- Narotzky, S. (2007), *Οικονομική Ανθρωπολογία: Νέοι προσανατολισμοί*, Αθήνα, Σαββάλας.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Appadurai, A. (1991), Global ethnospaces: Notes and queries for a transnational anthropology, in R. Fox (ed.), *Recapturing anthropology: Working in the Present*, Santa Fe, New Mexico, School of American Research Press, pp. 191-210.
- Danaj, E. (2014), Family in Albania as a primary solidarity network, in R. Pichler (ed.), *Legacy and change: Albanian transformation from multidisciplinary perspectives*, Zurich, Berlin, Lit Verlag, pp. 117-134.
- De Waal, C. (2004), Post-socialist property rights and wrongs in Albania: An ethnography of agrarian change, *Conservation and Society*, Vol. 2, No 1, pp. 19-50.
- De Waal, C. (2014), *Albania: Portrait of a country in transition*. London, New York, I.B. Tauris & Co. Ltd.
- Granovetter, M. S. (1973), The strength of weak ties, *American Journal of Sociology*, Vol. 78, No 6, pp. 1360-1380.
- Green, S. (2012), Culture in a network: Dykes, webs and women in London and Manchester, in N. Rapport (ed.), *British subjects: An anthropology of Britain*, Oxford, New York, Berg, pp. 181-202.
- King, R. and Vullnetari, J. (2016), From shortage economy to second economy: An historical ethnography of rural life in communist Albania, *Journal of Rural Studies*, Vol. 44, pp. 198-207.
- Latifi, T. (2015), Poverty and social security from the perspective of post-war political, societal and family transformations in Kosovo. Macro - and micro - level points of view, *Ethnologia Balkanica*, Vol. 18, pp. 249-268.
- Latifi, T. (2018), The culture of relatedness in Kosovo: The role of kinship in the private and the public sphere, *Studia Ethnologica Croatia*, Vol. 30, No 1, pp. 147-168.
- Lawson, C. W., McGregor, J. A. and Saltmarsh, D. K. (2000), Surviving and thriving: Differentiation in a peri-urban community in northern Albania, *World Development*, Vol. 28, No 8, pp. 1499-1514.
- Marcus, G. (1995), Ethnography in/of the world system: The emergence of multi-sited ethnography, *Annual Review of Anthropology*, Vol. 24, pp. 95-117.
- Marcus, G. (1998), *Ethnography through thick and thin*, Princeton, Princeton University Press.
- Mitchell, J. C. (1969), The concept and use of social network, in J. C. Mitchell (ed.), *Social networks in urban situations: Analyses of personal relationships in Central African towns*, Institute for African Studies, University of Zambia, Manchester University Press, pp. i-50.
- Musaraj, S. (2009), Passport troubles: Social tactics and places of informal transactions in post-socialist Albania, *Anthropology of East Europe Review*, Vol. 27, No 2, pp. 157-175.
- Musaraj, S. (2016), Shtëpi evropiane për një të ardhme më të mire, *Përpyekja: Shqiptarët dhe arkitektura*, Vol. 34-35, pp. 128-144.

- Papailias, P. (2003), 'Money of kurbet is money of blood': The making of a 'hero' of migration at the Greek - Albanian border, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 29, No 6, pp. 1059-1078.
- Pardo, I. (1996), *Managing existence in Naples: Morality, action and structure*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Prato, G. B. (2010), The 'costs' of European citizenship: Governance and relations of trust in Albania, in I. Pardo and G. B. Prato (eds.), *Citizenship and the legitimacy of governance: Anthropology in the Mediterranean region*, Farnham, Ashgate, pp. 133-151.
- Prato, G. B. (2012), Anthropological research in Brindisi and Durrës: Methodological reflections, in I. Pardo and G. B. Prato (eds.), *Anthropology in the city: Methodology and theory*, Farnham, Burlington, Ashgate, pp. 79-100.
- Prato, G. B. (2017), Corruption between public and private moralities: The Albanian case in a comparative perspective, *Urbanities - Journal of urban ethnography*, Vol. 7, No 1, pp. 106-121.
- Pojani, D. and Buka, M. (2015), From camaraderie to detachment: The effect of changing built environment forms on neighborhood relations in a post-communist context, *Cities*, Vol. 49, pp. 66-75.
- Saltmarshe, D. (1999), *Identity in a post-communist Balkan state: A study in north Albania*. Doctoral Thesis, Bath, University of Bath.
- Schwandner - Sievers, S. (1996), Zur logik der blutrache in Nordalbanien: Ehre, symbolik und gewaltlegitimation, *Sociologus*, Vol. 46, No 2, pp. 109-129.
- Schwandner - Sievers, S. (2000), Kinship, family, and regional differentiation in Albania (annex 3), in G. La Cava and R. Nanetti (eds.), *Albania: Filling the vulnerability gap*. World Bank Technical Paper, No 460, Washington, DC, The World Bank, pp. 73-78.
- Scott, J. (2000), *Social network analysis: A handbook*, London, Sage.
- Smith-Doerr, L. and Powell, W. W. (2005), Networks and Economic Life, in N. J. Smelser and R. Swedberg (eds), *The handbook of economic sociology*, second edition, New York, Princeton, Russell Sage Foundation and Princeton University Press, pp. 379-402.
- Spyridakis, M. (2017), *The liminal worker: An ethnography of work, unemployment and precariousness in contemporary Greece*, London, Routledge.
- Spyridakis, M. (2020), Living in precariousness: The Minimum Guaranteed Income in crisis, in I. Pardo, G. B. Prato and J. Rosbrook-Thompson (eds.), *Ethnographies of Urbanity in Flux: Theoretical Reflections*, Special Issue of *Urbanities- Journal of Urban Ethnography*, Vol. 10, No 3, pp. 69-88.
- Voell, S. (2012), 'The smiling daughters': Traditional clan-structures and customary law in postsocialist Albania, in A. Hemming, G. Kera and E. Pandelejmoni (eds.), *Albania: Family, Society and Culture in the 20th Century*, Münster, Lit Verlag, pp. 147-162.
- Vullnetari, J. (2012), *Albania on the move: Links between internal and international migration*, IMISCOE Research, Amsterdam, Amsterdam University Press.

ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΤΙΜΗΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΨΗΦΟΥ ΜΕΣΩ ΤΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΟΣ ΣΩΜΑΤΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΑΠΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Κωνσταντίνος Παπαγιαννόπουλος,^α Νίκος Κληρονόμος^α

^α Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Περίληψη

Μια από τις πιο σημαντικές και πιο συχνά χρησιμοποιούμενες λειτουργίες στην ανάλυση κειμένου και την επεξεργασία της φυσικής γλώσσας (Natural Language Processing) είναι η ανάλυση συναισθήματος (Sentiment Analysis), που αφορά το κατά πόσον μια λέξη, φράση ή εν γένει κείμενο είναι θετικά, αρνητικά ή ουδέτερα διακείμενο προς μία οντότητα (άτομο, εταιρεία, κόμμα, υπουργούς, υποψήφιους βουλευτές κ.λπ.) Οι υπολογιστές είναι σε θέση μέσω τεχνικών μηχανικής μάθησης να κατανοούν το συναίσθημα του κειμένου πίσω από μεμονωμένες λέξεις και φράσεις. Χρησιμοποιώντας τέτοιες τεχνικές μπορούν να αποφασίσουν για τη συναισθηματική δύναμη του κειμένου και να συμβάλουν στη συγκέντρωση απόψεων για τα συναισθήματα που φορτίζουν μία οντότητα. Συνήθως, ποσοτικοποιούν αυτό το συναίσθημα με μια θετική ή αρνητική τιμή, που ονομάζεται πολικότητα. Το συνολικό συναίσθημα συχνά συμπεραίνεται ως θετικό, ουδέτερο ή αρνητικό από το πρόσημο της βαθμολογίας πολικότητας. Πόσο όμως είναι εμπιστεύσιμα τα αποτελέσματα της ανάλυσης συναισθήματος και κατά πόσο το ψηφιακό συναίσθημα ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα; Δεδομένου ότι η Ελλάδα εισέρχεται σε προεκλογική περίοδο, είτε πρόωρα είτε προγραμματισμένα σε διάστημα ενός χρόνου, παρουσιάζει ενδιαφέρον να μελετηθεί πώς και αν η πρόθεση ψήφου καθώς και οι απόψεις για πολιτικά πρόσωπα συσχετίζονται με αποτελέσματα που προκύπτουν από την ανάλυση συναισθήματος των χρηστών του διαδικτύου.

Λέξεις κλειδιά: επεξεργασία φυσικής γλώσσας, ανάλυση συναισθήματος, μεγάλα δεδομένα, σώματα κειμένων, οντότητες, πολιτική

AN EXAMINATION OF POLITICAL VOTE ESTIMATION THROUGH SENTIMENT ANALYSIS OF CORPUS TEXTS FROM ONLINE SOURCES

Konstantinos Papagiannopoulos,^α Nikos Klironomos^α

^α National Centre for Social Research

Abstract

One of the most important and most commonly used functions in text analysis and Natural Language Processing is Sentiment Analysis. Sentiment analysis is about determining whether a

word, phrase or text in general is positively, negatively or neutrally biased towards an entity. An entity can be a person, a company, a party, ministers, parliamentary candidates, etc. Computers are now able through machine learning techniques to understand the sentiment of the text behind individual words and phrases. Using such techniques they can decide on the emotional strength of the text and thus help gather opinions on the emotions that charge an entity. Usually, they quantify this emotion with a positive or negative value, called polarity. The overall emotion is often inferred as positive, neutral or negative by the sign of the polarity score. But how trustworthy are the results of sentiment analysis and how much does digital sentiment correspond to reality? Given that Greece is entering an election period, either early or scheduled within a year, it is interesting to study how and whether party voting intention as well as opinions about political leaders, ministers or representatives are correlated with results obtained from sentiment analysis of internet users.

Keywords: natural language processing, sentiment analysis, big data, corpora, entities, politics

Εισαγωγή

Οι σύγχρονες ανάγκες, η ταχύτητα μετάβασης στην τέταρτη βιομηχανική επανάσταση και η παρακαταθήκη της πρόσφατης πανδημίας που βίωσε η ανθρωπότητα, οδήγησαν αναπόφευκτα τον πληθυσμό στη χρήση του διαδικτύου για κάθε μορφή επικοινωνίας. Τηλεργασία, διαδικτυακές έρευνες, και επικοινωνία μέσω κοινωνικών δικτύων είναι μόνο μερικά από τα παραδείγματα, εφόσον η δια ζώσης επικοινωνία δεν καθίστατο εφικτή. Στην κατεύθυνση αυτή συνέβαλε και η αυξανόμενη χρήση φορητών συσκευών που έχουν πρόσβαση στο διαδίκτυο, έναντι των πιο «παραδοσιακών» μέσων πλοήγησης όπως είναι οι επιτραπέζιοι ή φορητοί υπολογιστές. Αυτός ο τεράστιος όγκος δεδομένων από το ψηφιακό αποτύπωμα που αφήνει ο κάθε χρήστης συλλέγονται και αποτελούν πηγή εξόρυξης δεδομένων, τα οποία μπορούν να αποδώσουν σημαντικές πληροφορίες γύρω από κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές διαστάσεις της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Τέτοια δεδομένα έχουν ξεκινήσει ήδη να χρησιμοποιούνται σε αυτοματοποιημένα συστήματα λήψης αποφάσεων και πρόβλεψης γεγονότων για τη βελτίωση της καθημερινότητας της ανθρωπότητας.

Παραδοσιακά, τα δεδομένα που προέρχονται από ποσοτικές δειγματοληπτικές έρευνες που διεξάγονται με πιθανοτικές μεθόδους δειγματοληψίας στον πληθυσμό, δεδομένα που προέρχονται από διοικητικές πηγές και οι απογραφές, αποτελούν τους αποδεκτούς τρόπους μέτρησης των απόψεων και αντιλήψεων του κοινωνικού συνόλου. Από αυτά τα δεδομένα, προκύπτουν σημαντικά στοιχεία και συμπεράσματα που μπορούν να αξιοποιηθούν από την ευρύτερη επιστημονική κοινότητα, αλλά και από τους φορείς που σχεδιάζουν κοινωνικές, οικονομικές και εκπαιδευτικές πολιτικές σε εθνικό, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο. Αυτοί είναι εξάλλου οι αξιόπιστοι τρόποι με τους οποίους η Ελληνική Στατιστική Αρχή της χώρας και οι φορείς του Ελληνικού Στατιστικού Συστήματος (υπουργεία, ερευνητικά κέντρα, Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης και άλλοι φορείς που παράγουν δεδομένα που κατατίθενται στην Eurostat), προμηθεύουν με εθνικούς δείκτες τη Eurostat και βάσει των οποίων χαράσσονται οι πολιτικές της χώρας. Οι ποσοτικές δειγματοληπτικές έρευνες λοιπόν, οι απογραφές και τα διοικητικά δεδομένα – παρά τα όποια μειονεκτήματά τους – θεωρούνται οι πλέον αξιόπιστες πηγές και αυτές οφείλουμε να εμπιστευόμαστε, ως πραγματικές τιμές μεταβλητών και δεικτών. Το βασικότερο μειονέκτημα, που αντιμετωπίζουν πλέον οι ποσοτικές δειγματοληπτικές έρευνες αλλά και οι απογραφές - πρόσφατη απογραφή κατοικιών/πληθυσμού το 2021 - είναι ο μειούμενος ρυθμός απόκρισης (response rate), που έχει ως συνέπεια να καθιστά τα δεδομένα που συλλέγονται μεροληπτικά (biased) και συνεπώς λιγότερο αξιόπιστα. Η ερευνητική κοινότητα όντας προβληματισμένη σε σχέση με αυτή την πραγματικότητα – η οποία και

επιδεινώθηκε λόγω της πανδημίας – αναζητά τρόπους, ώστε να περιορίσει αυτές τις στρεβλώσεις. Οι λύσεις αναζητούνται πλέον και στις διαδικτυακές πηγές.

Ήδη, η μετάβαση από το Web 2.0 στο Web 3.0 σηματοδοτεί την ισχυρή παρουσία της Τεχνητής Νοημοσύνης στον χώρο της πληροφορίας. Στην αρχική του μορφή, το διαδίκτυο παρείχε στατική πληροφορία στον χρήστη, με τον ίδιο τον χρήστη να μη μπορεί να δημιουργήσει περιεχόμενο ή να αλληλοεπιδράσει με αυτό. Το Web 2.0 μπορεί να χαρακτηριστεί ως «διαδικτυακό περιεχόμενο παραγόμενο από τους χρήστες» και καθιερώθηκε με την άφιξη των δυναμικών εφαρμογών διαδικτύου, με κορυφαίο παράδειγμα τα κοινωνικά μέσα και τις πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης που βασίζονται ευρέως στην άμεση και έμμεση αλληλεπίδραση των χρηστών. Άλλα παραδείγματα είναι τα blogs όπως και γενικότερες εταιρικές εφαρμογές που προσανατολίζουν το περιεχόμενο τους ανάλογα με το προφίλ του εκάστοτε χρήστη. Αξιοσημείωτο παράδειγμα είναι επίσης τα δεδομένα που συλλέγονται κατά την πλοήγηση των χρηστών στις διάφορες ιστοσελίδες σε κάθε συνεδρία, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται δυναμικά στοχευμένες διαφημίσεις, ερωτηματολόγια ή σχετικό διαδραστικό περιεχόμενο που μπορεί να τους ενδιαφέρει. Από τη συλλογή αυτών των πληροφοριών, προκύπτουν τα «Big Data», τα «Μεγάλα Δεδομένα». Σε συνάρτηση με τον ολοένα αυξανόμενο πληθυσμό του διαδικτύου που αποκτά πρόσβαση μέσω φορητών υπολογιστών, tablets και smartphones, τα «Big Data» δημιουργούνται για όλο και περισσότερα άτομα.

Θεωρητικό πλαίσιο

Τεχνικοί όροι όπως «Big Data», «Data Science», «Data Driven strategies» απασχολούν πλέον τους επιστήμονες όλων των ειδικοτήτων. Τα Big Data ή αλλιώς «Μεγάλα Δεδομένα», αφορούν τεράστιο όγκο δεδομένων, όπου η επεξεργασία τους είναι πρακτικά αδύνατη με τις παραδοσιακές μεθόδους. Συνοπτικά, προσδιορίζονται από πέντε βασικά χαρακτηριστικά, τα 5Vs, όπως: Όγκο (Volume), Ποικιλία (Variety), Ταχύτητα (Velocity), Αξία (Value) και Αληθοφάνεια (Veracity), ενώ επιπροσθέτως ορίζεται και η Μεταβλητότητα (Variability), μέσω της οποίας, βάσει συναισθήματος οι λέξεις προσδίδουν διαφορετική έννοια σε μια συνολική τοποθέτηση.¹ Χρειάζονται επομένως καινοτόμες και αποδοτικές μορφές επεξεργασίας αυτών των δεδομένων, ώστε ο ερευνητής να διαχωρίσει τη χρήσιμη πληροφορία από τον «θόρυβο». Εδώ παρεμβαίνει ο Επιστήμονας των Δεδομένων - ο Data Scientist - που είναι πλέον μία από τις πιο περιζήτητες ειδικότητες καθώς συλλέγει, δομεί και αναλύει τα μεγάλα δεδομένα, ώστε να καταλήξει σε χρήσιμα πορίσματα. Οι δεξιότητες ενός επιστήμονα δεδομένων, αφορούν προγραμματιστικές, στατιστικές δεξιότητες αλλά και δεξιότητες διαχείρισης μεγάλων και σύνθετων δεδομένων.

Απόρροια αυτής της εξέλιξης σε όλους τους τομείς της τεχνολογίας, της ανάπτυξης της υπολογιστικής ισχύος και των μέσων αποθήκευσης είναι η δημιουργία σωμάτων κειμένων (corpora). Όπως αναφέρει ο Διονύσης Γούτσος:² «Τα σώματα κειμένων αποτελούν, πολύ μεγάλες συνήθως, συλλογές γλωσσικού υλικού, αποθηκευμένου σε ηλεκτρονική μορφή και επιλεγμένου με προσεκτικό τρόπο ώστε να προσφέρει χρήσιμα στοιχεία για να απαντηθούν γλωσσολογικά ερωτήματα. Το γλωσσικό υλικό στα σώματα κειμένων προέρχεται από προφορικά και γραπτά κείμενα, από διαφορετικά κειμενικά είδη, και μπορεί να φτάσει σε μέγεθος πολλά εκατομμύρια ή και δισεκατομμύρια λέξεις». Τα σώματα κειμένων υφίστανται σε ηλεκτρονική μορφή και περιέχουν δεδομένα και ενίοτε κάποια μεταδεδομένα. Ουσιαστικά, αποτελούν μια συλλογή δεδομένων από το τι συζητάνε οι άνθρωποι στο διαδίκτυο στην καθημερινότητά τους μέσω της φυσικής γλώσσας. Η φυσική γλώσσα, είναι δυναμικά αναπτυσσόμενη καθώς η ίδια συνεχίζει να εξελίσσεται και οι νοηματοδοτήσεις της αλλάζουν και εξελίσσονται στον χρόνο.

Άλλη σημαντική τεχνολογία που εμφανίστηκε τη δεκαετία του 1950 και χρησιμοποιείται σήμερα σε μεγάλο βαθμό και κυρίως από την Τεχνητή Νοημοσύνη, είναι η τε-

χνολογία Natural Language Processing (NLP). Μέσω της NLP, ο υπολογιστής είναι σε θέση να κατανοήσει τα γραπτά κείμενα ή τον προφορικό λόγο με τον ίδιο τρόπο που μπορούν και οι άνθρωποι. Αυτό επιτυγχάνεται μέσω της υπολογιστικής γλωσσολογίας, της στατιστικής, της μηχανικής μάθησης και των μοντέλων Deep Learning - «Βαθιάς μάθησης».³ Από τα πιο γνωστά παραδείγματα χρήσης του NLP, είναι τα προγράμματα τα οποία πραγματοποιούν μεταφράσεις κειμένων μεταξύ διαφορετικών γλωσσών, όπως και η κατανόηση και η απάντηση στον χρήστη από δημοφιλείς εφαρμογές ψηφιακού βοηθού όπως Siri, Alexa της Apple και της Amazon αντίστοιχα.

Επιπλέον, μια από τις πιο σημαντικές και πιο συχνά χρησιμοποιούμενες λειτουργίες στην ανάλυση κειμένου και την επεξεργασία της φυσικής γλώσσας είναι η ανάλυση συναισθήματος (Sentiment Analysis). Η ανάλυση συναισθήματος αφορά το κατά πόσον μια λέξη, φράση ή κείμενο είναι θετικά, αρνητικά ή ουδέτερα διακεείμενο προς μία οντότητα (entity). Μία οντότητα μπορεί να αφορά ένα άτομο, μία εταιρεία, ένα κόμμα, υπουργούς, υποψήφιους βουλευτές, μία έννοια που προσδιορίζεται με ηλεκτρονικό τρόπο όπως ένα hashtag π.χ. #metoo κ.λπ. Οι υπολογιστές είναι πλέον σε θέση μέσω τεχνικών μηχανικής μάθησης να κατανοούν το συναίσθημα του κειμένου πίσω από μεμονωμένες λέξεις και φράσεις. Χρησιμοποιώντας τέτοιες τεχνικές μπορούν να αποφασίσουν για τη συναισθηματική δύναμη του κειμένου και κατά συνέπεια να συμβάλουν στη συγκέντρωση απόψεων για τα συναισθήματα που φορτίζουν μία οντότητα. Συνήθως, ποσοτικοποιούν αυτό το συναίσθημα με μια θετική ή αρνητική τιμή, που ονομάζεται πολικότητα. Το συνολικό συναίσθημα συχνά συμπεραίνεται ως θετικό, ουδέτερο ή αρνητικό (positive, negative, neutral) και βάσει του πρόσημου της πολικότητας.

Ο τομέας των μεγάλων δεδομένων είναι πλέον ένας διεπιστημονικός τομέας που όσο ωριμάζει γίνεται ολοένα και περισσότερο διεπιστημονικός. Όπως και στην αρχή της δημιουργίας των στατιστικών πακέτων και προγραμμάτων, η έμφαση και εδώ δόθηκε στη δημιουργία και ανάπτυξη των κατάλληλων προγραμματιστικών εφαρμογών και στατιστικών μεθόδων με αποτέλεσμα τα μεγάλα δεδομένα να αφορούν κυρίως προγραμματιστές και στατιστικούς. Το «πάντρεμα» αυτών των δύο ειδικοτήτων ανέδειξε τον Επιστήμονα Δεδομένων. Οδεύοντας όμως πλέον σε φάση ωριμότητας, τα μεγάλα δεδομένα και οι εφαρμογές τους γίνονται κτήμα των πολλών και αξιοποιούνται ουσιαστικότερα και πιο στοχευμένα. Πολιτικοί και κοινωνικοί επιστήμονες μπορούν πλέον να χρησιμοποιούν λογισμικά που διαχειρίζονται μεγάλα δεδομένα, με την ίδια ευκολία που διαχειρίζονται κάποια στατιστικά πακέτα και εφαρμογές, να διαμορφώνουν αποτελέσματα, να τα ερμηνεύουν και να καταλήγουν σε πολιτικές.

Στη πολιτική σκηνή, οι έρευνες είχαν επικεντρωθεί από νωρίς στην προσπάθεια πρόβλεψης εκλογικών αποτελεσμάτων αναλύοντας το συναίσθημα χρηστών από την πλατφόρμα κοινωνικής δικτύωσης του Twitter. Το 2009 στις Γερμανικές Ομοσπονδιακές Εκλογές καθώς και στις εθνικές εκλογές της Ιταλίας και των ΗΠΑ το 2012, αναλύθηκαν μηνύματα σχετικά με πολιτικά ζητήματα και παρατηρήθηκε μέσω της ανάλυσης συναισθήματος ότι τα tweets προσεγγίζουν τις εκλογικές προτιμήσεις των χρηστών (Ceron et al. 2015; Tumasjan et al. 2011). Πληροφορίες από μετα-ανάλυση στα δεδομένα πρόβλεψης εκλογών αναδεικνύει την κύρια πρόκληση που θα πρέπει να αντιμετωπίσει αυτός ο ερευνητικός τομέας. Πρέπει να διευθετηθεί αν η πρόβλεψη με βάση τα δεδομένα του Twitter μπορεί πράγματι να είναι ανεκτική στον «θόρυβο» και την προκατάληψη ή αν, αντίθετα, θα πρέπει να αναπαράγει τις πραγματικές δημοσκοπήσεις και, ως εκ τούτου, θα πρέπει να δοθεί προσοχή σε γεωγραφικά και δημογραφικά ζητήματα, εκτός από άλλα προβλήματα, ειδικά για τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης (Gayo-Avello 2013). Αξιοσημείωτες έρευνες έχουν πραγματοποιηθεί στο κατά πόσο το Twitter και η διασπορά ψευδών ειδήσεων έπαιξε ρόλο στο δημοψήφισμα που οδήγησε στο Brexit, καθώς και στις εκλογές των ΗΠΑ το 2016 ανάμεσα στα δύο κυρίαρχα πολιτικά κόμματα στο Κογκρέσο (Bovet and Makse 2019; Fujiwara et al. 2021).

Ερευνητικά ερωτήματα/υποθέσεις εργασίας

Δεδομένου ότι η Ελλάδα εισέρχεται σε προεκλογική περίοδο, είτε πρόωρα είτε προγραμματισμένα σε διάστημα ενός χρόνου, και της καθημερινής αύξησης των χρηστών κοινωνικής δικτύωσης, έχει ενδιαφέρον να μελετηθούν οι απόψεις και οι αντιδράσεις των τελευταίων στη διαχείριση των πολλαπλών κρίσεων της τελευταίας τριετίας από τα κόμματα του Κοινοβουλίου. Σκοπός είναι η εκτίμηση της πρόθεσης ψήφου, η οποία θα προέρχεται καθαρά από δεδομένα που δεν αποτελούν προϊόν πραγματικής έρευνας στον πληθυσμό.

Μετά τη συγκέντρωση και την ανάλυση των δεδομένων αυτών, και παράλληλα τη παρακολούθηση επίσημων πορισμάτων από έρευνες που διεξάγονται στον πραγματικό πληθυσμό από μεγάλες δημοσκοπικές εταιρείες της χώρας, έχει ενδιαφέρον να παρατηρηθεί η απόκλιση των αποτελεσμάτων από τις δύο πηγές, ενώ δίδεται περαιτέρω η ευκαιρία να μελετηθεί μια μεθοδολογία διόρθωσης των δεδομένων από τα σώματα κειμένου με σκοπό την κατά το βέλτιστο προσέγγιση των δημοσκοπικών αποτελεσμάτων. Επιτυχημένη προσέγγιση του θέματος θα σημαίνει εξαγωγή πορισμάτων που θα προσεγγίζουν την εγκυρότητα μιας πραγματικής έρευνας στον πληθυσμό ενώ θα χαρακτηρίζονται από δύο κύρια πλεονεκτήματα: αμεσότητα των αποτελεσμάτων και μηδενικό κόστος παραγωγής τους.

Η παρούσα εργασία αποσκοπεί στην ανάλυση δεδομένων που προέρχονται από διαδικτυακές πηγές, όπως πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης, σχόλια σε άρθρα κ.ά., έτσι ώστε να είναι εφικτή η ποσοτικοποίηση της ψηφιακής εικόνας της οντότητας που διαπραγματεύονται τα ως άνω σώματα κειμένων. Στη συγκεκριμένη εφαρμογή, χρησιμοποιήθηκε η πλατφόρμα Twitter. Η ποιότητα των δεδομένων δύναται να βελτιωθεί, αφαιρώντας όσα στοιχεία προσθέτουν θόρυβο. Η αξιοπιστία αυτών των ποσοτικοποιήσεων μπορεί να ελεγχθεί μέσω κατάλληλων ερευνητικών ή/και διοικητικών δεδομένων, κατόπιν μπορεί να επιχειρηθεί να εφαρμοστούν μοντέλα διόρθωσης των δεδομένων, έτσι ώστε η τελική πληροφορία που εξάγεται να προκύπτει άμεσα από τα σώματα κειμένων του διαδικτύου και εφαρμόζοντας κάποιες διορθώσεις να προσεγγίζει σε σημαντικό βαθμό την πραγματική τιμή μίας μεταβλητής – στόχο.

Ουσιαστικά, η εργασία καλείται να απαντήσει στα παρακάτω κύρια ερωτήματα: Ποια είναι η απόκλιση των δεδομένων των διαδικτύου από τα δεδομένα των διοικητικών πηγών; Πόσο επηρεάζονται τα ως άνω δεδομένα από τη μεταβλητή του χωροχρόνου και σε σχέση με περιόδους διαχείρισης έκτακτων κρίσεων από τα εν λόγω πολιτικά κόμματα και πολιτικούς αρχηγούς, με βάση την συχνότητα εμφάνισης μιας λέξης κλειδί – hashtag;

Μεθοδολογία

Για τη συλλογή δεδομένων από το διαδίκτυο καθώς και για την ποσοτικοποίηση της ανάλυσης συναισθήματος χρησιμοποιήθηκε εφαρμογή που έχει υλοποιηθεί από το Εθνικό Κέντρο Έρευνας Φυσικών Επιστημών «Δημόκριτος». Η διαδικτυακή εφαρμογή Social Web Observatory είναι ένα αποτέλεσμα συνεργασίας του Εργαστηρίου Τεχνολογίας Λογισμικού και Μηχανικής της Γνώσης (Ομάδα ανάλυσης περιεχομένου και τεχνολογιών γνώσης - CAKT) του Ινστιτούτου Πληροφορικής και Τηλεπικοινωνιών από το Εθνικό Κέντρο Έρευνας Φυσικών Επιστημών «Δημόκριτος», σε συνεργασία με την SciFY (Αστική Μη Κερδοσκοπική Εταιρεία) που παρέχει δωρεάν λύσεις Πληροφορικής και Τεχνητής Νοημοσύνης, και το ΕΛΛΑΚ (Ελεύθερο Λογισμικό / Λογισμικό Ανοιχτού Κώδικα, Open Technologies Alliance - GFOSS). Αποτελεί μια πρωτοβουλία προσανατολισμένη στους ερευνητές κοινωνικών και ψηφιακών ανθρωπιστικών επιστημών που αποσκοπεί στη μέλητη διάχυση της πληροφορίας στο διαδίκτυο. Αυτό επιτυγχάνεται μέσω της ανάλυσης μεγάλων δεδομένων που προέρχονται από τη συλλογή δεδομένων RSS από ειδησεο-

γραφικούς διαδικτυακούς ιστοτόπους και περιεχόμενο που συλλέγεται κατά την καθημερινή πλοήγηση των χρηστών στο διαδίκτυο και των παραγόμενων σωμάτων κειμένων από την αλληλεπίδρασή τους (όπως σχόλια, ψηφιακές αντιδράσεις) σχετικά με ζητήματα της επικαιρότητας, τα οποία επιλέγει να παρατηρήσει ο μελετητής με σκοπό την εξαγωγή αναλυτικών πορισμάτων για αυτά.

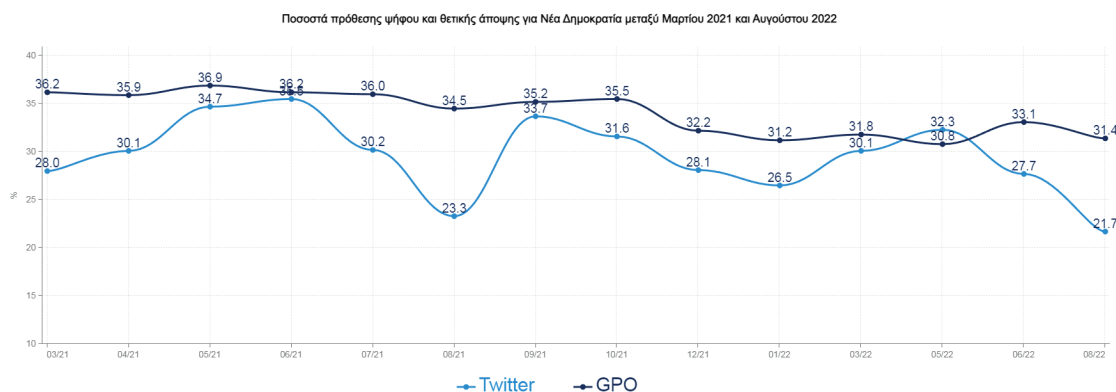
Μετά τη συλλογή δεδομένων, το περιεχόμενο τμηματοποιείται σε ευρετήριο το οποίο είναι διαθέσιμο για αναζήτηση πληροφορίας από τους χρήστες της πλατφόρμας μέσω λέξεων – κλειδιά για ανάλυση και εξαγωγή δεικτών σχετικά με τη κάλυψη γεγονότων, ανάλυση συναισθημάτων, τάσεις, απόψεις κτλ. Τέλος, δίνεται η δυνατότητα οπτικοποίησης της ανάλυσης μέσω γραφημάτων από τις λέξεις-κλειδιά, ενώ τα γραφήματα ανανεώνονται σε διάστημα μίας ημέρας.

Για την πρόθεση ψήφου και για τις απόψεις για τους πολιτικούς αρχηγούς και τους υπουργούς θα χρησιμοποιηθούν τα επίσημα πορίσματα από έρευνες που διεξάγονται στον πραγματικό πληθυσμό από ανώνυμη εταιρεία έρευνας αγοράς και δημοσκοπήσεων της χώρας, τη G.P.O. Τα δεδομένα που ήταν διαθέσιμα για την ανάπτυξη της διερεύνησης αφορούν την περίοδο από τον Μάρτιο του 2021 έως και τον Αύγουστο του 2022 και περιλαμβάνουν πανελλαδικές κοινωνικές έρευνες για την άποψη της κοινής γνώμης για την καταλληλότητα των πολιτικών αρχηγών, πρόθεση ψήφου και οικονομικά βάρομετρα. Από τη χρονοσειρά ποσοτικών δεδομένων που θα δημιουργηθεί, θα διερευνηθεί κατά πόσο συνάδουν τα ερευνητικά δεδομένα με τα διαδικτυακά και αν τελικά είναι εφικτή η εκτίμηση της πρόθεσης ψήφου που θα προέρχεται καθαρά από δεδομένα που δεν αποτελούν προϊόν πραγματικής δειγματοληπτικής έρευνας στον πληθυσμό, αλλά από δεδομένα προερχόμενα από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και το διαδίκτυο.

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Αρχικά, από τη χρονοσειρά που παρουσιάζεται στο Γράφημα 1 παρατηρούμε ότι σταθερά τα ποσοστά πρόθεσης ψήφου για τη Νέα Δημοκρατία είναι υψηλότερα από τα ποσοστά θετικής άποψης για αυτήν στους χρήστες του Twitter. Μάλιστα τα δεδομένα του Twitter φαίνεται να έχουν μεγαλύτερες διακυμάνσεις που ενδεχομένως σχετίζονται και με ζητήματα της επικαιρότητας και των συζητήσεων που επικρατούν στη δημόσια σφαίρα, όπως για παράδειγμα οι πυρκαγιές στην Εύβοια τον Αύγουστο του 2021 ή την περίπτωση των «παρακολουθήσεων» το καλοκαίρι του 2022. Και στις δύο αυτές περιπτώσεις βλέπουμε ότι τα ποσοστά θετικής άποψης για τη Νέα Δημοκρατία φτάνουν σε πολύ χαμηλά επίπεδα (23,3% και 21,7% αντίστοιχα), ενώ την ίδια στιγμή δημοσκοπικά δεν παρατηρείται τόσο μεγάλη πτώση.

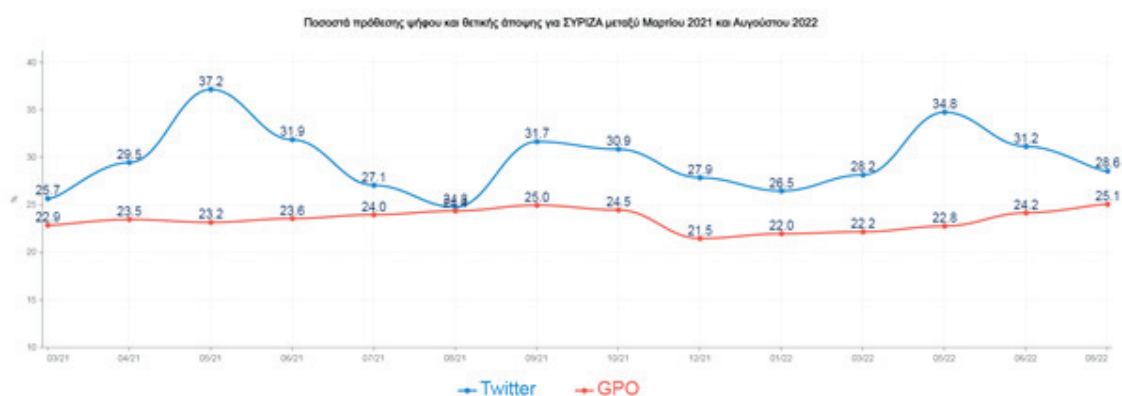
Γράφημα 1: Ποσοστά πρόθεσης ψήφου και θετικής άποψης για Νέα Δημοκρατία μεταξύ Μαρτίου 2021 και Αυγούστου 2022

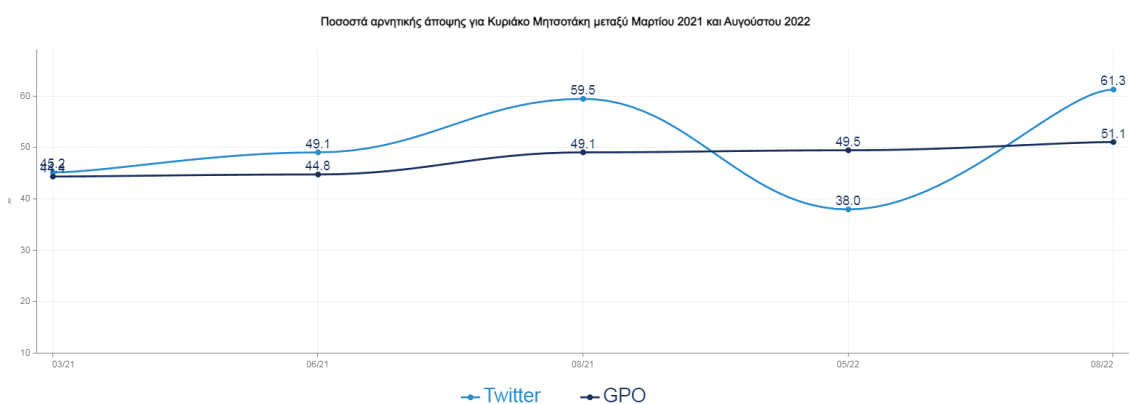
Αντίστοιχα, από τη χρονοσειρά που παρουσιάζεται στο Γράφημα 2 παρατηρούμε ότι σταθερά τα ποσοστά πρόθεσης ψήφου για τον ΣΥΡΙΖΑ είναι χαμηλότερα από τα ποσοστά θετικής άποψης για αυτήν στους χρήστες του Twitter. Βλέπουμε και εδώ τις μεγαλύτερες διακυμάνσεις που παρουσιάζουν οι χρήστες του Twitter σε σχέση με τα δημοσκοπικά ποσοστά πρόθεσης ψήφου. Τα ποσοστά θετικής άποψης για τον ΣΥΡΙΖΑ από τους χρήστες του Twitter δεν διαφοροποιούνται σημαντικά από τα ποσοστά θετικής άποψης για τη Νέα Δημοκρατία⁴ -όπως μπορούμε να δούμε και από το Γράφημα 1-, καθώς πιστεύουμε ότι ως αντιπολίτευση δεν υπόκειται τόσο πολύ σε παροδικές αλλαγές στάσεων και αντιλήψεων των πολιτών όπως συμβαίνει στα κυβερνητικά κόμματα.

Στα Γραφήματα 3 και 4 παρατηρούμε ότι οι αρνητικές απόψεις για τον πρωθυπουργό Κυριάκο Μητσοτάκη στο Twitter είναι σταθερά – με εξαίρεση τον Μάιο του 2022 – υψηλότερα από τις αντίστοιχες μεταβλητές της GPO ενώ βλέπουμε την αντίθετη εικόνα για τον αρχηγό της αξιωματικής αντιπολίτευσης Αλέξη Τσίπρα. Ενώ την ίδια στιγμή παρουσιάζουν αντίστοιχα επίπεδα αρνητικών απόψεων στο Twitter με μέσο όρο 50,56% για τον Αλέξη Τσίπρα και 50,62% για τον Κυριάκο Μητσοτάκη για την υπό μελέτη περίοδο.

Γράφημα 2: Ποσοστά πρόθεσης ψήφου και θετικής άποψης για ΣΥΡΙΖΑ μεταξύ Μαρτίου 2021 και Αυγούστου 2022

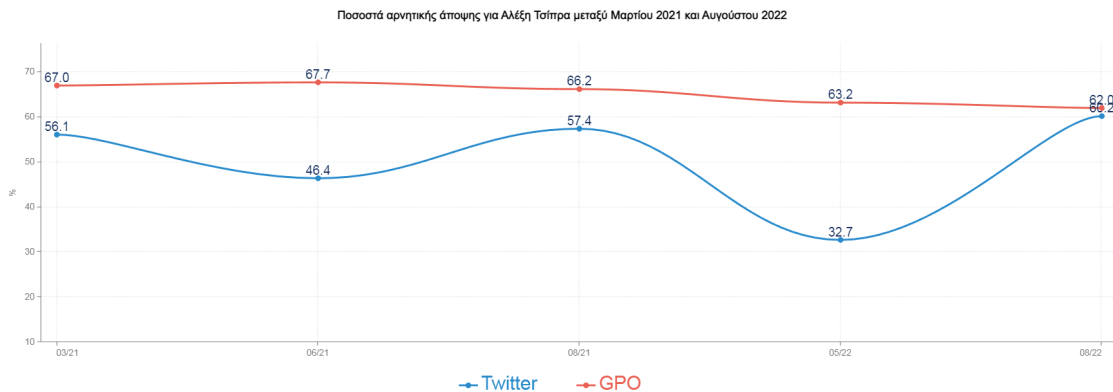

Γράφημα 3: Ποσοστά αρνητικής άποψης για Κυριάκο Μητσοτάκη μεταξύ Μαρτίου 2021 και Αυγούστου 2022

Γράφημα 4: Ποσοστά αρνητικής άποψης για Αλέξη Τσίπρα μεταξύ Μαρτίου 2021 και Αυγούστου 2022

Καταληκτικά, θεωρούμε ότι ίσως προκύπτει κάποιο μοτίβο στα αποτελέσματά μας καθώς είδαμε ότι ενώ τόσο η Νέα Δημοκρατία με τον ΣΥΡΙΖΑ, όσο και ο Κυριάκος Μητσοτάκης με τον Αλέξη Τσίπρα, παρουσιάζουν αρκετά κοινά ποσοστά αρνητικών απόψεων στο twitter, στις δημοσκοπήσεις φαίνεται να υπερ-εκφράζονται τα αρνητικά ποσοστά για την αξιωματική αντιπολίτευση και τον επικεφαλής της, ενώ υπο-εκφράζονται για την Νέα Δημοκρατία και τον πρωθυπουργό.

Συμπέρασμα

Τα συμπεράσματα που προκύπτουν από την εργασία μπορούν να ομαδοποιηθούν σε δύο κατηγορίες. Τα προβλήματα που αντιμετωπίστηκαν κατά τη διερεύνηση και ενδεχομένως να επαναλαμβάνονται σε κάθε τέτοια μελέτη και οι μελλοντικές επεκτάσεις που μπορούν να γίνουν πάνω στην εργασία.

Στα προβλήματα της διερεύνησης, μεγάλο ρόλο παίζουν οι αυτοματοποιημένοι λογαριασμοί χρηστών – “bot accounts”. Είναι εύκολο να προγραμματιστούν τέτοιοι λογαριασμοί, οι οποίοι ανά τακτά χρονικά διαστήματα αναρτούν ακριβώς το ίδιο σώμα κειμένου με συγκεκριμένες λέξεις κλειδιά, προκειμένου να υπερτονίσουν ή να αποδώσουν αρνητικό συναίσθημα αναφορικά με κάποιο ζήτημα. Ειδικά στις πολιτικές αναρτήσεις, οι οποίες εμφανίζονται περισσότερο στη πλατφόρμα του Twitter, έχει παρατηρηθεί το συγκεκριμένο φαινόμενο που μπορεί να αλλοιώσει τη παρατήρηση από τους ερευνητές και να αποδώσει λάθος συμπεράσματα. Θα πρέπει να αναπτυχθεί εφαρμογή ικανή να εντοπίζει τους συγκεκριμένους λογαριασμούς είτε από τη συχνότητα των αναρτήσεων, είτε από τον εντοπισμό ακριβώς ίδιων κειμένων σε διαφορετικούς λογαριασμούς, είτε από τη χρονική περίοδο δημιουργίας του λογαριασμού είτε από άλλες παραμέτρους ή συνδυασμό αυτών και να μπορεί να τις αφαιρεί από το δείγμα. Άλλη σημαντική παράμετρος είναι η συνεχής βελτιστοποίηση του αλγορίθμου που πραγματοποιεί την ανάλυση του συναισθήματος. Ειδικά για την Ελληνική γλώσσα που διαθέτει πλούσιο λεξιλόγιο ενώ συνεχώς ενσωματώνονται νέες λέξεις που χρησιμοποιούνται κυρίως από τις νεότερες γενιές, είναι κρίσιμος παράγοντας για τον αλγόριθμο ώστε να αποδώσει σωστή βαθμολογία στο σώμα κειμένου. Θα πρέπει επίσης ο αλγόριθμος να μπορεί να αναλύσει τότε το περιεχόμενο είναι ειρωνικό προς τον στόχο. Άλλο σημαντικό ζήτημα είναι η πληθυσμιακή υπο-εκπροσώπηση του δείγματος στα κοινωνικά δίκτυα, καθώς κυρίως χρησιμοποιούνται από νεότερους ηλικιακά χρήστες, ενώ οι χρήστες μεγαλύτερων ηλικιών ενδεχομένως δυσκολεύονται από τον τρόπο λειτουργίας τους, άρα δεν τα χρησιμοποιούν συχνά ή / και καθόλου. Τέλος, ως πυλώνας σταθερότητας ορίζεται η άρτια και απρόσκο-

πτη λειτουργία των εφαρμογών καταγραφής για τον ερευνητή, καθώς αυτό μπορεί να επηρεάσει περισσότερο από όλους τους παράγοντες τα τελικά αποτελέσματα.

Στις μελλοντικές επεκτάσεις, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, εντάσσεται η ανάπτυξη μεθοδολογίας συλλογής, διόρθωσης και ανάλυσης δεδομένων που προέρχονται από διαδικτυακές πηγές, όπως άλλες πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης, σχόλια σε άρθρα ειδησεογραφικού περιεχομένου κ.ά., έτσι ώστε να είναι εφικτή η ποσοτικοποίηση της ψηφιακής εικόνας της οντότητας που διαπραγματεύονται τα σώματα κειμένων. Η αξιοπιστία αυτών των ποσοτικοποιήσεων - μετρήσεων θα μπορεί να ελεγχθεί μέσω άλλων κατάλληλων ερευνητικών ή/και διοικητικών δεδομένων και να επιχειρηθεί η εφαρμογή μοντέλων διόρθωσης των δεδομένων, έτσι ώστε η τελική πληροφορία που εξάγεται να προκύπτει άμεσα από τα σώματα κειμένων του διαδικτύου και εφαρμόζοντας κάποιες διορθώσεις να προσεγγίζει σε σημαντικό βαθμό την πραγματική τιμή μίας μεταβλητής – στόχο.

Καθώς τα αποτελέσματα που παρουσιάζονται δεν αποτελούν παρά μια διερεύνηση της μεθόδου για την εκτίμηση της ψήφου μέσω δεδομένων που προέρχονται από διαδικτυακές πηγές, δεν μπορούμε να έχουμε σαφή συμπεράσματα παρά μόνο εφόσον καταφέρουμε να έχουμε την «πραγματική τιμή» για να μπορέσει το μοντέλο μας να εξηγήσει τις αποκλίσεις και να βελτιωθεί.

Σύγκριση αποτελεσμάτων με Εθνικές Εκλογές 21/05/2023

Σημειώνεται ότι οι μετρήσεις αποτελεσμάτων έλαβαν χώρα τη περίοδο 2021-2022 χρησιμοποιώντας ως κύρια πηγή το κοινωνικό δίκτυο Twitter και τα trending hashtags εκείνης της περιόδου, καθώς και άρθρα με λέξεις-κλειδιά από μεγάλους ειδησεογραφικούς ιστότοπους. Οι εθνικές εκλογές που πραγματοποιήθηκαν στις 21 Μαΐου του 2023 θα μπορούσαν να αποτελέσουν μια ενδιαφέρουσα μελέτη περίπτωσης, καθότι για πρώτη φορά υπήρχε πάρα πολύ μεγάλη απόκλιση των τελικών αποτελεσμάτων (πρώτο κόμμα ανεδείχθη η Νέα Δημοκρατία με ποσοστό 40,79% και 146 έδρες, δεύτερο κόμμα ο Συνασπισμός Ριζοσπαστικής Αριστεράς με 20,07% και 71 έδρες) με τα εκτιμώμενα ποσοστά και τα exit polls από όλες τις δημοσκοπικές εταιρείες καθώς και με τη διαδικτυακή εκτίμηση της πολιτικής ψήφου που πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια της μελέτης αυτής.

Η απόκλιση των διαδικτυακών αποτελεσμάτων (καθότι ακόμα βρίσκεται σε στάδιο διερεύνησης) μπορεί να οφείλεται σε μια σειρά από λόγους που αναφέρθηκαν πιο αναλυτικά στα συμπεράσματα της μελέτης και ανοίγουν τον δρόμο για περαιτέρω βελτίωση της εκτίμησης μέσω πηγών που προέρχονται από σώματα κειμένων στο διαδίκτυο, είτε αποκλειστικά από αυτό είτε σε συνδυασμό με τα δεδομένα των δημοσκοπικών εταιρειών.

Σημειώσεις

1. <https://www.teradata.com/Glossary/What-are-the-5-V-s-of-Big-Data>.

2. Καθηγητής Κειμενογλωσσολογίας στο Τμήμα Φιλολογίας του ΕΚΠΑ και Επιστημονικός Υπεύθυνος του Αποθετηρίου του ΕΚΠΑ στην Ερευνητική Υποδομή Γλωσσικών Πόρων και Τεχνολογιών CLARIN-EL. <https://www.clarin.gr/el/content/somata-keimenon-stis-psifiakes-anthropistikes-epistimes>.

3. <https://www.ibm.com/topics/natural-language-processing>

4. Ο μέσος όρος θετικών απόψεων για τον ΣΥΡΙΖΑ διαμορφώθηκε στο 29.71% ενώ για την ΝΔ στο 29.53 για την περίοδο που μελετάμε.

Αναφορές

- Bovet, A. and Makse, H. A. (2019). Influence of fake news in Twitter during the 2016 US presidential election. *Nature Communications*, Vol. 10, No 1, pp. 1-14. <https://doi.org/10.1038/s41467-018-07761-2>.
- Ceron, A., Curini, L. and Iacus, S. M. (2015). Using Sentiment Analysis to Monitor Electoral Campaigns: Method Matters—Evidence From the United States and Italy. *Social Science Computer Review*, Vol. 33, No 1, pp. 3-20. <https://doi.org/10.1177/0894439314521983>.
- Fujiwara, T., Müller, K. and Schwarz, C. (2021). The Effect of Social Media on Elections: Evidence from the United States. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3856816>.
- Gayo-Avello, D. (2013). A Meta-Analysis of State-of-the-Art Electoral Prediction From Twitter Data. *Social Science Computer Review*, Vol. 31, No 6. <https://doi.org/10.1177/0894439313493979>.
- Tumasjan, A., Sprenger, T. O., Sandner, P. G. and Welpe, I. M. (2011). Election forecasts with Twitter: How 140 characters reflect the political landscape. *Social Science Computer Review*, Vol. 29, No 4, pp. 402-418. <https://doi.org/10.1177/0894439310386557>

ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΤΗΣ ΕΜΦΥΛΗΣ ΒΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΠΑΝΔΗΜΙΑΣ: ΛΟΓΟΙ, ΔΡΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ

Ματίνα Παπαγιαννοπούλου^α

^α Κοινωνιολόγος/Εγκληματολόγος, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Οι επιπτώσεις της πανδημίας σε συνδυασμό με τα εφαρμοζόμενα μέτρα ενέτειναν τις έμφυλες ασυμμετρίες, ιδιαίτερα σε πληθυσμούς γυναικών και θηλυκοτήτων που βρίσκονται σε πιο επιπλέον θέση. Για την αντιμετώπιση της έμφυλης βίας, αναπτύχθηκαν δημόσιες πολιτικές, ενώ παράλληλα το ζήτημα βρέθηκε στο επίκεντρο του δημόσιου (δια)λόγου, συμπεριλαμβάνοντας φεμινιστικές και άλλες διεκδικήσεις. Στο κείμενο παρουσιάζονται συνοπτικά οι πολιτικές και οι δράσεις στην Ελλάδα, μέσα από την εξέταση τόσο των θεσμικών απαντήσεων όσο και αυτών των ΜΚΟ και των φεμινιστικών/γυναικείων συλλογικοτήτων. Αναδεικνύονται κρίσιμα ερωτήματα, όπως ποιες είναι οι συνέπειες της πανδημίας όσον αφορά τον στοχασμό μας για την έμφυλη βία και την ισότητα, ποιους εναλλακτικούς τρόπους και δίκτυα απόκρισης, φροντίδας και σχεσιακότητας μπορούμε να προτείνουμε και τέλος, τι δυνατότητες υπάρχουν για τη στήριξη των γυναικών και θηλυκοτήτων σε συνθήκες οδύνης και ευαλωτότητας; Στο κείμενο λαμβάνονται υπόψη πολιτικές που προτάθηκαν από διεθνείς οργανισμούς και γίνεται σύγκριση με τις εφαρμοζόμενες πολιτικές στη χώρα μας, ενώ παράλληλα επιχειρούνται φεμινιστικές/διαθεματικές προσεγγίσεις για την πλαισίωση του θέματος.

Λέξεις κλειδιά: έμφυλη βία, δημόσιες πολιτικές, πανδημία, φεμινισμός

GENDER-BASED VIOLENCE POLICIES IN GREECE DURING THE PANDEMIC: DISCOURSES, ACTIONS AND REACTIONS

Matina Papagiannopoulou^α

^α Sociologist/Criminologist, Panteion University

Abstract

The effects of the pandemic combined with the implemented measures have intensified gender asymmetries, especially in populations of women and femininities that are in a more precarious position. To address gender-based violence, public policies were developed, while at the same time the issue was at the center of public discourse, including feminist and other claims. In the text, the policies and actions in Greece are presented in brief, through the examination of both

institutional responses and those of NGO's and feminist/women's collectives. Furthermore, critical questions emerge, such as what are the implications of this pandemic for our thinking about gender violence and equality, what alternative ways and networks of response, care and relationality can we propose, and finally, what possibilities exist for the safety of lives of women and femininities in conditions of suffering and vulnerability? We take into account policies proposed by international organizations and compare them with the policies implemented in our country, while at the same time feminist/intersectional approaches are being taken into consideration.

Keywords: gender-based violence, public policies, pandemic, feminism

«Η λέξη είναι πλέον ιός. Ο ιός της γρίπης ίσως να ήταν κάποτε ένα υγιές κύτταρο των πνευμόνων μας. Τώρα πια είναι ένας παρασιτικός οργανισμός που εισβάλλει και καταστρέφει το κεντρικό νευρικό σύστημα. Ο σύγχρονος άνθρωπος έχει χάσει την επιλογή της σιωπής. Δοκιμάστε να σταματήσετε την υποφωνητική ομιλία. Προσπαθήστε να επιτύχετε έστω και δέκα δευτερόλεπτα εσωτερικής σιωπής. Θα συναντήσετε έναν οργανισμό που αντιστέκεται, που σας αναγκάζει να μιλήσετε. Αυτός ο οργανισμός είναι η λέξη.»

Burroughs, W. (2014), *The ticket that exploded*, NY, Penguin

Εισαγωγή: το καθεστώς της διαφοράς και η πρόκληση της αλληλεγγύης

Η παγκόσμια πανδημία του κορωνοϊού ενέτεινε τις διαιρέσεις, τις ανισότητες και τις αδικίες που έχουν τις ρίζες τους σε συστήματα κυριαρχίας και καταπίεσης, όπως ο ρατσισμός, ο εθνικισμός, ο σεξισμός και ο νεοφιλελεύθερος καπιταλισμός. Οι φεμινίστριες θεωρητικοποίησαν αυτά τα αλληλένδετα συστήματα ως ένα «συνεχές της βίας» (Cockburn 2004, Kelly 1988, Wibben 2020) και κρίσεις, όπως είναι οι πανδημίες, έχουν αναδείξει τις θανατοπολιτικές/βιοπολιτικές πρακτικές που είναι εγγενείς σε αυτό το συνεχές, το οποίο είναι ιδιαίτερα εμφυλοποιημένο και φυλετικοποιημένο. Ερευνητικά και στατιστικά δεδομένα, που έχουμε πλέον από πολλές χώρες παγκοσμίως, συγκλίνουν στο συμπέρασμα ότι το φάσμα της έμφυλης βίας (χωρικά και χρονικά) είναι ευρύ, επίμονο και ανησυχητικό - φτάνει άλλωστε έως τον αφανισμό των γυναικών, και επιπλέον η τρωτότητα και τα προνόμια κατανέμονται διαφορετικά και ανισομερώς μεταξύ των σωμάτων (Turquet και Koissy-Krein 2020). Καθώς τα κράτη άρχισαν να επινοούν και να εφαρμόζουν πολιτικές για τον περιορισμό της πανδημίας –πολλές φορές με ποινικό και милитарιστικό χαρακτήρα– φεμινίστριες ακτιβίστριες και θεωρητικοί άρχισαν να κρούουν τον κώδωνα του κινδύνου για τις καταστροφικές συνέπειες που θα είχε η πανδημία στις γυναίκες, στις έγχρωμες κοινότητες και σε άλλες καταπιεσμένες ομάδες (Pierce et al. 2021, Enloe 2020, UN Women 2020).

Διεθνείς οργανισμοί (π.χ. ΟΗΕ, UN Women, WHO), γυναικείες/φεμινιστικές και μη κυβερνητικές οργανώσεις, κάλεσαν τα κράτη να λάβουν σχετικά μέτρα. Ως απάντηση, διάφοροι οργανισμοί - κυβερνητικοί και μη, με σκοπό την πρόληψη της έμφυλης βίας, προσαρμόσαν τις μεθόδους και το πλαίσιο τους, τόσο για να αντιμετωπίσουν την πιθανή αύξησή της όσο και για να συνεχίσουν την παροχή των υπηρεσιών τους εντός των ορίων των μέτρων αντιμετώπισης της πανδημίας (WAVE 2020, WHO 2021). Η επιβολή του κατ' οίκον περιορισμού, το εκτεταμένο κλείσιμο των σχολείων, η απομόνωση από κοινωνικά και υποστηρικτικά δίκτυα, η περιορισμένη πρόσβαση σε υπηρεσίες (υγειονομικές, κοινωνικές, αστυνομικές, δικαστικές), η ένταση των οικονομικών ανισοτήτων, το αυξημένο άγχος – όλα αυτά και πολλά άλλα που συνόδευσαν τα μέτρα της πανδημίας οδήγησαν σε ανησυχίες ότι η έμφυλη βία θα αυξηθεί, όπως είχε ήδη συμβεί σε άλλες επιδημίες (π.χ.

Έμπολα, Ζίκα) (Bahn κ.ά. 2020). Αυτό συνέπεσε σε πολλές χώρες με τη συρρίκνωση των υπηρεσιών για τη στήριξη των επιζώντων, εν μέρει λόγω της μειωμένης χρηματοδότησης τόσο προς τις υποστηρικτικές υπηρεσίες και τους μηχανισμούς επιβολής του νόμου όσο και προς τις τοπικές γυναικείες/φεμινιστικές και μη κυβερνητικές οργανώσεις (UN Women 2021).

Παρατηρήθηκε ότι τους πρώτους μήνες των περιοριστικών μέτρων καταγράφηκε αύξηση στις αναφορές περιπτώσεων έμφυλης βίας στις περισσότερες χώρες. Εν τούτοις, σε ορισμένες υπήρξε πτωτική τάση, καθώς τα μέτρα επέδρασαν ανασταλτικά στη λειτουργία βασικών δημόσιων και κοινωφελών υποδομών, συμπεριλαμβανομένων των καταφυγίων, των ιατρικών υπηρεσιών, των δομών παιδικής προστασίας και των μηχανισμών νομικής αρωγής, εντείνοντας έτσι την τρωτότητα και την επισφάλεια γυναικών και ΛΟΑΤΚΙ+ ατόμων, ιδίως δε όσων βρίσκονται στο περιθώριο της κοινωνικής πρόνοιας και των δημόσιων πολιτικών (Paragiannopoulou 2022). Αυτό μας βάζει να διερωτηθούμε, να διερευνήσουμε και να συζητήσουμε τι είδους δικαιώματα έχουν όσες γυναίκες και θηλυκότητες υφίστανται έμφυλη βία, εάν εν τέλει τα υπερασπιζόμαστε, τι πολιτικές αναπτύσσονται και ποιες κοινωνικές ομάδες αποκλείονται συνήθως από αυτές, όπως επίσης ποιος είναι ο ρόλος του δημόσιου λόγου και της δράσης των φεμινιστικών/γυναικείων και άλλων συλλογικοτήτων σε τέτοιες συνθήκες. Απέναντι στο τραυματικό συμβάν της πανδημίας αναδύθηκε ένα κρίσιμο ερώτημα που αφορά *«τον στοχασμό της ισότητας, της παγκόσμιας αλληλεξάρτησης και των υποχρεώσεων του ενός/μίας προς τον/την άλλον/-η»* (Μπάτλερ 2020), ώστε μέσα από τις παραλείψεις και τις διαγραφές της πολυδιάστατης αδιαφορίας των νεοφιλελεύθερων πολιτικών να οικοδομηθούν νέα φροντιστικά μοντέλα για μια καθημερινή ζωή σε πιο δίκαιη και ισότιμη βάση.

Η έμφυλη βία στην πανδημία υπό το βλέμμα των «σκληρών δεδομένων»

Από τον Μάρτιο του 2020 και μετά, έχει δημοσιευθεί ένα ευρύ φάσμα δεδομένων και κειμένων, παρέχοντας έναν πλούσιο αριθμό στοιχείων για τον αντίκτυπο που θα μπορούσε να έχει ή είχε η πανδημία στην έμφυλη βία. Αξιοποιώντας δεδομένα από την αστυνομία και άλλες υπηρεσίες και αναλύοντας πληροφορίες από διαδικτυακές αναρτήσεις στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, το UN Women διαπίστωσε ότι η έμφυλη βία έχει ενταθεί μετά το ξέσπασμα της πανδημίας (UN Women 2021). Σε έρευνα αξιολόγησης που διεξήγαγε το 2021, σε 13 χώρες και σε 16.154 γυναίκες, σχετικά με τις επιπτώσεις της πανδημίας στην έμφυλη βία, διαφάνηκε ότι από την έναρξη της πανδημίας το 45% των γυναικών έχει εκτεθεί άμεσα ή έμμεσα σε τουλάχιστον μια μορφή βίας. Η λεκτική κακοποίηση και η άρνηση βασικών πόρων είναι οι πιο κοινές μορφές (23%), καθώς και η άρνηση επικοινωνίας (21%), ενώ το 16% ανέφερε σεξουαλική παρενόχληση και το 15% σωματική κακοποίηση. Οι πιο ευάλωτες ομάδες είναι οι νεότερες γυναίκες ηλικίας 18-49 ετών, όσες ζουν με παιδιά και όσες δεν εργάζονταν κατά τη διάρκεια της πανδημίας, με το 52% να αναφέρει κακοποιητικές εμπειρίες συγκριτικά με το 43% των εργαζόμενων γυναικών. Μία στις τέσσερις γυναίκες (23%) δήλωσαν ότι δεν αισθάνονται ασφαλείς στο σπίτι τους λόγω της εμφάνισης ή της απειλής σωματικής βίας (21%) και το 23% αναφέρει ότι οι ενδοοικογενειακές συγκρούσεις έγιναν συχνότερες κατά τη διάρκεια της πανδημίας. Η σεξουαλική παρενόχληση/βία κατά γυναικών και κοριτσιών σε δημόσιους χώρους είναι καθημερινότητα σε αστικές και αγροτικές περιοχές, σε ανεπτυγμένες και αναπτυσσόμενες χώρες, με το 40% να δηλώνει ότι το αίσθημα ανασφάλειας έχει επιδεινωθεί μετά την εμφάνιση του Covid-19 (UN Women 2021).

Στην Ελλάδα, δεδομένα από το πρώτο lockdown καταδεικνύουν την αύξηση αναφορών ενδοοικογενειακής βίας κατά των γυναικών, και ιδιαίτερα της συζυγικής/συντροφικής. Στην Τηλεφωνική Γραμμή 15900 της Γενικής Γραμματείας Δημογραφικής και Οικογενειακής Πολιτικής και Ισότητας των Φύλων (ΓΓΔΟΠΙΦ), παρατηρήθηκε αύξηση 227,4% για κλήσεις που αφορούσαν «περιπτώσεις βίας» και 142% για κλήσεις με σκο-

πό την «αναζήτηση πληροφόρησης» για το διάστημα Μάρτιος-Απρίλιος 2020 (ΓΓΟΠΙΦ 2020:8). Στα Συμβουλευτικά Κέντρα του Δικτύου της ΓΓΔΟΠΙΦ παρατηρήθηκε αύξηση 23,2% για τον Απρίλιο 2020 συγκριτικά με τον Μάρτιο του ίδιου έτους (ΓΓΟΠΙΦ 2020:5), όπως επίσης και στη Γραμμή Βοήθειας 197 του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικής Αλληλεγγύης (ΕΚΚΑ) για το έτος 2020 (ΓΓΔΟΠΙΦ 2021:82). Τα στοιχεία από την Τηλεφωνική Γραμμή του *Συνδέσμου Μελών Γυναικείων Σωματείων Ηρακλείου & Ν. Ηρακλείου* (Kostami κ.ά. 2021:39) συνάδουν με αυτά της ΓΓΔΟΠΙΦ, καθώς σημειώνεται μια απότομη αύξηση (40%) στις κλήσεις τις πρώτες δύο εβδομάδες της καραντίνας, που συνοδεύτηκε από μείωση τους επόμενους μήνες, ωστόσο σε υψηλότερα επίπεδα από την ίδια περίοδο του προηγούμενου έτους (19/03/2020-19/05/2020). Το Κέντρο για τα Έμφυλα Δικαιώματα και την Ισότητα-Διοτίμα ανέφερε αύξηση της ζήτησης για συμβουλευτικές υπηρεσίες και νομική βοήθεια, παράλληλα με την αύξηση των τηλεφωνικών κλήσεων που δέχθηκαν οι γραμμές βοήθειας του Κέντρου (European Union 2020:138).

Ωστόσο, από τα στατιστικά στοιχεία της αστυνομίας διαφαίνεται σαφής μείωση στις καταγγελίες για ενδοοικογενειακή βία (Μάρτιος-Απρίλιος 2020) σε σύγκριση με τους ίδιους μήνες του προηγούμενου έτους 2019 (Αρχηγείο Ελληνικής Αστυνομίας 2021: 100). Από τη θυματολογική έρευνα του Κέντρου Μελετών Ασφάλειας του Υπουργείου Προστασίας του Πολίτη, κατά το πρώτο lockdown στην Ελλάδα (Μάρτιος-Μάιος 2020), φαίνεται ότι για το 98,8% των γυναικών όλες οι μορφές ενδοοικογενειακής βίας είχαν ξεκινήσει πριν την πανδημία, εν τούτοις, οι βίαιες συμπεριφορές έγιναν πιο συχνές σε εβδομαδιαία βάση και πιο έντονες σε ορισμένες μορφές θυματοποίησης (απειλές και σεξουαλική κακοποίηση). Επίσης, διαπιστώθηκαν εξαιρετικά υψηλά ποσοστά μη αναφοράς/μη καταγγελίας στην αστυνομία ή/και στις κοινωνικές υπηρεσίες (62,8% πριν την πανδημία και 65,2% κατά τη διάρκειά της), δηλαδή, το ποσοστό αναφοράς πριν την πανδημία ήταν 19% και κατά τη διάρκειά της ήταν 10,7% (Artinoroulou 2021).

Το UNODC (2020) επισημαίνει ότι οι προκλήσεις που αναδύονται σχετικά με τη συλλογή δεδομένων για την έμφυλη βία είναι περίπλοκες και ειδικά κατά τη διάρκεια της πανδημίας, καθώς η πραγματική έκταση του αντικτύπου της απαιτεί μακροπρόθεσμη παρακολούθηση και τακτική διεξαγωγή ερευνών για την έμφυλη θυματοποίηση και βία. Η ανάλυση των εγκληματολογικών στατιστικών που καταγράφηκαν από διάφορες εθνικές αρχές και οι κλήσεις από τις τηλεφωνικές γραμμές βοήθειας παρουσιάζουν μια διαφορετική εικόνα των τάσεων. Διαφαίνεται ότι υπήρξε πτωτική τάση των αναφορών για περιπτώσεις σεξουαλικής βίας και βιασμού στις αστυνομικές αρχές, σε αντίθεση με την αύξηση των αναφορών στις τηλεφωνικές γραμμές βοήθειας, ιδιαίτερα για περιπτώσεις ενδοοικογενειακής βίας – κάτι το οποίο διαφάνηκε και στην Ελλάδα. Σε μικρό αριθμό χωρών, δεν υπήρξαν σημαντικές αλλαγές ούτε και σημαντική αύξηση των κλήσεων στις τηλεφωνικές γραμμές, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις, που καταγράφηκε αύξηση των καταγγελιών για έμφυλη/ενδοοικογενειακή βία, τα ποσοστά φαίνεται να επέστρεψαν στα ίδια επίπεδα που ήταν πριν την εφαρμογή των περιοριστικών μέτρων (UNODC 2020).

Επομένως, αν και αυτά τα περιγραφικά και στατιστικά τοπία διαδραματίζουν καταλυτικό ρόλο στην άσκηση πολιτικών και στη διαμόρφωση αιτημάτων, ωστόσο, συχνά αυτοί οι «αντικειμενικοί δείκτες» απαιτούν πολυεπίπεδη και συστηματική επεξεργασία με συγκριτική δυνατότητα, καθώς παράλληλα προβάλλουν μια εικόνα των θυμάτων/επιζωσών ως ενικών και μονοσήμαντων υποκειμένων, ενώ δεν εξαντλούν με κανέναν τρόπο το νόημα και την ποιότητα της καθημερινής ζωής τους, όπως και τους αγώνες που δίνουν μέσα σε αυτές τις συνθήκες (Mohanty 2021).

Παραγωγή πολιτικών και κριτικός αναστοχασμός

Αν και ορισμένες φεμινίστριες είχαν προειδοποιήσει να μην αντιμετωπίζεται η πανδημία ως πόλεμος (Enloe 2020), η απάντηση διάφορων χωρών στον κορωνοϊό (π.χ. ΗΠΑ),

τόσο σε ρητορικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο, ήταν η ανάπτυξη πειθαρχικών τακτικών στρατιωτικοποίησης, προκαλώντας έτσι μεγαλύτερες ανασφάλειες, ιδίως στις περιορισμένες κοινότητες (Rogers 2020, Burrell και Ruxton 2020). Για παράδειγμα, τον Μάιο του 2020, ο Ντόναλντ Τραμπ δήλωσε «*Βλέπω τον αόρατο εχθρό [κορωνοϊό] ως πόλεμο*» και χαρακτήρισε τον ιό ως τη χειρότερη επίθεση συγκριτικά με τον βομβαρδισμό του Περλ Χάρμπορ και την 11η Σεπτεμβρίου (BBC News 2020). Την ίδια στιγμή που οι κυβερνήσεις προσπάθησαν να αποτρέψουν την έμφυλη βία στον ιδιωτικό χώρο, η επιβολή των περιοριστικών μέτρων συνέτεινε συχνά στην εντατικοποίησή της σε δημόσιους χώρους. Στη Λατινική Αμερική, στον Παναμά, στο Περού κ.ά. επιβλήθηκαν δυαδικοί περιορισμοί κινητικότητας με έμφυλο διαχωρισμό που οδήγησαν σε βία κατά τρανς ατόμων, τα οποία κατηγορήθηκαν για παραβίαση αυτών των «κανονιστικών κυρώσεων» (Φουκώ 1989: 236), ενώ στην Ουγκάντα επικαλέστηκαν τους περιορισμούς σε ομαδικές συγκεντρώσεις για να δικαιολογήσουν τη βίαιη σύλληψη και κράτηση 23 LGBTQI+ νέων ατόμων που έμεναν σε καταφύγιο αστέγων. Σε διάφορες χώρες, γυναίκες που εργάζονταν στην άτυπη οικονομία, όπως πλανόδιες πωλήτριες, που βασίζονται στη χρήση των δημόσιων χώρων για την επιβίωσή τους, είχαν υποβληθεί σε βίαιες αστυνομικές «εκκαθαρίσεις» για λόγους ασφάλειας και υγιεινής (UN Women 2022: 37). Οι δε συνέπειες ήταν ακόμη χειρότερες για τις γυναίκες και τα κορίτσια σε λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες, σε εκείνες που βρίσκονται στη μέση μιας ανθρωπιστικής κρίσης ή ζουν σε τόπους εκτοπισμού (π.χ. προσφυγικούς καταυλισμούς), σε σεξεργάτριες, σε κρατούμενες κ.ά. (Carcelén 2021, Pierce κ.ά. 2021).

Για τη διαχείριση της έμφυλης βίας την περίοδο της πανδημίας, αναπτύχθηκαν από το UN Women κατευθυντήριες οδηγίες σε έξι άξονες (UN Women 2020a): α) ανάπτυξη πρόληψης, προτεραιοποίηση στη χρηματοδότηση για την παροχή βασικών υπηρεσιών, τόσο από κυβερνητικές όσο και από μη κυβερνητικές οργανώσεις και αύξηση της ενημέρωσης/ευαισθητοποίησης, β) απόκριση με εξειδικευμένα μέτρα, ώστε οι γυναίκες να έχουν πρόσβαση σε υπηρεσίες «πρώτης γραμμής» (συμβουλευτικές υπηρεσίες, ξενώνες φιλοξενίας, δομές υγείας, κοινωνικές υπηρεσίες) και σε φορείς του συστήματος απονομής της ποινικής δικαιοσύνης (αστυνομικές, εισαγγελικές/δικαστικές αρχές), γ) διασφάλιση ασφαλών δημόσιων χώρων, δ) πρόληψη της διαδικτυακής/ψηφιακής βίας κατά των γυναικών και κοριτσιών, ε) αξιολόγηση για τη βελτίωση των μέτρων και των παρεχόμενων υπηρεσιών και συλλογή επιστημονικά αξιόπιστων δεδομένων, και στ) ενεργοποίηση του ιδιωτικού τομέα και ανάπτυξη πλαισίου φροντίδας και στήριξης προς τις εργαζόμενες-επιζώσες έμφυλης βίας.

Πολλές κυβερνήσεις πρότειναν σημαντικές καινοτομικές πολιτικές, αν και μια πιο προσεκτική ανάλυση αποκαλύπτει όχι μόνον σημαντικές διακυμάνσεις ως προς το εύρος και την πληρότητά τους, αλλά και ως προς τα κενά της εφαρμογής τους (UN Women 2022: 37). Λίγες χώρες κατάφεραν να αναπτύξουν μια συντονισμένη πολυτομεακή απάντηση, γεγονός που αντικατοπτρίζει τη σημαντική έλλειψη ετοιμότητας και συνήθως αυτές ήταν χώρες με πιο οργανωμένες/εύρωστες υποδομές και προϋπάρχοντες μηχανισμούς συντονισμού. Έτσι, τα εμπόδια στην πρόσβαση σε υπηρεσίες για όσες αντιμετωπίζουν πολλαπλές και διασταυρούμενες μορφές διακρίσεων επιδεινώθηκαν (π.χ. ηλικιωμένες γυναίκες, γυναίκες με αναπηρίες), ιδιαίτερα εκεί όπου ο συντονισμός με τις οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών, που εξυπηρετούν τις ανάγκες τους, παραμελήθηκε για λόγους επείγουσας ανάγκης (UN Women 2022: 34, 37).

Στην Ελλάδα, στις 30/03/2020, η φεμινιστική ομάδα «Καμία Ανοχή» ξεκίνησε διαδικτυακή συλλογή υπογραφών με τίτλο: «*Δεν είμαστε όλες ασφαλείς στο σπίτι. Απαιτούμε άμεση δράση για την έμφυλη ή/και ενδοοικογενειακή βία*» (έως τις 04/05/2020 υπογράφηκε από 6.150 άτομα), ζητώντας να ληφθούν μέτρα για τις επιζώσες έμφυλης βίας και τονίζοντας την ευαλωτότητα των προσφυγισσών, των μεταναστριών και των ΛΟΑΤΚΙ+ ατόμων. Στις 11/04/2020, το Σωματείο γυναικείων δικαιωμάτων «Το Μωβ» κυκλοφόρησε αφίσες που ενθάρρυναν τις γυναίκες να επικοινωνήσουν με την 24ωρη Τηλεφωνική

Γραμμή SOS 15900 της ΓΓΔΟΠΙΦ (Paragiannopoulou 2022). Η ΓΓΔΟΠΙΦ και το Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ) που έχουν την εποπτεία των 64 δομών του πανελλαδικού Δικτύου για την καταπολέμηση της έμφυλης βίας προσπάθησαν έγκαιρα –από τα μέσα Μαρτίου 2020– να προσαρμόσουν τις μεθόδους και το πλαίσιο παροχής των υπηρεσιών τους, με εστίαση στη συμβουλευτική (κοινωνική, ψυχολογική, εργασιακή, νομική) στήριξη των γυναικών μέσω τηλεφώνου, διαδικτύου ή/και με δια ζώσης συναντήσεις – όπου κρίνονταν απαραίτητο (Paragiannopoulou 2022: 24). Η ΓΓΔΟΠΙΦ απέστειλε στις αρχές Απριλίου 2020 οδηγίες στις δομές του Δικτύου για τις επιχειρησιακές τους διαδικασίες και με έμφαση στην απρόσκοπτη λειτουργία των υπηρεσιών και το ΕΚΚΑ επανασχεδίασε τη στρατηγική του για τη στήριξη επιζώσων έμφυλης βίας, ανακοινώνοντας τρεις νέους τρόπους επικοινωνίας, μέσω sms, email και με μήνυμα στο Facebook (ΓΓΔΟΠΙΦ 2020α). Επιπροσθέτως, η ΓΓΔΟΠΙΦ διασφάλισε την ασφαλή μετακίνηση των γυναικών και των παιδιών τους σε συμβουλευτικά κέντρα, σε ξενώνες φιλοξενίας, σε δομές υγείας, κ.λπ. κατά τη διάρκεια της καραντίνας σε συνεργασία με τη Γενική Γραμματεία Πολιτικής Προστασίας (ΓΓΔΟΠΙΦ 2020α: 47), προσφέροντας ασφαλή καταλύματα σε ξενοδοχεία, σε όλη την Ελλάδα, σε επιζώσες έμφυλης βίας και στα παιδιά τους έως και τις 15 Μαΐου 2021, όπου διέμεναν σε αυτά, μέχρι να ολοκληρωθούν οι απαιτούμενες ιατρικές εξετάσεις για να φιλοξενηθούν σε Ξενώνες του Δικτύου (σε συνεργασία με το Ξενοδοχειακό Επιμελητήριο Ελλάδος). Παράλληλα, παρείχε δωρεάν ιατρικές εξετάσεις σε όσες διέμεναν στα ασφαλή καταλύματα σε συνεργασία με την Ελληνική Ιατροδικαστική Εταιρεία και «Το Χαμόγελο του Παιδιού» (ΓΓΔΟΠΙΦ 2020α, 2021).

Μεταξύ άλλων, η ΓΓΔΟΠΙΦ και το ΚΕΘΙ έκαναν συνεχείς αναρτήσεις στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και στα ΜΜΕ (συνεντεύξεις, κ.ά.), τονίζοντας την πιθανότητα αύξησης των περιστατικών έμφυλης βίας, προς ενημέρωση/ευαισθητοποίηση του ευρύτερου πληθυσμού και η ΓΓΔΟΠΙΦ διενήργησε την εκστρατεία «*Μένουμε σπίτι δεν σημαίνει υπομένουμε τη βία*», ενημερώνοντας για τη λειτουργία της Τηλεφωνικής Γραμμής 15900 και της ηλεκτρονικής διεύθυνσης sos15900@isotita.gr, ενώ στις 25/11/2020 δημιούργησε σποτ «*Ζήτα βοήθεια, γίνε η δύναμή σου*» και υποστήριξε τη συμμετοχή του Πανελληνίου Φαρμακευτικού Συλλόγου στην εκστρατεία «Mask-19» για την καταπολέμηση της έμφυλης βίας. Επίσης, ξεκίνησε εβδομαδιαία στατιστική επεξεργασία των δεδομένων, για να υπάρχει πλήρης εκτίμηση των επιπτώσεων των περιοριστικών μέτρων στην αύξηση της έμφυλης βίας. Στις 25/01/2021, η εμφάνιση του ελληνικού «#metoo» οδήγησε στη δημιουργία μιας εξειδικευμένης ηλεκτρονικής πλατφόρμας, με πρωτοβουλία της ΓΓΔΟΠΙΦ, για τη συλλογή πληροφοριών για θέματα σεξουαλικής παρενόχλησης και βίας. Ανάλογες ενέργειες πραγματοποιήθηκαν από το ΚΕΘΙ, όπως παραγωγή φυλλαδίων για επιζώσες έμφυλης βίας και οδηγού κατευθυντήριων γραμμών για εργαζόμενες/-ους στον τομέα της υγείας, ενώ παράλληλα, εξέδωσε φυλλάδια για τα περιοριστικά μέτρα σε διάφορες γλώσσες, προς ενημέρωση των μεταναστριών/προσφυγισσών (ΓΓΔΟΠΙΦ 2020α, 2021).

Οι εξειδικευμένες σε θέματα έμφυλης βίας ΜΚΟ παρείχαν, επίσης, στήριξη στις επιζώσες, μέσω παροχής συμβουλευτικών υπηρεσιών, προσωρινής στέγασης, αναρτήσεων στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης κ.λπ. (European Union 2020: 169). Το «Κέντρο για τα Έμφυλα Δικαιώματα και την Ισότητα–Διοτίμα», συνέχισε να λειτουργεί με προσωπικό ασφαλείας, ενώ έκανε χρήση της εξ αποστάσεως εργασίας και έδωσε τη δυνατότητα στις γυναίκες να επικοινωνούν σε καθημερινή βάση, μέσω τηλεφώνου και διαδικτυακών εφαρμογών (viber, WhatsApp) απευθείας με διερμηνείς. Στο πλαίσιο του «Survivor Project» δημιούργησε help desk στον ιστότοπό της, σε πιλοτική λειτουργία, σε πέντε γλώσσες και επέκτεινε τις υπηρεσίες της στη Σάμο, παρέχοντας στήριξη σε προσφύγισες και Ελληνίδες επιζώσες έμφυλης βίας, με την υποστήριξη της Υπατης Αρμοστείας των Ηνωμένων Εθνών για τους Πρόσφυγες. Σε συνεργασία με τον Δήμο Αθηναίων υλοποίησε το πρόγραμμα «Όλες ασφαλείς» για την παροχή δωρεάν νομικής βοήθειας σε Ελληνίδες και μετανάστριες, επιζώσες ενδοοικογενειακής βίας, που είναι δημότισσες ή κάτοικοι Αθηνών και έχουν χαμηλά εισοδήματα (Βουγιούκα 2022). Η ActionAid σε συνερ-

γασία με τη ΜΚΟ Women on Top υλοποίησαν το έργο «Speak Out» για παροχή δωρεάν νομικής βοήθειας σε επιζώσες σεξουαλικής παρενόχλησης στους χώρους εργασίας (ΓΓΔΟΠΙΦ 2021:113). Πρωτοβουλίες όπως το SexHarassMap για την καταγραφή περιστατικών σεξιστικής και έμφυλης βίας σε πανελλαδικό επίπεδο και το MenowMetoo από το Ευρωπαϊκό Δίκτυο κατά της Βίας και τη Σοφία Μπεκατώρου, επίσης, αναπτύχθηκαν για τη σεξιστική βία και τη σεξουαλική παρενόχληση.

Παρόλα τα ενδεικτικά προαναφερόμενα μέτρα, παρατηρείται ότι κατά την παραγωγή δημόσιων πολιτικών δεν δόθηκε η αντίστοιχη έμφαση σε άλλα είδη βίας (π.χ. trafficking, γυναικοκτονίες, διαδικτυακή βία) συγκριτικά με την ενδοοικογενειακή, μέσω ανάπτυξης εξειδικευμένων δράσεων και σε σχέση με τους έξι άξονες που έχει θέσει το UN Women (2022). Δεν δόθηκε ούτε πρόσθετη χρηματοδότηση για την ανάπτυξη/επέκταση υποστηρικτικών υπηρεσιών –ιδίως για προσφύγισες, γυναίκες με αναπηρίες, τρανς γυναίκες, ηλικιωμένες γυναίκες– ούτε και διευκόλυνση της πρόσβασης των γυναικών σε μηχανισμούς του συστήματος απονομής της δικαιοσύνης, σε δικηγόρους κ.λπ. (Chioni-Chotouman 2020).

Σε μελέτη που διενεργήθηκε από την Επιτροπή Δικαιωμάτων των Γυναικών και Ισότητας των Φύλων του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου για την αποτίμηση της εφαρμογής της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης και τον αντίκτυπο της πανδημίας, αναφέρεται ότι στην Ελλάδα έχουν γίνει θετικά βήματα, ωστόσο η συνεργασία με τις ΜΚΟ δεν έχει προωθηθεί αποτελεσματικά και εξακολουθεί να απουσιάζει μια πολυτομεακή απόκριση, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τη συνεργασία με την αστυνομία, το δικαστικό σύστημα και το σύστημα υγείας (European Union 2020: 87). Τονίζεται, επίσης, ότι τα έμφυλα στερεότυπα και οι πατριαρχικές αντιλήψεις παραμένουν, οδηγώντας σε προκλήσεις στον χειρισμό των υποθέσεων των γυναικών, κυρίως όταν απευθύνονται στην αστυνομία και στον συνεκδοχικό φόβο τους για καταγγελία της βίας που έχουν υποστεί (European Union 2020: 99, Τσίγκανου 2021). Επομένως, το ζήτημα της διαρκούς επιμόρφωσης/ευαισθητοποίησης των εμπλεκόμενων επαγγελματιών (αστυνομικοί, δικαστικοί, ιατρικό/νοσηλευτικό προσωπικό) παραμένει αιτούμενο.

Σε Έκθεση του Ευρωπαϊκού Δικτύου WAVE (2021) σχετικά με την αποτίμηση των παρεχόμενων υπηρεσιών στην Ευρώπη, επισημαίνεται ότι αν και η Ελλάδα πληροί τα πρότυπα της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης για την παροχή εθνικής γραμμής βοήθειας για γυναίκες, καθώς υπάρχουν δύο γραμμές βοήθειας που είναι διαθέσιμες 24/7, προσφέροντας πολύγλωσση στήριξη, ωστόσο, υπάρχει έλλειψη κλινών κατά 58% σε ξενώνες, γεγονός που σημαίνει ότι δεν πληρούνται τα πρότυπα για επαρκή καταφύγια (WAVE 2021: 108-109). Επιπλέον, σε πρόσφατη έκθεση (Theophilopoulos και Toralidi 2022) διαφαίνεται ότι τα μέτρα καραντίνας στην Ελλάδα ανάγκασαν πολλά LGBTQI+ άτομα, τα οποία ζούσαν με μέλη της οικογένειάς τους, να υποστούν παραβιαστικές/κακοποιητικές συμπεριφορές λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού, ταυτότητας φύλου και έκφρασης φύλου, ενώ πολλές υπηρεσίες στήριξης δεν ήταν διαθέσιμες, με αποτέλεσμα να μην δύνανται να αξιοποιήσουν όσες παρέχονταν εξ αποστάσεως ή μέσω διαδικτύου.

Από την αποσιώπηση στο «ελάχιστο απαιτούμενο» των πληθυντικών συμμαχιών

Η διαχείριση της πανδημίας οδήγησε σε μια ασύμμετρη βιοπολιτική αξιολόγηση της ανθρώπινης ζωής, πυκνώνοντας την ένταση των αλληλένδετων καθεστώτων της έμφυλης βίας, του ρατσισμού, της ομοφοβίας και της τρανσφοβίας, του μισαναπηρισμού και της εκμετάλλευσης. Σε πολλές χώρες, απαξιωμένα και απαλλοτριωμένα υποκείμενα επεξεργάστηκαν νέους τρόπους απόκρισης, θεσιακότητας και σχεσιακότητας, στη βάση της επισφάλειας και των διαφορών τους, για την απόκτηση ορατότητας στον δημόσιο χώρο και λόγο, αναπτύσσοντας (δια)τοπικά πεδία φροντίδας, αλληλεγγύης και συντροφικών

επιτελέσεων (Παπαγιαννοπούλου και Μοσχοβάκου 2022).

Στην Ελλάδα, εν μέσω της πανδημίας, τον Ιανουάριο του 2021, η δημόσια καταγγελία της Σοφίας Μπεκατώρου για τη σεξουαλική κακοποίηση που βίωσε –στον απόηχο της γυναικοκτονίας της Ελένης Τοπαλούδη το 2018– συνέβαλε στην πύκνωση της δημόσιας συζήτησης για την έμφυλη βία και στην ανασύνταξη του φεμινιστικού κινήματος, το οποίο παρά τις υγειονομικές, οικονομικές, κοινωνικές και συναισθηματικές αντιξοότητες, προσπάθησε να μετασχηματίσει τις πολιτικές απομόνωσης και αποσιώπησης σε πράξεις αλληλεγγύης και κριτικού αναστοχασμού, συνδέοντας τις διάφορες εκφάνσεις βίας σε διαπρωποτικό, δομικό και θεσμικό επίπεδο. Η «κοινοτοπία» της έμφυλης βίας άρχισε να αναλύεται σε δημόσιες συζητήσεις και να συμμετέχουν αρμόδιοι φορείς, πολιτικά κόμματα, ΜΚΟ, κούρη, φεμινιστικές/γυναικείες οργανώσεις και ομάδες, ακαδημαϊκοί/-ές κ.ά. (Paragiannopoulou 2022). Η εμφάνιση του ελληνικού #MeToo συνέβαλε στην ωρίμανση των φεμινιστικών αιτημάτων απέναντι στην πιο αδιανόητη μορφή έμφυλης βίας, τη γυναικοκτονία, στην κριτική της παρουσίαση από τον Τύπο και στη διεκδίκηση για τη νομική της αναγνώριση (Kouroutsidou και Kakarouna 2021). Το αποτέλεσμα είναι πλέον ένας αυξημένος διαθεματικός και έκκεντρος κοινωνικός ακτιβισμός που διεκδικεί παρουσία στον δημόσιο χώρο και λόγο, προσπαθώντας να μετασχηματίσει το συλλογικό τραύμα της έμφυλης βίας σε πολιτικές φροντίδες και αλληλεγγύης.

Καθώς η έμφυλη βία και η φροντίδα δεν υπάρχουν σε μια σχέση «είτε/ή», το ερώτημα *«τι θα γινόταν, άραγε, αν πηγαίναμε κόντρα σ' όλο αυτό το ρεύμα κι αρχίζαμε να τοποθετούμε τη φροντίδα στο επίκεντρο της ζωής;»* (Chatzidakis et al. 2022: 17) έρχεται να συναντήσει τον προβληματισμό του Φουκώ (2016: 12) για το *«πώς να μην κυβερνηθούμε κατ' αυτόν τον τρόπο, από εκείνους, στο όνομα αυτών εδώ των αρχών, για τέτοιους στόχους και μέσω τέτοιων διαδικασιών, όχι έτσι, όχι γι' αυτό, όχι από αυτούς»*, και να αναδείξει ότι η πολιτική της αλληλεγγύης εμπεριέχει την πολιτική της φροντίδας και έχει επουλωτική επενέργεια, ενάντια στις έμφυλες και φυλετικοποιημένες πρακτικές υποτίμησης των ενσώματων πολιτικών υποκειμένων που φέρουν διάφορες ταυτότητες και για τον λόγο αυτόν απαξιώνονται, στιγματίζονται, παραβιάζονται έως και δολοφονούνται.

Το αίτημα για την αύξηση της ποινικοποίησης, που εμπεριέχει τον κίνδυνο μιας επιλεκτικής εφαρμογής «σωφρονιστικού φεμινισμού» και της συγκρότησης ενός λόγου «νόμου και τάξης», δεν μπορεί να είναι η απόκριση στη συστημική και δομική συνθήκη της έμφυλης βίας (Arruzza κ.ά 2022), καθώς το τραύμα (ατομικό και συλλογικό) είναι ένα πολιτικό διακύβευμα και συνάμα εκκίνηση για τη δυνατότητα πολιτικής φαντασίας και ποιητικής ενάντια σε «εντολές σιωπής», στην κυβερνολογική της ασφάλειας, καθώς και σε κυρίαρχες και καθολικές αξίες που περιορίζονται σε ταυτοτικές, κατασταλτικές και νομικιστικές επιβεβαιώσεις του πολιτικού. Η πρόσκληση προς το κράτος για την επίλυση του ζητήματος της έμφυλης βίας είναι μια χειρονομία αποδοχής του κράτους ως «προστάτη», ξεχνώντας ότι είναι ένας έμφυλος θεσμός, στον βαθμό που (ανα)παράγει και αντανakλά τις άνισες κοινωνικές και έμφυλες σχέσεις, εργαλειοποιώντας πολλές φορές την κατάσταση των επιζωσών και αποτυγχάνοντας να αντιμετωπίσει τα πολλαπλά αίτια του σεξισμού και της έμφυλης βίας (Leatherman 2011).

Η παρούσα στιγμή, άλλωστε, συνιστά μια μετασχηματιστική δυνατότητα, ώστε να επανεξεταστούν ριζικά οι θεωρούμενες ως δεδομένες πολιτικές προσεγγίσεις, πολιτικές διαχείρισης και να εισαχθούν νέες μορφές αντίστασης, οργάνωσης και στήριξης. Σε κάθε περίπτωση, η σύναψη ρευστών αλληλέγγυων συμμαχιών για την αμφισβήτηση του «συνεχούς της βίας» είναι αναγκαίο να συμπεριλαμβάνει ετερογενή σώματα, προσεγγίσεις, διαδικασίες και συγ-κινησιακές συνθήκες εγγύτητας και αμοιβαιότητας που θα συνεισφέρουν σε μια νέα πολλαπλότητα συγκρότησης ενός διαθεματικού φεμινιστικού «εμείς» ενάντια στην τρωτότητα, την επισφάλεια και την κοινωνική αποστέρηση (Μπάτλερ και Αθανασίου 2016).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Arruzza, C., Bhattacharya, T. και Fraser, N. (2022), *Φεμινισμός για το 99%. Μανιφέστο*, Αθήνα, Εκτός Γραμμής.
- Αρχηγείο Ελληνικής Αστυνομίας (2021), *Υπηρεσίες Αντιμετώπισης Ενδοοικογενειακής Βίας: Ετήσια Έκθεση Απολογισμού Έργου Έτους 2020*, Διεύθυνση Γενικής Αστυνόμευσης, Τμήμα Ενδοοικογενειακής Βίας.
- Βουγιούκα, Α. (2022), Έμφυλη βία την περίοδο της πανδημίας: Η εμπειρία, οι δράσεις και οι προτάσεις του Κέντρου Διοτίμα για την ολοκληρωμένη υποστήριξη των επιζωσών, Διαδικτυακή εκδήλωση: «Έμφυλη Βία στην περίοδο της πανδημίας: Υπηρεσίες πρώτης γραμμής», 28/03/2022, Εργαστήριο Σπουδών Φύλου-Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής-Πάντειο Πανεπιστήμιο, ProGender Project, στο: <https://www.youtube.com/watch?v=IfuzGhxUIVI&t=1s>
- ΓΓΔΟΠΙΦ/Γενική Γραμματεία Δημογραφικής και Οικογενειακής Πολιτικής και Ισότητας των Φύλων (2021), *2η Ετήσια Έκθεση για τη Βία κατά των Γυναικών*, Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων.
- ΓΓΟΠΙΦ/Γενική Γραμματεία Οικογενειακής Πολιτικής και Ισότητας των Φύλων (2020), *Διμηνιαίο Ενημερωτικό Δελτίο #1: Πολιτικές και Δράσεις της ΓΓΟΠΙΦ για την Πρόληψη και την Καταπολέμηση της Βίας κατά των Γυναικών στις Συνθήκες Πανδημίας του Covid-19. Ανάλυση Στατιστικών Στοιχείων από το Δίκτυο Δομών και της Γραμμής SOS 15900 της ΓΓΟΠΙΦ. Μάρτιος 2020-Απρίλιος 2020*, Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων.
- ΓΓΟΠΙΦ/Γενική Γραμματεία Οικογενειακής Πολιτικής και Ισότητας των Φύλων (2020α). *1η Ετήσια Έκθεση για τη Βία κατά των Γυναικών*, Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων.
- Chatzidakis, A., Hakim, J., Littler, J., Rottenberg, C. και Segal L. (2022), *Το μανιφέστο της φροντίδας. Η πολιτική της αλληλεξάρτησης*, μτφρ. Χρ. Σμυρνιώτη, Αθήνα, Ροπή.
- Foucault, M. (2016), *Τι είναι κριτική;*, μτφρ. Θ. Λάγιος, Αθήνα, Πλέθρον.
- Mohanty, C.T. (2021), *Φεμινισμός χωρίς σύνορα. Αποαποικιοποίηση της θεωρίας και αλληλεγγύη στην πράξη*, μτφρ. Ε. Μπούρου και Τ. Στάικου, Αθήνα, Oposito.
- Μπάτλερ Τζ. (2020), *Ο καπιταλισμός έχει τα όριά του*, μτφρ. Γ. Κακολύρης, Κ. Καψαμπέλη, «Εφημερίδα των Συντακτών», 30/03/2020.
- Μπάτλερ, Τζ. και Αθανασίου, Α. (2016), *Απ-αλλοτρίωση. Η επιτελεστικότητα στο πολιτικό*, μτφρ. Α. Κιουπκιολής, Αθήνα, Τόπος.
- Παπαγιαννοπούλου, Μ. και Μοσχοβάκου, Ν. (2022), *Δεν είμαστε όλες σε αναμονή για τη “λήξη” της πανδημίας: φεμινιστικές αρθρώσεις για την έμφυλη βία στη Λατινική Αμερική. Κοινωνική Πολιτική*, Vol. 16, σσ.94-112, στο: <http://eekp.gr/wp-content/uploads/2022/06/ΕΕΚΡ-ΡΕ-RIODIKO-T16-7-94-112.pdf>
- Τσίγκανου, Ι. (2021), *Κοινωνικές αναπαραστάσεις, πεποιθήσεις και στερεότυπα για την ενδοοικογενειακή βία κατά των γυναικών στην Ελλάδα. Τελική έκθεση αποτελεσμάτων*, Αθήνα, Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας/ΚΕΘΙ.
- Φουκώ, Μ. (1989), *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, μτφρ. Κ. Χατζηδήμου-Ι. Ράλλη, Αθήνα, Ράππα.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Artinopoulou, V. (2021), Domestic Violence: Evidence-based Policies Before and During the Pandemic in Greece, *TEMIDA*, Vol. 24, No 1, pp.3-23.
- Bahn, K., Cohen, J. and van der Meulen Rodgers, Y. (2020), A Feminist Perspective on COVID-19 and the Value of Care Work Globally, *Gender Work & Organization*, Vol. 27, pp. 695-699.
- BBC News (2020), Trump Says Coronavirus Worse ‘Attack’ than Pearl Harbor, May 7, στο: <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-52568405>
- Burrell, St. and Ruxton, S. (2020), Coronavirus Reveals just how Deep Macho Stereotypes Run through Society, *The Conversation*, April 9.

- Carcelén, C.F. (2021), *Coronavirus Pandemic: Grasping the Outbreak with a Feminist Perspective*, Eurogender.
- Chioni-Chotouman, Ch. (2020), Domestic Violence and Discrimination in Greece during the Covid-19 Pandemic, *European Law and Gender*. Universita di Pisa.
- Cockburn, C. (2004), The Continuum of Violence: A Gender Perspective on War and Peace, in W. Giles and J. Hyndman (eds.), *Sites of Violence Gender and Conflict Zones*, Berkeley, University of California Press, pp. 24-44.
- Enloe, C. (2020), *COVID-19: 'Waging War' against a Virus Is NOT What We Need to Be Doing*. WILPF International, March 23, στο: <https://www.wilpf.org/covid-19-waging-war-against-a-virus-is-not-what-we-need-to-be-doing/>
- European Union (2020), *Tackling Violence against Women and Domestic Violence in Europe. The Added Value of the Istanbul Convention and Remaining Challenges*, Study Requested by the FEMM Committee, European Parliament's Policy Department for Citizens' Rights and Constitutional Affairs Directorate-General for Internal Policies.
- Kelly, L. (1988), *Surviving Sexual Violence*, Cambridge, Polity Press.
- Kostami, K.A, Kalodiki, R., Thanasoula S., Spetsidis, N., Levell, J., Harvey, O., Healy, J., Cole, T. and Pritchard, C. (2021), *Country Report: Greece. The Other Side of the Story: Perpetrators in Change*, European Union's Rights, Equality and Citizenship Programme (2014-2020), Union of Women Associations of Heraklion Prefecture.
- Kouroutsidou, M. and Kakarouna, S.M. (2021), The Phenomenon of Femicide and the Greek Experience, *European Journal of Humanities and Social Sciences*, Vol.1, No 5, pp. 23-26.
- Leatherman, J.L. (2011), *Sexual Violence and Armed Conflict*, MA, Polity Press.
- Papagiannopoulou, M. (2022), *Gender-based Violence in the Pandemic Period*, Athens, Centre for Gender Studies, Panteion University, στο: https://progender.panteion.gr/wp-content/uploads/2022/10/Report_-_Gender-based-Violence.pdf
- Price, M.C., Viana, M. and Ruiz, M. (2021), *The Criminalization of a Pandemic. A Cross-Regional Feminist Analysis*, RESURJ-Realizing Sexual and Reproductive Justice.
- Rogers, M. (2020), We Should Be Afraid, but Not of Protesters, *Boston Review*, May 30, στο: <http://bostonreview.net/race/melvin-rogers-we-should-be-afraid-not-protesters>
- Theofilopoulos, Th. and Topalidi, V. (2022), *Covid-19 Pandemic and LGBTQI+ People in Greece*, RAINBO's Project Report, Symplexis & Universal Training.
- Turquet, L. and Koissy-Kpein, S. (2020), *COVID-19 and Gender: What Do we Know. What Do we Need to Know?*, UN Women.
- UNODC/United Nations Office on Drugs and Crime (2020), *Research Brief: What Crime and Helpline Data Say about the Impact of the COVID-19 Pandemic on Reported Violence against Women and Girls*, UNODC Research.
- UN Women (2022), *Government Responses to Covid-19: Lessons on Gender Equality for a World in Turmoil*, στο: https://www.unwomen.org/sites/default/files/2022-06/Government-responses-to-COVID-19-Lessons-on-gender-equality-for-a-world-in-turmoil-en_0.pdf
- UN Women (2021), *Measuring the Shadow Pandemic: Violence against Women during Covid-19*, στο: <https://data.unwomen.org/sites/default/files/documents/Publications/Measuring-shadow-pandemic.pdf>
- UN Women (2020), *COVID-19 and Ensuring Safe Cities and Safe Public Spaces for Women and Girls*, στο: <https://www.unwomen.org/sites/default/files/Headquarters/Attachments/Sections/Library/Publications/2020/Brief-COVID-19-and-ensuring-safe-cities-and-safe-public-spaces-for-women-and-girls-en.pdf>
- UN Women (2020a), *The Shadow Pandemic: Violence against Women during COVID-19*, στο: <https://www.unwomen.org/en/news/in-focus/in-focus-gender-equality-in-covid-19-response/violence-against-women-during-covid-19>
- WAVE/Women Against Violence Europe (2020), *How Gender Neutral Policy and Practice Is Dismantling Women's Specialist Support Services and Ways to Counteract It*, Vienna.

WHO (2021), *Responding to Violence against Women and Children during COVID-19. Impact on Service Provision, Strategies and Actions in the WHO European Region*. Regional Office for Europe.

Wibben, A. (2020), Everyday Security, Feminism, and the Continuum of Violence, *Journal of Global Security Studies*, Vol.5, No 1, pp. 115-21.

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΠΡΟΣ ΤΙΣ ΑΓΡΟΤΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ, ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΣΤΗΝ ΥΠΑΙΘΡΟ ΚΑΙ ΕΥΗΜΕΡΙΑ ΤΗΣ ΥΠΑΙΘΡΟΥ

Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος^α και Λουκία – Μαρία Φρατσεά^β

^α Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ) και Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Γεωγραφίας.

^β Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Γεωγραφίας.

Περίληψη

Αναλούμε και συζητάμε τις μεταβαλλόμενες συνθήκες και τις προκλήσεις που θέτουν οι νεοαφιχθέντες πληθυσμοί μεταναστών και προσφύγων σε σχέση με τις απόψεις του τοπικού πληθυσμού σχετικά με τις νέες αφίξεις στις περιοχές της υπαίθρου. Επικεντρώνουμε στο αν και κατά πόσον οι μετανάστες και οι πρόσφυγες δημιουργούν απειλές ή/και ευκαιρίες για τον τοπικό πληθυσμό, και κατ' επέκταση αν οι μετακινούμενοι και μη-μετακινούμενοι μοιράζονται μια αίσθηση ευημερίας (well-being) στις περιοχές όπου κατοικούν. Αρχικά συζητιούνται βασικές θεωρητικές έννοιες που διαμορφώνουν το θεωρητικό πλαίσιο για την κατανόηση της ευημερίας στην ύπαιθρο και την ανάπτυξη της υπαίθρου, όπως και ορισμένα βασικά ζητήματα που αφορούν τη διεθνή και εσωτερική μετανάστευση προς τις περιοχές της υπαίθρου. Ακολουθεί η παρουσίαση της μεθοδολογίας και η ανάλυση των αφηγήσεων των μεταναστών, των προσφύγων και του τοπικού πληθυσμού. Παράλληλα, επιχειρείται η ερμηνεία των ανανοηματοδοτήσεων της υπαίθρου αναφορικά με την ευημερία των ατόμων στην ύπαιθρο, αλλά και σε σχέση με την ανάπτυξη της υπαίθρου. Τα βασικά συμπεράσματα της εισήγησης επιχειρούν να εμπλουτίσουν τη συζήτηση σχετικά με την πολυπολιτισμικότητα της Ελληνικής υπαίθρου και να υπογραμμίσουν την ανάγκη θέασης της υπαίθρου ως ενός δυναμικού και μεταβαλλόμενου χώρου που ακολουθεί τις εξελίξεις και αποκτά νέο περιεχόμενο αλλά και νέες δυνατότητες συμβίωσης μεταξύ διαφορετικών πληθυσμών.

Λέξεις κλειδιά: αγροτικότητα, επιστροφή στην ύπαιθρο, μετανάστες, πρόσφυγες, τοπικές κοινωνίες, ευημερία, ανάπτυξη της υπαίθρου.

MIGRATION TO RURAL AREAS, RETURN TO THE COUNTRYSIDE AND RURAL WELL-BEING

Apostolos G. Papadopoulos^α and Loukia – Maria Fratsea^β

^α National Center of Social Research (ΕΚΚΕ) and Harokopio University, Department of Geography.

^β Harokopio University, Department of Geography.

Abstract

This paper aims to analyse and discuss the changing conditions and challenges arising from the arrival of migrants and refugees in relation to local population's views on newcomers in rural

areas. The main objective is to understand whether and to what extent migrants and refugees pose threats and/or opportunities to local population, and whether migrants and non-migrants share a common sense of well-being in the areas they live. First, the basic theoretical concepts that enable the construction of a theoretical framework for understanding rural well-being and rural development, as well as issues of international and internal migration to rural areas, are discussed. This is followed by the presentation of the methodology and analysis of the narratives of immigrants, refugees and local population, and attempts to interpret the reconceptualisation of rural areas in terms of rural well-being, but also in terms of rural development. The main conclusion of the paper enriches the debate on multiculturalism in the Greek countryside and the need to see the countryside as a dynamic and changing space that follows developments and receives new content, but also new opportunities for coexistence between different population groups.

Keywords: rurality, return to the countryside, migrants, refugees, local community, well-being, rural development.

Εισαγωγή

Εδώ και τρεις δεκαετίες η Ελλάδα έχει μεταμορφωθεί από χώρα αποστολής σε χώρα υποδοχής μεταναστών, ενώ κατά την περίοδο της πρόσφατης οικονομικής κρίσης και έπειτα από αυτή η εκ νέου μετακίνηση των Ελλήνων προς το εξωτερικό συνδυάστηκε με την υποδοχή μεταναστευτικών πληθυσμών που είχαν μεικτό χαρακτήρα, καθώς περιλάμβαναν μετανάστες και πρόσφυγες. Κατά την περίοδο αυτή οι μεταναστευτικές ροές συνέβαλαν ουσιαστικά στη δρομολόγηση νέων κοινωνικοοικονομικών μεταβολών τόσο στις αστικές όσο και στις αγροτικές περιοχές.

Η περιοδολόγηση που έχει προταθεί για τη μεταπολιτευτική Ελλάδα περιλαμβάνει χονδρικά δύο φάσεις: α) την Ελλάδα της Μεταπολίτευσης (1974-1989) και β) την Ελλάδα της παγκοσμιοποίησης (1990-2009) όπου η τελευταία μπορεί να ιδωθεί ως προπομπός της οικονομικής κρίσης που ακολούθησε (Βούλγαρης 2013: 447-459). Ήδη κατά την πρώτη υποπερίοδο άρχισαν να παρατηρούνται μετακινήσεις από και προς τις αγροτικές περιοχές σε σχέση με άλλες περιοχές (εντός της χώρας ή μεταξύ διαφορετικών χωρών), οι οποίες αποτελούσαν κομμάτι ενός ευρύτερου δικτύου κινητικότητας στον χώρο που δεν ερμηνεύονταν επαρκώς με βάση το παραδοσιακό δίπολο αστικές -αγροτικές περιοχές (Παπαδόπουλος 2023). Στη δεύτερη υποπερίοδο, που είχε έντονα τον χαρακτήρα ραγδαίας (αν και άτακτης) οικονομικής μεγέθυνσης, η εισροή μεταναστευτικών πληθυσμών υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική για την οικονομική πορεία της χώρας.

Το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης συνοδεύτηκε με την απαξίωση του οικονομικού μοντέλου που ακολουθούσε η Ελλάδα, αν και δεν έλειψαν οι απόψεις που επαναξιολογούσαν τους κοινωνικοοικονομικούς, πολιτικούς και πολιτισμικούς άξονες πάνω στους οποίους αρθρώθηκε η Ελληνική κοινωνία (Καλύβας 2015). Οι πολιτικές λιτότητας που ακολούθησαν την προσπάθεια ανάταξης της Ελληνικής οικονομίας είχαν ένα σημαντικό κόστος για τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα, ενώ οι επιπτώσεις στα μεσαία κοινωνικά στρώματα μετέβαλλαν ριζικά τόσο τους κοινωνικούς όσο και τους πολιτικούς συσχετισμούς κατά τα επόμενα έτη. Μια άμεση επίδραση της παρατεταμένης περιόδου λιτότητας ήταν η συρρίκνωση των μεταναστευτικών ροών, η έντονη συζήτηση σχετικά με τη συνεισφορά των μεταναστών στην Ελληνική οικονομία, αλλά και η αναστολή των διαδικασιών ενσωμάτωσης των μεταναστευτικών πληθυσμών στην Ελλάδα. Δεν μπορεί βεβαίως να αγνοηθεί το γεγονός ότι η οικονομική ύφεση συνέπεσε με μια «μεταναστευτική/προσφυγική κρίση» χωρίς προηγούμενο για τα Ελληνικά και Ευρωπαϊκά δεδομένα (Παπαδόπουλος 2017).

Η παρούσα εισήγηση στηρίζεται σε έρευνα που διενεργήθηκε στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού έργου IMAJINE H2020,¹ και στοχεύει να μελετήσει και να συζητήσει τις μετα-

βαλλόμενες συνθήκες αλλά και τις προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι νεο-εισερχόμενοι πληθυσμοί των μεταναστών και των προσφύγων σε περιφερειακό επίπεδο, αντιπαραβάλλοντας εκ παραλλήλου τις απόψεις των νεο-εισερχόμενων με τις απόψεις του τοπικού πληθυσμού σχετικά με τις νέες αφίξεις στις περιοχές της υπαίθρου. Συνοπτικά, η εισήγησή μας επιδιώκει να υπογραμμίσει την πολυμορφία των μεταναστευτικών ροών στην ύπαιθρο, αλλά και να αναδείξει τις αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στους μετανάστες, τους πρόσφυγες και τον τοπικό πληθυσμό, φωτίζοντας τα ζητήματα που αφορούν στην ευημερία των αγροτικών περιοχών και την ανάπτυξη της υπαίθρου στην Ελλάδα.

Θεωρητικό και εννοιολογικό πλαίσιο

Ένα βασικό επιχείρημα που αφορά τους μετακινούμενους πληθυσμούς και το οποίο αναφέρεται αρκετά συχνά είναι ότι οι οικονομικοί μετανάστες μετακινούνται μεταξύ χωρών (και περιοχών εντός των χωρών) σε αναζήτηση απασχόλησης και ενός βελτιωμένου τρόπου ζωής σύμφωνα με τις δυνατότητες που έχουν, ενώ οι πρόσφυγες εξαναγκάζονται να μετακινηθούν μακριά από το σπίτι τους και καταλήγουν σε περιοχές όπου πρέπει να εγκατασταθούν και να ξεκινήσουν εκ νέου τη ζωή τους. Στην πραγματικότητα, ανεξάρτητα από το έναυσμα της αρχικής μετακίνησής τους, έπειτα από την πάροδο ενός συγκεκριμένου χρονικού διαστήματος και οι δύο αυτές, σχετικά διακριτές, ομάδες επιδιώκουν έναν καθολικό στόχο που είναι: η εξασφάλιση ενός αξιο-βίωτου και αξιοπρεπούς επιπέδου διαβίωσης σε μια άλλη χώρα/περιοχή από αυτή όπου γεννήθηκαν, προσαρμοζόμενοι στο νέο περιβάλλον και επιδιώκοντας μια βελτιωμένη, ευπρεπή, και ειρηνική ζωή.

Προκειμένου να μελετηθούν σε μεγαλύτερο βάθος τόσο οι προϋποθέσεις όσο και οι συνθήκες για την ποιότητα ζωής των μεταναστών υιοθετείται στο παρόν κείμενο η «προσέγγιση της ευημερίας» (well-being approach), η οποία αντιμετωπίζει τη μετανάστευση ως μια στρατηγική εξόδου από την φτώχεια, παράλληλα με την επίτευξη της ευημερίας των μετακινούμενων. Η προσέγγιση αυτή εστιάζει σε όσα τα μετακινούμενα άτομα αξιολογούν θετικά και αναδεικνύει ερμηνείες της ευημερίας που στηρίζονται τόσο στους υλικούς και σε μη-υλικούς παράγοντες που την επηρεάζουν (Wright 2011, Wright 2012). Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή έχει μεγάλη σημασία να μελετηθούν όσα οι μετανάστες θεωρούν ότι ενδυναμώνουν ή περιορίζουν την επιβίωσή τους, πως οι ίδιοι τοποθετούνται με όρους ευημερίας απέναντι σε άλλες κοινωνικές ομάδες, και πως η ευημερία κατασκευάζεται διαεθνικά (transnationally) μέσα από την κινητικότητα τους κατά τη διάρκεια της ζωής τους (Wright 2012, Papadopoulos and Fratsea 2021).

Μια δεύτερη προσέγγιση που μπορεί να συνδυαστεί με την προηγούμενη, είναι το «Παράδειγμα της νέας κινητικότητας» (new mobility paradigm) (Hannam κ.ά. 2006; Urry 2007) το οποίο εστιάζει στην ανάλυση της μετανάστευσης μέσα από την οπτική της μετακίνησης, χωρίς όμως να αγνοείται η ακινησία αλλά και το ότι οι μετακινήσεις μπορούν να παραμένουν προσδεμένες σε συγκεκριμένους χώρους (anchored movements). Μια σημαντική παράμετρος της προσέγγισης αυτής είναι ότι θεωρεί τις «διαφορετικές μορφές κινητικότητας» (mobilities) του πληθυσμού ως σύνθετα αθροίσματα μετακινήσεων, κοινωνικών φαντασιακών κατασκευών αλλά και εμπειριών (Glick Schiller and Salazar 2013, Salazar 2017).

Η έννοια της κινητικότητας, όπως και η ίδια η μετανάστευση ως ανθρώπινη δράση, αποτελεί μια μορφή διασύνδεσης μεταξύ διαφορετικών περιοχών/χωρών, ενώ στο θέμα που μας απασχολεί εδώ προσφέρει τη δυνατότητα υπέρβασης της «διχοτομίας» ανάμεσα στον αστικό και στον αγροτικό χώρο, καθώς η κινητικότητα είναι εξίσου παρούσα ως συστατικό χαρακτηριστικό των αγροτικών περιοχών όσο και των αστικών περιοχών (Milbourne and Kitchen 2014). Με βάση την προσέγγιση των «διαφορετικών κινητικότητων», οι περιοχές της υπαίθρου δεν μπορούν να θεωρούνται πλέον ως απομονωμένες, αλλά ως δυναμικοί τόποι οι οποίοι διαρκώς ανασυντάσσονται διασυνδεόμενοι με άλλες

περιοχές (τόσο αγροτικές όσο και αστικές), διεκδικώντας βελτιωμένες συνθήκες ζωής και αναζητώντας τρόπους να αμφισβητήσουν την πρωτοκαθεδρία των μητροπολιτικών περιοχών. Μάλιστα σε περιόδους οικονομικής κρίσης ή πανδημίας τα πλεονεκτήματα της διαβίωσης σε περιοχές της υπαίθρου, απομακρυσμένες ή/και αραιοκατοικημένες, υπογραμμίστηκαν αρκετά, ενώ παράλληλα έγινε σαφές ότι το κοινωνικό μοντέλο οργάνωσης, ιδιαίτερα στη Νότια Ευρώπη, μεταβάλλεται ριζικά (Consoli, Fernandez-Esquinas and Papadopoulos 2022).

Η ύπαρξη διαφορετικών κοινωνικών δρώντων στις αγροτικές περιοχές, εξαιτίας και των μετακινούμενων πληθυσμών, είναι στενά δεμένη με τις «μετασχηματιστικές κινητικότητες» (transformative mobilities) – που αναφέρονται σε ένα μείγμα πολυάριθμων κινητικότητων προς και μεταξύ των περιοχών της υπαίθρου – και οι οποίες μπορούν να ανιχνευθούν τόσο στον αστικό όσο και στον αγροτικό χώρο (Papadopoulos and Fratsea 2020). Σε αυτό το πλαίσιο μπορούμε να αναφερθούμε σε διαφορετικούς τύπους πληθυσμιακής κινητικότητας, οι οποίοι όμως μπορεί να υφίστανται παράλληλα και να αλληλεπιδρούν μεταξύ τους στις περιοχές της υπαίθρου (Halfacree 2009):

1) Η *εξερχόμενη μετανάστευση* των ατόμων από την ύπαιθρο οδηγεί στη μείωση του πληθυσμού των λιγότερο ευνοημένων, των απομακρυσμένων και αραιοκατοικημένων περιοχών. Αυτή η τάση αφορά στην έξοδο από τις αγροτικές περιοχές των νέων και ιδιαίτερα των γυναικών και τη εντονότερη παρουσία των μεγαλύτερων σε ηλικία ατόμων. Επιπροσθέτως, η έξοδος αυτή μπορεί να συνδέεται με πληθυσμιακή ενδυνάμωση κοντινών σε απόσταση περιοχών της υπαίθρου ή με την εποχική εισροή πληθυσμών το καλοκαίρι.

2) Η *εισερχόμενη μετανάστευση* προς τις αγροτικές περιοχές δύναται να οφείλεται σε ένα μείγμα διακριτών μετακινήσεων: α) στην αναστροφή της αστικοποίησης (counterurbanisation) και την επιστροφή στην ύπαιθρο (Boyle and Halfacree 1998, Mitchel 2004, Halfacree 2012, Papadopoulos and Fratsea 2020), β) στη μετανάστευση που αφορά στη διατήρηση ή αλλαγή τρόπου ζωής (lifestyle migration) ή στη μετανάστευση που επιδιώκει καλύτερα αγαθά/ υποδομές (amenity migration) (Benson and O'Reilly 2006, Gosnell and Abrams 2009, Benson and O'Reilly 2016) και γ) στη διεθνή μετανάστευση προς αγροτικές περιοχές (Kasimis and Papadopoulos 2005, Jentch 2007, Fonseca 2008, Kasimis, Papadopoulos and Pappas 2010).

3) Η *μετακίνηση μεταξύ περιοχών της υπαίθρου* αφορά το γεγονός ότι οι κάτοικοι των αγροτικών περιοχών γίνονται όλο και πιο κινητικοί και άρα τείνουν να μετακινούνται για εργασία, αναψυχή ή/και τουρισμό, ή να είναι εν μέρει (εποχικά ή για μικρό χρονικό διάστημα) κάτοικοι αγροτικών περιοχών.

Συνοπτικά, αναφερόμαστε στην ύπαιθρο ως ένα δυναμικό και πολυδιάστατο χώρο, όπου οι διαφορετικές μορφές κινητικότητας, οι οποίες συμπεριλαμβάνουν τους μετανάστες και τους πρόσφυγες, προσφέρουν σημαντικές ευκαιρίες τόσο για την ανασυγκρότηση όσο και την ευημερία των περιοχών της υπαίθρου.

Η Ελλάδα κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης

Κατά την περίοδο της οικονομική κρίσης που ξέσπασε το 2008/9, το ΑΕΠ της Ελλάδας συρρικνώθηκε κατά 26%, η συνολική ανεργία ανήλθε στο 27,5% (2013), επηρεάστηκε το ένα τέταρτο του εργατικού δυναμικού της χώρας, η δε ανεργία των νέων ξεπέρασε το 50% (OECD 2016: 20).

Το ιδιαίτερα υψηλό κοινωνικό κόστος κατά τη διάρκεια της οικονομικής ύφεσης αφορούσε κυρίως στον σχεδιασμό και στην υλοποίηση μέτρων δημοσιονομικής σταθερότητας (λιτότητας) αλλά και προγραμμάτων οικονομικής προσαρμογής. Σημειωτέον, οι επιπτώσεις από την ύφεση διέφεραν σημαντικά μεταξύ των περιφερειών της χώρας, μεταξύ των αστικών και των αγροτικών περιοχών αλλά και μεταξύ διαφορετικών κοινωνι-

κών ομάδων (Hadjimichalis 2011, Psycharis κ.ά. 2014, Dijkstra κ.ά. 2015, Artelaris 2017, Papadopoulos 2019).

Υπάρχουν αρκετές ενδείξεις ότι οι αγροτικές περιοχές αποδείχθηκαν πολύ πιο ανθεκτικές από ό,τι οι πόλεις και οι κωμοπόλεις/προάστια (Artelaris 2017, Papadopoulos 2019). Αυτό οφείλεται στη χαμηλή εξάρτηση των αγροτικών περιοχών από τη μισθωτή εργασία, τη διατήρηση των αγροτικών εισοδημάτων που ενδυναμώθηκαν λόγω της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (ΚΑΠ) αλλά και εξαιτίας των στρατηγικών επιβίωσης που αφορούν τον συνδυασμό διαφορετικών πηγών εισοδήματος και άτυπης απασχόλησης (Papadopoulos κ.ά. 2019). Παράλληλα, δεν μπορεί να αγνοηθεί το ότι σε συγκεκριμένες περιοχές της υπαίθρου εντοπίζονται σημαντικές ανισότητες, φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός που επιδρούν αρνητικά στην ποιότητα ζωής των κατοίκων τους.

Ακόμα και κατά την περίοδο της ύφεσης η εγκατάσταση και απασχόληση των μεταναστών και των προσφύγων προσέδωσε στις περιοχές της υπαίθρου νέες αντιλήψεις για την ποιότητα ζωής, καθώς αντιμετώπισαν από διαφορετική οπτική γωνία τις διαθέσιμες ευκαιρίες.

Μεθοδολογία

Το παρόν κείμενο στηρίζεται σε επιτόπια έρευνα που διενεργήθηκε στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού έργου IMAJINE H2020 που μελετά τις διαφορετικές μορφές κινητικότητας, αλλά και τις διασυνδέσεις τους τόσο με τις πραγματικές όσο και τις καταγραφόμενες κοινωνικές και χωρικές ανισότητες που εντοπίζονται στις αστικές (Περιφέρεια Αττικής) και τις αγροτικές περιοχές (Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας) της χώρας. Καθώς εδώ επικεντρώνουμε το ενδιαφέρον μας στις αγροτικές περιοχές, θα αναφερθούμε στο ποιοτικό υλικό που συλλέχθηκε στην Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας.

Ειδικότερα στην Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας εκπονήθηκαν 59 ημι-δομημένες συνεντεύξεις με διάφορες κατηγορίες μετακινούμενων και μη-μετακινούμενων: με Ρουμάνους μετανάστες, με Σύριους πρόσφυγες, με εσωτερικούς μετανάστες που είχαν μετακινηθεί σχετικά πρόσφατα (από μεγάλα αστικά κέντρα) σε περιοχές της υπαίθρου, και με άτομα του τοπικού πληθυσμού στις αγροτικές περιοχές όπου έχουν εγκατασταθεί οι προηγούμενες κατηγορίες πληθυσμού. Επισημαίνεται ότι οι συμμετέχοντες/συμμετέχουσες στην έρευνα έχουν ψευδωνυμοποιηθεί. Η επιτόπια έρευνα διενεργήθηκε διαφορετικές χρονικές στιγμές κατά την περίοδο μεταξύ 2017 και 2021. Οι ποιοτικές συνεντεύξεις με μετακινούμενους και μη-μετακινούμενους δεν ήταν η αποκλειστική πηγή πληροφόρησης, καθώς συνδυάστηκαν με εθνογραφική παρατήρηση στις περιοχές έρευνας. Επίσης, διενεργήθηκαν συνεντεύξεις με φορείς και προνομιακούς πληροφορητές (π.χ. εμπλεκόμενους στην εφαρμογή πολιτικών, εκπροσώπους ΜΚΟ, αγρότες, εκπροσώπους της τοπικής/περιφερειακής αυτοδιοίκησης, κ.λπ.) σε εθνικό αλλά και τοπικό επίπεδο, προκειμένου να διασταυρωθούν ή/και να πλαισιωθούν οι πληροφορίες που προέκυψαν από τις συνεντεύξεις των μετακινούμενων και των μη-μετακινούμενων στις περιοχές έρευνας. Τέλος, συγκεντρώθηκαν και μελετήθηκαν κείμενα πολιτικής που αφορούσαν τη συγκεκριμένη περίοδο και είχαν επίδραση στις κοινωνικοοικονομικές εξελίξεις των περιοχών έρευνας.

Αφηγήσεις σχετικά με τις διαστάσεις της ευημερίας στις περιοχές εγκατάστασής τους

Η ευρύτερη περιοχή της Περιφέρειας Δυτικής Ελλάδας αποτελείται από μικρά χωριά, κωμοπόλεις, παράκτιες περιοχές, περιβαλλοντικά προστατευμένες περιοχές και απομακρυσμένες περιοχές, όπου όλες επηρεάζονται από διαφορετικές μορφές κινητικότητας. Παραδοσιακά η γεωργία και η κτηνοτροφία αποτελούν σημαντικές οικονομικές δραστη-

ριότητες για τον τοπικό πληθυσμό, ενώ ο τουρισμός αποτελεί ανερχόμενο οικονομικό κλάδο στην περιοχή. Παρότι η απασχόληση στον πρωτογενή τομέα έχει μειωθεί σημαντικά τα τελευταία 20 έτη, ο τομέας αυτός αποτελεί σημαντικό πεδίο δραστηριοποίησης για την ανάπτυξη της Περιφέρειας. Συγκεκριμένα, επεκτείνεται η εντατική καλλιέργεια οπωροκηπευτικών και θερμοκηπίων παράλληλα με την καλλιέργεια φράουλας. Η Δυτική Ελλάδα είναι γνωστή για τους παράκτιους βιότοπους του Κοτυχίου και της Λίμνης Καϊάφα, που είναι προστατευόμενες περιοχές ιδιαίτερου κάλους και οικολογικής αξίας. Η ευρύτερη περιοχή περιλαμβάνει τόπους που έχουν βιώσει διαφορετικές μεταναστευτικές μετακινήσεις, όπως μείωση του πληθυσμού, αλλά εσωτερική και διεθνή μετανάστευση σε διαφορετικές περιόδους.

Η ομορφιά του φυσικού περιβάλλοντος είναι ένα από τα θέματα που αναφέρονται συχνά στις αφηγήσεις των ερωτώμενων όταν περιγράφουν την ποιότητα ζωής στην περιοχή τους. Υπογραμμίζουν τα μοναδικά χαρακτηριστικά της «δικής» τους υπαίθρου, που περιλαμβάνει δάση, γεωργικά τοπία, και το θαλάσσιο περιβάλλον. Στις αφηγήσεις τους ξεχωρίζει η περηφάνεια σχετικά με την περιοχή κατοικίας, τα χαρακτηριστικά που τη συγκρίνουν με άλλες αγροτικές ή αστικές περιοχές και σε σχέση με ό,τι αυτή προσφέρει: *«Η θάλασσά μας είναι πολύ ωραία. Αν βέβαια την προστατεύουμε...Κάνω κριτική σε όποιον δεν προσφέρει τη φροντίδα που χρειάζεται για να κρατά τις παραλίες καθαρές. Έχουμε μια όμορφη θάλασσα, όχι βαθιά, στην οποία καθένας μπορεί να κολυμπά...»* (Μαρία, κάτοικος, 64 ετών).

Ο ρόλος του φυσικού περιβάλλοντος είναι σημαντικός για την ευημερία στις αγροτικές περιοχές και συχνά υπογραμμίζεται από όσους μετακινήθηκαν πρόσφατα στις περιοχές αυτές. Για αρκετούς, ο συνδυασμός θαλάσσιου και γεωργικού τοπίου είναι ένας από τους παράγοντες που καθόρισαν την επιλογή τους να μείνουν στη Δυτική Ελλάδα. Η Ντορίνα εξηγεί ότι η Δυτική Ελλάδα είναι ένα μέρος που συνδυάζει τα χαρακτηριστικά του θαλάσσιου και φυσικού περιβάλλοντος. Όπως αναφέρει: *«Μου αρέσει εδώ γιατί εδώ [στην πεδιάδα] έχω τη θάλασσα. Εκεί, εκεί υπάρχει το βουνό. Τα έχω όλα εδώ»* (Ντορίνα, Ρουμάνα, 50 ετών).

Όπως αναμένεται, μετά την οικονομική κρίση, οι αξιολογήσεις για την ευημερία των αγροτικών περιοχών εστιάζουν εξίσου στους οικονομικούς παράγοντες. Δύο αντίρροπα αφηγήματα κυριαρχούν από την ανάλυση του υλικού: από τη μια, η συρρίκνωση της εθνικής οικονομίας οδήγησε στην αύξηση της ανεργίας και της υποαπασχόλησης και στην περιστολή της κατανάλωσης στην τοπική οικονομία. Η Τασία (59 ετών), ιδιοκτήτρια καταστήματος σε ένα χωριό της περιοχής, θυμάται με νοσταλγία τα χρόνια πριν την κρίση, όταν –όπως υποστηρίζει– η κατανάλωση ήταν υψηλότερη: *«Η οικονομική κατάσταση είναι δύσκολη στο χωριό. Είμαι έτοιμη να κλείσω το μαγαζί μου»*.

Παρόλα αυτά, για όσους απασχολούνται στον πρωτογενή τομέα, η γεωργία παραμένει ένα μαξιλάρι για την εξασφάλιση κάποιου εισοδήματος. Στην πραγματικότητα, όσοι απασχολούνται στη γεωργία ήταν πιο ανθεκτικοί κατά την περίοδο της ύφεσης: *«Η οικονομική κρίση είναι... μια ιδιαίτερη περίπτωση. Με κάποιο τρόπο, εμείς [οι αγρότες] πάντοτε βρισκόμασταν σε κρίση. Πάντοτε ζούσαμε σε κρίση, ξέρεις... Θυμάμαι ότι πάντοτε αφήναμε κάτι για τις δύσκολες μέρες... βλέπαμε μπροστά. Δεν έχουμε πολλή ιδιοκτησία, έχουμε μόνο 200 ρίζες ελιές και ένα μικρό χωράφι στο χωριό»* (Νίκος, 65 ετών).

Οι νεοφερμένοι στην ευρύτερη περιοχή, και ιδιαίτερα οι Ρουμάνοι μετανάστες καθώς επίσης οι εσωτερικά μετακινούμενοι από τις μεγάλες πόλεις, υπογραμμίζουν τις αρνητικές επιπτώσεις της κρίσης στην Ελληνική οικονομία, και αμφισβητούν την άποψη των τοπικών επιχειρηματιών ότι υπάρχουν περιορισμένες ευκαιρίες, θεωρώντας παράλληλα τις αγροτικές περιοχές ως τόπους οικονομικών ευκαιριών παρά οικονομικής αδυναμίας. Για πολλούς εξ αυτών η ευημερία των αγροτικών περιοχών είναι αναμενόμενη και υψηλότερη όταν συγκρίνεται με τις αστικές περιοχές -ιδιαίτερα όπως τις προσλάμβαναν κατά την περίοδο της ύφεσης. Επιπροσθέτως, οι συγκεκριμένες ομάδες μετακινούμενων

περιγράφουν μια σχετικά ωραιοποιημένη εικόνα για την περιοχή της τωρινής κατοικίας τους, την οποία βλέπουν ως προορισμό με αυξημένες θέσεις εργασίας, ένα μέρος όπου οι επενδύσεις είναι εφικτές και φαίνεται να υπάρχει μέλλον.

Παρόλα αυτά, οι Σύριοι πρόσφυγες που μένουν στην περιοχή δεν βλέπουν την ευημερία να συνδέεται με ευκαιρίες απασχόλησης. Για αυτούς η πλειονότητα των διαδρομών προς την αγορά εργασίας αφορούν θέσεις επισφαλείς και μη-μόνιμες. Στην πράξη υπάρχουν πολυάριθμες αναφορές στα προβλήματα που αντιμετωπίζουν όσοι επιχειρούν να βρουν απασχόληση. Επιπλέον, διατυπώνονται διαφορετικές απόψεις από την πλευρά των ερωτώμενων σε σχέση με την ένταξη στην τοπική αγορά εργασίας, καθώς η εκμετάλλευση που βίωσαν όταν δούλεψαν στην Τουρκία (πριν μετακινηθούν στην Ελλάδα) συχνά συνεχίζεται και στην Ελλάδα. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνεται: *«Στην αρχή απασχολούμασταν σε ένα θερμοκήπιο. Ακόμα περιμένουμε να μας πληρώσουν»* (Σάνα, 32 ετών).

Καθημερινές πρακτικές που αφορούν την ευημερία στις περιοχές της υπαίθρου

Οι αφηγήσεις των μετακινούμενων και μη-μετακινούμενων συμφωνούν ότι η ευημερία των αγροτικών περιοχών συνδέεται στενά με τις ελπίδες, τα όνειρα και τις προσδοκίες τους, οδηγώντας σε διαφορετικές κατασκευές της υπαίθρου. Η «καλή ζωή» στις αγροτικές περιοχές συνδέεται με τα συναισθήματα και τις κοινωνικές σχέσεις. Η «αγροτική ζωή» είναι φαντασική και βιώνεται διαφορετικά από διαφορετικές κατηγορίες που ανήκουν στις επιμέρους πληθυσμιακές ομάδες, ενώ η πρόσληψη της καλής ζωής στις αγροτικές περιοχές αλλάζει κατά την πορεία ζωής των ατόμων.

Οι κάτοικοι συνδέουν την ατομική τους ευημερία με την ευημερία των περιοχών της υπαίθρου όπου ζουν, οι οποίες συνδυάζουν υλικές και μη-υλικές διαστάσεις. Συχνά οι δεύτερες είναι αυτές που αξιολογούνται περισσότερο θετικά. Σύμφωνα με τις αφηγήσεις των μόνιμων κατοίκων (τοπικός πληθυσμός), επισημαίνεται ότι δεν μπορούν να φανταστούν τον εαυτό τους να μένει αλλού ή να έχει «καλή ζωή» σε κάποια άλλη περιοχή. Πολλοί γεννήθηκαν και μεγάλωσαν στην περιοχή που κατοικούν και νιώθουν δεμένοι μαζί της, καθώς διαθέτουν βαθιές ρίζες στη γη/τόπο καθώς και στενές σχέσεις με άλλα μέλη της κοινότητάς τους. Όπως σημειώνει emphaticά ο Άγγελος (70 ετών): *«Εδώ γεννήθηκα, εδώ μεγάλωσα και εδώ θα πεθάνω. Δεν βρίσκω το λόγο να πάω κάπου αλλού.... Η ζωή εδώ δεν είναι σαν την Αθήνα ή τις μεγάλες πόλεις όπου δεν γνωρίζεις τον γείτονά σου. Εδώ όλοι ξέρουν όλους.»*

Για τους μετανάστες αλλά και για τους πρόσφυγες, οι προσδοκίες παίζουν σημαντικό ρόλο στην απόφασή τους να μεταναστεύσουν: σχεδιάζουν τη ζωή τους σε έναν τόπο άλλο από την συνηθισμένη κατοικία τους στηριζόμενοι στις φαντασικές κατασκευές των δυνητικών ή πραγματικών περιοχών που αποτελούν τον προορισμό τους. Σε ορισμένες περιπτώσεις η μετανάστευση φαίνεται να προκύπτει σε συνέχεια της εκδήλωσης ενός σημαντικού γεγονότος στη ζωή των μετακινούμενων. Σε αυτό το πλαίσιο και με βάση τη σχεδιαζόμενη ή ενδεχόμενη μετακίνηση των μεταναστών, τα κοινωνικά δίκτυα τους προετοιμάζουν και τους βοηθούν να κατασκευάζουν «εικόνες» σχετικά με δυνητικούς/ελκυστικούς τόπους προορισμού, διευκολύνοντας έτσι τη δημιουργία ενός οράματος σχετικά με τη ζωή που θα ζήσουν εκεί. Η ιστορία της Νόρας (Ρουμάνια, 33 ετών) είναι αρκετά αποκαλυπτική. Εξηγεί πως τα μέλη της οικογένειάς της, που ζούσαν στη Δυτική Ελλάδα, της έστειλαν φωτογραφίες και πίνακες με τα τοπία και τα αμπέλια της Πελοποννήσου. Αργότερα στη ζωή της, όταν είχε την ευκαιρία να μετακινηθεί σε άλλη χώρα, θυμάται: *«Ήθελα να έρθω στην Ελλάδα»*. Καθώς αρκετοί παράγοντες συνέβαλαν στην απόφασή της να μετακινηθεί, υποστηρίζει ότι αυτές οι εικόνες για μια διαφορετική ζωή στην ύπαιθρο της εντυπώθηκαν μέχρι να έρθει στην Ελλάδα.

Για πολλούς Ρουμάνους μετανάστες το να νιώθουν «σαν το σπίτι τους» ταυτόχρο-

να με μια «αίσθηση του ανήκειν» εξαρτάται από τις σχέσεις που έχουν αναπτύξει στον τόπο εγκατάστασής τους στην πορεία της ζωής τους. Με βάση τις αφηγήσεις των μεταναστών είναι φανερό ότι το να αποκτήσει κάποιος την αίσθηση ότι βρίσκεται στο σπίτι του αποτελεί μια επιλογή που όμως δεν είναι ανεξάρτητη από τους υλικούς και μη-υλικούς παράγοντες που επηρεάζουν τη ζωή των ανθρώπων. Σύμφωνα με την Αουρέλια (49 ετών): «*‘Δένεσαι’ με τον τόπο. Εγώ κάθε φορά τα τελευταία χρόνια που πάω [Ρουμανία] και γυρίζω μετά που περνάω τα σύνορα από Βουλγαρία για Ελλάδα...Λες [μέσα σου] ‘είμαι σπίτι μου’ και όταν κατεβαίνω από Πάτρα προς τον Πύργο και μπαίνω μέσα στα στενά, λέω ‘αχ, έφτασα σπίτι μου’»*

Η πλειονότητα των Σύριων προσφύγων αναφέρει αρκετά σημαντικές ομοιότητες ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Συρία. Φαίνεται να αντιλαμβάνονται διάφορες πτυχές, όπως το τοπίο, τη γεωμορφολογία, το περιβαλλοντικό πλαίσιο, τις απόψεις των ατόμων και τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά ως παρόμοια (ανάλογα) μεταξύ των δύο χωρών. Σύμφωνα με τις συνεντεύξεις, όλοι αυτοί οι παράγοντες συνεισφέρουν σε έναν καλύτερο τρόπο ζωής, στην ανάπτυξη της αίσθησης του ανήκειν και στη σύνδεση με συγκεκριμένο τόπο.

Παρόλα αυτά πολλοί πρόσφυγες από την Συρία βλέπουν την παρουσία τους στην περιοχή ως προσωρινή υιοθετώντας ένα είδος «τουριστικού βλέμματος» (Urry 1992), καθώς αναμένουν να λάβουν τα ταξιδιωτικά τους έγγραφα (“Ausweis”) για να μετακινηθούν σε άλλη χώρα. Η Σάρα που ζει προσωρινά στο στρατόπεδο του χωριού Μυρσίνη και αναμένει την έγκριση της αίτησης ασύλου, θυμάται τη ζωή της στα νησιά όταν είχε πρωτοφθάσει στην Ελλάδα, αναφέροντας ότι η ζωή κοντά στη φύση είναι καλύτερο συγκριτικά με άλλες περιοχές. Όπως εξηγεί, η ίδια και η αδελφή της έχουν κάνει μικρά ταξίδια και έχουν επισκεφτεί τον ποταμό Νέδα στη Δυτική Πελοπόννησο, ένα μέρος φυσικής ομορφιάς και ελκυστικότητας. Μετά τη συνέντευξη, μας έδειξε φωτογραφίες όλων των τόπων που έχει επισκεφτεί στην Πελοπόννησο και στη Ζάκυνθο.

Συμπεράσματα

Όπως προκύπτει από την ανάλυση του ποιοτικού υλικού, η θεωρητική συζήτηση δεν αφορά μια αφηρημένη και ιδεαλιστική θέαση της μετανάστευσης προς τις περιοχές της υπαίθρου, αλλά μάλλον συμπυκνώνει πολλά από τα εμπειρικά μας ευρήματα. Ωστόσο, το εμπειρικό υλικό αναδεικνύει τα παράλληλα αφηγήματα των διαφορετικών ομάδων μετακινούμενων/ μη-μετακινούμενων: Καταρχάς, οι ορισμοί και οι διαστάσεις της ευημερίας των περιοχών της υπαίθρου σχετίζονται με τα χαρακτηριστικά των περιοχών αυτών όπως αξιολογούνται από διαφορετικές ομάδες (π.χ. το φυσικό περιβάλλον, οι τοπικές υποδομές, οι ευκαιρίες στην αγορά εργασίας, η οικονομία και επιπτώσεις των διαφόρων μεταναστευτικών ροών στην περιοχή). Παράλληλα, ατομικές αντιλήψεις και πρακτικές της ευημερίας στις περιοχές της υπαίθρου αφορούν στις υποκειμενικές ερμηνείες της ευημερίας που συνδέονται με τα συναισθήματα, τις προσδοκίες, τις ελπίδες, τα όνειρα, τις φαντασιώσεις και την «αίσθηση του ανήκειν» στην περιοχή. Συχνά παρατηρούνται συγκρούσεις μεταξύ των συμφερόντων, των απόψεων αλλά και των αφηγημάτων που προωθούνται από διαφορετικές ομάδες του πληθυσμού. Για παράδειγμα, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι ο τοπικός πληθυσμός τείνει να διατηρεί μια νατουραλιστική και παραδοσιακή οπτική της ευημερίας, η οποία πιθανότατα να συνδέεται με έναν «επαρχιωτισμό» αλλά και την τοπικιστική περηφάνεια του να ζει κανείς στην ίδια περιοχή σε όλη του τη ζωή. Από την άλλη πλευρά, οι εσωτερικοί μετανάστες φαίνεται να συμφωνούν με τους οικονομικούς μετανάστες σε ορισμένες απόψεις και ειδικότερα στην κατανόηση των περιοχών της υπαίθρου ως περιοχών με ευκαιρίες, καθώς και οι δύο ομάδες αναγνωρίζουν την ύπαρξη θέσεων απασχόλησης στη γεωργία και τον τουρισμό, αλλά και στον τομέα της αυτοαπασχόλησης. Πρόκειται για μια άποψη που αντίκειται στην πρόσληψη των κατοίκων των περιοχών της υπαίθρου ως φθινουσών, εξαιτίας των μειούμενων οικονομικών ευκαιριών τις οποίες οι ντόπιοι κάτοικοι τις αποδίδουν στην οικονομική ύφεση.

Παράλληλα, ένα άλλο τμήμα των εσωτερικών μεταναστών λόγω των εμπειριών τους και της πρόσληψης της περιοχής τους ως έχουσα σημαντικά περιβαλλοντικά προτερήματα υιοθετεί ένα «τουριστικό βλέμμα» για τον τόπο τους. Φαίνεται λοιπόν το τμήμα αυτό των εσωτερικών μεταναστών, πολλοί από τους οποίους νιώθουν «περαστικοί», να συμφωνεί με την αντίληψη αρκετών προσφύγων που βλέπουν την περιοχή της υπαίθρου όπου ζουν ως ελκυστική, εξαιτίας των φυσικών αγαθών και της ποιότητας του περιβάλλοντος. Οι πρόσφυγες βέβαια, παρά την ελκυστικότητα της περιοχής, θεωρούν ότι οι οικονομικές ευκαιρίες βρίσκονται στην Ευρώπη και συνεπώς επιζητούν να μετακινηθούν σε «αναπτυγμένες περιοχές» όπου θα έχουν καλύτερη ζωή.

Ολοκληρώνοντας τη συζήτηση επισημαίνουμε δύο αλληλένδετες προκλήσεις που αφορούν στην ευημερία των περιοχών της υπαίθρου στην Ελλάδα: Πρώτον, πρόκειται για την πρόκληση της βελτίωσης της υλικής ευημερίας μέσα από την ενδυνάμωση όσων έχουν θετικές προσδοκίες και βρίσκονται σε θέση να αναλάβουν δράσεις που θα βοηθήσουν στην οικονομική αναδιάρθρωση των περιοχών αυτών. Δεύτερον, πρόκειται για την πρόκληση του να δημιουργηθούν κίνητρα για την ενδυνάμωση των νεοφερμένων ως δρώντων που επιχειρούν να βοηθήσουν ιδιαίτερα εκείνες τις περιοχές που αντιμετωπίζουν ζητήματα μείωσης του πληθυσμού. Για να αντιμετωπιστούν οι δύο αυτές προκλήσεις, χρειάζεται να αναζητηθούν νέες ισορροπίες μεταξύ των μετακινούμενων και μη-μετακινούμενων, ενώ παράλληλα να εμπεδωθεί η αντίληψη ότι χρειάζονται ριζοσπαστικές λύσεις για την επίτευξη της ευημερίας στις περιοχές της υπαίθρου.

Σημειώσεις

1. Το παρόν κείμενο στηρίζεται σε αποτελέσματα επιτόπιας έρευνας του έργου με τίτλο: «Integrative Mechanisms for Addressing Spatial Justice and Territorial Inequalities in Europe IM-AJINE». Το έργο αυτό χρηματοδοτήθηκε στο πλαίσιο του European Union's Horizon 2020 Research and Innovation Programme και ο αριθμός συμβολαίου ήταν No. 726950. Το παρόν κείμενο παρουσιάζει τις απόψεις των συγγραφέων. Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή δεν είναι υπεύθυνη για την χρήση των δεδομένων που περιλάμβανε το ανωτέρω πρόγραμμα.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Βούλγαρης, Γ. (2013), *Η μεταπολιτευτική Ελλάδα*. Αναθεωρημένη Έκδοση. Αθήνα, Πόλις.
- Καλύβας, Σ. (2015), *Καταστροφές και θρίαμβοι. Οι 7 κύκλοι της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας*. Αθήνα, Εκδόσεις Παπαδόπουλος.
- Παπαδόπουλος, Α.Γ. (2017), Η μεταναστευτική κρίση στην Ελλάδα της οικονομικής ύφεσης: Αναζητώντας ένα νέο ερμηνευτικό πλαίσιο για την προσέγγιση του φαινομένου, στο Ν. Δεμερτζής, Η. Κικίλιας, Δ. Μπαλούρδος, Ν. Σπυροπούλου, Μ. Χρυσάκης (επιμ.), *Το κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας 2016 - 2017*. Αθήνα, ΙΩΝ ΕΚΚΕ, σελ. 33-58.
- Παπαδόπουλος, Α.Γ. (2023), Η απαρχή της ανασυγκρότησης της Ελληνικής υπαίθρου στην περίοδο της Μεταπολίτευσης, στο Κ. Κωστής και Σ. Ριζάς (επιμ.), *Ιστορία της μεταπολίτευσης*. Αθήνα, Πατάκης (υπό έκδοση).

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Artelaris, P. (2017), Geographies of crisis in Greece: a social well-being approach. *Geoforum*, 84, 59–69.
- Benson, M. and O'Reilly, K. (2009), Migration and the Search for a Better Way of Life: A Critical Exploration of Lifestyle Migration, *The Sociological Review*, Vol. 57, No 4, pp. 608-625.
- Benson, M. and O'Reilly, K. (2016), From lifestyle migration to lifestyle in migration: Categories, concepts and ways of thinking, *Migration Studies*, Vol. 4, No 1, pp. 20-37.

- Boyle, P., and Halfacree, K. (eds.) (1998), *Migration into rural areas: theories and issues*. Chichester: Wiley.
- Consoli, T., Fernandez-Esquinas, M. and Papadopoulos, A.G. (2022), Editorial: The social landscape after the pandemic crisis in Southern European societies, *Revista Española de Sociología/Spanish Journal of Sociology*, Vol. 31, No 4, pp. 1-17, a127 doi: 10.22325/fes/res.2022.127
- Dijkstra, L., E. Garcilazo and P. McCann (2015), The effects of the global financial crisis on European regions and cities. *Journal of Economic Geography*, Vol.15, pp. 935–949.
- Fonseca, M. L. (2008), New waves of immigration to small towns and rural areas in Portugal. *Population, Space and Place*, Vol. 14, No 6, pp. 525-535.
- Glick Schiller, N., and Salazar, N. B. (2013), Regimes of mobility across the globe, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 39, No 2, pp. 183–200.
- Gosnell, H. and Abrams, J. (2009), Amenity Migration: Diverse Conceptualisations of Drivers, Socioeconomic Dimensions and Emerging Challenges, *GeoJournal*, Vol. 76, pp. 303-322.
- Hadjimichalis, C. (2011), Uneven geographical development and socio-spatial justice and solidarity: European regions after the 2009 financial crisis. *European Urban and Regional Studies*, Vol. 18, No 3, pp. 254-274.
- Halfacree, K. (2009), Rurality and post-rurality, *International Encyclopedia of Human Geography*, Vol. 9, pp. 449-456.
- Halfacree, K. (2012), Heterolocal identities? Counter-urbanisation, second homes, and rural consumption in the era of mobilities. *Population, Space and Place*, Vol. 18, No 2, pp. 209-224.
- Hannam, K., Sheller, M., and Urry, J. (2006), Mobilities, immobilities and moorings. *Mobilities* Vol. 1, No 1, pp. 1–22.
- Jentsch, B. (2007), Migrant integration in rural and urban areas of new settlement countries: thematic introduction. *International journal on multicultural societies*, Vol. 9, No 1, pp. 1-12.
- Kasimis, C., Papadopoulos, A.G., and Pappas, C. (2010), Gaining from Rural Migrants: Migrant Employment Strategies and Socioeconomic Implications for Rural Labour Markets. *Sociologia Ruralis*, Vol. 50, No 3, pp. 258-276.
- Milbourne, P., and Kitchen, L. (2014), Rural mobilities: connecting movement and fixity in rural places. *Journal of Rural Studies*, Vol. 34, pp. 326–336.
- Mitchell, C. J. A. (2004), Making sense of counterurbanization. *Journal of Rural Studies*, Vol. 20, No 1, pp. 15-34.
- OECD (2016), *Economic surveys: Greece* Paris, OECD.
- Papadopoulos, A.G. (2019), Rural planning and the financial crisis. In M. Scott, N. Gallent and M. Gkartzios eds., *The Routledge Companion to Rural Planning*. Oxford, Routledge, pp. 183–191.
- Papadopoulos, A.G., and Fratsea, L.-M. (2020), Transformative Mobilities and Resilience Dynamics in Rural Coastal Greece in a Time of Recession. In F.N. Doner, E. Figueiredo and M.J. Rivera eds., *Crisis and Post-Crisis in Rural Territories*. Springer, Cham, pp. 141–162.
- Papadopoulos, A.G., and Fratsea, L.-M. (2021). Migrant and Refugee Impact on Well-Being in Rural Areas: Reframing Rural Development Challenges in Greece. *Frontiers in Sociology*, Vol. 6, No 19. doi:10.3389/fsoc.2021.592750
- Papadopoulos, A.G., Fratsea, L.-M., Karanikolas, P. and Zografakis, S. (2019), Reassembling the rural: socio-economic dynamics, inequalities and resilience in crisis-stricken rural Greece, *Sociologia Ruralis*, Vol. 59, No 3, pp. 474-493.
- Salazar, N.B. (2017), Key figures of mobility: an Introduction, *Social Anthropology/ Anthropologie Sociale*, Vol. 25, No 1, pp. 5–12.
- Urry, J. (1992), The tourist gaze “revisited”, *American Behavioral Scientist*, Vol. 36, No 2, pp. 172–186.
- Urry, J. (2007), *Mobilities*. Cambridge, UK: Polity.
- Wright, K. (2011), Constructing human wellbeing across spatial boundaries: negotiating meanings

in transnational migration, *Global Networks*, Vol. 12, No 4, pp. 467-484.

Wright, K. (2012), *International migration, development and human wellbeing*. Palgrave Macmillan.

**ΠΑΡΑΣΤΑΣΙΑΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΣΤΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ
ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ:
ΟΙ ΚΙΝΗΜΑΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΕΙΣ ΤΩΝ «ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΤΗΣ ΛΑΡΚΟ»
ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ-ΔΡΑΣΗ**

Γιώργος Παπαϊωάννου,^α Ευαγγελία Καλεράντε,^β Λέλα Γώγου^γ

^α Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας/ Πανεπιστήμιο Λωρραίνης

^β Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας

^γ Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής

Περίληψη

Το άρθρο επικεντρώνεται στην ανάλυση κοινωνικών διαδικασιών και δράσεων που αφορούν στη λογο-αναλυτική προσέγγιση της κινηματικής δράσης των «γυναικών της ΛΑΡΚΟ». Προσαρμόσαμε διαφορετικά μεθοδολογικά εργαλεία στην έρευνα, για να προβληθεί η σχέση του εργοστασίου της ΓΜΜΑΕ ΛΑΡΚΟ με την τοπική κοινωνία. Εξετάζεται το παράδειγμα της Λάρυμνας, ως οργανωμένο σύστημα λειτουργίας μιας βιομηχανικής κοινότητας. Επιλέξαμε να ασχοληθούμε με τις γυναίκες της ΛΑΡΚΟ, οι οποίες, αν και παρουσιάζονται ως μια ενοποιημένη κατηγορία σε επιλεγμένα ΜΜΕ, φαίνεται ότι εκφράζουν διαφοροποιημένες νοηματοδοτήσεις για την κοινωνική ζωή τους. Στην καταγραφή του λόγου επιδιώκεται η θεώρηση της ενθυλάκωσης στοιχείων, ως χωρο-χρονικών διαστάσεων, προκειμένου να κατανοηθεί ο κοινωνικός χώρος. Επιδιώκουμε να προβληθεί, αφενός το πολιτικό-κινηματικό σχήμα και αφετέρου ο έμφυλος λόγος, ο οποίος με την έρευνα-δράση εξελίχθηκε ως προς το περιεχόμενο όσο και την προβολή του στις δράσεις. Η έμμεση συμμετοχή φοιτητών-τριών σε διαφορετικά στάδια της έρευνας-δράσης εξέλιξε τη σύνθεση κοινωνιοπολιτισμικών στοιχείων, με την υποδειματοποίηση κοινωνικών κουλτούρων, κοινωνικού φύλου και διαφορετικών γενεών. Το εύρος των νοημάτων συσχετίζεται με τους διαφορετικούς λόγους, που κατασκευάζονται και ανακατασκευάζονται μέσα από τις διαδράσεις γυναικών και εργασιακού-κοινωνικού χώρου. Οι λόγοι μετασχηματίζονται σε νοήματα που συνθέτουν διαφοροποιημένες θέσεις για τη νέα κατάσταση, όπως εξελίσσεται στη διάρκεια της πολιτικής πρόθεσης για ιδιωτικοποίηση της ΛΑΡΚΟ.

Λέξεις κλειδιά: εργασιακός χώρος ΛΑΡΚΟ, κοινότητα γυναικών, ανάλυση λόγου, έρευνα- δράση, εργασιακή-κοινωνική κρίση

**PERFORMANCE DISCOURSE IN THE CONSTRUCTION
OF SOCIAL REALITY: THE SOCIAL MOVEMENTS
OF THE “LARCO WOMEN” IN ACTION RESEARCH**

George Papaioannou,^α Evangelia Kalerante,^β Lela Gogou^γ

^αUniversity of Western Macedonia/ University of Lorraine

^βUniversity of Western Macedonia

^γUniversity of West Attica

Abstract

We present the results of the action research conducted in Larymna, one of the few remaining metallurgical communities in Greece. We analyzed the discourse of a community women's group in connection to the crisis undergoing the nearby metallurgical plant of GMAE LARCO, a state-owned company. We observed, recorded and analyzed the attitudes, perceptions and shared values that impel women to collective protest actions based on the argument that any crisis in the dominant type of work also extends to non-economic areas of their social life. Through discourse analysis, we noted how these women perceive their social world and through which social mechanisms they construct their social self. Both political-activist and gender discourse appeared to acquire new characteristics during the participation of the women's group in this action research. The conceptualizations we identified were related to the discourses, which were constructed and reconstructed by the interactions between the women's group (as a social actor) and the metallurgical plant (as a social space). We conclude that these discourses were transformed into new conceptualizations as women participated in action research and interacted with research team members. This process encouraged the expression of new, differentiated attitudes to the crisis in the dominant type of industrial work.

Keywords: workplace LARCO, women's community, action research, discourse analysis, labor crisis

Εισαγωγή

Η περιοχή της Λάρυμνας στην Φθιώτιδα, συνδέεται με την επιλογή της βιομηχανικής ανάπτυξης και έχει ως κέντρο τις εγκαταστάσεις του μεταλλουργικού εργοστασίου της ΓΜΜΑΕ ΛΑΡΚΟ.¹ Εκεί που πραγματοποιείται η παραγωγή, επεξεργασία και η εξαγωγή σιδηρονικελίου από τα μέσα τις δεκαετίας του 1960. Η βιομηχανική μονάδα αποτέλεσε το οικονομικό κέντρο της περιοχής και σταδιακά διακτινώθηκε σε πολιτισμικούς ιστούς, με τη μόνιμη εγκατάσταση εργατικού δυναμικού από διάφορες περιοχές της Ελλάδας σε κατοικίες, στις οποίες διέμεναν με τις οικογένειές τους έως και τη συνταξιοδότηση. Στη σταδιακή εξέλιξη της οικιστικής δομής γύρω από το εργοστάσιο προστέθηκαν καταστήματα, κινηματογράφος, χώροι εστίασης. Η εργασία οργανώθηκε σε άμεση σύνδεση με την καθημερινότητα. Επομένως, ο χώρος της εργασίας στον ιστορικό χρόνο εξέλιξης των βιομηχανιών και των κοινωνιών ενσωμάτωνε εξελισσόμενα στοιχεία του κοινωνικού βίου των εργαζομένων. Δημιουργήθηκε μια αλυσιδωτή πορεία για τις επόμενες γενεές, όπου οι επαγγελματικές επιλογές τους ίσως περιορίζονταν στην εργασία μέσα ή γύρω από το εργοστάσιο. Η εξάρτηση από το εργοστάσιο παγιώθηκε μέσα στις δεκαετίες, ανεξαρτήτως της αλλαγής στο ιδιοκτησιακό καθεστώς της Επιχείρησης. Από το 1960 έως και σήμερα, παρουσιάζεται μια εσωτερική εργασιακή ανακύκλωση, μια αναπαραγωγή στην εργασία εντός κοινότητας, όπου οι νεότεροι κάτοικοι της Λάρυμνας είναι και το ανανεούμενο δυναμικό της Εταιρείας.

Σε αυτό το εργασιακό, ανοιχτό πολιτισμικά, περιβάλλον διακρίνεται σήμερα η συλλογικότητα των γυναικών της ΛΑΡΚΟ ως μια κατηγορία που ενσωματώνει είτε γυναίκες που εργάζονται σε κάποια υπηρεσία του εργοστασίου, είτε νοικοκυρές που εξαρτώνται οικονομικά από την εργασία του συζύγου στη βιομηχανία. Φαίνεται ότι η τυπική πολιτισμική τους δράση εξελίσσεται σε δυναμική παρέμβαση, ιδιαιτέρως μέσα σε περιόδους που χαρακτηρίζονται ως «περίοδοι κρίσης». Στην έρευνά μας δίνεται έμφαση στο τελικό στάδιο της κρίσης. Όταν αναιρούνται εργασιακά δικαιώματα, το ιδιοκτησιακό καθεστώς

στην Επιχείρηση αλλάζει και βιώνεται ως μια περίοδος παρατεταμένης παρακμής από τα κοινωνικά υποκείμενα. Το οξύμωρο στη συγκεκριμένη συγκυρία είναι ότι οι διεθνείς τιμές στα μεταλλεύματα, και ιδίως στο νικέλιο, βρίσκονται σε υψηλά επίπεδα. Έτσι, η παρακμή της Επιχείρησης ερμηνεύεται από τις γυναίκες ως στοχευμένη πράξη αποδυνάμωσής της, απορρύθμισης των εργασιακών σχέσεων και παρακμής των ιστορικών κοινωνιοπολιτισμικών δεσμών ανάμεσα σε εργοστάσιο και κοινότητα από την εποχή της δημιουργίας των πρώτων εγκαταστάσεων στη δεκαετία του 1950 επί ιδιοκτησίας Πρόδρομου Μποδοσάκη- Αθανασιάδη έως σήμερα (Παπαϊωάννου 2020, Πανταζόπουλος και Παπαϊωάννου 2022).

Σε αυτό το τελευταίο στάδιο η ταυτοποίηση των κινηματικών δράσεων, εκδηλώσεων και πολιτισμικών-πολιτικών παρεμβάσεων των γυναικών αναδεικνύει τη βιωμένη και την αναβιωμένη πολιτική συνθήκη της ΟΓΕ (Ομοσπονδία Γυναικών Ελλάδος), που αναλαμβάνει ζητήματα οργάνωσης κατασκευής επικοινωνιακού λόγου και προβολής των αιτημάτων των γυναικών. Η ΟΓΕ, όπου με την ΕΓΕ (Ένωση Γυναικών Ελλάδος) και άλλες γυναικείες οργανώσεις της δεκαετίας 1980 και 1990, συνέβαλαν, με διαφορετικό περιεχόμενο, στην προβολή επιστημονικών στοιχείων με πολιτικό λόγο για τα δικαιώματα των γυναικών ως κοινωνικού φύλου (Φραγκουδάκη 1995, Αβδελά 2002). Το γεγονός ότι η ΟΓΕ οργανώνεται στη Λάρυμνα, σε μια κοινότητα που παρουσιάζει γεωγραφική εγγύτητα και οικονομική εξάρτηση από έναν βιομηχανικό χώρο, θεωρήθηκε σημαντικό από την ερευνητική ομάδα, καθώς συμβάλλει στον εντοπισμό στοιχείων που σχετίζονται με τις ερμηνείες των κοινωνικών υποκειμένων, με τη διαφορετικότητα των απόψεων, με την κοινωνική-πολιτική οπτική τους, αλλά και με τη συνθετική συγκρότηση λόγου-δράσης στην προώθηση των αιτημάτων τους.

Η έρευνα-δράση σε αυτήν τη διττή προσέγγιση, θεωρήθηκε μια μέθοδος απαραίτητη στο πεδίο. Άρα, το ζητούμενο ήταν και η τεχνική-θεωρητική θεματική παρέμβαση για τη συνέχιση των δράσεων, για την απόδοση νοήματος στις κινητοποιήσεις με τον σταδιακό εμπλουτισμό νοημάτων, προκειμένου να αποδοθεί νόημα και στη γυναικεία «ταυτότητα» σε σχέση με το διευρυμένο, προκαθορισμένο, πεδίο αιτημάτων για την απασχόληση, τη μη ιδιωτικοποίηση, την αναίρεση εργασιακών δικαιωμάτων, τη βιωσιμότητα των κοινοτήτων κ.λπ.

Θεωρητικό πλαίσιο

Ο κεντρικός θεωρητικός προβληματισμός μας σε σχέση με το ερευνητέο αφορά στον τρόπο με τον οποίο οι μεταβαλλόμενες συνθήκες στον χώρο εργασίας προκαλούν αλλαγές σε πτυχές της ζωής των εργαζομένων που αρθρώνονται έξω και πέρα από αυτόν. Έρχεται, άλλωστε, σε συνέχεια προηγούμενων ερευνών που έχουν πραγματοποιηθεί στον χώρο, τα αποτελέσματα των οποίων έχουμε παρουσιάσει σε άρθρα μας στο πρόσφατο παρελθόν (Παπαϊωάννου 2017, Παπαϊωάννου 2019, Παπαϊωάννου 2020, Πανταζόπουλος και Παπαϊωάννου 2022).

Επικεντρωνόμαστε στην έννοια της *κοινότητας*, όπως την έχουν προσεγγίσει η κοινωνιολογία της εργασίας, η αστακή κοινωνιολογία και η ιστορική κοινωνιολογία. Πρόκειται για μια έννοια στην οποία εστίασε το ενδιαφέρον της από νωρίς η κοινωνική θεωρία, μέσα από τις προσεγγίσεις εκπροσώπων της λεγόμενης «Ιστορικής Φιλοσοφικής Σχολής» και ιδιαιτέρως του Τοννιές (1957). Στη δεκαετία του 1930, εκπρόσωποι της λεγόμενης «Σχολής του Σικάγου», διεξάγουν έρευνες, οι οποίες εξετάζουν ξεχωριστά το ζήτημα *κοινότητα*. Στις μικρο-κοινωνιολογικές αυτές εθνογραφικές έρευνες οφείλονται πολλά, τόσο σε θεωρητικό όσο και σε μεθοδολογικό επίπεδο. Παρά το γεγονός ότι ο ιντεραξιονισμός είχε μεγάλη επιρροή στην κοινωνιολογική σκέψη, περνά σε φάση παρακμής κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Είναι η εποχή που κυριαρχεί ο δομολειουργισμός και το παρσονικό μοντέλο, κυρίως στην αγγλοσαξωνική κοινωνιολογία, και κατ' επέκταση

εγκαταλείφθηκε το ενδιαφέρον για θέματα αναφορικά με την κοινότητα και τη γειτονιά.

Στη δεκαετία του 1980 -σε μια εποχή όπου το νεοφιλελεύθερο μοντέλο που εφάρμοσαν διάφορες κυβερνήσεις, όπως της Thatcher στην Μ. Βρετανία και του Reagan στις ΗΠΑ, προκάλεσε κλυδωνισμούς στο κοινωνικό κράτος και στους θεσμούς του-, το ενδιαφέρον των κοινωνιολόγων στράφηκε στην ανάλυση των κοινωνικών διεργασιών που θα αναδεικνυαν πώς προκαλείται η μεταβολή. Σύμφωνα με αυτήν την προσέγγιση, η ανάλυση μέσα από τις μεγάλες θεωρητικές κατασκευές και τα στατικά μοντέλα κρίθηκε ανεπαρκής. Για να γίνει κατανοητή η μεταβολή θα πρέπει να μελετώνται σε βάθος ο ιστορικός χρόνος, ο κοινωνικός χώρος και μεταβλητές όπως η κοινωνική τάξη και το κύρος των κοινωνικών δρώντων. Σε αυτό το πλαίσιο διαμορφώνεται ένα πεδίο μέσα στο οποίο επανέρχονται αντικείμενα έρευνας, όπως η κοινότητα και η γειτονιά, τα οποία είχαν εγκαταλειφθεί τα προηγούμενα χρόνια. Επίσης, επανεξετάζονται τα αποτελέσματα εθνογραφικών ερευνών που είχαν διεξαχθεί στον Μεσοπόλεμο, επάνω στα οποία στηρίχτηκε ο σχεδιασμός και η οργάνωση καινούργιων μελετών (Abrams 1982, Skocpol 1984, Bulmer 1986).

Στην Μ. Βρετανία ειδικότερα, η καταστολή των μαζικών απεργιών των ανθρακωρύχων και η εφαρμογή μιας γενικευμένης πολιτικής αποβιομηχανοποίησης της οικονομίας, συμπίπτει με την αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος των κοινωνιολόγων για τις εθνογραφικές μελέτες, οι οποίες θέτουν στο επίκεντρό τους την κοινότητα και τις δυναμικές που αναπτύσσονται στο εσωτερικό της. Οι εθνογραφικές μελέτες που δημοσιεύτηκαν εκείνη την περίοδο ή παλαιότερα, έχουν ως κοινό τους χαρακτηριστικό την εστίασή τους στις προεκτάσεις των κλυδωνισμών που προκαλούνται στον εργασιακό χώρο έξω και πέρα από αυτόν. Κοινότητα και βιομηχανία βαίνουν παράλληλα και επηρεάζονται από κοινού από τις μεταβολές (Dennis et al. 1969).

Η κοινωνιολογική έρευνα έχει δείξει ότι η κρίση στην εργασία επηρεάζει τη μορφή και το περιεχόμενο εγκαθιδρυμένων σχεσιακών οντοτήτων στις βιομηχανικές κοινότητες και γειτονιές, θρυμματίζοντας τα άτυπα κοινωνικά δίκτυα και τη συνεκτικότητα των δεσμών από τους οποίους ανατροφοδοτούνται. Η αλληλεγγύη, ως συγκροτησιακό στοιχείο αυτών των δεσμών, είναι ένας δείκτης που αποτυπώνει τη βαθιά μεταβολή στην οποία είχαν διέλθει οι παραδοσιακές εργατικές κοινότητες. Η εκκαθάριση, για παράδειγμα, των «παραγκουπόλεων» στο East End της Μ. Βρετανίας είχε δημογραφικές συνέπειες, μιας και μειώθηκε δραματικά ο πληθυσμός της περιοχής. Συνετέλεσε επίσης στην αποδυνάμωση των παραδοσιακών κοινωνικών δομών, όπως η οικογένεια, συνεπεία της αποκοπής των ατόμων από τα υποστηρικτικά συγγενικά τους δίκτυα (Young και Willmott 1973). Το ιστορικό συγκείμενο παίζει καθοριστικό ρόλο στον τρόπο με τον οποίο τελικά αντιδρούν στη μεταβολή οι κοινωνικοί δρώντες της κοινότητας. Το παράδειγμα του Marienthal στη μεσοπολεμική Αυστρία, έδειξε ότι η πρώτη αντίδραση στην ανεργία από τους εργάτες ήταν η απεργία. Ωστόσο, η παρατεταμένη διάρκεια της ανεργίας και της οικονομικής ανέχειας της κοινότητας έφερε ρήξη στους παραδοσιακούς δεσμούς και προκάλεσε την απάθεια των εργατών και των οικογενειών τους απέναντι στην κατάσταση στην οποία βρίσκονταν. Τα παραπάνω δημιούργησαν τις κατάλληλες συνθήκες για τη σχεδόν «φυσική» διάδοση και επικράτηση του ναζισμού στη συνέχεια (Jahoda, Lazarsfeld και Zeisel).

Στη δική μας έρευνα ο θεωρητικός προβληματισμός επεκτείνεται και σε ειδικότερα θέματα που σχετίζονται με τον τρόπο τον οποίο η μεταβολή επηρεάζει κάθε δρώντα (άτομο ή ομάδα) στην επαγγελματική κοινότητα (Salaman 1971). Στο παρόν άρθρο οι «γυναίκες» λαμβάνονται υπόψη ως δρώντες που φέρουν ξεχωριστά χαρακτηριστικά και προκρίνουν δράσεις και στάσεις αντίστασης από τη δική τους κοινωνική θέση έναντι της κοινωνικής απάθειας. Η έρευνα, όμως, γύρω από τις γυναίκες της ΛΑΡΚΟ απαιτεί την εξοικείωσή μας με ακόμη ειδικότερα θέματα όπως είναι π.χ. η κατασκευή του κοινωνικού φύλου και η επιτελεστικότητά του (Butler 1999).

Τέλος, σε αυτήν την έρευνα-δράση είχαμε και την εμπλοκή φοιτητών-τριών. Έτσι,

και αυτή η παρέμβαση δημιούργησε προϋποθέσεις συμμετοχής τους ως «γενιάς Z» (Seemiller και Grace 2019), ώστε α) να επικοινωνήσουν με πολιτικά και κοινωνικά μηνύματα που δεν είναι κυρίαρχα στον λόγο τους ή είναι ερμηνευμένα με διαφορετικά επικοινωνιακά στοιχεία και β) η ομάδα των γυναικών να κατανοήσει τον λόγο της «γενιάς Z» και, άρα, να εξελίξει και να καλύψει τις επικοινωνιακές ανάγκες αυτών των ομάδων.

Ερευνητικά ερωτήματα/υποθέσεις εργασίας

Παρότι οι γυναίκες της ΛΑΡΚΟ αποκλείονται από την κυρίαρχη εργασία και οι περισσότερες βρίσκονται εκτός χώρου παραγωγής, παρατηρήσαμε ότι μια ιδιότυπη κινηματική δράση που ανέπτυξαν, υπήρξε το ίδιο δυναμική με αυτήν των εργατών. Η συμμετοχή των γυναικών σε συλλογικότητες αποδεικνύει ότι οι μεταβολές στη βιομηχανία επηρεάζουν όλους τους δρώντες και, ως εκ τούτου, η εργασία στο εργοστάσιο πρέπει να αναλυθεί και με μη οικονομικούς όρους. Προκειμένου να οργανωθεί η έρευνα-δράση προηγήθηκαν κλιμακωτές φάσεις διεργασιών στον χώρο της Λάρυμνας με μελέτη πεδίου, ώστε να προσδιοριστεί εξωτερικά ο χώρος σε σχέση με το εργασιακό περιβάλλον και την κουλτούρα της καθημερινότητας. Σε επόμενα στάδια, μετά από την ενδελεχή μελέτη αρθρογραφίας και συγκέντρωσης υλικού, εφημερίδες-περιοδικά για γυναίκες συμμετέχουσες σε συνδικαλιστικούς φορείς και δράσεις με θέμα την ΛΑΡΚΟ, ξεκίνησε η παρουσία μας αρχικά σε άτυπες συγκεντρώσεις τους και σε επόμενο στάδιο σε τυπικές, προγραμματισμένες συγκεντρώσεις με προσδιορισμένο θέμα. Παράλληλα, πραγματοποιήσαμε και ατομικές συνεδρίες με γυναίκες που θεωρήσαμε ότι ο λόγος τους είτε είχε περισσότερο πολιτικό χαρακτήρα, είτε απουσίαζε η πολιτική θεώρηση, είτε ήταν ευκαιριακή η συμμετοχή τους. Επειδή η έρευνα-δράση επικεντρώνεται στη δυναμική των ομάδων, στη σύγκλιση-παρέμβαση προς την ενοποίηση στόχων ως μια δημιουργική διάδραση, αυτά τα προκαταρκτικά στάδια συνέτειναν στο να γνωρίσουμε την ομάδα, για να μπορεί να εξελιχθεί ο λόγος των κοινωνικών υποκειμένων, οι συναισθηματικές προσδέσεις και η σύνδεση της προθετικότητάς τους με τον τελικό σκοπό τους, ως στόχο και τη δικής μας συμμετοχής.

Στην έρευνα-δράση διατυπώσαμε γενικές υποθέσεις εργασίας για τις γυναίκες ως κοινωνικά υποκείμενα, για τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους σχετίζονται με το κυρίαρχο είδος εργασίας στην κοινότητα, για τη δυναμική του μορφωτικού κεφαλαίου των ίδιων και των συντρόφων τους, αλλά και για το κοινωνικό στάτους τους. Οι ειδικότερες υποθέσεις εργασίας αφορούσαν σε επιμέρους προσδιορισμούς και προδιαθέσεις των ίδιων των κοινωνικών υποκειμένων αναφορικά με το κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο, όπως αυτό αρθρώνεται παράλληλα και μέσα από τη βιομηχανία, αλλά και για την κατασκευή κοινωνικών ταυτοτήτων για τη γυναίκα, ως κοινωνικού δρώντος, σε μια περίοδο μεταβολής και κρίσης για τη μεταλλευτική κοινότητα. Ενδεικτικά αναφερόμαστε σε θεμελιώδη εξελισσόμενα ερωτήματα που προέκυψαν συνδυαστικά από τις παραπάνω αναφορές για τον προσδιορισμό των χαρακτηριστικών της ομάδας γυναικών της ΛΑΡΚΟ:

Πώς αντιλαμβάνονται τα κοινωνικά υποκείμενα την κοινωνική θέση και τον ρόλο τους μέσα στην κοινότητα και με ποιες μορφές λόγου εκφράζονται; Πώς συνδέονται αυτές οι αναπαραστάσεις με την κοινότητα και το ιστορικό της παρελθόν; Πώς η στάση απέναντι στο συμβάν ενδυναμώνεται μέσα από τη συμμετοχή σε συσσωματώσεις; Είναι η συμμετοχή στις ομάδες πίεσης μέρος της πολιτικής κοινωνικοποίησης των γυναικών;

Θέσαμε και επιμέρους ερωτήματα που σχετίζονται με τη μέθοδο που ακολουθήσαμε: Πώς μέσα από την έρευνα-δράση αποτυπώνεται η διαφορά μεταξύ των γυναικών που συμμετέχουν σε ομαδοποιήσεις και σε αυτές που δεν συμμετέχουν; Πώς επηρεάζει η συμμετοχή στην έρευνα-δράση των φοιτητών-τριών τις συλλογικές δράσεις τους και πώς επηρεάζονται οι φοιτητές-τριες από την επαφή με τη συλλογική δράση των γυναικών της ΛΑΡΚΟ; Θα μπορούσε να λειτουργήσει και ως ένα πεδίο πολιτικής κοινωνικοποίησης;

Μεθοδολογία

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο επιχειρήσαμε να δώσουμε απαντήσεις και να επαναφέρουμε τον γλωσσικό κώδικα στο πεδίο της συνάντησης. Η έρευνα-δράση είχε μια βασική συνάντηση και προ-στάδια, τα οποία αποτελούνταν από δύο μέρη: α) τις γυναίκες της Λάριμνας και β) την ερευνητική ομάδα του Εργαστηρίου Κοινωνικής Πολιτικής και Δια Βίου Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας. Η συνάντηση περιελάμβανε την ερευνητική ομάδα του Εργαστηρίου: ΔΕΠ του τμήματος Νηπιαγωγών του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας, επιστημονικούς συνεργάτες και φοιτητές σε διαδικτυακή και φυσική αλληλεπίδραση με την ομάδα των γυναικών. Μέλη της ομάδας είχαν παρευρεθεί σε προηγούμενες δράσεις της ομάδας των γυναικών, κυρίως μέσα από τον ρόλο των παρατηρητών (Μουχτούρη 2020). Μερικές από αυτές αφορούσαν σε συμμετοχή σε διαδηλώσεις και συλλαλητήρια (συμμετοχή γυναικών της ομάδας στο συλλαλητήριο στη Βουλή της 13.6.2022) και άλλες σε πρωτοβουλίες- εκδηλώσεις των γυναικών στην κοινότητα.

Στην έρευνα-δράση, το τελικό προϊόν, δηλαδή η συνάντηση, δεν είναι στοιχείο επιρροής και κυριαρχίας μίας ομάδας, αλλά αποτέλεσμα ώσμωσης μεταξύ δύο ομάδων. Υπάρχει η ισότιμη συμμετοχή και συνεργασία των δυο μερών. Σε αυτή τη διαδικασία είναι σημαντικός ο ρόλος των συντονιστών, τον οποίο λάμβαναν τα μέρη της ερευνητικής ομάδας. Οι συντονιστές έπρεπε, επίσης, να αναλάβουν την ισότιμη παρέμβαση και των δύο μερών στη διαδικασία, αλλά και την ανατροφοδότηση με στοιχεία που θα προωθήσουν την κριτική προσέγγιση του βασικού θέματος της συνάντησης: την ιδιότυπη κινηματική δράση των γυναικών της Λάριμνας.

Χρησιμοποιήθηκε ένας συνδυασμός τεχνικών, όπως κλείδες παρατήρησης, οδηγοί για ημι-δομημένες συνεντεύξεις, περιγραφή σχεδίων δράσης από την ομάδα-στόχο, συζήτηση και ανάλυση άρθρων-συνθημάτων-αναρτήσεων στα κοινωνικά δίκτυα που αναπτύχθηκαν στη διάρκεια της έρευνας-δράσης κ.ά. Αντιστοίχως, από τους φοιτητές-τριες ζητήθηκαν παρεμβάσεις ή αξιολογήσεις των ενεργειών των γυναικών της ΛΑΡΚΟ, δηλαδή ανάλυση περιεχομένου, ώστε να διαφανεί η επίδραση της ομάδας των φοιτητών-τριών και των ερευνητών σε αυτήν τη δράση (Γώγου και Καλεράντε 2020, Γώγου 2010, Γώγου 1989).

Η ομάδα-στόχος συνδέεται έμμεσα ή άμεσα με την εργασία στο μεταλλουργικό εργοστάσιο της Λάριμνας. Οι περισσότερες κατοικούν μόνιμα στην κοινότητα ή σε κάποιον από τους συνοικισμούς της Εταιρείας στην Λάριμνα Φθιώτιδας και στο Νέο Κόκκινο Βοιωτίας. Το εργοστάσιο και τα μεταλλεία λειτουργούν από το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1960 σε αυτούς τους δύο χώρους, αν και η προετοιμασία για τις εγκαταστάσεις έχει ξεκινήσει με την παραχώρηση του δικαιώματος εκμετάλλευσης των μεταλλείων στον Πρόδρομο Μποδοσάκη Αθανασιάδη (1952). Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1970 και τον θάνατό του η ΛΑΡΚΟ λειτούργησε υπό την επίβλεψη του επιχειρηματία (1979). Ακολούθησε μια δεκαετία αστάθειας και κλυδωνισμών στην ιδιοκτησία της Εταιρείας, κάτι που εκδηλώθηκε και με συρρίκνωση του εργατικού δυναμικού και με πολυάριθμες αποχωρήσεις. Οι κλυδωνισμοί αυτοί συνοδεύτηκαν και από απεργιακές κινητοποιήσεις. Η συλλογική δράση από πλευράς εργατικού συνδικάτου είχε αμυδρά εκδηλωθεί στα πρώτα χρόνια λειτουργίας της επιχείρησης (1966) και ακόμη περισσότερο το 1977 με την τρίμηνη απεργία των εργαζομένων και των οικογενειών τους, η οποία έμεινε γνωστή ως η πρώτη μεγάλη εργατική κινητοποίηση μεταπολιτευτικά στην Ελλάδα και σημείο αναφοράς για τα συνδικάτα έως σήμερα (Ραφαίλοπου 2019). Η απεργία αυτή είχε τη συμμετοχή όχι μόνο των εργατών αλλά και των οικογενειών τους, κάτι που επισημάνθηκε ιδιαίτερα από τις γυναίκες που συμμετείχαν στην έρευνα.

Πολλές από τις γυναίκες που συμμετέχουν σε συλλογικότητες, όπως στην «Επιτροπή Αγώνα Γυναικών ΛΑΡΚΟ», έχουν καταγωγή από την Λάριμνα ή τις γειτονικές κοινότητες. Η σχέση τους με το εργοστάσιο είναι άμεση ή έμμεση. Πολλές έχουν γεννηθεί εκεί,

από γονείς που είχαν εντοπιότητα, άλλες γεννήθηκαν από γονείς που κατέφθασαν ως εργατικό δυναμικό και εγκαταστάθηκαν στην Λάρυμνα με τις οικογένειές τους. Επίσης, κάποιες μένουν στο χωριό «Λάρυμνα», άλλες στον εργατικό συνοικισμό της ΛΑΡΚΟ στην Λάρυμνα ή στα μεταλλεία του Αγίου Ιωάννη Βοιωτίας. Η διαμονή ενός εργαζόμενου σε αυτούς τους συνοικισμούς διαρκεί, έως και σήμερα, όσο είναι υπάλληλος της Εταιρείας.

Μελετώντας στη διαχρονία τα κοινωνιοδημογραφικά στοιχεία του πληθυσμού της κοινότητας και των συνοικισμών, ξένων και ντόπιων, διαπιστώσαμε ότι πρόκειται για δύο διαφορετικούς κοινωνικούς χώρους, οι οποίοι, σε κρίσιμες στιγμές για την επιχείρηση, ενώνονταν κάτω από τον ίδιο σκοπό, παραμερίζοντας τις διαφορές τους (Παραϊοαηπου 2019). Η σύνθεση αυτού του πληθυσμού έχει διαφοροποιηθεί σημαντικά τις τελευταίες δεκαετίες, με τον πληθυσμό αφενός της Λάρυμνας να καθίσταται σταδιακά μειούμενος και των οικισμών να κατοικούνται κυρίως από κατοίκους-εργαζόμενους των γειτονικών κοινοτήτων (λ.χ. Μαλεσίνα). Οι γυναίκες αναφέρονταν σε όλες αυτές τις λεπτομέρειες στη διάρκεια της παρουσίας μας εκεί.

Τέλος, στον χώρο βρέθηκαν γυναίκες που συμμετέχουν σε περισσότερο τυπικά (ΟΓΕ) ή άτυπα (Επιτροπή Αγώνα Γυναικών ΛΑΡΚΟ) οργανωμένες συλλογικότητες και ομαδοποιήσεις. Άλλες έχουν πολύχρονη συμμετοχή και άλλες πρόσφατη, την οποία ενδυνάμωσαν περισσότερο τα γεγονότα. Υπήρχαν και οι γυναίκες, οι οποίες δεν συμμετείχαν σε κάποια από τις παραπάνω ομάδες, αλλά παραβρέθηκαν στη συνάντηση γιατί κάποια άλλη τις κινητοποίησε.

Δεκαεπτά (17) γυναίκες συμμετείχαν στην έρευνα-δράση με φυσική παρουσία και εξήντα επτά (67) φοιτητές – φοιτήτριες διαδικτυακά. Η συνάντηση πραγματοποιήθηκε από τις 12.00 έως τις 17.00 ξεπερνώντας κατά πολύ τον αρχικό τρίωρο προγραμματισμό. Οι γυναίκες συστήθηκαν στους φοιτητές και γνωστοποίησαν τον σκοπό και το περιεχόμενο των δράσεών τους συνοδεύοντάς τη με βίντεο και εικόνες. Πρώτες μίλησαν όσες είναι μέλη στην ΟΓΕ, οι οποίες με δομημένο λόγο παρέθεσαν τα επιχειρήματα και τα αιτήματα που εκφράζουν μέσα από τις δράσεις τους, τα οποία ήταν κοινά με αυτά του Σωματείου των Εργαζομένων.

Οι ερωτήσεις των συντονιστών μετέφεραν τη συζήτηση και σε θέματα, όπως οι έμφυλες σχέσεις σε μια κοινότητα και σε έναν συνοικισμό που έχει ως κυρίαρχο είδος εργασίας τη μεταλλουργία, τις προεκτάσεις στον καταμερισμό εργασίας του νοικοκυριού, για μορφές έμφυλης ανισότητας ή/και βίας. Στη συζήτηση πήραν τον λόγο και οι φοιτητές-τριες, οι οποίοι-ες είχαν ερωτήματα τόσο για την ιδιότυπη κινηματική δράση τους, όσο και για την καθημερινότητά τους. Μέχρι το τέλος της συνάντησης οι φοιτητές δεν έθεταν μόνο ερωτήματα, αλλά περιέγραφαν δικές τους εμπειρίες, καθώς κάποιοι προέρχονταν από περιοχές («λιγνιτοχώρια» Δυτικής Μακεδονίας) με εκτεταμένη βιομηχανική δραστηριότητα, παρουσιάζοντας τις συνέπειες της αποβιομηχανοποίησης για την οικονομική και κοινωνική ζωή των κατοίκων.

Στο τέλος, γυναίκες και φοιτητές, έκαναν αμφότερα προτάσεις για δράσεις που θα προβάλλουν το πρόβλημα της ΛΑΡΚΟ και τη θέση-ρόλο της γυναίκας σε αυτό το πλαίσιο, αλλά και την κοινή υπόσχεση ότι θα υπάρξουν επόμενες συναντήσεις.

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Η κινηματική δράση «των γυναικών της ΛΑΡΚΟ» συνιστά ένα φαινόμενο στην κορύφωσή του τη στιγμή που πραγματοποιήθηκε η έρευνα-δράση. Αν και βρίσκεται μέχρι και σήμερα σε εξέλιξη, η κινητικότητα των γυναικών είναι αποκλιμακούμενη, ως προς τη μαζικότητα της συμμετοχής και ως προς τις δράσεις τους. Θα λέγαμε ότι είναι ανάλογη της μαζικότητας, της έντασης και της κινητικότητας του συνδικάτου των εργαζομένων. Είναι ένα φαινόμενο, ωστόσο, που εξακολουθούμε να παρακολουθούμε έως σήμερα.

Μια δεύτερη παρατήρηση που σχετίζεται εν μέρει με την πρώτη, αφορά στην ιστορικότητα του χώρου. Μολονότι τα κοινωνικά υποκείμενα έρχονται σε καθημερινή επαφή με δεδομένες συνθήκες, η συγκυρία, όπως την προσλαμβάνουν συλλογικά, τα κάνει να στραφούν στο παρελθόν και σε ό,τι έχει συντελεστεί σε ανάλογες περιόδους μεγάλων μεταβολών. Όταν πραγματοποιήσαμε την έρευνα ήταν η περίοδος αναμονής για αποφάσεις. Υπήρχε ένα κλίμα αναβρασμού, όπου οι γυναίκες με μακρά παρουσία σε συσσωματώσεις είχαν έναν τεχνητό συγκολλητικό ρόλο, ο οποίος ενδυνάμωνε τον αγώνα και αξιοποιούσε ως πρόπλασμα τη βιωμένη εμπειρία. Αυτό δεν σημαίνει ότι ο ρόλος τους δεν είναι κρίσιμος σε αυτήν τη φάση, όπου συντελείται η σμίκρυνση του κοινωνικού χώρου των κινημάτων, υποβαθμίζονται οι ομάδες πίεσης και γενικώς οι συλλογικότητες, δημιουργούνται συνθήκες ενδοστρέφειας σε μικρές ομάδες και κατάτμηση σε επιμέρους συμφέροντα· κάτι που υποδηλώνει και την παθογένεια ενός συστήματος, που χαρακτηρίζεται και το ίδιο από κατάτμηση και εσωστρέφεια.

Οι γυναίκες είναι εγγενή στοιχεία που έρχονται και σχηματοποιούνται με τέτοιο τρόπο ώστε να καταδείξουν τη σχέση του εργοστασίου με την εκμετάλλευση. Υπάρχει ακόμη ένα στοιχείο: σε μια περίοδο παρακμιακή για το γυναικείο κίνημα, η ΟΓΕ έχει παρουσία στην Λάρυμνα και προβάλλει έναν λόγο αντιπαράθεσης που ακυρώνει τις ανισότητες. Διαπιστώνουμε ότι «ηγούνται» οι γυναίκες της ΟΓΕ σε αυτές τις δράσεις, αλλά εμάς μας ενδιαφέρει η ιστορικότητα. Οι «κάτω» νομιμοποιούν το «πάνω». Δεν σύρει η ΟΓΕ τις γυναίκες σε κινητοποίηση. Ο λόγος της γίνεται κινηματικός και για τις άλλες. Φτιάχνοντας έναν ενοποιημένο στόχο ενεργοποιούνται μια σειρά μηχανισμών όπως η μνήμη και τα συναισθήματα, τα οποία διαμοιράζονται και μεταστοιχειώνονται σε κάτι το συλλογικό.

Με τις ερωτήσεις των συντονιστών, παρατηρήσαμε την ενεργοποίηση αυτών των μηχανισμών από τα κοινωνικά υποκείμενα. Αναφερόμαστε σε όσες δεν είχαν συμμετοχή στις δράσεις στο παρελθόν. Η αναφορά στην κοινή βιωμένη εμπειρία, η οποία δεν σχετίζεται άμεσα με το γεγονός που δημιουργεί την κινητοποίηση, για παράδειγμα τα εργατικά δυστυχήματα μελών της κοινότητας στο παρελθόν, ενεργοποιούν τη μνήμη και μέσω του διαμοιρασμού ενεργοποιούν το κοινό συναίσθημα. Αυτό παρατηρήθηκε όχι μόνο στην περίπτωση των γυναικών που δεν συμμετείχαν σε προηγούμενες δράσεις, αλλά και στην άλλη ομάδα, τους φοιτητές-τριες. Ανακατασκευάζεται η μνήμη με μεταβίβαση στοιχείων σε νεότερες γενιές και η γενιά-αποδέκτης είναι οι φοιτητές-τριες. Ενώ στην αρχή μπορεί να δηλωνόταν άγνοια, ενεργοποιούνται «πακέτα» που οδηγούν στην κατανόηση. Γίνεται μια μετάβαση από το ανοίκειο στο οικείο. Πραγματοποιείται μια συναισθηματική σύνδεση και πρόσδεση με φοιτητές-τριες. Αλλάζει το επίπεδο της συμμετοχής των γυναικών με τους φοιτητές-τριες. Αμβλύνεται η επιρροή από το επίσημο, το τυπικό. Πρόκειται για μετασχηματισμούς, οι οποίοι δεν πραγματοποιούνται κατά συνθήκη καταναγκασμού. Συντελείται μια ώσμωση, απομακρύνονται τα ανομοιογενή στοιχεία και δημιουργείται μία ταυτότητα. Πρόκειται για τεχνικές συνάψεις που συναντάμε στα κοινωνικά πεδία.

Η αλληλεπίδραση, λοιπόν, μεταξύ γυναικών που συμμετέχουν σε συνδικαλιστικές ενώσεις και γυναικών που δεν συμμετέχουν ως μία ομάδα με τους φοιτητές-τριες δημιουργεί μια ροή λόγου/αποριών, Με αυτόν τον τρόπο γίνεται κατανοητός ο ρόλος του «άλλου». Σε αυτό το πεδίο του κοινωνικού χώρου εξελίσσονται και οι δύο ομάδες. Μέσα από την ώσμωση πραγματοποιείται μια νέα κοινότητα σκέψης που αναδεικνύει θέσεις και δράσεις για τη γυναίκα, οι οποίες μέχρι τότε στην άλλη ομάδα δεν ήταν γνωστές. Ταυτοχρόνως γίνονται νέες νοηματοδοτήσεις για τον κοινωνικό εαυτό και μεταξύ άλλων, η έρευνα-δράση, διαμορφώνει έναν χώρο πολιτικής κοινωνικοποίησης για όλους τους συμμετέχοντες.

Συμπέρασμα

Σε μια περίοδο απομείωσης της πολιτικής συμμετοχής και αποδυνάμωσης των συλλογικοτήτων, η έρευνα – δράση όπου εφαρμόζεται εκκινεί από τις παραπάνω διαπιστώσεις προκειμένου να ενεργοποιήσει σε θεωρητικό και πρακτικό επίπεδο συλλογικά πρότυπα. Η ταυτοποίηση των κινηματικών δράσεων με συγκεκριμένους χώρους, είτε της άκρα δεξιάς είτε της άκρα αριστεράς, στερεί πολιτικού περιεχομένου την έννοια της δημοκρατικής συμμετοχής των πολιτών ως αναγκαία πολιτική ορθολογική επιλογή. Σε αυτή την αναίρεση των συλλογικών φαινομένων προβάλλεται μονοδιάστατα το τοπικό, ως απομονωμένη συνθήκη. Δεν είναι τυχαίο, σύμφωνα και με τα στοιχεία της έρευνάς μας, ότι το θέμα της ΛΑΡΚΟ, και ειδικότερα η δράση των «γυναικών της ΛΑΡΚΟ», αναδείχτηκε στα ΜΜΕ και ευρύτερα στα κοινωνικά δίκτυα ως μεμονωμένο γεγονός. Η εξέλιξη της έρευνας-δράσης με τη συμμετοχή της ομάδας-στόχου και την παρέμβαση φοιτητών-τριών αναθεώρησε τα προαναφερόμενα θέματα ως συνθήκες ή δεδομένα, προκειμένου να δώσει νόημα σε μια κινηματική δράση, διευρύνοντας το πεδίο των θεματικών της και ταυτόχρονα την εμβέλειά της. Ο λόγος των γυναικών, των συντονιστών-τριών και των φοιτητών-τριών επαναπροσέγγισε ζητήματα θεωρήσεων και λόγου, δίνοντας έμφαση στις συμβολικές κατασκευές αξιών, δικαιωμάτων, στην εσωτερικότητά τους, αλλά και στη μετάβαση από τη συμβολική διάσταση στη συντελεστική αναπαραγωγή ενοποιημένου επικοινωνιακού λόγου. Επομένως, το βασικό ζήτημα ήταν η διαμεσολάβηση των διαφορετικών κοινωνικοπολιτικών λόγων όλων των συμμετεχόντων, ως δρώντων υποκειμένων, με τις εμφανείς ή λανθάνουσες ερμηνευτικές τους θεωρήσεις.

Η εξέλιξη της έρευνας-δράσης ενίσχυσε τα διαδραστικά παίγνια σε μια αναστοχαστική διαδικασία για το πεδίο που προβλήθηκε ως ζήτημα, τις προδιαθέσεις, τους ορθολογικούς υπολογισμούς, τη χάραξη στρατηγικών και τις ευρύτερες κινηματικές πρακτικές που έπρεπε να αναπτυχθούν, μετακινώντας τη συνθήκη της «προφανούς» πολιτικής αδιαφορίας και κατανόησης της διαδικασίας των μέσων και των επιλογών των «γυναικών της ΛΑΡΚΟ». Στην πορεία διαμορφώθηκαν στοχοθεσίες, οι οποίες φαίνεται ότι παρήγαγαν νόημα για τη συγκρότηση του κοινωνικού φύλου, με μετακινήσεις στο συμβολικό πεδίο, όπου αναδείκνυαν και εσωτερικά ζητήματα ανισότητας. Η ομάδα-στόχος συστηματικά απέφευγε αυτήν την επικέντρωση, διότι εθεωρείτο «εσωτερικό» τους ζήτημα και σε αυτήν τη συγκυρία δεν έπρεπε να προβληθεί. Σταδιακά, αποδομείται και η εσωτερικότητα του λόγου τους, ώστε να αποφεύγονται οι πυκνές περιγραφές που αναφέρονται σε πολιτικό κόμμα και επεξηγούνται θέματα κοινωνικοοικονομικών συνεπειών, ως συνέπεια της μεταβολής του ιδιοκτησιακού καθεστώτος στην ΛΑΡΚΟ.

Ταυτόχρονα, φοιτητές-τριες κυρίως, εννοιολόγησαν τα στοιχεία των συμβολικών δομών στο εργασιακό και στο κοινωνικό περιβάλλον και τη σύνθεση της προσωπικότητας ως ανα-διαμορφούμενης διαδικασίας μέσα από μια διαφοροποιημένη εσωτερικευση θεσμοποιημένων επιλογών στον ιστορικό χρόνο. Θεωρείται σημαντική η εξέλιξη των διαδικασιών διάδρασης όλης της ομάδας με υπέρβαση στοιχείων υποκειμενισμού μέσα σε ένα εξελικτικό πεδίο προσαρμοστικότητας, όπου συγκεκριμενοποιούνται στόχοι, ισχυροποιείται η ομάδα των γυναικών της ΛΑΡΚΟ με ενδυνάμωση επιλεκτικών χειραφετικών χαρακτηριστικών, συνδυάζοντας ταυτόχρονα τον ενοποιητικό στόχο για τη διατήρηση του δημόσιου χαρακτήρα της Επιχείρησης, αλλά και των ιδιαίτερων στοιχείων τους ως κοινωνικού φύλου.

Στα ιδιαίτερα στοιχεία θεωρείται απαραίτητο να επισημανθούν και γενικές παρατηρήσεις που αφορούν φοιτητές-τριες, όπου μέσα από την έρευνα – δράση ήρθαν σε επικοινωνία με δομές και φορείς, αλληλεπίδρασαν, διαβουλευτήκαν και εξελίχτηκαν – πολιτικά - ενεργοποιώντας λόγο, σκέψεις, συναισθήματα πέρα από τις αφηγηματικές διαδικαστικές συμβάσεις ένταξής τους στα πανεπιστημιακά δρώμενα. Φαίνεται ότι αυτή η έρευνα-δράση με τη ροή πολιτικών, ηθικών, κοινωνικών αξιών ενεργοποίησε νέες πολιτικές αξιολογικές κρίσεις, πέρα από την «παθητικότητα» και την «πολιτική ουδετερότητα».

Σημειώσεις

1. Κατά τη συγγραφή του παρόντος άρθρου βρίσκεται σε διαδικασία η μεταβίβαση της ΓΜΜΑΕ ΛΑΡΚΟ στην κοινοπραξία ΓΕΚ ΤΕΡΝΑ – AD Holdings, ύστερα από την ένταξη της πρώτης σε καθεστώς ειδικής διαχείρισης τρία σχεδόν χρόνια πριν, όπως προβλεπόταν από σχετική διάταξη του άρθρου 21 του Ν. 4664/2020. Σύμφωνα με τις έρευνές μας, το νέο ιδιοκτησιακό καθεστώς αξιοποιεί στελέχη που είχαν ξεκινήσει την επαγγελματική τους καριέρα στην ΛΑΡΚΟ και τα τελευταία χρόνια εργάζονταν σε αντίστοιχες βιομηχανικές μονάδες στο εξωτερικό. Αυτό το θέμα θα μας απασχολήσει ερευνητικά στο επόμενο διάστημα, προκειμένου να δούμε διαδικασίες μετάβασης, αλλά και πιθανής ανα-οριοθέτησης της κοινωνιοπολιτισμικής και πολιτικής ζωής στην κοινότητα της Λάρυμνας.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Αβδελά, Ε. (2002), Οι γυναίκες: κοινωνικό ζήτημα, στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, τ. Β1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, σσ. 337-359.
- Γώγου, Λ. (1989), Η Έρευνα-Δράση στην Εκπαίδευση. Η επιστημονική δομή της Έρευνας-Δράσης. *Τα Εκπαιδευτικά*, Νο 16, σσ. 113-120.
- Γώγου, Λ. (2010), *Η κατανόηση των κοινωνικών φαινομένων και οι προοπτικές της κοινωνικής έρευνας*, Αθήνα, Γρηγόρη.
- Γώγου, Λ. και Καλεράντε, Ε. (2020), Η Έρευνα-Δράση στην κοινωνιολογική επανακέντρωση στις συμβολικές δομές και τα κοινωνικά δίκτυα: Από τον συγκρουσιακό λόγο για τη γνώση στην κοινωνική αλλαγή, στο Γώγου, Λ. κ.ά. (επιμ.) (2020), *Ποιοτικές μέθοδοι στην εκπαίδευση: Θεωρητικοί προβληματισμοί και πρακτικές εφαρμογές*, Αθήνα, Γρηγόρη, σσ. 321-347.
- Jahoda, M., Lasarsfeld, P. και Zeisel, H. (2020), *Οι άνεργοι του Marienthal*, Αθήνα, Προπομπός.
- Πανταζόπουλος, Στ. και Παπαϊωάννου, Γ. (2022), Η ΕΚΕ ως στοιχείο αξιολόγησης της ενσωμάτωσης των μεταλλευτικών επιχειρήσεων στις τοπικές κοινωνίες: Το ζήτημα της μεθόδου και η ανάγκη επιστροφής στο πεδίο, στο Ε., Καλεράντε κ.ά. (επιμ.), *Θεωρητικός λόγος και πολιτικές πρακτικές στις διαδικασίες αξιολόγησης*, Αθήνα, Γρηγόρης, σσ. 348-367.
- Παπαϊωάννου, Γ. (2017), *Κοινωνικά δίκτυα και οικονομική μεταβολή: Λάρυμνα, από αγροτική κοινότητα σε βιομηχανική περιοχή*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, Πάντειον Πανεπιστήμιο.
- Παπαϊωάννου, Γ. (2020), *Επαγγελματικές κοινότητες στην Ελλάδα. Οι μεταλλεργάτες της Λάρυμνας*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Φραγκουδάκη, Α. (1995), Στερεότυπα των φύλων στην εκπαιδευτική διαδικασία, στο Ι., Παρασκευόπουλος κ.ά. (επιμ.), *Διαφυλικές Σχέσεις*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Bulmer, M. (1986), *Neighbours: The work of Philip Abrams*, New York, Cambridge University Press.
- Butler, J. (1999), *Gender Trouble*, London, Routledge.
- Dennis, N., et al. (1969), *Coal is Our Life: Analysis of a Yorkshire Mining Community*, London, Routledge Kegan & Paul.
- Papaioannou, G. (2019), La dynamique des émotions collectives de la mobilisation d'une grève: "LARCO 1977". In A. Mouchtouris (ed.), *Émotions (en) vie sociale*, Paris, Le Manuscrit, pp. 115-128.
- Ramsden, S. (2017), *Working-Class Community in the Age of Affluence*, New York, Routledge, pp. 28-30.
- Salaman, G. (1971), Some Sociological Determinants of Occupational Communities. *The Sociological Review*, Vol. 19, No 1, pp. 53-77.

- Seemiller, C. και Grace, M. (2019), *Generation Z. A Century in the Making*, New York, Routledge.
- Skocpol, T. (1984), *Vision and Method in Historical Sociology*, New York and Cambridge, Cambridge University Press.
- Tönnies, F. (1957), *Community & Society (Gemeinschaft Und Gesellschaft)*, East Lansing, Michigan State University Press.

ΝΕΟΙ ΚΑΙ ΑΣΤΥΝΟΜΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΠΑΝΔΗΜΙΑΣ¹

Γιώργος Παπανικολάου,^α και Ντόρα Γιαννάκη^β

^α Αναπληρωτής Καθηγητής Εγκληματολογίας, Northumbria Law School, Northumbria University, UK

^β Πολιτική Επιστήμονας – Εμπειρογνώμονας Πολιτικών Ασφάλειας & Δικαιοσύνης, Κέντρο Πολιτικών Ερευνών, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Η μελέτη μας διερευνά την ένταση και τη σύγκρουση μεταξύ νέων και αστυνομίας κατά τη διάρκεια της πανδημίας Covid-19 στην Ελλάδα. Η επιβολή των περιορισμών και απαγορεύσεων κυκλοφορίας (lockdown) κατά την πανδημία επηρέασε ιδιαίτερα την εκπαίδευση, τις κοινωνικές δραστηριότητες και ευρύτερα τον τρόπο ζωής των νέων. Ταυτόχρονα, αυτοί επαναπροσδιορίστηκαν στον δημόσιο λόγο ως μια επικίνδυνη και «προβληματική» κατηγορία. Καθώς η αστυνομία ανέλαβε τον ρόλο του κύριου φορέα επιβολής των περιορισμών, οι εντάσεις και οι συγκρούσεις με τους νέους σημειώθηκαν καθ' όλη τη διάρκεια της πανδημίας. Τροφοδοτήθηκαν επίσης από άλλες αμφιλεγόμενες κυβερνητικές πολιτικές, όπως οι νόμοι για τις δημόσιες συναθροίσεις ή για την τριτοβάθμια εκπαίδευση (π.χ. η ίδρυση της πανεπιστημιακής αστυνομίας).

Η Ελλάδα αποτελεί μια περίπτωση που επεκτείνει τα όσα είναι ήδη γνωστά σχετικά με την αβέβαιη κοινωνική και πολιτική θέση της νεολαίας και τις εντάσεις στη σχέση μεταξύ νέων και αστυνομίας, υπό το φως της συνδυασμένης επίδρασης της οικονομικής και κοινωνικής περιθωριοποίησης των νέων στο πλαίσιο του νεοφιλελευθερισμού και του επαναπροσδιορισμού τους ως επικίνδυνου και αποδιοπομπαίου πληθυσμού. Συνδέουμε εδώ καθιερωμένες θεωρητικές αντιλήψεις για τη σχέση νεολαίας και αστυνομίας με νέα στοιχεία και υποστηρίζουμε πως οι απαγορεύσεις κυκλοφορίας λειτούργησαν ως επιταχυντής της περιθωριοποίησης των νέων σε μια αυξανόμενη νεοφιλελευθεροποιημένη ελληνική κοινωνία.

Λέξεις κλειδιά: Νεολαία, αστυνομία, πανδημία, νεοφιλελευθερισμός.

YOUTH AND THE POLICE DURING THE PANDEMIC

Georgios Papanicolaou,^α and Dora Giannaki^β

^α Associate Professor, Northumbria Law School, Northumbria University, UK

^β Political Scientist – Security & Justice Expert, Centre for Political Research, Panteion University

Abstract

Our study explores the tension and conflict between young people and the police during the

Covid-19 pandemic in Greece. The imposition of restrictions and curfews (lockdown) during the pandemic particularly affected education, social activities and more broadly the lifestyles of young people. Young people were redefined in public discourse as a dangerous and «problematic» category. As the police assumed the role of the main enforcer of the restrictions, arrests and clashes with young people occurred throughout the pandemic. They were also driven by other controversial government policies, such as the new legislation for public meetings or tertiary education (e.g. the introduction of a university police body).

Greece is thus a case that expands our knowledge of the precarious social and political position of the youth population and the tensions in the relationship between young people and the police, in light of the combined effect of the economic and social marginalization of young people in the context of neoliberal policies and the redefinition of youth as a dangerous population. We connect here established theoretical understandings of the relationship between youth and the police with new data and we argue that lockdowns functioned as an accelerator of the marginalization of young people in an increasingly neoliberalised Greek society.

Keywords: youth, police, pandemic, neoliberalism

Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία διερευνά την ένταση και τη σύγκρουση μεταξύ των νέων και της αστυνομίας κατά τη διάρκεια της πανδημίας Covid-19 στην Ελλάδα. Από τα μέσα Μαρτίου του 2020, η επιθετική προσέγγιση της κυβέρνησης για τη διαχείριση της πανδημίας, μέσω της επιβολής lockdown, δηλαδή της απαγόρευσης κυκλοφορίας και των άλλων περιορισμών στους δημόσιους χώρους, έφερε την αστυνομία στο προσκήνιο του ελέγχου της πανδημίας. Όπως θα δείξουμε, οι δράσεις της αστυνομίας είχαν σοβαρή επίπτωση στους νέους, καθώς επηρέασαν την εκπαίδευση, τις κοινωνικές δραστηριότητες και τον τρόπο ζωής τους. Επιπλέον, το κυβερνητικό αφήγημα και οι πολιτικές – με τη μορφή μέτρων – που επέβαλε η αστυνομία οδήγησαν σε έναν σταδιακό επαναπροσδιορισμό των νέων στον δημόσιο διάλογο ως μια ιδιαίτερα επικίνδυνη και δήθεν «προβληματική» κατηγορία, ενισχύοντας έτσι την οικονομική και κοινωνική περιθωριοποίησή τους, η οποία ήδη είχε ξεκινήσει από τη δεκαετία του 2010. Κατά την άποψή μας, το φαινόμενο της αυξανόμενης έντασης μεταξύ των νέων και της αστυνομίας δεν μπορεί να γίνει αντιληπτό μόνο ως μια ιδιαίτερη περίπτωση των επιπτώσεων των μέτρων ελέγχου της πανδημίας ή προστασίας της δημόσιας υγείας «απλώς». Πολύ περισσότερο το φαινόμενο αυτό θα πρέπει να κατανοηθεί στο ευρύτερο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης διαχείρισης των νεανικών πληθυσμών στη σύγχρονη Ελλάδα, για την οποία η κρίση της πανδημίας Covid-19 υπήρξε (άλλο ένα) πρόσφορο όχημα. Θεωρούμε δηλαδή αναγκαίο να υπερβούμε αναλυτικά το στενό πλαίσιο της «κατάστασης ανάγκης για τη δημόσια υγεία».

Οι νέοι κατέχουν σημαίνουσα θέση στον ελληνικό δημόσιο λόγο και τη σύγχρονη ελληνική ιστορία, είτε ως ενεργή κοινωνική και πολιτική δύναμη αλλαγής, είτε ως «προτιμώμενη» κοινωνική κατηγορία αποδιοπομπαίων τράγων, ανάλογα με τις διακυμάνσεις της κοινωνικής και πολιτικής κατάστασης της χώρας. Για παράδειγμα, τα ισχυρά κοινωνικά κινήματα των νέων ανθρώπων, ιδιαίτερα τα φοιτητικά κινήματα (Λάζος 1987, Ρήγος 2010, 2016) διαμόρφωσαν την πολιτική ιστορία της Ελλάδας σε κρίσιμες στιγμές, όπως η εξέγερση του Πολυτεχνείου κατά της στρατιωτικής δικτατορίας το 1973, καθώς και οι διαρκείς ριζοσπαστικές πολιτικές κινητοποιήσεις από την πρώιμη μεταπολίτευση έως και τη γενιά των καταλήψεων το '90. Πιο πρόσφατα, δεν μπορεί να αγνοήσει κανείς την εξέγερση του 2008, με αφορμή τη δολοφονία του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου. Από την άλλη πλευρά, αξίζει να σημειωθεί η διαπτόμπευση των συμπεριφορών και του τρόπου ζωής των νέων, που τη δεκαετία του '60 απέκτησε ακόμη και νομοθετική βάση με τον περιβόητο νόμο 4000/1958 που τιμωρούσε αυστηρά τους νεαρούς «ταραξίες» (Αβδελά 2013, Βαλσάμη 2017).

Η πανδημία και η διαχείρισή της προσέθεσαν ένα ακόμη κεφάλαιο στην τεταμένη ιστορία της σχέσης της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας με τους νέους της. Η αφορμή για αυτό το τελευταίο κεφάλαιο έντασης και σύγκρουσης μπορεί εύκολα να εντοπισθεί στο πλαίσιο των μέτρων για τον έλεγχο της πανδημίας, το οποίο έχει αναγνωρισθεί ως ένα από τα πιο αυστηρά καθεστώτα ελέγχου της πανδημίας στην Ευρώπη. Διεθνείς παρατηρητές έχουν ήδη καταγράψει «μέτριες έως σοβαρές» παραβιάσεις ελευθεριών σε σχέση με πτυχές της διαχείρισης της πανδημίας, όπως «μέτρα που εισάγουν διακρίσεις», «παραβίαση δικαιωμάτων» ή «καταχρηστική επιβολή περιορισμών» (V-Dem 2021). Όπως είναι γνωστό, η ελληνική κυβέρνηση εισήγαγε ένα καθεστώς ελέγχου που περιλάμβανε απαγόρευση κυκλοφορίας και επιτήρηση της μετακίνησης σε δημόσιους χώρους, καθώς και οικονομικά και άλλα διοικητικά μέτρα, ήδη από τα μέσα Μαρτίου 2020. Το καθεστώς αυτό έφερε επίσης την αστυνομία στο προσκήνιο ως τον κυρίαρχο μηχανισμό επιβολής των διαφόρων μέτρων και, κατά συνέπεια, η ορατότητα της αστυνομίας στους δημόσιους χώρους αυξήθηκε έκτοτε σε πρωτοφανή επίπεδα. Η εφαρμογή των σχετικών μέτρων και ελέγχων επηρέασε δυσανάλογα μια σειρά από οικονομικά και κοινωνικά ευάλωτες κοινωνικές κατηγορίες, αλλά η επίδρασή τους ήταν ιδιαίτερα σοβαρή για τους νέους.

Υπάρχει ωστόσο μια πιο σύνθετη πραγματικότητα που διαμορφώνει τη σημερινή κατάσταση των νέων στην Ελλάδα σήμερα. Παρακάτω, θα παραθέσουμε το χρονικό της αυξανόμενης έντασης μεταξύ των νέων και της αστυνομίας με απώτερο στόχο την αποκάλυψη των μακροπρόθεσμων διαρθρωτικών παραγόντων που οδηγούν σε αυτό που αντιλαμβανόμαστε ως επαναπροσδιορισμό της νεολαίας ως οικονομικής και κοινωνικής κατηγορίας σε μια Ελλάδα που γίνεται όλο και πιο νεοφιλελεύθερη.

Covid-19 στην Ελλάδα: Η διαχείριση της πανδημίας, ο έλεγχος των νέων

Η είδηση της αύξησης του αριθμού των νεκρών στη γειτονική Ιταλία και η άφιξη των πρώτων επιβεβαιωμένων κρουσμάτων στη χώρα μας στα τέλη Φεβρουαρίου 2020, οδήγησαν την κυβέρνηση στην εισαγωγή μιας σειράς ειδικών νομοθετικών διαταγμάτων, που εκδόθηκαν με βάση τη διαδικασία του άρθρου 44 του Συντάγματος, δηλαδή με χρήση έκτακτων (και χρονικά περιορισμένων) νομοθετικών πράξεων, οι οποίες απαιτούν αναδρομική επικύρωση από το κοινοβούλιο. Το έκτακτο αυτό πλαίσιο επέτρεπε ευρείες παρεμβάσεις και περιορισμούς στη λειτουργία των δημόσιων υπηρεσιών και των ιδιωτικών επιχειρήσεων, καθώς και περιορισμούς στις μεταφορές, την πρόσβαση και την κίνηση σε δημόσιους χώρους.

Αρχικά, στις αρχές Μαρτίου, η αντίδραση της κυβέρνησης περιλάμβανε πρακτικά μια κλιμάκωση των καθημερινών συμβουλών δημόσιας υγείας και των επί μέρους μέτρων, συμπεριλαμβανομένων των τοπικών lockdown, του κλεισίματος σχολείων, εστιατορίων και άλλων χώρων διασκέδασης. Η πλήρης γκάμα της κυβερνητικής προσέγγισης που θα καθόριζε τελικά και τον χαρακτήρα του πως βιώθηκε η πανδημία στην Ελλάδα για περίπου ένα χρόνο αποκαλύφθηκε στις 23 Μαρτίου. Επρόκειτο για την επιβολή γενικού lockdown σε εθνικό επίπεδο, με αυστηρούς περιορισμούς στις περισσότερες μετακινήσεις σε δημόσιους χώρους, εκτός από έξι τύπους μετακινήσεων (π.χ. για λόγους υγειονομικής περίθαλψης, αγορές βασικών αγαθών, καθήκοντα φροντιστή, κ.λπ.). Το σύστημα αυτό, το οποίο παρέμεινε σε ισχύ για περισσότερο από ένα χρόνο, απαιτούσε από κάθε πρόσωπο να ειδοποιεί εκ των προτέρων και να λαμβάνει έγκριση για κάθε μετακίνησή του μέσω ειδικού μηνύματος SMS, καθώς και να φέρει μαζί του ανά πάσα στιγμή προσωπικά έγγραφα ταυτοποίησης καθώς και απόδειξη της δήλωσης μετακίνησης.

Συμπληρωματικά με αυτό το σύστημα, θεσπίστηκαν πρόσθετοι περιορισμοί στις διαπεριφερειακές και υπεραστικές μετακινήσεις, δίνοντας στην αστυνομία εξέχοντα ρόλο στην επιβολή των μέτρων. Επιπλέον, μια άλλη αμφιλεγόμενη διάταξη, για την οποία έχει υποστηριχθεί πειστικά πως παραβιάζει το συνταγματικό δικαίωμα του συνέρχεσθαι,

εξουσιοδότησε την αστυνομία να εκδίδει απαγορεύσεις για οποιεσδήποτε συγκεντρώσεις σε ανοιχτούς χώρους, ανεξάρτητα από την τήρηση των μέτρων «κοινωνικής αποστασιοποίησης». Συνολικά, καθώς η βούληση της ελληνικής κυβέρνησης να επενδύσει ουσιαστικά σε υποδομές δημόσιας υγείας παρέμενε αμφίβολη (Lytras and Tsiodras 2020, 2021), το βασικό χαρακτηριστικό της διαχείρισης της πανδημίας στη χώρα μας ήταν η έμφαση στους περιορισμούς της μετακίνησης και της πρόσβασης σε δημόσιους χώρους.

Το βάρος αυτών των μέτρων έγινε φυσικά αισθητό σε όλο τον πληθυσμό, ιδίως σε όσους εξακολουθούσαν να οφείλουν να είναι φυσικά παρόντες στον χώρο εργασίας τους. Ωστόσο άρχισαν να εμφανίζονται μοτίβα έντασης μεταξύ της αστυνομίας και των νέων που συγκεντρώνονταν αυθόρμητα σε πλατείες και άλλους ανοιχτούς χώρους αμέσως μετά την επιβολή των μέτρων. Τέτοιου είδους συγκεντρώσεις ήταν αναμφισβήτητα μια αναπόφευκτη συνέπεια των περιορισμών, δεδομένου ότι οι τελευταίοι διατάραζαν ιδιαίτερα τυπικές δραστηριότητες των νέων, όπως το σχολείο, την εξωσχολική εκπαίδευση (Kassotakis and Verdis 2013), τις δραστηριότητες στον ελεύθερο χρόνο, και τον τρόπο ζωής τους γενικότερα. Σύμφωνα με τις γνωστές πρακτικές της Ελληνικής Αστυνομίας στο πεδίο της δημόσιας τάξης, η αστυνομική αντίδραση περιέλαβε την ανάπτυξη διμοιριών των ΜΑΤ ή άλλων εξειδικευμένων αστυνομικών μονάδων (όπως η ομάδα «Δράση», οι Ο.Π.Κ.Ε., κ.λπ.), που συχνά οδηγούσαν σε βία, συμπεριλαμβανομένης της χρήσης δακρυγόνων, στην προσπάθεια να διαλυθούν οι ομάδες-στόχος (Πρώτο Θέμα 2020, Tvxs.gr 2020). Η συχνότητα στη χρήση τέτοιων τακτικών σε δημόσιους χώρους, όχι μόνο στην πρωτεύουσα, αλλά ακόμη και σε μικρότερες πόλεις, καθόρισε την καθημερινή εμπειρία των νέων, προκαλώντας αυξανόμενη δυσaráεσκεια.

Έτσι, στις αρχές του 2021 η στάση των νέων απέναντι στα μέτρα περιορισμού της πανδημίας φάνηκε να αποκτά πιο συνειδητά αντιπολιτευτικό χαρακτήρα, καθώς η κυβέρνηση είχε προχωρήσει σε νέα αμφιλεγόμενα νομοθετικά και άλλα μέτρα δημόσιας τάξης, όπως ήταν οι νέοι νόμοι για τις δημόσιες συναθροίσεις (καλοκαίρι 2020), το καθεστώς ασφάλειας στους πανεπιστημιακούς χώρους και η δημιουργία ειδικού αστυνομικού σώματος που προοριζόταν να λειτουργεί στις πανεπιστημιούπολεις (Dimou 2021). Οι αντιπαραθέσεις των νέων με την αστυνομία κορυφώθηκαν τον Μάρτιο του 2021, όταν μετά τον ξυλοδαρμό νέων από την αστυνομία στην πλατεία της Νέας Σμύρνης, ακολούθησε μεγάλη αυθόρμητη διαδήλωση, η οποία οδήγησε και πάλι σε βίαιη καταστολή από την αστυνομία (Paranicolaou and Rigakos 2021). Όπως επισημαίνεται χαρακτηριστικά σε Έκθεση του Συνηγόρου του Πολίτη, «κατά το 2021 ένας σημαντικός αριθμός υποθέσεων, που είτε διαβιβάστηκαν, είτε υποβλήθηκαν ως καταγγελίες πολιτών στον Συνήγορο, έχουν ως κύριο αντικείμενο αστυνομικής αυθαιρεσίας νεαρά άτομα, συχνά δε και ανήλικα» (Συνήγορος του Πολίτη 2022: 27). Μάλιστα, «[τ]ο γεγονός ότι οι καταγγελίες για αστυνομική βία και παράτυπες προσαγωγές ή/και συλλήψεις, στο πλαίσιο αστυνομικών ελέγχων για την τήρηση των επιβαλλόμενων μέτρων προς αντιμετώπιση της πανδημίας, αφορούσαν, σε έναν μεγάλο βαθμό, νέους πολίτες, επιχειρηματολογεί υπέρ του ισχυρισμού περί γενικευμένης στοχοποίησής τους, ενώ επίσης συντείνει υπέρ της άποψης ότι οι έλεγχοι για την πανδημία λειτούργησαν σε μεγάλο βαθμό ως όχημα για την εντατικοποίηση της αστυνομικής καταστολής» (Συνήγορος του Πολίτη 2022: 27-28).

Η σκληρή στάση της αστυνομίας δεν ήταν άσχετη με αυτό που φαίνεται πως υπήρξε η επίσημη κυβερνητική προσέγγιση απέναντι στους νέους στο πλαίσιο του ελέγχου της πανδημίας. Τον Νοέμβριο του 2020, ο πρωθυπουργός κ. Μητσοτάκης ουσιαστικά χαρακτήρισε από το βήμα της Βουλής τους νέους ως εχθρό της δημόσιας υγείας:

«Ξέρουμε σήμερα ποιες ήταν οι αιτίες διασποράς του ιού. Το ξέρουμε. [...] Η βασική αιτία διασποράς του ιού στην Ελλάδα και σε όλη την Ευρώπη ήταν η διασκέδαση των νέων ανθρώπων [...] Προφανώς οι νέοι άνθρωποι είναι πιο επιρρεπείς σε τέτοιες συμπεριφορές. [...] δώσαμε διαρκείς μάχες βάζοντας αναχώματα στον υγειονομικό εχθρό» (Βουλή των Ελλήνων, 2020: 2321).

Αυτή η αντίληψη για τους νέους, η οποία ενισχύθηκε και ενισχύεται, σε μεγάλο βαθμό, από τα φιλικά προς την κυβέρνηση μεγάλα μέσα ενημέρωσης, δημιούργησε έντονη πολιτική αντιπαράθεση. Καθώς η περίπτωση των νέων ξεχωρίζει μέσα σε μια σειρά από άλλες πολιτικές συζητήσεις γύρω από τη διαχείριση της πανδημίας, στην επόμενη ενότητα προχωρούμε σε μια πιο προσεκτική διερεύνηση του ευρύτερου πλαισίου αυτών των γεγονότων.

Ένα ζοφερό μέλλον που χειροτερεύει: Σε τι αντιδρούν οι νέοι Έλληνες;

Η προσέγγιση της ελληνικής κυβέρνησης απέναντι στον πληθυσμό των νέων κατά τη διάρκεια της πανδημίας μπορεί χωρίς δυσκολία να προσεγγισθεί ως μια προέκταση της διαδικασίας νεοφιλελευθεροποίησης που υφίσταται η ελληνική κοινωνία από τη δεκαετία του 1990, και ιδιαίτερα από την έναρξη των προγραμμάτων οικονομικής προσαρμογής λιτότητας της δεκαετίας του 2010. Σε αυτό το πλαίσιο, η διαμόρφωση της κοινωνικής θέσης των νέων προκύπτει είτε άμεσα από τις νεοφιλελεύθερες οικονομικές και κοινωνικές πολιτικές είτε μέσω ενός αυξανόμενου αστυνομικού καταναγκασμού.

Η οικονομική και κοινωνική κατάσταση των νέων στην Ελλάδα σήμερα βαίνει συνεχώς επιδεινούμενη. Αυτό μπορεί να το διαπιστώσει κανείς μέσα από διάφορα μεγέθη. Επιλεκτικά αναφέρουμε τα εξής:

Κατ' αρχάς, η ανασφάλεια, η φτώχεια και οι εκτενείς ανισότητες μεταξύ των εργαζομένων και των ανέργων διαμορφώνουν μια πραγματικότητα για τους νέους που είναι σαφώς πιο σκληρή από ό,τι θα δικαιολογούσαν τα υψηλά γενικά επίπεδα φτώχειας, το αναπόφευκτο αποτέλεσμα μιας δεκαετίας λιτότητας (UNICEF 2021). Είναι χαρακτηριστικό ότι κατά τη διάρκεια του 2019, το ποσοστό κινδύνου φτώχειας για τα παιδιά και τους εφήβους στην Ελλάδα ανήλθε στο 21,1%, ενώ το ποσοστό κινδύνου φτώχειας για τους ανέργους (συμπεριλαμβανομένων και των νέων) ήταν ακόμη υψηλότερο και ανήλθε στο 45,3% (Ελληνική Στατιστική Αρχή 2021). Κατά την τρέχουσα περίοδο είναι εύλογη η υπόθεση πως τα δεδομένα αυτά θα τείνουν να χειροτερεύουν δεδομένης της παγκόσμιας ενεργειακής κρίσης και της κλιμακούμενης ακρίβειας που μαστίζει τις χώρες της Ε.Ε.

Επιπλέον, τον Νοέμβριο του 2021, τα ποσοστά ανεργίας των νέων στην Ελλάδα έφτασαν στο ανησυχητικό επίπεδο του 39%, το υψηλότερο ποσοστό μεταξύ των χωρών της Ε.Ε., για τις οποίες το μέσο ποσοστό ήταν τότε στο 15,4% (Eurostat 2022). Σχεδόν έναν χρόνο μετά, τον Αύγουστο του 2022, οπότε και δημοσιεύθηκαν τα πιο πρόσφατα στοιχεία της Eurostat, η Ελλάδα εξακολουθεί να διατηρεί την πρωτιά στην ανεργία των νέων μεταξύ των χωρών της Ε.Ε. (με ποσοστό 28,6%). Επίσης, λόγω των ευρύτερων κοινωνικών περικοπών και της έλλειψης επαρκών προγραμμάτων κατάρτισης, συχνά οι νέοι εκτός από άνεργοι παραμένουν και εκτός των συστημάτων εκπαίδευσης και κατάρτισης. Είναι χαρακτηριστικό ότι τον Ιούλιο του 2021, το 19,4% των νέων στην Ελλάδα (νέοι κάτω των 25 ετών) αναφέρθηκαν στην κατηγορία NEETs (εκτός δηλαδή εργασίας, εκπαίδευσης και κατάρτισης) (OECD 2022).

Πρόβλημα όμως δεν είναι μόνο η ανεργία, αλλά και η εργασιακή επισφάλεια που αντιμετωπίζουν οι νέοι εργαζόμενοι, οι κακές συνθήκες εργασίας (κάτι που θα εξηγούσε, για παράδειγμα, τη μη κάλυψη θέσεων στον κλάδο του τουρισμού το καλοκαίρι του 2022) (Ναυτεμπορική, 2022), καθώς και οι πολύ χαμηλές αμοιβές (η υποαμοιβόμενη δηλαδή εργασία), οι οποίες δεν μπορούν να εξασφαλίσουν στοιχειώδη διαβίωση και αξιοπρέπεια για τους νέους. Μεταξύ των σοβαρών ζητημάτων που αντιμετωπίζουν είναι και το στεγαστικό, ένα ζήτημα κομβικό για την αυτονομία και την ανεξαρτησία τους. Η Ελλάδα το 2022 διαθέτει το υψηλότερο ποσοστό υπερβολικής επιβάρυνσης κόστους στέγασης στην Ε.Ε., τόσο στις πόλεις με 37% όσο και στις αγροτικές περιοχές με 25% (Δελής 2022). Ως αποτέλεσμα, οι νέοι αναγκάζονται:

- Να συγκατοικούν με τους γονείς τους ακόμη και μετά τα 30 τους χρόνια. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 2019, και πριν ακόμη ξεσπάσει η πανδημία, το 69,4% των νέων ηλικίας 18 έως 34 ετών εξακολουθούσε να διαμένει με τους γονείς του.²
- Όταν δε οι νέοι καταφέρνουν να μείνουν σε δική τους κατοικία, αναγκάζονται να στεγάζονται σε υποβαθμισμένες κατοικίες ή να ξοδεύουν το μεγαλύτερο μέρος του ήδη χαμηλού εισοδήματός τους στο ενοίκιο.

Τέλος, ένα άλλο σημαντικό στοιχείο είναι ότι η οικονομική κρίση, η οποία πλέον έχει διαρκέσει περισσότερο από μια δεκαετία, σε συνδυασμό με την πανδημία, έχει επηρεάσει όχι μόνο τη ζωή των λιγότερο ευνοημένων νέων, αλλά και τη ζωή των νέων της μεσαίας τάξης που βιώνουν πλέον μια σπειροειδή καθοδική κοινωνική κινητικότητα. Ειδικότερα, οι ευκαιρίες για μια καλύτερη ζωή είναι πλέον εξαιρετικά περιορισμένες, ακόμη και για τους πτυχιούχους πανεπιστημίου και τα άτομα με υψηλά προσόντα –όπως, κατόχους μεταπτυχιακών και διδακτορικών τίτλων (ILO 2020a, Labrianidis and Pratsinakis 2016). Αρκετοί από αυτούς τους νέους αναγκάζονται να απασχοληθούν σε θέσεις πολύ κατώτερες των προσόντων τους βιώνοντας μια κατάσταση ματαιώσης. Κάποιοι άλλοι επιλέγουν να μεταναστεύσουν (αναφερόμαστε στο γνωστό φαινόμενο του brain-drain), προκειμένου να βελτιώσουν τις προοπτικές για επαγγελματική σταδιοδρομία και να αποκτήσουν ένα ικανοποιητικό εισόδημα (Labrianidis and Pratsinakis 2016). Όλη αυτή η δύσκολη συνθήκη προκαλεί στους νέους κυρίως αρνητικά συναισθήματα, όπως απογοήτευση, θυμό, απελπισία, φόβο, ακόμα και αηδία (Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς 2021).

Σε γενικές γραμμές, οι κινήσεις που ανέλαβε η κυβέρνηση για την αντιμετώπιση των επιπτώσεων της πανδημίας στους νέους επικεντρώθηκαν σε μέτρα μικρού βεληνεκούς. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για μικροπαροχές, οι οποίες δεν αποτελούν ουσιαστικές παρεμβάσεις στα μεγάλα και δομικά προβλήματα των νέων. Μεταξύ των μέτρων αυτών συμπεριλαμβάνονται: η παροχή ηλεκτρονικών υπολογιστών και ταμπλετών σε μαθητές και φοιτητές - μέσω κουπονιών αξίας 200 ευρώ (στο πλαίσιο του προγράμματος «Ψηφιακή Μέριμνα»)-, η παροχή μιας προπληρωμένης ψηφιακής κάρτας (γνωστής και ως Freedom Pass) αξίας 150 ευρώ σε νέους ηλικίας 18-25 ετών για ταξίδια και πολιτιστικά δρώμενα ως ανταμοιβή ή κίνητρο για τον εμβολιασμό, η παροχή δωρεάν τηλεφωνικών δεδομένων (50 GB) για πέντε μήνες (το λεγόμενο Freedom Pass: Data) για όλους τους ανηλίκους ηλικίας 15-17 ετών ως ανταμοιβή ή κίνητρο για τον εμβολιασμό, η κατάργηση του ειδικού τέλους κινητής τηλεφωνίας για όλους τους νέους ηλικίας έως 29 ετών που χρησιμοποιούν κινητά τηλέφωνα, η εισαγωγή του προγράμματος «Πρώτο Ένσημο» - μπόνους 1.200 ευρώ για όλους τους νέους ηλικίας 18-29 ετών που θα έβρισκαν την πρώτη τους δουλειά (πλήρους απασχόλησης) εντός του 2022 για τους πρώτους έξι μήνες εργασίας (600 ευρώ στον εργαζόμενο και 600 ευρώ για μείωση του μισθολογικού κόστους), κλπ.³

Πρέπει να τονιστεί εδώ πως οι θεωρητικές προσεγγίσεις για τη νεολαία – και αντίστοιχα ο τρόπος με τον οποίο η εκάστοτε πολιτική εξουσία στην Ελλάδα αντιμετωπίζει τους νέους και αναπτύσσει πολιτικές γι' αυτούς – εντάσσονται, κατά βάση, σε δύο γενικές κατηγορίες (Δεμερτζής και Σταυρακάκης 2008, Γιαννάκη 2016):

- Η πρώτη προσέγγιση αντιλαμβάνεται τους νέους ως την a priori ελπίδα της κοινωνίας για τη βελτίωση και την αναγέννησή της, καθώς και ως μια ομάδα που θεωρείται ευάλωτη και χρήζει προστασίας.
- Από την άλλη πλευρά, η δεύτερη προσέγγιση αντιμετωπίζει τους νέους ως «κίνδυνο και απειλή για τη σταθερότητα του status quo», με βίαιη, κατακριτέα, προβληματική συμπεριφορά που πρέπει να ελεγχθεί. Με άλλα λόγια, σ' αυτήν την προσέγγιση η νεολαία προσδιορίζεται και αντιμετωπίζεται με όρους κοινωνικής παθογένειας.

«Δεν θα ήταν ίσως υπερβολή να υποστηρίξουμε ότι σε ορισμένες περιπτώσεις, η έννοια της νεότητας γίνεται αντιληπτή ως αξονική συνεκδοχή του Καλού, μέσω της εξιδανίκευσης του νέου, είτε ως αξονική συνεκδοχή του Κακού, όπου ο νέος λαμβάνει τη μορφή του «ηθικού διαβόλου»» (Γιαννάκη 2016: 79). Η νεοφιλελεύθερη προσέγγιση των νέων εμπίπτει σαφώς στη δεύτερη κατηγορία του παραπάνω σχήματος. Αυτό που κατά καιρούς διαφέρει είναι η έμφαση που δίνει η εκάστοτε πολιτική εξουσία στην αντιμετώπιση του «προβλήματος των νέων», ανάλογα με τον πολιτικό προσανατολισμό που έχει υιοθετήσει. Η λογική της νεοφιλελεύθερης διακυβέρνησης χαρακτηρίζεται από την υποβάθμιση της αξίας και του ρόλου των νέων, οι οποίοι συχνά αντιμετωπίζονται ως ένα ακόμη δυσεπίλυτο και σύνθετο κοινωνικό πρόβλημα.

Στο πλαίσιο αυτό, και καθώς οι δεσμοί με την οικογένεια, την εργασία, το κράτος πρόνοιας και άλλους επίσημους θεσμούς διαλύονται, οι νέοι αναγκάζονται να αντιμετωπίσουν μόνοι τους μια σειρά από αναδυόμενους κινδύνους, κρίσεις και ευκαιρίες. Με άλλα λόγια, παρατηρείται μια «ιδιωτικοποίηση» των (νεανικών) προβλημάτων (Furlong and Cartmel 1997). Έτσι, η ερμηνεία της ανεργίας των νέων «ως συνέπεια της έλλειψης προσόντων εκ μέρους του ατόμου» φαίνεται να χαρακτηρίζει τον επίσημο λόγο στη σημερινή Ελλάδα. Από αυτή την άποψη, οι νέοι καλούνται να αντιμετωπίσουν οι ίδιοι το πρόβλημά τους, δημιουργώντας τις δικές τους θέσεις εργασίας. Αυτό είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της νεοφιλελεύθερης λογικής που διέπει τις περισσότερες πολιτικές για τη νεολαία στην Ελλάδα σήμερα, η οποία προτείνει λιγότερη κυβερνητική συμμετοχή και μεγαλύτερη εξάρτηση από τις δυνάμεις της αγοράς, με αποτέλεσμα την κατασκευή «μιας νέας και όλο και πιο αποκλειστικής συνθήκης του να είσαι νέος» (Mizen 2004). Έτσι, η αντιμετώπιση του προβλήματος της ανεργίας μετατίθεται στους νέους (ως ένα προσωπικό πρόβλημα), τα προγράμματα κοινωνικής πρόνοιας αποσύρονται και αντικαθίστανται από προγράμματα κατάρτισης ως μέσο «για την πειθάρχηση των νέων στο νέο οικονομικό περιβάλλον και την αγορά εργασίας», ενώ και τα επιδόματα κοινωνικής πρόνοιας συνδέονται με την αναζήτηση και τη διαθεσιμότητα θέσεων εργασίας (Pechtelidis and Giannaki 2014).

Συμπέρασμα

Η ερευνητική βιβλιογραφία για την αστυνομία έχει αναδείξει ξεκάθαρα πως οι νέοι αντιμετωπίζονται από την αστυνομία συνήθως ως πολίτες δεύτερης κατηγορίας ή και ως μη πολίτες (Waddington 1999, Loader 1996): όπως είχε παρατηρήσει ο Egon Bittner, οι ανήλικοι υπόκεινται σε σχεδόν συνεχή παρακολούθηση και είναι υπόλογοι στους ενήλικες για σχεδόν όλα όσα κάνουν. Δεν προκαλούν απλώς προβλήματα, αλλά είναι οι ίδιοι το πρόβλημα (Bittner 1976). Η εξέταση του ευρύτερου εξελισσόμενου δομικού πλαισίου της κατάστασης των νέων στην Ελλάδα, δείχνει πως η στοχοποίησή τους από τον κλιμακούμενο αστυνομικό αυταρχισμό αφορά σε τελική ανάλυση αυτό το κεντρικό πρόβλημα της ρευστής πολιτικότητας των νέων, αυτή τη φορά υπό συνθήκες νεοφιλελεύθερης οικονομικής και κοινωνικής αναδιάρθρωσης.

Η σχέση των νέων Ελλήνων με τον δημόσιο χώρο, περισσότερο από μια έκφραση του να είσαι νέος (να κινείσαι στον δημόσιο χώρο, να συναντάς τους συνομηλικούς σου, να εκφράζεσαι ελεύθερα χωρίς την επίβλεψη των μεγαλύτερων, να απολαμβάνεις τη ζωή), έχει συνδεθεί άρρηκτα με τον τρόπο ζωής και τα πρότυπα κοινωνικής και πολιτικής δραστηριότητας της περιόδου πριν από την κρίση και τη νεοφιλελεύθερη μετάβαση. Ο εντεινόμενος αστυνομικός αυταρχισμός στην Ελλάδα έχει βάλει στο στόχαστρο αυτά τα πρότυπα δραστηριότητας και, εξίσου, τα χαρακτηριστικά τους μέσα, όπως είναι λόγου χάριν οι κοινωνικοί χώροι πολιτικού ακτιβισμού, πολιτιστικής δημιουργίας και πειραματισμού και οι πράξεις κοινωνικής αλληλεγγύης. Στο νέο πλαίσιο που διαμορφώνεται από τον νεοφιλελευθερισμό, ο δημόσιος χώρος έχει γίνει το εργαστήριο, όπου διαμορφώνεται μια νέα πειθάρχηση των νέων ανθρώπων. Η πανδημία παρείχε την ευκαιρία και το όχη-

μα για την επιτάχυνση αυτής της διαδικασίας. Αναμφίβολα, η διαχείριση της πανδημίας έχει αυτοτέλεια ως φαινόμενο, στον βαθμό που οι άμεσες επιπτώσεις της στην ψυχική υγεία των νέων, την ευημερία, την κοινωνικοποίηση και τον τρόπο ζωής έχουν αναδειχθεί με καθαρότητα από τη σχετική έρευνα (ILO 2020b, Boscovic and O'Donovan 2021). Από τη δική μας οπτική ωστόσο, η πιο ικανοποιητική προσέγγιση αναλυτικά θα πρέπει να εστιάζει στην ευρύτερη μετάβαση, της οποίας οι συνέπειες εκδιπλώνονται σε μακρό χρόνο και έχουν δομικό χαρακτήρα. Θεωρούμε πως το αποφασιστικό στοιχείο είναι το εξής: για την εφαρμογή των νεοφιλελεύθερων πολιτικών στοχοποίησης των νέων είχε γίνει επίκληση των πανδημικών περιορισμών όταν αυτές πρωτοεισήχθηκαν κατά την περίοδο της πανδημίας. Ωστόσο, η ένταση των σχετικών μέτρων, ιδίως σε σχέση με την αστυνομική καταστολή, όχι μόνο παραμένει αμείωτη μετά τη λήξη της πανδημίας, αλλά και η εφαρμογή τους πλέον δεν αφήνει καμία αμφιβολία ότι ο στόχος κάθε άλλο παρά η προστασία της δημόσιας υγείας δεν είναι, ούτε υπήρξε εξαρχής. Αντίθετα, η έκλειψη της πανδημικής συνθήκης κάνει ορατά τις αντιφάσεις και τα αδιέξοδα αυτής της πολιτικής, τα οποία πιθανότατα θα οδηγήσουν σε περαιτέρω όξυνση των εντάσεων και των συγκρούσεων μεταξύ νέων και αστυνομίας.

Σημειώσεις

1. Το κείμενο αυτό αντλεί από μία κοινή εργασία μας, η οποία αναμένεται να δημοσιευθεί εντός του 2023, στο πλαίσιο του συλλογικού τόμου Ewa Krzaklewska, Howard Williamson, Amy Stapleton, Frank Tillmann (επιμ.) *Transitions on Hold? How the COVID-19 pandemic affected young people's transitions to autonomy*, Strasbourg, Council of Europe.

2. Κάτι το οποίο αναδεικνύεται και από τα υψηλά επίπεδα οικιακού συνωστισμού στον Ευρωπαϊκό Νότο, με την Ελλάδα να κατέχει το υψηλότερο ποσοστό με 29% (ακολουθούν η Ιταλία με 26%, η Πορτογαλία με 9% και η Ισπανία με 7,6% για το 2020) (Δελής 2022). Βλέπε επίσης: <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?oldid=494351>

3. Μόλις τον Σεπτέμβριο του 2022 ανακοινώθηκαν και κάποια μέτρα στεγαστικής πολιτικής για τους νέους (όπως η χορήγηση άτοκων ή χαμηλότοκων στεγαστικών δανείων για νέους έως 39 ετών, η αύξηση του φοιτητικού/σπουδαστικού στεγαστικού επιδόματος, η κατάργηση του φόρου γονικών παροχών και δωρεών από τους γονείς προς τα παιδιά μέχρι ένα συγκεκριμένο ύψος, η παροχή επιδοτήσεων για ενεργειακή αναβάθμιση κτιρίων, κ.λπ.). Βλ. επίσης: <https://m.naftemporiki.gr/story/1905287/6-metra-gia-ftini-stegi-stous-neous>

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αβδελά, Ε. (2013), «*Νέοι εν Κινδύνω*»: *Επιτήρηση, Αναμόρφωση και Δικαιοσύνη Ανηλίκων Μετά τον Πόλεμο*, Αθήνα, Πόλις.

Βαλσάμη, Σ. (2017), Νόμος 4000: Η ιστορία του τεντυμποϊσμού στην Ελλάδα. Διαθέσιμο από: <https://eleftherostypos.gr/istories/83213-nomos-4000-i-istoria-tou-tedyboyismou-stin-ellada>

Βουλή των Ελλήνων (2020), Πρακτικά Βουλής, ΙΗ' Περίοδος (Προεδρευομένης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας), Β' Σύνοδος, 20^η Συνεδρίαση Α' (Πέμπτη 12 Νοεμβρίου), Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων.

Γιαννάκη, Ν. (2016), Η Συνεκδοχή της Νεολαίας: Μια Ιστορική Αναδρομή στο Περιεχόμενο της Έννοιας, στο Λ. Κωτσονόπουλος, Δ. Παπαδημητρίου και Ζ. Συνοδινός (επιμ.) *Νεολαία και Οικονομικές Κρίσεις στην Ελλάδα 1929 και 2008*, Αθήνα, Gutenberg, σσ. 77-97.

Δελής, Β. (2022), Η στεγαστική πολιτική στα Εθνικά Σχέδια των χωρών του Ευρωπαϊκού Νότου. Διαθέσιμο από: <https://www.enainstitute.org/publication/%CE%B7-%CF%83%CF%84%CE%B5%CE%B3%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%>

ΑΕ-%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CF%83%CF%84%CE%B1-%CE%B5%CE%B8%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AC-%CF%83%CF%87%CE%AD%CE%B4/

- Δεμερτζής Ν. και Σταυρακάκης Γ. (2008), *Νεολαία. Ο Αστάθμητος Παράγοντας*; Αθήνα, Πολύτροπον.
- Ελληνική Στατιστική Αρχή (2021), Κίνδυνος Φτώχειας. Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών: Έτος 2020 (Περίοδος αναφοράς εισοδήματος: Έτος 2019), 23 Σεπτεμβρίου 2021. Διαθέσιμο από: <https://www.statistics.gr/documents/20181/e944c120-8160-e879-8ca6-203c8f298156>
- Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς (2021), *Νεολαία. Συνήθειες, Αντιλήψεις & Πολιτική Συμπεριφορά*, 2^η Έρευνα. Διαθέσιμο από: <https://poulantzias.gr/yliko/erevna-neolaia-synitheies-antilipseis-politiki-syberifora-2o-kyma-martios-2020/>
- Λάζος, Χ. (1987), *Το Ελληνικό Φοιτητικό Κίνημα*, Αθήνα: Γνώση.
- Ναυτεμπορική (2022, 20 Απριλίου), Κενές πάνω από 50000 θέσεις στον Τουρισμό – Γιατί δεν πάνε να δουλέψουν. Διαθέσιμο από: <https://www.naftemporiki.gr/finance/1322619/kenes-rano-50-000-kenes-theseis-ston-tourismo-giati-den-pane-na-doulepsoun/>
- Πρώτο Θέμα (2020, 6 Μαΐου), Επεισόδια στην Αγία Παρασκευή μεταξύ 300 νεαρών και αστυνομίας για...μία μπύρα. Διαθέσιμο από: <https://www.protothema.gr/greece/article/1003161/ars-metron-ereisodia-stin-agia-paraskeui-metaxu-300-nearon-kai-astynomias-gia-mia-bura/>
- Ρήγος, Α. (2010), *Ελληνικό Πανεπιστήμιο και Φοιτητικό Κίνημα*, Τόμος Α', Αθήνα, Παπαζήσης.
- Ρήγος, Α. (2010), *Ελληνικό Πανεπιστήμιο και Φοιτητικό Κίνημα*, Τόμος Β', Αθήνα, Παπαζήσης.
- Συνήγορος του Πολίτη, (2022), Εθνικός Μηχανισμός Διερεύνησης Περιστατικών Αυθαιρεσίας (Ε.ΜΗ.ΔΙ.Π.Α.). 2021 Ετήσια Έκθεση. Διαθέσιμο από: file:///Users/user/Desktop/EK-THESH_EMHDIPA%202021_TAGGED%20PDF_INTERACTIVE_1.pdf
- Tvxs.gr (2020, 10 Μαΐου), Μαρτυρίες και βίντεο: Κυψέλη...αστυνομικής βίας και αυθαιρεσίας. Διαθέσιμο από: <https://tvxs.gr/news/ellada/martyries-kai-binteo-kypseli-astynomikis-bias-kai-aythairesias>

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Bittner, E. (1976), Policing Juveniles: The Social Context of Common Practice, in M.K. Rosenheim (ed.), *Pursuing Justice for the Child*, Chicago, Chicago University Press, pp. 69-93.
- Boskovic, I. and O' Donovan, J. (2021), Towards a Better Understanding of the Impact of COVID-19 on the Youth Sector. Policy Brief 2, Partnership between the European Commission and the Council of Europe in the field of Youth. Διαθέσιμο από: https://pjp-eu.coe.int/documents/42128013/72351197/Policy+Brief+Nov15_21.pdf/d7ccbb0c-4899-af8e-f1bc-a32d-138cd771
- Dimou, E. (2021), Exiting democracy, entering authoritarianism: State control, policing and surveillance in Greek universities, Crime Talk. Διαθέσιμο από: <https://www.crimetalk.org.uk/index.php/library/section-list/1012-exiting-democracy-entering-authoritarianism>
- Eurostat (2022), Euro indicators. 4/2021 – 10 January 2022, November 2021 – Euro area Unemployment at 7.2%. Διαθέσιμο από: <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/14084165/3-10012022-AP-EN.pdf/53ac483e-71d9-3093-5bd8-12f1ea89683a>
- Furlong, A. and Cartmel, F. (1997), *Young People and Social Change. Individualization and Risk in Late Modernity*, Buckingham, Open University Press.
- ILO (2020a). Global Employment Trends for Youth 2020: Technology and the Future of Jobs. Geneva, ILO. Διαθέσιμο από: https://www.ilo.org/global/publications/books/WCMS_737648/lang--en/index.htm
- ILO (2020b). Youth and COVID-19 – Impacts on Jobs, Education, Rights and Mental Well-Being, Geneva, ILO. Διαθέσιμο από: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_emp/documents/publication/wcms_753026.pdf

- Kassotakis, M. and Verdis, A. (2013), Shadow Education in Greece: Characteristics, Consequences and Eradication Efforts, in M. Bray, A. E. Mazawi and R. G. Sultana (eds.), *Private Tutoring Access the Mediterranean: Power Dynamics and Implications for Learning and Equity*, Rotterdam, Sense Publishers & Euro-Mediterranean Centre for Educational Research, pp. 93-114.
- Labrianidis, L. and Pratsinakis, M. (2016), Greece's New Emigration at Times of Crisis, GreeSe Paper No. 99 – Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeastern Europe. Διαθέσιμο από: <https://www.lse.ac.uk/Hellenic-Observatory/Assets/Documents/Publications/GreeSE-Papers/GreeSE-No99.pdf>
- Loader, I. (1996), *Youth, Policing and Democracy*, Basingstoke, MacMillan Press.
- Lytras, T. and Tsiodras, S. (2020), Lockdowns and the COVID-19 Pandemic: What is the end-game? *Scandinavian Journal of Public Health*, Vol. 49, No 1, pp. 37–40.
- Lytras, T. and Tsiodras, S. (2021), Total patient load, regional disparities and in-hospital mortality of intubated COVID-19 patients in Greece, September 2020 to May 2021. Διαθέσιμο από: https://repo.euc.ac.cy/bitstream/handle/123456789/2472/accepted_manuscript.pdf?sequence=1&isAllowed=y&fbclid=IwAR2xz1jIBTuZ_s-2GH4M9jRnID1I7xjYFA-0mlg2U-J1GAEnp9QhtTpDkvv
- Mizen, P. (2004), *The Changing State of Youth*, Basingstoke, Palgrave MacMillan Press.
- OECD (2022), OECD Data. Youth not in employment, education or training (NEET). Διαθέσιμο από: <https://data.oecd.org/youthinac/youth-not-in-employment-education-or-training-neet.htm>
- Papanicolaou, G. and Rigakos, G. S. (2021), Greece's Right-Wing Government Is Massively Expanding Police Powers, Jacobin. Διαθέσιμο από: <https://jacobinmag.com/2021/04/greece-special-forces-police-university-nd>
- Pechtelidis, Y. and Giannaki, D. (2014), Youth Policy in Greece and the Current Economic and Political Crisis, in *Autonomie Locali e Servizi Sociali*, Vol. 37, No 3, pp. 461-478.
- UNICEF (2021), A Situation Analysis of Children and Youth – Greece 2020. Διαθέσιμο από: <https://www.unicef.org/greece/media/1371/file/%CE%91%20situation%20analysis%20of%20children%20and%20youth%20-%20Greece.pdf>
- V-Dem. (2021). Pandemic backsliding: Democracy during Covid-19 (March 2020–June 2021). Διαθέσιμο από: <https://www.v-dem.net/pandem.html>
- Waddington, P.A.J. (1999), *Policing Citizens*, London, Routledge.

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΕΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΣΕ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΚΡΙΣΗΣ

Γιώργος Πιερράκος^α

^α Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής

Περίληψη

Η γενική επίπτωση της κοινωνικοοικονομικής κρίσης την περίοδο 2010-2018 στην Ελλάδα στους δημογραφικούς δείκτες είναι η σταθερή μείωση των γεννήσεων και επομένως του δείκτη γονιμότητας. Εξάλλου, εκτιμάται ότι, πιθανά λόγω της υψηλής ανεργίας των γυναικών, αυξάνεται περαιτέρω και μεταξύ άλλων, η μέση ηλικία της μητέρας στην απόκτηση πρώτου τέκνου, ενώ οι περισσότερες γεννήσεις πραγματοποιούνται πλέον μετά την ηλικία των 30. Συνακόλουθα, διαπιστώνεται η συνολική μείωση της ολικής γονιμότητας δημιουργώντας συνθήκες «παγίδας της γονιμότητας» με τιμές κάτω των 1,5 παιδιών/γυναίκα στην Ελλάδα. Η εύρεση κατάλληλων μοντέλων για τον βέλτιστο συνδυασμό της κατευθυντήριας γραμμής «Συμφιλίωση εργασιακού και οικογενειακού βίου» συνιστά πρόκληση σε κάθε πολιτική που αναφέρεται στην υποστήριξη της οικογένειας και στην αντιμετώπιση του δημογραφικού προβλήματος. Οι πολιτικές για τη στήριξη της οικογένειας και τη δημογραφία εντοπίζονται στα εξής γενικά μέτρα: α) Τη στήριξη της οικογένειας μέσω της ενίσχυσης του οικογενειακού εισοδήματος, β) τη συμφιλίωση οικογενειακού και επαγγελματικού βίου και γ) την ενεργοποίηση και αξιοποίηση των πόρων της Τοπικής Αυτοδιοίκησης. Ο στόχος σε μια προτεινόμενη δημογραφική και οικογενειακή πολιτική συνίσταται στην υποστήριξη της μητρότητας, της οικογένειας και της ανατροφής του παιδιού και στη δημιουργία θετικού περιβάλλοντος ανατροφής παιδιών με ίσους όρους και δυνατότητες τόσο σε τοπικό επίπεδο όσο και σε εθνικό.

Λέξεις κλειδιά: δημογραφικές πολιτικές, οικογένεια, ανεργία, γονιμότητα, συμφιλίωση εργασιακού και οικογενειακού βίου.

FAMILY AND DEMOGRAPHIC POLICIES IN CRISIS CONDITIONS

George Pierrakos^α

^α University of West Attica

Abstract

A general effect of the socio-economic crisis on the demographic indicators between the period 2010-2018 in Greece, is the steady decrease in births and therefore the fertility rate. Besides, it is estimated that, possibly due to the high unemployment of women, the average age of the mother at the birth of her first child is increasing further, while most births now take place after the age of 30. As a result, the overall decrease in total fertility is observed creating «fertility trap» conditions with values below 1.5 children/woman in Greece. Finding suitable models for the optimal combi-

nation of the guideline «Reconciliation of work and family life» is a challenge in any policy related to family support and addressing the demographic problem. The policies for family support and demography should be in the following general measures: a) Supporting the family through the strengthening of family income, b) reconciling family and professional life and c) activating and exploiting the resources of the Local Government. The aim in a proposed demographic and family policy is to support motherhood, family and child-rearing and to create a positive child-rearing environment with equal conditions and opportunities both in locally and nationally level.

Keywords: demographic policies, family, unemployment, fertility, reconciliation of work and family life

Εισαγωγή

Την περίοδο της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα, οι μεταβαλλόμενες συνθήκες διαβίωσης έχουν προκαλέσει ανασφάλεια και αβεβαιότητα στον πληθυσμό. Εύκολα διαπιστώνεται ότι μονογονεϊκές οικογένειες και μεγάλες οικογένειες με τρία ή περισσότερα εξαρτώμενα παιδιά αντιμετωπίζουν τις μεγαλύτερες δυσκολίες. Ο κίνδυνος του χαμηλού εισοδήματος και το υψηλό κόστος ευκαιρίας για γυναίκες που αναγκάζονται να διακόψουν τη δουλειά τους οδηγεί σε αναβολή των γεννήσεων (Miettinen and Jalovaara 2019). Η εξέλιξη αυτή συνδέεται και με την έλλειψη ολοκληρωμένων πολιτικών στήριξης της οικογένειας σε ένα ενιαίο θεσμικό πλαίσιο. Η σύγχρονη οικογενειακή πολιτική δεν στοχεύει μόνο στην αύξηση του αριθμού των γεννήσεων αλλά προσβλέπει στη δημιουργία προϋποθέσεων θετικής γονικής μέριμνας. Ωστόσο, συνήθως η οικογενειακή πολιτική εστιάζει στο δημογραφικό ζήτημα κυρίως ως προς την ποσοτική του διάσταση και το ενδιαφέρον της πολιτικής και δημοσίας συζήτησης περιορίζεται στη χορήγηση επιδομάτων για την αντιμετώπιση του φαινομένου της υπογεννητικότητας.

Έτσι, δεν επισημαίνεται η έλλειψη μιας ολοκληρωμένης και πολυδιάστατης Εθνικής Οικογενειακής πολιτικής (IOBE 2022). Ένα βασικό χαρακτηριστικό αυτών των νέων κοινωνικών κινδύνων και της κοινωνικής ευπάθειας έγκειται στο ότι ενδέχεται οι συνέπειες να είναι σοβαρές, ιδιαίτερα επειδή έχουν την τάση να σωρεύονται και να διέπονται από υψηλό βαθμό αλληλεξάρτησης σε ολόκληρο το φάσμα του κύκλου της ζωής (Zimmermann 2017). Ως παράδειγμα, οι δυσκολίες συνδυασμού οικογενειακής φροντίδας και απασχόλησης μπορεί να αναγκάσουν έναν γονέα να μειώσει τις ώρες απασχόλησης ή/και να σταματήσει να εργάζεται.

Το αποτέλεσμα είναι να αυξηθεί ο κίνδυνος φτώχειας βραχυχρόνια και μακροπρόθεσμα να επηρεάσει τις προοπτικές (ποιοτικής) απασχόλησης, αυξάνοντας μεταξύ άλλων και τον κίνδυνο ανεπαρκούς κάλυψης της κοινωνικής ασφάλισης σε μεγαλύτερη ηλικία. Αυτή η προοπτική μπορεί να καταστεί ακόμη πιο επώδυνη ιδίως για γυναίκες, οι οποίες συνήθως αναλαμβάνουν και το μεγαλύτερο μέρος της φροντίδας στην οικογένεια (ec.europa.eu/eurostat 2019). Συνεπώς, η επιλογή τεκνοποίησης μπορεί να χαρακτηριστεί ως ριψοκίνδυνη, δεδομένης της γενικότερης οικονομικής ανασφάλειας την οποία βιώνουν τα ζευγάρια και η οποία κατ' επέκταση ενδυναμώνεται σημαντικά και με την οικονομική κρίση των τελευταίων ετών (Johnson 2021).

Στο παρόν άρθρο, παρουσιάζονται οι επιδράσεις των οικονομικών και κοινωνικών καταστάσεων της περιόδου της οικονομικής κρίσης σε βασικούς δημογραφικούς δείκτες και επιδιώκεται η κατάθεση προτάσεων για ένα ολοκληρωμένο σχέδιο αντιμετώπισης αυτού του φαινομένου. Η κύρια πηγή δεδομένων που χρησιμοποιείται για τη συγκριτική ανάλυση και τους δείκτες σε αυτό το τμήμα παρέχεται από την Eurostat καθώς και στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ. Το πρώτο αναλυτικό πεδίο επικεντρώνεται στις μείζονες οικονομικές και κοινωνικές συνιστώσες, οι οποίες συνδέονται άμεσα με το γενικότερο κοινωνικοοικο-

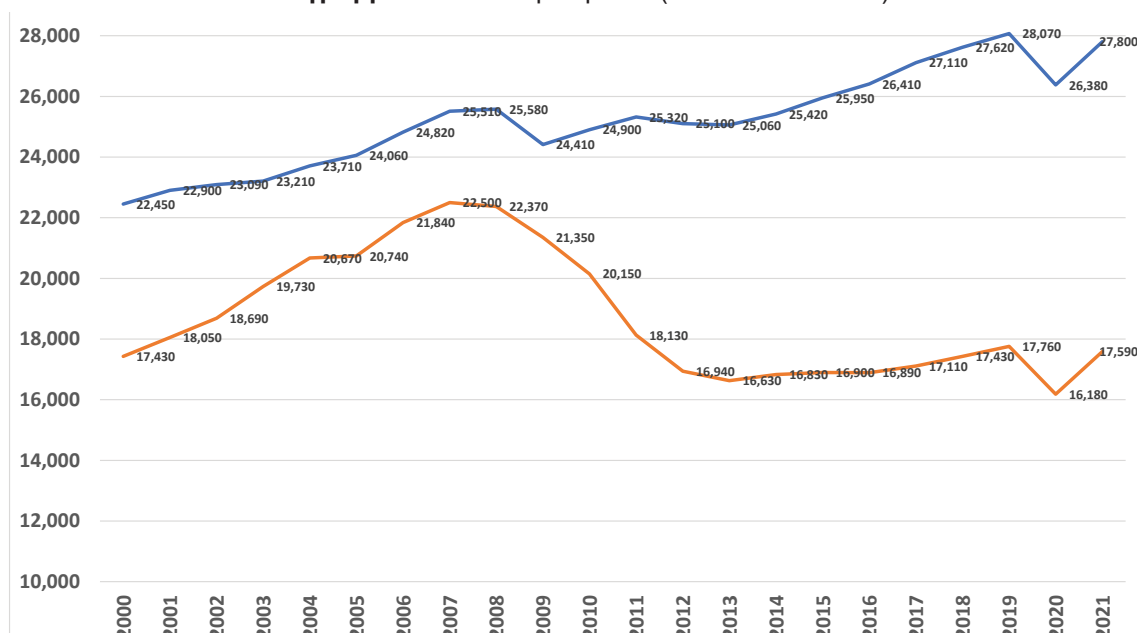
νομικό πλαίσιο. Το δεύτερο αναλυτικό πεδίο επιχειρεί να αποτυπώσει τις δημογραφικές στατιστικές του πληθυσμού με ομάδες δεικτών που αφορούν στην ανεργία και κυρίως αυτή των γυναικών.

Η πρόσφατη οικονομική κρίση αναζωπύρωσε το ενδιαφέρον για το ερώτημα του κατά πόσον ο χαμηλός ή αρνητικός ρυθμός του ΑΕΠ, τα αυξανόμενα ποσοστά ανεργίας και η ολοένα αυξανόμενη αβεβαιότητα στην αγορά εργασίας θα έχουν επιπτώσεις στην εξέλιξη της γονιμότητας. Η οικονομική ύφεση- που συνήθως συσχετίζεται με αύξηση της ανεργίας, αστάθεια της απασχόλησης, αυξημένη αβεβαιότητα και μείωση των πραγματικών εισοδημάτων-, επηρεάζει άμεσα το οικογενειακό εισόδημα και το κόστος ευκαιρίας που συνδέονται με την φροντίδα των παιδιών και ως εκ τούτου εύλογα δύναται να προκαλέσει σημαντική αναβολή και μείωση των γεννήσεων (Noelke etal 2019).

Το κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον μέσα από επιλεγμένους δείκτες

Η εξέλιξη του ελληνικού ΑΕΠ ήταν πτωτική από το 2008 έως το 2012, όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 1, με μια σταθεροποίηση και μικρή άνοδο μέχρι το 2020, οπότε συρρικνώθηκε σημαντικά λόγω της πανδημίας. Ωστόσο, οι προβλέψεις για τα επόμενα έτη οδηγούν στο συμπέρασμα ότι αυτή η απότομη συρρίκνωση θα μετασχηματιστεί σε μία σημαντική άνοδο, όταν η οικονομία επανέλθει σε κανονική λειτουργία.

Διάγραμμα 1. Κατά κεφαλή ΑΕΠ (Ελλάδα και ΕΕ-27)

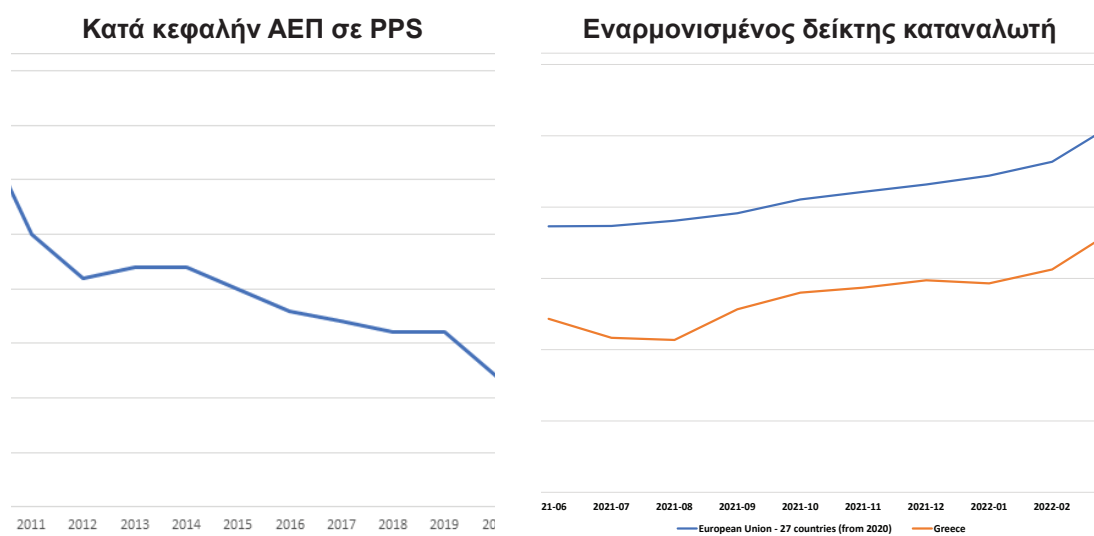

Πηγή: Eurostat 2022 (sdg_08_10)

Είναι χαρακτηριστικό ότι το 2018, υπό τον κίνδυνο φτώχειας ή σε κοινωνικό αποκλεισμό βρισκόταν το 31,8% του συνολικού πληθυσμού, 10,1% πάνω από τον μέσο όρο της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Είναι σημαντικό να σημειωθεί, όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 2, ότι ο δείκτης του κατά κεφαλήν ΑΕΠ με βάση την ισοτιμία της αγοραστικής δύναμης (PPP, Purchasing Power Parity) και ο Εναρμονισμένος Δείκτης Τιμών καταναλωτή (Harmonized Index of Consumer Prices, HICP) που χρησιμοποιείται για την εκτίμηση του πληθωρισμού αποτυπώνουν ότι δημιουργείται σταδιακά ένα επικίνδυνο περιβάλλον αναφορικά με τον κίνδυνο της φτώχειας του πληθυσμού (Eurostat statistics explained).

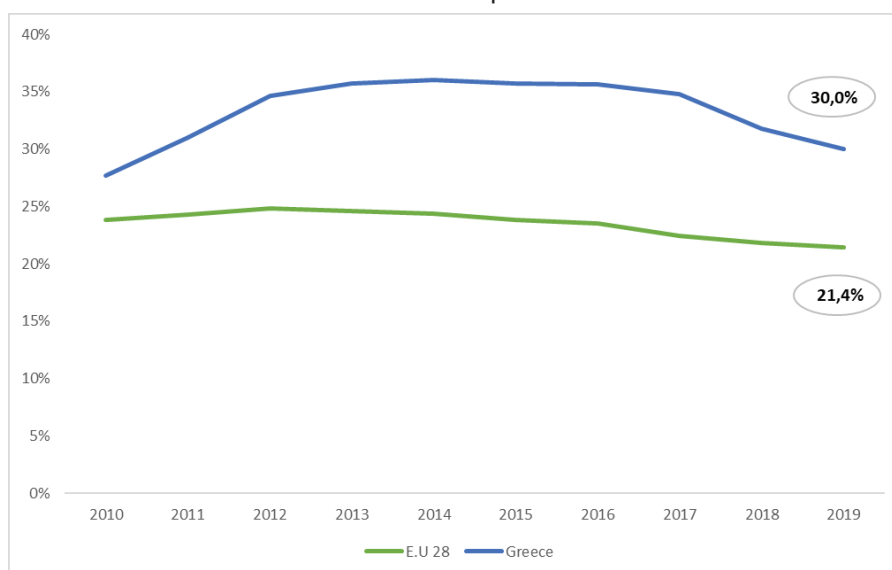
Διάγραμμα 2. Κατά κεφαλήν ΑΕΠ σε PPS και Εναρμονισμένος δείκτης καταναλωτή

Πηγή: Eurostat 2022

Το επικίνδυνο περιβάλλον στην πράξη επιδρά στα συστήματα κοινωνικής ένταξης (εργασία, οικογένεια, σύστημα κοινωνικής πρόνοιας), αποδυναμώνεται και δεν μπορεί να στηρίξει γυναίκες με μικρά παιδιά που αντιμετωπίζουν σοβαρά προβλήματα συμ-φιλίωσης εργασίας/ιδιωτικής ζωής, καθώς και τα άτομα των οποίων το εισόδημα είναι κυμαινόμενο ακριβώς πάνω και κάτω από το όριο της φτώχειας. Η κατάσταση αυτή έχει ως αποτέλεσμα όλες αυτές οι πληθυσμιακές ομάδες να βιώνουν μία καθημερινότητα που χαρακτηρίζεται από λίγες/μερικές κοινωνικές εγγυήσεις, αστάθεια των θεμελιωδών μηχανισμών για την απόκτηση βασικών πόρων και ευθραυστότητα στις κοινωνικές και εργασιακές τους σχέσεις (βλ. Διάγραμμα 3). Παράλληλα, δημιουργείται μια «νέα κοι-νωνική τάξη των φτωχών εργαζομένων», των ατόμων με χαμηλό εισόδημα δηλαδή σε χρόνια κατάσταση, που πλήττονται και από μακροχρόνια ανεργία.

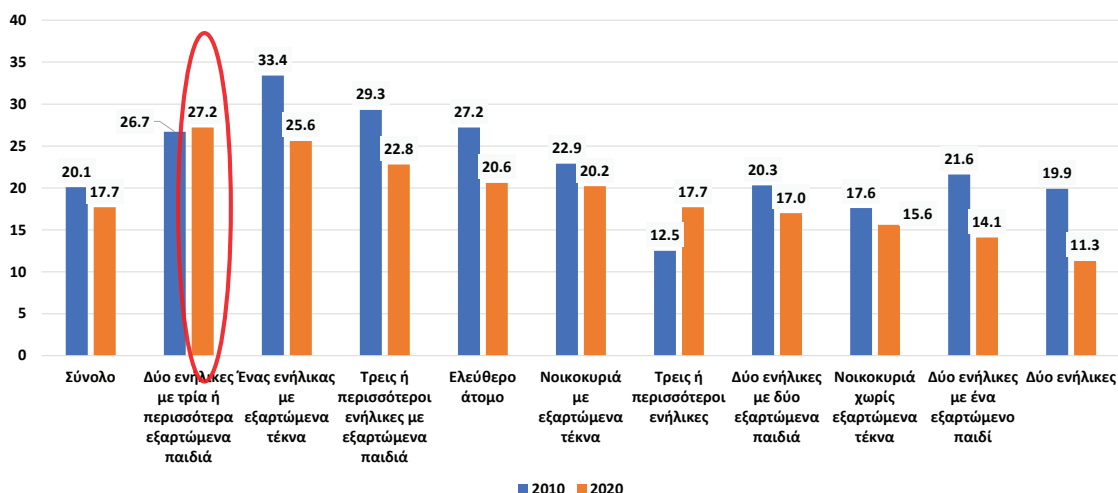
Διάγραμμα 3. Ποσοστό του πληθυσμού υπό φτώχεια ή υπό τον κίνδυνο κοινωνικού αποκλεισμού 2010-2019

Πηγή: Eurostat 2020

Συνήθως, τα μέλη της ομάδας αυτής είναι άτομα που ζουν σε νοικοκυριά με εξαρτώμενα παιδιά και οι καταναλωτικές ανάγκες είναι ιδιαίτερα αυξημένες. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο κίνδυνος φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα για τα άτομα που ζουν σε νοικοκυριά με εξαρτώμενα παιδιά το 2020 ήταν δύο ποσοστιαίες μονάδες υψηλότερος σε σχέση με τα άτομα που ζουν σε νοικοκυριά χωρίς εξαρτώμενα παιδιά. Συνακόλουθα, τα άτομα που ζούσαν σε ορισμένα νοικοκυριά με εξαρτώμενα παιδιά είχαν επίσης σχετικά υψηλότερο κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού. Το παρακάτω Διάγραμμα 4 δείχνει το μερίδιο του πληθυσμού στην Ελλάδα που κινδυνεύει από φτώχεια μετά τις μεταβιβάσεις, ανά τύπο νοικοκυριού όπως εξελίχθηκε από το 2010 στο 2020.

Διάγραμμα 4. Ποσοστό κινδύνου φτώχειας ανά τύπο νοικοκυριού Ελλάδα μετά τις μεταβιβάσεις (2010 και 2020)

Πηγή: Eurostat 2022 (ilc_li03) ίδια επεξεργασία

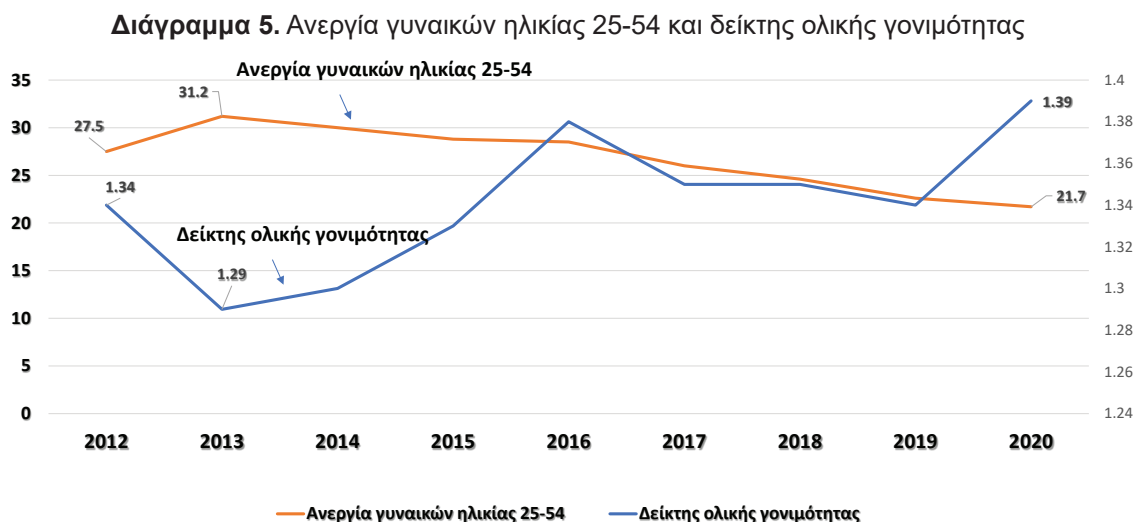
Αξίζει να σημειωθεί ότι, αν και έχουν περάσει αρκετά χρόνια μετά το αναγνωρισμένο ως τέλος της οικονομικής κρίσης που επισφραγίσθηκε με την άρση της επιτροπείας στη χώρα μας, οι συνθήκες και οι προοπτικές για την ελληνική οικογένεια παραμένουν στάσιμες και πάντως σε κατάσταση που επιδέχεται ριζικών βελτιώσεων και φερέλπιδων δράσεων. Διαπιστώνεται ότι η σταθερή επιμονή του κράτους να αντιμετωπίζει τις οικογενειακές ανάγκες ως θέμα προνοιακής πολιτικής αποσπασματικά δεν ωφέλησε τελικά τις μεγάλες οικογένειες αλλά αντίθετα αύξησε τον κίνδυνο της φτώχειας. Είναι προφανές, ότι ένα τέτοιο περιβάλλον αποτρέπει τη δημιουργία οικογένειας και τη γέννηση παιδιών ή ακόμα και παραπλανά τον υποψήφιο γονέα δημιουργώντας περιστασιακά πλασματική εντύπωση οικονομικής ικανότητας.

Γονιμότητα, ανεργία και μείωση των ωρών απασχόλησης στην Ελλάδα

Οι συνθήκες αυτές είναι ένας από τους παράγοντες που επηρεάζουν αρνητικά τόσο τον μέσο ολικό δείκτη δείκτης γονιμότητας (Total Fertility Rate TFR), όσο και τον συνολικό αριθμό των γεννήσεων. Αναλυτικότερα, από το 2010 ο συνολικός δείκτης γονιμότητας ήταν στο 1,47, ενώ στο τέλος της δεκαετίας, το 2020, ήταν στο 1,39. Νωρίτερα, είχε μειωθεί ακόμα περισσότερο, στο 1,27. Επιπλέον, η οικονομική κρίση και ο υψηλός δείκτης ανεργίας, ειδικά των γυναικών στην παραγωγική ηλικία των 25 – 54, αύξησε την ηλικία τεκνοποίησης της μητέρας πάνω από τα 30 έτη και μείωσε τον δείκτη ολικής γονιμότητας. Συνακόλουθα, διαπιστώνεται η συνολική μείωση της ολικής γονιμότητας δημιουργώντας

συνθήκες «παγίδας γονιμότητας» (McDonald 2007) με τιμές κάτω των 1,5 παιδιών/γυναίκα στην Ελλάδα.

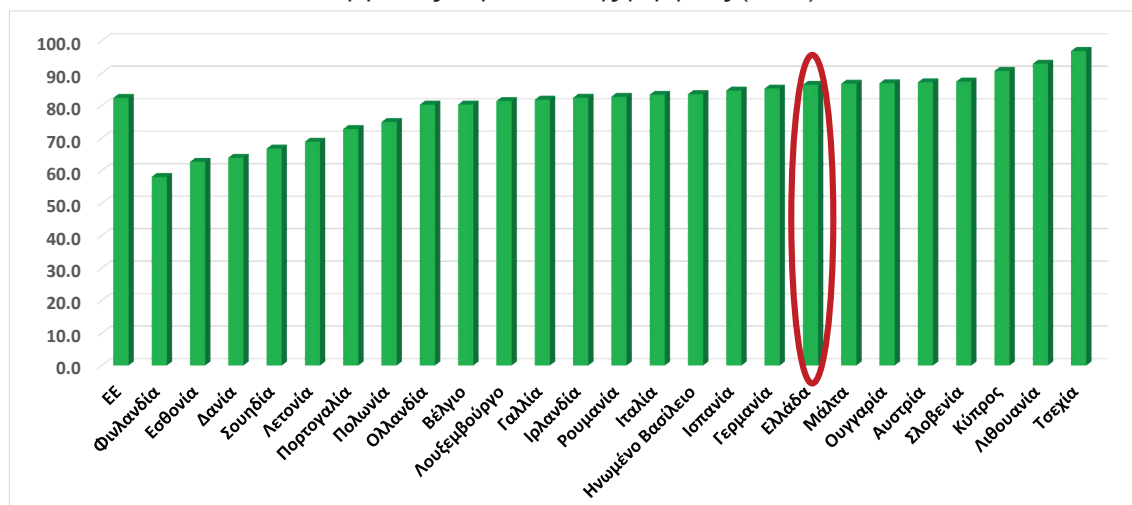
Την περίοδο της κρίσης, εξάλλου, η ανεργία, όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 5, ακολούθησε ανοδική πορεία, η οποία κορυφώθηκε το 2013 στο 27,5% με έναν ετήσιο ρυθμό αύξησης της τάξεως του 30%. Στη συνέχεια, το ποσοστό της ανεργίας μειωνόταν σταθερά.

Πηγή: Eurostat 2022 ίδια επεξεργασία

Παράλληλα, μετά το ιστορικό υψηλό του 2013 με πάνω από ένα εκατομμύριο άνεργους, η ανεργία μειώνεται σταδιακά, ωστόσο εξακολουθεί και είναι υψηλή σε σχέση με τον Ευρωπαϊκό μέσο όρο και υψηλότερη στις γυναίκες. Γενική επίπτωση της κοινωνικοοικονομικής κρίσης στους δημογραφικούς δείκτες είναι η σταθερή μείωση των γεννήσεων και επομένως του δείκτη γονιμότητας. Η Ελλάδα, με ποσοστό άνω του 80%, όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 6, ανήκει στις χώρες που κατέγραψαν τα υψηλότερα ποσοστά μείωσης της απασχόλησης των γυναικών με παιδιά κάτω των 12 ετών.

Διάγραμμα 6. Γυναίκες ηλικίας 18-64 ετών που έχουν μειώσει τις ώρες εργασίας λόγω παιδικής μέριμνας (2018)

Πηγή: Eurostat 2022 (lfsa_18ceffed) ίδια επεξεργασία

Πολλές γυναίκες προτιμούν να εργάζονται όταν είναι σε θέση να επιλέξουν να το κάνουν και, κατά συνέπεια, αποκομίζουν ευχαρίστηση και οικονομική και κοινωνική ευημερία από ευκαιρίες αξιοπρεπούς εργασίας (Davaki 2016). Από την άλλη πλευρά, ορισμένες γυναίκες μπορεί να προτιμούν να μένουν στο σπίτι λόγω έλλειψης θέσεων εργασίας που είναι «κοινωνικά αποδεκτές» για τις γυναίκες, επειδή το κόστος παιδικής φροντίδας μπορεί να υπερβεί το δυνητικό εισόδημά τους ή επειδή ο ρόλος τους στο νοικοκυριό μπορεί να θεωρηθεί πιο πολύτιμος οικονομικά και κοινωνικά (Sen 1987, Rai et al 2019, Naldi et al 2021).

Προτάσεις

Η εύρεση κατάλληλων μοντέλων για τον βέλτιστο συνδυασμό της κατευθυντήριας γραμμής «συμφιλίωση εργασιακού και οικογενειακού βίου» είναι πρόκληση σε κάθε πολιτική που αναφέρεται στην υποστήριξη της οικογένειας και στην αντιμετώπιση του δημογραφικού προβλήματος (Beier et al 2011, European Commission 2015), με απαραίτητα στοιχεία στο κυρίως σώμα της τα παρακάτω:

- Προστασία της οικογένειας ως προς το κόστος ανατροφής παιδιών.
- Υιοθέτηση φιλικών προς την οικογένεια πολιτικών (family – friendly policies) και υποστήριξη των γονέων σε ό,τι αφορά την εργασία τους σε σχέση με την ανατροφή τέκνου.
- Προώθηση ευέλικτων ρυθμίσεων όρων εργασίας και μέτρων επανένταξης ύστερα από την απόκτηση τέκνου/ τέκνων, ως αποτελεσματικό μέσο αύξησης της συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας.
- Υποστήριξη της Τοπικής Αυτοδιοίκησης στην ανάπτυξη οικονομικά προσιτών και ποιοτικών υπηρεσιών φροντίδας για τα παιδιά.
- Μέτρα ενίσχυσης της επιστροφής των γυναικών και των ανδρών στην εργασία.
- Συνεργασία κοινωνικών εταίρων και άτυπων δικτύων.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, οι πολιτικές για τη στήριξη της οικογένειας και τη δημογραφία εντοπίζονται στα εξής γενικά μέτρα (Μπαλούρδος κ.ά. 2019):

α) Στήριξη της οικογένειας μέσω της ενίσχυσης του οικογενειακού εισοδήματος, το οποίο και αποτελεί τη βάση της εύρυθμης λειτουργίας της οικογένειας. Ένα σταθερό εισόδημα που θα αποσυνδεθεί από την προνοιακή πολιτική, θα καλύψει τις ανάγκες και θα μειώσει την ανησυχία για το μέλλον των μελών της και ειδικότερα των νεότερων, τα παιδιά. Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να τονιστεί το κόστος της ανατροφής του παιδιού στον οικογενειακό προϋπολογισμό. Οι θετικές οικονομικές προοπτικές, αν και δεν είναι οι μόνες προϋποθέσεις, καθώς και η εργασιακή σταθερότητα επιδρούν έμμεσα με θετικό τρόπο στη βελτίωση της γονιμότητας καθώς σταθεροποιείται η οικογενειακή εστία και βελτιώνονται οι δυνατότητες των γονέων για τη στήριξη των παιδιών. Μέτρα που σχετίζονται με φορολογικές ελαφρύνσεις, ειδικές τιμολογήσεις σε παιδικά είδη, υποστήριξη και εκπαιδευτικές και αθλητικές δραστηριότητες και άλλα μειώνουν τον φόβο της ανασφάλειας ως προς το μέλλον των παιδιών και ελαχιστοποιούνται οι παράγοντες του κινδύνου φτώχειας που επιδρούν αρνητικά στη συνοχή της οικογένειας. Ειδικά ως προς την υιοθέτηση μέτρων για την υποστήριξη μονογονεϊκών και μεγάλων και πολυτέκνων οικογενειών εκτός εισοδηματικών κριτηρίων, το κράτος θα αποδείκνυε το έμπρακτο ενδιαφέρον του στην ύπαρξη και ενδυνάμωση της οικογένειας.

β) Συμφιλίωση οικογενειακού και επαγγελματικού βίου. Τόσο η δημιουργία καλών προϋποθέσεων σταθερότητας εργασιακού περιβάλλοντος για τις γυναίκες, με σεβασμό στη μητρότητα και στην ανατροφή του παιδιού, όσο και η ενθάρρυνση των ανδρών στη

συμμετοχή της ανατροφής του παιδιού με ειδικές εργασιακές άδειες, επιδρούν θετικά στη δημιουργία καλών προϋποθέσεων για την απόκτηση οικογένειας. Αυτό ως επακόλουθο έχει τη δημιουργία θετικού και συναισθηματικά υγιούς οικογενειακού περιβάλλοντος για την απόκτηση περισσότερων τους ενός παιδιού. Οι προσπάθειες για την εξάλειψη των διαφορών μεταξύ των φύλων στην αγορά εργασίας (gender gap) και το επακόλουθο ατομικό και οικονομικό όφελος, δεν σημαίνει ότι δεν αναγνωρίζεται η πολύτιμη κοινωνική συνεισφορά των γυναικών εκτός αγοράς εργασίας (μαγείρεμα, καθαριότητα οικίας, φροντίδα παιδιών και ηλικιωμένων). Αντίθετα, αποκαλύπτεται ότι οι γυναίκες συμβάλλουν δυσανάλογα στην κοινωνία και τα νοικοκυριά, με εργασία που είναι σε μεγάλο βαθμό μη αναγνωρίσιμη και συχνά υποτιμημένη αλλά και μη αμειβόμενη (ILO 2017). Στη λογική αυτή, είχε λειτουργήσει παλαιότερα με επιτυχία το μέτρο της ελάχιστης σύνταξης της πολύτεκνης μητέρας σε προσωπικό της λογαριασμό, αναγνωρίζοντας την εργασία στο σπίτι ως εργασία ουσιαστική και αναγκαία για την πολυδιάστατη ευημερία των κοινωνιών και την προώθηση των δυνατοτήτων του ανθρώπου.

γ) Ενεργοποίηση και αξιοποίηση των πόρων της Τοπικής Αυτοδιοίκησης. Αξιοποίηση προγραμμάτων της Τοπικής Αυτοδιοίκησης για παροχή υπηρεσιών φροντίδας στην οικογένεια, ψυχολογικής και κοινωνικής υποστήριξης και σύνδεση με προγράμματα εκπαίδευσης. Επίσης, η ευαισθητοποίηση νέων παιδιών διαφορετικών εκπαιδευτικών επιπέδων, καθώς και ενηλίκων προς την κατεύθυνση της πρόληψης των ανεπιθύμητων κυήσεων και την αποφυγή της χρήσης των αμβλώσεων ως μέτρο αντισύλληψης θα βοηθούσε σημαντικά. Τέλος, είναι σημαντικό να αξιοποιηθούν τοπικές πολιτικές ως παρακίνηση των ζευγαριών στην απόκτηση τέκνων και στοχευμένα μέτρα με κίνητρο εξόδου της μητέρας στην αγορά εργασίας. Παράλληλα, κρίνεται ουσιαστική η επιβράβευση της μητέρας και η αντιμετώπιση της οικογένειας ως παράγοντα ευζωίας, μέσω των αναβαθμισμένων κοινωνικών υπηρεσιών προς την οικογένεια.

Συμπέρασμα

Είναι γεγονός ότι η οικονομική κρίση της προηγούμενης δεκαετίας άλλαξε τις επιλογές και τις προτεραιότητες των πολιτών ως προς τη δημιουργία της οικογένειας και τη γέννηση παιδιών. Το κόστος ανατροφής του παιδιού συνδυαστικά με την υψηλή ανεργία και τη μείωση της αγοραστικής δύναμης κυρίως των γυναικών, λειτούργησε αποτρεπτικά στην επιλογή της γέννησης παιδιού. Παράλληλα, η επιμονή του κράτους στην αντιμετώπιση της οικογένειας και ειδικά της ευάλωτης μεγάλης και πολύτεκνης οικογένειας με προνοιακούς όρους, απομάκρυνε τον στόχο του σταθερού οικογενειακού περιβάλλοντος, αποτρέποντας από την επιλογή αυτή πολλούς νέους ανθρώπους.

Εξάλλου, η έλλειψη ολοκληρωμένης δημογραφικής και οικογενειακής πολιτικής και η ευκαιριακή αντιμετώπιση της υπογεννητικότητας με ποσοτικούς όρους και μόνο, αποσυνδέει την ανατροφή του παιδιού από την ευθύνη τόσο της οικογένειας όσο και των δημόσιων φορέων. Τα χαμηλά ποσοστά γεννητικότητας, συνδυασμένα και με μια εποχή οικονομικών και κοινωνικών προκλήσεων, ενισχύουν την ανάγκη στήριξης της οικογένειας για την παροχή ενός σταθερού ξεκινήματος στη ζωή, την υποστήριξη στη μετάβαση και στη δημιουργία νέων οικογενειών και στην παρακίνηση των ζευγαριών στην απόκτηση τέκνων. Τα κίνητρα και οι πολιτικές υποστήριξης της γυναίκας στην αγορά εργασίας, η παρακίνηση των ανδρών στη συμμετοχή της ανατροφής του παιδιού αλλά και ο σεβασμός και αναγνώριση της μητρότητας ως παράγοντα ευζωίας, μέσω των αναβαθμισμένων υπηρεσιών προς την οικογένεια και τη μητέρα ειδικότερα, συναποτελούν την πρόκληση για δημόσιους φορείς, την τοπική αυτοδιοίκηση και τον κοινωνικό τομέα της οικονομίας, αλλά και την αγορά γενικότερα.

Σε μια προτεινόμενη δημογραφική και οικογενειακή πολιτική, ο στόχος αφορά στην υποστήριξη της μητρότητας, της οικογένειας και της ανατροφής του παιδιού καθώς και τη

δημιουργία θετικού περιβάλλοντος ανατροφής παιδιών με ίσους όρους και δυνατότητες τόσο σε εθνικό όσο και τοπικό επίπεδο.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Ελληνική Στατιστική Αρχή (2019), *Έρευνα Εργατικού Δυναμικού*, τεύχ. 2011, σσ. 32–3.
- ΙΟΒΕ ΙΔΡΥΜΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ, ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ (2022), *Δημογραφικό πρόβλημα στην Ελλάδα: Προκλήσεις και προτάσεις πολιτικής*, σσ. 67-84.
- Μπαλούρδος Δ., Δεμερτζής Ν., Πιερράκος Γ. και Κικίλιας Η. (2019), *Η χαμηλή γονιμότητα στην Ελλάδα, δημογραφική κρίση και πολιτικές ενίσχυσης της οικογένειας*, Αθήνα, Διανέοσις.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Beier, L., Bergeyck, J., Dechant A., Euteneuer M., Haag Ch., Jokinen, K., Kapella, O., Kuronen M., Leitão, M., Liedekerke, A., Ramos, V., Rupp, M., Uhlendorff, U. and Wall, K. (2011), *Wellbeing of Families in Future Europe*, 10.17877/DE290R-1990.
- Davaki, K., (2016), Directorate general for internal policies policy department c: *Citizens' rights and constitutional affairs women's rights and gender equality differences in men's and women's work, care and leisure time* Study research administrator responsible MS Martina Schonard European Union.
- European commission (2015), *New start to address the challenges of work-life balance faced by working families* Package with legislative and non-legislative actions.
- Eurostat (2019), *Reconciliation of work and family life - statistics Population with care responsibilities 2018 data* ec.europa.eu. Eurostat statistic explained https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Main_Page
- International Labour Organization (2017), *World Employment and Social Outlook: Trends*.
- Johnson, L. (2021), Exploring factors associated with pregnant women's experiences of material hardship during COVID-19: a cross-sectional Qualtrics survey in the United States. *BMC Pregnancy Childbirth*, Vol. 21, p. 755.
- McDonald, P. (2007), Low fertility and policy, *Ageing Horizons*, Vol. 7, pp. 22-27.
- Miettinen, A. and Jalovaara, M. (2019), Unemployment delays first birth but not for all. Life stage and educational differences in the effects of employment uncertainty on first births, *Advances in Life Course Research*, Vol. 43, 100320.
- Naldi, L., Baù, M., Ahl, H. and Markowska M. (2021), Gender (in)equality within the household and business start-up among mothers, *Small Bus Econ*, Vol. 56, pp. 903-918.
- Noelke C., Chen Y. H., Osypuk T. L. (2019), Acevedo-Garcia D. Economic Downturns and Inequities in Birth Outcomes: Evidence From 149 Million US Births. *Am J Epidemiol*, Vol. 188, No 6, pp.1092-1100
- Review of Measures to Address *Child Poverty and Social Exclusion in Greece – Undertaking a deep dive analysis of policies, programmes, services, budgets, and mechanisms addressing child poverty and social exclusion in Greece* Επεξεργασία Ανάλυση δεικτών Δ.
- Sen, A. (1987), *Gender and Cooperative Conflicts*, WIDER Working Papers (1986-2000) 1987/018, Helsinki, UNU-WIDER.
- Rai, Shirin M., Brown, Benjamin and Ruwanpura, Kanchana N. (2019) 'SDG 8: Decent work and economic growth – A gendered analysis.' *World Development*, 113. pp. 368-380.
- Zimmermann, A. (2017), *Social Vulnerability as an Analytical Perspective* Discussion Paper No. 04 1-125 February Max Planck Society for the Advancement of Science on behalf of the collaborative network "Population Europe".

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΕΡΙΘΩΡΙΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ ΠΡΩΗΝ ΚΡΑΤΟΥΜΕΝΩΝ. Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ ΑΦΗΓΗΣΕΩΝ ΖΩΗΣ ΤΟΥΣ

Άγγελος – Ηλίας Πιερράτος^α

^α Κοινωνιολόγος, Μ.Δ.Ε. Εγκληματολογίας, Πάντειο Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολίτικων Επιστημών

Περίληψη

Ο κοινωνικός αποκλεισμός αποτελεί μια εξελισσόμενη και σπειροειδή διαδικασία που αναδύεται στη βάση ενός συνονθυλεύματος κοινωνικών μειονεκτημάτων και αρνητικών καταστάσεων, δρώντας ιδιαίτερος επιβαρυντικά για άτομα ή ομάδες που έχουν ανάγκη κοινωνικής ένταξης ή ενσωμάτωσης. Από εγκληματολογικής σκοπιάς, ο κοινωνικός αποκλεισμός δύναται να λάβει τις πλέον ακραίες διαστάσεις, ιδιαίτερα όσον αφορά στον πληθυσμό των πρώην κρατουμένων. Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι ο εντοπισμός και η ερμηνεία όψεων κοινωνικής περιθωριοποίησης και αποκλεισμού του εν λόγω πληθυσμού, μέσα από τις αφηγήσεις των ιστοριών ζωής τους. Διαπιστώσαμε ότι οι καταστάσεις περιθωριοποίησης και αποκλεισμού πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη φυλάκιση είναι ένα γεγονός, με τις όψεις που εντοπίζονται στον επίσημο και ανεπίσημο κοινωνικό έλεγχο να ξεπερνούν σε πολλές περιπτώσεις αντίστοιχες όψεις που σχετίζονται με την ύπαρξη υποστηρικτικών δικτύων. Ακόμη, επιβεβαιώνεται η «αλλοιωτική» επίδραση του στίγματος του εγκλεισμού αλλά και της συνολικής εμπειρίας εμπλοκής με το σύστημα απονομής δικαιοσύνης στην ταυτότητα και την ψυχολογική κατάσταση των πρώην κρατουμένων. Επισημαίνονται ωστόσο ορισμένες «εξαιρέσεις», στη βάση της προσωπικής διαχείρισης των δυσχερειών.

Λέξεις κλειδιά: κοινωνικός αποκλεισμός, επανένταξη, αποφυλακισμένοι, στίγμα, ιστορίες ζωής.

SOCIAL EXCLUSION AND MARGINALIZATION OF EX-PRISONERS. THE SIGNIFICANCE OF THEIR LIFE STORIES

Angelos - Ilias Pierratos^α

^α Sociologist, M.A. in Criminology, Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

Social exclusion is an evolving and spiraling process that emerges as a patchwork of social disadvantages and negative status, having a notably aggravating effect on any prospect of social inclusion or insertion for groups or individuals. From a criminological point of view, this phenomenon can escalate into its most extreme dimensions in the case of ex-prisoners. The purpose

of this study is to identify and interpret aspects of social marginalization and exclusion of the aforementioned population, through their life-stories' narratives. The results show that conditions of marginalization and exclusion are experienced before, during and after imprisonment while various aspects, within both formal and informal social control, are exceeding corresponding ones of existing support networks. Furthermore, the "corrosive" effect of the incarceration stigma and the overall experience of involvement with the penal justice system regarding the identity and psychological state of former prisoners are also confirmed. However, some "exceptions" are pointed out with respect to the individual management of those adverse effects.

Key words: social exclusion, reintegration, ex-prisoners, stigma, life stories.

Εισαγωγή

Το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερη πολυπλοκότητα και δαιδαλώδεις προεκτάσεις σε κοινωνικό, πολιτικό, οικονομικό και πολιτισμικό επίπεδο, που –αναλόγως των συντεταγμένων της κοινωνίας και της εποχής– υπαγορεύουν σωρεία υποπροσεγγίσεων και διαφορετικών αναγνώσεων. Εκτός λοιπόν από τις δυσχέρειες ορισμού του φαινομένου, που γίνονται εμφανείς ακόμη και μετά από σύντομη ανασκόπηση των βιβλιογραφικών δεδομένων, ένα δεύτερο χαρακτηριστικό του κοινωνικού αποκλεισμού αποτελούν τα θολά και ασαφή «σύνορα» σε σχέση με συναφείς όρους, όπως π.χ. της φτώχειας και της περιθωριοποίησης.

Από εγκληματολογικής σκοπιάς, ο κοινωνικός αποκλεισμός δύναται να λάβει τις πλέον ακραίες του διαστάσεις· και τούτο διότι από την μακροσκελή λίστα των αποκλεισμένων ανά τους αιώνες, η κατηγορία του εγκληματία ήταν πάντοτε εξέχουσας βαρύτητας, ούσα συμβολικά –και όχι μόνο– ο «αποδιοπομπαίος τράγος» απέναντι στον οποίο στέκεται η πλειονότητα του κοινωνικού συνόλου. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο συγκεκριμένος πληθυσμός βιώνει καταστάσεις περιθωριοποίησης και αποκλεισμού καθ' όλη την διάρκεια της ζωής του, με μια υπόσχεση πάντοτε στο βάθος, αυτή της (επαν)ένταξης.

Προς την κατεύθυνση της εμπειρικής διερεύνησης των φαινομένων της περιθωριοποίησης και αποκλεισμού πρώην κρατουμένων, αναζητούνται οι σημαντικότερες όψεις των φαινομένων αυτών που συνθέτουν τις ιστορίες ζωής τους. Ως μεθοδολογικό εργαλείο συλλογής δεδομένων επιλέχθηκε η αφηγηματική συνέντευξη, στο πλαίσιο της ποιοτικής μεθοδολογίας και για την καλύτερη διερεύνηση των νοηματοδοτήσεων των αποφυλακισμένων αναφορικά με αποκλειστικές και περιθωριοποιητικές διαδικασίες. Τα δεδομένα των τελικών 11 συνεντεύξεων που συνάχθηκαν από ωφελούμενους του Συλλόγου Συμπαραστάσεως Κρατουμένων «Ο Ονήσιμος» αναλύθηκαν στη βάση των τριών χρόνων περιθωριοποίησης/αποκλεισμού από τους οποίους θεωρείται ότι διήλθε ο εν λόγω πληθυσμός: 1) πριν τον εγκλεισμό, 2) περίοδος κράτησης και 3) μετά την αποφυλάκιση.

Τα πορίσματα επιβεβαιώνουν αφενός μεν τον εξέχοντα ρόλο που διαδραματίζουν και στους τρεις χρόνους ανάλυσης τα υποστηρικτικά δίκτυα (οικογένεια, φίλοι, κοντινά/συντροφικά άτομα και φορείς) αναφορικά τόσο με την άμβλυση του κοινωνικού αποκλεισμού των πρώην κρατουμένων όσο και με τη μερική ή ολική τους επανένταξη, αφετέρου δε την ύπαρξη προϋπαρχόντων κοινωνικών μειονεκτημάτων που πολλές φορές επιβαρύνουν ή και στιγματίζουν τον πληθυσμό αυτό πριν την εμπλοκή του με το νόμο. Παράλληλα, τόσο ο «νεκρός χρόνος» και οι επιπτώσεις του εγκλεισμού, όσο και το ίδιο το στίγμα της φυλάκισης –δρώντας συνήθως συνδυαστικά με άλλους τύπους στίγματος– αδιαμφισβήτητα παρακωλύουν και δυσχεραίνουν τις προσπάθειες και προοπτικές επανένταξης, ωθώντας προς την κατεύθυνση της περιθωριοποίησης και του κοινωνικού αποκλεισμού.

Θεωρητικό πλαίσιο

Ο «κοινωνικός αποκλεισμός» αποτελεί μια κοινωνικά κατασκευασμένη έννοια-ορίζοντα, στο πλαίσιο μιας διαλεκτικής κοινωνικών πρακτικών και ιδεατών πολιτισμικών πλαισίων που αποτελούν καταλύτη στη δόμηση νέων πεδίων στην επιστημονική σκέψη και την κοινωνική έρευνα (Παπαδοπούλου 2012: 78-79, Καυταντζόγλου 2006: 34-35). Εκφράζεται ως μία εξελισσόμενη και σωρευτική σπειροειδής διαδικασία αναδυόμενη από ένα συννοθύλευμα κοινωνικών μειονεκτημάτων και αρνητικών καταστάσεων, που πυροδοτείται σε δύο διαστάσεις: μια κάθετη, αναφορικά με την πορεία του ατόμου σε μικρο-κοινωνιολογικό επίπεδο και μια οριζόντια, στο πλαίσιο των σχέσεων του με φορείς και διαδικασίες σε μεσο-κοινωνιολογικό επίπεδο (Δασκαλάκης 2009: 423). Ως αποτέλεσμα, επέρχεται μια μερική ή ολική παρεμπόδιση της συμμετοχής του ατόμου σε διάφορα κοινωνικά, οικονομικά, πολιτικά ή πολιτισμικά συστήματα που ευνοούν την κοινωνική ένταξη, λαμβάνοντας συχνά οξείες εκφάνσεις σε συγκεκριμένες περιοχές και κοινότητες.

Ένα από τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού –πέραν της δυσχέρειας ακριβούς ορισμού– αποτελούν τα δυσδιάκριτα «σύνορα» με συναφείς έννοιες, όπως εκείνες του «περιθωρίου» και της «περιθωριοποίησης», με αποτέλεσμα οι παραπάνω όροι να εμφανίζονται ως ταυτόσημοι (Καυταντζόγλου 2006: 39). Σε μια προσπάθεια αποσαφήνισης, αρχικά αναφέρεται η διαφοροποίηση μεταξύ «περιθωριακών» και «αποκλεισμένων», εφόσον οι πρώτοι ορίζονται ως εκείνοι που εκούσια εγκαταλείπουν την κοινωνία ή απωθούνται στα σύνορά της από τον τρόπο παραγωγής σε μια εφήμερη παρά μη αναστρέψιμη κατάσταση, καθώς ανά πάσα στιγμή εξετάζεται για να αποκλειστεί ή να επανενταχθεί, σε αντίθεση με τον τελευταίο, ο οποίος θεωρείται ότι δεν έχει καμία επαφή με την κοινωνία, αποδίδοντας στον αποκλεισμό έναν μονιμότερο χαρακτήρα (Καυταντζόγλου 2006: 41).

Η δεύτερη διαφοροποίηση παρατηρείται μεταξύ των όρων «αποκλεισμός» και «αποκλεισμένοι», με τον πρώτο να κρίνεται ότι αδυνατεί να προσλάβει όλες αυτές τις διαδικασίες και εξελίξεις που του προσδίδονται και τον δεύτερο να παραπέμπει σε μια στατική κατάσταση· σε κάθε περίπτωση και οι δύο χρήζουν ακριβέστερου προσδιορισμού και δεν πρέπει να χρησιμοποιούνται ως ταυτόσημοι (Καυταντζόγλου 2006: 43-44). Μια τελευταία διαφοροποίηση διενεργείται μεταξύ των εννοιών της «περιθωριοποίησης» και του «περιθωρίου» ομού με εκείνες των «περιθωριοποιημένων» και των «περιθωριακών». Ενώ δηλαδή παραδοσιακά –και στο πλαίσιο αναλύσεων σε ανεπτυγμένες κοινωνίες– οι όροι «περιθώριο» και «περιθωριακοί» περιγράφουν καταστάσεις στις οποίες τα άτομα αποστασιοποιούνται από το κυρίαρχο σύστημα, πιο σύγχρονες αναλύσεις –οι οποίες λαμβάνουν υπόψη τα χαρακτηριστικά του περιθωρίου στις αναπτυσσόμενες χώρες– κάνουν λόγο για «μάζες περιθωριοποιημένων ατόμων» κατωτάτου βιοτικού, οικονομικού και μορφωτικού επιπέδου, οι οποίες νοούνται ως δυνάμει απειλητικές για το κυρίαρχο σύστημα την ίδια στιγμή που το τελευταίο αδυνατεί να τις εντάξει, χωρίς αυτό ωστόσο να σημαίνει ότι η παραπάνω μη συμμετοχή τους τις θέτει εκτός συστήματος (Καυταντζόγλου 2006: 135-140).

Μεταβαίνοντας στα «εγκληματολογικά σύνορα» του θεωρητικού πλαισίου και ερχόμενοι σε επαφή με τον πληθυσμό των πρώην κρατουμένων, διαφαίνεται ότι η επάνοδός τους στην κοινωνία δεν αποτελεί εύκολη διαδικασία, ειδικά αν αναλογιστεί κανείς τα όρια στα οποία οι δυσχέρειες της προσπάθειας υλοποίησής της ωθούν τον πρώην φυλακισμένο, ένα εκ των οποίων συνοψίζεται στο «δίλημμα» –χωρίς αυτό να νοείται ως επιλογή– ανάμεσα στην επιστροφή στο έγκλημα και την παραίτηση από κάθε δικαίωμα ελεύθερης ζωής. Και τούτο διότι δεν δύναται να γίνει λόγος για ομαλή μετάβαση από τον εγκλεισμό στο κοινωνικό περιβάλλον τη στιγμή που οι εργασιακές και οικογενειακές «γέφυρες» έχουν διαρραγεί (Γιοβάνογλου 2006: 1). Προς διαλεύκανση των αιτιών δημιουργίας αυτής της δυσχερούς κατάστασης, επιχειρείται η οργάνωσή της σε τρεις χρόνους ένταξης και –κατ' ουσία– κοινωνικού αποκλεισμού.

Κατ' αρχάς, για μια μεγάλη μερίδα κρατουμένων, ο εγκλεισμός καθώς και η μετά την έκτιση της ποινής περίοδος δεν αποτελούν παρά ένα ακόμα στάδιο μιας πολύχρονης διαδικασίας κοινωνικού αποκλεισμού, η οποία υφίσταται ήδη στα πλαίσια άλλων θεσμών, σε τομείς όπως η εργασία, η εκπαίδευση, ο ελεύθερος χρόνος κ.ά. (Κουκουτσάκη 1997: 59). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα προβλήματα επαγγελματικής επανένταξης των αποφυλακισμένων στο πλαίσιο σχετικών προγραμμάτων, τα οποία ποικίλλουν ανάλογα με την ύπαρξη ή μη επαφής με την αγορά εργασίας ήδη πριν τη φυλάκισή τους (Θανοπούλου, Φρονίμου και Τσιλιμιγκάκη 1997: 26-27). Ως αποτέλεσμα, παρατηρείται ότι η πληθυσμιακή ομάδα των κρατουμένων αποτελείται στην πλειοψηφία της από υπο-ομάδες ατόμων που μειονεκτούν κοινωνικά πριν ακόμα εισέλθουν στη φυλακή.

Πιο συγκεκριμένα, σε έρευνες που έλαβαν τόπο στη χώρα μας καταγράφονται άντρες μέσης παραγωγικής ηλικίας, χαμηλού εισοδήματος, με στοιχειώδεις γνώσεις και ανύπαντροι (αν και υπάρχουν αρκετοί έγγαμοι με παιδιά), προερχόμενοι από οικογένειες μεσαίων και εργατικών στρωμάτων με χαμηλά εισοδήματα (που ως εκ τούτου δεν μπορούν να στηριχτούν σε αυτές για την επαγγελματική τους ένταξη ούτε πριν τη φυλάκιση αλλά ούτε και μετά) και έχοντας –τέλος– ποινικό μητρώο (Ζαραφωνίτου 2004: 189-195, Θανοπούλου και Μοσχόβου 1998: 48-59). Αναφορικά με τις γυναίκες κρατούμενες, βρίσκονται και αυτές στα μεσαία παραγωγικά όρια και με αρκετά χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης, ενώ σε ένα σημαντικό ποσοστό είναι παντρεμένες και οι περισσότερες με παιδιά και όντας, τέλος, στη συντριπτική τους πλειοψηφία οικονομικά μη ενεργές (Θανοπούλου, Φρονίμου και Τσιλιμιγκάκη 1997: 123-125). Οι ανήλικοι παραβάτες είναι μεταξύ εφηβικής και μετεφηβικής ηλικίας, ανύπαντροι, με γονείς στα εργατικά και μεσοαστικά στρώματα, χωρίς ιδιαίτερη επαγγελματική κατάρτιση και οι οποίοι αντιμετωπίζουν δυσκολίες κοινωνικοποίησης (Θανοπούλου και Μοσχόβου 1998: 63). Τα παραπάνω χαρακτηριστικά δεν φαίνεται να διαφοροποιούνται για ειδικές κατηγορίες, όπως οι πολυ-υπότροποι εγκληματίες (Ζαραφωνίτου, Κοντοπούλου, Λεμπέση και Πανάγος 2018: 65 επ.).

Παρατηρούμε λοιπόν ότι ο εγκλεισμός ατόμων με το παραπάνω «ιστορικό» επισφραγίζει μάλλον ένα ήδη αποδοθέν κοινωνικό status, υπογραμμίζοντας μια βασική παράμετρο του κοινωνικού αποκλεισμού σε αυτόν τον πρώτο χρόνο, αυτή της ανελαστικότητας της κοινωνικής δομής σχετικά με την κοινωνική (επαν)ένταξη (Κουκουτσάκη 1997: 60), ως συνάρτηση του βίου πριν τον εγκλεισμό και με το οικογενειακό, εκπαιδευτικό και επαγγελματικό παρελθόν να προδιαγράφουν τις προοπτικές αυτής της «ένταξης» (Θανοπούλου, Φρονίμου και Τσιλιμιγκάκη 1997: 128).

Με την είσοδο των καταδικασθέντων στη φυλακή περνάμε στον δεύτερο χρόνο κοινωνικού αποκλεισμού. Ο εγκλεισμός σηματοδοτεί μια νέα φάση κοινωνικοποίησης, διαφορετικής από εκείνη που βίωνε στην ελεύθερη κοινωνία. Η «μικροκοινωνία» της φυλακής χαρακτηρίζεται από μια ιδιότυπη κοινωνική οργάνωση που δεν καθορίζεται από το επίσημο νομικό καθεστώς που τη διέπει, αλλά αναπτύσσεται ανεξάρτητα και ενάντια σε αυτό, ως αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης των σχέσεων των κρατουμένων μεταξύ τους και μεταξύ αυτών και του προσωπικού της φυλακής· ως αποτέλεσμα, όσο κοινωνικοποιείται κανείς στο σύστημα της φυλακής και ιδρυματοποιείται, τόσο αποκοινωνικοποιείται σε σχέση με το ελεύθερο κοινωνικό περιβάλλον (Χαΐδου 2002: 49-50).

Διαχρονικά, η φυλακή καταγγέλθηκε ως τεράστια αποτυχία του συστήματος ποινικής δικαιοσύνης, καθώς –ακόμη και αν γίνονται προσπάθειες για την εκπαίδευση και απασχόληση των εγκλειστών προς την διευκόλυνση της εργασιακής τους ένταξης μετά την αποφυλάκιση (Θανοπούλου και Μοσχόβου 1998: 72-73, Μητροσύλη και Φρονίμου 2008: 65 επ.)-, στην ουσία δεν αναμορφώνει ούτε μειώνει τα ποσοστά της εγκληματικότητας. Αντιθέτως κατασκευάζει εγκληματίες με τον περιορισμό, την πειθαρχία και την πλήρη απομόνωση από το κοινωνικό περιβάλλον (Χαΐδου 2002: 48). Σε αυτό ακριβώς το σημείο προκύπτει η «σχιζοθυμική» αντίφαση των στόχων της φυλακής και κατ' επέκταση της έννοιας της κοινωνικής (επαν)ένταξης, καθώς προσδίδει στην κοινωνία δύο διαμετρικά αντίθετους ρόλους, αφενός του απορρίπτοντος, με την απομάκρυνση των «κακών

και επικίνδυνων» από το κοινωνικό σύνολο και, αφετέρου, του επανεντάσσοντος, με την επιδίωξη της επανόδου τους σε αυτό (Κουκουτσάκη 1997: 55-56, Χάϊδου 2002: 47).

Η επιβίωση του θεσμού της φυλακής, παρά την αναποτελεσματικότητά του δικαιολογείται από το γεγονός ότι στο εν λόγω πλαίσιο πραγματοποιούνται λειτουργίες που συντελούν –σε συνδυασμό με έναν εκλεπτυσμένο εκφοβισμό– στη σταθεροποίηση της σύνομης συμπεριφοράς του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου· οι λειτουργίες που επιτελεί δηλαδή, δεν αναφέρονται στην ομάδα των εγκληματιών, αλλά στην ομάδα των νομοταγών πολιτών, συμβάλλοντας έτσι στον κοινωνικό έλεγχο του εγκλήματος (Λαμπροπούλου 1994: 268-269). Αυτή ακριβώς η λειτουργική ταύτιση της εγκληματικότητας με τις ασθενέστερες κοινωνικές ομάδες, καθώς επίσης και η ιδεολογική αναπαράσταση μιας κοινωνίας της οποίας τα συμφέροντα προστατεύονται από τον νόμο και απειλούνται από τον φτωχό, τον άνεργο και τον μετανάστη, αποτυπώνουν τη βασική παράμετρο του κοινωνικού αποκλεισμού στον δεύτερο αυτό χρόνο. Σε αυτό το πλαίσιο, η φυλακή εμφανίζεται ως μηχανισμός παραγωγής και διαχείρισης κοινωνικού αποκλεισμού ο οποίος, λόγω της κατασταλτικής και ιδεολογικής λειτουργίας του, αναπαράγει μάλλον τον ποινικό πληθυσμό, παρά προετοιμάζει την κοινωνική του επανένταξη (Κουκουτσάκη 1997: 60-62). Ως θεσμός συντελεί με αυτό τον τρόπο στη διαιώνιση των διακρίσεων σε βάρος των ασθενέστερων κοινωνικών ομάδων και στην περαιτέρω ενδυνάμωση των ισχυρών (Χάϊδου 2002: 48).

Με την έξοδο των κρατουμένων από τη φυλακή λήγει μεν ο εγκλεισμός τους, αρχίζει δε η «ουσιαστική» εκτέλεση της ποινής τους. Ο λόγος γίνεται για τον τρίτο χρόνο του κοινωνικού αποκλεισμού, κατά τον οποίο εκδηλώνονται οι συνέπειες του εγκλεισμού. Οι τυπικές στιγματιστικές επιδράσεις της ποινής, που ξεκινούν ήδη από την εμπλοκή του ατόμου ως κατηγορουμένου στην ποινική διαδικασία, εντείνονται με την καταδικαστική απόφαση και την έκτιση της ποινής, με αποκορύφωμα την έκπτωση των κοινωνικών ρόλων που μέχρι τότε είχε και την απόκτηση ενός και μοναδικού, εκείνου του «εγκληματία». Με το πέρασμα δε της μεταχείρισής του από τον επίσημο κοινωνικό έλεγχο, μετουσιώνονται σε άτυπες και αφορούν το στερεότυπο του εγκληματία, με τον αποφυλακισμένο να έρχεται σε επαφή με μία εχθρική απέναντί του κοινωνία, αντιμετωπίζοντας το σύνολο της ανεπίσημης κοινωνικής αντίδρασης με μια κατακερματισμένη κοινωνική ταυτότητα (Δασκαλάκης 1985: 146-152).

Το στίγμα και οι αντιδράσεις που η κοινωνική απόρριψη προκαλεί οδηγούν στον κατακερματισμό της αυτοεικόνας και σε έντονες τραυματικές συνέπειες που ενέχουν τον κίνδυνο της αυτοεκπληρούμενης προφητείας, εάν ο πρώην κρατούμενος υιοθετήσει τον ρόλο που η κοινωνία θεωρεί ότι έχει και οδηγηθεί στην υποτροπή (Δασκαλάκης 1985: 153-155). Στο τελευταίο συνδράμει και η επίδραση της ιδρυματοποίησης, καθώς ο υψηλός βαθμός παθητικότητας και ετεροκαθορισμού κατά τον εγκλεισμό, αλλά και οι αβέβαιες προοπτικές, λόγω των περιορισμένων ευκαιριών να ενσωματωθούν στην κοινωνία μετά την αποφυλάκιση, τούς ωθούν να ενταχθούν σε περιθωριακές ομάδες και να τελέσουν νέες παράνομες πράξεις (Λαμπροπούλου 1994: 257-258). Η ισχύς του στίγματος φαίνεται μάλιστα και από έρευνες στάσεων των αποφυλακισμένων και τις προσδοκίες τους σχετικά με τον τρόπο που η κοινωνία θα τους αντιμετωπίσει κατά τη μετάβασή τους σε ελεύθερο περιβάλλον (Θανοπούλου και Μοσχόβου 1998: 137-139).

Έτσι γίνεται κατανοητή η αναδιατύπωση του κοινωνικού μειονεκτήματος της παραβατικότητας, με την επιβεβαίωση της κοινωνικής φύσης και θέσης των παραβατών στη βάση ανισοτήτων αναφορικά με τις εκπαιδευτικές και επαγγελματικές ευκαιρίες που τους παρέχονται, κάτω από το πρίσμα της ιδεολογίας και της πρακτικής του «πολιτισμικού κεφαλαίου» και του «κοινωνικού φράγματος»· υπ' αυτό το πρίσμα, ανθεκτικές διαιρέσεις και αγώνες εξουσίας ταξικού τύπου ανάμεσα σε διαφορετικές ομάδες καταλήγουν τόσο στη διάκριση των πολιτών σε «νομοταγείς» και «παραβάτες» όσο και στην εμμονή, αφενός, στην ιδέα της επικινδυνότητας του παραβάτη και, αφετέρου, στην κοινωνική ένταξη ως υπέρτατο στόχο, με την έννοια του "status" να επιβεβαιώνεται ως η πλέον κατάλληλη

για την οριοθέτηση των συνόρων των κοινωνικών ομάδων, αλλά και ως πηγή σχέσεων κυριαρχίας με δυναμική ανεξάρτητη από εκείνη της έννοιας της κοινωνικής τάξης (Τσίγκανου 1997: 31-42, Τσίγκανου 2002: 49 επ.). Σε αυτό το σημείο, αποκαλύπτεται η έκφανση του κοινωνικού αποκλεισμού στον τελευταίο αυτόν χρόνο «επανάταξης».

Ερευνητικά ερωτήματα

Για την εμπειρική διερεύνηση των υπό μελέτη φαινομένων, η βάση τέθηκε από τα εξής ερευνητικά ερωτήματα: 1) η ύπαρξη υποστηρικτικού δικτύου πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη φυλακή συνιστά παράγοντα που διευκολύνει την (επ)άνταξη των ατόμων στο κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον, αμβλύνοντας την περιθωριοποίησή τους, 2) τα άτομα που ανήκουν σε επαπειλούμενες από κοινωνικό αποκλεισμό ομάδες πριν τον εγκλεισμό συναντούν μεγαλύτερες δυσκολίες αναφορικά με την κοινωνική τους επανένταξη, 3) ο εγκλεισμός δυσχεραίνει την επανένταξη των πρώην κρατουμένων στην κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα, 4) το στίγμα της φυλακής δυσχεραίνει την κοινωνική επανένταξη πρώην κρατουμένων, δρώντας ενισχυτικά προς τον κοινωνικό αποκλεισμό.

Μεθοδολογία

Για το ερευνητικό πόνημα χρησιμοποιήθηκε η ποιοτική μεθοδολογία ως η πλέον δόκιμη τόσο για την κατανόηση και ερμηνεία των σύνθετων διαδικασιών της περιθωριοποίησης και του αποκλεισμού, όσο και τη βαθύτερη κατανόηση των αναπαραστάσεων και νοηματοδοτήσεων των συμμετεχόντων. Ως καταλληλότερο μεθοδολογικό εργαλείο επιλέχθηκε η αφηγηματική συνέντευξη, προς την κατεύθυνση της αποτύπωσης του τρόπου πρόσληψης και επεξεργασίας των προσωπικών βιωμάτων των πρώην κρατουμένων, μέσα από τις ιστορίες ζωής τους. Πρόκειται για ένα ιδιαίτερο τρόπο συνέντευξης (Τσιώλης 2014: 260 επ.), ο οποίος διακρίνεται σε τρία στάδια: α) της ενεργητικής ακρόασης, β) των επερωτήσεων και γ) των αξιολογήσεων.

Ο πληθυσμός της έρευνας αναζητήθηκε μέσω του Συλλόγου Συμπαραστάσεως Κρατουμένων «Ο Ονήσιμος». Στην έρευνα τελικώς συμμετείχαν 11 πρώην κρατούμενοι, εκ των οποίων οι οκτώ ήταν ανδρικού και οι τρεις γυναικείου φύλου. Το συλλεχθέν υλικό αριθμεί περίπου 170 σελίδες μεταγεγραμμένου λόγου, από συνεντεύξεις διάρκειας 19 λεπτών έως 1 ώρας και 46 λεπτών.

Οι ερωτώμενοι κατά κύριο λόγο ανήκαν σε μεσαίες παραγωγικές ηλικίες (μεταξύ 30 και 70 ετών), γόννοι φτωχών αστικών ή αγροτικών οικογενειών κατώτερων κυρίως κοινωνικών στρωμάτων, που στην πλειοψηφία των περιπτώσεων διέκοψαν την εκπαιδευτική διαδικασία κατά την πρώτη εκπαιδευτική βαθμίδα ή κατά τη μετάβαση στη δεύτερη. Αναφορικά με την οικογενειακή τους κατάσταση, η πλειονότητα των συμμετεχόντων ήταν διαζευγμένοι, με λίγες μόνο εξαιρέσεις ατόμων με σύζυγο ή σύντροφο. Καταδικάστηκαν κυρίως για εγκλήματα κατά της ιδιοκτησίας αλλά και παραβάσεις οικονομικού χαρακτήρα. Σε μεμονωμένες περιπτώσεις τα αδικήματα σχετίζονταν με το επαγγελματικό ή οικογενειακό πλαίσιο, αλλά και με εγκλήματα κατά της ζωής. Ο χρόνος εγκλεισμού κυμαινόταν από 6 μήνες έως 22 έτη, με τις μισές περίπου περιπτώσεις να αφορούν πολυ-υπότροπους και χρόνια φυλακισμένους.

Για την ταξινόμηση και ανάλυση των δεδομένων που αντλήθηκαν από τις αφηγήσεις των πληροφορητών επιλέχθηκε η θεματική ανάλυση περιεχομένου, προς την κατεύθυνση δηλαδή της ανίχνευσης προτύπων νοήματος, κάτι που παράλληλα επιτρέπει τόσο τη σύγκριση, όσο και την ανασύνθεση (Τσιώλης 2018: 98, Τσίγκανου 2015: 261). Πιο συγκεκριμένα, τα συλλεχθέντα ιστορικά ζωής οργανώθηκαν στη βάση των «τριών χρόνων αποκλεισμού» (πριν από τη φυλακή, κατά τη διάρκεια της φυλάκισης, μετά την

αποφυλάκιση) και υπό το πρίσμα των παραγόντων εκείνων που συνέβαλλαν με θετικό ή αρνητικό πρόσημο στην κοινωνικο-οικονομική τους προσαρμογή.

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Ξεκινώντας από τον πρώτο χρόνο ανάλυσης, παρατηρείται ότι οι συμμετέχοντες μεγάλωσαν σε οικογένειες με οικονομικά προβλήματα τα οποία δεν επέτρεψαν στους γονείς τους να τους στηρίζουν εξ ολοκλήρου. Ανεξαρτήτως όμως των οικονομικών πόρων, εντοπίζεται και έλλειψη ψυχολογικής στήριξης, που οδηγεί σε συναισθήματα κατωτερότητας, ενοχής και παραμέλησης.

Σε μερικές περιπτώσεις η αρνητική επίδραση της παρέας, τόσο στην εφηβική ηλικία όσο και την ενήλικη ζωή, ωθεί σε καταχρήσεις και παρεκκλίνουσα συμπεριφορά, συνδεδεμένη συνήθως με ενδοοικογενειακά προβλήματα και μετέπειτα καταστάσεις εξάρτησης από ναρκωτικές ουσίες, που οδηγούν σε περαιτέρω αλλοίωση της ποιότητας των σχέσεων σε οικογενειακό αλλά και συντροφικό επίπεδο. Η προσφυγή σε φορείς για την αντιμετώπιση προβληματικών καταστάσεων –με ελάχιστες εξαιρέσεις εξαρτημένων κυρίως ατόμων– δεν παρατηρείται ιδιαίτερα πριν τον εγκλεισμό τους.

Ήδη από τα εφηβικά τους χρόνια παρατηρείται η εγκατάλειψη της εκπαιδευτικής διαδικασίας και η πρόωγη εργασία ως τα πρώτα βήματα στην περιστασιακή εναλλαγή εργασιών, με την εξαίρεση μιας μειοψηφίας περιπτώσεων που ακολουθούσε κάποια συγκεκριμένη επαγγελματική κατεύθυνση, γεγονός στο οποίο διαδραμάτισαν ρόλο οι ισχυροί συγγενικοί δεσμοί σε ψυχολογικό και οικονομικό επίπεδο.

Η συσσώρευση επιπρόσθετων κοινωνικών μειονεκτημάτων οδηγεί σε μια πρώιμη περιθωριοποίηση επαγγελματικού και μη επιπέδου, ειδικά σε ορισμένες υποκατηγορίες (συγκεκριμένα άτομα με προβλήματα εξάρτησης, ψυχικής υγείας, αλλά και άτομα διαφορετικής καταγωγής).

Περνώντας στον δεύτερο χρόνο ανάλυσης –και δίχως να παραβλέπεται το ενδιάμεσο στάδιο σύλληψης και εκδίκασης της υπόθεσης, κατά το οποίο επισημαίνεται μια τραυματική διάσταση, με ιδιαίτερο αντίκτυπο σε περιπτώσεις διάπραξης «σοβαρότερων» αδικημάτων ή υποστήριξης αθωότητας– με την είσοδο στη φυλακή διαπιστώνεται μια μοναχική διαδρομή και ένας προσωπικός Γολγοθάς του κρατουμένου, εντείνοντας τα αισθήματα περιθωριοποίησης και αποκλεισμού. Καταστάσεις νοσταλγίας και δυσκολιών προσαρμογής αντιστοίχως συναντούν συνθήκες έλλειψης βασικών ανέσεων. Περιστατικά συνωστισμού, ακραίας βίας, εκφοβισμού και εκμετάλλευσης περιγράφουν καταστάσεις απώλειας αξιοπρέπειας εντός μιας μικροκοινωνίας όπου κυριαρχούν σχέσεις εξουσίας και ιδιαίτεροι «νόμοι», την ίδια στιγμή που σημειώνεται ένα πλήγμα αναφορικά και με τις συντροφικές/συζυγικές σχέσεις, με τους/τις συντρόφους να μη διστάζουν να τους εγκαταλείψουν εν μέσω εγκλεισμού, την ίδια στιγμή που οι αντίστοιχες σχέσεις με συζύγους και παιδιά επίσης δοκιμάστηκαν.

Ως αποτέλεσμα, από πολλούς τονίζεται ότι το αρχικό αίσθημα παραγκωνισμού και εγκατάλειψης εντείνεται κατά τη σύλληψη αλλά και εν μέσω εγκλεισμού. Από τις εξαιρέσεις σε αυτόν τον κανόνα επιβεβαιώνεται η σημασία της στήριξης κατά την περίοδο αυτή, προς την κατεύθυνση της άμβλυνσης αρνητικών επιπτώσεων. Στο σημείο αυτό ωστόσο, δεν θα μπορούσαν να παραληφθούν οι σημειωθείσες δυνατότητες δικτύωσης τόσο με φορείς όσο και με άτομα στο πλαίσιο της ίδιας της φυλακής· ο λόγος φυσικά γίνεται για τον δυνάμει σχηματισμό αφανών δεσμών μεταξύ συγκρατούμενων, αλλά και τη διασύνδεση με φορείς μέσω των κοινωνικών υπηρεσιών της φυλακής, που δύνανται να επεκταθούν και μετέπειτα.

Οι ειδικές κατηγορίες κοινωνικώς μειονεκτούντων συναντούν επιπρόσθετες προκλήσεις και πειρασμούς και εντός φυλακής. Η παρακολούθηση προγραμμάτων δεν φαί-

νεται τόσο διαδεδομένη, ειδικά σε περιπτώσεις εγκλεισμού για βραχύ χρονικό διάστημα, την ίδια στιγμή που υπογραμμίζεται η περιορισμένη διάθεσή τους, συνοδευόμενη από την πεποίθηση περί περιορισμένης χρησιμότητας στην επαγγελματική απορρόφηση μετά την αποφυλάκιση, ενώ σε περιπτώσεις εξαρτημένων ατόμων διαπιστώθηκε ότι η σύσταση ομάδων εντός φυλακής δεν είναι πάντα εφικτή. Ωστόσο, υπήρξαν ελάχιστες περιπτώσεις παρακολούθησης προγραμμάτων, αλλά και άσκησης εργασιών συναφών με την πρότερη επαγγελματική απασχόληση.

Εντός φυλακής είναι δυνατόν να εξετασθεί το περιθώριο εντός του περιθωρίου, καθώς σε αυτή τη μικροκοινωνία εντοπίστηκαν διαφοροποιήσεις και ανισότητες ανάμεσα σε διαφορετικές κατηγορίες κρατουμένων (στη βάση πρότερης οικονομικής επιφάνειας αλλά και οικονομικής ενίσχυσης εντός φυλακής), ανάλογα με τη σοβαρότητα του αδικήματος (πεποίθηση που οδηγεί σε περιθωριοποιητικές καταστάσεις εντός του πληθυσμού, όχι μόνο σε περιπτώσεις ειδεχθών εγκλημάτων, αλλά και σε περιπτώσεις αδικημάτων με πολλαπλά δυνητικά θύματα, όπως η διακίνηση εξαρτησιογόνων ουσιών), αλλά και στη βάση διαφορετικών συνθηκών κράτησης ανά κατάσταση κράτησης, είτε εγχώριο είτε διεθνές. Εν κατακλείδι, η υγεία των κρατουμένων επιβαρύνεται σε ψυχοσωματικό επίπεδο, μέσα από μια σταδιακή διαδικασία αποσυντονισμού, ετεροκαθορισμού και απομόνωσης, η οποία βιώνεται εντονότερα σε περιπτώσεις χρονίως έγκλειστων ή/και πολυ-υπότροπων εγκληματιών, οδηγώντας σε ιδεασμούς –ή ακόμη και απόπειρες– αυτοκτονίας.

Η διαδικασία φθοράς των υποστηρικτικών δικτύων συνεχίζεται και κατά τον τελευταίο χρόνο ανάλυσης, μετά την αποφυλάκιση, ενεργοποιώντας καταστάσεις περιθωριοποίησης και αποκλεισμού στο πλαίσιο της οικογένειας, γονεϊκής ή συζυγικής, με την επικοινωνία και την έμπρακτη στήριξη από τα οικογενειακά μέλη να δέχονται ένα σημαντικό πλήγμα ή και να διακόπτονται παντελώς, ενώ βρίσκουμε την πλειονότητα των συζυγικών σχέσεων να αντικρίζουν μια διαρρηγμένη σχέση εμπιστοσύνης και μια χρόνια προσπάθεια επανασύνδεσης, αν όχι ένα επικείμενο διαζύγιο. Εντούτοις εντοπίζονται και ελάχιστες περιπτώσεις στις οποίες η συζυγική σχέση άντεξε την εμπλοκή με το σύστημα απονομής ποινικής δικαιοσύνης (Σ.Α.Π.Δ.) ή μια νέα συντροφική σχέση αποκτήθηκε μετά την αποφυλάκιση.

Κοντινά προς τους συμμετέχοντες άτομα έσπευσαν να καλύψουν οικονομικά και συναισθηματικά το παραπάνω κενό, προσπάθεια που κρίνεται επιθυμητή και αναγκαία μεν, ατελέσφορη δε και τούτο διότι συνήθως εντοπίζεται σε χρονικές περιόδους και στιγμές που τα άτομα ήδη υφίστανται εκτεταμένη περιθωριοποίηση. Συμπληρωματική σανίδα σωτηρίας αναδεικνύεται η προσφυγή σε φορείς, η συνδρομή των οποίων όμως εκτείνεται σε ένα επικουρικό επίπεδο κάλυψης βασικών βιοτικών αναγκών, παρά προς την κατεύθυνση της επέκτασης των δυνατοτήτων επανένταξης και ουσιαστικής άμβλυνσης περιθωριοποιητικών και αποκλειστικών καταστάσεων.

Ακόμη και σε περιπτώσεις όπου μια μειοψηφία –κατανοώντας το βαρύτατο μειονέκτημα των μορφωτικών ελλείψεων– αποφάσισε να συνεχίσει την εκπαιδευτική διαδικασία, με μια ματιά στην κατάσταση σε επίπεδο επαγγελματικής απορρόφησης γίνεται φανερό ότι επικρατεί ένα τοπίο σποραδικής εργασίας και χρόνιας ανεργίας. Ωστόσο, είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι οι καταστάσεις ανεργίας παρουσιάζουν διαβαθμίσεις· υπό αυτό το πρίσμα, ακόμη και αν υπάρχουν και οι περιπτώσεις που προέβησαν σε επαγγελματικούς σχεδιασμούς, σε γενικές γραμμές όσα περισσότερα κοινωνικά μειονεκτήματα συγκεντρώνονται πριν την εμπλοκή με το Σ.Α.Π.Δ., τόσο δυσκολότερη καθίσταται η προσπάθεια επανένταξης όχι μόνο σε επαγγελματικό, αλλά και σε κοινωνικό επίπεδο, στο πλαίσιο διαντίδρασης των μειονεκτημάτων αυτών με το αντίστοιχο της παραβατικότητας, στη βάση του στίγματος.

Σε αυτές τις περιπτώσεις, κυρίως λόγω της αλληλεπίδρασης του νεοαποκτηθέντος στίγματος της φυλάκισης (στο οποίο εντοπίζονται και ειδικές κατηγορίες, όπως το σίγμα του σοβαρού αδικήματος ή του χρόνιου εγκλεισμού) με άλλα –προϋπάρχοντα ή επίκτη-

τα— είδη στίγματος (στίγμα εξάρτησης, αστεγίας, ψυχικής ασθένειας, αλλοδαπής καταγωγής, κ.ά.), η παρεμπόδιση των προσπαθειών επανένταξης αλλά και η ώθηση στην κατεύθυνση της κοινωνικής περιθωριοποίησης και του αποκλεισμού κρίνεται —ή σε κάθε περίπτωση βιώνεται— ως εντονότερη, στη βάση μιας «στιγματιστικής συννοσηρότητας». Από τα παραπάνω καθίσταται εμφανές ότι γενικά το στίγμα εγείρει φράγματα σε μικρο/μεσο/μακρο-κοινωνικό επίπεδο, από την απομάκρυνση συγγενικών ατόμων και την κοινωνική απομόνωση σε επίπεδο γειτονιάς έως και τη γενικότερη αδιαφορία του κοινωνικού συνόλου.

Σε οικονομικό και επαγγελματικό επίπεδο, συναντώνται εμπόδια σχετικά, αφενός, με την κάλυψη βασικών βιοτικών αναγκών (εύρεση στέγης και εξασφάλιση ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης) και, αφετέρου, με την εύρεση εργασίας, τομείς στους οποίους η επιτυχία νοείται ως το πρώτο βήμα της πορείας προς την επανένταξη. Το στίγμα της φυλακής αλλά και της καταδικαστικής απόφασης αντικατοπτρίζονται στην επιφυλακτικότητα των εργοδοτών και τα διαρρηγμένα επαγγελματικά δίκτυα, αναχαιτίζοντας τις ήδη περιορισμένες επαγγελματικές επιλογές, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις επίσημα φράγματα εμποδίζουν επίσης κινήσεις που άμεσα ή έμμεσα αποβλέπουν στην τόνωση του αισθήματος «του ανήκειν» και την αποκατάσταση των επίσης διαρρηγμένων κοινωνικών δεσμών. Τα παραπάνω ενέχουν και τον ανάλογο ψυχολογικό αντίκτυπο, δυσχεραίνοντας τις προσπάθειες ανασυγκρότησης της ταυτότητάς τους.

Συμπεράσματα

Κατά την παραπάνω πορεία επιβεβαίωσης των ερευνητικών υποθέσεων στο πλαίσιο των τριών χρόνων ανάλυσης αναδύεται το γενικό συμπέρασμα περί υπερίσχυσης άτυπων όψεων περιθωριοποίησης και αποκλεισμού πριν τη φυλακή, επισήμων κατά τη διάρκεια έκτισης της ποινής, ενώ, τέλος, από την αποφυλάκιση και μετά διαφαίνεται η δυναμική αλληλεπίδραση επισήμων και άτυπων όψεων. Παρόλη ωστόσο την διαπιστωθείσα παρουσία βιωμάτων των υπό μελέτη φαινομένων στις αφηγήσεις των πρώην κρατουμένων, από εξαιρετικές περιπτώσεις αναδεικνύονται διαφορετικές πτυχές διαχείρισης. Σε αυτές, διαφαίνεται ο ρόλος που διαδραματίζουν διάφορα περιστατικά ζωής (σύναψη συντροφικής σχέσης ή γάμος, εμπειρία στρατού, επανασυνδέσεις μετά την αποφυλάκιση, κ.ά.), αναδεικνύοντας την εξέχουσα σημασία των υποστηρικτικών δικτύων και ωθώντας τους πρώην κρατούμενους προς την κατεύθυνση της επανάκτησης φαινομενικά χαμένων ρόλων και της ανασυγκρότησης της κοινωνικής τους ταυτότητας. Σε αυτό το πλαίσιο, η προσωπική διαχείριση των ατόμων φαίνεται να κινείται προς την κατεύθυνση της αυτογνωσίας, του αναστοχασμού και της αυτοβελτίωσης, αφενός αποκομίζοντας χρήσιμες γνώσεις από τη δυσάρεστη εμπειρία του εγκλεισμού και, αφετέρου, επιδεικνύοντας ένα θετικό παράδειγμα, σε πείσμα όλων των αρνητικών «προγνωστικών».

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι ίδιες οι προτάσεις στις οποίες προέβησαν οι ερωτώμενοι προς την κατεύθυνση της βελτίωσης των παρεχόμενων επιπέδων αρωγής σε σωφρονιστικό και μετασωφρονιστικό επίπεδο, ανταποκρινόμενες σε αντίστοιχες προτάσεις από την ανασκόπηση της βιβλιογραφίας (Γιοβάνογλου 2006, Νικολόπουλος 2005, Δασκαλάκη, Παπαδοπούλου, Τσαμπάρλη και Φρονίμου 1996). Αρχικά, κεντρικό ρόλο κατείχε η καλύτερη κάλυψη βασικών αναγκών και η βελτιστοποίηση υπηρεσιών από τους κοινωνικούς λειτουργούς εντός φυλακής, ομού με τη διασύνδεση των φορέων εντός και εκτός φυλακής, με έμφαση στην ανάγκη εξατομίκευσης και ισοκατανομής των ειδικών προγραμμάτων σε εγχώρια καταστήματα κράτησης, σύμφωνα με το παράδειγμα αντίστοιχων του εξωτερικού, προς την παροχή εφοδίων που πραγματικά οδηγούν στην επαγγελματική απορρόφηση. Επιπροσθέτως, αποτελεί αδήριτη ανάγκη η καλύτερη ενημέρωση του συνόλου της κοινωνίας, ίσως και στο πλαίσιο σχετικής εκστρατείας αναφορικά με τα επιβαρυντικά μειονεκτήματα, στοιχειώδη δικαιώματα αλλά και αυξημένες ανάγκες του πληθυσμού των πρώην κρατουμένων, προς την κατεύθυνση της άμβλυνσης

της τιμωρητικής και στιγματιστικής αντιμετώπισης από τον επίσημο και άτυπο κοινωνικό έλεγχο.

Τέλος, αναφορικά με την μη παρεμβατική προσέγγιση του πληθυσμού των πρώην κρατουμένων μέσω των αφηγήσεων των ιστοριών ζωής τους, στη βάση της αφηγηματικής συνέντευξης, θεωρείται ότι αποδείχθηκαν κατάλληλες τόσο στη διερεύνηση των φαινομένων της περιθωριοποίησης και του αποκλεισμού όσο και στην επαφή με τον εν λόγω πληθυσμό, κάτω από τις άμυνες του οποίου κρύβεται συνήθως μια υποβόσκουσα και ανικανοποίητη ανάγκη επικοινωνίας. Δίνοντας στους συμμετέχοντες το βήμα να εκφραστούν ελεύθερα, χωρίς ιδιαίτερες διακοπές ή καθοδήγηση, επιβεβαιώθηκε από τους ίδιους η αποφορτιστική και αναστοχαστική επίδραση της αφηγηματικής συνέντευξης.

Το μεθοδολογικό αυτό εργαλείο μπορεί να λειτουργήσει προς την ενεργοποίηση της κοινωνικής παρέμβασης των πρώην κρατουμένων, οι οποίοι ζητώντας τη συμπερίληψη λαμβάνουν κοινωνική και πολιτική θέση, διεκδικώντας την κοινωνική αλλαγή. Οι αφηγήσεις τους αποτελούν τεκμήρια που δύνανται να χρησιμοποιηθούν από κοινωνικές υπηρεσίες για δράσεις που αποσκοπούν στην κοινωνική ευαισθητοποίηση και την άμβλυση φαινομένων κοινωνικής περιθωριοποίησης και αποκλεισμού.

Αναφορές

- Γιοβάνογλου, Σ. (2006), *Θεσμικά προβλήματα της κοινωνικής επανένταξης των αποφυλακισμένων*, Αθήνα, Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Δασκαλάκη, Η., Παπαδοπούλου, Π. Δ., Τσαμπάρλη, Δ. και Φρονίμου, Ε. (1996), Φυλακισμένοι, πρώην φυλακισμένοι και κοινωνικός αποκλεισμός, στο Δ. Καραντινός, Λ. Μαράτου-Αλιπράντη, & Ε. Φρονίμου (επιμ.), *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα: Κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σσ. 367-406.
- Δασκαλάκης, Δ. (2009), *Εισαγωγή στη σύγχρονη κοινωνιολογία*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.
- Δασκαλάκης, Η. (1985), *Η εγκληματολογία της κοινωνικής αντίδρασης: Παραδόσεις*, Αθήνα-Κομοτηνή, Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Ζαραφωνίτου, Χ. (2004), *Εμπειρική Εγκληματολογία*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.
- Ζαραφωνίτου, Χ., Κοντοπούλου, Ε., Λεμπέση, Μ. και Πανάγος, Κ. (2018), Υποτροπή αποφυλακισμένων στην Ελλάδα: Ερευνητικές προτάσεις με βάση την αξιολόγηση των διαθέσιμων πηγών πληροφόρησης σχετικά με το φαινόμενο, στο Φ. Μηλιώνη (επιμ.), *Επάνοδος: η πορεία προς την κοινωνική επανένταξη*, Αθήνα, Διώνικος, σσ. 41-86.
- Θανοπούλου, Μ., και Μοσχόβου, Β. (1998), *Εκπαιδευτική και επαγγελματική πορεία αποφυλακισμένων και ανηλίκων παραβατών. Διερεύνηση μιας βασικής διάστασης των προγραμμάτων επαγγελματικής κατάρτισης*, Αθήνα, Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης.
- Θανοπούλου, Μ., Φρονίμου, Ε., και Τσιλιμιγκάκη, Β. (1997), *Αποφυλακιζόμενες γυναίκες: Το δικαίωμα στην επαγγελματική επανένταξη*, Αθήνα-Κομοτηνή, Α. Ν. Σάκκουλας.
- Καυταντζόγλου, Ι. Λ. (2006), *Κοινωνικός Αποκλεισμός: εκτός, εντός και υπό. Θεωρητικές, ιστορικές και πολιτικές καταβολές μιας διφορούμενης έννοιας*, Αθήνα, Σαββάλας.
- Κουκουτσάκη, Α. (1997), Μηχανισμοί κοινωνικού αποκλεισμού των πρώην κρατουμένων: Ο μύθος της επανακοινωνικοποίησης, στο Σ. Δημητρίου (επιμ.), *Μορφές κοινωνικού αποκλεισμού και μηχανισμοί παραγωγής του*, Αθήνα, Ιδεοκίνηση, σσ. 55-62.
- Λαμπροπούλου, Ε. (1994), *Κοινωνικός Έλεγχος του Εγκλήματος*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Μητροσύλη, Μ. και Φρονίμου, Ε. (2008), *Οικογενειακή, κοινωνική και επαγγελματική επανένταξη ειδικών ομάδων πληθυσμού: Η περίπτωση των γυναικών κρατουμένων*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Νικολόπουλος, Γ. Π. (2005), Το ζήτημα της επαγγελματικής επανένταξης των πρώην καταδίκων: Θεωρητικές επισημάνσεις, ερευνητικά πορίσματα και κοινωνικές δράσεις, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Νο 118, σσ. 95-118.

- Παπαδοπούλου, Δ. (2012), *Κοινωνιολογία του αποκλεισμού στην εποχή της παγκοσμιοποίησης*, Αθήνα, Τόπος.
- Τσίγκανου, Ι. (1997), Το “κοινωνικό μειονέκτημα” της παραβατικότητας, στο Σ. Δημητρίου (επιμ.), *Μορφές κοινωνικού αποκλεισμού και μηχανισμοί παραγωγής του*, Αθήνα, Ιδεοκίνηση, σσ. 23-42.
- Τσίγκανου, Ι. (2002), Οι εγκληματολογικές όψεις του κοινωνικού αποκλεισμού, στο Ι. Τσίγκανου (επιμ.), *Οι εγκληματολογικές όψεις του κοινωνικού αποκλεισμού*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, σσ. 15-104.
- Τσίγκανου, Ι. (2015), Ανάλυση περιεχομένου, στο Κ. Ν. Φελλάς & Δ. Μπαλούρδος (επιμ.), *Κοινωνία και έρευνα, Σύγχρονες ποσοτικές και ποιοτικές μέθοδοι*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.
- Τσιώλης Γ., 2014, *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα*, Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική.
- Τσιώλης, Γ. (2018), Θεματική ανάλυση ποιοτικών δεδομένων, στο Γ. Ζαϊμάκης (επιμ.), *Ερευνητικές διαδρομές στις κοινωνικές επιστήμες. Θεωρητικές - Μεθοδολογικές συμβολές και μελέτες περίπτωσης*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Εργαστήριο Κοινωνικής Ανάλυσης & Εφαρμοσμένης Κοινωνικής Έρευνας.
- Χαίδου, Α. (2002), *Το Σωφρονιστικό Σύστημα. Ζητήματα Θεωρίας και Πρακτικής*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

ΚΟΙΝΑ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ. ΜΙΑ ΡΕΑΛΙΣΤΙΚΗ ΟΥΤΟΠΙΑ ΓΙΑ ΕΝΑ ΣΧΟΛΕΙΟ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝ

Σίλια Ραντίτσα,^α Σάσα Δημητριάδου,^β Σοφία Σαρακενίδου,^γ Γιάννης Πεχτελίδης^δ

^α Υποψήφια Διδασκώρισα, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

^β Παιδαγωγός, Ινστιτούτο για τη Θεωρία και Πράξη της Ελευθεριακής Εκπαίδευσης «το Μικρό Δέντρο»

^γ Παιδαγωγός, Ινστιτούτο για τη Θεωρία και Πράξη της Ελευθεριακής Εκπαίδευσης «το Μικρό Δέντρο»

^δ Αναπληρωτής Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης

Περίληψη

Τις τελευταίες δεκαετίες η εκπαίδευση αντιμετωπίζεται περισσότερο ως ατομικό αγαθό και ατομική ιδιοκτησία δυνάμενη να εξαργυρωθεί μελλοντικά στην αγορά εργασίας. Η σχολική εκπαίδευση περιορίζεται στην τεχνοκρατική της λειτουργία και αξιολογείται για την ικανότητά της να αναπαράγει γνώσεις και ταυτότητες και να ικανοποιεί ομοιόμορφα και τυποποιημένα κριτήρια. Με γνώμονα αφενός την επιθυμία για αναζήτηση εναλλακτικών προς αυτή την πορεία και αφετέρου τη θεωρία των κοινών, πραγματοποιήθηκε έρευνα σε μια ελευθεριακή κοινότητα μάθησης των κοινών, προκειμένου να μελετηθούν οι τρόποι που τα παιδιά -ακόμα και από τη βρεφική ηλικία- ενσωματώνουν αξίες όπως η αλληλεγγύη, η αλληλοβοήθεια, η ισότητα, το μοίρασμα, η αυτονομία και παράλληλα παράγουν συλλογικά γνώση μέσω του πειραματισμού. Μελετήθηκαν οι στάσεις των ενηλίκων οι οποίες διευκολύνουν τα παραπάνω. Μέσω της παιδαγωγικής καταγραφής διαπιστώθηκε ότι τα παιδιά συμμετείχαν ενεργά και κατεύθυναν τη διαδικασία της μάθησης με βάση τα ενδιαφέροντά τους χωρίς να εμποδίζονται από περιοριστικούς προκαθορισμένους παιδαγωγικούς στόχους. Ακόμα η ελευθερία κίνησης και οι ποικίλοι τρόποι συμμετοχής έδωσαν την ευκαιρία και στα μικρότερα παιδιά της κοινότητας να συμμετέχουν σε όλες τις διαδικασίες με το χρονορυθμό τους. Τέλος παρατηρήσαμε πως τα παιδιά συμμετέχοντας στην κοινότητα ενσωματώνουν τις αξίες της αλληλεγγύης, της αλληλοβοήθειας και της μη-βίαιης επικοινωνίας, χρησιμοποιούν διάφορα εργαλεία διαχείρισης συγκρούσεων και εφευρίσκουν συνεχώς άλλα.

Λέξεις κλειδιά: Εκπαιδευτικά κοινά, παιδαγωγική καταγραφή, ελευθεριακή εκπαίδευση

COMMONS AND EDUCATION. A REALISTIC UTOPIA FOR A SCHOOL OF COMMONS

Silia Raditsa,^α Sasa Dimitriadou,^β Sofia Sarakenidou,^γ Yannis Pechtelidis^δ

^α PhD Candidate, University of Thessaly

^β Educator, Institute for the Theory and Practice of Libertarian Education “The Little Tree”

^γ Educator, Institute for the Theory and Practice of Libertarian Education “The Little Tree”

^δ Associate Professor, University of Thessaly, Sociology of Education

Summary

In recent decades, education has been increasingly seen as a private good and private property that can be redeemed in the labour market in the future. School education is reduced to its technocratic function, and is evaluated in relation to its ability to reproduce knowledge and identities and to satisfy uniform and standardised criteria. Driven by the desire to seek alternatives to this course of action, but also by the theory of the commons, research was carried out in a libertarian community of learning commons in order to study the ways in which children - even from infancy - embody and perform values such as solidarity, mutual aid, equality, sharing, autonomy, while collectively generating knowledge through experimentation. In addition, the attitudes of adults that enable and reinforce the above were studied. Through the pedagogical documentation it was found that children actively participated and guided the learning process based on their interests without being hindered by restrictive predetermined pedagogical goals. Still the freedom of movement and the diverse ways of participation gave the children in the community the opportunity to participate in all processes at their own pace. Finally, we observed that the children participating in the community embodied the values of solidarity, mutual help and non-violent communication, used conflict management tools in a functional way but also constantly invented others.

Keywords: Educational commons, pedagogical documentation, libertarian education

Εισαγωγή

Η κοινοποίηση (commoning) της εκπαίδευσης έχει σκοπό να δημιουργήσει ρωγμές στην υπάρχουσα νεοφιλελεύθερη, αυταρχική και γραφειοκρατική εκπαίδευση καθώς και να προωθήσει συλλογικές δομές διαχείρισης του κοινού της εκπαίδευσης, που έχουν ως κύριο χαρακτηριστικό την ενδυνάμωση και την ενεργό συμμετοχή των ίδιων των παιδιών στις πολιτικές διαδικασίες. Στο σημείο αυτό τίθεται συχνά το ερώτημα αν μπορούμε να προεικονήσουμε έναν διαφορετικό τρόπο οργάνωσης στην εκπαίδευση ή χρειάζεται να περιμένουμε για ένα πιο συμβατό χρόνο υλοποίησής της, ιδιαίτερα στον ελλαδικό χώρο όπου δεν υπάρχει ευρεία αποδοχή και υλοποίηση των κοινών (commons) γενικότερα αλλά και πιο συγκεκριμένα των εκπαιδευτικών κοινών. Ακριβώς γι' αυτούς τους λόγους η δημιουργία βιώσιμων κοινοτήτων είναι πιο αναγκαία από ποτέ σε αυτήν την καπιταλιστική συνθήκη που ο ατομικισμός και ανταγωνισμός εξισώνεται με τη φύση του ατόμου.

Στο παρόν άρθρο αρχικά παρουσιάζουμε τα βασικά γνωρίσματα των κοινών εξετάζοντας τα ως μια επιθυμία που εμπνέεται από το όραμα για μια ελεύθερη κοινωνία, που βασίζεται στην αλληλοβοήθεια, τη συνεργασία, την αυθεντική επικοινωνία και την ατομική αυτονομία στη συλλογική συμβίωση. Επιπλέον, έχουμε λάβει υπόψη την κριτική που ασκείται στα κοινά και τη θεωρία των κοινών στην εκπαίδευση. Ένα κομμάτι του άρθρου αναφέρεται στην ανάλυση του μεθοδολογικού εργαλείου της παιδαγωγικής καταγραφής, το οποίο επιλέξαμε για τη διεξαγωγή της έρευνας. Ακολουθεί η παρουσίαση των δεδομένων και, τέλος, τα συμπεράσματα σε σχέση με τα ερευνητικά ερωτήματα της μελέτης.

Ξεμπλέκοντας τον κόμπο των κοινών

Τα κοινά αγαθά ή οι κοινοί πόροι αποτελούν τον κοινωνικό πλούτο -τα οποία όταν ιδιοποιούνται από εταιρίες μετατρέπονται σε ακριβά ιδιωτικά εμπορεύματα- και μπορεί να

είναι υλικά όπως ο αέρας, η γη και το νερό ή άυλα όπως η γνώση και η ψηφιακή τεχνολογία. Χαρακτηριστικό των κοινών πόρων είναι πως υπάρχουν αυτονόητα γύρω μας ακόμα και αν δεν το γνωρίζουμε, ήδη κάνουμε ατομική ή συλλογική χρήση αυτών. Η αυτονόητη ύπαρξη των κοινών πόρων δεν μετουσιώνεται αυτόματα στην έννοια του κοινού, παρά μόνο μέσα από την συμμετοχική διαχείριση και δράση, συνδημιουργώντας μια κοινότητα με σκοπό τη διατήρηση, τον εμπλουτισμό, και την από κοινού χρήση του πόρου από τα μέλη της κοινότητας. Ο σκοπός της κοινότητας δεν είναι αυτοαναφορικός, αλλά επιδιώκει να ανοίξει έναν δημόσιο διάλογο για τις διαδικασίες που ακολουθεί και τις αξίες από τις οποίες εμπνέεται και να προτείνει τη δημιουργία αντίστοιχων κοινοτήτων.

Αυτές οι τρεις δυναμικές δημιουργούν ένα δίκτυο αλληλεξάρτησης, τον προαναφερθέντα ζωντανό εν κινήσει οργανισμό, στον οποίο όπως σημειώνει ο Peter Linebaugh (Linebaugh 2014) χρειάζεται να υπάρχει η πολιτισμική παρακαταθήκη και συμφωνία της κοινότητας των ανθρώπων για την κοινή δράση και την διατήρηση του κοινού. Η ιδιαιτερότητα και η μοναδικότητα του κάθε κοινού διατρέχεται από συγκεκριμένες αξίες όπως αυτές τις δημοκρατίας, της αλληλοβοήθειας, της ισοδυναμίας, της αντι-ιεραρχίας, της διαφάνειας, του σεβασμού στον ατομικό ρυθμό, στην προσβασιμότητα κτλ. (Bollier 2016).

Οι κοινωνοί (commoners) είναι τα ενεργά υποκείμενα της κοινότητας που μετέχουν στη συλλογική κατασκευή του παράγειν πόρους με σκοπό την διατήρηση, την αυτοδιαχείριση και τον εμπλουτισμό των κοινών (Bollier 2016, Νταρντό και Λαβάλ 2020). Καθοριστικό στοιχείο διαφοροποίησης των κοινοτήτων που δημιουργούν οι κοινωνοί, από άλλες κοινότητες, πέραν της αυτο-οργάνωσης, είναι πως δεν υπάρχει μια καθολική ταυτότητα των ατόμων, αλλά ένας εσωτερικός κανονισμός που διαμορφώνεται από τα εμπλεκόμενα υποκείμενα, και είναι χρήσιμος και λειτουργικός μέχρι η κοινότητα να τον ανακατασκευάσει, αναγνωρίζοντας ως αναπόσπαστο συστατικό της την διαφοροποίηση. Η μεθοδολογία δεν είναι αυτοσκοπός, ούτε κάποια συμπαγής λύση που μπορεί να παγιωθεί και να οικειοποιηθεί από όλες τις κοινότητες σε όλους τους τόπους και τους χρόνους. Άλλωστε με αυτόν τον τρόπο θα χανόταν η δυναμική της φαντασίας του εκάστοτε οργανισμού (Graeber 2004). Χωρίς να αποκλείονται οι διαφοροποιήσεις που μπορεί να οδηγήσουν σε δίπολα, σε συγκρούσεις και εξουσιαστικές σχέσεις, οι αξίες έρχονται να ξανα-ρυθμίσουν τη συλλογική ζωή. Η ύπαρξη των αντιφάσεων και η αντιμετώπιση των κυρίαρχων κανονιστικών στερεότυπων (εθνοτικά, έμφυλα, ηλικιακά και ταξικά) μέσα στις σχέσεις των μελών της ομάδας, υπενθυμίζουν τη συνεχόμενη ανάγκη για αυτοεκπαίδευση και συλλογική αυτομόρφωση. Με τις οριζόντιες αντι-ιεραρχικές, από τα κάτω διαδικασίες συμμετοχής και λήψης αποφάσεων, σύμφωνα με τις ελευθερίες και τα όρια που διέπουν την κάθε κοινότητα, τα άτομα κατασκευάζουν τις πρακτικές κοινοποίησης (commoning practices) και αναπαράγουν τα κοινά μέσω των αμοιβαίων καθηκόντων και υποχρεώσεων (De Angelis 2013). Τα δρώντα υποκείμενα συλλογικοποιούν τις γνώσεις και τις φαντασίες τους από τη θεωρία στην πράξη, χωρίς ή με την ελάχιστη δυνατή θεσμική και κρατική καθοδήγηση, γι' αυτό πολλές φορές αυτές οι κινήσεις έχουν και τις αντίστοιχες κατασταλτικές απαντήσεις από την αγορά και το κράτος ή ενσωματώνονται στον κρατικό έλεγχο (Νταρντό και Λαβάλ 2020). Σκοπός δεν είναι η γαλούχηση νέων επαναστατών, αλλά η καταγραφή της καθημερινότητας σε μια κοινότητα που συναποφασίζεται μια κοινή κατεύθυνση. Χαρακτηριστικά της παιδαγωγικής διαδικασίας του κοινωνείν αποτελούν η απελευθέρωση και η εξερεύνηση, ένας αμφίπλευρος τρόπος έκφρασης, μάθησης και επικοινωνίας, δημιουργώντας έτσι μια καθημερινότητα στην οποία η ηλικία, το φύλο, η φυλή, η θρησκεία ή οποιοδήποτε δόγμα ή διάκριση δεν έχει καμία σχέση και θέση με τη ζωή και τον πολιτισμό που επιθυμεί να παράξει.

Η θεωρία των κοινών είναι απλή, χωρίς να νοείται ως απλοϊκή. Βρίσκεται σε αμφίδρομη σχέση με την πολιτική πράξη, χωρίς να προτείνει κάποια συγκεκριμένη μεθοδολογία που να γενικεύει τη δράση, ορίζεται ως μια ανοιχτή πρόσκληση για έρευνα, δικτύωση και δράση στο εδώ και στο τώρα, σε ένα πλαίσιο πολιτικών αγώνων για τον

επαναπροσδιορισμό δημοκρατικών θεωριών και πρακτικών και ως αντιπρόταση στην κυρίαρχη καπιταλιστική αφήγηση (Bollier 2016, Νταρντό και Λαβάλ 2020).

Τα κοινά έχουν οριστεί στο παρελθόν ως «τα δημόσια αγαθά» για την «κοινή ωφέλεια». Όμως, σύμφωνα με το ριζοσπαστικό κομμάτι των υποστηρικτών/ριών του, το κοινό έρχεται σε σύγκρουση τόσο με το ιδιωτικό όσο και με το δημόσιο, καθώς το κρατικό/δημόσιο ολοένα και «παραχωρεί» «τα δημόσια αγαθά» στον ιδιωτικό τομέα με τις συνέπειες που προκύπτουν από την εκμετάλλευση και την κερδοσκοπία των τοπικών και πολυεθνικών εταιριών (Νταρντό και Λαβάλ 2020).

Ο ελάχιστος προσδιορισμένος σκοπός των κοινών είναι η δημιουργία μη εμπορευματοποιημένων ζωνών μέσα από τις διαδικασίες της αυτοδιαχείρισης. Μέσα από τις ποικίλες εκφράσεις των κοινών κάποιες ομάδες στοχεύουν σε ένα διαφορετικό τρόπο προστασίας, παραγωγής, διαμοιρασμού, κάποιιοι/ες κοινωνοί ασχολούνται με το συγκεκριμένο κοινό, άλλες ομάδες μπορεί να προσπαθούν μια συνεργασία με θεσμικούς φορείς, άλλες όχι, άλλες ομάδες κοινωνιών επανανοηματοδοτούν τα κοινά σαν έναν τρόπο μετασχηματισμού του υπάρχοντος και αμφισβήτησης του νεοφιλελεύθερου κράτους και της καπιταλιστικής οικονομίας, άρρηκτα συνδεδεμένου με την οικολογία (Νταρντό και Λαβάλ 2020). Μολονότι υπάρχουν αποκλίσεις και διακυμάνσεις σε σχέση με τους σκοπούς των κοινών, η διακριτή ομοιότητά τους βρίσκεται στο γεγονός πως απορρίπτουν ξεκάθαρα τις ανταγωνιστικές εμπορικές σχέσεις της καπιταλιστικής αγοράς και του κράτους εις βάρος των άμεσα εμπλεκόμενων ατόμων, καθώς επίσης στέκονται κριτικά απέναντι στην ανθρωποκεντρική εξήγηση του κόσμου και προτείνουν μια οικοκεντρική σκοπιά, ακυρώνοντας περιχαράξεις όπως οικολογικό και κοινωνικό, πολιτισμός και φύση, άνθρωπος και έμβια όντα. Στον αντίποδα προσεγγίζουν έναν κριτικά ολιστικό τρόπο ύπαρξης και συμβίωσης με χαρακτηριστικά αλληλοβοήθειας και σεβασμού (Μπούκτσιν και Ρόμπερτς 1987, Κροπότκιν 2005).

Τα κοινά υπήρξαν από πολύ παλιά, ωστόσο αναδύθηκαν ξανά στην δεκαετία του '90 μαζί με τα κινήματα της οικολογίας και της αντι-παγκοσμιοποίησης, όχι σαν μια νέα ιδεολογία ή σαν μια πρωτοπορία, αλλά σαν μια αντίσταση στον καπιταλισμό (Νταρντό και Λαβάλ 2020, Κιουπκιολής 2014). Παγκόσμια κοινωνικά κινήματα επηρεάστηκαν από την θεωρία αυτή με χαρακτηριστικότερα των Ζαπατίστας και το κίνημα Occupy Wall Street του 2011, τα οποία με την σειρά τους ενέπνευσαν και εμπλούτισαν ευρύτερα τοπικά και παγκόσμια κινήματα. Επίσης, η λογική και ηθική των κοινών μεταφέρθηκε και σε χώρους της εκπαίδευσης, η οποία αναδιοργανώθηκε από τους εμπλεκόμενους κοινωνούς (παιδαγωγοί, εκπαιδευτικοί, παιδιά και γονείς) με γνώμονα τις κοινές αξίες της ομότιμης διακυβέρνησης και μάθησης, της φροντίδας του εαυτού και των άλλων, του μοιράσματος και της ισότιμης συνεργασίας (Πεχτελίδης 2020).

Τα σχολεία με στοιχεία από τη θεωρία των κοινών σε παγκόσμιο επίπεδο δεν εμφανίστηκαν στις μέρες μας σαν τυχαία συμβάντα, αλλά υπάρχουν σε μια ιστορική συνέχεια. Συγκεκριμένα, στον ελλαδικό χώρο υπήρξαν ήδη από την μεταπολίτευση μέχρι και σήμερα σε μια πορεία προς τον εκδημοκρατισμό της εκπαίδευσης μέσω συλλογικών διαδικασιών. Είτε σε συστημικό επίπεδο είτε σε εξωθεσμικό, είτε ως δομές τυπικής ή άτυπης εκπαίδευσης, τα σχολεία αυτά ήρθαν σαν απάντηση στην παραδοσιακή εκπαίδευση σε διπλό επίπεδο τόσο της οργάνωσης όσο και της διαδικασίας της μάθησης (Arendt 2012). Μόνο που οι ιστορίες αυτές των σχολείων με τις διαφορετικές παιδαγωγικές προσεγγίσεις που ακολουθούν έχουν αποσιωπηθεί συστηματικά από την κυρίαρχη αφήγηση της ιστορίας της εκπαίδευσης. Τα σχολεία των κοινών, χωρίς να ανήκουν σε μια ομογενοποιημένη κατηγορία, τοποθετούνται σε μια παρένθεση. Ο λόγος είναι πως προτάσσουν μια αλλιώςτική εκπαίδευση -πέρα από την παραδοσιακή εκπαίδευση- τόσο στις αξίες όσο και στις διαδικασίες της μάθησης. Θα αποπειραθούμε να διερευνήσουμε την εφαρμογή της θεωρίας των κοινών στο εκπαιδευτικό πλαίσιο με ιδιαίτερη έμφαση στην πρόταση των κοινών για την αυτο-οργάνωση της εκπαίδευσης αλλά και των άλλων πόρων, πέρα από την κυρίαρχη αφήγηση για τη διαχείριση των εκπαιδευτικών πόρων μέσω είτε του

ιδιωτικού είτε του δημόσιου κρατικού σχολείου. Πέρα από το δίπολο ιδιωτικό και δημόσιο, υπάρχει η συλλογική δράση. Η άμεση συμμετοχή των εμπλεκόμενων στη διαχείριση του εκάστοτε αγαθού αμφισβητεί τη μανιχαϊστική αντίληψη της κρατικής ή ιδιωτικής διαχείρισης.

Παρακάμπτοντας τα παραπάνω δίπολα της ιδιωτικής κερδοσκοπίας ή της συγκεντρωτικής γραφειοκρατίας, αναδύεται η ιδέα των κοινών, η οποία θεμελιώνεται μέσα από συλλογικές, αντι-ιεραρχικές διαδικασίες, όπου το άτομο είναι ισοδύναμο μέλος της κοινότητας με σκοπό την ατομική και κοινοτική χειραφέτηση (Πεχτελίδης 2020). Σε αυτό το πλαίσιο, τα κοινά θεσπίζονται από τους μετέχοντες (τα παιδιά και τους ενήλικες) στη βάση της αυτοδιαχείρισης, της ατομικής αυτονομίας και της αλληλοβοήθειας στην κοινότητα. Η αυτοδιεύθυνση της γνώσης και της μάθησης του ατόμου συμβαδίζει με την αυτοδιάθεση του ατόμου στην κοινότητα με σκοπό την συλλογική αυτορρύθμιση.

Η ανάδυση και ανάπτυξη των εκπαιδευτικών κοινών οδήγησε αρκετούς/ές ερευνητές και ερευνήτριες και εκπαιδευτικούς/εκπαιδευτές να ασχοληθούν συστηματικά με τη μελέτη της δυναμικής τους για τον προοδευτικό μετασχηματισμό της εκπαίδευσης και της κοινωνίας (Bourassa 2017, Collet-Sabe and Ball 2022, Korsgaard 2018, Lewis 2012, Means et al 2017, Pechtelidis 2018 2020 2022, Pechtelidis and Kiourkiolis 2020).

Η συνάντηση του Μικρού Δέντρου με τα εκπαιδευτικά κοινά

Το 2020 οι Πεχτελίδης και Κιουρκιολής παρουσιάζουν την έρευνα με τίτλο “Η εκπαίδευση ως κοινό, τα παιδιά ως κοινωνοί” (Pechtelidis and Kiourkiolis 2020), η μελέτη περίπτωσης της κοινότητας του Μικρού Δέντρου. Η έρευνα αυτή έρχεται να προστεθεί σε μια σειρά ερευνών και άρθρων που από το 2015 έχει ανοίξει μια δημόσια συζήτηση για τα εκπαιδευτικά κοινά τόσο στον ακαδημαϊκό όσο και στον κινηματικό κόσμο και βρίσκεται σε μια σχέση μοιράσματος και ανατροφοδότησης.

Το “Μικρό Δέντρο που θα γίνει δάσος”, είναι ένα αυτο-οργανωμένο κοινοτικό παιδαγωγικό εγχείρημα που λειτουργεί με τις αξίες της ελευθεριακής εκπαίδευσης και της βιωματικής μάθησης. Ξεκίνησε τη λειτουργία του τον Ιανουάριο του 2014 στην περιοχή της Θεσσαλονίκης. Εμπνέεται από μια εκπαίδευση που σε πρώτο επίπεδο ξεκινάει από τον σεβασμό στην ατομικότητα του κάθε παιδιού, στους προσωπικούς του ρυθμούς, στις ανάγκες και τις επιθυμίες του. Σε δεύτερο επίπεδο συνεχίζεται με το βίωμα της αμεσοδημοκρατικής κοινότητας, με εργαλεία τη συνεκπαίδευση, την αλληλοβοήθεια και τη συμμετοχή στη συλλογική ζωή. Αναπόσπαστο μέρος της παιδαγωγικής διαδικασίας τίθεται και ο αγώνας να αποκτήσουν ορατότητα τέτοιου είδους εκπαιδευτικά εγχειρήματα και να ανοίξει ένας δημόσιος διάλογος για την δυνατότητα δημιουργίας νέων, που εμπνέονται από την αυτο-οργάνωση στην αμεσοδημοκρατική κοινότητα.

Οι διαδικασίες που χρησιμοποιούνται για τη λειτουργία του συγκεκριμένου σχολείου είναι οι συνελεύσεις, ο αναστοχασμός/απολογισμός, οι αυτομορφωτικές διαδικασίες και ο εσωτερικός κανονισμός. Πρόκειται για μια πρόταση οργάνωσης μιας σχολικής κοινότητας με τα χαρακτηριστικά της οριζοντιότητας, της ελευθερίας και της συμμετοχής. Για να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη οι ανάγκες, οι επιθυμίες, τα προβλήματα που προκύπτουν μέσα και έξω από τη σχολική κοινότητα, υπάρχει ο κατάλληλος χώρος και χρόνος για να μπορούν να εκφραστούν και να συζητηθούν. Συγχρόνως, υπάρχει ένα συλλογικό όργανο λήψης αποφάσεων που δίνει τη δυνατότητα στα παιδιά, ως άτομα και μέλη μιας ομάδας, να συμμετέχουν ενεργά, να λύνουν τις διαφορές τους, να θέτουν τις διαφωνίες τους και τα όριά τους. Τα παιδιά δεν ζουν σε ένα κοινωνικο-πολιτικό κενό, είναι δέκτες τον κανονιστικών στερεότυπων της κοινωνίας, αντικατοπτρίζουν τα πατριαρχικά και καπιταλιστικά στερεότυπα και καλούνται να διαχειριστούν αυτά τα ζητήματα από την πρώτη παιδική ηλικία. Στο Μικρό Δέντρο δεν υποστηρίζουν πως δημιουργούν ένα πλαίσιο στο οποίο δεν υπάρχουν αυτά τα στερεότυπα και οι ανισότητες, αλλά πως γίνεται μια προ-

σπάθεια να υπάρχει επαγρύπνηση από τις μετέχουσες, σε θεωρία και πράξη σε σχέση με τα κανονιστικά στερεότυπα που αναπαράγουν.

Παιδαγωγική καταγραφή στο Μικρό Δέντρο

Η κοινότητα του Μικρού Δέντρου συνεχίζει να συναντιέται και να ερευνά τα εκπαιδευτικά κοινά μαζί με αλλά και άλλες/ους ερευνήτριες και παιδαγωγούς, που εμπνέονται από αυτή τη θεωρία, και ειδικότερα στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Εκπαιδευτικοί χώροι των κοινών. Διασχίζοντας περιφράξεις και αντιστρέφοντας ανισότητες – SMOOTH» το οποίο χρηματοδοτείται από το Ευρωπαϊκό πρόγραμμα έρευνας και καινοτομίας Horizon 2020, GA 101004491.

Με τη συμμετοχή στο πρόγραμμα αυτό δόθηκε η ευκαιρία στην παιδαγωγική ομάδα να εκπαιδευτεί περαιτέρω πάνω σε συνδιαμορφωτικά εργαλεία σχεδιασμού της μαθησιακής διαδικασίας όπως αυτό της «παιδαγωγικής καταγραφής» αλλά και να καταγράψει πιο συστηματικά τα όσα συμβαίνουν σε μια κοινότητα παιδιών 2- 4 ετών που συμβιώνουν και συμμετέχουν σε ένα ελευθεριακό πλαίσιο των κοινών στη φύση.

Το εργαλείο της «παιδαγωγικής καταγραφής», έχει χρησιμοποιηθεί στα σχολεία Reggio Emilia (Dahlberg, Moss, and Pence 1999). Τα εργαλεία που χρησιμοποιούνται για την καταγραφή των ενδιαφερόντων των παιδιών μέσω της παρατήρησης του ελεύθερου παιχνιδιού ποικίλουν και μπορεί να περιλαμβάνουν χειρόγραφες σημειώσεις των συνοδών και των παιδιών, για όσα λέγονται και γίνονται, ηχογραφήσεις και βίντεο από την πρωινή καθημερινότητα, φωτογραφίες και έργα των παιδιών. Με τη χρήση των ποικίλων αυτών μέσων, δίνεται η ευκαιρία να καταγράψουμε τι κάνουν και τι λένε τα παιδιά αλλά και τι κάνουν και λένε οι συνοδές σε σχέση με τα παιδιά και την εκπαιδευτική διαδικασία. Αυτή η μεθοδολογία περιλαμβάνει τη χρήση αυτού του υλικού ως μέσο προβληματισμού, για όλες τις συμμετέχουσες πάνω στην παιδαγωγική διαδικασία, μέσα από ένα αυστηρό, μεθοδικό και δημοκρατικό τρόπο. Η διαδικασία αυτή αφορά κυρίως την προσπάθεια να δούμε και να κατανοήσουμε τι ακριβώς συμβαίνει στην παιδαγωγική διαδικασία και τι μπορεί να κάνει το παιδί πέρα από προκαθορισμένα πλαίσια προσδοκιών και κανόνων.

Πιο συγκεκριμένα, υπάρχουν λήψεις φωτογραφιών σε εξωτερικούς χώρους εάν τα παιδιά εξερευνούν κάτι νέο ή προκαλούν τον εαυτό τους με έναν νέο τρόπο ή αν τα παιδιά το ζητήσουν (η ομάδα των παιδιών γνωρίζει πώς χρησιμοποιείται η καταγραφή ώστε να τους δίνεται η εξουσία πάνω σε ό,τι είναι σημαντικό για αυτά και όχι πάντα η αντίληψή από τους ενήλικες για το τι είναι σημαντικό στην ανάπτυξή τους).

Μέσω αυτής της συστηματικής και πολύπλευρης καταγραφής δίνεται η δυνατότητα στην παιδαγωγική ομάδα να αναλύσει και να συζητήσει το υλικό τόσο στις συνελεύσεις της, όσο και με τα παιδιά αλλά και με άλλα υποκείμενα της εκπαιδευτικής διαδικασίας (π.χ. γονείς). Ως εκ τούτου, δημιουργείται ένα πεδίο όπου οι εμπλεκόμενες μπορούν να αναπτύξουν γνώση και κατανόηση για τον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά μαθαίνουν και παράγουν νοήματα αλλά και τον τρόπο με τον οποίο “χτίζεται” η έννοια του παιδιού μέσα από τις ενέργειες των συνοδών. Το υλικό που συλλέγεται, θα διατηρηθεί και θα αποτελέσει αντικείμενο περαιτέρω επεξεργασίας, καθώς αποτελεί ζωντανό αρχείο της παιδαγωγικής πρακτικής. Επομένως, η διαδικασία της παιδαγωγικής καταγραφής λειτουργεί ως τρόπος επανεξέτασης παλαιότερων εμπειριών και δημιουργεί νέες ερμηνείες και ανακατασκευές του τι συνέβη στο παρελθόν (Dahlberg, Moss, and Pence 1999). Αυτό προϋποθέτει, ωστόσο, οι ενήλικες να βρισκόμαστε σε συνεχή προβληματισμό και αναστοχασμό, κάτι που θέτει υψηλές απαιτήσεις αλλά μπορεί επίσης να λειτουργήσει ως πρόκληση και έμπνευση για βαθύτερη εμπλοκή.

Η παιδαγωγική καταγραφή, η οποία επιτρέπει τον αυτο-προβληματισμό, δεν αντιλαμβάνεται την παρατήρηση ως τη χαρτογράφηση κάποιας καθολικής και αντικειμενικής κοινωνικής πραγματικότητας, αλλά ως μια διαδικασία συν-κατασκευής που είναι ενσω-

ματωμένη σε συγκεκριμένες χωρο-χρονικές καταστάσεις. Εν ολίγοις, συν-κατασκευάζουμε και συν-παράγουμε την καταγραφή, ως ενεργά υποκείμενα και συμμετέχουσες. Η παιδαγωγική καταγραφή, επομένως, μπορεί να λειτουργήσει ως εργαλείο για τη δημιουργία μιας κριτικής και αναστοχαστικής πρακτικής, που θα αμφισβητήσει τους κυρίαρχους λόγους και θα κατασκευάσει αντίθετους.

Τέλος, φέρνοντας την παιδαγωγική διαδικασία στο προσκήνιο και καθιστώντας τη θέμα αμεσοδημοκρατικού και ανοιχτού διαλόγου, η παιδαγωγική καταγραφή παρέχει τη δυνατότητα ανάδειξης της δυναμικής αλλά και των περιορισμών του έργου των ελευθεριακών περιβαλλόντων προσχολικής εκπαίδευσης των κοινών.

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Διερευνώντας πώς τα παιδιά κατασκευάζουν τη γνώση δημιουργώντας αυτόνομες ομάδες μάθησης και παρατηρώντας συστηματικά τη συμπεριφορά και τα σχόλια των παιδιών παρατηρούμε ότι τα πλαίσια της μάθησης διευρύνονται για να συμπεριλάβουν και άλλα αντικείμενα που δεν ανήκουν απαραίτητα σ' αυτό που θα ονομάζαμε αναλυτικό πρόγραμμα του σχολείου, δεν είναι δηλαδή τα συνήθη γνωστικά αντικείμενα. Στις ομάδες αυτές μπορεί τα παιδιά να επεξεργάζονται μία πληθώρα ζητημάτων όπως τη ζωή των ζώων και των φυτών που ζουν στον αγρό, τις λειτουργίες του ανθρώπινου σώματος, τις ονομασίες των γεννητικών οργάνων, το βιολογικό και το κοινωνικό φύλο, τη διαδικασία λήψης μιας απόφασης, την αγάπη, τη φιλία και άλλα πολλά. Σ' ένα περιβάλλον που προσφέρει ελευθερία κίνησης και δράσης, καθώς και μία πληθώρα ερεθισμάτων, παρατηρούμε ότι τα παιδιά δημιουργούν μικρές ομάδες, με ή χωρίς την παρουσία ενήλικα μέσα από τις οποίες επεξεργάζονται όλα αυτά τα ζητήματα. Μπορούν να το κάνουν αυτό είτε συγκεντρώνοντας τις πληροφορίες που ήδη έχουν, είτε αναζητώντας καινούργιες (χρησιμοποιώντας τον ενήλικα ως πηγή πληροφοριών), είτε και με άλλους τρόπους όπως συμβολικό παιχνίδι και καλλιτεχνική έκφραση.

Όπως παρατηρούμε και από τα παραπάνω, ο ρόλος του ενήλικα σε αυτήν την διαδικασία είναι να βοηθήσει τα παιδιά να συγκεντρώσουν τις πληροφορίες που ήδη γνωρίζουν, να δημιουργήσει νέα ερωτήματα, να προτείνει τρόπους διερεύνησης των ερωτημάτων αυτών και αναζήτησης πηγών και τέλος να δώσει τις πληροφορίες που γνωρίζει για το θέμα.

Πολλές φορές οι αυτόνομες ομάδες μάθησης μπορεί να επεξεργαστούν ένα θέμα φέρνοντάς το στην παιδική συνέλευση και εκεί έχουν τη δυνατότητα -είτε τα παιδιά είτε οι ενήλικες- να προτείνουν την επίσκεψη σε κάποιο χώρο που να επιτρέπει την περαιτέρω επεξεργασία του ζητήματος με βιωματικό τρόπο. Τους τελευταίους μήνες αυτό πραγματοποιήθηκε δύο φορές με τις επισκέψεις στο πρώην στρατόπεδο του Παύλου Μελά όπου είχαμε την ευκαιρία να παρατηρήσουμε διάφορα οχήματα που δούλευαν σε ένα εργοτάξιο, καθώς και στο μουσείο των τρένων όπου επιβιβαστήκαμε σε παλιά βαγόνια και είδαμε την εξέλιξη των τρένων μέσα στα χρόνια. Οι δύο εκδρομές προέκυψαν από το ενδιαφέρον των παιδιών για τα φορτηγά και τα τρένα αντίστοιχα. Μετά από κάθε εκδρομή επιστρέφουμε στην παιδική συνέλευση όπου εκεί παιδιά και συνοδές μπαίνουμε στη διαδικασία αναστοχασμού της υλοποίησης της απόφασής μας. Τα παιδιά έχουν όσο χρόνο χρειάζονται για να πάρουν τον λόγο και να μοιραστούν την εμπειρία και τις εντυπώσεις τους από την εκδρομή.

Ένα δεύτερο ερευνητικό ερώτημα που επεξεργαζόμαστε είναι το πώς τα παιδιά διαχειρίζονται τις συγκρούσεις που προκύπτουν μεταξύ τους. Στο περιβάλλον του Μικρού Δέντρου προσπαθούμε βιωματικά να εξερευνούμε με τα παιδιά τις αξίες της αλληλεγγύης, της αλληλοβοήθειας και της μη-βίαιης επικοινωνίας. Μοιραζόμαστε λοιπόν με τα παιδιά εργαλεία επικοινωνίας προτείνοντάς τους διάφορους τρόπους με τους οποίους μπορούν να ζητήσουν αυτό που θέλουν, να εκφράσουν το συναίσθημά τους ή να θέσουν

τα όριά τους. Μέσω της παιδαγωγικής καταγραφής παρατηρούμε με μεγάλο ενδιαφέρον ότι τα παιδιά όχι μόνο χρησιμοποιούν τα εργαλεία αυτά με λειτουργικό τρόπο αλλά ότι εφευρίσκουν και άλλα, δικά τους αλλά και ακόμα βλέπουμε συχνά κάποιο παιδί να παίζει τον ρόλο του διαμεσολαβητή-ήτριας προκειμένου να βοηθήσει άλλα παιδιά στην επίλυση μιας σύγκρουσης. Άλλες φορές επίσης παρατηρούμε ότι η σύγκρουση δεν επιλύεται άμεσα, αλλά τα παιδιά χρειάζονται χρόνο προκειμένου να εκφράσουν αυτό που θέλουν.

Γ2 προς Γ9: Μπορώ να έχω λίγη κόλλα; Ναι, λέει. Ο Γ4 παίρνει λίγο μοβ από την Γ9, ο Γ3 παίρνει το σφυρί και ο Γ10 το τραβάει. Το τραβούν και οι δύο. Ο Γ3 το παίρνει, ο Γ10 κλαίει και ο Γ3 του το δίνει.

Η Γ9 ζητάει από τον Γ10 το καπάκι και ο Γ3 του το δίνει. Η Γ9 εξηγεί για μια βάρκα στην οποία μπήκε με τη μαμά της. Ο Γ9 φωνάζει και δεν την αφήνει να μιλήσει. Ο Γ4 ρωτά την Γ9 πότε θα τελειώσει με το καπάκι και εκείνη λέει σε δύο λεπτά.

Ο Γ4 λέει στον Γ3 να πάρει κι αυτός κάποιο χρώμα, ενώ ο Γ3 εξηγεί ότι αυτό που έχει ο Γ4 είναι ροζ. Λέει ότι έκανε το ροζ σκούρο μωβ αλλά θέλει ροζ. Γ10: Γ4, το ξέρεις ότι πρέπει να το μοιραστούμε; Γ3: Του το είπα αλλά δεν με άκουσε. Γ10: Θέλει ροζ!

Ο Γ3 φεύγει για να ζητήσει βοήθεια και επιστρέφει ενώ η Γ9 λέει ότι χρειάζεται νερό και ο Γ10 πηγαίνει να το φέρει. Επιστρέφει και παίρνει το βάζο του Γ4. Δεν του το δίνει και του εξηγεί ότι όταν τελειώσει θα το βάλει μπροστά του για να το πάρει.

Τέλος, το τρίτο ερευνητικό ερώτημα που επεξεργαζόμαστε είναι η συμμετοχή των μικρότερων παιδιών στις διαδικασίες αυτές. Θέλουμε να δούμε αν και με ποιον τρόπο συμμετέχουν στις αυτόνομες ομάδες μάθησης και στη διαδικασία επίλυσης συγκρούσεων τα παιδιά 2 χρονών που πολλές φορές δε μοιράζονται ακόμα με τα υπόλοιπα το εργαλείο του λόγου. Αυτό που προκύπτει μέχρι στιγμής από την ερευνητική διαδικασία είναι ότι τα παιδιά αυτά συμμετέχουν με ποικίλους τρόπους στις διαδικασίες αυτές.

Κατά τη διάρκεια μιας εκδρομής σε εργοτάξιο παιδιά από 2 έως 4 ετών δημιουργούν μια συμμετοχική ομάδα μάθησης.

Στο χώρο που μαζεύεται η κοινότητα υπάρχει μια χειροκίνητη μπετονιέρα. Ο Α2 βάζει πέτρες μέσα στην μπετονιέρα μαζί με τις/τους Α5 και Κ3. Μαζεύουν πέτρες και τις ρίχνουν μέσα. Βάζουν και χορτάρια.

Έρχεται και ο Α8 και ο Α2 του δείχνει το τιμόνι της μπετονιέρας. Ο Α5 πάει να γυρίσει το τιμόνι και ο Α2 του λέει όχι, το κάνουν μαζί, έρχονται και ενήλικες και συζητάνε για το τιμόνι της μπετονιέρας και των άλλων οχημάτων, κάτι που τους έχει από μέρες τραβήξει την προσοχή και ανυπομονούν να δουν από κοντά.

Σ' ένα περιβάλλον που επιτρέπει την ελευθερία κίνησης παρατηρούμε τα παιδιά αυτά συχνά να έρχονται για να συμμετάσχουν για όσο χρόνο μπορούν στις διάφορες ομάδες που δημιουργούνται και ύστερα φεύγουν ή συχνά παρατηρούν από μακριά και εμπλέκονται με έναν δικό τους, συχνά μη λεκτικό τρόπο. Επίσης, συνήθως εμπλουτίζουν το λεξιλόγιό τους με νέες λέξεις γύρω από τα ζητήματα που επεξεργαζόμαστε. Τα παιδιά προσπαθούν να επαναλάβουν τις λέξεις αυτές, ακόμα και τις πιο δύσκολες όπως "γαιοσκώληκας".

Συμπεράσματα

Η παιδική ηλικία είναι μια αυτόνομη περίοδος στη ζωή του ατόμου και όχι μια προετοιμασία μετάβασης στη μελλοντική ενήλικη ζωή, είναι μια ειδική περίοδος με ειδικά χαρακτηριστικά και ειδικά προβλήματα. Σ' ένα ελευθεριακό περιβάλλον των κοινών, το παιδί μπορεί να λειτουργήσει σύμφωνα με τα εσωτερικά του κίνητρα και τις επιθυμίες του για να δομήσει τον εαυτό του και να κατανοήσει τους άλλους. Ο δρόμος για την αυτονομία και την ελευθερία δε διδάσκεται, αλλά μαθαίνεται μόνο από το προσωπικό βίωμα και τη

συλλογική ευθύνη. Δε θα πρέπει να συγχέεται η ατομική αυτονομία στην ελευθεριακή παιδαγωγική με αυτή της εξειδίκευσης από την φιλελεύθερη οπτική. Η αυτονομία του ατόμου έχει κεντρικό ρόλο με την έννοια της προσωπικής ευθύνης και της ελεύθερης επιλογής. Το άτομο αν και μοναδικό δεν βρίσκεται μόνο του στην διαδικασία μάθησης. Οι μαθητές/ριες δουλεύουν ελεύθερα σε μικρές ομάδες (αρχή της συνεκπαιδευσης) σύμφωνα με τα προσωπικά τους ενδιαφέροντα και στόχους. Πρώτα, προκύπτει με τη συνοδεία των ενηλίκων η ανάδυση των επιθυμιών, έπειτα δημιουργείται η ομάδα και θέτει τους στόχους της και, τέλος, γίνεται η αυτοαξιολόγηση/αυτοδιόρθωση. Ανάλογα με την ηλικία του παιδιού και τον προσωπικό του ρυθμό, το άτομο μπορεί να επιλέξει ατομική ή ομαδική δραστηριότητα, χωρίς να είναι υποχρεωτική καμιά από τις δυο.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η διαδικασία της μάθησης δεν είναι μια ουδέτερη συνθήκη ή μια συγκεκριμένη μεθοδολογία που σκοπό έχει τη λεγόμενη αγωγή του πολίτη. Αυτή η διαδικασία, σε πλαίσια που το επιτρέπουν και το ενισχύουν, φαίνεται να είναι συνεχώς μεταβαλλόμενη, ενεργή, και πειραματική ακολουθώντας και εμπειριάζοντας τα ενδιαφέροντα των ατόμων, τη διάχυση τους στην κοινότητα αλλά και τις σχέσεις μεταξύ των μελών της.

Η παιδαγωγική των κοινών δεν έχει ενιαίες συνταγές, το κάθε άτομο δομεί τον εαυτό του και έχει ευθύνη του εαυτού του, έτσι το σχολείο και η μάθηση δεν είναι το μεταβατικό στάδιο, αλλά η ίδια ζωή (Suissa 2009) σε ένα σχολείο όπου το κάθε παιδί μπορεί να είναι ο εαυτός του, να συμμετέχει ισότιμα σε αμεσοδημοκρατικές διαδικασίες μάθησης και να εκφράζεται, πέρα από δόγματα, ρασισμούς και στερεότυπα που αφορούν την ηλικία του.

Μέσα από την παρούσα μελέτη αντιλαμβανόμαστε πως είναι αναγκαίο να συνεχιστούν και να διερευνηθούν οι εμπειρικές μελέτες σε περιβάλλοντα που πειραματίζονται ή εφαρμόζουν τα εκπαιδευτικά κοινά. Με τον τρόπο αυτό θα μπορέσουν να γνωστοποιηθούν οι διαφορετικοί τρόποι και διαδικασίες με τις οποίες μπορεί να προσεγγιστεί η κοινοποίηση της εκπαίδευσης αλλά και θα εμπλουτιστεί η ελληνική βιβλιογραφία σε σχέση με το ζήτημα δίνοντας τη δυνατότητα σε όλο και περισσότερα άτομα να έρθουν σε επαφή με τη θεωρία και την πράξη των εκπαιδευτικών κοινών. Οι περιορισμοί που αντιμετωπίσαμε αφορούσαν τον περιορισμένο αριθμό παιδιών που συμμετέχουν σε ένα ελευθεριακό εγχείρημα των κοινών, ένα γεγονός που αφενός δημιουργεί προβληματισμούς πάνω στη μακροχρόνια βιωσιμότητα τέτοιων εγχειρημάτων και αφετέρου ενδυναμώνει τη θέση που εκφράστηκε παραπάνω σε σχέση με την εξάπλωση και την απήχηση των εκπαιδευτικών κοινών στον ελλαδικό χώρο.

Σημειώσεις

1. Η έρευνα αυτή αποτελεί μέρος του ερευνητικού προγράμματος «Εκπαιδευτικοί χώροι των κοινών. Διασχίζοντας περιφράξεις και αντιστρέφοντας ανισότητες – SMOOTH» η οποία χρηματοδοτείται από το Ευρωπαϊκό πρόγραμμα έρευνας και καινοτομίας Horizon 2020, GA 101004491.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Bollier, D. (2016), *Κοινά. Μια σύντομη εισαγωγή*, Αθήνα, Angelus Novus.
- De Angelis, M. (2013), *Περιφράξεις και κρίσεις*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις των Ξένων.
- Graeber, D. (2004), *Απόσπασμα μια Αναρχικής Ανθρωπολογίας*, Αθήνα, Στάσει Εκτίπτοντες.
- Κιουπκιολής, Α., Κοσμά, Υ. και Πεχτελίδης, Γ. (2015), *Θεωρία του Λόγου. Δημιουργικές εφαρμογές*, Αθήνα, Gutenberg.
- Κροπότικιν, Π. (2005), *Αγροί, εργοστάσια, εργαστήρια*, Θεσσαλονίκη, Νήσος.

Νταρντό, Π. και Λαβάλ, Κ. (2020), *Κοινό. Δοκίμιο με την επανάσταση του 21ο αιώνα*, Αθήνα, Εκκρεμές.

Ξενογλώσση βιβλιογραφία

Bourassa, G. N. (2017), *Towards an elaboration of the pedagogical common*. In A. Means, D., R. Ford, and G. Slater (Eds.), *Educational commons in theory and practice*, New York, Palgrave Macmillan, pp. 75–93.

Collet-Sabé, J. and Ball, St. J. (2022), *Beyond School. The challenge of co-producing and communing a different episteme for education*, *Journal of Education Policy*, Published online: 15 Dec 2022.

Dahlberg, G. and Moss, P. (2005), *Ethics and Politics in Early Childhood*, London, Routledge.

Dahlberg, G., Moss, P. and Pence, A. (1999), *Beyond Quality in Early Childhood Education and Care: Postmodern Perspectives*, London, Falmer Press.

De Lissovoy, N. (2011), *Pedagogy in common: Democratic education in the global era*, *Educational Philosophy and Theory*, Vol. 43, No 10, pp. 1119–1134.

Kioupkiolis, A. and Pechtelidis, Y. (2017), *Youth Heteropolitics in Crisis-ridden Greece*. In S. Pickard, and J. Bessant (Eds.), *Young People and New Forms Politics in Times of Crises: Re-Generating Politics*, Basingstoke, Palgrave Macmillan. pp. 273-293.

Korsgaard, M. T. (2018), *Education and the concept of commons. A pedagogical reinterpretation*, *Educational Philosophy and Theory*, Vol. 50, pp. 445-455.

Linebaugh, P. (2014), *Stop, Thief!: The Commons, Enclosures, and Resistance*, Oakland, PM-Press.

Pechtelidis, Y. (2018), *Heteropolitical Pedagogies, Citizenship and Childhood. Commoning Education in Contemporary Greece*. In C. Baraldi and T. Cockburn (Eds.), *Theorising Childhood: Citizenship, Rights, and Participation*. New York, Palgrave Macmillan. pp.215-239

Pechtelidis, Y., Kioupkiolis, A. (2020), *Education as Commons, Children as Commoners: The Case Study of the Little Tree Community, Democracy and Education*, Vol. 28, No 1, p. 5.

Rinaldi, C. (2006), *In Dialogue with Reggio Emilia*, London, Routledge.

Suissa, J. (2010), *Anarchism an Education*, Oakland, PMPress.

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΗ ΒΙΑ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ: ΣΥΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟΥ ΚΑΙ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ

Ιωάννα Ρεστέμη^α

^α Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Όλες οι μορφές έμφυλης βίας εξακολουθούν να ενισχύεται από διάφορες κοινωνιακές προκλήσεις, όπως διαπιστώθηκε πρόσφατα και με την έξαρση της νόσου Covid-19. Για να δομήσουμε μια κοινωνία ισότητας των φύλων τότε θα πρέπει να συμβάλλουμε στην εξάλειψη όλων των μορφών έμφυλης βίας. Οι προσεγγίσεις, για την αντιμετώπιση της έμφυλης βίας στο διαδίκτυο στα κράτη μέλη, ποικίλουν. Εκτός από την έλλειψη εναρμονισμένου ορισμού και κοινής προσέγγισης, υπάρχουν και άλλα προβλήματα, όπως ελλιπής καταγγελία, περιορισμένη ευαισθητοποίηση του κοινού και των αρχών επιβολής του νόμου, ανεπαρκή υποστήριξη των θυμάτων, καθώς και περιορισμένη έρευνα και γνώση επι του θέματος. Στην εισήγηση παρουσιάζεται η Οδηγία του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για την καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών και της εξ οικείων βίας. Θα παρατεθούν οι κύριες συστάσεις που προτείνονται και ο στόχος αυτών, θα γίνει αναφορά σχετικά με το πεδίο εφαρμογής και τους ορισμούς, τις μορφές διαδικτυακής βίας και τα χαρακτηριστικά τους, καθώς και για το ποια πρόσωπα και με ποια χαρακτηριστικά αναγνωρίζονται ως θύματα. Προβλέπονται, επίσης, μέτρα πρόληψης, αλλά και η ανάγκη δίωξης και ποινικοποίησης της έμφυλης βίας στο διαδίκτυο, και πώς αυτή θα μπορέσει να λειτουργήσει αποτρεπτικά για τους δράστες. Τέλος, γίνεται αναφορά στην ανάγκη συλλογής δεδομένων και υποβολής εκθέσεων.

Λέξεις κλειδιά: έμφυλη βία, διαδίκτυο, βία στο διαδίκτυο, Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, νομοθεσία, ποινικοποίηση, υποστήριξη θυμάτων

CYBERVIOLENCE AGAINST WOMEN: RECOMMENDATIONS OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND THE COUNCIL

Ioanna Restemi,^α

^α Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

All forms of gender-based violence continue to be reinforced by various social challenges, as recently observed with the emergence of the Covid-19 disease. In order to build a society of gender equality, we must contribute to the elimination of all forms of gender-based violence. Approaches to addressing gender-based violence on the internet vary among Member States. In addition to

the lack of a harmonized definition and common approach, there are other problems, such as insufficient reporting, limited public and law enforcement sensitivity, inadequate victim support, and limited research and knowledge on the subject. The presentation includes the Directive of the European Parliament and of the Council on combating violence against women and domestic violence. The main recommendations proposed and their goals will be extended, and reference will be made to the scope and definitions, forms of online violence and their characteristics, as well as which individuals and with what characteristics are recognized as victims. Prevention measures are also provided, as well as the need to prosecute and criminalize gender-based violence on the internet and how it can function preventively for perpetrators. Finally, there is a mention of the need for data collection and reporting.

Keywords: gender-based violence, internet, cyberviolence, European Parliament, law, criminalization, victim support

Εισαγωγή

Τόσο η βία κατά των γυναικών όσο και η εξ οικείων βία αποτελούν ευρέως διαδεδομένα φαινόμενα στην ΕΕ. Μάλιστα, η συχνότητα εμφάνισης τους αυξήθηκε σημαντικά λόγω της πανδημίας της νόσου COVID-19. Δεν είναι λίγες οι προτάσεις, συστάσεις, καμπάνιες και γενικότερα προσπάθειες που έχουν γίνει ανά τα χρόνια για την αντιμετώπιση των εν λόγω φαινομένων. Τα τελευταία χρόνια εξαιτίας της ραγδαίας αύξησης στη χρήση και κατάχρηση του διαδικτύου γίνεται αισθητή με σοβαρές επιπτώσεις και η διαδικτυακή βία κατά των γυναικών. Τις περισσότερες φορές πρόκειται για επέκταση της βίας που βιώνουν τα θύματα εκτός διαδικτύου. Εκτιμάται ότι η βία κατά των γυναικών και η εξ οικείων βία πλήττουν μία στις τρεις γυναίκες στην ΕΕ. Πιο συγκεκριμένα το 2014, μία στις 10 γυναίκες ανέφερε ότι έχει πέσει θύμα σεξουαλικής βίας και μία στις 20 ότι είχε πέσει θύμα βιασμού. Περισσότερες από μία στις πέντε γυναίκες έχουν υποστεί εξ οικείων βία (FRA 2014). Η κυβερνοβία είναι εξίσου διαδεδομένη: το 2020 εκτιμήθηκε ότι μία στις δύο νέες γυναίκες είχε υποστεί έμφυλη κυβερνοβία (EPRS 2021).

Δεν είναι πρώτη φορά που γίνεται πρόταση για τη θέσπιση μέτρων με σκοπό την προστασία και υπεράσπιση θυμάτων βίας. Η Οδηγίες 2012/29/ΕΕ, 2011/99/ΕΕ και 2011/93/ΕΕ είναι μόνο μερικές από τις προτάσεις που κατά καιρούς έχουν συζητηθεί, ψηφισθεί και πλέον εφαρμόζονται στη πράξη. Φυσικά δε θα γινόταν να μην αναφερθεί η Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης, η οποία αποτελεί το πλέον εκτεταμένο διεθνές πλαίσιο για την ολοκληρωμένη αντιμετώπιση της βίας κατά των γυναικών και της ενδοοικογενειακής βίας. Ωστόσο, διαπιστώνεται ότι δεν καλύπτει φαινόμενα όπως αυτό της κυβερνοβίας κατά των γυναικών. Παρά την ευρεία εξάπλωση της κυβερνοβίας, η νομοθεσία είναι εξαιρετικά κατακερματισμένη μέχρι σήμερα, ενώ έχουν εντοπιστεί σημαντικά νομικά κενά τόσο σε επίπεδο ΕΕ όσο και σε επίπεδο κρατών μελών. Αυτά τα κενά έρχεται να καλύψει, λοιπόν, η παρούσα πρόταση. Επιδιώκει μια ολιστική προσέγγιση που θα περιλαμβάνει όλες τις συνιστώσες του προβλήματος σε μια ενιαία πράξη της ΕΕ, η οποία θα επιβάλλει ελάχιστους κανόνες στα κράτη-μέλη προκειμένου να συμβάλλει αποτελεσματικά στην εξάλειψη της βίας κατά των γυναικών και της εξ οικείων βίας. Αυτό σημαίνει ότι λαμβάνονται μέτρα από διάφορες οπτικές γωνίες, με στόχο την πρόληψη της βίας αυτής· για την προστασία και την υποστήριξη των θυμάτων, καθώς και τη διασφάλιση της πρόσβασης στη δικαιοσύνη, σε περίπτωση που ασκηθεί βία· και για τη διασφάλιση του συντονισμού και της συνεργασίας μεταξύ όλων των σχετικών φορέων.

Μολοντί στη παρούσα εισήγηση θα γίνει αναφορά στη διαδικτυακή βία κατά των γυναικών, κρίνεται απαραίτητο να δοθούν οι ορισμοί της βίας κατά των γυναικών και της εξ οικείων βίας, καθώς αυτό θα βοηθήσει να κατανοήσουμε καλύτερα τη συνέχεια, αλλά και το γιατί η διαδικτυακή βία είναι αλληλένδετη με τη «φυσική» βία και δε θα πρέπει να μελετάται ανεξάρτητα. Αντιθέτως, σε κάθε μορφή «φυσικής» βίας θα πρέπει να ερευνάται

αν προηγήθηκε ή ακολούθησε και κάποια μορφή διαδικτυακής βίας.

Ως βία κατά των γυναικών ορίζεται η «έμφυλη βία που στρέφεται κατά μιας γυναίκας επειδή είναι γυναίκα ή πλήττει δυσανάλογα τις γυναίκες. Περιλαμβάνει όλες τις πράξεις έμφυλης βίας που επιφέρουν ή ενδέχεται να επιφέρουν σωματική, σεξουαλική, ψυχολογική ή οικονομική βλάβη ή ταλαιπωρία, συμπεριλαμβανομένων των απειλών για τέτοιες πράξεις. Περιλαμβάνει αδικήματα όπως η σεξουαλική βία, συμπεριλαμβανομένου του βιασμού, ο ακρωτηριασμός των γυναικείων γεννητικών οργάνων, ο καταναγκαστικός γάμος, η καταναγκαστική άμβλωση ή στείρωση, η εμπορία ανθρώπων με σκοπό τη γεννήσια εκμετάλλευση, η παρενοχλητική παρακολούθηση, η σεξουαλική παρενόχληση, η γυναικοκτονία, η ρητορική μίσους και τα εγκλήματα με βάση το βιολογικό φύλο, καθώς και διάφορες μορφές διαδικτυακής βίας («κυβερνοβία»), συμπεριλαμβανομένης της μη συναινετικής κοινοχρησίας υλικού προσωπικής φύσης ή της παραποίησης αυτού, της παρενοχλητικής κυβερνοπαρακολούθησης και της κυβερνοπαρενόχλησης. Η βία αυτή οφείλεται στο γεγονός ότι η έμφυλη ανισότητα αποτελεί εκδήλωση διαρθρωτικών διακρίσεων εις βάρος των γυναικών». Όσον αφορά την εξ οικείων βία, αποτελεί μορφή βίας κατά των γυναικών, καθώς πλήττει δυσανάλογα τις γυναίκες. Συμβαίνει στην οικογένεια ή στην οικιακή μονάδα, ανεξάρτητα από βιολογικούς ή νομικούς οικογενειακούς δεσμούς, είτε μεταξύ συντρόφων είτε μεταξύ άλλων μελών της οικογένειας, συμπεριλαμβανομένων των γονέων και των παιδιών. Οι γυναίκες αποτελούν δυσανάλογα μεγάλο μερίδιο των θυμάτων αμφοτέρων των μορφών βίας λόγω των υποκείμενων μοτίβων καταναγκασμού, εξουσίας και/ή ελέγχου. Ωστόσο, οποιοδήποτε πρόσωπο είναι δυνητικό θύμα αυτού του είδους βίας, ανεξάρτητα από το βιολογικό ή το κοινωνικό φύλο του. Ιδίως η εξ οικείων βία μπορεί να έχει θύμα της οποιοδήποτε πρόσωπο, συμπεριλαμβανομένων των ανδρών, των νέων ή των ηλικιωμένων, των παιδιών και των ΛΟΑΤΚΙ1 ατόμων.

1.1 Διαδικτυακή βία κατά των γυναικών (κυβερνοβία)

Τα τελευταία χρόνια η ραγδαία αύξηση της χρήσης του διαδικτύου και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης συνεπάγεται αύξηση και στη δημόσια υποκίνηση βίας και μίσους, μεταξύ άλλων, με βάση το βιολογικό ή κοινωνικό φύλο. Η ευκολία, η ταχύτητα καθώς και η ευρεία διάδοση ρητορικής μίσους που προσφέρει ο ψηφιακός κόσμος ενισχύεται από το φαινόμενο της άρσης αναστολών, το οποίο με τη σειρά του οφείλεται στην ανωνυμία και αίσθημα ατιμωρησίας που προσφέρει το διαδίκτυο.

Ως κυβερνοβία ορίζεται *κάθε πράξη βίας που καλύπτεται από την παρούσα οδηγία και διαπράττεται, υποβοηθείται ή επιδεινώνεται, εν όλω ή εν μέρει, από τη χρήση τεχνολογιών πληροφοριών και επικοινωνιών*. Με τον όρο «τεχνολογίες πληροφοριών και επικοινωνιών» νοούνται όλα τα τεχνολογικά εργαλεία και πόροι που χρησιμοποιούνται για την ψηφιακή αποθήκευση, δημιουργία, κοινοχρησία ή ανταλλαγή πληροφοριών, συμπεριλαμβανομένων των έξυπνων τηλεφώνων, των υπολογιστών, της κοινωνικής δικτύωσης και άλλων εφαρμογών και υπηρεσιών μέσων ενημέρωσης.

1.2 Μορφές και χαρακτηριστικά κυβερνοβίας

Αναφέρονται τέσσερις μορφές κυβερνοβίας, οι οποίες είναι η εξής.

(Άρθρο 7) Η μη συναινετική κοινοχρησία υλικού προσωπικής φύσης ή παραποιημένου υλικού. Πράξεις δηλαδή όπως:

α) η θέση εικόνων ή βίντεο ή άλλου υλικού προσωπικής φύσης που απεικονίζουν σεξουαλικές δραστηριότητες ενός προσώπου, χωρίς τη συναίνεση του προσώπου αυτού, σε κατάσταση προσβασιμότητας για πλήθος τελικών χρηστών μέσω τεχνολογιών πληροφοριών και επικοινωνιών·

β) η παραγωγή ή η επεξεργασία και, στη συνέχεια, η θέση σε κατάσταση διαθεσιμότητας για πλήθος τελικών χρηστών, μέσω τεχνολογιών πληροφοριών και επικοινωνιών, και χωρίς τη συναίνεση του οικείου προσώπου, εικόνων, βίντεο ή άλλου υλικού, που δίνει την εντύπωση ότι το εν λόγω πρόσωπο επιδίδεται σε σεξουαλικές δραστηριότητες·

γ) η απειλή τέλεσης των πράξεων που αναφέρονται στα στοιχεία i) και ii) προκειμένου να εξαναγκαστεί ένα πρόσωπο να προβεί, να συναινέσει σε ορισμένη ενέργεια ή να απόσχει απ' αυτήν, διώκονται ως ποινικά αδικήματα.

Με τον όρο «πλήθος» νοείται η προσέγγιση σημαντικού αριθμού τελικών χρηστών των εν λόγω τεχνολογιών που επιτρέπει σημαντική πρόσβαση στο εν λόγω υλικό και δυναμική περαιτέρω διανομή του.

(Άρθρο 8) Παρενοχλητική κυβερνοπαρακολούθηση. Οι πράξεις που εμπίπτουν σε αυτή τη κατηγορία και διώκονται ποινικά είναι:

α) η επανειλημμένη συμμετοχή σε απειλητική ή εκφοβιστική συμπεριφορά που απευθύνεται σε άλλο πρόσωπο, μέσω τεχνολογιών πληροφοριών και επικοινωνιών, η οποία προκαλεί στο πρόσωπο φόβο για την ασφάλειά του ή για την ασφάλεια εξαρτώμενων προσώπων·

β) η θέση άλλου προσώπου υπό συνεχή παρακολούθηση, χωρίς τη συναίνεση του εν λόγω προσώπου ή νόμιμη άδεια, μέσω τεχνολογιών πληροφοριών και επικοινωνιών, με σκοπό την ιχνηλάτηση ή την επιτήρηση των κινήσεων και των δραστηριοτήτων του εν λόγω προσώπου·

γ) η θέση υλικού που περιέχει τα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα άλλου προσώπου, χωρίς τη συναίνεση του εν λόγω προσώπου, σε κατάσταση προσβασιμότητας για πλήθος τελικών χρηστών, μέσω τεχνολογιών πληροφοριών και επικοινωνιών, με σκοπό την υποκίνηση των εν λόγω τελικών χρηστών να προκαλέσουν σωματική ή σημαντική ψυχολογική βλάβη στο εν λόγω πρόσωπο.

Η παρενοχλητική κυβερνοπαρακολούθηση τις περισσότερες φορές διαπράττεται κατά μελών της οικογένειας ή προσώπων που ζουν στο ίδιο νοικοκυριό, αλλά και από πρώην συντρόφους ή γνωστούς. Ο δράστης με τη κατάχρηση της τεχνολογίας επιδιώκει να εντείνει τη καταναγκαστική του συμπεριφορά και έλεγχο, να χειραγωγήσει το θύμα αυξάνοντας έτσι τον φόβο και το άγχος, με αποτέλεσμα το θύμα να απομακρύνεται σταδιακά από φίλους και συγγενείς και εν τέλει να απομονώνεται.

(Άρθρο 9) Κυβερνοπαρενόχληση

α) η έναρξη επίθεσης με τρίτους κατά άλλου προσώπου, καθιστώντας απειλητικό ή προσβλητικό υλικό προσβάσιμο για πλήθος τελικών χρηστών, μέσω τεχνολογιών πληροφοριών και επικοινωνιών, με αποτέλεσμα την πρόκληση σημαντικής ψυχολογικής βλάβης στο πρόσωπο που δέχεται την επίθεση·

β) η συμμετοχή με τρίτους στις επιθέσεις του στοιχείου (α).

Η πρόληψη και έγκαιρη αντιμετώπιση τέτοιων περιστατικών καθίστανται επιτακτικές λόγω των επιπτώσεων που μπορούν να επιφέρουν. Εκτεταμένες επιθέσεις, μεταξύ άλλων και συντονισμένες επιθέσεις όχλου μέσω διαδικτύου, μπορεί να λάβουν τη μορφή επιθέσεων εκτός διαδικτύου ή να προκαλέσουν σημαντική ψυχολογική βλάβη και, σε ακραίες περιπτώσεις, να οδηγήσουν σε αυτοκτονία του θύματος. Η εν λόγω μορφή διαδικτυακής βίας θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ιδίως όταν πλέον λαμβάνει χώρα σε ευρεία κλίμακα με τη μορφή σωρευτικής παρενόχλησης από σημαντικό αριθμό προσώπων.

(Άρθρο 10) Κυβερνοϋποκίνηση βίας ή μίσους

Τα κράτη μέλη διασφαλίζουν ότι τιμωρείται ως ποινικό αδίκημα η εκ προθέσεως υποκίνηση βίας ή μίσους κατά ομάδας προσώπων ή μέλους τέτοιας ομάδας προσδιοριζόμενης βάσει του βιολογικού ή του κοινωνικού φύλου, με τη διάδοση στο κοινό υλικού που περιέχει τέτοια υποκίνηση μέσω τεχνολογιών πληροφοριών και επικοινωνιών.

Βασική προϋπόθεση για το αδίκημα της κυβερνοϋποκίνησης μίσους ή βίας είναι ότι η υποκίνηση δεν πραγματοποιείται σε ένα αμιγώς ιδιωτικό περιβάλλον, αλλά δημόσια. Επομένως, για τη στοιχειοθέτησή του απαιτείται η διάδοση στο κοινό, η οποία θα πρέπει να γίνεται αντιληπτή ως διάθεση, μέσω των τεχνολογιών της πληροφορίας και των επικοινωνιών, συγκεκριμένου υλικού που υποκινεί βία ή μίσος σε δυνητικά απεριόριστο αριθμό προσώπων, δηλαδή το να καθίσταται το υλικό εύκολα προσβάσιμο στους χρήστες εν γένει, χωρίς να απαιτούνται περαιτέρω ενέργειες από το πρόσωπο που παρείχε το υλικό, ανεξάρτητα από το αν τα πρόσωπα αυτά προσπελαίνουν πράγματι τις εν λόγω πληροφορίες. Οι αρμόδιες αρχές που θα κληθούν να αξιολογήσουν κατά πόσο το περιεχόμενο εμπεριέχει υποκίνηση μίσους ή βίας, οφείλουν να λάβουν υπόψη τα θεμελιώδη δικαιώματα της ελευθερίας της έκφρασης, όπως αυτά κατοχυρώνονται στο άρθρο 11 του Χάρτη.

1.3 Θύματα διαδικτυακής βίας

Όπως στη βία εκτός διαδικτύου και την εξ οικείων βία, έτσι και στη διαδικτυακή βία τα θύματα αφορούν ως επί το πλείστον γυναίκες. Οι γυναίκες εν γένει λόγω του βιολογικού ή του κοινωνικού τους φύλου βιώνουν συχνότερα κυβερνοβία και ιδιαίτερα σεξουαλικές μορφές κυβερνοβίας. Ο δράστης ή δράστες μπορεί να είναι είτε πρόσωπα που βρίσκονται στο περιβάλλον του θύματος (συγγενείς, σύντροφοι πρώην και νυν, συνάδελφοι κοκ) είτε και άγνωστοι προς αυτά.

Στο επίκεντρο βρίσκονται κυρίως γυναίκες, ενεργές στον δημόσιο βίο, όπως δημοσιογράφοι, πολιτικοί και υπερασπιστές των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Στοιχοποιούνται συστηματικά από βίαιες ακροδεξιές εξτρεμιστικές ομάδες και τρομοκρατικές ομάδες που προσπαθούν να διαδώσουν μίσος εναντίον τους. Η βία που υφίστανται αυτές οι γυναίκες μπορεί να οδηγήσει στη φήμισή τους, τη παρεμπόδιση της συμμετοχής τους στη κοινωνία, καθώς και την υπονόμευση της αρχής της δημοκρατίας όπως αυτή κατοχυρώνεται στη Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση. Μεταξύ των θυμάτων, ωστόσο, συγκαταλέγονται γυναίκες και κορίτσια που βρίσκονται σε εκπαιδευτικά περιβάλλοντα. Οι επιπτώσεις που μπορεί να προκληθούν επηρεάζουν τόσο την εκπαιδευτική τους πορεία όσο και τη ψυχική τους υγεία, γεγονός που, σε ακραίες περιπτώσεις, μπορεί να οδηγήσει ακόμα και σε αυτοκτονία.

Το κίνημα των Incels (άνδρες που ακούσια δεν έχουν ερωτικές σχέσεις με γυναίκες) αποτελεί ένα φαινόμενο που έχει αναπτυχθεί και διαδοθεί ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια και έχει απασχολήσει την παγκόσμια επιστημονική κοινότητα, λόγω της βίας που υποκινεί κατά των γυναικών και την οποία την προωθεί ως ηρωική πράξη (Tastenhoye et al. 2022).

1.4 Ποινές και Προθεσμίες παραγραφής

Οι ποινές που θα επιβάλλονται για τις μορφές διαδικτυακής βίας θα πρέπει να είναι αποτελεσματικές, αναλογικές και αποτρεπτικές. Με γνώμονα αυτό, για τα αδικήματα των άρθρων 8 και 10 τιμωρούνται με ανώτατη ποινή φυλάκισης τουλάχιστον δύο ετών, ενώ για τα αδικήματα των άρθρων 7 και 9 προβλέπεται ανώτατη ποινή φυλάκισης τουλάχιστον ενός έτους.

Όσον αφορά την προθεσμία παραγραφής, διαμορφώνεται ως εξής. Τουλάχιστον

επτά έτη αφότου έπαψε το ποινικό αδίκημα ή αφότου το θύμα έλαβε γνώση αυτού και πέντε έτη αφότου έπαψε το ποινικό αδίκημα ή αφότου το θύμα έλαβε γνώση αυτού αντίστοιχα. Σε περίπτωση όπου το θύμα είναι παιδί, η προθεσμία παραγραφής ξεκινά το νωρίτερο όταν το θύμα συμπληρώσει το 18^ο έτος της ηλικίας του.

1.5 Προστασία, υποστήριξη και αποζημίωση θυμάτων

Στα αδικήματα που υπάγονται στη κυβερνοβία ελλοχεύει ο κίνδυνος επαναλαμβανόμενης, παρατεταμένης ή ακόμη και συνεχούς θυματοποίησης λόγω της φύσης τους και των συνθηκών κάτω από τις οποίες συμβαίνουν. Ο κίνδυνος διασυρμού και η θυματοποίηση εξακολουθούν να υφίστανται σε πολλές περιπτώσεις ακόμα και μετά τη καταδίκη. Για τους λόγους αυτούς η προστασία και υποστήριξη των θυμάτων χρήζει προσοχής. Τα θύματα θα πρέπει να μπορούν να καταγγέλλουν τα ποινικά αδικήματα που έχουν ασκηθεί εις βάρος τους εύκολα και με προσβάσιμο τρόπο. Προβλέπεται λοιπόν η δυνατότητα αναφοράς ποινικών αδικημάτων στο διαδίκτυο ή μέσω άλλων τεχνολογιών πληροφοριών και επικοινωνιών, συμπεριλαμβανομένης της δυνατότητας υποβολής αποδεικτικών στοιχείων, ιδίως όσον αφορά την καταγγελία ποινικών αδικημάτων κυβερνοβίας.

Επίσης τα κράτη μέλη οφείλουν να διασφαλίζουν ότι τα πρόσωπα, οι μονάδες ή οι υπηρεσίες που διερευνούν και διώκουν τη βία κατά των γυναικών ή την εξ οικείων βία διαθέτουν επαρκή εμπειρογνωμοσύνη και αποτελεσματικά ερευνητικά εργαλεία για την αποτελεσματική διερεύνηση και δίωξη τέτοιων εγκλημάτων, ιδίως για τη συλλογή, την ανάλυση και τη διασφάλιση ηλεκτρονικών αποδεικτικών στοιχείων σε περιπτώσεις κυβερνοβίας (Άρθρο 17, παρ.1).

Οι αρμόδιες αρχές οφείλουν να ενημερώσουν τα θύματα για το δικαίωμά τους να αιτηθούν την έκδοση επείγουσας εντολής απαγόρευσης και εντολής περιορισμού ή προστασίας. Κατά τη διάρκεια της ποινικής έρευνας και της δικαστικής διαδικασίας δεν επιτρέπονται ερωτήσεις, έρευνες και αποδεικτικά μέσα σχετικά με προηγούμενη σεξουαλική συμπεριφορά του θύματος ή άλλες σχετικές μ' αυτήν πτυχές της ιδιωτικής ζωής του.

Σχετικά με την αφαίρεση του υλικού, δεν μπορεί να καταστεί πάντοτε εφικτή λόγω νομικών ή πρακτικών δυσκολιών που σχετίζονται με την εκτέλεση ή την επιβολή απόφασης αφαίρεσης. Τα κράτη μέλη λοιπόν λαμβάνουν μέτρα σύμφωνα με τα οποία οι αρμόδιες δικαστικές αρχές κατόπιν αίτησης του θύματος μπορούν να ζητήσουν την αφαίρεση ή την απενεργοποίηση της πρόσβασης απευθυνόμενες στους σχετικούς παρόχους ενδιάμεσων υπηρεσιών. Τα μέτρα αυτά μπορούν να ληφθούν ακόμα και πριν την ολοκλήρωση της ποινικής διαδικασίας εφόσον η δικαστική αρχή κρίνει ότι έχουν προσκομιστεί επαρκή αποδεικτικά στοιχεία και η αφαίρεση του υλικού είναι απαραίτητη για την πρόληψη ή τον περιορισμό της πρόκλησης σημαντικής βλάβης στο θύμα. Διασφαλίζεται όμως ότι δε θίγονται και δικαιώματα άλλων εμπλεκόμενων μερών. Ωστόσο, η αφαίρεση του εν λόγω υλικού και η μη δυνατότητα πρόσβασης σε αυτό δεν θα πρέπει να αποτελούν εμπόδιο για τις αρμόδιες αρχές για τη συλλογή αποδεικτικών στοιχείων απαραίτητων για τη ποινική έρευνα και δίωξη.

(Άρθρο 26) Αποζημίωση από τους δράστες

Στο πλαίσιο της υποστήριξης των θυμάτων προβλέπεται και η δυνατότητα αποζημίωσής τους από τον δράστη. Θα πρέπει να είναι πλήρης, να καλύπτει δηλαδή όλες τις βλάβες και τα τραύματα που βιώνουν τα θύματα και τα έξοδα που προκύπτουν για τη διαχείριση των ζημιών, συμπεριλαμβανομένων, μεταξύ άλλων, των εξόδων θεραπείας, των επιπτώσεων στην εργασιακή κατάσταση του θύματος, της απώλειας εισοδήματος, της ψυχολογικής βλάβης και της ηθικής βλάβης λόγω προσβολής της αξιοπρέπειας. Δεν προβλέπεται η θέσπιση ανώτατου ορίου. Η προθεσμία παραγραφής για την άσκηση

αγωγής αποζημίωσης δεν είναι μικρότερη των πέντε ετών από τον χρόνο τέλεσης του αδικήματος, ενώ για αδικήματα μη συναινετικής κοινοχρησίας υλικού προσωπικής φύσης ή παραπονημένη υλικού ξεκινά να ισχύει από τη στιγμή που το θύμα λαμβάνει γνώση για τη διάπραξη του ποινικού αδικήματος. Ωστόσο η προθεσμία παραγραφής δεν υπολογίζεται για όσο διάστημα ο θύτης και το θύμα συμβιώνουν, ενώ σε περίπτωση όπου το θύμα είναι παιδί η προθεσμία παραγραφής δε ξεκινά πριν τη συμπλήρωση του 18^{ου} έτους της ηλικίας του. Τέλος, η παραγραφή διακόπτεται ή αναστέλλεται καθ' όλη τη διάρκεια των εκκρεμών δικαστικών διαδικασιών που αφορούν το αδίκημα.

Σχετικά με την υποστήριξη που προβλέπεται για τα θύματα, τα κράτη-μέλη θα πρέπει να μεριμνούν προκειμένου να παρέχεται υποστήριξη στα θύματα κυβερνοβίας, συμπεριλαμβανομένης της παροχής συμβουλών σχετικά με ένδικα βοηθήματα και μέσα έννομης προστασίας για την αφαίρεση διαδικτυακού περιεχομένου που σχετίζεται με το έγκλημα. Θα πρέπει να υπάρχει μέριμνα για συνδυασμένη προσφορά υπηρεσιών, όπως ιατρικές και κοινωνικές υπηρεσίες πρώτης γραμμής, ψυχοκοινωνική στήριξη, νομικές και αστυνομικές υπηρεσίες. Φυσικά, θα πρέπει να διασφαλίζεται ότι τα θύματα έχουν πρόσβαση στις υπηρεσίες ειδικής υποστήριξης πριν τη ποινική διαδικασία, κατά τη διάρκειά της και για κατάλληλο χρονικό διάστημα μετά από αυτήν.

Η στήριξη των θυμάτων μπορεί να παρέχεται, πέραν των εθνικών υπηρεσιών, και από μη κυβερνητικές οργανώσεις. Σε αυτή τη περίπτωση θα πρέπει να χορηγούνται οι κατάλληλοι ανθρωπίνι και οικονομικοί πόροι, και στη περίπτωση μη κυβερνητικών οργανώσεων, τα κράτη μέλη να διασφαλίζουν ότι αυτές λαμβάνουν τα κατάλληλα κονδύλια. Επίσης, για να διασφαλιστεί ότι η υποστήριξη είναι προσβάσιμη και σε θύματα απομακρυσμένων περιοχών ή θύματα που δεν είναι σε θέση να προσεγγίσουν τα εν λόγω κέντρα, τα κράτη μέλη θα πρέπει να προβλέπουν ηλεκτρονική πρόσβαση στις εν λόγω υπηρεσίες. Αυτό συνεπάγεται τη δημιουργία ενιαίου και επικαιροποιημένου ιστοτόπου όπου θα παρέχονται όλες οι σχετικές πληροφορίες και πρόσβαση στις διαθέσιμες υπηρεσίες υποστήριξης και προστασίας (ηλεκτρονική πρόσβαση μίας στάσης). Ο ιστότοπος θα πρέπει να τηρεί τις απαιτήσεις προσβασιμότητας για τα άτομα με αναπηρία.

Επίσης, στο πλαίσιο υποστήριξης προβλέπεται και η δημιουργία εθνικής τηλεφωνικής γραμμής όπου τα θύματα μπορούν να καλούν δωρεάν επί 24ώρου βάσεως, επτά ημέρες την εβδομάδα για τη παροχή συμβουλών και τη παραπομπή σε δια ζώσης υπηρεσίες. Η γραμμή αυτή θα πρέπει να λειτουργεί με τον εναρμονισμένο σε επίπεδο ΕΕ αριθμό 116016.

1.6 Πρόληψη

Τα προληπτικά μέτρα περιλαμβάνουν εκστρατείες ευαισθητοποίησης, ερευνητικά και εκπαιδευτικά προγράμματα, τα οποία αναπτύσσονται κατά περίπτωση σε συνεργασία με τις σχετικές οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών, τους κοινωνικούς εταίρους, τις επηρεαζόμενες κοινότητες και άλλα ενδιαφερόμενα μέρη. Τα κράτη μέλη θέτουν στη διάθεση του ευρέος κοινού τις πληροφορίες σχετικά με τα προληπτικά μέτρα, τα δικαιώματα των θυμάτων, την πρόσβαση στη δικαιοσύνη και σε δικηγόρο, καθώς και τα διαθέσιμα μέτρα προστασίας και υποστήριξης.

Στοχευμένη υποστήριξη απευθύνεται σε ομάδες κινδύνου, συμπεριλαμβανομένων των παιδιών, ανάλογα με την ηλικία και την ωριμότητά τους, καθώς και των προσώπων με αναπηρία, λαμβανομένων υπόψη των γλωσσικών φραγμών και των διαφορετικών επιπέδων αλφαριθμητισμού και ικανοτήτων. Οι πληροφορίες που απευθύνονται σε παιδιά διατυπώνονται κατά τρόπο φιλικό προς τα παιδιά.

Τα προληπτικά μέτρα αποσκοπούν ιδίως στην αμφισβήτηση των επιβλαβών έμφυλων στερεοτύπων, που μπορεί να προκύπτουν από τον πολιτισμό τα ήθη και τα έθιμα, τη θρησκεία ή τη παράδοση· στην προώθηση της ισότητας μεταξύ γυναικών και ανδρών, και

στην ενθάρρυνση όλων, συμπεριλαμβανομένων των ανδρών και των αγοριών, να ενεργούν ως θετικά πρότυπα για την υποστήριξη των αντίστοιχων αλλαγών συμπεριφοράς σε ολόκληρη την κοινωνία στο σύνολό της, σύμφωνα με τους στόχους της παρούσας οδηγίας.

Επίσης, τα προληπτικά μέτρα εστιάζονται ειδικά στην κυβερνοβία. Ειδικότερα, τα κράτη μέλη διασφαλίζουν ότι τα εκπαιδευτικά μέτρα περιλαμβάνουν την ανάπτυξη δεξιοτήτων ψηφιακού γραμματισμού, συμπεριλαμβανομένης της κριτικής ενασχόλησης με τον ψηφιακό κόσμο, ώστε οι χρήστες να είναι σε θέση να εντοπίζουν και να αντιμετωπίζουν περιπτώσεις κυβερνοβίας, να αναζητούν υποστήριξη και να προλαμβάνουν τη διάπραξη της. Τα κράτη μέλη προωθούν την πολυτομεακή συνεργασία και τη συνεργασία των ενδιαφερόμενων μερών, συμπεριλαμβανομένων των παρόχων ενδιάμεσων υπηρεσιών και των αρμόδιων αρχών, για την ανάπτυξη και την εφαρμογή μέτρων για την αντιμετώπιση της κυβερνοβίας.

Επιπλέον, τα κράτη μέλη διασφαλίζουν ότι οι επαγγελματίες που ενδέχεται να έρθουν σε επαφή με τα θύματα, συμπεριλαμβανομένων των αρχών επιβολής του νόμου, του προσωπικού των δικαστηρίων, των δικαστών και των εισαγγελέων, των δικηγόρων, των παρόχων υποστήριξης στα θύματα και υπηρεσιών αποκαταστατικής δικαιοσύνης, των επαγγελματιών του τομέα της υγείας, των κοινωνικών υπηρεσιών, του εκπαιδευτικού και άλλου σχετικού προσωπικού, λαμβάνουν τόσο γενική όσο και ειδική κατάρτιση και στοχευμένες πληροφορίες σε επίπεδο κατάλληλο για τις επαφές τους με τα θύματα, ώστε να είναι σε θέση να εντοπίζουν, να προλαμβάνουν και να αντιμετωπίζουν περιπτώσεις βίας κατά των γυναικών ή εξ οικείων βίας, και να αντιμετωπίζουν τα θύματα με τρόπο ευαίσθητο ως προς την τραυματική εμπειρία τους, το κοινωνικό τους φύλο ή το γεγονός ότι πρόκειται για παιδιά.

Τέλος, προβλέπεται η θέσπιση προγραμμάτων παρέμβασης για τη πρόληψη και ελαχιστοποίηση του κινδύνου διάπραξης αδικημάτων κυβερνοβίας. Στα εν λόγω προγράμματα δύναται να συμμετέχουν και πρόσωπα που φοβούνται ότι ενδέχεται να διαπράξουν κάποια μορφή βίας κατά των γυναικών.

1.7 Συντονισμός και συνεργασία

Θεσπίζονται όλοι οι απαραίτητοι μηχανισμοί για τον αποτελεσματικό συντονισμό και τη συνεργασία, σε εθνικό επίπεδο, των αρμόδιων αρχών, οργανισμών και φορέων, συμπεριλαμβανομένων των τοπικών και περιφερειακών αρχών, των υπηρεσιών επιβολής του νόμου, του δικαστικού σώματος, των εισαγγελέων, των παρόχων υπηρεσιών υποστήριξης, καθώς και των μη κυβερνητικών οργανώσεων, των κοινωνικών υπηρεσιών, συμπεριλαμβανομένων των αρχών προστασίας των παιδιών και παιδικής πρόνοιας, των παρόχων εκπαίδευσης και υγειονομικής περίθαλψης, των κοινωνικών εταίρων, με την επιφύλαξη της αυτονομίας τους, και άλλων σχετικών οργανώσεων και οντοτήτων.

Τα κράτη μέλη συνεργάζονται και διαβουλεύονται με οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών, συμπεριλαμβανομένων μη κυβερνητικών οργανώσεων που εργάζονται με θύματα βίας κατά των γυναικών ή εξ οικείων βίας, ιδίως παρέχοντας στήριξη στα θύματα, σχετικά με πρωτοβουλίες χάραξης πολιτικής, εκστρατείες ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης, ερευνητικά και εκπαιδευτικά προγράμματα και στον τομέα της κατάρτισης, καθώς και για την παρακολούθηση και την αξιολόγηση του αντικτύπου των μέτρων υποστήριξης και προστασίας των θυμάτων.

Τα κράτη μέλη διευκολύνουν τη λήψη μέτρων αυτορρύθμισης από τους παρόχους ενδιάμεσων υπηρεσιών σε σχέση με την παρούσα οδηγία, ιδίως για την ενίσχυση των εσωτερικών μηχανισμών για την αντιμετώπιση του διαδικτυακού υλικού που προβλέπεται στο άρθρο 25 παράγραφος 1 και για τη βελτίωση της κατάρτισης των οικείων υπαλλήλων τους όσον αφορά την πρόληψη, την παροχή βοήθειας και τη στήριξη των θυμάτων των αδικημάτων που μνημονεύονται εκεί.

1.7.1 Συνεργασία σε επίπεδο Ένωσης

Τα κράτη μέλη λαμβάνουν τα κατάλληλα μέτρα για να διευκολύνουν τη μεταξύ τους συνεργασία για τη βελτίωση της εφαρμογής της παρούσας οδηγίας. Η συνεργασία αυτή αποσκοπεί τουλάχιστον στα εξής:

α) την ανταλλαγή βέλτιστων πρακτικών και τη μεταξύ τους διαβούλευση σε μεμονωμένες υποθέσεις, μεταξύ άλλων μέσω της Eurojust και του Ευρωπαϊκού Δικαστικού Δικτύου για ποινικές υποθέσεις·

β) την ανταλλαγή πληροφοριών και βέλτιστων πρακτικών με τους αρμόδιους οργανισμούς της Ένωσης·

γ) την παροχή βοήθειας σε δίκτυα της Ένωσης που ασχολούνται με θέματα που σχετίζονται άμεσα με τη βία κατά των γυναικών και την εξ οικείων βία.

1.7.2 Συλλογή δεδομένων και έρευνα

Τα κράτη μέλη διαθέτουν σύστημα συλλογής, ανάπτυξης, παραγωγής και διάδοσης στατιστικών στοιχείων σχετικά με τη βία κατά των γυναικών ή την εξ οικείων βία, συμπεριλαμβανομένων των μορφών βίας που προβλέπονται στα άρθρα 5 έως 10.

Τα στατιστικά στοιχεία περιλαμβάνουν τα ακόλουθα στοιχεία ανά φύλο, ηλικία του θύματος και του δράστη, σχέση μεταξύ του θύματος και του δράστη και είδος αδικήματος:

α) τον αριθμό των θυμάτων που υπέστησαν βία κατά των γυναικών ή εξ οικείων βία κατά τους τελευταίους 12 μήνες, τα τελευταία πέντε έτη και κατά τη διάρκεια της ζωής τους·

β) τον ετήσιο αριθμό των θυμάτων αυτών, των καταγγελλόμενων αδικημάτων, των προσώπων που διώκονται και καταδικάζονται για τέτοιες μορφές βίας, ο οποίος λαμβάνεται από εθνικές διοικητικές πηγές.

Τα κράτη μέλη διεξάγουν έρευνα στον πληθυσμό κάθε 5 έτη χρησιμοποιώντας την εναρμονισμένη μεθοδολογία της Επιτροπής (Eurostat) για τη συλλογή των στοιχείων της παραγράφου 2 στοιχείο α) και, στη βάση αυτή, αξιολογούν την επικράτηση και τις τάσεις σε όλες τις μορφές βίας που καλύπτονται από την παρούσα οδηγία.

Τα κράτη μέλη διαβιβάζουν τα στοιχεία αυτά στην Επιτροπή (Eurostat) το αργότερο [3 έτη μετά την έναρξη ισχύος της οδηγίας]. Προκειμένου να διασφαλιστεί η συγκρισιμότητα των διοικητικών δεδομένων σε ολόκληρη την Ένωση, τα κράτη μέλη συλλέγουν διοικητικά δεδομένα βάσει κοινών αναλύσεων που αναπτύσσονται σε συνεργασία με το Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο για την Ισότητα των Φύλων και σύμφωνα με τη μεθοδολογία που αυτό έχει αναπτύξει, σύμφωνα με την παράγραφο 5. Διαβιβάζουν τα στοιχεία αυτά στο Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο για την Ισότητα των Φύλων σε ετήσια βάση. Τα διαβιβαζόμενα δεδομένα δεν περιλαμβάνουν δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα.

Το Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο για την Ισότητα των Φύλων στηρίζει τα κράτη μέλη στη συλλογή των δεδομένων της παραγράφου 2 στοιχείο β), μεταξύ άλλων με τη θέσπιση κοινών προτύπων για τις μονάδες μέτρησης, τους κανόνες μέτρησης, κοινές αναλύσεις, μορφότυπους υποβολής εκθέσεων, καθώς και για την ταξινόμηση των ποινικών αδικημάτων.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Οργανισμός Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (FRA), Βία κατά των γυναικών:

πανευρωπαϊκή έρευνα. Έκθεση με τα κύρια αποτελέσματα, 2014· Η έρευνα του FRA για τη βία κατά των γυναικών βασίζεται σε προσωπικές συνεντεύξεις με 42.000 γυναίκες σε ολόκληρη την ΕΕ. Αποτελεί την πιο ολοκληρωμένη έρευνα παγκοσμίως για τις εμπειρίες των γυναικών σχετικά με τη βία.

Υπηρεσία Έρευνας του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου (EPRS), *Combating gender-based violence: Cyberviolence, European added value assessment, 2021* (Καταπολέμηση της έμφυλης βίας: κυβερνοβία, αξιολόγηση της ευρωπαϊκής προστιθέμενης αξίας, 2021).

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on combating violence against women and domestic violence. COM/2022/105 final. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52022PC0105>

Tastenhoye, C. A., Ross, N. E., Dupre, J., Bodnar, T. V and Friedman, S.H. (2022), Involuntary Celibates and Forensic Psychiatry. *Journal of the American Academy Psychiatry Law*, Vol. 50, No 3. DOI:10.29158/JAAPL.210136-21

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΜΕΣΩΝ ΣΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΤΟΥ 21^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ. ΠΡΟΣ ΕΝΑΝ ΝΕΟ ΜΕΓΑΛΟ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟ;

Μαρίνα Ρήγου^α

^α Επικ. Καθηγήτρια ΕΚΠΑ, Δημοσιογράφος

“The world as we have created it is a process of our thinking. It cannot be changed without changing our thinking.”

Albert Einstein

Περίληψη

Τα νέα μέσα, ήδη από τα τέλη του 20^{ου} αιώνα, άλλαζαν τις συνθήκες ύπαρξής μας. Με καθοριστική επίδραση στα πεδία της επικοινωνίας, της απασχόλησης και της παραγωγής έθεσαν τους τεχνικούς όρους για τη διαδικασία απορρύθμισης των αγορών και της νέας παγκοσμιοποίησης. Παράλληλα, η αρχική διεύρυνση της συμμετοχής στο πεδίο της δημοσιότητας με την ψηφιακή στροφή και την εμφάνιση των νέων μέσων, σύντομα εξέπεσε σε πεδίο ελέγχου και επιτήρησης. Παραπληροφόρηση, ψευδείς ειδήσεις και bots επέφεραν ένα επιπλέον πλήγμα στον εκδημοκρατισμό της δημόσιας σφαίρας. Πώς λοιπόν διαμορφώνεται η δημοσιότητα στον 21^ο αιώνα και ποια είναι η επίδρασή της στις κοινωνίες; Σε μια περίοδο διαδοχικών ή/και επάλληλων κρίσεων, αβεβαιοτήτων, ανακατατάξεων και έντασης της ανισότητας που χαρακτηρίζουν την εποχή μας, αλλά και δεδομένων των αλλαγών που συγκροτούν την 4^η βιομηχανική επανάσταση, διαμορφώνονται συνθήκες ενός νέου μεγάλου μετασχηματισμού; Στο πλαίσιο αυτό, τα νέα μέσα είναι τρόπος διατήρησης της κοινωνικής ανισότητας ή πεδίο αμφισβήτησης και ρήξης; Στην εισήγησή μου προτίθεμαι να απαντήσω στα ερωτήματα αυτά υπό το πρίσμα της ώσμωσης διαδικτυακού και κοινωνικού ιστού.

Λέξεις κλειδιά: μεγάλος μετασχηματισμός, νέα μέσα, ψηφιακή στροφή, ανισότητες, δημοσιότητα

THE ROLE OF NEW MEDIA IN THE SOCIETIES OF THE 21ST CENTURY. TOWARDS A NEW “GREAT TRANSFORMATION”?

Marina Rigou^α

^α Assoc. Professor, University of Athens, Journalist

Abstract

The new media, already from the late 20th century, were changing the conditions of our existence. With a decisive impact on the fields of communication, employment, and production, they set the

technical terms for the process of deregulation of markets and the new globalization. At the same time, the initial expansion of participation in the field of publicity caused by the “digital turn” and the appearance of new media soon transformed new media into a field of potential control and surveillance. Misinformation, fake news, and bots brought an additional blow to the democratization of the public sphere. So, how does publicity is shaped in the 21st century and what is its impact on societies? In a period of successive and/or parallel crises, uncertainties, rearrangements, and intensity of inequality that characterize our era, and given the changes that constitute the 4th industrial revolution, are the conditions for a new major transformation being formed? In this context, are new media a way to maintain social inequality or a field of questioning and rupture? In my paper, I intend to answer these questions in the light of the social fabric and social web “osmosis”.

Key words: great transformation, new media, digital shift, inequalities, publicity

Εισαγωγή

Βαδίζουμε ήδη προς τη συμπλήρωση του πρώτου τέταρτου του 21ου αιώνα και τα νέα μέσα, καθοριστικής επιρροής στις συνθήκες ύπαρξής μας από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα, εξακολουθούν να αποτελούν *sine qua non* στοιχείο στις σύγχρονες κοινωνίες. Έχοντας συσσωματωθεί στις διεργασίες που συντελούνται σε κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό επίπεδο αποτελούν τον πυρήνα της «κοινωνίας της πληροφορίας» στην οποία η πληροφορία είναι καίριας σημασίας και πολύτιμη (Gleick 2011). Πληροφορία για όλα και για όλους, ακόμη και για την προσωπική μας ζωή, που συσσωρεύεται σε «μεγάλα δεδομένα», προσδίδοντας στις κοινωνίες «δεδομενοκεντρικό» χαρακτήρα και στις μηχανές τεχνητής νοημοσύνης την απαραίτητη τροφοδοσία για τη λειτουργία τους (Kissinger, Schmidt, Huttenlocher 2022). Η τέταρτη βιομηχανική επανάσταση, αν και περισσότερο ψηφιακή και τεχνολογική από βιομηχανική, διαδέχεται την τρίτη του «καλωδιωμένου» ανθρώπου, των υπολογιστών και του κυβερνοχώρου επηρεάζοντας ακόμη και την ανθρώπινη υπόσταση κατά μια έννοια. Φυσικός, ψηφιακός και βιολογικός κόσμος διαπλέκονται με τη βοήθεια της τεχνολογίας που εξελίσσοντας εκθετικά τον εαυτό της αλλάζει τις κοινωνικές συνθήκες. Πώς διαμορφώνονται λοιπόν οι κοινωνικές συνθήκες σήμερα ανάμεσα στην τρίτη και την τέταρτη βιομηχανική επανάσταση;

Θεωρητικό πλαίσιο

Οι κοινωνίες σήμερα

Αδιαμφισβήτητα το χαρακτηριστικό της σύγχρονης εποχής είναι η αυξανόμενη αβεβαιότητα και αστάθεια. Η μη κανονικότητα έγινε η νέα κανονικότητα και οι απειλές και οι κρίσεις διαδέχονται η μια την άλλη ή/και χτυπούν επάλληλα. Οι κοινωνίες, ανεπτυγμένες ή αναπτυσσόμενες, βρίσκονται αντιμέτωπες με οικονομικές κρίσεις, με -προς το παρόν- ανεξέλεγκτο πληθωρισμό και αλυσιδωτές αντιδράσεις, πολιτικές κρίσεις και υποχώρηση της δημοκρατίας, ενεργειακή κρίση, απειλές στην υγεία με την πανδημία της COVID-19 σε εξέλιξη και τη συζήτηση ανοιχτή για νέες πανδημίες.

Τη σκοτεινή εικόνα συμπληρώνουν ένας πόλεμος παγκόσμιας απήχησης, πυρηνικής απειλής και επισιτιστικών προβλημάτων καθώς και η κλιματική κρίση. Μια κρίση καθοριστικής σημασίας για το μέλλον, όχι μόνο γιατί -προφανώς- συνιστά υπαρξιακό πρόβλημα για τον πλανήτη, αλλά γιατί οι συνέπειές της μεταφράζονται και σε πολιτικο-οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα με τις μεταναστευτικές ροές να αναμένεται να αυξηθούν και να μαζικοποιηθούν. Οι συνέπειες της αύξησης της θερμοκρασίας του πλανήτη, τα ακραία καιρικά φαινόμενα, η άνοδος του επιπέδου της θάλασσας και οι απώλειες της βιοποικιλίας ήδη καταγράφονται ανά τον κόσμο.

Ταυτόχρονα, η ακραία φτώχεια αυξήθηκε παγκοσμίως το 2020 για πρώτη φορά εδώ και δύο δεκαετίες (World Bank 2022: 3). «Στον παγκόσμιο αγώνα για την ανακούφιση της φτώχειας και την αύξηση του βιοτικού επιπέδου, το 2022 είναι πιθανό να είναι ένα από τα χειρότερα χρόνια εδώ και δεκαετίες. Το πραγματικό μέσο εισόδημα μειώθηκε περαιτέρω σε πολλές χώρες, και οι τραγικές ανατροπές στην ανάπτυξη κατά τη διάρκεια της πανδημίας έχουν επιδεινωθεί», αναφέρει στην έκθεσή της για το 2022 η Παγκόσμια Τράπεζα (World Bank 2022: 4).

Οι ανισότητες παγκοσμίως αυξάνονται πρωτόγνωρα, είναι περίπου οι ίδιες με αυτές των αρχών του 20ού αιώνα και όπως σημειώνει το ΔΝΤ, δεν φαίνεται να αναμένεται βελτίωση (Stanley 2022: 50-51). Η Oxfam κάνει λόγο για τον «ιό της ανισότητας» και επισημαίνει ότι η ιστορία θα θυμάται την πανδημία ως τη μοναδική στιγμή από τότε που καταγράφονται στοιχεία που η ανισότητα αυξήθηκε σε σχεδόν κάθε χώρα του πλανήτη ταυτόχρονα (Oxfam 2021: 7). Ανισότητες εισοδήματος και πλούτου, μέσα στις χώρες, αλλά και μεταξύ των χωρών. Σύμφωνα με την Έκθεση για την Παγκόσμια Ανισότητα 2022, του Εργαστηρίου Παγκόσμιας Ανισότητας, οι σύγχρονες ανισότητες είναι πολύ μεγάλες. Παγκοσμίως, «ένας μέσος ενήλικας το 2021 κερδίζει ετησίως 16.700 ευρώ και κατέχει 72.900 ευρώ, αξίες εκπεφρασμένες σε ισοτιμία αγοραστικής δύναμης. Υπογραμμίζει λοιπόν η Έκθεση ότι αυτοί οι μέσοι όροι συγκαλύπτουν μεγάλες ανισότητες τόσο μεταξύ, όσο και εντός των χωρών. Το πλουσιότερο 10% του παγκόσμιου πληθυσμού λαμβάνει σήμερα το 52% του παγκόσμιου εισοδήματος, ενώ το φτωχότερο μισό του πληθυσμού κερδίζει το 8,5% αυτού. Κατά μέσο όρο, ένα άτομο από το κορυφαίο 10% της παγκόσμιας κατανομής εισοδήματος κερδίζει 87.200 ευρώ ετησίως, ενώ ένα άτομο από το φτωχότερο μισό της παγκόσμιας κατανομής εισοδήματος κερδίζει 2.800 ευρώ ετησίως.

Οι παγκόσμιες ανισότητες πλούτου είναι ακόμη πιο έντονες από τις εισοδηματικές ανισότητες. Το φτωχότερο μισό του παγκόσμιου πληθυσμού δεν κατέχει σχεδόν καθόλου πλούτο: μόλις το 2% του συνόλου. Αντίθετα, το πλουσιότερο 10% του παγκόσμιου πληθυσμού κατέχει το 76% του συνολικού πλούτου. Κατά μέσο όρο, το φτωχότερο μισό του πληθυσμού κατέχει 2.900 ευρώ ανά ενήλικα και το κορυφαίο 10% κατέχει 550.900 € κατά μέσο όρο» (World Inequality Report 2022: 7).

Όπως επισημαίνεται στην Έκθεση για την Παγκόσμια Ανισότητα, «δεδομένου ότι ο πλούτος αποτελεί σημαντική πηγή μελλοντικών οικονομικών κερδών, και όλο και περισσότερο, ισχύος και επιρροής, αυτό προμηνύει περαιτέρω αύξηση της ανισότητας. Πράγματι, στο επίκεντρο αυτής της έκρηξης ανισότητας βρίσκεται η ακραία συγκέντρωση της οικονομικής ισχύος στα χέρια μιας πολύ μικρής μειοψηφίας υπερπλουσίων. Ο πλούτος του κορυφαίου 10% παγκοσμίως, που αποτελεί τη μεσαία τάξη στις πλούσιες χώρες και τους απλώς πλούσιους στις φτωχές χώρες, στην πραγματικότητα αυξάνεται πιο αργά από τον παγκόσμιο μέσο όρο, αλλά το κορυφαίο 1% αυξάνεται πολύ πιο γρήγορα: μεταξύ 1995 και 2021, το κορυφαίο 1% απέκτησε το 38% της παγκόσμιας αύξησης του πλούτου, ενώ το κατώτερο 50% απέκτησε ένα τρομακτικό μόλις 2%. Το μερίδιο του πλούτου που ανήκει στο παγκόσμιο κορυφαίο 0,1% αυξήθηκε από 7% σε 11% κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου και ο παγκόσμιος πλούτος δισεκατομμυριούχων εκτινάχθηκε στα ύψη. Με την άνθηση του χρηματιστηρίου, η εικόνα δεν φαίνεται να βελτιώνεται» (World Inequality Report 2022: 4).

Η πανδημία έχει επιδεινώσει μια ήδη υπάρχουσα ανισότητα. Σύμφωνα με τα στοιχεία της Oxfam ο πλούτος των δισεκατομμυριούχων αυξήθηκε περισσότερο τους πρώτους 24 μήνες της πανδημίας από ό,τι στο σύνολο 23 χρόνων. Ο συνολικός πλούτος των δισεκατομμυριούχων του κόσμου ισοδυναμεί πλέον με το 13,9% του παγκόσμιου ΑΕΠ, ενώ οι 10 πλουσιότεροι άνθρωποι στον κόσμο κατέχουν μεγαλύτερο πλούτο απ' ό,τι το κατώτερο 40% της ανθρωπότητας, 3,1 δισεκατομμύρια άνθρωποι (Oxfam 2022).

«Η πρόκληση της ανισότητας είναι παγκόσμια και στενά συνδεδεμένη με άλλα πιεστικά ζητήματα της εποχής μας: όχι μόνο τις ραγδαίες τεχνολογικές αλλαγές, αλλά και την

κλιματική κρίση, την αστικοποίηση και τη μετανάστευση. Σε πολλά μέρη, το αυξανόμενο κύμα ανισότητας θα μπορούσε να διογκωθεί περαιτέρω υπό τη δύναμη αυτών των μεταβάσεων», σημειώνεται στην Έκθεση των Ηνωμένων Εθνών για την ανισότητα (World Social Report 2020: II). Η επιταγή του Θεματολογίου 2030 για αειφόρο ανάπτυξη (2030 Agenda for Sustainable Development) «να μην μείνει κανείς πίσω», δύσκολα φαίνεται να μπορεί να πραγματοποιηθεί δεδομένων των σημερινών συνθηκών και του χρόνου που απομένει.

Ωστόσο έχει μεγάλη η σημασία η διπλή οπτική στην αντιμετώπιση του προβλήματος. Όπως σημειώνεται από την Επιτροπή Αναπτυξιακής Πολιτικής των Ηνωμένων Εθνών (UN Committee for Development Policy), «δεν αρκεί να αντιμετωπίσουμε την ανισότητα εστιάζοντας σε εκείνους που “έμειναν πίσω” στο εισοδηματικό κάτω μέρος. Είναι επίσης αναγκαίο να αντιμετωπιστεί η συγκέντρωση του πλούτου, του εισοδήματος και της εξουσίας λήψης αποφάσεων στην κορυφή» (United Nations 2018)

Η εκτενής αναφορά στα στοιχεία για την οικονομική ανισότητα γίνεται επειδή η έντασή της, μεταπολεμικά, είναι πρωτοφανής και διαμορφώνει όχι μόνο τις κοινωνικές, αλλά και τις πολιτικές συνθήκες. Η παγκόσμια υποχώρηση της δημοκρατίας, η άνοδος λαϊκισμών και αυταρχικών καθεστώτων ασφαλώς και συνδέεται με το φαινόμενο αυτό. Όμως δεν είναι η μοναδική αιτία. Οι ανισότητες σε πολλές χώρες και μεταξύ χωρών δεν αφορούν μόνο στο εισόδημα και τον πλούτο, αλλά και στην πρόσβαση στην εκπαίδευση, σε ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και σε βασικούς πόρους όπως τροφή και πόσιμο νερό.

Στο πλαίσιο λοιπόν που διαμορφώνουν οι σημερινές συνθήκες για τις κοινωνίες, ποιος είναι ο ρόλος των νέων μέσων;

Ο ρόλος των νέων μέσων

Ήδη από τον προηγούμενο αιώνα τα νέα μέσα,¹ με αιχμή του δόρατος το διαδίκτυο και ειδικότερα τον Παγκόσμιο Ιστό (WWW), άλλαξαν τις κοινωνίες μας. Η βιομηχανική κοινωνία πέρασε στην κοινωνία της πληροφορίας. Η Πληροφορική Τεχνολογία (IT) σε συνδυασμό με την επικοινωνία, γίνεται Τεχνολογία Πληροφορίας και Επικοινωνίας (ICT) και με φορέα έκφρασης το διαδίκτυο, αργά αλλά σταθερά, επιφέρει καθοριστικές αλλαγές σχεδόν σε κάθε πτυχή της κοινωνίας: στην επικοινωνία, στο εμπόριο, στις υπηρεσίες, στην ψυχαγωγία, στην εργασία, στην εκπαίδευση, στην πληροφορία.

Αποτοπικοποίηση της δράσης και συρρίκνωση του χρόνου είναι τα βασικά χαρακτηριστικά αυτής της πρώτης φάσης του διαδικτύου. Η επικοινωνία, υπό νέους, ψηφιακούς όρους, η πληροφορία και ο συνδυασμός τους καθίστανται βασικός παράγοντας στην οικονομική, πολιτική και κοινωνική εξέλιξη. Ήταν «στη διάσκεψη της Φλωρεντίας, στις 21 Νοεμβρίου του 1998 [που] οι ηγέτες των κεντροαριστερών κομμάτων επεσήμαναν τη σημασία του διαδικτύου για την ανάπτυξη της παγκόσμιας οικονομίας. [...] Είναι η εποχή που το ηλεκτρονικό εμπόριο κατακτά τον κυβερνοχώρο. Η κερδοσκοπική φύσκα αντέχει ακόμη, καθώς δεν έχει γίνει ορατή. Μια νέα αγορά, η αγορά online, κάνει την εμφάνισή της και αυξάνεται ραγδαία» (Ρήγου 2014: 432).

Με το πέρασμα στον 21ο αιώνα υπερεθνικές και εθνικές πολιτικές στοχεύουν στη διεύρυνση της χρήσης του διαδικτύου. Επιπλέον, οι ίδιες οι τεχνολογικές εξελίξεις συμβάλλουν στη διεύρυνση της συμμετοχής των πολιτών στον ψηφιακό κόσμο: οι ταχύτητες σύνδεσης αυξάνονται και ο Ιστός, μετά την κατάρρευση της φούσκας dot com, στην αρχή της νέας χιλιετίας, περνά στον Ιστό 2.0. Πρόκειται για την εξελιγμένη δεύτερη εκδοχή του, στηριγμένη στη λογική της πλατφόρμας και των εύχρηστων εφαρμογών συνεχούς δικτύωσης στις οποίες υπάγονται τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, πεδίο καθοριστικής συμβολής στην αύξηση της συμμετοχής. Όχημα μετάβασης σε αυτόν τον συνεχώς δικτυωμένο κόσμο, τα έξυπνα κινητά τηλέφωνα, που έχουν γίνει τα μέσα ολοκλήρωσης της συνεχούς συνδεσιμότητας και της σύγκλισης των Μέσων. Η συνεχής δικτύωση και η διαδραστικό-

τητα, είναι τα δύο βασικά χαρακτηριστικά αυτής της δεύτερης φάσης του διαδικτύου.

Τα νέα μέσα, με καθοριστική επίδραση στα πεδία της επικοινωνίας, της απασχόλησης και της παραγωγής έθεσαν τους τεχνικούς όρους για τη διαδικασία απορρύθμισης των αγορών και της νέας παγκοσμιοποίησης (Χαραλάμπης 1998, Ferguson et al. 2010). Μια διαδικασία που οδήγησε σε διεύρυνση της ψαλίδας της ανισότητας στις ανεπτυγμένες χώρες, σε κοινωνικές ανακατατάξεις και στην ανάδειξη μιας παγκόσμιας πλουτοκρατίας (Piketty 2015, Milanović 2019, Freeland 2012). Η ψηφιακή στροφή, έχοντας κοινή πορεία με τη νεοφιλελεύθερη στροφή (Ρήγου 2014) πραγματοποιήθηκε στο νέο πλαίσιο αντίληψης για την κοινωνία, την οικονομία και την πολιτική όπως αυτή διαμορφώθηκε από την κυριαρχία του νεοφιλελεύθερου Παραδείγματος, μετά και την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού (Charalambis 2019).

Οι ανισότητες εκτείνονται και στο πεδίο της ψηφιακής τεχνολογίας και της πρόσβασης σε διαδικτυακές και κινητές τεχνολογίες, τόσο μεταξύ των χωρών όσο και στις ίδιες τις χώρες (Sengupta 2016, Qureshi 2018, García-Escribano 2020, United Nations 2021). Νέες διαιρετικές τομές αναδεικνύονται, διαχωρίζοντας πληροφοριοπλούσιους και πληροφοριοφτωχούς και ψηφιακά εγγράμματους και ψηφιακά αγράμματους. Διαχωρισμός καθοριστικός, καθώς η πληροφορία έχει αναχθεί σε υπέρτατη αξία των σύγχρονων κοινωνιών και η ψηφιακή εγγραμματοσύνη η *sine qua non* δεξιότητα και για την κοινωνική συμμετοχή.

Τα νέα μέσα αν και θεωρήθηκε ότι θα μπορούσαν να προωθήσουν την ανάπτυξη και μάλιστα χωρίς αποκλεισμούς, λειτούργησαν ως επιταχυντές εθνικών και διεθνών αποκλεισμών και ανισότητας. Σύμφωνα με στοιχεία της ITU, το 2019 σχεδόν ο μισός ενήλικας πληθυσμός παγκοσμίως δεν ήταν συνδεδεμένος σε ευρωζωνικό δίκτυο (ITU 2020). Ένα χρόνο αργότερα, το 2021, ο ίδιος Διεθνής Οργανισμός σημείωνε ότι «καθώς ο κόσμος ψηφιοποιείται όλο και περισσότερο, το οικονομικό κόστος του ψηφιακού αποκλεισμού είναι υψηλότερο από το κόστος του περιορισμού της ψαλίδας σε υποδομές, στην οικονομική προσιτότητα, στο φύλο και σε άλλα χάσματα που εξακολουθούν να υφίστανται. Με το 60% του παγκόσμιου ΑΕΠ να αναμένεται να βασιστεί στις τεχνολογίες ψηφιακών επικοινωνιών έως το 2022, οι ευάλωτοι πληθυσμοί τόσο στις αναπτυσσόμενες όσο και στις ανεπτυγμένες χώρες που δεν είναι σε θέση να συνδεθούν ή να χρησιμοποιήσουν τις ψηφιακές τεχνολογίες κινδυνεύουν να μείνουν πίσω στην ανάκαμψη μετά την πανδημία, οδηγώντας σε δυνητικά βαρύτερες αλυσιδωτές επιπτώσεις» (ITU 2021).

Σε ένα άλλο πεδίο, αυτό της σύγχρονης δημοσιότητας, τα νέα μέσα εξαιτίας των συγκροτησιακών τους χαρακτηριστικών και της εξάπλωσης της χρήσης τους, συνέβαλαν σε αύξηση της συμμετοχής, σε έναν -εκ πρώτης όψεως-εκδημοκρατισμό της δημόσιας σφαίρας. Ωστόσο τα ίδια αυτά μέσα διευκόλυναν ταυτόχρονα τον έλεγχο και την επιτήρηση. Όπως δηλαδή ο Habermas είχε διακρίνει τη δομική αλλαγή της δημοσιότητας και την αναφεουδαρχοποίησή της, όταν κυριαρχήθηκε από ένα διευρυμένο κράτος και τα οργανωμένα οικονομικά συμφέροντα (Habermas 1989, Χάμπερμας 1991) έτσι και η εμφάνιση των νέων μέσων οδηγεί αρχικά σε μια δεύτερη δομική αλλαγή της δημοσιότητας και στη συνέχεια στην «επαναφεουδαρχοποίηση» των σύγχρονων μορφών δημοσιότητας (Ρήγου 2014). Αυτό σημαίνει σχετικοποίηση της ελευθερίας έκφρασης και περιορισμό, ειδικότερα στις περιπτώσεις υπαγωγής σε καθεστώτα αυταρχικά.

Παράλληλα εμφανίζεται ένα άλλο σύγχρονο δημοκρατικό παράδοξο² που αφορά μια «προκατασκευασμένη» συναίνεση, η οποία συγκροτείται στις «φούσκες διήθησης» (filter bubble) ή τους «θαλάμους της ηχούς» (echo chambers). Αφενός δηλαδή στα ιεραρχημένα αποτελέσματα των μηχανών αναζήτησης βάσει του προφίλ και των ενδιαφερόντων του χρήστη και, αφετέρου, στους περιορισμένους στην ίδια άποψη χώρους έκφρασης των πλατφορμών κοινωνικής δικτύωσης που δομούνται βάσει κοινών ενδιαφερόντων, απόψεων και ψηφιακής «φιλίας». Επιπλέον, στον αντίποδα της πραγματικής κοινωνικής ανισότητας και αποκλεισμού, η συμμετοχική διαβουλευτική ψηφιακή δημοσιότητα των

νέων μέσων και ειδικότερα των social media, δημιουργεί μίαν αντίφαση και επικαθορίζει μια προσομοιωτική δημοκρατία, η οποία έχει ήδη διαβρωθεί από την κοινωνική ανισότητα που επιβάλλει η αγορά. Μια διπλή αντίφαση, χαρακτηριστική της διττής φύσης των νέων μέσων που κινούνται ανάμεσα στην ελευθερία και την επιτήρηση. Αν και συχνά λοιπόν τα νέα μέσα γίνονται εργαλείο κινητοποίησης ενάντια σε καταπιεστικές συνθήκες, παρέχοντας τη δυνατότητα έκφρασης αντιθέσεων και κριτικών, μπορεί να λειτουργούν σαν μια ασφαλιστική δικλείδα εκτόνωσης της πίεσης του συστήματος και διατήρησης της κοινωνικής ανισότητας δίνοντας μια ψευδαίσθηση συμμετοχής.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός της εμφάνισης στις Ηνωμένες Πολιτείες -όπου ο πολιτικός λόγος έχει πολωθεί και οι κοινωνικές ανισότητες εκτιναχθεί-, «εναλλακτικών» των «παραδοσιακών» social media, προκειμένου οι χρήστες τους να μην υπόκεινται στη λογοκρισία, όπως χαρακτηρίζουν τον περιορισμό της έκφρασης λόγου μίσους ή της παραπληροφόρησης και των ψευδών ειδήσεων.³ Στην πλειονότητά τους οι χρήστες αυτών των μέσων είναι ακραία συντηρητικοί ρεπουμπλικάνοι ή υποστηρικτές του Trump.

Η περίπτωση αυτή υπενθυμίζει το γεγονός ότι λαϊκιστικές προσεγγίσεις, ακραίες τοποθετήσεις, ρητορική μίσους και θεωρίες συνωμοσίας με τα νέα μέσα έχουν βρει βήμα έκφρασης και ενισχύουν τον άλλοτε πιθανώς περιθωριακό λόγο. Όσο για τον κοινωνικό δεσμό, με τη χρήση των social media, φαίνεται να έχει εκπέσει στην ελαφρότητα των δεσμών που συγκροτούν η αποδοχή αιτημάτων φιλίας, τα likes και η έκθεση και των πιο ενδόμυχων προσωπικών στιγμών στον εικονικό χώρο των πλατφορμών κοινωνικής δικτύωσης.

Ιδιαίτερα σημαντικό είναι το γεγονός ότι οι μεγάλες εταιρείες του ψηφιακού κόσμου, οι GAFAM ή πιο σωστά οι GAFAM, Google, Apple, Facebook, Amazon και Microsoft, έχουν το ολιγοπώλιο του ψηφιακού κεφαλαίου, ελέγχουν το μεγαλύτερο μέρος της αγοράς της τεχνολογίας. Όμως το κορυφαίο πρόβλημα για τις κοινωνίες σήμερα, είναι ότι οι εταιρείες αυτές έχουν αναχθεί σε πυλωρούς της πληροφορίας και της γνώσης, έχουν υποκαταστήσει τον ρόλο της μνήμης μας και διαχειρίζονται τα μεγάλα δεδομένα (big data) που η χρήση των νέων μέσων παράγει (Rigou 2016, Demertzis Tsekeris 2018, Rigou 2021). Δεδομένα πλήρους ανταλλακτικής αξίας τόσο στην εμπορική αγορά όσο και στην πολιτική. Δεδομένα που κατευθύνουν την πορεία προς τις εφαρμογές τεχνητής νοημοσύνης, που αν και ήδη συντελείται, παραμένει σε μεγάλο βαθμό αρρυθμιστή παρά τις περί του αντιθέτου συζητήσεις.

Προς ένα νέο μεγάλο μετασχηματισμό;

Υπό το πρίσμα αυτό η ανάλυση του Karl Polanyi για τον μεγάλο μετασχηματισμό (Πολάνυι 2001) που επέφερε στις κοινωνίες η βιομηχανική επανάσταση παρέχει ένα ανάλογο πλαίσιο για την κατανόηση ορισμένων εκ των προκλήσεων ενώπιον των οποίων βρίσκονται οι κοινωνίες τον 21^ο αιώνα μπροστά στην τρίτη και τέταρτη βιομηχανική επανάσταση.

Ο μεγάλος μετασχηματισμός του Polanyi αναφέρεται στη διαδικασία με την οποία η κοινωνία μετατοπίστηκε από μια παραδοσιακή, αγροτική οικονομία σε μια σύγχρονη, βιομηχανική οικονομία. Ο μεγάλος μετασχηματισμός της βιομηχανικής επανάστασης αντικατέστησε τελείως όλους τους τρόπους αλληλεπίδρασης μεταξύ των ανθρώπων. Δεν ήταν μια φυσική ή αναπόφευκτη εξέλιξη, αλλά μάλλον αποτέλεσμα σκόπιμων πολιτικών επιλογών και οικονομικών παρεμβάσεων που οδήγησαν στην αυτορρυθμιζόμενη αγορά, υποστηρίζει ο Polanyi και υπογραμμίζει ότι ο μετασχηματισμός αυτός είχε σημαντικές κοινωνικές, πολιτικές και περιβαλλοντικές συνέπειες: αύξηση της ανισότητας και της φτώχειας, κοινωνική αποσταθεροποίηση, υποβάθμιση του περιβάλλοντος και νέες μορφές πολιτικής και οικονομικής εξουσίας. Ο Polanyi επισημαίνει ότι «η οικονομία της αγοράς γεννήθηκε στην Αγγλία, αλλά οι αδυναμίες της δημιούργησαν τις πιο τραγικές επιπλοκές στην ηπειρωτική Ευρώπη. Για να κατανοήσουμε τον γερμανικό φασισμό, πρέ-

πει να επιστρέψουμε στη ρικαρντιανή Αγγλία» (Πολάνυι 2001: 36). Θεωρούσε ότι το αυτορρυθμιζόμενο σύστημα της αγοράς ήταν εγγενώς ασταθές και απαιτούσε κυβερνητική παρέμβαση για να εξασφαλίσει την επιβίωσή του. «Η ιδέα της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς αποτελούσε καθαρή ουτοπία. Ένας τέτοιος θεσμός δεν θα μπορούσε να υπάρξει για μεγάλη χρονική διάρκεια, δίχως να εκμηδενίσει την ανθρώπινη και υλική υπόσταση της κοινωνίας: θα οδηγούσε στην υλική εξόντωση του ανθρώπου και στην ερήμωση του περιβάλλοντός του» (Πολάνυι 2001: 9).

Ο Ούγγρος κοινωνιολόγος υποστήριζε ότι η κρίση της εφαρμογής της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς θα μπορούσε να επιλυθεί μόνο μέσω της δημιουργίας νέων κοινωνικών θεσμών και δομών που θα μπορούσαν να ρυθμίσουν την αγορά και να προστατεύσουν την κοινωνία από τις αρνητικές συνέπειες της πρωτοκαθεδρίας της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς και της αχαλίνωτης οικονομικής ανάπτυξης. Ο Polanyi τόνισε τη σημασία των κοινωνικών προστασιών, των κοινωνικών δικαιωμάτων και των προγραμμάτων κοινωνικής πρόνοιας για να διασφαλιστεί ότι τα άτομα και οι κοινότητες δεν θα μείνουν πίσω σε περιόδους οικονομικού μετασχηματισμού. Ιδιαίτερα δε υπογράμμισε στο έργο του ότι ο άνθρωπος είναι πρώτα απ' όλα κοινωνικό ον. Η κοινωνία δεν πρέπει να αφήνεται έρμαιο των μηχανιστικών κανόνων της οικονομίας της αγοράς. Η οικονομική δραστηριότητα δεν μπορεί να είναι αποσυνδεδεμένη από τις κοινωνικές σχέσεις, αντίθετα, η οικονομία πρέπει να έχει κοινωνική θεμελίωση.

Κι εδώ υπεισέρχεται το ερώτημα της σημερινής πορείας προς έναν νέο μεγάλο μετασχηματισμό, όχι μόνο υπό την έννοια της μετάβασης στην τέταρτη βιομηχανική επανάσταση που ασφαλώς επιφέρει έναν νέο μεγάλο κοινωνικο-πολιτικό και οικονομικό μετασχηματισμό, συγκρινόμενη τόσο με την τρίτη βιομηχανική επανάσταση όσο και με την ψηφιακή επανάσταση. Εξάλλου ήδη η τρίτη βιομηχανική επανάσταση και οι απαρχές της τέταρτης, όπως αναλύθηκε, έχουν διαμορφώσει τις ανάλογες προς την εποχή που εξετάζει ο Polanyi συνθήκες για να τεθεί το ερώτημα: ανισότητες, φτώχεια, κοινωνική αποσταθεροποίηση, υποβάθμιση του περιβάλλοντος και νέες μορφές πολιτικής και οικονομικής εξουσίας. Το ερώτημα έχει σημασία λοιπόν κυρίως ως προς τις λύσεις για την αντιμετώπιση των ανάλογων κοινωνικο-οικονομικών συνεπειών του μεγάλου μετασχηματισμού που ο Karl Polanyi προτείνει στο ομότιπλο έργο του. Στην ανάγκη δηλαδή για μια ακόμη φορά ρύθμισης της αγοράς και παρέμβασης του κράτους για την τιθάσευση των συνεπειών της ελεύθερης αυτορρυθμιζόμενης αγοράς και τον περιορισμό των ανισοτήτων. Στην ανάγκη πολιτικών για την αντιμετώπιση της πρόκλησης της κλιματικής κρίσης που απαιτεί θεμελιώδη μετασχηματισμό της παγκόσμιας οικονομίας, συμπεριλαμβανομένης της μετάβασης από τα ορυκτά καύσιμα προς τις ανανεώσιμες πηγές ενέργειας και την ανάπτυξη βιώσιμων και δίκαιων οικονομικών συστημάτων. Επιπλέον, επιβάλλονται πολιτικές και ρυθμίσεις για τη μετάβαση στην εποχή της τεχνητής νοημοσύνης. Προηγείται η αντιμετώπιση των συνθηκών νόθευσης της δημόσιας σφαίρας, του ψηφιακού γνωστικού μονοπωλίου και της νέας μορφής εξουσίας των εταιρειών του ψηφιακού κόσμου, των μηχανών αναζήτησης και των πλατφορμών κοινωνικής δικτύωσης που η χρήση των νέων μέσων έχει αναδείξει.

Συμπέρασμα

Οι προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι κοινωνίες του 21ου αιώνα είναι πολλές και ανάλογες αυτών που ο Karl Polanyi επεσήμανε στο έργο του *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*. Προκλήσεις που περιλαμβάνουν κοινωνικά, οικονομικά και περιβαλλοντικά ζητήματα όπως η αύξηση της οικονομικής ανισότητας, φτώχεια, άλλες ανισότητες, πολιτική πόλωση, υποχώρηση της δημοκρατίας, κλιματική κρίση, και προβλήματα εξαιτίας της τεχνολογικής ανάπτυξης και της χρήσης των νέων μέσων. Πολλές από αυτές τις προκλήσεις είναι αλληλένδετες και απαιτούν θεμελιώδεις αλλαγές στον τρόπο οργάνωσης των κοινωνιών και των οικονομιών μας. Η άνοδος της τεχνητής νοημοσύνης, της αυτοματοποίησης και

της ρομποτικής αλλάζει τη φύση της εργασίας και της απασχόλησης και απαιτεί νέες πολιτικές και ρυθμίσεις για να διασφαλιστεί ότι αυτές οι τεχνολογίες αναπτύσσονται με τρόπους επωφελείς και συμπεριληπτικούς για όλους. Απαιτούνται σημαντικές αλλαγές στον τρόπο με τον οποίο οργανώνουμε τις κοινωνίες και τις οικονομίες μας προκειμένου να διασφαλίσουμε ένα βιώσιμο και δίκαιο μέλλον και μια νέα θέση για τον άνθρωπο. Όσον αφορά τη θέση του ανθρώπου στις διασυνδεδεμένες επιτηρητικές κοινωνίες με επίκεντρο τα δεδομένα που η -υποχρεωτική λόγω συγκεκριμένων πολιτικών- χρήση των νέων μέσων παράγουν, είναι πιασμένος στον Ιστό του διαδικτύου και των διασυνδεδεμένων συσκευών του. Φυσικά, όπου αυτά υπάρχουν και με την προϋπόθεση ο νέος μεγάλος μετασχηματισμός να μην σημαίνει κοινωνίες στις οποίες τα άτομα θα παραδέχονται πως ο αγώνας έχει τελειώσει, πως κέρδισαν τη μάχη με τον εαυτό τους κι ΑΓΑΠΟΥΝ το Μεγάλο Αδελφό (Orwell 1984: 294).

Σημειώσεις

1, Στην κατηγορία των νέων μέσων εντάσσονται τα μέσα που είναι ψηφιακά, έχουν δυνατότητα αμφίδρομης επικοινωνίας, δυνατότητα αποθήκευσης, επεξεργασίας και αποστολής περιεχομένου σε μορφή κινούμενης εικόνας, εικόνας, ήχου και κειμένου, μπορούν να ενσωματώσουν άλλου είδους μέσα (και μάλιστα περισσότερα από ένα), δικτυώνονται μεταξύ τους ή και με άλλα μέσα, είτε ενσύρματα, είτε ασύρματα, και έχουν τον μικροεπεξεργαστή βάση λειτουργίας τους, την καρδιά της ηλεκτρονικής επεξεργασίας δεδομένων. Ουσιαστικά πρόκειται για την πραγμάτωση της τάσης σύγκλισης των μέσων. Και ο συνδυασμός της ψηφιοποίησης και της σύγκλισης είναι απόλυτα συνυφασμένος με τη διαδραστικότητα.

2. Η αναφορά σε «άλλο» δημοκρατικό παράδοξο γίνεται επειδή η Chantal Mouffe αναφέρεται στο δημοκρατικό παράδοξο. Η πολιτική θεωρητικός υποστηρίζει ότι «τόσο η πολιτική σκέψη όσο και η πολιτική πράξη παγιούνται σε μια πλανημένη αναζήτηση της συναίνεσης και στην προαγωγή μιας ρηχής κοινωνικής ομοφωνίας», η οποία, ισχυρίζεται η συγγραφέας, αντί να συνιστά σημάδι προόδου, θέτει σε κίνδυνο τους δημοκρατικούς θεσμούς. Πράγματι, σε πολλές χώρες αυτή η «συναίνεση στο κέντρο» και η εξασθένηση της διάκρισης αριστερά-δεξιά δίνει την ευκαιρία στον ακροδεξιό λαϊκισμό να αυτοπαρουσιάζεται ως η μόνη πολιτική δύναμη που αντιστέκεται στο «κατεστημένο», και, ως εκ τούτου, να επιχειρεί να καταλάβει το πεδίο της αμφισβήτησης που εγκαταλείπει η αριστερά (Mouffe, 2008).

3. Μεταξύ αυτών τα BitChute, Gab, Gettr, Parler, Rumble, Telegram and Truth Social (Trump). Ένας στους 10 αμερικανούς πολίτες έχουν καταφύγει στα Parler, Rumble, Telegram and Truth Social όπου -όπως υποστηρίζουν οι χρήστες τους- έχουν βρει μια κοινότητα ομοϊδεατών και η ενημέρωση είναι αξιόπιστη. Στη σχετική έρευνα του Pew Research Center επισημαίνεται ότι «αυτοί οι ιστότοποι μπορεί να είναι ένα άλλο σύμπτωμα του ολοένα και πιο πολωμένου δημόσιου λόγου - και των κομματικών διαιρέσεων των Αμερικανών στο ευρύτερο περιβάλλον των μέσων ενημέρωσης» (Stocking et al. 2022). Η πλειονότητα των χρηστών αυτών των social media (66%) είναι ρεπουμπλικάνοι ενώ το ένα τέταρτο από αυτούς (26%) βαθιά συντηρητικοί ρεπουμπλικάνοι ή υποστηρικτές του Trump.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Gleick, J. (2011), *Η πληροφορία*, Αθήνα, Τραυλός.
- Milanonić, B. (2019), *Παγκόσμια ανισότητα. Η οικονομική ανισότητα στην εποχή της παγκοσμιοποίησης*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Mouffe, C. (2008), *Το δημοκρατικό παράδοξο*, Αθήνα, Πόλις.
- Orwell, G. (1978) *1984*, Αθήνα, Κάκτος.
- Piketty, T. (2015), *Το Κεφάλαιο τον 21^ο αιώνα*, Αθήνα, Πόλις.
- Ρήγου, Μ. (2014), *Από την ψηφιακή επανάσταση στην ψηφιακή επιτήρηση. Νέα μέσα, δημοσιότητα*

τα και πολιτική, Αθήνα, Σιδέρης.

- Ρήγου, Μ. (2022), Μέσα κοινωνικής επιτήρησης την εποχή της “μετα-αλήθειας”. Ένας θαυμαστός, όχι και τόσο καινούργιος κόσμος, στο (συλλογικό), *Υπάρχει αντικειμενική ενημέρωση; Η δημοσιογραφία στην εποχή των πληροφοριακών και υβριδικών πολέμων*, Αθήνα, Τόπος
- Πολάνυι, Κ. (2001), *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, Αθήνα, Νησίδες
- Χάμπερμας, Γ. (1991), Πολιτική λειτουργία της Δημοσιότητας, στο Κ. Λιβιεράτος και Τ. Φραγκούλης (επιμ.), *Το μήνυμα του μέσου. Η έκρηξη της μαζικής επικοινωνίας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια
- Χαραλάμπης, Δ. (1998), *Δημοκρατία και παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- BBVA, OpenMind, *The age of perplexit: Rethinking the world we knew*. Madrid, Penguin Random House Grupo Editorial, https://www.bbvaopenmind.com/wp-content/uploads/2013/01/BBVA-OpenMind-Book-There-is-a-Future_Visions-for-a-Better-World-1.pdf
- Chancel L., Piketty T., Saez E., Zucman G. et al. (2022), *World Inequality Report 2022*, *World Inequality Lab*, <https://wir2022.wid.world/>
- Charalambis, D. (2020), Inequality, Recognition, Irrationalism and Populism. From liberal Democracy and the democratic Rule of Law to post-Democracy. Two crucial historical moments and their consequences: 1945 and 1989/91, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 45(1), σσ. 7–58. <https://doi.org/10.12681/hpsa.22312>.
- Demertzis, N. and Tsekeris, C. (2018) Multifaceted European Public Sphere, *Media@LSE Working Paper Series*.
- Ferguson, N., Maier, C., Manela, E., Sargent, D. (eds.) (2010), *The Shock of the Global. The 1970s in Perspective*, Cambridge/London, Harvard University Press.
- Freeland, C. (2012), *Plutocrats: The Rise of the New Global Super-Rich and the Fall of Everyone Else*, London, Penguin Press
- Galen, S. et al. (2022), The Role of Alternative Social Media in the News and Information Environment, *Pew Research Center*, <https://www.pewresearch.org/journalism/2022/10/06/the-role-of-alternative-social-media-in-the-news-and-information-environment/>
- Habermas, J. (1989) *The Structural Transformation of the Public Sphere-An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, Cambridge, Polity Press.
- ITU, (2020), Connecting humanity: Assessing investment needs of connecting humanity to the Internet by 2030, *Connecting Humanity - ITU Hub*
- ITU, (2021), Bridging the digital divide with innovative finance and business models, <https://www.itu.int/hub/2021/11/bridging-the-digital-divide-with-innovative-finance-and-business-models/>
- Kissinger, H., Schmidt E., Huttenlocher D. (2022), *The Age of AI: And Our Human Future*, New York Boston London, Back Bay Books.
- Mercedes, G-E. (2020) Low Internet Access Driving Inequality, *IMF Blog*, <https://www.imf.org/en/Blogs/Articles/2020/06/29/low-internet-access-driving-inequality>.
- Qureshi, Z. (2018), Advanced Tech, but Growth Slow and Unequal: Paradoxes and Policies BBVA, <https://www.bbvaopenmind.com/en/articles/advanced-tech-but-growth-slow-and-unequal-paradoxes-and-policies/>
- Oxfam (2021), *The Inequality Virus*, *Briefing Paper*, DOI: 10.21201/2020.6409, Oxford <https://oxfamlibrary.openrepository.com/bitstream/handle/10546/621149/bp-the-inequality-virus-summ-250121-en.pdf>
- Oxfam, (2022), Pandemic creates new billionaire every 30 hours — now a million people could fall into extreme poverty at same rate in 2022, <https://www.oxfam.org/en/press-releases/pandemic-creates-new-billionaire-every-30-hours-now-million-people-could-fall>
- Rigou, M. (2018), “Participatory” and “Collaborative” journalism or journalism in the social networks era at: M. Meimaris, D. Gouscos, A. Giannakouloupoulos (eds), *Proceedings of the 12th Edition of the EUTIC: Network logic and new forms of Governance* 2018 ISBN: 978-

960-99791-4-6, https://ntlab.gr/download.php?fgr=eutic/eutic_proceedings/eutic2016_proceedings_v7.pdf

Sengupta, S. (2016), Internet Yields Uneven Dividends and May Widen Inequality, Report Says, *The New York Times*, https://www.nytimes.com/2016/01/14/world/asia/internet-yields-uneven-dividends-and-may-widen-inequality-report-says.html?_r=1

Stanley, A. (2022), Global Inequalities. The big picture on wealth, income, ecological, and gender inequality looks bad, *Finance and Development*, IMF, pp. 50-51, <https://www.imf.org/-/media/Files/Publications/Fandd/Article/2022/March/Picture-This-Inequality.ashx>

United Nations, Committee for Development Policy. (2018), Leaving no one behind, https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/2754713_July_PM_2._Leaving_no_one_behind_Summary_from_UN_Committee_for_Development_Policy.pdf

United Nations, DESA. (2020), Inequality in a Rapidly Changing World, *World Social Report 2020*, <https://www.un.org/en/desa/world-social-report-2020>

United Nations, UNCTAD. (2021) Inequalities threaten wider divide as digital economy data flows surge, <https://unctad.org/news/inequalities-threaten-wider-divide-digital-economy-data-flows-surge>

World Bank. (2022), Helping Countries Adapt to a Changing World, *Annual Report 2022*, <https://www.worldbank.org/en/about/annual-report>

ΘΕΑΤΡΙΚΗ ΠΡΑΞΗ: ΠΡΑΞΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ

Μυρτώ Ρήγου^α

^α Καθηγήτρια, ΕΚΠΑ

Περίληψη

Στην κοινωνία της πληροφορίας τα ποικίλα φαινόμενα που αφορούν την παγκόσμια θεαματική αναπαράσταση της ζωής, την τεχνητή νοημοσύνη, την κυριαρχία των νέων μέσων, την άνοδο του ρατσισμού, ποιός είναι ο ρόλος της τέχνης και ειδικότερα του θεάτρου; Όταν τα γυμνά συμφέροντα και η δύναμη του χρήματος κάνουν τα πάντα εξαγοράσιμα, πώς η δαπάνη της θεατρικής πράξης μπορεί να αμφισβητεί την χυδαία υλιστική ζωή; Και τότε, πώς αυτή η αυθεντική ζωή δημιουργεί έναν άλλου τύπου κοινωνικό δεσμό που αντιστέκεται στις κοινωνιολογικές περιγραφές και κατατάξεις; Αυτή την άλλη σκηνή, του θεάτρου, αντίστοιχη της σκηνής του ασυνειδήτου, και τον ρόλο που διαδραματίζει στην κοινωνία των “επιζώντων” (survivors) και των κυρίαρχων τηλεοπτικών εικόνων “της απεριόριστης πλαστότητας που επιφέρει την φαλκίδευση της κοινωνικής ζωής”, θα ερευνήσω προκειμένου να υποστηρίξω την ανατρεπτική δύναμη ενός “Theatrum Mundi” όπου σκηνή και ιστορία διαπλέκονται ανασυνθέτοντας τον κόσμο σε μια πολιτική ορατότητας, ικανή να αποκαλύπτει αυτή την φαλκίδευση. Αλλά το ποιός είναι ο εσωτερικός μηχανισμός του θεάτρου ως μηχανής που διανοίγει δρόμους στο κοινωνικό (το θέατρο ως “βιοσκόπιο”), θα προσπαθήσω να το εξηγήσω, αναφερόμενη σε συγκεκριμένα παραδείγματα και έχοντας κατά νου τη φράση ενός μεγάλου θεατράνθρωπου, του Βαλέρ Νοβαρινά: “άλαλοι θα καταλήξουμε, δια της επικοινωνίας”.

Λέξεις κλειδιά: κοινωνία του θεάματος, υπερπραγματική κοινωνία, θεατρικός λόγος, πολιτική ορατότητας, ποιητικό θέατρο.

THEATRICAL ACT: SOCIAL PRAXIS

Myrto Rigou^α

^α Professor, University of Athens

Abstract

In the context of the information society, various phenomena concerning the global spectacular representation of life, artificial intelligence, the domination of new media, the rise of racism, raise questions about the role of art, and particularly that of theater. When naked self-interest and the power of money commodify everything, how can the expenditure of the theatrical act challenge vulgar materialistic life? And then, how does this authentic life create a different type of social bond that resists sociological descriptions and classifications? I will explore this other scene of theater, which is equivalent to the scene of the unconscious, and the role it plays in the society of “survivors” and of the dominant television images of “unlimited artificiality that brings about the alienation of social life”. My goal is to prove the subversive power of a “Theatrum Mundi” where

scene and history are interwoven, reassembling the world into a political visibility capable of revealing this alienation. But the internal mechanism of theatre as a machine that opens up road that lead to the social (theatre as a “bioscope”) is what I will try to explain by referring to specific examples and keeping in mind the phrase of a great theater person, Valerio Novarina: “we will end up speechless, through communication”.

Keywords: society of the spectacle, hyperreal society, theatrical discourse, politics of visibility, “poetic theater”

Εισαγωγή

Θα προτάξω ορισμένες εισαγωγικές παρατηρήσεις σε όσα προτίθεμαι να καταθέσω. Το θέατρο, όπως η ποίηση και η λογοτεχνία γενικότερα, δεν είναι ένα ομοίωμα της πραγματικότητας που την διαστρέφει, την μεταλλάσσει, την αναπτύχωνει ή την βραχυκυκλώνει, δεν είναι δηλαδή η εντύπωση του πραγματικού αλλά μια άλλη πραγματικότητα -κι εδώ εννοώ κοινωνική πραγματικότητα που δηλώνει τη δύναμη να παράγει ένα σκηνόδραμα ως θεατρικό εφέ. Η προσομοιωτική δύναμη του θεάτρου δεν πρέπει να εκλαμβάνεται όπως η εικονική πραγματικότητα όπου τα όρια μεταξύ πραγματικού και μη πραγματικού εξαφανίζονται, αλλά ως μια ανατροπή της πραγματικότητας, ένας τρόπος να οργανωθεί στη θεατρική πράξη η κοινωνική συνοχή διαρρηγμένη ήδη από την ανισότητα και την ύπαρξη των κοινωνικών τάξεων.

Θεωρητικό πλαίσιο

Το θέατρο ανατρέπει την αναπαράσταση, καταστρέφει τη συσσώρευση του κεφαλαίου υπό μορφήν εικόνας, δηλαδή ό,τι ο Γκυ Ντεμπόρ (2016) ονομάζει “θέαμα”. Και τούτο, διότι δεν αναπαριστά το είδωλο του πράγματος. Το θέατρο δεν είναι εικόνες και η μυθολογία τους αλλά λόγος, που με την εκφορά του, ανακαλεί την απουσία του πράγματος εμφανίζοντας επί σκηνής το αφανισμένο πράγμα. Και το αφανισμένο πράγμα είναι ό,τι η ηγεμονική κουλτούρα μιας κοινωνίας απαλείφει μέσω τριών στρατηγικών: α) δια της σύγχρονης μορφής του πολιτικού ψεύδους που λαμβάνει χώρα κατά την αλλοίωση των γεγονότων από τα παλαιά ή τα νέα μέσα, β) δια των σύγχρονων τεχνολογιών της επικοινωνίας, της επιτήρησης και των υποκλοπών όπου καταλαμβάνοντας ολικά τον δημόσιο και ιδιωτικό χώρο επιφέρουν τον αφανισμό της ίδιας της Δημοκρατίας, γ) δια της πλήρους παραμόρφωσης των εικόνων όχι μόνο εξαιτίας της εξουσιαστικά διατεταγμένης πολιτικής ορατότητας, αλλά και της εμμενούς πλέον τεχνικής παραγωγής τους με τρόπο κατά τον οποίο το αντικείμενο αναφοράς να καθίσταται αναξίπιστο και ο καταλογισμός παραπλάνησης στους υπεύθυνους παραγωγούς τους, ανέφικτος.

Άρα και αυτή η ίδια η πολιτική ορατότητας παύει να είναι ό,τι μας πλασάρουν τα Μέσα να βλέπουμε και να ακούμε, διότι ο εντοπισμός μιας εξουσιαστικής αρχής, ενός βλέμματος και του μέσου είναι πλέον αδύνατος. Και τούτο συμβαίνει, επειδή αλλοιώνεται ο ίδιος ο προσδιορισμός θέσης των πόλων με τρόπο ώστε να εμφανίζεται εναλλάξιμα ο καταναλωτής (θεατής-ακροατής) στη θέση του παραγωγού, ο δέκτης στη θέση του πομπού (και τανάπαλιν) να “επιλέγει” τί θα δει και θα ακούσει μέσα σε μια κυκλικότητα όπου η ίδια η εξουσία δεν ασκείται με βάση την καθοδήγηση αλλά αφομοιώνεται στην απόλυτη χειραγώγηση. Πρόκειται συνεπώς όχι τόσο για το θεαματικό, όπως το αντιλαμβανόταν ο Ντεμπόρ, αλλά για ένα προσομοιωμένο καθεστώς χειραγώγησης των σημείων όπως το εννοεί ο Ζαν Μπωντριγιάρ: “Δεν βρισκόμαστε πια στο πλαίσιο της κοινωνίας του θεάματος, για την οποία μιλούσαν οι καταστασιακοί, ούτε στο πλαίσιο των ειδικών τύπων αλλοτρίωσης και καταστολής που αυτή συνεπάγεται. Το ίδιο το μέσο δεν είναι πια καταληπτό

ως τέτοιο, και η σύγχυση μέσου και μηνύματος (Μακλούαν) είναι η πρώτη μεγάλη διατύπωση αυτής της νέας εποχής. Δεν υπάρχει πια μέσο με την κυριολεκτική έννοια: εφεξής είναι ακατάληπτο, διαχυμένο και διαθλασμένο μέσα στο πραγματικό, και πλέον δεν είμαστε καν σε θέση να πούμε ότι έχει αλλοιώσει το πραγματικό” (Baudrillard 2019: 68-69).

Σε αυτή τη νέα κατάσταση πραγμάτων, στην υπερπραγματική κοινωνία, πώς δύναται το θέατρο ως “Theatrum mundi”, ως σκηνή της ιστορίας, να επενεργεί στην παραγωγή του πραγματικού; Εφόσον απέναντι σε έναν χειραγωγικό λόγο που μεταμφιέζεται σε ελευθερία της έκφρασης, ο θεατρικός λόγος είναι ένας λόγος χωρίς κυκλοφορία και ανταλλαγή, δηλαδή χωρίς οικονομικό κύκλο, ένας λόγος που απευθύνεται στον θεατή ανοίγοντας διάλογο μαζί του μέσα από τον τονισμό της φωνής των ηθοποιών και των εικόνων που ανεξίτηλα χαράσσει στη μνήμη του, γι’ αυτό και μπορεί ο λόγος αυτός να δυναμιτίζει τη μετάλλαξη του πραγματικού σε υπερπραγματικό και της αναπαράστασης του νόηματος σε προγραμματισμένο σήμα. Ο θεατρικός λόγος μάλιστα, δεν αφορά ούτε καν το πραγματικό ή τη μετάλλαξή του, επειδή “σε βοηθάει να ξαναβρείς ένα άλλο θέμα από εκείνο που σου προσφέρουν τα μάτια σου, έναν άλλο χρόνο από τον χρονικό. Ανασαίνει, διαχωρίζει και διατείνει, εμφανίζει το σύμπαν κάτω από το σύμπαν και σου το δείχνει *πολύ κοντά στα μακριά.*” (Novarina 2003: 125). Οφείλει λοιπόν ο θεατής να γελάσει με το ομοίωμα: μια κωμωδία στην οποία βυθίζεται το νόημα της συσσώρευσης ως διακύβευμα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και αναδεικνύεται το μη νόημα της δωρεάς, αν θα μπορούσε με τον όρο “δωρεά” να ονομάσει αυτό που ο υπαρκτός σοσιαλισμός απέτυχε να πράξει. Και είναι προφανές ότι υπό μια τέτοια οπτική μπορεί να επανακάμψει η μαρξιστική θεωρία ή μια θεωρία της δαπάνης όπως μας παραδίδεται από τον Ζωρζ Μπατάιγ (2010).

Εάν το θέατρο είναι *sine qua non* όρος της κοινωνίας -και δεν αναφέρομαι μόνο στις γενεσιουργές τελετουργίες των πρωτόγονων, ιδρυτικές του κοινωνικού δεσμού-, είναι διότι δεν συγκροτείται κοινωνικός δεσμός χωρίς το “κλίναμεν”- ο όρος είναι δάνειος από το *De natura* του Λουκρήτιου- της συνάντησης ή του συσχετισμού ενός ατόμου με κάποιο άλλο. Αυτή τη συνάντηση, ειδικά στο θέατρο, την αποκαλώ συγχρόνως συμμετοχή και μέθεξη. Σημειώνω εδώ ότι ο όρος “κλίναμεν” δεν έχει σχέση με απόκλιση, κοινωνικά μιλώντας, ή με αποκλεισμό, αλλά με έναν διαφορετικό τρόπο σκέψης που μας κατευθύνει αλλού ως προς “την ατελείωτη σειρά διαδοχής αιτίου και αιτιατού” (Λουκρήτιος 2021: 2:255, 360). Μας κατευθύνει κυρίως στην ανατροπή της, εξαιτίας αυτού που ο Λουί Αλτουσέρ θα ονόμαζε “μετωνυμική αιτιότητα” όπου το αιτιατό αρθρώνεται στο αίτιο. Το θέατρο κάνει ακριβώς αυτό: επικαλούμενο την έννοια της σκηνής, δηλαδή του χώρου, αντιστρέφει το χρόνο φέρνοντας στην Επίδαυρο την *Αντιγόνη* του Σοφοκλή με τη ματιά του Λευτέρη Βογιατζή,¹ όχι διαφορετική από τη ματιά του Αθηναίου στο θέατρο Διονύσου αλλά διαφορεική αυτής της ματιάς πριν από 2000 χρόνια. Το νόημα της παράστασης τότε, ως αμιγές συμβάν, (Επίδαυρος-Αντιγόνη-Βογιατζής) διαφέρει από την κοινωνιολογική θεώρηση που θα το αποκωδικοποιούσε υπό το πρίσμα της ατομικότητας του δραματουργού και των διαφόρων κοινωνικών πεδίων ή της μετάβασής του από το ένα πεδίο στο άλλο ή με βάση το έργο ως συμβολικό κεφάλαιο και μορφή υπερδομής. Είναι, αν μου επιτρέψετε, “γίγνεσθαι-άλλος”, εμφανίζει την κοινωνία κάτω από την κοινωνία, την προεκτείνει σ’ ένα “γίγνεσθαι-άχρονο και άτοπο”, τη στιγμή που είναι εδώ στη σκηνή, στη συγκεκριμένη δίωρη διάρκεια του προφορικά δοσμένου κειμένου του Σοφοκλή και υπό τις εξωτερικές συνθήκες της συγκεκριμένης εποχής, αποδιδόμενο σαν γλώσσα.

Γλώσσα, διότι το “κλίναμεν” της γλώσσας και του σώματος του ενός προς τον άλλο, δηλώνει το ζητούμενο του θεάτρου: το σώμα να μην παριστά μια άλλη γλώσσα αλλά να είναι η γλώσσα. “Σάρκα χαίνουσα κρατάει μπροστά του ο ηθοποιός τη γλώσσα”, σημειώνει ο Βαλέρ Νοβαρινά στο σημαντικό κείμενό του *Μπροστά στον Λόγο*. (Novarina 2003: 84). Επιπλέον, ο ηθοποιός αναλαμβάνει να δείξει ότι η υποκριτική του, εκτός από “πιστότητα” στο κείμενο είναι κυρίως, μια παράβαση του κειμένου και αυτό θα επιτρέψει στον σκηνοθέτη από το βάθος της σκηνής, αμέτοχο στην κίνηση του ηθοποιού κατά τη

διάρκεια της παράστασης αλλά συμμετοχο κατά την προετοιμασία αυτής της κίνησης, να επωμιστεί μια σωματική λειτουργία που έχει προηγουμένως προσπαθήσει να καθοδηγήσει με την πρωτοτυπία της σκέψης του. Διαφορετικά ο σκηνοθέτης είναι ένας ταξιθέτης, και ο ηθοποιός, μια κούκλα, ένα παντέν.

Αυτήν όμως την κακή σκηνοθεσία τη συναντάμε και την αναγνωρίζουμε με τη βοήθεια της κοινωνιολογίας, στην κοινωνική ζωή. Εδώ, μια πρόχειρη μνεία στον Ρίτσαρντ Σένετ είναι απαραίτητη και ειδικότερα, στην “τυραννία της οικειότητας” (Σένετ 1999: 425-428) που θριαμβεύει σε μια κοινωνία όπου ο δημόσιος χώρος έχει συρρικνωθεί για δύο κυρίως λόγους: αφενός, διότι τα κοινωνικά νοήματα απορρέουν από ψυχολογικούς παράγοντες, αφετέρου, διότι η οικειότητα γίνεται τόσο πιο πειστική όσο αγγίζει τα δημόσια πρόσωπα τα οποία, με βάση τις υποτιθέμενες έμφυτες προσωπικές ικανότητές τους, μετατρέπουν τις σχέσεις εξουσίας από ταξικές σε οικείες μορφές με ανθρώπινο πρόσωπο. Ως εκ τούτου, η κακή σκηνοθεσία οφείλεται ακριβώς στο ότι η σχέση πολιτών-ηγεσίας μετατρέπεται σε αυτήν του ναρκισσευόμενου νευρόσπαστου ως επί το πλείστον. Να μια ακόμη διαφορά της θεατρικής και της κοινωνικής δομής.

Τα παράδοξα που ανέφερα μέσα από τις σχέσεις και τις διαφορές κοινωνίας-θέατρου, τα θεωρώ αναγκαία όχι απλώς διότι διαταράσσουν την ορθή κρίση ως μοναδικό τρόπο θεώρησης και της κοινωνίας και του θεάτρου, αλλά γιατί, κυρίως, η παραδοξολογία καταστρέφει και τον κοινό νου ως θεματοφύλακα ταυτοτήτων και νοημάτων: “Το παράδοξο είναι πρωτίστως αυτό που καταστρέφει την ορθή κρίση ως μοναδική έννοια/κατεύθυνση, αλλά και αυτό που στη συνέχεια καταστρέφει τον κοινό νου ως απόδοση μόνιμων ταυτοτήτων» (Ντελέζ 2021: 49). Προφανώς, μετά από όσα ανέπτυξα, το εύρος των παραδειγμάτων που θα αντιστοιχούσαν σε αυτή την παραδοξολογία είναι μικρό. Αναφέρθηκα ήδη στον Λευτέρη Βογιατζή. Θα μπορούσα να αναφερθώ στο θέατρο του Μιχαήλ Μαρμαρινού ή της Ρούλας Πατεράκη και του νεότερου Χάρη Φραγκούλη. Τέσσερις διαφορετικοί προσανατολισμοί που συγκλίνουν πίσω από τις μοντέρνες, μεταμοντέρνες ή κλασικότερες τάσεις τους, σε ένα και μόνο: ότι ο παραλληλισμός σώματος και γλώσσας, δηλαδή ο στοχασμός του ενός μέσα από το άλλο, είναι το κομβικό σημείο δια του οποίου μπορεί να μιλήσει κανείς όχι μόνο για το θέατρο αλλά και για την κοινωνιολογία. Και τούτο διότι και η κοινωνιολογική άποψη εγκλωβίζεται, όπως ήδη είπαμε, όχι μόνο στον χαρακτήρα του θεατρικού έργου ως κοινωνικού προϊόντος αλλά και στα θεωρητικά της σχήματα βάσει των οποίων η κοινωνική δράση και συμπεριφορά, τα κοινωνικά συμβάντα μελετώνται από τη σκοπιά ενός κοινωνικού νοήματος που εκβάλλει σε θεσμούς, κοινωνικές οργανώσεις κ.λπ., και όχι στο τίποτα.

Το θέατρο όμως, όπως το σκέφτεται ο Ζιλ Ντελέζ με βάση την έννοια του συμβάντος όχι ως συμβεβηκότος αλλά ως ο ουδέτερος και απαθής σωσίας του, μπορεί να αντιστρέφει την υλοποίηση των συμβάντων δείχνοντας πως οι πόλεμοι, οι επαναστάσεις, οι τυραννίες μπορεί να επικρατούν για το τίποτα. Πώς συμβαίνει αυτό; Κατ’ αρχάς, θα πρέπει να σημειωθεί ότι εφόσον υπάρχει διάκριση ανάμεσα στο ασώματο συμβάν και στην υλοποίησή του μέσα στα σώματα, ανάμεσα στα επερχόμενα συμβάντα πάνω στις καταστάσεις πραγμάτων και στο συμβεβηκό που φτάνει, ο μόνος που μπορεί να αποσπάσει το συμβάν από αυτό που φτάνει, είναι ο μίμος, διότι κρατά την “αφηρημένη γραμμή”, τη “λάμψη και το μεγαλείο” του συμβάντος καθώς το διπλασιάζει, το παίζει, το μιμείται πάνω στην επιφάνεια του νοήματος (Ντελέζ 2021: 186-187). Έχω κατά νου εδώ, τον Βασίλη Παπαβασιλείου και την προτίμησή του για ό,τι στα γαλλικά θα μπορούσα να ονομάσω κλουονερί και ό,τι ο Φρεντερίκο Φελίνι μέσα από τη μορφή του κλόουν-μίμου αποθεώνει στο έργο του. Αλλά γιατί να μη δω στον Κλοβ και τον Χαμ του Μπέκετ τον κλόουν; Αν κάτι τελειώνει σε αυτό το παιχνίδι είναι η αυθεντία, η ντίβα, η υπεροψία και το σταρ σύστημα. Γράφει και πάλι ο Νοβαρίνα: “Το θέατρο είναι ένας τόπος όπου ο άνθρωπος πηγαίνει για να ανυψωθεί και πέφτει. Δέησης είναι η πτώση του. Υπάρχει, μέσα στο γέλιο που συνοδεύει το χάρισμα του καταρρέοντος σώματος, ένα ξεγύμνωμα του εαυτού μας` η αληθινή αγιότητα του παλιότσου” (Novarina 2003: 87).

Ο ηθοποιός, παίζοντας σε ένα κενό παρόν, αντανακλά σε αυτό το κενό, το παρελθόν και το μέλλον, ενεργοποιεί το παρελθόν μέσα στο μέλλον ανατρέποντας τη χρονική ακολουθία καθώς ό,τι αναπαριστά είναι πάντοτε ήδη παρελθόν και ακόμα μέλλον και μάλιστα, τη στιγμή που η αναπαράστασή του είναι απαθής. Άρα σ' αυτό το παρόν, στη στιγμή επάνω, καλείται να παίξει ένα θέμα ή νόημα που δεν παύει να προηγείται και να καθυστερεί. Όπως σημειώνει και πάλι ο γάλλος φιλόσοφος “όλη του την προσωπικότητα, ο ηθοποιός τη δίνει μέσα σε μια στιγμή, διαρκώς ακόμα πιο διαιρετή, προκειμένου να δοθεί στον απρόσωπο και προπροσωπικό ρόλο. (...) Ο ηθοποιός λοιπόν υλοποιεί το συμβάν, αλλά με τρόπο εντελώς διαφορετικό από εκείνον με τον οποίο το συμβάν υλοποιείται μέσα στο βάθος των πραγμάτων. Ή, μάλλον, αυτή την κοσμική και φυσική υλοποίηση τη διπλασιάζει με μια άλλη, ιδιότυπα επιφανειακή, και γι' αυτό πιο καθαρή, (...) και συγκρατεί από το γεγονός μόνο το περίγραμμα και το μεγαλείο του: να γίνεσαι ο κωμικός των δικών σου συμβάντων, *αντίστροφη υλοποίηση*” (Ντελέζ 2021: 187).

Θα πρέπει να υπογραμμιστεί εδώ, ότι αυτή τη δυνατότητα το θέατρο την αντλεί από τη σχέση του με τον θάνατο. Ο ηθοποιός, πεθαίνοντας επί σκηνής, δείχνει τον θάνατο που βρίσκεται σε οριστική σχέση με τον εαυτό και το σώμα αλλά και το απρόσωπο, αυτό που θεμελιώνεται στον εαυτό του. Υλοποίηση του συμβάντος και μέρος αυτού που δεν μπορεί να υλοποιηθεί. “Κάθε συμβάν είναι σαν το θάνατο, διπλό και απρόσωπο στον σωσία του”, υπογραμμίζει ο Ντελέζ (2021: 188). Αυτό ακριβώς δείχνει ο ηθοποιός διότι, ενώ πεθαίνει επί σκηνής είναι *σα να πεθαίνει*, μπορεί να αναπαριστά το θάνατο, αυτό το “τις” του θανάτου, το απρόσωπο “*κάποιος πεθαίνει*” (Blanchot 1955: 160) και με τούτο το τέχνασμα, ηθοποιός και θεατής να πεθαίνουν μαζί. Έτσι επιτυγχάνεται η *κάθαρσις*. Διότι εκεί, στη σκηνή, μπορεί να μοιραστεί με το κοινό, το αίσθημα του θανάτου, την προσποίηση ότι ισχύει “*αυτό που θα μπορούσε να έχει συμβεί*”, χωρίς την οποία ο άνθρωπος δεν μπορεί να βιώσει το θάνατο και να σκεφτεί τη ζωή. Διότι όταν “*πραγματικά συμβαίνει*” αυτό που αναπόδραστα εγγράφεται στο σώμα, (η θανατηφόρα πληγή, το σώμα εν κινδύνω), τότε χρειάζεται, όπως ο ηθοποιός, να μπορεί να διπλασιάζει την καταστροφική υλοποίηση με την αντίστροφη, ώστε να την παίζει, να την μεταμορφώνει: “Αλλά να είσαι ο μίμος αυτού που *πραγματικά συμβαίνει*, να διπλασιάζεις την υλοποίηση με μια αντίστροφη-υλοποίηση, την ταύτιση με μια απόσταση, σαν τον πραγματικό ηθοποιό ή τον χορευτή, είναι να δίνεις στην αλήθεια του συμβάντος τη μοναδική ευκαιρία του να μη συγχέεται με την αναπόφευκτη υλοποίησή του, στο ράγισμα την ευκαιρία να πετάξει πάνω από το ασώματο πεδίο του, επιθεωρώντας το, χωρίς να σταματά στο τρίξιμο σε κάθε σώμα, και σε μας την ευκαιρία να πάμε πιο μακριά από όσο πιστεύαμε πως είμαστε ικανοί να πάμε.” (Ντελέζ 2021: 197). Η γλώσσα μας μου δίνει το δικαίωμα τον όρο “προσποίηση”, αποσυνδέοντας την πρόθεση “προς”, να τον διαβάσω “προς (την) ποίηση”.

Αυτά, στα οποία αναφέρομαι, ας προσπαθήσουμε να τα εντάξουμε στις μεταξύ μας κοινωνικές σχέσεις επειδή μετατοπίζουν και φωτίζουν τις κοινωνικές σχέσεις. Πώς αντιπετωπίζουμε για παράδειγμα το θάνατο στις σημερινές κοινωνίες;

Το ζήτημα σήμερα είναι η όλο και μεγαλύτερη αποστροφή του θανάτου που, παράδοξως, συνοδεύεται με απειλές πυρηνικού πολέμου και ολοκαυτώματα σαν το μέλλον να μη μπορεί να βιωθεί παρά ως τετελεσμένο, σαν τα πράγματα και η συνθετότητά τους να υπερβαίνουν τις ανθρώπινες δυνάμεις που εγκαταλείπονται στη δίνη τεχνητών γεγονότων που βιώνονται ως φυσικά και μάλιστα, με μια φοβερή επιτάχυνση του πλανήτη που βαδίζει προς το θάνατο. Ο Φουκώ τη δεκαετία του '80 το είχε θέσει διαφορετικά: πώς είναι δυνατό μια κοινωνία που διαχειρίζεται τη ζωή μέσω αυτού που ονόμασε “βιοεξουσία”, να στέλνει έναν ολόκληρο πληθυσμό στον θάνατο (το ολοκαύτωμα π.χ. των Εβραίων); Η απάντησή του αφορούσε τον ρατσισμό του Κράτους, το γεγονός δηλαδή ότι στις νεωτερικές κοινωνίες εγχαράζεται στο βιολογικό συνεχές μια τομή βάσει της οποίας λαμβάνονται αποφάσεις για το ποιοί αξίζει να ζήσουν και ποιοί πρέπει να πεθάνουν (Foucault 2002: 313). Απέναντι σε αυτή την αποστροφή αλλά, σε τελική ανάλυση, έλξη του θανάτου, υπάρχει χώρος για το θέατρο και θα μπορούσε το θέατρο να είναι ο τόπος εκείνος από

τον οποίο δύναται να αντιστραφεί η υλοποίηση τέτοιων δυσοίωνων καταστάσεων πραγμάτων; Και το γράφω αυτό έχοντας υπόψιν μου μια τρομερή στιγμή της παράστασης εν γένει: το *Κουαρτέτο για το τέλος του χρόνου* του Ολιβιέ Μεσιάν που ακούστηκε στο στρατόπεδο συγκέντρωσης.

Το θέατρο δεν μπορεί να αλλάξει τον κόσμο αλλά το ίδιο μεταμορφώνεται στις σύγχρονες κοινωνίες του θεάματος. Αναπαράγεται μέσα σε μηχανισμούς σχολών, εκλαϊκεύεται για να αρέσει στο κοινό, και τα έργα που είναι “δύσκολα” παραποιοούνται προκειμένου να υπάρξει εμπορική επιτυχία. Το κυρίαρχο θέατρο και οι εκπρόσωποί του, σκηνοθέτες, αλλά και μεγάλοι πολιτιστικοί οργανισμοί, που το προστατεύουν και το συντηρούν, πιστεύουν στην αυθεντικότητά τους και στην παντοδυναμία τους. Όστε στην κοινωνία της πληροφορίας, τα ποικίλα φαινόμενα που αφορούν την παγκόσμια θεαματική αναπαράσταση της ζωής, την τεχνητή νοημοσύνη, την κυριαρχία των νέων μέσων, τη μοντελοποίηση του σώματος με βάση την τεχνολογία και την τηλεόραση, πώς επηρεάζουν το θέατρο και ποιός μπορεί να είναι ο κοινωνικός του ρόλος;

Ο Καστελούτσι, πρόσφατα (7 Σεπτεμβρίου 2022), από τη σκηνή της Στέγης, με εικοσιπέντε ερασιτέχνες ηθοποιούς που, φορώντας στολές αστυνομικών, αντί να υποδυθούν, εκτελούν προσταγές, τις οποίες μεταφέρει ο σκηνοθέτης μέσω ενός κρυμμένου ακουστικού στο αυτί τους, προβαίνοντας σε ακραίες ενέργειες και βασανιστήρια σε αληθινή εκτέλεση απέναντι σε ένα κοινό αμήχανο, που δεν αντιδρά επειδή όλα αυτά λαμβάνουν χώρα στο θέατρο, μέσα από τον συγκεκριμένο μηχανισμό, κατόρθωσε να δείξει τί συμβαίνει σήμερα στην Ευρώπη και την Αμερική. Οι θεατές, που έμειναν αμέτοχοι και άναυδοι, είναι οι πολίτες μπροστά στην τηλεόραση. Οι θεατές καθισμένοι, παρέστησαν σε αληθινά βασανιστήρια. Το ενδιαφέρον είναι ότι οι ηθοποιοί υπέγραψαν ένα συμβόλαιο να εκτελέσουν ό,τι τους πει ο σκηνοθέτης με μια ψείρα στο αυτί. Κι αν αυτό το έκαναν για καλλιτεχνικούς λόγους, όπως λένε, διερωτάται κανείς πόσος φασισμός ενέχεται σε ένα τέτοιο συμβόλαιο που υπέγραψαν σκηνοθέτης και ηθοποιοί; Μήπως άραγε το κοινωνικό συμβόλαιο σήμερα, έχει εκπέσει σε ένα τέτοιου είδους σκοταδιστικό συμβόλαιο; (Εδώ θα πρέπει να αναλογιστούμε πού στηρίχτηκε η διακυβέρνηση του Ντόναλντ Τραμπ: στη σύνδεση των μεταναστών με τη σεξουαλική βία, στα ρατσιστικά tweets, στα σκάνδαλα και στις κατατομήσεις του επιτελείου του έως την υποκίνηση του όχλου για εισβολή στο Καπιτώλιο).

Και πώς θα μπορούσε το σώμα να μιλά ή η γλώσσα να σωματοποιείται όταν τα συστήματα επικοινωνίας αλλοιώνουν τη μνήμη και τις λέξεις κάνοντας προφανώς να ισχύει η φράση του μεγάλου αυτού θεατράνθρωπου, του Νοβαρινά: “άλαλοι θα καταλήξουμε δια της επικοινωνίας”;

Ανακύπτει όμως τώρα κι άλλο ένα ερώτημα: Μπορεί το θέατρο να αποτελεί κοινωνική πράξη αν δεν προκαλεί βαθιά διαταραχή στο κοινό, αν δεν δείχνει αυτό που είναι αφόρητο να δούμε; Προφανώς όχι, διότι υπάρχει κάτι κωμικό και τραγικό που μόνο στο θέατρο μπορεί να διαφανεί. Τούτο σημαίνει ότι η ίδια η θεατρική πράξη από τον ορισμό της τραγωδίας ήδη του Αριστοτέλη, προβληματοποιεί τον εαυτό της, προβληματίζει δι' ελέου και φόβου και περαίνεται. Ποιοί όμως είναι οι όροι που προσδιορίζουν τη θεατρική πράξη ως πρόβλημα; Έστω και αν το θεατρικό έργο επικαλύπτει τις λύσεις σε μια προβληματοποίηση, δεν παύει να υφίσταται η σκηνοθεσία που το αναφέρει στους όρους του και που οργανώνει τη γένεση των λύσεων. Αλλά πού στοχεύει η σκηνοθεσία;

Από τούτες τις ερωτήσεις μπορεί κανείς να συνάγει ότι η συμβολή του θεάτρου στο κοινωνικό δεν οφείλεται στο ιδεολογικό θέατρο αλλά στο ποιητικό. Και το ποιητικό δεν ορίζεται από το τί συνιστά μόδα στο θέατρο, τί θεωρείται μεταμοντέρνο ή αναχρονιστικό θέατρο, διότι, πρώτον, οι κατηγοριοποιήσεις αυτού του τύπου δεν ομιλούν για την ποιότητα μιας παράστασης και, δεύτερον, ό,τι συνιστά την μεταμοντέρνα όψη του θεάτρου,⁴ όψη που προσαρμόζεται σε μια τεχνολογικά υποστηριζόμενη πραγματικότητα, μετατρέπεται εντέλει σε κομφορμισμό, επειδή δεν οφείλει τη γένεσή της στην αντίθεση προς τις

κατεστημένες μορφές υπερδομής αλλά στην ένταξή της μέσα σε αυτές. Έχει γίνει κοινός τόπος η μεταμοντέρνα διάσταση της θεατρικής πράξης συμπορευόμενη με μια “κοινωνικότητα που υπερενεργοποιείται από τις τεχνικές του κοινωνικού” (Baudrillard 1996: 20): εύπεπτα έργα χωρίς στέρεο λόγο αλλά με “πλακίτσες”, που υποκαθιστούν ένα είδος θεατρικού τουίτερ, ηθοποιοί που θα παίξουν οπωσδήποτε με ψείρες ώστε η φωνή να σβήνει στους μαιάνδρους των ηλεκτρονικών μέσων, χρήση βίντεο, βία γιατί είναι τρέντυ, άσκοπα τρεξίματα και χάπενινγκ στη σκηνή, εξωραϊσμένο γυμνό που φέρνει σε σοφτ πορνό. Το θέμα δεν είναι αν συντρέχει λόγος για όλα αυτά, αν η κοινωνία καθρεφτίζεται στη σκηνή, οπότε και η αναπαράσταση της βίας ή της κοινωνικής καταπίεσης επί σκηνής θα σηματοδοτούσε την απόσταση από την πραγματικότητα και ταυτόχρονα, την αντίθεση προς αυτήν. Διότι η ποίηση υπάρχει μέσα στην πραγματικότητα, στο ίδιο το συμβάν. Και υπ’ αυτή την άποψη, το θέατρο του Μπρεχτ, το αντιλαμβάνομαι σαν μια τέτοια μορφή, μεταξύ όλων των άλλων χαρακτηριστικών του όπως της αποστασιοποίησης, σαν ένα *avant la lettre* ποιητικό θέατρο εντέλει. Άλλωστε, ο ίδιος έχει διαβεβαιώσει ότι όσα έγγραψε “προορίζονται για τη χρησιμοποίησή τους από τους αναγνώστες”.

Το θέατρο για να συνιστά κοινωνική πράξη δεν θα πρέπει να υποτάσσεται σε καμία αριστερή ή χειραφετητική ιδεολογία ούτε σε έναν αναδιπλασιασμό της πραγματικότητας, ούτε και σε θεατρικά κλισέ, πολλώ μάλλον σε θεατρικά κλισέ παρωχημένων εποχών, συντηρητικά. Το ποιητικό στοιχείο εγγράφεται στα συμβάντα αλλά και τα συμβάντα αφήνουν τα ίχνη τους στον σκηνοθέτη ή στον ηθοποιό καθιστώντας την απόσταση από αυτά ανέφικτη. Εξ ου και η αντινομία που διέπει την θεατρική παράσταση η οποία συνίσταται στο εξής: στο γεγονός ότι ο καλλιτέχνης ενώ είναι μέσα στους κανόνες της σωστής θεατρικής παράστασης εναντιώνεται από μια θέση που του επιβάλλεται εκτός, από την οποία και καταφέρεται ενάντια στον ίδιο το μηχανισμό του θεάτρου. Εδώ, η κατά κανόνα αντίπαλη σχέση του καλλιτέχνη προς την άρχουσα τάξη πραγμάτων δεν του επιτρέπει παρά ταύτα, απλώς να αντιτίθεται και να αντιλέγει αλλά τον συμπαρασύρει, επειδή κατακρημνίζεται και ο ίδιος μέσα σε αυτήν. Και τότε ένα από τα ζητούμενά του είναι ο αναστοχασμός του τί κάνει κάθε φορά στο θέατρο.

Συμπέρασμα

Θέλω να υποστηρίξω με αυτά, πως η θεατρική ζωή δημιουργεί έναν άλλου τύπου κοινωνικό δεσμό, αποτελώντας ένα *βιοσκόπιο* που αντιστέκεται στις κοινωνιολογικές περιγραφές και κατατάξεις.

Ο κοινωνικός δεσμός, που δημιουργεί το θέατρο, είναι η ανάποδη όψη του θεαματικού: αν η κοινωνία του θεάματος κάνει τους θεατές να ενώνονται μέσα στο θέαμα, αυτό δεν συνενώνει παρά διαχωρίζοντας και η αλλοτρίωση επέρχεται στον θεατή μέσα από την επιβολή των κυρίαρχων εικόνων της ανάγκης. Όταν ο θεατής πηγαίνει στο θέατρο με τη νοοτροπία του θεατρισμού, το θέατρο ανατρέπει το θέαμα, που είναι η ύστατη μορφή εξουσίας, διότι εκεί, δεν πάμε για να δούμε και να μας δουν. Το θέατρο ασκεί μια *πολιτική ορατότητας* όπου ο θεατής μέσα από τον αναδιπλασιασμό και το καθρέφτισμα αντιλαμβάνεται και συνειδητοποιεί το σκηνικό-θεαματικό καθεστώς της εξουσίας (εδώ μπορεί κανείς να υπενθυμίσει τα παραδείγματα του Μέγιερχολντ και του Μπρεχτ που αξιοποίησαν τις πολιτικές και διδακτικές όψεις του θεάτρου). Αλλά και πάλι, δεν είναι αυτός ο κοινωνικός του ρόλος: δεν αρκεί να καταδείξει το θεατρισμό της εξουσίας και την υποταγή των θεατών στο θέαμα, δηλαδή την πραγματικότητα πίσω από τη σκηνή. Ανάμεσα στις δύο κοινωνικές στάσεις απέναντι στο ρόλο της θεατρικής σκηνής, αυτήν που ισχυρίζεται ότι η σκηνή διαμορφώνει μια εικόνα πιο αληθινή της κοινωνίας και αυτήν που υπεξαιρεί τη δημιουργία από κάθε πολιτική ή κοινωνική ευθύνη τίθεται ένα “τρίτον τι” που αφορά το ζήτημα της ίδιας της αναπαράστασης. Θα κλείσω με μια παράγραφο του Νοβαρινά που συμπυκνώνει όσα προσπάθησα να πω: “Το θέατρο είναι ο τόπος για να αναφάνεται η ενεργός ποίηση, για να ξαναδείχεται στους ανθρώπους πώς ο κόσμος καλείται δια της

γλώσσας. Σήμερα, που όλα περιδινούνται, ενεργοποιούνται, διαδέχονται το ένα το άλλο με μεγάλη ταχύτητα -και που παντού μπορούμε να φτάσουμε, να αναπαραγάγουμε, να επικοινωνήσουμε και να σκοτώσουμε ακαριαία-, το ζήτημα της αναπαράστασης βρίσκεται στο επίκεντρο: το πρόβλημα των εικόνων, η διένεξη των λέξεων... Ο αγώνας ενάντια στις εικόνες *επείγει*, πρέπει και πάλι να δώσουμε μάχη ενάντια στην μαγγανεία και την υποταγή μας στα είδωλα. (...) Ποτέ το θέατρο, ως τόπος όπου η εικόνα διαρρηγνύεται και ως σκηνή διερεύνησης της γλώσσας, δεν θα έχει βρεθεί τόσο κοντά στην καρδιά του κόσμου. Ποτέ η ποίηση δεν θα έχει υπάρξει πιο πολιτική” (Novarina 2003: 89-90).

Να προσθέσω σε αυτά ότι εντέλει, η παράσταση του Λόγου από σκηνής, η ευθραυστότητα του τόπου διαμονής του, η σκηνή πάνω στην οποία ο ηθοποιός ούτε παριστάνει ούτε προσποιείται αλλά ματώνει, διακινεί τη συλλογική μνήμη απέναντι σε αυτό που μας συνέβη και την ευθύνη μας απέναντι στον πόνο.

Σημειώσεις

1. Για την παράσταση του Λευτέρη Βογιατζή στην Επίδαυρο βλ. Ρήγου (2021).
2. Για το σώμα στο μεταμοντέρνο θέατρο βλ. Τσακαλάκης (2020).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Bataille, G. (2010), *Το καταραμένο απόθεμα*, Αθήνα, futura.
- Baudrillard, J. (2019), *Ομοιώματα και προσομοίωση*, Αθήνα, Πλέθρον.
- Ντελέζ, Ζ. (2021), *Λογική του νοήματος*, Αθήνα, Εκκρεμές.
- Ντεμπόρ, Γκ. (2016), *Η κοινωνία του θεάματος*, Αθήνα, Μεταίχμιο.
- Foucault, M. (2002), *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*, Αθήνα, Ψυχογιός.
- Λουκρητίου (2021), *Περί φύσεως. Η κληρονομιά ενός επίμονου κηπουρού*, Αθήνα, Gutenberg.
- Novarina, V. (2003), *Μπροστά στον λόγο*, Αθήνα, Παπαζήση.
- Ρήγου, Μ. (2021), *Πολιτισμός. 2: Νόμος, πόλις, περιπλάνηση*, Αθήνα, Πλέθρον.
- Σένετ, Ρ. (1999), *Η τυραννία της οικειότητας. Ο δημόσιος και ιδιωτικός χώρος στον δυτικό πολιτισμό*, Αθήνα, Νεφέλη.
- Τσακαλάκης, Θ. (2020), *Δεύτερο πρόχειρο σχέδιο για ένα θεατρικό του Samuel Beckett και πέντε δοκίμια για το μοντέρνο και το μεταμοντέρνο*, Αθήνα, Παπαζήση.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Blanchot, M. (1955), *L' espace littéraire*, Paris, Gallimard.

ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΤΗΣ ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΓΙΑ ΤΑ ΠΡΟΤΥΠΑ ΗΓΕΤΙΚΗΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ ΚΑΙ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΙΡΡΟΗ ΤΟΥΣ ΣΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΕΡΓΟ. Η ΕΜΦΥΛΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΗΓΕΣΙΑΣ

Ανδρομάχη Ροτζιώκου^α

^α Εκπαιδευτικός Α΄ Βάθμιας Εκπαίδευσης Αργολίδας, Κάτοχος Μεταπτυχιακού Τίτλου Ανθρωπιστικών Σπουδών Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου

Περίληψη

Η παρούσα ερευνητική εργασία αφορά στη διερεύνηση των απόψεων των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης για τα πρότυπα ηγετικής συμπεριφοράς. Σκοπός είναι η καταγραφή των απόψεων που έχουν οι εκπαιδευτικοί για την επιρροή του προτύπου ηγεσίας στην αποδοτικότητα του εκπαιδευτικού δυναμικού, αλλά και για το πρότυπο ηγεσίας που ακολουθούν οι γυναίκες-ηγέτες. Η έρευνα χρησιμοποίησε την ποσοτική μέθοδο και έλαβαν μέρος 100 εκπαιδευτικοί της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης του νομού Αργολίδας. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα, το αποτελεσματικότερο πρότυπο ηγεσίας εμφανίζεται να είναι το μετασημασιολογικό, καθώς η αποδοτικότητα στην επιτέλεση του εκπαιδευτικού έργου εξαρτάται κυρίως από τον ηγέτη, ο οποίος οφείλει να είναι ευέλικτος, προσαρμοστικός, εμπνευστής και οραματιστής. Με την παρούσα έρευνα αποδεικνύεται η ανάγκη που έχουν οι εκπαιδευτικοί για έναν ηγέτη, και όχι μόνο για διευθυντή-διεκπεραιωτή. Πιστεύουν ακόμη ότι οι ηγέτες, σε ορισμένες περιπτώσεις, είναι αναγκαίο να χρησιμοποιούν εναλλακτικές επιλογές και από άλλα πρότυπα ηγεσίας. Σημαντικά είναι επίσης τα ευρήματα που αφορούν στην έμφυλη διάσταση της ηγεσίας. Οι συμμετέχουσες/-οντες πιστεύουν ότι κατά την άσκηση της ηγεσίας, οι γυναίκες που βρίσκονται σε ανώτερες ιεραρχικά θέσεις δεν ακολουθούν κάποιο συγκεκριμένο πρότυπο, γεγονός που σχετίζεται άμεσα με την προσωπικότητα και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που διαθέτει κάθε άτομο.

Λέξεις κλειδιά: έμφυλη διάσταση ηγεσίας, πρότυπα ηγεσίας, αποδοτικότητα εκπαιδευτικού έργου

PRIMARY SCHOOL TEACHER'S VIEWS OF LEADERSHIP BEHAVIOR PATTERNS AND THEIR INFLUENCE ON EDUCATIONAL WORK. THE GENDER DIMENSION OF LEADERSHIP

Andromahi Rotziokou^α

^α First Grade Education Teacher, MA in Humanities, Hellenic Open University

Abstract

This research paper examines the views of primary school teachers on leadership behavior patterns. Especially, the purpose of the research is on the one hand to record the views that primary school teachers have about the influence of leadership model on the teaching efficiency and on the other hand to describe the leadership model that is followed by women leaders. There has been used the quantitative method and during the research 100 teachers of primary education in the prefecture of Argolida participated. According to the results, the most effective leadership model appears to be the transformational one. As well as the teaching and educational efficiency depends mainly on the leader, who must be flexible, adaptable, inspiring and visionary. This research demonstrates that teachers need a leader.

The participants also believe that leaders, in some cases, need to use alternatives from other leadership models to address difficulties. The findings concerning the gender dimension of leadership are also important. However, women in higher positions do not follow a specific leadership pattern, which is seems to be directly related to the personality and character of the leader.

Keywords: gender leadership dimension, leadership standards, educational project efficiency

Εισαγωγή

Το παρόν κείμενο είναι αποτέλεσμα έρευνας στο πλαίσιο της διπλωματικής μου εργασίας με θέμα « Απόψεις των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης για τα πρότυπα ηγετικής συμπεριφοράς και για την επιρροή τους στο εκπαιδευτικό έργο. Η έμφυλη διάσταση της ηγεσίας.», που εκπονήθηκε από τη Σχολή των Ανθρωπιστικών Επιστημών του ΕΑΠ. Μέσα από την έρευνα παρατηρήθηκε ότι στη σύγχρονη εποχή της τεχνολογίας και των πληροφοριών, η εκπαίδευση καλείται να εκσυγχρονιστεί ως προς την ποιότητα του εκπαιδευτικού έργου το οποίο παρέχει, αλλά και να ανταποκριθεί με επιτυχία στις μαθησιακές και ψυχοκοινωνικές ανάγκες των μαθητών. Για να μπορεί το σχολείο να ανταπεξέλθει στην απαιτητική αποστολή του και να βελτιστοποιήσει τη λειτουργία του ως εκπαιδευτικού οργανισμού χρειάζεται πρωτίστως μία ικανή διοίκηση. Η διοίκηση αυτή μπορεί να αναδείξει και να προαγάγει την ποιότητα της εκπαιδευτικής μονάδας και να παροτρύνει τους εκπαιδευτικούς να συμμετέχουν στη λήψη των αποφάσεων βελτιώνοντας έτσι τον τρόπο με τον οποίο πραγματοποιείται το ίδιο το εκπαιδευτικό έργο.

Το σχολείο συνιστά έναν κοινωνικό θεσμό με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που αποβλέπει στη βέλτιστη εκπλήρωση της εκπαιδευτικής λειτουργίας. Η σύγχρονη εκπαιδευτική πραγματικότητα δείχνει ότι η συμπεριφορά της σχολικής ηγεσίας ασκεί σημαντική επίδραση στο εκπαιδευτικό έργο. Ο ηγετικός ρόλος, λοιπόν, ενός διευθυντή ή μίας διευθύντριας σε μία σχολική μονάδα κρίνεται σκόπιμο να λαμβάνει υπόψη τις αυξανόμενες εκπαιδευτικές ανάγκες, οι οποίες συχνά έχουν μεγάλο κοινωνικό και οικονομικό κόστος. Συνεπώς, η ηγεσία η οποία θα είναι σε θέση να καθοδηγήσει μεθοδικά και αποτελεσματικά τις/τους εκπαιδευτικούς θα αναβαθμίσει ποιοτικά τον ίδιο τον εκπαιδευτικό οργανισμό.

Είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι, αν και η ηγεσία διακρίνεται από τη διοίκηση, ωστόσο στο σχολείο οι δύο έννοιες γίνονται αντιληπτές ως ταυτόσημες. Τα ηγετικά στυλ τα οποία επιλέγονται προκειμένου να διοικηθεί μία εκπαιδευτική μονάδα διαφοροποιούνται μεταξύ τους. Επιπλέον, ο τρόπος που λειτουργεί κάθε σχολείο χαρακτηρίζεται από ένα συγκεκριμένο στυλ ηγεσίας. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, λοιπόν, που έχει κάθε πρότυπο ηγεσίας, η επιρροή τους στο εκπαιδευτικό έργο, καθώς και οι έμφυλες διαφοροποιήσεις που εντοπίζονται στις ηγετικές διεργασίες εντός του σχολείου, θα αναλυθούν στην παρούσα ερευνητική εργασία.

Ειδικότερα, εξετάζονται τα χαρακτηριστικά της ηγεσίας καθώς και τα μοντέλα ηγε-

σίας πάνω στα οποία στηρίζεται το σύστημα των εκπαιδευτικών μονάδων. Επίσης, το κείμενο αναφέρεται στην επιρροή που έχει ένας ηγέτης στο εκπαιδευτικό έργο των εκπαιδευτικών καθώς και στα προβλήματα που αντιμετωπίζει μια γυναίκα στη θέση ηγεσίας μίας εκπαιδευτικής μονάδας και, ειδικότερα, στην επίδραση που ασκεί η έμφυλη διάσταση των προτύπων ηγεσίας στη στάση που υιοθετούν οι εκπαιδευτικοί έναντι της γυναίκας-ηγέτη, αλλά και στην επιρροή που αυτή η έμφυλη διάσταση ασκεί στη διεκδίκηση από τις γυναίκες εκπαιδευτικούς μίας υψηλής διοικητικής θέσης. Όπως προκύπτει από την ανάλυση των αποτελεσμάτων, οι εκπαιδευτικοί θεωρούν ότι το καταλληλότερο πρότυπο ηγεσίας είναι το μετασχηματιστικό καθώς και ότι η γυναίκα-ηγέτης δεν ακολουθεί κάποιο συγκεκριμένο πρότυπο ηγεσίας.

Θεωρητικό πλαίσιο

Πριν όμως γίνει εκτενής αναφορά στα πρότυπα του «ηγείσθαι» που ακολουθούν οι ηγέτες μίας εκπαιδευτικής μονάδας καλό είναι να αναφερθούν οι ιδιαίτεροι ορισμοί, οι οποίοι κυριαρχούν στη σύγχρονη βιβλιογραφία. Όσον αφορά το περιεχόμενο του όρου «ηγείσθαι», από την ανασκόπηση της βιβλιογραφίας έχουν προκύψει πάνω από 350 ορισμοί, οι οποίοι καθορίζουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά ενός ηγέτη (Τεκτονοπούλου 2015: 11). Σύμφωνα με αυτούς τους ορισμούς, μπορούμε ενδεικτικά να περιγράψουμε την ηγεσία ως εξής:

1. Η ηγεσία περιλαμβάνει τη διαδικασία κατά την οποία μία οργανωμένη ομάδα επηρεάζεται από το άτομο που κατέχει την ηγετική θέση και το οποίο είναι ικανό να θεσπίσει ορισμένους κανόνες και στόχους με σκοπό την αποτελεσματικότητα του οργανισμού (Leithwood and Hallinger 2012: 75).
2. Ηγεσία είναι η διαδικασία μέσω της οποίας θα επιτευχθεί η εύρυθμη λειτουργία της εκπαιδευτικής μονάδας και η οποία θα υλοποιηθεί δυνάμει του πολύπλευρου και κεφαλαιώδους ρόλου που οφείλει να αναλάβει ο ηγέτης. (Μπουραντάς 2005: 15).

Συνεχίζοντας θα θέλαμε να αναφέρουμε ότι η ηγεσία έχει κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά όπως είναι το γόητρο ενός ηγέτη, το οποίο φυσικά διαμορφώνεται από την κοινωνική και οικονομική του ισχύ, την οικογενειακή του κατάσταση αλλά και από τις γνώσεις που έχει κατακτήσει. Αυτό κατά συνέπεια συνδέεται στενά με τη συμπεριφορά του ηγέτη και με τους στόχους που έχουν τεθεί στην ομάδα. Επίσης, η ηγεσία, η ανάληψη της οποίας προσφέρει αφ' εαυτής μια μορφή γοήτρου, δεν έγκειται μόνο στην αναγνώριση της θέσης του ηγέτη, αλλά και στη διατήρησή της (Μπουραντάς 2005: 32). Ένα άλλο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της ηγεσίας είναι η επίλυση προβλημάτων ανάμεσα στα μέλη της ομάδας. Ο ηγέτης, ως αντιπρόσωπος της ομάδας, οφείλει να έχει την ικανότητα να επιλύει προβλήματα και να οδηγεί την ομάδα προς την κατεύθυνση εκείνη που κρίνει ο ίδιος ότι είναι σωστή. Είναι επίσης σημαντικό να επιλέγει και να οργανώνει τόσο τις κατάλληλες ομάδες συνεργασίας με στόχο την εξεύρεση αποτελεσματικών λύσεων όσο και τα προγράμματα εκείνα τα οποία θα οδηγήσουν την ομάδα στην επιτυχία.

Συνεπώς, σε μία εκπαιδευτική μονάδα ο ηγέτης είναι αυτός που ακούει τα προβλήματα των εκπαιδευτικών, επιλύει τις μεταξύ τους επαγγελματικές διαφορές, δημιουργώντας με αυτόν τον τρόπο ικανές και δυνατές συνεργασίες, οι οποίες θα προαγάγουν τον τρόπο λειτουργίας του ίδιου του σχολείου (Leithwood and Hallinger 2012: 52). Αναμφισβήτητο λοιπόν ένα από τα χαρακτηριστικά του αποτελεσματικού ηγέτη είναι η ανάπτυξη πρωτοβουλιών σε σχέση με τα άλλα μέλη της ομάδας. Οφείλει επίσης να λειτουργεί ως ο συνδεδεμένος κρίκος μεταξύ όλων των μελών και να ενσαρκώνει το πνεύμα της συνεργασίας. Θεωρείται αναγκαίο να διαθέτει παράλληλα εποπτική ικανότητα και αυτοπεποίθηση,

αλλά και συναισθηματική νοημοσύνη (Emotional Intelligence ή EQ), χαρακτηριστικά που θα τον καταστήσουν αποτελεσματικό (Leithwood and Riehl 2003: 56). Η συναισθηματική νοημοσύνη θεωρείται ένα από τα βασικότερα ηγετικά χαρακτηριστικά που εξασφαλίζουν αποτελεσματική επικοινωνία ανάμεσα σε αυτόν/ήν και τους συναδέλφους του/ης αφού στηρίζεται στη διαφοροποίηση του «διευθυντή-γραφειοκράτη» από τον «διευθυντή-ηγέτη» (Μπρίνια 2008: 65). Αποτελεσματικός θεωρείται επίσης ο ηγέτης που έχει οργανωτικές ικανότητες και διαπνέεται από αίσθημα δικαιοσύνης, επιδεικνύει επιμονή, αποφασιστικότητα και αφοσίωση, χαρακτηριστικά τα οποία τον κάνουν, συν τοις άλλοις, αγαπητό στον κύκλο των εκπαιδευτικών της σχολικής μονάδας (Θεοφιλίδης 2012: 48). Επιπλέον, ο ηγέτης είναι το πρόσωπο εκείνο το οποίο πέρα από τις ικανότητές του συγκεντρώνει γνώρισμα, όπως η επιμονή, η ενεργητικότητά, αλλά κυρίως, η γνώση των αναγκών της ομάδας. Επίσης, είναι σε θέση να αναπτύξει τις κατάλληλες πρωτοβουλίες για να συγκεντρώσει όλες τις δυνάμεις της ομάδας και να καταστήσει αποτελεσματικό έναν εκπαιδευτικό οργανισμό (Leithwood and Riehl 2003: 67). Επίσης ο ηγέτης θα πρέπει να είναι οραματιστής, δημιουργικός, ευέλικτος, εμπνευστής, καινοτόμος, πειραματικός και ανεξάρτητος (Μπρίνια 2008: 97). Οι παραπάνω δεξιότητες, όμως, εξαρτώνται και από τα προσωπικά χαρακτηριστικά του ηγέτη, όπως είναι ο χαρακτήρας, το προσωπικό κίνητρο και ικανότητες, η επικοινωνία με τα άλλα μέλη της ομάδας, το ήθος, αλλά και από τη συναισθηματική νοημοσύνη που διαθέτει (Σταμάτης 2012: 84).

Κατά το πρώτο σκέλος της ερευνητικής εργασίας αναλύθηκαν τα πρότυπα ηγεσίας τα οποία είναι υπεύθυνα για τον ανάλογο τρόπο λειτουργίας μίας σχολικής μονάδας. Το πρώτο πρότυπο ηγεσίας είναι το αυταρχικό πρότυπο, όπου ο ηγέτης του σχολείου είναι υπεύθυνος για τις ενέργειες όλων των μελών της ομάδας, ενώ οι εκπαιδευτικοί δε συμμετέχουν στη λήψη των αποφάσεων. Ο αυταρχικός ηγέτης δε δίνει εξηγήσεις για τις αποφάσεις του, είναι πάντα αυτός που έχει τον τελευταίο λόγο, ενώ επιβάλλει κυρώσεις, όταν ο λόγος του δεν ακολουθείται (Βιτσιλάκη και Ράπτης 2007: 101). Το δεύτερο μοντέλο ηγεσίας που αποδίδει σε εκείνους τους εκπαιδευτικούς που διακατέχονται από υψηλό αίσθημα ευθύνης και είναι ιδιαίτερα πρόθυμοι να πραγματοποιήσουν αλλαγές είναι το Δημοκρατικό-Συμμετοχικό (Μπρίνια 2008: 107). Στο συγκεκριμένο πρότυπο ηγεσίας όλες οι αποφάσεις λαμβάνονται με βάση τις συμμετοχικές διαδικασίες, αφού ληφθούν όλες οι γνώμες των συναδέλφων και αφού ο ηγέτης συμβουλευτεί όλα τα μέλη της ομάδας (Moos and Huber 2007: 99). Το τρίτο πρότυπο ηγεσίας είναι το εξουσιοδοτικό πρότυπο ηγεσίας. Στο συγκεκριμένο πρότυπο ηγεσίας τα μέλη της ομάδας αποφασίζουν για τα θέματα που προκύπτουν στην εκπαιδευτική μονάδα, ενώ ο ρόλος του ηγέτη είναι αρκετά περιορισμένος. Το συγκεκριμένο πρότυπο ηγεσίας δεν προτείνεται ιδιαίτερα στην εκπαίδευση διότι δεν επιτρέπει τη συνοχή της ομάδας (Μπρίνια 2008: 108). Το πρότυπο ηγεσίας όμως που εστιάζει ιδιαίτερα στις μεγάλες αλλαγές που προσδοκά να επιτύχει ο οργανισμός και βασίζεται στη δύναμη επιρροής του ηγέτη προς τα μέλη της εκπαιδευτικής μονάδας είναι το μετασχηματιστικό. Στόχος του μετασχηματιστικού μοντέλου ηγεσίας είναι η καινοτομία και η ενεργοποίηση του ανθρώπινου δυναμικού (Τεκτονπούλου 2015, Θεοφιλίδης 2012). Το πέμπτο πρότυπο ηγεσίας είναι το συγκυριακό ή αλλιώς πρότυπο των πιθανοτήτων. Το παραπάνω πρότυπο ηγεσίας εστιάζει στα προβλήματα που πρέπει να επιλυθούν στο σχολείο. Για τον λόγο αυτό πρόκειται για ένα πρότυπο ηγεσίας που αλλάζει ανάλογα με τις συνθήκες και ακολουθεί μία μεγάλη γκάμα ηγετικών πρακτικών (Μπρίνια 2008: 108). Τέλος, το συναλλακτικό μοντέλο ηγεσίας είναι εκείνο κατά το οποίο ο ηγέτης θα αναγνωρίσει τις ανάγκες που έχει η ομάδα και θα προσπαθήσει να τις ικανοποιήσει. Ταυτόχρονα, όμως, θα προσπαθήσει να καλύψει τις ανάγκες του σχολείου, ώστε να επιτευχθούν οι στόχοι που έχουν τεθεί (Moos and Huber 2007: 121). Βασική προϋπόθεση για τη σωστή λειτουργία του συγκεκριμένου προτύπου ηγεσίας είναι η εμπιστοσύνη που θα πρέπει να επιδείξουν οι εκπαιδευτικοί στο πρόσωπο του ηγέτη αλλά κυρίως να μπορούν οι εκπαιδευτικοί να αντιληφθούν ότι οι αποφάσεις που λαμβάνονται αποσκοπούν στην επίτευξη των στόχων του εκπαιδευτικού οργανισμού (Moos and Huber 2007: 122).

Το δεύτερο σκέλος της έρευνάς μας έχει σχέση με τη θέση της γυναίκας στην ηγεσία. Παρόλο το υψηλό ποσοστό των γυναικών που βρίσκονται στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, λίγες είναι αυτές οι οποίες θα αναρριχηθούν σε υψηλότερα επίπεδα ιεραρχίας (Μαρκόπουλος και Αργυρίου 2014: 529-547). Ένα από τα σημαντικότερα ίσως εμπόδια στην ανέλιξη των γυναικών σε θέσεις ισχύος είναι το φαινόμενο της «γυάλινης οροφής», δηλαδή ένας άτυπος και αυθαίρετος φραγμός που τις εμποδίζει να προωθήσουν την καριέρα τους σε σχέση με τους άνδρες συναδέλφους τους (Μαράκη 2010: 66). Αξίζει να υπογραμμιστεί ότι οι γυναίκες καταβάλλουν ιδιαίτερες προσπάθειες για να κατακτήσουν μία θέση εξουσίας, καθώς και ότι πολλές φορές δεν καταφέρνουν να αναρριχηθούν σε ηγετικές θέσεις λόγω των στερεοτυπικών καταλοίπων σε σχέση με το φύλο που έχουν κληροδοτήσει οι παλαιότερες πατριαρχικές κοινωνίες. Παράλληλα, δεν υπάρχουν ασφαλείς θεσμικές ρυθμίσεις και συντονισμένες δράσεις, έτσι ώστε να εξλειφθούν τα αρνητικά στερεότυπα σχετικά με τα φυλετικά κριτήρια επιλογής σε διευθυντικές θέσεις, ιδιαίτερα στον ιδιωτικό τομέα. Επίσης, έχει παρατηρηθεί πως οι στερεοτυπικές ανδρικές συμπεριφορές γίνονται αποδεκτές από ορισμένες γυναίκες, με αποτέλεσμα οι τελευταίες να μην διεκδικούν επαρκώς την δυνατότητα να ανεληχθούν σε ανώτερες ηγετικές θέσεις (Klenke 2017: 59). Συνοψίζοντας, οι σημαντικότεροι λόγοι της μειωμένης αντιπροσώπησης θεωρούνται τα έμφυλα-κοινωνικά στερεότυπα και οι προκαταλήψεις, η αθεμελίωτη αμφισβήτηση των ικανοτήτων που διαθέτουν οι γυναίκες, η επαγγελματική δικτύωση (Matsa and Miller 2011: 98), η οικογένεια, η διαμόρφωση των κοινωνικών ρόλων, ο τρόπος διαμόρφωσης της εκπαιδευτικής κυριαρχίας αλλά κυρίως η έλλειψη αυτοεκτίμησης που οδηγεί σε προσωπική αδυναμία (Μαράκη 2010: 24-36). Γι' αυτό πολλές φορές οι υφιστάμενοί τους τις αντιμετωπίζουν με δυσπιστία ως προς την επαγγελματική τους αποτελεσματικότητα και επιτυχία (Eagly and Carli 2012: 147-162).

Ως προς την επιλογή του στυλ σχολικής ηγεσίας από τις γυναίκες έχουν διατυπωθεί τρεις απόψεις. Σύμφωνα με την πρώτη άποψη, δεν υπάρχουν διαφορές μεταξύ των δύο φύλων ως προς την άσκηση της εξουσίας, καθώς η αποτελεσματικότητα της ηγεσίας δεν εξαρτάται από το φύλο του ηγέτη, αλλά συναρτάται με τον τρόπο που λειτουργεί το περιβάλλον του ίδιου του σχολείου. Οι άνδρες και οι γυναίκες που ακολουθούν το συγκεκριμένο μοντέλο ηγεσίας είναι άνθρωποι οι οποίοι δεν διαφοροποιούνται ανάλογα με το φύλο τους, αλλά ανάλογα με τα καθήκοντα τα οποία έχουν αναλάβει. Σύμφωνα με την δεύτερη άποψη, υπάρχουν διαφοροποιήσεις στο στυλ ηγεσίας μεταξύ ανδρών και γυναικών και αυτό οφείλεται στο ότι οι άνδρες και οι γυναίκες υπόκεινται σε διαφορετικά πρότυπα κοινωνικοποίησης με αποτέλεσμα να διαμορφώνουν διαφορετικές προσδοκίες για τη συμπεριφορά που συνδέεται με τη θέση ηγεσίας (Hoyt and Murphy 2016: 387-399). Στον αντίποδα των παραπάνω υπάρχει το ανδρόγυνο στυλ ηγεσίας, που εισήχθη το 1980 και συχνά εφαρμόζεται και από τις γυναίκες. Αναφέρεται ιδανικά σε ένα άτομο το οποίο συγκεντρώνει συγκεκριμένες ικανότητες και χαρακτηριστικά και από τα δύο φύλα, χωρίς να εστιάζει καθόλου στο φύλο με το οποίο συνδέεται κάθε χαρακτηριστικό. Έτσι, ο παράγοντας που επιδρά στην αποτελεσματικότητα της γυναίκας ηγέτιδας δεν είναι το φύλο, αλλά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που έχει και τα οποία συνδυάζουν στοιχεία τόσο από το ανδρικό όσο και από το γυναικείο φύλο (Cook and Glass 2014: 91-101).

Σκοπός της έρευνας-ερευνητικά ερωτήματα

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι να εξεταστεί το πως τα πρότυπα ηγεσίας επηρεάζουν το εκπαιδευτικό έργο των εκπαιδευτικών, αλλά και ποιες είναι οι έμφυλες διαφορές στον χώρο της ηγεσίας μέσα στην εκπαιδευτική μονάδα. Τα ερευνητικά ερωτήματα που τέθηκαν προκειμένου να διεξαχθεί η έρευνα είναι τα εξής:

A. ερευνητικό ερώτημα

Ποιες είναι οι απόψεις των εκπαιδευτικών για τα πρότυπα ηγετικής συμπεριφοράς;

Β. ερευνητικό ερώτημα

Ποιες είναι οι απόψεις των εκπαιδευτικών για τη συμβολή των προτύπων ηγετικής συμπεριφοράς στο εκπαιδευτικό έργο;

Γ. ερευνητικό ερώτημα

Ποιες είναι οι απόψεις των εκπαιδευτικών για την επίδραση του φύλου στα πρότυπα ηγετικής συμπεριφοράς που εφαρμόζονται στη σχολική μονάδα;

Μεθοδολογία

Για τη διεξαγωγή της έρευνας επιλέχθηκε η ποσοτική μέθοδος λόγω της ευχρηστίας και ευκολίας συλλογής δεδομένων. Για την επιλογή του δείγματος προτιμήθηκε η βολική δειγματοληψία (Robson 2010: 123). Στην έρευνα συμμετείχε το δείγμα των 100 εκπαιδευτικών των δημοτικών σχολείων του Νομού Αργολίδας. Ελάχιστοι ήταν όμως οι ηγέτες των εκπαιδευτικών μονάδων που πήραν μέρος στην έρευνα. Το ερευνητικό εργαλείο που χρησιμοποιήθηκε ήταν το ερωτηματολόγιο, διότι με αυτό συλλέχθηκαν πολλές τυποποιημένες πληροφορίες (Robson 2010: 104), ενώ τα δεδομένα καταχωρήθηκαν και αναλύθηκαν με το στατιστικό πακέτο SPSS23.

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Από τα αποτελέσματα συνάγεται το συμπέρασμα, πως οι ερωτώμενοι θεωρούν πολύ σημαντικό η ηγεσία να ενεργοποιεί τον εκπαιδευτικό ως προς το εκπαιδευτικό του έργο, να είναι δημιουργική, καινοτόμος και ευέλικτη. Επιπλέον, παρατηρούμε ότι τα άτομα που συμμετείχαν στην έρευνα απλώς θεωρούν σημαντικό η ηγεσία να καλύπτει ανάγκες των εκπαιδευτικών και του σχολείου, να εστιάζει στα προβλήματα και να δέχεται συμβουλευτικά τη γνώμη των συναδέλφων προκειμένου να ληφθεί μία απόφαση. Από την άλλη πλευρά, οι ερωτώμενοι θεωρούν λιγότερο σημαντικό η ηγεσία να αφήνει τα μέλη της ομάδας να αποφασίζουν για τα θέματα που προκύπτουν, ενώ διαφωνούν με την άποψη πως η ηγεσία πρέπει να είναι διεκπεραιωτική και αυστηρή.

Στη συνέχεια, ζητήθηκε η γνώμη των εκπαιδευτικών του δείγματος σχετικά με το αν ασκεί θετική επίδραση στην αποδοτικότητά τους η προώθηση της συνεργασίας μεταξύ των εκπαιδευτικών που επιτυγχάνεται με την πρωτοβουλία και την καθοδήγηση του ηγέτη. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα, οι ερωτώμενες/-οι, κατά μέσο όρο, συμφώνησαν απόλυτα ότι η προώθηση της συνεργασίας μεταξύ τους από τον ηγέτη βελτιστοποιεί την αποδοτικότητά τους, καθώς δημιουργεί φιλικό και επικοινωνιακό κλίμα ανάμεσα στα μέλη της ομάδας, με αποτέλεσμα να επιλύονται ευκολότερα τα προβλήματα που προκύπτουν μέσα στην εκπαιδευτική κοινότητα και, μέσω της συνεργασίας, οι εκπαιδευτικοί να ανανεώνουν τις ιδέες τους. Συμφώνησαν και με την άποψη πως, όταν συνεργάζονται, συνήθως υιοθετούν νέες διδακτικές προσεγγίσεις. Επίσης, το μεγαλύτερο ποσοστό των αποκρινόμενων συμφώνησαν ότι είναι σημαντική η συμβολή της ικανότητας του ηγέτη να βοηθά τους εκπαιδευτικούς σε συναισθηματικά ζητήματα. Έπειτα το μεγαλύτερο ποσοστό εξ αυτών εξέφρασαν την άποψη ότι οι ηγέτες θα πρέπει να μπορούν να κατανοούν τα προσωπικά προβλήματα των εκπαιδευτικών διότι αυτό επηρεάζει θετικά την αποδοτικότητά τους κατά την επιτέλεση του εκπαιδευτικού έργου.

Στη συνέχεια ζητήσαμε την άποψή τους σχετικά με το αν συνδέεται άμεσα η επίδραση του φύλου με την αποτελεσματικότητα της ηγεσίας και αν οι γυναίκες-ηγέτες παροτρύνονται από διοικητικούς, προϊστάμενους, γονείς, συναδέλφους να διευθύνουν σαν άνδρες, με αποτέλεσμα να υιοθετούν εν τέλει μία συμπεριφορά ηγεσίας με «ανδρικό» περίβλημα. Οι ερωτηθείσες/-ντες δεν πιστεύουν πως η επίδραση του φύλου συνδέεται με την αποτελεσματικότητα της ηγεσίας, αλλά ούτε και πως οι γυναίκες-ηγέτες επηρεάζο-

νται με τέτοιον τρόπο, ώστε να υιοθετούν «ανδρική» συμπεριφορά ηγεσίας.

Συμπέρασμα

Από την ανάλυση και την παρουσίαση των αποτελεσμάτων για το πρώτο ερευνητικό ερώτημα προκύπτει ότι το πρότυπο ηγεσίας που οι εκπαιδευτικοί θεωρούν ότι μπορεί να οδηγήσει σε ανέλιξη της εκπαιδευτικής μονάδας είναι το μετασχηματιστικό, διότι με αυτόν τον τρόπο η ηγεσία γίνεται καινοτόμος, δημιουργική, ευέλικτη καθώς και επίσης ενεργοποιεί τον εκπαιδευτικό ως προς το εκπαιδευτικό του έργο. Οι εκπαιδευτικοί πιστεύουν επίσης ότι το μετασχηματιστικό πρότυπο ηγεσίας τους παρακινεί περισσότερο για την επίτευξη του ίδιου του εκπαιδευτικού έργου. Καλό θα ήταν λοιπόν η πολιτεία να τους στηρίζει με εκπαιδευτικά προγράμματα και σεμινάρια. Ακολουθεί έπειτα το δημοκρατικό, το συγκυριακό και το τέλος το συναλλακτικό πρότυπο ηγεσίας.

Ως προς το δεύτερο ερευνητικό ερώτημα, το μεγαλύτερο μέρος των ερωτηθεισών/ερωτηθέντων πιστεύει ότι σπουδαίο ρόλο έχει η συναισθηματική νοημοσύνη που διαθέτει ένας ηγέτης, εφόσον είναι σε θέση να κατανοεί τα προσωπικά τους προβλήματα αλλά και να τους στηρίζει σε συναισθηματικά ζητήματα που προκύπτουν κατά την άσκηση του εκπαιδευτικού τους έργου. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον φάνηκε επίσης να έχει η θετική ενσυναισθητική διάθεση στον βαθμό που αυτή συμβάλλει στην αποδοτικότητα και στην αποτελεσματικότητα του εκπαιδευτικού δυναμικού. Αρκετά σημαντικό θεωρούν επίσης ότι ο ηγέτης καλό θα είναι να διαθέτει τα τυπικά ακαδημαϊκά προσόντα διότι έτσι θα μπορεί να παρέχει νέες πληροφορίες και γνώσεις στους εκπαιδευτικούς, αλλά και θα διακρίνει με μεγαλύτερη ευκολία τις ικανότητές τους έτσι ώστε να τους αναθέτει τα αντίστοιχα καθήκοντα.

Το τρίτο ερευνητικό ερώτημα διερεύνησε τις απόψεις των εκπαιδευτικών σχετικά με την έμφυλη διάσταση της ηγεσίας. Στην παρούσα έρευνα, οι συμμετέχουσες/συμμετέχοντες θεωρούν ότι οι γυναίκες που κατέχουν ηγετικές θέσεις της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης δεν αντιμετωπίζουν εσωτερικά εμπόδια καθώς κι ότι δεν προσπαθούν να αποδεικνύουν καθημερινά τα προσόντα τους σχετικά με τους άνδρες. Άρα λοιπόν οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι οι γυναίκες που αποφασίζουν να ασχοληθούν με τη διοίκηση μίας σχολικής μονάδας είναι συνειδητοποιημένες κι έχουν αποβάλλει κάθε εμπόδιο που μπορεί να τις καταστήσει αδύναμες επαγγελματικά. Προσαρμόζουν δηλαδή τη γυναικεία τους υπόσταση στις εκάστοτε συνθήκες έτσι ώστε να γίνονται ολοένα και πιο αποδοτικές στο επαγγελματικό τους έργο.

Ωστόσο, το μεγαλύτερο ποσοστό συμμετεχουσών/συμμετεχόντων συμφωνούν ότι υπάρχουν στερεότυπα, τα οποία πολλές φορές εμποδίζουν τις γυναίκες κατά την άσκηση της εξουσίας. Επίσης είναι αξιοσημείωτο ότι ένα μεγάλο ποσοστό γυναικών εκπαιδευτικών θεωρούν ότι οι γυναίκες προκειμένου να αναρριχηθούν με επιτυχία σε ανώτερες διοικητικές θέσεις, παραβλέπουν την πραγματικότητα και θεωρούν ότι ισχύει αυτό που θα ήθελαν ιδανικά να συμβαίνει, να μην υπάρχουν δηλαδή στερεότυπα, αλλά να αξιολογείται αντικειμενικά η εικόνα που έχουν ως επαγγελματίες. Όσον αφορά τον τρόπο άσκησης της εξουσίας, η γυναίκα-ηγέτης σε σχέση με τον άνδρα-ηγέτη δε διαμορφώνει ιδιαίτερα οριοθετημένο κλίμα και ούτε θέτει αυστηρότερους κανόνες σε μία εκπαιδευτική μονάδα. Αυτό κατά συνέπεια σημαίνει ότι δεν ακολουθείται κάποιο συγκεκριμένο πρότυπο ηγεσίας από τους άνδρες-ηγέτες ή από τις γυναίκες-ηγέτιδες. Οι δύο παραπάνω παράμετροι έχουν σχέση με τον χαρακτήρα του κάθε εκπαιδευτικού αλλά και με τις εκάστοτε κοινωνικές επιταγές.

Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι η πιθανή διεξαγωγή περαιτέρω ερευνών σε εθνικό επίπεδο θα συμβάλλει ακόμα περισσότερο στη διερεύνηση που θα αφορά την επιλογή προτύπου ηγετικής συμπεριφοράς από τις γυναίκες-ηγέτιδες. Το δείγμα που θα επιλεγεί στη νέα έρευνα θα είναι μεγαλύτερο, ώστε να υπάρχει αξιοπιστία, εγκυρότητα και το περιθώριο ασφαλούς γενίκευσης, αλλά και για να είναι εφικτός ο συνδυασμός ποιοτικής

και ποσοτικής μεθόδου. Θα ήταν, επίσης, εξαιρετικά ενδιαφέρον, εάν στη νέα έρευνα μελετηθούν και οι απόψεις των ηγετικών στελεχών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, καθώς η δικιά τους στάση θα αναφέρεται στην αντικειμενική εφαρμογή των προτύπων ηγεσίας και εάν τελικά είναι εφικτό ένας ηγέτης να ακολουθήσει ένα συγκεκριμένο πρότυπο ηγετικής συμπεριφοράς.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Βιτσιλάκη, Χ., και Ράπτης, Ν. (2007), *Ηγεσία και διοίκηση εκπαιδευτικών μονάδων- Η ταυτότητα του Διευθυντή Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης*, Θεσσαλονίκη, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη.
- Θεοφιλίδης, Χ. (2012), *Σχολική ηγεσία και διοίκηση. Από τη γραφειοκρατία στη μετασχηματιστική ηγεσία*, Αθήνα, Γρηγόρης.
- Μαράκη, Ε. (2010), Η θέση της γυναίκας στην αγορά εργασίας. Τα αίτια για την υποαντιπροσώπευσή της στα ανώτερα επίπεδα της ιεραρχίας, *Επιθεώρηση εργασιακών σχέσεων*, No 57, σσ. 24-36.
- Μαρκόπουλος, Ι. και Αργυρίου, Α. (2014), Η απουσία των γυναικών εκπαιδευτικών από την εκπαιδευτική διοίκηση, 9thMibesInternationalConference, 30/5-1/6, σσ. 529-547.
- Μπουραντάς, Δ. (2005), *Ηγεσία: Ο δρόμος της διαρκούς επιτυχίας*, Αθήνα, Κριτική.
- Μπρίνια, Β., (2008), *Management εκπαιδευτικών μονάδων και εκπαίδευσης*, Αθήνα, Αθ. Σταμούλης.
- Robson, C. (2010), *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου: ένα μέσον για κοινωνικούς επιστήμονες και επαγγελματίες ερευνητές*, Αθήνα, Gutenberg.
- Σάββα, Γ. (2017), *Ο ρόλος του σχολικού ηγέτη, μοντέλα σχολικής ηγεσίας και θεωρίες ηγεσίας*, School of economic Sciences and Business, Πάφος.
- Σταμάτης, Γ. (2019), *Η επίδραση της ηθικής ηγεσίας στους εκπαιδευτικούς*, Μεταπτυχιακή (Διπλωματική Εργασία), διαθέσιμη στο ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη.
- Τεκτονοπούλου, Μ. (2015), *Η ηγεσία στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση –θεωρία και έρευνα* (Διπλωματική εργασία), διαθέσιμη στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Cook, A. and Glass, C. (2014), Women and top leadership positions: Towards an institutional analysis, *Gender, Work and Organization*, Vol. 21, No 1, pp. 91-103.
- Eagly A. H., Carli L. L. (2012), Women and the labyrinth of leadership, in Rosenbach W. E., Taylor R. L., Youndt M. A. (Eds.), *Contemporary issues in leadership*, London, Routledge, pp. 147-162.
- Hoyt, C. L. and Murphy, S. E. (2016), Managing to clear the air: Stereotype threat, women, and leadership, *The Leadership Quarterly*, Vol. 27, No 3, pp. 387-399.
- Klenke, K. (Ed.) (2017), *Women in leadership: Contextual dynamics and boundaries*, Emerald Group Publishing.
- Leithwood, K. A. and Hallinger, P. (2012), *Second international handbook of educational leadership and administration* (Vol. 8), Springer Science and Business Media.
- Leithwood, K. A., and Riehl, C. (2003), *What we know about successful school leadership*, Nottingham, National College for School Leadership.
- Matsa, D. A. and Miller, A. R. (2011), Chipping away at the glass ceiling: Gender spillovers in corporate leadership, *American Economic Review*, Vol. 101, No 3, pp. 635-39.
- Moos, L. and Huber, S. (2007), School leadership, school effectiveness and school improvement: democratic and integrative leadership, In *International handbook of school effectiveness and improvement*, Springer, pp. 579-595.

**ΕΝΔΟΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΒΙΑ ΚΑΙ ΠΑΝΔΗΜΙΑ:
ΤΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ, ΤΟΥ ΗΝΩΜΕΝΟΥ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ –
ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ
ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΤΥΠΟ (ΕΝΤΥΠΟ – ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ)**

Ιωάννα Ροτζιώκου^α

^α Υποψήφια Διδάκτωρ Τμήματος Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης/ Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Περίληψη

Το φαινόμενο της ενδοοικογενειακής βίας είναι ένα φαινόμενο παγκόσμιο και διαχρονικό. Στο παρόν κείμενο θα παρουσιαστεί μελέτη που αφορά στην εξέλιξη και ανάπτυξη του φαινομένου κατά την περίοδο της πανδημίας. Η μελέτη έχει διττό στόχο. Αφενός να αποτυπωθεί το κοινωνικό ζήτημα της ενδοοικογενειακής βίας σε αριθμούς για την Ελλάδα, το Ηνωμένο Βασίλειο, τη Γαλλία και την Κύπρο, ένα φαινόμενο το οποίο άρχισε να γίνεται πιο ορατό κατά τη διάρκεια της πανδημίας. Σημειώνεται ότι τα στοιχεία τα οποία θα παρατεθούν είναι τα επίσημα στατιστικά στοιχεία που προέρχονται από τις αστυνομικές αρχές της εκάστοτε χώρας. Αφετέρου, σκοπός είναι να αναδειχθεί το πώς διαμορφώνονται οι κοινωνικές αναπαραστάσεις για το φαινόμενο της ενδοοικογενειακής βίας μέσα από τα δημοσιεύματα του έντυπου και διαδικτυακού τύπου, κατά την περίοδο της πανδημίας, σχολιάζοντας δημοσιεύματα τόσο της Ελλάδας όσο και των παραπάνω χωρών του εξωτερικού. Κατά τη διάρκεια της πανδημίας φαίνεται να υπήρξε αύξηση των καταγγελιών της ενδοοικογενειακής βίας, γεγονός που σύμφωνα με τα μέσα μαζικής ενημέρωσης οφείλεται στα περιοριστικά μέτρα που ελήφθησαν κατά το προαναφερθέν χρονικό διάστημα. Ωστόσο, η αύξηση των καταγγελιών ενδεχομένως έγκειται σε έναν συνδυασμό παραγόντων.

Λέξεις κλειδιά: ενδοοικογενειακή βία, πανδημία, κοινωνικές αναπαραστάσεις

**DOMESTIC VIOLENCE AND PANDEMIC:
THE CASES OF GREECE, UNITED KINGDOM, FRANCE,
AND CYPRUS. THE SOCIAL REPRESENTATIONS OF THE
PHENOMENON THROUGH MEDIA**

Ioanna Rotziokou^α

^α Phd Candidate/ Department of Communication and Mass Media/ National and Kapodistrian University of Athens

Abstract

The phenomenon of domestic violence is a global and a timeless phenomenon. In this paper, there will be an attempt to present a study carried out about the phenomenon of the domestic violence during the pandemic period. This study has a double objective. On the one hand, to present the phenomenon of domestic violence by describing it through numbers for Greece, United Kingdom, France and Cyprus, as it is a phenomenon that always existed but began to be more visible during the pandemic period. It is noted that the figures that will be quoted are the official statistics coming from the police authorities of each respective country. On the other hand, to highlight how social representations of the phenomenon of domestic violence are formed through the publications and the references of the printed and online press and media. During the pandemic period there has been an increase of domestic violence reports at the authorities, something that according to media is directly related to the measures for the elimination of pandemic. However, the increase seems to be due to several and different factors.

Key words: domestic violence, pandemic, social representations

Εισαγωγή

Στο παρόν κείμενο θα παρουσιαστούν τα στατιστικά στοιχεία του φαινομένου της ενδοοικογενειακής βίας από τις αστυνομικές αρχές της Ελλάδας, του Ηνωμένου Βασιλείου, της Γαλλίας και της Κύπρου, όπως επίσης θα γίνει λόγος και για το πώς παρουσιάζεται το προαναφερόμενο φαινόμενο από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και ειδικά από τον τύπο (έντυπο- διαδικτυακό), τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό και συγκεκριμένα στις παραπάνω χώρες. Ειδικότερα, το άρθρο θα εστιάσει στα εξής σημεία. Αρχικά, ορίζεται τι είναι ενδοοικογενειακή βία, ποια είναι τα πιθανά αίτια και οι συνέπειες του φαινομένου, καθώς επίσης αναφέρονται και τα επίσημα στατιστικά στοιχεία των αστυνομικών αρχών για την ενδοοικογενειακή βία κατά τη διάρκεια της πανδημίας. Επιπλέον, θα γίνει λόγος για τις κοινωνικές αναπαραστάσεις για την ενδοοικογενειακή βία, μέσα από τον τύπο (έντυπο – διαδικτυακό). Για αυτό τον λόγο, υπογραμμίζεται, ότι στο πλαίσιο αυτό θα αξιοποιηθούν οι προσεγγίσεις της ψυχο -κοινωνιολογικής και πολιτικο-ιδεολογικής λειτουργίας των μέσων μαζικής ενημέρωσης καθώς και η θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων του Serge Moscovici. Ακόμη, σημειώνεται ότι το μεθοδολογικό εργαλείο που χρησιμοποιήθηκε για να μελετηθούν τα διαλαμβανόμενα στο άρθρο κείμενα ήταν η ανάλυση λόγου. Τέλος, θα γίνει αναφορά στην αντιπαράθεση των στοιχείων των αστυνομικών αρχών συγκριτικά με αυτά που προβάλλονται από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης (έντυπος – διαδικτυακός τύπος), καθώς η αυξητική τάση των καταγγελιών φαίνεται να οφείλεται σε πολλούς και διαφορετικούς παράγοντες και όχι αποκλειστικά και μόνο στην πανδημία και στα περιοριστικά μέτρα που ελήφθησαν για την εξάλειψη του κορωνοϊού, κάτι το οποίο προτάσσεται από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης.

Θεωρητικό πλαίσιο

A) Σύμφωνα με τα νομικά - νομοθετικά κείμενα ως ενδοοικογενειακή βία ορίζονται όλες οι πράξεις σωματικής, σεξουαλικής, λεκτικής, ψυχολογικής ή οικονομικής βίας, οι οποίες συμβαίνουν εντός της οικογένειας ή μεταξύ πρώην ή νυν συζύγων, ανεξάρτητα του κατά πόσο ο δράστης έχει μοιρασθεί την ίδια κατοικία με το θύμα ή μεταξύ οποιοδήποτε άλλου μέλους της οικογένειας. Θύμα της ενδοοικογενειακής βίας μπορεί να είναι οποιοδήποτε μέλος της οικογένειας. Ωστόσο, θύματα είναι κυρίως γυναίκες σε αρκετά υψηλό ποσοστό και σε παγκόσμια κλίμακα (Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για την Πρόληψη και την Καταπολέμηση της Βίας κατά των Γυναικών 2011: 5-6).

Στην Ελλάδα το αδίκημα της ενδοοικογενειακής βίας ρυθμίστηκε νομικά το 2006 με τη σχετική νομοθεσία (Ν. 3500/2006) ενώ επεκτάθηκε-συμπληρώθηκε με τη Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης που έχει ενσωματωθεί στην εθνική μας νομοθεσία. Μέχρι το 2006 το αδίκημα της ενδοοικογενειακής βίας φαίνεται να θεωρείται και να αντιμετωπίζεται ως ιδιωτική υπόθεση και ως ένα ζήτημα αποκλειστικά και μόνο οικογενειακό (Σουλή 2010: 41-51).

Η ενδοοικογενειακή βία θεωρείται κοινωνικό φαινόμενο το οποίο φαίνεται να οφείλεται σε ένα συνδυασμό παραγόντων και παραμέτρων. Ειδικότερα, αίτια της είναι πολλαπλοί παράγοντες που αλληλοεπιδρούν μεταξύ τους και οδηγούν στα περιστατικά ενδοοικογενειακής βίας (Αρτινοπούλου 2004: 30-50). Οι παράγοντες μπορεί να αφορούν τους πρωτογενείς φορείς κοινωνικοποίησης, όπως είναι η οικογένεια και το περιβάλλον. Η οικογένεια είναι ο πρώτος πυρήνας κοινωνικοποίησης του ατόμου, εντός του οποίου διαμορφώνεται η προσωπικότητά του, καλλιεργούνται αξίες και ιδανικά και θωρακίζεται συναισθηματικά το άτομο. Παράλληλα, το περιβάλλον εντός του οποίου κινείται το άτομο (π.χ. το σχολείο και γενικότερα η κοινωνία) παίζει καθοριστικό ρόλο στη συμπεριφορά του (Ζαραφωνίτου 1995: 51-60)

Παράλληλα, έχουν αναπτυχθεί διάφορες θεωρητικές προσεγγίσεις που αφορούν στην ενδοοικογενειακή βία και στη βία εις βάρος των γυναικών. Σύμφωνα με τη θεωρητική προσέγγιση που σχετίζεται με τις πατριαρχικές αντιλήψεις, η βία εις βάρος των γυναικών θεωρείται ότι αποτελεί αντανάκλαση των πατριαρχικών δομών της κοινωνίας, της άνιση κατανομής δύναμης μεταξύ των φύλων, αλλά και μεταξύ ενηλίκων και παιδιών ή μεταξύ των υπερηλίκων και των ηλικιωμένων. Έτσι, δημιουργούνται στερεότυπα σύμφωνα με τα οποία ο άντρας είναι δυναμικός και σκληρός και η γυναίκα είναι ευαίσθητη και γλυκιά. Σύμφωνα με τη φεμινιστική προσέγγιση τα στερεότυπα αυτά είναι πιθανό να οδηγήσουν σε οικονομικές- κοινωνικές ανισότητες που υπεισέρχονται από τη δημόσια στην ιδιωτική σφαίρα.

Ακόμη, είναι γεγονός ότι υφίσταται η λεγόμενη διαγενεακή μεταβίβαση της βίας, σύμφωνα με την οποία συνήθως, οι δράστες κακοποίησης υπήρξαν και οι ίδιοι θύματα κακοποιητικής συμπεριφοράς κατά την παιδική τους ηλικία (Αρτινοπούλου 2004: 61-90). Πρόκειται για τη λεγόμενη προσέγγιση του κύκλου της βίας: θύμα- θύτης – θύμα, μία προσέγγιση την οποία έχει αναλύσει η Watson, σύμφωνα με την οποία το θύμα μπορεί να γίνει θύτης και ο θύτης μπορεί να γίνει θύμα (Watson 2014: 58-66). Επίσης, καθοριστικός φαίνεται να είναι ο ρόλος της οικογένειας. Ειδικότερα, υπάρχουν κάποια χαρακτηριστικά της οικογένειας που οδηγούν στα περιστατικά βίας (όπως για παράδειγμα, οι συγκρούσεις γονέων, οι χαλαροί δεσμοί μεταξύ των μελών της οικογένειας αλλά και ο μειωμένος κοινωνικός έλεγχος των γονέων προς τα παιδιά, ή η χρήση της βίας ως κώδικας επικοινωνίας μέσα στην οικογένεια). Πρόκειται για τη λεγόμενη προσέγγιση της δυσλειτουργικής οικογένειας (Λαμπροπούλου 1994: 171-190).

Επιπλέον, σημαντικό ρόλο παίζουν τα λεγόμενα κοινωνικο-πολιτισμικά αίτια. Τα τελευταία χρόνια φαίνεται να υπάρχει μία τάση πολιτισμικής αποδοχής της βίας. Η προβολή εικόνων βίας από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και πλέον και από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης οδηγεί στην «κανονικοποίηση – κοινοτυποποίηση της βίας» και ενισχύει την επιθετική συμπεριφορά του ατόμου (Αρτινοπούλου 2004: 51-53).

Είναι γεγονός, ότι οι συνέπειες της ενδοοικογενειακής βίας είναι καθοριστικές τόσο για το άτομο όσο για την κοινωνία. Αρχικά, προκύπτουν οι λεγόμενες σωματικές συνέπειες. Μάλιστα, σύμφωνα με έρευνες, οι γυναίκες θύματα ενδοοικογενειακής βίας είναι δύο φορές πιο πιθανό να υποφέρουν από μόνιμα προβλήματα υγείας, συγκριτικά με άλλες που δεν έχουν υπάρξει θύματα βίας. Επιπλέον, σημαντικές είναι και οι ψυχολογικές συνέπειες (όπως για παράδειγμα, το άγχος, ο φόβος, η ανασφάλεια, η ντροπή, η έλλειψη αυτοπεποίθησης, το μετατραυματικό στρες, κλπ) ενώ δε θα μπορούσαν να παραλειφθούν και οι λεγόμενες κοινωνικές συνέπειες (όπως είναι ο κοινωνικός στιγματισμός

του θύματος, ειδικά αν πρόκειται για κοινωνία κλειστού τύπου, καθώς και η λεγόμενη δευτερογενής θυματοποίηση, σύμφωνα με την οποία τα θύματα βίας τραυματίζονται όχι μόνο την πρώτη φορά που υφίστανται τη βία, αλλά κάθε φορά που επαναλαμβάνουν την ιστορία τους ενώπιον των θεσμών, των αρχών κοκ (Αρτινοπούλου 2004: 74-80). Ακόμη, αξιοσημείωτες είναι και οι οικονομικές συνέπειες, τόσο για τους εμπλεκόμενους όσο και για την πολιτεία. Μάλιστα, σύμφωνα με το Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο για Θέματα Ισότητας το 2021 το κόστος της ενδοοικογενειακής βίας και ειδικότερα της βίας εις βάρος των γυναικών για την Ευρωπαϊκή Ένωση ήταν υπέρογκο (European Institute for Gender Equality 2021).

Κατά τη διάρκεια της πανδημίας το φαινόμενο της ενδοοικογενειακής βίας άρχισε να γίνεται πιο ορατό σε παγκόσμιο επίπεδο. Οι συνθήκες περιορισμού στην οικία πολύ πιθανό να συνέβαλαν στην επιδείνωση των καταστάσεων βίας. Σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία των αστυνομικών αρχών της Ελλάδας, του Ηνωμένου Βασιλείου, της Γαλλίας και της Κύπρου την περίοδο της πανδημίας φαίνεται να υπήρχε αύξηση των καταγγελιών συγκριτικά με τα προηγούμενα έτη. Αναλυτικά, στην Ελλάδα το 2019 καταγγέλλθηκαν 5.221 περιστατικά ενδοοικογενειακής βίας, 2020 καταγράφηκαν 5.413 (σύμφωνα με το παλαιό σύστημα καταγραφής) και 6.591 (σύμφωνα με το νέο σύστημα καταγραφής). Το 2021 καταγγέλλθηκαν 8.776 περιστατικά. Σημειώνεται, ότι το 2020 αναβαθμίστηκε το σύστημα καταγραφής των περιστατικών από την πλευρά της Ελληνικής Αστυνομίας, καθώς εισήχθη νέα μηχανογραφική εφαρμογή στην οποία πλέον για τα περιστατικά ενδοοικογενειακής βίας καταγράφονται, μεταξύ άλλων, και οι σχέσεις μεταξύ θυμάτων και θυτών (π.χ. συζυγική, συντροφική, κ.λπ.). Ακόμη, σημειώνεται ότι το Νοέμβριο του 2019 ιδρύθηκαν 73 νέες υπηρεσίες αντιμετώπισης ενδοοικογενειακής βίας της Ελληνικής Αστυνομίας. Μία κεντρική επιτελική υπηρεσία στο Αρχηγείο της Ελληνικής Αστυνομίας, καθώς και στην έδρα κάθε περιφέρειας και κάθε περιφερειακής ενότητας της χώρας. Επιπλέον, τον Σεπτέμβριο του 2022 ολοκληρώθηκε και η ίδρυση 18 επιχειρησιακών γραφείων αντιμετώπισης της ενδοοικογενειακής βίας της Ελληνικής Αστυνομίας. Αυτά τα επιχειρησιακά γραφεία στελεχώνονται από εξειδικευμένο και καταρτισμένο προσωπικό και βρίσκονται στα κάτωθι Αστυνομικά Τμήματα (Ομόνοιας, Πειραιά, Β' Περιστερίου, Αγίας Παρασκευής, Αλίμου, Λευκού Πύργου, Καλλιθέας, Μενιδίου, Θεσσαλονίκης, Βόλου, Λάρισας, Χαλκίδας, Αργινίου, Ιωαννίνων, Σερρών, Πάτρας, Χανίων, Ηρακλείου) (Astynomia 2022).

Η ίδια αυξητική τάση παρατηρείται και σε άλλες χώρες όπως είναι το Ηνωμένο Βασίλειο (και συγκεκριμένα οι περιοχές της Αγγλίας και της Ουαλίας). Ειδικότερα, από τον Απρίλιο 2019 έως το Μάρτιο 2020 καταγγέλλθηκαν 798.607 περιστατικά στις βρετανικές αστυνομικές αρχές. Παράλληλα, τον Απρίλιο 2020 έως το Μάρτιο 2021 καταγράφηκαν 845.734 υποθέσεις ενδοοικογενειακής βίας.

Ανοδική πορεία στις καταγγελίες της ενδοοικογενειακής βίας σημειώνεται και στη Γαλλία, καθώς το 2019 καταγγέλλθηκαν 125.700 περιστατικά στις γαλλικές αστυνομικές αρχές, το 2020 καταγράφηκαν 137.700 υποθέσεις και το 2021 σημειώθηκαν 157.700 καταγγελίες. Τέλος, αυξητική πορεία σημειώνεται και στις καταγγελίες στην Κύπρο. Ειδικότερα, το 2019 καταγγέλλθηκαν 1.298 περιστατικά, το 2020 καταγράφηκαν 2.002 και το 2021 σημειώθηκαν 3.324 καταγγελίες. Τονίζεται, ότι στην Κύπρο το 2020 δημιουργήθηκαν επίσης ειδικές υπηρεσίες αντιμετώπισης της ενδοοικογενειακής βίας. Υπογραμμίζεται, ότι όλα τα παραπάνω στοιχεία είναι τα επίσημα στατιστικά στοιχεία των αστυνομικών αρχών της κάθε χώρας.¹

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι κατά τα χρόνια της πανδημίας (ήτοι 2020 και 2021) υπήρξε αυξητική τάση των καταγγελιών όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και σε άλλες χώρες όπως το Ηνωμένο Βασίλειο, τη Γαλλία και την Κύπρο. Σε επικοινωνία που πραγματοποιήθηκε με εκπροσώπους των αστυνομικών αρχών των παραπάνω χωρών η αύξηση αυτή οφείλεται όχι μόνο στην πανδημία, αλλά και στην ενημέρωση των πολιτών σχετικά με αυτά τα θέματα, άρα και στην ευαισθητοποίηση της κοινωνίας αλλά και στην αύξηση των επιπέδων εμπιστοσύνης προς τους αστυνομικούς οργανισμούς και θεσμούς. Στην

περίπτωση της Ελλάδας και της Κύπρου σημαντικό ρόλο έπαιξε και η αλλαγή του τρόπου καταγραφής των καταγγελιών αλλά και η ίδρυση των εξειδικευμένων υπηρεσιών.

Β) Η προσέγγιση της κοινωνικο-ψυχολογικής λειτουργίας, η προσέγγιση της πολιτικο-ιδεολογικής λειτουργίας και η θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων.

Αυτή η αυξητική τάση των καταγγελιών αποτυπώνεται και στα μέσα μαζικής ενημέρωσης, στον τύπο (έντυπο – διαδικτυακό). Ωστόσο, πριν γίνει αναφορά στο πώς αντιμετωπίζεται αυτό το θέμα από τον τύπο είναι άξιο λόγου να παρατεθούν τρεις σημαντικές θεωρητικές προσεγγίσεις, οι οποίες θα βοηθήσουν να κατανοηθεί ο τρόπος που ερμηνεύονται αυτού του είδους τα κοινωνικά ζητήματα από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τις προσεγγίσεις της κοινωνικο-ψυχολογικής λειτουργίας, μέσω των ειδήσεων επιτυγχάνονται, μεταξύ άλλων, διάφορες λειτουργίες. Πρώτα απ' όλα, το κοινό ταυτίζεται με τους εμπλεκόμενους στην είδηση και προβάλλει στα θέματα που παρουσιάζονται δικούς του φόβους ή επιθυμίες. Μάλιστα, όσο πιο εντυπωσιακές είναι οι ειδήσεις τόσο πιο πολύ ταυτίζεται το άτομο με αυτές. Για να είναι εντυπωσιακή μία είδηση πρέπει να προκαλεί συγκίνηση, να είναι πρόσφατη, να διεγείρει την περιέργεια του κοινού και να προσβάλει κοινωνικά καθιερωμένες αξίες, ιδέες και συμπεριφορές. Ακόμη, σημαντικό ρόλο παίζει ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζεται η είδηση, δηλαδή ο τίτλος, η φωτογραφία, το πλαίσιο, αλλά και η γλώσσα των τίτλων. Επίσης, η εντυπωσιακή είδηση συνήθως έχει γεωγραφική, κοινωνική και ψυχολογική αμεσότητα με όσους την παρακολουθούν και μπορεί να αναφέρεται και σε μία προσωπική ιστορία που δραματοποιείται. Παράλληλα, τα άτομα παρακολουθούν ή διαβάζουν οτιδήποτε είναι εντυπωσιακό και αποκλίνει του συνηθισμένου, καθώς με αυτό τον τρόπο αισθάνονται ότι ξεφεύγουν από την καθημερινότητά τους, τις υποχρεώσεις των κοινωνικών τους ρόλων και τις ασφυκτικές πιέσεις του περιβάλλοντος τους. Από την άλλη πλευρά, υπάρχει το ενδεχόμενο να οδηγηθούν σε «νάρκωση» και απομόνωση από την πραγματική ζωή (Lazarsfeld and Merton 1948: 95-118).

Ακόμη, σύμφωνα με τις προσεγγίσεις της πολιτικο-ιδεολογικής λειτουργίας, ο λόγος των μέσων μαζικής ενημέρωσης είναι ταυτόχρονα και ο λόγος της εξουσίας και του κύρους. Μέσω της παρουσίασης των εντυπωσιακών ειδήσεων επιχειρείται η μεταβίβαση της πηγής του αισθήματος ανασφάλειας από το οικονομικό πλάνο (οικονομική ή άλλη κρίση, ανεργία, απεργίες) σε εκείνο της εγκληματικότητας που έχει συγκινησιακές συνέπειες. Για αυτό τον λόγο, τα μέσα μαζικής επικοινωνίας έχουν κατηγορηθεί ότι υπερθεματίζουν τον συλλογικό φόβο και τη συλλογική ανασφάλεια. Μάλιστα, υπάρχει η άποψη ότι αγαπημένα θέματα των μέσων μαζικής επικοινωνίας είναι: το χρώμα (colour), η κρίση (crisis), η καταστροφή (catastrophe), η σύγκρουση (conflict), η διαφθορά (corruption), το έγκλημα (crime) (Tilic 2000: 44-65).

Επίσης, σύμφωνα με τη θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων, τα μέσα μαζικής επικοινωνίας αναλαμβάνουν τον ρόλο του διαμεσολαβητή ανάμεσα στην κοινωνική πραγματικότητα και στο κοινό. Άλλωστε, πλείστα όσα αντιλαμβανόμαστε στον δημόσιο χώρο είναι αποτέλεσμα της διαμόρφωσης της κοινωνικής πραγματικότητας από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, τα οποία σε ημερήσια βάση διαμορφώνουν μία ημερήσια θεματολογία (agenda setting) καθορίζοντας ποια είδηση είναι σημαντική και ποια όχι (Tilic 2000: 32-40). Για το πώς διαμορφώνεται η πραγματικότητα μέσα από τα μέσα μαζικής επικοινωνίας έχει μιλήσει ο Serge Moscovici, μέσα από τη θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων. Σύμφωνα, με αυτή, οι κοινωνικές αναπαραστάσεις είναι διανοητικά σχήματα που κυκλοφορούν και έχουν τις ρίζες τους τόσο στις διεργασίες που εκτυλίσσονται κατά τη διάρκεια των συνομιλιών μας όσο και στα μέσα μαζικής ενημέρωσης, ενώ παράλληλα παρέχουν έναν κώδικα επικοινωνίας στα άτομα που τα μοιράζονται. Συμβάλλουν στη διάκριση μεταξύ των κοινωνικών ομάδων, καθώς τα άτομα της ίδιας ομάδας έχουν τον ίδιο κώδικα επικοινωνίας και μοιράζονται κοινές αναπαραστάσεις στα ζητήματα κατανό-

σης και αξιολόγησης του κόσμου. Είναι ψυχοκοινωνικές μορφές που παράγονται από πρόσωπα, κοινότητες και πολιτισμούς και ταυτόχρονα παράγουν πρόσωπα, κοινότητες και πολιτισμούς. Είναι γνωστικές οντότητες για ένα σύνολο ιδεών και εικόνων που μορφοποιούνται σε σχηματισμούς και παρέχουν εξήγηση για τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι κατανοούν τον κόσμο και τα φαινόμενά του, αλλά και το πώς αντιμετωπίζουν νέες και ανοίκειες εμπειρίες (Moscovici 2001: 78-105).

Μεθοδολογία

Στο πλαίσιο του παρόντος κειμένου μελετήθηκαν 16 αποσπάσματα από τον έντυπο και διαδικτυακό τύπο τόσο της Ελλάδας όσο και των υπολοίπων χωρών, Ηνωμένου Βασιλείου, Γαλλίας και Κύπρου, τα οποία και παρατίθενται στο τέλος του κειμένου. Ως εκ τούτου, χρησιμοποιήθηκε το εργαλείο της ανάλυσης του λόγου. Σύμφωνα με την κοινωνικο-πολιτισμική προσέγγιση του Fairclough (1992: 193-217), υπάρχουν τρία επίπεδα ανάλυσης λόγου (α) το μικρο-επίπεδο: ο λόγος μελετάται ως κείμενο (περιγραφική ανάλυση), (β) το μεσο-επίπεδο: ο λόγος μελετάται ως πρακτική λόγου (ερμηνευτική ανάλυση), (γ) το μακρο-επίπεδο: ο λόγος μελετάται ως κοινωνική πρακτική (επεξηγηματική ανάλυση). Στην παρούσα μελέτη χρησιμοποιήθηκε η ανάλυση κειμένου και συγκεκριμένα μελετήθηκαν δημοσιεύματα που αναφέρονταν στο φαινόμενο της ενδοοικογενειακής βίας στην Ελλάδα και στο εξωτερικό (Ηνωμένο Βασίλειο, Γαλλία και Κύπρο).

Αποτελέσματα μελέτης

Συγκρίνοντας, τα δημοσιεύματα (τίτλο και περιεχόμενο) με τα στοιχεία των αστυνομικών αρχών της Ελλάδας, του Ηνωμένου Βασιλείου (Αγγλία και Ουαλία), της Γαλλίας και της Κύπρου που αφορούν στην ενδοοικογενειακή βία μπορούν να συναχθούν τα εξής συμπεράσματα. Πρώτα απ' όλα, κατά τη διάρκεια της πανδημίας το φαινόμενο αυτό άρχισε να γίνεται ακόμα πιο ορατό από τα μέσα μαζικής επικοινωνίας. Όπως περιγράφεται στα δημοσιεύματα, οι συνθήκες του περιορισμού κυκλοφορίας, ενδεχομένως επέτειναν τις ήδη δύσκολες συνθήκες που υπήρχαν στο ενδοοικογενειακό πλαίσιο. Ειδικά, μετά τις δηλώσεις του Γενικού Γραμματέα του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών, Αντόνιο Γκουτέρες για την Έμφυλη (ενδοοικογενειακή) βία στην εποχή του κορωνοϊού αλλά και μετά τις αναφορές του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας, σύμφωνα με τις οποίες κατά τη διάρκεια των περιοριστικών μέτρων αυξήθηκαν οι κλήσεις σε αριθμούς έκτακτης ανάγκης για θέματα ενδοοικογενειακής βίας κατά 60% άρχισαν να γράφονται πολύ περισσότερα και στον έντυπο και στον διαδικτυακό τύπο. Έτσι, το θέμα αυτό άρχισε να απασχολεί τη δημόσια συζήτηση και το δημόσιο διάλογο ακόμα περισσότερο. Αν υποθέσουμε, ότι ο Γενικός Γραμματέας κατέχει θέση κύρους ή εξουσίας επιβεβαιώνεται η προσέγγιση της πολιτικο-ιδεολογικής λειτουργίας, σύμφωνα με την οποία ο λόγος των μέσων μαζικής ενημέρωσης είναι ταυτόχρονα και ο λόγος της εξουσίας και του κύρους.

Οι τίτλοι που χρησιμοποιούνται για το θέμα της ενδοοικογενειακής βίας στα υπό μελέτη δημοσιεύματα είναι τίτλοι εντυπωσιακοί και βαρύγδουποι. Χρησιμοποιείται αξιολογικά βεβαρημένη ορολογία για το φαινόμενο της ενδοοικογενειακής βίας (value-loaded terminology), όπως για παράδειγμα οι λέξεις «σοκαριστικό, σοκ, τραγικός, δραματικός, κατακόρυφη, άνοδος ή έκρηξη, συγκλονίζουν, σκιώδης, σκοτεινός, καμπανάκι, μαύροι...». Η χρήση αυτού του λεξιλογίου γίνεται για να δημιουργηθεί μία εντυπωσιακή εικόνα. Ακόμη, στο κυρίως κείμενο μπορεί να γίνεται και αναφορά σε μία προσωπική ιστορία, ώστε το κείμενο να καθίσταται πιο δραματικό και εντυπωσιακό. Έτσι επιβεβαιώνεται η κοινωνικο-ψυχολογική προσέγγιση σύμφωνα με την οποία οι ειδήσεις που αφορούν σε τέτοια ζητήματα συνήθως δραματοποιούνται για να προκαλέσουν έντονα συναισθήματα.

Παρά το ότι από τα Μέσα και με βάση τα δημοσιεύματα, φαίνεται να αναγνωρίζεται

η σπουδαιότητα του φαινομένου, στο κυρίως κείμενο των δημοσιευμάτων γίνεται επιλεκτική παρουσίαση του γεγονότος (selective presentation of fact). Επίσης, στο κυρίως κείμενο αποσπάται το φαινόμενο από το πλαίσιο του (stripping fact from its context), με αποτέλεσμα να μη γίνεται αναφορά στα πιθανά αίτια της ενδοοικογενειακής βίας, τα οποία είναι πολύπλοκα και πολλαπλά, όπως αναφέρθηκε και στο θεωρητικό πλαίσιο.² Επιπλέον, γίνεται λόγος μόνο για αύξηση που συνδέεται σε ευθεία γραμμή με τα περιοριστικά μέτρα της κυκλοφορίας και της πανδημίας, ενώ συνήθως δεν γίνεται λόγος για άλλους παράγοντες που οδηγούν στην αύξηση των καταγγελιών. Στο σημείο αυτό βέβαια πρέπει να αναφερθεί ότι το εγκληματικό φαινόμενο, άρα και το ενδοοικογενειακό φαινόμενο βάσει των εγκληματολογικών προσεγγίσεων, είναι δέον να προσεγγίζεται πολυπαραγοντικά και πολύπλευρα (Ζαραφωνίτου 1995: 25-30). Συνεπώς, είναι σημαντικό να τονιστεί ότι το συγκεκριμένο φαινόμενο ενδεχομένως να οφείλεται σε συνδυασμό παραγόντων, (όπως ήδη αναφέρθηκε στο θεωρητικό πλαίσιο). Οι παράγοντες μπορεί να είναι ατομικοί (βιολογικοί, ψυχολογικοί, ψυχοπαθολογικοί) και κοινωνικοί (οικονομικοί, πολιτικοί ή και πολιτισμικοί). Επίσης, ο τρόπος με τον οποίο διατυπώνεται ο λόγος έχει ως αποτέλεσμα να δημιουργεί την κοινωνική αναπαράσταση ότι είναι ένα φαινόμενο σύγχρονο και τοπικό, ενώ στην πραγματικότητα είναι ένα φαινόμενο παγκόσμιο και διαχρονικό (Σουλή 2010: 75-105).

Σχετικά με τα αριθμητικά στοιχεία, στα δημοσιεύματα γίνεται αναφορά τόσο στα στοιχεία των γραμμών βοήθειας και άλλων φορέων, όσο και στα επίσημα στοιχεία των διωκτικών – αστυνομικών αρχών. Είναι γεγονός ότι στα δημοσιεύματα υπογραμμίζεται η αύξηση των καταγγελιών, η οποία βέβαια προκύπτει και από τα επίσημα στατιστικά στοιχεία των αστυνομικών αρχών των προαναφερόμενων χωρών. Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι το συγκεκριμένο θέμα υπερπροβάλλεται από τα Μέσα και υπερτονίζεται στα υπό μελέτη δημοσιεύματα, ενδεχομένως αυτή η επικοινωνιακή ανάδειξη του φαινομένου να έχει συμβάλει στην αύξηση των καταγγελιών. Παράλληλα, αυτή η ανάδειξη του ζητήματος σε συνδυασμό με τις εκστρατείες ενημέρωσης αλλά και την έμφαση που δίνεται από την πλευρά της πολιτείας συνετέλεσαν στην ενημέρωση και ευαισθητοποίηση των πολιτών, οι οποίοι μπορούν ενδεχομένως να αναφέρουν συχνότερα αυτά τα περιστατικά, εμπιστευόμενοι τις αρχές, κάτι το οποίο αναφέρθηκε από τους εκπροσώπους των αστυνομικών αρχών, οι οποίοι μεταξύ άλλων, τονίζουν ότι σημαντική και καθοριστική ήταν και η αλλαγή του τρόπου καταγραφής των περιστατικών, όπως στην περίπτωση της Ελλάδας και της Κύπρου, καθώς και η δημιουργία ειδικών υπηρεσιών για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας στις παραπάνω χώρες, διευκολύνοντας με αυτό τον τρόπο τις δυνατότητες καταγγελίας εκ μέρους των πολιτών. Βέβαια, όπως τονίζεται από τον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών και τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας, σημαντικό ρόλο ενδεχομένως έπαιξε η όξυνση των ήδη υπαρχόντων καταστάσεων βίας στο ενδοοικογενειακό πλαίσιο, λόγω των περιοριστικών μέτρων. Άρα, η αύξηση των καταγγελιών ενδεχομένως οφείλεται σε έναν συνδυασμό παραγόντων και όχι αποκλειστικά και μόνο στην πανδημία και στα περιοριστικά μέτρα που ελήφθησαν κατά τη διάρκεια αυτής.

Ωστόσο, σημαντικός περιορισμός της παρούσας μελέτης είναι το γεγονός ότι μελετήθηκαν 16 δημοσιεύματα, τα οποία είναι σημαντικά, αλλά ενδεχομένως ο αριθμός τους μπορεί να επεκταθεί περισσότερο, αποτελώντας αντικείμενο μεταγενέστερης κοινωνιολογικής μελέτης. Σε κάθε περίπτωση το φαινόμενο της ενδοοικογενειακής βίας είναι ένα φαινόμενο πολύπλοκο και πολυδιάστατο, που οφείλεται σε πολλούς παράγοντες και παραμέτρους, ενώ η αύξηση των καταγγελιών μπορεί να ερμηνευτεί με πολλαπλούς και διαφορετικούς τρόπους και όχι μονομερώς και μονοδιάστατα. Η επιστημονική και κοινωνιολογική έρευνα θα είναι χρήσιμη για την πιο ουσιαστική ανάλυση αυτού του φαινομένου, ενός φαινομένου που υπήρχε διαχρονικά και παγκόσμια αλλά αναδείχθηκε κυρίως κατά την περίοδο της πανδημίας.

Σημειώσεις

1. Παρατίθενται οι ιστοσελίδες των αστυνομικών αρχών από τις οποίες αντλήθηκαν τα στοιχεία:

Metropolitan Police: <https://www.met.police.uk/>

Police Nationale: <https://www.police-nationale.interieur.gouv.fr/>

Κυπριακή Αστυνομία: https://www.police.gov.cy/police/police.nsf/index_gr/index_gr?open-document

Ελληνική Αστυνομία: <https://www.astynomia.gr/>

2. Η ορολογία που χρησιμοποιείται στο συγκεκριμένο σημείο προέρχεται από τον φάκελο σημειώσεων (2021) για το μάθημα της επικοινωνίας στη Σχολή της Αστυνομικής Ακαδημίας.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αρτινοπούλου, Β. (2004). *Αιμομιξία θεωρητικές προσεγγίσεις και ερευνητικά δεδομένα*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Astynomia, 2022 Ανακτήθηκε την 06-10-2022 από τον ιστότοπο: <https://www.astynomia.gr/odigos-tou-politi/chrisimes-symvoules/endoikogeneiaki-via/>

Ζαραφωνίτου, Χ. (1995). *Εμπειρική εγκληματολογία*. Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Λαμπροπούλου, Ε. (1994). *Κοινωνικός έλεγχος του εγκλήματος*, Αθήνα, Παπαζήση.

Σουλής, Ι. Σ. (2010). *Αθέατη βία, η αγάπη δεν πρέπει να πονάει*, Αθήνα, Εκδόσεις Άνεμος.

Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για την πρόληψη και την καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών και της ενδοοικογενειακής βίας. *Κωνσταντινούπολη*, 11, 2011.

Τίλις, D. L. (2000). *Η Δημοσιογραφία στην Ελλάδα και στην Τουρκία: Ντρέπομαι αλλά είμαι δημοσιογράφος (Journalism in Greece and Turkey: I'm ashamed but I am a journalist)*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

European Institute for Gender Equality (2021). Ανακτήθηκε την 05-10-2022 από τον ιστότοπο: <https://eige.europa.eu/gender-based-violence/costs-of-gender-based-violence-in-eu>

Fairclough, N. (1992). Discourse and text: Linguistic and intertextual analysis within discourse analysis, *Discourse & society*, Vol. 3, No 2, pp. 193-217.

Lazarsfeld, P. F., & Merton, R. K. (1948). *Mass communication, popular taste and organized social action* (pp. 95-118), Indianapolis: Bobbs-Merrill, College Division.

Moscovici, S. (2001). *Social representations: Essays in social psychology*, New York, Nyu Press.

Watson, J. (2014). Engaging with the State: lessons learnt from social advocacy on gender-based violence, *Agenda*, Vol. 28, No 2, pp. 58-66.

Παράρτημα

Τίτλοι από διαδικτυακά και έντυπα μέσα που μελετήθηκαν

Ελληνικός τύπος

Κορωνοϊός: «Εκρηξη» της ενδοοικογενειακής βίας έφερε η καραντίνα (Βήμα, 29-03-2020)

Καμπανάκι για την ενδοοικογενειακή βία (Νέα, 03-04-2020)

Μαύροι αριθμοί, Ενδοοικογενειακή Βία στα χρόνια του κορωνοϊού (Έθνος, 07-04-2020)

Σοκάρουν τα στοιχεία (In.gr , 25-11-2020)

Βρετανικός Τύπος

Revealed: surge in domestic violence during Covid-19 crisis (Guardian, 17-04-2020)

Coronavirus: Domestic abuse an 'epidemic beneath a pandemic (BBC, 27-04-2021)

Domestic abuse soared in lockdown: Calls to helpline rose by more than a fifth as number of crimes was higher EVERY month of 2020 compared with 2018 and 2019 (Dailymail, 24-11-2021)

Domestic Violence Is a Pandemic Within the COVID-19 Pandemic (Time, June 2020)

Domestic Violence Is a Pandemic Within the COVID-19 Pandemic (Guardian, 15.11.2020)

Γαλλικός Τύπος

Domestic violence cases jump 30% during lockdown in France (Euronews, 23-08-2020)

France fears fresh wave of domestic violence amid second Covid-19 lockdown (France24, 24-11-2020)

Κυπριακός Τύπος

Ανθούση: Αύξηση 30% στα περιστατικά ενδοοικογενειακής βίας στην πανδημία (Signalive, 22-09-2021)

Συγκλονίζουν τα στοιχεία του 2021 για τα περιστατικά οικογενειακής βίας (Euronews, 10-05-2022)

Απογειώθηκε η ενδοοικογενειακή βία (philenews.gr, 15-09-2020)

Δήλωση Του ΓΓ ΟΗΕ Αντόνιο Γκουτέρες για την Έμφυλη (ενδοοικογενειακή) βία στην εποχή του Κορωνοϊού. «Να σταματήσουμε την ενδοοικογενειακή βία ενώ εργαζόμαστε για την καταπολέμηση του COVID-19» (United Nations, 08-04-2020)

Violence against women (W.H.O., 09-03-2021)

ΕΞΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟΠΟΙΗΣΗ ΣΤΟ ΥΣΤΕΡΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ FOUCAULT

Βασίλης Ρωμανός^α

^αΤμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Περίληψη

Η εισήγηση έχει ως στόχο να παρουσιάσει το εγχείρημα του ύστερου Foucault να θεμελιώσει μια δυνατότητα υπέρβασης του πλαισίου της βιοεξουσίας στρεφόμενος προς το ζήτημα της ηθικής αυτοσυγκρότησης του υποκειμένου, δηλαδή, στο είδος της σχέσης που το τελευταίο καλείται να έχει με τον εαυτό του ώστε να μορφοποιείται ως ενικός φορέας των πράξεών του. Θα παρουσιάσει συνεπώς τις διάφορες ιστορικές μετατοπίσεις που υφίστανται οι 'ενστόχαστες' και 'εκούσιες' πρακτικές αυτοσυγκρότησης του εαυτού, δηλαδή, τη φουκωική γενεαλογία των 'τεχνικών υποκειμενοποίησης', ως απάντηση στα προβλήματα που κατά τις κριτικές κατατρέχουν τον πρώιμο κονστρουκτιβισμό του –την αδυναμία του κυρίως να ισχυροποιήσει τις 'πρακτικές της αντίστασης'. Η εισήγηση, θα ισχυριστεί, ωστόσο, ότι παρά την προσπάθειά του να συστήσει μια μορφή παρεμβατικής στον ιστό της εξουσίας υποκειμενικότητας, ο Foucault εξακολουθεί να προκρίνει τη γλώσσα της πειθάρχησης έναντι της ατομικής δυνατότητας.

Λέξεις κλειδιά: Foucault, βιοεξουσία, υποκείμενο, επιμέλεια εαυτού, κυβερνησιμότητα

POWER AND SUBJECTIFICATION IN FOUCAULT'S LATE WORK

Vassilios Romanos^α

^αDepartment of Sociology, University of Crete

Abstract

The aim of this paper is to present the late Foucault's attempt to establish a possibility of transcending the framework of biopower by turning to the question of the ethical self-constitution of the subject, that is, to the kind of relationship the latter is called upon to have with herself in order to be shaped as a singular agent of her actions. It will therefore present the various historical modifications of the 'voluntary' practices of self-constitution, i.e., Foucault's genealogy of 'subjectivization techniques', as a response to the problems that haunt, according to critics, his early constructivism –his inability mainly to substantiate the 'practices of resistance'. The paper will argue, however, that despite his attempt to introduce an intrusive into the web of power subjectivity, Foucault still accentuates the language of discipline over individual possibility.

Keywords: Foucault, biopower, subject, care of the self, governmentality

Εισαγωγή

Γράφοντας μέσα από την παράδοση του δομισμού, το έργο του Foucault διέπεται σαφώς από έναν θεωρητικό αντιουμανισμό. Τούτο ισχύει τόσο για την πρώτη, 'αρχαιολογική', φάση του, στην οποία παρουσιάζει το υποκείμενο ως αποτέλεσμα «ρηματικής σχηματοποίησης», όσο και για την ύστερη, όπου ανεγείρει το ανώνυμο σύμπλεγμα εξουσίας/γνώσης σε ρυθμιστή ενός κανονικοποιημένου σώματος και ενός υπάκουου νου. Θα ισχυριστώ, ωστόσο, ότι στην τρίτη και τελευταία φάση του έργου του, ο Foucault επιχειρεί να θεμελιώσει μια δυνατότητα υπέρβασης της υπερκείμενης επιστημικής και θεσμικής δομής, όταν προσδίδει στο υποκείμενο μια δυνατότητα αυτοσυγκρότησης, την οποία κατανοεί στη βάση της σχέσης που αυτό αποκτά προς τον εαυτό του προκειμένου να ορίσει τον τρόπο με τον οποίον οφείλει να διάγει ηθικά το βίο του. Αλλά ας εξετάσουμε όλα αυτά τα περάσματα στο έργο του λίγο πιο αναλυτικά.

Η Επιστημολογική Σχηματοποίηση του Υποκειμένου

Το πρώιμο έργο του Foucault –και μ' αυτό εννοώ τις *Λέξεις και τα Πράγματα* (αρχική έκδοση 1966) και την *Αρχαιολογία της Γνώσης* (αρχική έκδοση 1969)– επιχειρεί να δείξει ότι η ανθρώπινη σκέψη οριοθετείται από διάφορα «συστήματα σκέψης» ή *ρηματικούς σχηματισμούς* (discursive formations), όπως τα αποκαλεί, τα οποία λειτουργούν ως οργανωτικές αρχές του κόσμου καθώς κυβερνούν σιωπηρά τα γνωστικά πεδία που προσυπογράφουν τη θεμελίωση των σύγχρονων επιστημών (Foucault 1987). Ενσωματώνοντας γνωστικές *αποφάνσεις* (statements) και συνακόλουθες «πρακτικές του λόγου», οι ρηματικοί σχηματισμοί συστήνουν τη νοηματική ενότητα εντός της οποίας ανακοινώνεται το νομιμοποιημένο αντικείμενο της γνώσης. Για τον πρώιμο Foucault δεν υπάρχει ένα «εξω-επιστημονικό» αντικείμενο, μια κάποιου τύπου μη-ρηματικά κατασκευασμένη εμπειρική πραγματικότητα που να μην είναι *πάντοτε και ήδη* διαποτισμένη από την *έννοια* που επινοεί γι' αυτή ένας δεδομένος «χώρος επιστημοσύνης» (épistème).¹ Όπως ο κεραυνός, για παράδειγμα, εκλαμβάνεται ως «φυσικό φαινόμενο» ή ως «έκφραση της οργής του Δία» ανάλογα με τον επικρατούντα ρηματικό σχηματισμό, έτσι και η κατάσταση της «παραφροσύνης» ή της «παραβατικής συμπεριφοράς», παράγονται θεμελιακά μέσα από τις αντίστοιχες *διακρίσεις* που κατασκευάζουν οι κατηγορίες των επιμέρους επιστημονικών κλάδων της ψυχανάλυσης και της εγκληματολογίας. Με πανόμοια λογική, η «υστερική γυναίκα», ο «διεστραμμένος γέρος» ή η «κυρία της βικτωριανής αυλής», συνιστούν καθορισμένες μορφές κοινωνικής ύπαρξης που ταξινομούνται ως τέτοιες όταν ακριβώς η σεξουαλικότητα διερευνείται συστηματικά στο πλαίσιο της ψυχιατρικής. Το ανθρώπινο υποκείμενο, ευρύτερα, στις διάφορες ποικιλόμορφες εκφάνσεις του, συγκροτείται μέσα από τον λόγο των επιστημών ο οποίος συστήνει την *επικράτεια* εντός της οποίας αυτό ανεγείρεται σε «αντικείμενο μελέτης»: η οικονομική επιστήμη το κατασκευάζει ως «παραγωγικό άτομο» που υπόκειται στους νόμους της αγοράς, η βιολογία ως «έμβιο οργανισμό» καθοριζόμενο από τους νόμους της φύσης, η γλωσσολογία ως ον «έχον λόγον» διεπόμενο από σημασιολογικές δομές, κ.ο.κ. Το υποκείμενο, εν ολίγοις, τονίζει ο Foucault, υπάρχει μόνον εντός του διασκορπισμένου πεδίου της «ρηματικής τροπικότητας»· δεν «φέρει ουσίαν», αλλά 'επινοείται' από γνωστικές πρακτικές που συγκροτούν θεμελιακά αυτό που μελετούν.² Η «ουσία» του, κατά μια έννοια, θα μπορούσε να εντοπιστεί μόνο στο σύνολο των *δυνατών* διατυπώσεων που μπορούν να αναδυθούν επ' αυτού, στην ολότητα, δηλαδή, των *δυνατών* ρηματικών σχηματισμών που μπορούν να καθιερθούν περί του ανθρώπου, συνεπώς, σε μια τάξη που είναι αέναα υπό συνθήκη και που μέλλει διαρκώς ναπραγματωθεί.

Τέλος, πέραν του τρόπου παραγωγής του λόγου, οι ρηματικοί σχηματισμοί ρυθμίζουν και τις μη-ρηματικές σχέσεις εξουσίας που για τον Foucault είναι ενεργές σε ολόκληρο το φάσμα του κοινωνικού. Αυτό είναι το αντικείμενο της δεύτερης κυρίως φάσης του

έργου του, στο οποίο συνδέει με έναν ιδιαίτερα Νιτσεικό τρόπο το ζήτημα της γνώσης με τη θέληση για εξουσία.

Γνώση, Εξουσία και Υποκειμενικότητα

Στο ύστερο, γενεαλογικό, έργο του –με το οποίο εννοώ το *Επιτήρηση και Τιμωρία* (αρχική έκδοση 1975) και τον 1ο τόμο της *Ιστορίας της Σεξουαλικότητας* (αρχική έκδοση 1976)– ο Foucault δεν ισχυρίζεται μόνο ότι οι ρηματικοί λόγοι και οι πρακτικές της επιστήμης παρέχουν τη δυνατότητα (δηλαδή, την εξουσία) για πράγματα που ειδάλλως ο φορέας της γνώσης δεν θα μπορούσε να πραγματοποιήσει ή διενεργήσει («η γνώση είναι δύναμη»), αλλά επιπρόσθετα ότι καμιά μορφή εξουσίας δεν μπορεί ν' ασκείται χωρίς τη συνοδεία ενός καθεστώτος νομιμοποιημένης γνώσης («η εξουσία είναι γνώση»)³. Έτσι, αντιμετωπίζει τις πρακτικές των επιστημών, όχι ως πρότυπα διαφώτισης, αλλά κατά βάση ως επιστημοποιημένους λόγους περί της «αλήθειας» που υιοθετούνται από τους εκάστοτε εξουσιαστικούς σχηματισμούς ως εργαλεία ηγεμονίας. Κάθε επιστήμη συγκροτεί έναν μηχανισμό παραγωγής «αυθεντιών» που μέσω συγκεκριμένων «ηθικών τεχνολογιών» εγγράφεται στο νου και στο σώμα του υποκειμένου εξασφαλίζοντας την αποτελεσματικότητα της διακυβέρνησής του.

Στη βάση αυτή, ο Foucault αναλαμβάνει μια γενεαλογία του συμπλέγματος εξουσίας/γνώσης, την οποία *ipso facto* παρουσιάζει και ως μια γενεαλογία της κατασκευής της ανθρώπινης υποκειμενικότητας. Αυτή, εκκινείται από την *κυριαρχική* (sovereign) μορφή εξουσίας που σημαδεύει κι εκδικείται, προχωρά στην *πειθαρχική* (disciplinary) εξουσία που σωφρονίζει κι επιτηρεί μέσω ποινών, καταναγκασμών και τιμωριών, για να απολήξει στη *βιοεξουσία* που κανονικοποιεί και ομογενοποιεί μέσω ελέγχων, υπολογισμών και μεθόδων σωφρονισμού, αλλά προπάντων μέσω προσαρμογών και ρυθμίσεων στο ανθρώπινο σώμα, για το οποίο αναπτύσσει μια ολόκληρη επιστήμη της λειτουργίας του.⁴ Ο Foucault δε, στέκεται ιδιαιτέρως σ' αυτόν τον τελευταίο τύπο εξουσίας που αναδύεται στη νεωτερικότητα, φέρνοντας στο φως τον «τοπικό», «συνεχή» και «τριχοειδή» χαρακτήρα του, το σφιχτά δεμένο πλέγμα των υλικών του καταναγκασμών και τις διάφορες μικροτεχνικές που υιοθετεί καθώς διαπλέκεται με τους λόγους της γνώσης για να παραγάγει έναν ολικά εξημερωμένο άνθρωπο.⁵

Ο Foucault, βεβαίως, αναγνωρίζει ότι στον δαιδαλώδη ιστό της βιοεξουσίας οι δρώντες χαράσσουν επιμέρους στόχους, κάνουν ελιγμούς και αναπτύσσουν ποικίλες τακτικές· αναγνωρίζει, με άλλα λόγια, τον *στρατηγικό* χαρακτήρα της κοινωνικής και πολιτικής δράσης. Με την κατηγορία αυτή, ωστόσο, δεν εννοεί το προθετικό ενέργημα ή το πρόταγμα που εδράζεται σε θεμελιακές επιλογές συγκεκριμένων ατομικών ή συλλογικών φορέων, αλλά τη δυνατότητα αυτοσχεδιασμού πάνω σε δεδομένους στόχους. Οι στρατηγικές, όπως αναφέρει, είναι ταυτόχρονα σκόπιμες (στο επίπεδο των μέσων) και μη-υποκειμενικές διότι φέρουν στοχεύσεις εξωτερικές των μεμονωμένων φορέων. Καθώς οι πρακτικές της βιοεξουσίας επενδύονται ανώνυμα στους θεσμούς δημιουργώντας γραμμές διαίρεσης, σχέσεις καταπίεσης και αποκλεισμού, κώδικες πειθάρχησης, χώρους υποταγής και προπάντων «θέσεις-υποκειμένων», συντάσσουν πολύ συγκεκριμένες δυνατότητες δράσης τις οποίες τα άτομα απλώς «οικειοποιούνται» ως «κινούμενα υπόστρώματά» τους.⁶

Αλλά το σημείο που πραγματικά κόβει τα φτερά κάθε δυνατότητας εμπρόθετου σχεδιασμού, εντοπίζεται στη θέση του περί της *δημιουργικής* πλευράς της βιοεξουσίας. Ο Foucault υποστηρίζει ότι τόσο οι νέες μορφές γνώσης που κατασκευάζει, όσο και τα νέα αποτελεσματικά «μέσα» που υιοθετεί για τον σχηματισμό και τη συσσώρευση της (μέθοδοι παρατήρησης, τεχνικές καταγραφής, διαδικασίες διερεύνησης και έρευνας), παράγουν *θετικά* νέες ταυτότητες, συμπεριφορές και ικανότητες που μορφοποιούν την υποκειμενικότητα· ότι, δηλαδή, τα άτομα αναπτύσσουν μια αίσθηση του εαυτού τους, ακριβώς μέσα από τις διάφορες «τεχνικές του εαυτού» που τους ασκούνται και τις διαδικασίες που

μετατρέπουν το σώμα τους σε αντικείμενο συλλογικών προδιαγραφών.⁷ Όπως, δηλαδή, και στο πρώιμο έργο του, ισχυρίζεται ομοίως ότι δεν υπάρχει μια «πρώτη», «ειδολογική» ή «αυθεντική» φύση του ανθρώπου πάνω στην οποία η βιοεξουσία ασκείται για να την «στρεβλώσει» ή να την «αλλοιώσει»: «[τ]ο άτομο», με τα λόγια του, «δεν πρέπει να ειδωθεί ως κάποιου είδους στοιχειώδους πυρήνα, πρωτογενούς μορίου, πολλαπλού και αδρανούς υλικού πάνω στο οποίο η εξουσία προσκολλάται ή έναντι του οποίου επιτίθεται» (Foucault 1980: 98)· η ενθαδική του «ύπαρξη», αυτή ακριβώς που συντίθεται από την εγγάραξη στο σώμα του λόγου της εξουσίας, προηγείται *a priori* της όποιας «ουσίας» του, για να εκφράσω τη θέση του με Χαϊντεγγεριανό τρόπο.⁸

Υποκειμενοποίηση και Υποταγή

Η υπόθεση του Foucault, βεβαίως, περί μιας άμεσης και αναμφίλεκτης σχέσης μεταξύ υποκειμενοποίησης (subjectification) και υποταγής (subjection) δεν έχει επικριθεί μόνο δεόντως, αλλά και δικαίως: καθώς κατανοεί την εξατομίκευση ως μια μορφή αυτοεγκλωβισμού και αντικειμενοποίησης του ανθρώπου, υποκαθορίζει σαφώς τη δυνατότητα αναστοχασμού των ατόμων πάνω στις κοινωνικές πρακτικές που συμμετέχουν, και μειώνει ολοφάνερα κάθε προοπτική διακοπής των γραμμών εξουσίας που τα περιβάλλουν. Δεν είναι τυχαίο απ' αυτή την άποψη, ότι ακόμα και εχθρικές κριτικές, όπως αυτή του Jürgen Habermas, δεν είναι διόλου αδικαιολόγητες. Αν οι σχέσεις εξουσίας/γνώσης, όπως χαρακτηριστικά αναρωτιέται ο τελευταίος, διαπλέκονται με την ίδια την αυτοκατανόηση των δρώντων, «γιατί», εν τέλει, αυτοί θα πρέπει να εναντιωθούν, αντί να υποταχτούν, στις σχέσεις που τους γέννησαν;⁹

Ο Foucault, βεβαίως, αναπτύσσει και την αντίρροπη στην επένεργεια της εξουσίας έννοια της *αντίστασης*, την οποία κατανοεί ως μια «φυγοκεντρική κίνηση, μια ανάστροφη ενέργεια, μια αποφόρτιση» (Foucault 1980: 138), θέλοντας μ' αυτό να δηλώσει ότι οι τριχοειδείς πρακτικές της εξουσίας συνοδεύονται αέναα από αντίστοιχα πολλαπλές μορφές αντενέργειας.¹⁰ Η κατηγορία της αντίστασης, ωστόσο, δεν αρκεί από μόνη της για να επαναδιατυπώσει το καθεστώς του εγκλωβισμού που οι νεωτερικές κοινωνίες προσφέρουν στον σύγχρονο άνθρωπο. Καθώς ο ιστός της εξουσίας, σύμφωνα με τον ίδιο τον Foucault, είναι «πάντοτε και ήδη παρών» (Foucault 1980: 141), οι στρατηγικές της αντίστασης δεν μπορεί παρά να είναι *πάντοτε* και *ήδη* συγχωνευμένες μ' αυτόν, και συνεπώς εγκλωβισμένες στο μεγάλο οικοδόμημά του. Η αντίσταση, δηλαδή, φαντάζει περισσότερο ως μια ανακλαστική αντίδραση στην πρακτική του καταναγκασμού την οποία στο τέλος ανατροφοδοτεί, παρά ως μια ανατρεπτική κίνηση με δύναμη επηρεασμού της δομικής της διάρθρωσης.¹¹

Αυτοσυγκρότηση και Κυβερνησιμότητα

Θεωρώ, ωστόσο, ότι ο Foucault στα τελευταία έργα πριν το θάνατό του –και μ' αυτά εννοώ τον 2ο και τον 3ο τόμο της *Ιστορίας της Σεξουαλικότητας* (αρχικές εκδόσεις 1984)– επιχειρεί την υπέρβαση του πλαισίου της βιοεξουσίας όταν επεξεργάζεται τη δυνατότητα μιας αυτοσυγκροτούμενης υποκειμενικότητας. Κάθε πρόσωπο, όπως αναφέρει, έχει καθήκον να γνωρίζει την ταυτότητά του και μέσα από μια διεργασία «αυτογνωσίας» να εντοπίζει τα λάθη, τους πειρασμούς και τις επιθυμίες του· αλλά αυτή η «τέχνη της ύπαρξης» μπορεί να είναι αποτέλεσμα μόνο μιας *ενστόχαστης* και *εκούσιας* προσωπικής παρέμβασης, με την οποία το άτομο «όχι μόνο ορίζει τους κανόνες μιας ορισμένης ηθικολογικής διαγωγής, αλλά επιδιώκει να ... τροποποιηθεί ως προς την ενικότητα του είναι του, και να μετατρέψει τη ζωή του σε ένα έργο που διέπεται από ορισμένες αξίες και ανταποκρίνεται σε ορισμένα κριτήρια ύφους» (Foucault 2013: 18).¹² Θεωρεί δε αυτή τη «σχέση προς εαυτόν», ως μια δυνατότητα ενύπαρκτη στη *μορφική* σύσταση του υποκει-

μένου ως τέτοιου και συνεπώς ως εξέχον και αναπόδραστο κομμάτι της συγκροτησιακής του δομής.¹³

Στη βάση ακριβώς αυτή, ο Foucault προχωρά στη σύνταξη μιας γενεαλογίας μοντέλων αυτοσυγκρότησης που διερευνούν τις ιστορικές μορφές και τις τεχνολογικές τροπικότητες αυτής «της σχέσης προς εαυτόν», μια γενεαλογία που στέκεται παράλληλα με αυτήν των καθεστώτων εξουσίας/γνώσης του πρότερου έργου του.¹⁴ Εν συντομία, αυτή αναπτύσσεται σε τέσσερις γενικές φάσεις: την αρχαία και ελληνιστική εποχή, όπου η «προβληματοποίηση» της εαυτότητας προσεγγίζεται μέσα από το πρίσμα της «επιμέλειας εαυτού», της *μέριμνας*, δηλαδή, του ίδιου του υποκειμένου να καθορίζει ενεργά και με δικά του μέσα τις συνθήκες ιδιοσυστασίας και μεταμόρφωσής του.¹⁵ τον χριστιανικό κόσμο, στον οποίον οι δομές της θεολογικής εξουσίας και η κανονιστικότητα που τις συνοδεύει (δογματική έκφραση της αλήθειας που καταδικάζει τη σάρκα εισάγοντας πάνω της υπό την απειλή της τιμωρίας ή της εισβολής ενοχών την προοπτική της εσωτερικής κάθαρσης και της μεταμέλειας), συμφύονται με το κάλεσμα για ανεύρεση του αγαθού στο βάθος της ίδιας της ανθρώπινης εσωτερικότητας μέσα από την αναστοχαστική αυτοσυνειδησία και τη γνωστική αναλυτική των σκέψεων.¹⁶ τη νεωτερική τεχνολογία του εαυτού η οποία συνδέεται κατ' εξοχήν με τον Καρτεσιανό δυϊσμό νου και σώματος καθώς προτάσσει ένα «αυτοκρατικό» υποκείμενο που 'χει τη δυνατότητα αποδέσμευσης από τις ετερόνομες επιταγές του σώματος και τις παραδοσιακές μορφές ζωής ως συνθήκη υπευθυνότητας κι αυτοβεβαίωσής του.¹⁷ και τέλος, την υστερονεωτερική εποχή του νεοφιλελεύθερου *homo oeconomicus*, ο οποίος πλέον δεν ερμηνεύεται μόνο ως το παθητικό ενεργούμενο των εξουσιαστικών μηχανισμών, αλλά και ως ο ενεργός δρών μιας εγωκεντρικής, έστω, στάσης και συμπεριφοράς που διαπνέεται από τις αρχές της οικονομικής απόδοσης και λειτουργικότητας.¹⁸

Η γενεαλογία αυτή, δείχνει σαφώς ότι ο ύστερος Foucault, μέσω της παροχής μιας δυνατότητας επιλογής του βίου και των αντίστοιχων σε αυτή τεχνικών διάπλασης του εαυτού, επιχειρεί όντως να διατυπώσει μια προοπτική ελευθεριακού αυτοπροσδιορισμού του υποκειμένου και συνεπώς να εδραιώσει τη δυνατότητα μιας εναλλακτικής ή ακόμα και καινοφανούς διερμήνευσης των εντολών που απαρτίζουν τις υφιστάμενες θεσμικές διαδικασίες.¹⁹ Επιτυγχάνει όμως τον στόχο του; Δυο σκέψεις επ' αυτού.

Κατ' αρχάς, καθώς ο Foucault αποδεσμεύει την ενύπαρκτη στο υποκείμενο δυνατότητα του ελευθεριακού αυτοπροσδιορισμού από κάθε ηθική τελεολογία, αφήνει τον τρόπο σχεδίασης και διευθέτησης του ατομικού βίου περιεχομενικά απροσδιόριστο.²⁰ Και πράγματι· η αυτονομία για την οποία μιλά, δεν συνδέεται με την πρόταξη ενός ορισμένου τρόπου ζωής, κατά την έννοια που υπαγορεύουν οι διάφορες ηθικές του αγαθού, ούτε και, βεβαίως, διέπεται από έναν υπερβατολογικό, και συνεπώς ομοιογενή, κανονιστικό κώδικα, κατά τα πρότυπα της ηθικής αυτονομίας του Kant. Είναι, αντίθετα, η Νιτσεϊκού/Βεμπεριανού τύπου *αισθητική* αυτονομία που συνίσταται στην συνειδητοποιημένη μεν αλλά εθελοντική επιλογή μιας μορφής (ενός 'στυλ' και ορισμένου 'ύφους') ζωής απλώς «διαφορετική[ς] από εκείνην των 'πολλών'» (Foucault 2013b: 56).²¹ Δηλώνοντας όμως μια συγκεκριμένη τροπία της ηθικής ζωής που μπορεί να διενεργηθεί με πολλαπλούς τρόπους, ο Foucault αφήνει την απόφαση για άρνηση του νεοφιλελεύθερου μοντέλου, στην αυθαίρετη πρωτοβουλία του σύγχρονου υποκειμένου. Χρειάζεται, συνεπώς, ένα επιπρόσθετο θεμελιωτικό βήμα προκειμένου να υποστηρίξει ότι το υποκείμενο οφείλει να αντισταθεί, αντί να ενσωματωθεί, στις κυρίαρχες νεοφιλελεύθερες πρακτικές.

Κατά δεύτερο λόγο, πρόκειται πράγματι περί «απόφασης», περί της αυθαίρετης, έστω, επιλογής που διενεργεί μια βολονταριστική θέληση; Αναλύοντας τη νεοφιλελεύθερη φάση, ο ίδιος ο Foucault, χαρακτηρίζει τις υστεροκαπιταλιστικές κοινωνίες της Δύσης ως κοινωνίες ενός *καθολικού ελέγχου*, προεκτείνοντας το μοντέλο της φυλακής στο σύνολο του δημόσιου θεσμικού χώρου (σχολεία, νοσοκομεία, εργοστάσια, στρατιωτικές ακαδημίες, οικοτροφεία, κ.λπ.).²² Προσθέτει δε, ότι αυτός ο χώρος δεν λειτουργεί τόσο δια της εξόφθαλμης καταπίεσης και του αποκλεισμού, όσο δια *έμμεσων, αθέατων* και

συγκεκριμένων μορφών επιτήρησης που εγγράφονται αδιόρατα στο νου και το σώμα των ατόμων για να συστήσουν στο ατομικό εγώ μια αυτοματοποιημένη νοητική λειτουργία κι έναν άδηλο σωματικό συντονισμό και ως εκ τούτου ένα νέο *προσυνειδητό* καθεστώς αυτοαστυνόμευσης, αυτορρύθμισης και αυτοελέγχου.²³ Αυτό που λέει ο Foucault, δηλαδή, είναι ότι καθώς ριζώνει σε ασύνειδους μηχανισμούς της ψυχικής ιδιοσυστασίας του ατόμου, το νεοφιλελεύθερο καθεστώς της «κυβερνησιμότητας» (governmentality), όπως το ονομάζει, *συμπεριλαμβάνει* το υποκείμενο επί του οποίου ασκείται, συμφύοντας υπόρρητα τις τεχνικές υποκειμενοποίησής του με τις τεχνικές υποταγής του.²⁴ Στη βάση αυτή, όμως, η κυβερνητική εξουσία φέρεται να κινείται μέσα από τους ίδιους τους ατομικούς δρώντες που εμφανίζονται ως κομιστές ενός ευρύτερου εξωτερικού σκηνικού. Ο υποτιθέμενα ενεργός *homo oeconomicus* δεν είναι παρά η απρόσωπη περσόνα μιας ανώνυμης νεοφιλελεύθερης πρακτικής που έχει ήδη καλλιεργήσει τις προσωπικές του ικανότητες κι επιθυμίες.²⁵ Αυτή η περσόνα, αναμφίβολα δεν «αποφασίζει», καθώς έχει ήδη ενσωματωμένο εντός της τον λόγο του νεοφιλελεύθερου μοντέλου που υποκινεί αδιόρατα τη σχετική διάθεση για εγωκεντρική συμπεριφορά, αυτοσυντήρηση και ορθολογική κυριαρχία. Ο Foucault ορθά επισημαίνει πως η εξουσία δεν μπορεί να εξαιρεθεί καθ' ολοκληρίαν από τις ανθρώπινες σχέσεις.²⁶ Ωστόσο, η εκ μέρους του ανάγνωση του υποκειμένου ως *στόχου* αλλά και ως *φορέα* των τεχνικών ελέγχου, πριμοδοτεί σαφώς τη γλώσσα της πειθάρχησης σε βάρος της ατομικής δυνατότητας.

Σημειώσεις

1. Βλ., Foucault (1987: 87 κ.ε.). Πρβλ., Mouzelis (2008: 22, 171-3), Laclau & Mouffe (1985: 108).
2. Όπως σχολιάζει εύστοχα η Caroline Williams (2001: 164-8, 175-6), ο ρηματικός σχηματισμός είναι, κατά τον Foucault, τόσο το *όριο* του υποκειμένου όσο και η *συνθήκη δυνατότητάς* του.
3. «[Δ]εν υπάρχει σχέση εξουσίας χωρίς την αλληλένδετη σύσταση ενός πεδίου γνώσης, ούτε και γνώση που να μην προϋποθέτει και να μην συγκροτεί ταυτόχρονα σχέσεις εξουσίας» (Foucault 1979: 27).
4. Αυτός δε ο νέος τύπος «βιο-εξουσίας» που αναπτύχθηκε στην πρώιμη Νεωτερικότητα, ήταν, για τον Foucault, θεμελιώδες συστατικό της εδραίωσης και ανάπτυξης του βιομηχανικού καπιταλισμού και του θεσμικού πλαισίου που τον συνόδευε. Η υλοποίηση συγκεκριμένων ικανοτήτων του σώματος που ρύθμιζαν σχεδόν αυτόματα και μηχανικά την ανθρώπινη συμπεριφορά (πρβλ., για παράδειγμα, τον ρόλο που έπαιξε η επιβολή χρονοδιαγράμματος στη χρονική επεξεργασία της δράσης), ενίσχυε την οικονομική χρησιμότητα του υποκειμένου και την εύκολη προσαρμογή του στον παραγωγικό μηχανισμό, την ίδια ακριβώς στιγμή που εξασφάλιζε την πολιτική του ευπειθία. Ο Foucault τονίζει επίσης ότι από το 19ο αιώνα και ένθεν, η βιοεξουσία αρχίζει να μορφοποιεί έναν νέο ρηματικό αστερισμό όταν η πρακτική της πειθάρχησης διαχέεται στην ολότητα του «κοινωνικού σώματος» και διαρρυθμίζει εν συνόλω τον γενικό πληθυσμό μέσω νέων επιστημονικών τεχνικών που διαχειρίζονται τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του (τα ποσοστά γονιμότητας και θνησιμότητας, την υγεία, την αναπαραγωγή, την προσδοκώμενη διάρκεια ζωής, κ.λπ.). Βλ., Foucault (1979: 26, 202-204· 1980: 140-3). Πρβλ., Smart (1999: 172, 193), Williams (2001: 177-80).
5. Βλ., το κεφ. 4.2 στο Foucault (2005), και ειδ. σσ. 115-20, 124-5. Ο Foucault δείχνει πώς η εξουσία αυτή λειτουργεί αδιόρατα, χωρίς καθορισμένη πηγή ή κάποιο ενοποιητικό κέντρο και γενικό προσανατολισμό, σχηματίζοντας ένα υπόγειο «πλήθος... σχέσεων δύναμης», δηλαδή, ένα πλέγμα (οικονομικών, γνωστικών, σεξουαλικών, κ.λπ.) αλυσώσεων, το οποίο διαχέεται σε ολόκληρο τον κοινωνικό χώρο πριν αποκρυσταλλωθεί εν μέρει στους νομικούς, διοικητικούς κι εκτελεστικούς μηχανισμούς του κράτους (όπ.π., σ. 115). Πρβλ., Foucault (1979: 215· 1980: 81-92, 95), Fraser (1989: 32), Dean (1999: 174 κ.ε.), Layder (1994: 216), Smart (1999: 177-8).
6. Βλ. Foucault (1980: 93-95, 98· 2005: 118-119). Πρβλ., Hass (1998: 236), Williams (2001: 167), Smart (1999: 174).
7. Οι ίδιοι μηχανισμοί που στη βικτωριανή Αγγλία, για παράδειγμα, πειθάρχησαν τη σεξουαλικότητα (ηθικοί κώδικες, κανόνες ευπρέπειας που δημιούργησαν μια αυξανόμενη απαγόρευση,

λογοκρισία και γενική αποσιώπηση για κάθε τι που αφορούσε το σεξ και την εκδήλωση των αισθήσεων και της ηδονής), ήταν οι ίδιοι μηχανισμοί που πολλαπλασίασαν τις μορφές του λόγου που αφορούσε το σεξ στο πλαίσιο των διάφορων επιστημών (ψυχανάλυση, ψυχιατρική, παιδαγωγική, ανθρωπολογία, εγκληματολογία, κ.λπ.), οι ίδιοι μηχανισμοί, τέλος, που ήταν υπεύθυνοι για την ανάδυση τύπων σεξουαλικής υποκειμενικότητας όπως η «υπερευαίσθητη και σεμνότυφη κυρία της βασιλικής αυλής» ή ο «πουριτανός pater familias». Βλ., Foucault (1979: 149-157· 1980: 23-4, 98, 155· 1983: 208 κ.ε.· 2005: 102, 119). Πρβλ., Smart (1999: 167-168).

8. Ο Foucault επανειλημμένα εκθέτει τον διπλό χαρακτήρα της βιοεξουσίας, το γεγονός ότι αυτή συγκροτεί/σχηματίζει την ίδια στιγμή που καταστέλλει/υπο-τάσσει. Βλ., Foucault (1979: 29-31· 1980: 97 κ.ε.). Πρβλ., Dews (1987: 155-61), Bevir (1999: 66-70), Smart (1982: 136 κ.ε.), Williams (2001: 152 κ.ε.).

9. Βλ., Habermas (1985: 267 κ.ε., 283-4). Παρόμοιες ενστάσεις έχουν εγείρει και οι Nancy Fraser (1989: 19) και Charles Taylor (1984).

10. Η *αντίσταση*, για τον Foucault, δεν είναι μόνο το «μη-αναγώγιμο αντίθετο» της εξουσίας· επειδή ακριβώς υπάρχει μια πληθώρα σημείων εκ των οποίων ασκείται η εξουσία, υπάρχει αντίστοιχα και μια πολλαπλότητα «αποφορτίσεων» της, συνεπώς όχι ένα και μοναδικό σημείο εξέγερσης, μεγάλης Άρνησης ή επανάστασης. Βλ., Foucault (1980: 142 κ.ε.· 2005: 119-120).

11. Όπως πολλοί έχουν σημειώσει, στη θέση περί αντίστασης του Foucault, υφάρχει ένας λανθάνων λειτουργισμός: όπως ακριβώς στον Parsons κάθε «φυγόκεντρη» διαταραχή του συστήματος και κάθε συνακόλουθη «δομική ένταση» θέτει *αυτομάτως* σε κίνηση μια «κεντρομόλο» διαδικασία που αποκαθιστά την ισορροπία, έτσι και στον Foucault οι πρακτικές της εξουσίας και της αντίστασης που τις συνοδεύουν είναι τόσο *συμφυείς* μεταξύ τους που μετατοπίζονται, μεταστεγάζονται και ανασυγκροτούνται σε μια αέναη διαδοχή. Κατά μια έννοια, δηλαδή, η εξουσία δεν μπορεί να λειτουργήσει ή να ανατροφοδοτηθεί χωρίς σημεία αντίστασης. Βλ., Williams (2001: 183, 188-9), Μουζέλης (2000: 91, 94), Mouzelis (2008: 23).

12. Πρβλ., Foucault 1988: 47 κ.ε., 292, Macherey (2010: 162).

13. Η «προβληματοποίηση» της ηθικής διάστασης της προσωπικότητας, η επερώτηση, δηλαδή, πάνω στον τρόπο με τον οποίον το υποκείμενο καλείται να διάγει τον βίο του, αποτελεί βασική προϋπόθεση της παρουσίας του ως τέτοιου. Βλ., Foucault (2013: 13-21, 81).

14. Βλ., Foucault (2013: 13).

15. Βλ., τη συζήτηση του Foucault (2013b) *περί του αιτήματος της κλασσικής ηθικής για απόκτηση αρετών μέσα από την εξάσκηση συγκεκριμένων πρακτικών τελείωσης*.

16. Ο Foucault *επανέρχεται σε διάφορα σημεία του έργου του πάνω στη διαφορά ανάμεσα στην κλασική και την χριστιανική ηθική*. Εκεί που η πρώτη προωθεί και διαρρυθμίζει την ηθική υπόσταση του εαυτού δια της αυτοδιαχείρισης και της αυτοκυριαρχίας, η δεύτερη την προάγει δια του καταναγκασμού και της επιβολής.

17. Βλ., Foucault (2012: 176). Πρβλ., Macherey (2010: 166).

18. Βλ., Foucault (2008: 215 κ.ε., 239 κ.ε., 267 κ.ε., 291 κ.ε.). Πρβλ., Read (2009: 27-28).

19. Βλ., Foucault (2013: 35-36). Πρβλ., Deleuze (2005: 211), Macherey (2010: 165).

20. Βλ., Foucault (2013: 35).

21. Καθόλου αυτό δεν σημαίνει πάντως ότι οι πρακτικές τις εαυτότητας που προκρίνει ο Foucault είναι διαρθρωτικά έτερες εκείνων της πολιτικής ζωής, την οποία και υπονομεύουν. Η αισθητική αυτονομία, κατά την εκτίμησή του, δεν συνεπάγεται κατ' ανάγκην υποχώρηση του πολιτικού πεδίου και προσχώρηση στον ατομικισμό και τον εγωισμό –κι ακόμα λιγότερο ολίσηση προς την Χαϊντεγκεριανή αρνησικοσμία, όπως πιστεύει ο Richard Bernstein (1992: 163-5)–, αφού «[u]πάρχουν [...] κοινωνίες ή ομάδες όπου η σχέση του ατόμου με τον εαυτό του είναι έντονη και ανεπτυγμένη, χωρίς, ωστόσο, οι αξίες του ατομικισμού ή της ιδιωτικής ζωής να είναι υποχρεωτικά ενισχυμένες» (Foucault 2013b: 59-60).

22. Βλ., Foucault (1979: 28· 1980: 194).

23. Αυτές οι αθέατες μορφές επιτήρησης, στηρίζονται κυρίως στις νέες τεχνολογίες στις οποίες έχουν την ευκαιρία να μετέχουν τα άτομα, οι οποίες δια της παροχής τεχνικών γνώσεων συγκεντρώνουν πληροφορίες γι' αυτά. Η τεχνολογία, έτσι, τίθεται στην υπηρεσία του αυτοελέγχου και της καθοδήγησης της συμπεριφοράς των ατόμων. Πρβλ., Lemke (2010: 31-43).

24. Πρβλ., Rose (1999: 3).

25. Πρβλ., Read (2009: 25-36).

26. «[Σ]τις ανθρώπινες σχέσεις, είτε αυτές αφορούν τη λεκτική επικοινωνία, ... είτε τις ερωτικές, θεσμικές, ή τις οικονομικές σχέσεις, η εξουσία είναι πάντα παρούσα... [παρόλο που] είναι ευέλικτη... [και] δεν έχει παγιωθεί μια για πάντα» (Foucault 1997: 291-292).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Deleuze, G. (2005), *Φουκώ*, μτφρ. Τ. Μπέτζελος, Αθήνα, Εκδόσεις Πλέθρον.

Foucault, M. (1987), *Η Αρχαιολογία της Γνώσης*, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, Αθήνα, Εκδόσεις Εξάντας.

Foucault, M. (2005), *Ιστορία της Σεξουαλικότητας: Η Δίψα της Γνώσης*, τομ. 1, μτφρ. Γ. Ροζάκη, επιμ. Γ. Κρητικός, Αθήνα, Εκδόσεις Κέδρος.

Foucault, M. (2012), *Ετεροτοπίες και άλλα Κείμενα*, μτφρ. Τ. Μπέτζελος, Αθήνα, Εκδόσεις Πλέθρον.

Foucault, M. (2013), *Ιστορία της Σεξουαλικότητας: Η Χρήση των Ηδονών*, τομ. 2, μτφρ. Τ. Μπέτζελος, Αθήνα, Εκδόσεις Πλέθρον.

Foucault, M. (2013b), *Ιστορία της Σεξουαλικότητας: Η Επιμέλεια Εαυτού*, τομ. 3, μτφρ. Β. Πατσιγιάννης, Αθήνα, Εκδόσεις Πλέθρον.

Macherey, P. (2010), *Από τον Καγκιλέμ στον Φουκώ: Η δύναμη των Κανόνων*, μτφρ. Τ. Μπέτζελος, Αθήνα, Εκδόσεις Πλέθρον.

Μουζέλης, Ν. (2000), *Η Κρίση της Κοινωνιολογικής Θεωρίας. Τι πήγε λάθος; Διάγνωση και Θεραπεία*, μτφρ. Β. Καπετανγιάννης, Αθήνα, Εκδόσεις Θεμέλιο.

Smart, B. (1999), Michel Foucault: Υποκείμενα Εξουσίας, Αντικείμενα Γνώσης, στο Μ. Πετμεζίδου (επιμ.), *Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία*, τομ. ΙΙ, μτφρ. Γ. Μπαρουξής, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Bernstein, R.J. (1992), *The New Constellation: The Ethical-Political Horizons of Modernity/Post-modernity*, Cambridge, U.K., Polity Press.

Bevir, M. (1999), Foucault and Critique: Deploying Agency against Autonomy, *Political Theory*, Vol. 27, No 1, pp. 65-84.

Dean, M. (1999), Normalising Democracy: Foucault and Habermas on Democracy, Liberalism and Law», in Ashenden, S. & Owen, D. (eds.), *Foucault contra Habermas: Recasting the Dialogue between Genealogy and Critical Theory*, London, Sage Publications, pp. 166-194.

Dews, P. (1987), *Logics of Disintegration: Post-structuralist Thought and the Claims of Critical Theory*, London & New York, Verso.

Foucault, M. (1979), *Discipline and Punishment: The Birth of the Prison*, transl. A. Sheridan, New York, Random House.

Foucault, M. (1980), *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972-1977*, ed. & transl. by C. Gordon, Brighton, England, Harvester Press.

Foucault, M. (1983), The Subject and Power, afterword in Dreyfus H. and Rabinow P., *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, Chicago, The University of Chicago Press.

Foucault, M. (1988), An Aesthetics of Existence, in L.D. Kritzman (ed.), *Politics, Philosophy, Culture: Interviews and Other Writings, 1977-1984*, transl. A. Sheridan, London & New York: Routledge.

Foucault, M. (1997), The Ethics of the Concern for Self as a Practice of Freedom, in P. Rabinow (ed.), *Ethics: Subjectivity and Truth*, Vol. 1, transl. R. Hurley, New York, The New Press,

pp. 281-301.

- Foucault, M. (2008), *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978-1979*, in M. Senellart (ed.), transl. G. Burchell, New York, Palgrave Macmillan.
- Fraser, N. (1989), *Unruly Practices: Power, Discourse and Gender in Contemporary Social Theory*, Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Habermas, J. (1985), *The Philosophical Discourse of Modernity: Twelve Lectures*, transl. F. Lawrence, Cambridge, MIT Press.
- Hass, L. (1998), Beheading the King: Foucault on the Limits of Juridical Thought, in L. Langsdorf, S.H. Watson, K.A. Smith (eds.), *Reinterpreting the Political: Continental Philosophy and Political Theory*, Albany, N.Y., State University of New York Press.
- Laclau, E. and Mouffe, C. (1985), *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*, London, Verso.
- Lemke, T. (2010), Foucault's Hypothesis: From the Critique of the Juridico-Discursive Concept of Power to an Analytics of Government, *Parrhesia*, No. 9, pp. 31-43.
- Layder, D. (1994), *Understanding Social Theory*, London & New Delhi, Sage.
- Mouzelis, N. (2008), *Modern and Post-modern Social Theorizing: Bridging the Divide*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Read, J. (2009), A Genealogy of Homo-Economicus: Neo-liberalism and the Production of Subjectivity, *Foucault Studies*, No. 6, pp. 25-36.
- Rose, N.S. (1999), *Powers of Freedom*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Smart, B. (1982), Foucault, Sociology, and the Problem of Human Agency, *Theory and Society*, Vol. 11, No. 2, pp. 121-141.
- Taylor, C. (1984), Foucault on Freedom and Truth, *Political Theory*, Vol. 12, No. 2, pp. 152-183.
- Williams, C. (2001), *Contemporary French Philosophy: Modernity and the Persistence of the Subject*, London & New York, The Athlone Press.

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΗΘΙΚΗΣ ΚΑΙ ΔΕΟΝΤΟΛΟΓΙΑΣ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΠΟΙΟΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Μάνος Σαββάκης^α

^α Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Περίληψη

Τα ηθικής και δεοντολογίας στη σύγχρονη ποιοτική έρευνα γίνονται πιο περίπλοκα και αποδίδεται σε αυτά αυξημένη σημασία συγκριτικά με το σχετικά πρόσφατο παρελθόν. Παρόλη όμως τη σπουδαιότητα και την αυτονομία τους, σε κάποιο βαθμό εξακολουθούν να αντιμετωπίζονται πολύ συχνά ως ζητήματα διοικητικής, φορμαλιστικής ή γραφειοκρατικής τάξεως. Από την άλλη, αυξάνεται η τάση να αντιμετωπίζονται με ελαφρώς διαφοροποιημένο και λιγότερο απόλυτο ή δογματικό τρόπο, συγκριτικά με το πρόσφατο παρελθόν, συμβάλλοντας στην ανανέωση του σχετικού επιστημονικού διαλόγου. Στην ποιοτική κοινωνιολογική έρευνα, τα ζητήματα του ερευνητικού σχεδιασμού, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για την ανωνυμία των συμμετεχόντων, συχνά τίθενται εξαιτίας του χαρακτήρα και της ιδιαιτερότητας της ερευνητικής πρακτικής με διαφορετικό τρόπο, από ό,τι σε αντίστοιχες ποσοτικές έρευνες. Η διαφύλαξη της πλήρους ανωνυμίας των συμμετεχόντων είναι κατά βάση εφικτή και τις περισσότερες φορές τηρείται απαρέγκλιτα. Όμως υπάρχουν περιπτώσεις που είτε η απόλυτη αδυναμία αναγνώρισης είναι αδύνατη, είτε οι συμμετέχοντες στην έρευνα απαιτούν να δημοσιοποιηθούν τα ονόματά τους, για λόγους ενδυνάμωσης της κοινότητας που ανήκουν ή για λόγους ενίσχυσης όσων έχουν καταγραφεί από τον ερευνητή. Η παρούσα συμβολή εξετάζει το ζήτημα της ανωνυμίας στην ποιοτική κοινωνιολογική έρευνα, τις επιμέρους δυνατότητες και τα συνολικότερα διλήμματα, φωτίζοντας διάφορες πτυχές, που συχνά το καθιστούν περισσότερο περίπλοκο από όσο αρχικά φαίνεται.

Λέξεις κλειδιά: ηθική, δεοντολογία, ποιοτική κοινωνιολογική έρευνα, ανωνυμία,

ETHICAL ISSUES IN CONTEMPORARY QUALITATIVE SOCIOLOGICAL RESEARCH

Manos Savvakis^α

^α Associate Professor, Department of Sociology, University of the Aegean

Abstract

The issues of ethics in contemporary qualitative research are becoming increasingly complex and are given increased attention compared to the relatively recent past. However, despite their importance and autonomy, to some extent, they are still very often treated as issues of an administrative, formalistic, or bureaucratic order. On the other hand, there is an increasing tendency to

treat them in a slightly differentiated and less absolute or dogmatic way, compared to the recent past, contributing to the renewal and enrichment of the relevant scientific dialogue. In qualitative sociological research, issues of research design, with its implications for participants' anonymity, are often posed differently due to the peculiarity and its specificity. In other words, the preservation of complete anonymity of the participants is generally feasible and most of the time strictly adhered to. However, there are some cases where absolute impossibility of identification is impossible, or research participants require their names to be made public, for reasons of strengthening the community they belong to or for reaffirming what has been recorded by the researcher. This contribution examines precisely the issue of anonymity in qualitative sociological research, the possibilities and the overall dilemmas, illuminating various aspects, which often make it more complex than it first appears.

Keywords: ethics, qualitative sociological research, anonymity

Εισαγωγή

Η διάσταση της ηθικής και δεοντολογίας κάθε μορφής κοινωνιολογικής έρευνας αποτελεί τα τελευταία χρόνια ιδιαίτερη και συγκροτησιακή συνιστώσα κάθε ερευνητικού σχεδιασμού, ειδικότερα στην ποιοτική εκδοχή αυτών των δράσεων. Ουσιαστικά, με τον όρο ηθική και δεοντολογία της κοινωνιολογικής έρευνας – όροι που συχνά χρησιμοποιούνται ως ταυτόσημοι – ταξινομείται ιδεοτυπικά ένα σύνολο κανονιστικών προτάσεων, δεοντολογικών αποφάνσεων και πρακτικών συμβουλών που ρυθμίζουν και διευθετούν τις σχέσεις του ερευνητή και των ερευνητικών φορέων με τους θεσμούς και τα άτομα που εμπλέκονται στη σχετική διαδικασία, από τον αρχικό σχεδιασμό μέχρι τη δημοσίευση των προκαταρκτικών και οριστικών αποτελεσμάτων.

Σε αυτό ευρύτερο πλαίσιο τίθεται το ζήτημα της ανωνυμίας των συμμετεχόντων σε μια ποιοτική κοινωνιολογική έρευνα, εάν και κατά πόσο μπορεί να διαφυλαχθεί πλήρως ή μερικώς – και με ποιους τρόπους – και ποιες αποφάσεις καλείται να λάβει η ερευνητική ομάδα όταν οι συμμετέχοντες επιμένουν να αποκαλύψουν την πραγματική τους ταυτότητα για λόγους που ενδεχομένως σχετίζονται, αλλά τελικά υπερβαίνουν το ερευνητικό εγχείρημα.

Στην ποιοτική κοινωνιολογική έρευνα, η ανωνυμία εξυπηρετεί αφενός τη μη δημοσιοποίηση ευαίσθητων προσωπικών πληροφοριών ή σημαντικών εμπειρικών δεδομένων. Επίσης, δυναμικά συνεισφέρει στην προστασία της ιδιωτικότητας, της μη έκθεσης και των ποικίλων συμφερόντων των συμμετεχόντων, που ενδεχομένως να προσβληθούν ή να βλαφθούν από τυχόν αποκάλυψη της ταυτότητας τους. Από την άλλη μεριά, εάν όλα τα εμπειρικά δεδομένα στις ποιοτικές κοινωνιολογικές έρευνες, είναι εντελώς ανώνυμα - ειδικότερα όταν το πρωτογενές υλικό περιλαμβάνει αποκλειστικά συνεντεύξεις ή προφορικές πηγές που μάλιστα αναφέρονται στο παρελθόν και χρειάζονται περαιτέρω τεκμηρίωση οι ερευνητές είναι υποχρεωμένοι να συν-διασταυρώσουν την αυθεντικότητα, την εγκυρότητα και την αξιοπιστία των δεδομένων τους από άλλες διαθέσιμες πηγές, διάσταση που εγείρει ταυτόχρονα άλλα ζητήματα, που αναλύονται παρακάτω με αναλυτικότερο τρόπο.

Το ζήτημα της ανωνυμίας στη σύγχρονη ποιοτική κοινωνιολογική έρευνα

Η ανωνυμία και η προστασία της ταυτότητας των συμμετεχόντων σε μια ποιοτική κοινωνιολογική έρευνα αποτελεί μια εξίσου κεντρική διάσταση της ηθικής και δεοντολογίας, ειδικότερα όταν μια πλήρη ή έστω μερική αποκάλυψη στοιχείων μπορεί να οδηγήσει σε εργασιακή βλάβη (π.χ. μείωση αποδοχών, διαθεσιμότητα, απόλυση, κτλ.), αρνητι-

κή δημοσιότητα, κακόβουλο σχολιασμό και άμεση ή έμμεση έκθεση σε κίνδυνο. Με τον όρο ανωνυμία εννοούνται πρακτικές που ο ερευνητής εφαρμόζει ώστε να καταστήσει ουσιαστικά «αόρατους» τους συμμετέχοντες, σε τέτοιο βαθμό που δε μπορούν να αναγνωριστούν ούτε από άλλους ερευνητές ή μέλη της κοινότητας στην οποία ανήκουν οι συμμετέχοντες.

Αυτό σημαίνει ότι αφαιρεί από τα στοιχεία τους πληροφορίες όπως, ακριβής ηλικία, συγκεκριμένος τόπος γέννησης, αριθμός ταυτότητας/διπλώματος/κοινωνικής ασφάλισης, επαγγελματική ιδιότητα, οικογενειακή κατάσταση, σε τέτοιο βαθμό που ακόμα και ο ίδιος ή κάποιος άλλος ερευνητής, συμμετέχων ή μέλος της κοινότητας αναφοράς της μελέτης να είναι εντελώς αδύνατον να τους αναγνωρίσει. Επίσης, περιγράφει γενικά τα χαρακτηριστικά τους (π.χ. δημογραφικά δεδομένα, οικονομικά μεγέθη, χώρους στέγασης, τόπους καταγωγής, ευρύτερες δειγματοληπτικές κατηγορίες, κτλ.) ή απαλείφει συνειδητά οποιοδήποτε ιδιαίτερο άλλο χαρακτηριστικό που δυνητικά θα οδηγούσε σε αναγνώριση. Με αυτόν τρόπο διασφαλίζεται ιδεοτυπικά – κυρίως στις ποσοτικές έρευνες - η ιδιωτικότητα των συμμετεχόντων και η εμπιστευτικότητα των εμπειρικών δεδομένων (Coffelt 2017, Vainio 2012: 685–698, Given 2008: 16-17).

Η ανωνυμία σημαίνει, με άλλα λόγια, ότι η ταυτότητα ενός συμμετέχοντα δε μπορεί να συναχθεί από τις απαντήσεις ή τα όποια χαρακτηριστικά δίνει ο ερευνητής για αυτόν, τόσο δημόσια όσο ακόμα και σε ιδιωτικές συνομιλίες με άλλα μέλη της κοινότητας. Οι σύγχρονες οδηγίες για αυτό το ζήτημα στην ποιοτική κοινωνική έρευνα τείνουν να γίνουν αρκετά αυστηρότερες από ό,τι στο παρελθόν. Αυτή η τάση ενίοτε δημιουργεί εντάσεις καθώς υπάρχουν περιπτώσεις - θα αναλυθούν παρακάτω - που οι συμμετέχοντες ενδέχεται, για δικούς τους λόγους να μη συμμερίζονται ακριβώς τις ίδιες ανησυχίες για την προστασία της ιδιωτικής τους ζωής. Επίσης, κάποιες φορές επιθυμούν να αναγνωρισθεί δημόσια η συμβολή τους σε μια έρευνα, επιθυμία θεμιτή, η οποία φυσικά μπορεί να ικανοποιηθεί, υπό προϋποθέσεις, με διαφορετικό τρόπο Giordano et al. 2007: 264-275, Ryen 2007: 218–235).

Ουσιαστικά πλήρης ανωνυμία επιτυγχάνεται όταν ο ερευνητής αγνοεί την ταυτότητα των συμμετεχόντων και οι συμμετέχοντες δε μπορούν να αναγνωρίσουν τις δικές τους απαντήσεις, χωρίς να έχει υπάρξει συστηματική διαστρέβλωση ή παραποίηση των πραγματολογικών δεδομένων (Coffelt 2017, Given 2008: 16-17). Η διασφάλιση όμως της πλήρους ανωνυμίας, ειδικότερα στην ποιοτική κοινωνική έρευνα, δεν είναι εύκολη, εφικτή ή ακόμα και επιθυμητή, σε απόλυτο βαθμό. Η ανωνυμία των συμμετεχόντων μπορεί να είναι πλήρης ή μερική. Για παράδειγμα, μερική ανωνυμία διασφαλίζεται σίγουρα σε ένα βαθμό όταν χρησιμοποιούνται ψευδώνυμα, αλλά αυτό από μόνο του δεν εξασφαλίζει πλήρη προστασία, ειδικότερα σε εθνογραφίες ή μελέτες περίπτωσης σχετικά εύκολα αναγνωρίσιμων κοινοτήτων (π.χ. σφουγγαράδες στην Κάλυμνο, βοσκοί στην ορεινή Κρήτη, παραγωγοί μελιού στα Κύθηρα, συλλογικοί φορείς ή συνεταιρισμοί σε μικρές κοινότητες με έντονη διαπροσωπική επαφή, φυσική εγγύτητα και άμεσες γνωριμίες, κτλ.).

Στην ποιοτική κοινωνιολογική έρευνα, η ανωνυμία – έστω μερική όπως αναφέρθηκε νωρίτερα - μπορεί να διευκολύνει τη μη αποκάλυψη ευαίσθητων προσωπικών πληροφοριών ή σημαντικών εμπειρικών δεδομένων. Επίσης, μπορεί να συμβάλλει ενεργά στην προστασία της ιδιωτικής ζωής και των ποικίλων συμφερόντων των συμμετεχόντων. Από την άλλη μεριά, εάν όλα τα εμπειρικά δεδομένα στις ποιοτικές κοινωνιολογικές έρευνες, είναι εντελώς ανώνυμα - ειδικότερα όταν το εμπειρικό υλικό περιλαμβάνει αποκλειστικά συνεντεύξεις ή προφορικές πηγές - οι ερευνητές είναι υποχρεωμένοι να συν-διασταυρώσουν την αυθεντικότητα, την εγκυρότητα και την αξιοπιστία των δεδομένων τους από άλλες διαθέσιμες πηγές, εγείροντας ταυτόχρονα άλλα ζητήματα (Σαββάκης 2008, 2013, Vainio 2012: 685–698, Crow and Wiles 2008: 1-14).

Η ανωνυμία είναι επίσης, απολύτως επιθυμητή για την προστασία των συμμετεχόντων από τυχόν βλάβες, πολιτικές διώξεις ή εργασιακές εκτοπίσεις που προκύπτουν

από την αποκάλυψη ανεπιθύμητων πρακτικών κυβερνήσεων, εταιρειών ή εργοδοτικών ενώσεων ή συμφερόντων. Για παράδειγμα, οι συμμετέχοντες σε μια ποιοτική κοινωνιολογική έρευνα που αναφέρονται επικριτικά απέναντι σε μια κυβέρνηση που συστηματικά παραβιάζει ανθρώπινα δικαιώματα και διεθνείς συμβάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι προφανές ότι χρήζουν ανωνυμοποίησης, σε ύψιστο βαθμό. Επίσης, κατά την εμπειρική διερεύνηση διάφορων ευαίσθητων θεμάτων (π.χ. περιπτώσεις σεξουαλικής κακοποίησης, βιασμού ανηλίκων, γυναικείας παρενόχλησης σε χώρους εργασίας, κτλ.), η ανωνυμία μπορεί να αυξήσει την εμπιστοσύνη και να δοθούν περισσότερες και σε βάθος πληροφορίες με λιγότερο ψυχολογικό ή άλλο συναισθηματικό κόστος.

Από την άλλη μεριά, ειδικότερα σε ζητήματα στα οποία υπάρχει αυξημένο ενδιαφέρον – είτε καλοπροαίρετο είτε όχι - από την κοινή γνώμη, συχνά η επώνυμη μαρτυρία λειτουργεί καταλυτικά και συμπαρασύρει ένα ενδεχομένως απρόσμενο εύρος εξελίξεων και παρεμβάσεων, που δεν θα είχαν πιθανότητα συμβεί αν η πληροφορία έμενε ανώνυμη. Αυτή είναι μια σημαντική διάσταση που δημιουργεί διχογνωμία στην ερευνητική κοινότητα και θα μπορούσε να σχηματοποιηθεί ως εξής: ποια είναι η ενδεδειγμένη δεοντολογική στάση από τη μεριά του ερευνητή όταν η συμμετέχουσα θέλει οπωσδήποτε να αποκαλυφθεί η πραγματική της ταυτότητα και ο ερευνητής είναι σαφές πως δε μπορεί να εγγυηθεί – εξολοκλήρου ή μερικώς – ότι αυτό δε θα έχει δυνητικές αρνητικές συνέπειες, ακόμα και αν αυτές μεταφράζονται σε μια παροδική «θετική» δημοσιότητα.

Η διαφωνία αυτή υπήρχε πάντα στην ποιοτική κοινωνική έρευνα, αλλά είχε επικρατήσει μια περισσότερο «συμβατική» αντίληψη της διαφύλαξης της ανωνυμίας των συμμετεχόντων, με βάση τις πρακτικές που αναφέρθηκαν νωρίτερα, ακόμα και αν υπήρχε ρητή απαίτηση δημοσιοποίησης των πραγματικών ονομάτων ή δεν εκφραζόταν κάποια επιφύλαξη σε τυχόν τέτοια περίπτωση (Σαββάκης 2008, Dawn and Morgan 2015: 166–182, Haradhan 2018: 23-48). Μετά την ανάδυση και τη συστηματικότερη εμπλοκή της ποιοτικής κοινωνιολογικής έρευνας με έρευνες δράσης, έρευνες ενδυνάμωσης ευάλωτων κοινωνικών ομάδων, έρευνες με την κοινότητα, φεμινιστικές έρευνες και έρευνες για ζητήματα τοπικού ενδιαφέροντος (π.χ. εγκατάσταση βιολογικού καθαρισμού, ανέγερση κτιρίων δημόσιου ενδιαφέροντος, χώροι καύσης απορριμμάτων, χρήση δημόσιας γης, κτλ.), η τάση για δημόσια αποκάλυψη της ταυτότητας των συμμετεχόντων έχει αυξηθεί.

Η ποιοτική κοινωνιολογική έρευνα, από μια πιο κλειστή και περιχαρακωμένη επιστημονική πρακτική που απευθυνόταν διαμεσολαβημένα και επιλεκτικά σε ένα κοινό ειδικών μετατράπηκε – μέσω της συναινετικής αποκάλυψης της ανωνυμίας – σε μια δημόσια έκφραση εμπειριών και βιωμάτων. Για αυτό το λόγο άρχισαν να εγείρονται ζητήματα και να διατυπώνονται προβληματισμοί αναφορικά με την πιθανότητα οι συμμετέχουσες σε μια ποιοτική κοινωνιολογική έρευνα να επιθυμούν δημόσια συμβολή σε μια συζήτηση και αναγνώριση της συνεισφοράς τους σε αυτή. Επίσης, οι συμμετέχοντες μπορεί να θέλουν να απαντήσουν σε ερωτήσεις ή απορίες αναφορικά με ότι έχουν δηλώσει ή για τις εμπειρίες τους.

Η νεότερη αυτή προσέγγιση με επίκεντρο τον συμμετέχοντα – και την πρόθεση δημοσιοποίησης της ταυτότητας - όταν τηρούνται κάποιες συγκεκριμένες αυστηρές προϋποθέσεις - υποδηλώνει ότι η ανωνυμία δεν μπορεί να επιβάλλεται υποχρεωτικά από τα πριν στους συμμετέχοντες, ειδικότερα όταν επιθυμούν να κατονομαστούν (Ryen 2007: 218–235, Giordano et al. 2007: 264-275). Αυτή είναι μια περισσότερο σύγχρονη διάσταση που φυσικά- παρόλο που αρχικά ακούγεται εύλογη και απολύτως λογικοφανής – ενδέχεται να δημιουργήσει περισσότερα ζητήματα διαχείρισης του ερευνητικού υλικού και αξιοποίησης των δεδομένων από όσα φαίνεται να επιλύει, όπως θα αναλυθεί παρακάτω.

Ο λόγος είναι ότι κάποιες φορές η υπερβολική έκθεση των συμμετεχόντων σε μια έρευνα κάπως συσκοτίζει τα όρια ανάμεσα σε επιστήμη και δημοσιότητα (τηλεοπτική, ραδιοφωνική ή στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, κτλ.), όπου συχνά δεν τηρούνται αρκετοί κανόνες ερευνητικής και δεοντολογίας, διότι εκτός των άλλων είναι διαφορετικές

οι ταχύτητες ολοκλήρωσης μιας έρευνας και οι προτεραιότητες που συχνά θέτει. Από την άλλη μεριά, είναι σαφές ότι όταν οι επιστημονικές προϋποθέσεις ικανοποιούνται και υπάρχει πλήρης συναίνεση σε αυτή τη διάσταση του ερευνητικού εγχειρήματος, μπορεί να αποτελεί μια συμπληρωματική παράμετρο ενίσχυσης της αξιοπιστίας και εγκυρότητας μιας κοινωνιολογικής μελέτης.

Επίσης, υποστηρίζεται - ειδικότερα όπως αναφέρθηκε στις περιπτώσεις που η ποιοτική κοινωνιολογική έρευνα χρησιμοποιείται ως έρευνα δράσης - ότι συμβάλλει στην ανάδειξη και ορατότητα στη δημόσια σφαίρα αφανών και παραμελημένων – αν όχι αδικημένων – κοινωνικών ομάδων (Lahman et al. 2015: 445-453, Brinkmann 2007: 127–144). Εκτός από το προηγούμενο, συνεισφέρει ουσιαστικά στη διατήρηση της συλλογικής μνήμης, στη διατήρηση όψεων μιας πολιτισμικής παράδοσης ή ταυτότητας και στην ενίσχυση ενός αισθήματος ισονομίας, αλληλεγγύης και συλλογικού συν-ανήκειν. Αυτή αποτελεί μια σοβαρή και ουσιαστική παράμετρο ενδυνάμωσης και περηφάνιας, ειδικότερα όταν πρόκειται για ευάλωτες ή «αποσιωπημένες» κοινωνικές ομάδες (π.χ. κακοποιημένα παιδιά, ασυνόδετους πρόσφυγες, ιθαγενείς ομάδες στην Ωκεανία ή ομάδες αυτόχθονων Ινδιάνων στην Αμερική, κτλ.) (Giordano et al. 2007: 264-275, Brinkmann 2007: 127–144, Surmiak 2018, 2020: 229-247, Gibson and Benson and Sarah 2012: 18–29).

Η ποιοτική κοινωνιολογική έρευνα συχνά χρησιμοποιείται για την επιστημονική ενίσχυση και κοινωνική ενδυνάμωση ευάλωτων ομάδων, ασθενών τελικού σταδίου ή προσώπων που πάσχουν από χρόνιες εκφυλιστικές ασθένειες ή αναπηρία, ατόμων με διαφορετικό σεξουαλικό προσανατολισμό, κοντινών συγγενών, προσώπων που βρίσκονται σε φάση πένθους, ορφανών, προσφύγων, ασυνόδευτων ανήλικων, κακοποιημένων γυναικών, κτλ. Ακριβώς σε αυτό το σημείο συνάντησης, αναπτύσσεται το επιχείρημα ότι η αποκάλυψη της ταυτότητας των υποκειμένων που δυνητικά υποφέρουν μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα, τουλάχιστον μεσο-μακροπρόθεσμα, μεγαλύτερα οφέλη. Με άλλα λόγια, η συναινετική και ενήμερη άρση της ανωνυμίας οιονεί ευαισθητοποιεί κοινωνικές ομάδες και πολιτικούς φορείς πολύ περισσότερο και σε γρηγορότερους χρόνους (Haahr et al. 2014: 6–15, Lancaster 2017: 93-103).

Φυσικά, αυτή η δημόσια τοποθέτηση για τη μη διατήρηση της ανωνυμίας, ειδικότερα σε περιπτώσεις, που η ποιοτική κοινωνιολογική έρευνα ασχολείται με αμφίσημα αξιακά ζητήματα και ηθικά έντονα φορτισμένα προβλήματα είναι σαφές ότι δεν βρίσκει σύμφωνη και ομόθυμη ολόκληρη την ερευνητική κοινότητα. Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά, αυτή είναι μια συνθήκη που έχει τα χαρακτηριστικά μιας σπάθας με δυο άκρες, ενός νομίματος με δυο όψεις, ειδικότερα όταν διερευνώνται ευαίσθητα θέματα, σχέσεις εξουσίας και πολιτικοποιημένοι κοινωνικοί μικρόκοσμοι ή χώροι έντονου κοινωνικού ακτιβισμού (Σαββάκης 2013, Bouchard 2016: 59-67, Thomson et al. 2005). Πάντως, ολοένα και περισσότερο γίνεται ξεκάθαρο ότι η μη τήρηση της ανωνυμίας, ειδικότερα όταν γίνεται συναινετικά ή μετά από απαίτηση των συμμετεχόντων – ανάλογα με το ιστορικό πλαίσιο, την κοινωνική τοποθέτηση, την πολιτική συγκυρία και την πολιτισμική συνθήκη – κάποιες φορές καθίσταται αποδοτική και απολύτως εντός πλαισίου τήρησης των κανόνων ηθικής και δεοντολογίας.

Υπάρχουν πάντως φορές που χωρίς προηγούμενη κακόβουλη πρόθεση αθέλητα εργαλειοποιείται και αποβαίνει σε βάρος των συμμετεχόντων στην έρευνα. Η συμβολή της προηγούμενης διάστασης σε ειδικές συνθήκες και περιπτώσεις - όπου οι συμμετέχοντες δεν έχουν πρόβλημα να δημοσιοποιηθεί η ταυτότητα τους ή το επιθυμούν διακαώς ή σε περιπτώσεις που η όποια δημοσιοποίηση είναι πρόδηλο ότι δεν θα τους βλάψει – αναγνωρίζεται ολοένα και περισσότερο, παραμένει όμως ακόμα σε εκκρεμότητα και αμφισβητείται έντονα η επιστημονική χρησιμότητα αντίστοιχων πρακτικών (Von Benzon and Van Blerk 2017: 895-905, Lahman et al. 2015: 445-453).

Δυνατότητες και διλλήματα

Στη σύγχρονη ερευνητική συνθήκη του 21^{ου} αιώνα, είναι εξαιρετικά δύσκολο, για κάθε ερευνητή της ερμηνευτικής παράδοσης που εφαρμόζει βασικές επιστημολογικές και μεθοδολογικές αρχές μιας εθνογραφικής ή ποιοτικής κοινωνιολογικής έρευνας να διαφυλάξει πλήρως την ανωνυμία των συμμετεχόντων, να στεγανοποιήσει εντελώς τις πληροφορίες ή να κρατήσει – στον βαθμό που εργάζεται σε ερευνητική ομάδα – ως «προσωπική περιουσία» τα ερευνητικά δεδομένα. Με δεδομένη επίσης την ευκολότερη από ό,τι στο πρόσφατο παρελθόν δυνατότητα αναζήτησης ονομάτων, στοιχείων, ιδιοτήτων, διευθύνσεων, βιογραφικών σημειωμάτων, τηλεφώνων και πληροφοριών στο διαδίκτυο και σε άλλες μεγάλες βάσεις δεδομένων, η παλιότερη αρχή «πλήρης ανωνυμία με κάθε κόστος» αρχίζει να καθίσταται, με βάση αυτό το επιχείρημα, προβληματική και ελαφρώς «απαρχαιωμένη» (Kelly 2009: 431–445, Tilley and Woodthorpe 2011, Bjarnason and Adalbjarnardottir 2000: 335-343, Haradhan 2018: 23-48).

Από την άλλη μεριά, η κάπως πιο συμβατική ερευνητική προσέγγιση, αυτή που κατά βάση υιοθετείται, δικαίως ή αδικώς, στις περισσότερες ποιοτικές κοινωνιολογικές έρευνες, ακόμα και σήμερα, υποστηρίζει πάντως, ότι είναι ακριβώς η διασφάλιση της ανωνυμίας που θωρακίζει το δυνατόν περισσότερο την προάσπιση δικαιωμάτων και – τρόπον τινά – προστατεύει τυχόν επισφαλή ή αβέβαιη θέση ευάλωτων κοινωνικών ομάδων. Αυτό συμβαίνει διότι, με αυτό τον τρόπο, δίνεται αφενός η δυνατότητα για βαθύτερες και ουσιαστικότερες αποτυπώσεις της υποκειμενικής εκδοχής της πραγματικότητας και της προοπτικής ή των μορφών κοινωνικής δράσης. Αφετέρου προσφέρεται η εγγύηση ότι η ερευνητική διαδικασία δύναται να θεωρηθεί – ειδικότερα σε περιπτώσεις αφηγήσεων ζωής ή εκμυστηρεύσεων βαθύτατα προσωπικών εμπειριών – ως «επιστημονική εξομολόγηση», η οποία διέπεται από όλους τους κανόνες της διατήρησης ενός πρωτοκόλλου ανωνυμίας και μη αξιακής κρίσης.

Η ηθική και δεοντολογία επιτάσσει ότι σε κάθε ποιοτική κοινωνιολογική έρευνα, η ερευνήτρια οφείλει να διασφαλίσει πάντα – σε όλες ανεξαιρέτως τις περιπτώσεις, εκτός αν κάτι διαφορετικό έχει ρητά και αμοιβαία συμφωνηθεί εκ των προτέρων, όσο αυτό είναι φυσικά ανθρωπίνως εφικτό - την ανωνυμία των συμμετεχόντων. Για αυτό το λόγο, χρησιμοποιεί πάντα ψευδώνυμα (π.χ. Ερμής, Κωνσταντίνα) ή αρχικά ονομάτων (Λ ή Σ1) και είναι πολύ προσεκτική όταν αναφέρεται σε ειδικότερες, αλλά αχρείαστες, πληροφορίες που μπορούν να αποκαλύψουν την ταυτότητα κάποιου συμμετέχοντα. Έτσι, δε χρειάζεται να δίνονται ακριβείς πληροφορίες για το μέρος γέννησης (π.χ. αντί για όνομα συγκεκριμένου χωριού μπορεί να γράφεται ότι η συμμετέχουσα γεννήθηκε στην ορεινή Αρκαδία, κτλ.), το σχολείο φοίτησης (π.χ. φοίτησε σε Λύκειο της περιοχής γέννησης της), τη γειτονιά που διαμονής (π.χ. μεγάλωσε σε μια γειτονιά στις παρυφές της πόλης), το επάγγελμα ή τις πολιτικές πεποιθήσεις .

Για να διατηρηθεί η ανωνυμία, ο ερευνητής μπορεί επίσης να αλλάξει το όνομα του ερωτώμενου, του χωριού, της πόλης και του ιδρύματος ή να διασφαλίσει ότι αυτό που καταγράφεται δε θα χρησιμοποιηθεί εναντίον τους στο μέλλον, με οποιοδήποτε τρόπο. Ωστόσο, και σε αυτό το σημείο, οι όποιες εγγυήσεις του ερευνητή οφείλουν να ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα – αυτό είναι το βασικότερο στοιχείο όλων. Ο επιστήμονας δεν είναι υποχρεωμένος και είναι βέλτιστο να μην προβαίνει σε υποσχέσεις ή δεσμεύσεις που δύσκολα μπορεί να τηρήσει, διότι έτσι αφενός θα διαταραχθεί το κλίμα εμπιστοσύνης αφετέρου θα κλονιστεί η αξιοπιστία με συνέπεια να κινδυνεύσει ολόκληρο το επιστημονικό εγχείρημα.

Ο ερευνητής οφείλει να είναι πολύ προσεκτικός κατά την κατηγοριοποίηση ή την αποθήκευση των ερευνητικών δεδομένων σε οποιοδήποτε λογισμικό πρόγραμμα, ή όταν τις μοιράζεται με άλλα μέλη της ερευνητικής ομάδας, ή ακόμα και με άλλα μέλη της επιστημονικής κοινότητας. Οφείλει να διαβεβαιώσει με ειλικρίνεια τις συμμετέχουσες ότι θα

τηρηθεί «ερευνητικό απόρρητο», το οποίο δεν θα είναι καθόλου εύκολα προσβάσιμο από κάποιο τρίτο ή «άσχετο» πρόσωπο και ότι θα χρησιμοποιηθούν κωδικοί και εξουσιοδοτήσεις για τυχόν πρόσβαση σε αυτά τα ερευνητικά δεδομένα, ακόμα και από άλλα μέλη της ίδιας ερευνητικής ομάδας (Rodham and Gavin 2006: 92–97, Walton 2013).

Η ανωνυμοποίηση των ερευνητικών δεδομένων και των συμμετεχόντων αυξάνει την εσωτερική και εξωτερική αξιοπιστία και εγκυρότητα της μελέτης και διασφαλίζει την προστασία των συμμετεχόντων. Με αυτό τον τρόπο, παρέχει τη δυνατότητα να καμφθούν τυχόν ενστάσεις, επιφυλάξεις ή αμφιβολίες συμμετοχής, διευρύνοντας το δείγμα της έρευνας και εντάσσοντας περισσότερο αντιπροσωπευτικές κατηγορίες σε αυτήν. Η διασφάλιση της ανωνυμίας των συμμετεχόντων και η διασφάλιση των προσωπικών δεδομένων αποτελεί πλέον ένα κομβικό ζήτημα σωστής και δόκιμης της ερευνητικής πρακτικής, λαμβάνοντας υπόψιν όσα αναφέρθηκαν νωρίτερα.

Συμπέρασμα

Παρόλη την αύξηση του επιχειρήματος υπέρ της δημοσιοποίησης ονομάτων και ιδιοτήτων συμμετεχόντων – όταν συντρέχουν οι προϋποθέσεις που περιγράψαμε – η πλειοψηφική τάση στην κοινωνιολογική έρευνα ακόμα και σήμερα υποστηρίζει την πλήρη διασφάλιση με όλα τα πρόσφορα μέσα – της ανωνυμίας των συμμετεχόντων. Ταυτόχρονα, αναγνωρίζει τις ειδικότερες και διακριτές δυσκολίες ενός τέτοιου εγχειρήματος, ακριβώς εξαιτίας της φυσικής εγγύτητας, της οιονεί συναισθηματικής οικειότητας και της αυξημένης εμπλοκής με τους συμμετέχοντες και της ιδιαιτερότητας της ερευνητικής διαδικασίας συλλογής πραγματολογικού υλικού.

Σε κάθε περίπτωση πάντως είναι σαφές ότι η τήρηση ή μη της ανωνυμίας επαφίεται πρωτίστως στον επαγγελματισμό και την ερευνητική συνείδηση του επιστήμονα, που (οφείλει να) έχει γνώση των κοινωνικών δεσμών και των όποιων ιεραρχικών σχέσεων δημιουργούνται στο πεδίο – και ενδεχομένως εκτός αυτού, άρα μπορεί δυνητικά να αναλάβει την τελική ευθύνη της απόφασης.

Ο επιστήμονας στην ποιοτική κοινωνιολογική έρευνα, συν-διαμορφώνει πολύ συχνά, ήδη από την είσοδο του στο πεδίο έρευνας, όψεις και διαστάσεις των ερευνητικών επιλογών (Σαββάκης 2021: 159-178, Walford 2005: 83–93). Από μόνη της, με άλλα λόγια, η τήρηση ή μη της ανωνυμίας παραπέμπει συχνά σε μια δυαδική και ενίοτε πλασματικά διχοτομική λογική που μπορεί ως επιλογή από μόνη της να μην είναι απολύτως σωστή ούτε, όμως, απολύτως λάθος. Συχνά, πάντως ένας συνδυασμός επιλογών, ανάλογα με την κατάσταση και τη συνθήκη, μπορεί να είναι βέλτιστος και να επιλύσει αντιφάσεις ή να εκτονώσει εντάσεις, προβληματισμούς και ηθικά διλήματα.

Για αυτό το λόγο, το σημαντικότερο είναι ο ερευνητής να μπορεί να κρίνει κατά περίπτωση και να μην προβαίνει σε υποσχέσεις που δε μπορεί να τηρήσει ή δεσμεύσεις που δε δύναται να ανταποκριθεί. Το πεδίο της έρευνας, ειδικότερα στις κοινωνιολογικές ποιοτικές έρευνες, συχνά αποτελεί ένα πολύσημο και συγκρουσιακό χώρο που ενυπάρχουν ποίκιλλα και διαφορετικά νοήματα, ερμηνείες και σύμβολα. Άτομα με διαφορετικές θεσηληψίες και συμφέροντα ή πρόσωπα-κλειδιά, που εκπροσωπούν αντικρουόμενες κοινωνικές ομάδες μπορεί να ερίζουν ταυτόχρονα για αμοιβαίως αποκλειόμενες επιλογές. Αυτή είναι μια διάσταση που ο ερευνητής είναι χρήσιμο να διατηρεί στο μυαλό του, για να παίρνει τις κατάλληλες αποφάσεις, όταν τα διλήματα περί ανωνυμίας γίνονται περίπλοκα και ισχυρά (Bjarnason and Adalbjarnardottir 2000: 335-343, Kelly 2009: 431–445).

Η ιδεατή πρακτική θα ήταν οι συμμετέχοντες να συμφωνήσουν μεταξύ τους – εδώ ο ερευνητής έχει αποφασιστική σημασία - ενθαρρύνοντας όσους επιθυμούν να αναγνωριστούν δημόσια, ενδεχομένως εξηγώντας τι συνεπάγεται μια τέτοια έκθεση. Ταυτόχρονα μπορεί να βοηθήσει όσους επιθυμούν να παραμείνουν αφανείς, μεσολαβώντας ως εγγυητής της ανωνυμίας. Βεβαίως υπάρχουν περιπτώσεις όπου η αποκάλυψη μέρους της

ταυτότητας των συμμετεχόντων ουσιαστικά αίρει την ανωνυμία για ολόκληρη την ομάδα, ειδικότερα σε εστιασμένες μελέτες περίπτωσης. Τελικά, η μη διατήρηση της ανωνυμίας όταν – και μόνο όταν - ευνοεί και ενισχύει την προσέγγιση της επιστημονικής αλήθειας και τη δημιουργία ενός κλίματος εμπιστοσύνης και ανοιχτότητας είναι ευπρόσδεκτη. Αν όχι, μια πιο δεσμευτική και προστατευτική λογική, με γνώμονα το συμφέρον των συμμετεχόντων, είναι απαραίτητο να υιοθετηθεί (Kelly 2009: 431–445, Tilley and Woodthorpe 2011).

Σημειώσεις

1. Αρχικές σκέψεις που παρατίθενται στο κείμενο μπορούν να αναζητηθούν, μερικώς διαφοροποιημένες, στο Σαββάκης και Ρόντος 2021: 7-30. Για μια περισσότερο εκτεταμένη, επεξεργασμένη και αναλυτική εκδοχή βλ., Σαββάκης 2022.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Σαββάκης, Μ. και Ρόντος, Κ. (2021), Ηθική και δεοντολογία στη σύγχρονη εμπειρική κοινωνική έρευνα, *Πολιτικές και Κοινωνικές Επιστήμες*, No 14, σσ. 7-30, <http://politika.inpatra.gr>.
- Σαββάκης, Μ. (2021), Πεδίο έρευνας και (ανα)στοχαστικός εαυτός: μια μνημονική σχέση επιστροφής, στο Μ. Θανοπούλου και Χ. Ζάχου (επιμ.), *Ο Ερευνητής και το Πεδίο: Μνημονικές Επιστροφές και Αναστοχαστικές Παρακαταθήκες*, Αθήνα, Παπαζήσης, σσ. 159-178.
- Σαββάκης, Μ. (2013), *Μικροκοινωνιολογία και Ποιοτική Έρευνα: Θεωρητικά Παραδείγματα και Εμπειρικές Εφαρμογές*, Αθήνα, Κριτική.
- Σαββάκης, Μ. (2008), *Οι Λεπτοί της Σπιναλόγκας (1903-1957). Ιατρική, Εγκλεισμός και Βιωμένες Εμπειρίες*, Αθήνα, Πλέθρον.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Bjarnason, T. and Adalbjarnardottir, S. (2000), Anonymity and confidentiality in school surveys on alcohol, tobacco, and cannabis use, *Journal of Drug Issues*, Vol. 30, No 2, pp. 335-343, <https://doi.org/10.1177/002204260003000206>.
- Bouchard, K. L. (2016), Anonymity as a double-edge sword: Reflecting on the implications of online qualitative research in studying sensitive topics, *The Qualitative Report*, Vol. 21, No 1, pp. 59-67, <https://nsuworks.nova.edu/tqr/vol21/iss1/5>.
- Brinkmann, S. (2007), The good qualitative researcher, *Qualitative Research in Psychology*, Vol. 4, pp. 127–144.
- Contreras, M.R. (2019), Transparency and Unmasking Issues in Ethnographic Crime Research: Methodological Considerations, *Sociological Forum*, Vol. 34, No 2, pp. 293–312, <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/socf.12498>.
- Crow, G. and Wiles, R., (2008), *Managing Anonymity and Confidentiality in Social Research: The Case of Visual Data in Community Research*, The Universities of Manchester and Leeds, ESRC National Centre for Research Methods, NCRM Working Paper Series 8/08, pp. 1-14.
- Dawn, M. and Morgan, M. (2015), Doing ethnography or applying a qualitative technique? Reflections from the 'waiting field', *Qualitative Research*, Vol. 15, No. 2, pp. 166–182.
- Giordano, J., O' Reilly, M. and Taylor, H. (et. al.), (2007), Confidentiality and autonomy: the challenge(s) of offering research participants a choice of disclosing their identity, *Qualitative Health Research*, Vol. 17, pp. 264–275.
- Given, L. (2008), *The SAGE Encyclopedia of Qualitative Research Methods*, Thousand Oaks, Sage.
- Haahr, A. Norlyk, A. and Hall, E. (2014), Ethical challenges embedded in qualitative research

- interviews with close relatives, *Nursing Ethics*, Vol. 21, No 1, pp. 6–15, <https://doi.org/10.1177/0969733013486370>.
- Haradhan, M. (2018), Qualitative research methodology in social sciences and related subjects. *Journal of Economic Development, Environment and People*, Vol. 7. No 1, pp. 23-48.
- Kelly, A. (2009), In defense of anonymity: rejoining the criticism, *British Educational Research Journal*, Vol. 35, No 3, pp. 431–445.
- Lahman, M., Rodriguez K., Lindsey, M., Krista, M., Mendoza, B. & Yacoub, W. (2015), A rose by any other name is still a rose? problematizing pseudonyms in research, *Qualitative Inquiry*, Vol. 21, pp. 445–453, <https://doi.org/10.1177/1077800415572391>.
- Lancaster, K. (2017), Confidentiality, anonymity and power relations in elite interviewing: conducting qualitative policy research in a politicised domain, *International Journal of Social Research Methodology*, Vol. 20, No 1, pp. 93-103, <https://doi.org/10.1080/13645579.2015.1123555>.
- Rodham, K. and Gavin, J. (2006), The ethics of using the Internet to collect qualitative research data, *Research Ethics Review*, Vol. 2, No 3, pp. 92–97.
- Ryen, A. (2007), Ethical issues, in C. Seale, G. Gobo & J. Gubrium (et. al.) (eds.), *Qualitative Research Practice*, Los Angeles, Sage, pp. 218–235.
- Surmiak, A. (2020), Should we maintain or break confidentiality? the choices made by social researchers in the context of law violation and harm, *Journal of Academic Ethics*, Vol. 18, pp. 229–247, <https://doi.org/10.1007/s10805-019-09336-2>.
- Surmiak, A. (2018), Confidentiality in qualitative research involving vulnerable participants: Researchers' perspectives, *Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Sociology*, Vol. 19, No 3, <https://doi.org/10.17169/fqs-19.3.3099>.
- Thomson, D., Bzdel, L., Golden-Biddle, K., Reay, T. and Estabrooks, C. (2005), Central questions of anonymization: a case study of secondary use of qualitative data, *Forum: Qualitative Social Research/Forum Qualitative Sozialforschung*, Vol. 6, No 1, <https://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/511/1103>.
- Tilley, L. and Woodthorpe, K. (2011), Is it the end for anonymity as we know it? A critical examination of the ethical principle of anonymity in the context of 21st century demands on the qualitative researcher, *Qualitative Research*, Vol. 11, No 2, <https://doi.org/10.1177/1468794110394073>.
- Vainio, A. (2012), Beyond research ethics: anonymity as 'ontology', 'analysis' and 'independence', *Qualitative Research*, Vol. 13, No 6, pp. 685–698, <https://doi.org/10.1177/1468794112459669>.
- Von Benzoni, N. and Van Blerk, L. (2017), Research relationships and responsibilities: 'Doing' research with 'vulnerable' participants: introduction to the special edition, *Social & Cultural Geography*, Vol. 18, No 7, pp. 895-905, <https://doi.org/10.1080/14649365.2017.1346199>.
- Walton, N. (2013), *What is Research Ethics?*, <https://researchethics.ca/what-is-research-ethics/>.

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ, ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΚΑΙ ΤΟΠΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΠΟΙΟΤΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ¹

Μάνος Σαββάκης,^α Νίκος Ναγόπουλος,^β
Δημήτρης Παρασκευόπουλος,^γ Κώστας Ρόντος^δ

^α Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

^β Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

^γ Πανεπιστημιακός Υπότροφος, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

^δ Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Περίληψη

Σε επίπεδο μεταναστευτικής πολιτικής, οι ραγδαίες αλλαγές των συνθηκών και η συγκυρία της πανδημίας επιβάλλουν μια ταχύτατη οργανωσιακή και θεσμική προσαρμογή τόσο σε εθνικό όσο και σε περιφερειακό επίπεδο ώστε αυτή να είναι συστηματική και αποτελεσματική. Η πολυπλοκότητα των σύγχρονων ευρωπαϊκών κοινωνιών δημιουργεί σημαντικές προκλήσεις στα ζητήματα διαπολιτισμικότητας και κοινωνικής ένταξης/συμπερίληψης, στον βαθμό που και οι ομάδες των μεταναστών/προσφύγων δεν είναι ενιαίες, δεν ταυτίζονται και χαρακτηρίζονται από εσωτερικό κερματισμό και επιμέρους ειδικότερες ανάγκες και προτεραιότητες, ένεκα διαφορετικών, διακριτών και εξειδικευμένων πολιτισμικών, κοινωνικών και εθνοτικών χαρακτηριστικών. Στην παρούσα συμβολή αναλύονται α) οι εφαρμοζόμενες κρατικές και περιφερειακές πολιτικές κοινωνικής ένταξης, ειδικότερα από το 2016 μέχρι σήμερα, β) πιθανές αδυναμίες και επιτεύγματα καθώς και γ) καλές πρακτικές συνύπαρξης με την τοπική κοινωνία που αναδύονται μέσα στο πεδίο. Μέσα από τη χρήση μιας ποιοτικής ερευνητικής στρατηγικής τεκμηριώνεται η εφαρμογή σκόπιμης δειγματοληψίας και η υιοθέτηση τεχνικών παραγωγής των ποιοτικών δεδομένων (ομάδα εστίασης και ημιδομημένες συνεντεύξεις). Επίσης, αναδεικνύονται οι επιμέρους τεχνικές επιλογές στη συλλογή και την ανάλυση των ποιοτικών δεδομένων καθώς και οι δεοντολογικές μέριμνες κατά τη διάρκεια της ποιοτικής έρευνας.

Λέξεις κλειδιά: μετανάστες, πρόσφυγες, τοπική κοινωνία, πολιτικές κοινωνικής ένταξης, ποιοτική έρευνα.

MIGRANTS, REFUGEES AND LOCAL COMMUNITIES. RESULTS FROM A QUALITATIVE RESEARCH

Manos Savvakis,^α Nikos Nagopoulos,^β
Dimitris Paraskevopoulos,^γ Kostas Rontos^δ

^α Associate Professor, Department of Sociology, University of the Aegean

^β Professor, Department of Sociology, University of the Aegean

^ΥUniversity Scholar, Department of Sociology, University of the Aegean

^ΔProfessor, Department of Sociology, University of the Aegean

Abstract

At the level of migration policy, the rapidly changing circumstances and the condition of the pandemic require a rapid organisational and institutional adaptation at both national and regional level in order for it to be systematic and effective. The complexity of modern European societies poses significant challenges in terms of interculturalism and social integration/reintegration, to the extent that migrant/refugee groups are not uniform, are not identical and are characterised by internal conflict and individual specific needs and priorities, due to different, distinct and specialised cultural, social and ethnic characteristics. This contribution analyses a) the implemented state and regional social inclusion policies, especially from 2016 to date, b) potential weaknesses and achievements, and c) good practices of coexistence with the local community that are emerging in the field. Through the use of a qualitative research strategy, the application of purposive sampling and the adoption of qualitative data production techniques (focus group and semi-structured interviews) is documented. It also highlights the individual technical choices in the collection and analysis of qualitative data, as well as ethical considerations during qualitative research.

Keywords: migrants, refugees, local community, social integration policies, qualitative research.

Εισαγωγή

Την τελευταία χρονική περίοδο το μεταναστευτικό- προσφυγικό ζήτημα εξελίχθηκε σε κρίσιμο κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό διακύβευμα με σοβαρές και πολύπλευρες διαστάσεις, όχι μόνο για επιμέρους κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπως είναι η Ελλάδα, αλλά και για ολόκληρη την Ευρώπη ως θεσμική οντότητα. Παράλληλα, τέθηκε και συνεχίζει να τίθεται επιτακτικά το ζήτημα της κοινωνικής ένταξης/συμπερίληψης των μεταναστών και των προσφύγων. Το καθεστώς αβεβαιότητας, αναμονής και προσωρινότητας στο οποίο βρίσκονται μετανάστες και πρόσφυγες και συνάμα ρευστότητας, δεδομένων των μεταβαλλόμενων συνθηκών που επηρεάζουν τα δημογραφικά τους χαρακτηριστικά (μετεγκαταστάσεις, επαναπροωθήσεις, επιστροφές, μετακινήσεις από νησιά προς ενδοχώρα κ.ά.), αλλά και τον τόπο και τον χώρο διαμονής τους (ΚΥΤ, χώροι υποδοχής και φιλοξενίας, ξενώνες, διαμερίσματα, κατοικίες προσωρινής διαμονής) συνιστά εκ των βασικότερων προβλημάτων που εμποδίζουν ή αναστέλλουν την διαδικασία κοινωνικής ένταξης. Η μετάβαση από την προσφυγική ανθρωπιστική κρίση της περιόδου 2015-2016 στη σημερινή υπάρχουσα κατάσταση κοινωνικής διαχείρισης της προοπτικής μακροχρόνιας παραμονής και ένταξης μεταναστών και προσφύγων τροφοδοτείται αφενός μεν από τα ατομικά χαρακτηριστικά και τα πολιτισμικά πρότυπα της χώρας προέλευσης αφετέρου δε από το θεσμικό πλαίσιο για την ένταξη που υφίσταται στη χώρα υποδοχής ειδικά σε σχέση με τους τομείς της εργασίας, της στέγασης και της εκπαίδευσης. Επιπρόσθετα, κρίσιμο ρόλο στην ουσιαστική, ομαλή και αποτελεσματική κοινωνική ένταξη/συμπερίληψη των ανθρώπων αυτών διαδραματίζουν οι ίδιοι οι πολίτες της χώρας.

Η ανάγνωση της κοινωνικής ένταξης ως «αμφίδρομη διαδικασία» εμπερικλείει πλήθος παραμέτρων που τέθηκαν στο ερευνητικό επίκεντρο σε μια προσπάθεια καταγραφής και εμπειρικής μελέτης αφενός της μορφικής ποικιλίας των αδυναμιών/ θεσμικών ελλείψεων στο υπάρχον πλαίσιο και την εφαρμογή του και αφετέρου καλών πρακτικών, δόκιμων και τεκμηριωμένων παρεμβάσεων που πρακτικά δύνανται να υποστηρίξουν και να συμβάλλουν στην ομαλή συμβίωση ανάμεσα σε τοπικούς και φιλοξενούμενους πληθυσμούς. Προς αυτή την κατεύθυνση, ο σχεδιασμός και η διενέργεια ποιοτικής έρευνας σε διαδοχικά στάδια την περίοδο Ιούλιος 2020- Οκτώβριος 2021 συνέβαλε στην καταγραφή κοινωνικών αντιλήψεων, ερμηνευτικών πρακτικών και προτάσεων αντιμετώπισης

προβλημάτων στο πεδίο άσκησης της ενταξιακής πολιτικής. Στην παρούσα συμβολή επιχειρείται μια αναλυτική σύνθεση των ευρημάτων και των συμπερασμάτων της ποιοτικής εμπειρικής έρευνας που διεξήχθη που συνομιλεί κριτικά με την υπάρχουσα διεθνή βιβλιογραφία στο συγκεκριμένο πεδίο.

Θεωρητικό πλαίσιο

Η αντιμετώπιση του μεταναστευτικού φαινομένου διαφοροποιείται κοινωνιοιστορικά, προκρίνοντας ενίοτε α) την πολιτική ομογενοποίησης (αφομοίωσης) -ανάπτυξη κοινού τρόπου ζωής, απομάκρυνση από τους πολιτισμικούς δεσμούς με τη χώρα προέλευσης- είτε β) στρατηγικές διατήρησης και αναγνώρισης της πολιτισμικής διαφοράς ως βασικής παραμέτρου στην κοινωνική ανάπτυξη και συνοχή. Το Συμβούλιο της Ευρώπης και η Ευρωπαϊκή Ένωση στα τέλη της δεκαετίας του 1990 κινήθηκαν προς την υιοθέτηση ενός μοντέλου κοινωνικής ένταξης ως πολιτική συνύπαρξης επισημαίνοντας ότι η αποτελεσματικότητα της όλης διαδικασίας επαφίεται στον σεβασμό των βασικών αξιών της Ε.Ε. και την προώθηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων από όλους τους δρώντες, στην εφαρμογή πολιτικών κατά των διακρίσεων, στην ενίσχυση μέσω βασικών δεξιοτήτων για τη συμμετοχή στην κοινωνία από τους δρώντες, στη ύπαρξη συχνών επαφών και διαπολιτισμικού διαλόγου μεταξύ των δρώντων ομάδων, στην υιοθέτηση πολιτικών απασχόλησης και εκπαίδευσης στο πλαίσιο ίσων ευκαιριών και στη διαρθρωτική ανταλλαγή πείρας και πληροφοριών (Ναγόπουλος κ.ά. 2022).

Προς αυτήν την κατεύθυνση, η πολιτική για την κοινωνική ένταξη απαιτεί αναλυτική προσέγγιση των πολλαπλών πληθυσμών αναφοράς καθώς και των διαδικασιών που λαμβάνουν χώρα (Garcés-Mascreñas and Penninx 2016: 5-6). Μεταξύ των κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης το πλαίσιο υποδοχής διαφοροποιείται· οι Doornik και Bruquetas-Callejo (2016) αναφέρονται στα διαφορετικά καθεστώτα άσκησης μεταναστευτικής πολιτικής και ένταξης στην Ευρώπη. Πρόκειται για καθεστώτα που διαφοροποιούν τις συνθήκες υποδοχής στην Βορειοδυτική Ευρώπη, την Νότια Ευρώπη και την Ανατολική Ευρώπη. Οι παραπάνω συγγραφείς προσθέτουν στην τυπολογία τους ένα τέταρτο μοντέλο που αναπτύχθηκε στην ΕΕ για τους αιτούντες άσυλο επισημαίνοντας ότι παρόλο που η ΕΕ αναπτύσσει μια κοινή προσέγγιση για τους αιτούντες άσυλο, το πλαίσιο υποδοχής και οι πολιτικές ένταξης διαφέρουν σημαντικά μεταξύ των κρατών μελών. Παράλληλα, η χάραξη και εφαρμογή πολιτικής στα όρια μιας πολυεπίπεδης διακυβέρνησης (δηλ. σε επίπεδο ΕΕ, εθνικό και τοπικό) (Scholten and Penninx 2016) δύναται να παράξει ρητά ή σιωπηρά κατηγοριοποιήσεις του μεταναστευτικού πληθυσμού -οι κατηγοριοποιήσεις γύρω από το ερώτημα *ποιος έχει ανάγκη ένταξης*;- προβληματίζοντας ως προς τις συνέπειες (στερεότυπα, προκαταλήψεις και δυνητικές διακρίσεις) στην ίδια την διαδικασία της ένταξης (Mügge and Van der Haar 2016).

Η προσφυγική κρίση έθεσε επιτακτικά ζητήματα που σχετίζονται άμεσα με την κοινωνική προστασία, την εξασφάλιση βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων αλλά και την παροχή ζωτικών δημόσιων αγαθών όπως η υγεία και η περίθαλψη, το δικαίωμα στο άσυλο, η κατάλληλη στέγαση, η επαρκής και κατάλληλη διατροφή, η πρόσβαση στο πόσιμο νερό, η εκπαίδευση και η εργασία. Η στοχοθεσία της ποιοτικής έρευνας τροφοδοτήθηκε από τις προσπάθειες της διεθνούς και εγχώριας επιστημονικής κοινότητας οι οποίες επικεντρώνονται στα μέτρα και τις πολιτικές κοινωνικής ένταξης λαμβάνοντας υπόψη τις κοινές και θεμελιώδεις αρχές με σκοπό τη συμβολή στη διασφάλιση των δημοκρατικών αρχών ισότητας και την καταπολέμηση των διακρίσεων. Οι ενέργειες που απαιτούνται αναπτύσσονται σε διαδοχικά ή και σε παράλληλα στάδια εμπειρικλείοντας αφενός κρίσιμα – και άμεσης προτεραιότητας- ζητήματα προ-ενταξιακής φύσης (υποδοχή, στέγαση, πρόσβαση στην υγεία, την εκπαίδευση, τις κοινωνικές υπηρεσίες και την ασφάλιση, επαγγελματικό επαναπροσανατολισμό, κατάρτιση και προσαρμογή σε νέες επαγγελματικές συνθήκες και απαιτήσεις), αφετέρου τη σταδιακή εξοικείωση με στάσεις,

συμπεριφορές και ανταλλαγές με τους πολίτες της χώρας υποδοχής, προσεγγίζοντας τα πιο προχωρημένα στάδια κοινωνικής ενσωμάτωσης (επαναπροσδιορισμός της πολιτισμικής ταυτότητας σε διαπολιτισμικό περιβάλλον, επανεκτίμηση και αλλαγή του τρόπου ζωής, της κοινωνικής και καταναλωτικής συμπεριφοράς, δόμηση οικογενειακών και κοινωνικών σχέσεων, συμμετοχή στη δημόσια σφαίρα και στην πολιτική ζωή) σε μια χώρα διαφορετική από εκείνη της καταγωγής (Ναγόπουλος κ.ά. 2022).

Ερευνητικοί στόχοι

Η αξιοποίηση των αποτελεσμάτων που προκύπτουν από ολοκληρωμένες έρευνες με ποσοτικές και ποιοτικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις και σύγχρονα εργαλεία έρευνας στο χώρο της μετανάστευσης διευκολύνουν στην ανάληψη αποτελεσματικών μέτρων πολιτικής ακόμη και στην περίπτωση ενός τόσο δύσκολου εγχειρήματος, πολλαπλών και σύνθετων παραμέτρων. Τα βασικά ερωτήματα που προκύπτουν συνδέονται με τον ρόλο του Κράτους και των Περιφερειακών Αρχών στη σχετική διαδικασία δίνοντας έμφαση στην καταγραφή και μελέτη αφενός μεν της μορφικής ποικιλίας των αδυναμιών/θεσμικών ελλείψεων στο υπάρχον θεσμικό πλαίσιο και την εφαρμογή του, αφετέρου δε καλών πρακτικών, δόκιμων και τεκμηριωμένων παρεμβάσεων που πρακτικά δύνανται να υποστηρίξουν και να συμβάλλουν στην ομαλή συμβίωση ανάμεσα σε τοπικούς και φιλοξενούμενους πληθυσμούς.

Ειδικότερα, το κατάλληλο θεσμικό περιβάλλον και η αποτελεσματική εφαρμογή πολιτικών ενθάρρυνσης και προώθησης αυτής της πολυδιάστατης διαδικασίας προσεγγίσθηκαν στη βάση των παρακάτω αξόνων: α) χωρο-κοινωνική εγκατάσταση, β) κοινωνική πολιτική-κοινωνική προστασία, γ) εργασία-απασχόληση, δ) εκπαίδευση-κατάρτιση, ε) υγεία-πρόνοια, ζ) υγιεινή-διατροφή-ένδυση, η) οικονομική-κοινωνική συμμετοχή-θεσμική αναγνώριση, θ) πολιτισμική αναγνώριση-συμβολική αποδοχή, ι) διαπολιτισμικότητα-συμμετοχή στα κοινά, ια) καταπολέμηση ρατσισμού-αποτροπή ξενοφοβίας και ιβ) διαπολιτισμική κουλτούρα-δυνατότητες ατομικής-συλλογικής έκφρασης.

Μεθοδολογία

Η επιλογή των συμμετεχόντων/χουσών βασίσθηκε στις στρατηγικές της μη πιθανοτικής σκόπιμης δειγματοληψίας η οποία αναφέρεται στον στρατηγικό τρόπο επιλογής όσων περιπτώσεων/ υποκειμένων σχετίζονται/συνδέονται με τον στόχο και τα ερωτήματα της έρευνας (Bryman 2017: 463). Για την παραγωγή των ποιοτικών δεδομένων χρησιμοποιήθηκαν οι τεχνικές α) της ημι-δομημένης συνέντευξης (Bryman 2017: 547-548, Flick 2017: 275, Robson 2007: 338) και β) της ομάδας εστίασης, ακολουθώντας τους κανόνες και τις πρακτικές της ερευνητικής δεοντολογίας (Σαββάκης 2013, Σαββάκης και Ρόντος 2021: 7-30, Σαββάκης 2022). Σε ένα αρχικό στάδιο, η τεχνική της ομάδας εστίασης (focus group) κλήθηκε να διερευνήσει την αποτελεσματικότητα και τις προοπτικές των μέχρι σήμερα εφαρμοζόμενων πολιτικών συμβάλλοντας στην εξαγωγή προτάσεων της πλέον κατάλληλης και ολοκληρωμένης στρατηγικής κοινωνικής ένταξης.

Στην ομάδα εστίασης συμμετείχαν στελέχη διεθνών οργανισμών και ΜΚΟ που έχουν στρατηγικό ρόλο στη λήψη αποφάσεων. Τα δεδομένα που προέκυψαν από την ομάδα εστίασης (focus group) τροφοδότησαν τον συνολικό ερευνητικό σχεδιασμό και περισσότερο τη σκόπιμη δειγματοληψία και τους άξονες οδηγού -στην παραγωγή δεδομένων μέσω- ημιδομημένων συνεντεύξεων. Ο οδηγός ημιδομημένης συνέντευξης (Silverman 2000, Bryman 2017: 515-516) καταρτίσθηκε λαμβάνοντας υπόψιν το κοινωνικό-διαπολιτισμικό μοντέλο για την ένταξη. Ο οδηγός υλοποίησης ημιδομημένων συνεντεύξεων τέθηκε σε πιλοτική εφαρμογή με σκοπό τον εντοπισμό τυχόν ζητημάτων/προβλημάτων και μετά την αναθεώρηση ορισμένων ερωτήσεων συνέντευξης, διαμορφώθηκε ο τελικός

οδηγός, χρησιμοποιώντας κατάλληλη και κατανοητή -προς τους/τις συμμετέχοντες/χουσες- γλώσσα.

Πραγματοποιήθηκαν συνολικά είκοσι έξι (26) ημιδομημένες συνεντεύξεις με στελέχη διεθνών οργανισμών και ΜΚΟ και στελέχη εθνικών και περιφερειακών φορέων. Προχωρώντας στο στάδιο ανάλυσης των ποιοτικών δεδομένων, το όλο εγχείρημα ανέδειξε υφιστάμενα προβλήματα και προτάσεις αντιμετώπισης (Σαββάκης κ.ά. 2022α, Σαββάκης και συν. 2022β), ικανών να συμβάλλουν στη πιο ομαλή και ανθρώπινη διαβίωση των μεταναστευτικών πληθυσμών στη χώρα, όπως αντίστοιχα προτείνονται και σε άλλες διεθνείς ερευνητικές μελέτες (Hahn et al. 2020, Mangrio et al. 2018, Scheibelhofer 2019: 289-304).

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Σύμφωνα με την επισκόπηση της διεθνούς και εγχώριας βιβλιογραφίας πρωταρχικός παράγοντας στην υιοθέτηση και εφαρμογή αποτελεσματικών πολιτικών ένταξης αποτελεί η ανάπτυξη και εδραίωση ουσιαστικής συνεργασίας, δικτύωσης και συντονισμού μεταξύ των εμπλεκόμενων φορέων (Δήμων, Περιφερειών, Διεθνών Οργανισμών, Φορέων της Κοινωνίας Πολιτών, Κοινότητες Προσφύγων και Μεταναστών και Πολιτείας). Μείζον ζήτημα σε επίπεδο κεντρικής διαχείρισης αποτελεί η απουσία συνεκτικού πλαισίου συντονισμού μεταξύ κεντρικής πολιτικής, τοπικής αυτοδιοίκησης, ιδιωτικού τομέα και κοινωνίας πολιτών, καθώς και η έλλειψη φορέων συντονισμού/ σημείων αναφοράς. Οι συμμετέχοντες/χουσες στην έρευνα έχοντας μακροχρόνια εμπειρία και επαγγελματική τριβή με τη συνθετότητα και την πολυπλοκότητα του ζητήματος αναφέρθηκαν στην ασάφεια του επίσημου θεσμικού πλαισίου και αφετέρου στην αποσπασματικότητα των εφαρμοσμένων διαδικασιών διαχείρισης του φαινομένου.

Βασικά προαπαιτούμενα και προϋποθέσεις που καταγράφθηκαν επισημαίνουν α) την αναγκαιότητα διασάφησης του επίσημου θεσμικού πλαισίου ώστε να μην επιτρέπεται η περιπτώσιακή και αποσπασματική ερμηνεία και πρακτικές της μεταναστευτικής πολιτικής, καθώς και την μακροχρόνια και περιεκτική χάραξη μεταναστευτικής πολιτικής στα πλαίσια της ευρύτερης ευρωπαϊκής πολιτικής διαχείρισης μεταναστευτικών ροών και εγκατάστασης και β) την θεσμική, οργανωτική, και πολιτισμική προετοιμασία τοπικών φορέων και κοινωνιών για την υποδοχή μεταναστών σε ποσότητα και ποιότητα ικανή να απορροφηθεί και να ενσωματωθεί σε αυτές.

Δεύτερο - άμεσα συνδεδεμένο με τα παραπάνω - πεδίο που εστιάζουν οι υπάρχουσες διεθνείς ερευνητικές προσπάθειες (Adam et al. 2020, Ager and Strang 2004, Hahn et al. 2020, Ittipong et al. 2019, Lundberg 2020, Marcher et al. 2017, Rayes 2021, Thongsrikate et al. 2019, Wessendorf and Phillimore 2019) είναι οι διαδικασίες υποβοήθησης/υποστήριξης που εφαρμόζονται για όσες/όσους βρίσκονται είτε υπό καθεστώς διεθνούς προστασίας είτε σε μεταβατικό στάδιο όντας αιτούντες διεθνούς προστασίας για πρόσβαση στη στέγαση, στην εκπαίδευση, στην υγειονομική περίθαλψη και στην εργασία, καθώς και τις δυνατότητες βελτίωσης της υπάρχουσας κατάστασης που αναδύονται εντός του πεδίου. Αυτό προϋποθέτει τη δημιουργία μιας ολοκληρωμένης πολιτικής ένταξης με άξονα την άρση των εμποδίων συμμετοχής στην οικονομική και κοινωνική ζωή της χώρας υποδοχής. Από τα πραγματολογικά δεδομένα προκύπτει πως η βαρύνουσα σημασία προενταξιακή στήριξη (βλ. ενδεικτικό σημείο τοποθέτησης κατά τη διάρκεια της ομάδας εστίασης παρακάτω) των αιτούντων άσυλο υφίσταται σε επίπεδο πολιτικών προθέσεων δίχως να έχουν ληφθεί σε επίπεδο εφαρμογής τα απαραίτητα μέτρα.

«[...] Η ένταξη στην πραγματικότητα ξεκινά σ' εκείνη τη φάση, δηλαδή η ανάγκη πλαισίωσης εκείνου του πληθυσμού, εντοπισμού των αναγκών, της ευαλωτότητας πρέπει να ξεκινήσει στη φάση που ο άνθρωπος είναι ακόμα αιτών άσυλο και όχι να του αποδοθεί το καθεστώς του πρόσφυγα για να τον βοηθήσουμε,

τότε μπορεί να έχει χάσει πολύ χρόνο και αυτός και η πολιτεία διαμένοντας σε πολύ κακές συνθήκες, αλλά σε πολύ κακές συνθήκες μένουν και αναγνωρισμένοι πρόσφυγες που θα έπρεπε να μένουν σε καλύτερες συνθήκες οπισθοχωρούν σε σχέση με τη προηγούμενη κατάστασή τους [...]».

Η ειδικότερη συμβολή της παρούσας ποιοτικής έρευνας ανέδειξε σειρά από ζητήματα που αφορούν τις πραγματικές ανάγκες των προσφύγων και των μεταναστών. Επίσης, αποτελεί χρήσιμο υλικό ανασχεδιασμού μέτρων πολιτικής τόσο στους χώρους φιλοξενίας, όσο και σε τομείς όπως η εκπαίδευση, η εκμάθηση γλώσσας, η (ψυχική) υγεία και η εργασία, λαμβάνοντας υπόψη ότι οι απόψεις σχετικά με τη μετανάστευση διαμορφώνονται τόσο από τα χαρακτηριστικά της χώρας, τις υφιστάμενες κυβερνητικές πολιτικές, όσο και από τα ιδιαίτερα γνωρίσματα των κατοίκων της και κυρίως αυτά που προέρχονται από προκατασκευασμένες και διαστρεβλωμένες πηγές πληροφόρησης (Khanom et al. 2021, Rayes 2021, Walther et al. 2021). Ενδεικτικό είναι το παρακάτω σημείο τοποθέτησης εκπροσώπου ΜΚΟ κατά τη διάρκεια της ομάδας εστίασης:

«[...] υπάρχει μια απουσία διαδικασιών, σημείων αναφοράς, φορέων που να συντονίζουν οτιδήποτε γίνεται γύρω απ' αυτό που λέμε διαχείριση του προσφυγικού. Εμείς με ορισμένα προγράμματα βοηθάμε στην ενδυνάμωση των δυνατοτήτων, αλλά δεν υπάρχει μια συνοχή που να μας λέει μπορούμε να στηρίξουμε κάποιους ανθρώπους στην αγορά εργασίας, το ίδιο συμβαίνει και στην εκπαίδευση [...]».

Συγκεκριμένα, η χωροθέτηση των δομών φιλοξενίας εντός του αστικού ιστού των περιοχών εγκατάστασης χρήζει περαιτέρω ενίσχυσης στην περίπτωση εφαρμογής συγκεκριμένων προγραμμάτων στέγασης ενώ θεματοποιείται ιδιαίτερα στις περιπτώσεις φιλοξενίας σε Κέντρα Υποδοχής και Ταυτοποίησης. Τα προβλήματα σε επίπεδο κοινωνικής διαμεσολάβησης και διερμηνείας λειτουργούν ανασταλτικά στην διευκόλυνση της πρόσβασης στην εργασία και της χρήσης υπηρεσιών κοινωνικής προστασίας, υγείας και πρόνοιας από τους υπηκόους τρίτων χωρών (Marcher et al. 2017, Özmete et al. 2021). Οι προβληματισμοί ενισχύονται σε επίπεδο εκπαιδευτικής ένταξης και συγκεκριμένα στους άξονες γλωσσομάθειας και λειτουργίας δομών αντιρατσιστικής εκπαίδευσης.

Εξίσου σημαντικές ελλείψεις καταγράφηκαν στην πολιτική για την ένταξη στην εργασία σε επίπεδο προγραμματισμού εισόδου υπηκόων τρίτων χωρών, αξιολόγησης και επαναπροσδιορισμού των υφιστάμενων προγραμμάτων κατάρτισης και παροχής επαγγελματικής εκπαίδευσης κ.ά., ζήτημα που καταγράφεται καίρια σε ένα φάσμα διεθνών προσπαθειών μελέτης (Dubus 2021: 774-792, Kuru and Ungar 2020, Sagbakken et al. 2020). Ως αναγκαία μέτρα αντιμετώπισης των προβλημάτων προτάσσονται α) σε ότι αφορά την κοινωνική πολιτική/κοινωνική προστασία, η διασφάλιση παροχής διερμηνείας κατά τη διάρκεια προσφυγής σε δομές κοινωνικής προστασίας και η ενεργητική ενίσχυση της ενεργούς διαμεσολάβησης ως προϋπόθεση για την κοινωνική ένταξη, β) στον τομέα εργασίας/απασχόλησης, η καταγραφή των δεξιοτήτων και επαγγελματικών γνώσεων των νεοεισερχόμενων πληθυσμιακών ομάδων, η ύπαρξη βασικού σχεδιασμού εργασιακής ένταξης, η αντιμετώπιση θεσμικών κωλυμάτων και η προώθηση ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης, γ) στην εκπαίδευση/κατάρτιση η αύξηση των προσφερόμενων θέσεων και η ανάπτυξη προγραμμάτων επαγγελματικής εκπαίδευσης και η κατάρτιση του εκπαιδευτικού προσωπικού και των τοπικών κοινωνιών σε ζητήματα διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, δ) αναφορικά του χώρου της υγείας/πρόνοιας, η στήριξη του συστήματος υγείας και η υποστήριξη/ενίσχυση δομών υγείας στους χώρους υποδοχής και φιλοξενίας μεταναστών και προσφύγων και ε) στο ζήτημα της υγιεινής/διατροφής/ένδυσης η βελτίωση των συνθηκών υγιεινής, ο σεβασμός στο διαφορετικό διαιτολόγιο, και η δυνατότητα αυτό-παρασκευής γευμάτων.

Οι πολιτικές υποδοχής είναι αποτελεσματικότερες όταν συνεκτιμούν τη δυναμική των μακροπρόθεσμων αποτελεσμάτων της όλης διαδικασίας. Η ανασφάλεια σε συνθή-

κες όπως η έλλειψη στέγης, τα προβλήματα διαβίωσης, η απομόνωση, η διάσπαση οικογενειακών δομών, οι περιορισμοί στο δικαίωμα εργασίας, η εξάρτηση από παροχές και επιδόματα και ο στιγματισμός που συχνά χαρακτηρίζουν τη ζωή των ανθρώπων αυτών μπορεί να έχουν διαρκή και αποθαρρυντικά αποτελέσματα που τους εξαναγκάζουν να ζουν στο περιθώριο της κοινωνίας.

Ένας άλλος βασικός παράγοντας είναι τα ειδικότερα ενδιαφέροντα και ανάγκες αυτών των πληθυσμών με έμφαση στην πολιτισμική τους συγκρότηση, αλλά και στη δυνατότητα επικοινωνίας αυτής της πολιτισμικής διαφοράς με τα ισχύοντα κάθε φορά πολιτισμικά πρότυπα αναφοράς (Becker 2021). Οι συμμετέχοντες/χουσεσ στην ποιοτική έρευνα είχαν θετική στάση απέναντι σε ένα περιβάλλον διαπολιτισμικής κουλτούρας, θεωρώντας ως βασική προϋπόθεση τη θεσμική, οργανωτική, και πολιτισμική προετοιμασία πρόθυμων και διατεθειμένων μεταναστών (ατομικά, οικογενειακά ή ομαδικά) για την μακροχρόνια μετεγκατάστασή τους σε τοπικές κοινωνίες.

Η προσέγγιση και μελέτη διαφορετικών αξιακών προτύπων και τρόπων ζωής των πολιτών στις κοινότητες υποδοχής όσο και των μεταναστών κινείται γύρω από την ανάγκη να γεφυρωθούν πολιτισμικά και κοινωνικά κενά. Ένας ορθολογικός σχεδιασμός από τη μεριά του ελληνικού κράτους μπορεί να μεριμνήσει για τη διασπορά αυτών των ανθρώπων σε διάφορες περιοχές της ελληνικής περιφέρειας, έτσι ώστε αφενός να επωφεληθούν οι πληθυσμοί αυτοί, διαφεύγοντας από καθεστώς παρατεταμένης απραξίας, αφετέρου να αντιμετωπιστούν ζητήματα συγκράτησης εργατικού δυναμικού, ανάπτυξης οικονομικής δραστηριότητας και να ενισχυθεί δημογραφικά η ελληνική επαρχία. Στο πλαίσιο αυτού του σχεδιασμού υπάρχει επίσης η δυνατότητα να αξιοποιηθούν οι ποικίλες δεξιότητες και τα επαγγέλματα που είχαν ασκήσει πολλοί από τους ανθρώπους αυτούς στις χώρες καταγωγής τους. Η οικονομική, κοινωνική, πολιτιστική και πολιτική συμμετοχή των μεταναστών με έμφαση στην τοπική συμμετοχή και δράση, θέτει ως τόσο στο επίκεντρο τον κρίσιμο ρόλο που διαδραματίζουν και οι ίδιοι οι πολίτες της χώρας στην ουσιαστική, ομαλή και αποτελεσματική κοινωνική ένταξη.

Καθοριστικό στη διαδικασία είναι το πλαίσιο συγχρωτισμού του μεταναστευτικού πληθυσμού με τις τοπικές κοινωνίες. Οι έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί επισημαίνουν ότι μια ολιστική στρατηγική προϋποθέτει παρεμβάσεις ευαισθητοποίησης σε ζητήματα διαπολιτισμικότητας όπως αυτές απορρέουν από το νομοθετικό πλαίσιο κατά των διακρίσεων, του ρατσισμού και της μισαλλοδοξίας. Η ανάπτυξη κοινωνικών δεσμών, για αυτόν το λόγο, θεωρείται από όλες και όλους τους εμπλεκόμενους ως ζωτικής σημασίας για τη συνοχή της κοινότητας τόσο των αφιχθέντων όσο και των γηγενών και την ολοκληρωμένη κοινωνική ένταξη. Από την έρευνα προκύπτουν περιορισμένες παρεμβάσεις στο πεδίο καταπολέμησης, στερεοτύπων και προκαταλήψεων με αποτέλεσμα τη διατήρηση κοινωνικών διακρίσεων και διαχωρισμών προς τη μεριά των μεταναστευτικών υποκειμένων και την ισχνή πρόληψη συμπεριφορών με ξενοφοβικά ή ρατσιστικά χαρακτηριστικά που ακυρώνουν βασικές προϋποθέσεις υποδοχής, προσωρινής ή μακροβιότερης συμβίωσης και ένταξης. Ενδεικτικό είναι το παρακάτω σημείο συνέντευξης με στέλεχος δομής στην παροχή υπηρεσιών υγείας:

«[...] δεν έχουν ληφθεί τα απαραίτητα μέτρα, γι' αυτό και βλέπουμε ότι υπάρχει μια ξενοφοβία. Βέβαια δεν θέλω να ρίξω το βάρος στην τοπική κοινωνία, γιατί οι απλοί άνθρωποι αν τους μιλήσεις βοηθούν, τους βάζουν μέσα στα σπίτια τους, υπάρχουν και κάποιοι που φέρονται με πολύ άσχημο τρόπο. Πιστεύω ότι ο απλός ο άνθρωπος αν ενημερωθεί σωστά θα δεχθεί τους ξένους και θα πρέπει να καταλάβει ότι αν λυθεί το πρόβλημα του μετανάστη, θα λυθεί και το δικό του το πρόβλημα. Αν καταφέρει μια κοινωνία να εντάξει πλήρως τους πρόσφυγες, από την κατοικία, την ένδυση και πολιτισμικά θα είναι προς όφελος της και όλων μας [...].»

Στο θέμα της καταπολέμησης του ρατσισμού/αποτροπής της ξενοφοβίας, οι συμμετέχο-

ντες/συμμετέχουσες στην ποιοτική έρευνα πρότειναν την αύξηση πρωτοβουλίας υλοποίησης δράσεων πρόληψης και ειδικότερα την εκπαίδευση των στελεχών των εμπλεκόμενων φορέων σε τεχνικές υποβοήθησης και σε καλές πρακτικές στην ενταξιακή διαδικασία. Το συνολικότερο πλαίσιο ένταξης δεν υποκινείται μόνον από αισθήματα συμπάθειας αλλά και από άλλους παράγοντες που μπορούν και διασφαλίζουν συναισθήματα και αρχές ασφάλειας, συνοχής και ομαλής συμβίωσης, ενώ εκμηδενίζουν πιθανές προσλαμβανόμενες απειλές, προερχόμενες κυρίως από τα ετερογενή χαρακτηριστικά της διαφορετικής κουλτούρας, μεγιστοποιώντας σε πραγματιστική βάση την ωφέλεια μέσα από την οικοδόμηση της εμπιστοσύνης σε μικρόκοσμους συμβίωσης.

Η ένταξη των προσφύγων και μεταναστών συνιστά μια δυναμική, πολύπλευρη και διαδραστική διαδικασία μεταξύ των κοινωνικών και πολιτικών θεσμών, καθώς και των κατοίκων με τους πρόσφυγες και μετανάστες στις κοινότητες υποδοχής, προκειμένου να γίνει η διαχείριση της αυξανόμενης πολυμορφίας και να διαχυθούν τα κοινωνικά οφέλη. Τέλος, υπάρχει καλύτερη κατανόηση με το κατά τόσο η ελληνική κοινωνία αλλά και οι εισερχόμενοι πληθυσμοί συγκλίνουν στη προοπτική συμβίωσης στα πλαίσια μιας κοινωνίας όπου το διαπολιτισμικό αγαθό είναι αυτό που υπερβαίνει την ξεχωριστή πολιτισμική έκφραση και θεμελιώνεται σε επίπεδο αναγνώρισης και αποδοχής δημοκρατικών θεσμών και αρχών ισότητας.

Συμπέρασμα

Η κοινωνική ένταξη αφορά μια διαδικασία που συνδέεται με το θεσμικό και κοινωνικό επίπεδο των χωρών υποδοχής με όρους σεβασμού της διαφορετικότητας και ισότιμης μεταχείρισης. Αναφορικά με το θεσμικό επίπεδο και την παροχή υπηρεσιών από μεριάς του κράτους, σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν και οι πολίτες, οι οποίοι συνεισφέρουν στις διαδικασίες ένταξης σε σχέση με την κοινωνική οργάνωση της ζωής στις τοπικές κοινωνίες. Τα δικαιώματα των μεταναστών/προσφύγων προϋποθέτουν τη θεσμική αναγνώριση από το οργανωμένο κράτος δικαίου σε συνδυασμό με την ευρύτερη κοινωνική αναγνώριση από την κοινωνία των πολιτών και την απαιτούμενη ανεκτικότητα προς την έννοια της ετερότητας.

Κατά αυτόν τον τρόπο, η θεσμική και κοινωνική αναγνώριση των θεμελιωδών αρχών δημοκρατίας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων θεωρείται ότι διευκολύνει τις διαδικασίες κοινωνικής ένταξης. Δυσκολίες εμφανίζονται όταν οι συχνές αρνητικές εικόνες απέναντι στους μετανάστες δαιμονίζονται και οι διοικητικοί μηχανισμοί αδυνατούν να εμποτεύσουν τις εξελίξεις σε σχέση με το φαινόμενο. Γίνεται λοιπόν σαφές ότι η θεσμική αναγνώριση και η ίση νομική προστασία καθίστανται αναγκαίες προϋποθέσεις, αν και όχι πάντα επαρκείς εάν δεν έχουν επιτευχθεί οι κοινωνικές συνθήκες που ευνοούν τη συμβίωση των πληθυσμών στις τοπικές κοινωνίες και υπάρχει κίνδυνος διατάραξης της κοινωνικής συνοχής.

Στα ζητήματα της διαμονής, εκπαίδευσης, επαγγελματικών δυνατοτήτων και πολιτικής συμμετοχής, που αποτελούν κύριους άξονες και προϋποθέσεις κοινωνικής ένταξης η κατάσταση των πληθυσμών αυτών «σε μετάβαση» αφενός μεν καθιστά δύσκολη την αποτελεσματική και σε διάρκεια χρόνου εφαρμογή ενταξιακών πολιτικών. Αφετέρου οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι δυνατότητες παρέμβασης παράγουν ουσιαστικά αποτελέσματα όταν αυτές υλοποιούνται συστηματικά κυρίως σε περιφερειακό και τοπικό επίπεδο. Πρόκειται για μια εξαιρετικά περίπλοκη και σταδιακή διαδικασία με διαστάσεις διακριτές, αλλά αλληλο-συνδεδεμένες, νομικής, οικονομικής, κοινωνικής και πολιτισμικής υφής που είναι όλες σημαντικές για την ικανότητα των προσφύγων να συμπεριληφθούν με επιτυχία στην κοινωνία ως πλήρη και ισότιμα μέλη.

Το τελικό στάδιο της ενταξιακής διαδικασίας είναι η πολιτότητα, η απόκτηση της ιδιότητας του πολίτη, χωρίς αυτή να προσδιορίζεται μόνο από τη διάσταση της υπηκοότητας.

Καθίσταται σαφές ότι για να επιτευχθεί μία επιτυχημένη ενταξιακή διαδικασία αυτή οφείλει να συνδεθεί με θεμελιώδεις αρχές προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων, που να διασφαλίζονται μέσα από τις συμμετρικές σχέσεις ανάμεσα στις πολιτισμικές κοινότητες και τους κανόνες ισότιμης συνύπαρξης με την αμοιβαία αναγνώριση.

Η ένταξη των προσφύγων είναι δυναμική, πολύπλευρη και αμφίδρομη διαδικασία που απαιτεί προσπάθειες από όλα τα ενδιαφερόμενα μέρη, των ευρύτερων πολιτικών θεσμών, της ετοιμότητας των προσφύγων να προσαρμοστούν και να συνεισφέρουν παραγωγικά στις κοινωνίες στη χώρα υποδοχής και της αντίστοιχης προθυμίας των κοινωνιών υποδοχής να υποδεχθούν τους πρόσφυγες και να συμβιώσουν μακροπρόθεσμα με αυτούς.

Σημειώσεις

1. Ευχαριστίες: Η χρηματοδότηση για αυτή τη συμβολή υποστηρίχθηκε από την χρηματοδότηση του Ελληνικού Ιδρύματος για την Έρευνα και την Καινοτομία (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ), έργο «Η προοπτική μιας μακροχρόνιας παραμονής των προσφύγων και των μεταναστών στην Ελλάδα: ανάδειξη των δημογραφικών και κοινωνικο-οικονομικών συνεπειών και η σημασία τους για την αποδοχή της προοπτικής αυτής από την ελληνική κοινωνία» (επιστημονικός υπεύθυνος, Καθηγητής Ρόντος Κώστας, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Bryman, A. (2017), *Μέθοδοι Κοινωνικής Έρευνας*, Π. Σακελλαρίου (μτφρ), Α. Αιδίνης (επιμ.), Αθήνα, Gutenberg.
- Flick, U. (2017), *Εισαγωγή στην Ποιοτική Έρευνα*, Ν. Ζιώγας (μτφρ), Ν. Ναγόπουλος, Α. Σακελλαρίου (επιμ.), Αθήνα, Προπομπός.
- Ναγόπουλος, Ν., Γιαβρίμης, Π. και Παρασκευόπουλος, Δ. (2022), Θεσμικό πλαίσιο για την μετανάστευση και τις προσφυγικές ροές στην Ελλάδα και στην Ε.Ε., στο Κ. Ρόντος, Ν. Ναγόπουλος και Μ. Μαραγκουδάκης (επιμ.), *Θεωρητικές και Ερευνητικές Προσεγγίσεις για το Μεταναστευτικό/Προσφυγικό και την Κοινωνική Ένταξη των Μεταναστών/Προσφύγων*, Μυτιλήνη, Εργαστήριο Κοινωνικής Πληροφορικής, Στατιστικής και Ερευνητικών Υποδομών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, σσ. 37-68.
- Robson, C. (2007), *Η Έρευνα του Πραγματικού Κόσμου. Ένα Μέσον για Κοινωνικούς Επιστήμονες και Επαγγελματίες Ερευνητές*, Β.Π. Νταλάκου, Κ. Βασιλικού (μτφρ), Κ. Μιχαλοπούλου (επιμ.), Αθήνα, Gutenberg.
- Σαββάκης, Μ. και Ρόντος, Κ. (2021), Ηθική και Δεοντολογία στη Σύγχρονη Εμπειρική Κοινωνική Έρευνα. *Θεωρία και Έρευνα στις Κοινωνικές και Πολιτικές Επιστήμες*, Νο 14, σσ. 7-30.
- Σαββάκης, Μ. (2013), *Μικροκοινωνιολογία και Ποιοτική Έρευνα: Θεωρητικά Παραδείγματα και Εμπειρικές Εφαρμογές*, Αθήνα, Κριτική.
- Σαββάκης, Μ. (2022), *Ηθική Και Δεοντολογία Στη Σύγχρονη Ποιοτική Κοινωνιολογική Έρευνα: Ζητήματα, Αντιφάσεις και Διλλήματα στον 21ο Αιώνα*, Αθήνα, Κριτική.
- Σαββάκης, Μ., Ναγόπουλος, Ν., Παρασκευόπουλος, Δ. και Αντώνογλου, Δ. (2022^α), Κρατικές/Περιφερειακές πολιτικές και πρόσφατες μεταναστευτικές/προσφυγικές ροές: Αποτελέσματα ποιοτικής έρευνας με βάση ομάδα εστίασης, στο Κ. Ρόντος, Ν. Ναγόπουλος και Μ. Μαραγκουδάκης (επιμ.), *Θεωρητικές και Ερευνητικές Προσεγγίσεις για το Μεταναστευτικό/Προσφυγικό και την Κοινωνική Ένταξη των Μεταναστών/Προσφύγων*, Μυτιλήνη, Εργαστήριο Κοινωνικής Πληροφορικής, Στατιστικής και Ερευνητικών Υποδομών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, σσ. 235-248.
- Σαββάκης, Μ., Ναγόπουλος, Ν., Παρασκευόπουλος, Δ. και Αντώνογλου, Δ. (2022^β), Εθνικές/περιφερειακές πολιτικές και πρόσφατες μεταναστευτικές/προσφυγικές ροές: Αποτίμηση και καλές πρακτικές από τους επαγγελματίες στο πεδίο, στο Κ. Ρόντος, Ν. Ναγόπουλος και Μ.

Μαραγκουδάκης (επιμ.), *Θεωρητικές και Ερευνητικές Προσεγγίσεις για το Μεταναστευτικό/ Προσφυγικό και την Κοινωνική Ένταξη των Μεταναστών/Προσφύγων*, Μυτιλήνη, Εργαστήριο Κοινωνικής Πληροφορικής, Στατιστικής και Ερευνητικών Υποδομών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, σσ. 249-274.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Adam, F., Föbker, S., Imani, D., Pfaffenbach, C., Weiss, G. and Wiegandt, C. C. (2020), Municipal housing strategies for refugees. Insights from two case studies in Germany, in B. Glorius and J. Doomernik (eds.), *Geographies of Asylum in Europe and the Role of European Localities. IMISCOE Research Series*, Cham, Springer, pp. 201-223.
- Ager, A. and Strang, A. (2004), The experience of integration: a qualitative study of refugee integration in the local communities of Pollokshaws and Islington, *Online Report*, 55/04.
- Becker, J. (2021), Refugees, migration and the tightening borders in the middle east. A perspective from biographical research on the re-figuration of spaces and cross-cultural comparison, *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, Vol. 22, No 2. <https://doi.org/10.17169/fqs-22.2.3598>.
- Doomernik, J. and Bruquetas-Callejo, M. (2016), National Immigration and Integration Policies in Europe Since 1973, in B. Garcés-Mascareñas and R. Penninx (eds.), *Integration Processes and Policies in Europe*, IMISCOE Research Series, Cham, Heidelberg, New York, Dordrecht, London, Springer, pp. 57-76.
- Dubus, N. (2021), Once arrived: A qualitative study of refugees and service providers in the first six months of resettlement, *Journal of Social Work*, Vol. 21, No 4, pp. 774-792.
- Garcés-Mascareñas, B. and Penninx, R. (2016), Introduction: Integration as a three-way process approach?, in B. Garcés-Mascareñas and R. Penninx (eds.), *Integration Processes and Policies in Europe*, IMISCOE Research Series, Cham, Heidelberg, New York, Dordrecht, London, Springer, pp. 1-10.
- Hahn, K., Steinhäuser, J. and Goetz, K. (2020), Equity in health care: a qualitative study with refugees, health care professionals, and administrators in one region in Germany, *BioMed Research International*.
- Ittipong, T., Ayuwat, D. and Chaytawee, S. (2019), A qualitative study on social integration of elderly migrants moving into urban areas, *The International Journal of Interdisciplinary Social and Community Studies*, Vol. 14, No 1, pp. 1-12.
- Khanom, A., Alanazy, W., Couzens, L., Evans, B. A., Fagan, L., Fogarty, R., John, A., Khan, T., Kingston, R. M., Moyo, S., Porter, A., Rhydderch, M., Richardson, G., Rungua, G., Russell, I. and Snooks, H. (2021), Asylum seekers' and refugees' experiences of accessing health care: a qualitative study, *BJGP Open*, Vol. 5, No 6, <https://doi.org/10.3399/BJGPO.2021.0059>.
- Kuru, N. and Ungar, M. (2020), Refugee children's resilience: A qualitative social ecological study of life in a camp, *Journal of Refugee Studies*, Vol. 34, No 4, pp. 4207-4224.
- Lundberg, O. (2020), Defining and implementing social integration: a case study of school leaders' and practitioners' work with newly arrived im/migrant and refugee students, *International Journal of Qualitative Studies on Health and Well-being*, Vol. 15, No 2.
- Mangrio, E., Zdravkovic, S. and Carlson, E. (2018), A qualitative study of refugee families' experiences of the escape and travel from Syria to Sweden, *BMC Res Notes*, Vol. 11, <https://doi.org/10.1186/s13104-018-3702-1>.
- Marcher, A., Kofler, I. and Streifeneder T. P. (2017), Social and labor integration of asylum seekers in rural mountain areas—a qualitative study, *Mountain Research and Development*, Vol 37, No 4, pp. 388-395.
- Mügge, L. and Van der Haar, M. (2016), Who is an immigrant and who requires integration? categorizing in European policies, in B. Garcés-Mascareñas and R. Penninx (eds.), *Integration Processes and Policies in Europe*, IMISCOE Research Series, Cham, Heidelberg, New York, Dordrecht, London, Springer, pp. 77-90.

- Özmete, E., Pak, M. and Duru, S. (2021), Problems and issues concerning social integration of elderly refugees in Turkey, *Journal of Refugee Studies*, Vol. 35, No 1, pp. 93–121.
- Rayes, D. (2021), Faith and Mental Health Help Shape the Integration of Muslim Refugees in Germany, *Migration Policy Institute*.
- Sagbakken, M., Bregård, I. M. and Varvin, S. (2020). The past, the present, and the future: a qualitative study exploring how refugees' experience of time influences their mental health and well-being, *Frontiers in Sociology*, Vol. 5.
- Scholten, P. and Penninx, R. (2016), The multilevel governance of migration and integration, in B. Garcés-Masareñas and R. Penninx (eds.), *Integration Processes and Policies in Europe*, IMISCOE Research Series, Cham, Heidelberg, New York, Dordrecht, London, Springer, pp. 91-108.
- Silverman, D. (2000), *Doing Qualitative Research: A Practical Handbook*, London, Sage.
- Scheibelhofer, E. (2019), Conceptualising the social positioning of refugees' reflections on socio-institutional contexts and agency with a focus on work, *Identities*, Vol. 26, No 3, pp. 289-304.
- Thongsrikate, I., Dusadee A. and Saowalak C. (2019), A qualitative study on social integration of elderly migrants moving into urban areas, *The International Journal of Interdisciplinary Social and Community Studies*, Vol. 14, No 1, pp. 1-12.
- Walther, L., Rayes, D., Amann, J., Flick, U. Ta Thi Minh, T., Hahn, E. and Bajbouj, M. (2021), Mental health and integration: a qualitative study on the struggles of recently arrived refugees in Germany, *Frontiers in Public Health*, Vol. 9.
- Wessendorf, S. and Phillimore, J. (2019), New migrants' social integration, embedding and emplacement in superdiverse contexts, *Sociology*, Vol. 53, No 1, pp. 123–138.

ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΜΕ ΑΝΑΠΗΡΙΑ: ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ – ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ

Νίκος Σαρρής,^α Αμαλία Φραγκίσκου^β

^α Ερευνητής Εθνικού Κέντρου κοινωνικών Ερευνών

^β Ερευνήτρια Εθνικού Κέντρου κοινωνικών Ερευνών

Περίληψη

Στο παρόν άρθρο αναλύονται η προστασία που παρέχει η ελληνική έννομη τάξη και οι πρόσφατες πολιτικές που έχουν χαραχθεί για τη στήριξη γυναικών με αναπηρία. Στον πυρήνα της προσέγγισης της έννοιας της αναπηρίας στην ιστορικότητά της, βρίσκεται η παραδοχή ότι η αναπηρία είναι πολυδιάστατη και επακόλουθο αλληλεπίδρασης μεταξύ μιας ορισμένης κατάστασης ενός ατόμου και των φυσικών, κοινωνικών και συμπεριφορικών φραγμών που συναντά. Οι γυναίκες με αναπηρία αποτελούν ειδική κατηγορία πληθυσμού που εμφανίζει σημαντικές ιδιαιτερότητες και σε αρκετές περιπτώσεις υφίστανται διακρίσεις και περιορισμούς σε διάφορους τομείς της ζωής όχι μόνο λόγω της αναπηρίας τους αλλά λόγω του συνδυασμού της αναπηρίας με το φύλο. Η έμφυλη διάσταση στις υιοθετούμενες πολιτικές προσλαμβάνει επομένως ιδιαίτερη σημασία. Η δεσμευτικότητα της διεθνούς δικαιοταξίας και η κλιμακούμενη ανάπτυξη του αναπηρικού κινήματος είχε ως συνέπεια μια σειρά νομοθετημάτων καθώς και τη χάραξη στοχευμένων πολιτικών για την αναπηρία και την αντιμετώπιση των πολλαπλών διακρίσεων. Ενώ οι πολιτικές και η θέσπιση μέτρων βρίσκεται σε εξέλιξη, επιχειρήθηκε η πρωτογενής διερεύνηση τόσο σε κοινωνικά δρώντες όσο και δημόσια δρώντες με στόχο την καταγραφή της κρίσης και άποψης των άμεσα εμπλεκόμενων ή άμεσα ωφελούμενων σχετικά με όσα έχουν ήδη θεσμιστεί ή δεν έχουν καθόλου προβλεφθεί.

Λέξεις κλειδιά: αναπηρία, έμφυλη διάσταση, δημόσιες πολιτικές, πολλαπλές διακρίσεις.

WOMEN WITH DISABILITIES: PUBLIC POLICIES - RESEARCH FINDINGS

Nikos Sarris,^α Amalia Frangiskou^β

^α Researcher, National Centre for Social Research

^β Researcher, National Centre for Social Research

Abstract

This article develops the protection provided by the Greek legal order and the recent policies that have been developed to support women with disabilities. At the core of the approach to the concept of disability, in its historicity, is the assumption that disability is multidimensional and a

consequence of the interaction between a certain condition of an individual and the physical, social, and behavioral barriers they encounter. Women with disabilities are a special category of the population with significant characteristics, and in many cases they suffer discrimination and restrictions in various areas of life not only because of their disability but also because of the combination of disability and gender. The gender dimension in the policies adopted therefore assumes particular importance. The binding nature of international law and the escalating growth of the disability movement resulted in a series of legislations as well as the development of targeted disability and anti-discrimination policies. While policies and the establishment of measures are ongoing, primary research was attempted both among social actors and public actors to record the views and perceptions of those directly involved or directly benefiting, regarding what has already been instituted or has not been foreseen at all.

Keywords: disability, gender dimension, public policies, multiple discrimination.

Εισαγωγή

Η αναπηρία είναι ένα σύνθετο, πολυδιάστατο φαινόμενο, το οποίο αναμφίβολα, επηρεάζει τη ζωή των ανθρώπων σωρευτικά και σε πολλές διαστάσεις – στην απασχόληση, τη στέγαση, την εκπαίδευση, στη δημιουργία εισοδήματος και πλούτου, την υγεία, τη συμμετοχή στην κοινωνική ζωή, κ.λπ. Επίσης, αλληλοεπιδρά και συνδυάζει άλλες διαστάσεις αποκλεισμού (όπως το φύλο, η «φυλή» ή η ηλικιακή ανισότητα). Οι πρόσφατες επιστημονικές προσεγγίσεις ανέλυσαν κριτικά τη θέση των ανάπηρων ατόμων στην κοινωνία, όπως αυτή έχει προσδιοριστεί ιστορικά, καθώς και τις πολιτικές απέναντί τους, οι οποίες συντελούν στη διαιώνιση του αποκλεισμού τους διαμορφώνοντας έτσι μια νέα θεώρηση της αναπηρίας που αναδεικνύει τα κοινωνικά αίτια της και τη μονομέρεια των κοινωνικών δομών.

Το γεγονός ότι η «αναπηρία» προσδιορίζεται από πολλαπλές οπτικές γωνίες, καθιστά σχεδόν αδύνατη την επίτευξη ενός ενιαίου θεωρητικού ορισμού ή ενός γενικότερα αποδεκτού μοντέλου, μολονότι έχει σαφώς επικρατήσει το κοινωνικό-ανθρωποκεντρικό (Oliver 2009, Κοντιάδης και Μουσμούντη 2014: 14). Στην Ελλάδα ο Ν. 4488/2017¹ ακολουθεί την προσέγγιση της έννοιας της αναπηρίας, όπως έχει οριστεί από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας,² τονίζοντας στην αιτιολογική του έκθεση τον ρόλο του περιβάλλοντος, ως επιβαρυντικού παράγοντα μέσω των εμποδίων του ή ως επιβοηθητικού παράγοντα λόγω των βοηθημάτων που παρέχει και την επιρροή των κοινωνικών αντιλήψεων. Οι δύο κεντρικοί άξονες της Σύμβασης του ΟΗΕ για τα Άτομα με Αναπηρίες του 2007 είναι η «αρχή της αυτονομίας» και ο «σεβασμός στη διαφορετικότητα». Η ελληνική πολιτεία, αφού κύρωσε την Σύμβαση το 2012, νομοθέτησε μηχανισμό για την εξωτερική, ανεξάρτητη παρακολούθηση της εφαρμογής της το 2017 και ανέθεσε την αρμοδιότητα αυτή στον Συνήγορο του Πολίτη, αναγορεύοντάς τον σε «πλαίσιο προαγωγής».³ Το Εθνικό Σχέδιο Δράσης για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία (2020), που ακολουθήθηκε, αποτελεί «οδικό χάρτη» που παρέχει ένα σαφές, συνεκτικό και συστηματικό πλαίσιο δράσης κυρίως για την περίοδο 2020-2023 και καλείται να αντιμετωπίσει παθογένειες. Ωστόσο, όσον αφορά στις γυναίκες με αναπηρία, υπάρχει ανάγκη και εφαρμογής ήδη θεσπισμένων μέτρων αλλά και λήψης πολλών περισσότερων γιατί οι πολλαπλές διακρίσεις που υφίστανται μπορούν να τις οδηγήσουν πιο εύκολα σε κοινωνικό αποκλεισμό.

Στο πλαίσιο καταγραφής και αξιολόγησης πολιτικών στήριξης γυναικών και κοριτσιών με αναπηρία, κατά την εκπόνηση ερευνητικού προγράμματος από το ΕΚΚΕ, λόγω της συνθετότητας του φαινομένου και του πολυδαίδαλου σχεδιασμού πολιτικών, αξιοποιήθηκαν εκθέσεις από αρμόδιες πηγές,⁴ εκθέσεις και παρατηρήσεις εμπειρογνομosύνης⁵ καθώς και έρευνες που αποτελούν σημαντικές δευτερογενείς ερευνητικές πηγές δεδομένων. Ωστόσο κρίναμε σημαντική την επέκταση του ερευνητικού πεδίου με σκοπό την άντληση πρωτογενών εμπειρικών δεδομένων.

Θεσμικό πλαίσιο

Η αναπηρία προσεγγίζεται τόσο ως διακριτή διάσταση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όσο και ως εγκάρσια διάσταση σε οποιοδήποτε γενικό σύστημα μέτρησης της ισότητας. Κεντρικό αίτημα των ιστορικών διεκδικήσεων των κινημάτων των ατόμων με αναπηρία είναι η «πλήρης συμμετοχή και ισότητα».⁶ Η εναρμόνιση του εθνικού θεσμικού πλαισίου με τις πρόνοιες της Σύμβασης του ΟΗΕ για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρίες έχει αποτελέσει επανειλημμένα αντικείμενο πολιτικών πρωτοβουλιών και νομοθετικών παρεμβάσεων. Η σύνταξη του πρώτου Εθνικού Σχεδίου Δράσης για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία, υπήρξε σημαντικό και αναγκαίο βήμα στην κατεύθυνση της υλοποίησης των δεσμεύσεων που έχει αναλάβει η χώρα μας με την υπογραφή και την κύρωση της Διεθνούς Σύμβασης για τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρία.

Ειδικότερα, για τα ζητήματα των γυναικών με αναπηρία, υποκείμενα πολλαπλών διακρίσεων, κρίνεται σημαντική η υπογραφή του Πρωτοκόλλου Συνεργασίας μεταξύ της Ε.Σ.Α.μεΑ. και Γενικής Γραμματείας Δημογραφικής και Οικογενειακής Πολιτικής και Ισότητας των Φύλων (ΓΓΔΟΠΙΦ) το 2021. Το Πρωτόκολλο έχει ως σκοπό την ανάπτυξη ενός κοινού πλαισίου αμοιβαίας δυναμικής συνεργασίας μεταξύ των συμβαλλομένων μερών, στο πλαίσιο των δράσεων της ΓΓΔΟΠΙΦ, όπως έχουν αποτυπωθεί στο Εθνικό Σχέδιο Δράσης για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία και στο Εθνικό Σχέδιο Δράσης για την Ισότητα των Φύλων, με στόχο την προαγωγή της ισότητας και άνευ διακρίσεων συμμετοχής των γυναικών και ιδίως των αναπήρων γυναικών στην κοινωνία. Με τον τρόπο αυτό μετουσιώνεται σε πράξη η συνταγματική επιταγή του άρθρου 21§6 που εγγυάται ότι τα άτομα με αναπηρία έχουν δικαίωμα να απολαμβάνουν μέτρων που εξασφαλίζουν την αυτονομία, την επαγγελματική ένταξη και τη συμμετοχή τους στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας. Η πραγματικότητα είναι ότι το ελληνικό νομικό πλαίσιο διανύει μία μεταβατική φάση. Από τη μία πλευρά το δικαιωματικό μοντέλο της αναπηρίας, όπως ορίζεται στη Σύμβαση του ΟΗΕ, κερδίζει ολοένα και περισσότερο έδαφος, από την άλλη όμως διατηρούνται προσεγγίσεις του ιατρικού μοντέλου αναπηρίας.

Σε αυτό το γενικότερο πλαίσιο εξέλιξης της προσέγγισης της αναπηρίας, οι γυναίκες με αναπηρία αποτελούν ειδική κατηγορία πληθυσμού που εμφανίζει σημαντικές διαφοροποιήσεις σε σχέση με τους ανάπηρους άνδρες γιατί υφίστανται συχνά διακρίσεις και περιορισμούς σε διάφορους τομείς της ζωής, όχι μόνο λόγω της αναπηρίας τους αλλά λόγω του συνδυασμού της αναπηρίας με το φύλο. Ειδική αναφορά για τα άτομα με αναπηρία⁷ γίνεται και στον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων. Η Σύμβαση για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία κάνει ειδική αναφορά στις γυναίκες με αναπηρία στο άρθρο 6, το οποίο έχει οριζόντια εφαρμογή, πέρα από τις ειδικές αναφορές που γίνονται σε επίπεδο συγκεκριμένων ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων σε επιμέρους άρθρα. Η Σύμβαση περιλαμβάνει ρητές αναφορές στις γυναίκες με αναπηρία στα ειδικά δικαιώματα που αφορούν την καταπολέμηση των διακρίσεων, την ευαισθητοποίηση, την προστασία από εκμετάλλευση, βία και κακομεταχείριση, την προστασία της υγείας και την κοινωνική προστασία.

Το άρθρο 6 της Σύμβασης αναγνωρίζει ως πραγματικότητα πως οι γυναίκες και τα κορίτσια με αναπηρία *μπορεί* να είναι θύματα πολλαπλών διακρίσεων αλλά και του συνδυασμού διακρίσεων ή της διασταύρωσης διακρίσεων.⁸ Προβλέπει επίσης ότι όλες οι δράσεις και ενέργειες υλοποίησης της Σύμβασης πρέπει να στοχεύουν στην ανάπτυξη, την εξέλιξη και την ενίσχυση των γυναικών με αναπηρία αφήνοντας στα κράτη τη διακριτική ευχέρεια μόνο ως προς την επιλογή των *κατάλληλων* μέτρων για την επίτευξή τους. Επιπλέον, κατοχυρώνει την υποχρέωση των κρατών για τη λήψη μέτρων για την ανάπτυξη, την πρόοδο και την ενδυνάμωση των γυναικών, αλλά και για την αποτροπή των πολλαπλών διακρίσεων. Η συνεκτίμηση, επομένως, της έμφυλης διάστασης στις δημόσιες πολιτικές για την αναπηρία αποτελεί αναγκαιότητα που πρέπει να λαμβάνεται υπόψη, σε συνδυασμό και με άλλες ιδιότητες ή καταστάσεις που προαναφέρθηκαν και

επιδρούν πολλαπλασιαστικά στην ευαλωτότητα των γυναικών με αναπηρία.

Η Ελλάδα έχει επικυρώσει τη Σύμβαση για την εξάλειψη όλων των μορφών διακρίσεων κατά των γυναικών από το 1983 και επικύρωσε το Προαιρετικό Πρωτόκολλο της Σύμβασης το 2001. Στη Σύμβαση για την εξάλειψη των διακρίσεων δεν περιλαμβάνεται η διάσταση της αναπηρίας και δεν γίνεται ειδική αναφορά για τις διακρίσεις που υφίστανται οι γυναίκες με αναπηρία. Αυτό για πρώτη φορά παρουσιάζεται στη Σύμβαση για τα δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία, στην οποία λαμβάνεται ειδικά υπόψη και η διάσταση του φύλου.

Με την αναθεώρηση του 2001, το Σύνταγμα κινήθηκε στην κατεύθυνση της πραγματικής ισότητας των φύλων. Πέραν από τη διάταξη του άρθρου 4§2 που ορίζει την ισότητα ανδρών και γυναικών, με τη διάταξη του άρθρου 116§2 ορίζει πως «δεν αποτελεί διάκριση λόγω φύλου η λήψη θετικών μέτρων για την προώθηση της ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών. Το Κράτος μεριμνά για την άρση των ανισοτήτων που υφίστανται στην πράξη, ιδίως σε βάρος των γυναικών».

Το 2006 θεσπίστηκε Εθνική Επιτροπή για την Ισότητα μεταξύ Ανδρών και Γυναικών. Αποστολή της, η διαμόρφωση εθνικής στρατηγικής για την ισότητα των δύο φύλων, τη διαμόρφωση αναγκαίων πολιτικών και μέτρων, καθώς και την παρακολούθηση της εφαρμογής τους και την αξιολόγηση των αποτελεσμάτων τους σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο. Έχουν επιπλέον συσταθεί μηχανισμοί για την προώθηση της ισότητας των φύλων.⁹

Ειδικές νομοθετικές ρυθμίσεις που να αφορούν τις γυναίκες με αναπηρία δεν καταγράφονται στην ελληνική έννομη τάξη. Στη σύγχρονη επικαιρότητα, οι πολιτικές για τις γυναίκες με αναπηρία, όπως και εν γένει οι πολιτικές για την αναπηρία, είτε αφορούν συγκεκριμένα στα άτομα με αναπηρία, είτε, ορμώμενες από διαφορετική θεματική, όπως συμβαίνει ως επί το πλείστον, περιλαμβάνουν αναφορές που ενσωματώνουν και τα άτομα με αναπηρίες στην εκάστοτε προβληματική. Η προστασία παρέχεται από τον συνδυασμό ρυθμίσεων είτε για την ισότητα είτε για την αναπηρία. Ο Ν. 4443/2016 για την εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης αποτελεί σήμερα το βασικό θεσμικό οπλοστάσιο κατά των διακρίσεων και το ουσιαστικότερο βήμα πολιτικής στην προστασία ευπαθών ομάδων (Σαρρής, 2021:258). Σκοπός του νόμου είναι η θέσπιση του γενικού πλαισίου ρύθμισης για την καταπολέμηση των διακρίσεων. Επίσης, ο Ν. 3896/2010 καθιερώνει το νομικό πλαίσιο για την εφαρμογή και προώθηση της εφαρμογής της αρχής των ίσων ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών σε θέματα απασχόλησης και εργασίας, ενώ ο Ν. 3796/2009 καθιερώνει το πλαίσιο για την καταπολέμηση των διακρίσεων λόγω φύλου όσον αφορά την πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες και την παροχή αυτών.

Μεθοδολογία

Η αξιολόγηση εξετάζεται ως το τελευταίο στάδιο στον κύκλο της δημόσιας πολιτικής, στην πραγματικότητα όμως αποτελεί μια διαδικασία η οποία μπορεί να λαμβάνει χώρα και στα προηγούμενα στάδια. Κατά την αξιολόγηση ελέγχονται τα αποτελέσματα της πολιτικής τόσο από δημόσιους όσο και από κοινωνικούς δρώντες και τα πορίσματά της μπορεί να οδηγήσουν στον επαναπροσδιορισμό των προβλημάτων και των λύσεων (Λαδή και Νταλάκου 2016: 182- 191). Σύμφωνα με μια εναλλακτική προσέγγιση βαθμιαίας και «από τη βάση» αξιολόγησης θα πρέπει απλώς να συγκεντρώνονται οι απόψεις όλων των ενδιαφερομένων που επηρεάζονται από την εκάστοτε πολιτική. Τα συμπεράσματα θα έχουν ποιοτικά χαρακτηριστικά και δεν θα καταλήγουν σε καταιγισμό από στατιστικές (Hague and Harrop 2011: 661). Έτσι λοιπόν, πέραν της αξιοποίησης δευτερογενών πηγών -όπως έκθεση αποτίμησης ΕΣΔ 2021, εκθέσεις Συνηγόρου του Πολίτη, εκθέσεις και παρατηρήσεις εμπειρογνωμοσύνης, καθώς και άλλες έρευνες-, επιχειρήθηκε μια πρώτη

ποιοτική προσέγγιση με στόχο την καταγραφή της κρίσης και άποψης των άμεσα εμπλεκόμενων ή άμεσα ωφελούμενων σχετικά με όσα έχουν ήδη θεσμιστεί ή δεν έχουν καθόλου προβλεφθεί. Από τις μεθόδους αξιολόγησης που αναφέρονται βιβλιογραφικά (πειραματικά μοντέλα, ποιοτική αξιολόγηση, οικονομική αξιολόγηση, μέτρηση επίδοσης), οι ποιοτικές προσεγγίσεις όπως ημιδομημένες ή αδόμητες συνεντεύξεις και οι συζητήσεις με την ομάδα- στόχο είναι πιο ανοικτές από τις ποσοτικές μεθόδους και πιο αξιόπιστες για την συλλογή και την ανάλυση δεδομένων που δεν αναπαρίστανται αριθμητικά. Είναι ολιστική η προσέγγιση, καθώς λαμβάνουν υπόψη διαφορετικές οπτικές γωνίες των εξεταζόμενων μέτρων πολιτικής και των επιδράσεών τους στα ενδιαφερόμενα μέρη (Λαδής και Νταλάκου 2016: 187-191).

Με αυτές τις θεωρητικές παραδοχές, πραγματοποιήθηκαν συνεντεύξεις (πιλοτικές και μη) με εμπλεκόμενα άτομα και ομάδες εστιασμένης συζήτησης. Συγκεκριμένα, οργανώθηκαν και πραγματοποιήθηκαν δύο ομάδες εστιασμένης συζήτησης: μία με συμμετέχουσες κοινωνικά δρώντες (ομάδα- στόχος κοινωνία πολιτών -και ακτιβίστριες ΑΜΕΑ) και μία ομάδα εστιασμένης συζήτησης με συμμετέχοντες δημόσια δρώντες. Η κριτική τους προσέγγιση ήταν εποπτική τόσο σε επιστημονικό όσο και σε επίπεδο εφαρμογής, είτε με βιωματική γνώση των ιδιαίτερων αναγκών (πρώτη ομάδα) ή των δυσλειτουργιών εφαρμογής στην πράξη (δεύτερη ομάδα). Η επεξεργασία του πρωτογενούς υλικού, η διασταύρωση θέσεων, πληροφοριών και επιχειρημάτων των συνομιλητών, οδήγησε σε συμπεράσματα, υποδείξεις βελτίωσης και προτάσεις εντοπίζοντας κρίσιμα σημεία που συνοπτικά παρουσιάζονται στη συνέχεια.

Ερευνητικά ευρήματα

Βασική και κοινή διαπίστωση όλων των ενδιαφερομένων μερών είναι ότι, παρά την πληθώρα των νομοθετημάτων κατά την τελευταία δεκαετία, εντοπίζονται πολλά προβλήματα. Οι συνεντεύξεις με πρόσωπα αρμόδιων φορέων και εμπειρογνομόνων επιβεβαιώνουν ότι οι εστιασμένες πολιτικές για τις γυναίκες με αναπηρία είναι η εξαίρεση και ότι γενικά, δεν υπάρχουν δράσεις συγκεκριμένες για γυναίκες με αναπηρία.

Από την κύρωση της Σύμβασης του ΟΗΕ για τα δικαιώματα των αναπήρων το 2012, αλλά ιδίως μετά τις συστάσεις που έγιναν από την Επιτροπή του ΟΗΕ το 2019 κωδικοποιήθηκαν κατά κάποιο τρόπο οι δράσεις που θα πρέπει να υλοποιηθούν άμεσα στο εθνικό σχέδιο δράσης. Οι πολιτικές που έχουν χαραχθεί και οι πρωτοβουλίες που έχουν αναληφθεί και στο πλαίσιο του εθνικού σχεδίου δράσης δεν επικεντρώνονται αποκλειστικά στις γυναίκες με αναπηρία, αλλά στο σύνολο των αναπήρων. Υπάρχει δυσκολία συγκέντρωσης στατιστικών για τις ομάδες - στόχους στις οποίες απευθύνονται οι επιμέρους πολιτικές, ιδιαίτερα δε όταν το ζητούμενο είναι στοχευόμενα στατιστικά στοιχεία. Η απουσία ολοκληρωμένου συστήματος συλλογής στατιστικών δεδομένων δυσχεραίνει τον σχεδιασμό και την εφαρμογή πολιτικών για την αναπηρία και ιδίως των γυναικών. Στην κατηγορία του πληθυσμού που είναι πρόσφυγες και άτομα με αναπηρία -συνεπώς δέχονται πολλαπλή διάκριση- δεν υπάρχει η διάσταση του φύλου.

Υποδείχθηκαν επίσης επιμέρους ελλείψεις και παραλείψεις: Στα περιστατικά έμφυλης ή ενδοοικογενειακής βίας που καταγγέλλονται στην αστυνομία, δεν καταγράφεται εάν το άτομο που έχει υποστεί αυτή την βία είχε κάποια αναπηρία ή όχι. Δεν υπάρχει ως ξεχωριστή κατηγορία γυναίκα με αναπηρία, αλλά συμπεριλαμβάνεται με όλα τα υπόλοιπα στοιχεία. Η μη καταγραφή περιστατικών που αφορούν γυναίκες με αναπηρία καθιστά δύσκολη την ανίχνευση του προβλήματος και την ουσιαστική επέμβαση. *«Το ότι δεν υπάρχει μία περίπτωση καταγεγραμμένη, ακούσιας στέρωσης σε μια νεαρή κοπέλα με νοητική αναπηρία, από το οικογενειακό της περιβάλλον, αυτό δεν σημαίνει ότι δεν γίνεται, αυτό σημαίνει ότι κάτι θα πρέπει να μας προβληματίσει για το πως μπορούμε να ανιχνεύουμε αυτές τις περιπτώσεις».*

Υπάρχει έλλειμμα ενημέρωσης για τα δικαιώματα των γυναικών με αναπηρία και τις υπηρεσίες και τις παροχές που τους προσφέρονται. Υπάρχουν μέσα, τα οποία μπορεί κανείς να μην τα γνωρίζει και πρέπει να γίνουν ευρύτερα γνωστά με ενημέρωση των φορέων για συγκεκριμένες δράσεις. Το ζήτημα της πρόσβασης στην πληροφορία και στην επικοινωνία είναι εξαιρετικά σημαντικό για τις γυναίκες και κορίτσια με αναπηρία. *«Αν μία γυναίκα κωφή μπορεί να επικοινωνήσει μέσω ενός διερμηνέα της νοηματικής γλώσσα, μία γυναίκα με νοητική αναπηρία ή με αυτισμό δεν μπορεί να επικοινωνήσει παρά μόνο εάν όλα είναι σε μία απλοποιημένη μορφή επικοινωνίας. Ενδεχομένως οπτικοποιημένη ή με πιο απλό τρόπο»*. Δηλαδή ανάλογα με την κατηγορία της αναπηρίας, θα πρέπει να υπάρχουν και τα κατάλληλα «εργαλεία» προκειμένου να μεταφέρεται η πληροφορία.

Για τα ζητήματα της προσβασιμότητας υπάρχει κινητικότητα ώστε να δημιουργηθούν πιο προσβάσιμες και πιο φιλικές πόλεις προς τα άτομα με αναπηρία. Όσον αφορά την υλοποίηση των δημόσιων πολιτικών εκφράστηκαν κυρίως ζητήματα έλλειψης ή ανεπάρκειας συντονισμού για την υλοποίησή τους. Πιο συγκεκριμένα, επισημάνθηκε το ζήτημα των καθυστερήσεων στην τήρηση των χρονοδιαγραμμάτων, τις συνέργειες που απαιτούνται και τις δυσκολίες του συντονισμού, ειδικά όταν είναι πολλοί εμπλεκόμενοι, ή υπηρεσίες που δεν εποπτεύονται από το ίδιο υπουργείο ή για σχέδια δράσης για την αναπηρία τα οποία είναι οριζόντια. Το ζήτημα της χρηματοδότησης είναι επίσης σοβαρό πρόβλημα παρά τις προσπάθειες εύρεσης πόρων και μέσω του κρατικού προϋπολογισμού και μέσω των ταμείων της Ευρωπαϊκής Ένωσης και ιδίως του ταμείου ανάκαμψης.

Στο στάδιο της υλοποίησης υπάρχει έλλειψη σαφούς πλαισίου καθηκόντων και συνεργειών μεταξύ κεντρικού σχεδιασμού και περιφερειακού επιπέδου. Υπάρχει έλλειψη σύνδεσης και ενδυνάμωσης των τοπικών φορέων, είτε αρχών, είτε οργανώσεων ή υπηρεσιών, που υποστηρίζουν άμεσα ανθρώπους με αναπηρία. Ο κατακερματισμός επιτείνεται με την έλλειψη σύνδεσης του κεντρικού σχεδιασμού με την περιφέρεια.

Στο ζήτημα της κακοποίησης γυναικών, απαιτείται η ύπαρξη πρωτοκόλλου, το οποίο θα δίνει κατευθύνσεις στους επαγγελματίες υγείας και στις κοινωνικές υπηρεσίες και στους θεράποντες γιατρούς, στις μονάδες ψυχικής υγείας των νοσοκομείων ή τις πρωτοβάθμιες μονάδες υγείας για πώς θα αντιμετωπίζονται οι γυναίκες οι οποίες είναι θύματα βίας. *«Αν δημιουργηθεί αυτό το πλαίσιο πρέπει να γίνει εξειδίκευση ώστε να αντιμετωπίζονται επαρκώς και οι γυναίκες με αναπηρία, που είναι θύματα έμφυλης βίας. Πολύ περισσότερο όταν οι γυναίκες με αναπηρία αντιμετωπίζουν και προβλήματα ψυχικής υγείας ή προβλήματα νοητικής αναπηρίας»*. Χρειάζεται εκπαίδευση όσων ασχολούνται, και κυρίως των επαγγελματιών, με τη συμβουλευτική και την υποστήριξη των γυναικών που έχουν κακοποιηθεί. Θα πρέπει να ληφθούν υπόψη στην άσκηση οποιασδήποτε πολιτικής όλες αυτές οι παράμετροι των πολλαπλών διακρίσεων, που ουσιαστικά μεγεθύνουν το χάσμα, τη διαφορά από έναν οποιοδήποτε πολίτη σε σχέση με τις γυναίκες με αναπηρία.

Ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε η εστιασμένη συζήτηση των κοινωνικά δρώντων που είναι μάλιστα οι άμεσα δυνάμει ωφελούμενες των πολιτικών στήριξης. Η σύνθεση της εξαμελούς ομάδας ήταν γυναίκες με αναπηρία ενταγμένες σε συλλογικότητα, καθώς και γυναίκες που έχουν επιστημονική συνάφεια με την έμφυλη προσέγγιση της αναπηρίας, οι οποίες κάλυπταν το ηλικιακό φάσμα από 35 έως 65 ετών.

Σε μια γενική συνοπτική περιγραφή, η συζήτηση και η μεταξύ τους ανταλλαγή απόψεων και εκτιμήσεων, υπήρξε γόνιμη και πλούσια σε περιεχόμενο. Η κριτική τους προσέγγιση ήταν εποπτική τόσο σε επιστημονικό όσο και σε επίπεδο εφαρμογής, με γνώση των ιδιαίτερων αναγκών που δημιουργεί η κάθε είδους βλάβη, η δε διάθεσή τους απέπνεε μαχητικότητα, άλλωστε συχνά αναφέρονταν στο αναπηρικό κίνημα. Η αρχική τοποθέτησή τους υπήρξε ομόφωνη και ξεκάθαρη: *«τίποτα δεν έχει αλλάξει για τις γυναίκες»*. Αν και αναγνωρίστηκε το 2012 ως χρονιά ορόσημο για την αναπηρία, ωστόσο από την αρχή της συζήτησης τονίστηκε πως *«ό,τι ίσχυε το 2010 ισχύει ακόμα. Δεν έχει αλλάξει τίποτα... υπάρχει διαρκώς διαχωρισμός, κατακερματισμός και κάποια επιμέρους μέτρα δεν έχουν*

πάρει υπόψη τους την διάσταση του φύλου... Δεν έχει αλλάξει, ούτε στην εκπαίδευση, ούτε στην εργασία, ούτε στην καθημερινότητα μας. Αυτό είναι δεδομένο. Έχουμε στοιχεία ας πούμε που μας διαχωρίζουν αρνητικά, όχι θετικά».

Γενικά συμφώνησαν ότι δεν εντάσσεται η αναπηρική πολιτική στα σχέδια νόμου ούτε όμως υπήρξε η έμφυλη διάσταση της αναπηρίας στους στόχους του παραδοσιακού φεμινιστικού κινήματος, το οποίο εντούτοις έχει πετύχει τους δικούς του στόχους. Ο σχεδιασμός δράσεων δεν έλαβε υπόψη τις γυναίκες με αναπηρία ούτε τα προβλήματά τους ανάλογα με το είδος της αναπηρίας αλλά και την ηλικία στην οποία βρίσκεται η κάθε γυναίκα. Υπήρξε δηλαδή μια πρόχειρη προσέγγιση «...έχουν γραφτεί για να γραφτούνε», που στην πράξη δεν έχει κανένα αποτέλεσμα.

Επιπλέον, αναδείχθηκε και η γεωγραφική διάσταση. Τονίστηκε η διαφορά ανάλογα με το αν οι γυναίκες με αναπηρία ζουν στην πρωτεύουσα ή στην περιφέρεια (πολύ χειρότερα στα νησιά). *«Εκεί τα πράγματα είναι τριτοκοσμικά, δεν υπάρχει τίποτα σε σχέση με την Περιφέρεια, τον Δήμο και τα λοιπά. Είναι απλά όραμα... Αλλά η βασική ιδέα είναι ότι έρχεται η αναπηρία, αν δεν είναι εκ γενετής, σε ένα άτομο και προσπαθεί να εφεύρει τον τροχό».* Όλη η συζήτηση και τα θέματα που θίχθηκαν, προσεγγίστηκαν υπό το πρίσμα της γενικότερης πρόσληψης της αναπηρίας, η οποία εύστοχα ονομάστηκε ως «μισαναπηρισμός»: *«Ζούμε σε έναν μισαναπηρικό κόσμο που δεν μας συμπεριλαμβάνει»... «Γενικά δε μας βλέπουν ως γυναίκες αλλά ως άφυλα όντα...».*

Τα προβλήματα που υποδεικνύονται, εντοπίζονται σε πολλά επίπεδα. Κατ' αρχάς σε επίπεδο νομικής προστασίας: Πολυνομία και χαοτική νομοθεσία σε συνδυασμό με την έλλειψη οργανωμένης ενημέρωσης, συντελούν σε ένα σοβαρότατο και καθημερινό πρόβλημα για την γυναίκα με αναπηρία, που διογκώνεται όταν προκύπτουν και άλλες διακρίσεις. Η ελλιπής νομική υποστήριξη εντοπίζεται στη μη ενσωμάτωση της διάστασης του φύλου στις πολιτικές, στη μη τήρηση των νόμων ή στην αποσπασματική παρακολούθηση της εφαρμογής τους, στην ύπαρξη νομοθεσίας που αφήνει την εφαρμογή στη διακριτική ευχέρεια των αρμοδίων και, τέλος, στη χαοτική νομοθεσία.

Η μη ενσωμάτωση της διάστασης του φύλου στις πολιτικές είναι γεγονός. Η έμφυλη διάσταση της αναπηρίας εμπεριέχει και ένα ακόμη θέμα, αυτό της μητρότητας. Η προσέγγιση της σχέσης αναπηρίας και μητρότητας δεν προσδιορίζεται μόνο από την έλλειψη υποστήριξης και βοήθειας των μητέρων με αναπηρία. Οι συνομιλήτριες αναδεικνύουν την μισαναπηρική στάση και την εντοπίζουν στη γενικότερη σπουδή της κοινωνίας, αλλά και της ίδιας της ιατρικής:

«Μια γυναίκα η οποία πηγαίνει και κάνει προγεννητικό έλεγχο έτσι; Και στον προγεννητικό έλεγχο υπάρχει το σύνδρομο down, βλέπουμε το παιδί με σύνδρομο down, θα έχει σύνδρομο down. Οι περισσότεροι γιατροί το λένε και έχουν βρει μια διαδικασία έτσι ώστε να μην συνεχίζεται η κύηση τις περισσότερες φορές. Αυτό γιατί να συμβαίνει; Γιατί αυτόματα καταδικάζουμε ένα παιδί που θα γεννηθεί με σύνδρομο down; Ότι τι θα φέρει δυστυχία; Ότι τι είναι; Ξέρω 'γω η καταστροφή του κόσμου; Πόσο παιδιά γεννιούνται και μπορεί να προκύψει μετά πρόβλημα ή κάποια βλάβη;».

Η διαπίστωση αυτή όμως συμπληρώνεται με τον προβληματισμό τους λόγω της βιωματικής παραδοχής της δυσκολίας. *«...δεν υπάρχουν δομές, δεν υπάρχουν... εννοώντας, ότι δεν υπάρχει συμπερίληψη όχι ξεχωριστές δομές, για να βάλουμε το παιδί στο ίδρυμα έτσι; Εννοείται αυτό το πράγμα. Δεν υπάρχει συμπερίληψη. Όταν όλοι θα κοιτάνε το παιδί και την οικογένεια και θα τη θεωρούνε δυστυχισμένη; Όταν δεν θα υπάρχει μια στήριξη σε περίπτωση που χρειαστεί έτσι; όταν δεν υπάρχει οικονομική ενίσχυση όταν χρειάζεται; Δηλαδή ουσιαστικά μπαίνουνε πραγματικά στην άγνωστη χώρα... Η αναπηρία είναι μια άγνωστη χώρα. Δεν ξέρεις που μπαίνεις, που πάζ, δεν ξέρεις τι θα αντιμετωπίσεις».*

Δεν υπάρχει λένε υποστήριξη της μητρότητας γενικά στη χώρα μας. Πόσο μάλλον στην περίπτωση αναπηρίας και μητρότητας όπου η υποστήριξη πρέπει να είναι διαρκής

ειδάλλως επαφίεται στη γονεϊκή βοήθεια ή στην πιθανώς ανθηρή οικονομική κατάσταση της οικογένειας. Μισαναπηρικές πρακτικές εντοπίστηκαν και στον τομέα των επαγγελματιών υγείας, στην τυποποίηση της αναπαραγωγικής διαδικασίας. Πολλές γυναίκες βίωσαν μισαναπηρισμό στην προσπάθειά τους και στη μετάβασή τους προς τη μητρότητα από τους επαγγελματίες υγείας δηλαδή, όσον αφορά τη γενική αναισθησία και την καισαρική γιατί θεωρήθηκε εξαρχής δεδομένη.

Γενικά επισημάνθηκε ότι υπάρχει πρόβλημα σχετικά με την πρόσβαση στην ιατρική πληροφορία. Η συνήθης ιατρική αντιμετώπιση στις γυναίκες και τα κορίτσια με αναπηρία είναι ωσάν να είναι άφυλες, αόρατες, παιδιά. Ένα ακόμη επιζήμιο για τις ίδιες, ενδεικτικό για την αδιαφορία της πολιτείας για τις ανάπηρες γυναίκες, είναι ο έμμεσος αποκλεισμός από ιατρικές εξετάσεις (για παράδειγμα μια γυναίκα σε αμαξίδιο δεν μπορεί να κάνει μαστογραφία ή δεν υπάρχει ειδικό κάθισμα για το τεστ παπ). Στη συνέχεια, ανέφεραν ιατρικές πράξεις χωρίς συναίνεση ή με τεχνητή συναίνεση (επίκληση κινδύνου ζωής της γυναίκας) προκειμένου να εμποδιστεί η περαιτέρω μητρότητα στις γυναίκες με αναπηρία, όπως για παράδειγμα αυθαίρετη απολίνωση σαλπίγγων. Αναφέρθηκε ότι αυτό είναι γενικευμένη πρακτική που καταγγέλλει διεθνώς το αναπηρικό κίνημα. Έτσι, εκτός από την εξασφάλιση της προστασίας της υγείας των γυναικών με αναπηρία, το αίτημά τους είναι να υπάρχει ένας σχεδιασμός πολιτικής για τις ανάπηρες μητέρες που να τις προστατεύει από αυθαιρέσεις, αυθεντίες και προσβολές και να τις υποστηρίζει αναγνωρίζοντας το φύλο τους και την επιθυμία ή δυνατότητά τους για την μητρότητα.

Ένα άλλο σοβαρό ζήτημα είναι ότι η αναπηρία δεν καταγράφεται, γεγονός που εντοπίζεται γενικά, αλλά και ειδικά όσον αφορά την κακοποίηση των γυναικών καθώς ακόμα δεν υπάρχει στατιστική για το πόσες κακοποιημένες γυναίκες είναι ανάπηρες. Μια ακόμη διάσταση είναι ότι οι επιτροπές στις οποίες απευθύνονται οι ανάπηροι/ες θα έπρεπε να μην εστιάζουν μόνο στην βλάβη αλλά να συνυπολογίζεται και η κοινωνική διάσταση: «... ότι κάποιος μπορεί να είναι μητέρα, μπορεί να είναι φοιτήτρια, μπορεί να είναι εργαζόμενη, οπότε αυτό αυτόματα διαφοροποιεί και τις ανάγκες». Σχετικά με τον προσωπικό βοηθό, τονίστηκε ότι η βοήθεια στο σπίτι θα πρέπει να συμπεριλάβει τη διάσταση του φύλου και το επίδομα να μην το παίρνει άτομο της οικογένειας, γιατί αυτό μπορεί να αυξήσει την εξάρτηση.

Συνοψίζοντας τα κύρια σημεία της ανταλλαγής απόψεων και γόνιμων προβληματισμών των συνομιλητριών, θα λέγαμε ότι χρειάζονται γενικά μέτρα αντιμετώπισης/βελτίωσης του μισαναπηρικού περιβάλλοντος που να προβλέπουν την παροχή προστασίας από αυθαιρέσεις, αυθεντίες και προσβολές και να υποστηρίζουν τις γυναίκες αναγνωρίζοντας το φύλο τους και την επιθυμία ή δυνατότητά τους για μητρότητα. Χρειάζονται μέτρα εξασφάλισης της κατάλληλης ιατρικής φροντίδας για όλες τις μορφές αναπηρίας, μέτρα προστασίας, υποστήριξης και βοήθειας της μητρότητας και μέτρα αποφυγής ιατρικών πρακτικών παρεμποδισμού της. Βασικό σημείο είναι το χάος της νομοθεσίας για τους ανάπηρους και ο έλεγχος της εφαρμογής των νόμων που ήδη έχουν ψηφιστεί αλλά δεν ισχύουν, καθώς και οργάνωση της σχετικής ενημέρωσης μέσω ενός ενιαίου κόμβου πληροφόρησης. Απαραίτητη επίσης κρίνεται η θέσπιση της συμμετοχής γυναικών με αναπηρία στις διαβουλεύσεις, σε κάθε νομοπαρασκευαστική επιτροπή καθώς και η υποχρεωτικότητα ύπαρξης έκθεσης προσβασιμότητας για κάθε νομοσχέδιο που ψηφίζεται. Ο ακτιβισμός και η ένωση των «φωνών» των γυναικών με αναπηρία είναι μονόδρομος για την ορατότητά τους και τη συμπερίληψη.

Συμπεράσματα

Το ελληνικό νομικό πλαίσιο διανύει μία μεταβατική φάση. Από τη μία πλευρά το δικαιοματικό μοντέλο της αναπηρίας, όπως ορίζεται στη Σύμβαση του ΟΗΕ, αποκτά ολοένα και περισσότερο έδαφος, από την άλλη συνεχίζει να επικρατεί το ιατρικό μοντέλο προσέγγι-

σης της αναπηρίας. Τα ζητήματα των γυναικών με αναπηρία ήταν σχεδόν εκτός ατζέντας της πολιτικής ισότητας του κράτους και εκτός ατζέντας των γυναικείων οργανώσεων. Τα θέματα που πρέπει να επιλυθούν είναι πολλά και αφορούν τόσο σε παθογένειες, αγκυλώσεις και δυσλειτουργίες του κράτους όσο και σε κοινωνικές προσλήψεις και προκαταλήψεις. Η συνέργεια όλων των δρώντων είναι απαραίτητη για την υπέρβαση του «μισαναπηρικού κόσμου» και ιδίως των γυναικών που είναι θύματα πολλαπλών διακρίσεων.

Σημειώσεις

1. Το άρθρο 60 του Ν. 4488/2017 ορίζει «Άτομα με Αναπηρίες (ΑμεΑ)» νοούνται τα άτομα με μακροχρόνιες σωματικές, ψυχικές, διανοητικές ή αισθητηριακές δυσχέρειες, οι οποίες σε αλληλεπίδραση με διάφορα εμπόδια, ιδίως θεσμικά, περιβαλλοντικά ή εμπόδια κοινωνικής συμπεριφοράς, δύναται να παρεμποδίσουν την πλήρη και αποτελεσματική συμμετοχή των ατόμων αυτών στην κοινωνία σε ίση βάση με τους άλλους». Ο ορισμός που δίνεται στον Ν. 4488/2017 υιοθετεί οριστικά την θεσμοθέτηση της ανθρωποκεντρικής προσέγγισης.

2. Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας και την Παγκόσμια Τράπεζα στο World Report on Disability to 2011 (World Health Organization & The World Bank, 2011) η αναπηρία ορίζεται ως «το αποτέλεσμα οργανικών ή περιβαλλοντικών αιτιών, που δημιουργούν ένα σύνολο εμποδίων σε σημαντικές περιοχές της ζωής αυτών, όπως η αυτοεξυπηρέτηση, η απασχόληση, η εκπαίδευση, η ψυχαγωγία και η γενικότερη κοινωνική συμμετοχή» και τα άτομα αυτά «έχουν λειτουργικές ελλείψεις ή μειονεξίες που οφείλονται σε σωματικές, ψυχικές ή διανοητικές βλάβες, οι οποίες περιορίζουν ή αποκλείουν την εκτέλεση μιας δραστηριότητας ή λειτουργίας που θεωρείται φυσιολογική για έναν κοινό άνθρωπο».

3. Η αρμοδιότητα του Συνηγόρου του Πολίτη ως πλαίσιο προαγωγής της Σύμβασης του ΟΗΕ για τα άτομα με αναπηρία αναφέρεται στο Άρθρο 72 ν. 4488/2017.

4. Ενδεικτικά αναφέρονται οι εκθέσεις του Συνηγόρου του Πολίτη το 2019 και η ειδική έκθεση του 2020 καθώς και εκθέσεις της Ε.Σ.Α.μεΑ.

5. Έκθεση ANED The Academic Network of European Disability Experts <https://www.disability-europe.net/country/greece>.

6. «Το δικαίωμα κάθε ατόμου με αναπηρία να συμμετέχει στην κοινωνική ζωή της κοινότητας στην οποία ζει και να απολαμβάνει συνθήκες διαβίωσης ίσες με αυτές των άλλων πολιτών, συμπεριλαμβανομένης μιας ίσης αναλογίας στη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου που προκύπτει από την κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη». (Disabled Peoples International, 'Constitution of Disabled Peoples' International') <http://www.dpi.org/document/documents-of-reference/dpi-constitutionen.pdf>

7. Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης στο άρθρο 26 υπογραμμίζει πως, για την επίτευξη της ισότητας μεταξύ ανθρώπων με και χωρίς αναπηρία, πρέπει ουσιαστικά το δικαίωμα για τη μη διακριτή μεταχείριση λόγω αναπηρίας να συμπληρωθεί και να ενισχυθεί από το δικαίωμα ανάληψης μέτρων, που να διασφαλίζουν την ένταξη και τη συμμετοχή των ατόμων αυτών στις φυσιολογικές δραστηριότητες της κοινωνικής ζωής.

8. Ο όρος πολλαπλές διακρίσεις εμπεριέχει δύο διακριτές περιπτώσεις δυσμενούς διακριτικής μεταχείρισης: τις επιπρόσθετες ή σωρευτικές διακρίσεις και τις διαπλεκόμενες ή διασταυρούμενες διακρίσεις (Makkonen, 2002 : 9).

9. Ενδεικτικά: 1. Διυπουργική Επιτροπή για την Ισότητα των Φύλων 2.Ειδική Μόνιμη Κοινωνοβουλευτική Επιτροπή Ισότητας, Νεολαίας και Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και Υποεπιτροπή για τα θέματα των ατόμων με αναπηρία.3 Κύκλος Ισότητας των Φύλων στον Συνήγορο του Πολίτη από το 2008.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Ε.Σ.Α.μεΑ. (2019), *Γυναίκες και αναπηρία: Πολλαπλές ταυτότητες, πολλαπλές προκλήσεις*, Αθήνα.

- Κοντιάδης, Ξ. και Μουσμίουτη, Μ., (2014), *Σύνοψη της μελέτης συμβατότητας της ελληνικής νομοθεσίας με την διεθνή σύμβαση για τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρία*, Αθήνα, Εθνική Συνομοσπονδία Ατόμων με Αναπηρία (Ε.Σ.Α.με.Α).
- Λαδής, Στ. και Νταλάκου, Β. (2016), *Ανάλυση δημόσιας πολιτικής*, Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση.
- Hague, R. and Harrop, M. (2011), *Συγκριτική πολιτική και διακυβέρνηση*, Αθήνα, εκδόσεις Κριτική.
- Σαρρής, Ν. (2021), Η καταπολέμηση των πολλαπλών διακρίσεων στην Ελλάδα: αξιολόγηση του θεσμικού πλαισίου μέσω των ερευνητικών αποτελεσμάτων, στο Χ. Βαρουξή, Μ. Κακεπάκη, Ν. Σαρρής, Α. Τραμουντάνης, Χ. Τσέκερης (επιμ.) *Το πολιτικό Πορτραίτο της Ελλάδας II. Διακυβεύματα και Προκλήσεις*, Αθήνα, ΕΚΚΕ- Εθνικό Τυπογραφείο .
- Συνήγορος του Πολίτη (2019), Έκθεση του Συνηγόρου του Πολίτη (αρ.72 ν. 4488/2017) για την εφαρμογή της Σύμβασης του ΟΗΕ για τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρία. https://www.synigoros.gr/resources/ohe_el--2.pdf.
- Συνήγορος του Πολίτη (2020), Ειδική Έκθεση 2020: Δικαιώματα των ατόμων με αναπηρία. <https://www.synigoros.gr/?i=equality.el.reports.835894>
- Υπουργός Επικρατείας, Γεραπετρίτης Γ. (2021), Ετήσια Έκθεση πορείας υλοποίησης του Εθνικού Σχεδίου Δράσης για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία. https://nevronas.gr/wpcontent/uploads/2021/12/EKTHESI_GIA_ETHNIKO_SXEDIO_DRASIS_df47dfdf73.pdf
- Υπουργός Επικρατείας -Συντονιστικός Μηχανισμός (2020), Εθνικό Σχέδιο Δράσης για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία (ΕΣΔ). <https://primeminister.gr/wp-content/uploads/2020/12/2020-ethniko-sxedio-drasis-amea.pdf>
- Υπουργείο Επικρατείας (2020). Εθνικό Σχέδιο Δράσης για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία.

Ξενογλωσση βιβλιογραφία

- ANED, The Academic Network of European Disability Experts <https://www.disability-europe.net/country/greece>.
- Oliver, M. (1996), *Understanding disability: From theory to practice*, Basingstoke, Macmillan.

Η ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΑΝΤΙΣΤΑΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΙΣΟΤΗΤΑΣ: ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΜΦΥΛΗ ΒΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Ισμήνη Σιούλα-Γεωργουλέα ^α

^α Κοινωνιολόγος στο Παρατηρητήριο Ισότητας των Φύλων της Γενικής Γραμματείας Δημογραφικής και Οικογενειακής Πολιτικής και Ισότητας των Φύλων του Υπουργείου Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων, απόφοιτη του ΔΠΜΣ «Φύλο, Κοινωνία, Πολιτική» του Παντείου Πανεπιστημίου

Περίληψη

Η μελέτη των αντιστάσεων που αρθρώνονται στην εφαρμογή πολιτικών ισότητας συνιστά ένα σχετικά νέο πεδίο έρευνας, ενώ η σημασία της εννοιολόγησης της έμφυλης ισότητας στις σχεδιαζόμενες πολιτικές, η διάγνωση και η διαμόρφωση του νοηματικού πλαισίου, είναι κεντρικής σημασίας για την ενίσχυση ή την αποδυνάμωσή της. Η έννοια της αντίστασης αντλείται από το έργο του Foucault και αντιμετωπίζεται ως εγγενές στοιχείο των σχέσεων εξουσίας. Στο επίκεντρο της έρευνας που παρουσιάζεται βρίσκονται οι αντιστάσεις που παρατηρούνται στην προσπάθεια εφαρμογής πολιτικών ισότητας, στις περιπτώσεις δηλαδή που ένα τμήμα του κράτους επιδιώκει να εφαρμόσει μια προοδευτική πολιτική με στόχο την αντιμετώπιση των έμφυλων ανισοτήτων και κάποια άλλα τμήματα του κράτους ή της κοινωνίας αντιστέκονται σε αυτή την εφαρμογή. Πιο συγκεκριμένα, μέσα από το παράδειγμα της συλλογής στατιστικών δεδομένων για το φαινόμενο της έμφυλης βίας στην Ελλάδα, θα αναπτυχθούν οι συγκεκριμένες αντιστάσεις που ανέκυψαν μέσα από ποιοτική έρευνα που διενεργήθηκε την Άνοιξη του 2022 στο πλαίσιο του ΔΠΜΣ «Φύλο, Κοινωνία, Πολιτική» του Παντείου Πανεπιστημίου.

Λέξεις κλειδιά: έμφυλη βία, σχέσεις εξουσίας, αντιστάσεις, πολιτικές ισότητας, στατιστικά δεδομένα

THE STUDY OF RESISTANCES TO GENDER EQUALITY POLICIES: THE EXAMPLE OF GENDER-BASED VIOLENCE STATISTICAL DATA IN GREECE

Ismini Sioula-Georgoulea^α

^α Sociologist at the Observatory for Gender Equality of the General Secretariat for Demography and Family Policy and Gender Equality of the Ministry of Labor and Social Affairs, graduate of the interdepartmental postgraduate programme "Gender, Society, Politics" of Panteion University

Abstract

The study of resistances articulated in the implementation of gender equality policies constitutes a relatively new field of research, while the importance of the conceptualization of gender equality in the planned policies, the diagnosis and the formation of the conceptual framing is of central importance for the strengthening or weakening of gender equality. The concept of resistance is drawn from the work of Foucault and is treated as inherent to power relations. At the heart of the research presented are the resistances observed in the attempt to implement gender equality policies, that is, in cases where a part of the state seeks to implement a progressive policy aimed at tackling gender inequalities and some other parts of the state or society resist this implementation. More specifically, through the example of the collection of statistical data on the phenomenon of gender-based violence in Greece, the focus will be on the specific resistances that arose through the qualitative research conducted in the spring of 2022 within the framework of interdepartmental postgraduate programme "Gender, Society, Politics".

Keywords: gender-based violence, power relations, resistances, gender equality policies, statistical data

Εισαγωγή

Η παρούσα εισήγηση αντλεί από την έρευνα που εκπόνησα στο πλαίσιο της διπλωματικής μου εργασίας στο ΔΠΜΣ «Φύλο, Κοινωνία, Πολιτική» του Παντείου Πανεπιστημίου (Σιούλα-Γεωργουλέα 2022). Εκκινώντας από τη θεωρία του Foucault (1991, 2005) αναφορικά με τις σχέσεις εξουσίας, επιχειρείται μια μελέτη των θεσμικών αντιστάσεων που ανακύπτουν στη διαδικασία εφαρμογής πολιτικών ισότητας των φύλων. Παράλληλα, η εννοιολόγηση της αντίστασης ως εγγενούς της εξουσίας εξετάζεται μέσα από το πρίσμα της φεμινιστικής θεωρίας, αναγνωρίζοντας αυτές τις αντιστάσεις ως την πατριαρχική αντίθεση απέναντι στην εφαρμογή φεμινιστικών στόχων (Lombardo and Mergaert 2013).

Η προσέγγιση του πεδίου των αντιστάσεων στην εφαρμογή πολιτικών ισότητας γίνεται μέσα από την επικέντρωση σε τέσσερα σημεία: Πρώτον, στη σημασία του λόγου στη διαμόρφωση της σύλληψης του κοινωνικού προβλήματος της έμφυλης ανισότητας, δεύτερον, σε ένα μέρος της φεμινιστικής κριτικής που έχει ασκηθεί σε πολιτικές αντιμετώπισης της έμφυλης ανισότητας στην Ευρώπη, τρίτον, σε ένα τμήμα των αντιστάσεων που έχουν παρατηρηθεί και μελετηθεί κατά την εφαρμογή πολιτικών ισότητας και τέταρτον στον ρόλο των στατιστικών δεδομένων.

Θεωρητικό πλαίσιο

Η έννοια των αναπαραστάσεων της έμφυλης ανισότητας είναι κεντρική στη θεωρητική προσέγγιση της παρούσας εισήγησης (Bacchi 1999), καθώς αυτές διαμορφώνουν το πρόβλημα που η εκάστοτε πρόταση πολιτικής καλείται να αντιμετωπίσει (Bacchi 2010). Έτσι, μέσα από μια μεταδομιστική φεμινιστική κριτική, η επικέντρωση, για παράδειγμα, σε πολιτικές για την αύξηση των προσόντων των γυναικών με στόχο την ένταξή τους στην αγορά εργασίας, κατασκευάζει τις γυναίκες ως το πρόβλημα (Walby 2005).

Παράλληλα, η εφαρμογή μιας πολιτικής γίνεται αντιληπτή ως άσκηση εξουσίας κι έτσι η θεωρητική και μεθοδολογική προσέγγιση της κριτικής ανάλυσης νοηματικών πλαισίων που ακολουθεί η παρούσα εισήγηση αντιλαμβάνεται την πολιτική ως μια διαδικασία που συμβάλει στην κατασκευή της πραγματικότητας και ως ένας μηχανισμός αναπαραγωγής των έμφυλων σχέσεων εξουσίας. Η μεταδομιστική φεμινιστική κριτική προσπαθεί να αναδείξει μέσα από την ανάλυση πολιτικών κειμένων τους λόγους αλήθειας που

αναπαράγουν τις έμφυλες σχέσεις εξουσίας (Bacchi and Goodwin 2016, Bacchi 2005). Η νομοθεσία εξετάζεται συχνά ως ένα εργαλείο άσκησης πολιτικών. Έτσι, μέσα από το παράδειγμα της ποινικοποίησης του βιασμού το 1984 ως ενός εγκλήματος κατά της γενετήσιας ελευθερίας, αλλά και της ταυτόχρονης μη ποινικοποίησης του βιασμού εντός γάμου αναδεικνύεται η προτεραιοποίηση από το ελληνικό κράτος της προστασίας της οικογένειας έναντι της ελευθερίας των γυναικών (Παπαρρήγα-Κωσταβάρα 2007, Βαΐου κ.ά. 2021). Η ποινικοποίηση του βιασμού εντός του γάμου ήρθε εν τέλει με την ψήφιση του νόμου για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας το 2006. Η φεμινιστική κριτική που έχει ασκηθεί και σε αυτό το νομικό κείμενο επικεντρώνεται στο γεγονός ότι με τον εν λόγω νόμο «αορατοποιείται» η έμφυλη διάσταση της ενδοοικογενειακής βίας και επιχειρείται η προστασία του θεσμού της οικογένειας. Αυτό το νομικό κενό ήρθε να καλύψει η κύρωση της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης για την πρόληψη και την καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών και της ενδοοικογενειακής βίας το 2018 (γνωστή ως Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης).

Η εφαρμογή πολιτικών ισότητας και οι αντιστάσεις που προκύπτουν αποτελούν ζήτημα σχέσεων εξουσίας, καθώς αυτό το οποίο διακυβεύεται είναι η νομιμοποίηση ενός αιτήματος, το αν θα δοθεί φωνή σε αυτό το αίτημα ή το αν θα αποσιωπηθεί (Agócs 1997). Ακόμη, η εφαρμογή των πολιτικών ισότητας γίνεται αντιληπτή ως μια εξουσία που διαταράσσει την υφιστάμενη δομή των έμφυλων σχέσεων εξουσίας, καθώς αποτελεί μια φεμινιστική παρέμβαση, έτσι οι αντιστάσεις που ανακύπτουν αποτελούν μια πατριαρχική αντίθεση απέναντι σε αυτή την παρέμβαση, μια προσπάθεια διατήρησης του status quo και υπεράσπισης των προνομίων των κυρίαρχων ομάδων (Mergaert and Lombardo 2014). Μια καταγραφή της τυπολογίας του φάσματος των αντιστάσεων που έχουν παρατηρηθεί κατά την προσπάθεια εφαρμογής μιας πολιτικής ισότητας εκκινεί από το παθητικό άκρο της άρνησης του προβλήματος, διατρέχει τα σημεία της αποποίησης ευθυνών, της αδράνειας, του κατευνασμού όσων υποστηρίζουν την αλλαγή ούτως ώστε να περιοριστεί ο αντίκτυπος («ναι χρειάζεται να γίνει κάποια στιγμή»), της ιδιοποίησης, όπου δήθεν υιοθετείται η αλλαγή («θα υπουργοποιούσαμε περισσότερες γυναίκες αν ήταν περισσότερο πρόθυμες να αναλάβουν τη θέση»), της οικειοποίησης, όπου μέσω αυτής υιοθετείται μια προοδευτική γλώσσα με αντιδραστικά κίνητρα («και τα δικαιώματα των ανδρών;»), για να καταλήξει στο πιο ενεργητικό άκρο με την καταστολή οποιασδήποτε προσπάθειας εγκαθίδρυσης κάποιας πολιτικής ή ακόμα και τη βία (Flood et al. 2020).

Για την Verloo (2018), επιμελήτρια του συλλογικού τόμου «Varieties of opposition to gender equality in Europe» που εκδόθηκε το 2018 και περιέχει μια ευρεία γκάμα μελετών των αντιστάσεων στην ισότητα των φύλων στην Ευρώπη, η εναντίωση σε φεμινιστικούς στόχους έχει την ιδεολογική της ρίζα στην ενίσχυση της ακροδεξιάς, του εθνικισμού, του αυταρχισμού, του νεοφιλελευθερισμού, του λαϊκισμού και του θρησκευτικού φονταμενταλισμού. Οι νοοτροπίες και η ισχύς των δημοκρατικών θεσμών ενός κράτους επηρεάζουν το είδος και τη μορφή των αντιστάσεων. Ενώ, η εφαρμογή πολιτικών ισότητας απαιτεί συνεχή επαγρύπνηση, καθώς τα κεκτημένα απειλούνται από αντίθετες πολιτικές προτεραιότητες (Στρατηγάκη 2018). Χαρακτηριστικό πρόσφατο παράδειγμα αποτελεί η απόφαση του Ανώτατου Δικαστηρίου των ΗΠΑ για ανατροπή της απόφασης ορόσημο του 1973, της υπόθεσης *Roe vs Wade*, που κατοχύρωσε συνταγματικά το δικαίωμα στην έκτρωση.

Τα στατιστικά δεδομένα παρέχουν την απαραίτητη τεκμηρίωση για την πλαισίωση και την κατανόηση της βίας κατά των γυναικών και βρίσκονται σε ανοιχτό διάλογο με τη θεωρία (Kurz 1989). Ενώ, είναι απαραίτητα για τον σχεδιασμό, την εφαρμογή και την αξιολόγηση των πολιτικών για την αντιμετώπιση του φαινομένου. Τα στατιστικά δεδομένα αποτελούν εργαλείο των πολιτικών ισότητας, οι αντιστάσεις στη συλλογή τους δυσχεραίνουν σε ένα βαθμό την καταπολέμησή του (Walby and Towers 2017).

Στην Ελλάδα, όπως και στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, η έμφυλη βία παραμένει ένα «κρυμμένο έγκλημα» ή μια «κρυμμένη επιδημία» (Stark 2007: 89). Η συστημα-

τική συλλογή και δημοσιοποίηση στατιστικών δεδομένων για την ενδοοικογενειακή βία ξεκίνησε με την κύρωση της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης το 2018. Το Παρατηρητήριο στο οποίο εργάζομαι επικεντρώθηκε στη συλλογή διοικητικών δεδομένων από την αστυνομία, τη δικαιοσύνη, την υπηρεσία ασύλου, το δίκτυο δομών, το ΕΚΚΑ, κ.λπ., ακολουθώντας αρχικά τους 13 δείκτες για τη συντροφική βία που κατάρτισε το Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο για την Ισότητα των Φύλων (EIGE), ενσωματώνοντας στην πορεία και τα υπόλοιπα στοιχεία που απαιτεί η Σύμβαση. Η συλλογή ερευνητικών δεδομένων για την έμφυλη βία στην Ελλάδα είναι εξαιρετικά περιορισμένη και αφορά κυρίως στην πανευρωπαϊκή έρευνα του FRA που έλαβε χώρα το 2014 (FRA 2014) και στην επανάληψή της, η οποία χρηματοδοτείται από τη Eurostat και στην Ελλάδα έχει ολοκληρωθεί από το ΕΚΚΕ (Μάιος 2023).

Η ανταπόκριση των φορέων στα αιτήματα συγκέντρωσης στατιστικών δεδομένων διέφερε και στο πλαίσιο της διπλωματικής μου εργασίας επιχείρησα να διερευνήσω ένα μέρος των αντιστάσεων που αναδείχθηκαν σε αυτή τη διαδικασία.

Ερευνητικά ερωτήματα/υποθέσεις εργασίας

Τα ερευνητικά ερωτήματα καθόρισαν το περιεχόμενο των συνεντεύξεων της ποιοτικής έρευνας και της ανάλυσης και αφορούσαν στην πλαισίωση του αιτήματος της συλλογής διοικητικών στατιστικών δεδομένων για την έμφυλη βία στην Ελλάδα τα τελευταία πέντε χρόνια, τόσο μέσα από συγκεκριμένα νομικά κείμενα όσο και από κείμενα πολιτικής, στις αντιστάσεις που παρατήρησαν ή/και βίωσαν τα υποκείμενα της έρευνας και επέλεξαν να αναδείξουν, καθώς και στις σχέσεις εξουσίας.

Μεθοδολογία

Ακολουθήθηκαν ποιοτικές μέθοδοι έρευνας, όπως η θεματική ανάλυση (Τσιώλης 2018) και η κριτική ανάλυση λόγου (Phillips και Jørgensen 2009) των οκτώ ημι-δομημένων συνεντεύξεων με πληροφόρητριες-κλειδιά που εργάζονται σε φορείς που διαχειρίζονται περιστατικά ενδοοικογενειακής βίας και καταγράφουν σχετικά δεδομένα ή σε φορείς που συλλέγουν τα σχετικά δεδομένα, καθώς και η αυτοεθνογραφία (Anderson 2006, Cook 2014). Καλύφθηκε ένα ευρύ φάσμα φορέων το οποίο περιλαμβάνει την αστυνομία, τη δικαιοσύνη, τη Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων, την ΕΛΣΤΑΤ, μια ΜΚΟ που δραστηριοποιείται στο πεδίο της πρόληψης και της αντιμετώπισης της ενδοοικογενειακής βίας και το EIGE, το Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο για την Ισότητα των Φύλων που έχει αναπτύξει 13 δείκτες για τη μέτρηση της συντροφικής βίας στην Ευρώπη.

Οι περιορισμοί της παρούσας έρευνας εντοπίζονται αφενός στην επιλογή μιας πληροφορήτριας από κάθε φορέα, αλλά και από τον αποκλεισμό κάποιων φορέων. Για παράδειγμα, στον τομέα της δικαιοσύνης επελέγη μια εργαζόμενη σε Εισαγγελία Πρωτοδικών της χώρας και όχι κάποιο στέλεχος του Υπουργείου Δικαιοσύνης, ενώ από την έρευνα απουσιάζει η διάσταση της έμφυλης βίας που βιώνουν οι μετανάστριες και οι προσφύγισες που ζουν στην Ελλάδα.

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Οι αντιστάσεις που αναδείχθηκαν στην παρούσα έρευνα τοποθετούνται στο παθητικό άκρο του φάσματος της τυπολογίας των αντιστάσεων και εντοπίζονται κυρίως στην άρνηση του προβλήματος, την αποποίηση των ευθυνών, την αδράνεια και τον κατευνασμό.

Η μη υποστηρικτική ιεραρχία διαφάνηκε ως ένα είδος θεσμικής αντίστασης απέναντι στην προτεινόμενη αλλαγή (Ahrens 2018). Παρότι μπορεί κάποια στελέχη που βρίσκο-

νταν χαμηλότερα στην ιεραρχία να αντιλαμβάνονταν τη σημασία της συλλογής στατιστικών δεδομένων για την έμφυλη βία, η άρνηση των προϊσταμένων τους να εμπλακούν σε αυτή τη διαδικασία και να τροποποιήσουν τον τρόπο καταγραφής των δεδομένων που διαχειρίζονται, εμποδίζει την αλλαγή. Η εξαίρεση που καταγράφηκε αφορούσε στο παράδειγμα της αστυνομίας και του εξειδικευμένου τμήματος αντιμετώπισης ενδοοικογενειακής βίας, το οποίο τα τελευταία χρόνια έχει τροποποιήσει τον τρόπο συλλογής των δεδομένων του, γεγονός που φαίνεται να υποδεικνύει ότι όταν τα ανώτερα κλιμάκια της διοίκησης αποφασίζουν να εφαρμόσουν μια κομβική αλλαγή στον τρόπο συλλογής των διοικητικών δεδομένων για την έμφυλη βία, η αλλαγή φαίνεται να εφαρμόζεται πιο άμεσα.

Η στάση της δικαιοσύνης από την άλλη πλευρά φαίνεται να αποποιείται τις ευθύνες για τη συλλογή των απαραίτητων στατιστικών δεδομένων, με τις ευθύνες να μετατίθενται σαν μπαλάκι από το Υπουργείο Δικαιοσύνης στον Άρειο Πάγο και τούμπαλιν.¹ Παράλληλα, κατά τις συναντήσεις στις οποίες έλαβα μέρος ως εργαζόμενη στη ΓΓΦ με στόχο τον συντονισμό των ενεργειών των Υπουργείων για την εφαρμογή της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης, το Υπουργείο Δικαιοσύνης φάνηκε να κρατά απρόσιτη στάση και να αντιστέκεται μέσω της αδράνειας.

Αναφορικά με τους παράγοντες ενίσχυσης ή αποδυνάμωσης των αντιστάσεων, το νομικό πλαίσιο αναδείχθηκε ως ένας από τους σημαντικότερους μοχλούς αποδυνάμωσης των αντιστάσεων απέναντι στο αίτημα της συλλογής των εν λόγω στατιστικών.

Η μη προτεραιοποίηση της συλλογής στατιστικών δεδομένων για την έμφυλη βία συνδέεται με την αντιμετώπιση της έμφυλης βίας γενικότερα ως ενός θέματος δευτερεύουσας σημασίας. Καθοριστικός στην προτεραιοποίηση της συλλογής φάνηκε να είναι ο ρόλος της πολιτικής θέλησης, το «να έρθει από ψηλά», όταν δεν αποτελεί μια γενικότερη δέσμευση ενός φορέα. Ακόμη, σημαντική αναδείχθηκε η σημασία της κοινωνικής πίεσης και της επικαιρότητας. Σχεδόν όλες οι συμμετέχουσες στην έρευνα αναγνώρισαν ότι η ορατότητα που έλαβε το ζήτημα της έμφυλης βίας στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της πανδημίας ήταν πρωτόγνωρη και οδήγησε στην ανάδειξή του από δευτερεύον σε πρωτεύον ζήτημα.

Συμπέρασμα

Η συλλογή έγκυρων και αξιόπιστων δεδομένων για την έμφυλη βία αποτελεί απαραίτητο εργαλείο για την ανάδειξη της όσο το δυνατόν πληρέστερης εικόνας της έκτασης και των χαρακτηριστικών της έμφυλης βίας, για την αξιολόγηση των εφαρμοζόμενων πολιτικών, αλλά και τον σχεδιασμό νέων στοχευμένων πολιτικών. Στο επίκεντρο της έρευνας βρέθηκαν οι αντιστάσεις που ανακύπτουν στο τμήμα αυτό της πολιτικής αντιμετώπισης της έμφυλης βίας. Από την ποιοτική έρευνα αναδείχθηκαν πλευρές των έμφυλων σχέσεων εξουσίας που εμποδίζουν την καταγραφή και τη συλλογή αξιόπιστων δεδομένων για το φαινόμενο στην Ελλάδα. Οι αντιστάσεις στις πολιτικές ισότητας γίνονται αντιληπτές ως πολιτική αντίθεση απέναντι στην ισότητα των φύλων που συνδέονται με την ενίσχυση του ακροδεξιού λόγου. Επομένως, για την αντιμετώπισή τους απαιτείται η ενίσχυση του φεμινιστικού λόγου και των δημοκρατικών θεσμών. Οι αλλαγές που συντελούνται τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα αναφορικά με την πλαισίωση των πολιτικών ισότητας μέσα από το πρίσμα της οικογένειας και της αντιμετώπισης του δημογραφικού προβλήματος τονίζουν την ανάγκη συνεχούς επαγρύπνησης για τα κεκτημένα που απειλούνται. Ελπίζω η εργασία μου να λειτουργήσει ως ένα χρήσιμο εργαλείο για την αναγνώριση των χαρακτηριστικών των αντιστάσεων που είναι πιθανό να αναδυθούν, αλλά και παραγόντων αποδυνάμωσής τους.

Ως εργαζόμενη στο υπό διερεύνηση πεδίο, αλλά και ως αποδέκτρια ενός πλήθους αντιστάσεων, λόγω του ρόλου μου ως εκείνης που αναζητά τα στοιχεία, οδηγήθηκα στο συμπέρασμα ότι η έρευνα που παρουσίασα λειτούργησε και ως ένας τρόπος διαχείρισης

των ματαιώσεων με τις οποίες έρχομαι αντιμέτωπη στην εργασία μου. Μου δόθηκε, δηλαδή, η ευκαιρία να διερευνήσω και να καταλάβω ένα σημαντικό μέρος των λόγων που δεν επιτρέπουν τη συλλογή έγκυρων και αξιοποιήσιμων στατιστικών δεδομένων που με τη σειρά τους θα οδηγήσουν στη χάραξη αποτελεσματικών πολιτικών για την αντιμετώπιση της έμφυλης βίας στην Ελλάδα.

Μέσα από τη διαδρομή της παρούσας έρευνας, εκτιμώ ότι αυτό που αναδείχθηκε αναφορικά με τις αντιστάσεις αφορά στη σημασία της πλαισίωσης της εκάστοτε πολιτικής. Όταν το αίτημα της συλλογής στατιστικών δεδομένων για την έμφυλη βία τίθεται αποκομμένο από μια ευρύτερη πολιτική αντιμετώπισης του φαινομένου, είναι περισσότερο πιθανό να συναντήσει μεγαλύτερες αντιστάσεις. Ενώ, παράλληλα, όταν η ευρύτερη αυτή πολιτική δεν θέτει στο επίκεντρό της τις έμφυλες σχέσεις εξουσίας ως τη γενεσιουργό αιτία της έμφυλης βίας, αδυνατεί να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά το φαινόμενο. Ακόμη, αναδείχθηκε ένα είδος θεσμικής αντίστασης, όπου όταν τα στελέχη που βρίσκονται σε ανώτερη θέση στην ιεραρχία δεν αναγνωρίζουν τη σημασία συλλογής των υπό διερεύνηση στατιστικών δεδομένων, η διαδικασία δεν προτεραιοποιείται στο εσωτερικό του εκάστοτε μηχανισμού με αποτέλεσμα να μην δρομολογούνται οι απαραίτητες αλλαγές στην οργάνωση της εργασίας εντός του εκάστοτε θεσμού.

Σημειώσεις

1. Οφείλουμε να σημειώσουμε ότι το τελευταίο διάστημα έχει τεθεί σε λειτουργία στο Υπουργείο Δικαιοσύνης το Γραφείο Στατιστικών Δικαιοσύνης, το οποίο σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα έχει καταφέρει να συλλέξει έναν μεγάλο όγκο διοικητικών στατιστικών δεδομένων από τα δικαστήρια της χώρας. Ενώ ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι αντιστάσεις που ανακύπτουν απέναντι στη λειτουργία του εν λόγω τμήματος.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Βαΐου, Ν., Πετράκη, Γ., και Στρατηγάκη, Μ. (2021), Εισαγωγή, στο Ν. Βαΐου, Γ. Πετράκη και Μ. Στρατηγάκη (επιμ.). *Έμφυλη βία – Βία κατά των γυναικών*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σσ. 11-21.
- Παπαρρήγα-Κωσταβάρα, Κ. (2007), *Βιασμός. Το έγκλημα, η δίκη, ο νόμος και οι κοινωνικές αντιλήψεις*, Αθήνα, Μεταίχιμο.
- Phillips, L. και Jørgensen, M. (2009), *Ανάλυση λόγου. Θεωρία και μέθοδος*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Σιούλα-Γεωργουλέα, Ι. (2022), Ρητές και άρρητες αντιστάσεις στις πολιτικές ισότητας: το παράδειγμα των στατιστικών δεδομένων για την έμφυλη βία στην Ελλάδα, δημοσιευμένη διπλωματική εργασία στο ΔΠΜΣ «Φύλο, Κοινωνία, Πολιτική», Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Στρατηγάκη, Μ. (2018), Πολιτικές ισότητας στη Μεταπολίτευση. Θετικά βήματα, συνεχιζόμενα κενά, στο Ν. Βαΐου και Α. Ψαρρά (επιμ.), *Πρακτικά ημερίδας «Εννοιολογήσεις και πρακτικές του φεμινισμού. Μεταπολίτευση και “μετά”*», Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, σσ. 115-125.
- Τσιώλης, Γ. (2018), Η θεματική ανάλυση ποιοτικών δεδομένων, στο Γ. Ζαϊμάκης (επιμ.), *Ερευνητικές διαδρομές στις κοινωνικές επιστήμες. Θεωρητικές μεθοδολογικές συμβολές και μελέτες περίπτωσης*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Εργαστήριο Κοινωνικής Ανάλυσης και Εφαρμοσμένης Κοινωνικής Έρευνας, σσ. 97-125.
- Φουκό, Μ. (1991), *Η μικροφυσική της εξουσίας*, Αθήνα, ύψιλον.
- Φουκώ, Μ. (2005), *Ιστορία της σεξουαλικότητας, том.1, Η δίψα της γνώσης*, Αθήνα, Κέδρος.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Agócs, C. (1997), Institutionalized Resistance to Organizational Change: Denial, Inaction and

- Repression, *Journal of Business Ethics*, Vol. 16, pp. 917-931.
- Ahrens, P. (2018), Indirect Opposition: Diffuse Barriers to Gender+ Equality in the European Union, in M. Verloo (ed.), *Varieties of opposition to gender equality in Europe*, New York, Routledge, pp. 77-97.
- Anderson, L. (2006), Analytic autoethnography, *Journal of Contemporary Ethnography*, Vol. 35, No 4, pp. 373-395.
- Bacchi, C. (1999), *Women, Policy and Politics: The Construction of Policy Problems*, London, Sage.
- Bacchi, C. (2005), The MAGEEQ roject: Identifying contesting meaning of “gender equality, *The Greek Review of Social Research*, Vol. 117(B), pp. 221-234.
- Bacchi, C. (2010), Foucault, Policy and Rule: Challenging the Problem-Solving Paradigm, *Feminist Research Center in Aalborg*, Paper 74. Doi: <https://doi.org/10.5278/freia.33190049>.
- Bacchi, C. and Goodwin, S. (2016), *Poststructural policy analysis: A Guide to Practice*, New York, Palgrave Macmillan.
- Cook, R. W. (2014), ‘To actually be sociological’: Autoethnography as an assessment and learning tool, *Journal of Sociology*, Vol. 50, No 3, pp. 269-282.
- Kurz, D. (1989), Social science perspectives on wife abuse: Current debates and future directions, *Gender & Society*, Vol. 3, No 4, pp. 489-505.
- Lombardo, E. and Mergaert, L. (2013), Gender Mainstreaming and Resistance to Gender Training: A Framework for Studying Implementation, *NORA - Nordic Journal of Feminist and Gender Research*, Vol. 21, No 4, pp. 296-311.
- Mergaert, L. and Lombardo, E. (2014), Resistance to implementing gender mainstreaming in EU research policy, in E. Weiner & H. MacRae (ed.), ‘*The persistent invisibility of gender in EU policy*’ *European Integration online Papers (EIoP)*, Vol. 1, No 18, pp. 1-21.
- Flood, M., Dragiewicz, M. and Pease, B. (2020), Resistance and backlash to gender equality, *Australian Journal of Social Issues*, Vol. 56, pp. 393-408.
- FRA (Fundamental Rights Agency) (2014), *Violence Against Women: An EU-Wide Survey. Main Results Report*. Vienna, FRA, Διαθέσιμο εδώ: <https://fra.europa.eu/en/publication/2014/violence-against-women-eu-wide-survey-main-results-report>
- Stark, E. (2007), *Coercive Control: The Entrapment of Women in Personal Life*, Oxford, Oxford University Press.
- Verloo, M. (2018), Introduction: Dynamics of Opposition to Gender+ Equality in Europe, in M. Verloo (ed.), *Varieties of opposition to gender equality in Europe*, New York, Routledge, pp. 3-18.
- Walby, S. (2005), Gender Mainstreaming: Productive Tensions in Theory and Practice, *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, Vol. 12 No 3, pp. 321-343.
- Walby, S. & Towers, J. (2017), “Measuring violence to end violence: mainstreaming gender”, *Journal of Gender-Based Violence*, Vol. 1, No 1, pp. 11-31.

ΕΓΚΛΗΜΑ ΣΤΑ ΓΛΥΚΑ ΝΕΡΑ· Η ΓΥΝΑΙΚΟΚΤΟΝΙΑ ΠΟΥ ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΗΚΕ ΚΑΙ ΑΝΑΠΑΡΑΧΘΗΚΕ ΩΣ ΕΓΚΛΗΜΑ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ

Θάλεια Σιούρδα,^α

^α ΠΜΣ Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη πραγματεύεται την παρουσίαση από τον έντυπο τύπο της δολοφονίας της 20χρονης Caroline Crouch. Δολοφονήθηκε από τον σύζυγό της Μπάμπη Αναγνωστόπουλο στην οικία τους στα Γλυκά Νερά στις 11/5/21 και ως τις 17/6/21 που ομολόγησε, ως δράστες παρουσιάζονταν μετανάστες. Το έγκλημα πήρε τεράστιες διαστάσεις στα ΜΜΕ, τα οποία στην πλειονότητά τους με τον δραματικό τρόπο παρουσίασης δημιούργησαν ένα κλίμα φόβου και ηθικού πανικού. Οι δράστες επικηρύχθηκαν δια στόματος του Υπουργού Προστασίας του Πολίτη, ανακοινώθηκε αυστηριοποίηση των ποινών για ειδεχθή εγκλήματα και η εικόνα του μετανάστη-εγκληματία κατασκευάστηκε και πάλι. Χρησιμοποιώντας τη μέθοδο της θεματικής ανάλυσης περιεχομένου, τα δημοσιεύματα μελετήθηκαν και αναλύθηκαν ποιοτικά γύρω από τέσσερις κατηγορίες που χρησιμοποιήθηκαν για να περιγράψουν τόσο τους “δράστες” όσο και το έγκλημα: (λαθραίοι, πλαστά έγγραφα), τα επίθετα και τα ουσιαστικά που διαφοροποιούν ανάμεσα στους “άλλους” (αλλοδαπός) και τον ντόπιο πληθυσμό, αλλά και οι εθνικοί και εθνικοί προσδιορισμοί που χρησιμοποιούνται σαν συνώνυμο της σκληρής και εγκληματικής φύσης, σαν απόδειξη, τεκμήριο ενοχής και τέλος οι περιγραφές περί συμμοριών, μαφίας και άβατου. Στην πλειονότητα των δημοσιευμάτων η εθνικότητα υπερτονίζεται τόσο στον τίτλο όσο και στον κορμό του δημοσιεύματος και στην ουσία περιπλέκεται με τους υπόλοιπους άξονες περιγραφής.

Λέξεις κλειδιά: ΜΜΕ, θεματική ανάλυση περιεχομένου, μετανάστες, έγκλημα, γυναικοκτονία

CRIME IN GLYKA NERA· THE FEMICIDE THAT CONSTRUCTED AND REPRODUCED AS IMMIGRANTS' CRIME

Thalia Siourda,^α

^α Master of sociology, University of Crete

Abstract

This study examines the press presentation of the murder of 20-years-old Caroline Crouch. She was murdered by her husband Babis Anagnostopoulos in their home in Glyka Nera on 11/5/21 and until 17/6/21 when he confessed, immigrants were presented as perpetrators. The crime took

enormous dimensions in the media, which mostly created a climate of fear and moral panic with their graphic and dramatic presentation. The perpetrators were proclaimed through the mouth of the Minister of Citizen Protection, a tightening of the penalties for heinous crimes was announced and the image of the immigrant-criminal was constructed again. Using the method of thematic content analysis, the articles were studied and analyzed qualitatively around 4 categories used to describe both the “perpetrators” and the crime: (smugglers, forged documents), adjectives and nouns that differentiate between “others” (foreigner) and the local population but also the ethnic and national designations that are used as a synonym for the cruel and criminal nature, as evidence, presumption of guilt and finally the descriptions of gangs, mafia. In the majority of the articles nationality is overemphasized both in the title and in the body of the article, and in essence it is complicated with the remaining axes of description.

Key words: Media, thematic content analysis, immigrants, crime, femicide

Εισαγωγή

Μετά την κατάρρευση του ανατολικού μπλοκ αρχές της δεκαετίας του '90 ακολουθεί ραγδαία αύξηση των μεταναστευτικών ροών στην χώρα, κυρίως με μετανάστες από την Αλβανία. Στα μέσα μαζική ενημέρωσης ο μετανάστης ταυτίστηκε με τον «λαθρομετανάστη» και αυτός με τη σειρά του με τον εγκληματία. Οι θετικές συνέπειες της μετανάστευσης για την ελληνική κοινωνία και οικονομία και δη για τον αγροτικό χώρο αποσιωπώνται, ενώ η ατομική παραβατικότητα και εγκληματικότητα που γίνονται συνώνυμα της εθνικότητας, προβάλλονται σε υπέρμετρο βαθμό.

Υπάρχουν πολλές μελέτες οι οποίες διερευνούν κατά πόσο τα ΜΜΕ έχουν συμβάλει στην αρνητική στερεοτυπική εικόνα του μετανάστη εγκληματία όπως για παράδειγμα την σύνδεση της μαζικής άφιξης των Αλβανών μεταναστών στη χώρα μας την δεκαετία του '90 με την εκλαμβανόμενη ως ραγδαία αύξηση της εγκληματικότητας όπως αυτή καταγράφεται επίσημα από κρατικούς φορείς.

Στην παρούσα μελέτη μέσω της θεματικής ανάλυσης περιεχομένου, θα δούμε πως παρουσιάστηκε από τον τύπο η γυναικοκτονία της Καρολίν από τον σύζυγό της ως έγκλημα μεταναστών. Τα δημοσιεύματα αναλύθηκαν ποιοτικά γύρω από τέσσερις κατηγορίες που χρησιμοποιήθηκαν για να περιγράψουν τόσο τους «δράστες» όσο και το έγκλημα: (λαθραίοι, πλαστά έγγραφα), τα επίθετα και τα ουσιαστικά που διαφοροποιούν ανάμεσα στους «άλλους» (αλλοδαπός) και τον ντόπιο πληθυσμό, αλλά και οι εθνικοί και εθνικοί προσδιορισμοί που χρησιμοποιούνται σαν συνώνυμο της σκληρής και εγκληματικής φύσης, σαν απόδειξη, τεκμήριο ενοχής και τέλος οι περιγραφές περί συμμοριών, μαφίας και άβατου. Κοινά χαρακτηριστικά όλων των δημοσιευμάτων είναι οι ρητορικές τεχνικές που χρησιμοποιούν, όπως η υπερβολή, η επιλεκτική έμφαση, η επανάληψη, σε τελική ανάλυση η γενίκευση και η «ετικέτα». Στο αστυνομικό ρεπορτάζ το στοιχείο που υπερτονίζεται είναι η εθνικότητα. Από ένα σημείο και έπειτα η εθνικότητα μετατρέπεται σε ιδιότητα και τελικά ανάγεται σε τεκμήριο εγκληματικής ή εγκληματογενούς συμπεριφοράς.

Η εγκληματικότητα των μεταναστών στον Τύπο

Διαχρονικά, τόσο στην χώρα μας όσο και παγκοσμίως, σημαίνοντα ρόλο στην καταγραφή, πλαισίωση, νοηματοδότηση και, τέλος, στην ανάδειξη της εικόνας των μεταναστών στη δημόσια σφαίρα έχουν παίξει τα ΜΜΕ. Η προώθηση της νέας, αμφίσημης εικόνας τους δεν έπαψε ποτέ να συνοδεύεται από την αρνητική εικόνα της ταύτισής τους με ζητήματα δημόσιας τάξης και ασφάλειας.

Ο Βαμβακάς (1997) στην έρευνά του αναλύει αρθρογραφία εφημερίδων της περιόδου 1991-1995 οι οποίες καλύπτουν το «πρόβλημα της λαθρομετανάστευσης» ενώ εντοπίζουν και επεξηγούν την εγκληματικότητα των μεταναστών. Παρατηρεί πως «οι Αλβανοί υπάρχουν μόνο μέσα στον στιγματισμό τους» και αναλύει τις αναφορές στην «Αλβανική Μαφία» ως «σημείο αναδιοργάνωσης των δημοσιογραφικών λόγων περί εγκλήματος» (Βαμβακάς 1997: 11, 13), αλλά την αποθέωση της ελληνικότητας ενώ παράλληλα εξετάζει το ζήτημα των δημοσιογραφικών πηγών. Συμπερασματικά επισημαίνει ότι «Οι Αλβανοί λαθρομετανάστες αναπαρίστανται ως οι κατεξοχήν ανεπιθύμητοι 'Άλλοι' της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας, επειδή δεν είναι εντελώς διαφορετικοί προς τις κοινωνικές πρακτικές και ασύντακτες μνήμες του παρελθόντος της. Σε καμία περίπτωση δεν συνιστούν τον τέλειο Άλλο ή το αντίπαλο δέος» (Βαμβακάς 1997: 26), κατανοούνται όμως σαν ένας «εσωτερικός εχθρός, νέου τύπου».

Η Κωνσταντινίδου (2001) εξετάζει την κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας από τον Τύπο και τη διαμόρφωση του στερεοτύπου του Αλβανού εγκληματία. Χρησιμοποιεί τη θεματική ανάλυση περιεχομένου προκειμένου να διερευνήσει την παρουσίαση της εγκληματικότητας των οικονομικών μεταναστών από τον Τύπο. Ανέλυσε κυρίως δημοσιεύματα της περιόδου Φεβρουάριος - Μάιος 1998 και επισημαίνει πως αν και τα προοδευτικά έντυπα φαίνεται να κάνουν μια προσπάθεια εξισορρόπησης του στερεοτύπου του «Αλβανού εγκληματία» μέσω της παράλληλης προώθησης του στερεοτύπου του «καλού Αλβανού μετανάστη θύμα προκατάληψης» (2001: 34), τελικά «η 'προοδευτική' εκδοχή ...χωρίς να ανατρέψει την εικόνα της κοινωνικής απειλής από την εισαγόμενη αυξανόμενη εγκληματικότητα, ενσωματώνει 'φιλελεύθερα' αισθήματα επίλυσης των προβλημάτων που έχουν προκύψει από την λαθρομετανάστευση, δεν παύει να παράγει τον 'αποκλεισμό' των Αλβανών, είτε ως εγκληματιών, είτε ως φτωχών λαθρομεταναστών, από την κυρίαρχη εθνική ομάδα» (2001: 96).

Η Μοσχοπούλου (2005) στην έρευνά της για την απεικόνιση της εγκληματικότητας των μεταναστών στον απογευματινό τύπο κατά την περίοδο 1990-1999, συνδύασε τη μέθοδο της ποιοτικής και ποσοτικής ανάλυσης περιεχομένου σε δύο απογευματινές εφημερίδες (*Νέα* και *Απογευματινή*) και υποστήριξε ότι συμβάλλουν στην καλλιέργεια του στερεοτύπου του μετανάστη εγκληματία προβάλλοντας με δυσανάλογο τρόπο τα εγκλήματα των αλλοδαπών σε σχέση με αυτά που διαπράττονται από Έλληνες. Η πρακτική και των δύο εφημερίδων σύμφωνα με την συγγραφέα (2005: 451) φαίνεται ότι «αναπαράγει τη σύνδεση των εννοιών (λαθρο-μετανάστης –εγκληματίας και προωθεί τη σύνδεση αυτή στην αντίληψη του αναγνωστικού κοινού». Υποστηρίζει ότι η αναπαράσταση της εγκληματικότητας των μεταναστών είναι μεροληπτική και αποσπασματική και στη συγκρότηση μιας νέας εγκληματικής κατηγορίας με τυπικούς δράστες, τυπικά θύματα και τυπικές συμπεριφορές που διακρίνεται από τη γενικότερη εικόνα της εγκληματικότητας.

Ο Παύλου ανατοποθετεί το ζήτημα της παρουσίας των μεταναστών από τον Τύπο και η μελέτη του αναφέρεται στον τοπικό τύπο της Θεσσαλονίκης το 1998. Σύμφωνα με τον συγγραφέα (2001: 147), ο «άλλος» γίνεται λαθρομετανάστης στον βαθμό που καθίσταται ανεπιθύμητος και είτε απελαύνεται είτε παραμένει παράνομος συμβάλλοντας στην εγκληματικότητα και στις ύποπτες συναθροίσεις «περιθωριακών στοιχείων, αστέγων, τοξικομανών και λαθρομεταναστών» έχοντας μετατραπεί σε «κακοποιό» που είναι το τελευταίο σκαλί στην κλίμακα, που νομιμοποιεί και την καταστολή. «Η ετικέτα του εγκληματία και η συνακόλουθη κατασκευή αντίστοιχων στερεοτύπων για αυτές τις ομάδες, περνάει μέσα από δύο είδη δημοσιευμάτων: την αναπαραγωγή του αστυνομικού δελτίου στο αστυνομικό ρεπορτάζ και των άρθρων «τοπικής επικαιρότητας» σε αυτό που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως επικαιρότητα που επινοείται και κατασκευάζεται.

Μεθοδολογία

Από την ημέρα που διαπράχθηκε το έγκλημα στις 11/05 μέχρι και την 17/06 που ο σύζυγος ομολόγησε τα ΜΜΕ μιλούσαν για συμμορίες αλλοδαπών, για σκληρούς κακοποιούς, για αδίστακτους Αλβανούς και πρωτοσέλιδα εφημερίδων όπως: «Σκληρός Αλβανός στη μεζονέτα της κτηνωδίας», «Ξεσκονίζουν Γεωργιανό για τη δολοφονία», «Σεσημασμένοι αλλοδαποί οι δολοφόνοι στα Γλυκά Νερά», «Ο ανεξέλεγκτος λαθροεμποικισμός επιφέρει ασύλληπτη βαρβαρότητα και εισαγόμενη εγκληματικότητα». Δημιουργούσαν έτσι αίσθημα ανασφάλειας και φόβο θυματοποίησης σε μεγάλη μερίδα του πληθυσμού ενώ άνοιξε πάλι η συζήτηση στη δημόσια σφαίρα περί αυστηροποίησης της ποινικής καταστολής. Δημιουργήθηκε με λίγα λόγια ένα κλίμα ηθικού πανικού.

Επέλεξα να αναλύσω εφημερίδες που καλύπτουν ένα μεγάλο φάσμα και του προοδευτικού αλλά και του συντηρητικού χώρου, απευθύνονται σε διαφορετικό κοινό και είναι πανελλαδικής εμβέλειας με μεγάλη ημερήσια κυκλοφορία. Επιλέχθηκε η ηλεκτρονική έκδοση των εφημερίδων καθώς είναι πιο εύκολα προσβάσιμη τόσο από τον αναγνώστη όσο και από τον ερευνητή. Επιλέχθηκαν προς ανάλυση 25 δημοσιεύματα εφημερίδων: δύο από το *Βήμα*, δύο από την *Real*, τρία από τα *Νέα*, έξι από το *Πρώτο Θέμα*, έξι από την *Καθημερινή* και έξι από τη *Sportime*. Έγινε διερεύνηση στις μηχανές αναζήτησης των ηλεκτρονικών εκδόσεων των εφημερίδων από τις 11/5/21, ημέρα της δολοφονίας, μέχρι και τις 17/6/21 που ομολόγησε ο δράστης, με το λήμμα «Γλυκά Νερά». Πρέπει να επισημανθεί ότι η επιλογή του δείγματος δεν έγινε με συστηματικό τρόπο και αυτό φέρει περιορισμούς ως προς την ανάλυση και τη δυνατότητα γενίκευσης.

Ως μέθοδος ανάλυσης των δημοσιευμάτων επιλέχθηκε η θεματική ανάλυση περιοχόμενου δηλαδή η συστηματική περιγραφή και κατηγοριοποίηση του κειμένου βάσει των νοημάτων τους. Το πρωτόκολλο παρατήρησης και ανάλυσης ορίστηκε ως εξής :

Τίτλος, υπότιτλος, κείμενο

Είδος δημοσιεύματος: ρεπορτάζ, άρθρο, επιστολή, συνέντευξη

Πομπός μηνύματος: δημοσιογράφος, επιστήμονας, εκπρόσωπος δημόσιας αρχής
Μέσα από την μελέτη της βιβλιογραφίας και την επισκόπηση των δημοσιευμάτων προέκυψαν τέσσερις κατηγορίες βάσει των οποίων κατηγοριοποιήθηκαν και αναλύθηκαν τα δημοσιεύματα. Οι κατηγορίες είναι οι εξής: α) Βαρβαρότητα, σκληρότητα, αγριότητα ως στοιχείο των άλλων, β) Λαθρομετανάστες, πλαστά έγγραφα, γ) Μαφία, μαφιόζοι, άβατο, συμμορία, δ) Εθνικότητα-εθνότητα, αλλοδαποί.

Ανάλυση δημοσιευμάτων

Βαρβαρότητα/σκληρότητα/αγριότητα ως στοιχείο των «άλλων» vs «ημών»

Στις 12/5/21 στον ΒΗΜΑτοδότη του Βήματος με τίτλο *Τέτοια βαρβαρότητα σπάνια συναντάται* αναφέρεται ότι σύμφωνα με τις διωκτικές αρχές οι δράστες πιθανόν να έχουν κάνει φυλακή, *είναι αδίστακτοι, και δεν φαίνεται να είναι Έλληνες*.

Στις 19/5/21 σε ρεπορτάζ του Βήματος αναφέρεται ότι οι αστυνομικοί έχουν απευθυνθεί και σε πληροφοριοδότες μέσα από τις φυλακές, σε μέλη συμμοριών και οι *σκληρότεροι εξ αυτών θεωρούνται οι Γεωργιανοί*.

Ο λεκτικός προσδιορισμός που χρησιμοποιείται χαρακτηρίζει μια ολόκληρα εθνικότητα και καθιστά την σκληρότητα εκ φύσεως γνώρισμα των Γεωργιανών. Και στις δύο περιπτώσεις των δημοσιευμάτων από την εφημερίδα *Το Βήμα* η εθνικότητα φαίνεται να είναι συνώνυμο της σκληρότητας ή αντίθετα η σκληρότητα και η βαρβαρότητα παρουσιάζεται σαν στοιχείο των ξένων. Στην πρώτη περίπτωση (12/5/21) φαίνεται να γίνεται διαχωρισμός ανάμεσα στο «οι άλλοι» και στο «εμείς». Η χρήση της λέξης «βαρβαρότητα»

στον τίτλο σε αντιδιαστολή με τον «δεν φαίνεται να είναι Έλληνες» που ακολουθεί παραπέμπει εύκολα των αναγνώστη στην διχοτομία «Έλληνες-βάρβαροι» που υπήρχε από την κλασική αρχαιότητα και που έχει χρησιμοποιηθεί πολύ από ακροδεξιές ρητορικές.

Αντίστοιχα σε δημοσίευμα της Καθημερινής στις 11/5/21: «Σπάνια βαρβαρότητα». Για «σπάνια βαρβαρότητα» και «ιδιαίτερη αγριότητα» για τα ελληνικά δεδομένα έκανε λόγο ο εκπρόσωπος της ΕΛΑΣ, Θεόδωρος Χρονόπουλος, σε δήλωσή του, στην οποία εκφράζει τα συλλυπητήριά του εκ μέρους της αστυνομίας προς την οικογένεια της κοπέλας.

«Η δολοφονία της 20χρονης μητέρας σήμερα το πρωί, είναι ένα ειδεχθές έγκλημα, που διαπράχθηκε με ιδιαίτερη αγριότητα. Τόση βαρβαρότητα είναι σπάνια για την Ελλάδα», είπε ο κ. Χρονόπουλος.

Η βαρβαρότητα τονίζεται και πάλι με διαφορετικό χρώμα για να δοθεί έμφαση. Η δήλωση του εκπροσώπου της ελληνικής αστυνομίας ότι τέτοια βαρβαρότητα είναι σπάνια για την Ελλάδα μας παραπέμπει και πάλι σε βάρβαρους και άγριους λαούς που δεν είναι χαρακτηριστικό της Ελλάδας. Στο ίδιο ύφος κινείται και η δήλωση του υπουργού Προστασίας του Πολίτη Μιχάλη Χρυσοχοϊδή που υπάρχει στο ίδιο δημοσίευμα. «Είμαι συγκλονισμένος παρά την εμπειρία μου. Πρόκειται για ένα εξαιρετικά ειδεχθές έγκλημα που διακρίθηκε για την αγριότητά του. Τέτοια βαρβαρότητα σπάνια συναντάμε στην Ελλάδα, στην ελληνική κοινωνία, ακόμη και στο έγκλημα.

Στην ίδια εφημερίδα στις 16 και στις 17/5/21 διαβάζουμε το εξής: Καταρτίστηκε κατάλογος 100 ατόμων, από τα οποία όμως 20 έως 30 θεωρούνται «επαγγελματίες» κακοποιοί, ικανοί να έχουν εμπλοκή σε ένα τόσο βάρβαρο έγκλημα, όπως αυτό στα Γλυκά Νερά.

Στις 16/5/21 στην εφημερίδα Sportime: Έγκλημα Γλυκά Νερά: Γεωργιανός είναι ο βασικός ύποπτος της δολοφονίας της νεαρής Καρολάιν, σύμφωνα με τις έρευνες των Αρχών. Έγκλημα Γλυκά Νερά: Γνωρίζαμε εξ αρχής ότι από τη βιαιότητα του εγκλήματος, αλλά και από το γεγονός ότι οι δράστες μιλούσαν σπαστά ελληνικά ότι όλοι τους είναι αλλοδαποί.

Η βιαιότητα του εγκλήματος σύμφωνα με τον δημοσιογράφο αποτελεί απόδειξη ότι οι δράστες του εγκλήματος είναι ξένοι. Στον πυρήνα αυτών των δημοσιευμάτων θα λέγαμε ότι είναι α) η ανάδειξη της εθνικής ταυτότητας των άλλων που τονίζει την πολιτισμική ομοιογένεια των γηγενών και β) ο εθνοκεντρισμός «η τάση να τοποθετείται στο επίκεντρο η οικεία ομάδα για κάθε είδους κρίση και αξιολόγηση καθώς και να αξιολογούνται άλλες ομάδες μόνο αναφορικά με αυτήν». Και αυτό γίνεται και πάλι στη βάση του δίπολου «εμείς» και οι «άλλοι». Η εφημερίδα Sportime ακολουθεί μια ακροδεξιά ρητορική που σχετίζει ευθέως την βιαιότητα με την εθνική καταγωγή ενώ Βήμα και Καθημερινή φαίνεται πως αναπαράγουν στοιχεία από αστυνομικές πηγές και εκπροσώπων της.

Λαθρομετανάστες / πλαστά έγγραφα

Στο δημοσίευμα της εφημερίδας Sportime στις 11/5/21 διαβάζουμε: Η κατάσταση έχει παραγίνει το τελευταίο διάστημα και είναι απόρροια της αθρόας λαθρομετανάστευσης στην Ελλάδα τις τελευταίες δεκαετίες.

Στις 15/5/21: Δυστυχώς με την αθρόα λαθρομετανάστευση εδώ και πολλά χρόνια η χώρα μας έχει περιέλθει σε μια άνευ προηγουμένου εγκληματικότητα και αγριότητα.

Κατασκευάζεται και αναπαράγεται ξανά και ξανά η αντίληψη από την εφημερίδα ότι οι μετανάστες φταίνε για την αύξηση της εγκληματικότητας. Στις 16/5/21 στον τίτλο της ίδιας εφημερίδας: Έγκλημα Γλυκά Νερά: Γεωργιανός με πλαστό διαβατήριο ο βασικός ύποπτος – Τι έκανε. Επίσης, στο δημοσίευμα αναφέρεται: Σύμφωνα με τις νεότερες εξελίξεις ένας Γεωργιανός ο οποίος συνελήφθη στον Έβρο, επειδή προσπάθησε να φύγει από την Ελλάδα με πλαστό διαβατήριο, θεωρείται από το Τμήμα Ανθρωποκτονιών της ΕΛΑΣ

πιθανό να σχετίζεται με την δολοφονία της 20χρονης.

Στις 17/5/21 στο *Πρώτο Θέμα* διαβάζουμε στον τίτλο δημοσιεύματος «*Στη ΓΑΔΑ ο Γεωργιανός που συνελήφθη στον Έβρο με πλαστά έγγραφα*». Η νομιμότητα ή μάλλον η έλλειψή της τίθεται ως στοιχείο για την ενοχή του υπόπτου.

Το ίδιο παρατηρείται και σε δημοσίευμα της Καθημερινής στις 17/5/21: *Στη Γενική Αστυνομική Διεύθυνση Αττικής (ΓΑΔΑ) μεταφέρεται από τον Έβρο ο Γεωργιανός υπήκοος, ο οποίος συνελήφθη με πλαστά έγγραφα στα σύνορα, ενώ προσπαθούσε να φύγει από την Ελλάδα.*

Τα δημοσιεύματα αναφέρονται στους μετανάστες ως παράνομους, ως λαθρομετανάστες, όρους που κάθε άλλο παρά αξιολογικά ουδέτεροι είναι. Η έννοια της νομιμότητας και η έλλειψη νόμιμων ταξιδιωτικών εγγράφων τίθεται στο επίκεντρο της δημόσιας συζήτησης για τους μετανάστες, οι οποίοι αυτόματα μετατρέπονται σε άτομα με επικίνδυνη και εγκληματική δραστηριότητα. Τονίζεται ξανά και ξανά το γεγονός ότι ο ύποπτος βρέθηκε με πλαστά έγγραφα σε μια προσπάθεια συσχέτισης και απόδειξη ενοχής. Διαπιστώσεις αυτού του τύπου συνιστούν μια μεταφορά των ορατών κινδύνων και διακινδυνεύσεων από το «εμείς» στους «άλλους», τους «ξένους», τους «διαφορετικούς», τους «παρεκκλίνοντες». Στις εφημερίδες *Πρώτο Θέμα* και *Καθημερινή* βλέπουμε ότι μεταφέρεται η είδηση από το αστυνομικό δελτίο ενώ στη *Sportime* γίνεται σύνδεση μεταξύ της μη ύπαρξης νόμιμων εγγράφων και της εγκληματικότητας.

Μαφία, μαφιόζοι, άβατο, συμμορίες

Σε δημοσίευμα στο *Πρώτο Θέμα* στις 13/5/21 έχουμε τον τίτλο: *Έγκλημα στα Γλυκά Νερά: Σπείρα Αλβανών και Ελλήνων πίσω από την φρικτή δολοφονία της Καρολάιν* ενώ στο κείμενο διαβάζουμε για *συμμορία που αποτελείται από Αλβανούς και ελληνικής υπηκοότητας άτομα....* Το «Αλβανούς» είναι τονισμένο με bold δίνοντας έτσι μεγαλύτερη έμφαση. Στις 14/5/21 γίνεται πάλι λόγος: για *σπείρα, συμμορία Αλβανών και Ελλήνων υπηκόων που χαρακτηρίζονται από την υπερβολική βία που ασκούν στα θύματά τους....* Σε αυτήν την περίπτωση δεν φαίνεται να υπάρχει ιδιαίτερος τονισμός της εθνικότητας των Αλβανών και διαχωρισμός με τους Έλληνες.

Σε άλλο δημοσίευμα της ίδιας ημέρας (15/5/21) βλέπουμε ότι δεν γίνεται λόγος πλέον για Έλληνες δράστες. «*Οι αναλυτές της ΕΛ.ΑΣ θεωρούν ότι οι 3 ληστές αποτελούν μέλη πολυπληθούς συμμορίας Αλβανών και Ρομά, που χαρακτηρίζονται από την υπερβολική βία που ασκούν στα θύματά τους....*». Η βία παρουσιάζεται και πάλι ως χαρακτηριστικό, αναγνωριστικό στοιχείο συγκεκριμένης εθνικότητας και εθνότητας. Στο δημοσίευμα της 22/5/21 γίνεται αναφορά σε άβατο των Γεωργιανών και σε Γεωργιανή μαφία, κάτι που μάλλον δημιουργεί φόβο στον αναγνώστη.

Αντίστοιχα, σε δημοσίευμα στην εφημερίδα *Τα Νέα* στις 14/5/21 αναφέρεται: *Υπάρχουν 3 ληστείες στην περιοχή της Αττικής, οι οποίες έχουν μπει στο «μικροσκοπιο» των αρχών. Σε αυτές, οι ληστές είχαν την ίδια μεθοδολογία με αυτή που χρησιμοποιήθηκε στα Γλυκά Νερά. ... Και στις 3 περιπτώσεις, οι δράστες, άσκησαν υπέρμετρη βία. Οι αστυνομικοί προσανατολίζονται στην Αλβανική μαφία ή σε Γεωργιανούς μαφιόζους.*

Σε δημοσίευμα στις 15/5/21 στη *Sportime* διαβάζουμε: *Συμμορίες αλλοδαπών (κυρίως από μουσουλμανικές χώρες) που κανονικά δεν θα έπρεπε να βρίσκονται καν στην Ελλάδα έχουν μετατρέψει το μεγαλύτερο μέρος της χώρας σε «ζούγκλα» αναγκάζοντας τους Έλληνες πολίτες να φοβούνται να κυκλοφορήσουν ακόμη και τις πρωινές ώρες. Με εκφράσεις εντυπωσιασμού περί «ζούγκλας» ο δημοσιογράφος δημιουργεί κλίμα εντυπώσεων ενώ καλλιεργεί με άμεσο τρόπο τον φόβο θυματοποίησης. Την επόμενη μέρα, 16/5/21, αναφέρεται: *Όπως αποδεικνύεται ο βασικός ύποπτος είναι Γεωργιανός, χώρα από την οποία βρίσκονται πολλές εγκληματικές συμμορίες στην Ελλάδα, έχοντας**

«πρωταγωνιστήσε» σε πολλές δολοφονίες τις τελευταίες δεκαετίες. Οι εκτιμήσεις των αστυνομίας, πάντως, συγκλίνουν στο ότι οι δράστες ανήκουν σε εγκληματική συμμορία Αλβανών-Ρομά ή Γεωργιανής Μαφίας και εκεί έχουν επικεντρώσει τις έρευνές τους προκειμένου να εντοπιστούν

Βλέπουμε λοιπόν επανάληψη από τις εφημερίδες *Πρώτο Θέμα*, *Τα Νέα* και *Sportime* για μαφίες αλβανικής και γεωργιανής καταγωγής που δημιουργούν ένα κλίμα εντυπωσιασμού και κοινωνικού πανικού, ενώ μελέτες δείχνουν ότι στα ανώτερα κλιμάκια των κυκλωμάτων οργανωμένου εγκλήματος βρίσκονται πρωτίστως Έλληνες, και αυτό επιβεβαιώνεται από την ίδια την Αστυνομία.

Εθνικότητα/αλλοδαπός

Μπαλάσκας: Αλλοδαποί σεσημασμένοι οι δράστες στα Γλυκά Νερά είναι ο τίτλος του δημοσιεύματος στην εφημερίδα *Real* της 11/5/21. Στο κυρίως κείμενο αναφέρεται ότι:

Όπως σημείωσε ο κ. Μπαλάσκας (συνδικαλιστής της ΕΛ.ΑΣ), πιθανόν πρόκειται για αλλοδαπούς από το πρώην ανατολικό μπλοκ και ενδεχομένως να έχουν κάνει φυλακή για παρόμοιες πράξεις. «Ξέρουν το διαρρηκτικό αντικείμενο, άρα είναι σίγουρα σεσημασμένοι διαρρηκτές» πρόσθεσε ο κ. Μπαλάσκας, υπογραμμίζοντας ότι έπειτα από εντολή του αρχηγού της ΕΛ.ΑΣ. επιλέχθηκαν οι πιο άξιοι αξιωματικοί για να αναλάβουν την υπόθεση. Η δήλωση αποτελεί αναπαραγωγή του αστυνομικού δελτίου και επιχειρεί να προσδώσει κύρος στο δημοσίευμα.

Στις 11/5/21 σε δημοσίευμα στη *Sportime*, όπου ο δημοσιογράφος περιγράφει με ιδιαίτερα γλαφυρό τρόπο το έγκλημα στα Γλυκά Νερά, διαβάζουμε: Φρικιαστικό έγκλημα που δεν τον χωράει ο νους, σημειώθηκε στα Γλυκά Νερά και το οποίο παραπέμπει σε... Σικάγο και όχι Ελλάδα. Όπως αντιλαμβάνεται κανείς η εγκληματικότητα στην άλλοτε ασφαλή χώρα μας έχει λάβει ανοδικές διαστάσεις την τελευταία 10ετία. Ειδικά από τις διάφορες συμμορίες (συνήθως αλλοδαπών) που δεν διστάζουν να βασανίσουν, ακόμη και να σκοτώσουν για λίγα ευρώ.

Την ίδια ημέρα σε άλλο δημοσίευμα της ίδιας εφημερίδας διαβάζουμε: Οι λεπτομέρειες που έρχονται σιγά σιγά στο φως της δημοσιότητας εκτός από ότι συγκλονίζουν είναι και δύσκολο να γίνουν πιστευτές από νοήμονα νου. Κι αυτό καθώς οι αλλοδαποί (μιλούσαν σπαστά ελληνικά) εξάντλησαν όλη την αγριότητά τους στραγγαλίζοντας την 20χρονη γυναίκα δίπλα στο μωρό της. Για μία ακόμη φορά βλέπουμε ένα άγριο έγκλημα να έχει γίνει από αλλοδαπούς, πιθανότητα χωρίς καν άδεια παραμονής. Καθώς στην χώρα μας δεν είχαμε τέτοιας αγριότητας εγκλήματα παλιότερα χρόνια. Άλλωστε πολλές είναι οι συμμορίες αλλοδαπών που δρουν σε όλη τη χώρα και έχουν προκαλέσει σοβαρά προβλήματα στις τοπικές κοινωνίες.

Λίγες μέρες αργότερα, 15/5/21, τίτλος σχετικού δημοσιεύματος έχει ως εξής: Δολοφονία στα Γλυκά Νερά: Θέμα ημερών η σύλληψη των αλλοδαπών δραστών. Μέσα στο δημοσίευμα διαβάζουμε: Να δούμε που θα πάει αυτή η κατάσταση κι αν επιτέλους θα υπάρξει ύφεση της τρομερής εγκληματικότητας που προκαλούν οι αλλοδαποί.

Την επομένη, 16/5/21 στην ίδια εφημερίδα διαβάζουμε: Τέλος να αναφέρουμε ότι σημειώθηκαν πάνω από 100 τηλεφωνήματα πολιτών στην ΕΛΑΣ με κίνητρο την οργή για το έγκλημα από τους αλλοδαπούς δολοφόνους.

Αντίστοιχα, στις 13/5/21 διαβάζουμε στην *Καθημερινή*: η έρευνα της ΕΛ.ΑΣ. επικεντρώνεται σε κακοποιούς που είτε προέρχονται από την κοινότητα των Ρομά της Αττικής ή ζουν χρόνια στην Αθήνα και ενδεχομένως διατηρούν ρίζες σε χώρα των Βαλκανίων ή της πρώην Σοβιετικής Ένωσης. Η χρήση bold γραμμάτων τονίζει και πάλι τη διαφορετική εθνότητα.

Στις 16/5/21 διαβάζουμε σε τίτλο της ίδιας εφημερίδας: Προσήχθη Γεωργιανός που

επιχείρησε να φύγει από την Ελλάδα – Θα εξεταστεί αν συνδέεται με το έγκλημα στα Γλυκά Νερά. Και την επομένη (17/5/21): Έγκλημα στα Γλυκά Νερά: Στη ΓΑΔΑ μεταφέρεται ο Γεωργιανός που συνελήφθη στον Έβρο. Την δε 18/5/21 ο τίτλος είναι: Για ληστείες κατά συρροή διώκεται ο Γεωργιανός – Ψάχνουν σύνδεση με τα Γλυκά Νερά . Εντός του δημοσιεύματος αναφέρεται: Ένταλμα σύλληψης για ληστείες κατά συρροή εξέδωσε η 11η Τακτική Ανακρίτρια σε βάρος του 36χρονου Γεωργιανού, που συνελήφθη την Παρασκευή στον Έβρο με πλαστό διαβατήριο και εξετάζεται από τις αρχές ενδεχόμενη εμπλοκή του στο έγκλημα στα Γλυκά Νερά. Η δικαστική λειτουργός εξέδωσε χθες το ένταλμα που αφορά ληστείες αλλά και το αδίκημα της απλής σωματικής βλάβης και έτσι σήμερα ο 36χρονος αλλοδαπός θα μεταχθεί στα δικαστήρια, ώστε – αφού εκτελεστεί το ένταλμα- να βρεθεί ενώπιον της ανακρίτριας για την απολογία του.

Στις 19/5/21 στην ίδια εφημερίδα υπάρχει ο τίτλος: Έγκλημα στα Γλυκά Νερά: Τι είπε στην ανάκριση ο 36χρονος Γεωργιανός και μέσα στο δημοσίευμα διαβάζουμε: Στο επίκεντρο ενδιαφέροντος της αστυνομίας για τη ληστεία μετά φόνου στα Γλυκά Νερά παραμένει ο 36χρονος υπήκοος Γεωργίας. Αρμόδια αστυνομική πηγή δήλωσε στην «Κ» ότι ο 36χρονος τήρησε «αρνητική στάση» μη δεχόμενος να συνεργαστεί. Τον περιέγραψε ως «υποκριτικό» εξηγώντας ότι στη διάρκεια της ανάκρισης μετέβαλλε διαρκώς τη στάση του.

Σε δημοσίευμα στις 18/5/21 στην εφημερίδα Τα Νέα δημοσίευμα με τίτλο Γλυκά Νερά: Ανακρίνεται ο Γεωργιανός κακοποιός που συνελήφθη – Τι αποκαλύπτει το DNA που βρέθηκε στο σπίτι αναφέρεται: Ο αλλοδαπός φέρεται να εμπλέκεται σε ληστεία η οποία διαπράχθηκε, τον περασμένο Μάρτιο, σε σπίτι ηλικιωμένων στο Πικέριμι. Σύμφωνα με πληροφορίες, υπάρχουν τρεις λόγοι, για τους οποίους ο 36χρονος Γεωργιανός θεωρείται ύποπτος από την αστυνομία.

Σύμφωνα με Το Βήμα οι πληροφορίες που προέκυψαν κυρίως από ανάλυση DNA, ο πρώτος λόγος είναι ότι ο εν λόγω αλλοδαπός ήταν ένας από τους πέντε δράστες της ληστρικής επίθεσης, στις 7 Μαρτίου, σε κατοικία στο Πικέριμι, ...

Στις 26/5/21 δημοσίευμα της Sportime αναφέρει: Συγκεκριμένα σε ρεπορτάζ που παρουσίασε η εκπομπή «Αλήθειες με τη Ζήνα» προκύπτει ότι οι Αρχές είναι κοντά στη σύλληψη των δραστών...Μάλιστα ο τρόπος δράσης τους έχει να κάνει με συγκεκριμένη εθνικότητα αλλοδαπών που έχουν επιφέρει εγκληματικότητα που δεν υπήρχε στην χώρα μας τα προηγούμενα χρόνια. Στις 28/5/21 στην ίδια εφημερίδα διαβάζουμε: Σύμφωνα με τον κ. Καλλιακμάνη (πρόεδρος αστυνομιών ν.α Αττικής) οι δράστες χρησιμοποίησαν ένα πιστόλι κλοκ και ένα ασημί περίστροφο. «Τέτοια όπλα χρησιμοποιούν όσοι γνωρίζουν από όπλα και κυρίως τσιγγάνοι».

Στις 6/6/21 ο τίτλος του δημοσιεύματος της Real.gr ήταν: Δολοφονία Γλυκά Νερά: Αλβανοί οι δράστες; - Ο 32χρονος αναγνώρισε τη γλώσσα τους. Στο κυρίως κείμενο αναφέρεται: Αλβανικής καταγωγής φέρονται, σύμφωνα με πληροφορίες, να είναι οι δράστες της συγγερής δολοφονίας της Καρολάιν στα Γλυκά Νερά. Σύμφωνα με όσα έχει καταθέσει ο 32χρόνος πιλότος στις Αρχές, άκουσε τους δολοφόνους της συζύγου του να μιλούν σε ξένη γλώσσα. Μετά από προσπάθειες και του ιδίου αλλά και των Αρχών, ο άνδρας κατάφερε να πιστοποιήσει ότι πρόκειται για Αλβανικά.

Στις 6/6/21 στο Πρώτο Θέμα βλέπουμε τον τίτλο Έγκλημα στα Γλυκά Νερά: Αλβανοί οι δράστες; ενώ στο κυρίως κείμενο διαβάζουμε ότι σύμφωνα με πληροφορίες του ANΤ1 «οι δράστες είναι αλβανικής καταγωγής», ενώ λίγο πιο κάτω «με βάση τα όσα έχει καταθέσει ο σύζυγος της Καρολάιν στις αρχές, άκουσε τους δολοφόνους να μιλούν σε ξένη γλώσσα» και ξανά «...ο 32χρονος πιλότος κατάφερε να πιστοποιήσει ότι πρόκειται για αλβανικά». Η επαναλαμβανόμενη πληροφορία για τη γλώσσα που μιλούσαν οι δράστες έχει ως σκοπό την υιοθέτησή της ως αληθούς.

Παρατηρούμε ότι στην πλειονότητα των δημοσιευμάτων τόσο στον τίτλο όσο και στον κυρίως κορμό επαναλαμβάνεται συνεχώς η εθνικότητα του υπόπτου, ενώ σε άλλα σημεία αναφέρεται ως αλλοδαπός. Η επανάληψη και ο τονισμός της εθνικότητας δημι-

ουργεί στον αναγνώστη την εντύπωση μιας σχέσης «αιτίου–αιτιατού» μεταξύ εθνικότητας και εγκληματικής συμπεριφοράς. Η παρουσίαση του δράστη μέσω της εθνικότητάς του δεν παραπέμπει πλέον σε άτομο αλλά σε εθνικές ομάδες στις οποίες υπονοείται ότι η παρανομία και η βία είναι σύμφυτο της κουλτούρας τους. Αντίστοιχα ο τονισμός του «αλλοδαπός», δηλαδή «ξένος» - μη Έλληνας τονίζει το δίπολο «εμείς- αυτοί». Ο αναγνώστης, ιδιαίτερα στην περίπτωση των εφημερίδων *Sportime* και *Πρώτο Θέμα*, έρχεται αντιμέτωπος με γλαφυρές περιγραφές που στόχο έχουν την δημιουργία εντυπώσεων και συγκινησιακού φορτίου. Στην πλειονότητα των άρθρων που αναλύονται με την αναφορά της εθνικότητας δομείται η ταυτότητα των μεταναστών στο δίπολο «εμείς και οι άλλοι», όπου οι άλλοι έχουν ταυτιστεί με τη βία και το έγκλημα και έχουν στιγματιστεί όχι μόνο ως άτομα αλλά ως σύνολο, ως εθνικότητα που της αποδίδονται. Τα κοινά χαρακτηριστικά όλων των δημοσιευμάτων είναι οι ρητορικές τεχνικές που χρησιμοποιούν, όπως η υπερβολή, η επιλεκτική έμφαση, η επανάληψη, σε τελική ανάλυση η γενίκευση και η «ετικέτα». Από ένα σημείο και έπειτα η εθνικότητα μετατρέπεται σε ιδιότητα και τελικά ανάγεται σε τεκμήριο εγκληματικής ή εγκληματογενούς συμπεριφοράς.

Συμπεράσματα

Αυτό που προκύπτει από τη μελέτη των ερευνών για την παρουσίαση των μεταναστών από τα ΜΜΕ είναι μια διαρκής διαφοροποίηση του ξένου «άλλου» και του «εμείς». Ο άλλος συνδέθηκε με την απειλή, την παραβατικότητα, την βία, το έγκλημα καθώς και με τη φτώχεια και την εξαθλίωση. Το «εμείς» χτίστηκε μέσα στην εθνική υπεροχή. Η εθνικότητα χρησιμοποιήθηκε ως αποδεικτικό ενοχής και στοιχείο στιγματισμού. Αυτό επιβεβαιώνει και η παρούσα έρευνα που μελέτησε την κάλυψη μιας δολοφονίας που συγκλόνησε τη χώρα και που κατασκευάστηκε και παρουσιάστηκε ως έγκλημα αλλοδαπών που απειλούν την ασφάλεια των Ελλήνων και της ελληνικής κοινωνίας ενώ τελικά αποδείχθηκε ότι ήταν μια γυναικοκτονία.

Στην πλειονότητα των δημοσιευμάτων η εθνικότητα υπερτονίζεται τόσο στον τίτλο όσο και στον κορμό του δημοσιεύματος και στην ουσία περιπλέκεται με τους υπόλοιπους άξονες περιγραφής. Σύμφωνα με την Τσουκαλά (2001: 57), «η ανακοίνωση της εθνικότητας έχει πλέον μετατραπεί σε απόλυτη σταθερά του ορισμού κάθε αλλοδαπού “ενόχου”», ενώ ο Παύλου υποστηρίζει ότι «οι μετανάστες αφού προσελκύσουν την δημόσια σφαίρα του τύπου μέσα από την ‘ετικέτα’ του επικίνδυνου και του κακοποιού, αναφέρονται εκεί μόνον μέσα από την ειδησεογραφικά σημαντική και ‘παν-περιεκτική’ ιδιότητα τους, δηλαδή την εθνικότητα» (2001: 151).

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Βαμβακάς, Β. (1997), Αλβανοί μετανάστες στον ημερήσιο τύπο: Αναπαραστάσεις της λαθραίας ύπαρξης, *Δοκίμες*, Νο 5, σσ. 7-40.
- Κωνσταντινίδου, Χ. (2001), *Κοινωνικές αναπαραστάσεις του εγκλήματος. Η εγκληματικότητα των Αλβανών μεταναστών στον αθηναϊκό τύπο*, Αθήνα-Κομοτηνή, Σάκκουλας.
- Μοσχοπούλου, Α. (2005), *Η εγκληματικότητα των μεταναστών. Απεικόνιση του φαινομένου στον απογευματινό τύπο 1990-1999*, Αθήνα-Κομοτηνή, Σάκκουλα.
- Παύλου, Μ. (2001), Οι λαθρέμποροι του φόβου: ρατσιστικός λόγος και τύπο μιας υποψήφιας μητρόπολης, στο Μαρβάκης, Α., Παρσάνογλου, Δ. και Παύλου, Μ. (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εταιρεία Πολιτικού Προβληματισμού «Νίκος Πουλιαντζάς», Ελληνικά Γράμματα.
- Τσουκαλά, Α. (2001), *Μετανάστευση και εγκληματικότητα στην Ευρώπη*, Αθήνα-Κομοτηνή, Σάκκουλας.

Παράρτημα άρθρων ηλεκτρονικών εφημερίδων

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ

- Σουλιώτης, Γ.(2021) ‘Γλυκά Νερά: Νέα στοιχεία για το αποτρόπαιο έγκλημα’, *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, 11 Μαΐου. Διαθέσιμο στο: <https://www.kathimerini.gr/society/561359398/glyka-nera-nea-stoicheia-gia-to-apotropαιο-egklima/>. (Πρόσβαση: 28 Οκτώβρη 2021).
- Σουλιώτης, Γ. (2021) ‘Έγκλημα στα Γλυκά Νερά: Πού επικεντρώνεται η έρευνα της ΕΛ.ΑΣ.’, *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, 13 Μαΐου. Διαθέσιμο στο: <https://www.kathimerini.gr/society/561361213/egklima-sta-glyka-nera-roy-epikentronetai-i-ereyna-tis-el-as/>. (Πρόσβαση: 28 Οκτώβρη 2021).
- Σουλιώτης, Γ.(2021) ‘Έγκλημα στα Γλυκά Νερά: Τι είπε στην ανάκριση ο 36χρονος Γεωργιανός’, *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, 19 Μαΐου. Διαθέσιμο στο: <https://www.kathimerini.gr/society/561368125/egklima-sta-glyka-nera-ti-eipe-stin-anakrisi-o-36chronos-georgianos/>. (Πρόσβαση: 28 Οκτώβρη 2021).
- Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ* (2021) ‘Προσήχθη Γεωργιανός που επιχείρησε να φύγει από την Ελλάδα-Θα εξεταστεί αν συνδέεται με το έγκλημα στα Γλυκά Νερά’, 16 Μαΐου. Διαθέσιμο στο: <https://www.kathimerini.gr/society/561365620/prosichthi-georgianos-roy-epicheirise-na-fygei-apo-tin-ellada-tha-exetastei-an-syndeetai-me-to-egklima-sta-glyka-nera/>. (Πρόσβαση: 28 Οκτώβρη 2021).
- Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ* (2021) ‘ Έγκλημα στα Γλυκά Νερά: Στη ΓΑΔΑ μεταφέρεται ο Γεωργιανός που συνελήφθη στον Έβρο’, 17 Μαΐου. Διαθέσιμο στο: <https://www.kathimerini.gr/society/561366538/egklima-sta-glyka-nera-sti-gada-metaferetai-o-georgianos-roy-synelifthi-ston-evro/>. (Πρόσβαση:28 Οκτώβρη 2021).
- Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ* (2021) ‘Για ληστείες κατά συρροή διώκεται ο Γεωργιανός-Ψάχνουν σύνδεση με τα Γλυκά Νερά’, 18 Μαΐου. Διαθέσιμο στο: <https://www.kathimerini.gr/society/561367324/gia-listeies-kata-syrroi-dioketai-o-georgianos-psachnoyn-syndesi-me-ta-glyka-nera/>. (Πρόσβαση:28 Οκτώβρη 2021).

ΠΡΩΤΟ ΘΕΜΑ

- Καλύβα, Α και Πώποτας, Δ. (2021) ‘Έγκλημα στα Γλυκά Νερά: Σπείρα Αλβανών και Ελλήνων πίσω από τη φρικτή δολοφονία της Καρολαίν’, *ΠΡΩΤΟ ΘΕΜΑ*, 13 Μαΐου. Διαθέσιμο στο: <https://www.protothema.gr/greece/article/1123692/eglima-sta-gluka-nera-speira-alvanon-kai-ellinon-piso-apo-ti-frikti-dolofonia-tis-karolain/>. (Πρόσβαση: 25 Σεπτέμβρη 2021).
- Καλύβα, Α και Πώποτας, Δ (2021α) ‘Έγκλημα στα Γλυκά Νερά: Πολυπληθής σπείρα που χρησιμοποιεί υπερβολική βία πίσω από τη δολοφονία της Καρολαίν’, *ΠΡΩΤΟ ΘΕΜΑ*, 14 Μαΐου. Διαθέσιμο στο: <https://www.protothema.gr/greece/article/1123735/eglima-sta-gluka-nera-polyplithis-speira-rou-hrisimopoiiei-upervoliki-via-piso-apo-ti-dolofonia-tis-karolain/>. (Πρόσβαση:25 Σεπτέμβρη 2021).
- Καλύβα, Α και Πώποτας, Δ. (2021β) ‘Έγκλημα στα Γλυκά Νερά: Τα στίγματα των κινητών τηλεφώνων αναζητούν οι ερευνητές της ΕΛΑΣ’, *ΠΡΩΤΟ ΘΕΜΑ*, 14 Μαΐου. Διαθέσιμο στο: <https://www.protothema.gr/greece/article/1124061/eglima-sta-gluka-nera-ta-stigmata-ton-kiniton-tilefonon-anazitoun-oi-ereunites-tis-elas/>. (Πρόσβαση: 25 Σεπτέμβρη 2021).
- ΠΡΩΤΟ ΘΕΜΑ* (2021) ‘Στη ΓΑΔΑ ο Γεωργιανός που συνελήφθη στον Έβρο με πλαστά έγγραφα’, 17 Μαΐου. Διαθέσιμο στο: <https://www.protothema.gr/greece/article/1124730/gluka-nera-sti-gada-o-georgianos-rou-sunelifthi-ston-evro-me-plasta-eggrafa/>.(Πρόσβαση: 25 Σεπτέμβρη 2021).
- ΠΡΩΤΟ ΘΕΜΑ* (2021) ‘Γλυκά Νερά: Αναζητούν στις φυλακές Αλικαρνασσού πληροφοριοδότες για το έγκλημα, 22 Μαΐου. Διαθέσιμο στο: <https://www.protothema.gr/greece/article/1126486/gluka-nera-anazitoun-stis-fulakes-alikarnassou-pliroforiodotes-gia-to-eglima/>. (Πρόσβαση: 25 Σεπτέμβρη 2021).
- ΠΡΩΤΟ ΘΕΜΑ* (2021) ‘Έγκλημα στα Γλυκά Νερά: Αλβανοί οι δράστες;’, 6 Ιουνίου. Διαθέσιμο στο: <https://www.protothema.gr/greece/article/1131244/eglima-sta-gluka-nera-alvano-i-drastes/>. (Πρόσβαση: 25 Σεπτέμβρη 2021).

real.gr

real.gr, 'Μπαλάσκας: Αλλοδαποί σεσημασμένοι οι δράστες στα Γλυκά Νερά', 11 Μαΐου. Διαθέσιμο στο: https://www.real.gr/koinonia/arthro/mpalaskas_allodapoi_sesimasmenoi_oi_drastes_sta_glyka_nera-737236/. (Πρόσβαση: 15 Σεπτέμβρη 2021).

real.gr, 'Δολοφονία Γλυκά Νερά: Αλβανοί οι δράστες;- Ο 32χρονος αναγνώρισε τη γλώσσα τους-BINTEO, 6 Ιουνίου. Διαθέσιμο στο: https://www.real.gr/koinonia/arthro/dolofonia_glyka_nera_albanoi_oi_drastes_o_32xronos_anagnorise_ti_glossa_tous_binteo-744364/. (Πρόσβαση: 15 Σεπτέμβρη 2021).

SPORTtime

Κωτάκης, Α. (2021α) 'Φρίκη στα Γλυκά Νερά: Στραγγάλισαν γυναίκα δίπλα στο μωρό της-Σοκαρισμένος ο σύζυγος που ήταν δεμένος!', *SPORTtime*, 11 Μαΐου. Διαθέσιμο στο: <https://www.sportime.gr/extratime/koinonia/friki-sta-glika-nera-strangalisan-gineka-dipla-sto-moro-tis-sokarismenos-o-sizigos-pou-itan-demenos/>. (Πρόσβαση: 25 Οκτώβρη 2021).

Κωτάκης, Α. (2021β) 'Δολοφονία στα Γλυκά Νερά: Δεν το χωράει ο νους!-Σοκάρουν οι λεπτομέρειες, απείλησαν το μωρό με όπλο!', *SPORTtime*, 11 Μαΐου. Διαθέσιμο στο: <https://www.sportime.gr/extratime/koinonia/dolofonia-sta-glika-nera-den-to-chorai-o-nous-sokaroun-i-leptomeries-apilisan-to-moro-me-orplo/>. (Πρόσβαση: 25 Οκτώβρη 2021).

Κωτάκης, Α. (2021) 'Δολοφονία στα Γλυκά Νερά: Θέμα ημερών η σύλληψη των αλλοδαπών δραστών (vid)', *SPORTtime*, 15 Μαΐου. Διαθέσιμο στο: <https://www.sportime.gr/extratime/koinonia/dolofonia-sta-glika-nera-thema-imeron-i-sillipsi-ton-allodapon-draston-vid/>. (Πρόσβαση: 25 Οκτώβρη 2021)

Κωτάκης, Α (2021) 'Εγκλημα Γλυκά Νερά: Γεωργιανός με πλαστό διαβατήριο ο βασικός ύποπτος-Τι έκανε', *SPORTtime*, 16 Μαΐου. Διαθέσιμο στο: <https://www.sportime.gr/extratime/koinonia/egklima-glika-nera-georgianos-me-plasto-diavatio-o-vasikos-ipoptos-ti-ekane/>. (Πρόσβαση: 25 Οκτώβρη 2021).

Κωτάκης, Α (2021) 'Εγκλημα στα Γλυκά Νερά: Νέα δεδομένα, σφίγγει ο <<κλοιός>> γύρω από τους δράστες (vid)', *SPORTtime*, 26 Μαΐου. Διαθέσιμο στο: <https://www.sportime.gr/extratime/koinonia/egklima-sta-glika-nera-nea-dedomena-sfingi-o-klisos-giro-aro-tous-drastes-vid/>. (Πρόσβαση: 25 Οκτώβρη 2021).

Κωτάκης, Α (2021) 'Εγκλημα στα Γλυκά Νερά: Αυτό είναι το προφίλ των δολοφόνων', *SPORTtime*, 28 Μαΐου. Διαθέσιμο στο: <https://www.sportime.gr/extratime/koinonia/egklima-sta-glika-nera-afto-ine-to-profil-ton-dolofonon/>. (Πρόσβαση: 25 Οκτώβρη 2021).

ΤΟ ΒΗΜΑ

ΤΟ ΒΗΜΑ, (2021), 'Τέτοια βαρβαρότητα σπάνια συναντάται', 12 Μαΐου. Διαθέσιμο στο: <https://www.tovima.gr/2021/05/12/opinions/tetoiavarvarotita-spania-synantatai/>. (Πρόσβαση: 20 Σεπτέμβρη 2021).

ΤΟ ΒΗΜΑ, (2021), 'Γλυκά Νερά: Το νέο μήνυμα του πιλότου- Πού στρέφονται οι έρευνες', 19 Μαΐου. Διαθέσιμο στο: <https://www.tovima.gr/2021/05/19/society/glyka-nera-ti-eipe-stin-anakrisi-o-georgianos/>. (Πρόσβαση: 20 Σεπτέμβρη 2021)

ΤΑ ΝΕΑ

ΤΑ ΝΕΑ, (2021) 'Γλυκά Νερά: Εμπλέκεται στην δολοφονία πρόσωπο υπεράνω υποψίας; Πού συγκλίνουν οι έρευνες, 14 Μαΐου. Διαθέσιμο στο: <https://www.tanea.gr/2021/05/14/greece/astynomika/glyka-nera-empleketai-sti-dolofonia-prosopo-yperano-yropsias-pou-sygklinoun-oi-ereynes/>. (Πρόσβαση: 4 Οκτώβρη 2021).

ΤΑ ΝΕΑ, (2021α) 'Γλυκά Νερά: Ανακρίνεται ο Γεωργιανός κακοποιός που συνελήφθη-Τι αποκαλύπτει το DNA που βρέθηκε στο σπίτι', 18 Μαΐου. Διαθέσιμο στο: <https://www.tanea.gr/2021/05/18/greece/astynomika/glyka-nera-anakrinetai-o-georgianos-kakopoios-pou-synelifthi-ti-apokalyptei-to-dna-pou-vrethike-sto-spiti/>. (Πρόσβαση: 4 Οκτώβρη 2021)

ΤΑ ΝΕΑ, (2021β) 'Γλυκά Νερά: Γιατί θεωρείται πρόσωπο <<κλειδί στην υπόθεση ο Γεωργιανός' 18

Μαΐου. Διαθέσιμο στο: <https://www.tanea.gr/2021/05/18/greece/glyka-nera-giati-theoretai-prosopo-kleidi-stin-ypothesi-o-georgianos/>. (Πρόσβαση: 4 Οκτώβρη 2021).

ΑΥΤΟΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΤΕΡΟΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΣΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΕΣ ΡΟΜΑ – ΜΕΛΕΤΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ

Χρήστος Σιφναίος^α

^α Κοινωνιολόγος (MSc)

Περίληψη

Οι Ρομά /Τσιγγάνοι εμφανίζονται σε ένα σημαντικό ποσοστό της ελληνικής και της διεθνούς βιβλιογραφίας ως μια οικουμενική συλλογικότητα έξω από τοπικά και χρονικά συμφραζόμενα, γεγονός που οφείλεται στο ότι η ιστορία των Τσιγγάνων δεν έχει καταγραφεί από τους ίδιους παρόλο που είναι τα κατεξοχήν δρώντα υποκείμενα. Η παρούσα ποιοτική μελέτη περίπτωσης εστιάζει στους Ρομά στην περιοχή Αγία Βαρβάρα στην Αθήνα. Διερευνήθηκαν οι έννοιες «αυτοπροσδιορισμός» και «ετεροπροσδιορισμός», όπως εμφανίζονται σε ατομικό αλλά και συλλογικό επίπεδο, στον πληθυσμό αναφοράς αλλά και σε άμεση συνάρτηση τόσο με Ρομά κατοίκους άλλων περιοχών της Αττικής και της ευρύτερης ελληνικής επικράτειας όσο και σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές κοινότητες Ρομά. Τα μεθοδολογικά εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν ήταν η συμμετοχική παρατήρηση και οι ατομικές ημι-δομημένες συνεντεύξεις.

Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν πως οι Έλληνες Ρομά/Τσιγγάνοι, σύμφωνα με τις απόψεις που κατατέθηκαν από τους Ρομά κατοίκους της Αγίας Βαρβάρας, αυτοπροσδιορίζονται πρώτα ως Έλληνες και ακολούθως ως Ρομά, απορρίπτουν τη χρήση των όρων μειονότητα ή εθνοτική ομάδα, ενώ για την περιοχή της Αγίας Βαρβάρας σκιαγραφείται τόσο λεκτικά όσο και μέσα από τα στατιστικά δεδομένα ένα ιδιαίτερα ανεπτυγμένο βιοτικό, εκπαιδευτικό και επιχειρηματικό επίπεδο συγκριτικά με Ρομά κατοίκους άλλων περιοχών του Λεκανοπεδίου αλλά και της ευρύτερης ελληνικής επικράτειας.

Λέξεις κλειδιά: Ρομά, Αγία Βαρβάρα, Αυτοπροσδιορισμός, Ετεροπροσδιορισμός, Ποιοτική έρευνα

SELF-IDENTIFICATION AND HETEROIDENTIFICATION AMONG THE GREEK ROMA – A CASE STUDY

Christos Sifnaios^α

^α Sociologist (MSc)

Abstract

The Roma/Gypsies appear in a significant percentage of the Greek and international literature as a universal collective outside of local and temporal contexts, which is due to the fact that the history of the Roma has not been recorded by them although they are the main active subjects. The present case study is based on qualitative research and focuses on the Roma in the area of Agia

Varvara in Athens. It mainly focuses on the concepts of self-identification and hetero-identification as they appear at the individual and collective level in direct relation both with Roma residents of other regions of Attica and the wider Greek territory but also in comparison, with other European Roma communities. The methodological tools used in the field were participant observation and individual semi-structured interviews.

The research showed that the Roma residents of Agia Varvara define themselves first as Greeks and then as Roma, they reject the use of the terms minority or ethnic group, while for the area of Agia Varvara, a highly developed living, educational and business level is outlined both verbally and through the statistical data compared to Roma residents of other areas of Attica and of the wider Greek territory.

KeyWords: Roma, Agia Varvara, Self – identification, Hetero-identification, Qualitative research

Εισαγωγή

Οι Ρομά/Τσιγγάνοι στην πορεία του χρόνου – Η δυναμική του ετεροπροσδιορισμού

Οι Ρομά/Τσιγγάνοι στο πέρασμα των αιώνων δεν αποτέλεσαν ποτέ ένα έθνος, το οποίο να είναι συνδεδεμένο με μια γραπτή παράδοση και η ιστορία τους δεν καταγράφηκε από τους ίδιους. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να τους έχουν αποδοθεί ποικίλες ετερο-ονομασίες όπως «Γύφτοι», «Σαρακηνοί» «Βοημοί» κ.λπ. που δημιουργούσαν σύγχυση στους ιστορικούς καθώς αναγκάζονταν να στηριχθούν σε αντιφατικές πηγές που παρουσίαζαν, εκτός των άλλων, πολλά κενά (Asseo 1997: 7). Για την παραδοξότητα των ιστορικών προσεγγίσεων, αξίζει να αναφερθεί η παρατήρηση των Lucassen, Willems και Cottaar: «Η χρήση του όρου Γύφτος/Gypsy, ως ο πιο διαδεδομένος, σε πολλές περιπτώσεις δεν συσχετιζόταν με όσους αυτοπροσδιορίζονταν ως εθνοτική ομάδα. Άλλοι που ταξίδευαν με την οικογένεια τους έπαιρναν τον ίδιο χαρακτηρισμό» (Lucassen et al. 1998: 2).

Η προσπάθεια ανασύστασης της ιστορίας των Ρομά στηρίχθηκε κατά κύριο λόγο στην αρωγή της κοινωνιογλωσσολογίας σε μία διαδικασία άκρατου ετεροπροσδιορισμού. Πιο συγκεκριμένα, χρησιμοποιήθηκε η γλώσσα τους, η επονομαζόμενη Ρομανί ή στον πληθυντικό αριθμό τα Ρομανές. Η γλώσσα αυτή κατατάσσεται στις ινδοάριες γλώσσες και συγκεκριμένα χαρακτηρίζεται ως μια βορειοϊνδική γλώσσα (Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάνικα τ.29: 296). Στις προσεγγίσεις, οι διαφορετικές διάλεκτοι καταγράφηκαν ως μια «τσιγγάνικη γλώσσα» ενώ αντίστοιχα διαφορετικές πορείες ποικίλων νομαδικών ομάδων μέσα στον χώρο και τον χρόνο προσλήφθηκαν ως μια κοινή «τσιγγάνικη καταγωγή» (Παπαπαύλου και Κοππάση-Οικονομία 2002: 9-10).

Οι παραπάνω διεργασίες συνέβαλαν στην ανάδυση του ρεύματος που αναδύθηκε τον 18^ο αιώνα, άνθισε τον 19^ο και τον 20^ο και πήρε την ονομασία «Τσιγγανολογία». Πατέρας της Τσιγγανολογίας θεωρήθηκε ο Heinrich Moritz Gottlieb Grellmann (1753-1804). Με τη διατριβή του συνέβαλε στη νομιμοποίηση και κανονικοποίηση της αναπαράστασης μιας, όπως έχει και παραπάνω αναφερθεί, οικουμενικής συλλογικότητας των Τσιγγάνων (Τρουμπέτα 2008: 23-24). Η βασική προβληματική που συναρτάται με το ρεύμα της Τσιγγανολογίας είναι πως, σε μια αναπόδευκτη «κοινή εθνοτική προέλευση των Τσιγγάνων» και σε μια εξίσου υποθετική «τσιγγανικότητα», αποδίδει τα στοιχεία εκείνα που χαρακτηρίζουν όχι μόνο τους φτωχότερους Τσιγγάνους αλλά συνολικά τις ενδεείς και αποκλεισμένες ομάδες (Βαξεβάνογλου 2001: 29). Η προσέγγιση αυτή κατείχε κυρίαρχη θέση στην έρευνα μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όπου πραγματοποιείται και η έξαρση του πολιτικού κινήματος των Ρομά. Την περίοδο εκείνη παρατηρείται επίσης μια στροφή από την αναζήτηση των (αυθεντικών) Τσιγγάνων, «στον λόγο που εκφέρουν όσοι επιζητούν να τους προσδιορίσουν» (Τρουμπέτα 2008: 16).

Ο συλλογικός αυτοπροσδιορισμός των Ρομά στην Ευρώπη τέθηκε από τις πολιτικές ηγεσίες τους μόλις τον 20ο αιώνα ενώ η θεσμοθέτηση και η διεθνοποίηση του πολιτικού τους κινήματος πραγματοποιήθηκε στο πρώτο παγκόσμιο συνέδριο που υλοποιήθηκε στο Λονδίνο στις 8-12 Απριλίου 1971 (Τρουμπέτα 2008: 14,60). Η 8η Απριλίου (ημερομηνία έναρξης του συνεδρίου) έχει ορισθεί ως η Διεθνής Ημέρα των Ρομά. Στο συνέδριο αυτό επικυρώθηκε και η ονομασία «Rom» (Ντούσας 1997: 36), ως ο πολιτικά ορθός αυτοπροσδιορισμός.

Η δυναμική και ο πυρήνας της έννοιας του αυτοπροσδιορισμού

Όπως αναφέρει η Θάλεια Δραγώνα, «στην καρδιά όλων των διακρίσεων κρύβεται η ανάγκη μας να νοηματοδοτήσουμε τη διαφορά μας από τον 'άλλο', κρύβονται οι διεργασίες μέσα από τις οποίες κατασκευάζονται οι ομάδες και οι διάφορες εκδοχές ανάμεσα στο «εμείς» και «οι άλλοι»» (Δραγώνα 2004: 12). Ο αυτοπροσδιορισμός δεν συνιστά κατάσταση στατική. Υφίσταται συνεχώς αλλαγές, διαμορφώνεται και αναδιαμορφώνεται άλλοτε σε μακροπρόθεσμο και άλλοτε σε βραχυπρόθεσμο επίπεδο, ανάλογα με την εκάστοτε περίπτωση. Δεν εγκλωβίζεται σε στεγανά (π.χ. μια α ριγοί ταυτότητα), ενώ βρίσκεται στον αντίθετο πόλο αναφορικά με τις καθημερινές ετεροπροσδιοριστικές διεργασίες, παρόλο που εμφανίζεται έντονο σε πολλές περιπτώσεις το φαινόμενο της επιρροής αλλά και της οικειοποίησης (ατομικά και συλλογικά) στοιχείων που τις χαρακτηρίζουν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η ενίσχυση ετεροπροσδιοριστικών αντιλήψεων μέσω της επίκλησης σε μια (επιστημονική) αυθεντία. Πυρήνας της έννοιας του αυτοπροσδιορισμού θεωρείται η ταυτότητα και συνακόλουθα όλες οι συνισταμένες που την προσδιορίζουν (π.χ. πολιτική ιδεολογία, θρήσκευμα, κ.λπ.). Στην περίπτωση των Ρομά /Τσιγγάνων «*το υποκείμενο με τη δυναμικά πολλαπλή ταυτότητα προκύπτει στην πράξη το υποκείμενο με τη μειονοτική ταυτότητα*» (Γκότοβος 2002: 121).

Ο ετεροπροσδιορισμός της τσιγγάνικης ταυτότητας στην Ελλάδα συντελέστηκε μεταξύ άλλων μέσα από επίσημους φορείς όπως οι δημοτικές και νομαρχιακές αρχές, οι εκπαιδευτικοί φορείς, οι αστυνομικές αρχές (ειδικά την περίοδο του ερχομού ενός σημαντικού αριθμού Τσιγγάνων στο ελλαδικό κράτος την περίοδο της Μικρασιατικής Καταστροφής) κ.λπ. Επίσης, δεν θα μπορούσαν παρά να συμπεριληφθούν στην «κατηγορία» αυτή και οι εξειδικευμένοι παραγωγοί λόγου όπως οι ακτιβιστές για τα ανθρώπινα δικαιώματα, κοινωνικοί επιστήμονες (π.χ. κοινωνιολόγοι, κοινωνικοί ανθρωπολόγοι), μέλη Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων, λαογράφοι καθώς και άνθρωποι του καλλιτεχνικού χώρου (σεναριογράφοι, συγγραφείς, λογοτέχνες κ.λπ.) (Γκότοβος 2002: 125).

Η δυναμική της «ταυτότητας»

Οι καταβολές του όρου «ταυτότητα» ως έννοια των κοινωνικών επιστημών εντοπίζονται στη μεταπολεμική περίοδο και σχετίζονται άμεσα με τον Erik Erikson. Για τον Erikson η διαμόρφωση της ταυτότητας «εξαρτάται από την εναρμόνιση των πρωταρχικών σταδίων του Εγώ με τις σημαντικές μεταβολές στις γεωγραφικές, πολιτισμικές και οικονομικές αλλαγές της οικογένειας». Την προσδιορίζει σαν έκφραση «μη απτών χαρακτηριστικών, ατομικών και κοινωνικών, υποκειμενικών και αντικειμενικών» (Ρήγα 1996: 11,27).

Στη συνέχεια, οι Tajfel και Turner (1978) από τη Σχολή της Φρανκφούρτης διατύπωσαν τη θεωρία της «κοινωνικής ταυτότητας» μέσω της οποίας πραγματοποιείται μία στροφή στη συλλογική ισχύ της ταυτότητας, οριζόμενη πλέον ως τη γνώση του «ανήκειν» σε συγκεκριμένες κοινωνικές κατηγορίες, σε άμεση συνάρτηση με τη συναισθηματική και αξιολογική σημασία που αποδίδει στο εκάστοτε υποκείμενο η ομάδα από την οποία προέρχεται (ό.π.: 11).

Στο πλαίσιο της μελέτης περίπτωσης για τον αυτοπροσδιορισμό των Ελλήνων Ρομά στη περιοχή της Αγίας Βαρβάρας, ο όρος ταυτότητα αντλήθηκε και ορίστηκε με άξονα το έργο του Erving Goffman *Στίγμα*. Πιο συγκεκριμένα υιοθετήθηκε ο όρος «προσωπική ταυτότητα». «Η προσωπική ταυτότητα έχει να κάνει, λοιπόν, με την παραδοχή ότι το άτομο μπορεί να διακριθεί από όλα τα άλλα και ότι γύρω από αυτά τα μέσα διαφοροποίησης μπορεί να πιαστεί και να περιτυλιχθεί μια μοναδική συνεχής καταγραφή κοινωνικών δεδομένων, κάτι που, σαν το μαλλί της γριάς, γίνεται η κολλώδης ουσία όπου μπορούν να προσκολληθούν στη συνέχεια και άλλα βιογραφικά δεδομένα» (Goffman 2001: 128).

Προτού περάσουμε στην επόμενη ενότητα, θεωρώ πολύ σημαντική την παράθεση της άποψη του Κωνσταντίνου Τσουκαλά αναφορικά με την σημασία της αυτοπροσδιοριστικής διεργασίας: «Ως φορέας των ήδη θεσπισμένων και αναπαλλοτριωτών ατομικών δικαιωμάτων του, το άτομο πρέπει επιπλέον να προικίζεται με το 'πρόσθετο' δικαίωμα να προσδιορίζει την "ταυτότητα" του και να διεκδικεί τη "διαφορετικότητά" του» (Τσουκαλάς 2010: 17).

Ερευνητικά ερωτήματα/υποθέσεις εργασίας

Κεντρικό ερευνητικό ερώτημα

Στο πέρασμα του χρόνου και με δεδομένη την απουσία καταγεγραμμένης ιστορίας από τους ίδιους, οι Τσιγγάνοι/Ρομά (ετερο)προσδιορίζονται τόσο στις βιβλιογραφικές αναφορές όσο και στην ευρύτερη κοινωνική συνείδηση ως μια οικουμενική συλλογικότητα. Εστιάζοντας στην ελληνική πραγματικότητα, ποια είναι τα βασικά στοιχεία που συνιστούν στον αυτοπροσδιορισμό των Ρομά κατοίκων της Αγίας Βαρβάρας και σε ποιο βαθμό εμφανίζεται το ζήτημα της διαχείρισης ενός πιθανού στίγματος απέναντι στον ετεροπροσδιορισμό που αποδίδεται από την κυρίαρχη (τοπική) κοινωνία;

A) Εκφάνσεις του ετεροπροσδιορισμού

Ερευνητικό Ερώτημα

Ποιες είναι οι εκφάνσεις του ετεροπροσδιορισμού (ατομικά και συλλογικά) στους Ρομά κατοίκους της Αγίας Βαρβάρας και στο άμεσο περιβάλλον τους;

Ερευνητική υπόθεση

Οι εκφάνσεις του ετεροπροσδιορισμού στο άτομο και στο άμεσο κοινωνικό περιβάλλον του μπορούν να εκφραστούν με θετικές (π.χ. συνεργασία με τους δημοτικούς φορείς) αλλά και αρνητικές πρακτικές, με τις δεύτερες να μπορούν να τοποθετηθούν στη βάση μιας πιθανής συνακόλουθης περιχαράκωσης (π.χ. άρνηση των κατοίκων της περιοχής να ψωνίσουν από καταστήματα που ο ιδιοκτήτης είναι Ρομά).

B) Το ζήτημα του αυτοπροσδιορισμού

Ερευνητικό Ερώτημα

Ποια στοιχεία αναδεικνύονται μέσα από τη διαδικασία του αυτοπροσδιορισμού, τόσο για το άτομο όσο και για τη συλλογικότητα στην οποία εντάσσεται ή το εντάσσουν, ως μια απάντηση στις ετεροπροσδιοριστικές διεργασίες που εμφανίζονται στο πλαίσιο της κοινωνικής διάδρασης; Πως εμφανίζεται η σχέση μεταξύ οικουμενικότητας και τοπικότητας στη διαδικασία του αυτοπροσδιορισμού;

Ερευνητική υπόθεση

Απέναντι στις διαδικασίες ετεροπροσδιορισμού, το άτομο καλείται να καθορίσει τα στοιχεία εκείνα που συνιστούν τον αυτοπροσδιορισμό του (διαχείριση της πιθανής απόδοσης στίγματος από την κυρίαρχη (τοπική) κοινωνία). Η διαδικασία αυτή εμφανίζει πολλαπλά επίπεδα μέσα από την ανάδειξη των ιδιαίτερων γνωρισμάτων που προσδιορίζουν την “προσωπική ταυτότητα” του υποκειμένου στη βάση τόσο της ατομικότητας όσο και της συλλογικότητας στην οποία εντάσσεται ή και το εντάσσουν, την ίδια στιγμή που η σχέση μεταξύ οικουμενικότητας και τοπικότητας στο πλαίσιο του αυτοπροσδιορισμού εμφανίζει αντιθετικές διαστάσεις.

Μεθοδολογία

Η παρούσα μελέτη περίπτωσης συνιστά μία ποιοτική έρευνα. Μιλώντας για ποιοτική επιτόπια έρευνα, σκιαγραφείται η μετατόπιση του κοινωνικού ερευνητή από τον κόσμο της καθημερινότητάς του στον κόσμο των υποκειμένων της έρευνάς του, κάτι που απαιτεί τον άμεσο συγχρωτισμό του ερευνητή μαζί τους. Η κατάκτηση της οικειότητας, μέσα από την εγγύτητα και την προσωπική εμπειρία του ερευνητή, στη συνάφεια μαζί τους, του δίνει το δικαίωμα να γνωρίσει και να κατανοήσει τους κανόνες οριοθέτησης της ζωής τους αλλά και τους τρόπους με τους οποίους δίνουν απαντήσεις στις καθημερινές προκλήσεις. Στη μελέτη μιας κοινωνικής ομάδας, δεν τίθεται αυτοσκοπός του ερευνητή η αναζήτηση συγκεκριμένων απαντήσεων σε συγκεκριμένα ερωτήματα, ούτε η τεκμηρίωση-επιβεβαίωση μιας θεωρίας. Συνεπώς και δεν προτείνεται η χρήση ερωτηματολογίων, όπως συμβαίνει στην ποσοτική έρευνα. Η ποιοτική εμπειρική έρευνα είναι για τον ερευνητή ένα ταξίδι που «*απαιτεί στοχασμό και όχι μελέτη ενός ταξιδιωτικού οδηγού*» (Λυδάκη 2001: 128-129, 134).

Για την υλοποίηση της έρευνας αξιοποιήθηκαν δύο ερευνητικές μέθοδοι. Η πρώτη είναι η συμμετοχική παρατήρηση που συνιστά και την πιο διαδεδομένη μέθοδο στην ποιοτική έρευνα. Η συμμετοχική παρατήρηση καθώς και ο βαθμός ανάμειξης του ερευνητή στην υπό μελέτη κοινωνική ομάδα μπορεί να πάρει κάθε φορά διαφορετική μορφή και έκταση (Κυριαζή 2005: 250). Ο βαθμός συμμετοχής του ερευνητή ταξινομείται σε τέσσερις κατηγορίες: α) Πλήρως συμμετέχων, β) Συμμετέχων ως παρατηρητής, γ) Παρατηρητής ως συμμετέχων, δ) Πλήρως παρατηρητής. Στην παρούσα έρευνα υιοθέτησα τον ρόλο του παρατηρητή ως συμμετέχοντα. Από τις πρώτες επαφές που είχα με Ρομά κατοίκους της Αγίας Βαρβάρας, τους γνωστοποίησα την ιδιότητα μου ως ερευνητή, έτσι ώστε να αποκτήσω πρόσβαση στην ομάδα-στόχο της έρευνας μου μέσω της βοήθειας τους. Πρόσωπα από τον φιλικό τους κύκλο αλλά και απλοί γνωστοί των ατόμων με τα οποία συνομίλησα αρχικά και τους παρουσίασα το πλαίσιο της έρευνας μου, με δέχτηκαν στο μεγαλύτερο βαθμό δίχως επιφυλάξεις, κάποιοι κατέθεσαν τις απόψεις τους επώνυμα, ενώ σε άλλους χρησιμοποιήθηκαν ψευδώνυμα.

Η δεύτερη ερευνητική μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε για τη διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας είναι η συνέντευξη. Η συνέντευξη, είναι μια τεχνική που έχει σκοπό να οργανώσει μια σχέση προφορικής επικοινωνίας ανάμεσα σε δύο πρόσωπα: το συνεντευκτή και το συνεντευξιζόμενο, προκειμένου να επιτρέψει στον πρώτο τη συλλογή ορισμένων πληροφοριών από το δεύτερο, πάνω σε ένα συγκεκριμένο ζήτημα (Φίλιας 1996: 130). «Ο όρος «ποιοτική συνέντευξη», αναφέρεται συνήθως στις: σε βάθος συνεντεύξεις, στις ημι-δομημένες ή στις χαλαρά δομημένες μορφές συνέντευξης» (Mason 2009: 89). Η συνέντευξη πρέπει να προβλέπει: «1) Τη διατύπωση των θεμάτων υπό μορφή ερωτήσεων, 2) Την προσαρμογή των θεμάτων στο πνευματικό επίπεδο (sic) των ατόμων στα οποία απευθύνεται, 3) την ενημέρωση όσων θα υποβληθούν σε συνέντευξη» (Ψαρρού και Ζαφειρόπουλος, 2004: 145). Ανάλογα με τον βαθμό δόμησης που παρουσιάζει η συ-

νέντευξη μπορούν σχηματικά να διακριθούν τρία βασικά είδη. α) Δομημένη συνέντευξη (structured interview), β) Ημι-δομημένη συνέντευξη (semi-structured interview), γ) Μη δομημένη συνέντευξη (unstructured interview). Η δομημένη συνέντευξη κινείται μέσα σε ένα αυστηρά προκαθορισμένο σύνολο ερωτήσεων, οι οποίες τίθενται χωρίς καμία παραλλαγή σε όλους τους ερωτώμενους, τόσο ως προς το περιεχόμενο όσο και ως προς τη σειρά ακολουθίας. Η ημι-δομημένη συνέντευξη ναι μεν προϋποθέτει ένα σύνολο με προκαθορισμένες ερωτήσεις, αλλά παρουσιάζει ευελιξία τόσο ως προς το περιεχόμενο, τη σειρά και την τροποποίηση του περιεχομένου των ερωτήσεων όσο και ως προς τη δυνατότητα προσθαφαίρεσης ερωτήσεων και θεμάτων για συζήτηση. Τέλος, η μη δομημένη συνέντευξη δεν περιέχει προκαθορισμένες ερωτήσεις και δομείται πάνω στην αλληλεπίδραση μεταξύ ερευνητή και συμμετέχοντα (Knott et al. 2022).

Στην παρούσα έρευνα, ως καταλληλότερη από το φάσμα της επιλογής ανάμεσα στα τρία βασικά είδη της συνέντευξης, κρίθηκε η ημι-δομημένη συνέντευξη και πιο συγκεκριμένα οι ατομικές ημι-δομημένες συνεντεύξεις. Οι ερωτήσεις των συνεντεύξεων προέκυψαν από τις συζητήσεις που είχα κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας με τους Ρομά/Τσιγγάνους κατοίκους της Αγίας Βαρβάρας, από στατιστικά δεδομένα και δημοσιεύσεις, από την ανάγνωση του έργου του Erving Goffman «*Στίγμα*» και τη χρήση του ως αναλυτικό κοινωνιολογικό και ερμηνευτικό εργαλείο στην έρευνα, καθώς φυσικά και από τα ερευνητικά ερωτήματα που είναι υπό διερεύνηση. Στο πλαίσιο αυτό, οι συνεντεύξεις, είχαν τη μορφή συνομιλίας, την υιοθέτηση του χαρακτήρα ανοιχτών συνεντεύξεων, ώστε να αποφευχθεί ένας τυπικός και προκαθορισμένος διάλογος που θα αποτρέψει τον συνεντευξιζόμενο να εκφράσει ελεύθερα τις απόψεις του. Απαραίτητο εργαλείο στη διαδικασία αυτή ήταν ο οδηγός συνέντευξης, ο οποίος υπάρχει στο παράρτημα της εργασίας μαζί με τις συνεντεύξεις και πολλά ακόμη στοιχεία στα οποία παραπέμπουν αναφορές στη διάρκεια του κειμένου. Ο οδηγός συνέντευξης περιλαμβάνει τρεις κατευθυντήριους άξονες. Ο πρώτος περιλαμβάνει τα βιογραφικά στοιχεία του συνεντευξιζόμενου, ο δεύτερος αφορά δεδομένα βιωμένης συμπεριφοράς και ο τρίτος στάσεις και γνώμες του συνεντευξιζόμενου ως προς τις βασικές θεματικές που πηγάζουν από τα ερευνητικά ερωτήματα. Οι ερωτήσεις δεν ήταν λίγες οι φορές που τροποποιήθηκαν κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων ενώ υπήρξαν περιπτώσεις, όπου η έκταση της απάντησης σε μία ερώτηση περιλάμβανε στοιχεία που το άτομο θα είχε κληθεί να απαντήσει σε επόμενη ερώτηση ή ακόμα και ερωτήσεις. Συνεπώς κρίθηκε αδόκιμη η διατύπωσή τους στη διάρκεια των συνεντεύξεων που παρουσίασαν αυτές τις πτυχές.

Οι πρώτες επαφές στο πεδίο της έρευνας έγιναν με Ρομά ακτιβιστές, γνώστες των ζητημάτων που άπτονται του αυτοπροσδιορισμού. Παράλληλα, η διαδικασία της συμμετοχικής παρατήρησης βρισκόταν σε πλήρη εξέλιξη. Επιλέχθηκε με τυχαίο τρόπο το δείγμα του πληθυσμού της έρευνας, το οποίο αποτελείτο από 14 Ρομά κατοίκους της Αγίας Βαρβάρας με μοναδικό κριτήριο να έχουν συμπληρώσει το 18ο έτος της ηλικίας τους. Εννέα από τους 14 συμμετείχαν στις ημι-δομημένες συνεντεύξεις, οι απόψεις των υπολοίπων δεν μαγνητοφωνήθηκαν αλλά καταγράφηκαν στο πλαίσιο του διαλόγου.

Πριν τη διενέργεια των ημι-δομημένων συνεντεύξεων υπήρχε μια προκαταρκτική φάση όπου οι εν δυνάμει συνεντευξιζόμενοι ενημερώθηκαν για τον σκοπό της έρευνας και έπειτα, βάσει της συγκατάθεσής τους να συμμετάσχουν, κανονίστηκαν συγκεκριμένες συναντήσεις σε μέρη που οι ίδιοι επέλεγαν προκειμένου να πραγματοποιηθούν οι συνεντεύξεις. Η κύρια φάση περιλάμβανε μια συνάντηση με κάθε συμμετέχοντα/ουσα που κλήθηκε να απαντήσει σε 26 ερωτήσεις. Να σημειωθεί στο σημείο αυτό, πως προκειμένου να εντοπιστούν περισσότερες λεπτομέρειες, υπήρξαν και διευκρινιστικές ερωτήσεις. Οι συνεντεύξεις παρουσίασαν ποικιλία ως προς τη διάρκεια με μέσο όρο κοντά στα 35 λεπτά. Κάθε συνέντευξη μαγνητοφωνήθηκε και έπειτα απομαγνητοφωνήθηκε.

Ερευνητικά αποτελέσματα/ Συμπεράσματα

Το κεντρικό ερευνητικό ερώτημα θα απαντηθεί στο τέλος καθώς πρώτα θα πρέπει να δοθούν απαντήσεις στα δύο (υπο)ερωτήματα αναφορικά με τις εκφάνσεις του ετεροπροσδιορισμού των Ρομά/ Τσιγγάνων στο άμεσο κοινωνικό τους περιβάλλον, καθώς και για τα στοιχεία που αναδεικνύονται μέσα από τη διαδικασία του αυτοπροσδιορισμού ατομικά και συλλογικά, ως μία απάντηση στις ετεροπροσδιοριστικές διεργασίες που εμφανίζονται στο πλαίσιο της κοινωνικής τους διάδρασης.

Αναφορικά με το ερώτημα σχετικά με το ποιες είναι οι εκφάνσεις του ετεροπροσδιορισμού (ατομικά και συλλογικά) στους Ρομά κατοίκους της Αγίας Βαρβάρας και στο άμεσο περιβάλλον τους, είχε τεθεί η ερευνητική υπόθεση πως οι εκφάνσεις μπορούν να εκφραστούν με θετικές (π.χ. συνεργασία με τους δημοτικούς φορείς) αλλά και αρνητικές πρακτικές (π.χ. άρνηση των κατοίκων της περιοχής να ψωνίσουν από καταστήματα που ο ιδιοκτήτης είναι τσιγγάνος). Μέσα από την έρευνα αναδείχθηκε πως η Αγία Βαρβάρα συνιστά ένα πλαίσιο, όπου η συνύπαρξη των Ρομά της περιοχής με τον υπόλοιπο πληθυσμό χαρακτηρίζεται από ένα καλό επίπεδο σχέσεων συγκριτικά πάντα με άλλες περιοχές της Ελλάδος. Μέσα από τα καταγεγραμμένα σχόλια των συμμετεχόντων οι εκφάνσεις του ετεροπροσδιορισμού εμφανίζουν ένα πλέγμα έκφρασής τους περισσότερο με θετικές παρά με αρνητικές πρακτικές, επιτυγχάνοντας μία ομαλή κοινωνική και χωροταξική ένταξη του πληθυσμού αναφοράς. Ανάμεσα στις θετικές πρακτικές βρίσκεται ένα πολύ καλό πλέγμα συνεργασίας με τις δημοτικές αρχές και υπηρεσίες, το οποίο άρχισε να αναπτύσσεται στα μέσα της δεκαετίας του 90' με τις πρώτες δειλές προσπάθειες αντιπροσώπευσης των Ρομά μέσα στη τοπική αυτοδιοίκηση. Στο πέρασμα του χρόνου θετικές εκφάνσεις εμφανίζονται και στις διαπροσωπικές σχέσεις με τους υπόλοιπους κατοίκους της περιοχής, είτε αυτές εντοπίζονται στους σχολικούς χώρους για τις νεότερες ηλικίες, είτε στις οικονομικές-επαγγελματικές συναλλαγές είτε καθαρά στην ύπαρξη φιλικών σχέσεων.

Αρνητικές πρακτικές εμφανίζονται κυρίως σε (όχι τόσο μακρινό) παρελθοντικό χρόνο στα πλαίσια της αναζήτησης ενοικιαζόμενης κατοικίας, εκεί όπου εντοπίζονται περιπτώσεις άρνησης των ιδιοκτητών να τους παραχωρήσουν σπίτι. Γεγονός είναι πως μέσα στις θετικές πρωτοβουλίες κρύβονται και αρνητικές συνισταμένες του ετεροπροσδιορισμού που θα προσεγγίσουμε μέσα από το ακόλουθο παράδειγμα. Η αρωγή που προσέφερε ο Δήμος Αγίας Βαρβάρας για την υποστήριξη και υλοποίηση ευρωπαϊκών προγραμμάτων που αφορούσαν τους Ρομά χαρακτηρίζεται ως μία πράξη με θετικό πρόσημο. Με μία πιο διεισδυτική ματιά όμως θα δει κανείς πως τα προγράμματα αυτά (ετερο)προσδιόριζαν τους Ρομά, ανεξαρτήτως περιοχής στην οποία απευθύνονταν, ως μία ευπαθή και κοινωνικά αποκλεισμένη ομάδα. Συμπερασματικά λοιπόν, παρόλο που δεν μπορούμε αποφανθούμε θετικά για την ύπαρξη του φαινομένου της περιχαράκωσης και παρόλο που χαράζεται ένα πολύ θετικό πρότυπο κοινωνικής ένταξης των Ρομά/Τσιγγάνων, γεγονός είναι πως χωρίς τη δυναμική και συλλογική σύμπραξή τους δεν θα είχε επιτευχθεί το σημερινό αποτέλεσμα.

Το δεύτερο ερευνητικό (υπο)ερώτημα σχετίζεται με τα στοιχεία που πηγάζουν μέσα από τη διαδικασία του αυτοπροσδιορισμού ατομικά και συλλογικά, ως μια απάντηση στον ετεροπροσδιορισμό που εμφανίζονται στο πλαίσιο της κοινωνικής διαντίδρασης, ενώ υπό διερεύνηση τίθεται η σχέση ανάμεσα στην οικουμενικότητα και την τοπικότητα και η σημασία της για τη διαδικασία του αυτοπροσδιορισμού. Η ερευνητική υπόθεση περιλαμβάνει την παραδοχή πως, η διαδικασία του αυτοπροσδιορισμού εμφανίζει πολλαπλά επίπεδα μέσα από την ανάδειξη των ιδιαίτερων γνωρισμάτων που προσδιορίζουν την "προσωπική ταυτότητα" του ατόμου στη βάση τόσο της ατομικότητας όσο και της συλλογικότητας στην οποία εντάσσεται ή και το εντάσσουν, την ίδια στιγμή που η σχέση μεταξύ οικουμενικότητας και τοπικότητας στα πλαίσια του αυτοπροσδιορισμού εμφανίζει αντιθετικές διαστάσεις.

Περνάμε, λοιπόν, στο δεύτερο (υπο)ερώτημα, εστιάζοντας στις εκφάνσεις του αυτοπροσδιορισμού στους Ρομά/Τσιγγάνους κατοίκους της Αγίας Βαρβάρας. Η διακήρυξη του αυτοπροσδιορισμού των Ελλήνων Τσιγγάνων αναμφισβήτητα είναι ένα σημείο αναφοράς. Όλοι οι συμμετέχοντες πλην ενός συμφώνησαν απόλυτα στην απόρριψη του όρου εθνοτική μειονότητα, την οποία διεκδικούν οι ευρωπαϊκές κοινότητες των Τσιγγάνων, ενώ αυτοπροσδιορίζονται πρωτίστως ως Έλληνες και σε δεύτερο επίπεδο ως Ρομά/Τσιγγάνοι. Στο πλέγμα της διάστασης που σκιαγραφείται στην ερευνητική υπόθεση (διαχείριση της πιθανής απόδοσης στίγματος από την κυρίαρχη (τοπική) κοινωνία ως βασική συνιστώσα της διαδικασίας του αυτοπροσδιορισμού) το έργο του Erving Goffman «Στίγμα» χρησιμοποιήθηκε, ως αναλυτικό κοινωνιολογικό εργαλείο. Ο τρόπος διαχείρισης των στερεοτύπων και των προκαταλήψεων που καταγράφηκε στις επιμέρους συζητήσεις (συνθήκες καλλιέργειας και απόδοσης στιγματιστικών όρων, τρόποι διαχείρισης καθημερινών περιστατικών, κυρίαρχα στερεότυπα και προκαταλήψεις που το άτομο γνωρίζει ή και έχει βιώσει, πρακτικές που το άτομο πιθανόν έχει υιοθετήσει προκειμένου να αποβάλλει ή να αποκρύψει το στίγμα που του αποδίδουν) εμφανίζει αρκετά κοινά σημεία με τις παραδοχές του Goffman. Μπορούμε, όμως, να γενύσουμε καταφατικά για την ύπαρξη στίγματος στους Ρομά της Αγίας Βαρβάρας; Η ύπαρξη συλλογικού πνεύματος ανάμεσα στα άτομα που μοιράζονται ένα, αποδιδόμενο από την κυρίαρχη κοινωνία, στίγμα, αποτελεί μία ακόμη παράμετρο που αναφέρει ο Goffman. Με μία πρώτη ανάγνωση των στοιχείων εμφανίζονται και πάλι ομοιότητες με όσα αναφέρει ο Goffman σε αυτή τη θεματική. Οι περισσότεροι από τους συνομιλητές μου, μίλησαν υπέρ της ύπαρξης μιας συλλογικής σύμπραξης στο πέρασμα του χρόνου (εκτός δύο ατόμων). Ο Goffman όμως, μιλάει περισσότερο για μια περιχαρακωμένη συλλογικότητα στην οποία το «στιγματισμένο» άτομο στρέφεται για να βρει υποστήριξη και να νιώσει αποδεκτός.

Στους Ρομά της Αγίας Βαρβάρας, όμως, διακρίνουμε μια συλλογικότητα με ισχυρά συλλογικά όργανα έκφρασης και προάσπισης των δικαιωμάτων τους, μια συλλογικότητα μέλη της οποίας έχουν επιτύχει την ανάρρηση σε πολιτικά αξιώματα και με την αρωγή του Δήμου πρωτοστάτησε στη διαμόρφωση πολιτικών για τους Ρομά/Τσιγγάνους όλης της Ελλάδας. Τέλος, μία συλλογικότητα που από τη στιγμή που έχει αποδεχτεί τον (ετερο)προσδιοριστικό χαρακτηρισμό «Ελίτ» των Τσιγγάνων έχει θέσει τις βάσεις για πιθανές μελλοντικές διεκδικήσεις. Τα εμπόδια που το εξωτερικό περιβάλλον θέτει στην έκφραση του ατομικού αυτοπροσδιορισμού αναφορικά τόσο με την κυρίαρχη (τοπική) κοινωνία όσο και με τη συλλογικότητα στην οποία το άτομο εντάσσεται, δεν παρουσιάζονται σε τόσο μεγάλο εύρος όσο σε άλλες περιοχές. Το μεγαλύτερο πρόβλημα-εμπόδιο που αντιμετωπίζουν οι Ρομά κάτοικοι της Αγίας Βαρβάρας σύμφωνα με τις απόψεις που κατατέθηκαν, εστιάζεται στον επαγγελματικό τομέα και συγκεκριμένα στο αίτημα νομιμοποίησης του γυρολογικού εμπορίου. Παραδείγματα, χαμηλού επιπέδου διαβίωσης, χαμηλών ποσοστών ένταξης των Τσιγγανοπαίδων στους σχολικούς χώρους δεν εμφανίζονται στη περίπτωση της Αγίας Βαρβάρας. Τέλος, στη σχέση μεταξύ οικουμενικότητας και τοπικότητας στην ερευνητική υπόθεση υπάρχει η εικασία πως εμφανίζει αντιθετικές διαστάσεις, κάτι που επιβεβαιώνεται. Η περίπτωση του συνόλου των Ελλήνων Ρομά/Τσιγγάνων (τοπικότητα) εμφανίζει μία εντελώς διαφορετική προσέγγιση στο ζήτημα του ταυτοτικού αυτοπροσδιορισμού σε σχέση με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές κοινότητες (οικουμενικότητα) με την απόρριψη του χαρακτηρισμού εθνοτική μειονότητα και την παραδοχή ότι θεωρούνται πρώτα Έλληνες και μετά Ρομά/Τσιγγάνοι. Παρόλο που η συγκατάβαση στην παραπάνω θέση ήταν αναμενόμενη από τους «ακτιβιστές» Ρομά συνομιλητές μου, το γεγονός ότι υποστηρίχθηκε σχεδόν από όλα τα άτομα που ήρθα σε επαφή μαζί, είτε κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας είτε κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων, συνέβαλε στη «νομιμοποίησή» της, ως ένα αναπόσπαστο και δομικό κομμάτι του αυτοπροσδιορισμού τους.

Φτάνουμε, λοιπόν, στο κεντρικό ερευνητικό ερώτημα: Ποια είναι τα βασικά στοιχεία που συνιστούν στον αυτοπροσδιορισμό των Ρομά κατοίκων της Αγίας Βαρβάρας και

σε ποιο βαθμό εμφανίζεται το ζήτημα της διαχείρισης ενός πιθανού στίγματος απέναντι στον ετεροπροσδιορισμό που αποδίδεται από την κυρίαρχη (τοπική) κοινωνία; Όσα ακολούθως θα αναφερθούν αποτελούν στην ουσία μία σύνοψη όσων δεδομένων έχουν εξαχθεί ήδη από τα δύο (υπο)ερωτήματα. Ανάμεσα στα βασικά στοιχεία αυτοπροσδιορισμού του πληθυσμού αναφοράς, είναι η υιοθέτηση της αξιακής κλίμακας που θέτει σε πρώτη θέση την ελληνική συνείδηση και όχι την αποδοχή του προσδιοριστικού όρου «εθνοτική μειονοτική ομάδα», τον οποίο καθολικά διεκδικούν οι ευρωπαϊκές κοινότητες των Ρομά. Η ύπαρξη ισχυρών συλλογικών οργάνων με την εκπροσώπηση στο δημοτικό συμβούλιο της περιοχής προσέδωσε ένα σημαντικό κύρος και έδωσε ώθηση για την προάσπιση των κεκτημένων αλλά και περαιτέρω διεκδικήσεις. Η ισχυρή επιχειρηματική δραστηριότητα, το αναπτυγμένο βιοτικό επίπεδο, τα ολοένα και μεγαλύτερα ποσοστά ένταξης και μη εγκατάλειψης της φοίτησης στη πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, η αναγνώριση από μία σημαντική μερίδα του μη τσιγγάνικου πληθυσμού, όχι μόνο της συγκεκριμένης περιοχής, της εύρυθμης ενσωμάτωσής τους στο πέρασμα του χρόνου, συνιστούν κυρίαρχα στοιχεία του αυτοπροσδιορισμού των Ρομά/Τσιγγάνων της Αγίας Βαρβάρας.

Όσον αφορά το δεύτερο σκέλος του κεντρικού ερευνητικού ερωτήματος, δηλαδή τον βαθμό που εμφανίζεται το ζήτημα της διαχείρισης ενός πιθανού στίγματος απέναντι στον ετεροπροσδιορισμό που αποδίδεται από την κυρίαρχη (τοπική) κοινωνία η απάντηση δεν θα μπορούσε να χαρακτηρίζεται από μονομέρεια. Όλα τα άτομα με τα οποία συνομίλησα έχουν παρατηρήσει σημαντικές αλλαγές στη νοοτροπία της «κυρίαρχης» κοινωνίας απέναντί τους. Κάποιοι το αποδίδουν στο αναπτυγμένο βιοτικό, εκπαιδευτικό και επιχειρηματικό επίπεδο ενώ άλλοι θεωρούν πως η αντιπροσώπευσή τους στον Δήμο, μέσα από την εκλογή Ρομά κατοίκων της περιοχής στο δημοτικό συμβούλιο και η ύπαρξη μιας ισχυρής σύμπραξης, είναι οι παράγοντες που συνέβαλαν στη βαθμιαία αλλαγή νοοτροπίας των συμπολιτών τους. Μέσα από τις συζητήσεις, αναδείχθηκε πως η προσέγγιση των Ρομά με στιγματιστικούς όρους είναι γνώρισμα της ελληνικής κοινωνίας, όμως, οι περισσότεροι εντοπίζουν τα βιώματα στερεοτυπικής, έμμεσης ή και άμεσης ρατσιστικής συμπεριφοράς κυρίως στο παρελθόν. Δεν ήταν, μάλιστα, λίγες οι περιπτώσεις ατόμων που προσπάθησαν να αποκρύψουν την ταυτότητά τους. Κανείς δεν αρνείται την ύπαρξη ρατσιστικών συμπεριφορών ακόμα και στο παρόν, αλλά η σύγκριση με άλλες περιοχές του Λεκανοπεδίου και ευρύτερα της ελληνικής επικράτειας φαίνεται πως αποτελεί καθυσχαστικό παράγοντα για τους Ρομά/Τσιγγάνους της Αγίας Βαρβάρας.

Συμπερασματικά, ο βαθμός που εμφανίζεται το ζήτημα διαχείρισης στιγματιστικών όρων απέναντι στον ετεροπροσδιορισμό που αποδίδεται από την κυρίαρχη (τοπική) κοινωνία, φαίνεται να έχει καταλαγιάσει τα τελευταία 30 χρόνια, ενώ έχει επιτευχθεί σε ένα πολύ αξιόλογο βαθμό, η ομαλή ένταξη και ενσωμάτωση τους στον (τοπικό) κοινωνικό ιστό.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Asseo, H. (1997), «Πρόλογος» στο Kenrick, D., *Από τις Ινδίες στη Μεσόγειο: Η μετανάστευση των Τσιγγάνων*, Αθήνα, Καστανιώτης.
- Goffman, E. (2001), *Στίγμα: Σημειώσεις για τη διαχείριση της φθαρμένης ταυτότητας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Mason, J. (2009), *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Βαξεβάνογλου, Α. (2001), *Έλληνες Τσιγγάνοι: Περιθωριακοί και οικογενειάρχες*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Γκότοβος, Α. (2002), Ρόμικη ταυτότητα στην ελληνική κοινωνία: Προσδιορισμοί σε σύγκρουση, στο Αυδίκος, Ε. κ.α., *Οι Ρομά στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας, σσ.

111-135.

- Δραγώνα, Θ. (2004), *Στερεότυπα και προκαταλήψεις*, Αθήνα, ΥΠΕΠΘ, Πανεπιστήμιο Αθηνών.
 Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάνικα, Τόμος 29.
- Κυριαζή, Ν. (2005), *Η κοινωνιολογική έρευνα: Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Λυδάκη, Α. (2001), *Ποιοτικές μέθοδοι της κοινωνικής έρευνας*, Αθήνα: Καστανιώτη.
- Μπίρης, Κ. Η. (1942), *Οι Γύφτοι: Μελέτη λαογραφική και εθνολογική*, Αθήνα, Εστία.
- Ντούσας, Δ. (1997), *Ρομ και Φυλετικές Διακρίσεις*, Αθήνα, Gutenberg.
- Παπαπαύλου, Μ. και Κοππάση-Οικονομέα, Ε., (2002), «Τσιγγάνοι και Τσιγγανολογία: Λόγοι περί ετερότητας» στο Αυδίκος, Ε. κ.α., *Οι Ρομά στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας, σσ. 9-24.
- Ρήγα, Α. Β. (1996), «Πρόλογος» στο Zavalloni Μ., Louis-Guerin C., *Κοινωνική Ταυτότητα και Συνείδηση: Εισαγωγή στην εγω-οικολογία*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Τσουκαλάς, Κ. (2010), *Η επινόηση της ετερότητας: «Ταυτότητες» και «Διαφορές» στην εποχή της παγκοσμιοποίησης*, Αθήνα, Καστανιώτη.
- Τρουμπέτα, Σ. (επιμ) (2008), *Οι Ρομά στο σύγχρονο ελληνικό κράτος: Συμβιώσεις-Αναιρέσεις-Απουσίες*, Αθήνα, Κριτική.
- Φίλιας, Β. (επιμ.) (1996), *Εισαγωγή στη Μεθοδολογία και τις Τεχνικές των Κοινωνικών Ερευνών*, Αθήνα, Gutenberg.
- Ψαρρού, Μ. Κ. και Ζαφειρόπουλος, Κ. (2004), *Επιστημονική Έρευνα, Θεωρία και Εφαρμογές στις Κοινωνικές Επιστήμες*, Αθήνα, Τυπωθήτω.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Knott, E., Rao A. H., Summers, K., Teeger, C. (2022), Interviews in the social sciences, *Nature Reviews Methods Primers* 2, Vol. 73.
- Lucassen, L., Willems, W., Cottaar, A. (eds.) (1998), *Gypsies and Other Itinerant Groups: A Socio-Historical Approach*, New York, Palgrave.

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ ΣΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ ΡΩΣΙΑΣ/ΟΥΚΡΑΝΙΑΣ

Δημήτριος Σμοκοβίτης^α

^α Στρατιωτικός Κοινωνιολόγος, Μέλος Ομάδας Στρατιωτικής Κοινωνιολογίας της ΕΚΕ

Περίληψη

Η στρατιωτική κοινωνιολογία γεννήθηκε κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στις ΗΠΑ. Σήμερα η στρατιωτική κοινωνιολογία υπηρετείται από τρεις κυρίως Διεθνείς Επιτροπές: την ERGOMAS (European Research Group on Military and Society), την Research Committee 01 «Armed Forces & Conflict Resolution» και το Inter-University Seminar on Armed Forces and Society (IUS). Στις συνόδους τους επεξεργάζονται τα ερευνητικά αποτελέσματα της στρατιωτικής κοινωνιολογίας η οποία έχει αντλήσει υλικό από τους πρόσφατους πολέμους των Αμερικανών (Βιετνάμ, Ιράκ, Αφγανιστάν). Ο πόλεμος Ρωσίας – Ουκρανίας, με τη δήλωση του Β. Πούτιν περί διεξαγωγής του πολέμου με επαγγελματικό στρατό, δίνει την ευκαιρία σε μεγάλο αριθμό ερευνητών να μελετήσουν τον επαγγελματικό στρατό και τις δυνατότητές του τόσο από τη μεριά των Ρώσων όσο και από εκείνη των Ουκρανών. Η παρούσα ανακοίνωση αποσκοπεί στην ενημέρωση για τη συμβολή της στρατιωτικής κοινωνιολογίας στην κατανόηση των πολεμικών επιχειρήσεων.

Λέξεις Κλειδιά: στράτευμα - κοινωνία, επαγγελματικοί στρατοί, ένοπλες δυνάμεις, στρατιωτικές ικανότητες.

THE ROLE OF MILITARY SOCIOLOGY IN THE RUSSIA/UKRAINE WAR

Dimitrios Smokovitis^α

^α Military Sociologist, Member of the HSS Military Sociology Team

Abstract

Military sociology was born during World War II in the USA. Today, military sociology is served by three mainly International Committees: ERGOMAS (European Research Group on Military and Society), Research Committee 01 “Armed Forces & Conflict Resolution” and the Inter-University Seminar on Armed Forces and Society (IUS). In their sessions, they process the research results of military sociology, which has drawn material from recent American wars (Vietnam, Iraq, Afghanistan). The Russian-Ukrainian war, with V. Putin’s statement about conducting the war with a professional army, gives a large number of researchers the opportunity to study the professional army and its capabilities from both, the Russian and Ukrainian sides. This paper aims to inform about the contribution of military sociology to the understanding of war operations.

Keywords: Army - Society, Professional Armies, Armed Forces and Military Capabilities.

Εισαγωγή

Θα παρουσιαστεί και θα σχολιαστεί από κοινωνιολογική σκοπιά, η κατάσταση του σύγχρονου στρατού στη Ρωσία και την Ουκρανία και θα γίνει αναφορά σε σχετικές μελέτες. Μεταξύ άλλων, διαπιστώνεται, ότι δεν υπάρχουν ενιαία κριτήρια συγκριτικής αξιολόγησης, τόσο μεταξύ τους, όσο και με άλλους στρατιωτικούς σχηματισμούς. Δίδεται έμφαση στην έννοια της στρατιωτικής παράδοσης και συζητείται, αφενός η σχέση ΗΠΑ και Ρωσίας, στην προοπτική της ανόδου της ισχύος της Κίνας, και, αφετέρου, η ανάγκη ρύθμισης των σχέσεων Ρωσίας και ΕΕ.

Μετά από την πλήρη εισβολή της Ρωσίας στην Ουκρανία, τον Φεβρουάριο του 2022, η ευρώ-ατλαντική κοινότητα συνεχίζει να υποστηρίζει, σχεδόν, ομόφωνα, εντός του NATO, τον δρόμο της Ουκρανίας, προς τη τελική νίκη, για την χώρα αυτή. Η ομόφωνη απόφαση των χωρών του NATO φαίνεται να αποκλίνει σημαντικά από τη μακροπρόθεσμη αντιμετώπιση της πραγματικής απειλής από τη Ρωσία.¹

Κάποιες από τις αντιλήψεις ή καλύτερα παρανοήσεις των συμμάχων, που έχουν εμφανιστεί μόλις πρόσφατα, αλλά εντάθηκαν κατά τη διάρκεια του συνεχιζόμενου πολέμου στην Ουκρανία. Αντιλήψεις που υποδηλώνουν, ότι η Ρωσία είναι αποδυναμωμένη, έχει αποτύχει στρατηγικά και είναι αυτή που, πλέον, αποθαρρύνεται από το δυνατό NATO. Εκτιμάται, λοιπόν, ότι, για αυτούς τους λόγους, αναμένεται, ότι και θα αποτελέσει ένα μάλλον μικρό μελλοντικό κίνδυνο για τους Συμμάχους. Η Ρωσία έχει μακροπρόθεσμους στρατηγικούς στόχους και ο σημερινός ιμπεριαλιστικός της πόλεμος έχει ισχυρή υποστήριξη στη ρωσική κοινωνία. Η Ρωσία έχει τον έλεγχο της πολεμικής στρατηγικής και θα διατηρεί την πρωτοβουλία για περαιτέρω κλιμάκωση, αν χρειαστεί.

Στρατιωτική στρατηγική αντίληψη της Ρωσίας

Στη στρατιωτική στρατηγική αντίληψη της Ρωσίας αντικατοπτρίζεται η δέσμευση της Ρωσίας, για τη χρήση των πολιτικών, διπλωματικών, νομικών, οικονομικών, περιβαλλοντολογικών, πληροφοριακών, στρατιωτικών και άλλων μέσων, για την προστασία των εθνικών συμφερόντων της Ρωσίας, που επιτυγχάνεται με την υλοποίηση των στρατιωτικών θεμάτων, από τη Διοίκηση του Κράτους και τους ομοσπονδιακούς φορείς της εκτελεστικής της εξουσίας.

Συνολικά, η Στρατιωτική Στρατηγική Αντίληψη του 2014 δίνει λιγότερη προσοχή στην πυρηνική συνιστώσα των Ενόπλων Δυνάμεων, από ό,τι η προηγούμενη. Αυτό είναι σαφές, ακόμη και σε ένα επιφανειακό επίπεδο: υπάρχουν λιγότερες αναφορές σχετικά με τη χρήση των πυρηνικών όπλων και της πυρηνικής αποτροπής. Σε γενικές γραμμές, δίδεται πολύ μεγαλύτερη έμφαση στις συμβατικές δυνάμεις και ειδικότερα στα οπτικά συστήματα υψηλής ακρίβειας, τις επικοινωνίες, τα συστήματα διοίκησης και ελέγχου, και σε άλλα στοιχεία, που διαθέτει η Ρωσία παραδοσιακά, επιπλέον βέβαια από τους μεγάλους Στρατιωτικούς Σχηματισμούς.²

Αυτή λοιπόν η μετατόπιση της έμφασης προς τις συμβατικές δυνάμεις, που κατά πάσα πιθανότητα αποτελεί το επίκεντρο της σημερινής ηγεσίας (πολιτικής και στρατιωτικής) για τη στρατιωτική μεταρρύθμιση, γίνεται προκειμένου να επιτευχθεί πλήρως ο εκσυγχρονισμός των Ενόπλων Δυνάμεων και των άλλων Στρατευμάτων της Ρωσίας (Pararostolou 2015). Πάντως στο άμεσο μέλλον, εκτιμάται ότι στη Ρωσία θα πρέπει να αισθάνονται απόλυτα σίγουροι για τις δυνατότητες αποτροπής, που θα τους εξασφαλίζουν οι στρατηγικές πυρηνικές δυνάμεις της. Παρά την όποια δημόσια συζήτηση και κριτική

για τη νέα έκδοση της Στρατιωτικής Στρατηγικής Αντίληψης, η στρατηγική της δεν αλλάζει σε τίποτα σε ό,τι έχει σχέση με τις αρχές της χρήσης των πυρηνικών όπλων. Όπως και πριν, η Ρωσία θα ανταποδώσει με τα πυρηνικά της όπλα / όπλα μαζικής καταστροφής, στην περίπτωση μιας επίθεσης εναντίον της ή εναντίον των συμμάχων της. Ακόμη, θα χρησιμοποιήσει τα πυρηνικά όπλα, αν υπάρχει κίνδυνος για την ίδια την ύπαρξή της, ακόμη και στη περίπτωση επίθεσης εναντίον της, με συμβατικά όπλα.

Η νέα έκδοση της στρατηγικής της δείχνει, σαφώς, ότι η Δύση, (αν και η ίδια δεν το επιζήτησε), είναι επίσημα ο εχθρός. Πρώτη στον κατάλογο των εξωτερικών στρατιωτικών απειλών, σύμφωνα με το άρθρο 12α της Στρατιωτικής Αντίληψης της Ρωσίας, είναι η απειλή που προέρχεται από την παγκόσμια εμπλοκή του NATO και η επέκτασή του στα σύνορα της Ρωσίας. Θεωρεί ότι το NATO δεν μπορεί να αποτελέσει το μοναδικό προμηθευτή της διεθνούς ασφάλειας, κάτι που προσπαθεί να δείξει ότι είναι σήμερα. Δεν είναι συνεργάτης των Ηνωμένων Εθνών, τα οποία έχει επισκιάσει, και έχει εξουδετερώσει οποιοδήποτε άλλον διεθνή ή περιφερειακό οργανισμό ασφάλειας. Για τη Ρωσία, το NATO δεν μπορεί σήμερα να συνεχίζει να υποστηρίζει ότι αποτελεί τον θεσμό της παγκόσμιας «συμμαχίας των δημοκρατικών χωρών».

Ακόμη και με την επερχόμενη οικονομική ύφεση, η αύξηση των αμυντικών δυνατοτήτων της Ρωσίας και η ετοιμότητα των Ενόπλων Δυνάμεων και των άλλων της Στρατευμάτων παραμένει, σε ισχύ, και αποτελεί τη σαφή προτεραιότητά της. Η Ρωσία θα ενισχύει επίσης την ολοκληρωμένη, σε όλους τους τομείς, συνεργασία, με κάποιους, από τους συμμάχους της στην Ευρασία, ενώ οι στρατιωτικές επαφές με τη Δύση υποβαθμίζονται στα επίπεδα της περιόδου του Ψυχρού Πολέμου.

Η Ρωσία έχει βιώσει την αποτυχία στο πεδίο της μάχης στην Ουκρανία, αλλά μόνο σε τακτικό επίπεδο. Όσο η Ρωσία μπορεί να καθορίσει το μέλλον της εδαφικής ακεραιότητας της Ουκρανίας και της διαπραγματεύσεως με την Δύση για το «Ανατολικό Όριο», θα βρίσκεται στρατηγικά σε τροχιά νίκης. Έχει υποστεί, ήδη, μεγάλες απώλειες σε ανθρώπινο δυναμικό και εξοπλισμό, αλλά εξακολουθεί να έχει σημαντικά αποθέματα και μέσα, για να διατηρήσει την πολεμική μηχανή της, σε πλήρη λειτουργία (Harding 2022).

Η επιθετική της συμπεριφορά και οι αναιδείς και παράλογες απαιτήσεις της στη Ουκρανία, ακόμη και η τάση για λάθος υπολογισμούς και εκτιμήσεις στο παρελθόν, υποδηλώνουν ακριβώς, ότι η αποτροπή, που εγγυάται συλλογική άμυνα των χωρών του NATO απαιτεί άμεση αλλαγή. Αλλαγή βεβαία, που δεν έχει, μέχρι τώρα, απαιτηθεί από την Συμμαχία στις δεκαετίες της ομαλής επιχειρησιακής λειτουργίας της. Ανεξάρτητα από την έκβαση του πολέμου στην Ουκρανία, η Ρωσία παραμένει η πιο επικίνδυνη, άμεση και μακροπρόθεσμη απειλή για την ευρωατλαντική κοινότητα και την παγκόσμια τάξη. Το NATO δεν μπορεί να αποκλείσει το ενδεχόμενο να καταστεί το ίδιο στρατιωτικός στόχος της Ρωσίας. Από σχετική έρευνα γνώμης πριν από τη Σύνοδο του NATO στη Μαδρίτη το 2022 διαπιστώνεται ότι το κοινό θεωρεί πως πρέπει να αντιμετωπιστούν οι προκλήσεις της Ρωσίας με ειλικρίνεια, να αναβαθμιστεί η Αμυντική Στρατηγική του NATO και να βεβαιωθούμε ότι είμαστε πραγματικά προετοιμασμένοι (NATO 2022).

Παρά το γεγονός ότι πολλά από τα στατιστικά στοιχεία από τις επίσημες ρωσικές πηγές είναι απλώς ενδεικτικά για το τι πραγματικά συμβαίνει στο ρωσικό στρατό, υπάρχουν πολλές περιπτώσεις που αυτά είναι τελείως αναξιόπιστα. Σε κάθε περίπτωση, ο συνδυασμός των στρατηγικών στόχων της Ρωσίας, της ανοχής κινδύνου και της ευαισθησίας σε λανθασμένους υπολογισμούς υπογραμμίζουν πόσο επικίνδυνη είναι η ρωσική απειλή για το NATO. Όσο παραμένουν κενά ελπίδας ή ευκαιρίας για τη Ρωσία, η Συμμαχική αποτροπή έχει λόγους να βελτιωθεί.

Από τη μεριά της, τα αιτήματα της Ρωσίας από τις ΗΠΑ και το NATO είναι περίπου οι εξής:³

- Παροχή σοβαρών και μακροπρόθεσμων νομικών εγγυήσεων, οι οποίες θα απέκλειαν την περαιτέρω προώθηση του NATO προς τα ανατολικά και την ανάπτυξη

όπλων στα δυτικά σύνορα της Ρωσίας.

- Επίσημη αποκήρυξη της απόφασης στη Σύνοδο Κορυφής του NATO στο Βουκουρέστι ότι «η Ουκρανία και η Γεωργία θα γίνουν μέλη του NATO».
- Υιοθέτηση μιας νομικά δεσμευτικής συμφωνίας σχετικά με τη μη ανάπτυξη οπλικών συστημάτων κρούσης από τις ΗΠΑ και άλλα μέλη του NATO, που να απειλούν το έδαφος της Ρωσικής Ομοσπονδίας, από τα εδάφη γειτονικών χωρών, τόσο μελών, όσο και μη μελών του NATO.
- Απόσυρση των περιοχών για επιχειρησιακές στρατιωτικές ασκήσεις σε συμφωνημένη απόσταση από τη γραμμή επαφής Ρωσίας-NATO.
- Συντονισμός του πλησιέστερου σημείου προσέγγισης των πολεμικών πλοίων και αεροσκαφών για την πρόληψη επικίνδυνων στρατιωτικών δραστηριοτήτων, κυρίως στις περιοχές της Βαλτικής και της Μαύρης Θάλασσας.
- Ανανέωση του τακτικού διαλόγου, μεταξύ των υπουργείων άμυνας στις σχέσεις Ρωσίας-ΗΠΑ. και Ρωσίας-NATO.
- Προσχώρηση της Ουάσιγκτον στο μονομερές μορατόριουμ της Ρωσίας για την ανάπτυξη πυραύλων επιφανείας μικρού και μεσαίου βεληνεκούς στην Ευρώπη.

Η Ρωσία κλιμακώνει τον πόλεμο, όταν κρίνει ότι τα μέσα είναι απαραίτητα για τους στόχους της ή οι δυτικές ενέργειες είναι αυτές που δεν αφήνουν στη Ρωσία άλλη επιλογή, από το να κλιμακώσει τον πόλεμο. Από τότε που η υποστήριξη της Ουκρανίας έγινε θέμα συζήτησης, εμφανίστηκαν επιφυλακτικές φωνές που προειδοποιούσαν ότι η δυτική δράση προκαλεί περαιτέρω κλιμάκωση από τη Ρωσία. Αρχικά, οποιαδήποτε στρατιωτική βοήθεια προς την Ουκρανία θεωρήθηκε αρκετά κλιμακούμενη, ώστε, ενδεχομένως, να κάνει τη Ρωσία να θεωρήσει μια συμμαχική χώρα και, ως εκ τούτου, το NATO, ως άμεσο μέρος της σύγκρουσης και να στραφεί στη στόχευση του NATO. Σταδιακά, τα πακέτα υποστήριξης αυξήθηκαν, για να συμπεριλάβουν πιο προηγμένα συστήματα, όπως HIMARS και NASAMS, ακολουθούμενα από αποφάσεις για την παράδοση Patriot και σύγχρονων τεθωρακισμένων οχημάτων μάχης.⁴

Ενώ κάθε αντίστοιχη ανακοίνωση εξακολουθεί να προκαλεί φόβο πρόκλησης «ανεξέλεγκτης κλιμάκωσης», υπάρχουν πολύ λίγα τεκμηριωμένα στοιχεία για αυτό επί του εδάφους. Η δυτική στρατιωτική βοήθεια για την υποστήριξη της Ουκρανίας δεν ήταν κλιμακούμενη και δεν θα χρειαζόταν καν να είναι. Η Ρωσία δεν χρειάζεται αποφάσεις που αλλάζουν το παιχνίδι από τη Δύση ή την Ουκρανία ως βάση για κλιμακούμενα αντίποινα. Η Ρωσία κλιμακώνει, όταν κρίνει, ότι τα μέσα είναι απαραίτητα για τους στόχους της. Τέτοιες συζητήσεις επιτρέπουν στη Ρωσία, όχι μόνο να ελέγξει την κλιμάκωση, αλλά και τη στρατηγική της Δύσης. Η δυτική ευαισθησία παρέχει στη Ρωσία μια σκόπιμη επιλογή για το πότε θα προωθήσει τις υποτιθέμενες «κόκκινες γραμμές» και την πυρηνική ρητορική. Ο πόλεμος, ωστόσο, έχει δείξει ότι ο φόβος της κλιμάκωσης είναι άσκοπα υψηλός.

Τα σενάρια των τακτικών απωλειών της Ρωσίας ενισχύονται συστηματικά, με υπερβολική ανησυχία, για την πυρηνική κλιμάκωση της Ρωσίας. Στην πραγματικότητα, έχουμε επανειλημμένα δει ότι η Ρωσία θεωρεί αποδεκτή τη συμβατική υποχώρηση και ότι η πυρηνική ρητορική μπορεί επίσης να σιγήσει με σταθερά στρατηγικά μηνύματα. Ακόμη και οι επιθέσεις εναντίον των στρατηγικών δυνατοτήτων της Ρωσίας, στο στρατηγικό της βάθος, προκάλεσαν μόνο μια τακτική απάντηση κατά της Ουκρανίας. Η ροή στρατιωτικής βοήθειας στην Ουκρανία, για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, σε μικρές ποσότητες, ο προσεκτικός υπολογισμός κάθε βήματος και η άμβλυνση των δυνατοτήτων της Ρωσίας δημιουργεί μια λανθασμένη προϋπόθεση για μια επιτυχημένη στρατηγική. Αντ' αυτού, ο πόλεμος απλώς παρατείνεται με τεράστιο κόστος, κυρίως για την Ουκρανία.

Ο πόλεμος φθοράς είναι ένα πολύ βαρύ τίμημα, για την αντιληπτή στρατηγική στα-

θερότητα. Προχωρώντας μπροστά, πρέπει να προσπαθήσουμε να αποφύγουμε την παράλυση της αυτο-αποτροπής και τον υπερβολικό φόβο κλιμάκωσης. Δεν υπάρχει χρόνος για ξεκούραση.

Στην τελευταία ομιλία της, για την κατάσταση της Ένωσης τον Σεπτέμβριο του 2022, η πρόεδρος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, κ. Ούρσουλα φον ντερ Λάιεν, δήλωσε, ότι η ΕΕ «θα έπρεπε να είχε ακούσει τις φωνές εντός της Ένωσής μας – στην Πολωνία, στη Βαλτική και σε ολόκληρη την Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη. Μας λένε, εδώ και χρόνια, ότι ο Πούτιν δεν θα σταματήσει». Το μήνυμα από αυτούς τους Συμμάχους του NATO και τα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι σαφές: η Ρωσία παραμένει η πιο επικίνδυνη, άμεση και μακροπρόθεσμη απειλή για το NATO.⁵

Δεν υπάρχουν ουσιαστικά στοιχεία που να οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η Ρωσία δεν θα είχε την πρόθεση, τις δυνατότητες ή την ικανότητα να δημιουργήσει ένα παράθυρο ευκαιρίας για την έναρξη μιας στρατιωτικής επίθεσης εναντίον του NATO. Η επιθετικότητα και το απρόβλεπτο της Ρωσίας δεν μας επιτρέπουν να απορρίψουμε μια τέτοια πιθανότητα ή να αποκλείσουμε οποιοδήποτε σενάριο, ακόμη και παρά την έλλειψη απόλυτης επιτυχίας στην Ουκρανία. Η πρόθεση είναι σαφώς εκεί και οι δυνατότητες έχουν μόνο προσωρινά αποδυναμωθεί. Το NATO πρέπει να είναι προετοιμασμένο. Ταυτόχρονα, υπάρχει αυξημένος κίνδυνος εφησυχασμού, επειδή ο στρατός της Ρωσίας είναι τόσο αποδυναμωμένος όσο και εμπλεκόμενος στην Ουκρανία (World Bank, Government of Ukraine, European Commission 2022).

Η Ρωσία θα χρειαστεί αναμφίβολα κάποιο χρόνο για να ανοικοδομηθεί, αλλά το ίδιο κάνει και το NATO. Η ικανότητά μας να ενισχύσουμε γρήγορα την άμυνά μας, να εκπαιδεύσουμε και να εξοπλίσουμε τις δυνάμεις μας, να αυξήσουμε τις δυνατότητές μας και να αναπληρώσουμε τα αποθέματά μας έχει πολλά περιθώρια βελτίωσης. Είμαστε καλύτεροι σήμερα από ό, τι πριν από ένα χρόνο, αλλά οι αντίπαλοί μας θα θέσουν το πραγματικό σημείο αναφοράς. Υπάρχει επίσης ο κίνδυνος να διδαχθούμε μόνο από τον συνεχιζόμενο πόλεμο. Θα επωφεληθούμε από την άνευ προηγουμένου γνώση, για την «ειδική στρατιωτική επιχείρηση» της Ρωσίας και τη φρέσκια γνώση, για το πώς η Ρωσία διεξάγει τους πολέμους της (Hannon 2022).

Αλλά δεν πρέπει να υποθέσουμε, ότι μια επίθεση εναντίον του NATO θα σχεδιαστεί και θα υλοποιηθεί με τον ίδιο χρόνο προετοιμασίας, δομή διοίκησης, δυνατότητας, διάταξη μάχης και λάθη. Η Ρωσία αντλεί τα δικά της μαθήματα από την Ουκρανία και πιθανότατα θα τα πάει διαφορετικά και καλύτερα την επόμενη φορά. Το έργο είναι απλό: πρέπει να καταστήσουμε σαφές στη Ρωσία ότι μια επίθεση κατά του NATO έχει πράγματι ένα απαράδεκτα υψηλό τίμημα.

Η Ρωσία ως στρατιωτική απειλή για την ευρωπαϊκή ασφάλεια

Τα τελευταία χρόνια, η Ρωσία επανεμφανίστηκε ως στρατιωτική απειλή για την ευρωπαϊκή ασφάλεια, επιβεβαιώνοντας έτσι τη συνεχιζόμενη συνάφεια του NATO ως δυτική στρατιωτική συμμαχία. Είναι σημαντικό, ότι η αξιοπιστία του NATO, ως στρατιωτικής συμμαχίας, εξαρτάται από την αλληλεγγύη των κρατών μελών του. Ωστόσο, οι αντιλήψεις του κοινού, για την απειλή της Ρωσίας διαφέρουν, μεταξύ των κρατών μελών του NATO και αυτές οι διαφορές, έχουν σημασία, για την αλληλεγγύη εντός της συμμαχίας (Graf 2021). Υποτίθεται ότι η πρόσληψη της Ρωσίας, ως σημαντικής απειλής, για ένα μέλος της συμμαχίας, αυξάνει σημαντικά την προθυμία από τα υπόλοιπα μέλη, να χρησιμοποιήσουν εθνικές ένοπλες δυνάμεις, για να υπερασπιστούν έναν σύμμαχο του NATO, σε περίπτωση υποθετικής στρατιωτικής σύγκρουσης με τη Ρωσία (Trebesch et al 2023).

Μια πολυ-μεταβλητή ανάλυση των εθνικά αντιπροσωπευτικών ερευνητικών δεδομένων, από έντεκα κράτη-μέλη του NATO, θέτει την παραδοχή αυτή, σε δοκιμασία, ενώ λαμβάνει υπόψη την επίδραση ενός ευρέος φάσματος μεταβλητών, τόσο μακρο- όσο και

μικρο-επιπέδου. Συζητούνται οι επιπτώσεις των εμπειρικών ευρημάτων, για την εσωτερική συμμαχική πολιτική του NATO και για τις θεωρίες της πολιτικής ψυχολογίας και των διεθνών σχέσεων.⁶

Το NATO έλαβε ιστορικές αποφάσεις και υιοθέτησε μια νέα Στρατηγική Αντίληψη, ορόσημο, στη Σύνοδο Κορυφής του, στη Μαδρίτη, για να προετοιμαστεί για τη νέα πραγματικότητα ασφαλείας. Σημαντικές μακροπρόθεσμες αναβαθμίσεις, στη συμμαχική στάση, στο Ανατολικό Μέτωπο συμφωνήθηκαν και, εν μέρει, εφαρμόστηκαν ήδη, δηλαδή, αυξημένες και ενισχυμένες συνεισφορές, από το Ηνωμένο Βασίλειο και τη Γερμανία, πρόσθετες αναπτύξεις, από τις ΗΠΑ, βαθύτερες δεσμεύσεις, από τη Γαλλία και πολλούς άλλους Συμμάχους. Η φωνή και ο σκοπός του NATO δεν ήταν τόσο σαφής, σίγουρος και σχετικός εδώ και δεκαετίες (Adamowski 2022).

Από την άλλη, το περασμένο έτος εξέθεσε τις δυσκολίες μας. Έχουμε εμπλακεί με την κατάρτιση των πακέτων στήριξης προς την Ουκρανία. Οι δυσκολίες αναγνωρίζονται ανοιχτά, παρόλο που το κόστος φαίνεται σχετικά διαχειρίσιμο στα χαρτιά. Οι δυτικοί αμυντικοί προϋπολογισμοί μαζί υπερβαίνουν κατά πολύ το ένα τρισεκατομμύριο δολάρια ΗΠΑ, αλλά η συλλογική διμερής στρατιωτική βοήθεια της Ελλάδας προς την Ουκρανία, αποτελεί μόλις το 4% αυτής.⁷ Ο Ευρωπαϊκός Μηχανισμός για την Ειρήνη της Ευρωπαϊκής Ένωσης «European Peace Facility» ανακοίνωσε δέσμη μέτρων στρατιωτικής στήριξης προς την Ουκρανία που ανέρχεται σε περισσότερα από 3,1 δισεκατομμύρια ευρώ, ποσό που αντιστοιχεί σε λιγότερο από το 0,02% του ΑΕΠ των 16 τρισεκατομμυρίων ευρώ της ΕΕ. Είναι καιρός να αξιολογήσουμε ειλικρινά τις δυνατότητές μας και το πραγματικό βάθος της πρόκλησης που έχουμε μπροστά μας. Πάνω απ' όλα, πρέπει, επίσης, να κάνουμε κάτι γι' αυτό. Η καλύτερη στιγμή για να ξεκινήσουμε ήταν χθες, αλλά η επόμενη καλύτερη στιγμή είναι τώρα.

Αποτροπή: χρειαζόμαστε πολύ περισσότερα από όσα νομίζαμε ότι θα χρειαζόμασταν και τα χρειαζόμαστε επείγοντως. Ένας άλλος βασικός στόχος, από τα πρώτα στάδια της διαδικασίας μετασχηματισμού του στρατού ήταν και η αύξηση του αριθμού των ρωσικών στρατιωτικών μονάδων, οι οποίες τελούσαν σε κατάσταση «Μόνιμης Ετοιμότητας». Για μια ακόμη φορά, δεν υπάρχει ενιαίος και συνολικά αποδεκτός ορισμός, για το τι σημαίνει, ακριβώς, αυτό, στο πλαίσιο της ρωσικής στρατιωτικής αντίληψης. Οι κοινά αποδεκτές ερμηνείες περιλαμβάνουν ένα ευρύ φάσμα, από την ετοιμότητα, ως αποτέλεσμα της επάνδρωσης/στελέχωσης, με ένα υψηλό ποσοστό, στη μία άκρη του φάσματος, μέχρι την επιβεβαίωση της μαχητικής ικανότητας, για την ανάληψη αποστολής, στην άλλη. Κάποιοι Ρώσοι στρατιωτικοί αξιωματούχοι δηλώνουν, ότι ετοιμότητα είναι το να είσαι «έτοιμος», όντας, μέσα στη μόνιμη θέση διαβίωσης (στρατόπεδα, βάσεις κ.ά.) και να μπορείς να κινηθείς γρήγορα, μακριά από τη βάση αυτή, προκειμένου να βρισκεσαι έξω, από την περιοχή των προσβολών με πυρά, κατά την έναρξη των εχθροπραξιών. Με άλλα λόγια, η «ετοιμότητα», μάλλον, υποβαθμίζεται σε ένα μέτρο, για την ασφάλεια και προστασία της στρατιωτικής δύναμης.

Στο NATO η Ετοιμότητα για Μάχη (Combat Ready) για έναν σχηματισμό και στρατηγείο απαιτεί τις ενιαία ισχύουσες, στη στρατιωτική δομή του και σαφώς περιγεγραμμένες αξιολογήσεις. Για το Στρατηγείο του Γ' Σώματος Στρατού-NRDC-GRC, αυτές οι προετοιμασίες είχαν σχεδόν τριετή διάρκεια πριν την Αξιολόγηση. Σε κάθε περίπτωση, η έλλειψη ενός από κοινού συμφωνηθέντος ενιαίου ορισμού περιορίζει τη χρήση της «ετοιμότητας», να χρησιμοποιηθεί ως ουσιαστικό κριτήριο για τη μέτρηση της προόδου του μετασχηματισμού.

Ανθρώπινο δυναμικό

Ωστόσο, δεν είναι μόνο ο στρατός, που φέρει το βάρος της στάσης, ενάντια σε έναν αντίπαλο. Η υποστήριξη και η συμβολή ολόκληρων πληθυσμών είναι απαραίτητες, για

να κερδηθεί ένας πόλεμος. Η υποστήριξη των πολιτών της Συμμαχίας για το NATO και τη συλλογική άμυνα είναι υψηλή: το 71% από αυτούς θεωρούν το NATO σημαντικό για τη μελλοντική ασφάλεια της χώρας τους, και το 67% συμφωνούν, ότι η χώρα τους θα πρέπει να υπερασπιστεί ένα άλλο κράτος του NATO, εάν δεχθεί επίθεση (NATO 2022).

Αναμφισβήτητα, η ταχύτητα της συνολικής στρατιωτικής ανοικοδόμησης είναι ένα δευτερεύον ζήτημα συνολικά. Η τεράστια στρατιωτική δύναμη της Ρωσίας στοχεύει σήμερα την Ουκρανία και η Ρωσία έχει αποθέματα και μέσα, για να συνεχίσει για πολλούς μήνες. Αυτό το ζήτημα δεν θα εξαφανιστεί περιμένοντας μια στιγμή, που ο Πούτιν θα ξεμείνει από πυραύλους, και κάθε μέρα, στην Ουκρανία είναι μια βάνουσα υπενθύμιση αυτού.

Οι αριθμοί αυτοί συμβάλλουν ουσιαστικά στη Συμμαχική ικανότητα διαρκούς άμυνας, σε περίπτωση ανάγκης. Έχει καταστεί σαφές, για μια δεκαετία περίπου, ότι τα επίσημα στοιχεία, για τους τρέχοντες αριθμούς της στρατιωτικής δύναμης και τα σχέδια για την επάνδρωση/στελέχωση των Ενόπλων Δυνάμεων της Ρωσίας στο μέλλον, είναι πολύ απομακρυσμένα από την πραγματικότητα.

Ρωσική στρατιωτική παράδοση

Οι μελετητές και οι στρατιωτικοί αναλυτές συνεχίζουν να συζητούν και να προτείνουν τον καταλληλότερο τρόπο ορισμού και της έννοιας της στρατιωτικής παράδοσης. Ορισμένοι (η λεγόμενη πρώτη γενιά) τονίζουν ότι η κουλτούρα του στρατεύματος της χώρας θεωρείται ότι είναι μια ανεξάρτητη μεταβλητή, που, μας βοηθά να εξηγηθούν και να κατανοηθούν οι κάπως μοναδικές πολιτικές, που απορρέουν από αυτή και υπαγορεύουν, μάλλον, δεσμευτικά, την δική της άποψη, σε όλα τα θέματα ασφάλειας και άμυνας. Άλλοι, η λεγόμενη τρίτη γενιά, θεωρούν τη «συμπεριφορά» ενός κράτους για την ασφάλειά του, ως μια εκδήλωση του πολιτιστικού επιπέδου ή της κουλτούρας του. Έτσι, υποστηρίζουν, ότι η συμπεριφορά του κράτους θα πρέπει, μάλλον, να ερμηνευτεί, με ευρύτητα και μέσα στο πλαίσιο αυτό, να κατανοηθεί και η στρατιωτική της παράδοση.

Ωστόσο, μια κρίσιμη πτυχή, που παραγνωρίζεται από αυτές τις δύο προσεγγίσεις είναι οι μηχανισμοί, με τους οποίους, παράγεται ή δημιουργείται η στρατιωτική παράδοση. Θεωρούμε πως η στρατιωτική παράδοση είναι μια σκόπιμη κατασκευή που συντηρείται και διαδίδεται από πολιτικούς ηγέτες, υπεύθυνους λήψης αποφάσεων και σχετικούς πολιτικούς/στρατιωτικούς οργανισμούς. Έχοντας αυτό, κατά νου, ως προς τη σύγχρονη ρωσική στρατιωτική παράδοση, διαπιστώνουμε τη συστατική της σχέση με τους βετεράνους και τις ενώσεις βετεράνων στρατιωτικών και ιδιαίτερη έμφαση στον Σοβιετικό-Αφγανικό Πόλεμο (1979-1989). Ευρήματα δείχνουν, ότι στη Ρωσία, ενώσεις βετεράνων έχουν κινητοποιηθεί, από την κυβέρνηση Πούτιν, για την υποστήριξη μιας άκρως εθνικιστικής, ηρωικής και μιλιταριστικής, ρωσικής στρατιωτικής παράδοσης (Porter 2021).

Ένοπλες Δυνάμεις της Ουκρανίας.

Από την κατάρρευση της ΕΣΣΔ, η περιοχή της Μαύρης Θάλασσας, στην οποία η Ουκρανία είναι μία από τις κεντρικές δυνάμεις, έχει καταστεί από πολλές απόψεις σημαντική, για την ευρωπαϊκή ασφάλεια. Σήμερα, οι Ένοπλες Δυνάμεις της Ουκρανίας (AFU) είναι ο μόνος κρατικός στρατός που συμμετέχει, ανοιχτά, σε μάχες στην Ευρώπη. Μετά τον πόλεμο στην περιοχή του Ντονμπάς, η AFU μετασχηματίστηκε, τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά: αυξήθηκε σε σχεδόν 300 χιλιάδες ενεργό προσωπικό και αλλάζει την περιθωριακή της κατάσταση στην ουκρανική κοινωνία.

Αυτός είναι ο λόγος, για τον οποίο δεν μπορούμε παρά να εξετάσουμε τα κοινωνικά προβλήματα της AFU και τις πιθανές επιπτώσεις τους, στην ικανότητά της να διασφα-

λίσει την ασφάλεια στην περιοχή. Στην έρευνά του τα 3,5 χρόνια εμπειρίας του ως επικεφαλής ενός εργαστηρίου εφαρμοσμένων κοινωνιολογικών σπουδών στο Υπουργείο Άμυνας της Ουκρανίας, ο Oleh Ivanov (2021) παρουσιάζει βασικά ευρήματα κοινωνιολογικών μελετών γύρω από κοινωνικοοικονομικά ζητήματα έμφυλων σχέσεων, αποκλίνουσας συμπεριφοράς, καθώς και ζητημάτων θρησκευτικής και ιδεολογικής φύσεως, εντός του AFU, εξετάζοντας, παράλληλα, τις κύριες αιτίες του, de facto, τερματισμού των συστηματικών κοινωνιολογικών μελετών στην Ουκρανία.

Η.Π.Α. και Ρωσία

Κατά τη διάρκεια των δεκαετιών της παγκόσμιας ηγεμονίας τους, οι Αμερικανοί έχουν συνηθίσει τόσο πολύ στην ατιμωρησία και την ανεκτικότητα, που έχουν πάψει εδώ και καιρό να κρύβουν τα στρατηγικά τους σχέδια. Είπαν, ότι θα επιτεθούν στη Γιουγκοσλαβία (ή μάλλον, ό, τι είχε απομείνει από αυτήν) και επιτέθηκαν. Είπαν ότι θα καταλάβουν το Ιράκ και θα καταστρέψουν τον Σαντάμ Χουσεΐν – επιτέθηκαν, κατέλαβαν και ο Σαντάμ και ολόκληρη η οικογένειά του καταστράφηκαν. Είπαν ότι θα υπάρξει «Αραβική Άνοιξη» – το έκαναν.

Και ακόμη και όταν άρχισαν να αποτυγχάνουν, όπως με τη Συρία και τη Λευκορωσία, ή δεν τα κατάφεραν, όπως με την Ουκρανία, συνέχισαν να ενημερώνουν δυνατά και εκ των προτέρων, ολόκληρο τον κόσμο για τα σχέδιά τους, πιστεύοντας ότι το επόμενο δηλωμένο θύμα δεν θα σκεφτόταν καν την αντίσταση, αλλά θα έπεφτε, σε μια ζάλη, από φόβο ή ακόμα και απλά θα συνθηκολογούσε, εκ των προτέρων, για να διαπραγματευτεί για τουλάχιστον κάποιο μέλλον.⁸

Γνωρίζοντας καλά, ότι δεν μπορούν να αντιμετωπίσουν τη Ρωσία και την Κίνα, ταυτόχρονα, και προσπαθώντας να οδηγήσουν μια σφήνα μεταξύ τους, οι Αμερικανοί αναφέρουν συνεχώς ότι μόλις αντιμετωπίσουν τη Ρωσία, σίγουρα θα επιτεθούν και στην Κίνα. Η δε διερεύνηση της Ρωσίας, για μια συμβιβαστική ειρήνη δεν κρύβουν ότι, δεν είναι ουσιαστική ειρήνη, αλλά ανακωχή, κατά τη διάρκεια της οποίας θα προσπαθήσουν να αντιμετωπίσουν την Κίνα, και στη συνέχεια, να επιστρέψουν στην προσπάθεια να καταστρέψουν μια Ρωσία χωρίς συμμάχους.

Οι Ηνωμένες Πολιτείες δήλωσαν αρχικά, ότι θεωρούν την πραγματική κρίση ως υβριδικό πόλεμο, σκοπός του οποίου είναι η πλήρης καταστροφή της Ρωσίας, η διαίρεση των εδαφών της μεταξύ της Ουάσιγκτον και των συμμάχων της. Η βιομηχανία στο έδαφος της «ρωσικής επιφύλαξης» υποτίθεται ότι θα καταστραφεί, η πρόσβαση σε υψηλές τεχνολογίες και η πρόσβαση στις θάλασσες υποτίθεται ότι θα στερηθεί, μετατρέποντάς την σε κάτι, σαν ποιμενικό εθνογραφικό καταφύγιο - μια άλλη εξωτική γωνιά για τους δυτικούς τουρίστες.

«Γειτονιά»: μια νέα βάση των σχέσεων Ρωσίας και ΕΕ;

Προφανώς, όταν πρόκειται για τη Ρωσία και την ΕΕ δεν είναι δυνατόν να μιλάμε για εταιρική σχέση: οι διαφορές μεταξύ των μερών είναι υπερβολικά μεγάλες. Δεν πρέπει να υπάρξει έμπρακτη εχθρότητα- ο πυρηνικός πόλεμος θα καταστρέψει απλώς την Ευρώπη. Η συμβίωση συνεπάγεται την παρουσία κοινής στέγης, η οποία ωστόσο δεν προβλέπεται. Όπως δείχνει η ζωή, στα κοινόχρηστα διαμερίσματα, η κοινή στέγη δεν εγγυάται καμία φιλικότητα ή ακόμα και αμοιβαίο σεβασμό. Ο όρος «συνύπαρξη» είναι πιο κοντά στην πραγματικότητα και θα μπορούσε κάλλιστα να πλησιάζει, αλλά είναι πολύ στενά συνδεδεμένη με τις μνήμες του Ψυχρού Πολέμου. Η αμοιβαία εγγύτητα των μερών δείχνει ότι η «γειτονιά» μπορεί να γίνει ένας φυσικός και συνεπής οδηγός για τη Ρωσία και την ΕΕ. Σε αυτό το πλαίσιο, το κυριότερο ζήτημα είναι η ρύθμιση της αντιπαράθεσης.⁹

Μερικές σκέψεις για την περαιτέρω συζήτηση.

1. Η Ρωσική Εισβολή δημιούργησε μερικές από τις προϋποθέσεις για την απόκτηση εθνικής συνείδησης των Ουκρανών.
2. Η χρήση «Τσετσένων μισθοφόρων» έδρασε ενισχυτικά στη δημιουργία ισχυρής αγωνιστικής τάσης για τους Ουκρανούς, με το αντίθετο αποτέλεσμα για τους Ρώσους.
3. Η κοινή στρατιωτική κουλτούρα-εκπαίδευση και το ίδιο αρχικά αποτέλεσμα έδρασαν επιβραδυντικά στην ισχυροποίηση του αγωνιστικού πνεύματος και της αυτοπεποίθησης από τους Ουκρανούς.
4. Η υποστήριξη της Δύσης και η μεγάλη αποδοχή του δίκαιου αγώνα των Ουκρανών στέρησε ή μετρίασε την ικανότητα για αντικειμενική αξιολόγηση της κατάστασης από την Ουκρανία και του μέλλοντος αυτής της σύρραξης.
5. Η ελλιπής στρατηγική της Ουκρανίας και η μεγαλύτερη του αναμενομένου διάρκεια των επιχειρήσεων, γαλούχησε την σκληρότητα των μαχόμενων και την αντοχή τους στα δεινά και της κακουχίες και παράλληλα βοήθησε στην καρτερία εκ μέρους του λαού.
6. Αντίθετα, η χωρίς ηθικά ερείσματα, για την πλειονότητα των Ρώσων, μαχητική ικανότητα και επίδοση είναι μειωμένη και δικαιολογεί και τη χαμηλή ανταπόκρισή τους, στα κελεύσματα της ηγεσίας τους.
7. Ελλιπής εκπαίδευση, η κακή στρατηγική, η απειρία και η φτωχή αποτελεσματικότητα των εφαρμοσμένων τακτικών μέσων των Ρώσων, δημιούργησε την ψευδαίσθηση της εύκολης απώθησης του εισβολέα.
8. Αντίθετα, η επέκταση του χρονικού ορίζοντα των επιχειρήσεων ευνοεί τον ισχυρότερο επιχειρησιακά, με την απόκτηση εμπειρίας και καλύτερη χρήση της μεγαλύτερης γκάμας των οπλικών συστημάτων που διαθέτουν.
9. Η πολιτική προπαγάνδας και ψευδών ειδήσεων, σε μεγάλη έκταση και στην καθημερινότητα, είναι ορατή από τις αντιδράσεις των εμπλεκομένων και θα επηρεάσει το τελικό αποτέλεσμα, μετριάζοντας τις όποιες θετικές και αρνητικές λαϊκές εκφράσεις των αντιμαχόμενων.
10. Οι μεγαλύτερες επιπτώσεις θα φανούν μετά το πέρας του πολέμου, όπου η ανέχεια και η ψυχολογική πίεση του πολέμου σκλήρανε την ανθρώπινη συμπεριφορά του λαού και ένστολων του.

Συμπεράσματα

Θεωρούμε ότι, ακόμη, η Δύση έχει την ικανότητα να συγκρατήσει την Ρωσική επιθετικότητα σε χαμηλά επίπεδα, χρησιμοποιώντας όλα τα μέσα της, τα ήπια της Ευρωπαϊκής Ένωσης και τα δυναμικά του ΝΑΤΟ. Η αποστολή της ανθρωπιστικής βοήθειας αλλά και αμυντικών όπλων, στην Ουκρανία, θα ήταν μια καλή αρχή. Εκείνο, όμως, που ζητούν οι χώρες στην Ανατολική Ευρώπη είναι η ενίσχυση των δυνάμεων του ΝΑΤΟ, στα ευάλωτα σημεία των συνόρων της Συμμαχίας. Και δεν είναι βέβαια, μόνο, ο ελλιπής αμυντικός προϋπολογισμός ή η στρατιωτική στρατηγική αντίληψη που δεν ακόμη διαμορφωθεί, είναι η έλλειψη της πολιτικής βούλησης στις χώρες μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, έλλειψη που επίσης αντανάκλαται και στις αποφάσεις των διεθνών οργανισμών που αυτές συμμετέχουν.

Το ΝΑΤΟ πρέπει να είναι προετοιμασμένο και να έχει ένα απλό και ικανό Σχέδιο Δράσης είναι απλό:

- Να ολοκληρώσει τη μετατόπιση της στρατηγικής από την αποτροπή μέσω της τιμωρίας στην αποτροπή μέσω της άρνησης, προκειμένου να αποτρέψει πραγματικά τη Ρωσία. Η ισχύς στα λόγια δεν είναι αρκετή – αυτές οι λέξεις θα πρέπει να μετατραπούν σε πραγματικές και ορατές αλλαγές στο συμμαχικό έδαφος, ιδιαίτερα στο Ανατολικό Μέτωπο και στα κράτη της Βαλτικής.
- Να γίνει μια πιο γρήγορη, πιο ικανή και πιο ανθεκτική Συμμαχία. Στον πόλεμο, δεν υπάρχουν ασημένια μετάλλια για τον επιλαχόντα.
- Και επενδύσει περισσότερο στην άμυνα τώρα. Πρέπει να βρούμε τους πόρους, για να αρχίσουμε να καλύπτουμε τα κενά δυνατοτήτων μας και, ακόμη πιο επείγον, να γεμίζουμε τα αποθέματά μας. Είναι ένα δαπανηρό έργο, αλλά πολύ φθηνότερο από τον πόλεμο.

Τέλος, εάν η Ευρώπη δεν μπορέσει σήμερα να ανακτήσει αρκετή από την χαμένη της αυτοπεποίθηση, για να αντισταθεί στον Πούτιν, θα χάσει τα πάντα, και νωρίτερα από ό,τι νομίζεται.

Σημειώσεις

1. Πρβλ. το άρθρο του Προέδρου της Ρωσίας «On the historical unity of Russians and Ukrainians» <https://www.prlib.ru/en/article-vladimir-putin-historical-unity-russians-and-ukrainians>.
2. Στοιχεία μπορούν να αντληθούν από το Levada-Centre (<https://www.levada.ru/en/ratings/>).
3. [https://russiaeu.ru/en/news/russian-foreign-ministry-statement-dialogue-united-states-and-other-western-\(10 December 2021\)](https://russiaeu.ru/en/news/russian-foreign-ministry-statement-dialogue-united-states-and-other-western-(10%20December%202021)).
4. Πρβλ. <https://raport.valisluureamet.ee/2022/assets/zapad-2017-vs-zapad-2021.pdf>
5. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/speech_22_5493.
6. <https://shape.nato.int/page11283634/knowning-nato/episodes/the-power-of-natos-military>.
7. NATO Public Diplomacy Division, Defence Expenditure of NATO Countries (2014-2022), 27 June 2022 (https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_197050.htm).
8. [https://russiaeu.ru/en/news/russian-foreign-ministry-statement-dialogue-united-states-and-other-western-\(10 December 2021\)](https://russiaeu.ru/en/news/russian-foreign-ministry-statement-dialogue-united-states-and-other-western-(10%20December%202021)).
9. <https://www.in.gr/2023/02/17/world/rosia-apeilei-antipoina-tin-ee-katasxesei-desmeyme-nous-rosikous-porous/>

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Παραποστολου, S. (2015), Στρατιωτική στρατηγική αντίληψη (Στρατιωτικό Δόγμα) της Ρωσίας στο: https://www.academia.edu/16472467/16_Feb_2015%20_

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Adamowski, J. (2022), Europe goes on shopping spree to fill capability gaps, *Defense News*, 6 September 2022 (<https://www.defensenews.com/global/europe/2022/09/06/europe-goes-on-shopping-sprees-to-fill-capability-gaps/>)
- Hannon, P. (2022), Russia's War in Ukraine to Cost Global Economy \$2.8 Trillion, OECD Says, *The Wall Street Journal*, 26 September (<https://www.wsj.com/articles/russias-war-in-ukraine-to-cost-global-economy-2-8-trillion-oecd-says-11664177401>).
- Harding, L. (2022), Putin talks to mothers of soldiers fighting in Ukraine in staged meeting, *The Guardian* (<https://www.theguardian.com/world/2022/nov/25/putin-talks-to-mothers-of-soldiers-fighting-in-ukraine-in-staged-meeting>).

- Graf, T. (2021), *Afraid of Russia, Willing to Fight? How threat perceptions of Russia affect the public willingness in 11 NATO member states to honor Article 5 in case of a hypothetical military conflict with Russia*, Paper presented at the 16th Biennial Conference of ERGOMAS, University of Tartu, 19 – 23 July 2021 (https://www.ergomas.ch/files/admin/ERGOMAS_Full_Program_2021.pdf).
- Ivanov, O. (2021), *Sociology of the Military in Ukraine: From systematic to case studies*, Paper presented at the 16th Biennial Conference of ERGOMAS, University of Tartu, 19 – 23 July 2021 (https://www.ergomas.ch/files/admin/ERGOMAS_Full_Program_2021.pdf).
- NATO (2022), https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2022/6/pdf/220622-pre-summit-research-2022.pdf
- Porter, J. (2021), *Veterans Associations in Russia: The products and producers of strategic culture*, Paper presented at the 16th Biennial Conference of ERGOMAS, University of Tartu, 19 – 23 July 2021 (https://www.ergomas.ch/files/admin/ERGOMAS_Full_Program_2021.pdf).
- Trebesch, C., Antezza, A., Bushnell, K., Frank, A., Frank, P., Franz, L., Kharitonov, I., Kumar, B., Rebinskaya, E. Schramm, S. (2023) *The Ukraine Support Tracker: Which countries help Ukraine and how? Kiel Working Paper*, No. 2218, Kiel Institute for the World Economy, ISSN 1862–1155.
- World Bank, Government of Ukraine, European Commission (2022), *Ukraine Rapid Damage and Needs Assessment*, World Bank, Washington, DC. <http://hdl.handle.net/10986/37988>.

Η ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΗΣ ΕΝΔΟΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗΣ ΒΙΑΣ ΑΠΟ ΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΟΥΣ ΤΩΝ ΤΟΠΙΚΩΝ ΜΟΝΑΔΩΝ ΥΓΕΙΑΣ: ΟΨΕΙΣ, ΑΠΟΨΕΙΣ, ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ

Ναταλία Σπυροπούλου^α

^α Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Περίληψη

Το παρόν κείμενο εστιάζει στους τρόπους και στις δυσκολίες αντιμετώπισης των θυμάτων ενδοοικογενειακής βίας από τις κοινωνικές λειτουργούς που εργάζονται σε Τοπικές Μονάδες Υγείας. Είναι γεγονός ότι οι αντιλήψεις και οι αναπαραστάσεις των Κοινωνικών Λειτουργών μπορούν να επηρεάσουν τον τρόπο και την αποτελεσματικότητα αντιμετώπισης των γυναικών θυμάτων ενδοοικογενειακής βίας. Επιμέρους ερωτήματα διερευνήθηκαν, όπως: Τι πιστεύουν οι Κοινωνικές Λειτουργοί των ΤΟΜΥ για την ενδοοικογενειακή βία; Τι πρακτικές εφαρμόζουν για την υποστήριξη των θυμάτων ενδοοικογενειακής βίας; Ποια είναι τα προβλήματα που πρέπει να αντιμετωπίσουν; Τι συναισθήματα καλούνται οι ίδιες να διαχειριστούν; Στη σχετική διεθνή βιβλιογραφία αναφέρεται ότι οι κοινωνικοί/ες λειτουργοί σε δομές υγείας νιώθουν απροετοίμαστοι/ες να αναλάβουν και να διαχειριστούν περιστατικά ενδοοικογενειακής βίας είτε λόγω απειρίας, είτε λόγω ελλειπούς κατάρτισης. Στη δική μας έρευνα, οι κοινωνικές λειτουργοί των ΤΟΜΥ, δήλωσαν όχι επαρκώς εκπαιδευμένες και με μικρή εμπειρία σε περιστατικά ενδοοικογενειακής βίας, επιβεβαιώνοντας τη βιβλιογραφία. Συνειδητοποιημένες εμφανίζονται πάντως όσον αφορά την έκβαση των περιστατικών ενδοοικογενειακής βίας, ενώ δηλώνουν απογοητευμένες με την επαγγελματική τους αντιμετώπιση στις Τοπικές Μονάδες Υγείας, όπου το ιατροκεντρικό μοντέλο επικρατεί. Οι Κοινωνικές Λειτουργοί, στη συντριπτική πλειονότητά τους, δεν φάνηκε να υιοθετούν στερεότυπα ή μύθους για την ενδοοικογενειακή βία, όντας συνεπείς με τις αρχές και τον ρόλο του επαγγέλματός τους.

Λέξεις κλειδιά: ενδοοικογενειακή βία, κοινωνικοί λειτουργοί, τοπικές μονάδες υγείας

DEALING WITH DOMESTIC VIOLENCE AT THE LOCAL HEALTH UNITS (TOMY): VIEWS, OPINIONS AND PRACTICES OF SOCIAL WORKERS

Natalia Spyropoulou^α

^α National Centre for Social Research

Abstract

This text focuses on social workers' ways of dealing with domestic violence in Local Health Units. For, the perceptions and representations of Social Workers can influence the way and effectiveness of dealing with female victims of domestic violence. Individual questions were explored, such as: What do TOMY social workers think about domestic violence? What are their practices to supporting victims of domestic violence? What problems do they face? What emotions are they called upon to handle? According to relevant international literature, social workers in health structures feel unprepared to take on incidents of domestic violence either due to inexperience or due to insufficient training. In our own research, it was found that social workers were particularly sensitised although, not sufficiently trained, confirming thus the existing literature. Social workers seem to be aware of difficulties that exist as regards the outcome of domestic violence incidents, while disappointment is expressed on their professional treatment at the Local Health Units, due to the prevalence of the medical-oriented model.

Key words: domestic violence, social workers, local health units

Εισαγωγή

Τα τελευταία χρόνια η ενδοοικογενειακή βία απασχολεί συχνά την επικαιρότητα με τα καταγεγραμμένα περιστατικά ενδοοικογενειακής βίας να έχουν αυξηθεί, όπως δυστυχώς έχουν αυξηθεί και οι γυναικοκτονίες. Η αντιμετώπιση των περιστατικών ενδοοικογενειακής βίας από δομές που παρέχουν εξειδικευμένες υπηρεσίες φροντίδας και στήριξης στις γυναίκες είναι πολύ σημαντική για την καταπολέμηση του φαινομένου, εξίσου σημαντική ωστόσο θεωρείται και η ανίχνευση εκείνων των «αθέατων» γυναικών που βιώνουν ενδοοικογενειακή βία αλλά και η πρόληψη τέτοιων περιστατικών όταν οι γυναίκες έρχονται σε επαφή με μη εξειδικευμένες δομές γενικού ενδιαφέροντος, όπως είναι οι δομές υγείας, οι κοινωνικές υπηρεσίες κ.λπ. Μάλιστα οι γυναίκες-θύματα ενδοοικογενειακής βίας φαίνεται να χρησιμοποιούν συχνότερα τις πρωτοβάθμιες δομές υγείας από ό,τι εξειδικευμένες δομές (WHO 2013). Το προσωπικό στις δομές υγείας οφείλει να συμβάλει στην αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας, εντοπίζοντας τις περιπτώσεις γυναικών θυμάτων και παρέχοντας συμβουλευτική υποστήριξη και γέφυρες επικοινωνίας με τις πλέον εξειδικευμένες δομές. Τι συμβαίνει όμως στην πραγματικότητα; Μπορούν οι εργαζόμενοι/νες σε μη εξειδικευμένες δομές να ανταποκριθούν σε αυτόν τον ρόλο; Και αν ναι, πως το κάνουν και με τι εφόδια; Στο παρόν κείμενο θα επικεντρωθούμε στον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζονται τέτοιες περιπτώσεις από την επαγγελματική ομάδα των κοινωνικών λειτουργών που εργάζονται σε Τοπικές Μονάδες Υγείας. Τα ευρήματα προέρχονται από ποιοτική έρευνα (focus groups) που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του έργου «Κοινωνικές αναπαραστάσεις, πεποιθήσεις και στερεότυπα για την ενδο-οικογενειακή βία κατά των γυναικών στην Ελλάδα σήμερα».¹

Οι Τοπικές Μονάδες Υγείας (TOMY), θεσπίστηκαν το 2017 με τον Ν. 4461/28.3.2017 με στόχο την παροχή υπηρεσιών πρωτοβάθμιας φροντίδας υγείας σε τοπική εμβέλεια. Στελεχώνονται από μία μικρή διεπιστημονική ομάδα (3-12 ατόμων) που συνήθως απαρτίζεται από γιατρό, νοσηλεύτη/τρια ή επισκέπτη/τρια υγείας, κοινωνικό/ή λειτουργό και διοικητικό προσωπικό. Ο ρόλος του/της κοινωνικού/κής λειτουργού που εργάζεται στις TOMY, όπως αυτός αποτυπώνεται σε πρόσφατη προκήρυξη πρόσληψης προσωπικού,² είναι: α) να συμβάλλει στη βελτίωση των συνθηκών και του τρόπου ζωής για την άρση των ανισοτήτων στην υγεία, β) να προσφέρει υπηρεσίες που έχουν σκοπό την πρόληψη και τη διαχείριση ψυχοκοινωνικών προβλημάτων και την κάλυψη ανθρώπινων αναγκών, γ) να εκτιμά, καταγράφει και παρεμβαίνει στους βιοψυχοκοινωνικούς παράγοντες της υγείας και της ποιότητας ζωής του πληθυσμού ευθύνης, δ) να συμβάλλει στον σχεδιασμό

και στην υλοποίηση παρεμβάσεων και δράσεων αγωγής και προαγωγής υγείας, ε) να σχεδιάζει και να υλοποιεί προγράμματα παιδικής προστασίας, προστασίας υπερηλίκων, αναπήρων και ευάλωτων κοινωνικών ομάδων, και στ) να φροντίζει για τη διασύνδεση των δομών και των φορέων μεταξύ τους με σκοπό τη διευκόλυνση της κινητικότητας των ληπτών υπηρεσιών υγείας στους δημόσιους φορείς παροχής υπηρεσιών υγείας και πρόνοιας, ανάλογα με τις ανάγκες τους.

Επισημαίνεται ότι το 2021 λειτουργούσαν πανελλαδικά 127 ΤΟΜΥ από τις 239 που είχαν αρχικά προβλεφθεί. Την ίδια χρονιά μόνο 72 ΤΟΜΥ απασχολούσαν κοινωνικές/ούς λειτουργούς, οι οποίες/οι εργάζονταν με διετείς συμβάσεις εργασίας.

Θεωρητικό πλαίσιο

Σε σχέση με την ετοιμότητα των κοινωνικών λειτουργών που εργάζονται σε μη εξειδικευμένες δομές να αντιμετωπίσουν περιστατικά ενδοοικογενειακής βίας και την ανταπόκρισή τους σε αυτά, η ελληνική βιβλιογραφία είναι εξαιρετικά περιορισμένη. Ο ρόλος των κοινωνικών λειτουργών στην καταπολέμηση της ενδοοικογενειακής βίας και στην επαφή με τα θύματα, ελάχιστα έχει διερευνηθεί στην Ελλάδα (Πενταράκη κ.ά. 2010). Από τη διεθνή βιβλιογραφία πρόσφατο άρθρο αναφέρεται στα εμπόδια που εντοπίζουν οι κοινωνικοί λειτουργοί στην αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας στην Ισπανία, στα οποία περιλαμβάνονται η έλλειψη κατάλληλης κατάρτισης, και η έλλειψη ομαδικής συνεργασίας (Garcia-Quinto et al 2022). Σε παλαιότερη έρευνα διαπιστώθηκε επίσης η έλλειψη επαρκούς κατάρτισης των κοινωνικών λειτουργών σε θέματα που αφορούν την ενδο-οικογενειακή βία (Heffernan, Blythe and Nicolson 2014). Επίσης, σε μία έρευνα για το εάν οι αντιλήψεις των μελλοντικών κοινωνικών λειτουργών απέναντι σε γυναίκες θύματα ενδοοικογενειακής βίας που μένουν με τον δράστη- σύντροφό τους μπορούν να επηρεάσουν την ποιότητα των υπηρεσιών και των παρεμβάσεων που λαμβάνουν τα θύματα, φάνηκε ότι στην περίπτωση των φοιτητών/τριών κοινωνικής εργασίας οι περισσότεροι/ρες επιδεικνύουν ενσυναίσθηση και κατανόηση απέναντι στα θύματα (Perez 2018).

Ερευνητικά ερωτήματα/υποθέσεις εργασίας

Έχει υποστηριχθεί ευρέως ότι οι αντιλήψεις και οι αναπαραστάσεις των κοινωνικών λειτουργών μπορούν να επηρεάσουν τον τρόπο αντιμετώπισης των γυναικών θυμάτων ενδοοικογενειακής βίας, αλλά και την αποτελεσματικότητα της παρέμβασης. Στο πλαίσιο του παρόντος κειμένου θα επιχειρήσουμε να αποτυπώσουμε την τρέχουσα κατάσταση μέσα από τις περιγραφές των ίδιων των κοινωνικών λειτουργών και να απαντηθούν μία σειρά από επιμέρους ερωτήματα, όπως: Τι πιστεύουν οι κοινωνικές λειτουργοί των ΤΟΜΥ για την ενδοοικογενειακή βία; Πόσο καλά προετοιμασμένες είναι για την παροχή βοήθειας προς τις γυναίκες θύματά ενδοοικογενειακής βίας; Τι πρακτικές εφαρμόζουν για την υποστήριξη των θυμάτων ενδοοικογενειακής βίας; Ποια είναι τα προβλήματα που πρέπει να αντιμετωπίσουν; Τι συναισθήματα καλούνται οι ίδιες να διαχειριστούν;

Μεθοδολογία

Για την απάντηση των ερωτημάτων αυτών αξιοποιήθηκε πρωτογενές υλικό που προήλθε από τη διεξαγωγή δύο ομαδικά εστιασμένων συνεντεύξεων (focus groups) με κοινωνικές λειτουργούς που εργάζονται σε Τοπικές Μονάδες Υγείας, ως μέρος του έργου «Κοινωνικές αναπαραστάσεις, πεποιθήσεις και στερεότυπα για την ενδο-οικογενειακή βία κατά των γυναικών στην Ελλάδα σήμερα». Για την πραγματοποίηση των δύο focus groups πραγματοποιήθηκε τηλεφωνική επικοινωνία με όλα ΤΟΜΥ της ελληνικής επικράτειας.

Σε όσους/ες ενδιαφέρθηκαν να συμμετάσχουν, αποστάλθηκε στη συνέχεια ενημερωτικό υλικό για την έρευνα καθώς και οι άξονες της συζήτησης, ενώ σε όλη τη διαδικασία τηρήθηκαν οι κανόνες ηθικής και δεοντολογίας. Τελικά, στην έρευνα συμμετείχαν δεκατρείς γυναίκες κοινωνικές λειτουργοί των TOMY ηλικίας από 25 έως 35 με επαγγελματική εμπειρία 3 έως 10 ετών. Από τις συμμετέχουσες, περισσότερες από τις μισές διαθέτουν και μεταπτυχιακό τίτλο σπουδών. Όσον αφορά την οικογενειακή τους κατάσταση, δύο μόνο δηλώνουν έγγαμες, ενώ οι υπόλοιπες είναι άγαμες. Το υλικό από τα focus groups απομαγνητοφωνήθηκε, ενώ για την επεξεργασία του χρησιμοποιήθηκε η ανάλυση περιεχομένου.

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Όψεις της ενδοοικογενειακής βίας κατά των γυναικών στις TOMY

Η πρώτη αντίδραση των Κοινωνικών Λειτουργών των TOMY, όταν προσκλήθηκαν να συμμετάσχουν στην έρευνα για την ενδοοικογενειακή βία, ήταν ότι δεν διαθέτουν εξειδικευμένη εκπαίδευση, ούτε και μεγάλη εμπειρία πάνω στο αντικείμενο. Πράγματι, στις κοινωνικές λειτουργούς των TOMY καταλήγει μικρός μόνο αριθμός περιστατικών ενδοοικογενειακής βίας. Κι αυτό, διότι οι TOMY δεν θεωρούνται ως οι κατεξοχήν αρμόδιες για την αντιμετώπιση περιστατικών ενδο-οικογενειακής βίας κατά των γυναικών, χωρίς ωστόσο να αποκλείεται η προσφυγή των θυμάτων σε αυτές. Η ύπαρξη κοινωνικών λειτουργών -σε όσες TOMY αυτό ισχύει- παρέχει τη δυνατότητα στους/στις ωφελούμενους/ωφελούμενες να απευθυνθούν και εκεί σε περίπτωση που υφίστανται ενδο-οικογενειακή βία.

Άλλωστε, το γεγονός ότι οι TOMY αποτελούν δομές με τοπικό χαρακτήρα και προσφέρουν υπηρεσίες πρωτοβάθμιας φροντίδας υγείας, τις καθιστά εύκολα προσβάσιμες στον γενικό πληθυσμό. Ως εκ τούτου, μπορούν να αποτελέσουν μία καλή αφετηρία για την πρώτη επαφή των γυναικών-θυμάτων ενδοοικογενειακής βίας με την επαγγελματική ομάδα των κοινωνικών λειτουργών ακόμα κι αν δεν υπάρχει συγκεκριμένο αίτημα από την πλευρά των θυμάτων για την αντιμετώπιση του φαινομένου.

Πράγματι, ένας σημαντικός αριθμός γυναικών-θυμάτων ενδοοικογενειακής βίας καταλήγει στις κοινωνικές λειτουργούς των TOMY, χωρίς να έχουν οι ίδιες αίτημα την αντιμετώπιση της βίας που υφίστανται. Το γεγονός ότι είναι θύματα ενδοοικογενειακής βίας αποκαλύπτονται είτε όταν επισκέπτονται τις κοινωνικές λειτουργούς για άλλους λόγους και με άλλα αιτήματα: *«έχουν απευθυνθεί...αναφέροντας βασικά οικονομικές δυσκολίες. Έτσι εκφράζοντας αυτό το αίτημα σιγά - σιγά μέσα, μέσα στη συζήτηση εμφανιζόταν και το ζήτημα της ενδοοικογενειακής [βίας]»*, είτε μετά από παραπομπές άλλων συναδέλφων: *«... θα έρθουν επειδή τους το έχει πει ο γιατρός, τον οποίο και εμπιστεύονται»*. *«Έγινε παραπομπή από την καρδιολόγο ... λέγοντας ότι υπάρχει μια κυρία όπου βρίσκεται συνεχώς σε μια κατάσταση τεταμένη...»*. Μάλιστα, σύμφωνα με τις συμμετέχουσες στην έρευνα, οι περισσότερες γυναίκες-θύματα, δεν προσέρχονται με τέτοιο αίτημα γιατί: *«θεωρούν, όχι φυσιολογική την [κακοποιητική] συμπεριφορά, αλλά ...παγιωμένη. Ότι ok ...έτσι είναι ο χαρακτήρας, έτσι είναι η κατάσταση.. Δηλαδή, δεν το έχουν ως το βασικό αίτημα, δεν το έχουν καν σαν αίτημα...Γι' αυτό δεν πηγαίνουν και σε κάποιο συμβουλευτικό κέντρο...»*.

Τα περιστατικά που έχουν αντιμετωπίσει οι κοινωνικές λειτουργοί των TOMY, ποικίλουν και καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα. Χαρακτηριστικές είναι οι αναφορές για περιστατικά βίας: *«Σεξουαλικής, σωματικής, γυναίκα η οποία είχε καρκίνο και ο σύζυγος της δεν την πήγαινε στο νοσοκομείο για να κάνει τις απαραίτητες χημειοθεραπείες»*, *«γυναίκα η οποία ήρθε για τον σύζυγό της και είπε μετά 'να είχα και μια εξάρθρωση ώμου! Εντάξει όμως τι να κάνουμε;»*, *«γυναίκα η οποία υφίστατο βία από τον πατέρα και συνεχίζει με το σύζυγο»*, *«λεκτικής κυρίως και ψυχολογικής βίας»*, *«καταπίεσης σχετικά με το οικονομικό κομμάτι. Η ίδια δεν το αντιλαμβάνόταν ακριβώς ως βία»*.

Απόψεις για την ενδοοικογενειακή βία

Οι συμμετέχουσες στην έρευνα θεωρούν ότι ο πραγματικός αριθμός των περιστατικών ενδοοικογενειακής βίας στην Ελλάδα είναι μεγάλος, και περιλαμβάνει πολλές μορφές βίας, που όμως δεν είναι πάντα ορατή. Μάλιστα, πολλές εκφάνσεις της λειτουργούν με τρόπους που είναι δυσδιάκριτοι ακόμα και για τα ίδια τα θύματα. Οι ίδιες αποδίδουν μεγάλο ποσοστό του φαινομένου στο ότι εξακολουθούν σε εκτεταμένα τμήματα της κοινωνίας να επικρατούν στερεοτυπικές αντιλήψεις για τον ρόλο των δύο φύλων και για τη θέση της γυναίκας, με αποτέλεσμα να επιδεικνύεται ανοχή σε περιστατικά ενδοοικογενειακής βίας και να δικαιολογούνται ανάρμοστες στάσεις και συμπεριφορές. Στο πλαίσιο αυτό, πιστεύουν ακόμα ότι οι περισσότερες γυναίκες προσπαθούν να κρύψουν ότι είναι θύματα ενδοοικογενειακής βίας και *«κάνουν τα αδύνατα δυνατά ώστε αυτό να μην γίνει αντιληπτό»*. Σύμφωνα με τις Chatzifotiou και Dobash (2001), η ίδια η κοινωνία μέσω των θεσμών κοινωνικοποίησης διαπαιδαγωγεί τις γυναίκες έτσι ώστε να είναι υποχωρητικές, να υπομένουν τη βία, να παραμένουν σιωπηλές και να μην απαιτούν ούτε να διεκδικούν αλλαγή της επικρατούσας κοινωνικής κατάστασης. Οι κοινωνικές λειτουργοί θεωρούν ότι αυτό εξακολουθεί να ισχύει μέχρι σήμερα σε κάποιο βαθμό: *«υπάρχει αυτή η νοοτροπία εν έτει 2021, η νοοτροπία της πατριαρχικής οικογένειας ακόμη»*.

Για τις κοινωνικές λειτουργούς των ΤΟΜΥ το φαινόμενο της ενδοοικογενειακής βίας είναι σύνθετο και πολυπαραγοντικό. Οι έμφυλες ανισότητες, τα κοινωνικά στερεότυπα, η ανοχή στη βία, η έλλειψη παιδείας, το οικογενειακό περιβάλλον, οι προσωπικές προσλαμβάνουσες, καθώς και επιμέρους ατομικά χαρακτηριστικά αποτελούν μερικούς από τους παράγοντες που συντελούν στην εκδήλωση ενδοοικογενειακής βίας. Το οικολογικό-πολυπαραγοντικό μοντέλο (WHO, 2002) φαίνεται να προσιδιάζει περισσότερο στις απόψεις των κοινωνικών λειτουργών αποδίδοντας τα αίτια της εμφάνισής της σε παράγοντες προσωπικούς, οικογενειακούς και κοινωνικούς που αλληλοεπιδρούν μεταξύ τους.

Πρακτικές για την υποστήριξη των θυμάτων ενδοοικογενειακής βίας

Όσον αφορά τον τρόπο αντιμετώπισης των περιστατικών ενδοοικογενειακής βίας, οι κοινωνικές λειτουργοί ανέδειξαν μία σειρά από δυσκολίες που καλούνται να διαχειριστούν. Η πρώτη δυσκολία που αναφέρθηκε είναι η έλλειψη συγκεκριμένης διαδικασίας ή ενιαίου πρωτοκόλλου για τη διαχείριση των θυμάτων ενδοοικογενειακής βίας. Στις Τοπικές Μονάδες Υγείας, δηλαδή, δεν υπάρχει συγκεκριμένο πρωτόκολλο για τα θύματα ενδοοικογενειακής βίας. Οι περισσότερες κοινωνικές λειτουργοί αφού λάβουν το κοινωνικό ιστορικό των γυναικών και διαπιστώσουν ότι είναι θύματα ενδοοικογενειακής βίας, παρέχουν συνήθως κάποιες συνεδρίες συμβουλευτικής και υποστήριξης των θυμάτων, ενώ παράλληλα παραπέμπουν τα θύματα και σε πιο εξειδικευμένες δομές.

Μία δεύτερη δυσκολία που αντιμετωπίζουν είναι η έλλειψη επιμορφωτικών δράσεων για την ενδοοικογενειακή βία. Αν και σε ορισμένες ΤΟΜΥ έχουν ληφθεί πρωτοβουλίες για συνεργασία με εξειδικευμένες δομές και έχουν πραγματοποιηθεί ενημερωτικά σεμινάρια στο προσωπικό, οι περισσότερες κοινωνικές λειτουργοί θεωρούν ότι δεν είναι επαρκώς εκπαιδευμένες πάνω στο συγκεκριμένο θέμα και επομένως όταν δέχονται περιπτώσεις γυναικών με ενεργό περιστατικό ενδοοικογενειακής βίας συνηθίζουν να παραπέμπουν τις γυναίκες αυτές σε άλλα πιο εξειδικευμένα κέντρα για την αντιμετώπιση της βίας. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρθηκε: *«Αν είναι κάποιο θέμα που άπτεται της ενδοοικογενειακής βίας... επειδή οι άνθρωποι αυτοί ήδη δυσκολεύονται πάρα πολύ να ανοιχτούν και δεν θα μπορώ να ανταποκριθώ στις ανάγκες τους, τους εξηγώ ότι είναι καλύτερα, αν τυχόν χρειάζονται κάτι, να δούμε που θα μπορούσαν να πάνε και να ανοιχτούν εκεί.»*

Ένα άλλο ζήτημα, που επηρεάζει το σύνολο της επαγγελματικής δραστηριότητας των κοινωνικών λειτουργών στις ΤΟΜΥ, είναι η εξακολουθητική επικράτηση του ιατροκε-

ντρικού μοντέλου διοίκησης που συνεπάγεται την υποτίμηση ειδικοτήτων όπως αυτή των κοινωνικών λειτουργών και την συνακόλουθη αδυναμία εξασφάλισης των απαραίτητων υλικοτεχνικών προϋποθέσεων (Η/Υ, τηλεφωνικές γραμμές κ.λπ.) για την απρόσκοπτη άσκηση του επαγγέλματός τους. Κυρίαρχο παράδειγμα είναι η έλλειψη ατομικού επαγγελματικού χώρου στους κοινωνικούς λειτουργούς για την υποδοχή των ωφελούμενων και την πραγματοποίηση των συνεδρίων που παρατηρείται σε πολλές TOMY.

Σε σχέση με τον πληθυσμό των θυμάτων ενδοοικογενειακής βίας, μία από τις κύριες δυσκολίες που συναντούν στην επαφή τους με τα θύματα είναι ο έλεγχος των κινήσεων των τελευταίων και η έλλειψη διαθέσιμου χρόνου στις γυναίκες-θύματα. Το γεγονός ότι στις περισσότερες γυναίκες-θύματα ενδοοικογενειακής βίας, ασκείται ψυχολογική βία και έλεγχος από τον δράστη έχει ως αποτέλεσμα, οι γυναίκες που επισκέπτονται τις TOMY, να διαθέτουν συγκεκριμένο χρόνο για την επίσκεψή τους, χωρίς παρεκκλίσεις από το πρόγραμμα. Μία κοινωνική λειτουργός ανέφερε: *«η μοναδική έξοδος της κοπέλας ήταν το να φέρει τα παιδιά στον παιδίατρο ...την έπαιρνε τηλέφωνο [ο σύζυγος-δράστης] αν ξεπερνούσε τον χρόνο των ραντεβού».* Συνεπώς, το έργο των κοινωνικών λειτουργών δυσχεραίνει τόσο η έλλειψη χρόνου, όσο και ο φόβος για αντίποινα από τον δράστη. Άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα η δήλωση μίας γυναίκας: *«πρέπει να φύγω γιατί είναι ο σύζυγος μου έξω στην πόρτα και δεν θέλω να καταλάβει ότι μιλάω γι' αυτό ...».*

Επιπλέον, πολλές φορές παρατηρείται ασυνέχεια στις επισκέψεις των γυναικών και αδυναμία συστηματικής παρακολούθησης του περιστατικού. Σε συνδυασμό με τους περιορισμούς στον χώρο και στον χρόνο, αλλά και κάποιες φορές ανεξάρτητα από αυτό, πολλές γυναίκες-θύματα ενδοοικογενειακής βίας δεν έχουν μία σταθερή επικοινωνία με τις κοινωνικές λειτουργούς, αλλά ξεκινάνε και σταματάνε τις επισκέψεις κατά περίπτωση για διάφορους λόγους. Αναφέρθηκε συγκεκριμένα: *«Μπορεί να τα πούνε, να ξεσπάσουν και από κει και ύστερα ... να μη θέλουν να επικοινωνήσουν...»...«πολλές φορές, δυστυχώς διακόπτεται η συνεργασία βίαια γιατί θα σταματήσει να σηκώνει τα τηλέφωνα, θα σταματήσει να έρχεται στις συναντήσεις».*

Οι κοινωνικές λειτουργοί, αναφέρθηκαν και σε περιπτώσεις γυναικών που δεν μπόρεσαν να προσεγγίσουν καθόλου. Οι ίδιες θεωρούν ότι κάποιες από τις γυναίκες-θύματα ενδοοικογενειακής βίας, δεν είναι έτοιμες να διαχειριστούν την κατάστασή τους. Στις περιπτώσεις αυτές οι κοινωνικές λειτουργοί δηλώνουν αδυναμία να παρέμβουν με οποιοδήποτε τρόπο: *«να της πω κάτσε κάτω με το ζόρι να μου μιλήσεις; δεν γίνεται αυτό το πράγμα! Αφού οι ίδιες δεν θέλουν...».*

Επίσης, σε ορισμένες περιπτώσεις, παρά την συμβουλευτική υποστήριξη που παρέχεται, δεν φαίνεται να υπάρχει κάποια βελτίωση της κατάστασης: *«Εγώ είμαι δίπλα της, την υποστηρίζω, αλλά θεωρώ ότι είναι ένας φαύλος κύκλος, ... δεν πρόκειται κάτι να αλλάξει».* Άλλωστε, συμφιλιωμένες, φαίνονται να είναι οι κοινωνικές λειτουργοί και με το γεγονός ότι, σε πολλές περιπτώσεις, η γυναίκα-θύμα θα επιστρέψει στον θύτη. Είναι χαρακτηριστική η παρακάτω αφήγηση: *«έκανε και καταγγελία, πήρε κανονικά και τα παιδιά, πήγε στον ξενώνα, βρήκε και δουλειά... Δεν έκατσε στον ξενώνα βέβαια! Γύρισε πίσω μετά [στο σπίτι], εντάξει. ...Και μετά εξαφανίστηκε [από την TOMY]».* Ενώ, σε μία άλλη περίπτωση αναφέρθηκε ότι: *«επέστρεψε εκεί πέρα στο σύζυγό της, λόγω των οικονομικών δυσκολιών που υπήρχαν και λόγω του ότι δεν υπήρχε κάποιο σπίτι να μείνει. Ωστόσο, από την μέρα που επέστρεψε ...σταμάτησε και την επικοινωνία μαζί μου...».* Τέλος, τις λίγες φορές που η έκβαση είναι θετική, η ικανοποίησή τους είναι μεγάλη: *«Μου έκανε τρομερή εντύπωση και μου έδωσε πολλή δύναμη το ότι στα εξήντα της χρόνια, μετά από σίγουρα είκοσι-είκοσι πέντε χρόνια γάμου, προέβη σε αυτή την πράξη [να φύγει από το σπίτι]».*

Συμπέρασμα

Στην περίπτωση της δικής μας έρευνας, οι κοινωνικές λειτουργοί εμφανίστηκαν ιδιαίτερα ευαισθητοποιημένες ως προς το σκέλος της ενδοοικογενειακής βίας κατά των γυναικών αν και όχι επαρκώς εκπαιδευμένες, επιβεβαιώνοντας τη σχετική βιβλιογραφία. Οι κοινωνικές λειτουργοί θεωρούν, ότι το κυρίαρχο κοινωνικό περιβάλλον, οι έμφυλες ανισότητες και η επικράτηση μίας πατριαρχικής κουλτούρας συντελούν στη διατήρηση της ενδοοικογενειακής βίας. Στο πλαίσιο αυτό, οι κοινωνικές λειτουργοί, στη συντριπτική πλειονότητά τους, δεν φάνηκε να υιοθετούν στερεότυπα ή μύθους για την ενδοοικογενειακή βία, όντας συνεπείς με τις αρχές και τον ρόλο του επαγγέλματός τους.

Όσον αφορά την αντιμετώπιση και την έκβαση των περιστατικών ενδοοικογενειακής βίας που συναντούν, αναγκαία κρίνουν τη δημιουργία σχετικού πρωτοκόλλου για τη σωστότερη διαχείριση των περιστατικών ενδοοικογενειακής βίας. Επίσης, ζητούν την περαιτέρω εκπαίδευσή τους, καθώς και την υποστήριξή τους από ομάδες εμπύχωσης. Ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι παρόλο που η εκπαίδευσή τους κρίνεται από τις ίδιες ανεπαρκής, αυτές χαρακτηρίζονται από αντικειμενικότητα και ουδετερότητα όσον αφορά τον τρόπο αντιμετώπισης των περιστατικών ενδοοικογενειακής βίας που συναντούν.

Τέλος, απογοητευμένες δηλώνουν από την επαγγελματική τους αναγνώριση στο πλαίσιο της εργασίας τους στις Τοπικές Μονάδες Υγείας, όπου επικρατεί το ιατροκεντρικό μοντέλο, ωστόσο παρά τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν προσπαθούν με τους εκάστοτε διαθέσιμους πόρους να ανταπεξέλθουν όσο το δυνατόν καλύτερα στις απαιτήσεις του επαγγέλματός τους.

Σημειώσεις

1. Το έργο «Κοινωνικές αναπαραστάσεις, πεπαιθίσεις και στερεότυπα για την ενδο-οικογενειακή βία κατά των γυναικών στην Ελλάδα σήμερα» υλοποιήθηκε από το ΕΚΚΕ με τη χρηματοδότηση του ΚΕΘΙ το έτος 2020-21.

2. ΠΡΟΚΗΡΥΞΗ – ΠΡΟΣΚΛΗΣΗ ΕΚΔΗΛΩΣΗΣ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝΤΟΣ για την πρόσληψη προσωπικού με σύμβαση εργασίας ιδιωτικού δικαίου ορισμένου χρόνου πλήρους και αποκλειστικής απασχόλησης για το συγχρηματοδοτούμενο πρόγραμμα «Λειτουργία Τοπικών Ομάδων Υγείας (Τ.ΟΜ.Υ.) για την αναδιάρθρωση της Πρωτοβάθμιας Φροντίδας Υγείας στις Περιφέρειες» (19-3-2021).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Πενταράκη, Μ., Παχή, Κ., Καπέτση, Β. και Αποστολοπούλου, Κ. (2010), Επαγγελματίες υγείας στην αντιμετώπιση του φαινομένου της άσκησης βίας κατά των γυναικών εκ του συντρόφου/συζύγου τους και ο ρόλος της κοινωνικής εργασίας., *Κοινωνική Εργασία*, No 97, σσ. 31-54.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Chatzifotiou, S. and Dobash, R. (2001), Seeking Informal Support: Marital Violence Against Women in Greece. *Violence Against Women*, Vol. 7, No 9, pp. 1024-1050.

<https://doi.org/10.1177/10778010122182884>

García-Quinto, M, Briones-Vozmediano, E, Otero-García, L, Goicolea, I. and Vives-Cases, C. (2022), Social workers' perspectives on barriers and facilitators in responding to intimate partner violence in primary health care in Spain, *Health Soc Care Community*, Vol. 30, pp. 102-113. <https://doi.org/10.1111/hsc.13377>

- Heffernan, K., Blythe, B. J. and Nicolson, P. (2014), How do social workers understand and respond to domestic violence and relate this to organizational policy and practice? *International Social Work*, Vo. 57, pp. 669-713.
- Perez, A, (2018), Social Work Students' Perception of Intimate Partner Violence Victims Who Stay With Their Abuser, *Electronic Theses, Projects, and Dissertations*, No 665.
- World Health Organisation (2002), World Report on Violence and Health, Geneva.
- World Health Organisation (2013), Violence against women: A global health problem of epidemic proportions. New clinical and policy guidelines launched to guide health sector response. Geneva.

ΜΟΡΦΕΣ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ: ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΣΤΟΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΧΩΡΟ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟ

Μαρίνα Σταμάτη^α

^α Υποψήφια διδακτορίσα, Τμήμα Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

«Η υλοποίηση της διδακτορικής διατριβής συγχρηματοδοτήθηκε από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση», 2014-2020, στο πλαίσιο της Πράξης «Ενίσχυση του ανθρώπινου δυναμικού μέσω της υλοποίησης διδακτορικής έρευνας Υποδράση 2: Πρόγραμμα χορήγησης υποτροφιών ΙΚΥ σε υποψηφίους διδάκτορες των ΑΕΙ της Ελλάδας.»

Περίληψη

Η παρούσα εργασία μελετά μέσα από τη συστηματική βιβλιογραφική ανασκόπηση θεωρητικών κειμένων και εμπειρικών ερευνών τον κοινωνικό θεσμό της σύγχρονης οικογένειας και των μορφών οικογενειακής συμβίωσης στην Ελλάδα του 20ου και των αρχών του 21ου αιώνα. Επιδιώκεται, μια κριτική κοινωνιολογική εννοιολόγηση των μεταβολών της μορφής και του περιεχομένου της ελληνικής οικογένειας, με έμφαση στις ποικίλες μορφές και τα περιεχόμενα του οικογενειακού δεσμού. Με άλλα λόγια, αναλύονται, εκτός των άλλων, τα διάφορα οικογενειακά σχήματα, οι μεταβάσεις από τη μια μορφή οικογένειας στην άλλη και οι αλληλο-διαδράσεις μεταξύ των μελών της σύγχρονης ελληνικής οικογένειας. Επίσης, θεματοποιούνται οι πολλαπλές ιεραρχήσεις εντός του οικογενειακού πεδίου και οι σχέσεις με τα δίκτυα συγγένειας, τις εξωτερικές συνθήκες και τους άτυπους και τυπικούς θεσμούς (π.χ. σχολείο, παρέες των παιδιών, ομάδες ομηλικών, συναναστροφές με άλλες οικογένειες, κτλ.). Τέλος, μελετάται ο καταμερισμός της εργασίας και οι τρόποι πρακτικής και συμβολικής επιτέλεσης της καθημερινής ζωής.

Λέξεις κλειδιά: σύγχρονη ελληνική οικογένεια, οικογενειακός δεσμός, κοινωνικοί θεσμοί, εμπειρική έρευνα, θεωρητικές έννοιες

FORMS OF THE MODERN GREEK FAMILY: TRANSFORMATIONS IN SOCIAL SPACE AND TIME

Marina Stamatī^α

^α Ph. D. Candidate, Department of Cultural Technology and Communication, School of Social Sciences, University of the Aegean

«The implementation of the doctoral thesis was co-financed by Greece and the European Union (European Social Fund-ESF) through the Operational Programme «Human Resources Development, Education and Lifelong Learning» in the context of the Act «Enhancing Human Resources

Research Potential by undertaking a Doctoral Research” Sub-action 2: IKY Scholarship Programme for PhD candidates in the Greek Universities»

Abstract

This contribution studies, through a systematic bibliographic review of theoretical texts and empirical research, the social institution, and the schemes of the modern family in Greece in the 20th and early 21st centuries. A sociological conceptualization of the major transformations in the form and content of the Greek family is sought, with an emphasis on the particularities of the family bond. In other words, we investigate the interactions between the members of the modern Greek family, the relationships with the kinship networks, the external conditions, and the informal and formal institutions (e.g., school, children’s groups, home groups, interactions with other families). Finally, the division of labor and the ways of practical and symbolic performance of daily life are as well merely inquired.

Keywords: modern Greek family, family bond, social institutions, empirical research, theoretical concepts

Εισαγωγή

Η οικογενειακή μονάδα αποτελεί το σημαντικότερο θεμέλιο της ελληνικής κοινωνίας, παρέχοντας συναισθηματική κάλυψη και οικονομική στήριξη στο άτομο. Οι ελληνικές οικογένειες έχουν γενικά συρρικνωθεί σε μέγεθος τις τελευταίες δεκαετίες καθώς το ποσοστό γονιμότητας έχει μειωθεί. Ωστόσο, οι σχέσεις μεταξύ των μελών τους παραμένουν εξαιρετικά στενές. Η κοινωνική ζωή των περισσότερων Ελλήνων εμπλέκει βαθιά τους συγγενείς τους και η ευρύτερη οικογένεια παίζει ισχυρό συμβολικό και υλικό ρόλο σε αυτή. Οι Έλληνες τείνουν να είναι πολύ περήφανοι για τις οικογένειές τους. Το οικογενειακό όνομα και το υπόβαθρο ενός ατόμου επηρεάζουν τις αντιλήψεις για τη φήμη, την κατάσταση και τη θέση του στην κοινωνία. Η οικογένεια και ο τρόπος που εξελίχτηκε στην Ελλάδα καθώς και οι διαφορετικές μορφές και τα περιεχόμενα που έχει σήμερα αποτελούν το πεδίο κοινωνιολογικής διερεύνησης της παρούσας μελέτης.

Συγγένεια και οικογένεια

Σε παλαιότερες δεκαετίες, πολλοί επιστήμονες, συμπεριλαμβανομένων των κοινωνιολόγων, παρατηρούσαν με σχετική ανησυχία τις αλλαγές στην οικογένεια, συνέπεια της εκβιομηχάνισης. Η αγροτική οικογένεια – την περίοδο της εκβιομηχάνισης -ήταν το κατ’ ανάγκη κέντρο της ζωής του ατόμου και διέθετε πέρα από προφανείς κοινωνικές και σημαντικές οικονομικές λειτουργίες. Η αγροτική οικογένεια ουσιαστικά αποτελούσε μια παραγωγική μονάδα, οργανωμένη με τέτοιο τρόπο (καταμερισμό εργασίας) ώστε να εξυπηρετείται η πρακτική καθημερινότητά ενός αγροκτήματος. Τα άτομα ήταν στενότατα συνδεδεμένα με την οικογενειακή κατάσταση, εκτός από ελάχιστα που παραχωρούνταν σε θρησκευτικά ιδρύματα ή μετέβαιναν στις πόλεις, και οι οικονομικοί τους ρόλοι διανέμονταν στην οικογένεια, θεωρούμενη πρωτίστως ως ομάδα εργασίας. Ο καπιταλιστικός εκσυγχρονισμός αύξησε την αστικοποίηση με αποτέλεσμα η αγροτική οικογένεια να αναπτύξει όλο και περισσότερο φυγόκεντρες τάσεις. Η ομοιογένεια που βασίζονταν σε μια ενιαία σωρευτική οικονομική δραστηριότητα των μελών της αγροτικής οικογένειας μειώθηκε, και η κοινή οικογενειακή περιουσία και προοπτική άρχισε να διαταράσσεται καθώς τα ενήλικα μέλη της απασχολούνταν όλο και περισσότερο σε διαφορετικά επαγγέλματα, ενδεχομένως μακριά από την οικιακή εστία/αγρόκτημα. Ο βιομηχανικός εκσυγχρονισμός

μετασχημάτισε την αγροτική οικογένεια μετατρέποντάς την από μονάδα παραγωγής σε μονάδα κατανάλωσης, προκαλώντας μείωση της ισχύος της και πραγματική επανάσταση στη σχέση μεταξύ ζευγαριών και μεταξύ μητρότητας και παιδιών (Chaudhari 2004: 105).

Στις προβιομηχανικές κοινωνίες, η οικογένεια επιτελούσε πολλές λειτουργίες που όχι μόνο κοινωνικοποιούσαν τα παιδιά και τους νέους αλλά παρείχε και τυπική και άτυπη εκπαίδευση σε διαφορετικές μορφές. Στις αγροτικές οικογένειες της Ευρώπης, τα αγόρια μάθαιναν πως να εργάζονται από μικρή ηλικία από τους πατέρες τους. Επιπλέον, σε μια αγροτική κοινωνία, η οικογένεια συντηρούσε τους ηλικιωμένους, φρόντιζε τους άρρωστους, έθαβε τους νεκρούς και φρόντιζε – όπως μπορούσε- για τους ψυχικά άρρωστους και τους σωματικά ανάπηρους. Εξασφάλιζε επίσης υποστήριξη για τις χήρες και τα ορφανά και μεριμνούσε για τις γυναίκες που δεν είχαν παντρευτεί. Ως αποτέλεσμα, οι σχέσεις συγγένειας αποκτούσαν μια δεσμευτικότητα και υποχρεωτικότητα, ανεξάρτητα από τα όποια προσωπικά συναισθήματα, θεωρώντας ως γενική αρχή το οικογενειακό συμφέρον υπέρτερο του ατομικού. Τα άτομα -κυρίως οι γυναίκες και τα παιδιά- ήταν εγκλωβισμένα σε μια απαιτητική δομή συγγενικών υποχρεώσεων και καθηκόντων που εκτεινόταν σε ένα ευρύτερο οικογενειακό δίκτυο που συμπεριλάμβανε κοντινούς και κάπως μακρινούς συγγενείς. Όταν ο τομέας της εργασίας αφαιρέθηκε από το νοικοκυριό, και η οικονομία διαχωρίστηκε από την οικογένεια, μετασχηματίστηκε σταδιακά η δομή και οι καθημερινές της πρακτικές.

Στην Ελλάδα η οικογένεια αλλά και η συγγένεια ακολούθησαν ένα συγκεκριμένο μοτίβο. Μία βασική διαφορά που εντοπίζεται ωστόσο στην περίπτωση της Ελλάδας συγκριτικά με τον υπόλοιπο ευρωπαϊκό χώρο αφορά την έννοια του μεμονωμένου ατόμου η οποία δεν υφίσταται ακριβώς με τον ίδιο τρόπο. Διαχρονικά η ατομικότητα στην ελληνική κοινωνία δεν είναι τόσο ενισχυμένη όσο η συλλογικότητα. Ένας ατομικισμός/εξατομίκευση αλλά όχι στο επίπεδο της Ευρώπης, ξεκίνησε να εμφανίζεται στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1970 μέσα από τις αντιπαραθέσεις που άρχισαν να αναπτύσσονται ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες. Το άνοιγμα της κοινωνίας και η μεταβολή των παραδοσιακών ρόλων, οδήγησε στην ανάπτυξη ενός ατομικισμού ο οποίος όμως ήταν ιδιόρρυθμος. Από τη μία οι γυναίκες κυρίως ξεκίνησαν να διεκδικούν τη δόμηση της ταυτότητας τους εκτός του οικογενειακού πλαισίου αλλά από την άλλη, η οικογένεια συνέχισε να παραμένει ο πυρήνας όπου λάμβανε χώρα η ενηλικίωση του ατόμου και η αυτονομία του επηρεαζόταν σε μεγάλο βαθμό από αυτό το πλαίσιο (Παπαδάκη 2021: 27, DeSingly 2015: 19).

Την τελευταία δεκαετία του 20ου αιώνα και τις αρχές του 21ου, παρατηρήθηκε μία προσπάθεια σύνδεσης της συγγένειας και με άλλες μεταβλητές όπως το φύλο, η κοινωνικότητα, η σεξουαλικότητα, η κατανάλωση, ο εθνικισμός, το κράτος, η ιατρική επιστήμη, ο νόμος, κ.ά. Στο πλαίσιο αυτό η συγγένεια αλλά και η οικογένεια νοσηματοδοτείται μέσα από τις ρητορικές που αναπτύσσονται για τον γάμο, τη μητρότητα και κάθε άλλη σχετική μεταβλητή. Αυτό φαίνεται και από την πορεία που ακολούθησε η μητρότητα στην Ελλάδα. Ενώ παραδοσιακά θεωρούνταν καθήκον της γυναίκας να τεκνοποιήσει, εντούτοις σταδιακά άρχισαν να λαμβάνονται υπόψη και άλλες μεταβλητές. Από τη δεκαετία του 1970 για παράδειγμα, η μητρότητα θεωρούνταν σημαντική αλλά άρχισε να γίνεται κατανοητό ότι η γέννηση παιδιών δεν πρέπει να περιορίζεται σε αυτή την επιταγή, αλλά να υπολογίζει και άλλα στοιχεία όπως η οικονομική κατάσταση της οικογένειας, το είδος της εκπαίδευσης που πρέπει να λαμβάνουν, κ.λπ. (Παπαδάκη 2021: 28, Καλοβυρνάς 2022: 25).

Η ελληνική παραδοσιακή-αγροτική οικογένεια

Στην παραδοσιακή οικογένεια του παρελθόντος, ο γάμος ανάμεσα σε δύο άτομα περιοριζόταν σε πιθανούς συζύγους από το ίδιο χωριό και πιθανότατα την ίδια θρησκεία. Στη σημερινή οικογένεια, η επιλογή συζύγου διαθέτει σαφέστατα λιγότερους περιορισμούς. Όσον αφορά την ενδογαμία, η Ορθόδοξη θρησκεία απαγόρευε το γάμο ανάμεσα σε

στενούς συγγενείς πρώτου και δευτέρου βαθμού αλλά σε απομονωμένα μέρη η τυπική απαγόρευση παραβλέπονταν μερικές φορές για προφανείς λόγους κοινωνικής και βιολογικής αναπαραγωγής. Παραδοσιακά, οι αποφάσεις για τον γάμο λαμβάνονταν από τις δύο οικογένειες, με τον πατέρα – ή τον μεγαλύτερο αδερφό σε περίπτωση που ο πατέρας είχε πεθάνει – να λαμβάνει την οριστική απόφαση. Σήμερα, η απόφαση του γάμου λαμβάνεται από τα άτομα με ή χωρίς τη συγκατάθεση των γονέων.

Στην παραδοσιακή οικογένεια, ο γάμος γινόταν συνήθως με βάση συμβόλαια, στα οποία η προίκα ενός σπιτιού από τον πατέρα στον γαμπρό αντιπροσώπευε νόμιμη μεταβίβαση περιουσίας. Στη σημερινή εποχή, δεν υπάρχει επίσημη προίκα, αλλά οι κοινωνικοί κανόνες στρέφονται προς τον πατέρα να αγοράζει έτοιμο ακίνητο για όταν παντρευτεί η κόρη ή να αγοράζει αυτοκίνητο για το παντρεμένο ζευγάρι μετά το γάμο (Μουσουρού 2005: 206-208).

Οι κοινωνικές κυρώσεις κατά του διαζυγίου ήταν ισχυρές στην παραδοσιακή οικογένεια, αν και η Ορθόδοξη Εκκλησία επέτρεψε τρία διαζύγια τόσο για άνδρες όσο και για γυναίκες. Τα πατριαρχικά δικαιώματα του αρχηγού της οικογένειας κωδικοποιήθηκαν προς όφελος του πατέρα. Σε περίπτωση διαζυγίου, ο πατέρας διατηρούσε την περιουσία και διαχειρίζονταν τα οικονομικά, γίνονταν ο κηδεμόνας του παιδιού, διατηρώντας την επιμέλεια των παιδιών. Η παραδοσιακή ελληνική δομή της ευρύτερης οικογένειας ήταν μονοδιάστατα πατριαρχική. Η ευρύτερη οικογένεια περιλάμβανε τρεις γενιές: παππούδες, γιους/πατέρες, κόρες/μητέρες και παιδιά, με τον παππού να είναι ο αρχηγός της οικογένειας όσον αφορά τη δομή εξουσίας. Η κατοικία μετά το γάμο ήταν πατρική, καθώς οι παντρεμένοι γιοι διέμεναν στην κατοικία του πατέρα ή κοντά στην κατοικία του πατέρα ή των συγγενών. Η παντρεμένη κόρη διέμενε με ή σε ξεχωριστό σπίτι κοντά στον πεθερό (Mylonas et al. 2006: 346-347).

Οι παραδοσιακοί ρόλοι των μελών της οικογένειας εδράζονταν βασικά σε αποδεκτά ερμηνευτικά σχήματα και κοινωνικές πρακτικές απέναντι στις αξίες, τους ρόλους και τα καθήκοντα που όφειλε έκαστος/εκάστη να υπηρετεί. Σχηματικά, η παραδοσιακή ελληνική οικογένεια δομείται ως εξής: ο πατέρας αναλαμβάνει τον πρωταγωνιστικό ρόλο στην οικογένεια και χειρίζεται όλα τα οικονομικά ζητήματα. Η μητέρα αποδέχεται τις αποφάσεις του συζύγου της, είναι πάντα εκεί –στο σπίτι– ζει για τα παιδιά της, καθώς ο πρώτος της στόχος πρέπει να είναι να είναι καλή μητέρα. Οι γονείς είναι προστατευτικοί και υποστηρικτικοί. Τα παιδιά είναι υπάκουα, σέβονται και φροντίζουν τους γονείς τους όταν γεράσουν. Τέλος, οι γυναίκες απαγορεύεται να τεκνοποιούν παιδιά εκτός γάμου και οφείλουν να επιστρέψουν στα σπίτια της οικογένειάς τους τυχόν χωρίσουν (Mylonas et al. 2006: 348, Κατάκη 2012, 65-70).

Η μοντέρνα-πυρηνική οικογένεια στην Ελλάδα

Η Ελλάδα βίωσε έντονες και απότομες κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές τις τελευταίες δεκαετίες, που οι περισσότερες από τις άλλες χώρες της Ευρώπης γνώρισαν περισσότερο σταδιακά σε μια περίοδο 150 ετών. Σε μια χώρα έντονων αντιθέσεων και παραδοξότητας, αυτή δεν είναι μια τυχαία εξέλιξη. Σε λιγότερο από τρεις γενιές έγινε η μετάβαση από την παραδοσιακή αγροτική στην μοντέρνα πυρηνική οικογένεια και μετά σε ένα περισσότερο μετα-βιομηχανικό και ρευστό, σύγχρονο, οικογενειακό πρότυπο. Κατά έναν τρόπο, η χώρα υποχρεώθηκε να υιοθετήσει περισσότερα ευέλικτα και μετα-βιομηχανικά οικογενειακά σχήματα, χωρίς πάντα να συμβαδίζουν οι κοινωνικοί κόσμοι των μελών της με τις ευρύτερες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές ανακατατάξεις.

Ο κύκλος των στενών ανθρώπων της μοντέρνας μεταπολεμικής οικογένειας είναι συνήθως αρκετά μεγάλος. Ένα παράδειγμα του πόσο σημαντική είναι αυτή η ομάδα για την υποστήριξη της οικογένειας είναι όταν μια οικογένεια χάνει ένα μέλος. Η ομάδα στέκεται στο πλευρό των υπολοίπων μελών, τα βοηθά, γίνεται μέλος μιας μεγάλης ευρύ-

τερης οικογένειας και αποσύρεται μόνο εάν και όταν βελτιωθεί η κατάσταση. Αυτό εξηγεί και το φαινόμενο της κουμπαριάς. Το να είναι κάποιος κουμπάρος ή κουμπάρα σε έναν γάμο, ή νονός ή νονά ενός βαπτισμένου παιδιού στην Ορθόδοξη Εκκλησία είναι μια πολύ αξιολογική διάκριση. Αυτός είναι ένας τρόπος που χρησιμοποιείται συχνά από τους Έλληνες για να επιβεβαιώσει την επιθυμία τους να ανήκουν σε μια μεγάλη και υποστηρικτική οικογένεια. Η υπαγωγή διατηρείται για μια ζωή, και πολλές φορές περνά από τη μια γενιά στην άλλη. Οι Έλληνες εμπιστεύονται τα μέλη της οικογένειάς τους και τον κύκλο των δικών τους ανθρώπων. Είναι αντίθετα, καταστατικά, καχύποπτοι για οποιαδήποτε απρόσωπη αρχή ή θεσμό (Kaldi-Koulikidou 2007: 399 - 403).

Σύμφωνα με τον Παπανικολάου (2018: 16), η αρχική, μετά τη δεκαετία του 1960, υπονόμηση της οικογένειας οφείλεται στις ριζικές αλλαγές στον τομέα της μισθωτής εργασίας, στο ζήτημα των κοινωνικών δικαιωμάτων και φυσικά στην έντονη αμφισβήτηση κλασικών-πατριαρχικών ρόλων και προτύπων. Παρά όμως την αντίδραση απέναντι στο θεσμό της παραδοσιακής οικογένειας και τη σταδιακή κατίσχυση περισσότερο πυρηνικών-μοντέρνων μορφών οικογενειακού δεσμού συνεχίζει να υπάρχει ακόμα μία σχετική προσκόλληση και εστίαση στις οικογενειακές παραδόσεις, στην εθιμοτυπία και το πρωτόκολλο. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η οικογένεια στην Ελλάδα έχει πολυδιάστατο χαρακτήρα, που περιλαμβάνει το περιβάλλον για την ανατροφή των παιδιών, την κινητήρια δύναμη της οικονομικής επιχείρησης και μια θρησκευτική κοινότητα επίσης

Για παράδειγμα, ακόμα και αν οι διαδικασίες εξατομίκευσης προχώρησαν στην Ελλάδα από το 1970-1990, τα μέλη της μοντέρνας-πυρηνικής οικογένειας φαίνεται να χρειάζεται να παραμένουν ενωμένα απέναντι σε έναν εχθρικό και αλλοτριωμένο κόσμο (Γαζή 2011: 68). Η σύγχρονη οικογένεια, έχοντας έντονα κληροδοτημένη σε κοινωνικά τελετουργικά, θεσμούς και πρακτικές της καθημερινότητας την βιωμένη εμπειρία του ακόμα σχετικά πρόσφατου παρελθόντος του προηγούμενου αιώνα είναι επιφυλακτική απέναντι σε ριζικές αλλαγές, προτάσσει την οικογενειακή ευτυχία και «ησυχία» και τείνει – εκτός εξαιρέσεων- να υποστηρίζει τα μέλη της. Αυτή η πρακτική συχνά λειτουργεί και ως θεραπεία από τον οιονεί κίνδυνο της προσωπικής μοναξιάς και της κοινωνικής απομόνωσης.

Οι εντυπωσιακές αλλαγές στη νοοτροπία των μοντέρνων Ελλήνων γονέων και οι σχέσεις με τα παιδιά τους διαδραματίζουν κεντρικό ρόλο στη συνοχή της πυρηνικής οικογένειας. Αυτό συνέβη εν μέρει και εξαιτίας κάποιων προσπαθειών για περαιτέρω συμπερίληψη του πατέρα στον οικογενειακό δεσμό και όχι αποκλειστικά στην οικογενειακή τροφοδοσία και αντίστοιχα της μητέρας στον κόσμο της εργασίας, χωρίς παράλληλη υπαναχώρηση από τα αυξημένα «συναισθηματικά καθήκοντα» (Kaldi-Koulikidou 2007: 399- 404, Κατάκη 2012: 136-139).

Η σύγχρονη/μετα-βιομηχανική οικογένεια

Η παραδοσιακή πυρηνική οικογένεια που αποτελείται από ένα ετεροφυλόφιλο παντρεμένο ζευγάρι με βιολογικά συγγενικά παιδιά βρίσκεται σε σχετική παρακμή. Ταυτόχρονα, ακόμα και αν η πλειονότητα των οικογενειακών σχημάτων αφορούν σύγχρονες-πυρηνικές οικογένειες, η μορφή και το περιεχόμενο του οικογενειακού δεσμού διαφοροποιείται πλέον αρκετά από οικία σε οικία, νοικοκυριό σε νοικοκυριό και περίπτωση σε περίπτωση. Για παράδειγμα, ένας ολοένα αυξανόμενος αριθμός παιδιών μεγαλώνει από γονείς που απλά συγκατοικούν, από μονογονείς και από θετούς γονείς, με πολλά παιδιά να μετακινούνται μέσα και έξω από διαφορετικές οικογενειακές δομές καθώς μεγαλώνουν. Αυτές οι οικογένειες συχνά αναφέρονται συλλογικά ως «μη παραδοσιακές, ενδεχομένως πυρηνικές, οικογένειες» και προκύπτουν κυρίως από τον χωρισμό ή το διαζύγιο των γονέων και τον σχηματισμό νέων ομάδων συμβίωσης ή συζυγικών σχέσεων (Alexander et al. 2016: 317-321, Muncie et al. 2009: 61-62).

Οι μη παραδοσιακές οικογένειες έχουν μελετηθεί ευρέως. Ο όρος «νέες οικογένει-

ες», αναφέρεται όμως σε μορφές οικογένειας που είτε δεν υπήρχαν είτε ήταν συστηματικά κρυμμένες από την κοινωνία μέχρι το τέλος του εικοστού αιώνα. Υπό αυτή την έννοια, αντιπροσωπεύουν μια περισσότερο θεμελιώδη μετατόπιση από τις παραδοσιακές οικογενειακές δομές, στον βαθμό που αφενός σχηματίζονται από την οιονεί αποδόμηση των μοντέρνων-πυρηνικών οικογενειακών σχέσεων και την ανοιχτή και ενδεχομενική αναμόρφωσή τους (Golombok 2015: 6). Αυτές οι μετα-βιομηχανικές οικογένειες-σχήματα περιλαμβάνουν για παράδειγμα δεσμούς που δημιουργούνται με τεχνολογίες υποβοηθούμενης αναπαραγωγής, εξωσωματική γονιμοποίηση, δωρεά εμβρύων ή ωαρίων, γονιμοποίηση από δότες, παρένθετη μητρότητα, θετές οικογένειες, οικογένειες λεσβίων μητέρων, οικογένειες ομοφυλόφιλων πατέρων, συμβιωτικές και κοινοβιακές οικογένειες, ανύπαντρες μητέρες κατ' επιλογή ή όχι (μονογονεϊκές), κ.ά. (Παπαθανασίου και Χρηστίδη 2020: 240-241).

Σε αντίθεση με την συχνά διατυπωμένη ανησυχία περί συναισθηματικής και άλλης οιονεί (αν)ισορροπίας αυτών των οικογενειακών σχημάτων, στον βαθμό που δεν προέρχονται από «φυσική διαδικασία αναπαραγωγής», ευρήματα από εμπειρικές μελέτες τεκμηρίωσαν περισσότερο θετικές σχέσεις γονέα-παιδιού σε αυτές τις οικογένειες - όταν τα παιδιά ήταν στην προσχολική ηλικία - παρά στην ομάδα σύγκρισης των οικογενειών φυσικής σύλληψης, ανεξάρτητα από τον τύπο της αναπαραγωγικής δωρεάς που χρησιμοποιήθηκε (Golombok et al. 2006: 1919, Feast 2003: 43). Επίσης, αντίστοιχες εμπειρικές μελέτες ανατροφής των παιδιών από λεσβίες μητέρες μέσω τεκνοθεσίας και γονιμοποίησης από δότη κατέδειξαν ότι σχετικοί φόβοι περί πιθανής παραμέλησης ή πλημμελούς γονικής επιμέλειας μάλλον κρίνονται αβάσιμες και υπερβολικές. Τέλος, μάλλον αβάσιμες κρίνονται και πιθανές αιτιάσεις για τον προσανατολισμό φύλου συγκριτικά με την ανατροφή σε μια παραδοσιακή ή μοντέρνα ετεροφυλόφιλη οικογένεια. Τέλος, ότι οι λεσβίες μητέρες είναι εξίσου πιθανό να έχουν καλή ψυχική υγεία και θετικές σχέσεις με τα παιδιά τους όπως και οι ετερόφυλες μητέρες και ότι τα παιδιά τους δεν έχουν σημαντικά περισσότερες πιθανότητες να παρουσιάσουν δυσκολίες προσαρμογής, κακή απόδοση στο σχολείο ή άτυπη συμπεριφορά ρόλων φύλου σε σχέση με τα παιδιά με ετεροφυλόφιλους γονείς (Patterson 2009: 727, Καντσά 2012: 33).

Οι συνθήκες των ομοφυλόφιλων πατέρων είναι κάπως διαφορετικές από εκείνες των λεσβίων μητέρων, καθώς είναι σπάνιο οι πατέρες, είτε ετεροφυλόφιλοι είτε ομοφυλόφιλοι, να είναι οι κύριοι φροντιστές. Αν και η έρευνα για την πατρότητα έχει δείξει ότι οι δομές του πατέρα και της μητρότητας, που περιλαμβάνουν θετική δέσμευση, ζεστασιά και ανταπόκριση, είναι σε μεγάλο βαθμό οι ίδιες και ότι οι ετεροφυλόφιλοι πατέρες επηρεάζουν τα παιδιά τους με παρόμοιους τρόπους με τους μητέρες, οι πατέρες γενικά πιστεύεται ότι είναι λιγότερο κατάλληλοι για ανατροφή των παιδιών από τις μητέρες (Biblarz and Stacey 2010). Επιπλέον, οι ομοφυλόφιλοι πατέρες μπορεί να εκτεθούν σε μεγαλύτερο στιγματισμό σχετικά με τη σεξουαλική τους ταυτότητα από ό,τι οι λεσβίες μητέρες.

Σε αντίθεση με αυτήν την άποψη, μια εμπειρική νευρολογική μελέτη της εγκεφαλικής δραστηριότητας ετεροφυλόφιλων μητέρων, ετεροφυλόφιλων πατέρων και θετών ομοφυλόφιλων πατέρων, οι οποίοι είχαν όλοι μικρά μωρά, βρήκε αυξημένη δραστηριότητα σε περιοχές του εγκεφάλου που σχετίζονται με την επεξεργασία συναισθημάτων σε ετεροφυλόφιλες μητέρες και αυξημένη δραστηριότητα σε τομείς που σχετίζονται με τη γνωστική επεξεργασία σε ετεροφυλόφιλους πατέρες. Αντίστοιχα, οι ομοφυλόφιλοι πατέρες εμφάνισαν αυξημένη δραστηριότητα και στις δύο αυτές περιοχές (Abraham et al. 2014: 9793). Αυτά τα ευρήματα προσθέτουν στο αναδυόμενο σύνολο αποδεικτικών στοιχείων ότι η ανατροφή των παιδιών επηρεάζει την εγκεφαλική δραστηριότητα και υποδηλώνουν ότι οι ομοφυλόφιλοι πατέρες που είναι κύριοι φροντιστές μπορεί να ανταποκρίνονται παρόμοια όπως οι ετεροσεξουαλικές μητέρες και στους πατέρες.

Στην Ελλάδα, τα ομόφυλα ζευγάρια ή οι άγαμοι άνδρες δεν έχουν προς το παρόν πρόσβαση στην τεχνολογία εξωσωματικής γονιμοποίησης. Ωστόσο, ο Ν. 3089/2002 επιτρέπει όντως πρόσβαση σε «ανύπαντρες» γυναίκες (ή σε τρανς μετά την ψήφιση του

N. 4491/2017). Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, μια λεσβία μπορεί να έχει πρόσβαση σε τεχνικές εξωσωματικής γονιμοποίησης μόνο παρουσιάζοντας τον εαυτό της παραπλανητικά ως «ανύπαντρη γυναίκα» που θέλει ένα παιδί. Ωστόσο, μπορεί να αισθάνεται ένα έντονο αίσθημα γονικού άγχους εάν η σύντροφός της δεν έχει γονικά δικαιώματα, με αποτέλεσμα να νιώθει «δευτερεύουσα».

Στην Ελλάδα προβλέπεται εναλλακτική στρατηγική, δεδομένου ότι η εξωσωματική γονιμοποίηση επιτρέπεται μόνο σε όσους «αδυνατούν να τεκνοποιήσουν φυσικά» (Α.Κ. άρθρο 1455§1). Μια τέτοια ανικανότητα νοείται ως «ιατρική αναγκαιότητα», κατανοητή με την αυστηρότερη έννοια του όρου. Η ομοφυλοφιλία ή η έλξη για το ίδιο φύλο (ανεξάρτητα από την αιτιώδη απόδοσή της) μπορεί να θεωρηθεί ιατρική αναγκαιότητα (με την ευρύτερη έννοια του όρου), καθώς καθιστά μια γυναίκα «ανίκανη» να συλλάβει φυσικά. Αυτό επομένως ανοίγει κατ' αρχήν την πόρτα σε ορισμένες λεσβίες να αποκτήσουν πρόσβαση στην εξωσωματική γονιμοποίηση, αν και στην πράξη αυτή η στρατηγική δεν έχει χρησιμοποιηθεί ποτέ.

Το διαζύγιο των γονέων ή ο χωρισμός είναι ο πιο συνηθισμένος λόγος για τα παιδιά που μεγαλώνουν σε οικογένειες με μονογονεϊκή μητέρα και επίσης έχει αυξηθεί ο αριθμός των παιδιών που γεννήθηκαν από ανύπαντρες μητέρες ως αποτέλεσμα απρογραμμάτιστων κυήσεων. Και οι δύο αυτοί τύποι οικογένειας χωρίς μητέρα έχουν συσχετιστεί με αυξημένα επίπεδα γονικών δυσκολιών (Amato 2005: 76). Ωστόσο, ένας αυξανόμενος αριθμός ανύπαντρων γυναικών επιλέγουν να γίνουν γονείς μόνες και να κάνουν παιδιά μέσω γονιμοποίησης από δότη. Αυτές οι μητέρες, που συχνά αναφέρονται ως «ανύπαντρες μητέρες από επιλογή» ή «μοναχικές μητέρες», δεν έχουν βιώσει συζυγικές συγκρούσεις και είναι λιγότερο πιθανό να έχουν βιώσει τις οικονομικές δυσκολίες ή τα ψυχολογικά προβλήματα που συνήθως προκύπτουν από τη συζυγική κατάρρευση και την απρογραμμάτιστη μονογονεϊκότητα.

Ωστόσο, τα παιδιά τους συχνά μεγαλώνουν όχι μόνο χωρίς πατέρα αλλά και χωρίς να γνωρίζουν την ταυτότητα του δότη σπέρματός τους. Υπάρχει μικρή έρευνα για αυτή τη νέα μορφή οικογένειας. Ωστόσο, μια σύγκριση μεταξύ μονογονεϊκών οικογενειών και διγονεϊκών οικογενειών, όλες με παιδιά που έχουν συλληφθεί από δότες, δεν βρήκε διαφορές στην ποιότητα του γονέα εκτός από τη χαμηλότερη σύγκρουση μητέρας-παιδιού σε οικογένειες μεμονωμένων μητέρων (Golombok et al. 2016: 410). Αν και τα παιδιά σε μονογονεϊκές οικογένειες δεν διέφεραν ως προς την ψυχολογική προσαρμογή, το άγχος των γονέων και οι οικονομικές δυσκολίες συσχετίστηκαν με τις ψυχολογικές δυσκολίες των παιδιών και στους δύο τύπους οικογένειας.

Οι υποομάδες διαζευγμένες/χωρισμένες, σύμφωνα με την προηγούμενη έρευνα, αντικατοπτρίζουν την ανοδική τάση που φαίνεται να έχουν τα διαζύγια και οι ενδοοικογενειακές συγκρούσεις στην Ελλάδα. Σε αυτές τις νέες εξελισσόμενες μορφές οικογένειας, χρειάζεται η περαιτέρω διερεύνηση της οικογένειας μέσω ποσοτικών και ποιοτικών μελετών, όπου φαίνονται τα νέα χαρακτηριστικά, καταδεικνύονται οι ρόλοι των μελών της και διευκρινίζεται το πλαίσιο μέσα στο οποίο εξελίσσεται η οικογένεια. Για παράδειγμα, μελετώντας τα δημογραφικά στοιχεία του δείγματος της έρευνάς της, η Antonopoulou (2014: 77), εντόπισε ότι το φαινόμενο των μονογονεϊκών οικογενειών είναι πλέον αρκετά ανοδικό στην Ελλάδα. Η πλειονότητα των μονογονεϊκών οικογενειών είναι γυναίκες και αυτό είναι δικαιολογημένο καθώς υπάρχει πολύ ισχυρός δεσμός μεταξύ μητέρας και παιδιού (Κογκίδου 1995: 147).

Η ανάπτυξη της μονογονεϊκής οικογένειας είναι αποτέλεσμα των έντονων κοινωνικών αλλαγών που υπάρχουν. Παλαιότερα μονογονεϊκές οικογένειες προκύπταν μόνο με το θάνατο ενός από τους δύο συζύγους και στη συνέχεια από τα διαζύγια. Σήμερα όμως υπάρχουν και άλλες αιτίες που έχουν οδηγήσει και στη δημιουργία ενός μεγαλύτερου αριθμού γονεϊκών οικογενειών. Υπάρχουν γυναίκες που επιλέγουν να κάνουν μόνες τους ένα παιδί διότι πιστεύουν ότι έχουν καθυστερήσει να δημιουργήσουν οικογένεια και φο-

βούνται ότι δεν θα προλάβουν να γίνουν μητέρες. Επίσης, υπάρχουν άλλες που απλώς επιλέγουν να κάνουν οικογένεια μόνες τους, χωρίς σύντροφο σε μία προσπάθεια χειραφέτησης αλλά και ζευγάρια που επιλέγουν να κάνουν παιδιά χωρίς γάμο είτε συμβιώνουν μαζί, είτε όχι. Οι νέοι άνθρωποι πλέον δεν θεωρούν «φυσιολογική» οικογένεια μόνο αυτή που δημιουργείται εντός γάμου. Αντίθετα, θεωρούν ότι για να δημιουργήσει κάποιος μία οικογένεια δεν χρειάζεται απαραίτητα να παντρευτεί ή να συμβιώνει με κάποιον άλλο και μπορεί να το κάνει και μόνος του (Μουσουρού 2006: 81-86, Ρούσσου κ.ά. 2014: 12).

Μία άλλη μορφή σύγχρονης οικογένειας είναι η ανασυγκροτημένη η οποία προκύπτει από το δεύτερο γάμο ενός ή και των δύο συζύγων. Σε αυτή την μορφή οικογένειας που αναφέρεται παράλληλα ως αναδιαμορφωμένη, ανασυνδυασμένη ή μεικτή, στην οικογένεια συμπεριλαμβάνεται εκτός από το ζευγάρι, τα παιδιά από τους προηγούμενους γάμους των γονέων μαζί με αυτά που έχουν αποκτήσει σε αυτόν που βρίσκονται τώρα. Αυτό σημαίνει ότι τα παιδιά συμβιώνουν και ανατρέφονται από έναν γονέα που δεν είναι υποχρεωτικά ο αρχικός-βιολογικός τους. Σε αυτή την μορφή οικογένειας δεν είναι όλα τα μέλη της συνδεδεμένα με βιολογικούς δεσμούς και αναπτύσσουν κοινωνικούς και συναισθηματικούς κώδικες που διαμορφώνουν μέσα από την καθημερινότητα, το περιεχόμενο, την ποιότητα, την επικοινωνία και τις αναγκαιότητες της συμβίωσης (Μουσουρού 2006: 86-93, Κατάκη κ.ά. 2019: 17-22).

Η θετή οικογένεια δεν αποτελεί ένα σύγχρονο φαινόμενο στην Ελλάδα αλλά αυτό που έχει μεταβληθεί από το παρελθόν είναι οι κοινωνικές αντιλήψεις γύρω από αυτή και οι πρακτικές που σχετίζονται με την τεκνοθεσία. Δεδομένου του κοινωνικού στιγματισμού που υπήρχε στο παρελθόν στην Ελλάδα για τα παιδιά εκτός γάμου καθώς και η μεγάλη φτώχεια, η πίεση για τεκνοθεσία ήταν μεγάλη και κρατούνταν μυστική (Παπαδάκη 2021: 61). Η ίδια μυστικότητα ίσχυε και για τους θετούς γονείς που δεν ήθελαν να γίνει γνωστό στο συγγενικό δίκτυο τους ότι είχαν θετό παιδί προκειμένου να μην στιγματιστούν. Ενώ στο παρελθόν όμως η τεκνοθεσία συνιστούσε μία έσχατη λύση για αυτούς που παρουσίαζαν προβλήματα τεκνοποίησης και μόνο, σήμερα υπάρχουν και οικογένειες που υιοθετούν παιδιά ενώ έχουν ήδη βιολογικά ή από επιλογή θεωρώντας την τεκνοθεσία ως μία σημαντική αλτρουιστική και αλληλέγγυα κοινωνική πράξη (Παπαδάκη 2021: 17). Αυτή είναι μία βασική αιτία που σήμερα πολλές θετές οικογένειες αποκαλύπτουν στο παιδί την τεκνοθεσία του, καθώς και τους λόγους που οδήγησαν σε αυτή. Αυτό δεν ίσχυε παλαιότερα και πολλά παιδιά ανακάλυπταν ότι είναι υιοθετημένα τυχαία ή μετά τον θάνατο των θετών τους γονέων με δυσάρεστες ψυχολογικές επιπτώσεις γι' αυτά (Παπαδάκη 2021: 156).

Συμπέρασμα

Η κατηγορία «οικογένεια» ενσωματώνει πολλαπλές έννοιες που κυμαίνονται από τις στενές έννοιες της πυρηνικής οικογένειας που αποτελείται από δύο παντρεμένους ενήλικες και τα βιολογικά τους παιδιά μέχρι εκτεταμένα δίκτυα συγγένειας ενηλίκων και παιδιών που μπορεί ή όχι να ζουν στο ίδιο νοικοκυριό. Υπάρχει μια αυξανόμενη ποικιλομορφία των μορφών οικογένειας στην Ευρώπη γενικά. Αυτές οφείλονται σε ένα ευρύ σύνολο κοινωνικών και οικονομικών αλλαγών που έχουν οδηγήσει στην ανάπτυξη νέων μορφών οικογενειών αλλά και στην κοινωνική αποδοχή μορφών που ήταν στιγματισμένες στο παρελθόν.

Οι νέες μορφές οικογένειας έχουν χαρακτηριστικά που στο παρελθόν δεν γίνονταν κοινωνικά αποδεκτά. Έτσι μονογονεϊκές οικογένειες δεν προκύπτουν μόνο από το διαζύγιο και την απώλεια αλλά και από επιλογή ως αποτέλεσμα της κοινωνικής χειραφέτησης των γυναικών και τη μείωση στερεοτύπων αντιλήψεων για το θεσμό του γάμου και της οικογένειας. Άμβλυση των στερεοτύπων υπάρχουν και για άλλες μορφές οικογένειας όπως οι θετές, οι ανασυγκροτημένες, οι ομόφυλες, κ.λπ. Σαφώς και αυτά δεν έχουν υπο-

χωρήσει πλήρως αλλά πλέον είναι συχνότερο φαινόμενο για παράδειγμα στις ανασυγκροτημένες οικογένειες να υπάρχει ένα καλό κλίμα μεταξύ των φυσικών γονέων και της/του νέας/νέου συντρόφου με γνώμονα το καλό του παιδιού και δεν θεωρείται ο δεύτερος ως η μητριά ή ο πατριός ότι δεν μπορεί να αγαπήσει το παιδί όπως οι βιολογικοί γονείς.

Οι νέες μορφές της οικογένειας αμφισβητούν τα «φυσικοποιημένα» πρότυπα που διαμόρφωσαν την οικογένεια και τον οικογενειακό δεσμό για πολλές δεκαετίες στην Ελλάδα. Παρόλο που δεν γίνονται όλες αποδεκτές πλήρως, είναι σαφές ότι υπάρχουν νέες τάσεις και αντιλήψεις στις σχέσεις των ανθρώπων καθώς και στον τρόπο που ανατρέφονται τα παιδιά. Η φυσική/βιολογική συγγένεια δεν διαδραματίζει τον ίδιο σημαντικό ρόλο με αυτό που διατηρούν οι συναισθηματικοί δεσμοί και η υποστήριξη μεταξύ των ανθρώπων στις πρακτικές επιτέλεσης της καθημερινότητας, υλικά και συμβολικά. Το ίδιο ισχύει για την ταύτιση της οικογένειας με το γάμο. Στο παρελθόν η οικογένεια θεωρούνταν αποκλειστικά ως παράγωγο του γάμου και η διάλυση αυτού οδηγούσε στη συνέχεια στον κοινωνικό στιγματισμό των μελών της. Σήμερα τέτοια στερεότυπα φαίνεται ότι σταδιακά εξαλείφονται και γίνεται αποδεκτό ότι οικογένεια συνιστά μια μορφή σχετικά αυτόνομης επιλογής – μεταξύ άλλων - για να διαμορφώσουν τα δρώντα υποκείμενα ευνοϊκότερες συνθήκες για τους ίδιους και τα παιδιά τους.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Alexander, C. J., Thompson, K. and Edles, L. (2016), *Σύγχρονη Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία. Κουλτούρα και Κοινωνία σε Μετάβαση*, Αθήνα, Gutenberg.
- DeSingly, F. (2015), *Το Άτομο, το Ζευγάρι, η Οικογένεια*, Αθήνα, Κριτική.
- Γαζή, Ε. (2011), *Πατρίς, Θρησκεία, Οικογένεια*, Αθήνα, Πόλις.
- Καλοβυρνάς, Λ. (2022), *Μητέρα Μηδέν Παιδιών. Η Μητρότητα ως Επιλογή ή Επιβολή*, Αθήνα, Gutenberg.
- Καντσά, Β. (2012), Ορατά αόρατες/αόρατα ορατές: δυο όψεις της λεσβιακής παρουσίας, στο Α. Αποστολέλλη, Α. Χαλκιά (επιμ.), *Σώμα, Φύλο, Σεξουαλικότητα. ΛΟΑΤΚ πολιτικές στην Ελλάδα*, Αθήνα, Πλέθρον, σσ. 28-52.
- Κατάκη, Χ. (2012), *Οι Τρεις Ταυτότητες της Ελληνικής Οικογένειας*, Αθήνα, Πεδίο.
- Κατάκη, Χ., Ρέππα, Ε. και Σιγάλα, Γ. (2019), Το μωσαϊκό των σύγχρονων μορφών συμβίωσης. Νέες προκλήσεις για την οικογενειακή θεραπεία, στο Χ. Κατάκη και Α. Ανδρουτσοπούλου (επιμ.), *Με Χάρτη και Πυξίδα. Αφηγήσεις Συστημικής Ψυχοθεραπείας*, Αθήνα, Πεδίο, σσ. 13-33.
- Κογκίδου, Δ. (1995), *Μονογονεϊκές Οικογένειες: Πραγματικότητα, Προοπτικές, Κοινωνική Πολιτική*, Αθήνα, Νέα Σύνορα.
- Muncie, J., Wetherell, M., Langan, M., Dallos, R. and Cochrane, A. (2009), *Οικογένεια. Η Μελέτη και Κατανόηση της Οικογενειακής Ζωής*, Αθήνα, Μεταίχμιο.
- Μουσούρου, Λ. (2005), *Οικογένεια και Οικογενειακή Πολιτική*, Αθήνα, Gutenberg.
- Παπαδάκη, Ε. (2021), *Πολιτικές της Συγγένειας. Η Υιοθεσία στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Παπαθανασίου, Ν. και Χρηστίδη Ε. (2020), *Συμπερίληψη & Ανθεκτικότητα: Βασικές Αρχές Ψυχοκοινωνικής Στήριξης σε Θέματα Σεξουαλικού Προσανατολισμού, ταυτότητας, Έκφρασης και Χαρακτηριστικών φύλου*, Αθήνα, Gutenberg.
- Παπανικολάου, Δ. (2018), *Κάτι Τρέχει με την Οικογένεια. Έθνος, Πόθος και Συγγένεια την Εποχή της Κρίσης*, Αθήνα, Πατάκης.
- Ρούσσου, Ε., Κούτα, Χ. και Μίτλεπτον, Ν. (2014), Η μεταβολή της δομής της οικογένειας στην

Ευρώπη και η αύξηση των μονογονεϊκών οικογενειών, *Cyprus Nursing Chronicles*, 15, 3, σσ. 12-16.

Ξενόγλωση βιβλιογραφία

- Abraham, E., Hendler, T., Shapira-Lichter, I., Kanat-Maymon, Y., Zagoory-Sharon, O., and Feldman, R. (2014), Father's brain is sensitive to childcare experiences, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, Vol. 111, No 27, pp. 9792-9797.
- Amato, P. R. (2005), The impact of family formation change on the cognitive, social, and emotional well-being of the next generation, *The Future of Children*, pp. 75-96.
- Antonopoulou, D. F. (2014), The characteristics of single-parent families in Greece, *Health Science Journal*, Vol. 8, No 1, p. 75.
- Biblarz, T. J., and Stacey, J. (2010), How does the gender of parents matter?, *Journal of marriage and family*, Vol. 72, No 1, pp. 3-22.
- Chaudhari, A. (2004), *Rural Sociology*, New Delhi, Dominant Publishers and Distribution.
- Feast, J. (2003), Using and not losing the messages from the adoption experience for donor-assisted conception, *Human Fertility*, Vol. 6, No 1, pp. 41-45.
- Golombok, S. (2015), *Modern Families: Parents and Children in New Family Forms*, Cambridge, University Press.
- Golombok, S., Murray, C., Jadv, V., Lycett, E., MacCallum, F., and Rust, J. (2006), Non-genetic and non-gestational parenthood: consequences for parent-child relationships and the psychological well-being of mothers, fathers and children at age 3, *Human Reproduction*, Vol. 21, No 7, pp. 1918-1924.
- Golombok, S., Zadeh, S., Imrie, S., Smith, V. and Freeman, T. (2016), Single mothers by choice: Mother-child relationships and children's psychological adjustment. *Journal of Family Psychology*, Vol. 30, No 4, pp. 409-418.
- Kaldi-Koulikidou, T. (2007), The family strengths in Greece then and now, *Marriage & Family Review*, Vol. 41, No 3-4, pp. 393-417.
- Mylonas, K., Gari, A., Giotsa, A., Paylopoulos, V. and Panagiotopoulou, P. (2006), Greece, in J Georgas, J.W Berry, F.J.R, van de Vijver, C Katgicibasi & Y.G. Poortinga (eds.), *Families Across Cultures A 30-Nation Psychological Study*, Cambridge, University Press, pp. 344-352.
- Patterson, C. J. (2009), Children of lesbian and gay parents: psychology, law, and policy, *American Psychologist*, Vol. 64, No 8, p. 727.

Νομοθεσία

- Νομός Υπ' Αριθ. 3089/ 2002 (ΦΕΚ Α 327/23.12.2002): Ιατρική υποβοήθηση στην ανθρώπινη αναπαραγωγή.
- Νόμος. Υπ' Αριθ 4491/2017 (ΦΕΚ Α' 152/13.10.2017): Νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου - Εθνικός Μηχανισμός Εκπόνησης, Παρακολούθησης και Αξιολόγησης των Σχεδίων Δράσης για τα Δικαιώματα του Παιδιού και άλλες διατάξεις.
- Άρθρο 1455 - Αστικός Κώδικας: Δικαίωμα στην ιατρική υποβοήθηση στην ανθρώπινη αναπαραγωγή – Περιορισμοί – Μη παροχή του δικαιώματος στον άγαμο μοναχικό άνδρα.

**«ΠΑΛΙΑ» ΤΗΛΕΟΡΑΣΗ ΣΕ «ΝΕΑ» ΜΕΣΑ:
ΣΗΜΕΙΑ ΚΑΙ ΘΕΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΤΗΛΕΟΠΤΙΚΗΣ
ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ ΣΕ ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ
ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΤΗΛΕΘΕΑΤΩΝ**

Αλέκα Σταματιάδη^α

^α Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Περίληψη

Αναζητώντας στοιχεία της ελληνικής τηλεοπτικής κουλτούρας στο επικοινωνιακό «χάος» της σύγκλισης των Μέσων, η παρούσα ανακοίνωση διερευνά τις διαδικτυακές κοινότητες φανατικών τηλεθεατών τηλεοπτικών σειρών σε ομάδες και σελίδες μέσω κοινωνικών δικτύωσης. Με εκκίνηση τις προσεγγίσεις των πολιτισμικών σπουδών, τα ακροατήρια των μέσων επικοινωνίας προσεγγίζονται όχι απλώς ως «αγορές» για διαφήμιση, αλλά ως κοινότητες με ιδιαιτερότητες που αντανακλούν στοιχεία για την ελληνική κοινωνία και κουλτούρα. Χρησιμοποιώντας μεθοδολογίες ψηφιακής εθνογραφίας, σημειολογικά και θεματολογικά, εξετάζονται σε ομάδες και σελίδες μέσω κοινωνικής δικτύωσης οι κοινότητες των φανατικών τηλεθεατών τηλεοπτικών σειρών που έχουν προβληθεί την δεκαετία του 1990 στον τηλεοπτικό σταθμό “Mega Channel”. Η διερεύνηση της ελληνικής τηλεοπτικής κουλτούρας φανατικών ή fandom δείχνει ότι οι καταναλωτές της δημοφιλούς κουλτούρας έχουν ενεργό ρόλο, «προβάλλοντας» σε αναρτήσεις τους «παλιά» τηλεόραση σε «νέα» μέσα. Οι διαδικτυακές κοινότητες των φαν αποτελούν χώρους ανακούφισης, απόλαυσης, διασκέδασης από τα προβλήματα που βιώνουν τα άτομα στο παρόν και νοσταλγίας για το παρελθόν. Καθώς οι χώροι αυτοί χαίρουν μεγάλου βαθμού απήχησης και αλληλεπιδράσεων των χρηστών, φανερώνουν την ευρυχωρία και τη σημασία που έχουν στην συγκρότηση της ελληνικής δημοφιλούς κουλτούρας και κοινωνίας και στη μελέτη των μέσων στην Ελλάδα, με τους φανατικούς τηλεθεατές να δημιουργούν μια «εναλλακτική» κοινωνική ιστορία της τηλεόρασης.

Λέξεις κλειδιά: τηλεόραση, μέσα κοινωνικής δικτύωσης, τηλεοπτικές σειρές, fandom

**“OLD” TELEVISION IN “NEW” MEDIA:
SIGNS AND THEMES OF GREEK TELEVISION CULTURE
IN ONLINE TV FANDOM COMMUNITIES**

Aleka Stamatidi^α

^α Aristotle University of Thessaloniki, Greece

Abstract

Looking for signs of Greek television culture in the “chaos” of media convergence, the paper explores online communities of television series fans in Facebook groups and pages. The themes and the way in which online viewers engage to television series, that were presented two decades ago, shows the continuation of the television history in digital media, as well as to timeless issues of the modern Greek society. From the view of cultural studies, television audiences are approached not simply as “markets” for advertising, but as communities with particularities that reflect elements of Greek society and culture. Using digital ethnography methodologies, semiotic and thematic, online communities of old television series fans of TV series have been shown in the 1990s on the television station “Mega Channel” are examined in groups and social media pages. Researching Greek TV fandom in the digital age reveals that consumers of popular culture and television fans of old TV series have an active role, projecting “old” television in “new” media. Online fan communities are also spaces for relief, enjoyment, entertainment from the problems people face in their daily lives and, also, nostalgia for the past. As these spaces of digital communities get a high degree of appeal and user interactions, they reveal the spaciousness and importance they have in the formation of Greek popular culture and society and in the study of the media in Greece, with “new age” television fans creating an “alternative” social history of television.

Keywords: television, social media, television series, Greece, fandom

Εισαγωγή

Σε μια απόπειρα χαρτογράφησης της ιστορίας της ελληνικής τηλεόρασης, οι πρώτες διερευνητικές κινήσεις στάθηκαν σε πληθώρα αναρτήσεων σε μέσα κοινωνικής δικτύωσης, με τάσεις νοσταλγίας για παλιές τηλεοπτικές σειρές. Τα κείμενα νοσταλγίας για μια «παλιά καλή τηλεόραση» στο διαδίκτυο ανοίγουν ένα παράθυρο σε ένα μεγάλο πολύχρωμο σύμπαν (αν και αόρατο στις ακαδημαϊκές συζητήσεις) της κουλτούρας των φανατικών ή της φαν κουλτούρας και του “fandom” στην Ελλάδα. Με σκοπό τη διερεύνηση αυτών των ψηφιακών κοινοτήτων, από την θέση του φαν, διερευνώνται, αρχικά με θεματική ανάλυση και έπειτα με κριτική ανάλυση λόγου, αναρτήσεις φανατικών τηλεθεατών παλιών τηλεοπτικών σειρών του MEGA Channel σε ομάδες και σελίδες στο Facebook. Στη συνέχεια, σταχυολογούνται συνεντεύξεις δημιουργών και συντονιστών διαδικτυακών σελίδων και ομάδων φαν, όπως έχουν δημοσιευθεί σε MME ή διενεργήθηκαν για τις ανάγκες της έρευνας. Η ροή των αναρτήσεων των φαν παλιών τηλεοπτικών σειρών στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης εκλαμβάνεται ως μια συνέχεια της ιστορίας της τηλεόρασης στα ψηφιακά ή «νέα» μέσα, που καταρρίπτει τις διαχωριστικές γραμμές μεταξύ «παλιών» και «νέων» μέσων και προσφέρει χώρο για απολαύσεις και επιτελεί συγκεκριμένες λειτουργίες στα ακροατήρια.

Η κουλτούρα των φαν, οι κοινότητες που συγκροτούν και τα κείμενα που επ-ανά-δημιουργούν

Οι σπουδές των ακροατηρίων φαν συμβάλλουν στην κατανόηση θεμάτων, όχι μόνο στο πεδίο της δημοφιλούς κουλτούρας, καθώς λένε πολλά για τον τρόπο με τον οποίο σχετιζόμαστε με όσα προσλαμβάνουμε από τα μέσα επικοινωνίας, τι διαβάζουμε και πώς αναδιαπραγματευόμαστε και επιβεβαιώνουμε ή αμφισβητούμε μεσοποιημένα κείμενα, τα οποία αποτελούν το μεγαλύτερο πλέον μέρος της βιωμένης εμπειρίας (Gray et al. 2007).

Εμβληματικός οδηγός στη βιβλιογραφία για τις σχέσεις Μέσων, ακροατηρίων και φαν στην εποχή των ψηφιακών μέσων μπορεί να χαρακτηριστεί το έργο του Jenkins

(1992, 2002, 2004, 2006, 2009, 2015), που μιλά για συμμετοχική κουλτούρα των φαν σε ένα πλαίσιο σύγκλισης των Μέσων. Η βιβλιογραφία για την κουλτούρα των φαν ή fandom, όπως έχει επικρατήσει στη διεθνή συζήτηση, ως κοινωνικό και πολιτισμικό φαινόμενο αυξάνεται από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 (βλ. ενδεικτικά Aden 1999, Harrington and Bielby 2005, Barker and Brooks 1998, Brooker 2002, Brown 2007, Cavicchi 1996, Hills 2003, Sandvoss 2003, Scodari 2003, Thomas 2006). Έκτοτε το πεδίο των σπουδών φαν εξελίσσεται ποικίλο και ευρύ σε εννοιολογικό, θεωρητικό και μεθοδολογικό επίπεδο (Abercrombie and Longhurst 1998).

Οι θαυμαστές αποτελούν το πιο ορατό και αναγνωρίσιμο κοινό. Υποστηρίζεται μάλιστα ότι αν δεν υπήρχαν οι φαν, δεν θα υπήρχαν διασημότητες και μέσα επικοινωνίας (Ferris and Harris 2011). Όμως, υπάρχει ένας λόγος παθολογικοποίησης των φανατικών καταναλωτών των Μέσων στον δημόσιο και στον ακαδημαϊκό λόγο, μέσα και από μια ιστορική τάση να αντιμετωπίζεται το κοινό των Μέσων ως παθητική μάζα. Οι φαν έχουν παθολογικοποιηθεί σε δύο αντίθετους τύπους: το εμμονικό απομονωμένο άτομο και το υστερικό πλήθος. Όμως, όλοι είμαστε θαυμαστές, διαφόρων αντικειμένων και προσώπων και ένας θαυμαστής μπορεί να εκτιμήσει το βάθος των συναισθημάτων, τις απολαύσεις, τη σημασία που αποκτούν στην καθημερινότητα τα κείμενα των Μέσων (Lewis 1992). Ο όρος «φαν» καλύπτει μια μεγάλη γκάμα καθημερινών ανθρώπων που έρχονται σε επαφή με θετικά συναισθήματα για τη δημοφιλή κουλτούρα. Εφαρμόζοντας την έννοια του Bourdieu για το «πολιτισμικό κεφάλαιο», ο John Fiske (2002) περιγράφει πώς τα πολιτισμικά κριτήρια των θαυμαστών διαφέρουν από τα επίσημα πρότυπα.

Οι πολιτισμικές σπουδές, φέρνοντας τα ακροατήρια στο προσκήνιο, φωτίζουν τις διαδικασίες πρόσληψης και θέτουν ερωτήματα για το πώς οι ομάδες τηλεθεατών και χρηστών χρησιμοποιούν τα μέσα επικοινωνίας ως πηγή της καθημερινής τους ζωής. Το fandom προσεγγίζεται ως ένας τρόπος να αντιλαμβανόμαστε τον κόσμο, σε σχέση με τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και την ιστορική, κοινωνική και πολιτισμική μας θέση. Η κουλτούρα των φαν ή το να είσαι φαν, οπαδός, λάτρης (fandom) αποτελεί κοινό χαρακτηριστικό της δημοφιλούς κουλτούρας σε βιομηχανικές κοινωνίες και ένα πολύπλευρο φαινόμενο, που προσκαλεί πολλές μορφές συμμετοχής και εμπλοκής των ατόμων. Οι φαν είναι χρήστες κειμένων της δημοφιλούς κουλτούρας αλλά και ενεργοί παραγωγοί νέων νοημάτων με βάση όσα αρχικά καταναλώνουν και συνακόλουθα πολιτισμικού κεφαλαίου, ώστε η φαν κουλτούρα να γίνεται μια «ηχώ» της επίσημης δημοφιλούς κουλτούρας, ως αποτέλεσμα επεξεργασίας και ανανοηματοδοτήσεων από τα πιο πιστά ακροατήρια. Η φαν κουλτούρα προσφέρει στα ακροατήρια κοινωνικότητα και αυτοπεποίθηση που συνοδεύει το πολιτισμικό κεφάλαιο. Το fandom στον χώρο των μέσων επικοινωνίας είναι η αναγνώριση μιας θετικής, προσωπικής και συναισθηματικής σύνδεσης με στοιχεία της δημοφιλούς κουλτούρας, ως έκφραση κοινωνικής και προσωπικής ταυτότητας στο πλαίσιο της μεσοποιημένης κουλτούρας.

Στο πλαίσιο των διαλόγων των φαν, δημιουργούνται εναλλακτικές κοινωνικές υπο-ομάδες, όπου λησμονούνται οι επίσημες ταυτότητες και παραδοσιακές κατηγοριοποιήσεις των ατόμων με βάση τη φυλή, τη θρησκεία, το φύλο και τις πολιτικές τοποθετήσεις. Αντίθετα, οι ομάδες των φαν λειτουργούν ως κοινότητες καταναλωτών που ορίζονται από τις κοινές τους σχέσεις με τα κείμενα δημοφιλούς κουλτούρας που δημοσιοποιούν και χρησιμοποιούν σε ένα κοινό πλαίσιο, σε μια διαδικασία όπου οι φαν, ως «ρακοσυλλέκτες» κειμένων, ανανοηματοδοτούν και παράγουν νέα κείμενα, μέσα από θραύσματα που ίδιοι ανατέμνουν από την υποτιμημένη από άλλες ομάδες δημοφιλή κουλτούρα (Jenkins 1992). Συμμετέχοντας σε κοινότητες φαν, οι θαυμαστές κατασκευάζουν συνεκτικές ταυτότητες και εισέρχονται σε ένα πεδίο πολιτισμικής δραστηριότητας, που δημιούργησαν οι ίδιοι, το οποίο είναι, δυνητικά, πηγή ενδυνάμωσης σε αγώνες ενάντια σε καταπιεστικές ιδεολογίες και μη ικανοποιητικές συνθήκες της καθημερινής ζωής (Grossberg 1993).

Σημεία της ιστορίας των φαν

Όμως, κανείς δεν λειτουργεί αποκλειστικά σε μια ομάδα θαυμαστών, ούτε οι κοινότητες είναι σταθερές, αμετάβλητες ή αυτόνομες. Η κουλτούρα των φαν έρχεται ως απάντηση σε κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες (Jenkins 1992). Το πλαίσιο όπου αλληλεπιδρά η κουλτούρα των φαν εξαρτάται από αλλαγές στα μέσα επικοινωνίας και την τάση των καταναλωτών της δημοφιλούς κουλτούρας να αναδιαμορφώνουν την καθημερινή εμπειρία. Η σχέση των φαν με συγκεκριμένες εικόνες και κείμενα προσδιορίζεται από γεωγραφικά και πολιτισμικά, αλλά και από ιστορικά, κοινωνικά και τεχνολογικά πλαίσια των πρακτικών κατανάλωσής τους (Gray et al. 2007).

Καθώς συνδέεται με τις έννοιες της διασημότητας και των μέσων επικοινωνίας, τα πρώτα ίχνη fandom μπορούν να βρεθούν στην αρχαιότητα, στο θρησκευτικό και πολιτικό πεδίο, σε έργα τέχνης, αγάλματα και πορτραίτα (Braudy 1987). Στα τέλη του 17^{ου} αιώνα, στην Αγγλία, ο όρος «φαν» αποδόθηκε σε οπαδούς θρησκευτικών ιδεολογιών και έπειτα ο όρος του οπαδού χρησιμοποιήθηκε στις ΗΠΑ από δημοσιογράφους για να περιγράψει το πάθος των θεατών του baseball (Abercrombie and Longhurst 1998). Αρκετά αργότερα, ο όρος περιέγραψε τα πιστά ακροατήρια του κινηματογράφου και της ηχογραφημένης μουσικής. Η φωτογραφία, η τυπογραφία, η ηχογράφιση, ο κινηματογράφος, η τηλεόραση, τα ηλεκτρονικά και στη συνέχεια τα ψηφιακά μέσα μετέβαλαν και διέυρυναν τα ακροατήρια και το πώς προσδιορίζονται οι διασημότητες και οι θαυμαστές τους.

Ως υποκουλτούρα, η κουλτούρα των φαν εμφανίστηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και στις αρχές της δεκαετίας του 1990, σε έναν κοινό χώρο, μεταξύ δημοφιλούς κουλτούρας και καθημερινής ζωής, όπου οι φαν κατασκευάζουν ταυτότητες και κείμενα, από άλλα δάνεια κείμενα και εικόνες που κυκλοφορούν ήδη. Έτσι το fandom συνδέεται άμεσα και αναπόσπαστα με άλλες μορφές πολιτισμικής παραγωγής και κοινωνικές ταυτότητες (Jenkins 1992).

Το fandom των Μέσων θεωρείται, από προσεγγίσεις των πολιτισμικών σπουδών, ως σημαντικό πεδίο για ιδέες, όπως η ενεργός κατανόηση και η δημιουργικότητα «από τα κάτω», ως μια έκφραση εκδημοκρατισμού των απολαύσεων (Jenkins 2006). Πριν την εμφάνιση του διαδικτύου, οι φαν βασίζονταν σε μικρές κοινωνικές συγκεντρώσεις για να συζητήσουν για τα αγαπημένα τους προγράμματα. Όμως, από το 1999 και έπειτα, με την ραγδαία αύξηση των πληροφορίας, οι φαν, και χρήστες υπολογιστών και του διαδικτύου πλέον, ξεκίνησαν να «ανεβάζουν», «κατεβάζουν» και να μοιράζονται ψηφιακά αρχεία ήχων και εικόνων, σε μια νέα κοινωνική εμπειρία. Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης γεφυρώνουν τα χάσματα μεταξύ ακροατηρίων και βιομηχανιών των Μέσων. Μετά το 2005 και την επικράτηση του YouTube, η πρόσβαση και η παροχή αρχείων και βίντεο κατέστησε τους φαν και παρόχους αρχείων, προωθώντας μια κουλτούρα συλλογικής συμμετοχικής νοσταλγίας (Jenkins 2006).

Διαχρονικά, οι φαν χρησιμοποιούν τα νεότερα στη διάθεσή τους τεχνικά μέσα για να αναδημιουργήσουν και να διαπραγματευθούν τα νοήματα, το περιεχόμενο και τη μορφή των κειμένων της δημοφιλούς κουλτούρας, στο πλαίσιο ενός «παιχνιδιού» πρόσληψης και αναδημιουργίας, χωρίς τους οικονομικούς όρους του επαγγελματισμού των πολιτιστικών βιομηχανιών. Αυτό που δείχνει μια σύντομη επισκόπηση στην ιστορία του fandom είναι ότι μεταβάλλεται σε συνάρτηση με αλλαγές στο κοινωνικό και επικοινωνιακό πλαίσιο και ενισχύεται σε περιόδους κρίσεων. Η επικράτηση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης αλλάζει ριζικά τους όρους της πρόσληψης από τους τηλεθεατές-χρήστες, όπως και την κουλτούρα των φαν (Barker 2022, Booth 2010, Jenkins 2008, Zubernis and Larsen 2012, Pearson 2010).

Προς αναζήτηση της κουλτούρας φαν στην Ελλάδα

Σε αντίθεση με τον πλούσιο διεθνή ακαδημαϊκό διάλογο για τις κοινότητες των φαν, στον ελληνικό χώρο, μετριούνται στα δάχτυλα ενός χεριού οι αναλύσεις που γίνονται κυρίως με αντικείμενο τους οπαδούς αθλητικών ομάδων (βλ. Antoniadis and Nikolakakis 2013, Theodorakis and Wann 2008, Vasilaki 2022, Zaimakis 2022), όπου υπογραμμίζονται οι ανισότητες που βιώνουν οι κοινότητες των οπαδών, ιδιαίτερα σε περιόδους εθνικών κρίσεων.

Αναζητώντας την αφετηρία της ιστορίας των φαν μέσω στην Ελλάδα, η προσοχή στρέφεται στις ταινίες του ελληνικού κινηματογράφου της δεκαετίας του 1960 (Καθημερινή 26/09/2022). Οι φαν έρχονται στο προσκήνιο εντονότερα κατά την δεκαετία του 1990 στην Ελλάδα, όπου μεσουρανάει η ιδιωτική τηλεόραση και τα lifestyle περιοδικά, με τις φαν του Σάκη Ρουβά, τις λεγόμενες «Ρουβίτσες» (protagon.gr 05/01/2019). Στη δεκαετία του 2000, η οικονομική κρίση στρέφει τους Έλληνες σε φθηνές μορφές διασκέδασης, στο σπίτι, και προκαλεί αύξηση του χρόνου τηλεθέασης (LaRochelle 2020). Οι κρίσεις αναπόφευκτα προκάλεσαν και διακοπή προγραμμάτων ή και λειτουργίας ολόκληρων τηλεοπτικών σταθμών, όπως το MEGA Channel, ενώ τα ψηφιακά μέσα έδωσαν νέες δυνατότητες και στους Έλληνες φαν για να συγκροτήσουν τις δικές τους κοινότητες.

Η μετα-τηλεόραση, η συνέχεια της ιστορίας ενός μέσου και η νοσταλγία στη δημοφιλή κουλτούρα σε καιρούς κρίσεων

Στην εποχή της σύγκλισης των Μέσων, παρατηρείται μια εν γένει έκρηξη της ψηφιακής αρχαικής νοσταλγικής πρόσβασης (Niemeyer 2014). Με την χρήση του διαδικτύου και των δυνατοτήτων που παρέχει στους χρήστες, ακόμα και μετά την διακοπή ενός προγράμματος, οι φανατικοί τηλεθεατές του συμμετέχουν ενεργά στη διάσωσή του, με αναπαραγωγή νέου υλικού με βάση το αρχικό τηλεοπτικό κείμενο. Η δραστηριότητα αυτή, που ονομάζεται «μετα-φαντομ» (“post-object fandom”), προσφέρει νέες δυνατότητες κατανόησης των περίπλοκων νοημάτων της τηλεόρασης, ως μέρος του κοινωνικού και συλλογικού «υφάσματος» (Williams 2015).

Η τάση προς το παρελθόν εντείνεται σε περιόδους κρίσεων, όπως και στη συγκυρία της πανδημίας της COVID-19 (Niemeyer 2021). Στην ελληνική κοινωνία της δεκαετίας του 2010 και έπειτα, η νοσταλγία έχει διάφορες εκφάνσεις και παράγοντες (Chalkou 2019): δεν είναι μόνο οι «καραντίνες» του κορωνοϊού, αλλά οι οικονομικές κρίσεις, εθνικές κρίσεις, και το κλείσιμο τηλεοπτικών σταθμών (όπως το MEGA Channel) ως «μιντιακή» κρίση-γεγονός που «διακόπτει» την ομαλή ροή των ατόμων-τηλεθεατών, όπως φαίνεται και σε μια πρώτη διερεύνηση των ψηφιακών κοινοτήτων των Ελλήνων φαν τηλεοπτικών σειρών, παρακάτω.

Σημεία, memes και θέματα στις ελληνικές ψηφιακές κοινότητες φαν τηλεοπτικών σειρών

Παρότι έχουν διακόψει την προβολή τους αρκετά χρόνια πριν, ορισμένες τηλεοπτικές σειρές συνεχίζουν να χαίρουν υψηλής απήχησης στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Η επαφή των φαν με τα τηλεοπτικά κείμενα εξελίσσεται με πολύπλοκους τρόπους και ο θαυμασμός των φαν εκφράζεται με την υιοθέτηση ενός ύφους και με διάφορες μορφές δημιουργικότητας (Fiske 2002). Καταγράφοντας τις αναρτήσεις σε δημοφιλείς ομάδες παλιών τηλεοπτικών κειμένων στο Facebook, παρατηρείται ότι επικρατεί κυρίως η μορφή των «memes» και επαναλαμβάνονται συγκεκριμένα θέματα. Εν συντομία, τα “memes” ή μιμίδια είναι εικόνες, που δημιουργούν οι χρήστες του διαδικτύου, με βάση το περιεχόμενο ενός άλλου κειμένου, το οποίο αλλάζουν, αναδημιουργούν, ανανοηματοδο-

τούν και αναπαράγουν. Τα memes έχουν γίνει σημαντικό συστατικό της επικοινωνίας στο διαδίκτυο, τόσο ως επικρατούν σχήμα, όσο και για τα νοήματα και τα μηνύματα που κωδικοποιούν. Επίσης, παρατηρείται και διεθνώς ότι τα memes παίζουν κεντρικό ρόλο στις κοινότητες των φαν, παράγονται κατά κόρον, καθώς ενθαρρύνουν την κοινωνικότητα μεταξύ των θαυμαστών και χρησιμεύουν στις συζητήσεις τους για το τηλεοπτικό κείμενο και τις προσλήψεις του (Sanna 2019).

Τα memes χρησιμοποιούνται ως βασική μορφή έκφρασης χιούμορ στις διαδικτυακές κοινότητες και αποτελούν το «αποκορύφωμα του διακειμενικού εκδημοκρατισμού αλλά και μια προσπάθεια να υπογραμμιστεί χιουμοριστικά η απώλεια του καθορισμένου νοήματος των πάντων. Είναι το χιούμορ της χαοτικής ψηφιακής κουλτούρας» (Βαμβακάς 22/05/2021). Συγκεκριμένα, στις ψηφιακές κοινότητες που διερευνώνται, οι φαν χρησιμοποιούν τα παλιά τηλεοπτικά κείμενα και συγκρίνουν όψεις της σκληρής πραγματικότητας με τη χιουμοριστική μυθοπλασία, προκαλώντας γέλιο, δημιουργώντας χώρους κοινής απόλαυσης, ανακούφισης και απόδρασης από «δύσκολα» θέματα της καθημερινότητας. Τα θέματα των memes επαναλαμβάνονται: η διακωμώδηση της καθημερινότητας (π.χ. η κακή διάθεση την Δευτέρα, το φαγητό και η δίαιτα, το εργασιακό περιβάλλον), οι γιορτές/Παγκόσμιες ημέρες, κοινωνικοπολιτικά θέματα, σάτιρα, σχολιασμός πολιτικής επικαιρότητας ή σε μικρότερο βαθμό νέων τηλεοπτικών προγραμμάτων. Οι αναρτήσεις συγκεντρώνουν πολύ υψηλό βαθμό απήχησης (αριθμό «μου αρέσει», σχολίων και κοινοποιήσεων, πάνω από 100 σε κάθε ανάρτηση). Επιπλέον, αναπτύσσονται συζητήσεις μεταξύ των μελών, με έντονη την αίσθηση της κοινότητας των φαν και της εμμονικής παρακολούθησης μιας παλιάς ελληνικής τηλεοπτικής σειράς ως μια μορφή συν- «ένοχης απόλαυσης». Ακόμα ένα στοιχείο που συνδέει πολλές από τις αναρτήσεις και προσφέρει επίσης την αίσθηση της κοινότητας είναι οι κοινές αναφορές στην ελληνική πραγματικότητα και το ελληνικό χιούμορ, σημείο εύλογο αλλά και ενισχυτικό της εθνικής ψηφιακής αίσθησης του συν-ανήκειν.

Οι δημιουργοί και συντονιστές των σελίδων και ομάδων των Ελλήνων φαν παλιών τηλεοπτικών σειρών

Με σκοπό να διερευνηθούν βαθύτερα οι ψηφιακές κοινότητες των Ελλήνων φαν τηλεοπτικών σειρών, αναλύονται συνεντεύξεις συντονιστών και δημιουργών των πιο δημοφιλών ομάδων και σελίδων στο Facebook. Αρκετές συνεντεύξεις έχουν δημοσιευθεί σε ενημερωτικές ιστοσελίδες, λόγω της απήχησης των σελίδων στο διαδίκτυο, και διενεργήθηκαν επιπλέον συνεντεύξεις με συντονιστές ομάδων σειρών για τις ανάγκες της έρευνας. Μιλώντας για τους λόγους που ασχολούνται με τις παλιές τηλεοπτικές σειρές, οι συντονιστές των ψηφιακών κοινοτήτων, αναφέρουν τα παρακάτω:

«Η σελίδα μας χαρίζει στιγμές αναπόλησης και νοσταλγίας των σειρών αυτών, μέσα από φωτογραφικό υλικό, αφιερώματα και quiz της παλιάς, κουλής ελληνικής tv... το πιο ωραίο είναι η αλληλεπίδραση με άλλους σαν κι εμένα, που αγαπούν τις ελληνικές σειρές» (διαχειριστής της σελίδας «Μακαρένια» που αναπαράγει υλικό από διάφορες παλιές σειρές, cracked.gr).

«Οι σειρές αυτές λειτουργούν ως αγχολυτικό. Ακόμα και τα memes από δραματικές σειρές είναι κατά βάση χιουμοριστικά, όπως π.χ. από τη Λάμψη ή το «τι κάνεις Κωστάκη, σε γουστάρει η χωριάτισσα» ή από τις μεξικάνικες σειρές των 90s. Επομένως έχει σε ένα βαθμό σχέση το είδος της σειράς με αυτή την έννοια» (διαχειριστής ομάδας ΝΤΟΛΤΣΕ ΒΙΤΑ Group (Το παλιό το Ορθόδοξο), ατομική συνέντευξη 28/08/2022).

«Για όσους είμαστε εκεί κοντά ή πάνω από τα 30, η δεκαετία του '90 αρχίζει να αποκτάει σιγά-σιγά μυθικές διαστάσεις και κοιτώντας πίσω, όλα μας φαίνονται μαγικά και υπέροχα...πιο πολύ απ' όλα, μας λείπει -εκείνη- η ελληνική τηλεόραση.

Τα χρόνια πέρασαν, για διάφορους λόγους η πορεία της ιδιωτικής τηλεόρασης ξεκίνησε διαρκώς να φθίνει, κι εμείς μείναμε να αναπολούμε τους Απαράδεκτους, τους Δύο Ξένους, την Αναστασία, το Ρετιρέ και δεκάδες ακόμη σειρές που κάθε σεζόν που ξεκινάει, μας λείπουν όλο και περισσότερο» (διαχειριστής σελίδας 090- Greek cult TV στο oneman.gr 27/09/2017).

Οι δημιουργοί των σελίδων μιλούν με τάσεις εξιδανίκευσης και μυθοποίησης της τηλεόρασης του παρελθόντος, που τους συνδέουν και με την παιδική τους ηλικία. Επιπλέον, τα συναισθήματα απόλαυσης ενισχύονται από την αίσθηση της κοινότητας, ότι υπάρχουν κι άλλοι που θαυμάζουν στον ίδιο βαθμό τις παλιές τηλεοπτικές σειρές. Έτσι, παύει να αποτελεί μια «ένοχη απόλαυση» και οι φαν μοιράζονται την αγάπη τους ή την εμμονή τους για τις παλιές τηλεοπτικές σειρές στον ψηφιακό χώρο των σελίδων στο Facebook. Όπως ανέφερε ο διαχειριστής της σελίδας για την σειρά «Απαράδεκτοι» (1991-1993), σε συνέντευξη που διενεργήθηκε το 2022:

«... είμαι υπερήφανος. Δείχνει πόσο μπροστά είναι αυτή η σειρά που μπορεί να ταυτιστεί με κάθε θέμα του σήμερα.

Έχουμε ένα μέλος το οποίο έχει κάνει απίστευτα μονταζ ταινιών με επικύρωση από απαράδεκτους πάνω! Επίσης διάφορα βίντεο από την αδελφική υπέροχη σελίδα Απαράδεκτοι 4 ενερ και εικόνες της επικαιρότητας με ατάκες από την σειρά.

Τα πολύ ενεργά μέλη προλάβουμε την σειρά στη τρυφερή ηλικία της εφηβείας. Μας θυμίζει πολλά από τότε και έχει γραφτεί με τέτοια άνεση που πάντα θα σε χαλαρώνει όποιο επεισόδιο και αν δεις.

Είναι ένα ξεχωριστό φαινόμενο! ...Ο κόσμος μπαίνει για να χαλαρώσει. Όλα είναι μαύρα γύρω του...το γκρουπ το ξεκίνησα λόγω της μεγάλης μου αγάπης και θέλοντας να δείξω την διαχρονικότητα των κειμένων.

Το παλιό το Μέγκα, το «ορθόδοξο» είχε αφήσει εποχή!» (διαχειριστής ομάδας ΑΠΑΡΑΔΕΚΤΟΙ ΟΦΙΣΙΑΛ, ατομική συνέντευξη 2/10/2022)

Απορρίπτοντας την αισθητική απόσταση που ο Bourdieu προτείνει ως ακρογωνιαίο λίθο της αστικής αισθητικής, οι φαν υιοθετούν με ενθουσιασμό τα κείμενα που προτιμούν και προσπαθούν να εντάξουν αναπαραστάσεις των Μέσων στη δική τους κοινωνική εμπειρία. Οι φαν θολώνουν εμφανώς τα όρια μεταξύ πραγματικότητας και μυθοπλασίας, μιλώντας για χαρακτήρες σαν να υπήρχαν και πέραν των κειμενικών τους εκφράσεων στα Μέσα. Πέρα από χαρακτηρισμούς των φαν ως αντικοινωνικά άτομα και παθητικούς καταναλωτές, οι φαν είναι αναγνώστες και θεατές που μεταμορφώνουν το βίωμα της τηλεθέασης σε μια πλούσια πολύπλοκη συμμετοχική κουλτούρα (Jenkins 2012). Τα ακροατήρια συμμετέχουν στην παραγωγή, όχι απλή υποδοχή, κειμένων, και οι πιο πιστοί θαυμαστές επιτελούν ένα ευρύτερο φάσμα παραγωγικής δραστηριότητας. Οι φαν «αγκαλιάζουν» αγαπημένα τους κείμενα και εντάσσουν αναπαραστάσεις των μέσων στο δικό τους κοινωνικό βίωμα. Αναδημιουργούν κείμενα της δημοφιλούς κουλτούρας στη βάση των δικών τους πολιτισμικών προτιμήσεων και εικόνων και κοινωνικών αλληλεπιδράσεων. Παρουσιάζουν μορφές ιδιαίτερης δημιουργικότητας, διανομής και αναπαραγωγής των κειμένων της φαν κουλτούρας, ως υπο-προϊόντα με έμπνευση από άλλα κείμενα της δημοφιλούς κουλτούρας (Lewis 1992). Επισημαίνουν ότι η αγαπημένη τους σειρά είναι «διαχρονική», «φαινόμενο» και «μοναδική» ανάμεσα στις άλλες, χρησιμοποιώντας ατάκες από την ίδια τη σειρά, και εκφράζουν ενθουσιασμό όχι μόνο για την ίδια την σειρά αλλά και την ανταπόκριση άλλων φαν στην ψηφιακή ομάδα.

Ακόμα εντονότερη διαγράφεται η αίσθηση της κοινότητας στην ομάδα «ΝΤΟΛΤΣΕ ΒΙΤΑ Group (Το παλιό το Ορθόδοξο)», αφιερωμένη στη σειρά «Ντόλτσε βίτα» (1995-1997). Η ομάδα αποτελεί μια περίπτωση κοινότητας φαν όπου οι συντονιστές έχουν επίγνωση του ρόλου τους, ως διαμορφωτών, εποπτών, αλλά και παρακινήτων της ψη-

φιακής κοινότητας. Αρχικά, η προσθήκη στο όνομα της διαδικτυακής ομάδας «το παλιό το ορθόδοξο» αντλεί από άλλες σελίδες σατιρικού περιεχομένου (μια ακόμα απόδειξη διακειμενικότητας στον χώρο των φαν) και σχετίζεται επίσης με νοσταλγία για προηγούμενες δεκαετίες στην Ελλάδα και τις κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ, ως περιόδους αφθονίας, γλεντιού, ελληνικής ξενοιασιάς. Χαρακτηριστικά και με σαφήνεια, αναφορικά με τους σκοπούς της ομάδας και τις αυξημένες αλληλεπιδράσεις των μελών, ο διαχειριστής γράφει:

«Επειδή έχουμε αυξηθεί εδώ μέσα (8.000+ ζωή να 'χουμε) και μερικοί δεν έχουν καταλάβει τι παίζει, εδώ μέσα ασχολούμαστε με τη Ντόλτσε Βίτα - σειρά του 1996 - και κάνουμε το χαβαλε μας κολλώντας ατάκες στην επικαιρότητα ή γενικά όπου ταιριάζει. Είναι μια κοινότητα με στόχο να περνάμε καλά, να γελάμε, να ανταλλάσσουμε ατάκες και πειράγματα με ανθρώπους με κοινά ενδιαφέροντα και κοινό χιούμορ και να φωτίζουμε την καθημερινότητά μας» (ανάρτηση με συνοδεία βίντεο από τη σειρά, «ΝΤΟΛΤΣΕ ΒΙΤΑ Group (Το παλιό το Ορθόδοξο)» 2/10/2022)¹.

Ρωτώντας για τους λόγους απήχησης της ομάδας, ο διαχειριστής της ομάδας εξηγεί ότι:

«Εν μέρει έχει να κάνει με τη νοσταλγία, καθώς πολλά από τα μέλη ήρθαν σε επαφή με τη σειρά στην παιδική τους ηλικία... Οι ποιοτικές σειρές των 90s είναι το αντίστοιχο φαινόμενο με τις ελληνικές ταινίες των 60s. Φτιαγμένες με πολύ μεράκι και ποιότητα, φρέσκες, χωρίς καλούπια και με μία μεγάλη αθωότητα. Αυτό βοηθάει μικρά παιδιά να μπουν στον κόσμο τους όπως και με τα κινούμενα σχέδια, να τις δουν και να τις ξαναδούν και να τις αγαπήσουν» (διαχειριστής ομάδας «ΝΤΟΛΤΣΕ ΒΙΤΑ Group (Το παλιό το Ορθόδοξο)», συνέντευξη 28/08/2022)

Επαναλαμβάνοντας το στοιχείο της νοσταλγίας, ο διαχειριστής της ομάδας χαρακτηρίζει τις σειρές “cult” και καταγράφει ποιοτικά τους στοιχεία που προκαλούν τον διαχρονικό θαυμασμό των φαν. Στη συγκεκριμένη ομάδα, οι διαχειριστές με τα μέλη αναπτύσσουν μεγάλους διαλόγους και υποθετικά σενάρια για τη σειρά, μιλώντας πολλές φορές και για την ίδια την σύνθεση της ομάδας. Οι καταναλωτές της δημοφιλούς κουλτούρας επιλέγουν με διαφορετικά και σύνθετα κριτήρια ποιες αφηγήσεις και είδη μεταφέρουν σε ομάδες και στο σύμπαν των φανατικών που ανανοηματοδοτούν τα αρχικά κείμενα, κάνοντάς τα «δικά τους», σε μια διαδικασία απόλαυσης αλλά και αναδιαπραγμάτευσης μεταξύ κοινού, δημιουργού και βιομηχανίας. Το fandom γίνεται παιχνίδι και μια μορφή πολιτισμικής δημιουργικότητας που εκφράζει και φανερώνει κοινωνικές ταυτότητες σε σχέση με την δημοφιλή κουλτούρα. Οι φαν διαμορφώνουν δικές τους πρακτικές, βρίσκουν τις ταυτότητές τους σε απολαύσεις που συνδέονται με τη δημοφιλή κουλτούρα, διαμορφώνοντας κοινωνικούς ρόλους και με βάση το fandom (Hills, 2002). Είναι κάτι περισσότερο από καταναλωτές (Sandvoss 2005).

Συμπεράσματα

Οι φαν παλιών τηλεοπτικών σειρών προσφέρουν ογκώδες και πολύτιμο αρχειακό υλικό στο διαδίκτυο για τη μελέτη της τηλεόρασης στην Ελλάδα. Όπως συμπεραίνεται παραπάνω, οι αναρτήσεις και οι ψηφιακές κοινότητές τους στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης φανερώνουν τις απολαύσεις και τον ενεργό ρόλο των ακροατηρίων τηλεοπτικών κειμένων, δείχνοντας τον πλούτο των μελετών πρόσληψης. Επαναλαμβάνοντας εκφράσεις νοσταλγίας, οι φαν παλιών τηλεοπτικών σειρών βρίσκουν ένα ασφαλές καταφύγιο, σε περιόδους κρίσεων και άπειρων επιλογών διαμεσολαβημένης επικοινωνίας. Στο επικοινωνιακό πεδίο, η σύγκλιση των Μέσων, όπως την ορίζει ο Jenkins (2012), επιβεβαιώνεται στις ψηφιακές κοινότητες των φαν, χρηστών και τηλεθεατών, παλιών τηλεοπτικών σειρών, με τους φαν να χρησιμοποιούν τα λεγόμενα «νέα» μέσα για να διατηρήσουν και να απολαύσουν περιεχόμενο των «παλιών» μέσων, με χιουμοριστικό τρόπο, όπως η

δημιουργία memes. Οι διχοτομήσεις των μέσων, παλιών και νέων, καταργούνται, καθώς οι χρήστες αναρτούν, αναπαράγουν, διαπραγματεύονται και ανανοηματοδοτούν το περιεχόμενο των σειρών σε όλα τα μέσα. Μέσω των σχημάτων των τηλεοπτικών σειρών, ερμηνεύουν την επικαιρότητα και διακωμωδούν την καθημερινότητα, με σχόλια και αναρτήσεις, αποκτούν αισθήματα δημιουργικότητας και κοινότητας σε ψηφιακές ομάδες των παλιών τηλεοπτικών σειρών. Η πρώιμη αυτή ερευνητική εργασία αναδεικνύει το διακύβευμα των πρώτων θεωρητικών των πολιτισμικών σπουδών για τον ενεργό ρόλο του κοινού της τηλεόρασης και θίγει το θέμα των Ελλήνων φαν ως ενδιαφέρον σημείο μελετών πρόσληψης και δημοφιλούς κουλτούρας. Το περιεχόμενο και οι δημόσιοι διάλογοι των ψηφιακών κοινοτήτων των Ελλήνων φαν παλιών τηλεοπτικών σειρών συγκροτούν μια μετά-ιστορία από «τα κάτω», ένα μέρος κοινωνικής ιστορίας της ελληνικής τηλεόρασης.

Σημειώσεις

1. ΝΤΟΛΤΣΕ ΒΙΤΑ Group (Το παλιό το Ορθόδοξο), ομάδα στο Facebook. Διαθέσιμο στο: <https://www.facebook.com/groups/722477288165076/> [Πρόσβαση 2 Φεβρουαρίου 2023]

Αναφορές

Ελληνική βιβλιογραφία

- Βαμβακάς, Β. (2012), Memes: το χαστικό χιούμορ, *Lifo*. Διαθέσιμο στο <https://www.lifo.gr/stiles/optiki-gonia/memes-haotiko-hioymor> [Πρόσβαση 2 Φεβρουαρίου 2023]
- Cracked.gr, Οι σειρές που μας μεγάλωσαν, *cracked.gr*. Διαθέσιμο στο: <https://www.cracked.gr/makarenia-i-sires-pou-mas-megalosan/> [Πρόσβαση 1 Φεβρουαρίου 2023]
- Καθημερινή (26/09/2022), Οι θησαυροφύλακες της Φίνος Φιλμ, *Καθημερινή*. Διαθέσιμο στο: <https://www.kathimerini.gr/society/562060132/oi-thisayrofylakes-tis-finos-film/> [Πρόσβαση 1 Φεβρουαρίου 2023]
- Oneman.gr (27/09/2017), Ο δημιουργός του '090-Greek Cult TV' θα ήθελε να ζει στο 'Ρετιρέ', *oneman.gr*. Διαθέσιμο στο: <https://www.oneman.gr/synentefxeis/o-dhmiourgos-toy-090-greek-cult-tv-tha-hthele-na-zei-sto-retire/> [Πρόσβαση 2 Φεβρουαρίου 2023]
- Protagon.gr (05/01/2019). Ρουβάς και Ρουβίτσες, ετών 47! *Protagon.gr*. Διαθέσιμο στο: <https://www.protagon.gr/themata/rouvas-kai-rouvitses-etwn-47-44341756389> [Πρόσβαση 2 Φεβρουαρίου 2023]

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Abercrombie, N. and Longhurst, B. J. (1998), *Audiences: A sociological theory of performance and imagination*, London, Sage.
- Aden, R. C. (1999), *Popular stories and promised lands: Fan cultures and symbolic pilgrimages*, Alabama, University of Alabama Press.
- Barker, M. and Brooks, K. (1998), *Knowing audiences: Judge Dredd, its friends, fans, and foes*, Luton, UK, University of Luton Press.
- Booth, P. (2010), *Digital fandom: New media studies*, New York, Peter Lang.
- Brojakowski, B., Burnett, J. R., Cassella, R., Castleberry, G., Collins, M., Dickinson, T. M. and Wigley, S. (2015), *Television, social media, and Fan Culture*, London, Lexington Books.
- Brooker, W. (2002), *Using the force: Creativity, community and Star Wars fans*, New York, Bloomsbury Publishing.
- Brown, S. (2007), Harry Potter and the fandom menace, in Cova, B., Kozinets, R. V., & Shankar, A. (eds.), *Consumer tribes*, New York, Routledge, pp. 177-193.
- Bury, R. (2017), Technology, fandom and community in the second media age. *Convergence*, Vol. 23, No 6, pp. 627–642. <https://doi.org/10.1177/1354856516648084>

- Cavicchi, D. R. (1996), *Tramps like us: Music and meaning among Springsteen fans*, New York, Oxford University Press.
- Chalkou, M. (2019), Childhood Memories, Family Life, Nostalgia, and Historical Trauma, *Contemporary Greek Cinema. Retelling the Past in Contemporary Greek Literature, Film, and Popular Culture*, Vol. 185. Lanham, Lexington Books, pp. 185-199.
- Fiske, J. (1992), The cultural economy of fandom, in Lewis L. (ed.), *The Adoring Audience: Fan Culture and Popular Media*, London, Routledge, pp. 30-49.
- Gray, J., Sandvoss, C. and Harrington, C.L. (eds.) (2007), *Fandom: identities and communities in a mediated world*, New York, NYU Press.
- Grossberg, L. (1993), *The media economy of rock culture: cinema, post-modernity and authenticity. Sound and vision: The music video reader*, London, Routledge, pp. 185-209.
- Harrington, C. L. and Bielby, D. D. (2005), New directions in fan studies, *American Behavioral Scientist*, Vol. 48, No 7, pp. 799-800.
- Hellekson, K. and Busse, K. (eds.) (2006), *Fan fiction and fan communities in the age of the internet: new essays*, USA, McFarland.
- Hills, M. (2003), *Fan cultures*, London, Routledge.
- Jenkins, H. and Deuze, M. (2008), Convergence culture. *Convergence*, Vol. 14, No 1, pp. 5-12.
- Jenkins, H. (1992), *Textual Poachers Television Fans and Participatory Culture*, New York, Routledge.
- Jenkins, H. (2002), Interactive audiences? The collective intelligence of media fans. Harries, D. (ed.), *The new media book*, London, British Film Institute, pp. 157-170.
- Jenkins, H. (2009), *Confronting the challenges of participatory culture: Media education for the 21st century*, Cambridge, The MIT Press.
- Jenkins, H. (2006), *Convergence Culture*, New York, New York University Press.
- Jenkins, H. (2006), *Fans, bloggers and gamers. Exploring participatory culture*, New York, New York University Press.
- Lacalle, C. and Simelio, N. (2017), Television fiction and online communities: an analysis of comments on social networks and forums made by female viewers, *Critical Studies in Media Communication*, Vol. 34, No 5, pp. 449-463, DOI: 10.1080/15295036.2017.1358820
- Lewis L. (ed.) (1992), *The Adoring Audience: Fan Culture and Popular Media*, London, Routledge.
- Niemeyer, K. (ed.) (2014), *Media and nostalgia: Yearning for the past, present and future*, UK, Palgrave Macmillan Memory Studies.
- Niemeyer, K. (2022), Media Studies and Nostalgia: Media Philosophy and Nostalgizing in Times of Crisis in Jacobsen, M.H. (ed.), *Intimations of Nostalgia. Multidisciplinary Explorations of an Enduring Emotion*, UK, Bristol University Press, pp. 151-170.
- Pearson, R. (2010), Fandom in the Digital Era, *Popular Communication*, Vol. 8, No 1, pp. 84-95, DOI: 10.1080/15405700903502346
- Sandvoss, C. (2003), *A game of two halves: Football fandom, television and globalization*, London, Routledge.
- Sanna, A. (ed.) (2019), *Critical Essays on Twin Peaks: The Return*, Switzerland, Palgrave Macmillan.
- Scodari, C. (2003), Resistance re-examined: Gender, fan practices, and science fiction television. *Popular Communication*, Vol. 1, No 2, pp. 111-130.
- Thomas, A. (2006), Fan fiction online: Engagement, critical response and affective play through writing. *The Australian Journal of Language and Literacy*, Vol. 29, No 3, pp. 226-239.
- Vovou, I. (2002), Global fandom. *Pop Junctions: Reflections on Entertainment, Pop Culture, Activism, Media Literacy, Fandom and More* (online). Available from: <http://henryjenkins.org/blog/2021/9/10/global-fandom-ioanna-vovou-greece> [Accessed 27 February 2023]
- Williams, R. (2015), *Post-object fandom: Television, identity and self-narrative*, USA, Bloomsbury Publishing.

Zubernis, L. and Larsen, K. (2011), *Fandom at the crossroads: Celebration, shame and fan/producer relationships*, UK, Cambridge Scholars Publishing.

ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΩΝ ΓΟΝΕΩΝ ΓΙΑ ΤΟΝ ΡΟΛΟ ΤΗΣ ΣΥΝΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΜΕ ΑΝΑΠΗΡΙΑ ΠΟΥ ΦΟΙΤΟΥΝ ΣΤΑ ΔΗΜΟΤΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΕΙΔΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ

Δημήτρης Στεφανίδης^α

^α Μεταδιδακτορικός Ερευνητής, Τμήμα Αγωγής και Φροντίδας στην Πρώιμη Παιδική Ηλικία, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής

Περίληψη

Οι διαδικασίες σχολειοποίησης των παιδιών με αναπηρία και ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες, είναι ένα ζήτημα το οποίο απασχολεί τα τελευταία χρόνια τις περισσότερες χώρες του κόσμου σε πολιτικό, κοινωνικό και παιδαγωγικό επίπεδο. Οι σύγχρονες παιδαγωγικές τάσεις και προοπτικές αμφισβητούν την ύπαρξη δύο παράλληλων συστημάτων εκπαίδευσης (ειδικό και γενικό) και προωθούν τις πρακτικές της ένταξης που πρεσβεύουν τη συνύπαρξη και συνδιδασκαλία όλων των μαθητών/τριών στις γενικές σχολικές βαθμίδες εκπαίδευσης. Με βάση την παραπάνω προβληματική, η παρούσα έρευνα εστιάζει στη μελέτη των απόψεων των 18 γονέων που τα παιδιά τους φοιτούν σε δύο από τα οχτώ συνολικά δημοτικά σχολεία Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης στην περιοχή της Θράκης, μέσω ατομικών ημιδομημένων συνεντεύξεων, προκειμένου να κατανοήσουμε και να αναδείξουμε μέσα από τον λόγο τους τον τρόπο με τον οποίο οι υπάρχουσες πρακτικές συνεργασίας και συνέργειας ανάμεσα στους/στις εκπαιδευτικούς των γενικών και των ειδικών δημοτικών σχολείων συμβάλουν στην ανάπτυξη ευνοϊκών συνθηκών για την κοινωνικοποίηση των παιδιών με αναπηρία. Ωστόσο, μέσα από τον αυθόρμητο λόγο των συμμετεχόντων γονέων, αναδεικνύονται ορισμένες δυσλειτουργίες που αφορούν στην εφαρμογή των προγραμμάτων συνεκπαίδευσης και οι οποίες αναχαιτίζουν την αποτελεσματική και ισότιμη σχολική ένταξη των παιδιών αυτών.

Λέξεις κλειδιά: ειδική αγωγή και εκπαίδευση, συνεκπαίδευση μαθητών/τριών με και χωρίς αναπηρία, γονείς παιδιών με αναπηρία

PARENTS ATTITUDES TOWARDS COEDUCATION OF PRIMARY STUDENTS WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS (SEN) AND NON-SEN STUDENTS IN THRACE

Dimitris Stefanidis^α

^α Postdoctoral Researcher, Department of Early Childhood Care and Education, University of West Attica

Abstract

Modern pedagogical trends and perspectives question the existence of two parallel educational systems (regular and special) and propel inclusion that advocates the coexistence and the co-education of all students at all levels of general education. The current research concentrates on the study of the attitudes of 18 parents of two special schools throughout Thrace regarding coeducation. The analysis of the half-structured interviews indicates certain dysfunctions concerning coeducational curriculum implementation, which influences negatively equal schooling and the social integration for children with disabilities.

Keywords: special education, coeducation of SEN and non-SEN students, parents of students with disabilities and special educational needs

Εισαγωγή

Η σχολική ένταξη των παιδιών με αναπηρία και ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες έχει αποτελέσει τα τελευταία χρόνια κεντρικό στόχο σε διεθνές και ευρωπαϊκό επίπεδο (Barton 2008: 24). Οι σύγχρονες παιδαγωγικές τάσεις και προοπτικές αμφισβητούν την ύπαρξη δύο παράλληλων συστημάτων εκπαίδευσης (γενικό και ειδικό) και προωθούν πρακτικές της ένταξης που πρεσβεύουν τη συνύπαρξη και συνδιδασκαλία όλων των μαθητών/τριών σε κοινές τάξεις (Νικόδημος 1997: 630). Σύμφωνα με τον Κυπριωτάκη (1997: 784), η ενσωμάτωση, μέσω της κοινής φοίτησης μαθητών/τριών με και χωρίς αναπηρία αποτελεί μια μορφή σύγχρονου εκδημοκρατισμού του σχολείου.

Από τη βιβλιογραφία διαπιστώνεται ότι η συνύπαρξη των δύο εκπαιδευτικών δομών συμβάλει σημαντικά τόσο στην προαγωγή της σχολικής και κοινωνικής ενσωμάτωσης των μαθητών/τριών με αναπηρία όσο και στην εξάλειψη του διαχωρισμού μεταξύ των μαθητών/τριών της γενικής και της ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης (Lamoral 1993: 100). Η ενσωμάτωση στον χώρο της εκπαίδευσης φαίνεται να αποτελεί το πρώτο σημαντικό βήμα για την κοινωνική ενσωμάτωση ατόμων με αναπηρία (Πολυχρονοπούλου 2003: 101).

Θεωρητικό πλαίσιο

Η συζήτηση για τη σχολική ένταξη παιδιών με αναπηρία αρχίζει τη δεκαετία του '70 και ανάγεται σε ένα από τα βασικά ζητήματα στον σχεδιασμό της εκπαιδευτικής πολιτικής αρκετών ευρωπαϊκών χωρών. Οι προσπάθειες για κοινή φοίτηση μαθητών/τριών με και χωρίς αναπηρία ενισχύθηκαν ιδιαίτερα με την αναφορά της Επιτροπής WARNOCK (1978) και τη Διακήρυξη της Σαλαμάνκα της UNESCO (1994: 8) σχετικά με τη συνεκπαίδευση. Στόχος ήταν η ισότιμη συνεκπαίδευση των μαθητών/τριών με αναπηρία σε γενικά σχολεία όλων των βαθμίδων της εκπαίδευσης και η αποτελεσματική αντιμετώπιση του διαχωρισμού και του αποκλεισμού τους. Οι συγκεκριμένες ρυθμίσεις αποτέλεσαν την κατευθυντήρια αρχή στον τομέα της συνεκπαίδευσης και επηρέασαν τις εκπαιδευτικές πολιτικές των περισσότερων ευρωπαϊκών χωρών.

Στη χώρα μας, διαπιστώνεται ότι η νομοθεσία προσπαθεί να εναρμονιστεί πλήρως με τις διεθνείς και ευρωπαϊκές πολιτικές, ώστε η προοπτική της συνεκπαίδευσης να δύναται να εφαρμοστεί και στην πράξη. Η Ελλάδα υπέγραψε τόσο τη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για τα Δικαιώματα του Παιδιού το 1990, όσο και τη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία το 2007. Σύμφωνα με τον Ευσταθίου (2013: 4-5), η Ελλάδα ήταν από τις λίγες ευρωπαϊκές χώρες που προωθούσε νομοθετικά το πνεύμα της σχολικής ένταξης των μαθητών/τριών με αναπηρία.

Αναλυτικότερα, στον Ν. 3699/08 (ΦΕΚ 199 τ. Α'), «Ειδική Αγωγή και Εκπαίδευση ατόμων με αναπηρία ή με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες», ο οποίος ίσχυε κατά τη διεξαγωγή της παρούσας έρευνας, εμφανίζεται για πρώτη φορά ο όρος «συνεκπαίδευση» και προβλέπεται επίσημα η ένταξη όλων των μαθητών/τριών με ήπιες μαθησιακές δυσκολίες στις γενικές σχολικές μονάδες. Το νομοθετικό πλαίσιο για τις διαγνωστικές υπηρεσίες συμπληρώθηκε και ενισχύθηκε από τη δημοσίευση της ΥΑ 211076/ΓΔ4 «Ενιαίος Κανονισμός Λειτουργίας των Κέντρων Εκπαιδευτικής και Συμβουλευτικής Υποστήριξης (Κ.Ε.Σ.Υ.) και ειδικότερα καθήκοντα και αρμοδιότητες του προσωπικού τους», σύμφωνα με την οποία τα Κ.Ε.Σ.Υ. αναλαμβάνουν τη διερεύνηση εκπαιδευτικών και ψυχοκοινωνικών αναγκών των μαθητών/τριών, τη διενέργεια αξιολογήσεων, την εισήγηση του κατάλληλου σχολικού πλαισίου για τον/την εκάστοτε μαθητή/τρια, καθώς και τον σχεδιασμό και την υλοποίηση εκπαιδευτικών και ψυχοκοινωνικών παρεμβάσεων με σκοπό την υποστήριξη του έργου των σχολικών μονάδων και του συνόλου του μαθητικού πληθυσμού. Αναφέρεται στην αντίστοιχη, προς τις δυνατότητες των μαθητών με αναπηρία, ένταξή τους στο εκπαιδευτικό σύστημα, στην κοινωνική ζωή, στην επαγγελματική δραστηριότητα, καθώς και στην αλληλοαποδοχή και στην αρμονική συμβίωσή τους με το κοινωνικό σύνολο και την ισότιμη κοινωνική τους εξέλιξη. Η ένταξη και η σχολική ενσωμάτωσή τους αποτελεί προστόδιο και προϋπόθεση για την ομαλή ένταξή τους στην κοινωνία.

Οι προσπάθειες ισότιμης εκπαίδευσης των μαθητών/τριών αυτών αποτυπώνονται στα δεδομένα του Υπουργείου Παιδείας. Διαφαίνεται η σημαντική εξέλιξη του αριθμού των τμημάτων ένταξης, καθώς το σχολικό έτος 1984-1985 στα γενικά δημοτικά σχολεία λειτουργούσαν μόλις 25 τμήματα ένταξης με ελάχιστους/ες μαθητές/τριες με αναπηρία, ενώ μέσα στην επόμενη δεκαπενταετία (1998-1999) παρουσιάζεται σημαντική αύξηση του αριθμού των τμημάτων ένταξης (697), καθώς και στον αριθμό των μαθητών/τριών (9.687) που φοιτούσαν στο συγκεκριμένο σχολικό πρόγραμμα. Έτσι, ενισχύθηκε η προοπτική σχολικής ένταξης και ενσωμάτωσης των παιδιών αυτών στο γενικό εκπαιδευτικό σύστημα.

Από την άλλη πλευρά, όμως, η λειτουργία των τμημάτων ένταξης ανέδειξε σημαντικά προβλήματα (στέγαση σε ακατάλληλους χώρους, έλλειψη υλικοτεχνικής υποδομής, αδυναμία πρόσβασης παιδιών με αναπηρία) που αναχαιτίζουν την αποτελεσματική και ισότιμη σχολική ένταξη των μαθητών/τριών με αναπηρία. Σύμφωνα με το Υπουργείο Παιδείας, το σχολικό έτος 2001-2002, η πλειονότητα των τμημάτων ένταξης (144/200) (72%) στεγάζονται σε αποθηκευτικούς χώρους, οι οποίοι είναι ακατάλληλοι για τη φοίτηση μαθητών/τριών με αναπηρία (Ευσταθίου 2013: 13).

Βάσει των παραπάνω, κρίθηκε αναγκαία μια επικαιροποιημένη και συστηματική διερεύνηση των συνθηκών λειτουργίας των δημοτικών σχολείων Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης στην περιοχή της Θράκης. Έτσι, καταγράψαμε απόψεις και κρίσεις γονέων σε δύο από τα οχτώ συνολικά δημοτικά σχολεία Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης της Θράκης (Κυρίδης 1999: 193). Σκοπός μας είναι να αναδείξουμε τον τρόπο με τον οποίο οι υπάρχουσες πρακτικές των γενικών και ειδικών δημοτικών σχολείων της Θράκης συμβάλλουν στην ανάπτυξη ευνοϊκών συνθηκών για τη σχολική και κοινωνική ένταξη των παιδιών με αναπηρία και ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες.

Μεθοδολογία

Στο πλαίσιο της έρευνάς μας παραμείναμε επί μακρόν σε δύο δημοτικά σχολεία Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης της Θράκης, με τη συναίνεση των εκπαιδευτικών. Πρόκειται για σχολεία που βρίσκονται σε μεγάλα αστικά κέντρα όπου φοιτούν 36 μαθητές/τριες με πολλαπλά και διαφορετικά είδη αναπηρίας. Η μακρόχρονη παραμονή συνέβαλε σημαντικά στην εξοικείωσή μας τόσο με τους εκπαιδευτικούς όσο και με τους γονείς των εν λόγω σχολικών μονάδων. Αυτό διευκόλυνε τη λήψη 18 ατομικών ημιδομημένων συνεντεύξε-

ων με γονείς των συγκεκριμένων σχολείων, με σκοπό την καταγραφή και τη μελέτη της υπάρχουσας σχολικής πραγματικότητας.

Η καταγραφή των δεδομένων έδειξε ότι στο σύνολο των 18 γονέων, εκπροσωπώντας την οικογένειά τους, οι μητέρες (13/18) ήταν αυτές που προσήλθαν περισσότερο από τους πατέρες (5/18). Η πλειονότητα (12/18) διαμένει σε αγροτικές περιοχές (χωριά), ενώ οι υπόλοιποι γονείς σε μεγάλα αστικά κέντρα.

Το μορφωτικό τους επίπεδο περιλαμβάνει όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες: ορισμένοι (5/18) έχουν ολοκληρώσει με επιτυχία τη Β/θμια εκπαίδευση, άλλοι (4/18) έχουν ολοκληρώσει την Α/θμια εκπαίδευση, ενώ κάποιοι άλλοι (2/18) είναι απόφοιτοι Γυμνασίου. Σημειωτέον ότι υπάρχουν ορισμένοι (5/18) που είτε έχουν μεταλυκειακές σπουδές είτε είναι απόφοιτοι ΑΕΙ/ΤΕΙ. Δύο μάλιστα έχουν φοιτήσει και οι ίδιοι σε δομές της ειδικής αγωγής. Στις συνεντεύξεις έλαβαν μέρος 13 χριστιανοί γονείς και πέντε μουσουλμάνοι. Σε ό,τι αφορά την οικονομική τους κατάσταση, η πλειονότητα (10/18) είναι άνεργοι, ενώ άλλοι (7/18) αναφέρουν ότι απασχολούνται είτε στον ιδιωτικό είτε στον δημόσιο τομέα. Ένας βρίσκεται εκτός εργασιακού πλαισίου.

Σε ό,τι αφορά τη διαδικασία συλλογής των ερευνητικών δεδομένων αντιμετωπίσαμε δυσκολίες τόσο στην προσέλευση όσο και τη συμμετοχή των γονέων. Μολονότι στις συνεντεύξεις κλήθηκαν να συμμετάσχουν όλοι οι γονείς των συγκεκριμένων σχολείων, ωστόσο ανταποκρίθηκαν στο κάλεσμά μας και συμμετείχαν στην παρούσα έρευνα 18 γονείς. Για την ανάλυση των ερευνητικών δεδομένων ακολουθήσαμε την ποιοτική μέθοδο και με τη συναίνεση των συμμετεχόντων πραγματοποιήσαμε ατομικές ημιδομημένες συνεντεύξεις με τη χρήση μαγνητοφώνου, θεωρώντας ότι η συνέντευξη ως τεχνική συλλογής δεδομένων επιτρέπει στον/στην ερευνητή/τρια να αποκαλύψει τον τρόπο σκέψης των γονέων για τη σχολική πραγματικότητα, όπως τη βιώνουν οι ίδιοι (Altrichter, Posch και Somekh 2001: 175-176, Ιωσηφίδης 2008: 111, Mason 2011: 73). Ο αυθόρμητος λόγος των συνεντευξιζόμενων έχει πολύ μεγάλη σημασία διότι με τον τρόπο αυτόν δίνεται η δυνατότητα στον/στην ερευνητή/τρια να κατανοήσει τις κοινωνικές τους αναπαραστάσεις και να ερμηνεύσει σε βάθος τα λεγόμενά τους (Γώγου 2017: 133, Παπαναστασίου και Παπαναστασίου 2016: 236). Τα μεθοδολογικά εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν στην παρούσα έρευνα τηρούσαν τους γενικότερους κανόνες δεοντολογίας που διέπουν το σύνολο των επιστημονικών ερευνών.

Στη φάση της ανάλυσης, όπως αναφέρουν και οι Altrichter, Posch και Somekh (2001: 177), προσπαθήσαμε να αποδώσουμε νόημα στα δεδομένα μας, αναζητώντας τον καλύτερο τρόπο αξιοποίησής τους. Για τον λόγο αυτόν, αρχικά προβήκαμε στην απομαγνητοφώνηση των συνεντεύξεων και στη χρονική σειροθέτηση του μεγάλου όγκου των δεδομένων. Στη συνέχεια πραγματοποιήθηκε κωδικοποίηση, επεξεργασία και ερμηνεία των δεδομένων διατηρώντας την αυθεντικότητα των λεγομένων (Mason 2011: 200-205). Η κωδικοποίηση και η ταξινόμηση των ερευνητικών δεδομένων αποτελούν το βασικό εργαλείο για την αποτελεσματική ανάλυσή τους (Λυδάκη 2001: 270-272). Σύμφωνα με τον Ιωσηφίδη (2008: 123), οι κατηγορίες αναδεικνύονται μέσα από τα δεδομένα και τις κοινές θεματικές τους συνδέσεις. Κατ' αυτόν τον τρόπο, τα δεδομένα που συγκλίνουν ταξινομούνται σε κατηγορίες για την επικείμενη ανάλυση και ερμηνεία τους. Η οργάνωση και η κωδικοποίηση των ερευνητικών δεδομένων αποτελούν τα βασικά εργαλεία για την μετέπειτα εννοιολογική επεξεργασία των γεγονότων (Altrichter, Posch και Somekh 2001: 183).

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Σύμφωνα με τον Ευρωπαϊκό Φορέα για την Ανάπτυξη στην Ειδική Αγωγή (2009: 13), προκύπτει ότι οι ευρωπαϊκές χώρες στοχεύουν στην ανάπτυξη μιας πολιτικής που θα ενισχύει τη συνεκπαίδευση των μαθητών/τριών με αναπηρία στα γενικά σχολεία. Από την

έρευνα του Ευρωπαϊκού Φορέα Ειδικής Αγωγής (2003: 12) διαπιστώνεται ότι ορισμένες χώρες έχουν μακρόχρονη παράδοση στην πολιτική και πρακτική συνεκπαίδευσης, ενώ άλλες έχουν πρόσφατα ξεκινήσει να αναπτύσσουν πολιτική συνεκπαίδευσης. Σύμφωνα με την πολιτική που εφαρμόζεται σε χώρες της Ευρώπης στη συνεκπαίδευση των μαθητών/τριών με αναπηρία σε γενικά σχολεία, διακρίνονται τρία μοντέλα: εκείνο της μονής διαδρομής, το μοντέλο της διπλής διαδρομής και το μοντέλο των πολλαπλών διαδρομών.

Αναλυτικότερα, το μοντέλο μονής διαδρομής περιλαμβάνει τις χώρες που αναπτύσσουν πολιτική και πρακτική εφαρμογή που στοχεύει στην ένταξη όλων σχεδόν των μαθητών/τριών στην γενική εκπαίδευση (Ισπανία, Ελλάδα, Ιταλία, Πορτογαλία, Σουηδία, Ισλανδία, Νορβηγία και Κύπρος). Αντιθέτως, το μοντέλο διπλής διαδρομής περιλαμβάνει δύο ξεχωριστά εκπαιδευτικά συστήματα, με άλλη νομοθεσία και διαφορετικούς νόμους για τη γενική εκπαίδευση και την ειδική αγωγή. Οι μαθητές/τριες με αναπηρία φοιτούν συνήθως σε σχολεία Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης ή σε ειδικές τάξεις, χωρίς να εφαρμόζεται η συνύπαρξη και η συνεκπαίδευση με τους/τις συμμαθητές/τριές τους από τις γενικές σχολικές μονάδες (Ελβετία, Βέλγιο). Όσον αφορά στο τρίτο μοντέλο, περιλαμβάνει τις χώρες που υιοθετούν μια πολλαπλότητα προσεγγίσεων στην ένταξη και προσφέρουν μια ποικιλία υπηρεσιών τόσο στη γενική όσο και στην ειδική Αγωγή και Εκπαίδευση (Δανία, Γαλλία, Ιρλανδία, Λουξεμβούργο, Αυστρία, Φιλανδία, Ηνωμένο Βασίλειο, Λετονία, Λιχτενστάιν, Δημοκρατία της Τσεχίας, Εσθονία, Λιθουανία, Πολωνία, Σλοβακία και Σλοβενία).

Σύμφωνα με την έκθεση για τη δράση «Χαρτογράφηση Ειδικής Αγωγής» που πραγματοποιήθηκε το 2004, διαφαίνεται η ραγδαία αύξηση των τμημάτων ένταξης στα γενικά δημοτικά σχολεία στη χώρα μας, καθώς αποτελούν το 67,6% των Σχολικών Μονάδων Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης, ενώ μόλις το 12,8% είναι δημοτικά σχολεία Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης. Με βάση την κατανομή των μονάδων και των μαθητών/τριών με αναπηρία, φαίνεται ότι συνολικά προωθείται η επιλογή της ένταξης ή επανένταξης των παιδιών αυτών στις σχολικές τάξεις των γενικών δημοτικών σχολείων, με κυρίαρχη μορφή παροχής ειδικής αγωγής τα τμήματα ένταξης (Κυπριωτάκης 2008: 176).

Οι απόψεις των γονέων για τη συνεκπαίδευση των παιδιών με και χωρίς αναπηρία

Κατά τη διεξαγωγή των συνεντεύξεων με τους γονείς στα δύο δημοτικά σχολεία Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης της Θράκης, υπήρχαν σύμφωνα με τα λεγόμενά τους, έξι μαθητές/τριες (6/36) που φοίτησαν μόνο σε σχολικές δομές Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης (νηπιαγωγεία Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης) και κατά τη διάρκεια διεξαγωγής της παρούσας έρευνας συνέχισαν τη φοίτησή τους σε δημοτικά σχολεία Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης. Επίσης, καταγράφηκαν επτά παιδιά (7/36) που ξεκίνησαν να φοιτούν σε γενικά νηπιαγωγεία με παράλληλη στήριξη ή σε τμήμα ένταξης και κατόπιν έκαναν εγγραφή στα δημοτικά σχολεία Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης. Τέσσερα παιδιά (4/36) ολοκλήρωσαν τη φοίτησή τους σε γενικά νηπιαγωγεία και στη συνέχεια φοίτησαν σε γενικά δημοτικά σχολεία με παράλληλη στήριξη ή σε τμήματα ένταξης. Ωστόσο, για διαφορετικούς λόγους (π.χ. ανεπαρκής στελέχωση με εξειδικευμένο προσωπικό, αδυναμία των παιδιών με αναπηρία να παρακολουθήσουν τα αναλυτικά προγράμματα, φαινόμενα βίας και περιθωριοποίησης) το καθένα από αυτά τα παιδιά δεν κατάφερε να ολοκληρώσει το γενικό δημοτικό σχολείο και μεταγράφηκαν σε δημοτικό σχολείο Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης.

Εκτός από τα προγράμματα που αφορούν στην παράλληλη στήριξη των μαθητών/τριών με αναπηρία στα γενικά δημοτικά σχολεία, αναδείχθηκε κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων με τους γονείς μια άτυπη μορφή συνεκπαίδευσης μεταξύ μαθητών/τριών με και χωρίς αναπηρία που λαμβάνει χώρα μέσα στις αίθουσες των γενικών δημοτικών

σχολείων της Θράκης. Οι γονείς αυτοί (8/18) ανέφεραν ότι το δημοτικό σχολείο Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης στο οποίο φοιτούν τα παιδιά τους αναλαμβάνει τη μεταφορά ορισμένων μαθητών/τριών (με συνοδεία εκπαιδευτικών) σε τάξεις γενικών δημοτικών σχολείων, όπου και παρακολουθούν με τα υπόλοιπα παιδιά την εκπαιδευτική διαδικασία. Η παρακολούθηση και η συμμετοχή των παιδιών με αναπηρία γίνεται σε συγκεκριμένα μαθήματα (π.χ. εικαστικά, γυμναστική, μουσική, θεατρική αγωγή) και σε ώρες που έχουν οριστεί από κοινού μεταξύ των υπευθύνων των δύο εκπαιδευτικών δομών. Σύμφωνα με τα λεγόμενα των γονέων, η συγκεκριμένη μορφή συνδιδασκαλίας συμβάλλει σημαντικά στην αρμονική συνύπαρξη των παιδιών, στην αποδοχή των παιδιών με αναπηρία και συνακόλουθα στην αποτελεσματική σχολική και κοινωνική τους ενσωμάτωση.

«...Το σχολείο πραγματοποιεί κάθε χρόνο ένα πρόγραμμα συνεκπαίδευσης των μαθητών. Οι εκπαιδευτικοί παίρνουν ορισμένα παιδιά με αναπηρία και πηγαίνουν σε κανονικά σχολεία για να κάνουν κάποια μαθήματα εκεί, ώστε να ενσωματώνονται. Είναι κάτι καλό γιατί εκεί τα παιδιά μας αλλάζουν παραστάσεις και συνεργάζονται με άλλα παιδιά. Μετά επιστρέφουν πάλι εδώ, στο ειδικό σχολείο.»

Αντιδράσεις γονέων για τα κριτήρια επιλογής των παιδιών με αναπηρία που συμμετέχουν στα προγράμματα συνεκπαίδευσης

Μέσα από τις συνεντεύξεις ορισμένων γονέων (6/18) του δείγματός μας, προκύπτει ότι δεν συμμετέχουν όλοι οι μαθητές και όλες οι μαθήτριες των δημοτικών σχολείων Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης της Θράκης στο πρόγραμμα συνεκπαίδευσης που εφαρμόζεται από κοινού με διάφορα δημοτικά σχολεία της γενικής εκπαίδευσης. Διαπιστώνεται ότι το εκπαιδευτικό προσωπικό σε συνεργασία με τον/την εκάστοτε διευθυντή/τρια του δημοτικού σχολείου Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης αξιολογούν και επιλέγουν τους/τις μαθητές/τριες που θα παρακολουθήσουν τα συγκεκριμένα προγράμματα. Από τα λεγόμενά τους, αναδεικνύονται τα κριτήρια επιλογής των μαθητών/τριών του δημοτικού σχολείου Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης που τοποθετούνται με τα συνομήλικα παιδιά στην ίδια τάξη του γενικού σχολείου και παρακολουθούν ενεργά ένα μέρος του εκπαιδευτικού προγράμματος. Αναλυτικότερα, διαπιστώνεται ότι το είδος και ο βαθμός αναπηρίας των παιδιών και συνακόλουθα η λειτουργικότητα και η συμπεριφορά τους, αποτελούν τους βασικούς παράγοντες που ενισχύουν ή αναχαιτίζουν τη συμμετοχή τους στο πρόγραμμα συνεκπαίδευσης. Σύμφωνα με τον λόγο των γονέων, επιλέγονται κυρίως οι μαθητές/τριες με αναπηρία που είναι «ήσυχτοι/ες» και δεν διαταράσσουν την ομαλή λειτουργία της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Το γεγονός της επιλογής συγκεκριμένων παιδιών που συμμετέχουν στο πρόγραμμα συνεκπαίδευσης, καθώς και η μη εμπλοκή της οικογένειας στη λήψη της απόφασης αυτής προκαλεί αναστάτωση και θυμό σε ορισμένους γονείς του δείγματός μας.

«...Δυστυχώς, ο σύλλογος διδασκόντων επιλέγει από μόνος του ποια παιδιά θα πάνε στο πρόγραμμα ενσωμάτωσης, με αποτέλεσμα να πηγαίνουν κάθε χρόνο τα ίδια και τα ίδια. Πηγαίνουν τα παιδιά που είναι πιο βολικά και όταν λέω βολικά, εννοώ τα πιο ήσυχα. Σίγουρα δεν θα θέλουν κάποιο παιδί που να κάνει φασαρία, ωστόσο είμαι της άποψης ότι θα πρέπει να πας όλα τα παιδιά κυκλικά ώστε να δοκιμάσεις πώς αντιδρά το κάθε παιδί. Μπορεί να του αρέσει στο τυπικό σχολείο, μπορεί και όχι. Πρέπει να δοκιμάσεις με όλα τα παιδιά. Δεν μπορεί να μένουν απ' έξω παιδιά. Το παιδί μου είναι η τρίτη χρονιά που βρίσκεται στο συγκεκριμένο σχολείο και δεν έχει κάνει ενσωμάτωση. Ένα παιδί που είναι πολύ ήρεμο και καθόλου επιθετικό. Θα έπρεπε να πηγαίνει κυκλικά αυτό το πρόγραμμα και να μη γίνεται μεμονωμένα σε κάποια συγκεκριμένα παιδιά. Έτσι είναι το δίκαιο και το σωστό.»

Σύμφωνα με την Μπακιρτζή (2015: 18-19), τα κριτήρια επιλογής των παιδιών που μπορούν να ανταποκριθούν στη συνεκπαίδευση εξαρτώνται από τους στόχους που έχει θέσει ο/η εκάστοτε εκπαιδευτικός και τους οποίους θέλει να πετύχει μέσα από τη διαδικασία της ένταξης. Σε έρευνα που πραγματοποίησε σε 367 εκπαιδευτικούς γενικών δημοτικών σχολείων της Θεσσαλονίκης, διαπιστώνεται ότι το σημαντικότερο κριτήριο για να θεωρείται ένας/μία μαθητής/τρια με αναπηρία επιτυχώς ενταγμένος/η στο γενικό σχολικό περιβάλλον είναι η ανάπτυξη κοινωνικών και συναισθηματικών δεξιοτήτων. Σύμφωνα με τα δεδομένα της εν λόγω έρευνας, η επιτυχημένη ένταξη δεν σχετίζεται μόνο με τη σχολική επίδοση, αλλά αφορά κυρίως στην καλλιέργεια συνεργασίας και φιλικών σχέσεων μεταξύ των συμμαθητών/τριών, την κοινωνικά αποδεκτή συμπεριφορά και την προσαρμογή στις απαιτήσεις του εκάστοτε κοινωνικού περιβάλλοντος.

Οι απόψεις των γονέων για τα οφέλη από την εφαρμογή των προγραμμάτων συνεκπαίδευσης

Από τις συνεντεύξεις με τους γονείς, αναδεικνύεται η αναγκαιότητα ύπαρξης και εφαρμογής προγραμμάτων συνεκπαίδευσης μεταξύ των μαθητών/τριών που φοιτούν στις δύο εκπαιδευτικές δομές (γενικό και ειδικό σχολείο). Με βάση τα λεγόμενα ορισμένων εξ αυτών (8/18), προκύπτει ότι τα προγράμματα συνεκπαίδευσης προσφέρουν αρκετά θετικά στοιχεία και ωφελούν τόσο τους/τις μαθητές/τριες των γενικών δημοτικών σχολείων στην υιοθέτηση μιας ισότιμης συμπεριφοράς απέναντι στα παιδιά με αναπηρία όσο και τους/τις μαθητές/τριες της Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης, κυρίως στον τομέα της ουσιαστικής κοινωνικής και σχολικής ένταξής τους. Διαπιστώνεται ότι αναπτύσσεται ανάμεσα στους/στις μαθητές/τριες, με τη βοήθεια των εκπαιδευτικών που επιβλέπουν την εκπαιδευτική διαδικασία, η δυναμική της αλληλεπίδρασης και μέσω της συνεργασίας επιτυγχάνεται η σχολική ενσωμάτωση, η ομαλή κοινωνικοποίηση και η αρμονική συνύπαρξη όλων των παιδιών.

«...Θεωρώ ότι το πρόγραμμα της συνεκπαίδευσης είναι πολύ καλό και πολύ σημαντικό και έχει βοηθήσει τόσο τα παιδιά του ειδικού σχολείου ώστε να ενσωματωθούν όσο και τα παιδιά των τυπικών σχολείων γιατί μαθαίνουν πώς να προσεγγίζουν ένα παιδί με αναπηρία.»

«...Τα προγράμματα συνεκπαίδευσης των μαθητών είναι πολύ σημαντικά. Για παράδειγμα, ο διευθυντής ενός τυπικού σχολείου μου είπε ότι από τότε που άρχισαν να έρχονται τα παιδιά του ειδικού, η τάξη η δικιά του έχει καλύτερεύσει πάρα πολύ σε θέματα συμπεριφοράς. Αυτό είναι καλό.»

Σε παρόμοια συμπεράσματα καταλήγουν σημαντικές εγχώριες έρευνες (Μαυρίδη, Τσώλης και Αδαμοπούλου 2017: 76-77), με κύριο σκοπό τη διερεύνηση της αξιοποίησης των ομαδο-συνεργατικών δραστηριοτήτων (π.χ. περιβαλλοντική εκπαίδευση, ζωγραφική, μουσική, αθλητικές δραστηριότητες) ως μεθοδολογικό εργαλείο για την ένταξη των μαθητών/τριών με αναπηρία στο γενικό σχολικό πλαίσιο. Σύμφωνα με τα ερευνητικά δεδομένα, προκύπτει ότι σταδιακά ενισχύθηκε το αίσθημα αυτοεκτίμησης των μαθητών/τριών με αναπηρία και κατά την πορεία του προγράμματος βελτιώθηκε το αίσθημα αποδοχής της αναπηρίας από τους/τις μαθητές/τριες του γενικού δημοτικού σχολείου. Διαπιστώνεται ότι η υλοποίηση ενός εκπαιδευτικού προγράμματος στο γενικό σχολείο με τη συμμετοχή μαθητών/τριών με και χωρίς αναπηρία επιτρέπει στους/στις συγκεκριμένους/ες μαθητές/τριες να εμπλακούν σε σχολικές δραστηριότητες και να συνεργαστούν ισότιμα για την επίτευξη κοινών στόχων.

Παράγοντες που επηρεάζουν αρνητικά την εφαρμογή των προγραμμάτων συνεκπαίδευσης

Από τις συνεντεύξεις διαπιστώνονται ορισμένοι παράγοντες που αναχαιτίζουν την ομαλή διεξαγωγή και εφαρμογή των προγραμμάτων συνεκπαίδευσης ανάμεσα σε μαθητές/τριες των γενικών και των ειδικών δημοτικών σχολείων. Η πλειονότητα των πληροφορητών μας (11/18) τονίζουν τόσο την έλλειψη εξειδικευμένων γνώσεων από την πλευρά των εκπαιδευτικών που διδάσκουν στα γενικά δημοτικά σχολεία, ώστε να ανταποκριθούν στις μαθησιακές και κοινωνικές ανάγκες των παιδιών με αναπηρία, όσο και την αδυναμία των παιδιών με αναπηρία να ανταπεξέλθουν επιτυχώς στο γνωστικό και κοινωνικό κομμάτι του γενικού σχολείου. Αυτοί οι γονείς θεωρούν ότι οι παραπάνω διαμορφούμενες συνθήκες αυξάνουν την πιθανότητα σχολικής περιθωριοποίησης των παιδιών τους, τόσο από τους εκπαιδευτικούς όσο και από τους/τις συμμαθητές/τριές τους που φοιτούν στα γενικά δημοτικά σχολεία. Για τον λόγο αυτόν, φαίνεται ότι οι συγκεκριμένοι γονείς διατυπώνουν κάποιους ενδοιασμούς αναφορικά με το κατά πόσο τα προγράμματα συνεκπαίδευσης πληρούν τους σκοπούς τους και προάγουν την ισότιμη συμμετοχή των παιδιών με αναπηρία στο γενικό εκπαιδευτικό πλαίσιο.

«...Δεν είμαι και πολύ θετική με τη συνεκπαίδευση των παιδιών του ειδικού και του τυπικού σχολείου. Στην Ελλάδα δεν υπάρχει κατάλληλη υποστήριξη για να γίνει κάτι τέτοιο. Με το πρόβλημα που έχει το παιδί μου και χωρίς το κατάλληλο εκπαιδευτικό προσωπικό, είμαι σίγουρη ότι θα το περιθωριοποιήσουν. Δεν νομίζω ότι θα κέρδιζε κάτι το παιδί μου από αυτό.»

«...Δεν είναι εφικτή η συνεκπαίδευση γιατί είναι πολύ δύσκολο τα παιδιά μας να προσαρμοστούν και να ακολουθήσουν τα παιδιά του τυπικού σχολείου. Εξαιτίας των δυσκολιών που έχουν, τα περισσότερα παιδιά δεν μπορούν να καθίσουν για αρκετή ώρα στην τάξη.»

Σύμφωνα με τις Βλάχου και Ζώνιου-Σιδέρη (2009: 180-204), στην ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα καλλιεργείται μια αντίληψη διαχωρισμού και κατηγοριοποίησης των μαθητών/τριών με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες με την έννοια ότι οι εκπαιδευτικοί των γενικών σχολείων δεν μπορούν να ασχοληθούν μαζί τους, αλλά ούτε και να καλύψουν τις ανάγκες τους. Σε παρόμοια συμπεράσματα καταλήγει πανελλαδική έρευνα με θέμα την εκπαίδευση των παιδιών με ειδικές ανάγκες και δυνατότητες στην Ελλάδα (Πολυχρονπούλου 2003: 91-92). Αναλυτικότερα, φαίνεται ότι οι δάσκαλοι και οι δασκάλες νιώθουν στην πλειονότητά τους ανασφαλείς και ανεπαρκείς όταν καλούνται να αντιμετωπίσουν παιδί με αναπηρία μέσα στη συνηθισμένη τάξη. Έτσι, διαιωνίζεται το φαινόμενο της περιθωριοποίησης και του αποκλεισμού των εν λόγω μαθητών/τριών.

Οι απόψεις των γονέων για την εύρυθμη λειτουργία των προγραμμάτων συνεκπαίδευσης

Οι περισσότεροι γονείς (13/18) προτάσσουν ορισμένες προϋποθέσεις ως αναγκαίες για την ποιοτική εφαρμογή των προγραμμάτων συνεκπαίδευσης και συνακόλουθα την πλήρη συμμετοχή των μαθητών/τριών με αναπηρία στα γενικά δημοτικά σχολεία. Θεωρούν ότι οι ιδιαιτερότητες των παιδιών τους, επιβάλλουν την ύπαρξη περισσότερων προγραμμάτων παράλληλης στήριξης και τμημάτων ένταξης στα γενικά δημοτικά σχολεία. Τονίζουν την αναγκαιότητα στελέχωσης των γενικών δημοτικών σχολείων με το κατάλληλα εξειδικευμένο προσωπικό (ειδικό εκπαιδευτικό και βοηθητικό προσωπικό) που θα είναι σε θέση να καλύπτει τις ιδιαίτερες ανάγκες των παιδιών με αναπηρία, καθώς και ενός εξειδικευμένου θεραπευτικού πλαισίου (π.χ. λογοθεραπεία, εργοθεραπεία, κ.ά.) που θα παρέχεται στα συγκεκριμένα παιδιά. Σύμφωνα με τα λεγόμενά τους, οι προαναφερθείσες παροχές ευνοούν και ενισχύουν τη σχολική ένταξη των παιδιών με αναπηρία στο γενικό εκπαιδευτικό πλαίσιο.

«...Πιστεύω πως θα μπορούσε το παιδί μου να σταθεί στο κανονικό σχολείο, με την προϋπόθεση να είχε παράλληλη στήριξη από ειδικό παιδαγωγό που θα ήταν συνέχεια μαζί του. Ο ειδικός δάσκαλος διαφέρει από τον κανονικό γιατί έχει άλλες γνώσεις και ξέρει τι να κάνει και πώς να αντιμετωπίσει ένα παιδί με αναπηρία. Τότε μπορεί κάτι να γινόταν. Αλλιώς είναι δύσκολο γιατί το παιδί δεν κάθεται μέσα στην τάξη.»

«...Θα πρέπει στο τυπικό σχολείο να υπάρχουν και οι ανάλογες θεραπείες που να βοηθούν το παιδί μου. Αν έχουν τις ειδικότητες αυτές τότε συμφωνώ να πάει σε κανονικό σχολείο.»

Σύμφωνα με τον Ευρωπαϊκό Φορέα για την Ανάπτυξη στην Ειδική Αγωγή (2009: 30), η εκπαιδευτική νομοθεσία των χωρών-μελών θα πρέπει να εξασφαλίζει τόσο την αρχική κατάρτιση και επιμόρφωση των εκπαιδευτικών σε θέματα Ειδικής Αγωγής και συνεκπαίδευσης όσο και την παροχή της κατάλληλης υποστήριξης ώστε να είναι προετοιμασμένοι/ες να καλύψουν τις ανάγκες όλων των μαθητών/τριών κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας στο γενικό δημοτικό σχολείο. Σε παρόμοια συμπεράσματα καταλήγει και ο Ευρωπαϊκός Φορέας Ειδικής Αγωγής (2003: 17) σχετικά με τις προϋποθέσεις για την αποτελεσματική ένταξη των παιδιών με αναπηρία στο γενικό εκπαιδευτικό σύστημα. Αναλυτικότερα, αναφέρει ότι η έλλειψη εξειδικευμένων γνώσεων και εμπειριών για την Ειδική Αγωγή από την πλευρά των εκπαιδευτικών στα γενικά σχολεία, η αρνητική τους στάση για την σχολική ένταξη των παιδιών με αναπηρία, καθώς και η έλλειψη του αναγκαίου εκπαιδευτικού υλικού αναχαιτίζουν την προοπτική μιας ουσιαστικής συνεκπαίδευσης των παιδιών με αναπηρία.

Άλλοι γονείς του δείγματός μας θεωρούν ότι η ενημέρωση και η προετοιμασία των μαθητών/τριών του γενικού δημοτικού σχολείου αναφορικά με την αναπηρία, συμβάλλει σημαντικά στην αποδοχή των παιδιών του ειδικού σχολείου, αποφεύγοντας την περιθωριοποίησή τους (χλευασμός, κοροϊδία). Κατ' αυτόν τον τρόπο, θεωρούν ότι επιτυγχάνεται μια αρμονική συνύπαρξη μεταξύ όλων των μαθητών/τριών και ενισχύεται η κοινωνικοποίηση των παιδιών με αναπηρία.

«...Είναι πολλοί οι παράγοντες που επηρεάζουν την συνδιδασκαλία και την ένταξη στα γενικά σχολεία. Αρχικά, θα πρέπει να είναι ένα σχολείο όπου τα άλλα παιδιά δεν θα κοροϊδεύουν και θα χλευάζουν τα δικά μας παιδιά.»

Σύμφωνα με έρευνα που πραγματοποιήθηκε από τους Βλάχου και Μαυροπαλιά (2008: 87-112), σε δείγμα 97 γονέων (45 γονέων παιδιών με αυτισμό και 52 γονείς παιδιών με σύνδρομο Down) από την κεντρική και βόρεια Ελλάδα, η πλειονότητα των γονέων ήταν υπέρ της ένταξης των παιδιών τους σε γενικό σχολείο. Τα εμπόδια όμως και οι δυσκολίες που συναντούν όχι μόνο ως προς την ένταξη, αλλά γενικότερα ως προς την εκπαίδευση των παιδιών, δείχνουν ότι η συνεκπαίδευση δεν είναι εφικτή στην πράξη, καθώς δυστυχώς δεν πληροί τις προϋποθέσεις που αναφέραμε παραπάνω.

Συμπεράσματα

Στην παρούσα έρευνα διαπιστώνεται ότι η σχολική ένταξη των παιδιών με αναπηρία και ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες δεν αποτελεί ένα στατικό φαινόμενο, αλλά πρόκειται για μια συνεχώς εξελισσόμενη διαδικασία. Στο πλαίσιο αυτό και μέσα από τις συνεντεύξεις γονέων, αναδεικνύονται οι απόψεις τους αναφορικά με τα προγράμματα συνεκπαίδευσης που εφαρμόζουν οι εκπαιδευτικοί των παιδιών τους, σε συνεργασία με τους εκπαιδευτικούς και τις εκπαιδευτικούς που διδάσκουν σε γενικά δημοτικά σχολεία της Θράκης.

Διαπιστώνεται ότι παρά τα εμφανή οφέλη από την εφαρμογή των εν λόγω προγραμμάτων, κυρίως στην εν μέρει κοινωνικοποίηση των παιδιών με αναπηρία, φαίνεται εν τέλει ότι οι γονείς αντιλαμβάνονται εντονότερα την περιθωριοποίηση και όχι την κοινωνι-

κή ενσωμάτωση των παιδιών τους. Επισημαίνουν την έλλειψη εξειδικευμένων γνώσεων από την πλευρά των εκπαιδευτικών που διδάσκουν στα γενικά δημοτικά σχολεία, ώστε να ανταποκριθούν στις μαθησιακές και κοινωνικές ανάγκες των παιδιών με αναπηρία, καθώς και την αδυναμία των παιδιών με αναπηρία να ανταπεξέλθουν στις γνωστικές και κοινωνικές απαιτήσεις του γενικού σχολείου. Οι παραπάνω διαμορφούμενες συνθήκες φαίνεται να αναχαιτίζουν την προοπτική της σχολικής ένταξης και συμβάλλουν στη σχολική περιθωριοποίηση των μαθητών/τριών με αναπηρία στη Θράκη.

Στο πλαίσιο αυτό, οι γονείς του δείγματός μας, τονίζουν ότι η στελέχωση των γενικών δημοτικών σχολείων με εξειδικευμένο προσωπικό και η αποδοχή της αναπηρίας, δύναται να δημιουργήσει ευνοϊκότερες συνθήκες για την ανάπτυξη μιας αποτελεσματικής και ισότιμης συνεκπαίδευσης, στοχεύοντας παράλληλα στην αποδόμηση των στερεοτύπων για την αναπηρία και συνακόλουθα στην ισότιμη σχολική και κοινωνική ένταξη των παιδιών τους.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Altrichter, H., Posch, P. και Somekh, B. (2001), *Οι εκπαιδευτικοί ερευνούν το έργο τους. Μια εισαγωγή στις μεθόδους της έρευνας δράσης*, Αθήνα, Μεταίχμιο.
- Barton, L. (2008), Εκπαίδευση και ο Αγώνας για Αλλαγή: Η αναγκαιότητα μιας κριτικής πολιτικής της ελπίδας, στο Ε. Φτιάκα (επιμ.), *Περάστε για έναν καφέ. Σχέσεις οικογένειας και σχολείου στην κόψη της διαφορετικότητας*, Αθήνα, Ταξιδευτής, σσ. 21-38.
- Βλάχου, Α. και Ζώνιου-Σιδέρη, Α. (2009), Σχολική ένταξη και συνεργατικές πρακτικές των εκπαιδευτικών γενικής εκπαίδευσης και ειδικής αγωγής, *Hellenic Journal of Psychology*, Vol. 6, σσ. 180-204.
- Βλάχου, Α. και Μαυροπαλιάς, Τ. (2008), Εκπαίδευση και σχολική ένταξη παιδιών με αναπηρίες: Η οπτική των γονέων, στο Ε. Φτιάκα (επιμ.), *Περάστε για έναν καφέ. Σχέσεις οικογένειας και σχολείου στην κόψη της διαφορετικότητας*, Αθήνα, Ταξιδευτής, σσ. 90-91.
- Γώγου, Λ. (2017), *Κοινωνικές αλληλεπιδράσεις σχολείου οικογένειας. Τι λένε οι δάσκαλοι για τους γονείς;*, Αθήνα, Πορεία, Γ' Έκδοση.
- Ευρωπαϊκός Φορέας για την Ανάπτυξη στην Ειδική Αγωγή (2009), *Ανάπτυξη δέσμης δεικτών - για τη συνεκπαίδευση στην Ευρώπη*,
https://www.european-agency.org/sites/default/files/development-of-a-set-of-indicators-for-inclusive-education-in-europe_indicators-EL.pdf
- Ευρωπαϊκός Φορέας Ειδικής Αγωγής (2003), *Ειδική Αγωγή στην Ευρώπη*,
https://www.european-agency.org/sites/default/files/special-needs-education-in-europe_sne_europe_el.pdf
- Ευσταθίου, Μ. (2013), Η Εκπαίδευση των ΑμΕΕΑ στις Ειδικές Τάξεις & τα Τμήματα Ένταξης στην Ελλάδα (1982-2012), *Θέματα Ειδικής Αγωγής*, No 61, σσ. 03-18.
- Ιωσηφίδης, Θ. (2008), *Ποιοτικές Μέθοδοι Έρευνας στις Κοινωνικές Επιστήμες*, Αθήνα, Κριτική.
- Κυπριωτάκης, Α. (1997), Συνεκπαίδευση «ειδικών» και «κανονικών» παιδιών; (136 συγκεκριμένες περιπτώσεις «ειδικών παιδιών»), στο Διεπιστημονικό Ευρωπαϊκό Συμπόσιο, *Άτομα με Ειδικές Ανάγκες. Σύγχρονες κατευθύνσεις και απόψεις σε προβλήματα πρόληψης, παρέμβασης, αντιμετώπισης*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, Τόμος Β, σσ. 778-788.
- Κυρίδης, Α. (1999), *Η πειθαρχία στο σχολείο. Θεωρία και έρευνα*, Αθήνα, Gutenberg.
- Lamoral, Ph. (1993), Η Ειδική Εκπαίδευση σε μια Ευρωπαϊκή Προοπτική, στο Δ. Στασινός (επιμ.), *Μαθησιακές δυσκολίες του παιδιού και του εφήβου. Η εμπειρία της Ευρώπης*, Αθήνα, Gutenberg, σσ. 100.
- Λυδάκη, Α. (2001), *Ποιοτικές μέθοδοι της κοινωνικής έρευνας*, Αθήνα, Καστανιώτης.
- Mason, J. (2003), *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

- Μαυρίδη, Κ., Τσώλης, Ε. και Αδαμοπούλου Χ. (2017), Προωθώντας την Αποδοχή Μαθητών με Αναπηρίες από Μαθητές χωρίς Αναπηρίες Μέσω Ομαδο-συνεργατικών δραστηριοτήτων στο Ειδικό και στο Γενικό Σχολείο - Στάσεις Μαθητών Πριν και Μετά το Πρόγραμμα, *Θέματα Ειδικής Αγωγής*, No 75, σσ. 69-79.
- Μπακιρτζή, Ι. (2015), Τα Κριτήρια Ένταξης Μαθητών με Αναπηρία στο Γενικό Δημοτικό Σχολείο, *Θέματα Ειδικής Αγωγής*, No 70, σσ. 12-20.
- Νικόδημος, Σ. (1997), Αγωγή και εκπαίδευση των παιδιών με ειδικές ανάγκες στην Ελλάδα: Γενικές διαπιστώσεις, σύγχρονες τάσεις-προοπτικές, στο Διεπιστημονικό Ευρωπαϊκό Συμπόσιο, *Άτομα με Ειδικές Ανάγκες. Σύγχρονες κατευθύνσεις και απόψεις σε προβλήματα πρόληψης, παρέμβασης, αντιμετώπισης*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, Τόμος Β, σσ. 630.
- Παπαναστασίου, Έ. και Παπαναστασίου Κ. (2016), *Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής Έρευνας*, Λευκωσία, Καΐλας Τυπογραφεία & Λιθογραφεία Λτδ, Γ΄ Έκδοση.
- Παντελιάδου, Σ. (2004), *Τμήμα Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης. Χαρτογράφηση - Αναλυτικά Προγράμματα Ειδικής Αγωγής*,
http://www.pi-schools.gr/special_education/xartografisi/hartographisi-part1.pdf
- Πολυχρονοπούλου, Σ. (2003), *Παιδιά και έφηβοι με ειδικές ανάγκες και δυνατότητες. Σύγχρονες τάσεις εκπαίδευσης και ειδικής υποστήριξης*, Αθήνα, Ατραπός.
- Υπουργείο Εθνικής Παιδείας & Θρησκευμάτων (2008), *Ειδική Αγωγή και Εκπαίδευση ατόμων με αναπηρία ή με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες (Ν. 3699/2008, ΦΕΚ 199 Α΄/2-10-2008)*, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο.
- Υπουργείο Εθνικής Παιδείας & Θρησκευμάτων (2018), *Ενιαίος Κανονισμός λειτουργίας των Κέντρων Εκπαιδευτικής και Συμβουλευτικής Υποστήριξης (Κ.Ε.Σ.Υ.) και ειδικότερα καθήκοντα και αρμοδιότητες του προσωπικού τους στην Υ.Α. με αρ. 211076/ΓΔ4/2018 (ΦΕΚ 5614/Β/13-12-2018)*, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Education in England (1978), *The Warnock Report: Report of the Committee of Enquiry into the Education of Handicapped Children and Young People*, <http://www.educationengland.org.uk/documents/warnock/warnock1978.pdf>
- Unesco (1994), *The Salamanca Statement and Framework For Action On Special Needs Education. Adopted by the World Conference on Special Needs Education: Access and Quality*, Spain, Unesco and Ministry of Education and Science Spain.

ΤΟ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ ΘΥΜΑ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ

Ειρήνη Συντιχάκη^α

^α ΠΜΣ «Εγκληματολογία», τμ. Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Σκοπός της παρούσας μελέτης, η οποία βασίζεται σε εργασία που εκπονήθηκε στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού προγράμματος «Εγκληματολογία» στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, είναι η διερεύνηση του φαινομένου της συλλογικής θυματοποίησης, όπως αναπτύσσεται στις σύγχρονες μεταπολεμικές κοινωνίες ως απότοκο της εταιρικής δραστηριότητας (corporate crimes). Τα βασικά ερευνητικά ερωτήματα που τίθενται εδώ, είναι το πότε πυροδοτείται η ανάγκη για την επιστημονική διερεύνηση του συλλογικού θύματος, τι την προκαλεί, ποια είναι τα χαρακτηριστικά της και πως αντιμετωπίζεται από τους πολίτες και το κράτος, τα οποία αναζητούνται μέσα από μία εκτεταμένη επισκόπηση της βιβλιογραφίας. Επιχειρείται, αφενός η αποτύπωση των επιστημονικών προσεγγίσεων αναφορικά με τη συλλογική θυματοποίηση και αφετέρου η περιγραφή των σημαντικότερων πρωτοβουλιών θεσμοθέτησης του φαινομένου σε εγχώριο επίπεδο. Τελικά, αναδεικνύονται τα εμπόδια και οι περιορισμοί που διαπιστώνονται μεθοδολογικά, ενώ ακόμη, εξετάζεται η εταιρία Νεστέ, ως χαρακτηριστικό παράδειγμα εταιρικής εγκληματικότητας και ο αντίκτυπος που φέρει στην -ποσοτική και ποιοτική- ανάπτυξη του φαινομένου της συλλογικής θυματοποίησης. Ολοκληρώνοντας παρουσιάζονται τα συμπεράσματα όπως αναδύθηκαν από την παρούσα βιβλιογραφική μελέτη, με βασικότερο το γεγονός ότι, τα συλλογικά θύματα αποτελούν μία σύγχρονη κι επίκαιρη κατηγορία θυμάτων, ιδιαίτερα ανεξερεύνητη ως προς τις όψεις της, που χρήζει παραπάνω προσοχής και διερεύνησης τόσο από τον ακαδημαϊκό όσο κι από τον ποινικό χώρο.

Λέξεις κλειδιά: συλλογική θυματοποίηση, θυματολογία, κρατικά- εταιρικά εγκλήματα, νομοθεσία, εγκληματολογία

THE COLLECTIVE VICTIM IN MODERN TIMES

Eirini Syntichaki^α

^α Postgraduate Program "Criminology", Dept. of Sociology, Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

The purpose of this present study, which is based on a paper carried out within the postgraduate program "Criminology" at Panteion University, is to investigate the phenomenon of collective victimization, as it arises in modern post-war societies in virtue of the corporate activity (corporate crimes). The research questions posed here are the following: when is the starting point of the scientific investigation of the collective victim of corporate crimes, what causes it, what are its

characteristics and how it is addressed by the citizens and the state, questions that are examined through an extensive overview of the literature. On the one hand, an attempt is made, to outline the scientific approaches on collective victimization and on the other hand to describe the most important initiatives towards legislating the phenomenon in Greece. Last but not least, the methodological obstacles and limitations are highlighted, while it is also examined the Nestlé company, as a quintessential case of corporate activity and the impact it has on the -quantitative and qualitative- development of the phenomenon of collective victimization. In the end, there's a presentation of the conclusions as emerged from the present study.

Keywords: collective victimhood, victimology, state- corporate crime, legislation, criminology

Εισαγωγή

Οι τελευταίες δεκαετίες χαρακτηρίζονται από τις νέες μορφές εγκληματικότητας που αναπτύσσονται στις σύγχρονες κοινωνίες, οι οποίες έχουν ως επακόλουθο την ανάδειξη και νέων μορφών θυματοποίησης. Το συλλογικό θύμα, ως μία νέα μορφή θυματοποίησης, αρχίζει να μελετάται και να συστηματοποιείται από την επιστήμη της Θυματολογίας, ως αποτέλεσμα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, του Ολοκαυτώματος και των μαζικών θυμάτων που άφησαν πίσω τους. Ωστόσο, ειδικότερα μετά τη δεκαετία του 1950 (Dodghe 2019: 1), το θυματολογικό κίνημα ανέδειξε έντονα την ανάγκη διερεύνησης κι άλλων μορφών συλλογικής θυματοποίησης, καθιστώντας το ζήτημα περισσότερο ακανθώδες. Στο έργο του Matthew περιγράφεται ότι «το θυματολογικό κίνημα στις ΗΠΑ κατευθύνθηκε αρχικά από ένα πολυποίκιλο σύνολο υποστηρικτών [...] κυμαινόταν, από φεμινιστικές ομάδες και υποστηρικτές της ψυχικής υγείας, μέχρι επιζώντες πολέμου και θυμάτων του καθεστώτος του Απαρτχάιντ της Νότιας Αφρικής» (Matthew 2014: 130). Παράλληλα, υπήρξε και μεθοδολογική απόκλιση στην επιστημονική κοινότητα, μεταξύ της «θετικιστικής θυματολογίας», η οποία αξιοποιούσε επιστημονικές μεθόδους (όπως τις έρευνες θυματοποίησης) για να εξετάσει τη θυματοποίηση ως αποτέλεσμα εγκληματικών ενεργειών, και της «γενικευμένης θυματολογίας» που συμπεριλάμβανε ευρύτερες μορφές θυματοποίησης, όπως ήταν τα θύματα φυσικών καταστροφών (Spralek 2006: 28).

Το συλλογικό θύμα, λοιπόν, είναι απόρροια της συλλογικής βίας, που ορίζεται από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας ως «η οργανική χρήση βίας από άτομα που αυτοπροσδιορίζονται ως μέλη μίας ομάδας -είτε αυτή η ομάδα είναι μεταβατική, είτε έχει πιο μόνιμο χαρακτήρα- και στοχεύει να βλάψει άλλα άτομα είτε ως μονάδες είτε ως σύνολο για την απόκτηση πολιτικών, οικονομικών ή άλλων κοινωνικών συμφερόντων» (2002: 215). Αυτός ο ορισμός συμπεριλαμβάνει ένα πλήθος συμπεριφορών, όπως είναι, οι βίαιες συρράξεις μεταξύ των κρατών ή άλλων ομάδων, οι εκτοπισμοί, η τρομοκρατία, η γενοκτονία ή άλλες μορφές κρατικής καταπίεσης, βασανισμού και κατάχρησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Κι ενώ η επιστημονική κοινότητα δίνει μεγάλη βαρύτητα στη μελέτη της συλλογικής θυματοποίησης που προκαλούν οι πόλεμοι ή οι τρομοκρατικές επιθέσεις, την ίδια στιγμή παραγνωρίζει άλλες μορφές του φαινομένου. Λόγος γίνεται για τη συλλογική προσβολή των ατόμων οικονομικού τύπου, όπως παράγεται μέσα από την επιχειρηματική δραστηριότητα των εταιρειών. Η εξέταση του φαινομένου αυτού κρίνεται ενδιαφέρουσα, καθώς πολλές από τις συμπεριφορές των επιχειρήσεων που προκαλούν συλλογική θυματοποίηση, μπορεί να είναι νόμιμες και να προωθούνται με τη σύμπραξη του κράτους, να μην αποδοκιμάζονται από το σύνολο της κοινωνίας, ή να μην είναι τόσο συστηματικές ώστε να θεωρηθούν εγκληματικές και να ποινικοποιηθούν.

Το συλλογικό θύμα ως απόρροια των corporate crimes

Από τα μέσα του 20^{ου} αιώνα παρατηρούνται αλλαγές στις εργασιακές συνθήκες που οφείλονται στην αυξημένη και παγκοσμιοποιημένη διασύνδεση των εθνικών οικονομιών, στις νέες δυνατότητες που παρέχουν οι τεχνολογίες της πληροφορίας και επικοινωνίας στην ανάπτυξη των κοινωνιών της πληροφορίας έναντι των προηγούμενων βιομηχανικών κοινωνιών και στην εφαρμογή νέων στρατηγικών διοίκησης των επιχειρήσεων (Blickle και Witzki 2008: 151). Οι αλλαγές αυτές, πυροδοτούν τη μεγέθυνση της επιχειρηματικής δραστηριότητας όπου αναπτύσσονται οι πρώτες εταιρείες μεγάλης κλίμακας και οδηγούν σ' ένα νέο πρωτόγνωρο εργασιακό περιβάλλον για το οποίο δεν έχουν θεσπιστεί ακόμα κανονισμοί και νομοθεσίες που να το ελέγχουν και να το διαχειρίζονται. Έτσι, εν όψει απουσίας ελέγχου σχηματίζεται μία νέα εγκληματική συμπεριφορά που απορρέει από τα εργασιακά ή μάλλον εταιρικά καθήκοντα του δράστη.

Σύμφωνα με τους Tombs S. και Whyte, D., ο πρώτος που μελέτησε τα εταιρικά εγκλήματα (corporate crimes) ήταν ο Sutherland E., περιγράφοντας τα, ως πράξεις ή παραλείψεις παράνομες που τιμωρούνται από το κράτος, και είναι αποτέλεσμα εσκεμμένης απόφασης ή υπαίτιας παραμέλησης στο πλαίσιο ενός νόμιμου και επίσημου φορέα. Αυτές οι πράξεις βασίζονται στη νόμιμη οργάνωση της εταιρείας και τελούνται σύμφωνα με τις λειτουργικές διαδικασίες της αποσκοπώντας στην απόκτηση οφέλους για την ίδια την εταιρεία (Tombs και Whyte 2001: 56). Μερικά χρόνια αργότερα, οι M. Clinard και R. Quinney πρότειναν μία επέκταση του ορισμού εντάσσοντας όλες τις παραβάσεις που προκύπτουν από την επιχειρηματική δραστηριότητα ανεξαρτήτως του κοινωνικού στάτους του δράστη (Clinard και Quinney 1973: 188). Προηγουμένως, ο Quinney είχε υποστηρίξει ότι «το έγκλημα είναι ένας προσδιορισμός της ανθρώπινης συμπεριφοράς που ορίζεται από εξουσιοδοτημένους εκπροσώπους σ' ένα πολιτικά οργανωμένο κράτος» (Quinney 1970: 15) ή με άλλα λόγια το πως κάποιες συμπεριφορές χαρακτηρίζονται ως εγκληματικές και ποινικοποιούνται από ομάδες συμφερόντων που κατέχουν την εξουσία. Αντιστρέφοντας το επιχείρημα, η θεωρία του state-corporate crime εξετάζει πώς ορισμένες συμπεριφορές που λαμβάνουν χώρα στη διασταύρωση μεταξύ εταιρικών και κρατικών στόχων, χαρακτηρίζονται ως μη εγκλήματα, είτε διότι απουσιάζει η ποινική κάλυψή τους, είτε επειδή το σύστημα απονομής της ποινικής δικαιοσύνης δεν τις μεταχειρίζεται ως εγκλήματα παραγνωρίζοντας την κοινωνική βλάβη που προκαλούν.

Δεν τίθεται πλέον προς αμφισβήτηση στην εγκληματολογία η αξίωση πως το κοινωνικό και οικονομικό κόστος του εταιρικού εγκλήματος τείνει να ξεπεράσει το αντίστοιχο κόστος άλλων μορφών εγκλημάτων. Αυτό οφείλεται στο ότι, τα θύματα των εταιρικών εγκλημάτων δεν αντιμετωπίζονται ως τέτοια. Η ταυτότητα του ιδανικού θύματος σύμφωνα με τον Christie διαμορφώνεται από τα εξής χαρακτηριστικά: το θύμα να είναι αδύναμο, να έχει έναν ευυπόληπτο ρόλο στην κοινωνία, να βρίσκεται σε μέρος για το οποίο δεν μπορεί να κατηγορηθεί γιατί βρίσκεται εκεί, και να μην έχει διαπροσωπικές σχέσεις με τον δράστη (Christie 1986: 19). Για τον ορισμό του ιδανικού δράστη αυτός περιγράφεται ως ένα μακρινό όν, όσο το δυνατόν λιγότερο ανθρώπινο, οι πράξεις του οποίου προκαλούν πολλαπλές βλάβες, εκ των οποίων οι λιγότερο «μοχθηρές» κατορθώνουν και διαφεύγουν της προσοχής του κοινού (Christie 1986: 28). Οι αντιθέσεις μεταξύ ιδανικού θύματος και ιδανικού δράστη δημιουργούν το κατάλληλο πλαίσιο απουσίας εγγύτητας, για τη δράση των επιχειρήσεων που βλάπτουν μαζικά τον πληθυσμό και παραμένουν ατιμώρητες. Η Skinnider μελετώντας τα χαρακτηριστικά των ατόμων που θυματοποιούνται συλλογικά, διαπίστωσε πως, τα θύματα δεν γνωρίζουν πάντοτε ότι θυματοποιούνται ενώ η θυματοποίηση δεν προκύπτει ταυτόχρονα με την εγκληματική ενέργεια αλλά ανακαλύπτεται σε δεύτερο χρόνο. Ακόμη, τις περισσότερες φορές χαρακτηρίζεται για τις ποσοτικές διαστάσεις που λαμβάνει, εφόσον το βασικό χαρακτηριστικό της συλλογικής θυματοποίησης είναι πως, η εγκληματική ενέργεια που προηγείται, βλάπτει μεγάλο αριθμό θυμάτων ή περιλαμβάνει ποικίλες και επαναλαμβανόμενες παραβάσεις (Skinnider 2011:

25). Σύμφωνα, λοιπόν, με αυτές τις προϋποθέσεις το έννομο αγαθό που προσβάλλεται είναι εν δυνάμει το κάθε μέλος της κοινωνίας και ο χαρακτήρας της προσβολής μπορεί να πάρει πολλές μορφές.

Τα θύματα των corporate crimes, είτε αυτά είναι άμεσα είτε έμμεσα, διακρίνονται σε πρωτογενή (τα άτομα), δευτερογενή (άλλοι οργανισμοί) και τριτογενή (αφηρημένες έννοιες όπως η κοινότητα συνολικά ή η δημόσια τάξη) (Friedrichs 1996: 59), ενώ η ίδια η θυματοποίηση μπορεί να λάβει χώρα οπουδήποτε, στην οικεία, στην εργασία ακόμα και στον δημόσιο χώρο (Tombs and Williams 2008: 175). Η συλλογική θυματοποίηση δεν αποτελεί μία ενιαία διαδικασία που στοχοποιεί όλα τ' άτομα ανεξαιρέτως, εφόσον η διαφορεική κατανομή των θυμάτων προκύπτει από τα διαφορετικά τους χαρακτηριστικά, παραδείγματος χάριν την κοινωνική τάξη, την εθνικότητα, την ηλικία ή το φύλο (Friedrichs 1999: 149).

Αναφορικά με τις ποσοτικές διαστάσεις της συλλογικής θυματοποίησης, στον εργασιακό χώρο είναι δεκάδες οι εργαζόμενοι που ρισκάρουν τη ζωή τους δουλεύοντας κάτω από ελλιπείς συνθήκες εργασίας χωρίς τις απαραίτητες προφυλάξεις. Μάλιστα για την Ελλάδα, η ΕΛΣΤΑΤ σε έρευνά της το 2019 διαπιστώνει 3.544 εργατικά ατυχήματα για τους άνδρες, εκ των οποίων τα 49 απέβησαν θανατηφόρα και 1.566 για τις γυναίκες με δύο εξ αυτών να είναι θανατηφόρα. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι θάνατοι προκύπτουν όταν οι κρατικοί κανονισμοί αγνοούνται ή το κέρδος προηγείται των ανθρώπινων ζωών. Επιπλέον, οι εταιρείες μπορούν να θεωρηθούν υπεύθυνες για ένα μεγάλο αριθμό ασθενειών και θανάτων που οφείλονται σε μολυσμένα τρόφιμα. Είναι αδύνατο να υπολογισθούν οι πραγματικές διαστάσεις του προβλήματος καθώς δεν είναι επαρκή τα επίσημα δεδομένα. Οι θάνατοι από μολυσμένες τροφές παραμένουν αόρατοι κι αυτό οφείλεται, αφενός, στο ότι δε δημιουργείται κάποια αιτιώδης σύνδεση μεταξύ του θανάτου, της τροφής που καταναλώνεται και της μονάδας παραγωγής και, αφετέρου, διότι πολλές φορές οι δηλητηριάσεις από τροφές μπορεί να οδηγήσουν σε χρόνιες παθήσεις, αποκρύπτοντας έτσι τη διαδρομή της εγκληματικής πράξης (Whyte 2008: 455). Το πραγματικό οικολογικό κόστος της εταιρικής θυματοποίησης είναι ακόμη ανυπολόγιστο, ενώ πιθανολογείται ότι στα επόμενα χρόνια θα γίνονται εμφανή τ' αποτελέσματα της κλιματικής καταστροφής που θ' αγγίζουν πλέον όχι μόνο τις φτωχότερες χώρες αλλά και τις χώρες του λεγόμενου ανεπτυγμένου κόσμου από τις οποίες προέρχεται το μεγαλύτερο οικολογικό αποτύπωμα πάνω στον πλανήτη.

Καταπολεμώντας τη συλλογική θυματοποίηση

Υπάρχουν φορές που τα ίδια τα θύματα αναγνωρίζουν ότι έχουν ζημιωθεί από κάποιο εταιρικό έγκλημα, ωστόσο διστάζουν να το καταγγείλουν. Αυτό μπορεί να οφείλεται είτε στη μικρή βλάβη που πιστεύουν ότι υπέστησαν (Dodge 2019: 6), είτε επειδή θεωρούν ότι δε θ' αποδοθεί δικαιοσύνη, ενώ, αρκετές μελέτες καταδεικνύουν πως τα αισθήματα ενοχής, ντροπής και αμηχανίας λειτουργούν ως καθοριστικοί παράγοντες για τη μη καταγγελία (Button, Lewis and Tapley 2014, Shover, Coffey and Hobbes 2003).

Οι πόροι και το κατάλληλα εκπαιδευμένο προσωπικό είναι ζωτικής σημασίας όταν μιλάμε για τα corporate crimes αναφορικά με την αύξηση των συλλήψεων και την καλύτερη συμπαράσταση στα θύματα, ενώ είναι εξίσου σημαντική η απλοποίηση των ποινικών διαδικασιών (Dodge 2019: 6) που μέχρι ώρα είναι εξαιρετικά μακρόπνοες και κοστοβόρες για τα θύματα. Ωστόσο στην Ελλάδα, το σπλοστάσιο του ποινικού νομοθέτη εμπλουτίζεται διαρκώς με νέα νομοθετήματα και κανονισμούς που στόχο έχουν να ελέγξουν και να περιορίσουν το φαινόμενο. Αρχικά, αναφορικά με τα αδικήματα των εργατικών ατυχημάτων ή θανάτων, αυτά τιμωρούνται ήδη από τον ποινικό κώδικα, εφόσον ο ποινικός νομοθέτης προνοώντας για τέτοια περιστατικά αμέλειας φρόντισε να τιμωρήσει την ανθρωποκτονία εξ αμελείας με τη συμβολή των άρθρων 28 και 299 του ποινικού κώδικα και τη σωματική βλάβη από αμέλεια μέσω του άρθρου 314 του Π.Κ., άρθρα που μπορούν να

εφαρμοσθούν τόσο σε μεμονωμένους δράστες όσο και σε φορείς και άρα υπερκαλύπτουν τις περιπτώσεις εταιρικών εγκλημάτων. Ακόμη για τα περιβαλλοντικά αδικήματα, με το ν. 4042/12, η χώρα εναρμονίστηκε με την Οδηγία 99/2008 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, στην οποία ορίζεται η ποινική προστασία του περιβάλλοντος. Αξίζει ν' αναφερθεί μάλιστα ότι στο άρθρο 3 της Οδηγίας γίνεται λόγος για τις ευθύνες και τις κυρώσεις των νομικών προσώπων, συμπεριλαμβάνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τις εγκληματικές δράσεις των εταιρειών. Επιπλέον, σχετικά με τα δικαιώματα των καταναλωτών αυτά επεκτείνονται με τη νέα ευρωπαϊκή Οδηγία, την 83/2019, η οποία τροποποιεί την Οδηγία 2005/29 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου για τις αθέμιτες εμπορικές πρακτικές, την Οδηγία 2011/83 της Ευρωπαϊκής Ένωσης σχετικά με τα δικαιώματα των καταναλωτών, την Οδηγία 93/13/ΕΟΚ σχετικά με τις καταχρηστικές ρήτρες των συμβάσεων και την Οδηγία 98/6/ΕΚ όσον αφορά την αναγραφή των τιμών. Τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα δικαιώματα που προβλέπονται για τα θύματα κατά την άσκηση της ποινικής διαδικασίας που θεσπίζονται με την Οδηγία 2012/29 της Ευρωπαϊκής Ένωσης που κυρώθηκε στην Ελλάδα με το ν. 4478/2017 και αφορά και στα θύματα συλλογικής θυματοποίησης.

Τα παραπάνω άρθρα είναι μονάχα ορισμένα παραδείγματα των δικαιωμάτων που εξασφαλίζουν στα θύματα μία πιο ουσιαστική υποστήριξη κατά την ποινική διαδικασία. Ωστόσο, εγείρονται οι προβληματισμοί για το εάν και σε ποιο βαθμό ασκούνται αυτά τα δικαιώματα και τα θύματα χαίρουν πράγματι της προστασίας του νόμου. Είναι πολύ σύνηθες να μην υπάρχει σαφής γνώση γύρω από αυτά τα δικαιώματα ή να μην υπάρχουν οι κατάλληλες υποδομές κι οι εμπειρογνώμονες που θα βοηθήσουν και θα καθοδηγήσουν τα θύματα κατά τη διαδικασία απονομής της δικαιοσύνης. Εντούτοις μονάχα η απειλή δίωξης γι' αυτές τις παραβάσεις, δε λειτουργεί αποτρεπτικά γι' αυτές τις εταιρείες. Αντιθέτως, μία καταδίκη των εταιρικών εγκλημάτων με πολύ υψηλά πρόστιμα και μια δημοσίευση της απόφασης μπορεί να στοιχίσει στην εταιρεία τη φήμη της και την απώλεια σημαντικών κερδών, λειτουργώντας αντισταθμιστικά για μελλοντικές εταιρείες που δεν θα ήθελαν να διακυβεύσουν τη θετική φήμη που έχουν στην αγορά και να ρισκάρουν να χάσουν κέρδη.

Μεθοδολογικοί προβληματισμοί διερεύνησης του συλλογικού θύματος

Το βασικότερο πρόβλημα της μελέτης των εταιρικών εγκλημάτων και συνεπώς της μελέτης της θυματοποίησης είναι ότι πολύ συχνά αυτές οι συμπεριφορές δεν χαρακτηρίζονται ως εγκλήματα και άρα δεν διώκονται ούτε καταγράφονται στις επίσημες στατιστικές. Αυτό προκύπτει καταρχήν από το ότι συχνά τα θύματα αγνοούν τη βλάβη και δεν μπορούν να εντοπίσουν τη θυματοποίησή τους, όπως συμβαίνει με τη δίωξη των θανάτων που προκαλούνται από μολυσμένα τρόφιμα, όπου στις περισσότερες περιπτώσεις είναι αδύνατο να βρεθεί ένα άμεσο αποτέλεσμα εγκληματικών παραβάσεων σε σχέση με την τήρηση των απαραίτητων κανόνων υγιεινής και ασφαλείας όπως ορίζει η κείμενη νομοθεσία. Σύμφωνα με τον Whyte, οι αναφορές του κυβερνητικού οργανισμού Food Standards Agency βρήκαν για το 2001, ότι το 45% των ερευνών για τη διαπίστωση της τήρησης ή όχι των υγειονομικών κανόνων στην προετοιμασία του φαγητού έχρηζαν περαιτέρω δίωξης από τις αρχές (Whyte 2008: 451). Έπειτα, η θυματοποίηση πολλές φορές, είναι έμμεση και απρόσωπη, ενώ τελικά, αποτελεί πρόβλημα όταν η προσβολή που πλήττει τα μεμονωμένα θύματα από τον δράστη να είναι αμελητέα για το καθένα από αυτά και συνεπώς να μην καταγγέλλεται.

Εντούτοις, ακόμα και στις περιπτώσεις όπου η εταιρική εγκληματικότητα διερευνάται και καταγράφεται ως τέτοια, εν τέλει δεν απεικονίζεται το πραγματικό της μέγεθος στις επίσημες στατιστικές. Εν πολλοίς, οι δράστες αυτών των εγκλημάτων που είναι συνήθως υψηλά ιστάμενα πρόσωπα κατορθώνουν ν' αποτρέψουν την ποινικοποίηση των δραστηριοτήτων τους συνδυαστικά με την έμμεση επιρροή που ασκούν στην καθοδήγηση της εγκληματολογικής έρευνας μέσω της χρηματοδότησης που προσφέρουν. Με άλλα λόγια,

είναι λιγότερο πιθανό να χρηματοδοτήσουν έρευνες που θ' ασκούν κριτική στις ενέργειες τους ή να παρέχουν πρόσβαση στους ερευνητές σε αυτά τα δεδομένα (Croall 2007: 81).

Εντούτοις, παρά τα πολλά προβλήματα που παρατηρούνται, ταυτόχρονα διαπιστώνεται μία εντονότερη κινητικότητα τα τελευταία χρόνια στη μελέτη των πραγματικών διαστάσεων της συλλογικής θυματοποίησης. Αξιοσημείωτο είναι πως, για το Ηνωμένο Βασίλειο, η Second Islington Crime Survey ενέταξε ερωτήσεις σχετικές με τα εγκλήματα ενάντια στους καταναλωτές, και τις περιβαλλοντικές παραβάσεις (Pearce 1990), αποκλύπτοντας μία ευρεία θυματοποίηση από το εταιρικό έγκλημα, υποδεικνύοντας ότι τα εταιρικά εγκλήματα είναι διαδεδομένα τόσο σε απόλυτους όσο και σχετικούς αριθμούς, συγκρινόμενα με τις εμπειρίες των ερωτώμενων αναφορικά με τις «συμβατικές» παραβάσεις. Η έρευνα που ακολούθησε το 2005 από τη US National White-Collar Crime Survey διαπίστωσε επίσης εκτεταμένη θυματοποίηση των νοικοκυριών από εταιρικά εγκλήματα, η οποία επικρατούσε έναντι άλλων μορφών θυματοποίησης (Tombs and Williams 2008: 173).

Το παράδειγμα της Nestlé

Η Νεστέ είναι μία ελβετική πολυεθνική εταιρεία ποτών και τροφίμων. Μεταξύ των προϊόντων της είναι οι βρεφικές κρέμες, το εμφιαλωμένο νερό, δημητριακά, γαλακτοκομικά και τροφές ζώων. Η θυγατρική εταιρεία της Νεστέ κατέχει πάνω από 8,000 άλλες μάρκες προϊόντων, μερικές από τις οποίες είναι εταιρείες ρούχων, καλλυντικών ή προϊόντων υγιεινής, ενώ τα κέρδη της μέσα σε ένα χρόνο ξεπερνούν το 1 δισεκατομμύριο δολάρια. Κατέχουν 447 εργοστάσια σε 194 χώρες και απασχολούν γύρω στο 330,000 εργαζομένους, αποτελώντας μία από τις μεγαλύτερες εταιρείες παγκοσμίως (Mihai 2021).

Εάν υπάρχει μία εταιρεία που είναι φημισμένη για τις παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και τη συνεχή εγκληματική της δράση, αυτή δεν είναι άλλη από τη Νεστέ. Η Νεστέ έχει κατηγορηθεί μεταξύ άλλων για παιδική σκλαβιά, ανήθικη προώθηση προϊόντων, κατευθυνόμενο καθορισμό των τιμών, ψευδείς ετικέτες στα προϊόντα και μόλυνση του περιβάλλοντος. Η εγκληματική δραστηριότητα της Νεστέ ωστόσο χρονολογείται από το 1970, όταν ξέσπασε το πρώτο μεγάλο σκάνδαλο που είδε τα φώτα της δημοσιότητας. Τη δεκαετία του 1970, λοιπόν, η Νεστέ υπόκειται σε μπουκοτάζ από τους καταναλωτές εξ αιτίας του μάρκετινγκ μίας φόρμουλας υποκατάστατου γάλατος για βρέφη που προωθήθηκε συλλήβδην στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες του πλανήτη. Η κριτική που ασκήθηκε στην εταιρεία, εστίαζε στο ότι έγιναν συνεχόμενες προσπάθειες πειθούς των μητέρων του Τρίτου Κόσμου πως αυτή η φόρμουλα ήταν καλύτερη για τα παιδιά τους από το μητρικό γάλα, προσφέροντάς τους μαζικά δωρεάν δείγματα του προϊόντος από υπαλλήλους της εταιρείας φερόμενους ως ιατρικό προσωπικό (Boyd 2012: 284). Μόλις οι μητέρες στρέφονταν στη φόρμουλα για να ταΐσουν τα μωρά τους, τότε διακοπτόταν το μητρικό γάλα που παρήγαγαν οι ίδιες και η εταιρεία εξασφάλιζε έτσι πελάτες, βασιζόμενη στην ανάγκη των καταναλωτών για τροφή (Frederick, Davies and Post 1992: 563).

Οι επικριτές της Νεστέ υποστήριξαν ότι η πίεση στις μητέρες για κατανάλωση της φόρμουλας θα είχε ως συνέπεια παιδικούς θανάτους με τους εξής τρόπους: Πρώτον, τα βρέφη θα ήταν εκτεθειμένα απέναντι σε ασθένειες καθώς δεν θα είχαν προσλάβει τα απαραίτητα θρεπτικά συστατικά και αντισώματα που εμπεριέχονται στο μητρικό γάλα. Δεύτερον, πολλές από τις μητέρες σ' εκείνες τις χώρες αγνοούσαν τη σημαντικότητα της χρήσης αποστειρωμένου νερού ή δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα να βράσουν το νερό με αποτέλεσμα να παρασκευάζουν τη βρεφική τροφή σε μολυσμένο νερό. Τρίτον, αρκετές από αυτές δεν είχαν τα χρήματα ν' αγοράσουν την τροφή σε επαρκείς ποσότητες, με συνέπεια να δίνουν μικρότερες, πιο περιορισμένες ποσότητες τροφής στα παιδιά τους οδηγώντας τα κατ' αυτόν τον τρόπο σε υποσιτισμό (Boyd 2012: 285). Το μπουκοτάζ της Νεστέ εξαπλώθηκε σε ολόκληρο τον πλανήτη, έχοντας ως αποτέλεσμα το 1981 την

ψήφιση ενός κανονιστικού πλαισίου από την Παγκόσμια Οργάνισμο Υγείας που πρότεινε έναν διεθνή κώδικα συμπεριφοράς με σκοπό τον έλεγχο της προώθησης και της πώλησης υποκατάστατων γάλακτος. Μετά από αυτό το γεγονός η Νεστλέ όχι μόνο δεν σταμάτησε, αλλά διεύρυνε την εγκληματική της δραστηριότητα στα περιβαλλοντικά εγκλήματα (Boyd 2012: 285) και το trafficking παιδιών τα οποία εξαναγκάζονται σε εργασία (Davies 2016) ενώ υφίστατο παράλληλα σε σωματική και ψυχική κακοποίηση (Kellie 2016).

Η δράση της Νεστλέ λοιπόν, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα εταιρικής εγκληματικότητας που οδηγεί σε μαζική θυματοποίηση τόσο των εργαζομένων της όσο και των καταναλωτών και του φυσικού περιβάλλοντος, καθώς πληροί όλες εκείνες τις προϋποθέσεις για να ενταχθεί στα corporate crimes. Αυτό που διαπιστώνεται είναι ότι το νομικό πλαίσιο των αναπτυσσόμενων χωρών είναι ανίσχυρο απέναντι στη δύναμη των πολυεθνικών εταιρειών τύπου Νεστλέ, έχοντας ως απόρροια τη συλλογική θυματοποίηση ολόκληρου του πληθυσμού αυτών των χωρών στις οποίες δραστηριοποιούνται οι κολοσσοί. Εγείρονται προβληματισμοί αναφορικά με τον ρόλο της διεθνούς επιστημονικής κοινότητας και τις δράσεις που πραγματοποιεί για να περιορίσει την παραβατικότητα τέτοιων εταιρειών, οι οποίες εκμεταλλεζόμενες τα νομικά κενά (λόγου χάριν για το ποια χώρα υποχρεούται ν' ασκήσει την ποινική δίωξη, καθώς πρόκειται για μία υπερεθνική εταιρεία με έδρα σε πολλές χώρες του πλανήτη) διαπράττουν εγκλήματα μεγάλης κλίμακας.

Πιο αποτελεσματικός ωστόσο αποδεικνύεται να είναι σε τέτοιες περιπτώσεις ο ρόλος των πολιτών ως καταναλωτικών υποκειμένων. Προσπαθώντας να προσφέρουν βοήθεια στις χώρες εκείνες όπου πραγματοποιούνται οι εγκληματικές ενέργειες της εταιρίας, ενεργώντας πέρα από τα συμφέροντα των άμεσων κοινοτήτων τους, οι πολίτες του κόσμου «εμπορευματοποίησαν» τον ακτιβισμό τους μέσα από τις καταναλωτικές τους επιλογές, εκμεταλλεζόμενοι την αγορά ως τόπο διαμαρτυρίας (Sasson 2016: 1199). Έτσι, οι ακτιβιστές διεκδίκησαν τη δημιουργία μηχανισμών ικανών να διασφαλίζουν ορισμένες ηθικές και ανθρωπιστικές αξίες στις πρακτικές των εταιρειών. Οι ενέργειές τους αυτές αναπαριστούν την ανάδυση μίας νέας πιο ηθικής μορφής του καπιταλισμού ή όπως τον ορίζει ο Willis W. Harman, ως νέο «ανθρωπιστικό καπιταλισμό» (Harman 1975: 20). Ωστόσο, αυτή η παγκοσμιοποιημένη πλέον έννοια του πολίτη δεν συντελείται χωρίς περιορισμούς. Τα κοινωνικά κινήματα αντί να διεκδικήσουν δομικές αλλαγές στις συνθήκες που απέτρεπαν από τις μητέρες του Τρίτου Κόσμου από το να θηλάσουν, εστίασαν σε τεχνικές διορθώσεις και περιορισμούς της αγοράς. Παράλληλα, απέτυχαν στο να υποχρεώσουν τις εταιρείες να λογοδοτήσουν για την κακομεταχείριση των εργαζομένων τους και την ασύδοτη εκμετάλλευση των φυσικών πόρων σε χώρες του Τρίτου Κόσμου, αφού εστίασαν μονάχα στον ρόλο αυτών των χωρών στην παγκόσμια καταναλωτική κοινωνία.

Συμπεράσματα

Η σημερινή εποχή όπου ο καπιταλισμός βρίσκεται στο απόγειό του, χαρακτηρίζεται για την άνθιση και ανάπτυξη υπερμεγεθών επιχειρήσεων και εταιρειών που στοχεύουν στην αύξηση των κερδών τους. Συνέπεια αυτής της ατέρμονης δίψας για μεγιστοποίηση του κέρδους φαίνεται να είναι η προσφυγή σε αμφίβολες μεθόδους και προβληματικές συμπεριφορές, αρκετές μάλιστα από αυτές ποινικά κολάσιμες, που οδηγούν στην παραγωγή ενός μεγάλου αριθμού θυμάτων. Η παρούσα μελέτη εστιάζει ακριβώς σε αυτά τα θύματα που προκύπτουν από την εταιρική δραστηριότητα και δεν επεκτείνεται σε άλλες κατηγορίες συλλογικών θυμάτων, όπως είναι τα θύματα τρομοκρατικών επιθέσεων ή γενοκτονίας.

Αυτά τα θύματα που απορρέουν από την εγκληματική δράση των εταιρειών, λοιπόν, συνδέονται μεταξύ τους με δύο βασικά χαρακτηριστικά: πρώτον, προσβάλλονται ταυτόχρονα πολλά μαζί και, δεύτερον, είναι σχεδόν αφανή από τον επιστημονικό, ποινικό ή δημόσιο λόγο. Έτσι, με βάση τα όσα αναλύθηκαν προηγουμένως, φαίνεται πως τα συλ-

λογικά θύματα δεν εμπίπτουν στην κατηγορία των ιδανικών θυμάτων και δεν χρήζουν ιδιαίτερου ενδιαφέροντος μελέτης. Η εταιρική εγκληματικότητα παράγει κατά βάση τρεις γενικές κατηγορίες συλλογικών θυμάτων: οι εργαζόμενοι της ίδιας της επιχείρησης που πλήττονται από ατυχήματα ή πεθαίνουν στο περιβάλλον εργασίας τους, οι καταναλωτές που μπορεί να θιγούν από ποικίλες συμπεριφορές (όπως είναι οι παραπλανητικές ετικέτες, ή τα χαλασμένα προϊόντα) και, τέλος, τα θύματα της περιβαλλοντικής υποβάθμισης. Οι ποιοτικές και ποσοτικές διαστάσεις αυτών των κατηγοριών είναι τόσο ποικίλες κι εκτενείς που η επιστημονική κοινότητα εμφανίζεται προβληματισμένη όταν διερευνά το φαινόμενο. Χαρακτηριστικό είναι πως τα ίδια τα θύματα τις περισσότερες φορές, δεν κατανοούν ότι θυματοποιούνται και άρα είναι δύσκολο να το καταγγείλουν ή να το συλλάβουν οι έρευνες θυματοποίησης. Αυτό έχει ως συνέπεια ελλιπή δεδομένα τόσο στις επίσημες στατιστικές όσο και στις έρευνες των επιστημόνων με αποτέλεσμα ένα υψηλό σκοτεινό αριθμό εγκληματικότητας.

Τα εμπόδια κι οι περιορισμοί δεν φαίνεται να περιορίζονται όμως μονάχα στο επιστημονικό επίπεδο εφόσον παρατηρείται ότι και η ποινική αντιμετώπιση του φαινομένου αποδεικνύεται αδύναμη. Αν και το νομοθετικό πλαίσιο σε συνδυασμό με τους ελεγκτικούς μηχανισμούς φαίνονται ιδιαίτερος οχυρωμένα στο να διαχειριστούν τόσο την αποτροπή εμφάνισης όσο και τιμωρίας των φαινομένων συλλογικής θυματοποίησης, εν τέλει στην πράξη δεν είναι βέβαιο ότι ικανοποιούνται τα θύματα. Ο τρόπος πρόσληψης και ερμηνείας των εταιρικών εγκλημάτων από το κοινό ενδεχομένως οφείλεται για την ελαστική μεταχείρισή τους από το σύστημα απονομής της ποινικής δικαιοσύνης. Εντούτοις, αυτό το κενό έρχονται να συμπληρώσουν και να καλύψουν τα κοινωνικά κινήματα και οι ακτιβιστικές οργανώσεις που κάνουν ορατά τα συλλογικά θύματα και τα αιτήματά τους και αναδεικνύουν την ανάγκη για περισσότερη και συστηματικότερη προστασία από το κράτος.

Ένα γενικό συμπέρασμα που εξάγεται από τη μελέτη των συλλογικών θυμάτων στη σύγχρονη εποχή είναι πως πρόκειται για ένα επίκαιρο φαινόμενο που χρήζει περισσότερης προσοχής τόσο από τους υπεύθυνους για την εφαρμογή του νόμου και του συστήματος απονομής της ποινικής δικαιοσύνης εν γένει, όσο κι από την ακαδημαϊκή κοινότητα, με μία προσέγγιση περισσότερο θυματοκεντρική ώστε να περιοριστεί, από τη μία, η συνεχής θυματοποίηση των ατόμων από τη δράση των εταιρειών και, από την άλλη, τα άτομα αυτά να τύχουν ικανοποιητικότερης αντιμετώπισης από την πολιτεία.

Αναφορές

- Blickle, G. and Witzki, A. (2008), New psychological contracts in the world of work: economic citizens or victims of the market? The situation in Germany, *Society and Business Review*, Vol. 3 No 2, pp. 149-161.
- Boyd, C. (2012), The Nestlé Infant Formula Controversy and a Strange Web of Subsequent Business Scandals, *Journal of Business Ethics*, Vol. 106, pp. 283–293.
- Button, M., Lewis, C. and Tapley, J. (2014). Not a victimless crime: The impact of fraud on individual victims and their families, *Security Journal*, Vol. 27, pp. 36–54.
- Christie, N., (1986), The Ideal Victim, στο Fattah, E. (επιμ.), *From Crime Policy to Victim Policy: Reorienting the Justice System*, London: Macmillan, pp. 17-30.
- Clinard, M., Quinney, R., (1973). *Criminal behavior systems: A typology* (2nd ed.), New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Dodge, M. (2019), A Black Box Warning: The Marginalization of White-Collar Crime Victimization, *Journal of White Collar and Corporate Crime*, pp. 1-10.
- Friedrichs, D. (1999), White-Collar Crime and the Class–Race–Gender Construct, στο M.D. Schwartz and D. Milovanovic (επιμ.), *Race, Gender and Class in Criminology: The Intersections*. New York, Garland.
- Friedrichs, D., (1996), *Trusted Criminals*. Belmont, CA, Wadsworth.

- Frederick, W. C., Davies, K., and Post, J. E. (1992). Nestlé: Twenty years of infant formula conflict. In *Business and society: Corporate strategy, public policy, ethics*, 7th ed., pp. 560–573, New York, McGraw Hill.
- Harman, W., (1974), “Humanistic Capitalism: Another Alternative,” *Journal of Humanistic Psychology*, 14, no. 1, σελ. 5–32.
- Matthew, H. (2014), “Environmental harm and environmental victims: Scoping out a ‘green victimology’”, *International Review of Victimology* 2014, Vol. 20, No 1, pp. 129–143.
- Pearce, F. (1990), *Second Islington Crime Survey: commercial and conventional crime στο Islington*, Middlesex, Middlesex Polytechnic.
- Quinney, R., (1970), *The social reality of crime*, Boston: Little, Brown.
- Sasson, T. (2016), Milking the Third World? Humanitarianism, Capitalism, and the Moral Economy of the Nestlé Boycott, *The American Historical Review*, Vol. 121, No 4, pp.1196-1224.
- Shover, N., Coffey, G. S. and Hobbs, D. (2003), Crime on the line: Telemarketing and the changing nature of professional crime, *British Journal of Criminology*, Vol. 43, pp. 489–505.
- Skinnider, E., (2011), *Victims of Environmental Crime – Mapping the Issues*. Vancouver: The International Centre for Criminal Law Reform and Criminal Justice Policy.
- Spalek, B., (2006), *Crime Victims: Theory, Policy and practice*, New York, Palgrave Macmillan.
- Tombs, S. and Whyte, D., (2001), Corporate Crime. McLaughlin, E. and Muncie, J. (eds), *The Sage Dictionary of Criminology*, London, Sage Publications.
- Tombs, S. and Williams, B. (2008), Corporate Crime and its Victims, in Stout, B., Yates, J., Williams, B. (eds), *Applied Criminology*, London, Sage Publications, pp. 170-184.
- Whyte, D. (2008), Victims of Corporate crime, in Walklate, S. (ed), *Handbook of Victims and Victimology*, UK, Willan Publishing, pp. 446-463.

Διαδικτυακές πηγές

- Croall, H. (2007), Victims of White Collar and Corporate Crime, https://www.researchgate.net/publication/292654206_Victims_of_white-collar_and_corporate_crime
- Davies, R. (2016), *Firms such as Kellogg’s, Unilever and Nestlé ‘use child-labour palm oil’*, <https://www.theguardian.com/law/2016/nov/30/kelloggs-unilever-nestle-child-labour-palm-oil-wilmar-amnesty>
- ΕΛΣΤΑΤ (2021), Έρευνα Εργατικών Ατυχημάτων του έτους 2019 <https://www.statistics.gr/documents/20181/3e03d2cd-d37e-846a-857a-5f06aef93e39>
- Kellie, A. (2016), *Nestlé admits slavery in Thailand while fighting child labor lawsuit in Ivory Coast*, <https://www.theguardian.com/sustainable-business/2016/feb/01/nestle-slavery-thailand-fighting-child-labour-lawsuit-ivory-coast>
- Mihai, A. (Φεβρουάριος 2021), *Why Nestle is one of the most hated companies in the world*, όπως ανακτήθηκε από ZME Science, <https://www.zmescience.com/science/nestle-company-pollution-children/>
- WHO (2002), World Report on Violence and Health, Geneva, World Organization Health <http://apps.who.int/>

ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ DUNNING-KRUGER ΚΑΙ ΤΑ ΜΕΣΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΙΚΤΥΩΣΗΣ

Παναγιώτης Τζαβάρας,^α Σπυρίδων Στέλιος^β

^α Ευρωπαϊκό Πανεπιστήμιο Κύπρου

^β Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο

Περίληψη

Το φαινόμενο Dunning-Kruger (ΦDK) περιγράφει μια ψυχολογικής φύσεως προκατάληψη, σύμφωνα με την οποία ένας άνθρωπος θεωρεί ότι είναι πιο ικανός και έξυπνος από όσο είναι στην πραγματικότητα. Ένας λόγος για τον οποίο συμβαίνει αυτό είναι διότι το εν λόγω άτομο διαθέτει μειωμένη αντιληπτική ικανότητα, η οποία το εμποδίζει να αντιληφθεί την ίδια την άγνοιά του. Μια «παρενέργεια» αυτού του συνδυασμού κακής αυτογνωσίας και χαμηλής αντιληπτικής ικανότητας είναι η υιοθέτηση μιας υπερεκτιμημένης άποψης αναφορικά με τις γνώσεις που έχει. Στο παρόν άρθρο, το ΦDK συσχετίζεται ως πρόβλημα με τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Ένα βασικό συμπέρασμα που αναδύεται είναι ότι το ΦDK μπορεί να εξηγήσει, εν μέρει, τη ζοφερή εικόνα πώλωσης της κοινής γνώμης που παρατηρείται σήμερα στα κοινωνικά δίκτυα και που έγινε ιδιαίτερως έντονη κατά τη διάρκεια της πανδημίας COVID-19. Η ύπαρξη του ΦDK ως φαινομένου που υπάρχει και ίσως γιγαντώνεται με τον καιρό, δημιουργεί τις συνθήκες χρησιμοποίησής του ως επικίνδυνου εργαλείου στα χέρια πολιτικών οντοτήτων, μέσω ενημέρωσης και επίδοξων ηγετών. Για αυτόν το λόγο, είναι σημαντικό για τους ερευνητές να εξετάσουν και ενδεχομένως, να προτείνουν τρόπους μετριασμού αυτής της επίδρασης στη διάχυση της πληροφορίας, η οποία εν τέλει οδηγεί σε μια παραμορφωμένη εκδοχή της πραγματικότητας.

Λέξεις κλειδιά: φαινόμενο Dunning-Kruger, μέσα κοινωνικής δικτύωσης, πολιτική, τεχνολογία

DUNNING-KRUGER EFFECT AND SOCIAL MEDIA

Panagiotis Tzavaras,^α Spyridon Stelios^β

^α European University Cyprus

^β National Technical University of Athens.

Abstract

The Dunning-Kruger effect (DK) refers to a cognitive bias whereby a person believes that they are more capable and intelligent than they actually are. One reason why this happens is because the person in question has a low ability and expertise, which prevents them from realizing their own ignorance. A «side effect» of this combination of poor self-awareness and low ability is the adoption of an overestimated view of one's knowledge. In this paper, DK is associated as a problem

with social media. A main conclusion that emerges is that the DK could explain, in part, the grim picture of public opinion polarization seen today on social networks, which has become particularly intense during the COVID-19 pandemic. The existence of DK as a phenomenon that exists and perhaps grows larger with time, creates the conditions for its use as a dangerous tool in the hands of political entities, media and would-be leaders. For this reason, it is important for researchers to examine and possibly propose ways to mitigate this effect on the diffusion of information which ultimately leads to a distorted version of reality.

Keywords: Dunning-Kruger effect, social media, politics, technology

Εισαγωγή

Στο παρόν άρθρο θα αναφερθούμε σε σχετική έρευνα και βιβλιογραφία (κυρίως πολιτική αλλά και κοινωνιολογική) επιχειρώντας να περιγράψουμε τη σχέση μεταξύ του φαινομένου Dunning-Kruger (ΦΔΚ) (Kruger and Dunning 1999) και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης (ΜΚΔ). Εκκινώντας από μια γενική επισκόπηση της χρήσης των μέσων κοινωνικής δικτύωσης ως πηγή πληροφοριών ή απλής ευχαρίστησης και ψυχαγωγίας, θα δούμε τις κλίσεις των χρηστών τους, με βάση την ψυχολογία, αλλά και τον τρόπο που συνδέονται με την πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα. Επιχειρώντας να ερμηνεύσουμε τις ποικίλες αντιδράσεις απέναντι στην ισχύ των ΜΚΔ, ευελπιστούμε ότι η παρούσα εργασία θα εστιάσει την προσοχή στο εν λόγω φαινόμενο, προτείνοντας κάποια αρχικά βήματα που θα μπορούσαν να το μετριάσουν.

ΜΚΔ και πληροφορία

Η συμπεριφορά των χρηστών των ΜΚΔ βασίζεται σε διάφορες πτυχές της ανθρώπινης φύσης. Εκτός από την ικανοποίηση της ανάγκης για ενημέρωση ή διασύνδεσης με άλλα άτομα, υπάρχει επίσης ένα σημαντικό «ηδονικό κίνητρο» (Leftheriotis and Giannakos 2014), το οποίο αναφέρεται στην αναζήτηση συναισθημάτων όπως η ευτυχία, η απόλαυση και η φαντασία που βιώνονται κατά τη χρήση των μέσων. Οι χρήστες έχουν συχνά ηδονικά κίνητρα. Αναζητούν την απόλαυση της διαδικασίας και όχι τη χρησιμότητα του προϊόντος ή των πληροφοριών που αποκτώνται.

Γενικά, οι συγκεκριμένες πλατφόρμες δεν παρέχουν κάποια ένδειξη για το ποιος έχει εξειδίκευση σε ένα θέμα και ποιος όχι. Σύμφωνα με την μελέτη του Ward (2021), το γκουγκλάρισμα μπορεί να θολώσει τα νερά μεταξύ αυτού που πραγματικά γνωρίζουν οι άνθρωποι και αυτού που πιστεύουν ότι γνωρίζουν. Όταν οι άνθρωποι χρησιμοποιούν μηχανές αναζήτησης, συχνά μπερδεύουν τις γνώσεις της Google με τις δικές τους και αποκτούν υπερβολική αυτοπεποίθηση ότι γνωρίζουν περισσότερα από όσα θα γνώριζαν χωρίς πρόσβαση στο Διαδίκτυο. «Όταν οι πληροφορίες είναι στα χέρια μας, μπορεί εσφαλμένα να πιστέψουμε ότι προήλθαν από το εσωτερικό του κεφαλιού μας», γράφει ο Ward (2021) προσθέτοντας ότι «η χρήση του Google σε ερωτήσεις γενικής γνώσης διογκώνει τεχνητά την εμπιστοσύνη των ανθρώπων στη δική τους ικανότητα να θυμούνται και να επεξεργάζονται πληροφορίες και οδηγεί σε εσφαλμένα αισιόδοξες προβλέψεις σχετικά με το πόσα θα γνωρίζουν χωρίς το διαδίκτυο» (Ward 2021: 1). Επομένως, όταν σκέφτονται με την Google, οι άνθρωποι θεωρούν ότι είναι πιο έξυπνοι και ότι διαθέτουν καλύτερη μνήμη από άλλους. Έτσι, «σε έναν κόσμο στον οποίο η αναζήτηση στο διαδίκτυο είναι συχνά ταχύτερη από την πρόσβαση στη μνήμη μας, μπορεί, κατά ένα ειρωνικό τρόπο, να γνωρίζουμε λιγότερα αλλά να πιστεύουμε ότι γνωρίζουμε περισσότερα» (Ward 2021: 7).

Το φαινόμενο Dunning-Kruger

Σε αυτό το πλαίσιο, εμφανίζεται το ΦDK το οποίο είναι μια ψυχολογικής φύσεως προκατάληψη, σύμφωνα με την οποία ένας άνθρωπος θεωρεί ότι είναι πιο ικανός και έξυπνος από όσο είναι στην πραγματικότητα. Ένας λόγος για τον οποίο συμβαίνει αυτό είναι διότι ο εν λόγω άνθρωπος διαθέτει μειωμένη αντιληπτική ικανότητα, η οποία τον εμποδίζει να αντιληφθεί την ίδια την άγνοιά του. Μια «παρενέργεια» αυτού είναι η υιοθέτηση μιας υπερεκτιμημένης άποψης αναφορικά με τις γνώσεις που έχει. Οι ρίζες αυτού του φαινομένου φαίνεται να είχαν εντοπιστεί και από τον Κάρολο Δαρβίνο. Στην εισαγωγή του βιβλίου του για την καταγωγή του ανθρώπου γράφει χαρακτηριστικά: «...η άγνοια γεννά πιο συχνά την αυτοπεποίθηση από ό,τι η γνώση» (Darwin 1871/1981: 3).

Επομένως, το ΦDK είναι εκείνο το πνευματικό 'τυφλό σημείο' που μπορεί να συμβεί σε ανθρώπους που στερούνται ένα επίπεδο λογικής ανάλυσης, αλλά δεν το γνωρίζουν. Προσηλώνονται στις δικές τους ατεκμηρίωτες απόψεις, ακόμη και όταν τους παρουσιάζονται γεγονότα-τεκμήρια που έρχονται σε αντίθεση με τις απόψεις τους. Πολλοί από αυτούς εμφανίζονται στα ΜΚΔ και 'εκφοβίζουν'/υποβαθμίζουν όσους έχουν διαφορετικές απόψεις, ανεξάρτητα των πραγματικών στοιχείων για το κάθε θέμα. Αυτοί οι 'ψηφιακοί νταήδες' φαίνεται να αισθάνονται υποχρεωμένοι να γελοιοποιούν όσους έχουν διαφορετικές απόψεις και να προωθούν τις δικές τους ιδέες και γνώμες ως αληθείς. Μάλιστα, τα σημερινά ΜΚΔ καθιστούν εύκολη και σχετικά ασφαλή την ανώνυμη επίθεση σε άλλους. Αυτή είναι η σκοτεινή πλευρά των ΜΚΔ. Είμαστε –και πιθανότατα θα συνεχίσουμε να είμαστε - μάρτυρες του πώς η παραπληροφόρηση και η (πολιτική) χειραγώγηση μπορούν να οδηγήσουν ακόμα και στη βία ή στην υπονόμευση των θεμελίων της σύγχρονης κοινωνίας (Kort 2021).

Η πανδημία COVID-19

Η πρόσφατη πανδημία είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιων εκφάνσεων, καθώς προκάλεσε, εκτός των άλλων και μια πανδημία συνωμοσιολογικών πεποιθήσεων. Μάλιστα, ο γενικός διευθυντής του Π.Ο.Υ. κήρυξε τον αγώνα ενάντια στα «τρολ και τις θεωρίες συνωμοσίας.» Έναν αγώνα που λαμβάνει χώρα παράλληλα με την καταπολέμηση της ίδιας της πανδημίας (Goreis and Kothgassner 2020: 37). Γενικά, η αβεβαιότητα κατά τη διάρκεια επικίνδυνων και απειλητικών γεγονότων - όπως είναι μια πανδημία - μπορεί να αυξήσει το προσωπικό άγχος και τη δυσφορία. Οι θεωρίες συνωμοσίας ως μέσα που δημιουργούν νόημα και που προσφέρουν απλές περιεκτικές εξηγήσεις για γεγονότα, φαίνεται να μειώνουν αυτό το άγχος.

Φαίνεται ότι, κάποιοι άνθρωποι, όπως οι περιθωριοποιημένοι και εκείνοι με αυταρχικές και ακραίες απόψεις, είναι πιο επιρρεπείς σε θεωρίες συνωμοσίας. Όμως, λόγω της εξάπλωσης και πανταχού παρουσίας τέτοιων απόψεων, καθώς και της αύξησης της δυσπιστίας προς τους θεσμούς, οι θεωρίες συνωμοσίας φαίνεται να περνούν όλο και περισσότερο στο mainstream, να ενσωματώνονται δηλαδή στην επικρατούσα τάση (Freeman et al. 2020).

Τα ΜΚΔ είναι ένας ισχυρός φορέας θεωριών συνωμοσίας, καθώς τα άτομα που έχουν τέτοιες πεποιθήσεις είναι πιο πιθανό να λάβουν πληροφορίες από τα εν λόγω μέσα (Allington et al. 2020). Οι λεγόμενοι «echo chambers» (θάλαμοι αντήχησης: περιβάλλοντα όπου ένα άτομο συναντά μόνο πληροφορίες ή απόψεις που αντικατοπτρίζουν και ενισχύουν τις δικές του) στις διαδικτυακές πλατφόρμες και οι αλγόριθμοι που χρησιμοποιούνται από τις εταιρείες, διαμορφώνουν ένα περιβάλλον που μπορεί να ενσταλάξει ορισμένα συστήματα πεποιθήσεων στους χρήστες. Σύμφωνα με τη σχετική βιβλιογραφία, η έννοια του «echo chamber» λειτουργεί για να διχάσει έντονα τις πολιτικές απόψεις. Οι πλατφόρμες των ΜΚΔ είναι γεμάτες με ομάδες που επιδιώκουν να ενισχύουν τις

πεπαιθίσεις των άλλων εντός της ομάδας (Brugnoli et al. 2017, Del Vicario et al. 2016, Hart et al. 2009, Lewandowsky et al. 2017, Zollo et al. 2017).

Επιπλέον, ορισμένες από αυτές τις θεωρίες συνωμοσίας μπορούν να εξηγηθούν βάσει του ΦDK, καθώς αναφέρεται στην εσφαλμένη αυτοαντιληπτική τάση των ανθρώπων να υπερεκτιμούν τις γνώσεις και τις δεξιότητές τους (Motta et al. 2018).

Πολιτική ενημέρωση και πληροφορία

Με την εμφάνιση των ΜΚΔ και της καθολικής πρόσβασης στο διαδίκτυο, όλοι έχουν γίνει ειδικοί κυριολεκτικά σε όλα και σε οτιδήποτε απλώς και μόνο επειδή «άκουσαν για αυτό στο Facebook» ή «το διάβασαν στο ίντερνετ». Δεν έχει σημασία αν η πηγή τους μπορεί απλώς να επικυρώνει τις προκαταλήψεις, την παράνοια ή τις προτιμήσεις τους χωρίς να έχει διασταυρωθεί ή ελεγχθεί σωστά. Με το να πιστεύουμε ότι γνωρίζουμε τόσα πολλά όταν πραγματικά γνωρίζουμε τόσο λίγα, κινδυνεύουμε να απομακρυνθούμε από την πραγματικότητα, να γίνουμε επιρρεπείς στη λήψη κακών αποφάσεων και, τελικά, να παρασύρουμε και άλλους. Δεν προκαλεί έκπληξη λοιπόν το γεγονός ότι, οι άνθρωποι που πιστεύουν ότι γνωρίζουν τόσα πολλά εύκολα απορρίπτουν ειδικούς, εμπειρογνώμονες και τα ίδια τα γεγονότα (Radoiu 2020).

Μια μελέτη του Pew Research Center το 2017 διαπίστωσε ότι το 18% του πληθυσμού των Ηνωμένων Πολιτειών λαμβάνει ειδήσεις κυρίως από τα ΜΚΔ και περίπου το 92,5% αυτού του πληθυσμού είναι μεταξύ δεκαοκτώ και πενήντα τεσσάρων ετών (Shearer 2018). Σύμφωνα με την ίδια έρευνα, η γνώση είναι χαμηλότερη σε όσους χρησιμοποιούν τα ΜΚΔ για ειδήσεις. Επιπλέον, οι χρήστες ΜΚΔ είναι πιο πιθανό να έχουν προεπιλεγμένες απαντήσεις σε ερωτήσεις πολιτικής φύσεως που αντικατοπτρίζουν πληροφορίες που βρίσκονται αναρτημένες σε αμφιβόλου αξιοπιστίας ιστοτόπους (βλ. fake news, hoaxes για τον COVID-19 κτλ.) (Shearer 2018). Έτσι, αυτός ο πληθυσμός καταλήγει να είναι και πιο πολωμένος και λιγότερο (ορθά) ενημερωμένος σε σύγκριση με εκείνους που αναζητούν άλλες πηγές ειδήσεων.

- Μια έρευνα που διενεργήθηκε τους μήνες πριν από τις ενδιάμεσες εκλογές του Νοεμβρίου του 2018 στις ΗΠΑ, συνέλεξε δεδομένα σχετικά με τις πολιτικές πεπαιθίσεις, το επίπεδο εκπαίδευσης, την εμπιστοσύνη στα μέσα ενημέρωσης, την αποτελεσματικότητα του Donald Trump ως προέδρου καθώς και την προοπτική επανεκλογής του. Το ΦDK εντοπίστηκε σε συνδυασμούς απαντήσεων που ένας λογικός άνθρωπος θα μπορούσε να δει ότι ήταν παράλογες. Οι ερωτηθέντες με χαμηλότερο μορφωτικό επίπεδο έδωσαν παράλογες απαντήσεις πιο συχνά από τους ερωτηθέντες με υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης. Για παράδειγμα, οι ερωτηθέντες που δήλωσαν ότι δεν ακολουθούσαν την πολιτική επικαιρότητα, δεν πίστευαν ότι τα μέσα ενημέρωσης ήταν αξιόπιστα και δεν τα εμπιστεύονταν, έδωσαν απόλυτες-οριστικές απαντήσεις σε ερωτήσεις που απαιτούν γνώση της πολιτικής επικαιρότητας. Έτσι, ένα άτομο θα μπορούσε να μην είναι ενημερωμένο για την πολιτική και να μην ακολουθεί την πολιτική, αλλά να είναι σε θέση να έχει κατά κάποιον τρόπο αρκετές γνώσεις για τον πρόεδρο ώστε να τον προσδιορίσει ως έναν αποτελεσματικό ή μη ηγέτη (Stimers 2020).

Όσον αφορά την ακρίβεια των πληροφοριών που αποκτούν οι χρήστες των ΜΚΔ, είναι ενδιαφέρουσα η 'θεωρία του υποπροϊόντος' που χρησιμοποιεί ο Prior (2007) για να εξετάσει περιβάλλοντα ΜΜΕ από το 1935 έως το 2005 και να αναλύσει τις επιπτώσεις τους στην πολιτική γνώση. Συγκεκριμένα, η πολιτική γνώση ενός ατόμου εξαρτάται από το πόσο αποτελεσματικά μπορεί να βρει το επιθυμητό ενημερωτικό περιεχόμενο. Λόγω

αστοχίας στην εύρεση του ιδανικού περιεχομένου, οι άνθρωποι συχνά μαθαίνουν για σχετικά πολιτικά γεγονότα ως υποπροϊόντα μη πολιτικών διαδικασιών, όπως ένας τίτλος ειδήσεων στο τηλέφωνό μας (Prior 2007: 4-5). Ο Prior χωρίζει την ιδέα του πληροφοριακού υποπροϊόντος σε δύο μέρη. Πρώτον, μερικές φορές αποκτάται δωρεάν πολιτική πληροφόρηση μέσα από την αναζήτηση ψυχαγωγίας. Αυτό συμβαίνει, για παράδειγμα, όταν κάποιος που παρακολουθεί έναν αγώνα ποδοσφαίρου βλέπει μια πολιτική διαφήμιση. Δεύτερον, οι άνθρωποι μπορούν να αποκτήσουν γνώση όταν λαμβάνουν αποφάσεις σχετικές με την παραγωγή ή την κατανάλωση. Για παράδειγμα, οι περισσότεροι δεν ερευνούμε τον πληθωρισμό πριν πάμε στο σούπερ μάρκετ, αλλά μαθαίνουμε γι' αυτόν μέσω των αγορών μας και βλέποντας τις τιμές να αυξάνονται με την πάροδο του χρόνου.

Επειδή τα ΜΚΔ θεωρούνται λιγότερο έγκυρες πηγές ενημέρωσης σε σύγκριση με άλλα, είναι επίσης εύλογο ότι αυτό το 'πληροφοριακό υποπροϊόν' θα μπορούσε να οδηγήσει σε αύξηση της «γνώσης» «ψευδών ειδήσεων» και της παραπληροφόρησης. Αυτή η θεωρία υποστηρίζεται και από την μελέτη του Pew Research Center, η οποία βρήκε ότι οι χρήστες των ειδήσεων των ΜΚΔ είναι πιο ικανοί να επιλέγουν απαντήσεις που σχετίζονται με δημοφιλείς πολιτικές παραπληροφόρησης, όπως εκείνη για την COVID-19 (Shearer 2018). Η έρευνα έδειξε ότι υπάρχει μια ομάδα ανθρώπων που είναι οι πιο εμπλεκόμενοι, συνδεδεμένοι και κινητοποιημένοι σε σχέση με τα ΜΚΔ, αλλά το κάνουν έχοντας χαμηλά επίπεδα πολιτικής γνώσης. Έτσι, ενώ θα ήταν λογικό ο πιο ενημερωμένος πληθυσμός να είναι και εκείνος που ακούγεται περισσότερο εφόσον έχει τις πληροφορίες για να υποστηρίξει τις απόψεις του, αυτό δεν συμβαίνει. Αυτό ακριβώς το παράδοξο εξηγείται από το φαινόμενο Dunning-Kruger. Το 2018, ο Ian G. Anson χρησιμοποίησε αυτή τη θεωρία για να εξετάσει την πολιτική γνώση και διαπίστωσε ότι το ΦΔΚ είναι πράγματι παρόν στη σφαίρα της πολιτικής γνώσης. Διαπίστωσε ότι «άτομα με μετρίως χαμηλή πολιτική εμπειρογνωμοσύνη αξιολογούν τους εαυτούς τους ολοένα και περισσότερο ως πολιτικούς γνώστες, ειδικά όταν είναι εμφανής η κομματική ταυτότητα». (Anson 2018: 1174). Αυτό επιδεινώνεται και από το γεγονός ότι η πόλωση της ομάδας εντείνεται όταν οι άνθρωποι μιλούν ανώνυμα και όταν συμμετέχουν σε μια π.χ. διαδικτυακή ομάδα (βλ. Sunstein 1999). Έτσι, οι χρήστες ειδήσεων π.χ. του Twitter τείνουν να είναι πιο «φωνακλάδες» σχετικά με τις απόψεις τους, ενώ βασίζονται σε περιορισμένες πληροφορίες που αποκτώνται είτε από ενημερωτικά υποπροϊόντα, εάν δεν αναζητούν ειδήσεις άμεσα, είτε από το ίδιο το ΜΚΔ. Η έρευνα του Harris (2022) έδειξε ότι υπάρχει συσχέτιση μεταξύ της προτιμώμενης πηγής πληροφόρησης και της πολιτικής γνώσης. Αυτή η συσχέτιση σημαίνει ότι οι χρήστες των ΜΚΔ είναι στην πραγματικότητα λιγότερο ενημερωμένοι από εκείνους που χρησιμοποιούν άλλες μορφές πληροφόρησης.

Ερευνώντας ειδικά την πόλωση στα ΜΚΔ, έρευνες στις ΗΠΑ δείχνουν ότι ενώ τα μέσα ενημέρωσης παραδοσιακά προσπαθούσαν να βελτιώσουν τις γνώσεις μεταξύ των ψηφοφόρων και να τους εμπνεύσουν προκειμένου να καθορίσουν τις δικές τους πεποιθήσεις, η άνοδος των ιστότοπων κοινωνικής δικτύωσης όπως το Facebook και το Twitter, προκαλούν πόλωση σε όσους τις χρησιμοποιούν. Έτσι, τα ΜΚΔ απομακρύνουν τόσο τους συντηρητικούς όσο και τους φιλελεύθερους από τον μεσαίο χώρο χωρίς να τους παρέχουν τη γνώση που χρειάζονται για να έχουν τεκμηριωμένες απόψεις (Harris 2022). Μελέτες έχουν επίσης δείξει ότι η πόλωση αυξάνεται όταν τα άτομα καταναλώνουν πληροφορίες από αντίθετες απόψεις μέσω αυτού που ονομάζεται 'backfire effect.' Σύμφωνα με αυτό το φαινόμενο, η τεκμηριωμένη αλήθεια είναι πολύ λιγότερο σημαντική από διάφορα άλλα πράγματα, όπως τα βαθύτερα πιστεύω μας και αντιστεκόμαστε να αποδεχτούμε τεκμήρια που έρχονται σε σύγκρουση με τις πεποιθήσεις μας. Αυτό βαθαινει την πόλωση μέσω των ατόμων που βλέπουν ένα αντίθετο επιχείρημα και το αντιμετωπίζουν με τις δικές τους πεποιθήσεις, βαθαινοντας έτσι τις προκαταλήψεις τους (Bail 2018, Nyhan 2010).

Η παράμετρος του ΦDK

Βλέπουμε λοιπόν, ότι στον κυβερνοχώρο των ΜΚΔ, οι χρήστες έχουν το δικαίωμα και ενθαρρύνονται μάλιστα από τις ίδιες τις πλατφόρμες να εκφράσουν τις δικές τους απόψεις με την πρόσθετη όμως δυνατότητα να μπορούν να επηρεάσουν τους άλλους, κάτι που παλαιότερα έκαναν τα ιδιωτικά και/ή κυβερνητικά μέσα ενημέρωσης. Αυτό το περιβάλλον πληροφοριών τους επιτρέπει να συμμετέχουν σε συγχρονισμένες ιδεολογικά συζητήσεις με τους άλλους χωρίς απαραίτητα να υπάρχουν αντικρουόμενες απόψεις. Διαμορφώνεται έτσι και ακολουθείται μια παραμορφωμένη εκδοχή της πραγματικότητας. Ή καλύτερα, δημιουργείται η ψευδαίσθηση της πραγματικής ενημέρωσης (Schäfer 2020). Εκεί υπεισέρεχεται το ΦDK ως βάση κεφαλαιοποίησης της δραστηριότητας και επισκεψιμότητας των χρηστών στην εκάστοτε πλατφόρμα. Σε αυτό το πλαίσιο, το περιεχόμενο των πληροφοριών που μεταδίδονται σε όλα τα επίπεδα του κυβερνοχώρου είναι στην ουσία αδιάφορο.

Επιπροσθέτως, κατανοώντας το πώς μια κοινωνία επηρεάζεται από τα ΜΚΔ, είναι δυνατό να μπορούμε να δούμε το πώς κάποιιοι μπορούν να κατευθύνουν την κοινή γνώμη εκμεταλλευόμενοι τα τρωτά σημεία που σχετίζονται με έναν πολιτισμό. Ένα παράδειγμα είναι οι «ιντερνετικές μαριονέτες» και τα bots (Ferrara et al. 2016), που στοχεύουν στον επηρεασμό του πληθυσμού που επηρεάζεται περισσότερο από το ΦDK. Αυτή ήταν η περίπτωση της παρέμβασης π.χ. της Cambridge Analytica στις εκλογές των ΗΠΑ και του BREXIT το 2016, μεταξύ άλλων πολιτικών γεγονότων (Wylie 2019).

Σε αυτό το σημείο μπορεί να τεθεί το εξής ερώτημα: τι προκαλεί το ΦDK στα ΜΚΔ; Είναι άραγε το ίδιο το ψηφιακό διαδικτυακό μέσο ή η αιτία (ή αιτίες) θα πρέπει να αναζητηθούν στο ψυχικό δυναμικό των ατόμων; Δεν υπάρχει εύκολη απάντηση. Αναμφίβολα, το ίδιο το μέσο, το διαδίκτυο, γιγαντώνει το φαινόμενο. Ειδικά, η περίπτωση των «echo chambers» αντιπροσωπεύει ένα επίπλαστο περιβάλλον που πολλαπλασιάζει τις πιθανότητες εμφάνισης των συνθηκών που χρειάζεται το ΦDK για να ευδοκιμήσει. Όσον αφορά τη δεύτερη εναλλακτική εξήγηση, όσοι άνθρωποι αυτοεξυψώνονται στα ΜΚΔ δεν παύουν να αποτελούν συστατικές μονάδες ενός κοινωνικού συνόλου. Ως τέτοιες κουβαλούν τη μνήμη της κοινωνίας, η οποία μετουσιώνεται σε ψυχικές διεργασίες. Οι (καλοί) τρόποι συμπεριφοράς και το πώς νοηματοδοτούνται διαχρονικά, είναι μια περίπτωση που μπορεί να προσφέρει μια ευκαιρία ανάλυσης. Όπως αναφέρει ο Wouters (2007: 10), το αίσθημα ντροπής είναι αυτό που εμποδίζει τα άτομα με καλούς τρόπους να παραδεχτούν ότι απλώς ακολουθούν ρητούς κανόνες και που τα κάνει να πιστεύουν και/ή να προσποιούνται ότι εκφράζουν την ατομικότητα ή τη δημιουργικότητά τους. Αυτή η ντροπή συνίσταται στον φόβο να παραδεχτεί κανείς, ακόμη και στον εαυτό του, ότι προσανατολίζεται βάσει των κοινωνικά ανώτερων τάξεων και καθοδηγείται από κίνητρα σχετικά με την κοινωνική του θέση. Αυτός ο προσανατολισμός και το κίνητρο, ειδικά σε αυτόν τον συνδυασμό, είναι ταμπού λόγω της άμεσης σύνδεσής τους με αισθήματα και επιδείξεις ανωτερότητας και κατωτερότητας. Έτσι, αυτοί οι φόβοι που βασίζονται στη ντροπή φαίνεται να εμποδίζουν τους ανθρώπους να αντιληφθούν τους δικούς τους τρόπους ως αποτέλεσμα κοινωνικών και ψυχικών διαδικασιών. Μήπως η ντροπή αναφορικά με τις γνώσεις που έχει κάποιος είναι ένα καλό σημείο εκκίνησης για να εξεταστεί το ψυχολογικό πεδίο εκδήλωσης του ΦDK στα ΜΚΔ;

Συμπέρασμα (ή περιορίζοντας το φαινόμενο)

Η βιβλιογραφία που εξετάστηκε ανέδειξε σε ένα πρώιμο στάδιο την παρουσία του ΦDK στη χρήση των ΜΚΔ. Αυτό όμως δεν είναι αρκετό. Είναι σημαντικό για τους ερευνητές να εξετάσουν και, ενδεχομένως, να προτείνουν τρόπους μετριασμού αυτής της επίδρασης. Κι αυτό είναι ιδιαίτερα επιτακτικό σήμερα που διανύουμε περιόδους παγκόσμιας κρίσης και αβεβαιότητας.

Πρώτα και κύρια, χρειάζεται να υπάρχει μια διάκριση μεταξύ δύο εννοιών/αξιών: της γνώσης και της αυτοπεποίθησης. Η γνώση περιγράφει πόσα και πόσο γνωρίζει κάποιος για ένα θέμα και πόσο καλά το κατανοεί, ενώ η αυτοπεποίθηση είναι η αξία της γνώσης που αντιλαμβάνεται κάποιος για τον εαυτό του. Αυτά τα δύο μπορεί να είναι πολύ διαφορετικά μεταξύ τους (Meta-Level 2020).

Σύμφωνα με τον Radoiu (2020), χωρίς κάποιο μέτρο αυτογνωσίας ένα άτομο δεν μπορεί να αξιολογήσει αντικειμενικά την ικανότητα ή ανικανότητά του. Είναι η διαφορά μεταξύ του Άλμπερτ Αϊνστάιν που φαίνεται να είπε ότι «όσο περισσότερα μαθαίνω, τόσο περισσότερο συνειδητοποιώ πόσα πολλά δεν γνωρίζω» (βλ. και τη φράση που αποδίδεται στον αρχαίο φιλόσοφο Σωκράτη, «Εν οίδα ότι ουδέν οίδα») και τον αυτάρεσκο ισχυρισμό ότι «είμαι σε όλα ιδιοφυΐα». Η πρώτη δήλωση δείχνει ταπεινοφροσύνη και σοφία, ενώ η δεύτερη είναι παραληρηματική και ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα του υπό συζήτηση ΦDK (Kort 2021). Αναμφίβολα, η υπέρβαση των αρνητικών επιπτώσεων του ΦDK στην πολιτική και κοινωνική ζωή απαιτεί μεγάλο αυτοέλεγχο, θάρρος και επιμονή για αλλαγές από όλους τους εμπλεκόμενους φορείς αλλαγής.

Επιπλέον, οι εταιρείες μέσω κοινωνικής δικτύωσης θα πρέπει να αναθεωρήσουν τον τρόπο παρουσίασης των ειδήσεων και να συνεργαστούν με ερευνητές και με αρμόδιες αρχές για να ενσωματώσουν στις διαδικασίες τους στοιχεία που συγκεντρώθηκαν κατά τη διάρκεια της πανδημίας COVID-19. Για τον σκοπό αυτό, είναι σημαντικό να ενισχυθεί η ευαισθητοποίηση σχετικά με τις ψευδείς/παραποιημένες ειδήσεις (fake news) και τις θεωρίες εντός της κοινωνίας και έτσι να περιοριστεί η διάδοση της παραπληροφόρησης αλλά και να μειωθεί η αβεβαιότητα στο κοινό (Goreis and Kothgassner 2020).

Σο επίπεδο της ψυχολογίας, το να μεταβάλεις τους μηχανισμούς της ανθρώπινης συμπεριφοράς δεν είναι φυσικά κάτι το απλό. Αυτό που θα μπορούσε να γίνει είναι να προσπαθήσουμε να σχεδιάσουμε ένα διαδικτυακό περιβάλλον και κοινωνικά συστήματα που αναγνωρίζουν την γνώση και πληροφορία χωρίς να βασίζονται σε υπάρχοντες θεσμούς και εργαλεία. Για παράδειγμα, η ανάδειξη χρηστών που έχουν ιστορικό ακριβών/αξιόπιστων αναρτήσεων θα μπορούσε να αποτελέσει ένα πρώτο βήμα προς αυτή την κατεύθυνση.

Με βάση τα ευρήματα του Ward (2021), ίσως είναι καλό επίσης για τους εκπαιδευτικούς και τους υπεύθυνους χάραξης πολιτικής να επανεξετάσουν τι σημαίνει να είσαι μορφωμένος. Θα μπορούσαν τα προγράμματα σπουδών στην εκπαίδευση να δίνουν λιγότερη έμφαση στο να απομνημονεύουν οι μαθητές γεγονότα που μπορούν εύκολα να αναζητηθούν στη Google. Έτσι, ίσως οι, ούτως ή άλλως, περιορισμένοι γνωστικοί μας πόροι μπορούν να χρησιμοποιηθούν πιο αποτελεσματικά και αποδοτικά με στόχο την ελαχιστοποίηση εμφάνισης επικίνδυνων φαινομένων, όπως είναι οι θεωρίες συνωμοσίας.

Τέλος, σύμφωνα και με τον Bergland (2021), η απομνημόνευση πολλών γεγονότων δεν σε κάνει απαραίτητα έξυπνο. Όταν δεν υπάρχει ντροπή που σχετίζεται με το να μην γνωρίζεις κάτι, δεν χρειάζεται να υπερδιογκώνεις πόσα νομίζεις ότι ξέρεις αναζητώντας απαντήσεις για το καθετί στο Διαδίκτυο. Μία τέτοια ανεπιτήδευτη θεώρηση, ίσως και κοσμοθεωρία, υπογραμμίζει κάτι το εξαιρετικά απλό: το ότι απλώς να ξέρεις κάτι δεν είναι αρκετό!

Αναφορές

- Allington D., Duffy B., Wessely S., Dhavan N. and Rubin J. (2020), Health-Protective Behaviour, Social Media Usage and Conspiracy Belief During the COVID-19 Public Health Emergency, *Psychological Medicine*, Vol. 51, No 10, pp. 1763-1769.
- Anson, I. (2018), Partisanship, Political Knowledge, and the Dunning-Kruger Effect, *Political Psychology*, Vol. 39, No 5, pp. 1173-1192.
- Bail, C. A., Argyle, L. P., Brown, T. W., Bumpus, J. P., Chen, H., Hunzaker, M. B. F., Lee, J., Mann,

- M., Merhout, F. and Volfovsky, A. (2018), Exposure to Opposing Views on Social Media can Increase Political Polarization, *PNAS Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, Vol. 115, No 37, pp. 9216–9221.
- Bergland, C. (2021), Does Googling Perpetuate the Dunning-Kruger Effect?, *Psychology Today*, Available at: <https://www.psychologytoday.com/us/blog/the-athletes-way/202110/does-googling-perpetuate-the-dunning-kruger-effect>.
- Brugnoli, E., Cinelli, M., Quattrociocchi, W. and Scala, A. (2017), Recursive Patterns in Online Echo Chambers, *Scientific Reports*, Vol. 9, 20118, pp. 1-18.
- Darwin, C. (1871/1981), *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press.
- Del Vicario, M., Bessi, A., Zollo F., Petroni F., Scala A., Caldarelli G., Stanley, H. E. and Quattrociocchi, W. (2016), The Spreading of Misinformation Online, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, Vol. 113, No 3, pp. 554–559.
- Ferrara, E., Varol, O., Davis, C., Menczer, F. and Flammini, A. (2016), The Rise of Social Bots, *Communications of the ACM*, Vol. 59, No 7, pp. 96–104.
- Freeman, D., Waite, F., Rosebrock, L., Petit, A., Causier, C., East, Jenner, L., Teale, A.-L., Carr, L., Mulhall, S., Bold, E. and Lambe, S. (2020), Coronavirus Conspiracy Beliefs, Mistrust, and Compliance with Government Guidelines in England, *Psychological Medicine*, pp. 1–30.
- Goreis, A. and Kothgassner, O. D. (2020), Social Media as Vehicle for Conspiracy Beliefs on COVID-19, *Digital Psychology*, Vol. 1, No 2, pp. 36–39.
- Harris, Will (2022). Twitter News and the Uninformed Citizen, *Res Publica - Journal of Undergraduate Research*, Vol. 26, No 1, Article 8. Available at: Available at:
- Hart, W., Albarracín, D., Eagly, A. H., Brechan, I., Lindberg, M. J. and Merrill, L. (2009), Feeling Validated Versus Being Correct: A Meta-Analysis of Selective Exposure to Information, *Psychological Bulletin*, Vol. 135, No 4, pp. 555–588.
- Kort, J. (2021), Social Media Threatens Everyone when Opinions Overrun Truth, *Morning Sun*, Available at <https://www.themorningsun.com/2021/05/31/social-media-threatens-everyone-when-opinions-overrun-truth/>.
- Kruger, K. and Dunning, D. (1999). Unskilled and Unaware of it: How Difficulties in Recognizing One’s Own Incompetence Lead to Inflated Self-Assessments, *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 77, No 6, pp. 1121-34.
- Leftheriotis, I. and Giannakos, M. N. (2014), Using Social Media for Work: Losing your Time or Improving your Work? *Computers in Human Behavior*, Vol. 31, pp. 134–142
- Lewandowsky, S., Ecker, U. K. and Cook, J. (2017), Beyond Misinformation: Understanding and Coping with the “Post-truth” Era, *Journal of Applied Research in Memory and Cognition*, Vol. 6, No 4, pp. 353-369.
- Meta-Level (2020), *The Dunning-Kruger Effect and Expertise on the Internet*, Available at <https://medium.com/metalevel/the-dunning-kruger-effect-and-expertise-on-the-internet-6e737ae240ec>.
- Motta, M., Callaghan, T. and Sylvester, S. (2018), Knowing Less but Presuming More: Dunning-Kruger Effects and the Endorsement of Antivaccine Policy Attitudes, *Social Science & Medicine*, Vol. 211, pp. 274–281.
- Nyhan, B. and Reifler, J. (2010), When Corrections Fail: The Persistence of Political Misperceptions, *Polit Behav*, Vol. 32, pp. 303–330.
- Prior, M. (2007), *Post-broadcast Democracy: How Media Choice Increases Inequality in Political Involvement and Polarizes Elections*, New York, Cambridge University Press.
- Radoiu, M. (2020), Pandemic Problem: The Less People Know, the More They Think They Know, *Newsleader*, Available at <https://eu.newsleader.com/story/opinion/columnists/2020/04/23/advent-social-media-everyone-has-become-expert/3015149001/>.
- Schäfer, S. (2020). Illusion of Knowledge Through Facebook News? Effects of Snack News in a News Feed on Perceived Knowledge, Attitude Strength, and Willingness for Discussions, *Computers in Human Behavior*, Vol. 103, pp. 1-12.

- Shearer, E. (2018), Social Media Outpaces Print Newspapers in the U.S. as a News Source, *Pew Research Center*, Available at [www.pewresearch.org/fact tank/2018/12/10/social-media-outpaces-print-newspapers-in-the-u-s-as-a-news-source/](http://www.pewresearch.org/fact-tank/2018/12/10/social-media-outpaces-print-newspapers-in-the-u-s-as-a-news-source/).
- Stimers, M. J. (2020), The Dunning-Kruger Effect Based on Educational Attainment and Political Affiliation Concerning Trust and Perceived Accuracy of the Media, *Research and Reviews Journal of Social Sciences*, Vol. 6, No 3, pp. 57-64.
- Sunstein, C. R. (1999), The Law of Group Polarization, *SSRN Electronic Journal*. John M. Olin Law & Economics Working Paper, No 91, pp. 1-38.
- Ward, A. (2021), People Mistake the Internet's Knowledge for their Own, *Proc Natl Acad Sci USA*, Vol. 118, No 43, :e2105061118.
- Wouters, C. (2007), *Informalization: Manners and Emotions Since 1890*, SAGE Publications.
- Wylie, C. (2019). *Mindf*ck: Cambridge Analytica and the Plot to Break America*. Available at <http://ezproxy.universidadeuropea.es/login?url=https://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=nlebk&AN=2212276&lang=es&site=ehostlive&scope=site>.
- Zollo, F., Bessi, A., Del Vicario M., Scala A., Caldarelli G., Shekhtman L., Shekhtman, L. and Quattrociocchi, W. (2017), Debunking in a World of Tribes, *PLOS ONE*, Vol. 12, No 7, e0181821.

Η ΠΡΟΒΟΛΗ ΤΗΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΔΩΝ ΑΘΛΗΤΙΚΩΝ ΣΥΝΤΑΚΤΡΙΩΝ ΜΕΣΩ ΤΟΥ INSTAGRAM

Ελένη Τσαλκατίδου^α

^α Υπ. διδάκτωρ, Τμήμα Επικοινωνίας και Μ.Μ.Ε. του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Περίληψη

Ο αριθμός των γυναικών που ασχολούνται με το αθλητικό ρεπορτάζ εξακολουθεί να είναι χαμηλός και ο εν λόγω τομέας παραμένει ένας ανδροκρατούμενος χώρος σε ολόκληρο τον κόσμο. Ίσως αυτό οφείλεται στο ότι οι γυναίκες αντιμετωπίζουν διάφορες μορφές διακρίσεων και προκαταλήψεων κατά τη διάρκεια της καριέρας τους, που τις οδηγούν να εγκαταλείψουν το επάγγελμα. Ακόμα, όμως, και αν δεν το κάνουν, παραμένουν συνήθως στο παρασκήνιο. Πλέον, η κατάσταση μπορεί να διαφοροποιηθεί χάρη στην εμφάνιση των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης: Οι αθλητικές συντάκτριες έχουν την ευκαιρία να παρουσιάσουν και να απεικονίσουν τον εαυτό τους όπως επιθυμούν, αυξάνοντας την αξία της επωνυμίας τους και αλληλεπιδρώντας άμεσα με το κοινό τους. Η παρούσα έρευνα εστιάζει στη χρήση του Instagram από τις Ελληνίδες αθλητικές συντάκτριες ως επαγγελματικό εργαλείο, λαμβάνοντας υπόψη τις πρότερες έρευνες στο πεδίο που το καθορίζουν ως μία πλατφόρμα αυτο-παρουσίασης. Ακολουθώντας τη θεωρία του Goffman και αντλώντας στοιχεία από τον τρόπο που τα άτομα κατασκευάζουν τις ταυτότητές τους διαδικτυακά, υποθέτουμε ότι οι συντάκτριες προβάλλουν περισσότερο τη δημοσιογραφική τους ιδιότητα, ενώ απεικονίζονται λιγότερο σε στερεοτυπικούς ρόλους. Για τη μελέτη του υπό διερεύνηση θέματος έγινε ένας συνδυασμός ποσοτικής τεχνικής με ανάλυση περιεχομένου και ποιοτικής με ημι-δομημένες συνεντεύξεις.

Λέξεις κλειδιά: Instagram, ταυτότητα, αθλητικές συντάκτριες, φωτογραφίες, αυτο-παρουσίαση.

THE PROMOTION OF THE PROFESSIONAL IDENTITY OF GREEK SPORTS EDITORS THROUGH INSTAGRAM

Eleni Tsalkatidou^α

^α PHD candidate at the Faculty of Communication and Media studies at the Affiliation of the National and Kapodistrian University of Athens

Abstract

The number of women involved in sports journalism is still low and the field remains male-dominated across the world. Perhaps this is due to the fact that women face various forms of discrim-

ination and prejudice during their career, which usually lead them to abandon their occupation. Still, even if they don't, they usually stay in the background. Now, the situation can be different thanks to the emergence of Social Media, as sports editors have the opportunity to present and portray themselves as they want, increasing the value of their brand and interacting with their audience. This research focuses on the use of Instagram by Greek sports journalists as a professional tool, taking into account previous research in the field that define it as a self-presentation platform. Following Goffman's theory and drawing evidence from how individuals construct their identities online, we hypothesize that journalists project their journalistic status more and less their daily lives in stereotypical roles. For the study, a combination of quantitative technique with content analysis and qualitative technique with semi-structured interviews was done.

Keywords: Instagram, identity, sports editors, photographs, self-presentation.

Εισαγωγή

Παραδοσιακά, ο τομέας της αθλητικής δημοσιογραφίας ήταν και παραμένει «ένα ανδρικό προπύργιο» (Franks and O'Neil 2016: 7): Χαρακτηριστικό είναι πως πριν από τη δεκαετία του 1960 η παρουσία των γυναικών στο αθλητικό ρεπορτάζ ήταν σπάνια, ενώ όσες ασχολούνταν με αυτό το είδος περιορίζονταν κυρίως στο ρεπορτάζ των γυναικείων ομάδων. Η κατάσταση άλλαξε σημαντικά μετά την εφαρμογή του Τίτλου ΙΧ (Title IX) στη δεκαετία του 1970 στην Αμερική, που έδωσε το έναυσμα σε περισσότερες γυναίκες να ασχοληθούν με τον αθλητισμό και με την αθλητική δημοσιογραφία. Ήταν η περίοδος εκείνη, μάλιστα, που οι γυναίκες αθλητικές συντάκτριες αντιλήφθηκαν ότι η επιτυχία και το κύρος δεν βρίσκονταν στα ρεπορτάζ για τα γυναικεία αθλήματα, αλλά σε εκείνα για τα λεγόμενα «μεγάλα αθλήματα» (π.χ. ποδόσφαιρο, μπάσκετ κτλ.), στα οποία επενδύονται πολλά χρήματα, έχουν μεγάλη προβολή από τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης και συνακόλουθα αποφέρουν πολλά χρήματα (Swanson 2009: 1). Όσο περνούσε ο καιρός, τόσο οι γυναίκες άρχισαν να χρησιμοποιούν την πείρα τους στο αθλητικό ρεπορτάζ για να αναδειχθούν και να ασχοληθούν με τα «μεγάλα» αθλήματα. Από την άλλη πλευρά, οι άνδρες συνάδελφοί τους δεν έβλεπαν με καλό μάτι αυτή τους την ανέλιξη, αφού εξακολουθούσε να επικρατεί η αίσθηση ότι οι γυναίκες δεν ανήκαν στον χώρο των ανδροκρατούμενων αυτών αθλημάτων (όπ.π.).

Από πολύ νωρίς, λοιπόν, οι γυναίκες ήρθαν αντιμέτωπες με αρκετές διακρίσεις στον χώρο του αθλητικού ρεπορτάζ, οι σημαντικότερες εκ των οποίων είναι οι ακόλουθες: 1) Άρνηση για ίση πρόσβαση στον χώρο των ανδρικών αποδυτηρίων, 2) σεξουαλική παρενόχληση, 3) σωματική απειλή (Eberhard and Myers 1988: 598), 4) έλλειψη ευκαιριών εξέλιξης και 5) ανισότητα στις αμοιβές (Hardin and Shain 2005: 31).

Πέντε και πλέον δεκαετίες μετά τον Τίτλο ΙΧ και την είσοδο των γυναικών στην αθλητική δημοσιογραφία, το φύλο εξακολουθεί να παίζει σημαντικό ρόλο στο είδος του αθλήματος που καλύπτουν οι γυναίκες, ενώ το πεδίο παραμένει εξίσου ανδροκρατούμενο όσο ήταν και στο παρελθόν: Σύμφωνα με τον Πανελλήνιο Σύνδεσμο Αθλητικού Τύπου (ΠΣΑΤ), στην Ελλάδα από τα 1278 ενεργά μέλη του μόλις τα 119 είναι γυναίκες αθλητικές συντάκτριες (Κοκκινά 2020: 60). Όπως εύστοχα σημείωσε η Παναγιωτοπούλου (2013: 76) για την κατάσταση που επικρατεί στην αθλητική δημοσιογραφία στην Ελλάδα, αυτή είναι γένους αρσενικού καθώς το 92% των συντακτών είναι άνδρες. Συνεπώς, η αθλητική δημοσιογραφία στην Ελλάδα γράφεται από άνδρες, αναφέρεται σε άνδρες και προωθεί τους άνδρες αθλητές (Panagiotoπούλου 2013: 124).

Βάσει των παραπάνω, λογικό είναι οι αθλητικές συντάκτριες να υιοθετούν στρατηγικές, προκειμένου να μπορούν να ανταπεξέλθουν στον ψυχικό αντίκτυπο που τους προκαλούν οι στερεοτυπικές συμπεριφορές. Οι στρατηγικές αυτές μπορούν να ταξινομηθούν

σε δύο κατηγορίες: Η πρώτη περιλαμβάνει τις στρατηγικές αλληλεγγύης και συνεργασίας μεταξύ των αθλητικών συντακτριών και η δεύτερη τον ανταγωνισμό μεταξύ των γυναικών αθλητικών δημοσιογράφων (Spiliopoulos, Mastrogiannakis, Kokkina and Tsigilis 2020: 697). Πλέον, η κατάσταση μπορεί να διαφοροποιηθεί χάρη στα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης (ΜΚΔ), καθώς οι αθλητικές συντάκτριες μπορούν: 1) να προβάλλουν τη δουλειά τους, 2) να παρουσιάσουν και να απεικονίσουν τον εαυτό τους όπως οι ίδιες επιθυμούν, 3) να αυξήσουν την αξία της επωνυμίας τους και 4) να αλληλεπιδράσουν άμεσα με το κοινό τους μέσω του προφίλ τους.

Θεωρητικό πλαίσιο

Ο Mead (1934: 154-155) ήταν από τους πρώτους που εξέτασαν τη δημιουργία του Εαυτού μέσα σε ένα κοινωνικό πλαίσιο: Σύμφωνα με την κοινωνική του θεωρία, ο Εαυτός διαχωρίζεται σε δύο όψεις, το «Εγώ» και το «Εμένα», και η μελέτη αμφοτέρων επηρεάζεται από τον Γενικευμένο Άλλο (Generalized Other), καθώς «η στάση του Γενικευμένου Άλλου είναι η στάση ολόκληρης της κοινότητας... και μπορεί να κατευθύνει ανάλογα και τη δική μας συμπεριφορά» (Mead, 1934: 55).

Στην κλασσική κοινωνιολογία, η έννοια του «Άλλου» είναι ζωτικής σημασίας για τη μελέτη της κοινωνικής ζωής μέσω της οποίας ορίζουμε τις σχέσεις. Το «Εγώ» σχετίζεται με τα έμφυτα χαρακτηριστικά του ατόμου, δηλαδή, τον υποκειμενικό Εαυτό: Πρόκειται για «το μη οργανωμένο, το μη κατευθυνόμενο, το αβέβαιο και συνεπώς το απρόβλεπτο στοιχείο της ανθρώπινης εμπειρίας, που αντιπροσωπεύει τις αυθόρμητες, παρορμητικές τάσεις του ατόμου» (Reynolds and Herman-Kinney 2003: 75). Από την άλλη πλευρά, το «Εμένα» είναι η εικόνα την οποία αποκτά το υποκείμενο για τον Εαυτό του, όταν υιοθετήσει την οπτική γωνία του κοινωνικού του περιβάλλοντος (Παναγιωτοπούλου, 1985: 68): Πρόκειται για τον αντικειμενικό/κοινωνικό Εαυτό ενός ατόμου, «το οργανωμένο σύνολο των συμπεριφορών των άλλων, που τις συνειδητοποιώ εγώ ο ίδιος» (Mead 1934: 175).

Εντοπίζονται δύο διαφορετικοί τύποι «Άλλων» σε σχέση με τον Εαυτό μας:

- 1) Ο «σημαντικός Άλλος»: Ακολουθώντας τη θεωρία της Συμβολικής Αλληλόδρασης των Cooley (1902) και Mead (1934), ορίζεται ως το «άτομο εκείνο που ασκεί μεγάλη επιρροή στις στάσεις των ατόμων» (Woelfel and Haller 1971:75). Πρόκειται για εκείνους τους Άλλους, οι οποίοι αποτελούν το κοινωνικό περιβάλλον, όπως είναι π.χ. οι γονείς, οι φίλοι, οι συγγενείς κ.ά. (Οικονομίδης 1992: 128).
- 2) Ο «γενικευμένος Άλλος», τον οποίο βιώνουμε πρωτίστως ως μια αφηρημένη κοινωνική κατάσταση (Crossman 2018): Πρόκειται για έναν ειδικό τύπο ανάληψης ρόλων που περιλαμβάνει την υιοθέτηση ενός συνόλου κοινωνικών ρόλων, κανόνων και συμβάσεων για ομαδική συμπεριφορά. Το άτομο γίνεται στην πραγματικότητα ο «γενικευμένος Άλλος» εσωτερικά μέσω της αυτοανάκρισης, ενώ την ίδια ώρα είναι αντικείμενο προσωπικής σκέψης κατά την ανάληψη των φανταστικών ρόλων και τον στοχασμό του Εαυτού του σε αυτούς (Dodds, Lawrence and Valsiner 1997: 497-498).

Επιπλέον, η «θεωρία του κατοπτρικού Εαυτού» αφορά στο «χτίσιμο» του Εαυτού βάσει του ελέγχου της εμφάνισής του σε έναν «καθρέφτη». Με άλλα λόγια, το άτομο βλέπει την εικόνα του που αντανακλάται στους άλλους και, στη συνέχεια, σχηματίζει μια εντύπωση για το πώς εκείνοι θα το δουν (Cooley 1902: 183). Συνεπώς, η ιδέα του «κατοπτρικού Εαυτού» αφορά στις αντιλήψεις για τον Εαυτό μας, που διαμορφώνονται ως αντανακλάσεις των αναγκών και των αξιολογήσεων των άλλων στο περιβάλλον μας και αποτελεί τον πυρήνα της κοινωνιολογικής θεωρίας της κοινωνικοποίησης, με έμφαση στις ομάδες

αναφοράς και στους «σημαντικούς Άλλους» ως «καθρέφτες» που αντανακλούν εικόνες του Εαυτού (Gecas and Schwalbe 1983: 77).

Εξίσου σημαντική για τη μελέτη της διαμόρφωσης του Εαυτού είναι η θεωρία της Συμβολικής Αλληλόδρασης του Mead, η οποία ορίζεται ως η κατάσταση κατά την οποία η συμπεριφορά ενός δρώντος υποκειμένου επηρεάζεται από τη συμπεριφορά ενός Άλλου, όταν έρθει σε επαφή μαζί του ή μπορεί ακόμα και να αναδιοργανωθεί με συνειδητό όμως τρόπο (Turner 1988: 13). Τα άτομα προσπαθούν να ελέγξουν τις εντυπώσεις που σχηματίζουν οι άλλοι γι' αυτά μέσω της διαχείρισης των εντυπώσεων: Δεδομένου ότι οι εντυπώσεις που σχηματίζουν οι άνθρωποι για τους άλλους έχουν συνέπειες στο πώς οι άλλοι τους αντιλαμβάνονται, τους αξιολογούν και τους μεταχειρίζονται, οι άνθρωποι μερικές φορές επιλέγουν να συμπεριφερθούν με τρόπους που δημιουργούν συγκεκριμένες εντυπώσεις στα μάτια των άλλων (Leary and Kowalski 1990: 34). Η διαχείριση των εντυπώσεων περιλαμβάνει α) το «κίνητρο εντυπώσεων» (impression motivation) και β) την «κατασκευή των εντυπώσεων» (impression construction), καθώς οι άνθρωποι ενδιαφέρονται για την επίδραση που ασκούν στους άλλους και προσπαθούν να εκτιμήσουν τις εντυπώσεις που σχηματίζουν οι άλλοι για αυτούς (όπ.π. σελ. 35).

Ερευνητικά ερωτήματα/υποθέσεις εργασίας

Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, θα δοθούν απαντήσεις στα παρακάτω ερευνητικά ερωτήματα:

α) Ποια ταυτότητα επιλέγουν να οικοδομήσουν και παρουσιάσουν περισσότερο οι Ελληνίδες αθλητικές συντάκτριες μέσω του προφίλ τους στο Instagram, την επαγγελματική ή την προσωπική;

β) Έχουν αντιληφθεί τη δυναμική του Μέσου και το χρησιμοποιούν προς όφελός τους για να εδραιώσουν τη θέση τους σ' ένα τόσο ανδροκρατούμενο επάγγελμα, όπως αυτό της αθλητικής δημοσιογραφίας;

γ) Επηρεάζονται από την ανατροφοδότηση που λαμβάνουν από τους ακόλουθούς (followers) τους ως προς το περιεχόμενο των εικόνων που αναρτούν;

Μεθοδολογία

Για να απαντηθούν τα παραπάνω ερωτήματα, εφαρμόστηκε ένας συνδυασμός ποσοτικής ανάλυσης περιεχομένου στις εικόνες που ανήρτησαν δέκα (10) Ελληνίδες αθλητικές συντάκτριες στα προφίλ τους στο Instagram και ποιοτικής με τη διεξαγωγή ημι-δομημένων συνεντεύξεων μαζί τους. Η επιλογή των δημοσιογράφων έγινε λαμβάνοντας υπόψη τα παρακάτω κριτήρια: 1) να είναι άνω των 18 ετών, 2) να έχουν κάποια – έστω και λίγα – χρόνια παρουσίας στον χώρο της αθλητικής δημοσιογραφίας και 3) να διαθέτουν ενεργό λογαριασμό στο Instagram με την έννοια να δημοσιεύουν υλικό ανά τακτά χρονικά διαστήματα.

Αναφορικά με την ποσοτική ανάλυση περιεχομένου, η εφαρμογή της κρίθηκε αναγκαία, καθώς πρόκειται για μία ερευνητική μέθοδο, η οποία οδηγείται στην εξαγωγή συμπερασμάτων από την ανάλυση γραπτών κειμένων ή άλλου είδους «κειμένων» (Smith 2000: 313-314) χάρη στη χρήση συγκεκριμένων κανόνων. Εν προκειμένω, εφαρμόστηκε στην ανάλυση του οπτικού υλικού (βλ. φωτογραφίες και selfies), που συγκέντρωσε η ερευνήτρια την περίοδο από 1 Ιανουαρίου του 2018 έως 31 Δεκεμβρίου του 2019 από τα προφίλ των δέκα συμμετεχουσών στην έρευνα. Για το διάστημα αναφοράς συλλέχθηκαν συνολικά 1.533 φωτογραφίες και selfies: Πιο συγκεκριμένα, 535 φωτογραφίες και 284 selfies δημοσίευσαν οι δημοσιογράφοι το 2018 και 530 φωτογραφίες και 184 selfies το 2019.

Δεδομένου ότι το συλλεχθέν υλικό ήταν αδύνατο να εξεταστεί στο σύνολό του, εφαρ-

μόστηκε η μέθοδος της αναλογικής στρωματοποιημένης δειγματοληψίας (proportionate stratified random sample), με την οποία εξασφαλίζεται ότι σε κάθε στρώμα επιλέγεται τόσο δείγμα, έτσι ώστε η αναλογία του μεγέθους του δείγματος να είναι ίση με την αναλογία του μεγέθους του πληθυσμού του στρώματος προς το μέγεθος του συνολικού πληθυσμού. Συνεπώς, το τελικό δείγμα αποτελεί μια αναλογική μικρογραφία του αρχικού πληθυσμού (Ζαφειρόπουλος 2015: 134).

Στη συνέχεια, επιλέχθηκε ένα δείγμα φωτογραφιών και selfies με τη μέθοδο της απλής τυχαίας δειγματοληψίας (Javeau, 2000: 80): Δηλαδή, ο αριθμός των φωτογραφιών/selfies της κάθε συμμετέχουσας επί του συνολικού αριθμού των περιπτώσεων στο δείγμα αντιστοιχεί σε ποσοστό 15% στον πληθυσμό (Κυριαζή, 2011: 111). Εν τέλει, εξετάστηκαν 231 φωτογραφίες και selfies των αθλητικών συντακτριών.

Επιπλέον, η χρήση της ποιοτικής μεθόδου συμπληρωματικά της ποσοτικής κρίθηκε αναγκαία από τη στιγμή που η φύση του ερευνητικού προβλήματος είναι διερευνητική και στόχος είναι να αναγνωρισθεί και να γίνει κατανοητή μία κατάσταση (Ιωσηφίδης 2008: 22). Ως εργαλείο επιλέχθηκε η ημι-δομημένη συνέντευξη, καθώς αποτελεί μια πιο ευέλικτη μορφή συνέντευξης κατά την οποία η συνεντευξιαζόμενη έχει μεγάλη ελευθερία στον τρόπο έκφρασης απάντησης στις ερωτήσεις (Bryman 2017: 515), έχοντας τη δυνατότητα να αναπτύξει τις απόψεις του, όπως ο ίδιος επιθυμεί (Κυριαζή 2011: 254).

Τέλος, να σημειωθεί ότι η συλλογή των φωτογραφιών και των selfies έγινε σε δύο περιόδους: Η πρώτη πραγματοποιήθηκε το διάστημα Ιουνίου-Δεκεμβρίου 2019 και η δεύτερη το διάστημα Νοεμβρίου-Δεκεμβρίου 2020. Οι συνεντεύξεις έλαβαν χώρα το τρίμηνο Φεβρουαρίου- Απριλίου 2021. Η χρονική διαφορά ως προς την εφαρμογή των δύο μεθόδων οφείλεται στην πανδημία του κορονοϊού, η οποία επηρέασε την πορεία της έρευνας.

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

α) *Είδος δημοσιευμένων φωτογραφιών/selfies*

Αναφορικά με το περιεχόμενο των φωτογραφιών/selfies που αναρτούν στο Instagram, είναι σαφής η προτίμηση των δημοσιογράφων σε αυτές που σχετίζονται με την προσωπική τους ζωή (59,3% το 2018 και 55,6% το 2019) έναντι εκείνων που προβάλλουν την επαγγελματική τους ενασχόληση (40,7% και 44,4% αντίστοιχα). Το εύρημα αυτό συμφωνεί με εκείνο των Weathers, Sanderson, Matthey, Gevious, Warren και Tehan (2014: 7-8) κατά το οποίο η αθλητική συντάκτρια προωθούσε έντονα την αίσθησή της για τη μόδα και ασχολούνταν με διασημότητες που δεν σχετίζονταν με τον αθλητισμό, προσφέροντας λίγα πράγματα στην αθλητική γνώση.

Τα αποτελέσματα, ωστόσο, αυτά δεν συνάδουν με τις απαντήσεις τους στις ημι-δομημένες συνεντεύξεις, καθώς οι μισές δήλωσαν ότι δημοσιεύουν κυρίως επαγγελματικές και άλλες δύο ένα συνδυασμό προσωπικών και επαγγελματικών εικόνων, ενώ μόνο δύο είπαν πως επιλέγουν να αναρτούν αποκλειστικά προσωπικές εικόνες. Ακολουθώντας τον Manovich (2016: 42), οι προσωπικές φωτογραφίες είναι μεταξύ των τριών πιο συνηθισμένων τύπων που μοιράζονται οι χρήστες στο Instagram: Σκοπός τους είναι να τεκμηριώσουν οπτικά και να μοιραστούν μια εμπειρία, μια κατάσταση ή να απεικονίσουν ένα πρόσωπο ή μια ομάδα ανθρώπων (Manovich 2016: 52).

Το περιεχόμενο των φωτογραφιών/selfies τους φαίνεται πως επηρεάζεται από την εκάστοτε χρονική περίοδο: Για παράδειγμα, οι περισσότερες συμφώνησαν πως την περίοδο που εργάζονται αναρτούν μόνο επαγγελματικές φωτογραφίες. Μέσω αυτής της τακτικής ικανοποιείται το κίνητρο της τεκμηρίωσης και της καταγραφής γεγονότων, το οποίο υποδηλώνει ότι τα άτομα βγάζουν φωτογραφίες/selfies και τις δημοσιεύουν, προκειμένου να επαληθεύσουν ειδικά γεγονότα και περιστάσεις στη ζωή τους, αλλά και τη

δική τους συμμετοχή σε αυτά (Sung, Lee, Kim and Choi 2016: 263). Αντίθετα, είναι τελείως διαφορετική η εικόνα των προφίλ τους σε περιόδους που δεν εργάζονται ή είναι σε άδεια, καθώς τότε υπερτερεί η δημοσίευση προσωπικών φωτογραφιών/selfies.

β) Πρόσωπα και περιβάλλον

Όσον αφορά στα πρόσωπα, τα οποία απεικονίζονται στις φωτογραφίες/selfies τους, παρατηρήθηκε ότι στην πλειονότητα αυτών η αθλητική συντάκτρια επιλέγει να προβάλλει μόνο τον εαυτό της (στο 70,7% των εικόνων το 2018 και στο 72,2% αυτών του 2019), ενώ τρίτες στη σχετική λίστα είναι οι εικόνες στις οποίες φωτογραφίζεται με κάποιον συνεργάτη ή συνεντευξιαζόμενο (8,9% και 10,1% αντίστοιχα). Η τάση αυτή μπορεί ίσως να εξηγηθεί από το γεγονός ότι επιθυμεί να εστιάσει περισσότερο στον εαυτό της μόνο παρά στον εαυτό της με κάποιον ή κάποιους άλλους, δεδομένου ότι πρόκειται για το προσωπικό της προφίλ.

Ομοίως, οι δημοσιογράφοι επιλέγουν να φωτογραφηθούν κυρίως σε εσωτερικούς και εξωτερικούς χώρους που δεν έχουν σχέση με την εργασία τους (π.χ. σπίτι, Μέσα Μαζικής Μεταφοράς, χώρους διασκέδασης κ.λπ.) τόσο το 2018 όσο και το 2019 σε ποσοστά 47,2% και 42,6% αντίστοιχα, ενώ οι εικόνες τους σε χώρους εργασίας (π.χ. στούντιο, γήπεδο, γραφείο εφημερίδας κ.ά.) είναι δευτέρες στη σχετική λίστα (36,6% και 32,4% αντίστοιχα).

γ) Κίνητρα χρήσης και οφέλη από το Instagram

Ερωτηθείσες για τα κίνητρά τους ως προς τη χρήση του Μέσου, τέσσερις αθλητικές συντάκτριες δήλωσαν ότι έχουν αμιγώς επαγγελματικά κίνητρα, άλλες τέσσερις χρησιμοποιούν το Μέσο υποκινούμενες τόσο από προσωπικά όσο και από επαγγελματικά κίνητρα και μόλις δύο τόνισαν πως η παρουσία τους σε αυτό οφείλεται καθαρά σε προσωπικά κίνητρα. Γίνεται, συνεπώς, κατανοητό πως σκοπός τους είναι η κάλυψη αναγκών που σχετίζονται κυρίως με την αναγνώρισή τους, είτε αυτή καθεαυτή (όταν είναι μόνο επαγγελματικά τα κίνητρα) είτε σε συνδυασμό με άλλες ανάγκες (π.χ. κοινωνική, γνωστική, ψυχαγωγίας). Στην κατηγορία αυτήν περιλαμβάνονται η ανάγκη περί καθιέρωσης της προσωπικής τους ταυτότητας στον επαγγελματικό χώρο και περί της απόκτησης του σεβασμού των άλλων μέσα από την προβολή της δουλειάς τους (Leung 2009: 1336-1337).

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός πως η συντριπτική πλειονότητα των δημοσιογράφων παραδέχτηκε πως έχει αλλάξει η συμπεριφορά της στο Μέσο και από προσωπική χρήση πλέον κάνει περισσότερο επαγγελματική. Αντίθετα, μία επεσήμανε πως έκανε το εντελώς ανάποδο και άλλη μία τόνισε πως δεν διαπίστωσε διαφορά στη συμπεριφορά της.

Σχετικά με τα επαγγελματικά οφέλη που έχουν αποκομίσει από τη χρήση του Instagram, τέσσερις δημοσιογράφοι παραδέχτηκαν πως μπορούν πλέον μέσω αυτού να προβάλλουν τη δουλειά τους και παράλληλα έχουν προκύψει νέες γνωριμίες/συνεργασίες και άλλες τρεις είπαν πως τα οφέλη είναι πολλαπλά (βλ. αναγνωρισιμότητα, προβολή της δουλειάς τους, νέες συνεργασίες).

δ) Επιρροή από τους ακόλουθους

Σε ερώτηση σχετικά με το κατά πόσο οι αντιδράσεις των ακόλουθών τους («μου αρέσει», θετικά/αρνητικά σχόλια) σε προηγούμενες φωτογραφίες/selfies τους τις επηρεάζουν ως προς την ανάρτηση μελλοντικών δημοσιεύσεων, τέσσερις αθλητικές συντάκτριες απάντησαν καταφατικά, τονίζοντας πως παρατηρούν τι είναι αυτό που αρέσει στο κοινό τους και προσπαθούν να το επαναλάβουν.

Οι απαντήσεις τους αντικατοπτρίζουν τη γενικότερη άποψη ότι οι άνθρωποι μαθαίνουν πώς θέλουν να ενεργούν, βλέποντας πώς οι άλλοι απαντούν στις πράξεις τους και η ιδέα αυτή μεγεθύνεται στα ΜΚΔ (Cirucci 2013: 56). Αντίθετα, άλλες τέσσερις έδωσαν αρνητική απάντηση, σχολιάζοντας πως δεν επηρεάζονται και πως ό,τι θέλουν να δημοσιεύσουν θα το δημοσιεύσουν ανεξαρτήτως εάν τυγχάνει αποδοχής ή όχι.

ε) Το Instagram και οι στερεοτυπικές αντιλήψεις για τη γυναίκα

Σημαντικό είναι να εξεταστεί εάν το Instagram μπορεί να συμβάλλει στην εξάλειψη στερεοτυπικών αντιλήψεων για τις γυναίκες και δη αυτών που σχετίζονται με την ενασχόληση της γυναίκας στο πεδίο της αθλητικής δημοσιογραφίας. Από τις απαντήσεις των συμμετεχουσών στην έρευνα φαίνεται πως οι απόψεις δίστανται: Οι μισές αθλητικές συντάκτριες πιστεύουν ότι το Instagram ως εργαλείο είναι σημαντικό, καθώς τις βοηθάει να προβάλλουν τη δουλειά τους όπως αυτές θέλουν και είναι συνεπώς στο χέρι τους πώς θα το χρησιμοποιήσουν. Στον αντίποδα, τέσσερις δημοσιογράφοι υποστήριξαν πως δεν έχει τέτοια δυναμική το Μέσο.

Τέλος, είναι σημαντικό να ερευνηθεί κατά πόσο αυτές οι στερεοτυπικές αντιλήψεις και τα προσωπικά βιώματα της κάθε μίας στο χώρο της αθλητικής δημοσιογραφίας έχουν παίξει ρόλο στον τρόπο με τον οποίο απεικονίζουν οι ίδιες τον εαυτό τους στο Instagram. Οι απαντήσεις των δημοσιογράφων ήταν μοιρασμένες, αφού οι μεν υποστήριξαν πως όντως έχουν επηρεαστεί, οι δε ότι δεν δίνουν καμία σημασία. Αξίζει, μάλιστα, να επισημανθεί η απάντηση μίας αθλητικής συντάκτριας που επεσήμανε πως *«νομίζω ότι είναι και λίγο προσόν το ότι είμαστε γυναίκες, οπότε γιατί να μην το δείξουμε και αυτό; Δεν το βλέπω αρνητικά»*.

Συμπέρασμα

Οι Ελληνίδες αθλητικές συντάκτριες ναι μεν έχουν αντιληφθεί τη δυναμική του Instagram, αλλά ακόμα δεν έχουν φτάσει στο σημείο να το αξιοποιούν απόλυτα ως επαγγελματικό εργαλείο. Αυτό είναι ολοφάνερο από το περιεχόμενο των φωτογραφιών/selfies που αναρτούν, το οποίο αφορά ως επί το πλείστον την επαγγελματική τους δραστηριότητα (ιδίως σε περιόδους που εργάζονται και υπάρχει έντονη αγωνιστική δράση). Ωστόσο, η ποσοτική ανάλυση περιεχομένου των αναρτήσεων τους τα έτη 2018 και 2019 κατέδειξε πως είναι περισσότερες οι εικόνες που σχετίζονται με την προσωπική τους ζωή. Το εύρημα αυτό μπορεί κάλλιστα να συνδυαστεί με την αλλαγή στη συμπεριφορά τους στο Μέσο που η πλειονότητα παραδέχτηκε ότι έχει κάνει τα τελευταία χρόνια. Υπενθυμίζεται πως η συλλογή φωτογραφιών και selfies από τα προφίλ τους έγινε τα διαστήματα Ιουνίου-Δεκεμβρίου 2019 και Νοεμβρίου-Δεκεμβρίου 2020, ενώ οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν την περίοδο Φεβρουαρίου-Απριλίου 2021. Συνεπώς, στο διάστημα που μεσολάβησε οι συμμετέχουσες στην έρευνα ενδέχεται να είχαν αλλάξει την οπτική τους ως προς τη χρήση του Μέσου.

Βάσει των παραπάνω γίνεται φανερό πως οι Ελληνίδες αθλητικές συντάκτριες επιλέγουν να οικοδομήσουν και να παρουσιάσουν περισσότερο έναν επαγγελματικό εαυτό στο Instagram, υποκινούμενες ως επί το πλείστον από επαγγελματικά κίνητρα, και αναγνωρίζοντας πως μέσω αυτού θα έχουν πολλά επαγγελματικά οφέλη, όπως προβολή της δουλειάς τους και νέες συνεργασίες. Ίσως τα οφέλη που ήδη έχουν αποκομίσει στο επάγγελμά τους τις οδηγήσουν μελλοντικά σε μία ακόμα πιο ξεκάθαρη επαγγελματική χρήση του Μέσου.

Επιπλέον, θα ήταν ενδεχομένως χρήσιμο να λάβουν εκπαίδευση από επαγγελματίες συμβούλους για τη χρήση του Instagram ως επαγγελματικό εργαλείο, μία τάση που έχει ξεκινήσει από την Αμερική και εξαπλώνεται σε όλο τον κόσμο. Δεδομένου ότι λί-

γο-πολύ έχουν αντιληφθεί τη δυναμική του Μέσου, όχι μόνο ως επαγγελματικό εργαλείο, αλλά ακόμα-ακόμα και ως ένα εργαλείο για την εξάλειψη των στερεοτυπικών αντιλήψεων στο επάγγελμά τους, όπως δήλωσαν οι μισές, το χρησιμοποιούν είτε έτσι είτε αλλιώς προς όφελός τους.

Τέλος, όπως ακριβώς στο μοντέλο του Erving Goffman ο ηθοποιός φοράει το κατάλληλο «προσωπείο» κάθε φορά πριν βγει στην σκηνή για να ευχαριστήσει το κοινό του, έτσι και οι χρήστες του Instagram, δεχόμενοι επιρροή από τους ακόλουθούς τους, φορούν την κατάλληλη κάθε φορά «μάσκα» και δημοσιεύουν (κυρίως) ό,τι αρέσει σε αυτούς. Είναι λογικό εάν σκεφτεί κανείς πως η αλληλοτροφοδότηση στα ΜΚΔ (βλ. «μου αρέσει», σχόλια και αναδημοσιεύσεις) λαμβάνονται ως σημαντικοί δείκτες αναγνωρισιμότητας και επιρροής που ασκούν οι χρήστες πάνω στο κοινό τους.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Bryman, A. (2017), *Μέθοδοι κοινωνικής έρευνας* (μτφ. Π. Σακελλαρίου), Αθήνα, Gutenberg.
- Ζαφειρόπουλος, Κ. (2015), *Πώς γίνεται μια επιστημονική εργασία* (Επιστημονική έρευνα και συγγραφή εργασιών), Αθήνα, Κριτική.
- Ιωσηφίδης, Θ. (2008), *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες*, Αθήνα, Κριτική.
- Κυριαζή, Ν. (2011), *Η κοινωνιολογική έρευνα: Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, Αθήνα, Πεδίο.
- Οικονομίδης, Β. Δ. (1992), Η θεωρία της συμβολικής αλληλεπίδρασης για την κοινωνικοποίηση του ατόμου. *Σχολείο και Ζωή*, Τόμος 3, σσ. 126-130.
- Παναγιωτοπούλου, Ρ. (2013), Αθλητικές εφημερίδες και αθλητική δημοσιογραφία στην Ελλάδα. *Ζητήματα Επικοινωνίας*, Τόμος 16-17, σσ. 66-87.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Cirucci, A. M. (2012), First person paparazzi: Why social media should be studied more like video games, *Telematics and Informatics*, Vol. 30, No 1, pp. 47-59.
- Cooley, C. (1902), *Human nature and the social order*, New York, Scribner's Sons.
- Crossman, A. (1/1/2018), *The Concept of «Other» in Sociology*. Ανακτήθηκε 22 Φεβρουαρίου, 2021, από <https://www.thoughtco.com/concept-of-other-in-sociology-3026437>.
- Dodds, A. E., Lawrence, J. A. and Valsiner, J. (1997), The personal and the social: Mead's theory of the «Generalized Other», *Theory Psychology*, Vol. 7, No 4, pp. 483-503.
- Eberhard, W. B. and Myers, M. L. (1988), Beyond the locker room: Women in sports on major daily newspapers, *Journalism Quarterly*, Vol. 65, pp. 595-599.
- Franks, S. and O'Neill, D. (2016), Women reporting sport: Still a man's game? *Journalism*, Vol. 17, No 4, pp. 474-492.
- Gecas, V. and Schwalbe, M. L. (1983), Beyond the Looking-Glass Self: Social Structure and Efficacy-Based Self-Esteem, *Social Psychology Quarterly*, Vol. 46, No 2, pp. 77-88.
- Hardin, M. and Shain, S. (2005), Strength in Numbers? the Experiences and Attitudes of Women in Sports Media Careers, *Journalism & Mass Communication Quarterly*, Vol. 82, No 4, pp. 804-819.
- Javeau, C. (2000). *Η έρευνα με ερωτηματολόγιο: Το εγχειρίδιο του καλού ερευνητή* (επιμ. Κ. Τζαννόνε-Τζώρτζη). Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Leary, M. R. and Kowalski, R. M. (1990), Impression management: A literature review and two-component model, *Psychological Bulletin*, Vol. 107, No 1, pp. 34-47.
- Leung, L. (2009), User generated content on the Internet: an examination of gratifications, civic engagement and psychological empowerment, *New Media & Society*, Vol. 11, No 8, pp.

1327-1347.

- Mead, G. H. (1934), *Mind, self, and society from the standpoint of a social behaviorist*, Chicago, University of Chicago.
- Manovich, L. (2016), *Instagram and Contemporary Image*. Ανακτήθηκε 3 Απριλίου, 2022, από <http://lab.culturalanalytics.info/2016/05/instagram-and-contemporary-image-new.html>.
- Panagiotopoulou, R. (2013), Greece, in Th. Horkey & J.-U. Nieland (Eds), *International Sports Press Survey 2011, Sport and Communication*, Vol. 5, pp. 113-128. Norderstet: BoD GmbH.
- Reynolds, L. T. and Herman-Kinney, N. J. (2003). *Handbook of Symbolic Interactionism*, Walnut Creek, AltaMira Press.
- Smith, C .P. (2000), Content analysis and narrative analysis, in H.T. Reis and C.M. Judd (Eds.), *Handbook of research methods in social and personality psychology*, Cambridge University Press, pp 313-335.
- Spiliopoulos, P., Mastrogiannakis, D., Kokkina, L., Tsigilis, N. (2020). Working in a male-dominated universe: Stereotypical attitudes towards Greek female sports journalists. PANR Journal, December 7, <https://www.panr.com.cy/?p=7398>.
- Sung, Y., Lee, J. A., Kim, E. and Choi, S. M. (2016), Why we post selfies: Understanding motivations for posting pictures of oneself, *Personality and Individual Differences*, Vol. 97, pp. 260-265.
- Swanson, S. E. (2009), *Women in sports journalism*. Master's Thesis. San Jose State University, The Faculty of the School of Journalism and Mass Communication. <https://doi.org/10.31979/etd.tps9-gtwq>.
- Turner, J. H. (1988), *A Theory of Social Interaction*, Stanford, Cal, Polity Press.
- Weathers, M., Sanderson, J., Matthey, P., Gevious, A., Tehan, M. and Warren, S. (2014), The tweet life of Ervin and Kirk: A gendered analysis of sports' broadcasters self-presentation on Twitter, *Journal of Sports Media*, Vol. 9, No 2, pp. 1-24.
- Woelfel, J. and Haller, A.O. (1971), Significant Others, the Self-Reflexive Act and the Attitude Formation, *American Sociological Review*, Vol. 36, pp. 74-87.

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ ΩΣ ΥΠΕΡΒΑΣΗ ΤΩΝ ΟΡΙΩΝ ΤΗΣ. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΑΝΤΙΝΟΜΙΕΣ ΣΤΟΝ ΛΟΓΟ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Μαγδαληνή Τσεβρένη^α

^α Ινστιτούτο Πολιτικών Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Περίληψη

Λέγεται πως η κριτική της δημοκρατίας ασκείται στο όνομά της. Πρόκειται άραγε για μια πρόταση αληθή ή για μια κοινοτοπία που παραπλανεί; Μπορούμε να κατανοήσουμε, να μεταδώσουμε τη θεμελιώδη έννοια της δημοκρατίας περιγράφοντάς τη, δίνοντας ορισμούς, με δεδομένα όσο το δυνατόν αντικειμενικά ή μήπως πρέπει να την προσεγγίσουμε με ερμηνευτική ή κριτική ματιά; Ο Ντυρκέμ υπογραμμίζει πως η επιστήμη της εκπαίδευσης μελετά τα θέματα αφού πρώτα τα επαληθεύσει, τα επιλέξει, τα παρατηρήσει, επιδιώκοντας την αμεροληψία. Ο Βέμπερ υποστηρίζει πως δεν υπάρχει αντικειμενική επιστημονική ανάλυση σε πολιτισμικά ή κοινωνικά φαινόμενα, ανεξάρτητη από τις επιλογές του μελετητή. Ο θεωρητικός λόγος των κοινωνικοπολιτικών επιστημών έχει την ιδιαιτερότητα ότι αν και ασχολείται με τρόπο αφηρημένο με τις ανθρώπινες υποθέσεις και κατασκευές, εισάγει συγχρόνως, αναγκαία, αστάθμητους παράγοντες, συγκυριακούς, σε σταθερά σημεία αναφοράς, με αποτέλεσμα οι έννοιες να μοιάζουν άσφατες και ο λόγος που τις χρησιμοποιεί να αντιμετωπίζεται ως εκφορά υποκειμενικών απόψεων – μια γνώμη μεταξύ άλλων. Πώς εντάσσονται αυτές οι αντινομίες στο θεωρητικό πλαίσιο και πώς επηρεάζουν τις έννοιες; Στόχος μας είναι μια σφαιρική κατανόηση των επιστημολογικών επιλογών και των γνωσιακών συνεπειών που εμπλέκονται αναγκαία στον θεωρητικό λόγο και εντείνονται κατά την απόπειρα ορισμού αφηρημένων εννοιών, με ιδιαίτερη έμφαση στην πάντα επίκαιρη έννοια της δημοκρατίας.

Λέξεις κλειδιά: επιστημολογία, θεωρία και πρακτική, κοινωνιολογία της εκπαίδευσης, δημοκρατία

THE CONCEPT OF DEMOCRACY AS AN EXCESS OF ITS LIMITS. METHODOLOGICAL ANTINOMIES IN THE SOCIOPOLITICAL DISCOURSE

Magdalini Tsevreni^α

^α Institute of Political Research, National Centre for Social Research

Abstract

It is said that democracy allows criticism even in its own sake. Is this a true proposition or a misleading platitude? Can we understand the fundamental concept of democracy by describing

it, by definitions, with “objective” data; or, should we prefer an interpretive, or critical approach? Durkheim emphasizes that educational science verifies, selects, and observes while seeking an unbiased approach. Weber argues that an objective scientific analysis of cultural or even social phenomena independent of the scholar’s choices does not exist. The theoretical discourse of the sociopolitical sciences deals in an abstract way with human affairs and constructions; simultaneously, it introduces necessary yet circumstantial factors in fixed points of reference. As a result, the concepts often appear inconsistent, and the sociopolitical discourse seems like a subjective belief, one opinion amongst others. How do these antinomies fit into the theoretical framework and how do they affect the concepts *per se*? Our main aim is a broad understanding of the epistemological choices and the cognitive consequences involved or even intensified that are necessarily involved in the theoretical discourse and are intensified while trying to define or limit abstract concepts and ideas, with a special emphasis on the ever-present concept of democracy.

Keywords: epistemology, theory and practice, democracy

Εισαγωγή

Λέγεται συχνά πως η κριτική της δημοκρατίας ασκείται στο όνομά της και είναι μέρος της δημοκρατικής διαδικασίας. Σε μια τέτοια αρχή στηρίζονται, άλλωστε, εν μέρει, πολλές από τις ελευθερίες που απολαμβάνουμε στις σύγχρονες δημοκρατίες, όπως η ελευθερία του λόγου, η ελευθερία του τύπου ή η ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι. Από αυτή την αρχή πηγάζουν, επίσης, και τα αντίστοιχα δικαιώματα των πολιτών, όπως και η δυνατότητά τους να διεκδικούν δικαιώματα, να απαιτούν βελτιώσεις, να συμμετέχουν στους πολιτικούς θεσμούς, να αλληλεπιδρούν ή και να διαβουλεύονται με αυτούς.

Σε μια τέτοια αρχή, ωστόσο, βρίσκουν τη νομιμοποίησή τους και αντιδημοκρατικές στάσεις, συμπεριφορές και πρακτικές, υποθάλλονται δράσεις και συνομαδώσεις που μπορεί ακόμα και να απειλούν την εύρυθμη λειτουργία ενός κράτους δικαίου – όπως είναι ο λόγος του μίσους, τα νεοφασιστικά/νεοναζιστικά μορφώματα, ο προσανατολισμός προς τον αυταρχισμό και την αυθεντία. Από αυτή την αρχή πηγάζουν, λοιπόν, και ελευθερίες που αντιπαρά τίθενται στη δημοκρατία, που ενδεχομένως φθείρουν τα θεωρητικά και πρακτικά θεμέλια της δημοκρατίας (βλ. π.χ. Rancière 2006).

Λέγεται, λοιπόν, πως η κριτική της δημοκρατίας ασκείται στο όνομά της και είναι μέρος της δημοκρατικής διαδικασίας. Πρόκειται άραγε για μια πρόταση αληθής ή για μια κοινοτοπία που ενδεχομένως παραπλανά όσον αφορά το περιεχόμενο της έννοιας της δημοκρατίας; Πρόκειται, δηλαδή, για μια θεωρητική, πολιτική, δημοκρατική αρχή ή για μια εγγενή αντίφαση που χωρά διαφορετικές ερμηνείες, ενσωματώνει αντίθετες τοποθετήσεις και τελικά καταλήγει να διευρύνει τόσο τη σημασία της, ώστε να μην έχει νόημα; Ο Stuart Hall σημειώνει: «Η σημασία της λέξης δημοκρατία είναι σήμερα τόσο διευρυμένη, είναι τόσο βεβαρημένη με ιδεολογικό φορτίο, είναι τόσο απροσδιόριστη η θέση της μέσα στο πλέγμα των διαφορετικών, συχνά αμοιβαία αποκλειόμενων, παραδειγμάτων –η φιλελεύθερη δημοκρατία, η συμμετοχική δημοκρατία, η λαϊκή δημοκρατία– που είναι σχεδόν ανώφελη. Είναι τόσο ασταθής ώστε συχνά δεν μπορεί να συντηρήσει ένα διάλογο που να βγάζει νόημα, και τελικά είναι συζητήσιμο κατά πόσον είναι πλέον “πρόσφορη για τη σκέψη”» (Hall 2010: 8).

Αναγνωρίζοντας την προβληματική νοηματική υπερέκταση του όρου, αλλά χωρίς να συμμεριζόμαστε τη διαδεδομένη και απαισιόδοξη οπτική ότι η δημοκρατία χάνει το νόημά της, προχωράμε με δεδομένο ότι η έννοια της δημοκρατίας είναι απολύτως θεμελιώδης για τον σύγχρονο κόσμο, και συνεπώς έχει κεντρική θέση στις κοινωνικοπολιτικές επιστήμες, και ως τέτοια προσεγγίζεται, όπως και όλες οι θεωρητικές κοινωνικοπολιτικές έννοιες, μέσω της περιγραφής, των ορισμών ή της εξήγησης δεδομένων. Ή ακόμα, μέσα από μια αναλυτική, ερμηνευτική ή και κριτική παρουσίαση των ιδιόμορφων χαρακτηρι-

στικών της. Τόνοι από χαρτί και μελάνι έχουν σπαταληθεί για την κατανόηση και την υπεράσπισή της, ενώ ο διάλογος για τα πολύπλευρα χαρακτηριστικά της και τις πολλαπλές εφαρμογές και λειτουργίες της συνεχίζει με το ίδιο σφρίγος.

Σε αυτό το άρθρο θα εξετάσουμε κάποιους από τους πιο διαδεδομένους τρόπους να μιλάμε για την έννοια της δημοκρατίας στο επίπεδο όπου γίνονται οι απόπειρες για τον ορισμό ή τον προσδιορισμό της. Θα δούμε πώς και γιατί ο θεωρητικός λόγος περί δημοκρατίας εμπλέκεται με την πολιτική πρακτική. Τέλος, θα εξετάσουμε τις επιστημολογικές και γνωσιολογικές συνέπειες που έχουν αυτές οι εννοιολογικές απόπειρες και οι συνακόλουθες μεθοδολογικές επιλογές.

Οι βάσεις του επιστημονικού και του μη επιστημονικού λόγου

Ο επιστημονικός λόγος συμπεριλαμβάνει τους μεθοδολογικούς κανόνες πάνω στους οποίους χτίζεται. Ακόμα και όταν αυτή η αναφορά δεν είναι ρητή, οι θεωρητικοί μηχανισμοί παραγωγής γνώσης φανερώνονται μέσα από τη συγκρότηση του επιχειρήματος, την παρουσίαση των ερωτημάτων και των υποθέσεων και την επεξεργασία τους. Δίνονται, έτσι, σε ένα δεύτερο επίπεδο, πέραν του επιχειρήματος, τα εργαλεία για την εκτίμηση και τον έλεγχο των προϋποθέσεων του εκάστοτε επιστημονικού λόγου. Για παράδειγμα, όταν ο Franz Neumann συζητά τη συνάφεια της έννοιας της πολιτικής ελευθερίας με το πεδίο του δημόσιου δικαίου σημειώνει: «Προκειμένου να δώσει κανείς απάντηση στα δύο πρώτα απ' αυτά τα προβλήματα είναι αναγκαίο να καθορίσει ακριβέστερα την ποσότητα ελευθερίας που πραγματικά εξασφαλίζουν τα αστικά δικαιώματα. Για τον σκοπό αυτό πρέπει να ταξινομηθούν οι αστικές ελευθερίες, διότι θα ήταν επικίνδυνο να μιλάμε για ένα μοναδικό δικαίωμα: την ατομική ελευθερία. Ενώ όλα τα αστικά δικαιώματα παραπέμπουν σε τελευταία ανάλυση σ' αυτήν τη θεμελιώδη φιλοσοφική έννοια, η ιστορική εξέλιξη έχει καταλήξει σε μια διάκριση μεταξύ διαφόρων τύπων δικαιωμάτων με διαφορετικές λειτουργίες και διαφορετικούς τρόπους επικύρωσης» (Neumann 1989: 33). Σε αυτές τις *en passant* προτάσεις, βρίσκουμε μια αναφορά στο μεθοδολογικό υπόστρωμα και τις επιστημολογικές επιλογές του συγγραφέα.

Υπάρχουν όμως και μη επιστημονικοί τρόποι απόκτησης και παραγωγής γνώσης που συνήθως, μάλιστα, αφορούν την πλειονότητα των ανθρώπων και των αποφάσεων που καλούνται να λαμβάνουν καθημερινά. Απέναντι σε ερωτήματα εάν μία εξήγηση, μια υπόθεση ή μια περιγραφή μάς φαίνεται αληθής, πολλές φορές απαντάμε πέρα και πάνω από τον επιστημονικό λόγο. Απαντάμε με βάση τις πεποιθήσεις, μια γενική αίσθηση ή κάποια γνώμη που τη γενικεύουμε και ενδεχομένως νιώθουμε πως είναι αληθής. Η ομοφωνία απόψεων, η πλειοψηφούσα ή και κοινή γνώμη, όμως, ακόμη κι αν επικρατούν στον δημόσιο χώρο, δεν αποτελούν επιστημονικό λόγο. Το ίδιο ισχύει και για αναφορές σε κάποια αυθεντία, έναν ειδικό, έναν επιστήμονα κοκ. Μια έρευνα για τις στάσεις και τις απόψεις των πολιτών για τη δημοκρατία, θα μας έδινε σε τελική ανάλυση μια εικόνα για την κοινή αίσθηση γύρω από τις εμπειρίες και τα βιώματα που συνδέονται με το οικονομικό και κοινωνικοπολιτικό περιβάλλον, την υλική βάση της δημοκρατίας, δηλαδή, εντός της οποίας δρουν.

Η ιδιαιτερότητα του αντικειμένου και η μέθοδος

Στις κοινωνικές επιστήμες τα πράγματα περιπλέκονται κάπως περισσότερο, συγκριτικά τουλάχιστον με τις λεγόμενες φυσικές επιστήμες, κυρίως επειδή ο επιστημονικός λόγος αυτού του μεγάλου πεδίου επιστρέφει διαρκώς στην αναστοχαστική θεώρηση των βάσεων της συγκρότησής του. Η ιδιαιτερότητα του αντικειμένου των κοινωνικών επιστημών έγκειται στο ότι η ανθρώπινη δραστηριότητα εξαρτάται πάντοτε από την ιστορική συγκυρία, το συγκεκριμένο οικονομικό και κοινωνικοπολιτικό περιβάλλον, στηρίζεται δηλαδή σε

μεταβλητούς ή μεταβαλλόμενους παράγοντες, όπως επίσης είναι το βίωμα, και δύσκολα μπορούν να αποδοθούν στέρεοι, γενικοί κανόνες καθολικής και διαχρονικής έγκρισης. Στις κοινωνικές επιστήμες, το αντικείμενο εξαρτάται από τις εμπειρικές καταστάσεις του κοινωνικού και πολιτικού πράττειν, άρα και από την ερμηνεία, την εξήγηση, την κατανόηση των δεδομένων (Κονιαβίτης 1994: 142-147, Τσεβρένη 2022: 374).

Έτσι, η έννοια της δημοκρατίας, μια σύνθετη, αφηρημένη κατασκευή με μεγάλη κοινωνικοπολιτική και επιστημονική ιστορία, τρεμοπαίζει μεταξύ καθημερινής εμπειρίας, μιντιακού λόγου, επιστημονικής διερεύνησης και πολιτικών πρακτικών, ώστε τελικά αναφέρεται σε τόσο πολλά και διαφορετικά πεδία που καταλήγει, από ορισμένες οπτικές, να χάνει τον προσανατολισμό της. Όπως επισημαίνει και ο Heywood: «Σήμερα, όμως, είμαστε όλοι δημοκράτες. Φιλελεύθεροι, συντηρητικοί, σοσιαλιστές, κομμουνιστές, αναρχικοί, ακόμα και φασίστες σπεύδουν να επαινέσουν τις αρετές της δημοκρατίας και να επιδώσουν τα δημοκρατικά τους διαπιστευτήρια» (Heywood 2006: 105). Ή πολύ παλιότερα, ο σημαντικότερος μελετητής της δημοκρατίας και των πολιτικών κομμάτων Robert Michels: «Ακόμη και ο συντηρητισμός εμφανίζεται στον σύγχρονο κρατικό βίο υπό μανδύα δημοκρατικό. Την αρχέγονη υπεροψία του την έχει εγκαταλείψει προ πολλού εμπρός στην ορμητική έφοδο των δημοκρατικών μαζών. Επίσης αρέσκεται να αλλάζει προσώπειο. Στο πεδίο της ιστορίας θα τον δούμε λοιπόν σήμερα απολυταρχικό, αύριο συνταγματικό, μεθαύριο κοινοβουλευτικό» (Michels 1997: 3).

Για την ορθή αλλά και πολυδιάστατη πραγμάτευση της έννοιας της δημοκρατίας, μιας προσέγγισης που θα αποτυπώνει τις διαπλοκές μεταξύ πολιτικής θεωρίας και πρακτικής, η προοδευτική εξέταση έχει εδώ τα καλύτερα αποτελέσματα. Η προοδευτική εξέταση της έννοιας της δημοκρατίας εκκινεί από τους λόγους περί δημοκρατίας, και όχι από μια δημοκρατική θεωρία, με στόχο, μέσω της θεωρητικής και επιστημολογικής ανάλυσης, να διευκρινιστούν οι αρχές ή τα μοτίβα που αφορούν ουσιαστικά την υπό εξέταση έννοια, ανασυγκροτώντας τη, ενδεχομένως, σε θεωρητικό και πρακτικό επίπεδο. Εξετάζοντας, ακόμα, τις βασικές επιστημονικές παραδοχές γύρω από τις οποίες οργανώνεται η έννοια της δημοκρατίας, προκύπτουν και οι μεθοδολογικές αντινομίες, απέναντι στις οποίες καλούμαστε να τοποθετηθούμε για την παραγωγή επιστημονικού λόγου και την παραγωγή επιστημονικής γνώσης (Κονιαβίτης: 1994, 95). Εξαιτίας του περιορισμένου χώρου που έχει ένα άρθρο, θα επικεντρωθούμε στην παρουσίαση και εξέταση ενός κεντρικού παραδείγματος-ορισμού, ως οδηγού για παρόμοιες περιπτώσεις, διερευνώντας τις επιστημολογικές, γνωσιακές και εννοιολογικές συνέπειες που έχει αυτού του τύπου η προσέγγιση, καθώς και αποτολμώντας μια ανασυγκρότηση σε θεωρητικό και πρακτικό επίπεδο.

Η έννοια της δημοκρατίας στην πράξη

Η δημοκρατία αποτελεί τόσο μια θεωρητική έννοια, όσο και μια ανθρώπινη εμπειρία την οποία μοιραζόμαστε μέσα στην ιστορία, στο εθνικό και διεθνές παρόν, στην καθημερινότητα, σε καθημερινές πρακτικές. Η έννοια της δημοκρατίας δεν μπορεί να αποσυσχετιστεί από το οικονομικό και κοινωνικοπολιτικό περιβάλλον, το οποίο, άλλωστε, αποτελεί την υλική βάση για την ανάπτυξή της. Δεν πρέπει να ξεχνάμε πως η μορφή της εξαρτάται από την ιστορική συγκυρία, τη θεσμική και ατομική δραστηριότητα. «Η δημοκρατία είναι ο τρόπος πολιτικής και κοινωνικής οργάνωσης της αστικής κοινωνίας, το πολίτευμα που της αντιστοιχεί» (Κουζέλης 2014: 29).

Όπως είδαμε, για τη δημοκρατία παράγεται τόσο επιστημονικός όσο και μη επιστημονικός λόγος. Στο επίπεδο του μη επιστημονικού λόγου, αυτό της διαισθητικής κατανόησης, των πεποιθήσεων και του καθημερινού λόγου, η δημοκρατία αντιμετωπίζεται με πολλούς τρόπους. Ακούμε και διαβάζουμε πως η πολλή δημοκρατία βλάπτει ή πως μια ισχυρή ηγεσία είναι προτιμότερη από ατελείωτες συζητήσεις, πως στη δημοκρατία

κυβερνούν τα συμφέροντα, και άλλα παρόμοια.

Στο επίπεδο της πολιτικής πρακτικής, η δημοκρατία βρίσκεται πίσω από κάθε μεγάλη απόφαση, ακόμα και όταν το περιεχόμενο της πολιτικής πρακτικής αντιβαίνει στο δημοκρατικό αίσθημα. Για παράδειγμα, στην ομιλία του Μπαράκ Ομπάμα για τη συνέχιση του πολέμου στο Ιράκ, ειπώθηκε: «Η συστηματική μας προσπάθεια να διαλύσουμε τις τρομοκρατικές οργανώσεις πρέπει να συνεχίσει. Αλλά αυτός ο πόλεμος, όπως και όλοι οι πόλεμοι, πρέπει να λήξει. Αυτό μας συμβουλεύει η ιστορία. Αυτό απαιτεί η δημοκρατία μας» (Obama 2013). Ή, όταν ο προκάτοχός του, το 2001, ανακοίνωσε την έναρξη του πολέμου κατά της τρομοκρατίας με την εισβολή στο Αφγανιστάν: «Ο καταπιεσμένος λαός του Αφγανιστάν θα γνωρίσει τη γενναιοδωρία της Αμερικής και των συμμάχων της. Όπως θα χτυπάμε στρατιωτικούς στόχους, έτσι θα ρίχνουμε φαγητό, φάρμακα και προμήθειες στους εξαθλιωμένους και λιμασμένους άντρες, γυναίκες και παιδιά του Αφγανιστάν. Οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής είναι φίλες του Αφγανικού λαού» (Bush 2001).

Ξεκινώντας από τη δεύτερη περίπτωση, βλέπουμε την έμμεση χρήση του δημοκρατικού αισθήματος, όπου οι δημοκρατικές αρχές των Ηνωμένων Πολιτειών αναδιατάσσουν και επανορθώνουν το γεγονός ότι στο Αφγανιστάν δεν είναι κυρίαρχος ο λαός, αντιθέτως είναι εξαθλιωμένος και καταπιεσμένος από τις μη δημοκρατικές αρχές. Οι όροι που χρησιμοποιούνται παραπέμπουν ευθέως και αυτομάτως στο περί δημοκρατικού δικαίου αίσθημα. Στην περίπτωση του λόγου του Ομπάμα, τα πράγματα είναι λίγο περιπλοκότερα, καθώς χρησιμοποιείται ένας μάλλον αμφίσημος λογισμός: για να λήξει ο πόλεμος, καθώς η δημοκρατία προωθεί την ειρήνη, πρέπει να πολεμήσουμε. Ο λόγος του πολέμου, εδώ, είναι η προάσπιση της δημοκρατίας και η επικράτηση της ειρήνης.

Με τα λόγια του Γάλλου φιλόσοφου και δημοκράτη: «Κατά βάθος υπάρχει μια πολιτική ενδογαμία: ένας δημοκράτης δεν αγαπά παρά έναν δημοκράτη. Για τους άλλους, τους προερχόμενους από πεινασμένες ή ανθρωποκτόνες ζώνες, μιλούν καταρχάς για χαρτιά, σύνορα, στρατόπεδα κράτησης, αστυνομική επιτήρηση, άρνηση του δικαιώματος επανένωσης της οικογένειας στον ίδιο τόπο... Πρέπει να “ενσωματωθούν”. Πού; Αναμφίβολα στη δημοκρατία. Προκειμένου να γίνεις αποδεκτός και, ίσως, μια μέρα, έπειτα από πολύ καιρό, εργαζόμενος σκληρά, πριν διανοηθείς ότι μπορείς να έρθεις στον αληθινό κόσμο. [...] Δημοκρατία, ναι, αλλά προορισμένη για τους δημοκράτες, έτσι δεν είναι; Παγκοσμιοποίηση του κόσμου, ασφαλώς, υπό την προϋπόθεση ότι αυτοί που βρίσκονται εκτός του κόσμου θα αποδείξουν ότι αξίζουν επιτέλους να είναι εντός του» (Badiou 2009: 21).

Στο πεδίο της πολιτικής θεωρίας, έχουμε άραγε επαρκώς γερές υποθέσεις, η εξέταση των οποίων να οδηγεί σε συνεκτικές, γενικά αποδεκτές θεωρίες; Μήπως στο πεδίο της πολιτικής θεωρίας, ο λόγος περί δημοκρατίας επηρεάζεται από την επανάληψη κάποιων κοινών τόπων που διεκδικούν τη θέση του επιστημονικού αξιώματος ή νόμου; Σε τελική ανάλυση, υπάρχει ισχυρός δεσμός μεταξύ της πολιτικής πρακτικής και της πολιτικής θεωρίας;

Ο ορισμός του λαού, από τον λαό και για τον λαό

Στην ερώτηση «τι είναι η δημοκρατία;», μία από τις συνηθέστερες απαντήσεις της πολιτικής επιστήμης, εντός κι εκτός της αίθουσας διδασκαλίας, είναι πως η δημοκρατία είναι εκείνη η μορφή διακυβέρνησης στην οποία η εξουσία προέρχεται από τον λαό και απευθύνεται σε αυτόν. «Αυτό σημαίνει ότι στην πράξη κυβερνά ο ίδιος ο λαός – ότι συμμετέχει στη λήψη των κρίσιμων αποφάσεων που δομούν τη ζωή του και καθορίζουν τη μοίρα της κοινωνίας» (Heywood: 2006, 108). Αναφέρεται εξίσου συχνά η αριστοτελική διάκριση των πολιτευμάτων, που θέλει τη δημοκρατία και την οχλοκρατία να είναι οι δύο όψεις ενός νομίσματος. Οι Hardt και Negri μιλούν, επίσης, για το οξύμωρο της δημοκρατικής Αυτοκρατορίας, μιας Αυτοκρατορίας που εκπροσωπεί τον παγκόσμιο λαό (Hardt και Negri 2010).

Ο Charles Tilly, προσπαθώντας να βάλει τάξη στους διάφορους ορισμούς που δίνονται για τη δημοκρατία, σημειώνει στο εμβληματικό έργο του για τη δημοκρατία: «Όσοι μελετούν τα ζητήματα της δημοκρατίας και του εκδημοκρατισμού συνήθως προβαίνουν, είτε άμεσα είτε έμμεσα, σε τεσσάρων ειδών ορισμούς: στον συνταγματικό, στον ουσιαστικό, τον διαδικαστικό και τον εξελικτικό» (Tilly 2011: 14).

Η παραπάνω απάντηση στο ερώτημα, η οποία διασυνδέει τη μορφή του πολιτεύματος με τη λαϊκή καταγωγή και απεύθυνση, καλύπτει σίγουρα τον συνταγματικό ορισμό της δημοκρατίας. Στο ελληνικό Σύνταγμα, το άρθρο 1, παρ. 2, ορίζει: «Θεμέλιο του πολιτεύματος είναι η λαϊκή κυριαρχία» και στην παρ. 3: «Όλες οι εξουσίες πηγάζουν από τον Λαό, υπάρχουν υπέρ αυτού και του Έθνους και ασκούνται όπως ορίζει το Σύνταγμα». Μπορεί επίσης να καλύπτει, εν μέρει, έναν διαδικαστικό ορισμό. Στο ελληνικό Σύνταγμα το άρθρο 51, παρ. 3 αναφέρει: «Οι βουλευτές εκλέγονται με άμεση, καθολική και μυστική ψηφοφορία από τους πολίτες που έχουν εκλογικό δικαίωμα, όπως νόμος ορίζει».

Μια άλλη διάσημη διατύπωση αυτής της διασύνδεσης πολιτεύματος και λαϊκής καταγωγής δίνεται, πολύ συχνά, με την αναφορά σε έναν ετυμολογικό ορισμό: δήμος σημαίνει λαός και κράτος σημαίνει εξουσία ή αρχή, οπότε δημοκρατία είναι εκείνη η μορφή πολιτεύματος που η εξουσία προέρχεται από τον λαό, δηλαδή το πολίτευμα που στηρίζεται στην αρχή της λαϊκής κυριαρχίας και που λειτουργεί με βάση τη βούληση της πλειοψηφίας των πολιτών. «Αυτή η αντίληψη», σπεύδει να μας τσιγκλήσει η δημοκρατική θυμοσοφία, «φέρνει στον νου ένα από τα ουσιώδη φιλοσοφικά προβλήματα γύρω από τη δημοκρατία: ότι ο λαός θα είναι πάντα πολύ αδαής για να αυτοκυβερνηθεί. Είναι ένα ζήτημα που απασχολούσε τον Τζέφερσον και τον Μάντισον και τώρα απασχολεί εμάς» (Frank 2022: 73).

Αν όμως εξετάσουμε λογικά αυτού του τύπου τις απαντήσεις, τους ορισμούς δηλαδή που συνδέουν ποικιλοτρόπως τον λαό ή τη βούληση της πλειοψηφίας των πολιτών με τη διακυβέρνησή του, διαπιστώνουμε ότι πρόκειται μάλλον για ένα είδος ταυτολογίας, παρά για μια εξηγητική προσπάθεια. Διότι αν δεχτούμε ως βάση ότι την εξουσία κρατά ο δήμος και αυτό συνιστά τη δημοκρατία, πόσο πλησιάσαμε στην κατανόηση της έννοιας της δημοκρατίας;

Μια άλλου τύπου λεξικογραφία είναι δυνατή

Οι ταυτολογίες δεν γίνεται να είναι λανθασμένες, δεν μπορούν να αμφισβητηθούν, και για αυτό έχουν μια καθησυχαστική ποιότητα για όσους τις εκφέρουν αλλά και για όσους τις αποδέχονται. Μια εξήγηση που στηρίζεται σε ένα ταυτολογικό σχήμα προσφέρει μια λεξικογραφική μορφή γνώσης, εμπλουτισμένη, ενδεχομένως, με μια ιστορική αναδρομή. Αλλά είναι άραγε διδακτικές τέτοιες ταυτολογίες;

Εάν ξεκινήσουμε να αναλύσουμε τον παραπάνω ορισμό, ακολουθώντας αυτόν τον ταυτολογικό τρόπο σκέψης, θα μπορούσαμε να ρωτήσουμε τι εννοούμε με τον όρο «εξουσία» ή τι σημαίνει «ο λαός» ή ακόμα τι άλλα είδη πολιτικής διακυβέρνησης υπάρχουν ή υπήρξαν. Έτσι, θα προέκυπταν νέες καθησυχαστικές προτάσεις, αναλυτικές ή συνθετικές, ορισμοί όπως «εξουσία είναι η πολιτική, οικονομική, κοινωνική κ.λπ. δύναμη» ή, ακόμα καλύτερα, μπορούμε να μιλήσουμε για τη «συναίνεση των πολιτών» ή «το μονοπώλιο της βίας». Συνεπώς, με μία ταυτολογική κατανόηση της δημοκρατίας αυτού του τύπου, το Ιράν, η Κύπρος, η Τουρκία και οι ΗΠΑ είναι, μεταξύ άλλων χωρών και αδι- ακρίτως, οργανωμένες προεδρικές δημοκρατίες.

Ωστόσο, μια άλλου τύπου λεξικογραφία είναι δυνατή. Διότι ο επιστημονικός λόγος υπερβαίνει τους ετυμολογικούς ορισμούς, ακόμα ή ιδίως όταν λαμβάνει υπόψη τους μεταβαλλόμενους παράγοντες της εκάστοτε συγκυρίας. Έτσι, ο Βολταίρος, στο *Φιλοσοφικό Λεξικό*, θεμελιώδες έργο του Διαφωτισμού και άρα κεντρικό για έννοια της δημοκρατίας, στο λήμμα «Κράτη, κυβερνήσεις, ποιο είναι το καλύτερο», σημειώνει: «Α! Και μ' αυτή την

ευκαιρία”, είπε ο Ευρωπαίος, “πιστεύετε πως σ’ ένα δεσποτικό κράτος χρειάζεται περισσότερη εντιμότητα, ενώ σε μια δημοκρατική πολιτεία χρειάζεται περισσότερη αρετή;” Ο Ινδός, αφού ζήτησε να του εξηγήσουν τι σημαίνει εντιμότητα, απάντησε ότι η εντιμότητα ήταν πιο αναγκαία σε μια δημοκρατική πολιτεία και ότι χρειαζόταν περισσότερη αρετή σ’ ένα μοναρχικό κράτος, επειδή, είπε, ένας άνδρας που ισχυρίζεται ότι έχει εκλεγεί από τον λαό, δεν θα εκλεγεί ξανά εάν έχει ατιμαστεί, ενώ σε μια βασιλική αυλή πολύ εύκολα μπορεί κανείς να αποκτήσει ένα αξίωμα» (Βολταίρος 2008: 312).

Όροι, κανόνες, σταθερές

Μιλώντας για τη δημοκρατία με ταυτολογικούς ορισμούς, η έμφαση δίνεται σε ένα είδος γνώσης που εξαρτάται από σταθερές και κανόνες, ενώ προωθείται η ανάπτυξη μιας πιο παθητικής κατανόησης, που αντιμετωπίζει τους πολίτες –ή τους διδασκόμενους– σαν ένα αμέτοχο ακροατήριο. Μειώνει τη σημασία της ενεργού συμμετοχής και της διάδρασης, απαραίτητα στοιχεία στη διαμόρφωση μιας δημοκρατικής κοινότητας. Αντιστοίχως, η δυνατότητα ανάπτυξης μιας κριτικής στάσης περιορίζεται ή και εξαλείφεται (Dewey 1928, Weinstein 1991).

Μια παθητική κατανόηση της έννοιας της δημοκρατίας απομακρύνει τη δυναμική που προσφέρει η ανθρώπινη, ομαδική, κοινωνική και θεσμική συμμετοχή και δραστηριότητα, όπως απομακρύνει και το άτομο από τη δημοκρατική λειτουργία, ενώ επιπλέον του στερεί τη δυνατότητα να αναλάβει την ευθύνη της πολιτειακής του ταυτότητας (Καστοριάδης 1993: 49-50). Έτσι, για παράδειγμα, όταν το 2017 εξελέγη ο Ντόναλντ Τραμπ στις ΗΠΑ, αυτό παρουσιάστηκε από την πλειονότητα των ΜΜΕ ως πρόβλημα της ίδιας της δημοκρατίας, όχι ως πλειοψηφική απόφαση των πολιτών που συμμετείχαν στην εκλογική διαδικασία (Frank 2022). Σε παρόμοιο πνεύμα, πολλές φορές σχολιάζεται το χαμηλό ποσοστό συμμετοχής στην εκλογική διαδικασία ως πρόβλημα της δημοκρατίας (Brown 2009: 88, Sartori 2015: 28-30). Πόσες φορές έχουμε ακούσει και διαβάσει πως ο μεγάλος νικητής των εκλογών ήταν η αποχή ή ο κανένας; Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και η δήλωση του πρωθυπουργού Κ. Μητσοτάκη από την 86η ΔΕΘ (12/09/2022) περί της απλής αναλογικής και της πολιτικής τερατογένεσης που μπορεί να προκαλέσει, όπως αποκάλυψε την πιθανότητα συγκρότησης κυβέρνησης συνεργασίας μειοψηφούντων κόμματος. Κι όμως, ακόμα και η μη πράξη ή η άρνηση δράσης, αποτελεί και πάλι πράξη στη βάση μιας συγκεκριμένης απόφασης ή στάσης.

Με άλλα λόγια, η επιστημολογική επιλογή να προσεγγίσουμε τη δημοκρατία με ταυτολογικές εξηγήσεις και ετυμολογικούς, «αντικειμενικούς» ορισμούς, ενισχύει μια παθητική κατανόηση της έννοιας, από την οποία απουσιάζει η δυναμική, σχεσιακή διάσταση του πράττειν, η ανθρώπινη και θεσμική διαρκής δραστηριότητα. Αυτή η στατική παρουσίαση της δημοκρατίας υποθάλλει μια «θεωρία του θεατή της γνώσης» και προωθεί μια παθητική κοινωνική αντίληψη, μειώνει τη σημασία της συμμετοχής και των αστάθμητων μεταβλητών της συγκυρίας. Ακόμα και στο πεδίο της πολιτικής πρακτικής, εκκινώντας από μια ταυτολογική κατανόηση του πολιτικού φαινομένου, μένουμε άναυδοι μπροστά σε δυναμικά φαινόμενα, οδηγώντας τις εξηγητικές μας τάσεις στην παθητικοποίηση (είναι πρόβλημα της δημοκρατίας, είναι πολιτική τερατογένεση, κοκ).

Γνώση και αλήθεια

Εάν η δημοκρατία αντιμετωπίζεται με αυτό τον ταυτολογικό τρόπο, φαίνεται πως το αντικείμενο που αναζητούμε να κατανοήσουμε είναι συγκεκριμένο, οριοθετημένο και προϋπάρχει της αναζήτησής μας. Με άλλα λόγια, ξεκινάμε από τη βάση του φιλοσοφικού ρεαλισμού, υποθέτοντας ότι η πραγματικότητα υπάρχει αντικειμενικά και ανεξάρτητα από την κατανόησή μας. Υπερβάλλοντας το παράδειγμα, μπορούμε να πούμε πως έχουμε

εδώ μια προσέγγιση αντικειμενισμού, όπου τα κοινωνικοπολιτικά φαινόμενα όσο και η γνώση «είναι έξω από τον άνθρωπο, ο οποίος τα παίρνει έτοιμα, πλήρη, όπως ακριβώς υπάρχουν στην εξωτερική και ανεξάρτητη από τον ίδιο πραγματικότητα» (Σταμίρης 1986: 70, Nida-Rümelin και O'Conaill 2021). Κάθε ασυμφωνία μεταξύ θεωρίας και πρακτικής αποτελεί αδυναμία του μελετητή να συλλάβει με ακρίβεια το αντικείμενο. Έτσι, η γνώση είναι μια ανώτερη αξία που διαμορφώνει ή βελτιώνει την κατανόησή μας και οδηγεί προς τη σοφία. Ανταποκρίνεται, λοιπόν, στην αλήθεια, συμπίπτει με νόμους και κανόνες, και απαιτεί ένα σταθερό, ανθεκτικό και αμετάβλητο περιεχόμενο στο οποίο δεν παρεμβάλλουν εξωτερικοί παράγοντες.

Από την άλλη πλευρά, εάν η γνώση είναι μεγαλύτερη από την αλήθεια, τότε δομείται από ένα σύνολο πληροφοριών και δεδομένων που εφαρμόζονται στην εξήγηση, την ερμηνεία και την κατανόηση. Καθώς ελέγχουμε τις υποθέσεις της έρευνας, μπορεί να απορρίψουμε ή να αναθεωρήσουμε τις βάσεις από τις οποίες ξεκινήσαμε. Το τελικό αποτέλεσμα θα είναι *μια* αλήθεια (Noddings 1998: 27, Dewey 1997: 86-88). Σε αυτή την περίπτωση, δεν μπορούμε να υποθέσουμε ότι τα κοινωνικοπολιτικά φαινόμενα είναι ανεξάρτητα από την ανθρώπινη δράση, ότι υπάρχουν κατά τρόπο αντικειμενικό, περιμένοντας τον παρατηρητή να τα κατανοήσει. Έτσι, η δημοκρατία θα πρέπει να λάβει έναν χαρακτήρα δυναμικό, με την έννοια ότι αφορά σχέσεις, δράσεις και διαδράσεις, ενώ δεν μπορεί παρά να αναφέρεται, ανεξάρτητα από τις σταθερές που τη χαρακτηρίζουν, στη συγκυρία. Έτσι, η αδυναμία του μελετητή να δώσει μια διαυγή και εναργή εικόνα του υπό εξέταση αντικειμένου αποτελεί πρόβλημα εξηγητικό και αντιμετωπίζεται με την επίλυση ή ενσωμάτωση πιθανών αντινομιών.

Επιστρέφοντας, η δημοκρατία έχει τη διπλή αίσθηση που αναφέρει στο παρακάτω απόσπασμα ο Balibar για τον φόβο των μαζών και που ο Frank περιγράφει αργότερα ως «δημοκρατοφοβία»: «Ο φόβος των μαζών [...] είναι ο φόβος που νιώθουν οι μάζες. Αλλά είναι επίσης ο φόβος που εμπνέουν οι μάζες σε όποιον βρίσκεται σε θέση να κυβερνά ή να δρα πολιτικά, και συνεπώς στο ίδιο το κράτος. [...] Οι μάζες είναι τόσο περισσότερο επίφοβες και ανεξέλεγκτες όσο περισσότερο τρομοκρατούνται από τις φυσικές δυνάμεις ή από τη βία που υφίστανται, η οποία είναι με τη σειρά της, τόσο περισσότερο υπέρμετρη όσο περισσότερο μια τυραννική εξουσία νιώθει, εμπράκτως, ενδόμυχα αφοπλισμένη μπροστά τους» (Balibar 2010: 28, Frank 2022).

Το χειρότερο πολίτευμα!

Θα αναφέρω εδώ εν συντομία και ως αντιπαράδειγμα πως στην ερώτηση «τι είναι η δημοκρατία;», μία εξίσου συνηθισμένη απάντηση πολιτικής επιστήμης αναφέρει την περίφημη δήλωση του Τσώρτσιλ στην αγγλική Βουλή των Κοινοτήτων το 1947: «Η δημοκρατία είναι η χειρότερη μορφή διακυβέρνησης, αν εξαιρέσει κανείς όλες τις άλλες μορφές που έχουν δοκιμαστεί κατά καιρούς». Αναλύοντας αυτό τον ορισμό-κοινό τόπο, όπως και προηγουμένως, βλέπουμε πως χρησιμοποιεί μια αντίφαση, ένα οξύμωρο, μια ειρωνεία. Αυτό που επικοινωνεί, τελικά, είναι πως η δημοκρατία, ενώ ρητά αναφέρεται ως η χειρότερη μορφή διακυβέρνησης, στην πραγματικότητα αναδύεται από τα συμφραζόμενα ως η μόνη και καλύτερη δυνατή μορφή πολιτεύματος. Διότι αντίθετα με την ταυτολογική προσέγγιση, η χρήση αξιολογικών κρίσεων ή ρητορικών τεχνικών εμπλέκει το ακροατήριο σε μια συζήτηση, βοηθά στη διαμόρφωση και την έκφραση άποψης και προωθεί την κριτική διάθεση και τον διάλογο.

Η χρήση αντιφάσεων ή παρόμοιων λογικών σχημάτων ανταποκρίνεται στον σύνθετο χαρακτήρα της εμπειρίας που έχουμε για τα πράγματα αλλά και τον αναδεικνύει. Η φράση του Τσώρτσιλ δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ούτε ως αληθής ή ψευδής πρόταση ούτε ως οποιοδήποτε είδος ορισμού. Αποτελεί μια αξιολογική κρίση γύρω από την οποία καλούμαστε να ασκήσουμε τη φαντασία μας ή και να τοποθετηθούμε, να ανταποκριθού-

με δηλαδή με μια νέα αξιολογική κρίση. Ωστόσο, η διαμόρφωση μιας αξιολογικής κρίσης προϋποθέτει μια σύνθετη διαδικασία που συνυπολογίζει πολλές μεταβλητές και ανοίγει ενδεχομένως τον δρόμο προς την κατανόηση του αντικειμένου στη συνθετότητά του και την παραγωγή γνώσης, που επιλύει ή ενσωματώνει αντιθέσεις και αντινομίες.

Συμπέρασμα: Η έννοια της δημοκρατίας ως υπέρβαση των ορίων της

Στον λόγο περί δημοκρατίας αλληλοδιαπλέκονται, αναγκαία, η πολιτική θεωρία και η πολιτική πρακτική. Καμία από τις δύο δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί χωριστά και περικλειστα. Σε αυτό το άρθρο εξετάσαμε διαφορετικές όψεις και τοποθετήσεις απέναντι στη δημοκρατία, συνδυάζοντας τον θεωρητικό λόγο με εκφάνσεις του πολιτικού λόγου, της πολιτικής πρακτικής. Είδαμε τις αντιφάσεις που εμπεριέχει η ίδια η έννοια, οι οποίες αποτυπώνονται καθαρά στην ιδέα της άσκησης κριτικής στη δημοκρατία, στη διευρυμένη χρήση της έννοιας, αλλά και στο πεδίο του πολιτικού λόγου. Στη συνέχεια, και αφού πρώτα διακρίναμε μεταξύ επιστημονικής και μη επιστημονικής κατανόησης της δημοκρατίας, εστίασαμε στο πεδίο της επιστημονικής παραγωγής γνώσης εξετάζοντας και αναλύοντας τις επιστημολογικές διαστάσεις διαφόρων μορφών ορισμού. Αυτή η διερεύνηση μας οδήγησε στο συμπέρασμα ότι αυστηροί ορισμοί που διεκδικούν να τεθούν ως σταθερές και αchronικές εξηγήσεις ενισχύουν μια παθητικοποίηση και περιορίζουν τον δυναμικό, σχεσιακό χαρακτήρα της δημοκρατίας. Έτσι, ήρθαμε αντιμέτωποι με το ζήτημα της κατανόησης της σχέσης μεταξύ γνώσης και αλήθειας, της γεφύρωσης μεταξύ θεωρητικής γνώσης και εμπειρίας. Αφού εξετάσαμε, λοιπόν, κάποιες βασικές επιστημονικές παραδοχές για την έννοια της δημοκρατίας, υπογραμμίζοντας τις μεθοδολογικές αντινομίες που τις συνοδεύουν, προτείναμε έναν διαφορετικό τρόπο να μιλήσουμε για το ζήτημα. Με κανέναν τρόπο δεν ισχυριζόμαστε, ωστόσο, ότι καλύφθηκε πλήρως το ζήτημα της κατανόησης της έννοιας ούτε καν μιας ολοκληρωμένης παρουσίασης των πολλαπλών και αλληλοδιαπλεκόμενων διαστάσεων της. Δόθηκε, ελπίζουμε, μια σφαιρική εικόνα, χρήσιμη ως αφηγηρία για μια περαιτέρω διερεύνηση του θέματος προς αυτή την κατεύθυνση.

Η δημοκρατία αποτελεί τόσο μια θεωρητική έννοια όσο και μια ανθρώπινη εμπειρία, κάτι που μας οδηγεί αναπόφευκτα στο ζήτημα της σχέσης μεταξύ γνώσης και εμπειρίας και πώς αυτό γεφυρώνεται επιστημολογικά. Πόσο μακριά είναι ή πρέπει να είναι η επιστήμη από τον κοινό τόπο, από την πεποίθηση, από τη διαισθητική κατανόηση; Η μέθοδος που χρησιμοποιείται για την ανάπτυξη και τη διερεύνηση μιας υπόθεσης, ενός ερωτήματος διασφαλίζει την παραγωγή επιστημονικού λόγου και την παραγωγή γνώσης με επιστημονικό τρόπο και παραμένει μια διαδικασία που επιτρέπει ακόμα και την απομάκρυνση από τις αρχικές προϋποθέσεις, εάν αυτό κριθεί αναγκαίο, ενώ ταυτόχρονα παρέχει και τα εργαλεία για τον έλεγχο της γνώσης που παράγεται. Ο επιστημονικός λόγος, άλλωστε, είναι τόσο ζωντανός όσο και το αντικείμενο με το οποίο ασχολείται.

Αναφορές

Ελλόγλωση βιβλιογραφία

- Badiou, A. (2009), Το δημοκρατικό έμβλημα, στο Συλλογικό, *Πού πηγαίνει η δημοκρατία*, μτφρ. Φ. Σιατίτσας, Αθήνα, εκδ. Πατάκη.
- Balibar É. (2010), *Ο φόβος των μαζών*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Αθήνα, εκδ. Πλέθρον.
- Brown, W. (2009), Τώρα είμαστε όλοι δημοκράτες, στο Συλλογικό, *Πού πηγαίνει η δημοκρατία*, μτφρ. Φ. Σιατίτσας, Αθήνα, εκδ. Πατάκη.
- Hall, S. (2010), Δημοκρατία, παγκοσμιοποίηση και διαφορά, στο Συλλογικό, *Η απραγματοποίητη δημοκρατία*, μτφρ. Ε. Πανάγου, Αθήνα, εκδ. futura.
- Hardt M. και Antonio Negri (2010), Παγκοσμιοποίηση και δημοκρατία, στο Συλλογικό, *Η απραγματοποίητη δημοκρατία*, μτφρ. Ε. Πανάγου, Αθήνα, εκδ. futura.

- Heywood, A. (2006), *Εισαγωγή στην πολιτική*, μτφρ. Γ. Καράμπελας, Αθήνα, εκδ. Πόλις.
- Καστοριάδης, Κ. (1993), *Η ελληνική πόλις και η δημιουργία της δημοκρατίας*, μτφρ. Ζ. Σαρίκας, , Αθήνα, εκδ. Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.
- Κονιαβίτης, Θ. (1995), *Πλουραλισμός στην κοινωνιολογία. Μεθοδολογική προσέγγιση*, τόμ. Α΄, Αθήνα, εκδ. Οδυσσέας.
- Κουζέλης, Γ. (2014), *Φασισμός και δημοκρατία*, Αθήνα, εκδ. Νήσος.
- Michels, R. (1997), *Κοινωνιολογία των πολιτικών κομμάτων στη σύγχρονη δημοκρατία*, μτφρ. Γιώργος Ανδρουλιδάκης, Αθήνα, εκδ. Γνώση.
- Neumann, F. (1989), *Η έννοια της πολιτικής ελευθερίας*, μτφρ. Γ. Λυκιαρδόπουλος, Αθήνα, εκδ. Έρασμος.
- Sartori, G. (2015), *Η δημοκρατία σε 30 μαθήματα*, μτφρ. Σ. Τριανταφύλλου, Αθήνα, εκδ. Μελάρι
- Σταμίρης Γ. (1986), Υποκειμενισμός και αντικειμενισμός στις κοινωνικές επιστήμες, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, No 62, σσ. 67-84. <https://doi.org/10.12681/grsr.635>
- Tilly, Ch. (2011), *Δημοκρατία*, εισ.-επιμ. Π. Λέκκας, μτφρ. Κ. Θεολόγου και Π. Λέκκας, Αθήνα, εκδ. Gutenberg.
- Τσεβρένη, Μ. (2022), Ακροβατώντας μεταξύ θεωρίας και πράξης: Η χρήση παραδειγμάτων στη διδασκαλία αφηρημένων κοινωνικοπολιτικών εννοιών, *Πρακτικά 6ου Πανελληνίου Συνεδρίου «Εκπαίδευση και Πολιτισμός στον 21ο αιώνα»*, τόμ. Ε΄, Εθνικό Κέντρο Έρευνας και Διάσωσης Σχολικού Υλικού, σσ. 372-381.
- Voltaire (2008), *Φιλοσοφικό Λεξικό*, μτφρ. Φ. Ταμβίσκου, Ξ. Τσελέντη, Αιγάλεω, εκδ. Πιρόγα.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Bush, G.W. (2001), Presidential Address to the Nation, *The White House, The Treaty Room*, στο <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2001/10/20011007-8.html>
- Dewey, J. (1928), The Quest for Certainty, available in <https://www.giffordlectures.org/lectures/quest-certainty>
- Dewey, J. (1997 [1938]), *Experience and Education*, New York, Touchstone.
- Nida-Rümelin, M. και D. O’Conaill (2021), Qualia: The Knowledge Argument, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, διαθέσιμο στο <https://plato.stanford.edu/archives/sum2021/entries/qualia-knowledge/>
- Noddings, N. (1998), *Philosophy of Education*, Stanford University, Westview Press, Stanford.
- Obama, B. (2013), Remarks by the President at the National Defense University, *The White House, Office of the Press Secretary* στο <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2013/05/23/remarks-president-national-defense-university>
- Rancière, J. (2006), *The Hatred of Democracy*, μτφρ. S. Corcoran, London, New York, Verso Books.
- Weinstein, M. (1991), Critical Thinking and Education for Democracy, *Educational Philosophy and Theory*, Vol. 23, Issue 2, (accessible in: <https://doi.org/10.1111/j.1469-5812.1991.tb00129.x>)

ΠΑΝΔΗΜΙΑ: ΑΦΕΤΗΡΙΑ ΓΙΑ ΑΛΛΑΓΕΣ ΣΤΗ ΝΟΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ ΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ¹

Τσικνάκου Ελένη^α

^α MLitt, Msoc, Υ/Δ Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Παρουσιάζουμε τις απόψεις των εκπαιδευτικών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης αναφορικά με την εμπειρία τους από την εφαρμογή της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης λόγω της υγειονομικής κρίσης της Covid-19. Τα δεδομένα προέκυψαν με ποιοτική έρευνα με διενέργεια ημι – δομημένων συνεντεύξεων σε εκπαιδευτικούς από τα Βόρεια και Δυτικά προάστια των Αθηνών. Για την ανάλυση των δεδομένων χρησιμοποιήθηκε η θεωρία της συμβολικής διαντίδρασης, καθώς μας ενδιέφερε η διερεύνηση της νοηματοδότησης των εκπαιδευτικών και η ερμηνεία των συντελούμενων διεργασιών, που έλαβαν χώρα, λόγω τη χρήσης των ψηφιακών μέσων στην εκπαιδευτική διαδικασία. Χρησιμοποιήθηκε η προσέγγιση της θεμελιωμένης θεωρίας, ώστε να αναπτυχθεί μία εμπειρική περιγραφή της διάδρασης ανάμεσα στους/στις εκπαιδευτικούς και τους/τις μαθητές/τριες, από την οπτική των πρώτων. Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι η εξ αποστάσεως εκπαίδευση, πέρα από τις προκλήσεις και τα προβλήματα που προέκυψαν από την εφαρμογή της, φαίνεται να αποτέλεσε αφετηρία για αλλαγή στη νοηματοδότηση των εκπαιδευτικών σχέσεων στον χώρο της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης.

Λέξεις κλειδιά: πανδημία, εκπαιδευτικοί, Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, έργο, νοηματοδότηση

THE PANDEMIC: A SPRINGBOARD TO THE ALTERATION OF MEANING IN EDUCATIONAL RELATIONS²

Tsiknakou Eleni^α

^α MLitt, Msoc, Phd Student, Department of Sociology, Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

In this paper, we present the views of Secondary Education teachers regarding their experience of distance learning due to the health crisis of Covid – 19. In our research we used a qualitative methodology with semi-structured interviews, which were conducted to teachers from the Northern and Western suburbs of Athens. For the analysis of the research data, we used the theory of symbolic interactionism, since we were interested in teachers' meaning and interpretation of the ongoing processes that took place due to the use of digital resources in the educational

process. Furthermore, a grounded theory approach was occupied in order to develop an empirical description of the interaction between teachers and students, from the perspective of the former. The results of the research show that distance learning procedures, aroused challenges and problems, but at the same time they served as a springboard to the alteration of meaning in educational relations at Secondary Education.

Keywords: pandemic, teachers, Secondary Education, meaning

Εισαγωγή

Κατά τη διάρκεια της υγειονομικής κρίσης της Covid-19 τα σχολεία της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης στην Ελλάδα λειτούργησαν άλλοτε δια ζώσης υπό «ιδιαιτερές» συνθήκες και άλλοτε εξ αποστάσεως με τη χρήση ψηφιακών μέσων. Ειδικότερα, μετά το κλείσιμο των σχολείων, στις 11 Μαρτίου του 2020 εφαρμόστηκε η εξ αποστάσεως εκπαίδευση, η οποία λειτούργησε έως τις 10 Μαΐου του 2020. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου οι εκπαιδευτικοί είχαν τη δυνατότητα να επιλέξουν το αν θα χρησιμοποιήσουν τη σύγχρονη ή την ασύγχρονη εξ αποστάσεως εκπαίδευση για την παροχή του έργου τους.

Τα σχολεία ξανανοίγουν στις 11 Μαΐου και μένουν ανοικτά μέχρι το τέλος του σχολικού έτους. Η επιστροφή στα σχολεία, ωστόσο, δεν γίνεται υπό «κανονικές» συνθήκες, καθώς πολλοί/ές μαθητές/τριες απουσιάζουν από τις σχολικές τάξεις, με την υπογραφή μιας υπεύθυνης δήλωσης των γονέων. Σε κάποια ιδιωτικά σχολεία εφαρμόζεται υβριδική εξ αποστάσεως εκπαίδευση για τη διδασκαλία των μαθητών/τριών που απουσιάζουν. Το επόμενο σχολικό έτος ξεκινά κανονικά, με την παρουσία όλων στα σχολικά περιβάλλοντα, αλλά στις 09 Νοεμβρίου του 2020 τα σχολεία κλείνουν και πάλι και θεσμοθετείται εκ νέου η εξ αποστάσεως εκπαίδευση, με την υποχρεωτική αυτήν την φορά χρήση της σύγχρονης μορφής της. Η σύγχρονη εξ αποστάσεως εκπαίδευση εφαρμόζεται μέχρι τις 18 Μαΐου του 2021, δηλαδή για έξι (6) περίπου μήνες.

Στην παρούσα εισήγηση παρουσιάζουμε τις απόψεις εκπαιδευτικών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης αναφορικά με την εμπειρία τους από την εφαρμογή της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης επιχειρώντας να ερμηνεύσουμε τις συντελούμενες διεργασίες στο χώρο της σχολικής κυρίως τάξης από την χρήση των ψηφιακών μέσων στην εκπαιδευτική διαδικασία. Η εισήγηση αυτή δομείται σε τέσσερις θεματικές ενότητες: (α) Θεωρητικό πλαίσιο, (β) Μεθοδολογία έρευνας (γ) Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων και (δ) Συμπεράσματα της έρευνας.

Θεωρητικό Πλαίσιο

Σε αυτήν την ενότητα παρουσιάζουμε επιγραμματικά κάποια στοιχεία αναφορικά με την εξ αποστάσεως εκπαίδευση και το έργο των εκπαιδευτικών εντός της σχολικής τάξης.

Η εξ αποστάσεως εκπαίδευση. Με τον όρο «εξ αποστάσεως εκπαίδευση» περιγράφεται η μέθοδος διδασκαλίας με τη χρήση ψηφιακών μέσων, κατά την οποία οι εκπαιδευτικοί και η μαθητιώσα νεολαία «δεν συναντιούνται σε σχολική τάξη, αλλά χρησιμοποιούν το διαδίκτυο, email, κ.λπ. για να ‘κάνουν’ μάθημα» (Merriam Webster). Οι μορφές της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης είναι τρεις: η ασύγχρονη, η σύγχρονη και η υβριδική. Στην ασύγχρονη εξ αποστάσεως εκπαίδευση οι εκπαιδευτικοί και οι μαθητές/τριες δεν συνδέονται στον ίδιο χρόνο στην εκπαιδευτική πλατφόρμα μάθησης, αλλά καθένας στον δικό του ρυθμό. Οι εκπαιδευτικοί, δηλαδή, «ανεβάζουν» στην εκπαιδευτική πλατφόρμα σημειώσεις και ασκήσεις για το μάθημα και οι μαθητήτριες/ές τις αξιοποιούν στον δικό τους

χρόνο. Στη σύγχρονη εξ αποστάσεως εκπαίδευση η επικοινωνία εκπαιδευτικών και μαθητών/τριών γίνεται σε «πραγματικό χρόνο» (*real time*), καθώς όλοι/ες συνδέονται ταυτόχρονα σε μία συγκεκριμένη εκπαιδευτική πλατφόρμα και επικοινωνούν. Στην υβριδική διδασκαλία οι εκπαιδευτικοί βρίσκονται στην τάξη τους και διδάσκουν με τη βοήθεια των ψηφιακών μέσων όσες/ους μαθήτριες/ές τους είναι παρούσες/όντες και σε όσες/ους είναι απύσες/όντες.

Στη βιβλιογραφία, οι δυνατότητες που παρέχει η εξ αποστάσεως εκπαίδευση στις/στους εκπαιδευτές και εκπαιδευόμενους συνοψίζονται στη χρήση των τεχνολογικών εφαρμογών κατά τη διδασκαλία, την χρονική ευελιξία, ιδιαίτερα στην ασύγχρονη μορφή της, και τη συμμετοχή μαθητών/τριών που στη δια ζώσης διδασκαλία δυσκολεύονται να συμμετάσχουν (Davis, Gough and Taylor 2019: 257-260). Παράλληλα, βιβλιογραφικά εντοπίζονται αλλαγές στους χρόνους της προετοιμασίας του μαθήματος, της διδασκαλίας και της διαπροσωπικής επαφής ανάμεσα στις/στους εκπαιδευτές και εκπαιδευόμενους/ες (Everson 2009, Αρμακόλας 2018, Κελεσιδής 2021).

Το έργο των εκπαιδευτικών στη δια ζώσης διδασκαλία. Χαρακτηριστικά του επαγγέλματος των εκπαιδευτικών σύμφωνα με τον Goode (1969) είναι η γνώση, η ηθική, η αυτονομία και το κύρος. Η γνώση διδάσκεται στο πλαίσιο της σχολικής τάξης, όπου οι εκπαιδευτικοί με την ηθική/επαγγελματική τους συμπεριφορά έχουν την αυτονομία να διδάξουν επιλέγοντας τις κατάλληλες μεθόδους ανάλογα με τις ανάγκες της μαθητιώσας νεολαίας. Επιπροσθέτως, εντός του περιβάλλοντος της σχολικής τάξης πέρα από τη διδασκαλία του/των γνωστικού/ών αντικειμένου/ων και της αξιολόγησης των γνώσεων των μαθητών/τριών τους, οι εκπαιδευτικοί καλούνται να επιβάλλουν κανόνες συμπεριφοράς, με στόχο την πειθαρχία και τη απρόσκοπτη λειτουργία της διδακτικής διαδικασίας, και διαμορφώνουν εκπαιδευτικές/παιδαγωγικές σχέσεις με τους μαθητές/τριες (ISCO–88, DOT, Campell and Neil 1994, Τσικνάκου 2022).

Τι συνέβη, λοιπόν, κατά την περίοδο της πανδημίας; Διαφοροποιήθηκαν και αν ναι πώς, οι συνθήκες επιτέλεσης του έργου των εκπαιδευτικών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης λόγω της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης; Ποιες οι προκλήσεις που είχαν να αντιμετωπίσουν και πώς τις διαχειρίστηκαν; Ποια πτυχή του έργου τους εντός της τάξης φαίνεται ότι προέκριναν ως την πιο σημαντική; Αυτά θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε στη συγκεκριμένη εισήγηση.

Μεθοδολογία

Για την απάντηση των ως άνω ερωτημάτων χρησιμοποιήθηκε το υλικό από ποιοτική έρευνα που διεξήχθη στο πλαίσιο της διδακτορικής μας διατριβής αναφορικά με το έργο των εκπαιδευτικών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης και την αποτίμησή του. Ειδικότερα, ελήφθησαν ημι-δομημένες συνεντεύξεις από εξήντα οχτώ (68) εκπαιδευτικούς που δίδασκαν σε δημόσια και ιδιωτικά σχολεία, ημερήσια και νυχτερινά, στα Δυτικά και Βόρεια Προάστια της Αττικής (Απρίλιος – Δεκέμβριος 2021).

Η δειγματοληψία ήταν αρχικά σκόπιμη, αλλά λόγω της υγειονομικής κρίσης, αναγκαστήκαμε να στραφούμε σε δειγματοληψία με τη μορφή «χιονοστιβάδας» (Patton 1987). Τα υποκείμενα της έρευνας δίδασκαν σε Γυμνάσια και Γενικά Λύκεια, Επαγγελματικά Λύκεια (ΕΠΑΛ), Μουσικά και Καλλιτεχνικά Σχολεία (γυμνάσια και λύκεια), Σχολεία Φυλακών (ανηλίκων) και Σχολεία Δεύτερης Ευκαιρίας (ενηλίκων).

Για την ανάλυση των δεδομένων ακολουθήθηκε η προσέγγιση της συμβολικής διαντίδρασης (*symbolic interactionism*) του Mead (1934/1962) και του Blumer (1969), καθώς μας ενδιέφερε να διερευνήσουμε το πώς νοηματοδότησαν οι εκπαιδευτικοί το έργο τους κατά τη διάρκεια της εξ αποστάσεως διδασκαλίας και το πώς κι εάν αυτή η νοημα-

τοδότηση καθόρισε τη στάση και εν συνεχεία τη δράση τους στο πλαίσιο της διδασκαλίας τους με τη χρήση ψηφιακών μέσων. Παράλληλα, χρησιμοποιήθηκε η προσέγγιση της θεμελιωμένης θεωρίας (grounded theory approach), έτσι όπως ορίστηκε από τους Glaser και Strauss (1967), ώστε να αναπτυχθεί μία εμπειρική περιγραφή της διάδρασης ανάμεσα στους/στις εκπαιδευτικούς και τους/τις μαθητές/τριες, από την οπτική των πρώτων.

Το βασικό ερευνητικό μας ερώτημα ήταν «Πώς είδαν το έργο τους οι Έλληνες/ίδες εκπαιδευτικοί της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης στα Δυτικά και Βόρεια προάστια της Αττικής κατά τη διάρκεια της Πανδημίας του Covid 19;». Γι' αυτό ρωτήσαμε τις/τους Ελληνίδες/ες εκπαιδευτικούς του δείγματός μας το ποια ήταν η εμπειρία τους από την εξ αποστάσεως διδασκαλία, ποια προβλήματα αντιμετώπισαν, τι είχαν να κάνουν και πώς το έκαναν.

Συζήτηση Ερευνητικών Αποτελεσμάτων

Τα ερευνητικά αποτελέσματα παρουσιάζονται σε τρεις ενότητες με κριτήριο τη χρήση διαφορετικής μεθόδου της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης. Αυτό, γιατί παρατηρήθηκε ότι οι συνθήκες επιτέλεσης του έργου των εκπαιδευτικών διαφοροποιούνται ανάλογα με την μέθοδο που χρησιμοποιείται.

Η ασύγχρονη εξ αποστάσεως εκπαίδευση. Η ασύγχρονη εξ αποστάσεως εκπαίδευση χρησιμοποιήθηκε ως επί το πλείστον από εκπαιδευτικούς των δημοσίων σχολείων κατά την πρώτη περίοδο του κλεισίματος των σχολικών μονάδων (11 Μαρτίου – 10 Μαΐου 2020). Το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, σύμφωνα με τις/τους ίδιες/ους βομβάρδιζε με οδηγίες τις/τους εκπαιδευτικούς, για το πώς θα λειτουργήσει η εξ αποστάσεως εκπαίδευση.

Ξαφνικά μας στείλανε βροχή από e-mail, τα οποία λέγανε προαιρετικά στην αρχή [...] «μπίτε μέσα στο my school, ανοίξτε κωδικούς [...] Φτιάξτε ηλεκτρονική τάξη». Κάντε αυτό, κάντε εκείνο [...] Εντολές και διαταγές.

Τελικά αποφασίστηκε να λειτουργήσουν οι πλατφόρμες e-class & e-me για την ασύγχρονη εκπαίδευση. Οι μεγαλύτεροι/ες σε ηλικία εκπαιδευτικοί και οι πολύτεκνοι/ες μας είπαν ότι δεν είχαν τα κατάλληλα τεχνολογικά μέσα για να κάνουν τη δουλειά τους.

Καταρχήν είχε να κάνει με την υλικοτεχνική υποδομή. Όπως σας είπα εγώ είμαι παντρεμένος και έχω τρία παιδιά. Τρία παιδιά από τα οποία το ένα είναι στο γυμνάσιο και τα άλλα δύο στο λύκειο. Και η γυναίκα μου έκανε εξ αποστάσεως τη δουλειά της. Οπότε ήμασταν πέντε άτομα που χρειαζόμασταν υπολογιστή [...] Πώς θα βρεθεί; Είναι δυνατόν;

Αυτοί/ές και όσοι/ες δεν ήξεραν να χειρίζονται τις πλατφόρμες είπαν ότι χρησιμοποίησαν άλλους τρόπους για την επικοινωνία και την παροχή εκπαιδευτικού υλικού στη μαθητικότητα νεολαία.

Κοίταξε να δεις. Επειδή εγώ δεν ήξερα να τα χειρίζομαι καλά [...] βρήκα λύση. Με τα παιδιά της Γ' λυκείου είχαμε κάνει γκρουπάκια, κάναμε μέσω viber [...] ή μέσω skype, τους έστελνα email. Έστελνα τις ασκήσεις στο μέιλ της διευθύντριας και η διευθύντρια στα μέιλ των παιδιών.

Κατά την πρώτη αυτή περίοδο εφαρμογής της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης οι στόχοι της διδακτικής διαδικασίας, σύμφωνα με τα λεγόμενα των εκπαιδευτικών, ήταν η επανάληψη της ήδη διδαχθείσας ύλης και η «παρέα» στις/στους μαθήτριες/ές τους.

Βγήκε δουλειά, γιατί ήταν στο επίπεδο της επανάληψης. Είχε βγει όλη η ύλη στην ουσία. Έδινα στα παιδιά ασκήσεις και ζητούσα να τις στέλνουν πίσω.

Οπότε έπρεπε να μπω και να διορθώσω και να βγάζω τα μάτια μου στον υπολογιστή [...] και συνήθως τα έκανα στο viber. Δεν υπήρχε πλατφόρμα με τη μορφή που υπάρχει τώρα [...] δεν μπαίναν όλοι μέσα. Γενικά μου έκαναν παρέα κι εγώ νομίζω τους στήριζα [...] ενθαρρυντικά.

Οι εκπαιδευτικοί χαρακτήρισαν «ριζική» την αλλαγή στις συνθήκες διδασκαλίας, «βίαιη», δηλαδή ξαφνική και χωρίς προετοιμασία, και «μη λειτουργική». Παρ' όλα αυτά, θεώρησαν ότι χειρίστηκαν «πολύ αποτελεσματικά» την κατάσταση χάρη στη δική τους προσπάθεια και την συνεργασία των συναδέλφων τους.

Το χειριστήκαμε πολύ αποτελεσματικά και με πολύ κόπο [...] Δηλαδή δύο άτομα στήσανε στην ουσία με ψεύτικα, με ψευτοϋποδομές όλη αυτήν την τηλε... και δούλεψε [...] Δηλαδή φτάναμε δυόμιση η ώρα τη νύχτα και χαιρόμασταν αν καταφέρναμε να ανεβάσουμε μία άσκηση. Ήρθε ξαφνικά [...] Δεν ήμασταν προετοιμασμένοι να δουλέψουμε την εξ αποστάσεως. Αυτός ήταν ο λόγος που το Υπουργείο δεν μίλησε για υποχρεωτική διδασκαλία, αλλά για προαιρετική. Κάναμε ό,τι μπορούσαμε. Δεν πήγε κι άσχημα.

Ωστόσο, έκριναν ότι η επαφή με τη μαθητώσα νεολαία ήταν «δύσκολη», καθώς διαμεσολαβούσε το μέσο και έλειπε η οπτική επαφή.

Ήταν δύσκολο. Δεν είναι το ίδιο. Είναι καλύτερα να βλέπεις το παιδί. Δεν μπορεί να υποκατασταθεί η φυσική παρουσία του καθηγητή και η επαφή με τα παιδιά. Δεν μπορεί με το μηχανήμα. Δεν γίνεται. Καμία σχέση.

Η σύγχρονη εξ αποστάσεως εκπαίδευση. Η σύγχρονη εξ αποστάσεως εκπαίδευση εφαρμόστηκε στα δημόσια σχολεία κυρίως κατά τη δεύτερη περίοδο κλεισίματος των σχολικών μονάδων, ήτοι από τις 9/11/20 έως τις 18/05/2021, ενώ στα ιδιωτικά σχολεία λειτουργούσε από την πρώτη περίοδο του κλεισίματος των σχολείων.

Στα ιδιωτικά σχολεία για τη σύγχρονη εξ αποστάσεως εκπαίδευση χρησιμοποιήθηκαν οι πλατφόρμες, που χρησιμοποιούνταν ήδη, τουλάχιστον στα περισσότερα εξ αυτών, για την καθημερινή ενημέρωση του καθηκοντολογίου και το ανέβασμα των ασκήσεων, ενώ στα δημόσια σχολεία χρησιμοποιήθηκε η πλατφόρμα Cisco Webex. Οι εκπαιδευτικοί, λοιπόν, έμπαιναν στη διαδικτυακή τους τάξη και έκαναν το μάθημά τους (διδασκαλία, εξέταση, αξιολόγηση με δεκάλεπτες ή ωριαίες δοκιμασίες). Η διαδικασία αυτή γινόταν συνήθως με κλειστές τις κάμερες των μαθητών/τριών, για την προστασία των προσωπικών τους δεδομένων.

Οι εκπαιδευτικοί, εν γένει, επισήμαναν το γεγονός ότι δεν γνώριζαν πώς να κάνουν μάθημα με τη χρήση των ψηφιακών μέσων.

Δεν έχουμε εξοικειωθεί [...] με τη χρήση των μέσων, ούτε γνωρίζουμε πώς προγραμματίζεται και πώς γίνεται η εξ αποστάσεως. Εμείς έχουμε μάθει στον παραδοσιακό τρόπο διδασκαλίας.

Οι ιδιωτικοί εκπαιδευτικοί μας είπαν ότι, καθώς έκαναν σύγχρονη εξ αποστάσεως εκπαίδευση από την πρώτη περίοδο που έκλεισαν τα σχολεία, είχαν πολλά πράγματα να μάθουν αναφορικά με την εξ αποστάσεως εκπαίδευση και μάλιστα σε σύντομο χρονικό διάστημα.

Εγώ έκατσα, λοιπόν, τότε – δεν ήμουν τόσο δυνατός – ,όμως, μπόρεσα σε δύο μέρες – την πρώτη δυσκολεύτηκα, την Παρασκευή. Τη Δευτέρα, όμως, ήμουν έτοιμος, γιατί το Σαββατοκύριακο το δούλεψα.

Επιπλέον, έκαναν ταυτόχρονα πολλά και διαφορετικά πράγματα, με αποτέλεσμα να αυξηθούν οι υποχρεώσεις τους.

Έκανα ταυτόχρονα επιτήρηση σε διαγώνισμα επαναληπτικό στην τρίτη λυκείου και [...] μέσω του teams διαδικτυακά ενημέρωνα γονείς. Δεν είχαν σταματημό οι απαιτήσεις.

Στα δημόσια σχολεία, όσοι/ες εκπαιδευτικοί δεν είχαν τα μέσα να συνδεθούν από τον ιδιωτικό τους χώρο είτε αγόραζαν ηλεκτρονικό υπολογιστή, είτε δίδασκαν από τον χώρο των σχολείων ή δανείζονταν τάμπλετ από το σχολείο, για να εργαστούν.

Μου δόθηκε ένα τάμπλετ από το σχολείο [...] αλλά το τάμπλετ δεν σου παρέχει τις ίδιες δυνατότητες. Δεν μπορείς να κάνεις διαμοιρασμό οθόνης [...] μόνο να σε ακούνε μπορείς.

Οι εκπαιδευτικοί μάς είπαν ότι εντόπισαν διαφοροποιήσεις στη σύγχρονη εξ αποστάσεως εκπαίδευση σε σύγκριση με τη δια ζώσης διδασκαλία τόσο όσον αφορά τον χρόνο προετοιμασίας και διόρθωσης, όσο και τον χρόνο της διδασκαλίας.

Δεν είναι η προετοιμασία που απλά πας στην τάξη [...] Θα πρέπει να [...] τα κάνεις όλα σε power point [...] Γιατί πρέπει να παρουσιάσεις κάτι πλέον στα παιδιά.

Τα παιδιά βγάζουν φωτογραφίες, σου στέλνουν τις εργασίες τους [...] οπότε πρέπει να τα κατεβάσεις ένα ένα, να τα διορθώσεις [...] ενώ αυτό είναι κάτι που έκανα στην τάξη. Περνούσα, έβλεπα κάποια τετράδια [...] τώρα το κάνω μετά το τέλος του [...] ωραρίου.

Μία ώρα διδασκαλίας πρόσωπο με πρόσωπο ισοδυναμεί με δύο ώρες στο webex όσον αφορά τη διδασκαλία της ύλης.

Διαφοροποιήσεις εντοπίστηκαν ακόμα στον τρόπο διδασκαλίας. Συγκεκριμένα, οι εκπαιδευτικοί των θετικών επιστημών έπρεπε να αγοράσουν κάποια εργαλεία, όπως γραφίδες, για να κάνουν καλύτερα τη δουλειά τους. Όσοι/ες δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα να τα αγοράσουν είτε δεν ήξεραν πώς να τα χρησιμοποιήσουν αυτοσχέδιασαν.

Κάνω παράδοση και επειδή κάνουμε κάποιες παραστάσεις στα μαθηματικά [...] – η γραφίδα δε με βόλεψε – έχω πίνακα φροντιστηρίου, έχω τον υπολογιστή απέναντι και κάνω κανονικά μάθημα.

Άλλοι/ες εκπαιδευτικοί που στη δια ζώσης διδασκαλία χρησιμοποιούν εργαστήρια ή γυμναστήρια μας είπαν ότι, παρά την όποια προσπάθεια από μέρους τους και από μέρους των παιδιών, οι συνθήκες στη διαδικτυακή τάξη δεν ευνόησαν τη διδασκαλία του μαθήματός τους.

Εγώ έχω κανονίσει με τα παιδιά [...], τους δείχνω ένα βιντεάκι 10-15 λεπτά και από τη στιγμή που δεν τους υποχρεώνεις να είναι ανοικτές οι κάμερες [...] δεν μπορείς να ξέρεις τι κάνουνε. (Γυμναστής)

Στη ζωγραφική, στα προσχέδια της χαρακτηριστικής και της γλυπτικής [...] γίνονται μόνο στο σχολείο και θέλει ειδικό εργαστήριο.

Δεν θεωρώ ότι ο χορός μπορεί να γίνει διαδικτυακά. Με τίποτα.

Τους κάνω σχέδιο. [...] Το δύσκολο είναι από την άποψη του εργαστηριακού μαθήματος, του πρακτικού μέρους. (ΕΠΑΛ)

Κάποια πράγματα τα χάσαμε. Κυρίως [...] επικοινωνιακές κατακτήσεις, με την αυτορρύθμιση του παιδιού στη μάθηση. (Παράλληλη στήριξη)

Ωστόσο, παρά τις αντιξοότητες κάποιοι/ες εξ αυτών βρήκαν την ευκαιρία να κάνουν άλλα πράγματα.

Εκμεταλλευτήκαμε τον χρόνο για να τους δείξουμε πράγματα σε βίντεο και

εικόνες [...] γιατί μην έχοντας εξοπλισμό στο σχολείο δεν είχαμε τη δυνατότητα πολλές φορές να τους δείξουμε πράγματα με έναν προτζέκτορα. (καλλιτεχνικά)

Για τις/τους εκπαιδευτικούς που δίδασκαν σε σχολεία φυλακών η διδακτική διαδικασία ήταν απαγορευτική λόγω της απαγόρευσης χρήσης ψηφιακών μέσων, με αποτέλεσμα τα σχολεία να παραμείνουν κλειστά. Ειδική μνεία θεωρούμε ότι πρέπει να γίνει εδώ στο σχολείο ανηλίκων στην Αυλώνα, όπου χάρη στην εφευρετικότητα του διευθυντή και των διδασκόντων/ουσών ήταν το μοναδικό σχολείο φυλακών που λειτούργησε κατά την δεύτερη αυτή περίοδο εφαρμογής της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης.

Οι εκπαιδευτικοί, εκτός από τις προκλήσεις που αντιμετώπισαν στη διδασκαλία και τις μεθόδους που χρησιμοποιήθηκαν στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση, αναφέρθηκαν εκτενώς στις οχλήσεις από τα περιβάλλοντα είτε τα δικά τους είτε των μαθητών τους κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας. Πιο συγκεκριμένα, έκαναν λόγο για παρεμβάσεις των δικών τους παιδιών, για παρεμβάσεις των γονέων των μαθητών/τριών τους, για παρεμβάσεις άλλων μαθητών/τριών στη δική τους διαδικτυακή τάξη και για έναν άτυπο έλεγχο, που περιορίζει την αυτονομία τους.

Δεν έχεις ελευθερία, ούτε προσωπικά δεδομένα [...] ούτε τα παιδιά [...], γιατί και τα παιδιά ακούγονται στα άλλα σπίτια. Αλλάζει ο τρόπος διδασκαλίας. [...] Ούτε παρατήρηση μπορείς να κάνεις, όπως στην τάξη του σχολείου, ούτε αστεία.

Είμαστε το πανοπτικόν. Το πανοπτικόν σε εμάς δεν λειτουργεί ότι σε είδα τώρα. Σε βλέπει τώρα, το λέει μετά (ο γονέας στη διεύθυνση του Ιδιωτικού σχολείου).

Επιπροσθέτως, κατά τη διάρκεια της δεύτερης αυτής περιόδου, οι εκπαιδευτικοί έπρεπε να επιδώσουν ελέγχους (βαθμολογίες επίδοσης) στις/στους μαθήτριες/ές τους. Οι περισσότεροι/ες εξ αυτών μας είπαν ότι εντόπισαν δυσκολίες στην αξιολόγηση των μαθητών/τριών, καθώς δεν μπορούσαν να τις/τους ελέγξουν κατά τις γραπτές δοκιμασίες. Πολλοί/ές είπαν ότι συχνά οι μαθητές/τριες στρέφονταν είτε στις/στους συμμαθητές/τριές τους για τις απαντήσεις, είτε στις/στους γονείς τους είτε στις/στους εκπαιδευτικούς των φροντιστηρίων.

Αν είναι ο φροντιστής δίπλα του ή στο τηλέφωνο και του δίνει τις απαντήσεις εγώ πώς το ξέρω.

Άλλοι/ες μίλησαν για αδυναμία βαθμολόγησης των μαθητών/τριών, λόγω της μη ύπαρξης γραπτών και της περιορισμένης συμμετοχής κάποιων μαθητών/τριών.

Με αγχώνουν αυτοί που δεν ακούγονται καθόλου. Τι θα πάρουνε; [...] Και με αγχώνει το ότι δεν έχω κείμενα [...] στα χέρια μου, για να κρίνω.

Όσον αφορά τα αποτελέσματα της μαθησιακής διαδικασίας, οι εκπαιδευτικοί μας είπαν:

Λειτουργούμε με ένα σύστημα τηλεκπαίδευσης το οποίο δεν έχει καμία σχέση με τη διδασκαλία μέσα στην τάξη. Νομίζουμε ότι κάνουμε μάθημα, νομίζουν κι οι μαθητές ότι κάνουν μάθημα, αλλά μηδέν (αποτέλεσμα).

Τι τίτλους αποφοίτησης θα δώσουμε; Με τους τίτλους αποφοίτησής τους έχουν επαγγελματικά δικαιώματα. Δεν μπορούμε να δώσουμε πτυχίο σε μαθητές που έχουν ασκήσει την τέχνη τους μόνο για δύο ώρες αυτήν την χρονιά! (ΕΠΑΛ)

Πέρα από τις ως άνω προκλήσεις, που αφορούν το βασικό έργο των εκπαιδευτικών εντός της τάξης, δηλαδή τη διδασκαλία και την αξιολόγηση, οι εκπαιδευτικοί έκαναν λόγο για προκλήσεις που αντιμετώπισαν στις εκπαιδευτικές τους σχέσεις. Αρχικά, έκαναν λόγο για ανισότητες στην εκπαιδευτική διαδικασία, τόσο αναφορικά με τον υλικοτεχνικό εξοπλισμό, όσο και αναφορικά με τη διάκριση των μαθητών.

Το να του πω εγώ «μπες στο ίντερνετ» [...] Εντάξει, δεν θα γυρίσει ποτέ να μου πει ότι «ξέρεις, εγώ είμαι τόσο φτωχός που δεν έχω τηλέφωνο», ούτε εγώ θα τον ρωτήσω. Τον φέρνεις, λοιπόν, αυτόματα σε μία διαδικασία να νιώθει ένοχος, ότι κάνει κάτι λάθος ή να νιώθει θυμό [...] τον απομονώνεις.

Πάντοτε υπάρχουν κάποια παιδιά [...] που συμμετέχουν [...] περισσότερο. Αυτό γίνεται και τώρα και με τους άλλους δεν προλαβαίνεις να ασχοληθείς καθόλου. Σαν να εντείνεται αυτή η διάκριση. Βολεύονται κι αυτοί, εμείς δεν προλαβαίνουμε...

Μας είπαν, ακόμα, ότι η κινητοποίηση των μαθητών/τριών ήταν δύσκολη στη διαδικτυακή τάξη.

Έχει αλλάξει τελείως ο τρόπος που γίνεται μάθημα. Όταν δεν μπορείς να δεις το πρόσωπο του άλλου [...] δεν μπορείς να ξέρεις αν συμμετέχει [...] Και δεν έχω τον τρόπο, όπως μες στην τάξη, κάπως να το ρίξω στο φιλότιμο [...] μπορεί να επικαλεστεί προβλήματα τεχνικά [...] και εγώ δεν μπορώ να τον πιέσω.

Και μίλησαν για περιορισμένη ουσιαστική συμμετοχή των μαθητών/τριών τους και ελλιπή ανατροφοδότηση.

Εντάξει μπαίνουν όλα τα παιδιά σχεδόν [...] αλλά δεν έχεις την αίσθηση του πόσα από αυτά [...] είναι πραγματικά εκεί [...] Δεν μπορείς να ελέγξεις τα παιδιά, ενώ στην τάξη είναι φυσικά καλύτερα.

Άντε τώρα να βρεις πως αυτό το παιδί [...] κατάλαβε τίποτα, ενώ μες στην τάξη έχεις την επικοινωνία, βλέπεις τα παιδιά, [...] τα μάτια τους.

Σε γενικές γραμμές, οι εκπαιδευτικοί χαρακτήρισαν τη σύγχρονη εξ αποστάσεως εκπαίδευση «στείρα διδασκαλία», καθώς απουσίαζαν οι μαθητές/τριές τους με τις/τους οποίες/ους αλληλεπιδρούν. Όπως χαρακτηριστικά το έθεσαν:

Η εξ αποστάσεως εκπαίδευση είναι σίγουρα εξ αποστάσεως. Δεν ξέρω, όμως, αν είναι πραγματικά εκπαίδευση.

Είναι τώρα αυτό εκπαίδευση; Είναι επικοινωνία;

Η εκπαίδευση έχει να κάνει με την άμεση επαφή. Δεν υπάρχει ίχνος αυτής της επαφής.

Δεν [...] μπορείς να αντικαταστήσεις αυτή τη στενή σχέση του δασκάλου με το παιδί μέσα από τον υπολογιστή.

Δεν έχει σχέση το ένα με το άλλο. Εκπαίδευση σημαίνει αλληλεπίδραση. Μπορείτε εσείς να αλληλεπιδράσετε με έναν άνθρωπο [...] όταν δεν τον βλέπετε;

Γι' αυτό πολλοί/ές, όπως είπαν, ένιωσαν την ανάγκη να συμπαρασταθούν στη μαθητιώσα νεολαία, να την κρατήσουν σε επαφή, για να αντέξει τις συνθήκες του εγκλεισμού.

Τώρα τα παιδιά δεν είναι καλά. [...] Αγώνίζονται οι συνάδελφοι, για να αντιδράσουν. Έχουν αρχίσει και πέφτουν πολύ τα παιδιά.

Προσπαθούμε να κάνουμε κάποια πράγματα, να στηρίξουμε τα παιδιά.

Έχουμε ένα υποκατάστατο που απλώς προσπαθούμε να κρατήσουμε λίγο στην πρίζα τα παιδιά.

Υπήρξαν, τέλος, κάποιοι/ες εκπαιδευτικοί που αναφέρθηκαν σε περιπτώσεις μαθητών/τριών που φάνηκε να ανταποκρίνονται καλύτερα στη διαδικτυακή τάξη από ό,τι στη διαζώση διδασκαλία, όπως και κάποιοι/ες άλλοι/ες που αναφέρθηκαν στη μείωση/εξάλειψη του κόστους μεταφοράς στον χώρο εργασίας τους, στην εξάλειψη των δραστηριοτήτων

που γίνονταν στα σχολεία και στη δυνατότητα να διδάσκουν, φορώντας ό,τι ήθελαν.

Έχω έναν μαθητή, που δημιουργεί προβλήματα (στην τάξη). Καλό παιδί είναι, αλλά πρέπει να έχει ΔΕΠΥ [...] Τώρα με το Webex που του μιλάω και του απευθύνομαι είναι πάρα πολύ συνεπής. Είναι πολύ εντάξει, παρόλο που έχει δυσκολίες.

Γλιτώνουμε εφημερίες, γλιτώνουμε πάρα πολλές συνεδριάσεις [...], μπαζάρ, γιορτές, συναυλίες.

Είναι πιο ξεκούραστη η τηλεκπαίδευση από την άποψη του χρόνου, γιατί δεν πηγαίνουμε σχολείο, [...] μένουμε σπίτι με τις πιτζάμες μας!

Η υβριδική εξ αποστάσεως εκπαίδευση εφαρμόστηκε σε κάποια ιδιωτικά σχολεία με το άνοιγμα των σχολείων στις 11/05/2020 έως το τέλος της σχολικής χρονιάς. Σύμφωνα με τις/τους εκπαιδευτικούς, οι κάμερες δεν έδειχναν τις/τους υπόλοιπες/ους μαθήτριες/ές, αλλά τον πίνακα.

Κάμερες είχαμε μόνο για να δείχνουμε στον πίνακα ή τις σημειώσεις μας σε κάποια μαθήματα στην έδρα.

Η χρήση της υβριδικής διδασκαλίας προκάλεσε αντιφατικές αντιδράσεις στην εκπαιδευτική κοινότητα. Άλλοι/ες εκπαιδευτικοί και γονείς ήθελαν να λειτουργήσει, ενώ άλλοι/ες όχι.

Στο δημοτικό εμάς τις είχε ενεργοποιήσει τις κάμερες. Στο γυμνάσιο και λύκειο περιέργως, ενώ τοποθέτησε κάμερες που ήταν ταυτόχρονα και μικρόφωνα δεν τις ενεργοποίησε. Μπορεί κάποιος να του είπε ότι είναι παρακινδυνευμένο.

Τι πήγαμε τότε να κάνουμε; Ένα παιδί που είναι σπίτι να βλέπει με την κάμερα την τάξη, όχι τα άλλα παιδιά [...], τον εκπαιδευτικό [...] κι αυτό θεωρήθηκε (από κάποιους γονείς) εξαχρέωση και αντιδημοκρατικό μέσο. [...] Το κάναμε εμείς, το κάναμε δια ακοής [...] ή να βλέπει εμένα που είμαι εκπαιδευτικός.

Σύμφωνα με κάποιους/ες εκπαιδευτικούς που εργάζονται σε ιδιωτικά σχολεία, τα δημόσια φάνηκε να «κέρδισαν τη μάχη για τις κάμερες στην τάξη» λόγω των συνδικαλιστικών τους σωματείων, ενώ στα ιδιωτικά σχολεία κάτι τέτοιο δεν ήταν δυνατόν να γίνει, καθώς δεν μπορούσαν να αγνοηθούν οι απαιτήσεις των «γονέων πελατών». Αυτό αποδεικνύεται από το παρακάτω απόσπασμα συνέντευξης μιας διευθύντριας δημοσίου ΓΕΛ, που αναφέρει ότι οι διαδικασίες αυτές (υβριδική διδασκαλία) δεν έγιναν δεκτές από τον σύλλογο διδασκόντων και διδασκουσών, οπότε δεν εφαρμόστηκαν.

Την τηλεκπαίδευση μέσα στην τάξη, όταν ένα παιδί αρρωσταίνει [...], δεν την δεχτήκαμε ως σύλλογος. Δεν μπορούσαμε να κάνουμε αναμετάδοση απ' την τάξη. Επομένως, όλες αυτές οι περιπτώσεις έπρεπε να παρακολουθούν μαθήματα της περιφέρειας.

Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι κάποιοι/ες εκπαιδευτικοί ιδιωτικών σχολείων, που αντέδρασαν είτε στη χρήση καμερών στην τάξη είτε σε άλλες απαιτήσεις των ιδιοκτητών έχασαν τη δουλειά τους.

Ο ιδιοκτήτης του ιδιωτικού ξαφνικά μας λέει να μπούμε σε αναστολή εργασίας. Εμείς του είπαμε ότι εφόσον γίνονται τηλεμαθήματα, δεν μπαίνουμε σε αναστολή [...] 2 Σεπτέμβρη μας ήρθε η απόλυση [...] Προφανώς, καταλαβαίνεις ότι ήταν εκδικητικό, έτσι; Επειδή δεν μπήκαμε σε αναστολή κατά τη διάρκεια της τηλεκπαίδευσης.

Φάνηκε, τέλος, ότι και στην περίπτωση της υβριδικής εξ αποστάσεως εκπαίδευσης δό-

θήκε έμφαση στη στήριξη των μαθητών/τριών τουλάχιστον από την οπτική των εκπαιδευτικών.

Όταν ήμουν σχολείο έκανα αυτά τα υβριδικά, γιατί κάποια παιδιά ήταν σε καραντίνα [...] Τότε άνοιγα τις κάμερες, για να βλέπουνε τον πίνακα [...] Μπορεί να αισθάνονταν μοναξιά, επειδή κάποιοι από αυτούς ήταν σε καραντίνα, ενώ άλλοι όχι.

Συμπεράσματα

Στα σχολεία της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης στην Ελλάδα κατά την περίοδο της υγειονομικής κρίσης λόγω της Covid-19 εφαρμόστηκαν διάφορες μορφές της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης. Κατά την πρώτη περίοδο κλεισίματος των σχολείων στα δημόσια σχολεία εφαρμόστηκε κυρίως η ασύγχρονη διδασκαλία, ενώ κατά τη δεύτερη περίοδο εφαρμόστηκε υποχρεωτικά η σύγχρονη. Στα ιδιωτικά σχολεία, από την άλλη πλευρά, εφαρμόστηκε η σύγχρονη εξ αποστάσεως εκπαίδευση, ενώ δεν έλειψαν περιπτώσεις, που κατά το άνοιγμα των σχολείων μετά την πρώτη περίοδο εφαρμόστηκε η υβριδική μέθοδος διδασκαλίας. Ποια τα πλεονεκτήματα, οι προκλήσεις και τα προβλήματα που εντόπισαν οι εκπαιδευτικοί σε αυτές τις μεθόδους της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης;

Η ασύγχρονη εξ αποστάσεως εκπαίδευση, κρίθηκε από τις/τους εκπαιδευτικούς ιδιαίτερα ευέλικτη και χωρίς χρονικούς περιορισμούς. Παρ' όλα αυτά δεν μπορούσε να αντικαταστήσει την «επαφή» με τη μαθητιώσα νεολαία.

Η σύγχρονη εξ αποστάσεως εκπαίδευση κρίθηκε ιδιαίτερα ικανοποιητική όσον αφορά τη μείωση του κόστους και του χρόνου μετακίνησης από και προς τον χώρο εργασίας, τη μείωση των διοικητικών και γραφειοκρατικών αρμοδιοτήτων– με εξαίρεση τη διεύθυνση και υπευθύνους λόγου χάρη τεχνικής υποστήριξης–, την απουσία εφημεριών και εξωσχολικών δραστηριοτήτων, τη συμμετοχή «ανενεργών» στη δια ζώσης διδασκαλία μαθητών/τριών, καθώς και τη συνεργασία μεταξύ των εκπαιδευτικών. Ωστόσο, δεν φάνηκε να ικανοποιεί τις ανάγκες της διδασκαλίας και της «επαφής» με τη μαθητιώσα νεολαία. Ειδικότερα, δεν κρίθηκε ικανοποιητική η διδασκαλία λόγω της έλλειψης και της άγνοιας χρήσης τεχνολογικών μέσων, τους χρονικούς περιορισμούς και τις παρεμβάσεις εξωγενών παραγόντων, τη δυσκολία αλληλεπίδρασης, την περιορισμένη συμμετοχή των μαθητών/τριών και τη δυσκολία αξιολόγησής τους, ενώ κρίθηκαν ανεπαρκείς οι παιδαγωγικές μέθοδοι που χρησιμοποιούσαν οι εκπαιδευτικοί στη δια ζώσης διδασκαλία για την κινητοποίηση των μαθητών/τριών. Οι σχέσεις που διαμορφώθηκαν χαρακτηρίστηκαν «αφύσικες» και άνευ αλληλεπίδρασης.

Παράλληλα, προέκυψαν κάποιες ιδιαιτερότητες αναφορικά με τα διαφορετικά είδη σχολείων και τις διαφορετικές ειδικότητες των εκπαιδευτικών. Υπήρξαν εκπαιδευτικοί που δυσκολεύτηκαν να διδάξουν το μάθημά τους, όπως οι διδάσκοντες/ουσες καλλιτεχνικών μαθημάτων, γυμναστικής και οι εκπαιδευτικοί παράλληλης στήριξης, ενώ υπήρξαν εκπαιδευτικοί που έμειναν ανενεργοί, λόγω αναστολής του έργου τους, όπως οι εκπαιδευτικοί που δίδασκαν σε σχολεία φυλακών.

Η υβριδική εξ αποστάσεως εκπαίδευση, αν και προκάλεσε τις αντιδράσεις κυρίως της εκπαιδευτικής κοινότητας, όταν και όπου εφαρμόστηκε, στόχο είχε την «επαφή» και την «επικοινωνία» των απόντων/ουσών μαθητών/τριών με την μαθητική κοινότητα, τουλάχιστον από την οπτική των εκπαιδευτικών.

Τα συμπεράσματα της έρευνάς μας επιβεβαιώνουν προηγούμενες έρευνες σχετικά με τα πλεονεκτήματα και τα προβλήματα ή τις προκλήσεις της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης. Ωστόσο, φαίνεται ότι οι διαμορφούμενες συνθήκες της χρήσης της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης εξαιτίας της πανδημίας ανέδειξαν μία συγκεκριμένη πτυχή του έργου των εκπαιδευτικών περισσότερο από άλλες. Οι εκπαιδευτικοί, δηλαδή, εστίασαν στη διατή-

ρηση της «επαφής» και της «επικοινωνίας» με τη μαθητιώσα νεολαία, με στόχο να τη στηρίξουν και να την ενθαρρύνουν υπό τις δεδομένες συνθήκες. Αν και έκριναν ότι η εξ αποστάσεως εκπαίδευση δεν ήταν «λειτουργικό υποκατάστατο» της δια ζώσης διδασκαλίας, τις εκπαιδευτικές διαδικασίες και τις εκπαιδευτικές σχέσεις που παρατηρούνται στις σχολικές τάξεις, εντούτοις, τη θεώρησαν σχετικά αναγκαία ως μέσο διατήρησης της «επαφής». Επομένως, η στοχοθεσία των περισσότερων εκπαιδευτικών του δείγματος μας από γνωστική μεταβλήθηκε σε κοινωνική.

Συνοψίζοντας, κατά τη διάρκεια της πανδημίας και της εκ των αναγκών υποχρεωτικής χρήσης της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης οι Ελληνίδες και Έλληνες εκπαιδευτικοί της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης νοηματοδότησαν τις εκπαιδευτικές σχέσεις που διαμόρφωσαν με τη μαθητιώσα νεολαία πρωτίστως ως επαφή, επικοινωνία, κινητοποίηση, διαντίδραση, νοιάξιμο, συντροφιά, στήριξη και ενθάρρυνση και δευτερευόντως ως γνωστική διαδικασία. Φάνηκε, δηλαδή ότι προέκριναν ως βασική πτυχή του έργου τους την κοινωνική του διάσταση αντί της γνωστικής.

Σημειώσεις

1. Η ερευνητική εργασία υποστηρίχτηκε από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.) στο πλαίσιο της Δράσης «Υποτροφίες ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ. Υποψηφίων Διδακτόρων» (Αριθμός Υποτροφίας: ...565...).

2. The research work was supported by the Hellenic Foundation for Research and Innovation (HFRI) under the HFRI PhD Fellowship grant (Fellowship Number: ...565.....).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αρμακόλας, Σ. (2018), *Διερεύνηση, ανάλυση και μελέτη των παραγόντων που επιδρούν σε περιβάλλον σύγχρονης τηλεεκπαίδευσης με αξιοποίηση συμμετοχικών-βιωματικών τεχνικών*, Διδακτορική Διατριβή, ΠΤΔΕ, Πανεπιστήμιο Πατρών.

Κελεσιδής, Ε. (2021), *Τηλεκπαίδευση κατά τη διάρκεια των τριών περιόδων αναστολής στο δημοτικό σχολείο. Μία προσπάθεια αποτίμησης μέσα από την οπτική των πρωταγωνιστών της*, Πρακτικά του 11th International Conference in Open & Distance Learning, Athens, November 2021.

Τσικνάκου, Ε. (2022), *Το έργο των εκπαιδευτικών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης: θεωρήσεις, εκτιμήσεις και πρακτικές στην Ελλάδα*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Blumer, H. (1969), *Symbolic Interactionism. Perspective and Method*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.

Campbell, R.J. and Neill S.R. (1994), *Secondary Teachers at Work*, London & N. York, Routledge.

Davis, N. L., Gough, M. and Taylor, L. L. (2019), Online teaching: advantages, obstacles and tools for getting it right, *Journal of Teaching in Travel & Tourism*, Vol. 19, No 3, pp. 256-263.

Everson, M. (2009), 10 Things I've learned about teaching online, *E-Learn Magazine*, Vol. 9, No 2.

Glaser, B. and Strauss, A. (1967), *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*, Mill Valley, CA, Sociology Press.

Goode, W. J. (1969), The Theoretical Limits of Professionalization στο A. Etzioni (επιμ.) *The Semi-Professions and their Organization* (pp. 266-313), New York, The Free Press.

Mead, G. H. (1962), *Mind Self and Society from the Standpoint of a Social Behaviorist* (επιμ.

Morris, C.W.), Chicago, University of Chicago (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το έτος 1934).
Patton, M. (1987), *How to use qualitative methods in evaluation*, Beverly Hills, CA, SAGE Publication.

Ιστοσελίδες

<https://ilostat.ilo.org/resources/concepts-and-definitions/classification-occupation/>

<https://occupationalinfo.org/09/091227010.html>

Merriam Webster online dictionary.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΩΝ ΠΑΝΔΗΜΙΩΝ ΣΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ, ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΚΑΙ ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ

Φωτεινή Τζαβέλλα^α

^α Τμήμα Νοσηλευτικής, Σχολή Επιστημών Υγείας, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Περίληψη

Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας (ΠΟΥ), “οι πανδημίες συνιστούν μεγάλης κλίμακας εστίες μολυσματικών ασθενειών που αυξάνουν σημαντικά τη νοσηρότητα και την θνησιμότητα σε μια ευρεία γεωγραφική περιοχή, προκαλώντας εκτός από υγειονομικά, και σημαντικά κοινωνικο-οικονομικά προβλήματα”. Ως η πρώτη τεκμηριωμένη πανδημία θεωρείται αυτή στην προϊστορική Κίνα περίπου το 3000 π.Κ.Χ. (προ Κοινής Χρονολογίας) ενώ στις πιο δραματικές εμπειρίες πανδημιών που επηρέασαν όχι μόνο την υγεία αλλά συνολικά τις κοινωνικές συνθήκες στη σύγχρονη ιστορία θα πρέπει να περιληφθούν η επιδημία του Μαύρου Θανάτου τον Μεσαίωνα, οι επιδημίες που μεταφέρθηκαν από τους αποικιοκράτες Ισπανούς στην Ισπανιόλα, η ευλογιά, η Ισπανική γρίπη, οι επιδημίες χολέρας και μια σειρά από επιδημίες και πανδημίες γρίπης. Σήμερα και ενώ ο πλανήτης βιώνει την πανδημία της COVID-19, συστηματικές και πολυετείς έρευνες δείχνουν ότι η πιθανότητα πανδημιών συνδέεται με την αύξηση των μετακινήσεων- εμπορικών, επαγγελματικών και ψυχαγωγικών-, την επίμονη αστικοποίηση, τις βίαιες αλλαγές στη χρήση γης, την εντατική εκμετάλλευση του φυσικού περιβάλλοντος και την κλιματική αλλαγή.

Λέξεις κλειδιά: πανδημίες, επιδημίες, κοινωνικές επιπτώσεις, κλιματική αλλαγή

SOCIAL IMPACTS OF PANDEMICS IN THE PAST, PRESENT AND FUTURE

Foteini Tzavella^α

^α Nursing Department, School of Health Sciences, University of the Peloponnese

Abstract

According to the World Health Organization (WHO), “pandemics are large-scale outbreaks of infectious diseases that significantly increase morbidity and mortality in a wide geographic area, causing, in addition to health, significant socioeconomic problems.” The first documented pandemic is considered to be the one in prehistoric China around 3000 BCE, while the most dramatic pandemics that have affected not only health but social conditions in general in modern history, include the Black Death epidemic in the Middle Ages, epidemics brought by the Spanish colonists to Hispaniola, smallpox, the Spanish flu, cholera epidemics and a number of influenza epidemics and pandemics. Today, and while the planet is experiencing the COVID-19 pandemic, multi-year

studies show that the possibility of pandemics is closely related to the increase in travel, commercial, professional and recreational activities, persistent urbanization, violent changes in land use, intensive exploitation of natural environment and climate change.

Keywords: pandemics, epidemics, social impacts, climate change

Εισαγωγή

Ως επιδημίες (επί + δήμος) ή λοιμοί χαρακτηρίζονται οι εξάρσεις ασθενειών που εμφανίζονται σε έναν ανθρώπινο πληθυσμό, σε συγκεκριμένη περιοχή και δεδομένη χρονική περίοδο, σε βαθμό μεγαλύτερο του συνηθισμένου και αναμενόμενου. Ο όρος «πανδημία» παραπέμπει σε ένα επιδημικό ξέσπασμα, το οποίο έχει λάβει παγκόσμιες διαστάσεις. Ένας άλλος παράγοντας που διαφοροποιεί μια επιδημία από μια πανδημία είναι και η ταχύτητα μετάδοσης. Στην περίπτωση που η επιδημία εξαπλώνεται με πολύ γρήγορους ρυθμούς σε μια μεγάλη περιοχή μιας ηπείρου ή σε παγκόσμια κλίμακα, αναφέρεται ως πανδημία. Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας (ΠΟΥ), «*οι πανδημίες συνιστούν μεγάλη κλίμακα εστίες μολυσματικών ασθενειών που αυξάνουν σημαντικά τη νοσηρότητα και την θνησιμότητα σε μια ευρεία γεωγραφική περιοχή, προκαλώντας εκτός από υγειονομικά και σημαντικά κοινωνικοοικονομικά προβλήματα*» (Green et al. 2002). Οι πανδημικές κρίσεις επηρέασαν με διάφορους τρόπους όχι μόνο τη δημόσια υγεία αλλά γενικότερα την ανθρώπινη κοινωνική και οικονομική εξέλιξη. Η πρώτη τεκμηριωμένη πανδημία καταγράφεται στην προϊστορική Κίνα περίπου το 3000 Π.Κ.Χ. (Προ Κοινής Χρονολογίας). Πολλούς αιώνες αργότερα ο αντίκτυπος του λοιμού των Αντωνίνων και ο λοιμός του Ιουστινιανού είχαν σημαντική επίδραση και σηματοδότησαν την παρακμή της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και του Βυζαντίου. Η εξάπλωση του λοιμού στη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία επηρέασε το στρατιωτικό δυναμικό, τη γεωργική και αστική οικονομία και εξάντλησε πληθωριστικά τα ταμεία της αυτοκρατορίας. Η κοινωνικοοικονομική και στρατιωτική αυτή παρακμή επέτρεψε την είσοδο στην Αυτοκρατορία γειτονικών βαρβαρικών φυλών μειώνοντας παράλληλα δραματικά τον αριθμό των φορολογουμένων, των αγροτών, των επιχειρηματιών ακόμη και των υποψήφιων για δημόσια αξιώματα. Στις τοπικές οικονομίες, η έλλειψη εργατικού δυναμικού οδήγησε σε απαιτήσεις για υψηλότερους μισθούς και η έλλειψη επιχειρηματιών, εμπόρων και ναυτικών προκάλεσε σοβαρά προβλήματα στο εγχώριο και διεθνές εμπόριο.

Τελικά, ο κοσμοπολιτισμός που βοήθησε την ανάπτυξη και ακμή της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας με το εμπόριο, τα ταξίδια, την ανταλλαγή πολιτισμικών στοιχείων, την εδαφική και στρατιωτική ισχύ υπήρξε αυτός ο ίδιος που βοήθησε και ενίσχυσε την εξάπλωση του λοιμού και την παρακμή της. Σύμφωνα με πολλούς ιστορικούς ο λοιμός «*υπήρξε ένα πλήγμα από το οποίο η Ρώμη δεν συνήλθε ποτέ*» (Horgan 2019, Sabatini and Fiorino 2009, Sáez 2016).

Και ο λοιμός του Ιουστινιανού θεωρείται ότι είχε καταλυτικό ρόλο στην παρακμή του Βυζαντίου δεδομένου ότι επιδημία πανώλης προκάλεσε αλλαγή στην κοινωνική και οικονομική δομή ολόκληρης της αυτοκρατορίας. Η παρακμή επήλθε όχι μόνο λόγω της μείωσης του πληθυσμού αλλά και εξ αιτίας της ελάττωσης της αγροτικής παραγωγής, της γενικότερης οικονομικής κρίσης και του πληθωρισμού. Το φαινόμενο της αυξανόμενης αστικοποίησης που λειτουργούσε θετικά για την οικονομία ανακόπηκε. Οι κάτοικοι με τον φόβο της πανώλης έφευγαν από τις πόλεις προς την περιφέρεια και δεν επέστρεφαν. Ο βυζαντινός στρατός αποδυναμώθηκε και στην προσπάθεια ανάκαμψής του κατέφυγε στην επάνδρωσή του από μισθοφόρους. Η χρήση μισθοφορικού στρατού παγιώθηκε με παράλληλο εποικισμό ερημωμένων περιοχών από σλαβικά φύλα (Σταυρακάκης 2021).

Στη σύγχρονη ιστορία μια σειρά επιδημικών και πανδημικών κρίσεων επηρέασαν

το κοινωνικό γίνεσθαι. Ο Μαύρος Θάνατος του Μεσαίωνα, η Κολομβιανή Ανταλλαγή, το AIDS/ HIV και η πανδημία του ιού H1N1 επιλέχθηκαν να συζητηθούν ως πανδημίες με ισχυρό κοινωνικοοικονομικό αντίκτυπο, ενώ και οι συνέπειες από τη σύγχρονη πανδημία της COVID-19 βρίσκονται ακόμη σε εξέλιξη.

Ο Μαύρος Θάνατος του Μεσαίωνα

Την Ευρώπη του Μεσαίωνα έπληξε η πανδημία πανώλης που χαρακτηρίστηκε ως «Μαύρος Θάνατος» και θεωρείται μέχρι και σήμερα η καταστροφικότερη καταγεγραμμένη πανδημία της παγκόσμιας ιστορίας. Οι νεκροί του Μαύρου Θανάτου σύμφωνα με σύγχρονες εκτιμήσεις αγγίζουν ή και ξεπερνούν τα εκατό εκατομμύρια, που αντιπροσώπευε το 1/3 του πληθυσμού της Ευρώπης. Ο ευρωπαϊκός πληθυσμός επανήλθε στα πριν την πανδημία δημογραφικά επίπεδα μόλις τον 17ο αιώνα (Spygou et al. 2016). Η κοινωνία γνώρισε πρωτόγνωρες συνθήκες αναταραχής με διακριτές τις κοινωνικές επιπτώσεις.

Οι άνθρωποι μπροστά στον φόβο του Μαύρου Θανάτου δεν δίσταζαν να εγκαταλείψουν οικογένεια και φίλους, την πόλη, τη ζωή τους ολόκληρη. *«Ο αδερφός παρατούσε τον αδερφό, ο θεός τον ανιψιό, η αδερφή τον αδερφό, συχνά, μάλιστα, η γυναίκα τον άντρα της. Οι πατέρες και οι μητέρες, σαν να μην ήταν πια δικά τους τα ίδια τους τα παιδιά, απέφευγαν να πηγαίνουν να τα δουν και να τα βοηθήσουν. Κοντά σου έμεναν μονάχα όσοι θα πλήρωνες, από το να σου φέρουν λίγο νερό μέχρι να σηκώσουν το φέρετρό σου»* (Βοκάκιος 1993). Οι τελετουργίες των κηδειών με τις οποίες παραδοσιακά αποδεικνυόταν και επιδεικνυόταν ο σεβασμός προς τους νεκρούς είχαν εγκαταλειφθεί. Ένα μέρος της κοινωνίας είχε βυθιστεί λόγω της απόγνωσης και του φόβου στη θρησκοληψία προσπαθώντας μέσω των προσευχών να εξουμενίσει την οργή του Θεού που πίστευαν ότι τους είχε στείλει τιμωρητικά την πανώλη. Τελείως διαφορετική επιλογή είχε κάνει ένα άλλο μεγάλο μέρος του πληθυσμού έχοντας απομακρυνθεί τελείως από τη θρησκεία, την πίστη και από κάθε θρησκευτική τελετουργία. Ο κόσμος αυτός ακολουθούσε ένα ξέφρενο ρυθμό ζωής, συμπεριφερόταν σαν να μην υπήρχε αύριο και βίωνε συνθήκες μόνιμου καρναβαλιού ακολουθώντας στην καθημερινότητά του το *«φάε, πίες και διασκέδαζε, γιατί αύριο μπορεί να μη ζεις»*. Στην απομάκρυνση από την θρησκεία συνετέλεσαν η αποτυχία της προσευχής να αποτρέψει την ασθένεια και τον θάνατο όπως και ο θάνατος πολλών κληρικών.

Οι προκαταλήψεις, και οι δεισιδαιμονίες είχαν κυριεύσει τη μεσαιωνική Ευρώπη. Πολλοί άνθρωποι αναζητούσαν τα αίτια της νόσου στην αστρολογία ενώ μεγάλη διάδοση ως μέθοδος εξιλασμού και θεραπείας είχε το αυτομαστίγωμα. Οι αυτομαστιγούμενοι της εποχής, οι λεγόμενοι φλαγγελάντι (flagelanti) πραγματοποιούσαν πορείες σε όλη την Ευρώπη αναζητώντας την εξιλέωση στην αυτοτιμωρία και την τιμωρία της σάρκας για τα λάθη και τα αμαρτήματά τους, κηρύσσοντας παράλληλα μέσω του αυτομαστιγώματος το τέλος του κόσμου (Πουλάκου-Ρεμπελάκου 2022).

Η οικονομία την περίοδο του «Μαύρου Θανάτου» υπέστη απότομο και ακραίο πληθωρισμό. Το εμπόριο και η προμήθεια αγαθών μέσω του εμπορίου ήταν όχι μόνο δύσκολα αλλά και εξαιρετικά επικίνδυνα με συνέπεια οι τιμές τόσο των τοπικών όσο και των εισαγόμενων προϊόντων να εκτοξευθούν στα ύψη. Η μείωση του πληθυσμού λόγω της ασθένειας και του θανάτου οδήγησαν σε σημαντική μείωση του εργατικού δυναμικού και του αγροτικού πληθυσμού με αναμενόμενη επίπτωση την αύξηση των ημερομισθίων. Οι οικονομικές αλλαγές έφεραν ταξικές ανακατατάξεις. Η ζήτηση ανθρώπων να δουλέψουν τη γη ήταν τόσο μεγάλη, οι αγρότες και οι εργάτες τόσο περιζήτητοι που η συγκεκριμένη εποχή συνδέθηκε με την αρχή της κατάρρευσης του συστήματος της φεουδαρχίας.

Οι αγρότες, αρκετά ενδυναμωμένοι πλέον, όταν οι ευγενείς προσπάθησαν να αντισταθούν στις αλλαγές που είχαν επέλθει με αιτία και την πανώλη επαναστάτησαν. Το 1358, ο αγροτικός πληθυσμός στη βόρεια Γαλλία ξεσηκώθηκε. Η Μεγάλη Ζακερί (Grande

Jacquerie) ή απλά Ζακερί, ήταν μια εξέγερση των χωρικών εναντίον των ευγενών που πραγματοποιήθηκε στη βόρεια Γαλλία αρχές καλοκαιριού του 1358 κατά τη διάρκεια του Εκατονταετούς Πολέμου (1337-1453). Αν και η εξέγερση κατεστάλη μετά από μερικές εβδομάδες βίας, η λέξη Ζακερί έγινε σημειολογικά, συνώνυμο των αγροτικών εξεγέρσεων τόσο στα γαλλικά όσο και στα αγγλικά. Η εξέγερση έμεινε στην ιστορία ως «Ζακερί» επειδή οι ευγενείς ονόμαζαν υποτιμητικά κάθε χωρικό Ζακ (Ιάκωβο) ή Ζακ Μπονόμ (χαζο-Ιάκωβο) (Larane 2019, Courie 1972).

Κοινωνικό φαινόμενο που επίσης συνδέθηκε με τον Μαύρο Θάνατο ήταν ο στιγματισμός και οι διώξεις ατόμων και ευάλωτων πληθυσμών της εποχής όπως οι Εβραίοι, οι πόρνες και οι ζητιάνοι. Οι Εβραϊκές κοινότητες, ήδη αρνητικά στιγματισμένες στις περισσότερες χριστιανικές χώρες, χωρίς τεκμηριωμένες κατηγορίες και με ομολογίες που είχαν αποσπαστεί με βίαιο και μαρτυρικό τρόπο υφίσταντο διώξεις, μαζικές συλλήψεις, εξορισμούς και εκτελέσεις. Οι Εβραϊκές κοινότητες κατηγορήθηκαν ότι από εγκληματική κακότητα είχαν δηλητηριάσει με πανώλη τα πηγάδια και συνεπώς το πόσιμο νερό. Ακόμη και μετά την ύφεση του Μαύρου Θανάτου σε ένα από τα ξεσπάσματα κρουσμάτων τον 16ο αιώνα στην Γενεύη, κυκλοφόρησε η φήμη ότι φτωχές οικιακές βοηθοί και καθαρίστριες προσπαθούσαν με δόλιο τρόπο να διασπείρουν τη νόσο στην πόλη. Σύμφωνα με τις φήμες, οι εργαζόμενες αυτές γυναίκες μόλυναν με πανώλη τις χειρολαβές στις εξώπορτες των σπιτιών που δούλευαν προσπαθώντας να μολύνουν τους ιδιοκτήτες και εργοδότες τους με την ιδιοτελή προσδοκία να προσεταιριστούν τα έρημα σπίτια μετά τη μόλυνση και τον θάνατο των ιδιοκτητών τους. Εκτός από τις οικιακές βοηθούς και υπάλληλοι ταχυδρομείων κατηγορήθηκαν επίσης ότι προσπαθούσαν να μολύνουν με διάφορους τρόπους πακέτα που μετέφεραν προς παράδοση με στόχο την κακοήθη διασπορά της ασθένειας. Συγγενείς και νοσοκόμες επίσης ενοχοποιήθηκαν ότι κακοποιούσαν και εγκατέλειπαν θύματα της πανώλης όπως και ότι πολλά μολυσμένα άτομα επιδείκνυαν αντικοινωνική συμπεριφορά βήχοντας σκόπιμα και με εκδικητική κακότητα μπροστά σε άλλα συνήθως ευάλωτα άτομα όπως π.χ. οι ηλικιωμένοι ή άτομα για τα οποία έτρεφαν αρνητικά συναισθήματα (Πουλάκου-Ρεμπτελάκου 2022, Ντεφόου 1988).

Η Κολομβιανή Ανταλλαγή - Επιδημίες στην Ισπανιόλα, 1492

Η Κολομβιανή Ανταλλαγή, που συχνά αποκαλείται και Μεγάλη Ανταλλαγή, ξεκίνησε με την ανακάλυψη των Δυτικών Ινδιών από τον Χριστόφορο Κολόμβο το 1492 και χαρακτηρίζεται από την ανταλλαγή αγαθών αλλά και ιδεών μεταξύ παλαιού και νέου κόσμου. Ο Κολόμβος ανακάλυψε την Αμερική και η Ευρωπαίοι Ισπανοί αποικιοκράτες, οι κονκισταδόρες, υπήρξαν οι πρώτοι κατακτητές της. Οι περισσότεροι κονκισταδόρες είχαν έντονο το στοιχείο του τυχοδιωκτισμού, μοναδικό στόχο τον γρήγορο πλουτισμό και ήταν σκληροί, θρησκόληπτοι, αγράμματοι και συμπεριφέρονταν με βιαιότητα στους γηγενείς.

Τα τελευταία χρόνια υπάρχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον σχετικά με την επίδραση, στην κυριολεξία τη συμμετοχή των επιδημικών, μολυσματικών ασθενειών στην ιστορία της κατάκτησης της Αμερικής. Αποτελεί πλέον κοινή πεποίθηση, ότι οι γηγενείς κάτοικοι δεν κατακτήθηκαν μόνο με τα όπλα και την στρατιωτική δύναμη, αλλά και με τις ασθένειες που μεταφέρθηκαν από την Ευρώπη. Οι αποικιοκράτες Ισπανοί, φθάνοντας από την Ισπανία μέσω θαλάσσης με στόχο να κατακτήσουν και να αποικίσουν τη νέα ήπειρο μετέφεραν και πολλές ασθένειες. Ως αποτέλεσμα του εποικισμού αυτού, τον 16ο αιώνα ο Νέος Κόσμος κατακλύζεται από επιδημίες που ξεκινούν από την Ευρώπη. Καταστροφικές επιδημίες ασθενειών όπως η ευλογιά, η ιλαρά και ο τύφος εξόντωσαν τους μεγάλους πληθυσμούς της Αμερικής (Bianchine and Russo 1992). Υπολογίζεται ότι κατά την πρώιμη αποικιακή περίοδο, 1545-1548, επιδημία ιογενούς αιμορραγικού πυρετού στέργησε τη ζωή σε περίπου 15 εκατομμύρια άτομα, σχεδόν το 50% των κατοίκων της τότε επονομαζόμενης από τους κατακτητές Ισπανούς, Ισπανιόλας. Η επιδημία η οποία ονομαζόταν από τους αυτόχθονες Αζτέκους *cocoliztli* είχε υψηλότερη θνησιμότητα μεταξύ του γηγενούς πλη-

θυσμού, ενώ ο αποικιοκρατικός, ισπανικός πληθυσμός επηρεάστηκε πολύ λιγότερο. Τη μειωμένη αντίσταση των ιθαγενών φαίνεται ότι αιτιολογεί το γεγονός ότι κατά τη διάρκεια των πρώτων κατακτήσεων οι Ευρωπαίοι Ισπανοί έφθαναν στην Ισπανιόλα έχοντας ήδη από το παρελθόν αναπτύξει σε μεγάλο βαθμό ανοσία αγέλης σε διάφορες ασθένειες, σε ιούς και βακτήρια, με αποτέλεσμα να πλήττονται σχεδόν αποκλειστικά οι αυτόχθονες.

Τις επόμενες δεκαετίες η επιδημίες συνέχιζαν να πλήττουν τους αυτόχθονες και όχι τους Ισπανούς και αυτό οφειλόταν πλέον στο κοινωνικό χάσμα μεταξύ των αποικιοκρατών και των αυτοχθόνων κατοίκων του σημερινού Μεξικού. Στο ένα άκρο του κοινωνικού φάσματος βρίσκονταν οι ευάλωτοι πληθυσμοί των υποσιτισμένων και καταπονημένων σωματικά αλλά και ψυχικά ιθαγενών και στο άλλο, οι ακμαίοι Ισπανοί δεύτερης γενιάς, που ζούσαν με πολυτέλεια, υπηρετικό προσωπικό, διατροφικές και οικιστικές ανέσεις προσβλέποντας με νέες κατακτήσεις σε ένα ακόμη καλύτερο μέλλον (Acuna-Soto 2002, Acuna-Soto 2004).

Ισπανική γρίπη, 1918

Μέχρι και σήμερα ο πλανήτης πλήττεται συχνά από θανατηφόρες επιδημίες ιών γρίπης. Η πρώτη τεκμηριωμένη πανδημία γρίπης συμπίπτει με τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και εξαπλώθηκε μέσω της Γαλλίας, της Ιταλίας, της Ισπανίας και της Μεγάλης Βρετανίας σε ολόκληρη την Ευρώπη, επιδρώντας και στις στρατιωτικές επιχειρήσεις του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Την εξάπλωση της Ισπανικής γρίπης διευκόλυναν οι συνθήκες που επικρατούσαν κατά τη διάρκεια του πολέμου δηλαδή οι μαζικές μετακινήσεις στρατευμάτων, οι άθλιες συνθήκες διαβίωσης και στέγασης για τα στρατεύματα αλλά και για όλους τους πολίτες της Ευρώπης, η κακή διατροφή και το στρες. Η Ισπανική γρίπη έπληξε κατά τη διάρκειά των τριών κυμάτων της εκτός από την Ευρώπη, τη Β. Αφρική, την Ινδία, την Κίνα, τις Ηνωμένες Πολιτείες, την Κεντρική και τη Νότια Αμερική ακόμη και την Αυστραλία και την Ιαπωνία. Η πανδημία γρίπης του 1918 υπολογίζεται ότι σκότωσε περισσότερους από πενήντα εκατομμύρια ανθρώπους σε όλο τον κόσμο με τεράστιες κοινωνικοοικονομικές συνέπειες (Radusin 2012a, Radusin 2012b).

Αν και η πανδημία της γρίπης του 1918 έμεινε στην ιστορία ως «Ισπανική γρίπη» η ονομασία της δεν συνδέεται σε καμία περίπτωση με την πρώτη εμφάνισή της ή τη μεγαλύτερη διασπορά της στην Ισπανία. Οι λόγοι που η γρίπη πήρε το όνομα Ισπανική είναι στην πραγματικότητα πολιτικοί. Λόγω του Α' Παγκοσμίου Πολέμου στο μεγαλύτερο μέρος της τρομοκρατημένης Ευρώπης για την έξαρση της γρίπης είχε επιβληθεί μια ιδιότυπη λογοκρισία σιωπής. Στην Ισπανία, η οποία είχε διατηρήσει στάση σχετικής ουδετερότητας για τον πόλεμο, η εικόνα για την κατάσταση της γρίπης ήταν πιο ειλικρινής και αντικειμενική με αποτέλεσμα η διαφάνεια που επικρατούσε στην Ισπανία να μεταφέρεται από τα ΜΜΕ των υπολοίπων χωρών ως εάν η Ισπανία να ήταν η χώρα που είχε πληγεί περισσότερο και ίσως να ήταν και η εστία και η αιτία της εξάπλωσης της γρίπης.

Η πανδημία του 1918-1919 οδήγησε σε τεράστιες βελτιώσεις και σε ουσιαστική αναβάθμιση τη δημόσια υγεία. Διάφορες στρατηγικές δημόσιας υγείας όπως η εκπαίδευση σε θέματα υγείας, η τήρηση μέτρων καθαριότητας, η απομόνωση με τη μορφή καραντίνας και η επιτήρηση, βελτίωσαν τις γνώσεις για τη μετάδοση αλλά και τον περιορισμό της γρίπης και εξακολουθούν να εφαρμόζονται μέχρι σήμερα για τον περιορισμό λοιμωδών νόσων (Martini et al. 2019).

HIV/AIDS, μια πανδημία με έμφυλο στίγμα, 1981

Στην ιστορία της δημόσιας υγείας, το HIV/AIDS είναι ίσως η μοναδική ασθένεια με τόσο σημαντικές κοινωνικές, και πολιτικές επιπτώσεις. Η εμφάνιση της πρώιμης νόσου του AIDS συνδέεται με την εμφάνιση και την ανάπτυξη των πρώτων μεγάλων αποικιοκρατι-

κών αφρικανικών πόλεων. Η αποικιοκρατία στην Αφρικανική ήπειρο συνδέεται με πολλές κοινωνικές μεταβολές και μετασχηματισμούς στις οποίες περιλαμβανόταν και η εκμετάλλευση των γηγενών, ιθαγενών γυναικών μέσω της πορνείας και η συνεπακόλουθη υψηλή συχνότητα εμφάνισης αφροδίσιων νοσημάτων. Μη ασφαλείς υγειονομικές πρακτικές στην Αφρική μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο όπως η επαναχρησιμοποίηση μη αποστειρωμένων συρίγγων στη διάρκεια μαζικών εμβολιασμών, ενοχοποιήθηκαν για την προσαρμογή του ιού και την συνακόλουθη εξάπλωση του AIDS (Chitnis et al. 2000, Sousa et al. 2010, Worobey et al. 2008).

Στις αρχές της δεκαετίας του 1980 η νόσος του AIDS έκανε την εμφάνισή της στις ΗΠΑ. Ο αυξημένος αριθμός ομοφυλόφιλων που έχαναν τη ζωή τους τα πρώτα χρόνια είχε ως συνέπεια στιγματιστικές συμπεριφορές και κυρίως ακραίες ομοφοβικές αντιδράσεις. Η μόλυνση με AIDS συνοδευόταν από κοινωνική απόρριψη, κοινωνική απομόνωση, διακριτικές συμπεριφορές σε επαγγελματικούς χώρους και απολύσεις αλλά ακόμη και με πράξεις βίας, λυντσαρίσματα και προσπάθειες επιβολής καραντίνας σε άτομα που είτε είχαν HIV λοίμωξη είτε ακόμη και πιθανολογείτο ότι είχαν. Το στίγμα του AIDS συχνά πολλαπλασιαζόταν συνδεδεμένο με την πορνεία και την ενδοφλέβια χρήση ναρκωτικών.

Το HIV/AIDS είχε και συνεχίζει να έχει σημαντικές επιπτώσεις στην παγκόσμια οικονομία. Στη διάρκεια της οποιασδήποτε μολυσματικής ασθένειας συνεπώς και στην περίπτωση του AIDS, οι άνθρωποι δυσκολεύονται να εργαστούν ενώ χρειάζονται και ιατροφαρμακευτική περίθαλψη που επιβαρύνει σημαντικά τα συστήματα υγείας. Δεδομένου ότι το AIDS έπληττε κυρίως νέους και νέες ενήλικες παραγωγικής ηλικίας, πολλά παιδιά ορφανά χρειάστηκαν την κρατική συνδρομή, ο φορολογούμενος πληθυσμός μειωνόταν, υπήρξε αυξημένη ανάγκη για επιδόματα, πίεση των οικονομικών δεικτών με συνέπεια τελικά την οικονομική ύφεση (UNAIDS 2011, UNAIDS 2006).

Κατά την πρώτη περίοδο εμφάνισης του ιού HIV η θρησκευτική προσέγγιση δημιούργησε ένα κλίμα θεικής τιμωρίας για έναν αμαρτωλό τρόπο ζωής. Για την πρόληψη της εξάπλωσης του AIDS υιοθετούσε συντηρητικές προτάσεις δίνοντας έμφαση και προτείνοντας ως ιδανική λύση τη σεξουαλική εγκράτεια. Η ασθένεια χαρακτηρίστηκε στην πρώτη περίοδο της ως «αρρώστια των ομοφυλόφιλων» ακόμη και ως «πανώλη των ομοφυλόφιλων» (Fee and Krieger 1993, Smith and Novella 2007). Τις δεκαετίες του 1980 και του 1990, ήταν ίσως η πρώτη φορά που τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης (ΜΜΕ), ιδίως στις ΗΠΑ, έπαιξαν τόσο σημαντικό ρόλο στην εικόνα και την προβολή της εικόνας μιας ασθένειας στην κοινωνία. Η πρώτη περίπτωση διάσημου με AIDS που προβλήθηκε από τα ΜΜΕ ήταν αυτή του Αμερικανού ηθοποιού Ροκ Χάτσον αλλά ίσως το διασημότερο θύμα υπήρξε ο Βρετανός ροκ σταρ Φρέντι Μέρκιουρι που πέθανε από AIDS στις 24 Νοεμβρίου του 1991. Ο Μέρκιουρι, τραγουδιστής του συγκροτήματος Queen, είχε διαγνωστεί ως οροθετικός το 1987 και ανακοίνωσε ότι πάσχει από τη νόσο μόλις την προηγούμενη μέρα του θανάτου του. Λίγο νωρίτερα, το 1991 είχε κυκλοφορήσει το τελευταίο του άλμπουμ «Innuendo» που περιείχε το τραγούδι «The Show Must Go On», το τραγούδι που σημειολογικά προέβλεπε και ανακοίνωνε το τέλος του (Chilton 2021).

Εν μέσω της αρχικής δημόσιας απάθειας και της κυβερνητικής αδράνειας, σχηματίστηκαν τη δεκαετία του 1980 με επίκεντρο τη Νέα Υόρκη ακτιβιστικές ομάδες όπως το Gay Men's Health Crisis (GMHC) και το AIDS Coalition to Unleash Power (ACT UP) με σκοπό να ευαισθητοποιήσουν την κοινή γνώμη και να ασκήσουν πιέσεις και να διατεθούν κονδύλια ώστε να δοθεί ώθηση στην ανάπτυξη ασφαλών και αποτελεσματικών θεραπειών για τον τερματισμό της ασθένειας. Η παγκόσμια ανταπόκριση όχι απλώς δεν είχε προηγούμενο αλλά, προσανατολίστηκε και προς την αντίληψη ότι το AIDS απαιτεί πολύ διαφορετική αντιμετώπιση από την κατά κάποιο τρόπο κλασική και καθιερωμένη διαδικασία που μέχρι τότε επιλεγόταν για την αντιμετώπιση κάθε προηγούμενης ασθένειας. Η εξαιρεσιμότητα του AIDS, δηλαδή το δικαίωμα να εκλαμβάνεται ως νόσος με μοναδικά χαρακτηριστικά, να εκλαμβάνεται περισσότερο ως κοινωνικό φαινόμενο παρά ως νόσος, συνέπλεε με τη μεταμοντέρνα δυτική κουλτούρα. Το δικαίωμα στην εξαιρεσι-

μότητα συνάπτονταν και με την προσπάθεια για άντληση όσο το δυνατόν περισσότερων πόρων για την αντιμετώπισή της. Το κίνημα για τα δικαιώματα των ομοφυλοφίλων είχε αποκτήσει σημαντική δυναμική και αγωνιζόταν ώστε να θεωρείται και να καταγράφεται ο στιγματισμός από το HIV/AIDS ως παραβίαση ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Για τη διαφορετική αυτή αντιμετώπιση όμως δεν υπάρχει μόνο αποδοχή, υπήρχαν και σημαντικές αντιρρήσεις. Σύμφωνα με τους επικριτές αυτής της εξαιρεσιμότητας, η δυσανάλογα μεγάλη διεθνής βοήθεια και χρηματοδότηση που διατίθεται αποκλειστικά για το HIV/AIDS έχει μεγάλες συνέπειες και τελικά την υποχρηματοδότηση άλλων ασθενειών και προβλημάτων που σχετίζονται με την παγκόσμια υγεία (Bayer and Fairchild 2006, Smith and Whiteside 2010).

Σήμερα, 42 χρόνια μετά την πρώτη εμφάνιση του AIDS στις ΗΠΑ, αν και παραμένει επικίνδυνη και ενδημική νόσος, στον αναπτυσσόμενο κόσμο δεν μπορεί να θεωρείται πανδημία. Πολύ διαφορετικά έχει εξελιχθεί η επιδημιολογική εικόνα στον αναπτυσσόμενο κόσμο και ειδικά στην Ανατολική, Κεντρική και Νότια Αφρική όπου επικρατεί γενικευμένη επιδημική κατάσταση. Το 5% έως και το 30% των ενηλίκων σε ορισμένες περιοχές έχει μολυνθεί ενώ οι γυναίκες και τα κορίτσια διατρέχουν δυσανάλογο κίνδυνο. Στον αναπτυσσόμενο κόσμο όπου επικρατούν συγκεκριμένοι κοινωνικοοικονομικοί και πολιτικοί παράγοντες είναι εμφανής η ανάπτυξη «περιβαλλόντων κινδύνου» για τον HIV (Rhodes et al. 2005).

Η γρίπη των χοίρων (H1N1), μια πανδημία που αμφισβητήθηκε, 2009

Η H1N1, γνωστή ως γρίπη των χοίρων, χαρακτηρίστηκε πολύ γρήγορά το 2009 από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας (ΠΟΥ) ως πανδημία. Οι εξελίξεις δεν δικαιώσαν την επιλογή του ΠΟΥ, η ασθένεια ακολούθησε πολύ ήπια πορεία χωρίς σημαντικές υγειονομικές συνέπειες γεννώντας, κυρίως στην Ευρώπη, μια σειρά από σημαντικά ερωτήματα και διαμάχες. Άλλαξε όντως ο ΠΟΥ τον ορισμό της γρίπης το 2009 αμέσως μετά την ανίχνευση της νέας γρίπης H1N1 ώστε να στηρίξει και να δικαιολογήσει την κήρυξη της πανδημίας; Ήταν απαραίτητο να κηρύξει ο Παγκόσμιος Οργανισμός το 2009 πανδημία για τον ιό H1N1; Υπήρχε την περίοδο της πανδημίας σύγκρουση συμφερόντων και ασυμβίβαστο στις σχέσεις (conflict of interests) πολλών αξιωματούχων του ΠΟΥ με τα φαρμακευτικά λόμπι; Και τα τρία ερωτήματα ουσιαστικά συνοψίζονται σε ένα. Υπάρχουν αδιαφάνεια και αποκρύψεις στον χώρο των πολιτικών υγείας που καλύπτονται ακόμη και από τον θεματοφύλακά τους, τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας;

Τέτοια ερωτήματα και αμφιβολίες αν δεν απαντηθούν ικανοποιητικά γεννούν ιδιαίτερες ανησυχίες και υπονομεύουν την εμπιστοσύνη της κοινωνίας στους λειτουργούς της δημόσιας υγείας. Η απώλεια της εμπιστοσύνης αυτής μπορεί να έχει πολλές συνέπειες με σημαντικότερη ίσως αυτή της δημιουργίας εμποδίων στη μελλοντική αντιμετώπιση απειλών της παγκόσμιας υγείας. Στην κοινωνία υπάρχει διάχυτος και σοβαρός σκεπτικισμός και φόβος για νέες αναδυόμενες μολυσματικές ασθένειες. Οι κυβερνήσεις και πολιτικές υγείας που εφαρμόζονται σε διεθνές επίπεδο δεν θα μπορέσουν να είναι αποτελεσματικές αν δεν έχουν επενδύσει και κερδίσει την εμπιστοσύνη της κοινής γνώμης (WHO 2009). Αν ο νέος ιός H1N1 του 2009 είχε αποδειχθεί επικίνδυνος, οι αποφάσεις του ΠΟΥ δεν θα είχαν στοχοποιηθεί τόσο πολύ. Όμως, στην περίπτωση του H1N1 οι κυβερνήσεις σε διεθνές επίπεδο προχώρησαν σε έκτακτες και πολύ υψηλές δαπάνες που η εξέλιξη της νόσου δεν δικαίωσε τη χρησιμότητά τους σε κανένα επίπεδο. Όλοι οι επιδημιολογικοί δείκτες, οι θάνατοι όπως και οι νοσηλείες αλλά και οι επιβεβαιωμένες μολύνσεις παρέμειναν πολύ χαμηλά.

Ένα άλλο θέμα που αναδείχτηκε την περίοδο μετά το τέλος της πανδημίας ήταν οι διεθνείς λίστες εμπειρογνομόνων του ΠΟΥ και η τήρηση των απαιτούμενων δεοντολογικών περιορισμών στη στελέχωσή τους. Ο ΠΟΥ δέχτηκε κριτική για αν είχε κατοχυρωθεί

το ασυμβίβαστο (conflict of interest) μεταξύ των εμπειρογνομόνων και των αξιωματούχων του ΠΟΥ με τα λόμπι της φαρμακευτικής βιομηχανίας. Σήμερα υπάρχουν εξαιρετικά σοβαρές πιέσεις για να υπάρχουν εχέγγυα και διαφάνεια όσον αφορά στην αμεροληψία των επιστημόνων που στελεχώνουν τις λίστες των εμπειρογνομόνων του ΠΟΥ (European Parliament 2010, Roos 2010).

Συμπέρασμα

Οι επιδημικές και οι πανδημικές κρίσεις έχουν αφήσει το στίγμα τους στο σύγχρονο κοινωνικό γίγνεσθαι έχοντας επηρεάσει πιθανώς ακόμη και το ανθρώπινο γονιδίωμα. Οι επιστημονικές έρευνες έχουν όλες συγκλίνει στο ότι η επιδημικότητα συνδέεται στενά με τη ζωνοσία, δηλαδή τη μεταπήδηση μολυσματικών ασθενειών από ένα ζώο στον άνθρωπο. Σε ζωνοσογόνες διαρροές είχε την προέλευσή της και η ισπανική γρίπη που σκότωσε την περίοδο 1918-1919 πάνω από πενήντα εκατομμύρια ανθρώπους σε όλο τον κόσμο αλλά και η σύγχρονη πανδημία της COVID-19. Η περιβαλλοντική υποβάθμιση και η αλόγιστη υπονόμηση της άγριας πανίδας έχουν καταλυτική επίδραση στην έξαρση της ζωνοσίας και συνεπώς στην εμφάνιση επιδημικών κρίσεων.

Σήμερα, και ενώ ο πλανήτης βιώνει την πανδημία της COVID-19, συστηματικές και πολυετείς έρευνες δείχνουν ότι η πιθανότητα πανδημιών συνδέεται με την αύξηση των μετακινήσεων, εμπορικών, επαγγελματικών και ψυχαγωγικών, την επίμονη αστικοποίηση, τις βίαιες αλλαγές στη χρήση γης, την εντατική εκμετάλλευση του φυσικού περιβάλλοντος και την κλιματική αλλαγή. Διεθνείς Οργανισμοί που δραστηριοποιούνται στην υγεία και την προστασία του περιβάλλοντος και οι διεθνείς πολιτικές υγείας έχει επικεντρωθεί στην ανάγκη εντοπισμού και περιορισμού των παραγόντων που δυνητικά μπορούν να οδηγήσουν σε πανδημίες/ επιδημίες αλλά και στην ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης εν σχέση προς τη βιώσιμη ανάπτυξη.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Ντεφόου, Ν. (1988), *Η πανούκλα στο Λονδίνο*, Αθήνα, Κριτική.
- Πουλάκου-Ρεμπτελάκου, Ε. (2022), *Πανδημίες και δεισιδαιμονίες*, 17ο Συμπόσιο Εταιρείας Διάδοσης Ιπποκρατείου Πνεύματος (ΕΔΙΠ), Αθήνα.
- Σταυρακάκης, Ν. (2021), Η πανώλη του Ιουστινιανού, *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής*, Vol. 38, No 5, pp. 667-674.
- Βοκάκιος. (1993), *Δεκαήμερο*, Αθήνα, Γράμματα.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Acuna-Soto, R., Stahle, W. D., Therrell, M. D., Griffin, R. D. et al. (2004), When half of the population died: the epidemic of hemorrhagic fevers of 1576 in Mexico, *FEMS Microbiology Letters*, Vol. 24, No 1, pp. 1–5.
- Acuna-Soto, R., Stahle, W. D., Cleaveland, M. K. and Therrell, M. D. (2002), Megadrought and megadeath in 16th century Mexico, *Emerging Infectious Diseases*, Vol 8, No 4, pp. 360–362.
- Bayer, R and Fairchild, AL. (2006), Changing the Paradigm for HIV Testing -The End of Exceptionalism, *New England Journal of Medicine*, Vol. 355, pp. 647-649.
- Bianchine, P. J. and Russo, T. A. (1992), The role of epidemic infectious diseases in the discovery of America, *Allergy Proc*, Vol. 13, No 5, pp. 225-32.
- Chilton, L. (2021), Freddie Mercury: The poignant final message singer released the day before his death. *Independent*, <https://www.independent.co.uk/arts-entertainment/music/news/>

freddie-mercury-death-queen-aids-b1962776.html.

- Chitnis, A., Rawls, D. and Moore, J. (2000), Origin of HIV type 1 in colonial French Equatorial Africa? *AIDS Res Hum Retroviruses*, Vol. 16, No 1, pp. 5-8.
- Courie, L. W. (1972), *The Black Death and Peasant's Revolt*. New York: Wayland Publishers, Strayer, Joseph R. (ed.), *Dictionary of the Middle Ages*. New York: Charles Scribner's Sons. Vol. 2, pp. 257-267.
- European Parliament (2010), Report on evaluation of the management of H1N1 influenza in 2009-2010 in the EU (2010/2153(INI), https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-7-2011-0035_EN.html).
- Fee, E. and Krieger, N. (1993), Understanding AIDS: Historical Interpretations and the Limits of Biomedical Individualism. *American Journal of Public Health*, Vol. 83, pp.1477-1486.
- Green, M. S., Swartz, T., Mayshar, E., Lev, B et al. (2002), When is an epidemic an epidemic? *Isr Med Assoc J*, Vol. 4, No1, pp. 3-6.
- Horgan, J. (2019), Antonine Plague. *World History Encyclopedia*. https://www.worldhistory.org/Antonine_Plague/.
- Larane, A. (2019), 21 Mai 1358: La Grande Jacquerie. https://www.herodote.net/21_mai_1358-evenement-13580521.php.
- Martini, M., Gazzaniga, V., Bragazzi, N. L. and Barberis, I. (2019), The Spanish Influenza Pandemic: a lesson from history 100 years after 1918. *Journal of Preventive Medicine and Hygiene*, Vol. 60, No 1, E64–E67.
- Radusin, M. (2012a), The Spanish flu. Part I: the first wave. *Vojnosanit Pregl*, Vol, 69, No 9, pp. 812-7.
- Radusin, M. (2012b), The Spanish flu. Part II: the second and third wave. *Vojnosanit Pregl*, Vol 69, No 10, pp. 917-27.
- Rhodes, T., Singer, M., Bourgois, P. and Friedman, A. (2005), The social structural production of HIV risk among injecting drug users, *Social Science and Medicine*, Vol. 61, No 5, pp. 1026-1044.
- Roos, R. (2014), Fineberg: 5 years after H1N1, world still not ready for pandemic. Center for Infectious Disease, Research and Policy (CIDRAP), <https://www.cidrap.umn.edu/news-perspective/2014/04/fineberg-5-years-after-h1n1-world-still-not-ready-pandemic>.
- Sabbatani, S. and Fiorino, S. (2009), La peste antonina e il declino dell'Impero Romano. Ruolo della guerra partica e della guerra marcomannica tra il 164 e il 182 d.c. nella diffusione del contagio [The Antonine Plague and the decline of the Roman Empire], *Infez Med*, Vol. 17, No 4, pp. 261-75.
- Sáez, A. (2016), La peste Antonina: una peste global en el siglo II d.C [The Antonine plague: A global pestilence in the II century d.C]. *Rev Chilena Infectol*, Vol. 33, No 2, pp. 218-21.
- Smith, T. C. and Novella, S. P. (2007), HIV denial in the Internet era. *PLoS Med*, Vol. 4, No 8:e256.
- Smith, J. H. and Whiteside, A. (2010), The history of AIDS exceptionalism. *Journal of the International AIDS Society*, Vol. 13, pp. 47-47.
- Sousa, J. D., Müller, V., Lemey, P. and Vandamme, A. M. (2010), High GUD incidence in the early 20 century created a particularly permissive time window for the origin and initial spread of epidemic HIV strains. *PLoS One*, Vol 5, No 4:e9936.
- Spyrou, M. A., Tukhbatova, R. I., Feldman, M., Drath, J. et al. (2016), Historical Y. pestis genomes reveal the European Black Death as the source of ancient and modern plague pandemics, *Cell Host Microbe*, Vol. 19, pp. 874–881.
- UNAIDS (2011), World AIDS day report, 2011, How to get to zero: Faster, Smarter, Better, https://www.unaids.org/sites/default/files/media_asset/JC2216_WorldAIDSday_report_2011_en_1.pdf.
- UNAIDS (2006), Report on the global AIDS epidemic. The impact of AIDS on people and societies, https://data.unaids.org/pub/globalreport/2006/2006_gr_ch04_en.pdf.
- WHO (2009), Influenza (seasonal), Geneva: WHO, <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/>

fs211/en/.

Worobey, M., Gemmel, M., Teuwen, E., Haselkorn, T. et al. (2008), Direct evidence of extensive diversity of HIV-1 in Kinshasa by 1960, *Nature*, Vol. 455, No 7213, pp. 661–664.

ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗΣ ΕΞΟΥΘΕΝΩΣΗΣ ΣΤΗΝ ΣΩΜΑΤΙΚΗ ΥΓΕΙΑ, ΣΤΗΝ ΨΥΧΙΚΗ ΥΓΕΙΑ, ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΖΩΗ ΝΟΣΗΛΕΥΤΙΚΟΥ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΥ ΣΤΟΝ ΤΟΜΕΑ ΨΥΧΙΚΗΣ ΥΓΕΙΑΣ

Τσολακίδου Ασημίνα,^α Θεόδωρος Φούσκας,^β Γεώργιος Κουλιεράκης^γ

^α Τμήμα Πολιτικών Δημόσιας Υγείας, Σχολή Δημόσιας Υγείας, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής, Αθήνα

^β Τμήμα Πολιτικών Δημόσιας Υγείας, Σχολή Δημόσιας Υγείας, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής, Αθήνα

^γ Τμήμα Πολιτικών Δημόσιας Υγείας, Σχολή Δημόσιας Υγείας, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής, Αθήνα

Περίληψη

Το κείμενο διερευνά τις επιπτώσεις της επαγγελματικής εξουθένωσης στην υγεία, την κοινωνική και οικογενειακή ζωή νοσηλευτών/τριών του τομέα ψυχικής υγείας. Εφαρμόστηκε ποιοτική μέθοδος και για την συλλογή του ερευνητικού υλικού και πραγματοποιήθηκαν ημι-δομημένες συνεντεύξεις. Τα ερευνητικά δεδομένα προέρχονται από 16 νοσηλεύτριες/τριες ψυχικής υγείας στην Αθήνα. Η προσέλευση τους έγινε μέσω δειγματοληψίας χιονοσιβάδας. Τα αποτελέσματα επιβεβαιώνουν τις επιπτώσεις της επαγγελματικής εξουθένωσης στη σωματική υγεία των νοσηλευτών/τριών και στην εμφάνιση ψυχολογικής επιβάρυνσης. Οι συνεντευξιζόμενοι/ες εστίασαν στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των ψυχιατρικών ασθενών και τις μη εναρμονισμένες συναδελφικές σχέσεις τους. Το συνεντευξιζόμενο νοσηλευτικό προσωπικό ψυχικής υγείας βιώνει εντονότερα συναισθηματική εξάντληση λόγω άγχους αφού οι ψυχικά ασθενείς αποζητούν συνεχή επαφή και επικοινωνία και λόγω των αυξημένων αναγκών τους που πρέπει να καλύψει περιορισμένος αριθμός εργαζομένων. Αναφορικά με το αίσθημα προσωπικών επιτευγμάτων οι συνεντευξιζόμενοι/ες αξιολογούν θετικά την απόδοσή τους και δηλώνουν ικανοποιημένοι από την αποτελεσματικότητα της παρεχόμενης φροντίδας. Αναφορικά με τη διάσταση της αποπροσωποποίησης, οι συμμετέχοντες/ουσες δηλώνουν ότι έχουν βιώσει, ωστόσο στην πλειονότητά τους εκφράζουν ότι δεν επιθυμούν να αποστασιοποιηθούν από τα καθήκοντά τους. Η διερεύνηση του αντίκτυπου του πλαισίου εργασίας στη ζωή εκτός εργασιακού χώρου φανερώνει ότι δεν επηρεάζεται σημαντικά η κοινωνική και οικογενειακή ζωή των συνεντευξιζόμενων και αναδεικνύεται σημαντική η επικοινωνία και υποστήριξη από τους οικείους.

Λέξεις κλειδιά: επαγγελματική εξουθένωση, νοσηλευτικό προσωπικό ψυχικής υγείας, σωματική υγεία, ψυχική υγεία, κοινωνική και οικογενειακή ζωή

THE EFFECTS OF BURNOUT ON PHYSICAL HEALTH, MENTAL HEALTH, SOCIAL AND FAMILY LIFE OF NURSING STAFF IN THE FIELD OF MENTAL HEALTH

Tsolakidou Asimina,^α Theodoros Fouskas,^β George Koulierakis^γ

^α Department of Public Health Policy, School of Public Health, University of West Attica, Athens

^β Department of Public Health Policy, School of Public Health, University of West Attica, Athens

^γ Department of Public Health Policy, School of Public Health, University of West Attica, Athens

Abstract

This study explores the impact of burnout on the health, social and family life of mental health nurses. A qualitative method was implemented and semi-structured in-depth interviews with 16 mental health nurses working in Athens were conducted to collect the research material. Nurses were recruited via snowball sampling. The results of the study confirm the effects of burnout on nurses' physical health and the occurrence of psychological distress. The interviewees focused on the specific characteristics of psychiatric patients and non-harmonized relationships with colleagues. The interviewed nursing staff of mental health experienced emotional exhaustion more intensely due to stress because psychiatric patients required constant contact and communication and because of their increased needs that a small number of workers had to meet. Regarding the feeling of personal achievement, the interviewees evaluated their performance positively and were satisfied with the effectiveness of the care provided. Regarding depersonalization, the participants stated that they had experienced it, however in their majority they expressed that they do not wish to distance themselves from their duties. The examination of the impact of the work context on life outside the workplace revealed that the social and family life of interviewees was not significantly affected and communication and support from family members was highlighted as important.

Keywords: burnout, mental health nursing staff, physical health, mental health, social and family

Εισαγωγή

Είναι επιβεβαιωμένο από την επιστημονική αρθρογραφία ότι το σύνδρομο επαγγελματικής εξουθένωσης είναι αρκετά συχνό στους επαγγελματίες υγείας όλων των τομέων και ειδικοτήτων. Η επαγγελματική εξουθένωση επηρεάζει την ψυχική και σωματική υγεία των εργαζομένων με σοβαρές αρνητικές επιδράσεις τόσο στα ίδια τα άτομα όσο και στο εργασιακό περιβάλλον και σχετίζεται με ελλιπή κι ενίοτε επικίνδυνη παροχή υπηρεσιών υγείας. Το νοσηλευτικό προσωπικό αποτελεί μια ομάδα εργαζομένων που εμφανίζει συμπτώματα επαγγελματικής εξουθένωσης όπου η προσέγγιση και διερεύνησή τους έχει πραγματοποιηθεί κυρίως με ποσοτικές μεθόδους.

Το φαινόμενο της επαγγελματικής εξουθένωσης έχει αποτελέσει αντικείμενο σημαντικής επιστημονικής έρευνας ειδικά για τους επαγγελματίες που απασχολούνται σε οργανισμούς υγείας και κοινωνικών υπηρεσιών, χώροι στους οποίους προκαλούνται έντονα συναισθήματα και άγχος (Maslach and Pines 1977: 100-113). Ο ορισμός της εξουθένωσης δεν προήλθε από μια υπάρχουσα θεωρία αλλά αναπτύχθηκε με βάση αρκετά χρόνια επεξηγηματικής έρευνας που περιλάμβανε συνεντεύξεις, έρευνες και παρατηρήσεις πεδίου μιας ποικιλίας εργαζομένων με προσανατολισμό στον άνθρωπο, συμπεριλαμβανομένης της φροντίδας υγείας, τις κοινωνικές υπηρεσίες, τον χώρο της ψυχικής υγείας, την εκπαίδευση και τα επαγγέλματα επιβολής του νόμου (Maslach 1993: 19-26).

Η παρούσα μελέτη επιχειρεί να εξετάσει το σύνδρομο της επαγγελματικής εξουθένωσης μέσω της ποιοτικής μεθόδου έρευνας και γίνεται προσπάθεια νοσηματοδότησης του φαινομένου μέσω της συζήτησης και καταγραφής των στάσεων, των συμπεριφορών, των εμπειριών και των απόψεων του νοσηλευτικού προσωπικού που εργάζεται στον τομέα ψυχικής υγείας.

Θεωρητικό πλαίσιο

Η επαγγελματική εξουθένωση ορίζεται ως ένα ψυχολογικό σύνδρομο κατά το οποίο οι εργαζόμενοι που παρέχουν ανθρώπινες υπηρεσίες βιώνουν συναισθηματική και σωματική κόπωση (Maslach et al. 1986: 192). Το επικρατέστερο μοντέλο προσέγγισης του συνδρόμου είναι της Maslach (2001: 397-422), το οποίο χαρακτηρίζεται από τρεις διαστάσεις: i) η συναισθηματική εξάντληση περιγράφει συναισθηματικά αποθέματα και διαστάσεις του άγχους που βιώνει το άτομο, καθώς και την έλλειψη ενέργειας (Maslach et al. 2001: 397-422). ii) Η αποπροσωποποίηση χαρακτηρίζεται από ένα αίσθημα αποξένωσης από τον εαυτό ή το περιβάλλον, αποστασιοποίηση από την εργασία και αρνητική στάση απέναντι σε συναδέλφους ή τους ασθενείς (Maslach et al. 2001: 397-422). iii) Η μειωμένη προσωπική επιτυχία αναφέρεται στη αυτοαξιολόγηση που καλείται να κάνει ο επαγγελματίας σχετικά με την παραγωγικότητα, την ικανότητα και αποτελεσματικότητα στην εργασία (Maslach et al. 2001: 397-422).

Η πιθανότητα ανάπτυξης συναισθημάτων εξουθένωσης εμφανίζεται σε αυξημένο ποσοστό στους παρόχους υπηρεσιών ψυχικής υγείας με αρνητικό αντίκτυπο για τους ίδιους και την κοινωνική ζωή τους, για την εργασία και τους αποδέκτες υπηρεσιών (Salyers et al. 2011: 214-217). Οι επαγγελματίες ψυχικής υγείας έρχονται σε στενή επαφή με άτομα με ψυχικές διαταραχές και κάποιοι/ες από εκείνους εκφράζουν βίαιες συμπεριφορές (Maslach and Leiter 2016: 103-111). Οι απαιτήσεις των συγκεκριμένων ασθενών μπορούν να προκαλέσουν στους επαγγελματίες ψυχικής υγείας αρνητικά συναισθήματα, όπως άγχος και απογοήτευση και η εμφάνιση βίας να τους οδηγήσει σε αισθήματα αναποτελεσματικότητας, απώλειας ελέγχου μιας κατάστασης και τελικά να οδηγηθούν προς την ψυχολογική ή/και πλήρη απομάκρυνση από την εργασία τους (Maslach and Leiter 2016: 103-111). Το επαγγελματικό περιβάλλον στον τομέα της ψυχικής υγείας για το νοσηλευτικό προσωπικό έχει αναγνωριστεί ως ένα στρεσογόνο περιβάλλον σε αναλογία με τους υπόλοιπους τομείς στον χώρο της υγείας (Yoshizawa et al. 2016: 10-15).

Σκοπός - Ερευνητικά ερωτήματα

Ο σκοπός της παρούσας μελέτης ήταν η διερεύνηση των απόψεων και της εμπειρίας νοσηλευτών που εργάζονται στον τομέα της ψυχικής υγείας και ο αντίκτυπος του πλαισίου και των χαρακτηριστικών της εργασίας τους στους/στις ίδιους/ες στη ζωή τους εκτός της εργασίας. Τα ερευνητικά ερωτήματα της μελέτης είναι: α) Σχετίζεται η εμφάνιση επαγγελματικής εξουθένωσης με το πλαίσιο εργασίας και τις ενδεχόμενες δύσκολες συνθήκες που μπορεί να προκύψουν κατά τη διάρκεια της βάρδιας; β) Εμφανίζεται και εάν ναι, ποιες είναι οι αιτίες της πιθανής εμφάνισης του συνδρόμου επαγγελματικής εξουθένωσης; γ) Επηρεάζει και με ποιον τρόπο η επαγγελματική εξουθένωση τη σωματική και ψυχική υγεία, καθώς και την κοινωνική και οικογενειακή ζωή των εργαζομένων; δ) Ποιες στρατηγικές αντιμετώπισης από τους ίδιους τους νοσηλευτές αλλά και από τους οργανισμούς θα συμβάλλουν στην πρόληψη ή αντιμετώπιση της επαγγελματικής εξουθένωσης των νοσηλευτών ψυχικής υγείας;

Μεθοδολογία

Στην παρούσα μελέτη χρησιμοποιήθηκε ποιοτική μέθοδος. Επιχειρήθηκε μια προσπάθεια νοσηματοδότησης της επαγγελματικής εξουθένωσης μέσω της ανάλυσης των στάσεων και των απόψεων, των εμπειριών και των συμπεριφορών, του νοσηλευτικού προσωπικού που εργάζεται στον τομέα ψυχικής υγείας. Διερευνήθηκαν οι επιπτώσεις της επαγγελματικής εξουθένωσης στη σωματική υγεία, την ψυχική υγεία, καθώς και σε ποιο βαθμό και με ποιους τρόπους επηρεάζεται η οικογενειακή και κοινωνική ζωή τους. Μέσω

των συνεντεύξεων, προσδιορίζονται οι απόψεις του ίδιου νοσηλευτικού προσωπικού που εργάζεται στον χώρο της ψυχικής υγείας, σχετικά με τους τρόπους με τους οποίους θα μπορούσαν να αποτρέψουν την εμφάνιση επαγγελματικής εξουθένωσης και ποιες ατομικές παρεμβάσεις ή μέτρα προστασίας που θα πρέπει να ενσωματωθούν στις υπηρεσίες θα ήταν βοηθητικές για την αντιμετώπισή της.

Επιλέχθηκε η ποιοτική μέθοδος διότι εκτιμήθηκε ότι είναι η πιο κατάλληλη και εξυπηρετεί τους στόχους της έρευνας, δηλαδή της ανάλυσης των στάσεων και των απόψεων, των εμπειριών και των συμπεριφορών, γεγονός που δεν μπορεί να διενεργηθεί με την ποσοτική έρευνα (Γαλάνης 2017: 834-840). Η ποιοτική προσέγγιση αποτελεί ένα σύνολο μεθόδων που χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν, να ερμηνεύσουν, να αποκωδικοποιήσουν και να νοηματοδοτήσουν κάποιο φαινόμενο (Ζαφειρόπουλος 2015: 281). Για τη συλλογή του ερευνητικού υλικού, η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε ήταν οι προσωπικές εις βάθος ημι-δομημένες συνεντεύξεις, οι οποίες αποτελούνται από ένα σύνολο προκαθορισμένων ερωτήσεων που επιτρέπουν να διερευνηθεί ένα φαινόμενο από την οπτική του ερωτώμενου, καταγράφεται η βιωματική εμπειρία του, οι απόψεις και οι αντιλήψεις του και επιτρέπεται η σε βάθος πληροφόρηση και ανάλυση των αιτιών εμφάνισης συμπεριφορών και στάσεων μέσω της συζήτησης (Ζαφειρόπουλος 2015: 306).

Για να αποκτηθούν ποιοτικά συμπεράσματα απαιτείται να είναι ένας ικανοποιητικός αριθμός συμμετεχόντων, έτσι ώστε να κριθεί ότι η ενσωμάτωση νέων ατόμων δεν προσφέρει νέες πληροφορίες καθώς επήλθε ο πληροφοριακός κορεσμός (Μαντζούκας 2007: 236-246). Σύμφωνα με τον Kvale (2013: 44), σε μελέτες με ποιοτική μεθοδολογία που η συλλογή των δεδομένων διενεργείται με τη χρήση ημι-δομημένων συνεντεύξεων, ο αριθμός αυτών τείνει να κυμαίνεται μεταξύ 15±10. Ο τελικός αριθμός των συνεντευξιζόμενων αποφασίστηκε σύμφωνα με το εάν η όλη διαδικασία έχει φτάσει στο σημείο κορεσμού (saturation), δηλαδή στο σημείο εκείνο που η ένταξη νέων ατόμων στο δείγμα δεν προσέφερε νέα δεδομένα (Ισαρη και Πουρκός 2015: 80).

Στην παρούσα εργασία συμμετείχαν συνολικά 16 νοσηλεύτριες/τριες (14 γυναίκες και 2 άντρες), κατηγορίας ΔΕ και ΤΕ, που εργάζονται στον τομέα της ψυχικής υγείας. Μέσω της αποκτηθείσας εμπειρίας τους συγκεντρώθηκαν οι απαραίτητες πληροφορίες για την διερεύνηση των ερωτημάτων ερευνητικών της μελέτης(βλ. Πίνακα 1).

Πίνακας 1. Κοινωνικό-δημογραφικά χαρακτηριστικά συνεντευξιζόμενων

	Μορφωτικό επίπεδο	Ηλικία	Οικογενειακή κατάσταση	Έτη εργασιακής εμπειρίας	Χώρος εργασίας	Θέση εργασίας
Σ01	ΤΕ	34	Άγαμη	5	Ψυχιατρικό τμήμα- Δημόσιος τομέας	Νοσηλεύτρια
Σ02	ΤΕ	34	Έγγαμος	10	Μονάδα ψυχοκοινωνικής αποκατάστασης/ Οικοτροφείο-Ιδιωτικός τομέας	Προϊστάμενος νοσηλείας
Σ03	ΔΕ	53	Έγγαμη	18	Ψυχογηριατρικό Οικοτροφείο-Ιδιωτικός τομέας	Βοηθός νοσηλεύτρια
Σ04	ΔΕ	40	Έγγαμη	13	Μονάδα ψυχοκοινωνικής αποκατάστασης/ Οικοτροφείο-Ιδιωτικός τομέας	Βοηθός νοσηλεύτρια
Σ05	ΤΕ-MTX	47	Άγαμη	23	Μονάδα ψυχοκοινωνικής αποκατάστασης/ Οικοτροφείο- Δημόσιος τομέας	Επιστημονική Υπεύθυνη

8ο ΤΑΚΤΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

	Μορφωτικό επίπεδο	Ηλικία	Οικογενειακή κατάσταση	Έτη εργασιακής εμπειρίας	Χώρος εργασίας	Θέση εργασίας
Σ06	ΔΕ	28	Άγαμη	6	Ψυχιατρικό τμήμα- Δημόσιος τομέας	Βοηθός νοσηλεύτρια
Σ07	ΤΕ-MTX	44	Έγγαμη	22	Μονάδα ψυχοκοινωνικής αποκατάστασης/ Ξενώνας-Δημόσιος τομέας	Επιστημονική Υπεύθυνη
Σ08	ΔΕ	42	Άγαμος	11	Ψυχιατρικό τμήμα- Δημόσιος τομέας	Βοηθός νοσηλεύτρια
Σ09	ΤΕ-MTX (πτυχιακή εργασία)	46	Έγγαμη	22	Μονάδα ψυχοκοινωνικής αποκατάστασης/ Οικοτροφείο- Δημόσιος τομέας	Επιστημονική Υπεύθυνη
Σ10	ΔΕ	42	Έγγαμη	22	Μονάδα ψυχοκοινωνικής αποκατάστασης/ Οικοτροφείο- Δημόσιος τομέας	Βοηθός νοσηλεύτρια
Σ11	ΔΕ	34	Άγαμη	3,5	Μονάδα ψυχοκοινωνικής αποκατάστασης/ Οικοτροφείο-Ιδιωτικός τομέας	Βοηθός νοσηλεύτρια
Σ12	ΔΕ	37	Άγαμη	15	Ψυχογηριατρικό Οικοτροφείο-Ιδιωτικός τομέας	Προϊσταμένη νοσηλείας
Σ13	ΤΕ-MTX	34	Άγαμη	12	Ψυχογηριατρικό Οικοτροφείο-Ιδιωτικός τομέας	Προϊσταμένη νοσηλείας
Σ14	ΤΕ	37	Έγγαμη	7,5	Ψυχιατρική κλινική- Ιδιωτικός τομέας	Νοσηλεύτρια
Σ15	ΤΕ-MTX	29	Άγαμη	7	Ψυχιατρική κλινική- Ιδιωτικός τομέας	Προϊσταμένη νοσηλείας
Σ16	ΔΕ	38	Σε διάσταση	13	Ψυχιατρική κλινική- Ιδιωτικός τομέας	Βοηθός νοσηλεύτρια

Η κύρια ερευνητική διαδικασία με τη διεξαγωγή συνεντεύξεων για τη συλλογή των απαραίτητων δεδομένων πραγματοποιήθηκε από τον Ιούλιο 2021 έως τον Σεπτέμβριο 2021. Η χρονική διάρκεια της κάθε ημι-δομημένης συνέντευξης ανερχόταν κατά μέσο όρο στα 42 λεπτά και για την αποτύπωση των απόψεων και εμπειριών των συνεντευξιαζόμενων χρησιμοποιήθηκε ειδική συσκευή ηχογράφησης. Κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων αποφεύχθηκε η αναφορά σε στοιχεία που μπορεί να ταυτοποιήσουν τους συνεντευξιαζόμενους. Η έρευνα έλαβε άδεια από την Επιτροπή Ηθικής και Δεοντολογίας της Έρευνας (ΕΗΔΕ) του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής με αριθμό Πρωτοκόλλου 55350 – 13/07/2021.

Η ανάλυση του ερευνητικού υλικού που συλλέχθηκε από τις συνεντεύξεις βασίστηκε στην επαγωγική μέθοδο και η προσέγγιση που χρησιμοποιήθηκε είναι η θεματική ανάλυση, η οποία συνήθως χρησιμοποιείται για την ανάλυση γραπτών δεδομένων σε μορφή κειμένου (Γαλάνης 2018: 416-421).

Αποτελέσματα – Συζήτηση

Δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων

Όπως προκύπτει από τον Πίνακα 1, το δείγμα αποτελούνταν από 14 γυναίκες (87%) και 2 άντρες (13%). Η ηλικία των συμμετεχόντων κυμαίνονταν από 28 έως 53 έτη, με μέσο όρο τα 36 έτη. Ως προς την οικογενειακή τους κατάσταση, οι 7 ήταν έγγαμοι/ες κι είχαν τέκνα, 1 άτομο ήταν σε διάσταση με 1 τέκνο και οι υπόλοιποι 8 είναι άγαμοι/ες. Σχετικά με το εάν υπάρχουν άτομα στην κατοικία τους που χρειάζονται την φροντίδα και την προσοχή τους, 9 στους 16 συνεντευξιαζόμενους (56%) απάντησαν θετικά καταδεικνύοντας άτομα πρώτου βαθμού συγγένειας, δηλαδή τέκνα και ηλικιωμένους γονείς.

Αναφορικά με το επίπεδο εκπαίδευσης, 8 συνεντευξιαζόμενοι/ες ήταν απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, όπου 4 εξ' αυτών ήταν κάτοχοι μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών και 1 ολοκλήρωνε το Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών της. Οι υπόλοιποι 8 συνεντευξιαζόμενοι/ες ήταν απόφοιτοι δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και 2 από αυτούς ήταν κάτοχοι δεύτερου πτυχίου δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Η εργασιακή εμπειρία του συνεντευξιαζόμενου νοσηλευτικού προσωπικού κυμαίνονταν από 3,5 έως 23 έτη, με μέσο όρο εργασίας τα 12,5 έτη.

Ο χώρος εργασίας των συνεντευξιαζόμενοι/ες ποικίλει. Οι 7 συνεντευξιαζόμενοι/ες εργάζονταν στον Δημόσιο τομέα, εκ των οποίων οι 3 ήταν εργαζόμενοι σε Ψυχιατρικό τμήμα Νοσοκομείου και οι 4 σε εξωνοσοκομειακή δομή, σε μονάδες ψυχοκοινωνικής αποκατάστασης - Οικοτροφεία. Οι υπόλοιποι 9 (56%) συνεντευξιαζόμενοι/ες εργάζονταν στον ιδιωτικό τομέα, εκ των οποίων οι 3 απασχολούνταν σε μονάδα ψυχοκοινωνικής αποκατάστασης – Οικοτροφεία, οι 3 σε Ψυχογηριατρικό Οικοτροφείο και 3 εργάζονταν σε Ψυχιατρική κλινική.

Σχετικά με το εάν κατέχουν κάποια θέση ευθύνης, 3 ανέφεραν ότι κατείχαν θέση Υπόλογου – Επιστημονικής Υπευθύνου, 4 κατείχαν θέση Προϊσταμένου/ης Νοσηλείας και 1 αντικαθιστούσε την Προϊσταμένη. Το υπόλοιπο νοσηλευτικό προσωπικό εργαζόταν ως βοηθοί Νοσηλευτές.

Προσδιορισμός της επαγγελματικής εξουθένωσης

Στην παρούσα μελέτη, οι συνεντευξιαζόμενοι/ες περιγράφουν την επαγγελματική εξουθένωση ως εκείνη την κατάσταση που επιφέρει σωματική κόπωση και επηρεάζει την ψυχική τους ισορροπία, με αντίκτυπο στην επαγγελματική τους αποδοτικότητα και τη μείωση του επαγγελματικού ενδιαφέροντος. Ως αιτίες εμφάνισης των ανωτέρω αναφέρουν την υποστελέχωση των μονάδων με ένα ωράριο εργασίας απαιτητικό, τον αυξημένο όγκο εργασίας, ως απόρροια του γεγονότος ότι ασκούν και καθήκοντα άλλων ειδικοτήτων, και τις κακές συναδελφικές σχέσεις.

Συγχρόνως, οι συνεντευξιαζόμενοι/ες κάνουν αναφορά στην φύση της εργασίας τους, σε συγκεκριμένα χαρακτηριστικά των ψυχιατρικών ασθενών: ειδικότερα, ότι οι ασθενείς αποζητούν συχνά την επικοινωνία με το νοσηλευτικό προσωπικό, αλλά και ότι το νοσηλευτικό προσωπικό αντιμετωπίζει ενίοτε επικίνδυνες καταστάσεις και συμπεριφορές από τους ασθενείς που οδηγούν στην ψυχική κόπωσή του. Παρόμοια αποτελέσματα για τους παράγοντες που σχετίζονται με την εμφάνιση επαγγελματικής εξουθένωσης αναφέρονται και στην ποιοτική μελέτη των Taylor και Barling (2004: 117-125) σε 20 νοσηλευτές ψυχικής υγείας στην Αυστραλία. Στη μελέτη αυτή αναγνωρίζεται ότι η φύση της εργασίας και η αλληλεπίδραση με τους ψυχικά νοσούντες, και ιδιαίτερα με άτομα τα οποία εκφράζουν επιθετική συμπεριφορά, αποτελούν σημαντικούς παράγοντες επαγγελματικής εξουθένωσης. Γίνεται σαφές λοιπόν ότι η επιβάρυνση της ψυχικής υγείας των νοσηλευτών διαπιστώνεται με την εμφάνιση ψυχοσωματικών εκδηλώσεων όπως άγχος,

κατάθλιψη και ψυχική εξάντληση (Nettleton 2002, Wozniak 2015, Κυλούδης κ.ά. 2011). Από την ανασκόπηση μελετών για νοσηλευτές ψυχικής υγείας αναδείχθηκε ότι οι εργαζόμενοι του συγκεκριμένου τομέα εμφανίζουν συμπτώματα επαγγελματικής εξουθένωσης και οι αιτίες εμφάνισής τους συνδέονται τα χαρακτηριστικά των θεραπευομένων και με το εργασιακό περιβάλλον που επηρεάζει την ψυχοσωματική τους υγεία (Καρανικόλα και Κλεάνθους 2011: 163-176).

Οι επιπτώσεις της επαγγελματικής εξουθένωσης στη σωματική υγεία του νοσηλευτικού προσωπικού του τομέα ψυχικής υγείας

Αναφορικά με τις επιπτώσεις της επαγγελματικής εξουθένωσης στη σωματική υγεία των εργαζομένων, οι συνεντευξιαζόμενοι/ες ανέφεραν σωματικά συμπτώματα και εστίασαν σε μυοσκελετικά προβλήματα και πόνους στις αρθρώσεις, καθώς και σε κεφαλαλγίες και καρδιαγγειακά προβλήματα προερχόμενα από το άγχος. Ορισμένοι συνεντευξιαζόμενοι/ες απάντησαν: Σ01: «...έχω κάποιες ενοχλήσεις στον αυχένα και στην μέση μου...», Σ09: «...σωματοποιώ το άγχος μου και κυρίως το αντιλαμβάνομαι με πονοκεφάλους...», Σ15: «...διαταραχές ύπνου έχω πολύ συχνά κυρίως από την υπερένταση...». Παρόμοια ευρήματα διαπίστωσαν στην ποιοτική μελέτη τους οι Σταυροπούλου και συν. (2010: 359-374), σύμφωνα με την οποία το νοσηλευτικό προσωπικό ανέφερε συναφή ψυχοσωματικά συμπτώματα. Η φροντίδα ασθενών που βρίσκονται κλινήρεις και ασθενών με περιορισμένη λειτουργικότητα φαίνεται να επιβαρύνει τη σωματική υγεία του νοσηλευτικού προσωπικού, γεγονός που επιδρά αρνητικά στην ψυχική τους διάθεση, αλλά όχι τόσο στην αποδοτικότητα, όπως οι ίδιοι δηλώνουν. Η σωματική κόπωση αναφέρουν ότι είναι πιο έντονη όταν οι απαιτήσεις της εργασίας είναι αυξημένες κατά τη διάρκεια της βάρδιας τους και παράλληλα εκδηλώνουν συμπτώματα ψυχολογικής κόπωσης.

Τα αναφερόμενα απαιτούμενα επίπεδα σωματικής ενέργειας προς κάλυψη των πολλαπλών αναγκών των ψυχιατρικών ασθενών καθώς και ψυχικής ενέργειας για επικοινωνία με τον/την ασθενή πρέπει να είναι αυξημένα και για τους/τις εργαζόμενους/ες στον χώρο αυτό, ενώ παράλληλα διαπιστώνεται ότι πολλές φορές τα εξαντλούν και δεν διαθέτουν επιπλέον αντοχές με αντίκτυπο στην διάθεσή τους. Οι εργαζόμενοι αντιμετωπίζουν διαταραχές ύπνου οφειλόμενες στο κυκλικό εναλλασσόμενο ωράριο, αποτέλεσμα που συμφωνεί με τη μελέτη της Κουσλόγλου (2014), η οποία ανέλυσε τη συσχέτιση του συνδρόμου επαγγελματικής εξουθένωσης με τις διαταραχές ύπνου στο νοσηλευτικό προσωπικό που απασχολείται σε παθολογικά, ψυχιατρικά, χειρουργικά και παιδιατρικά τμήματα δημόσιων νοσοκομείων στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλίας. Συνεπώς, από τις συνεντεύξεις προκύπτει ότι η επαγγελματική εξουθένωση επιδρά αρνητικά στη σωματική υγεία του νοσηλευτικού προσωπικού, το οποίο παρουσιάζει συμπτώματα και τα αποτελέσματα της παρούσας μελέτης συμφωνούν με αυτά που η σχετική αρθρογραφία περιγράφει (Chung et al. 2014, Rampton 2011, Raftopoulos et al. 2012).

Οι επιπτώσεις της επαγγελματικής εξουθένωσης στην ψυχική υγεία του νοσηλευτικού προσωπικού του τομέα ψυχικής υγείας

Όσον αφορά τις επιπτώσεις του συνδρόμου στην ψυχική υγεία του νοσηλευτικού προσωπικού του τομέα ψυχικής υγείας, οι συνεντευξιαζόμενοι/ες ανέφεραν ότι εκδηλώνουν ψυχολογικά συμπτώματα όπως άγχος, πίεση, έλλειψη υπομονής, εκνευρισμό, θυμό και ανασφάλεια. Χαρακτηριστικά, ορισμένοι συνεντευξιαζόμενοι αναφέρουν: Σ09: «Η σημαντικότερη πηγή άγχους νομίζω ότι είναι η ευθύνη που έχεις απέναντι στον ασθενή...», Σ11: «Αυτοί οι ασθενείς είναι απαιτητικοί και πολλές φορές χειριστικοί. Όλη την ώρα κάτι θέλουν...αισθάνομαι θυμό...», Σ10: «Νιώθω ανασφάλεια, είναι απρόβλεπτο όλο το κομμάτι κι δεν ξέρεις πως θα εξελιχθεί μια βάρδια».

Οι ψυχικά πάσχοντες χρήζουν καθημερινής και συνεχόμενης φροντίδας, επικοινωνίας και εξασφάλιση ποιοτικής περίθαλψης, διότι για τους ασθενείς που πάσχουν από μια ψυχική νόσο παρουσιάζεται αυξημένος κίνδυνος εμφάνισης οργανικών προβλημάτων λόγω μειωμένης ικανότητας αυτο-φροντίδας. Το νοσηλευτικό προσωπικό ψυχικής υγείας, εκτός των άλλων ζητημάτων, έχει να αντιμετωπίσει και να διαχειριστεί χειριστικές και επικίνδυνες συμπεριφορές. Η έκφραση επιθετικότητας κατά του προσωπικού από ασθενείς με ψυχιατρική νόσο είναι ένας αναγνωρισμένος κίνδυνος για τους επαγγελματίες ψυχικής υγείας (Fletcher et al 2021: 924-939) όπου προκαλεί ψυχολογικά τραύματα με αντίκτυπο τόσο στην προσωπική όσο και στην επαγγελματική τους ζωή (Ezeobele et al. 2021: 242-253).

Η ποιοτική μελέτη των Duxbury and Whittington (2005: 469-478) παρέχει στοιχεία σχετικά με τα αίτια της επιθετικότητας των ψυχιατρικών ασθενών και τον τρόπο διαχείρισής της. Ειδικότερα, αναλύθηκαν οι απόψεις 82 νοσηλευτών ψυχικής υγείας και 80 ψυχιατρικών ασθενών που συλλέχθηκαν μέσω συνεντεύξεων, από 3 ψυχιατρικά τμήματα νοσοκομείου στο Ηνωμένο Βασίλειο, όπου βρέθηκαν διαφορές σχετικά με τους λόγους της επιθετικότητας. Οι νοσηλευτές θεώρησαν ως κύρια αιτία της επιθετικότητας την ψυχική ασθένεια σε αντίθεση με τους ασθενείς, οι οποίοι ανέφεραν ως αιτίες της επιθετικής συμπεριφοράς τους περιβαλλοντικούς και οργανωτικούς παράγοντες και την ελλιπή επικοινωνία με το προσωπικό. Ωστόσο, αναγνωρίστηκε από το προσωπικό η κακή επίδραση του νοσοκομειακού περιβάλλοντος (Duxbury and Whittington 2005: 469-478). Η επιθετικότητα εξαρτάται από διάφορους συντελεστές όπως τα χαρακτηριστικά του ατόμου, παράγοντες του περιβάλλοντος και η αλληλεπίδραση των ασθενών με το προσωπικό. Η ανταπόκριση του νοσηλευτικού προσωπικού στην επιθετική συμπεριφορά των ασθενών εξαρτάται από τις στάσεις και τις πεποιθήσεις τους σχετικά με την επιθετικότητα και επηρεάζεται από τον έλεγχο και τις στρατηγικές διαχείρισης που θα ακολουθήσουν για τα συμβάντα (Pulsford et al. 2013: 296-304).

Διαπιστώνεται στην παρούσα μελέτη ότι το νοσηλευτικό προσωπικό είναι ικανοποιημένο από την απόδοσή του στην εργασία, εισπράττει τις ευχαριστίες και την ευγνωμοσύνη από τους ωφελούμενους και θεωρεί ότι έχει επιτύχει αξιόλογα επιτεύγματα όσον αφορά την εκπαίδευση και διατήρηση του επιπέδου λειτουργικότητας αυτής της κατηγορίας ασθενών. Μεταξύ άλλων επισήμαναν οι συνεντευξιαζόμενοι/ες: Σ02: «...έχω δεχτεί αρκετά 'ευχαριστώ', έχω νιώσει την ικανοποίηση των ασθενών όσον αφορά την παροχή της φροντίδας μου κι επίσης βλέπω το χαμόγελο στα χείλη τους κι αυτό μου δίνει δύναμη», Σ09: «Νομίζω είναι ό,τι καλύτερο έχω καταφέρει με τους συγκεκριμένους ασθενείς. Νομίζω ότι αυτό είναι η δικαίωση της προσπάθειά μου ουσιαστικά». Το εύρημα αυτό έρχεται σε αντίθεση με τα αποτελέσματα της μελέτης των Allen και Mellor (2002: 905-917), σύμφωνα με την οποία το σύνολο των νοσηλευτών δεν είναι ικανοποιημένο για τον βαθμό των ατομικών επιτευγμάτων. Αντιθέτως, το συγκεκριμένο αποτέλεσμα της παρούσας μελέτης επιβεβαιώνει αυτό του Γρηγορίου (2019), ο οποίος διερεύνησε την επαγγελματική ικανοποίηση του νοσηλευτικού προσωπικού στο Ψ.Ν.Α Δαφνί και ανέδειξε ότι ένα σημαντικό ποσοστό των συμμετεχόντων νιώθει ικανοποίηση από την εργασία του. Ομοίως, στη μελέτη των Mathew et al. (2014: 595-612) διαπιστώθηκε ότι το νοσηλευτικό προσωπικό που εργαζόταν στον τομέα ψυχικής υγείας σε ένα νοσοκομείο στην Ινδία παρουσίαζε υψηλότερο αίσθημα αυτοεκτίμησης και εργασιακής ικανοποίησης συγκριτικά με όσους εργαζόνταν σε γενικό νοσοκομείο.

Αναφορικά με τη διάσταση της αποπροσωποποίησης, προέκυψε ότι ένα σημαντικό μέρος των συνεντευξιαζόμενων αισθάνονταν αδιαφορία ή αποστασιοποίηση και μειωμένο ενδιαφέρον και επιθυμούσαν να διατηρούν μια απόμακρη σχέση με τους ασθενείς. Αυτό συμβαίνει λόγω χειριστικής, επαναλαμβανόμενης ή βίαιης συμπεριφοράς των ασθενών, της συνεχούς αναζήτησης για ανταπόκριση του προσωπικού στις ανάγκες τους, αλλά και στην ανάγκη του προσωπικού να κρατήσει αποστάσεις από την αμεσότητα που χαρακτηρίζει αυτήν τη σχέση φροντίδας μεταξύ νοσηλευτών/τριών και ασθενών,

εξαιτίας της συσσωρευμένης κόπωσης, του φόρτου εργασίας και της απουσίας υγιών συναδελφικών σχέσεων.

Στην παρούσα μελέτη οι συνεντευξιζόμενοι που εργάζονται ως νοσηλευτικό προσωπικό αναφέρουν: Σ04: *«Νιώθω αδιαφορία όταν με ρωτάνε συνέχεια τα ίδια και πρέπει να δίνω συνεχώς τις ίδιες απαντήσεις ξανά και ξανά»*, Σ06: *«Νιώθω μειωμένο ενδιαφέρον όταν δεν υπάρχει συνεργασία με τους συναδέλφους»*. Το ανωτέρω εύρημα δεν συμφωνεί με το αποτέλεσμα της έρευνας των Tununu και Martin (2020: 1-7), στην οποία το νοσηλευτικό προσωπικό ψυχικής υγείας στο Δυτικό Ακρωτήριο της Νότιας Αφρικής ανέφερε χαμηλά επίπεδα αποπροσωποποίησης. Στην παρούσα μελέτη το συμπέρασμα που εξάγεται είναι ότι, παρά το συναίσθημα και την τάση αποστασιοποίησης τους από την εργασία και την αρνητική στάση προς τους ψυχιατρικούς ασθενείς, δεν νιώθουν αδιαφορία για αυτούς. Στην πλειονότητά τους, δηλαδή 13 (Σ01, Σ02, Σ03, Σ05, Σ06, Σ07, Σ10, Σ11, Σ12, Σ13, Σ14, Σ15, Σ16) από τους 16 συνεντευξιζόμενους διακρίνονται από την ευαισθησία πρωτίστως προς τον «άνθρωπο» και έπειτα στον «ψυχιατρικό ασθενή», δεν αισθάνονται συναισθηματικά άκαμπτοι και διατηρούν έντονη την επιθυμία συνεισφοράς στην εργασία τους και στην παροχή νοσηλευτικής φροντίδας. Το ανωτέρω εκφράστηκε από τους συνεντευξιζόμενους ως εξής: Σ05: *«Έγινα νοσηλεύτρια, ήθελα να μπω στον χώρο της ψυχικής υγείας και ίσως για αυτό...κάνω αυτό που θέλω»*, Σ13: *«...μου αρέσει να φροντίζω ασθενείς, είμαι ευαισθητοποιημένη προς αυτό και είναι σημαντικό το έργο μας»*.

Συμπεράσματα

Η παρούσα μελέτη εστίασε και στη διερεύνηση των επιπτώσεων της επαγγελματικής εξουθένωσης σε τομείς της ζωής του νοσηλευτικού προσωπικού, την επίδραση της εργασιακής τους εμπειρίας στην προσωπική και κοινωνική ζωή, καθώς και στην οικογενειακή τους κατάσταση. Από την ανάλυση των συνεντεύξεων αναδεικνύεται ότι ενώ απασχολούνται με ένα αποδεδειγμένα απαιτητικό και σύνθετο αντικείμενο εργασίας, και παρά την κόπωση που αισθάνονται, αποπειρώνται να διαχειριστούν τον ελεύθερο χρόνο τους εποικοδομητικά και μόνον για προσωπικό τους όφελος. Συγκεκριμένα δηλώνουν: Σ01: *«...εγώ σαν άνθρωπος από τη φύση μου γενικά μου αρέσει να ψυχαγωγούμαι με οποιαδήποτε μορφή μπορεί να είναι αυτό. Με κάνει να ξεφεύγω από το επάγγελμα που είναι ψυχοφθόρο αρκετά»*, Σ09: *«Αφιερώνω χρόνο σε δραστηριότητες της καθημερινότητας, γιατί δεν είμαι μόνο εργαζόμενη...Δεν ζω για να δουλεύω»*.

Οι συνεντευξιζόμενοι στην πλειονότητά τους, δηλαδή οι 9 από τους 16 (Σ01, Σ02, Σ03, Σ06, Σ08, Σ10, Σ11, Σ14, Σ16), υποστηρίζουν ότι δύναται να επηρεαστούν οι σχέσεις των εργαζομένων από το οικογενειακό περιβάλλον και τον στενό κοινωνικό τους περίγυρο, όμως δηλώνουν ότι δεν μεταφέρουν τα εργασιακά ζητήματα στο όταν επιστρέψουν στην οικία τους. Μέσω προσωπικών στρατηγικών διαχείρισης των συναισθημάτων τους και λόγω της πεποίθησης ότι οι αρμονικές οικογενειακές και φιλικές σχέσεις δύνανται να επιτευχθούν με αλληλοκατανόηση, το συνεντευξιζόμενο νοσηλευτικό προσωπικό ανέδειξε ότι επιχειρούνται προσπάθειες να προφυλάξουν τις εν λόγω σχέσεις. Στην παρούσα εργασία και οι 16 συνεντευξιζόμενοι/ες αναφέρθηκαν στη σπουδαιότητα της συναισθηματικής υποστήριξης που δέχονται από τους οικείους τους η οποία αναδεικνύεται ιδιαίτερος σημαντική. Η κοινωνική υποστήριξη ορίζεται ως η ενδυνάμωση των επαγγελματιών υγείας από το εργασιακό, οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον (Hamaideh, 2011: 234-242). Στη μελέτη του Hamaideh (2011: 234-242) διαπιστώνεται ότι οι νοσηλευτές ψυχικής υγείας στην Ιορδανία εξέφρασαν υψηλό βαθμό ικανοποίησης από την εργασία τους και κοινωνικής υποστήριξης, κάτι που συνάδει με τα συμπεράσματα της παρούσας εργασίας. Ένας συνεντευξιζόμενος μας αναφέρει: Σ02: *«Υπάρχει η σύζυγός μου...οι φίλοι μου...οι γονείς μου, που μου δίνουν δύναμη και με στηρίζουν. Νομίζω ότι αντιλαμβάνονται το πόσο δύσκολο είναι να εργάζεσαι σε τέτοιες δομές, το πόσο πολύ εύκολα μπορεί να επηρεαστείς συναισθηματικά και αυτό με κάνει να νιώθω*

πάρα πολύ καλά, με κάνει να νιώθω δυνατός και να συνεχίσω να εργάζομαι και να δίνω το 100% στην εργασία μου».

Τα άτομα που πάσχουν από ψυχική νόσο, και συγκεκριμένα όσοι νοσηλεύονται ή διαβιούν για μεγάλο χρονικό διάστημα σε χώρους παροχής ψυχιατρικών υπηρεσιών, έχουν την ανάγκη ανθρώπινης αλληλεπίδρασης, κοινωνικής προσοχής και αποζητούν την επικοινωνία με το νοσηλευτικό προσωπικό ψυχικής υγείας διότι η συγκεκριμένη ομάδα επαγγελματιών παρέχει άμεση, ουσιαστική, ολιστική και συνεχή νοσηλευτική φροντίδα για τις καθημερινές ανάγκες των ψυχιατρικών ασθενών.

Βασιζόμενοι στα παραπάνω αποτελέσματα, σημαντικό κρίνεται να ενσωματωθούν στις υπηρεσίες ψυχικής υγείας μέτρα για την προστασία της ψυχικής υγείας των παρόχων υπηρεσιών υγείας, όπως λ.χ. συμβουλευτική και ψυχολογική υποστήριξη. Προγράμματα συνεχόμενης εκπαίδευσης και επιμόρφωσης του προσωπικού θα συνέβαλαν στη βέλτιστη κατανόηση θεμάτων που σχετίζονται με την ψυχική ασθένεια. Αξιοσημείωτη αποδεικνύεται η προσπάθεια των εργαζομένων ψυχικής υγείας στη διαχείριση των συναισθημάτων και του ελεύθερου χρόνου τους με σκοπό την προαγωγή ευεξίας και αποστασιοποίηση από την εργασία τους, καθώς και η ύπαρξη ενός υποστηρικτικού πλαισίου.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Γαλάνης, Π. (2017), Βασικές αρχές της ποιοτικής έρευνας στις επιστήμες υγείας, *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, Vol. 34, No 6, σσ. 834-840.
- Γαλάνης, Π. (2018), Ανάλυση δεδομένων στην ποιοτική έρευνα. Θεματική ανάλυση, *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, Vol. 35, No 3, σσ. 416-421.
- Γρηγορίου, Γ. (2019), *Διερεύνηση των χαρακτηριστικών του εργασιακού περιβάλλοντος Ψυχιατρικού Νοσοκομείου και συσχέτιση με την επαγγελματική ικανοποίηση του νοσηλευτικού προσωπικού. Η περίπτωση του Ψυχιατρικού Νοσοκομείου Αθηνών ΔΑΦΝΙ*. (Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή εργασία, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο). Ανακτήθηκε από: <https://apothesis.eap.gr/handle/repo/43444>
- Ζαφειρόπουλος, Κ. (2015), *Πως γίνεται μια επιστημονική εργασία; Επιστημονική έρευνα και συγγραφή εργασιών*, 2^η έκδοση. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.
- Ίσαρη, Φ. και Πουρκός, Μ. (2015), *Ποιοτική Μεθοδολογία Έρευνας. Εφαρμογές στη Ψυχολογία και στην Εκπαίδευση*, Αθήνα.
- Καρανικόλα, Μ. Ν. Κ. και Κλεάνθους, Ε. (2011), Διερεύνηση των Παραγόντων Κινδύνου για την Εκδήλωση Επαγγελματικής Εξουθένωσης στους Νοσηλευτές Ψυχικής Υγείας, *ΝΟΣΗΛΕΥΤΙΚΗ*, Vol. 50, No 2, σσ. 163-176.
- Κουσλόγλου, Σ. (2014), Ανάλυση του συνδρόμου επαγγελματικής εξουθένωσης και σύνδεσή του με τις διαταραχές ύπνου και τα προσωπικά χαρακτηριστικά των εργαζομένων: η περίπτωση του νοσηλευτικού προσωπικού των παθολογικών, παιδιατρικών, ψυχιατρικών και χειρουργικών τμημάτων των νοσοκομείων. (Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας). Ανακτήθηκε από: <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/35204>
- Κυλούδης, Π. Γεωργιάδης, Μ. Ρεκλείτη, Μ. Γιαγκλης, Γ. Βοζνιακ, Γ. Ρούπα, Ζ. (2011, Οκτώβριος-Δεκέμβριος), Παράγοντες εμφάνισης καταθλιπτικής συμπτωματολογίας και άγχους σε επαγγελματίες ψυχικής υγείας, *Το Βήμα του Ασκληπιού*, Vol. 10, No 4, σσ. 530-546.
- Μαντζούκας, Σ. (2007), Ποιοτική έρευνα σε έξι εύκολα βήματα. Η επιστημολογία, οι μέθοδοι και η παρουσίαση, *ΝΟΣΗΛΕΥΤΙΚΗ*, Vol. 46, No 1, σσ.88-98.
- Σταυροπούλου, Α. Παπαδάκη, Ε. Φτυλάκη, Α. και Καμπά, Ε. (2010, Ιούλιος - Σεπτέμβριος), Σύνδρομο επαγγελματικής εξουθένωσης (burn-out syndrome): Κατανόηση και πρώιμη αναγνώριση του συνδρόμου από το νοσηλευτικό προσωπικό σε δημόσιο και ιδιωτικό νοσοκομείο, *Το Βήμα του Ασκληπιού*, Vol. 9, No 3, σσ. 359-374.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Allen, J. and Mellor, D. (2002), Work context, personal control, and burnout amongst nurses, *Western Journal of Nursing Research*, Vol. 24, No 8, pp. 905-917.
- Chung, S. Han, S. Y. Oh, E. G. and Choi, E. Y. (2014), Job strain, work-related musculoskeletal symptoms and influencing factors, *International Journal of Evidence-Based Healthcare*, Vol. 12, No 3, pp. 199-200.
- Duxbury, J. and Whittington, R. (2005), Causes and management of patient aggression and violence: staff and patient perspectives, *Journal of Advanced Nursing*, Vol. 50, No 5, pp. 469–478.
- Ezeobele, I. E. Mock, A. McBride, R. Mackey-Godine, A. Harris, D. Russell, C. D. and Lane, S. D. (2021), Patient-on-Staff Assaults: Perspectives of Mental Health Staff at an Acute Inpatient Psychiatric Teaching Hospital in the United States, *The Canadian journal of nursing research*, Vol. 53, No 3, pp. 242–253.
- Fletcher, A. Crowe, M. Manuel, J. and Foulds, J. (2021), Comparison of patients' and staff's perspectives on the causes of violence and aggression in psychiatric inpatient settings: An integrative review, *Psychiatric and Mental Health Nursing*, Vol. 28, No 5, pp. 924-939.
- Hamaideh, S.H. (2011), Burnout, Social Support, and Job Satisfaction among Jordanian Mental Health Nurses, *Issues in Mental Health Nursing*, Vol. 32, No4, pp. 234-242.
- Kvale, S. (2013), *Doing interviews*, Los Angeles, Sage, pp. 44.
- Maslach, C. (1993), Burnout: a multidimensional perspective, in Schaufeli, W. B. Maslach, C. and Marek, T. (Eds), *Professional burnout: Recent Developments in Theory and Research*, New York. Taylor and Francis, pp. 19-26.
- Maslach, C. Jackson, S.E. Leiter, M.P. Schaufeli, W.B. and Schwab, R.L. (1986), *Maslach Burn-out Inventory*. Consulting Psychologists Press, Palo Alto, CA, pp. 192.
- Maslach, C. and Pines, A. (1977), The burn-out syndrome in the day care setting, *Child Care Quarterly*, Vol. 6, No 2, pp. 100-113.
- Maslach, C. Schaufeli, W.B. Leiter, M.P. (2001), Job Burnout. *Annual Review of Psychology*, Vol. 52, No 1, pp. 397–422.
- Maslach, C. and Leiter, M. P. (2016), Understanding the burnout experience: recent research and its implications for psychiatry, *World psychiatry: official journal of the World Psychiatric Association (WPA)*, Vol. 15, No 2, pp. 103–111.
- Mathew, J. Ram, D. Bhattacharjee, D. and Sharma, A. (2014), Self-Esteem, Job Satisfaction and Burnout between General and Psychiatric Nursing Staff: A Comparative Study. *Journal of Health Management*, Vol. 15, No 4, pp. 595-612.
- Pulsford, D. Crumpton, A. Baker, A. Wilkins, T. Wright, K., and Buxbury, L. (2013), Aggression in a high secure hospital: staff and patient attitudes. *Psychiatric and Mental Health Nursing*, Vol. 20, No 4, pp. 296-304.
- Raftopoulos, V. Charalambous, A. and Talias, M. (2012), The factors associated with the burnout syndrome and fatigue in Cypriot nurses: a census report, *BMC Public Health*, Vol. 12, pp. 457.
- Rampton, D.S. (2011), The influence of stress on the development and severity of immune-mediated diseases, *The Journal of Rheumatology Supplement*, Vol. 88, pp. 43-47.
- Salyers, M. P. Hudson, C. Morse, G. Rollins, A. L. Monroe-DeVita, M. Wilson, C. and Freeland, L. (2011), BREATHE: a pilot study of a one-day retreat to reduce burnout among mental health professionals. *Psychiatric services (Washington, D.C.)*, Vol. 62, No 2, pp. 214-217.
- Tununu, A. F. and Martin, P. (2020), Prevalence of burnout among nurses working at a psychiatric hospital in the Western Cape, *Curationis*, Vol. 43, No 1, pp. 1-7.
- Wozniak, G. (2015), Risk of Psychiatric Morbidity among the Medical and Nursing Staff of a Greek Public General Hospital, *Journal of Depression and Anxiety*, Vol. 4, No 1.
- Yoshizawa, K. Sugawara, N. Yasui-Furukori, N. Danjo, K. Furukori, H. Sato, Y. Tomita, T. Fujii, A. Nakagam, T. Sasaki, M. and Nakamura, K. (2016), Relationship between occupational

stress and depression among psychiatric nurses in Japan, *Archives of Environmental & Occupational Health*, Vol. 71, No 1, pp. 10-15.

ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΤΗΣ ΠΡΟΣΛΗΨΗΣ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΤΑΞΕΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΕΡΕΥΝΑ ΑΞΙΩΝ

Αγγελική Υφαντή^α

^α STADA Lab, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών & Τμήμα Στατιστικής και Ανάλυσης, Δημόσια Υπηρεσία Απασχόλησης

Περίληψη

Οι ταξινομήσεις αποτελούν τη βάση για τη συλλογή δεδομένων. Στη βιβλιογραφία, η κοινωνική τάξη θεωρείται ως μια πολυδιάστατη έννοια, που καθορίζεται από το εισόδημα, την τυπική εκπαίδευση, την απασχόληση, αλλά και μεταβλητές που αφορούν στον τρόπο διαβίωσης. Εντούτοις, αν και υπάρχει συμφωνία για τη θεωρητική βάση της έννοιας, το ίδιο δεν ισχύει για τη μέτρησή της, καθώς σε πολλές περιπτώσεις αντιμετωπίζεται ως ταυτόσημη με την κοινωνικοοικονομική κατάσταση. Καθώς «οι αντιλήψεις των αποκρινόμενων για την κοινωνική τους τάξη, ενώ γενικά διαμορφώνονται από το εισόδημα, δεν συνάδουν πλήρως με τους αυστηρούς ορισμούς της κοινωνικής τάξης που βασίζονται στο εισόδημα», η ερώτηση αυτοπροσδιορισμού για την κοινωνική τάξη που συμπεριλαμβάνεται στο ερωτηματολόγιο της Παγκόσμιας Έρευνας Αξιών (World Values Survey, WVS) χρησιμεύει ως μια πιο περιεκτική μέτρηση που ταξινομεί τους/τις αποκρινόμενους/νες σε πέντε κατηγορίες κοινωνικών τάξεων: ανώτερη, μεσαία ανώτερη, μεσαία κατώτερη, εργατική και κατώτερη κοινωνική τάξη. Σκοπός αυτής της μελέτης είναι να διερευνήσει το δημογραφικό, κοινωνικό, περιφερειακό και το κοινωνικό και θρησκευτικό αξιακό «προφίλ» των αντιλήψεων των ανθρώπων για την κοινωνική τους τάξη στην Ελλάδα. Η ανάλυση βασίζεται στα πρώτα διαθέσιμα δεδομένα του 7^{ου} κύματος (2017-2020) της WVS.

Λέξεις κλειδιά: ταξινομήσεις, κοινωνική τάξη, Παγκόσμια Έρευνα Αξιών

INVESTIGATING SOCIAL CLASS PERCEPTIONS IN GREECE: EVIDENCE FROM THE WORLD VALUES SURVEY

Aggeliki Yfanti^α

^α Ph.D., Researcher STADA Lab, Department of Social Policy, Panteion University of Social and Political Sciences & Division of Statistics and Analysis, Greek Public Employment Service

Abstract

Classifications form the basis for data collection. In the literature, social class is considered as a multidimensional concept, determined by income, education, employment and various lifestyles

variables. However, although its theoretical basis is agreed upon, this does not hold true for its measurement as in many instances it is treated as identical to socioeconomic status. As “respondents’ perceptions of social class, while generally shaped by income, are not entirely consistent with strict income-based definitions of social class”, the self-perceived question included in the World Values Survey (WVS) questionnaire serves as a more encompassing measurement classifying respondents into five class categories: upper, upper middle, lower middle, working and lower class. In this respect, the purpose of this paper is to investigate the demographic, social and regional “profile” of people’s perceptions of their social class as well as their social and religious values. The analysis is based on the 2017-2020 WVS first available datasets for Greece.

Key words: classifications, social class, World Values Survey

Εισαγωγή

Οι ταξινομήσεις συνιστούν τη βάση για τη συλλογή δεδομένων. Σε όλες τις κοινωνικές έρευνες μεγάλης κλίμακας και τις απογραφές πληθυσμού, όπως έχουμε αναφέρει σε προηγούμενη εργασία (Yfanti et al. 2019), μεταβλητές που μετρούν τα δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων/ουσών συμπεριλαμβάνονται στα ερωτηματολόγια ως βασικές μεταβλητές (background variables) για να προφέρουν «την ‘ανεξάρτητη’ πληροφορία έναντι της οποίας ‘εξαρτημένα’ δεδομένα που είναι συγκεκριμένα σε κάθε μελέτη αναλύονται» (Braun and Mohler 2003: 101, βλ. επίσης, Hoffmeyer-Zlotnik 2008, Wolf and Hoffmeyer-Zlotnik 2003). «Οι βασικές μεταβλητές τυπικά καλύπτουν ένα μεγάλο εύρος συναθροισμένων επιπέδων, τα οποία εκτείνονται από δεδομένα σε ατομικό επίπεδο (χαρακτηριστικά των αποκρινόμενων όπως η ηλικία, η εκπαίδευση, το προσωπικό εισόδημα, η οικογενειακή/συντροφική κατάσταση, μέλος ή μη σε οργανισμούς) και δεδομένα σε επίπεδο ομάδας (για παράδειγμα η σύνθεση του νοικοκυριού, το εισόδημα του νοικοκυριού) έως δεδομένα σε μακρο-επίπεδο (για παράδειγμα το μέγεθος μιας πόλης, το ΑΕΠ μιας χώρας)» (Braun and Mohler 2003: 102). Στις περισσότερες κοινωνικές έρευνες μεγάλης κλίμακας η ηλικία, το φύλο, η οικογενειακή κατάσταση, η εκπαίδευση (ως ανώτερος τίτλος σπουδών), η κατάσταση απασχόλησης και το επάγγελμα χρησιμοποιούνται συνήθως ως βασικές μεταβλητές. Στις διεθνείς κοινωνικές έρευνες μεγάλης κλίμακας πολλαπλών σκοπών, εκτός από αυτές τις μεταβλητές, συμπεριλαμβάνονται επιπλέον βασικές μεταβλητές — όπως είναι για παράδειγμα η σύνθεση του νοικοκυριού, η υπηκοότητα, η εθνικότητα, το εισόδημα, το θρήσκευμα, η κοινωνική τάξη, η κοινωνικοοικονομική θέση και πληροφορία για τις περιφέρειες — ώστε να επιτρέπονται σε βάθος αναλύσεις. Αν και οι περισσότερες βασικές μεταβλητές θεωρούνται ότι προσφέρουν πληροφορίες πραγματολογικές ή συμπεριφορών, πρόκειται για «μετρήσεις που βασίζονται σε αναφορές πληροφοριών διαφορετικού είδους και δεν είναι μόνο γεγονότα που εκφράζονται με λέξεις από τους αποκρινόμενους» (Braun and Mohler 2003: 103) και κατά συνέπεια οι κανόνες που εφαρμόζονται για να διασφαλίζεται η μεταξύ των χωρών ή/και διαχρονική συγκρισιμότητα των μετρήσεων στάσεων ισχύουν επίσης και για τις βασικές μεταβλητές (Kish 1994). Είναι συνεπώς σημαντικό να αναγνωρίζεται ότι μετρήσεις «ακόμα και εάν φαίνεται να απεικονίζουν ‘φυσικές’ ή ‘αντικειμενικές’ καταστάσεις, είναι πάντα κοινωνικά κατασκευασμένες και συνεπώς συνδέονται με καθιερωμένες δομές και ερμηνείες που άπτονται του πλαισίου» (Schneider et al. 2016).

Ο Marx προσέφερε το θεωρητικό πλαίσιο περί την οικονομική τάξη και ο Weber εισήγαγε την έννοια της κοινωνικής θέσης στην οικονομική θεωρία του Marx. Οι πρώτες προσπάθειες για τη μέτρηση της κοινωνικοοικονομικής θέσης αποδίδονται στον Booth στη μελέτη του για τη φτώχεια στο Λονδίνο (Lancaster 2011). Το 1911, ο Stevenson, στατιστικός επόπτης στο General Register Office, κατά την παράδοση του Farr, σχεδίασε μια ταξινόμηση για τον ανδρικό εργαζόμενο πληθυσμό σε οκτώ κοινωνικές τά-

ξεις σύμφωνα με το επάγγελμά τους η οποία αναθεωρήθηκε το 1931 (Lancaster, 2011). Έκτοτε, η βιβλιογραφία για τις κοινωνικές τάξεις συμπεριλαμβάνει πολλούς ορισμούς και ταξινομήσεις. Συνήθως, η κοινωνική τάξη θεωρείται ως μια πολυδιάστατη έννοια που προσδιορίζεται από το εισόδημα, την εκπαίδευση, την απασχόληση και μεταβλητές που περιγράφουν διαφορετικό τρόπο ζωής (βλ. για παράδειγμα, Dineen et al. 2019). Εντούτοις, αν και υπάρχει συμφωνία για τη θεωρητική βάση της έννοιας, το ίδιο δεν ισχύει για τη μέτρησή της εφόσον σε πολλά έργα την μεταχειρίζονται ως ταυτόσημη με την κοινωνικοοικονομική κατάσταση. Καθώς «η πρόσληψη της κοινωνικής τάξης από τους αποκρινόμενους, ενώ γενικά διαμορφώνεται από το εισόδημα, δεν είναι συνολικά συνεκτική με ορισμούς για την κοινωνική τάξη που βασίζονται αυστηρά στο εισόδημα» (Dineen et al. 2019: 62), η ερώτηση για τη μέτρηση της υποκειμενικής κοινωνικής τάξης που συμπεριλαμβάνεται στο ερωτηματολόγιο της Παγκόσμιας Έρευνας Αξιών (World Values Survey, εφεξής WVS) μαζί με άλλες βασικές μεταβλητές χρησιμεύει ως μια περισσότερο περιεκτική μέτρηση (Yfanti et al. 2021, 2022a, 2022b). Έτσι, η μέτρηση για την κοινωνική τάξη στην Παγκόσμια Έρευνα Αξιών, όπως προκύπτει από μία και μοναδική μεταβλητή είναι εντελώς διαφορετική από τη γνωστή ευρωπαϊκή κοινωνικο-οικονομική ταξινόμηση (European Socio-economic Classification - ESeC) που αναπτύχθηκε από την Eurostat με σκοπό τη ταξινόμηση του πληθυσμού σε «κοινωνικές θέσεις» βάσει κυρίως της θέσης τους στο επάγγελμα (Harrison and Rose 2006; Yfanti 2022, Yanti et al. 2022). Καθώς οι κανόνες και οι τεχνικές που χρησιμοποιούνται για την αποτίμηση της εφαρμογής των μετρήσεων στάσεων ισχύουν και στην περίπτωση των βασικών μεταβλητών, σκοπός αυτής της μελέτης είναι να διερευνήσει το δημογραφικό, κοινωνικό, περιφερειακό και το κοινωνικό και κυρίως το θρησκευτικό αξιακό «προφίλ» των αντιλήψεων των ανθρώπων για την κοινωνική τους τάξη στην Ελλάδα σύμφωνα με τα πρώτα διαθέσιμα δεδομένα του 7^{ου} κύματος της WVS, 2017-2020 (Haerpfner et al. 2020).

Οι Inglehart και Wayne (2000) και Inglehart και Welzel (2005) τονίζουν ότι υπάρχουν δύο διαμετρικά αντίθετα ζεύγη αξιών που ορίζουν τις κύριες διαστάσεις της διαπολιτισμικής διαφοροποίησης στον κόσμο: οι παραδοσιακές αξίες έναντι των κοσμικών-ορθολογικών αξιών και οι βιοσυντηρητικές αξίες έναντι των αξιών αυτοέκφρασης. Οι θρησκευτικές αξίες κατατάσσονται στις παραδοσιακές αξίες (traditional values). Οι παραδοσιακές αξίες τονίζουν τη σημασία της θρησκείας, τους δεσμούς γονέα-παιδιού, τον σεβασμό στην εξουσία και τις παραδοσιακές οικογενειακές αξίες. Όπως υποστήριζαν οι Inglehart και Wayne (2000) και Inglehart και Welzel (2005), που ήταν υπεύθυνοι για την ανάλυση των δεδομένων της WVS, οι άνθρωποι που ασπάζονται αυτές τις παραδοσιακές αξίες απορρίπτουν επίσης το διαζύγιο, τις αμβλώσεις, την ευθανασία και την αυτοκτονία. Αυτές οι κοινωνίες έχουν υψηλά επίπεδα εθνικής υπερηφάνειας και εθνικιστική άποψη. Στον αντίποδα των παραδοσιακών αξιών, όπως ορίζεται στον πολιτισμικό χάρτη των Inglehart-Welzel, «χάρτης» πάνω στον οποίο βασίζεται και η θεωρητική ανάλυση της WVS, βρίσκονται οι κοσμικές-ορθολογικές αξίες. Ο χάρτης παρουσιάζει εμπειρικές ενδείξεις μαζικής πολιτισμικής αλλαγής είτε επιμονής σε χαρακτηριστικά πολιτισμικών παραδόσεων. Υποστηρίζεται λοιπόν ότι η κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη συνδέεται με ένα ευρύ πεδίο διακριτών αξιακών προσανατολισμών.

Η ύπαρξη ή όχι σχέσης μεταξύ κοινωνικών τάξεων και θρησκευτικών αξιών είναι ένα από τα ζητήματα που δεν έχει μελετηθεί εκτενώς από τους κοινωνικούς επιστήμονες αν και πολλοί έχουν ασχοληθεί παρεμπιπτόντως με το ζήτημα αυτό σε επιμέρους πτυχές των μελετών τους. Ο McKinnon (2017), σε μία χαρτογράφηση του έργου των κλασικών περί θρησκείας και κοινωνικών τάξεων, επισημαίνει ότι η βασική συμβολή του Marx στο κατά τα άλλα περιορισμένο του έργο όσον αφορά τη σχέση θρησκείας και τάξης δεν έγκειται μόνο στην ιδιαιτέρως παρερμηνευμένη φράση «η θρησκεία...είναι το όπιο του λαού», αλλά στην άποψή του ότι ως ιδεολογία η θρησκεία αποσπά την προσοχή της εργατικής τάξης από τις ενδιάθετες επαναστατικές της τάσεις. Ο McKinnon αναφέρεται επίσης στις αναλύσεις του Engels, για τις θρησκευτικές τάσεις διαφορετικών κοινωνικών

τάξεων, καθώς και στην άποψή του ότι η θρησκεία είναι τελικά κάτι περισσότερο από μια αντανάκλαση ιδανικών αλλά και της ελπίδας συγκεκριμένων κοινωνικών τάξεων στον βαθμό που οι πεποιθήσεις παράγονται από τις ταξικές σχέσεις. Για τον Weber, σημειώνει ότι υποστήριζε πως συγκεκριμένες θρησκευτικές πρακτικές ενσωματώνονται πιο εύκολα σε συγκεκριμένες κοινωνικές τάξεις. Ειδικότερα, όπως αναφέρει, ότι ορισμένες τάξεις και ομάδες έτειναν να λειτουργούν ως «φορείς» συγκεκριμένων θρησκειών, αυτό αποτελεί «επιτυχία» των θρησκευτικών ιδεών, καθώς οι θρησκευτικές τάσεις μεταφέρονται από τάξεις και κοινωνικές ομάδες, αλλά ταυτόχρονα και οι ομάδες διαμορφώνονται από τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις και πρακτικές. Για τον Bourdieu σημειώνει ότι, κάνοντας μία εκ νέου σύνθεση των θεωριών, προσέθεσε βασικά ότι η κοινωνιολογία του πολιτισμού είναι η κοινωνιολογία της θρησκείας η οποία προσαρμόστηκε για να κατανοήσει έναν κοσμικό κόσμο, υποστηρίζει δε ότι η τάξη δεν είναι απλώς μια οικονομική υπόθεση, αλλά έχει μια άρρηκτη πολιτισμική και κοινωνική διάσταση και μάλιστα ο πολιτισμός είναι ένας τόπος διαγωνισμού μεταξύ των τάξεων (McKinnon 2017). Ο ρόλος τελικά της θρησκείας ως συμβολικό αγαθό (Bourdieu, 2000) εντάσσεται και στο κοινωνικό αλλά και στο πολιτισμικό κεφάλαιο.

Όσον αφορά τις θρησκευτικές αξίες και την πρόσληψη της κοινωνικής τάξης, ο Σακελλαρίου (2021: 152) υποστηρίζει αφενός μεν ότι, αντίθετα από άλλες χώρες, η Ελλάδα φαίνεται να μην έχει εισέλθει στη μετα-κοσμική εποχή, αφετέρου δε ότι στην ελληνική κοινωνία η θρησκεία λειτουργεί ως πολιτισμική και παραδοσιακή μνήμη, που μεταδίδεται από γενιά σε γενιά μέσα από την οικογένεια, χάνοντας εν πολλοίς τα μεταφυσικά χαρακτηριστικά της εφόσον έτσι αποκτά εγκόσμιο περιεχόμενο.

Σύμφωνα με τον Κοκοσαλάκη (2002: 57), οι θρησκευτικές παραδόσεις σε ολόκληρο τον κόσμο αποκτούν έντονη κοινωνική, πολιτική και πολιτισμική σημασία παρόλο που ορισμένοι κοινωνικοί επιστήμονες υποστήριζαν ότι η εκκοσμίκευση θα αποδυναμώσει τον κοινωνικό και πολιτισμικό ρόλο της θρησκείας. Τούτου δοθέντος, σύμφωνα με τον Κοκοσαλάκη, είμαστε υποχρεωμένοι να σκεφθούμε εκ νέου τη σχέση των παραδοσιακών αξιών, των θρησκευτικών συμπεριλαμβανομένων, με τη νεωτερικότητα και κατ'επέκταση με τις κοσμικές και ορθολογικές αξίες. Ο Δεμερτζής (2002:147) υπογραμμίζει ότι, η αναβίωση των παραδοσιακών θρησκευτικών παραδόσεων, έχει θέσει υπό αίρεση τις περί εκκοσμίκευσης παραδοχές. Τονίζει δε ότι δεν υφίσταται μία και μοναδική και μάλιστα πρωτοτυπική διαδικασία εκκοσμίκευσης, αλλά πολλές «εκκοσμικεύσεις» που αφορούν στη σχέση εκκλησίας και κράτους, στη σχέση της θρησκείας με τη μαγεία, στην εξέλιξη των θρησκευτικών δογμάτων, τη θρησκευτική ανεκτικότητα κ.ά.

Στην ανάλυσή του για τις διαιρετικές τομές στην Ελλάδα- παραδοσιακές διαιρετικές τομές την τομή κέντρο-περιφέρεια (πολιτισμική τομή), την τομή εκκλησία-κράτος (θρησκευτική τομή), την τομή ύπαιθρος-πόλη (αγροτική τομή) και την τομή εργάτες-ιδιοκτήτες (ταξική τομή)-, ο Πιερίδης (2021) διερευνά την εκλογική συμπεριφορά συναρτήσεως της απίσχνασης της ταξικής διαιρετικής τομής, της έμφυλης διάκρισης στον χώρο εργασίας και της περιστολής της θρησκευτικής πρακτικής και πίστης (Πιερίδης 2021: 48-49). Παρόλο που δεν προβαίνει σε μια απόλυτα ξεκάθαρη διασύνδεση μεταξύ της θρησκευτικότητας και των κοινωνικών τάξεων, σε όλο το έργο του διαφαίνεται ότι η χριστιανική ορθοδοξία ασκεί ενεργό πολιτικό ρόλο και κατέχει κεντρική θέση στην ελληνική κουλτούρα.

Ασχολούμενη από το 1966 με τις κοινωνικές τάξεις και τη θρησκευτικότητα, η Almqvist (1966: 90) διαπίστωσε ότι υπάρχει σχέση ανάμεσα στην κοινωνικο-οικονομική θέση και τη συχνότητα εκκλησιασμού υπό την έννοια ότι όσο υψηλότερη είναι η κοινωνικο-οικονομική θέση τόσο αυξάνεται η συχνότητα εκκλησιασμού, ειδικά στα επαγγέλματα λευκού κολάρου. Η ίδια ερμηνεύει το εν λόγω εύρημα βάσει της παραδοχής ότι εφόσον η εκκλησία υποστασιοποιείται ως εθελοντική οργάνωση τα ανώτερα στρώματα συνδέονται μαζί της στενότερα καθώς οι σχέσεις τους με τις εθελοντικές οργανώσεις είναι εν γένει ισχυρότερες. Αντίθετα, ο Concessao (1969: 117) υποστήριξε ότι, σύμφωνα με την έρευνά του, όχι μόνο υπάρχει έντονη συσχέτιση μεταξύ της θρησκείας και την καθημερινότητα

των ανθρώπων εν γένει, αλλά ότι η θρησκεία έχει μεγαλύτερο νόημα και είναι πιο ισχυρός παράγοντας στη ζωή της κατώτερης παρά στη ζωή της μεσαίας και ανώτερης τάξης.

Μεθοδολογία

Διαδικασία και συμμετέχοντες/ουσες. Οι έρευνες της WVS σχεδιάστηκαν για να ελέγχουν την υπόθεση αν οι οικονομικές και τεχνολογικές αλλαγές μετασχηματίζουν τις βασικές αξίες και τα κίνητρα συμπεριφορών του κοινού των βιομηχανικών κοινωνιών και βασίζονται στην Ευρωπαϊκή Μελέτη Αξιών (European Values Study, EVS) που διενεργήθηκε για πρώτη φορά το 1981-1984 (1^ο κύμα). Οι επόμενες έρευνες διενεργήθηκαν το 1990-1994 (2^ο κύμα), 1995-1998 (3^ο κύμα), 1999-2004 (4^ο κύμα), 2005-2009 (5^ο κύμα), 2010-2014 (6^ο κύμα) και 2017-2022 (7^ο κύμα).

Το 7^ο κύμα της WVS διενεργήθηκε το 2017-2022. Τα πρώτα διαθέσιμα δεδομένα αναφέρονται σε χώρες/περιοχές στις οποίες η έρευνα διενεργήθηκε από τις αρχές του 2017 έως το πρώτο εξάμηνο του 2020. Σε όλες τις χώρες επελέγησαν στρωματοποιημένα πολυσταδιακά δείγματα πιθανοτήτων κατοίκων (ανεξαρτήτως υπηκοότητας) ηλικίας 18 ετών και άνω επιτυγχάνοντας προσδιορισμένα ελάχιστα μεγέθη των δειγμάτων. Για τη συλλογή των δεδομένων χρησιμοποιούνται κυρίως οι συνεντεύξεις πρόσωπο-με-πρόσωπο με PAPI (paper and pencil personal interviewing) ή CAPI (computer assisted personal interviewing). Εναλλακτικά, με απόφαση της επιστημονικής επιτροπής της World Values Survey Association (WVSA), μπορεί να δοθεί η άδεια σε κάποια χώρα να χρησιμοποιήσει CAWI (computer assisted web interviewing) και CATI (computer assisted telephone interviewing).

Όσον αφορά στη μεθοδολογία της ελληνικής WVS έρευνας, το μέγεθος του δείγματος της ελληνικής έρευνας ανήλθε σε 1.200 άτομα. Ως μέθοδος της συλλογής των δεδομένων χρησιμοποιήθηκαν οι συνεντεύξεις πρόσωπο-με-πρόσωπο με PAPI. Η επιτόπια έρευνα της ελληνικής WVS διήρκησε από 08/09/2017 έως 16/10/2017.

Οι συμμετέχοντες και συμμετέχουσες στην ελληνική έρευνα ($N = 1.200$) ήταν κυρίως γυναίκες (53,5%), είχαν μέση ηλικία 49,1 (τυπική απόκλιση = 18,318), ήταν έγγαμοί/ες (56,8%) με δευτεροβάθμια εκπαίδευση ή χαμηλότερη (79,6%) και απασχολούμενοι/ες (46,2%).

Οι μετρήσεις. Στο ερωτηματολόγιο, η ερώτηση για τη μέτρηση της κοινωνικής τάξης τοποθετείται μαζί με τις άλλες βασικές μεταβλητές μετά από την ερώτηση για το εάν η οικογένεια αποταμιεύει χρήματα ή τα ξοδεύει. Η ερώτηση διατυπώνεται ως εξής: «Οι άνθρωποι μερικές φορές περιγράφουν τον εαυτό τους ως να ανήκει στην εργατική τάξη, τη μεσαία τάξη, ή την ανώτερη ή κατώτερη τάξη. Εσείς θα περιγράφατε τον εαυτό σας να ανήκει στην: ανώτερη τάξη (1), ανώτερη μεσαία τάξη (2), κατώτερη μεσαία τάξη (3), εργατική τάξη (4), κατώτερη τάξη (5)».

Ως βασικές (background) μεταβλητές χρησιμοποιήθηκαν οι εξής: η ηλικία, η οποία παρέχεται ομαδοποιημένη σε τρεις κατηγορίες 16-29, 30-49 και 50+ ετών, η οικογενειακή κατάσταση που κωδικοποιήθηκε σε έγγαμους/ες (συμπεριλαμβανομένων και όσων συζούν), άγαμους/ες και άλλο (διαζευγμένους/ες, χωρισμένους/ες, χήρους/ες), το επίπεδο εκπαίδευσης που κωδικοποιήθηκε σύμφωνα με τη διεθνή ταξινόμηση International Standard Classification of Education (ISCED) σε πρωτοβάθμια (ISCED 0, 1), δευτεροβάθμια (ISCED 2, 3, 4, 5) και τριτοβάθμια (ISCED 6, 7, 8) εκπαίδευση, η κατάσταση απασχόλησης κωδικοποιημένη σε απασχολούμενους/ες (υπαλλήλους πλήρους και μερικής απασχόλησης, αυτοαπασχολούμενους) άνεργους/ες και οικονομικά μη ενεργούς, και, τέλος, η κλίμακα εισοδημάτων η οποία παρέχεται ομαδοποιημένη σε τρεις κατηγορίες χαμηλά (1-3), μεσαία (4-7), υψηλά (8-10) εισοδήματα.

Η WVS χρησιμοποιεί τις διεθνείς ταξινομήσεις (International Organization for Standardization, εφεξής ISO) ISO 3166-1 and ISO 3166-2 για τους κωδικούς των χωρών και των υποδιαίρεσών τους. Στην περίπτωση της Ελλάδας, η υποδιαίρεση αυτή περιλαμβάνει 13 περιφέρειες που έχουν τον ίδιο ορισμό με την ταξινόμηση NUTS II (Nomenclature des Unités Territoriales Statistique, NUTS).

Στον Πίνακα 1 παρουσιάζονται οι μετρήσεις για τις κοινωνικές και θρησκευτικές αξίες σύμφωνα με τη διάταξή τους στο ερωτηματολόγιο της WVS. Όπως φαίνεται, τα δύο πρώτα ερωτήματα περιλαμβάνονται στην εισαγωγική ενότητα «Κοινωνικές αξίες, στάσεις και στερεότυπα». Τα υπόλοιπα ερωτήματα ανήκουν στην ενότητα «Θρησκευτικές αξίες».

Πίνακας 1. Οι μετρήσεις για τις κοινωνικές και τις θρησκευτικές αξίες

Κοινωνικές και θρησκευτικές αξίες	Διάταξη	Κατηγορίες αποκρίσεων
Πόσο σημαντική είναι για τη ζωή σας:		
Η πολιτική	E4	Πολύ (1), Αρκετά (2), Όχι τόσο (3), Καθόλου (4)
Η θρησκεία	E6	Πολύ (1), Αρκετά (2), Όχι τόσο (3), Καθόλου (4)
Σε ποια, αν υπάρχουν, από τα παρακάτω πιστεύετε;		
Στην κόλαση	E167	Ναι (1), Όχι (2)
Στον παράδεισο	E168	Ναι (1), Όχι (2)
Όποτε επιστήμη και θρησκεία συγκρούονται, η θρησκεία έχει πάντα δίκιο	E169	Συμφωνώ πολύ (1), Συμφωνώ (2), Διαφωνώ (3), Διαφωνώ πολύ (4)
Η μόνη αποδεκτή θρησκεία είναι η θρησκεία μου	E170	Συμφωνώ πολύ (1), Συμφωνώ (2), Διαφωνώ (3), Διαφωνώ πολύ (4)
Συχνότητα εκκλησιασμού (εκτός από γάμους και κηδείες)	E171	Περισσότερο από μία φορά την εβδομάδα (1), Μία φορά την εβδομάδα (2), Μία φορά το μήνα (3), Μόνο σε ειδικές θρησκευτικές εορτές (4), Μία φορά το χρόνο (5), Σπάνια (6), Ποτέ (7)
Συχνότητα προσευχής (εκτός από γάμους και κηδείες)	E172	Αρκετές φορές κάθε μέρα (1), Μία φορά τη μέρα (2), Αρκετές φορές κάθε εβδομάδα (3), Μόνο όταν παρίσταμαι σε θρησκευτικές τελετές (4), Μόνο σε ειδικές θρησκευτικές εορτές (5), Μία φορά το χρόνο (6), σπάνια (7), ποτέ (8)
Ανεξάρτητα από το αν πηγαίνετε στην εκκλησία ή όχι, θα λέγατε ότι είστε:	E173	Ένα θρησκευόμενο άτομο (1), Ένα μη θρησκευόμενο άτομο (2), Ένας άθεος (3)

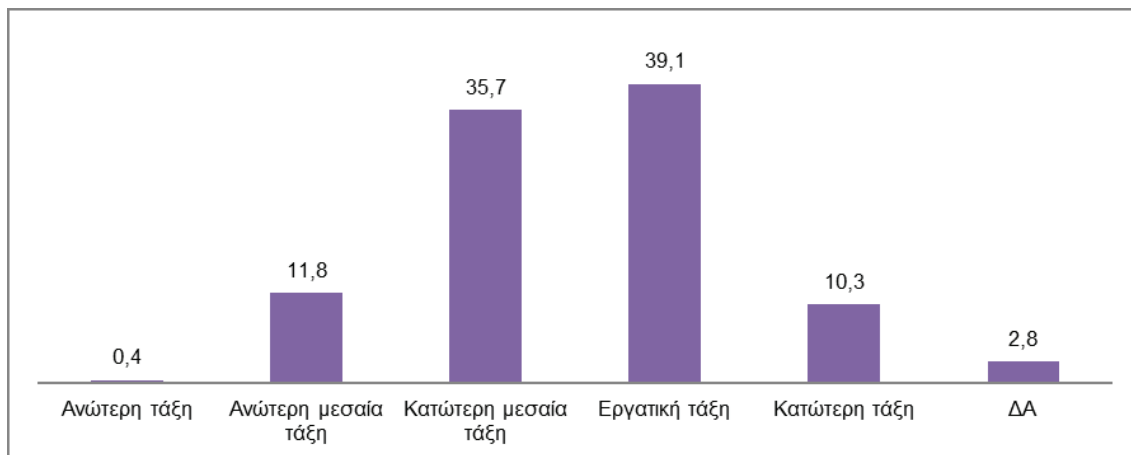
Στατιστική ανάλυση. Στην παρούσα μελέτη διενεργήθηκαν μονομεταβλητές και διμεταβλητές στατιστικές αναλύσεις χρησιμοποιώντας το λογισμικό IBM SPSS Statistics Version 28. Παρουσιάζονται μόνο τα στατιστικά σημαντικά αποτελέσματα σε επίπεδο στατιστικής σημασίας $p < 0,001$.

Αποτελέσματα

Η κατανομή συχνοτήτων για την πρόσληψη κοινωνικής τάξης παρουσιάζεται στο Διάγραμμα 1. Εξαιρώντας τις ελλείπουσες τιμές, τα αποτελέσματα υποδεικνύουν ότι το

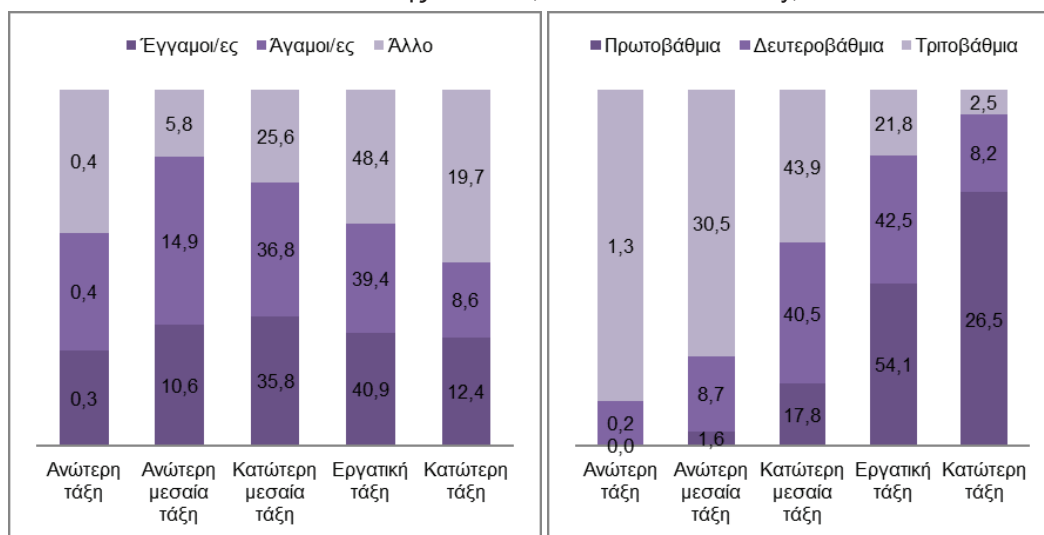
50,7% των αποκρινόμενων προσλαμβάνει τον εαυτό του να ανήκει στις κατώτερες (εργατική και κατώτερη) κοινωνικές, το 36,7% στην κατώτερη μεσαία τάξη, το 12,2% στην ανώτερη μεσαία τάξη και μόλις ένα 0,4% στην ανώτερη τάξη.

Διάγραμμα 1. Πρόσληψη της κοινωνικής τάξης στην Ελλάδα: World Values Survey, 2017-2020

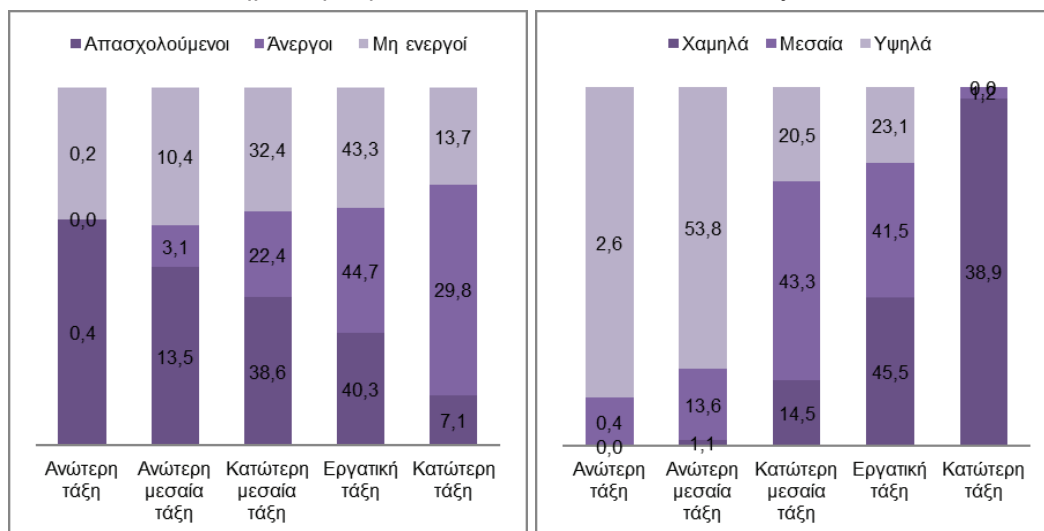

Η πρόσληψη της κοινωνικής τάξης σύμφωνα με την οικογενειακή κατάσταση και το επίπεδο εκπαίδευσης των αποκρινόμενων, καθώς και το καθεστώς απασχόλησης και η κλίμακα εισοδημάτων τους παρουσιάζεται στα Διαγράμματα 2 και 3, αντίστοιχα.

Διάγραμμα 2. Πρόσληψη κοινωνικής τάξης, οικογενειακή κατάσταση και επίπεδο εκπαίδευσης: Ελλάδα, World Values Survey, 2017-2020

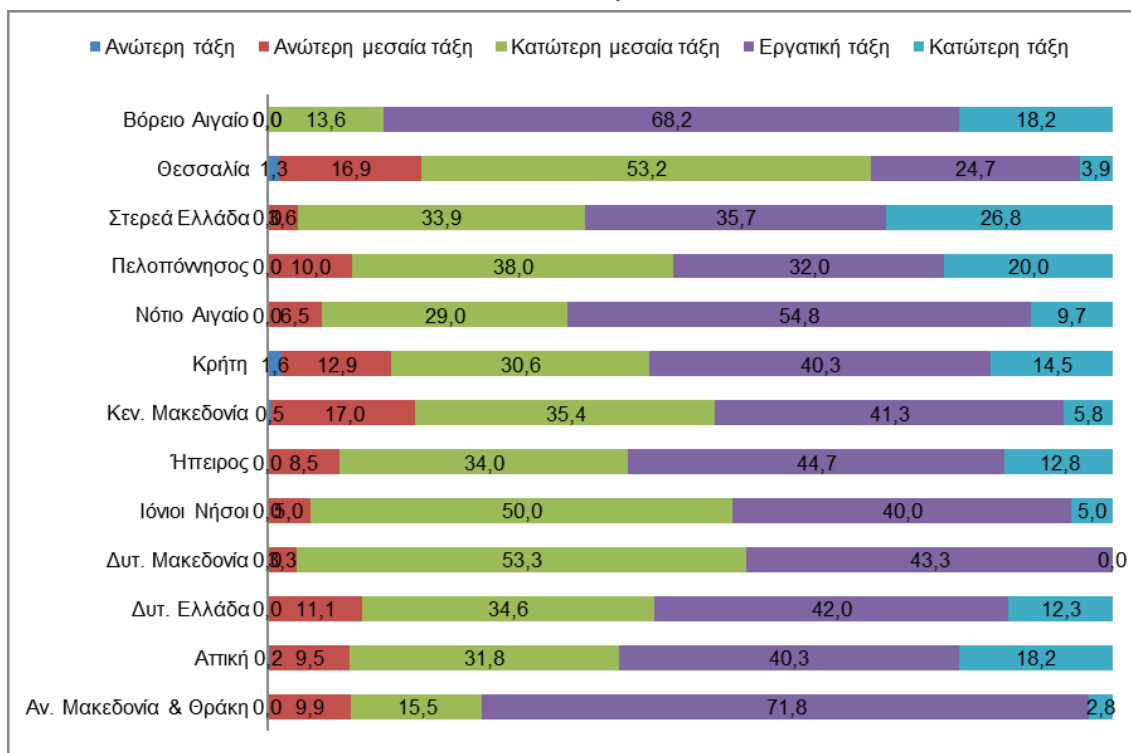
Διάγραμμα 3. Πρόσληψη κοινωνικής τάξης, καθεστώς απασχόλησης και εισοδηματική κλίμακα: Ελλάδα, World Values Survey, 2017-2020

Τα αποτελέσματα υποδεικνύουν ότι οι άγαμοι/ες αποκρινόμενοι/ες προσλαμβάνουν τον εαυτό τους να ανήκει κυρίως στην ανώτερη μεσαία κοινωνική τάξη ενώ οι έγγαμοι/ες αποκρινόμενοι/ες στις χαμηλότερες κοινωνικές τάξεις. Επίσης, διαπιστώνεται ότι, όσο χαμηλότερο είναι το επίπεδο σπουδών των αποκρινόμενων τόσο περισσότερο προσλαμβάνουν τον εαυτό τους να ανήκει στις χαμηλότερες τάξεις και ιδιαίτερα στην εργατική τάξη. Οι απασχολούμενοι/ες αποκρινόμενοι/ες προσλαμβάνουν τον εαυτό τους να ανήκει σε υψηλότερες κοινωνικές τάξεις από τους άνεργους/ες που δηλώνουν ότι ανήκουν στην εργατική τάξη. Οι αποκρινόμενοι/ες χαμηλών εισοδημάτων προσλαμβάνουν τον εαυτό τους να ανήκει στην εργατική τάξη ενώ οι αποκρινόμενοι/ες υψηλών εισοδημάτων δηλώνουν ότι ανήκουν στην κατώτερη μεσαία τάξη και υψηλότερα.

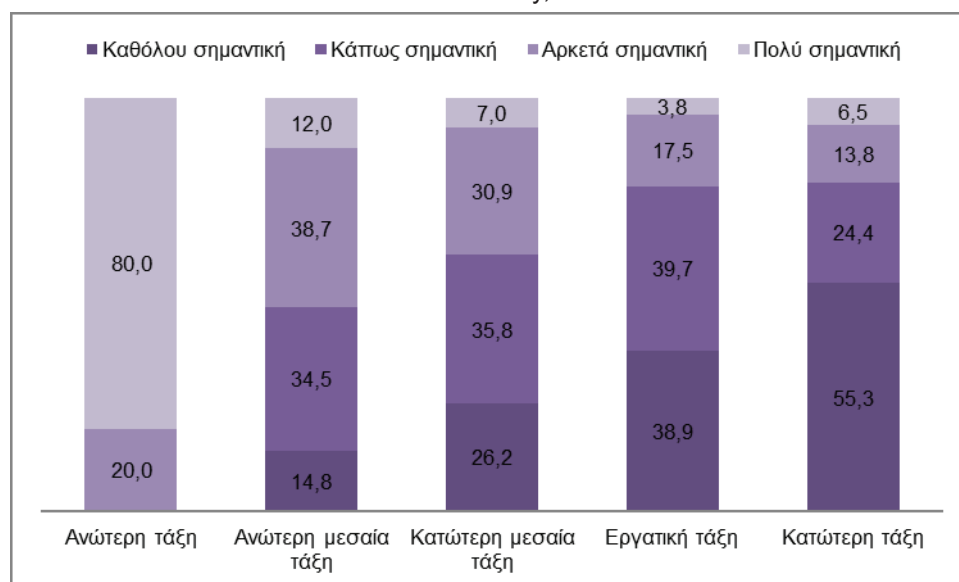
Το περιφερειακό «προφίλ» της πρόσληψης κοινωνικής τάξης παρουσιάζεται στο Διάγραμμα 4. Τα αποτελέσματα υποδεικνύουν ότι οι αποκρινόμενοι/ες προσλαμβάνουν τον εαυτό τους να ανήκει κυρίως στην κατώτερη μεσαία τάξη στις περιπτώσεις της Δυτικής Μακεδονίας (53,3%), των Ιονίων Νήσων (50,0%), της Πελοποννήσου (38,0%) και της Θεσσαλίας (53,2%). Οι αποκρινόμενοι/ες προσλαμβάνουν τον εαυτό τους να ανήκει κυρίως στην εργατική τάξη στις περιπτώσεις της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης (71,8%), της Αττικής (40,3%), της Δυτικής Ελλάδας (42,0%), της Ηπείρου (44,7%), της Κεντρικής Μακεδονίας (41,3%), της Κρήτης (40,3%), του Νότιου Αιγαίου (54,8%), της Στερεάς Ελλάδας (35,7%) και του Βόρειου Αιγαίου (68,2%). Σχετικά υψηλά ποσοστά ατόμων που αυτο-προσδιορίζονται ότι ανήκουν στην κατώτερη τάξη παρατηρήθηκαν στις περιπτώσεις της Αττικής (18,2%), της Πελοποννήσου (20,0%), της Στερεάς Ελλάδας (26,8%) και του Βόρειου Αιγαίου (18,2%).

Διάγραμμα 4. Πρόσληψη κοινωνικής τάξης ανά περιφέρεια: Ελλάδα, World Values Survey, 2017-2020

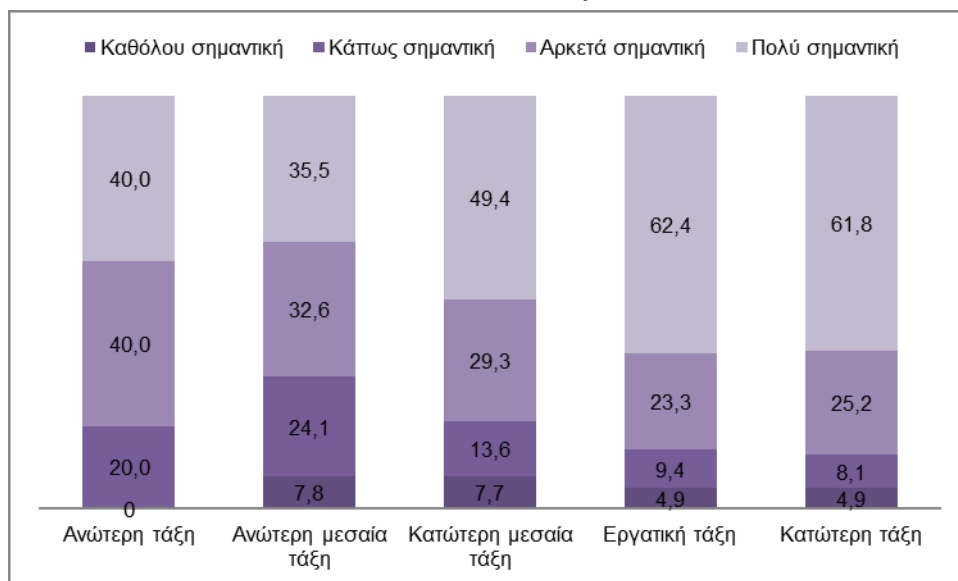
Η πρόσληψη της κοινωνικής τάξης σύμφωνα με την πολιτική και τη θρησκεία ως κοινωνικών αξιών παρουσιάζεται στα Διαγράμματα 5 και 6, αντίστοιχα.

Διάγραμμα 5. Η πρόσληψη της κοινωνικής τάξης και η πολιτική ως αξία: Ελλάδα, World Values Survey, 2017-2020

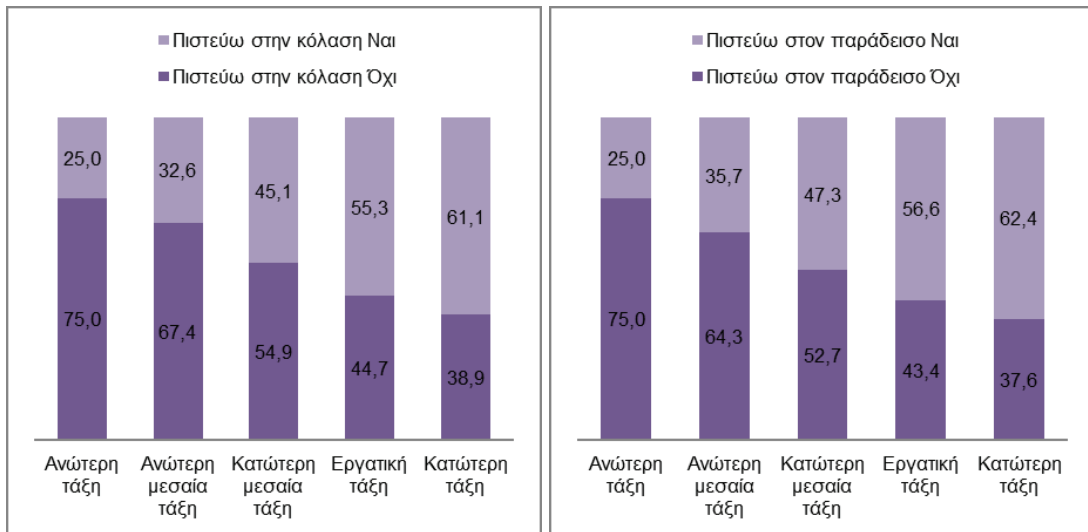
Διάγραμμα 6. Η πρόσληψη της κοινωνικής τάξης και η θρησκεία ως αξία: Ελλάδα, World Values Survey, 2017-2020

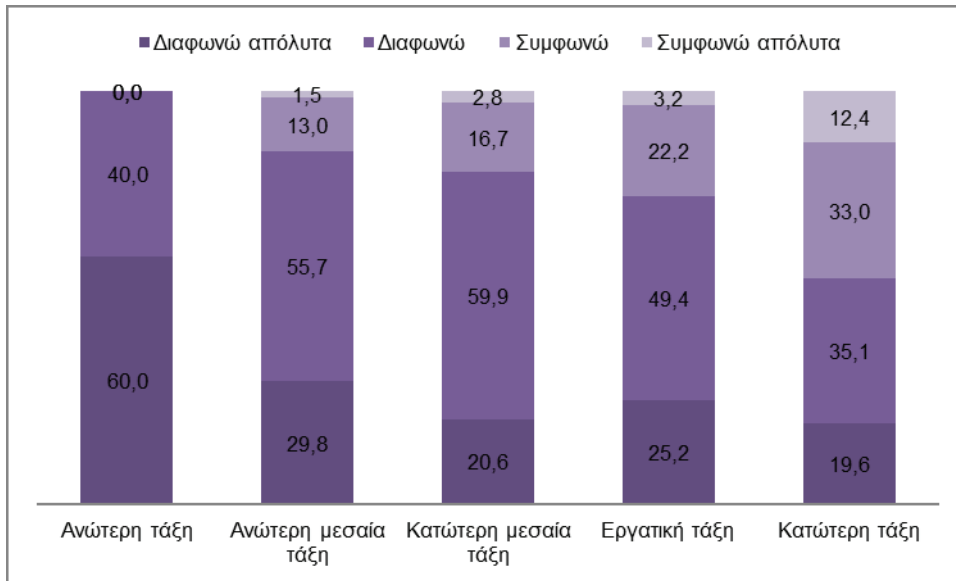
Όπως διαπιστώνεται, οι αποκρινόμενοι/ες που προσλαμβάνουν τον εαυτό τους να ανήκει σε υψηλότερες κοινωνικές τάξεις πιστεύουν ότι η πολιτική είναι αρκετά σημαντική στη ζωή τους σε αντίθεση με αυτούς που αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους να ανήκει σε χαμηλότερες κοινωνικές τάξεις και δηλώνουν ότι η πολιτική δεν είναι καθόλου σημαντική στη ζωή τους. Οι αποκρινόμενοι/ες που προσλαμβάνουν τον εαυτό τους να ανήκει σε χαμηλότερες κοινωνικές τάξεις πιστεύουν ότι η θρησκεία είναι πολύ σημαντική στη ζωή τους ενώ αυτοί που αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους να ανήκει σε υψηλότερες κοινωνικές τάξεις δηλώνουν ότι θρησκεία είναι αρκετά σημαντική στη ζωή τους.

Η εκ μέρους των αποκρινόμενων πρόσληψη της κοινωνικής τους τάξης σύμφωνα με την πίστη τους στην κόλαση και τον Παράδεισο, με την εκτίμησή τους ότι η θρησκεία έχει πάντα δίκιο στη σύγκρουσή της με την επιστήμη και ότι η μόνη αποδεκτή θρησκεία είναι η θρησκεία τους παρουσιάζεται στα Διαγράμματα 7, 8 και 9, αντίστοιχα. Διαπιστώνεται ότι όσο υψηλότερη είναι η κοινωνική τάξη που αντιλαμβάνεται ο/η αποκρινόμενος/η ότι ανήκει τόσο λιγότερο πιστεύει στην κόλαση και τον Παράδεισο, επίσης ότι στη σύγκρουση επιστήμης και θρησκείας, η θρησκεία έχει πάντα δίκιο και τέλος ότι η μόνη αποδεκτή θρησκεία είναι η θρησκεία του/της.

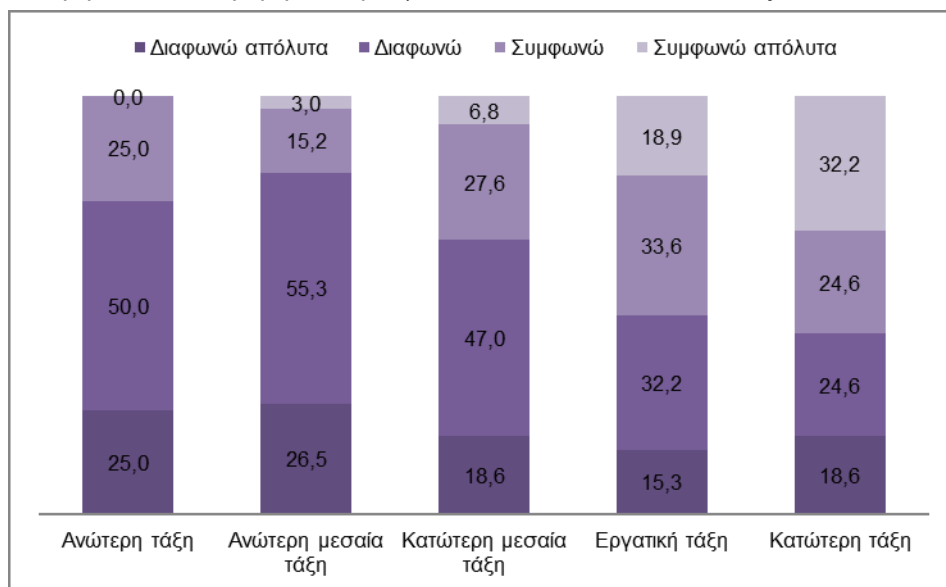
Διάγραμμα 7. Πρόσληψη κοινωνικής τάξης και θρησκευτικότητα (πίστη στην κόλαση και τον Παράδεισο): Ελλάδα, World Values Survey, 2017-2020

Διάγραμμα 8. Πρόσληψη κοινωνικής και θρησκευτικότητα (όποτε επιστήμη και θρησκεία συγκρούονται η θρησκεία έχει πάντα δίκιο): Ελλάδα, World Values Survey, 2017-2020

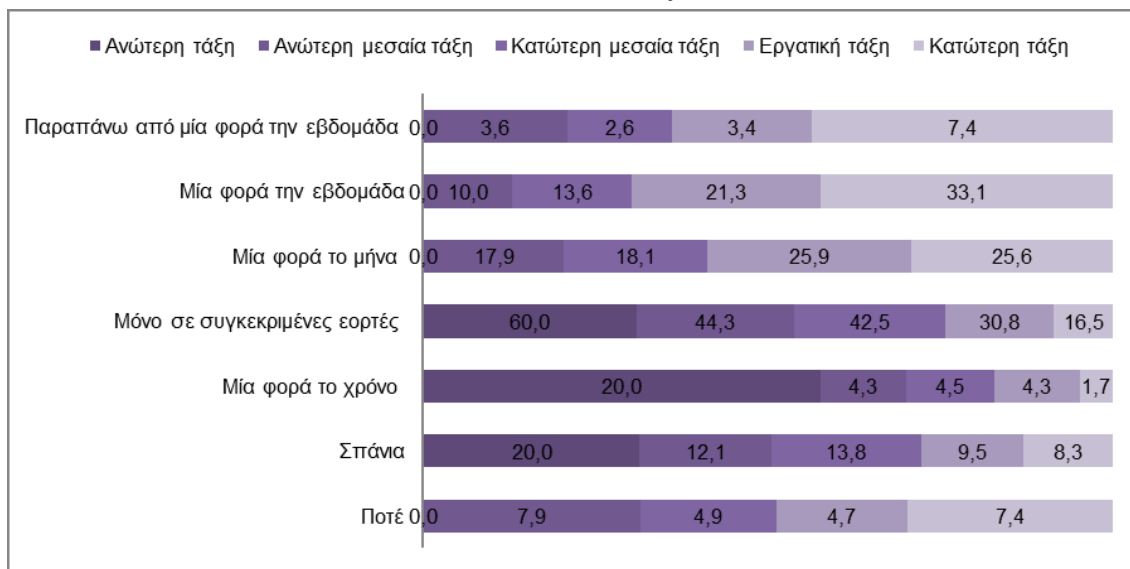

Διάγραμμα 9. Πρόσληψη κοινωνικής τάξης και θρησκευτικότητα (μόνη αποδεκτή θρησκεία είναι η θρησκεία μου): Ελλάδα, World Values Survey, 2017-2020

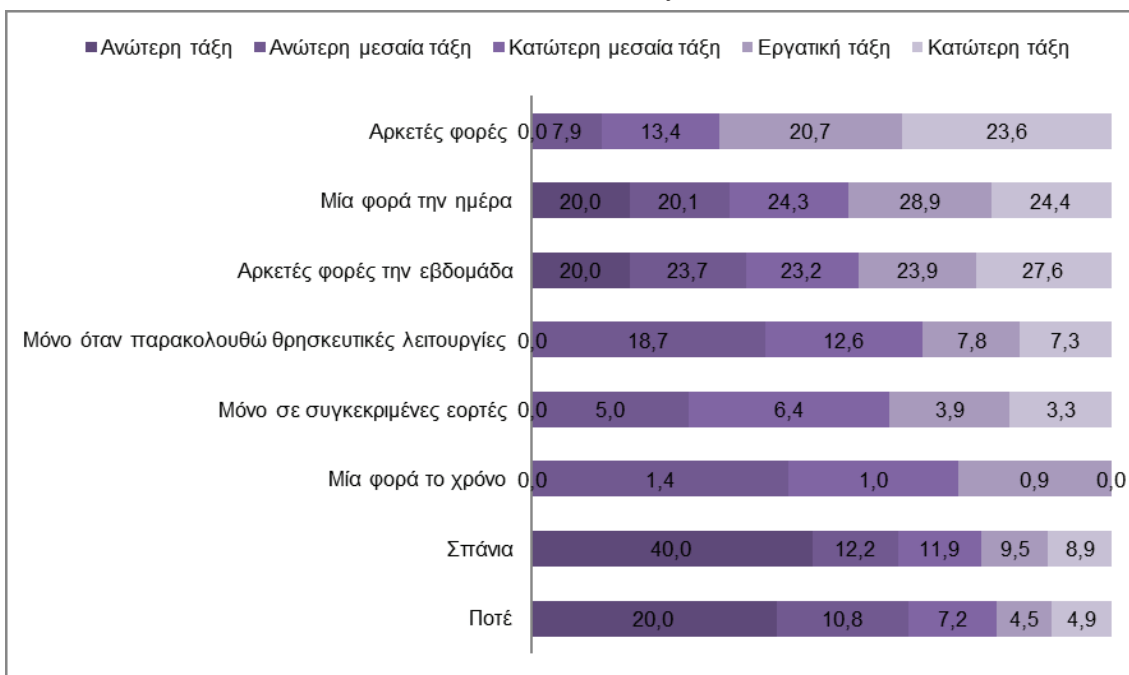

Η πρόσληψη των αποκρινόμενων της κοινωνικής τους τάξης σύμφωνα με θρησκευτικές αξίες όπως είναι η συχνότητα εκκλησιασμού και προσευχής και το κατά πόσον είναι άθεοι, θρησκευόμενοι/ες ή μη παρουσιάζεται στα Διαγράμματα 10, 11 και 12, αντίστοιχα.

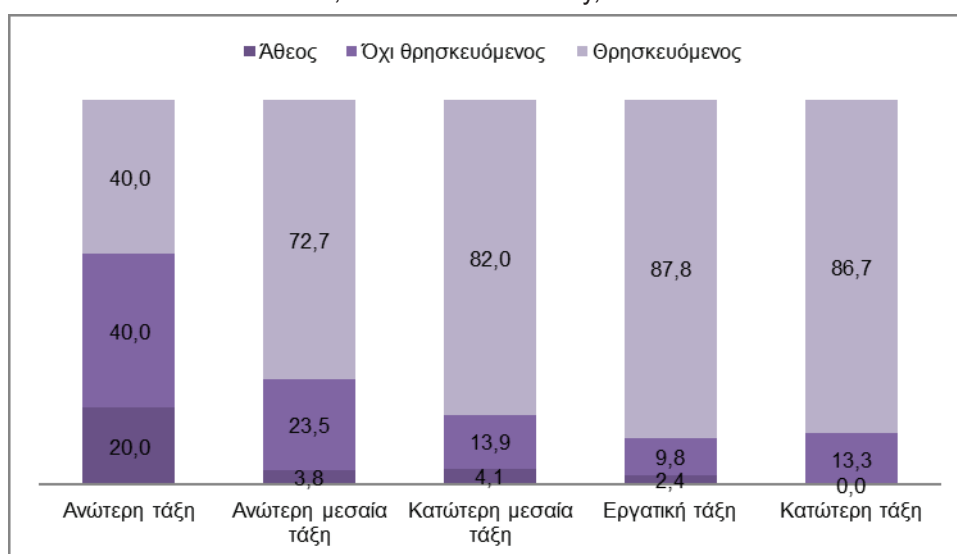
Διάγραμμα 10. Πρόσληψη κοινωνικής τάξης και συχνότητα εκκλησιασμού: Ελλάδα, World Values Survey, 2017-2020

Διάγραμμα 11. Πρόσληψη κοινωνικής τάξης και συχνότητα προσευχής: Ελλάδα, World Values Survey, 2017-2020

Διάγραμμα 12. Πρόσληψη κοινωνικής τάξης και θρησκευτικότητα: Ελλάδα, World Values Survey, 2017-2020

Διαπιστώνεται ότι όσο υψηλότερη είναι η κοινωνική τάξη που αντιλαμβάνεται ο/η αποκρινόμενος/η να ανήκει τόσο λιγότερο εκκλησιάζεται, τόσο λιγότερο προσεύχεται ή θεωρεί τον εαυτό του/της θρησκευόμενο.

Συμπεράσματα

Η διερεύνηση του δημογραφικού, κοινωνικού, περιφερειακού και κυρίως του θρησκευτικού αξιακού «προφίλ» των αντιλήψεων των ατόμων για την κοινωνική τους τάξη στην

Ελλάδα καταδεικνύει ότι οι μετρήσεις είναι πάντα κοινωνικά κατασκευασμένες (Scheinder et. al. 2016) Τα ευρήματα έδειξαν ότι η πλειονότητα των αποκρινόμενων προλαμβάνει τον εαυτό της να ανήκει στην εργατική τάξη. Το δημογραφικό και κοινωνικό «προφίλ» των κατώτερων τάξεων (εργατική τάξη και κατώτερη τάξη) υποδεικνύει ότι πρόκειται για έγγαμους/ες, που έχουν συμπληρώσει έως και πρωτοβάθμια εκπαίδευση, είναι άνεργοι/ες χαμηλών εισοδημάτων. Ας σημειωθεί ότι, η σχεδόν απόλυτη συμφωνία των προσλήψεων για την κοινωνική τάξη με την αυτο-προσδιοριζόμενη εισοδηματική κατηγορία μπορεί να θεωρηθεί και ως δείκτης ελέγχου της ποιότητάς της εφόσον ακολουθεί αμέσως τη μέτρησή της.

Η περιφερειακή κατανομή των προσλήψεων για την κοινωνική τάξη υπέδειξε την ύπαρξη διαφορών μεταξύ των περιφερειών. Από τις 13 συνολικά περιφέρειες, στις εννέα (9) οι αποκρινόμενοι/ες προσλαμβάνουν κυρίως τον εαυτό τους να ανήκει στην εργατική τάξη και στις υπόλοιπες τέσσερις (4) στη κατώτερη μεσαία τάξη. Τα αποτελέσματα αυτά και οι περιφερειακές διαφοροποιήσεις υποδεικνύουν διαφορετικές προτεραιότητες στην άσκηση κοινωνικής πολιτικής.

Επιπλέον, διερευνήθηκε το κοινωνικό και κυρίως το θρησκευτικό αξιακό «προφίλ» της προσλαμβανόμενης ταξικής ένταξης. Τα δεδομένα από την WVS καλύπτουν αρκετές σημαντικές πτυχές του θρησκευτικού προσανατολισμού των ανθρώπων, αποτυπώνοντας πόσο εμπλέκονται οι άνθρωποι στις θρησκευτικές τελετουργίες και πόση σημασία αποδίδουν στις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις. Σύμφωνα με τα ευρήματα, όσο υψηλότερη είναι η κοινωνική τάξη που αντιλαμβάνεται ο/η αποκρινόμενος/η ότι ανήκει τόσο λιγότερο πιστεύει στην κόλαση και τον Παράδεισο, ότι στη σύγκρουση επιστήμης και θρησκείας η θρησκεία έχει πάντα δίκιο και ότι η μόνη αποδεκτή θρησκεία είναι η θρησκεία του/της. Επίσης, όσο υψηλότερη είναι η κοινωνική τάξη που αντιλαμβάνεται ο/η αποκρινόμενος/η να ανήκει τόσο λιγότερο εκκλησιάζεται, προσεύχεται ή θεωρεί τον εαυτό του/της θρησκευόμενο. Τα αποτελέσματα αυτά συμφωνούν με τα ευρήματα του Concessao (1969) όσον αφορά τη μεγάλη σχέση με την θρησκεία και την καθημερινότητα των ανθρώπων και με το ότι η θρησκεία έχει μεγαλύτερη σημασία και είναι πιο ισχυρός παράγοντας στη ζωή της κατώτερης παρά στη ζωή της μεσαίας και ανώτερης τάξης. Όμως, δεν συμφωνούν με αυτά της Almqvist (1966), που ενώ διέγινε τη σχέση ανάμεσα στο κοινωνικο-οικονομική θέση και τη συχνότητα εκκλησιασμού, υποστήριξε ότι όσο υψηλότερη είναι η κοινωνική θέση τόσο αυξάνεται η συχνότητα εκκλησιασμού, ειδικά στα επαγγέλματα λευκού κολάρου. Κατά συνέπεια, θα πρέπει να ελεγχθούν σε επόμενη εργασία και τα επαγγέλματα. Όμως, η έρευνα των Ashworth και Farthing (2007) ανέδειξε ότι, παρόλο που τα ποσοστά εκκλησιασμού είναι χαμηλότερα μεταξύ των ανθρώπων της εργατικής τάξης, ισχυρίζονται ότι οι άνθρωποι της εργατικής τάξης είναι πιο πιθανό να πιστεύουν στον Θεό παρά τα άτομα που ανήκουν στη μεσαία τάξη.

Βεβαίως, αυτά τα αποτελέσματα είναι μια πρώτη προσπάθεια να διερευνηθούν οι προσλήψεις για την κοινωνική τάξη σύμφωνα με το δημογραφικό, κοινωνικό, περιφερειακό και κυρίως το θρησκευτικό αξιακό τους «προφίλ». Στο πλαίσιο αυτό, περαιτέρω έρευνα απαιτείται όπως αυτή των Dineen et al. (2019) για τις ΗΠΑ. Επίσης, χρήζουν περαιτέρω διερεύνησης τα ζητήματα εθνικισμού και εθνικής υπερηφάνειας όπως υποδεικνύονται από τους Inglehart και Welzel (2000, 2005).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Bourdieu, P. (2000), *Πρακτικοί Λόγοι για τη θεωρία της δράσης*, Πλέθρον.

Δεμερτζής, Ν. (2002), Πολιτική και επικοινωνία: Όψεις εκκοσμίκευσης της Ορθοδοξίας, στο Θ. Λίποβατς, Ν. Δεμερτζής, Β. Γεωργιάδου (επιμ.), *Θρησκείες και πολιτική στη νεωτερικότητα*, Αθήνα, Κριτική, σσ. 142-182.

- Κοκοσαλάκης, Ν. (2002), Παραδοσιακή θρησκεία και κοινωνία στην ύστερη νεωτερικότητα, στο Θ. Λίποβατς, Ν. Δεμερτζής, Β. Γεωργιάδου (επιμ.), *Θρησκείες και πολιτική στη νεωτερικότητα*, Αθήνα, Κριτική, σσ. 56-92.
- Περιδης, Κ. (2021), *Διαιρετικές τομές και εκλογική συμπεριφορά στη σύγχρονη Ελλάδα (2004-2018), Ιδεολογία-θρησκεία-αξίες*, Αθήνα, Επίκεντρο.
- Σακελλαρίου, Α. (2021), Οι θρησκευτικές αξίες και η διαδικασία της εκκοσμίκευσης, στο Σ. Κογιόρδος (επιμ.), *Αξίες, Πολιτισμικά πρότυπα & κοινωνικοί προσανατολισμοί στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, Gutenberg, σσ. 149-184.
- Yfanti, A. (2022), Διερευνώντας το δημογραφικό «προφίλ» της Ευρωπαϊκής κοινωνικο-οικονομικής ταξινόμησης (ESeC) για την Ελλάδα, 2002-2010, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, No 158, σσ. 135–162. <https://doi.org/10.12681/grsr.29400>

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Almqvist, E. M. (1966), Social class and religiosity, *The Kansas Journal of Sociology*, Vol. 2, No 3, 1966, pp. 90–99.
- Ashworth, J., Research Matters & I. Farthing, Tearfund (2007), *Churchgoing in the UK; A research report from Tearfund on church attendance in the UK*, Teddington: Tearfund.
- Braun, M. and Mohler, P.Ph. (2003), Background variables, in J.A. Harkness, F.J.R. Van de Vijver & P.Ph. Mohler (eds), *Cross-cultural survey methods*, New York: Wiley, pp. 101-115.
- Dineen, J., Robbins, M.D. and Simonsen, B. (2019), Social class: Perception and reality. *International Journal of Public Administration*, Vol. 42, No 1, pp. 55-65.
- Concessao, V. M. (1969), *Social class and religiosity: A decriptive study of two hundred and five adult white Catholics from three socio-economically different parishes* (Master's Theses). 2383. https://ecommons.luc.edu/luc_theses/2383
- Haerper, C., Inglehart, R., Moreno, A., Welzel, C., Kizilova, K., Diez-Medrano J., M. Lagos, P. Norris, E. Ponarin, B. Puranen et al. (eds.) (2020), *World Values Survey: Round seven - country-pooled datafile*. Madrid, Spain & Vienna, Austria: JD Systems Institute & WVSA Secretariat. doi.org/10.14281/18241.13
- Harrison, E. and Rose, D. (2006), *The European socio-economic classification*. Colchester: Institute for Social and Economic Research, University of Essex.
- Hoffmeyer-Zlotnik, J.H.P. (2008), Harmonisation of demographic and socio-economic variables in cross-national survey research, *Bulletin of Sociological Methodology*, Vol. 98, No 2, pp. 5-24.
- Hoffmeyer-Zlotnik, J.H.P. and Wolf, C. (eds.) (2003), *Advances in cross-national comparison: A European working book for demographic and socio-economic variables*. New York: Kluwer Academic-Plenum.
- Inglehart, R. and Wayne, B. (2000), Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values, *American Sociological Review*, Vol. 65, No 1, pp. 19-51.
- Inglehart, R. and Welzel, C. (2005), *Modernization, cultural change and democracy: The human development sequence*. New York: Cambridge University Press.
- Kish, L. (1994), Multipopulation survey designs: Five types with seven shared aspects, *International Statistical Review*, Vol. 62, No 2, pp. 167-186, doi: 10.2307/1403507.
- Lancaster, G.A. (2011), How statistical literacy, official statistics and self-directed learning shaped social enquiry in the 19th and early 20th centuries. *Statistical Journal of the IAOS*, Vol. 27, No 3-4, pp. 99-111.
- McKinnon, A. (2017), Religion and social class: Theory and method after Bourdieu, *Sociological Research Online*, Vol. 22, No 1, pp. 161-173, doi: 10.5153/sro.4247
- Schneider, S.L., Joye D. and Wolf C. (2016), When translation is not enough: Background variables in comparative surveys, in C. Wolf, D. Joye, T. W. Smith and Y.-C. Fu (eds), *The SAGE handbook of survey methodology*, Sage, pp. 287-306.
- Yfanti, A. and Michalopoulou, C. (2021), Investigating peoples' perceptions of their social class:

Evidence from the 7th wave of the World Values Survey, 2017-2020, Paper presented at the 15th Conference of the European Sociological Association (ESA), Barcelona, August-September, 31-3.

- Yfanti, A. and Michalopoulou, C. (2022a), The demographic, social and regional “profile” of peoples’ perceptions of their social class: Evidence from the 7th wave of the World Values Survey, 2017-2020, paper presented at the 7th Stochastic Modeling Techniques and Data Analysis (SMTDA) International Conference, Athens, June, 7-10.
- Yfanti, A. and Michalopoulou, C. (2022b), Exploring factors impacting social class perceptions: Evidence from the 2017-2020 7th wave of the World Values Survey for Greece, paper presented at the European Sociological Association (ESA) RN21 Midterm Conference “Quantitative Methods and the Covid-19 Pandemic”, Salamanca, October, 5-7.
- Yfanti, A., Charalampi, A. and Michalopoulou, C. (2022), Assessing the performance of the European Socio-economic Classification (ESeC) in eight European countries for 2018, in C. H. Skiadas & C. Skiadas (eds), *Quantitative Methods in Demography: Methods and Related Applications in the Covid-19 Era*, The Springer Series on Demographic Methods and Population Analysis 52, pp. 433-447.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΤΕΡΟΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ ΚΑΙ ΤΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΚΕΣ ΕΠΙΛΟΓΕΣ ΤΩΝ ΑΠΟΦΟΙΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Αντιγόνη-Άλμπα Παπακωνσταντίνου,^α Χριστίνα Φιλίππου^β

^α Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

^β Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Περίληψη

Στη χώρα μας η έρευνα φαίνεται να εστιάζει στο φαινόμενο της ετεροαπασχόλησης των αποφοίτων των πανεπιστημιακών τμημάτων σε βαθμό αναντίστοιχο με την έκταση του φαινομένου. Το εν λόγω ζήτημα ωστόσο κρίνεται ως εξαιρετικά σημαντικό για να μελετηθεί, να εξηγηθεί και να αναλυθεί. Σκοπός του παρόντος κειμένου είναι η διερεύνηση των αιτιών της ετεροαπασχόλησης σύμφωνα με τους νέους (έως 30 ετών) αποφοίτους τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, μέσα από την ανάλυση των ακαδημαϊκών και εργασιακών τους διαδρομών. Πραγματοποιήθηκαν 18 ημιδομημένες συνεντεύξεις όπου οι συμμετέχοντες κλήθηκαν να αποτυπώσουν τις ακαδημαϊκές και εργασιακές τους διαδρομές, να παρουσιάσουν τις αιτίες ώθησής τους στην ετεροαπασχόληση και να εκθέσουν τις προσδοκίες τους για το επαγγελματικό τους μέλλον. Η θεματική ανάλυση περιεχομένου που πραγματοποιήθηκε ανέδειξε την άμεση σύνδεση του μορφωτικού επιπέδου, αλλά και του επαγγέλματος των γονέων, με τις εκπαιδευτικές επιλογές των αποφοίτων, αναδεικνύοντας τη σημασία του κοινωνικού κεφαλαίου των δρώντων, όχι μόνο στην εξεύρεση εργασίας, αλλά και στους τρόπους και τις διαστάσεις της αναζήτησής της. Επίσης, μέσα από την αναδρομή και την αποτύπωση των εκπαιδευτικών και επαγγελματικών επιλογών των συμμετεχόντων καθίσταται φανερή η έλλειψη συνειδητότητας ορισμένων σχετικά με την πορεία που ακολούθησαν μετά το πέρας της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, στοιχείο που μπορεί να περιληφθεί στις αιτίες της ετεροαπασχόλησής τους.

Λέξεις κλειδιά: απόφοιτοι ανθρωπιστικών σπουδών, εργασιακές επιλογές πτυχιούχων, εκπαιδευτικές διαδρομές, ετεροαπασχόληση, επαγγελματική αποκατάσταση πτυχιούχων

DIMENSIONS OF EMPLOYMENT AND UNIVERSITY STUDIES' MISMATCH. EDUCATIONAL PATHS AND CARRIES CHOICES OF HUMANITY STUDIES GRADUATES.

Antigoni-Alba Papakonstantinou,^α Christina Filippou^β

^α National and Kapodistrian University of Athens

^β National and Kapodistrian University of Athens

Abstract

Mismatch of university studies and employment is in the center of the present study. Our main aim was to investigate humanity studies graduates' opinions about the causes of their employment, which is very different from their initial university studies. A qualitative approach was chosen and 18 semi-structured interviews were realized. Analyzed data revealed that our participants isolate four causes, that is responsible for their current employment: need for money in order to invest to their professional qualification, asking for better remuneration than the one teachers are having, change of their employment preferences and willing to work only to the private sector. Also, through present research the importance of family's economic level and social capital are proved to be of major importance to the children carrier choices and work integration.

Keywords: humanity studies graduates, graduates carries choices, educational paths, studies and work mismatch, graduates and labor market

Εισαγωγή

Η ετεροαπασχόληση, εννοούμενη ως αναντιστοιχία μεταξύ εκπαίδευσης και απασχόλησης, υποδηλώνει και σκιαγραφεί μια σειρά ζητημάτων, τα οποία εμπεριέχονται, αναδύονται και ουσιαστικά προκύπτουν στο πλαίσιο της σχέσης της ανώτατης εκπαίδευσης με την αγορά εργασίας. Ως έννοια δεν απαντάται συχνά στη διεθνή βιβλιογραφία (Cedefop 2018, Galasi 2008, Rouliakas 2013), καθώς υποκαθίσταται από την έννοια της αναντιστοιχίας (mismatch) (Jononici et al. 2017, Leuven and Oosterbeek 2011) των τίτλων σπουδών και της εργασιακής θέσης των κοινωνικών υποκειμένων, έννοια που απαντάται κυρίως σε έρευνες και μελέτες που αφορούν στην ανεργία. Συναφής είναι, επίσης, και η έννοια της υπερεκπαίδευσης (overeducation) (Verhaest and Omey, 2006), η οποία συνδέεται επαγωγικά με τις απαιτήσεις της αγοράς εργασίας, τη διεύρυνση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, τη διόγκωση του τριτογενούς τομέα παραγωγής και την παράλληλη αλματώδη ανάπτυξη της τεχνολογίας.

Με γνώμονα τους πτυχιούχους της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, η έννοια της ετεροαπασχόλησης θα μπορούσε να περιλάβει την επαγγελματική ένταξη του εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού σε θέσεις εργασίας αναντίστοιχες με την αρχική του εκπαίδευση, κατάρτιση και εξειδίκευση. Ο ορισμός αυτός βασίζεται στην παραδοχή ότι κάθε μέλος του οικονομικά ενεργού πληθυσμού μίας χώρας έχει αποκτήσει, μέσω της υποχρεωτικής και μη εκπαίδευσης, γνώσεις ενός ορισμένου επιπέδου και εξειδίκευση σε συγκεκριμένους επιστημονικούς και τεχνικούς τομείς που αντιστοιχούν, στο πλαίσιο της ιεράρχησης των επαγγελματικών θέσεων στις σύγχρονες κοινωνίες, σε ένα ορισμένο επάγγελμα ή σε μία ορισμένη θέση της κοινωνικοεπαγγελματικής δομής. Αν λοιπόν ένα μέλος του οικονομικά ενεργού πληθυσμού δεν απασχολείται σε επάγγελμα ή θέση που αντιστοιχεί με την εκπαίδευση ή την εξειδίκευσή του, τότε μπορεί να εκληφθεί και να χαρακτηριστεί ως ετεροαπασχολούμενο.

Η προσέγγιση και η μελέτη του φαινομένου της ετεροαπασχόλησης μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσα από δύο διαφορετικές οπτικές, μία αντικειμενική και μία υποκειμενική (Καραμεσίνη 2008). Η διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι η πρώτη οπτική δεν συνδέει άμεσα την ειδίκευση με τη θέση εργασίας και δεν εστιάζει στην προσωπική άποψη και κρίση των εργαζομένων. Πιο αναλυτικά, εξετάζοντας την ετεροαπασχόληση μέσα από ένα αντικειμενικό πρίσμα μπορεί να εισηγηθεί κανείς ότι ένας πτυχιούχος δεν θεωρείται ετεροαπασχολούμενος, όταν ασκεί οποιοδήποτε διευθυντικό, επιστημονικό ή καλλιτεχνικό επάγγελμα, χωρίς απαραίτητα αυτό το επάγγελμα να αντιστοιχεί στο αντικείμενο σπουδών του. Η δεύτερη οπτική στηρίζεται κυρίως στην υποκειμενική εκτίμηση των

αποφοίτων πανεπιστημιακών σχολών για τη σύνδεση μεταξύ της εργασίας τους και της ακαδημαϊκής τους πορείας, ενώ παράλληλα δίνει ιδιαίτερη σημασία στην αντιστοιχία που μπορεί να εντοπιστεί μεταξύ του αντικειμένου και του περιεχομένου της εργασίας ενός αποφοίτου τριτοβάθμιας, της εξειδίκευσης που έχει αποκτήσει και των επαγγελματικών δικαιωμάτων που του αναγνωρίζονται. Συνεπώς, στην περίπτωση αυτή η ετεροαπασχόληση ορίζεται ως η απασχόληση σε θέση εργασίας, της οποίας το αντικείμενο δεν αντιστοιχεί καθόλου ή αντιστοιχεί λίγο στην ακαδημαϊκή εκπαίδευση του πτυχιούχου (Καραμεσίνη 2008).

Στην Ελλάδα το φαινόμενο της ετεροαπασχόλησης και της ανεργίας αποτελούν ένα από τα βασικά στοιχεία διαμόρφωσης της εικόνας της ελληνικής αγοράς εργασίας (Σκάγιαννης και συν. 2008) και για τον λόγο αυτό η ενδελεχής και συστηματική μελέτη του μπορεί να εκληφθεί και να χαρακτηριστεί ως επιβεβλημένη. Σχετική έκθεση του ΟΟΣΑ (2018) στη χώρα μας παρατηρεί αργή μετάβαση των αποφοίτων πανεπιστημιακών τμημάτων από την εκπαιδευτική ζωή στον επαγγελματικό στίβο, καθώς όπως αποδεικνύεται μεγάλο μέρος των αποφοίτων παραμένει εργασιακά ανενεργό για διάστημα μεγαλύτερο από πέντε χρόνια από την αποφοίτησή του μέχρι την έναρξη της επαγγελματικής του ζωής. Ακόμα, η έρευνα στη χώρα μας αναδεικνύει τους κατά κύριο λόγο αδύναμους δεσμούς εκπαίδευσης και αγοράς εργασίας, μιας και κατά την προ της οικονομικής κρίσης περίοδο, το ποσοστό ανεργίας των αποφοίτων ανώτατης εκπαίδευσης ήταν περίπου ίσο με αυτό των αποφοίτων β/θμιας εκπαίδευσης, γεγονός που βρίσκεται σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει σε άλλα ανεπτυγμένα κράτη, όπου το υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης των ατόμων συνάδει με μικρότερα ποσοστά ανεργίας τους (IOBE 2018).

Ειδικά σε ότι αφορά στους πτυχιούχους τριτοβάθμιας εκπαίδευσης τμημάτων ανθρωπιστικών σπουδών, στους οποίους εστιάζει και η παρούσα έρευνα, η ετεροαπασχόληση, η ανεργία και σε αρκετές περιπτώσεις και η υπερεκπαίδευση αποτελούν βασικές παραμέτρους των επαγγελματικών τους αναζητήσεων και της εργασιακής τους πορείας (Κανελλόπουλος Μαυρομαράς και Μητράκος 2003, Livanos 2010). Σύμφωνα, μάλιστα, με μια πρόσφατη έρευνα από τον τομέα Απασχόλησης και Αγοράς Εργασίας του Σ.Ε.Β. (Γαβαλάκης κ.ά. 2019), περισσότεροι από ένας στους δύο νέους που είναι πτυχιούχοι τμημάτων ανθρωπιστικών επιστημών και τεχνών απασχολούνται σε θέσεις εργασίας που δεν είναι σχετικές με το γνωστικό πεδίο της ακαδημαϊκής ειδίκευσής τους.

Η ανάγκη εκπόνησης, λοιπόν, της παρούσας μελέτης τεκμηριώνεται στις παραπάνω ερευνητικές διαπιστώσεις, οι οποίες αναδεικνύουν τα υψηλά ποσοστά ετεροαπασχόλησης των αποφοίτων πανεπιστημιακών τμημάτων ανθρωπιστικών σπουδών και την παράλληλη και πολλές φορές μακρόχρονη παραμονή τους σε καθεστώς ανεργίας. Επίσης, η μελέτη της ετεροαπασχόλησης των αποφοίτων των σχολών αυτών κρίνεται σκόπιμη, αφού οι προαναφερόμενες έρευνες δεν εστιάζουν αποκλειστικά στην ομάδα αυτή και τις ιδιαιτερότητές της, αλλά συνολικά στους αποφοίτους τριτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Η οπτική που υιοθετήθηκε για τη σε βάθος μελέτη του εν λόγω ζητήματος στηρίχθηκε στην αποδοχή του πολυσύνθετου χαρακτήρα, της πολυπλοκότητας και της ρευστότητας των σημερινών κοινωνιών (Touraine 1984), μέρος των οποίων αποτελεί και η αγορά εργασίας, και στη θεώρηση των συμμετεχόντων στην έρευνα ως δρώντων υποκειμένων, τα οποία δημιουργούν, επαναπροσδιορίζουν, διαπραγματεύονται και διαχειρίζονται την προσωπική τους πορεία και τις κοινωνικές τους σχέσεις και αλληλεπιδράσεις (Goffman 1974, Παράκωνσταντινίου 2013). Συνεπώς, η έμφαση στην υποκειμενική σύλληψη, θέωρηση και ερμηνεία του φαινομένου της ετεροαπασχόλησης από τους συμμετέχοντες τοποθετείται στο κέντρο της προσπάθειας αυτής, επηρεάζοντας μοιραία τόσο τη θεωρητική πλαισίωσή της, όσο και τη μεθοδολογική της κατεύθυνση.

Θεωρητικό πλαίσιο

Η θεωρητική πλαισίωση ενός ερευνητικού σχεδίου, το οποίο βρίσκεται στο σημείο όπου συγκλίνουν η κοινωνιολογία της εκπαίδευσης και η κοινωνιολογία της εργασίας, δίνοντας προτεραιότητα στην αυτενέργεια, την επιλογή και τη δυναμική της δράσης των κοινωνικών υποκειμένων, αποδείχθηκε μία απαιτητική διαδικασία. Στο κέντρο της επιλέχθηκε να τοποθετηθεί το κοινωνικό κεφάλαιο (Bourdieu 1977), τόσο ως έννοια, όσο και ως θεωρία, αξιοποιούμενο ως συνδετικός κρίκος μεταξύ δύο άλλων κεφαλαίων, του πολιτισμικού (Alpe et all. 2005), άμεσα συνδεόμενου με την εκπαίδευση, και του ανθρώπινου (Κελπανίδης 2002), που ευθέως παραπέμπει στην αγορά εργασίας. Η αξιοποίησή του, όμως, πρέπει να υπογραμμιστεί, ότι δεν πραγματοποιείται στη βάση της αποδοχής των αποφοίτων αποκλειστικά ως φορέων κεφαλαίου και μετεχόντων σε δομές και συστήματα ανεπηρέαστα από την προσωπική τους πορεία και την ενεργή τους δράση. Αντίθετα, το κεφάλαιο (κοινωνικό, ανθρώπινο και πολιτισμικό) γίνεται αντιληπτό ως μία βάση εφόρμησης της εκπαιδευτικής, κοινωνικής και εργασιακής πορείας των δρώντων υποκειμένων, τα οποία έχουν τη δυνατότητα και τη δύναμη να το αναδιαμορφώνουν, να το εμπλουτίζουν και να το επηρεάζουν συνεχόμενα και συστηματικά, καθώς θεωρείται πως δρουν *de facto* σε κοινωνίες εύπλαστες, ευέλικτες και διαρκώς εξελισσόμενες.

Το κοινωνικό κεφάλαιο προσεγγίζεται μέσα από την οπτική των κοινωνικών δικτύων, τα οποία «μελετούν συγχρόνως τα κοινωνικά υποκείμενα και την κοινωνική δομή, συνιστώντας σημαντικό εννοιολογικό σύνδεσμο μεταξύ δράσης και κοινωνικών περιορισμών, μικρο και μακρο αναλύσεων, αλλά και σχεσιακών και συλλογικών δυναμικών διαδικασιών» (Lin Cook and Bert 2001: viii). Αποδεδειγμένα, το κοινωνικό κεφάλαιο, το υποστηρικτικό δηλαδή κοινωνικό δίκτυο μίας οικογένειας προς τα μέλη της, επηρεάζει τόσο την πορεία των κοινωνικών υποκειμένων στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, όσο και την επαγγελματική τους πορεία και την εργασιακή τους ένταξη (European Comission 2015). Οι εκπαιδευτικές τους επιλογές επηρεάζονται από την οικονομική κατάσταση και την κοινωνική θέση και δικτύωση της οικογένειας, καθώς και από τις προοπτικές που εκείνη παρέχει σχετικά με την υποστήριξη και υποβοήθηση της μελλοντικής επαγγελματικής τους πορείας και εργασιακής τους ενσωμάτωσης (Boliver 2013). Μάλιστα, η σχέση μεταξύ κοινωνικού κεφαλαίου, κοινωνικής δικτύωσης, τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και εργασιακής πορείας χαρακτηρίζεται ως αιτιώδης (Gayen, McQuaid and Raeside 2010), ενώ παράλληλα αποδεικνύεται πως οι εμπλεκόμενοι σε ισχυρά κοινωνικά δίκτυα συμμετέχουν στην οργάνωση της εργασιακής δομής και απολαμβάνουν επαγγελματικά αλλά και κοινωνικά πλεονεκτήματα (Fernandez Castillia and Moore 2000), σε αντίθεση με όσους δεν διαθέτουν ή δεν έχουν κατορθώσει να αποκτήσουν ικανοποιητική ή και κατάλληλη κοινωνική δικτύωση στα πεδία (Bourdieu 1992, Παπακωνσταντίνου 2021, Παπακωνσταντίνου 2022), στα οποία εργασιακά επιδιώκουν να ενταχθούν και για τα οποία έχουν ακαδημαϊκά προετοιμαστεί (Dobbs and Madgavkar 2014).

Στόχος και ερευνητικά ερωτήματα

Στο πλαίσιο, λοιπόν, μιας μικρο-κοινωνιολογικής προσέγγισης, η οποία ενστερνίζεται τη σημαντική επιρροή του κοινωνικού κεφαλαίου στην προσωπική πορεία των δρώντων, ο στόχος που έθεσε η παρούσα έρευνα ήταν να μελετήσει τα επαγγελματικά σχέδια των αποφοίτων ανθρωπιστικών σπουδών, καθώς και τα αίτια και την ερμηνεία της ετεροαπασχόλησής τους. Τα ερευνητικά ερωτήματα που διατυπώθηκαν είναι:

- 1) Ποια ήταν τα επαγγελματικά σχέδια των αποφοίτων ανθρωπιστικών σπουδών κατά τη διάρκεια της φοίτησής τους στο πανεπιστήμιο;
- 2) Ποια τα αίτια της ετεροαπασχόλησης των αποφοίτων ανθρωπιστικών επιστημών σύμφωνα με τους ίδιους;

- 3) Πώς ερμηνεύουν οι απόφοιτοι ανθρωπιστικών σπουδών την ετεροαπασχόλησή τους;

Μεθοδολογία

Καθώς στη παρούσα έρευνα μελετάται σε βάθος ένα κεντρικό κοινωνικό φαινόμενο, που δεν είναι άλλο από την ετεροαπασχόληση, επιλέχθηκε η ποιοτική προσέγγιση (Blanchet and Gotman 2001), ως η πλέον δόκιμη να οδηγήσει στην απάντηση των ερευνητικών ερωτημάτων και να καλύψει τις απαιτήσεις που τίθενται από τον στόχο. Η έρευνα επικέντρωσε στην υποκειμενική εμπειρία και στην προσωπική ερμηνεία που παρέχουν οι συμμετέχοντες, αναφορικά με τα επαγγελματικά τους σχέδια κατά την προετοιμασία τους για την αγορά εργασίας, αλλά και αναφορικά με τις επιλογές τους και την πορεία τους, όταν πλέον κλήθηκαν να καταλάβουν μια θέση στον επαγγελματικό στίβο.

Η τεχνική που ακολουθήθηκε ήταν η συνέντευξη, η οποία αποτελεί ένα από τα βασικότερα εργαλεία προσπέλασης της αλήθειας στο πλαίσιο των ποιοτικών προσεγγίσεων. Πιο συγκεκριμένα, επιλέχθηκε ο τύπος της ημι-δομημένης συνέντευξης (Blanchet and Gotman 2001), καθώς δίνει ταυτόχρονα μεγάλα περιθώρια ευελιξίας στους ερευνητές και ικανοποιητικές δυνατότητες προσωπικής εστίασης σε κάποιες πτυχές του υπό μελέτη ζητήματος στους συμμετέχοντες. Το εργαλείο κατασκευάστηκε από τις ερευνήτριες, ώστε να μπορεί να προσφέρει απαντήσεις στα ερευνητικά ερωτήματα (Bryman 2017) και δοκιμάστηκε πιλοτικά σε δύο συμμετέχοντες. Διαρθρώνεται σε τρία μέρη. Στο πρώτο μέρος καταγράφονται τα δημογραφικά στοιχεία των συμμετεχόντων, στο δεύτερο μέρος τίθενται ερωτήσεις που αφορούν σε σκέψεις και σχέδια που έκαναν οι συμμετέχοντες σχετικά με την απασχόλησή τους κατά τη διάρκεια των σπουδών τους και στο τρίτο μέρος συζητείται η ετεροαπασχόληση των συμμετεχόντων μέσα από ερωτήσεις από το πώς τη βιώνουν μέχρι το πώς την εξηγούν.

Οι συνεντεύξεις είχαν διάρκεια από τριανταπέντε έως πενήντα λεπτά. Πραγματοποιήθηκαν κατόπιν προφορικής συνεννόησης μεταξύ ερευνητών και συμμετεχόντων, ενώ ζητήθηκε και παραχωρήθηκε η γραπτή συναίνεση από την πλευρά των συνεντευζιζόμενων για τη συμμετοχή τους στην έρευνα. Οι συμμετέχοντες ενημερώθηκαν, επίσης, για την τήρηση του απορρήτου, της ανωνυμίας και της μη ταύτισης των λεγομένων με την ταυτότητά τους κατά τη δημοσίευση των αποτελεσμάτων, αλλά και καθ' όλη τη διάρκεια της επεξεργασίας τους. Όλες οι συνεντεύξεις μαγνητοφωνήθηκαν και απομαγνητοφωνήθηκαν πλήρως. Στη συνέχεια πραγματοποιήθηκε θεματική ανάλυση περιεχομένου (Τσιώλης 2014).

Το δείγμα της έρευνας καταρτίστηκε μέσα από διαδικασίες σκόπιμης δειγματοληψίας (Bryman 2017), βάσει τριών κριτηρίων. Το πρώτο ήταν οι συμμετέχοντες να είναι απόφοιτοι πανεπιστημιακών τμημάτων ανθρωπιστικών σπουδών, το δεύτερο να έχουν παρέλθει τρία έως οχτώ χρόνια από την αποφοίτησή τους και το τρίτο να απασχολούνται σε επαγγέλματα, τα οποία να μην σχετίζονται, ούτε υποκειμενικά, ούτε αντικειμενικά, με το αντικείμενο των σπουδών τους. Συνεπώς, το δείγμα αποτέλεσαν 18 απόφοιτοι ελληνικών πανεπιστημίων, οι οποίοι πληρούσαν τα κριτήρια που τέθηκαν.

Πιο αναλυτικά, 15 συμμετέχοντες ήταν γυναίκες και τρεις άντρες, στοιχείο που συνάδει και με τα υψηλά ποσοστά γυναικών αποφοίτων των τμημάτων αυτών. Οι ηλικίες τους κυμαίνονταν από τα 24 μέχρι τα 27 έτη, πιστοποιώντας ότι έχουν μεσολαβήσει κάποια χρόνια από την αποφοίτησή τους, όχι όμως τόσα, ώστε οι προσδοκίες τους για την εξεύρεση εργασίας στο αντικείμενό των σπουδών τους να έχουν μειωθεί αισθητά. Τέλος, το κοινωνικοοικονομικό επίπεδο της οικογένειάς τους μπορεί να χαρακτηριστεί ως μεσαίο χαμηλό και χαμηλό. Το στοιχείο αυτό δεν αποτέλεσε κριτήριο επιλογής, όπως τα προηγούμενα, όμως προέκυψε ως βασικό χαρακτηριστικό των συμμετεχόντων στην έρευνα κατά τη φάση της επιλογής. Αναπόφευκτα, λοιπόν, προβάλλει ως ένα από τα χαρακτη-

ριστικά των συμμετεχόντων που ενδέχεται να συμβάλουν στη μετέπειτα προσπάθεια ερμηνείας της ετεροαπασχόλησης και των αιτιών που έχουν οδηγήσει τους συμμετέχοντες σ' αυτήν.

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Αρχικά η έρευνα εστίασε στα σχέδια, τα οποία έκαναν οι απόφοιτοι τμημάτων ανθρωπιστικών σπουδών κατά τη διάρκεια της φοίτησής τους. Η πλειονότητα, κατά κύριο λόγο, οραματιζόταν μια επαγγελματική πορεία, η οποία θα είχε άμεση σχέση με το αντικείμενο σπουδών της. Οι περισσότεροι τοποθετούσαν εργασιακά τον μελλοντικό τους εαυτό σε κάποιο σχολείο, ιδιωτικό ή δημόσιο, ή σε κάποια θέση, συνήθως του δημοσίου, συναφή με το αντικείμενο που σπούδαζαν. Ανατρέχοντας στο παρελθόν διαπιστώνουν ότι κατά τα φοιτητικά τους χρόνια διακατέχονταν από μία σιγουριά ως προς την επαγγελματική τους ένταξη, η οποία μετατράπηκε σε απογοήτευση όταν πια «βγήκαν» στην αγορά εργασίας. Αρκετοί εκμυστηρεύονται, επίσης, ότι δυσκολεύτηκαν να αντιμετωπίσουν, να συνειδητοποιήσουν, αλλά και να αποδεχτούν την επαγγελματική κατάσταση, στην οποία βρέθηκαν.

«Φανταζόμουν ότι θα εργαστώ σε κάποιο σχολείο βγαίνοντας ή ακόμα και φροντιστήριο. Αρχισα να καταλαβαίνω ότι δε θα πάω κατευθείαν στο δημόσιο, άκουγα γενικά και στη σχολή ότι είναι δύσκολο... Δηλαδή περίμενα ότι θα αργούσε η πρόσληψη, απλά όχι και τόσο πολύ. Μέχρι να το συνειδητοποιήσω πέρασε καιρός, δεν ήταν και εύκολο». (EP.2.)

Ένας μικρός αριθμός συμμετεχόντων, οι οποίοι δεν είχαν, όπως δήλωσαν, συνειδητά επιλέξει τη σχολή στην οποία φοίτησαν, ανέφεραν ότι διακατέχονταν από συναισθήματα έντονης αβεβαιότητας και ανασφάλειας για το επαγγελματικό τους μέλλον, κάτι το οποίο ίσχυε και όταν είχαν κληθεί να επιλέξουν τη σχολή φοίτησής τους. Η εργασιακή τους απορρόφηση φάνταζε, όπως αναφέρουν, ως κάτι μακρινό, ενώ δεν έκαναν σχέδια αναφορικά με την επαγγελματική τους πορεία, την οποία αντιλαμβάνονταν ως ασαφή και την εισέπρατταν ως μη απολύτως εξαρτώμενη από τη δική τους δράση και τις δικές τους επιλογές.

«Πραγματικά δεν είχα κάποια συγκεκριμένη επιθυμία και δεν φανταζόμουν κάπως ακριβώς τον εαυτό μου γιατί και μες τη σχολή δεν ήμουν ακριβώς σίγουρη για το τι θέλω να κάνω. Πολλές φορές σκεφτόμουν να την παρατήσω και να φύγω, αλλά έπειτα μου άρεσε ας πούμε η γλώσσα, η ρωσική, και έτσι συνέχισα, χωρίς ακριβώς να ξέρω πώς θα την χρησιμοποιήσω και τι ακριβώς θέλω να κάνω. Δε με φανταζόμουν κάπως. Ήμουν πραγματικά πολύ μπερδεμένη». (EP.3.)

Κατόπιν η συνέντευξη στράφηκε στην αποτύπωση των σκέψεων, των κρίσεων, των απόψεων, των εξηγήσεων των συμμετεχόντων σχετικά με την απασχόλησή τους σε θέσεις εργασίας μη συναφείς με το αντικείμενο των σπουδών τους και την εξειδίκευσή τους. Η ανάλυση καταδεικνύει ότι τα αίτια της ετεροαπασχόλησης διαφοροποιούνται στη σκέψη των συμμετεχόντων από την ερμηνεία του φαινομένου, η οποία στηρίζεται σε μία μακροσκοπική προσέγγιση της αγοράς εργασίας και μια εκ μέρους αποδοχή των κοινωνικών υπόρρητων περιορισμών, των οικονομικών εξαρτήσεων και των στεγανών που χαρακτηρίζουν την εργασιακή απορρόφηση ορισμένων ειδικοτήτων.

Όλοι αποδέχονται ότι το αντικείμενο που επέλεξαν και σπούδασαν χαρακτηρίζεται από κορεσμό και μειωμένη ζήτηση στην αγορά εργασίας. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά αποφοίτων φιλολογικών τμημάτων στην υπερεπάρκεια πτυχιούχων εξαιτίας της ανανύψωσης επαγγελματικών δικαιωμάτων σε αποφοίτους τμημάτων άλλων ειδικοτήτων.

«Είναι εν μέρει πολύ λογικό γιατί βγαίνουν πάρα πολύ φιλόλογοι από πάρα

πολλές παρόμοιες σχολές και δεν μπορούν εύκολα να απορροφηθούν. Έχει τύχει πολλές φορές να στείλω βιογραφικό σε φροντιστήριο, παρόλο που είδα ότι ζητούσαν απόφοιτο ελληνικής φιλολογίας με ειδίκευση στην κλασική, και να με έχουν απορρίψει. Δηλαδή ως φιλόλογος πως ακριβώς θα μπορούσα να βρω εργασία όταν συμβαίνει αυτό; Υποτίθεται όλοι φιλόλογοι είμαστε». (EP.2.)

Οι συμμετέχοντες επισημαίνουν ότι η ετεροαπασχόληση αποτελεί μία απάντηση στην κοινωνική απαίτηση ότι οι απόφοιτοι τριτοβάθμιας «οφείλουν» μετά το πέρας των σπουδών τους να αυτοσυντηρούνται. Προβάλλει, επομένως, ως μονόδρομος, ως μία κοινωνικά σχεδόν επιβεβλημένη κατάσταση, για όσους αποφοιτούν από τμήματα και σχολές που δεν έχουν υψηλή ζήτηση ή και σαφές αντίκρισμα στην αγορά εργασίας.

«Γιατί το οικονομικό κομμάτι ήταν για μένα σημαντικό και η οικονομική ανεξαρτησία. Ήξερα ότι στο επάγγελμά μου δύσκολα θα βρω κάτι αξιοπρεπές και καλοπληρωμένο. Οπότε αυτό με οδήγησε να ψάχνω περισσότερο δουλειές που πληρώνουν καλά και ας μην είναι σχετικές(...) Ε, δεν μπορεί να είσαι 25 χρονών, να έχεις τελειώσει και σπουδές και όλα και να σε πληρώνουν οι γονείς! Αυτό όλοι το βλέπουν αρνητικά. Είναι σαν να...σαν να είσαι άχρηστος ένα πράγμα!». (EP.4.)

Το κοινωνικό κεφάλαιο της οικογένειας αποδίδεται με όρους όπως «γνωριμίες», «γνωστός» ή και «τύχη». Αναφέρεται από όλους τους συμμετέχοντες στο πλαίσιο της προσπάθειάς τους να ερμηνεύσουν το φαινόμενο της ετεροαπασχόλησης με γνώμονα τόσο τους ίδιους, όσο και τους απόφοιτους τμημάτων ανθρωπιστικών σπουδών.

«Φυσικά δεν είχαν την τύχη να έχω κάποιον γνωστό, που να είναι στο επάγγελμα ή έστω να μπορεί να βοηθήσει κάπως, ούτε οι γονείς μου είχαν, οπότε ήταν αναμενόμενο να κάνω κάτι άλλο. (...) Θεωρώ ότι αν δεν έχεις γνωριμίες είναι πολύ δύσκολο να βρεις δουλειά στην Ελλάδα. Έχω φίλους απόφοιτους που με γνωριμία βρήκαν εργασία στο αντικείμενο. Εγώ δεν είχα κάποιο τέτοιο προνόμιο για να μπορέσω να μπω σε κάποιο ιδιωτικό σχολείο εξαρχής». (EP.12.)

Στην πορεία η συνέντευξη στάθηκε επισταμένως στις αιτίες που τους οδηγούν να εργαστούν σε επαγγέλματα που διαφοροποιούνται από το αντικείμενο των σπουδών τους. Οι απαντήσεις μπορούν να ομαδοποιηθούν σε τέσσερις άξονες. Οι τρεις πρώτοι συγκεντρώνουν περίπου αντίστοιχο αριθμό απαντήσεων, ενώ ο τελευταίος αναφέρεται ως αιτία μόνο από τρεις συμμετέχοντες στην παρούσα έρευνα. Το γεγονός αυτό δεν μειώνει φυσικά την αξία ή τη σημασία του, καθώς η δειγματοληψία που ακολουθήθηκε ήταν σκόπιμη. Στον πρώτο άξονα, συγκεντρώθηκαν οι απαντήσεις των συμμετεχόντων που αναφέρουν ως αίτιο ετεροαπασχόλησης την ανάγκη οικονομικής τους ενίσχυσης με στόχο την επένδυση σε περαιτέρω σπουδές και εξειδίκευση. Η ετεροαπασχόληση αποτελεί λοιπόν γι' αυτούς ένα ενδιάμεσο στάδιο, ή ένα βοηθητικό μέσο για την κατάκτηση ενός απώτερου στόχου, που δεν είναι άλλος από την εργασία τους στο αντικείμενο των σπουδών τους.

«Σκέφτηκα ότι αυτή η δουλειά θα με στηρίξει οικονομικά για να πληρώσω ένα μεταπτυχιακό και τα επιμορφωτικά σεμινάρια που ήθελα να κάνω (...) γιατί η προϋπηρεσία που ζητάνε δεν παίζει να υπάρχει, όταν τελειώνεις τη σχολή, και σίγουρα οι περισσότεροι δυσκολεύονται οικονομικά με το που τελειώσουν τη σχολή να κάνουν ας πούμε ένα μεταπτυχιακό ή σεμινάρια κατευθείαν. Οι απαιτήσεις πλέον είναι πολλές και οι ευκαιρίες λίγες οπότε επιβάλλεται να βρεις μια δουλειά να στηρίξεις την παραπάνω εκπαίδευση που θα κάνεις». (EP.1.)

Στον δεύτερο άξονα ομαδοποιούνται οι απαντήσεις που εντοπίζουν ως αίτιο της ετεροαπασχόλησης τις χαμηλές απολαβές του επαγγέλματος που συνάδει με τις σπουδές τους. Η ανάγκη για ανεξαρτησία και οικονομική κάλυψη, αλλά και ότι δεν μπορούσαν να συμβιβαστούν με έναν χαμηλό μισθό αναντίστοιχο των προσόντων τους, δηλώνουν πως

τους οδήγησε σε μια εργασία με ικανοποιητικότερο μισθό, ακόμη και αν δεν είχε σχέση με το αντικείμενο σπουδών τους. Για κάποιους φάνηκε ότι το οικονομικό αντίκρισμα ήταν περισσότερο σημαντικό από την αγάπη τους για το αντικείμενο, ενώ για άλλους αναδείχθηκε ως το μόνο κριτήριο επιλογής επαγγέλματος.

«Δεν έβρισκα κάτι στο αντικείμενο μου που θα με ικανοποιούσε οικονομικά οπότε άρχισα να στέλνω βιογραφικά σε δουλειές, οι οποίες μπορεί να ήταν άσχετες με το αντικείμενο αλλά πλήρωναν καλά. Έτσι βρέθηκα σε αυτή τη θέση. (...) Ένας απόφοιτος θέλει να έχει δουλειά στο αντικείμενό του αλλά θέλει και ποιότητα ζωής. Αν τα βάλεις στη ζυγαριά τα θέλω και τις ανάγκες, υπερισχύουν οι ανάγκες συνήθως. Η δουλειά μας δε μας πληρώνει καλά εκτός δημοσίου, οπότε είναι λογικό να κοιτάμε και αλλά πράγματα». (EP.9.)

Ο τρίτος άξονας απαντήσεων περιστρέφεται γύρω από την προσήλωσή τους στην απόκτηση μίας θέσης στο δημόσιο, προσήλωση η οποία αναδεικνύεται από τους ίδιους ως η κύρια αιτία της ετεροαπασχόλησής τους. Οι συμμετέχοντες των οποίων οι απαντήσεις εντάχθηκαν στον άξονα αυτόν δήλωσαν απερίφραστα ότι επειδή δεν επιθυμούσαν να εργαστούν σε κάποιο φροντιστήριο ή ιδιωτικό σχολείο, δεν επεδίωξαν να απασχοληθούν σε κάποια θέση σχετική με το αντικείμενο των σπουδών τους. Αντιθέτως, προτίμησαν μία άλλη εργασία, μη σχετική ή συναφή με τις σπουδές τους, περιμένοντας και επιδιώκοντας κάποια στιγμή να απορροφηθούν σε μία θέση του δημοσίου τομέα.

«Δεν έχω προσπαθήσει αρκετά. Κάνω τα χαρτιά μου όταν βγαίνει κάποια προκήρυξη αλλά ως εκεί. Δεν το κυνηγάω αλλού πέρα από το δημόσιο γι' αυτό και κάνω το μεταπτυχιακό μου τώρα για να έχω περισσότερες πιθανότητες και εργαζομαι περιστασιακά σε άλλες δουλειές, άσχετες βασικά». (EP.5.)

Τέλος, στον τέταρτο άξονα συγκεντρώθηκαν οι συμμετέχοντες που αναγνωρίζουν ως αιτία της ετεροαπασχόλησης την αλλαγή των προτιμήσεών τους ή τη διαφοροποίηση των επιθυμιών τους αναφορικά με το ποιο επάγγελμα τους ικανοποιεί και ποιο το περιεχόμενο της ιδανικής για τους ίδιους απασχόλησης. Συγκεκριμένα, ορισμένοι ανέφεραν πως στην πορεία των σπουδών τους, και κυρίως μετά το πέρας τους, απασχολήθηκαν σε άλλα επαγγέλματα και κατέληξαν σε κάποιο, που βρίσκεται μακριά από τις βασικές τους σπουδές, αλλά εγγύτερα στις πραγματικές τους προτιμήσεις. Η εργασία στο αντικείμενό τους δεν αποτελεί πια επιθυμητή διέξοδο, ούτε και εργασιακή φιλοδοξία.

«(...)μέσα από τη δουλειά στην οποία βρίσκομαι τώρα, επιβεβαίωσα ότι αυτό που σπούδαζα δεν ήταν αυτό που ήθελα. (...) Νιώθω ότι η δουλειά αυτή μου ταιριάζει πάρα πολύ τελικά και νιώθω πολύ μεγάλη ολοκλήρωση σαν άνθρωπος, γιατί βρήκα αυτό που μου ταιριάζει. (...)Θα παρέμενα σίγουρα.(...) Γιατί έμαθα αυτό που μου αρέσει να κάνω και αυτό είναι να παράγω κοινωνικό έργο και μέσα από τη δουλειά αυτή, το νιώθω αυτό 100%, νιώθω ότι προσφέρω. (...) μετά από τόσα χρόνια, δε θα ήμουν περισσότερο καλός σε μια δουλειά σχετική με το αντικείμενο, όσο καλός είμαι και όσο καλά νιώθω στην δουλειά που είμαι τώρα, οπότε όχι δε θα την άλλαζα». (EP.15.)

Συμπέρασμα

Από την προηγηθείσα ανάλυση καθίσταται, αρχικά, εμφανές ότι τα επαγγελματικά σχέδια των συμμετεχόντων κατά την περίοδο της φοίτησής τους συνδέονταν άμεσα με τα επαγγελματικά δικαιώματα που απορρέουν από τις σπουδές τους και τις επαγγελματικές θέσεις που αφορούν επακριβώς στο αντικείμενο των σπουδών τους. Οι πληροφορητές μας προσδοκούσαν ότι μετά το πέρας των σπουδών τους θα εργαστούν σε κάποιο σχολείο ή σε κάποιο φροντιστήριο και θα διαγράψουν μία επαγγελματική πορεία αντίστοιχη της εξειδίκευσής τους.

Οι αναφερθείσες αιτίες ετεροαπασχόλησης ομαδοποιήθηκαν σε τέσσερις μη αλληλοαποκλειόμενες άξονες. Η ανάγκη απόκτησης περισσότερων προσόντων, προκειμένου να εργαστούν κάποια στιγμή στο αντικείμενό τους, προβάλλει ως βασική αιτία της ετεροαπασχόλησης, κάτι που συμφωνεί με τη σχετική βιβλιογραφία (Corominas Saurina and Villar 2010, Leuven and Oosterbeek 2011, Σκάγιαννης και συν. 2008). Το πτυχίο έχει πάψει να αποτελεί συγκριτικό πλεονέκτημα, μιας και η αγορά εργασίας απαιτεί την κατοχή πολλών προσόντων, ακόμη και για θέσεις που υπαμείβονται, οδηγώντας ή καλύτερα επιβάλλοντας ουσιαστικά την υπερεκπαίδευση. Η εργασία, επομένως, σε κάποιο αντικείμενο μη συναφές με τις σπουδές τους, αλλά ικανοποιητικά αμειβόμενο, επιτρέπει στους αποφοίτους ανθρωπιστικών σπουδών να υποστηρίξουν οικονομικά το βαρύ φορτίο της μετέπειτα εξειδίκευσής τους.

Στην παρούσα έρευνα, η δεύτερη αιτία ετεροαπασχόλησης έχει οικονομικό υπόβαθρο, καθώς οι χαμηλές απολαβές όσων απασχολούνται στην εκπαίδευση φαίνεται να απέτρεψαν αρκετούς αποφοίτους ανθρωπιστικών σπουδών από το να απασχοληθούν στο επάγγελμα που αντιστοιχεί στην ειδίκευσή τους. Η στόχευση σε μία θέση στο δημόσιο αποτελεί την τρίτη αιτία. Οι συμμετέχοντες φαίνεται να υιοθετούν μία λογική επαγγελματικής αποκατάστασης ιδιαίτερα εστιασμένη και μονοδιάστατη και κατ'επέκταση περιοριστική της δράσης και της ευελιξίας τους σε επαγγελματικό επίπεδο. Τέλος, ως αιτία προβάλλει και η αλλαγή επαγγελματικών σχεδίων, γεγονός που οδηγεί και συνάμα δικαιολογεί τις μη συναφείς με τις σπουδές τους εργασιακές επιλογές των συμμετεχόντων.

Τέλος, η ετεροαπασχόληση ερμηνεύεται από τους ίδιους ως απότοκο του χαμηλού οικονομικού επιπέδου και του περιορισμένου κοινωνικού δικτύου τόσο αυτών, όσο και των γονέων τους. Κατά τη διαδικασία της συνέντευξης οι ετεροαπασχολούμενοι απόφοιτοι ανθρωπιστικών σπουδών προέβησαν σε μία μακροσκοπική, θα έλεγε κανείς, ανάλυση της επαγγελματικής τους κατάστασης και στο σύνολό τους κατέληξαν στο ότι η έλλειψη οικονομικών πόρων της οικογένειας και η παράλληλη περιορισμένη κοινωνική της δικτύωση αποτελούν την αφετηρία της επαγγελματικής τους πορείας. Όπως αποδεικνύεται και από τη διεθνή βιβλιογραφία, στην περίπτωση της έλλειψης κοινωνικού κεφαλαίου, η πλειονότητα των πτυχιούχων πανεπιστημιακής εκπαίδευσης είναι ικανοί να διατηρήσουν επί μακρόν μία εργασία, μόνο εάν αυτή είναι κατώτερη του εκπαιδευτικού τους επιπέδου (Patrinos 1995, Patrinos 1997, Verhaest and Omey, 2004), ενώ τα κοινωνικά δίκτυα που δημιουργούν τα άτομα φαίνεται να έχουν αιτιώδη σχέση με την ευημερία τους και την εξεύρεση εργασίας (Gayen McQuaid and Raeside 2010), μιας και οι εμπλεκόμενοι σε ισχυρά κοινωνικά δίκτυα συμμετέχουν στην οργάνωση της εργασιακής δομής και απολαμβάνουν επαγγελματικά, αλλά και κοινωνικά πλεονεκτήματα (Fernandez Castillia and Moore, 2000).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Bourdieu, P. (1992), *Μικρόκοσμοι, τρεις μελέτες πεδίου*, Αθήνα, Δελφίνι.
- Bryman, A. (2017), *Μέθοδοι κοινωνικής έρευνας*. Αθήνα, Gutenberg.
- Γαβαλάκης, Ν., Φιλίνης, Κ., Μησόπουλος, Μ. και Πρίνσιπας, Θ. (2019), *Special Report Anantistoixia Prosonton: 1 στους 3 Έλληνες εργάζεται σε δουλειά κατώτερη των προσόντων τους!*, ΣΕΒ, Ανακτήθηκε στο: https://www.sev.org.gr/Uploads/Documents/51928/SR%20%CE%9C%CE%95%2028%20%202019%20_anantistoixia_prosonton.pdf
- IOBE (2018), *Εκπαίδευση και Αγορά Εργασίας στην Ελλάδα: Επιπτώσεις της Κρίσης και Προκλήσεις*, Αθήνα, IOBE.
- Κανελλόπουλος, Κ., Μαυρομαράς, Κ. και Μητράκος, Θ. (2003), *Εκπαίδευση και Αγορά Εργασίας, Μελέτες αρ. 50*, ΚΕΠΕ. ISBN: 960-341-044-6.
- Καραμεσίνη, Μ. (2008), *Η απορρόφηση των πτυχιούχων πανεπιστημίου στην αγορά εργασίας*,

Αθήνα, Διόνικος.

- Κελπανίδης, Μ. (2002), *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης*. Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Παπακωνσταντίνου, Α.-Α. (2022), Γονικές επιρροές στη βαθμολόγηση των μαθητών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, *Παιδαγωγικός Λόγος*, 1/2022, σσ. 33-56. doi:<https://doi.org/10.12681/plogos.30598>
- Παπακωνσταντίνου, Π. (2021), Βαθμολογική επιείκεια και αξιοκρατία στο σχολείο: μία αντιστρόφως ανάλογη σχέση, στο: Ι. Πολέμης, Α. Μπρούζος, Α. Βογιατζόγλου, και Δ. Γεωργακόπουλος (επιμ.), *Δώρα Σεμνά. Τόμος τιμητικός για την Καθηγήτρια Μ. Καρπόζηλου*. Θεσσαλονίκη, University Studio Press, σσ. 521-537.
- Σκάγιαννης, Π., Ζουμπουλάκης, Μ., Σταμπούλης, Γ., Παπαδούλης, Α., Ζυγούρα, Α., Τζερεμές, Ν., Ροδακινιάς, Π., Καπαρός, Γ., Πασχάλη, Α. και Κεσσοπούλου, Σ. (2008), *Μελέτη σύνδεσης της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης με την αγορά εργασίας μέσω της προώθησης της επιχειρηματικότητας. Τελική Έκθεση*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Ανακτήθηκε από: <https://core.ac.uk/download/pdf/49279501.pdf>.
- Τσιώλης, Γ. (2014), *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα*, Αθήνα, Κριτική.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Alpe, Y., Beitone, A., Dollo, Ch., Lambert, J.-R. and Parayre, S. (2005), *Lexique de sociologie*, Paris, Dalloz.
- Blanchet, A. and Gotman, A. (2001), *L'enquête et ses méthodes: l'entretien*, Paris, Nathan.
- Boliver, V. (2013), How fair is access to more prestigious UK universities?, *The British Journal of Sociology*, Vol. 64, No 2, pp. 344-364.
- Bourdieu, P. (1977), Cultural reproduction and social reproduction. In J. Karabel and A. Halsey (Eds.), *Power and ideology in education*. New York, Oxford University Press, pp. 487-510.
- Cedefop. (2018), *Insights into Skills Shortages and Skills Mismatch. Learning from Cedefop's European Skills and Jobs Survey*, Luxembourg, Publications Office of the European Union.
- Corominas, E., Saurina, C. and Villar, E. (2010), *The match between university education and graduate labour market outcomes (education-job match)*, Barcelona, Agència per la qualitat del sistema universitari de Catalunya.
- Dobbs, R., and Madgavkar, A. (2014), The world at work: Matching skills and jobs in Asia, *Prospects*, Vol. 44, No 2, pp. 197-210.
- European Commission Eurostat (2015), *Eu-SILC Module on social/cultural participation and material deprivation. Assessment of the implementation*. Ανακτήθηκε στο: <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/1012329/8088295/2015+Module+assessment.pdf/332b151b-f154-4c6f-8f6a-666030ab7032>
- Fernandez, R. M., Castilla, E. J. and Moore, P. (2000), Social capital at work: Networks and employment at a phone center, *American Journal of Sociology*, Vol. 105, No 5, pp. 1288-1356.
- Galasi, P. (2008), *The effect of educational mismatch on wages for 25 countries*, Budapest Working Papers on the Labour Market BWP - 2008/8.
- Gayen, K., Raeside, R., and McQuaid, R. (2010), Social networks, age cohorts and employment, *International Journal of Sociology and Social Policy*, Vol. 30, No 5/6, pp. 219-238.
- Goffman, E. (1974), *Les rites de l'interaction*. Paris, Les Editions de Minuit.
- Jovović, M., Đurašković, J. and Radović, M. (2017), The Mismatch Between the Labour Market and the Education System in Montenegro: Implications and Possible Solutions, *Informatol*, Vol. 50, No 1-2, pp. 22-37.
- Leuven, E., and Oosterbeek, H. (2011), Overeducation and mismatch in the labor market, *Handbook of The Economics of Education*, pp. 283-326. <https://doi.org/10.1016/b978-0-444-53444-6.00003-1>
- Lin, N., Cook, K. and Bert, R. (2017), *Social Capital, Theory and Research*, New York, Routledge.

- Livanos, Il. (2010), The Relationship Between Higher Education and Labour Market in Greece: The Weakest Link?, *Higher Education*, Vol. 60, No 5, pp. 473-489.
- OECD. (2018a), *Education for a bright future in Greece: Reviews of National Policies for Education*, Paris, OECD Publishing.
- Papakonstantinou, A.A. (2013), *Les parents et l'école. Etude contrastive des rapports dans un contexte d'hétérogénéité culturelle*, Bruxelles, Peter Lang.
- Patrinos, H. A. (1995), Socioeconomic Background, Schooling, Experience, Ability and Monetary Rewards in Greece, *Economics of Education Review*, Vol. 14, No 1, pp. 85-91.
- Patrinos, H. A. (1997), Overeducation in Greece, *International Review of Education*, Vol. 43, No 2, pp. 203- 223.
- Pouliakas, K., (2013), *The Skill Mismatch Challenge in Europe, chapter 6 in Employment and Social Developments in Europe 2012*, Luxembourg, Publications Office of the European Union.
- Touraine, A. (1984), *Le retour de l'acteur*, Paris, Fayard.
- Verhaest, D. and Omey, E. (2006), The Impact of Overeducation and its Measurement. *Social Indicators Research*, No 77, pp. 419-448. Doi: 10.1007/s11205-005-4276-6.
- Verhaest, D., and Omey, E. (2006), Measuring the incidence of over- and undereducation, *Quality and Quantity*, Vol. 40, No 5, pp. 783-803.

Η ΕΚΝΟΜΙΚΕΥΣΗ ΩΣ ΣΥΜΠΤΩΜΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΔΙΚΑΙΟΥ: Η ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΟΤΤΟ ΚΙΡΧΧΕΙΜΕΡ

Γιάννης Φλυτζάνης^α

^α Μετα-διδακτορικός ερευνητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Σχολή Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Περίληψη

Η παρουσίαση εστιάζεται στην πρωτοτυπία της σύλληψης της εκνομίκευσης από τον Otto Kirchheimer ως μιας σύνθετης διαδικασίας που συλλαμβάνει ταυτόχρονα την επικράτηση των μεγάλων οικονομικών συμφερόντων, την ανεξαρτητοποίηση του μηχανισμού του δικαίου και τέλος, τη χρήση αυτού του μηχανισμού για πολιτικούς σκοπούς (επαναπολιτικοποίηση της εκνομίκευσης). Αναπτύσσω την προϋπόθεση της εκνομίκευσης στον Kirchheimer, δηλ. τη διαφοροποίηση του κοινωνικού σε τρεις σχετικά αυτόνομες σφαίρες, κάθε μία από τις οποίες έχει την τάση να επεκταθεί εις βάρος των άλλων. Επιλέγω και σχολιάζω τρία έργα του που επικεντρώνονται στο σχήμα «συνταγματική νομιμότητα - νομικός μηχανισμός που εξυπηρετεί την αστική τάξη». Κατόπιν, προτείνω δύο αναγνώσεις της εκνομίκευσης: α) απο-πολιτικοποίηση, β) οικονομικοποίηση του πολιτικού που χρησιμοποιεί τον νομικό μηχανισμό. Τέλος, επιχειρώ κάποιες επικαιροποιήσεις και συγκρίσεις, αντιπαραβάλλοντας την εκνομίκευση στον Kirchheimer με τις ιδιαίτερα επιδραστικές σήμερα θεωρήσεις των Foucault και Habermas.

Λέξεις κλειδιά: εκνομίκευση, κράτος δικαίου, νομικός μηχανισμός, κοινωνική θεωρία και δίκαιο, πολιτική θεωρία.

JURIDICATION AS A SYMPTOM OF THE CRISIS OF THE RULE OF LAW: THE ANALYSIS OF OTTO KIRCHHEIMER

Yannis Flytzanis^α

^α Post-doctoral researcher, Department of Sociology, School of Economics and Political Sciences, National and Kapodistrian University of Athens.

Abstract

The presentation focuses on the originality of Otto Kirchheimer's conception of juridification as a complex process that captures simultaneously the prevalence of large economic interests, the independence of the legal apparatus and, finally, the use of this apparatus for political purposes (re-politicization of juridification). I develop, firstly, Kirchheimer's premise of juridification i.e., the

differentiation of the social into three relatively autonomous spheres, each of which tends to expand at the expense of the others. Secondly, I select, and I review three works by the legal theorist, having at their core the schema “constitutional legitimacy - legal apparatus serving the bourgeoisie”. Then, I propose two readings of juridification: a) de-politicization; b) economization of the political using the legal apparatus. Finally, I make some updates and comparisons, contrasting juridification in Kirchheimer with the particularly influential at the present time considerations of legal apparatus by Foucault and Habermas.

Keywords: juridification, rule of law, legal apparatus, law and social theory, political theory.

Εισαγωγή

Η εκνομίκευση αποτελεί μία από τις κεντρικές προβληματικές της κοινωνικής θεωρίας για το δίκαιο, καθόσον αφορά τόσο την υπερεπέκταση της νομικής σφαίρας στις άλλες σφαίρες του κοινωνικού, φιλοδοξώντας να ρυθμίσει στο μεγαλύτερο δυνατό της εύρος την κοινωνική ζωή, όσο και την πύκνωση του νόμου επιχειρώντας να προβλέψει στην παραμικρή της λεπτομέρεια την κάθε κοινωνική πρακτική. Αφορά επομένως μία διαστροφή της λειτουργίας του νόμου, καθόσον ο τελευταίος, δεν γνωρίζει όρια, διαχέεται οριζόντια και κάθετα στο κοινωνικό, χάνοντας κατ’ αυτόν τον τρόπο την ιδιαίτερή του ορθολογικότητα (τη γενικότητα και την τυπικότητά του) (Habermas 1988: 522-547). Στην παρουσίαση, επιλέγω να εστιάσω σε μια ιδιαίτερα πρωτότυπη εννοιολόγηση της εκνομίκευσης από τον Γερμανό νομικό και πολιτικό θεωρητικό του μεσοπολέμου Otto Kirchheimer, ο οποίος τη συλλαμβάνει ως μία σύνθετη διαδικασία διάβρωσης του κράτους δικαίου: η πολιτική ως δυνατότητα έκφρασης ανταγωνιστικών κοινωνικών συμφερόντων αποικιοποιείται από τον «νομικό μηχανισμό», ο οποίος εμφανίζεται ως ένα ουδέτερο και ειρηνευτικό, μετα-πολιτικό εργαλείο προς συμφιλίωση του κοινωνικού, σηματοδοτώντας το υποτιθέμενο τέλος των μεγάλων κοινωνικο-πολιτικών διακυβευμάτων και των ταξικών συγκρούσεων. Ο εκτεταμένος όμως «νομικός μηχανισμός» λειτουργεί πολιτικά προς όφελος των κυρίαρχων τάξεων αποτελώντας μία τεχνική διαχείρισης του πληθυσμού, ή με φουκωϊκούς όρους αποτελεί τμήμα μιας κυβερνολογικής. Η «εκνομίκευση» στο μεσοπολεμικό έργο του Kirchheimer, αποτελεί μια θεμελιώδη, καθώς και σύνθετη έννοια, στη θεωρητική του προσπάθεια «να αποκαλύψει τους θεμελιώδεις μηχανισμούς της πολιτικής τάξης και της πολιτικής αταξίας στη Βαϊμάρη» (Kirchheimer 1969), δηλ. να αναδείξει τη διεύρυνση της ισχύος των μεγάλων οικονομικών συμφερόντων μέσα από τη χρήση νομικών και γραφειοκρατικών εργαλείων¹.

Θεωρητικό πλαίσιο

I.

Το κοινωνικό στη θεώρηση του Kirchheimer διαφοροποιείται σε τρεις διασυνδεδεμένες σφαίρες: οικονομία, πολιτική και δίκαιο, κάθε μία από τις οποίες διατηρεί μια σχετική αυτονομία (Teubner 1993: 509). Οι σχέσεις μεταξύ των διαφορετικών σφαιρών του κοινωνικού δεν είναι αρμονικές, αλλά συγκρουσιακές, καθώς η καθεμία δεν σέβεται τα όρια της άλλης. Στις αναλύσεις του Kirchheimer για τη Βαϊμάρη, καθοριστικός είναι ο ρόλος της οικονομίας, δηλ. του μονοπωλιακού καπιταλισμού που σταδιακά διαβρώνει το πολίτευμα (Thornhill 2007: 293). Ειδικότερα, περιγράφει την οικονομία να στρέφεται ενάντια στην πολιτική ή αλλιώς τον καπιταλισμό ενάντια στη δημοκρατία (Buckel 2021: 86), δίνει έμφαση στις δημιουργικές δυνατότητες της πολιτικής σφαίρας π.χ. για μεταβολές στη διανομή πόρων υπέρ των ασθενέστερων (Kirchheimer 2019: 482-3) ή ακόμη και για

μια πολιτική δράση στην κατεύθυνση της κοινωνικής δημοκρατίας (Kirchheimer 2019: 458-9), ενώ καταγράφει τη συγκρότηση ενός νομικού μηχανισμού που υποκαθιστά την πολιτική (αποικιοποίηση πολιτικών αγώνων μέσα από την εκνομίκευση) (Kirchheimer 1969: 6-8).

Ως προς τη σφαίρα της οικονομίας, ο Kirchheimer (2019: 492-494) τονίζει ότι το πολίτευμα της Βαϊμάρης αποτελεί την προσωρινή αποτύπωση μιας εύθραυστης κοινωνικο-οικονομικής δομής: συνιστά την έκφραση ενός προσωρινού συμβιβασμού μεταξύ αντιπαρατιθέμενων κοινωνικών ομάδων και τάξεων· ένας συμβιβασμός που όμως διαρκώς διαβρώνεται, καθώς τα ιδιωτικά συμφέροντα γιγαντώνονται (Schale, Klingsporn and Buchenstein 2018: 107-108). Εξάλλου, στη θεώρησή του, το κράτος δικαίου απαρτίζεται από δύο αντιμαχόμενες αρχές: την αρχή του ιδιωτικού, της ατομικής αυτονομίας και την αρχή του πολιτικού, της δημοκρατικής κοινότητας. Η ανάδυση όμως του μονοπωλιακού καπιταλισμού, μέσα από τη συγκεντροποίηση της οικονομικής εξουσίας, σηματοδοτεί μια τέτοια ενδυνάμωση των ιδιωτικών εξουσιών, ώστε οι τελευταίες με τη βοήθεια του νομικού μηχανισμού (δικαστήρια και διοίκηση), να καθίστανται ανέλεγκτες διαβρώνοντας το κράτος δικαίου. Κατά συνέπεια, οι ατομικές ελευθερίες και το δικαίωμα της ιδιοκτησίας μεταστρέφονται στην προάσπιση των ιδιωτικών μονοπωλίων (Thornhill 2007: 293-294). Ειδικότερα, ως προς το Β' Μέρος του Συντάγματος, που αφορά τα «Θεμελιώδη Δικαιώματα» και μάλιστα ως προς την εγγύηση της ισότητας, υπογραμμίζει πως τα δικαστήρια παρεμβαίνουν ακυρώνοντας την όποια προνοιακή νομοθεσία υπέρ της εργασίας, κρίνοντας την αντισυνταγματική, καθώς αντίκειται στην «ελευθερία της ανθρώπινης δράσης» (Kirchheimer 2019: 473), επιλέγοντας μία περιοριστική ερμηνεία της ισότητας, δηλ. την πολιτική-τυπική ισότητα. Κατά συνέπεια, μέσα από «την προστασία της ισότητας, επικυρώνεται η μεγαλύτερη ανισότητα, η υπάρχουσα κατανομή των αγαθών» (Kirchheimer 2019: 474). Ο νομικός μηχανισμός εφαρμόζει με έναν τέτοιο τρόπο τις εγγυήσεις του δευτέρου μέρους του Συντάγματος, ώστε οι κοινωνικές του στοχοθεσίες να ακυρώνονται, οδηγώντας σε κρίση το δίκαιο (Kirchheimer 2019: 469-480). Μέσα στις συγκεκριμένες συνθήκες η λήψη και υλοποίηση οποιασδήποτε απόφασης υπέρ των ασθενέστερων, όπως ευελπιστεί ο μεταρρυθμιστικός, σοσιαλδημοκρατικός λεγκαλισμός, καθίσταται αδύνατη.

Ως προς την πολιτική σφαίρα, ο Kirchheimer της αποδίδει μία χειραφετητική δυναμική, συνδέοντάς την με την απόφαση για εκείνη την οργάνωση της κοινωνίας, η οποία σηματοδοτεί τη μετάβαση από την τυπική στην ουσιαστική ισότητα, υπερβαίνοντας τον νομικό formalισμό (Kirchheimer 2019: 456-462). Η πολιτική δύναται να εκπληρώσει τα ιδανικά μιας «κοινωνικής δημοκρατίας» (Max Adler), η οποία καταπολεμάει τις οικονομικές ανισότητες. Επομένως, οδηγεί πέρα από την υφιστάμενη κοινωνία με τις διαιρέσεις και τις συγκρούσεις της και τους τυχόν συμβιβασμούς μεταξύ του πανίσχυρου μπλοκ ιδιωτικών συμφερόντων και των εργαζομένων, οι οποίοι [συμβιβασμοί] κατοχυρώνουν την ελάχιστη δυνατή ισότητα, καθώς έχει τη δυνατότητα να υποδείξει μια ουσιαστικά νέα κοινωνική τάξη (Schale, Klingsporn και Buchenstein 2018: 107-110). Για να τονίσει μάλιστα τις μετασχηματιστικές δυνατότητες της πολιτικής, ο Kirchheimer αξιοποιεί ένα ετερογενές υλικό ιστορικών παραδειγμάτων και στοχαστών. Ακολουθώντας τη σχετική ανάγνωση του Teubner (1993: 507), αναφέρω πως ο Kirchheimer, μεταξύ άλλων: διερωτάται κατά πόσο η σορελική βία μπορεί να εκληφθεί ως μεταμορφωτική του πολιτικού· ανατρέχει στον επιβλέποντα καθηγητή του Carl Schmitt και στην εννοιολόγηση της πολιτικής μέσα από την απόφαση, την επιδίωξη ομοιογένειας και την αντιπαράθεση φίλος-εχθρός· αναστοχάζεται την οκτωβριανή επανάσταση, όπου μια κοινωνική τάξη μετατρέπεται στη συντάσσουσα εξουσία.

Ως προς το δίκαιο, τέλος, παρατηρεί ότι η εκνομίκευση της πολιτικής στη Βαϊμάρη μεταφράζεται στην εργαλειοποίηση και στη διαστροφή τόσο του νόμου όσο και της πολιτικής, μέσα από την εξυπηρέτηση μεγάλων οικονομικών συμφερόντων, με αποτέλεσμα τα δομικά στοιχεία του συνταγματικού κράτους σταδιακά να μεταβάλλονται. Αξίζει να

παραθέσω την περιγραφή του για τη συγκεκριμένη διαδικασία εκνομίκευσης, η οποία εμπεριέχεται σε ένα άρθρο του που γράφεται στα 1928 και δημοσιεύεται στην *Πολιτική Επιθεώρηση*, έχοντας τον τίτλο *Για τη θεωρία του κράτους του σοσιαλισμού και του μπολσεβικισμού* (Kirchheimer 1969:3-21):

«Η έννοια του *Rechtsstaat* (...) υπέστη σταδιακά βαθιές αλλαγές στη λειτουργία του». «Αρχικά [αποτελούσε το] όπλο των στρωμάτων με "ιδιοκτησία και μόρφωση"», τα οποία επιθυμούσαν την προστασία «των ιδιωτικών επιχειρηματικών τους δραστηριοτήτων από τους κινδύνους της αυθαίρετης δικαιοσύνης. Αργότερα όμως» αναπτύσσεται μια «διαχωριστική γραμμή μεταξύ δύο αγωνιζόμενων ομάδων, [ενν. των ιδιοκτητών και των εργαζομένων], όπου καμία από τις οποίες δεν είναι διατεθειμένη να το θεωρήσει [ενν. το *Rechtstaat*] ως τον οριστικό νόμο που ρυθμίζει την εγχώρια κατανομή της εξουσίας». «Πάνω από κάθε διοικητική λειτουργία υψώνεται η ιεραρχία των δικαστηρίων, η οποία σε μια δεδομένη στιγμή μεταφέρει κάθε απόφαση [...] στη σφαίρα του νόμου. Σε όλα τα πεδία επιδιώκεται η εκνομίκευση». «Τα πάντα τυποποιούνται νομικά και έτσι εξουδετερώνονται. Και τώρα αρχίζει η πραγματική εποχή του *Rechtstaat*. Διότι αυτό το είδος κράτους συνίσταται αποκλειστικά στους νόμους του. Οι αποφάσεις θεωρούνται υποφερτές μόνο επειδή φαίνονται άχρωμες και μη αυταρχικές, και επί του πεδίου φαίνονται να προέρχονται από ανεξάρτητους δικαστές που αποφασίζουν ελεύθερα με βάση την πεποίθησή τους. Έτσι, προκύπτει το παράδοξο ότι η αξία της απόφασης έγκειται στον χαρακτήρα της ως νομικής απόφασης που εκδίδεται από μια γενικά αναγνωρισμένη νομική αρχή, ενώ από την άλλη πλευρά ενσωματώνει μόνο ένα ελάχιστο αποφασιστικό περιεχόμενο. Το κράτος ζει από τον νόμο- ωστόσο [ο τελευταίος] δεν είναι πλέον νόμος (*Recht*), είναι μόνο ένας νομικός μηχανισμός [...]» (Teubner 1993: 56).

II.

Ειδικότερα, ως προς την ανάδυση του νομικού μηχανισμού ο οποίος αντιπαραβάλλεται με τη συνταγματική νομιμότητα, επισημαίνω τρία χαρακτηριστικά άρθρα του Kirchheimer από τις αρχές της δεκαετίας του 1930. Το πρώτο είναι το *Βαϊμάρη-και μετά τι*; (Kirchheimer 2019: 451-494), όπου αναλύει τα οργανωτικά θεμέλια του πολιτεύματος της Βαϊμάρης (κοινοβούλιο, κυβέρνηση, πρόεδρος) διαπιστώνοντας, μέσα από συγκεκριμένα ιστορικά παραδείγματα κατά τη λειτουργία των πολιτειακών θεσμών, την εγγενή τους δέσμευση στην αναπαραγωγή του υφιστάμενου κοινωνικο-οικονομικού συστήματος και την αδυναμία τους να ωθήσουν προς την κατεύθυνση της κοινωνικής δημοκρατίας. Η Βαϊμάρη εκφράζει τη «δεδομένη κοινωνική οργάνωση» και τον ταξικό της συσχετισμό και κατά συνέπεια το Σύνταγμα της δεν μπορεί να μετατραπεί σε ένα πολιτικό πρόγραμμα, υπέρ «μιας περιεχομενικής οργανωτικής αρχής της κοινωνίας» (Kirchheimer 2019: 492-493). Χαρακτηριστική είναι η αναφορά του Kirchheimer για την κατοχύρωση των δικαιωμάτων στο Σύνταγμα της Βαϊμάρης, όπου διαπιστώνει πολλαπλές επιρροές (φιλελεύθερες, σοσιαλιστικές αλλά και καθολικές), οι οποίες δημιουργούν ελπίδες για κοινωνικές μεταρρυθμίσεις, αλλά και προκαλούν σύγχυση για την κατεύθυνση της πολιτείας (Kirchheimer 2019: 472). Σε αυτήν την περίπτωση η δικαστική εξουσία παίζει έναν καθοριστικό ρόλο υπέρ του κυρίαρχου οικονομικού status, καθώς έχει πλέον τη δυνατότητα του ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, οπότε επιλέγει την περιοριστική ερμηνεία της ισότητας ενάντια στην προστατευτική νομοθεσία της εργασίας και εμποδίζει τις απαλλοτριώσεις υπέρ του δημοσίου συμφέροντος, απαιτώντας αποζημιώσεις, επικαλούμενη την προστασία της ατομικής ιδιοκτησίας (Kirchheimer 2019: 473-4). Συνέπεια του νομικού μηχανισμού, είναι ότι παρά το πρόγραμμα των σοσιαλδημοκρατών και παρά τις σχετικές προβλέψεις του Συντάγματος (βλ. τις συνταγματικές προβλέψεις του άρθρου 155 για απαλλοτριώσεις γαιών και του άρθρου 156 για «κοινή ιδιοκτησία ιδιωτικών οικονομικών

επιχειρήσεων»), δεν υλοποιούνται ούτε κοινωνικοποιήσεις επιχειρήσεων (ευνοώντας τα μεγάλα οικονομικά μονοπώλια) ούτε επιχειρείται ο αναδασμός αγροτικών γαιών (ευνοώντας τη μεγάλη γαιοκτησία) (Kirchheimer 2019: 476-7). Ο Kirchheimer πάντως εκτιμάει πως το ζήτημα του πολιτεύματος παραμένει ακόμη ανοικτό για την κυρίαρχη τάξη:

«το ερώτημα για την επιλογή της πολιτικής δημοκρατίας, της προσωρινής εντεταλμένης δικτατορίας σύμφωνα με το άρθρο 48 του συντάγματος ή της διαρκούς δικτατορίας με αναστολή του συντάγματος ισχύει για ευρύτατα στρώματα της αστικής τάξης, δικαίως από τη σκοπιά τους, ως ένα ερώτημα σκοπιμότητας, το οποίο μπορεί να απαντηθεί μόνο υπό τη μία και μοναδική σκοπιά: τι χρησιμεύει καλύτερα για τη διατήρηση του οικονομικού status quo;» (Kirchheimer 2019: 461)

Ακολουθεί την ίδια χρονιά (1930) το κείμενο *Τα όρια της απαλλοτρίωσης* (Kirchheimer 1987: 103-153), το οποίο αποτελεί μία μελέτη για τη θεσμοθέτηση της απαλλοτρίωσης, σε σχέση με την νομική εγγύηση της ιδιοκτησίας. Στο άρθρο, ο γερμανός νομικός θεωρητικός, εξετάζει τη σχετική πολιτική θεωρία (από τον John Locke, και τον Charles Montesquieu, έως τους Lorenz von Stein, Ferdinand Lassalle και Friedrich Julius Stahl), καθώς και την ιστορία της εξέλιξης του θεσμού της απαλλοτρίωσης από τον 19^ο αιώνα έως και τον Μεσοπόλεμο (με βασική αναφορά στον γερμανόφωνο χώρο), αναδεικνύοντας και την εκάστοτε κοινωνική δυναμική (αρχικά την άνοδο της αστικής τάξης και τη σύγκρουση με τη φεουδαρχία, έπειτα την ανάδυση εργατικής τάξης και τον ανταγωνισμό της με την αστική). Ο Kirchheimer καταλήγει στην ανάλυση του πολιτεύματος της Βαϊμάρης και του άρθρου περί απαλλοτρίωσης (το 153 του Συντάγματος της Βαϊμάρης περί ιδιοκτησίας, όπου και οι σχετικές προβλέψεις για την απαλλοτρίωση), το οποίο καλλιεργεί την αυταπάτη στους σοσιαλδημοκράτες ότι μπορεί να αποτελέσει το κύριο μέσο για την αποτροπή της καρτελοποίησης της γερμανικής οικονομίας σε ολιγάριθμα, μεγάλα οικονομικά μονοπώλια, αντιμετωπίζοντας τη συγκεντροποίηση της ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής ως «αντίπαλο της ανθρώπινης ελευθερίας» (Kirchheimer 1987: 116). Βέβαια, οι σοσιαλδημοκράτες δίνουν και μια ευρύτερη πολιτικο-οικονομική σημασία στην πρακτική της απαλλοτρίωσης, προσδοκώντας μια ριζοσπαστικοποίηση της συγκεκριμένης πρακτικής, η οποία ξεπερνώντας ακόμη και τον ίδιο το νομικό της χαρακτήρα, θα μεταβάλει την ιδιωτική καπιταλιστική τάξη σε μια κοινωνική οικονομία (Wiggershaus 1995: 231-232). Ο Kirchheimer παρατηρεί πώς όντως το 153 της Βαϊμάρης έχει μια πιο κοινωνική αντίληψη της ιδιοκτησίας, υπερβαίνοντας τον κλασικό φιλελευθερισμό, καθώς ο ίδιος ο συνταγματικός ορισμός αναφέρει ότι «η χρήση της ιδιοκτησίας πρέπει να είναι στην υπηρεσία του κοινού συμφέροντος».

Ένας άλλος λόγος ρηγμάτωσης της κλασικής φιλελεύθερης αντίληψης περί ιδιοκτησίας (για τον Γερμανό κριτικό νομικό), είναι ότι το 153 πρέπει να διαβάζεται σε συνάρτηση με το τμήμα του Συντάγματος υπό τον τίτλο «Οικονομικός Βίος», το οποίο αφορά τη συνολική ρύθμιση της οικονομικής διαδικασίας μέσα από την κρατική παρέμβαση με κριτήριο τη δημόσια ευημερία, καταδεικνύοντας πως η κατοχύρωση στον σύγχρονο καπιταλισμό μιας *laissez faire* αντίληψης είναι ξεπερασμένη (Kirchheimer 1987: 124-130). Στη δικαστηριακή όμως πράξη η συγκεκριμένη δυναμική του Συντάγματος της Βαϊμάρης ακυρώνεται: ο Kirchheimer διαπιστώνει πως «οι νόμοι που προφανώς τιμωρούσαν μια οικονομικά ισχυρότερη τάξη απορρίπτονται στο όνομα της δικαιοσύνης ως αυθαίρετοι» και κατά συνέπεια «το κοινωνικό σύστημα» του Συντάγματος δεν βρίσκει εφαρμογή (Kirchheimer 1987: 129). Ο Kirchheimer υπογραμμίζει πως «σε ένα κράτος που κυριαρχείται κυρίως από ανεπτυγμένες καπιταλιστικές τάξεις, δεν υπάρχει τίποτα πιο αναγκαίο από τον καθορισμό συγκεκριμένων ορίων», μέσα όμως από τη συγκεκριμένη λειτουργία του νομικού μηχανισμού, «το κράτος αφήνει σε μεγάλο βαθμό το πεδίο ελεύθερο για τις ιδιωτικές δυνάμεις», οι «οποίες μπορούν να αμφισβητήσουν με επιτυχία το δικαίωμα του κράτους να εκπροσωπεί το συμφέρον όλων» (Kirchheimer 1987: 153).

Στα 1933 μαζί με τον συνάδελφό του Nathan Leites γράφει το *Σχόλια για τη "Νομι-*

μότητα και τη Νομιμοποίηση” στον *Karλ Σμιτ* (Kirchheimer 1987: 175-208), όπου διαχωρίζει ξεκάθαρα τη θέση του από τον καθηγητή του Carl Schmitt και εναντιώνεται σε μια αντιδραστική πολεμική που αποσκοπεί στην απόρριψη του υφιστάμενου δημοκρατικού πολιτεύματος. Στο άρθρο αντιπαρατίθεται, μεταξύ άλλων, με το σμιτιανό πολιτικό ιδανικό που θέλει τη δημοκρατία έκφραση μιας συμπαγούς, ομοιογενούς ταυτότητας, παραθέτοντας παραδείγματα ετερογενών κοινωνιών (της Μεγάλης Βρετανίας, της Γαλλίας και των ΗΠΑ) όπου υφίστανται λειτουργικοί δημοκρατικοί θεσμοί, ενώ παίρνει θέση ενάντια στην εξάλειψη της «κοινοβουλευτικής νομιμότητας» «από τη μονολιθικότητα της δημοψηφισματικής νομιμότητας» (Kirchheimer 1987: 205). Η «πολιτική ευκαιρία που ο Σμιτ επιθυμεί να επιφυλάξει στον λαό, είναι η απόφαση του ναι ή του όχι σε ένα ερώτημα που τίθεται από τα κρατικά όργανα», δηλ. η επιλογή μεταξύ δύο προκαθορισμένων δυνατοτήτων (Kirchheimer 1987: 206). Ο Kirchheimer τάσσεται υπέρ του κοινοβουλευτικού συστήματος, το οποίο «αποτελεί το μόνο πολιτικό σύστημα που ενσωματώνει μια θεσμική εγγύηση αλλαγής της εξουσίας, όσο δραστική και αν είναι, με πλήρη συνέχεια της έννομης τάξης» (Kirchheimer 1987: 200). Διαπιστώνει πως στη Βαϊμάρη υφίσταται ένας πλούτος «δυνατοτήτων ανάπτυξης [των προβλέψεων] του Συντάγματος» (Kirchheimer 1987: 208), ο οποίος όμως για να υλοποιηθεί απαιτεί πολιτική δράση· η τελευταία συνεπάγεται αντιπαράθεση και σύγκρουση, καθώς και εγκατάλειψη της όποιας λογικής της μετάθεσης, δηλ. της προσδοκίας για λύσεις από έναν τρίτο, ο οποίος στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι ο νομικός μηχανισμός: υποτίθεται ουδέτερος, καθώς ίσταται υπεράνω των κοινωνικών δυνάμεων, στην πράξη όμως, η λειτουργία του στη Γερμανία του Μεσοπολέμου, καταδεικνύει (σύμφωνα με την δηκτική έκφραση του Kirchheimer) πως πρόκειται για ένα «συντηρητικό ανώτερο σώμα που εκπροσωπεί ιδιοκτησιακά συμφέροντα έναντι του κοινοβουλίου, που δημιουργείται από τις γενικές εκλογές» (Kirchheimer 1987: 187).

III.

Σε μια πρώτη ανάγνωση, η εκνομίκευση στον Kirchheimer έχει έναν έντονο πολεμικό χαρακτήρα ενάντια στην αποπολιτικοποίηση, καθώς αφορά τη μεταφορά ύλης από την πολιτική σφαίρα του κοινωνικού, στη νομική. Η ισχύς του Νόμου σημαίνει την τυποποίηση των πολιτικών διακυβευμάτων μέσα από μία ουδέτερη-φορμαλιστική νομική γλώσσα, καθόσον οι κοινωνικοί ανταγωνισμοί, και δη οι ταξικοί, οι οποίοι εμπειρικλείουν αντιτιθέμενες και συγκρουσιακές μεταξύ τους αξίες, διοχετεύονται σε νομικές διαδικασίες αποδεχόμενοι την ειρηνευτική τους λογική. Η κοινωνική αντιπαράθεση απονευρώνεται, μετατρέπόμενη σε κάτι ποιοτικά διαφορετικό, από τη στιγμή που το δίκαιο εισβάλλοντας στην πολιτική, τη μεταλλάσσει θεμελιωδώς· η τελευταία χρησιμοποιεί πλέον, όχι τη δική της ορολογία και τις δικές της πρακτικές, αλλά τις αντίστοιχες του νομικού πεδίου (Teubner 1993: 509).

Αν όμως εξετάσουμε προσεκτικότερα την εκνομίκευση θα αντικρύσουμε πέρα από το δίπολο πολιτική-δίκαιο, τον ρόλο του οικονομικού, που αποικιοποιεί την πολιτική και εν συνεχεία χρησιμοποιεί προς όφελός του τον «νομικό μηχανισμό». Ο Kirchheimer μέσα από τον όρο της «εκνομίκευσης» επιχειρεί στην πράξη να περιγράψει μια σύνθετη διαδικασία που εκτυλίσσεται ταυτόχρονα και στις τρεις σφαίρες του κοινωνικού: οι ισχυρές οικονομικές εξουσίες διαβρώνουν το κράτος δικαίου, τη στιγμή που και το δίκαιο μεταβάλλεται σε μια τεχνική διαχείρισης υπέρ της κυρίαρχης τάξης (Thornhill 2007: 293-294), δηλ. σε μια κυβερνολογική που ενσωματώνει τις κοινωνικές αντιδράσεις, καθόσον διαμορφώνεται ένας εξουσιαστικός μηχανισμός, που περιλαμβάνει δικαστήρια και διοίκηση, ο οποίος εργαλειοποιεί νόμο και πολιτική. Η εκνομίκευση σε αυτήν την ανάγνωση είναι η κατεξοχήν πολιτική της κυρίαρχης τάξης.

Συμπέρασμα

Κάνοντας κάποιες καταληκτικές νύξεις και αναζητώντας πιθανές επεκτάσεις, αναφέρω:

Πρώτον, μπορούμε να συσχετίσουμε τον νομικό μηχανισμό που αναλύθηκε με τη φουκωϊκή ανάλυση για τον Νόμο στη νεωτερικότητα, καθώς ο τελευταίος μετατρέπεται σε νόρμα, δηλ. σε ένα μηχανισμό εξουσίας που κανονικοποιεί ομογενοποιώντας τον πληθυσμό (Golder 2013). Ένα πλεονέκτημα πάντως της προσέγγισης του Kirchheimer, σε σύγκριση με την αντίστοιχη φουκωϊκή, είναι ότι διατηρεί στη θέωρησή του τόσο τη σημασία των ταξικών αντιπαραθέσεων όσο της κρατικής κυριαρχίας, η οποία αμφισβητείται-διαβρώνεται από ιδιωτικά συμφέροντα, κάτι το οποίο του δίνει ιδιαίτερη επικαιρότητα, εφόσον στην εποχή μας βαθαίνουν οι οικονομικές ανισότητες, ενώ επανέρχεται στο προσκήνιο της κοινωνιο-θεωρητικής διαμάχης η δυνατότητα διαμεσολαβητικού ρόλου της κρατικής μορφής (Streeck 2013). Από την άλλη, μπορούμε να αντιτάξουμε ότι ο Kirchheimer δεν δίνει την απαιτούμενη προσοχή σε μια σειρά ιδιαίτερα σημαντικών κοινωνικών διεκδικήσεων που αφορούν τη συγκρότηση της ταυτότητας, οι οποίες στις μέρες μας παίρνουν τη μορφή πολλαπλών θεσμικών αιτημάτων, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τις έμφυλες διεκδικήσεις (Buckel 2021: 85).

Δεύτερον, για τον Habermas εκνομίκευση σημαίνει αποικιοποίηση της επικοινωνίας και της συνεννόησης του βιόκοσμου (lebenswelt) από έναν νομικό μηχανισμό τυποποίησης που υπηρετεί το χρήμα και τη γραφειοκρατία, δηλ. την αποτελεσματικότητα των πολιτικο-οικονομικών συστημάτων, οπότε η κοινωνική ενσωμάτωση δεν επιτυγχάνεται μέσα από τις αρχές μιας ηθικής της διαβούλευσης, αλλά από έναν εργαλειακό τεχνικό λόγο (Habermas 1982, 1988). Πάντως επισημαίνω ότι, παρά την εκτίμηση του Teubner (1993: 515-516) ότι η ανάλυση του Habermas είναι πλουσιότερη συνιστώντας εμβάθυνση της αντίστοιχης του Kirchheimer, ο Habermas προχωράει σε μία εννοιολόγηση που αμβλύνει και απλοποιεί αιχμηρά σημεία που υπάρχουν στην ανάλυση του Kirchheimer: αναφέρω ενδεικτικά τις κοινωνικές/ ταξικές συγκρούσεις, την αντίφαση καπιταλισμός-δημοκρατία, τον ρόλο των κυρίαρχων τάξεων στη διάβρωση του κράτους-δικαίου.

Τρίτον, η παραπάνω ανάλυση για την εκνομίκευση είναι φανερό ότι εκτείνεται πέρα από τον γερμανικό Μεσοπόλεμο και την κρίση της δημοκρατίας της Βαϊμάρης και αφορά και τη σύγχρονη κρίση του κράτους δικαίου, καθώς η συγκεκριμένη σύνθετη διαδικασία, η οποία εκτείνεται στο σύνολο των σφαιρών του κοινωνικού, απαντάται και στην εποχή μας: ανέλεγκτα μεγάλα οικονομικά συμφέροντα, εξουδετέρωση μετασχηματιστικών δυνατοτήτων του πολιτικού και ένας νομικός-διοικητικός μηχανισμός που απονεκρώνει τις κοινωνικές διεκδικήσεις.

Σημειώσεις

1. Για τη συγκεκριμένη παρουσίαση λαμβάνω υπόψη την ανάλυση του κοινωνικού και νομικού θεωρητικού Gunther Teubner (1993: 505-520), ο οποίος υποστηρίζει πως η έννοια της εκνομίκευσης στον Kirchheimer δεν πρέπει να εκλαμβάνεται μονοσήμαντα ως μία ανάδυση ενός «νομικού μηχανισμού» που καταστρέφει τους όρους άσκησης της πολιτικής, αλλά να εξετάζεται ως μια νέου τύπου πολιτική, η οποία σηματοδοτεί την ανανοηματοδότηση δικαίου και πολιτικής, καθώς μετασχηματίζονται οι όροι λειτουργίας αμοτέρων. Η παρουσίασή μου διαφοροποιείται από τη θέση του Teubner στον βαθμό που, ενόσω αντιμετωπίζω την εκνομίκευση ως μια πολιτική με άλλους όρους, όπως ο Γερμανός κοινωνιολόγος δικαίου, δίνω εξέχουσα σημασία στον οικονομικό παράγοντα: η εκνομίκευση αφορά πρωτίστως την αποικιοποίηση από τα μεγάλα μονοπώλια της πολιτικής, τα οποία χρησιμοποιούν και τον «νομικό μηχανισμό» για την προώθηση των συμφερόντων τους. Επιπροσθέτως, σε αντίθεση με τον Teubner, δεν αντιμετωπίζω την προσπάθεια του Kirchheimer ως ατελέστερη σε σύγκριση με μεταγενέστερα εγχειρήματα, όπως το αντίστοιχο του J. Habermas.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Kirchheimer, O. (2019), Βαϊμάρη - και μετά τι; Γέννηση και παρόν ενός Συντάγματος στο Θ. Γκιούρας (εισ.-επιμ.), *Ταξικός αγώνας και κρατική μορφή. Θεωρίες για την «κρίση του κράτους» κατά τη μεσοπολεμική περίοδο. Μια επιλεκτική επισκόπηση*, Αθήνα, ΚΨΜ, σσ. 451-494.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Buckel, S. (2021), *Subjectivation and Cohesion. Towards the Reconstruction of a Materialist Theory of Law*, M. Vykoukal (Transl.), Leiden-Boston, Brill.

Golder B. (ed.) (2013), *Re-reading Foucault: On Law, Power and Rights*, London, Routledge.

Habermas, J. (1982), *Theorie des Kommunikativen Handelns. Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung, Band 1.*, Berlin, Suhrkamp.

Habermas, J. (1988), *Theorie des Kommunikativen Handelns. Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft, Band 2*, Berlin, Suhrkamp.

Kirchheimer, O. (1969), *Politics, law, and social change: selected essays of Otto Kirchheimer*, F. S. Burin and K. L. Shell (eds.), New York, Columbia University Press.

Kirchheimer, O. (1987), The Limits of Expropriation, In *Social Democracy and the Rule of Law*, Keith Tribe (ed.), Leena Taner and Keith Tribe (transl.), London, Allen and Unwin, pp. 103-153.

Kirchheimer, O. (1987), Remarks on Carl Schmitt's Legalität und Legitimität In op.cit. pp. 175-208.

Schale F., Klingsporn L. and Buchstein H. (2018), Otto Kirchheimer – Capitalist State, Political Parties, and Political Justice, In *The SAGE Handbook of Frankfurt School Critical Theory*, B. Best, W. Bonefeld, Ch. O'Kane (eds.), pp. 105-122.

Streeck, W. (2013), *Buying Time. The Delayed Crisis of Democratic Capitalism*, London-New York, Verso.

Teubner, G. (1993), „Man schritt auf allen Gebieten zur Verrechtlichung“ – Rechtssoziologische Theorie im Werk Otto Kirchheimers, In *Der Einfluß deutscher Emigranten auf die Rechtentwicklung in den USA und in Deutschland*, M. Lutter, E. C. Stiefel, and M.H. Hoeflich (eds), Tübingen, Mohr, pp. 505-520.

Thornhill, Ch. (2007), *German Political Philosophy, The metaphysics of Law*, London-New York, Routledge.

Wiggershaus R. (1995), *The Frankfurt School: Its History, Theories, and Political Significance*, Michael Robertson (Transl.), Cambridge, Massachusetts, MIT.

**ΔΙΑΒΙΩΝΤΑΣ ΜΕΤΑΞΥ ΕΝΤΑΞΗΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ;
ΦΩΝΕΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ, ΑΙΤΟΥΝΤΩΝ ΑΣΥΛΟ
ΚΑΙ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ
ΤΗΣ ΠΑΝΔΗΜΙΑΣ COVID-19 ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ**

Θεόδωρος Φούσκας,^α Γεώργιος Κουλιεράκης,^α Αθανάσιος Θεοφιλόπουλος,^α
Δημήτριος Γεωργιάδης,^α Φωτεινή-Μαρία Μηνέ,^α
Γεωργία Πανταζή,^α Σοφία Κωνσταντοπούλου^α

^α Τμήμα Πολιτικών Δημόσιας Υγείας, Σχολή Δημόσιας Υγείας, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής

Περίληψη

Το κείμενο αποκαλύπτει τους πολλαπλούς τρόπους με τους οποίους επενέργησε η πανδημία της νόσου COVID-19 ως ένας άλλος τρόπος εντατικοποίησης της ευαλωτότητας και του αποκλεισμού για τους πολίτες τρίτων χωρών (ΠΤΧ) κατά τη διάρκεια της πανδημίας (2020-2022) στην Ελλάδα, με βάση τα ερευνητικά ευρήματα του έργου «Local Alliance for Integration» (LION) (81018) που χρηματοδοτήθηκε από τη ΓΓΕΚ και υλοποιήθηκε από το Τμήμα Πολιτικών Δημόσιας Υγείας του ΠαΔΑ. Το κείμενο διερευνά μέσω 32 εις βάθος ημι-δομημένων συνεντεύξεων τις εμπειρίες μεταναστών, αιτούντων άσυλο και προσφύγων, τα αυξημένα εμπόδια στην ένταξη λόγω των ανισοτήτων στην υγεία κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, τα οποία λειτουργούν ως μέσο συνέχισης του αποκλεισμού τους στον τομέα της ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης. Για την προστασία της υγείας των ΠΤΧ είναι απαραίτητη η εφαρμογή μέτρων πρόληψης από τους φορείς μεταναστευτικής πολιτικής και δημόσιας υγείας που είναι επιφορτισμένοι με την άρση των εμποδίων, την αντιμετώπιση της άνησης μεταχείρισης και των ανισοτήτων στη υγεία.

Λέξεις κλειδιά: υγεία, αποκλεισμός, πολίτες τρίτων χωρών, πανδημία COVID-19, Ελλάδα

**LIVING BETWEEN INTEGRATION AND EXCLUSION?
VOICES OF IMMIGRANTS, ASYLUM SEEKERS AND REFUGEES
IN TIMES OF THE COVID-19 PANDEMIC IN GREECE**

Theodoros Fouskas,^α George Koulierakis,^α Athanasios Theofilopoulos,^α Dimitrios Georgiadis,^α Fotini-Maria Mine,^α Georgina Pantazi,^α Sofia Konstantopoulou,^α

^α Department of Public Health Policy, School of Public Health, University of West Attica.

Abstract

The paper unveils the multiple ways in which the COVID-19 pandemic has intensified vulnerability and exclusion for third-country nationals (TCNs) in times of the pandemic (2020-2022) in Greece, based on the research findings of the project “Local Alliance for Integration” (LION/General Secretariat for Research and Innovation (GSRI)/University of West Attica (UNIWA)/81018): “Migrant and Refugee integration into local societies during the COVID-19 pandemic in Spain and Greece”, carried out by the Department of Public Health Policy at the School of Public Health of the University of West Attica and funded by the General Secretariat for Research and Innovation under the National Funding 2019. The paper reveals via 32 in-depth interviews the experiences of immigrants, asylum seekers and refugees, the increased barriers towards integration due to health disparities during this period which function as a means of perpetuating exclusion in the sector of healthcare. In order to promote the health of third-country nationals, the implementation of prevention measures by the institutions of migration policy and public health that are tasked with the responsibility to remove hindrances, address unequal treatment and health inequalities are necessary.

Keywords: health, third-country nationals, COVID-19 pandemic, Greece

Εισαγωγή

Η πανδημία της νόσου COVID-19 είχε σημαντικό αντίκτυπο ιδιαίτερα στους πιο ευάλωτους πληθυσμούς, συμπεριλαμβανομένων των μεταναστών, των αιτούντων άσυλο και των προσφύγων (Fouskas 2020, Mukumbang 2021, Dionne and Turkmen 2022). Όπως αναφέρει ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (ΠΟΥ), οι αιτούντες άσυλο, οι πρόσφυγες και οι μετανάστες εκτίθενται σε αυξημένους κινδύνους προσβολής από ασθένειες, όπως η COVID-19, καθώς διαβιούν ως επί το πλείστον σε υπερπλήρεις εγκαταστάσεις, σε συνθήκες χωρίς την απαραίτητη υγιεινή και χωρίς να διαθέτουν τα σχετικά μέσα διαβίωσης (World Health Organization 2020). Επίσης, η έλλειψη επαρκών κρίσιμων υπηρεσιών και υγειονομικής περίθαλψης (Jalbout 2020), ο συνωστισμός σε δομές φιλοξενίας, η έλλειψη κατάλληλου χώρου διαμονής, οι εξαιρετικά ανθυγιεινές συνθήκες διαβίωσης συμπεριλαμβανομένης της έλλειψης νερού με ακατάλληλο σύστημα αποχέτευσης (Veizis 2020) επιδεινώθηκε από ανεπαρκείς υπηρεσίες υγείας, συμπεριλαμβανομένων ιατρών, ψυχολόγων και κοινωνικών λειτουργών. Η καθημερινότητα των αιτούντων άσυλο, των προσφύγων και των μεταναστών περιλαμβάνει πολλαπλές ώρες αναμονής. Πολλαπλές ελλείψεις ιατρικού προσωπικού σε συνδυασμό με προϋπάρχοντα προβλήματα υγείας, η επιδείνωση της υγείας λόγω έκθεσης σε δυσμενείς καιρικές συνθήκες, για παράδειγμα, μη δυνατότητα μόνωσης ή θέρμανσης τον χειμώνα, εντείνουν την προβληματική κατάσταση. Οι πολίτες τρίτων χωρών (ΠΤΧ) βιώνουν ανασφάλεια και αβεβαιότητα κάτω από επισφαλείς συνθήκες, συνυπάρχουν με διαφορετικές εθνικότητες και αντιμετωπίζουν ψυχολογική επιβάρυνση και εντάσεις λόγω της συνεχιζόμενης αδράνειας/ακίνησιας και αβεβαιότητας, ενώ πολλοί έχουν υποστεί βία ή τραυματικές εμπειρίες (Fouskas, et al. 2021).

Θεωρητικό πλαίσιο

Οι ΠΤΧ που διέμεναν σε περιορισμένους χώρους, σε δομές φιλοξενίας χαρακτηριζόμενες από υπερσυγκέντρωση πληθυσμού, σε κοντέινερ (τόσο στα ΚΥΤ όσο και στην ενδοχώρα σε Ανοικτές Δομές Φιλοξενίας) ή αυτοσχέδιες κατοικίες και ανθυγιεινές συνθήκες και ανεπαρκή πρόσβαση στην υγειονομική περίθαλψη, ήταν ευάλωτοι στη μόλυνση από τον ιό SARS-CoV-2 (Tagliacozzo et al. 2021, Mengesha et al. 2022, Wilder 2021, Fouskas et al. 2022). Κατά τη διάρκεια της πανδημίας, οι ΠΤΧ αντιμετώπισαν: i) δια-

φορετική συχνότητα στους διαγνωστικούς ελέγχους, ii) περιορισμούς κινητικότητας, iii) διαχωρισμό ή καραντίνα σε συνθήκες υπερσυγκέντρωσης και ανθυγιεινών καταστάσεων, iv) καθυστερήσεις στους εμβολιασμούς κατά του ιού και αποκλεισμό από τα γενικά προγράμματα ανταπόκρισης, v) καθυστερήσεις στην έκδοση αδειών παραμονής, καθώς και έλλειψη πρόσβασης σε υπηρεσίες μετανάστευσης/ασύλου, οδηγώντας τους σε επισφάλεια και ευπάθεια, vi) κρυφούς τρόπους με τους οποίους ο ρατσισμός και η ξеноφοβία λειτουργούν στις καθημερινές αλληλεπιδράσεις τους με τους γηγενείς (Singer and Willison 2021, Tan et al. 2022). Αυτό που παρατηρήθηκε είναι μια αρνητική στερεοτυπική συσχέτιση μεταξύ μετανάστευσης και φόβου, ως η εξίσωση «μετανάστες = επικίνδυνα άτομα», που συνοδεύτηκε με στερεοτυπικές απόψεις, όπως ότι: «νοσοούν/φέρνουν ή μεταφέρουν ασθένειες» και «μεταδίδουν τον ιό SARS-CoV-2», «προκάλεσαν την πανδημία της νόσου COVID-19», που ενσωματώθηκαν στην κοινωνική συνείδηση, οδηγώντας σε εσφαλμένες παραδοχές (Vieten 2020, Webb Hooper et al. 2020).

Οι κοινωνικοί καθοριστικοί παράγοντες της υγείας συμβάλλουν στο να επηρεάζονται δυσανάλογα οι φυλετικές και εθνοτικές ομάδες από τη νόσο COVID-19 (CDC 2020). Αυτοί περιλαμβάνουν: α) Περιβάλλον διαβίωσης: Οι φυλετικές και εθνοτικές ομάδες αντιμετωπίζουν δυσκολίες στην εύρεση προσιτής, επαρκούς και ποιοτικής στέγης (ελλείψεις υγιεινής, παροχής θέρμανσης ή/και ηλ. ρεύματος ή/και νερού, ύπαρξη υγρασίας, αδυναμία αερισμού). Το γεγονός αυτό περιορίζει τις επιλογές τους και τους ωθεί: i) σε γειτονίες και κατοικίες με άλλες φυλετικές και εθνοτικές ομάδες, ii) σε συνθήκες συνωστισμένης διαβίωσης σε δωμάτια, διαμερίσματα, υπόγεια και αποθήκες, iii) σε εύρεση χώρου διαμονής σε μη επαρκώς συντηρημένα, παλαιάς κατασκευής κτίρια, iv) σε παραμελημένες από την πολιτεία περιοχές και γειτονίες χαρακτηριζόμενες από συνθήκες υποβάθμισης, λόγω μη τακτικής εκκαθάρισης απορριμμάτων, ελλιπούς φωτισμού, ανεπαρκούς φύλαξης, υπερβολικής κυκλοφοριακής κίνησης, ανυπαρξία υποδομών στήριξης της τοπικής αγοράς και v) σε περιοχές που ενδέχεται να έχουν περιορισμένη πρόσβαση σε μέσα μεταφοράς. Κάτω από τέτοιες συνθήκες διαβίωσης και κατοίκησης, ασθένειες και τραυματισμοί εμφανίζονται συχνότερα και έχουν σοβαρότερες συνέπειες. Η πρόσβαση σε θρεπτικά τρόφιμα σε προσιτές τιμές μπορεί να είναι περιορισμένη και μπορεί να εκτεθούν σε περιβαλλοντική ρύπανση στις γειτονίες τους. Τα ηλικιωμένα άτομα φυλετικών και εθνοτικών ομάδων διατρέχουν αυξημένο κίνδυνο λόγω του ότι ζουν σε συνθήκες υπερβολικού συνωστισμού.

β) Ιατροφαρμακευτική περίθαλψη: Οι φυλετικές και εθνοτικές ομάδες επηρεάζονται δυσανάλογα από την έλλειψη πρόσβασης σε ποιοτική ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, ασφάλιση υγείας και γλωσσικά και πολιτισμικά ευπρόσιτη περίθαλψη. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τα άτομα που προέρχονται από τις εν λόγω ομάδες να δυσπιστούν προς τα κρατικά συστήματα ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης και να υποτιμούν τη σημασία της προαγωγή της υγείας, την προληπτική φροντίδα αλλά και την υγιεινή εν γένει. γ) Επαγγελματικές συνθήκες: Οι φυλετικές και εθνοτικές ομάδες υπερ-εκπροσωπούνται σε επισφαλείς, χαμηλού κύρους/χαμηλά αμειβόμενες εργασίες λόγω του εθνο-φυλετικού καταμερισμού της εργασίας. Ως εκ τούτου, εγκλωβίζονται, σχεδόν αποκλειστικά, στον άτυπο τομέα της οικονομίας, όπου οι εργοδότες αποκομίζουν οικονομικά κέρδη, αποφεύγοντας τις εισφορές κοινωνικής ασφάλισης, και προσλαμβάνουν άτομα χωρίς συμβάσεις, με άτυπες αμοιβές και εργασιακά δικαιώματα. Εντοπίζονται ως επί το πλείστον στη χειρωνακτική εργασία, στη γεωργία και στην αλιεία, στις κατασκευές και στις τεχνικές εργασίες, στην οικιακή εργασία, στην φροντίδα ηλικιωμένων και παιδιών, τις υπηρεσίες εστίασης, τροφίμων και ξενοδοχείων, στην καθαριότητα, τις υπηρεσίες προσωπικής φροντίδας, τη νοσηλεία, σε εργοστάσια, στην παραγωγή και επεξεργασία τροφίμων, στην αποθήκευση προϊόντων σε υπερ-αγορές, στις ταχυμεταφορές και διανομές και στο πλανόδιο εμπόριο. Αυτές οι θέσεις εργασίας δεν είναι ελκυστικές, δεν θεωρούνται ότι προσφέρουν κοινωνικό κύρος και απορρίπτονται από τους Έλληνες εργαζομένους. Υπό επισφαλείς συνθήκες εργασίας, αντιμετωπίζουν αυξημένους κινδύνους για την υγεία τους αλλά και έκθεσης

στον κορωνοϊό. Η έκθεσή τους οφείλεται στη στενή επαφή με το κοινό ή άλλους εργαζομένους, καθώς αφορούν δραστηριότητες που δεν μπορούν να γίνουν από απόσταση, ή στην απουσία παροχών όπως ασφάλιση υγείας και αναρρωτικής άδειας μετ' αποδοχών.

δ) Εισόδημα: Οι φυλετικές και εθνοτικές ομάδες αντιμετωπίζουν εμπόδια στη συσσώρευση κεφαλαίου και έχουν υψηλότερες οφειλές/χρέη. Τέτοιες συνθήκες οδηγούν σε αδυναμία αποστολής εμβασμάτων στη χώρα προέλευσης, πληρωμής ιατροφαρμακευτικής κάλυψης και νοσηλείας στην περίπτωση ανασφάλιστων ατόμων, κάλυψης ιατρικού και φαρμακευτικού κόστους και πρόσβασης σε στέγαση, θρεπτικά τρόφιμα και στη φροντίδα ασθενών, παιδιών, ηλικιωμένων, χρονίως πασχόντων και ΑμεΑ.

ε) Εκπαίδευση: Οι φυλετικές και εθνοτικές ομάδες επηρεάζονται δυσανάλογα από τις ανισότητες στην πρόσβαση στην επίσημη εκπαίδευση. Αυτό μπορεί να οδηγήσει σε χαμηλότερο αλφαριθμητισμό, περιορισμένα ποσοστά ολοκλήρωσης σπουδών, εμπόδια στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση, χαμηλή πρόσβαση σε ποιοτική επαγγελματική κατάρτιση και μαθήματα γλώσσας, περιορίζοντας τις μελλοντικές επιλογές εργασίας και οδηγώντας σε κατώτερες αμοιβές ή ασταθείς θέσεις απασχόλησης, δυσκολίες επικοινωνίας με επαγγελματίες υγείας και ελλιπή κατανόηση ιατρικών οδηγιών και μη-εγγραμματοσύνη σε θέματα υγείας.

Μεθοδολογία

Τα αποτελέσματα βασίζονται σε ευρήματα από το συγκριτικό ερευνητικό έργο με τίτλο: “Local Alliance for Integration” (LION/ΓΓΕΚ/Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής/81018): «Ένταξη μεταναστών και προσφύγων στις τοπικές κοινωνίες κατά την πανδημία COVID-19 στην Ισπανία και την Ελλάδα» που υλοποιήθηκε από το Τμήμα Πολιτικών Δημόσιας Υγείας της Σχολής Δημόσιας Υγείας του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής και χρηματοδοτήθηκε από τη Γενική Γραμματεία Έρευνας και Καινοτομίας (ΓΓΕΚ) στο πλαίσιο της Εθνικής Χρηματοδότησης 2019¹. Μέσω ποιοτικών μεθόδων έρευνας, τριάντα δύο (32)² διαζώσης, ημι-δομημένες συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν στην Ελλάδα κατά το πρώτο εξάμηνο του 2022 (μεταξύ 18 Μαρτίου 2022 και 28 Μαΐου 2022) με ενήλικους άντρες και γυναίκες ΠΤΧ (μετανάστες, πρόσφυγες και αιτούντες άσυλο) (βλ. Πίνακα 1) που διέμεναν σε Ανοιχτές Δομές Φιλοξενίας Μεταναστών και Προσφύγων στην ευρύτερη περιοχή της Αττικής, έως ενός σημείου κορεσμού. Στο κείμενο παρουσιάζονται ερευνητικά αποτελέσματα από την Ελλάδα και επιχειρείται να διερευνηθεί ένα από κεντρικά ερωτήματα του ερευνητικού έργου: Έχει δημιουργήσει η πανδημία COVID-19 εμπόδια στην υγεία, στην ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και στη χρήση υπηρεσιών υγείας σε μετανάστες, αιτούντες άσυλο και πρόσφυγες; Οι απομαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις υποβλήθηκαν σε διαδικασία κωδικοποίησης μέσω Θεματικής Ανάλυσης. Στους/στις συνεντευξιαζόμενους/ες δόθηκε ένα ενημερωτικό έντυπο συγκατάθεσης, το οποίο εγγυόταν την εμπιστευτικότητα των πληροφοριών και υπεγράφη από όλους/όλες τους/τις συμμετέχοντες/ουσες. Ο μεθοδολογικός σχεδιασμός και τα όργανα συλλογής πληροφοριών σχεδιάστηκαν από τον Επιστημονικό Υπεύθυνο του Έργου και εγκρίθηκαν από την Επιτροπή Ηθικής και Δεοντολογίας Έρευνας (ΕΗΔΕ) του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής (ΠΑΔΑ) (αρ. πρωτ. έγκρισης 22354/08-03-2022). Όλα τα προσωπικά δεδομένα που ελήφθησαν στη μελέτη ήταν εμπιστευτικά και διαχειρίστηκαν σύμφωνα με τον Ν. 4624/2019 περί προστασίας δεδομένων.

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Στην πλειονότητά τους οι συνεντευξιαζόμενοι/ες αναφέραν ότι όσο καιρό βρίσκονται στην Ελλάδα είχαν επισκεφτεί δημόσιο νοσοκομείο τουλάχιστον μία φορά – για τους ίδιους/ες ή και τα παιδιά τους (όσοι/ες έχουν παιδιά) και είχαν λάβει ιατρικές υπηρεσίες ή/και φαρ-

Πίνακας 1. Κοινωνικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος

Κωδικός συνέντευξης	Εθνικότητα	Φύλο	Ηλικία	Έτος εισόδου στην Ελλάδα	Λόγος εισόδου	Τύπος εισόδου	Επίπεδο εκπαίδευσης		Οικογενειακή κατάσταση	Τέκνα	Απασχόληση	Τύπος και τόπος διαμονής	Υπηρεσίες μέσω ΕΣΥ	Υπηρεσίες υγείας μέσω ΜΚΟ/ΔΟΣ	Θετική/η στη νόσο COVID-19	Εμφόλιση για COVID-19	
							Επίπεδο εκπαίδευσης	Οικογενειακή κατάσταση									
1	Συρία	A	23	2019	Εμπόλεμη σύρραξη	Παράτυπα/ Θαλάσσια σύνορα	ISCED 2	Έγγαμος/η	1	Όχι	Κοιτώνες σε Ανοικτή Δομή Φροντίδας Προσφύγων και Μεταναστών	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι		
2	Κογκό	A	36	2019			ISCED 2	Άγαμος/η	0	Όχι		Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι
3	Κογκό	A	34	2019			ISCED 1	Άγαμος/η	0	Όχι		Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι
4	Ιράκ	Θ	55	2018			ISCED 6	Έγγαμος/η	3	Όχι		Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι
5	Ιράκ	Θ	21	2020			ISCED 3	Έγγαμος/η	1	Όχι		Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι
6	Σομαλία	Θ	28	2018			ISCED 2	Έγγαμος/η	1	Όχι		Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι
7	Σομαλία	Θ	20	2018		κάτω από ISCED 1	Έγγαμος/η	0	Όχι	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι			
8	Μαρόκο	A	44	2019	Οικονομικός		ISCED 6	Έγγαμος/η	2	Όχι	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι		
9	Κογκό	A	21	2019			ISCED 5	Άγαμος/η	0	Ναι	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	
10	Συρία	A	30	2020			ISCED 1	Έγγαμος/η	3	Ναι	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	
11	Σομαλία	A	19	2021	Οικονομικός		κάτω από ISCED 1	Άγαμος/η	0	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι		
12	Κογκό	Θ	29	2017	Οικογενειακή επανένωση		κάτω από ISCED 1	Έγγαμος/η	2	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι		
13	Κουβέιτ	A	57	2019	Οικονομικός		κάτω από ISCED 1	Διαζευγμένος/η	3	Όχι	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι		
14	Κογκό	Θ	39	2019			ISCED 2	Άγαμος/η	0	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	
15	Ιράκ	Θ	70	2018	Εμπόλεμη σύρραξη		κάτω από ISCED 1	Άγαμος/η	2	Όχι	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι		

Κωδικός συνέντευξης	Εθνικότητα	Φύλο	Ηλικία	Έτος εισόδου στην Ελλάδα		Λόγος εισόδου	Τρόπος εισόδου	Επίπεδο εκπαίδευσης	Οικογενειακή κατάσταση	Τέκνα	Απασχόληση	Τύπος και τόπος διαμονής	Υπηρεσίες μέσω ΕΣΥ		Υπηρεσίες υγείας μέσω ΜΚΟ/ΔΟΣ		Θετικός/η στη νόσο COVID-19		Εμβολιασμός για COVID-19	
				Ναι	Όχι								Ναι	Όχι	Ναι	Όχι	Ναι	Όχι		
16	Κογκό	A	41	2018	2019	Πολιτικός	ISCED 6	Έγγαμος/η	3	Ναι	Απασχόληση	Κοιτώνες σε Ανοικτή Δομή Φιλάξενιας Προσφύγων και Μεταναστών	Ναι	Ναι	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	
17	Κογκό	Θ	36	2019	2019	Πολιτικός	ISCED 1	Άγαμος/η	1	Όχι	Απασχόληση	Κοιτώνες σε Ανοικτή Δομή Φιλάξενιας Προσφύγων και Μεταναστών	Όχι	Ναι	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	
18	Κογκό	A	20	2019	2019	Οικονομικός	κάτω από ISCED 1	Άγαμος/η	0	Όχι	Απασχόληση	Κοιτώνες σε Ανοικτή Δομή Φιλάξενιας Προσφύγων και Μεταναστών	Ναι	Ναι	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Ναι	
19	Κογκό	A	29	2019	2019	Οικονομικός	ISCED 6	Άγαμος/η	2	Όχι	Απασχόληση	Κοιτώνες σε Ανοικτή Δομή Φιλάξενιας Προσφύγων και Μεταναστών	Όχι	Ναι	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	
20	Συρία	Θ	23	2019	2019	Οικονομικός	ISCED 3	Έγγαμος/η	2	Όχι	Απασχόληση	Κοιτώνες σε Ανοικτή Δομή Φιλάξενιας Προσφύγων και Μεταναστών	Ναι	Ναι	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	
21	Συρία	A	24	2019	2019	Οικονομικός	κάτω από ISCED 1	Έγγαμος/η	3	Όχι	Απασχόληση	Κοιτώνες σε Ανοικτή Δομή Φιλάξενιας Προσφύγων και Μεταναστών	Ναι	Ναι	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Ναι	
22	Σομαλία	Θ	19	2019	2019	Εμπόλεμη σύρραξη	κάτω από ISCED 1	Άγαμος/η	0	Όχι	Απασχόληση	Κοιτώνες σε Ανοικτή Δομή Φιλάξενιας Προσφύγων και Μεταναστών	Ναι	Ναι	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	
23	Ουγκάντα	A	28	2018	2019	Εμπόλεμη σύρραξη	ISCED 2	Έγγαμος/η	2	Όχι	Απασχόληση	Κοιτώνες σε Ανοικτή Δομή Φιλάξενιας Προσφύγων και Μεταναστών	Ναι	Ναι	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Ναι	
24	Συρία	A	20	2019	2019	Εμπόλεμη σύρραξη	ISCED 2	Έγγαμος/η	1	Ναι	Απασχόληση	Κοιτώνες σε Ανοικτή Δομή Φιλάξενιας Προσφύγων και Μεταναστών	Ναι	Ναι	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Ναι	
25	Σομαλία	A	19	2020	2019	Πολιτικός	κάτω από ISCED 1	Άγαμος/η	0	Όχι	Απασχόληση	Κοιτώνες σε Ανοικτή Δομή Φιλάξενιας Προσφύγων και Μεταναστών	Όχι	Ναι	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Ναι	
26	Κογκό	Θ	39	2019	2019	Πολιτικός	ISCED 2	Άγαμος/η	0	Όχι	Απασχόληση	Κοιτώνες σε Ανοικτή Δομή Φιλάξενιας Προσφύγων και Μεταναστών	Όχι	Ναι	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Ναι	
27	Κουβέιτ	A	37	2019	2019	Οικονομικός	κάτω από ISCED 1	Διαζευγμένος/η	4	Όχι	Απασχόληση	Κοιτώνες σε Ανοικτή Δομή Φιλάξενιας Προσφύγων και Μεταναστών	Ναι	Ναι	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Ναι	
28	Κογκό	Θ	29	2020	2020	Οικονομικός	ISCED 2	Διαζευγμένος/η	2	Όχι	Απασχόληση	Κοιτώνες σε Ανοικτή Δομή Φιλάξενιας Προσφύγων και Μεταναστών	Όχι	Ναι	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	
29	Συρία	A	30	2020	2020	Οικονομικός	ISCED 1	Έγγαμος/η	3	Ναι	Απασχόληση	Κοιτώνες σε Ανοικτή Δομή Φιλάξενιας Προσφύγων και Μεταναστών	Ναι	Ναι	Ναι	Ναι	Ναι	Ναι	Όχι	
30	Αφγανιστάν	Θ	43	2019	2019	Εμπόλεμη σύρραξη	ISCED 1	Έγγαμος/η	3	Όχι	Απασχόληση	Κοιτώνες σε Ανοικτή Δομή Φιλάξενιας Προσφύγων και Μεταναστών	Ναι	Ναι	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	
31	Αφγανιστάν	A	37	2019	2019	Εμπόλεμη σύρραξη	ISCED 3	Έγγαμος/η	2	Όχι	Απασχόληση	Κοιτώνες σε Ανοικτή Δομή Φιλάξενιας Προσφύγων και Μεταναστών	Ναι	Ναι	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Ναι	
32	Αφγανιστάν	Θ	29	2019	2019	Εμπόλεμη σύρραξη	κάτω από ISCED 1	Έγγαμος/η	3	Όχι	Απασχόληση	Κοιτώνες σε Ανοικτή Δομή Φιλάξενιας Προσφύγων και Μεταναστών	Ναι	Ναι	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Ναι	

μακευτική αγωγή. Παρείχαν όλοι/ες αναλυτικές πληροφορίες αναφορικά με τα ζητήματα υγείας που τους/τις απασχολούν: μία συνεντευξιαζόμενη (15) εξ αυτών (γυναίκα από το Ιράκ) ανέφερε ότι λαμβάνει φαρμακευτική αγωγή για υπέρταση και διαβήτη, ενώ ένας συνεντευξιαζόμενος (9) (άνδρας από το Κονγκό) ανέφερε ότι λαμβάνει αγωγή από ψυχίατρο στον οποίο παραπέμφθηκε από ψυχολόγο – ο ίδιος σημείωσε ότι βίωνε «στρες» στη Δομή της Μόρια (Λέσβος) όπου βρισκόταν αρχικά. Συνήθως προγραμματίζουν ιατρικό ραντεβού σε δομές Φροντίδας Υγείας με τη βοήθεια του αρμόδιου προσωπικού της Δομής στην οποία φιλοξενούνται. Ωστόσο, δύο συνεντευξιαζόμενοι (συνεντευξιαζόμενος 2, άνδρας από το Κονγκό, συνεντευξιαζόμενος 19, άνδρας από το Κονγκό) ανέφεραν ότι επειδή δεν διαθέτουν ΑΦΜ ή/και ΑΜΚΑ έχουν περιορισμένη πρόσβαση σε ιατρικές υπηρεσίες ή/και πρέπει να καταβάλουν οι ίδιοι το κόστος για τα φάρμακα που χρειάζονται.

Παρομοίως, μία συνεντευξιαζόμενη (5) (γυναίκα από το Ιράκ) ανέφερε ότι δεν μπορεί να καλύψει το κόστος της φαρμακευτικής αγωγής της. Εξήγησε δε ότι τη δυσκόλεψε η απουσία διερμηνείας και ότι παρόλο που μιλούσε την αγγλική γλώσσα όταν απευθυνόταν στο ιατρονοσηλευτικό προσωπικό, δεν ήταν δυνατό να συνεννοηθεί μαζί τους. Ένα άλλο ζήτημα που αναφέρθηκε ήταν η τάση υποβάθμισης του/των προβλήματος/των υγείας από το ιατρονοσηλευτικό προσωπικό: όπως ανέφερε μία συνεντευξιαζόμενη (4) (γυναίκα από το Ιράκ) «*μόλις πάω στο νοσοκομείο και δεν είμαι καλά, εκεί και μου λένε εσύ δεν έχεις τίποτα*». Μάλιστα, συμπλήρωσε ότι στελέχη της δομής είχαν επικοινωνήσει/διαμαρτυρηθεί σε νοσοκομείο για αυτή την πρακτική, αλλά λάμβαναν την ίδια απάντηση ότι «*δεν έχει τίποτα*» ή/και ότι «*ας ξαναέρθει την άλλη εβδομάδα*». Η συνεντευξιαζόμενη συμπλήρωσε ότι αυτό δεν ήταν πάντα εφικτό, λόγω οικογενειακών υποχρεώσεων: «*δεν μπορώ κάθε μέρα να αφήσω το κορίτσι [την ανήλικη κόρη της] και να τρέχω στους γιατρούς*».

Από την άλλη πλευρά, όταν ερωτήθηκαν σχετικά, κανείς/καμία εκ των συνεντευξιαζόμενων δεν ανέφερε μεροληπτική συμπεριφορά εναντίον τους από μέλος/η του ιατρονοσηλευτικού προσωπικού. Ορισμένοι/ες σημείωσαν ότι η συμπεριφορά του προσωπικού απέναντι τους χαρακτηριζόταν ως «καλή». Αναφορικά με τα μέτρα προστασίας της Δημόσιας Υγείας για τον περιορισμό της διασποράς του SARS-CoV-2, σχεδόν όλοι/ες ανέφεραν ότι τηρούν τα ατομικά μέτρα προστασίας και συγκεκριμένα τη χρήση масκών και αντισηπτικών, συμπληρώνοντας ορισμένοι/ες ότι τους χορηγούνται τα προαναφερθέντα είδη εντός της Δομής. Εντούτοις, προέκυψε ότι η παροχή πληροφόρησης για την πανδημία δεν είναι ίδια σε όλες τις Δομές. Για παράδειγμα, όπως ανέφερε μια συνεντευξιαζόμενη (26) (γυναίκα από το Κονγκό), ενώ στις προσφυγικές δομές στα νησιά του Αιγαίου τα στελέχη της Δομής εκεί ενημέρωναν τον μεταναστευτικό/προσφυγικό πληθυσμό για τα μέτρα προστασίας από τον κορονοϊό, δεν συμβαίνει το ίδιο και στη Δομή στην ενδοχώρα.

Επιπλέον, υπήρξε διάσταση απόψεων ως προς την παροχή ειδών ατομικής προστασίας από την εξάπλωση της πανδημίας καθώς ορισμένοι/ες εξ αυτών ανέφεραν ότι, εντός της Δομής τους χορηγούνται μόνο μάσκες, ενώ άλλοι/ες ανέφεραν ότι έχουν πρόσβαση και σε άλλα είδη ατομικής προστασίας, όπως τα αντισηπτικά. Μια πιθανή εξήγηση είναι ότι το απόθεμα των σχετικών ειδών ατομικής προστασίας δεν ήταν επαρκές, ώστε να καλύπτεται ολόκληρος ο μεταναστευτικός/προσφυγικός πληθυσμός που διαμένει στη Δομή, με αποτέλεσμα κάποιοι/ες να λαμβάνουν περισσότερα είδη από άλλους/ες. Ένας συνεντευξιαζόμενος (27) από το Κουβέιτ είπε: «*Φοβόμουν. Δεν είχα μάσκα. Αργότερα μου έδωσαν μερικές. Δεν είχαμε πολλούς γιατρούς.*»

Κατά του ιού SARS-CoV-2 είχαν εμβολιαστεί οι 17/32 (53,13%) και 2/32 (6,25%) διαγνώστηκαν θετικοί/ες στη νόσο COVID-19. Επιπλέον, τρεις συνεντευξιαζόμενες (15, 6, 7) (μία γυναίκα από το Ιράκ και δύο από τη Σομαλία) είχαν ήδη εμβολιαστεί. Από τους/τις υπόλοιπους/ες, μία γυναίκα από το Ιράκ (4) ανέφερε ότι έχει προγραμματισμένο ραντεβού για τον εμβολιασμό της, ένας (10) (άνδρας από τη Συρία) ανέφερε ότι δεν επιθυμεί να εμβολιαστεί, ένας άνδρας από Κονγκό (16) ανέφερε ότι σκοπεύει να εμβολιαστεί, ενώ ένας ακόμα (2) (άνδρας από το Κονγκό) αναρωτήθηκε πως θα μπορούσε να εμβολιαστεί από τη στιγμή που δεν διαθέτει ΑΜΚΑ.

Το έλλειμμα επαρκούς ή αποτελεσματικής πληροφόρησης αναδεικνύεται και από τις επιφυλάξεις που εκφράζουν ορισμένοι/ες σχετικά με την ασφάλεια των εμβολίων. Συγκεκριμένα, ένας πληροφορητής (1) (άνδρας από τη Συρία) δήλωσε ότι, παρά το γεγονός ότι το ενδεχόμενο νόσησης από τον κορωνοϊό του προκαλούσε συναισθήματα φόβου και ανησυχίας, δεν σκοπεύει να εμβολιαστεί διότι δεν γνωρίζει ποια συστατικά/ποιες ουσίες περιέχονται στο εμβόλιο, ενώ για να ενισχύσει το επιχείρημά του, πρόταξε την αντίστοιχη στάση άρνησης ή επιφύλαξης Ελλήνων πολιτών: «*[Δεν εμβολιάζομαι] γιατί θα πάρω κάτι [το εμβόλιο] που δεν το ξέρω. Ήδη οι Έλληνες δεν έχουν πάρει όλοι το εμβόλιο*».

Ακόμα ένας πληροφορητής (18) (άνδρας από το Κονγκό) ανέφερε ότι αποφάσισε να εμβολιαστεί κατά του ιού SARS-CoV-2 επειδή εμβολιάστηκαν και άτομα του φιλικού του περιβάλλοντος, ενώ ο ίδιος αρχικά εξέφρασε φόβους και ανησυχίες για τα εμβόλια. Ένας άνδρας από τη Συρία (29) εξέφρασε επίσης την άποψη ότι η πανδημία και τα συνακόλουθα περιοριστικά μέτρα προστασίας της Δημόσιας Υγείας για την περιστολή της διασποράς του SARS-CoV-2 είναι μια «δικαιολογία» για το επίπεδο διαβίωσής του. Συγκεκριμένα, όταν ερωτήθηκε πως επηρέασαν η πανδημία και τα περιοριστικά μέτρα τη ζωή του απάντησε: «*Δικαιολογίες, όλοι λένε κορωνοϊός και κορωνοϊός. Εγώ δεν έχω δει [κρούσμα] κορωνοϊού. Ούτε είχα κορωνοϊό. Σήμερα έκανα εξέταση, [τεστ] κορωνοϊού. Δεν έχω τίποτα*».

Άλλος συνεντευξιαζόμενος (19) (άνδρας από το Κονγκό) συμπλήρωσε ότι τα προβλήματα που αντιμετώπιζε πριν την πανδημία COVID-19 είναι τα ίδια με εκείνα που αντιμετωπίζει κατά τη διάρκεια αυτής. Όσον αφορά τους/τις υπόλοιπους/ες συμμετέχοντες, για παράδειγμα, μία γυναίκα από το Αφγανιστάν (32) εστίασε ιδιαίτερα στις συνέπειες της πανδημίας και των συνακόλουθων μέτρων προστασίας της Δημόσιας Υγείας για την περιστολή της διασποράς του SARS-CoV-2 στην ψυχική υγεία. Όπως ανέφερε χαρακτηριστικά, εξαιτίας της πανδημίας και των περιοριστικών μέτρων: «*Είμαστε σαν φυλακισμένοι. Μας επηρέασε ψυχολογικά πάρα πολύ. Φοβόμαστε να βγούμε [έξω]. Επηρεάστηκε η ήδη επιβαρυσμένη ψυχολογική κατάστασή μας*».

Στο ίδιο πνεύμα, άλλη συνεντευξιαζόμενη (7) (γυναίκα από τη Σομαλία) σημείωσε ότι η καθημερινότητα τους δυσκόλεψε καθώς υφίστανται «πολύ μεγάλη πίεση» και αναγκάζονται να φοράνε μάσκες. Ένας πληροφορητής (24) από τη Συρία τόνισε: «*Μια μέρα δεν μπορούσα να βρω τη μάσκα μου. Κοίταξα παντού. Φοβόμουν να βγω έξω*». Άλλη συνεντευξιαζόμενη (6) (γυναίκα από τη Σομαλία) εστίασε στη δυσκολία κάλυψης καθημερινών αναγκών ενώ επισήμανε και εκείνη το βίωμα συνθηκών εγκλεισμού, εκφράζοντας όμως και την ελπίδα για καλύτερες μέρες στο μέλλον: «*Δεν μπορούσα να πάω στο σουπέρ μάρκετ, δεν μπορούσα να πάω έξω στον δρόμο, δεν μπορούσα να αγοράσω κάτι, αλλά τώρα κάναμε τα εμβόλια κι ελπίζω ότι τα πράγματα θα αλλάξουν*».

Τέλος, οι αναζήτηση στήριξης μέσω της θρησκείας και των πεποιθήσεων ήταν σε ορισμένες περιπτώσεις εμφανής. Ένας άνδρας από την Ουγκάντα (23) ανέφερε γενικά ότι, βίωνε «δύσκολες» καθημερινές συνθήκες εξαιτίας της πανδημίας και των περιοριστικών μέτρων προστασίας, συμπληρώνοντας, ωστόσο, ότι η διαρκής ανησυχία για την ασφάλειά του και την υγεία του τον έκαναν να νιώθει καλότυχος που βρισκόταν εν ζωή και σε καλή κατάσταση υγείας, λέγοντας χαρακτηριστικά: «*Ευγνωμονώ τον Θεό που είμαι ζωντανός*». Ένας συνεντευξιαζόμενος (26) από το Κονγκό ανέφερε: «*Τώρα, όταν βρεθούμε, μπορούμε να μιλήσουμε μεταξύ μας, γιατί έχουμε εμβολιαστεί. Πριν, ήταν δύσκολο γιατί φοβόμασταν να πλησιάσουμε ο ένας τον άλλον και να περάσουμε χρόνο μαζί λόγω του COVID-19*».

Όπως προκύπτει, ορισμένοι/ες συνεντευξιαζόμενοι/ες αναφέρθηκαν στην εμφάνιση συναισθημάτων φόβου, ανασφάλειας και απομόνωσης/εγκλεισμού ως αποτέλεσμα της νόσου COVID-19 και των περιοριστικών μέτρων προστασίας που εφαρμόστηκαν. Πέραν των επιπτώσεων της πανδημίας και της εφαρμογής των περιοριστικών/προληπτικών μέτρων στην ψυχική υγεία των συνεντευξιαζόμενων, τα μέτρα αυτά είχαν αρνητικό αντί-

κτυπο στην καθημερινή ζωή τους σε πολλαπλά επίπεδα, όπως και σε διαδικασίες που αφορούν τη μεταναστευτική πολιτική. Για παράδειγμα, μια συνεντευξιαζόμενη (5) (γυναίκα από το Ιράκ) αναφέρθηκε στη μακράς διάρκειας χρονική αναβολή της διαδικασίας εξέτασης (συνέντευξη) του αιτήματός της για άσυλο: «[Η πανδημία] άλλαξε την ζωή μου 100%. Περίμενα δύο χρόνια τη συνέντευξή μου [εξέταση αιτήματος ασύλου]. Όταν ήρθε η ημερομηνία συνεντεύξεων πήρα αναβολή για μετά από 1-1,5 χρόνο. Αυτό ήταν πάρα πολύ δύσκολο για εμένα».

Μια άλλη γυναίκα, από τη Σομαλία (7), αναφέρθηκε στην αναστολή προγραμμάτων και δράσεων εκπαίδευσης και δημιουργικής απασχόλησης εντός της προσφυγικής Δομής. Πριν το ξέσπασμα της νόσου COVID-19, λειτουργούσε στη Δομή μια εκπαιδευτική δράση διδασκαλίας της αγγλικής γλώσσας αλλά η εφαρμογή μέτρων προστασίας οδήγησαν στον τερματισμό της λειτουργίας του.

Όπως αναφέρθηκε ανωτέρω, άλλοι/ες συνεντευξιαζόμενοι/ες εξέφρασαν τη δυσφορία τους για την διαρκή, αναγκαστική χρήση масκών (συνεντευξιαζόμενη 22, γυναίκα από τη Σομαλία, συνεντευξιαζόμενος 23, άνδρας από την Ουγκάντα, συνεντευξιαζόμενος 25, άνδρας από τη Σομαλία, συνεντευξιαζόμενη 32, γυναίκα από το Αφγανιστάν), την αδυναμία επίσκεψης σε καταστήματα λιανικής και υπεραγορές για την προμήθεια αναγκαίων αγαθών (συνεντευξιαζόμενη 6, γυναίκα από τη Σομαλία, συνεντευξιαζόμενος, 25 άνδρας από τη Σομαλία). Σε δύο περιπτώσεις (συνεντευξιαζόμενος 19, άνδρας από το Κονγκό, συνεντευξιαζόμενος 21, άνδρας από τη Συρία) επισημάνθηκε ότι προϋπάρχοντα προβλήματα και προκλήσεις εξακολουθούσαν να υφίστανται κατά τη διάρκεια της πανδημίας και συνεχίζονται έως σήμερα.

Συμπέρασμα

Με βάση τις διαγνωσμένες ανάγκες των συμμετεχόντων/ουσών στην έρευνα και με σκοπό την προώθηση της κοινωνικής ένταξης των ΠΤΧ και την ενδυνάμωσή τους προτείνονται: i) η επιτάχυνση των διαδικασιών εξέτασης αιτημάτων διεθνούς προστασίας αλλά και των προσφυγών και της έκδοσης των σχετικών εγγράφων σε περίπτωση θετικής έκβασης των αιτημάτων, ii) η ενίσχυση δράσεων εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας (π.χ. σε συνεργασία με φορείς της κοινωνίας πολιτών, εκπαιδευτικούς φορείς ενηλίκων κ.ά.), iii) ο σχεδιασμός και η υλοποίηση στοχευμένων προγραμμάτων προώθησης στην απασχόληση και στην επαγγελματική κατάρτιση (π.χ. μέσω του ΟΑΕΔ ή/και στο πλαίσιο της εταιρικής κοινωνικής ευθύνης ιδιωτικών εταιρειών/επιχειρήσεων και παρόχων επαγγελματικής κατάρτισης). Αναφορικά με τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης προτείνονται: i) η επαναχορήγηση ΑΜΚΑ, ii) παροχή πληροφοριών για την εξασφάλιση της πρόσβασής τους στην ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, iii) ενίσχυση των δομών με ιατρονοσηλευτικό προσωπικό, iii) η βελτίωση των εγκαταστάσεων φιλοξενίας και των συνθηκών διαβίωσης σε αυτές (π.χ. μέσω της βελτιωμένης αξιοποίησης των σχετικών ευρωπαϊκών κονδυλίων, της συμμετοχής ιδιωτών χορηγών όταν και όπου είναι εφικτό και της ενεργούς εθελοντικής δραστηριοποίησης των ίδιων των ΠΤΧ διαμενόντων στις δομές, μέσω της οποίας θα αξιοποιούν τυχόν τεχνικές γνώσεις και δεξιότητες τους, θα αποκτούν νέες ή θα βελτιώνουν ικανότητες και, ενδεχομένως, να έχουν πρόσβαση σε βασικό εισόδημα ως αποζημίωση για την εργασία τους), iv) η ειδική μέριμνα για τις ανάγκες γυναικών με παιδιά και ανηλίκων στις Δομές φιλοξενίας (π.χ. δυνατότητες δημιουργικής απασχόλησης και ψυχαγωγίας, παράλληλη στήριξη των ανηλίκων ώστε οι γονείς τους να μπορούν να συμμετάσχουν απρόσκοπτα σε δράσεις κατάρτισης/εκπαίδευσης ή να απασχοληθούν) καθώς και των ευπαθών ομάδων (ηλικιωμένοι, χρόνια πάσχοντες, ΑμεΑ κ.ά.), v) η διαρκής εκπαίδευση και ευαισθητοποίηση του στελεχιακού δυναμικού των Δομών φιλοξενίας, με σκοπό την καλύτερη κάλυψη των αναγκών των ομάδων στόχου.

Σε ό,τι αφορά την ανάσχεση της πανδημίας στους προσφυγικούς και μεταναστευ-

τικούς πληθυσμούς προτείνονται: i) η διασφάλιση της απρόσκοπτης παροχής επαρκούς αριθμού ειδών ατομικής προστασίας και τεστ διαγνωστικού ελέγχου ταχείας ανίχνευσης της νόσου σε όλες τις Δομές φιλοξενίας, ii) η βελτίωση της εγγραμματοσύνης στην υγεία και ενημέρωσης του πληθυσμού ΠΤΧ για την επικινδυνότητα του κορωνοϊού SARS-CoV-2 και την ασφάλεια των εμβολίων με σκοπό την αντιμετώπιση φαινομένων εσφαλμένης πληροφόρησης, ψευδών ειδήσεων που προκαλούν συναισθήματα φόβου και δρουν ανασταλτικά στην αύξηση της εμβολιαστικής κάλυψης και της προστασίας της υγείας των ΠΤΧ.

Σημειώσεις

1. Χρηματοδότηση: Το έργο «Τοπική Συμμαχία για την Ένταξη» (Local Alliance for Integration) (LION/Γενική Γραμματεία Έρευνας και Καινοτομίας (ΓΓΕΚ)/Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής (UNIWA)/81018): «Ένταξη μεταναστών και προσφύγων στις τοπικές κοινωνίες κατά την πανδημία COVID-19 στην Ισπανία και την Ελλάδα», που υλοποιήθηκε από το Τμήμα Πολιτικών Δημόσιας Υγείας της Σχολής Δημόσιας Υγείας του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής (UNIWA) και χρηματοδοτήθηκε από τη Γενική Γραμματεία Έρευνας και Καινοτομίας (ΓΓΕΚ) στο πλαίσιο της Εθνικής Χρηματοδότησης 2019 με Επιστημονική Υπεύθυνο (ΕΥ) τον Θεόδωρο Φούσκα, Επίκουρο Καθηγητή στο Τμήμα Πολιτικών Δημόσιας Υγείας της Σχολής Δημόσιας Υγείας του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής (ΠΑΔΑ). Μέλη Ερευνητικής Ομάδας: α) Ελλάδα: Γεώργιος Κουλιεράκης, Φωτεινή-Μαρία Μηνέ, Αθανάσιος Θεοφιλόπουλος, Σοφία Κωνσταντοπούλου, Δημήτριος Γεωργιάδης, Γεωργία Πανταζή, β) Ισπανία: Fabiola Ortega de Mora. Επιτροπή Ελέγχου Φορέα: Η μελέτη διεξήχθη σύμφωνα με τη Διακήρυξη του Ελσίνκι και εγκρίθηκε από την Επιτροπή Ηθικής και Δεοντολογίας της Έρευνας (ΕΗΔΕ) του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής (ΠΑΔΑ) (αρ. έγκρισης 22354/08-03-2022) για μελέτες που αφορούν τον άνθρωπο. Λήφθηκε έγγραφη συγκατάθεση από όλα τα άτομα που συμμετείχαν στη μελέτη.

2. Πραγματοποιήθηκαν δεκαπέντε (15) ημι-δομημένες συνεντεύξεις στην Ισπανία στην ευρύτερη περιοχή της Ανδαλουσίας.

Αναφορές

- Centers for Disease Control and Prevention (CDC) (2020), *COVID-19 Racial and Ethnic Health Disparities*, Available at: <https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/community/health-equity/racial-ethnic-disparities/index.html#income&education> access 1 February 2023.
- Dionne, K.Y. and Turkmen, F.F. (2020), The Politics of Pandemic Othering: Putting COVID-19 in Global and Historical Context, *International Organization*, Vol. 74 No S1, pp. E213-E230.
- Fouskas, T. (2020), Migrants, Asylum Seekers and Refugees in Greece in the Midst of the COVID-19 Pandemic. *Comparative Cultural Studies - European and Latin American Perspectives*, 2020, Vol. 5, No 10, pp. 39-58.
- Fouskas, T., Economou, C., Vassilopoulou, J., Papadopoulou, D., Karabelias, G., Souliotis, K., Vozikis, A., Sidiropoulos S., and Kazanas, K. (2021), A Tale of Two Crises: Reception Policy and COVID-19 Management regarding Migrants, Asylum Seekers and Refugees in Greece, in T. Fouskas (ed.), *Immigrants, Asylum Seekers and Refugees in Times of Crises: A. An International Handbook on Migration and Refugee Studies, Management Policies and Governance (Foreword by Marco Martiniello)*. Athens: European Public Law Organization (EPLO) Publications, pp. 789-811.
- Fouskas, T., Koulierakis, G., Mine, F-M., Theofilopoulos, A., Konstantopoulou, S., Ortega-de-Mora, F., Georgiadis, D. and Pantazi, G. (2022), Racial and Ethnic Inequalities, Health Disparities and Racism in Times of COVID-19 Pandemic Populism in the EU: Unveiling Anti-Migrant Attitudes, Precarious Living Conditions and Barriers to Integration in Greece, *Societies*, Vol. 12, No 6, pp. 1-22.
- Jalbout, M. (2020), *Finding Solutions to Greece's Refugee Education Crisis*, London, TheirWorld.
- Mengesha, Z., Alloun, E., Weber, D., Smith, M. and Harris, P. (2022), Lived the Pandemic Twice:

- A Scoping Review of the Unequal Impact of the COVID-19 Pandemic on Asylum Seekers and Undocumented Migrants, *International Journal of Environmental Research and Public Health*, Vol. 19, No 11, pp. 1-16.
- Mukumbang, F. (2021), How the COVID-19 Pandemic is Shifting the Migrant-Inequality Narrative, In Nico, M. and Pollock, G., (eds.), *The Routledge Handbook of Contemporary Inequalities and the Life Course*, London: Routledge, pp. 410-421.
- Singer, P.M. and Willison, C.E. (2021), Rhetoric and Reality in the United States of America: Trump, Populism and Health Policy, in Falkenbach, M. and Greer, S.L. (eds.), *The Populist Radical Right and Health*, Cham: Springer, pp.157-167.
- Tagliacozzo, S., Pisacane, L. and Kilkey, M. (2021), The Interplay between Structural and Systemic Vulnerability during the COVID-19 Pandemic: Migrant agricultural workers in informal settlements in Southern Italy, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 47 (9), pp. 1903-1921.
- Tan, S.B., DeSouza, P. and Raifman, M. (2022), Structural racism and COVID-19 in the USA: A County-level Empirical Analysis, *Journal of Racial and Ethnic Health Disparities*, Vol. 9, No 1, pp.236-24.
- Veizis, A. (2020), Commentary: Leave No One behind and Access to Protection in the Greek Islands in the COVID-19 Era, *International Migration*, Vol. 58, No 3 pp. 264.
- Vieten, U.M. (2020), The “new normal” and “pandemic populism”: The COVID-19 crisis and anti-hygienic mobilisation of the far-right, *Social Sciences*, Vol. 9, No 9 pp. 165.
- Webb Hooper, M., Nápoles, A. M. and Pérez-Stable, E. J. (2020), COVID-19 and Racial/Ethnic Disparities, *JAMA*, Vol. 323, No 24, pp. 2466–2467.
- Wilder, J.M. (2021), The disproportionate impact of COVID-19 on Racial and Ethnic Minorities in the United States, *Clinical Infectious Diseases*, Vol. 72, No 4 pp.707-709.
- World Health Organization (WHO) (2020), Coronavirus disease 2019 (COVID-19) Situation Report-72. Available at: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/331685/nCoV_sitrep01Apr2020-eng.pdf accessed 01 February 2023 access 1 February 2023.

ΕΠΙΔΙΩΞΕΙΣ, ΕΜΠΡΟΘΕΤΗ ΔΡΑΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΥΗΜΕΡΙΑΣ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΡΟΥΜΑΝΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ

Λουκία – Μαρία Φρατσέα,^α και Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος^β

^α Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Γεωγραφίας.

^β Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών ερευνών (ΕΚΚΕ) και Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Γεωγραφίας.

Περίληψη

Η μετανάστευση αποτελεί μια νοηματοδοτούμενη στρατηγική για τη βελτίωση της ευημερίας και του τρόπου ζωής τόσο των μεταναστών όσο και των μη-μετακινούμενων. Η θεωρητική συζήτηση που επιχειρείται στο παρόν κείμενο αφορά τρεις βασικές προσεγγίσεις σχετικά με τη μετανάστευση: την ανθρώπινη ευημερία, τη διαεθνικότητα και τη θεωρία των κινητικότητων. Η διασύνδεση και ο συνδυασμός των τριών αυτών θεωρητικών κατασκευών επιτρέπει τη δημιουργία ενός χρήσιμου θεωρητικού πλαισίου για τη μελέτη της μετανάστευσης των Ρουμάνων στην Ελλάδα, καθώς επίσης και άλλων μεταναστευτικών πληθυσμών.

Στο κείμενο τονίζεται ο ρόλος των επιδιώξεων, της εμπρόθετης δράσης και της ευημερίας των Ρουμάνων μεταναστών σε σχέση με τα οικονομικά κίνητρα της μετακίνησής τους, τόσο κατά τη διάρκεια όσο και μετά την οικονομική κρίση, σε δύο περιφέρειες της Ελλάδας. Αυτοί οι μεγεθυντικοί φακοί επιτρέπουν την ανάλυση και ερμηνεία της υλικής ευημερίας, των προσωπικών επιδιώξεων και των στρατηγικών των μετακινούμενων. Αναλύονται οι αφηγήσεις τους και επιχειρείται να κατανοηθούν οι διαδρομές, οι γεωγραφικές μετακινήσεις καθώς επίσης τα μοτίβα εγκατάστασης των μεταναστών, παράλληλα με τη μελέτη των προσλήψεων σχετικά με τις συνθήκες διαβίωσης και την ευημερία τους πριν έρθουν και αφότου ήρθαν στην Ελλάδα.

Λέξεις κλειδιά: Ρουμανική μετανάστευση, ευημερία, διαεθνικότητα, γεωγραφική κινητικότητα, αίσθηση του ανήκειν.

ASPIRATIONS, AGENCY AND THE QUEST OF WELL-BEING: THE CASE OF ROMANIAN MIGRANTS

Loukia – Maria Fratsea^α and Apostolos G. Papadopoulos^β

^α Harokopio University, Department of Geography.

^β National Center of Social Research (ΕΚΚΕ) and Harokopio University, Department of Geography.

Abstract

Migration is a meaningful strategy to improve the well-being and lifestyle of both migrants and non-migrants. The theoretical discussion attempted in this paper starts from the analysis of three main theories on migration: human well-being, transnationalism, and mobility theory. Linking and combining these three theoretical constructs allows for the creation of a useful theoretical framework for the study of Romanian immigration to Greece as well as other migrant populations. In this paper, the role of aspirations, agency, and well-being of Romanian immigrants in relation to the economic motivations of their movement during and after the economic crisis in two regions of Greece is highlighted. These magnifying lenses enable the analysis and interpretation of the mover's material well-being, personal aspirations, and strategies. The migrants' narratives are examined, and an attempt is made to understand their routes, geographical movements, and settlement patterns. It also examines the subjective assessment of living conditions and well-being before they came to Greece and after they arrived in the country. Great importance is attached to the subjective perception of their well-being and lifestyle in Greece.

Keywords: Romanian migration, well-being, transnationalism, spatial mobility, belonging.

Εισαγωγή

Από τις αρχές του 1990, η Ελλάδα μετατράπηκε από χώρα αποστολής μεταναστών σε χώρα υποδοχής. Αρχικά, οι κύριες εισροές πληθυσμού περιλαμβάνουν ομοεθνείς παλιννοστούντες, Έλληνες Πόντιους, μετανάστες ελληνικής καταγωγής, μετανάστες από χώρες εκτός Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) και μικρό αριθμό Ελλήνων μεταναστών που επιστρέφουν από τη βόρεια Ευρώπη (Kasimis and Kassimi 2004). Οι μεταναστευτικές ροές προς την Ελλάδα, εντάθηκαν μετά την πτώση των κομμουνιστικών καθεστώτων το 1989, με την Ελλάδα να δέχεται το υψηλότερο ποσοστό υπηκόων τρίτων χωρών, σε σχέση με τον συνολικό πληθυσμό της, από όλες τις χώρες της Νότιας Ευρώπης (Lazaridis 1996: 340). Στα χρόνια που ακολούθησαν, οι διεθνείς μεταναστευτικές ροές συνέβαλαν στη διαμόρφωση μιας νέας κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας στη χώρα και συνιστούν ως σήμερα βασικό χαρακτηριστικό των τοπικών αγορών εργασίας στην Ελλάδα.

Η ρουμανική μετανάστευση αποτελεί ένα μάλλον αγνοημένο πεδίο στην ελληνική βιβλιογραφία, παρόλο που η ρουμανική μετανάστευση έχει προσελκύσει σημαντική ακαδημαϊκή προσοχή, ιδιαίτερα υπό το φως της διεύρυνσης της ΕΕ το 2004 και το 2007 με την είσοδο χωρών της Ανατολικής Ευρώπης στην ΕΕ. Η περιορισμένη έρευνα για τη ρουμανική μετανάστευση στην Ελλάδα, εξετάζει τα χαρακτηριστικά της απασχόλησης Ρουμάνων μεταναστριών στον τομέα των οικιακών και προσωπικών υπηρεσιών (Lazarescu 2015, Lazarescu and Kouzas 2017). Πιο πρόσφατα, η ενσωμάτωση στην αγορά εργασίας και η ευημερία των Ρουμάνων στις αγροτικές περιοχές έχουν αναδειχτεί σε σημαντικά ζητήματα στην ελληνική βιβλιογραφία (Fratsea and Papadopoulos 2020, Papadopoulos and Fratsea 2021).

Το παρόν κείμενο στηρίζεται σε πρόσφατη έρευνα που διεξήχθη μεταξύ 2017-2021 και συζητά την κοινωνική κινητικότητα και την ευημερία των Ρουμάνων μεταναστών στην Ελλάδα. Συγκεκριμένα, εστιάζουμε στις αφηγήσεις των μεταναστών από την Ρουμανία και επιχειρούμε να κατανοήσουμε τις κοινωνικές και γεωγραφικές διαδρομές, παράλληλα με τη μελέτη των προσλήψεων των ερευνώμενων σχετικά με τις συνθήκες διαβίωσής τους και την ευημερία τους πριν έρθουν στην Ελλάδα αλλά και αφότου ήρθαν στη χώρα. Μεγάλη σημασία δίδεται στην υποκειμενική πρόσληψη της ευημερίας και του τρόπου ζωής τους στην Ελλάδα ρίχνοντας φως στις υλικές και μη-υλικές πτυχές της ευημερίας.

Το κείμενο αρθρώνεται ως ακολούθως: Το επόμενο τμήμα παρουσιάζει συνοπτικά

τις βασικές θεωρίες που αφορούν στη μετανάστευση, δίνοντας έμφαση στην ανθρώπινη ευημερία και την διαεθνικότητα και οι οποίες συγκροτούν το βασικό θεωρητικό πλαίσιο για την ανάλυση των εμπειρικών δεδομένων. Το προτεινόμενο θεωρητικό πλαίσιο που συγκροτείται στο παρόν κείμενο για τη μελέτη της μετανάστευσης των Ρουμάνων στην Ελλάδα μπορεί να χρησιμοποιηθεί στη μελέτη και άλλων μεταναστευτικών πληθυσμών. Στη συνέχεια εξετάζεται η ρουμανική μετανάστευση στην Ελλάδα που έχει μάλλον αγνοηθεί, συγκριτικά με άλλες μεταναστευτικές ομάδες. Ακολουθεί η παρουσίαση της μεθοδολογίας για τη συγκέντρωση του εμπειρικού υλικού. Τέλος, στην ανάλυση αντιπαραβάλλονται οι υλικές και οι μη-υλικές διαστάσεις της ευημερίας των Ρουμάνων μεταναστών δίδοντας έμφαση στην υποκειμενική πρόσληψη της ευημερίας και του τρόπου ζωής τους στην Ελλάδα, γεγονός που οδηγεί σε ιδιαίτερα αξιόλογα συμπεράσματα.

Θεωρητικό πλαίσιο: ανθρώπινη ευημερία και διαεθνικότητα

Η πρόσφατη συζήτηση για τη μετανάστευση υπογραμμίζει τις πολιτισμικές, κοινωνικές, και υποκειμενικές διαστάσεις της (Faist 2010, Anthias 2012, Barglowski 2019, Amelina 2021) και θέτει υπό αμφισβήτηση την επικέντρωση στους δομικούς, οικονομικούς και «αντικειμενικούς» προσδιοριστικούς παράγοντες που την προκαλούν (Papadopoulos and Fratsea 2022). Ειδικότερα, πολλοί μελετητές υπογραμμίζουν τον βαθμό στον οποίο οι κοινωνικές ανισότητες, οι ιεραρχίες και η διαφορετικότητα διαπερνούν όλη τη μεταναστευτική διαδικασία (Faist κ.ά. 2015, Anghel 2016, Faist 2018, Barglowski 2019). Παράλληλα, υπάρχει εκτεταμένη θεωρητική συζήτηση που εξετάζει τις σχέσεις μεταξύ των μετακινούμενων πληθυσμών, των επιπέδων φτώχειας, των εισοδηματικών ανισοτήτων, των ευκαιριών ανάπτυξης κ.ά., ενώ ορισμένες μεταναστευτικές θεωρίες έχουν προσπαθήσει να συνδέσουν τις οικονομικές ανισότητες και τη μετανάστευση, συσχετίζοντας και συγκρίνοντας μεταξύ διαφορετικών τύπων περιοχών, αγροτικών και αστικών, αλλά και μεταξύ κρατών. Η επίκαιρη αυτή συζήτηση τείνει να υπερτονίζει τον ρόλο των ανισοτήτων ως κινητήρια δύναμη της μετανάστευσης, αν και συχνά ο ρόλος των ανισοτήτων σε σχέση με τη μετανάστευση δεν είναι όσο ξεκάθαρος υπονοείται στον δημόσιο λόγο και από όσα αναφέρουν οι υπεύθυνοι χάραξης πολιτικής (Castles 2009, Czaika 2013, Faist 2016). Ωστόσο, τόσο οι ανισότητες όσο και η πρόσληψή τους μπορεί να λειτουργήσουν και προς τις δύο κατευθύνσεις, είτε ενισχύοντας είτε αναχαιτίζοντας τις μεταναστευτικές ροές (Czaika 2013). Αυτή η διττή σχέση ανισοτήτων και μετανάστευσης δεν είναι κατανοητή από τους υπευθύνους χάραξης πολιτικής, ενώ συχνά υπάρχουν σημαντικές παρανοήσεις.

Σε αυτό το πλαίσιο, η μετανάστευση μπορεί να θεωρηθεί ως μια στρατηγική για την άμβλυση των επιπτώσεων της φτώχειας και των ανισοτήτων, αλλά και για τη βελτίωση της ευημερίας και των μέσων διαβίωσης τόσο των μετακινούμενων όσο και των μη-μετακινούμενων πληθυσμών. Χρήσιμο αποδεικνύεται ένα σκέλος της συζήτησης που πρόσφατα προσέλκυσε το επιστημονικό και ερευνητικό ενδιαφέρον και αφορά στον συνδυασμό διαφορετικών μορφών ανισότητας που αφορούν τους αντικειμενικούς παράγοντες και τις υποκειμενικές προσλήψεις των συνθηκών διαβίωσης τόσο από την πλευρά των μετακινούμενων όσο και των μη-μετακινούμενων πληθυσμών. Συγκεκριμένα, η προσέγγιση της ανθρώπινης ευημερίας συνδέει τη μετανάστευση και την ανάπτυξη, αντλώντας έννοιες και ιδέες από μια σειρά επιστημονικών πειθαρχιών, όπως τα οικονομικά, η ψυχολογία, η κοινωνιολογία, κ.ά. σε ένα ενιαίο εννοιολογικό πλαίσιο, τονίζοντας την περίπλοκη αλληλεπίδραση που υπάρχει μεταξύ της υλικής διάστασης των ανθρώπινων σχέσεων και της συναισθηματικής διάστασης της ευημερίας (White 2017). Η προσέγγιση της ανθρώπινης ευημερίας εστιάζει στο τι εκτιμούν τα άτομα, στις ερμηνείες τους για την ευημερία και στους διάφορους υλικούς και μη υλικούς παράγοντες που συμβάλλουν σε αυτήν. Έτσι, διερευνάται πώς κατασκευάζεται η ευημερία σε συγκεκριμένους τόπους, ο τρόπος που αλλάζουν αυτές οι κατασκευές κατά τη διαδικασία της μετανάστευσης και

κατά τη διάρκεια του κύκλου ζωής, πώς η ευημερία «ταξιδεύει» πέρα από τα χωρικά όρια και τον τρόπο με τον οποίο κατασκευάζεται διαεθνικά (Wright 2011, Wright 2012).

Η Wright (2011) διακρίνει τέσσερα πλεονεκτήματα που εμφανίζει η προσέγγιση της ανθρώπινης ευημερίας: Πρώτον, φέρνει στο προσκήνιο το ζήτημα της εμπρόθετης δράσης των μεταναστών (migrant agency). Η εμπρόθετη δράση των μεταναστών άρχισε πρόσφατα να απασχολεί όλο και περισσότερο τη σχετική βιβλιογραφία. Οι μετανάστες αναγνωρίζονται ως ενεργά δρώντα υποκείμενα, τα οποία δύνανται –σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό–, να επηρεάζουν τις συνθήκες της επαγγελματικής και κοινωνικής τους ζωής (Παπαδόπουλος και Φρατσέα 2022). Δεύτερον, η ανθρώπινη ευημερία είναι μια δυναμική έννοια που μπορεί να εξεταστεί σε πολλαπλές χωρικές κλίμακες. Τρίτον, η προσέγγιση της ανθρώπινης ευημερίας δύναται να λαμβάνει υπόψη τις διαφορετικές έμφυλες και εθνοτικές προσλήψεις της ευημερίας, προβάλλοντας σε κάθε περίπτωση την υποκειμενική ερμηνεία. Επιπλέον, η προσέγγιση αυτή υπερβαίνει τις αντικειμενικές μετρήσεις της ικανοποίησης από τη ζωή με βάση το εισόδημα και περιλαμβάνει πολυδιάστατες αξιολογήσεις υλικών και μη-υλικών πτυχών της ζωής.

Με άλλα λόγια, η προσέγγιση της ανθρώπινης ευημερίας δίνει έμφαση σε αυτά που οι ίδιοι οι μετανάστες αναγνωρίζουν ότι ενδυναμώνουν ή περιορίζουν τα μέσα διαβίωσής τους, πώς (αυτο)τοποθετούνται ως προς την ευημερία σε σύγκριση με άλλες ομάδες μεταναστών και στον τρόπο με τον οποίο η ευημερία δομείται διαεθνικά κατά τη μεταναστευτική διαδικασία (Wright 2012, Papadopoulos and Fratsea 2021).

Η ρουμανική μετανάστευση στην Ελλάδα

Η ρουμανική μετανάστευση έχει εξετασθεί στην Ευρώπη στο πλαίσιο των ευρύτερων μετακινήσεων μεταξύ Ανατολικών και Δυτικών κρατών μετά την πτώση των κομμουνιστικών καθεστώτων, αλλά και της διεύρυνσης της ΕΕ το 2004 και το 2007 και αντιπροσωπεύει ένα νέο σχετικά πεδίο στις μεταναστευτικές σπουδές.

Η μετανάστευση των Ρουμάνων μεταναστών αλλά και γενικότερα των υπηκόων από τις Ανατολικές χώρες της ΕΕ έχει χαρακτηριστεί στη βιβλιογραφία ως «ημιτελής μετανάστευση» (Okólski 2001) ή «ρευσιτή μετανάστευση» (Engbersen κ.ά. 2010), τονίζοντας με τον τρόπο αυτό τον προσωρινό και εποχικό χαρακτήρα της μετακίνησης, ενώ πιο πρόσφατα η έρευνα στράφηκε στους τρόπους με τους οποίους η κινητικότητα των μεταναστών από χώρες της Ανατολικής Ευρώπης επηρεάζει την «αίσθηση του ανήκειν» (Marcu 2014, Lulle κ.ά. 2018).

Λαμβάνοντας υπόψη πρόσφατα δεδομένα, οι Ρουμάνοι υπήκοοι αναγνωρίζονται ως οι πολίτες που επιδεικνύουν την υψηλότερη κινητικότητα μεταξύ των πολιτών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Eurostat 2021). Ειδικότερα, οι χώρες της Νότιας Ευρώπης –και ιδιαίτερα η Ιταλία και η Ισπανία – έχουν καταταχθεί μεταξύ των δέκα κορυφαίων προορισμών όσον αφορά τους Ρουμάνους μετανάστες, μεταξύ 2000 και 2010, ενώ στα χρόνια που ακολούθησαν η Γερμανία και το Ηνωμένο Βασίλειο αναδείχθηκαν ως οι κύριες χώρες προορισμού.

Στην Ελλάδα ωστόσο, η έρευνα για τη μετανάστευση δεν επικεντρώθηκε στους Ρουμάνους που ζουν στη χώρα, παρά το γεγονός ότι αυτοί συγκαταλέγονται μεταξύ των πολυπληθέστερων τριών εθνικών ομάδων μεταναστών μετά από τους Αλβανούς (53%) και τους Βούλγαρους (8,3%) (ΕΛΣΤΑΤ 2011). Πιο συγκεκριμένα, η ρουμανική μετανάστευση στην Ελλάδα χρονολογείται ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 μετά την κατάρρευση του σοσιαλιστικού καθεστώτος στη χώρα αυτή. Ο αριθμός των Ρουμάνων μεταναστών που ζούσαν στην Ελλάδα εκείνη την εποχή ήταν μικρός, μόλις 1.941 άτομα (ΕΛΣΤΑΤ 2001). Μία δεκαετία αργότερα, στην Απογραφή Πληθυσμού του 2001, ο αριθμός τους αυξήθηκε σε 23.206 άτομα, ενώ το 2011 είχε διπλασιαστεί σε 46.524. Παράλληλα, ο αριθμός των Ρουμάνων που έχουν αποκτήσει ελληνική ιθαγένεια αυξήθηκε

(ΕΛΣΤΑΤ 2011). Μολονότι πολλοί μετανάστευσαν σε χώρες της Δυτικής Ευρώπης κατά τη διάρκεια της οικονομικής ύφεσης στην Ελλάδα, σήμερα ζουν στη χώρα 44.600 Ρουμάνοι (Eurostat 2021).

Εξετάζοντας τα κοινωνικοδημογραφικά χαρακτηριστικά της ρουμανικής μετανάστευσης στην Ελλάδα, φαίνεται να υπάρχει μία σχετική ισορροπία μεταξύ των δύο φύλων, αν και οι γυναίκες είναι λίγο περισσότερες (54%). Οι Ρουμάνοι μετανάστες εμφανίζουν σχετικά υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο, καθώς πάνω από το ήμισυ κατέχει ανώτερη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (50.7%), το 42,3% έως κατώτερη δευτεροβάθμια και το 6,9% τριτοβάθμια εκπαίδευση (ISCED classification). Οι γυναίκες συγκριτικά εμφανίζουν υψηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο σε σχέση με τον ανδρικό πληθυσμό. Όσον αφορά τη γεωγραφική κατανομή τους, περισσότερο από το 40% συγκεντρώνεται στην Αθήνα, ενώ ακολουθεί η Πελοπόννησος (23,8%) και η Κρήτη (9,6%).

Αρχικά, η πλειονότητα των Ρουμάνων μεταναστών τροφοδοτούσαν τη λεγόμενη «δευτερογενή αγορά εργασίας», η οποία αποτελείται από εποχικές, χαμηλής αμοιβής και επισφαλείς θέσεις εργασίας. Μετά την εφαρμογή των διατάξεων περί νομιμοποίησης (1997-8, 2001 και 2005) αρκετοί Ρουμάνοι μετανάστες αναζήτησαν καλύτερη, πιο εξειδικευμένη, ασφαλή και καλύτερα αμειβόμενη απασχόληση, είτε σε αγροτικές περιοχές στον τομέα των κατασκευών και των υπηρεσιών τόσο σε νησιά όσο και σε αστικές περιοχές, ενώ μετά την ένταξη της Ρουμανίας στην .Ε το 2007 σημειώθηκαν νέες ευκαιρίες για επαγγελματική και γεωγραφική κινητικότητα. Με βάση τα τελευταία διαθέσιμα στοιχεία από την Απογραφή Πληθυσμού, η πλειονότητα των Ρουμάνων απασχολείται σε υπηρεσίες (48%), το ένα τρίτο στον δευτερογενή τομέα, ενώ το 17% στη γεωργία. Η πλειονότητα απασχολείται σε ανειδίκευτα ή/και ημι-ειδικευμένα επαγγέλματα, ενώ το ποσοστό αυτό είναι συγκριτικά μεγαλύτερο στις γυναίκες συγκριτικά με τους άνδρες. Το γεγονός αυτό πρέπει να αξιολογηθεί και σε σχέση με το υψηλό εκπαιδευτικό προφίλ που επιδεικνύουν αρκετοί Ρουμάνοι μετανάστες, το οποίο δε φαίνεται να συνάδει με τις θέσεις που καταλαμβάνουν στην αγορά εργασίας.

Μεθοδολογία της έρευνας

Η ανάλυση βασίζεται σε δύο έρευνες όπου πραγματοποιήθηκαν συνεντεύξεις με 29 Ρουμάνους μετανάστες. Οι συνεντεύξεις έλαβαν χώρα διαδοχικά στην Ελλάδα την περίοδο 2017-2021: η πρώτη έρευνα αφορά τις κοινωνικές και γεωγραφικές διαδρομές των μεταναστών (Fratsea 2023), ενώ η δεύτερη επικεντρώθηκε στη σχέση μεταξύ διαφόρων μορφών κινητικότητας και χωρικών ανισοτήτων (Papadopoulos και Fratsea 2022).

Η πρώτη έρευνα υιοθέτησε τη βιογραφική προσέγγιση εξετάζοντας τις ιστορίες ζωής των μεταναστών και πώς αυτές αναδεικνύουν τις υποκειμενικές ερμηνείες και αναπαραστάσεις της κινητικότητας (Rogaly 2015). Η δεύτερη πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος IMAJINE¹ και εστιάζει στη σχέση μεταξύ των διαφόρων μορφών κινητικότητας των μεταναστών και των χωρικών ανισοτήτων και χρησιμοποίησε την ημι-δομημένη συνέντευξη ως βασικό εργαλείο για την εξέταση των υλικών και μη-υλικών διαστάσεων της ευημερίας και της σχέσης της με την πρόσληψη των ανισοτήτων (Wright 2012, White 2017). Επισημαίνεται ότι οι συμμετέχοντες/συμμετέχουσες στην έρευνα έχουν ψευδωνυμοποιηθεί.

Η έρευνα επικεντρώθηκε σε δύο περιφέρειες, την Περιφέρεια Αττικής, και ειδικότερα στην Αθήνα, και την Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας, και ιδιαίτερα στην Ηλεία και Αχαΐα. Η ηλικία των συμμετεχόντων κυμαίνονταν από 33 έως 68 ετών και αποτελούνταν από 11 άνδρες και 18 γυναίκες. Η πλειονότητα των συμμετεχόντων είναι δευτεροβάθμιας ή τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και διαμένει στην Ελλάδα για περισσότερα από 10 έτη. Ιδιαίτερη σημασία δόθηκε στο να εντοπιστούν μετανάστες οι οποίοι βρίσκονται σε διαφορετικά στάδια του κύκλου ζωής και σε διαφορετική οικογενειακή κατάσταση ώστε

να διερευνηθούν οι διάφορες εκφάνσεις και νοηματοδοτήσεις της ευημερίας και το πως αυτές μεταβάλλονται κατά τη μεταναστευτική διαδικασία. Επιπλέον, οι συμμετέχοντες μετανάστευσαν από τη Ρουμανία σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, πριν και κατά τη διάρκεια της άρσης των περιορισμών κινητικότητας εντός της ζώνης Σένγκεν, γεγονός που, με τη σειρά του, επηρέασε την ερμηνεία τους για τις ανισότητες και την ευημερία με διαφορετικούς τρόπους.

Αναλύοντας τις εμπειρίες των μεταναστών υπό το πρίσμα της επιδίωξης της ευημερίας

Στη μελέτη των αφηγήσεων των Ρουμάνων μεταναστών εντοπίζονται διάφορες στρατηγικές για τη βελτίωση της ευημερίας τους. Υπάρχει μία συνεχής σύγκριση σε διαφορετικές χωρικές και χρονικές κλίμακες μεταξύ του «εδώ» (Ελλάδα) και του «εκεί» (Ρουμανία), του «τότε» (πριν τη μετανάστευση) και του «τώρα» (μετά την αποδημία). Επιπλέον, οι υλικές και μη-υλικές διαστάσεις της ευημερίας συγκρίνονται και αυτές σε διαφορετικές χωρικές κλίμακες. Για παράδειγμα, οι εισοδηματικές και μισθολογικές διαφορές αλλά και οι ευκαιρίες απασχόλησης τείνουν να συγκρίνονται σε εθνική ή περιφερειακή κλίμακα, ενώ η αίσθηση του ανήκειν και το αίσθημα «να νιώθεις σαν στο σπίτι» αναφέρονται και συγκρίνονται συχνότερα σε «τοπική» κλίμακα. Το γεγονός αυτό έρχεται να υπογραμμίσει την εμπρόθετη δράση των Ρουμάνων μεταναστών, οι οποίοι στη διάρκεια του κύκλου ζωής τους περιηγούνται σε διαεθνικά κοινωνικά πεδία στη χώρα καταγωγής και διαμονής (Levitt and Glick Schiller 2004).

Για έναν σημαντικό αριθμό Ρουμάνων μεταναστών, το όραμα της «καλύτερης ζωής» σε κάποιο άλλο μέρος, και ειδικότερα σε κάποια χώρα της Δυτικής Ευρώπης, ήταν έντονο ακόμη και πριν από την κατάρρευση του σοσιαλιστικού καθεστώτος. Ανάλογα με τη φάση του κύκλου ζωής των συμμετεχόντων, πριν ξεκινήσουν το μεταναστευτικό ταξίδι, οι φιλοδοξίες τους για μετανάστευση σχετίζονταν γενικά με την επιθυμία να αλλάξουν την απασχόληση και τις συνθήκες διαβίωσης που είχαν στη Ρουμανία, να βελτιώσουν τις ευκαιρίες τους ή/και τις ευκαιρίες των παιδιών τους για κοινωνική κινητικότητα, να εξερευνήσουν διαφορετικές εκπαιδευτικές ευκαιρίες σε άλλους τόπους ή, γενικά, να επιδιώξουν την αναζήτηση καλύτερων μέσων διαβίωσης στο εξωτερικό. Για ορισμένους, κινητήρια δύναμη για τη μετανάστευση ήταν ένα γεγονός-ορόσημο στη ζωή τους (όπως ένα διαζύγιο, απώλεια εργασίας, ο θάνατος αγαπημένου προσώπου κ.λπ.), και με τον τρόπο αυτό η μετανάστευση συνιστά και έναν τρόπο νέου ξεκινήματος.

Στις συνεντεύξεις συχνά αναφέρονταν ότι η επιδείνωση των οικονομικών συνθηκών στη Ρουμανία μετά την κατάρρευση του σοσιαλιστικού καθεστώτος και ο φόβος ότι οι ευκαιρίες απασχόλησης θα ήταν περιορισμένες, ήταν μεταξύ των παραγόντων που τους οδήγησαν να μεταναστεύσουν. Για άλλους, η απόφαση να μεταναστεύσουν ήταν ένας τρόπος να εκπληρώσουν τις φιλοδοξίες τους. Όπως θυμάται ο Vali: «*Δούλευα σε ένα εργοστάσιο υποδημάτων και μιλούσα με πολλούς ανθρώπους. Ακουγα συνεχώς για ανθρώπους που έφευγαν. Και ήξερα έναν τύπο που έλεγε «Θα πάω στην Ελλάδα» (...) και είχα αυτό το όνειρο να μαζέψω και να εξοικονομήσω χρήματα για να αγοράσω ένα αυτοκίνητο. Και είπα μέσα μου «Γιατί δεν πάω Ελλάδα; Θα μείνω δυο χρόνια και μετά θα έχω τα χρήματα να αγοράσω αυτοκίνητο και να επιστρέψω στη Ρουμανία» (Vali, 47 ετών).* Για τον Vali, η μετανάστευση στην Ελλάδα μπορεί να θεωρηθεί ως μέρος μιας προσωρινής στρατηγικής για την απόκτηση των μέσων για την εκπλήρωση των επιθυμιών του στη χώρα καταγωγής του.

Άλλοι συμμετέχοντες εξήγησαν την απόφασή τους να μεταναστεύσουν στην Ελλάδα ως μια αναζήτηση για να εκπληρώσουν τα όνειρά τους για ένα καλύτερο βιοτικό επίπεδο στη Ρουμανία όταν επιστρέψουν: «*Σκεφτόμουν ότι θα ερχόμουν [στην Ελλάδα] για 3, 4, 5 χρόνια, για να μαζέψω κάποια χρήματα και να αγοράσω ένα σπίτι. Και τότε θα μπορούσα*

να συνεχίσω τις σπουδές μου. Αλλά ήθελα το δικό μου σπίτι!» (Lacrie, 38 ετών). Με άλλα λόγια, το ταξίδι μετανάστευσης θεωρείται αρχικά ως μια στρατηγική για την επίτευξη του προσδοκώμενου επιπέδου ευημερίας, αν και αρχικά τουλάχιστον τα υποκείμενα οραματίζονται τη βελτίωση της ευημερίας τους όχι στη χώρα προορισμού, αλλά μάλλον στη χώρα προέλευσης. Ως εκ τούτου, ρητά ή άρρητα γίνεται σύγκριση μεταξύ πραγματικού και προβλεπόμενου βιοτικού επιπέδου, μεταξύ των δύο τόπων (χωρών).

Εξετάζοντας την υλική διάσταση της ευημερίας στις συνεντεύξεις των μεταναστών διαφαίνονται διαφορετικές αφηγήσεις. Καταρχάς, είναι εμφανής η σύγκριση αναφορικά με τις ευκαιρίες απασχόλησης και τους μισθούς μεταξύ Ελλάδας, Ρουμανίας και άλλων χωρών της Ε.Ε., ενώ υπάρχει και σύγκριση μεταξύ του «τότε» –εννοώντας τα πρώτα χρόνια της μετανάστευσης–, και της παρούσας κατάστασης. Σε αυτό το πλαίσιο, η πλειονότητα των υποκειμένων αναφέρουν ότι το βιοτικό τους επίπεδο έχει βελτιωθεί από τότε που μετανάστευσαν. Οι αρχικές εμπειρίες στην αγορά εργασίας περιγράφονται ως «περίοδος με δυσκολίες». Οι συμμετέχοντες αναφέρονται στις δυσκολίες στην εκμάθηση της γλώσσας, στην εύρεση της πρώτης τους δουλειάς, στην πολύωρη εργασία, σε περιστατικά ρατσισμού και ξενοφοβίας, στις γραφειοκρατικές προκλήσεις, κ.ά. που αντιμετώπισαν τα πρώτα χρόνια. Επίσης, οι αφηγήσεις των συμμετεχόντων στην έρευνα διαφοροποιούνται σημαντικά ανάλογα με τη φάση του κύκλου ζωής, την οικογενειακή κατάσταση και τον τόπο διαμονής της οικογένειας.

Όπως αναμένεται, η οικονομική κρίση είχε ποικίλες επιπτώσεις στο επίπεδο διαβίωσης των Ρουμάνων που ζουν στην Ελλάδα. Σε αυτό το δυσμενές οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον, ορισμένοι μετανάστες ανέπτυξαν διάφορες στρατηγικές ανθεκτικότητας για να μετριάσουν τις επιπτώσεις της οικονομικής ύφεσης (Fratsea και Papadopoulos 2020), ενώ άλλοι επανεκτίμησαν τα μεταναστευτικά τους σχέδια και στόχους (Fratsea 2019). Όπως προκύπτει και από άλλες μεταναστευτικές ομάδες με μακροχρόνια παρουσία στην Ελλάδα, η οικονομική κρίση, πέρα από ένα «τεστ αντοχής», αποτέλεσε μια σημαντική περίοδο καμπίς στην πορεία της προσαρμογής τους και της συμπερίληψής τους στην Ελληνική κοινωνία.

Ωστόσο οι υλικές διαστάσεις της ευημερίας στον λόγο των μεταναστών συχνά αντιπαρατίθενται μη-υλικές πτυχές. Σε αυτό το πλαίσιο η αφήγηση της Κατερίνας (50 ετών) είναι χαρακτηριστική. Η Κατερίνα έπειτα από πολλά χρόνια εργασίας στον τομέα της φροντίδας στην Αθήνα, βρήκε μια «καλή» δουλειά – όπως η ίδια την αξιολογεί– σε ένα εστιατόριο: *Όπως αναφέρει: «Έμεινα εκεί 4 χρόνια (...) Σε αυτή τη δουλειά, τα πράγματα ήταν καλά (...) Εκεί, κατάφερα να βάλω κάποια χρήματα στην άκρη και να αγοράσω ένα αυτοκίνητο (...). Δούλευα πολύ σκληρά... 13–15 ώρες την ημέρα... και είχα πλήρη κοινωνική ασφάλιση».* Κατά τη διάρκεια της συνέντευξής της η Κατερίνα εξηγεί ότι οι συνθήκες διαβίωσής της στην Ελλάδα βελτιώθηκαν από τότε που πρωτοήρθε στη χώρα, ενώ, όπως υπογραμμίζει, περιόρισε τις επιθυμίες και τις καταναλωτικές της συνήθειες για να μπορέσει να αυξήσει κατά το δυνατό τις οικονομίες της. *«Προσπαθήσαμε να ανοίξουμε τα φτερά μας όσο μας το επέτρεπε ο μισθός μας. Αλλά όχι περισσότερο από αυτό».* Αργότερα στη συνέντευξή της, η Κατερίνα συνέκρινε τις συνθήκες εισοδήματος και απασχόλησής της πριν και κατά τη διάρκεια της ύφεσης στην Ελλάδα. Στην αφήγησή της φαίνεται πως αντιπαραβάλλονται οι υλικές διαστάσεις της ευημερίας, όπως οι απολαβές από την εργασία με τις μη-υλικές, την αναγνώριση της προσπάθειάς της στη δουλειά από τον εργοδότη. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει: *«[Πριν την κρίση]... Δούλευα 3 φορές την εβδομάδα. Πληρωνόμουν πολύ καλά. Και μετά, σιγά σιγά, μπορούσες να «μυρίσεις» την κρίση στον αέρα... Και [τα αφεντικά] άρχισαν να κάνουν περικοπές στις αμοιβές, αλλά ο φόρτος εργασίας παρέμεινε ο ίδιος (...) Δούλευα σκληρά για 8 ώρες συνεχόμενες. Πήγαινα σπίτι και δεν μπορούσα να κουνηθώ [από την κούραση] (...) Και στο τέλος της ημέρας, το αφεντικό μου δεν ήταν ευχαριστημένο με τη δουλειά μου. Και αυτό είναι τραγικό. Να ξέρεις ότι έχεις κάνει ό,τι μπορούσες [στη δουλειά σου], αλλά αυτό δεν είναι αρκετό. Είναι απογοητευτικό. Αφήνει μια πικρή επίγευση στο τέλος της ημέρας» (Κατερίνα, 50 ετών).*

Η διάσταση του χρόνου είναι σημαντική στις αφηγήσεις τους. Σε αρκετές περιπτώσεις, αξιολογώντας τις τρέχουσες συνθήκες διαβίωσης, οι μετανάστες συγκρίνουν τις αρχικές φιλοδοξίες των νεότερων χρόνων τους με την πραγματικότητα της ενήλικης ζωής τους. Για παράδειγμα, η Νίνα αφηγείται ότι παρά το γεγονός ότι διαθέτει πτυχίο πανεπιστημίου δεν μπορούσε να βρει δουλειά στον κλάδο της κατά τη διάρκεια της ύφεσης. Για να ανταπεξέλθει στην κρίση και να συντηρήσει την οικογένειά της, στράφηκε στην ανειδίκευτη απασχόληση. Εξηγεί ότι ήταν δύσκολο να βρεθεί στην Ελλάδα, χωρισμένη από τον σύζυγό της και μητέρα χωρίς την υποστήριξη των γονιών της. Ως εκ τούτου, κατά την άποψή της, η ευημερία της στην Ελλάδα δεν αξιολογείται μόνο ως προς τους υλικούς παράγοντες, αλλά περισσότερο ως προς τις μη-υλικές και συναισθηματικές πτυχές. Όπως η ίδια αναφέρει: *«Ήμουν νέα και ενθουσιώδης. Είπα ότι θα έρθω στην Ελλάδα για μια καλύτερη ζωή, αλλά αντιμετώπισα πολλά προβλήματα. Δηλαδή, μου ήταν πιο δύσκολο [εδώ] από το να μείνω στη Ρουμανία, να σου πω την αλήθεια. Και δεν είχε καμία σχέση με το βιοτικό επίπεδο εδώ (...). Δεν θα μπορούσα να δουλέψω εδώ όπως θα δούλευα εκεί, με κοινωνική ασφάλιση, αυτοεκτίμηση και στο αντικείμενο μου. Καταλαβαίνεις; Και, από την άλλη, υπήρχε εδώ και πολλά χρόνια η κρίση και η ανεργία. Είναι διαφορετικά στη Ρουμανία»* (Νίνα 51 ετών). Η εμπρόθετη δράση των μεταναστών που κινητοποιεί και αξιοποιεί ό,τι διαθέσιμο μέσο έχει είναι πολύ σημαντική για την επιδίωξη και επίτευξη της ευημερίας τους, που πέρα από απώτερος στόχος αποτελεί και την πυξίδα τους στη ζωή.

Συμπεράσματα

Η ρουμανική μετανάστευση είναι ένα σχετικά αγνοημένο πεδίο μελέτης στην ελληνική έρευνα για τη μετανάστευση. Λόγω της γεωγραφικής και πολιτιστικής εγγύτητας μεταξύ των δύο χωρών, οι Ρουμάνοι συγκαταλέγονται μεταξύ των σημαντικότερων εθνικοτήτων που μετανάστευσαν στην Ελλάδα. Με την πάροδο του χρόνου, οι Ρουμάνοι μετανάστες ακολούθησαν διαφορετικές επαγγελματικές διαδρομές ανάλογα με τη διάρκεια διαμονής τους στη χώρα, τα εκπαιδευτικά τους προσόντα, τη γνώση της ελληνικής γλώσσας και το νομικό τους καθεστώς. Παρά το γεγονός ότι αρχικά κάλυπταν τις λιγότερο ειδικευμένες επαγγελματικές θέσεις στην ελληνική αγορά εργασίας, στην πορεία επιδεικνύουν αξιολογημένη επαγγελματική και κοινωνική κινητικότητα, ενώ παράλληλα φαίνεται να αυξήθηκε και ο βαθμός της γεωγραφικής τους κινητικότητας που οφείλεται στην επιδίωξη για βελτίωση της ζωής τους. Προκειμένου να αμβλύνουν τις επιπτώσεις της οικονομικής ύφεσης, ορισμένοι Ρουμάνοι ανέπτυξαν νέες στρατηγικές και πρακτικές για τη βελτίωση της ευημερίας τους και για να περιοριστεί ο βαθμός επισφάλειας που βίωσαν και βιώνουν στην Ελληνική κοινωνία υποδοχής.

Οι αφηγήσεις των μεταναστών που παρουσιάζονται στο παρόν κείμενο φέρνουν στο προσκήνιο τις διαφορετικές διαδρομές κοινωνικής και γεωγραφικής κινητικότητας των συμμετεχόντων στην έρευνα, αλλά και τους τρόπους που αναπτύσσουν για τη βελτίωση της ευημερίας τους, υπογραμμίζοντας τον ρόλο τους ως ενεργά δρώντα υποκείμενα στη μεταναστευτική διαδικασία. Η ύπαρξη αλλά και η πρόσληψη των οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων δεν φαίνεται να δρα αποτρεπτικά για τους συμμετέχοντες στην έρευνα, αλλά αντίθετα λειτουργεί ενισχυτικά καθώς οι δράσεις τους καθοδηγούνται από τις φιλοδοξίες και τα όνειρά τους για τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης τους με όχημα την κοινωνική και γεωγραφική τους κινητικότητα. Η έρευνα καταδεικνύει ότι η ευημερία των μεταναστών βασίζεται σε μια σχεσιακή κατανόηση, καθώς επίσης σε μια πολυεπίπεδη και πολυδιάστατη διαδικασία που εξαρτάται από τις προσωπικές/οικογενειακές προσδοκίες, τις οικογενειακές σχέσεις/οικογενειακή επανένωση, την ευημερία των μελών της οικογένειας, την συναισθηματική δέσμευση με τους ανθρώπους και τους τόπους, τη δημιουργία διαπροσωπικών δικτύων στον τόπο κατοικίας, κ.λπ. Όλα αυτά λειτουργούν σωρευτικά προκειμένου να εμπεδώσουν στους μετανάστες την αίσθηση της αποδοχής ή ακόμα περισσότερο την «αίσθηση του ανήκειν».

Εν κατακλείδι, αυτό που εμφανίζεται ως επιτυχία και ευτυχία από μια «αντικειμενική» σκοπιά μπορεί να αμφισβητηθεί ή να αναθεωρηθεί από την υποκειμενική πρόσληψη της ευημερίας, υπογραμμίζοντας τις αποκλίσεις μεταξύ αντικειμενικών και υποκειμενικών ερμηνειών της ευημερίας, οι οποίες πρέπει να λαμβάνονται υπόψη στη μελέτη της μετανάστευσης. Στις περιπτώσεις που αναλύσαμε εδώ τόσο η αντικειμενική όσο και η υποκειμενική σκοπιά αποτελούν τα δομικά υλικά της ευημερίας των μεταναστών, οι οποίοι διαθέτουν αρκετά ισχυρή βούληση ώστε να «πετύχουν» στη ζωή τους, και αυτό δεν μπορεί παρά να επιβεβαιώνεται από τα συμφραζόμενα.

Σημειώσεις

1. Το παρόν κείμενο στηρίζεται σε αποτελέσματα επιτόπιας έρευνας του έργου με τίτλο: «Integrative Mechanisms for Addressing Spatial Justice and Territorial Inequalities in Europe IMA-JINE». Το έργο αυτό χρηματοδοτήθηκε στο πλαίσιο του European Union's Horizon 2020 Research and Innovation Programme και ο αριθμός συμβολαίου ήταν No. 726950. Το κείμενο παρουσιάζει τις απόψεις των συγγραφέων. Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή δεν είναι υπεύθυνη για τη χρήση των δεδομένων που περιλάμβανε το ανωτέρω πρόγραμμα.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Ελληνική Στατιστική Αρχή– ΕΛΣΤΑΤ, 1991, 2001, 2011, Απογραφή Πληθυσμού.

Lazarescu, D. (2015), *Σταδιοδρομία στην υπηρετικότητα: Η περίπτωση των Ρουμάνων μεταναστών οικιακών εργατριών στην Ελλάδα*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Παπαδόπουλος, Α.Γ. και Φρατσέα, Λ.Μ. (2022), Αποκωδικοποιώντας την αφρικανική μετανάστευση στην Ελλάδα της κρίσης: Μεταξύ κινητικότητας, δράσης και ένταξης. *Κοινωνιολογική Επιθεώρηση*, No 8, σελ. 77-106.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Amelina, A. (2021), After the reflexive turn in migration studies: Towards the doing migration approach, *Population, Space and Place*, Vol. 27, No 1, e2368. Doi: 10.1002/psp.2368

Anghel, R.G. (2016), Migration in differentiated localities: Changing statuses and ethnic relations in a multi-ethnic locality in Transylvania, Romania, *Population, Space and Place*, Vol. 22, No 4, pp. 356–366.

Anthias, F. (2012), Transnational mobilities, migration research and intersectionality: Towards a translocational frame, *Nordic Journal of Migration Research*, Vol. 2, No 2, pp. 102–110.

Barglowski, K. (2019), *Cultures of transnationality in European migration: Subjectivity, family and inequality*. Routledge.

Castles, S. (2009), Development and migration or migration and development: What comes first? *Asian and Pacific Migration Journal*, Vol. 18, No 4, pp. 441-471.

Czaika, M. (2013), Are unequal societies more migratory? *Comparative Migration Studies*, Vol. 1, No 1, 97-122. Doi: 10.1002/psp.2368

Engbersen, G., Snel, E. and de Boom, J. (2010), “A Van Full of Poles”: Liquid migration from central and Eastern Europe. In R. Black, G. Engbersen, M. Okólski, and C. Pantiru (Eds.), *A continent moving west? EU enlargement and labour migration from Central and Eastern Europe*, Amsterdam University Press, pp. 115–140.

Eurostat. (2021). *Population on 1 January by age group, sex and citizenship*.

Faist, T. (2010), Cultural diversity and social inequalities, *Social Research*, Vol. 77, No 1, pp. 297–323.

Faist, T. (2016), Cross-Border Migration and Social Inequalities. *Annual Review of Sociology*, Vol.

42, No 1, pp. 323-346.

- Faist, T. (2018), The transnationalized social question: Migration and social inequalities. In R. A. Scott, S. Kosslyn, & M. Buchmann (Eds.), *Emerging trends in the social and behavioural sciences*. John Wiley & Sons.
- Faist, T., Bilecen, B., Barglowski, K. and Sienkiewicz, J.J. (2015), Transnational social protection: migrants' strategies and patterns of inequalities, *Population, Space and Place*, Vol. 21, No 3, pp. 193-202.
- Favell, A. (2008), The new face of east-west migration in Europe, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 34, No 5, pp. 701–716.
- Fratsea, L.-M. (2019), The unwritten 'laws of migration': Reflections on inequalities, aspirations and 'cultures of migration', *Europa XXI*, Vol. 37, pp. 23–36.
- Fratsea, L.-M. (2023), *The social and spatial mobility of immigrants in Greece*. Unpublished PhD Thesis. Harokopio University.
- Fratsea, L.-M. and Papadopoulos, A.G. (2020), The social and spatial mobility strategies of migrants: Romanian migrants in rural Greece. In J. F. Rye, and K. O'Reilly (Eds.), *International labour migration to Europe's rural regions*, Routledge, pp. 37–51.
- Kasimis, C., and Kassimi, C. (2004), Greece: A history of migration, *Migration Information Source*, June, pp. 131-160.
- Lazaridis, G. (1996), Immigration to Greece: A critical evaluation of Greek policy, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 22, No 2, pp. 335-348.
- Lazarescu, D. and Kouzas, Y. (2017), The Careers of Migrant Domestic Workers in Greece: Perceptions of Intra-Occupational Mobility and Status Differentiation in Times of Crisis, *Journal of Modern Greek Studies*, Vol. 35, No 1, pp. 67-88.
- Levitt, P., and Glick Schiller, N. (2004), Conceptualizing simultaneity: A transnational social field perspective on society, *International Migration Review*, Vol. 38, No 3, pp. 1002–1039.
- Lulle, A., Moroşanu, L., and King, R. (2018), And then came Brexit: Experiences and future plans of young EU migrants in the London region, *Population, Space and Place*, Vol. 24, No 1, e2122. Doi: 10.1002/psp.2122.
- Marcu, S. (2014), Geography of belonging: Nostalgic attachment, transnational home and global mobility among Romanian immigrants in Spain, *Journal of Cultural Geography*, Vol. 31, No 3, pp. 326–345.
- Okólski, M. (2001), Incomplete Migration: A New Form of Mobility in Central and Eastern Europe. The Case of Polish and Ukrainian Migrants. In C. Wallace and D. Stola (Eds.), *Patterns of Migration in Central Europe*, Basingstoke, Palgrave, pp. 105-128.
- Papadopoulos, A.G. and Fratsea, L.-M. (2021), Migrant and refugee impact on wellbeing in rural areas: Reframing rural development challenges in Greece, *Frontiers in Sociology*, Vol. 6, 592750. Doi: 10.3389/fsoc.2021.592750.
- Papadopoulos, A.G. and Fratsea, L.-M. (2022), Aspirations, agency and wellbeing of Romanian migrants in Greece, *Population Space and Place*, Vol. 28, No 8, e2584. Doi: 10.1002/psp.2584.
- Rogaly, B. (2015), Disrupting migration stories: Reading life histories through the lens of mobility and fixity, *Environment and Planning D: Society and Space*, Vol. 33, No 3, pp. 528–544.
- Wright, K. (2011), Constructing human wellbeing across spatial boundaries: Negotiating meanings in transnational migration, *Global Networks*, Vol. 12, No 4, pp. 467–484.
- Wright, K. (2012). *International migration, development and human wellbeing*. Palgrave Macmillan.

ΕΜΒΟΛΙΑΣΤΙΚΟΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΕΜΒΟΛΙΑΣΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ: Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΟΥΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΑ ΜΜΕ

Ιωσήφ Χαλαβαζής^α

^α Υποψ. Διδάκτωρ, Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Περιγραφή

Η παρούσα μελέτη επιχειρεί να αποτυπώσει τον τρόπο με τον οποίο καλύφθηκε το ζήτημα του εμβολιασμού στα ελληνικά ΜΜΕ κατά την περίοδο της πανδημίας και να χαρτογραφήσει τα πεδία δύο διαφορετικών τύπου λόγου, του «εμβολιαστικού» και του «αντιεμβολιαστικού». Αξιοποιώντας την τεχνική ανάλυσης λόγου των Laclau και Mouffe (1985), το «εμβόλιο» εκλαμβάνεται ως κομβικό σημείο (nodal point), το οποίο λειτουργεί στην παραγωγή των δύο παραπάνω λόγων. Ως προνομιακό σημαίνουν εντός της πανδημικής φάσης, πλέον δεν αποτελεί μία απλή ιατρική τεχνολογία, αλλά μία έννοια με πολλαπλές κοινωνικές, πολιτικές και εμπορικές διαστάσεις και ανταγωνισμούς. Ταυτόχρονα, παρουσιάζονται και κάποια ποσοτικά δεδομένα σχετικά με τις εταιρείες που παρήγαγαν τα εμβόλια, όπως επίσης και το πλήθος των αναφορών τους στο σώμα των κειμένων που μελετήθηκαν. Η παρούσα ανάλυση αποτελεί μέρος της διδακτορικής διατριβής μου, η οποία βρίσκεται υπό εξέλιξη.

Λέξεις κλειδιά: εμβόλια, αντιεμβολιαστικός λόγος, θεωρίες συνωμοσίας, COVID-19, πανδημία

VACCINATION AND ANTI-VACCINATION DISCOURSE: THEIR FORMATION THROUGH THE GREEK ONLINE MEDIA

Iosif Chalavazis^α

^α PhD Candidate, Department of Communication and Mass Media, National and Kapodistrian University of Athens

Abstract

The present study attempts to capture the way the issue of vaccination was covered in the Greek media during the pandemic period and to map the fields of two different types of discourse, the “pro-vaccination” and the “anti-vaccination”. Utilizing the discourse analysis technique of Laclau and Mouffe (1985), the “vaccine” is perceived as a nodal point which functions in the production of the above two discourses. As a privileged signifier within the pandemic phase, it is no longer a simple medical technology, but a concept with multiple social, political and commercial dimensions and conflicts. Furthermore, some quantitative data are presented regarding the companies

that produced the vaccines, as well as the number of their references in the corpus of the studied texts. This analysis is part of my PhD thesis which is in progress.

Keywords: vaccines, anti-vaccination, conspiracy theories, Covid-19, pandemic.

Εισαγωγή

Ο ιός SARS-CoV-2 έφτασε στην Ελλάδα στις 26 Φεβρουαρίου 2020. Στις 28 Φεβρουαρίου 2020 λήφθηκαν έκτακτα περιοριστικά μέτρα σε τοπικό επίπεδο και στις 22 Μαρτίου 2020 επιβλήθηκε καθολικός εγκλεισμός (1^ο lockdown) σε ολόκληρη τη χώρα με απαγόρευση άσκοπης κυκλοφορίας, προκειμένου να περιοριστεί η εξάπλωση του ιού. Ταυτόχρονα, από τις 16 Μαρτίου καθιερώθηκε από το υπουργείο Υγείας καθημερινή τηλεοπτική ενημέρωση του κοινού σχετικά με την εξέλιξη των κρουσμάτων και τις αποφάσεις της κυβέρνησης, θέτοντας την πανδημία ως σχεδόν αποκλειστικό θέμα της επικαιρότητας αλλά και της πολιτικής ζωής.

Στις 28 Απριλίου 2020 ανακοινώθηκε η σταδιακή άρση των έκτακτων περιοριστικών μέτρων, όμως στις 31 Οκτωβρίου 2020 ανακοινώθηκε ένας δεύτερος εγκλεισμός (2^ο lockdown). Οι πρώτες δόσεις εμβολίων της φαρμακευτικής εταιρείας Pfizer έφτασαν στη χώρα μας στις 25 Δεκεμβρίου 2020 και στις 16 Ιανουαρίου 2021 ξεκίνησε επίσημα το εμβολιαστικό πρόγραμμα, το οποίο συμπεριέλαβε σταδιακά και σκευάσματα άλλων εταιρειών.

Εμβολιασμός και αντιεμβολιασμός

Κατά τη διάρκεια της πανδημίας, πλήθος ειδήσεων αφορούσε στην ταχύτητα με την οποία παρήχθησαν τα εμβόλια έναντι της COVID-19, στην υψηλή αποτελεσματικότητά τους και στην καινοτομία τους, καθώς κάποια από αυτά αξιοποιούσαν για πρώτη φορά την τεχνολογία mRNA. Παράλληλα, υπήρξαν αναφορές και στην ανάγκη να επιτευχθεί ένα σημαντικό ποσοστό εμβολιαστικής κάλυψης με σκοπό την «ανοσία της αγέλης» (The Harvard Gazette 2020), μια στρατηγική η οποία προωθήθηκε κυρίως από τις κυβερνήσεις και τους επιστήμονες για τον άμεσο τερματισμό της πανδημίας.

Ταυτόχρονα, όμως, αναδύθηκε και ένας έντονος σκεπτικισμός σχετικά με την ασφάλειά των εμβολίων, ο οποίος τροφοδοτήθηκε ιδιαίτερα από τις διάφορες «θεωρίες συνωμοσίας» και αποτυπώθηκε με την άρνηση εμβολιασμού μέχρι και με επιθέσεις σε εμβολιαστικά κέντρα στην Ελλάδα (THE TOC 2023), αλλά και στο εξωτερικό (Butter and Knight 2023: 5).

Ο πρόσφατος συλλογικός τόμος των Michael Butter και Peter Knight (2023) περιέχει ένα πλούσιο υλικό σχετικά με τις διάφορες «θεωρίες συνωμοσίας» που προέκυψαν -ή αναθερμάνθηκαν- κατά την περίοδο της πανδημίας αναφορικά με τα εμβόλια, αλλά και την ίδια την πανδημία. Αυτό που έχει ενδιαφέρον είναι ότι -στον Δυτικό κόσμο τουλάχιστον-, οι «θεωρίες συνωμοσίας» στην πράξη παράγονται, διακινούνται και μετασηματίζονται εντός των μέσων κοινωνικής δικτύωσης (ΜΚΔ) και μονάχα όταν έχουν λάβει σημαντικές διαστάσεις, γίνονται θέμα στα μεγάλα ΜΜΕ. Θα πρέπει να αναφέρουμε πως αντιεμβολιαστικά κινήματα- τα οποία εξασθενούσαν μετά από κάποια χρόνια-, καταγράφονται ήδη από το 1840 (Wolfe and Sharp 2002). Οι βάσεις όμως αυτών των κινήματων, δηλαδή η τεchnοφοβία και η ηθική/μεταφυσική διάσταση των μεταδοτικών ασθενειών (Γαζή 2020), καταφέρνουν και δαιωνίζονται στο συλλογικό φαντασιακό και λειτουργούν ως πλατφόρμα για τη συγκρότηση νέων κινήματων. Η σύγχρονη εκδοχή του αντιεμβολιαστικού κινήματος ξεκινά στα τέλη του 20^{ου} αιώνα. Αιτία αποτελεί ένα επιστημονικό άρθρο που δημοσιεύτηκε το 1998 και παρουσίασε τον αυτισμό ως αποτέλεσμα του τριπλού

εμβολίου κατά της ιλαράς, παρωτίτιδας και ερυθράς. Το εν λόγω άρθρο δέχτηκε έντονη κριτική καθώς ήταν αντιεπιστημονικό, όμως ανακλήθηκε μόλις το 2010, έχοντας ασκήσει σημαντική επιρροή στους αντιεμβολιαστικούς κύκλους μέχρι και σήμερα (Bar-Ilan and Halevi 2021).

Στην πράξη, λοιπόν, μπορούμε να μιλάμε για έναν «λόγο των εμβολίων» (Hwang et al. 2022) με θετικά και αρνητικά χαρακτηριστικά. Η δική μου πρόταση είναι πως θα πρέπει να χρησιμοποιηθεί μία διττή προσέγγιση στο φαινόμενο, δηλαδή η ανάγνωση και ανάλυση ενός «εμβολιαστικού λόγου» και ενός «αντιεμβολιαστικού λόγου», ώστε να δούμε με ποιους διαφορετικούς τρόπους συγκροτούν οι δύο αυτές εκφάνσεις τις ρηματικές κατασκευές και αποτυπώνουν με διαφορετικούς τρόπους τα ίδια ακριβώς ζητήματα.

Ερευνητικά ερωτήματα

1. Ποια είναι τα χαρακτηριστικά του λόγου υπέρ των εμβολίων και αντίστοιχα του λόγου κατά των εμβολίων;
2. Ποιο εμβόλιο προβλήθηκε περισσότερο από τα ελληνικά ΜΜΕ;

Δομή της έρευνας

Η έρευνα έγινε στις ψηφιακές εκδόσεις έξι (6) ελληνικών εφημερίδων (Πρώτο Θέμα -www.protothema.gr, Καθημερινή-www.kathimerini.gr, Μακελειό-www.makeleio.gr, Αυγή -www.avgi.gr, Εφημερίδα Συντακτών-www.efsyn.gr και Documento -www.documentonews.gr). Η επιλογή των συγκεκριμένων μέσων έγινε βάσει έξι κριτηρίων: 1) να είναι ψηφιακές εκδόσεις έντυπων εφημερίδων, 2) να εντάσσονται στην κατηγορία των πολιτικών εφημερίδων (hard news),¹ 3) να υπάρχει ελεύθερη πρόσβαση στο αρχιαικό υλικό τους χωρίς συνδρομή,² 4) να υπάρχει ευρετήριο στη σελίδα τους, 5) να συγκεντρώνουν πάνω από ένα εκατομμύριο χρήστες τους τελευταίους τρεις μήνες της δειγματοληψίας³ και 6) να υπάρχει ισοβαρής ιδεολογική αντανάκλαση της Αριστεράς και της Δεξιάς.⁴

Ως ερευνητική μονάδα ορίστηκε το άρθρο και ως πληθυσμός επιλέχθηκαν όλα τα δημοσιεύματα που προέκυψαν από τις λέξεις «εμβόλιο» και «εμβόλια» στις εσωτερικές μηχανές αναζήτησης των sites και συμπληρωματικά στη μηχανή αναζήτησης της Google για τον Ιανουάριο και τον Φεβρουάριο του 2021 και του 2022. Το συγκεκριμένο διάστημα είχε ειδικό ενδιαφέρον, καθώς τον Ιανουάριο του 2021 ξεκίνησε στη χώρα μας το εμβολιαστικό πρόγραμμα έναντι της COVID-19 και αποτελούσε κεντρικό θέμα της τότε επικαιρότητας. Οι αντίστοιχοι μήνες του 2022 επιλέχθηκαν με σκοπό τη σύγκριση ως προς το περιεχόμενο της επικαιρότητας. Η συλλογή των δεδομένων έγινε συνδυαστικά αξιοποιώντας το λογισμικό Octoparse 8, όπου ήταν εφικτό, και χειροκίνητα.

Ως μέθοδος επιλέχθηκε η στρωματοποιημένη αναλογική δειγματοληψία. Από τον κάθε μήνα συλλέχθηκαν 12 περιπτώσεις, ώστε να προκύπτει συνολικά για κάθε μέσο ενημέρωσης ο αριθμός 48. Η επιλογή των ειδήσεων έγινε με κριτήριο να λαμβάνονται τρεις ανά εβδομάδα και με διαφοροποίηση στις ημέρες. Έτσι, το δείγμα της έρευνας διαμορφώθηκε: «Πρώτο Θέμα» (n=48), «Καθημερινή» (n=45), «Μακελειό» (n=28), «Αυγή» (n=48), «Εφημερίδα των Συντακτών» (n=48) και «Documento» (n=32). Ο μικρότερος αριθμός των υπό διερεύνηση περιπτώσεων για κάποια μέσα οφείλεται σε τεχνολογικούς περιορισμούς στις μηχανές αναζήτησης των ίδιων των sites και της Google. Για την ανάλυση χρησιμοποιήθηκε το λογισμικό ATLAS.ti 9.

Αντιεμβολιαστικός λόγος

Το μοναδικό ΜΜΕ το οποίο χρησιμοποιεί έναν καθαρό αντιεμβολιαστικό λόγο είναι το «Μακελειό». Είναι αξιοσημείωτο όμως πως δεν είναι κυρίαρχος, αλλά συνυπάρχει μαζί με τον εμβολιαστικό λόγο, όπως οι μελέτες σχετικά με την υψηλή αποτελεσματικότητα των εμβολίων, θέσεις επιστημόνων υπέρ του εμβολιασμού και άλλο περιεχόμενο το οποίο συναντάται στα υπόλοιπα ΜΜΕ. Αυτό μπορεί να αποδοθεί στον τρόπο με τον οποίο διεξάγεται η ψηφιακή δημοσιογραφία και στην ομογενοποίηση του περιεχομένου. Βασική αιτία για την ομογενοποίηση του δημοσιογραφικού περιεχομένου αποτελεί η «οικονομία των clicks» (Zuboff 2019). Η εμπλοκή των μηχανών αναζήτησης, όπως αυτή της Google, έχουν αλλάξει σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο με τον οποίο επιλέγεται και γράφεται μία είδηση, ώστε να πληροί συγκεκριμένα κριτήρια τα οποία θα της εξασφαλίσουν υψηλότερη θέση στην πρώτη σελίδα των αποτελεσμάτων, αλλά και διανομή μέσω υπηρεσιών ειδήσεων. Αντίστοιχες προϋποθέσεις υπάρχουν και για τα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης, τα οποία προωθούν αλγοριθμικά μία είδηση βάσει της επικαιρότητας στους χρήστες τους (Nechushtai et al. 2023). Η εξαιρετικά ανταγωνιστική πολιτική οικονομία του διαδικτύου έχει οδηγήσει πολλά Μέσα να λειτουργούν με βασικά κριτήριά τους την ταχύτητα και την αναπαραγωγή πληροφοριών από πρακτορεία ειδήσεων ή άλλα μεγάλα Μέσα του εξωτερικού, καθώς το πρωτογενές περιεχόμενο απαιτεί περισσότερους πόρους και δεν εξασφαλίζει τα αντίστοιχα διαφημιστικά έσοδα για τη συντήρηση των Μέσων. Στην ίδια λογική, με στόχο την αύξηση της κερδοφορίας πολλά Μέσα παράγουν και διακινούν παραποιημένες ή ψευδείς ειδήσεις (Πλειός 2021). Μία τέτοια περίπτωση είναι το «Μακελειό», το οποίο σε αντίθεση με τα υπόλοιπα ΜΜΕ, φιλοξενεί και αντιεμβολιαστικές θέσεις ή ειδήσεις όπως οι παρακάτω:

«ΕΣΚΑΣΕ Η ΠΡΩΤΗ ΜΗΝΥΣΟΥΛΑ ΓΙΑ ΤΟ “ΦΑΡΜΑΚΙ”!!! ΓΙΑΤΡΟΣ ΣΤΕΛΝΕΙ ΣΤΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΜΙΑ ΧΟΥΦΤΑ ΑΝΘΡΩΠΟΥΣ ΓΙΑ ΤΙΣ ΔΥΟ ΠΑΡΑΛΥΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ ΜΕΤΑ ΤΗ ΧΟΡΗΓΗΣΗ ΤΟΥ ΕΜΒΟΛΙΟΥ ΤΗΣ PFIZER»
(Makeleio.gr 2021)

«Η κυρία Cahill η οποία συμμετείχε ως επιστήμονας σε κορυφαίες επιστημονικές επιτροπές της Ευρωπαϊκής ένωσης έκανε τις εξής δηλώσεις στο βίντεο που θα δείτε στο τέλος του άρθρου το οποίο ενώ είχε εκατομμύρια θεάσεις το youtube το απέσυρε συνοπτικά:

«Ένα μεγάλο ποσοστό αυτών που έκαναν το εμβόλιο m-RNA θα πεθάνουν αυτόν τον Φεβρουάριο έως έναν χρόνο αργότερα ... οι μελέτες σε ζώα μας απέδειξαν πως θα πεθάνουν σε ποσοστό έως 50%. Ειδικά έως και το 80% των ανθρώπων που είναι στην ηλικιακή ομάδα από 45 ετών έως και 80 ετών θα έχουν σοβαρές επιπλοκές υγείας η θα πεθάνουν.»

«Αυτό που κάνει το εμβόλιο είναι να στήνει μία χρονική παγίδα στο ανοσοποιητικό σύστημα.» (Makeleio.gr 2021)

Στα παραπάνω παραδείγματα βλέπουμε ξεκάθαρα την εναντίωση απέναντι σε όλα τα εμβόλια, καθώς δεν είναι ασφαλή και συνδέονται με σοβαρές παρενέργειες, αλλά και τον θάνατο. Και οι δύο περιπτώσεις υποστηρίζονται από επιστήμονες που λειτουργούν ως αυτοί που αποκαλύπτουν την αλήθεια (truthers) (Taguieff 2015), οι οποίοι είναι οι ίδιοι κάτοχοι στοιχείων και τολμούν να τα παρουσιάζουν. Ωστόσο, η χρήση των δεδομένων σε αυτές τις περιπτώσεις γίνεται εργαλειοκά, ή πρόκειται για μη επιστημονικά δεδομένα τα οποία παρουσιάζονται με έναν επιστημονικό τρόπο. Πρόκειται για μία από τις πιο συνηθισμένες τακτικές στη συγκρότηση της συνωμοσιολογίας, αλλά και των ψευδών και παραποιημένων ειδήσεων (Πλειός 2021).

Μια δεύτερη έκφανση του αντιεμβολιαστικού λόγου είναι η εναντίωση στην υποχρεωτικότητα. Η συγκεκριμένη θέση αποτελεί στην πράξη έναν μεταφυσικό αταβισμό και όχι έναν δικαιωματισμό, καθώς βρίσκει τις ρίζες στο πρώτο αντιεμβολιαστικό κίνημα και συν-

δέεται με την ελεύθερη βούληση όπως αυτή παρουσιάζεται στη χριστιανική θρησκεία. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η μαρτυρία ενός ιερωμένου:

«Σε λίγο θα μας αναγκάσουν να κάνουμε και εμβόλια ληγμένα. Το πιο αθώο, είναι να μην κάνει τίποτα να μην προσφέρει τίποτα.» (Makeleio.gr 2022).

Εδώ σταδιακά βλέπουμε και την πολιτική διάσταση που λαμβάνει η υποχρεωτικότητα. Ο «εξαναγκασμός» είναι αιτία για να ξεγεραθεί ο κόσμος ενάντια στις κυβερνήσεις.

«Κι όλα αυτά καθώς ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ είναι σ'εξέλιξη ΣΤΟΝ ΚΑΝΑΔΑ: Αγρότες και μαθητές προστίθενται στους 50 000 φορηγατζήδες και 1.400.000 πολίτες κατά υποχρεωτικού εμβολιασμού που κατευθύνονται στην Οτάβα να ρίξουν τ' ανδρείκελο της Παγκόσμιας Αντικανονικότητας "Πρωθυπουργό" του Καναδά, Trudeau!! Διεθνοποιείται το κίνημα. Πανευρωπαϊκό κομβόι για Βρυξέλλες. 12.000 καμιόνια από ΗΠΑ προστέθηκαν στο κομβόι!!» (Makeleio.gr 2022)

Πρόκειται για την πιο διαδεδομένη «θεωρία συνωμοσίας», αυτή της μυστικής κυβέρνησης, όπως αυτή παρουσιάζεται σχεδόν αναλλοίωτη στις διάφορες εκδόσεις των «Πρωτοκόλλων των Σοφών της Σιών» (Taguieff 2006) και συνδέεται άμεσα με τον αντισημιτισμό.

Συνοψίζοντας τα χαρακτηριστικά του «αντιεμβολιαστικού λόγου» όπως αυτά καταγράφονται στο «Μακελειό», δεν διαφοροποιούνται από τα ευρήματα της διεθνούς βιβλιογραφίας. Πρόκειται για έναν λόγο που θέλει να προασπίσει το σώμα και την υγεία, όμως είναι εναντιωματικός απέναντι στην επιστήμη και τις πρακτικές της, καθώς θεωρεί πως το εμβόλιο είναι εξαιρετικά επικίνδυνο και ύποπτο διότι δεν έχει δοκιμαστεί αρκετά. Ταυτόχρονα, θεωρεί πως το εμβόλιο είναι μία ακόμη προσπάθεια της ελίτ και των «Εβραίων» να επιβληθεί στους λαούς και να αφαιρέσει ελευθερίες.

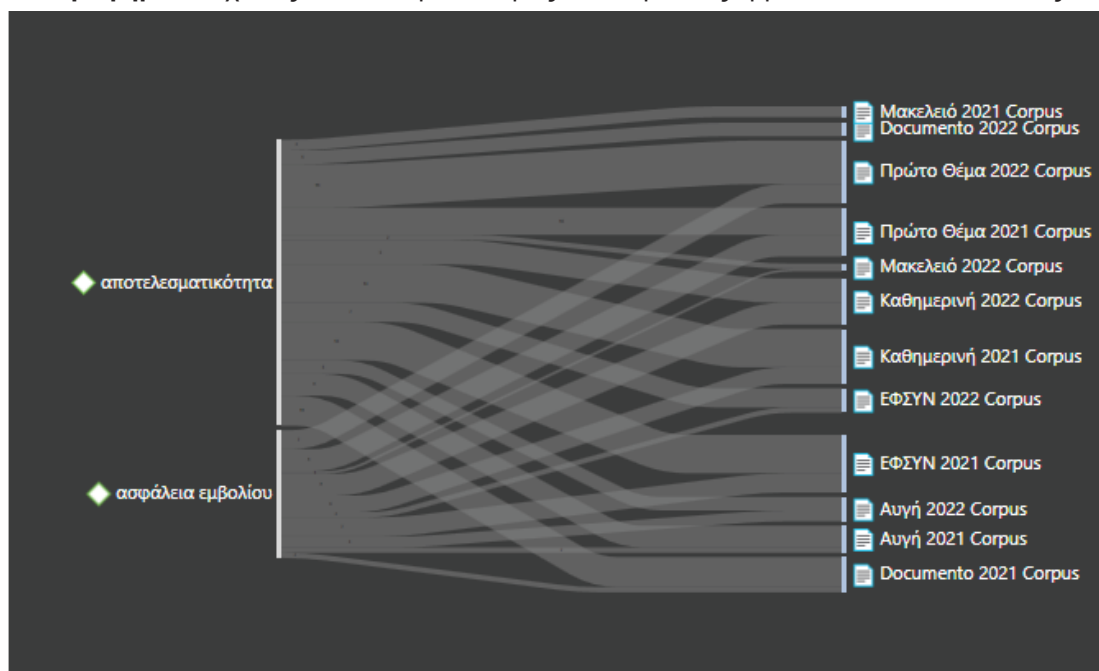
Εμβολιαστικός λόγος

Κυρίαρχο στοιχείο του λόγου αυτού είναι η προτροπή και η συμμετοχικότητα όλων. Ο εμβολιαστικός λόγος καλλιεργείται στη βάση της προστασίας της ίδιας της ανθρώπινης ζωής και των ορθών πρακτικών που προκύπτουν αποκλειστικά από την επιστημονική έρευνα. Σε όλα τα ΜΜΕ, συμπεριλαμβανομένου και του «Μακελειού», βλέπουμε δημοσιεύματα που παρουσιάζουν τα στοιχεία μελετών σχετικά με το εμβόλιο. Η αποτελεσματικότητα και η ασφάλεια είναι τα δύο πιο κυρίαρχα ζητήματα.

«Πρόσφατη δημοσίευση στην έκδοση «The New England Journal of Medicine» παρουσιάζει τα αποτελέσματα μελέτης γύρω από τον μαζικό εμβολιασμό κατά της Covid στο Ισραήλ με το σκεύασμα της Pfizer - Οι καθηγητές του ΕΚΠΑ παρουσιάζουν τα αποτελέσματα.» (Protothema.gr 2021).

«Το εμβόλιο της Johnson & Johnson είναι ασφαλές και φαίνεται πως ακόμα και με μία δόση δημιουργεί μια πολλά υποσχόμενη απόκριση σε αντισώματα – αλλά και ανοσοκυτταρική απόκριση – με ελάχιστες παρενέργειες, τόσο σε νέους όσο και σε ηλικιωμένους» (Kathimerini.gr 2021)

Γράφημα 1. Σχέσεις αποτελεσματικότητας και ασφάλειας εμβολίου ανά ΜΜΕ και έτος

Τα δεδομένα για την αποτελεσματικότητα και την ασφάλεια κάθε εμβολίου αρχικά τα βλέπουμε μέσα από τις μελέτες των ίδιων των φαρμακευτικών εταιρειών και στη συνέχεια από τις εκθέσεις των διάφορων οργανισμών, όπως ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (WHO), η Υπηρεσία Τροφίμων και Φαρμάκων (FDA) και ο Ευρωπαϊκός Οργανισμός Φαρμάκων (EMA). Σε δεύτερο βαθμό, έρχονται οι εγκρίσεις από τα διάφορα εθνικά όργανα και επιτροπές και έπειτα διάφορες μελέτες.

Υπάρχει μία σχεδόν ισόποση κατανομή ανάμεσα στη διακινδύνευση και τον οπτιμισμό. Σε πολλά δημοσιεύματα αποτυπώνεται η προσπάθεια να εξασφαλιστούν άμεσα οι δόσεις των εμβολίων και τα απαραίτητα μέσα για τη διατήρησή τους, ενώ σε άλλα κυριαρχεί ένα αίσθημα «ευρωπαϊκής ασφάλειας» λόγω των αποθεμάτων. Επιπλέον, υπάρχει έντονος ανταγωνισμός ανάμεσα στα δημοσιεύματα για το ποιο εμβόλιο έχει την υψηλότερη αποτελεσματικότητα ανά ηλικιακή ομάδα. Σε δεύτερο χρόνο, προκύπτει και το ζήτημα των δόσεων και η ωφέλεια από τον συνδυασμό των σκευασμάτων. Στην πράξη αυτό που αποτυπώνεται είναι ένα μωσαϊκό δεδομένων τα οποία δημιουργούν την αίσθηση ελέγχου, παρότι οι επιστήμονες συνεχίζουν να προειδοποιούν πως το εμβόλιο δεν είναι από μόνο του αρκετό για το τέλος της πανδημίας.

Ως προς το θέμα των δόσεων, υπάρχει σημαντικός αριθμός δημοσιευμάτων που παρουσιάζουν στοιχεία για τον τρόπο με τον οποίο οι πολίτες μπορούν να μεγιστοποιήσουν την αποτελεσματικότητα των εμβολίων, το διάστημα που θα πρέπει να αφήνουν ανάμεσα στη 2^η δόση και το αν και πότε θα χρειαστούν ενισχυτικές δόσεις. Η προτροπή για εμβολιασμό, αλλά και ατομική προστασία είναι το βασικό επιχείρημα επιστημόνων και πολιτικών, αλλά και όσων έχουν ασθενήσει. Ένα παράδειγμα:

*«Αλ. Τσίπρας: Ο κορωνοϊός δεν αστειεύεται – Εμβόλιο, μάσκα, αποστάσεις...»
(Kathimerini.gr 2022)*

Σε ευρύτερο πλαίσιο, ο λόγος των ΜΜΕ και των ατόμων που παρουσιάζονται σε αυτά δεν γίνεται επιθετικός ούτε δημιουργούνται συνθήκες πόλωσης σε όσους είναι σκεπτικιστές. Αντίθετα, καλωσορίζεται η ευρεία συμμετοχή όλων στον εμβολιασμό με βασικά επιχειρήματα τον γρηγορότερο τερματισμό της πανδημίας και τη μείωση των σοβαρών επιπλοκών σε περίπτωση νόσησης. Υπάρχουν, όμως, λίγες περιπτώσεις στις οποίες

ασκείται κριτική: συγκεκριμένα, γίνεται αναφορά στις επιπτώσεις για τους ανεμβολίαστους, όπως οι δυσκολίες στην καθημερινότητά τους και το ύψος των προστίμων.

«Κατά των ανεμβολίαστων συμπολιτών μας -που για διαφορετικούς λόγους επέλεξαν να μην κάνουν τον εμβόλιο κατά του κορονοϊού- στράφηκε ο καθηγητής Πνευμονολογίας, Θεόδωρος Βασιλακόπουλος.» (Efsyn.gr 2022).

Αριστερά και Δεξιά μέσα ολοκληρωτικά είναι υπέρ του εμβολιασμού (εκτός από το «Μακελειό» που υιοθετεί τη συνωμοσιολογία σε κάποια δημοσιεύματά του), όμως μονάχα τα πρώτα ασκούν κριτική ως προς τον τρόπο που αυτός διεξάγεται και τη διαδικασία προμήθειας και έγκρισης.

«Η «περιπέτεια» ενός εμβολίου: Γιατί η αναποτελεσματική ρεμδεσιβίρη έτυχε ταχείας έγκρισης, και η ελπιδοφόρα κολχικίνη αγνοήθηκε;» (Documentonews.gr 2021).

«Κορωνοϊός/Το εμβόλιο και η πατέντα της κερδοσκοπίας. Ευρωπαϊκή Ένωση της Υγείας ή των φαρμακοβιομηχανιών;» (Avgi.gr 2021).

Αντίστοιχα, λοιπόν, η διαδικασία του εμβολιασμού λαμβάνει και αυτή πολιτικές διαστάσεις, όπως αντίστοιχα και το εμπορικό ζήτημα των πατεντών. Η «εμβολιαστική αντιπολίτευση» δεν γίνεται μονάχα σε εθνικό επίπεδο, αλλά σε πανευρωπαϊκό και επιχειρείται, κυρίως από την «Αυγή», μία σκληρή ιδεολογική κριτική του συστήματος και των εταιρειών. Σε αυτό μπορούμε να δούμε παράλληλα και ψήγματα ενός «εμβολιαστικού νεοαποικισμού», όπου οι πλουσιότερες χώρες καταφέρνουν και εξασφαλίζουν γρηγορότερα τα εμβόλια λόγω της αγοράς σε υψηλότερες τιμές ή αναλαμβάνουν να ενισχύσουν μικρότερες ή/και οικονομικά αδύναμες χώρες με αποστολή δόσεων που έχουν περισσέψει.

Στην πράξη, συνεπώς, ο «εμβολιαστικός λόγος» χαρακτηρίζεται από προτροπή, συμμετοχικότητα, ανταγωνιστικότητα ως προς τα αποτελέσματα. Είναι κανονιστικός και εργαλειακός για τις πρακτικές της υγείας, εμπεριέχει την πολιτική μέσα από τη συλλογική δράση των ευρωπαϊκών μηχανισμών και την κριτική ως προς τον νεοφιλελευθερισμό.

Προβολή των εμβολίων και MME

Όπως παρουσιάζεται στον Πίνακα 1, το σκεύασμα της κοινοπραξίας Pfizer / BioNTech ήταν αυτό με τις περισσότερες αναφορές συνολικά (224) και ακολουθούσε, το μονοδοσιακό εμβόλιο της Johnson & Johnson (145) και τρίτο ήταν της εταιρείας Moderna (134). Ένα πρώτο συμπέρασμα από την εξής παρατήρηση, είναι πως και τα τρία σκεύασμα αποτελούν προϊόντα αμερικανικών φαρμακευτικών εταιρειών.

Πίνακας 1. Η δημοφιλία των εμβολίων ανά MME

Εμβόλια	Πρώτο Θέμα	Καθημερινή	Μακελειό	ΕΦΣΥΝ	Αυγή	Documento	Συνολικές Αναφορές σε MME
Pfizer	63	54	7	44	34	22	224
J&J	33	21	5	21	42	23	145
Moderna	37	28	5	27	17	20	134

Astra Zeneca	21	8	2	32	15	27	105
Novavax	19	23	3	6	6	13	70
Sputnik V	23	1	14	3	6	5	52
Sinovac	13	0	1	6	0	7	27
Sanofi	7	0	2	2	5	1	17
Συνολικές αναφορές εμβολίου	216	107	39	141	125	117	774

Στην 4^η θέση βρίσκεται το σκεύασμα που αναπτύχθηκε από τη φαρμακευτική AstraZeneca (105) σε συνεργασία με το πανεπιστήμιο της Οξφόρδης και ακολουθούν το σκεύασμα της Novavax (70), το ρωσικό Sputnik V (52), το κινεζικό Sinovac (27) και το εμβόλιο της Sanofi (17).

Το ΜΜΕ με τις περισσότερες αναφορές σε εμβόλια είναι το «Πρώτο Θέμα» (216), ακολουθεί η «Εφημερίδα των Συντακτών» (141) και η «Αυγή» (125). Το «Μακελειό» έχει τις λιγότερες αναφορές (39), με έντονη ουδέτερη - θετική προβολή ως προς το ρωσικό σκεύασμα Sputnik V, ενώ συνδέει το σκεύασμα της Pfizer με παρενέργειες ή αναφέρει τη σχέση του με την καταγωγή του Άλμπερτ Μπουρλά.

Συμπεράσματα

Χαρακτηριστικό της ελληνικής ψηφιακής δημοσιογραφικής σφαίρας, κατά τα χρονικά διαστήματα που έγινε η μελέτη, είναι ένας συμπαγής «εμβολιαστικός λόγος». Ο τρόπος με τον οποίο καλύπτεται το θέμα του εμβολιασμού παρουσιάζει ομοιογένεια στα υπό μελέτη Αριστερά και Δεξιά Μέσα. Οι πηγές και τα πρόσωπα σε σημαντικό βαθμό είναι τα ίδια, καθώς όλα τα ΜΜΕ χρησιμοποιούν τις ίδιες επίσημες πηγές. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί το «Μακελειό», το οποίο παρουσιάζει στοιχεία σχετικά με τα εμβόλια όπως τα άλλα ΜΜΕ, όμως ταυτόχρονα φιλοξενεί και έναν σκληρό αντιεμβολιαστικό λόγο που ικανοποιεί αρκετά από τα χαρακτηριστικά της συνωμοσιολογίας.

Ταυτόχρονα, βλέπουμε πως ο εμβολιασμός αποτελεί και ένα επικοινωνιακό φαινόμενο με κάποια εμβόλια -και συγκεκριμένα αυτά των αμερικανικών εταιρειών- να παρουσιάζονται σε μεγαλύτερο βαθμό, να απολαμβάνουν θετικό σχολιασμό και να συνδέονται με την ασφάλεια και την αποτελεσματικότητα, ενώ το AstraZeneca λαμβάνει χαμηλότερη δημοσιότητα.

Ο «εμβολιαστικός λόγος» και ο «αντιεμβολιαστικός λόγος» αποτελούν ένα δίπολο το οποίο προσφέρεται για περαιτέρω ανάλυση, αξιοποιώντας όμως και διαφορετικές τεχνικές. Τα χαρακτηριστικά που εντοπίστηκαν και παρουσιάστηκαν εδώ δύναται να διαφοροποιούνται εάν εστιάσουμε σε διαφορετικά ΜΜΕ, όπως η τηλεόραση ή μικρότερες ενημερωτικές σελίδες.

Τα παραπάνω συμπεράσματα προκύπτουν από την επιλογή και ανάλυση των συγκεκριμένων Μέσων κατά το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα. Ενδεχομένως η επιλογή διαφορετικών Μέσων και η χρήση διαφορετικής μεθοδολογίας να οδηγεί σε διαφορετικά αποτελέσματα.

Σημειώσεις

1. Σχετικά με τη διάκριση soft/hard news και την τυπολογία (Tuchman 1972) και για την ελληνική μιντιακή σφαίρα (Parathanassopoulos 2001) και (Parathanassopoulos et al. 2021).

2. Αν και τα sites αποτελούν τις «ψηφιακές εκδόσεις» συγκεκριμένων εφημερίδων, ένα μέρος των έντυπων εκδόσεων δεν ψηφιοποιείται ποτέ, οπότε υπάρχει περιορισμός ως προς την πρόσβαση στο αρχειακό υλικό. Το παρόν κριτήριο αναφέρεται στη δυνατότητα οι χρήστες να μπορούν να ανατρέξουν σε παλαιότερα θέματα, χωρίς να πληρώσουν συνδρομή (paywall).

3. Το διάστημα στο οποίο έγινε η δειγματοληψία ήταν ο Σεπτέμβριος του 2022. Για δεδομένα σχετικά με την επισκεψιμότητα των σελίδων χρησιμοποιήθηκε η βάση δεδομένων της Similar Web.

4. Για την Αριστερά επιλέχθηκαν τα Μέσα: «Η Αυγή», «Η Εφημερίδα των Συντακτών» και «Documento» και για τη Δεξιά το «Πρώτο Θέμα», η «Καθημερινή» και το «Μακελειό».

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Avgi.gr (2021), *Κορωνοϊός/Το εμβόλιο και η πατέντα της κερδοσκοπίας*. Διαθέσιμο στο: https://www.avgi.gr/diethni/378859_embolio-kai-i-patenta-tis-kerdoskopias [Πρόσβαση 5 Σεπτεμβρίου 2022].

Documentonews.gr (2021), *Η «περιπέτεια» ενός εμβολίου: Γιατί η αναποτελεσματική ρεμδεσιβίρη έτυχε ταχείας έγκρισης, και η ελπιδοφόρα κολχικίνη αγνοήθηκε*. Διαθέσιμο στο: <https://www.documentonews.gr/article/h-peripeteia-enos-emboliou-giati-h-anapotelesmatikh-remdesibirh-etyxe-taxeias-egkrishs-kai-h-elpidofora-kolkikhin-agnoithike> [Πρόσβαση 5 Σεπτεμβρίου 2022].

Efsyn.gr (2022), *«Μέχρι να βάλετε μυαλό και να εμβολιαστείτε...»*. Διαθέσιμο στο: https://www.efsyn.gr/ellada/lygeia/326282_mehri-na-balete-myalo-kai-na-emboliasteite [Πρόσβαση 5 Σεπτεμβρίου 2022].

Kathimerini.gr (2021), *Ηλ. Μόσιαλος: Καλά νέα για το εμβόλιο της Johnson & Johnson*. Στο: <https://www.kathimerini.gr/society/561227083/il-mosialos-kala-nea-gia-to-emvolio-tis-johnson-and-johnson/> [Πρόσβαση 5 Σεπτεμβρίου 2022].

Kathimerini.gr (2022), *Αλ. Τσίπρας: Ο κορωνοϊός δεν αστειεύεται – Εμβόλιο, μάσκα, αποστάσεις...* Διαθέσιμο στο: <https://www.kathimerini.gr/politics/561664129/al-tsipras-o-koronoios-den-asteieyetai-emvolio-mask-a-postaseis> [Πρόσβαση 5 Σεπτεμβρίου 2022].

Makeleio.gr (2021), *Δήλωση ΣΟΚ: Αυτοί που έκαναν το εμβόλιο m-RNA ΘΑ ΠΕΘΑΝΟΥΝ [BINTEO]*. Διαθέσιμο στο: <https://www.makeleio.gr/%CE%B5%CF%80%CE%B9%CE%BA%CE%B1%CE%B9%CF%81%CE%BF%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B1/%CE%94%CE%AE%CE%BB%CF%89%CF%83%CE%B7-%CE%A3%CE%9F%CE%9A-%CE%91%CF%85%CF%84%CE%BF%CE%AF-%CF%80%CE%BF%CF%85-%CE%AD%CE%BA%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CE%BD-%CF%84%CE%BF-%CE%B5%CE%BC%CE%B2%CF%8C%CE%BB%CE%B9%CE%BF/> [Πρόσβαση 5 Σεπτεμβρίου 2022].

Makeleio.gr (2021), *ΕΣΚΑΣΕ Η ΠΡΩΤΗ ΜΗΝΥΣΟΥΛΑ ΓΙΑ ΤΟ “ΦΑΡΜΑΚΙ”!!! ΓΙΑΤΡΟΣ ΣΤΕΛΝΕΙ ΣΤΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΜΙΑ ΧΟΥΦΤΑ ΑΝΘΡΩΠΟΥΣ ΓΙΑ ΤΙΣ ΔΥΟ ΠΑΡΑΛΥΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ ΜΕΤΑ ΤΗ ΧΟΡΗΓΗΣΗ ΤΟΥ ΕΜΒΟΛΙΟΥ ΤΗΣ PFIZER*. Διαθέσιμο στο: <https://www.makeleio.gr/%CE%B5%CE%BE%CF%89%CF%86%CF%85%CE%BB%CE%BB%CE%BF/%CE%95%CE%A3%CE%9A%CE%91%CE%A3%CE%95-%CE%97-%CE%A0%CE%A1%CE%A9%CE%A4%CE%97-%CE%9C%CE%97%CE%9D-%CE%A5%CE%A3%CE%9F%CE%A5%CE%9B%CE%91-%CE%93%CE%99%CE%91-%CE%A4%CE%9F-%CE%A6%CE%91%CE%A1%CE%9C%CE%91%CE%9A/> [Πρόσβαση 5 Σεπτεμβρίου 2022].

Makeleio.gr (2022), *“BOMBA” από τον Πατέρα Βασίλειο Βολουδάκη: “Παρέδωσαν ληγμένα εμβόλια με διπλή ετικέτα σε νοσοκομείο της Αττικής”*. Διαθέσιμο στο: <https://www.makeleio.gr/%CE%B5%CF%80%CE%B9%CE%BA%CE%B1%CE%B9%CF%8>

1%CE%BF%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B1/%CE%92%CE%9F%CE%9C%CE%92%CE%91-%CE%B1%CF%80%CF%8C-%CF%84%CE%BF%CE%BD-%CE%A0%CE%B1%CF%84%CE%AD%CF%81%CE%B1-%CE%92%CE%B1%CF%83%CE%AF%CE%BB%CE%B5%CE%B9%CE%BF-%CE [Πρόσβαση 5 Σεπτεμβρίου 2022].

Makeleio.gr (2022), *ΡΑΓΔΑΙΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ! ΠΕΦΤΕΙ Ο ΤΡΙΝΤΟ ΣΤΟΝ ΚΑΝΑΔΑ! Ο ΠΡΩ-ΘΥΠΟΥΡΓΟΣ ΚΑΙ Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΤΟΥ ΦΥΓΑΔΕΥΤΗΚΑΝ ΠΡΟΣ ΑΓΝΩΣΤΗ ΤΟΠΟ-ΘΕΣΙΑ ΚΑΘΩΣ Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΚΑΛΠΑΖΕΙ! ΣΕ ΚΛΟΙΟ Η ΒΟΥΛΗ!*. Διαθέσιμο στο: <https://www.makeleio.gr/%CE%B5%CE%BE%CF%89%CF%86%CF%85%CE%BB%CE%BB%CE%BF/%CE%A1%CE%91%CE%93%CE%94%CE%91%CE%99%CE%95%CE%A3-%CE%95%CE%9E%CE%95%CE%9B%CE%99%CE%9E%CE%95%CE%99%CE%A3-%CE%A0%CE%95%CE%A6%CE%A4%CE%95%CE%99-%CE%9F-%CE%A4%CE%A1%CE%99%CE%9D%CE%A4%CE%> [Πρόσβαση 5 Σεπτεμβρίου 2022].

Protothema.gr (2021), *Κορωνοϊός - ΕΚΠΑ: Την υψηλή η αποτελεσματικότητα του εμβολίου της Pfizer αποδεικνύει νέα μελέτη*. Διαθέσιμο στο: <https://www.protothema.gr/koronoios-live/article/1099485/koronoios-ekpa-tin-upsili-i-apotelesmatikotita-tou-emvoliou-tis-pfizer-apodeiknuei-nea-meleti/> [Πρόσβαση 5 Σεπτεμβρίου 2022].

Taguieff, P.-A. (2006), *Ο Μύθος των “Σοφών της Σιών”*, Αθήνα, Πόλις.

Taguieff, P.-A. (2015), *Συνωμοσιολογική Σκέψη και “Θεωρίες της Συνωμοσίας”*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο.

THE TOC (2021), *Πάτρα: Επίθεση αντιεμβολιαστών με συνθήματα στο εμβολιαστικό κέντρο [εικόνες]*. Διαθέσιμο στο: <https://www.thetoc.gr/koinwnia/article/patra-epithesi-psekasmenon-antiemboliaston-me-sunthimata-sto-emboliastiko-kentro-eikones/> [Πρόσβαση 20 Σεπτεμβρίου 2022].

Γαζή, Έ. (2020), Covid 19: Η “πανδημία” των πληροφοριών, στο Π. Καπόλα, Γ. Κουζέλης και Ο. Κωνσταντάς, επιμ. *Αποτυπώσεις σε στιγμές κινδύνου*, Αθήνα, ΕΜΕΑ, σσ. 401-404.

Πλειός, Γ. (2021), *Παραποιημένες Ειδήσεις (Fake News): Ο Μετασχηματισμός της προπαγάνδας στην κοινωνία της ενημέρωσης*, Αθήνα, Gutenberg.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Bar-Ilan, J. and Halevi, G. (2021), Retracted articles - the scientific version of fake news, in R. Greifeneder, M. E. Jaffé, E. J. Newman and N. Schwarz, (eds.) *The Psychology of Fake News - Accepting, Sharing and Correcting Misinformation*. London: Routledge, pp. 47-70.

Butter, M. and Knight, P. (2023), Introduction: Covid-19 Conspiracy Theories in Global Perspective, in M. Butter and P. Knight, (eds.) *Conspiracy Theories in Global Perspective*, Oxon, Routledge, pp. 3-13.

Hwang, J., et al. (2022), Vaccine discourse during the onset of the COVID-19 pandemic: Topical structure and source patterns informing efforts to combat vaccine hesitancy, *PLOS ONE*, Vol. 17, No. 7.

Laclau, E. and Mouffe, C. (1985), *Hegemony and Socialist Strategy Towards a Radical Democratic Politics*, London, Verso.

Nechushtai, E., Zamith, R., and Lewis L. C. (2023), *More of the Same? Homogenization in News Recommendations When Users Search on Google, YouTube, Facebook, and Twitter*. Mass Communication and Society Available at: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/15205436.2023.2173609> [Access 20 June 2023].

Tuchman, G. (1972), Objectivity as Strategic Ritual, *American Journal of Sociology*, Vol. 77, pp. 660-679.

Wolfe, R. M. and Sharp, L. K. (2002), Anti-vaccinationists past and present. *BMJ*, Vol. 325, No. 7361, pp. 430-432.

The Harvard Gazette (2020), Fauci says herd immunity possible by fall, ‘normality’ by end of 2021. Available at: <https://news.harvard.edu/gazette/story/2020/12/anthony-fauci-offers-a->

[timeline-for-ending-covid-19-pandemic/](#) [Access 20 September 2022].

Papathanassopoulos, S. (2001), Media Commercialization and Journalism in Greece, *European Journal of Communication*, Vol. 16, No. 4, pp. 505-521.

Papathanassopoulos, S., Karadimitriou, A., Kostopoulos, C. and Archontaki, I. (2021), Media concentration and independent journalism between austerity and digital disruption, in J. Trappel and T. Tomaz, (eds.), *The Media for Democracy Monitor 2021: How leading news media service digital transformation (Vol. 2)*. Gothenburg: Nordicom, University of Gothenburg, pp. 177-230.

Zuboff, S. (2021), *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*, New York, Public Affairs

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΜΑΝΤΕΙΑ ΚΑΙ ΑΣΤΡΟΛΟΓΙΑ. Η ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

Ειρήνη Χανιωτάκη^α

^α Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας

Περίληψη

«Θα συμβουλευθώ τον αστρολόγο μου», «θα σου συστήσω εγώ την τέλεια χαρτορίχτρα, τα βρίσκει όλα!» Αυτός ο κόσμος, πίσω από τον κόσμο υπάρχει σήμερα γύρω μας ή δίπλα μας και μας καλεί να τον θέσουμε υπό κοινωνιολογική θεώρηση. Στον 21ο αιώνα των τεχνολογικών επιτευγμάτων και της επιστημονικής προόδου αυτές οι πρακτικές δεν έχουν χάσει την αίγλη τους διότι υπόσχονται αυτό ακριβώς που έχει εκλείψει στο αποστειρωμένο και απομαγευμένο παρόν μας: το ταξίδι στο άγνωστο, την εκ νέου περιήγηση στο παρελθόν και την απαλοιφή των αβεβαιοτήτων του μέλλοντος με τη συνδρομή των χαρτιών, του καφέ ή των άστρων. Η ανασφάλεια γίνεται βορά στο συμφέρον ή έχει εμπορευματοποιηθεί ένα είδος γνώσης και ερμηνείας της πραγματικότητας. Την απάντηση για το αν ισχύει ένα από τα παραπάνω, κανένα από αυτά ή αν επιτελούνται ταυτόχρονα, θα μας την δώσει η έρευνα.

Λέξεις κλειδιά: κατασκευή, αστρολογία, μαντεία, πραγματικότητα

CONTEMPORARY DIVINATION AND ASTROLOGY. THE METAPHYSIC CONSTRUCTION OF REALITY

Eirini Chaniotaki^α

^α Panteion University of Social and Political Sciences, Department of Sociology

Abstract

"I will ask for my astrologist's advice", I will put you on the perfect fortune teller, she comes across anything"! Nowadays, this world behind the world exists besides us or among us and appeals to us to be put under consideration. In 21st century, the technological and scientific achievements' era, those practices have not lost their mystique because they promise what is totally lost from our sterile and without magic present: a venture to the unknown, a browsing de novo in the past and the effacement of future ambivalences with the subscription of fortune telling and astrology. The interest victimizes insecurity or a way of knowledge and interpretation of reality is commercialized. Research is about to feature which of the forenamed applies or not and even if they are performed simultaneously.

Keywords: construction, astrology, divination, reality

Εισαγωγή

Στην παρούσα εργασία θα ερευνήσουμε το πεδίο της σύγχρονης μαντείας- με έμφαση στην «ενορατική» πρόβλεψη μέσω χαρτιών και καφέ-, και της αστρολογίας προκειμένου να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο αυτές οι τέχνες γίνονται εργαλείο διαμόρφωσης της ζωής και της καθημερινότητας των ανθρώπων που τις επικαλούνται. Δεν στοχεύουμε να αναλύσουμε τα συστήματα στα εξ'ω συντετέθησαν στο πέρας του χρόνου. Μέσω της διερεύνησης των απόψεων των ανθρώπων που ασκούν αυτές τις τέχνες σήμερα θα δείξουμε πως ενστερνίζονται οι ίδιοι την «πραγματικότητα» που κατασκευάζουν για τον εαυτό τους και για τους άλλους, όπως και τον τρόπο που τους αντιλαμβάνονται. Τα δεδομένα που θα παραχθούν θα φωτίσουν τόσο τις κοινωνικές όσο και τις οικονομικές πτυχές του ζητήματος και θα δείξουν τι υπάρχει πίσω από όλα αυτά. Επιπροσθέτως, θα απαντήσουμε στο αν τελικά η μαντεία και η αστρολογία αφορούν σε ένα διαχρονικό εγχείρημα για κύρος, εξουσία και χρηματικές απολαβές με βάση την εμπορευματοποίηση της ανθρώπινης ανάγκης ή σε μια εναλλακτική ερμηνεία της εμπειρικής πραγματικότητας με στόχο την ανακούφιση της εγγενούς ανθρώπινης περιέργειας για το αύριο.

Εάν σκιαγραφήσαμε την εποχή στην οποία ζούμε, θα περιγράφαμε ένα παρόν που βρίθει επιστημονικών και τεχνολογικών επιτευγμάτων σε όλους τους τομείς με τέτοιες συνθήκες διαβίωσης που δεν υπήρξαν ποτέ στο μακράιωνα παρελθόν του ανθρώπου. Στο πρώτο τέταρτο του 21^{ου} αιώνα τουλάχιστον στο πλαίσιο του δυτικού κόσμου, παρασκευάζουμε φάρμακα που νίκησαν τις άλλοτε θανατηφόρες ασθένειες και χρησιμοποιούμε την τεχνολογία για να διευκολύνουμε όλους τους τομείς της διαβίωσής μας. Επιπλέον, περιηγούμαστε με τα μέσα δικτύωσης και επικοινωνούμε με κάποιον σε οποιοδήποτε σημείο του πλανήτη, ταξιδεύουμε με ταχύτητα και ευκολία και έχουμε πρόσβαση αδιανόητη για το παρελθόν στη γνώση και στην πληροφορία. Εξελισσόμαστε και έχουμε επεξεργαστεί τα συστήματα γνώσης και πρακτικής προκειμένου να τα εκσυγχρονίσουμε, να τα επαληθεύσουμε, να τα αναδιαμορφώσουμε ή και να τα αφήσουμε στη λήθη ακολουθώντας πιστά μια διαδικασία ανανέωσης και ανακάλυψης. Ωστόσο, η μελλοντολογία που μετράει πολλούς αιώνες ύπαρξης, όχι μόνο δεν έχει εγκαταλειφθεί αλλά απεναντίας συνεχίζει να υφίσταται με άλλες μορφές και χαίρει δημοτικότητας και ευρείας αποδοχής.

Ο λόγος γίνεται για τις σύγχρονες μορφές μαντείας και για την αστρολογία ως συστήματα γνώσης που βασίζονται στη μελλοντολογία. Είναι αξιοσημείωτη η παρουσία τους σε όλα τα μέσα μαζικής ενημέρωσης μέσω διάσημων και καθιερωμένων εκπροσώπων, οι οποίοι μιλούν σε τηλεοπτικές εκπομπές, γράφουν σε εφημερίδες και περιοδικά ενώ δεν λείπει ο απαραίτητος χρόνος για τις προβλέψεις των ζωδίων από αρκετές ραδιοφωνικές εκπομπές. Πρόκειται επομένως για έναν δομημένο κόσμο που αναπτύσσεται μέσα στον κόσμο μας, επηρεάζει και διαμορφώνει την εμπειρική πραγματικότητα ατόμων και ομάδων και ως εκ τούτου εμπίπτει στην κοινωνιολογική έρευνα. Είναι ένα σύστημα γνώσης που έχει τραβήξει το ερευνητικό μας ενδιαφέρον διότι αφενός στη μακράιωνα ιστορία της ύπαρξης του έχει διαβεί μέσα από πολλές διακυμάνσεις απόλυτης αποδοχής όσο και απόρριψης από ανθρώπους και θεσμούς, δεν έχει αφήσει κανέναν ανεπηρέαστο και, αφετέρου, ανθεί υπό τις παρούσες ιστορικοκοινωνικές συνθήκες.

Ήδη από την Αρχαιότητα οι πρακτικές που αποσκοπούσαν στην πρόβλεψη του μέλλοντος απασχόλησαν σε πολύ έντονο βαθμό τους ανθρώπους όλων των στρωμάτων και όλων των θρησκειών μετατρέποντάς τους είτε σε οπαδούς είτε σε διώκτες. Σήμερα, ακόμα και αν κάποιος δεν ενδιαφέρεται για το συγκεκριμένο σύστημα γνώσης είναι μάλλον απίθανο να μην γνωρίζει το ζώδιο που «κυβερνά» τον μήνα της γέννησης του, να μην έχει ακούσει άτομα από το περιβάλλον του να δηλώνουν πίστη ή αποδοχή στο σύστημα αυτό ή να μην έχει βομβαρδισθεί με τέτοιου είδους πληροφόρηση από τον Τύπο, την τηλεόραση και από άλλα μέσα ενημέρωσης. Όσον αφορά στις ιστορικοκοινωνικές συνθήκες, εννοούμε ότι η επιστήμη και η τεχνολογία έχουν δώσει απαντήσεις και λύσεις σε πολλά προβλήματα που ταλάνιζαν τους ανθρώπους του παρελθόντος, ενώ έχει φανεί

πως ο μέγιστος διαχειριστής των πάντων είναι το ίδιο το κοινωνικό που διαμορφώνει και διαμορφώνεται από τον άνθρωπο. Επιπρόσθετα, βιώνουμε όσο ποτέ άλλοτε συνθήκες ελευθερίας αδιανόητες για το παρελθόν σε θέματα αυτοπροσδιορισμού, πίστης και επαγγελματικού προσανατολισμού. Παρόλα αυτά υπάρχουν, καθώς φαίνεται, μεγάλα κενά που δεν έχουν καλυφθεί ακόμα και που σχετίζονται με την αβεβαιότητα και την ανασφάλεια του ατόμου για το αύριο.

Το πρώτο κεφάλαιο της εργασίας μας θα περιλαμβάνει το θεωρητικό πλαίσιο δηλαδή, τις θέσεις των επιστημόνων είτε που μελέτησαν τα ζητήματα της μαντείας και της αστρολογίας είτε που έκαναν μνεία στο έργο τους για αυτές τις τέχνες. Δεν θα ενσωματώσουμε συγγραφείς που ασχολούνται με αυτές διότι τα έργα τους χαρακτηρίζονται από έλλειψη έγκριτης βιβλιογραφικής τεκμηρίωσης και κατά το σύνηθες απουσιάζουν οι πηγές ιδιαίτερα τη στιγμή που επικαλούνται ως πηγή έμπνευσης το θείο, τους πλανήτες, τους πνευματικούς οδηγούς ή τον εαυτό τους. Στο δεύτερο κεφάλαιο θα αναλύσουμε τη μεθοδολογία που ακολουθήσαμε και θα παραθέσουμε τα δεδομένα που παράχθηκαν από τις συνεντεύξεις. Στο τρίτο και τελευταίο κεφάλαιο θα ερμηνεύσουμε τα ευρήματά μας και θα προβούμε σε συμπεράσματα.

Θεωρητικό πλαίσιο

Ο Γάλλος ψυχολόγος Michel Gauquelin από την αρχή της ακαδημαϊκής του καριέρας μέχρι το τέλος της ζωής του επιχείρησε να αποδείξει ότι οι πλανήτες εν τοις πράγμασι ασκούν επίδραση στους ανθρώπους. Στα τέλη της δεκαετίας του '40 ίδρυσε σε συνεργασία με την σύζυγό του Françoise Schneider το Εργαστήριο για τη Μελέτη των Σχέσεων μεταξύ Κοσμικών Ρυθμών και Ψυχοφυσιολογίας στο Παρίσι με σκοπό την εντατική ποσοτική μελέτη της αστρολογίας. Μέσα από τη συλλογή μεγάλων δεξαμενών δεδομένων γέννησης ανέλυαν τις πλανητικές θέσεις σε σχέση με διάφορους παράγοντες όπως η σταδιοδρομία και η απόδοση. Ανακάλυψαν ότι η θέση του Άρη στον γενέθλιο χάρτη σχετίζεται με την επιτυχία στον αθλητισμό. Αυτή η συσχέτιση ονομάστηκε «Επιρροή του Άρη».

Η «Επιρροή του Άρη» (Mars Affect 1960) τον έκανε γνωστό στη Γαλλία για δύο λόγους: αφενός ήταν ασύγκριτα η μεγαλύτερη έρευνα του είδους βασισμένη στην στατιστική και, αφετέρου, επειδή ήταν η πρώτη επιστημονική έρευνα που επιχειρήθηκε στο πλαίσιο της αστρολογίας (Ertel 1992). Η επιρροή του Άρη ήταν αμελητέα αλλά η έρευνα ήταν εντατική και κολοσσιαία! Χωρίς να απέχει από αυτή τη θεώρηση και με τις ίδιες ελπίδες, ο Karl Jung ερευνώντας την αιτιότητα και την σχέση της με τη μαντεία και την αστρολογία γράφει στο έργο του Συγχρονικότητα ότι «...είναι φανερό πως υπάρχει μια αιτιατή σχέση ανάμεσα στις πλανητικές όψεις και την ψυχοφυσιολογική προδιάθεση» για να παραδεχθεί όμως λίγο πιο κάτω ότι «εν πάση περιπτώσει προς το παρόν δεν έχουμε επαρκείς λόγους να πιστεύουμε ότι τα αστρολογικά γεγονότα είναι κάτι περισσότερο από απλές συμπτώσεις ή ότι οι στατιστικές που ανακατεύουν μεγάλους αριθμούς παρέχουν στατιστικά σημαντικό αποτέλεσμα» (Jung 1991: 74).

Ένας διακεκριμένος κοινωνιολόγος και φιλόσοφος που ενδιαφέρθηκε για την αστρολογία είναι ο Theodor Adorno. Πιο συγκεκριμένα, εστίασε στην κοινωνιολογική ερμηνεία της ημερήσιας στήλης «Αστρολογικές Προβλέψεις» του Carrol Righter στους Los Angeles Times, από τον Νοέμβριο του 1952 έως τον Φεβρουάριο του 1953. Τα αποτελέσματα της έρευνας και ο τρόπος με τον οποίο τα ερμήνευσε δεν τον έκαναν καθόλου αγαπητό στους οπαδούς των αστρολογικών προβλέψεων. Η προσεκτική εξέταση της στήλης τον οδήγησε να εντοπίσει τις «ασφαλείς» ασάφειες περί ανάληψης δράσης από το άτομο, τις αντιφατικές προτροπές και τις απλοϊκές συμβουλές που απευθύνονταν στους ημιμαθείς. Το κλίμα ημιμάθειας, όπως διατείνεται ο Adorno, «είναι το πιο γόνιμο έδαφος για την αστρολογία...και στον ημιμαθή αρκεί μια ασαφής κατανόηση». Στα συμπεράσματά

του καταλήγει ότι η δομή της αστρολογίας δεν είναι παρά «ένα επίχρισμα επιστημονικού ορθολογισμού που συνδέεται με την τυφλή αποδοχή αναπόδεικτων ισχυρισμών και την κίβδηλη εξύψωση του γενικού» (Adorno, 1953: 167).

Η μαντεία από την άλλη πλευρά, στις σύγχρονες μορφές της, φαίνεται πως είναι πιο δύσκολο να τεθεί υπό επιστημονικό έλεγχο. Δεν βασίζεται σε κάτι υλικό, γήινο και διαπραγματεύσιμο. Επίσης δεν σχετίζεται με τα παραφυσικά και ψυχικά φαινόμενα που ετέθησαν στο «μικροσκόπιο» επιστημόνων πολλών ειδικοτήτων, όπως εκείνοι που συγκρότησαν τη Βρετανική Εταιρεία Ψυχικών Ερευνών (B.S.P.R.) ή ακόμα την Ελληνική Εταιρεία Ψυχικών Ερευνών (Ε.Ε.Ψ.Ε.). Η Ελληνική Εταιρεία ιδρύθηκε το 1923 από τους Άγγελο Τανάγρα, Αντώνιο Πισσάνο και Σπύρο Μελά και αναγνωρίστηκε επισήμως από την αντίστοιχη Βρετανική Εταιρεία. Στα επίτιμα μέλη της συμπεριλαμβάνονταν ο Sigmund Freud, η Marie Curie και ο Albert Einstein. Παρά τις συνεργασίες με γαλλικά και γερμανικά πανεπιστήμια και την εισαγωγή της πειραματικής τηλεπάθειας το 1929 στο πρόγραμμα σπουδών του Εθνικού Πανεπιστημίου της Ελλάδας, όταν ο Τανάγρας αποσύρθηκε, οι ψυχικές έρευνες και η ίδια η Ε.Ε.Ψ.Ε. αποδυναμώθηκαν και σταδιακά έπαψαν.

Δύο από τους Αμερικανούς ανθρωπολόγους που ερευνήσαν το πεδίο της μαντείας κατέληξαν σε κοινωνιολογικά συμπεράσματα στα άρθρα τους: σύμφωνα με τον Park, η μαντεία σχετίζεται άμεσα με το κοινωνικό αφού καλείται σε περιπτώσεις ασθένειας ή θανάτου και σε άλλες κρίσιμες στιγμές της ζωής. Καταστάσεις που προκαλούν ανασφάλεια και αβεβαιότητα όπως ένας επικείμενος γάμος ή η απουσία του, κοινωνικές και οικονομικές μεταβολές, συγκρούσεις και απώλειες αναμφίβολα απαντώνται σε κάθε κοινωνία (Park 1963). Η Tedlock υποστηρίζει πως η μαντεία μπορεί να ιδωθεί ως ένας *τρόπος γνώσης* και εξερεύνησης του αγνώστου «προκειμένου να αποσπαστούν απαντήσεις σε ερωτήσεις που ξεπερνούν το φάσμα της ανθρώπινης κατανόησης» (Tedlock 2001).

Οι κρίσιμες στιγμές του ατομικού βίου που απαντώνται τυπικά σε κάθε κοινωνία δεν σηματοδοτούν ασφαλώς ότι σε κάθε περίπτωση, όλα τα άτομα ζητούν την αρωγή των πνευματιστικών ή αστρολογικών υπηρεσιών αλλά ότι βιώνουν με ποικίλες εκφάνσεις το ίδιο συναίσθημα άγνοιας και ανασφάλειας. Πράγματι, αυτό που τείνει να θεωρηθεί βεβαιότητα στον 21^ο αιώνα είναι η ανασφάλεια και όπως τονίζει ο Giddens, ιδιαίτερα σε γνωστικό επίπεδο, «υπάρχουν ελάχιστες, αν υπάρχουν καθόλου, απόψεις της προσωπικής μας ύπαρξης για τις οποίες μπορούμε να έχουμε βεβαιότητα» (Giddens 2014: 136). Ο Bauman επικυρώνει αυτή τη θέση την οποία αναλύει στους *Ρευστούς καιρούς*, ενώ περικλείει σε μια πρόταση τα σκοτεινά σημεία της σχέσης ανάμεσα στην πρόοδο και τον άνθρωπο στην σημερινή εποχή: «Ανίκανοι να επιβραδύνουν το ρυθμό των αλλαγών, πόσο μάλλον να προβλέψουν και να ελέγξουν τον προσανατολισμό τους, οι άνθρωποι εστιάζουν σε πράγματα τα οποία μ π ο ρ ο ύ ν ή π ι σ τ ε ύ ο υ ν ή τους διαβεβαιώνουν ότι είναι σε θέση να επηρεάσουν» (Bauman 2008: 30).

Μεθοδολογία

Η έρευνα σχετικά με τη μαντεία και την αστρολογία και τους τρόπους με τους οποίους οι ασκούντες τις προτάσσουν ως «πραγματικότητα», βασίζεται στη θέση των Berger και Luckmann ότι αυτές αποτελούν ένα προϊόν της ανθρώπινης δραστηριότητας, το οποίο αν και μετράει πολλούς αιώνες ύπαρξης «δεν απορρέει από κάποια βιολογικά δεδομένα αλλά ούτε και από εξωανθρώπινα». Η «γνώση» που παράγεται από τη ρήση του παρόντος και του παρελθόντος και η πρόγνωση του μέλλοντος «δεν είναι μέρος της φύσης των πραγμάτων και δεν μπορεί να είναι απόρροια των νόμων της φύσης». Οι Berger και Luckmann τονίζουν ωστόσο ότι «τα κοινωνικά προϊόντα της ανθρώπινης εξωτερίκευσης, ερμηνευμένα σε σχέση με τα οργανισμικά και περιβαλλοντικά συμφραζόμενα, αποτελούν ανθρωπολογική αναγκαιότητα». Ακολουθώντας πιστά τον συλλογισμό τους, η εγγενής ανθρώπινη ανασφάλεια «επινόησε» έναν μηχανισμό ανακούφισης που τυποποιήθηκε

και αντικειμενοποίησε τα νοήματα που παρήγε. Ο μηχανισμός αυτός παρήγε ένα σώμα γνώσης που διαφέρει από κοινωνία σε κοινωνία και προϋποθέτει ότι υπάρχουν «πομποί» και «δέκτες» (Berger & Luckmann, 1966: 105-106). Η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας, όπως έχει παρουσιαστεί από τους ανωτέρω συγγραφείς θα αποτελέσει τη βάση της παρούσας εργασίας και το πλαίσιο μέσα στο οποίο θα παρουσιάσουμε τα αποτελέσματά της.

Ο «μηχανισμός» αυτός δεν ήταν αρκετό να μελετηθεί μέσα από βιβλιογραφική επισκόπηση γιατί πρόκειται για μια ζωντανή σχέση, εξόχως κοινωνική που εκφράζεται με ποικίλους τρόπους και παράγει μια πραγματικότητα. Αυτή η πραγματικότητα δεν αποτελεί γενίκευση, δεν την ασπάζονται όλοι. Τη βιώνει ένα μέρος του κοινωνικού συνόλου, το οποίο επιλέξαμε να το προσεγγίσουμε με ποιοτική έρευνα στο πλαίσιο του κοινωνικού κονστρουξιονισμού (Δεμερτζής 2002). Η ποιοτική έρευνα μας επιτρέπει να εστιάσουμε σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό περιβάλλον, να εισαχθούμε σε αυτό με σκοπό να το κατανοήσουμε και να παράγουμε δεδομένα που προκύπτουν από την «πραγματική ζωή» στο παρόν. Η Mason εντοπίζει με μεγάλη ακρίβεια τις ιδιότητες της ποιοτικής έρευνας στην κατανόηση της πολυπλοκότητας, της λεπτομέρειας και του πλαισίου (Mason 2002).

Η έρευνά μας βασίζεται στις συνεντεύξεις που πήραμε από έξι μάντεις και έξι αστρολόγους. Η αναζήτηση των στοιχείων επικοινωνίας και επαφής έγινε μέσα από το διαδίκτυο, στο οποίο τα είχαν αναρτήσει μαζί με την ιδιότητά τους και ακολούθησαν οι τηλεφωνικές προσεγγίσεις προκειμένου να συμφωνηθεί η συνάντηση για τη συνέντευξη. Προτιμήθηκε ο νομός Αττικής ώστε η συνάντηση να είναι με φυσική παρουσία. Στην τηλεφωνική επαφή επιχειρήσαμε με προσηνή και ευγενικό τρόπο να συστηθούμε με βάση την ακαδημαϊκή ταυτότητά μας, να εξηγήσουμε με σαφήνεια τους σκοπούς μας και να ζητήσουμε την παραχώρηση συνέντευξης. Οι αντιδράσεις από την μεριά των καλούμενων ποικίλαν και εκκινούσαν από τον απόλυτο ενθουσιασμό για το αντικείμενο της έρευνας μέχρι την πλήρη απόρριψη. Ενδιαφέρουσες ήταν κάποιες απαντήσεις εργαζόμενων σε αλυσίδες επιχειρήσεων μαντείας όπου η ευθύνη της άρνησης έπεφτε στην «υπεύθυνη» που απουσίαζε και στην έλλειψη ενδιαφέροντος για «δημοσιότητα» εφόσον η «διεύθυνση» επιθυμεί να διατηρεί χαμηλό προφίλ. Αρκετοί απάντησαν πως πνίγονται στη δουλειά και δεν έχουν καθόλου χρόνο, ενώ εντυπωσιακή ήταν η αντίδραση ενός μάντη που αξίωσε να μας κλείσει ραντεβού επί πληρωμή για να δώσει συνέντευξη: *«κλείσε ραντεβού να πληρώσεις, να σου πω ό,τι θέλεις. Τζάμπα δεν γίνεται»*. Σε δύο ακόμα περιπτώσεις η συνάντηση συμφωνήθηκε ωστόσο οι συνεντευξιζόμενοι δεν ήταν συνεπείς χωρίς καμία ενημέρωση για την ακύρωση του ραντεβού και ως εκ τούτου δεν επιχειρήθηκε περαιτέρω επικοινωνία. Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις οι συνεντεύξεις κύλησαν απρόσκοπτα και άφησαν καλές εντυπώσεις και σε εμάς και στους ερωτώμενους.

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι αστρολόγοι, οι μάντεις και οι πελάτες τους αποτελούν μεμονωμένα κλειστά περιβάλλοντα, χωρίς σχέσεις συναδελφικότητας και συνεργασίας και ο λόγος που αναφερόμαστε σε αυτό δεν είναι μόνο για να καταδείξουμε τον άτυπο ανταγωνισμό μεταξύ τους, τις διαφορές τους και το επίπεδο αξιοπιστίας τους. Το επισημαίνουμε γιατί σε αυτή την έρευνα δεν υπήρξε ο «άνθρωπος κλειδί» που θα μας εισήγαγε σε αυτά τα περιβάλλοντα. Επομένως, κάθε ένας που δέχθηκε να συμμετάσχει βασίστηκε στη σαφήνεια των προθέσεών μας και στην προθυμία τους να τεθούν υπό τον κοινωνιολογικό φακό μας.

Αποτελέσματα

Οι αστρολόγοι που πήραν μέρος σε αυτές τις συνεντεύξεις είναι απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και κατά το πλείστον άνω των 40 ετών. Εκτός από έναν, η αστρολογία αποτελεί τη μόνη επαγγελματική τους δραστηριότητα στην οποία κατέληξαν μετά από σπουδές στη Mayo School of Astrology που εδράζεται στο Λονδίνο ή μετά από τουλάχισ-

στον πενταετή μαθητεία σε κάποιον άλλο 'καταξιωμένο' αστρολόγο. Το ενδιαφέρον τους για τα άστρα ξεκίνησε από μικρή ηλικία ωστόσο όλοι επισήμαναν ότι δεν νοείται να κάνει κάποιος αυτό το επάγγελμα χωρίς να έχει σπουδάσει το αντικείμενο και να έχει πείρα στη ζωή. Ο Π. αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «*όποιος το κάνει πρέπει να είναι υγιής από κάθε άποψη, δεν μπορεί να είναι ομοφυλόφιλος, να κοιμάται στα παγκάκια ή να έχει ζωή ρημάδι και να συμβουλευεί τους άλλους... πρέπει να είναι σε ισορροπία και να έχει πείρα*». Η Ο. σχετίζει την πείρα με την καλλιέργεια τονίζοντας ότι «*καλλιεργημένος, έμπειρος είναι αυτός που έχει δουλέψει με τον εαυτό του, έχει αντιμετωπίσει τους δαίμονές του και μπορεί να κατανοήσει τους δαίμονες και τη διαφορετικότητα του άλλου χωρίς να τον χειραγωγεί και να τον κακοποιεί*».

Η αστρολογία νοσηματοδοτείται ως επιστήμη για τους ίδιους, εφάμιλλη της ψυχολογίας, με εργαλεία που μελετούν τις ανθρώπινες σχέσεις και που συνιστούν χρονοδείκτες και όχι παράγοντες καθορισμού. Ο Χ. θεωρεί ότι «*η αστρολογία λέει το πότε και η επιστήμη λέει το πώς*» ενώ η Κ. μιλάει για «*εργαλείο πρόβλεψης και αποφυγής αποτημάτων που μπορούν να αποφευχθούν*». Ο Π. αντιλαμβάνεται το έργο του ως «*λειτουργήμα, δεν είναι επάγγελμα, είναι στην υπηρεσία του ανθρώπου και ως εκ τούτου δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για πλουτισμό, μόνο για βιοπορισμό. Όπως ο ιερέας δεν μπορεί να είναι πλούσιος, έτσι και ο αστρολόγος*». Η Ρ. ορίζει την αστρολογία «*ως ένα εργαλείο κατανόησης του εαυτού και καθοδήγησης. Σε πάει εκεί που θες πιο άνετα*». Ο Β. πιστεύει ότι «*η αστρολογία είναι ένα σύστημα που μπορείς να βασιστείς όσο στις υπόλοιπες 'αλήθειες' που χρειάζεται κάθε άνθρωπος για να πορευτεί στη ζωή του*».

Οι πελάτες τους κατά κόρον βρίσκονται σε καλή οικονομική κατάσταση χωρίς να αποκλείονται και αυτοί που κάνουν οικονομία για να πληρώσουν μια επίσκεψη, ενώ οι ηλικίες αυτών κυμαίνονται από τα τριάντα έως τα εβδομήντα έτη. Ο Χ. και ο Τ. διατείνονται ότι έχουν περισσότερους πελάτες από πελάτισσες, προερχόμενους από τον ακαδημαϊκό και ιατρικό χώρο αλλά οι περισσότεροι είναι επιχειρηματίες και πολιτικοί. Ο Χ. τρέφει ιδιαίτερο σεβασμό για τους «*βιοπαλαιστές*» «*γιατί αυτοί που τα έχουν είναι τρακαδόροι, του στυλ κόψε μου κάτι σε παρακαλώ, ενώ οι άλλοι σέβονται τον εαυτό τους και εμένα*». Ο Π. έχει πελάτες από υψηλά κλιμάκια του κλήρου, η Ρ. εξυπηρετεί απλούς ανθρώπους, η Ο. ψυχολόγους, υψηλά στελέχη του δημοσίου, ηθοποιούς και όπως και ο Τ. κάνει προβλέψεις για τους Έλληνες του εξωτερικού. Οι πελάτες επιλέγουν τον αστρολόγο είτε κατόπιν σύστασης από κάποιον γνωστό τους είτε γιατί τον «*βρίσκουν*» μέσα από το διαδίκτυο – προσωπικές εκπομπές στο youtube/ Facebook, προσωπικές ιστοσελίδες, site αναζήτησης επαγγελματιών – και τον Τύπο.

Οι ανησυχίες, οι φόβοι και τα ερωτηματικά τους για το παρόν και το μέλλον αφορούν στενά την ερωτική τους ζωή, τα οικονομικά–επαγγελματικά ζητήματα και την υγεία, όχι απαραίτητα με αυτή την σειρά. Η Ο. σχολιάζει ότι «*οι άνθρωποι σήμερα έχουν πολλά προβλήματα στις σχέσεις, φοβούνται πολύ την μοναξιά και την απόρριψη και επιζητούν κάποιον να τους 'αναλάβει' κι άλλοτε θέλουν να τους πάνε όλα καλά χωρίς να κάνουν τίποτα*». Η Ρ. όπως και ο Β. πιστεύει πως μαζί με την συμβουλευτική, πολλοί θέλουν αυτόματα πραγματοποιησιμο το αποτέλεσμα που επιθυμούν. Άλλοι απαιτούν από τους αστρολόγους να ακούσουν μόνο ευχάριστα ή να βρεθούν τρόποι να επέμβουν στη ζωή κάποιου άλλου χωρίς την θέληση του. «*Όσοι ρωτούν ή ζητούν ανοησίες απορρίπτονται*» αναφέρει ο Τ. και γελώντας αποκάλυψε και το πώς: «*λέω πως είμαι πνιγμένος για τους επόμενους έξι μήνες ή ζητάω αστρονομικά ποσά*». «*Λέω αυτό που βλέπω, δηλαδή σχήματα και αριθμούς που μετουσιώνονται στις ατομικές ενέργειες ως πίεση, αποσυμπίεση, εύνοια ή ευκαιρία. Ωστόσο, όταν κάνεις πουτανιές του τύπου θα σου λύσω τα μάγια, θα σου πω ό,τι θέλεις, θα σε ξεμαγέψω, είσαι αρπακτικό και βγάζεις πολλά λεφτά*». Η Κ. επίσης απέχει από επεμβατικές πράξεις λόγω κάρμα «*γιατί ό,τι κάνεις, το εισπράττεις είτε εσύ είτε τα παιδιά σου*».

Η εφαρμογή της αστρολογίας στον εαυτό τους είναι αυτονόητη. Η Κ. ζει και βιώνει την προσωπική και οικογενειακή της ζωή με βάση τους αστρολογικούς δείκτες, ενώ ο Β.

βασίζεται σε αυτήν προκειμένου να κάνει επιλογές. Όπως κι εκείνοι, οι πελάτες ζητούν απαντήσεις και τρόπους επίλυσης των προβλημάτων τους. Οι αστρολογία προσφέρει «ερμηνεία της ζωής μέσω ενός συστήματος, πληροφορία, βοήθεια, προτάσεις και απαντήσεις σε πολύ σημαντικά ερωτήματα» σύμφωνα με την Ο. Η σχέση με τον πελάτη είναι ιερή, αμφίδρομη και προσωπική και απαιτεί «ατσάλινα νεύρα, γερό στομάχι, πείρα, αντίληψη και προσοχή να μην υποβάλλεις τον άλλον» για τον Χ. Ο Π. υπερθεματίζοντας αναφέρει πως «ταυτίζεται μαζί του, οφείλει να τον νιώθει και να του προσφέρει την ψυχή του εφόσον μέσα από τον αστρολογικό του χάρτη τον 'γνωρίζει' σε βάθος». Ανεξάρτητα από την αξιοπιστία και την επαλήθευση των αστρολογικών προβλέψεων οι αστρολόγοι δηλώνουν «αεί διδασκόμενοι» επειδή τα όρια των συνδυασμών δεν είναι πεπερασμένα και ο Χ. εξηγεί πως εκεί έγκειται και η επιστημονικότητα της αστρολογίας: «παίρνεις μια θεωρία και την εξελίσσεις».

Οι μάντισσες, όλες γυναίκες, καθώς δεν καταφέραμε να πάρουμε συνέντευξη από άντρες μάντιες, είναι επίσης απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, άνω των σαράντα ετών εκτός από μια ασκούμενη. Η μαντική αποτελεί τη μόνη τους επαγγελματική δραστηριότητα. Από την παιδική τους ηλικία ένιωσαν ότι μπορούσαν να βιώσουν με διαφορετικό από τον συνήθη τρόπο την εμπειρική πραγματικότητα, γεγονός που δεν προϋπέθετε σπουδές επί του αντικειμένου. Αποκαλούν τη διαφορετικότητα τους «χάρισμα» και με αυτόν τον τρόπο διαχωρίζουν εαυτούς από τους τσαρλατάνους ή από τους «ευφείς ανθρώπους που μπορούν να κάνουν αυτή τη δουλειά όχι τίμια και από τις κυριούλες που θέλουνε να βγάλουνε λεφτά κοροϊδεύοντας» όπως αναφέρει η Δ. Επιχειρώντας να καταστήσει σαφή την έννοια του χαρίσματος, η Ι. εξηγεί πως «είναι μια εξελισσόμενη, καλύτερη σχέση του εαυτού με την συμπαντική ενέργεια που διέπει τα πάντα και συνήθως είναι κληρονομική εξ αίματος».

Η Π. υποστηρίζει πως «όλες έβλεπαν προφητικά όνειρα στην οικογένεια μου, αλλά καμία στον βαθμό που το κάνω εγώ» για να συνεχίσει, αποκαλώντας τη δυνατότητα πρόβλεψης ως «ενόραση». Όλες οι μάντισσες χρησιμοποιούν τράπουλες ωστόσο μας τόνισαν ότι αυτό είναι μόνο ένα μέσο διαλόγου με τον πελάτη, ένας οδηγός που προσαρμόζεται στα αιτήματά του και χρήζει ερμηνείας ώστε να αναδυθούν οι απαντήσεις. «Το χάρισμα, η ενόραση διακρίνει ποιοτικά τον μάντη από κάποιον που κοροϊδεύει τους πελάτες και αφορά στον τρόπο που γίνεται η ερμηνεία των καρτών» αναφέρει η Γ. και «οι πελάτες που έρχονται σε μένα σταθερά επί χρόνια αποδεικνύουν αυτό που λέω». Στο ίδιο μήκος κύματος και η Δ., μιλώντας για αυτούς είναι περήφανη που την εμπιστεύονται αλλά χαρακτηρίζει αρκετούς ως ανυπόμονους «σαν να πρέπει να είμαι στη διάθεση τους ανά πάσα στιγμή, λες και είμαι ο ψυχολόγος τους». Η Β. δίνει μια άλλη διάσταση των πελατών «οι άνθρωποι έρχονται αρχικά προκατειλημμένοι και μετά με αντιμετωπίζουν με δέος» και πιστεύει ότι «αν δεν είχαν πρόβλημα, δεν θα έρχονταν». Η ανασφάλεια, το άγχος για το μέλλον και οι πολλές ή ελάχιστες επιλογές κάνουν τους ανθρώπους να αναζητούν βοήθεια χωρίς να σημαίνει απαραίτητα ότι κάνουν ό,τι 'βλέπουν' οι μάντισσες.

Η Ι. νιώθει μεγάλη ευθύνη για όσους την προσεγγίζουν: «έρχονται άνθρωποι που κρέμονται από το λόγο μου και κάθε ένας είναι ένας μοναδικός κόσμος. Όταν αντιμετωπίζουν δύσκολες καταστάσεις, προσφέρω εναλλακτικές, προσπαθώ να αλλάξω το σενάριο, προτείνω αυτό που δεν κατάφεραν να δουν μόνοι τους». Η Δ. αποκαλεί τις συναντήσεις ως 'συνεδρίες' και θεωρεί πως επιτελεί κοινωνικό έργο γιατί όπως λέει «είμαι ο άνθρωπος της εμπιστοσύνης τους... θέλουν να τα πουν, να μοιραστούν, να ανακουφιστούν». Η Γ. δεν προσδιορίζει χρονικά πόσο θα κρατήσει μια συνάντηση, «είμαι εκεί για αυτούς, θα κάτσω όσο χρειαστεί κι όταν βλέπω ότι κάποιος ζορίζεται, δεν παίρνω λεφτά». Στον αντίποδα, επειδή υπάρχουν και 'κακοί' πελάτες, απορρίπτονται με συνοπτικές διαδικασίες. Η Α. μιλάει για περιπτώσεις που η πελάτισσα πίεζε για συγκεκριμένες απαντήσεις, άλλοι που ζητούσαν 'μαγικές εργασίες' λυσίματος ή δεσίματος ενώ η Ε. τονίζει ότι «μαντεία δεν είναι να περιμένει κάποιος να ακούσει αυτά που θέλει».

Τις μάντισσες επισκέπτονται τόσο οι νέοι άνθρωποι όσο και οι μεγαλύτεροι σε ηλι-

κία. Η Ε. κάνοντας χιούμορ ανέφερε πως «οι μεγάλοι ρωτάνε για άλλους και οι νέοι για τον εαυτό τους, άσε που είμαι οικονομικότερη από τους αστρολόγους» και η Δ. τονίζει ότι «τα προβλήματα δεν έχουν ηλικία, ούτε τσέπη». Η Β. διαπιστώνει ότι οι περισσότεροι βρίσκονται σε καλή οικονομική κατάσταση ενώ η σταθερή πελατεία της αποτελείται και από εισαγγελείς και στιχουργούς. Ιδιαίτερη προτίμηση στην Δ. δείχνουν οι επιχειρηματίες και οι ιερείς και η Γ. δέχεται τους πάντες. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι μάντισσες εκτός από τις τράπουλες πιστεύουν ότι συγκεκριμένα αντικείμενα στα οποία περιλαμβάνονται ορυκτά, λάδια, κεριά και μέταλλα συνδράμουν τους ανθρώπους στην επιτέλεση στόχων και στη βελτίωση της υγείας τους. Τέτοιου είδους φυλακτά κατασκευάζονται και προωθούνται από τις ίδιες όπου κρίνουν ότι χρειάζεται.

Συμπεράσματα

Οι αστρολόγοι και οι μάντιες βρίσκονται εδώ, δίπλα μας και βάζουν το δικό τους λιθαράκι στον κατεξοχήν κοινωνικό κόσμο, την «πραγματικότητα» της καθημερινής ζωής η οποία σύμφωνα με τον Schutz δεν είναι ποτέ δεδομένη, αλλά οικοδομείται (Schutz 1962). Μέσα από αυτή την έρευνα κάθε άλλο παρά επιχειρήσαμε να προβούμε σε αξιολογήσεις, κατηγοριοποιήσεις ή αφορισμούς. Μέλημά μας από την αρχή ήταν να φωτίσουμε μια πτυχή της εμπειρικής πραγματικότητας που οικοδομείται, κατασκευάζεται μέσα και μέσω των κοινωνικών σχέσεων και για αυτούς που τη βιώνουν είναι «πραγματική», δεδομένη και ίσως από ένα σημείο και έπειτα, αυτονόητη. Τα άστρα είναι ένα σύστημα γνώσης για τους αστρολόγους και η τράπουλα κι ο καφές είναι ένα σύστημα γνώσης για τους μάντιες προκειμένου, όχι μόνο να ερμηνεύουν τα συμβάντα της ζωής τους αλλά και της ζωής των άλλων. Επομένως κατασκευάζονται κόσμοι που αποτελούνται από αυτούς που τους δημιουργούν και από αυτούς που αποδέχονται αυτή την κοσμοθεωρία. Με απλά λόγια, τόσο οι αστρολόγοι και οι μάντιες όσο και αυτοί που προσφεύγουν σε αυτούς την αποδέχονται ως «πραγματικότητα». Όπως πολύ σωστά επισημαίνουν οι Berger και Luckmann «αυτό που μπορεί να είναι 'πραγματικό' για τον Θιβετιανό μοναχό μπορεί να μην είναι 'πραγματικό' για τον Αμερικανό επιχειρηματία» (Berger & Luckmann 2003:18).

Η δική τους λοιπόν εμπειρική πραγματικότητα διέπεται από έναν «οδηγό» στον οποίο βασίζουν τις πράξεις τους και τις επιλογές τους. Για τους μεν αστρολόγους, η κατανόηση των θέσεων των άστρων απαιτεί μελέτη, μαθητεία και εξάσκηση ενώ για τους μάντιες η ερμηνεία της τράπουλας και του καφέ απαιτεί την ύπαρξη εγγενών δυνατοτήτων που δεν μπορούν να αναλυθούν περαιτέρω.

Αμφότεροι έχουν μετατρέψει τις πεποιθήσεις τους σε μέσο βιοπορισμού και αντλούν μεγάλη ευχαρίστηση από την εργασία τους. Όπως προέκυψε από τις συνεντεύξεις, αγαπούν τη δουλειά τους διότι είναι προϊόν επιλογής, κόπου και το αποτέλεσμα μιας μακράς πορείας που τους ολοκληρώνει επαγγελματικά και προσωπικά. Άλλωστε, τη νοηματοδοτούν ως κοινωνικό και γνωσιακό έργο: κοινωνικό έργο αφενός διότι η ενασχόληση με τον πελάτη δεν συνίσταται από ένα στείρο δούνα και λαβείν αλλά από μια ζωντανή σχέση που βρίθει συναισθημάτων βιωμένων και από τις δύο πλευρές. Ταυτίζονται, συμπάσχουν, βοηθούν τον ωφελούμενο όχι μόνο να αντιληφθεί αλλά και να λύσει τα προβλήματά του και έδωσαν ιδιαίτερη έμφαση στους όρους καθοδήγηση και πρόληψη. Γνωσιακό έργο αφετέρου, καθώς μοιράζονται με τους πελάτες ένα σύστημα γνώσης του εαυτού που προϋποθέτει την προσωπική αυτογνωσία προκειμένου να εξηγηθεί η «πραγματικότητα» βάσει αυτού του συστήματος. Η σχέση ανάμεσα σε αυτούς και τους πελάτες είναι πρωτίστως οικονομική, η οποία ενδέχεται να οδηγήσει σε φιλία αλλά και σε απόρριψη που επέρχεται όταν οι δεύτεροι καταπατούν τους γραπτούς και άγραφους κανόνες της δεοντολογίας των πρώτων. Η μεγάλη και κατά κύριο λόγο σταθερή πελατεία συνιστά τον δείκτη καταξίωσης στον χώρο και επιβεβαίωση του εαυτού. Τα εύσημα δηλαδή που λαμβάνουν από τους πελάτες κτίζουν το οικοδόμημα της ολοένα και μεγαλύτερης πίστης στο σύστημα γνώσης που κατέχουν όπως και στην ικανότητά τους να το χρησιμοποιούν.

Σε αυτή την αναγνώριση των δυνατοτήτων τους βασίζεται το κύρος στον κοινωνικό και επαγγελματικό τους περίγυρο και η μορφή εξουσίας που ασκούν από τη θέση του συμβούλου που δεν λαθεύει. Πρόκειται επομένως για μια αμφίδρομη σχέση καθοδηγητή και καθοδηγούμενου, η οποία δεν φαίνεται να ενέχει εκμετάλλευση οικονομικού χαρακτήρα.

Από τη μια πλευρά οι αστρολόγοι πιστεύουν ότι η αστρολογικές προβλέψεις είναι ένα αλάνθαστο ψυχογράφημα του εαυτού που αφορούν στην πρόληψη, την ελαχιστοποίηση του απρόβλεπτου και την χαλιναγώγηση των φοβιών. Οι μάντεις εξίσου χρησιμοποιούν ως μέσο γνώσης την τράπουλα ή το κατακάθι του καφέ για να θέσουν το χάρισμα της πρόγνωσης στην υπηρεσία του ενδιαφερόμενου. Από την άλλη, οι πελάτες αν είναι τακτικοί, θεωρούν ότι λαμβάνουν «μεταφυσική» βοήθεια για να διαχειριστούν τα άγχη τους ή τα προβλήματά τους. Η εμπειρική πραγματικότητα που κατασκευάζεται είναι ακόμα πιο σύνθετη από όσο πέτυχαμε να δείξουμε και μας ωθεί σε ακόμα περισσότερη έρευνα προκειμένου να κατανοήσουμε ένα μικρό μέρος της.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Adorno, T. (1952), *Τα άστρα κάτω στη γη. Κοινωνιοψυχολογική μελέτη της λαϊκής αστρολογίας*. Μετ. Φ. Τερζάκης, Αθήνα, Εκδόσεις Ηριδανός.
- Bauman, Z. (2008), *Ρευστοί καιροί. Η ζωή την εποχή της αβεβαιότητας*. Μετ. Κ. Γεώργιας, Αθήνα, Εκδόσεις Μεταίχμιο.
- Berger, L. P. and Luckmann, T. (1966), *Η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας*. Μετ. Κ. Αθανασίου, επιμ. Γ. Κουζέλης, Δ. Μακρυνιώτη. Αθήνα, Εκδόσεις Νήσος.
- Giddens, A. (2014), *Οι συνέπειες της νεωτερικότητας*. Μετ. Γ. Μερτίκας, Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική.
- Δεμερτζής, Ν. (2002), *Πολιτική επικοινωνία. Διακινδύνευση, δημοσιότητα, διαδίκτυο*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.
- Jung, C. (1991), *Συγχρονικότητα, μια μη αιτιατή συνδετική αρχή*. Μετ. Κ. Καλογερόπουλος, Αθήνα, Εκδόσεις Ιάμβλιχος.
- Κουμαρτζής, Ν. (2019), Ψυχικές έρευνες στην Ελλάδα. Αναρτήθηκε στο <https://clioturbata.com/uncategorized/koumartzis/12/1/2019>.
- Mason, J. (2011), *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας*. Μετ. Ε. Δημητριάδου, επιμ. Ν. Κυριαζή, Αθήνα, Εκδόσεις Πεδίο.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Ertel, S. (1992), Update on the “Mars Effect” in *Skeptical Inquire*, Vol. 16, ανακτήθηκε από https://www.researchgate.net/publication/242150722_Update_on_the_Mars_Effect/.
- Gauquelin, M. (Roland) (1928-1991), Ανακτήθηκε από <https://www.encyclopedia.com/science/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/gauquelin-michel-roland-1928-1991>.
- Park, G. (1963), Divination and its social contents, *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol. 93, No. 2 (Jul. - Dec., 1963), pp. 195-209 Published by Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/2844242>.
- Schutz, A. (1962), Collected Papers I: The Problem of Social Reality. Ed. M. Natanson Kluwer Academic Publishers Group, USA. In <https://vdoc.pub/download/collected-papers-i-the-problem-of-social-reality-30h4et6lp3fg>
- Tedlock, B. (2001), Divination as a Way of Knowing: Embodiment, Visualization, Narrative, and Interpretation. *Folklore*, Vol. 112, No 2, pp. 189–197. <http://www.jstor.org/stable/1260832>.

ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΝΝΟΙΩΝ: ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΩΝ ΜΕ ΤΗ ΧΡΗΣΗ SPSS ΚΑΙ MPLUS

Αναστασία Χαραλάμπη^α

^α Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Προαπαιτούμενο της θεωρίας κλιμάκων μετρήσεως εννοιών αποτελεί η διερεύνηση της θεωρητικής δομής και η εκτίμηση των ψυχομετρικών ιδιοτήτων της κλίμακας ή των υπό-κλιμάκων μέσω της εκτίμησης της αξιοπιστίας και της εγκυρότητάς τους. Η διερεύνηση αυτή εξαρτάται από το αν ο στόχος της έρευνας αποσκοπεί στην ανάπτυξη ή στον έλεγχο θεωρίας. Στην παρούσα μελέτη παρουσιάζεται ένα μεθοδολογικό πρότυπο ανάλυσης το οποίο εφαρμόστηκε στην κλίμακα Likert που αναπτύχθηκε για τη μέτρηση της ξενοφοβίας σε μια δειγματοληπτική έρευνα μεγάλης κλίμακας που διεξήχθη στη Βόρεια Ελλάδα υπό την αιγίδα του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών. Η έννοια προσεγγίζεται ξανά με τη χρήση δύο στατιστικών προγραμμάτων SPSS και Mplus επεκτείνοντας μια άλλη μελέτη, η οποία επέδειξε την ακολουθία των αποφάσεων για την εφαρμογή των κατάλληλων μεθοδολογικών βημάτων για την εκτίμηση της εγκυρότητας κατασκευής της έννοιας και της αξιοπιστίας της κλίμακας αυτής με τη χρήση του SPSS. Η ανάλυση επιβεβαίωσε τη μονοδιάστατη δομή της κλίμακας της ξενοφοβίας τονίζοντας τις δυνατότητες των δύο προγραμμάτων και τις μεθοδολογικές αποφάσεις που οδήγησαν στην τελική δομή. Επιπλέον, το κοινωνικο-δημογραφικό «προφίλ» της κλίμακας της ξενοφοβίας κατέδειξε ότι υψηλότερα επίπεδα ξενοφοβίας εμφάνισαν οι μεγαλύτεροι σε ηλικία συμμετέχοντες/ουσες, οι παντρεμένοι/ες και εκείνοι/ες με χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο.

Λέξεις-κλειδιά: διερευνητική ανάλυση παραγόντων, εγκυρότητα κατασκευής της έννοιας, ανάπτυξη θεωρίας, κλίμακας Likert

THEORY DEVELOPMENT OF CONSTRUCTS: CONDUCTING EFA USING SPSS AND MPLUS

Anastasia Charalampi^α

^α Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

A prerequisite of scaling theory is to investigate the scale's structure and provide evidence on the psychometric properties of the scale or subscales by ascertaining their reliability and validity.

This investigation depends on whether the goal is theory development or theory testing. In the present study, a methodology is presented empirically on a Likert scale that was developed for measuring xenophobia in a large-scale sample survey conducted in Northern Greece under the auspices of the National Centre for Social Research. The analysis of the construct is revisited using both SPSS and Mplus, extending another study in which the methodological steps to assess the construct validity and reliability of that scale were demonstrated using SPSS. The analysis confirmed the unidimensional structure of the xenophobia scale by highlighting the possibilities in both programs and the methodological decisions leading to the final structure. In addition, the xenophobia scale's socio-demographic "profile" resulted in older participants, married with lower level of educational attainment having higher levels of xenophobia.

Keywords: exploratory factor analysis, construct validity, theory development, Likert scales

Εισαγωγή

Σύμφωνα με τον Lazarsfeld (1977), οι πρώτες προσπάθειες προσδιορισμού των στάσεων ποσοτικά εντοπίζονται στα έργα του Quetelet (1796-1874), ο οποίος τις ονόμαζε penchants. Οι προσπάθειες αυτές συνεχίστηκαν έναν αιώνα μετά με το ευρέως γνωστό κείμενο του Thurstone «Οι στάσεις μπορούν να μετρηθούν» (1928), ο οποίος, κατά τον Lazarsfeld (1977), φαίνεται να αγνοούσε το έργο του Quetelet (Μιχαλοπούλου 2002).

Ο Thurstone (1928) θεμελίωσε τη μέτρηση των στάσεων και διέκρινε μεταξύ δύο σημαντικών εννοιών, της γνώμης ή αντίληψης (opinion) και της στάσης (attitude). Η διάκριση αυτή στάθηκε καθοριστική για την ανάπτυξη δύο διακριτών προσεγγίσεων που χρησιμοποιούνται στις έρευνες αντιλήψεων και στάσεων, το «να ρωτάς ζητώντας γνώμες» (opinion polling) και το «να μετράς στάσεις». Στην πρώτη περίπτωση, εκτιμάται το ποσοστό των ερωτωμένων μιας έρευνας που δηλώνει ότι συμφωνεί με μια μεμονωμένη πρόταση γνώμης ή αντίληψης, ενώ στη δεύτερη περίπτωση, δίνονται πολλές προτάσεις γνώμης ή αντίληψης και υπολογίζεται το σύνολο των απαντήσεων των ερωτωμένων σε κάθε πρόταση (Μιχαλοπούλου 2002).

Οι κλασικές κλίμακες μέτρησης στάσεων εισήχθησαν από τους Thurstone (1928, 1929), Likert (1932) και Guttman (1944). Από αυτές, οι κλίμακες Likert εφαρμόζονται εκτενώς στις δειγματοληπτικές κοινωνικές έρευνες, την εκπαίδευση, την ιατρική έρευνα καθώς και τις έρευνες υγείας μέχρι σήμερα. Η ανάπτυξη των κλιμάκων αυτών αλλά και ευρύτερα των κλιμάκων μέτρησης στάσεων βασίζεται στην αρχή ότι μία μεμονωμένη ερώτηση παρέχει μόνο μία ένδειξη της γενικής στάσης ενός ατόμου αλλά δεν είναι επαρκής για να μετρήσει μία στάση με ακρίβεια. Επομένως, πρέπει να προσδιοριστεί «ένα δείγμα από πεποιθήσεις [ερωτήσεις γνώμης] που καλύπτουν ένα εύρος πτυχών της στάσης» (Moser and Kalton 1975: 351).

Η στάση των αποκρινόμενων συνήθως μετράται με τον υπολογισμό του αθροίσματος (ή του μέσου όρου) των αποκρίσεων για κάθε ερώτηση-μονάδα συγκεντρώνοντας μια συνολική βαθμολογία. Προκειμένου να είναι εφικτός ο υπολογισμός της βαθμολογίας των αποκρινόμενων, οι ερωτήσεις-μονάδες είναι απαραίτητο να έχουν τον ίδιο αριθμό κατηγοριών απόκρισης. Στις κλίμακες Likert (ή τύπου Likert) οι αποκρινόμενοι/ες καλούνται να υποδείξουν διαφορετική ένταση συμφωνίας και διαφωνίας και οι θετικά ή αρνητικά διατυπωμένες ερωτήσεις-μονάδες εναλλάσσονται ώστε να προλαμβάνονται οι συγκαταβατικές αποκρίσεις. Επομένως, πριν την εφαρμογή οποιασδήποτε ανάλυσης, οι τιμές όλων των αρνητικά (ή θετικά) διατυπωμένων ερωτήσεων-μονάδων θα πρέπει να αντιστρέφονται προκειμένου να επιτευχθεί αντιστοιχία στη σειρά των κατηγοριών απόκρισης έτσι, ώστε κατά την κατασκευή της συνολικής κλίμακας (ή των υπό-κλιμάκων) οι χαμηλές και υψηλές βαθμολογίες να υποδεικνύουν μη ευνοϊκές και ευνοϊκές στάσεις, αντίστοιχα.

Προαπαιτούμενο της θεωρίας κλιμάκων αποτελεί η διερεύνηση της θεωρητικής δομής και η αποτίμηση των ψυχομετρικών ιδιοτήτων της κλίμακας ή των υπο-κλιμάκων μέσω της εκτίμησης της αξιοπιστίας και της εγκυρότητάς τους πριν τον υπολογισμό των βαθμολογιών των αποκρινόμενων.¹ Αυτή η διερεύνηση εξαρτάται από το αν ο στόχος είναι η ανάπτυξη θεωρίας – οι υπο-κλίμακες δεν είναι προκαθορισμένες από τη θεωρία – ή ο έλεγχος μιας θεωρίας – οι υπο-κλίμακες είναι προκαθορισμένες από τη θεωρία (Tabachnick and Fidell 2007, Thompson 2005). Στην παρούσα εργασία, πρόκειται να παρουσιαστεί η περίπτωση της ανάπτυξης θεωρίας με τη χρήση μιας κλίμακας Likert για τη μέτρηση της ξενοφοβίας, η οποία αναπτύχθηκε σε μια δειγματοληπτική έρευνα μεγάλης κλίμακας που διεξήχθη στη Βόρεια Ελλάδα-Μακεδονία υπό την αιγίδα του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ) (Μιχαλοπούλου κ.ά. 1998, Symeonaki, Michalopoulou and Kazani 2015). Κατά συνέπεια, παρουσιάζονται και τίθενται προς συζήτηση τα μεθοδολογικά βήματα για την εφαρμογή Διερευνητικής Ανάλυσης Παραγόντων (Exploratory Factor Analysis, εφεξής EFA) με τη χρήση των προγραμμάτων SPSS και Mplus. Επιπλέον, εξετάζεται παράλληλα και παρουσιάζεται το κοινωνικό και δημογραφικό «προφίλ» της κλίμακας της ξενοφοβίας ώστε να καταδειχθεί η χρήση αυτών των μεθοδολογικών αποτελεσμάτων σε περαιτέρω κοινωνικές αναλύσεις.

Προκαταρκτικές αποφάσεις, έλεγχοι και διαδικασίες

Οι προκαταρκτικές αποφάσεις, οι έλεγχοι και οι διαδικασίες αναφέρονται στο επίπεδο μέτρησης των ερωτήσεων-μονάδων της κλίμακας Likert, την επάρκεια του μεγέθους αντιμετώπισης των ελλειπουσών τιμών (missing values), των ακραίων τιμών (outliers) και των μη δεσμευτικών αποκρίσεων (unengaged responses).

Επίπεδο μέτρησης. Ως μέρος μιας μακροχρόνιας συζήτησης (Michalopoulou 2017), πολλοί ερευνητές θεωρούν τις ερωτήσεις-μονάδες Likert τακτικού επιπέδου και για αυτό τον λόγο προτείνουν ότι πρέπει να εφαρμόζονται μόνο μη-παραμετρικές στατιστικές αναλύσεις (Kuzon, Urbanchek and McCabe 1996, Jamieson 2004, Göb McCollins and Ramalhoto 2007). Άλλοι υποστηρίζουν τη χρήση παραμετρικών μεθόδων, πεπεισμένοι από την εμπειρική απόδειξη της ανθεκτικότητας των μεθόδων που συνήθως εφαρμόζονται (Carifio and Perla 2007, 2008, Norman 2010). Οι ερωτήσεις-μονάδες που συγκροτούν μια κλίμακα Likert συνήθως αποτελούνται από πέντε κατηγορίες απόκρισης που βαθμολογούνται από 1 έως 5 και συνήθως διατυπώνονται ως «συμφωνώ απόλυτα», «μάλλον συμφωνώ», «ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ», «μάλλον διαφωνώ» και «διαφωνώ απόλυτα», όπως στην παρούσα περίπτωση. Όμως, όταν υπάρχουν τουλάχιστον πέντε κατηγορίες απόκρισης, οι τακτικές κατηγορίες μπορούν να κατανοηθούν ως διαστήματος και να πραγματοποιηθούν στατιστικές αναλύσεις με τη χρήση αυτών των ψευδο-διαστήματος ερωτήσεων-μονάδων (Bartholomew et al. 2008).

Όπως προαναφέρθηκε, το πρώτο βήμα πριν τη διεξαγωγή της ανάλυσης είναι να αντιστραφούν οι τιμές όλων των αρνητικά (ή θετικά) διατυπωμένων ερωτήσεων μονάδων προκειμένου να επιτευχθεί αντιστοιχία στη σειρά των κατηγοριών απόκρισης έτσι, ώστε κατά την κατασκευή της συνολικής κλίμακας (ή των υπο-κλιμάκων) οι χαμηλές και υψηλές βαθμολογίες να υποδεικνύουν μη ευνοϊκές και ευνοϊκές στάσεις, αντίστοιχα.

Επάρκεια του μεγέθους δείγματος. Οι Tabachnick και Fidell (2007) πρότειναν πως ένα δείγμα μεγέθους 300 περιπτώσεων και πάνω είναι επαρκές για την εφαρμογή ανάλυσης παραγόντων.

Διερεύνηση (data screening) για ακραίες τιμές και μη δεσμευτικές αποκρίσεις.

Εφαρμόζεται διερεύνηση για ακραίες τιμές και μη δεσμευτικές αποκρίσεις (Charalampi 2018, Charalampi et al. 2019, 2020, Michalopoulou 2017). Από την ανάλυση αποκλείονται περιπτώσεις που εμφανίζουν χαμηλή τυπική απόκλιση (< 0.5), λόγω έλλειψης διασποράς στις αποκρίσεις (Gaskin 2016). Με τη χρήση του SPSS η διερεύνηση για ακραίες τιμές αναφέρεται στις βασικές (background) μεταβλητές του φύλου (μεταβλητή διχοτόμος), της ηλικίας (μεταβλητή λόγου) και του επιπέδου εκπαίδευσης (μεταβλητή ψευδο-διαστήματος) και από την ανάλυση αποκλείονται περιπτώσεις που εμφανίστηκαν ως ακραίες τιμές στο θηκόγραμμα (Gaskin 2016, Brown 2015, Tabachnick and Fidell 2007, Thompson 2005).

Ελλείπουσες τιμές. Για κάθε ερώτηση-μονάδα εξετάζεται το μέγεθος και το σχέδιο (pattern) των ελλειπουσών τιμών (Charalampi 2018, Charalampi et al. 2019, 2020, Michalopoulou 2017). Με τη χρήση του SPSS, διενεργείται ο έλεγχος MCAR του Little προκειμένου να διαπιστωθεί αν οι τιμές της μη-απόκρισης κάθε ερώτησης-μονάδας (item non-response) λείπουν εντελώς τυχαία (missing completely at random, εφεξής MCAR) ή τυχαία (missing at random, MAR). Ένα επίπεδο στατιστικής σημασίας (p -value) μη στατιστικά σημαντικό (non-significant) υποδεικνύει ότι τα δεδομένα είναι πιθανότατα MCAR αποφεύγοντας ένα συστηματικό σφάλμα που εισάγει μεροληψία. Η άμεση εκτίμηση μεγίστης πιθανοφάνειας (direct maximum likelihood) θεωρείται η καλύτερη μέθοδος για την αντιμετώπιση ελλειπουσών τιμών υπό την προϋπόθεση MCAR (Enders 2010). Ωστόσο, το SPSS δεν παρέχει αυτή τη δυνατότητα. Επομένως, η επιλογή είναι ανάμεσα στις μεθόδους μεταβίβασης τιμών για την αντικατάσταση των ελλειπουσών τιμών (imputation) με τη μέση τιμή (mean substitution), παλινδρόμηση (regression imputation) και μεγιστοποίηση της αναμενόμενης τιμής (expectation maximization) (Enders 2010, Tabachnick and Fidell 2007). Στην περίπτωση του Mplus, περιπτώσεις με ελλείπουσες τιμές σε όλες τις ερωτήσεις-μονάδες αποκλείονται αυτόματα από την ανάλυση και διατίθεται η άμεση εκτίμηση μεγίστης πιθανοφάνειας (Muthén and Muthén 1998-2017).

Ανάλυση των ερωτήσεων-μονάδων. Με τη χρήση του SPSS, οι ιδιότητες των κατανομών των ερωτήσεων-μονάδων εξετάζονται για το ποσοστό των αποκρινόμενων που πλησιάζουν ένα κατώτερο ή ανώτερο όριο (floor και ceiling effects), λαμβάνοντας υπόψη ότι ποσοστά αποκρίσεων χαμηλότερα από 15 θεωρούνται ως αποδεκτά (Terwee et al. 2007). Υπολογίζονται τα κατάλληλα μονομεταβλητά στατιστικά μέτρα για κάθε ερώτηση-μονάδα και ελέγχονται οι ιδιότητες των κατανομών τους (testing of normality) ώστε να αποφασιστεί η καταλληλότητα των μεθόδων που θα χρησιμοποιηθούν. Εφόσον, υπό θεώρηση είναι μετρήσεις επιπέδου ψευδο-διαστήματος, το κριτήριο για corrected item-total correlations $< 0,30$ (Nunnally and Bernstein 1994) χρησιμοποιείται για να αποφασιστεί ποιες από τις ερωτήσεις-μονάδες θα εξαιρεθούν από την ανάλυση.

Διερευνητική Ανάλυση Παραγόντων

Αν οι υπο-κλίμακες δεν είναι προκαθορισμένες από τη θεωρία, εφαρμόζεται EFA στο συνολικό δείγμα προκειμένου να εκτιμηθεί η εγκυρότητα κατασκευής της έννοιας της κλίμακας ή των υπο-κλιμάκων (Bartholomew et al. 2008, Fabrigar et al. 1999). Στην παρούσα εργασία παρουσιάζεται η αλληλουχία των αποφάσεων με τη χρήση δύο διαφορετικών στατιστικών προγραμμάτων. Οι στατιστικές αναλύσεις εφαρμόστηκαν με τη χρήση του Mplus Version 8.6 και του IBM SPSS Statistics Version 20 λαμβάνοντας υπόψη τα ακόλουθα:

1. Απόφαση για τον πίνακα συσχέτισης (matrix of association): Εφόσον, υπό θεώρηση είναι μετρήσεις επιπέδου ψευδο-διαστήματος, ο πίνακας συσχέτισης (correlation matrix) εφαρμόστηκε ως ο κατάλληλος πίνακας συσχετίσεων (Brown 2015).

2. Μέθοδος εξαγωγής παραγόντων (factor extraction method): Η εκτίμηση μεγίστης πιθανοφάνειας εφαρμόστηκε ως η κατάλληλη μέθοδος εξαγωγής παραγόντων για ερωτήσεις-μονάδες ψευδο-διαστήματος (Brown 2015).
3. Η απόφαση για τον αριθμό των παραγόντων: Η απόφαση για τον αριθμό των παραγόντων βασίστηκε στον κανόνα για τις ιδιοτιμές (eigenvalues) πάνω από 1,0, το scree test, την παράλληλη ανάλυση και την ικανότητα να προσφέρουν ερμηνεία (Hayton, Allen and Scarpello 2004, Symeonaki et al. 2015). Η παράλληλη ανάλυση (Ledesma and Valero-Mora 2007, O'Connor 2000, Schmitt 2011) υπάρχει ως επιλογή στο Mplus ενώ η διαδικασία δεν είναι διαθέσιμη στο SPSS (Brown 2015). Στην περίπτωση αυτή, η παράλληλη ανάλυση μπορεί να διενεργηθεί με τη χρήση της μηχανής παράλληλης ανάλυσης (parallel analysis engine) που παρέχεται από τους Patil, Singh, Mishra and Donovan (2007, 2008).² Στο Mplus παρέχονται οι δείκτες καλής προσαρμογής (goodness-of-fit indices) για την αξιολόγηση του μοντέλου. Η προσαρμογή του μοντέλου θεωρείται επαρκής όταν: $\chi^2/df < 3$, standardized root-mean-square residual (SRMR) $< 0,05$, οι τιμές comparative fit index (CFI) και Tucker-Lewis index (TLI) είναι μεγαλύτερες ή κοντά στο 0,95 και the root-mean-square error approximation (RMSEA) $\leq 0,06$ με 90% διάστημα εμπιστοσύνης (confidence interval, εφεξής CI) ανώτερου ορίου $\leq 0,06$ (Bollen 1989, Brown 2015, Hu and Bentler 1999, Schmitt 2011, Tabachnick and Fidell 2007, Thompson 2005). Η προσαρμογή του μοντέλου θεωρείται αποδεκτή όταν: $\chi^2/df < 3$, SRMR $< 0,08$, οι τιμές CFI και TLI είναι $> 0,90$ και RMSEA $< 0,08$ με 90% CI ανώτερου ορίου $< 0,08$ (Hu and Bentler 1999, Marsh, Hau and Wen 2004). Επιπλέον, θα πρέπει να τονιστεί ότι ένας παράγοντας θα πρέπει να προσδιορίζεται από τουλάχιστον τέσσερις ερωτήσεις-μονάδες (Brown 2015).
4. Μέθοδος περιστροφής παραγόντων (factor rotation method): Με βάση τις συσχετίσεις μεταξύ των παραγόντων και το κριτήριο της απλής δομής, η πλαγιογώνια (promax) περιστροφή είναι κατάλληλη για ερωτήσεις-μονάδες ψευδο-διαστήματος (Brown 2015, Fabrigar et al. 1999, Reise, Waller, and Comrey 2000). Η σημασία κάθε διάστασης βασίζεται στις ερωτήσεις-μονάδες με φορτία $> 0,30$ (Fabrigar et al. 1999, Thompson 2005). Ερωτήσεις-μονάδες με φορτία $> 0,30$ σε έναν παράγοντα και $> 0,22$ σε άλλον παράγοντα θεωρούνται ως ερωτήσεις-μονάδες με διασταυρωμένα φορτία ("cross-loading", Stevens 2002).

Κατασκευή και εκτίμηση κλίμακας (ή υπο-κλίμακας)

Στις περισσότερες περιπτώσεις διερευνητικής μελέτης, χρησιμοποιείται εκτενώς το άθροισμα ή ο μέσος όρος των ερωτήσεων-μονάδων που προσδιορίζουν τον παράγοντα με βάση τα φορτία τους (Michalopoulou 2017). Στο παρόν άρθρο, οι κλίμακες ή υπο-κλίμακες θα κατασκευαστούν με τον υπολογισμό του μέσου όρου των ερωτήσεων-μονάδων ανάλογα με τα φορτία του παράγοντα τον οποίο προσδιορίζουν έτσι, ώστε χαμηλές και υψηλές βαθμολογίες να υποδεικνύουν χαμηλές και υψηλές τιμές ξενοφοβίας, αντίστοιχα.

Τα περιγραφικά στατιστικά μέτρα και οι συντελεστές αξιοπιστίας Cronbach's alpha και διχοτόμησης (split-half) των υπο-κλιμάκων συνήθως υπολογίζονται με τη χρήση του SPSS. Παρόλο που ο Cronbach's alpha χρησιμοποιείται ευρέως, θεωρείται ότι δεν αποτελεί καλή εκτίμηση (misestimator) της αξιοπιστίας της κλίμακας (Brown 2015). Για τον λόγο αυτό, υπολογίζεται και η σύνθετη αξιοπιστία. Μια κλίμακα θεωρείται αξιόπιστη αν ο συντελεστής σύνθετης αξιοπιστίας (Raykov 2007) είναι πάνω από ή κοντά στο 0,70, χρησιμοποιώντας το ίδιο κριτήριο των Nunnally και Bernstein (1994) για τους συντελεστές Cronbach's alpha. Υπολογίζονται οι μέσες συσχετίσεις μεταξύ των ερωτήσεων-μονάδων (average inter-item correlations) για κάθε υπο-κλίμακα και μεταξύ των υπο-κλιμάκων προκειμένου να αποφασιστεί αν δικαιολογούνται οι υπο-κλίμακες ή θα πρέπει να συγκεντρωθούν σε μία συνολική κλίμακα (Clark and Watson 1995). Οι μέσες συσχετίσεις μεταξύ των ερωτήσεων-μονάδων μέσα στα συνιστώμενα όρια 0,15-0,50 που συγκεντρώνονται

νονται κοντά στη μέση τιμή τους χρησιμοποιούνται ως ένδειξη του κριτηρίου της μιας μόνο διάστασης των υπο-κλιμάκων (Clark and Watson 1995). Η συνθήκη της μέσης συσχέτισης μεταξύ των ερωτήσεων-μονάδων της υπο-κλίμακας «σημαντικά μεγαλύτερης από μηδέν αλλά σημαντικά μικρότερης από τις ενδο-μέσες τιμές της υπο-κλίμακας (για παράδειγμα 0,20)» (Clark and Watson 1995: 318) χρησιμοποιούνται για τη αιτιολόγηση των υπο-κλιμάκων. Όταν η συνθήκη αυτή δεν προκύπτει, τότε οι υπο-κλίμακες θα πρέπει να εγκαταλειφθούν υπέρ μιας συνολικής κλίμακας (Clark and Watson 1995).

Ερμηνεία των βαθμών της κλίμακας (ή υπο-κλίμακας). Επιπλέον, προκειμένου να επιτευχθεί μια αναπαράσταση των βαθμών των αποκρινόμενων με περισσότερο νόημα και για καλύτερη ερμηνεία, εφαρμόστηκε η ανάλυση συστάδων k -means (k =με τον αριθμό των τιμών των ερωτήσεων-μονάδων) στο SPSS για να μετατραπούν οι πρωτογενείς βαθμοί (raw scores) σε κλίμακα που θα έχει τα ίδια όρια τιμών (Michalopoulou and Symeonaki 2017). Εφαρμόζονται διασταυρώσεις μεταξύ των πρωτογενών βαθμών των υπο-κλιμάκων και των προκυπτουσών συστάδων για την υπόδειξη των σημείων τομής (cut-off points) προκειμένου να επανακωδικοποιηθούν οι βαθμοί της υπο-κλίμακας.

Εφαρμόζονται διασταυρώσεις και έλεγχοι χ^2 για να προσδιοριστεί το αντίστοιχο κοινωνικο-δημογραφικό «προφίλ» της κλίμακας. Χρησιμοποιείται το επίπεδο στατιστικής σημασίας $p < 0,001$ ως κριτήριο για την παρουσίαση των αποτελεσμάτων.

Το εμπειρικό παράδειγμα

Το δείγμα και οι συμμετέχοντες/ουσες. Για την επιλογή του δείγματος χρησιμοποιήθηκε στρωματοποιημένη δειγματοληψία ποσοτώσεων τριών σταδίων και το μέγεθος του δείγματος καθορίστηκε στα 1.200 άτομα, τα οποία προορίστηκαν να καλύψουν τον πληθυσμό των ενηλίκων (18-80 ετών) που κατοικούσε μόνιμα στη Βόρεια Ελλάδα-Μακεδονία. Οι έλεγχοι των ποσοτώσεων ήταν το φύλο και τέσσερις ηλικιακές κατηγορίες (18-29, 30-44, 45-59 και 60-80). Το φύλο ήταν σχεδόν ισόποσα κατανομημένο καθώς 50,1% των συμμετεχόντων ήταν άνδρες και 49,9% ήταν γυναίκες. Όμοια, οι συμμετέχοντες/ουσες ήταν σχεδόν ισόποσα κατανομημένοι/ες στις τέσσερις ηλικιακές κατηγορίες: 18-29 (24,2%), 30-44 (25,7%), 45-59 (24,6%) και 60-80 (25,5%). Επιπλέον, το 73,1% ήταν παντρεμένοι/ες, το 49,6% ήταν εργαζόμενοι/ες και το 49,3% είχε συμπληρώσει την πρωτοβάθμια ή τη χαμηλότερη δευτεροβάθμια εκπαίδευση.

Οι μετρήσεις. Το ερωτηματολόγιο που χρησιμοποιήθηκε στη δειγματοληπτική έρευνα ήταν διάρκειας περίπου μίας ώρας και συγκροτήθηκε από 57 ερωτήσεις, οι οποίες προσδιόριζαν 155 μεταβλητές. Συμπεριελάμβανε πραγματολογικές ερωτήσεις και ερωτήσεις γνώμης, μία κλίμακα στάσεων και ανοικτές ερωτήσεις (Μιχαλοπούλου κ.ά 1998). Από τις 57 ερωτήσεις, χρησιμοποιήθηκε μια σειρά από 18 προτάσεις απόψεων για τη μέτρηση της ξενοφοβίας, οι οποίες προσδιορίστηκαν ως Likert ερωτήσεις-μονάδες σχετικά με τα δικαιώματα, τις απόψεις και τις στάσεις πάνω σε κοινωνικά στερεότυπα ενάντια στους ξένους (Πίνακας 1). Εφαρμόστηκαν πέντε κατηγορίες απόκρισης για κάθε ερώτηση-μονάδα, οι οποίες ορίστηκαν ως εξής: 1 = συμφωνώ απόλυτα, 2 = μάλλον συμφωνώ, 3 = ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ, 4 = μάλλον διαφωνώ, 5 = διαφωνώ απόλυτα. Επομένως, όπως έχει αναφερθεί σε προηγούμενη εργασία (Charalampi 2018, Charalampi, Michalopoulou and Richardson 2019, 2020, Michalopoulou 2017), το επίπεδο μέτρησης θεωρήθηκε ψευδο-διαστήματος (Bartholomew et al. 2008). Η βαθμολογία των αρνητικά διατυπωμένων ερωτήσεων αντιστράφηκε πριν την ανάλυση προκειμένου να επιτευχθεί αντιστοιχία στη σειρά των κατηγοριών απόκρισης. Η κλίμακα κατασκευάστηκε με τον υπολογισμό του μέσου όρου των ερωτήσεων-μονάδων ανάλογα με τα φορτία του παράγοντα τον οποίο προσδιορίζουν έτσι, ώστε χαμηλές και υψηλές βαθμολογίες να υποδεικνύουν χαμηλές και υψηλές τιμές ξενοφοβίας, αντίστοιχα.

Η διερεύνηση για μη δεσμευτικές αποκρίσεις υπέδειξε πως δεν υπήρχαν περιπτώσεις με τυπική απόκλιση ίση με 0,000, δεν εμφανίστηκαν περιπτώσεις με ακραίες τιμές ούτε περιπτώσεις με ελλείπουσες τιμές σε όλες τις ερωτήσεις-μονάδες. Συνεπώς, όλες οι περιπτώσεις παρέμειναν στην ανάλυση. Ο έλεγχος για την τυχαιότητα (randomness) υπέδειξε ότι τα δεδομένα ήταν πιθανότητα MCAR (έλεγχος MCAR του Little: $\chi^2 = 717,7$, $df = 731$, $p = 0,631$).

Πίνακας 1. Η μέτρηση της ξενοφοβίας

Ερωτήσεις-μονάδες	Η θέση κάθε ερώτησης-μονάδας στο ερωτηματολόγιο	Κατηγορίες απόκρισης	Σύντομα ονόματα των ερωτήσεων-μονάδων
Οι ξένοι που ζουν στη χώρα μας πρέπει να έχουν τα ίδια δικαιώματα με μας.	12_1	1-5	XE1
Πολλοί από τους ξένους που ζουν στη χώρα μας ευθύνονται για την αύξηση της εγκληματικότητας.	12_2	1-5 (R)	XE2
Όπως οι Έλληνες έτσι και οι ξένοι μπορεί να είναι «καλοί» και «κακοί».	12_3	1-5	XE3
Οι ξένοι πρέπει να αμείβονται λιγότερο από εμάς ακόμα και όταν κάνουμε την ίδια δουλειά.	12_4	1-5 (R)	XE4
Τα παιδιά των ξένων πρέπει να πηγαίνουν στα ίδια σχολεία με τα δικά μας παιδιά.	12_5	1-5	XE5
Οι ξένοι στη χώρα μας αυξάνουν την ανεργία στους Έλληνες.	12_6	1-5 (R)	XE6
Οι τοπικές αρχές πρέπει να οργανώσουν εκδηλώσεις για να γνωριστούμε με τους ξένους που ζουν και εργάζονται εδώ.	12_7	1-5	XE7
Δε θα παντρευόμουν ποτέ έναν ξένο.	12_8	1-5 (R)	XE8
Οι ξένοι που ζουν στη χώρα μας μας έδωσαν την ευκαιρία να γνωρίζουμε καινούριους λαούς.	12_9	1-5	XE9
Δε θα δούλευα ποτέ για έναν ξένο.	12_10	1-5 (R)	XE10
Πρέπει να διευκολύνουμε τους ξένους που θέλουν να εγκατασταθούν στον τόπο μας.	13_1	1-5	XE11
Οι ξένοι που εργάζονται στη χώρα μας βλάπτουν την οικονομία.	13_2	1-5 (R)	XE12
Το κράτος πρέπει να κάνει προγράμματα επιμόρφωσης για να βοηθήσει τους ξένους που ζουν στη χώρα μας.	13_3	1-5	XE13
Όσο περισσότεροι ξένοι έρχονται τόσο πέφτουν τα μεροκάματα.	13_4	1-5 (R)	XE14
Πρέπει να δημιουργήσουμε τμήματα υποδοχής στα σχολεία μας για τα παιδιά των ξένων.	13_5	1-5	XE15
Μόνο σαν τουρίστες είναι καλό να έρχονται οι ξένοι.	13_6	1-5 (R)	XE16
Πρέπει να δοθεί άδεια παραμονής και άδεια εργασίας στους ξένους που θέλουν να ζήσουν εδώ.	13_7	1-5	XE17
Πρέπει να κλείσουμε τα σύνορά μας στους ξένους που έρχονται για να εργαστούν.	13_8	1-5 (R)	XE18

R = οι τιμές αυτών των ερωτήσεων-μονάδων αντιστράφηκαν πριν την ανάλυση. Η διατύπωση των ερωτήσεων για την ξενοφοβία ήταν οι εξής: «Θα σας διαβάσω τώρα ορισμένες απόψεις και για κάθε μία από αυτές θα ήθελα να μου πείτε πόσο συμφωνείτε ή διαφωνείτε». Οι κατηγορίες απόκρισης ορίζονται ως εξής: 1 = συμφωνώ απόλυτα, 2 = μάλλον συμφωνώ, 3 = ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ, 4 = μάλλον διαφωνώ, 5 = διαφωνώ απόλυτα.

Με τη χρήση του SPSS στην ανάλυση των ερωτήσεων-μονάδων, οι αποκρινόμενοι/ες είχαν χρησιμοποιήσει όλο το εύρος των πιθανών αποκρίσεων για όλες τις ερωτήσεις-μονάδες της ξενοφοβίας (Πίνακας 2). Η πλειονότητα των αποκρίσεων συγκεντρώθηκε πιο κοντά στο χαμηλότερο άκρο της κλίμακας. Η χαμηλότερες μέσες αποκρίσεις παρατηρήθηκαν για τις ερωτήσεις-μονάδες ΧΕ3, ΧΕ4 και ΧΕ5, ενώ οι υψηλότερες μέσες αποκρίσεις παρατηρήθηκαν για τις ερωτήσεις-μονάδες ΧΕ2, ΧΕ6 και ΧΕ14. Με βάση το κριτήριο corrected item-total correlations > 0,30, τρεις ερωτήσεις-μονάδες (ΧΕ3, ΧΕ5 και ΧΕ9) απορρίφθηκαν από περαιτέρω ανάλυση. Η μη κανονικότητα (non-normality) δεν ήταν σημαντική για καμία ερώτηση μονάδα (λοξότητα>2, κύρτωση>7), με εξαίρεση τρεις ερωτήσεις-μονάδες (ΧΕ3, ΧΕ5 και ΧΕ6). Όπως φαίνεται, το ποσοστό των ελλειπουσών τιμών ήταν αμελητέο (0,1-2,2%).

Πίνακας 2. Ανάλυση των ερωτήσεων-μονάδων της ξενοφοβίας (N = 1.200)

Ερώτηση - μονάδα	Μέση τιμή (ΤΑ)	95% ΔΕ	Η κατανομή συχνοτήτων (%)						ΔΓ/ΔΑ	Λοξ.	Κύρτ.	CC
			1	2	3	4	5	6				
ΧΕ1	2,98 (1,599)	2,89-3,08	27,0	17,7	9,8	17,4	27,4	0,8	0,02	-1,60	0,545	
ΧΕ2	4,48 (1,003)	4,42-4,54	3,5	4,1	4,5	17,3	70,2	0,4	-2,16	3,95	0,326	
ΧΕ3	1,28 (0,749)	1,23-1,32	83,8	10,5	2,5	1,5	1,6	0,1	3,33	11,53	0,253	
ΧΕ4	1,83 (1,371)	1,75-1,91	65,1	13,0	3,9	7,4	10,3	0,3	1,42	0,47	0,404	
ΧΕ5	1,48 (0,966)	1,42-1,53	72,8	15,2	4,8	3,8	3,3	0,2	2,28	4,59	0,281	
ΧΕ6	4,65 (0,844)	4,60-4,70	2,2	2,3	3,6	12,1	79,6	0,3	-2,85	7,99	0,377	
ΧΕ7	2,33 (1,303)	2,25-2,41	33,3	25,3	20,7	10,5	9,3	1,0	0,67	-0,68	0,459	
ΧΕ8	2,87 (1,648)	2,78-2,97	31,5	13,6	15,7	7,3	29,8	2,2	0,17	-1,59	0,490	
ΧΕ9	2,47 (1,406)	2,39-2,56	31,8	28,2	12,6	13,4	13,7	0,4	0,58	-1,01	0,260	
ΧΕ10	2,36 (1,566)	2,27-2,46	43,2	21,3	8,2	6,8	19,8	0,8	0,74	-1,05	0,442	
ΧΕ11	2,94 (1,430)	2,85-3,02	18,0	26,6	18,3	14,0	22,5	0,6	0,17	-1,31	0,602	
ΧΕ12	3,83 (1,435)	3,74-3,92	12,0	9,6	11,3	16,5	48,8	1,8	-0,88	-0,68	0,579	
ΧΕ13	2,35 (1,483)	2,26-2,43	39,7	22,7	10,8	10,8	15,3	0,7	0,72	-0,96	0,533	
ΧΕ14	4,60 (0,906)	4,55-4,66	2,5	3,2	3,4	12,6	77,3	1,0	-2,56	6,04	0,381	
ΧΕ15	2,06 (1,337)	1,98-2,14	47,4	23,7	9,8	8,4	9,1	1,6	1,07	-0,14	0,438	
ΧΕ16	3,57 (1,578)	3,48-3,66	16,0	14,8	8,3	14,7	45,7	0,6	-0,54	-1,35	0,647	
ΧΕ17	2,63 (1,544)	2,53-2,72	34,3	20,7	11,2	13,2	19,8	0,9	0,40	-1,38	0,487	
ΧΕ18	3,08 (1,596)	2,98-3,17	24,2	18,4	12,6	13,7	30,5	0,7	-0,03	-1,58	0,615	

ΤΑ = τυπική απόκλιση, ΔΕ = διάστημα εμπιστοσύνης; ΔΓ/ΔΑ = δε γνωρίζω/δεν απαντώ, Λοξ. = λοξότητα, Κύρτ. = κύρτωση; CC = corrected item-total correlation. Τα τυπικά σφάλματα της λοξότητας και της κύρτωσης ήταν 0,074 και 0,148, αντίστοιχα.

EFA με τη χρήση του SPSS. Το δείγμα των 1.200 περιπτώσεων θεωρήθηκε αρκετά μεγάλο για περαιτέρω αναλύσεις. Την περίοδο που διεξήχθη η δειγματοληπτική έρευνα, ακολουθώντας την τότε υπάρχουσα θεωρία και πρακτική, η ανάλυση των ερωτήσεων-μονάδων είχε υποδείξει την απόρριψη μιας ερώτησης-μονάδας και είχε εφαρμοστεί Ανάλυση Κυρίων Συνιστωσών (Principal Component Analysis, PCA) και ορθογώνια περιστροφή (orthogonal rotation) (Michalopoulou et al. 1998). Κατά την επανεκτίμηση της κατασκευής της κλίμακας εφαρμόστηκε Ανάλυση Παραγόντων των Κυρίων Αξόνων (principal axes factor analysis) (Symeonaki et al. 2015).

Στην παρούσα εργασία, η EFA εφαρμόστηκε με εκτίμηση μέγιστης πιθανοφάνειας και περιστροφή promax και οδήγησε σε λύση τριών παραγόντων που υποστηρίχθηκε

από τον κανόνα της ιδιοτιμής $>1,0$ και το scree test. Η παράλληλη ανάλυση επιβεβαίωσε το αποτέλεσμα καθώς οι πραγματικές ιδιοτιμές (5,059, 1,677, 1,174) ήταν μεγαλύτερες από εκείνες που δημιουργήθηκαν τυχαία τόσο για το κριτήριο της μέσης ιδιοτιμής (1,193, 1,151, 1,119) όσο και του 95^{ου} ποσοστημορίου (1,233, 1,181, 1,145). Αυτοί οι τρεις παράγοντες εξηγούσαν 34, 11 και 8% της διασποράς, αντίστοιχα, φτάνοντας συνολικά το 53%. Τα σύντομα ονόματα (labels) της λύσης των τριών παραγόντων υιοθετήθηκαν από την αρχική έρευνα (Μιχαλοπούλου κ.ά. 1998). Ωστόσο, ο τρίτος παράγοντας (προβολή εαυτού, ΠΕ) προσδιοριζόταν από τρεις ερωτήσεις-μονάδες και όπως προτάθηκε από τη θεωρία έπρεπε να απορριφθεί (Brown 2015). Επιπλέον, η λύση υπέδειξε την παρουσία method effects (Brown 2015, Marsh 1996) καθώς ο πρώτος παράγοντας αποτελείτο από τις έξι θετικά διατυπωμένες ερωτήσεις-μονάδες και ο δεύτερος και ο τρίτος παράγοντας από τις υπόλοιπες αρνητικά διατυπωμένες ερωτήσεις. Λαμβάνοντας υπόψη και το συγκεκριμένο κριτήριο η λύση αυτή δε χρησιμοποιήθηκε σε περαιτέρω ανάλυση. Στη συνέχεια, ο αριθμός των παραγόντων μειώθηκε στους δύο προτείνοντας μια λύση χωρίς κάποια πιθανή ερμηνεία της θεωρητικής δομής. Συνεπώς, ο αριθμός των παραγόντων μειώθηκε στον έναν προτείνοντας μια μονοδιάστατη λύση. Όλες οι ερωτήσεις-μονάδες της μονοδιάστατης δομής παρείχαν ισχυρά φορτία ($\geq 0,40$), με την εξαίρεση μιας ερώτησης-μονάδας (ΧΕ2). Τα φορτία και των τριών μοντέλων παρουσιάζονται στον Πίνακα 3.

Πίνακας 3. Τα φορτία των ερωτήσεων-μονάδων της ξενοφοβίας ανά παράγοντα σύμφωνα με τα αποτελέσματα της Διερευνητικής Ανάλυσης Παραγόντων (EFA) εφαρμόζοντας εκτίμηση μεγίστης πιθανοφάνειας (maximum likelihood) και περιστροφή promax με τη χρήση του SPSS ($N = 1.200$)

Ερώτηση - μονάδα	1 παράγων		2 παράγοντες		3 παράγοντες		
	ΧΕ		Π1	Π2	ΠΔΑ	ΣΣΞ	ΠΕ
ΧΕ1	0,578		0,491	0,139	0,334	0,114	0,210
ΧΕ2	0,387		-0,066	0,539	-0,074	0,551	-0,014
ΧΕ4	0,406		0,400	0,034	0,097	-0,098	0,475
ΧΕ6	0,444		-0,192	0,766	-0,124	0,833	-0,153
ΧΕ7	0,435		0,658	-0,193	0,682	-0,129	-0,049
ΧΕ8	0,511		0,422	0,132	0,057	-0,036	0,585
ΧΕ10	0,474		0,351	0,157	-0,211	-0,132	0,927
ΧΕ11	0,636		0,662	0,031	0,588	0,070	0,070
ΧΕ12	0,664		0,168	0,616	0,076	0,602	0,109
ΧΕ13	0,539		0,710	-0,122	0,798	-0,039	-0,124
ΧΕ14	0,461		-0,139	0,726	-0,083	0,783	-0,128
ΧΕ15	0,423		0,678	-0,226	0,713	-0,163	-0,051
ΧΕ16	0,744		0,380	0,451	0,152	0,384	0,318
ΧΕ17	0,544		0,496	0,094	0,443	0,133	0,036
ΧΕ18	0,705		0,428	0,348	0,239	0,308	0,251
Συσχετίσεις μεταξύ παραγόντων							
		Π1	—		ΠΔΑ	—	
		Π2	0,591	—	ΣΣΞ	0,564	—
					ΠΕ	0,674	0,625
							—

ΧΕ = ξενοφοβία, Π = παράγων, ΠΔΑ = παρέμβαση δημοσίων αρχών, ΣΣΞ = στερεοτυπικός στιγματισμός ξένων, ΠΕ = προβολή εαυτού. Τα φορτία ανά παράγοντα $> 0,30$ παρουσιάζονται σε έντονη γραφή.

EFA με τη χρήση του Mplus. Η EFA διενεργήθηκε με εκτίμηση της μέγιστης πιθανοφάνειας του πίνακα συσχετίσεων (correlation matrix of associations) προτείνοντας λύσεις ενός, δύο και τριών παραγόντων που παρουσίασαν μία ανεπαρκή ($\chi^2/df = 12,62$, SRMR=0,081 και RMSEA = 0,098 με 90% CI = 0,093-0,104), μία αποδεκτή ($\chi^2/df = 6,44$, SRMR=0,045 και RMSEA = 0,067 με 90% CI = 0,062-0,073) και μία επαρκή ($\chi^2/df = 3,95$, SRMR=0,027 και RMSEA = 0,050 με 90% CI = 0,043-0,056) προσαρμογή στα δεδομένα. Ωστόσο, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, με τη χρήση του SPSS μόνο η μονοδιάστατη λύση μπορούσε να υποστηριχθεί. Ο Πίνακας 4 παρουσιάζει τη δομή των παραγόντων για όλες τις λύσεις με τη χρήση του Mplus. Όπως φαίνεται, τα δύο προγράμματα οδήγησαν σε παρόμοιες λύσεις.

Κατασκευή και εκτίμηση της κλίμακας (ή των υπο-κλιμάκων). Η κλίμακα κατασκευάστηκε με τη χρήση του SPSS υπολογίζοντας τον μέσο όρο των ερωτήσεων-μονάδων ανάλογα με τα φορτία του παράγοντα τον οποίο προσδιορίζουν έτσι,ς ώστε χαμηλές και υψηλές βαθμολογίες να υποδεικνύουν χαμηλές και υψηλές τιμές ξενοφοβίας, αντίστοιχα. Οι τιμές του Cronbach's alpha, της αξιοπιστίας split-half και της σύνθετης αξιοπιστίας ήταν 0,856, 0,779 και 0,853 ($\geq 0,70$), αντίστοιχα. Οι τιμές ήταν παρόμοιες προτείνοντας μια αξιόπιστη κλίμακα ξενοφοβίας.

Πίνακας 4. Τα φορτία των ερωτήσεων-μονάδων της ξενοφοβίας ανά παράγοντα σύμφωνα με τα αποτελέσματα της Διερευνητικής Ανάλυσης Παραγόντων (EFA) εφαρμόζοντας εκτίμηση μέγιστης πιθανοφάνειας (maximum likelihood) και περιστροφή promax με τη χρήση του Mplus ($N = 1.200$)

Ερώτηση - μονάδα	1 παράγων	2 παράγοντες		3 παράγοντες		
	ΧΕ	Π1	Π2	ΠΔΑ	ΣΣΞ	ΠΕ
XE1	0,580	0,496	0,160	0,341	0,136	0,210
XE2	0,369	-0,007	0,492	-0,043	0,503	0,015
XE4	0,403	0,406	0,037	0,132	-0,066	0,425
XE6	0,429	-0,094	0,695	-0,069	0,749	-0,099
XE7	0,438	0,621	-0,146	0,647	-0,106	-0,030
XE8	0,495	0,421	0,135	0,071	-0,002	0,546
XE10	0,460	0,355	0,160	-0,173	-0,066	0,840
XE11	0,645	0,649	0,078	0,587	0,105	0,069
XE12	0,656	0,229	0,594	0,120	0,587	0,119
XE13	0,536	0,664	-0,065	0,760	-0,005	-0,113
XE14	0,446	-0,054	0,667	-0,043	0,708	-0,070
XE15	0,418	0,609	-0,153	0,676	-0,104	-0,077
XE16	0,728	0,408	0,449	0,169	0,390	0,324
XE17	0,551	0,485	0,137	0,436	0,165	0,043
XE18	0,705	0,460	0,352	0,259	0,314	0,265

Συσχετίσεις μεταξύ παραγόντων						
	Π1	—		ΠΔΑ	—	
	Π2	0,446	—	ΣΣΞ	0,502	—
				ΠΕ	0,634	0,399
						—

ΧΕ = ξενοφοβία, Π = παράγων, ΠΔΑ = παρέμβαση δημοσίων αρχών, ΣΣΞ = στερεοτυπικός στιγματισμός ξένων, ΠΕ = προβολή εαυτού. Τα φορτία ανά παράγοντα > 0,30 παρουσιάζονται σε έντονη γραφή.

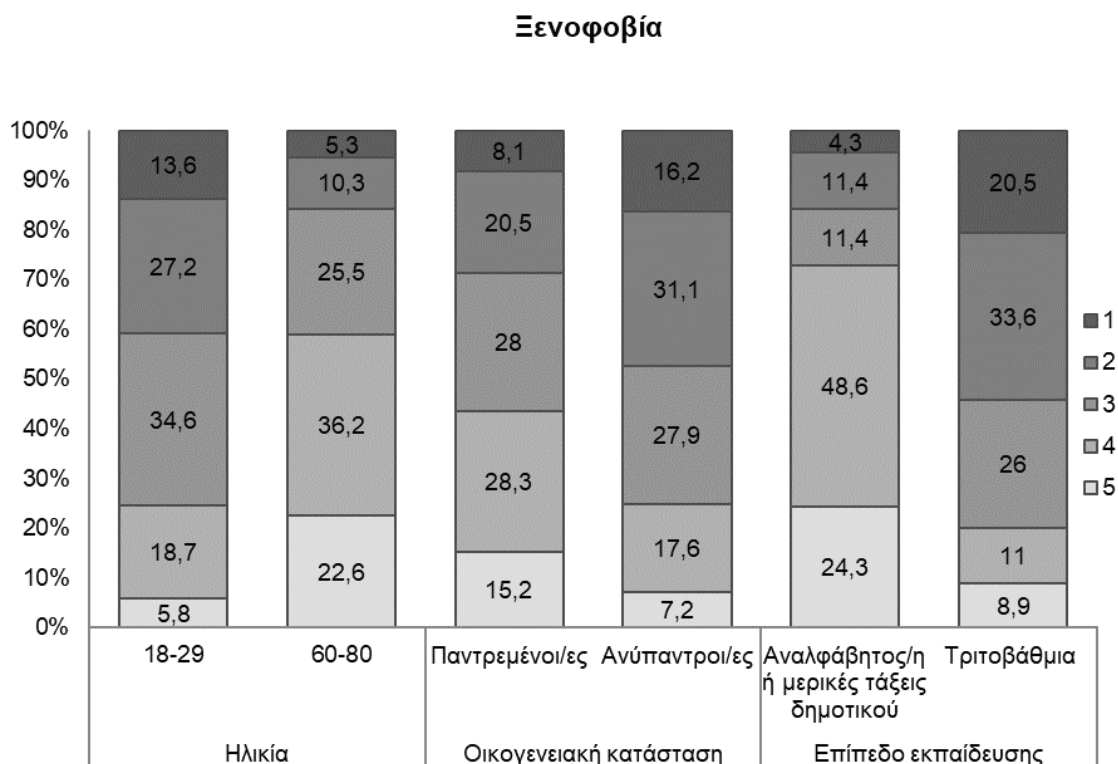
Το κοινωνικο-δημογραφικό «προφίλ» της κλίμακας μέτρησης της ξενοφοβίας. Διερευνώντας το κοινωνικο-δημογραφικό «προφίλ» της κλίμακας μέτρησης της ξενοφοβίας (Διάγραμμα 1), διαπιστώθηκε ότι οι μεγαλύτεροι/ες σε ηλικία συμμετέχοντες/ουσες εμφάνισαν υψηλότερους βαθμούς στο υψηλότερο άκρο της κλίμακας (5) σε σχέση με τους/τις μικρότερους/ες: 18-29 (5,8%), 30-44 (9,0%), 45-59 (18,3%), 60-80 (22,6%). Επιπλέον, 15,2% των παντρεμένων συμμετεχόντων/ουσών συγκέντρωσε υψηλότερους βαθμούς στο υψηλότερο άκρο της κλίμακας (5) σε σχέση με το 7,2% των ανύπαντρων. Εκείνοι/ες με χαμηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο εμφάνισαν υψηλότερους βαθμούς στο υψηλότερο άκρο της κλίμακας (5) σε σχέση με όσους/ες είχαν ολοκληρώσει την τριτοβάθμια εκπαίδευση: αναλφάβητοι/ες ή μερικές τάξεις δημοτικού (24,3%), πρωτοβάθμια εκπαίδευση/χαμηλότερη δευτεροβάθμια (18,9%), δευτεροβάθμια (5,0%), τριτοβάθμια (8,9%).

Συμπεράσματα

Η θεωρία των κλιμάκων Likert είναι κεντρικής σημασίας στη μέτρηση στάσεων στις κοινωνικές επιστήμες, την εκπαίδευση, την ιατρική έρευνα καθώς και τις έρευνες υγείας. Προσπατούμενο της θεωρίας κλιμάκων είναι η διερεύνηση της θεωρητικής δομής της κλίμακας και η εκτίμηση των ψυχομετρικών ιδιοτήτων της κλίμακας ή των υπο-κλιμάκων. Στο παρόν άρθρο, επανεξετάστηκε μια κλίμακα Likert για τη μέτρηση της ξενοφοβίας προκειμένου να παρουσιαστούν οι απαιτούμενες μεθοδολογικές αποφάσεις για την ανάπτυξη θεωρίας με τη χρήση τόσο του SPSS όσο και του Mplus.

Η ανάλυση ενσωμάτωσε την παραδοσιακή μέθοδο της EFA για την εκτίμηση της εγκυρότητας κατασκευής της κλίμακας και επιβεβαίωσε τη μονοδιάστατη δομή της, όπως είχε προταθεί στην αρχική έρευνα, υπογραμμίζοντας τις δυνατότητες των δύο προγραμμάτων. Η EFA, η οποία εφαρμόστηκε με εκτίμηση της μεγίστης πιθανοφάνειας του πίνακα συσχετίσεων (correlation matrix of associations) και περιστροφή promax, παρείχε παρόμοια φορτία παραγόντων στα δύο προγράμματα. Η λύση τριών παραγόντων απορρίφθηκε καθώς ένας από τους παράγοντες ήταν ανεπαρκώς προσδιορισμένος (poorly defined) και εντοπίστηκαν επιδράσεις της μεθόδου (method effects). Για τη λύση των δύο παραγόντων δεν υπήρχε πιθανή ερμηνεία των διαστάσεων. Τα αποτελέσματα της EFA στο Mplus πρότειναν μια ανεπαρκή, μία αποδεκτή και μία επαρκή προσαρμογή του μοντέλου στα δεδομένα για τη λύση του ενός παράγοντα, των δύο παραγόντων και των τριών παραγόντων, αντίστοιχα. Επιπλέον, οι συντελεστές Cronbach's alpha, split-half και σύνθετης αξιοπιστίας, παρείχαν παρόμοιες τιμές και πρότειναν μια αξιόπιστη συνολική κλίμακα. Τέλος, η διερεύνηση του κοινωνικό-δημογραφικού «προφίλ» της κλίμακας της ξενοφοβίας, κατέδειξε ότι υψηλότερα επίπεδα ξενοφοβίας εμφάνισαν οι μεγαλύτεροι σε ηλικία συμμετέχοντες/ουσες, οι παντρεμένοι/ες και εκείνοι/ες με χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο.

Διάγραμμα 1. Το δημογραφικό και κοινωνικό «προφίλ» της κλίμακας της ξενοφοβίας

Η παρούσα μελέτη παρουσιάζει δυνατά σημεία αλλά και κάποιους περιορισμούς. Δυνατό σημείο αποτελεί η παρουσίαση της αλληλουχίας των αποφάσεων για την ανάπτυξη θεωρίας με την εφαρμογή της EFA σύμφωνα με την τρέχουσα θεωρία και πρακτική. Πριν την εφαρμογή της EFA, πραγματοποιήθηκε ανάλυση των ερωτήσεων-μονάδων προκειμένου να διερευνηθούν οι ιδιότητες των κατανομών τους και να αποφασιστεί ποιες ερωτήσεις-μονάδες θα συμπεριληφθούν σε περαιτέρω ανάλυση σύμφωνα με τα κριτήρια που προτείνονται στη βιβλιογραφία. Χρησιμοποιήθηκαν οι συνιστώμενες μέθοδοι για την εξαγωγή, επιλογή και περιστροφή παραγόντων ανάλογα με το επίπεδο μέτρησης της κλίμακας και τις δυνατότητες των δύο στατιστικών πακέτων. Πέρα από τα δυνατά σημεία, πρέπει να ληφθούν υπόψη και οι ακόλουθοι περιορισμοί. Οι Likert ερωτήσεις-μονάδες με πέντε κατηγορίες απόκρισης θεωρήθηκαν ψευδο-διαστήματος και χρησιμοποιήθηκαν οι κατάλληλες μέθοδοι για το συγκεκριμένο επίπεδο μέτρησης. Ωστόσο, αν το επίπεδο μέτρησης θεωρηθεί τακτικό, τότε θα πρέπει να εφαρμοστεί polychoric πίνακας συσχέτισης ως ο κατάλληλος πίνακας συσχέτισης σε πιθανή μελλοντική έρευνα (Brown 2015). Επιπλέον, παρόλο που ο συντελεστής Cronbach's alpha χρησιμοποιείται ευρέως για την εκτίμηση της αξιοπιστίας μιας κλίμακας και πέρα από τον υπολογισμό της σύνθετης αξιοπιστίας, τα προβλήματά του είναι γνωστά και θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί εναλλακτικά ο McDonald's Omega.

Σημειώσεις

1. Η απόδοση των όρων στατιστικής και μεθοδολογίας των κοινωνικών ερευνών στα Ελληνικά έγινε σύμφωνα με τους Κοκολάκη και Χρυσάφινου (1988), Μιχαλοπούλου (2012) και το γλωσσάριο του International Statistical Institute (2011). Ας σημειωθεί ότι, ορισμένοι όροι αποδίδονται στα Αγγλικά επειδή δεν υπάρχει δόκιμη μετάφρασή τους στα Ελληνικά.

2. Επί του παρόντος η εφαρμογή αντιμετωπίζει τεχνικές δυσκολίες. Για αυτό τον λόγο, έχει

αναπτυχθεί μια καινούρια εφαρμογή όσο επιδιορθώνεται η αρχική μηχανή παράλληλης ανάλυσης: <https://analytics.gonzaga.edu/parallelengine/>

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Κοκαλάκης, Γ. και Χρυσάφινου, Ο. (1988), Λεξικό Αγγλο-Ελληνικό και Ελληνο-Αγγλικό στατιστικών όρων με βάση το "Dictionary of statistical terms" των M.G. Kendall and W.R. Buckland.
- Μιχαλοπούλου, Κ. (2002), *Κλίμακες μετρήσεως στάσεων* (γ' έκδοση), Αθήνα, Εκδόσεις Οδυσσέας.
- Μιχαλοπούλου, Κ. (2012), Οι περιπέτειες της απόδοσης των όρων της δειγματοληπτικής θεωρίας και πρακτικής στις κοινωνικές διερευνήσεις και το ανύπαρκτο «στατιστικό σφάλμα»: Ένα σχολιασμένο αγγλοελληνικό γλωσσάριο, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, No 137-138 (A-B), σσ. 3-49.
- Μιχαλοπούλου, Α., Τσάρτας, Π., Γιαννησοπούλου, Μ., Καφετζής, Π. και Μανώλογλου, Ε. (επιμ.) (1998), *Μακεδονία και Βαλκάνια: Ξενοφοβία και ανάπτυξη*, Αθήνα, ΕΚΚΕ-Αλεξάνδρεια. (Συντομευμένη έκδοση στα Αγγλικά, *Macedonia and the Balkans: Xenophobia and development*, 1999)

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Bartholomew, D. J. Steele, F. Moustaki I. and Galbraith, J. (2008), *Analysis of multivariate social science data*, London, Chapman & Hall/CRC.
- Bollen, K. A. (1989), *Structural equations with latent variables*, New York, Wiley.
- Brown, T. A. (2005), *Confirmatory factor analysis for applied research* (2nd edition), New York, The Guilford Press.
- Carifio, J., and Perla, R. J. (2007), Ten common misunderstanding, misconceptions, persistent myths and urban legends about Likert scales and Likert response formats and their antidotes, *Journal of Social Sciences*, Vol. 3, No 3, pp. 106-116.
- Carifio, J., and Perla, R. J. (2008), Resolving the 50-year debate around using and misusing Likert scales, *Medical Education*, Vol. 42, pp. 1150-1151.
- Charalampi, A. (2018), *The importance of items' level of measurement in investigating the structure and assessing the psychometric properties of multidimensional constructs* (Doctoral dissertation), Panteion University of Social and Political Sciences, Athens.
- Charalampi, A., Michalopoulou C. and Richardson C. (2019), Determining the structure and assessing the psychometric properties of multidimensional scales constructed from ordinal and pseudo-interval items, *Communications in Statistics – Case Studies, Data Analysis and Applications*, Vol. 5, No 1, pp. 26-38. <https://doi.org/10.1080/23737484.2019.1579683>
- Charalampi, A., Michalopoulou, C. and Richardson, C. (2020), Validation of the 2012 European Social Survey measurement of wellbeing in seventeen European countries, *Applied Research in Quality of Life*, Vol. 15, No 1, pp. 73-105. <https://doi.org/10.1007/s11482-018-9666-4>
- Clark, L. A. and Watson, D. (1995), Constructing validity: Basic issues in objective scale development, *Psychological Assessment*, Vol. 7, No 3, pp. 309-319.
- Enders, C. K. (2010), *Applied missing data analysis*, New York, Guilford Press.
- Fabrigar, L. R., Wegener, D. T., MacCallum R. C. and Strahan E. J. (1999), Evaluating the use of exploratory factor analysis in psychological research, *Psychological Methods*, Vol. 4, No 3, pp. 272-299.
- Gaskin, J. (2016), Data screening, in Gaskination's StatWiki, http://statwiki.kolobkreations.com/index.php?title=Data_screening.
- Göb, R., McCollins, C., and Ramalhoto, M. F. (2007), Ordinal methodology in the analysis of Likert scales, *Quality & Quality*, Vol. 41, No 5, pp. 601-626.

- Guttman, L. (1944), A basis for scaling quantitative data, *American Sociological Review*, Vol. 9, No 2, pp. 139-150.
- Hayton, J. C., Allen, D. G, and Scarpello, V. (2004), Factor retention decisions in exploratory factor analysis: A tutorial on parallel analysis, *Organizational Research Methods*, Vol. 7, No 2, pp. 191-205. <https://doi.org/10.1177/1094428104263675>
- Hu, L., and Bentler, P. M. (1999), Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: conventional criteria versus new alternatives, *Structural Equation Modeling*, Vol. 6, No 1, pp. 1-55. <https://doi.org/10.1080/10705519909540118>
- International Statistical Institute (2011), *ISI multilingual glossary of statistical terms*. <https://www.isi-web.org/publications/glossary-of-statistical-terms>
- Jamieson, S. (2004), Likert scales - How to (ab)use them, *Medical Education*, Vol. 38, No 12, pp. 1217-1218.
- Kuzon, W. M., Urbanchek, M. G., and McCabe, S. (1996), The seven deadly sins of statistical analysis, *Annals of Plastic Surgery*, Vol. 37, No 3, pp. 265-272.
- Lazarsfeld, P. F. (1977), Notes on the history of quantification in sociology – Trends, sources and problems, in M. G. Kendall and R. L. Plackett (eds), *Studies in the history of statistics and probability*, London, Charles Griffin, Vol. 2, pp. 213-269.
- Likert, R. (1932), A technique for the measurement of attitudes, *Archives of Psychology*, Vol. 140, pp. 5-55.
- Ledesma, R. D., and Valero-Mora, P. (2007), Determining the number of factors to retain in EFA: An easy-to-use computer program for carrying out parallel analysis, *Practical Assessment, Research & Evaluation*, Vol. 12, No 2, pp. 1-11.
- Marsh H. W. (1996), Positive and negative global self-esteem: A substantively meaningful distinction or artifactors? *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 70, No 4, pp. 810-819. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.70.4.810>
- Marsh, H. W., Hau K. T. and Wen Z. (2004), In search of golden rules: Comment on hypotheses-testing approaches to setting cutoff values for fit indexes and dangers in overgeneralizing Hu and Bentler's (1999) findings, *Structural Equation Modeling*, Vol. 11, No 3, pp. 320-341.
- Michalopoulou, C. (2017), Likert scales require validation before application – Another cautionary tale, *BMS Bulletin de Méthodologie Sociologique*, Vol. 134, pp. 5-23.
- Moser, C. and Kalton, G. (1975), *Survey methods in social investigation*, London, Heinemann Educational Books.
- Muthén, L. K. and Muthén, B. O. (1998-2017), *Mplus user's guide* (8th edition), Los Angeles, Muthén & Muthén.
- Norman, G. (2010), Likert scales, level of measurement and the “laws” of statistics, *Advances in Health Sciences Education - Theory and Practice*, Vol. 15, No 5, pp. 625-632.
- Nunnally, J. C. and Bernstein, I. H. (1994), *Psychometric theory*, New York, McGraw-Hill.
- O'Connor, B. P. (2000), SPSS and SAS programs for determining the number of components using parallel analysis and Velicer's MAP test, *Behavior Research Methods, Instruments & Computers*, Vol. 32, No 3, pp. 396-402.
- Patil, V. H., Singh, S. N., Mishra, S. and Donovan T. (2007), *Parallel analysis engine to aid determining number of factors to retain* [computer software]. Available from Instruction and Research Server, University of Kansas website: <http://ires.ku.edu/~smishra/parallelengine.htm>.
- Patil, V. H., Singh, S. N., Mishra, S. and Donovan T. (2008), Efficient theory development and factor retention criteria: A case for abandoning the “eigenvalue greater than one” criterion, *Journal of Business Research*, Vol. 61, No 2, pp. 162-170.
- Raykov T. (2007), Reliability if deleted, not “alpha if deleted”: Evaluation of scale reliability following component deletion, *British Journal of Mathematical and Statistical Psychology*, Vol. 60, No 2, pp. 201–216.
- Schmitt, T. A. (2011), Current methodological considerations in exploratory and confirmatory

factor analysis, *Journal of Psychoeducational Assessment*, Vol. 29, No 4, pp. 304-322.
<https://doi.org/10.1177/0734282911406653>

Stevens, S. S. (1946), On the theory of scales of measurement. *Science*, Vo. 103, No 2684, pp. 677-680.

Symeonaki, M., Michalopoulou, C., and Kazani, A. (2015), A fuzzy set theory solution to combining Likert items into a single overall scale (or subscales), *Quality & Quantity*, Vol. 49, No 2, pp. 739-762. <https://doi.org/10.1007/s11135-014-0021-z>

Tabachnick, B. G. and Fidell, L. S. (2007), *Using multivariate statistics*, Upper Saddle River, NJ, Pearson Allyn & Bacon.

Terwee, C. B., Bot, S. D. M., de Boer, M. R. van der Windt, D. A. W. M., Knol, D. L. Dekker, J., Bouter, L. M. and de Vet, H. C. W. (2007), Quality criteria were proposed for measurement properties of health status questionnaires, *Journal of Clinical Epidemiology*, Vol. 60, No 1, pp. 34-42. <https://doi.org/10.1016/j.jclinepi.2006.03.012>

Thompson, B. (2005), *Exploratory and confirmatory factor analysis: Understanding concepts and applications* (2nd printing), Washington DC, American Psychological Association.

Thurstone, L. L. (1928), Attitudes can be measured, *American Journal of Sociology*, 1928, Vol. 33, No 4, pp. 529-554.

Thurstone, L. L. (1929), Theory of attitude measurement, *Psychological Review*, Vol. 36, No 3, pp. 222-241.

Η ΣΧΕΣΗ ΠΟΛΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΨΥΧΡΟΠΟΛΕΜΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΙΤΑΛΙΑ: Η ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗΣ ΑΝΑΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗΣ ΤΩΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Α. ΔΟΞΙΑΔΗ ΚΑΙ ADRIANO OLIVETTI

Μαριάννα Χαριτωνίδου^α

^α Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια, Τμήμα Θεωρίας και Ιστορίας της Τέχνης, Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών

Περίληψη

Η εν λόγω εισήγηση επιχειρεί να αναλύσει τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ αρχιτεκτονικού σχεδιασμού, αστικού σχεδιασμού, πολεοδομικού σχεδιασμού, κοινωνικής ιστορίας, πολιτικής ιστορίας, οικονομικής ιστορίας και των διακρατικών (transnational) σπουδών. Εστιάζει στη σχέση μεταξύ αστικού σχεδιασμού και πολιτικής κατά την ψυχροπολεμική περίοδο στην Ελλάδα και στην Ιταλία. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην ανάλυση του ρόλου του Έλληνα αρχιτέκτονα και πολεοδόμου Κωνσταντίνου Α. Δοξιάδη (1913-1975) και του Ιταλού βιομήχανου Adriano Olivetti (1901-1960). Τόσο ο Δοξιάδης όσο και ο Olivetti έπαιξαν καθοριστικό ρόλο για την εξέλιξη των αλληλεπιδράσεων μεταξύ του αστικού σχεδιασμού και της πολιτικής του Σχεδίου Marshall. Η εισήγηση βασίζεται στην υπόθεση ότι ο Δοξιάδης θα μπορούσε να θεωρηθεί εκπρόσωπος ενός «τεχνοκρατικού φονταμενταλισμού», ενώ ο Olivetti ενός «καπιταλιστικού πατερναλισμού». Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στη θεωρία του Γερμανού κοινωνιολόγου και πολιτικού οικονομολόγου Max Weber, η οποία είναι χρήσιμη για να κατανοήσει κανείς καλύτερα τη σχέση μεταξύ πολιτικής και τεχνοκρατίας στην σκέψη και την πρακτική των Δοξιάδη και Olivetti. Στο επίκεντρο της εισήγησης βρίσκεται η θεώρηση του Weber όσον αφορά στον καταμερισμό της εργασίας μεταξύ επαγγελματικού προσωπικού και πολιτικής ηγεσίας, και ο τρόπος που αντιλαμβάνεται την έννοια της πόλης. Οι διαφορετικές πολιτισμικές καταβολές των Δοξιάδη και Olivetti και ο ιδιαίτερος χαρακτήρας της Ελλάδας και της Ιταλίας κατά τη μεταπολεμική περίοδο συνέβαλαν στη διαμόρφωση διαφορετικών αρχών όσον αφορά στο όραμα του χαρακτήριζε το πως αντιλαμβάνονταν τη σχέση πολιτικής και πολεοδομίας. Εξετάζεται, επίσης, ο τρόπος που ο καθένας από αυτούς αντιλαμβανόταν το ζήτημα της εθνικής ταυτότητας, και τη δυνατότητα των στρατηγικών πολεοδομικού σχεδιασμού να συμβάλουν δυναμικά στη διαμόρφωση νέων όρων κατανόησης του ζητήματος της εθνικής ταυτότητας. Η εισήγηση εγγράφεται σε μια προσπάθεια συσχέτισης των πολεοδομικών προσεγγίσεων στην Ελλάδα και την Ιταλία και των ψυχροπολεμικών γεωπολιτικών συγκρούσεων. Ο τρόπος με τον οποίο ο Olivetti αντιλαμβανόταν τη σχέση μεταξύ δημοκρατίας και κοινότητας είναι μία από τις πτυχές που διερευνώνται στα πλαίσια της εν λόγω εισήγησης. Ο Olivetti προσέδιδε μεγάλη σημασία στη σχέση των πολιτών με τα θεσμικά όργανα. Όπως υπογραμμίζει ο Ιταλός κοινωνιολόγος Franco Ferrarotti, το ουτοπικό όραμα του Olivetti θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «συγκεκριμένη ουτοπία» («concreta utopia»), υπό την έννοια ότι η κατανόηση των κοινοτήτων ως συγκεκριμένων σχετίζεται με την πεποίθησή του ότι οι κοινότητες καθορίζονται από τη γεωγραφία και την ιστορία.

Λέξεις κλειδιά: Κωνσταντίνος Α. Δοξιάδης, Adriano Olivetti, Σχέδιο Marshall, μεταπολεμική ανοικοδόμηση, Ελλάδα, Ιταλία, αστική κοινωνιολογία, οικιστική, Οικουμενόπολη, συγκεκριμένη ουτοπία

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE CITY AND POLITICS DURING THE COLD WAR PERIOD IN GREECE AND ITALY: CONSTANTINOS A. DOXIADIS AND ADRIANO OLIVETTI'S PERCEPTION OF POST-WAR RECONSTRUCTION

Marianna Charitonidou^α

^α Postdoctoral Researcher, Department of Art Theory and History, Athens School of Fine Arts

Abstract

This paper attempts to analyze the interactions between architectural design, urban design, urban planning, social history, political history, economic history and transnational studies. It focuses on the relationship between urban planning and politics during the Cold War period in Greece and Italy. Particular emphasis is placed on the analysis of the role of the Greek architect and urban planner Constantinos A. Doxiadis (1913-1975) and the Italian industrialist Adriano Olivetti (1901-1960). Both played a decisive role in the evolution of the interactions between urban planning and Marshall Plan policy. The paper is based on the hypothesis that Doxiadis could be considered a representative of a "technocratic fundamentalism", while Olivetti of a "capitalist paternalism". Special emphasis is placed on the theory of the German sociologist and political economist Max Weber, which is useful for better understanding the relationship between politics and technocracy in the thought and practice of Doxiadis and Olivetti. At the center of the paper are Weber's view of the division of labor between professional staff and political leadership, and the way he perceives the concept of city. The different cultural origins of Doxiadis and Olivetti and the particular character of Greece and Italy during the post-war period contributed to the formation of different theories regarding their vision about how they perceived the relationship between politics and urban planning. It also examines the way each of them perceived the issue of national identity, and the possibility of urban planning strategies to contribute dynamically to the formation of new terms of understanding the issue of national identity. The research on which this paper is inscribed is related to an endeavor to shed light on the interconnections between urban planning approaches in Greece and Italy and the Cold War geopolitical conflicts. The way in which Olivetti understood the relationship between democracy and community is one of the aspects explored in this paper. Olivetti attached great importance to the relationship between citizens and institutions. As the Italian sociologist Franco Ferrarotti points out, Olivetti's utopian vision could be characterized as a "concrete utopia" ("concreta utopia"), in the sense that his understanding of communities as concrete is related to his belief that communities are determined by geography and history.

Key words: Constantinos A. Doxiadis, Adriano Olivetti, Marshall Plan, post-war reconstruction, Greece, Italy, urban sociology, Ekistics, Ecumenopolis, concrete utopia

Εισαγωγή

Οι σκέψεις που αναπτύσσονται σε αυτήν την εισήγηση επιχειρούν να συμβάλλουν στην έρευνα σχετικά με τον αντίκτυπο της επιρροής των ΗΠΑ στην Ευρωπαϊκή μεταπολεμική αρχιτεκτονική και πολεοδομία, τοποθετώντας το ελληνικό και το ιταλικό πλαίσιο σε ένα συγκριτικό πλαίσιο¹. Η επιλογή να επικεντρωθεί αυτή η συγκριτική μελέτη στην Ελλάδα και στην Ιταλία βασίζεται στο γεγονός ότι και στα δύο πλαίσια, κατά τα μεταπολεμικά χρόνια, η προσπάθεια επαναπροσδιορισμού της εθνικής ταυτότητας ήταν πολύ παρούσα, για διαφορετικούς λόγους στο κάθε πλαίσιο, εφόσον διαφορετικά πολιτικά μοντέλα ήταν

κυρίαρχα στην κάθε περίπτωση. Η απόφασή μου να μελετήσω το όραμα του Δοξιάδη για την ανοικοδόμηση βασίζεται στο γεγονός ότι αποτελεί μία από τις πολύ σπάνιες περιπτώσεις στη μεταπολεμική Ευρώπη, ενός ατόμου που έχει ταυτόχρονα ενεργή δράση στα πεδία της πολιτικής, του πολεοδομικού και αρχιτεκτονικού σχεδιασμού, καταλαμβάνοντας σημαντικές πολιτικές θέσεις και προτείνοντας συγκεκριμένες στρατηγικές αρχιτεκτονικού και πολεοδομικού σχεδιασμού για την ανοικοδόμηση.

Ένα σημαντικό σημείο σύγκλισης των Δοξιάδη και Olivetti είναι η ευρύτητα της δραστηριότητάς τους και της σπικτικής τους κατά τη μεταπολεμική εποχή. Και οι δύο, αντί να οριοθετήσουν την πρακτική και τη θεωρία τους εντός των ορίων συγκεκριμένων επιστημονικών πειθαρχιών, επιδίωξαν να θέσουν τους όρους που θα επέτρεπαν στρατηγικές ανασυγκρότησης πέραν των συμβατικών μοντέλων (Charitonidou 2022a, 2022b, 2022c, 2023a, 2023b, Χαριτωνίδου 2022). Ο τρόπος σκέψης τους βασιζόταν στη διασταύρωση διαφόρων πειθαρχιών. Αυτή η ευρύτητα της πρακτικής τους καθιστά κατανοητή την επιλογή μου να εξετάσω τις δραστηριότητές τους με σκοπό να αναδείξω την αλληλεξάρτηση μεταξύ του ζητήματος της εθνικής ταυτότητας και της ανοικοδόμησης κατά τα μεταπολεμικά χρόνια.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η Ελλάδα ήταν μια από τις χώρες που επλήγησαν περισσότερο κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ενώ η Ιταλία επελέγη επειδή, για να αντιμετωπίσει την κομμουνιστική επιρροή, η πολιτική των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής έδωσε μεγαλύτερη έμφαση στην επιρροή του οράματος της πολιτικής της ανοικοδόμησης στη μεταπολεμική Ιταλία. Για τους λόγους αυτούς, η διαμόρφωση εθνικής ταυτότητας στη μεταπολεμική Ελλάδα και Ιταλία αποτέλεσε σημαντικό ζήτημα σε διάφορους τομείς, όπως ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός, ο πολεοδομικός σχεδιασμός και ο κινηματογράφος. Ο Δοξιάδης αντιπροσωπεύει τη μεταπολεμική τεχνοκρατική ελίτ της Ελλάδος, ενώ ο Olivetti εμψυχώνει το πνεύμα της μεταπολεμικής ιταλικής επιχειρηματικής αστικής τάξης. Η ανάλυσή μου επικεντρώνεται στην πενταετή θητεία του Δοξιάδη στο Υπουργείο Ανοικοδόμησης, αφενός, και στον ρόλο του Olivetti ως προέδρου του Istituto Nazionale di Urbanistica (INU) από το 1950, και αντιπροέδρου της Διοίκησης Αρωγής και Αποκατάστασης των Ηνωμένων Εθνών (United Nations. Relief and Rehabilitation Administration, UNRRA-CASAS) ως το 1959, αφετέρου. Το πρόγραμμα UNRRA-CASAS, το οποίο αναπτύχθηκε υπό την αιγίδα των Ηνωμένων Εθνών, ήταν μια υπηρεσία, η αποστολή της οποίας ήταν να κάνει χρήση πόρων από το Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα Ανάκαμψης (European Recovery Program, ERP).

Η αστική κοινωνιολογία στο έργο του Max Weber

Ο Max Weber υποστηρίζει ότι η πόλη είναι το μέρος όπου η οικονομική ανάπτυξη που οδήγησε στον καπιταλισμό αναπτύχθηκε. Επίσης, κατά τον Weber, η πόλη συνιστά το μέρος όπου οι άνθρωποι νίκησαν τη μάχη κατά της δουλείας και εξασφάλισαν τις συνθήκες για ελεύθερη εργασία και προσωπική ελευθερία. Σύμφωνα με τον Weber η πόλη είναι το μέρος όπου αναπτύσσονται ευρέως η κοινωνική αλληλεπίδραση και οι διυποκειμενικές σχέσεις. Παράλληλα, ο Weber υποστηρίζει ότι η πόλη είναι το μέρος που ευνοεί την ανάπτυξη της οικονομίας, της εργασίας, της προσωπικής ελευθερίας και των κοινωνικών σχέσεων. Παρά το γεγονός ότι δίνει ιδιαίτερη έμφαση στα οφέλη της διαβίωσης στην πόλη, στα οποία μόλις αναφέρθηκα, αναγνωρίζει την ανωνυμία που χαρακτηρίζει τις ανθρώπινες σχέσεις εντός του πλαισίου της πόλης. Συγχρόνως, επιχειρεί να συσχετίσει την ανωνυμία που χαρακτηρίζει τις σχέσεις των κατοίκων της πόλης με την έλλειψη αμοιβαίας αλληλεπίδρασης μεταξύ των κατοίκων (Weber 2003). Θεωρεί παρόλα αυτά ότι οι συνθήκες εγγύτητας μεταξύ των πολιτών εντός του αστικού πλαισίου ευνοούν αυτό που ονομάζει κοινωνική δράση (Müller 2023).

Ο Weber είναι πεπεισμένος ότι εντός του αστικού πλαισίου αναπτύσσεται πιο ευνοϊκά η πολιτισμική σφαίρα. Οι πιο σημαντικές θεωρητικές προσεγγίσεις του Weber για την

πόλη και τον πολιτισμό της πόλης βρίσκονται στο κείμενο του με τίτλο *Η Πόλη* (Weber 2003). Το εν λόγω βιβλίο του Weber δημοσιεύτηκε το 1921, δηλαδή μετά το θάνατο του. Το 1924, ενσωματώθηκε στο βιβλίο με τίτλο *Οικονομία και Κοινωνία*. Το βιβλίο *Η Πόλη* μεταφράστηκε στα αγγλικά το 1958 (Weber 1958). Ο Weber επιχειρεί να συσχετίσει τη μεσαιωνική πόλη με τη μοντέρνα πόλη. Συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι η μεσαιωνική πόλη βρίσκεται πόλη πιο κοντά στην καπιταλιστική πόλη από ότι η έννοια της πόλης στην Αρχαία Ελλάδα. Πιο συγκεκριμένα, ο Weber αναφέρει:

Θα μιλάμε για πόλη με την οικονομική έννοια, μόνο εκεί όπου ο ντόπιος πληθυσμός ικανοποιεί ένα οικονομικώς σημαντικό μέρος της καθημερινής του ανάγκης στην τοπική αγορά, και μάλιστα σε σημαντικό ποσοστό, μέσω προϊόντων τα οποία παράγει ή έχει αποκτήσει ο ντόπιος και ο άμεσα γειτονικός πληθυσμός προς διάθεση στην αγορά ... Αλλά η πόλη (με την εδώ χρησιμοποιούμενη έννοια) είναι αγοράία εγκατάσταση (Weber 1958; 2003)

Ο Simon Parker επισημαίνει στο βιβλίο του με τίτλο *Η Αστική Θεωρία και η Αστική Εμπειρία: Συναντώντας την Πόλη (Urban Theory and the Urban Experience: Encountering the City)* ότι ο Weber δούλευε πάνω στην κοινωνιολογία της αστικής ανάπτυξης από το 1889. Το ατελείωτο δοκίμιο του *Η πόλη* το έγραψε μεταξύ του 1911 και 1913 (Parker 2003). Δημοσιεύτηκε μετά το θάνατό του εντός του τόμου *Οικονομία και Κοινωνία*. Σύμφωνα με το Weber το στοιχείο που προσδίδει στην πόλη τη δυναμική της είναι το εμπόριο. Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η προσπάθεια του να συγκρίνει την εξέλιξη της δομής των πόλεων σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους. Αυτή του η πρόθεση παρουσιάζει κάποιες ομοιότητες με την αντίστοιχη προσπάθεια του Κωνσταντίνου Α. Δοξιάδη να συγκρίνει διαφορετικές αστικές δομές, όπως αυτές του χωριού, της πόλης, της μητρόπολης, της «Μεγαλόπολης», της «Δυνάπολης» και της «Οικουμενόπολης» (Doxiadis 1968b). Ο Weber, σε αντίθεση με τον Simmel, θεωρεί ότι όλα τα κύρια χαρακτηριστικά της πόλης υπήρχαν στις κοινωνίες πριν τη νεωτερικότητα (Parker 2003, Faught 1985). Από την άλλη ο Simmel συνδέει τα χαρακτηριστικά της μητρόπολης με τη νεωτερικότητα. Ο Ιταλός κοινωνιολόγος Franco Ferrarotti στο βιβλίο του με τίτλο *Η συγκεκριμένη ουτοπία του Adriano Olivetti* αναφέρεται στο Weber (Ferrarotti 2013). Ο Ferrarotti ήταν ένας από τους πιο κοντινούς συνεργάτες του Olivetti. Παράλληλα, έχει γράψει πλήθος βιβλίων και άρθρων που εστιάζουν στο έργο του Weber (Ferrarotti 1961; 1965; 1982; 1987; 1991). Οι εκδόσεις Edizioni di Comunità που ανήκαν στον Adriano Olivetti εξέδωσαν το βιβλίο του Weber *Οικονομία και Κοινωνία* (Weber 1968).

Η έννοια της «μεγάπολης», «Δυνάπολης» και «Οικουμενόπολης» στο εργό του Κωνσταντίνου Α. Δοξιάδη

Ο Κωνσταντίνος Α. Δοξιάδης υποστηρίζει ότι κατά τα μέσα του 17^{ου} αιώνα ξεκίνησε η επιστημονική επανάσταση, την οποία θεωρεί ως πρόδρομο των τεχνολογικών και βιομηχανικών επαναστάσεων. Συνδέει αυτήν την περίοδο με τη μετάβαση από τις στατικές πόλεις στις δυναμικά αναπτυσσόμενες πόλεις. Ο Δοξιάδης αναφέρει ότι η έννοια της «οικιστικής» που χρησιμοποιεί εκτενώς σε πολλά από τα κείμενά του του επιτρέπει να αποφύγει την αναφορά στην έννοια της πόλης (Doxiadis 1968c). Για το Δοξιάδη, η «οικιστική» αφορούσε στην προσπάθεια για την «καλύτερη κατανομή και ανάπτυξη των λαών στην επιφάνεια της γης» και θα ήταν «η επιστήμη του προγραμματισμού και του σχεδιασμού, η επιστήμη του καθορισμού του τρόπου χρήσης της γης προς όφελος των λαών» (Doxiadis 1968a, 1968c). Ο Δοξιάδης στα Αγγλικά του κείμενα χρησιμοποιεί πολύ συχνά τον ελληνικό όρο “polis” («πόλις») αντί του αγγλικού όρου “city” για να αναφερθεί στην «οικιστική ενότητα 50.000 κατοίκων». Ο Δοξιάδης σημειώνει στο άρθρο του με τίτλο «Η κίνηση του ανθρώπου και η πόλη του» (“Man’s Movement and his City”), που δημοσιεύτηκε στο επιστημονικό περιοδικό *Science* το 1968:

Οι άνθρωποι πέρασαν από μια πολύπλοκη διαδικασία που οδήγησε από τη νομαδική ζωή στη ζωή σε οικισμούς λίγων ανθρώπων και μετά στη ζωή σε σύνθετους οικισμούς πολλών ανθρώπων - δηλαδή από μεμονωμένα, μη επικαλυπτόμενα κινητικά πεδία σε επικαλυπτόμενα [...] Το αποτέλεσμα αυτής της σύμπτωσης των κινητικών πεδίων ήταν το δημιουργία οργανωμένων οικισμών. Όσο ζούσαν οι άνθρωποι μακριά ο ένας από τον άλλο δεν χρειαζόταν να οργανώσουν χώρο, αλλά από τη στιγμή που ο πληθυσμός έγινε πιο πυκνός, μια τέτοια οργάνωση έγινε επιτακτική. (Doxiadis 1968a)

Μια έννοια που είναι στο επίκεντρο του έργου του Δοξιάδη είναι η έννοια της «Οικουμενόπολης» (“Ecumenorolis”). Η έννοια της «Οικουμενόπολη» (“Ecumenorolis”) βασίζεται στην υπόθεση ότι η αστικοποίηση, η αύξηση του πληθυσμού και η ανάπτυξη των μέσων μεταφοράς και των ανθρώπινων δικτύων θα οδηγούσαν σε μια συγχώνευση αστικών περιοχών, οδηγώντας σε μεγαλουπόλεις που σχηματίζουν μια ενιαία συνεχή πόλη σε όλο τον πλανήτη (Doxiadis 1968b). Ο Δοξιάδης χρησιμοποίησε διαφορετικές έννοιες για να αναφερθεί σε διαφορετικές αντιλήψεις της κινητικότητας που αντιστοιχούν σε διαφορετικές ιστορικές εποχές. Για την πόλη του 20^{ου} αιώνα χρησιμοποίησε την έννοια της «Μεγάπολης» (“Megarolis”), υποστηρίζοντας ότι το κύριο χαρακτηριστικό της ήταν η δι-αρκής εντατικοποίηση των ροών κινητικότητας, που θα έσπαζαν τα όρια των πόλεων, αλλοιώνοντας όχι μόνο τη δομή τους, αλλά και την ίδια τους τη σημασία (Doxiadis 1968b).

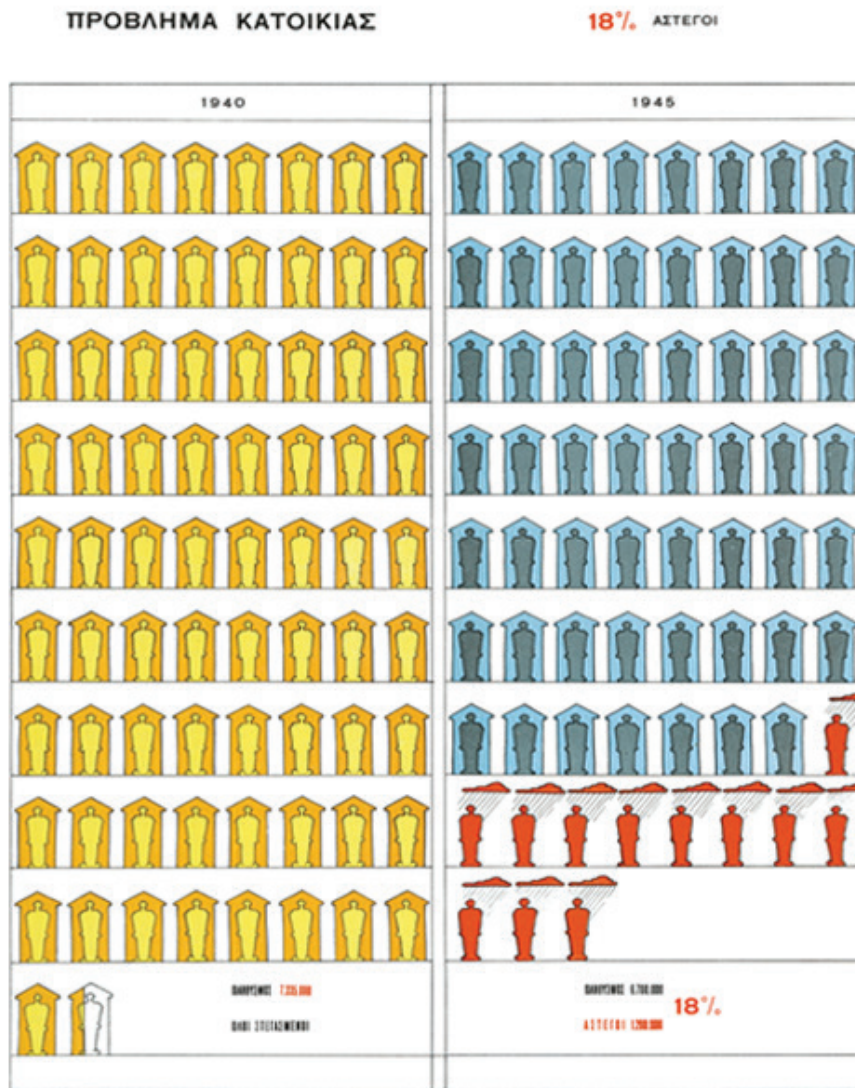
Ο ρόλος του Κωνσταντίνου Α. Δοξιάδη στην ανασυγκρότηση της Ελλάδας

Ο Κωνσταντίνος Α. Δοξιάδης αποτύπωσε μέσω της στατιστικής έκθεσης των πολεμικών καταστροφών της Ελλάδας, που περιλάμβανε εμπειριστατωμένους χάρτες και φωτογραφίες, την κατάσταση στην οποία βρισκόταν η Ελλάδα λίγες εβδομάδες μετά την αποχώρηση των Γερμανικών στρατευμάτων από την Αθήνα μετά την απελευθέρωση (Εικ. 1, Εικ. 2, Εικ. 3, Εικ. 4). Ο Δοξιάδης συνέβαλε σημαντικά στην ανασυγκρότηση της Ελλάδας κατά τα μεταπολεμικά χρόνια αναλαμβάνοντας θέσεις όπως αυτή του Υφυπουργού Ανοικοδόμησης μεταξύ 1945 και 1948, του Γενικού Διευθυντή Ανοικοδομήσεως, του Συντονιστή Ανασυγκρότησης και του υπηρεσιακού Υφυπουργού του Υπουργείου Συντονισμού μεταξύ 1948 και 1950 (Δοξιάδης 1947α, 1947β, 1947γ).

ΠΛΗΘΩΡΙΣΜΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΚΑΤΟΧΗ

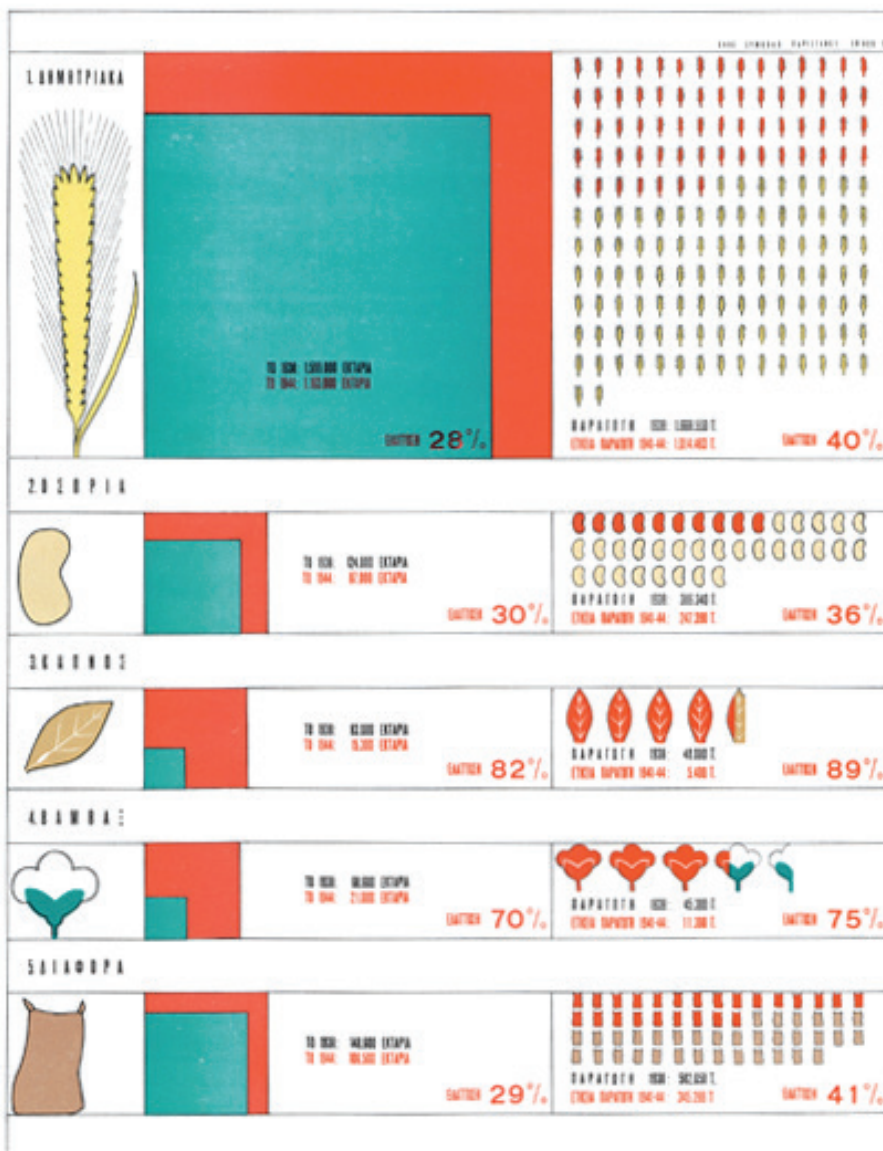
Εικόνα 1. Διάγραμμα που δείχνει τον πληθωρισμό κατά την Κατοχή. Περιλαμβάνονται στην στατιστική έκθεση των πολεμικών καταστροφών της Ελλάδας που επιμελήθηκε ο Κωνσταντίνος Α. Δοξιάδης © Ίδρυμα Κωνσταντίνου και Έμμας Δοξιάδη

Εικόνα 2. Διάγραμμα που δείχνει το πρόβλημα κατοικίας το 1940 και το 1945 στην Ελλάδα. Το διάγραμμα αυτό περιλαμβάνονταν στην στατιστική έκθεση των πολεμικών καταστροφών της Ελλάδας που επιμελήθηκε ο Κωνσταντίνος Α. Δοξιάδης © Ίδρυμα Κωνσταντίνου και Έμμας Δοξιάδη

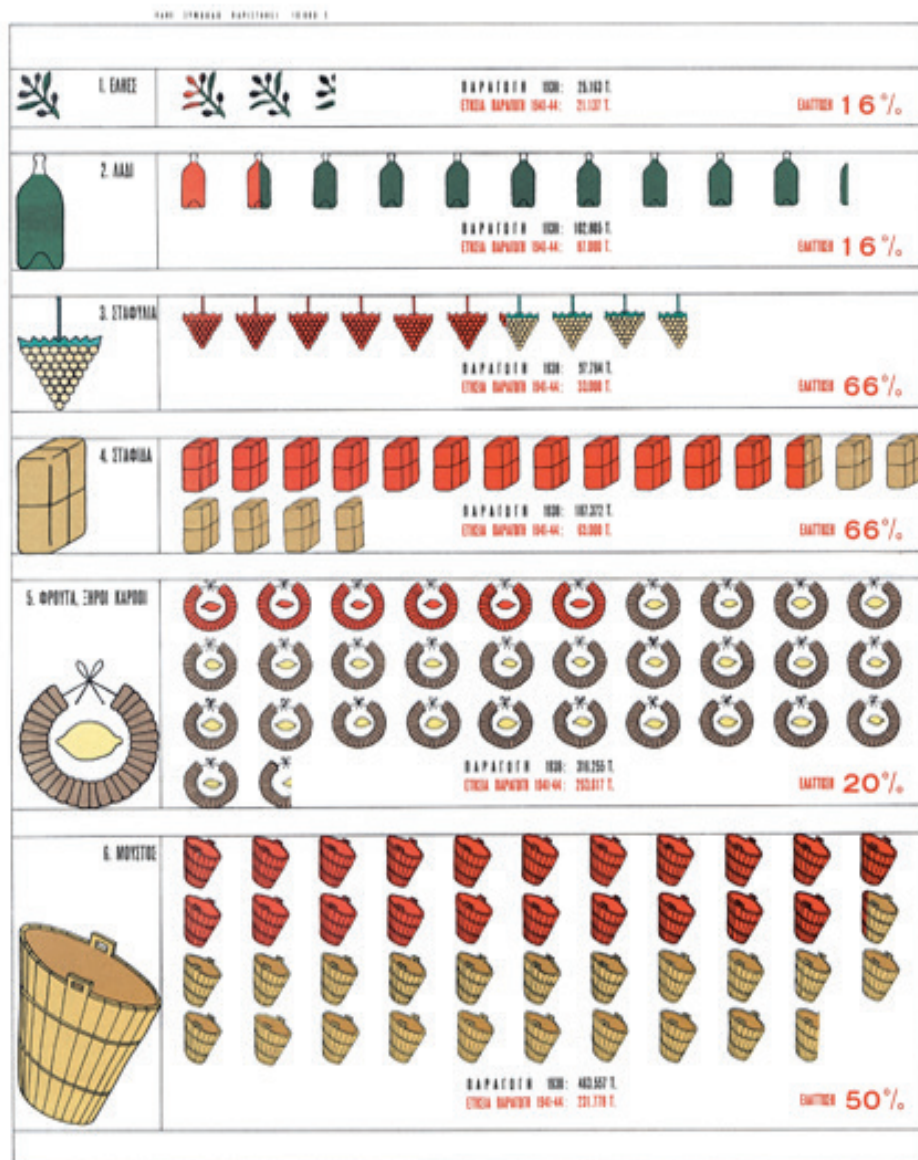

ΕΛΑΤΤΩΣΗ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑΣ ΚΑΙ ΜΕΣΗΣ ΕΤΗΣΙΑΣ ΓΕΩΡΓΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΚΑΤΟΧΗ 1941-1944

Εικόνα 3. Διάγραμμα που δείχνει την ελάττωση καλλιέργειας και μέσης ετήσιας παραγωγής κατά την Κατοχή μεταξύ του 1941 και 1944. Το διάγραμμα αυτό περιλαμβάνονταν στην στατιστική έκθεση των πολεμικών καταστροφών της Ελλάδας που επιμελήθηκε ο Κωνσταντίνος Α. Δοξιάδης © Ίδρυμα Κωνσταντίνου και Έμμας Δοξιάδη

ΕΤΗΣΙΑ ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΚΑΤΟΧΗ 1941-44

Εικόνα 4. Διάγραμμα που δείχνει την ετήσια γεωργική παραγωγή κατά την Κατοχή μεταξύ του 1941 και 1944. Το διάγραμμα αυτό περιλαμβάνονταν στην στατιστική έκθεση των πολεμικών καταστροφών της Ελλάδας που επιμελήθηκε ο Κωνσταντίνος Α. Δοξιάδης © Ίδρυμα Κωνσταντίνου και Έμμας Δοξιάδη

Ανάμεσα στους τόμους που εκδόθηκαν κατά την εν λόγω περίοδο είναι ο τόμος με τίτλο *Η επιβίωση του ελληνικού λαού*, για την προετοιμασία του οποίου ο Δοξιάδης βασίστηκε στη συμβολή των μελών μιας διεπιστημονικής ομάδας που συνέθεσε (Δοξιάδης 1947α, 1947β, 1947γ). Ο Δοξιάδης και οι συνεργάτες του συνέταξαν το *Η επιβίωση τον ελληνικού λαού* μεταξύ 1946 και 1947 (Δοξιάδης 1947γ). Το ίδιο έτος, ο Δοξιάδης ηγήθηκε της Ελληνικής αντιπροσωπείας στη Διεθνή Διάσκεψη Οικισμού, Πολεοδομίας και Ανοικοδομήσεως (International Conference on Housing, Planning and Reconstruction) του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (ΟΗΕ). Παράλληλα, μεταξύ του 1949 και του 1950 ήταν ο επικεφαλής της αντιπροσωπείας στις διαπραγματεύσεις για τις Ιταλικές πολεμικές επανορθώσεις.

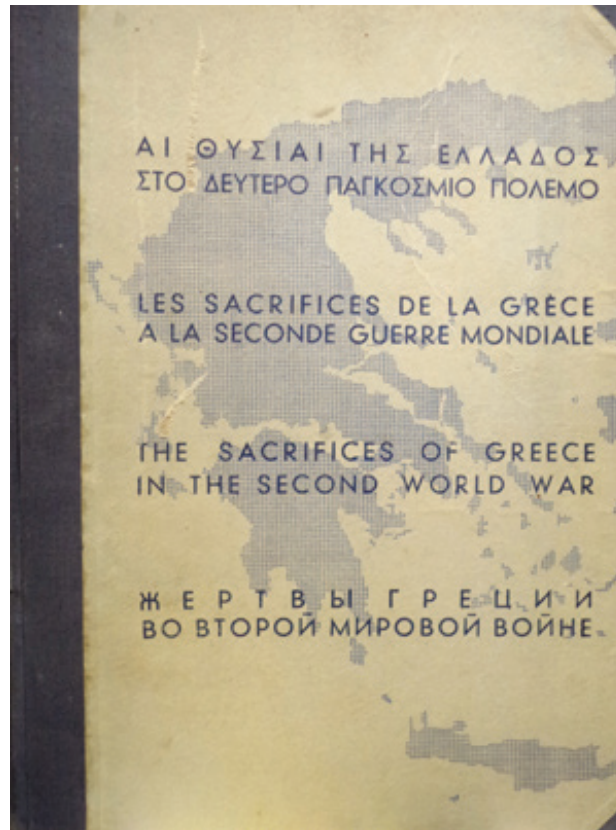
Η εκ του σύνεγγυς εξέταση του τόμου *Η επιβίωση τον ελληνικού λαού* θα μπορούσε να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε καλύτερα τη συμβολή του Δοξιάδη στην προσπάθεια εκσυγχρονισμού κατά τη διάρκεια των μεταπολεμικών χρόνων στην Ελλάδα. Διαβάζοντας τον εν λόγω τόμο, αντιλαμβάνεται κανείς ότι βασίζεται στη θεωρία του Δοξιάδη σχετικά με την κοινωνική εξέλιξη. Ο Δοξιάδης επιχειρεί να ερμηνεύσει την κοινωνική εξέλιξη, εγκαθιδρύοντας μια βιολογική αναλογία μεταξύ των εθνών και των ζωντανών οργανισμών. Χαρακτηριστικά, στις σελίδες του τόμου με τίτλο *Η επιβίωση του ελληνικού λαού, μπορούμε να διαβάσουμε τις εξής σκέψεις σχετικά με την εξέλιξη των εθνών*: «τα έθνη είναι ζωντανοί οργανισμοί, εξελισσόμενοι από πρωτογενείς και στοιχειώδεις μορφές σε πιο ολοκληρωμένες. Όπως όλοι οι ζωντανοί οργανισμοί, οι λαοί περνούν από διάφορα στάδια ανάπτυξης.» (Δοξιάδης 1947γ, Δοξιάδης κ.ά 1949)

Σύμφωνα με όσα ισχυρίζεται ο Δοξιάδης στον τόμο με τίτλο *Οικιστική πολιτική για την ανοικοδόμηση της χώρας με ένα εικοσάχρονο σχέδιο*, η Ελλάδα έχασε το 23% του κτιριακού της αποθέματος κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, ποσοστό μεγαλύτερο από κάθε άλλη ευρωπαϊκή χώρα (Δοξιάδης 1947α). Για να κατανοήσει κανείς τη σημασία της έρευνας που διεξήχθη κατά την περίοδο που ο Δοξιάδης υπήρξε γενικός διευθυντής του Υπουργείου Στέγασης και Ανοικοδόμησης, αρκεί να σκεφτεί ότι υπήρξε υπεύθυνος για 30 διαφορετικές ερευνητικές μονογραφίες που εστιάζουν σε ζητήματα που αφορούν στην αγροτική στέγαση, στον πολεοδομικό σχεδιασμό, στην οικονομική ανάπτυξη και στις διοικητικές μεταρρυθμίσεις. Παράλληλα, κατά την περίοδο της θητείας του, κατασκευάστηκαν περίπου 35.000 νέες κατοικίες και επισκευάστηκαν 153.000 κτίρια. Κατά τη διάρκεια των τριών πρώτων ετών της θητείας του ως διευθυντής του Υπουργείου Στέγασης και Ανοικοδόμησης, 561 οικισμοί ερευνήθηκαν και 230 νέα πολεοδομικά σχέδια παράχθηκαν.

Κατά τη θητεία του, ο Δοξιάδης ήταν υπεύθυνος για την έκδοση της τετράγλωσσης έκδοσης *Αι Θυσίαι της Ελλάδος στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο* (Εικ. 5) (Δοξιάδης 1946β, 1947β). Ο Δοξιάδης ξεκίνησε να επεξεργάζεται το υλικό που περιλαμβάνεται στον τόμο αυτό το 1941 όταν επέστρεψε στην Ελλάδα μετά την εκπόνηση της διδακτορικής του διατριβής στη Γερμανία. Στην εν λόγω έκδοση, μέσω πλήθους διαγραμμάτων και φωτογραφικού υλικού επιχειρείται η καταγραφή των επιπτώσεων του Β' Παγκόσμιου πολέμου και της Κατοχής στην Ελλάδα. Δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στις επιπτώσεις των καταστροφών του Β' Παγκόσμιου Πολέμου και της Κατοχής στην Ελλάδα στον πληθυσμό της, στις υποδομές, και στις πλουτοπαραγωγικές πηγές της. Το σημαντικό αυτό ιστορικό λεύκωμα, που πέραν της ιστορικής του σημασίας, διακρίνεται και για τη γραφιστική του ποιότητα, η οποία είναι ένα αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό του έργου του Δοξιάδη, βασίστηκε στην έρευνα που ο Δοξιάδης εκπόνησε κατά διάρκεια της Κατοχής. Καταγράφονται σε αυτό μέσα από διαγράμματα, χάρτες και πλούσιο οπτικό υλικό, οι υλικές ζημιές που είχε υποστεί η χώρα.

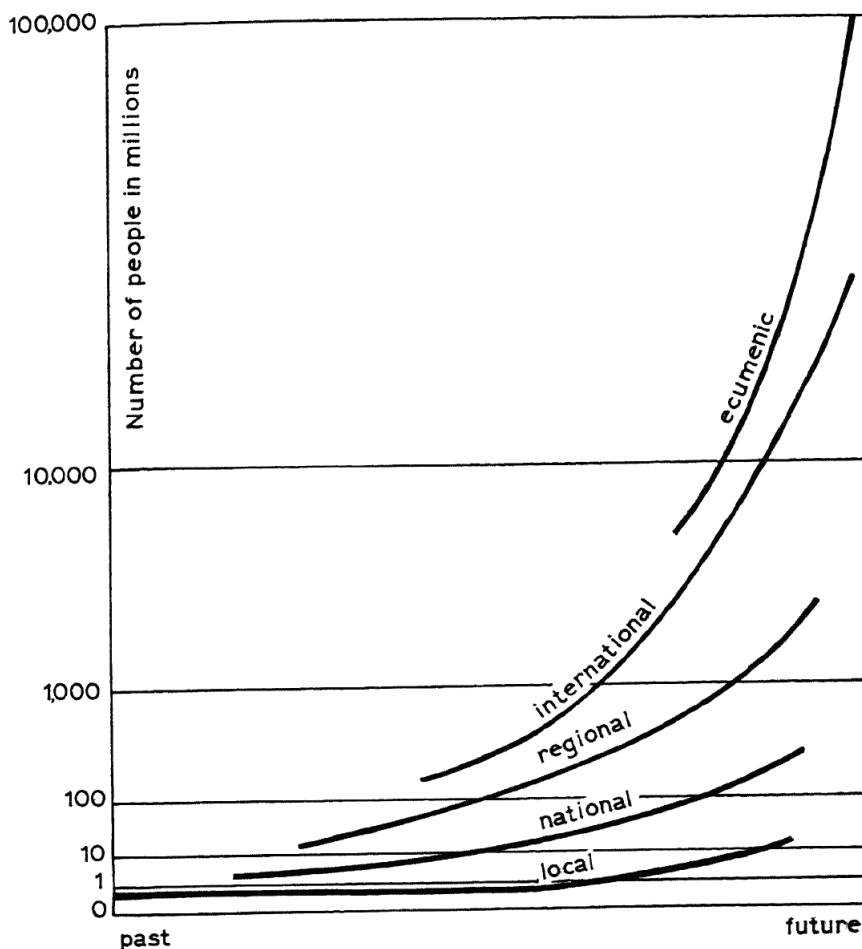
Η διεπιστημονική ομάδα που δούλεψε για την έκδοση *Αι Θυσίαι της Ελλάδος στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο* απαρτιζόταν από ειδικούς που ανήκαν σε ποικίλους κλάδους (Δοξιάδης 1946β). Πρωταγωνιστικό ρόλο στην επεξεργασία του έπαιξε η συνεργασία μεταξύ μηχανικών, αρχιτεκτόνων, σχεδιαστών και φοιτητών, αλλά και ο συντονισμός τους από το Δοξιάδη. Για την ολοκλήρωση του σημαντικού αυτού έργου αντλήθηκαν στοιχεία από πολλές δημόσιες υπηρεσίες. Ανάμεσα σε αυτές ήταν το Γραφείο Χωροταξικών και Πολεοδομικών Μελετών και Ερευνών του Υπουργείου Δημοσίων Έργων και το μετέπειτα Υφυπουργείο Ανοικοδομήσεως, το οποίο και κατεύθυνε τη σχεδίαση και εκτύπωση του σημαντικού αυτού ιστορικού λευκώματος. Η έκδοση *Αι Θυσίαι της Ελλάδος στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο* συνόδευε την έκθεση που επιμελήθηκε το Γραφείο Χωροταξικών και Πολεοδομικών Μελετών και Ερευνών, με προϊστάμενο το Δοξιάδη, με τη συνεργασία αρχιτεκτόνων του Υπουργείου Ανασυγκροτήσεως (Δοξιάδης 1946β). Η εν λόγω έκθεση παρουσιάστηκε στην ελληνική κυβέρνηση μετά την Απελευθέρωση, τον Νοέμβριο του 1944, και, ακολούθως, τον Απρίλιο, Μάιο και Ιούνιο του 1945 στο Παρίσι, στο Λονδίνο και

στη Διάσκεψη του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (ΟΗΕ) στο Σαν Φρανσίσκο.

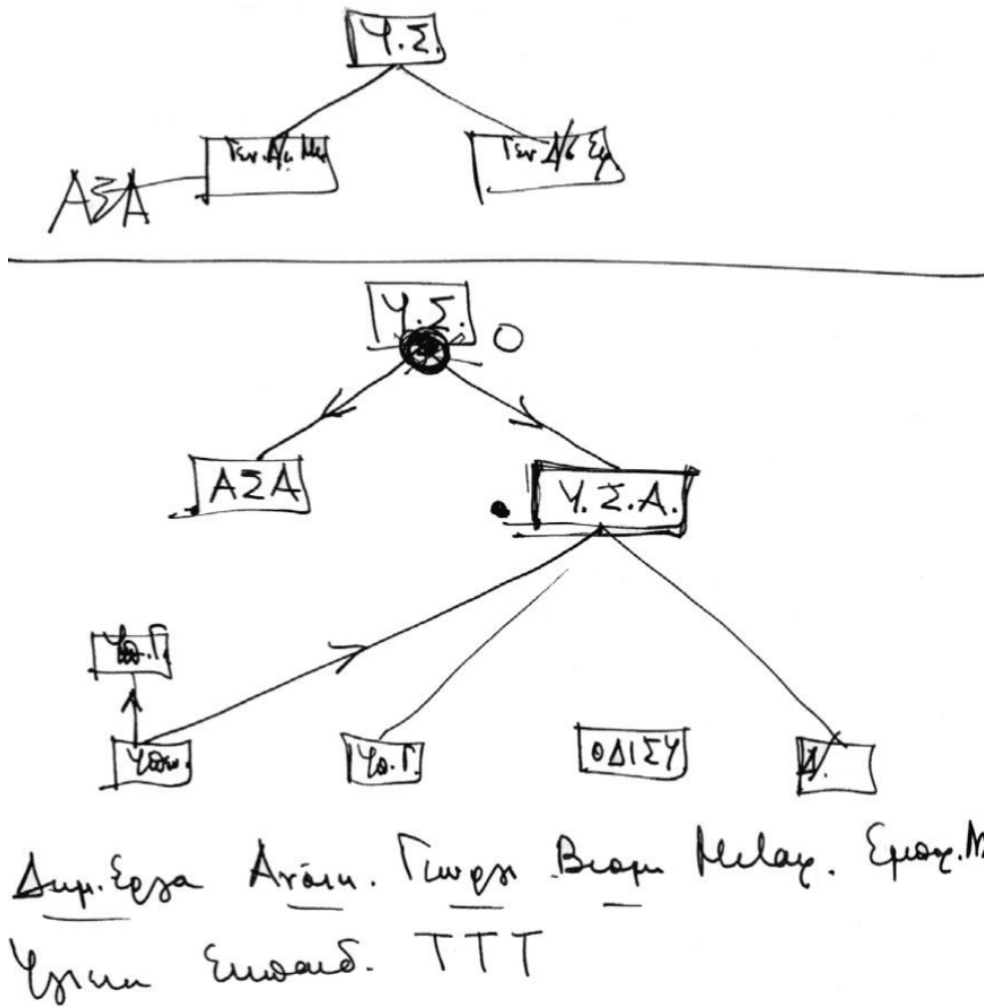
Εικόνα 5. Εξώφυλλο της τετράγλωσσης έκδοσης Κ. Α. Δοξιάδης (επ) (1946), *Αι Θυσίαι της Ελλάδος στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*, Ασπιώτη, Αθήνα. Η έκδοση *Αι Θυσίαι της Ελλάδος στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο* συνόδευε την έκθεση που επιμελήθηκε το Γραφείο Χωροταξικών και Πολεοδομικών Μελετών και Ερευνών, με προϊστάμενο το Δοξιάδη, με τη συνεργασία αρχιτεκτόνων του Υπουργείου Ανασυγκροτήσεως. Η εν λόγω έκθεση παρουσιάστηκε στην ελληνική κυβέρνηση μετά την Απελευθέρωση, τον Νοέμβριο του 1944, και, ακολούθως, τον Απρίλιο, Μάιο και Ιούνιο του 1945 στο Παρίσι, στο Λονδίνο και στη Διάσκεψη του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (ΟΗΕ) στο Σαν Φρανσίσκο © Ίδρυμα Κωνσταντίνου και Έμμας Δοξιάδη

Στο επίκεντρο του οράματος του Δοξιάδη βρίσκεται η σημασία της επιστήμης, της τεχνολογία και της οικονομικής προόδου. Συγκεκριμένα, ο Δοξιάδης φαίνεται να αντιλαμβάνεται την επιστήμη, την τεχνολογία και την οικονομική πρόοδο ως ικανές να καταστήσουν δευτερεύουσας σημασίας τις έννοιες της τάξης και της ιδεολογίας. Για να κατανοήσει κανείς την προσέγγιση του Δοξιάδη σημαντικά είναι τα *Αρχιτεκτονική σε Μετάβαση* (*Architecture in Transition*) (Doxiadis 1963) και *Οικιστική: Μια Εισαγωγή στην Επιστήμη των Ανθρώπινων Οικισμών* (*Ekistics: An Introduction to the Science of Human Settlements*) (Doxiadis 1968a). Οι προσπάθειες του Δοξιάδη κατά τη διάρκεια των μεταπολεμικών χρόνων αποτελούν σημαντικό συστατικό στοιχείο της θεωρίας και του σχεδιασμού της ανάπτυξης στη μεταπολεμική Ελλάδα. Το βιβλίο του Δοξιάδη με τίτλο *Αρχιτεκτονική σε Μετάβαση* (*Architecture in Transition*) που εκδόθηκε το 1963 βασίστηκε σε μια ομιλία με τίτλο «Αρχιτεκτονική σε Εξέλιξη» που κλήθηκε να δώσει το 1960 στην ετήσια εκδήλωση του Royal Institute of British Architects Annual Discourse (RIBA) στο Λονδίνο (Doxiadis 1960) (Εικ. 6).

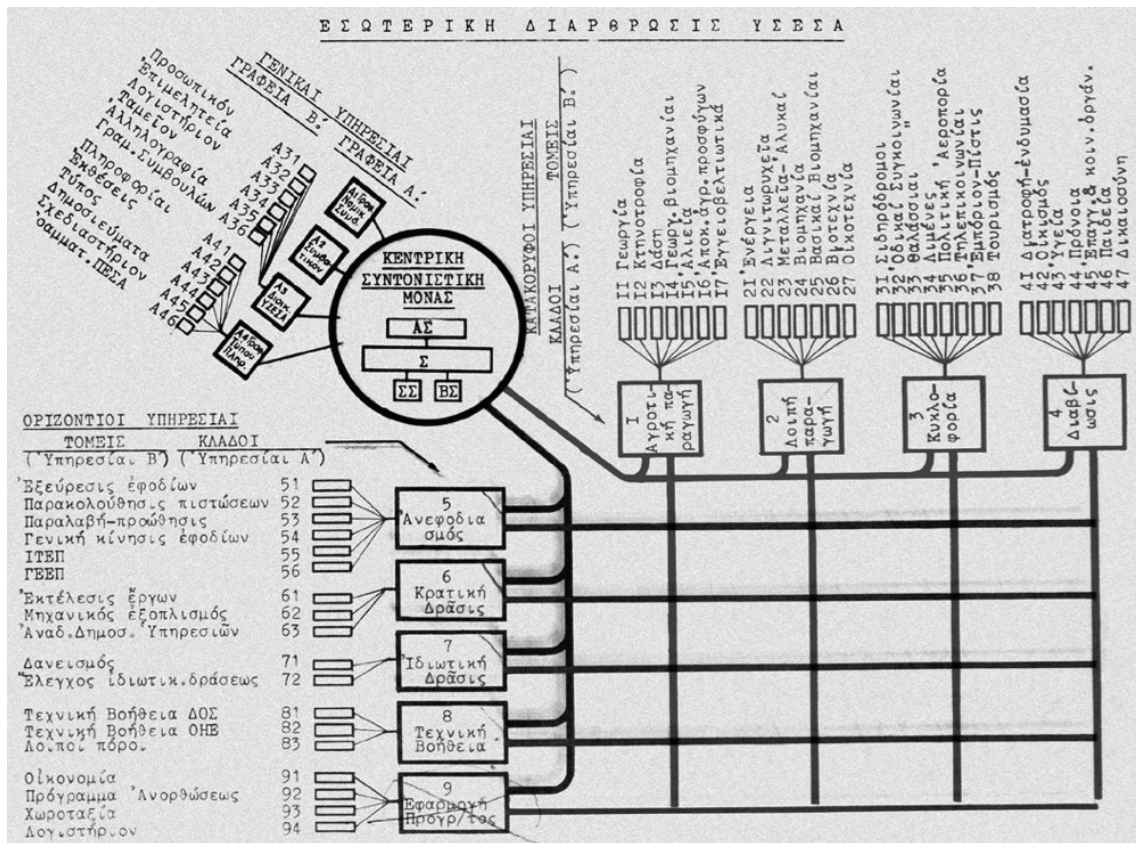

Εικόνα 6. Γραφική παράσταση που περιλαμβάνεται στο C. A. Doxiadis (1963), *Architecture in Transition*, Oxford University Press, London, σ. 165 © Ίδρυμα Κωνσταντίνου και Έμμας Δοξιάδη

Ιδιαίτερη σημασία για να κατανοήσουμε το όραμα του Δοξιάδη έχουν οι βασικές αρχές που διέπουν ένα χειρόγραφο σκίτσο ενός οργανωτικού σχεδίου για το Νέο Ελληνικό Πρόγραμμα Ανάκαμψης από τον Δοξιάδη (Εικ. 7), όπως και ένα οργανόγραμμα του Γραφείου Συντονισμού του Ελληνικού Προγράμματος Ανάκαμψης (ΥΣΕΣΑ) στο Υπουργείο Συντονισμού (Εικ. 8). Θα είχε νόημα να επιχειρήσει κανείς να ερμηνεύσει το εν λόγω χειρόγραφο σκίτσο και το εν λόγω οργανόγραμμα σε σχέση με την έννοια της «οικιστικής», την οποία ο Δοξιάδης αναλύει στον τόμο με τίτλο Οικιστική ανάλυση: οικιστικές μελέτες (Δοξιάδης 1946a, Doxiadis 1968c). Αξίζει να τονιστεί ότι η έννοια της «οικιστικής», όπως την κατανοούσε ο Δοξιάδης, αφορούσε τρία επίπεδα: τη γενική οικιστική, τον πολεοδομικό σχεδιασμό και τον σχεδιασμό και την κατασκευή κτιρίων (Doxiadis 1968a, 1975, 1978). Η ολιστική προσέγγιση και η διεπιστημονικότητα βρίσκονταν στο επίκεντρο της προσέγγισης του Δοξιάδη όσον αφορά την κατανόηση της ανθρώπινης προόδου. Η προσέγγιση του Δοξιάδη βασιζόταν, επίσης, στη διάκριση μεταξύ της “interdisciplinary” και της “condisciplinary” επιστήμης. Συγκεκριμένα, στο άρθρο του με τίτλο «Οικιστική, Επιστήμη των Ανθρώπινων Οικισμών» (“Ekistics, the Science of Human Settlements”), ο Δοξιάδης επισημαίνει: «Για να επιτύχουμε τις απαραίτητες γνώσεις και να αναπτύξουμε την επιστήμη των ανθρώπινων οικισμών, πρέπει να προχωρήσουμε από μια interdisciplinary σε μία condisciplinary επιστήμη» (Doxiadis 1970: 393).

Εικόνα 7. Χειρόγραφο σκίτσο για την Υπηρεσία Συντονισμού Εφαρμογής Σχεδίου Ανοικοδομήσεως (ΥΣΕΣΑ) στο Υπουργείο Συντονισμού © Ίδρυμα Κωνσταντίνου και Έμμας Δοξιάδη

Εικόνα 8. Οργανόγραμμα Υπηρεσίας Συντονισμού Εφαρμογής Σχεδίου Ανοικοδομήσεως (ΥΣΕ-ΣΑ) στο Υπουργείο Συντονισμού © Ίδρυμα Κωνσταντίνου και Εμμάς Δοξιάδη

Ο ρόλος του Adriano Olivetti στη διαμόρφωση των πολιτικών πολεοδομικού σχεδιασμού στην μεταπολεμική Ιταλία

Από το 1933, ο Adriano Olivetti ανέλαβε ως γενικός διευθυντής τού εργοστασίου παραγωγής γραφομηχανών που ίδρυσε ο πατέρας του έξω από την ιταλική πόλη Ivrea. Παράλληλα, ο Olivetti εξελέγη δήμαρχος της πόλης Ivrea το 1956 και έγινε μέλος του κοινοβουλίου στην εθνική κυβέρνηση το 1958. Χάρη στο έργο του Olivetti ως δημάρχου, ο πληθυσμός της Ivrea περίπου διπλασιάστηκε μεταξύ της δεκαετίας του 1930 και της δεκαετίας του 1960. Το 1947 ίδρυσε το κόμμα «Movimento Comunità» και τον ομώνυμο εκδοτικό οίκο. Ο Giovanni Astengo, ήταν απόφοιτος αρχιτέκτονας του Politecnico di Torino, ο οποίος συμμετείχε στο κόμμα «Movimento Comunità» και βοήθησε τον Olivetti να αναδιοργανώσει το περιοδικό *Urbanistica*, ενώ, παράλληλα, ήταν αντιπρόεδρος του INU από το 1950. Στις αρχές του 1952, ο Olivetti ίδρυσε το Gruppo Tecnico Coordinamento Urbanistico del Canavese, στο οποίο συμμετείχαν οι αρχιτέκτονες Ludovico Quaroni, Nello Renacco και Annibale Focchi και ο μηχανικός Enrico Ranieri. Ο Olivetti διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο για την εξέλιξη των Ιταλο-αμερικανικών σχέσεων, ως μέλος, από το 1951, της επιτροπής στέγασης του προγράμματος UNRRA-CASAS. Η θεώρηση του Olivetti για τη μεταπολεμική ανασυγκρότηση στην Ιταλία έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση στρατηγικών πολεοδομικού και αστικού σχεδιασμού. Ο Olivetti αντιλαμβάνονταν τον αρχιτεκτονικό, αστικό και πολεοδομικό σχεδιασμό ως συστατικά ενός ευρύτερου πολιτικού προγράμματος.

Το πολιτικό όραμα του Olivetti βασίστηκε στην πρόθεσή του να σκεφτεί πέρα από

το σχίσμα μεταξύ των σοσιαλδημοκρατών και των κομμουνιστών, το οποίο ήταν κυρίαρχο στο μεταπολεμικό ιταλικό πολιτικό πλαίσιο. Στο επίκεντρο του οράματός του ήταν η αναζήτηση νέων μοντέλων αστικής συνύπαρξης. Ο τρόπος με τον οποίο ο Olivetti αντιλαμβάνονταν τη σχέση μεταξύ δημοκρατίας και κοινότητας, είναι μία από τις πτυχές που θα διερευνηθούν στενά στο πλαίσιο αυτής της έρευνας. Ο Olivetti προσέδιδε μεγάλη σημασία στη σχέση των πολιτών με τα θεσμικά όργανα. Όπως υπογραμμίζει ο Franco Ferrarotti, το ουτοπικό όραμα του Olivetti θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «συγκεκριμένη ουτοπία» («concreta utopia») (Ferrarotti 2013), υπό την έννοια ότι η κατανόηση των κοινοτήτων ως συγκεκριμένων σχετίζεται με την πεποίθησή του ότι οι κοινότητες καθορίζονται από τη γεωγραφία και την ιστορία. Παράλληλα, στο επίκεντρο της σκέψης του Olivetti ήταν η πρόθεσή του να συμφιλιώσει την ανθρώπινη διάσταση με την τεχνολογία.

Τον Απρίλιο του 1948, το Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα Ανάκαμψης (European Recovery Program, ERP) εξουσιοδοτήθηκε να προσφέρει οικονομική βοήθεια στις δυτικοευρωπαϊκές οικονομίες που επλήγησαν από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, με στόχο την ανοικοδόμησή τους. Το πρόγραμμα UNRRA-CASAS λειτούργησε από το 1947 έως το 1963, όταν έγινε ISES, Istituto per lo Sviluppo dell'Edilizia Sociale (Ινστιτούτο για την Ανάπτυξη της Κοινωνικής Στέγασης). Όσον αφορά στο ιταλικό πλαίσιο, τρία προγράμματα που σχετίζονται με τη μεγάλης κλίμακας ανοικοδόμηση της μεταπολεμικής περιόδου είναι το Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα Ανάκαμψης, ιδιαίτερα το πρόγραμμα UNRRA-CASAS, και τα δύο προγράμματα Ina-Casa (1949-1956 και 1956-1963) (UNRRA 1950, Pilat 2016, Charitonidou 2020). Το πρόγραμμα UNRRA-CASAS ήταν υπεύθυνο για τη δημιουργία περισσότερων από χιλίων χωριών σε όλη την Ιταλία. Η κατανόηση των μυθολογιών που συνόδευσαν τη σύλληψη αυτών των χωριών, είναι σημαντικές για να αντιληφθεί κανείς το πώς μετασχηματίστηκε η επιστημολογία της αρχιτεκτονικής εντός του μεταπολεμικού ιταλικού πλαισίου.

Ο Olivetti θεωρούσε ότι η δημιουργία συνθηκών που θα παρείχαν στους πολίτες την αίσθηση της κοινότητας καθιστούσαν πραγματικά σημαντικό τον ρόλο των «τεχνικών, πολιτικών και επιστημόνων, που θα εργάζονταν κυρίως για το καλό των ανθρώπων στις κοινότητες» (Nasini 2009: 79). Για τον Olivetti, η κοινοτική διάσταση ήταν το αντίδοτο των εντάσεων μεταξύ των πολιτών και των κυβερνητικών θεσμών. Η στρατηγική του στόχευε να βοηθήσει τους πολίτες να ξεπεράσουν τις επιπτώσεις της αλλοτρίωσης που σχετίζονται με τον εκσυγχρονισμό και τη γραφειοκρατία. Παρά το γεγονός ότι το όραμα τόσο του Δοξιάδη όσο και του Olivetti χαρακτηριζόταν από «τεχνοκρατικό φονταμενταλισμό» (Misa 2003: 6), ο τρόπος που ο καθένας από αυτούς αντιλαμβάνονταν την ενσωμάτωση της διοικητικής και τεχνοκρατικής σκέψης στην πολιτική, διαφέρει πολύ. Πιο συγκεκριμένα, το όραμα του Δοξιάδη για τη μεταπολεμική ανοικοδόμηση και ανασυγκρότηση χαρακτηριζόταν από την κατ' εξοχήν παρεμβατική πολιτική από πάνω προς τα κάτω (top down), ενώ στο επίκεντρο του ανθρωπιστικού σοσιαλισμού του Olivetti ήταν η αναζήτηση τρόπων κοινωνικοποίησης χωρίς εθνικοποίηση. Τρία σημαντικά βιβλία για την κατανόηση του οράματος του Olivetti είναι τα βιβλία του με τίτλους *Η πολιτική τάξη των κοινοτήτων* (*L'ordine politico delle comunità*) (Olivetti 1945), *Πόλη του Ανθρώπου* (*Città dell'Uomo*) (Olivetti 1952) και *Κοινωνία, Πολιτεία, Κοινότητα* (*Società, Stato, Comunità*) (Olivetti 1960).

Ο Olivetti, όπως φαίνεται στο βιβλίο του με τίτλο *Η πολιτική τάξη των κοινοτήτων* (*L'ordine politico delle comunità*) (Olivetti 1945), υποστήριζε την πολιτική αποκέντρωση, η οποία κατά τη γνώμη του συνδεόταν με την αλληλεπίδραση μεταξύ των πολεοδομικών στρατηγικών και των οικονομικών στόχων με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των κοινοτήτων και τον «οργανικό» συντονισμό τους. Πίστευε ότι η εφαρμογή αποκεντρωμένης πολιτικής θα μπορούσε να αποτρέψει τόσο τον ελιτισμό όσο και τους κινδύνους της επικράτησης της γραφειοκρατίας, που τα θεωρούσε ως τα δυο βασικά εγγενή χαρακτηριστικά του εξορθολογισμού κατά τη διάρκεια των μεταπολεμικών χρόνων, δηλαδή του επιστημονικού εξορθολογισμού, που χαρακτήριζε τις βιομηχανικές διαδικασίες, και του

συγκεντρωτικό σχεδιασμού, που ήταν κυρίαρχος στις σοσιαλιστικές χώρες.

Συμπέρασμα

Ο Κωνσταντίνος Α. Δοξιάδης πίστευε στην αναγκαιότητα κεντρικού κρατικού συντονισμού. Αντιθέτως, ο Adriano Olivetti θεωρούσε μια κυβέρνηση αποκεντρωμένης εξουσίας ως την πραγματική έκφραση της δημοκρατίας, όπως γίνεται αντιληπτό στο βιβλίο του με τίτλο *Η πολιτική τάξη των κοινοτήτων (L'ordine politico delle comunità)* (Olivetti 1945), που δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά το 1945. Ο Δοξιάδης, σε αντίθεση με τον Olivetti που προμοδοτούσε τη λογική μιας αποκεντρωμένης πολιτικής, υποστήριζε μια κεντρική πολιτική. Συγκεκριμένα, το 1945, ο Δοξιάδης, κατόπιν πρόσκλησης του Πρωθυπουργού Νικόλαου Πλαστήρα, εργάστηκε για τη δημιουργία ενός κεντρικού κρατικού φορέα που θα αναλάμβανε την προσπάθεια ανοικοδόμησης. Η προσέγγιση του Δοξιάδη όσον αφορά τα κεντρικά μοντέλα διοίκησης συνδέεται με την επιθυμία του για πλήρη έλεγχο, η οποία γίνεται εμφανής όταν διαβάζει κανείς τα ακόλουθα λόγια, γραμμένα κατά τα πρώτα χρόνια υπηρεσίας του στο Υπουργείο Στέγασης και Ανοικοδόμησης: «για να μπορέσει να λειτουργήσει ένα τέτοιο κολοσσιαίο έργο, είναι δυνατή μόνο μία αρμόδια Αρχή. Αυτή η Αρχή ονομάζεται Κρατική Εκλογική Αρχή, επειδή: (α) η εξουσία της πρέπει να προέρχεται από το κράτος, (β) η έννοια της «οικιστικής», ως ευρύτερος όρος της επιστήμης και της πολιτικής όλων των προβλημάτων στέγασης, αγκαλιάζει όλες τις αρμοδιότητές της, όχι μόνο αυτές της πολεοδομίας και της οικοδόμησης» (Doxiadis 1947: 169). Ο κεντρικός έλεγχος και ο προγραμματισμός είχαν για τον Δοξιάδη μια βαθιά θεωρητική βάση, η οποία γίνεται εμφανής στο βιβλίο του *Η πορεία των λαών* (Δοξιάδης 1949).

Σημειώσεις

1. Το ερευνητικό έργο υποστηρίχτηκε από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.) στο πλαίσιο της Δράσης «3η Προκήρυξη ερευνητικών έργων ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ. για την ενίσχυση Μεταδιδακτορικών Ερευνητών/τριών» (Αριθμός Έργου: 7833)

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αντωνοπούλου, Μ. και Σ. Χιωτάκης (επιμ.), *Max Weber, Ο Σύγχρονός μας: Δοκίμια κοινωνικής και πολιτικής θεωρίας*, Αθήνα, Νήσος.

Δοξιάδης, Κ. Α. (1945), «Για να πετύχει η ανασυγκρότηση», *Δημοκρατική Επιθεώρηση – Αγών*.

Δοξιάδης, Κ. Α. (1946), *Οικιστική ανάλυση: οικιστικές μελέτες*, Αθήνα, Σειρά Εκδόσεων του Υπουργείου Ανοικοδομήσεως.

Δοξιάδης, Κ. Α. (επιμ.) (1946), *Αι Θυσίαι της Ελλάδος στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα, Ασπιώτη.

Δοξιάδης, Κ. Α. (1947α), *Οικιστική πολιτική για την ανοικοδόμηση της χώρας με ένα εικοσάχρονο σχέδιο*, Αθήνα, Σειρά Εκδόσεων του Υπουργείου Ανοικοδομήσεως.

Δοξιάδης, Κ. Α. (1947β), *Θυσίες της Ελλάδος. Αιτήματα και Επανορθώσεις στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αρ. 19, Αθήνα, Σειρά Εκδόσεων του Υπουργείου Ανοικοδομήσεως.

Δοξιάδης, Κ. Α. (1947γ), *Η επιβίωση του ελληνικού λαού*, Αθήνα, Σειρά Εκδόσεων του Υπουργείου Ανοικοδομήσεως.

- Δοξιάδης, Κ. Α. (1948α), «Ανοικοδόμηση και αρχιτέκτονες», *Αρχιτέκτων* 1/1.
- Δοξιάδης, Κ. Α. (1948β), «Η κρατική μας μηχανή. Η κεντρική διοίκησης της χώρας», *Το Βήμα*.
- Δοξιάδης, Κ. Α. (1949), *Η πορεία των λαών*, Αθήνα, Ίκαρος.
- Δοξιάδης, Κ. Α. κ.ά. (1949), *Η επιβίωση του ελληνικού λαού. Εισηγήσεις εις στον Οργανισμόν Ανασυγκροτήσεως, Τόμος Β: Το σχέδιον*, Αρ. 33, Αθήνα, Σειρά Εκδόσεων του Υπουργείου Ανοικοδομήσεως.
- Χαριτωνίδου, Μ. (2022), Η σχέση πολεοδομίας και πολιτικής στη σκέψη του Κωνσταντίου Α. Δοξιάδη και του Adriano Olivetti: Πολεοδομικός σχεδιασμός και Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα Ανάκαμψης, 6^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, 1 Οκτωβρίου 2022. <https://doi.org/10.17613/j35t-sb82>
- Weber, M. (2003), *Η Πόλη*, εισαγ., μτφρ., σχόλ., Θ. Γκιούρας, Εκδόσεις Κένταυρος, Αθήνα.
- Weber, M. (2005), *Οικονομία και Κοινωνία, τόμος 1, Κοινωνιολογικές Έννοιες*, μτφρ. – επ. Θ. Γκιούρας, Αθήνα, Εκδόσεις Σαβάλλας.

Ξενόγλωσσες

- Aharon-Gutman, M. and Ram, M. (2018), Objective possibility as urban possibility: reading Max Weber in the city, *Journal of Urban Design*, Vol. 23, No 6, pp. 803-822. <https://doi.org/10.1080/13574809.2017.1377065>
- Axtmann, R. (1998), State Formation and the Disciplined Individual in Weber's Historical Sociology, in Schroeder, R. (ed), *Max Weber, Democracy and Modernization*, London, Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-1-349-26836-8_3
- Brown, D. K. (2018), Max Weber and Organizational Theory, in Farazmand, A. (ed), *Global Encyclopedia of Public Administration, Public Policy, and Governance*, Cham, Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-20928-9_61
- Charitonidou, M. (2020), The immediacy of urban reality in post-war Italy: Between neorealism's and Tendenza's instrumentalization of ugliness. In: Thomas Mical, T., Van Acker, W (eds) *Architecture and Ugliness. Anti-Aesthetics in Postmodern Architecture*, London, New York, Bloomsbury Academic, pp. 223-244. <http://dx.doi.org/10.5040/9781350068261.ch-013>
- Charitonidou, M. (2021), Constantinos A. Doxiadis' Concept of 'Ecumenopolis' vis-à-vis Eurafica: Revisiting the Masterplan for Festac Town and the Role of Transport Infrastructure, 18th Annual International Architectural Humanities Research Association Conference (AHRA), Loughborough, United Kingdom, November 11–13. <https://doi.org/10.3929/ethz-b-000494181>
- Charitonidou, M. (2022), *Drawing and Experiencing Architecture: The Evolving Significance of City's Inhabitants in the 20th Century*, Bielefeld, Transcript Verlag. <https://doi.org/10.1515/9783839464885>
- Charitonidou, M. (2022), Constantinos A. Doxiadis and Adriano Olivetti's Conception of Urbanism and Urban Public Space: The Role of Marshall Plan in the Post-war Reconstruction in Greece and Italy, paper presented at the X Congresso Associazione Italiana di Storia Urbana, 9 September 2022, Politecnico di Torino. <https://doi.org/10.17613/e8gv-bw44>
- Charitonidou, M. (2022), Towards a critique of technocracy in the thought of Constantinos A. Doxiadis and Adriano Olivetti: Democracy, urban sociology and Marshall Plan politics, paper presented at the nineteenth annual Historical Materialism conference "Facing the Abyss: An Epoch of Permanent War and Counterrevolution", School of Oriental and African Studies (SOAS), London, 12 November 2022. <https://doi.org/10.17613/b513-dj86>
- Charitonidou, M. (2023), Constantinos Doxiadis and Adriano Olivetti's urban politics and democracy: Ekistics as condisciplinary science and communities as concrete utopias, paper presented at the Urban History Group Conference 2023, University of Warwick, UK. <https://doi.org/10.17613/m3nf-ep77>
- Charitonidou, M. (2023), Constantinos Doxiadis and Adriano Olivetti and Marshall Plan politics: Urban planning and the formation of national identity, paper to be presented at the 76th Annual International Conference of the Society of Architectural Historians, 20-22 September

2023. <https://doi.org/10.17613/by09-g413>

- Doxiadis, C. A. (1960), Architecture in Evolution, *RIBA Journal*, pp. 429-438.
- Doxiadis, C. A. (1963), *Architecture in Transition*, London, Oxford University Press.
- Doxiadis, C. A. (1968a), Man's Movement and his City, *Science*, Vol.162, No 3851, pp. 326-334. Available at: https://www.doxiadis.org/Downloads/mans_movement_and_his_city.pdf
- Doxiadis, C. A. (1968b), Ecumenopolis: tomorrow's city, in *Britannica Book of the Year 1968*, London, Encyclopedia Britannica.
- Doxiadis, C. A. (1968c), *Ekistics: An Introduction to the Science of Human Settlements*, New York, Oxford University Press.
- Doxiadis, C. A. (1969), The city (II): Ecumenopolis, world-city of tomorrow, *Impact of Science on Society*, Vol. 19, No 2, pp. 179-193. Available at: https://www.doxiadis.org/Downloads/the_city_ecumenopolis.pdf
- Doxiadis, C. A. (1970), Ekistics, the Science of Human Settlements, *Science*, Vol. 170, No 3956, pp. 393-404.
- Doxiadis, C. A. (1974), *Anthropopolis: City for Human Development*, New York, W.W. Norton.
- Doxiadis, C. A. (1974), The twelve radical changes needed for action for human settlements, *Ekistics*, Vol. 38, No 229, pp. 390-393.
- Doxiadis, C. A. (1975), *Building Entopia*, Athens, Athens Publishing Center.
- Doxiadis, C. A. (1975), Economics and the ekistic grid, *Ekistics*, Vol. 40, No 236, pp. 1-4.
- Doxiadis, C. A. (1977), Ekistic policy for the reconstruction of Greece and a twenty-year plan, *Ekistics*, Vol. 44, No 260, pp. 9-11.
- Doxiadis, C. A. (1978), *Ecology and Ekistics*, Dix. Boulder, G. (ed), CO, Westview Press.
- Faught, J. (1985), Neglected Affinities: Max Weber and Georg Simmel, *The British Journal of Sociology*, Vol. 36, No 2, pp. 155-174. <https://doi.org/10.2307/590799>.
- Ferrarotti, F. (1961), Comunità e democrazia nel pensiero politico di Adriano Olivetti. In *La sociologia come partecipazione*, Turin, Taylor.
- Ferrarotti, F. (1965), *Max Weber e il destino della ragione*, Bari, Laterza.
- Ferrarotti, F. (1982), *Max Weber and the Destiny of Reason*, Armonk, M. E. Sharpe.
- Ferrarotti, F. (1987), *Max Weber and the Crisis of Western Civilization*, Millwood, Associated Faculty Press.
- Ferrarotti, F. (1991), On Max Weber, *International Journal of Politics, Culture, and Society*, Vol. 5, pp. 127-134. <https://doi.org/10.1007/BF01390117>
- Ferrarotti, F. (1998), *Fra nazionalismo e democrazia*, Napoli, Liguori Editore.
- Ferrarotti, F. (2013), *La concreta utopia di Adriano Olivetti*, Bologna, Edizioni Dehoniane.
- Koen P. R., B. (2009), The Disregard for Weber's "Herrschaft": The Relevance of Weber's Ideal Type of Bureaucracy for the Modern Study of Public Administration, *Administrative Theory & Praxis*, Vol. 31, No 4, pp. 447- 478.
- Kyrtsis, A-A. (ed), (2006), *Constantinos A. Doxiadis: Texts, Design Drawings, Settlements*, Athens, Ikaros.
- Lottholz, P. and Lemay-Hébert, N. (2016), Re-reading Weber, re-conceptualizing state-building: from neo-Weberian to post-Weberian approaches to state, legitimacy and state-building, *Cambridge Review of International Affairs*, Vol. 29, No 4, pp. 1467-1485. <https://doi.org/10.1080/09557571.2016.1230588>
- Mellor, R. (1975), Urban Sociology in an Urbanized Society, *The British Journal of Sociology*, Vol. 26, No 3, pp. 276- 293.
- Misa, T. J. (2003), The Compelling Tangle of Modernity and technology, in Misa, T. J, Brey, P, Feenberg, A. (eds) *Modernity and Technology*, Cambridge, Mass, The MIT Press.
- Müller, H. (2023), Writing Social Facts: Some Observations on Max Weber's Concept of Modern Politics, in Knaller, S. (ed) *Writing Facts: Interdisciplinary Discussions of a Key Concept in*

Modernity, Transcript Verlag, Bielefeld, pp. 93-106. <https://doi.org/10.1515/9783839462713-005>

- Nasini, C. (2009), Adriano Olivetti: A 'Socialist' Industrialist in Postwar Italy, in Lucamante, S. (ed) *Italy and the Bourgeoisie: The Re-thinking of a Class*, Madison, N.J, Fairleigh Dickinson University Press.
- Parker, A. (2003), *Urban Theory and the Urban Experience: Encountering the City*, London, New York, Routledge.
- Pilat, S. Z. (2016), *Reconstructing Italy: The Ina-Casa Neighborhoods of the Postwar Era*, London, New York, Routledge.
- Steil, B. (2018), *The Marshall Plan: Dawn of the Cold War*, Oxford, Oxford University Press.
- Swedberg, R. and Agevall, O. (2016), *The Max Weber Dictionary: Key Words and Central Concepts*, Second Edition, Redwood City, Stanford University Press. <https://doi.org/10.1515/9781503600225>
- UNRRA, (1950), *The History of the United Nations Relief and Rehabilitation Administration*, Volume 2, New York, Columbia University Press.
- Weber, M. (1949), *The Methodology of the Social Sciences*, Sica, A. (ed), New York, Free Press.
- Weber, M. (1959), Ideal Type in Stanley H. Udy, Jr. "Bureaucracy' and 'Rationality' in Weber's Organization Theory: An Empirical Study', *American Sociological Review*, Vol. 24, No 6, pp. 791–795.
- Weber, M. (1968), *Economia e società*, Vol. 1, Milano, Edizioni di Comunità.

ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΔΙΚΤΥΩΝ: ΜΙΑ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΜΙΚΤΗΣ ΜΕΘΟΔΟΥ

Γιώργος Χατζηχρήστος,^α Νικόλαος Ναγόπουλος^β

^α Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

^β Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Περίληψη

Η ανάλυση κοινωνικών δικτύων (Social Network Analysis-ΑΚΔ) είναι μια διεπιστημονική μέθοδος που έχει κερδίσει το ενδιαφέρον για τη μελέτη κοινωνικών φαινομένων. Η μέθοδος βασίζεται στη θεμελιώδη παραδοχή ότι η κοινωνική ζωή δημιουργείται πρωτίστως και κυρίως από τις δράσεις και τους κανόνες που διαμορφώνονται από αυτές τις σχέσεις δικτύωσης. Στο πλαίσιο της ΑΚΔ, υπάρχουν περισσότεροι από ένας απλοί τρόποι για τον εντοπισμό των πιο σημαντικών φορέων σε ένα δίκτυο. Ενώ παραδοσιακά, η ΑΚΔ έχει συνδεθεί με ποσοτικές μεθόδους, μια αυστηρά ποσοτική προσέγγιση δεν μοιάζει αρκετή για να μας καθοδηγήσει μέσα από το φάσμα των δεικτών και να αποκαλύψει τους μηχανισμούς μέσω των οποίων τα κοινωνικά δίκτυα διαμορφώνουν, αναδύονται και επηρεάζουν τις κοινωνικές και οργανωσιακές διαδικασίες. Τα κοινωνικά δίκτυα δεν είναι απλώς δομές που πρέπει να μετρηθούν, αλλά έχουν και ένα κοινωνικο-πολιτισμικό υπόβαθρο που πρέπει να διερευνηθεί. Σε αυτό το πλαίσιο, οι μελετητές πιέζουν όλο και περισσότερο για έναν ποιοτικό εμπλουτισμό της ΑΚΔ. Τα παρόν άρθρο εισάγει ένα τέτοιο μοντέλο ΑΚΔ μικτής μεθόδου για τη διερεύνηση τοπικών δικτύων· ασχολείται κριτικά με τα εγγενή προβλήματα δειγματοληψίας της μεθόδου· τέλος, αντλεί μαθήματα από μια έρευνα μικτής ΑΚΔ στην Ιρλανδία και υπογραμμίζει τις μεθοδολογικές και εμπειρικές δυσκολίες της ερευνητικής στρατηγικής.

Λέξεις κλειδιά: Ανάλυση Κοινωνικών Δικτύων, Δίκτυα, Έρευνα μικτής μεθόδου, Ποιοτική έρευνα, Ιρλανδία

SOCIAL NETWORK ANALYSIS: A MIXED-METHOD RESEARCH STRATEGY

Georgios Chatzichristos,^α Nikolaos Nagopoulos^β

^α Political Sciences Department, Aristotle University of Thessaloniki

^β Sociology Department, University of the Aegean.

Abstract

Social Network Analysis (SNA) is an interdisciplinary method that has gained interest in the analysis of social phenomena. The method is based on the fundamental assumption that social life is

created primarily and mainly by the actions and rules shaped by these networking relationships. Within AKΔ, there is more than one simple way to identify the most important actors in a network. While traditionally, AKΔ has been associated with quantitative methods, a strictly quantitative approach does not seem sufficient to guide us through the range of indicators and reveal the mechanisms through which social networks shape, emerge and influence social and organizational processes. Social networks are not just structures to be measured, but also have a socio-cultural background to be explored. In this context, scholars are increasingly pushing for a qualitative enrichment of SNA. This article introduces such a mixed-method SNA model for exploring local networks; critically discusses the inherent sampling problems of the method; finally draws lessons from a mixed-method SNA study in Ireland and highlights the methodological and empirical difficulties of the research strategy.

Key words: Ireland, Mixed Methods Research, Networks, Qualitative research, Social Network Analysis.

Εισαγωγή

Μια ολοένα και πιο δημοφιλής διεπιστημονική τεχνική για την ανάλυση κοινωνικών ζητημάτων είναι η ΑΚΔ (Dobbie et al. 2018, Luxton and Sbicca 2021). Η προσέγγιση βασίζεται στο βασικό δόγμα ότι οι συνδέσεις και οι κανόνες που παράγουν τα δίκτυα ουσιαστικά και θεμελιωδώς αποτελούν την κοινωνική ζωή (Freeman 2004). Σε αυτή τη συλλογιστική, οι θεσμοί θεωρούνται ως δομικοί κανόνες, αξίες ή κανονισμοί που αναπτύσσονται μέσω επαναλαμβανόμενων αλληλεπιδράσεων εντός των δικτύων (Sandström and Carlsson, 2008). Ένας «κόμβος» είναι ένας μηχανισμός ή ένα σημείο που μπορεί να δημιουργεί, να λαμβάνει ή να μεταφέρει δεδομένα μέσα σε ένα δίκτυο. Οι κόμβοι στην ΑΚΔ αντιπροσωπεύουν συνήθως ανθρώπους ή οργανισμούς που συνδέονται με μία ή περισσότερες σχέσεις (Marin and Wellman 2011). Τα «νοήματα, οι σκοποί, οι πληροφορίες, οι αντιλήψεις και οι ταυτίσεις» που μοιράζονται οι κόμβοι είναι αυτά που έχουν μεγαλύτερη σημασία, διότι επηρεάζουν το ποιοι κόμβοι συνδέονται μεταξύ τους και πώς διαμορφώνονται αυτές οι συνδέσεις (Crossley 2010: 7).

Δεδομένου ότι υπάρχουν διάφορες μέθοδοι για τον προσδιορισμό των κόμβων με τη μεγαλύτερη επιρροή στο εσωτερικό ενός δικτύου, η διάκριση αυτών των κόμβων δεν πάντα ένα απλό έργο (Yousefi Nooraie et al. 2020: 115). Παρά την αυξανόμενη δημοτικότητα της, η ΑΚΔ εξακολουθεί να στερείται εννοιολογικής σαφήνειας ως αποτέλεσμα της πληθώρας των εννοιών και τεχνικών. Αυτό ο Freeman το περιέγραψε ήδη από τη δεκαετία του 1970 ως «αμηχανία πνευματικού πλούτου» (Freeman 1978: 237). Σε αυτό το πλαίσιο, το παρόν άρθρο διερευνά την εφαρμογή της ΑΚΔ για την έρευνα κοινωνικών δικτύων και αναδεικνύει μεθοδολογικά προτερήματα και προκλήσεις.

Το άρθρο συναρθρώνεται ως εξής. Το πρώτο κεφάλαιο καταδεικνύει ότι οι υπό διερεύνηση οργανισμοί και η σχετική βιβλιογραφία μας καθοδηγούν κάθε φορά στην επιλογή των δεικτών και κριτηρίων της ΑΚΔ. Το δεύτερο κεφάλαιο διερευνά τις μεθοδολογικές προκλήσεις που προκύπτουν από αυτήν την ερευνητική διαδικασία και αφορούν κυρίως τη δειγματοληψία. Τέλος, το στιγμιότυπο έρευνας του τρίτου κεφαλαίου -που αφορά τους κόμβους κοινωνικής καινοτομίας στην Ιρλανδία- αναδεικνύει τα αναλυτικά οφέλη της μικτής ΑΚ και τις μεθοδολογικές προκλήσεις.

Θεωρητικό πλαίσιο

Η διερεύνηση των συνολικών ιδιοτήτων του δικτύου είναι ένα από τα πιο κρίσιμα στοιχεία της ΑΚΔ. Ένα δίκτυο μπορεί να χαρακτηριστεί ως «συνεκτικό» με βάση τον αριθμό και

την ισχύ των συνδέσεών του ή ως «ασθενές» ή «ισχυρό» με βάση διάφορες πτυχές των συνδέσεων των κόμβων (Granovetter 1973). Οι δείκτες *ομοφιλίας* και το αντίθετό τους, η *ετεροφιλία*, αποτελούν έναν ακόμη κρίσιμο παράγοντα (Alcaide Lozano et al. 2019). Η ομοφιλία περιγράφει τα κοινά χαρακτηριστικά των συνδεδεμένων κόμβων, όπως το μέγεθος, η δραστηριότητα ή η οργανωτική δομή τους, μεταξύ άλλων. Ένας υψηλός βαθμός ομοφιλίας δηλώνει υψηλό βαθμό ομογενοποίησης μεταξύ των κόμβων και, ως εκ τούτου, υψηλό βαθμό συνοχής και αλληλεγγύης. Υποδηλώνει όμως και μια εσωστρέφεια που θα μπορούσε να οδηγήσει σε στασιμότητα (Alcaide Lozano et al. 2019).

Δεδομένου ότι υπάρχουν διάφορες μέθοδοι για τον προσδιορισμό των παραγόντων με τη μεγαλύτερη επιρροή στο εσωτερικό ενός δικτύου, αυτό δεν πάντα ένα απλό έργο (Yousefi Nooraie et al. 2020: 115). Κατά συνέπεια, εστιάζουμε συχνά σε διαφορετικούς παράγοντες όταν προσπαθούμε να προσδιορίσουμε τη σημασία ενός κόμβου, συμπεριλαμβανομένου του πόσο οργανισμοί ή άτομα απευθύνονται στον συγκεκριμένο κόμβο («κεντρικότητα βαθμού»), πόσο σημαντική είναι η επιρροή του εν λόγω κόμβου στη σύνδεση αποσυνδεδεμένων ζευγαριών («κεντρικότητα ενδιαμεσότητας»), ή ακόμη και πόσο προσβάσιμος είναι αυτός ο κόμβος από άλλα μέλη του δικτύου («κεντρικότητα εγγύτητας»). Υπό το πρίσμα αυτό, οι εξεταζόμενοι οργανισμοί θα μπορούσαν να ταξινομηθούν ως «γεφυρωτικοί» ή «περιοριστικοί» με βάση τις αρμοδιότητές τους στην ένωση διαφορετικών συστάδων, ή ως «κεντρικοί» ή «περιφερειακοί» με βάση την κεντρικότητα των θέσεών τους (Freeman 1978). Αυτοί είναι μερικοί μόνο από τους πολυάριθμους πρακτικούς δείκτες και κριτήρια της θεωρίας της κοινωνικής δικτύωσης.

Σε κάθε περίπτωση, τα υποκείμενα υπό διερεύνηση και η σχετική βιβλιογραφία μας καθοδηγούν στην επιλογή των δεικτών και κριτηρίων της ΑΚΔ. Επί της παρούσης, το στιγμιότυπο έρευνας (βλέπε συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων) αφορά τους κόμβους κοινωνικής καινοτομίας και η σχετική βιβλιογραφία μας καθοδηγεί αναλόγως. Η παρούσα θεματική είναι άκρως διαφωτιστική για τις διαδικασίες των δικτύων, καθώς η ιδέα της δικτύωσης φαίνεται να βρίσκεται στον πυρήνα του πλαισίου της κοινωνικής καινοτομίας (Χατζηχρήστος 2022). Ως εκ τούτου, η ΑΚΔ μπορεί να μας πει πολλά για τα δίκτυα κοινωνικής καινοτομίας καθώς και τα ίδια τα δίκτυα να αναδείξουν μεθοδολογικές ευκαιρίες και προβληματικές για την ΑΚΔ. Έχουν ήδη υπάρξει αρκετές εκκλήσεις για έρευνα της κοινωνικής καινοτομίας υπό το πρίσμα των κοινωνικών δικτύων (Dufays and Huybrechts 2014, Mair and Marti 2006). Παρ' όλα αυτά, με ορισμένες αξιοσημείωτες εξαιρέσεις (Alcaide Lozano et al. 2019, Dal Forno and Merlone 2009, Haugh 2007, Richter 2019), η προσέγγιση των κοινωνικών δικτύων για τη διερεύνηση των δομών υποστήριξης της κοινωνικής καινοτομίας απουσιάζει από τη σχετική βιβλιογραφία.

Τα κοινωνικά δίκτυα έχουν αντίκτυπο στην αναγνώριση και την αξιοποίηση των ευκαιριών, ιδιότητες που είναι απαραίτητες για τη διαμόρφωση της κοινωνικής καινοτομίας (Alcaide Lozano et al. 2019; Datta and Jessup 2009). Το πλαίσιο της κοινωνικής καινοτομίας φαίνεται να οικοδομείται γύρω από την έννοια της δικτύωσης. Υποστηρίζοντας ότι οι κοινωνικές καινοτομίες χαρακτηρίζονται ως «αλλαγές στις στάσεις, τη συμπεριφορά ή τις αντιλήψεις μιας ομάδας ανθρώπων που συνδέονται σε ένα δίκτυο ευθυγραμμισμένων συμφερόντων», ο Neumeier φέρνει αυτή την πτυχή στο προσκήνιο (Neumeier 2012: 55). Τέτοια δίκτυα δεν μπορούν να θεωρηθούν ως *ad hoc* σχηματισμοί, αλλά μάλλον ως συγκεκριμένες θεσμικές δομές που δημιουργούνται για την υλοποίηση ενός συγκεκριμένου συνόλου *ιδανικών* (Carlsson 2000: 58). Οι κοινωνικές καινοτομίες ευδοκimoούν σε αυτό το περιβάλλον των δικτυωμένων και συνεργατικών θεσμικών δομών μεταξύ οργανισμών των οποίων τα συμφέροντα ευθυγραμμίζονται για την αντιμετώπιση ορισμένων από τις σημαντικότερες προκλήσεις του 21ου αιώνα, όπως η έλλειψη πόρων, η δημογραφική γήρανση, η παγκόσμια ασφάλεια και η κλιματική αλλαγή, μεταξύ άλλων (Benneworth et al. 2015).

Είναι ζωτικής σημασίας για την αύξηση της αποτελεσματικότητας των εν λόγω δικτύων να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο αυτά έχουν δημιουργηθεί (Agranoff and

McGuire 2001). Σχετικές μελέτες καταδεικνύουν ότι τα κοινωνικά δίκτυα είναι απαραίτητα για την ανταλλαγή πληροφοριών και ιδεών σε τοπικό επίπεδο, καθώς και για την ενσωμάτωση κοινωνικά καινοτόμων λύσεων σε περιφερειακά πλαίσια (Alcaide Lozano et al. 2019). Ταυτόχρονα, οι κοινωνικές καινοτομίες μπορεί να διεισδύσουν στο θεσμικό πλαίσιο μέσω μιας διαδικασίας τοπικής δικτύωσης, αναδεικνύοντας νέες θεσμικές λογικές και συστήματα υποστήριξης (Chatzichristos and Nagoroulos 2020, Richter 2019). Παράλληλα, ο συνδυασμός τοπικού και διαπεριφερειακού χαρακτήρα είναι σημαντικός για την ανάπτυξη και την υλοποίηση καινοτόμων ιδεών, διότι τα δίκτυα αυτά παρέχουν πρόσβαση σε άτομα με γνώσεις και ιδέες, καθώς και σε πόρους που δεν είναι διαθέσιμοι σε τοπικό επίπεδο (Hervieux and Turcotte 2010, Avelino et al. 2020). Οι μελέτες αυτές βασίζονται στην πρωτοποριακή έννοια του Granovetter (1973) για τη «δύναμη των αδύναμων δεσμών», η οποία τονίζει ότι η ποικιλία του δικτύου έχει μεγαλύτερη σημασία από τη δύναμη των δεσμών μεταξύ των κόμβων. Τέλος, τα κοινωνικά δίκτυα μπορούν να υποστηρίξουν περιθωριοποιημένες, λιγότερο συνδεδεμένες ομάδες στην υπέρβαση των εμποδίων τους και στην προώθηση της δημιουργίας καινοτόμων λύσεων που βασίζονται σε έναν συνδυασμό τοπικών και εξωτοπικών στοιχείων (Olmedo et al. 2021, Avelino et al. 2020).

Η βιβλιογραφία της κοινωνικής καινοτομίας τονίζει τη σημασία των γεφυρωτικών σχέσεων για την εφαρμογή κοινωνικών δημιουργικών λύσεων σε τέτοια δίκτυα. Σε γενικές γραμμές, η γεφύρωση ευνοεί τις εξωτερικές σχέσεις του δικτύου (Taylor 2004). Οι «γεφυρωτικοί» οργανισμοί που συνδέουν τους παρόχους πόρων και άλλες κοινωνικά καινοτόμες προσπάθειες φαίνεται να έχουν τη μεγαλύτερη επιρροή σε αυτά τα δίκτυα. Πιο συγκεκριμένα, επειδή έχουν τον μεγαλύτερο αντίκτυπο στους πόρους που κινούνται μεταξύ των άλλων, οι λεγόμενοι «γεφυρωτές» μπορούν να επηρεάσουν την επικοινωνία και την ανταλλαγή πόρων (Crossley 2010, Olmedo et al. 2021). Αυτοί μπορεί να είναι επίσημοι οργανισμοί-θεσμοί (Chatzichristos and Nagoroulos, 2020), ή ακόμη και κοινωνικοί επιχειρηματίες που τείνουν να λειτουργούν ως ενσωματωμένοι μεσάζοντες (Richter 2019), προκειμένου να αναπτύξουν τοπική αξιοπιστία και να μοχλεύσουν πόρους για το δίκτυο (Shaw and Carter 2007). Με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, η ικανότητα γεφύρωσης αποτελεί σημαντική παράμετρο στα δίκτυα υποστήριξης της κοινωνικής καινοτομίας. Ως εκ τούτου, η ανάλυση στο παρόν άρθρο επικεντρώνεται σε εκείνους τους επίσημους και ανεπίσημους «γεφυροποιούς» που ενεργούν ως ενσωματωμένοι διαμεσολαβητές στο πλαίσιο αυτών των δικτύων.

Μεθοδολογία

Αν και ιστορικά έχουν χρησιμοποιηθεί ποσοτικές μέθοδοι για τη μελέτη των κοινωνικών δικτύων (ΑΚΔ), όπως οι μετρήσεις των τυπικών ιδιοτήτων των δικτύων, της ισχύος, της κατεύθυνσης, της σύνθεσης και της πυκνότητας (Heath et al. 2009), μια αυστηρά ποσοτική προσέγγιση μπορεί να μην είναι επαρκής για να ρίξει φως στους μηχανισμούς με τους οποίους τα κοινωνικά δίκτυα διαμορφώνουν, αναδύονται και έχουν αντίκτυπο στις οργανωτικές και κοινωνικές διαδικασίες (Dubini and Aldrich 1991). Εκτός από δομές που μπορούν να μελετηθούν, τα δίκτυα έχουν επίσης κοινωνικά και πολιτισμικά θεμέλια που πρέπει να διερευνηθούν (Knox et al. 2006). Υπό το πρίσμα αυτό, οι ερευνητές ζητούν τον ποιοτικό εμπλουτισμό της ΑΚΔ (Crossley 2010), αναλύοντας το περιεχόμενο και τη δομή των δικτύων χρησιμοποιώντας τόσο την ποιοτική όσο και την ποσοτική ανάλυση (Crossley 2010, Freeman 2004, Luxton and Sbicca 2021, Marin and Wellman 2011). Μια τέτοια σύνδεση προσφέρει τα μέσα για την καταγραφή των δομικών και ερμηνευτικών πτυχών της κοινωνικής δικτύωσης (Luxton and Sbicca 2021). Προκειμένου να κατανοηθεί η σημασία των κόμβων και το περιεχόμενο των σχέσεων που τους συνδέουν, ή «η δομή και η ιστορία του δικτύου», οι ποιοτικές μέθοδοι μπορούν να πλαισιώσουν τα ποσοτικο-στατιστικά στοιχεία (Luxton and Sbicca 2021: 165).

Η εξεύρεση της ιδανικής στρατηγικής δειγματοληψίας για έναν δικτυωμένο πληθυσμό παρουσιάζει πολλές δυσκολίες στην ΑΚΔ (Scott 2017: 50). Ένα από τα κύρια μειονεκτήματα της τυχαίας δειγματοληψίας στην ΑΚΔ είναι ότι δεν μπορούμε να «πιστεύουμε ότι οι σχέσεις που ανιχνεύονται μεταξύ των παραγόντων του δείγματος θα αντιπροσωπεύουν οι ίδιες ένα τυχαίο δείγμα όλων των σχέσεων των ίδιων αυτών παραγόντων» (Scott 2017: 52). Παράλληλα, το να μαθαίνει κανείς ότι ένα δίκτυο που δημιουργήθηκε με μια προσέγγιση δειγματοληψίας χιονοστιβάδας είναι καλά συνδεδεμένο είναι «ελάχιστα διδακτικό» (Laumann et al. 1992: 22). Για να λυθούν αυτά τα ζητήματα δειγματοληψίας, η βιβλιογραφία συστήνει τη χρήση εκτεταμένης δειγματοληψίας χιονοστιβάδας, στην οποία όλες οι επαφές των συμμετεχόντων του πρώτου δείγματος -ανεξάρτητα από το αν συμπεριλήφθηκαν στο αρχικό δείγμα- αντιπροσωπεύονται στην ανάλυση του δικτύου (Frank 1979). Με αυτόν τον τρόπο, το αρχικό, ατομοκεντρικό δίκτυο του δικτύου διευρύνεται (Scott 2017).

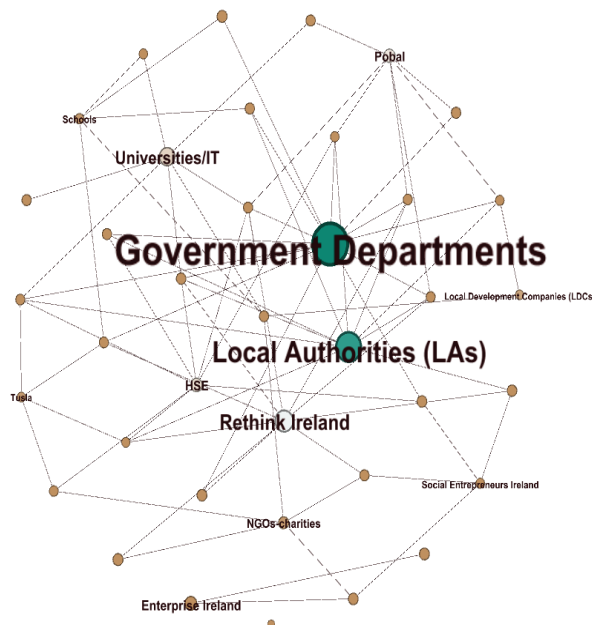
Στο παρακάτω στιγμιότυπο έρευνας χρησιμοποιήθηκε μια τριγωνική -ποιοτικά εμπλουτισμένη- ΑΚΔ, η οποία περιελάμβανε: τη βασική ΑΚΔ σε κοινωνικά καινοτόμους οργανισμούς, ανάλυση εγγράφων των εκθέσεων κοινωνικής καινοτομίας στην Ιρλανδία, και συνεντεύξεις με βασικούς πληροφοριοδότες. Ακολουθώντας την εκτεταμένη στρατηγική δειγματοληψίας μια πρώτη ομάδα κοινωνικά καινοτόμων οργανισμών υπέδειξε τους συνδέσμους της και οι οργανισμοί αυτοί συμπεριλήφθηκαν στη συνέχεια στην ΑΚΔ. Συνολικά, τριακόσιοι είκοσι ένας (321) οργανισμοί αποτέλεσαν το δείγμα της έρευνας, εκ των οποίων εξήντα δύο (62) έδωσαν έγκυρες απαντήσεις, με συνολικό ποσοστό ανταπόκρισης 19,63%. Στο επόμενο στάδιο δεκαέξι (16) ημιδομημένες συνεντεύξεις με βασικούς πληροφοριοδότες ενημέρωσαν την ανάλυση, προσδιορίζοντας τα χαρακτηριστικά που καθιστούν έναν κόμβο κεντρικό (για ένα μεθοδολογικό παράδειγμα βλέπε Luxton and Sbicca 2021). Οι πληροφορητές επιλέχθηκαν χρησιμοποιώντας ένα σκόπιο-θεωρητικό δείγμα σύμφωνα με τη δυνητική ικανότητά τους να παρέχουν σχετικές πληροφορίες που σχετίζονται με τους στόχους της έρευνας (Brinkmann, 2013: 57-58).

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Η στενή διασύνδεση μεταξύ του Ιρλανδικού δημόσιου τομέα και του μη κερδοσκοπικού/ τρίτου τομέα είναι καλά τεκμηριωμένη (Benefacts 2018: 14-17) και υποδηλώνει τα χαρακτηριστικά της κοινωνικής καινοτομίας στην Ιρλανδία. Επιβεβαιώνοντας τη σχετική βιβλιογραφία, η ΑΚΔ έδειξε ότι τα κυβερνητικά τμήματα και οι τοπικές αρχές είναι πράγματι οι σημαντικότεροι κόμβοι για τη γεφύρωση των διαφόρων ενδιαφερόμενων μερών στο Ιρλανδικό δίκτυο της κοινωνικής καινοτομίας (βλέπε Εικόνα 1). Αυτό σχετίζεται με την άμεση ρυθμιστική ικανότητα της κυβέρνησης να αναπτύσσει πολιτικές γύρω από την κοινωνική καινοτομία, καθώς και με τις έμμεσες παρεμβάσεις της μέσω δημόσιων οργανισμών ή/και υπηρεσιών (HSE, Pobal).

Ο υψηλός συγκεντρωτισμός ενός δικτύου - όπως αυτό της Ιρλανδίας - παραπέμπει σε υψηλή ιεραρχία, η οποία με τη σειρά της υποδηλώνει υψηλά επίπεδα ολοκλήρωσης (Sandström and Carlsson 2008). Ταυτόχρονα όμως φανερώνει και υψηλότερα επίπεδα συστημικού κλεισίματος (Burt 2000). Αυτό συνεπάγεται μια εύθραυστη ισορροπία μεταξύ αποτελεσματικότητας και καινοτομίας, καθώς «οι παλιές και καθιερωμένες δομές πολιτικής που περιέχουν φορείς με παρόμοιες ιδέες, αξίες και προσεγγίσεις μπορεί πράγματι να είναι αποτελεσματικές για την επίτευξη των επιθυμητών στόχων- ωστόσο, μπορεί να το κάνουν αυτό εις βάρος της καινοτομίας» (Sandström and Carlsson 2008: 510). Σχετικές έρευνες έχουν δείξει ότι οι αποτελεσματικές και καθιερωμένες δομές πολιτικής είναι συνήθως προσκολλημένες στην υφιστάμενη κατάσταση και αυτό μπορεί να λειτουργήσει μακροπρόθεσμα κατά της καινοτομίας (Chatzichristos and Nagopoulos 2020).

Εικόνα 1. Κοινωνιόγραμμα: Δίκτυο Κοινωνική Καινοτομίας Ιρλανδία

*Κεντρικότητα ενδιαμεσότητας ως προς το χρώμα και το μέγεθος των κόμβων
Πηγή: δημιουργία των συγγραφέων*

Στην περίπτωση του Ιρλανδικού δικτύου, αυτός ο μακροχρόνιος κίνδυνος σχετιζόταν με την κλιμάκωση των κοινωνικών καινοτομιών, καθώς οι βασικοί πληροφοριοδότες τόνισαν ότι η δημόσια στήριξη επικεντρωνόταν κυρίως στα αρχικά στάδια τέτοιων επιχειρημάτων και όχι στην κλιμάκωσή τους. Ενώ η εκκίνηση είναι ένα σημαντικό στάδιο για τις πρωτοβουλίες κοινωνικής καινοτομίας, οι βασικοί πληροφοριοδότες περιέγραψαν ότι είναι εξίσου σημαντικό οι ιδέες αυτές να επεκταθούν σε συστημικό-θεσμικό επίπεδο. Στο πλαίσιο της Ιρλανδίας, η ιεραρχική/συγκεντρωτική δομή υποστήριξης φάνηκε να στερείται πολλαπλότητας «θεσμικών μονοπατιών» για την κλιμάκωση και θεσμική εμπέδωση της κοινωνικής καινοτομίας. Οι βασικοί πληροφοριοδότες επισήμαναν έτσι την αναντιστοιχία μεταξύ της υβριδικής (μικτής) φύσης της κοινωνικής καινοτομίας και της μονόπλευρων (δημόσιων) δομών στήριξης.

Για να υποστηριχθεί η κλιμάκωση και η θεσμική εμπέδωση της κοινωνικής καινοτομίας, τονίστηκε η ανάγκη για υβριδικές θεσμικές μορφές. Εν προκειμένω, η διαδικασία της κοινωνικής καινοτομίας συνδέθηκε με τη μετατόπιση από την ιδέα της «κυβέρνησης» σε εκείνη της «διακυβέρνησης» (Shucksmith 2010: 2), δηλαδή με την εμφάνιση και την ανάπτυξη νέων, υβριδικών θεσμικών μορφών, στις οποίες εμπλέκονται δημόσιοι φορείς, βιομηχανίες/επιχειρήσεις και φορείς της κοινωνίας πολιτών (Moulaert and Nussbaumer 2005). Παρ' όλα αυτά, τα ευρήματά της έρευνας δεν υπέδειξαν την ανάγκη περιορισμού των δημόσιων παρεμβάσεων, αλλά την υιοθέτηση περαιτέρω πτυχών για την ενίσχυση της θεσμικής υβριδικότητας. Πιο συγκεκριμένα:

- α) ενίσχυση των διατμηματικών (κυβερνητικών) δεσμών/συνεργασιών και
- β) επέκταση της διατομεακής συνεργασίας και εμπλοκής πολλών ενδιαφερομένων μερών.

Όσον αφορά την πρώτη πτυχή, οι βασικοί πληροφοριοδότες συμφώνησαν στην ανάγκη

να μειωθεί η (συνήθης) απομόνωση των κυβερνητικών υπουργείων στην Ιρλανδία. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τους πληροφορητές μας, δεν μπορούσε να υπάρξει μια «τέλεια προσαρμογή» της κοινωνικής καινοτομίας σε ένα μόνο υπουργείο, γεγονός που εκδηλωνόταν με την έλλειψη συμφωνίας μεταξύ των ενδιαφερόμενων φορέων σχετικά με το ποιο κυβερνητικό υπουργείο θα έπρεπε να έχει την κύρια ευθύνη για την κοινωνική καινοτομία στην Ιρλανδία. Όσον αφορά το δεύτερο μονοπάτι προς τη θεσμική υβριδικότητα, η ενίσχυση της διατομεακής και πολυμερούς συνεργασίας και εμπλοκής των ενδιαφερομένων μερών τονίστηκε επίσης ως κλειδί για την κοινωνική καινοτομία. Οι ισχυρισμοί σχετικά με την ενίσχυση της θεσμικής υβριδικότητας σχετίζονταν με το γεγονός ότι η ικανότητα για καινοτομία είναι μεγαλύτερη σε λιγότερο ιεραρχικές δομές, στις οποίες συμμετέχουν περισσότεροι ενδιαφερόμενοι (Newmann 2010).

Συμπέρασμα

Συνοψίζοντας, η μικτή ΑΚΔ έδειξε ότι οι Ιρλανδικές δημόσιες αρχές ήταν οι σημαντικότεροι κόμβοι για τη γεφύρωση των διαφόρων κοινωνικά καινοτόμων πρωτοβουλιών. Μια αμιγώς ποσοτική ΑΚΔ θα περιοριζόταν στην ανάδειξη ενός ισχυρού, ιδιαίτερα ιεραρχικού δικτύου κοινωνικά καινοτόμων εγχειρημάτων, χωρίς να μελετήσει σε βάθος τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του δικτύου. Ο ποιοτικός εμπλουτισμός της ΑΚΔ μας έδωσε ένα περαιτέρω σημαντικό αποτέλεσμα: κατέδειξε μια αναντιστοιχία μεταξύ της υβριδικότητας και του διατομεακού χαρακτήρα της κοινωνικής καινοτομίας και της μονομερούς προσέγγισης των δημόσιων φορέων. Το φαινόμενο αυτό είχε επιπτώσεις κυρίως στην κλιμάκωση της κοινωνικής καινοτομίας, καθώς οι «θεσμικές οδοί» για την κλιμάκωση της καινοτομίας ήταν περιορισμένες. Φάνηκε έτσι ότι για την περαιτέρω κλιμάκωση και τη θεσμική εμπέδωση της κοινωνικής καινοτομίας και την αντιμετώπιση των συστημικών προκλήσεων οι ενδιαφερόμενοι φορείς χρειάζονται υβριδικές θεσμικές μορφές που θα λειτουργούν συμπληρωματικά προς τους δημόσιους θεσμούς.

Το στιγμιότυπο έρευνας ανέδειξε τα ποιοτικά χαρακτηριστικά που είναι σημαντικά για την κλιμάκωση της κοινωνικής καινοτομίας στην Ιρλανδία. Παράλληλα όμως, ανέδειξε και τις ίδιες τις προοπτικές της μεθόδου της ΑΚΔ ιδίως όταν εμπλουτίζεται με ποιοτική έρευνα. Αυτό που με μια πρώτη (ποσοτική) ματιά φάνηκε ως ένα ισχυρό δίκτυο κοινωνικής καινοτομίας, παρουσιάζει προκλήσεις στην περαιτέρω ενδυνάμωσή του και στη θεσμική του εμπέδωση. Χωρίς μια μικτή ΑΚΔ αυτές οι ερευνητικές διαπιστώσεις θα διέφευγαν της προσοχής μας. Ως εκ τούτου, η μικτή ΑΚΔ αποτελεί ένα σημαντικό εργαλείο έρευνας για τη διερεύνηση κοινωνικών δικτύων (όπως αυτά της κοινωνικής καινοτομίας), ενώ την ίδια στιγμή τα κοινωνικά δίκτυα αποτελούν σημαντικά πεδία για την ανάδειξη των προτερημάτων και των προκλήσεων της ερευνητικής μεθόδου.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Χατζηχρήστος, Γ. (2022), Κοινωνική Καινοτομία: μια εναλλακτική προοπτική για την ανάπτυξη της υπαίθρου, Αθήνα, Εκδόσεις Προπομπός.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Agranoff, R. and McGuire, M. (2001), Big questions in public network management research, *Journal of Public Administration Research and Theory*, Vol. 11 No 3, pp. 295–326.
- Alcaide Lozano, V., Moliner, L. A., Murillo, D., and Buckland, H. (2019), Understanding the effects of social capital on social innovation ecosystems in Latin America through the lens of Social Network Approach. *International Review of Sociology*, Vol. 29, No. 1, pp. 1–35.

- Avelino, F., Dumitru, A., Cipolla, C., Kunze, I., and Wittmayer, J. (2020), Translocal empowerment in transformative social innovation networks, *European Planning Studies*, Vol. 28, No 5, pp. 955–977.
- Benefacts, P. (2018), *Nonprofit Sector Analysis 2018, Understanding Ireland's third sector*, Benefacts.
- Benneworth, P., Amanatidou, E., Edwards-Schachter, M., and Gulbrandsen, M. (2015), Social innovation futures: Beyond policy panacea and conceptual ambiguity. Working Paper for the TIK Group Series No. 20150127. www.sv.uio.no/tik/InnoWP/tik_working_paper_201501127.pdf
- Brinkmann, S. (2013), *Qualitative Interviewing*, Oxford, Oxford University Press.
- Burt, R. S. (2000), The Network Structure Of Social Capital, *Research in Organizational Behavior*, Vol. 22, pp. 345–423.
- Carlsson, L. (2000), Policy Networks as Collective Action, *Policy Studies Journal*, Vol. 28, No 3, pp. 502–520.
- Chatzichristos, G., and Hennebry, B. (2021), Social innovation in rural governance: A comparative case study across the marginalised rural EU, *Journal of Rural Studies*, <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2021.06.004>
- Chatzichristos, G., and Nagopoulos, N. (2020), Regional Institutional Arenas for Social Innovation: A Mixed Methods Research. *Journal of Social Entrepreneurship*, Vol. 12, No 3, pp. 315–337.
- Crossley, N. (2010), The Social World of the Network. Combining Qualitative and Quantitative Elements in Social Network Analysis, *Sociologica*, Vol. 1. <https://doi.org/10.2383/32049>
- Dal Forno, A., and Merlone, U. (2009), Social Entrepreneurship Effects on the Emergence of Cooperation in Networks, *Emergence: Complexity and Organization*, Vol.11, No 4, pp. 48–58.
- Datta, A., and Jessup, L. (2009), Expanding Opportunities in a Shrinking World: A Conceptual Model Explicating the Role of Social Networks and Internet-Based Virtual Environments in Social Entrepreneurship, *International Journal of Virtual Communities and Social Networking*, Vol.1, No 4, pp. 33–49.
- Dobbie, F., Reith, G., and McConville, S. (2018), Utilising social network research in the qualitative exploration of gamblers' social relationships, *Qualitative Research*, Vol. 18, No 2, pp. 207–223.
- Dubini, P., and Aldrich, H. (1991), Personal and extended networks are central to the entrepreneurial process, *Journal of Business Venturing*, Vol. 1, pp. 305–313.
- Dufays, F., and Huybrechts, B. (2014), Connecting the Dots for Social Value: A Review on Social Networks and Social Entrepreneurship, *Journal of Social Entrepreneurship*, Vol. 5, No 2, pp. 214–237.
- Frank, O. (1979), Estimation of population totals by use of snowball samples. In P. Holland and S. Leinhardt (eds.), *Perspectives on social network research*, Academic Press, pp. 319–347.
- Freeman. (1978), Centrality in social networks conceptual clarification, *Social Networks*, Vol. 1, No 3, pp. 215–239.
- Freeman. (2004), *The Development of Social Network Analysis*, Empirical Press.
- Ge, B., Hisrich, R. D., and Dong, B. (2009), Networking, Resource Acquisition, and the Performance of Small and Medium-Sized Enterprises: An Empirical Study of Three Major Cities in China, *Managing Global Transitions*, Vol. 7, No 3, p. 19.
- Granovetter, M. (1973), The Strength of Weak Ties, *American Journal of Sociology*, Vol. 78, No 6, pp. 1360–1380.
- Haugh, H. (2007), Community-Led Social Venture Creation, *Entrepreneurship Theory and Practice*, Vol. 31, No 2, pp. 161–182.
- Heath, S., Fuller, A., and Johnston, B. (2009), Chasing shadows: Defining network boundaries in qualitative social network analysis, *Qualitative Research*, Vol. 9, No 5, pp. 645–661.

- Hervieux, C., and Turcotte, M.-F. B. (2010), *Social Entrepreneurs' Actions in Networks*. In A. Fayolle and H. Matlay (Eds.), *Handbook of Research on Social Entrepreneurship*. Edward Elgar Publishing, pp. 182–201.
- Knox, H., Savage, M., and Harvey, P. (2006), *Social networks and the study of relations: Networks as method, metaphor and form*, *Economy and Society*, Vol. 35, No 1, pp. 113–140.
- Laumann, E. O., Marsden, P. V., and Prensky, D. (1992), *The Boundary Specification Problem in Network Analysis*. In L. C. Freeman, D. R. White, and A. K. Romney (eds.), *Research Methods in Social Network Analysis*, Transaction Books.
- Luxton, I., and Sbicca, J. (2021), *Mapping movements: A call for qualitative social network analysis*, *Qualitative Research*, Vol. 21, No 2, pp. 161–180.
- Marin, A., and Wellman, B. (2011), *Social network analysis: An introduction* (Vol. 11).
- Moulaert, F., and Nussbaumer, J. (2005), *Defining the Social Economy and its Governance at the Neighbourhood Level: A Methodological Reflection*, *Urban Studies*, Vol. 42, No 11, pp. 2071–2088.
- Neumeier, S. (2012), *Why do Social Innovations in Rural Development Matter and Should They be Considered More Seriously in Rural Development Research? - Proposal for a Stronger Focus on Social Innovations in Rural Development Research: Social innovations in rural development*. *Sociologia Ruralis*, Vol. 52, No 1, pp. 48–69.
- Newmann, M. (2010), *Networks: An introduction*, Oxford, Oxford University Press.
- Olmedo, L., van Twuijver, M., and O'Shaughnessy, M. (2021), *Rurality as context for innovative responses to social challenges – The role of rural social enterprises*. *Journal of Rural Studies*, In press. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2021.04.020>
- Richter, R. (2019). *Rural social enterprises as embedded intermediaries: The innovative power of connecting rural communities with supra-regional networks*, *Journal of Rural Studies*, Vol. 70, pp. 179–187.
- Sandström, A., and Carlsson, L. (2008), *The Performance of Policy Networks: The Relation between Network Structure and Network Performance*, *Policy Studies Journal*, Vol. 36, No 4, pp. 497–524.
- Scott, J. (2017), *Social Network Analysis*, Sage Publishing.
- Shaw, E., and Carter, S. (2007), *Social entrepreneurship: Theoretical antecedents and empirical analysis of entrepreneurial processes and outcomes*, *Journal of Small Business and Enterprise Development*, Vol. 14, No 3, pp. 418–434.
- Taylor, M. (2004), *Community issues and social networks*. In G. Phillipson and D. Morgan (Eds.), *Social networks and social exclusion*. Ashgate Publishers, pp. 205–218.
- Yousefi Nooraie, R., Sale, J. E. M., Marin, A., and Ross, L. E. (2020), *Social Network Analysis: An Example of Fusion Between Quantitative and Qualitative Methods*. *Journal of Mixed Methods Research*, Vol. 14, No 1, pp. 110–124.

«ΤΙ ΔΕΙΧΝΩ, ΠΩΣ ΦΑΙΝΟΜΑΙ, ΠΟΙΟΣ ΕΙΜΑΙ;»: Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΗΣ ΕΙΚΟΝΙΚΗΣ ΖΩΗΣ ΤΩΝ INFLUENCERS

Άννα Χατσατουριάν^α

^α Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας

Περίληψη

Οι Berger και Luckmann στο βιβλίο τους *Η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας* παρουσιάζουν την ιδέα ότι η «πραγματικότητα» έχει πολλές διαστάσεις, τις οποίες τις κατασκευάζουν οι άνθρωποι έχοντας κάποιους στόχους και σκοπούς. Με αφορμή το βιβλίο των δύο κοινωνιολόγων, η παρούσα έρευνα επιχειρεί να αναδείξει τη ζωή που κατασκευάζεται μέσα από τα κοινωνικά δίκτυα, το πώς παρουσιάζεται ο εαυτός και ποια στοιχεία ταυτίζονται εν τέλει με την καθημερινή ζωή των influencers, η οποία αναδύθηκε τα τελευταία χρόνια μέσα από την ανάπτυξη της τεχνολογίας. Βασικά ζητήματα είναι αν η «εικόνα» που προβάλλεται είναι ένα δημιούργημα των ανθρώπων ή αποτελεί προέκταση του καθημερινού εαυτού τους, πώς συμβάλλει η απόσταση στην αλληλόδραση των ατόμων και ποιο είναι το παρασκήνιο και το προσκήνιο της ζωής τους. Αποκαλύπτοντας την οπτική των ίδιων των influencers, η έρευνα στοχεύει στην ανάδυση νέων πληροφοριών, απόψεων που μπορεί να μην έχουν ακουστεί, αλλά και στην έκθεση ιδεών που μπορούν να ενισχύσουν την κοινωνιολογική γνώση.

Λέξεις κλειδιά: influencers, εικόνα, πραγματικότητα, εαυτός, κοινωνικά δίκτυα

«WHAT DO I SHOW, HOW DO I LOOK LIKE, WHO AM I?»: THE CONSTRUCTION OF THE VIRTUAL LIFE OF INFLUENCERS

Anna Chatsatourian^α

^α Panteion University of Social and Political Sciences, Department of Sociology

Abstract

Berger and Lukman in their book *The Social Construction of Reality* present the idea that “reality” has many dimensions, which people construct with certain goals and purposes in mind. Based on the book by the two sociologists, this research attempts to highlight the life constructed through social networks, how the self is presented, and which elements are ultimately identified with the everyday life of influencers, which has emerged in recent years through the development of technology. Key questions are whether the ‘image’ projected is a creation of people or an extension of their everyday self, how distance contributes to the interaction of individuals and what is the background and foreground of their lives. By revealing the perspectives of the influencers’ themselves, the research aims to uncover new information, views that may have been unheard of, but

also to expose ideas that can enhance sociological knowledge.

Keywords: influencers, image, reality, self, social networks

Εισαγωγή

Η παρούσα κατάσταση στην οποία βρισκόμαστε, μια περίοδος κατά την οποία τα κοινωνικά δίκτυα βρίσκονται στο απόγειό τους, οι άνθρωποι επικοινωνούν, ενημερώνουν και ενημερώνονται, δημιουργούν σχέσεις και αλληλοεπιδρούν μέσα από αυτά, φέρνει στο προσκήνιο το ζήτημα της «εικονικής πραγματικότητας». Μέσα από την έρευνα θα γίνει προσπάθεια να αναζητηθεί εάν όντως η «εικόνα» που παρουσιάζεται κατασκευάζεται, αν δημιουργείται μια νέα «ταυτότητα» ως ιδεατή αυτοεικόνα ή εάν τελικά όσα προβάλλονται στα κοινωνικά δίκτυα είναι μια προέκταση της «φυσικής ταυτότητας».

Η έρευνα έχει στο επίκεντρό της τους «influencers», τα άτομα που ασκούν ουσιαστικά επιρροή στο κοινό μέσα από τα κοινωνικά δίκτυα, και το κύριο ερώτημα είναι πώς και σε ποιο βαθμό δημιουργούν την πραγματικότητα που παρουσιάζουν και κατά πόσο η «πραγματικότητα» αυτή αντιστοιχεί με την καθημερινή ζωή τους. Η έρευνα αυτή ανήκει στο πεδίο της κοινωνιολογίας της γνώσης και συγκεκριμένα διερευνά την κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας μέσα από τη θεωρία των Berger και Luckmann, όσον αφορά την κατασκευή της «εικονικής πραγματικότητας». Σε πρώτο επίπεδο, θα παρουσιαστεί το θεωρητικό πλαίσιο θέτοντας εξ αρχής έναν προσανατολισμό στην έρευνα, και στη συνέχεια η μεθοδολογία που επιλέχθηκε για την διεξαγωγή της. Τέλος, θα παρουσιαστούν τα ερευνητικά αποτελέσματα και τα πορίσματα που προέκυψαν.

Θεωρητικό πλαίσιο

Η κοινωνική πραγματικότητα είναι αποτέλεσμα της αλληλόδρασης των ατόμων και η θεμελιώδης στιγμή της, σύμφωνα με τους Berger και Luckmann (2003: 65), είναι η πρόσωπο-με-πρόσωπο περίπτωση. Πρόκειται, συνεπώς, για μια προσέγγιση που εστιάζει στο μικροεπίπεδο της καθημερινής ζωής. Βασικός πυρήνας της θεωρίας αυτής είναι η θεσμοποίηση, καθώς οι κοινωνίες συγκροτούνται και διαμορφώνουν την πραγματικότητά τους μέσα από τους θεσμούς. Ο βασικός τρόπος για να κατανοήσουμε την ανθρώπινη συμπεριφορά είναι η συνήθεια (Burger και Luckmann 2003: 115). Πώς, όμως, προκύπτουν οι θεσμοί μέσα από αυτή την διαδικασία;

Διακρίνουμε δυο στάδια στη διαδικασία της θεσμοποίησης. Στο πρώτο λαμβάνει χώρα η διαδικασία της «αμοιβαίας τυποποίησης πράξεων», δηλαδή η δημιουργία αμοιβαίων συνηθειών και στη συνέχεια προκύπτει η θεσμοποίηση, όταν αυτές οι αμοιβαίες συνήθειες ληφθούν από κάποιους άλλους, που δεν έχουν συμμετάσχει στο πρώτο στάδιο, ως μια αντικειμενική πραγματικότητα που υπάρχει ανεξάρτητα από τη βούληση τους. Αυτοί οι άλλοι μπορούν να συμμετέχουν στις συνήθειες αυτές, να τις καταναλώνουν και να τις αναπαράγουν, συμμετέχοντας ουσιαστικά σε έναν κόσμο, στην αρχική δημιουργία του οποίου δεν έχουν συμβάλει με κανέναν τρόπο. Υπάρχει, συνεπώς, μια σημαντική διαφορά ανάμεσα στη συνείδηση που έχουν αυτοί που δημιουργούν έναν θεσμό και αυτοί που βιώνουν αυτόν τον θεσμό ως αντικειμενικό.

Σύμφωνα με τους δύο συγγραφείς υπάρχει μια διαλεκτική σχέση ανάμεσα στον άνθρωπο και τον κοινωνικό κόσμο, που ο ίδιος παράγει. Η σχέση αυτή αποτελείται από τρία στάδια: το στάδιο της εξωτερίκευσης, της αντικειμενικοποίησης, και, το στάδιο της εσωτερίκευσης. Στο στάδιο της εξωτερίκευσης, οι υποκειμενικές ιδέες που έχουν κάποια άτομα στο μυαλό τους, εξωτερικεύονται και γίνονται συνήθειες. Αυτό συμβαίνει κατά τη

διαδικασία της δημιουργίας ορισμένων αμοιβαίων τυποποιήσεων πράξεων. Στο δεύτερο στάδιο, οι συνήθειες αυτές που έχουν εξωτερικευθεί βιώνονται ως μια αντικειμενική πραγματικότητα από τα άτομα που ήρθαν και εντάχθηκαν σε αυτόν τον κόσμο. Αν αυτά τα άτομα αφομοιώσουν τον αντικειμενικό θεσμό και αρχίσουν να τον αναπαράγουν, τότε περνάμε στο στάδιο της εσωτερίκευσης.

Στο τρίτο, λοιπόν, στάδιο επιτελείται μια διαδικασία ενσωμάτωσης του νοήματος των θεσμών, ώστε να είναι τα άτομα σε θέση να τους αναπαράξουν. Κατά την εσωτερίκευση οι θεσμοί γίνονται και πάλι νοήματα, ή εναλλακτικά, έχουν γίνει κοινωνική γνώση. Από την εσωτερίκευση περνάμε και πάλι στην εξωτερίκευση όταν αυτή η κοινωνική γνώση θα καταστεί πραγματικότητα. Υπάρχει, συνεπώς, μια κυκλική σχέση μεταξύ αυτών των τριών σταδίων που περιγράψαμε παραπάνω. Οι Berger και Luckmann (2003: 130) επισημαίνουν ότι η κοινωνική γνώση είναι ο καθοριστικός παράγοντας στην κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας, «βρίσκεται στην καρδιά της θεμελιώδους διαλεκτικής της κοινωνίας». Πρωταγωνιστεί στις διαδικασίες της εξωτερίκευσης, της αντικειμενικοποίησης και της εσωτερίκευσης. Η κοινωνική γνώση επιβάλλει συμπεριφορές και ρόλους που καλούνται να υιοθετήσουν τα άτομα στο πλαίσιο αναπαραγωγής των θεσμών. Στη συνέχεια, αντικειμενικοποιεί τον κόσμο με κύριο όχημά τη γλώσσα και, τέλος, εσωτερικεύεται ξανά ως αντικειμενική αλήθεια.

Για τους δυο αυτούς θεωρητικούς (Berger και Luckmann 2003: 145) οι κοινωνικοί ρόλοι αποτελούν ένα σημαντικό πεδίο, «είναι η αναπαράσταση κάποιου θεσμού *per excellence*, από την οποία εξαρτώνται όλες οι άλλες αναπαραστάσεις». Στο επίπεδο των ρόλων μπορούμε να δούμε τον τρόπο που διαμορφώνεται η κοινωνική πραγματικότητα αλλά και πώς μπορούν τα άτομα να αλλάξουν αυτή την πραγματικότητα. Επίσης, οι κοινωνικοί ρόλοι συνδέονται με τον «κοινωνικό εαυτό». Σε ένα πρώτο επίπεδο το άτομο ταυτίζει τον εαυτό του με την αντικειμενική έννοια της πράξης και σε ένα δεύτερο αποστασιοποιείται, «αποταυτίζεται» από την πράξη αυτή (Berger και Luckmann 2003: 141). Στο δεύτερο επίπεδο το άτομο συνειδητοποιεί ότι η συμπεριφορά που καλείται να υιοθετήσει στο πλαίσιο ενός συγκεκριμένου ρόλου δεν είναι δική του αλλά είναι οποιοδήποτε θελήσει να παίξει τον ίδιο ρόλο (Berger και Luckmann 2003: 144). Ο θεσμός εξαρτάται από τα άτομα που παίζουν κοινωνικούς ρόλους. Αυτό σημαίνει πως υπάρχει η δυνατότητα τα άτομα να αλλάξουν τη δράση τους, να μην επιτελέσουν κάποιον ρόλο ή να τον επιτελέσουν με διαφορετικό τρόπο. Υπάρχει ουσιαστικά, η δυνατότητα αμφισβήτησης και αλλαγής, μια δυνατότητα, ωστόσο, που περιορίζεται από στοιχεία που αναφέραμε προηγουμένως, τις κοινωνικές κυρώσεις και την εσωτερίκευση.

Ο Goffman (2006: 9) προσπάθησε να περιγράψει τη δομή της «πρόσωπο με πρόσωπο» αλληλεπίδρασης και να υπολογίσει κατά πόσο η δομή αυτή εμπλεκόταν στις διαδραστικές εργασίες της καθημερινής ζωής αλλά «και στις πρακτικές που υιοθετούν οι μετέχοντες προκειμένου να συμβάλουν στην διατήρησή της». Η θεωρία του δηλαδή επικεντρώνεται στους τρόπους με τους οποίους το άτομο μπορεί να καθοδηγήσει και να ελέγξει τις εντυπώσεις των άλλων ανθρώπων. Σε μια κοινωνική αλληλεπίδραση το άτομο οδηγεί τις δραστηριότητές του έτσι, ώστε να μεταφέρει τις εντυπώσεις, οι οποίες είναι προς όφελός του στους άλλους συμμετέχοντες. Η διαχείριση εντυπώσεων είναι βασικός όρος, τον οποίο χρησιμοποιεί ο Goffman όπως υποστηρίζει και ο Ritzer (2012: 327) για να αναφερθεί στις πρακτικές που υιοθετούν οι άνθρωποι προκειμένου «να παρουσιάσουν μια συγκεκριμένη εικόνα για τον εαυτό τους, η οποία θα γίνει αποδεκτή από τους άλλους». Ο Goffman διακρίνει τις εντυπώσεις σε εκείνες που μεταδίδονται εκούσια και εκείνες που σχηματίζονται ακούσια, με τυχαίο τρόπο, κατά την πρόσωπο με πρόσωπο επαφή καθώς ο άνθρωπος ασυνείδητα δίνει πληροφορίες για τον εαυτό του.

Βασικό χαρακτηριστικό της διαχείρισης εντυπώσεων είναι η αποφυγή της αμηχανίας (Goffman 2006: 10). Η θεωρία του βασίζεται στην εκδοχή ότι η καθημερινή ζωή είναι μια σειρά από παραστάσεις όμοιες με εκείνες που πραγματοποιούνται στο θέατρο. Ο Goffman (2006: 17) ορίζει την παράσταση ως «την όλη δραστηριότητα ενός ορισμένου

μετέχοντα σε μια δεδομένη περίπτωση, που επηρεάζει με οποιονδήποτε τρόπο οποιουσδήποτε από τους άλλους συμμετέχοντες». Αντίθετα, όπως έχει ειπωθεί (Ritzer 2012: 326), ο εαυτός σύμφωνα με τον Goffman «δεν είναι ένα κτήμα ενός δρώντος ατόμου αλλά ένα προϊόν δραματουργικής διαντίδρασης μεταξύ δρώντων και κοινού...όπου ο εαυτός προκύπτει από το ανέβασμα μιας παράστασης...καθώς οι άνθρωποι υποδύονται ρόλους έναντι διαφόρων κοινωνικών κοινών».

Με βάση αυτήν τη θεατρική αναλογία, ο Goffman διαχωρίζει «τη συμπεριφορά και το πεδίο δράσης των υποκειμένων σε προσκήνιο και παρασκήνιο και τους μετέχοντες στην αλληλεπίδραση σε συντελεστές και κοινό» (Goffman 2006: 14). Το μεν παρασκήνιο «ορίζει ένα ιδιωτικό πεδίο, όπου οι μετέχοντες έχουν τη δυνατότητα να χαλαρώσουν, να σχολιάσουν, να γκρινιάζουν και να κουτσομπολέψουν, εν ολίγοις να είναι ο εαυτός τους... όπου δοκιμάζονται ερμηνείες πριν εμφανιστούν οι μετέχοντες στο κοινό, γίνεται η επιλογή εκείνων των πτυχών της παράστασης που θα προβληθούν ή θα αποσιωπηθούν» (Goffman 2006: 18). Το παρασκήνιο δηλαδή, είναι το μέρος όπου τα άτομα κατασκευάζουν την ταυτότητά τους και τις παρουσιάσεις τους. Από την άλλη πλευρά, το προσκήνιο αφορά τον δημόσιο χώρο, όπου γίνεται η διαπραγμάτευση της τελικής παράστασης και οι ερμηνευτές εκθέτουν μια συγκεκριμένη συμπεριφορά στο κοινό, η οποία είναι προσχεδιασμένη, δηλαδή ο ερμηνευτής προεπιλέγει στοιχεία συμπεριφοράς υπερτονίζοντας κάποιες πλευρές του ρόλου και αποκρύπτοντας παράλληλα κάποιες άλλες.

Οι άνθρωποι έχουν την τάση να παρουσιάζουν πολλές φορές τα γεγονότα που τους συμβαίνουν πιο συναρπαστικά ή πιο δραματικά, προσδίδοντας την χροιά που επιθυμούν με στόχο να προκαλέσουν και τα αντίστοιχα συναισθήματα στον ακροατή τους. Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και στον «εικονικό» κόσμο, όπου οι άνθρωποι έχουν την ευκαιρία να δημιουργήσουν εξ αρχής μια νέα ζωή, ένα νέο πρόσωπο που θα τους εκπροσωπήει στο νέο ξεκίνημά τους. Η εικονική πραγματικότητα είναι μια προσομοίωση του αληθινού κόσμου, η οποία δημιουργείται μέσω της τεχνολογίας και προβάλλεται μέσα από τον υπολογιστή και όχι μόνο. Ο κόσμος αυτός ενεργοποιείται με τη σύνδεση του ατόμου στο σύστημα που έχει δημιουργηθεί. Έτσι λοιπόν ξεκινάει ένα νέο ταξίδι ζωής. Με την αλληλεπίδραση που αναδύεται, το άτομο που μπαίνει σε αυτήν νέα πηγή νιώθει ότι μπορεί να συμμετέχει ενεργά σε όλα τα δρώμενα σαν να είναι πραγματικά εκεί. Όλα φαίνονται να είναι ρεαλιστικά καθώς πολλές ανθρώπινες αισθήσεις είναι ενεργές και οι καταστάσεις βιώνονται σαν αληθινές.

«Στους εικονικούς κόσμους, έχουν την δυνατότητα να ζουν μια «δεύτερη ζωή» και να αλληλεπιδρούν χωρίς τους περιορισμούς του πραγματικού κόσμου» (Christakis και Fowler 2010: 372), οι άνθρωποι νιώθουν ελεύθεροι να κάνουν όσα ονειρεύονται, έχουν νέες δυνατότητες και την ευκαιρία να ζήσουν όσα - υπό κανονικές συνθήκες- δεν θα μπορούσαν. Το ζήτημα που προκύπτει όμως μέσα από αυτήν την σχέση είναι, όταν κάποιος χάσει την αίσθηση του πραγματικού και η ζωή του ξαφνικά ταυτίζεται με κάτι μη ρεαλιστικό. Δηλαδή το νέο εικονικό περιβάλλον μέσα στο οποίο νιώθει κυρίαρχος, γίνεται για αυτόν η νέα πραγματικότητα στην οποία θέλει να ζήσει.

Σε αυτές τις περιπτώσεις τα πράγματα μπορούν να πάρουν μια εντελώς άλλη τροπή. Συγκεκριμένα, οι δύο συγγραφείς αναφέρουν στο έργο τους κάποια ακραία παραδείγματα όπου άνθρωποι ταύτισαν διάφορα συμβάντα της εικονικής ζωής με την πραγματική τους ζωή. Ο διαχωρισμός καταρρίπτεται και κυριαρχεί μια σύγχυση. Οι άνθρωποι έχουν την τάση να αναζητούν κάτι καλύτερο, κάτι που μπορεί να μην μπορούν να βρουν στην καθημερινή τους ζωή και αυτό μπορεί να τα διαθέσει το διαδίκτυο. Είτε αυτό είναι μια εικονική δουλειά, είτε μια σχέση, είτε ένας νέος κόσμος.

Χάρη στο διαδίκτυο οι άνθρωποι μπορούν να συνδεθούν πολύ εύκολα με πολλούς ανθρώπους και να δημιουργήσουν σχέσεις και επαφές, ένα νέο κοινωνικό δίκτυο λοιπόν. Μόνο που αυτού του είδους η σύνδεση διαφέρει από την φυσική επαφή, ως προς τον τρόπο και τον σκοπό της. Όσον αφορά τον τρόπο, μπορεί να γίνει κατανοητό ότι η επαφή

είναι πιο έμμεση αλλά ταυτόχρονα μπορεί να γίνει η σύνδεση πολύ πιο γρήγορα και σε παγκόσμιο επίπεδο. Καταρρίπτονται δηλαδή τα εμπόδια καθώς πλέον οι περισσότεροι άνθρωποι έχουν έστω και ένα μέσο με το οποίο μπορούν να συνδεθούν στο διαδίκτυο. Συνακόλουθα, αυξάνεται και η ταχύτητα με την οποία συνδέονται τα άτομα, λόγω των ευκολιών που προκύπτουν, ενώ από την άλλη, ο σκοπός πολλές φορές μπορεί να είναι θετικός και άλλες αρνητικός.

Μεθοδολογία

Σύμφωνα με τη Λυδάκη (2012: 133-134) η κατάλληλη επιλογή της μεθόδου έρευνας έγκειται στον ερευνητή και στον τρόπο με τον οποίο θέλει να διερευνήσει κάποιο κοινωνικό φαινόμενο. Οι ποιοτικές μέθοδοι χρησιμοποιούνται από διάφορες επιστήμες για να μπορέσουν να περιγράψουν, να αποκωδικοποιήσουν και να αποδώσουν την ουσία του φαινομένου που βρίσκεται σε μελέτη. Για αυτούς τους λόγους επιλέχθηκε στην έρευνα η ποιοτική μέθοδος καθώς ο σκοπός είναι να αναζητηθεί πώς και σε ποιο βαθμό δημιουργούν οι influencers την πραγματικότητα που παρουσιάζουν και κατά πόσο η εικόνα που προβάλλουν αντιστοιχεί με την καθημερινότητα τους.

Οι μέθοδοι έρευνας που επιλέχθηκαν είναι οι ημι-δομημένες συνεντεύξεις και η ερμηνευτική φαινομενολογική ανάλυση, καθώς το επίκεντρο είναι η κατανόηση της προσωπικά βιωμένης εμπειρίας των συνεντευξιζόμενων. Δίνεται μια ευκαιρία να αναδυθεί η δική τους αντίληψη. Οι ημι-δομημένες συνεντεύξεις περιέχουν ερωτήσεις ανοιχτού τύπου, που μπορεί να απασχολούν τον ερευνητή πριν ξεκινήσει την έρευνα του. Πριν την συνέντευξη είναι επίσης σημαντικό να δοθεί εξαρχής στους συμμετέχοντες στην έρευνα, ο λόγος που γίνεται η μελέτη και ο στόχος της. Στην παρούσα έρευνα, έχοντας εξαρχής ένα συγκεκριμένο χρονοδιάγραμμα διεξαγωγής της, θεωρήθηκε ορθό να υλοποιηθούν σίγουρα 4-5 συνεντεύξεις στο διάστημα που είχε οριστεί, καθώς δεν υπήρχε το χρονικό περιθώριο για περισσότερες συνεντεύξεις, ειδικά σε έναν κύκλο που δεν ήταν εξαρχής εύκολος στην πρόσβαση του.

Συγκεκριμένα, στάλθηκαν αρκετά emails και μηνύματα, από τα οποία δεν υπήρχε πάντα θετική ανταπόκριση ενώ σε κάποιες περιπτώσεις δεν δόθηκε απάντηση. Παρόλα αυτά, κατάφεραν και συμμετείχαν πέντε (5) γυναίκες ηλικίας 20-30 ετών στην έρευνα, παρέχοντας κάποια ιδιαίτερα δεδομένα όπως θα φανεί και παρακάτω στην ανάλυση. Επιπλέον, η επιλογή του γυναικείου φύλου και η ηλικία τους, καθορίστηκε από την θετική ανταπόκριση όσων είχαν προσεγγιστεί, διαμορφώνοντας έτσι το δείγμα μας. Η επιλογή της ερμηνευτικής φαινομενολογικής ανάλυσης υπήρξε το «bracketing», ένα βήμα στο οποίο συλλέγονται υποθέσεις και τυχόν προκαταλήψεις, αποσκοπώντας στην εξασφάλιση μιας αντικειμενικής συνέντευξης, ερμηνείας και έκθεσης των αποτελεσμάτων της έρευνας. Η δυνατότητα της ερμηνευτικής φαινομενολογικής ανάλυσης είναι η αναζήτηση του «πώς;» πώς παρουσιάζεται ο εαυτός μέσα από τα κοινωνικά δίκτυα; ποια είναι η καθημερινή και εικονική ζωή τους; υπάρχει άραγε ταύτιση ή απόκλιση; Το ζήτημα είναι να αναλυθούν σε βάθος οι απαντήσεις που θα δοθούν για να προκύψουν ορθά συμπεράσματα.

Σε αυτό το σημείο να επισημανθεί ότι έχει προηγηθεί και βιβλιογραφική μελέτη, η οποία παρέχει το θεωρητικό πλαίσιο πάνω στο οποίο θα βασιστεί η έρευνα. Θέτοντας εξ αρχής κάποιες έννοιες που είναι σημαντικές να διερευνηθούν θα δημιουργηθεί και ένας προσανατολισμός. Η έκθεση θεωριών είναι βέβαια απαραίτητη και στην τελική ανάλυση των πορισμάτων της εμπειρικής έρευνας, καθώς θα δημιουργηθεί ένα κλίμα συζήτησης και αναθεώρησης ανάμεσα στη θεωρία και τα δεδομένα της έρευνας.

Ένα ακόμη σημαντικό μέρος είναι το φίλτρο της έρευνας, το οποίο είναι η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας, καθώς αφορμή υπήρξε το βιβλίο των Berger και Luckmann. Η θεωρία τους μας καλεί να αλλάξουμε τον τρόπο που σκεφτόμαστε για τον

ρόλο που έχουμε στη διαμόρφωση της κοινωνικής μας πραγματικότητας. Πώς μετά από 56 χρόνια η θεωρία των δύο κοινωνιολόγων μπορεί να θεωρηθεί διαχρονική; Αποτελεί βασικό ερώτημα μέσα από το οποίο προέκυψε και η ανάγκη μελέτης της «εικονικής πραγματικότητας».

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Σε αυτό το μέρος θα παρουσιαστούν οι θεματικές και οι κατηγορίες που προέκυψαν μέσα από τις συνεντεύξεις που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας. Πολλά από τα δεδομένα που προέκυψαν αναδεικνύουν νέες οπτικές και αντιλήψεις που δεν ήταν αναμενόμενες εξ αρχής.

Καταρχάς είναι σημαντικό να αποσαφηνιστεί ο όρος *influencer*, ο οποίος αφορά τα άτομα που «αντιπροσωπεύουν ένα νέο είδος ανεξάρτητου υποστηρικτή που διαμορφώνει τη στάση του κοινού μέσα από ιστολόγια, tweets και τη χρήση άλλων κοινωνικών μέσων» (Freberg et al. 2011: 1). Στη διεθνή βιβλιογραφία συναντάται και ο όρος «*microcelebrity*». Οι δύο έννοιες αναφέρονται σε χρήστες με ένα πιο εξειδικευμένο, τις περισσότερες φορές, περιεχόμενο και ένα πολύ μεγάλο αριθμό ακολούθων, τονίζοντας τη σημαντική επιρροή τους σε αυτούς. Ακόμη, έχουν τη δυνατότητα να εκμεταλλευτούν και να αξιοποιήσουν στρατηγικά τα οφέλη των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης. Επενδύουν στη διαμόρφωση μιας «δημόσιας ταυτότητας», τόσο ξεχωριστής και συνάμα ικανής να «απαντήσει» στις ανάγκες και τα ενδιαφέροντα άλλων ανθρώπων, που ιδανικά θα ήθελαν να ενταχθούν στον κύκλο των ακολούθων τους (Khamis et al. 2016: 1-2). Ποια είναι όμως η άποψη των ίδιων για τον όρο αυτό; Είναι αποδεκτός για όλους; Είναι κάποια ζητήματα που προέκυψαν και απαντήθηκαν με διαφορετικούς τρόπους κατά την διάρκεια της έρευνας.

Καταρχάς, όπως επισήμανε μια συνεντευξιαζόμενη δεν θεωρεί τους «*influencers*» ως επαγγελματίες που ασχολούνται με προωθήσεις προϊόντων και με διαφημίσεις, αλλά τα άτομα εκείνα που έχουν να πουν κάτι «κοινωνικά χρήσιμο», να εκθέσουν ιδέες για να εμπνεύσουν τον κόσμο και να ενώσουν το κοινό τους. Έχουν ουσιαστικά τη δύναμη να επηρεάσουν τις ζωές των άλλων και να υποδείξουν συμπεριφορές και πράξεις που μπορεί να θεωρούνται ως δεδομένες για τους ίδιους αλλά όχι για το κοινό τους. Η δυνατότητα να παρακινεί κάποιο άτομο τους συνανθρώπους του δείχνοντας την καθημερινότητά του ή δίνοντας συμβουλές, επηρεάζει τη συνείδηση και τον τρόπο σκέψης και έκφρασης όσων τον/την παρακολουθούν μέσα από τα κοινωνικά δίκτυα.

Άλλα άτομα υποστήριξαν πως δεν ήθελαν να έχουν καμία σχέση με τον παραπάνω «ορισμό» όταν ξεκίνησαν να ασχολούνται με τα κοινωνικά δίκτυα καθώς δεν ένιωθαν ότι έχουν την ικανότητα να βοηθήσουν ή να κατευθύνουν προς μία κατεύθυνση σκέψης τα άτομα που τους ακολουθούν. Παρόλα αυτά οι περισσότερες είτε έμμεσα είτε άμεσα ανέλαβαν αυτόν τον «ρόλο». Άλλες το αποδέχτηκαν και προσπάθησαν να ανταπεξέλθουν με τις νέες ιδιότητες που είχαν ενώ άλλες επέλεξαν να αποστασιοποιηθούν λίγο από αυτές τις ευθύνες, χωρίς να σημαίνει αυτό ότι έπαψαν να εκφράζουν όσα στήριζαν εξ αρχής. Έτσι, πέρα από τον όρο «*influencer*» ήρθαν στο προσκήνιο οι όροι *Instagramer*, *Youtuber*, *Tik-Toker*, καθώς προέκυπταν από την χρήση της εκάστοτε εφαρμογής. Ένας πιο «ελαφρύς» τίτλος όπως θεωρούσαν. Τα περισσότερα άτομα ήταν συνειδητά για όσα έβλεπαν ότι διαδραματίζονται γύρω τους και προσπαθούσαν να διαχειριστούν την κατάσταση που οι ίδιες άλλωστε επέλεξαν, με τον καλύτερο τρόπο που τους ταίριαζε, όπως υποστήριξαν στις συνεντεύξεις τους. Η καθεμία παρουσίαζε την αλήθεια της μέσα από τη δική της σκοπιά, ένα χαρακτηριστικό που παρατηρήθηκε ως κοινό στοιχείο των συνεντευξιαζόμενων.

Οι δύο κυρίαρχες περίοδοι που ξεκίνησαν οι συνεντευξιαζόμενες να χρησιμοποιούν τα κοινωνικά δίκτυα διαφέρουν μεταξύ τους καθώς διαχωρίζονται από την εποχή προ-

Covid-19 και την περίοδο που εμφανίστηκε η πανδημία στην Ελλάδα. Πριν την πανδημία τα άτομα χρησιμοποιούσαν τα κοινωνικά δίκτυα για να παρουσιάσουν στον κόσμο πτυχές της δουλειάς τους όπως π.χ. να διαφημίσουν καταστήματα, εστιατόρια και νυχτερινά μαγαζιά στα οποία μπορεί να δούλευαν ή να είχαν ποσοστά. Κάτι που συνέχισαν να κάνουν ακόμη και μετά την πανδημία. Από την άλλη πλευρά, αρκετοί ισχυρίστηκαν πως κατά την διάρκεια της πανδημίας και της απαγόρευσης κυκλοφορίας που επιβλήθηκε στην Ελλάδα, αλλά και σε παγκόσμιο επίπεδο, τους γεννήθηκαν συναισθήματα που πριν δεν είχαν βιώσει. Ο φόβος, η μελαγχολία, το άγχος και η κατάθλιψη άρχισαν να υπερισχύουν στη ζωή τους με αποτέλεσμα να ψάχνουν μια διέξοδο. Η λύση ήρθε με τη χρήση των κοινωνικών δικτύων καθώς πολλοί άρχισαν να αφήνουν πίσω τον ρόλο του θεατή και άρχισαν οι ίδιοι να δημιουργούν διάφορα περιεχόμενα στο προσωπικό τους προφίλ.

Αυτομάτως, προκύπτουν δύο ομάδες καθώς από την μια υπάρχουν άτομα που αποφάσισαν να ασχοληθούν επαγγελματικά και να επενδύσουν στο σκέλος της παρουσίασης του περιεχομένου τους μέσα από τα κοινωνικά δίκτυα, ενώ κάποιοι άλλοι ξεκίνησαν να ασχολούνται για να ξεφύγουν από την καθημερινότητά τους. Παρόλα αυτά, η πορεία τους κατέληξε να είναι παρόμοια καθώς όπως υποστήριξαν οι περισσότεροι, τα κοινωνικά δίκτυα τους επέφεραν ξαφνικά φήμη και κατ' αντιστοιχία νέες επαγγελματικές προοπτικές. Οι περισσότεροι δεν χρησιμοποιούν μόνο μια πλατφόρμα αλλά περισσότερες καθώς είναι αρκετά αλληλένδετη η μια με την άλλη και μπορεί να τους εξυπηρετήσει καλύτερα. Βέβαια πέρα από τον επαγγελματικό τομέα ενισχύθηκε και η δυνατότητα παρουσίασης και προώθησης της τέχνης αρκετών ατόμων, όπως υποστήριξαν στις συνεντεύξεις τους.

Τέλος, είναι επίσης σημαντικό να επισημανθεί ότι για αρκετά άτομα αποτελεί βασικό βιοποριστικό μέσο και σε συνδυασμό με άλλα έσοδα, όπως ανέφεραν κάποιοι συνεντευξιζόμενοι, μπορούν πλέον να συντηρήσουν την καθημερινότητά τους. Όπως υποστηρίζουν, πλέον υπάρχουν deadlines, ένα πρόγραμμα, διακυβεύονται χρήματα, η φήμη κ.ά. Για παράδειγμα, λέει μια κοπέλα, *«Επίσης, μπορεί να είμαστε ελεύθεροι επαγγελματίες και να μην έχουμε εργοδότες αλλά αν μια εταιρεία 'με αγοράσει' για ένα χρονικό διάστημα που θέλει αυτή θα πρέπει να 'χορεύω στον δικό της ρυθμό' πράγμα που είναι και αυτό περιοριστικό»*.

Από την στιγμή που οι περισσότεροι άρχισαν να ασχολούνται με τα κοινωνικά δίκτυα άλλαξε και η καθημερινότητά τους. Σε πρώτο επίπεδο, επαγγελματικά και βιοποριστικά καθώς οι περισσότεροι έχουν αναλάβει νέες ευθύνες, όπως υποστηρίζουν. Η λέξη που χρησιμοποιήθηκε ιδιαίτερα από όλα τα άτομα ήταν η «προσαρμογή», η οποία αφορά πολλές πτυχές της ζωής τους. Ήδη σε αυτό το σημείο μπορεί να εντοπίσει κανείς την διαδικασία της κατασκευής της πραγματικότητάς τους, όπως την παρουσιάζουν οι Berger και Luckmann (2003). Καταρχάς, όπως ειπώθηκε ήδη, το σκέλος της επαγγελματικής τους πορείας έλαβε νέα μορφή και τα άτομα αυτά έπρεπε να προσαρμοστούν στις ανάγκες των εταιρειών που συνεργάζονται αλλά μετέπειτα και με τις ανάγκες του κοινού τους. Η προσαρμογή αυτή βέβαια δεν αφορά μόνο αυτόν τον τομέα, αλλά και τον τρόπο έκφρασης, ομιλίας και συμπεριφοράς, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι άφησαν πίσω τον αυθεντικό τους χαρακτήρα.

Πολλοί υποστήριξαν πως οι αλλαγές και οι προσαρμογές έγιναν με την εμφάνιση του «political correct» ενώ ήταν αρκετοί που πρόσεχαν από πριν τον τρόπο έκφρασής τους για να αποφύγουν μετέπειτα αρνητικά σχόλια και κριτικές. Εμφανίζεται μια άμυνα, η οποία μπορεί και να είναι δικαιολογημένη είτε προληπτική για άλλους. Η καθημερινότητα έχει αλλάξει πάρα πολύ καθώς ο κόσμος τους αναγνωρίζει, δημιουργείται μια οικειότητα η οποία εκφράζεται όταν κάποιος βλέπει από κοντά το άτομο που βρίσκεται πίσω από τις οθόνες. *«Μπορεί να σε αγκαλιάσει, να σου μιλήσει, να επέμβει σε μια προσωπική σου στιγμή»*. Υπάρχει και η θετική πλευρά, καθώς αρκετοί το βρίσκουν πολύ ευχάριστο και νιώθουν ότι ανταμείβονται οι κόποι τους. Ακόμη, μια αλλαγή που παρατηρήθηκε είναι η δυνατότητα αυτονομίας και συνακόλουθα η αίσθηση ότι έχουν τη δύναμη να κάνουν πράγματα που δεν μπορούσαν πριν. Η δημοτικότητα πέρα από χρήματα τους έδωσε κι

άλλα αγαθά και ευκαιρίες να δοκιμάσουν νέες εμπειρίες, όπως είναι τα ταξίδια για παράδειγμα.

Συνακόλουθα, οι περισσότεροι συνεντευξιαζόμενοι υποστήριξαν πως η γνώμη του κοινού τους επηρεάζει θετικά και αρνητικά με αποτέλεσμα να αλλάζει η καθημερινότητά τους, για αυτό είναι προσεκτικοί με το περιεχόμενο που παρουσιάζουν. Όπως παραδέχτηκαν, έχουν «δημιουργήσει μια προσδοκία» και επιλέγουν να παρουσιάζουν στιγμές από τις ζωές τους που μπορεί να είναι πιο ευχάριστες και αστείες για να «συντηρήσουν την εικόνα που έχουν φτιάξει». Η προσπάθεια αυτή βέβαια είναι ιδιαίτερα δύσκολη, κουραστική και καταπιεστική όπως υποστήριξαν κάποιοι. Παρόλα αυτά, η εντύπωση που δημιουργούν τους «ανταμείβει», ειδικά από σχόλια που μπορεί να ακούσουν σε προσωπικό επίπεδο σε περιπτώσεις που τους συνάντησε κάποιος από κοντά και εντυπωσιάστηκε για παράδειγμα για την ομορφιά τους ή τη συμπεριφορά τους, «*όταν ένας άνθρωπος με δει μπορεί να είναι η μοναδική φορά στη ζωή του που θα με δει από κοντά οπότε θέλω να του μείνει μια καλή εμπειρία*».

Σε αυτό το σημείο αναδεικνύεται η θεωρία του Goffman (2016) όσον αφορά τη διαχείριση των εντυπώσεων, καθώς προκύπτει η διάκριση ανάμεσα στο «παρασκήνιο» και στο «προσκήνιο». Συγκεκριμένα, αναφέρει μια συνεντευξιαζόμενη, «*δεν έχω εκθέσει την προσωπική μου ζωή σε σημεία που δεν μπορώ να τη διαχειριστώ δηλαδή στα social media ... δεν θα ενημερώσω σε σχέση με τον αν έχω κατάθλιψη αυτό το διάστημα ή πώς βιώνω την ψυχοθεραπεία... δεν έχω φτάσει στο σημείο να έχω ανάγκη να επικοινωνήσω αυτές τις πτυχές του εαυτού μου με τον κόσμο γιατί αισθάνομαι ότι είναι ψεύτικο, είναι σαν να αποζητάς προσοχή που εγώ θέλω αυτήν την προσοχή να επικεντρώνεται στο νόημα που θέλω να δώσω από την αρχή ότι δηλαδή όλα είναι χιούμορ, όλα τα λαμβάνουμε ελαφριά...*».

Αντίστοιχα, μια άλλη συνεντευξιαζόμενη δηλώνει ότι, «*όλα γίνονται υπό έλεγχο 2-3 μέρες πριν γίνεται το γύρισμα και αποφασίζω εγώ σε ποιες ερωτήσεις θα απαντήσω γιατί πχ έχει τύχει να με ρωτήσουν κάτι σχετικό με οικογενειακή κατάσταση κάτι για το οποίο εγώ δεν είμαι έτοιμη να επικοινωνήσω με τον κόσμο οπότε διάλεξα να μην το κάνω*». Ο στόχος όπως φαίνεται και επισημαίνουν είναι, «*να προστατέψω τον εαυτό μου αλλά περισσότερο τους ανθρώπους μου*».

Επιπροσθέτως, η κατασκευή και η παρουσίαση της κοινωνικής ταυτότητας στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης επηρεάζονται από τον χώρο, τον χρόνο και την εγγύτητα. Το διαδίκτυο μεταβάλλει την εμπειρία του χώρου και του χρόνου καθώς ο χρήστης μπορεί να βρίσκεται στο σπίτι του και ταυτόχρονα να ενεργοποιεί την οθόνη του υπολογιστή του και να εμφανίζονται εκεί φίλοι από το παρόν και το παρελθόν, ενώ ταυτόχρονα έχει τη δυνατότητα σκέψης, επεξεργασίας και αναπροσαρμογής των αλληλεπιδραστικών επιλογών, καθώς η ερώτηση και η απάντηση ενδέχεται να απέχουν ώρες ή ακόμα και μέρες.

Ένα ακόμη ζήτημα που προκύπτει εδώ, είναι κατά πόσο η συχνότητα των διαδικτυακών επαφών μπορεί να είναι πιο αποτελεσματική ως προς τη σύνδεση και τη μετάδοση ιδεών, σε σύγκριση με την πραγματική άμεση επαφή. Σε αυτό το σημείο λοιπόν ο Christakis και ο Fowler (2010: 375) υποστηρίζουν ότι οι καθημερινές αλληλεπιδράσεις μέσω του διαδικτύου δεν εγγυώνται και την απόλυτη αφομοίωση των πληροφοριών που προσφέρονται. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει πως οι αλληλεπιδράσεις αυτές δεν είναι σημαντικές καθώς πρέπει να αναλογιστεί κανείς το γεγονός ότι κρύβουν πολλές προοπτικές. Η επιβεβαίωση της θεωρίας προκύπτει με την παρακάτω θέση, «*μόνο στην ιδέα του να αφήσω το κινητό μου μακριά μου προκαλεί άγχος, αισθάνομαι ότι κάτι δεν έχει γίνει σωστά ή ότι ξαφνικά δεν έχω επαφή με τον κόσμο. Σε οποιοδήποτε κομμάτι είτε της δουλειάς είτε της χαλάρωσης και του ελεύθερου χρόνου το κινητό είναι σύντροφος μου*».

Τέλος, στην πορεία της έρευνας αναδύθηκε μια ακόμη κατηγορία καθώς εμφανίστηκαν τα συναισθήματα των συνεντευξιαζόμενων. Κυριαρχεί ο φόβος, η ανασφάλεια, η καταπίεση και η εμμονή όπως υποστήριξαν. «*Η αλήθεια είναι στα social media μπορεί*

να νιώθω μεγαλύτερη ανασφάλεια από ότι στον έξω κόσμο, ανά πάσα στιγμή μπορεί κάποιος να με στεναχωρήσει, μπορεί κάποιος άγνωστος να με πάρει τηλέφωνο (κάτι που συμβαίνει συχνά)..., να μου στέλνει κάποιος σε είδα τότε εκεί... Επίσης, υπάρχουν άνθρωποι που είναι «obsessed» δηλαδή κάτι που ανεβάζεις εσύ εντελώς αθώα αυτοί να τα αποθηκεύουν, να κρατάνε αρχείο και όχι για εκδικητικό σκοπό αλλά και μόνο η ιδέα ότι κάποιος μπορεί να κρατάει αρχείο από την ζωή σου σε φρικάρει...».

Συμπέρασμα

Στην παρούσα έρευνα έγινε μια προσπάθεια να απαντηθούν τα εξής ερωτήματα, πώς και σε ποιο βαθμό δημιουργούν την πραγματικότητα που παρουσιάζουν οι influencers στα κοινωνικά δίκτυα και κατά πόσο η «πραγματικότητα» αυτή αντιστοιχεί με την καθημερινή ζωή τους. Θέτοντας εξ αρχής το θεωρητικό πλαίσιο, τα ερευνητικά αποτελέσματα που προέκυψαν ενίσχυσαν κάποιες θεωρίες ενώ ταυτόχρονα έφεραν στο προσκήνιο νέα δεδομένα.

Σε πρώτο στάδιο παρατηρούνται από τις ίδιες τις συνεντευξιαζόμενες οι αλλαγές στην καθημερινότητα και η «προσαρμογή», η ανάγκη να εντυπωσιάσουν το κοινό τους δημιουργώντας ένα παρασκήνιο και προσκήνιο, ώστε να προετοιμαστούν πριν βγουν στα κοινωνικά δίκτυα και παρουσιάσουν τον «εαυτό» τους. Σημαντική είναι βέβαια η περίοδος που ξεκίνησαν να ασχολούνται με τα κοινωνικά δίκτυα καθώς καθοριστική ήταν η Covid-19. Επιπροσθέτως, η συχνότητα και η εξάρτηση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης φέρνουν στο προσκήνιο νέα συναισθήματα για τους ίδιους τους influencers όπως είναι ο φόβος, η ανασφάλεια, η καταπίεση ακόμη και η εμμονή.

Το πιο σημαντικό όμως που παρατηρήθηκε είναι οι αντιθέσεις ανάμεσα στα λεγόμενα των συνεντευξιαζόμενων, καθώς ενώ αναγνωρίζουν την επιρροή που έχουν και μπορούν να ασκήσουν, «αρνούνται» να λάβουν τις ευθύνες του τίτλου «influencer» επιλέγοντας πιο απλούς χαρακτηρισμούς. Συνακόλουθα, συνειδητοποιούν με τα λεγόμενα τους την ανάγκη για προσαρμογή αλλά δεν δέχονται ότι συμμετέχουν στη δημιουργία ενός νέου εαυτού και μιας νέας καθημερινότητας. Επιδίδουν να δημιουργήσουν εντυπώσεις και νέες προοπτικές για τους ίδιους αλλά ταυτόχρονα νιώθουν καταπίεση και φόβο για τις προσδοκίες των «θεατών», για αυτό είναι απαραίτητη η προετοιμασία τους χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι δέχονται ότι παρουσιάζουν έναν «ρόλο». Δημιουργείται μια σχέση εξάρτησης με τα κοινωνικά δίκτυα ενώ παράλληλα μια ανάγκη απεξάρτησης από αυτά, κάτι που είναι ιδιαίτερα δύσκολο καθώς από τη μια αποτελούν το μέσο του βιοπορισμού τους άλλα και από την άλλη το μέσο έκφρασης και έμπνευσης τους.

Τέλος, συνειδητοποιούν ότι «παίζουν» έναν κοινωνικό ρόλο, έχουν τη δυνατότητα να αλλάξουν τη δράση τους και να αμφισβητήσουν τους θεσμούς αλλά δεν το παραδέχονται γιατί φοβούνται την κριτική όσων τους παρακολουθούν μέσα από τις οθόνες. Επιβεβαιώνεται επομένως η θεωρία του Berger και Luckmann (2003) περί της κοινωνικής κατασκευής της πραγματικότητας, της θεσμοποίησης αλλά και των κοινωνικών ρόλων. Ταυτόχρονα επιβεβαιώνεται και η θεωρία του Goffman (2006) όσον αφορά τη διαχείριση των εντυπώσεων μέσα από τη διαδικασία της προετοιμασίας του ρόλου στο «παρασκήνιο» και της παρουσίας του στο «προσκήνιο».

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Λυδάκη, Α. (2012), *Ποιοτικές μέθοδοι της κοινωνικής έρευνας*, Αθήνα, Καστανιώτης.

Berger, L. P. και Luckmann, Th. (2003), *Η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας*, Αθήνα, Νήσος.

- Bryman, A. (2017), *Μέθοδοι κοινωνικής έρευνας*, Αθήνα, Gutenberg.
- Christakis, N. A. και Fowler, J. H. (2010), *Συνδεδεμένοι*, Αθήνα, Κάτοπτρο.
- Goffman, E. (2006), *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Ritzer, G. και Stepnisky, J. (2012), *Σύγχρονη κοινωνιολογική θεωρία*, Αθήνα, Κριτική.

Ξένη βιβλιογραφία

- Freberg, K., Graham, K., McGaughey, K. and Freberg, L. A. (2011), Who are the social media influencers? A study of public perceptions of personality. *Public relations review*, Vol. 37, No 1, pp. 90-92.
https://www.researchgate.net/publication/251582746_Who_are_the_social_media_influencers_A_study_of_public_perceptions_of_personality [πρόσβαση 28/02/2023]
- Khamis, S., Ang, L. and Welling, R. (2017), Self-branding, 'micro-celebrity' and the rise of social media influencers. *Celebrity studies*, Vol. 8, No 2, pp. 191-208.
https://www.researchgate.net/publication/306922796_Self-branding_'micro-celebrity'_and_the_rise_of_Social_Media_Influencers [πρόσβαση 28/02/2023]
- Southerton, D. (ed.) (2011), *Encyclopedia of Consumer Culture*, Vol. 3, Thousand Oaks, CA, SAGE Publications, Inc. Available at: <https://doi.org/10.4135/9781412994248> [πρόσβαση 28/02/2023].

ΑΝΤΙ ΓΙΑ ΜΕΤΑ: ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΑΝΤΙΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΜΕΤΑ-ΑΛΗΘΕΙΑ

Μιχάλης Χατζηκωνσταντίνου^α, Μιχάλης Τασσόγλου^β

^α Ακαδημαϊκός Υπότροφος (Δρ.), Τμήμα Ψηφιακών Τεχνών και Κινηματογράφου, ΕΚΠΑ

^β Ακαδημαϊκός Υπότροφος (Δρ.), Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ, ΕΚΠΑ

Περίληψη

Ο αντικομμουνισμός αποτελούσε μία διαχρονική τάση των ΜΜΕ στη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου, συμβάλλοντας στην κατασκευή ενός απόλυτου εχθρού. Στην εποχή του διαδικτύου δείχνει να αναβιώνει, σε σημείο να γίνεται λόγος για «αντικομμουνισμό ζόμπι». Αυτό οφείλεται σε αιτίες τόσο δομικές, όσο και βραχυπρόθεσμες. Κοινή συνισταμένη τους είναι η προπαγάνδα. Σε δομικό επίπεδο, από το 2016 κι έπειτα τα ΜΚΔ λειτουργούν ως καταλύτης σε μία σειρά από προπαγανδιστικές λειτουργίες, οι οποίες στηρίζονται σε μία τάση απομάκρυνσης από την αλήθεια ως βασική αξία της ενημέρωσης. Αυτό οφείλεται αφενός στην αυξανόμενη ζήτηση για περιεχόμενο που να ανταποκρίνεται στα στερεότυπα και τις προκαταλήψεις των χρηστών των ΜΚΔ, αφετέρου στην προσφορά του μέσω αλγορίθμων που σχηματίζουν φίλτρα-φούσκες και θαλάμους αντήχησης. Η συγκεκριμένη έρευνα επιχειρεί να αναδείξει τις εκφάνσεις του σύγχρονου αντικομμουνισμού, όπως εκφράζονται στη διαδικτυακή δημόσια σφαίρα και να σκιαγραφήσει τις ρηματικές και προπαγανδιστικές τάσεις του. Εξετάζει τα προφίλ ανώνυμων χρηστών συντηρητικών πεποιθήσεων στο twitter με σημαντική επιρροή (σε ακολούθους και κοινοποιήσεις) και εμφανή αντικομμουνιστικό χαρακτήρα. Προτεραιότητα δόθηκε στην εξέταση της σχέσης αντικομμουνισμού και κατασκευής εχθρού. Αυτή διερευνήθηκε μέσα από τη διασταύρωση των δύο μεταβλητών, αλλά και την ανάλυση στοιχείων όπως οι προπαγανδιστικές τεχνικές, η παραποίηση γεγονότων και οι αναφορές στη θεωρία των δύο άκρων.

Λέξεις κλειδιά: αντικομμουνισμός, προπαγάνδα, μετα-αλήθεια, κατασκευή εχθρού, θεωρία των δύο άκρων, λόγος μίσους.

ANTI AND POST: CONTEMPORARY ASPECTS OF ANTI-COMMUNISM AND POST TRUTH

Michalis Chatzikonstantinou^α, Michalis Tastsoglou^β

^α Adjunct Lecturer (Dr.), Department of Digital Arts and Cinema, NKUA

^β Adjunct Lecturer (Dr.), Department of Communication and Media Studies, NKUA

Abstract

Anticommunism was a media filter used during the Cold War years to manufacture consent, as well as to construct an ultimate enemy. Nowadays, it seems to be reviving as “zombie anti-communism”, due to both structural and short-term causes. A common component of both is propaganda. On a structural level, social media networks have acted as a catalyst in a series of propaganda functions since 2016, while the public life tends to drift away from the truth as a core value of information, because of the growing demand for content that responds to the stereotypes and prejudices of the new media users, as well as of the media platforms’ algorithms which form filter-bubbles and echo chambers. This research attempts to highlight the manifestations of contemporary anti-communism, as expressed in the online public sphere and to outline its discursive and propagandistic mechanisms. It examines the profiles of anonymous twitter users of conservative beliefs with significant influence (in followers and shares) and apparent anti-communism. This happens through the relative crosstabulation of the two variables, but also from the quantitative analysis of propaganda techniques, news falsification and references to the horseshoe theory.

Key words: anti-communism, propaganda, post-truth, construction of the enemy, horseshoe theory.

Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία, επ’ αφορμή της καταδικαστέας ρωσικής εισβολής στην Ουκρανία, εξετάζει το εάν και πώς κλιμακώνεται η αντικομμουνιστική προπαγάνδα στο twitter. Μολονότι η σύγχρονη Ρωσία ουδεμία σχέση έχει με τον κομμουνισμό, στον δημόσιο διάλογο παρατηρήθηκε μία- περιθωριακή πλην υπαρκτή- τάση παρουσίας της ως συνέχειας της Σοβιετικής Ένωσης, κάτι το οποίο επ’ ουδενί ισχύει στο ιδεολογικό πεδίο, όπως και στο πεδίο των οικονομικών πολιτικών. Πρόκειται για μια τάση αρνητικής μεταβίβασης, μία τεχνική προπαγάνδας η οποία στη συγκεκριμένη περίπτωση χρησιμοποιείται ώστε η βιαιότητα του καθεστώτος Πούτιν να αποδοθεί στον κομμουνισμό. Αυτό συμβαίνει κατά την ίδια στιγμή που το ρωσικό καθεστώς παραλληλίζεται, συχνά-πυκνά στον δημόσιο διάλογο, με την ολιγαρχία λόγω των έντονων ανισοτήτων που το χαρακτηρίζουν (Guriev and Rachinsky 2005, Novokmet, Piketty and Zucman 2018), γεγονός που το κάνει να απάδει έτι περισσότερο του κομμουνισμού.

Σκοπός της εργασίας είναι η μελέτη της προπαγάνδας των αντικομμουνιστικών προφίλ στο twitter. Μελετώνται επιμέρους όψεις της προπαγάνδας εστιάζοντας στην κατασκευή εχθρού και τη σχέση του με τον αντικομμουνιστικό λόγο. Οι εξαρτημένες μεταβλητές οι οποίες εξετάζονται είναι οι προπαγανδιστικές τεχνικές που επιστρατεύονται σε κάθε ανάρτηση, οι αξίες που επικρατούν όταν τα δύο φαινόμενα παρατηρούνται, η αναπαραγωγή (ή και παραγωγή) παραποιημένων ειδήσεων, αλλά και η πιθανή απόπειρα θεμελίωσης της θεωρίας των δύο άκρων πάνω στην κατασκευή εχθρού. Σημειώνεται ότι η θεωρία των δύο άκρων, εκτός του ότι παρουσιάζει προβλήματα σε επίπεδο ιστορίας, ηθικής και λογικής (Δοξιάδης 2021), λειτουργεί σε ιδεολογικό επίπεδο ως ένας διπλός πέλεκυς στα χέρια του *λόγου του μίσους* (hate speech). Από τη μία ευνοεί και δικαιολογεί τον αντικομμουνιστικό λόγο, ενώ από την άλλη λειαίνει *de facto* την κριτική στον φασισμό και τον ναζισμό.

Ο ελληνικός αντικομμουνισμός διατρέχει την, κατά τον Αριστόβουλο Μάνεση (1983: 8), «ανώμαλη πολιτική και πολιτειακή περίοδο» 1922-1974. Όμως, κατά το δεύτερο ήμισυ της περιόδου αυτής, μεταπολεμικά, είναι που καθίσταται απολύτως κυρίαρχη πολιτική και προπαγανδιστική πρακτική (Lialioti 2020: 461) καθώς συγκροτεί τον πυρήνα της εθνοφροσύνης, η οποία αποτέλεσε «τη μόνη συνεκτική ιδεολογία του μεταπολεμικού κράτους» (Ελεφάντης 1993). Η εθνοφροσύνη, με βραχίονα τον αντικομμουνισμό (Δοξί-

άδης 2022), προσλαμβάνει το ιστορικό περιεχόμενό της ως «ιδεολογία του αποκλεισμού, του εξοβελισμού των κομμουνιστών από το εθνικό σώμα» (Παπαδημητρίου 2006: 178). Πάντως, μετά την πτώση της δικτατορίας των συνταγματαρχών και τη σχετική απονομιμοποίηση της εθνικοφροσύνης, ο αντικομμουνισμός παύει να έχει θεσμική κρατική έκφραση. Απτή απόδειξη- αλλά και νομικό αποκορύφωμα- αυτής της νέας συνθήκης είναι η νομιμοποίηση του ΚΚΕ με το νομοθετικό διάταγμα 59/1974. Ταυτόχρονα, στις πρώτες δεκαετίες της μεταπολίτευσης φθίνει σταδιακά και ο αντικομμουνιστικός λόγος και η απήχρησή του (Μητσοπούλου 2014).

Ωστόσο, από τις αρχές της προηγούμενης δεκαετίας μέχρι σήμερα παρατηρείται αναβίωση του αντικομμουνιστικού λόγου στον ελληνικό χώρο κυρίως υπό τη μορφή του «φασιστικού αντικομμουνισμού» της Χρυσής Αυγής, αλλά και του «συντηρητικού» και «φιλελεύθερου» αντικομμουνισμού¹ που χαρακτήρισε τις οξείες πολιτικές αντιπαράθεσεις της περιόδου της οικονομικής κρίσης. Είναι σαφές, όμως, ότι αυτή η επανεμφάνιση της αντικομμουνιστικής ρητορικής δεν συνδυάστηκε με κρατικές πολιτικές ή πολύ περισσότερο με κάποιο νομικό πλαίσιο που να στοχεύει στον εξοβελισμό των κομμουνιστών. Επιπλέον, ο ανανήψας αντικομμουνιστικός λόγος, παρά τους ακραίους τροπισμούς του, σπανίως χαρακτηρίζεται από την επίκληση ενός «ερυθρού κινδύνου» σε ψυχροπολεμικούς όρους, αντίθετα με ό,τι είχε συμβεί στο παρελθόν.

Αντίστοιχα φαινόμενα αναβίωσης του αντικομμουνιστικού λόγου, χωρίς την επιστράτευση του κρατικού μηχανισμού, παρατηρούνται και σε άλλες περιοχές του κόσμου με αποτέλεσμα να γίνεται λόγος από μελετητές περί «αντικομμουνισμού ζόμπι» (Miller 2018). Δεν πρόκειται δηλαδή για μια δεσπόζουσα πρακτική που αποτελεί «το κυρίαρχο, και ουσιαστικά μόνο νομιμοποιημένο, πεδίο κοινωνικής δράσης» όπως συνέβη στον ελληνικό εμφύλιο (Μπουρνάζος 2009) αλλά για ένα νεφέλωμα το οποίο δεν συνεχίζει την πολιτική ζωή και συνιστά, τουλάχιστον προς το παρόν, ένα πολιτικό κατάλοιπο. Χαρακτηριστική ως προς αυτό είναι και η σχετικά πρόσφατη αναθεώρηση του *Μοντέλου της Προπαγάνδας* των Herman και Chomsky (1988) με τα αμερικανικά ΜΜΕ να αντικαθιστούν το φίλτρο-φόβητρο του «κομμουνισμού» (δηλαδή τον αντι-κομμουνισμό) με εκείνο της «τρομοκρατίας» και του «πολέμου κατά του κακού» (Mullen 2009: 15) στο πλαίσιο της δημιουργίας συναίνεσης μέσω της κατασκευής εχθρών.

Ο κομμουνιστικός «εχθρός» στην εποχή της μετα-αλήθειας

Η παρούσα εργασία μελετά τις προπαγανδιστικές χρήσεις του αντικομμουνιστικού λόγου κυρίως μέσω της πρακτικής της «κατασκευής εχθρού». Η ιδιαιτερότητα της τρέχουσας περιόδου είναι ότι πλέον, όπως προαναφέρθηκε, οι πολίτες και ο πολιτικός κόσμος δεν αντιμετωπίζουν τον κομμουνισμό ως κίνδυνο για το πολίτευμα. Ωστόσο, ο αντικομμουνιστικός λόγος κατασκευάζει τον κομμουνισμό ως εχθρό μέσα από δύο συνδεδεμένες διακριτές πρακτικές: το σχήμα εμείς/αυτοί και την αυθαίρετη συσχέτιση.

Με βάση το σχήμα εμείς/αυτοί οι όροι κομμουνισμός/κομμουνιστές εννοολογούνται από τον αντικομμουνιστικό λόγο κατά τρόπο ώστε να μπορούν να χαρακτηρίσουν κάθε πρόσωπο, επιχείρημα ή δημόσιο λόγο που κρίνεται ότι αποκλίνει από συντηρητικές θέσεις. Έτσι, ανάλογα με τις στοχεύσεις της αντικομμουνιστικής ρητορικής χαρακτηρίζονται «κομμουνιστικοί» λόγοι οι οποίοι βρίσκονται σε ένα φάσμα που περιλαμβάνει (και υπερβαίνει) το σύνολο της αριστεράς και εκτείνεται από τον κοινωνικό φιλελευθερισμό και τη σοσιαλδημοκρατία μέχρι την οικολογία, τον φεμινισμό και τον αναρχισμό. Κι εδώ φαίνεται υπό ένα φουκωικό πρίσμα (Foucault 2004) το πώς η εξουσιαστική πρακτική μεγαλώνει ή μικραίνει τα όρια μεταξύ του λογικού και του παράλογου, του φυσιολογικού από το μη, της κοινωνίας και του περιθωρίου. Έτσι, όλος αυτός ο χώρος μετατρέπεται ρηματικά από πολιτικός αντίπαλος σε εχθρό μέσω της αυθαίρετης συσχέτισης με πρόσωπα, κρατικές οντότητες ή πολιτικές που ο αντικομμουνιστικός λόγος εκλαμβάνει ως

εχθρικά, ανάλογα με τη συγκυρία. Οπότε, οι κομμουνιστές ή όσοι ο αντικομμουνιστικός λόγος ετεροκαθορίζει ως τέτοιους παύουν να λογίζονται ως σεβαστοί πολιτικοί αντίπαλοι και αντιμετωπίζονται ως εχθροί άξιοι μίσους και περιφρόνησης. Το σχήμα λοιπόν έχει ως εξής: «Οι κομμουνιστές/αριστεροί (ή αλλιώς “αυτοί”) επικροτούν και υποστηρίζουν τους εχθρούς της Ελλάδας (ή του έθνους ή/και της εθνικής ταυτότητας) και προωθούν πολιτικές που “μας” αποδυναμώνουν στρατιωτικά, οικονομικά, πολιτισμικά κ.λπ.». Σαν να μην υπάρχουν εξαιρέσεις: οι δύο «εχθροί» ενός τρίτου προσώπου πρέπει να είναι και φίλοι.

Θα μπορούσε, βέβαια, να αντιτείνει κάποιος/α ότι ο σύγχρονος αντικομμουνιστικός λόγος στην Ελλάδα είναι περιθωριακός και άρα δεν υπάρχει ανάγκη για τη χαρτογράφηση και τη μελέτη του. Κατά την εκτίμησή μας, όμως, το στοιχείο που καθιστά ιδιαίτερα σημαντική τη διερεύνησή του σήμερα είναι η αντήχησή του δια των μέσων κοινωνικής δικτύωσης σε ένα περιβάλλον μετα-αλήθειας. Άλλωστε, η βιβλιογραφία έχει καταδείξει ότι στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης ενίοτε αναπτύσσονται δυναμικές που υπερπροβάλλουν, αποενοχοποιούν και εν τέλει νομιμοποιούν λόγους μίσους και εχθροπαθείς πρακτικές (Burnap and Williams 2016, Fejős and Zentai 2022).

Παράλληλα, η αυξημένη ζήτηση για περιεχόμενο που να ανταποκρίνεται στα στερεότυπα και τις προκαταλήψεις των χρηστών (Πλειός 2021), καθώς και η ευρεία χρήση αλγορίθμων για εμπορικούς λόγους, δημιουργεί «φούσκες φίλτρων (filter bubbles) και «θαλάμους αντήχησης (echo chambers)²» δηλαδή χώρους που βασίζονται στην ομοφιλία (Kadushin 2019) και όπου μπορεί να πολλαπλασιαστεί η εμφάνεια, ορατότητα και επιρροή του αντικομμουνιστικού λόγου. Προς επίρρωση αυτού, επισημαίνεται ότι τα αντικομμουνιστικά προφίλ που μελετήσαμε ακολουθούνται από πολυάριθμους πολιτικούς, δημοσιογράφους, διασημότητες και άλλα πρόσωπα του λεγόμενου «δημοκρατικού τόξου». Πολύ συχνά μάλιστα ορισμένοι εξ αυτών αναπαράγουν και διαδίδουν τον εχθροπαθή αντικομμουνιστικό λόγο προσδίδοντάς του νομιμοποίηση σε ένα περιβάλλον μετα-αλήθειας.

Με τον όρο μετα-αλήθεια εννοούμε την «απουσία (ικανών) συνθηκών στη δημόσια σφαίρα ώστε οι πολίτες να συμφωνήσουν σε στόχους και σε διαδικαστικούς κανόνες για τον καθορισμό της αλήθειας ως επαληθεύσιμων δηλώσεων για την πραγματικότητα» (Waisbord 2018: 20). Από τη σκοπιά δε της προθετικότητας έχει διατυπωθεί ότι η μετα-αλήθεια αναλογεί σε μια μορφή αίσθησης «ιδεολογικής υπεροχής»: οι υποστηρικτές της «επιχειρούν να επιβάλλουν την πίστη σε κάτι ανεξάρτητα εάν υπάρχουν σαφείς αποδείξεις για αυτό ή όχι» (McIntyre 2018: 13). Ουσιαστικά, λοιπόν, η μετα-αλήθεια δεν βασίζεται αναγκαστικά στο ψεύδος, αλλά στην παρατηρούμενη αδιαφορία για την αλήθεια, αν όχι στην περιφρόνησή της. Και γι' αυτό στηρίζεται στη σύγχυση, στην επιλεκτική και εργαλειακή χρήση δεδομένων και πάνω από όλα αποσκοπεί στην εξυπηρέτηση πολιτικών, επιχειρηματικών ή άλλων στόχων μέσω της χρήσης και κατάχρησης της, κατά τον Wolton, «λειτουργικής επικοινωνίας»¹ (2005: 24). Ομοιάζει με την προπαγάνδα, αλλά δεν ταυτίζεται με αυτήν (Poulakidakos, Veneti and Frangonikolopoulos 2018).

Ερευνητικά ερωτήματα και υποθέσεις εργασίας

Η μελέτη μας αποπειράται να απαντήσει σε δύο ερευνητικά ερωτήματα και τρεις υποθέσεις εργασίας. Τα μεν πρώτα προσπαθούν να διαπιστώσουν πώς συσχετίζονται ο αντικομμουνισμός και η κατασκευή του εχθρού με συγκεκριμένες τεχνικές προπαγάνδας και αξίες. Με τις υποθέσεις εργασίας ελέγχουμε κατά πόσον παλαιότερα ευρήματα ή επιστημονικές επισημάνσεις ισχύουν σήμερα, στην εποχή της μετα-αλήθειας.

EE1: Ποιες τεχνικές προπαγάνδας χρησιμοποιούνται όταν εντοπίζεται αντικομμουνισμός και ποιες όταν εντοπίζεται κατασκευή εχθρού;

Το πρώτο ερευνητικό ερώτημα καταγράφει τις συχνότητες των τεχνικών προπαγάνδας του αμερικανικού Ινστιτούτου για την Ανάλυση της Προπαγάνδας (IPA) στις περιπτώσεις όπου υπάρχει είτε αντικομμουνισμός, είτε κατασκευή εχθρού στην ανάρτηση. Κάθε ανάρτηση εξετάστηκε ως προς το αν περιέχει τις ακόλουθες τεχνικές:

Το *ανακάτεμα τράπουλας* (card-stacking) που δείχνει ότι κάποιος χρησιμοποιεί επιλεκτικά πληροφορίες, άρα ελέγχεται το τι (δεν) χρησιμοποιείται από το σύνολο των περιστάσεων ενός γεγονότος (μισές αλήθειες).

Ο *απλός άνθρωπος* (plain folks) παρουσιάζει κάποιο πρόσωπο ως συνηθισμένο, καθημερινό άνθρωπο προσπαθώντας να τον συνδέσει ευθέως με τον λαό.

Οι *απαστράπτουσες γενικότητες* (glittering generalities) περιλαμβάνουν αναφορές σε έννοιες με πανθομολογουμένως θετικό περιεχόμενο, οπότε τα υποκείμενα ή τα αντικείμενα υπέρ των οποίων γίνεται η προπαγάνδα παρουσιάζονται συσχετιζόμενα με συγκεκριμένες αξίες.

Το *κακό παρατσούκλι* (name calling) αναφέρεται στη δυσφημιστική χρήση ονομασιών αντί του πραγματικού ονόματος του υποκειμένου/αντικειμένου που τελεί υπό τη δυσμένεια του/της προπαγανδιστή/προπαγανδίστριας.

Η *καρότσα στον συρμό* (bandwagon) είναι μία τεχνική κατά την οποία επιχειρείται μία ταύτιση με τους πολλούς, με την κοινή γνώμη, με την κοινή αίσθηση.

Η *μαρτυρία* (testimonials) δείχνει την τάση της προπαγάνδας να παρουσιάζει τα λεγόμενα ενός ανθρώπου που διαθέτει κύρος και να τα συσχετίζει με το υποκείμενο ή τα αντικείμενα υπέρ του οποίου προσανατολίζεται η προπαγάνδα.

Η *μεταβίβαση* (transfer) αποσκοπεί στο να χρησιμοποιήσει άλλα πρόσωπα, έννοιες ή αντικείμενα με σαφές θετικό πρόσημο στην κοινή γνώμη ώστε να τα παραβάλλει δίπλα σε αυτό υπέρ του οποίου προπαγανδίζει (Πουλακιδάκος 2013).

EE2: Ποιες αξίες εκφράζονται όταν υπάρχει αντικομμουνισμός και ποιες όταν υπάρχει κατασκευή εχθρού;

Με αυτό το ερευνητικό ερώτημα επιχειρείται η εξέταση της σύνδεσης των δύο αυτών τάσεων με συγκεκριμένες αξίες που κυριάρχησαν στην Ελλάδα μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (πατρίδα, θρησκεία, οικογένεια, ιδιοκτησία/αγορά). Οι συγκεκριμένες αξίες βρίσκονταν στον πυρήνα της κυρίαρχης ιδεολογίας της εποχής, της εθνικοφροσύνης (Lialliouti 2020: 462).

YE1: Αναμένεται αντικομμουνισμός και κατασκευή εχθρού να συμπίπτουν στις αναρτήσεις.

Στην εποχή του Ψυχρού Πολέμου ο κομμουνισμός παρουσιαζόταν ως μέγιστος εχθρός (Herman and Chomsky, 1988). Επομένως, σε προφίλ που φαίνεται ακόμα και σήμερα να αναπαράγουν αντικομμουνιστικές τάσεις αναμένεται ο κομμουνισμός να παρουσιάζεται ως βασικός εχθρός, άρα και να υπάρχει σύμπτωση των δύο τάσεων (αντικομμουνισμού και κατασκευής εχθρού) στις αναρτήσεις.

YE2: Η παραποίηση γεγονότων αναμένεται να παρατηρείται συχνότερα ως προπαγανδιστική πρακτική όταν υπάρχει αντικομμουνισμός και κατασκευή εχθρού στις αναρτήσεις.

Η παραποίηση των ειδήσεων έχει καταδειχθεί ότι προέρχεται συνήθως από ακροδεξιές ιστοσελίδες (Burkhardt 2017, Πλειός 2021). Η ακροδεξιά είναι ο κατ' εξοχήν πολιτικός χώρος όπου ο αντικομμουνισμός ακμάζει ακόμα και σήμερα. Παράλληλα, η παραποίηση των ειδήσεων έχει προπαγανδιστικό, πραξολογικό χαρακτήρα (Poulakidakos, Veneti and Frangonikolopoulos 2018, Πλειός 2021), επομένως αναμένεται να συμπίπτει με την

επίσης προπαγανδιστικού χαρακτήρα πρακτική της κατασκευής εχθρού.

ΥΕ3: Η θεωρία των δύο άκρων αναμένεται να εμφανίζεται πιο συχνά στις αναρτήσεις εκείνες που παρατηρούνται στοιχεία αντικομμουνισμού και κατασκευής εχθρού.

Η θεωρία των δύο άκρων επιχειρεί την εξίσωση κομμουνισμού και ναζισμού (Δοξιάδης 2021). Διατείνεται ότι πρόκειται για δύο ιδεολογίες που είναι το ίδιο επιβλαβείς για μία κοινωνία. Δεδομένων των ιστορικά μοναδικών ναζιστικών θηριωδιών (Traverso 2013), η εν λόγω θεωρία έχει ξεκάθαρα προπαγανδιστικό χαρακτήρα, ενώ δαιμονοποιεί τον κομμουνισμό, ένα οικονομικό σύστημα που δεν προσπαθεί να επιβάλλει ηθικές αρχές στα άτομα (Marx and Engels 1997), τον οποίο εξισώνει με τον υπέρτατο ιστορικό εχθρό (ναζισμό). Επομένως, η θεωρία των δύο άκρων αναμένεται να εμφανίζεται πιο συχνά όταν υπάρχουν είτε στοιχεία αντικομμουνισμού, είτε κατασκευή εχθρού στις αναρτήσεις.

Μεθοδολογία

Η έρευνα διεξήχθη με τη μέθοδο της ποσοτικής ανάλυσης περιεχομένου σε αναρτήσεις του twitter. Το δείγμα αποτελείται από 400 αναρτήσεις που συγκεντρώθηκαν από πέντε «επιδραστικούς» λογαριασμούς, οι οποίοι επελέγησαν με βάση συγκεκριμένα κριτήρια. Πρώτον, να έχουν εμφανή αντικομμουνιστικά χαρακτηριστικά στο προφίλ τους, όπως είναι η διακωμώδηση κομμουνιστικών συμβόλων, η ύπαρξη avatar με παρόμοια σημαίνόμενα, όπως και σχετικής περιγραφής στο προφίλ. Δεύτερον, να έχουν περισσότερους από 5.000 ακολούθους, γεγονός που εντείνει τη διάδραση των εν λόγω χρηστών. Ως εκ τούτου, οι λογαριασμοί που προτιμήθηκαν ήταν οι εξής: Βελ (@vel_theGreek), antiaristeros (@spsalmas), Φωνή Λογικής (@fwnhlogikhs), Georghy Zhukov (@GeorghyZhukov) και LavrentisBeria (@LavrentisBeria4). Μονάδα ανάλυσης ορίστηκε η ανάρτηση. Οι αναρτήσεις που συγκεντρώθηκαν αφορούσαν το διάστημα 24/2/2022 έως 24/5/2022. Επειδή οι συγκεκριμένοι λογαριασμοί παρουσιάζουν εκτεταμένη δραστηριότητα καθημερινώς (με ολίγες εξαιρέσεις), στο δείγμα περιελήφθη μόνο η πρώτη τους ανάρτηση ανά ημέρα.

Πριν από τη διεξαγωγή της έρευνας πραγματοποιήθηκε πιλοτική έρευνα προκειμένου να γίνει έλεγχος της αξιοπιστίας των ερευνητών. Η στατιστική ανάλυση των δεδομένων έγινε σε περιβάλλον SPSS 28. Ο έλεγχος της σημαντικότητας των υπό διερεύνηση σχέσεων μεταξύ των μεταβλητών βασίστηκε σε έλεγχο Pearson Chi Square με 95% διάστημα εμπιστοσύνης. Στα αποτελέσματα που ακολουθούν, η τιμή του ελέγχου Pearson Chi Square, η οποία αναφέρεται ως χ^2 στους πίνακες και ως chi square test p value στα γραφήματα, απεικονίζεται με έντονα γράμματα όταν η τιμή της είναι μικρότερη του στατιστικού ορίου 0.05, δηλαδή όταν επισημαίνεται στατιστικά σημαντική σχέση μεταξύ των ερευνημένων μεταβλητών.

Αποτελέσματα

Για την απάντηση του *ΕΕ1*, ποιες τεχνικές προπαγάνδας χρησιμοποιούνται όταν υπάρχει αντικομμουνισμός και ποιες όταν υπάρχει κατασκευή εχθρού, ο Πίνακας 1 δείχνει ότι υπάρχουν αρκετές διαφοροποιήσεις στις συχνότητες εμφάνισης των τεχνικών προπαγάνδας ανάλογα με το αν στις αναρτήσεις παρατηρούνται ρητά στοιχεία αντικομμουνισμού και κατασκευής εχθρού. Πέντε από τις επτά τεχνικές παρουσιάζονται κάπως συχνότερα όταν στην ανάρτηση παρατηρούνται ρητά στοιχεία αντικομμουνισμού. Όμως, δεν είναι όλες αυτές οι διαφοροποιήσεις στατιστικά σημαντικές. Η αύξηση του ποσοστού της «μαρτυρίας» και της «μεταβίβασης» δεν είναι στατιστικά σημαντική, ενώ σε άλλες τρεις τεχνικές («απλός άνθρωπος», «απαστράπτουσες γενικότητες» και «καρότσα στο συρμό») ο στατιστικός έλεγχος δεν ήταν έγκυρος. Αντίθετα, στατιστικά σημαντική βρέθη-

κε να είναι η αύξηση του ποσοστού του «ανακατέματος της τράπουλας»- το οποίο από 31.5% όταν δεν υπάρχει αντικομμουνισμός, γίνεται 46.9% όταν υπάρχει- και του «κακού παρατσουκλιού»- το ποσοστό εμφάνισης του οποίου υπερδιπλασιάζεται από 15.6% σε 31.6% όταν η ανάρτηση περιέχει ρητά στοιχεία αντικομμουνισμού.

Πίνακας 1. Διασταυρώσεις τεχνικών προπαγάνδας με αντικομμουνισμό και κατασκευή εχθρού

Τεχνική προπαγάνδας	Αντικομμουνισμός			Κατασκευή εχθρού		
	Χωρίς	Με	χ^2	Χωρίς	Με	χ^2
Ανακάτεμα τράπουλας	31.5	46.9	.01	24.1	43.5	.00
Απλός άνθρωπος	2.3	0.0	-	2.9	0.9	-
Απαστράπτουσες γενικότητες	3.0	4.1	-	2.9	3.5	1.00
Κακό παρατσούκλι	15.6	31.6	.00	14.7	23	.04
Καρότσα στο συρμό	4.3	0.0	-	4.1	2.6	.41
Μαρτυρία	20.5	28.6	.13	12.9	29.6	.00
Μεταβίβαση	30.5	39.8	.11	27.6	36.5	.07

Αναφορικά με τις τεχνικές προπαγάνδας, όταν στην ανάρτηση υπάρχει κατασκευή εχθρού τα αποτελέσματα είναι παρόμοια. Οι ίδιες πέντε τεχνικές προπαγάνδας παρουσιάζουν αύξηση κι εδώ («ανακάτεμα τράπουλας», «απαστράπτουσες γενικότητες», «κακό παρατσούκλι», «μαρτυρία», «μεταβίβαση»). Μόνο που τώρα ο στατιστικός έλεγχος δίνει στατιστικά σημαντικά αποτελέσματα σε τρεις τεχνικές: στο «ανακάτεμα της τράπουλας», στο «κακό παρατσούκλι» και στη «μαρτυρία». Οι δύο πρώτες παρουσίασαν στατιστικά σημαντική αύξηση και όταν υπήρχαν ρητά στοιχεία αντικομμουνισμού στην ανάρτηση. Το «ανακάτεμα της τράπουλας» από 24.1% ανεβαίνει στο 43.5%, το «κακό παρατσούκλι» από 14.7% ανέρχεται στο 23% και η «μαρτυρία» από το 12.9% υπερδιπλασιάζεται στο 29.6%. Επομένως, η έρευνα δείχνει ότι, όταν υπάρχει κατασκευή εχθρού, η χρήση των τριών αυτών τεχνικών γίνεται συνηθέστερη.

Η απάντηση του *EE2*, ποιες αξίες εκφράζονται όταν υπάρχει αντικομμουνισμός και ποιες όταν υπάρχει κατασκευή εχθρού, βασίζεται στα ευρήματα που παρουσιάζει ο Πίνακας 2. Εκεί φαίνεται πως όταν παρατηρούνται ρητά στοιχεία αντικομμουνισμού στην ανάρτηση, αξίες όπως η πατρίδα και η ιδιοκτησία/αγορά εμφανίζονται πιο συχνά στο δείγμα με στατιστική σημαντικότητα. Η «πατρίδα» ως αξία αναφέρεται στο 19.5% των αναρτήσεων που δεν περιέχουν στοιχεία αντικομμουνισμού, αλλά στο 29.6% των αναρτήσεων που περιέχουν. Η «ιδιοκτησία/αγορά» ως αξία από το 8.3% όταν δεν υπάρχουν στοιχεία αντικομμουνισμού στις αναρτήσεις ανεβαίνει στο 26.5% όταν υπάρχουν.

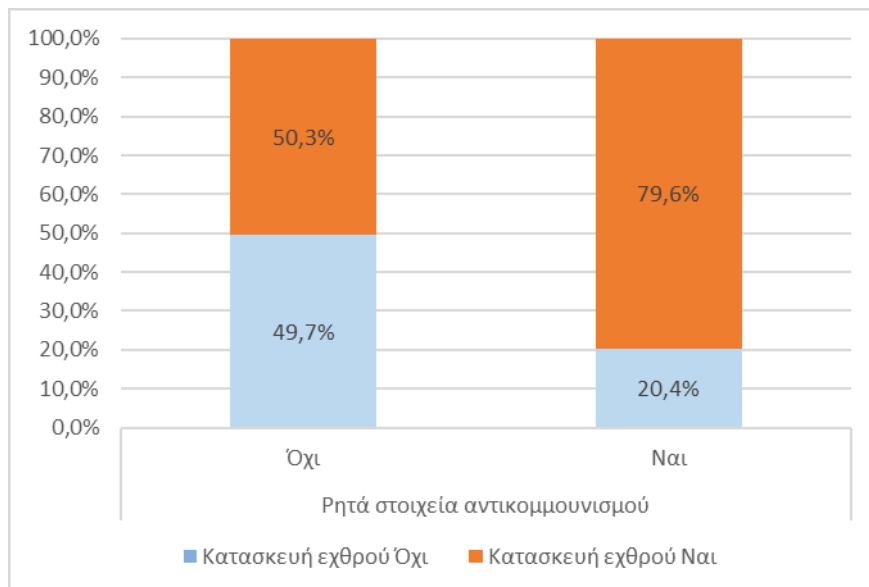
Πίνακας 2. Διασταυρώσεις αξιών με αντικομμουνισμό και κατασκευή εχθρού.

Αξία	Αντικομμουνισμός			Κατασκευή εχθρού		
	Χωρίς	Με	χ^2	Χωρίς	Με	χ^2
Πατρίδα	19.5	29.6	.05	11.8	29.6	.00
Θρησκεία	4.6	2.0	-	5.9	2.6	.12
Οικογένεια	4.0	3.1	-	5.3	2.6	.19
Ιδιοκτησία/αγορά	8.3	26.5	.00	12.9	12.6	1.0

Από την άλλη, οι τρεις από τις τέσσερις αξίες δείχνουν να έχουν μικρότερη συχνό-

τητα εμφάνισης όταν στις αναρτήσεις επιχειρείται κατασκευή εχθρού χωρίς ωστόσο να υπάρχει στατιστική σημαντικότητα. Ομοίως με τον αντικομμουνισμό, στην κατασκευή του εχθρού η συχνότητα εμφάνισης της «πατρίδας» ως αξίας γίνεται εντονότερη σε στατιστικά σημαντικό βαθμό, καθώς από το 11.8% ανεβαίνει στο 29.6%. Η κατασκευή εχθρού, λοιπόν, επικαλείται κυρίως την πατρίδα ως αξία, ενώ ο αντικομμουνισμός τόσο την «πατρίδα», όσο και την «ιδιοκτησία/αγορά».

Για την απάντηση της *ΥΕ1*, σύμφωνα με την οποία *αναμένεται αντικομμουνισμός και κατασκευή εχθρού να συμπίπτουν στις αναρτήσεις*, το Γράφημα 1 δείχνει πως η κατασκευή εχθρού γίνεται ακόμα πιο έντονη όταν υπάρχουν ρητά στοιχεία αντικομμουνισμού στο δείγμα, (χ^2 test p value = **.00**). Άρα, η πρώτη υπόθεση εργασίας δεν διαψεύδεται. Το ποσοστό της κατασκευής εχθρού όταν δεν παρατηρούνται ρητά στοιχεία αντικομμουνισμού στις αναρτήσεις είναι 50.3%. Δηλαδή, ακόμα και όταν δεν είχαν τάσεις για αντικομμουνιστικό λόγο, τα συγκεκριμένα προφίλ του δείγματος έτειναν να κατασκευάζουν εχθρό κατά μία στις δύο αναρτήσεις τους. Αυτό δείχνει ότι η προπαγάνδα αποτελεί βασική διακύβευση για τους χρήστες αυτούς. Ωστόσο, το ήδη υψηλό αυτό ποσοστό εμφάνισης της κατασκευής εχθρού, γίνεται ακόμα πιο υψηλό (79.6%) όταν στις αναρτήσεις παρατηρούνται ρητά στοιχεία αντικομμουνισμού, καθώς τέσσερις στις πέντε αναρτήσεις με αντικομμουνιστικά στοιχεία φαίνεται ότι επιχειρούν να κατασκευάζουν εχθρό.

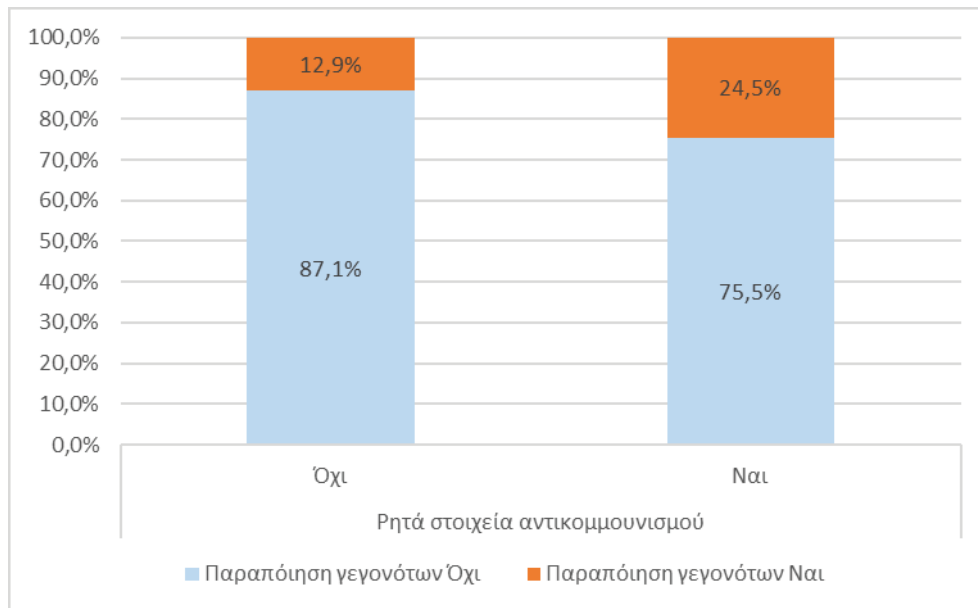

Γράφημα 1. Ύπαρξη κατασκευής εχθρού ανά ύπαρξη ρητών στοιχείων αντικομμουνισμού (χ^2 test p value = **.00**).

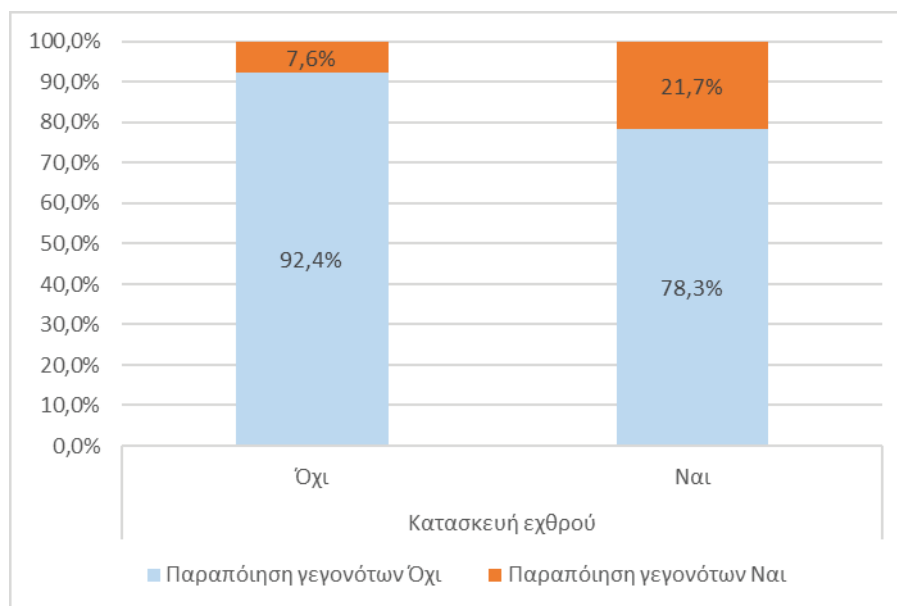
Το Γράφημα 2 χρησιμοποιείται για να απαντηθεί το πρώτο σκέλος της *ΥΕ2*, με βάση την οποία *η παραποίηση γεγονότων αναμένεται να είναι η πιο συχνή προπαγανδιστική πρακτική όταν στις αναρτήσεις υπάρχει αντικομμουνισμός και κατασκευή εχθρού*. Η παραποίηση γεγονότων δείχνει σχεδόν να διπλασιάζεται όταν παρατηρούνται ρητά στοιχεία αντικομμουνισμού στο δείγμα (χ^2 test p value = **.01**). Επομένως, τα αποτελέσματα της έρευνας επιβεβαιώνουν το πρώτο σκέλος της υπόθεσης εργασίας. Ενώ η παραποίηση γεγονότων πραγματοποιείται στο 12.9% των αναρτήσεων που δεν περιέχουν στοιχεία αντικομμουνισμού, αφορά το 24.5% αυτών, όταν παρατηρούνται στοιχεία αντικομμουνισμού στις αναρτήσεις.

Το Γράφημα 3 επιχειρεί να απαντήσει το δεύτερο σκέλος της *ΥΕ2*, εκείνο που εξετάζει το αν υπάρχει διαφοροποίηση στη συχνότητα της εμφάνισης της παραποίησης

γεγονότων σε μία ανάρτηση όταν επιχειρείται κατασκευή εχθρού. Και σε αυτήν την περίπτωση ο στατιστικός έλεγχος έδωσε στατιστικά σημαντικά αποτελέσματα (chi square test p value = **.00**). Ενώ όταν δεν επιχειρείται κατασκευή εχθρού, η παραποίηση γεγονότων αφορά μόνο το 7.6% των αναρτήσεων, όταν επιχειρείται κατασκευή εχθρού, το σχετικό ποσοστό σχεδόν τριπλασιάζεται (21.7%). Η αύξηση της συχνότητας της παραποίησης γεγονότων επιβεβαιώνει και το δεύτερο σκέλος της δεύτερης υπόθεσης εργασίας. Τέλος, τα ευρήματα δείχνουν αρκετά γλαφυρά τον προπαγανδιστικό χαρακτήρα της παραποίησης γεγονότων.

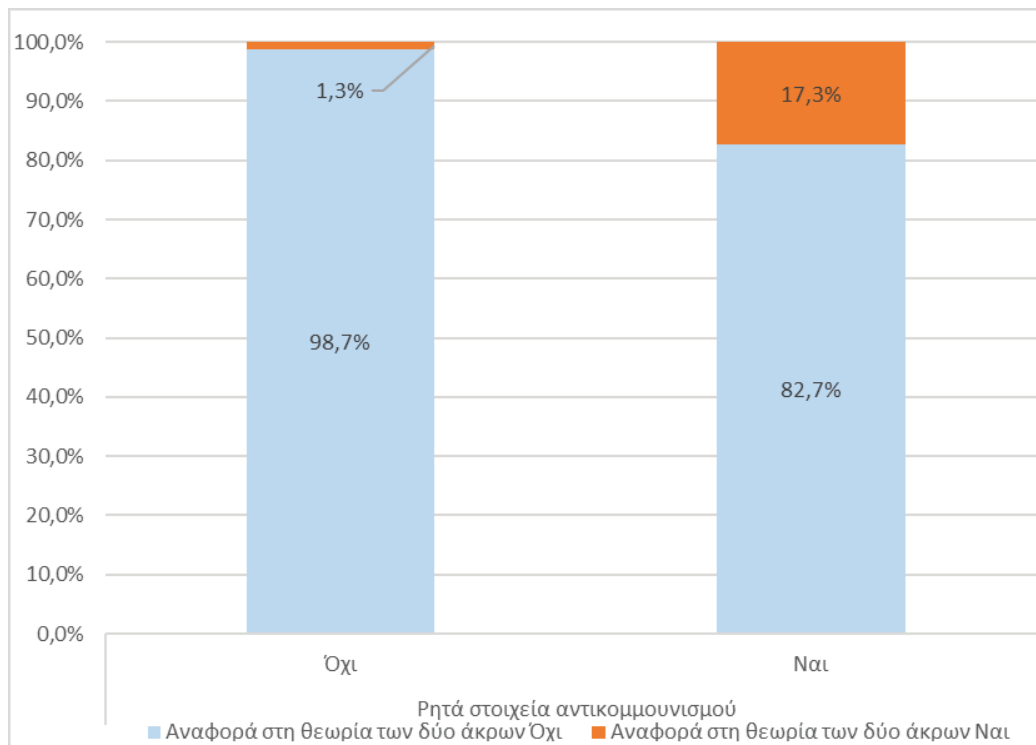
Γράφημα 2. Ύπαρξη παραποίησης γεγονότων ανά ύπαρξη ρητών στοιχείων αντικομμουνισμού (chi square test p value = **.01**).

Γράφημα 3. Ύπαρξη παραποίησης γεγονότων ανά ύπαρξη κατασκευής εχθρού (chi square test p value = **.00**).

Σχετικά με την *ΥΕ3*, και αυτή απαντάται σε δύο σκέλη. Το πρώτο σκέλος προμηνύει ότι η θεωρία των δύο άκρων θα εμφανίζεται πιο συχνά στις αναρτήσεις εκείνες στις οποίες παρατηρούνται στοιχεία αντικομμουνισμού. Όπως δείχνει το Γράφημα 4, η παρουσίαση της θεωρίας των δύο άκρων, ενώ είναι κάτι πολύ σπάνιο (1.3%) όταν δεν παρατηρούνται ρητά στοιχεία αντικομμουνισμού στο δείγμα, πραγματοποιείται στο 17.3% όταν στις αναρτήσεις υπάρχουν και στοιχεία αντικομμουνισμού (chi square test p value = .00). Επομένως, το πρώτο σκέλος της *ΥΕ3* επιβεβαιώνεται, καθώς τα αποτελέσματα δείχνουν πως οι συγκεκριμένοι χρήστες του twitter επικαλούνται πολύ περισσότερο τη θεωρία των δύο άκρων, όταν εμφανίζουν αντικομμουνιστικές τάσεις.

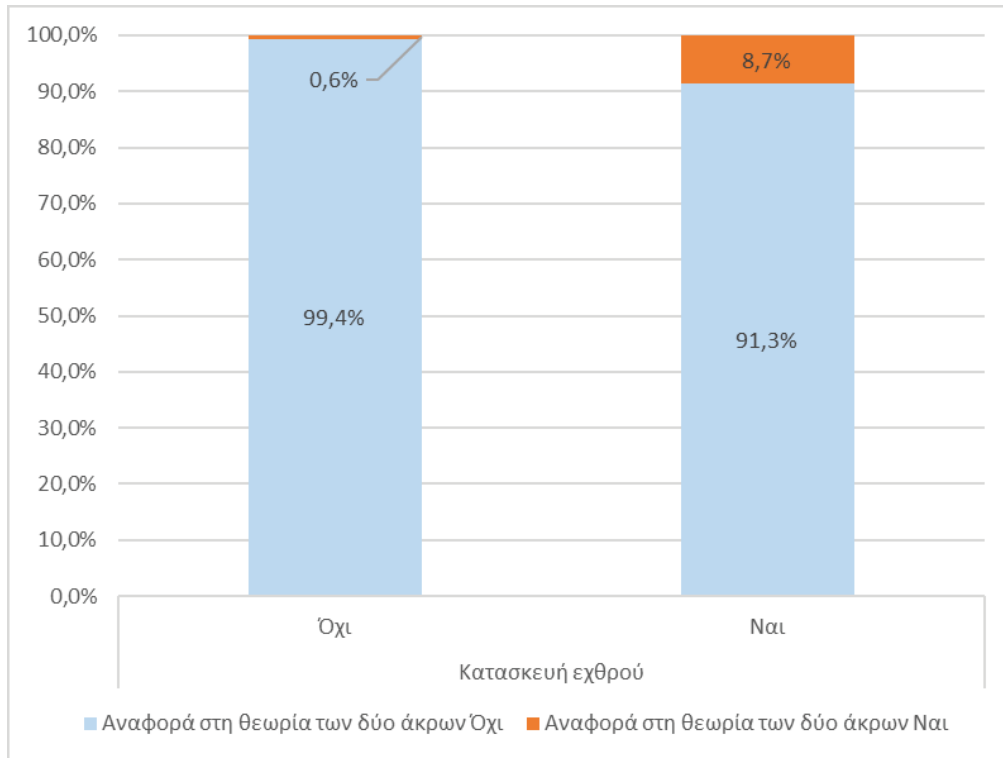

Γράφημα 4, Αναφορά στη θεωρία των δύο άκρων ανά ύπαρξη ρητών στοιχείων αντικομμουνισμού (chi square test p value = .00).

Αναφορικά με το δεύτερο σκέλος της *ΥΕ3*, το οποίο υποθέτει ότι η θεωρία των δύο άκρων θα εμφανίζεται πιο συχνά στις αναρτήσεις όπου επιχειρείται κατασκευή εχθρού, απαντάται στο Γράφημα 5. Και το δεύτερο σκέλος της *ΥΕ3* επιβεβαιώνεται από το δείγμα. Η θεωρία των δύο άκρων, ενώ είναι ακόμα πιο σπάνια από πλευράς συχνότητας εμφάνισης (0.6%), όταν δεν επιχειρείται κατασκευή εχθρού, εμφανίζεται πολύ πιο συχνά (8.7%) στις αναρτήσεις όπου επιχειρείται κατασκευή εχθρού.

Συμπεράσματα

Αναφορικά με τις τεχνικές προπαγάνδας, η ανάλυση του δείγματος έδειξε πως τόσο το «ανακάτεμα της τράπουλας» όσο και τα «κακά παρατσούκλια» χρησιμοποιούνται συχνότερα ως τεχνικές προπαγάνδας είτε όταν εκφράζονται αντικομμουνιστικές τάσεις, είτε όταν επιχειρείται κατασκευή εχθρού. Στη δε κατασκευή εχθρού παρατηρείται και η τάση να χρησιμοποιείται περισσότερο και η τεχνική της μαρτυρίας. Αυτές είναι οι τεχνικές προπαγάνδας που δείχνουν να συσχετίζονται με τις δύο βασικές πρακτικές που διερευνά το παρόν εγχείρημα (αντικομμουνισμό και κατασκευή εχθρού).

Γράφημα 5. Αναφορά στη θεωρία των δύο άκρων ανά ύπαρξη κατασκευής εχθρού (chi square test p value = .00).

Η απάντηση του έτερου ερευνητικού ερωτήματος δείχνει πως ο αντικομμουνισμός λειτουργεί ως παράγοντας που ευνοεί την επίκληση της «πατρίδας» ως αξίας, καθώς χρησιμοποιείται εμφανώς περισσότερο όταν παρουσιάζονται αντικομμουνιστικές τάσεις (περισσότερο από 50% αύξηση συχνότητας, αφού το ποσοστό από 19.5% ανεβαίνει στο 29.6% όταν υπάρχει αντικομμουνισμός). Μάλιστα, η ίδια αξία χρησιμοποιείται ακόμη πιο συχνά όταν επιχειρείται κατασκευή εχθρού (σχεδόν 200% αύξηση, αφού το ποσοστό από 11.8% φτάνει στο 29.6% του δείγματος όταν παρατηρείται κατασκευή εχθρού). Ο αντικομμουνισμός, μάλιστα, συνεπάγεται και περισσότερες αναφορές στην «ιδιοκτησία/αγορά» ως αξία, της οποίας το ποσοστό από 8.3% όταν δεν υπάρχουν αντικομμουνιστικά στοιχεία γίνεται 26.5% όταν υπάρχουν. Αντίθετα, θρησκεία και οικογένεια ως αξίες δε δείχνουν να σχετίζονται με τον αντικομμουνισμό και την κατασκευή εχθρού.

Όλες οι υποθέσεις εργασίας φαίνεται να επιβεβαιώνονται από τα αποτελέσματα της έρευνας. Σε όλες τις περιπτώσεις, μάλιστα, ο στατιστικός έλεγχος υπέδειξε στατιστική σημαντικότητα των ευρημάτων. Αν και στα υπό εξέταση προφίλ του twitter, ακόμα και όταν δεν παρατηρούνται αντικομμουνιστικές τάσεις, μία στις δύο (1/2) αναρτήσεις επιχειρεί κατασκευή εχθρού, το αντίστοιχο ποσοστό αφορά σχεδόν τέσσερις στις πέντε (4/5) αναρτήσεις, όταν υπάρχουν και αντικομμουνιστικές τάσεις σε αυτές. Ο αντικομμουνισμός και η κατασκευή εχθρού φαίνεται να συσχετίζονται ακόμα και σήμερα, 33 χρόνια μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου.

Η έρευνα, επίσης, δείχνει πως η παραποίηση των γεγονότων αποτελεί κατ' εξοχήν προπαγανδιστικό μηχανισμό, καθώς η χρήση της αυξάνεται με στατιστικά σημαντικό τρόπο είτε όταν υπάρχουν ρητά στοιχεία αντικομμουνισμού, είτε όταν επιχειρείται κατασκευή εχθρού. Για του λόγου το αληθές, η αναπαραγωγή παραποιημένων ειδήσεων-παραποίηση γεγονότων σχεδόν διπλασιάζεται όταν εκφράζονται αντικομμουνιστικές τάσεις (από 12.9% φτάνει στο 24.5%), ενώ σχεδόν τριπλασιάζεται στην κατασκευή εχθρού (από 7.6% φτάνει στο 21.7%).

Τέλος, η θεωρία των δύο άκρων εμφανίζεται πολύ πιο συχνά όταν εκφράζονται αντικομμουνιστικές τάσεις (δεκατρείς φορές περισσότερο, αφού το σχετικό ποσοστό από 1.3% φτάνει στο 17.3%) και όταν επιχειρείται κατασκευή εχθρού (δεκατέσσερις φορές περισσότερο, αφού το 0.6% γίνεται 8.7%). Η θεωρία των δύο άκρων, αν και η συχνότητα εμφάνισής της ήταν πολύ μικρή όταν δεν υπήρχαν αντικομμουνιστικές τάσεις και κατασκευή εχθρού, φαίνεται να συσχετίζεται έντονα με τις δύο υπό διερεύνηση προπαγανδιστικές πρακτικές.

Συνολικά η μελέτη κατέδειξε τη συνάρθρωση του αντικομμουνιστικού λόγου στα κοινωνικά δίκτυα με συγκεκριμένες προπαγανδιστικές τεχνικές αλλά και με συντηρητικές αξίες. Μια μελλοντική έρευνα θα μπορούσε να εμβαθύνει περαιτέρω στην αυταρχική ή φιλελεύθερη βάση του σύγχρονου αντικομμουνιστικού λόγου στην Ελλάδα συσχετίζοντάς τον με την θεωρία του μεταυλισμού και συγκεκριμένα με παραδοσιακές ή χειραφετικές αξίες. Επίσης, θα ήταν γόνιμο στο πλαίσιο της συγκριτικής πολιτικής ανάλυσης να αντιπαραβληθούν τα ευρήματα με τον αντικομμουνιστικό λόγο σε χώρες της ΕΕ, της Νοτιανατολικής Ασίας ή στη Βραζιλία όπου αναβιώνει ανησυχητικά. Τέλος, θα ήταν χρήσιμο να διερευνηθεί ο σημερινός αντικομμουνιστικός λόγος σε ευρύτερες χρονικές περιόδους, έναντι των τριών μηνών που μελετήθηκαν στην εν λόγω έρευνα.

Σημειώσεις

1. Σύμφωνα με την Μητσοπούλου (2014) ο αντικομμουνισμός διεθνώς διακρίνεται σε «φασιστική», «συντηρητική», «φιλελεύθερη» και «αναρχική» τάση ανάλογα με το ιδεολογικό υπόβαθρο στο οποίο ερείδεται.

2. Για τις φούσκες-φίλτρων βλ. Pariser 2011, για τους θαλάμους αντήχησης βλ. Sunstein 2001,20017.

3. Κατά τον Wolton (ό.π.) η «λειτουργική επικοινωνία», σε αντίθεση με την «κανονιστική», «δεν εξυπηρετεί μια προοπτική αλληλοκατανόησης ή διυποκειμενικότητας, αλλά μάλλον την προοπτική μιας αποτελεσματικότητας συναρτημένης με τις αναγκαιότητες ή τα συμφέροντα».

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Δοξιάδης, Κ. (2021, 5 Οκτωβρίου), Η θεωρία των δύο άκρων ως κυρίαρχη ιδεολογία. *Η Εφημερίδα των Συντακτών*. Διαθέσιμο στο: https://www.efsyn.gr/stiles/apopseis/313323_i-theoriaton-dyo-akron-os-kyriarhi-ideologia (τ. π. 22/2/2023).

Δοξιάδης, Κ. (2022, 9 Αυγούστου), Η αρνητική ιδεολογία της Δεξιάς. *Η Εφημερίδα των Συντακτών*. Διαθέσιμο στο: https://www.efsyn.gr/stiles/apopseis/355006_i-arnitiki-ideologia-tis-dexias (τ. π. 22/2/2023).

Ελεφάντης, Α. (1993), Εθνικοφροσύνη: Η ιδεολογία του τρόμου και της ενοχοποίησης, στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*: 4ο Επιστημονικό Συνέδριο [του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα], Πάντειον Πανεπιστήμιο, τόμος Α', σσ. 645-654.

Foucault M. (2004), *Η ιστορία της τρέλας*, Αθήνα, Ηριδανός.

Kadushin, C. (2019), *Κοινωνικά δίκτυα*, Αθήνα, Κριτική.

Μάνεσης, Α. (1983), *Εισαγωγή*, στο Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974: Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, σελ. 7-13.

Μητσοπούλου, Α. (2014). *Ο ελληνικός αντικομμουνισμός στο «σύντομο 20ο αιώνα»: Όψεις του δημόσιου λόγου στην πολιτική, στην εκπαίδευση και στη λογοτεχνία*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο.

Μπουρνάζος, Σ. (2009), Το κράτος των εθνικοφρόνων: Αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές, στο Χ. Χατζηιωσήφ, *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: Ανασυγκρότηση - Εμφύλιος - Παλινόρθωση 1945-1952*, Τόμος Δ', Μέρος Β', Αθήνα: Βιβλιόραμα.

- Marx, K. και Engels, F. (1997), *Η γερμανική ιδεολογία, Τόμος Α'*, Αθήνα, Gutenberg.
- Παπαδημητρίου, Δ. (2006), *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων: Η συτηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Αθήνα, Σαββάλας.
- Πλειός, Γ. (2021), *Παραποιημένες ειδήσεις (fake news): Ο μετασχηματισμός της προπαγάνδας στην κοινωνία της ενημέρωσης*, Αθήνα, Gutenberg.
- Πουλακιδάκος, Σ. (2013), *Προπαγάνδα και δημόσιος λόγος: Η παρουσίαση του μνημονίου από τα ελληνικά ΜΜΕ*, Αθήνα, DaVinci.
- Traverso, E. (2013), *Οι ρίζες της ναζιστικής βίας: Μια ευρωπαϊκή γενεαλογία*, Αθήνα, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Wolton, D. (2005), *Σκέψεις για την επικοινωνία*, Αθήνα, Σαββάλας.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Burkhardt, J. M. (2017), *Combating fake news in the digital age*, ALA TechSource.
- Burnap, P. and Williams, M. L. (2016), Us and them: identifying cyber hate on Twitter across multiple protected characteristics, *EPJ Data Sci.*, Vol. 11, No 5.
- Fejős, Anna and Zentai, Violetta (επιμ.) (2022). Anti-Gender Hate Speech in Populist Right-Wing Social Media Communication, με τη συμμετοχή των M. Bladini, N. Igareda, A. Helmstad, A. Pascale, A. Schulz, R. Sette, S. Sicurella, E-M. Svensson, C. Wilhelm, έκθεση του ευρωπαϊκού project *Hate speech, gender, social networks and political parties* (GENHA).
- Guriev, S. and Rachinsky, A. (2005), The role of oligarchs in Russian capitalism, *The Journal of Economic Perspectives*, Vol. 19, No 1, pp. 131-150.
- Herman, E. and Chomsky, N. (1988), *Manufacturing consent: The political economy of the mass media*, New York, Pantheon Books.
- Lialiouti, Z. (2020), Cold War Propaganda in Civil War Greece, 1946-1949: From state of emergency to normalization, στο P. Baines, N. O'Shaughnessy & N. Snow (επιμ.), *The SAGE handbook of propaganda*, SAGE, pp. 459-475.
- McIntyre, L. (2018), *Post-truth*, Cambridge MA, MIT Press.
- Miller, S. (2018), Zombie anti-Communism? Democratization and the demons of Suharto-era politics in contemporary Indonesia, στο K. McGregor, J. Melvin & A. Pohlman (επιμ.), *The Indonesian genocide of 1965: Causes, dynamics and legacies*, Plagrave Macmillan, pp. 287-310.
- Mullen, A. (2009), The Propaganda Model after 20 Years: Interview with Edward S. Herman and Noam Chomsky, *Westminster Papers in Communication and Culture*, Vol. 2, No. 6, , pp. 12-22.
- Novokmet, F., Piketty, T. & Zucman, G. (2018), From Soviets to oligarchs: Inequality and property in Russia 1905-2016, *The Journal of Economic Inequality*, Vol. 16, pp. 189-223.
- Pariser, E. (2011), *The filter bubble: What the Internet is hiding from you*, London, Viking/Penguin Press.
- Poulakidakos, S., Veneti, A. and Frangonikolopoulos, C. (2018). Post-truth, propaganda and the transformation of the spiral of silence, *International Journal of Media & Cultural Politics*, Vol. 14, No. 3, pp. 367-382.
- Sunstein, C. R. (2001), *Echo chambers: Bush v. Gore, impeachment, and beyond*, Princeton, Princeton University Press.
- Sunstein, C. R. (2007), *Republic.com 2.0*, Princeton: Princeton University Press.
- Waisbord, S. (2018), The Elective Affinity Between Post- truth Communication and Populist Politics, *Communication Research and Practice*, Vol. 4, No 1, pp. 17-34.

Ο ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΦΕΝΤΕΡΑΛΙΣΜΟΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ: ΠΩΣ ΕΞΕΛΙΧΘΗΚΕ Η Ε.Ε. ΩΣ ΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 21ΟΥ ΑΙΩΝΑ

Παναγιώτα Λ. Χατζηλυμπέρη^α

^α Υποψήφια Διδάκτωρ στο τμήμα Διεθνών, Ευρωπαϊκών και Περιφερειακών Σπουδών στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Περίληψη

Η έννοια της πολιτικής κουλτούρας είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την κοινωνία, καθώς δείχνει τον τρόπο αλληλεπίδρασης στο εσωτερικό ενός κράτους στον τομέα της διακυβέρνησης. Η αντίληψη της Ε.Ε. ως ομοσπονδίας επηρεάζει σημαντικά την ανάλυση της πολιτικής κουλτούρας, καθώς βασίζεται πάνω σε ένα συγκεκριμένο τύπο διοίκησης, αλλά και με τη δόμηση αφηγημάτων που οδηγούν σε ένα κοινό σύστημα αξιών και νορμών. Έτσι, το παρόν άρθρο θα εστιάσει: α) γιατί απέτυχε το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα, μέσω της χρήσης της έννοιας του συνταγματικού (syntagmatic), μέσα από τις θεωρίες των Claude Lévi Strauss και Anthony Giddens. Παρόλα αυτά, η μη-ύπαρξη κοινού ευρωπαϊκού συντάγματος δεν εμπόδισε την Ε.Ε. να εξελιχθεί, προχωρώντας στην υιοθέτηση νομικών και πολιτικών συμβάσεων που εντείνουν την αλληλεπίδραση μεταξύ των κρατών-μελών. β) Σε αυτό σημείο εγείρεται το δεύτερο ερώτημα του άρθρου και αντιστοιχεί στο πώς μπορεί να εξελιχθεί ο ευρωπαϊκός φεντεραλισμός. Η ευρωπαϊκή πολιτική κουλτούρα μπορεί να ειπωθεί ότι έχει οριστεί μέσω των κριτηρίων της Κοπεγχάγης, τα οποία πρέπει να ακολουθούν τα κράτη-μέλη, ώστε να αποτελέσουν μέρος της ευρωπαϊκής κοινότητας. Έτσι, υπάρχει μια αλληλεπίδραση στην ανάλυση της πολιτικής κουλτούρας, καθώς οι νόρμες και τα πολιτικά αφηγήματα που υπάρχουν στο εσωτερικό των κοινωνιών καλούνται να εναρμονιστούν με ένα κοινό ευρωπαϊκό σύστημα αξιών.

Λέξεις κλειδιά: σύνταγμα, πολιτική κουλτούρα, ταυτότητα, φεντεραλισμός

EUROPEAN FEDERALISM THROUGH THE PRISM OF POLITICAL CULTURE: HOW THE EU EVOLVED AS FEDERATION AT THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY

Panagiota L. Chatzilymperi^α

^α Phd candidate in the Department of International, European and Area Studies at Panteion University

Abstract

Political culture is inextricably linked to society, according to the interaction within a state in the field of governance. The perception of the EU as a federation affects the analysis of political culture, as it is based on a specific type of administration, but also by structuring narratives that lead to a common system of values and norms. Thus, this article will focus on: a) why the European Constitution failed, according to the concept of syntagmatic, through the theories of Claude Lévi Strauss and Anthony Giddens. Nevertheless, the absence of a European constitution did not prevent the evolution of the E.U., with the adoption of legal and political agreements that intensify the interaction between the member states. b) At this point, the second question is how European federalism can evolve. European political culture can be defined through the Copenhagen criteria, that member states must follow in order to be part of the European community. So, there is an interaction in the analysis of political culture, as the norms and political narratives that exist within societies of nation-states are called upon to be aligned with a common European value system.

Keywords: constitution, political culture, identity, federalism

Εισαγωγή

Η εξέλιξη της ευρωπαϊκής κοινότητας έχει τη δική της ιστορικότητα, καθώς αποτελεί ένα πολιτικό οικοδόμημα, με πρωταρχικό στόχο την ειρηνική συνύπαρξη μεταξύ των κρατών-μελών και να αποτελέσει ένα πρότυπο δημοκρατικών διαδικασιών. Βασικό ζήτημα είναι η συγκρότηση μιας ενιαίας ευρωπαϊκής πολιτικής κουλτούρας, με επέκταση και στη συλλογική ταυτότητα. Τα θεωρητικά επιχειρήματα των Claude Lévi-Strauss και Anthony Giddens θα βοηθήσουν στην κατανόηση της απόρριψης του προσχεδίου του Ευρω-Συντάγματος. Η εδραίωση ενός συνταγματικού κειμένου αποτελεί μέρος της πολιτικής κουλτούρας, για αυτό και το Ευρω-Σύνταγμα έφερε στην επιφάνεια και τον βαθμό αλληλεπίδρασης μεταξύ των συλλογικών ταυτοτήτων. Το ερευνητικό ερώτημα είναι *γιατί δεν επικυρώθηκε το Ευρω-Σύνταγμα στις αρχές του 21ου αιώνα*. Οι υποθέσεις εργασίας είναι: α) η δόμηση ενός κοινού ευρωπαϊκού αφηγήματος, όπως αποτυπώθηκε στο προσχέδιο, δεν έπεισε την πλειοψηφία των πολιτών, β) ο τρόπος που είναι οργανωμένη η ευρωπαϊκή κοινότητα οδήγησε στο παραπάνω αποτέλεσμα.

Η μεθοδολογία που χρησιμοποιήθηκε είναι ο εμπειρισμός και η ιστορική προσέγγιση. Το πρώτο μέρος αποτελεί μια περιγραφή της πολιτικής οργάνωσης της ευρωπαϊκής κοινότητας. Θα παρατεθούν οι σημαντικότερες διατάξεις του συνταγματικού προσχεδίου και τα γεγονότα γύρω από την απόρριψή του. Το δεύτερο κεφάλαιο αφορά την συζήτηση γύρω από την ευρωπαϊκή ομοσπονδιοποίηση. Η *Συνθήκη για την Ε.Ε. και την Λειτουργία της Ε.Ε.*, του 2016, αποτελεί το πρόσφατο κείμενο της πολιτικής οργάνωσης της ευρωπαϊκής κοινότητας, όπου παραθέτονται και ορισμένες διαφορές με το ομοσπονδιακό σύστημα των Η.Π.Α. Στο τρίτο κεφάλαιο περιγράφονται οι έννοιες της πολιτικής κουλτούρας και της ευρωπαϊκής δημοκρατικής νομιμοποίησης.

Τα Κριτήρια της Κοπεγχάγης χαρακτηρίζονται ως αποτύπωση της ευρωπαϊκής πολιτικής κουλτούρας, με την δημοκρατική νομιμοποίηση να εξασφαλίζεται μέσω θεσμών και διαδικασιών που αντιστοιχούν σε ένα δημοκρατικό πολίτευμα. Παρόλα αυτά, εγείρονται ερωτήματα για τον βαθμό που έχουν επιτευχθεί. Η πλήρης πολιτική ολοκλήρωση είναι ένα ζήτημα που παραμένει ανοιχτό. Η ευρωπαϊκή κοινότητα εξελίχθηκε με βάση συγκεκριμένες ιστορικές και πολιτικές συνθήκες. Η αποτυχία της καθιέρωσης ενός κοινού ευρωπαϊκού Συντάγματος, στις αρχές του 21ου αιώνα, έδειξε ότι τα ζητήματα ταυτότητας είναι, ακόμη, ισχυρά στα ευρωπαϊκά κράτη. Η ευρωπαϊκή πολιτική κουλτούρα και ταυτότητα εξελίσσονται παράλληλα με τα κράτη, αποτελώντας μια ιδιαιτερότητα του διεθνούς συστήματος.

Θεωρητικό πλαίσιο

Το Σύνταγμα μιας χώρας αποτελεί μέρος της πολιτικής κουλτούρας, καθώς εγκλείει τις νόρμες και τους κανόνες που ορίζουν το πολίτευμα. Αποτυπώνονται οι συγκεκριμένες έννοιες που αντιστοιχούν στην ταυτότητα, έτσι είναι σημαντική και η γλώσσα που χρησιμοποιείται. Όσον αφορά την προβληματική του παρόντος κειμένου, η Ε.Ε ταξινομείται στα ομοσπονδιακά συστήματα, παρόλο που θυμίζει, περισσότερο, έναν διακυβερνητικό οργανισμό. Ωστόσο, ανά χρονικά διαστήματα οργανώνονται νομοθετικές πρωτοβουλίες προς μια πολιτική ολοκλήρωση της ευρωπαϊκής κοινότητας. Σύμφωνα με τη Βρετανίδα κοινωνιολόγο Miriam Glucksmann, ο Claude Lévi-Strauss όρισε την έννοια της προβληματικής (Glucksmann 2003: 2), το πώς μπορούμε να στοιχειοθετήσουμε το θεωρητικό πλαίσιο ανάλυσης μέσω της χρήσης συγκεκριμένων λέξεων και συστημάτων ανάλυσης. Έτσι, θα χρησιμοποιηθούν οι θεωρητικές αναλύσεις των Anthony Giddens και του Lévi-Strauss σχετικά με την έννοια του συνταγματικού, και εάν μπορούν να συνδεθούν με την εξέλιξη της συνταγματικής συζήτησης στην Ε.Ε.

Ένας από τους στόχους ενός Συντάγματος είναι η αποτύπωση της κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας. Η γλώσσα χαρακτηρίζεται ως *“ουσιώδης παράγοντας στην δομή της πραγματικότητας”* μέσω της διαδικασίας *“κατονομασμού ενός αντικειμένου”*, που ξεκινά με την τοποθέτηση ενός αντικειμένου μέσα σε ένα *“σύστημα άρθρωσης”* (Glucksmann 2003: 36). Η γλώσσα κατέχει κεντρική θέση στη θεωρία του Lévi-Strauss, αντιστοιχώντας με τον συμβολισμό και πώς επιδρά στην συλλογική ταυτότητα μιας κοινωνίας. Για τον Lévi-Strauss, η μετωνυμία αντιστοιχεί με το σύνταγμα, όπου αναγνωρίζεται η *“συνάφεια σε μια συνταγματική αλληλουχία”* (Glucksmann 2003: 36). Παρατίθεται ένα παράδειγμα μετωνυμίας για το Σύνταγμα, ως μια μορφή συμβολισμού, καθώς ένα άτομο είναι σε θέση να κατανοήσει πώς σχηματίζεται ένα συγκεκριμένο συνταγματικό κείμενο *“από τα στοιχεία ενός κώδικα”* (Glucksmann 2003: 37). Ο Lévi-Strauss συγκρίνει τον μύθο με την πολιτική, που για την δεύτερη την θεωρεί ως αντικαταστάτη του μύθου (Lévi-Strauss 1955: 430). Η πολιτική χαρακτηρίζεται από μια ακολουθία που ανήκει στο παρελθόν, *«ένα αιώνιο πρότυπο που μπορεί να ανιχνευθεί στο παρόν»* (Lévi-Strauss 1955: 430). Ο κοινωνιολόγος Ian Craib επισημαίνει την επίδραση του Giddens στην δομική γλωσσολογία, όπου το συνταγματικό και το παραδειγματικό αποτελούν δύο επίπεδα (Craib 2003: 235). Το παραδειγματικό επίπεδο αντιστοιχεί στους κανόνες που καθορίζουν ποια σημεία μπορούν να υποκαταστήσουν άλλα, μεταβάλλοντας το νόημα της λέξης (Craib 2003: 235).

Το συνταγματικό επίπεδο αφορά τους κανόνες που διέπουν τον συνδυασμό των σημείων σε αλληλοδιαδοχή μέσα στις λέξεις (Craib 2003: 236). Τονίζεται ότι το παράδειγμα δεν έχει υπόσταση στον χώρο και τον χρόνο, κάτι που το διαφοροποιεί από το Σύνταγμα, το οποίο έχει ύπαρξη στον χώρο και στον χρόνο (Craib 2003: 236). Ο χώρος και χρόνος είναι δύο πολύ σημαντικές έννοιες που διατρέχουν το έργο του Giddens, όπου τα κοινωνικά συστήματα διατηρούν τις *“δομικές ιδιότητές”* τους, όταν *“οι μορφές κοινωνικής συμπεριφοράς αναπαράγονται διαχρονικά στο χώρο και στο χρόνο”* (Giddens 1984: xx). Ο βαθμός στον οποίο επεκτείνονται οι κοινωνικές δραστηριότητες στον χώρο και χρόνο οδηγούν και στην αντίστοιχη *“διάρθρωση των θεσμών”* (Giddens 1984: xxi). Με αυτόν τον τρόπο, μπορούμε να κατανοήσουμε τη διαδικασία της οικοδόμησης ενός έθνους, παράλληλη με εκείνη του κράτους.

Τις σύγχρονες κοινωνίες ισοδυναμεί με τα έθνη-κράτη, οι οποίες έχουν θέσει συγκεκριμένα όρια (Giddens 1990: 14), πάνω στον χωρο-χρόνο. Σημαντική έννοια είναι η *“οντολογική ασφάλεια”*, που αντιστοιχεί στις σχέσεις εμπιστοσύνης που έχουν καλλιεργήσει τα άτομα με το περιβάλλον που τους περικλείει, μέσα στο οποίο μπορεί να αναπτυχθεί η αυτο-προσδιοριζόμενη ταυτότητά τους (Giddens 1990: 92).

Για τη θεωρία και την μεθοδολογία της πολιτικής κουλτούρας, οι πολιτικοί επιστή-

μονες Camelia Florela Voinea και Martin Neumann αναφέρουν ότι στη θεωρία της κλασικής πολιτικής κουλτούρας υπάρχει πρόβλεψη για “μοντελοποίηση της σχέσης μεταξύ των ατόμων και του κράτους” (Voinea and Neumann 2020: 337). Παραθέτονται τα τρία παραδείγματα έρευνας της πολιτικής κουλτούρας (Voinea and Neumann 2020: 339): α) η έρευνα που γίνεται με βάση τα εμπειρικά δεδομένα, β) στη χρήση μεθοδολογίας που στηρίζεται στην ανάλυση συστημάτων, είτε αφορά σε συστήματα δρώντων (*agent-based systems*) ή “πολύπλοκα προσαρμοστικά συστήματα” (*complex adaptive systems*), γ) στις σπουδές που στηρίζονται στην πολιτιστική προσέγγιση και ορθολογική πολιτική (*rational choice-based policy*). Ο Richard W. Wilson τονίζει ότι είναι δύσκολο να επιτευχθεί μια ενιαία προσέγγιση για την πολιτική κουλτούρα (Wilson 2000: 247). Στηρίζει το επιχείρημά του πάνω στο δεδομένο ότι υπάρχει μια πληθώρα παραγόντων και προσεγγίσεων που αντιστοιχούν στη στάση των ανθρώπων απέναντι σε ζητήματα πολιτικής συμπεριφοράς, οργάνωσης αφηγημάτων, αντίληψη περί πολιτικών θεσμών (Wilson 2000: 247). Ο Wilson χωρίζει την κουλτούρα σε μακρο- και μικρο-, όπου η “μικρο-κουλτούρα” αντιστοιχεί στον τύπο σχέσης που επιλέγεται με βάση ένα συγκεκριμένο πρότυπο, και η “μακρο-κουλτούρα” αναφέρεται στην “*σχετική δύναμη των προτύπων*” (Wilson 2000: 253).

Συνοψίζοντας, μπορεί να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι το Σύνταγμα είναι μια γλωσσική αποτύπωση της ταυτότητας, καθώς αποτελεί ένα μέσο έκφρασης των ιδεών που χαρακτηρίζουν μια κοινωνία. Είναι ένα επίσημο κείμενο πάνω στο οποίο στηρίζεται η συνοχή και η λειτουργία ενός κράτους. Ο χώρος και ο χρόνος είναι δύο καίριες έννοιες πάνω στις οποίες οριοθετείται η παράδοση και το σημείο αναφοράς που οργανώνεται μια κρατική οντότητα. Μέσα στο σύστημα αυτό αναπτύσσονται οι αξίες, οι στάσεις και οι συμπεριφορές που καθορίζουν μια πολιτική κουλτούρα, οδηγώντας στην δόμηση ενός συγκεκριμένου πολιτικού συστήματος.

Ερευνητικά ερωτήματα/υποθέσεις εργασίας

Το ερευνητικό ερώτημα είναι γιατί απέτυχε η κατοχύρωση ενός επίσημου Συνταγματικού κειμένου για την Ε.Ε. Η πρώτη υπόθεση εργασίας είναι ότι η προσπάθεια αυτή δεν έπεισε την πλειοψηφία των πολιτών στις χώρες όπου στο δημοψήφισμα επικράτησε η αρνητική απάντηση. Η δεύτερη υπόθεση εργασίας είναι ότι μέρος της ευθύνης για την εξέλιξη αυτή έχει και ο τρόπος που έχει ιδρυθεί η ευρωπαϊκή κοινότητα. Είναι ένας οργανισμός που βασίζεται στην συνεργασία μεταξύ εθνών-κρατών, και η πολιτική ολοκλήρωση αποτελεί ένα ζήτημα που προκαλεί αντιπαραθέσεις στον δημόσιο διάλογο.

Σύμφωνα με τον ιστορικό Αντώνη Λιάκο, το συνταγματικό αναφέρεται στη συνέχεια, όπου υπάρχει από πριν μια δομή (Liakos 2000: 47). Το παρελθόν είναι ένα σημείο αναφοράς (Liakos 2000: 47). Με βάση το επιχείρημα αυτό, η Ε.Ε. προσπαθεί να ενσωματώσει το παρελθόν της Ευρώπης στη συλλογική της ταυτότητα και στις δομές της. Το Ευρω-Σύνταγμα μπορεί να νοηθεί ως μια νομική πρωτοβουλία, με απώτερο σκοπό τον περαιτέρω φεντεραλισμό της Ε.Ε. Ο Giddens αναφέρει την νεωτερικότητα ως μια έννοια που ξεκίνησε στην Ευρώπη κατά τον 17ο αιώνα, και επεκτάθηκε μέσω αυτής διεθνώς (Giddens 1990: 1). Η εξάπλωση της ισχύος των ευρωπαϊκών κρατών επισημαίνεται ότι επετεύχθη μέσω της “*προνοητικής ιδέας της λογικής*”, και το “*δόγμα της παράδοσης*” αποτελεί ένα “*στοιχείο ασφαλείας*” (Giddens 1990: 48). Η Ευρώπη έθεσε τις δομές του σύγχρονου διεθνούς συστήματος, μέσω της εξάπλωσης του “*συστήματος των εθνών-κρατών*”, με επιπτώσεις και στην αντίστοιχη θεωρία των διεθνών σχέσεων (Giddens 1990: 65).

Από τα παραπάνω, παρατηρείται ότι το ζήτημα της εξέλιξης της Ε.Ε. είναι δομικό, δηλαδή αφορά τον τρόπο με τον οποίον θα οργανωθεί στην πολιτική της βάση. Το ερώτημα παραμένει, αν η Ε.Ε. θέλει να εξελιχθεί προς μια φεντεραλιστική ένωση, ή να αποτελεί μια διακυβερνητική συμμαχία μεταξύ των κρατών-μελών.

Μεθοδολογία

Η κύρια μεθοδολογία είναι η ιστορική προσέγγιση. Τα ιστορικά γεγονότα θα χρησιμεύσουν ως εμπειρικά δεδομένα, με βάση το θεωρητικό επιχείρημα των Voinea και Neumann, που αναφέρθηκε και παραπάνω. Για τον Λιάκο, η έννοια *syntax* (σύνταξη) αντιστοιχεί σε μία αφηγηματική σύνθεση, που αποτυπώνει τη σχέση μεταξύ ιστορικής γραφής και ιστορικού κειμένου (Liakos 2000: 47). Παραθέτει ως παράδειγμα την πολιτική ιστορία, όπου αναγνωρίζονται κάποια γεγονότα ως πολιτικά, επειδή ανήκουν σε μια αντίστοιχη δομή (Liakos 2000: 47). Στην κοινωνικο-πολιτιστική δομή το υλικό έχει προ-επιλεχθεί, και ο/η ιστορικός καλείται (ή, όπως επισημαίνει, υποχρεώνεται) να ανα-κατασκευάσει και ξανα-παρουσιάσει το υλικό αυτό σε ένα συγκεκριμένο χρονικό χώρο (Liakos 2000: 47). Οι ευρωπαϊκές συνθήκες αποτελούν ένα σημείο αναφοράς της συλλογικής μνήμης των Ευρωπαίων πολιτών. Εξελίσσονται με βάση τα εκάστοτε δεδομένα, και οι καινοτομίες που φέρουν στοχεύουν στην περισσότερη εμπλοκή των θεσμών σε συλλογικό επίπεδο.

Στην παραδειγματική σύνταξη, τα ιστορικά γεγονότα χρησιμοποιούνται όχι σύμφωνα με την χρονική τους συνέχεια, αλλά με βάση την δομή ενός συγκεκριμένου προβλήματος που ο/η ιστορικός θέλει να αναδείξει (Liakos 2000: 47). Σε αυτήν την περίπτωση, ο Λιάκος υποστηρίζει ότι η επιλογή των ιστορικών γεγονότων που θα χρησιμοποιηθούν είναι αποκομμένη από τον χρονικό τους χώρο (Liakos 2000: 47). Έτσι, στο παρόν κείμενο η παραδειγματική αφήγηση αφορά το τεχνικό μέρος της μεθοδολογίας, δηλαδή την παρουσίαση συγκεκριμένων ιστορικών γεγονότων που θα βοηθήσουν στην απάντηση του ερευνητικού ερωτήματος.

Το ιστορικό πλαίσιο της συζήτησης για το Ευρω-Σύνταγμα

Η πολιτική κουλτούρα της Ευρώπης αναπτύχθηκε σε έναν συγκεκριμένο χώρο. Ο Andrew Glencross επισημαίνει ότι είχε αναδυθεί ένας “κοινός εκκοσμηκευμένος πολιτικός χώρος”, σε αντίθεση με την προτερόχρονη τάξη της “*respublica Christiana*”, και η ισορροπία ισχύος και η απειλή συγκρούσεων ήταν οι κυρίαρχες έννοιες που εξέφραζαν την ισχύ των κρατικών οντοτήτων και των διεθνών σχέσεων (Glencross 2020: 118). Μια παράμετρος της πολιτικής κουλτούρας είναι η θέσπιση ενός κειμένου, του Συντάγματος, που η ισχύς του ορίζεται πάνω σε έναν οριοθετημένο γεωγραφικό, και φαντασιακά εννοημένο πολιτικό χώρο. Στην περίπτωση της ευρωπαϊκής κοινότητας, η *Συνθήκη για την Ε.Ε. (2016/C 202/01)* ενέχει τον ρόλο αυτό. Κατοχυρώνει τις θεμελιώδεις αρχές που ορίζουν τον τρόπο άσκησης της πολιτικής εξουσίας και τον σκοπό της (Blanquet et al. 2018). Οι κύριες διατάξεις δρουν ως συνταγματικές αρχές, που ορίζουν δύο επίπεδα, α) την εξασφάλιση της συνοχής της Ε.Ε. και β) τη νομιμοποίησή της (Blanquet et al. 2018). Τονίζεται η ανεπάρκεια του ορισμού μιας μοναδικής ευρωπαϊκής ταυτότητας, καθώς αποτελεί κοινό κτήμα με τις αντίστοιχες των κρατών-μελών (Blanquet et al. 2018). Η λειτουργική ολοκλήρωση αναφέρεται ως αντίθεση έναντι του συνταγματισμού (Borriello and Crespy 2015: 505). Η έννοια της “*λειτουργικής ολοκλήρωσης*”, πρωτοβουλίας του Jean Monnet, αναφέρεται στη χρήση της “*κοινοτικής μεθόδου*” ως μέσο μιας “*τομεακής ολοκλήρωσης*” και “*συνεργασίας μεταξύ των πολιτικών ελίτ*”, όπου οι «*υπερεθνικοί θεσμοί*» έχουν τον ρόλο του διαμεσολαβητή (Borriello and Crespy 2015: 505).

Μια καίρια μεταρρύθμιση της Συνθήκης του Μάαστριχτ (1993) ήταν η εξέλιξη της Ευρωπαϊκής Κοινότητας σε καθεστώς ένωσης (Torbiörn 2012: 126) και με προβλέψεις για περαιτέρω οικονομική και νομισματική ένωση (Torbiörn 2012: 128). Η συζήτηση περί Ευρω-Συντάγματος ξεκίνησε στα τέλη του 2001, με τη σύγκλιση του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, καθώς στη Συνθήκη της Νίκαιας (2001) είχε προβλεφθεί η έναρξη μίας διαδικασίας ενοποίησης (Blanquet et al. 2018). Στο προοίμιο του συνταγματικού προσχεδίου αναφέρεται η *ενωμένη Ευρώπη* ως ένα «*κοινό πεπρωμένο*» των λαών της, αφήνοντας

πίσω τις «παλιές διχόνοιες» (2003/C 169/01: 8). Το Ευρω-Σύνταγμα αποδεχόταν την πολυπολιτισμικότητα ως ένα βασικό στοιχείο, με σεβασμό προς την εθνική ιστορία του κάθε κράτους-μέλους (2003/C 169/01: αρθ. 5, 9). Σημαντική παράμετρος είναι η συνταγματική κατοχύρωση του *Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων* (2003/C 169/01: αρθ.7, 9).

Ο *Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων* αναγνωρίζει την πολιτιστική ποικιλομορφία του ευρωπαϊκού χώρου και προχωρά στην εδραίωση μιας κοινής κουλτούρας, σεβόμενη την ιδιαιτερότητα του κάθε ευρωπαϊκού λαού, όπως αναφέρεται στο προοίμιο του Χάρτη και στις διατάξεις περί πολιτισμού (2003/C 169/01: 23, 63). Η ευρωπαϊκή ιθαγένεια θα ήταν συμπληρωματική της εθνικής και δεν προβλεπόταν αντικατάσταση της δεύτερης (2003/C 169/01: 9), μια νομική διάταξη που διατηρήθηκε και στην πρόσφατη *Συνθήκη για την Λειτουργία της Ε.Ε.* Οριοθετείται η αρχή της αρμοδιότητας, όπου οι κεντρικές ευρωπαϊκές εξουσίες θα παρέχονταν από το Ευρω-Σύνταγμα και όποια αρμοδιότητα δεν επαφίεται στον κεντρικό ευρωπαϊκό θεσμό, ανήκει στα κράτη-μέλη (2003/C 169/01: αρθ. 9, 10).

Το προσχέδιο του ευρωσυντάγματος είχε επικυρωθεί σε εννέα κράτη-μέλη (Λιθουανία, Ουγγαρία, Σλοβενία, Ισπανία -η μόνη περίπτωση όπου το δημοψήφισμα ήταν θετικό-, Ιταλία, Ελλάδα, Σλοβακία, Αυστρία, Γερμανία, Λετονία), από τα είκοσι πέντε της Ε.Ε., μέσω της Ολομέλειας των εθνικών κοινοβουλίων.¹ Το 2005 διεξήχθησαν τα εθνικά δημοψηφίσματα σε Ολλανδία και Γαλλία, όπου το αποτέλεσμα τους ήταν αρνητική ψήφος.² Έτσι, το προσχέδιο του Συντάγματος μεταβιβάστηκε σε άρθρα της επικυρωμένης Συνθήκης της Λισαβόνας (2009).³ Τονίζεται ότι το δημοψήφισμα στην Ολλανδία ήταν «συμβουλευτικό», όμως η κυβέρνηση υποσχέθηκε τον σεβασμό του όποιου αποτελέσματος.⁴ Στην Ολλανδία, το δημοψήφισμα διεξήχθη στις 1 Ιουνίου 2005,⁵ και οι πολιτικές δυνάμεις που στήριζαν την αρνητική ψήφο ήταν ετερόκλητες. Ο επικεφαλής της εκστρατείας του ΟΧΙ ήταν ο Σοσιαλιστής Harry van Bommel, όπου την αρνητική ψήφο στήριζαν και συντηρητικές δυνάμεις με κύριο σημείο την αντι-μεταναστευτική πολιτική.⁶ Επισημαίνεται ότι η Ολλανδία ήταν η χώρα με την μεγαλύτερη συνεισφορά στον ευρωπαϊκό προϋπολογισμό και, την περίοδο εκείνη, λόγω και αύξησης του ποσοστού της ανεργίας, υπήρχε αμφιβολία για την εύρυθμη λειτουργία του ευρωπαϊκού κοινού νομίσματος.⁷

Στην Γαλλία, η διεξαγωγή δημοψηφίσματος ήταν απόφαση του Προέδρου Chirac,⁸ και διεξήχθη στις 29 Μαΐου 2005.⁹ Η προστασία του εθνικού συστήματος κοινωνικής ασφάλισης ήταν μια παράμετρος που συσπείρωσε τους Γάλλους ψηφοφόρους, με το προσχέδιο να είχε χαρακτηριστεί ως ένα «νεοφιλελεύθερο» κείμενο αγγλοσαξονικής κουλτούρας.¹⁰ Και στη Γαλλία, τα ποσοστά της ανεργίας είχαν επίδραση στην επιλογή της ψήφου, όπως και η συγκέντρωση των αντι-κυβερνητικών δυνάμεων γύρω από το ΟΧΙ.¹¹

Ένα δίπολο για την εξέλιξη της Ε.Ε είναι ένας διακυβερνητικός οργανισμός έναντι μιας ομοσπονδιακής Ευρώπης πλήρους πολιτικής ολοκλήρωσης. Η «διακυβερνητική προσέγγιση» υποστηρίζει την «περιορισμένη παρέμβαση» σε κρατικούς τομείς πολιτικής (Dodo 2014). Στις πρώτες δεκαετίες ύπαρξης της ευρωπαϊκής κοινότητας, η Γαλλία ήταν «ο κύριος υποστηρικτής μιας Κοινωνικής Ευρώπης», ενώ η Γερμανία οραματιζόταν «μια Ευρώπη της αγοράς», ακολουθούμενη, σε μικρότερο βαθμό, από την Ολλανδία και το Βέλγιο (Dodo 2014). Το σχέδιο του Ευρωπαϊκού Συντάγματος χαρακτηρίζεται ως μια νίκη της βρετανικής κυβέρνησης (Kassim 2005). Ο πολιτικός επιστήμονας Hussein Kassim οδηγείται σε αυτό το συμπέρασμα, καθώς το κείμενο συμπεριελάμβανε μεταρρυθμίσεις που υποστήριζε η Βρετανία, παρόλο που στην αρχή ήταν αρνητικά διατεθειμένη απέναντι στην αναθεώρηση των συνθηκών με μέθοδο που «δεν εξασφάλιζε πλέον στις κυβερνήσεις τον αποκλειστικό έλεγχο της διαπραγμάτευσης» (Kassim 2005).

Η Ευρώπη ως ένας τύπος ομοσπονδιακού συστήματος

Η προοπτική του φεντεραλισμού χαρακτηρίζεται ως “ταμπού”, με την ευρωπαϊκή οικονομία να κυριαρχεί στη συζήτηση περί πολιτικής ολοκλήρωσης (Borriello and Crespy 2015: 504). Το 2016 δημοσιεύθηκε η επικαιροποιημένη *Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση* και η *Συνθήκη για την Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης* (2016/C 202/01). Στο προοίμιο, η συνθήκη αναφέρεται ως μια διαδικασία περαιτέρω ολοκλήρωσης, σεβόμενη την κληρονομιά της Ευρώπης (2016/C 202/01:15). Σύμφωνα με το άρθρο 3, εγκαθιδρύεται μια “*εσωτερική αγορά*”, με γνώμονα την οικονομική ανάπτυξη σε συνδυασμό με την προστασία των κοινωνικών δικαιωμάτων (2016/C 202/01: παρ. 3, 17). Εξασφαλίζεται η προστασία της εθνικής ταυτότητας του κάθε κράτους-μέλους, με βάση την “*πολιτική και συνταγματική δομή*” του (2016/C 202/01: αρθ. 4, παρ.2, 18). Η Ε.Ε λειτουργεί με βάση την αντιπροσωπευτική δημοκρατία (2016/C 202/01: αρθ.10, παρ.1, 20), όπου η άμεση εκπροσώπηση των Ευρωπαίων πολιτών πραγματοποιείται στο Ευρωκοινοβούλιο και η έμμεση εκπροσώπηση τους στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, με τους εθνικά εκλεγμένους αντιπροσώπους τους, δηλαδή τις κυβερνήσεις των κρατών-μελών (2016/C 202/01: παρ.2, 20). Βασικό χαρακτηριστικό του φεντεραλισμού είναι η παρουσία μιας κεντρικής κυβέρνησης που έχει την εξουσία “*να φορολογεί και να διανέμει τα έσοδά της, όπως κρίνει σκόπιμο*» (Fischer 1993: 403). Όσον αφορά την Ε.Ε, αναφέρεται ότι δεν οργανώνει ομοσπονδιακά την φορολογία (Fischer 1993: 403), και σε μια οικονομική κρίση το κάθε κράτος-μέλος στρέφεται στην εθνική πολιτική (Fischer 1993: 412). Αντιθέτως, στις Η.Π.Α οι Πολιτείες στρέφονται προς το ομοσπονδιακό κέντρο για απαντήσεις (Fischer 1993: 412).

Στις ομοσπονδίες σημαντική παράμετρος είναι η αρχή της επικουρικότητας. Στην *Συνθήκη για την Ε.Ε.* η παρέμβαση σε τομείς που “*δεν υπάγονται στην αποκλειστική της αρμοδιότητα*” πραγματοποιείται όπου τα κράτη δεν μπορούν να υλοποιήσουν συγκεκριμένους στόχους, και κρίνεται αναγκαίο η επίλυση ζητημάτων σε ευρωπαϊκό επίπεδο, με τα εθνικά κοινοβούλια να έχουν την ευθύνη “*να τηρείται η αρχή της επικουρικότητας*” (2016/C 202/01: αρθ.5, παρ.3, 18). Σύμφωνα με τον Καθηγητή Δικαίου Vlad Constantinesco, ο φεντεραλισμός ταξινομείται σε πολιτικό και ολοκληρωτικό, με την ομοσπονδία να εξελίσσεται σε μια διευθέτηση σχέσεων μεταξύ των κρατών (Constantinesco 2010).

Ο πολιτικός φεντεραλισμός αφορά την ομοσπονδιακή οργάνωση «μόνο» σε πολιτικό επίπεδο, με ισχύ σε τομείς όπως η επικουρικότητα, ενώ ο ολοκληρωτικός φεντεραλισμός επαφίεται σε όλους τους τομείς (Constantinesco 2010). Στην περίπτωση της Ε.Ε., η περαιτέρω ομοσπονδιοποίηση θα οδηγήσει σε μια πολιτική ολοκλήρωση. Μέσω του ορισμού της δημοκρατικής νομιμοποίησης, η πολιτική της κουλτούρα αποτελεί μέρος της ταυτότητας των Ευρωπαίων πολιτών, περικλείοντας και τις εθνικές συλλογικές ταυτότητες.

Πολιτική κουλτούρα και δημοκρατική νομιμοποίηση στην Ε.Ε.

Τα Κριτήρια της Κοπεγχάγης χαρακτηρίζονται ως προαπαιτούμενα, και ορίζουν τη βάση του αφηγήματος της φιλελεύθερης δημοκρατίας (Janse 2019: 64). Η οργάνωση του πολιτικού συστήματος της Ε.Ε. αναφέρεται σε μια “*δημοκρατική διακυβέρνηση*”, που αποτελείται από “*ένα περίπλοκο σύνολο ισχυρών ελέγχων και ισορροπιών*”, με αιχμή του δόρατος το κράτος δικαίου (Janse 2019: 64). Για να επιτευχθεί η αλληλεπίδραση του ευρωπαϊκού οικοδομήματος με τους Ευρωπαίους πολίτες, είναι σημαντική η συνεργασία των κεντρικών θεσμών με τις νομοθετικές συνελεύσεις. Όπως επισημαίνεται από την Καθηγήτρια Ευρωπαϊκού Δικαίου Diane Fromage, με την Συνθήκη της Λισαβόνας “*τα εθνικά κοινοβούλια αποτελούν αντικείμενο ειδικής διάταξης που περιέχεται στο πραγματικό κείμενο της Συνθήκης*”, ενώ παλαιότερα ήταν “*μόνο αντικείμενο πρωτοκόλλου που προσαρ-*

τάται στις *Συνθήκες*” (Fromage 2018). Ο κοινοβουλευτικός θεσμός ορίζει ένα πολίτευμα ως δημοκρατικό, αποτελώντας καίριο στοιχείο αντιπροσώπευσης, καθώς δημιουργείται μέσω εκλογικής διαδικασίας από τους πολίτες. Το Ευρωκοινοβούλιο αποτελεί προϊόν άμεσης εκλογικής αντιπροσώπευσης, και έχει συγκεκριμένες λειτουργίες στο ευρωπαϊκό οικοδόμημα. Σύμφωνα με το άρθρο 14 (ΣΕΕ), ασκεί “*νομοθετικά και δημοσιονομικά καθήκοντα*” από κοινού με το Συμβούλιο, όπως και καθήκοντα “*πολιτικού ελέγχου*” (2016/C 202/01: παρ.1, 22). Παρόλα αυτά, η δημοκρατική νομιμότητα της Ε.Ε. απασχολεί έντονα τον δημόσιο διάλογο.

Όπως αναφέρεται από τον Καθηγητή Ευρωπαϊκού Δικαίου Dominique Ritleng, όσο η Ε.Ε. διεύρυνε τις αρμοδιότητές της, εντάθηκαν και τα ερωτήματα αμφισβήτησης “*της δημοκρατικής νομιμότητας του ευρωπαϊκού οικοδομήματος*”.¹² Παρόλο που δεν έχει οριστεί με συγκεκριμένα κριτήρια “*ένας ευρωπαϊκός λαός*”,¹³ το άρθρο 20 της *Συνθήκης για την Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης* καθιερώνει την ευρωπαϊκή ιθαγένεια ως συμπληρωματική με την εθνική ιθαγένεια, και δεν την αντικαθιστά (2016/C 202/01: παρ.1, 56). Τα τελευταία χρόνια διαδραματίστηκε η αποχώρηση ενός κράτους-μέλους, που έδωσε ώθηση στα παραπάνω ζητήματα.

Στο Brexit συγκροτήθηκε ένα συγκεκριμένο αφήγημα ευρωσκεπτικισμού. Όπως επισημαίνεται, ήταν η έκφραση «*Αγαπήστε την Ευρώπη, μισήστε την ΕΕ*», που χαρακτηρίζεται “*ως μια χωρο-πολιτισμική κριτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης*”, αμφισβητώντας την ίδια την “*ευρωπαϊκή ολοκλήρωση*” (Glencross 2020: 116). Το αφήγημα αυτό προωθήθηκε ως ένα μέσο αμφισβήτησης της δημοκρατικής νομιμότητας του ευρωπαϊκού οργανισμού. Ο ευρωσκεπτικισμός του Brexit αναφέρεται ως μια κατασκευή “*ηθικού αφηγήματος*” με σκοπό τον διαχωρισμό της “*έννοιας της Ευρώπης και της ευρωπαϊκότητας από τη σύνδεση με την ΕΕ*” (Glencross 2020: 125).

Το διακύβευμα είναι η Ε.Ε. να εξελιχθεί ως μια συνέλευση, η οποία θα εκφράζει τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των ευρωπαϊκών λαών, αν υποθέσουμε ότι ο ευρωπαϊκός οργανισμός επιθυμεί να εξελιχθεί σε ένα πλήρες ομοσπονδιακό σύστημα. Έχει επισημανθεί ότι η μορφή του σύγχρονου Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου απέχει πολύ από τον χαρακτηρισμό μιας ομοσπονδιακής συνέλευσης (Blanquet et al. 2018). Παρόλα αυτά, η Ε.Ε. έχει μια νομική ιστορία που την έχει βοηθήσει να θέσει έναν πυλώνα αναφοράς. Έχουν θεσμοποιηθεί πολιτικές λειτουργίες και διαδικασίες που ορίζουν ένα σύνολο που υιοθετεί μια συγκεκριμένη ταυτότητα. Η περαιτέρω δημοκρατικότητα της Ε.Ε. θα επιτευχθεί, όταν δοθούν περισσότερες αρμοδιότητες προς τους πολίτες. Γι’ αυτό είναι σημαντικό να ενισχυθούν οι μηχανισμοί συμμετοχής και λογοδοσίας.

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Το Ευρω-Σύνταγμα απέτυχε λόγω μιας σειράς παραμέτρων. Οι συνθήκες που επικρατούσαν τότε δεν ευνοούσαν την υλοποίησή του. Η συλλογική ταυτότητα των πολιτών των κρατών-μελών είναι πιο στενά συνδεδεμένη με την εθνική, με την ευρωπαϊκή ταυτότητα να παραμένει συμπληρωματική της. Ωστόσο, η Ε.Ε. δεν έμεινε στάσιμη, και το προσχέδιο μετουσιώθηκε σε άρθρα των επόμενων ευρωπαϊκών συνθηκών, θέτοντας τις βάσεις για τη σύγχρονη λειτουργία της. Η έξοδος της Βρετανίας αποτελεί μια υπενθύμιση για το πώς ορίζονται τα ζητήματα της ταυτότητας στον κοινό ευρωπαϊκό χώρο. Η ευρωπαϊκή κοινότητα είναι μια δομή που λειτουργεί με κατοχυρωμένη νομολογία, αποτελώντας μια ιστορική συνέχεια του ευρωπαϊκού χώρου.

Τα παραπάνω επηρέασαν τον ορισμό της ευρωπαϊκής πολιτικής κουλτούρας. Τα κριτήρια της Κοπεγχάγης εγκλείουν την ιστορικότητα των ευρωπαϊκών πολιτικών ιδεών, και την πολυπολιτισμικότητα ενός οργανισμού. Είναι μέρος του ευρωπαϊκού οικοδομήματος, που καθορίζει και τον τύπο του πολιτεύματος. Στο προσχέδιο του Ευρω-Συντάγματος και στις μετέπειτα ευρωπαϊκές συνθήκες χρησιμοποιήθηκε μια συγκεκριμένη

γλώσσα, προκειμένου να τονιστεί ότι η ευρωπαϊκή κοινότητα χαρακτηρίζεται από ένα σύνολο συλλογικών ταυτοτήτων. Με αυτόν τον τρόπο επιτυγχάνεται και η βιωσιμότητά της αποτελώντας ένα συγκεκριμένο, και μοναδικό, μοντέλο πολιτικής κουλτούρας και ομοσπονδιακού οργανισμού.

Συμπέρασμα

Συνεπώς, η πρωτοβουλία για τη θέσπιση ενός κοινού ευρωπαϊκού Συντάγματος θα οδηγήσει σε έναν ολοκληρωμένο ευρωπαϊκό φεντεραλισμό. Η απόρριψή του μέσω δημοψηφίσματος σε Γαλλία και Ολλανδία μπορεί να εκληφθεί ως ένα δείγμα άμεσης δημοκρατίας, με τους πολίτες να μην έχουν πειστεί για τη μοναδικότητα μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας. Τα επόμενα βήματα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης πραγματοποιήθηκαν με γνώμονα τη διατήρηση της ιδιαιτερότητας ενός συνεργατικού οικοδομήματος. Η Ε.Ε μπορεί να χαρακτηριστεί ως μια τύποις ομοσπονδία, αποτελώντας έναν διακυβερνητικό οργανισμό με αυξημένες αρμοδιότητες. Η αλληλεπίδραση του κεντρικού ευρωπαϊκού θεσμού με τους πολίτες υλοποιείται μέσω των θεσμικών οργάνων. Μέσω των ευρωεκλογών αναδεικνύονται οι εκπρόσωποι των πολιτών στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. Επίσης, υπάρχει και η έμμεση εκπροσώπησή τους στα κρίσιμα ευρωπαϊκά όργανα. Η δημοκρατική νομιμοποίηση της Ε.Ε θα συνεχίσει να απασχολεί μακροπρόθεσμα, με το ενδεχόμενο μιας πλήρους πολιτικής ολοκλήρωσης να παραμένει ανοιχτό. Καθώς νέα κράτη-μέλη συνεχίζουν να εντάσσονται, η εύρυθμη λειτουργία της Ε.Ε. και ο ορισμός μιας συγκεκριμένης ευρωπαϊκής ταυτότητας θα ανέρχονται όλο και περισσότερο στον δημόσιο διάλογο.

Σημειώσεις

1,6,7. «Dutch say 'devastating no' to EU constitution», (2005, June 2), *The Guardian*, <https://www.theguardian.com/world/2005/jun/02/eu.politics>

2,3. Debeuf, K. (2020, December 23), 2005: France and Netherlands vote against the Constitution, *EUObserver*, <https://euobserver.com/20th-anniversary/150019>

4. Deloy, C. (2005, June 1), The Dutch reject the European Constitution, *Fondation Robert Schuman The Research and Studies Centre on Europe*, <https://www.robert-schuman.eu/en/eem/0413-the-dutch-reject-the-european-constitution>

5,9. Beehner, L., (2005, June 1), European Union: The French & Dutch Referendums, *Council on Foreign Relations*, <https://www.cfr.org/backgrounder/european-union-french-dutch-referendums>

8,10,11. Stibbe, T. and Taner H. (2019, Mai), The Dutch and French NOs to the Referenda on the Treaty Establishing a Constitution for Europe, *Science Po bibliothèque - Les Dossiers*, <https://dossiers-bibliotheque.sciencespo.fr/une-vie-politique-europeenne-european-political-life/dutch-and-french-nos-referenda-treaty>

12,13. Rittleng, D. (2019, Avril), L'Union européenne : un système démocratique, un vide politique, *Le Conseil Constitutionnel*, <https://www.conseil-constitutionnel.fr/publications/titre-vii/l-union-europeenne-un-systeme-democratique-un-vide-politique>

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Craib, I. (2003), Η θεωρία της δομοποίησης, στο Μ. Πετμετζίδου (επιμ.), *Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία Τόμος II: δομισμός, μετα-δομισμός, δομοποίηση, επικοινωνιακή δράση, προοπτικές εξέλιξης της κοινωνιολογικής θεωρίας*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σσ. 226- 267.

Ευρωπαϊκή Ένωση, (2003), *Σχέδιο Συνθήκης για την Θέσπιση Συντάγματος της Ευρώπης* (2003/C

169/01), Ρώμη, Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Ευρωπαϊκή Ένωση, (2016), *Ενοποιημένη Απόδοση της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση και της Συνθήκης για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης* (2016/C 202/01), Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Glucksmann, M. (2003), Η προσέγγιση της διαρθρωτικής και δομικής θεωρίας, στο Μ. Πετμετζίδου (επιμ.), *Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία Τόμος II: δομισμός, μετα-δομισμός, δομοποίηση, επικοινωνιακή δράση, προοπτικές εξέλιξης της κοινωνιολογικής θεωρίας*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σσ. 1-18.

Glucksmann, M. (2003), Claude Lévi Strauss, στο Μ. Πετμετζίδου (επιμ.), *Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία Τόμος II: δομισμός, μετα-δομισμός, δομοποίηση, επικοινωνιακή δράση, προοπτικές εξέλιξης της κοινωνιολογικής θεωρίας*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σσ. 19 - 77.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Blanquet, M., Couzinet, J. F., De Grove-Valdeyron, N., Lauriol-Sarthou, A., Lotarski, J., Mankou, M., Molinier, J., Querol, F., Raffeneau, S. and Terpan, F. (2005), Émergence et consécration de principes constitutionnels de l'Union Européenne, in M. Hecquard-Théron (ed.), *Regards critiques sur quelques (r)évolutions récentes du droit : Tome 1 : Bilans et Tome 2: Réformes-Révolutions*, Toulouse, Presses de l'Université Toulouse 1 Capitole, <http://books.openedition.org/putc/1608>

Borriello, A. and Crespy, A. (2015), How to not speak the 'F-word': Federalism between mirage and imperative in the euro crisis, *European Journal of Political Research*, Vol. 54, No 3, pp. 502-524.

Constantinesco, V. (2010), Le fédéralisme : d'un anti-étatisme à un a-étatisme ?, *L'Europe en Formation*, Vol. 355, No 1, <https://www.cairn.info/revue-l-europe-en-formation-2010-1-page-41.htm>

Dodo, M. K. (2014), Historical evolution of the social dimension of the European integration: Issues and future prospects of the European social model, *L'Europe en Formation*, Vol. 372, No. 2, <https://www.cairn.info/revue-l-europe-en-formation-2014-2-page-51.htm>

Fischer, T. C. (1993), "Federalism" in the European Community and the United States: A Rose by Any Other Name ... *Fordham International Law Journal*, Vol. 17, No 2, pp. 389-440.

Fromage, D. (2018), Les parlements nationaux. Des acteurs européens en devenir?, *Politique européenne*, Vol. 59, No.1, <https://www.cairn.info/revue-politique-europeenne-2018-1-page-122.htm>

Giddens, A. (1984). *The Constitution of the Society: outline of the theory of Structuration*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press.

Giddens, A. (1990), *The Consequences of Modernity*, Cambridge, Polity Press.

Glencross, A. (2020), 'Love Europe, hate the EU': A genealogical inquiry into populists' spatio-cultural critique of the European Union and its consequences. *European Journal of International Relations*, Vol. 26, No. 1, pp. 116–136.

Janse, R. (2019, January), Is the European Commission a credible guardian of the values? A revisionist account of the Copenhagen political criteria during the Big Bang enlargement, *International Journal of Constitutional Law*, Vol. 17, No. 1, pp. 43–65, <https://doi.org/10.1093/icon/moz009>

Kassim, H. (2005), Le Royaume-Uni et le Traité constitutionnel européen, *Critique internationale*, Vol. 29, <https://www.cairn.info/revue-critique-internationale-2005-4-page-113.htm>

Lévi-Strauss, C. (1955), The structural myth of society, *The Journal of American folklore*, Vol. 68, No. 120, pp. 428-444.

Liakos, A. (2000), The Transformation of Historical Writing from Syntagmatic to Paradigmatic Syntax, *Historiein*, Vol. 2, pp.47-54.

Torbiörn, K. M. (2003), *Destination Europe: The Political and Economic Growth of a Continent*, Manchester, Manchester University Press.

Voinea, C. F., and Neumann, M. (2020). Political culture: a theory in search for methodology, An editorial. *Quality & Quantity*, Vol. 54, pp. 335-360.

Wilson, R. W. (2000). The many voices of political culture: assessing different approaches. *World Politics*, Vol. 52, pp. 246–273.

8^ο Συνέδριο της ΕΚΕ

Αθήνα 13-15 Οκτωβρίου 2022

ΑΝΑΛΥΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

Πέμπτη 13 Οκτωβρίου (ΔΙΑ ΖΩΣΗΣ – ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ, ΠΑΛΑΙΟ ΚΤΗΡΙΟ-ΚΕΝΤΡΙΚΟ
ΑΜΦΙΘΕΑΤΡΟ)

16.00 - 17.00: Προσέλευση

17.00 - 17.30: Ομιλία Προέδρου της ΕΚΕ

Οι κοινωνικο-οικονομικές και θυμικές συνιστώσες του δημοκρατικού ελλείμματος

17.30 - 18.15: Κεντρική προσκεκλημένη ομιλία Καθηγητή Ron Eyerman

18.15 - 19.30: Υποδοχή - Κοκτέιλ

Παρασκευή 14 Οκτωβρίου (ΕΞ ΑΠΟΣΤΑΣΕΩΣ)

10.00 - 11.30

Αίθουσα 1: Κοινωνιολογία της εργασίας I

Συντονισμός: Σωκράτης Κονιόρδος, Καθηγητής, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημοσίων Σχέσεων, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Δήμητρα Κολαΐτη, Υποψήφια Διδακτορίσσα, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Γεωργία Πετράκη, Καθηγήτρια, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Σύγχρονες εξελίξεις της τηλεργασίας στις ψηφιακές πλατφόρμες εργασίας διεθνώς. Η περίπτωση της ψηφιακής πλατφόρμας PeoplePerHour.

Χρήστος Κουρούτζας, Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Η Τεχνητή νοημοσύνη και τα ρομπότ στην παραγωγική διαδικασία: Επιπτώσεις της 4ης βιομηχανικής επανάστασης σε συνθήκες κοινωνίας της διακινδύνευσης

Όλγα Παπαδοπούλου, Διδάκτωρ Γεωγραφίας, Εργασιακή Σύμβουλος, Δημόσια Υπηρεσία Απασχόλησης
Αγορά εργασίας και ψηφιακές πλατφόρμες. Μια προσέγγιση στην ελληνική περίπτωση

Νάσιος Γεώργιος, Διδάκτωρ Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Η μετατόπιση του “συνόρου” στη διαχείριση των δημοσίων υποθέσεων την περίοδο της οικονομικής κρίσης

Αίθουσα 2: **Μετανάστες, μεταναστευτικές διαδρομές και πανδημία**

Συντονισμός: Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος, Καθηγητής, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο & Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Ρόη Παναγιωτοπούλου, Ομότιμη Καθηγήτρια, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Πανδημία και ουκρανική μετανάστευση: Νέες προκλήσεις για τη μεταναστευτική πολιτική

Μαρία-Λουκία Φρατσέα, Ερευνήτρια, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος, Καθηγητής, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο & Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Επιδιώξεις, εμπρόθετη δράση και αναζήτηση της ευημερίας: Η περίπτωση των Ρουμάνων μεταναστών

Θεόδωρος Φούσκας, Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Πολιτικών Δημόσιας Υγείας, Σχολή Δημόσιας Υγείας, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής
Γεώργιος Κουλιεράκης, Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Πολιτικών Δημόσιας Υγείας, Σχολή Δημόσιας Υγείας, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής
Αθανάσιος Θεοφιλόπουλος, Υποψήφιος Διδάκτωρ, Τμήμα Πολιτικών Δημόσιας Υγείας, Σχολή Δημόσιας Υγείας, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής
Δημήτριος Γεωργιάδης, Διδάκτωρ, Τμήμα Πολιτικών Δημόσιας Υγείας, Σχολή Δημόσιας Υγείας, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής
Φωτεινή-Μαρία Μηνέ, Ερευνήτρια, Τμήμα Πολιτικών Δημόσιας Υγείας, Σχολή Δημόσιας Υγείας, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής
Γεωργία Πανταζή, Ερευνήτρια, Τμήμα Πολιτικών Δημόσιας Υγείας, Σχολή Δημόσιας Υγείας, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής
Σοφία Κωνσταντοπούλου, Υποψήφια Διδάκτωρ, Τμήμα Πολιτικών Δημόσιας Υγείας, Σχολή Δημόσιας Υγείας, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής
Ζώντας μεταξύ ένταξης και αποκλεισμού; Φωνές μεταναστών, αιτούντων άσυλο και προσφύγων κατά τη διάρκεια της πανδημίας COVID-19 στην Ελλάδα

Ιωάννα Χαραλάμπους, Δρ. Κοινωνιολογίας και Εγκληματολογίας, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
Οι μεταναστευτικές ροές στην Ευρώπη μετά τον πόλεμο στη Συρία – Η περίπτωση της Ελλάδας και οι συνθήκες στον οικισμό του Ελαιώνα (2017 – 2022) – Νέα δεδομένα μετά την απαρχή του πολέμου στην Ουκρανία

Αίθουσα 3: **Δημοκρατία: Θεωρία και κοινωνικοί μετασχηματισμοί**

Συντονισμός: Νίκος Δεμερτζής, Καθηγητής, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Πρόεδρος Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών

Θεόδωρος Ελευθεράκης, Αναπληρωτής Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Η κοινωνικοποίηση και ο φαύλος κύκλος της 'μη' Δημοκρατίας

Μαγδαληνή Τσεβρένη, Δρ. Ηθικής και Πολιτικής Φιλοσοφίας, Ινστιτούτο Πολιτικών Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Η έννοια της δημοκρατίας ως υπέρβαση των ορίων της. Μεθοδολογικές αντινομίες στον λόγο των κοινωνικο-πολιτικών επιστημών

Παναγιώτης Ζάννης, Δρ. Κοινωνιολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής
Η υβριδοποίηση των οργανώσεων του Τρίτου Τομέα στα τέλη της ύστερης νεωτερικότητας και οι συνέπειες της

Αίθουσα 4: Κοινωνική οντολογία και υποκειμενικότητα

Συντονισμός: Νίκος Ναγόπουλος, Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Σπύρος Γάγγας, Αναπληρωτής Καθηγητής Κοινωνιολογίας, Deree
Ο Παναγιώτης Κονδύλης και η Κοινωνική Οντολογία ως Κοινωνιολογική Θεωρία: Προβλήματα και Προοπτικές

Ηρακλής Μαυρίδης, Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Οντολογικές και επιστημολογικές βάσεις της κοινωνικής επιστήμης στον κριτικό ρεαλισμό

Άγγελος Μουζακίτης, Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Αυτόνομο υποκείμενο και ριζική ετερότητα

Βασίλειος Ρωμανός, Μόνιμος Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Εξουσία και υποκειμενοποίηση στο ύστερο έργο του Foucault

Αναστάσιος Γκούμας, Υποψήφιος Διδάκτωρ, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Descartes & Weber: διερεύνηση της μεθοδολογικής εγγύτητάς τους στο πεδίο της κοινωνικής θεωρίας της γνώσης

Αίθουσα 5: Πολιτικές και πολιτική για το φύλο

Συντονισμός: Βασιλική Πετούση, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Στεφάνια Καλογεράκη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Βασιλική Πετούση, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Η διερεύνηση της έμφυλης διάστασης μη-θεσμοθετημένων μορφών πολιτικής συμμετοχής των νέων στην Ελλάδα

Δημήτρης Παρσάνογλου, Αναπληρωτής Καθηγητής, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Γεωργία Πετράκη, Καθηγήτρια, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Παρασκευή Τουρής, ΕΤΕΠ, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Η σεξουαλική παρενόχληση στον κόσμο της εργασίας: εργαλεία και πολιτικές πρόληψης και αντιμετώπισης

Αρετή Μαυρομμάτη – Λαγάνη, Υποψήφια Διδασκτορίσα, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Όψεις σεξουαλικής και ηθικής παρενόχλησης: Εμπειρίες εργαζόμενων γυναικών στο δημόσιο τομέα

Ισμήνη Σιούλα-Γεωργουλέα, Κοινωνιολόγος, Παρατηρητήριο Ισότητας των Φύλων της Γενικής Γραμματείας Δημογραφικής και Οικογενειακής Πολιτικής και Ισότητας των Φύλων του Υπουργείου Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων, μεταπτυχιακή φοιτήτρια του Διατμηματικού ΠΜΣ «Φύλο, Κοινωνία, Πολιτική», Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Η μελέτη των αντιστάσεων στην εφαρμογή πολιτικών ισότητας: το παράδειγμα της συλλογής στατιστικών δεδομένων για την έμφυλη βία στην Ελλάδα

Αίθουσα 6: **Νέοι Κοινωνιολόγοι: Σύγχρονοι κοινωνιολογικοί προβληματισμοί I**

Συντονισμός: Ιωάννα Τσίγκανου, Διευθύντρια Ερευνών, Ινστιτούτο Πολιτικών Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Μαριάννα Γκούρου, Υποψήφια Διδάκτωρ, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Η κοινωνική προέλευση του μαθητή σε σχέση με την επίδοσή του στο σχολείο

Ανδρομάχη Ροτζιώκου, Εκπαιδευτικός - Πτυχιούχος Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Κρήτης - Κάτοχος Μεταπτυχιακού Διπλώματος, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο (Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών/Επιστήμες Αγωγής), Α' Βάθμια Εκπαίδευση Αργολίδας

Απόψεις των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης για τα πρότυπα ηγετικής συμπεριφοράς και για την επιρροή τους στο εκπαιδευτικό έργο. Η έμφυλη διάσταση της ηγεσίας

Γεωργία Πανταζή, LL.M. Public International Law, Leiden University & University of Vienna
Μετανάστευση και ανθρώπινα δικαιώματα

Αίθουσα 7: **Κοινωνική ένταξη και συνοχή**

Συντονισμός: Νίκος Ξυπολυτάς, Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Χρίστος Γκιώνης, Επισκέπτης Ερευνητής, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Νικήτας-Σπύρος Κουτσούκης, Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Ευστάθιος Φακιολάς, Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Ασφάλεια και Ευημερία ως Συντελεστές Κοινωνικής Συνοχής της Ελληνικής Κοινωνίας στο Πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης: Συγκρίσεις με Ευρήματα του 7ου Κύματος της Παγκόσμιας Έρευνας Αξιών

Έλενα Μπάρδα, Deputy Director Academic Affairs, Post Doc (c), Metropolitan College, Κέντρο Πρόληψης ΟΚΑΝΑ ΠΕ Λάρισας
Μορφές επανένταξης ευάλωτων κοινωνικών ομάδων

Στέλιος Κατωμέρης, Διδάκτωρ, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Χρήστος Τσιλίκης, Διδάκτωρ, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Στρατηγικό Σχέδιο για την Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία (Κ.Αλ.Ο.): Ένα αίτημα από τις Ελληνικές Κοινωνικές Επιχειρήσεις

Κωνσταντίνος Μέμος, ΕΔΙΠ, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Οι συνταξιοδοτικές ρυθμίσεις στην Ευρώπη την περίοδο της οικονομικής κρίσης (2009-2021)

Μαρία Δόγια, Κοινωνιολόγος, Υποψήφια Διδάκτωρ, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Η «ανάγνωση» των πολιτικών για Ρομά ως πεδίο κατασκευής υποκειμενικότητας και οι ιδεολογικές τους προεκτάσεις

11.30 - 11.45 Διάλειμμα

11.45 - 13.15

Αίθουσα 1: Κοινωνιολογία της εργασίας II

Συντονισμός: Σωκράτης Κονιόρδος, Καθηγητής, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημοσίων Σχέσεων, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Άννα Κουμανταράκη, Σύμβουλος - Καθηγήτρια, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
Εξατομίκευση και Επισφάλεια της Εργασίας: Συζήτηση πάνω στη Θεωρητική Προσέγγιση του Ulrich Beck για τις Συνέπειες της Εξατομίκευσης στις Εργατικές Διεκδικήσεις

Ανδρέας Δαβαλάς, Δρ. Πολιτικής Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Οι τάσεις της αγοράς εργασίας στην κοινωνία του ρίσκου

Μαρία Παντελέου, Δρ. Κοινωνικής Ανθρωπολογίας
Κοινωνικά δίκτυα, σχέσεις αμοιβαιότητας και εργασία: Μια εμπειρική μελέτη μεταξύ Αλβανίας και Ελλάδας

Παύλος Λιαρόπουλος, Υποψήφιος Διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Από την επετηρίδα στις εξετάσεις του ΑΣΕΠ: Το επίδικο του επαγγελματισμού των εκπαιδευτικών

Αίθουσα 2: Προσφυγικό, πολιτικές και προσφυγικά βιώματα

Συντονισμός: Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος, Καθηγητής, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο & Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Μάνος Σαββάκης, Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Νίκος Ναγόπουλος, Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Δημήτρης Παρασκευόπουλος, Πανεπιστημιακός Υπότροφος, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Κώστας Ρόντος, Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Μετανάστες, πρόσφυγες και τοπική κοινωνία. Αποτελέσματα ποιοτικής έρευνας

Ειρήνη Καμαράτου, Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Αλεξάνδρα Χαλκιά, Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Λόγια πόνου, όνειρα δημοκρατίας: εθνικισμός και ουδετερότητα στις αποφάσεις ασύλου Αφρικανών γυναικών στην Ελλάδα

Αναστάσιος Ρομπόρας, Μεταδιδακτορικός Ερευνητής Νομικής Σχολής, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, MSc Επικοινωνίας & MME, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Παρουσίαση του αναθεωρημένου σχεδίου Δράσης της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την περίοδο 2021-2027 για την κοινωνική ένταξη & ενσωμάτωση των μεταναστών & προσφύγων. Πως διαμορφώνεται το νέο πλαίσιο ένταξης των μεταναστών και ποιος ο ρόλος των τοπικών κοινωνιών στην «Πρώτωση του ευρωπαϊκού τρόπου ζωής»;

Ουρανία Σουλτάνη, Υποψήφια διδάκτωρ, Τμήμα Διεθνών Ευρωπαϊκών και Περιφερειακών Σπουδών της Σχολής Διεθνών Σπουδών, Επικοινωνίας και Πολιτισμού, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Προϊσταμένη Συντονισμού Επιστροφών Ενδοχώρας και Εθελούσιων Επιστροφών της Υπηρεσίας Ασύλου, Υπουργείο Μετανάστευσης και Ασύλου
Επισφάλεια και έμφυλη βία που αναδεικνύεται μέσα από τα βιώματα γυναικών αιτουσών άσυλο στην Ελλάδα

Αίθουσα 3: Πολιτική Κοινωνιολογία

Συντονισμός: Νίκος Δεμερτζής, Καθηγητής, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Πρόεδρος Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών

Νίκος Ξυπολυτάς, Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Μιχάλης Ψημίτης, Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Οι θεωρητικές προϋποθέσεις της σύγχρονης αποπολιτικοποίησης των προσφύγων: μια (επι)κριτική ανάγνωση

Παναγιώτα Χατζηλυμπέρη, Υποψήφια Διδάκτωρ, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Ο ευρωπαϊκός φεντεραλισμός μέσα από τον πρίσμα της πολιτικής κουλτούρας: πώς εξελίχθηκε η Ε.Ε. ως ομοσπονδία στις αρχές του 21ου αιώνα

Γεώργιος Κόρδας, Υποψήφιος Διδάκτωρ, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Υπέρ, Κατά ή Αδιάφοροι σχετικά με την Ρωσία; Ο λόγος των ακροδεξιών κομμάτων στο Ελληνικό Κοινοβούλιο σε περιόδους κρίσεων

Αίθουσα 4: **Επιστημολογικά και μεθοδολογικά ζητούμενα**

Συντονισμός: Δήμητρα Κονδύλη, Διευθύντρια Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Θάνος Γκαραγκούνης, Καθηγητής Γεωγραφίας, International School of Paphos

Η φτώχεια της μεταμοντέρνας κοινωνιολογίας

Σπύρος Γάγγας, Αναπληρωτής Καθηγητής Κοινωνιολογίας, Deree

Η «προσέγγιση των ικανοτήτων» ως πρόκληση και πρόσκληση ανανέωσης της κανονιστικής κοινωνιολογικής θεωρίας

Μάνος Σαββάκης, Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Ζητήματα ηθικής και δεοντολογίας στη σύγχρονη ποιοτική κοινωνιολογική έρευνα

Βαγγέλης Λιότζης, Διδάσκων/Ακαδημαϊκός υπότροφος, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Γιώργος Μωραϊτίης, Μεταδιδακτορικός ερευνητής, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Βασίλης Γρόλλιος, Μεταδιδακτορικός ερευνητής, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Προσεγγίζοντας κριτικά φετιχοποιημένους λόγους: Οι θεωρίες για τη μεταπανδημική περίοδο (Approaching critically fetishised discourses: The theories on the postpandemic period)

Χριστίνα Καραμολέγκου, Υποψήφια Διδάκτωρ, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Σημασία και όρια της επιστημολογικής προσέγγισης στη μελέτη των θεωριών συνωμοσίας: προβληματισμοί με αφορμή την ελληνική περίπτωση κατά την πανδημική κρίση

Αίθουσα 5: **Γυναικείες ταυτότητες στο χώρο και την πολιτική**

Συντονισμός: Αλεξάνδρα Ζαββού, Επίκουρη Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Λάουρα Αλιπράντη, Ομότιμη Διευθύντρια Ερευνών Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, Διδάσκουσα Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Χαρά Βλαστάρη-Δυοβουνιώτη, Επιστημονική Συνεργάτης Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Σχολείο και διαμόρφωση της ταυτότητας του φύλου

Νίκος Σαρρής, Ερευνητής, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Αμαλία Φραγκίσκου, Ερευνήτρια, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Η έμφυλη διάσταση στην αναπηρία, εννοιολογικές προσεγγίσεις και δημόσιες πολιτικές: Μια πρώτη αποτύπωση ερευνητικών πορισμάτων

Ανδρομάχη Μπούνα Βάιλα, Μεταδιδακτορική ερευνήτρια, Τμήμα Δημόσιας και Κοινωνικής Υγείας, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής
Έμφυλοι χώροι στην ύπαιθρο. Ο δημόσιος και ιδιωτικός χώρος ενός ορεινού χωριού της Ηπείρου

Θανάσης Θεοφιλόπουλος, Κοινωνιολόγος, Υποψήφιος Διδάκτωρ, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, επιστημονικός συνεργάτης, Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας

Ναυσικά Μοσχοβάκου, Κοινωνική ερευνήτρια, Υποψήφια Διδάκτωρ, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, επιστημονική συνεργάτης, Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας
Θα αρματωθώ με θανατηφόρα όπλα και θα κηρύξω έναν πόλεμο εναντίον των γυναικών και των ανδρών που τις ελκύουν»: Η μισογυνική βία των incels

Μαρία Κανταράκη, Δρ. Παντείου Πανεπιστημίου, διδάσκουσα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, επιστημονικό στέλεχος ΧΕΝ Ελλάδος
Η εξέλιξη μιας αστικής γυναικείας οργάνωσης του 19ου αιώνα σε διεκδικητική φεμινιστική τον 21ο αιώνα: το παράδειγμα της Χριστιανικής Ένωσης Νεανίδων (ΧΕΝ) στην Ελλάδα και τον κόσμο

Αίθουσα 7: Κοινωνικά κινήματα και συλλογική δράση

Συντονισμός: Κάρολος Καβουλάκος, Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Γεώργιος Παπαϊωάννου, Διδάσκων, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας
Ευαγγελία Καλεράντε, Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας
Λέλα Γώγου, Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής
Παραστασιακός λόγος στη συγκρότηση της κοινωνικής πραγματικότητας: Οι κινηματικές δράσεις των «γυναικών της ΛΑΡΚΟ» στην έρευνα-δράση

Θεόδωρος Α. Κουτρούκης, Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
Χριστιανικός συνδικαλισμός και Ευρωπαϊκή ενοποίηση

Εμμανουήλ Σ. Καρούσος, Κοινωνιολόγος - Κοινωνικός Ανθρωπολόγος, Μέλος του Κέντρου Αφρό – Αμερικανικής Ιστορίας BlackPast.org
Το Κίνημα των Μαύρων Πανθήρων: πολιτισμικές σημάνσεις ενός ιδιότυπου πολιτικοκοινωνικού οργανισμού

Στέφανος Κόφφας, Επιστημονικός συνεργάτης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Αθανάσιος Καρανίκος, Ψυχολόγος, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικής Αλληλεγγύης
Ιδεολογία των σύγχρονων κοινωνικών κινήματων και κοινωνικό κράτος

13.15 - 13.30 Διάλειμμα

13.30 - 15.00

Αίθουσα 1: Κοινωνιολογία των συναισθημάτων

Συντονισμός: Νίκος Δεμερτζής, Καθηγητής, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Πρόεδρος Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών

Νίκος Δεμερτζής, Καθηγητής, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Πρόεδρος Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών
Πολιτικά συναισθήματα

Νίκος Ναγόπουλος, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Δημήτρης Παρασκευόπουλος, Δρ. Κοινωνιολογίας, Πανεπιστημιακός Υπότροφος, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Η τεχνική της μετασύνθεσης στη κοινωνιολογία των συναισθημάτων: Δόμηση και μετα-ανάλυση corpus ερευνών για το προσφυγικό φαινόμενο

Μανόλης Τζανάκης, Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Περί της αυτόνομης κατάδυσης στην Ελλάδα. Για μια ιστορική εθνογραφία της σχέσης τεχνολογίας, σώματος και υποβρύχιας φύσης

Καλλιόπη Ορφανάκη, Διδάκτωρ Εγκληματολογίας, Επιστημονική Συνεργάτιδα, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Συνεργαζόμενο Εκπαιδευτικό Προσωπικό, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
Τα συλλογικά συναισθήματα σε συνθήκη εγκλεισμού. Η περίπτωση της τιμής και της ντροπής στην κοινότητα των κρατουμένων

Αίθουσα 2: Ψηφιοποίηση κοινωνικών διεργασιών

Συντονισμός: Σταμάτης Πουλακιδάκος, Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Επικοινωνίας και Ψηφιακών Μέσων, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας

Βίκυ Βλάχου, Επίκουρη Καθηγήτρια Εγκληματολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Η νέα ψηφιακή πραγματικότητα στο πεδίο του εγκλήματος ως έρεισμα σκέψης και δράσης και το κοινωνικό αποτύπωμα της κρίσης

Νικόλαος Δεναξάς, Διδάσκων/(εψηφ.) Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκειολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Θρησκείες και Metaverse: κρίσεις και σχόλια γύρω από τις «μεταθρησκείες» στο πλαίσιο του «καπιταλισμού της επιτήρησης»

Κωνσταντίνος Θεοδωρίδης, Μεταδιδακτορικός ερευνητής, Τμήμα Επικοινωνίας, μέσων και πολιτισμού, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Ψηφιοποίηση της κατανάλωσης και νεολαία: Ο ρόλος των μέσων κοινωνικής δικτύωσης στην παραγωγή και κατανάλωση εμπειριών

Βασιλική Θεολόγη, Δρ. Εγκληματολογίας Νομικής - Ειδική Επιστήμων, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
Τεχνολογίες επιτήρησης στην «έξυπνη πόλη»: Σκοπός, μέσα νομική αντιμετώπιση

Αίθουσα 3: **Οικογένεια**

Συντονισμός: Λάουρα Αλιπράντη, Ομότιμη Διευθύντρια Ερευνών Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, Διδάσκουσα Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Τρύφωνα Λεμοντζόγλου, Διδάσκων Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών & Μεταδιδακτορικός Ερευνητής ΙΜΣ
Διερευνώντας τα μοτίβα συμπεριφορών γύρω από τη γεννητικότητα και τη γονεϊκότητα στην Ευρώπη: Στοιχεία από ένα δείγμα 27 χωρών

Ελιάνα Καναβέλη, Διδάκτορας Κοινωνιολογίας, Εκπαιδευτικός Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης

Αλίκη Κοσουφολόγου, Διδάκτορας Πολιτικής Επιστήμης και Κοινωνιολογίας, Ερευνήτρια
«Άπιαστη μητρότητα»: Σύγχρονες όψεις της μητρότητας σε συνθήκες διαρκούς κρίσης. Αναπαράσταση και ιδεολογία

Μαρίνα Σταμάτη, Υποψήφια διδακτορίσσα, Τμήμα Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας, Πανεπιστημίου Αιγαίου
Μορφές της σύγχρονης ελληνικής οικογένειας: Μετασχηματισμοί στον κοινωνικό χώρο και χρόνο

Αίθουσα 4: **Κοινωνικός μετασχηματισμός-πολιτικές για την ύπαιθρο και τρόφιμα**

Συντονισμός: Μάνος Σαββάκης, Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος, Καθηγητής, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο & Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Μαρία-Λουκία Φρατσέα, Ερευνήτρια, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Μετανάστευση στις αγροτικές περιοχές, επιστροφή στην ύπαιθρο και ευημερία της υπαίθρου

Γεώργιος Χατζηχρήστος, Ακαδημαϊκός Υπότροφος, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
Ανάπτυξη της υπαίθρου: διδάγματα από το πρόγραμμα LEADER για την μεταπανδημική Ευρωπαϊκή ύπαιθρο

Ευγενία Πετροπούλου, Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης & Sustainable International Business (SIB) Research Centre, Zuyd University of Applied Sciences

Θοδωρής Μπένος, The Netherlands and Commodity Risk Management Expertise Centre (CORMEC), Wageningen University & Research,
Κατανοώντας το ρόλο των σύντομων αλυσίδων εφοδιασμού και διάθεσης τροφίμων για τη βιώσιμη ανάπτυξη: η άποψη των καταναλωτών

Γιώργος Μπάλιας, Αναπληρωτής Καθηγητής, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Χρυσούλα Καπαρτζιάνη, Μεταδιδάκτωρ, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Κωνσταντίνος Μπάλιας, Ερευνητής, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Οι Γ.Τ.Ο. στο πλαίσιο της σύγχρονης κοινωνίας του κινδύνου (risk society)

Αίθουσα 5: **Εννοιολογήσεις και διαστάσεις της κοινωνικής αλλαγής**

Συντονισμός: Βασιλική Πετούση, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Νικήτας Αλιπράντης, Ομότιμος καθηγητής, Πανεπιστήμιο Στρασβούργου, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
Θετικές προοπτικές με βάση το προ αιώνας έργο του «αγνώστου» κοινωνιολόγου Rudolf Goldscheid

Δημήτρης Παρσάνογλου, Αναπληρωτής Καθηγητής, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Βασίλης Τσιάνος, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κιέλου
Η κοινωνιολογία στην ανθρωπόκαινο εποχή: σημειώσεις για το τέλος του (εξορυκτικού) καπιταλισμού

Βάλια Αρανίτου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Η μεσαία τάξη μετά την πανδημία Covid 19

Επαμεινώνδας Παναγόπουλος, Υποψήφιος Διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Πατρών

Ανθή Αδαμοπούλου, ΕΔΙΠ, Πανεπιστήμιο Πατρών

Γεωργία Γούγα, Διδάκτωρ - Επιστημονική συνεργάτιδα, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής

Ιωάννης Καμαριανός, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πατρών

Το ζήτημα της εμπιστοσύνης: Μια δεκαετία αλλεπάλληλων κρίσεων

Αθανασία Χάλαρη, Senior Visiting Fellow, London School of Economics, Hellenic Observatory
Ανασταλτικοί παράγοντες στην χρήση Μάσκας στην Ελλάδα κατά την περίοδο της πανδημίας

Αίθουσα 6: **Φτώχεια και κοινωνία**

Συντονισμός: Νίκος Ξυπολυτάς, Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Γρηγόριος Κάτσας, Καθηγητής Κοινωνιολογίας, Deree

Η Βιωματική Εμπειρία του Κοινωνικού Αποκλεισμού: Η Περίπτωση των Αστέγων Ωφελουμένων της “Σχεδιάς”

Σταυρούλα Κοφινά, Κοινωνική Λειτουργός- Κοινωνική Επιστήμονας, Διδάκτορας Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Ανδρέας Φερόνας, Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Παιδοκεντρικές προσεγγίσεις στην έρευνα για την παιδική φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό: η ανάδειξη της φωνής των παιδιών και η συμβολή τους στην επιστημονική συζήτηση

Ανδρέας Χριστοδούλου, Director Road to Inclusion, Frederick University of Nicosia

Ιωάννα Γεωργίου, Κοινωνική Λειτουργός, Frederick University of Nicosia

Σταύρος Κ. Πάρλαλης, Επίκουρος καθηγητής Κοινωνικής Εργασίας, Frederick University of Nicosia

Η θέσπιση του Ελάχιστου Εγγυημένου Εισοδήματος στην Κύπρο ως μέτρο αποφυγής της φτώχειας, της περιθωριοποίησης και του κοινωνικού αποκλεισμού

Παναγιώτης Ζάννης, Δρ. Κοινωνιολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής

Η ατομοκεντρική προσέγγιση του κοινωνικού αποκλεισμού και οι ανεπάρκειες σε επίπεδο σχεδιασμού πολιτικών ένταξης

Αίθουσα 7: **Δημιουργοί, θεσμοί και εργαζόμενοι στον πολιτισμό**

Συντονισμός: Αλέξανδρος Μπαλτζής, Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Δημοσιογραφίας και ΜΜΕ, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Χριστίνα Καρακιουλάφη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Κοινωνιολογίας

«Διεκδικώντας ορατότητα ως εργαζόμενοι» - Εργασιακή επισφάλεια και συλλογική δράση των καλλιτεχνών εν καιρώ πανδημίας : η περίπτωση των Ελλήνων ηθοποιών

Ευγενία Π. Μπιτσάνη, Καθηγήτρια Πολιτιστικής Πολιτικής και Διαπολιτισμικών Σχέσεων, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Σταύρος Κονιδισιώτης, Msc Πολιτιστικός Μάνατζερ, Περιφερειολόγος Υποψήφιος Διδάκτωρ Πανεπιστημίου Πελοποννήσου Πολιτιστικής και Βιώσιμης Ανάπτυξης
Τα πολιτισμικά τοπία των ελαιώνων ως βασική συνιστώσα της τοπικής βιωσιμότητας. Το παράδειγμα της Κρήτης

Ασπασία Θεοδοσίου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τμήμα Μουσικών Σπουδών

Καλλιτεχνική εργασία πέρα από τα σύνορα: Ελληνική καλλιτεχνική/μουσική εργασία στο Ισραήλ

Σταυρούλα Γεωργούλια, Μεταπτυχιακή φοιτήτρια, Διοίκηση Πολιτισμικών Μονάδων, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

Ειρήνη Σηφάκη, Αναπληρώτρια καθηγήτρια, Τμήμα Γλωσσικών και Διαπολιτισμικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Μουσεία και ψηφιακή στρατηγική κατά την περίοδο της πανδημίας. Η περίπτωση της Δημοτικής Πινακοθήκης Λάρισας

15.00 - 15.15 Διάλειμμα

15.15 - 16.45

Αίθουσα 1: **Κοινωνιολογία της θρησκείας**

Συντονισμός: Δημήτρης Παρσάνογλου, Αναπληρωτής Καθηγητής, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Αντώνης Παπαρίζος, Ομότιμος Καθηγητής Κοινωνιολογίας της Θρησκείας, Τμήμα Κοινωνιολογίας Παντείου Πανεπιστημίου

Εκκοσμίκευση: ιδεολογικές αντιλήψεις και πραγματικότητα

Κωνσταντίνος Κωτσιόπουλος, Τακτικός Καθηγητής, ΑΠΘ, Θεολογική Σχολή, Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας και Χριστιανικού Πολιτισμού
Πολιτισμική – θρησκευτική διπλωματία και σύγχρονες προκλήσεις

Πολύκαρπος Καραμούζης, Καθηγητής Κοινωνιολογίας της Θρησκείας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Η εθνικο-θρησκευτική ιδεολογία στην ακαδημαϊκή θεολογική σκέψη του μεσοπολέμου

Πολύκαρπος Καραμούζης, Καθηγητής Κοινωνιολογίας της Θρησκείας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Αλέξανδρος Σακελλαρίου, Δρ. Κοινωνιολογίας της Θρησκείας, Μέλος ΣΕΠ, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
Θρησκεία και Covid-19 στην ελληνική κοινωνία: Οι στάσεις και οι αντιλήψεις των νέων υπό το πρίσμα της πανδημίας

Αίθουσα 2: Ειδική Συνεδρία: Ειδικά ζητήματα ποσοτικής μεθοδολογίας

Συντονισμός: Ιωάννα Τσίγκανου, Διευθύντρια Ερευνών, Ινστιτούτο Πολιτικών Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Αικατερίνη-Καίτη Μιχαλοπούλου, Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Αγγελική Υφαντή, Ερευνήτρια, STADA Lab, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών & Τμήμα Στατιστικής και Ανάλυσης, ΟΑΕΔ

Διερεύνηση της πρόσληψης των κοινωνικών τάξεων στην Ελλάδα: Δεδομένα από την Παγκόσμια Έρευνα Αξιών

Μαρία Οικονομάκη, Διδάκτωρ, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Διερεύνηση και θεμελίωση της διαχρονικής συγκρισιμότητας των δημογραφικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών των Ερευνών Οικογενειακών Προϋπολογισμών για την Ελλάδα

Αναστασία Χαραλάμπη, Διδάσκουσα ΕΣΠΑ, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Ανάπτυξη θεωρίας των εννοιών: Εφαρμογή Διερευνητικής Ανάλυσης Παραγόντων με τη χρήση SPSS και Mrplus

Εύα Τσουπαροπούλου, Ακαδημαϊκή Υπότροφος ΕΣΠΑ, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης

Οι 13+1 λόγοι άρνησης συμμετοχής σε μια δειγματοληπτική έρευνα: Δεδομένα από τον 8^ο γύρο διεξαγωγής της ESS

Αίθουσα 3: Στρατιωτική κοινωνιολογία

Συντονισμός: Παναγιώτης Ζάννης, Δρ. Κοινωνιολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής

Ευαγγελία Κέφη-Χατζηχαμπέρη, Διδάκτωρ ΣΕΦΑΑ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ειρήνη Καμπερίδου, Καθηγήτρια Κοινωνιολογίας ΣΕΦΑΑ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Η ισότητα των φύλων στο στρατιωτικό αθλητικό περιβάλλον

Ευαγγελία Κέφη-Χατζηχαμπέρη, Διδάκτωρ ΣΕΦΑΑ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ηλίας Χατζηχαμπέρης, Διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Η άθληση ως εργαλείο για την εξάλειψη στερεοτύπων φύλου και κάθε μορφής διάκρισης στα Ανώτατα Στρατιωτικά Εκπαιδευτικά Ιδρύματα

Ιωάννης Φυτάς, Υποψήφιος Διδάκτωρ, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Γεράσιμος Καραμπελιάς, Καθηγητής, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Η πρόκληση της ενσωμάτωσης και ο ρόλος των στρατιωτικών οργανισμών: Μια συγκριτική ανάλυση της Φινλανδίας και της Ελλάδας

Δημήτριος Σμοκοβίτης, Στρατιωτικός Κοινωνιολόγος, Μέλος ομάδος Στρατιωτικής Κοινωνιολογίας

Ο ρόλος της Στρατιωτικής Κοινωνιολογίας στον πόλεμο Ρωσίας/Ουκρανίας

Αίθουσα 4: Κοινωνία και περιβάλλον

Συντονισμός: Ευγενία Πετροπούλου, Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης & Sustainable International Business (SIB) Research Centre, Zuyd University of Applied Sciences

Χριστίνα Μαρούλη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Deree

Τροφικά απόβλητα & κυκλικότητα: Μια κοινωνιολογική ανάλυση των προκλήσεων που αντιμετωπίζουν σχετικές προσπάθειες

Μαργαρίτα Κομνηνού, μεταδιδακτορική ερευνήτρια, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Νίκος Σουλιώτης, Ερευνητής Β', Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Γεράσιμος Κάρουλας, Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Αλέξανδρος Αφουξενίδης, Ερευνητής Β', Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Η κοινωνική ενσωμάτωση της ανάδυσης και της διεθνοποίησης της αγοράς αιολικής ενέργειας στην Ελλάδα

Άννα-Στέφανι Σιέττου, Υποψήφια Διδάκτωρ, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Ελένη Θεοδωροπούλου, Καθηγήτρια, τμήμα Οικονομίας και Βιώσιμης Ανάπτυξης, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Βιλελμίνη Καραγιάννη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, τμήμα Δημόσιας και Κοινωνικής Υγείας, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής

Ευαγγελία Σωσίδου, Διευθύντρια Ερευνών, Ινστιτούτο Κτηνιατρικών Ερευνών του Ελληνικού Γεωργικού Οργανισμού ΔΗΜΗΤΡΑ

Ευαισθητοποίηση των πολιτών της Ελλάδος προς τα αδέσποτα ζώα συντροφιάς

Κατερίνα Μελά, Μεταπτυχιακή φοιτήτρια, τμήμα Επικοινωνίας Μέσων και Πολιτισμού, κατεύθυνση της «Πολιτιστικής Διαχείρισης», Κοινωνική Ανθρωπολόγος, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών & Πολιτικών Επιστημών

Περιβαλλοντικοί Πρόσφυγες ή Περιβαλλοντικοί Μετανάστες; Μια ανθρωπολογική προσέγγιση του παγκόσμιου διαλόγου σχετικά με τη χρήση των όρων

Αίθουσα 5: **Κοινωνιολογία της υγείας**

Συντονισμός: Φωτεινή Τζαβέλλα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Φωτεινή Τζαβέλλα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Κοινωνικές διαστάσεις και επιπτώσεις των πανδημιών στο παρελθόν, το παρόν και το μέλλον

Αθανασία Χάλαρη, Senior Visiting Fellow, London School of Economics, Hellenic Observatory
Βιωματικές εμπειρίες της πανδημίας του Κόβιντ: προσεγγίσεις από Έλληνες της αλλοδαπής και ημεδαπής

Ασημίνα Τσολακίδου, Μεταπτυχιακή Ερευνήτρια, Τμήμα Πολιτικών Δημόσιας Υγείας, Σχολή Δημόσιας Υγείας, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής

Θεόδωρος Φούσκας, Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Πολιτικών Δημόσιας Υγείας, Σχολή Δημόσιας Υγείας, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής

Γεώργιος Κουλιεράκη, Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Πολιτικών Δημόσιας Υγείας, Σχολή Δημόσιας Υγείας, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής

Οι επιπτώσεις της επαγγελματικής εξουθένωσης στην σωματική υγεία, στην ψυχική υγεία και στην κοινωνική και οικογενειακή ζωή νοσηλευτικού προσωπικού στον τομέα ψυχικής υγείας

Ζαφείριος Θωμάκης, Υποψήφιος Διδάκτωρ, Τμήμα Οικονομικών, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Ειρήνη Δασκαλοπούλου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Οικονομικών, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Κοινωνικό κεφάλαιο και υγεία στην Ελλάδα. Ο ρόλος των κοινωνικών επιχειρήσεων

Αίθουσα 6: **Πολιτισμική κοινωνιολογία**

Συντονισμός: Νίκος Ναγόπουλος, Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Βασίλης Βαμβακάς, Αναπληρωτής Καθηγητής Κοινωνιολογίας της Επικοινωνίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

«Αχ Ελλάδα σε αγαπώ»: Η μελοποίηση της σύγχρονης εθνικής ταυτότητας και οι ιδεολογικές επενδύσεις της

Προκόπιος Ορφανός, Διδάσκων (ΠΔ 407/80), Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Οι Κοινωνιολογίες της τέχνης εξετάζουν τους κόσμους των δημιουργών στον 21ο αιώνα

Δημήτρης Λάλλας, Μεταδιδακτορικός ερευνητής, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Καταναλωτική υποκειμενικότητα και επιτάχυνση στην υστερονεωτερική καθημερινότητα

Χρήστος Σιφναίος, Κοινωνιολόγος

Αυτοπροσδιορισμός και ετεροπροσδιορισμός στους Έλληνες Ρομά: Μελέτη περίπτωσης

Αίθουσα 7: **Πολιτικές και βιωματικές διαστάσεις της καλλιτεχνικής εμπειρίας**

Συντονισμός: Αλέξανδρος Μπαλτζής, Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Δημοσιογραφίας και ΜΜΕ, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Μυρτώ Ρήγου, Καθηγήτρια, Τμήμα Επικοινωνίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Θεατρική πράξη: Πράξη κοινωνική

Άννα Μιχέλη, Αρχαιολόγος-Μεταδιδακτορική ερευνήτρια κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Η εν-εικονιστική πλευρά της τέχνης. Εξετάζοντας μεθόδους ανάλυσης κοινωνικού και πολιτισμικού βιώματος στη νοσηματοδότηση και την προσέγγιση των αρχαιοτήτων

Μαριάννα Χαριτωνίδου, Μεταδιδακτορική ερευνήτρια, Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών
Αστικός σχεδιασμός και πολιτική κατά την ψυχοπολεμική περίοδο: Η τεχνοκρατική αντίληψη των Κωνσταντίνου Α. Δοξιάδη και Adriano Olivetti μέσα από τη θεωρία του Max Weber

Αλεξία Καλογεροπούλου, Υποψήφια Διδάκτωρ, Τμήμα ΕΜΜΕ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ο ρόλος της καλλιτεχνικής δημιουργίας στο διαδίκτυο κατά την περίοδο του πρώτου λοκντάουν (Μάρτιος – Μάιος 2020)

16.45 - 17.00 Διάλειμμα

17.00 - 19.15

Αίθουσα 1: **Ειδική Συνεδρία: Εγκληματική βία κατά των γυναικών. Επιστημολογικά διλήμματα και μεθοδολογικές επιφυλάξεις**

Συντονισμός: Αναστασία Χαλκιά, Κοινωνιολόγος – Εγκληματολόγος, Διδάσκουσα Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Μέλος ΣΕΠ-Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Μέλος Εξελεγκτικής Επιτροπής ΕΚΕ

Αναστασία Χαλκιά, Κοινωνιολόγος – Εγκληματολόγος, Διδάσκουσα Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Μέλος ΣΕΠ-Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Μέλος Εξελεγκτικής Επιτροπής ΕΚΕ

Διαστάσεις της κοινωνικο-οικονομικής βίας κατά των γυναικών: Ενδείκτες και διαπιστώσεις από την Ευρώπη και την Ελλάδα

Μάρθα Λεμπέση, Κοινωνιολόγος, ΜΔΕ Εγκληματολογίας, Διευθύντρια ΚΕ.Μ.Ε.

Η έμφυλη διάσταση του αδικήματος της ανθρωποκτονίας στην Ελλάδα έναντι της διεθνούς εμπειρίας. Δεδομένα και αναγνώσεις

Ανδρομάχη Μπούνα- Βάιλα, Μεταδιδακτορική ερευνήτρια, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής

Κωνσταντίνα Σκαναβή, Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής

Έμφυλη ενδοοικογενειακή βία και δημόσια υγεία στη Δυτική Ινδία

Ιωάννα Τσίγκανου, Διευθύντρια Ερευνών, Ινστιτούτο Πολιτικών Επιστημών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Η συμβολή των κοινωνικών αναπαραστάσεων στην κατανόηση της ενδοοικογενειακής βίας κατά των γυναικών. Η μελέτη της σύγχρονης ελληνικής εμπειρίας

Αίθουσα 2: Ειδική Συνεδρία: Έμφυλες διαστάσεις της πανδημίας COVID-19

Συντονισμός: **Χρυσάνθη Ζάχου**, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Δeree **Λάουρα Αλιπράντη**, Ομότιμη Διευθύντρια Ερευνών Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, Διδάσκουσα Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Πηνελόπη Καραγιάννη, Αναπληρώτρια Προϊσταμένη ΟΤΑ, (ΜΡΑ) Δημόσια Διοίκηση, Δήμος Νέας Προποντίδας Ν. Χαλκιδικής
Υπηρεσίες ηλεκτρονικής διακυβέρνησης: Προσβασιμότητα και συμμετοχικότητα κατά φύλο και ηλικία στην εποχή της πανδημίας

Ελένη Καμπούρη, Βασική Ερευνήτρια, Εργαστήριο Σπουδών Φύλου Παντείου Πανεπιστημίου
Φύλο, φροντίδα, εργασία στη διάρκεια της Πανδημίας

Λάουρα Αλιπράντη, Ομότιμη Διευθύντρια Ερευνών Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, Διδάσκουσα Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών
Χαρά Βλαστάρη-Δυοβουνιώτη, Επιστημονική Συνεργάτης Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Το φαινόμενο της ενδοοικογενειακής βίας την περίοδο της πανδημίας COVID-19

Ιωάννα Ροτζιώκου, Υποψήφια Διδάκτωρ Τμήματος Επικοινωνίας και Μ.Μ.Ε./ Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών – Αξιωματικός Ελληνικής Αστυνομίας
Ενδοοικογενειακή βία και πανδημία: Τα παραδείγματα της Ελλάδας, του Ηνωμένου Βασιλείου, της Γαλλίας και της Κύπρου

Ματίνα Παπαγιαννοπούλου, Κοινωνιολόγος-Εγκληματολόγος (Επιστημονική συντονίστρια δομών του πανελλαδικού δικτύου για την έμφυλη βία – Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας/ΚΕΘΙ), Πάντειο Πανεπιστήμιο (Υπ. Δρ. Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής)
Πολιτικές διαχείρισης της έμφυλης βίας στην Ελλάδα κατά την περίοδο της πανδημίας: Λόγοι, δράσεις και αντιδράσεις

Δήμητρα Μαρέτα, Διδάκτωρ πολιτικής επιστήμης
Ανιχνεύοντας τον μισογυνισμό στην Ελλάδα

Αίθουσα 3: Ειδική Συνεδρία: Ξαναδιαβάζοντας την «Κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας» 56 χρόνια μετά

Συντονισμός: **Βασιλική Καντζάρα**, Καθηγήτρια, ΠΜΣ "Κοινωνιολογία", Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Κωνσταντίνος Αγγελόπουλος, Κοινωνιολόγος/Φοιτητής Μεταπτυχιακού Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Οι τεχνολογίες ως συνδημιουργοί της κοινωνικής πραγματικότητας: Μια μεταφαινομενολογική ανάγνωση στο έργο των Berger και Luckmann

Μαρία Αλεξάνδρου, Μεταπτυχιακή φοιτήτρια Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Η κοινωνική κατασκευή των κανονιστικών προτύπων θηλυκότητας με έμφαση στο σώμα

Γεώργιος Μπουτσικάρης, Μεταπτυχιακός φοιτητής, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Η πανδημία ως «Διακινδύνευση Μεγάλων Συνεπειών» και η συμβολή της στη δημιουργία μιας παγκόσμιας συλλογικής συνείδησης

Ειρήνη Χανιωτάκη, Μεταπτυχιακή φοιτήτρια, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Σύγχρονη μαντική και αστρολογία: Η μεταφυσική κατασκευή της πραγματικότητας

Άννα Χατσατουριάν, Μεταπτυχιακή φοιτήτρια, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

‘Τι δείχνω, πώς φαίνομαι, ποιος είμαι;’: Η εικονική ζωή και η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας

Βασιλική Καντζάρα, Καθηγήτρια, ΠΜΣ "Κοινωνιολογία", Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Η κρυφή γοητεία της αξιολόγησης: Αναγνωριστικότητα και κοινωνική κατασκευή της ‘πρόσκαιρης αιωνιότητας’

Αίθουσα 4: Πολιτικές της εκπαίδευσης

Συντονισμός: Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος, Καθηγητής, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο & Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Βασιλική Μαΐστρου, Εκπαιδευτικός-Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Αντιγόνη-Άλμπα Παπακωνσταντίνου, Επίκουρη Καθηγήτρια Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Οι κοινωνικές επιρροές στη διαδικασία αξιολόγησης των μαθητών του Λυκείου: απόψεις εκπαιδευτικών

Ελένη Βασιλειάδη, Εκπαιδευτικός ΠΕ70, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Ελληνικά σχολεία στην Ευρώπη: Η πιο αμφιλεγόμενη μορφή ελληνόγλωσσης εκπαίδευσης και οι κοινωνικές προεκτάσεις της

Μαγδαληνή Χατζηστρατή, Δασκάλα ΠΕ70, Ιδιωτική Εκπαίδευση

Η μεταφορά πολιτικής από τον ΟΟΣΑ στον ελληνικό χώρο μέσα από τη μεταρρύθμιση Αρσένη και η υλοποίηση ανάλογων πολιτικών διεθνώς κατά τη δεκαετία του 1990

Αίθουσα 5: **Ειδική Συνεδρία: Ειδική Συνεδρία: Ανθρωπιστική βοήθεια και κοινωνική προστασία για εκτοπισμένους πληθυσμούς στην Ελλάδα: Παρουσίαση ευρημάτων του ερευνητικού προγράμματος Social Protection Responses to Forced Displacement**

Συντονισμός: Άγγελος Τραμουντάνης, Ερευνητής, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Άγγελος Τραμουντάνης, Ερευνητής, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Από το σύστημα ανθρωπιστικής βοήθειας σε αυτό της κοινωνικής προστασίας: η ατελής μετάβαση των προσφύγων και αιτούντων άσυλο

Δήμητρα Κονδύλη, Διευθύντρια Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Ένταξη και αποδοχή μέσα από τα εμπειρικά ευρήματα της έρευνας Social Protection Responses

Χριστίνα Βαρουξή, Ερευνήτρια, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Ανθρωπιστική βοήθεια και κοινωνική προστασία των εκτοπισμένων πληθυσμών στην Ελλάδα: ερευνητικά πορίσματα

Απόστολος Λιναρδής, Διευθυντής ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Ευημερία και κοινωνική συνοχή των εκτοπισμένων πληθυσμών και της κοινότητας υποδοχής σε Αττική και Ιωάννινα στις αρχές του 2021

Αίθουσα 6: **Κοινωνιολογία του εθνικισμού**

Συντονισμός: Νίκος Ναγόπουλος, Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Σοφία Κρατίδου, Υποψήφια διδακτορίσα, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Αλεξάνδρα Χαλκιά, Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Ηλιοτρόπια και σπλοπολυβόλα: οι αναπαραστάσεις των γυναικών στο δημόσιο λόγο για τον πόλεμο στην Ουκρανία

Γιάννης Γκολφινόπουλος, Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Η κρίση ως πόλεμος: Το απειλούμενο έθνος

Ιωάννης Πετρουλάκης, Δικηγόρος - απόφοιτος νομικής, προπτυχιακός φοιτητής, Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Απόφοιτος ΠΜΣ, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Ουκρανία - Tigray: Αντιφάσεις, προβληματικές κι εκλεκτικές αναγνώσεις του πολέμου στον δυτικό κόσμο

Αίθουσα 7: **Νέοι Κοινωνιολόγοι: Σύγχρονοι κοινωνιολογικοί προβληματισμοί II**

Συντονισμός: Κάρολος Καβουλάκος, Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Γεώργιος Αθανασόπουλος, Ιδιωτικός υπάλληλος, Μεταπτυχιακός Φοιτητής, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Η κοινωνία ανάμεσα στις συμπληγάδες της πανδημίας και του πολέμου

Χριστίνα – Ελένη Σαλάτα, Απόφοιτη Τμήματος Κοινωνιολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Στο καφενείο: Αφηγήσεις μεσήλικων ανδρών γύρω από το φύλο και την ηλικία

Θάνος Πανταζής, Τμήμα Τουρκικών Σπουδών και Σύγχρονων Ασιατικών Σπουδών, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Θεωρίες μετανάστευσης

19.15 - 20.00

Αίθουσα 8: **Στρογγυλό τραπέζι: Ανθρώπινα και περιβαλλοντικά οικοσυστήματα: Προ(σ)κλήσεις για την κοινωνιολογία**

Συντονισμός: Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος, Καθηγητής, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο & Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Μαρία Κούση, Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Ιωσήφ Α. Μποτεζάγιας, Καθηγητής, Τμήμα Περιβάλλοντος, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Γιώργος Βελεγράκης, Δρ Πολιτικής Οικολογίας, Διδάσκων, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Σάββατο 15 Οκτωβρίου (ΕΞ ΑΠΟΣΤΑΣΕΩΣ)

10.00 - 11.30

Αίθουσα 1: **Κοινωνιολογία των Μέσων: Νοηματοδοτήσεις στα ΜΚΔ**

Συντονισμός: Σταμάτης Πουλακιδάκος, Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Επικοινωνίας και Ψηφιακών Μέσων, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας

Μιχάλης Χατζηκωνσταντίνου, Διδάσκων (Δρ.), Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Μιχάλης Ταστσόγλου, Ακαδημαϊκός Υπότροφος (Δρ.), Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών & Τμήμα Επικοινωνίας και Ψηφιακών Μέσων, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας

Αντί για μετά: Σύγχρονες όψεις αντικομμουνισμού και μετα-αλήθεια

Παναγιώτης Τζαβάρας, Επιστημονικό Προσωπικό, Ευρωπαϊκό Πανεπιστήμιο Κύπρου
Σπυρίδων Στέλιος, ΕΔΙΠ, Τομέας Ανθρωπιστικών Κοινωνικών Επιστημών και Δικαίου, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο
Dunning-Kruger effect and Social media

Άρια Αγγελική Μπουσουλέγκα, Υποψήφια Διδάκτωρ, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Σχολή Εφαρμοσμένων Μαθηματικών και Φυσικών Επιστημών, Τομέας Ανθρωπιστικών, Κοινωνιολογικών Σπουδών και Δικαίου

Η επικοινωνιακή αξιοποίηση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης στην Ελλάδα κατά την πρώτη περίοδο της Πανδημίας Covid-19 (Μάρτιος-Ιούνιος 2020)

Νικόλαος Σφακιανός, Κοινωνιολόγος, Υποψήφιος Διδάκτωρ Κοινωνικής Ψυχολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Αίθουσα 2: **Ειδικά θέματα θεωρίας και έρευνας στην εγκληματολογία I**

Συντονισμός: Βασιλική Πετούση, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Γιάννης Πανούσης, Ομότιμος Καθηγητής Εγκληματολογίας, Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Κοινωνική μηχανική και αντικοινωνική αμηχανία (ή απελεύθερη εγκληματολογία;)

Στράτος Γεωργούλας, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Για μια ριζοσπαστική εγκληματολογία του 21^{ου} αιώνα

Γιώργος Παπανικολάου, Καθηγητής Εγκληματολογίας, Northumbria University, UK
Ντόρα Γιαννάκη, Πολιτικός Επιστήμονας - Εμπειρογνώμονας Πολιτικών Ασφάλειας & Δικαιοσύνης, Κέντρο Πολιτικών Ερευνών Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Νέοι και αστυνομία κατά τη διάρκεια της πανδημίας

Εριφύλη Μπακιρλή, Δρ. Εγκληματολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Ο έλεγχος του εγκλήματος στην ύστερη νεωτερικότητα υπό το πρίσμα της σύγχρονης διακυβέρνησης της ασφάλειας

Αίθουσα 3: **Σχολικές κοινότητες**

Συντονισμός: Χρήστος Ζάγκος, Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Φιλοσοφίας της Φιλοσοφικής Σχολής, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Βασιλική Πανατζή, Διευθύντρια 4^{ου} ΓΕΛ Καλαμάτας, 4^ο Γενικό Λύκειο Καλαμάτας & Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

Παρασκευή Πουλογιαννοπούλου, Φιλολόγος Ειδικής Αγωγής, ΕΝΕΕΓΥΛ Α΄ Αθήνας & Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (E-Learning)
Πολυπολιτισμική συμβουλευτική στη σχολική κοινότητα

Βασιλική Ευθυμίου, Υποψήφια Διδάκτωρ, Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης και της Αγωγής στην Προσχολική ηλικία, Πανεπιστήμιο Πατρών

Ευγενία Αρβανίτη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης και της Αγωγής στην Προσχολική ηλικία, Πανεπιστήμιο Πατρών
Οι σχολικές κοινότητες μάθησης ως χώροι παραγωγής του διαπολιτισμικού διαλόγου

Σίλια Ραντίτσα, Υποψήφια Διδακτορρίσα, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Σάσα Δημητριάδου, Παιδαγωγός, Ινστιτούτο για τη Θεωρία και Πράξη της Ελευθεριακής Εκπαίδευσης "το Μικρό Δέντρο"

Σοφία Σαρακενίδου, Παιδαγωγός, Ινστιτούτο για τη Θεωρία και Πράξη της Ελευθεριακής Εκπαίδευσης "το Μικρό Δέντρο"

Γιάννης Πεχτελίδης, Αναπληρωτής Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Κοινωνιολογία των εκπαιδευτικών κοινών. Συλλογικές κατασκευές της γνώσης από παιδιά προσχολικής ηλικίας

Στέλιος Πανατζίδης, Παιδαγωγός, Υποψήφιος Διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Δομνίκη Βαγιατή, Νηπιαγωγός, Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Μαρία Βορδόγλου, Δασολόγος-Περιβαλλοντολόγος, Υποψήφια Διδάκτωρ, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Έλενα Ευδερίδου, Νηπιαγωγός

Γιάννης Πεχτελίδης, Αναπληρωτής Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Σχολικές κοινότητες και αειφορία: Μια κοινωνιολογική προσέγγιση των κοινών της εκπαίδευσης

Αίθουσα 4: Ειδική Συνεδρία: Εξορθολογισμός & δίκαιο: θεωρητικοί ορίζοντες και σημερινές προκλήσεις

Συντονισμός: Ελένη Ρεθυμνωτάκη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Νομικής - Πρ.Τμ.Κοινωνιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Γιάννης Κτενάς, Δρ Πολιτικής Φιλοσοφίας & Κοινωνικής Θεωρίας Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Μεταδιδακτορικός ερευνητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Το δίκαιο ως πεδίο και ως φορέας «εξορθολογισμού». Η συμβολή του Max Weber στην κοινωνιολογία του δικαίου

Δημήτρης Καρύδας, Αναπληρωτής Καθηγητής Πολιτικής και Κοινωνικής Φιλοσοφίας, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Μετασχηματισμοί του Κράτους και τα διακυβεύματα μιας ασταθούς δημοκρατίας

Διονύσης Τζαρέλλας, Δρ Πολιτικής Κοινωνιολογίας Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Μεταδιδακτορικός ερευνητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Μετασχηματισμοί της νομιμοποίησης και της κυριαρχίας στο ευρωπαϊκό εποικοδόμημα

Γιάννης Φλυτζάνης, Δρ Κοινωνιολογίας Δικαίου, Νομικής Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Μεταδιδακτορικός ερευνητής Τμήμα Κοινωνιολογίας

Η κριτική νομική θεωρία των Franz Neumann & Otto Kirchheimer για τις κρίσεις των δημοκρατιών. Μια απόπειρα επανανάγνωσης

Ελένη Ρεθυμνωτάκη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Νομικής - Πρ.Τμ.Κοινωνιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ψηφιακή επανακωδικοποίηση του δικαίου: τεχνολογικός εξορθολογισμός ή μια νέα ορθολογικότητα;

Αίθουσα 5: Ειδικά θέματα στην κοινωνιολογία της εκπαίδευσης

Συντονισμός: Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος, Καθηγητής, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο & Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Θεόδωρος Ελευθεράκης, Αναπληρωτής Καθηγητής, Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Χριστίνη Μποτονάκη, Κοινωνική Λειτουργός, Υποψήφια Διδάκτωρ, Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Η επικοινωνία γονέων-εκπαιδευτικών υπό την οπτική των γονέων. Μελέτη περίπτωσης

Παναγιώτης Κανελλόπουλος, Καθηγητής Μουσικής Παιδαγωγικής, Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Νίκη Νικονάνου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Μουσειακής Εκπαίδευσης, Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Ελίνα Μωραϊτοπούλου, Υποψήφια Διδάκτωρ, Ινστιτούτο Ανθρωπολογικών Μελετών, Πανεπιστήμιο Αμβούργου

Έλενα Βισέρη, Υποψήφια Διδάκτωρ, Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Εκπαιδευτικά κοινά σε πολιτιστικούς οργανισμούς: ανοίγματα και αντιστάσεις

Μαρία Δροσινού Κορέα, Επίκουρος Καθηγήτρια Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης, Τμήμα Φιλολογίας, Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Κοινωνικές θεωρίες για την αναπηρία. Το έλλειμμα στην εκπαίδευση των κοινωνικών δεξιοτήτων και η ταυτότητα του ατόμου με αυτισμό

Χριστίνα Φιλίππου, Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Αντιγόνη-Άλμπα Παπακωνσταντίνου, Επίκουρη Καθηγήτρια Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Διαστάσεις της ετεροαπασχόλησης μέσα από τις εκπαιδευτικές διαδρομές και τις εργασιακές επιλογές των αποφοίτων ανθρωπιστικών σπουδών

Δημήτρης Στεφανίδης, Μεταδιδακτορικός Ερευνητής, Τμήμα Αγωγής και Φροντίδας στην Πρώιμη Παιδική Ηλικία, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής

Απόψεις των γονέων για το ρόλο της συνεκπαίδευσης στην κοινωνικοποίηση των παιδιών με αναπηρία που φοιτούν στα δημοτικά σχολεία Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης της Θράκης

Αίθουσα 6: **Ειδική Συνεδρία: Η εμπειρική διερεύνηση της ενδοοικογενειακής βίας κατά των γυναικών στην Ελλάδα σήμερα. Όψεις και απόψεις I**

Συντονισμός: Ιωάννα Τσίγκανου, Διευθύντρια Ερευνών, Ινστιτούτο Πολιτικών Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Ανδρομάχη Χατζηγιάννη, Διευθύντρια Ερευνών, Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Ανδρομάχη Χατζηγιάννη, Διευθύντρια Ερευνών, Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Η φροντίδα των γυναικών θυμάτων ενδο-οικογενειακής βίας και ο ρόλος των κοινωνικών αναπαραστάσεων

Χαρά Στρατουδάκη, Διευθύντρια Ερευνών, Ινστιτούτο Πολιτικών Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Αναπαραστάσεις της ενδοοικογενειακής βίας στα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης

Αμαλία Φραγκίσκου, Ερευνήτρια, Ινστιτούτο Πολιτικών Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Η δικηγορική οπτική στο φαινόμενο της ενδοοικογενειακής βίας

Δήμητρα Κονδύλη, Διευθύντρια Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Αναδεικνύοντας όψεις της ενδοοικογενειακής βίας μέσα από την επαγγελματική εμπειρία Κοινωνικών Λειτουργών

Αίθουσα 7: Ειδική Συνεδρία: Σύγχρονα ζητήματα κοινωνικής δημογραφίας, στατιστικής και καινοτόμων μεθοδολογιών και εργαλείων

Συντονισμός: Κώστας Ρόντος, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Χαρά Βαβούρα, Μεταδιδακτορική ερευνήτρια, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ιωάννης Βαβούρας, Ομότιμος Καθηγητής, Πάντειον Πανεπιστήμιο

Γεώργιος Πετράκος, Καθηγητής, Πάντειον Πανεπιστήμιο

Κώστας Ρόντος, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Οι συνήθως αγνοούμενες κοινωνικές και οικονομικές διαστάσεις των κρίσεων: Διερεύνηση των επιπτώσεών τους στη διανομή του εισοδήματος στην περίπτωση της Ελλάδας

Κωνσταντίνος Παπαγιαννόπουλος, Υπ. Διδάκτορας (Web Engineering, MSc), Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών & Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου – Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Νίκος Κληρονόμος, Πολιτικός Επιστήμονας, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών & Πάντειον Πανεπιστήμιο

Διερεύνηση για την εκτίμηση της πολιτικής ψήφου μέσω της ανάλυσης συναισθήματος σωματών κειμένων από διαδικτυακές πηγές

Γιώργος Βαγενάς, Διδάκτωρ Παν/μίου McGill, Ομοτ. Καθηγητής Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Σχολή ΕΦΑΑ

Η "σημαντικότητα" των αποτελεσμάτων στην επιστημονική έρευνα: Λαθραμένες πρακτικές, σύγχρονες αντιλήψεις και μερικά συναφή θέματα

Κωνσταντίνος Αλεξανδρής, Υπ. Διδάκτορας (Ηλεκτρολόγος Μηχανικών και Μηχανικός Υπολογιστών), Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών & Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης – Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής

Απόστολος Λιναρδής, Διευθυντής Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Παρατηρητήριο χρηστών του καταλόγου δεδομένων της ερευνητικής υποδομής SoDaNet

Παύλος Μπαλτάς, Ερευνητής Γ', Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Κώστας Ρόντος, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Μαρία-Ελένη Συρμαλή, Επίκουρη καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Το δημογραφικό προφίλ των ενεργών χρηστών Facebook στην Ελλάδα

11.30 - 11.45 Διάλειμμα

11.45 - 13.15

Αίθουσα 1: Κοινωνιολογία των Μέσων: Ο λόγος των Μέσων και το κοινό

Συντονισμός: Σταμάτης Πουλακιδάκος, Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Επικοινωνίας και Ψηφιακών Μέσων, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας

Μαρίνα Ρήγου, Επίκουρη Καθηγήτρια, δημοσιογράφος, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ο ρόλος των νέων μέσων στις κοινωνίες του 21ου αιώνα. Προς έναν νέο μεγάλο μετασχηματισμό;

Αλέκα Σταματιάδη, Υποψήφια Διδάκτωρ, Τμήμα Δημοσιογραφίας & ΜΜΕ, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

«Παλιά» τηλεόραση σε «νέα» μέσα: Σημεία & θέματα της ελληνικής τηλεοπτικής κουλτούρας σε διαδικτυακές κοινότητες τηλεθεατών

Ελένη Τσαλκατίδου, Υποψήφια διδάκτωρ - Υπότροφος ΙΚΥ, Τμήμα Επικοινωνίας & ΜΜΕ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Η προβολή της επαγγελματικής ταυτότητας των Ελληνίδων αθλητικών συντακτριών μέσω του Instagram

Ιωσήφ Χαλαβαζής, Υποψήφιος διδάκτωρ, Τμήμα Επικοινωνίας & ΜΜΕ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Εμβολιαστικός και αντιεμβολιαστικός λόγος: Η συγκρότησή τους μέσα από τα ελληνικά διαδικτυακά ΜΜΕ

Αίθουσα 2: Ειδικά θέματα θεωρίας και έρευνας στην εγκληματολογία II

Συντονισμός: Βασιλική Πετούση, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Έλλη Ανίτση, Υπ. Δρ. Εγκληματολογίας, Τομέας Εγκληματολογίας, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Τα εγκλήματα βίας κατά των προσώπων υπό το πρίσμα της σύνθεσης ατομικών και περιβαλλοντικών παραγόντων

Γεωργία Βασσάλου, Υποψήφια διδάκτωρ Νομικής, Τμήμα Κοινωνιολογίας Δικαίου, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Εμφάνιση φαινομένων «ηθικού ξεπλύματος»

Γεωργία Μπόζιου, Υποψήφια Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Αντιλήψεις και νοηματοδοτήσεις αστυνομικών για το αδίκημα του βιασμού. Μια ποιοτική διερεύνηση

Κωνσταντίνος Πανάγος, διδάκτωρ Εγκληματολογίας-Σωφρονιστικής, Νομική Σχολή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Από το 'what works?' στο 'how it works?': Η συμβολή της βιογραφικής αφηγηματικής προσέγγισης στην εγκληματολογική έρευνα και την αντεγκληματική πολιτική

Αίθουσα 3: Εκπαίδευση στην πανδημία

Συντονισμός: Χρήστος Ζάγκος, Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Φιλοσοφίας της Φιλοσοφικής Σχολής, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Σουζάννα Μαρία Νικολάου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Χαράλαμπος Μπαρμπαρούσης, Διδάσκων, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Κωνσταντίνα Διαμάντη, Υποψήφια Διδάκτωρ, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Ψηφιακή κοινωνικοποίηση: Τα φίλια δίκτυα του φοιτητικού πληθυσμού την περίοδο της πανδημίας Covid- 19. Μια ποιοτική προσέγγιση

Γιάννης Ζαϊμάκης, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Μαρίνα Παπαδάκη, Μέλος ΕΔΙΠ, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Χαρά Κόκκινου, Υποψήφια Διδάκτωρ, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Περικλής Δράκος, Μέλος ΕΔΙΠ, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Ψηφιακές διακρίσεις και κοινωνικές ανισότητες στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση κατά την εφαρμογή της τηλεκπαίδευσης εκτάκτου ανάγκης λόγω COVID-19

Ελένη Τσικνάκου, Υποψήφια Διδασκίσσα Κοινωνιολογίας και Υπότροφος ΕΛΙΔΕΚ, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Πανδημία: Αφετηρία για αλλαγές στη νοηματοδότηση των εκπαιδευτικών σχέσεων

Αίθουσα 4: **Ειδική Συνεδρία: Σύγχρονα κοινωνικά προβλήματα**

Συντονισμός: Νίκος Δεμερτζής, Καθηγητής, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Πρόεδρος Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών

Dimitris Michailakis, Professor, Phil. Dr, University of Linköping, Sweden

Διονύσης Μπαλούρδος, Ομότιμος Διευθυντής Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Ο κίνδυνος φτώχειας παιδιών και νέων στην Ελλάδα και στη Σουηδία: Μία συγκριτική περιγραφή

Γεώργιος Πιερράκος, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής

Η επίδραση της κοινωνικοοικονομικής κρίσης σε Δημογραφικούς Δείκτες

Νίκος Σαρρής, Ερευνητής, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Διονύσης Μπαλούρδος, Ομότιμος Διευθυντής Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός στον ορίζοντα του 2030: Ευρωπαϊκοί στόχοι, δείκτες και προοπτικές

Μαρία Πετράκη, Ph.D., Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Μάνθος Μатσαγκάνης, Ph.D., Πανεπιστήμιο Rutgers (ΗΠΑ)

Τα Κέντρα Κοινότητας ως δομές κοινωνικής πολιτικής των Ο.Τ.Α. α' βαθμού

Διονύσης Μπαλούρδος, Ομότιμος Διευθυντής Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Το μέλλον μέσα από το παρόν του πληθυσμού της Ελλάδας: Μια εναλλακτική προσέγγιση με σενάρια βασισμένα σε θεωρία και εμπειρικούς δείκτες

Αίθουσα 5: **Μέθοδοι έρευνας και διαχείριση δεδομένων**

Συντονισμός: Δήμητρα Κονδύλη, Διευθύντρια Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Μαρία Ειρήνη (Μύρνα) Παπαδούκα, Επίκουρη καθηγήτρια Ποσοτικής Εγκληματολογίας, Middlesex University

Ανάλυση νομικών υποθέσεων σχετικά με την εμπορία ανθρώπων και τη διακίνηση μεταναστών: SHERLOC project: αρχικά αποτελέσματα

Γεώργιος Χατζηχρήστος, Ακαδημαϊκός Υπότροφος, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Νίκος Ναγόπουλος, Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Ανάλυση Κοινωνικών Δικτύων: Μια ερευνητική στρατηγική μικτής μεθόδου

Δημήτριος Καλαμάρας, Διδάκτορας Κοινωνικής Στατιστικής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Μεταδιδάκτορας Εφαρμοσμένης Στατιστικής, Τμήμα Ψυχολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Άννα Μαντόγλου, Καθηγήτρια Κοινωνικής Ψυχολογίας, Τμήμα Ψυχολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Σμαράγδα Καζή, Καθηγήτρια Αναπτυξιακής Ψυχολογίας, Τμήμα Ψυχολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Ένα κριτήριο για τη διευκόλυνση της ερμηνείας των αποτελεσμάτων, κατά την εφαρμογή ενός πολυμεταβλητού μοντέλου Ανάλυσης Λανθάνουσών Κλάσεων (Latent Class Model) σε κοινωνικά δεδομένα. Η περίπτωση της διερεύνησης της κοινωνικής αναπαράστασης της Covid-19.

Αίθουσα 6: Ειδική Συνεδρία: Η εμπειρική διερεύνηση της ενδοοικογενειακής βίας κατά των γυναικών στην Ελλάδα σήμερα. Όψεις και απόψεις II

Συντονισμός: Ανδρομάχη Χατζηγιάννη, Διευθύντρια Ερευνών, Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Ιωάννα Τσίγκανου, Διευθύντρια Ερευνών, Ινστιτούτο Πολιτικών Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Χριστίνα Βαρουξή, Ερευνήτρια, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Η πρόσληψη της ενδοοικογενειακής βίας κατά των γυναικών στην Ελλάδα: στερεοτυπικές αντιλήψεις έμφυλων ταυτοτήτων και κοινωνικά κατασκευασμένοι ρόλοι. Ερευνητικά πορίσματα

Κατερίνα Βεζυργιάννη, Κοινωνική Ψυχολόγος, Ειδικός Λειτουργικός Επιστήμονας, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Η συμβολή της οικογένειας προέλευσης στο μωσαϊκό της ενδοοικογενειακής βίας

Ναταλία Σπυροπούλου, Ειδική Λειτουργική Επιστήμων Β', Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Η αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας από τις κοινωνικές λειτουργούς των Τοπικών Μονάδων Υγείας: όψεις, απόψεις, πρακτικές

Ιωάννα Τσίγκανου, Διευθύντρια Ερευνών, Ινστιτούτο Πολιτικών Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Η μελέτη της ενδοοικογενειακής βίας κατά των γυναικών. Αναστοχαστικές παρατηρήσεις

Αίθουσα 7: Νέοι Κοινωνιολόγοι: Βία, θυματοποίηση και αποκλεισμός

Συντονισμός: Σωκράτης Κονιόρδος, Καθηγητής, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημοσίων Σχέσεων, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Άγγελος-Ηλίας Πιερράτος, ΜΔΕ Εγκληματολογίας, Κοινωνιολόγος, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Κοινωνική περιθωριοποίηση και αποκλεισμός πρώην κρατουμένων. Η συμβολή των αφηγήσεων ζωής τους.

Ευθαλία Σιούρδα, Μεταπτυχιακή φοιτήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Έγκλημα στα Γλυκά Νερά: η γυναικοκτονία που κατασκευάστηκε και αναπαράχθηκε ως έγκλημα μεταναστών

Ειρήνη Συντιχάκη, Μεταπτυχιακή φοιτήτρια, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Το συλλογικό θύμα στη σύγχρονη εποχή

Δήμητρα Καλαμπαλίκη, Κοινωνική Ερευνήτρια, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Χριστίνα Μπότσου, Κοινωνική Ερευνήτρια, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Άδελφες ταυτότητας: Όψεις κοινωνικού ελέγχου σε γυναίκες με αναπηρία

Ιωάννα Ρεστέμη, Κοινωνιολόγος/Φοιτήτρια Ψυχολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Διαδικτυακή βία κατά των γυναικών: Συστάσεις του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου προς την Ευρωπαϊκή Επιτροπή

Σάββατο 15 Οκτωβρίου (ΔΙΑ ΖΩΣΗΣ – ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ, ΠΑΛΑΙΟ ΚΤΗΡΙΟ-ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΑΜΦΙΘΕΑΤΡΟ)

17.00 - 18.00

Αίθουσα 1: **Στρογγυλό τραπέζι: Η Κοινωνιολογία πριν από τη Γεωπολιτική: Η πολιτική κατανόηση της Δημοκρατίας απέναντι στην ηθική νομιμοποίηση του δικαίου της ισχύος**

Συντονισμός: Νίκος Ναγόπουλος, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Νίκος Ναγόπουλος, Καθηγητής Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Μιχάλης Σπουρδαλάκης, Ομότιμος Καθηγητής Πολιτικής Κοινωνιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Νίκος Τριμικλινώτης, Αναπληρωτής Καθηγητής Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Λευκωσίας

Μανούσος Μαραγκουδάκης, Καθηγητής Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

18.00 - 18.20

Αίθουσα 1: **Κλείσιμο εργασιών Συνεδρίου**

© ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ, 2023

ISBN: 978-960-9596-06-0